DÜNDEN BUGÜNE İSTANBUL ANSİKLOPEDİSİ

Cilt 6

KÜLTÜR BAKANLIĞI VE TARİH VAKFI'NIN ORTAK YAYINIDIR

DÜNDEN BUGÜNE
İSTANBUL
ANSİKLOPEDİSİ

5Wz.2r *Sarayı Arabacılar Dairesi Barbaros Bulvarı 80700 Beşiktaş - İstanbul*

Baskı: Ana Basım AŞ
İstanbul 1994

Cilt: Numune Mücellithanesi

© 1993, 1994 Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı
Her hakkı saklıdır. Yazılar ve görsel malzemeler, izin alınmadan tümüyle veya kısmen yayımlanamaz, kullanılamaz.
Süreli yayınlarda kısa alıntılar, kaynak gösterilerek kullanılabilir.

ISBN 975-7306-00-2 (Takım) / ISBN 975-7306-06-1 (VI. Cilt)

DÜNDEN BUGÜNE
İSTANBUL
ANSİKLOPEDİSİ

Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfi'nın Ortak Yayımdır.

TARİH VAKFI ADINA SAHİBİ
Prof. Dr. ilhan Tekeli

YAYIN KURULU
Prof. Dr. Semavi Eyice (Başkan)
Prof. Doğan Kuban (Başkan)
Nuri Akbayar, Çağatay Anadol
Ekrem Işm, Necdet Sakaoğlu
Orhan Silier, Özkan Taner
Prof. Dr. Zafer Toprak

YAYIN KOORDİNATÖRÜ
Çağatay Anadol

EDİTÖRLER
Nuri Akbayar, Ekrem Işın
Necdet Sakaoğlu. Oya Baydar
Doç. Dr. M. Baha Tanman, M. Sabri Koz
Dr. Bülent Aksoy, Prof. Dr. Afife Batur
Yalçın Yusufoğlu

YAYIN KOORDİNATÖRÜ YARDLMCISI
Ekrem Çakıroğlu

ARAŞTIRMA
Ayşe Hür

SON OKUMA
Sevil Emili İlemre

YAYIN SEKRETERİ
Canset Aksel

GÖRSEL EDİTÖRLÜK
Laleper Aytek, Gül Gülbahar
Cengiz Kahraman

YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ
Sevil Emili İlemre

GRAFİK TASARIM
Haluk Tuncay

DÜZELTİ
Nur Arıkan, Nuray Tekin

BİLGİİŞLEM - DİZGİ - UYGULAMA
Elif Doğancan, Saliha Bilginer
Filiz Bostancı, Nalan Cevizli, Esma Savaş

PLAN VE HARİTALAR
Prof. Doğan Kuban
Şebnem Kürşat, Zeynep Öncel
Cenk Sönmez

MALİ İŞLER KOORDİNATÖRÜ
Mustafa Yalçın Atalay

İDARİ MÜDÜR
Sayra Öz

TANITIM - REKLAM
Hülya Üstün, Nesrin Balkan

MUHASEBE - TİCARET - ABONE
Güngör Tekgümüş
Belgin Uçar, Asım Uçar. Fethi Yılmaz

OFİS HİZMETLERİ
Erol Uçar, Hüseyin Özcan
Satılmış Şener

HARİTA BİLGİSAYAR HİZMETLERİ
Ful Ajans

İSTANBUL ANSİKLOPEDİSİ YAZARLARI

1 Eylül 1994 tarihine kadar İstanbul Ansiklopedisi yazı ailesine katılanlar

Panayot Abacı, Aygül Ağır, Prof. Dr. Zeynep Ahunbay, M. Tanju Akad, Şebnem Akalın, Nuri Akbayar, Dr. M. Rıfat Akbulut, Gökhan Akçura, Fehmi Akgün, Doç. Dr. Günkut Akın, Doç. Dr. Nur Akın, Dr. Semiha Akpmar, Prof. Gazanfer Aksakoğlu, Atillâ Aksel, Dr. Bülent Aksoy, Hulki Aktunç. İrkin Aktüze, Fatma Akyürek, Prof. Filiz Ali, Prof. Dr, Ali Alparslan, İ. Birol Alpay, Dr. Üstün Alsaç, Haşmet Altınölçek, Yener Altuntaş, Prof. Dr. Metin And, Dr. Robert Anhegger, Çetin Anlağan, Prof. Dr. Ahmet Aran, Mümtaz Arıkan, Özdemir Kaptan Arkan, Hakan Arlı, Prof. Dr. Güven Arsebük, Yard. Doç. Dr. Necla Arslan, Doç. Dr. Tülay Artan, Cem Atabeyoğlu, Dr. Meral Avcı, Dr. Sedat Avcı, Ruhi Ayangil, Pelin Aykut, Dr. Çiğdem Aysu, Laleper Aytek, Tuna Baltacıoğlu, Rebii Baraz, Prof. Dr. Örcün Barışta, Vedat Başaran, Başar Başarır, Prof. Dr. Afife Batur, Enis Batur, Selçuk Batur, Oya Baydar, Sema Baykan, Prof. Dr. Turhan Baytop, Cengiz Bektaş, Doç. Dr. Murat Belge, Doç. Dr. Oktay Belli, Doç. Dr. Albrecht Berger, Ercüment Berker, Prof. Dr. Eşher Berköz, Fikret Bertuğ, İncila Bertuğ, Can Binan, Çelen Birkan, Sula Bozis, Ali Esat Bozyiğit, Sevim Budak, Gülay Burgaz, Cengiz Can. Eray Canberk, Doç. Dr. Turgut Cansever, Prof. Dr. Gönül Cantay, Yar. Doç. Dr. Oğuz Ceylan, Meltem Cingöz, Dr. Filiz Çağman, Serpil Çakır, Raşit Çavaş. Prof. Dr. Kâzım Çeçen, Besim Çeçener, Bünyarnin Çelebi, Rezan Çelebi, Doç. Dr. Atilla Çetin, Fahrettin Çiloğlu, Tülay Çobancaoğlu, A. Vefa Çobanoğlu, Tülin Çoruhlu, Yard. Doç. Dr. Yaşar Çoruhlu, Prof. Dr. Mehmet Çubuk, Sadettin Davran, Engin Defne, Doç. Dr. Jak Deleon, Prof. Dr. Yıldız Demiriz, Prof. Dr. Işın Demirkent, Belgin Demirsar. Celil Dinçer, Doç. Dr. Kriton Dinçmen, N. Esra Dişören, Ayhan Doğan, Yar. Doç. Dr. İsmail Doğan, Atilla Dorsay, Prof. Dr. Emre Dölen, Dr. Mustafa Duman, Seza Durudoğan, Melih.Duygulu, Zerrin Ediz, Ergün Eğin, Dr. Müfid Ekdal, Oktay Ekinci, Güldeniz Ekmen, Doç. Dr. Edhem Eldem, Alev Eraslan, Bülent Erdem, Orhan Erdenen, Esra Güzel Erdoğan, Hülya Erdoğan, Kutluay Erdoğan, Nilüfer Ergin, Atay Eriş, Özkan Eroğlu, Konur Ertop, Doç. Dr. Cengiz Eruzun, Jak Esim, Prof. Dr. Ufuk Esin, Burçak Evren, Prof. Dr. Semavi Eyice, Ferruh Gençer, Dr. Sinan Genim, Dr. M. Turgay Gökçen. Cavidan Göksoy, Uğur Göktaş, Gérard Groc, Nejat Gülen, Çelik Gülersoy, Nairn Güleryüz, Gülbin Gültekin, Yar. Doç. Dr. Nergis Günsenin, Mehmet Güntekin, Aykut Gürçağlar, Yar. Doç. Dr. Murat Güvenç, Korel Haksun, Ahmet Hezarfen, Doğan Hızlan, Ayşe Hür, Ekrem Işın, Vartuhi S. İbişoğlu, Prof. Dr. Ekmeleddin Ihsanoğlu, Selim İleri, Prof. Dr. Halil İnalcık, Tuğrul İnançer, Doç. Dr. Gül Irepoğlu, Yaman İrepoğlu, E. Nedret işli, H. Necdet İşli, Erhan İşözen, Arzu İyianlar, Nuri İyicil, Nihal Kadıoğlu, Doç. Dr. Cemal Kafadar, Yegân Kahya, Fahrünnisa (Ensari) Kara, Zafer Karaca, Enis Karakaya, Aynur Karataş, Haluk Kargı, Haluk Karlık, Hâlenur Kâtipoğlu, t. Gündağ Kayaoğlu, Arslan Kaynardağ, R. Sertaç Kayserilioğlu, Prof. Dr. Haydar Kazgan, Prof. Dr. Ahmet Keskin, Füsun Kılıç, Zülal Kılıç, Gül Kocaaslan, Havva Koç, Hülya Koç, Dr. Orhan Koloğlu, Prof. Dr. Emre Kongar, M. Sabri Koz, Prof. Doğan Kuban, Ayşe Yetişkin Kubilay, Hasan Kuruyazıcı, Mehmet Zeki Kuşoğlu, Turgut Kut, Onat Kutlar, Banu Kutun, Silva Kuyumcuyan, Prof. Dr. Önder Küçükerman, H. Edouard LaGro, Kuvvet Lordoğlu, Dr. Banu Mahir, Aslı Davaz Mardin, Ahmet Menteş, Herkül Millas, Prof. Dr. Nuri Muğan, Ahmet Mülayim, Prof. Dr. Selçuk Mülayim, Ernine Naza, Yar. Doç. Dr. Nevra Neciboğlu, Dr. Eckhard Neubauer, Christoph K. Neumann, Nezih H. Neyzi, Mevlüt Oğuz, Tarkan Okçuoğlu, Prof. Dr. İlber Ortaylı, Silvyo Ovadya, Prof. Dr. Ayla Ödekan, Dr. Nazan Ölçer, Emine Önel, Prof. Dr. Ferhunde Özbay, Dr. Meral Özbek, Nilüfer Zeynep Özçörekçi, Doç. Dr. Mehmet Özdoğan, Prof. Dr. Metin Özek, Ahmet Özel, Zeynep Tülin Özgen, Prof. Dr. Nazmiye Özgüç, Burcu Özgüven, Mevlüt Özhan, Kaya Özsezgin, Fikret Özturna, Atilla Öztürk, Gönül Paçacı, Günay Paksoy, Doç. Dr. İskender Pala, Kevork Pamukciyan, Ali Pasiner, Alpay Pasinli, Yar. Doç. Dr. Sacit Pekak, Ersu Pekin, Faruk Pekin, Brigitte Pitarakis, Dr. Eugenia Popescu-Judetz, Dimitri Rayconovski, Prof. Dr. Günsel Renda, Mustafa Saka, A. Selçuk Sakaoğlu, Necdet Sakaoğlu, Prof. Dr. Saim Sakaoğlu, Fatih Salgar, Yıldız Salman, Mert Sandalcı, Turgut Saner, Alparslan Santur, Prof. Dr. Nil Sarı, Kenan Sayacı, Giovanni Scognamillo, Nuri Seçgin, Burhanettin Seri, Vağarşag Seropyan, Prof. Dr. Yıldız Sey, Dr. Tanju Oral-Seyhan, Lütfü Seymen, Ziya Nur Sezen, Prof. Dr. Haluk Sezgin, Prof. Dr. Frederick Shorter, Orhan Silier, Selim Somçağ, Mustafa Sönmez, Necmi Sönmez, Halim Spatar, Yasemin Suner, Prof. Dr. Hande Süher, Hilmi Zafer Şahin, Yüksel Şahin, Mahmut Şakiroğlu, Süleyman Şenel, Prof. Dr. Celal Şengör, Ömer Faruk Şerifoğlu, İlhan Şimşek, Ayten Şan Şölen, Alin Talasoğlu, Nail Tan, Doç. Dr. M. Baha Tanman, Cinuçen Tannkorur, Dr. Gülsün Tanyeli, Dr. Uğur Tanyeli, Prof. Dr. Mete Tapan, Tülay Taşçıoğlu, Figen Taşkın, Prof. Dr. ilhan Tekeli, Doç. Dr. Şirin Tekeli, Selcan Teoman, Dr. Hülya Tezcan, Aksel Tibet, Prof. Dr. Taner Timur, Yavuz Tiryaki, Hale Tokay, Yıldız Toker, Fikret Toksöz, Veysel Tolun, Prof. Dr. Zafer Toprak, Zehra Toska, Doç. Dr. Mete Tuncay, Eser Tutel, Prof. Dr. Erol Tümertekin, Nalan Türkmen, Reşat Uca, Esin Ulu, Süha Umur, Ümit Ünkan, Cemal Ünlü, Rasim Ünlü, Prof. Dr. Suat Ürgenç, Ali Suat Ürgüplü, Behzat Üsdiken, Dr. Owen Wright, Asnu Bilban Yalçın, Prof. Dr. Faik Yaltırık, Zeynep Yasa Yaman, Necdet Yaşar, Doğan Yavaş, Prof. Dr. Alaeddin Yavaşça, Doç. Dr. Yıldırım Yavuz, Hasan Yelmen, Mehmet Yenen, Prof. Dr. Filiz Yenişehirlioğlu, Prof. Dr. Stefanos Yerasimos, Prof. Dr. Şerare Yetkin, Doç. Dr. Nuran Yıldırım, Prof. Dr. Ahmet Yıldızcı, Yalçın Yusufoğlu, Hulusi Yücebıyık, Prof. Dr. Atilla Yücel,

Erdem Yücel, Dr. I. Aydın Yüksel, Dr. Thierry Zarcone, Vefa Zat

MUTFAK

Yemek pişirilen yer. Daha genel anlamda bir halkın, bir bölgenin, bir ülkenin yeme içme kültürü. "Mutfak" deyimi, bu anlamda yemek ve içecek türleri; yemek pişinne ve yeme içme yöntemleri, mutfak aletleri, donanımı yerine de kullanılır.

Bir ülkenin, bir halkın, bir yörenin mutfağı dendiğinde, o ülkenin, halkın veya yörenin kendine özgü, en tipik, en sevilen ve en sık yapılan yemekleri anlaşılır. Geniş anlamda kültürün, yani insanların yaşama tarzlarının en kalıcı, en geç değişen, en direngen parçalarından biri olan mutfağın çeşitliliği ve zenginliği farklı kültürlerin birbirini etkileyerek bir arada veya art arda gelmeleri oranında artar. Bu açıdan, İstanbul mutfağı, dünya mutfakları arasında olduğu kadar ülkenin çeşitli bölgelerinin yerel mutfaklarına göre de büyük çeşitlilik gösteren bir zenginliktedir. Binlerce yıllık geçmişiyle, Roma, Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerini yaşamış olan İstanbul mutfağı, aynı zamanda üç imparatorluğun başkent mutfağı olarak da imparatorluk veya ülke sınırları, hattâ sınır ötesinde damak zevkine hitap eden, ince ve güzel lezzetline varsa, onları da alıp benimsemiş ve böylece de dünyanın en zengin mutfaklarından biri haline gelmiştir.

Bizans Dönemi

Her yerde, her dönem olduğu gibi Bizans'ta da, halkın mutfağı ile saray ve zengin konaklarının mutfağı arasında gerek kullanılan malzeme, gerek yemek çeşitliliği, gerekse sofra açısından farklar vardır. Sarayda mutfağın ana öğesinin çeşitli balıklar ve av etleri olduğu, çok bol baharat kullanıldığı, içki olarak da çeşit çeşit şarapların önde geldiği biliniyor.

Bizans'ta kural olarak, günde iki veya üç öğün yemek yenirdi. Öğle yemeği için kullanılan "aristón" ile akşam yemeği için kullanılan "deipnon" terimleri arasındaki fark orta ve geç dönemlerde ortadan kalkmış ve "aristón" genel anlamda yemek anlamında kullanılırken, "deipnon" bazen akşam yemeği, bazen de kahvaltı anlamına gelmeye başlamıştır.

Bizans döneminde halktan kimseler genellikle sabahları yemek yemezlerdi. Tarihçi Niketas Honiates'in(->) anlattığına göre İmparator II. İoannes Komnenos(->) (hd 1118-1143) bile, ancak avdan döndükten sonra ilk yemeğini yerdi. Sofu Kekaumenos (11. yy) ise güçlü bir öğle yemeğinin tüm gün için yeterli olduğunu söyler. Bunlardan anlaşıldığına göre gerek besin maddelerinin kısıtlı olması, gerekse nefis terbiyesi açısından Bizans'ta öğün sayısı ile ilgili bazı kısıtlamalar vardı.

Bizans dönemi istanbul'unda halkın beslenmesine ilişkin kaynaklar çok azdır. Bizans mutfağının temel unsurlarının ekmek, balık ve şarap olduğu biliniyor. Ailenin ekonomik durumuna göre yemeğe koyun ya da domuz eti, peynir, bal, koyun ya da keçi sütü, yumurta, kurutulmuş ya da taze meyve, pancargiller, baklagiller, sebzeler ve şekerlemeler eklenirdi. Tatlandırıcı olarak bal kullanılır, soğan, sarımsak ve çeşitli baharatlar yemeklere lezzet verirdi. Zengin ailelerin bunlara ek olarak havyar ve mersinbalığı gibi egzotik yiyecekleri de tükettikleri görülür.

Bizans'ta bir yemeğin ayrılmaz parçası olan ve değişik tahıllardan yapılan mayalı ekmeğin (artos) kalitesi çeşitliydi. Yoksullar kaba öğütülmüş undan ve kepekten yapılan ekmek yerken, varlıklı aileler, kilise mensupları (ekmek ve şarap ayininde) ve hastalar kaliteli buğday ekmeği tüketirlerdi. Genellikle somun şeklinde olan ekmek. 332-618 arasında imparatorun tayin ettiği bir memur aracılığıyla devlet tarafından dağıtılırdı. Bu tarihten sonra ekmek istihkakı ile ilgili uygulamalar değişmiştir (bak. fırınlar).

En çok kullanılan et balık etiydi. Şehir sularında avlanan lüfer, palamut, tekir, barbunya, uskumru, kefal, istavrit vb balıklardan hangisinin revaçta olduğu bilinmiyor. Ancak, Bizans İstanbul'unda balığın zengin ya da fakir ayrımı olmaksızın tüm şehir halkı tarafından tüketildiği kesindir. Koyun etine ilaveten Haçlı seferleri(-») sırasında. Avrupalıların etkisi ile sığır eti tüketimi de artmıştı.

Gezgin Liutprand 949'da ziyaret ettiği Konstantinopolis'te yenen yemeklerin ağırlığından ve çok baharatlı olduğundan, sarımsak gibi kokulu otların çok kullanıldığından söz eder. Bizans soylularının yabani tavşan avlamayı çok sevmelerinden hareket ederek, tavşan etinin de sevildiği söylenebilir. Bir söylencede, hastalanan bir Yahudinin Konstantinopolis'te Kosmas ve Damianos adlı doktorlar tarafından domuz eti yedirilerek tedavi edildiği anlatılır (bak. Kosmidion). 7. yy'da, Bizans'ın tahıl deposu olan Mısır'ın Arapların eline geçmesiyle ağırlık ete verilmiş ve günlük et tüketimi artmıştır.

Etler ateşte kızartılır ya da kaynatılırdı. Roma mutfağından etkilenmiş olan Bizans mutfağı etlerin çeşitli salçalarla, soslarla terbiye edildiği bir mutfaktı. Etin yanında ya sirke ve bal karışımı ya da bal ve şarap karışımı soslardan biri kullanılırken, etin sarmısak. soğan ve pırasa ile birlikte fırınlanmasına da sık rastlanırdı. Öte yandan Pseudo Kaisarios adlı yazar, çobanların eti camdan bir kaba koyup üzerini kurutulmuş çamur veya gübre (tezek) ile kaplayarak güneşte pişmeye bıraktıklarından söz eder. Bizans'ta ayrıca bir çeşit sosis (neura) yapıldığı da bilinmektedir.

Bizans mutfağında peynir dışında süt ürünleri pek kullanılmamıştır. "Geoponika" adlı kaynak en iyi peynirin keçi sütünden yapıldığını kaydeder. Öte yandan, yumurta soğanla karıştırılır ve bir çeşit omlet yapılırdı.

Tarihi belli olmayan "Porikologos" (Meyve Kitabı) adlı yazmada zikredilen meyveler arasında elma, nar. dut, şeftali, üzüm, kavun, karpuz, ayva, limon, kiraz, çilekgiller, badem, fındık ve incir sayılabilir. En çok tüketilen sebzeler ise pırasa, salatalık, pancargiller, lahana, fasulye (fabata), bezelye (erebinthia), havuç, sarmısak ve soğandı. Patrik I. Nikolas Mistikos (10. yy'ın başları) Ayasofya'ya lahana temin eden bir köyün vergiden muaf tutulduğunu nakleder.

Yemeğin ayrılmaz parçası olan şarap ise çeşitli kalitelerde olurdu. Bazı kaynaklarda 7. yy'da yapılan toz haline getirilmiş bir şarap biçiminden söz edilir. Bir miktar su katılarak sulandırılan bu şarap türü, taşıma kolaylığı yüzünden gezginler ve askerler tarafından tüketilirdi.

Yemekler genellikle zeytinyağı ile pişirilir, şıra (oinutta), sirke ve lahana turşusu ile lezzetlendirilirdi. Yemeklere baharat katılması çok yaygındı. Tahıldan yapılan bulamaçlar rezene ve dereotu ile tatlandırılır, etlere kimyon, zahter ve biberiye katılırdı. Balığa sumak, mercanköşk ve rezene yaprakları eklenirken; dereotu tohumu, anason ve kimyon ekmek yapımında kullanılırdı. Ayrıca şarabın frenkmaydanozu ile tatlandırıldığı, nanenin ise salatalara katıldığı kaydedilir (bak. baharatçılar).

Konstantinopolis'te en yaygın olan ve en sevilen, zengin ve yoksul halkın ortak yemeği balık, peynir ve fırınlanmış sebzelerin bir tabakta sunulduğu "monokithron" denen yemekti. Bir yazmaya göre bu yemek özellikle mersinbalığı, Lehistan peyniri, lahana, zeytinyağı, biber, sarmısak ve tatlı şarapla yapılıyordu. Bir diğer yaygın yemek ise tuzlanmış domuz eti ve lahananın hayvansal yağlarla (içyağı, kuyrukyağı) pişirilmesiyle yapılırdı. (Fransızların choucroute'u, Almanların sauerkraut'u Türklerin kapuskası). Kümes hayvanları, badem ya da küçük hamur topakları ile kırmızı şarapta marine edilerek pişirilirdi. Balık bazen yağda kızartılır, bazen közlenir, bazen de pırasa ve dereotu ilavesiyle, kırmızı şarabın içinde çorba gibi pişirilirdi.

Bibi. J. L. Teali, "The Grain Supply of the Byzantine Empire, 330-1025", *Dumbarton OaksPapers,* no. 13, 1959, s. 87-139; Ph. Koukoules, *Byzantinon bios kai politismos,* Atina, 1948-1957, c. 5, s. 46-66, 9-121,136-141; E. Ashtor. "Essai sur l'alimentation des diverses classes sociales dans l'Orient médiéval", *Annales: Economies-Sociétés-Civilisations,* S. 23 (1968), s. 1017-1053; M. Dembinska, "Diet: A Comparison of Food Consumption between some Eastern and Western Monasterie in the 4th-122th C", *Byzantion,* S. 55 (1985-1986) s. 431-462; "The Fruit Book", *Modem Greek-Studies Yearbook,* S. 4 (1988), s. 205-212; E. Trapp, "Die gesetzlichen Bestimmungen über die Errichtung einer Epoche", *Byzantinische Forschungen,* S. 1 (1966), s. 329-333.

AYŞE HÜR

Osmanlı'dan Günümüze

Yüzyıllar boyunca "Türk mutfağı" anlamında telaffuz edilmiş olan "istanbul mutfağı"nm, örneğin Konya ya da Gaziantep gibi yerel bir mutfak kavramı içinde ele alınması oldukça zordur. Etle sebzenin birlikte piştiği tencere yemeklerinin yanısıra; yoğurtlu, etli yemekler, dolmalar, zeytinyağlı sebzeler; limon, un, yumurta gibi terbiyelilerle, Doğu ve Batı'nın alışkanlıklarının karşılaşması, yepyeni bileşimler ortaya çıkarmıştır.

Fethettiği yerlere kendi kültürünü götürürken onların kültürlerinden, bu arada mutfaklarından da etkilenen Osmanlı İm-

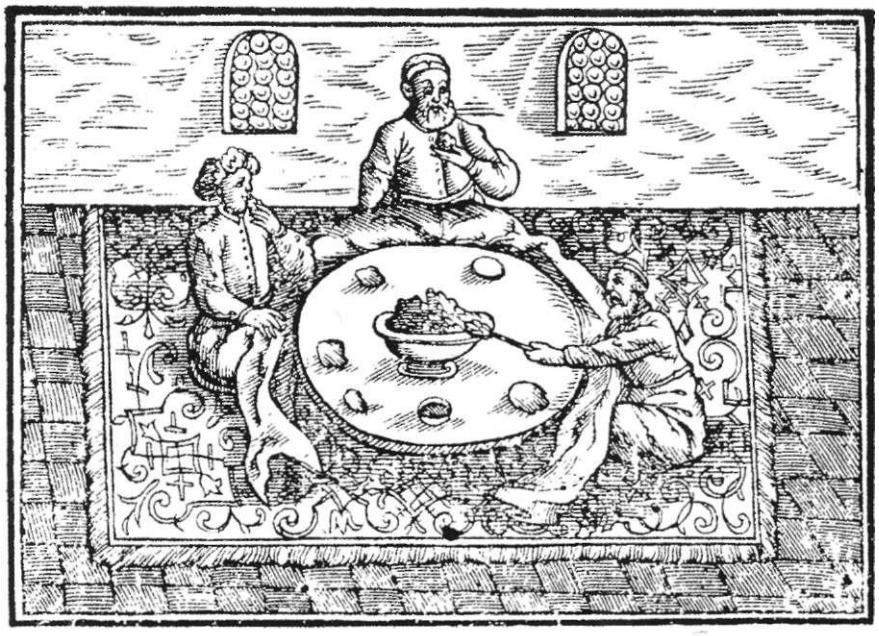

1578'de İstanbul'u ziyaret eden Schweigger'in kitabında yer alan bir resimde (üstte) ve 19. yy'a ait bir anonim resimde yemek yiyenler. S. Schweigger, *Ein newe Reyssbeschreibung auss Teutschland nach Constantinopel und Jaruselem,* Nürnberg, 1608 (üst), Castellan, *Moeurs, usages...,* Paris, 1812 (alt) *Galeri Alfa*

paratorlugu'nun başkenti İstanbul'un ünlü saray ve konak mutfaklarının, buralara imparatorluğun dört bir yanından akan en kaliteli gıda malzemesinin yanısıra Türk mutfak sanatının tüm inceliklerini taşıyan yönü tartışılmaz. İstanbul mutfağının her şeyden önce bir saray ve payitaht mutfağı olarak Türk aşçılık sanatının en gözde ve nadide örneklerini sunduğu açıktır. Ama bu, Anadolu'nun birçok merkezinde değerli yerel mutfakların varlığının göz ardı edilmesi de demek değildir ve İstanbul mutfağı onların tümünden de esinlenmiştir.

Aslında İstanbul'da olsun Anadolu'da olsun, İstanbul mutfağı-Anadolu mutfağı ayrımının yapay olduğu da söylenebilir. Özenli ve zengin mutfak ve özensiz, çeşidi az mutfak vardır. Ancak klasik anlamıyla "İstanbul mutfağı", çokuluslu-çok dinli Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde ve komşularında uygulanan lezzetli mutfakların en ince noktalarından büyük bir ustalıkla, engin görgü ve beceriyle, hayal gücüyle yararlanmasını bilmiştir. Özetle, İstanbul mutfağı tereyağı ile zeytinyağının, etle balığın, hamurla sebzenin, tatlı ile ekşinin uyumlu birlikteliğinin bir ürünüdür. Özellikle sütlü tatlılarda doyulmaz bir incelik ve lezzete ulaştığı söylenebilir. İster en nadide, ister en kanıksanmış, en bol çıkan malzemeden hazırlanmış olsun, sofraya gelen yemekler hem doyurucu, hem hafiftir, hem de göz zevkine seslenir.

Üç kıtaya yayılan imparatorluğun başkenti olan İstanbul, zengindir, tüketicidir. Sınırlı olan eğlence ve zevkler arasında "şikemperverlik", yani boğazına düşkünlük ama oburluk değil, doğal olarak başta gelir. İstanbullu, yemeşil ve her yanı deniz ve sularla çevrili, ılıman iklimli bu görkemli kentin eşsiz konumundan kaynaklanan göz ziyafetine, midesini de katar.

Bizans'ın ardından çok daha güçlü çok daha zengin bir devletin ortaya çıkışı ve giderek artan refah, Osmanlı İmparatorluğu'nun yeni başkentini dünyanın ilk metropollerinden birine dönüştürürken, ülkenin her yöresinden, insanlar gibi gıda malzemelerinin de her türü, en değerlisi ve en iyisi buraya yığılmıştır. İpek Yolu ve Baharat Yolu, yüzyıllarca Osmanlı'nın denetimi altında kalmıştır. Akdeniz ve Karadeniz'in ürünleri büyük bir uluslararası ticaret merkezi olan İstanbul'a akar. "Hasta adam" sayıldığı 20. yy'ın başında bile, Galata ve Tophane hâlâ dünyanın en büyük limanları arasındadır. Yıllık liman muamele hacmi Hamburg, Londra ya da New York'unkinden fazladır.

Osmanlı İstanbul'u, mutfağa gerekli malzemeyi imparatorluğun, hattâ dünyanın dört bir yanından sağlardı. 16. yy'dan başlayarak, Karadeniz'den, Trakya'dan koyun ve kuzu; Demeden, Varna'dan yağ ve pekmez; Trabzon, Urfa ve Halep'ten sadeyağ; Mısırdan pirinç, mercimek, şekerkamışı şekeri, tarçın, karanfil, **fulfill,** amber-i ham, timur hind (demirhindi), şarab-ı hummaz (lohusa şekeri); Rusya'dan kelleşekeri; Malatya'dan pirinç ve kayısı; Bursa'dan kestane; Selanik'ten badem ezmesi; Antep'ten fıstık; Odessa'dan böreklik un; "Karadeniz canibinden" ve Dobruca'dan kuzu; Balkanlar'dan kaşar; Erzurum'dan tulumpeyniri; Rusya'dan havyar ve tuzlu balık; Edremit, Midilli, Yunt Adası ve Girit'ten en saf zeytinyağı; Kayseri'den pastırma; Afyon'dan, Tekirdağ'dan sucuk; Kızanlık'tan tulumpeyniri; Yemenden kahve; Bağdat ve Medine'den hurma; İzmir'den üzüm ve incir; Sakız Adası'ndan mastika; Ankara'dan armut; Kastamonu'dan üryani eriği; İstanbul'un binbir bostanından, bahçelerinden en nefis sebzeler salatalar, meyveler (Yedikule'nin marulu, Mecdiyeköy'ün dutu, Sarıyer'in kirazı vb), Boğaziçi ve Marmara'dan en taze ve nadide balıklar; Eyüp'ün kaymağı, Kanlıca'nın yoğurdu, Vefa'nın bozası ve şırası, Beykoz'un paçası, Sarıyer'in böreği hep İstanbul'da tüketilirdi. Baharata gelince, Bizans döneminden beri, Mısır Çarşısı'mn bulunduğu bölge, Hindistan'dan, Mısır'dan, Suriye'den gelen binbir çeşit baharatın satış merkeziydi. İstanbullu iyi suya da tapardı. Kent kaynak suları yönünden de çok zengindi: Çamlıca, Kayışdağı, Taşdelen, Yakacık, Fındık Suyu, Beykoz, Elmalı, Kavacık, Çırçır, Karakulak, Hünkâr Suyu vb bunlardan sadece birkaçıydı.

Bursa'mn Keşiş Dağı'ndaki ırmaklarda yaşayan balıklar yalnız saray için tutulurdu; Bursa kadısına yollanan 1571 tarihli emirle bu ırmaklarda başkalarının balık tutması yasaktı. 1585 tarihli bir başka fermanda Mısır'dan saraya gelen "şeker dahi ve pirinç kem gelüb, şekerin eyusi gelmivub kellelerin nısfı beyaz ve nısfı kara" olduğu belirtilmekte ve bunun önlenmesi Mısır beylerbeyinden istenmektedir.

Her şeyin en iyisi önce saraya, sonra halka satılırdı. Bizzat padişah İstanbul mollasına ferman eder ki "(...) Eminönü'nde mahall-i muayyene nakil ve gelân bamyanın güzidesi hâlâ bamyacıbaşı matbah-ı âmirem içtin intihab ve aldıkdan sonra kusuru dahi narh-ı carisi ile ibadullaha beyi etmek üzre yine marifetile tevzi olunmak babında..." (1743).

Ahmet Refik'in yıllar boyu, Osmanlı ar-

şivlerindeki hazine evrakı üzerinde titiz araştırmalarla ortaya koyduğu *İstanbul HayaU'uda.* yer alan yüzlerce belge arasında, örneğin "padişaha mahsus narlar toplanmadan, Gemlik'te nar bahçelerinin bozulmamasma" (1753), "İznikmid (izmit) ve havalisinde idrak idilen kiraz meyvesi olgunlaşmadan toplanmamasına" dair (1754) fermanlar yer alır.

Osmanlı debdebesinin istanbul sofrasına yansıması oldukça geçtir. Örneğin II. Mehmed (hd 1451-1481), II. Bayezid (hd 1481-1512) ve I. Selim'in (Yavuz) (hd 1512-1520) sofralarında çeşit bol değildir. II. Mehmed divan yemeklerinde tek kap geleneğini sürdürür: Burâni ve ardından me'mune helvası... Yavuz'un önüne de 23 çeşit yemek çıktığı, ama padişahın yalnız birini seçip doyuncaya kadar onunla yetindiği yazılıdır. III. Murad (hd 1574-1595) ise yabancı konuklarına sadece yahnin pilav ve şerbet ikram eder.

istanbul mutfağı 16. yy'dan sonra, özellikle imparatorluğun yükselme döneminden sonra gelişmiş ve çeşitlenmiştir. 18. ve 19. yy'larda doruğuna ulaşan bu mutfak, kozmopolit imparatorluğun ve İstanbul'un çeşitli kültürlerinin ince bir sentezidir.

Osmanlı saray yaşamında mutfak önemli bir yer tutar. Örneğin Kanuni döneminde, Topkapı Sarayı'nda, her gün padişah ve ailesi, harem, divan üyesi vezirler ve maiyetleri, saray muhafızları, hizmetkârlar vb için yaklaşık 1.500-2.000 kişiye, bayramlarda ise bunun üç katı konuğa yemek çıkartılır. III. Murad döneminde Topkapı Sarayı'mn mutfaklarında 1.117 aşçı ve aşçı yamağı çalışmaktadır. Padişah sefere çıktığı zaman bile has mutfağı onu izler.

16. yy'da I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) İspanya Kralı II. Philippe'e sunulan, ancak 1905'te Manuel Serrano Y Sanz tarafından derlenip basılan bir elyazmasmda Akdeniz'de Türk donanması tarafından esir edilen bir İspanyolun ağzından o günler anlatılır. Daha sonra kaptan-ı derya olacak Sinan Paşa'nm esirlerinden olan ve 1552-1556 yıllarını İstanbul'da geçiren "Pedro", efendisinin konak sofrasında çıkan yemekleri şöyle sıralar: Pilav, iç pilav, zerde, pirinçli tavuk çorbası, tavuk yahnisi, dereotlu nohut, soğanlı kuzu yahnisi, kavurma, ıspanak, keşkek, biberli ve baharlı yaprak dolması, kıymalı börekler, tavukgöğsü, et kızartması, kebaplar, oğlak ve adatavşanı kızartması, yoğurt, kaymak, şerbetler, şıra.

1776'da Rusya büyükelçisine Boğaziçi'nde Sadaret Kethüdası Mustafa Ağa tarafından Beyhan Sultan Sahilsarayı'nda verilen ziyafette, yemeklerin 70 tane kapaklı gümüş sahanla getirildiği görülüyor. İngiltere Büyükelçisi Fawkener, 1740'ta kendisini Belgrad Ormanı'nda ağırlayan sadrazamın sofrasında hepsi aynı anda 100'den fazla değişik yemek sunulduğunu anlatır.

19. yy'ın başlarında Türkiye'ye gelen İngiliz deniz subayı Adolphus Slade, *Record ofTravels in Turkey and Greece* kitabında, dönemin Osmanlı donanma komutanı tarafından yemeğe davet edildiğini, yemeğin Boğaziçi'nden Karadeniz'e gezinti yapan bir savaş gemisinin güvertesinde iki top arasında yere kurulan sofrada yendiğini nakleder. Sofraya barbunya tavadan tavuğa, pilavh etten hoşafa kadar 12 kap yemek çıkarılmıştır. Slade. "Yemeklerin hepsi nefisti, Türk mutfağı birçok yönden Fransız mutfağına eşit; hele Türkiye'deki kuzunun enfes tadını ne kadar övsem yetersiz kalacak" diye yazacaktır.

O. Daluimarrt'ın çizgileriyle çorba taşıyan yeniçeriler.
Castellan. ***Moeurs. usages....*** Paris, 1812/ ***Galeri Alfa***

Musahibzade Celal *Eski İstanbul Yaşayışı* adlı kitabında I. Mahmud'un (hd 1730-1754) Üsküdar'da oturan zenginliği ve konukseverliğiyle tanınan Dürrizade Mehmed Efendi'nin yalısına bir ramazan günü iftar vakti önceden haber vermeden gidişini anlatır. Dürrizade biraz şaşırmakla birlikte, kâhyasına sadece haremin yemeğini selamlığa aktarıp haremdekilere yeniden yemek yapılması talimatını verir ve sultanı çok rahat ağırlar: Altın tepsi içindeki altın tabaklarda iftariyelikler sunulduktan sonra asıl damak merasimi başlar: Çorbadan, etten, yumurtadan, tavuktan, piliçten yemekler sıralanır. Sonra büyük bir billur tabak içinde yine billur gibi bir hoşaf kâsesi getirilir, gümüş tepsiye konur. Sultan hoşaftan tadar, karşısındaki Dürrizade'ye "Molla, bu vişne hoşafı ne kadar soğuk" deyince, Dürrizade "Kudretli hünkârım hoşafın kâsesi buzdandır. Afiyetler olsun şevketlûm" cevabını verir. Dürrizade'nin kilercisi her gün Küçükçamlıca Suyu'nu kalıp içinde kâse şeklinde dondurur, efendisinin hoşafını buzdan kâsenin içine koyarmış.

İstanbul mutfağının zenginliği sadece en iyi cins ve pahalı malzeme kullanılan ve altın, gümüş kaplarda sunulan yemeklerle sınırlı değildir. Örneğin, soğanlı yumurtadan söz açmadan geçilmemeli. Abdülmecid'den (hd 1839-1861) başlayarak, her yıl ramazanın 15'inde Topkapı Sarayı'nda hırka-i şerif ziyaretinde, padişaha özel iftar yemekleri hazırlanırdı. Bu yemekleri pişiren enderun efendileri arasında özellikle soğanlı yumurtayı en güzel yapma rekabeti vardı. Eğer padişah iftar yemeklerinden tadarken soğanlı yumurtayı beğenirse, bunu hazırlayan enderun efendisini kendisine kilercibaşı seçerdi. Soğanın, yağı yanmadan ateşte devamlı karıştırılarak pembeleşinceye kadar pişirilmesi ve daha sonra yumurtaların ilavesiyle 3 saatten fazla süren bu ince işlemi Zarif Orgun, "Soğanlar büyük olmayacak ve orta boy dişi soğan olacak. Ortadan ikiye bölünüp halka halka doğranır. Üzerine tuz ekilerek sadeyağda ve hafif ateşte, devamlı tahta kaşıkla karıştırılarak nar gibi oluncaya kadar kızartılır, kavrulmaz. Bu iş iyi yapılmak isteniyorsa üç saat kadar sürer. Sonra yağı süzülür ve nar gibi kızarmış soğan yayvan bir kaba (küçük tepsiye) alınır. Üzerine bir kaşık tozşeker serpilir. Bir kaşık sirke, bir miktar bahar ve tarçın da serpildikten sonra tepsiye bir kaşığın tersiyle itinalı bir şekilde yayılır, yuvalar açılır. Yumurtalar kırılır. Ateş kuvvetli olmayacak ve yumurtaların aklarının hemen pişmemesine dikkat edilecektir. Sarıların pişmesine yardımcı olmak için tepsinin kenarlarından kahve kaşığı ile yağlı su alınıp bunların üzerine dökülecektir. Yumurtaların üzerine tarçın ve karabiber de serpilir" diyerek tarif eder. Mithat Sertoğlu da *İstanbul Sohbetleri* kitabında farklı bir tarzda "yumurtay-ı hümayun'dan söz eder: "Evvela halka halinde kıyılmış soğan Halep yağında öldürülecek derecede kavrulur; sonra ince dilimler halinde tütünlük pastırma ilave edilip biraz da su katılarak pişirilir. Yeteri kadar şeker ve sirke ile de bir-iki taşım kaynatıldıktan son-

Saray mutfağında çalışan görevliler (soldan sağa): Helvahaneli, hünkâr aşçıbaşısı ve çeşnicibaşı.
Cengiz Kahraman arşivi

ra, açılan yuvalara günlük yumurta kırılıp kapağı kapatılarak, kaskatı olmayacak demde pişirilir."

Batı Mutfağından Esintiler

Osmanlı Sarayı 19. yy'ın sonundan başlayarak yavaş yavaş Batı mutfağına açılmaya başlamıştır. 1909'da II. Abdülhamid'in, devrilmeden kısa bir süre önce Meclis-i Mebusan üyelerine verdiği ziyafette yumurtalı "bouillon", mayonezli levrek, sebzeli sığır filesi, dana ciğeri "mousse", kızarmış hindi ve keklik, beyaz soslu pilavlı tavuk, "dörtkardeşler" tadısı, krema ve dondurma vardır.

Zarif Orgun'un Dolmabahçe Sarayı arşivlerinde bulunan kilercibaşı defterlerini incelemesinde belirttiği üzere, Örneğin I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden birkaç ay önce istanbul'a gelen bir ingiliz amiralinin onuruna verilen ziyafette de Batı etkisi dikkati çekiyor: Soğuk et suyu, levrek balığı filesi, pilavlı ördek palazı, ciğerli soğuk kuzu külbastısı (Tokatlıyan'dan), kuşkonmaz, piliç kebabı, salata, keşkül-i fukara, dondurma (Tokatlıyan'dan), meyve, şekerleme.

Ne var ki, bu yemekten bir hafta önce vekillere verilen başka bir ziyafette geleneksel İstanbul mutfağı, tatlılar dışında, egemenliğini koruyordu: Sigaraböreği, kâğıtta barbunya balığı, testi kebabı, türlü, piliç kebabı, güveç pilavı, çilekli krema, dondurma, meyve.

19- yy'ın sonlarından itibaren Batı mutfağı özellikle zengin sofraları ve büyük otellerin salonlarında ilgi görmeye başladı. Zaten Pera, bu bölgede oldukça yoğun yaşayan Avrupalıların, "Tatlısu Frenkleri" tabir edilen Levantenlerin. Ermeni, Rum ve Yahudilerin mutfak zevkine hitap eden Batı tipi "restaurant'larm bol olduğu bir yerdi. Eski adıyla Cadde-i Kebir, şimdiki İstiklal Caddesi'nde bulunan Tokatlıyan Fransız ve Türk mutfağını birlikte sunardı. Ancak, komşusu Abdullah Efendi Lokantası'nda(->) geleneksel İstanbul yemeklerinden her zaman tatmak mümkündü: Zeytinyağlı enginar ya da taze fasulye, patlıcan karnıyarık, hünkârbeğendi, Abdullah usulü levrek... Avrupa'dan gelen ünlü tren Orient Express'in son durağı Pera Palas'ta Ekim 1924'te sunulan bir akşam yemeği, Batı mutfağının artan etkisini yansıtır. "Consommé", Norveç usulü levrek, hindi piliç "chipolata", Fransız usulü bezelye, pralinli "bombé" meyve sepeti, kahve.

Aynı dönemde Park Otel de kentin değişen yaşamının bir parçasıdır ama onun seçimli tabldotu İstanbul yemekleri ile Batı mutfağı arasında daha dengeli bir görünüm sergiler: Borç çorbası, tavuk suyu; mayonezli ıstakoz, kılıç şişte; sakalı makarna, pilav, omlet; sebzeli piliç, volovan; biftek, garnitürlü dana kızartması, kabak dolması, etli ayşekadın fasulyesi, tereyağlı bezelye, zeytinyağlı bamya, komposto, dondurma.

Ama İstanbul'un genellikle Sultanahmet, Fatih, Aksaray, Eyüp gibi Halic'in öbür yakasında oturan zengin muhafazakâr çevreleri ile orta halli kesimler, alafranga yemeklere itibar etmemiş ve geleneksel mutfaklarına terk edilmez bir kale gibi sarılmışlardır.

Refik Halid (Karay), *İstanbul'un Bir Yüzü'nde* geleneksel mutfağı tercih edenlere örnek gösterilebilecek tamdık simalar arasında boğazına düşkün bir kadıyı hicveder. Meşrutiyet öncesi ve sonrasında mütarekeye dek iştahının doruğuna ulaşan Şişman Rıza Efendi lakaplı bu kadı neleri severdi? Yemek isimleri o zamanki istanbul mutfağı konusunda bir fikir verebilir. Kıymalı yumurta, güllaç, hindi göğsünden işkembe çorbası, keşkül-i fukara, saray burması, ararotlu sütlaç, tepsi böreği, cevizli telkadayıfı, gözleme, paça, kebap, ekmekkadayıfı, erişte, balık, zeytinyağlı enginar, patlıcan turşusu, hindi dolması, tatlılı yahni, bumbar, şirden.

Hüseyin Rahmi (Gürpınar) 1919'da yayımlanan *Hakka Sığındık'ta* savaş zamanı çekilen kıtlık sırasında aynı mahallede oturan yoksul ailelerin, varlıklı komşularının konaklarında hâlâ eskisi gibi tüten bacaları ve pişen yemekleri haset ve şaşkınlıkla izlemelerim anlatır: "Enfes yağlarda kızartılmış hindiler, börekler, baklavalar, helvalar ... Komşuda acaba ne pişiyor? Revani mi, yok yok sütlü irmik helvası, belki de bademli fıstıklı Şam baklavası ya da yumurtası ve tatlısı ᴷol yassıkadayıf? Yoksullar, incir tatlısına bile nder, ah bir incir bulunsa..."

Meze ve Balık Cenneti

İçki Müslümanlara haram da olsa, İstanbul'un hoşgörülü ortamında, arada bir yasak dönemleri dışında, hep içilmiştir. Osmanlı ileri gelenlerinin âb âlemlerinde(->) önceleri genellikle şarap içilirken; rakı, ayaktakımmın içkisi sayılırdı. Sonradan varlıklılar rakıya dönerken, öteki kesim de işi "şarapçılığa" vuracaktır.

İstanbul meyhanelerinde sunulan mezeler ve levrekten kırlangıca, uskumrudan palamuta, çorba, fırında ızgara, pilaki ya da buğulama balık yemekleri de "ayin-i cem" geleneğini sıkı sıkı korumasını bilmiştir. Ahmet Rasim'in *Fuhş-iAtlk'te* sözünü ettiği Hristo'nun meyhanesinde, "fresko lüferaki" ızgara çıtır çıtırdı. Tabii, "cermakcur etmek" yani rakı içmenin adabı da korunuyordu. Afif Yesarî, Hidayet'in meyhanesinde sunulan çeşitli mezelerin dışında, pastırmalı sigarabörekleri ve tavada gümüşbalığını hep anacaktır.

Kozmopolit Ama "İnce" Mutfak

İmambayıldı, karnıyarık, iç pilav, dolma ve sarmanın yamsıra arnavuteiğeri, çerkeztavuğu ve Çerkez fasulyesi, Tatar, Boşnak ya

da Nemçe böreği, Rum pilakisi, papaz yahnisi, Ermeni midye dolması, palamut ve sombalığı salamurası, Marsilyalı gemicilerden öğrenilen gümüşbalığı tuzlaması, nohuttan topik mezesi, Bulgar kuru fasulye yahnisi, Acem ya da Türkmen pilavı, Türkmen kavurması, Diyarbakır'ın patlıcan yemeği "medfune", Şam tatlısı, Bağdat muhallebisi, İzmir köftesi, Laz böreği, Mısır ya da Hicaz mühliyesi, Halep usulü patlıcan dolması (şeyhü'l-mûsî), Musevilerin İspanyadan getirdiği 'İspanya ekmeği" (pandispanya) İstanbul mutfağında yer bulurken bunların daha ince bir lezzete kavuşması en iyi mutfak ustalarının sarayda, vezir ve paşa konaklarında çalışmalarıyla olmuş, orta halli evlerde de ninelerin, anaların, bacıların, ahretliklerin muktesit ama iyi malzemeden taviz vermeyen becerileri kuşaktan kuşağa geçmiştir.

Anadolu'nun kıymalı, etli pidesinden esinlenerek patlıcan karnıyarık veya imambayıldı yapılır. Kabak dolması gibi, kuzu, tavuk ya da hindi dolması hazırlanır. Balık isimlerinin, çoğu Yunancadır ama kılıçbalığı ve kalkanbalığı Türkçe. Midye dolmasını, kefal pilakisini, barbunya tavasını, palamut ya da lüfer ızgarasını, çiroz salatasını, cacığı, Marmara adalarından gelen ve Rumlarla Ermenilerin ateşte iyice pişirmeye meraklı oldukları istiridyeleri İstanbul'da yaşayan her millet sever. Bu farklı kültürler mozaiğinden yepyeni ve çok daha zengin bir sentez geliştiren İstanbul mutfağıdır. Araplardan alman rahattı'l-hulkum İstanbul'da lokuma dönüşmüştür. Aynı şekilde Yemenden gelen kahveye "Türk kahvesi" damgasını vuran ve tüm dünyaya kendini kabul ettiren kahve kavurma, öğütme ve pişirme usulü de İstanbul'dan kaynaklanmıştır.

İstanbul mutfağının ana özellikleri üzerinde durulacak olursa, bu mutfağın sadeyağ, tereyağı ve zeytinyağının et, balık ve sebzelerin eşit ağırlıkta kullanıldığı mükemmel bir bileşim ve sofra adabı olduğu yinelenebilir. Özellikle, sütten yapılan tatlılarda İstanbul hemen öne çıkar. Bugün bile bir tavukgöğsü ya da kazandibini İstanbul dışında yemek isteyenler, aynı tadı bulamazlar, tıpkı susamlı simitte olduğu gibi.

İstanbul mutfağında yemek çeşidi çok boldur: Çorbalar, yumurtalı yemekler, koyun ve kuzu eti ağırlıklı kebaplar, köfteler, haşlama, külbastı ve yahniler; beyin, ciğer, dalak, yürek, dil. böbrek, paça, bumbar, işkembe gibi sakatatlar; kümes ve av hayvanları; ızgara, tava ya da buğulama deniz ürünlerinin yamsıra dolma, sarma, musakka, bastı, oturtma, zeytinyağlılar, salatalar, piyaz ve turşular, kıymalı, peynirli, sebzeli börekler; hamur ve süt tatlıları; şuruplar, şerbetler, hoşaflar ön plandadır. Sebzeler etli, zeytinyağlı, sadeyağlı, tereyağlı ya da tatlı pişirilir. Kuyrukyağı daha çok dar gelirli mutfaklarında kullanılır. İstanbul mutfağı sadece patlıcandan 30'u aşkın yemek yapılan bir mutfaktır. Ancak israfı sevmez, dolma yapılan kabağın içini bile ufalanmış peynirle birlikte değerlendirir (mücver); bayat ekmeği atmaz tirit ya da vişneli ekmek yapar. İstanbul mutfağı aynı zamanda hafiftir, hazmı kolaydır. Hem zengin, hem tutumlu, hem de sağlıklı bir mutfaktır. Dünyada çok az mutfak bu üç özelliği birlikte barındırır.

Anonim bir suluboya resimde dönerci. 19- yy'ın ortaları.
Galeri Alfa

Ziyafetlerde kaburga dolması, pilavlı taskebabı, bademli ve taratorlu kefal veya kırlangıçbalığı. zeytinyağlı yalancı dolma, böreklerden tepsi, fincan, su. sigara, pul börekleri, kaymaklı ekmekkadayıfı. tel veyahut yassıkadayıf gibi tatlılar, ayrıca çorba, salata, turşu, ekmek bulunur, istanbul'da geleneksel "düğün yemeğr'nin değişmez dörtlüsü terbiyeli etli düğünçorbası, kızarmış düğün eti. pilav, zerdedir. Gerdek ertesi de listeye kaymak ve paça tiridi eklenir. Zengin düğünlerinde ise bu ana yemeklere börekler, tatlılar, dolmalar ve hoşaflar da katılır.

Refik Halid. İstanbul'da geçen *Üç Nesil. Üç Hayat* adlı kitabında kışın en soğuk günlerinde evlerinde neler yendiğini çocukluk günlerinin coşku ve iştahı ile anlatırken, tarhana çorbasından, mantıdan, bumbardan, keşkekten dem vurur: "Keşkek karnımızın üzerine değil, midemizin içine dolanan bir yün kuşak tesiri yapar. Isısı bütün vücuda yayılır. Eskiler, üstlerine kürk giymesini bildikleri gibi içten de ısınmanın yolunu pek iyi bulmuşlardı" der. Bu aslında belli bir geleneğin devamından başka bir şey değildir.

Daha önceki yüzyıllara gidildiğinde, Osmanlı sarayında yemeklerin mevsimlere göre düzenlendiği ve bunun dönemin tıp bilimiyle yakından ilintili olduğu hemen ortaya çıkacaktır. Kil Sarının Topkapı Sarayı arşivlerinde yaptığı araştırmada gösterildiği gibi, örneğin, saray çalışanlarına mevsimlere göre verilecek yemeklerin listesi ilkbahar, yaz. sonbahar ve kış ayları için düzenlenmiştir. İlkbaharda kan yapacak et, şerbet gibi gıdalara öncelik verilirken, çok tatlı gıdalardan kaçınılmalı; yazın yenen yemekler ise o günkü İslami tıp kuramına göre safrayı harekete geçirdiğinden, safra yapan yiyecekler yenilmemeli, daha çok, "soğukluk ve rutubet veren gıdalar"a, (örneğin ekşili, sirkeli aşlar, çorbalar, meyve, salata, kabak, semizotu gibi) öncelik verilmelidir. Yazın tuzlu ve baharatlı yiyeceklerden kaçınılırken, sonbaharda kan azaldığı için kum ve tuzlu pek yenmeyecek, kışmsa sarmısak, soğan, baharatlı yemekler, kebaplar, pirinç yemekleri ve tatlılara ağırlık verilecektir. Ancak, etli pilav veya tavuk kebabının "mutedil" gıdalardan sayıldığı ve dört mevsim yenmesinde sakınca görülmediği anlaşılıyor.

Zengin konaklarında, bugünün işkembe çorbası yerine hindi boynundan ya da göğsünden çok daha ince, çok daha nefis farklı bir işkembe çorbası hazırlanırdı. Orta halli yemeğe meraklı ve durumu daha iyi evlerde, iri bir lahananın şeklini bozmadan içi ustalıkla oyulur, bir bölümü çıkarılıp yerine yağlı et parçaları ya da pastırma dilimleri konur, kapatılır sonra da güvecinağzı hamurlanıp, "küllü ateşte" ağır ağır saatlerce pişmeye bırakılırdı. Sonuçta, lahana ile pastırmadan yepyeni bir rayiha ve lezzet ortaya çıkardı. İster "hünkâr", ister "millet" beğendi densin patlıcan beğendiyi hakkıyla yapmak için etle ezmeyi aynı kapta bir müddet kaynatmak gerekirdi. Ezmesi, kendi lezzetini bastırmayacak kadar unlu, bembeyaz olmalıydı.

Refik Halid'in *Ago Paşa'nın Hatıratı* kitabında "Yemeklere Dair" bölümüne bir göz atılması bile, mutfak sanatının İstanbul'daki inceliğini gösterir. "Bu keşkül denen tatlı kaç türlü süzgeçten ve kaç kat tülbentten süzülerek ne itina ile yapılır, nasıl dikkatle kaynatılır, kıvamı ne merakla beklenir bilir misiniz? (...) Bu unu bu hale getirmek için büyük bir neslin zekâsı, yani esaslı bir medeniyetin vücudu şarttır. Enginara gelince dikenli, sert kabuklu, vahşi suratlı bu sazlı nebatı soyarak, limonlu suda sarartarak yağ ve soğan ilave ederek böyle latif bir şekle sokmak, bu lezzetli hale getirmek marifetlerin marifetidir. Bu iş ancak medeniyetin kârıdır..." Refik Halid'in, saray baklavası, saray lokması, tavukgöğsü, kefal pilakisi, Halep yağı, tavuk suyuna şehriye çorbası, tereyağlı pilav ya da midye dolması, tavası, pilakisi, hele dolmasına "meftun" olduğu görülüyor. Yassıkadayıfa gösterilen ihtimam da elbette onun lezzetini belirler. Mithat Sertoğlu. "Bildiğimiz yassıkadayıfın kenarları makasla kesilecek. Evvela birkaç saat sütte kalacak, sonra bir gün ve bir gece çalkalanmış yumurtada dinlendirilecek. Sonra gelsin sert ateş, gelsin Halep yağı dolu tava. Bir güzel kızartılıp bir gün boyunca koyuca şeker şerbetinde yavaş yavaş şişip genişlemeye bırakılacak" diye anlatır.

İstanbul Mutfağının Yazılı Kaynakları

Son yıllarda geleneksel Türk mutfağının yazılı kaynaklarını araştırma yönünde çabalar artmıştır. Bu sayede, 1748'de kaleme alınmış *XVIII. Yüzyıla Ait Yazma bir*

Yemek Risalesi, 1828'de yazılan *Et-Terkibâtfi Tabhi'l-Hulviyyât* adlı bir başka risalede yer alan tatlı pişirme tarifleri bize, Türk mutfağı gibi istanbul'un geleneksel yemekleri konusunda da fikir vermektedir. Fevzi Halıcı'nın yeni harflere kazandırdığı *Ali Eşref Dede'nin Yemek Risalesi* hin de 1860 öncesinde yazıldığı sanılıyor. Aslında, Türâbî Efendi'nin 1864'te İngilizce ve Türkçe olarak basılan *Turkish CookeryBook* ya da *Mecmua-i Et'ime-i Osmaniye* de dahil, bu eski kaynakların birbirlerinin benzeri olduğu da açıkça görülmektedir.

Turgut Kut'un eski harfli "yazma" ve "basma" eserlerden oluşan *Açıklamalı Yemek Kitapları Bibliyografisi* bu konuda çok yarar sağlamaktadır. Türkiye'de ilk basılan yemek kitabı, İstanbul 1844 tarihli taşbaskı Mehmed Kâmil'in *Melceü 't Tabbâhîn'iâh.* Ancak, bu kitabın yukarıda değinilen elyazması "Yemek Risalesi"nden büyük ölçüde "esinlenmiş" olduğu, aynı şekilde söz konusu risalenin de kendinden önce yazılmış *Ağdiy'e Risalesi*'hin bir kopyası olduğu anlaşılmaktadır.

Dahası bu tarihi kaynaklarda verilen yemek tariflerinde malzeme ölçüleri bazen çok muğlak ("miktarı kâfi" gibi) bazen çok abartılıdır. 150 ya da 200 yumurta sarısını iki-üç okka levrek ya da kefalden hazırlanan balık çorbasına katmak, günümüzde ne para ne de sağlık açısından mümkündür. Bu tariflerin çağdaş yaşam koşullarına uydurulmaları için daha düşük ölçülerde denenmeleri gerekmektedir.

İstanbul'da 1880'de yayımlanan ve yazarı belli olmayan *Yeni Yemek Kitabı* hin yanısıra, Ayşe Fahriye Hanım'm 1882'de basılan *Ev Kadını,* Mahmud Nedim'in 1900'de yayımlanan *Aşçı Başı,* Hadiye Fahriye Hanım'm 1924 tarihli *Yeni Ev Kadınının Yemek Kitabı* ve 1926'da basılan *Tathcıbaşı* adlı eserleri birçok kez yeni baskı yapmışlardır.

Bu dönemde basılan yemek kitaplarının içindekiler incelendiğinde, Batı mutfaklarından alınan bazı yemek tariflerinin de bulunduğu gözden kaçmamaktadır: Kotlet pane, Macar çorbası, rozbif (rosebeef), ragu (ragoût), kaz patesi (pâté d'oie), piruhi, İtalyan usulü makarna, Fransa tertibi bezelye, omlet, puding, presbika, bisküvi, ananastan kalıp dondurması, savarin gibi.

Turgut Kut'un açıklamalı bibliyografyasında ayrıca 1871-1926 arasında basılmış Ermeni harfli Türkçe yemek kitapları da yer almaktadır. Ayşe Fahriye'nin kitabında 700'e yakın yemek ve tatlının tarifi bulunmaktadır. Rabia Edhem'in doğrudan Fransızca olarak 1921'de kaleme aldığı *La Bonne Cuisine Turque* adlı yemek kitapçığında. İstanbul yemeklerinin başlıcaları yer alırken, toplam 43 yemek, 3 börek ve 12 tatlı ve hoşaf çeşidinin yapılışı da anlatılmaktadır.

Son dönemde Ekrem Muhittin Yeğen'in çeşitli yemek kitapları gibi, Nevin Halıcı'nın *Türk Mutfağı* adlı yapıtı önemlidir. Özellikle Halıcı, 1920'li yıllarda basılan Hadiye Fahriye'nin *Yemek Kitabı* ve *Tathcıbaşı* adlı eserlerinde verdiği tariflerin uygulamasına büyük ölçüde sadık kalırken, geleneksel İstanbul mutfağının yanısıra, sadece Anadolu'ya özgü bazı yemek tariflerini de sunmaktadır. Kız teknik öğretim müfredatını göz önünde bulunduran bu çalışma, çorbadan, yumurtadan sebzeye, etliye, sütlüye, hamur işinden turşuya, reçele ve şerbete, yaklaşık 800 tarifi içermektedir. Bu tarifler yanında, ünlü edebiyatçıların kitaplarında yer alan tarifler de yabana atılmamalıdır. Örneğin Halıcının kitabında verilen 1 ölçü pirinç lapası, 2 çorba kaşığı un ve 1 ölçü etli bamyadan oluşan tarifin kuruluğu yanında, Refik Halid'in "aside" adlı bamya yemeği tarifi şöyledir: "Bamya pek sevimlidir, bana çevik, zeki, haşarı bir mahluk tesiri yapar; bu itibarla, âdeta, zerzevatların keçisidir. Aceba şimdilerden 'aside'yi bilen, yiyen var mı? Onu eski zamanlarda zenci dadılar yapardı, halis muhlis Senegal yemeğiydi. Pirinç kaynatılır, 'keşkek' gibi dövülür, hamur yapılır, gayet çok biberle pişmiş doğrama bamyanın etrafına fırdolayı çevrilirdi. Kaşıkla içine dalar, bir miktar da pastasından da kopararak gözlerinizden yaş gele gele yerdiniz. Evvela bir ağız işkencesine benzer, gitgide bu işkenceden öyle acaip, dayanılmaz ve doyulmaz bir zevk alırdınız ki, keyfinizden ağzınız kulaklarınıza varırdı 'bittim' der yine kaşığı sahana koştururdunuz."

Yüzyılların Birikimi Yemekler

Çeşitli mutfaklardan esinlenip onları incelterek benimsemiş İstanbul mutfağını sınırlamak zordur. Nejat Sefercioğlu'nun günümüz diline kazandırdığı *Türk Yemekleri-XVIII. Yüzyıla Ait Yazma Bir Yemek Risalesi,* imparatorluk dönemi İstanbul'unun en ünlü yemekleri konusunda somut bir fikir veriyor:

Çorbalar: Nohud-âb, balık çorbası, tarhana çorbası, ciğer çorbası.

Hamur İşleri: Lokum (âdeta lokum), yumurtalı lokum, lalanga, peynir lalangası, kabak böreği, akıtma, pırasa böreği, peynir lokması, süt böreği, sakız böreği, soğan böreği, tavuk böreği, tatlı lokum, peynir höşmerisi.

Helvalar, Kadayıf ve Diğer Tatlılar: Katayıf, fırancalalı katayıf, katife, saray katayıfi, kaymaklı katayıf, beyaz katayıf, ev katayıf ı, katayıf micmerî, yufkalı katayıf, terkib-i nuriyye, kaymak baklavası, sütlü ve şekerli muhallebi, pirinç baklavası, yağlı saray ekmeği, helva-yı asude, reşidiyye helvası, helva-yı sabuni, helva-yı hakani, gaziler helvası, helva-yı me'mûniyye, helva-yı gülabiyye, helva-yı ishakiyye, yengemduymasm helvası, badem herkesi, peltesin, güllaç paludesi, kavun baklavası, yağsız katayıf, falûzec, gurabiyye, revani, kadıngöbeği.

Kebaplar, Külbastılar: Tavuk kebabı, süt kebabı, kırma tavuk kebabı, kuşbaşı kebabı, tavşan kebabı, uskumru balığının kebabı, kılıçbalığı kebabı, yılanbalığı kebabı, güveç balığı, fırın kebabı, ciğer kebabı, Teşrifatı Naim Efendi kebabı; tavuk ciğerinden külbastı, kalkanbalığı ciğerinin külbastısı, terkos (tatlısu) balığı külbastısı, koyun eti külbastısı, tarak külbastısı.

Yahniler, Dolmalar, Pilavlar, Sebzeler: Yahni, beyaz yahni, kırmızı yahni, yahnilerin ulusu (tavuklu), kılıçbalığı yaka yahnisi, paça yahnisi, tavşan yahnisi, tarakyahnisi, kavun tolması (dolması), mülebbes (patlıcan) tolması, bazincan (patlıcan) micmeri. bazincan kayganası, kıyma püryani, susuz köfte, yağsız pilav, sade pilav, tarakpilavı, bazincanlı pilav, medfune (patlıcandan), marmarine (ıspanaktan), herise (keşkeklik buğdaydan), kabakbastı (kabak kalyesi), çilbur, ciğer yahnisi, isfanah, şeyhü'l-mûsî (Halep usulü patlıcan dolması), şalgamdan mamul, incik yahnisi, papaz yahnisi, uskumru balığı yahnisi, Teşrifat! Naim Efendi terkibi yahni.

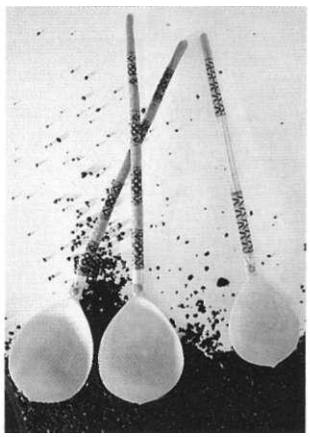

Osmanlı mutfağında kullanılan kaşıklar ve bakır kapaklı sahanlar. *L 'Eventail.* S. 29 (Haziran 1990) (sol), *Aiarko Sanat Galerisi Arşivi*

Salata ve Turşular: Maml salatası, havyar, Urus (Rus turşusu [lahanadan], sardalye, hıyar turşusu, kabak turşusu, kombosta (Boşnak usulü lahana turşusu), şalgam turşusu, sarmısak turşusu, biber turşusu, bazincan turşusu, turşu-yı mahlut (karışık turşu), balık turşusu.

Hoşaflar: Taze vişne hoş-âbi, taze kayısı ve erik hoş-âbı, taze elma ve emrûd (armut) hoş-âbı, Ali Fakih eriği hoş-âbı, Berdeşe eriği hoş-âbi, rezaki üzümü hoş-âbı, emrûd kurusu hoş-âbı, portakal hoş-âbı, taflan (karayemiş) hoş-âbı, enâr (nar) hoş-âbı, şamfıstığı hoş-âbı, çamfıstığı hoş-âbı, incir hoş-âbı.

Tatlısı, etlisi bol olan, balık yemeklerinin de bulunduğu bu mutfakta zeytinyağlılar yok gibidir. Ancak bu liste İstanbul mutfağının eksik bir yansıması olarak görülmelidir. Özellikle Rum, Ermeni ve Musevilerin zeytinyağlı ve sebzeli yemeklere düşkünlüğü herkesçe bilinir.

Öte yandan, gerileme süreci içinde, imparatorluğun toprak kayıpları yüzünden İstanbul'a göç etmek zorunda kalan bu bölge Müslüman ve Türklerinin özellikle Balkanlar'da, Yunanistan'da ve Ege adalarında öğrendikleri veya kendi geliştirdikleri yemekleri İstanbul mutfağına kazandırdıkları da unutulmamalıdır. Rumelililerin dışında, Tatar ve Kafkas göçmenlerin, daha sonra Beyaz Rusların da İstanbul mutfağına katkısı ortadadır.

Kısacası, imparatorluk daralırken, İstanbul mutfağı tersine, daha da zenginleşecektir. 19. yy'dan başlayarak, örneğin zeytinyağlı yemekler, İstanbul halk mutfağında iyice yer etmiştir.

Nitekim Ayşe Fahriye'nin 1882'de yayımlanan *Ev Kadını'nda.,* enginardan imambayıldıya, pilakiye kadar zeytinyağlı yemek tarifleri epey boldur. Bu yüzyılın başında Rabiha Edhem'in Fransızca olarak 1921'de İstanbul'da yayımladığı *La Bonne Cuisine Turque* kitapçığında yer verilen seçme Türk ve İstanbul yemeklerinin adları da aynı eğilimleri sergilemektedir:

Çorbalar: Düğün, mercimek, kıymalı çorba, un çorbası, havuç ve pirinç çorbası, işkembe çorbası.

Etler: Düğün eti, tencere kebabı, yahni, terbiyeli köfte, kuru köfte, taskebabı, ekşili köfte, kadınbudu, pilavlı yahni, fındık köftesi, kuzu kapaması, çerkeztavuğu.

Sebzeli Yemekler: Karnıyarık, fırında patlıcan beğendi, patlıcan ezmesi köftesi, patlıcan bastı, patlıcan kızartması, patlıcan dolma, patlıcan imambayıldı, zeytinyağlı taze bakla, kuzu eüi taze bakla, fava, zeytinyağlı kuru fasulye pilaki, etli kuru fasulye, zeytinyağlı taze fasulye, etli taze fasulye, etli enginar dolması, zeytinyağlı enginar, ıspanak kavurması, kıymalı ıspanak, kabak kızartması, kabak dolması, yalancı dolma, zeytinyağlı lahana sarması, etli lahana, yaprak veya kıvırcık salata sarması, etli lahana (kapuska), zeytinyağlı pırasa, pilav.

Hamur İşi ve Tatlılar. Pufböreği, tepsi böreği, sigaraböreği, ekmekkadayıfı, telkadayıfı, kadıngöbeği, hurma tatlısı, un helvası, irmik helvası, yassıkadayıf, lalanga,

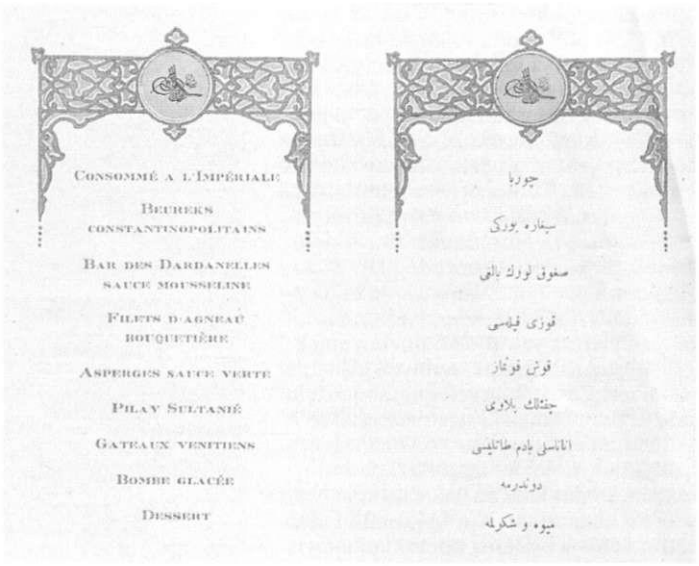

V. Mehmed'in (Reşad) 1917'de verdiği bir yemek daveti mönüsü: Çorba, sigaraböreği, soğuk levrek balığı, kuzu filesi, kuşkonmaz, çiftlik pilavı, ananaslı badem tatlısı, dondurma, meyve ve şekerleme. *F. Muhtar Katırcıoğlu koleksiyonu*

muhallebi, sütlaç, vişne kompostosu, kuru kayısı hoşafı.

İstanbul'da Sofra Adabı

İstanbul sofralarında olduğu gibi içki âlemlerinde de daima belirli kurallara saygı gösterilmiştir.

Tarihçiler II. Mehmed'in, istanbul'u Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti yaparak yeni sarayına geçtiğinde, teşrifat usulünü, protokolünü ve bu arada yemek adabım belirlediğine dikkat çekerler.

Padişah, aile üyelerinin dışında kimse ile aynı sofrayı paylaşmaz: "öenab-i Şerifim ile kimesne taam yemek kanunum değildir, meğer ehl-i iyalden ola. Ecdad-ı izamim vüzerasıyla yerleşmiş ben refetmişimdir".

Padişahın yemekleri, genel mutfakta değil "kuşhane" denilen özel mutfağında hazırlanır, sofra hizmetine bakan çaşnigir usta tarafından sunulurdu. Valide sultan, şehzadeler ve harem halkının önemli kişilerine ise has mutfaktan yemek çıkartılırdı. Fatih Kanunnamesi, divanda sadrazamın, vezirlerin kimlerle birlikte yemek yiyeceklerini de belirler.

Zarif Orgun'un *Osmanlı Sarayında Yemek Yeme Adabı* başlıklı incelemesinde, bu konuda ayrıntılı bilgiler vardır. Örneğin, divanda üç yere, biri vezirazamın, biri diğer vezirlerin, üçüncüsü de kazaskerlerin önlerine olmak üzere siniler kurulurdu. Vezirazamla diğer vezirlerin sinilerini çaşnigir ağalar (yani sofracılar), kazasker efendilerin sinisini de kendi muhzırbaşıları kurardı. Sakabaşı da evvela vezirazama, sonra diğer vezirlere, nişancıya; sakalar kethüdası da sadreyn efendilere, defterdarlara mikrama (bir cins havlu) verirler ve leğen, ibrik getirerek ellerini yıkamaları için su dökerlerdi.

Herkesin dizlerine peşkirler serildikten sonra yemek servisi başlardı: Koyun, hindi, güvercin, kaz, kuzu, piliç... Yemekler büyük tabaklarda teker teker getirilir, sinilerin üzerine konur, çeşitli ekmekler sunulurdu. Arkadan pilav, sebzeler ve tatlılar getirilirdi. Yemek aralarında şerbet içilirdi. Yemekten sonra, yeniden el yıkama faslı başlar ve başta sözü edilen hiyerarşiye göre, mutfak emini "buhur suyu"nu sunardı.

Ramazanın 15. günü Topkapı'da padişaha silahdar ağa tarafından billur şişe içinde "buhur suyu" takdim olunur ve o da buna karşılık "atiye" diye adlandırılan 15 altınlık yüklü bir bahşiş verirdi. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan ve padişahın çamaştrcıbaşısı Yusuf Ağa'nın 1708'de yazdığı tarife göre, "buhur suyu", sarı sandalağacı, ıslah yağlı buhuru, çiçek buhuru Meryem, ham ödağacı; ıslah-ı kalenbek, asilbent, kımız, lotur, çağan tohumu, susam kökü, ıslah-ı misk, ıslah-ı çiçek ve gülsuyunun kaynatılmasından elde edilirdi.

Osmanlı ileri gelenlerinin sofrasında yemek sırasında konuşulmaz, sohbet edilmez, hızlı hızlı atıştırılırdı. Özellikle, saraya davetli yabancı büyükelçiler ülkelerine gönderdikleri raporlarda kendilerine gösterilen debdebeli ağırlamaya, teşrifata, en nadide takımlara, yiyecek içeceklere, yemek sırasında müzik çalındığına değinirken, yemeklerin çok kısa bir sürede yendiğinden, her şeyin bir-bir buçuk saatte sonuçlanmasından, âdeta esefle söz ederler.

Türkiye'nin Dört Yılı kitabının kahramanı, 16. yy'da paşa konağında yaşayan bir İspanyol kölenin gözlemi de aynı yöndedir: "Yemeğe fazlaca düşkün olmadıkları için bence ancak yaşamak için yerler, zevk aldıkları için değil. Kaşığı ellerine aldıkları zaman o kadar acele yerler ki, aralarına karışsan şeytanı kovalıyorlar zannedersin. İyi huylarından biri de, yemekte konuşup eğlenmemeleri. Karnı doyan 'Allah'a şükür' deyip kalkar ve yerini bir başkasına bırakır. Yemek yönünden aralarında herhangi bir ayrılık yoktur; hiç tanımadıkları bir kimse bile, ayakkabılarını çıkarıp sofraya oturur ve hemen yemeğe başlar. Paşa yemeğini bitirince Allah'a şükreder ve sofrayı kaldırın derdi".

Bu özellik, Abdülaziz dönemi (186i-1876) için bile geçerlidir. Sofra hâlâ soh-

bet yeri değildir. Yemeğin bir an önce bitirilmesi, bütün itina ve lezzetine karşın, sanki bir angarya imişçesine "geçiştirilmesi" gerekiyordu.

Gelibolulu Mustafa Ali'nin 1657 dolaylarında yazdığı *Mevâidün-Nefais fîKavâidi'l-Mecalis,* Orhan Şaik Gökyay tarafından günümüz Türkçesiyle sadeleştirilmiştir *(Görgü ve Toplum Kuralları Üzerine Ziyafet Sofraları).* Mustafa Ali, "Büyüklerin sofrasında ve başka yerlerde ilkin ev sahibinden önce nimet sunmak ve el uzatmak doğru değildir. Hele kendisine uzak ve başkalarına yakın olan güzel yemeklere el uzatmak, edepli, terbiyeli kişilerde görülmez. Ve meclisin şeref misafirleri için kimi nefisçe yemekler hazırlanmıştır ve o nimette göz hakları olan, o yemek işlerine bakan iç koldan hizmetlileri de sofrayı beklemektedir. Yine bu halde de kimi kimseler ve kimi zaman olur ki küstahça olan ileri gelen seçkinler o nimeti tamamıyla silip süpürüp hora geçirirler. 'Biz yiyip tadını tadalım da bekleyenler bulduğunu yesin' demeye getirirler. Bununla birlikte bu edebe aykırılıklar sinire dokunur. Akıllı ve edepli, terbiyeli olanlar bu yakışıksız davranışları hoş görmezler. Ama şerbet kâsesi sunuldukta ihtiyar ellerindedir, tamamıyla içerlerse makbuldür, bundan dolayı sorumlu olmazlar. Çünkü şerbet fazlası hizmetkârlara verilegelmiş değildir. Bundan ötürü hepsini hora geçirenlerin himmetleri tamdır" der.

Gelibolulu Mustafa Ali, soğan, sarımsak yenilmesi konusunda da çok titizdir. "Bir mecliste bulunanlardan biri, hele üst köşede oturan soğan ve sarmısak yediği takdirde ötekilerin de ona uyup yemesi gerekir ki cefadan kurtulsunlar" der.

Abdülaziz döneminde de aynı kurallar geçerlidir. Sahan silip süpürülmemeli, bomboş mutfağa geri yollanmamalıdır. Zira. hizmetkârlar da aynı yemekten yiyeceklerdir. Bu nedenle, sofranın en yaşlısı zamanı geldiğinde hizmet edenlerin başına işaret eder, sahan kaldırılır.

Tanzimat sonrası, Batılılaşma hareketleri güçlenirken; II. Abdülhamid döneminden (1876-1909) itibaren hızlanarak, yemekler Batılı ülkelerde olduğu gibi ayrı bir odada ya da salonda, masada, sandalyede oturarak, ayrı tabaklarda, ayrı çatal, bıçakla ve ayrı bardakla yenilmeye başlanınca, elbette sağlık kuralları ve estetik daha üst düzeye çıkmış olacaktı.

Yemek, bir yerde "bireysel" bir anlama bürünürken İstanbul sofraları da giderek, toplumsal ve siyasal alanda olduğu gibi, "cemaatten ferde" yönelecekti. Bu arada, yemek yeme koşullarının rahatlaşması nedeniyle, sofrada sohbete, neşeye de yavaş yavaş yer verilmeye başlıyordu. Alkollü içkiler de artık ev sofralarında boy gösterebilirdi.

Mustafa Ali'ye göre, "içki sohbetlerinde börekler ve ağır yağlı yemekler doğru değildir. Pilav kısmından başka yağlı yemeklerin de değmede doğru görüldüğü yoktur. Çünkü hükema katında, zariflerin kanununa ve akıllı kimselerin düşüncelerine göre, içki meclisinin ayrılmaz yiyeceği, yarı pişmiş kebap ile ekşili çorba, kavurmalar ve köfteler gibi hazır yemekler, hele denizden çıkan balık türünün çeşitleri ile bavurya, istiridye, ıstakoz, teke ve midye makulesi sonsuz mezelerdir. Bundan sonra, içki meclislerinde, aşırı derecede dolular içmek, henüz içki meclisi karışmadan ve dostların kelleri kızışıp sohbet koyulaşmadan dolu vurmuş meyveli ağaca dönüp her kişi hele dili diline dolaşıp kusmak, akıl ve idrak ve edeplerinden kalıp susmak, ayaktakımından olan beyinsizlerin, çoğu meclis yol yordamın nidüğünü bilmezlerin, kişiyi kötü yola kılavuzluyan şeytanların işidir". Mezelikler, fıstık, fındık ve kavrulmuş badem bol bol olmalı. Sofra, balık yumurtası, havyar ve pastırma türünden yiyeceklerle dolup taşmalı, mevsimde bulunan türlü türlü meyvelerle meclis donatılmalı, vazolara çiçekler konmalı ve gül zamanı ise, taze gül yapraklan ile o bezm süslenmelidir.

ملجأ الطباخين

Türkiye'de basılan ilk yemek kitabı olan *Melceü't-Tabbâhîn*'in ilk sayfası.
TETTV Arşivi

Saraylardan ve bade meclislerinden sonra, orta halli insanların evlerine girildiğinde de sofra adabına titizlikle uyulduğu görülür.

Eski kadınlar mutfak kadar sofralarına da özen gösterirlerdi. Sofranın hazırlanması, yemeklere bir sıra ve düzen verilmesi konusunda titiz davranılırdı. Büyükler sofraya oturmadan küçükler yerlerini alamaz, ailenin başı yemeye başlamadan ötekiler ellerini hiçbir şeye uzatamazlardı. Yemeğe konuk gelmişse, önce ev sahibi yemeğe başlar, ancak yemekten konuktan önce kalkamaz, tersi bir davranış, kabalık sayılırdı. Ekmeğe karşı sonsuz bir saygı vardır; su da, ekmek de "aziz"dir. Kimse önünde lokma ya da küçük parça halinde ekmeği bırakmazdı.

İstanbul'un geleneksel düğün ziyafetlerinin sofra düzenine gelince; henüz dört ayaklı masaların yaygınlaşmadığı dönemde, 8-10 kişilik sinilerin çevresine ipekli kumaştan pamuk minderler dizilir; üzerine minderleri örtecek genişlikte ipek kumaştan ya da sırma işlemeli sofra yaygısı serilir; ortasına sofra iskemlesi konur ve onun üzerine meydan sinisi yerleştirilirdi. Sininin üzerine de çevresi ince nakışlarla süslü beyaz sini örtüsü örtülür, sofranın ortasına altın sırma ile işli, meşinden yuvarlak bir nihale yerleştirilirdi. İşlemeli sini örtüsü gibi beyaz bez üzerine işlenmiş ve 8-10 kişilik sininin çevresini kaplayacak uzunlukta tek parça bir peşkir sofra dekorunu tamamlardı. Bu peşkir herkesin kucağına yayılırdı. Bazen de herkese ayrı bir peşkir ya da peçete sunulurdu.

Ellerini ibrik leğenle mis sabunu ile yıkayan ve kendilerine uzatılan sırmalı havluya kurulayan konukların önüne çorba, pilav, tatlı, hoşaf için ayrı ayrı kaşıklar dizilirdi. Bu kaşıklar sedef işlemeli ya da altın kakmalı, fildişi saplı, kaplumbağı kabuğu (bağa) kaşıklardı. Küçük billur hokkalar içinde hafif sabunlu ve gülsuyu kokan elbezleri bulunurdu. Alt gelir düzeyindeki ailelerde kaşıklar basit tahtadan olurdu.

Yemeğe besmelesiz başlanmaz, bitişinde de kimi evlerde evin en yaşlısı ya da sarıklısı kısa bir dua okurdu. Çoğu zaman da "Çok şükür, elhamdülillah" denilirdi.

Eski dönemlerde yemekler aynı kaptan yenirdi. Çatal ve bıçak kullanılmadığı için, yemeği sağ elin üç parmağı yağlanmadan yemek makbuldü. Parmak uçları yağlanırsa, elbezleri hazırdı. Yemek esnasında parmakların yalanması, ağzın şapırdatılması, ortaya konan yemeğe uluorta "dalınması" ayıplanırdı. Sahana el uzatıldığında, kendi önünden başka tarafa kaymak, "hududu tecavüz" ayıp sayılırdı. Siniye yemek dökmek ve damlatmak da iyi görülmezdi. Yenilen etin kemiklerini sini üzerine dizmek, ancak herkesin tam kendi önüne koyması gerekirdi.

Yemek sonrası eller gene aynı merasimle yıkanır ve kurulanırdı. Özellikle, ramazan ayında iftarlarda, hatırlı konuklar uğurlanırken, "diş kirası" diye hediyeler de verilirdi.

İstanbul'da hali vakti yerinde olanların evlerinde, hele büyük konaklarda, iftar sofrası herkese açıktı. Tanımadık kişiler, yabancı yüzler yadırganmaz, sadece kapıda duran ağa, o kişinin kılığına kıyafetine bakarak ya önemli kişilerin ağırlandığı "büyük sofra'ya, ya "orta sofra'ya ya da alt katta hizmetkârlara ayrılan "kahve ocağı sofrası"na buyur ederdi.

Refik Halid'in yerinde deyişiyle, "Ramazan ayında istanbul, en nefis yemeklerin her merhaba diyene sunulduğu muazzam bir imarethaneye dönerdi". İftara gelen yoksullara da "diş kirası", ama bu kez uygun miktarda bir para verilirdi.

Günümüzde de yapılan Osmanlı yemeklerinden (üst sıra soldan sağa) zeytinyağlı kereviz, mantı, ayva tatlısı; (alt sıra) zeytinyağlı dolma, uskumru dolması ve zeytinyağlı enginar.
Fotoğraflar (üst sıra ve alt sol) Suat Emas, sanat yönetmeni JoeUe Danon / Gülseren Ramazanoğlu arşivi; Artun-Beyban Unsal

Toplumsal Değişme ve Mutfak

İstanbul mutfağı "Zaman sana uymazsa, sen zamana uy" atasözünü yalancı çıkartmıyor. Toplum değişiyor. Modern yaşamda kadınlar yavaş da olsa üretkenliklerini evlerinin dışına taşımaya, meslek sahibi olarak toplumda ağırlıklarını koymaya başlıyorlar. Cumhuriyet döneminde, konak yaşamından apartman dairesine geçilirken mutfaklar küçülüyor, mutfak donanımı değişiyor, çarşıda bulunan malzeme eski lezzetini yitiriyor, yemek yapmaya ayrılan zaman damlıyordu. Eskiden birçok evde bulunan aşçılar, halayıklar, bacılar birer birer ortadan kaybolurken, aile bütçesinde yemeye ayrılan pay da giderek düşüyordu.

"Yedi düvele hükmeden" imparatorluğun varidatından geçinen, tüketen İstanbuldan Cumhuriyet İstanbul'una geçilirken, geleneksel mutfak da bunun faturasını ödeyecekti. Kumkapı meyhanesi "fish restauranf'a dönüştüğünde elbette burada ne eski hava ne de eski lezzet bulunabilirdi. Gel gelelim, tüm bu gelişmeler, istanbullunun damak zevkini, iyi yemeklere düşkünlüğünü azaltamazdı. Unutulduğu ileri sürülen geleneksel istanbul mutfağını günümüzde 2000'li yılların arifesinde yeniden canlandırma çabalan da bunu gösteriyor.

İstanbul mutfağının gerilemesindeki en önemli etken, bu mutfağın en özgün örneklerinin daha çok evlerde, "tencere yemeği" usulüyle yapılmasındadır. Gözde restoranlarda artık yemekten çok müzik ya da eğlence ön plana çıkarken, örneğin bir dönemler İstanbul mutfağının kaleleri olan Abdullah Efendi veya Liman lokantaları, günün koşulları içinde ya yok olmak ya da "uluslararası" mutfağa yönelmek zorunda kalmışlardır.

Öte yandan, evde yemek yapanların zamanı, bilgisi ya da evin bütçesi gerilediğinden, işin kolayına kaçılmaktadır.

İstanbul mutfağının inceliği, yapılmaya yapılmaya unutulmaktan, öğretecek kişilerin azalmasından, zaman darlığından, gün geçtikçe yok olmaktadır. Günümüzde "yahni", "bastı", "oturtma", "silkme" ya da "musakka" arasındaki farkı bir çırpıda anlayabilecek ve anlatabilecek İstanbullu sayısı da çok azalmıştır. Dergilerde, gazetelerde verilen yemek tariflerinin çoğu, tıpkı içki kokteyllerinde olduğu gibi, Batı dergilerinden, yemek kitaplarından alınma tariflerdir.

İstanbul'da genellikle "öğlenci" esnaf lokantalarının bazılarında geleneksel tencere yemekleri hâlâ usulüne uygun yapılmakta; istisnalar dışında, Trabzon yağı yerine margarinle, zeytinyağı yerine bitkisel yağla da olsa ortaya düzgün bir sofra çıkmaktadır.

Beyoğlu'nda Anadolu Pasajında Hacı Salih, Karaköy'de Veli Alemdar Han Pasajı'nda Öztürk. Fatih'te Akdeniz Caddesi'ne yakın Hünkâr, Kadıköy çarşısında Fehmi Lokantası. Üsküdar'da Kanaat, Kuzguncuk'ta Asude. Cağaloğlu'nda Ümit Usta, Perşembepazarı'nda Bankalar Lokantası, Kapalıçarşı Nuruosmaniye girişinde Subaşı Lokantası, geleneğe uyan lokantalardan ilk akla gelenlerdir. Sadece balık ve öteki deniz ürünlerini sunan gerçek bir esnaf lokantası da Perşembepazan'nda Karaköy Balık Lokantası'dır. Köfte, piyaz ve irmik helvası üzerine Tarihi Sultanahmet Köftecisi ve Meşhur Sultanahmet Halk Köftecisi de İstanbul'un geleneksel yemeklerini sunan önemli halk lokantası adresleri arasındadır.

Osmanbey Borsa Lokantası da, uluslararası mutfağa göz kırpsa da, tencere yemeği ağırlıklı İstanbul mutfağına sadık kalan yerlerden biridir. Bu arada, Konyalı gibi, Edirnekapı Kariye Camii yanında Asitane Restaurant ve Süleymaniye Külliyesi'nde Darüzziyafe. özellikle Osmanlı yemeklerini canlandırmaya çalışmaktadır. Öte yandan, Taksim Divan Oteli ve Kuruçeşme Divan Restaurant gibi, Çırağan Kempinski Oteli de geleneksel İstanbul mutfağına önem veren yerler arasında sayılabilir.

Karaköy'de Güllüoğlu, istanbul baklavacılarının arasında önde gelen yerini korumaktadır. Istinye'deki Zeyneloğlu da zerdeden ekmekkadayıfına, tavukgöğsünden kazandibine, eski İstanbul lezzetine sadık kalan ender mekânlardandır.

Tarabya'da Kıyı ve Garaj, Baltalimanı'nda Oba, Çengelköy'de İskele Restaurant, özenle hazırlanan istanbul mezelerinin bulunduğu, balığı erbabınca pişiren balık lokantaları arasındadır. Büyükçekmece Mimar Sinan'daki Balık Osman da unuadmamalıdır.

Geleneksel İstanbul meyhanesi denilirse, Beyoğlu Nevizade Sokak'ta Boncuk ve İmroz, Tarlabaşı'nda Hasır, Cankurtaranda Karışma Sen Restaurant örnek gösterilebilir.

Günümüzde Mc Donald's, Pizza Hut gibi yerler ve fast-food bir yandan, Güneydoğunun içliköftesi, çiğköftesi, lahmacunu, humusu öte yandan geleneksel istanbul mutfağı ve İstanbul'un yine geleneksel sayılabilecek ayaküstü yiyecekleri olan döner-ekmek, köfte-ekmek, balık-ekmekle çekişirken ve yer yer de galip gelirken "İstanbul mutfağı ölüyor" yakınmaları da duyuluyor.

Geleneksel yemeklerin bir bölümünün giderek sofralardan uzaklaştığı doğruysa da İstanbul mutfağının temeli, özü sayılabilecek yemeklerin önemli bölümü, özellikle de evlerde, yemeğe önem veren ailelerin mutfaklarında sürüyor. Öte yandan, yeni yemekler, mutfağa yeni çeşniler de geliyor. Zira İstanbul tarihten akan kozmopolitliğini koruyor.

İmparatorluk döneminde ülkenin dört bir köşesinden gelen insanlar bu kente gelip kök salarken, günümüz İstanbul'u da 10.000.000'u aşkın nüfusuyla Türkiye'nin gerçek bir mikrokozmosuna dönüşmüş durumda. Buraya her göç eden, yerel yemeklerinden bazılarını da İstanbul'a taşıyor. Örneğin, Güneydoğu'nun bulgurdan yapılan "kısır" salatası gibi, patlıcan doğraması ya da yuvarlaması, tıpkı Karadeniz'in hamsili pilavı gibi, istanbul sofralarına giderek yerleşiyor, mutfağının zenginliğini artırıyor.

Hacıbeyzade Ahmet Muhtar Bey, 1916' da yayımlanan *Aşevi* adlı eserinde "Tam aşçılık şiir, resim, temsil ve musiki gibi senayi-i nefisenin fevkinde hem zarif hem de tababet kadar nâfi bir fenn-i âliyedir" tanımını getirirken, "Bu sanata lazım olan istidat ve arzu ne kadar olursa olsun, yine bir üstattan tahsil-i marifet etmeden aşçı olmak kabil değildir. Fakat vaktiyle bizim için pek mükemmel bir aşçı mektebi demek olan saray ve vüzera matbahları çoktan kalkmış bulunuyor. Halbuki buralardaki aşçılık erkeklere münhasırdı. O zamanlar bile yekûnu pek az olan yemek pişirmeğe heveskâr ev hanımı kadınlarımızla zenci halayıklarımızın yüzde sekseni bile bu sanatı teferruatı ile bilmekten mahrum bulunuyordu" diye yakınıyordu.

Topkapı Sarayı'mn mutfağında yüzler-

ce aşçı ve yardımcısı, zengin konaklarında onlarca mutfak görevlisi çalışırken, aralarında kesin bir işbölümü de bulunuyordu.

Sarayda matbah emini, konaklarda ise aşçıbaşımn emiri altında, ocakbaşı, perhizci (ince aşçı), pilavcı gibi börekçi ve tatlıcı da (daha küçük mutfaklarda her iki işi görene hamurcu denilirdi), ayn ayrı kişilerdi. Bu kişilerin emri altında kalfalar, çıraklar ve yamaklar yer alıyordu. Bu sıkı hiyerarşik konum içinde, yamaklıktan çıraklığa, kalfalığa, ustalığa geçiş için yıllar ve acımasız sınavlar gerekiyordu. Daha düşük ücretle görece daha alt gelir gruplarının konak ve evlerinde çalışanlar ise, her telden çalıp, her türlü yemek ve tatlıyı yaparken günümüzün moda deyimiyle kalite kontrol, giderek maziye karışacaktı.

İstanbul mutfağı bir sihir ve bir sanattı. Hacıbeyzade Ahmet Muhtar, her sanat dalı gibi yemek yapma sanatının da eskiden "sır ve sırf ameli olması" nedeniyle aşçılık üzerine kitap yazılması bir yana, bu yemeklerin "müfredat ve mürekkebatmm muhtevalarını irae edecek bir defter bile tutmak, tutturmak bu mesleğin erbabı arasında yasaktı" diyor. Usta veya çırağın bildikleri, öğrendikleri, pişirmecilikteki beceri ve deneyimleri, onunla birlikte mezara giderdi.

Mehmet Halit Bayrı *İstanbul Folkloru* adlı eserinde geçmiş günleri buruk bir biçimde anıyor:

"Bu âdetler zamanla değişti, yeni sofra usulleri memlekete getirildi. Mutfak eski şekli kadar ruhundan da ayrıldı (...) Medeni vasıtalar yemek pişirmekte, tatlı yapmakta kolaylıklar sağladı. Artık eskisi gibi ömrünü mutfakta geçiren kadın kalmadı. Erkek, zevkini sofrada ve yemeklerinde aramaktan vazgeçerek yeni bir âlemde yol almaya koyuldu. Bütün bu değişikliklerin Türk sofrasına yeni bir renk ve zevk getirdiği kadar, eski Türk yemeklerinin lezzetinden de bir şey alıp götürdüğü meydandadır".

Bu satırlar bundan yarım yüzyıl önce yazılmıştır. Nostalji her dönemde var olmuştur, olacaktır da...

ARTUN UNSAL

MI VAHİ İİ1. BEDİA

(1897, İstanbul - 20 Ocak 1994, İstanbul) Tiyatro ve sinema oyuncusu.

Çocuk yaşta Fransızca ve Rumca öğrendi. İlköğrenimine Büyükada'da Saint Antoine adlı okulda başladı. Ancak babasının ölümünden sonra ailesi Modaya taşınınca, Terakki Mektebime bir süre devam ettikten sonra Nötre Dame de Sion'a girdi. Bu okuldaki öğrenimi sürerken İstanbul'da yeni kurulan Telefon Şirketimde çalışan ilk Türk kadınları arasında yer aldı. Nötre Dame de Sion'u bitirdikten sonra, 1920'de Erenköy Kız Lisesi'nde Fransızca öğretmenliğine başladı. 1921'de Darülbedayi (Şehir Tiyatroları) sanatçılarından Ahmet Refet Muvahhit'le (1893-1927) evlendi.

Bedia Muvahhit, 1923'te Muhsin Ertuğrul'dan gelen teklifle, Halide Edip Adıvar'ın(->) romanından sinemaya uyarlanan

Bedia Muvahhit
Burçak Evren koleksiyonu

Ateşten Gömlek filminde rol alarak sanat yaşamına başladı. Aynı yıl, Darülbedayi'nin İzmir turnesi sırasında, Atatürk'ten gelen Türk kadınını sahnede görme direktifi doğrultusunda, 11 Ağustos 1923 günü *Ceza Kanunu* adlı oyunla sahneye çıktı. Emekli oluncaya kadar Şehir Tiyatroları'nda oyuncu ve yönetmen olarak görev aldı. 1931de *Otello* oyunuyla gittiği Atina turnesinde Yunanca oynadığı Desdemona rolüyle eleştirmenlerin büyük beğenisini kazanan Bedia Muvahhit'in rol aldığı 200'ü aşkın oyundan en tanınmışları, *Hisse-i Şayia, Bir Gece Faciası, Ortak, Yorgaki Dandini, Hamlet, Onikinci Gece, Kafes Arkasında, Bir Kavuk Devrildi, Mürai, Venedik Taciri, Fermanlı Deli Hazretleri, Bir Ölü Evi, Bir Çiçek İki Böcek, Lüküs Hayat, Yarasa, Vişne Bahçesi, Müfettiş, Doktor İhsan. Ayaktakımı Arasında, Satılık-Kiralık. Kibarlık Budalası, Mum Söndü, Küçük Şehir. Paydos, İpekçi Merhum, İhtiras Tramvayı, Sana Rey Veriyorum, Kadınlar, Chaillot'daki Deli, Bey Baba, Nuhun Gemisi, Daha Bitmeyecek mi?* olarak sıralanabilir. Bedia Muvahhit, bu arada sinema çalışmalarım da sürdürmüştür. *İstanbul Sokaklarında* (1929), *Beklenen Şarkı* (1953), *Paydos* (1954), *Son Beste ve. Yaşlı Gözler* (1955), *Çapkınlar* (1961), *Barut Fıçısı* (1963), *Manyaklar Köşkü ve İstanbul Kaldırımları* (1964), *Bozuk Düzen, Hep O Şarkı* ve *Şoförün Kızı* (1965), *Zehirli Hayat* (1967), *Son Mektup, Lekeli Melek ve Ateşli Çingene* (1969), Muvahhit'in rol aldığı filmlerden bazılarıdır.

Sanatçının ayrıca tek başına ya da başkalarıyla birlikte yaptığı oyun ve operet çevirileri, uyarlamaları vardır. Büyük bir bölümü Şehir Tiyatroları'nda sahnelenen bu yapıtlardan bazıları, *Sevda Hanım, Fırıldak, Kavak Yelleri, Mahallenin Horozu, Kırçiçeği, Müjde, Ayşe, Onlar Ermiş Muradına, Geçti Bor'un Pazarı, Oğlumuz, Arılar, Bebelere Takke, Koç Katımı, Zilliler, İffetimi Korudum, Sakallı Gelin, Enteresan Poz* olarak sayılabilir.

1975'te Şehir Tiyatroları'ndan emekli olan Bedia Muvahhit, 1981'de Atatürk Sanat Armağam'na layık görüldü. 1987'de devlet sanatçısı seçildi. 1988'de sanatçıya Uluslararası İstanbul Sinema Günleri jürisince Altın Lale Onur Ödülü verilirken, 1993'te İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nce 70. sanat yılı kutlandı. Ölümünden sonra Beyoğlu'ndaki Küçük Sahne binası içindeki sahneye, Bedia Muvahhit Sahnesi adı verildi.

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

MUVAKKİTHAJNELER

Cami, türbe gibi dinsel amaçlı yapı topluluklarında güneşin konumunun izlendiği, saatlerin ayarlandığı, namaz vakitlerinin belirlendiği kendilerine özgü mimarisi olan mekânlar.

Türk mimarisinde özel bir yeri olan muvakkithanelere diğer İslam ülkelerinde rastlanmamıştır. Muvakkithaneler bazen avlu içine bazen küçük bir oda olarak camileri çevreleyen avlu duvarının bir kenarına yerleştirilmişlerdir. Bunlar geniş pencerelerle dışa açılmış, buralara konulan irili ufaklı saatlerden gelip geçen insanlar zamanı, namaz vakitlerini öğrenmişlerdir.

İslam dininde namaz vakitleri güneşin konumuna göre belirlenmişti. Ölçümler güneşin deniz seviyesinden 625 m yükseklikte görülmesiyle batmasına göre hesaplanırdı. Muvakkithanelerde öncelikle güneş saati dikkate alınmıştı. Basit bir mermer taşın ortasındaki demir çubuğun, düşen gölgesi ölçülür ve böylece zaman belirlenirdi. Bunların üzerindeki demir çubukların gölgeleri belirlenir ve elde edilen sonuçlar da saatlere uygulanırdı. Camilerde ezan okuyacak müezzinler buradan öğrendikleri zamana göre ezam okurlardı. Muvakkithanelerde basıta ve irtifa tahtalarının yanısıra, usturlap denilen madeni bir

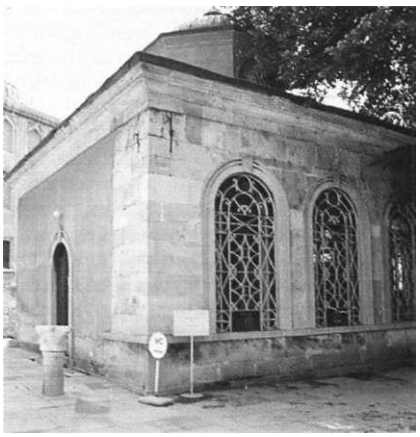

Ayasofya Muvakkithanesi
Ertanüca, 1994 / TETTV Arşivi

Nusretiye ve Yeni Cami muvakkithaneleri.
Fotoğraflar Ertan Uca, 1994 / TETTVArşivi

başka zaman ölçümü yapan aletten de yararlanılırdı. Ayrıca burada pusula, kıblenüma, periyodik zaman listeleri ile takvimler de vardı. Muvakkitler zaman ölçümlerinin yanısıra ramazanlarda "imsakiye" denilen cetveller bastırır, takvimler yaparlardı. Cihet denilen bir ücreti alan muvakkitler arasından Muvakkit Mustafa, Fatin Hoca (Gölumen), Ziya Muin Efendi gibi âlim kişiler yetişmiştir.

İstanbuFdaki muvakkithanelerin en güzel örnekleri Ayasofyada Bayezid ve Şehzadebaşı camilerinde bulunmaktadır. Ayasofya Muvakkithanesi'ni Ayasofya'yı onaran G. T. Fossati(->) yapmıştır. Ayasofya'nm güneybatı avlu girişindeki muvakkithane kubbeli, küçük bir yapı olup ilginç bir mimarisi vardır. Kare planlı yapı giriş dışında geniş ve uzun üçer pencere ile dışa açılmış, içeriden sekiz sütunun taşıdığı oldukça yüksek kasnaklı bir kubbe ile örtülmüştür. Yuvarlak mermer bir masanın bulunduğu muvakkithane irili ufaklı saatlerle bezenmiş, değerli yazı levhaları da onları tamamlamıştır.

İstanbulda pek çok muvakkithane yapılmışsa da hiçbirisi Ayasofyada, olduğu gibi kendine özgü biçimde olmamıştır. Ancak Yeni Cami, Emirgân, Nusretiye, Üsküdar Selimiye ve Dolmabahçe camilerindeki muvakkithaneler mimarileri ve bezemeleriyle dikkati çeken örneklerdir. Halıcıoğlu, Üsküdar Yeni Valide, Eyüb Sultan, Laleli, Beylerbeyi, Sultan Ahmed, Arnavutköy, Koca Mustafa Paşa, Üsküdar Atik Valide, Nişancı Karamani, Kanlıca, Teşvikiye, Beykoz, Kadıköy III. Mustafa, Cezeri Kasım Paşa, Bâlâ Külliyesi, Atik Ali Paşa, Galata Yeraltı, Kadıköy Osman Ağa camilerinde de aynı amaçla yapılmış, birbirlerinden farklı özellikleri olan muvakkithaneler vardır. Birçok muvakkithane de ortadan kalkmıştır. Kalanların bir bölümü boş durmakta, bir bölümü de farklı işler için kullanılmaktadır.

Bibi. E. B. Şapolyo, "Muvakkithaneler", *Önasya,* S. 43 (1969); W. Meyer, *İstanbul'daki Güneş Saatleri,* İst., 1985; S. Eyice, "Ayasofya Horologion'u ve Muvakkithane", *Ayasofya Müzesi Yıllığı,* S. 9 G983), s. 15-24; Ünver, *Muvakkithaneler,* 217-257'.

ERDEM YÜCEL

MUZIKAİ HÜMAYUN

Mehterhane'ninG») yerine kurulan Osmanlı saray bandosu ile başka bandolara icracı yetiştiren, bunun yanısıra geleneksel musikiyi de öğreten okul.

III. Selim döneminde (1789-1807) oluşturulan Nizam-ı Cedid ordusu için bir boru-trampet takımı kurulmuştu. II. Mahmud 1826'da Yeniçeri Ocağı ile birlikte Mehterhaneyi de kaldırdıktan hemen sonra çıkardığı fermanla örgütlenen Asâkir-i Mansure-i Muhammediye(->) için de böyde bir boru-trampet takımı oluşturuldu. Kurulan bandonun başına, süvari borazım Vaybelim Ahmed Ağa ile Trampetçi Ahmed Usta getirildi. Kurulması amaçlanan bandonun yeterli bir eğitim görmesi için daha deneyimli eğiticilere gereksinim duyulunca, o sırada İstanbulda bulunan Fransız uyruklu Mösyö Manguel bando şefi olarak atandı. 1827-1828 arasmda bu görevi üstlenen Manguel'in yönetiminde beklenen sonuç alınamayınca, II. Mahmud o dönemde Avrupa da müzik alanında en ön sırada yer aldığı düşünülen İtalya dan öğretmen getirmek için, Sardunya'nın İstanbul elçisi Marki Grappallo'ya başvurdu. Bu iş için uygun görülen Giuseppe Donizetti(->) İstanbul'a çağrılarak 1828'de "Muzıka-i Hümayun Ustakârı" unvanı ile göreve başlatıldı.

Muzıka-i Hümayun şeflerinden Ahmed Necib Paşa.
P. Tuğlacı, *Mehterbane'den Bandoya,* ist.. 1986

1831'de II. Mahmud, Mustafa Reşid Bey (Paşa) ve Serasker Hüsrev Paşa'mn önerisiyle yeni oluşturulan askerlik örgütüne subay yetiştirmek için kurulan Mekteb-i Ulûm-ı Harbiye'nin (Harp Okulu) yanısıra, yeniden örgütlenen ordudaki bandoların çekirdeğini oluşturacak Muzıka-i Hümayun topluluğu ile bandolar için "muzıkacı" yetiştirmek üzere bir de Muzıka-i Hümayun Mektebi kurulmasına karar verdi. 1834'te Maçka'da bir Muzıka-i Hümayun Mektebi açıldı. Böylece bir tür konservatuvar oluşturulmuş oldu. Burada bir yandan da musiki dersleri veriliyor, Enderun ağalarının yanısıra, padişahın hizmetinde bulunacak hademeler yetiştiriliyor, Osmanlıca, din ve toplum bilgileri ile Arapça ve Farsça dersleri de veriliyordu.

Muzıka-i Hümayunda temel bölümler olarak bando ile orkestra oluşturuldu. Bir süre sonra fasıl heyeti ve müezzinan bölümünün kurulmasıyla Türk musikisine de yer verildi. Müezzinan bölümündeki müezzinler, fasıl heyetine katılmak üzere yetiştirilmiş, usul ve makam bilen hanendelerdi. Fasıl bölümü de daha sonra, "fasl-ı atik" ve "fasl-ı cedid" diye ikiye ayrıldı. Fasl-ı atik fasıl heyeti tütündeydi; geleneksel Türk musikisi örneklerini seslendiriyor, geleneksel çalgılar kullanıyordu. İsmail Dede, Dellâlzade İsmail Efendi, Haşim Bey, Rifat Bey, Hacı Arif Bey, Lâtif Ağa, İsmail Hakkı Bey, Şekerci Cemil Bey gibi önemli Türk musikisi bestecileri fasl-ı atik bölümünde çalıştılar, bazıları bu bölümde yetiştiler.

İsmail Dede, zaman zaman Donizetti ile bir araya geliyor ve Batı müziğinden renkler taşıyan eserler de besteliyordu (kâr-ı nev ve vals ritmindeki "yine Gülnihal" şarkısı gibi). Fasl-ı atikin öbür Türk musikisi bestecileri zamanın yeniliklerinden esinlenen eserler vermiş olmakla birlikte, klasik görenekten ayrılmadılar.

Fasl-ı cedidi, Santuri Miralay Hilmi Bey (Zeki Üngör'ün büyükbabası) Binbaşı Pazı Osman Bey ve basçı Binbaşı Faik Bey ("Hamidiye", "Mecidiye" ve "Mesudiye" marşlarının bestecisi) kurdular. Fasl-ı cedidde Türk çalgılarıyla birlikte bazı Batı çalgıları da kullanılıyor, gerektiğinde Batı müziği de çalmıyor ve bu topluluk bir şef tarafından yönetiliyordu. Burada Batı'nın majör-minör dizelerine yakın makamlarda bestelenmiş Türk musikisi parçalan armonize edilerek seslendiriliyordu. Fasl-ı cedid, padişahın isteğiyle sarayda, şehzade konaklarında ve istanbul'a geldiği sıralarda hıdivin konağında dinletiler sunuyordu. Müezzinlerin özel görevleri, saraydaki dinsel törenlerde, özellikle de cuma ve bayram selamlıklarında, ayrıca beş vakit namazlarda nöbet almaktı.

II. Abdülhamid döneminde (1876-1909), Muzıka-i Hümayun'un bando, orkestra, fasıl heyeti ve müezzinandan oluşan temel kollarına yeni şubeler eklendi. Bunlar ope-

Muzıka-i Hümayun şeflerinden Zati Bey (Arca).
P. Tuğlacı, *Mehterhane'den Bandoya,* İst.. 1986

ra, operet, tiyatro ile musiki ve sanatla ilgisi olmayan ortaoyunu, canbaz ve karagözhokkabaz-kukla idi. Bunların arasına bir ara mandolin takımı da katılmıştı.

1831de Muzıka-i Hümayun adını alan bandoyu, Mehterhane ve Enderun'dan alınıp yetiştirilen icracılarla bir saray orkestrası olarak yeniden düzenleyen Donizetti, 1856'daki ölümüne değin sürdürdüğü görevinde boru takımlarının bando durumuna gelmesini sağladı. İtalya'dan yeni çalgılar ve bu çalgıları çalıp öğretecek öğretmenler getirtti. Bunun yanısıra bazı opera notaları sağlayarak, öğrencilerini bu alanda da eğitmeye çalıştı. Muzıka-i Hümayun'un gerçek kurucusu oldu. Öğrencileri ile saray çevresine Batı müziği sevgisi aşılamaya çalıştı. Türkiye'deki Batı müziği çalışmaları ilk kez onun programıyla yönlendi. Donizetti'den sonra bu göreve getirilen Callisto Guatelli, daha sonra önemli müzikçiler olarak ortaya çıkacak olan öğrencilerini Türk musikisinin aralık ve özelliklerini göz önünde bulundurarak Batı tekniğiyle marşlar bestelemeye teşvik etti. Sarayda da dersler verdi; öğrencileri arasında V. Murad, II. Abdülhamid ve Fatma Sultan da vardı. Aralarında "Mecidiye Marşı"nm da bulunduğu birtakım marşlar besteleyen Guatelli, mirlivalığa (tuğgenerallik) yükseltildi. 1858'de yerine İtalyan Pizzani atandıysa da. 1863'te görevine iade edildi.

Abdülmecid döneminin (1839-1861) sonlarında Muzıka-i Hümayunun başına Ahmed Necib Paşa getirildi. Polka, mazurka gibi zamanın salon modasına uygun Batı türü parçalarının yanısıra bazı Türk musikisi eserleri de besteleyen Ahmed Necib Paşa, bu iki musikiyi atbaşı götürmek isteyen bir "Tanzimat musikişinası" tipiydi. Ahmed Necib Paşa, Batı müzik terimlerine Türkçe karşılıklar bulmak ya da yazılımlarını saptamak için de çalışmıştır. Yaşlanmış olan Guatelli Paşa'nm yerine bandonun başına, armoni dersleri alan ve klarnetçi olarak yetiştirilen, "İzmir Marşı" ile "Plevne Marşı"mn bestecisi Mehmed Ali Bey (1840-1895) getirildi; orkestrayı da d'Arenda Paşa yönetiyordu. "Hamidiye Marşı"nın bestecisi olan Necib Paşa, Ali Rıza Bey'i görevlendirerek ayrıca haremde 80 kişilik bir "kız fanfan" kurulmasını sağladı. 186l'de tahta çıkan Abdülaziz'in saraydaki orkestra-bandolann müziğini "kuru gürültü" olarak nitelendirdiği söylenir; onun döneminde sarayda Batı müziği gözden düşmüştü. Bu sırada Ahmed Necib Paşa görevinden alınarak rüsumat meclisi üyeliğine atandı. 1876da II. Abdülhamid tahta çıkınca, bestelediği "Hamidiye Marşı" ile yeniden itibarını kazanarak eski rütbesiyle Muzıka-i Hümayun komutanlığına atandı. Ahmed Necib Paşa 1883'te ölünce yerine birlikte çalıştığı ve Paris Konservatuvarı'nda yetişmiş ciddi bir piyanist olan İspanyol d'Arenda Paşa getirildi. D'Arenda, Avrupa'dan yetkili kişilerce hazırlanan partisyonlar getirterek yeni baştan bir nota kitaplığı düzenlemeye koyuldu. Bandoya ilk kez saksofonlar getirtti, Safvet Bey (Atabinen), Zeki Bey ve arkadaşlarında Batı müziğine karşı ilgi uyandırarak, onlara oda müziğini tanıttı. Bandoyu Fransız düzenine göre yeniden örgütleyerek, İtalyan tarzı bando anlayışına son verdi. İtalyan ağırlıklı müziğe bağlı olan bando Fransız bestecilerinin yapıtlarını da çalmaya başladı; gençlere yeni müzik akımları tanıtıldı. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yabancı uyruklu kişilerin görevlerine son verilince, d'Arenda da 1909'da ülkesine döndü.

D'Arenda Paşa'nm ülkesine dönmesiyle, yerine Safvet Bey (Atabinen) getirildi. Muzıka-i Hümayunda yıllarca bandoyu yönettikten sonra, yaklaşık 1885'te sarayda özel bir orkestra toplayarak ilk olarak klasik yapıtları ve Beethoven'in senfonilerini çaldırmıştı. Muzıka-i Hümayun'un başına geçince bandoyu Batıdaki örneklerine göre yeniden düzenledi ve Fransızların Garde républicaine'ine benzeyen 70 kişilik bir topluluk haline getirdi. Safvet Bey yabancı keman öğretmenlerince yetiştirilen, aralarında Seyfi ve Sezai Asal kardeşlerin de bulunduğu yaylı çalgı ve bandonun üflemeli çalgı elemanlarını bir araya getirerek ilk senfoni orkestrasını kurdu ve klasik repertuvarını oluşturdu.

1916'da Muzıka-i Hümayun'un başına Zati Bey (Arca) (1863-1951) getirildi, bo-kuz yaşındayken Muzıka-i Hümayuna giren ve orada Pasqualli'den keman dersi alan M. Zati Bey, daha sonra Mehmed Ali Bey'in tavsiyesiyle klarnetçi olarak, bu çalgıda ustalaştı. Yüzbaşılığı sırasında sarayda altmış kişilik bir koro kurarak altı ay çalıştırdı bu koroyla çok beğenilen bir dinleti verdi. Bu başarısı üzerine Mehmed Ali Beyden boşalan öğretmen yardımcılığına atandı. II. Abdülhamid'in tahta geçişinin 20. yıldönümü dolayısıyla düzenlenen şenliklerde çalınıp söylenen bir marşının çok beğenilmesi üzerine umum muzıkalar müfettişliğine atandı. 1924'e kadar görevini sürdürdü.

3 Mart 1924'te halifeliğin kaldırılması üzerine cumhurbaşkanlığı makamına devrolunan Muzıka-i Hümayun 27 Nisan 1924'te Ankara'ya nakledilerek Riyaset-i Cumhur Musiki Heyeti adıyla etkinliklerini sürdürdü.

Bibi. Tayyarzade Ahmed Atâ, *Tarih-i Atâ,* III, İst.. 1876; A. Bacolla, *La musique en Turquie et quelques traits bioqraphiques sur Donizetti Pacha,* İst., 1911; M. R. Gazimihal, *Türk AskeriMuzikaları Tarihi,* İst., 1955; H. R. Arman, *Tarihte Bahriye Mızıkaları,* İst., 1958; H. Sanal. *Mehter Musikisi,* İst., 1964; G. Oransay, *Batı Tekniğiyle Yazan 60 Türk Bağdar,* Ankara, 1965; ay, *Çağdaş Seslendiricilerimiz ve Küğ Yazarlarımız,* Ankara, 1969; E. Üngör, *Türk Marşları,* Ankara, 1966; C. Arslanoğlu, "Mehter Musikisi", *Türk Kültürü,* S. 130-132^ (1973); P. Tuğlacı, *Mehterhane'denBando'ya,* İst.. 1986; E. Yenal, "19. ve 20. Yüzyıllarda Türkiye'deki Çoksesli Müzik Etkinliklerine Ordu ve Sivil Toplum Kurumlarının Katkıları," (Mimar Sinan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, yüksek lisans tezi, 1993).

M. HALİM SP ATAR

MUZURUS PAŞA KÖŞKÜ

Beşiktaş Ilçesi'nde, Amerikan Robert Lisesi'nin arazisi içinde yer almaktadır.

Okulun idarecileri tarafından "konak" olarak adlandırılan bu köşk 19. yy in birinci yarısına tarihlenmektedir. Sarrafburnu'ndaki Muzurus Paşa Yalısı'mn dağ köşkü olan yapı, iki tarafı ağaç dizileri ile kuşatılmış bir yolla ulaşılan manzaralı bir tepede bulunmaktadır. İki katlı ahşap köşk, derinliğine gelişen, ancak zemin katta ve üst katta farklı özellikler gösteren bir tasarıma sahiptir. Zemin katta, yapının bir ucundan diğer ucuna kadar uzanan, zemini mermer döşeli, ince uzun bir taşlık, bu taşlığın uçlarında, aynı eksen üzerinde yer

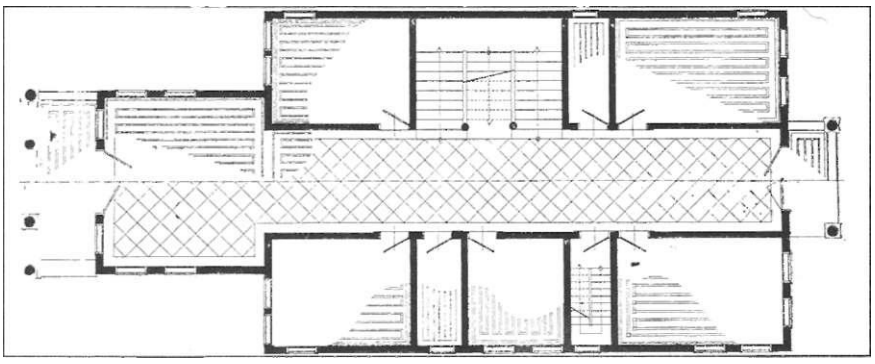

Muzurus Paşa Köşkü rölevesi alt kat planı.
Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*

alan iki giriş bulunmaktadır. Biri köşkün ön cephesinde, diğeri arka cephesinde yer alan bu girişler, mermer sütunlara oturan çıkmaların altına alınmış, zemin kat taşlığı, ön girişin bulunduğu tarafta yanlara doğru genişletilerek bir oturma mekânı haline getirilmiştir. Taşlığın yanlarında hizmetkârlara ait odalar, helâ birimleri ve üst kata ulaşan üç kollu merdiven sıralanır. Merdiven boşluğu ile taşlığın sınırında, merdiven kollarının köşelerine isabet eden birer süatn yükselmektedir. Girişlerin üzerindeki çıkmaları taşıyan sütunlar ön cephede dört, arka bahçede iki tanedir. Bunların üzerinde İyon üslubunda başlıklar vardır.

Köşkün üst katında, birbiriyle bağlantılı "T" konumunda iki sofa, bu sofarun ön cephe tarafına girişin üzerindeki çıkmayı teşkil eden. büyük boyutlu baş oda, arka cephe tarafına ise dört adet küçük oda, iki helâ ve hizmet merdiveni yerleştirilmiştir. Arkadaki odalardan yapının ekseninde yer alan, arka cephedeki girişin üzerindeki çıkma ile genişletilmiştir.

Iç mimarisi oldukça süslü olan köşkün cephelerine ampir üslubunun yalın ifadesi hâkimdir. Cephelerde sıralanan dikdörtgen açıklıktı pencereler ahşap pervazlarla çerçevelenmiş, zemin kattakiler bezemesiz demir parmaklıklarla, üst kattakiler ise tablalı ahşap kapaklarla donatılmıştır. Ampir üslubunun etkisi özellikle çıkmaları taçlandıran üçgen alınlıklarda (fronton) kendisini belli etmektedir.

Bibi. Eldem. *Köşkler ve Kasırlar.* II, 259-268.

M. BAHA TANMAN

MÜHENDİS MEKTEBİ ÂLİSİ

bak. İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ

MÜHENDİSHANE MATBAASI

1795'te açılan Mühendishane-i Berri-i Hümayun bünyesinde kurulan matbaa.

Nizam-ı Cedid(->) hareketinin bir parçası olarak öğretime başlayan Mühendishanede, yenilikleri yaygınlaştırmak amacıyla bir de matbaa kurulması düşünüldü. Bunun için bir süredir kapalı durumdaki İbrahim Müteferrika'nın(-») kurduğu ve sonunda Beylikçi Raşid Efendiye geçmiş olan matbaanın araç ve gereçleri 1797de satın alındı ve Hasköy'deki Mühendishane'ye nakledildi. Matbaa nazırlığına da Başhoca Abdurrahman Efendi getirildi. Matbaa takımları elden geçirilip Fransızca kitap basmak amacıyla Latin hurufatı da temin edildi. Burada basılan ilk kitaplar Mahmud Raif Efendinin *Tableau des nouveaux reglemens de l'Empire Ottoman* (1798), Mütercim Âsimin *Tıbyan-ı Nafl der Tercüme-i Burhan-ı Katı'* (1799) ve Antoine Fanton'un *Tarif de douane'da* (1802).

Mühendishane Matbaası yer darlığı dolayısıyla 1802de Kapalıfırın semtine. 1803'te de Üsküdar'da Harem İskelesi Yokuşu'nun başındaki Boyacı Hanı'na taşınmıştır. Burada Dârü't-tıbâati'l-Cedideti'l-Ma'mure adıyla faaliyet gösteren matbaanın nazırlığını gene Abdurrahman Efendi yürütmüştür. Burada ilk olarak Mehmed Birgivi'nin *Rlsale-i Birgîvi* (1803), Mahmud Raif Efendi'nin *Cedid Atlas Tercümesi* (1803) ve Seyyid Mustafa'nın *Diatribe de l'ingénieur* (1803) adlı kitapları basılmıştır. Bu matbaa 1824'te İstanbul tarafına taşındıktan sonra çeşitli adlar alarak günümüze kadar gelmiştir (bak. matbaalar).

TABLEAU
DES
NOUVEAUX REGLEMENS
DE
L'EMPIRE OTTOMAN,
Composé par MAHMOUD RAYF ÉFENDI,
ci-devant Secrétaire de l'Ambassade Impériale près de la Cour d'Angleterre.
Imprimé dans la nouvelle Imprimerie du Génie, sous la direction D'ABDURRAHMAN Éfendi professeur de Géométrie et d'Algèbre.
A CONSTANTINOPLE.
1798.

Mühendishane Matbaası'nda basılan ilk kitaplardan Mahmud Raif Efendi'nin *Tableau des nouveaux reglemens de l'Empire Ottoman* adlı eserinin kapağı. *TETTV Arşivi*

Mühendishane-i Berri-i Hümayun bünyesinde daha sonra yeni bir matbaa kurulmuş, burada daha çok askeri ve teknik kitaplar basılmıştır. Bu matbaa sonraları sırasıyla Mühendis Mekteb-i Âlisi, Yüksek Mühendis Mektebi ve İstanbul Teknik Üniversitesi Matbaası adlarını alarak faaliyetini günümüze kadar sürdürmüştür.

İSTANBUL

MÜHENDİSHANE-İ BAHRİ-İ HÜMAYUN

Osmanlı döneminde kurulmuş askeri-teknik eğitim kurumu. "Deniz Mühendishanesi" de denmiştir.

Bir hazırlık döneminden sonra Haliç'te tersane yanında çok büyük bir ihtimalle, Mühendishane-i Bahri-i Hümayun (İmparatorluk Deniz Mühendishanesi) adı altında 1773'te açıldı. Okulun açılış tarihi Baron de Tott'un hatıralarında kesinlikle III. Mustafa'nın 21 Ocak 1774'teki vefatından önceki yıl olarak gösterilmiştir. Bu okulun ilk adı çeşitli kaynaklarda çeşitli şekillerde verilmektedir. Baron de Tott bu okuldan Ecole de mathématiques (matematik okulu) diye, *Letteratura Turchesca* (1787) adlı eserinde Rahip Giambatista Toderini (1728-1799), Mühendis Khane-Ossia camera di Geometria (Mühendishane-yani Geometri Odası) olarak bahsetmektedir. Burada Baron de Tott'un mühendis terimini Arapça aslına uygun olarak Fransızcaya géomètre olarak tercüme ettiğini de hatırdan çıkarmamak gerekir. Dolayısıyla onun mühendishane sözcüğünü geometri veya matematik okulu olarak kaydetmiş olması akla yakındır. İ. Tekeli ve S. İlkin okulun Hendesehane olarak açıldığını, Mühendishane-i Bahri-i Hümayun admı ise 1784'teki düzenlemeden sonra aldığını A. Adnan Adıvarin *Osmanlı Türklerinde İlim* adlı kitabına dayanarak kaydetmektedirler. Ancak Adıvarin eserinde okulun adının 1784'teki düzenleme öncesinde değişik olduğu konusunda bir kayıt olmadığı gibi, de Tott ve Toderini'ye dayanılarak 1773'te kurulan okulun "daha ziyade bahriye mühendisliğine mahsus" olduğu belirtilmiştir. Dolayısıyla eldeki belgeler, okulun ilk adının büyük bir olasılıkla mühendishane kelimesini içerdiğini ve 1773'te kurulduğunu doğrulamakta ise de, bu konuda Osmanlı arşivlerine dayanan etraflı bir çalışma henüz yapılmamıştır. Eldeki ilk resmi Osmanlı belgesi ise Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa'nın 27 Recep 1211/26 Ocak 1797 tarihli layihasıdır *{BOA,* Cevdet tasnifi, no. 5849). Bu layihada "donanmayı hümayun kalyonlarında hendese ve coğrafya ilmini bilir âdemler lâzimeden olduğuna binaean bundan akdem 1190 senesi Seferinde (Cezayirli Gâzî Hasan Paşa'nın ikinci kaptan-ı deryalığında, 18 Kasım 1776'da) Tersane'nin Darağacı semtinde bir çeşme derununda bir hendese odası inşa olunup..." dendiğinden bazı tarihçiler Mühendishane'nin 1773 karşılığı 1187'de değil de 1776'ya karşılık gelen 1190'da kurulduğu fikrini savunmuşlardır. Ancak aynı la\ ihada "Tersaneye lüzumlu olan sefine inşa eylemek ve derya haritası ve müteferriatmı bilmek misullû hendese teallümüna 1190 tarihinde nizam verildikte" de denmesi, bahis konusu faaliyetin daha önce kurulmuş olduğu, Tott ve Toderini tarafından da belgelenen bir mühendishanenin düzenlenmesi olduğuna işaret etmektedir. Dolayısıyla layihada belirtilen inşaat faaliyetinden önce de bir mühendishanenin mevcut olduğu Tott ve Toderini'den bağımsız olarak, bizzat layihanın içerdiği ifadelerden de çıkarılabilmektedir.

Okulun ilk başhocasının Türkçenin yanında Arapça, Fransızca, İngilizce, İspanyolca, İtalyanca bilen ve gemi mühendisliği eğitimi gördüğü rivayet olunan Cezayirli Seyyid Hasan Hoca (ö. 1788) olduğunu gene Toderini'den öğreniyoruz. Okulun aynı zamanda kurucusu da olan en önemli hocası hiç şüphesiz Fransa Elçisi Charles Gravier Comte de Vergennes'in (1719-1787) damadı, Fransa'da doğmuş bir Macar asilzadesi olan Boran de Tott'du (1733-1793).

Okulun kısa bir sürede geliştiği anlaşılmaktadır. Seyyid Hasan Efendi'den sonra başhocalığa Yüzbaşı Monnier'in beğenisini kazanan Seyyid Osman Efendi getirilmiş, bu dönemde Müslüman olmuş İngiliz Kampell Mustafa Ağa ve Kermorvan adında bir Fransız, öğretim üyeleri arasına katılmıştır. Bu arada okulun saygın bir de kütüphanesinin olduğundan bahsedilmektedir. Bu kütüphanede yabancı dillerden çevrilmiş pek çok eser bulunmaktaydı.

I. Abdülhamid döneminde (1774-1789), okula gösterilen ilgi denizde yapılan uygulamaların kesilmesine rağmen artmış, 1784'te Halil Hamid Paşa'nın sadareti esnasında Tersane Emini Mehmed Ataullah Efendi eliyle tersane zindanı yanında, üç ambarlı kalyonların yapıldığı yerde inşa edilen yeni odalara taşınılmıştır. Bu düzenlemede Fransa'nın önemli katkısı olduğu kesindir. 1784'te İstanbul elçiliğine atanan Comte de Choiseul-Gouffier(->) beraberin-

de Osmanlı Devleti'nin teknik gelişmesine katkı yapabilecek Toulon tersanesi mühendislerinden Le Roy'un başkanlığında bir grup askeri mühendisle gelmişti. Bunlardan Le Roy ve asistanı Du Reste gemi mühendisliği, Binbaşı Jean de Lafitte Clave ve Yüzbaşı Monnier istihkâm, François Alexis ve Petolin top dökümcülüğü, Yüzbaşı Saint-Remy topçuluk, Binbaşı de Truguet deniz savaşları ve Fransa Elçiliği'nde görevli olan astronom Tondule de Mühendishane'de astronomi derslerini yüklendiler. Fransa Elçiliği'nde 1785'te kurulan bir matbaa, Mühendishane'nin ders notlarım ve kitaplarını da basıyordu. Bunlardan ilki Jean de Lafitte Clave'nin 1786'da bastırdığı *Usulü'l-Maariffî Tertibi!Ordu ve Tahsınihi Muvakkaten* (Ordu Düzenlenmesini Öğretme Yöntemi ve Geçici Tahkimat), ikincisi de Binbaşı de Truguet'in 1787'de basılmış olan *Usulü'l-Maarif fi Vech-i Tasfif-i Sefain-i Donanma veFenn-i Tedbir-i Harekâtüha* 'sidir (Donanma Gemilerinin Düzenlenmesini Öğrenme Yöntemi ve Onların Hareketlerinin Tedbiri). Okuldaki uygulamaları zaman zaman sadrazamın ve hattâ bizzat padişahın da izlediği, eldeki belgelerde görülmektedir. Okul böylece gelişmesini sürdürmüş, kendinden öncekilerin talihsiz çizgilerini izlemeyeceği, kuruluşunun ilk on yılı içinde belli olmuştur.

Mühendishane 1780'li yılların sonlarına doğru Osmanlı Devleti'ndeki modernleşme hareketlerinin odağı haline gelmiştir. Ancak bu durumdan ürken Avusturya ve Rusya'nın, Fransa Kralı XVI. Louis üzerindeki diplomatik baskıları neticesinde 27 Eylül 1788'de Fransız hocalar ülkelerine dönmüşler, bu durum okulu zayıf düşürmesine rağmen Kaptanbaşızade ibrahim Efendi, matematikçi Gelenbevî ismail Efendi, matematikçi Palabıyık Mehmet Efendi ve Bahar Efendi'nin fedakârlıkla yaptıkları başhocalık görevleri sayesinde Mühendishane varlığını sürdürebilmiştir. Ancak bu dönemde, daha sonra Osmanlı donanmasının inşasında önemli hizmetler yapmış olan Fransız mühendis Le Brun'ün 1789'da hoca olarak işe alındığı sanılmaktadır.

Kuruluş döneminin meyveleri arasında Mühendishane'nin hocaları ve öğrencileri tarafından yapılan ve göze çarpan bazı eserleri de saymak gerekir. Örneğin Le Roy'un öğrencilerinden Ahmed Hoca 1796'da Midilli'de yapılan Ziver-i Bahrî adlı bakır kaplı, 700 mevcutlu, 68 toplu bir kalyonun hem planlarını çizmiş, hem de inşasına nezaret etmiştir. Gene 1796'da Mühendishane hocalarmdan Büyük Seyyid Mustafa, Kalas sahasında Bülheves adlı bakır kaplı, 275 mevcutlu ve 40 top taşıyan bir firkateyn inşa etmiştir. Bunlardan ayrı, bizzat Le Roy 1787'de Mukaddeme-i Nusret adlı bir kalyonu planlayarak inşa etmiştir.

Mühendishane-i Bahri-i Hümayun, Mühendishane-i Berri-i Hümayun ile 1808'de bina olarak ayrılmışlar, 1825 tarihli fermanla bu ayrılık resmileştirilmiş 1827'de Mekteb-i Ulum-ı Bahriye kurulmuş, bu okul da Deniz Harp Okulu'nun temelini oluşturmuştur.

Bibi. A. A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim,* ist., 1943; î. Tekeli-S. İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü,* Ankara, 1993; G. Toderini, *Letteratura Turchesca,* **I-III,** Venedik, 1787; Baron de Tott, *Mémoires sur les Turcs et Tartares,* Amsterdam, 1784; Ergin, *Maarif Tarihi,* **II.**

\ M CELAL SENGOH KÂZIM ÇEÇEN

MÜHENDİSHANE-İ BERRİ-İ HÜMAYUN

Osmanlı döneminde kurulmuş askeri-teknik eğitim kurumu. "Kara Mühendishane - si" de denmiştir.

1734'te Humbarahane'ninGO açılmasıyla başlayan 1773'te Mühendishane-i Bahri-i Hümayun'un(-») kurulmasıyla güçlenen askeri-teknik eğitim alanındaki yenileşme girişimlerinin sonuncu halkası olarak 1795'te kuruldu. Bundan önce 1792' de Mühendishane-i Sultani kurulmuş, bu okulda iki yıl zarfında Enderun mezunlarından seçilenler mühendislik eğiûmi için eğitilmişler, bu hazırlık,süresi sonunda Mühendishane-i Sultanflağvedilmiş, bunun mezunlarıyla da yeni Mühendishane-i Fünun-ı Berri-i Hümayun veya kısa adıyla Mühendishane-i Berri-i Hümayun kurulmuştur. Bu yeni okulun kuruluşuyla birlikte III. Selim, iki mühendishanenin görevleri ve yönetimi ile ilgili bir de ferman yayımlamıştır. Bu ferman *1210* (1795) *Kanunnamesi* olarak bilinir. Bu fermanla birlikte III. Selim Mühendishane'ye saray kütüphanesinden pek çok değerli kitap ve aralarında 613/1216'da Işbiliye'de (bugün İspanya'daki Seville) Mehmed bin Fütuh tarafından yapılmış olan çok değerli bir usturlap ile gözlem ve ölçüm aletlerini hediye etmiştir. III. Selim'in fermanıyla yeni imkânlara kavuşan Mühendishane için 1797'de bir de matbaa kurulmuştur (bak. Mühendishane Matbaası).

III. Selim'in yarattığı Mühendishane, zamanında tam teşekküllü bir mühendislik yüksekokulu şeklindeydi. Küçük Hüseyin Paşa, sultana sunduğu 27 Recep 1211/26 Ocak 1797 tarihli layihasında her ne kadar deniz mühendisliğinin ayrı bir okul halinde tanzimini tavsiye etmiş ve padişah da bu teklifi "pek güzeldir, takrir mucibince nizam olsun" diye benimsemişse de gelişen olaylar bu teşebbüsü akim bırakmıştır. 1803'te başhocalık makamının üzerinde her iki okuldan da sorumlu bir mühendishane nezareti kurulmuş, bu şekilde hem Mühendishane'nin bütünlüğü sağlamlaştırılmış, hem de prestiji artırılmıştır. 1803-1808 arasında Abdullah Ramiz Paşa ilk mühendishane nazırı olarak görev yapmıştır. Başhocalık makamı Seyyid Ali Paşa'nm ikinci başhocalığı döneminde (1835-1845) mühendishane nazırlığı ile birleştirilerek kaldırılmıştır.

Abdullah Ramiz Paşa'nm nezareti döneminde okulun ders malzemeleri geliştirilmiş, atölyeler kurularak burada bazı ders malzemelerinin bizzat öğrenciler tarafından yapılması teşvik edilmiştir. Bu dönemde başhoca olan Kırımlı Hüseyin Rıfkı Efendi, Osmanlı Batılılaşma hareketinde dönüm noktası oluşturan önemli kişiliklerden biridir. Pek çok telif ve tercüme eser veren bu aydın hoca, geometri, mekanik, deniz mühendisliği ve matematik, coğrafya alanlarında eserler çevirmiş, bunların yanında gene Batı kaynaklarından istifade ederek telif kitaplar yazmıştır.

1807'de yaşanan Kabakçı Mustafa AyaklanmasıG») sonunda III. Selim'in tahttan indirilmesi, ardından yaşanan kargaşa ortamı, nihayet 1808'de II. Mahmud'un tahta çıkması gibi olayların Mühendishane'yi etkilememesi mümkün değildi. Bazı yerli ve Batılı kaynaklarda Mühendishane hocalarından ve öğrencilerinden bazılarının da gericiler tarafından katledildikleri yazmaktadır. Ancak K. Beydilli, Mühendishane'nin önce öğrencisi sonra da hocası olan Küçük Seyyid Mustafa tarafından 1803'te Fransızca olarak kaleme alınan *İstanbul'da Askerlik Sanatı, Yeteneklerin ve Bilimlerin Durumu Üzerine Risale* adlı esere yazdığı açıklamada Kabakçı isyanında katledildiği iddia edilen Seyyid Mustafa'nın aslında bu isyanda öldürülmediğini belgelemiş, hattâ Mühendishane'nin gericiler tarafından genellikle sanıldığının tersine pek de taciz edilmemiş olduğunu iddia etmiştir.

Hakikaten, *1210* (1795) *Kanunname*-sz'rîin eldeki nüshası bizzat IV. Mustafa'nın Mühendishane ile ilgilenmiş olduğunu, III. Selim'in kanunnamesini tasdik ederek uygulanmasını irade ettiğini göstermektedir. Ancak kanunnameye bazı asilzadelerin çocuklarını kollayan ve III. Selim'in kanunnamesinin ruhuyla tezat teşkil eden bazı olumsuz maddelerin ilave edilmiş olduğu görülmektedir. Bu tür ilavelerin IV. Mustafa döneminde yapılmış olması büyük bir ihtimaldir. Bununla birlikte içinde III. Selim'in yenilik hareketleri ve bu arada Mühendishane'nin de anlatıldığı 1798'de *Tableau des Nouveaux Reglémens de l'Empire Ottoman* (Osmanlı İmparatorluğundaki Yeni Düzenlemelerin Genel Görünümü) adıyla Mühendishane Matbaası tarafından basılan eserin yazarı Mahmud Raif Efendi'nin, Kabakçı Mustafa Ayaklanması esnasında yeniçerilerce katledildiği kesindir. Aynı şekilde Mühendishane nazırı olan Abdullah Ramiz Paşa da daha sonra Kasım 1808 tarihli Alemdar 01ayı'nda(->) gericilerin karşısında yer aldığı için 1812'de Sadrazam Hurşit Paşa'nm delilbaşısı Mahmud tarafından Trakya'da Yerköy'de tuzağa düşürülerek öldürüldü. Ayrıca ingiliz asıllı olup sonradan Müslümanlığı seçen ve Hüseyin Rıfkı Efendi'iür/£«c/fcfe tercümesine yardım ettiği sanılan Selim adlı bir hocanın da aynı isyanda gericilerce şehit edildiği rivayet edilir.

II. Mahmud'un tahta çıkmasıyla beraber Küçük Hüseyin Paşa'nm 1797 tarihli layihasında edilen tavsiyeye uyularak 1808'de Mühendishane-i Bahri-i Hümayun ile Mühendishane-i Berri-i Hümayun birbirlerinden önce mekânsal olarak ayrılmışlar, 2 Şubat 1825 tarihli bir fermanla da bu ayrılık resmileştirilmiştir. Mühendishane-i

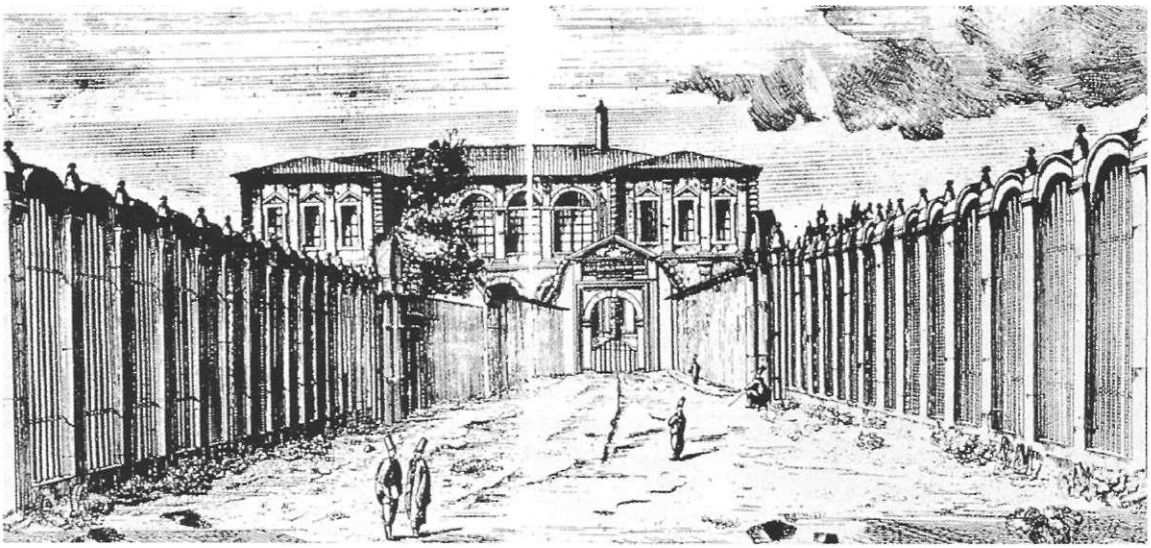

Mühendishane-i Berri-i Hümayun binası. Mahmud Raif, *Tableau des nouveaux reglemens de l'empire Ottoman,* İst., 1788

Berri-i Hümayun gene eskisi gibi hem askeri hem de sivil eğitime devam etmiştir. Bu dönemde İshak Efendi(-0 başhocalığa tayin edilmiştir. İshak Efendi ilk iş olarak ehliyetsiz hocaların işlerine son vermiş, daha sonra da eğitim sisteminde köklü değişiklikler yapmıştır.

İshak Efendi 1834'te halefi Seyyid Ali Efendi'nin entrikaları sonucu Arabistan'a gönderilmiş, yerine vekâleten Abdülhalim Efendi atanmıştır. İshak Efendi'nin Şubat 1836'da Medine'den dönerken yolda vefatı üzerine, yerine 1830'da ehliyetsizliği nedeniyle azledilen Seyyid Ali Efendi, kendisini azleden II. Mahmud tarafmdan, bu sefer paşa rütbesiyle, tekrar atanmıştır. Bu gelişme Osmanlı Devletinin bu çok sorunlu döneminde, Mühendishane'ye gereken özenin gösterilemediğini, okulun II. Mahmud gibi büyük bir reformcu tarafından bile zaman zaman ihmal edildiğini belgelemektedir.

Tanzimat'ın ilanı Osmanlı Devleti'nde yeni bir dönem başlattı ve bu arada Mühendishane'nin gelecekteki yaşamında çok önemli bir yeri olacak Nafia Nezareti'nin (Bayındırlık Bakanlığı) kurulmasını da sağladı. Aynı zamanda bu dönemde, eğitimde etkileri Mühendishane'ye kadar uzanan önemli bazı reform hareketleri yapıldı.

1847'de Mühendishane Nazırı Ferik (Tuğgeneral) Bekir Paşa bir layiha ile okulun binasının tamir olunup teşkilatının yeniden düzenlenerek idadi ve yüksekokul kesimlerinin birbirlerinden ayrılmasını ve yüksekokulun da harbiye ve mimari olarak iki kısma bölünmesini teklif etmiştir. Bu değişimden hemen sonra, Avrupa'da okuyan gençlerden görülen fayda göz önüne alınarak Avusturya, Fransa ve Belçika'ya tahsil için pek çok öğrenci gönderilmiştir.

1864'te Mühendishane'nin idadi sınıflan, diğer askeri okulların (Harbiye, Bahriye, Tıbbiye) idadi kısımları ile Galatasaray'da Mekâtib-i İdadi-i Umumi isimli genel bir askeri lise içinde birleştirildi. Ancak bu sefer Mühendishane bünyesinde orta-okul ayarı olan ihtiyat sınıflan yaratıldı. Bu sınıfların amacı Mekâtib-i İdadi-i Umumi'ye öğrenci sağlamaktı ve bu yüzden de bunlara Mahrec-i Mekâtib-i Askeriye adı verildi. Ancak Mekâtib-i İdadi-i Umumi'nin ömrü fazla olmadı. Mühendishane sınıfları haricindeki kesimi 1867de Kuleli'ye nakledildi, Mühendishane'nin sınıfları da eski yerlerine döndüler.

1871-1878 arasmda, Mühendishane'deki yüksek eğitimin Harbiye'ye nakledilmesi üzerine okul topçu ve istihkâm subayı yetiştirecek bir hazırlık okulu haline geldi. Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Mühendishane'ye büyük zarar vermiş, bu arada binası hastane olarak kullanılmış, öğrenciler savaş süresince Harbiye'ye nakledilmişlerdir.

1871-1878 arası Mühendishane'nin tarihinde bir kararsızlık dönemi olarak betimlenebilir. Devlet, eğitim düzeyleri giderek yükselen klasik harp okullarının ve askeri tıbbiyenin dışında aynca bir de mühendis yüksekokuluna gerek duyulup duyulmadığı konusunda bir türlü karar verememiş, Mühendishane'yi bir meslek lisesi düzeyine indirmekle harp okullarma ve tıbbiyeye denk bir yüksekokul olarak korumak arasmda tereddüt etmiştir.

Ancak hızla değişen dünyada giderek egemen bir rol oynamaya başlayan bilim ve teknolojinin yadsmamaz önemi, 1 Eylül 1870'te Sedanda III. Napoleon'un, Moltke'ye yenilmesinde önemli rol oynayan tren destekli Alman taşımacılığı ve art arda ateş edebilen yeni Alman tüfekleri, Paris kuşatmasında kullanılan balonlar, kuşkusuz Osmanlı paşalarının gözünden kaçmamıştı. Bu arada Mühendishane'nin haritacıları 1875'te Paris'te yapılan 2. Uluslararası Coğrafya Kongresi münasebetiyle düzenlenen sergiye götürdükleri eserlerle Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan gibi önemli devletleri arkada bırakarak genel klasmanda dünya onuncusu olup, Mühendishane'nin başarısını ve gerekliliğini haritacılık gibi hayati bir konuda da kanıtlamış oldular.

Rus savaşı biter bitmez, II. Abdülhamid Mühendishane'ye yüksekokul karakterinin kazandırılması gerektiğini düşündü. 1878' de bu maksatla III. Selim'in yaptırdığı bina esaslı bir şekilde tamir edildi, Mühendishane nezaretine Osmanlı döneminde yetişmiş en büyük bilim adamı olan matematikçi Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa atandı ve mühendisler, Mekteb-i Harbiye'den ayrılarak büyük bir törenle eski okullarına döndüler. Bu arada, daha önce sadece Mekteb-i Harbiye mezunları arasından kurmay seçilirken, bu tarihten itibaren Mühendishane mezunlarından da kurmaylar seçilmeye başlandı.

1878 reformu önemli bir dönüm noktasıdır. Bu tarihten itibaren mühendislik eğitiminin bir yüksek tahsil olması gerektiği artık bir daha sorgulanmamış, Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa'nm saygın kişiliğinde Mühendishane nazırlığının bilimsel bir makam olduğu tescil edilmiş, okul eğitimin yanında, başta çok mütevazı olsa bile giderek artan oranlarda araştırma yapmaya da başlayarak üniversiteleşme yolunda ilk adımları atmıştır.

Nihayet 1883'te okul Hendese-i Mülkiye Mektebi'ne(->) dönüşmüştür.

Bibi. Ergin, *Maarif Tarihi,* II; Esad, *Mühendishane,* 1986; K. Çeçen, *İstanbul Teknik Üniversitesi Tarihine Kısa Bir Bakış,* İst., 1983; ay, *İstanbul Teknik Üniversitesi'nin Kısa Tarihçesi,* İst., 1990; Seyyid Mustafa, *İstanbul'da Askerlik Sanatı, Yeteneklerin ve Bilimlerin Durumu Üzerine Risale,* İst., (1986).

A M CELAL ŞENGOK KÂZIM ÇEÇEN

MÜHENDİSYAN, OHANNES

(21 Şubat 1810, İstanbul - 17 Kasım 1891, İstanbul) Ermeni asıllı matbaacı.

Mühendishane-i Bahrhi Hümayun(->) müderrislerinden Mühendis Kevork'un (1781-1831) oğludur. 1825'te Samatya Ermeni mektebinden mezun olduktan sonra, babasından da hususi dersler aldı. Müteakiben, ünlü musikişinas Hampartzum Limonciyan'm(->) talebesi oldu. Keza, italyan asıllı bir piyanistten de piyano dersleri aldı. 1839'da şair Haçadur Misakyan'm (1815-1891) tavsiyesi üzerine matbaacılığa yöneldi. Muhtelif sahalardaki mahareti

dolayısıyla "hezarfen" denildi. Kuyumculukta dahi istidat gösterdi ve usta bir sadekâr oldu. Aynı yıl onun başkanlığında Üsküdar'daki Cemaran adlı yatılı yüksek Ermeni mektebinde bir matbaa tesis edildi. 1843'te Takvimhane-i Âmire Müdürlüğü'nden "talik" harflerin dökümü için kendisine teklif yapıldı. Bunun üzerine matbaasını Çukurçeşme Hanı'na nakletti. 1846'da Ermeni harflerinin dökümü için bir makine icat etti.

Ohannes Mühendisyan
Vagarşag Seropyan koleksiyonu

Kısa sürede yeni matbaasının noksanlarını tamamlayarak *Risale-i İtikadiye* adında Türkçe bir risale bastı. 1841'de "Kaime-i Mutebere-i Osmaniye" adı ile ilk banknotları basan Rapayel Kazanciyan'm baskısı kaba olduğundan taklitleri piyasaya çıktığı için, Mühendisyan, 1844'te Darphane'ye davet edilerek, önce 5.000, sonra da 1.000, 500 ve 250 kuruşluk "faizli" denilen kaimelerin baskısı uhdesine verildi. Keza, 1857 sonlarında tedavüle çıkarılan 1.000 ve 100 liralık "tahvilât-ı mümtaze'leri de basmıştır. Bu sıralarda matbaası Amerika'dan getirtilen 3 adet yeni icat edilmiş demir ve 5 adet de litograf presle takviye edildi. 26 Mayıs 1856'daMihranBeyDüzyanin (1817-1891) eseri olan Osmanlı konsolidinin basımına başladı. Bu meyanda epeyce teknik zorluklarla karşılaştı. 9 Temmuz 1856'da Galata'daki Surp Kirkor Lusavoriç Kilisesi'nin(-0 karşısında kagir bir matbaa binası inşa etmeye başladı. 1860'tan itibaren kaimeler tedavülden kaldırıldığından maddi sıkıntılarla karşılaştı.

1865'te İstanbul'a gelen Kudüs Ermeni Patriği Esayi Başpiskopos Garabetyan (1825-1885), patrikhanesinde bir harf dökümhanesi kurmak için matbaasının matrislerini satın aldı. Ermeni harfli matbaasının dağılmasından sonra ünlü hattat Kazasker Mustafa İzzet Efendi'den(->) "nesih" harf numuneleri temin edip çelik harf kalıplarının dökümünü gerçekleştirdi. Bu harflerle bastığı ve günün sadrazamına takdim ettiği bir şiir onun yüksek takdirine mazhar olup, kendisine "milletçe size müteşekkir olmalıyız" demiştir. Bu sıralarda Kadıköy'deki evinin bahçesinde bir dökümhane de inşa etti. Kısa süre sonra "varaka-yı sahiha" adım taşıyan pulların nefis baskısını başardı. 1886'da 16 punto "nesih" harfleri hazırladı. 1889'da ise 6 puntoluk "nesih" harflerin dökümünü yaptı. 1888'de hazırladığı bütün harflerin nefis bir albümünü Maliye Nazırı Mahmud Celaleddin Paşa'nın eliyle II. Abdülhamid'e sundu. Padişah da Mühendisyan'ı dördüncü sınıf Mecidi nişanı ve Sanayi-i Nefise madalyası ile taltif etti. 1882-1883'te, Kirkor Rapayelyan'la birlikte. Beyoğlu'ndaki evinde de bir dökümhane işletti. Ölümünden birkaç gün evvel şaheseri olan "rık'a" harflerinin dökümünü de tamamladı. Mühendisyan'm gayretleri ile matbaacılığın galvano-stereotip ve çingograf dalları Türkiye'de de gerçekleşti.

KEVORK PAMUKCİYAN

MÜHÜRCÜLÜK

Bizans Dönemi

Bizans'ta mühürler (Yunanca sfragis, Latince sigillum ya da bulla) genellikle kurşun, altın, gümüş ve balmumundan yapılırdı. Arkeolojik araştırmalar sonucu bulunan bu mühürlerin çapları 15 ila 80 mm arasında değişmekte olup ortalama boyut 23-28 mm civarındadır. Mühür genellikle hazırlanan belgenin o kişiye ait olduğunu, kişinin gerçek imzasını belgeye ekleyerek kanıtlamak amacıyla kullanılırdı. Bizans'ta bir mektup ya da yazı hazırlandıktan sonra kapatılarak, arkası bir telle bağlanırdı. Bu tel balmumundan bir mühürle işaretlenir ya da telin iki ucu kurşundan bir mührün içine raptedilir ve gereken yere ulaştırılırdı.

Bizans'ta toplumun bütün kesimlerinin mührü vardı. Başta imparatorlar, yüksek saray görevlileri, hâkimler ve soylular olmak üzere, ticaret ve zanaat erbabı, memurlar ve halktan kişiler bile mühür kullanabilirdi. Günümüze dek ula'şan mühürler arasında imparatorlarmkilerin yanısıra kasaplara, noterlere ve hâkimlere ait olanlar bunu göstermektedir.

İmparatorlar ve onun yüksek temsilcileri altın, balmumu ve kurşun mühürler kullanırdı. Pseudo-Kodinos'un(->) anlattığına göre imparator karısı, oğlu ya da annesi gibi yakın akrabalarına yazdığı yazıları balmumu ile mühürlerdi. Buna karşılık başka kişilerin ne gibi durumlarda balmumu mühür kullandığına ilişkin açık bilgi yoktur. Sarayın büyük memurlarının kullandığı balmumu mühürlerden biri "sebastokrator" Nikeforos Petralifas'a ait olup 1200 tarihli bir dokümanın altındadır.

Kurşun mühürler 4. yy'dan itibaren kullanılmış olmalıdır. Fakat bunlara ilişkin buluntular çok nadirdir. En büyük koleksiyonlar 6. yy mühürlerinden oluşur. Bizans'ın nihayetine (1453) kadar kullanılan bu mühürlerin 1200'den sonraki döneme ait olan örnekleri nadirdir. Bunu, kurşun teminindeki güçlüğe ya da nüfus azalmasına bağlamak mümkündür.

Altın mühürler ise 8. yy'dan itibaren kullanılmıştı. Bunların yapılışına ilişkin teknikler yüzyıllar içinde büyük değişiklikler geçirmiştir. İlk olarak kurşun mühürler gibi, eritilmiş madenin kalıba dökülmesiyle, 11. yy ortalarında iki altın yaprağın birbirine lehimlenmesiyle, 14-15. yy'larda ise iki ince altın tabakanın balmumu ile raptedilmesi suretiyle imal edildiler. Bir altın mührün ağırlığı Bizans para birimi olan altın solidi'ye bağlanmıştı. 10. yy'dan kalma *De ceremoniis(->)* adlı kitaba göre, dönemin papalarından biri, bir altın mühür,-iki altın paraya (solidi) eşdeğer görürken, Antiokheia (Antakya) ve Kudüs patrikleri üç solidi değer biçmişlerdi.

Gümüş mühür örneklerine çok az rastlanmıştır. Bunlardan biri Epiros hükümdarlarından II. Mihael Dukas'm (hd 1231-1271) monogramını taşımaktadır. Bizans'ta en çok rastlanan tip olan kurşun mühürler ise merkezi ve eyalet yönetimlerinde çalışan her kademeden görevliler ve sivil ya da dini, kadın ya da erkek her kesim tarafından kullanılıyordu.

8. yy'a kadarki Bizans mühürlerinin büyük bir kısmına bir ismin birkaç harfinden ya da başharflerinden oluşan monogramlar ya da yazılar kazınmıştır. Bu yazılardan bir kısmı İsa'ya ve Meryem Ana'ya yöneltilmiş yakarışlar, diğer kısmı ise mühür sahibinin adı ve unvanı idi. Kimi zaman bir karışıklığı önlemek için isim açık biçimde tekrar yazılırdı. Az sayıda olmasına karşılık ikonografik mühürlere de rastlanmıştır. En çok rastlanan ikona Meryem'e ait olup bunu İsa ve azizlerin tasvirleri izlemiştir. 726-843 arasında yaşanan İkonoklazma(-0 döneminden sonra bu uygulamaya daha çok rastlanmıştır. 6-7. yy mühürlerinde rastlanan hayvan figürlerine (kuşlar ve griffon denen mitolojik hayvan) 10. yy'da tekrar dönülmüştür. Çok nadiren sahibinin portresini taşıyan mühürler de bulunmuştur.

Bizans mühürlerinin büyük çoğunluğunda Grek alfabesi, 6. yy'da- nadiren de olsa Latince kullanılmıştır. 10. ve 11. yy'lara ait bazı mühürlerde nadiren de olsa Arapçaya ve Suriye diline rastlanır.

Bibi. N. Oikonomides, "The Usual Lead Seal", *Dumbarton Oaks Papers,* no. 37, 1983, s. 147-157; *Studies in Byzantine Sigillography,* (yay. haz. N. Oikonomides), Washington, 1987; G. Vikan- J. Nesbitt, *Security in Byzan-*

Saray başkâtibi Basileos'a ait kurşun mühür (7. yy sonu / 8. yy başı). Birinci yüzde Hodegetria Meryem'i, ikinci yüzde Basileos'un monogramı görülmektedir. *Dumbarton Oaks Koleksiyonu*

tium, Washington D.C., 1980; G. Zacos, *Byzantine Lead Seals, 2* c, Basel-Berne, 1972-1984.

AYŞE HÜR

Osmanlı Dönemi

Türkçede aslı Farsça olan "mühür" yerine bazı hallerde, yüzük biçiminde oluşları dolayısıyla "hatem" kelimesi de kullanılmıştır.

Mimari, hat, tezhip, minyatür vb sanatlarda önceleri Anadolu Selçuklu sanatının bir devamı gibi gözüken Osmanlı sanatı, geçiş döneminden sonra kendi tarzım ortaya koymuştur. Onun neticesidir ki, Osmanlı mühürcülüğü başka hiçbir İslam ülkesinde benzeri olmayan güzellikte eserler yaratmıştır. Osmanlı'nın bütün sanatlarındaki hâkim unsur olan sadelikte güzeli yakalamak fikri mühürcülük sanatına da yansımıştır.

Osmanlılarda mühür kazıyanlara hakkak denirdi (bak. hakkâklık). Hakkâklar genellikle başparmak tırnağı büyüklüğündeki bir alana isim. unvan, baba adı, güzel söz, hattâ ayet ve hadisleri büyük bir hünerle yerleştirirlerdi.

Hat sanatı, kendine has birçok estetik kuralı bulunan, yapılması zor sanatların başında gelmektedir. Hakkâklar ise bu zor sanatı, çelik veya elmas uçlu kalemlerle çok sert zeminlere ters olarak, kamıştaki ahengi bozmadan kazırlardı. Bu yüzden mühürcüler çıraklık dönemlerinde sülüs, ta'lik gibi bu sanatta çok kullanılan yazı çeşitlerini ve süslemeleri öğrenirlerdi. Bazı hakkâklar, ünlü hattatlann hazırladığı örneğe göre de mühür kazırlardı. "Türk hakkâklar bu ustalık ve titizlikleriyle İslam dünyasının, hattâ zevk sahibi ve estetik görüşü zengin bazı Avrupalı asil ve zenginlerin de takdirlerini kazanmıştır. Bugün birçok müze ve özel koleksiyonlarda bu çeşit mühürler bulunmaktadır. 18. yy da Osmanlı ordusuna hizmet eden ve Humbaracı Ahmed Paşa(->) diye anılan Comte de Bonnevalin *Din-i İslamdır Atâ-yı müteal/ Ulu nimet sana Ahmed bu neval* ibaresini taşıyan mührü buna bir örnektir.

Birçok sanat dalında olduğu gibi mühürcülükte de İslam dünyasının merkezi İstanbul'du. İstanbul mühürcülerinin dükkânları eskiden Hakkâklar Çarşısı olan bugünkü Sahaflar Çarşısı'ndaydı(-*). Ayrıca bazı büyük cami avlularında da küçük mühürcü tezgâhları bulunurdu. İslam dünyasının her alandaki kalburüstü kişileri mühürlerini büyük ücretler ödeyerek İstanbullu mühürcülere kazıtmışlardır. Bu bilgiler, hakkâkların kazıdıkları mühürlerin bir örneğini kendi mühür defterlerine basarak meydana getirdikleri mühür mecmualarından öğrenilmektedir. Mühürcülük tarihi açısından da önemli olan bu defterlerin bir kısmı müze ve özel koleksiyonlarda mevcuttur. Bu ünlü hakkâklar ayrıca yapmış oldukları bazı mühürlerin uygun bir boşluğuna, bir iki milimetreyi aşmayacak bir büyüklükte kendi adlarını da kazımışlardır. Bunlar sayesinde yüzlerce İstanbullu mühürcünün adları tespit edilebilmektedir. Pek çok mühürde hakkak adının bulunmaması mühür sahibine duyulan saygıdan kaynaklanmaktadır. Ayrıca kadın mühürlerinin büyükçe bir kısmında da hakkak ismi bulunmamaktadır. Bilinen meşhur mühürcü hakkâklar içinde, özellikle yazı kompozisyonları ile çok başarılı olan bazılannın adları şunlardır: Aşkı, Azmî, Benderyan, Fehmî, Fennî, İlmî, Mecdî, Nadir, Resmî, Sabrî, Samî, Vefa, Yümnî ve Zekî.

Bütün mühürcüler mesleki bilgilerinin yanısıra ünlü hattatlardan ders alarak yetişirlerdi. Bunun yanısıra hakkâklar tezhip ve edebiyat bilmek mecburiyetinde idiler. Bu sebeple meslekleri gereği hakkâklar çok kültürlü idiler.

Mühürler genellikle sülüs, ta'lik, divani, kufi. bazen de rık'a yazı karakterinde kazınmışlardır. Üç yüzlü mühürlerin ise her yüzüne ayrı yazı karakteri kazılırdı. En çok dairevi (yuvarlak), beyzi (oval), kesik köşeli murabba (kare), kesik köşeli mustatil (dikdörtgen) biçiminde yapılan mühürlerde süslü saplar da bulunurdu. Mühürlerin saplan da genellikle kişilerin meslek ve meşreplerini yansıtacak biçimde yapılmışlardır. Kadın mühürlerinin saplarının çoğu çiçek kompozisyonluydu. Erkek asker ise sınıfının, tarikata mensup ise o tarikatın simgesi yapılırdı.

Mühürler genellikle gümüşe, varlıklılar için altın veya kıymetli ve yarı kıymetli taşlardan olan zümrüt, akik, kantaşı ve necefe, dar gelirliler için ise sarıya kazılırlardı. Hz Muhammed'in mührü akik taşından olduğu için Türkler arasında bu taş kutsal sayılmış ve ucuzluğundan dolayı yaygınlık kazanmıştır.

Ayrıca mühürlerin bir kısmının etrafında veya içlerinde gül, karanfil, lale gibi çiçek motifleri de yer almıştır. Bazı mühürlerde edebi sözlere de sıkça rastlanmaktadır. Bir Osmanlı paşasının mühründe görülen *Sedd-i îslamın sipehsâlârı hakkın bendesi/Murtaza Paşa'yım oldur Han Murad efkendesi* beyti ile meşhur eşkıya Kara Feyzî'nin mühründeki, *Kıl şefaat ya Resûlâllah / Ümmetindir Molla Feyzullah* beyti buna örnektir.

Mühürler "saltanat mühürleri" (tuğralar), "devlet daireleri mühürleri" (mühr-i resmî), "vakıf mühürleri" ve "şahıs mühürleri" (mühr-i zatî) olmak üzere dört ana sınıfa ayrılabilir.

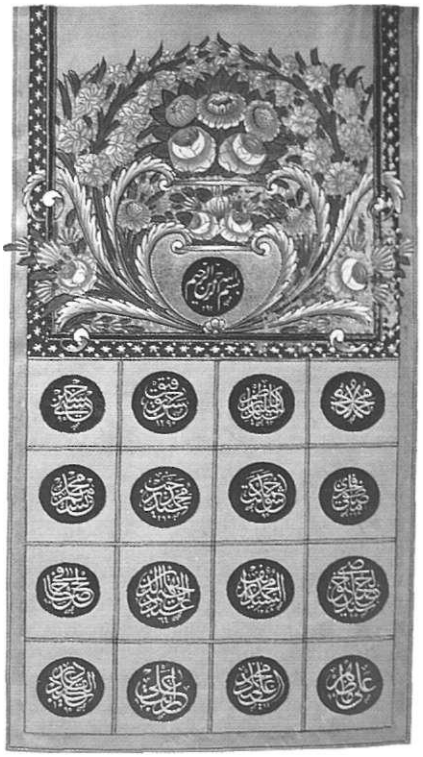

Hakkak Mecdî Efendinin mühür defterinin ilk sayfası.
Atıf Efendi Kütüphanesi

Tahta çıkan Osmanlı padişahlarının ilk işi dört adet mühür kazdırmak olurdu. Saltanatının simgesi olan bu mühürlerin biri zümrütten ve dört köşeli olup yüzük biçimindeydi ve padişah onu parmağına takardı. Diğer üç tanesi ise beyzi (oval) biçimde olup altodandı. Bu mühürlerden biri sadrazama verilir ve buna hatem-i şerif, hatem-i vekâlet veya mühr-i hümayun denilirdi. Diğer altın mühürler ise îasodacıbaşma ve harem haznedarına verilirdi. Bu mühürlerin üzerlerinde ise padişahın adı, babasının adı ve "Allah onu daima başarılı kılsın" veya "her zaman muzaffer" anlamında bir ibare de bulunurdu. Padişah mühürleri tuğra biçiminde hazırlanır ve kazılırdı.

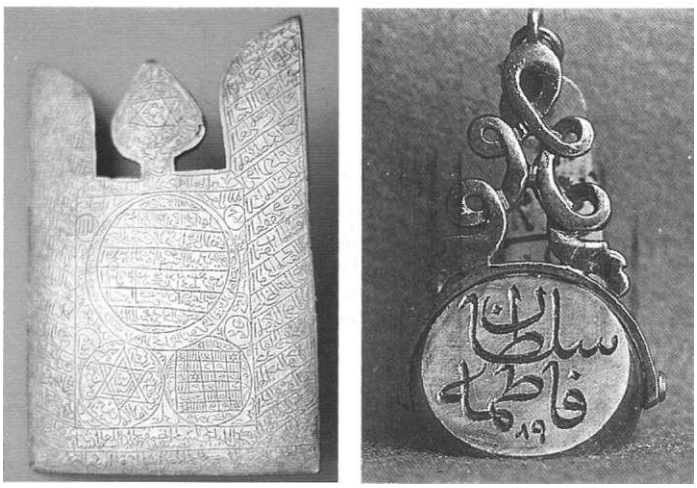

Tılsım mührü (sol) ve Fatma Sultana ait mühür.
M. Zeki Kuşoğlu koleksiyonu (sol), TSM

Her devlet dairesinin bir mührü olduğu gibi o dairenin başında bulunan kişinin mührü de evrakı mühürlemek için kullanılırdı. Anadolu Kazaskeri Abdülhalim bin Mehmed'in mühründe "Ey günahları bağışlayan ve hataları örten Allah'ım Abdülhalim, lutfundan ihsanlar diler" mealindeki *Ya gâfire'z-zünûbi/ Ya satire'l-hataya / Yercû Abdülhalim /Min lutfike 1 ataya* ibaresi kazılıdır.

Vakıf eserleri Osmanlı'da önemli bir yer işgal ettiği için, özellikle kitap vakfedenlerin kitaplarına, taşınamayan eser vakfedenlerin vakfiyelerine vurulan kadı mühürleri kendine has karakteristik özellikler gösterir. III. Ahmed'in vakfettiği kitaplara vurulan mühür şöyledir: " *Vakfı Sultan AhmedHan bin Gazi Sultan MehmedHan 1115."* Bu yuvarlak mührün alt kısmında ise tuğra şeklinde "Ahmed şah bin Mehmed Han el-muzaffer daima" yazılıdır.

Eskiden resmi ve özel her çeşit yazışmada ve belgede mühür kullanılması zorunluluktu. Herkesin bir, bazen de belirli gayeler için birden fazla mühre sahip olması, mühür ve mühürcülük sanatının toplumda nasıl bir yere sahip olduğunu ortaya koyar. Her meslekte olduğu gibi, önemli bir güzel sanat dalı olan mühürcülük de lonca teşkilatına bağlıydı ve idaresi mühürcüler kethüdası tarafından yapılırdı. Zamanın en usta hakkâkma ise hakkâkbaşı denirdi.

Hakkâklar meslek şereflerine son derece düşkün insanlardı. Meslekleri sahtekârlığa son derece müsait olmasına rağmen tarih içinde sahtekâr bir hakkâka rastlanmamıştır. Onlar kazıdıkları bir mührün benzerini bir daha kazımadıkları gibi kaybolan ve kendilerinde tatbik edilmiş örneği bulunan mühürleri aynı tarih ve istifle yeniden hazırlamazlardı. Teşkilat, isimleri aynı olan hakkâkları ayn semtlerde görevlendirir ve imzalarını da farklı yapmalarını isterdi. Onun için Baba Yümnî ile aynı adı taşıyan Sanayi-i Nefise Mektebi'nin son hak hocası Oğul Yümnî'nin imzaları farklıydı.

Evliya Çelebi, *Seyahatname'sinde* İstanbul esnafını anlatırken mühürcüleri ve hakkâkları da ayrıntılı olarak tanıtır. 18. yy'a kadar gelişme gösteren mühürcülük, bir ara duraklamışsa da 19. yyin ortalarında canlanmaya başlamış ancak mühür üzerine kazman ibarelerde kısalma ve sadeleşme görülmeye başlanmış, mühür boyutları küçülmüştür. Önce harf devrimi (1928), ardından mühür yerine imza kullanılmaya başlanması ile de devrini tamamlamış sanaüardan biri olarak geçmişte kalmıştır. Okur-yazar olmayanlar için parmak basmanın yeterli sayılmadığı resmi işlemlerde kullanılmak üzere yeni harflerle de mühür kazılmaya bir süre daha devam edilmiştir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, 575; 1. A. Gövsa, "Eski Mühürcülük Sanatı", *Yedi Gün,* S. 407; Pakalın, *Tarih Deyimleri,* II, 605-609; G. Kut-N. Bayraktar, *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri,* Ankara, 1984; M. Z. Kuşoğlu, *Dünkü Sanatımız Kültürümüz,* İst., 1994; U. Derman, "Mühür ve Mühürcülük", *TA,* XXV, 24-26; Büngül, *Eski Eserler,* II, 25-26; P. Lecomte, *Türkiye'de Sanatlar ve Zeneatlar. Ondokuzuncu Yüzyıl Sonu,* İst., ty, s. 169-171.

M. ZEKİ KUŞOĞLU

MÜHÜRDAR

Kadıköy İlçesi'nin, Kadıköy Evlendirme Dairesi'nden Moda Burnu'na kadar, Marmara Denizi'ne paralel uzanan dar kıyı şeridi Mühürdar adıyla tanınır. Bu bakımdan Moda'nın Marmara kıyısı olduğu söylenebilir. Bu şeridin Kadıköy'e yakın kısımlarına Kumluk ve Zaharof da denilirdi. Böyle küçük semt adları zamanla yok olmaktadır.

Mühürdari oluşturan ve Kadıköy tarafında deniz seviyesinde bulunan kıyı şeridi Moda Burnu'na doğru yükselir. Burası günbatımını ve tarihi yarımada manzarasını seyretmek için çok elverişli bir perspektif sunduğundan eskiden beri ev yaptırmak isteyenleri cezbetmiştir. Eski fotoğraflarda evlerin ve bahçelerin geçit yeri bırakmayacak şekilde yamacın ucuna kadar geldiğini görüyoruz. Daha sonra, Moda'ya kıvrılan Rıza Paşa Sokağının köşesinden Yeni Fikir Sokağı'nın ucuna kadar bir sokak açılmış ve böylece bazı bahçe bölümleri bu sokağın deniz tarafında kalmıştır. 19901ı yıllarda ise kıyı boyunca deniz doldurularak yol ve park alanı kazanıldı. Eski Zaharof bölgesine de kanalizasyon arıtma tesislerinden biri kuruldu.

Denizdeki kirlenme Mühürdar kıyısını kötü etkilemiş ve yazları kıyıya vurup çürüyen yosunların, lağımla da birleşen kokusu buradaki evlerde yaşamayı güçleştirmiştir. Bu durum yeni kanalizasyon tesisi ve yeni yoldan sonra görece olarak düzelmiştir.

Mühürdarın en görkemli konutu, Mahmud Muhtar Paşa'nm, şimdi Kadıköy Kız Lisesi olan köşküydü. Burada daha çok bahçeli, iki-üç katlı, bağımsız evler vardı. 1940'larda bazı özenli apartmanlar da yapılmıştı, ama yakınlarda bunlar da yıkılıp yerlerine daha yüksek binalar inşa edildi. Böylece, Mühürdar'ın da mimari bir özelliği veya diğer semtlerden farklılığı kalmadı. Eski Moda'mn sevimli bir köşesi olan Mühürdar Bahçesi de apartmanlaşma karşısında ortadan kalktı. Bugün Mühürdar Bahçesi'nden arta kalan yamaçlarda bazı lokantalar hizmet vermektedir.

MURAT BELGE

MÜLKİYE MEKTEBİ

bak. MEKTEB-İ MÜLKİYE

MÜLLER-WIENER, WOLFGANG

(17Mayıs 1923, Friedrichswert/Thürringen - 25Mart 1991, İstanbul) Alman asıllı sanat ve mimarlık tarihçisi.

Çalışma ve araştırmalarının en önemli bölümü eski Yunan, Osmanlı ve Mısır'la ilgilidir. 1976'dan 1988'e kadar İstanbul'daki Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün birinci direktörlüğünü yapmıştır.

Wolfgang Müller-Wiener 17Mayıs 1923'te Almanya'nın Thürringen bölgesinin Gotha kenti yakınındaki Friedrichswert'te doğdu; aynı bölgede Stettin'de yetişti. Temel eğitimini marangozluk meslek okulunda yaptı ve 1948'de kalfalık sınavını vererek okuldan mezun oldu. Yükseköğrenimini Karlsruhe Yüksek Teknik Okulu Mimarlık Bölümü'nde yaptı, 1951'de buradan mezun oldu. Yapı ve mimarlık tarihine özel ilgisi daha o zamandan başladı. 1954'te bitirdiği doktora tezinin konusu ("Badende Sanayi Binalarının Gelişmesi") bu ilgiyi haber veriyordu. 1952-1956 arasında Suriye'de Resafa kazılarına, Epidduros Tiyatrosu çalışmalarına katıldı ve Doğu Akdeniz'in klasik uygarlıkları ve eski kentlerini tanıdı. 1956'da Alman Arkeoloji Enstitüsü İstanbul şubesinde çalışmaya başladı.

İstanbul'da geçirdiği bu ilk yıllarda, daha sonraki büyük araştırma projelerinin ve eserlerin temelleri atıldı. Bunların başında İstanbul'un tarihsel topografyasının mahalle mahalle, dönem dönem, yapı yapı incelenmesi geliyordu. 20 yıla yakm süren bu

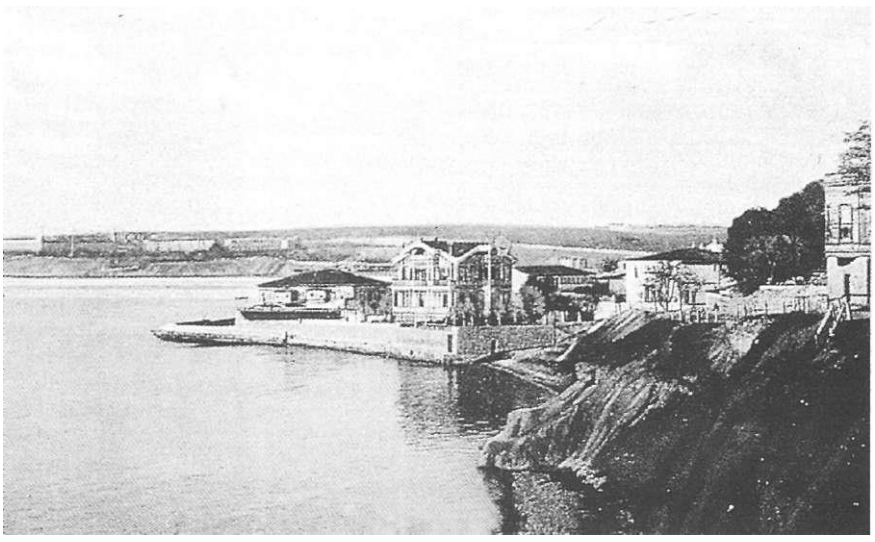

Yüzyıl başından bir kartpostalda Mühürdar.
A. Eken, *Kartpostallarda İstanbul,* İst., 1992

araştırma ve çalışmanın ürünü 1977'de yayımlanan ve Müller-Wienerin başeseri sayılan *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls* olacaktı.

Aynı dönemin diğer önemli çalışmaları Milet antik kenti kazıları ve İyonya'da geç Bizans dönemi kaleleri konusundaki araştırmalarıydı. Bu konudaki araştırmalarının sonuçlan 1961, 1962, 1967, 1975'teki geliştirilmiş makalelerinin toplandığı *Von der Polis zum Kastron* çalışmasında, 1986'da yayımlandı. 1966'da yayımladığı, Bodrum'dan Suriye'deki Basra Kalesi'ne kadar 45'e yakın kaleyi inceleyen *Burgen des Kreuzritter* de (Haçlı Kaleleri) benzer bir konudaydı. Yine bu dönemde Bergama, Milet ve Mısır'da Abu Mena kazılarına katıldı.

1962'de Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün ikinci direktörlüğüne atanan W. Müller-Wiener, İskenderiye'deki Abu Mena kazılarını yönetti ve konuya ilişkin çeşitli makaleler yazdı.

1965'te, "İyonya'daki Kaleler" teziyle doçent olan Müller-Wiener, 1967'de Darmstadt Yüksek Teknik Okulu'nda mimarlık tarihi kürsüsüne atandı ve akademik kariyeri başladı. Ders ve ilgi konulan çeşitliliğini sürdürmekle birlikte, Türkiye, özellikle de İstanbul, çalışmalarının ağırlık noktasını oluşturdu.

1976'da Alman Arkeoloji Enstitüsü istanbul Şubesi'nin birinci direktörlüğüne seçilen Müller-Wiener bu görevde 1988'e kadar kaldı. Yine 1976'da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde antik dönem mimarlık tarihi dersleri vermeye başladı ve 1986'da üniversiteden ayrılana kadar derslerini sürdürdü. Aynı dönemde Milet ve Priene kazılarım da yönetti.

1985'te, Almanya'da Frankfurt kentinin en önemli müze binalarından biri sayılan El Sanatları Müzesi'nin açılışının "Osmanlı Dönemi Türk Kültür ve Sanatı" sergisiyle yapılması, onun desteği ve yardımlarıyla oldu. 1988'de *Griechisches Bauwesen* (Yunan Yapıları) kitabı, yine aym yıl Renate Schiele ile birlikte hazırladığı *19- Yüzyılda İstanbul da Gündelik Hayat* adlı fotoğraf albümü yayımlandı. Albümdeki fotoğraflar, 1860'larda İstanbul'un en ünlü fotoğraf atölyesi olan Sébah ve Joaillier'in tüm fotoğraflarım içeren koleksiyonundan seçmelerdi ve bu koleksiyonu Alman Arkeoloji Enstitüsü'ne Müller-Wiener kazandırmıştı. *IstanbulerMitteilungen'mi-^)* yayımlanma ve zenginleşmesinde de önemli katkıları oldu. 1988'den sonra İstanbul'dan ayrılan Müller-Wiener, 1988-1991 arasında Frankfurt ve Darmstadt üniversitelerinde dersler verdi. Ancak İstanbul ve Milet'e sık sık gelerek çalışmalarını sürdürdü. Son olarak üzerinde çalıştığı "Bizans, Konstantinopolis ve İstanbul'un Limanları" incelemesi ise elyazısıyla kaldı. Wolfgang Müller-Wiener!, ölümün İstanbul'da yine böyle bir gezi sırasında yakalaması, onun hayatının ve bilimsel ilgisinin doğal çizgisinin bir devamı gibiydi. Ömrünün ve biliminin büyük bölümünü hasrettiği İstanbul'da 25 Mart I99I gecesi hayata veda etti.

Wolfgang Müller-Wiener
Alman Arkeoloji Enstitüsü

En önemli eseri sayılan *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls'da.* (İstanbul Topografyası Üzerine Resimli Lügat), Bizans dönemi için suriçinde kalan, Osmanlı dönemi içinse suriçinden başka Eyüp, Galata. Üsküdar ve Boğaziçi kesimlerini de kapsayan ve ilk yapım tarihleri 1920'lere kadar giden bütün yapılar ele alınarak İstanbul'un âdeta bir topografyası çıkarılmış; bütün bu binaların günümüze kadar geçirdiği aşamalar, restorasyonlar ve halen ne durumda oldukları da kaydedilmiştir.

Müller-Wiener'in çeşitli kitapları ve dergilerde çıkmış çok sayıda makaleleri arasında İstanbul'la ilgili olanların başlıcaları şunlardır:

"Die Genuesen von Pera. Eine Stadt in einer Stadt" (Pera'nın Cenevizlileri. Şehir İçinde Bir Şehir), *Merlan,* 15, 1962; "Konstantinopel", *Spätantike und Frühes Christentum,* Propyläen-Kunstgeschichte, 1977; "Byzans und die angrenzenden Kulturkreise (Architektur)" (Bizans ve Sınırdaş Kültür Çevreleri-Mimari), *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik,* 31/2, 1981; "Istanbul-Zeyrek. Studien zur Erhaltung eines traditionellen Wohngebietes" (İstanbul-Zeyrek. Geleneksel Bir Konut Bölgesinin Korunması Üzerine Çalışmalar), (J. Cramer'le birlikte), *Mitteilungen des Deutschen Orient-Institutes,* no. 17, 1982; "Eine neuentdeckte Kirche aus der Gründungszeit Konstantinopels: Hagios Agathonikos?" (Konstantinopolis'in Kuruluş Döneminden Kalmış Yeni Keşfedilmiş Bir Kilise: Ayios Agathonikos), *Studien, zur spätantiken und byzantinischen Kunst,* c. 1, 1986; "Manufakturen und Fabriken in Istanbul vom 15.-19. Jahrhundert" (İstanbul'da 15.-19. yy Fabrika ve Atölyeleri), *Mitteilungen der Fränkischen Geographischen Gesellschaft,* 33/34, 1986/1987; "Zur Geschichte des Tershane-i Amire in Istanbul" (İstanbul'da Tersane-i Amire'nin Tarihi), *Türkische Miszellen, Varia Turcica,* 9 (1987); "İstanbul'da Bizans Sarayı ve Kent İlişkisi Üzerine", *AMY,* 11 (1990); "İstanbul'da Erken Dönem Endüstri Yapıları", *Architekt,* 6 (1991).

İSTANBUL

MÜNİFFEHİM

bak. ÖZARMAN, MÜNİF FEHİM

MÜNİRE VE CEMİLE SULTAN SARAYLARI

bak. ÇİFTE SARAYLAR

MÜŞTAKZADE TEKKESİ

bak. ALTUNCUZADE TEKKESİ

MÜTAREKE DÖNEMİNDE İSTANBUL

Mütareke terimiyle adlandırılan 1918-1922 dönemi, Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet Türkiye'sine geçiş evresidir. Siyasal olduğu kadar toplumsal dönüşümlerin de izlendiği bu dönem İstanbul için ayrı bir önem taşır. Beşeri dokunun yanısıra değerler de büyük bir dönüşüme uğrar. Payitaht giderek siyasal etkinliğini yitirir; siyasal anlamda iki karşıt görüşü, devleti Sevres Antlaşması hükümleri doğrultusunda Batı boyunduruğuna sokmayı tek çözüm olarak gören İstanbul Hükümeti ile Ankara'da Müdafaa-i Hukuk adıyla tanınan hareketin İstanbul uzantısını barındırır. I. Dünya Savaşı son bulmuştur. Sevres Osmanlı'yı parçalamıştır. Ancak, Ankara'da odaklasan Müdafaa-i Hukuk direnmekten yanadır. İstanbul, işgal kuvvetleri, saray ve Ankara' daki kuva-yı milliyeciler arasındaki girift ilişkilere sahne olur.

İstanbul'un işgali 13 Kasım 1918'de İtilaf devletlerinin 55 parça gemiden oluşan donanmasının Haydarpaşa önlerinde demirlemesiyle başladı ve 5 yıla yakın bir süre devam etti. 1919'da İtilaf devletleri temsilcileri giderek kente hâkim olmaya başladılar. Azınlıkların saldırganlıkları artıyor, iktidarla birlikte ülkeyi de terk eden İttihad ve Terakki liderlerinin yakınları ve çalışma arkadaşları aleyhine başlatılan yıldırma kampanyası kente dehşet salıyordu.

Mütareke İstanbul'unun siyasal hayatta hâkim en güçlü unsuru işgal kuvvetleriydi. Saray ve Ayan Meclisi, I. Dünya Savaşı'ndan galip çıkan ve İstanbul'u işgal eden devletlerin Osmanlı Devleti'ne Sevres Antlaşması'yla verdikleri cezaları kabullenmekten başka çözüm bulamamıştı. Ancak, kısa sürede İstanbul İtilafçı-İttihatçı çekişmesine sahne oldu. Saray büyük ölçüde gücünü yitirdi. Maddi gücünü Anzavur birliklerinde, manevi gücünü şeyhülislam fetvalarında aradı. Ankara'yı karşısına aldı.

Mütareke yıllarında İstanbul'daki siyasal gelişmeler İttihad ve Terakki'nin kendini feshetmesiyle başladı. Mondros Mütarekesi'nin imzalanışından sonra VI. Mehmed (Vahideddin), İttihatçıların çoğunlukta olduğu Mebusan Meclisi'ni feshetti (4 Kasım 1918). Hürriyet ve İtilaf, tekrar siyaset sahnesinde yerini aldı. Başta Ziya Gökalp ol-

İşgalci Doğu Orduları Komutanı General Franchet d'Esperey'in İstanbul Limanı'nda Cevat Paşa ve İngiliz General Wilson tarafından karşılanışı.
M. Özel, *Cephelerden Kurtuluş Savaşı'na. İmparatorluktan* ***Cumburiyet'e,*** *İst.*. 1992

mak üzere îttihad ve Terakki'nin 69 üyesi tutuklandı; partinin mallarına el kondu; halka camilerde İttihad ve Terakki düşmanlığı telkin edildi.

İttihad ve Terakki, kendisini feshettikten sonra bazı siyasal örgütlerle varlığını sürdürdü. Bunlardan biri Teceddüt Fırkası'ydı. Şeyhülislam, Divan-ı Harb'in ve Kuva-yı İnzibatiye'nin denetimine girdi. Şûrayı Saltanat, 1919 ve 1920'de iki kez toplanarak, devletin kaderini Batılı işgal kuvvetlerinin merhametine bırakmıştı. Alman yanlısı İttihatçı politikayı dengelemek için İngilizler'den medet umuldu. İngiliz Muhipleri Cemiyeti, Ankara'ya karşı İstanbul'un tavrını belirleyen kuruluş oldu.

Ancak, Anadolu'da Heyet-i Temsiliye, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin temsilci organı olarak, Sivas Kongresi'nden , TBMM'nin açılışına kadar fiili bir siyasal güç odağı oluşturdu. Ankara ve İstanbul bir süre birlikte çalışma olanakları aradı; Amasya görüşmeleri ve protokolleri sonucu 1919 genel seçimini kararlaştırdı. Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı 12 Ocak 1920'de İstanbul'da toplandı. Açılışı izleyen gün Sultanahmet Meydam'nda 150.000'e yakın İstanbullunun katıldığı büyük bir miting düzenlendi. Meclis-i Mebusan üyelerinin önemli bir bölümünü Kuva-yı Milliye'nin temsilcisi olan mebuslar oluşturuyordu. Meclis-i Mebusan'ın çalışmaları arasında en önemli karar Ahd-ı Milli'nin kabulü oldu (28 Ocak 1920). Bu program daha sonra Misak-ı Milli adıyla ünlendi.

Bu arada Londra Konferansı'nda İstanbul'un işgal edilmesi kararlaştırıldı (4 Mart 1920). Bütün güçlerini İstanbul'a çeken İngilizler 9Mart'ta İstanbul Türk Ocağını. 14 Mart'ta da Telgrafhaneyi işgal ettiler. Toplu işgal eylemi 15 Mart gecesi başladı. Bakırköy'den Kadıköy'e kadar bütün İstanbul Limanı İtilaf donanması tarafından abluka altına alındı. Sabaha karşı karaya çok sayıda asker çıkarıldı. 16 Mart 1920 günü 150 kişilik bir İngiliz birliği, Şehzadebaşı'ndaki 10. Kafkas Tümeni Karargâhı binasına giderek uykudaki askerlerin üzerine yaylım ateşi açtı. Saldırıda 5 asker öldü, 10 asker yaralandı. Bu kanlı faciadan sonra, fiili işgal durumu resmi bir nitelik kazandı. Harbiye eski nazırı Cemal Paşa tutuklandı. Öğleye doğru İtilaf güçleri İstanbul'un hemen her köşesini tutmuş, kavşakları denetim altına almıştı. Başta nezaret binaları olmak üzere çok sayıda resmi daire işgal edilmişti.

Salih Paşa hükümeti İstanbul'un fiilen işgal edilmesinden sonra gönderilen İtilaf notasını geri çevirdi. Giderek gerginleşen ilişkiler sonucu aynı gün öğleden sonra İngiliz askeri Meclis-i Mebusan'ı bastı. Heyet-i Temsiliye üyesi Kara Vasıf ve Rauf beylerin kendilerine teslim edilmesini istedi. 18 Mart'ta yasama görevinin yapılmasına olanak verecek bir ortam yaratılıncaya kadar meclis toplantıları ertelendi. Padişah, 11 Nisan'da gönderdiği bir iradeyle meclisi feshettiğini açıkladı. 150 kadar siyasi şahsiyet tutuklanarak Malta'ya sürgün edildi. Tüm bu gelişmeleri İstanbul'un Müslüman halkı dehşetle izliyordu. Bu arada, kiliselerde toplanarak şehrin Yunanistan'a ilhak edilmesi için ayin ve sokaklarda aynı amaçla gösteri yapan Rumlar da vardı. Bunlara, erkekleri cepheden dönmemiş. Milli Mücadele saflarına katılmış ya da takipten kaçmak için bir yere sinmiş kadınlardan yanıt geliyordu. Kadın direnişi Mart 1919'da Fatih Türbesi'nde şehitleri anma toplantısıyla başladı. Onu Mustafa Kemal'in Samsun'a çıktığı gün yapılan işgali telin mitingi izledi. Bu mitinglerin en görkemlisi Halide Edip'in önderlik ettiği Fatih Mitingi'ydi(->). Döneme damgasını vuran bir diğer gösteri Darülfünun greviydi(-»). Öğrencilerin Milli Mücadele karşıtı olarak gördükleri Ali Kemal ve diğer müderrisler Darülfünundan uzaklaştırıldı.

İstanbul'da işgale ve saraya karşı direnişin diğer boyutu gizli örgütlerdi. Anadolu'ya gizli yollardan asker, silah ve cephane sevk eden bu örgütler aynı zamanda istihbarat görevi görüyorlardı. Bunlar arasında Karakol Cemiyeti(->), Mim Mim Grubu ve Müdafaa-i Milliye Teşkilatı bellibaşlılarıdır.

Karakol Cemiyeti, Mütareke ertesi İstanbul'da gizli olarak kurulan ilk direniş örgütüdür. Cemiyet Müdafaa-i Hukuk ile uyum içerisinde çalıştı. Nitekim Sivas Kongresi'nde cemiyet, reisi Kara Vasıf Bey tarafından temsil edildi. Silahlı bir yapıya sahip olan cemiyet, hamallar ve diğer esnaf cemiyetleri yardımıyla etkinliklerini sürdürdü. Ancak zamanla Kara Vasıf ile Mustafa Kemal Paşa arasında fikir ayrılığı doğdu; Heyet-i Temsiliye'nin emri üzerine Karakol Cemiyeti lağvedilerek yerine Müdafaa-i Milliye Teşkilatı diye de bilinen direniş örgütleri, Mim Mim grupları kuruldu. Gizli olarak ve gruplar halinde çalışan bu örgütün yükü iki grup üzerinde toplanmıştır: Müsellâh Mim Mim ve Mim Mim grupları. Bunlar TBMM'nin ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'nin İstanbul'daki uzantılarıydı. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile yakın ilişkideydi.

İlk adım 1920'nin nisan ve mayıs aylarında Topkapı semtinde atıldı. İlk Müdafaa-i Milliye örgütünü Piyade Yüzbaşısı Emin Ali Bey ve Kasımpaşa Bahriye İtfaiye Taburu'ndan bölük kumandanı Bahriye Yüzbaşısı İsmail Hakkı Bey bu semtte kurdular. Bunu Şehremini izledi. Yine Karakol Cemiyeti üyelerinden Topkapılı Hakimzade Mehmed Bey bu semti örgütledi. Kısa sürede örgüt mahalle düzeyinde yaygınlaştı. İstanbul'un hemen her yanına yayıldı. Bu kuruluşlar, bazı yurtseverlerin girişimleriyle, karşılıklı yardımlaşmayla kurulmuş ve genişletilmişti. Erkân-ı Harbiye'de tutulan kayıtlarında her semt ayrı ayrı belirtilmiş ve her semte belirli numaralar verilmişti. Bu kayıtlara göre şube adedi 52, üye sayısı 10.000 dolayındaydı.

Müdafaa-i Milliye Teşkilatı, Erkân-ı Harbiye'ye gönderdiği 29 imzalı ve 29 Kasım 1920 günlü raporunda teşkilatın kuruluş nedeni ve görevlerini şöyle açıklıyordu: "Her türlü ihtimal ve tehlike Wsismda ve İstanbul'un herhangi bir ihtilal vazıyetinde hal ve mevkiye hâkim olarak İstanbul'daki Müslüman kuvvetini gaye-i milliyeye doğru sevk ve idare etmek ve Anadolu'daki mücadeleye İstanbul'dan manen ve maddeten zahir olmak üzere teşekkül etmiştir."

Müdafaa-i Milliye Teşkilatı Milli Mücadele yıllarında İstanbul'un Anadolu ile bağlantısını kuran örgütlerden biriydi. İstanbul'daki askeri kıtalar ve Dersaadet Jandarma Alayı erkânı ile Harbiye Mektebi, Tıbbiye Mektebi, Darüleytam, Galatasaray ve İstanbul sultanileri ile medrese öğrencilerinin büyük bir kesiminin ve Müslüman sporcuların desteğini alıyordu.

Teşkilat her ne kadar İstanbul'un Müslüman halkını işgal günlerinde tecavüzden korumayı amaçlamışsa da, kimi kez, askeri ambar ve depolardan ilgili subay ve memurların yardımıyla, kimi kez baskınlarla, Anadolu'ya silah ve cephane sağlanmasında önemli bir rol üstlendi.

Mütareke yıllarında İstanbul'un toplumsal dokusu köklü dönüşümlere uğradı. Savaş ve işgal koşulları nedeniyle hareketli bir nüfusa sahip oldu (bak. nüfus). Kimi Anadolu'ya yöneliyor, kimi İstanbul'a sığını-

yordu. Bu dönemde işgal kuvvetleri ve Rus göçmenler kent yaşamına o güne kadar alışılmadık bir görünüm kazandırdılar.

Günlük yaşamı etkileyen temel etmenlerden biri Rus göçmenler oldu. Çarlık Rusyası Bolşeviklerce devrilince, İstanbul Beyaz Rus ordularıyla birlikte kaçan Rus aristokrasisi ve zengin tabakası sersefil İstanbul'a varmıştı (bak. Beyaz Ruslar). On binlerce kadınlı erkekli Rus İstanbul'a yerleşti. Bunların toplam sayısı, aynı anda İstanbul'da bulunmasalar bile, 200.000'i buldu. Kaçanlar varlıklı kimseler olmalarına karşın, yanlarına pek az şey alabilmiş; çoğu kez canlarını kurtarmakla yetinmişlerdi. Göçmenlerin pek fazla seçenekleri yoktu. O sıralarda İstanbul ve Sırbistan dışında göçmen Rusa kimse vize vermiyordu.

Yabancı orduların ve Rusların istilasına uğrayan İstanbul yeni kültürel alışkanlıklar edinmekte gecikmedi. İşgal güçleri belirli tüketim örüntülerini özendirirken, yoksul halk güç koşullar altında yaşamını sürdürebiliyordu.

Rus göçmenlerle birlikte sefalet giderek yayıldı. Sefahat ile sefalet İstanbul'da buluştu. Göçmenler İstanbul'a gemiyle varıncaya değin çok güç günler geçirdiler. Çoğu üzerinde ne varsa öylece kaçtığından pislikten, sefaletten bitlenmişti. Bu nedenle kadınlar saçlarını kökünden kestiler; ne buldularsa başlarına geçirdiler.

İstanbul yoksulluğuna karşın kendine özgü estetik değerleri oluşturmakta gecikmedi. İstanbul ahalisi Rus kadınların saç biçimini moda belledi: "Rusbaşı" adıyla kısa kesilmiş saç revaç buldu. Dersaadet hanımefendileri bu zavallı göçmenlerin rengârenk örtülerini taklit etmekte de gecikmediler. Omuzları yırtık elbiseler çabucak moda oldu. Böylece Mütareke ile birlikte gündeme gelen "milli moda" ile "Rus modası" kaynaştı. Bir zamanlar II. Abdülhamid yönetimine karşı modanın simgesi olan çarşaf artık demode oldu ve Osmanlı kadınının "tesettür"e karşı savaşında boy hedefini oluşturdu. Osmanlı feminizmi çarşafa karşı tavrını bundan böyle açık bir dille ifade ediyordu. Bu yıllarda *İnci ve Yeni İnci* dergileri Cumhuriyet öncesi "milli moda"nın öncülüğünü yaptılar. Çarşaf ismen kalkmasa bile Batı kadın giysilerinden fark edilemeyecek oranda değişime uğradı. Peçe kalktı; baş Rus kadınlarında olduğu gibi bir tülbentle sarıldı. İstanbul hanımları Cumhuriyet'in kılık kıyafet ve şapka devrimine Mütareke'den itibaren hazırdılar.

İstanbul'da Mütareke ile birlikte "mesire" anlayışı değişti. Boğaz yerine artık Adalar'a gidilir oldu. İstanbullu denize girmeye başladı. Plaj modasını Rus göçmenler getirdi. Yüzyıllardır denizden kaçan İstanbul halkı bu kez "Fülürye"ye koştu. Burada yarı çıplak Rus dilberleri denize giriyorlardı. Eskiden halk, tarihi çınarlar ve memba suları ile meşhur Fülürye'ye fülürye kuşunu dinlemek için giderken bu kez kızgın kumlar üzerinde yatan Rus dilberleriyle önce göz, ardından deniz banyosu yaptılar. Bu arada "Fülürye" Rus şivesi ile "Florya'ya dönüştü. Böylece mahremlik giderek kalktı; Türk kadınları için de açılma devri başladı.

İşgal kuvvetleri istiklal Caddesinde. V. Dumesnil. ***İşgal İstanbul'u.*** İst.. 1993

Mütareke'nin İstanbul'a bir diğer hediyesi barlardı. İstanbul hovardası Galata'nın izbe meyhanelerinden barlara terfi etti. Gene Rus göçmenler bu konuda öncülük ettiler. Bar öncesi benzer işlev gören kafekonserler vardı. Sesleri akortsuz Romen aktörler, kendi ülkelerinde gözden düşmüş Fransız şantözler, garip şiveli Danimarkalılar, Japonya'dan gelme canbazlar. kısacası feleğin sa\oırduğu tüm insanlar Osmanlı'nın son döneminde bu kafekonserlere doluşmuştu.

İstanbul delikanlıları bir süre bu kafekonserlere dadandı. Ama Mütareke ile birlikte barlar revaç buldu. Öte yandan yeni doğmakta olan sinemaların geniş bir müdavim kitlesi oluştu. Mütareke sinemalarında dünyayı devretmiş, aşınmış filmler art arda gösteriliyordu. Değişik ülkelerde yapılan bu filmler çoğu kez Fransız yapımı diye halka yutturuluyordu. Fransız dilberleri o yıllarda da revaçtaydı. İstanbul seyircisi ellerinde pastırma ya da sucuk-ekmek bu havasız, izbe mekânlarda günlerini geçiriyorlardı.

Keza tiyatro kumpanyaları arasında da Fransızlar revaçtaydı. Ancak, Fransız etiketini hemen hemen tüm kumpanyalar kullanıyorlardı. Paris'in Cimnaz tiyatrosundan gelmiş diye ilan edilen matmazelin şivesi Felemenkçeye çalıyor ya da Alman aksanıvla Fransızca konuşuyordu.

Beyaz Ruslarla birlikte Beyoğlu yeni bir görünüm kazandı. Lokanta, konser, bar, kabare ve kumarhane işi kısa sürede Rusların eline geçti. Ekserisi Rus Yahudileri tarafından yönetilen bu yerlerde Osmanlı delikanlısı Ruslara özgü gece hayatını ve eğlencesini tanıdı. Böylece işgal altında kan ağlayan bir kent halkının, Ruslar sayesinde biraz yüzü güldü; İstanbul'un durgun ve kapalı yaşamına bir ölçüde canlılık geldi.

Bu eğlence mekânlarında İstanbul'a Wrangel ordusu döküntüleriyle gelmiş kibar Moskof kadınları garsonluk ediyorlardı. Ekseriya zabit rütbesinde olan kocalar, lokanta ve barlarda kapıcı, barmen, krupiye ya da becerisi varsa piyanist olarak istihdam edildiler. Rus aristokrasisine mensup bir generalin lokanta bulaşıkçısı ya da seyyar satıcı olması o günler için doğaldı. General üniformalarıyla küçük oyuncak bebekler satmak üzere köhne İstanbul sokaklarına dalan; "Bir matmazel beş kuruş" diye müşteri ayaıtan Rus zabitleri olağan sahnelerdi.

Ancak, zevcelerin bulunduğu yerlerde çalışmak kuraldışıydı. Bu tür yerlerde kan kocanın gözden ırak olması gerekiyordu. Kadınlar iş saatlerinde kocalarından uzak ve serbesttiler. Tutkunlarına ucuz gönül vermemeyi de biliyorlardı. Sessiz sedasız İstanbul hovardasını soyup soğana çevirmede hayli marifetliydiler. Sabahın saat ikisinden sonra her koca karısını diğer barın kapısında bekler ve eve götürürdü.

Sultanahmet Mitingi, 12 Ocak 1920
Cengiz Kahraman arşivi

Wrangel ve Denikin'in zabitleri önce hazır yemeyi tercih ettiler. Zevcelerinin mücevherlerini ve kürklerini sattılar. Mütareke yıllarında İstanbul'un kürk ve mücevher piyasası hareketli bir dönem geçirdi. Ancak bir süre sonra sıfırı tüketti. Bar, kabare, kumarhane vb bir mekânda iş tutamayanlar, arkalarında eski zabit üniformalarıyla sokaklarda potin bağı yahut çiçek ya da kâğıttan yapılmış oyuncaklar sattılar.

Bir kısım Moskof zabitleri ise sokaklarda tombala ve rulet kurup serbest kumar oynattılar. Bu oyunlar hileliydi. Lastik top çoğu zaman sahibinin arzuladığı numaranın deliğine düşerdi. Safderunların paralarını söğüşlemek bu zabitler için an meselesiydi.

Rus göçmenler Mütareke yıllarında İstanbul diline, kültürüne sayısız katkıda bulundular. Güzel anlamına gelen "haraşo" kelimesi bunlardan biridir. Kumarı tombala ile takviye ettiler; çiftetellinin yanma balalaykayı kattılar.

Bundan böyle Mütareke İstanbul'unda kazaska ile zeybek, sarışın ile esmer yan yanaydı. Sefil Rus kafileleri para kazanmak için her yola başvuruyorlardı. Hattâ Osmanlı'nın ata sporundan esinlenerek kadın güreştirdiler. Mütareke gazetelerinde "Rus madmazelleri tarafından güreş; dokuz kısımdan mürekkep; fiyatlar 15 kuruş" türü ilanlara rastlanıyordu. Tabii güreşen kızların güreş tekniği konusunda bir şey bilmeleri beklenmiyordu; ama seyreylemeye gelen de, güzel vücut, kıvrak hareketler peşindeydi.

Rus "istilasi'ndan en büyük darbeyi Direklerarası yedi. Artık burada geleneksel sanatlar dışında her şey vardı. Tombul kantocular, Şamramlar, Virjinler, Amelyalar sessizce sahneyi terk ettiler. Bundan böyle şişman, tombul, kalçalı kadınlar Osman Hamdi'nin tablolarında tarih oldu.

Mütareke yıllarında kadın tipi Ruslardan esinleniyordu. Yeni kadın sarışın, mavi gözlü, endamlı olmalıydı. Ne Kel Hasan'ın oynadığı *Köy Düğünü* 'ndeki tombul ve esmer kızlar, ne de *Leblebici Horhor Ağa'* nın peluzeleri İstanbul erkeğini cezbediyordu; varsa yoksa Rus dilberleri örnek almıyordu.

Direklerarası "sermaye" çevreleri de bu yeni tür "meta" peşine düşmekte gecikmedi. Hem bu göçmen kuşlar eski kantocular gibi insandan kaçmıyorlardı. Vardakosta yürüyor; dizlerine kadar tafta fistan giyiyorlardı. Cesur, insana alışık, sevecendiler. Erkekleri mest ediyorlardı.

Mütareke yıllarında Milli Sinema'da Rus varyetelerini seyretmek ayrı bir gayret gerektiriyordu. Sinema önünde biriken kalabalığı yarmak ve gişeye uzanmak her tanrı kuluna nasip olamazdı. Kalabalığın bir diğer nedeni de belirli bir seyirci zümresinin bu mekâna takılmasıydi; birçoğu tekrar tekrar aynı varyeteyi görmekten usanmıyordu.

Milli Sinema'dan içeri kapağı atanı bir göz ziyafeti bekliyordu: Sahnede, ne de olsa kadının hâlâ "tesettür" eylediği bir dönemde, ince bir ten fanilası giyip akrobasi hareketleri yapan Rus kızları dudakları uçuklatıyordu. Bu hileli giyim, artisti çıplakmış gibi gösteriyor; heyecanı büsbütün artırıyordu. Erkek atlet genç kızı havaya atıyor; sonra belinden tutup, hattâ ayaklarından tutup, hızla döndürüyordu. En heyecanlı sahne buydu.

Rus göçmen kızların İstanbul'da sanata katkıları bu tür varyetelerle sınırlı kalmadı. Sanayi-i Nefise Mektebi Rus dilberlere aşinaydı. Göçmen kadınların kolay para kazanma yollarından biri de modellikti. Çıplak model bulmak o yıllarda hemen hemen imkânsızdı. I. Dünya Savaşı ertesi göçmen Rus kadınlar bu boşluğu da doldurdular. Sarışın dilberler Kız Sanayi-i Nefise Mektebi'ne olduğu kadar, Cağaloğlu'ndaki Erkek Sanayi-i Nefise Mektebi'ne de dadandılar.

Mısır püskülünü andıran saçlarıyla Nina, Mütareke yıllarında Sanayi-i Nefise'de el üstünde tutuldu. Namık İsmail, Çallı İbrahim, Feyhaman Duran aynı modeli resmettiler. Galatasaray sergileri geleneksel "manzara'lardan "nü'lere çark etti. Bundan böyle çıplak kadın fecri temsil ediyordu. Manzara resmi ise göçmen Rus ressamlara kaldı. Bunlar tiyatroları, sinemalan, pastaneleri eski Sa'dâbâd manzaraları, eğlenceleri ile donattılar.

İşgal yıllarında İstanbul'un kıyı bucak hemen her kahvehanesine Rus kadınları dadanmış, müşterilerle tombala oynamaya başlamışlardı. Divanyolu'nda, Aksaray'da, Kocamustapaşa'da kahveler bundan böyle tıklım tıkış doluyordu. Kollan, göğüsleri açık, güleryüzlü, sarı saçlı, mavi gözlü Rus dilberlerini karşılarında görenler keselerinin ağzını açmakta fazla direnemiyor;

10 Eylül 1922 günü Büyük Taarmz'un zaferle sonuçlanmasını kutlayan İstanbullular.
M. Özel, *Cephelerden Kurtuluş Savaşına, İmparatorluktan Cumhuriyete,* İst., 1992

tombala oynayarak evin rızkını Rus dilberlerine kaptırıyorlardı. Rus kızları tombalacılığın yanısıra garsonluk da yaptılar. Zamanla İstanbu'da bir dizi Rus lokantası açıldı. Beyoğlu'nda bu lokantalarda bir liraya nefis bir tabldot yemek mümkündü. Ancak mükellef bir sofra, şarabıyla, şampanyasıyla 18-20 liraya kadar çıkıyordu.

Lokantaların yanısıra Rusların etkin olduğu alt sektörlerden biri de pastanelerdi. İstanbul'a pasta zevkini aşılayanlar Rus göçmenlerdi. Seçkin tabaka muhallebicilere artık yüz vermiyor; pastanelere gidiyordu. Kaçamakları bundan böyle pastane köşelerine kayıyordu. Giderek pastane tutkusu yaygınlaştı. Mütareke yıllarında İstanbul'un dört bir yanında açılan pastanelerde servis Rus dilberlerinin tekeline geçti.

İstanbul'da fuhuş böyle bir ortamda yeşerdi. Resmi zabıta kayıtlarına göre, Mütareke yıllarında İstanbul'da "vesikalı" 2.125 fahişe çalışıyordu. Yine aynı kayıtlara göre "vesikasız" çalışan 979 hayat kadını vardı. Bunların dışında bu mesleği zaman zaman icra eden 1.000'in üzerinde kadm polis müdüriyetince biliniyordu. Toparlanırsa, geçimini fuhuş ile idame ettiren 4.500 ila 5.000 dolayında kadın vardı. Vesikalılar arasında, beklenilenin tersine, Müslüman kadınlar başta geliyordu. Dersaadet Polis Mektebi Müdürü Mustafa Galib Bey'in resmi kayıtlardan aktardığı bilgilere göre, mezhebi ve tabiyeti "Müslim" olan 774 fahişe vardı. Gayrimüslim Osmanlı kadınları arasmda 691 Rum, 194 Ermeni ve 124 Musevi vesikayla çalışıyordu.

Fuhuş, Mütareke yılları İstanbul'unu mesken edindi. Bellibaşlı üç umumhane mıntıkası vardı: Beyoğlu'nda Abanoz ve Zibah mıntıkaları ve Galata mıntıkası (bak. fuhuş; genelevler). Meşrutiyetin özgürlük ortamının yarattığı "feminizm", Osmanlı kadınını bir ölçüde geleneksel değer yargılarından kopardı. Ancak savaşların neden olduğu yoksulluk birçok kadım sefalete sürükledi; fuhuş giderek yaygınlaştı. İstanbul I. Dünya Savaşı yıllarından itibaren bir çöküntüyü yaşıyordu. Mütarake yıllarında, İstanbul sekenesinin yoksul kalışı, birçok Rus göçmenin, parasız pulsuz İstanbul'a sığınması, alkol, kumar, fuhuş gibi toplumsal sorunları körükledi. 1918-1922 arası İstanbul'u, sanki Saygon'u anımsatırmışçasma servet ve sefaleti aynı potada eritti. Ahlaki çöküntü bundan böyle kol gezdi. Bir yandan işgal orduları, öte yandan Rus dilberleri ateşle barutu simgelediler.

Mütareke yılları İstanbul'da işçi örgütlenmesi açısından da önemli bir evreydi. 1 Mayıs İşçi Bayramı ilk kez düzenli bir biçimde Mütareke İstanbul'unda kutlanmaya başlandı (bak. Bir Mayıs kutlamaları). 1922 yazında İstanbul'da, 2 Marksist işçi kuruluşu bulunuyordu. Beynelmilel İşçiler İttihadı yerli azınlıkların hâkim olduğu işçi örgütüydü. Aydınlık çevresi ise Türkiye İşçiler Derneği'ni kurmuştu. Ayrıca, sendika niteliği taşıyan sosyalist fırkalar, onlara bağlı cemiyetler, 1.500 kadar işçi üyesi bulunan Ermeni Sosyal Demokrat Fırkası (Taşnaksutyun), güçlü bir usta-işçi kurulu-

6 Ekim 1923'te Şükrü Naiii Paşa (Gökberk) İstanbul'un teslim alınış belgesini imzalarken. M. Özel. *Cephelerden Kurtuluş Savaşı 'na, İmparatorluktan Cumhuriyete,* İst., 1992

şu olan Osmanlı Mürettipler Cemiyeti, Reji Tütün İşçileri Cemiyeti gibi bir dizi işçi örgütü Mütareke yıllarında etkinliklerini sürdürdüler. 1922 Temmuz ayı başında, Türkiye İşçi Derneği Merkez-i Umumisi bir yazılı çağnda bulunarak İstanbul'daki tüm solcu partilerle işçi kuruluşlarını bir çatı altında örgütlemeyi denedi. Amele Siyanet Cemiyeti ile Türkiye Sosyalist Fırkasının katılmayı reddettiği bu toplantı Beynelmilel İşçiler İttihadı, Mürettipler Cemiyeti, Müstakil Sosyalist ve Ermeni Sosyal Demokrat fırkalarını bir araya getirdi. Ancak bu toplantı bir sonuç vermedi. Aralık 1922'de Ankara'nın çizgisinde İstanbul Umum Amele Birliği kuruldu (bak. İstanbul Umum Amele Birliği). Mütareke yılları grev etkinlikleri açısından da yoğun bir dönemdi (bak. grevler). Türkiye Sosyalist Fırkası bu grevlerde başı çekti (bak. Hilmi [İştirakçi]).

9 Eylül 1922 günü TBMM ordusu İzmir'e girmiş ve silahlı mücadele sona ermişti. 11 Ekim günü imzalanan Mudanya Mütarekesi Türk ordusunun Trakya'yı peyderpey teslim almasını öngörmüştü. Ekim 1922'de Refet Paşa'nın (Bele) komutasında, sembolik nitelikte Türk ordusundan bir bölük jandarma Müttefik kuvvetlerin işgali altında olan İstanbul'a gelmiş ve büyük tezahüratla karşılanmıştı. Refet Paşa İtilaf temsilcileriyle görüşüp Doğu Trakya'nın teslim tarihini ve koşullarını saptadı. Bu arada İtilaf devletleri barış konferansı görüşmeleri için Ankara Hükümeti'nin yanısıra İstanbul Hükümeti'ne de çağrıda bulunmuştu. Bunun üzerine 1 Kasım 1922'de saltanatm Ankara Hükümeti'nce kaldırılmasıyla İstanbul payitahtlığını yitirdi. Tevfik Paşa 4 Kasım'da sadrazamlıktan istifa etti. O güne kadar, Hilal-i Ahmer (Kızılay) temsilcisi adı altında TBMM Hükümeti adına hareket eden Hamid Bey, Ankara'nın İstanbul'daki resmi temsilcisi oldu. Aym yıl 16 Kasım'da VI. Mehmed Malaya adlı bir İngiliz zırhlısıyla İstanbul'dan ayrıldı. Aynı gün toplanan TBMM, VI. Mehmed'in halifeliğine son verdi; yerine Veliaht Abdülmecid Efendi'yi seçti.

Bu arada kentin askeri denetimi peyderpey Selahattin Adil Paşa komutasındaki 81. Alay'a geçti. İtilaf güçlerinin etkisi silindi. İstanbul'un kesin statüsü Lozan Barış Antlaşması'nda saptandı. 25 Ağustos 1923'te İstanbul Komutanı Selahattin Adil Paşa ile İtilaf yüksek temsilcileri İngiliz Generali Harrington ve Fransız Generali Charpy arasında yapılan görüşmeler sonucu kentin boşaltılması hazırlıklarına başlandı. Varılan anlaşmaya göre, İstanbul 1,5 ay içinde peyderpey boşaltılacak ve ekim başlarında kesin olarak Türk birliklerine teslim edilecekti.

İstanbul'da askeri işgal 4 Ekim 1923'e kadar sürdü. O gün işgal kuvvetleri, Dolmabahçe'de Türk sancağını resmen selamladıktan sonra, İstanbul'u terk ettiler. Türk ordusu 5 Ekim'de şehrin Anadolu yakasına geldi. 6 Ekim 1923'te Şükrü Naili Paşa komutasındaki 3. Kolordu, Sarayburnu'ndan İstanbul'a girdi. O günden sonra 6 Ekim kurtuluş bayramı(->) oldu.

Bibi. B. Criss, *İşgal Altında İstanbul 1918-1923,* İst., 1993; H. Himmetoğlu, *Kurtuluş Savaşında İstanbul ve Yardımları,* 2 c, İst., 1975; Tunaya, *Siyasal Partiler,* III; T. Z. Tuna, *Türkiyede Siyasi Partiler 1859-1952,* İst, 1952.

ZAFER TOPRAK

MÜZAYEDELER

bak. MEZATLAR

MÜZELER

İstanbul'da müzeciliğin tarihi Abdülmecid dönemine (1839-1861) kadar gider. Tophane-i Âmire Müşiri Ahmed Fethi Paşa, 1846'da Topkapı Sarayının dış avlusundaki Aya İrini Kilisesi'nde eski silahları toplamış, bu arada imparatorluğun çeşitli bölgelerinde bulunan eski eserler de,

Mozaik Müzesi (sol) ve Deniz Müzesi
Fotoğraflar Ertan Uca, 1994/TETTVArşivi

Abdülmecid'in teşvikiyle İstanbul'a getirilerek aynı yerde toplanmaya başlanmıştır. Ancak henüz deponun ötesinde halka açık gerçek bir müzeden söz etmek mümkün değildir. 1867'de İstanbul'a gelmiş olan Albert Dumant, Mecma-i Asâr-ı Atika (Eski Eserler Koleksiyonu) ve Mecma-i Esliha-i Atika (Eski Silahlar Koleksiyonu) diye iki bölüme ayrılan bu eski eser derlemesinin bir katalogunu çıkartmıştır. İlk bölüm Askeri Müze'nin(->) temelini oluşturmuştur.

Toplanmış olan eski eserlere müze adı verilmesi ve düzenlenmesi Ali Paşa'nm sadrazamlığı dönemine, 1869'a rastlar. Bu ilk müzeye Müze-i Hümayun adı verilmiş; dönemin Maarif Nazırı Safvet Paşa da konuya sahip çıkmış ve imparatorluğun dört bir yanından eski eserlerin toplanması için çaba göstermiştir. Bu ilk müze, Arkeoloji Müzeleri'nin(-*) nüvesidir.

1875'e kadar halka açık olmayan Müze-i Hümayun, bu tarihte Topkapı Sarayı manzumesinin bir parçasını oluşturan Çinili Köşk'te(->) halka açılmış, giriş 100 para olarak belirlenmiş, çarşamba günleri de kadınların ziyaret günü olarak ilan edilmiştir. Eski silah koleksiyonu ise Aya İrini'de kalmıştır.

Daha sonra Arkeoloji Müzeleri olacak Müze-i Hümayun'un yeni binaları 1891-1907 arasında, üç aşamada, mimar Vallaury tarafından yapılmış (bak. Arkeoloji Müzeleri binası); Askeri Müzenin 1908'den sonra yeniden düzenlenmesiyle 1914'te Evkaf-ı İslamiye Müzesi (bugün Türk ve İslam Eserleri Müzesi) İstanbul'un üçüncü müzesi olarak Süleymaniye'de kurulmuştur. 1927'de Topkapı Sarayinm bir bölümü, 1934'te Ayasofya müze olarak açılmış, bunu 1937'de Resim ve Heykel Müzesi'nin açılışı izlemiştir.

Daha sonraki yıllarda İstanbul'da çeşitli müzeler açılmış; eski saray ve kasırların bir bölümü müze haline getirilmiş; özel konularda veya Atatürk Müzesi(->), Aşiyan Müzesi. Sait Faik Müzesi gibi, kişilerin anısını yaşatmaya yönelik müzeler kurulmuş, ilk özel müze ise 1988de açılan Sadberk Hanım Müzesi(->) olmuştur.

Günümüzde İstanbul'da bulunan müzeler bağlı oldukları kuruluşlara göre şunlardır:

Kültür Bakanlığı iia Bağlı Müzeler: Adam Mickievvicz Müzesi(->), Anadolu Hisan(->), Ayasofya(->), Divan Edebiyatı Müzesi(->). Fethiye Camii(->), Arkeoloji Müzeleri, Eski Şark Eserleri Müzesi(->), Çinili Köşk, Kariye Camü(->), Mozaik Müzesi(->), Rumeli Hisarı(->), Şerifler Yalısı(->), Tekfur Sarayı(->), Topkapı Sarayı(-+), Türbeler Müzesi(->), Türk ve İslam Eserleri Müzesi(->), Yedikule Hisan(-).

Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Bağlı Müzeler: Aynalıkavak Kasrı(->), Beylerbeyi Sarayı(->), Dolmabahçe Sarayı(->), Ihlamur Kasrı(->), Küçüksu Kasn(->), Maslak Kasırları(->), Yalova Atatürk Köşkleri(-»), Yıldız Sarayı-Şale Köşkü(->).

Büyükşehir Belediyesi'ne Bağlı Müzeler: Âşiyan Müzesi(->), Atatürk Müzesi, İtfaiye Müzesi(->), Karikatür ve Mizah Müzesi. Serpuş Müzesi(-»), Şehir Müzesi(->), Tanzimat Müzesi(-»), Yerebatan Sarayı(-0.

Vakıflar GenelMüdürlüğü'ne Bağlı Müzeler: Halı Müzesi(->), Türk İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesi(-»), Türk Vakıf Hat Sanatları Müzesi(->).

Milli Savunma Bakanlığı'na Bağlı Müzeler: Askeri Müze, Deniz Müzesi(->), Florance Nightingale Müzesi, Havacılık Müzesi(-»).

Diğer Müzeler: Aydınlatma ve-Isıtma Araçları Müzesi(->), Basın Müzesi(-+), Resim ve Heykel Müzesi(-»), Sadberk Hanım Müzesi, Türkiye Şişe Cam Fabrikaları Cam Eserler Koleksiyonu.

İSTANBUL

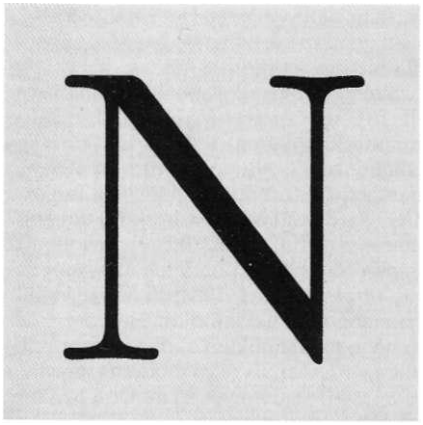

NABÎ

(1642, Urfa - 10 Nisan 1712, İstanbul) Divan şairi.

Gençliğinde iyi bir eğitim gördü. Arapça ve Farsça öğrendi. 1666'da Urfa'dan İstanbul'a geldi ve Vezir Musahib Mustafa Paşa'nın divan kâtibi oldu. Şiirleri sayesinde şöhrete ulaştı ve saray muhitine girdi. Mustafa Paşa'nın ölümünden (1685) sonra Halep'e gitti ve uzun müddet orada kaldı. 70 yaşındayken Baltacı Mehmed Paşa ile İstanbul'a geldi. Burada çok itibar gördü. Değişik devlet görevlerinde bulundu ve "şeyhü'ş-şuara" olarak anıldı. Mezarı Karacaahmet'tedir.

Divan şiirinde hikemi tarzın temsilcisi olan Nabî'nin *Divan* indan başka manzum Farsça *Divançe, Tercüme-i Hadis-i Erbain, Hayriye, Hayrâbâd, Surnâmeüe* mensur *Fetihnâme-i Kemanice, Tuhfetül-Harameyn, Zeyl-iSiyer-i Veysive Münşeat*^adlı eserleri vardır.

Nabî, sanatını İstanbul'da olgunlaştırmış ancak değişik sebeplerle İstanbul dışında yaşamış, ömrünün sonlarına doğru da daimi bir özlem duyduğu bu şehre dönmüştür. Bu bakımdan eserlerinde İstanbul'u zaman zaman özlemle, zaman zaman şikâyetle anar. *Divan'mÖA* yer alan pek çok şiirde İstanbul'a dair fikirlerini açıkça söyler. Bunlar genellikle olumlu fikirlerdir *(Bilen hâk-i SitanbuVdur ri'ısûmı şive vü nâzı /Kenarın dilberi nâzik de olsa nâzenîn olmaz).* Baltacı Mehmed Paşa adına kaleme aldığı bir kasidesinde şehrin övgüsünü yaptıktan sonra Arap ve Acem şehirleriyle İstanbul'u karşılaştırır ve bu şehrin üstünlüklerini anlatır *(Hüsn-i edâ hüsn-i vefâ hüsn-i her umûr/Olşehr-i bî-bedelde bulur hüsn ü gayeti//Ol dilküşâ mealler ol hürde nükteler/Mümkün müdür bula Arabistan 'da sureti).* Nitekim Halep'te oturduğu zamanlarda da İstanbul'u sık sık hayal eder ve oraya şiirler gönderir *(Sevdâgerân-ı şehr-i Sitanbul'a nâz eder /'Nabî bu nev kumaş Halep yadigârıdır).* İstanbul özlemi onun için adeta bir kaderdir *(Olduk girifte bimekâni-i kenardan /İstanbul'un gözümde uçar mahraları).* Daha çok da şehrin denizini ve deniz yolculuklarını özler *(İstanbul'a akarsa gönül cûy-veş nola /El salmada sefinelerinin bâdbânları).* Ancak bu özlemlerini gidermeyi de yine Allah'a bırakır *(Bizi Sitanbul'a takdir cezb eder Nabî/ Tenavül eyleyecek âb u dânemiz var ise).*

Nabî İstanbul'un yalnızca taşını toprağını değil, orada konuşulan Türkçeyi de özler *(Mısr u Irak u Rûm'unu gördüm bu âlemin/ Hiç görmedim esâs-ı bekâ bir diyarda // Nabî aceb mi sözlerimiz olsa bînemek/İstanbul'un lisânının unuttuk kenarda).* Hattâ İstanbul Türkçesi ile diğer dilleri karşılaştırır ve bu şehrin dile verdiği asaleti vurgular *(Ol canfeza sühânlerin olşûh-edâlardan /Ahkâmlar lisânına olsun mu nisbeti//.../Ba'dîleke hitâblarından gelir mi hiç /Lafz-ı a canım, ay efendim balâveti).*

İstanbul, bir eğlence merkezi olarak da Nabî'nin mısralarına konu olur. Pek çok gazelde şehrin eğlence dünyası, işret meclisleri, âdet ve gelenekleri ile hoşça geçen zamanlar anlatılır. Dönemin insanlanndan, sevgili ve mahbuplanndan güzel köşelerine, mesireliklere, hoş manzaralara ve âdeta cenneti andıran mahallere kadar bu âlemin icaplarını Nabî de bizzat tecrübe ile anlatmıştır. Pek çok semt ve eğlence muhitleri bunlardandır *(Lezzet-perest-i sine hüsn-i gülûyı bilmez/Hep sakin-i Sitanbul seyr-i Hisar'a gelmez).* Yazdığı hammamiyelerde şehrin sağlık sorunları kadar, hamamların özelliklerinden mistik çağrışımlarla bahseder *(Uryâni Dede tekyesidirfeyz-i müselsel/Ağzı köpürür taşlarının vecdi ayandır).* Keza Ayasofya için kaleme alınmış bir şiirinde de şehrin göbeğinde yaşanan olaylara, Ayasofya'nın mimari özelliğine, Atmeydanı'nm o dönemdeki önemine değinilir *(Rûze rûze cem olur rindan Ayasofiyye'de / Halkabend-i üns oluryârân Ayasofiyye'de//Etmek için fikr-i eki ü şürbü hatırdan beder /Akd-i cem 'iyyet eder ihsan Ayasofiyye'de).* O dönem İstanbul'unun etnik yapışma da dikkat çeken *(Kailiz nağme-şinasâmna İstanbul'un / Çiğner ağzında Yahudiler çinganeleri)* Nabî, edebi muhitine ve söz meclislerine de çok güvenir *(Şehr-i Sitanbul'un ne güzel merdümânı kim / En Sâde levhi nâzik olur nüktedân olur//Bîhatıf-i telh kim var ise halk-ı şehrdir/Ebnâyı şehr cümlesi şirin-zebân olur//Hüsn-i nemek be-dûş bulunmaz kenarda /İstanbul içre Nabî o da râygân olur).*

Nabî'nin asıl önemli eseri olan *Hayriye'ne* İstanbul ayrı bir bölüm olarak yer alır. 'Der-beyan-ı Şeref-i İslambol" (İstanbul'un Şeref ve Yüceliğine Dair) başlığı altında 75 beyitlik bu bölümde 18. yy'ın ilk yıllarındaki İstanbul'un özellikleri anlatılır. Burada İstanbul ilim ve irfanın beşiği, sanatın menbaı, her esnaf kolunun revacı, devlet idaresinin seçkin yurdu, şeref ve şanın doruğa ulaştığı bir şehir olarak, yaşamak için en uygun yerleşim alanı diye tanımlanır. Orada hünerin karşılıksız kalmadığını *(Her kemâl anda bulur mi'yârın / Her hüner anda görür mikdânn).* güzel sanatların zirveye yükseldiği *CNakş u tasvir ü hutûtu tezhib/Hep Sitanbul'da bulur ziynet ü zîb //Mâhasal cümle sanaât u hıref/Hep Sitanbul'da bulur ızzü şeref)* vb anlattıktan sonra, oranın dünyada eşine rastlanamayan bir şehir olduğu dile getirilir *(Ne kadar âlemi devr etse sipihr / Bulmaz İstanbul'a benzer bir şehr).* Burada musiki cemiyetleri, mistik dünyanın cezbesi, denizin şehre kattığı güzellik ve imkânlar, insanların hayat standartları, güzellikler, mimari eserler, çeşitli semtlerin özellikleri, idari mekanizmanın işleyişi, taşraya göre üstünlükleri övgüyle anlatılır.

Bütün bu şiirler yanında diğer düzyazı eserlerinde de yer yer söz konusu edilen İstanbul'un, 17. yy'm sonu ile 18. yy'ın başına rastlayan dönemlerdeki durumu, gerçekten de Nabî'nin kaleminden en mükemmel şekilde tasvir ve tahlil edilmiştir.

Bibi. A. Karahan, *Nâbî.* Ankara, 1987; 1. Pala, *Hayriyye,* ist., 1989, A. F. Bilkan, "Nâbi Divanı", (basılmamış doktora tezi, Ankara), 1993; M. Mengi, *Hikemî Tarzın Temsilcisi Nâbi,* Ankara. 1987: Nabî. *Divan,* Bulak. 1257.

İSKENDER PALA

NACİYE SULTAN YALISI

Beşiktaş İlçesi'nde, Kuruçeşme'de, Nazime Sultan Yalısı'nm(->) yanında bulunmaktaydı.

"Şah Sultan Yalısı" olarak da anılan yalı, birçok kez el değiştirmiştir, bu yüzden değişik isimlerle de bilinir. Bir süre Haindi Paşa'nın elinde bulunan yalı, daha sonra II. Abdülhamid (hd 1876-1909) tarafından Sadrazam Edhem Paşa'ya verilmiştir. Edhem Paşa'nın ölümünden sonra yalıyı Şerif Paşa satın almış ve yapıda büyük bir onarım yaptırmış," fakat kendisi yerleşmeden yalı Mediha Sultan'a verilmiştir. Son olarak da yalı Enver Paşa ile evlenen Naciye Sultan'a geçmiştir. Enver Paşa yalıya bazı yeni bölümler ekletmiştir.

Yalı iki katlıdır ve plan iki orta sofalıdır. Sofaların Boğaz ve bahçe yönüne bakan birer eyvanları vardır. Büyük merdivenlerin bulunduğu sofa ovale yakın planlıdır. Sofalar birbirlerine koridor ve geçitlerle bağlanmaktadır. İki sofanın arasındaki kapalı mekân bir servis odası niteliğindedir. Bu mekânın bir benzeri, Kanlıca'daki Safvet Paşa Yalısında görülmektedir. Bu sofaların etrafında da farklı boyutlarda odalar yer almaktadır. Süslemesiz bir cepheye sahip olan yalıda sade, dikdörtgen pencereler kullanılmıştır.

Bibi. Eldem. *Plan Tipleri;* S. H. Eklem, *Boğaziçi Yalıları. Rumeli Yakası,* ist., 1993; Şehsuvaroğlu. *Boğaziçi.*

EMİNE ÖNEL

NAFIA NEZARETİ BİNASI

Eminönü İlçesi'nde, Sirkeci'yi Cağaloğlu'na bağlayan Babıâli Yokuşu (Ankara Caddesi) ile Prof. Kâzım İsmail Gürkan caddelerinin kesiştiği köşededir. Batısında İran Elçiliği yer alır. Günümüzde İstanbul Milli Eğitim Müdürlüğü olarak kullanılmaktadır.

Bugünkü yapı, 1865 tarihli Hocapaşa yangınında yanan Rıfat Paşa'nın ahşap konağının yerine, kagir olarak Rıfat Paşa'nın oğlu Rauf Paşa tarafından yaptırılmıştır.

12 Eylül 1301/24 Eylül 1885'te konak ve bahçesine inşa edilen iki yapı I. Mahmud Vakfina ait iken. Maliye hazinesine geç-

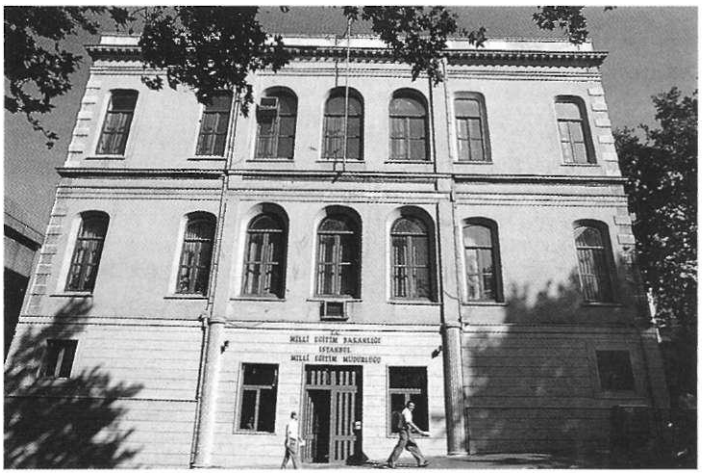

Nafıa Nezareti binası
Nurdan Sözgen, 1994/ TETV Arşivi

mistir. Osmanlı İmparatoriuğu'nun son döneminde, başkent içindeki bazı paşa konaklarının yönetim yapısı olarak kullanıldığı dönemde, Rauf Paşa Konağı da Nafıa Nezareti'ne tahsis edilmiştir. Bahçesinde yer alan diğer yapılar ise Emniyet Sandığı ve Teyyare Cemiyetine verilmiştir.

1931-1932'ye kadar Nafıa Nezareti Dairesi olarak kullanılan konak, bu tarihten itibaren İstanbul Bayındırlık Müdürlüğü ve Maarif Müdürlüğü tarafından paylaşılmıştır. 1983'te, konağın kullanımı tamamen Milli Eğitim Bakanlığına tahsis edilmiştir.

Konağın, Ankara Caddesi (Babıâli Yokuşu) üzerinde, iki kollu mermer merdiven, merdiven sahanlığı ve dört kolona taşıtılan cumbadan mevcut anıtsal bir girişi vardı. Babıâli Yokuşu'nun genişletilmesi sırasında batı cephesindeki bu anıtsal girişin yıkılması sonucunda, konağın özgün karakteri günümüze ulaşamamıştır.

Şeref girişi olarak, batı cephesinin bodrum katında yapılan düzenlemede, yapının kimliğine ters düşen alüminyum elemanlarla kapı ve pencereler açılarak, cephe zemin kat hizasına kadar mermerle kaplanmıştır. Güney cephesinde de bodrum katta bir pencere modülü, günlük giriş için kapı olarak düzenlenmiştir.

Prof. Kâzım İsmail Gürkan Caddesine paralel doğu-batı doğrultusunda konumlanmış konak, yaklaşık 35x21 m ölçülerinde bir tabana oturan, döneminin birçok yapısı gibi kübik bir kütleye sahiptir. Yarım bodrum kat dahil olmak üzere dört katlı yapı tamamen kagirdir.

Orijinal giriş cephesine göre aksiyal ve simetrik planlanmıştır. Plan merkezinde, sırt sırta vermiş iki merdiven evinin çevresini saran koridorla, dış cepheler boyunca sıralanmış odaların bağlantısı sağlanmaktadır. İki ayrı merdiven grubundan, orijinal giriş aksı karşısındaki üç kollu merdiven, ikinci katta yer alan Korint başlıklı altı kolonla birlikte halen mevcuttur. Fakat üç kollu yarım daire şeklinde olan diğer merdiven, tek kollu olarak değiştirilmiş, ikinci katta yarım daire boyunca sıralanan Korint başlıklı sekiz kolondan ise sadece merdiven başındaki iki tanesi kalmıştır.

Yukarıda betimlenen plan düzenine göre, haremlik-selamlık olarak tasarlanmış konakta, batı cephesi giriş aksmda yer alan anıtsal merdiven gibi, diğer anıtsal merdivenin de doğu cephesinde bir girişi olabileceği düşünülebilir. Konağın, kuzey ve güney cepheleri üç temel bölüme ayrılarak yapı kitlesine hareket kazandırmaktadır. Geniş tutulan orta bölümün cadde (güney) cephesi, taş konsollarla taşınan ikinci kat cumbası ile belirginleştirilmiştir. Üçüncü kat sadece orta bölüm üzerinde konumlandırılmış fakat yan parselle arada kalan bölüme, muhdes kat ilave edilince simetrik cephe düzeni zedelenmiştir. Kat döşemeleri düzeyinden geçen farklı genişliklerdeki taş silmelerle, yüzeyler yatay olarak belirginleştirilmiştir. Tamamen sıvalı cephelerde köşeler kesme taşlarla vurgulanmaktadır. Yalm cephe düzeninde, ritmik bir uyum içerisinde tekrarlanan pencereler, bodrum ve üçüncü katta dikdörtgen, diğer katlarda ise basık kemerlidir. Sadece batı cephesinde, zemin ve birinci katta yer alan üçlü pencere düzenleri yarım daire biçimlidir.

Bibi. H. Y. Şehsuvaroğlu. "İstanbul Konakları", *Cumhuriyet,* 29 Eylül 1957; *İSTA,* IV, 1758.

UZAY YERGÜN

NAFİZ PAŞA

(1839, Tırnova [bugün Bulgaristan'dai- 1929, İstanbul) Hekim.

Daha çok "Hacı Nafiz Paşa" olarak tanınmıştır. Kimi yayınlarında "Nafiz Hakkı" adını da kullanmıştır. Yanya Tahrirat Müdürlüğü görevlilerinden İsmail Hakkı Bey'in oğludur. 1852'de girdiği Mekteb-i Tıbbiye-i Şahaneyi 1864'te kolağası rütbesiyle bitirdi. İlk olarak Maltepe Askeri Hastanesi'nde, daha sonra da 6. Ordu'da görev yaptı. 1865'te İstanbul'da görülen kolera salgınında gösterdiği üstün hizmet, nişan ile ödüllendirildi. 1866'da Hicaz karantina memurluğuna, 1867'de 3. Ordu Merkez Hastanesi'ne atandı, 1869'da da mezun olduğu okulda, ameliyat-ı cerrahiye muallim muavinliğine getirildi. Kısa bir süre sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de de, 1901'e kadar sürdürdüğü, emraz-ı umumiye (genel patoloji) derslerini vermeye başladı.

Rütbesi 1871'de binbaşı, 1873'te kaymakam oldu ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de emraz-ı dahiliye (iç hastalıkları) muallimliğine getirildi. 1875'te ise her iki tıbbiyenin genel patoloji muallimliğini üstlendi. 1877'de Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye umumi kâtipliğine, 1889'da ise ikinci reisliğine seçildi. Bu arada rütbesi 1882'de miralay, 1888'de mirliva, 1890'da ferik ve 1899'da da müşirliğe yükseldi. Etfal Hastanesin) fahri iç hastalıkları uzmanlığı da yapan Nafiz Paşa, bundan sonra önce saray tıbbi müşaviri, 1901'de de II. Abdülhamid'in özel hekimi oldu. Bu görevi nedeniyle muallimlikten ayrılınca, fahri muallim, ardından da fahri müderris unvanını aldı. 1907'de Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne'ye şeref üyesi olarak seçildi. 1909'da yaş sınırı yüzünden emekli oldu.

Nafiz Paşa, döneminde İstanbul'un en ünlü iç hastalıkları hekimiydi. Uzun süren hocalığı sırasında pek çok hekim yetiştirmiştir. 1926'da, kendisine, İstanbul Etibba Muhadenet ve Teavün Cemiyeti tarafından, "şeyhületibba" unvanı verilmiş, çocukları da bunu soyadı olarak almışlardır.

Tıp öğretiminin, Fransızcadan Türkçeye geçtiği dönemde, kariyerine başlayan Nafiz Paşa, Türkçe tıp kitaplarının ne kadar gerekli olduğunu en erken kavrayanlardan biridir. Önce Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin hazırladığı *Lugat-ı Tıbbiye* (1873) çalışmalarına katılarak Fransızca tıp terimlerine Türkçe karşılıklar türetmiş, bunu izleyen yıllarda, Fransızcadan yaptığı çevirilerle bu boşluğu doldurmaya çalışmıştır

Dr. Faik ile birlikte hazırladığı, *Emraz-ı* 6ᶠm«razj«(HenriHalıopeau'dan, İst., 1892-1893, 2 c), çağdaş mikrobiyoloji bilgilerini sunması bakımından önemlidir. Bu kitabın

Nafiz Paşa
Nuran Yıldırım koleksiyonu

Nafiz Paşa tarafından, *Mikrop. Emrâz-ı Umumiyeden Emraz-ı İntaniye Kısmı* (İst., 1884) adıyla daha önce yayımlanan bölümü Türkçede konuyu derinlemesine işleyen ilk eserdir.

Bibi. Tahsin, *Tıbbiye,* II, 56, Gövsa; *Türk Meşhurları,* 272; F. Erden, *Türk Hekimleri Biyografisi,* ist., 1948, s. 296; T. Sağlam, *Nasıl Okudum?,* İst., 1959, s. 74; E. K. Unat, "Ölümünün 50'inci Yılında Muallim Müşir Dr. Nafiz Paşa'yı Hatırlayış", *Cerrahpasa Tıp Bülteni,* c. 5, S. 12 (1979), s. 9-13.

NURAN YILDIRIM

NAH IL

Osmanlı döneminde gelin ve sünnet alaylarında görülen ağaç biçiminde, üzerleri balmumundan hayvan, yemiş, çiçek biçimleriyle bezenmiş, ayrıca yemiş, değerli taşlar, altın, gümüş yapraklar, ipek mendiller, mumlar, renkli ve yaldız kâğıtlarla süslü yapılar.

"Nahil," "nakl," "nakil" biçimlerinde de söylenmiştir. Bu gelenek bugün de Anadolu'nun çeşitli yerlerinde değişik adlar altında sürmektedir. Nahıllar taşınıp götürüldükleri için "nahl-i revan" da denilmektedir. Nahılları yapan sanatçılara "nahılbent" deniliyordu. Evliya Çelebi bu sanatçıların elli beş kişi olduklarını, dört işyerinde çalıştıklarını, bu işyerlerinin Toska fırını başında, Tahtakale'de, nahılcıbaşmm işyerinin ise Odunkapısı'nda olduğunu yazar. Bu günlerin anısı İstanbul'da sokak adlarına yansımıştır. İstanbul'da nahıl adını taşıyan üç sokak vardır. Bunların üçünde de nahıl değişmiş nakil olmuştur. Bunlardan biri Talimhane'deki Nakil Sokağı, ötekiler Nakılbent Sokağı ile Nakılbent Hisarı Sokağıdır ki her ikisi de Atmeydanının(->) denize bakan güney yönündedir. Bu sokakların eskiden düğünlerin yapıldığı Atmeydanı'na yakın olması bir raslantı değildir, büyük bir olasılıkla burada nahıl yapan sanatçıların işyerleri vardı.

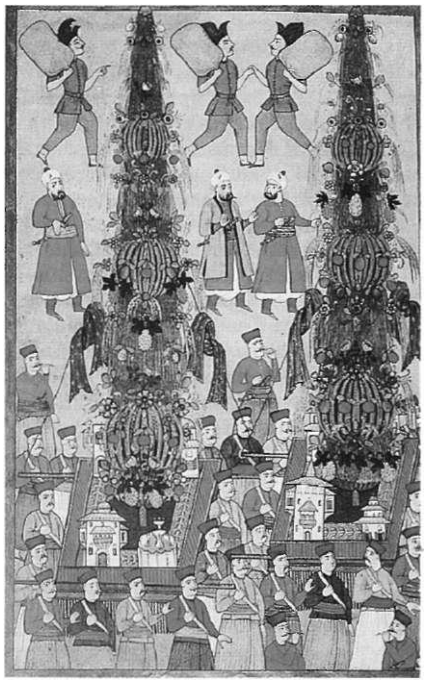

Levnî'nin çizimiyle 1720 şenliğindeki dev nahıllar.
Metin And arşivi

Nahıllarm kimi çok büyüktü, boyu 24 m'yi bulurdu. Üzerlerinde renkli balmumundan yedi top bulunur, bir piramit gibi yukarıya doğru incelir, tabam 5-6 metre çapında olurdu. Bu büyüklüktekilerin dar sokaklardan geçirilebilmesi için evlerin tamamının ya da çıkıntılarının yıktırıldığını biliyoruz. Biçimi güveyin erkeklik gücünü, üzerindeki yemişler ise gelinin döl bolluğunu simgelemektedir. Kimi nahılın üzerinde bulunan yedi top ise, güveyin nişanlılıkta gelinin yedi yeri için verdiği yedi takı gibi gelinin bedeninin yedi bölgesini; alın, kulaklar, boyun, kol, gövde ve bacakları simgelemektedir. Kadın evlilikten sonra yalnız bu bölgelerde hareket edecek, bir başka deyişle dışarıyla ilişkisi olmayacaktır.

Kimi düğünlerde nahıllar çok görkemli olmuştur. Örneğin 1524'te Makbul İbrahim Paşa'nın düğünündeki nahıllardan biri 60.000, öteki 40.000 parçadan oluşmuştu. Bu parçalar içinde gülleler, toplar, çimenler, altı köşeli mühr-i Süleymanlar, havuzlar, havuzların kıyısında serviler, tavus kuşları, laleler, çiçekler, güller, sümbüller, çiğdemler, menekşeler, karanfiller, süsenler, nergisler, şakayıklar, ağaç dallarında dudular, kumrular, turunçlar, narlar, elmalar, armutlar, ayvalar, huma kuşları, deniz yaratıklarının tasvirleri, kaleler, tüfekler, filler, kılıçlar, develer, ankalar, leylekler, maymunlar, aslanlar, atmacalar, doğanlar, çakırlar, Semendire Kalesi, kule ve duvarları vb bulunuyordu.

Bibi. And, *Şenlikler,* 207-226; M. And, "Osmanlı Düğünlerinde Nahıllar", *Hayat Tarih Dergisi,* S. 12 (Ocak 1969); ay, "Düğünlerle İlgili Eski Bir Türk Sanatı: Nahıl", *Kültür ve Sanat,* S. 2 (Nisan 1989).

METİN AND

NAH UM, HAİM

(1873, Manisa -1960. Kahire) Hahambaşı, siyaset adamı.

Babası küçük bir memurdu. Genç yaşta büyükbabasıyla Filistin'e giderek İbranice ve Arapça öğrendi. Ülkeye döndüğünde arzusu İstanbul'da İslam hukuku ve diplomatlık eğitimi görmekti. Ailesinin maddi olanakları yeterli olmadığından 1891de Alliance Israelite Üniverselle kuruluşuna başvurarak; hukuk, teoloji ve diplomatik öğrenimi görmek için yardım istedi. İsteği kabul edilen Namım, 1893-1897 arasında Paris Ruhani Okulu'nda eğitim gördü. 1897'de haham tayin edilmeden 1895'te Teoloji Yüksek Okulu'ndan; 1896'da ise yaşayan Doğu dillerinden edebi Arapça ve Farsça bölümlerinden diploma almayı başardı. Aym yıllarda Paris'teki Yahudi okullarında ders verdi. Paris'te bulunduğu sürece sürgündeki Jön Türklerin çevresine katıldı. Kurmuş olduğu ilişkiler, İstanbul'a döndüğünde politik yaşamında büyük yararlar sağladı.

Nahum 1897'de İstanbul'a dönüşünde Ruhani Okulu'nda ders vermeye başladı. Aynı zamanda hahambaşılığın yönetiminde de görev aldı. Çalışmaları, Alliance tarafından desteklenen Nahum 1898'de Bulgaristan, 1902'de ise Roma başhahamlığma aday gösterildiyse de seçilemedi. 1908'de II. Meşrutiyetin ilanıyla görevinden istifa eden Moşe Levi'nin(-0 yerine hahambaşı seçilen Haim Naum bu görevini 1919'a kadar sürdürdü. Seçimler sırasında Alliance ve yandaşlarının politik yönü zayıf ve silik bir kişiliğe sahip kayınpederi Abraham Danon'u desteklemiş olmalan, Nahum'un hahambaşı seçilmesini engellememiştir.

Haim Nahum
G. Silvain. *Images et traditions Juives,* Paris, 1980

Haim Nahum'un hahambaşı seçilmesi Osmanlı Yahudileri tarafından coşkuyla karşılandı. Osmanlı topraklarında ve Doğu'daki çoğu hahamın dindarlıklarının bağnazlık mertebesine ulaştığı bir ortamda seçilen Nahum görevinde başarı elde edebilmek için o dönemde bağnazlıkla savaşan en önemli Yahudi kuruluşu Alliance'dan destek aldı. Böylece Türk Yahudilerinin tarihinde Fransız cephesi ve Alliance, Alman cephesi ve Hilfsverein karşısında önemli bir zafer elde etmiş oldu.

Görevde bulunduğu süre zarfında özellikle Alliance karşıtı Yahudi Cemaati Konseyi üyelerinin engelleriyle karşı karşıya kaldı. Siyonizmi benimseyen ve Osmanlı İmparatorluğu'nun o günkü zor koşullarında Filistin'de Yahudilerin bağımsız bir yönetimle yaşamalarına karşı olan Hahambaşı Nahum, tüm görev süresi boyunca bir Yahudi devleti fikrini savunan Siyonist Yahudi liderlerle Osmanlı yetkilileri arasında iletişimi sağlamaya çalıştı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun en zor ve en hassas döneminde görev yapan Nahum, Fransa'ya ve Fransız kültürüne olan yakınlığıyla bilinmesine rağmen cemaatinin ve ülkesinin menfaatleri için Amerikan diplomatik çevrelerine de girmeyi başarmıştır. 1909-1917 arasında Amerika Birleşik Devletleri'nin üç Yahudi büyükelçiyi İstanbul'a atamasının, Nahum'un bu ülke diplomatik çevreleriyle kurmuş olduğu iyi ilişkilerin bir neticesi olduğu bilinmektedir. Bu ilişkiler Osmanlı yönetiminin dikkatini çekti. Nahum'un Amerika büyükelçisi olarak tayin edilmesi birkaç kez gündeme geldiyse de bu gerçekleşmedi. Nahum'un hahambaşılık görevi öncesinde, sırasında ve sonrasında sarayla ve hükümet yetkilileriyle kurmuş olduğu ilişkiler 1910'da kendisine mebusluk teklif edil-

meşini sağladı. Ancak Yahudi cemaatinin ileri gelenleri iki görevi yürütmesinin imkânsız olduğunu ileri sürerek Haim Nahum'un bu görevi kabul etmemesini sağladılar.

Nahum l°T8'de Sadrazam Ahmed İzzet Paşa tarafından Amerika Birleşik Devletleri'ne gönderildi. 1917'den beri kesilmiş olan ilişkilerin canlandırılması gerekmekteydi. Temaslarına Avrupa'dan başlayan Nahum gerekli ülkelerin giriş vizesi vermemesi üzerine görevini tamamlayamadı.

Nahum 1919'da, Amerika Birleşik Devletleri'nin eski İstanbul büyükelçisi Henry Morgenthau'yla görüşmek üzere Avrupa'ya gitti. Konu Türkiye'nin geleceğiydi. Seyahatinde yeni devletin sınırları, Kemalistlerin fikirleri ve Mustafa Kemal'in kişiliği hakkında sayısız temaslarda bulundu, basın toplantıları düzenledi. Fransız basınında röportajları yayımlandı. Nahum ayrıca Fransa ile Türk milliyetçi hareketi arasında yapılabilecek bir anlaşmayı muhtelif defalar dile getirdi.

Görevinden istifa ettiği 1919'dan Kahire başhahamı seçildiği 1926'ya kadar Paris'te oturan Nahum, bu dönemde de siyasetle ilgilendi. Özellikle Fransız basınında kurulmakta olan Türkiye Cumhuriyeti ve Kemalist akımla ilgili demeç ve röportajları yayımlandı. 1922'de Cumhuriyetin ilanından önce yeni bir kampanyayla büyük güçlerin Ankara hükümetiyle banş anlaşmaları imzalamaları için çaba gösterdi. Kemalistlerin propagandasını yaptı. 1923'te Türk heyetinde yer alarak Lozan Barış Konferansı'na katıldı.

Nahum 1926'da başhaham seçilmesi üzerine Kahire'ye yerleşti. Kısa bir süre sonra senatör tayin edildi. Mısır'daki Yahudi Etütleri kuruluşunun kurucularından olan Nahum'un 1934'te iki eseri yayımlandı: *Administration des biens privés et des palais royaux* (Kraliyet Saraylarının ve Özel Mülkiyetin Yönetimi) ve *Recueil desfirmans impériaux ottomans* (Osmanlı İmparatorluğu Fermanları).

SILVYO OVADYA

NAİMA MUSTAFA EFENDİ

(1655?, Halep [bugün Suriye'de] -1716, Patras [bugün Yunanistan 'da]) Tarihçi.

1000-1070/1591-1659 arasım kapsayan ve kısaca *Tarih-i Naima, Naimâ Tarihi, Tarih-i Vekâyi* de denen *Ravzatü'l-Hüseyn fi hülasati Ahbari'l-Hafikeyn* adlı vakayinamesi, genel bir Osmanlı tarihi olmakla birlikte İstanbul'la ilgili toplumsal, siyasal ve kültürel pek çok olayı ve konuyu da İçermektedir.

Doğduğu Halep'te Arapça, Farsça öğrenen ve Doğu kültürü edinen Naima, gençliğinde İstanbul'a geldi. 1688'de Eski Saray(->) teberdarları arasında yer aldı. Bayezid Camii'nde cami derslerine(-») devam etti. Edebiyata, tarihe ilgi duydu. Fakat daha çok ilm-i nücum (astroloji) ile uğraştı. Yazı ve ifade yeteneği, Doğu dillerini bilmesi sayesinde Divan-ı Hümayun'a geçerek kâtipler sınıfına katıldı. Kalaylıkoz Ahmed Paşa'ya divan efendisi oldu. Sadrazam Amcazade Hüseyin Paşa'nm (sadrazamlığı 1697-1702) teşvikiyle tarih yazımına yöneldi. Hüseyin Paşa, kitaplığındaki, Şârihü'l-Menarzade Ahmed Efendi'nin (ö. 1646) eseri olan tarih müsveddelerini Naima'ya vererek bunları tasnif edip, temize çekmesini istedi. Olasılıkla 1700'deki bu görevlendirme, bir tür resmi tarihçilik sayıldığından Naima ilk Osmanlı vakanüvisi kabul edilmiştir. *Tarih-i Raşid'de* ise "Vekayi-i Devlet-i Aliyye tahririne memur" Naima Efendi'nin, hazırladığı ilk "cüzleri", Edirne'de bulunan Sadrazam Amcazade Hüseyin Paşa'ya, bir adamıyla 11 Ağustos 1702'de gönderdiği, paşanın da okuduğu parçaları beğenerek Naima'yı teşvik için 1 kese akçe ile "İstanbul gümrüğü mukataasmdan 1 para 3 akçe hesabıyla 120 akçe gündelik" bağlattığı, ayrıca çalışmalarını aralıksız sürdürmesi hususunda da bir ferman çıkarttırdığı yazılıdır. Naima da, asıl tarihine eklediği "Feyzullah Efendi Vak'ası" adlı risalesinin girişinde "Bu dâ'î-yi fakir Mustafa Naîm hakir, devlet-i ebed-peyvend-i Osmanî tevarihini müteaddid müsveddelerden beyaza çeküb nice fevâid-i celile ilhakıyla tertib ve tekmil edüb dokuzyüz sekseniki tarihinden bin altmış beş senesine dek olan vekayi'i cami müdevven bir nüsha-i lâtife tahrir ettiğini" açıklamaktadır.

Eserini ithaf ettiği Amcazade Hüseyin Paşa'nm azlinden ve ölümünden sonra, 1704'te sadrazam olan Kalaylıkoz Ahmed Paşa'dan himaye gördü ve Anadolu muhasebeciliğine atandı. Hacegân sınıfına dahil olarak yürüttüğü bu görevinden, "cüz'iyyatda olan mahareti belâsı ile azl ve nefy" ile uzaklaştırılıp Hanya'ya sürgüne gönderildi. Suçu, devlet adamlarının hoşuna gitmeyen zayiçeler düzenlemek ve dilini tutmamaktı. Bir rastlantı olarak eski efendisi Kalaylıkoz Ahmed Paşa o sırada Hanya muhafızı olduğu için, Naima bir yıllık sürgün yaşamında sıkıntı çekmedi. Ancak İstanbul'da kalan eşi Hâce Havva Hatun yoksul düştü ve Sadrazam Çorlulu Ali Paşa'ya başvurmak zorunda kaldı. Sadrazam, Naima'nm sürgün yerini Bursa olarak değiştirdi. Ekim 1707'de de affedildiğinden İstanbul'a döndü. Teşrifati ye ek görev olarak da kalyonlar defterdarı oldu. 1712'de Rikap Kaymakamı Silahdar Damat Ali Paşa'nm desteği ile İkinci kez Anadolu muhasebeciliğine getirildi. Ali Paşa 1713'te sadrazam olunca Naima da defter emini, aynı yıl başmuhasebe hâcesi atandı. Sadrazamın özel meclislerine katılmakla birlikte bir süre sonra gözden düştü. Silahdar kâtipliğine nakledildi. 1715'te üçüncü kez Anadolu muhasebeciliğine getirildi. Mora seferi sırasında Mora mubayaacısı ve defter emini vekili olarak Türklerin Balya Badra dedikleri Palyo Patras'ta kaldı ve orada öldü. Avlusuna gömüldüğü cami sonraki yüzyıllarda yıkıldığı gibi mezarı da kayboldu. Ölümüne, *Ne zibâ düşdü târih-i vefatı/Naimâ gitdifirdevs-i naîme* tarihi düşürülmüştür.

Tarih olaylarını öykü üslubuyla anlatmadaki ustalığı tartışmasız olan Naima, bu yönüyle divan edebiyatına en seçkin mensur eserlerden birini kazandırmış sayılır. İşlediği konular, yer yer iç uyaklı (seçili), darbımeseller ve betimlemelerle zenginleştirilmiştir. İnce alaylar, açık eleştiriler de az değildir.

Eserin yazımında asıl kaynak, Şârihü'l-Menarzade Ahmed Efendi'nin bıraktığı müsveddelerdir. Bu kaynak kaybolduğundan, *Naima Tarihi* bir bakıma Ahmed Efendi'nin eserini yansıtan tek kitap durumundadır. Yazar, şifahi bir kaynak olarak da Maanzade Hüseyin Bey'den yararlanmıştır. İbrahim (1640-1648) ve IV. Mehmed (1648-1687) dönemlerini yaşayan

K I S S A - *İ* K A T L İ K İ R A

Vak'a-i garibedendir ki İstanbulda Kira denmekle ma'rufe bir Yahudiye a'cûz nisvan-ı harem vâsıtasıyle hayli teferrüd ve şöhret bulub nisve-i mezkûrânın râbıta-i irtişaları olmağla umûr-ı külliyeyle karışub nice meşâhire mansıb alıverüb rüşvete imâle ile iç halkının idlâl ve umûr-ı â'lemi pür-ihtilâl etmeğin sipahi taifesi cem'iyet ve hücum edüb zikr olunan mel'ûne-i müfsideyi taleb etdiklerinde kaimmakâm Halil Paşa bu şerrin zararı ihtimaldir ki kendüye ve sedef-i dürr-i hilafet Valide sultana isabet ede deyü havfe düşüb çavuşbaşı Kazancızâde'yi gönderüb Yahudiyenin meskenin basdurub kendüyü ve oğullarını ahz etdirdi. Huzur-ı vezire ihzar esnâsmda henüz divanhane nerdürabanından çıkarlarken zümre-i sipah sabr etmeyüb a'cûz-ı mezbureye ve oğullarına hançer üşürüb üçünü bile pâreleyüb lâşe-i habîselerin meydana bıraktılar ve mel'ûnenin vâsıta-i rüşvet olan destini ve mevzi'-i fercini kat'edüb ol lâineye intihâb ile mansab sahibi olan ba'zı mağrur-ı câhın kapularına mıhlayub asdılar. Bu vak'adan mehd-i ulyâ hazretleri ziyâde bî-huzûr olub bu bî-edebliğe cesaret edenlerin definde sa'y ve ihtimam etmedi deyü Halil Paşa'ya muğber oldu ve az müddetde ol iğbirara binâen Halil Paşa'yı ma'zûl ve Tavaşi Hafız Paşa'yı kaimmakamlık nesnedine mevsul eylediler ve bu bâbda müftî-i asr Sun'uliah Efendi dahi tahrik-i cem'iyet-i sipâha râz-dârdır deyü bu husûsda teşrik etdiler. Nefsü'l-emr budur ki ba'zı mesâlih husulüne tasavvuf eden kimesnelerin yediyle mebâliğ ve hedâyâ alınmak her asrda eksik olmaz bir mânâdır. Hadd-i ma'kulü tecâvüz etdiği hâlde hile-i hakimane ile define sa'y olunmak lâzım iken hucûm-ı umuma muharrik bu makule fesadı ikâz ile hetm-i nâmus-ı devlet etmek akıbetinde vehâmet mukarrerdir.

Tarih-i Naima, I, 230-231

Maanzade, tanık olduğu olayları Naima'ya aktardığı gibi, hazırladığı bir tarih mecmuasını da vermiştir.

Naima Tarihi'mn 982/1574'ten 1065/1654'e değin olayları kapsayan ilk özgün nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndedir. Naima, eserini ikinci kez elden geçirdiğinde ilk 18 yılı çıkartıp 1000/1591'i esas alarak ve 5 yıllık bir ilave ile 1070/1659'a değin çıkan-ve yer yer yeni eklentiler içeren asıl tarihini tamamlamıştır. Naima'nın yararlandığı diğer kaynaklardan Hasanbeyzade, Ali, Kâtip Çelebi, İbrahim Peçevî, Vecihî, Karaçelebizade Abdülaziz, Tevkii Abdi Paşa tarihlerine bu ikinci tertipte daha çok atıflar bulunmaktadır. Eserinin önsözünde güvenilir bir vakayinamenin özelliklerini sayan Naima'ya göre tarihçinin, doğru sözlü, asılsız haberlere kulak vermeyen, bilenlerden araştıran veya bizzat gözlemleyen, olayları aktarmakla yetinmeyip kıssadan hisse çıkartan, kolay okunup anlaşılır dil kullanan bir usta olması gereklidir. Yine Naima'ya göre "tarih devirlerin dilidir" ve tarih bilmeyenler aymaz kişilerdir.

Naima Tarihi'mn kütüphanelerde çeşitli yazma nüshaları bulunmaktadır. İlk baskısı İbrahim Müteferrika(->) tarafından 1734'te 2 cilt olarak yapıldığı gibi, 1860'ta ve 1865-1866'da Matbaa-i Amire'de gerçekleştirilen 6 ciltlik basımı da vardır. Yeni harflerle de 1967-1969'da basılmıştır. Naima'nın 17 beyitlik bir mesnevisi ile birkaç beyitlik şiirleri de tarihinin içinde olup, "Resâil-i Siyasî" denen yazıları ise yazma mecmualarda bulunmaktadır.

Naima Tarihi'mn, İstanbul yaşamının 70 yıllık bir kesitini ilgilendiren bölümleri, doğal afetlere, yangınlara, ayaklanmalara, toplum olaylarına, cinayetlere, kıtlıklara, tören ve eğlencelere ilişkin olarak önemli bir yekûn tutar. Benzeri eserlerde olduğu gibi *Naima Tarihi'nde* de başlıkların çoğu Farsçadır. Ana başlıklar ise yıllara göre, örneğin "vekayi-i sene eli* (H. 1000 yılı olayları) biçimindedir. Son beş yılın olayları ise aylara göre verilmiştir. Eserin zeyli olan "Feyzullah Efendi Vak'ası" ise II. Mustafa'nın(-») hocası Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin özgeçmişini ve Edirne Vak'ası'm anlatır. Eserin 6 ciltlik 1865-1866 basımı toplam 2.788 sayfadır.

Naima Tarihi'nde İstanbul'la doğrudan ilgili bölümlerden bazılarının başlıkları şunlardır: "Gulüw-i sipah der-divan", "Kıssa-i katl-i Kira", "cülus-ı hümayun hazret-i Sultan Ahmed Han", "Zikr-i sebeb-i gulamiye-i sipah", "Katl-i kaimmakam Sarıkçı Mustafa Paşa", "Zuhur-ı duhân", "İlticâ-i Canbulat-zâde be-Asitâne", "Zikr-i ba'zı vekayi-i der-Âsitâne", "Bina-ı Cami-i Cedid Sultan Ahmed Han", "Bina-yı Kasr-ı Tersane", "HaP-i Sultan Mustafa Han zikr-i cülûs-ı Sultan Osman Han", "Vak'a-i haile-i Osmaniye", "Vak'a-i meczûb der Camii Cedid", "Fitne-i diğer", "Bakiyye-i ahvâl-i zorbayan ve katl-i meşahir-işan", "Vak'a-i Asitâne", "Harik-i azîm der-İstanbul", "İbtâl-i kahvehane ve men'-i duhân", "Cem'iyet-i mevlûd-i şerif ve meclis-i duâ", "âmedân-ı elçi-i Leh", "Katl-i Abaza Mehmed Pâşâ-yı meşhud" "Ahval-i Emirgûne Oğlu". "Ahval-i Asitâne", "Siyaset-i erbâb-ı duhân", "Nefy-i Şekerpare", "Katl-i müneccimbaşı Hüseyin Efendi", "Gavga-i berâ-yı ulufe", "Tafsil-i ahvâl-i Valide Sultan", "Zelzele *ve* husuf", "Âmedan-ı Vezir İbşir Paşa", "Çevri Çelebi", "Zuhur-ı fitne ve vak'a-i Çınar", "Salb-i patrik".

Bibi. Tayyarzade Ahmed Atâ, *Tarih-i Enderun,* III, İst., 1293, s. 36 vd; *Tarih-i Raşid,* II, 533, IV, s. 35; *Sicill-i Osmanî,* IV, 575-576; *Osmanlı Müellifleri,* III, 151 *vd;* Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları,* 268 vd; A. H. Çelebi, *Naimâ, Hayatı-San'atı-Eserleri,* İst., 1953; Ahmed Refik, *Naima,* İst., 1932; ay, "Menfada Naima Efendi", *TTEM,* S. V (1931), 52 vd; Cemaleddin, *Âyine,* 43 vd; Ebüzziya Tevfik, *Nümune-i Edebiyat-ı Osmaniye,* İst., 1329, s. 44 vd; M. Aktepe, "Naimâ Tarihinin Yazma Nüshaları". *TD,* S. 1 (1949), 35 vd: C. Baysun, "Naimâ", *İA.* IX, 44 vd.

NECDET SAKAOĞLU

NAİME SULTAN YALISI

Beşiktaş İlçesi'nde, Ortaköy'de Muallim Naci Caddesi'nde sahil kenarındadır. "Gazi Osman Paşa Yalısı" olarak da bilinir.

Boğaziçi'nin Ortaköy Camii'nden sonra kuzeye devam eden sahil şeridi üzerinde hanım sultan saraylarının dizili olduğu bilinmektedir. Esma, Hatice, Fehime, Zekiye, Naime, Fatma sultanlara ait olan bu yalılar içinde günümüze kalabilmiş olanlardan biri de Naime Sultan Yahşidir.

Zekiye Sultan Yalısı ile bir çifte saray oluşaıran binaların hangi tarihlerde hanım sultanlara verildiği veya yaptırıldığı kesin olarak saptanabilmiş değildir. Birçok yazar bu konuda değişik atıflar yapmaktadır. Yapı birçok kaynakta Fehime Sultan Sarayı olarak geçmektedir, bazı kaynaklar da burada Zekiye ve Naime sultanlara ait çifte saray olduğunu belirtmektedir.

Naime Sultan Sarayı veya Gazi Osman Paşa Yalısı olarak anılması, Naime Sultan'm Gazi Osman Paşa'nın oğlu Kemaleddin Paşa ile 1898'de evlenmesinden sonra olmalıdır. Düğünden sonra Naime Sultan'ın, ablası Zekiye Sultan'ın sarayının yanında bulunan çifte saraylardan birine gelin gittiği bilinmektedir. Yalı mabeyin müşiri olarak atandığında Gazi Osman Paşa'ya II. Abdülhamid tarafından 1883'te hediye edilmişti. Yalı olasılıkla 1898'de önemli bir yenilenme geçirmiş veya yeniden yapılmıştır. Yalının yapım tarihini birçok kaynak 1317/1899 olarak vermektedir. Mimarı bilinmemektedir.

Halen Gazi Osman Paşa Ortaokulu olarak kullanılan görkemli yalının yerinde eskiden deniz hamamları bulunuyordu. Yalının arka tarafma dar bir yolla ayrılan bir de köşk yapılmıştı.

Naime Sultan Yalısı, kagir zemin kat üzerine ahşaptan yapılmış iki katı ve bir de çatı katı olan yüksek ve görkemli bir yapıdır. Planı, 19. yy sonunda İstanbul'da yaygın olarak kullanılan simetrik kurgulu bir şemaya sahiptir. Birbirinin eşi harem ve selamlık bölümlerini çift koridorlu bir sistem içinde bütünleştiren bu şema, 19. yy ortalarının merkezi sofalı şemalarından hayli farklılaşmış bir modeldir. Bu şemada merkezi sofanın yerini simetri ekseninde yer alan holler ve bu hollere açılan merdivenler almıştır. Salon ve odalar yapının cephesinde yer alır ama merkezi sofa yerine bir koridora bağlanırlar.

Oda ve salonlar farklı büyüklükleriyle cephede çıkmalar, veranda ve balkonlar oluşturur; hem yalının kitlesine ölçülü bir hareket kazandırır hem de planın simetrik kurgusunu dışa vurur.

Cephe, üçerli pencerelerle gösterilen düzenli bir aks sistemine sahiptir. Zemin katta iyice basık kemerli olan pencereler, üst katlarda büyük ve yüksek açıklıklar olarak düzenlenmişlerdir. Alt kesimleri, Fransız penceresi biçiminde düzenlenerek döşeme düzeyine kadar indirilmiş ve pencerenin olabildiğince yüksek görünmesi sağlanmıştır.

Simetri ekseninde yer alan çıkmanın

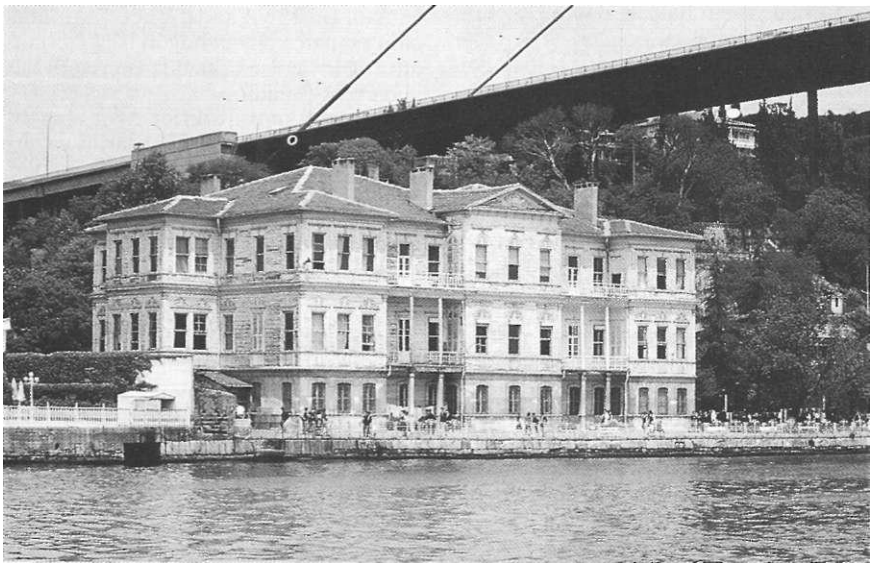

Naime Sultan Yalısı
M. Tuğrul Acar. 1992

pencereleri büyük dikdörtgen çerçeveler içinde yarım daire kemerlidir. Bu kemerlerin üst kısmı ile alt kesimleri ahşap oyma bezemelerle süslüdür. Yandaki çıkmaların pencereleri ise dikdörtgen çerçevelidir ve üstlerinde ahşaptan oymalı tepelikler vardır.

Verandalar İyonik başlıklı, hayli ince ve yüksek ikişer kolonla bölümlenmiştir. Aynı katta çıkmaların köşesini tutan pilastrlar da İyonik düzendedir. Üst katm pilastrlan ise klasik kurala uyarak, kompozit başlıklıdır.

Deniz cephesinde eksendeki çıkma, üstte yüksek akroterleri olan bir üçgen alınlık olarak düzenlenmiştir. Diğer tüm hacimler saçak kornişi üzerinde korkuluklarla bitirilmiştir. Ancak eski fotoğraflarında görülen bu öğeler, onarımda ortadan kaldırılmıştır.

Betimlenen özellikler, planın ve kitlenin açıkça okunan geometrisi; öğelerin yalın biçimleri ve kurgusu; çıkmaların düşey vurgusunu dengeleyen kat kornişlerinin balkon/veranda korkuluklanyla bütünleşen yatay çizgisi neoklasik bir tasarım tanımlamaktadır. Ancak yapının yüksekliği ve kolonların narinliği, ahşap oyma, bezeme vb, bu neoklasik tasarımı akademik çizgiden uzaklaştırmaktadır.

Yalı, kimi cephe özellikleri, ahşap kaplaması ve bezemesi ile Yıldız Sarayı Şale Köşkümün tasarımına yakın durmaktadır.

Bibi. S. Ayverdi, *Boğaziçi'nde Tarih,* İst., 1968, s. 184; Eldem, *Boğaziçi Antları,* 68, 69; O. Erdenen, *Boğaziçi Sahilhaneleri,* IV, İst., 1994, s. 813-817; Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi,* 219; Uluçay, *Padişahların Kadınları,* 168-170, 178-179; M. Ç. Uluçay, *Harem,* II, Ankara, 1992, s. 112-113.

AFİFE BATUR

NAKKAŞ HASAN PAŞA TÜRBESİ

Eyüp İlçesi'nde, Zal Mahmut Paşa Caddesinde, Zal Mahmud Paşa Camii'nin yanındadır.

Türbede yatan Nakkaş Hasan Paşa Enderun'dan yetişmiştir. Yeniçeri ağası, beylerbeyi ve vezir olmuştur. 1031/1621 Ramazam'nda vefat ederek Eyüp'teki türbesinde toprağa verilmiştir. Türbenin yapı kitabesi yoktur.

Nakkaş Hasan Paşa, döneminin önemli minyatür ustalarındandır. Başka eserlerin yanısıra III. Mehmed'in (hd 1595-1603) *Eğri Fetihnamesi'ni* de minyatürlemiştir. Eserde Hasan Paşa, kendi minyatür portresini de yapmıştır.

Geniş bir çevre duvarı içindeki türbenin bir kenarı cadde üzerindedir. Bu duvardaki çeşmede tarihsiz bir kitabe, yine aynı duvarda 1136/1723 tarihli bir kitabe bulunur. Ancak bu kitabelerin ve tarihin türbe ile ilgisi yoktur.

Kare planlı türbe, sekizgen kasnaklı kubbe ile örtülüdür. Önünde dört sütuna oturan revak bulunur. Küfeki taşından inşa edilen yapının kitlesi, köşelerindeki silindirik duvar payeleri ile yumuşatılmıştır. İki katlı pencere düzeni silmelerle belirtilmiştir. Kubbe kasnağının köşeleri yarım

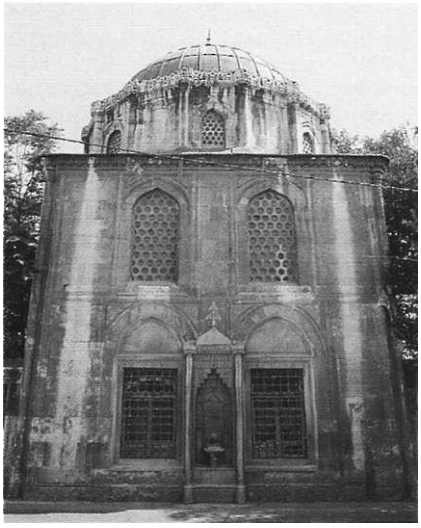

Nakkaş Hasan Paşa Türbesi
Ertan Uca, 1994/TETTVArşivi

silindirlerle yumuşatılmış, saçak hattı palmet frizi ile hareketlendirilmiştir. Bu şekli ile türbe, klasik Osmanlı döneminin sonlarına has tipik özelliklere sahiptir. Yapmm içinde kalem işi süslemeler vardır.

Türbede bulunan altı ahşap sanduka ve altı mermer lahtin üstlerinde kimlik belirtecek yazı yoktur. Lahitlerde evvelce renkli nakışların olduklarını gösteren oldukça silik izler kalmıştır.

Bibi. Demiriz, *Türbeler,* 63-66.

YILDIZ DEMİRİZ

NAKKAŞ KÖYÜ CAMÜ

Çatalca İlçesi, Nakkaş Köyü'nde yer alır.

İlk yapısı II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) olan mescitten başka Evliya Çelebi'ye göre vaktiyle medrese, han, hamam ve mektebin var olduğu, ayrıca Başbakanlık Arşivindeki bir belgeden zaviyenin de varlığı bilinmektedir. Bunlardan cami günümüze ulaşmış, harabe halindeki hamam ise 15 yıl kadar önce yıktırılmış olup bir parça duvarı bugün hâlâ mevcuttur. Diğer yapılar hakkında ise yeterli bilgi mevcut değildir.

Caminin kapısı üzerinde yer alan 10 beyitlik kitabede 989/1581 tarihi yazılıdır. Kitabeden ilk banisinin Baba Nakkaş olduğu ve daha sonra aileden olan Ömer Osman tarafından tamir ettirildiği anlaşılmaktadır. Zamanla harap olan yapı çeşitli tamirler görmüş, son olarak 1964'te Vakıflar İdaresi tarafından restore edilerek kurşun çatısı yenilenmiştir.

Nakkaş Köyü Camii
Hatice Aksu, 1991

Cami kareye yakın dikdörtgen planlı harim kısmı ile bunun kuzeyinde yanları kapalı dört ahşap sütunla taşınan bir son cemaat yerine sahiptir. Kuzey ve doğu yönünde küfeki taşından kare kesitli dikmeler üzerine oturan "L" şeklinde ikinci bir son cemaat yeri ilave edilerek yapı çevrilmiştir. Kuzeydoğu köşesinde bu revağa açılan kare bir alan içinde mermerden ongen şadırvan ile batıda minarenin yanında kareye yakın bir mekân bulunmaktadır. Kurşun kaplı tek bir çatı altında toplanan yapıda harim, son cemaat yeri, şadırvan bölümü ve minare yanındaki mekân, düz ve kasetli, "L" şeklindeki ikinci son cemaat yeri ise çatıya uygun olarak meyilli ve kasetli bir ahşap tavan ile örtülüdür.

Son cemaat yerinde mihrap ekseninde yer alan kapı, dıştan iki renkli taşın alternatif olarak kullanıldığı basık kemerli, içten ise sivri kaş kemerli olarak düzenlenmiş bir açıklığa sahiptir. Kapı etrafı küfeki taşından olup yivlerle çerçevelenmiştir. Çift sıra pencere düzenine sahip yapıda alt sıra pencereler tuğladan sivri hafifletme kemerleri altında içten ve dıştan küfeki taşı almlıklı ve sövelidir. Üst sıra pencereler ise tuğladan sivri kemerli açıklıklara sahiptir. Yalnızca kuzeyde kapı üzerinde dikdörtgen açıklıklı söveli bir pencere vardır. Yapı kuzeyde girişin iki yanında, güneyde mihrabın iki yanında, batıda bir, doğuda üç olmak üzere, sekiz alt pencere ile kuzeyde giriş üstünde bir, güneyde, batıda ve doğuda ikişer olmak üzere yedi üst pencereye sahiptir. Alt pencereler lokma demir şebekeli, üst pencereler ise alçı revzenlidir.

Dört ahşap sütunla taşman üst mahfil, ortada oval şekilde, iki yanda ise geniş ahşap konsollarla öne çıkma yapmaktadır. Mermer taklidi yağlıboya ile boyanan mihrap beş kenarlı bir niş şeklinde düzenlenmiş olup, alt sıra mukarnaslı yaşmağa sahiptir. Mukarnaslı yaşmağın iki köşesinde birer gülbezek motifi bulunan mihrap silmelerle dikdörtgen şeklinde çevrelenmiş olup üstte bir dizi palmetle sonuçlanmıştır.

Ahşap minber iki yanda ince uzun dikdörtgen açıklıklı basit korkuluğa sahiptir. Üçgen aynalar geometrik kompozisyonludur. Altta üçer tane sivri kaş kemerli pabuçluk, yanda sivri kemerli geçiş açıklığı bulunmaktadır. Dört ahşap sütunla taşman köşk kısmı ahşap bir külahla örtülüdür.

Kuzeybatı köşesinde yer alan minare küfeki taşından inşa edilmiştir. Kare kaideli, onikigen gövdeli minare oval formlu, düz korkuluklu bir şerefeye sahiptir. Üstte silindirik olarak devam eden gövdede yuvarlak kemerli açıklık mevcuttur. Kurşun kaplı piramidal külahla örtülü olan minareye cami içinden dikdörtgen açıklıklı bir kapı ile geçiş sağlanmaktadır. Zemini iki yanda birer seki ile yükseltilmiş olan son cemaat yeri dört ahşap sütunla taşınmaktadır. İki yanı duvarla kapatılmış olan

son cemaat yerinden, soldaki ikinci son cemaat yerine dikdörtgen bir açıklıkla bağlantı sağlanmıştır. Küfeki taşından kare kesitli on yedi dikme ile taşınan lentolu ikinci son cemaat yeri batıda dikdörtgen, kuzeyde yuvarlak kemerli iki kapı açıklığına sahiptir. Dikmelerin arasmda düz küfeki taşı korkuluklar vardır. Zemini yüksek olan doğu yönündeki bölüme üç basamak ile geçilir. Mihrap duvarının uzantısı olan duvarda camideki mihrabın küçük bir benzeri bulunmaktadır. Buradaki mihrap dört sıra mukarnaslı, yedi kenarlı bir niş şeklinde düzenlenmiştir. Etrafı silmelerle çevrelenmiş olup üstünde bir palmet dizisi yer alır.

Üç tarafı duvarlarla çevrili olan kare planlı şadırvan mekânı batı yönünde ikinci revağa açılmaktadır. Kuzeyde tuğladan sivri hafifletme kemerleri altmda küfeki taşı almlıklı, içten ve dıştan söveli iki dikdörtgen pencere mevcuttur. İkinci son cemaat yeri ile birleştiği yerde yuvarlak kemerli bir kapı açıklığı vardır. Düz ahşap tavanlı olan mekân üzerindeki çatı dört yöne meyillidir. Ortada yer alan mermer şadırvan havuzu ongen olup her cephesi yivlerle çerçevelenmiştir.

Harimin kuzeybatı köşesinde minareye bitişik olarak yer alan kareye yakm planlı mekân, içten düz ahşap tavanla örtülüdür, güneyde yuvarlak kemerli ve söveli küfeki taşından kapı ve batı yönünde dikdörtgen açıklıklı bir pencereye sahiptir.

Genişçe bir avlu duvarı ile çevrili olan caminin kıble yönünde zamanla oluşan bir hazire bulunmaktadır. Mihrabın solundaki pencere önünde yer alan ve demir parmaklıkla çevrili bulunan, taşı kitabesiz olan mezarın Baba Nakkaş'a ait olduğu kabul edilmektedir. Bunun dışında haziredeki en eski kabir Baba Nakkaş'm oğlu Mahmud Çelebi'ye ait olup 936/1596 tarihli bir mezar taşma sahiptir. Çoğu yere yatmış ve bir kısmı gömülmüş ve kırılmış pek çok mezar taşının bulunduğu hazire bugün bakımsızdır.

Köyde biri caminin kıble istikametinde hazire duvarının önünde, biri güneyde Habibler yolunda, ikisi caminin kuzeyindeki yolda olmak üzere bugün 4 tane çeşme mevcuttur. Vaktiyle köyde 5 tane çeşmenin olduğu bilinmektedir. Bütün çeşmeler kesme taştan inşa edilmiş olup 1323/1905 tarihini taşıyan sülüs hat ile yazılı 2 satırlık mermer kitabeye sahiptir. Habibler yolu üzerindeki çeşme sivri kaş kemerli bir niş şeklinde olup Muhyiddin Bey'in hayratıdır. Diğer çeşmeler sivri kemerli niş şeklinde düzenlenmiştir. Bunlardan hazire duvarı önünde olan çeşmede iki taş yeri ve mermer bir tekne taşı mevcut olup ikinci bani olarak İsmail Ağamın adı kitabede geçmektedir. Caminin kuzeyindeki yolda yer alan birinci çeşme Hatun Hanimin, ikinci çeşme ise Behçet Bey'in hayratıdır.

Nakkaş Köyü Camii'nin kuzeyinde ikinci bir camiye ait kesme taştan bodur bir minare bulunmaktadır. Camii yıkılarak yola gitmiştir.

Bibi. Ayverdi. *Fatih IV.* 824-829; Evliya Çelebi, *Seyahatname.* VI, İst.. 1984, s. 502; A. S. Ünver, "Baba Nakkaş", *Fatih ve İstanbul* S. 7 (1954), s. 169-180.

HATİCE AKSU

Nakkaştepe Mezarlığı
Banu Kutun/Obscura, 1994

NAKKAŞ HANE

bak. ARSLANHANE

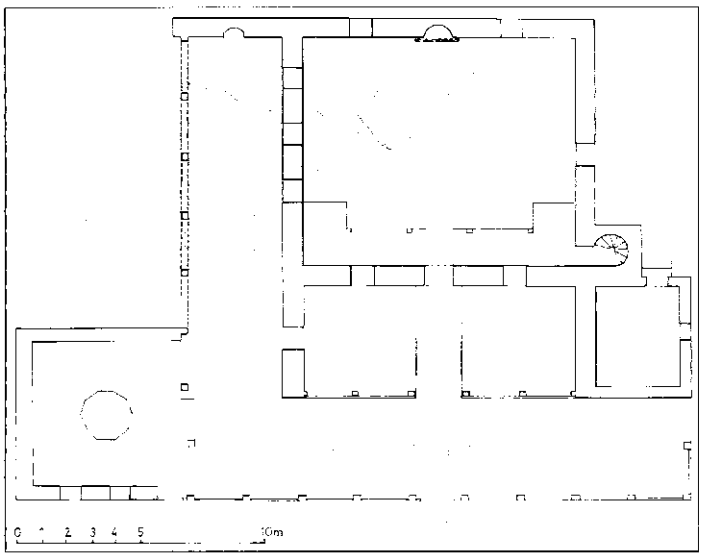

Nakkaş Köyü Camii'nin planı.
Ayverdi. *Fatih III*

NAKKAŞTEPE MEZARLIĞI

Kuzguncuk'un kuzeybatısında, Nakkaştepe'nin eteklerinde yer alır. Adını, burada bir tekke kuran Nakkaş Baba'dan almıştır.

Nakkaş Baba, I. Selimin (hd 1512-1520) Tebriz'den İstanbul'a getirttiği sanatkârlardandı. Nakkaş Baba, Nakşibendî-Halvetî Şeyhi Habîbi Karamânî'ye intisap ederek irşat icazeti almış, ölümünden sonra oğlu Derviş Çelebi tekkenin postuna oturmuştur. Derviş Çelebi I. Süleyman'ın (hd 1520-1566) dikkatini çekerek maiyetine girmiş ve yükselerek başdefterdar olmuştur. 968/1560'ta ölmüş ve babasının yanına gömülmüştür. Kardeşi Haydar Çelebi nin mezarı da aynı yerdedir. Burada bulunan Nakkaş Baba Zaviyesi ortadan kalkmıştır. Zamanla türbenin etrafında oluşan mezarlık bu adla anılır olmuştur.

İstanbul'a ve Boğaz'a hâkim bir konumu olan Nakkaştepe'de 19. yy'da topçu ve piyade askeri için bir karakol bulunuyordu. Padişahlarm cülusunda ve bayramlarda buradan beş pare top atılırdı.

Nakkaştepe Mezarlığımda yatan ünlü kişiler arasında Şeyhülislam Üryanizade Ahmed Esad Efendi ailesi ile bestekâr Şevki Bey, Rauf Yekta Bey ve yazar Haldun Taner sayılabilir. Büyük ölçüde dolmuş olan mezarlığa günümüzde de defin yapılmaktadır.

Bibi. Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* I, 371-372; Raif, *Mir'at,* 189-190; *Sicill-i Osmanî,* III, 328.

İSTANBUL

NAKŞİBENDÎLİK

14. yy'da Bahaeddin Nakşibend'in Buhara'da kurduğu tarikat. İstanbul'un gündelik hayatına 15. yy'ın sonlarında Abdullah İlahî(->) aracığıhyla girmiş ve Ahmed Buharî(->) tarafından II. Bayezid döneminde (1481-1512) kurumlaştırılmıştır.

Nakşibendîlik, Gazneliler döneminden (963-1186) itibaren Harezm, Mâverâünnehir ve Horasan'ı kapsayan geniş kültür coğrafyasında ortaya çıkan tasavvuf anlayışının, tarihsel süreç boyunca aynı mistik kökene bağlı farlı mutasavvıflar tarafından ana ilkeleri belirlenmek suretiyle bir tarikat şeklinde örgütlenmesidir. Bu temel özelliği nedeniyle kendi tarihi içinde bir-

birini izleyen mistik oluşum dönemlerine ayrılan Nakşibendîlik, aynı zamanda her oluşum dönemi için ayrı bir kol meydana getirmiştir. Nakşibendîliği tarih sahnesine çıkaran ilk iki oluşum dönemini, tarikat silsilesinin başlangıç halkaları saymak mümkündür. Bunlar sırasıyla Hz Ebubekir'den Tayfur el-Bistamî'ye kadar Sıddıkîlik ve Tayfur el-Bistamî'den Hâce Abdülhâlik Gucdüvânî'ye kadar da Tayfûrîlik adını alırlar. Nakşibendîliği diğer tarikatlardan ayıran başlıca özellik ise, bu erken dönemde Sıddıkîlik şeklinde ifadesini bulan silsilesinin Hz Ali'ye değil, Hz Ebubekir'e bağlanmış olmasıdır. Diğer yandan tarikatın 11 temel ilkesini (Hûş der-dem, Nazar ber-kadem, Halvet der-encümen, Sefer der-vatan, Yâd kerd, Bâz geşt, Nigâh daşt, Yâd dâşt, Vukuf-ı zamanî, Vukuf-ı adedî, Vukuf-ı Kalbî) tespit eden (bazı araştırmacılar son üç ilkenin Bahaeddin Nakşibend tarafından belirlendiğini kaydederler) Hâce Abdülhâiik Gucdüvânî (ö. 1260), Nakşibendîliğin "Hâcegânîlik" dönemini başlatan kişi olarak tanınır. Hâce Yusuf Hemedânî'nin (ö. 1141) ikinci kuşak halifelerinden Gucdüvânî, tarikatın Harezm ve Horasan sahasında yayılmasını sağlamıştır. Nakşîliğin Horasan kökenli bir tasavvuf akımı şeklinde gelişmesi onun zamanında başlamış olup tarikata "Hâcegân Yolu" ve silsilesine "Hâcegân Hanedanı" denilmesi de bu dönemin ürünüdür. Hemedânî'nin diğer halifesi Ahmed Yesevî (ö. 1167) ise kendi adına kurduğu Yesevîliği bağımsız bir tarikat olarak Maveraünnehir'de yaygınlaştırmış ve özellikle Türklerin yoğun biçimde bulundukları bölgelerde Nakşibendîliği derinden etkilemiştir.

Bahaeddin Nakşibend, Hâcegânîliği izleyen dönemde tarikata ismini verip Nakşibendîlik olarak anılmasını sağlayan kurucu şeyhtir. Kendisinden bir yüzyıl kadar önce vefat eden Gucdüvânînin ruhaniyetine bağlanarak Uveysî lakabını almış ve onun manevi etkisiyle "hafî zikr". Nakşibendîliğin temel ayin şekli olarak sistemleştirilmiştir. Tarikat adap ve erkânını Emir Külâl'den öğrenen Bahaeddin Nakşibend' in özellikle Küsem Şeyh ve Halil Ata gibi Yesevî temsilcilerinin etkisinde kaldığı bilinmektedir. Halil Ata'nın 1347'ye kadar Çağatay Hanlığînda hüküm süren Gazan Han ile aynı kişi olduğu ileri sürülmüştür. Bahaeddin Nakşibend'in Halil Ata ile kurduğu bu yakın ilişki ise, tarikatın tarihi boyunca taşıdığı siyasi kimliğin şekillenmesinde bir dönüm noktasıdır. Vefatından sonra halifeleri Hâce Muhammed Pârsâ (ö. 1419), Hâce Alaeddin Attar ve Mevlâna Yakub Çerhî (ö. 1448), Nakşîliğin Orta Asya merkezli faaliyetlerini diğer İslam ülkelerine yayan mutasavvıflardır. Özellikle Çerhî'nin halifesi Ubeydullah Ahrar (ö. 1490), Nakşibendîliği hem mistik hem de siyasi açıdan kurumlaştırmış ve tarikat onun döneminde "Ahrarîlik" şeklinde tanınmıştır. Timur hanedanıyla çok yakın bir ilişkisi bulunan Ahrar'ın, Nakşibendîliğe tam bir siyasi kimlik kazandırdığı söylenebilir. Bu kimlik daha sonraki yüzyıllarda tarikatın belirleyici özelliği olacak ve Nakşibendîler toplum hayatını derinden etkileyen siyasi oluşumların içinde her zaman dinamik bir rol oynayacaklardır. Ubeydullah Ahrar'ın İstanbul Nakşîliği açısından da önemi vardır. Tarikatı 15. yy'ın sonlarında şehir hayatına sokan Abdullah İlahî ile Ahmed Buharî, Ubeydullah Ahrar'ın halifeleri olup Nakşibendîlik İstanbul'da ilk defa bu Ahrarî şeyhleri tarafından temsil edilmiştir.

İstanbul Nakşîliğini etkileyen bir diğer mistik/siyasi oluşum, Ahrar'dan sonra tarikatın yayıldığı Hindistan'da meydana gelir. Tarikat bu kıtaya Hâce Muhammed Bakîbillah (ö. 1603) ile girmiş, fakat asıl yaygınlığını İmam Rabbânî olarak da tanınan halifesi Ahmed Sırhindî (ö. 1624) ile kazanmıştır. Sırhindî, Nakşibendîliğin siyasi mirasına sahip çıkarak bölgenin tek hâkimi Ekber Şah'a (ö. 1605) karşı mücadele etmiş, onun kozmopolit bir imparatorluk dini yaratma çabalarını eleştirerek şeriat temeline dayalı tasavvuf anlayışını savunmuştur. "Müceddîd-i elfi sânî" olarak nitelendirilen Sırhindî, Nakşîliğin Müceddidî kolunun kurucusu sayılır ve tarikat onun döneminde 'Müceddidîlik" adını alır. Temelleri Hindistan'da atılan Müceddidîlik, Sırhindî'den sonra halifesi Hâce Muhammed Masum (ö. 1668) tarafından bu bölgenin dışına yayılmış ve müritlerinden Murad Buharî aracılığıyla 17. yy'ın sonlarında İstanbul'a getirilmiştir.

Müceddidîliği, 18. yy'da Habibullah Mazhar'm (Cân-ı Cânân) (ö. 1780) kurduğu Mazharîlik izler ve Nakşîlik. tarikatın son büyük kol kurucusu sayılan Mevlâna Hâlid-i Bağdadîye kadar bu adla anılır. İstanbul'un mistik ve siyasi hayatında 19-yy'dan günümüze kadar etkisini devam ettiren son Nakşibendî kolu ise Mevlâna Hâlid-i Bağdadîye (ö. 1827) bağlı bulunan Halidîlik'tir. Bunun dışında üçüncü devre Melamîliği şeklinde tanınan Nurîlik, bazı araştırmacılar tarafından Nakşibendîliğin bir kolu sayılmakta ise de aslında Melamîlik(->) bünyesinde kimliğini kazanan ve Nakşî özelliği çok daha geri planda kalan bir tarikat olarak dikkati çekmektedir.

Nakşibendîliğin İstanbul'daki ilk izlerine II. Mehmed (Fatih) döneminin (1451-1481) sonlarına doğru rastlanır. 1483'te kaleme alınan *Otman Baba Vilâyetname*-sfnde, Aksaray'da kurulan bir Nakşî tekkesinden söz edilmektedir. Tarihçi Hammer ise, bu tekkenin II. Mehmed tarafından İshak Buharî Hindî adına yaptırıldığını kaydeder. Günümüze Hindiler Tekkesi(->) olarak gelen bu tarikat merkezindeki ilk Nakşî faaliyetleri hakkında yeterli bilgi yokaır. Diğer yandan II. Mehmed'in Anadolu dışındaki Nakşîleri, özellikle İran kaynaklı Şîî tehdidine karşı siyasi açıdan koruduğu ve aralarında Molla Abdurrahman Câmî (ö. 1492) ile Ubeydullah Ahrar gibi tanınmış isimlerin de bulunduğu Nakşî şeyhlerini İstanbul'a davet ettiği bilinmektedir. Ancak II. Mehmed'in sağlığında bu şeyhlerden hiçbirisi İstanbul'a gelmemiş, padişaha bağlılıklarını bildirmekle yetinmişlerdir. Nakşibendîliğin İstanbul'un gündelik hayatına asıl girişi, II. Mehmed'in vefatından sonra II. Bayezid döneminde (1481-1512) gerçekleşmiştir.

Abdullah İlahî (ö. 1491), İstanbul'daki ilk düzenli Nakşî faaliyetlerinin başlatıcısıdır. Zeyrek Medresesi'nde öğrenim görmüş ve daha sonra burasını şehrin en faal Nakşî merkezlerinden birisi durumuna getirmiştir. Tarikat hilafetini Ubeydullah Ahrar'dan alan Abdullah İlahî, aslen bir Ahrarî şeyhi olup Nakşîliğin Horasan kökenli Hâcegân koluna bağlıdır. Zeyrek Medresesi'nde odaklanan ilk Nakşî-Ahrarî faaliyetlerinin mistik kökeninde, Hâcegânîliğin fütüvvet gelenekleri ve birinci devre Melamîliğinin tasavvuf anlayışının bulunması, tarikatın daha başlangıçta esnaf tabaka arasında güçlü bir çevre oluşturmasını sağlamıştır. Diğer yandan Nakşîlik, Sıddıkî silsilesinden ötürü ulema kesiminden de rağbet görmüş, ilmiye mensuplarının tasavvufa yönelmelerinde hep birinci derecede rol oynamıştır. Kazasker Muhyieddin Çelebi, bunun tipik bir örneğidir.

Nakşibendîliğin İstanbul'daki sosyal topografyasını esnaf-ulema koalisyonu çerçevesinde şekillendiren Abdullah İlahî, tekke kurmamış, hareketi daha çok Zeyrek Medresesi'nden yönetmiştir. Bayramî halifelerinden Akşemseddin'in daha önce ders verdiği bu medresenin, yine Akşemseddin adına tekkeye dönüştürüldüğü ve ilk postnişin olarak Abdullah ilahînin meşihata geçtiği bilinmektedir. Fakat bu meşihata çok kısa sürmüş ve Abdullah İlahî İstanbul'dan ayrılarak Vardar Yenicesinde Evrenoszade Ahmed Bey'in yaptırdığı tekkenin meşihatını üstlenmiştir. Bunun sonucunda Zeyrek Medresesi'ndeki Nakşî faaliyeti sona ermiş, önce Halveti, ardından Celvetî ve Şabanî tarikatları tarihsel süreç içinde bu merkezin denetimini ellerinde tutmuşlardır.

II. Bayezid döneminden itibaren İstanbul'da oluşmaya başlayan Nakşî çevresi, Abdullah İİahî'nin halifeleri tarafından şekillendirilmiştir. Diğer yandan Abdullah İlahî İle aynı dönemde yaşayan Ahmed İlahî ailesine mensup şeyhler, İstanbul'da Nakşîliği sürdüren bir diğer grup olarak dikkati çekmektedirler. Her iki şeyhin de aynı dönemde yaşayıp aynı lakapla tanınmaları, birbirleriyle karıştırılmalarına neden olmuş ve Ahmed İİahî'nin neslinden gelen İlahîzadeler, Abdullah İİahî'nin halifeleri samlarak yanlışa düşülmüştür. İlahîzadeler daha çok ilmiye sınıfı içinde sivrilmişler, Ali Çelebi (ö. 1618) ve Yusuf Efendi (ö. 1675) gibi bu aileye mensup müderrislerin yanısıra Şeyh Yakub Efendi de (ö. 1582) Hekim Çelebi Tekkesi'nde Nakşî meşihatını üstlenmiştir.

İstanbul'da erken dönem Nakşîliğini temsil eden Abdullah İlahî'ye bağlı zümre ise, kendi aralarında güçlü bir hilafet bağı kurmak suretiyle Ahrarî kolunu 18. yy'ın başlarına kadar gündelik hayatta etkin kılmayı başarmışlardır. Abdullah İlahînin tespit edilebilen beş halifesi, İstanbul'daki bu ilk örgütlü Nakşî zümresinin

çekirdeğini meydana getirirler. Bunlardan Musliheddin Tavîl, Zeyrek Medresesi dönemindeki Nakşî faaliyetleri içinde yer almış, tarikatın II. Bayezid ile kurduğu ilişkide anahtar rol oynamıştır. Lutfullah Üskübî ve Bedreddin Baha'nın faaliyetleri İse daha çok Rumeli'de yoğunlaşmış, özellikle Bedreddinî zümreleri içindeki Nakşî mistisizminin güçlenmesi bu halifeler tarafından gerçekleştirilmiştir. Abdullah İlahînin İstanbul Nakşiliğini derinden etkileyen halifeleri ise, Abid Çelebi ile Ahmed Buharî'dir.

Mevlana Celaleddin Rumî (ö. 1273) neslinden olan Âbid Çelebi (ö. 1497), Abdullah İlahîye intisap ederek Nakşî hilafeti almış, faaliyetlerini Fatih'te kendi adına kurduğu Abid Çelebi Tekkesi'nde(->) sürdürmüştür. Fatih Mevlevîhanesi olarak da tanınan bu tekke, Mevlevî ve Nakşî kültürlerinin ortaklaşa temsil edildikleri bir merkez şeklinde gelişmiştir. İstanbul Nakşîliği bünyesindeki ilk Mevlevî etkisinin bu tekkede başladığı varsayılabilir. Daha sonraki yüzyıllarda bu etki daha da yoğunlaşmış ve şehrin mistik hayatında ağırlığı hissedilen Mevlevî meşrep Nakşî mutasavvıflar, *Mesnevi* okutmayı amaçlayan tekkeler kurmuşlardır. Bunlardan en tanınmışı Murad Molla Tekkesi postnişini Mehmed Murad Efendi'nin (ö. 1848) 1844'te inşa ettirdiği Mesnevîhane Tekkesi'dir(->). Ayrıca ünlü Nakşî şeyhlerinden Mesnevihan Hüsameddin Efendi'nin (ö. 1864) şeyhliğini yaptığı Hatuniye Tekkesi(->) de, bu geleneksel tasavvuf çizgisini sürdüren son dönem tarikat merkezleri arasındadır.

Erken dönem İstanbul Nakşîliğine damgasını vuran mutasavvıf, Ahmed Buharî'dir (ö. 1516). Seyyid Mehmed Efendi'nin oğlu ve Emir Sultan'm amcazadesi olan Ahmed Buharî, Semerkant'ta Ubeydullah Ahrar'a intisap etmiş ve burada tanıştığı Abdullah İlahî ile birlikte Nakşîliği yaymak üzere Anadolu'ya dönmüştür. Aile kökeni Bahaeddin Nakşibend'in mürşidi Emir Külâl'e kadar uzanan Ahmed Buharî, Nakşî-Ahrarî geleneğini, kurduğu tekkeler aracılığıyla İstanbul hayatına yerleştiren mutasavvıf olarak tarikat silselesinde merkezi bir öneme sahiptir. İstanbul Nakşîliği ilk defa Ahmed Buharî tarafından kan bağına dayalı hilafet modeliyle idare edilmeye başlanmış, gerek halifeleri gerekse aile mensuplarının meydana getirdiği şeyh zümresi, tarikatm 18. yy'ın ortalarına kadar etkinliği sürecek olan yönetim kadrosunu şekillendirmiştir.

II. Bayezid döneminin ilk yıllarında Fatih'teki evinde müritlerinin eğitimiyle meşgul olan Ahmed Buharî, buranın zamanla ihtiyaca cevap vermemesi üzerine İstanbul'daki ilk büyük Nakşî merkezi sayılan ve kendi adıyla anılan Emir Buharî Tekkesi'ni(->) Fatih'te kurmuştur. Bu merkezi daha sonra kısa aralıklarla Ayvansaray ve Edirnekapı dışında faaliyete geçen diğer iki Emir Buharî Tekkesi izler. 16. yy'ın başlarında temelleri atılan bu tekkeler arasında, Ahmed Buharî halifeleri tarafından başlatılan yoğun ilişki, İstanbul'daki erken dönem Nakşîliğinin sosyokültürel temellerini güçlendirmiş ve daha sonra bu organizasyona Hekim Çelebi Tekkesi de katılmıştır.

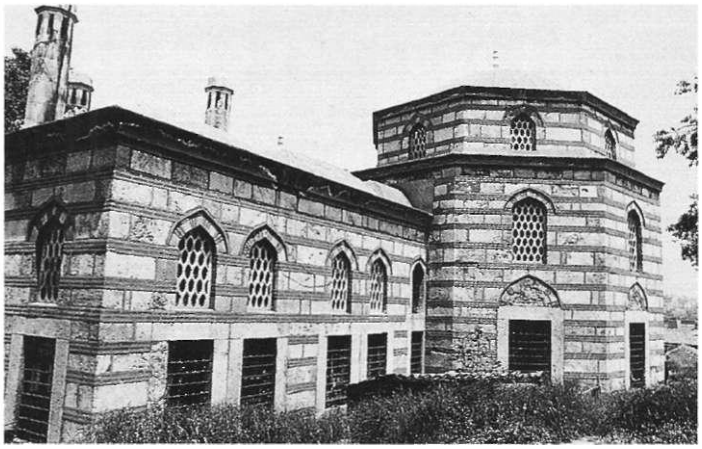

İstanbul'daki Nakşibendî tekkelerinden Eyüp'teki Şeyhülislam Tekkesi (1744). *M. Baha Tanman, 1980*

Fatih'teki Emir Buharî Tekkesi'nin ilk postnişini Ahmed Buharî'dir. 1512'de kurulan Ayvansaray'daki Emir Buharî Tekkesi'nin(->) de meşihatını üstlenmiş ve her iki Nakşî merkezini kendi yönetimi altında birleştirmiştir. Edirnekapı dışındaki üçüncü Emir Buharî Tekkesi'nin(->) ise, Ahmed Buharî'nin vefatından sonra onun adına I. Süleyman (Kanuni) (hd 1520-1566) tarafından inşa ettirildiği bilinmektedir.

Ahmed Buharî'nin hilafet verdiği şeyhler arasmda Lamiî Çelebi (ö. 1531), Mahmud Çelebi (ö. 1531) ve Hekim Çelebi (ö. 1566), Nakşiliğin hem orta tabaka, hem de ilmiye sınıfı içinde güçlenmesini sağlayan mutasavvıflardır. Bunlardan Bursalı Lamiî Çelebi, Abdurrahman Camî'nin ünlü eseri *Nefehatü'l-Üns'ü* Türkçeye çeviren kişi olarak tanınır. Hayatının büyük bir kısmı Bursa'da geçmiş ve daha çok Nakşîliği ilmiye sınıfı mensupları arasmda yaygmlaştırmıştır. Mahmud Çelebi ise tarikatın Ahmed Buharî'den sonra İstanbul'daki en etkin temsilcilerindendir. Buharî'nin kızı Fatma Hanım ile evlenerek şeyhine hem damat olmuş hem de hilafet alarak, Fatih'teki Emir Buharî Tekkesi meşihatını üstlenmiştir. Bu görevinin yamsıra tarikatm Edirnekapîdaki diğer Emir Buharî Tekkesi postnişinliğini de yapan Mahmud Çelebi, 1531'e kadar her iki merkezin ortak yönetimini kendi denetimi altında yürütmüş, bu tarihten sonra söz konusu tekkelerin meşihatı yetiştirdiği halifelerine geçmiştir. Bu halifelerden Abdüllatif Efendi (ö. 1563), aynı zamanda Mahmud Çelebi'nin damadı olup Fatih'teki Emir Buharî Tekkesinde odaklanan Ahmed Buharî kökenli Nakşî kültürünün de son temsilcisidir. Vefatıyla birlikte yerine geçen Seyyid Mehmed Efendi (ö. 1585), hem Ahmed Buharî'nin halifelerinden Habib Karamam (ö. 1496) aracılığıyla Nakşîliği hem de Habib Karamanî'ye intisap eden babası Cemaleddin İshak Karamanî (ö. 1526) tarafından Halvetî kültürünü kişiliğinde bütünleştirmiş bir mutasavvıftır. 16. yy'm sonlarında Nakşî ve Halvetî mistisizmi arasmda gerçekleşen bu bütünleşme Fatih'teki Emir Buharî Tekkesi ile Koruk Tekkesi(->) meşihatlarınm Seyyid Mehmed Efendi yönetiminde birleşmesini sağlayacak ve 1563-1585 arasmda İstanbul Nakşîliği üzerinde kalıcı bir etki bırakacaktır. Nitekim 18. yy'dan itibaren İstanbul'da Nakşîliğin Müceddidî kolu güçlenirken Ayvansaray'daki Emir Buharî Tekkesinde Şeyh Ahmed Efendi (ö. 1736) tarafından Seyyid Mehmed Efendi'nin Nakşî/Halvetî tasavvuf mirasının sürdürülmekte oluşu, bu etkinin tarikat bünyesinde ne ölçüde sağlam bir kültür zeminine sahip bulunduğunu kanıtlamaktadır.

Mahmud Çelebinin ikinci halifesi, Menteşevî lakabıyla tanınan Hâce Halife'dir. Mahmud Çelebi'nin ardından Edirnekapîdaki Emir Buharî Tekkesi'nin postnişini olmuş, kendisini Hâce Takyieddin Ebubekir-i Simavî (ö. 1557), Hâce Sefer Efendi ve Hâce Hamza Efendi'nin 16. yy'm sonuna kadar süren meşihat dönemleri izlemiştir.

Nakşibendîliğin Ahrarî koluna mensup Musliheddin Mustafa Efendi (ö. 1657), Ahmed Buharî'nin torunuyla evlenmek suretiyle bu güçlü şeyh ailesine dahil olmuş ve Ayvansaray'daki Emir Buharî Tekkesi'nin postnişinliğine atanmıştır. İstanbul Nakşîliğindeki Ahmed Buharî etkisinin bu tekkede Musliheddin Mustafa Efendi halifeleri Hüseyin Efendi (ö. 1675) ve Yusuf Efendi (ö. 1688) ile sürdüğü, Yusuf Efendi'nin damadı Osman Efendi (ö. 1724) ile son büyük temsilcisini yetiştirdiği görülmektedir. Nitekim Osman Efendi'nin ardından tekke meşihatı Karamanîzade Ahmed Efendi (ö. 1736) aracılığıyla Nakşî/Halvetî etkisine girecek ve onu izleyen Kırımî Ahmed Efendi'nin (ö. 1743) postnişinliğinden sonra ünlü Nakşî şeyhi Mehmed Emin Tokadî (ö. 1745) tarafından Müceddidîliğe bağlanacaktır.

Ahmed Buharî'nin kurduğu tekke organizasyonuna en son dahil olan Nakşî merkezi, Hekim Çelebi Tekkesi'dir. Ahmed Buharî halifelerinden Hekim Çelebi lakabıyla tanınan Seyyid Mehmed Efendi'nin kendi adına Halıcılar mevkiinde kurduğu bu tekke, Horasan Nakşîliğinin İstanbul'daki uzantısı sayılan Ahrarîliğe sonuna kadar bağlı kalmış, Fatih'teki Emir Buharî Tekkesi meşihatını 1585'te devra-

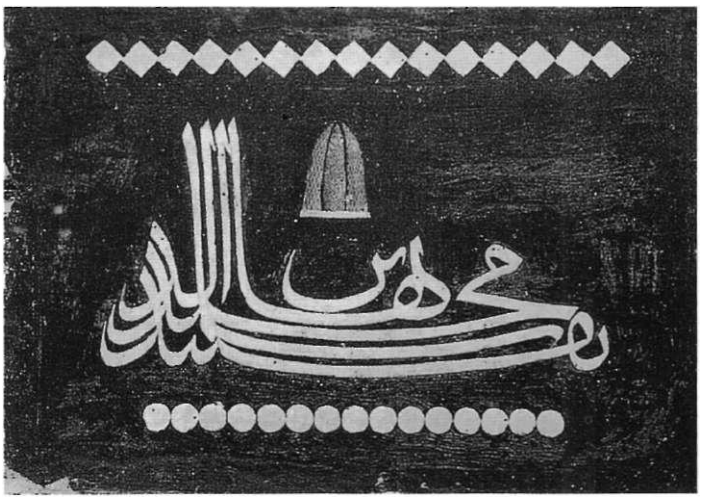

19- yy'ın başına ait sülüs hatla istifli "Seyyid Muhammed Bahaeddin Şâh-ı Nakşbend" yazısı. *Cengiz Kahraman arşivi*

lan Taşkent kökenli Hâce Ahmed Sadık Efendi ailesine mensup Seyyid Fazlullah Efendi (ö. 1709) tarafından her iki tekkede birden ortak meşihat sürdürülmüştür. Hekim Çelebi'nin iki tanınmış halifesi vardır. Bunlardan "Rızaî" ya da "Baba Efendi" lakabıyla tanınan Şeyh Mahmud Efendi (ö. 1579), Vezir Rüstem Paşa üzerindeki nüfuzunu kullanarak Nakşîliğin saray çevresinde yaygınlaşmasını sağlamıştır. Kendisine intisap eden müritleri arasında ünlü divan şairi Bakînin de (ö. 1600) bulunması onun, dönemindeki nüfuzunu kanıtlayacak niteliktedir. Hekim Çelebînin diğer halifesi Şaban Efendi (ö. 1593) ise III. Murad'm (hd 1574-1595) gözde din adamlarmdandır. Hekim Çelebi Tekkesinde kurucu şeyh Seyyid Mehmed Efendimden sonra sırasıyla Nakşibendîzade Mustafa Efendi (ö. 1571), Ahmed İlahî ailesine mensup İlahîzade Yakub Efendi (ö. 1582). Tire Müftüsü Ahmed Efendi (ö. 1615) ile oğlu İbrahim Efendi, ardından Bosnavî Osman Efendi (ö. 1663), Mu'abbir Hasan Efendi (ö. 1690) ve aynı adı taşıyan damadı Hasan Efendi (ö. 1708) posta geçmiştir, Seyyid Fazlullah Efendinin 1708-1709 aracındaki kısa meşihat döneminde ise bu merkez. Fatih'teki Emir Buharî Tekkesine bağlanmıştır.

Erken dönem İstanbul Nakşîliğinin gerçekleştirdiği bu tekke organizasyonunun yanısıra, tarikatı gündelik hayat içinde dinamik bir güç haline getiren mali kaynakların zenginliği de ayrıca dikkat çekici bir konudur. 1546 tarihli *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'ndeki* vakfiye kayıtlarından Nakşibendîliğin diğer tarikatlara oranla çok daha büyük ölçekli vakıf gelirine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Başta Ahmed Buharînin kendisi gelmek üzere aile mensupları ve müritlerin tarikata iktisadi destek sağlamak amacıyla vakfettikleri maddi kaynaklar, 44 ayrı vakfiyede düzenlenmiştir. Vakıf gelirlerinin yüksek bir düzeyde oluşu ve tarikat müntesipleri arasında bürokrasinin üst kademelerindeki pek çok devlet adamının bulunması, Nakşibendîliği İstanbul hayatına girdiği daha ilk yıllardan İtibaren diğer mistik kuruluşlar karşısında avantajlı duruma getirmiş, böylece tarikat daha sonraki dönemlerde mahalle ölçeğine kadar girebilen yaygın örgütlenme ağım bu sayede kurabilmiştir.

Nakşibendîliğin Ahmed Buharî ve halifeleri aracılığıyla İstanbul'un gündelik hayatında oluşturduğu bu kapsamlı tekke organizasyonu. 16. yy in sonlarında Ayakapîda kurulan Sirkeci Tekkesi ve 17. yy'ın ortalarında Üsküdar'da faaliyete geçen Hasib Efendi Tekkesi ile daha da güçlenmiş, tarikatm Horasan kökenli tasavvuf anlayışının en iyi şekilde temsil edildiği sosyokültürel çevrenin oluşması böylece sağlanmıştır. Sirkeci Tekkesi 1564'te Yorgam lakabıyla anılan Mehmed Nurullah Efendi (ö. 1569) tarafından Ayakapîda kurulmuştur. Bu tekkedeki Nakşî meşihatı. Nurullah Efendi ailesine mensup şeyhler aracılığıyla sürdürülmüş, sırasıyla oğlu İsmail Efendi (ö. 1611) ve torunu Mustafa Efendi posta geçmiştir. I[7]. yy'ın sonlarına doğru tekke Haİvetî denetimine girmiş ve bu tarikatın Şemsî/Sivasî, Cerrahî ve Sünbülî kollarına mensup şeyhlerce tarikatların yasaklandığı 1925'e kadar idare edilmiştir. Üsküdar'da faaliyete geçen Hasib Efendi Tekkesi ise. 17. yy'ın ortalarında Mehmed Hasib Efendi tarafından kendi adına kurulmuş, vefatından sonra bir süre faaliyetine ara veren bu Nakşî merkezi Mehmed Şakir Efendinin (ö. 1812) meşihatım izleyen Mustafa Rızaeddin Efendi (ö. 1839) döneminde Bedevîliğe bağlanmıştır.

Ana hatlarıyla 17. yy'ın sonlarına kadar İstanbul Nakşîliği. tarikatın Horasan kökenli tasavvuf anlayışını temsil etmiştir. Şehrin mistik kültürünü söz konusu bölgenin din folkloruyla kaynaştıran bu hareket, süreç içinde otantik temellerini korumakla birlikte İstanbul'a özgü bir Nakşîlik anlayışının zeminini de hazırlamıştır. Ahmed Buharî ve halifeleri tarafından kendilerine bağlı tekke organizasyonu bünyesinde şekillendirilen bu mistik kültüre paralel olarak gelişen bir diğer Nakşî akımı da, adına "kalenderhane" denilen tarikat merkezlerinde mücerretlik (bekâr dervişlik) erkânı uygulayan tasavvuf anlayışıdır. Hint, Özbek ve Afgan kökenli Nakşî denişlerinin meydana getirdiği bu hareketin, tasavvuf anlayışı bakımından Ahmed Buharî etkisinde gelişen erken dönem İstanbul Nakşîliğinden hiçbir farkı yoktur. Ayrılık yalnızca örgütlenme şeklinde ve bir de mücerret Nakşî dervişlerinin temsil ettiği arkaik Kalenderîliğin, Ahmed Buharî geleneğini sürdüren İstanbul Nakşîliğinde belirleyici rol oynamamış olmasındadır. İlk örneği II. Mehmed dönemine uzanan köklü geçmişiyle Aksaray'daki Hindiler Tekkesinde görülen bu kendi içine kapalı Nakşî kültürü, 17. yyin sonlarına doğru Müceddidîliğin İstanbul hayatına girmesinden önce Üsküdar Bülbülderesi'nde ikinci bir tarikat merkezini faaliyete geçirdiği görülmektedir. Kuruluşu 16. yy'm sonlarına tarihlenen Haydar Taşkendî Tekkesinin^), Yesevî ve Kalenderi geleneklerine bağlı Orta Asya Nakşîliğinin İstanbul'daki önemli merkezlerinden birisi olduğunu belirtmek gerekir. Tekkenin tarihi henüz tam anlamıyla aydınlatılamamıştır. Ancak tekkeye adını veren Haydar Taşkendî'nin Hindistan'ın Dekkan bölgesinde faaliyet gösteren Baba Palangpost adlı Nakşî şeyhinden hilafet aldığı ve ardından İstanbul'a gelerek II. Mustafa (hd 1695-1703) İle yakın bir ilişki kurmak suretiyle Orta Asya kökenli Nakşî kültürünü temsil ettiği bilinmektedir. Burada dikkati çeken nokta, Orta Asya Nakşîliğinin Hindistan'da doğup gelişen Müceddidîlik karşısında kendi karakteristik özelliklerini koruması ve bu geleneksel çizgisini İstanbul'da da sürdürmesidir.

Iö81'de Şeyh Murad Buharî'nin (ö. 1720) (H. Algar. vefat tarihini 1141/1729 olarak verir) İstanbul'a gelmesi, Nakşibendîliğin şehir tarihindeki önemli dönüm noktalarından birisidir. Nakşibendîliğin Müceddidî kolu bu tarihten itibaren İstanbul'un gündelik hayatına girmiş ve özellikle üst tabakayı oluşturan bürokrat kadrolar arasında hızla yaygınlaşmıştır. Müceddidîlik. Hindistan'da Ekber Şah yönetimine karşı kurucusu Ahmed Sırhindî tarafından sistemleştirilen bir siyasi tepki hareketi şeklinde doğmuştur. Tasavvuf anlayışı bakımından Selefiyeci bir özellik gösteren bu akım. İslamın kaynaklarına dönme ve şeriatı tasa^oıfun merkezine yerleştirme konularındaki tuaımuyla Nakşibendîliğin bir çeşit mistik restorasyonunu gerçekleştirmiştir. Müceddidîliğin siyasi karakteri, diğer Nakşî örgütlenmelerine oranla çok daha belirgindir. Özellikle Lale Devrinde Osmanlı saray çevresini kendine bağlayan Müceddidîlik, devletin çeşitli yönetim kademelerine yapılan atamalarda belirleyici bir rol oynamış. III. Selim dönemi (1789-1807) reform hareketlerinde bürokrasiyi yönlendiren başlıca baskı gruplarından birisi olmuş ve padişahın tahttan indirilmesiyle siyasi etkinliğini büyük ölçüde kaybederek yerini Nakşîliğin Halidî koluna bırakmıştır.

Müceddidîliği İstanbul'a getiren Murad Buharî(->), tarikatın kurucusu Ahmed Sırhindî'nin halifelerinden Muhammed Masum'un mürididir. Tarikat hilafetini Muhammed Masum'dan almış ve ilk olarak, geldiği İstanbul'da 1681-1686 arasında Müceddidîliği yaygınlaştırmıştır. IV. Mehmed'

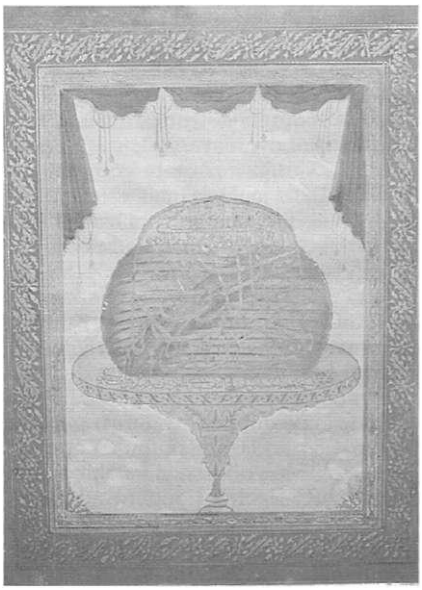

Beşiktaş'taki Yahya Efendi Tekkesinin postnişini Şeyh Muhammed Nuri Şemseddin Efendi'nin Cüneydî destarlı Nakşı tacı içine "Yâ Hazret-i Mevlânâ Muhammed Nuri Şemseddin el-Nakşbendi Kaddese sırra" şeklinde istiflenmiş adı.
M. Baha Tanman koleksiyonu

in saltanat dönemine (1648-1687) rastlayan Müceddidîliğin ilk örgütlenme çalışmaları özellikle padişahtan yakın destek görmüş ve başta ilmiye sınıfı olmak üzere bürokrasi içinde kısa sürede etkisini göstermiştir. Aralarında Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin de bulunduğu üst tabaka yöneticilerinin Murad Buharî'ye intisap etmek suretiyle Müceddidîliğe bağlanmaları, tarikatın şehir hayatındaki gücünü ve kapsadığı sosyal topografyanın niteliğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Diğer yandan İstanbul dışında faaliyet gösteren Muhammed Masum'un halifelerinden Ahmed Caruilah Cüryânî'nin de (ö. 1707), tıpkı Murad Buharı gibi Osmanlı vilayetlerindeki yönetici kadroyu kendisine bağladığını burada belirtmek gerekir.

Murad Buharî'nin İstanbul'da Müceddidî merkezi olarak seçtiği yer, Eyüp'te Anadolu Kazaskeri Damat Mustafa Efendi (ö. 1684) tarafından önce medrese olarak inşa ettirilen ve 1715'te oğlu Şeyhülislam Ebu'l-hayr Ahmed Efendi'nin (ö. 1742) Murad Buharî İçin tarikat merkezine dönüştürdüğü tekkedir. Murad Buharî Tekkesin) olarak anılan bu Müceddidî merkezinin ilk postnişinliğini Murad Buharî'nin kendisi üstlenmiş, daha sonra yerine halifesi Kilisli Ali Efendi (ö. 1734) geçmiş ve onu Sırrı Ali Efendi'nin (ö. 1755) meşihatı izlemiştir. Sırrî Ali Efendi'nin postnişinlik dönemi Müceddidîliğin İstanbul'da yaygınlaşması açısından ayrı bir öneme sahiptir. Sadrazam Maktul Mustafa Paşa'nın (ö. 1757) Edirnekapı dışında, 1752'de inşa ettirdiği ve kendi adıyla anılan Mustafa Paşa Tekkesi, İstanbul'da faaliyete geçen ikinci önemli Müceddidî merkezidir. İlk postnişinliğini Murad Buharî'nin oğlu Şeyh Mehmed Efendi (ö. 1755) yapmış, kendisini Seyyid Ahmed Efendi (ö. 1774) ve el-Hac Mehmed Efendi (ö. 1801) izlemişlerdir. 1801'de Mustafa Paşa Tekkesi meşihatına geçen Hâce Ahmed Hüdaverdî Efendi (ö. 1810), İstanbul Nakşîliğinin önde gelen şeyhlerinden olup yetiştirdiği halifeleri aracılığıyla oldukça geniş bir tarikat organizasyonu kurmuştur. Bu organizasyonun çekirdeği, halifeleri Seyyid Mahmud Efendi (ö. 1812), Veliyüddin Dede (ö. 1820) ve Mustafa Silistrevî Efendi (ö. 1832) tarafından Mustafa Paşa Tekkesinde oluşturulmuş ve Mustafa Silistrevî'nin oğulları Seyyid Ahmed Efendi (ö. 1848) ile Seyyid Mehmed Yahya Efendi (ö. 1880) aracılığıyla genişletilmiştir. Ahmed Hüdaverdî Efendiye bağlı bu Nakşibendî grubunun önce Mustafa Silistrevî Efendi'nin girişimiyle Şeyhülislam Samananîzade Ömer Hulusi Efendi'nin Fatih Otlukçu Yokuşu'nda inşa ettirdiği Nakşî tekkesini ortak meşihat çatısı altmda Mustafa Paşa Tekkesi ile birlikte yönettikleri, ardından Şeyh Osman Efendi ve oğlu Şeyh İbrahim Efendi (ö. 1849) aracılığıyla Süleymaniye'deki Helvaî Tekkesi'ni(-0 kısa bir süre denetimleri altında tuttukları görülmektedir. Diğer yandan söz konusu tekkelerin sadrazam ve şeyhülislam gibi devletin en üst yönetici kadrosuna mensup kişiler tarafından inşa ettirilip Müceddidîliğe bağlanması, tarikatın siyasi hayattaki gücünü gösteren çarpıcı birer örnektir. Nitekim Müceddidîliğin bu siyasi gücü, 18. yyin başlarında kazandığı ve II. Mahmud dönemi (1808-1839) sonlarına kadar koruduğu bilinmektedir.

Müceddidîliğin aynı zamanda bir siyasi organizasyon olarak İstanbul hayatında yer almasının başlıca nedenlerinden birisi, tarikatın Ahmed Sırhindî'den miras aldığı reformcu kimlik, diğeri de kökeni Lale Devri'ne uzanan ve bu dönemde devlet yönetiminde söz sahibi olan Melamiler tarafından desteklenmesidir. Murad Buharî'nin Melamî kutbu Şeyhülislam Paşmakçızade Ali Efendi'ye intisap etmesi, Müceddidî-Melamî ittifakının bu dönemde kurulmasıyla sonuçlanmış ve bu siyasi oluşumun bürokrasi içindeki icraatlarından rahatsız olan Sadrazam Çorlulu Ali Paşa (ö. 1711), Murad Buharî'yi İstanbul'dan uzaklaştırmak istemesinin bedelini hayatıyla ödemiştir.

Bir Nakşibendî şeyhi.
Türkische Gewänder und Osmanicshe Gesellschaft im achtzehnten Jahrhundert, Graz, 1966

III. Ahmed döneminde (1703-1730) Müceddidîlik ile Melamîlik arasında kurulan siyasi ittifakın İstanbul'un tasavvuf kültürüne yaptığı etki ise, 18. yy'dan 20. yy'a uzanan kesintisiz bir mistik geleneğin şehir hayatını kuşatmasıyla sonuçlanmıştır. Murad Buharî'nin Melamî hilafeti alması, Murad Buharî Tekkesi'nde odaklanan Müceddidîliğin Melamî meşrep bir Nakşîlik şeklinde gelişmesine neden olmuş, bu tasavvuf anlayışının en güçlü temsilcileri sayılan Süleyman Hüseynî Efendi (ö. 1877) ile oğlu Abdülkadir Belhî(->), söz konusu tekkenin meşihatında bulunmuşlardır. Diğer yandan aslen Melamî olup Murad Buharî'ye intisap ederek Müceddidî icazeti alan La'lîzade Abdülbakî(->) ise, Eyüp'te kurduğu Kalenderhane Tekkesi'nde(-») Nakşîliğin klasik yorumuna bağlı kalarak "mücerredlik erkânî'nı esas alan ve Yesevî kültürüyle yoğrulmuş Kalenderîliği ön plana çıkaran bir tasavvuf anlayışını sürdürmüştür. Kalenderhane Tekkesi'nde temsil edilen bu tasavvuf sentezindeki Müceddidî etkisinin çok geri planda kaldığını belirtmek gerekir.

Kalenderhane Tekkesi'nde oluşan Melamî meşrep Nakşîlik anlayışının Orta Asya uzantılı tasavvuf köklerine, İstanbul'da faaliyet gösteren ve kendi aralarında grup oluşturan bir diğer tekke organizasyonunda daha rastlamak mümkündür. Bunlardan ilki 1692'de Kadırga'da kurulan Buhara Tekkesi'dir(->). Özbek kökenli Nakşî şeyhlerinin yönettiği bu tekke, Orta Asya hanlıkları ile Osmanlı Devleti arasındaki siyasi/kültürel ilişkinin de odak noktasını oluşturmuş, meşihat görevini üstlenen postnişinleri aynı zamanda söz konusu hanlıkların İstanbul'daki siyasi temsilciliğini yapmışlardır. 18. yy'da Yahya Efendi ve 19. yy'da Mehmed Efendi ile Süleyman Efendi, bu siyasi temsilcilik rolünü üstlenen tekke postnişinlerinden en tanınmışlarıdır.

Orta Asya kökenli Nakşibendîliğin kuruluş tarihi bakımından İstanbul'daki ikinci önemli merkezi Kaşgarî Tekkesi'dir(~>). 1745'te Murtaza Efendi (ö. 1753) tarafından temelleri Eyüp'te atılan bu tekke, kumcusunun Ahmed Caruilah Cüryanî müntesibi olması nedeniyle başlangıçta Müceddidî geleneği içinde yer almış, fakat daha sonra Doğu Türkistan kökenli Hâce Abdullah Nidaî (ö. 1760) tarafından Orta Asya Nakşîliğinin merkezi durumuna getirilmiştir. Adını Abdullah Nidaî Efen-

di'nin "Kaşgarî" lakabından alan tekke, tıpkı Buhara Tekkesi gibi Orta Asya Türk kültürünün Nakşibendîlik yoluyla İstanbul'da temsilini sağlayan tarikat merkezlerinden birisidir. Kaşgarî Tekkesi'nde odaklanan Nakşî kültürünün ilk bakışta dikkati çeken yönü, Kalenderhane Tekkesi'nde uygulanan "mücerredlik erkânî'nın burada geçerli olmayışıdır. Nitekim Abdullah Nidaî Efendi, daha önce bir süre Kalenderhane Tekkesi postnişinliği yapmış, fakat evlenmek suretiyle "mücerredlik erkâni'na uymadığı için tekkeden ayrılmak zorunda kalmıştır. Bunun sonucunda Kaşgarî Tekkesi'ndeki postnişinliği döneminde Nakşîliğin, Kalenden geleneklerinden kopmuş ve toplumsal örgütlenmesini aile kurumuna dayandırmış bir versiyonu ortaya çıkar. Tekkenin meşihatı, Abdullah Nidaî Efendi'den sonra oğlu Ubeydullah Efendi (ö. 1770) ve damadı Seyyid Mehmed Efendi (ö. 1794 ailesine mensup şeyhler tarafından 1903'e kadar yürütülmüş, daha sonra Nakşîliğin Halidî koluna mensup bulunan ve adı Cumhuriyet döneminde Menemen Olayîna (1930) karışan Abdülhakim Arvasî (ö. 1943) postnişin olmuştur.

Nakşibendîliğin İstanbul'un gündelik hayatında Orta Asya kökenli tasavvuf kültürünü temsil ettiği iki önemli tekke daha vardır. Bunlardan birincisi Üsküdar Sultantepesi'ndeki Özbekler Tekkesi(->), diğeri de yine Üsküdar'da faaliyet göstermiş bulunan Afganîler Tekkesi'dir. Maraş Valisi Abdullah Paşa tarafından 1752'de inşa ettirilen Özbekler Tekkesi'nde Nakşîlik, ilk postnişin Seyyid Abdullah Efendi'den Mehmed Taşkendî'nin (ö. 1795) meşihat dönemi sonuna kadar atama yoluyla göreve gelen şeyhler tarafından temsil edilmiş, 1795'ten tekkelerin kapatıldığı 1925'e kadar ise Mehmed Receb Efendi (ö. 1816) ailesine mensup şeyhlerin idaresinde kalmıştır. Aile kurumuna dayalı meşihat modelini benimsemesi nedeniyle Özbekler Tekkesi'ni, daha önce bu modele göre örgütlenmiş olan Kaşgarî Tekkesi'nin Nakşî kültürü içindeki bir uzantısı saymak mümkündür. Diğer yandan Üsküdar'da 1792' de kurulan Afganîler Tekkesi, Eyüp'teki Kalenderhane Tekkesi ile Afife Hatun Tekkesi'ndeki(->) "Mücerredlik" geleneğini Kalenderi kültürüyle bütünleştirerek sürdüren bir Nakşî merkezi olarak dikkati çekmektedir.

İdari açıdan merkeziyetçi bir tarikat olmayan Nakşibendîlik, bu temel özelliği sayesinde İstanbul'daki örgütlenmesini daha ilk yıllardan itibaren kendi bünyesinden çıkardığı güçlü şeyh aileleri aracılığıyla gerçekleştirmiştir. Bu aileler içinde bilinen en eskisi, Ahmed Buharî'ye bağlı bulunan ve Horasan-Orta Asya tasavvuf geleneğini İstanbul'da temsil eden Nakşî grubudur. Şehir hayatındaki erken dönem Nakşibendî örgütlenmesini gerçekleştiren bu grubu, yine aynı tasavvuf geleneğini sürdüren Hâce Mehmed Hüseynî ailesi izler. Fatih'teki Emir Buharî Tekkesi meşihatını üstlenen bu aile, Ubeydullah Ahrar soyuna bağlı olup tekke yönetimini iki ayrı koldan yürütmüşlerdir. Birinci kol, Hâce Mehmed Hüseynî'nin büyük oğlu Hâce Ahmed Sadık'tan (ö. 1586) gelir. Bu kolun tekke meşihatını üstlenen ilk üyesi Hâce Ahmed Sadık olup vefatından sonra yerine oğlu Hâce Ziyaeddin Ahmed (ö. 1602) geçmiştir. İkinci kol ise Hâce Mehmed Hüseynî'nin küçük oğlu Hâce Mehmed Said'e bağlıdır. Hâce Mehmed Said tekkede postnişinlik yapmamış, fakat oğlu Hâce Fazlullah'tan (ö. 1636) itibaren 19- yy'ın başlarına kadar bu aileye mensup Nakşî şeyleri Fatih'teki Emir Buharî Tekkesi'ni merkez alan tarikat organizasyonunu idare etmişlerdir. Bu şeyhler sırasıyla Hâce Abdullah (ö. 1669), Hekim Çelebi Tekkesi postnişinliği de yapan Hâce Fazlullah (ö. 1709), Hâce Abdurrahman (ö. 1719), Hâce Mehmed Refi (ö. 1720), Hâce Abdunahman (ö. 1774), Hâce Hamdullah (ö. 1798), Hâce Mehmed Nesib (ö. 1813) ve Hâce Mehmed Şerefeddin'dir. Bu son şeyhin halifesi Seyyid Abdülhalim Efendi (ö. 1854), Edirnekapı dışındaki Emir Buharî Tekkesi'nde, *Vekayiu 'l-Fuzalâ* yazarı Mehmed Şeyhî Efendi'den (ö. 1731) sonra tekkeyi 1731-1813 arasında Kadirîliğe bağlayan Abdurrahman Edirnevî (ö. 1749) ailesinin yönetimine son veren ve tekkeyi yeniden Nakşî meşihatına bağlayan kişi olarak tanınır. Seyyid Abdülhalim Efendi ailesine mensup bulunan Hasan Eşref Efendi (ö. 1865), Mehmed Tahir Efendi (ö. 1894) ve Hasan Efendi (ö. 1903) bu tekkede Nakşibendîliği temsil eden son şeyh ailesidir.

İstanbul'da erken dönem Nakşîliğin örgütlenme merkezleri olarak şehir hayatında yer alan üç ayrı Emir Buharî Tekkesi'nde meşihat makamını ellerinde tutan ve tarikatm Horasan-Orta Asya kökenli Aharî kolunu temsil eden şeyh ailelerinin yanısıra, yine bu tekke organizasyonunda çok kısa bir dönem de olsa devam eden Müceddidî etkisinden söz etmek gerekir. "Ebu'l-emâne" lakabıyla tanınan ünlü Nakşî şeyhi Mehmed Emin Tokadî'den (ö. 1745) kaynaklanan bu etki, 1743-1745 arasında postnişinlik yaptığı Ayvansaray'daki Emir Buharî Tekkesi'nde başlamış ve kendisinden sonra meşihata geçen Halil Efendi (ö. 1749) ile İbrahim Sabî Efendi (ö. 1755) tarafından sürdürülmüştür.

19- yy'm başlarından itibaren İstanbul'un gündelik hayatına giren Halidîlik, sosyokültürel ve siyasi açıdan Nakşibendîliğin etkisini günümüze kadar taşıyan son büyük koldur. Kurucusu Mevlâna Hâlid-i Bağdadî (ö. 1826), Nakşî şeyhlerinden Abdullah Dihlevî'nin (ö. 1824) müritlerindendir. Halidîliğin ortaya çıkış nedenleri, Nakşibendîliğin daha önceki kollarmm oluşma nedenleriyle aynı kültürel ve siyasi mirası paylaşır. Nakşîliğin Horasan'da geliştirdiği Safevî karşıtlığı Aharîliği, Ekber Şah ile Hindistan'da giriştiği mücadele Müceddidîliği ve son olarak Baban Emiri Abdurrahman Paşa'ya Irak'taki muhalefeti ise Halidîliği şekillendirmiştir.

Halidîlik, Ahmed Sırhindî'nin Müceddidîlik aracılığıyla Nakşî mistisizmi içinde başlattığı şeriat boyutu ön plana çıkarılmış tasavvuf anlayışına siyasi bir içerik kazandırmıştır. Nakşî mistisizmini hadis ve fıkıh temeline dayandıran Halidîlik, aynı zamanda Batı sömürgeciliğine karşı güçlü bir siyasi programa da sahiptir. Bu program özellikle Batılı devletlerin Ortadoğu' daki çıkarlarını engellemek amacıyla, İslam şeriatını uygulayan güçlü bir devlet yapısının varlığını zorunlu görmektedir. Mevlâna Hâlid'in, Osmanlı Devleti'ni, öne sürdüğü bu koşulun ideal bir örneği olarak kabul ettiğini belirtmek gerekir.

Bağdat'ta Vali Said Paşa'nın yardımıyla 1813'te İhsaiye Medresesi'nde kurulan ilk Halidî tekkesini daha sonra Kürt nüfusun yoğun olarak bulunduğu Süleymaniye ve Şam'da faaliyete geçen diğer tarikat merkezleri izlemiştir. Gerek bu tekkelerde oluşan Halidî kültürü gerekse bizzat Mevlâna Halid tarafından etnik ve siyasi özellikleri dikkate alınarak belirlenmiş coğrafi bölgelere gönderilen halifelerinin faaliyetleri, tarikatın hızla yaygınlaşmasını sağlamıştır. Fıkıh ve hadis temeline dayalı tasavvuf anlayışı nedeniyle Osmanlı ilmiye sınıfı içinde geniş rağbet gören Halidîliğe, Şeyhülislam Mekkîzade Mustafa Asım Efendi ile Şeyhülislam Mehmed Refik Efendi'nin intisap etmeleri dikkat çekicidir. Diğer yandan tarikatın, gösterdiği siyasi kararlılık ve modernleşme karşıtlığı nedeniyle Osmanlı askersivil bürokrat tabakasında ilgi gördüğü, Said Paşa, Davud Paşa, Necib Paşa ve Namık Paşa gibi üst kademe yöneticilerinin tarikata bağlanmalarıyla kendini açıkça belli etmektedir.

Halidîlik, İstanbul'un gündelik hayatına 19. yy'ın başlarında Mevlâna Hâlid'in halifelerinden Muhammed Salih aracılığıyla girmiştir. Ancak Muhammed Salih'in faaliyetleri halk arasmda gereken ilgiyi bulmamış, hattâ onun Halidî zikri yaptırdığı camiye tarikat mensupları dışındaki cemaati almaması geniş tepki doğunnuştur. Bunun üzerine yine Abdülvehhab es-Susî halife olarak gönderilmiş, fakat bu Halidî şeyhi de bir süre sonra görevinden alınarak yerine İzmirli Ahmed Eğribozî atanmıştır. Bu halifelerin faaliyet dönemlerinde Halidîliğin özellikle İstanbul'un üst tabakasında yayıldığı görülmektedir. Örneğin Abdülvehhab es-Sûsî'ye İntisap ederek Halidîliğe bağlananlardan Şeyhülislam Mustafa Asım Efendi ve Gürcü Necib Paşa dışında, Keçecizade İzzet Molla ve Musa Safvetî Paşa gibi tanınmış devlet adamlan da vardır. Tarikatın bürokrasi içinde güçlenmesi ve siyasi bir baskı grubuna dönüşmeye başlaması, Halidîlere karşı olan Halet Efendi'nin (ö. 1823) yürüttüğü politika sonucu II. Mahmud'un da dikkatini çekmiş ve bunun üzerine önde gelen tarikat mensupları İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır, 1828'de ise çok daha kapsamlı bir temizleme hareketi başlatılmış, İstanbul'daki Halidîlerin tamamına yakını sürgüne gönderilmiştir. Ancak 1826'da Yeniçeri Ocağı kaldırılırken Bektaşîliğin yasaklanması ve tekkelerin kapatılması, bu tarikat merkezlerine şeriata bağlılıklarıyla tanınan Nakşî şeyhlerinin atanmasını bir devlet politikası olarak gündeme getirmiş ve Halidî mensupları 1828 hareketinden hemen

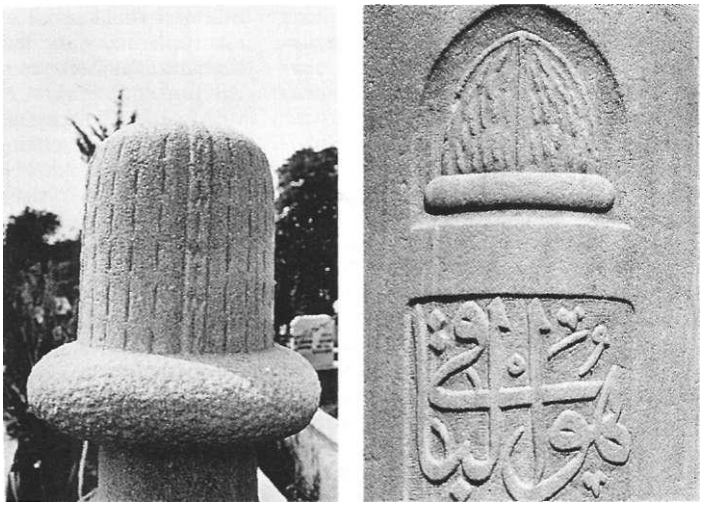

Bir Nakşibendî şeyhine ait mezar taşında müjgânlı Nakşî tacı ve Nakşibendî müntesiplerirün mezar taşlannda bulunan müjgânlı taç şeklindeki Nakşî sembolü. *Ekrem İsın, 1991*

sonra tekrar İstanbul'a getirtilmişlerdir. Halidîliğin siyasi iktidarla yakın ilişkileri II. Mahmud döneminden sonra da devam etmiş, özellikle Tanzimat modernleşmesini İslamiyete vurulmuş bir darbe şeklinde değerlendiren Halidîler, II. Abdülhamid'in (hd 1876-1909) panislamist politikalarını yakından desteklemişlerdir. Halidîliğin bir tasavvuf hareketi olduğu kadar bir ideolojik sistem adına faaliyet gösteren bir siyasi zümre karekteri taşıdığı dikkate alınırsa, panislamist politikada gösterdiği kararlılığı Jön Türk karşıtlığında da ortaya koyacağı açıktır. Ancak bu konuda tanınmış Halidî şeyhlerinden Mehmed Esad Erbilî, faaliyetlerini daha farklı bir konumda sürdürmüş, *Kenzü'l-îrfân* adlı eseri bahane edilerek 1900'de Erbil'e sürülmüştür. II. Meşrutiyet döneminde İstanbul'a dönen Mehmed Esad Efendimin Kanun-ı Esasî hareketini destekleyen *Tasavvufdergisin*-de yazı yazdığı ve Jön Türk destekçilerinden Cemiyet-i Sufiyye'nin üyesi olduğu bilinmektedir. İstanbul'daki Halidî zümrelerinin devlet tarafından kontrol altmda tutulmasının bir başka nedeni de bu tarikatın içindeki Kürt kökenli şeyhlerin faaliyetleridir. Tarikatın doğup geliştiği Süleymaniye ve Erbil gibi Kürt nüfusun yoğun olduğu bölgelerden İstanbul'a gelen bu şeyhlerin Kürt milliyetçiliği adına Doğu-'daki bazı ayaklanmalara adlarının karışmış olması, Halidîler üzerindeki baskıyı artırmıştır.

Halidîliğin İstanbul'da gerçekleştirdiği tekke organizasyonu geniş ölçekli olmamıştır. Tarikat kendi adına bazı tekkeler kurarken diğer Nakşî merkezlerinde de faaliyetini sürdürmüştür. İstanbul'daki en eski tarihli Halidî tekkelerinden birisi Fatih Çarşamba'da Mustafa İsmet Efendimin (ö. 1872) kendi adına kurduğu İsmet Efendi Tekkesi'dir(->). Mevlâna Hâlid'in halifesi Abdullah Mekkî'den tarikat icazeti alan İsmet Efendinin Abdülmecid (hd 1839-1861) ile yakın ilişkisinin bulunduğu bilinmektedir. Bu tekkede 1919-1925 arasında postnişinlik yapan Ahıskalı Ali Haydar Efendi (ö. 1960) hem Halidîliğin hem de yakın dönem Türk kültür hayatının tanınmış simalanndandır.

İstanbul'un bir diğer önemli Halidî tekkesi, Sadrazam Koca Hüsrev Paşa tarafından Eyüp'te kendi adına inşa ettirdiği külliye bünyesinde faaliyet göstermiştir. Vakıf kaydı 1857 tarihli olan tekkenin son postnişini, Mehmed Şefik'tir (Eryuvası). Mevlâna Hâlid'in halifelerinden Silistreli Feyzullah Efendi'nin (ö. 1875), 1865'te İstanbul'a jelerek Halıcılar mevkiinde kendi tekkesini açmasıyla tarikatın faaliyet alanı daha da genişlemiştir. Feyzullah Efendi'nin müntesipleri arasında Leskofçalı Galib ve Mehmed Emin Paşa gibi tanınmış isimler vardır. Musa Safvetî Paşa'nm Hocapaşa'da kurduğu ve Safvetî Tekkesi olarak tanman Halidî merkezi ise, tarikata üst tabaka yöneticileri tarafından gösterilen yakın ilginin bir kanıtıdır.

Gerek İstanbul'un tasavvuf hayatı, gerekse günümüze kadar ulaşan siyasi etkileri bakımından Gümüşhanevî Tekkesi'nin(->), Halidî örgütlenmesi içinde ayn bir yeri vardır. Tekke, Eminönü Alemdar' daki Fatma Sultan Camii'ne 1859'da meşihat konulmasıyla kurulmuştur. İlk postnişini Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî(->), Mevlâna Hâlid'in halifelerinden Trablusşam Müftüsü Ahmed Ervâdî'den (ö. 1858) tarikat icazeti olarak kendi adını taşıyan tekkesinin meşihatım üstlenmiştir. II. Abdülhamid'den yakın destek gören Gümüşhanevî, Halidîliğin İstanbul'daki diğer Nakşî grupları arasında ön plana çıkarak güçlü bir siyasi zemin üzerinde yaygınlaşmasını sağlamıştır. Gümüşhanevî'nin vefatından sonra sırasıyla Hasan Hilmi Efendi (ö. 1911), İsmail Necati Efendi (ö. 1918), Ziyaeddin Ömer Efendi (ö. 1920) ve Mustafa Feyzi Efendi (ö. 1926) meşihat görevini üstlenmişlerdir. Mustafa Feyzi Efendi'nin yetiştirdiği halifelerinden Abdülaziz Bekkîne (ö. 1952) ve Mehmed Zahid Kotku (ö. 1980), Halidîliğin Cumhuriyet döneminde varlığını sürdüren ve İstanbul'un tasavvuf hayatında İz bırakan şeyhleridir. Halidîlik, günümüzde Mehmed Zahid Kotku'nun halifesi Esad Coşan tarafından temsil edilmektedir.

Halidîlik, kendi kurduğu tarikat merkezlerinin dışında ayrıca diğer Nakşî tekkelerinde de meşihat makamını denetimi altına almıştır. Bunlardan Üsküdar'daki Alacaminare Tekkesi'nde Mevlâna Hâlid'in halifelerinden Abdülfettah Efendi 1858-1864 arasında postnişinlik yapmıştır. Fatih Çarşamba'daki Murad Molla Tekkesi Şeyhî Ali Talib Efendi de (ö. 1894) tanınmış Halidî halifelerindendir. Aynca Fındıkzade'deki Kelamî Tekkesi postnişini Mehmed Esad Erbilî (ö. 1931) ile Eyüp Kaşgârî Tekkesi postnişini Abdülhakim Arvasî'yi (ö. 1943), Cumhuriyet döneminde faaliyet gösteren ve adları siyasi olaylara karışan Halidî şeyhleri olarak burada belirtmek gerekir.

Nakşibendî tekkelerinin İstanbul topografyasmdaki dağılımı, tarikatın gündelik hayattaki örgütlenme şekli ve bu merkezler arasında kurduğu sosyokültürel ilişkiler sistemi hakkında genel bir değerlendirme için yeterli ipuçlarını vermektedir. Tarikatın İstanbul'da yoğunlaştığı üç bölge suriçi, Eyüp ve Üsküdar'dır. Bu üç bölgenin dışında Beşiktaş ve Kanlıca'da birer tekke kurmuş ve bunlar birer satalit örgütlenme merkezi şeklinde gelişmişlerdir.

Suriçi İstanbul'u, Nakşibendîliğin en yoğun biçimde tekke organizasyonunu kurduğu bölgedir. Özellikle Fatih semti bu bölgenin çekirdeğini oluşturur. II. Mehmed döneminden itibaren bir ulema semti görünümü alan Fatih, gerek medrese eğitiminin en yaygın şekilde yapıldığı gerekse bu kurumlarda görev yapan ilmiye sınıfı mensuplarının ikamet ettikleri bir yerleşim bölgesi olması nedeniyle, Nakşibendîliğin hitap ettiği kültür çevresine en uygun toplumsal şartları bünyesinde barındırmaktadır. Nakşîlik, bu elverişli şartlar çerçevesinde İstanbul'daki en kapsamlı tekke organizasyonunu Fatih'te gerçekleştirmiş, bütün suriçine dağılan tekkelerinin yansı yalnızca Fatih'te faaliyet göstermiştir. Tarikatın şehir hayatındaki ilk büyük merkezi sayılan Emir Buharî Tekkesi bu bölgede kurulmuş ve Akşemseddin Tekkesi ile Tahir Ağa Tekkesi daha sonra tarikat organizasyonundaki yerini almıştır. 1712'de temelleri atılan Tahir Ağa Tekkesi, bütün tarihi boyunca Nakşibendîliğe bağlı kalmış, ayrıca Konyalı Ali Behçet Efendi halifelerinden İbrahim Hayranî'nin (ö. 1844), 1843-1844 arasındaki meşihat döneminde Mevlevî meşrep Nakşîliğin İstanbul'daki merkezlerinden birisi olmuştur. Mevlevîlik ile Nakşîliğin kültürel düzlemde ilişki kurduğu ilk tekke, yine Fatih'te 15. yy'm sonlarında faaliyete geçen Abid Çelebi Tekkesi'dir. Her iki tarikat arasındaki bu geleneksel ilişki daha sonraki yüzyıllarda da devam etmiş ve Murad Molla Tekkesi postnişini Mehmed Murad Efendi'nin (ö. 1848) Fatih Çarşamba'da 1844'te yaptırdığı Mesnevîhane Tekkesi, bu geleneksel tasavvuf mirasını Nakşibendîlik aracılığıyla devam ettirmiştir. Mevlevî meşrep Nakşîliğin Fatih'te odaklanan kültürel etkinliğinin İstanbul hayatındaki uzantılarını, tarikatın Eyüp ve Üsküdar'daki merkezlerinde de izlemek mümkündür. Eyüp'teki Hatuniye Tekkesi ve Üsküdar'daki Selimiye Tekkesi, Nakşîliğin bu tasavvuf sentezini, tarikatın etkin olduğu

diğer bölgelerde temsil eden mekânlar olarak dikkati çekerler. Diğer yandan 1769'da yine Fatih Çarşamba'da kurulan Murad Molla Tekkesi, İstanbul Nakşîliğinin güçlü şeyh ailelerinden Ahıskalı Mustafa Efendi'ye (ö. 1785) bağlı grubun faaliyetlerine sahne olmuştur. Tarikatın Fatih bölgesinde odaklanan diğer merkezleri ise, Haseki'de Seyyid Baba Tekkesi, Draman'da Kefeli Tekkesi, Taşkasap'ta Zıbın-ı Şerif Tekkesi, Otlukçuyokuşu'nda Ömer Hulusi Efendi Tekkesi ve Çarşamba'da İsmet Efendi Tekkesi'dir. Nakşîlik Fatih'teki bu yoğun örgütlenmesini, tarihsel süreç içinde suriçine yaymış, Ayvansaray'da Emir Buharî Tekkesi, Halıcılarda Hekim Çelebi Tekkesi, Ayakapîda Sirkeci Tekkesi, Davutpaşa'da Beşikçizade Tekkesi, Silivrikapîda Vanî Tekkesi. Unkapanı'nda Emir Buharî Tekkesi(->), Vezneciler'de Derunî Mehmed Efendi Tekkesi'ni(->) kurmuştur. Tarikatın Topkapı Sarayı çevresinde, sivil ve askeri bürokrasinin yoğun olduğu Eminönü'nden Kadırgaya uzanan kesimde faaliyet gösteren merkezleri ise, Gümüşhanevî Tekkesi, Beşir Ağa Tekkesi, Safvetî Tekkesi ve Buhara Tekkesi'dir.

Tarikatın suriçinden sonra ağırlıklı olarak örgütlendiği ikinci bölge, Eyüp'tür. Burada kurulan Murad Buharî Tekkesi ile Kalenderhane Tekkesi, tarikatın Melamî meşrep tasavvuf anlayışının temsil edildiği merkezler olmuşlardır. Edirnekapı haricindeki Emir Buharî Tekkesi ise, Fatih'te şekillenen erken dönem Nakşîliğini Eyüp'e taşıyan ilk tekke özelliğini taşır. İdrisköşkü'ndeki Hatuniye Tekkesi, Mesnevîhan Hüsameddin Efendi döneminde Mevlevî kültürüyle Nakşî mistisizminin bütünleştiği bir mekân olma özelliğini kazanmış, hemen yakınındaki Kaşgarî Tekkesinde ise. tarikatın Orta Asya kökenli tasavvuf kültürü bütün canlılığıyla yaşatılmıştır. Nakşibendîliğin Eyüp'te kurduğu diğer tarikat merkezleri arasında, Şeyhülislam Tekkesi, Mustafa Paşa Tekkesi, Hacı Ali Tekkesi, Selamî Tekkesi, İzzet Paşa Tekkesi, Afife Hatun Tekkesi ve Hüsrev Paşa Tekkesi vardır.

Nakşibendîliğin Üsküdar'da temellerini attığı tekkelerin önemli bir kısmı. Orta Asya kökenli dervişlerin ikametine ayrılmış bulunan ve İstanbul'a gelen bu zümre mensuplarınca misafirhane olarak da kullanılan tarikat merkezleridir. Bu grup, Haydar Taşkendî Tekkesi, Özbekler Tekkesi ve Afganîler Tekkesi'nden meydana gelir. Tarikatın sahip olduğu diğer merkezler ise Hasib Efendi Tekkesi. Alacaminare Tekkesi ve Selimiye Tekkesi'dir. Bu son tekke İstanbul Nakşî kültürü içinde Mevlevî meşrep eğilimin odaklandığı bir mekân olarak dikkati çeker. 1805'te inşa ettirilmiş ve ilk postnişinliğini Abdullah Efendi yapmıştır. 1807'de meşihatten ayrılan Abdullah Efendi'nin yerine Nimetullah Efendi (ö. 1817) geçmiş ve onun vefatından sonra da İstanbul Nakşîliğinin ünlü simalarından Ali Behçet Efendi (ö. 1822) meşihat görevini üstlenmiştir. Ali Behçet Efendi, Afyon Mevlevîhanesi postnişini Alâeddin Çelebiye intisap ederek Mevlevîliğe bağlanmış ve bu tekkede çile çıkartarak "dede" olmuştur. Daha sonra Şeyh Mehmed Efendi'den Nakşibendî hilafeti almış ve III. Selimin yaptırdığı Selimiye Tekkesi'ne Sadrazam Derviş Mehmed Paşa'nın aracılığıyla atanmıştır. Kendisine intisap eden devlet ricali arasında Halet Efendi, Pertev Paşa. Kethüdazade Arif ve Şeyhülislam Turşucuzade Ahmed Muhtar gibi tanınmış isimler vardır. Ali Behçet Efendi'nin yetiştirdiği halifeler. İstanbul Nakşîliği bünyesinde gelişen Mevlevî meşrep tasavvuf anlayışını meşihatında bulundukları tekkelerde temsil etmişlerdir. Bu halifelerden ilki İbrahim Hayranî Efendi (ö. 1844), Tahir Ağa Tekkesi postnişinliğini yapmış, vefatından sonra yerine oğlu Mehmed Feyzullah Efendi (ö. 1869) ile torunu Ali Behçet Efendi (ö. 1878) geçerek söz konusu tasavvuf sentezini yaygınlaştırmışlardır. İkinci halifesi Mehmed Rıfki Efendi (ö. 1854). Unkapanîndaki Emir Buharî Tekkesi'nin 1832-1854 arasındaki meşihatını üstlenmiştir. Üçüncü halifesi Veliyüddin Efendi'nin Yezneciler'deki Derunî Mehmed Efendi Tekkesi şeyhlerinden olduğu bilinmektedir. Son halifesi Ali Efendi (ö. 1862) ise, Eyüp'teki Şeyhülislam Tekkesi meşihatına atanmış, kendisinden sonra yerine oğlu Mehmed Hasib Efendi (ö. 1891) geçmiştir. Üsküdarlı Ali Behçet Efendi'ye Nakşî hilafeti veren Şeyh Mehmed Efendi'nin İstanbul'da faaliyet gösteren ikinci halifesi ise Eyüp'teki Hatuniye Tekkesi postnişinlerinden Hâce Selim Sırrı Efendidir (ö. 1812). Bu tekkede Mevlevî meşrep Nakşî kültürünün kökleşmesini sağlamış ve kendisinden sonra posta geçen Mesnevihan Hüsameddin Efendi (ö. 1864), aralarında Yenikapı Mevlevîhanesi şeyhi Osman Salaheddin Dede de olmak üzere pek çok tanınmış tarikat müntesibine *Mesnevi* okutarak, bu sahada tartışmasız bir şöhret sağlamıştır. Vefatıyla yerine geçen halifesi Mustafa Vahyî Efendi (ö. 1868) ile Mehmed Rıza Efendi (ö. 1889) dönemlerinde bu tasavvuf anlayışı Hatuniye Tekkesi'nde devam etmiştir.

Nakşibendîliğin, Boğaziçi'nde kurduğu merkezlerde en eski tarihlisi, Beşiktaş'taki Neccarzade Tekkesi'dir. 18. yy'rn başlarında faaliyete geçen tekkenin ilk postnişini "Neccarzade" lakabıyla tanınan Mustafa Rızaeddin Efendi'dir (ö. 1746). Bu tekkedeki Nakşî meşihatı oğlu Mehmed Sıddîk Efendi (ö. 1794) ile İsmail Hakkı Efendi (ö. 1841) tarafından sürdürülmüş, daha sonra Kadirîhane Tekkesi postnişini Abdüşşekûr Efendi (ö. 1860) aracılığıyla Kadirîliğe bağlanmıştır. 18. yyin sonlarında Boğaziçi'nde faaliyete geçen ikinci önemli Nakşî merkezi, Kanlıca'da kurulan Ataullah Efendi Tekkesi'dir. Bu tekkenin meşihatı Mehmed Ataullah Efendi (ö. 1788) ailesine mensup şeyhler tarafından üstlenilmiş, 1868'de Mehmed Kadri Efendi'nin vefatıyla Şabanî tarikatına geçmiştir.

İstanbul Nakşîliği, tarikatın Türk-İslam coğrafyasındaki yaygınlığına paralel şekilde, bu kültür sahalarının kendilerine özgü tasavvuf anlayışlarını bünyesinde barındıran bir yapılanma özelliğine sahiptir. Tarikatın idari açıdan merkeziyetçi bir yönetim modeli yerine, her küıür sahasının kendi mutasavvıfları aracılığıyla İstanbul'da örgütlendiği adem-i merkeziyetçi bir yapılanmayı esas alması. Nakşîliğin hem mahalle ölçeğine kadar girebilen yaygınlığını gerçekleştirmiş, hem de tarikatın temsil ettiği farklı eğilimlerin bir bütün şeklinde İstanbul'un gündelik hayatına katılmasını kolaylaştırmıştır.

Bibi. *BOA.* Cevdet Evkaf, no. 1243 (18 Cemazivelevvel 1112); *BOA,* Cevdet Evkaf, no. 11069 (3 Rebiyülevvel1161) ; *BOA,* Cevdet Evkaf, no. 935 (5 Muharrem 1177); *BOA,* Cevdet Evkaf, no. 17022 (12 Şaban 1205); *BOA,* Cevdet Evkaf, no. 5036 (3 Ramazan 1253); *BOA,* İrade Dahiliye, no. 3957 (29 Şaban 1259); *BOA,* Cevdet Evkaf, no. 29444 (Receb 1265); *BOA,* İrade Meclis-i Vâlâ. no. 15946 (6 Cumadelulâ 1273); *BOA,* Meclis-i Vâlâ, no. 16587 (28 Muharrem 1274); *BOA,* İrade Meclis-i Vâlâ, no. 23165 (14 Rebiülahır 1281); *BOA,* Cevdet Evkaf, no. 20120 (Cemizayelevvel 1285); *BOA,* İrade Evkaf, no. 2582/8 (20 Zilhicce 1311); *BOA,* İrade Evkaf, no. 1297/1 (4 Receb 1320); *CSR,* Dosya B/232; Hüseyin Vassaf, *Terceme-i Hâl-i Hazret-i Şeyh Ali Behçet Konevî.* istanbul Üniversitesi Ktp, İbnülemin yazmaları, no. 2760/4; Lâmîî, *Nefehât;* Mecdî, *Hadaikü'ş-Şakaik,* 2Ö2-265; Atâî, *Hadaiku'l-Hakaik,* I, 61; Haririzade, *Tibyân,* III, vr 195a-205a; Şeyhî, *Vekayiu 'l-Fuzalâ,* I, 48-49; Ali bin Hüsevin Vaiz Kâşifi, *ReşehâtAyni'lHayat,* ist., 1269; Rıfat, *Risale-iBahaiyye,* İst., 1306; Meh-

Müjgânlı Nakşî tacı içine istiflenmiş, "Yâ Hazret-i Şah Muhammed Bahaeddin Nakşbend el-Buhari" (solda) ve müjgânlı Nakşî tacı içine istiflenmiş "Hazret-i Şah Sultan Muhammed Bahaeddin Nakşbend" yazıları.
M. Baha Tanman koleksiyonu (sol), M. Aksel. *Türklerde Dini Resimler,* s. 60.

med Esad (Erbilî), *Mektûbât,* İst., 1338; K. Kufralı, "Molla İlahî ve Kendisinden Sonraki Nakşbendiye Muhiti", *TDED,* III/1-2 (1948), s. 129-151; S. Eyice, "İstanbul'un Kaybolan Eski Eserlerinden: Fatma Sultan Camii ve Gümüşhaneli Dergâhı", *Prof. Dr. Sabrı F. Ülgener'e Armağan,* S. 43/1-4 (1987), s. 475-511; H. Algar, "The Naqshbandî Order: A Preliminaıy Study of its History and Signifiance", *Studia Islamica,* XLIV (1976), s. 123-152; ay, "Bibliographical Notes on the Naqshbandî Tarîgat", *Essays on Islamic Philosophy and Science,* Albany, 1975; Butrus Abu-Manneh, "The Naqshbandiyya-Mujaddidiyya in the Ottoman Lands in the Early 19th Century", *Die Welt des Islams,* XXII/1-4 (1982), s. 1-36; Seyyid Abdülhakim (Arvasî), *Rabıta-i Şerife.* İst.. 1342; A. Hourani, "Shaykh Khalid and the Naqshbandi Order", *Islamic Philisophy and the Classical Tradition,* Columbia, 1973; *ay,* "Sufism and Modern Islam: Maulana Khalid and the Naqshbandi Order", *The Emergence of the Modern Middl East,* Londra, 1981, s. 75-89; İ. Gündüz, *Gümüşhanevî, Ahmed Ziyaüddin. Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı veHalidiyye Tarikatı,* İst., 1984; C. Vett, *Kelamı Dergâhından Hatıralar,* Ankara, 1993; G. Martin Smith, "The Özbek Tekkes of istanbul", *Der islam,* 57 (1980), s. 130-139; Z. Velidi Togan, "Gazan Han Halil ve Hoca Bahaeddin Nakşbend", *Necati Lügat Armağanı,* Ankara, 1968, s. 775-784; H. Algar, "Silent and Vocal Dhikr in the Naqshbandi Order", *Akten des VII Kongresses für Arabistik und Islamwissenchaft,* Görringen, 1974, s. 39-46; ay, "A Brief History of the Naqshbandî Order", *Naqshbandis,* İst.-Paris, 1990, s. 3-44; ay, "Political Aspects of Naqshbandî History", *ae,* s. 123-152; H. Lütfi Şuşud, *İslâm Tasavvufunda Hâcegân Hanedanı,* İst., 1992; E. Sağıroğlu, *Imam-ı Rabbani Hayatı. Cihadı, Görüşleri,* İst., 1988; A. Ersöz, *AbdülazizFekkine Hazretleri,* İzmir, 1992; H. Algar, "DerNakşibendi-Orden in der Republikanischen Türkei", *Jahrbuch zur Geschichte und Gesellschaft des Vorderen und Mittleren Orient 1984. Thema: Islam und Politik in der Türkei,* Berlin, 1985, s. 167-195; *Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî Sempozyum Bildirileri,* İst., 1992; K. Kreiser, "Sirkeci Dede. Ein Istanbuler Derwich-Kloster", *Münchner Zeitschrift für Balkankunde,* I (1978), s. 157-175; ay, "Kaşgarî Tekyesi. Ein Istanbuler Nakşbandî-Konvent und sein Stiller", *Naqshbandis,* Ist.-Paris, 1990, s. 331-336; H. Hakim, "Mawlâna Khâlid et les pouvoirs", *ae,* s. 361-370; David W. Damrel, "The Spread of Naqshbandi Political Thought in the Islamic World", *ae,* s. 269-287; T. Zarcone, "Remarques sur le rôle socio-politique et la filiation historique des Şeyh Nakşbendî dans la turquie contemporaine", *ae,* s. 407-420; ay, "L'héritage actuel de la Nakşibendiye en turquie en egypte", *Modernisation et Mobilisation Sociale II. Egypte-Turquie,* Doies du CEDEJ (1992), s. 107-126; ay, "Historie et croyances des derviches turkestanais et indiens à Istanbul", *Anatolia Moderna,* II (1991), s. 137-200.

EKREM IŞIN

Zikir Usulü ve Musiki

Nakşibendîlik, Hâce Yusuf Hemedânî ile kurumlaşan "Hâcegân Tarikatı" denilebilecek olan tasavvuf ekolünün Abdülhâlik-i Gücdavânî ile "zikr-i hafî" denilen sessiz zikri, Hâce Ahmed Yesevî ile "zikr-i cehrî" denilen açık ve sesli zikri benimsemesi ile, her iki zikir tarzının yer aldığı bir tarikattır.

İstanbul'un en eski Nakşibendî tekkelerinden biri olan Edirnekapı dışındaki ve Fatih'teki Emir Buharî ve halifesi Hekim Çelebi tekkelerinde zikr-i hafî yapılırdı. Üsküdar'daki Alacaminare Tekkesi'nin altıncı şeyhi Bağdatlı Abdülfettah Efendi (ö. 1864), Nakşibendîliğin Suriye'deki kolunun pir-i sanisi olan Mevlâna Hâlid-i Bağdadînin halifesidir ve İstanbul'da çok yayılmış olan bu kol, zikr-i hafiyi benimsediğinden, bir musikiden de söz edilemez. İstanbul'un ünlü tasavvuf büyüklerinden Abdülkadir Belhî'nin(->) şeyhi olduğu Eyüp Nişanca'daki Murad Buharî Tekkesi'nin(->) ilk şeyhi Murad Buharî(->) Nakşibendîlikteki Müceddidî kolunun pir-i sanisi olan İmam Rabbaninin oğlu Hâce Muhammed Mâsum'un halifesidir ve o kolda da hafî zikir yapılır.

Üsküdar'da Çinili Cami yakınlarındaki Afganîler Tekkesi,(-») isminden de anlaşıldığı gibi, Nakşibendîliğin Afganistan'daki kolunun İstanbul'daki tekkesidir ve ilk şeyhi Afganlı Ahmed Nasır Efendi'den (ö. 1795), son şeyhi Hacı Mustafa Resul Efendi'ye kadar yüz otuz sene içindeki bütün şeyhleri Afganistanlı olduğu için o tekkede de Türk tasavvuf musikisi yer almamıştır. Aksaray Horhor'daki Hindiler Tekkesi(->) de Hindistanlı Nakşibendîlerin tekkesi olduğundan durum aynıdır. Üsküdar Solak Sinan Mahallesindeki Fevzullah Hindî Tekkesi de Hindistanlı Kadirîlerin tekkesi idi ama. orada, zikir meclisinde musikiye yer verilirdi. İstanbul'un eski tasavvuf hayatında böyle İlginç durumlara çok rastlanır.

Nakşibendîliğin "cehrî zikir" usulünü benimseyen kollarında, eski Yesevîliğin "zikr-i erre" denilen gırtlak sesi ile zikretmek usulü hâkimdir; Buhara Tekkesi(-0 olarak da anılan Sultanahmet Mehmetpaşa Yokuşu'ndaki ve Üsküdar'da Bülbülderesîndeki Haydar Taşkendî Tekkesi(->) ile Sultantepe'deki Özbekler Tekkesi'nde(-») bu tarz zikir yapılırdı. Ayakta karşılıklı saflar veya zikir halkası şeklinde yer alan dervişler, vücutlarını sağa-sola eğerek ve zikir hızlandığında sağ dizlerini yere vurup tekrar dikilerek zikrederlerdi. Zor ve o oranda estetik ve coşturucu bu zikir sırasında zâkirler. diğer tarikat ayinlerinde olduğu gibi, zikre uygun ilahiler ve kasideler okurlardı. Bu sırada sadece vurmalı sazlar kullanılırdı. Beşiktaş'taki Yahya Efendi ve Neccarzade tekkeleri. Edirnekapîdaki Sarmaşık Tekkesi, Eğrikapidaki Emir Buharî Tekkesi gibi Nakşibendî tekkelerinde, Kadirî ve Rıfaî zikir usulüne benzer sesli zikir ayinleri yapılırdı.

"Evrad-ı Bahaîye" denilen Nakşibendî evradının, bazı tarikat evradında rastlandığının aksine, özel bestesi yoktur. Toplu olarak da okunmaz. Rumeli'den İstanbul'a göçen bazı Nakşibendîlerin toplu evrad okumaları, sadece öğretim maksadı ile başlamış ve yanlış olarak öylece devam etmiştir. Nakşibendîliğin en tanınmış zikir usulü olan "hatm-i hâce'leri, şeyh efendinin işareti ve belirtmesi ile yine gizlice içten okunan ve musikisi olmayan bir zikir usulüdür.

Nakşibendîlik, bazı kollarının sessiz zikri benimsemelerinden kaynaklanan düşüncelerle, yanlış olarak, musikiye yer vermediği zannedilen bir tarikat olarak tanınmıştır. Halbuki, Nakşibendîlikte kol sahibi bir pir-i sani olan Molla Camî Nureddin (1414-1492) bizzat musiki ilmi ile uğraşmış ve musiki nazariyatı hakkında *Risale fi 'l-Musiki* isimli bir eser yazmıştır. Hatta bestekâr olduğu hakkında kuvvetli rivayetler vardır. Dolayısıyla, Nakşibendîlikte musikinin yasak olduğu hakkındaki düşünceler yanlış ve dayanaksızdır. Nitekim, İstanbul'da Nakşibendîler arasında çok kıymetli musikişinaslar yetişmiştir.

Nakşibendî musikişinasların en büyüğü, hiç şüphesiz Kazasker Mustafa İzzet Efendi'dir.(->) Musikide, bir ney virtiözü, çok üstat bir okuyucu, "tarz-ı cedîd" makamını tertip edecek derecede musiki bilgini, usta bir besteci idi.

İstanbul'daki önemli Nakşibendî tekkelerinden biri olan Neccarzade Tekkesi(->) şeyhi Mustafa Rıza Efendi (1679-1746) şairliğinin yanısıra, devrinin en tanınmış mevlit ve naat okuyucusu idi.

Son devrin tanınmış musikişinaslarından Beylerbeyi Camii başkayyumu Hattat Mehmed Efendi, Edirnekapı Sarmaşık Mahallesindeki Nakşibendî tekkesinin zâkirbaşısı idi. Bugüne dört ilahi bestesi gelen Mehmed Efendi, 1922'de vefat etmiş ve Beylerbeyi Küplüce Kabristanînda defnedilmiştir. Bu tekkenin şeyhi Kâmil Efendi de musikişinas idi. Zekaî Dede'nin bazı ilahilerinin güftesi de Kâmil Efendi'ye aittir.

Son devirlerin kıymetli musikişinaslarından biri de Şeyh Mes'ud Efendidir. Ayvansaray'daki Eğrikapı Emir Buharî Tekkesi şeyhi ve reisü'l-meşayih Mehmed Salim Efendinin oğludur. Babasının 1878'de vefatı ile yerine şeyh oldu. Musikide hocası. Behlûl Efendi'dir (ö. 1895). Yeğeni Eyüplü Ali Rıza Şengel (1880-1953) aynı zamanda öğrencisidir. Mes'ud Efendi'nin ilahi ve şarkı besteleri vardır. "Şam u seher zikreylerim, Allah derim" mısraıyla başlayan uşşak ilahisi çok tanınmış ve diğer tarikat ayinlerinde de çok sevilerek okunan bir eserdir. Şeyh Mes'ud Efendi 1908' de vefat etmiştir.

"Yahya Efendi Zâkirbaşısı" olarak tanınan hattat Nuri Korman(->), son devrin en önemli zâkirbaşılarındandır. Bütün zikir usul ve tarzlarını ve tarikat ayinlerini çok iyi bildiğinden ve zikir idaresinde çok başarılı olduğundan pek çok tekkeye davet olunurdu. Beşiktaş'taki Neccarzade Tekkesi, Sıraselviler'deki Paşababa Celvetî Tekkesi, Cihangir Tekkesi(->), Beşiktaş'taki Ertuğrul Tekkesi(->) gibi değişik tekkelerde zâkirbaşılık yapmıştır. Kadirî Şeyhi Hopçuzade Ahmed Efendi (ö. 1908). Eyüp Caferpaşa'daki Sa'dî tekkesi şeyhi ve Dolmabahçe Camii başmüezzini Hacı Hafız İsmail Hakkı Efendi (ö. 1911), Üsküdarlı Arif Efendi, musikide hocalarıdır. Zikir usulü ve ayin tarzlarını Şeyh Vefa hazretlerinin türbedarı Osman Efendi'den öğrenmiştir.

ÖMER TUĞRUL İNANÇER

NAKŞEDİL SULTAN

(1766?, ? - 22 Ağustos 1817, İstanbul) I. Abdülhamid'in (hd 1774-1789) kadını, II. Mahmud'un (hd 1808-1839) annesidir. "Nakşî Kadın", "Nakşıdil Valide Sultan" olarak da bilinir. Osmanlı sarayına gelmezden önceki adının Marthe Aimée Dubuc de Rivéry olduğu ileri sürülmüştür.

Adı etrafında bir dizi efsane ve serüven üretilen Nakşidil'in saraya nereden geldiği ve kimliği konusunda kesin bir bilgi yoktur. Gürcü asıllı olabileceği gibi, Cezayirli korsanlara tutsak düştükten sonra Cezayir Beylerbeyi Mehmed Paşa tarafından I. Abdülhamid'e sunulmuş bir Fransız kızı olması da muhtemeldir. Kadınlara düşkünlüğü ile tanınan I. Abdülhamid'den(->) 1785'te II. Mahmud'u(->) doğuran Nakşidil Kadın, I. Abdülhamid'in 1789'da ölmesi üzerine Eski Saray'a gönderildi. Burada 19 yıl kaldı. Oğlu II. Mahmud'un 1808'de tahta çıkışı ile "mehd-i ulyâ-yı saltanat" (valide sultan) sanını aldı ve 6 Temmuz 1808' de geleneksel valide alayı ile Topkapı Sarayîna geldi. *Tarih-i Şânizade'de* Nakşidil'in bu dönüşü anlatılırken "Valide-i cihan-bâni hazretleri ber-mûcib-i resm ü kanun Saray-ı Atik'da müretteb ve muhteşem alây-ı ferih-nümûneleriyle gerdûnesüvâr-ı hareket olarak bâb-ı hümâyûnu sebkat buyurduklarında teşrif-i kudûm-i meymenetlerine muntazır olan padişâh-ı salâh-haslet has furun önüne kadar istikbâl ve ol mahalde şükrâne-i ni'met-i visal ve temennây-ı resm-i istikbâli ikmâl buyurdular" denmektedir. Bu, Osmanlı tarihinde sonuncu valide olayıdır.

II. Mahmud üzerinde etkili olduğu sanılan Nakşidil'in, Osmanlı hanedanının Topkapı Sarayîm boşaltıp Beşiktaş Sarayîna taşınmasını sağladığı tahmin edilmektedir. Bu olay gerek hanedan yaşayışının ve saray geleneklerinin gerekse İstanbul yaşamının değişmesinde önemli bir adım olmuştur.

Valide sultanlığı 1817'ye değin 9 yıl süren Nakşidil'in, II. Mahmud'u Batılılaşmaya teşvik ettiği, padişahın birçok yeniliği, annesinin tavsiyelerine uyarak gündeme getirdiği ileri sürülür. Topkapı Sarayındaki Kafes Kasrînda iken annesinden uzak kalan II. Mahmud'un, tahta çıktığı ilk günlerde eski tarz giyimli ve sakallı iken annesiyle bir araya geldikten sonra Avrupa hükümdarlarına öykünmeye başlaması Nakşidil'in etkisine bağlanır.

Nakşidil'in hastalanması ve ölümü ile ilgili bilgiler *Tarih-i Şânizade'de* bulunmaktadır. Bir tür bayılma rahatsızlığı olan valide sultan, dönemin hekimbaşısı Mesud Efendi ile iki Rum hekim tarafından tertip edilen ilaçlarla tedaviye çalışılmış, ancak art arda ve giderek sıklaşan bayılmaları önlenemediği gibi solunum güçlüğü de başlamıştı. Bu halde iken bir gün yemek yediği sırada cariyeleri arasındaki ani bir kavga yüzünden heyecanlandı ve ağzındaki lokmayı yutamayarak öldü. Beceriksiz ve esasen hekimlikle hiçbir ilgisi bulunmayan Mesud Efendi derhal azledilerek yerine Mustafa Behçet Efendi(->) hekimbaşı atandı. Nakşidil'in ölümünün veremden olduğu, hastalığı ilerleyince hava değişimi için Çamlıca'da Gümrükçü Osman Ağa Köşkü'ne götürüldüğü, umutsuz durumda Beşiktaş Sarayîna getirildiği ve burada öldüğü de kaynaklara geçmiştir.

Cenaze alayı ile Fatih Camii'ne götürülen Nakşidil, burada yaptırdığı türbesine gömüldü. Aynı türbeye ve dışına sonraki yıllarda ölen I. Abdülhamid'in kızlarından Ayşe Dürrüşşehvar (1826), II. Mahmud'un kadınlarından Zernigâr (1830), Zeynifelek (1841), kızlarından Fatma Sultan (1825), Mihrimah Sultan (1838), Münire Sultan (1825), Fatma Sultan (1830), Abdülmecid'in ikballerinden Ceylanyâr (1855) gömülmüşlerdir.

Nakşidil'in soylu bir Fransız olduğuna ilişkin savlar ve söylentiler, ilkin II. Mahmud'un tahta çıktığı 1808'de İngiltere'de yayımlanan gazetelerde yer aldı. Daha sonra Fransa'da da merak uyandıran bir öyküye dönüştü. Bu uydurma ve hayallerle süslü öykünün özeti şudur: Martinique' de yerleşmiş Normandiya asıllı soylu Dubucq de Rivery ailesinin kızı olan Aimée. 1763'te doğdu ve mutlu bir çocukluk-gençlik dönemi geçirdi. En yakın arkadaşı kuzeni Josephine Rose Tacher de la Pagerie idi. Bir gün bir falcı bunlara her ikisinin de dünyaca ünlü birer erkekle evleneceklerini söyledi. Aimée'ye ise korsanlara esir düşeceğini, götürüleceği sarayda doğuracağı çocuğun ünlü bir hükümdar olacağım da ilave etti. Aimée 1776'da Nantes'a gelip bir manastıra girdi ve 8 yıl eğitim gördü. 1784'te Martinique'e dönüşünde bindiği gemi, Gaskonya Körfezimde fırtınaya yakalanarak batmakta iken yolcuları bir İspanyol gemisi kurtardı. Fakat bu gemi de Palma açıklarında Cezayir korsanlarının tuzağına düştü. Tutsaklar arasında Cezayir'e götürülen Aimée'yi güzelliği kurtardı ve Cezayir dayısı onu Osmanlı padişahı I. Abdülhamid'e gönderdi. Josephine ise Fransa'da ilkin Beauharnais adlı bir soylu ile evlenip ondan ayrıldıktan sonra Napoléon Bonaparte ile ikinci evliliğini yaptı.

I. Abdülhamid'in gözdeleri arasında yer alan Aimée, Mahmud'u doğurarak "kadın efendiliğe yükseldi.

Bu hayal ürünü öykü, 1867'de, Nakşidil'in torunu Abdülaziz'in Napoléon Bonaparte'ın üvey torunu III. Napoléon'un davetlisi olarak Fransa'ya yaptığı gezide bir kez daha tazelendi ve iki hükümdarın kardeş torunu oldukları kuruntusuna herkesin inanması arzu edildi. Konunun İstanbul'a da yansıması ve halk arasında konuşulması bundan sonradır. 1869'da ise Aimée Dubucq'un eniştesi Marie, İstanbul'a kadar gelip Fransa Elçiliği'ne yazılı bir başvuruda bulunarak bilinen öyküyü yineledi. Kurnaz enişte, savı tutarsa büyük bir mirasa konacağını ummaktaydı. Oysa elçilik, bu başvuru belgesini önemsemeyerek arşive kaldırdı. Çünkü her şey bir yana 1778 doğumlu olan Aimée'nin 1785 doğumlu II. Mahmud'un annesi olması olanaksızdı.

Alberic Chuet ise 1931'de *Illustration'* da yayımlanan yazısı ile konuya, bilimsel bir araştırmaya dayalı açıklıklar getirdi. Gerçek bir şahsiyet olan Aimée'nin 1784'te değil, 1790'da (II. Mahmud'un doğumundan 5 yıl sonra) bir deniz yolculuğa faciasında kaybolduğunu kanıtladı.

Diğer yandan, Osmanlı haremine aşırı merak besleyen Batılı yazarlar, edinebildikleri bilgi kırıntılarını zengin hayallerle süsleyerek öykünün birçok versiyonunu kaleme aldılar, Nakşidil'i, III. Selimin eşi veya onunla gizli bir aşk yaşamış gösterenler dahi oldu. Birisi onu, merhametli kızlarağasımn yardımı ile sevgilisiyle buluştururken bir başkası 1846'da öldüğünü, bir diğeri ise resmen Müslümanlığı kabul etmiş gözükmekle birlikte Katolik inancını koruduğunu, hattâ oğlu II. Mahmud'a bu inancını açıkladığını, padişahın da annesi için Beyoğlu'ndaki Antoine Manastırından Başrahib Pere Chysostome'u gizlice saraya getirtip Nakşidil! onunla baş başa bıraktığını yazdılar. 1864'te Sydney Daney tarafmdan kaleme alman *Martinique Tarihi* hde de Aimée efsanesine yer verildi. Michel de Grece'nin Nakşidil'in bu uydurma öyküsünü konu alan *Saraydaki Gece* romanı da Jack Smight tarafından *Gözde* adlı sinema filminde işlendi.

Bibi. *Tarih-i Şânizade,* I, 34, II, 344-345; Hızır llyas Efendi, *Vekayi-i Letaif-i Enderun,* İst., 1276; Ahmed Refik, "Mahmud-i Saninin Validesi", *TOEM,* S. 86 (1341), s. 217-224; F. N. Uzluk, *Hekimbaşı Mustafa Behçet,* Ankara, ty, s. 23-25; M. S. "ikinci Mahmud'un Annesi Nakşidil Valide Sultan Fransız Değildir", *Resimli Tarih Mecmuası,* S. 65 (Mayıs 1955), s. 3816-3819; Uluçay, *Padişahların Kadınları,* 107-108; G. Oransay, *Osmanlı Devletinde Kim Kimdi-Osman Oğulları,* I, Ankara, 1969, s. 237; O. Çalışlar, "Nakşidil Sultanin Çözülemeyen Sırrı", *Cumhuriyet Dergi,* S. 429 (12 Haziran 1994), s. 2-4; A. L. Croutier, *Harem,* lst., 1990, s. 55, 106, 117 vd.

NECDET SAKAOGLU

NAKŞİDİL SULTAN ÇEŞMESİ

Eminönü İlçesi'nde, Sultanahmet'te, Kutluğun Sokağı ile Tevkifhane Sokağı'mn kesiştiği, Eski Sultanahmet Cezaevi'nin güney köşesinde yer almaktadır.

Tamamen mermerden inşa edilmiş üç yüzlü bir çeşmedir. I. Abdülhamid'in (hd 1774-1789) karısı ve II. Mahmud'un (hd 1808-1839) annesi Nakşidil Kadın tarafından, valide sultan olmadan önce yaptırılmıştır. 1203/1788 tarihli kitabesi Antepli şair ve müderris Münib Mehmed Efendiye aittir.

Kitabesinde burasının "dâr-ı hıyâtîn" (terzihane) olduğu ve hiç suyu bulunmadığı için çeşmenin yapıldığı anlaşılmaktadır. Fakat, aynataşmda çeşme lüleleri için delik açılmamış olduğu için suyu akmamaktadır.

Barok tarzda yapılmış Nakşidil Sultan Çeşmesi dörtlü kare sütun kuruluşu ile üç cepheye bölünmüş, orta bölüm geniş tutulmak kaydıyla aynataşları çeşitli silmelerle dikdörtgenlere bölünerek hareketlendirilmiştir. Sütun başlıklarının üzerinden ince bir silme friz geçmekte, frizin üzerinde üç cephede hafif içeri alınmış ki-

tabe kuşağı dolaşmaktadır. Kitabe kuşağı orta bölümde sekiz beyit, yanlarda ise dörder beyit olarak düzenlenmiştir.

Kurşun kaplı saçağın alt kısmı baklava dilimi şeklinde kasetlenmiştir. Testilikleri ve yalakları sağlamdır. Cezaevi binası ile birlikte restore edilmektedir. Bugün cephesi tamamen kapatılmış ve görülmemektedir.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 210-212; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* ist. 1993, s. 656.

YAVUZ TİRYAKİ

NAKŞİDİL SULTAN KÜLLİYESİ

Fatih İlçesi'nde Fatih Külliyesi(-0 içinde türbe ve sebilden oluşmuş küçük bir kompleks halinde yer almaktadır. Fatih Külliyesi'nin haziresinde, Fatih Tabhanesi karşısında bulunan yapılar, II. Mahmud'un (hd 1808-1839) annesi Nakşidil Valide Sultan için, 1233/1818'de inşa ettirilmiştir.

Türbe: On dört kenarlı dairevi bir plan şemasına sahip olan türbe, gerek form, gerekse süsleme açısından barok üslup özellikleri göstermektedir. Basamaklı bir kaide üzerine oturan ve kesme taş malzemeyle inşa edilmiş olan türbe, iki katlı bir cephe düzenine sahiptir. Türbenin ön cephesi mermer kaplıdır. Ön cephede, dairenin kenarları zemin katta kompozit başlıklı sütunçeler, üst katta pilastrlar ile belirginleştirilmiştir. Cephelerde dikeydeki bu simetrik bölünmeyle yukarı doğru uzanan yükseliş, iki sıra halinde dalgalı silmelerin kullanımıyla kesilmiş ve cephelerde bir hareketlilik sağlanmıştır. Cephelerde, zemin katta basık kemerli dikdörtgen pencereler, ikinci katta oval biçimli pencereler yer almaktadır. Yapının cephe düzenine hâkim olan barok üslup, akant yaprakları, fiyonklar vb çeşitli barok karakterdeki süsleme öğeleri ile tamamlanmıştır.

Türbenin üst örtüsüne profilli bir saçak silmesi ile geçilmekte ve kubbe yüksek bir kasnak üzerinde yer almaktadır. Kasnak üzerindeki pilastrlar küçük çatı kulecikleri ile sonlanmaktadırlar. Nakşidil Valide Sultan Türbesinin arka tarafındaki asıl giriş bölümü, cemakânlı bir revak şeklinde düzenlenmiştir. Revağm üzeri kompozit başlıklı sekiz yuvarlak sütun tarafından taşınan, aynalı bir tonozla örtülüdür. Türbenin giriş revağı ile iç kısmmda. kubbe ve kubbe kasnağında barok üslupta kalem işleri bulunmaktadır.

Sebil: II. Mahmud döneminin en önemli cephe sebillerinden olan yapı, II. Mahmud tarafından Nakşidil Valide Sultan için yaptırılmıştır. Türbe ve sebilden oluşmuş küçük kompleksin sol tarafında, üç basamaklı bir kaidenin üzerinde bulunan sebil, tamamen mermerden inşa edilmiştir. Sebil, düşeyde pilastrlarla 4, yatayda silmelerle 3 bölüme ayrılmıştır. Pilastrlann arasında kaş kemerli ve demir şebekeli pencereler bulunmaktadır. Sebilin üst bölümünde, pencere üzerinde kitabe panoları yer almaktadır. Sebil, geniş saçağın üzerinde yer alan üzeri kurşun kaplı bir kubbe ile örtülüdür.

Nakşidil Sultan Sebili ve Türbesi
Ali Hikmet Varlık, 1994

Sebil, yalınlaşmış form ve bezeme anlayışıyla baroktan, ampire geçişin erken örneklerinden biridir.

Nakşidil Valide Sultan Türbesi ve Sebilinin ön cephesinde, ortak bir giriş kapısı bulunmaktadır. Basık yuvarlak kemerli olan kapı, iki yandan kompozit başlıklı yuvarlak kemerler tarafından sınırlandırılmıştır. Kapının üzerinde bir ayet panosu yer alır. Kapının en üstünde yer alan profili geniş korniş, barok kıvrımlarla türbe ve sebile bağlanmıştır.

Bibi. Kuban, *Barok,* 37; O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi,* lst., 1986, s. 511; Goodwin, *Ottoman Achitecture,* 416; Unsal, *Türbeler,* 89; Kumbaracılar, *Sebiller,* 49; S. Eyice, "İstanbul" (Tarihi Eserler), *İA,* V/2, 1214/98.

HALE TOKAY

NALÇACI TEKKESİ

Üsküdar İlçesi'nde, İnadiye'de, Tabaklar (Debbağlar) Mahallesi'nde, Nalçacı Hasan Sokağında bulunmaktaydı.

Tekkenin banisi Halveti tarikatından Mudurnulu Nalçacı Şeyh Halil Efendidir (ö. 1657). Tespit edilemeyen yapım tarihinin 17. yyin ilk yarısı içinde yer aldığı söylenebilir. Maraş Valisi Abdullah Paşa (ö. 1756) 1168/1755'te vezir olmadan önce tekkenin mescit-tevhidhanesine minber koydurmuş, Cemil Paşa 1291/1874'te türbe binasını inşa ettirmiştir. *BOAĞz* bulunan 1301/1883 tarihli bir belgede tekkenin yıkılmaya yüz tuttuğu ve 20.334 kuruş harcanarak onarılması için irade çıktığı belirtilmektedir. 19. yy'ın sonlarındaki bu onarıma rağmen mescit-tevhidhane binasının, tekkelerin kapatılmasından (1925) kısa bir süre sonra ortadan kalktığı anlaşılmaktadır. Zira Temmuz 1931 tarihli Pervititich paftasında, kagir olan türbe ile minare işaretlenmiş, mescit-tevhidhanenin yeri boş olarak gösterilmiş ve buraya "ruines" (harabeler) ibaresi yazılmıştır. 1940'ta tekkenin yerinde inceleme yapan İ. H. Konyalı da aynı gerçeği dile getirmekte, diğer taraftan vakıflar tarafından mescit-tevhidhane yerinin 1946'da, tekke müştemilatının 1970'te şahıslara satıldığı tespit edilmektedir.

Kaynaklarda, banisinden ötürü "Nalçacı Halil Tekkesi" ve "Nalçacı Halil Efendi Tekkesi" olarak, ayrıca 4. postnişini Mudurnulu Şeyh Mehmed Tuluî Efendi'den (ö. 1756) dolayı "Tuluî Tekkesi" ve "Şeyh Tuluî Tekkesi" adlarıyla da anılmaktadır. Tekke listelerinde ayin günü perşembe olarak belirtilmiş. Dahiliye Nezaretinin R. 1301/1885 tarihli istatistik cetvelinde burada üç erkek ile üç kadının ikamet ettiği kaydedilmiştir.

Halvetîliğe bağlı olarak faaliyete geçen Nalçacı Tekkesi, M. Tuluî Efendinin 1155/1742'de posta geçmesiyle, silsile itibariyle Halvetîliğin Şabanî koluna bağlanan Nasuhî koluna, 1280/1863'ten kısa süre önce de Şeyh Mustafa Enveri Efendi'nin (ö. 1872) bu görevi devralmasıyla, aynı silsileden Kuşadavî (İbrahimî) koluna intikal etmiş ve bu durum tekkelerin kapatılmasına kadar sürmüştür.

Tekkenin şeyhleri şu kimselerdir: 1) Mudurnulu Nalçacı Şeyh Halil Efendi (ö. 1657): 2) Şeyh Halil Efendi'nin halifesi Mudurnulu İplikçi Şeyh Ebubekir Efendi (ö. 1671); 3) Şeyh Mehmed Efendi (ö. 1742); 4) Mudurnulu Şeyh Mehmed Tuluî Efendi (ö. 1756); Halvetîliğin Nasuhî kolunu kuran Şeyh Nasuhî Mehmed Efendiye (ö. 1718) intisab etmiş, oğlu Şeyh Ali Alaeddin Efendi'den (ö. 1751) hilafet almıştır. 18. yyin tekke musikisinde önemli eserler vermiş, ayrıca hat sanatı ile de meşgul olmuş, Sarı Yahya Efendi'den hat icazeti almıştır; 5) Mudurnulu Şeyh Abdullah Rüşdî Efendi'nin oğlu ve Şeyh M. Tuluî Efendi'nin damadı Şeyh Hüseyin Efendi (ö. 1767); 6) Şeyh Hüseyin Efendi'nin oğlu Şeyh Mehmed Rüşdî Efendi (ö. 1816); 7) Şeyh M. Rüşdî Efendi'nin oğlu Şeyh Ahmed Reşid Efendi (ö. 1863); 8) 19. yyin ileri gelen mutasavvıflarından, Halvetîliğin Kuşadavî (İbrahimî) kolunu kuran Kuşadalı Şeyh İbrahim Efendi'nin (ö. 1845) halifesi Şeyh Mehmed Tevfik Bosnevî'nin (ö. 1866) halifesi Şeyh Mustafa Enveri Efendi (ö. 1872). Aynı zamanda güçlü bir âlim ve şair olan M. Enveri Efendi, Nalçası Tekkesi postnişini M. Rüşdî Efendi'nin denişi iken gizlice M. Tevfik Bosnevî'ye intisap ederek kendisinden hilafet almış, durumu sonradan öğrenen M. Rüşdî Efendi meşihat makamını kendisine terk etmiştir. Tekkenin postuna kendisin-

den sonra oğulları Şeyh Mehmed Tayyar Bey (ö. 1910) ile Şeyh İhsan Bey (ö. 1946) geçmişlerdir. İstanbul'un 19. yy'da yetişen ünlü zâkirbaşılarından Hacı Hafız Nafiz Bey'in (ö. 1897) Şeyh M. Enverî Efendi'ye mensup olduğu bilinmektedir.

Pervititch paftasında dikdörtgen planlı (yaklaşık 8x7 m), kagir bir yapı olarak işaretlenen, İ. H. Konyalînın, 1940'ta çatısının çökmüş olduğunu belittiği türbe ile kaidesinin mermer kaplı olduğunu, üstünün düzgün kesme taşla örüldüğünü söylediği minare tarihe karışmış bulunmaktadır. Türbenin girişinde, Cemil Paşa tarafından 1291/1874'te yaptırıldığını belgeleyen manzum bir kitabenin yer aldığı bilinmektedir. Arsanın kuzey kesiminde, mescit-tevhidhane ile diğer tekke bölümlerinin yerinde tek katlı kagir binalar bulunmakta, arsanın güney kesimini işgal eden hazire ziyarete açık tutulmaktadır. Son derecede bakımsız bir durumda iken son yıllarda tekkenin arsasmda oturanlar tarafından bir çevre duvan ile kuşatılan ve bakımı yapılan hazirede, büyük bir erguvan ağacının dibinde bulunan, Nalçacı Şeyh Halil Efendi'ye ait kabrin şahideleri ortadan kalkmıştır. Hazirede gömülü olanlardan Şeyh Mehmed Tevfik Bosnevî'nin, demir bir parmaklıkla kuşatılmış bulunan kabri bakımlılığı ile dikkati çeker.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 215; Çetin. *Tekkeler,* 589; Aynur, *Saliha Sultan,* 39, no. 198; *Âsitâne,* 17; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi.* II, 68-69, no. 117, 72-73,'no. 128: Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 15; Raif, *Mir'at,* 122-123; *Ibsaiyat II,* 21; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 26-27; Ergun, *Antoloji,* I, 160, II, 443; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 49; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* I. 237, II, 372-373; Behçetî ismail Hakkı el-Üsküdarî, *Merâkid-iMu'tebere-Üsküdar,* (yay. B. N. Şehsuvaroğlu), İst., 1976, s. 88; Y.N. Öztürk, *Büyük Türk Mutasavvıfı Muhammed Tevfik Bosnevî (Hayatı, Mektupları, Halifeleri),* İst., 1981, 30-32; M. Özdamar, *Dersaâdet Dergâhları,* İst., 1994, 262-263.

M. BAHA TANMAN

NALLI MESCİT

Eminönü İlçesi'nde. Cağaloğlu'nda. İstanbul Valiliği yakınmda, Ankara Caddesi kenarında bulunmaktadır. İmam Ali Mescidi veya Babıâli Mescidi adları ile de anılan bu yapı, diğerlerinden daha meşhur olan "Naili Mescit" adım, minare kaidesinde olduğu bilinen ve bugün mevcut olmayan 3-4 tane nal şeklinden almıştır.

Hadîka da banisinin nime'l-ceyşten ve Akşemseddin'in akrabasından olan İmam Ali Efendi olduğu yazılıdır. II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) inşa edildiği. Sadrazam Mahmud Paşa vakfına bağlı olduğu kaydedilmiş ise de, Ayverdi, Mahmud Paşa vakfiyesinde bu caminin adının bulunmadığını belirtir. Fatih dönemi yapısının orijinal olarak günümüze ulaşmadığı, içinin ve dışının büyük değişikliklere uğradığı görülmektedir. İki ayrı kapısının üzerinde bulunan 1283/1866 ve 1320/1902 tarihli kitabeler bu yıllardaki tadilatlara işaret etmektedir ki, sözünü ettiğimiz değişikliklerin büyük bir kısmının bu tadilatlarda gerçekleşmiş olması gerekir. Ayrıca yapı 1968 ve 1993'te Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce onarılmıştır.

Yüzyıl başından bir kartpostalda Naili Mescit ve çevresi.
TETTV Arşivi

Fatih dönemi yapısının tek kubbeli, kare planlı ve bir son cemaat yeri bulunan basit mimarili bir yapı olduğu söylenebilir. 19. yy'ın sonlarındaki tadilatta harim kısmının kuzeydeki bir parçası duvarla kesilerek son cemaat yeri haline getirilmiş olmalıdır. Binanın tamamı içten 8,50x8,50 m boyutlarında ve kare planlıdır. Bu mekânın üzerini örten kubbe 0,95 m kalınlığındaki duvarlar üzerine oturmakta olup, daireden kareye geçişlerin Türk üçgenleri vasıtasıyla gerçekleştirildiği görülür.

İnce uzun formlu basit bir niş halindeki mihrabın iki yanında yivli sütunçeler yer almakta, mihrap kavsarasmda baklava dilimli mukarnas alçı süsleme görülmektedir. Yine mukarnaslı iki sıra bordürün üzerinde girift rumî ve palmetlerden oluşan, üzeri altın yaldızla boyalı bir alınlık, mihrabı taçlamaktadır. Ahşap minberi ve vaaz kürsüsü beyaz boya üzerine altın yaldızlı kabartma bitkisel motiflerle bezeli olup, minber külahı, ucu sivriltilmiş soğan kubbesi ile yapıdaki Türk mimarisine yabancı Doğu tarzı öğelerden birini oluşturur. 12 basamaklı ve ahşap korkuluklu bir merdiven hünkâr mahfiline çıkar.

Yapının içi çok sayıda pencere ile aydınlanmaktadır. Altta dört büyük pencere, mahfil hizasında sekiz pencere ve kasnakta dört ufak pencere bulunmaktadır. Orta sırada yer alan pencerelerde çok renkli vitraylar kullanılmış, aynı sıradaki pencerelerden kuzey duvarındaki iki ve doğu duvarındaki mahfile yakın olan pencere örülerek kapatılmıştır. Binanm içindeki kalem işi süslemelerde siyah, beyaz, sarı ve kiremit renginin hâkim olduğu naturel bezemeli kompozisyonlar görülmektedir.

Mescidin üç kapısı bulunmaktadır. Ana kapı yapının kuzey cephesinde yer almakta, altı kollu yıldızdan gelişen geometrik geçmelere sahip ajurlu bir korkuluğu olan ve beş basamaklı bir merdivenin ulaştığı bu kapının üzerinde Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin hattıyla 1283/1866 tarihli kitabe bulunmaktadır. Batı cephesindeki pencereden bozma kapısının üzerindeki kitabe ise 1320/1902 tarihlidir ve hattatı İsmail Hakkı Sami Efendi'dir. Yine pencereden bozma doğudaki tali kapı hünkâr mahfiline açılan özel kapıdır. 1968 tamirlerinde yapılmış olan abdest muslukları bu kapının yanında sıralanır.

Kesme taştan yapılmış tek şerefeli minaresi mescidin kuzeydoğu köşesinde yer almakta olup, şerefeye çıkış mescidin içindendir. Özgün hali, Türk mimarisinde alışılagelen klasik formlara uygun olmasına rağmen, şerefesine arabesk bir hava veren cumba ilave edilmiştir. Aynı özelliğe sahip detaylar kubbe eteğindeki palmet kuşağında, saçaktaki stalaktitli bordürde, minare külahı ve kubbe aleminde de görülmektedir.

Mescidin banisi olan Ali Efendi'nin mezarı mescide yakın bir yerde, Cevad Paşa

Naili Mescit
Nurdan Sözgen, 1994/ TETTV Arşivi

Kütüphanesi'nin arka kısmmdadır. Naili Mescit bugün ibadete açık durumdadır, fakat kadrosunda din görevlisi bulunmamaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 213; Ayverdi, *Fatih III,* 475-476; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 109; *Eminönü Camileri,* 148-149.

ENİS KARAKAYA

Hagop Nalyan
Vağarşag Seropyan koleksiyonu

NALYAN, HAGOP

(1706, Divriği - 19 Temmuz 1764, İstanbul) Türkiye Ermenileri 50. patriği,

1720'lerin başında İstanbul'a gelerek, 1719'da Patrik IX. Hovhannes Golod(^) tarafından tesis olunan Üsküdar'daki Ruhban Mektebi'nde okudu. 1728'de rahip, 1729'da ise episkopos takdis edildi. 15 Şubat 174Tde İstanbul patriği atandı ve 26 Mart 1749'a kadar bu makamda kaldı. 13 Nisan 1749'da Kudüs patriği seçildi. Haziran 1752 sonlarına kadar görevini sürdürdü. O günlerde, başbezirgân Yağup Hovannesyan (1672-1752) ile birlikte İstanbul'a dönerek, ikinci defa patrik oldu. 13 Mayıs 1764'te, hastalığından dolayı istifa etti. Ölümünde Pangaltı Ermeni Mezarlığıma gömüldü. Burası 1940'ta istimlak edilince, kabir taşı Şişli Ermeni Mezarlığîna nakledilmiştir.

Patrik Nalyan, 9'u basılı ve 14'ü yazma 23 eser bırakmıştır. Bunların büyük kısmı dini mahiyettedir. Başlıca eseri, 1745-1748 arasında basılan *Megnutyun Nareki* (Narek Dua Kitabının Tefsiri) adlı kitabıdır ki, içinde Ayasofya isminin menşei hakkında bir bahis de mevcuttur. Bazı Anadolu şehirlerinin tarihi ve coğrafyası hakkında dahi bilgiler veren ve 1758'de basılan *Kantzaran Dzanutzmantz* (İlanlar Hazinesi) adlı eseri de önemlidir. 1757, 1787. 1820, 1844 ve 1859 yıllarında beş defa basılan, *Zen Hokevor* (Ruhanî Silah) adlı kitabının ikinci kısmı, Ermeni harfli Türkçe *Katesizm'dir.* Üçüncü kısmı ise, Türkçe ruhani ve ahlaki şiirler ve hikâyeler ihtiva etmektedir. Kâtip Çelebi'nin *Cihannüma'sı*nı kısmen Ermeniceye çevirmişse de basılmamıştır.

Nalyan, "Nihadî" mahlasıyla Türkçe dindışı şiirler de yazmıştır. Ermeni harfli Türkçe cönklerde, muhtelif türdeki şiirlerine ve birkaç destanına tesadüf edilmiştir. Patrik Nalyan, III. Osman (hd 1754-1757) ve III. Mustafa (hd 1757-1774) nezdinde itibar görmüş ve Sadrazam Koca Ragıb Paşa'nın da şahsi dostu olmuştur.

Bibi. H. Asadur, "Gosdantnubolso Hayeri yev irentz Badriarknen" (İstanbul Ermenileri ve Pattikleri), *Yedikule Ermeni Hastahanesi Salnamesi,* 1901, s. 138-139, 141-149; H. Mırmıryan, *IsdverkHin Temkeru* (Eski Simalar Gölgeleri), İst., 1907-1908, s. 19-24; P. M. Ormanyan, *Azkabadum*(Milli Tarih). II. İst.. 1914. s. 2954, 3034, 3037-3041; E. M. Ağvnuni, *Miaparkyev Aytzeluk Hay Yerusağemi* (Ermeni Kudüs'ün Dini Mensuplan ve Ziyaretçileri), Kudüs, 1929, s. 323-325; Y. Alyanakyan, "Nalyan Hagop Badriarki Kankadı" (Nalyan Hagop Patriğin Şikâyeti), *Jamanak,* 14 Şubat 1942; B. Zartaryan, "Hagop Nalyan", *ae,* 25-28 Ekim 1944; K. Pamukciyan. *Hagop Badriark Nalyan.* İst., 1981.

KEVORK PÂMUKCİYAN

NAMAZGAHLAR

Açık havada namaz kılmak amacıyla yapılmış ibadet yerleri.

Namazgahlar şehirlerde ve yakın çevredeki mesire yerlerinde daha çok yaz mevsiminde hizmet vermek amacıyla kurulmuşlardır. Buralarda cuma ve bayram namazları ile ramazanda teravih namazları kılınırdı. Şehir dışındaki namazgahlar ise yolculuk sırasında ibadet ve dinlenme ihtiyacını gidermek amacıyla menzil yerlerinde inşa edilmişlerdir. Namazgahlarda abdest almak için bir çeşme ya da kuyu, kıble yönünü gösteren ve aym zamanda namaz kılanla önünden geçen arasmda bir tür perde vazifesi gören mihrap taşı ve ibadet edenlerin rahatını sağlamak için gölge veren çınar ya da çitlenbik gibi ağaçlar bulunurdu. Zemini çimen veya toprak olabileceği gibi taş döşeli olanları da vardı. Bazı namazgahlarda mihrap taşının diğer yüzü çeşme şeklinde düzenlenmiştir. Minberli namazgahlar da görülmüştür. Namazgahların bir kısmı etrafındaki zeminin düzeyinde, bazıları ise zeminden bir miktar yüksektir. Hemzemin namazgahlar mutlaka bir duvarla çevreden ayırt edilmişlerdir. Bir de çeşme üzerinde inşa edilen fevkani namazgahlar da vardır.

İstanbul'da kentin büyümesi ile bazı menzil namazgahları da, bugün kent içinde kalmıştır. Ancak namazgahların büyük bölümü apartmanlaşma ve imar faaliyeti içinde yok edilmiş, bazıları ise mescit haline getirilmiştir. Şehir içinde park ve yeşil alanlar oluşturulurken de buralarda bulunan namazgahların yıkılmış olduklan anlaşılmaktadır. Bazı namazgahlardan ise günümüze sadece çeşmeleri ya da mezar taşı sanılarak korunabilen mihrap taşları kalmıştır.

Eyüp'te 15, Zeytinbumu'nda 11, Bakırköy'de 1, Eminönü'nde 5, Şişli'de 4, Beşiktaş'ta 7, Beyoğlu İlçesi sınırları içinde 11, Sarıyer İlçesi'nde 3, Kartal'da 1, Kadıköy İlçesi'nde 28, Üsküdar İlçesi'nde 50, Beykoz İlçesi'nde 18 olmak üzere İstanbul'da, büyük çoğunluğu bugün mevcut olmayan 153 namazgah tespit edilmiştir.

İstanbul'un bilinen en eski namazgahı Okmeydanindaydı. Bugün yok olmuş bulunan bu namazgah 15. yy'm sonunda yapılmıştı. Kocamustafapaşa'da, Hacı Evhaddin Mahallesi'ndeki Hacı Evhaddin Namazgahı da çeşme kitabesindeki 993/1585 tarinden anlaşıldığına göre İstanbul'un eski namazgahlarından biridir. Ancak bu da zamanla yıkılmış ve 1813'te yeniden yaptırılmıştır.

İstanbul'un en İyi durumdaki namazgahı 1781'de yaptırılan, Kadırga'daki Esma Sultan Namazgahıdır (bak. Esma Sultan Meydan Çeşmesi ve Namazgahı). Kâğıthane'de, Kâğıthane Kasrı'nın selamlık dairesi önünde bulunan namazgah ise, mihrap taşını yanılgıyla mezar taşı sanan Julia Pardoe'nin seyahatnamesinde bir odalığın mezarı olarak belirtilmiştir. Bu namazgah setinin üzerindeki çeşmede 1310/1892 tarihi bulunmaktadır. Maçka'da bulunan Bezmialem Valide Sultan Namazgahı yerden 1 iriye yakın bir yükseklikteki, 328,50 m^2'lik bir set halindedir.

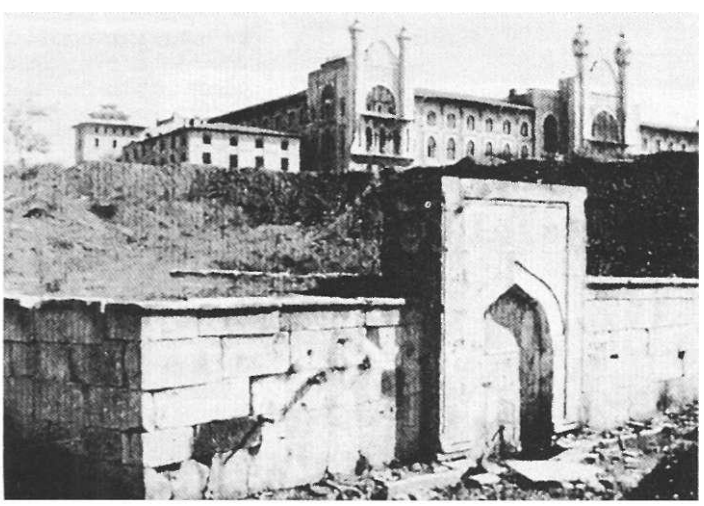

Kavak Namazgâhı
Derman, *Namazgâhlar*

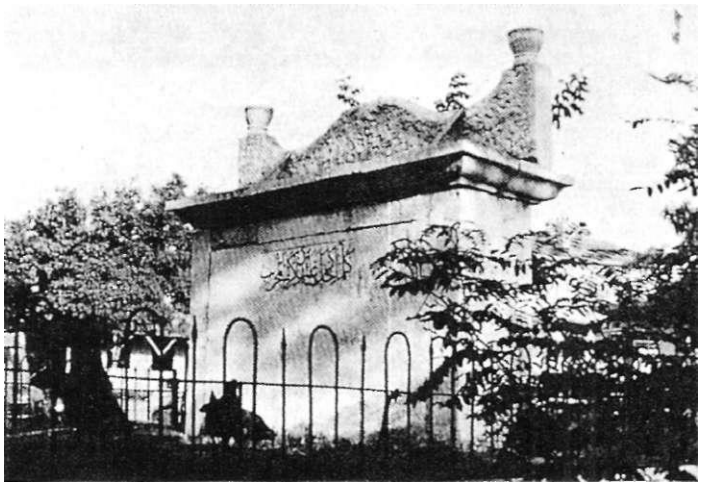

Âdile Sultan Namazgahı
Derman. *Namazgahlar*

İçinde ve çevresinde ağaçlar vardır. Hemen yanındaki çeşmenin kitabesi 1255/ 1839 tarihini taşımaktadır. Bu namazgah 1985'te restore edilmiştir. Tophane'de Hacı Mimi Mahallesi'nde Lüleci Hendek Sokağı'ndaki namazgah 1211/ 1796'da Bâbüssaade Ağası Bilal Ağa tarafından yaptırılmıştır. Anadoluhisarı'ndaki, 17. yy'a ait olduğu sanılan Anadoluhisarı Namazgâhı(-») ise İstanbul'un ayakta kalabilen minberli ve mihraplı namazgahlarından biridir ve 1986'da restore edilmiştir.

İstanbul-Bağdat yolu üzerindeki menzillerde bulunan namazgahların birçoğu bugün kent içinde kalmıştır. Bunların büyük kısmı yok olmuş ya da sadece çeşmeleri günümüze gelebilmiştir. Dudullu'da Âdile Sultan Namazgahı, Üsküdar'da, Ahmediye'den Karacaahmet'e doğru çıkan Menzilhane Yokuşu (bugün Gündoğumu Caddesi) üzerindeki ve İbnü'l-Emin Ahmed Ağa tarafından 1124/1712'de yaptırılan namazgah; Saraçlar katibi Abdullah Ağa tarafından yaptırılan Saraçlar Namazgahı; Kızlarağası Gazanfer Ağa'nın yaptırdığı Ayrılık Çeşmesi Namazgahı; Söğütlüçeşme Namazgahı; Kızıltoprak'a doğru, Kalyoncular Başhalifesi Ömer Efendi tarafından 1186/1772'de yaptırılan namazgah; Selamiçeşme'de bugün sadece 1194/ 1780 tarihli kıble taşı mevcut bulunan namazgah; Şaşkmbakkal'da tamamen ortadan kalmış olan bir namazgah; Çatalçeşme'de sadece 957/1550 tarihli çeşmesi kalmış olan namazgah; Bostancı'da II. Mahmud'un 1247/1831'de yaptırdığı namazgah ve Küçükyalı Namazgahı, en tanınmış örneklerdir. Daha ilerde artık kent dışında kalan Sultançayırı (Çayırova) Namazgahı ile menzil namazgahları Gebze'ye uzanır.

Menzil yollarına bağlanan tali yollar üzerinde de namazgahlar bulunmaktaydı. Bunların da büyük kısmı kent içinde kalmış ve yok olmuşlardır. Günümüze kalabilen, 1064/1654 tarihli Kavak veya Harem İskelesi Namazgahı, İstanbul Liman İdaresi tarafından yerinden sökülüp Selimiye Kışlasînm güneydoğu köşesi karşısında yeniden kurulmuştur.

İstanbul'u Avrupa'ya bağlayan menzil yollarındaki namazgahların sayısı Anadolu yakasındaki kadar zengin değildir. Bunlardan E-5 yolunun sol tarafında kalan Çoban Çeşmesi Namazgahının sadece çeşme ve yalakları durmaktadır. Haramidere yakınlarında Hüsrev Paşa tarafından 1268/ 1852'de yaptırılan namazgah ise tamamen yok olmuştur. Edirne Kapısı dışındaki, 1148/1735 tarihli La'lî Mustafa Ağa Namazgahı ise üstü kapatılarak güdük minareli bir mescide çevrilmiştir. Topkapı Sarayı avlusunda da. 1222/1708 tarihli kıble taşı hâlâ duran bir namazgah sofası bulunmaktadır.

Bibi. Derman, *Namazgahlar,* M. Özdamar, "Namazgahlar", *VD,* XX (1988), 221-248; S. Eyice. "İstanbul'un Ortadan Kalkan Bazı Tarihi Eserleri, IH", *TED,* 10-11 (1981). 195-238; ay, "İstanbul-Şam-Bağdat Yolu Üzerindeki Mimari Eserler: I-Üsküdar-Bostancıbaşı Güzergâhı". *TD,* 13 (1958), 81-103; Konyalı, *Üsküdar Tarihi.* I. 40^-415.

İSTANBUL

NAMIK KEMAL

(21 Aralık 1840, Tekirdağ -2Aralık 1888, Sakız Adası [bugün Yunanistan'da]) Şair, yazar, gazeteci.

Asıl adı Mehmed Kemal'dir. Müneccimbaşı Mustafa Asım Bey'in oğludur. Dedesi Abdüllatif Paşa'nın yanında büyüdü ve onunla birlikte imparatorluğun çeşitli bölgelerini dolaştı. Sofya'da bulunduğu sırada yabancı dil öğrendi ve ilk şiir denemelerine başladı. İstanbul'a döndüğünde önce şair ve edebiyatçı çevrelerinde bulundu (bak. Encümen-i Şuara). 1862'de Şinasi ile tanıştı ve onun çıkardığı *Tasvir-i Efkâr* gazetesine toplumsal içerikli yazılar yazmaya başladı. Sonraki fikirleri ve mücadele çizgisi bu yıllarda oluştu. Daha sonra Yeni Osmanlılar Cemiyeti adını alacak olan gizli İttifak-ı Hamiyet Cemiyetine girdi. Şinasi Paris'e kaçınca, gazetenin sorumluluğunu üstlenerek siyasal muhalefet ve eleştiri yazıları yazmaya başladı. Bu sırada, Yeni Osmanlılar adı verilen bir kısım hürriyetçi Osmanlı aydınları Paris'te toplanmışlardı. Paris'te bulunan Mustafa Fazıl Paşa'nın çağrısı ile ve İstanbul'da giderek daralmaya başlayan siyasal çember yüzünden, Ziya Paşa ile birlikte Mayıs 18ö7'de Paris'e kaçtı. Buradan Londra'ya geçerek *Hürriyet* gazetesini çıkardı.

1870'te Yeni Osmanlıların bir bölümüyle anlaşmak ve muhalefeti yumuşatmak isteyen Osmanlı yönetiminin, Zaptiye Nazırı Hüsnü Paşa aracılığıyla yaptığı çağrı üzerine İstanbul'a döndü. 1872'de Avrupa'dan dönen başka aydınlarla birlikte *İbret* gazetesini çıkarmaya başladı. Ancak bu gazeteye yazdığı "Garaz, marazdır" makalesi gazetenin dört ay süreyle kapatılmasına neden oldu, Namık Kemal de Gelibolu mutasarrıflığına tayin edildi. Gelibolu'da ünlü *Vatan Yahut Silistre* oyununu yazdı. Oyun 1 Nisan 1873'te, Gedikpaşa Tiyatrosu'nda(->) büyük İlgi ve tezahürat arasmda oynandı. Seyirciler Namık Kemal'i görmek istiyorlar, alkışların ardı arkası kesilmiyordu.-'-Bir kısım seyirci Namık Kemal lehine tezahürat yaparak, ellerinde fenerlerle Galatasaray'daki *İbret* gazetesi idarehanesine geldi. Namık Kemal orada da yoktu. Ertesi gün olayların haberi gazetede yayımlanınca *İbret,* bu defa süresiz olarak kapatıldı. 4 Nisan'da da başka Yeni Osmanlılarla birlikte Namık Kemal de tutuklanarak Magosa'ya gönderildi. Kemal ve diğerleri zaptiyeler arasmda Sirkeciye kendilerini Magosa'daki zindana götürecek vapura getirildiklerinde, mahkûmları seyreden halkın ilgisizliği, şairi derinden etkiledi. Namık Kemal İstanbul'a, Abdülaziz'inG» tahttan indirilmesi ve daha liberal bilinen V. Murad'ın(->) tahta çıkarılmasından sonra, 1876'da gelebildi. Ancak V. Murad tahtta çok kısa kalmış, rahatsızlığı nedeniyle II. Abdülhamid 1876'da, meşrutiyet vaadiyle tahta çıkarılmıştı. Namık Kemal 1876' da ilk Kanun-ı Esasi'yi hazırlayan heyette yer aldı. Ancak 1877'de Osmanlı-Rus Savaşı çıktı. Ruslar Yeşilköy önlerine kadar geldüer. Siyasal hava yeniden döndü. 1878 başında da Meclis dağıtıldı. Namık Kemal 1877'de beş ay süreyle tutuklandı, daha sonra da Midilli'ye sürüldü. 1879'da Midilli. 1884'te Rodos, 1887'de Sakız mutasarrıflıklarında bulunan Namık Kemal burada öldü, doğum yeri olan Gelibolu yakınındaki Bolayır'a gömüldü .^Mezarının üstünde, kendi *Ölürsem görmeden bu*

Namık Kemal
Nazım Timuroğlu arşivi

millette ümid ettiğim feyzi /Yazılsın sengi kabrimde vatan mahzun, ben mahzun mısraları yazılıdır.

Namık Kemal Tanzimat Batıcılığının da kurtuluş olmadığını anlayan Yeni Osmanlılardandır. Vatansever ve hürriyetçi düşünceleri, şiirleri dahil bütün yazdıklarına ve tüm hayaüna damgasını vurmuştur. Meşrutiyetçidir, hürriyetçidir, milli ve İslami değerler temeli üzerinde bir uygarlaşmadan yanadır. Eski toplumsal yapıya uygarlık aşısı Namık Kemal'e göre anayasa ve eğitim yoluyla yapılacaktır. Ömrünün son yıllarında umudunun büyük ölçüde söndüğü ve mezarmda yazıldığı gibi "mahzun" öldüğü söylenebilir.

Namık Kemal'in sağlığında toplanıp kitap haline getirilmemiş pek çok şiiri vardır. Çok genç yaşlardan itibaren divan şairlerinden esinlenerek yazdıklarının yanında, onu "vatan şairi" olarak tanıtan şiirleri 1862 sonrası ürünleridir. Siyasal mesajmı iletmekte en etkili tür olarak gördüğü tiyatro eserleri arasında *Vatan Yahut Silistre, Akif Bey, Celaleddin Harzemşah, Gülnihal* en önemlileridir. *İntibah ve Cezmi* romanlarında, psikolojik ve tarihi roman türlerini dener. Tarih yazıları, biyografiler yazmış, yorumlu bir Osmanlı tarihi üzerine çalışmıştır. Dergi ve gazetelerde yazdığı yazılar çeşitli derlemelerde toplanmıştır. Kendisinden sonra gelen Jön Türkler ve aydınlar üzerinde etkisi büyük olmuştur.

İSTANBUL

NÂMÎ

(1840 ?, İstanbul - 1869 ?, İstanbul) Ermeni harfleriyle Türkçe basılmış divan ve âşık tarzı şiirleriyle tanınan aşuğ.

Asıl adı Agop'tur. Kumkapı'da doğdu. Heretik Hoca diye tanınan ve Mesrûrî mahlasıyla yazdığı Türkçe şiirleri de bulunan Reteos Kirkoryan'dan (1819-1904) özel olarak Türkçe, Arapça ve Farsça dersleri aldı. Çeşitli meslekleri denedikten sonra marangozluk ve mobilyacılığı tercih edip Beyoğlu'na yerleşti. Genç yaşta âşıklığa heveslenerek, İstanbul'a yerleşmiş olan Bursalı Serverî'ye(->) çırak oldu. Âşıklık sanatının o dönemde kabul görmüş, tür ve söyleyiş özelliklerini bu şairin yanında öğrendi.

19 yaşında evlenen Agop Nâmî, İstanbul'un çeşitli semtlerindeki âşık kahvelerine devam ederek fasıllara katıldı. Kısa sürede büyük bir ün kazandı, meydan şairleri arasmda üstatlığa yükseldi ve ustası Serverî'yi geçti. Önce çiçek, ardından da tifoya yakalanan Nâmî, 29 yaşındayken öldü.

19. yy aşuğları, bu yüzyılın okuryazar âşıklarının geliştirdiği biçim ve söyleyiş özelliklerini aynen benimsemişler, Nâmî de bu yoldan giderek yer yer Osmanlıca kelime ve söz öbeklerine şiirlerinde yer vermiştir. Aruzla söylediği şiirlerde ölçü yanlışlığına fazla rastlanmaz. Bîdârî(->) mahlaslı Mihran Arabacıyan tarafından derlenen ve ilkin *Divanı Belağet-unvanı Namiyi Merhum* (1877) adıyla yayımlanan, daha sonra bazı eklerle *Divançeyi*

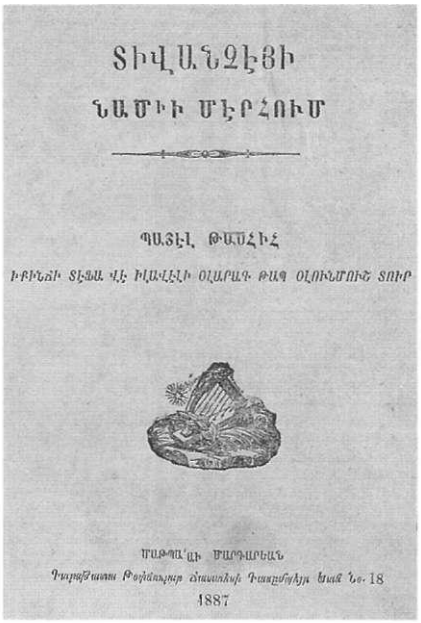
ՏԻՎԱՆՉԷՅԻ
ՆԱՄԻԻ ՄԷՐՀՈՒՄ
ՊԱՅԵԼ ԹԱՇՃԻՀ
ՏՊԱԳՐԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
1887

Ermeni harfli Türkçe *Divançeyi Namii Merhum*'un iç kapağı.
Nuri Akbayar koleksiyonu

Namii Merhum (1887) adıyla yeniden basılan Ermeni harfleriyle Türkçe kitap, Nâmî'nin şiirlerini günümüze getirmiş önemli bir kaynak özelliği taşır. Eserin ikinci basımında yer alan 86 şiirden 44'ü divan, 21'i koşma, 8'i gazel, 6'sı semai, 3'ü kalender, 3'ü destan ve 1'i tahmis başlığını taşımaktadır.

Nâmî'nin şiirleri arasında doğrudan doğruya İstanbul'u ilgilendiren "Dasitanı İstanbul / der Vasfı Kolera ve Harikı Hoca Paşa ile Kalata" başlıklı bir destan bulunmaktadır. 54 dörtlükten oluşan bu destanda İstanbul çeşitli yönleriyle övülür (1-7. dörtlük), Abdülaziz'e kadarki Osmanlı padişahlarının adlan anılır (8-17. dörtlük), Abdülaziz döneminde (1861-1876) peşpeşe yaşanılan Galata yangını (18-26. dörtlük), kolera salgım (27-41. dörtlük) ve Hocapaşa yangını (42-54. dörtlük) söz konusu edilir.

Nâmî'nin diğer destanlarından "Dasitan/ der Hakkı Sarhoş ile Ayık" geleneksel deyişmeli destan türünün ilginç bir örneğidir. 28 dörtlükten oluşan bu destanda sarhoş *ve* ayık kendilerini över ve hallerini arz ederler. "Dasitan / der Hakkı Mirzo Reyis" ise Beyoğlu'nda yaşayan ve asıl adı Kirkor olup Mirzo diye anılan bir tulumbacının ölümü üzerine söylenmiştir. 21 dörtlükten oluşan bu destanda Mirzo Reyisin takımıyla bir yangına gidip geldikten sonra bilinmeyen bir sebepten ölüşü, kendi ağzından acıklı bir dille anlatılmıştır.

19- yy'da İstanbul'da yetişen ve Türkçe şiirler söyleyen Ermeni aşuğlar arasında, genç yaşta ölmesine rağmen haklı bir ün kazanmış olan Nâmî için ustası Serverî 34 dörtlükten oluşan bir destan söylemiş, hakkında bilinenlerle kendi duygularını dile getirmiştir.

Bibi. Serveri. *Divançe-i Serveti Efendi,* (haz. M. Arabacıyan), İst., 1889; Ahmed Rasim, *Muharrir Bu Ya!,* İst, 1926, s. 255; V. L. Salcı, "Kızılbaş Şairleri-XII", *HBH,* S. 108 (1. Teşrin 1940); M. H. Bayrı, "İkrarî ve Sabrî", *Folklor Postası.* S. 4 (Ocak 1945), s. 6-8; Bayrı, *IstanbulFolkloru,* (1972), 85, 88-89; M. S. Koz, "19. Yüzyıl Aşuğlarından Nâmî ve Divançesi", *IV. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri (Bildiriler),* Eskişehir, 1991, s. 231-235; ay, "19. Yüzyıl Aşuğlarından Nâmî'nin Istanbui Destanı", *Prof. Dr. Saim Sakaoğlu'na 55. Yıl Armağanı,* Kayseri, 1994, s. 272-282; A. T. Kut, "Ermeni Harfleriyle Türkçe Basılmış Şarkı ve Kanto Mecmuaları", *Müteferrika,* S. 1 (1993), s. 24-25.

M. SABRİ KOZ

NARGİLE

Eski İstanbul kahvehanelerinin vazgeçilmez öğelerinden birisi de nargileydi. Nargile'nin, İstanbul'a IV. Murad döneminde (1623-1640) geldiği kabul edilir. 19. yy'da Beyazıt'ta müşterilerine yalnızca nargile veren "nargileciler kahvesi" de bulunuyordu. Bu türden kahvehanelere aynı semtte bugün de rastlanılmaktadır.

Türkler *Ol nedir su içinde seslenir / Leblerimin busesine yaslanır /Dem çeker yanar tüter hem sinesi/ Üfledikçe gark olur sefinesi,* biçimindeki bir İstanbul bilmecesine de konu ojan nargile yapımında da büyük beceri göstermişlerdir. Billurdan beyaz ve renkli şişeler, gümüş çiçekli ve meyvelerle süslü başlıklar ve yaldızlı toprak lüleler en çok İstanbul'da imal edilmiş nargile parçalarıdır. Bazen şişesi bile gümüşten çok zarif nargileler yapılmış, marpuç ucuna takılan ağızlık yapımında kehribarların en iyisi kullanılmıştır. Keçi memesi adı verilen ucu çavuşüzümü biçiminde ortasına doğru kahnlaşarak tekrar incelen ve zamanla kırmızılaşan eski yekpare kehribar ağızlıklarla, ucu palamut biçiminde olup ortası altın kakmalı yeşimlerle süslü, eteği yine kehribardan

Eski bir fotoğrafta nargile içen kadın.
İmages d'Empire, İst., 1993

Eski Galata Köprüsü'ndeki nargile kahvesi.
Nurdan Sözgen, 1990/ Onyx

olan ağızlıklar İstanbullu ustaların eseridir. İki ya da üç kişinin birden kullandığı aynı nargileye bağlı, ikişer-üçer marpuçlu nargileler bile vardır. Yakın dönemlerde Beykoz ve Yıldız Çini fabrikalarında gerçek birer sanat eseri olan nargileler yapılmıştır.

Nargile lüle, gövde, marpuç ve ağızlık gibi kısımlardan oluşur. Bu parçalan yapan ustaların bulunduğu yerler marpuççular, imameciler, lüleciler/takatukacılar gibi ayrı çarşılar oluştururdu. Marpuççular, Mahmutpaşa'nın alt başında bugün de aynı adla anılan yerde çalışırlardı. Renk renk meşinleri iki parmak eninde şerit gibi kesip nevrekân dedikleri, kendilerine mahsus bıçakla tıraş ettikten sonra çirişleyip uzun demir çubuklar üzerine iyice sardıktan ve üstüne sarı ince telleri helezonik biçimde sarıp kuruttuktan sonra, içindeki demir çubuğu çekince ortaya çıkan hortum nargilenin marpucu olurdu. Tophane'de Kılıç Ali Camiini geçip Kapıiçi'ne giderken sağ tarafta Lüleciler Çarşısı başlar ve Hendek denilen vere, yani Kumbaracılar Yokuşu'nun alt başına kadar devam ederdi. Buralarda, özel bir topraktan lüleci çamuru hazırlanır: sonra da çeşit çeşit, her boyda çubuk ve nargile lüleleri yapılırdı (bak. lülecilik).

Nargile tiryakileri kahvecilerin hazırladığı nargileyi hemen içmezlerdi. Kollarını dirseklerine kadar sıvar, nargilenin sürahisini, lülesini, marpucunu bizzat ovuşturarak temizler, sürahisine suyu kendisi koyar, lüleyi kendi doldurur, kendi ateşler, hattâ bazıları marpuç başlığını ağızlarına değdirmemek için bir kâğıt parçasını zıvana gibi başlığın deliğine sokmuş olduğu halde içerlerdi.

Tiryakiler, nargile içmenin dört şartı olduğunu kabul ederler. Bunlar birbiriyle kafiyeli olarak "maşa, meşe, köşe ve Ayşe" biçiminde sıralanır. Maşa olmazsa nargile içmenin keyfi olmaz. Tömbekinin üzerindeki ateşi ayarlamak, nargile içiminde bir zevktir. O nedenle maşa gereklidir. Meşe, bu ağacın kömürünü anımsatmak içindir. En iyi ve dayanıklı ateş meşe odununun kömüründen olur. Nargile içen mutlaka bir köşeye çekilir. Ortalık yerde oturup nargile içilmez. Ayşe ise nargile içene hizmet eden kimse demektir.

İstanbul'da nargile içenlerle ilgili olarak bazı sözler de yaygınlık kazanmıştır: Nargile içenin yanına şeytan gelmez (çünkü nargile içen kimse oturduğu yerden geç kalkar); nargile içenin evine hırsız girmez (çünkü nargile içen sürekli öksürür, hırsız tarafından uyanık olduğu sanılır); nargile içen zengin olur (çünkü masrafsızdır): nargile içeni köpek ısırmaz (çünkü tütün kokar) ve nargile içen hekime muhtaç olmaz (çünkü çok yaşamaz). Günümüzde nargile kahveleri ve nargile tiryakilerinin sayısı azalmıştır. İstanbul'da küçük minyatür nargileler artık turistik eşya satan dükkânların raflarında yer almaktadır. İstanbul'da yine Beyazıt çevresinde nargile kahveleri bulunmaktadır. Günümüzün en tanınmış nargile kahvesi Çorlulu Ali Paşa Medresesi'ndedir.

Bibi. Büngül. *Eski Eserler.* II. 28-30: P. Lecomte. *Türkiye'de Sanatlar ve Zenaatlar,* İst., 1973. 184-188)193-194: Ali Rıza. *Bir Zamanlar.* 69-72; S. Birsel, *Kahveler Kitabı,* Ankara. 1983; A. E. Bozyiğit, "Nargile", *Ziya Gökalp Dergisi.* S. 58 (1990); Musahibzade. *İstanbul Yaşayışı* (1992), 187, 189, 194.

ALİ ESAT BOZYİĞİT

NARH

Bir mal veya hizmet için yetkili makamlarca tespit edilen fiyat. Fiyatların başıboş kalmasını ve spekülatif yükselişleri önlemek için başvurulan bir yöntemdir.

Her dönem kalabalık bir kent ve yüzyıllar boyunca başkent olmuş İstanbul'da narh müessesesinin özel bir yeri ve anlamı vardı. Fiyaüar Osmanlı döneminde de sürekli artma eğilimindeydi. Özellikle kıtlıklar(->), doğal afetler(->), savaşlar, kuşatmalar^) sırasında fiyatlar artar; haksız kazanç eğilimleri şiddetle kendini duyururdu. Kalabalık bir kent olan İstanbul'da, bir yandan kentin iaşesini(->) sağlayabilmek, öte yandan nüfusun ihtiyaçlarını, halkın galeyana gelip karışıklık çıkmasını engelleyecek şekilde giderebilmek önemliydi. Sarayın ve ordunun büyük ihtiyaçlarının sağlanmasında da hazinenin fazla yara almaması ve büyük açık vermemesi için fiyatların sürekli denetim altında tutulması gerekiyordu. Bu yüzden İstanbul'da 19. yyin ikinci yarısına kadar çok sıkı bir narh uygulaması vardı. Her türlü mal ve hizmet, yani gerek fiyat gerekse ücretler en ince ayrıntısına kadar tespit edilmişti.

Narh olağan veya olağanüstü durumlarda yeniden belirlenirdi. Ramazan öncesinde, genel olarak şaban ayında; turfanda sebze veya meyve dönemlerinde, ilk kuzu kesimlerinden önce, süt ve sütten yapılan gıda malzemesi için ilkbahar ve sonbaharda yeni narh fiyatları tespit edilirdi. Doğal afetler, kıtlıklar, savaşlar, paranın ayarının bozulması gibi olağanüstü durumlarda da narh tespiti yeniden yapılırdı.

İstanbul'da narha her zaman önem verilmiş, kentin fethedilmesinden sonra ilk İşlerden biri esnafın denetlenmesi ve narh konması olmuştu. Evliya Çelebi, fetihten sonra Vezirazam Mahmud Paşa'nın, çarşamba günü şehri dolaşarak Yemiş İskelesinde bütün çarşı esnafını toplayıp meyvelere narh koyduğunu, daha sonra sebzehaneye ve salhaneye de uğrayarak sebze ve et fiyatlarını belirlediğini nakleder.

Narhın tespiti, bazı olağanüstü durumlarda doğrudan padişah fermanlarıyla, hatt-ı hümayunlarla olmuşsa da, bu konudaki asıl görevli ve yetkili kadılardı. Narh tespiti, İstanbul kadısının göreviydi (bak. İstanbul Kadılığı). İstanbul kadısı fiyat değişikliği ihtiyacını, nedenleriyle birlikte sadrazama bildirir, sadrazam padişaha başvurur ve ondan ferman aldıktan sonra kadıyı narh tespitinde yetkili kılardı ya da kadının önerdiği fiyatı onaylardı. Kadı narh tespitini kendi kafasına ve takdirine göre yapmaz, narh konacak malla ilgili esnaf loncasının şeyhi, kethüdası, yiğitbaşı, o malın bilirkişisi (ehl-i bibre), muhtesib (bak. ihtisab) ve narh konacak malla ilgili çeşitli kişiler tespit sırasında hazır bulunurlardı. Amaç tüketiciyi komrken esnafın da darlık yaratacak bir haksızlığa uğramamasıydı. Narh tespit edilirken "getürücü" ve ""mukim" için iki ayrı fiyat verilirdi. Malı getiren perakendeciye, toptancı narhından satar, perakendeci ise "mukim" narlımı uygulardı. Narh fiyatları belirlendikten sonra, esnaf bu fiyatlardan satış yapacağını taahhüt ederdi.

Bütün İstanbul'da satış tek bir narh fiyaü üzerinden yapılırdı. Narh fiyatları İstanbul kadısı tarafından Bilad-ı Selase(->) kadılıklarına bildirilirdi. İstanbul'da konan narhların bazen bir örnek olarak çevredeki kentlere de gönderildiği olurdu. Narhlar kadılar tarafında şeri sicillere işlenir, bunlara ""narh defterleri" denirdi.

Narh bir kez konduktan sonra sıkı biçimde denetlenirdi. Narhın denetleyicisi sadrazamdı. Çarşıyı, pazarı, tüm malları ve piyasayı kontrol etmek, sadrazamın başlıca görevleri arasındaydı. Sadrazama bu konuda kadı yardımcı olurdu. Ama gerçek ve fiili yetki muhtesibindi.

Sadrazam kalite ve narh kontrolü için, yanma İstanbul kadısı, yeniçeri ağası ve muhtesibi alarak kola çıkardı (bak. kol gezmek). Bu kortejde, hepsi kendi tören giysileri ve aletleriyle ve belli bir hiyerarşik düzende yoldaşlar, subaşı (süpürgesi ile), asesbaşı (perişanî ile), Dergâh-ı Ali çavuşları, çavuşbaşı, yeniçeri ağası, kapı kethüdaları (ikişer ikişer), aynı sırada mumcular, koloğlanları, yine aynı sırada satırlar, saraçbaşı, terazi taşıyan; önlerinde ihtisab ağası (elinde değnekle, yaya); bir yanında bostacılar odabaşısı, öteki yamda süpürgesiyle muhzır ağa olmak üzere sadrazam, önünde narha ve kurallara uygun davranmayan esnafa verilecek ceza aletleriyle muhzır yoldaşları, cebeci ve topçu çavuşları yer alırdı.

Alay, Paşakapısından hareket eder, Hocapaşa, Bahçekapı, Unkapanı yoluyla zahirecileri yoklar; Zeyrek'ten Beyazıt'a dönülür; Divanyolu'ndan Paşakapısı'na varılırdı. Yer yer kalite, fiyat, gramaj, temizlik kontrolleri yapılır; kusurlu görülenler, çoğunlukla hemen orada, esnafın ortasında cezalandırılırdı.

Sürekli narh kontrolü ise muhtesibin işiydi. İstanbul kadısı nezdinde ve Bilad-ı Selase'de ayrı ayrı muhtesibler vardı. Muhtesib, emrindeki koloğlanları, terazibaşılar, taşoğlanları ile narh denetimini yürütürdü. Narh uygulamayan ve narha uymayan esnaf hapisten sürgüne, kalebentlikten falakaya kadar çeşitli cezalara çarptırılırdı.

İstanbul'un fethinden itibaren kentte dikkatli ve sıkı biçimde uygulanan narh sisteminin, bütün denetimlere rağmen, tek tek kişiler veya loncalar tarafından zaman zaman ihlal edildiği, narh fiyatlarının üstünde fiyat talepleri olduğu da görüldü. Özellikle çeşitli nedenlerle ortaya çıkan kıtlık durumlarında narh sisteminin işlemesi güçleşiyor, denetim ne kadar sıkılaştırılırsa sıkılaştırılsın fiyat artışlarının önüne geçilemiyordu.

Özellikle, Osmanlı ekonomisinin bozulduğu: Batinin ekonomik etki ve müdahalesinin arttığı 19- yy'ın ortalarından itibaren, gedikler(->), loncalar(->) gibi ekonomik kurumlarla birlikte narh uygulaması da çökmeye başladı. İstanbul'da, 4 Mart 1856'da et ve diğer bazı gıda maddeleri üzerinden narh kaldırıldı. 1870'lerden sonra da, ekmek dışında narh kalktı.

Cumhuriyet'ten sonra II. Dünya Savaşı yıllarında bazı temel ihtiyaç maddeleri için başvurulan narh uygulaması başarılı sonuç vermemiştir. Günümüzde bir narh sistemi olmamakla birlikte bazı tüketim maddelerinde hükümetçe veya belediyelerce konulan fiyatlar geçerlidir.

Bibi. M. S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri.* İst.. 1983; ay, "1009 (1600) Tarihli Narh Defterine Göre İstanbul'da Çeşitli Eşya ve Hizmet Fiyatları", *TED.* S. IX (1978); S. Ülgener, *Tarihte Darlık Buhranları ve İktisadi Muvazenesizlik Meselesi,* İst., 1951; (Altınay), *Onaltıncı Asırda;* Mantean, *İstanbul.*

İSTANBUL

NARMANLI HANI

Beyoğlu İlçesi'nde, İstiklal Caddesi üzerindeki 388 ve 390 numaralı yeri işgal etmektedir. Narmanlı Yurdu olarak da bilinir.

19. yy'm ilk yarısında inşa edilmiştir. Dış görünümü doğrudan bir kaleyi andırmaktadır. Avlunun İçindeki binalar hariç dış taraf iki katlıdır. Üst kat ağır ve büyük filayakları üzerine oturmuştur. Üst kata, hem İstiklal Caddesi üzerinden, hem de hanın girişinin, avluya çıkmadan önceki köşesindeki merdivenden çıkılır.

Binanm İstiklal Caddesi üzerindeki başlangıç yeri Frederici Apaıtmanînın yanıdır. Buradan İsveç (bugünkü Müeyyet) Sokağîna kadarki dış cepheden sonra dönüş yapan bina, İsveç Sokağim boydan boya kat eder, burası yüksek duvarlarla kaplıdır. Sofyalı Sokağı'mn köşesinden, bu sokaktaki Merkez Apartmam'na kadar olan duvar da gene aynı yüksekliktedir.

Narmanlı Haninin ortası bahçedir. Bu bahçeyi çevreleyen duvarın iç bölümünde bulunan yerleşim merkezlerinin hepsi iki küçük katlıdır. Yalnız önceleri havuzun olduğu yerde ve havuzun hemen arkasındaki diğer yerleşim merkezlerinden ayrılmış bulunan bölüm tek katlıdır. Binanın ana giriş kapısı tam ortadadır. Her iki tarafta bulunan dükkânlar kemerlidir ve buralan önceleri at arabalarının bekleme yerleri idi. Çok büyük ve yüksek olan ana giriş kapısı iki kanatlı olup çok ağırdır. Genellikle tek kanadı açık olarak tutulurdu. Binanın, cadde üzerindeki büyük kapısından başka, bürolara dıştan çıkılan ikinci bir kapısı daha vardı. Bu kapıların dışında, İsveç (Müeyyet) Sokağıma açılan küçük bir kapı ile Sofyalı Sokağına bakan ve kullanılmayan demirden çok küçük bir kapı daha vardı. Bu kapının üzerinde çok büyük demir bir halka gözlenirdi.

Bina yapıldığı günden itibaren, Rus elçilik binası ve kançılarya büroları olarak kullanılmıştı. 1843'te yapımına Mimar Fossati tarafından başlanan karşı sıradaki binanm bitimine kadar da elçilik binası burası idi. Ancak, elçilik bürolarının karşı sıradaki Rus Sefareti'ne taşınmalarına karşılık, konsolosluk büroları bir süre daha burada kalmış, bu arada, I. Dünya Savaşı sırasında, Ruslarla diplomatik ilişkiler askıya alınmıştı. Rus ihtilali nedeniyle, ilişkiler daha da zorlanmış ve İstanbul'a bir sürü "Rus mülteci" gelmişti. İşte bu sırada konsolosluk büroları hâlâ burada faaliyet gösteriyordu.

1930'lu yılların başında, binada "Neft Syndicat" ile Tntourist" turizm şirketinin (bu şirketler doğrudan Rusya devletine aitti) bürolarından başka hiçbir bölüm kalmamıştı. 1933'te bu bürolar da buradan gidince bina tamamen boşalmış ve "Narmanlı kardeşler" binayı satın almışlardı.

Narmanlılar Avni ve Sıtkı adında iki kardeştiler. O dönem Eminönü'nde bir işyerleri vardı ve ticaretle uğraşıyorlardı. Burayı satın alınca, bürolarını ufak kapının olduğu binanın ikinci katına taşıdılar. Ruslar, İsveç (Müeyyet) ve Sofyalı sokaklarını çevreleyen yüksek duvarlar arkasındaki bölümü, hapishane olarak kullanırlardı. Narmanlı kardeşlerin burayı satın almasından sonra, Sofyalı Sokağı İle Müeyyet Sokağı'mn kesiştiği yerde ve duvarlar üzerinde bir kapı açıldı. Bu kapının girişinden sonraki üç ayrı oda Dr. Firsek Karol adındaki bir heykeltıraşa kiralandı. Dr. Karol odalar arasında küçük kapılar açarak burasını çok güzel bir heykel atölyesi haline getirdi. Arabaların durduğu bölümler ise, vitrinler yerleştirilerek dükkân haline sokuldu.

Bu arada, Müeyyet Sokağı'mn istiklal

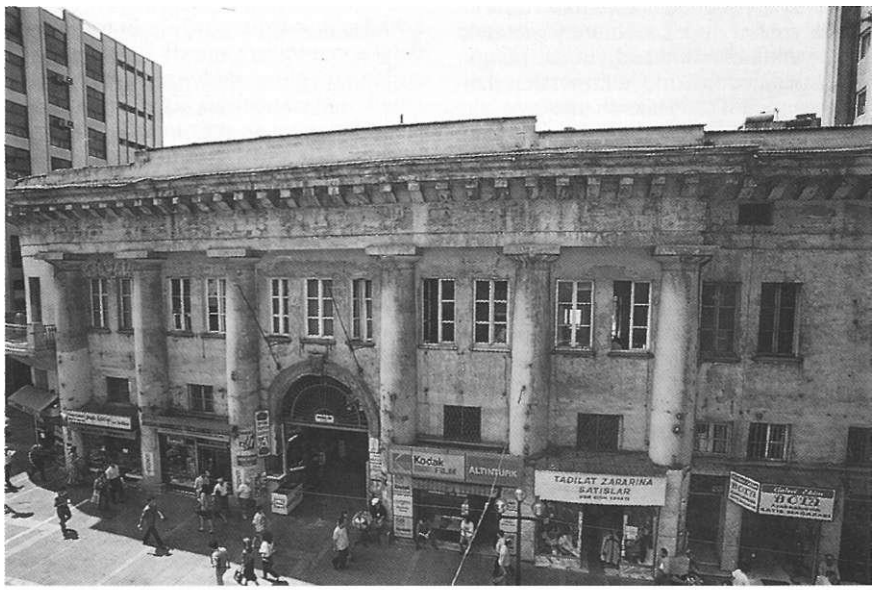

Narmanlı Hanı
Nazım Timuroğlu, 1994

Caddesi ile kesiştiği yerdeki dükkân Andrea Kitabevi olarak açılmış ve yanında da bir halıcı ile Antoine Visconti'ye ait bir konfeksiyon mağazası faaliyet göstermiştir.

Narmanlı Apartmanînda Ali Nusret Pulhan, kürkçü Sanoviç ikamet etmişlerdir, *Ulus* gazetesinin temsilcisi Neş'et Atay Bey de burasını hem ikametgâh hem de büro olarak kullanmıştır. Türman İnşaat Grubu da buraya en son yerleşenlerdendir.

Bahçeye gelince, havuzun olduğu yerdeki tek katlı binada ise önce "Maliye Tahsil Şubesi", sonra da "Beyoğlu II. Noteri" faaliyet göstermiştir. Bahçe içindeki son dükkânı da antikacı ve eski kitap satıcısı Hayım tutmuştur. Narmanlı Hanı ikinci derece tarihi eser olduğundan bugün hâlâ eski konumunu barındırmaktadır.

BEHZAT ÜSDİKEN

NAROYAN, MESROB

(1875, Hartert/Muş - 30 Mayıs 1944, İstanbul) Türkiye Ermenileri 80. patriği.

Asıl adı Haçadur'dur. Annesinin ölümünden sonra Muş'taki Surp Garabed (veya Klag) Manastırında eğitim gördü. 1895'te Armaş (bugün Akmeşe, İzmit) Ruhban Okulu'na girdi. 1899'da sargavak (diakos, şemmas) rütbesini aldı. 1901'de ise Episkopos Yeğişe Turyan tarafından apeğa (keşiş) takdis edilerek Mesrob admı aldı. Ruhban okulunda öğretmenlik, müdür yardımcılığı ve müdürlük görevlerini üstlendi. 1909'da Krikoris Balakyan ve Ğevont Tutyanla birlikte, Başpatrik II. Madteos İzmirliyan(->) tarafından başrahiplik rütbesiyle onurlandırıldı, 1909-1915 arasında Armaş Manastırı başrahip vekilliği görevinde bulundu. Bu görevi sırasında, 1913'te Başpatrik V. Kevork (Surenyantz) tarafından episkopos takdis edildi. 1915-1916 süresince Konya'da bulundu. Daha sonra İstanbul'a yerleşti. 1918'de ve 1919-1920 yıllarında patrik kaymakamlığı yaptı.

17 Kasım 1926 tarihli başpatriklik beratıyla Trakya ve Makedonya bölgeleri ruhani, sosyal ve eğitim faaliyetlerini düzenlemek, ruhani önder seçimini yönetmek üzere yetkili olarak atandıysa da, bu görevi üstlenmeden Türkiye Ermenileri patrikliğine seçildi (26 Haziran 1927).

Uzun süren bir boşluk döneminden sonra (9 Aralık 1922-26 Haziran 1927) Cumhuriyet döneminin ilk patriği olan Mesrob Naroyan, Başpatrik V. Kevork tarafından verilen 5 Temmuz 1927 tarihli beratla başepiskoposluk payesi ile onurlandırıldı. Patrik bulunduğu sırada vefat etti. Naaşı, Kumkapidaki Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nde(-0 düzenlenen dini törenden sonra, Şişli Ermeni Mezarlığîndaki patrikler kabristanına defnedilir.

Patrikliği öncesinde din, eğitim ve yazın hayatında etkinlik gösteren Mesrob Naroyan, patrikliği döneminde de çok yönlü çalışmalar yapmıştır. Patrikliğin Türkiye Ermenileri çapında kurduğu üst düzey yönetim kurulunun toplu istifası da (15 Temmuz 1939), yine onun dönemine rastlar.

Naroyan 1916'da İstanbul'a yerleşince Beşiktaş'taki Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin(->) vaizliği, 1918'den itibaren bir yıl süreyle de Makruhyan Ermeni Okulu(->) müdürlüğü görevinde bulunmuştur. 1921'den patrik seçilişine dek ise Beyoğlu kiliseleri vaizliği görevini yürütmüştür. Öğretmenlikte bulunduğu okullar arasında Armaş Ruhban Okulu'nun dışında Getronagan, Esayan, Bezazyan, Hintliyan ve Kalfayan sayılabilir. Öğrettiği dersler din bilgisi, din tarihi, klasik Ermenice ve Ermeni edebiyatıdır. Eğitim alanında gösterdiği en önemli etkinlik. Patrik Kaymakamı Başepiskopos Kevork Arslanyan ve Armaş Ruhban Okulu Yönetim Kurulu'nun elbirliğiyle 27 Haziran 1923'te Balat'taki Surp Hreşdagabet Kilisesi(-») çevresinde kurduğu mhban hazırlama sınıfıdır.

Yazın dünyasında da etkinlik gösteren Mesrob Naroyan. "Harmag" mahlasıyla edebi ve ahlaki konularda makaleler kaleme almıştır. Yazdığı *Ermeni Kilisesi Tarihi* adlı eserin aslı kaybolmuştur. Fikir adamlarına yardım amacıyla kurulan Mıdavoraganneru Foni Hantznakhump'una (Fikir Adamları Fonu Komisyonu) başkanlık etmiştir. Yazıları ölümünden sonra *Nışkharner*'adlı kitapta toplanarak yayımlanmıştır (İst., 1948).

KRİKOR DAMADYAN-
VAĞARŞAG SEROPYAN

NASİ, JOZEF

(1524, Portekiz - 2 Ağustos 1579, İstanbul) Yahudi banker.

Portekizli konverso bir aileden doğdu. Babası, kraliyet hekimlerinden Agostinho (Samuel) xMiquez'dir (ö. 1525). Halası Beatrice de Luna (Dona Gracia Nasi), 1537'de Anvers'e (Belçika) göç ettiğinde onu da beraber götürdü. Öğrenimini Louvain (Leuwen) Üniversitesi'nde tamamladıktan sonra aile müessesesi Mendes Bankası'na girdi. Bu arada, aralannda İmparator Charles Quint (V. Karl) ve Hollanda kraliçesi de bulunan ünlü hükümdarlarla ilişki, müstakbel imparator Maximilien İle de yakın arkadaşlık kurdu. 1547'de Fransa'ya ve daha sonra İtalya'ya geçti.

1554'te, Museviliklerini serbestçe icra etmek isteyen yaklaşık 500 kişilik bir Portekiz, ispanyol ve İtalyan konversos kafilesinin başında İstanbul'a geldi, istanbul'da Museviliğini açıkladı, sünnet oldu ve Jozef Nasi adını aldı. Ağustos 1554'te halası Dona Gracia Nasi'nin kızı Reyna Malka ile evlendi. Kendisini büyüten halası böylece aynı zamanda kayınvalidesi oldu, ticari ve siyasi beraberlikleri tam anlamı ile perçinleşti.

I. Süleyman'ın (Kanuni) takdirini "Frenk Bey Oğlu" unvanı vererek ifade ettiği Jozef Nasi, Kanuninin şehzadeleri Selim ile Bayezid arasındaki taht mücadelesinde Selimi tuttu ve kendisine "müteferrika" unvanı verildi. 1566'da Selimin (II) tahta çıkması ile Jozef Nasi'nin saraydaki etkisi daha da arttı. II. Selim, sadakat yemini için huzuruna çıkan Jozef Nasi'yi "Naxos Adası ve Kiklad Takımadaları (Andros, Paros, Antiparos, Milo, Sıra, Santorin vb) Dükü" olarak ilan etti ve sembolik olarak yılda 6.000 duka vergiye bağladı. Batı'da engizisyon dehşet saçmaya devam ederken Osmanlı İmparatorluğu'nda bir Yahudi, Ortaköy'de Belvedere mevkiindeki konağından "Josephus Naci dei Gratia Dux Aegi Pelagi, Domunis Andri yani "Biz, Ege Denizi Dükü ve Andro... Adaları Lordu" diye başlayan emirname ve talimatlar ile söz konusu adaları yönetiyordu. Nasi'nin adalardaki temsilcisi ise, Kastilya'nın son hahambaşısı Abraham Seneor'un ahfadından Francisco Koronel idi.

Avrupayı iyi bilen, birçok devlet adamını yakından tanıyan, özellikle siyaset ve diplomasi konularına vukuf ve yetkinliği olan, işi dolayısı ile Batinin muhtelif şehirlerinde mevcut acentalar zinciri ile o ülkelerde olup bitenleri anında öğrenebilen Jozef Nasi, Osmanlı sarayının o dönem dış politikasında büyük etki sahibi oldu.

Jozef Nasi, Fransa'daki yaklaşık 150.000 duka altmı değerindeki aile servetine 1568'de el koyan Fransa Kralı II. Henri aleyhine sağladığı bir fermana dayanarak 1569'da, İskenderiye Limanı'ndaki Fransız ticari mallarının üçte birine el koydu. Fransız sarayının tüm şikâyet, itiraz ve protestolarına rağmen II. Selim, Nasi'yi korudu. Gerek kendi haysiyetinin gerek Fransa'nın şerefinin küçük düşürüldüğünü düşünen Fransa Büyükelçisi Granchamp, Nasi'yi saray nezdinde gözden düşürerek bertaraf etmek için bir komplo hazırladı. Nasi'nin gayrimemnun adamlarından Hekim Davut ile anlaşarak bir miktar para ve büyükelçilikte bir tercümanlık görevi vaadi ile Nasi'yi itham edebilecek deliller sağlamaya çalıştı. Ancak Jozef Nasi, bunu haber alıp derhal saraya ihbar etti. Nasi'nin bağlılığına kani olan II. Selimin emriyle yakalanan Davut, komployu itiraf edince Rodos'a sürüldü. Fransa'nın Nasi'yi gözden düşürme girişimleri de böylece suya düştü.

Avrupa'daki perişan Yahudi cemaatlerine Türklerin himayesinde bir yurt bulup yerleştirmek isteyen ve bunun için en münasip yer olarak Kıbrıs Adasîm düşünen, gerek bu sebepten gerek halası Dona Gracia'ya evvelce yaptıkları kötü muameleden dolayı Venediklilere karşı olan nefretinden Jozef Nasi, II. Selimi daha şehzadeliği sırasında Kıbrıs'ı fethe teşvik etti. Şehzade Selim, Nasi'ye bir Kıbrıs seferi ve adanın fethinden sonra Kıbrıs krallığını vaat etti.

II. Selim tahta geçtikten sonra, barış yanlısı bir devlet adamı olan Sokollu Mehmed Paşa'mn bu çapta bir deniz savaşına karşı itirazlarına rağmen sefer kararı verildi. Adanın bir anlaşma ile Osmanlılara devri teklifi Venedik Cumhuriyeti'nce reddedilince de savaş ilan edildi. Venedik'teki acentaları vasıtasıyla Venedik Cumhuriyeti tersanesinin bir infilak sonucu havaya uçup harap olduğunu öğrenen Jozef Nasi, bu bilgiyi derhal sultana arz ederek sefer tarihinin tespitinde etkili oldu. 1571'de İnebahtı deniz savaşının kaybedilmesi üzerine sarayın savaş aleyhtarı kanadı Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa liderliğinde harekete geçti. Venedik ile uz-

laşma müzakerelerini yürütmekle bir başka Yahudi, Sokollu lobisine dahil Salamon ben Natan Eskenazi görevlendirildi. O tarihten sonra Jozef Nasi'nin saraydaki etkisi azaldı. II. Selimîn 1574'te ölümüyle, unvanlarını korumakla beraber, saraydaki etkisini tamamen kaybetti.

Bibi. M. Franco, *Essai sur l'Histoire des Israélites de l'Empire Ottoman, Depuis les Origines jusqu'à nos jours,* Paris, 1897; A. Galante, "Don Joseph Nassi d'après de nouveaux documents", *Histoire des Juifs de Turquie,* VIII, İst., 1987; ay, *Histoire des Juifs d'Istanbul,* I, îst., 1941; M. Sertoğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Azınlık Meselesi". *BTTD.* S. 25 (1969); A. Lamartine. *Osmanlı Tarihi,* I, İst.. 1991. s. 501; Safvet, "Yusuf Nasi", *TOEM.* S. 16 (1912), 986: N. Gülervüz, *Türk Yahudileri Tarihi.* I, ist., 1993 s 9?-99

NAIM GULERYUZ

NASUH (Matrakçı)

(?, ? - 28 Nisan 1564. İstanbul) Ressam, şair, matematikçi.

Tam adı Nasuh bin Karagöz bin Abdullah el-Bosnavi'dir. Künyesinden anlaşıldığı kadarıyla Müslümanlığı kabul etmiş ya da devşirme bir Bosnalının torunu olan Nasuh, Enderun'dan yetişmiştir. Karşımıza ilk defa 1517'de bitirmiş olduğu *Cemalü'l-Küttab ve Kemalü 'l-Hisab* adlı matematik kitabıyla çıkmaktadır. 1517-1522 arasında Mısır'da bulunan, orada silahşorluğu ve matrak oyunundaki maharetiyle ün salan Nasuh, 1520'den sonra *Tarih-i Taberi'yi* Arapçadan Türkçeye çevirmekle ona bir ek yazmaya başlamış ve bu eki 1551'e kadar getirmiştir. Haziran-Temmuz 1529'da I. Süleyman'ın (Kanuni) oğullan Şehzade Mustafa, xMehmed ve Selim için Atmeydanînda yapılan sünnet düğünü şenliklerinde iki yürüyen ve birbirleriyle savaşan hisar maketi yapan Nasuh bu münasebetle, aynı tarihte, *Tuhfetü'l-Guzat* adlı silahşorluk ve şenlikte düzenlemiş olduğu gösterilerle ilgili bir eser kaleme almıştır. 1533'te ise ilk matematik eserinin geliştirilmiş bir hali olan *Umdetü 'l-Hisab* adlı kitabını yazmıştır.

1533'ten başlayarak Nasuh, Kanuninin birinci (1533-1537) ve ikinci (1548-1549) İran, Korfu (1537), Boğdan (1538) ve Macaristan (1543) seferleri ile Kaptan-ı Derya Barbaros Hayreddinin 1543-1544'te Fransa'nın güney kıyılarına yapmış olduğu seferine katılarak bu seferlerin günlüğünü kaleme aldığı gibi, birinci İran, 1543 Macaristan ve Barbaros seferlerinin menzillerini resmedecektir. Böylece Nasuh silahşor, matematikçi, tarihçi, hattat ve ressam vasıflarıyla tam bir Rönesans adamı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han adıyla bilinen 1533-1537 seferinin yazmasının başındaki (vr 8b-9a) ilk minyatür İstanbul'u göstermektedir. Bu, Buondelmonti (1420 dolaylarında) ve Vavassore (15. yyin sonu) görüntülerinden soma bilinen en eski ve ilk Osmanlı çizimidir. Çizim ilkesi olarak, minyatürlere özgü perspektif anlayışı dışında, Batılı görüntülerden farklı olmayan, ancak çok daha ayrıntılı ve binaların çizimi ve yerleştirilmesi bakımından doğru

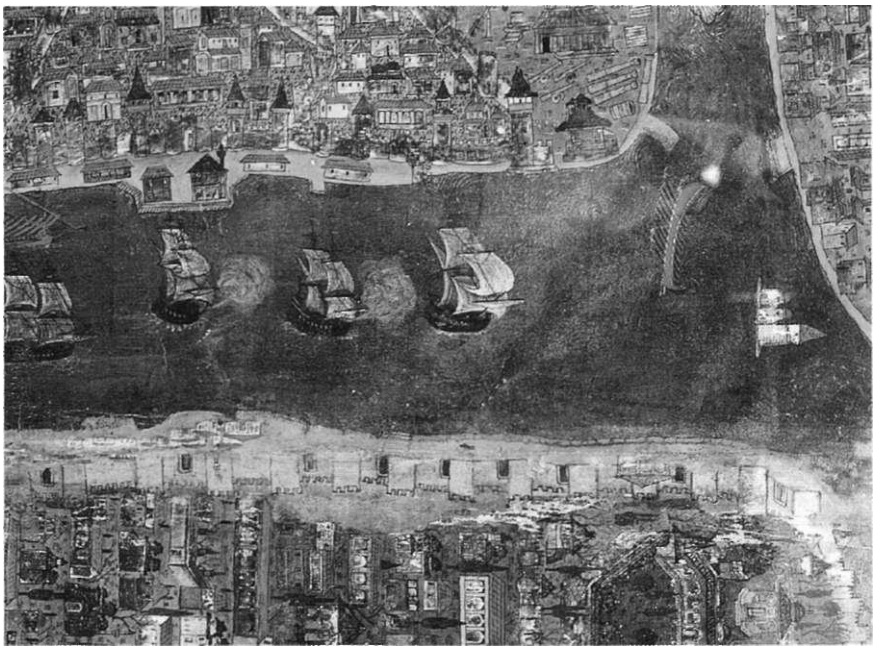

Matrakçı Nasuh'un İstanbul minyatüründen bir detay.
Beyan-ı Menaztl-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan ***Süleyman*** *Han/Erkin Emiroğlu fotoğraf arşivi*

olan bu tasvir, Kanuni dönemi başı İstanbul'u için çok önemli bir kaynaktır. Doğuya doğru yönlendirilmiş görüntünün üst sol köşesinde suru ve üç avlusu ile Topkapı Sarayı yer almaktadır. Bu tarihte sarayın hemen hemen avluları çevreleyen binalardan ibaret olduğu anlaşılıyor. Mavi zeminli üçüncü avlunun ortasında görünen köşk Arzodası, kahverengi zeminli ikinci avlunun dışına eklenmiş düz çatılı tek katlı yapı ise hasahırlar olmalıdır, Bâb-ı Hümayun ve Ortakapı bildiğimiz halleriyle çizilmişlerdir. Sarayın hemen sağında, zamanın iki minaresiyle Ayasofya ve onun ötesinde Atmeydanı gösterilmiştir. Atmeydanînın ucunu kapayan ve Pierre Gilles'e(-0 göre Süleymaniye Camii'nin avlusunda kullanılacak olan sütunlar hâlâ yerli yerinde durmaktadır (ki bunlar 1533'te İstanbul'da olan Coecke van Aelst'in[->] Atmeydanı çiziminde de gösterilmiştir). Coecke in tasvirinde Dikilitaş ve Yılanlı Sütun doğrultusunda gösterilen iki sütun burada da vardır, ancak İbrahim Paşa'nm Buda'dan getirip sarayı önünde diktirdiği Herkül heykelleri 1533 tasvirinde görülmelerine rağmen Matrakçı'da yoktur, çünkü İbrahim Paşanın 1536'da öldürülmesinden sonra bu heykeller ona dan kaldırılmıştır. İbrahim Paşa Sarayı(->) ise ayrıntılı bir biçimde meydanın alt (batı) tarafında çizilmiştir. Ayasofya ile Atmeydanı arasındaki bina Arslanhane(-») olarak kullanılan Bizans kilisesidir ki. Freshfield albümündeki Atmeydanı çiziminde (1574) aynı biçimde gösterilmiştir. Arslanhane ile İbrahim Paşa Sarayı arasındaki cami ise Atmeydanı ile Divanyolu arasında bulunan Firuz Ağa Camii'dir(->).

Atmeydanînın üstünde (doğusunda) bir konut alanı gösterilmiştir, burada İshak Paşa Camii ve önemli bir Bizans kilisesi yer alır. Atmeydanı ile Beyazıt Camii arasında Divanyolu doğrultusunun kuzeyinde Çemberlitaş, Atik Ali Paşa Camii ve Külliyesi, onun ötesinde de bedesten ve çarşı çizilmiştir. Çarşının hemen kuzeyinde ise Mahmud Paşa Camii ve onun kuzeybatısında Çandarlı İbrahim Paşa Camii vardır ki, büyük çatısıyla M. Lorichs(->) panoramasında da (1557) görülmektedir, Bu caminin yanındaki kule, sonradan Valide Hanînın içine alman kule olmalıdır.

Kapalıçarşînın altında (batısında) tüm ayrıntılarıyla Bayezid Külliyesi(->) ve onun aİtında da Eski Saray(->) çizilmiştir. Eski Saray ile Haliç arasında Süleymaniye Külliyesi'nin yapılacağı yerde evler vardır. Marmara tarafında ise Kadırga Limanı ve tersaneleri ve onun batısında Langa bostanını çevreleyen ikinci sur ve deniz kenarındaki iki kule gösterilmiştir. Daha doğuda ise, Atmeydanînın hemen altında Küçük Ayasofya Camii(-0 gösterilmiştir.

Eski Saray ile Fatih arasında birbirine paralel iki çarşı halinde Saraçhane çizilmiştir. Saraçhane ile sukemeri arasında, kemerin dibinde Burmalı Mescit(->) ve onun sağında Kalenderhane Camii(->) tasvir edilmiştir. Saraçhane'nin sağında gösterilen cami Aksaray'daki Murad Paşa Camii olmalıdır, onun yanında ise bir bazilika ve ikinci bir cami gösterilmiştir.

İki minaresi birbirinden farklı çizilen Fatih Camii ile kara surları arasında kalan bölümde, Haliç yönünde Sultan Selim Camii ve kilise mimarisi belirgin olan Gül Camii(->), Marmara yönünde ise Arkadios Sütunu^) ve Davud Paşa Camii, onun güneybatısında Bizans yapışma eklenmiş minaresiyle Koca Mustafa Paşa Camii ve sağ alt köşede Yedikule yer almaktadır.

Büyük çoğunluğu biçimlerinden ya da konumlarından tanınabilen büyük yapılar stilize olmalarına rağmen konutların

yapısı da ilgi çekicidir. Bunlardaki özellikle kule biçiminde yapılar ya da esas çatıyı aşan köşkler (cihannümalar) bildiğimiz Osmanlı evi yapısından epey farklıdır, ancak dönemin Batılı istanbul tasvirlerini (Lorichs vb) andırır.

9a numaralı varakta çizilmiş olan Galata tasvirinde kent surlarla çevrilmiş ve sur dışı hemen hemen tümüyle kırlık gösterilmiştir. Ceneviz kolonisinin zaman içinde genişlemesinin izi olan iç surlar da, topografyaya pek uygun olmamakla birlikte, çizilmiştir. Üçgenin tepesinde hâkim bir vaziyette olan Galata Kulesi dışında sur içinde tanınabilen binalar San Domenico (Arap Camii) ve San Françesko kiliseleridir. Surun önünde deniz kıyısında İbrahim Paşa'nm yaptırdığı cami vardır. Tophane tarafında Tophane binası, dizilmiş toplar ve Vavassore haritasında da gösterilen tatlı su kuyusu yer alır. Kasımpaşa tarafında ise tersane gözleri ve Kasımpaşa Camii gösterilmiştir.

Bibi. H. Yurdaydın, *Beyân-ı Menâzü-i Sefer-i 'Irakeyn-i Sultan Süleyman Han* (Giriş ve tıpkıbasım), Ankara, 1976; W. B. Denny, "A Sixteenth Century Architectural Plan of Istanbul", *Ars Orientalis,* VIII (1970), s. 49-63; N. J. Johnston, "The Urban World of Matraki Manuscript", *Journal of East Studies,* XXX/3 (1971), s. 159-176.

STEFANOS YERASİMOS

NASUHÎ TEKKESİ

Üsküdar İlçesinde, Doğancılar'da, insaniye Mahallesi'nde, Tunus Bağı Caddesi'nin üzerinde yer almaktadır.

Halvetîliğin Şabanî koluna bağlanan Nasuhî kolunun âsitanesi ve pir makamı olan bu tekke 1099/1687-88'de, Sadrazam Damat Morali (Enişte) Hasan Paşa (ö. 1713) tarafından adı geçen kolun kurucusu Şeyh Nasuhî Mehmed Efendi (ö. 1718) için inşa ettirilmiştir. Hasan Paşa 1102/1690-9Tde IV. Mehmed'in (Avcı) kızlarından Hatice Sultan (ö. 1743) ile evlenmiş, tekkenin vakfi, paşanın ve Nasuhî Mehmed Efendi'nin vefatlarından sonra 1131/1718-19'da Hatice Sultan adına tescil edilmiştir. Bu arada Hasan Paşa tekkenin girişinde 1117/1705-06'da bir çeşme yaptırmıştır.

Önemli bir tarikat merkezi olduğu için zengin bir mimari programa sahip bulunduğu tahmin edilebilen bu ilk tesis günümüze ulaşamamış, 19. yy in ortalarında, çoğunluğu ahşap olan tekke binaları yanmış, 1280/1863-64'te dönemin ricalinden Ebubekir Rüstem Paşa (ö. 1863) tarafından, kagir olarak son şekliyle ihya edilmiştir. Evkaf Nezareti tarafından 1320/1902'de onarım gören yapılardan, cami-tevhidhane, tekkelerin kapatılmasından (1925) soma yalnızca cami olarak kullanılmaya başlamış, türbe, uzun bir süre ziyarete kapalı tutulmasına rağmen varlığını sürdürmüş, harem ve selamlık bölümleri de, Nasuhî Mehmed Efendi'nin neslinden gelen ve tekkenin meşihatını ellerinde tutan Nasuhîzadeler tarafından mesken olarak kullanılmıştır. 1960'lardan sonra selamlık bölümü, eski haline sadık kalınmaksızın yenilenmiş, yüzyılın başlarında, depremde hasar gördüğü için yıktırılan minare, söz konusu aileden Alâeddin Nasuhioğlu tarafından 1966'da yeniden inşa ettirilmiştir. Bu arada cami-tevhidhane ile türbenin kuzeyinde (karşısında) yer alan, tek katlı ahşap kanat, cami görevlilerine meşruta olmak üzere kagir olarak yenilenmiştir.

Tekke, kaynaklarda "Nasuhî Efendi," "Şeyh Nasuhî Efendi," "Hazret-i Nasuh-Î", "Nasuhîzade" adları ile de anılmaktadır. Ayin günü cuma olan tekkede, Dahiliye Nezaretinin R. 1301/1885-86 tarihli istatistik cetvelinde 7 erkek ile 2 kadının ikamet ettikleri belirtilmiştir.

Tekkenin ilk postnişini olan Şeyh Nasuhî Mehmed Efendi Üsküdar'da, Toygar Tepesinde Bulgurlu Mescit yakınında doğmuş, bu yüzden "Nasuhî-i Üsküdar!' olarak tanınmıştır. Babası sipahilerden Seyyid Nasuh Bey'dir. Doğum tarihi bazı kaynaklarda 1050/1648, bazılannda da 1063/1653 olarak verilir. Dönemin ileri gelen mutasavvıflarından, âlimlerinden ve büyük velilerinden olan Nasuhî-i Üsküdarî, Halvetîliğin Şabanî koluna bağlı Karabaşî kolunu kuran, "Karabaş-ı Velî" ve "el-Atvel" (en uzun) lakaplarıyla anılan Şeyh el-Hac Ali Alâeddin Efendi'nin (ö. 1685) halifesidir. Yazmış olduğu içtihatlarla Halvetîliğin Nasuhî kolunu tesis etmiş, Nasuhîlik İstanbul'un yanısıra Libya (Trablusgarp), Tunus ve Cezayir gibi başkente uzak **Os**manlı eyaletlerine kadar yayılmış, bu koldan 19. yy'da Çerkeşî kolu (kurucusu Şeyh Seyyid Mustafa Çerkeşî, ö. 1914) ayrılmış, bu da kendi içinde Kuşadâvî (İbrahim!) (kurucusu Kuşadalı Şeyh İbrahim Efendi, ö. 1845) ve Geredevî (Halilî) (kurucusu Geredeli Şeyh Halil Efendi, ö. 19-yy ortaları) kollarına ayrılmıştır. Nasuhî-i Üsküdarî'nin tefsir, hadis ve tasavvufa ilişkin birçok eseri (9 ciltlik *Tefsir-i Şerif).* halifelerinden Mudurnulu Şeyh Abdullah Rüşdî Efendi adına kaleme alman *Risale-i Rüşdiye,* halifelerinden Maçka Tekkesi postnişini Şeyh Mehmed Fahreddin Efendiye (ö. 1750) ithaf edilen *Risale-t Fahriyye,* oğlu ve halefi Şeyh Ali Alâeddin Efendi (ö. 1751) için yazılan *Risale-i Velediyye, Cemü'l-Ehadis,* mektuplarım içeren *Mürasele-i Pîr (Mükâşefât-ı Vakıât, Şerh-i Gazel-i Mısrî-i Niyazı),* ayrıca *Divan-ı llahiyyat'ı* bulunmaktadır. Menkıbeleri, halifelerinden Senaî Hasan Efendi ve tekkenin son şeyhi Nasuhîzade Şeyh Kerameddin Efendi (ö. 1933) tarafından tespit edilmiştir.

Nasuhî-i Üsküdarî'den sonra tekkenin postuna oğlu Şeyh Ali Alâeddin Efendi geçmiş, daha sonra babadan oğula intikal eden meşihat görevini Şeyh Mehmed Fazlullah Efendi (ö. 1796),°Muhyieddin Efendi (ö. 1898) ve Şeyh Mehmed Kerameddin Efendi üstlenmiş, "Nasuhizadeler" olarak tanınan bu sülale İstanbul'un en nüfuzlu şeyh ailelerinden birisi olmuştur.

Tekkenin arsası doğuda, Üsküdar'ı Kadıköy'e bağlayan Tunus Bağı Caddesi, diğer yönlerde komşu parsellerle sınırlıdır. Arsanın kuzeydoğu köşesinde cadde üzerinde Hasan Paşa Çeşmesi, güneydoğu köşesinde, arsanın eğiminden dolayı caddeye göre yüksekte kalan ve istinat duvarı niteliğinde bir çevre duvarı ile kuşatılmış bulunan hazire yer alır. Hazire ile çeşme arasında uzanan, günümüzde üstü açık olan girişin aslında cümle kapısı niteliğinde bir kapı ve bunu izleyen, beşik tonozlu bir geçit şeklinde olduğu anlaşılmaktadır. Arsanın ortasında tekke binası, doğudan batıya doğru birbirlerine bitişik olarak sıralanan türbe, cami-tevhidhane ve selamlık bölümlerini barındırmaktadır. Bu yapının önünde (kuzeyinde) yer alan ince uzun planlı avlunun diğer yakasını, halen yerini iki katlı kagir meşrutaya terk etmiş bulunan ve derviş hücrelerini barındırdığı tahmin edilebilen, tek katlı ahşap bina işgal etmekte ve Hasan Paşa Çeşmesi'nin su haznesine bitişmekteydi. Söz konusu avlunun batı yönünde de tek katlı kagir bir yapının var olduğu anlaşılmaktadır. Bu yapı ile selamlığın arkasındaki (batısındaki) geniş bahçe içinde, harem dairesini teşkil eden, biri tek, diğeri çift katlı olan iki kanadın oluşturduğu, büyükçe (30x15 m) bir bina bulunmaktaydı. Harem bahçesi niteliğindeki bu arka bahçeye, küçük avlunun batısındaki tek katlı kanattan, ayrıca arsanın güneydoğu köşesinde yer alan ve aynı zamanda hazireye açılan tali kapıdan ulaşılmaktaydı. Nitekim türbenin güney

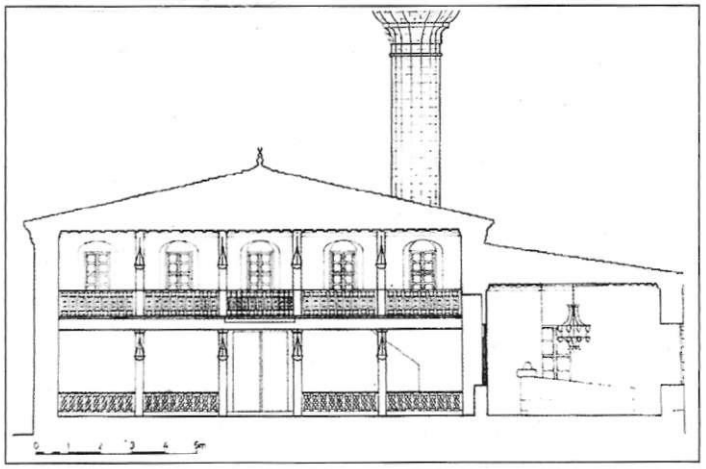

Nasuhî Tekkesi'nde cami-tevhidhane ile türbenin kesiti. *Merih Özdemir/ MSÜ Arşivi*

cephesindeki pencerenin niyaz penceresi niteliğinde olması, söz konusu tali kapıdan hareketle arkadaki hareme ulaşan, ancak zamanla nazirenin genişlemesi sonucunda ortadan kalktığı anlaşılan bir geçidin varlığına tanıklık etmektedir.

Cami-tevhidhaneyi, türbeyi ve selamlığı bünyesinde toplayan bina 30x13 m boyutlarındadır. Cami-tevhidhane ile türbenin duvarları, moloz taş ve tuğla sıralarından oluşan almaşık örgü ile inşa edilmiş, basık kemerlerle geçilmiş olan kapı ve pencere açıklıkları dışarıdan kesme küfeki taşından sövelerle dikdörtgen şeklinde çerçevelenmiş söz konusu bölümler, halen Marsilya kiremitiyle kaplı kırma çatılarla örtülmüştür. Dikdörtgen (12,50x 11,50 m) bir alanı kaplayan cami-tevhidhanenin, kuzeydeki küçük avluya açılan kapısının üzerinde, metni şair Yakub Asım Efendiye (ö. 1883) ait, talik hatlı ve 1280/ 1863-64 tarihli manzum ihya kitabesi bulunmaktadır.

Cami-tevhidhane hariminin selamlığa bitişik olan batı duvarı sağır bırakılmış, güney duvarının eksenine mihrap, mihrabın yanlarına ikişer pencere, giriş (kuzey) cephesinin üst kesimine beş adet pencere, batı duvarına da türbeye açılan bir niyaz penceresi yerleştirilmiştir. Mekânın kuzeyinde uzanan 3 m derinliğindeki iki katlı mahfillerin sınırında kare kesitli dört adet ahşap dikme sıralanır. Harimin kuzeybatı köşesinde yer alan ve türbeye doğru çıkıntı yapan merdiven fevkani mahfile ulaşır. Her iki mahfilde de dikmelerin arası ahşap korkuluklarla kapatılmış, fevkani mahfilde, ortadaki açıklık yarım daire planlı bir çıkma ile genişletilmiş, kuzeybatı köşesindeki açıklık ise. oymalı ahşap kafeslerle donatılmak suretiyle küçük bir hünkâr mahfiline dönüştürülmüştür. Niyaz penceresi diğerlerinden farklı olarak kemerlidir. Güney cephesinde hafifçe taşkınlık yapan, yarım daire planlı mihrap nişi son yıllarda turkuvaz renginde fayanslarla kaplanmıştır. Ahşap minber, kapısında ve köşkünde bulunan neogotik üsluptaki üç merkezli kemerleri ile Abdülaziz döneminin eklektik zevkini yansıtmaktadır. Duvarlarda herhangi bir bezeme bulunmamakta, çubuklu tavanın merkezinde çıtalarla oluşturulmuş sekizgen bir göbek yer almaktadır. Dikdörtgen planlı (13,50x5,50 m) türbenin girişi kuzeydoğu köşesinde, minare kaidesinin yanındaki girintidedir. Batı duvarında cami-tevhidhane harimine açılan niyaz penceresinden başka doğu duvarında üç, kuzey ve güney duvarlarında da birer pencere vardır. Güney duvarındaki pencere, türbenin dışarıdan da ziyaret edilebilmesi için bir niyaz penceresi olarak düşünülmüş ve birtakım ayrıntılarla diğerlerinden farklı kılınmıştır. Söz konusu açıklığı içerden, barok üslupta kaidelere oturan yivli pilastrlar kuşatmakta, yuvarlak bir kemer taçlandırmakta, ayrıca cephede, bu pencerenin üzerinde, ta'lik hatla yazılmış olarak şu beyit yer almaktadır: *Makâm-ı ulyâdır menba-i feyz-ifütuhîdir/Edeble dâhil ol sojl bu dergâh-ı Nasuhîdir.* Bu beytin, Nasuhî Efendinin *Risale-i Velediyye* adlı eserini şerh eden Zekaî Efendiye ait olduğu nakledilmektedir.

Türbede, Nasuhî Efendiye, hanımına ve neslinden gelenlere ait toplam on adet ahşap sanduka tespit edilmektedir. Nasuhî Efendi'nin sandukası diğerlerinden daha büyük tutulmuş ve tepede kesişen kemerciklerle birbirine bağlanmış düşey pirinç çubukların teşkil ettiği bir şebeke ile kuşatılmıştır. Batı ve güney duvarlarındaki niyaz pencerelerinin eksenlerinin kesişme noktasında yer alan bu sandukanın ayncalığı, üzerine isabet eden sekiz kollu yıldız biçimindeki tavan göbeği ile de vurgulanmıştır. Diğer sandukaların etrafında ajurlu ahşap korkuluklar bulunmaktadır. Gerek türbenin gerekse de cami-tevhidhanenin duvarlarında, Nasuhî Efendi başta olmak üzere, Halveti büyüklerinin isimlerini içeren çeşitli hat levhaları dikkati çeker.

Cami-tevhidhanenin kuzeydoğu köşesinde yükselen 1966 tarihli minare, kare planlı kaidesi, prizmatik üçgenlerden oluşan pabuç kısmı, çokgen kesitli gövdesi ve peteği, koni biçimindeki külahı ile klasik üsluba uygundur. Tamamen yenilenmiş olan selamlığın eski biçimi hakkında pek az şey bilinmekte, yaklaşık 10x15 m boyutlarında iki katlı bir yapı olduğu, kuzeye doğru 5x7 m boyutlarında, tek katlı bir giriş bölümü ile uzatıldığı tespit edilmektedir.

Cami-tevhidhaneyi doğu ve güney yönlerinden kuşatan hazirede, aralarında devlet ricalinden, ulemadan ve saray mensuplarından birçok kişinin bulunduğu tekke mensupları ve muhipleri gömülüdür. Hazirenin kapısı, tekke binalarmm ne ilk (1687-1688) ne de son (1863-1864) yapımlarındaki üslup özelliklerine uyan barok üslupta ayrıntıları ile dikkati çekmekte, gerek bu kapı gerekse de türbenin güneye açılan niyaz penceresinin içindeki ayrıntılar 18. yyin son çeyreğine ya da 19. yyin başlarına ait bir onarıma işaret etmektedir. Kapının üst söve başlığı bileşik kemer biçiminde yontulmuş, kemerin eksenine kıvrımlı yapraklar, bunun üzerine de "C" ve "S" kıvrımlarının kuşattığı beyzi bir madalyondan oluşan alınlık yerleştirilmiştir.

Hasan Paşa Çeşmesinin kübik hacimli haznesi son onarımda, kesme taş örgüsünü taklit eden bir sıva tabakası ile kaplanmıştır. Cadde üzerindeki doğu cephesi beyaz mermerle kaplıdır. Klasik üslubun oranlarını ve ayrıntılarını yansıtan çeşmenin sivri kemeri üzerinde, son mısraı ebcedle 1117/1705-06 tarihini veren manzum kitabe yer almaktadır. Kitabenin, şair Zamiri İsmail Efendiye ait olan metni, kaş kemerli kartuşlar içine sülüs hatla yazılmıştır. Beyzi yalağm çeşmeye göre çok daha geç bir döneme, muhtemelen 19. yy'a ait olduğu bellidir. Tekke girişinin bulunduğu güney cephesine de, muhtemelen Abdülaziz dönemindeki ihya sırasında dikdörtgen biçiminde, ufak boyutlu bir aynataşı konmuşrtır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II. 231-232; Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih,* 64; Kut, *Dergehnâme,* 234, no. 66; Çetin, *Tekkeler,* 588; Aynur, *Saliba Sultan,* 37, no. 134; *Âsitâne,* 3; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 72-73, no. 127, no. 314; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 5; Raif, *Mir'at,* 99-100, 187; *thsaiyat II,* 21; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 21-22; *Sicill-i Osmant,* IV, 557; *Osmanlı Müellifleri,* I. 166-167: Ergun, *Antoloji,* I, 125, 160, II, 443, 446; Pakalm, *Tarih Deyimleri,* II, 663; Bayrı, *İstanbul Folkloru,* 174-175; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 49; B. Çeçener, "Üsküdar Mezarlıkları, Türbeleri ve Hazireleri", *TTOKBelleteni,* 49/328 (Eylül-Ekim 1975), 18 vd; Behçetî İsmail Hakkı el-Üsküdarî, *Merâkid-i Mu'tebere-i Üsküdar,* (yay. B. N. Şehsuvaroğlu). İst., 1976, 84-85; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* I, 239-241, 373-375, II, 49-50; Tanışık. *İstanbul Çeşmeleri,* II, 294, 296-297; A. Egemen. *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993. 342: M. O. Bayrak, *İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar (1453-1978),* İst., 1979, s. 122; Gölpmarlı, *Mevlevilik,* 213-214, 319; R. Serin, *islâm Tasavvufunda Halvetilik ve Halvetiler.* ist., 1984, s. 154, 156; M. B. Tanman, "Relations eniri les semahane et les türbe dans les tekke d'lstanbul", *Ars Turcica-Akten des W. Internationalen Kongresses für Türkische Kunst,* Münih, 1987, s. 316; ay, "Settings for the Veneration of Saints", *The Dervish lodge. Architecture, Art and Sufism in Ottoman Turkey,* Berkeley, 1992, s. 153; M. Özdamar, *DersaâdetDergâhları,* İst., 1994, s. 239; *BOA* İrade-Evkaf, no. 2842/7 (11 Muharrem 1320).

M. BAHA TANMAN

NAŞİT

bak. ÖZCAN, NAŞİT

NAŞİT, ADİLE

(17 Haziran 1930, İstanbul -11 Aralık 1987, İstanbul) Tiyatro ve sinema oyuncusu.

Tiyatro oyuncusu Amelya Hanım ile tuluat sanatçısı Naşit Özcan'ın(->) kızıdır. Babasının ölümünden sonra ortaokulu bırakarak Şehir Tiyatrolarînın çocuk tiyatrosu bölümünde 1944'te sahneye çıktı. Aynı yıl Halide Pişkinle birlikte İstanbul içi bir turne gerçekleştirdi. Bir süre Muammer Karacayla çalıştıktan soma 1948'de komedyen

Adile Naşit
Cengiz Kahraman arşili

Vahi Öz ve Aziz Basmacîyla bir topluluk kurdu. 1950'de, Muammer Karaca topluluğundayken tanıştığı aktör Ziya Keskiner'le evlendi. 1950-1954 arasında Muammer Karaca Topluluğumda yeniden sahneye çıkan Adile Naşit, 1961'de ağabeyi Selim Naşit Özcan ve eşi Ziya Keskiner'le Ankara'da Naşit Tiyatrosu'nu kurdu. Bu topluluk kısa ömürlü olunca daha sonra Gazanfer Özcan, Orhan Ercin ve gene kocasıyla birlikte yeni bir topluluk kurdu. 1963'te geçtiği Gönül Ülkü-Gazanfer Özcan Topluluğu'nda(->) 1975'e kadar çalıştı ve buradaki hemen bütün oyunlarda oynadı. Daha sonra *Hisseli Harikalar Kumpanyası, Yedi Kocalı Hürmüz, Neşe-i Muhabbet, Şen Sazın Bülbülleri* gibi müzikallerde rol aldı.

Adile Naşit, televizyonda da çeşitli programlarda göründü. 1981-1982'de haftanın beş gecesi "Uykudan Önce" programında anlattığı masallar ve şirin davranışlarıyla çocukların sevgilisi haline geldi. Daha sonra ölümüne değin rol aldığı televizyon dizisi *Kuruntu Ailesi'ne* başladı. İlk kez 1946'da göründüğü sinemaya asıl 1970'lerde ağırlık verdi. Çoğunun yönetmenliğini Kartal Tibet ve Ertem Eğilmezin yaptığı "Arzu Film güldürülerinin hemen hepsinde oynadı. Bu filmlerde, kendine özgü gülüşüyle basit, saf ve iyi yürekli halk kadını tiplerini canlandırdı.

Adile Naşit *İşte Hayat* adlı filmde çizdiği kompozisyonuyla 1976'da Antalya Altın Portakal Film Şenliği'nde en iyi kadın oyuncu ödülünü almıştır.

RAŞİT ÇAVAŞ

NAUM TİYATROSU

Beyoğlu rida, Galatasaray'da bugün Çiçek Pasajı'mn(->) bulunduğu adada yer almaktaydı.

Denebilir ki İstanbul'da günümüze kadar yapılmış tiyatro binaları içinde en önemlisi Naum Tiyatrosu'dur. Avrupa'da da ün yapmış bu tiyatro özellikle İtalyan operası bakımından İstanbul'u Avrupa'nın sayılı kültür merkezlerinden birisi durumuna getirmiştir. Birçok önemli İtalyan operası Avrupa'nın öteki merkezlerinden önce bu tiyatroda oynanmıştır. Örneğin Verdi'nin ünlü operası "Il Trovatore" Paris'ten önce İstanbul'da oynanmıştır.

Naum Tiyatrosu 1839'da Tanzimat'ın ilanıyla başlayan yeni dönemde İstanbul'da açılan ilk dört tiyatrodan biridir. 1840'ta İstanbul'a gelen ünlü İtalyan gözbağcısı Bartolomeo Bosco sihirbazlık gösterimlerini vereceği bir tiyatro kurmak için Abdülmecid'den ferman almıştı. Bosco'nun tiyatrosunu kurmak için seçtiği yer Mihail Naum Duhani adında Halepli bir Hıristiyana aitti. Burada 1831 yangınından önce Duhani'nin evi bulunuyordu. Yangından sonra bu arsada canbaz gösterimleri düzenlenmişti. Ahşap olan ilk tiyatroda 1840'ta Bosco gösterimlerine başlamış, bu yaklaşık 2 yıl sürmüştür. Naum Tiyatrosu saraydan büyük destek görmüş, başka tiyatro toplulukları yanında daha çok İtalyan operalarına düzenli bir biçimde yer verilmiştir. Salon tam bir İtalyan operası biçiminde idi. Kat kat locaları vardı. Padişahın locası büyükçe idi, padişah zaman zaman bu locadan devlet erkânı, kimi kez krallar, prenslerle birlikte opera seyrediyordu. Bu bakımdan bir çeşit İmparatorluk tiyatrosuydu. 1847 yangınında ahşap olan tiyatro binası yanınca kagir olarak yeniden yapıldı. Naum Tiyatrosu'nun 1853te de bir yangına uğradığım biliyoruz. Ancak 1870'te Beyoğlu'nun uğradığı en büyük yangınla tiyatro kül olmuştur. Oysa yangından birkaç ay önce bir balo hazırlığında parterin sahne düzeyine getirilmesi için 14.000 kuruş harcanmıştı. Aynı yere bir tiyatro yapmak için bir iki girişim olmuşsa da bir sonuç vermemiştir. Bugün bu tiyatrodan tek anı, bulunduğu sokağa Sahne Sokağı adı verilmiş olmasıdır.

Bibi. And. *Tanzimat;* M. And, *Türkiye'de İtalyan Sahnesi-Italyan Sahnesinde Türkiye,* İst., 1989: ay. "Eski Beyoglu'nda Tiyatrolar", *Devlet Tiyatrosu.* (Ekim 1965): S. N. Gerçek, "Üç Naum Tiyatrosu", *Perde ve Sahne.* (Şubat 1942); R. Tuncay, "Naum Tiyatrosu". *BTTD.* S. 6 (Mart 1968); G. Heinrich, *DieFossati-Entvürfezu Theaterbauten,* Münih, 1989.

METİN AND

Mimari

İtalyan mimarlar Gaspare Fossati(->) ve Giuseppe Fossati(->) tarafından hazırlanan projeye göre inşa edilmişti. 1848'de tamamlanan yapının tamamen ahşap olan iç tezyinatı da İtalyan asıllı sanatçılar tarafından gerçekleştirildi. Binanın mimarisini belgeleyen iki temel doküman bilinmektedir: İsviçre'de, Bellinzona Cantonale Arşivi'nde bulunan 20 Şubat 1846 tarihli mimari proje ve 1862'de Garibaldi onuruna verilen bir şölenin betimlendiği gravür.

Zemin kat planı ve İstiklal Caddesi üzerindeki giriş cephesini içeren proje Giuseppe Fossati imzalıdır. Ancak İtalyan tiyatro mimarisini iyi bilen ve tecrübeli bir mimar olan Gaspare Fossati'nin, tasarımın oluşumunda daha etkin olduğu düşünül-

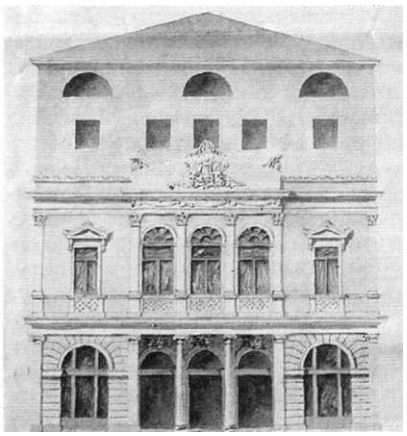

Giuseppe Fossati'nin çizgileriyle Naum Tiyatrosu.
Cengiz Can fotoğraf arşivi

inektedir. Fossati'ler tarafından 1.500 kişilik olarak hazırlanan ve "Yeni İtalyan Tiyatrosu" adını taşıyan proje, dönemin İtalyan tarzı tiyatrolarının başarılı bir örneğidir.

İstiklal Caddesi'ne dik konumda dikdörtgen geniş bir tabana oturan Naum Tiyarosu'nun planı üç ana bölümden oluşmaktadır: Cadde üzerinde kolonadlı bir giriş hacminden ulaşılan kare planlı bir fuaye, at nalı biçiminde planlanmış ve üç loca katı ile sınırlanmış geniş bir parter ile geniş bir sahne. Bu düzenlemede giriş bölümü iki kat, parter ve sahne bölümleri ise dört kat yüksekliğindedir.

iki katlı giriş cephesi aksiyal ve simetrik bir anlayışla düzenlenmiş, her iki katta orta aksta yuvarlak kemerli üçlü açıklıklara yer verilmiş, bu düzenleme akroterli ve armalı bir alınlıkla tamamlanmıştır. Zeminde, iki yandakiler pilastr şeklinde olmak üzere İyonik başlıklı dört kolona taşıtılan bir giriş galerisi v? iki yanında yine yuvarlak kemerli geniş açıklıklı

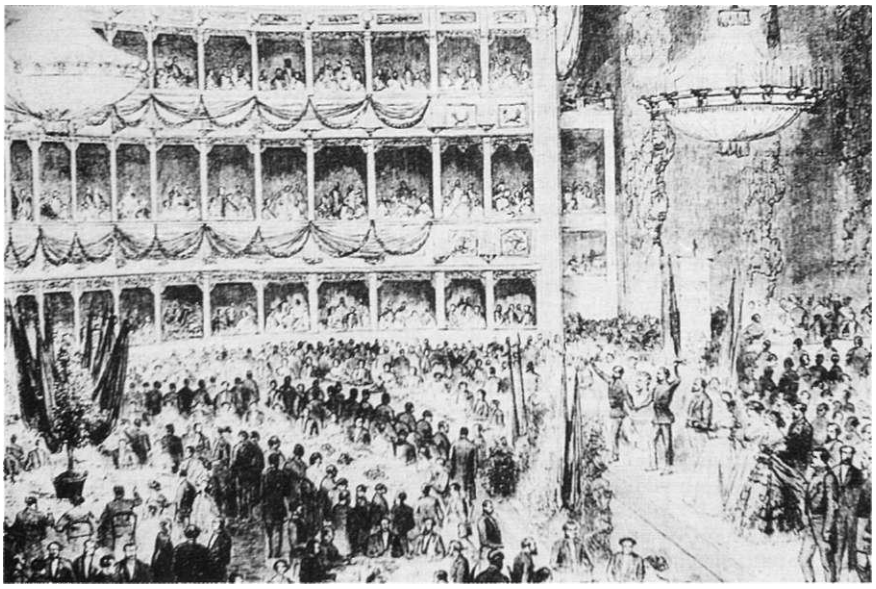

Naum Tiyatrosu'nun içinden bir görünün
Ahmet Kuzlk fotoğraf arşivi

girişler yer alır. Birinci kat cephe tasarımında her iki yanda söveli ve alınlıklı birer dikdörtgen pencere ve prizmatik tabanlara oturan Korint başlıklı pilastrlar kullanılmıştır. Birinci kat döşeme seviyesinde ve saçak hizasında dekoratif taşkın silmeler yer alır. Geride yükselen ikinci ve üçüncü kat cepheleri alt katların dolulukboşluk ritmini tekrar eden sade ve nötr bir düzenlemedir.

1853'te çıkan bir yangında hasar gören yapı ingiliz mimar William James Smith tarafından yenilenmiştir. Bu onarım somasını belgeleyen 1862 tarihli gravürde betimlenen iç mekân özgün Fossati tasarımı ile yakın benzerlikler göstermektedir. Yapının Fossati tarafından planlanan İtalyan stilini yenileme sonrası devam ettirmesi, Smith'in kısa süren uygulamasında orijinal planlamaya sadık kaldığını düşündürmektedir.

Bibi. G. Heinrich. *Die Fossati-Entwiirfe zu Theaterbauten,* 1989; C. Can, "İstanbul'da 19. Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları", (Yıldız Teknik Üniversitesi, yayımlanmamış doktora tezi), 1993, s. 154-157.

CENGİZ CAN

NAZAR.

Toplumlarda yaygın bir inanış olan nazar olgusu İstanbul halkının yaşayışında da önemli bir yere sahipti. Eski İstanbul'da hayranlık duyulan, kıskanılan bir kişiye yönelen beğeni, imrenme veya haset dolu bakışların "nazara uğrama"ya neden olacağı inancı hâkimdi. İnsanların yanında diğer canlılar ve nesneler de nazardan etkilenebilirdi.

Nazar İnancı yalnız halk arasında değil, saray yaşantısında da etkiliydi. II. Mahmud döneminde (1808-1839) padişah şehir içinden geçerken nazardan korunması için, başlarında gösterişli sorguçlar bulunan muhafızlar, padişahın çevresini sararak bir paravan görevi üstlenir ve padişahın görünmesini engellerdi. Padişah geçerken özellikle kadınların kendisine hayranlıkla bakmalarını yasaklayan, bakacak olurlarsa kendilerinin ve kocalarının cezalandırılacağım bildiren bir ferman bulunduğuna ilişkin halk arasında yaygın bir inanış vardı.

Eski İstanbul halkı arasında Hz Muhammed'in sahabeleriyle bir mezarlıktan geçerken "Bu mezarlıkta kaç kişi yatıyorsa, mutlaka yarısından çoğu nazardan ölmüştür" şeklindeki sözlerinin nazarın korkunçluğunu gösterdiğine inanılırdı. Bu düşünceye bağlı olarak "nazar insanı mezara, hayvanı kazana sokar" denilir.

Nazar değmesini önlemek, nazarın kötü etkilerinden korunmak amacıyla; tütsüleme, kurşun dökme, okutma ve vücudun görünen bir yerine nazarlık takma gibi tedbirlere başvurulurdu.

Nazar değen bir kişinin okunması üfürükçü hocalar yoluyla yapılırdı. Üfürükçüler şehrin çeşitli yerlerinde sanatlarını açıkça icra ederlerdi. Okuma, kısmet açma, kaybolan eşyayı bulma, karı kocayı bir araya getirme ya da ayırma gibi durumların yanında nazarı önlemek için de yapılır; ardından muskalar yazılır, rüyalar yorumlanırdı. Nazara karşı en etkili önlemlerden biri de, değişik çeşitleri bulunan nazarlıktı.

Nazarın özellikle güçsüz ve savunmasız olmaları nedeni ile yeni doğan çocukları etkileyeceğine; nazara uğrayan çocukların hastalanıp ölebileceğine inanılarak tütsüleme, kurşun dökme, okuma ve nazarlık takma önlemlerinin yanında başka uygulamalara da başvurulurdu.

Çocuk çamaşırı hazırlanırken gebe kadın bunları evin erkeğine göstermekten çekinir, çocuk doğuramayan kadınların ve nazarı değeceğinden korkulan kişilerin yanında çocuk çamaşırı dikilmezdi.

Yeni doğan çocuğun yüzüne mavi yemeni örtülür, mavi elbise giydirilirdi. Küçük çocuklara kırmızı ve sarı elbise giydirildiği takdirde nazara uğrayacaklarına ve bu sebeple ortaya çıkan rahatsızlıkların geçmeyeceğine inanılırdı.

Nazara uğramayı engelleyici tedbirler arasında "Maşallah". 'Allah bağışlasın". "Allah nazardan saklasın" gibi ifadeler de önemli yer tutardı. İngiliz yazar. J. Pardoe eski İstanbul ile ilgili gözlemlerini aktarırken bu ifadelerin kötü ruhların kudretini yok ettiğine inanıldığını söylemektedir.

İstanbul'da yaşayan Rumlar ise birisi sağlık ve geçim durumlarının iyiliğinden söz ettiğinde hemen göğüslerine tükürür gibi yapar ve bu şekilde nazarı önleyeceklerine inanırlardı.

Eski İstanbul halkı bir yandan nazarın olumsuz etkilerinden korunmaya çalışırken, diğer yandan nazarı değeceği düşünülen mavi gözlü, sarı saçlı, keskin bakışlı kişilerle karşı karşıya gelmemeye özen gösterirdi.

Bibi. M. H. Bayrı, "İstanbul'da Doğum ve Çocukla İlgili Âdetler ve İnanmalar", *HBH,* S. 113 (Mart 1941), 99; J. Pardoe, *Yabancı Gözüyle 125 Yıl Önce İstanbul,* İst., 1967, s. 93-94; H. B. Ülgen, "Eski İstanbul'da İnanış ve Âdeüef, *Yeni Gazete* (Kasım 1970, 14 sayılık dizi yazısı).

NİHAL KADIOGLU

NAZARLIK

Eski İstanbul'da nazarın(->) olumsuz etkilerine karşı başvurulan en etkili yöntemlerden biri nazarlıktı.

Nazarlık yoluyla kişiye, canlıya veya bir eşyaya yönelen bakışların başka bir nesneye yöneleceğine inanılır, bu şekilde nazar değmenin önüne geçilebileceği düşünülürdü. Bu amaçla çeşitli malzemeler ile hazırlanan nazarlıklar vücudun veya eşyanın görünen bir yerinde bulundurulurdu.

Nazara daha fazla uğrayabileceklerine inanılan yeni doğmuş bebekler ve loğusalar için nazar takımları hazırlanırdı. Loğusayı ve çocuğu nazardan korumak için önceden hazırlanan nazar takımlarının içinde "Ümm-i Sıbyan Duası Muskası", Hint karıncası boynuzu, gümüşlenmiş kurt dişi, yedi delikli ve pençe şeklindeki mavi boncuklar, sarmısaklar bulunur; nazar takımı loğusanın başucuna konulurdu. Loğusayı al basmasından korumak için bir şişe geçirilmiş soğan, sarmısak ve mavi boncuk, kırmızı gaz boyamasına sarılarak loğusa yatağının başında bulundurulurdu (bak. doğum âdetleri).

Çeşitli nazarlıklar.
Nazım Titmuroglu, 1994

Doğacak çocuk için tülbentten yapılan mavi gömlek ve yemeni, yeşil bürümcükten işlemeli duvak, takke ve kırmızı kurdele ile bağlanmış nazar takımı hazırlanır; içine çöreotu serpilerek katlanmış kundakla birlikte bohçalanırdı. Bu bohça üzerine Kuran kesesi konduktan sonra kıbleye karşı bir duvarın üzerine asılırdı.

Çocuk doğar doğmaz, nazarı önleyeceğine inanılan çeşitli malzemeler bir araya getirilerek nazarlıklar hazırlanırdı. Yedi çöreotu, yedi üzerlik, şap ve mavi boncuk kırmızı kurdele ile bağlanarak çocuğun takkesine ve omzuna asılırdı. Laden, şap, mavi boncuk, beş pençe, mercan, iğde dalı, köpeğin azıdişi ve yabani karıncanın boynuzu birbirine bağlanarak nazarlık yapılır ve çocuğun omuz tarafına kundak üzerine iliştirilirdi. Ya da çitlenbik dalı, kırmızı geyik boynuzu, Mahmudiye altını, bir parça fildişi gümüşletilip çocuğun omzuna takılırdı. Kırk bir tane çöreotu üzerine birer "Kulhüvallah" (İhlas Suresi) okunarak bir bez İçerisinde çocuğun üzerinde bulundurulurdu.

Bu nazarlıkların yanında çocuğa üzeri elmaslarla süslü veya altından oluşan "Maşaliah'lar takılır, çocuğu ve anneyi nazardan korumak için gönderilen hediyelerin arasına birtakım kokulu otlar ve sarmısak konulurdu.

Nazarın diğer canlıları ve eşyaları da etkilediği inancıyla kuş kafeslerinin, yük hayvanlarının ve evlerin üzerinde sarmısak, mavi boncuk gibi nesneler bulundurulurdu.

Eski İstanbul evlerinin cephelerinde en dikkati çeken yere "ya Hafız" veya "Maşallah" yazılı kitabeler, levhalar asılması da eski bir gelenekti.

Bibi. M. H. Bayrı. "İstanbul'da Doğum ve Ço-

cukla İlgili Âdetler ve İnanmalar", *HBH,* S. 113 (Mart 1941), 99; Bayrı, *İstanbul Folkloru,* (1972), 101-106; Musahibzade, *İstanbul Yaşayışı,* 37-39. NİHAL KADIOĞLU

NÂZIM HİKMET

(15 Ocak 1902, Selanik - 3 Haziran 1963, Moskova) Şair.

Annesi Ayşe Celile Hanım ana tarafından Alman kökenli Mehmed Ali Paşa'ya, baba tarafından, Gagavuz Hıristiyan Türklerden Mustafa Celaleddin Paşa'ya dayanır. Dedesi Nâzım Paşa valiliklerde bulunmuş, Mevlevîliğe bağlı bir şairdi. Babası Hikmet Nâzım Bey ise memurdu. Ortaokuldan sonra Heybeliada Bahriye Mektebi'ne girdi. Şiirleri ilk kez 1918'de *Yeni Mecmudda* yayımlandı. Bahriye Mektebini bitirdikten sonra donanma stajını yaparken ciğerlerinden hastalandı ve çürüğe çıkarıldı. 1921'de Kurtuluş Savaşîna katılmak amacıyla Anadolu'ya geçti ve bir süre Bolu'da öğretmenlik yaptı. Daha sonra Trabzon ve Batum yoluyla Moskova'ya gitti ve burada Doğu Halkları Üniversitesi'ne girdi. Moskova'da edebiyat çevreleriyle ilişki kurdu; tiyatro çalışmalarına katıldı.

1924'te İstanbul'a döndü ve *Aydınhk'ta.? Orak-Çekiç'te* yazı ve şiirleri yayımlandı. Takrir-i Sükûn yasasına göre gıyabında 15 yıl hapse mahkûm edilince 1925'te Rusya'ya kaçtı. 1928'de yurda döndü; yargılandı ve aklandı. İstanbul'da Mehmet Zekeriya (Sertel) ve Sabiha Zekeriya'nın (Sertel) çıkardığı *Resimli Ay* da çalışmaya başladı. Bu dergide bazen takma adla, bazen kendi adıyla şiir ve yazıları çıktı. Şiir kitapları art arda yayımlanmaya başladı; *835 Satır* (1929), *Jokond ile Si-Ya-U*(1929), *Varan 3 (1930), 1+1=1* (1930), *Sesini Kaybeden Şehir* (1931), *Gece Gelen Telgraf* (1932), *Benerci Kendini Niçin Öldürdü?* (1932). Yasadışı etkinliklere katıldığı gerekçesiyle gözaltına alındı ve yargılandı (1933). Bu arada bir yergi şiiri nedeniyle de hakkında dava açıldı. Bu davalardan Cumhuriyetin 10. yılı nedeniyle çıkarılan afla bağışlandı. 1934'te "Orhan Selim" takma adıyla *Akşam* gazetesinde yazı yazmaya başladı. 1935-1937 arasında *Tan, Yarım Ay, Ayda Bir, Resimli Her Şey, Her Ay, Yedigün, Resimli Perşembe'de* yazı, şiir ve hikâyeleri yayımlandı. *Portreler* (1935), *Taranta Babu'ya Mektuplar* (1935), *Simavna Kadısı Oğlu Şeyh Bedrettin Destanı* (1936) adlı şiir kitapları, *Bir Ölü Evi yahut Merhumun Hanesi* (1932), *Kafatası* (1932), *Unutulan Adam* (1934) adlı oyunları çıktı. Yazılarını *İt Ürür Kervan Yürür (takma* adla, 1936), *Milli Gurur* (1936), *Sovyet Demokrasisi* (1936), *Alman Faşizmi ve İrkçılığı* (alıntılar, derlemeler, 1936) adlı kitaplarda topladı. 1936'da "Komünist kışkırtıcılığı" gerekçesiyle tutuklandı ve yargılandı. Daha sonra bu davadan aklandı (1937). İpek Film'de çalıştığı sırada yeniden tutuklandı (1938). Orduyu isyana teşvik ve ardından da donanmayı isyana teşvikle suçlanarak 28 yıl 4 aya hüküm giydi. Çankırı ve Bursa cezaevlerinde kaldığı sıralarda *Kuvayı Milliye, Saat 21-22 Şiirleri, Rubailer, İnsan Manzaraları (Memleketimden İnsan Manzaraları)* adlı şiirlerini; *Ferhat ile Şirin, Sabahat, Yusuf ile Züleyha* adlı oyunlarını yazdı. Takma adlarla şiirleri ve yazıları yayımlandı. Hapiste hastalanması ve hastalığının artması üzerine açlık grevine başladı; annesinin başlattığı kampanya sonunda 1950'de Demokrat Partinin iktidara geçmesiyle çıkarılan aftan yararlanamasa da, cezasının üçte iki oranında indirilmesi nedeniyle özgürlüğüne kavuştu. Bu sırada ikinci eşi Piraye'den ayrılarak Münevver Andaç ile evlendi. Askerliğini yapmadığı gerekçesiyle askere çağrıldı. Kendini güvencede hissetmeyen Nâzım Hikmet Türkiye'den ayrılarak Karadeniz ve Romanya yoluyla Sovyetler Birliğine gitti. Burada yaşadığı sürece şiir yazmayı sürdürdü; birçok ülkeye geziler yaptı. Oğlu Memet'in annesi Münevver Andaç'tan ayrıldıktan bir süre soma Vera Tuliyakova ile evlendi. Bir kalp krizi sonucu öldü. Mezarı Moskova'dadır.

Nâzım Hikmet
lütfi Özbek. 1959 /Nâzım Hikmet Kültür re Sanat Vakfı

Nâzım Hikmetin eserleri Türkiye'de 1965'ten sonra yeniden yayımlanmaya başladı. Şiir. oyun, roman, hikâye, masal ve diğer yazıları çeşitli yayınevlerince birçok kez yayımlandı. Bütün eserleri 29 kitaplık bir dizi olarak topluca yayımlandı (1988-1993).

Nâzım Hikmetin şiirinde İstanbul daha çok toplumsal yanıyla yer almış, daha sonra yurtdışına gittiğinde bu bakış açısına özlem de eklenmiştir. Nâzım Hikmetin ilk şiir denemelerinde İstanbul'un yangınlarına ve işgaline değinilir. Yayımlanan ilk şiirlerinden "Sekiz Yüz Elli Yedi" başlıklı şiirin konusu İstanbul'un fethidir. "16 Mart" ve "Ağa Camii" yine birer İstanbul şiiridir. "Manzum Roman" alt başlığını taşıyan "Dağların Havasî'mn girişinde Haydarpaşa Garı anlatılır. *Varan* 3'te yer alan "Bir Şehir Rehberi"nde Nâzım Hikmet İstanbul'a bakışını açıklar ve İstanbul'un eğlenen ve para yiyen kesimini alaycı ve eleştirici bir bakışla anlatır.

Kuvayı Milliye'de "Birinci Bap"ta 1910' lu yıllardaki İstanbul vardır. Bu güzel kentin "dört yanı mavi mavi dağdır, denizdir." Bu kentte seferberlik yaşanmış, yoksul halk "5 numara lambalarda sidiklerini yakmış", "mısır koçanı, arpa, süpürge tohumu" yemiştir. Nâzım Hikmet bu bölümün girişinde İstanbul'un seferberlik yıllarını, savaş zenginlerini, devlet yöneticilerini anlatır; yıl 1919'dur. "Beşinci Bap"ta 16 Mart 1920'de İtilaf devletleri askerlerinin İstanbul'u işgali yer alır: Telgrafçı Manastırlı Hamdi Efendinin durumu telle Ankara'ya bildirmesi, Vezneciler askeri karakolunun basılarak Türk askerlerinin şehit edilmesi, Kartallı Kâzım'ın ihanet eden tercüman Mansur'u vurması.

Saat 21-22 Şiirleri hde şair İstanbul'u "namuslu İstanbulum" diye niteler. *Dört Hapishaneden* (1966) İstanbul bölümüyle başlar; bu bölümdeki şiirler İstanbul Tevkifhanesinde yazılmıştır (Şubat 1939). Bu kitabın "Çankırı" bölümünde "Şaban Oğlu Selim ile Kitabı" başlıklı uzun şiirde Balıkpazarı meyhaneleri, Sultanahmet, Sarayburnu, Beykoz, Kuzguncuk gibi İstanbul semtlerinden söz edilir. Şiirin kişileri hapishane mukayyidi, işçi Selim, yalnız ve soylu Mebrure Hanım, pansiyoncu Madam ve kızı Raşel'dir. Bu kişiler 1930'ların İstanbul'undaki insanların birer temsilcisi gibidirler.

Memleketimden İnsan Manzaraları (1966) adlı roman-şiir ya da anlatı-şiir denebilecek eserin birinci kitabı Haydarpaşa Garı ile başlar. Haydarpaşa Garı ve çevresi görünüm olarak yer yer betimlenir. Yolcular arasında mahkûmlar vardır. Tren (15.45 katarı) kalktıktan sonra, 1930'lu yılların sayfiyeleri olan semtlerin arasından

Çocukluk yıllarında Nâzım Hikmet kız kardeşi Saime (Yaltırım) ile.
Nâzım Hikmet Kültür ve Sanat Vakfı

K U V A Y I M İ L L İ Y E D E N

Biz ki İstanbul şehriyiz,
Seferberliği görmüşüz:
Kafkas, Galiçya, Çanakkale, Filistin,
vagon ticareti, tifüs ve İspanyol nezlesi
bir de İttihatçılar,
bir de uzun konçlu Alman çizmesi
914'ten 18'e kadar
yedi bitirdi bizi.
Mücevher gibi uzak ve erişilmezdi şeker
erimiş altın pahasında gazyağı
ve namuslu, çalışkan, fakir İstanbullular
sidiklerini yaktılar 5 numara lâmbalarında.
Yedikleri mısır koçanıydı ve arpa
ve süpürge tohumu
ve çöp gibi kaldı çocukların boynu.
Ve lâkin Tarabya'da, Pötişan'da ve
Ada'da Kulüp'te
aktı Ren şaraplan su gibi
ve şekerin sahibi
kapladı Miloviç'in yorganına 1000 liralıklan.
Miloviç de beyaz at gibi bir kan.
Bir de sakalı Halife'nin,
bir de Vilhelm'in bıyıklan.
Biz ki İstanbul şehriyiz,
güzelizdir,
dört yanımız mavi mavi dağdır, denizdir.
Öfkeli, büyük bir şair:
"Ey bin kocadan arta kalan bilmem neyi
bakir"
demiş
bize
ve bir başkası,
yekpare Acem mülkünü feda etti bir
sengimize.
Biz ki İstanbul şehriyiz,
işte, arzederiz halimizi
Türk halkının yüce katına.
Mevsim yazdır,
919'dur.
Ve teşrinlerinde geçen yılın
dört düvele teslim ettiler bizi,
gözü kanlı dört düvele
anadan doğma çırılçıplak.
Ve kurumuştu
ve kan içindeydi memelerimiz.
Biz ki İstanbul şehriyiz,
Fransız. İngiliz, İtalyan, Amerikan
bir de Yunan,
bir de zavallı Afrika zencileri
yer bitirir bizi bir yandan,
bir yandan da kendi köpek döUerimiz:
Vahdeddin Sultan.
ve damadı Ferit
ve İngiliz muhipleri
ve Mandacılar.

Biz ki İstanbul şehriyiz,
yüce Türk halkı,
malûmun olsun çeMğimiz acılar...

Nâzım Hikmet, *Kuvayı Milliye,*
İst., 1988, s. 23-24

geçerken şair Kızıltoprak'tan Pendik'e kadar, yine zaman zaman betimlemeler yaparak bu yöreleri anlatır. Yolcular arasındaki konuşmalarda sık sık İstanbul söz konusu olur. İkinci kitap yine Haydarpaşa Garı ile başlar. Bu kez "Anadolu Sürat Katarı" ile gidecek yolcular söz konusudur. Bu bölümde de yolcuların düşüncelerinde ya da konuşmalarında İstanbul vardır. Beşinci kitabın 1. bölümünde İstanbul'dan uzakta bir yerde hapis yatan erkekle İstanbul'da (Üsküdar) yaşayan karısı anlatılır. Kadının yazdığı mektuplarda yaşadığı semt, çevresi, komşuları ve *genel* olarak İstanbul'un II. Dünya Savaşı yıllarındaki durumu dile getirilir. 2. bölümde İstanbul'dan uzakta bir şehir söz konusudur ama bu bölümde de İstanbul'dan, savaşın getirdiği zorluklar içindeki İstanbul'dan söz edilir. 4. bölümde hapisten çıkıp İstanbul'a dönen biri söz konusudur. Trenin İstanbul'a yaklaşması, eski semtler, yine savaşın koşulları altında yaşayan İstanbul anlatılır bu bölümde.

Yeni Şiirler (1966) adlı kitaptaki şiirler Nâzım Hikmetin yurtdışında yaşadığı dönemin bir bölümünü kapsar (1951-1959). Buradaki birçok şiirde yurt ve İstanbul özlemi vardır: "İstanbul'dan Mektup", "Vapur", "Ceviz Ağacı", "Kederleniyomm", "Dörtlük" gibi. 1970'te yayımlanan *Son Şiirleri* rideki şiirler de gurbette yaşadığı son dönemin şiirleridir (1959-1963). Bu şiirlerin birçoğunda İstanbul ve Nâzım Hikmetin İstanbul'da yaşadığı semtler söz konusu edilir. *YatarBursa Kalesinde* (1988) adını taşıyan kitaptaki "Ayşe'nin Mektuplarında, adı pek az da anılsa, mekân İstanbul'dur. Şair bu kitaptaki şiirlerinde zaman zaman İstanbul'a göndermeler yapar: *"Kalbim Çamlıca'da bir harap konaktadır, ... çıkar ansızın yatağından / bizim İstanbul'da bahar, sen diyorum İstanbul geliyor aklıma / İstanbul diyorum sen.*

Nâzım Hikmet 1930-1935 arasında bazı gazete ve dergilerde takma adla yazılar yazdı: *Hür Adam'da* "Fıkracı", *Halk Dostunda* "Sarı Murat", *Akbaba ve Yeni Gün'de* "Ben", *Akşam ve Tan'da* "Orhan Selim". Günlük fıkralar biçimindeki bu yazıların çoğunda İstanbul'un toplumsal yaşayışını, kamu hizmetleriyle ilgili sorunları dile getirdi. Çöp, su, ulaşım sorunları bunlardan bazılarıdır. Fıkralarını yazdığı dönemde Kadıköy yakasında oturduğu için özellikle bu yakayla ilgili yazılar yazdı. "İstanbul'un Çöpleri", " 'Resmen' Vapur, 'Resmen' Tren...", "Biz, Kadıköy-Bostancı Arasında Oturanlar Makas İsterük!", "Köprümün Açılışı ile Kapanışı", "Dolu Olmak ve Boşalmak", "11.45 Dönüşü", "Kumsal", "Üsküdar-Üvey Evlat", "Sivrisinek Savaşı", "Yine Üsküdar ve Kadıköy Su Kumpanyası", "Bir Broşür ve İstanbul'un Temizliği" bu yazılardan bazılarının başlıklarıdır.

ERAY CANBERK

NÂZIM PLAN

bak. PLANLAMA

NAZİF PAŞA YALISI

Boğaziçi'nin Anadolu yakasındaki semtlerinden Vaniköy'de, Vaniköy İskelesi ile Yusuf Paşa Yalısı arasında kalan arazi üzerinde bulunmaktadır. Yalının 40/1 kapı no' lu girişi ise Vaniköy Caddesi üzerindedir.

Yalının bugün üzerinde bulunduğu toplam 4.335 m^2'lik arazinin, Vaniköy'e ismini veren Vânî (Vanlı) Mehmed Efendi vakfından olduğu ve bir zamanlar bu arazi üzerinde Vânî Mehmed Efendi'ye ait bir yalı bulunduğu bilinmektedir. Ancak, bugün Nazif Paşa Yalısı olarak tanıdığımız bu yapı, Vânî Mehmed Efendi zamanından kalma değildir.

Adını, banisi olan ve Osmanlı Devletinde iki kez Maliye Nazırlığı yapıp daha sonra vezirliğe kadar yükselen Nazif Ahmed Paşa'dan alan yalının 1897-1905 tarihleri arasında yaptırıldığı sanılmaktadır.

4.335 m^2'lik bir arsa üzerinde toplanı

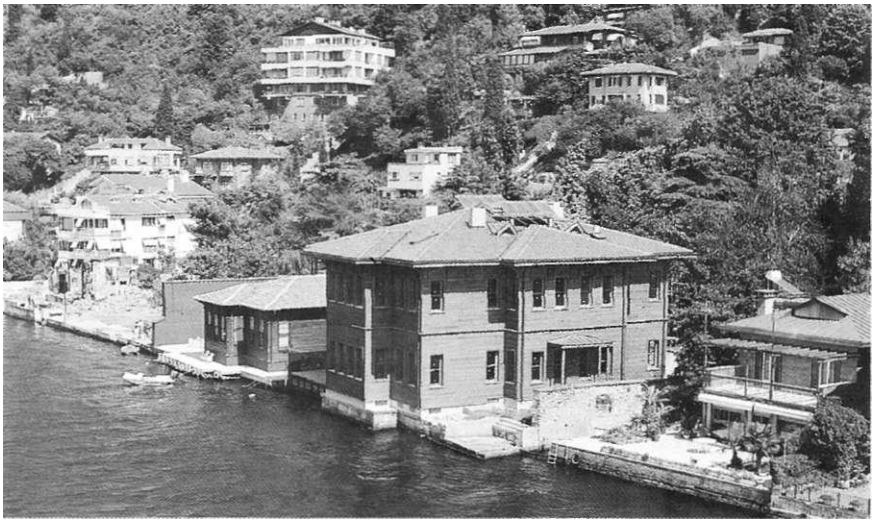

Nazif Paşa Yalısı
Gürol Kara / İti 1 V Arşivi

389 m²'lik yer kaplayan yalı; biri büyük (harem bölümü) diğeri küçük (selamlık bölümü) iki ahşap bina ile bir kayıkhaneden müteşekkildir. Art nouveau'ya(->) yakın neoklasik bir tarzda inşa edilen yalının mimarı, muhtemelen bir Ermeni idi.

Plan çekirdeğini; denize paralel olarak uzanan bir aks üzerindeki iki merdivenli iki sofanın oluşturduğu büyük bina (harem) iki katlı ve iki bölüklü bir yapıdır. Bir subasman üzerine inşa edilen bu iki katlı ahşap binanın duvarları bağdadidir (dışı ahşap, içi düz badana sıva).

Binanın oda taksimatına gelince; 4 m yüksekliğinde pasalı tavanlara sahip olan binanın bodrum katı boş durumdadır. Birinci katta 6 oda, 2 hol, 2 merdiven girişi, 2 tuvalet, 2 kiler, ikinci katta ise 6 oda, 2 hol, 2 merdiven sahanlığı, 2 tuvalet ve 2 kiler vardır.

Rıhtım üzerinde yapılan incelemelerden ve eski bir fotoğraftan anlaşıldığı kadarıyla, harem bölümü, 75 yıl içinde bazı değişikliklere uğrayarak biraz küçülmüştür. Yalının selamlık bölümü olarak kabul edilen ikinci ve küçük binası da bir subasman üzerinde tek katlı, ahşap, bağdadi olarak inşa edilmiştir. Orijinal oda taksimatına göre bu binada, 1 salon, 1 hol, 3 büyük oda, 1 küçük oda ve gusülhane-tuvaİet (alaturka) mevcuttu. Tavan yüksekliği 4,5 m olan binanın duvarlarında nakış yoktur.

Günümüzde mutfak olarak kullanılan ahşap hatıllı, tonozlu, kagir binanın bir zamanlar harem bölümünün çamaşırhanesi ve yalının en eski binası olduğu bilinmektedir. Bu arada, harem ve selamlık arasında yakın zamana kadar ahşap, iki kanatlı bir kapı ve dönme dolap olduğu, sonradan buraya duvar çekildiği de bilinmektedir. Yalı arazisinin en kuzeyinde üzeri örtülü bir kayıkhane yer almaktadır.

Bibi. O. Erdenen, *Boğaziçi Sahilhaneleri,* II, 248-251; C. Kayra -E. Üyepazarcı, *Mekânlar ve Zamanlar. Kandilli. Vaniköy. Çengelköy,* İst., 1993, s. 108-109; *İSTA.* VI. 2903-2905:^1. T. Gökbilgin, "Boğaziçi". *DİA,* VI, 259.

HALUK KARGI

NAZÎM

(1650 ?, İstanbul - Ocak 1727, İstanbul) Bestekâr, şair.

Tam adı Nazîm Yahya Çelebi'dir. Kumkapîda doğdu. Bazı kaynaklarda Kasımpaşalı olduğundan da bahsedilmektedir. Ali Çelebi adlı bir zatın oğludur. Kardeşi Hüseyin Çelebi de bir musikişinastı. Olağanüstü kabiliyeti keşfedilince, küçük yaşta Enderun'a(-») alındı. Mükemmel bir eğitimden geçti. Musikide Nefiri Ahmed Çelebi, Hafız Post ve Itrî'den faydalanmış olabileceği tahmin edilmektedir. Enderun'daki eğitiminden sonra sarayda kilâr-ı hassa nöbetçibaşılığma kadar yükselen Nazîm, genç yaşta önce Galata Mevlevîhanesi(->) Şeyhi Arzî Mehmed Dede'ye, daha sonra Edirne Mevlevîhanesi Şeyhi Neşatî Dede'ye kapılanarak dil, şiir ve musiki bilgilerini ilerletme imkânı buldu.

Nazîm'in ilkgençlik yılları, Kumkapı meyhanelerinin mekân oluşturduğu işret âlemleriyle geçti. Tasavvufi eğilimleriyle bu hayattan çabuk sıyrıldı ve çok genç yaşında bestekârlığı ve hanendeliği ile büyük ün kazandı. Padişah huzurunda yapılan fasıllara katılarak takdir gördü. Geçimini daha iyi temin edebilmesi için kendisine verilen "meyve pazarbaşılığf görevini ölümüne kadar sürdürdü. Dönemlerini yaşadığı beş padişah; IV. Mehmed (1648-1687), II. Süleyman (1687-1691), II. Ahmed (1691-1695). II. Mustafa (1695-1703) ve III. Ahmed'den (1703-1730) başka, Kırım Ham I. Selim Giray tarafından himay'e gördü. Bestekâr ve musiki bilgini Ali Ufkî Bey(->) de Nazîm'in arkadaşıydı. Uzun zaman Çatalca'daki Kadı Çiftliği'nde oturan Selim Girayla dostluğu. Nazîm'in üreticiliğine önemli etkide bulundu. Aynca aralarında Fazıl Ahmed Paşa, Amcazade Hüseyin Paşa ve Nevşehirli Damat İbrahim Paşa gibi önemli isimlerin de bulunduğu devlet adamları da Nazîm'in sanatını destekleyen şahsiyetlerdi.

Hayatının son yılları Lale Devri'ne(-») rastlayan Nazîm'in bazı eserlerinde, yer yer bu devrin karakteristiğini yansıtan temaların işlendiği görülür. Bestelediği 500'den fazla eserin 300 kadarının güfteleri, çeşitli güfte mecmualarında kayıtlı olmasına rağmen, bu kadar çok eserden bugüne ulaşabilenlerin sayısı 10 kadardır. Klasik Türk musikisinin önemli bestekârlarından biri olduğu kadar, musiki ilmine de olağanüstü derecede vâkıf olan Nazîm, devrinin önde gelen hanendelerinden biriydi. Çok güzel ve tiz bir sese sahip olduğu kaynaklarda kaydedilmektedir. Nazîm, beste ve semai formunda eserler vermiştir. Mevlevi olmasına ve tekke eğitiminden geçmiş bulunmasına rağmen dini nitelikli eseri fazla sayıda değildir. Dindışı musikinin en büyük beste şekli olan "kâr" formunu da kullanmamıştır. Bayati makamından bestelediği 20'den fazla beste ve 10dan fazla semaiyle bir rekorun sahibidir. Aynı makamdan ve aynı formlarda bu kadar çok sayıda eser bestelemiş bir başka musikici bilinmemektedir. Bugün kullanılmayan horasan makamından 4 beste ve 2 semai bestelediği bilinmektedir. Güftelerinin çoğu kendisine aittir. Nazîm'in birçok şiiri de Dellalzade İsmail Efendi(->), Hacı Faik Bey(->), Zekâi Dede(->) ve Kazasker Mustafa İzzet Efendi(-0 gibi bestekârlar tarafından bestelenmiştir. Muhayyer zencîr bestesi "Gönül düşüp hatt-ı gîsû-yi yârda kalmıştır" ve şehnaz eseri "Didem yüzüne nazır, nazır yüzüne dîdem". çok tanınmıştır. Nazîm, Divan şiirinde naat şairi olarak tanınır. Ayrıca Divan Edebiyatinda şarkı türünün de öncülerinden sayılır. *Divan* 'ı basılmıştır (ist., 1841).

Nazîm'in, mezarının nerede olduğu bilinmemektedir. Beşiktaş'ta Muradiye Mahallesinde bir sokağa, bestekârın adı "Şair Nazîm Sokağı" olarak verilmiştir.

Bibi. Tayyarzade Ahmed Ata, *Tarih-i Atâ,* IV, İst., 1876; Ruşen Ferit (Kam), *Bestekâr-Şair Nazîm,* İst., 1933; Ezgi, *Türk Musikisi,* II, IV; Gövsa, *Türk Meşhurları:* H. İpekten. "Nazîm", *İA.* IX; M. N. Özalp, *Türk. Musikisi Tarihi,* Ankara, 1989; Y. Öztuna, *BTMA,* II; S. Aksüt, *Türk Musikisinin 100 Bestekârı,* 1993.

MEHMET GÜNTEKİN

NAZİME SULTAN YALISI

Boğaziçi'nde Kuruçeşme sahilindeydi.

Abdülaziz'in (hd 1861-1876) ve ikinci kadını Hayrandil Kadın Efendi'nin kızı olan Nazime Sultan, 26 Şubat 1866'da doğdu. 1889'da Ali Halid Paşayla evlendi. Nazime Sultanin yaşamı hakkındaki bilgiler çelişkilidir. Cemaziyülâhır 1313/25 Kasım 1895'te öldüğü ve II. Mahmud Türbesi'ne gömüldüğünü bildiren kaynaklar varsa da bazı hanedan üyeleriyle birlikte Hicaz demiryolu madalyası aldığını bildiren gazete haberleri *(Moniteur Oriental,* 28 Ocak 1902) veya ikametine tahsis edilen yalının tecdidini bildiren 1318/1900 tarihli arşiv belgeleri *{BOA,* İrade Hususi, 545/34) bulunmaktadır. Gerçekte Cünye/Beyrut'ta 1947'de öldü. Şam'daki Sultan Selim Camii haziresinde gömülüdür.

Nazime Sultan Yalısı, yanındaki Naciye Sultan Yalısı(->) ile birlikte 19. yy'ın başında Hibetullah Hanım Sultan'a aitti. Daha da önce Şah Sultan'a ait olan yalı, biri büyük, biri küçük iki yapıdan oluşmaktaydı. Bu yalıların Ortaköy tarafında ve büyük olanı Enver Paşa ile evlenmesi dolayısıyla Naciye Sultan'a; Arnavutköy tarafında ve küçük olanı ise Nazime Sultan'a verilmişti.

Yalının hangi gerekçeyle Nazime Sultan'a verildiği saptanamamıştır ve yapımı ile ilgili olarak değişik tarihler öne sürülmektedir. Bazı yazarlar 1897, bazıları 1905 yılını verirken arşiv belgeleri 1900-1901 tarihlerindeki onarımları veya yenilemeleri bildirmektedir.

Yalı, Raimondo d'Aronco(->) tarafından tasarlanıp inşa edilmiştir. Sedad Hakkı Eldem(->) tarafından verilen bu bilgi dışında yapıyı d'Aronco'nun tasarladığına ilişkin herhangi bir yazılı belgeye ulaşılamamıştır. Nazime Sultan/Halid Paşa ailesinin üyeleri, yapının bir İtalyan mimar tarafından yapıldığını ama adını bilmediklerini belirtmektedirler. Arşiv ve dergilerdeki fotoğrafları ve kartpostallar dışında görsel bir malzeme de bulunamamıştır. Ancak d'Aronco, mühendis Bonelli'ye gönderdiği 17 Şubat 1902 tarihli mektubunda yalıdan çektiği "berbat fotoğrafları" gönderdiğini belirtmektedir. Bu ifade bir ilişkiyi belirtiyor olmalıdır. Ayrıca yapı, o tarihlerde İstanbul'da ancak d'Aronco'nun tasarlayabileceği avant-garde bir çizgiye sahiptir.

Nazime Sultan Yalısı, özünde Boğaziçi'nin bilinen yalı modeline uyan, sahil çizgisinin belirlediği bir yerleşimi, denize yönelmiş uzun ve bol pencereli cephesi önünde dar bir rıhtımı olan iki katlı bir yapıdır. 19- yy'ın sonlarına doğru daha çok sultan sarayları için geliştirilmiş görünen bir şemaya, eşit büyüklükte harem ve selamlık bölümleri olan ve bunları simetrik bir kurgu içinde birleştiren modele uyduğu söylenebilir.

Nazime Sultan Yahşinin kuşkusuz bu şemaya çok özgün katkıları olmuş görün-

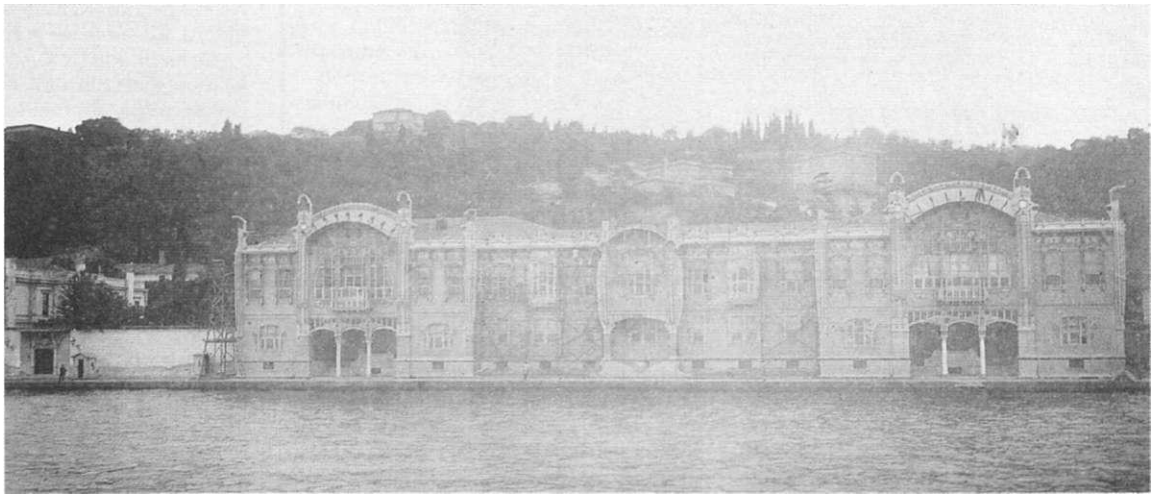

Nazime Sultan Yalısı
Afife Battır koleksiyonu

mektedir. Genellikle eksendeki bölümün vurgulandığı neoklasik modellerden farklı olarak Nazime Sultan Yalısında d'Aronco merkez bölümünü değil uçları, hareme ve selamlığa ait giriş bölümlerini vurgulamıştır. Bu, iki bölümün denkliğini, belki de harem ve selamlığın eşit ağırlıkta oluşunu ifade eden bir düzenlemedir. Kanımızca hanım sultan saraylarını anlamlandırmada anahtar olabilecek bir işarettir. Yükseltilmiş ve basık kemerle bağlanmış birer pilon çiftinin çerçevelediği girişler, denizden gelişe açık bırakılmış bir portik olarak biçimlenmiştir. Böylece birkaç çift basamakla ulaşılan kapının konumu, denizi ulaşım yolu sayan bir simge gibidir. Bu bakımdan yapıyı, Venedik saraylarına akraba bulan görüşlere katılmak mümkündür.

Giriş bölümünün üst katının büyükçe bir at nalı kemeri biçimindeki dekoratif düzenlemesi birçok yazarın da işaret ettiği gibi Viyana Secession'u ile bağlantılı bir anlayışın ürünü olarak düşünülebilir. J. M. Olbrich'in öne çıkan biçimsel etkisi, d'Aronco'nun Viyana ilişkilerini ve çalışmalarını ve elbette esin kaynaklarını işaret eder.

Giriş portikosundan sonra, olasılıkla, geniş merdivenlerle ulaşılan ve at nalı kemerin çerçevelediği denize açılan pencere dizisinin gerisinde bulunan salonlar "siyah ve beyaz" salonlar olarak adlandırılmıştı. Louis Philippe'in Abdülmecid'e armağan ettiği söylenen bir çift büyük goblen halının zemin renklerinden ötürü bu adı alan salonlar, bu ünlü tasarıma uygun biçimde döşenmişti.

Nazime Sultan Yalısı, fotoğraflarından göründüğü kadarıyla ahşap strüktürlü, kagir dolgu duvar üstüne sıvalı bir yapıdır. Bölümleri ayıran ahşap dikmelerin barokumsu bir abartıyla eliptik dilimler halinde öne doğru çıkarılması giriş pilonlarıyla birlikte yapının düz ve yatay dikdörtgen kitlesine önemli bir plastik katkıda bulunmaktadır. Dikme boyutlarının girişlerdeki pitonlardan ortaya doğru hafif bir alçalmayla küçülmesi ve benzer biçimde merkez aksının giriş bölümlerinin küçültülmüş bir modeli olarak düzenlenmesi cephenin görünümüne hissedilir bir derinlik katmaktadır.

Yapının cephesindeki çok sayıda pencerenin özel biçimlendirilmiş çerçeveleri, giriş bölümlerinin floral bezemeli at nalı kemerleri, eğik oklar; pilonlardaki diskler, çelenkler, düşey şeritler; korkuluklardaki stilize bezemeler Nazime Sultan Yalısı'nın son derece çarpıcı olan dekorativizmini biçimlendirmektedir. Fotoğraflardan bu dekoratif öğelerin renkli oldukları hissedilmektedir. Bu olasılık yalının zaten içerdiği yazlık saray (belvedere) imgesini güçlendirmektedir.

Hem Boğaziçi'nin yalı konseptine uyan hem de çok değişik bir çizgi ve renk dolu bir fantezi sunan Nazime Sultan Yalısı, Çırağan Sarayimn yanmasından sonra bir süre Meclis-i Mebusan binası olarak hizmet verdi. Hanedanm yurtdışına çıkarılmasından sonra satıldı; önce tütün deposu olarak kullanıldı ve sonra da yıkıldı.

Bibl. A. Batur. "Les oeuvres de Raimondo D'Aronco a istanbul". *Atti del Congresso Internazionale di Studi su 'Raimondo D'Aronco e il suo tempo,* Udine. 1982, s. 123; V. Freni-C. Varnier. *Raimondo D Aronco, l'opera completa.* Padova. 1984. s. 152: E. R. Gallagher, "The Yaks of the Bosphorus", *Bulletin of the California Palace ofthe legión of Honor.* San Fransisco, Eylül/Ekim 1966; C. Kayra, *İkinci Mahmut'un İstanbul'u/Bostancıbaşı Sicilleri,* İst.. 1992. s. 120; M. Nicoletti, *D'Aronco e l'Architettura Liberty,* Roma-Bari, 1982, s. 150; Y. Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar. Türkiye (1074-1990),* Ankara, 1989; Uluçay, *Padişahların Kadınları.* 164-165; R. a"Aronco, *Lettere di un architetto.* Gemona. 1982. s. 56; *BOA,* Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat. V, 104/59, (9. 3. 1312); *BOA.* İrade Hususi, no. 545/34 (9 Receb 1318); *BOA,* İrade Hususi, no. 680/4 (29 Şaban 1318): *İstanbul Üniversitesi Yıldız Arşivi,* no. 779-75/11: *Moniteur Oriental,* (3 Ocak 1894); *ae.* (28 Ocak 1902); *Servet-iFünun.* (4 Şubat 1325).

AFİFE BATUR

NA2PERVER KALFA SIBYAN MEKTEBİ

Fatih İlçesi'nde. Davutpaşa İskelesi civarında, Samatva Caddesi üzerindedir. III. Selimin (hd 1789-1807) kalfası Nazperver Kadın tarafından 1207/1792'de yaptırılmıştır.

Dikdörtgen planlı, iki sıra tuğla, bir sıra kesme taştan inşa edilen mektep iki katlıdır. Mektebin birinci katım ve üst katta pencere kemerlerinin hizasmda dışarı taşkın düz bir silme dolanmaktadır. Tonozla örtülü dershane kısmını yuvarlak hafifletme kemerli, mermerden dikdörtgen söveli pencereler çevrelemekte, alt kısımda ise servis mekânları yer almaktadır. Kuzey cephesinin alt kısımları sağır bırakılmıştır. Mektebe güneydoğuda yer alan ve avluya açılan barok tarzında süslenmiş, mermerden, gösterişli bir kapıyla girilmektedir. Kapı ikişer pilastr ile kuşatılmış, bileşik bir kemerle donatılmış, üzeri ahşaptan, dışarı taşkın, kiremit kaplı bir saçakla örtülmüştür. Yapının batı tarafında kare pencereli duvarların çevrelediği bir hazire bulunmaktadır. Mektebin caddeye bakan güney cephesinin alt kısmında aynı tarihte inşa edilmiş bir çeşme vardır. Hazinedar Usta Çeşmesi(->) olarak bilinen eser mermerden, barok tarzda döneminin güzel örneklerindendir. Özgün durumun oldukça iyi korunduğu Nazperver Kalfa Sıbyan Mektebi, günümüzde Romatizma Vakfı olarak kullanılmaktadır.

Bibi. Aksov. *Sıbyan Mektepleri,* 105.

EMİNE NAZA

NEAEKKLESİA

Cankurtaran yöresindeki Büyük Saray'ın(->) içinde olduğu tahmin edilen 9. yy yapısı büyük Bizans kilisesi.

Nea Ekklesia (Yeni Kilise) ya da kısaca Nea, 877-880 arasında, İmparator I. Basileios tarafından yaptırıldı ve kendisinden sonra inşa edilen sayısız kiliseye rağmen, Nea (Yeni) adını taşımayı sürdürdü.

Günümüze ulaşan tanımlamalara göre, Nea Ekklesia haç planlı görkemli bir yapı olup Büyük Saray'ın terasına inşa edildi. Kilise, muhtemelen biri merkezde, diğerleri ise dört yanda bulunan beş kubbeye sahipti. Ayrıca iki katlı bir narteksi (iç galeri) ve her iki yanında uzanan dış holleri vardı. Doğusunda revaklı bahçe, batısında ise değerli taşlardan yapılmış iki çeşmesi ile bir atrium (üstü açık revak) bulunuyordu. Buradaki çeşmelerden biri por-

Neandros Adası
TETTV Arşivi

fir taşından, diğeri ise beyaz mermerden yapılmıştı. İç mekânlar ise yine mermer plakalarla ve mozaiklerle zengin biçimde bezenmişti.

Nea Ekklesia'nın kubbeleri altındaki şapeller, Hz İsa'ya, Meryem Ana'ya, İlyas Peygamber'e, Aziz Nikolaos'a ve başmeleklerden Cebrail'e adanmıştı. Bunlardan sonuncusu sonradan Mikail'e ithaf edildi.

Orta Bizans döneminde, kilise saray mensuplarının katıldığı ayinlere tahsis edildi. Ancak hiçbir zaman mezar yeri olarak kullanılmadı. Latin işgali sırasmda (1204-1261) kilisenin süslemeleri talan edildi. Bu tarihlerde kilise Haçlılar tarafından, Büyük Saray'ın bitişiğindeki Bukoleon Saray! na(->) atfen, Bukoleon'un Aziz Mihael'i adıyla anıldı.

Nea Ekklesia'nın, Konstantinopolis'in Osmanlılar tarafından fethedilmesinden (1453) sonraki kaderine ilişkin kesin bilgiler yoktur. Orijinali 1480'de çizilmiş olan ve Vavassore Panoraması olarak tanınan bir tabloda kilise seçilmektedir. Ancak bundan kısa süre sonra artık ondan söz edilmez. C. Mango'ya göre bunun nedeni, Osmanlılar döneminde barut deposu olarak kullanılan ve büyük olasılıkla Nea Ekklesia ile aynı yapı olan Güngörmez Kilisesi'nin, 1490'da yıldırım neticesinde yıkılarak yok olmasıdır.

Bibi. Janin, *Eglises et monestéres,* I, 3, 361-364; P. Magdalino, "Observations on the Nea Ekklesia of Basil I", *Jahrbuch der österreichischen byzantinistik,* S. 37 (1987), s. 51-64; C. Mango, *le développement urbain de Constantinople (IV'-VW siècle),* Paris, 1985, s. 9.

ALBRECHT BERGER

NEANDROS ADASI

"Tavşan Adası" da denilen bu küçük ada, Büyükada'nm 1,4 mil kadar güneyinde, eni boyu 90 m olan, ağaçsız, çıplak bir kara parçasıdır.

Marmara Denizi'nde balığın bol olduğu yıllarda Neandros, balıkçılar için bir nevi üs durumundaydı. Burası balığın toplanıp dağıldığı yer olarak anılırdı. Adada voli çevrilir, civarında olta ve irip ile çok miktarda her çeşit balık tutulurdu.

Öteki "Hayırsız Adalar" gibi Neandros' ta da adatavşanı çok olduğu için halk bu adaya "Tavşan Adası" ismini takmıştır.

Neandros'un kelime anlamı "Yeni Andros"tur. Ege Denizi'ndeki Yunan adalarından biri olan Andros Adası'ndan göç edip, Heybeliada'ya yerleşmiş olanlar. Heybeliada'da bir koloni oluşturmuşlardı. Hattâ Heybeliada'da bugünkü Heybeli Mektebi Sokağîmn bulunduğu yöreye Androslular Mahallesi denilirdi. Androslular balığa çıktıklarında Büyükada'nm arkasmdaki bu küçük adaya kendi adalarının ismini anmak için "Yeni Andros" anlamına "Neandros" demişlerdir. Bugün bu adaya "Niandros", hattâ "Yandros" da denilmektedir. Haritalardaki resmi adı da "Balıkçı Adasr'dır.

Neandros'un elverişli bir plajı yoktur. Bizans zamanmda taşocağı olarak kullanılmıştır. Adada bir manastır harabesi görülmektedir. Bu manastır 846 ve 867'de iki kez patrik seçilmiş, fakat bu arada Sedefadası'nda sürgün hayatı yaşamış, çok ıstırap çekmiş bir din adamı olan İgnatios tarafından İoannes Prodromos (Aya Yani) adına yaptırılmıştır. Manastırda bir süre münzevi keşişler yaşamış, sonra terk edilmiştir.

NEJAT GÜLEN

NEBÎ EFENDİ TEKKESİ

bak. KEŞFÎ CAFER EFENDİ TEKKESİ

NECATİGİL, BEHÇET

(16 Nisan 1916, İstanbul - 13 Aralık 1979, İstanbul) Şair.

İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu'nu bitirdi (1940). Kars Lisesi edebiyat öğretmenliğine atandı. Bu döneme ilişkin yaşamı ölümünden sonra yayımlanmış *Mektuplar'âa.* (1989) yer alır. Uzun yıllar sürdürdüğü eğitimciliğini, İstanbul Eğitim Enstitüsü'ndeki görevinden emekliye ayrılarak sona erdirdi (1972). Şairliğinin yanısıra, radyo oyunları, edebiyat incelemeleri, sözlükler *(Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü,* 1960; *Edebiyatımızda Eserler Sözlüğü,* 1979) kaleme getirdi. Türkçeye katkıda bulunan şiir, roman, öykü çevirileri yaptı. Edebiyata ve özellikle şiire adadığı yasanımın, çok uzun bir zaman dilimini, Beşiktaş'taki alçakgönüllü evinde çalışarak geçirdi. Kansere yakalandı; Zincirlikuyu Mezarlığı'na gömüldü.

Daha ilk kitabı *Kapalı Çarşı'âa,* (1945) İstanbul'dan izdüşümler dile getirmiş Behçet Necatigil, sonraki eserlerinde yaşadığı, saptadığı hayatın bir tutanakçısı kimliğiyle, zaman zaman, İstanbul'a ilişkin de eşsiz şiirler yazmıştır. Kendi deyişiyle, "doğumundan ölümüne, orta halli bir vatandaşın, birey olarak başından geçecek durumları hatırlatmaya; ev-aile-yakın çevre üçgeninde, gerçek ve hayal yaşantıları iletmeye, duyurmaya" yönelik şiirinde, şair, İstanbul'u bir orta halliler şehri kimliğiyle görmüş, göstermiş; şehrin, yakın tarih boyunca, bu niteliğini yitirmesine, bir israf ekonomisinin tutsağı düşmesine ince bir sızıyla yerinmiştir.

Çevrede (1951) Boğaziçi, ufak bir iskelesinde, her gece son vapurdan çıkan, "yorgun, uykulu" bir kızın kederi, yalnızlığıyla belirir ("Yarı Gece"). "Yazlık Bahçe" bir zamanki İstanbul'un kıyı-köşe semtlerindeki, fasıl heyetli, varyeteli, tuluat tiyatrom, nihayet sinemalı açık hava eğlence mekânlarının çok renkli bir minyatürü; "Renkli Fener"se Beyoğlu gecelerinde yalnız, korunmasız, aşağılanmış hayat kadınlarına bir ağıttır. Şair, birkaç kuşağın ezbere bildiği "Barbaros Bulvarî'nda, değişen törel değerler ortasında bunalmış, eskiyle yeninin iç çatışmalarını yaşayan, yoksul bir ana-kızı yansıtmış, bir yandan da çarpık kentleşmenin "Beşiktaş'ın fakir fukarası"nı nasıl ezip geçtiğini saptamıştır. "Elif", Tepebaşı, Haliç semtlerini, "Üflemiş lambasını karanlıkta" uyurken Kasımpaşa'yı ve "Işıklar içinde Beyoğhî'nu da sınırları içine alarak, bir kızın acılı serüveniyle betimler; Elif, "Sayıları değişen erkeklerle" ışıklar içindeki, bir gündüz rüyası gören Beyoğlu'nda kaybolmaya mahkûmdur. Şehrin ufarak evlerle donanmış, yoksulluğundan gurur duyan bir zamanki sokağı, "Değişen Dünya"da şimdi "Ahtapotlar gibi apartımanlar'la kuşatılmıştır.

Evler (1953), İstanbul'un bütün dar gelirli ailelerine gönül vererek, değişen ekonomik ve toplumsal koşullarda, büyük kentte artık barınamayan, gitgide silinen bir sınıfa söylenmiş gibidir. "Çay"m son

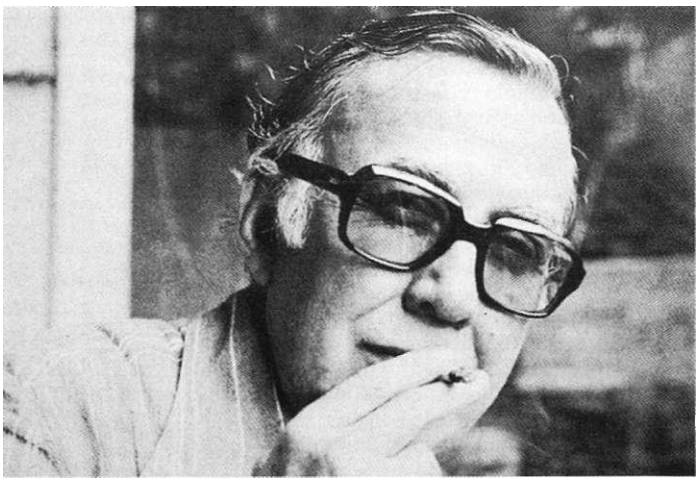

Behçet Necatigil
F. Türe, *Bir Usta, Bir Dünya: Behçet Necatigil,* İst.. 1993

Y E D İ K U L E

Küçük kent kapılan, sur dibi
dükkânlar
Her zaman olmalıdır.
Yolları nasılsa oralara düşenler
Eskilerin durduğu bir zaman
olmalıdır.
Üstübeç, örümcek, ispit, poyra
Yaş toprak, duvarlar
Küherçile-tekerlek
İlkel ocaklarda dövülür olmalıdır.

Bahçemsi geride bir lagar beygir
Sıska bir köpek, sırtı az kambur
Aralık kapıdan yalpalı alevde
Bir usta, bir çırak görülür olmalıdır.

Az ilerde basık, dar
Sur kapısından geniş
Sularında akşam bir gün
Bostanlara yürür olmalıdır.

Behçet Necatigil
Kareler Aklar, İst, 1975

iki dizesi yeni düzeni açıkça ifade eder: *Neden bazı şeyleri pek çabuk unuturuz / Çünkü apartımanlar o evlerin yerinde.* "Keyifte ünlü Çiçek Pasajı(->) meyhaneleri, müşterileri ve gezgin satıcılarıyla bir geçit törenine çıkartılır; pasaj, âdeta sesleri, gürültüsü patırtısı, olanca şenliği ve olanca hüznüyle şiire geçer. *Evleri* izleyen *Eski Toprak'ta* (1956) Türk şiir geleneğinin toprağına ektiklerini yadigâr bırakan Behçet Necatigil, doğal bitki örtüsü hızla göçertilen bir büyük şehir kargaşasında gördüğü İstanbul'a yazıklanarak bakar. Apartmanlarla dolup taşmış, yeşertisiz sokaklarında, şehir, birçok mutsuz insanı sözümona barındırmakta; refah simgesi gibi görünen ışıklı mağazalar, büyük yapılar, eğlence yerleri ise, "Hep paraya saygı" bir ortam yaratmaktan öteye gidememektedir. *Aradada* (1958) yer alan "Çocuklar" şiiri, böylesi bir kentte ayakta durmanın, işinde gücünde, dar gelirine razı, namuslu İnsanlar için ne kadar çetinleştiğine işaret edecektir: *İnsanlara tezgâhlara kâğıtlara kolaydı /Biz bu kadar eğilmezdik çocuklar olmasaydı.*

Dar Çağ (1960) ve *Yaz Dönemi* (1963) kitaplarında şiirini büsbütün bileyen şair, kentten izdüşümleri usta işi soyutlamalarla evrensel bir çizgiye çekmiştir. Sokaklar, evler, parklar, kahveler, anacaddeler, mevsimler, günler ve geceler, artık herhangi bir büyük şehrin, kimliğini, özelliklerini, özünü ve kentsel değerini yitirmiş İstanbul'un, kentlisine anlam katmayan sokakları, yapıları ve geriye kalanlardır. *Divançe (1965), İki Başına Yürümek* (1968), *En/Cam* (1970) ve *Zebrada* (1973) bu tutum ve seçimini sürdüren Behçet Necatigil, birçok dizesinde, kentte yaşanan siyasal çalkantılara, uzak yakın göndermelerle işaret etmiştir. Bu kent, şimdi alışveriş düzeni, hattâ beslenme açısından da yoldan çıkmış gibidir. Nitekim *En/Cam*'m şiirlerinden "Ananas", sezgin şairin saptayımıyla, yaklaşık 20 yıl sonrasının savurganlığına değinmektedir: *Ve bakılır o da yenilmişine: / Uzak meyva ananas.*

Behçet Necatigil, *Kareler Aklar* (1975) kitabında "biçim yenileştirmelerinden" yola çıkmış görünmekle birlikte, İstanbul'a bir kez daha özel şiirler yazar. 10 yıl önceki sokağından geçen şair, eski mahalle düzeninin Türk şiirindeki doruğu sayılabilecek "Eski Sokak"ı kaleme getirir; şimdi "apartıman"a taşınmış olan şiir kişisi, o sokağın bütün hatıralarıyla baş başa kalmış, inanılmaz bir gözütoklukla, oradan ayrıldığına üzgün, evlerine meyve, et girdiği meçhul komşularını, sokağın çocuklarını, bitmez tükenmez öksürüklü, yalnız bir kadını, gecede bağıran bir erkeği ve ağlayan bir kadım, geceyarısından sonra da lambası sönmemiş, çalışan bir dul kadını, âdeta haykırış içinde söyler. Yıkılan mahalle töresiyle birlikte, geriye hep o özlem, yoksul insanların haysiyetli yaşamlarım özlemek kalmıştır. *Kareler Aklarda* "Sinanpaşa" ve "Yedikule" şiirleri, İstanbul peyzajma, Behçet Necatigil'in kendine özgü çiziminden örneklerdir.

Beyler(l918), Söyleriz(1980), şairin derin bir sevgiyle kötümserliği, küskünlüğü, bağışlayışı işlediği son şiir kitaplarıdır. *Söylerizde* "Bir İstanbullunun Not Defterinden" adlı üç bölümlü şiir, şehrin sürüp gitmiş sorunlarına gizli bir alay eşliğinde yaklaşır; "Temmuz Tiklerr'yse şehirdeki tedhiş ortamına neredeyse son defa ses yöneltmektedir: *Serseri bir kurşun / O kadar geniş bulvarda / Gelse seni bulsa ve yanında /Kimse olmasa.*

Radyo oyunlarını *Yıldızlara Bakmak* (1965), *Gece Aşevi* (1967), *Üç Turunçlar* (1970), *Pencere* (1975) kitaplarında toplayan Behçet Necatigil, bu eserlerinde de İstanbul'u soyutlamalar çerçevesinde mekân tutmuş, örnekse, şimdi bir lokantaya dönüştürülmüş olan Süslü Karakol'u "Süslü Karakol Durağı" adlı oyununda, çevredeki sokaklarm planını, mimari yapılaşmanın yankı düzenini çıkanrcasma metne geçirmiştir.

Bibi. O. Akbal. *Şair Dostlarım,* İst, 1964: H. Cöntürk, *Behçet Necatigil Üstüne.* İst, 1964; M. Fuat, *Çağdaş Türk Şiiri Antolojisi,* İst, 1985; D. Hızlan, *Yazılı İlişkiler.* İst. 1983; S. İleri, *Hatırlıyorum,* İst., 1984; A. Kabaklı, *Türk Edebiyatı,* III, İst., 1967; M. Kaplan, *Şiir Tahlilleri,* ist, 1965; R. Mutluay, *50 Yılın Türk Edebiyatı,* İst, 1973; A. Oktay, *Yazılanla Okunan,* İst, 1983.

SELİM İLERİ

NECCARZADE TEKKESİ

Beşiktaş İlçesinde, Sinan Ağa Mahallesinde, Neccarzade Sokağında, Sinan Paşa Külliyesi'nin(->) yanında yer almaktaydı.

Celvetî ve Nakşibendî tarikatlarına mensup Neccarzade (Dülgerzade) Şeyh el-Hac Mustafa Rızaeddin Efendi (ö. 1746) tarafından 18. yy'm ilk yarısında kurulmuştur. M. Rızaeddin Efendi önce, Celvetîliğin Selamî kolunu kuran Şeyh Selamî Ali Efendinin (ö. 1692) halifelerinden, "Odabaşı Şeyhi" olarak tanınan, Orta Camii vaizi Şeyh Fenaî Mustafa Efendi'ye intisap ederek kendisinden Celvetî-Selamî hilafeti almış, daha soma Edirneli Nakşibendî şeyhlerinden Arabzade Mehmed Efendi'ye (ö. 1751) bağlanarak bu tarikattan da hilafet sahibi olmuştur. *Hadîkada,* "Beşiktaş Cami-i Kebiri" başlığı altında Sinan Paşa Camii hakkında bilgi verilirken M. Rızaeddin Efendi'nin burada imamlık görevini üstlendiği, caminin "sol tarafında mahkeme mukabilinde" (batı yönünde, bugün mevcut olmayan mahkeme binasının karşısında) bulunan evini zaviye haline getirdiği, burada vefatına kadar, icra etmeye yetkili olduğu Nakşibendî usulü "hatm-i hacegâna" devam ettiği kaydedilmektedir. Döneminin ileri gelen mutasavvıflarından olan M. Rızaeddin Efendi tasavvufa ilişkin bazı eserleri Türkçeye çevirmiş, şiirlerini içeren divanı sonradan basılmıştır. Halifelerinden, aynı zamanda Halvetîliğin Sünbülî kolundan da icazetli olan Attarzade Şeyh Mustafa Efendi (ö. 1790), Dolmabahçe'deki Çakır Dede (Dolmabahçe) Mescidi'nin (17. yy) altına bir tevhidhane nave ederek Karaabalı Tekkesi'nin(->) kurucusu olmuştur.

M. Rızaeddin Efendi'nin vefatından soma Neccarzade Tekkesinin postuna oğlu Şeyh el-Hac Mehmed Sıddık Efendi (ö. 1794) geçmiştir. M. Sıddık Efendi'nin de babası gibi Celvetî ve Nakşibendî meşihatlarını şahsında topladığı, tekkesinde geceleri, namazdan sonra her iki tarikatın da ayinlerini icra ettiği bilinmektedir. Ayrıca Celvetîliğin âsitanesi olan, Üsküdar'da-

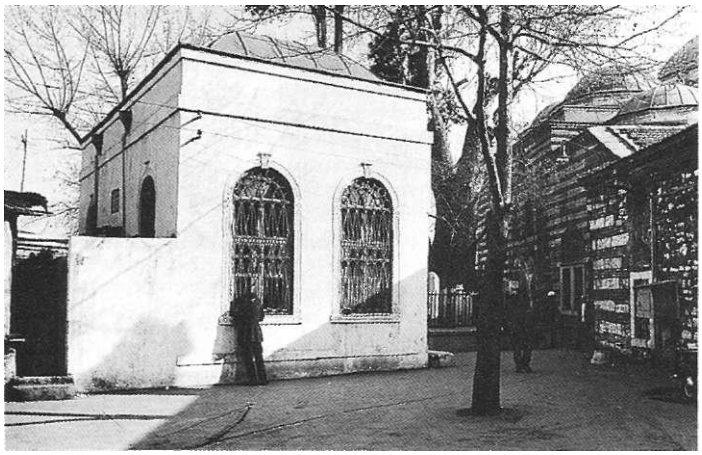

Neccarzade Türbesinin kuzeyden görünümü. *M. Baha Tanman. 1983*

ki Aziz Mahmud Hüdaî Tekkesi'nin(->) postnişinlerinden, kendisi gibi aynı zamanda Nakşibendîliğe mensup bulunan ve "Büyük Ruşen Efendi" olarak tanınan Mudanyalı Şeyh Mehmed Ruşen Efendi'nin (ö. 1794) 1783'te kısa bir müddet için Mudanya'ya sürülmesi üzerine Celvetî Asitanesi'nde "vekâleten" meşihat görevini üstlenmiştir. Ancak gerek M. Rızaeddin Efendi'nin, gerekse de oğlu M. Sıddık Efendi'nin Celvetî-Nakşibendî olmalarına rağmen Neccarzade Teldîesi'nin tasavvufi kimliğinde Nakşibendîliğin ağır bastığı anlaşılmakta, söz konusu tesis, 18. yy'm sonlarından itibaren sayıları artan tekke listelerinin hepsinde Nakşibendî olarak kaydedilmektedir. Hattâ bu tekke *BOA'da* bulunan ve M. Sıddık Efendi'nin meşihatı (1746-1794) sırasında 1199/1784'te kaleme alman listede (Çetin, *Tekkeler)* bile "Beşiktaş'ta Nakşibendî Dülgerzade Tekkesi" şeklinde zikredilmiştir. Zâkir Şükrî Efendi'nin *Mecmua-i Tekâyâ* 'sında M. Sıddık Efendi'den sonra postun damadı Şeyh İsmail Hakkı Efendi'ye (ö. 1841) intikal ettiği, İ. Hakkı Efendi'nin vefati üzerine İstanbul'da Kadirîliğin âsitanesi olan Kadirîhane Tekkesi'nin(-0 postnişini Şeyh Abdüşşekûr Efendi'nin (ö. 1860) vefatına kadar (1841-1860) vekâleten Neccarzade Tekkesi meşihatını üstlendiği, daha sonra Şeyh Mustafa Rıza Efendi adında bir şahsın bu makama geçtiği kayıtlıdır. Her ne kadar açıkça belirtilmemişse de, Mustafa Rıza Efendi'nin, İ. Hakkı Efendi ile aynı adı taşıdığı, M. Rızaeddin Efendi'nin torunu olan hanımın oğlu olduğu, babasının vefatında reşit olmadığı için de Abdüşşekûr Efendi'nin kendisine vekâlet ettiği tahmin edilebilmekte, ancak Neccarzade Tekkesi'nin Kadirîlik(->) ile olan bağlantısı açıklık kazanmamaktadır. Kaynaklarda Neccarzade Tekkesi "Dülgerzade", "Sinan Paşa" ve üçüncü postnişinden dolayı "Hakkı Efendi" adları ile de zikredilmiştir. Ayin günü pazartesi olan tekkede, Dahiliye Nezaretinin R. 1301/1885-86 tarihli istatistik cetvelinde iki erkeğin ikamet ettiği kayıtlıdır. —

Türbe dışında bütünüyle tarihe karışmış olan Neccarzade Tekkesi'nin yerleşim düzeni ve mimari özellikleri aydınlatılmamıştır. M. Rızaeddin Efendi'nin Sinan Paşa Camii'nin imamı olması, tekkesini caminin hemen yanında tesis etmesi (hattâ bu yüzden kimi zaman bu tesisin "Sinan Paşa Tekkesi" olarak anılması), İstanbul'da sıkça görüldüğü üzere, burada da doğrudan caminin tekkenin tevhidhanesi olarak kullanıldığını düşündürmekte, ayrıca şadırvan avlusunun çevresinde derviş hücresi olarak kullanılmaya çok uygun medrese odaları sıralanmaktadır. Ancak ilgili kaynakların hiçbirinde Neccarzade Tekkesi'nin Sinan Paşa Camii'nin "derûnunda" olduğu yolunda bir kayıt bulunmamakta, aksine *Hadîka* 'da ve birtakım tekke listelerinde tekkenin, caminin "kurbünde" (yakınında) yer aldığı belirtilmektedir.

Diğer taraftan istanbul Vakıflar Başmüdürlüğü'ndeki 1341/1925 tarihli *Esâmi-i Tekâyâ Defteri'nden* E. Hakkı Ayverdi'nin istinsah ettiği bir kayıtta Kaptan-ı Derya Sinan Paşa'nm (ö. 1554) Beşiktaş'taki caminde bir tekke kurduğu belirtilmekte ve vakfın tescil tarihi 970/1562-63 olarak verilmektedir. Ayrıca *Mecmua-i Cevâmi'de* de (1889-1890) Dülgerzade Tekkesi'nin banisi olarak Sinan Paşa'nm adı kaydedilmiştir. Bu hususun doğruluğu varsayıldığı takdirde Neccarzade Tekkesi, Sinan Paşa tarafından cami ve medrese ile birlikte düşünülmüş ve muhtemelen somadan faaliyeti kesintiye uğramış bir tekkenin 18. yy'da canlandırılması suretiyle kurulmuş bir tesis olmaktadır. Hakkında hemen hiçbir bilgi bulunmayan bu ilk tekkenin varlığının kesinleşmesi ve niteliğinin açıklığa kavuşması ancak ilerideki araştırmalarda mümkün olacaktır.

Günümüzde mevcut olan türbe, kapısının üzerindeki talik hatlı, manzum kitabeye göre 1286/1869'da yenilenmiştir. Dikdörtgen planlı (9,65x5,70 m) olan yapı sıvalı duvarlarla kuşatılmış, kurşun kaplı bir tekne tonozla örtülmüştür. Batı duvarının ekseninde giriş, bunun yanlarında birer pencere, ayrıca, biri güney, ikisi kuzey, üçü de doğu duvarmda olmak üzere, altı adet pencere bulunmaktadır. Mermerden sövelerin çerçevelediği bu açıklıklardan giriş ile güney penceresi dikdörtgen, diğerleri yuvarlak kemerlidir. Türbenin yeniden inşa edildiği dönemin ampir üslubunu yansıtan cephelerinde sövelerin köşeleri yıldız kabartmaları ile bezenmiş, kemerlerin kilit taşları küçük konsollar şeklinde biçimlendirilmiştir. Yapının camiye bakan doğu cephesinde, köşeye yerleştirilmiş olan sülüs hatlı manzum kitabede 1158/1745'te "Şeyhü'l-harem Hacı Beşir Ağa'nın bâb-ı Rızaullah'a su getirdiği" belirtilmektedir. *Hadîka* 'da aynı kişinin ("Şeyhü'l-harem" ve "Büyük" lakapları ile tanınan, Eyüb Sultan Külliyesi'nde gömülü Darüssaade Ağası Hacı Beşir Ağa(->) medresenin sol (batı) kanadındaki abdest musluklarını yaptırdığı ifade edilir. Türbenin duvarındaki bu kitabenin de aynı sırada tekke için yaptırılan bir çeşmeye ait olduğu, sonradan (muhtemelen türbenin yeniden inşa ettkilmesi sırasında) buraya konduğu talimin edilebilir. Türbenin içinde M. Rızaeddin Efendi ile neslinden gelenlere ait toplam altı adet ahşap sanduka sıralanmaktadır. Yapıda herhangi bir süsleme öğesi görülmez. Pencere açıklıkları oldukça basit demir parmaklıklarla donatılmıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 91-92; Kut, *Dergehname,* 231, no. 22; Çetin, *Tekkeler,* 590; Aynur. *Saliha Sultan,* 35, no. 55; *Âsitâne,* 9; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 42-43, no. 70; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ;* Raif, *Mir'at,* 321; *thsaiyat II,* 19; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 47; Vassaf, *Sefine,* III, 13; *Osmanlı Müellifleri,* II, 187; H. K. Yümaz. *Aziz Mahmûd Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı,* İst., 1982, 234-266; İ. G. Kayaoğlu, "Neccarzade Dergâhına Ait Bir Çift Güğüm", *Journal of Turkish Studies,* 7/II (1983), s. 287-291; M. Özdamar, *Dersaadet Dergâhları,* İst.. 1994, s. 203-204.

M. BAHA TANMAN

NECİP CELAL

bak. ANTEL, NECİP CELAL

NECMEDDİN DEDE TEKKESİ

bak. YILDIZ DEDE TEKKESİ

NEDİM

(1681 ?, İstanbul - 30 Eylül 1730, İstanbul) Divan şairi.

Asıl adı Ahmed'dir. Damat İbrahim Paşa'ya(->) intisabından dolayı Nedim mahlasını kullanmıştır. Eğitimini medresede tamamla,dı. Müderrislik ve kadılık görevlerinde bulundu. Damat İbrahim Paşa'nm özel kitaplığını yönetti. Bir ara *Sahâifül-Ahbar* adlı Arapça dünya tarihini Türkçeye çeviren komisyonda görev aldı. Patrona Halil Ayaklanması'nda(-0 öldü. Mezarı Karacaahmet Mezarlığı'ndadır(->). Bilinen tek eseri *Divan'âa* (İst., 1922; yb İst., 1951).

Nedim'in şiirleriyle İstanbul, Türk şiirinde tam manasıyla yer edinmiştir. Nedim' den önce ve sonra İstanbul'u anlatan pek çok şair çıkmıştır, ancak hiçbiri İstanbul'u o güzel İstanbul Türkçesiyle anlatamamıştır. Bunun en önemli sebeplerinden birisi şairin şehre karşı duyduğu aşk ise, diğeri de Damat İbrahim Paşa ve lale eğlenceleridir.

Nedim, ömrünün çoğunu sadrazam konaklarında, sarayda, kasırlarda ve mesirelerde geçirdi. Şarkıları halkın ince hislerine tercüman oldukça, kaside ve gazelleri zürefa meclislerinde itibar gördükçe, çerağanlar, helva sohbetleri, lale bahçeleri Nedim'in şuh kişiliğinden ayırt edilemez olmuş ve hemen her kesimden insanlar onunla ünsiyette âdeta yarışmışlardır. İşte bu davranış ve haklı itibardır ki Nedim'in, bir obje olarak İstanbul'u temalaştırmasına kapı araladı. O dönem İstanbul Türkçesini günlük konuşma diliyle zenginleştirmedeki ustalığı kendi kişisel meseleleri, fiziki ve ruhi sıkıntıları kadar muhitin ve diğer bireylerin de meselelerini bir sohbet havası içinde anlatabilmesini sağladı. Onun, çevresine yönelttiği dikkat ve hayat dolu ifadeleri gerek kaside ve gazel, gerek musammat ve şarkı, hemen her manzumesinde kendini hissettirdi. Bütün bunlarda İstanbul'un günlük hayatı büyük ustalıkla çizilip âdeta sahnelenir. Mesneviler hariç şiirde hikâye etme tekniğini en güzel kullanan şairlerden biri olarak onun dile getirdiği mekân, çevre, olay ve tipler âdeta canlanır ve birbirleriyle kaynaşır.

Temelde bütün şiirlerinin konusu İstanbul'dur. O kadar ki semt semt, sokak sokak İstanbul'un anlatıldığı bu şiirlerde mesireler, konaklar, meydanlar, saray, yalılar, kasırlar, kışlalar, tersane, çarşılar, bedesten vb mekânlar ile bütün bir Lale Devri(->) karakteristik çizgileriyle gözler önüne serilir. Başta İbrahim Paşa için yazdığı ve *Bu şebr-i Sitanbul ki bi-misl ü bahâdır / Bir sengine yek-pâre Acem mülkü fedâdırbeytiyle* başlayan ünlü kasidesi olmak üzere pek çok kasidesinde İstanbul bir mihmandar, bir rehber edasıyla tanıtılır. İstanbul kasidesinde şehrin eşsiz güzelliği, iki deniz arasındaki yeri, güzel bahçeleri hoş havası ve suyu, çeşmeleri ve sebilleri, cana can katan hamamları, birer

mimari abide olan camileri, mistik havasıyla dergâhları, esenlik dolu meclisleri "marifet kumaşı" satılan sokakları, "ilim ve irfan madeni" medreseleri, halkın köklenmiş görgü ve kültürü, işvebaz dilberleri, mevsim mevsim bağları, bayırları, zevk ve sefa dolu mekânları hayal ürünü soyut bir mekândan öte, bir Osmanlı başkentinin gerçekçi tanıtımını verir.

Nedim'in İstanbul'da en fazla üzerinde durduğu yer Sa'dâbâd'dır. Burada üzerinden güzellerin geçtiği tavanlı köprü, zevk ehlinin koşarak gittikleri Hayrâbâd, Çağlayan, Kasr-ı Cinân, Çeşme-i Nûr, Cedvel-i Sîm, Hürremâbâd, kendi küçük, ünü büyük Kasr-ı Neşât, yeni bir üslubun temsilcisi olan Nevpeydâ Köprüsü, ışıl ışıl iki kasır olan Ferkadân, bir diğer köprü Cisr-i Sürür ve daha nice asude mekanlarıyla Sa'dâbâd'da hayat devam ederken, Nedim bunları coşku dolu bir dille mısralarma geçirir (*Yok bu dünyâda hele Kasr-ı Cinân'ın misli/Bilmezem var mı cinân içre dahi akranı // Çeşme-i Nûr ise Nûn âyetin eyler tefsir /Cedvel-i Sîm ile bulsa nola zîb üşânî).* Saraylar, kasırlar, yalılar anlatılırken onlarm sosyal hayat içindeki önemleri kadar mimari özellikleri de ön plana çıkarılır. Önlerinde çiçek bahçeleri, yeni tarz tarhları,Tıyâbân şeklindeki yolları, önlerinde havuzları, çeşmeleri, fıskiyeleri, yüksek kapıları ve revaklan, kemerleri, vitrayları, göz alıcı renkleri, nakışlı duvarları, tezhipli tavanları, ferah odaları ve yüksek tavanları, hattâ hamamları ve sahillerdeki kayıklarıyla bütün bir Haliç ve Boğaziçi'nin mimarisi bu şiirlerle tarihe mal olur. Şehirdeki imar hareketinin öncüsü Damat İbrahim Paşa, Nedim'in mısralarında bu yapıların ölümsüzleştirildiğini memnuniyetle görüyor ve çalışmalarının boyutunu her geçen gün genişletiyordu. Pek çoğu hakkında Nedim'in ya bir kaside ya bir tarih kıt'ası yahut da birkaç beyit söyleyerek admı ölümsüzleştirdiği bu yapıları Nedim'in *Divan'mâaxı* takip edebilmek mümkündür (çeşme ve sebiller, yalılar, Kasr-ı Süreyya, Kasr-ı Cinân, Bâğ-ı Ferah, Şehzade Camii yakınındaki çarşı, Ayasofya Camii'nin genişletilen hünkâr mahfili, Şerefâbâd, Üsküdar sebilleri vb için yazılan kaside, musammat ve tarih kıt'alan gibi).

Nedim, şiirlerinde kendi çağının hayatını, yaşayış biçimini, âdet ve geleneklerini daima söz konusu eder. Sözgelimi bayramlaşma törenini anlatan bir iydiyesinde bayram öncesi saraydaki hareketlilik, bayram namazı, şafakla birlikte başlayan protokol, çalman kösler, devlet erkânının saraya gelişi, tahtın getirilmesi, kurulması ve önüne halılar serilmesi, hükümdarın tahta oturuşu, tahtın sol tarafında bekleyen şehzadeler, sağda yer alan vezirler, arkada harem ağaları, bayramlaşmanın başlaması ve etek öpme merasimi sanki bir film kaydı gibi şiirden takip edilebilir. Eski tarih kitaplarının yazmadığı pek çok teferruat işte bu yolla Nedim'in *Divan'mâzn* ışık tutmaya devam etmektedir *(Yesânnda durup şehzâdegân izz ü saadetle / Sipihr-i haşmetin her biri oldu mihr-i tâbânı //..//Yemininde dururdu hâtem-âsâ âsaf-ı -ekrem / Olup rûh-ı mücessem âlemin gûyâ nigahbânı//... //Sütûr-ı nüsha-i devlet gibi şahım kafasında / Durur cümle agâyân-ı harim-i hâs-ı sultanî//... // Gürûh-ı daiyân bir bir öpüp dâmân-ı İclâli /Hele oldevlet-i ulyânın oldum ben de şayanı).* Nedim hemen her türlü devlet törenine ilgi göstermiş ve İstanbul'un siyasi ve idari mekanizmasını böylece tanıyıp tanıtmıştır.

Nedim, Beşiktaş'ta oturmuştur ("Beşiktaş'a yakın bir hâne-i viranımız vardır"), ancak şiirlerinde söz konusu ettiği semtler ve hayatını geçirdiği muhitler bununla sınırlı kalmaz. Göksu, Atmeydanı, Eyüp, Tophane, Üsküdar bunlardan birkaçıdır *{Binip sad izz ü nâz ile semend-i şûh-reftâre/Güzeller Atmeydanı 'nda alır şimdi meydanı //Husûsâ hazret-i Eyyüb ile meydân-ı Tophane / Birer takrîb ile elbette cezb eyler cüvânânı //Firâz-ı Üsküdar'm bu'du vardır gerçi amma kim/Yine inkâr olunmaz Hak bu kim anın da seyrânı).*

Nedim, İstanbul mekânlarını doğrudan doğruya (somut) bir çevre ve yapı olarak anlattığı gibi oraları birer tarihi olay vesilesiyle yahut sosyal hayatın devam ettiği birer muhit olarak da ele alabilmektedir.

Böylece bir doğum olayından bir yapının tamamlanmasına, devlet idare sistemindeki bir değişiklikten bir mehtap eğlencesine, bir bayram sevincinden bir içki meclisine dek İstanbul'daki hemen her kıpırdanış onun kalemine konu teşkil eder. Sözgelimi İbrahim Paşa'mn bir tüfek atışı bile onun için bir şiir konusudur. Ancak bu konular hem hareket unsuru konuşmalarla, hem insanların kişilik tasvirleriyle (portre), hem de dış dünyanın düzeniyle (giyim kuşam, binek, hareket, görenek vb) zenginleştirilince 18. yy İstanbul'una bir yolculuk yapmış kadar muhatabı etkiler. Şiire olan hâkimiyeti, Divan Edebiyat!nın kalıplaşmış klasik imajlarından bir nebze olsun sıyrılmasını sağlar ve âdeta bir tiyatro oyunu ortaya çıkar. Bu tiyatroda padişahtan şehzadelere, vezirlerden yüksek memurlara, halktan esnaf takımına ve tabii güzellerden Nedim'in kendisine kadar bütün bir İstanbul görülür. Onun kahramanları, durgun anlatımlar arasında kaybolan tarihi kişiliklerin aksine günlük hayatın canlı anonim tipleridir. Her biri bayramlık câmeler, fıstıki atlaslar, nefti şallar, gülpembe kaplanmış samurlar, dik kemerler, feraceler, cepkenler, üsküfler, kallaviler giyen şehirliler, yani kayıkla gezen, araba kafesinden bakan, yaramaz, çaplan ve vefasız güzeller, analar, babalar, dadılar, meyhaneciler, sarhoşlar, gemiciler, hizmetçiler çakırkeyf zorbalar, şarapla baştan çıkarılan tazeler ve daha pek çok İstanbulludur. Aynı İstanbullular Nedimi çok yakından tanıyan, onun şarkılarını dinleyerek kendinden geçen ve rastladıkları her yerde onu uzaktan parmakla gösteren gerçek kişilerdir. Divan şiirinin ütopik güzeli ve planotik aşkı, Nedim'de birdenbire temmuz sıcağında elbisesinin önünü açmış şıpır şıpır terleyen bir İstanbul güzeline ve ona yönelen dionizyak bakışa çevrilir *(Açılıp tâb-ı temûz ile o gülpîrehen / Gelmiş âğûş-ı girîbâna şikâf-ı dâmen).*

Nedim'in gazelleri yanında şarkıları da 18. yy İstanbul'unun başlıbaşma birer aynasıdır. Özellikle Sa'dâbâd ile ilgili her şey bu şarkılarda mevcuttur *(Seyr-i Sadâbâdî sen bir kerre tyd olsun da gör // Nice akmaya gönül su gibi Sadâbâd'a //Tyddir çık naz ile seyrâna kurbân olduğum // Gidelim serv-i revanim yürü Sadâbâd'e...).* Bunun yanında o dönem eğlence dünyasının gözde mekânları olan Çırağan ("Müjde-

K A S İ D E

(Der vasf-ı İstanbul ve sitâyiş-i sadrazam İbrahim Paşa)

Bu şehr-i Sıtanbûl ki bî misi ü behâdır
Bir sengine yekpare Acem milki fedadır

Bir gevher-i yekpare iki bahr arasında
Hurşîd-i cihan-tâb ile tartılsa sezadır

Bir kân-ı ni'amdır ki anın gevheri ikbâl
Bir bâğ-ı iremdir ki gülü izz ü 'ulâdır

Altında mı üstünde midir Cennet-i a'lâ
Elhak bu ne halet bu ne hoş âb ü hevâdır

Her bağçesi bir çemenistân-ı letafet
Her gûşesi bir meclis-i pür-feyz ü safadır

İnsaf değildir anı dünyâya değişmek
Gülzârlann cennete teşbih hatâdır

Her kes irişür anda mürâdma amnçün
Dergâhları melce-i erbâb-ı recâdır

Kâlâ-yi maârif satılur sûklarında
Bâzâr-ı hüner mâ'den-i llm ü 'ulemâdır

Câmilerinin her biri bir kûh-i tecellî
Ebrû-yi melek andaki mihrâb-ı du'âdır

Mescidlerinin her biri bir lücce-i envâr
Kandilleri meh gibi leb-rîz-i ziyadır

Ser çeşmeleri olmada inşâna revân-bahş
Germâbeleri cânâ safâ cisme şifâdır

Hep halkının etvârı pesendîde vü makbul
Derler ki bir az dilberi bî-mihr ü vefadır

Şimdi yapılan 'âlem-i nev-resm ü safânın
Evsâfı hele başka kitâb olsa revadır

Nâmı gibi olmuştur o hem sa'd hem âbâd
İstanbula sermâye-i fahr olsa revadır

Kûhsârları bağları kasrları hep
Gûyâ ki bütün şevk ü tarab zevk û safadır

İstanbulun evsâfım mümkîn mi beyân hiç
Maksûd neman sadr-i keremkâra senâdır

Nedim Divanı, İst., 1962, s. 48

ler gülşene kim vakt-ı Çerağan geldi"), Lalezar ("Çerağan vakti geldi Lâlezâr'm didesi rüşen"), Boğaziçi ("Serd oldu hava çıkma koyundan kuzucağım"), Tophane ("Gel benim kaşı hilâlim bize bir ıyd edelim") yahut diğer asude mekânlar ("Ver hükmünü ey serv-i revân köhne baharın"), nice şuh meclisleri, nice helva sohbetleri, nice kış gecelerinin oyun ve eğlenceleriyle Nedim'in İstanbul portresini tamamlar. Denilebilir ki Nedim İstanbul'u anlatırken hiçbir teferruatı ihmal etmemiş, en küçük ayrıntıyı dahi şiirsel bir kıyafetle sonraki nesillerin ilgisine sunmuştur. Nedim yaşamasaydı, İstanbul'un günümüz insanına bir nostalji hissi yaşatması bu derece sınırsız olmazdı. Nedim'in şarkılarındaki İstanbul, hiç şüphesiz her bir İstanbullunun kendi hayal ve bilgi genişliğine göre yeni ve değişik biçimler alarak zihinlerde yaşamaya devam edecektir.

Bibi. T. Kortantamer, "Nedim'in Şiirlerinde İstanbul Hayatından Sahneler", *Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi,* S. IV (1985), s. 20-60; M. Kaplan, "Nedim'in Şiirlerinde Mimari Eşya ve Kıyafet", *İstanbul Enstitüsü Dergisi,* S. III (1957), s. 43-55; H. Mazıoğlu, *Nedim'in Divan Şiirine Getirdiği Yenilik,* Ankara, 1992; A. R. Altınay, *Lale Devri,* Ankara, 1973; Ş. Kutkan, *Nedim Divanından Seçmeler,* İst., 1981; Çelebi, *Divan Şiirinde İstanbul,* 70-91; A. Özkırımlı, *Nedim,* İst., 1974.

İSKENDER PALA

NEF'Î

(1572 ?, Hasankale/Erzurum - 27 Ocak 1635, İstanbul) Divan şairi.

Adı Ömer'dir. Erzurum'da medrese öğrenimi gördü. Çeşitli devlet görevlerinde çalıştı. I. Ahmed (1603-1617) ve IV. Murad dönemlerinde (1623-1640) ikbalin doruğuna erişti ve rahat yaşadı. Hicivleri yüzünden boğdurtulup cesedi denize atıldı.

Türkçe ve Farsça iki *Divan* \ *(Türkçe Divan,* Bulak, 1836, *Nef'î'nin Farsça Divanı Tercümesi,* İst., 1944) yanında en önemli eseri *Siham-ıKaza'dır* (İst., 1943). Divan Edebiyatı'nın en büyük kaside ve hiciv şairidir. Mübalağalı üslubuyla övmede ve yermede sınırları zorlamış, fevkalade güzel şiirler yazmıştır.

Nef'î, ömrünün son 30 yılını İstanbul'da geçirmiştir. Hicivlerinde ve kasidelerinde o dönem İstanbul'unun ünlüleri geçit resmi yapar gibi söz konusu edilmiştir. Gündelik hayat yanında iktidar çevrelerindeki çalkantıları da anlattığı kasidelerinde şehrin siyasi ve sosyolojik haritası açıkça görülür. Kendi çağının devlet ve din büyükleri için kaleme aldığı 60 kasidesinde İstanbul'un eğlencelerini ve bayramlarını (iydiye), ramazanlarını (ramazaniye), baharını (bahariye), kışını (şitaiye), mimarisini (kasriye), sosyal ve siyasi ortamını (methiye), törenlerini (cülusiye) geniş açılımlarla dile getirir. Bu şiirlerinde mimari özelliği olan yapıların tasvirlerinden şehir ve çevre güzelliklerine; çeşitli sosyal çalkantılardan padişahın bindiği atlara kadar 17. yy İstanbul'unun pek çok yönüne ışık tutar.

Kasidelerindeki tek sesin yer yer munis ifadelere terk edildiği gazellerinde ise çağının İstanbul'undaki tabiat, mevsim, kadın, içki ve eğlence dünyasını tanımak mümkündür. Şuh ve sevimli gazellerinde İstanbul'un çeşitli yönlerini zaman zaman söz konusu eder. Döneminin en önemli mesire ve eğlence muhitlerinden olan Kâğıthane'yi konu edindiği bir gazelinde orayı mahşerden ve cennetten nişan gösterip her bir beyitte ayn ayrı cennete benzetir *(Mahşer olmuş sabn-ı Kâğıthane dünya bundadır/ Cennete dönmüş güzellerle temâşâ bundadır/... / Anmasın sûfî dahi kesrette vahdet âlemin/ Yân tenhâ isteyen uşşâk-ı şeydâ bundadır).* Bizzat padişah meclislerinde bulunmasının verdiği geniş hayat tecrübesini şiirlerindeki bezm ü rezm (eğlence ve savaş) tasvirlerinde ustalıkla anlatırken ister istemez İstanbul'u da terennüm etmiştir. Rivayet ederler ki IV. Murad, bir bahar gününde Aynalıkavak Kasrı'nda iken Nef'î'yi çağırtıp hale uygun bir şiir inşat etmesini ister. Nef'î de hemen koynundan boş bir kâğıt çıkarıp güya okumaya başlar: *Esdi nesîm-i nevbahâr açıldı güller subh-dem/Açsın bizim de gönlümüz sâki meded sun câm-ı Cem.* Bu rivayetin gerçekliği tartışılabilirse de NefTnin İstanbul'daki yüksek zümre yaşayışının ta İçinden seslendiğini gösterir. Özellikle bahar mevsiminde İstanbul onun kalemiyle tarihe geçer *(Bahar erdi yine düştü letafet gülsitân üzre/ Yine oldu zeminin lutfıı gâlib âsumân üzre/... / Çekilse nola yârâr-ı safâ seyr-i çemen-zâra /Salaya başladı mürg-ı çemen serv-i ceman üzre).*

Övgüde mübalağayı (abartma) esas alan Nefî, yererken de sınırları zorlayarak İstanbul'un ileri gelenlerini pervasızlığına hedef eder. *Siham-ı Kazada,* yer alan hicivler, ağır ve sert küfürler, bir bakıma 17. yy İstanbul'undaki hayatın tenkididir. Nef'î, babasından başlayarak devrindeki devlet erkânını, sanat ve edebiyat muhitini, bilginleri yahut nüfuzlu kişileri hiçbir ayrım gütmeden layık oldukları derecede hicvetmiştir. Bu kişilerin tarih kitaplarında ve diğer kaynaklarca söz konusu edilmeyen pek çok yönünü bu manzumelerde açıkça görmek mümkündür. Hattâ bu tutumu yer yer kıt'alarına ve rubailerine de yansıyarak İstanbul'un sosyal hayatına yeni bir bakış açısı getirdiği olur *(Ey dil hele âlemde bir âdem yoğ imiş /Var ise ehl-i dile mahrem yoğ imiş / Gam çekme hakikâtte eğer arif isen/ Farz eyle ki el'an yine âlem yoğ imiş).*

Bibi. M. Akkuş, *Nef'i Divanı,* Ankara, 1993; A. Karahan, *Nefî-Hayatı, Sanatı, Şiirleri,* İst., 1967; *Ölümünün Üçyüzellinci Yılında Nef i,* Ankara, 1987; T. Ocak, "Nef'i'nin Bilinmeyen Şiirleri", *Journal of Turkisb Studies,* S. 4 (1980); Çelebi, *Divan Şiirinde İstanbul.*

İSKENDER PALA

NEKROPOLLER

Nekropoller sur dışında, genellikle sur kapılarına uzanan yollar çevresinde ve sur duvarlarına yakın yerlerde yoğunluk gösteren mezarlardan oluşurlar. Konstantinopolis doğudan batıya doğıu büyüdüğünden nekropollerin gelişimi de bu yönde olmuştur.

Bizans nekropolü antik dönem nekropolü ile karışmış, şehrin fazla büyümesi nedeniyle antik mezarlık sahası kısa zamanda yeni şehrin dokusu içinde kalmıştır. I. Constantinus döneminde (324-337), eski nekropolün parçaları, özellikle Mese ve yakın çevresi kısa sürede şehir içinde kalmıştır. Bu devirde mezarlar tamamen ortadan kaldırılmamış, fakat şehrin yeni nekropolü daha batıda, yeni yapılan surlar gerisinde oluşmuştur. Daha sonra İmparator II. Teodosios döneminde (408-450) yapılan ve günümüzde mevcut bulunan şehir surları dışına ölü gömülmüştür, ama suriçindeki küçük yerleşmelerin yakınında, meskûn olmayan bölgelerde küçük mezarlıkların oluştuğu da görülmektedir.

Arkeolojik kazı ve imar faaliyetleri sırasındaki hafriyatlarda eski kentin, çeşitli dönemlerde kullanılan mezarlıkları da ortaya çıkmıştır. Bizas'ın kurduğu küçük kentin antik çağdaki nekropolü .Septimius Severus'un (hd 193-211) yaptırdığı surların dışında oluşmuştur. Diğer kısımları denizle çevrili olan bu yerleşmenin nekropolü, bölgenin güney ve güneybatı kısmındaki boş arazide kunılmuş olmalıdır. Adliye Sarayı'nın bulunduğu yer ile Ayasofya arasındaki bölge bu dönemin küçük nekropolünü meydana getiriyordu.

Kent antik çağda büyüdükçe nekropol

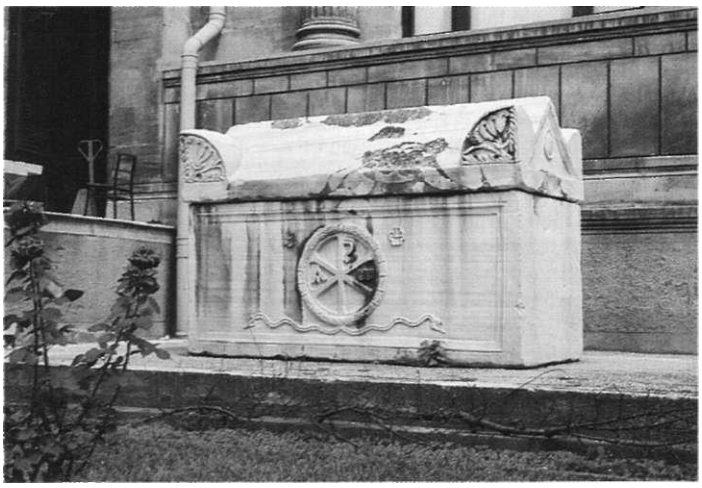

Kocamustafaşa'da bulunan MS 4. yy'a ait mermer lahit. İstanbul Arkeoloji Müzesi, Envanter no. 5667 *Enis Kamkaya*

de gelişme göstermiş, sur dışında yalnız batı yönünde değil, deniz istikametinde de bir mezarlık sahası oluşmuştur. Saraybur-nu-Sirkeci arasındaki bölgede ufak bir nekropolün olduğuna dair izler vardır. Fakat şehir nekropolü asıl gelişimini Sultanahmet'ten batıya doğru, Divanyolu doğrultusunda yapmıştır. O döneme ait mezarlar Çemberlitaş, Beyazıt, Aksaray yönünde ve bu hattm kuzeyinde özellikle Süleymaniye, Şehzadebaşı, Saraçhane arasındaki bölgede yoğunluk göstermektedir.

Septimius Severus Surları'mn Trakya kapısının hemen dışında antik nekropolün doğu ucundaki en önemli mezar tesisi, bugün Ayasofya'mn kuzey kısmma rastlayanı ekseninde geniş bir koridor ve bununla bağlantılı mezar hücrelerinden oluşan bir "columbarium"dur. Bu kompleks 3-4. yy'lara tarihlenmiştir. Daha doğuda Çemberlitaşin yoğun bir şekilde mezarlarla kaplı olduğu anlaşılır. 1928-1934 arasında burada yapılan kanalizasyon kazıları ile 1963'te yapılan inşaat kazısmda 2-4. yy'lar araşma tarihlenen bir mezar odası, ostatek (içine ölü külleri konan küçük lahit) ve kiremit mezarlar ortaya çıkarılmıştır. Nekropolün Çarşıkapiya doğru aynı yoğunlukta uzandığı belirgindir. Burada yapılan alt geçit, yol ve kanalizasyon kazıları sırasında Kara Mustafa Paşa Türbesi yakınında 4. yy'a ait Attika tipi bir stel (mezar taşı, İstanbul Arkeoloji Müzesi, no. 5248) ile çarşıya doğru, kare planlı, üzeri bir kubbeli tonozla örtülü küçük bir mezar odasına rastlanmıştır. Nekropol bu noktadan sonra İstanbul Üniversitesi merkez binası, Vezneciler, fen-edebiyat fakülteleri ve Süleymaniye Şehzadebaşı yönünde yoğun bir yayılımla batı ve kuzeybatı yönlerinde gelişmektedir. Buradaki buluntuların çoğu MÖ 4-MS 3. yy'lar arasını vermektedir. 1944-1950 arasında burada bol miktarda stel ve lahit bulunmuştur. 1960Tı yıllarda bu bölgede bulunan çok sayıda stel, Vezneciler ile Bakırcılar Çarşısîm bağlayan tünelin kazısı sırasında çıkan küp mezarlar, lahitler ve 4 hipoje (yeralü mezar odası) ile mezar taşları üçüncü tepenin tamamının mezarlık olduğunu kanıtlamaktadır.

Süleymaniye-Laleli arasmdaki geniş sahanın da nekropole dahil olduğu belirgindir. Fen-edebiyat fakültelerinin temelleri kazılırken en geç tarihlisi MS 4. yy'ı veren çok sayıda mezar taşı ve lahte rastlanmıştır. Nekropol buradan Süleymaniye-Unkapanı, Laleli-Aksaray yönlerine uzanmaktadır. Bu bölgelerde bulunan çok sayıdaki lahit ve stelin büyük bir kısmı İstanbul Arkeoloji Müzesi'nin 1 numaralı salonunda sergilenmektedir. Mezar buluntuları Aksaray'a doğru seyrekleşmektedir. Bu durum kent nekropolünün nihayetinin burası olduğu izlenimini vermektedir. Bundan soma şehirden uzak, fakat suriçinde kalan köylere ait küçük nekropoller vardır.

Erken Hıristiyanlık dönemine ait olan nekropol Constantinus Suru(~») dışında, batıya doğru yayılma gösteriyordu. Esekapîda 4. yy'a ait birkaç mezar taşı ile Kocamustafapaşa'da aynı yüzyıla ait mezar

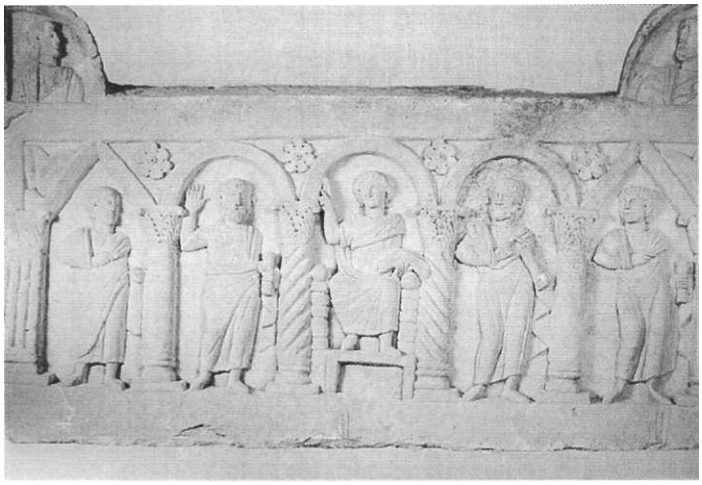

Taşkasap'ta bulunmuş olan Hz İsa'yı havarileriyle betimleyen lahit cephesi. İstanbul Arkeoloji Müzesi, Envanter no. 54 *Enis Karakaya*

taşları bulunmuştur. Sünbül Efendi Camiî nin kuzeyinde ise Arkadios dönemine (395-408) ait dikdörtgen planlı bir hipoje bulunmuştur. Buluntuları oldukça yoğun olan Çapa'da çoğu anacaddeye yakın olmak üzere çok sayıda mezar taşı ve antropoit (insan vücudu biçiminde) bir lahit ile üzeri haçla süslü bir çocuk lahti bulunmuştur.

Altunermer'de Mokios Sarnıcı yakınında bulunan hipoje yan yana beşik tonozlarla örtülü dikdörtgen mekânlardan ibarettir. Duvarlan çiçek motifleri ve mermer plaka taklidi boyamaya sahip olan bu mezar 4. yy'a tarihlenmiştir. Bu bölgenin en önemli buluntusu ise Taşkasap'ta ortaya çıkarılmış olan bir mezar ve bunun lahitlerini oluşturan üzeri figürlü kabartma levhalardır. Bunlar İstanbul Arkeoloji Müzesinde 5422-5423 envarter numarası taşımakta olup, ilki Eutios adında bir şahsın mezarına aittir. Bu levhalarda Hz İsa ve Petrus, Pauluos adlı azizler ile mezarın sahibi olan kişiler betimlenmiştir.

Bir aileye ait olması gereken mezar 5.

İstanbul nekropolünden. MÖ 2. yy'a ait bir mezar taşı. İstanbul Arkdoloji Müzesi. Envanter no. 5495 *Enis Karakaya*

yy'a tarihlenmiştir. Hırkaişerif te bulunarak aynı müzeye getirilmiş olan kalkerden yapılma 4769 envanter numaralı bir çocuk îahtinin dört yüzünde de dairesel çerçeve içine alınmış birer haç bulunur. Aynı müzede 5470, 5473 envanter numaralı mezar taşları ve duvarları boyalı bir mezar odası Şehremininin mezarlık buluntularını teşkil eder. Sarıgüzel'de bulunan, İstanbul Arkeoloji Müzesi'ne taşınan 4507 envanter numaralı prens lahti 5. yy'a tarihlenir. Lahtin uzun yüzlerinde karşılıklı olarak uçan ve ellerinde İsa'nın krisması olan birer çelenk tutan "Nike"ler (zafer tanrıçası), kısa yüzlerinde ise bir haçın iki kenarında yer alan ikişer havari görülür. Bu bölgede Polyeuktos (Saraçhane) ve Fatih civarında Spiridon mezarlıklarının adı geçer.

Fenarî İsa Camii civarında ortaya çıkarılmış olan mezarlarla oldukça gösterişli bir lahitten başka, Halic'e doğru Gül Camii yakınında bulunan erken Hıristiyanlık dönemine ait mezar taşları Constantinus Surumun kuzey ucundaki nekropole aittir.

Kentin batıya doğru genişlemesi üzerine, II. Teodosios dönemi içlerinde daha batıya yapılan surların gerisinde yeni nekropol gelişmiştir. Çeşidi hafriyatlar ve sur onarımı sırasında çok sayıda mezara rasüanmıştır. Bunlar içinde en önemli olanı Silivrikapı yakınında bulunan hipojedir. İçinde 5 lahit olan mezarın duvarları fresko süslemelidir. 1992-1993 yıllarında Mevlevihane Kapısı ile Topkapı arasında, burçlardan birine yaslanmış vaziyette, dörtlü bir grup oluşturan tonozlu mezar odaları bulunmuştur. Bir aile mezarı olması muhtemel olan bu hipojenin odacıklarından birinin duvarlarında kırmızı boyalı Latin haçları çizilmiş olup, aynı burcun diğer yanmda, benzeri boyamalara sahip bir seri mezar ortaya çıkarılmıştır. Mezarlar boyama ve inşaat özellikleri itibariyle İkonoklazma(->) dönemi (726-843) özelliklerini vermektedir. Edirnekapı yakınında da bir başka hipojeye rastlanmıştır.

Bizans toplumu katillere, hırsızlara ve kendilerinden uzak tuttukları diğer kötü insanlara ayrı mezarlıklar tesis etmişti. "Pelagiu mezarlıkları" denilen bu mezarlıklar gözden uzak, ıssız yerlerde kurulmuşlardır.

Mevlevîhane Kapısı yakınında sur dibinde bulunan ve tonozlu odacıklardan oluşan hipoje. *Enis Karakaya, 1993*

Mezarlıkların ağaçlandırılmasına özen gösterildiği de anlaşılmaktadır. İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde 4982 envanter numaralı 9. yy'a ait bir yazıt, şehrin mezarlıklarına ağaç dikilmesi ile ilgilidir.

Bizans döneminde, İstanbul'un banliyölerini teşkil eden sur dışındaki bazı yerleşmelere ait mezarlıklar hakkında da bazı bilgilere sahibiz. Yeşilköy ve yakın çevresinde bulunan mezar taşları burasınm ilk ve orta çağ içinde kalabalık bir yerleşme olduğunu kanıtlamıştır. Buluntular içinde MÖ 2. yy'a ait steller ile Hıristiyan lahit ve mezar taşlan önemlidir. 1978'de istasyon ile sahil arasında, bir tekne mezar özelliği gösteren iki kişilik bir mezar odası bulunmuştur. Küfeki taşından levhalarla oluşturulmuş dikdörtgenler prizması şeklindeki mezarın duvarlarında grafitto olarak İsa krisması, Grek alfabesinin ilk ve son harfleri olan alfa ve omega harfleri ve bir isim bulunmaktadır. Mezarın içinde bulunan iki sikke bunun 4-5. yy'lara ait olduğunu göstermiştir. Atatürk Havalimanı civarında bulunan bir başka hipoje 1981'de çok tahrip olmuş durumda tespit edilmiştir. İçindeki mezarlar antropoit tiptedir. Buluntular bu mezarın 4. yy'a ait olduğunu ortaya koymuştur.

Region'da (Küçükçekmece) antik döneme ait çok sayıda stel bulunmuştur. Şimdi İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde korunan bu mezar taşlarının başka bir yerden, İnşaat malzemesi olarak kullanılmak üzere buraya taşınmış olabileceği düşünülür. Buradaki Hıristiyanlık dönemi başlarına ait en önemli mezarlık buluntusu, içinde cenaze töreninin yapıldığı bir hipojedir. Bu ufak yapı iki kısımdan oluşmaktadır: Üzeri beşik tonozla örtülü tören odası ve buna uzanan merdivenli bir dramos. Bu iki bölümün ayrı dönemlerde yapılmış olduğu ileri sürülür. Dikdörtgen planlı mezar odasının (4. yy'ın sonları) iki duvarında ikişer arcasolium (ölülerin oturur vaziyetle yerleştirildikleri bölüm) bulunmaktadır.

Ambarköy'de, küçük bir Bizans yerleşmesine ait olması muhtemel mezarlıkta, kalkerden yapılma bir sahte lahit yüzü bulunmuştur. Üzerinde İsa ve mucizelerinin (Lazarus'un dirilmesi, körün gözünün açılması, hasta kadının iyileşmesi) betimlenmiş olduğu rölyeflerin Taşkasap örneği ile yakından benzerliği vardır. 5. yy'a tarihlenen bu kabartma İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde 5769 envanter numarası ile teşhirdedir.

Hebdomon'da (Bakırköy), Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi'nin bahçesinde bulunan büyük bir hipoje zengin mimari özelliklere sahiptir (bak. Hebdomon Hipojesi). 1987'de Güngören'de bulunan basit tipte bir başka hipoje 2,40x1,90 m boyutlarında, dikdörtgen planlı, iki kenarında arcasolium nişleri bulunan bir mezardır. Doğu duvarına açılmış olan kapının bir koridorla bağlantılı olması mümkündür. Güney arcasolium'unun kemerinin kilit taşında Latin haçı grafitto'su vardır. Bu mezarın, geçiş devrine ait ve 3-4. yy'da yapılmış olması gerekir.

Halic'in çevresindeki küçük yerleşmelerin mezarlıklarına ait bazı buluntulara rastlanmıştır. Bunların içinde Halıcıoğlu mevkiinde bulunan, üzerinde haç olan bir mezar taşı önemlidir. Pera (Beyoğlu) bölgesinde, kentin 13. bölgesini teşkil eden kısmın kuzeyinde 5. yy'da bir araya toplanmış bir grup mezar ortaya çıkarılmıştır. 1939-1946 arasında, Sıraselviler Caddesi ve Yeniyol Sokağı çevresinde yapılan hafriyatlarda 5. yy özelliklerine sahip mezarlar ortaya çıkarılmıştır. Bağımsız Devletler Topluluğu Konsolosluğu yakmmda, Aşmalı Mescit Sokağı'nda ve bunun yakın çevresinde bulunan 9 tane Hıristiyan mezar taşı, Galatasaray-Taksim arasının nekropole dahil olduğunu kanıtlamaktadır. Galata'ya doğru, özellikle sur dışında Sikai denilen bölgede, kule çevresinde, Firuz Ağa Camii'nin bulunduğu yamaçta yapılan inşaat kazılarında ortaya çıkarılan mezar taşları, lahitler ve 2 tane mezar taşı ile Tophane'de Amahis adında bir şahsın mezar taşı önemli mezarlık buluntularını teşkil eder. Galata'da, suriçinde, Arap Camii çevresinde bulunarak İstanbul Arkeoloji Müzesi'ne getirilen 14. yy'a ait 4 tane mezar taşı 2887, 2888, 2891 ve 2896 envanter numaralarıyla sergilenmektedir.

Boğaz'ın Trakya yakasında birkaç merkezin küçük nekropollerine ait olması muhtemel buluntular içinde Ortaköy'de bulunarak istanbul Arkeoloji Müzesi'ne getirilen 2793 envanter numaralı Bizans mezar taşı ve daha kuzeydoğuda Arethaoi (Arete) bölgesindeki küçük yerleşmenin mezarlığındaki tonozlu mezar odasının varlığı yıllar önce saptanmıştı. Boğaz'ın karşı yakasında Neple'nin (Kandilli) çeşitli yerlerinde, üzerinde Yunanca yazılar bulunan haç planlı mezar odaları tespit edilmiştir. Aynı bölgede bulunan yüksek platformun sahil kısmında, içinden kandil ve yağ şişeleri çıkan tonozlu bir mezar odası bulunmuştur.

Halkedon (Kadıköy) Nekropolü, bol sayıda olduğu kadar çok çeşitte mezarlık buluntuları veren nekropollerdendir. Altıyol ile Hasanpaşa arasında, Söğütlüçeşme Camii yakınında yoğunluk gösteren mezarlar arasında çok sayıda stel, lahit ve dramos'lu bir mezar odası bulunmaktadır.

Bibi, N. Asgari, "İstanbul'da Yapılan Temel Kazılarından Haberler", *Arkeoloji ve Sanat,* S. 2 (1977), s. 17; N. Asgari-N. Fıratlı, *Die Nekropole von Kalchedon. Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens,* Leiden, 1978; N. Asgari-N. Fıratlı, "Üç Geç Antik Mezar", *Arkeoloji ve Sanat,* S. 3 (1978), s. 13; F. Dirimtekin, "Ayasofya Şimalindeki Vezir Bahçesi Denilen Yerde Bulunan Bir Hipogee", *ARY,* 10 (1962), 30-36; A. Dumont, *Rapport sur un Voyage Archéologique en Thrace, Archives de Missions Scientifiques,* II, Paris, 1871, s. 492; J. Ebersolt, *Mission Archéologique de Constantinople 1920,* Paris, 1921; Eyice, *Istanbul,* 124; Eyice, *Boğaziçi,* 60-61; R. Duyuran, 'İstanbul Adalet Sarayı İnşaat Yerinde Yapılan Kazılar Hakkında İkinci Rapor", *ARY,* 6 (1953), 25; N. Fıratlı, "Byzantion Nekropolü ve Son Buluntular", *V. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri,* Ankara, 1950, s, 196-197; N. Fıratlı, "istanbul İçinde ve Civarındaki Muhtelif Buluntular ve Kazılar", *ARY,* 4 (1950), 40-41; ay, "Deux Nouveaux reliefs funéraires d'Istanbul et les reliefs similaires", *Cahiers Archéologiques,* VI (i960), s. 73-92; ay, "Bizanslılarca Kullanılmış An'ik Bir Lahit Kapağı", *AMY, 2* (i960), 26; ay, "istanbul'da Yeni Bulunan İki Bizans Mezar Kabartması ve Benzerleri", *TAD,* 9-2 (i960), 46-54; ay, "İstanbul'dan Bizans Cağına Ait Üç Mezarlık Buluntusu", *ARY,* 10 (1962), 116-119; ay, "Müze Dışı Arkeolojik Faaliyet ve Buluntulara Dair Haberler", *ARY,* 11-12 (1964), 105-105; ay, "İstanbul'un Yunan ve Roma Mezar Stelleri", *Belleten,* XXIX (1965), s. 264-268; ay, "Annexe au livre sur les stellés Funéraires de Byzance Greco-Romaine", *ARY,* 13-14 (1966), 188-209; ay, "Notes sur qualques Hypogées Paléo-chrétiens de Constantinople", *SABM. RQu,* 30 (1966), s. 131-139; ay, "Encore une façade de faux Sarcophage en calcaire", *Cahiers Archéologiques,* XVI (1966), s. 1-4; M. Harrison-N. Fıratlı, "1964/65 Saraçhane Araştırmaları", *ARY,* 13-14(1966), 58; İnciciyan, *Istanbul,* 130;Janin, *Constantinople byzantine,* 25; L. S. Kongaz, "Istanbul Yeşilköy'de Bulunan Bir Bizans Hipojesi", *STY,* XIII (1988), s. 119; Th. Makridi, "To Byzantion Hebdomon kai par auto monai Hagiu Panteleimons kai Mamantos", *Thrakika,* XI-II (1938/39); Th. Makridi-J. Ebersolt, "Monuments funéraires de Constantinople", *Bulletin de Correspondance Hellénique,* 46 (1922), s. 263; E. Mamboury, *Istanbul Touristique,* İst., 1951, s. 246; ay, "Les Nécropoles de Byzance", *TTOKBelleteni,* 78 (1948), 27-30; ay, "Contribution à la topographie générale de Constantinople". *Actes du XI. Congrès International d'Etudes Byzantines,* II, Paris, 1948 ve 1951, s. 243-253; C. Mango, "The Byzantine Inscriptions of Constantinople: A Bibliographical Survey", *AJA,* LV (1951), s. 63-64; ay, "A Newly discovered Byzantine Impérial Sarcophagus", *ARY,* 15-16 (1969), 308-309; A. M. Mansel, "Baiabanağa Mescidi Hafriyatı-1930", *Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi,*^ (1936), s. 58; ay, Ewerbungs Be-

rieht des Antiken Museums zu Istanbul, seit 1914", A4, 46 (1931), s. 175; G. Mendel, *Catalogue des sculptures Grecques, romaines et byzantines musées impéraux Ottoman,* II-III, İst., 1914; A. Oğan, "Küçükçekmece Yakınında, Regium Şehri Nekropolünde 1946 Yılı Sonbaharında Yapılan Araştırma", *Belleten,* 41 (1947), s. 167; M. Ramazanoğlu, *Sentiren ve AyasofyalarManzumesi,* İst., 1946, s. 12-13; Schneider, *Byzanz,* 94; G. Souhesmes, *A Guide to Constantinople and üs environs,* İst., 1893, s. 213; Z. Taşlıklıoğlu, "Byzantion Nekropolüne Ait İki Mezar Steli", *Belleten,* XXII (1958), s. 241-249; ay, "Rhegion (Küçükçekmece) Kitabeleri", *ae,* XXIII (1959), s. 545-574; J. B. Thibaut, "L'Hebdomon de Constantinople. Nouvel Exemen Topographique", *Echos d'Orient,* 21 (1922), s. 40-44; T. Wiegand, "Inschriften aus der Levante", *AM,* 33 (1908), s. 146-148; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 219-222.

ENİS KARAKAYA

NEOGOTIK MİMARİ

Resim ve heykelden çok mimarlıkta anlatım alanı bulan neogotik ya da gotik canlandırmacı üslup, geçmişin üç-dört yüzyıllık üslup gelişimini ters yöne çevirmiş bir Karşı-Rönesans olarak değerlendirilebilir.

Neogotikte, gotik mimarlık gerçek anlamda canlandırılmış ve yeniden yaşam bulmuştur. Geç 18. ve erken 19. yy'larda, Napoléon savaşları sırasında pek çok Avrupa ülkesinde bina üretiminin azalmasıyla, ilgi kurumsal alana kaymış, ortaçağ yapılarıyla ilgili arkeolojik yayınların artması ve nitelik kazanması, gotik biçimlerin de yeniden rağbet görmesine yol açmıştır. Ne var ki, en parlak dönemini 19. yy'm ortalarında yaşayan neogotiğin biçimsel repertuvarı hiçbir dönemde çok yaygın bir kabul görmemiş, üslup yüz yıldan kısa bir süre içinde ömrünü tamamlamıştır.

Başlangıçta kiliselerden çok sivil mimarlık ürünlerine uygulanan ve 19- yy'm ilk çeyreğinde kilise mimarlığmda etkili olduğunda bile -gotik mimarlığın ana ruhuna aykırı bir biçimde- hep dindışı izler taşıyan neogotik üslubun, romantizmle eşzamanlı yeşerdiğini ve geliştiğini öne sürmek yanİış olmayacaktır. 19. yy'm ortalarına gelindiğinde üslup, tüm Batı dünyasında olduğu gibi, gerek sömürgecilik, gerek ekonomik ve kültürel ilişkiler yoluyla bu dünyanın etkisi altına girmiş ülkelerde de uygulama alanları bulmuştur.

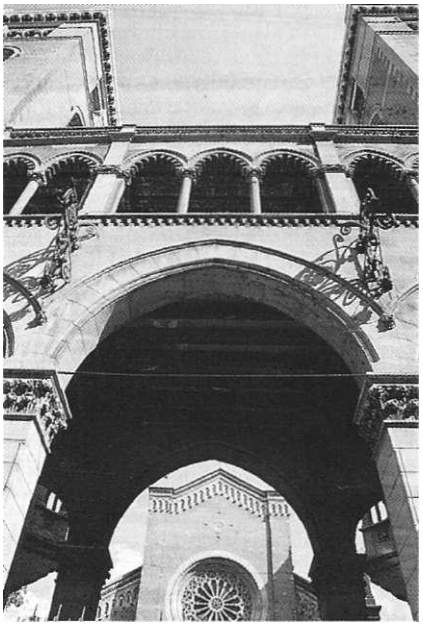

Neogotik mimarinin İstanbul'daki en saf örneklerinden biri olan Saint Antoine Kilisesi'nin giriş bölümünden bir ayrıntı.
Ertan Uca/TETTV, 1994

Neogotik kuramların ilk geliştiği ülke Fransa'dır. Gotik biçimlere yaygın bir biçimde geri dönülen bir mimarlık ortamında, canlandırmacı mimarlann yoğun restorasyon etkinliklerine girdiği bu ülkede, Violett-le-Duc, uzun bir süre ve uluslararası ölçekte etkili olmuş bir neogotik yandaşıdır. Bununla birlikte, üslubun en büyük ve en yenilikçi etkileri İngiltere'de görülmüş, Pugin yayımladığı kitaplarla gotik mimarlığın ideallerini yüceltirken, H. Walpolea, Twickenham'daki evi Strawberry Hill'de; J. Wyatt, Fonthill Abbey'de ve Sir C. Barry Parlamento binalarında üslubun seçkin örneklerini vermişlerdir.

19- yy'm son çeyreğinde, üslubun parıltısı sönmeye ve anlamı kaybolmaya yüz tutmuş, 1850 ve 1860'lardaki gotik tasarımların yenilikçi ve yaratıcı özellikleri, yerlerini, salt aktarıma, standart yaklaşımlara bırakmıştır. Pek çok ülkede de neogotik, yeni yeni gelişen akımlarla kaynaşarak, İngiltere'de "arts and crafts gothic", Fransa'da "gothique art nouveau", Kuzey Avrupa'da "ortaçağa jugendstil" ve İspanya'da, Gaudi'nin Sagrada Familia Kilisesi'yle "modernist gotik" diye adlandırılabilecek ilginç bireşimler yaratmıştır.

İstanbul'da, Batılılaşma dönemiyle birlikte önce küçük el sanatlarında, ardından mimarlık ürünlerinde etkili olan barok, rokoko, ampir gibi üslupların yanısıra, neogotik de, aynı ağırlıkta olmamakla birlikte bir dönem benimsenmiş, ancak saf örneklerin sayısı sınırlı kalmıştır. İstanbul neogotiğinin kaynakları ve başlangıcı, biçim ve oran analizi henüz ayrıntılı araştırmalara konu olmamıştır. Yine de yüzeysel bir gözlemle. Batı'da dinsel ve kimi zaman ulusal bir kimliğin yansıması olan gotik ile neogotiğin Osmanlı başkentinde özel bir yoruma uğramış olduğu ve deneme düzeyinde kaldığı ileri sürülebilir. Üslubun özellikle Osmanlı dinsel yapılarına uyarlanmasında, biçim dilindeki Hıristiyan çağrışımların nasıl dengelendiğini aramak ve izlemek ilginç bir çaba olacaktır.

19. yy'm ortalarından başlayarak, cami ve kiliselerde olduğu gibi, konut, çeşme, mezar anıtı gibi sivil mimarlık ürünlerinde de görülen gotik öğelerin bir yandan art nouveau'yla birlikte ele alınırken, bir yandan da Osmanlı Magrip motifleriyle kaynaştırıldığı gözlenmektedir. Cami mimarlığında, cephe ve mihrap kemerlerinin yanısıra, şerefe ve şebekeler, neogotik üslubun en yoğun uygulandığı yapı öğeleridir.

Aksaray'daki Pertevniyal Valide Sultan (1871), Yıldız'daki Hamidiye (1886) camilerinde ve Çırağan Sarayı cephesinde (1871) üslup, saf olmamakla birlikte tasarımı belirleyici, baskın bir öğe olarak yer almaktadır. İlk iki yapıda gotik, yalnız cepheye birtakım biçimlerin giydirilmesiyle değil, kütlede vurgulanmış düşeylikle de dile getirilmiştir. Talimhane Köşkü, İstabl-i Amire-i Ferhan ve Güvercinlik, Hamidiye Camisi'nin yanısıra, Yıldız Sarayı yapılar topluluğunun neogotik izler taşıyan diğer örnekleri olarak sıralanabilir. Kızıltoprak'taki Zühdi Paşa (1895) ve Göztepe'deki Tütüncü Mehmed Efendi (1899) camileri, Sultanahmet'teki Fuad Paşa Türbesi (1869), Hasköy sırtında banker A. Kamondo'nun mezarı, Rumeli Caddesindeki Kaymakamlık binası ve Tarabya'daki Alman Elçiliği Yazlık Rezidansı gibi yapılarda ve Beyazıt Kitaplığı'na 1884'te eklenen cephede neogotik üslup sivri kemerlerle ayırt edilirken, Küçük Mecidiye Camisi (1843), Sirkeci'deki Hacı Küçük Camisi (1872) ve Orhaniye Kışlası Camisi gibi örneklerde şerefelerde kendini göstermektedir. Öte yandan, özellikle Adalar'da, dik eğimli çatıları önünde gotik kemeri andıran sivri kemerleri ve okları ya da köşe kuleleriyle üslubun izlerini taşıyan köşkler dikkati çekmektedir. Neogotiğin İstanbul'daki en saf örnekleri olarak, İtalyan mimar Mongeri ile mühendis De Narinin birlikte tasarladıkları Saint Antoine Kilisesi ile Kırım Kilisesi de anılabilir.

DENİZ MAZLUM-TURGUT SANER

NEOKLASİK MİMARİ

18. yy'ın ikinci yarısında Herculaneum, Pompei ve Paestum kentlerinde yürütülen kazılar Avrupa'da antikitenin Rönesans'tan sonra yeniden yorumlanmasına neden olmuştur. Neoklasik biçem olarak tanımlanan bu yeni yorumda yoğun bezemeli barok ve rokoko biçemlerin abartılı tasarımına tepki olarak, yalın soyluluk ve anıtsal-

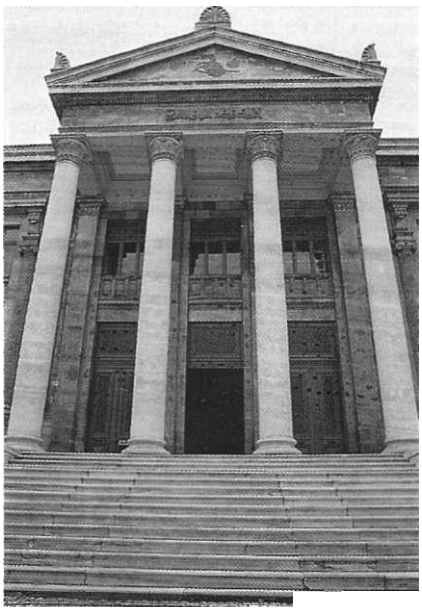

Neoklasik mimarinin İstanbul'daki örneklerinden biri olan Arkeoloji Müzesinin giriş bölümünden bir ayrıntı.
Ertan Uca/TETTV, 1994

İlk vurgulanmak amaçlanmaktadır. Yunan ya da Roma mimarlığının kütle anlayışı ve öğeleri yeniden canlandırılmaktadır. Akımın düşünsel temelleri Winckelmann tarafından atılmış, mimarlıkta da öncülüğünü İngiltere'de Adams kardeşler, Fransa'da Ledoux ve Soufflot, Amerika Birleşik Devletleri'nde de Jefferson yapmıştır. Barthélémy Vignon'un La Madeleine Kilisesi (Paris, 1806-1842) neoklasik biçemin en başarılı ve tanınmış yapıtıdır.

Osmanlı mimarlığında neoklasik biçeni 19. yyin ikinci yarısında belirmiştir. Devlet yapılan, bankalar, belediyeler, müzeler gibi kamu yapılarının tasarımını etkilemiştir. Saygınlık düşüncesini ifade ettiği için devletin simgesi olmuştur.

İtalyan asıllı mimar Gaspare Fossati'nin(->) Sultanahmet'te yaptığı Darülfünun binası(->) ve Rus Konsolosluğu, mimar Vallaury'nin Arkeoloji Müzeleri binası(-») neoklasik biçemin İstanbul'daki örnekleridir. Bu yapıların içinde en çarpıcı olanı Arkeoloji Müzesidir. Arkeoloji Muzesi'nde klasik bir plan şeması tasarlanmıştır. Girişte iki kat boyunca yükselen devasa kolonlardan oluşan propileye geniş bir merdivenle çıkılır. Kolonlar, yüksek bir üçgen alınlığı desteklemektedir. Alınlık uçları akroterlerle belirtilmiştir. Yan duvarlar, gömme kolonlar ve pencere ritmiyle değerlendirilmiştir.

Tasarımın geneline egemen olan bu örnekler dışında eklektik bir yaklaşımla çözümlenmiş tasarımlarda neoklasik şemayla oryantalist biçimlerin birlikte kullanıldıkları örnekler de bulunmaktadır. Çırağan Sarayı(->), Bahriye Nezareti binası(->), Fuad Paşa Camii, Bâlâ Süleyman Ağa Camii, Mustafa Reşid Paşa Türbesi(->), Kaptan Hasan Paşa Aile Mezarlığı'nın kapısı gibi yapılarda bu tür bir eklektisizmi bulmaktayız. Bu yapılarda kemer alınlıkları, sütun başlıkları, pilastrlar, silmelerde oryantalist biçimler abartısız olarak klasik görüntünün varlığını zedelemeden kullanılmışlardır.

Ahşap ve kagir konut yapılarında Arnavutköy, Büyükada, Kadıköy, Galata-Pera'da neoklasik anlayışta cephe düzenlemeleriyle karşılaşılır. Ayrıca 1890-1920 arasında Bakırköy, Yeşilköy, Erenköy, Bostancı, Göztepe ve Bağlarbaşı'nda art nouveau ve neoklasik biçemlerin kaynaştığı bu bölgelere özgü bir yapı türü oluşmuştur. Akroterli ve antefiksli neogrek alınlıklarla birlikte art nouveau öğeler yan yana kullanılmıştır.

BibL S. Çınar, *Son Osmanlı Dönemi İstanbul Ahşap Konutlarında CepheBiçemleri,* İst.. 1982, s. 33; A. Ödekan, "Mimarlık ve Sanat Tarihi", *Türkiye Tarihi,* IV, İst., 1989, s. 505-524; T. Saner, "İstanbul'da 19. Yüzyılda Osmanlı Mimarlığmda Orientalist Akım", (İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fak., basılmamış yüksek lisans tezi), İst., 1988.

AYLA ÖDEKAN

NEORİON

Yeni Cami Külliyesi(->) ile Sirkeci arasında, Bahçekapı(->) mevkiinde bulunan Bizans limanı. Buradaki bir "neorion"dan (tersane) dolayı Neorion Limanı olarak adlandırılmıştır.

Limanın 2. ve 3. yy'lardan beri var olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. 425'lerde yazılmış bir çeşit resmi tanıtım kitabı olan *Notitia Urbis Constantinopolitanae'* de(->), şehrin VI. bölgesinde bulunan bu limandan ve buradaki tersaneden söz edilmektedir. 461'de çıkan büyük yangında, şehirle birlikte liman da büyük zarar görmüş; II. İustinos döneminde (565-578) Sofia'nın Limanı inşa edilene kadar Konstantinopolis'in en önemli ticaret limanı olma özelliğini korumuştur (bak. limanlar).

Neorion Limanı kıyıya, yarım daire şeklinde olan ve biçiminden dolayı "Keratembolin" (boynuz biçimli revak) diye adlandırılan bir revak ile bağlanırdı. Bronzdan yapılmış anıtsal bir boğa heykeli ile de süslüydü. Ortaçağda ortaya çıkan rivayetlere göre, bu boğa heykeli yılda bir kez böğürür ve bu olay kentin başına gelecek büyük bir uğursuzluğun habercisi olurdu. Bundan dolayı heykel İmparator Mavrikios döneminde (582-602) bulunduğu yerden kaldırılarak sulara gömüldü.

Zaman içinde liman, dipte toplanan birikintiler yüzünden kullanılamaz hale geldi. Son kez 698'de temizlendiğinde, buradan çıkarılan kirli çamurlar yüzünden kentte korkunç bir veba salgını çıktığı rivayet edilir.

Daha somaki yıllarda, Neorion'un liman fonksiyonunu yitirdiği, buna karşılık adının Neorion Kapısı şeklinde yaşadığı görülmektedir. Neorion Kapısı 1300'lerde hâlâ vardı. Osmanlı döneminde aldığı Bahçekapı isminden anlaşıldığına göre, limanı dolduran alüvyonlu toprak oluşumu fethin ilk yıllarında da devam etmekteydi.

Bibi. Schneider, *Mauern,* 82-84; Dirimtekin, *Haliç Surları,* 23-24; Janin, *Constantinople byzantine,* 235-236, 396-397.

ALBRECHT BERGER

NEORÖNESANS MİMARİ

Avrupa'da 19. yy'da ortaya çıkan eklektisizm içinde değerlendirilen neorönesans akımında Rönesans biçim dili canlandırılmaktadır. Bu sanat akımının savunucusu mimarlıkta (1840) Alman G. Semper olmuştur. Almanya'da rundbogenstil (yuvarlak kemer biçimi) adını almıştır.

Osmanlı mimarlığı Abdülmecid (1839-1861) ve Abdülaziz (1861-1876) dönemlerinde saray mimarlığında yuvarlak kemerli ve yüksek profilli neorönesans biçimini benimser. Zaman içinde çağın azınlık ve yabancı mimarları elinde Doğu ve Batı beğenilerini kaynaştıran bir tutumu yansıtır. Kimi yerde de neobarok özelliklerle bütünleşir. Dolmabahçe Sarayı(->), Beylerbeyi Sarayı(->), Küçüksu Kasrı(-») ve Ihlamur Kasrı(-0 bu eğilimi gösteren örneklerdir.

Neorönesans biçiminin daha yalın bir yorumu, almlıklı ve sütunlu pencereleriyle Taşkışla Binasimn cephesinde kavranabilir.

Ahşap ve kagir konut binalarında neorönesans cephe düzeni uygulamalarına Galata-Pera, Ösmanbey, Büyükdere semtlerinde ve Büyükada, Heybeliada'da rastlanır.

Bibi. S. Çiner, *Son Osmanlı Dönemi İstanbul Ahşap Konutlarında Cephe Bezemeleri,* İst., 1992, s. 34; A. Ödekan, "Mimarlık ve Sanat Tarihi". *Türkiye Tarihi,* S. 4, ist., 1989, s. 505-524.

AYLA ÖDEKAN

NERVAL, GERARD DE

(22 Mayıs 1808, Paris - 26 Ocak 1855, Paris) Fransız şair ve yazar.

Diğer **19-** *yy* romantiklerinde olduğu gibi, Gérard de Nerval'in Doğu yolculuğu bir aşk hüsranının uzantısıdır. Yıllardan beri sevdiği, ancak Opéra-Comique tiyatrosunun flütçüsüne kaptırdığı Jenny Colon'un ölümünden hemen sonra Doğu'ya doğru yola çıkan Nerval yine döneminin romantikleri gibi ilhamını Kahire, Beyrut ve İstanbul'un gizlerinde arar.

Gérard Labrunie olarak dünyaya gelen şair, edebiyatta sivrilmeye başlayınca de Nerval adını alır ve ilhamını, 1834'ten başlayarak, İtalya, Almanya ve Avusturya'ya yaptığı yolculuklarla besler. Doğu yolculuğu ise 23 Aralık 1842'de Paris'ten başlar. Yazar 1 Ocak'ta Marsilya'da gemiye binerek Malta ve İskenderiye üzerinden Kahire'ye varır. Üç aylık Kahire ikameti, *Voyage en Orient'm* ilk bölümü "Kahire Kadınlari'nın malzemesini oluşturur. Mayıstemmuz arasında yaptığı Beyrut ve Cebeli Lübnan yolculuğu ise "Lübnan Kadınları" bölümüne kaynak olacaktır. Burada bir Lübnan şeyhinin kızıyla evlenme projelerinde olan Nerval, nihayet temmuz başlarında Beyrut'tan ayrılarak denizyoluyla ayın 25'inde İstanbul'a varır.

Üç ay sürecek İstanbul ikametinin esas konusu kadınlar değildir ve burada herhangi bir aşk macerasından söz edilmez. İlk yaklaşımda, **19.** yy İstanbul gözlemlerinin temel malzemesini oluşturan derviş-mezarlık-köpek üçlüsünden pek sıyrılmış görülmeyen Nerval, yine de kentin günlük hayatına önem verir ve onu yazılarında canlandırmasını bilir. İkamet yeri olarak, İranlı ve diğer Doğulu tüccarların indiği Çemberlitaş'taki Yıldız Hanini seçmesi, bu seçenekteki romantik özgünlük arayışlarının payı ne olursa olsun, kenti farklı bir şekilde görüp yaşamasına neden olur.

Şairin görünürde politik ya da dinsel önyargıları olmaması çokuluslu bir toplumun yaşantısını mümkün kılan hoşgörünün özünü kavramasına ve onu yazıya aktarmasına yol açıyor. 18 Ağustos sabahı Balıkpazarindan geçerken, Müslümanlığı kabul ettikten sonra yeniden Hıristiyan olduğu için idam edilen Ermeni Ovaghim'in yolun ortasında ibret-i âlem için bırakılmış başsız cesedi ile karşılaşan Nerval, elçilik yazışmalarında epey izler bırakmış bu olaydan etkilenmesine rağmen, Osmanlı toplumu hakkında olumsuz yargılara doğru sürüklenmez.

O tarihte Beyoğlu'nda en göze batan bina Fossati kardeşlerin yapmış olduğu Rus Elçiliği binasıdır. Fransa Elçiliği binası ise hâlâ bitirilememiştir. Galatasaray'a doğru ilerlerken solda İtalyan tiyatrosu ve çevresinde bahçeli konaklar vardır. Taksim'de ise Fransız Hastanesi'nden (bugün-

kü konsolosluk) sonra kent bitmekte, Taksim Kışlasından sonra kırlar, mezarlıklar ve bunların arasında kahveler ve tavernalar başlamaktadır.

Kurtuluş ile Kasımpaşa arasındaki Rum Aya Dimitri Mahallesindeki kumarhaneleri gören, Beyoğlu'ndaki operayı, Karagöz'ü ve Üsküdar'daki Rıfaî derviş gösterilerini izleyen Nerval en çok kahvelerde hikâye anlatan meddahlarla ilgilenir. Ancak bu hikâyeleri anlayacak kadar Türkçesi olmayan yazar için bu olay edebi bir bahaneden öteye gitmez. Hikayecilerden aktardığını söylediği ve 300 sayfalık İstanbul gözlemlerinin 113 sayfasını kapsayan iki Doğu hikâyesi aslında Nerval'in hayal gücünün ve dönemin Fransız edebiyatının bellibaşlı ürünleridir.

Ramazan ve bayram eğlencelerini de yakından gören Nerval İstanbul'dan 28 Ekim'de ayrılır ve Napoli'de de bir ay kadar kaldıktan sonra 5 Aralık 1843'te Marsilya'ya döner. Yolculuk gözlemleri ilk olarak tefrika halinde yayımlandıktan sonra 1850'de *Scenes de la vie orientale* adı altında kısmen toplanır. Eserin tümü *Voyage en Orient* adıyla iki cilt halinde 1851'de yayımlanır ve aym yıl içinde üç baskı yapar, 1875'te eserin sekizinci baskısı yayımlanacaktır. *Doğuya Yolculuk (ist,* 1974) ve *Doğuya Seyahat* (Ankara, 1984) adlarıyla yapılmış iki çevirisi vardır.

Nerval, Doğu yolculuğuna çıkmadan önce geçirmiş olduğu bir cinnet buhranının ardı sıra birçok kriz ve depresyon geçirdikten sonra Paris'teki odasında asılı bulunacaktır.

STEFANOS YERASİMOS

NESLİŞAH CAMÜ

Fatih İlçesinde, Edirnekapı semtinde, Neslişah .Mahallesi, Kuruçınar Sokağîndadır.

Bâniyesi olan Neslişah Hanım Sultanin annesi II. Bayezid'in kızı Gevherimülûk Sultan, babası Dukakinzade Mehmed Paşa'dır. Eşi İskender Bey ve kendisi Zal Mahmud Paşa'mn yaptırdığı okulun yarımdaki hazirede gömülüdürler. 1579'da vefat eden Neslişah Hanım Sultan, camiyi 16. yyln sonlarında yaptırmış olmalıdır. Zamanla harap olan cami 1955'te halkın yardımıyla tamir edilmiştir.

Caminin geniş bahçesinde sanat değeri olmayan bir şadırvanı vardır. Kadınlar mahfili, harimden ayrı olarak avludan merdivenlerle sağlanan bir girişe sahiptir. Mahfilin giriş holü üç pencere ile avluya açılır. Kaim payeler arasından mahfile giriş sağlanır. Mahfil, harimi bir "U" şeklinde kuşatır. İki tane kare kesitli sütun mahfilin orta mekânını ikiye ayırır. Orta mekânı yuvarlak kemerli iki pencere aydınlatır.

Caminin kagir olan son cemaat yeri sonradan eklenmiştir. Son cemaat yeri harime iki kapı ve bir pencere ile açılır. Sol tarafta minareye çıkış vardır. Harim bir kenarda dört. diğer yanda üç tane kare kesitli sütunla ayrılmıştır. Mihrap yenidir ve çinilerle kaplıdır. Minber ve vaaz kürsüsü mermerdir. Mihrabın iki yanında birer pencere vardır. Dikdörtgen olan harimin uzun kenarlarında dörder pencere bulunur. Tavan düz ve ahşaptır.

Harim kısmı kesme taş olan caminin minaresi de kesme taş örgülüdür. Şerefe korkulukları da taş malzeme ile yapılmıştır. Mihrap yönünde mukarnaslı bir köşe süslemesi caminin dışını süsleyen bir unsurdur. Haziresi bakımlıdır.

Bibi. Ayvansarayi. *Hadtka.* I, 214, *Fatih Camileri,* 182; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 110.

ESRA GÜZEL ERDOĞAN

NEŞET (HOCA)

(1735, Edirne -1807, İstanbul) Divan şairi.

Adı Süleyman'dır. Seçkin ve kültürlü bir aileden gelir. Gençliğinde Konya'da bulundu ve Mevlevîliğe meyletti. İlim ve hat öğrenimini birlikte yürüttü. Nakşibendî Şeyhi Bursalı Emin Efendinin halifesi oldu. Arapça ve Farsça şiirler yazdı. Ömrünün çoğunu *Mesnevi vt* Farsça okutmakla geçirdi. Bu nedenle Hoca Neş'et diye tanınır. Mezarı Topkapidadır.

Zarif ve hoşsohbet bir kişi olan Neş'et'in *Divan* indan (Bulak, 1836) başka *Tercüme-i şerh-i dü-beyt-i Molla Cami* adlı bir eseri vardır.

Neş'et, şiirlerinde zaman zaman çağının İstanbul'undan kesitler verir ve pek çok vesile ile şehrin sosyal hayatına işaretlerde bulunur. Bir kültür ve edebiyat mektebi haline getirdiği evinde üst rütbeli pek çok İstanbullunun toplandığını kaynaklar söyler. Bu bir bakıma, şehirle ilgili kararlarda onun da katkısı olduğunu gösterir. Nitekim o dönemde Bebek'te inşa olunan kasr-ı hümayun hakkında yazdığı methiyede bütün bir Bebek semtini mimari, *(Bu aynıdır cihanda o kasr-ı münevverin / Oldu Bebekle şöhre-i âlem binâberin),* coğrafi *(Mâhi vü mürg birbirine mihmân olur /Âb u hevâsı öyle latif öyle nazenin // Serv-i sehisi hulle-i sebz ile hûr-ı ayn /Ruhu 'l-Kudüsle hemnefes imiş nesim-i bağ),* toplumsal *(Neş'et bu neş'egâha gelip rûzigârile/Geçti neşât-ı neş 'e-i gülzâr-veş hemin // Gülgeşt eden zevât-ı kirâmına yadigâr/Ola küşâda mihr-i gül-ü necm-iyasemin)* vb yönlerden gayet güzel tahlil etmiştir.

Beşiktaş'ta o yıllarda yaptırılan Neşatâbâd adlı sahilsaray için söylediği ve "Neşatâbâdı yâ Rab eyle her anda ferâhâbâd" tarih mısraını da içeren kıt'a-i kabiresi, bir mimari eser için söylenebilecek hemen bütün özellikleri içeren bir belge niteliğindedir: *Beneşe-zârının aksi düşer deryaya sahilden / Görünür lâciverdi rûy-i deryâ-yı güher âzâd/... /Hemân bir levha-i zümrüd çamenzârı bu gülşende/ Yahudgülzâr-ı cennettir hazâni etmemiş şimşâd/... /Binâ emr-i hümâyunu ile bahş-ı mülûkâne/Buyurdu hazret-i sultâna i'ta-yı Neşâtâbâd.*

Neş'et, şiirde söz sanatları vesilesiyle de İstanbul'un çeşitli semtlerinden bahsetmiştir *(Neden ey tıfl-i dil âsâyiş-i gerdana inkârın/ Senin hâbîde-i mehd-i Beşiktaş olduğun var mı).*

İSKENDER PALA

NEVE ŞATOM SİNAGOGU

Beyoğlu İlçesi'nde Kuledibi'nde Büyük Hendek Caddesi'nde bulunmaktadır.

Barış Vahası demek olan bu anlamlı ismi taşıyan sinagoglara İstanbul tarihinin eski dönemlerinde de rastlanır. Günümüzdeki Neve Şalom Sinagogu ise Birinci Karma Musevi İlkokulu jimnastik salonunun ibadethane haline getirilmesi biçiminde inşa edilmiştir. 1930'lu yıllarda Keneset (Apollon) ve Zulfaris sinagogları Galata ve Beyoğlu'nun hızla artan Musevi nüfusunun dini ihtiyaçlarına cevap veremez olunca, özellikle dini bayramlarda muhtelif salonlar kiralanıyor ve o günlere özel izin alınarak geçici ibadethane olarak kullanılıyordu. Yeni ve geniş bir sinagogun inşası zorunluluğu gündeme gelince en müsait yer olarak ilk önce Refik Saydam Caddesi'nde Kazablanka Gazinosu'nun yanında bulunan ve Bağdatlı hayırsever Elia Kadoorie'nin cemaata bağışladığı arsa öngörüldü. Ancak konu ile ilgili girişimler devam ederken gittikçe artan gereksinme ve baskıyı kısmen hafifletmek için cemaat başkanı Marsel Franko, Büyük Hendek Caddesi üzerindeki ilkokulun sinagog olarak tadilini kararlaştırdı ve gerekli değişiklikleri tamamlayarak sinagogu 26 Eylül 1938'de Roşaşana Bayramina (Musevi dini yılbaşısı) yetiştirdi. Ancak gerekli izinler alınmadığından binanın okul olarak es-

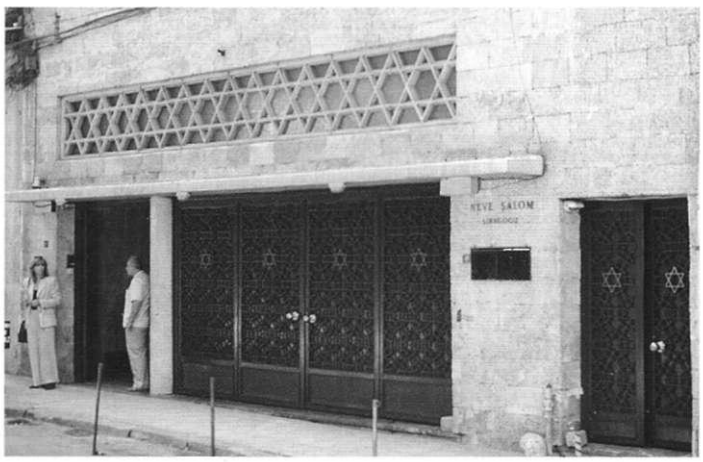

Neve Şalom Sinagogu
Levent Yalçın, 1994

ki haline iade edilmesi için, istanbul valisinin girişimi ile 2 yıllık bir süre tanındı. Cemaat yetkili kurullarının ve diğer görev arkadaşlarının kararı olmadan tek başına tasarrufta bulunan Marsel Franko da istifa etmek zorunda kaldı.

Ana bina tekrar eğitime açılırken sadece tören salonu Şişhane'de Sari Madam Kahvehanesi'nden kiralanan iskemlelerle zaman zaman ibadete tahsis edilmeye başlandı. Cemaat yönetimi 1948 Pesah (Hamursuz) Bayramı'nın ilk günü, yeni kurulacak sinagogun isminin Neve Şalom olarak kararlaştırıldığını ve bu adın şimdilik bu salon için de kullanılabileceğini açıkladı. Galata cemaati Temmuz 1949'da salonun tamiri için bir ön karar alarak bir inşaat komisyonu teşkil etti ve inşaat iznini aldı.

İlk olarak ünlü İtalyan mimar Denari'ye bir proje hazırlatıldı. Bu arada İstanbul Teknik Üniversitesi'nden yeni mezun olan 2 Musevi genci, Elio Ventura ve Bernard Motola, böylesine anlamlı bir yapmm ancak hissedilerek meydana getirilebileceğini, kendilerine de bir fırsat verilmesi gerektiğini savundular ve 6 aylık titiz bir çalışma sonucu hazırladıkları proje kabul edildi. Hem görkemli ve hafif, hem de yaklaşık 8 tonluk bir avizeyi taşıyabilecek kadar dayanıklı olması gereken kupolun (kubbe) hesapları ünlü Badin'e yaptırıldı ve ünlü kartonpiyerci Garbis Usta'ya döktürüldü. Bazı yöneticilerin karşı koymasına rağmen kupol pencereleri, hava akımı sağlayabilmek için bir açık, bir kapalı düzende öngörüldü. Sinagogun indirekt ışıklandırılmasını teminen tüm floresanları gizleyen bir dekor düzeni getirildi. Vitraylar Devlet Güzel Sanatlar Akademisinde çizildi, özel camları İngiltere'den ithal edildi. Tüm mermer bölümler tamamen oniksten hazırlandı.

Aralık 1950'de parasızlık yüzünden durma noktasına gelen inşaat, komisyon üyelerinin 2 yıllığına ödünç verdikleri parayla devam ettirildi. O gün için büyük bir meblağ sayılan 300.000 TL'ye mal olan Neve Şalom Sinagogu 25 Mart 1951'de ibadete açıldı.

Neve Şalom o günlerde Büyük Hendek Caddesi'ne cephesi olmayan, dar bir geçitten girilip çıkılabilen bir konumda idi. Öndeki binanın yıkılması ve cephenin açılabilmesi izni birkaç yıl soma sağlanabildi. Sinagog önünde bulunan ve 2 Şubat 1952' de satın alman 69 kapı no'lu, 57 m^2 alanlı, 4 katlı kagir bina 1960'ta alman izinle yıkılarak ön cephe inşaatı tamamlandı. Ses düzeni Mart 1953'te bitirilen sinagogun yeni cephe kapıları da Şubat 1960'ta tamamlanabildi.

İddia edilir ki bugünkü Neve Şalom'un ist aynı yerinde 15. yy'da ispanya'dan göç eden Sefaradların kurduğu Aragon Sinagogu bulunuyordu. Neve Şalom Sinagoğu'nun 40 yıllık tarihinin en önemli olayları arasında, 2 Mart 1953'te Hahambaşı Rafael Saban ve 7 Aralık 1961'de Hahambaşı David Asseo'nun İs'ad törenleri ve 6 Eylül 1986 Cumartesi sabahı dini vecibelerini yerine getirmekte olan 23 Musevinin ölümüyle sonuçlanan yabancı uyruklu terörist saldırısını özellikle belirtmek gerekir. Bu saldırıda içi harap olan sinagog kısa zamanda onarılarak 20 Mayıs 1987'de bir törenle tekrar hizmete girdi. Saldırı anı 0917'yi gösteren bir saat ile hayatlarını kaybedenlerin isimlerini belirten bir levha sinagog iç girişine asıldı. Ayrıca bomba ve kurşun izlerini belirten iki köşe de o acı günün anısına aynen bırakılarak sarı çerçeve içine alındı.

NAİM GÜLERYÜZ

NEVESER VAPURU

Şirket-i Hayriye'nin(->) 39 baca numaralı yandan çarklı yolcu vapuruydu.

1890'da İngiltere, Londra'da J. W. Thames tezgâhlarında yolcu vapuru olarak yapıldı. 287 grostonluktu. Uzunluğu 52,4 m, genişliği 6,8 m, sukesimi 3 m idi. İki silindirli compound buhar makinesi vardı. Saatte 11 mil hız yapıyordu. 40 baca numaralı Rehber adlı eşinin de Neveser gibi denge hesapları hatalı olduğundan dümenleri alabanda duruma getirildiği zaman vapurlar ters tarafa 15 dereceye varabilecek şekilde yan yatıyorlardı.

1890'da hizmete giren Neveser, I. Dünya Savaşı içinde ordu emrine verildi. 13 Aralık 1916'da, Karadeniz'de Şile yakınlarındaki Tavanlı mevkii önlerinde Rus denizaltısı Kit'le karşılaşınca süvarisi Hacı Nuri Kaptan tarafından kıyıdaki kumluğa oturtuldu. 43 numaralı İkdam, sonra da 37 numaralı İhsan Vapurunun katıldığı kurtarma çalışmaları 8 gün sürdü. Dipteki yarası kapatıldıktan sonra yüzdürülen Neveser, İhsan tarafından İstanbul'a çekilip Hasköy fabrikasında tamire alındı. Sonra yeniden 6/7 Şubat 1917'de Sakarya'nın denize döküldüğü yerin açığında bir Rus mayınına çarparak battığında 3 denizci şehit oldu. 27 yıllık bir tekneydi.

İdare-i Mahsusa döneminde de şehir hatlarında çalışan eski bir Neveser Vapuru vardır. 1903'te Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Budapeşte'de, Danubis Schoenischen Hartmann tezgâhlarında yandan çarklı yolcu vapuru olarak yapıldı. 375 grostonluk olup uzunluğu 54,1 m, genişliği 6,7 m, sukesimi 2,9 m idi. 510 beygirgücünde, 2 silindirli compound buhar makinesi vardı. Yıllarca Köprü-Kadıköy, Köprü-Moda-Kalamış-Caddebostan-Suadiye-Bostancı ve Köprü-Adalar hattında kullanıldıktan sonra 1940'ta tadil edilerek araba vapuru haline getirildi. 1961' de de hizmet dışı bırakılarak satıldı. İhsan adlı bir de eşi vardı.

ESER TUTEL

NEVRES BEY (Udi)

(1873, Malatya-22 Ocak 1937, İstanbul) Ud virtüözü ve bestekâr.

Bir paşanın yanında çalışan babasıyla birlikte küçük yaşta İstanbul'a geldi. Babasını kaybettikten sonra, yanında bulundukları paşanın desteğiyle öğrenimini tamamladı ve Babıâli'de memur olarak çalışmaya başladı.

Nevres Bey, hiç kimseden ciddi ve düzenli bir ders görmedi, udu kendi kendine öğrendi. Yalnızca, çağdaşı olan Ali Rifat Çağatay(-«) ve Tanburi Cemil Bey(->) gibi usta musikicilerle karşılıklı etkileşmelerde bulundukları söylenebilir. Daha 1908 öncesinde çok iyi bir udi olarak şöhret kazanan Nevres Bey, yalılarda ve konaklardaki musiki toplantılarının vazgeçilmez simalarından biri haline gelmişti.

Nevres Bey halk karşısında ilk konserini, 1908'de Tepebaşı Tiyatrosu'nda düzenlenen bir musiki gecesinde, Tanburi Cemil Bey'le birlikte verdi. Bu ikili, musiki hayatları boyunca, anlaşamayan iki insan olmalarına rağmen birçok musiki çalışması yaptılar. Plak sanayiinin Türkiye'de yerleştiği günlerden itibaren plak doldurmaya da başlayan Nevres Bey, 1914'te plak çalışmaları için Almanya'ya gitti. Orada bulunduğu süre içinde ve döndükten sonra Batı musikisi konusunda da çalışmalar yaptı.

Cumhuriyet'in ilanından birkaç yıl sonra Atatürk'ün isteğiyle Cumhurbaşkanlığı özel kaleminde görevlendirilen Nevres Bey, bir süre Ankara'da kaldı. İstanbul'a döndükten sonra 1930'da Münir Nurettin Selçuk'un(->) Fransız Tiyatrosu'nda verdiği ilk konserde ud çalan Nevres Bey, İstanbul Radyosu'nda müzik yayınlarına katılan önemli sanatçılardan biriydi. Ancak yayınlarını hiç beğenmediği radyoyu en çok eleştirenlerin başında geliyordu.

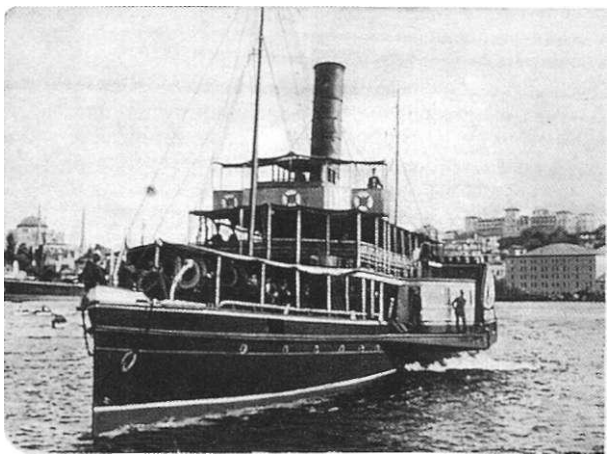

İdare-i Mahsusa'nın Neveser adlı adalara çalışan vapuru.
Skylife.
Temmuz 1993

Nevres Bey, yalnız yaşamayı seven bir insandı. Ramazanlarda Şehzadebaşı ortamı; yaz mevsimlerinde Göksu, Fenerbahçe, Kalender, Sarıyer ve Yakacık; kışları ise Beyoğlu, İstanbul sevgisini yaşamak için seçtiği bellibaşlı köşelerdi. Sanatsal veımıliliğinde, bu İstanbul sevgisinin büyük bir rolü oldu.

1934'te soyadı kanunuyla Orhon soyadını alan Nevres Bey, gırtlak kanseri teşhisiyle yatırıldığı Cerrahpaşa Hastanesinde yalnız bir halde öldü. Yakacık'taki mezarlığa gömüldü.

Nevres Bey'in Türk musikisi tarihindeki yerini belirleyen en önemli özelliği, geleneksel ud tekniğini aşarak, tamamen kendine özgü bir teknik geliştirmiş olmasıdır. Türk musikisinin kendine has özelliklerini, çağdaş bir çalış tekniğiyle değerlendirmesiyle, kendisinden sonraki ud icrasının nasıl olması gerektiğinin temel dinamiklerini belirtmiştir. Bunun için Şerif Muhiddin Targan(->) gibi çizgiüstü ud sanatçılarını ortaya çıkaran en önemli etkenin Nevres Bey olduğu kabul edilmiştir.

Nevres Bey'in musikide ilgi çekici bir etkinliği de plak çalışmalarıdır. Bugün eldeki koleksiyonlarda 10 kadar plağı tespit edilmiştir. Columbia, Pathe, Sahibinin Sesi gibi şirketlerin damgasını taşıyan bu plaklarda Nevres Bey'e Sadi Işılay'm eşlik ettiği görülmektedir. Ayrıca TRT Arşivi'nde beş ayrı kayıtta taksimleri bulunmaktadır.

Nevres Bey'in udda yetiştirdiği öğrencileri Refik Talât Alpman ve Bedriye Hoşgör; ses sanatkârı olarak yetiştirdikleri ise Lale ve Nerkis hanımlardır(->). En popüler olmuş öğrencisi ise Safiye Ayla Targan'dır(->). Ayrıca musikinin genel konularında Subhi Ziya Özbekkan'la İbrahim Ziya Bey'e ders vermiştir.

Nevres Bey'in bir bestekâr olarak şaheseri, 1926'da Laika Karabey'e ithafen bestelediği "hüzzam saz semaisi"dir. Günümüze kadar Tanburi Cemil Bey'e ait olduğu zannedilen "muhayyer saz semaİsi"nin ise bu iki bestekânn ortak ürünü olduğunu, Onur Akdoğu, *Udi'Nevres Bey* adlı kitabında açıklamıştır. Bestekârlığımn en önemli taraflarından biri de, yaşadığı dönemin İstanbul'unda çok önemli bir yeri olan fasıl musikisi üzerine yaptığı çalışmalardır. Bestelediği çok sayıda aranağmesi, ait oldukları eserlerden ayrı düşünülemeyecek kadar başarılıdır. Özellikle Mustafa Çavuş'un(->) "Dök zülfünü meydane gel" şarkısıyla, Hammamîzade İsmail Dede Efendi'nin(->) "Yine bir gülnihal" şarkısına yaptığı aranağmeleri hafızalara yer etmiştir.

Udiliği, bestekârlığı, hocalığı ve ses sanatkârlığından başka çok önemli bir özelliği de derlemeciliği olan Nevres Bey, sayısı 16'yı bulan halk türküsünü repertuvara kazandırmıştır. Ayrıca bugün Türk musikisi repertuvarmda çok özel bir yeri olan karcığar ve gerdaniye köçekçeleri, ikişer takım halinde Lavtacı Andon'dan notaya almıştır.

Nevres Bey'in el yazısı defterleriyle kitaplarından ve yüzlerce notadan oluşan özel kütüphanesi, ölümünden sonra Belediye Konservatuvarı'na(->) devredilmiştir. Bahçelievler'de bir sokağa bestekârın adı verilmiştir.

Bibi. R. F. Kam, "Udî Nevres", *Radyo,* S. 3 (1942); M. Cemü, *Tanburî Cemil'in Hayatı,* Ankara, 1947; S. M. Alus, "Udî Nevres", *Türk Musikîsi Dergisi,* S. 12 (1948); L. Karabey, "Udî Nevres Merhum", *Musikî Mecmuası,* S. 13 (1949); İnal, *HoşSada;* M. Rona, *50 Yıllık Türk Musikîsi.* İst.. 1960; H. Yenigün, "Udî Nevres Bey", *Musikî ve Nota,* S. 18 (1971); M. N. Özalp, *TürkMusikîsi Tarihi,* Ankara, 1989; Öztuna, *BTMA.* II; O. Akdoğu. *Udî Nevres Bey,* Ankara, 1990.

MEHMET GÜNTEKİN

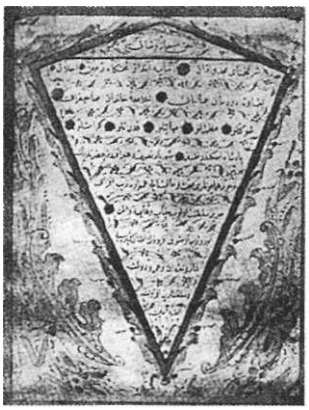

Padişaha sunulan nevruziyenin kulağı. *Tarih Hazinesi,* S. 8 (15 Mart 1951)

NEVRUZ ADETLERİ

Eski İran takvimine göre baharın başlangıcı sayılan nevruz rumi takvime göre martın 9'una. miladi takvime göre de martın 22'sine tesadüf eder.

Nevruzla ilgili kutlamalar, çok eski yüzyıllardan beri Asya kavimlerinde görülmektedir. Nevruz günüyle ilgili inanç ve geleneklerin başlangıcıyla ilgili birçok söylence de Iran Hükümdarı Cemşid dönemine kadar uzanır.

Baharm gelmesiyle, daha doğrusu güneşin Koç Burcu'na girmesiyle birlikte istanbul halkı, çeşitli eğlenceler düzenlerdi. Nevruz eğlenceleri, evlerin temizlenip yeni elbiselerin hazırlanmasıyla başlardı. Nevruzun gelişi tıpkı bayramlarda olduğu gibi dostların birbirlerine tebrik yazmasıyla hatırlatılırdı. Dini açıdan da nevruz, halk arasmda önemli bir gün olarak kabul edilirdi. Tamı'nın yeryüzünü nevruzda yaratmış olduğu, Hz Nuh'un tufandan sonra karaya ayak basması, Hz Yusuf un atıldığı kuyudan kurtuluşu, Hz Musa'nın Kızıldeniz'den bugün geçtiğine inanılırdı.

Nevruzda yerine getirilen âdetlerin en önemlilerinden biri de tatlı yenmesiydi. O senenin ağız tadıyla geçebilmesi için muhakkak surette nevruz günü değişik tatlılar yenirdi. Evlerde "nevruziye" adıyla bilinen bir çeşit macun yapılırdı. Daha çok İran'da yapılan ve İstanbul'a yerleşmiş İranlılar tarafından da devam ettirilen "neftsin" adlı macun da nevruzda yapılırdı, ilk harfleri "s" (sin) ile başlayan, yedi tür maddeden yapılan bu macunun içinde sumak, sebze, sümbül, sirke, sir (sarmısak), senced (iğde) adlı maddeler bulunurdu. Bu macunun ortasına ayrıca canlı bir balık da koymak âdetti.

Nevruziyeyi evinde yapamayanlar, İstanbul'un değişik semtlerindeki eczanelerden hazır olarak da satın alabilirlerdi. Eczacılar, ağzı kapalı kâselerde satılan bu macunun ne zaman ve nasıl yeneceğini ihtiva eden bir reçeteyi de macunla beraber verirlerdi. Bunu da temin edemeyenler akide şekeri veya loğusa şekeri yerlerdi. Herhangi bir tatlı yiyerek de nevruz âdeti yerine getirilebilirdi.

Nevruziye hazırlanması, halk içinde olduğu gibi sarayda da gelenekti. Padişah için hekimbaşımn gözetiminde saray helvahanesinde hazırlanan nevruziye nevruz gecesi porselen kaplar içinde ve özel bohçalara sarılmış halde padişaha sunulurdu. Padişahlara sunulan macuna ilişik olarak dua ve tebrik yazılı bir mukavva da bulunur ve buna "kulak" adı verildi. Sadrazama, devlet ricaline, şehzadelere ve kadın efendilere sunulan macun ise hassa hekimleri tarafından yapılırdı. Padişahın bu ikram karşısında hekimbaşına 1.000 akçe atiyye vermesi, müneccimbaşma da kürk giydirmesi âdetti. Nevruz dolayısıyla başta sadrazam olmak üzere devlet erkânı tarafından padişaha çeşitli hediyeler takdim edilirdi. "Nevruziye pişkeşi" denilen bu hediyelerin başında değerli atlar gelirdi. Gerek halk içinde, gerekse sarayda nevruziye yiyenleri o sene içinde yılan, akrep gibi zararlı böceklerin sokamayacağma da inanılırdı.

Bektaşîlikte de nevruz kutlamalarının önemli bir yeri vardı. Bektaşîler Hz Ali'nin doğumunun, Hz Ali ile Fatımatü'z-Zehra'nın evlenmelerinin, Hz Muhammed'in peygamberliğinin ortaya çıkışının nevruz gününe rastladığına inanırlardı. Nevruz günü muharrem matemine tesadüf etmişse o zaman, sabahtan öğleye kadar nevruzla ilgili âdetler yerine getirilir, öğleden sonra da tekrar mateme devam edilirdi. Bektaşîler ayrıca "nevruz ayini" de yaparlar, o gün ve onu izleyen üç gün süt içer, yumurta, badem içi yerlerdi.

Mevleviler de nevruz gününü kendi geleneklerine göre kutlarlardı. Selam sözcüğüyle başlayan yedi ayet siyah mürek-

Hassa hekimleri tarafından Enderun erkânına sunulan bir nevruziye kulağı. *Tarih Hazinesi,* S. 8 (15 Mart 1951)

keple yazılıp bir çanak içine konurdu. Daha sonra bu yazılar, kabın içinde sütle eritilir, loğusa şerbetiyle de pembeleştirilerek mürekkep haline getirilirdi. Daha sonra bu mürekkep değişik meşklerde kullanılırdı.

Nevruzda baharın gelişi ve bundan duyulan mutluluk, Divan ve tekke edebiyatında "nevruziye" denilen kasidelerle dile getirilirdi. Divan şairleri, nevjuziyeleri saraya, sadrazama ve diğer devlet büyüklerine takdim ederek karşılığında caize alırlardı.

Bibi. A. Nalbantoğlu. "Nevruz ve Nevruziyye", *Tarih Hazinesi,* S. 8 (15 Mart 1951), s. 367-368, 414; B. Noyan, "Şi'anın Bayramlarından Nevruz, Nevruz Erkânı", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk. Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi,* II, izmir, 1983, s. 102-127; M. A. Çay, *Türk Ergenekon Bayramı Nevruz,* Ankara, 1985, s. 159-178; Musahibzade, *İstanbul Yaşayışı,* 1992, 124-125: 1. Parmaksızoğlu. "Nevruz", *TA,* XXV, 218-219; Pakalm, *Tarih Deyimleri,* II, 686-688, 688-689, 689; R. Levy, "Nevruz", *İA,* IX, 233-234; "Nevruz", *TDEA,* VII, 47-49.

UĞUR GÖKTAŞ

NEYYİR, NEYYİRE

(1903, İstanbul - 13 Şubat 1943, İstanbul) Tiyatro ve sinema oyuncusu.

Horhor Numune Mektebi'ni bitirdikten sonra Darülmuallimat'taf-») ve Amerikan Kız Koleji'nde okudu. Okul temsillerinde oynadı. 1923'te Muhsin Ertuğrul'un(->) *Ateşten Gömlek* adlı filminde Bedia Muvahhit'le birlikte rol aldı. Bu film için Kemal Filmin gazetelere verdiği ilana başvuran tek genç kız olmuştu. Aynı yıl girdiği Darülbedayi'de (bugün Şehir Tiyatroları) asıl adı olan Münire Eyüp yerine Neyyire Neyir adını kullanarak ve *Othello* oyunuyla profesyonel oldu. Bir süre Şadi Fikret Karagözoğlu'nun(->) Milli Sahne'sinde de oynadıktan sonra 1924'te Ferah Tiyatrosu'nda(->) kurulan Ertuğrul Muhsin ve Arkadaşları Topluluğu'nda sahneye çıkarak, Türk tiyatrosunun en verimli dönemlerinden biri olan "Ferah dönemr'nin yaratıcıları arasında yer aldı. Muhsin Ertuğrul'la evlendikten sonra bir süre onunla birlikte Sovyetler Birliği'nde kaldı. Tiyatro incelemeleri yaptı. 1927'de yeniden Darülbedayi'ye döndü ve ölümüne kadar burada çalıştı. Mart 1941'den başlayarak Muhsin Ertuğml'la birlikte *Perde ve Sahne* adlı bir sinema ve tiyatro dergisi çıkardı.

Rol aldığı başlıca oyunlar *Hortlaklar* (1927), *Venedik Taciri* (1930), *Gölgeler, Mukaddes Alev, Yanardağ* (1932), *Kafatası, Bir Ölü Evi* (1933), *Cürüm ve Ceza, Hamlet* (1934), *Müfettiş, Tohum* (1935), *Gülünç Kibarlar, Faust* (1936), *Kral Lear, Ayaktakımı Arasında* (1937), *Bir Adam Yaratmak, Macbeth* (1938), *Anna Karenina, Çifte Keramet, Romeo-fülyet*(1935), *Bulunmaz Uşak* (1940), *Meşaleler, OKadın(\94X), Yaşadığımız Devir, Kış Masalı* (1942) olarak sıralanabilir. Neyyire Neyir. canlandıracağı rollere titiz bir çalışmayla hazırlanan ve sahnelerde unutulmaz kompozisyonlar çizen bir oyuncuydu. Muhsin Ertuğrul'un yönettiği *Kız Kulesinde Bir Facia* (1923) ve *Ankara Postası* (1929) filmlerinde de rol almıştır. L. Verneuil-G. Berr ikilisinden adapte ettiği *Kâşif Efendi* adlı oyunu Darülbedayi'de oynanmıştır.

Bibi. M. And, *Elli Yılın Türk Tiyatrosu,* Ankara, 1972. s. 99-102; M. Ertuğrul, *Benden Sonra Tufan Olmasın,* ist., 1989; A. Madat, *Sahnemizin Değerleri.* I. İst.. 1943, s. 70-74; M. N. Özön-B. Dürder, *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi,* İst., 1967, s. 170-171; .(Sevengil), *Türk Tiyatrosu,* I. 120.

RAŞİT ÇAVAŞ

NEYZEN TEVFİK

bak. KOLAYLI, TEVFİK (Neyzen)

Neyyire Neyyir (ayakta) 1931-1932'de Şehir Tiyatrolarinda sahnelenen *Doktor İhsan* adlı oyunda Bedia Muvahhit ile.

Cengiz Kahraman arşivi

NICOLAY, NTCOIAS DE

(1517, Grave - 25 Haziran 1583, Paris) Fransız haritacı, ressam ve yazar.

Lyon'da okuyan ve gençliğinden beri çizime yetenekli olan Nicolay 1542'de Fransız ordusuna katıldıktan sonra, bu yeteneğini, özellikle haritacılıkta değerlendirecek biçimde askeri istihbaratta çalıştı. 1546'ya kadar Almanya, Hollanda, Danimarka, İsveç, İngiltere ve İspanya'da bulundu. 1551'de Fransa'ya talimat almak için dönen İstanbul Elçisi Gabıiel d'Aramon'un(-ı) heyetinde görevlendirildi. D'Aramon'a verilen vazife Osmanlıları, Fransa'nın yararına Almanya İmparatoru ve İspanya Kralı Charles Quint'e (V. Kari) karşı savaşa sürüklemek ve özellikle İtalya'ya karşı bir ortak Fransız-Osmanlı seferi düzenlemekti. Bu misyon çerçevesinde Nicolay'ın vazifesi Akdeniz kıyısındaki şehir ve kalelerin plan ve resimlerini çizmekti.

5 Temmuz 1551'de Marsilya'dan yola çıkan elçilik heyeti önce Cezayir beylerbeyi ve Barbaros Hayreddin Paşa'nın oğlu Hasan Paşa'nın yardımını sağlamak üzere Cezayir'e uğradı. Burada umduğunu bulamayan heyet doğuya doğru yol alırken, Sinan Paşa kumandasındaki Osmanlı donanmasının, Malta'yı kuşattığı haberini aldı. Ancak oraya varıldığında, Osmanlıların Malta şövalyelerine ait olan Trablusgarp önünde oldukları öğrenildi. Oraya giden heyet kentin kuşatılmasında ve alınmasında hazır bulundu ve 19 Eylül 1551'de İstanbul'a vardı.

1546'dan 1553'e kadar süren d'Aramon'un Osmanlı Elçiliği'ne ait birçok belge ve seyahat metni vardır. Bunların arasında Nicolay'ın katkısı, bekleneceği gibi, yazıdan çok resimlerde ön plana çıkar. Ancak, Nicolay'ın özelliği ve heyete katılma nedeni olan harita ve plancılığından bu misyona ait hiçbir iz kalmamıştır. Oysa, ölümünden 1 yıl önce, kendisinin yazdığına göre, arşivlerinin arasında Doğu'da çizmiş olduğu 900'e yakın harita ve plan vardır. Bunlar, herhalde istihbarat malzemesi sayıldığından, kitaplarına alınmamış, ölümünden sonra kızma ve damadına kalmış, onlar da yazarın tüm kütüphanesiyle birlikte bunları Kral IV. Henri'ye hediye etmişlerdir. Moulins Şatosu'nda muhafaza edilen bu evrak 2 Haziran 1755'te yanarak yok olmuştur. Böylece Nicolay'ın resim maharetinden Doğu'ya ait bir tek kostüm çizimleri kalmıştır. Ancak bunlar küçümsenecek nitelikte değildir, çünkü çeşitli kütüphane ve arşivlerde bugüne kadar korunmuş o döneme ve sonrasına ait kostüm serilerinin çokluğuna rağmen, 16. yy'da gravür haline sokulup basılan tek önemli seri Nicolay'ınkidir. Bunlar 200 yıl boyunca tekrar tekrar kullanılarak basılmış ve Batı kamuoyunda Osmanlı görüntüsü büyük ölçüde bu çizimlerden oluşmuştur. Kitabın basıldığı dönemde ise, sürekli bir karşı propagandanın etkisi altında kalan bu kamuoyuna, Türklerin ve Doğu'da yaşayan diğer milletlerin, insan kılığında, eli ayağı düzgün, derli toplu bir biçimde çizilmesi ve sunulması, hasmı ca-

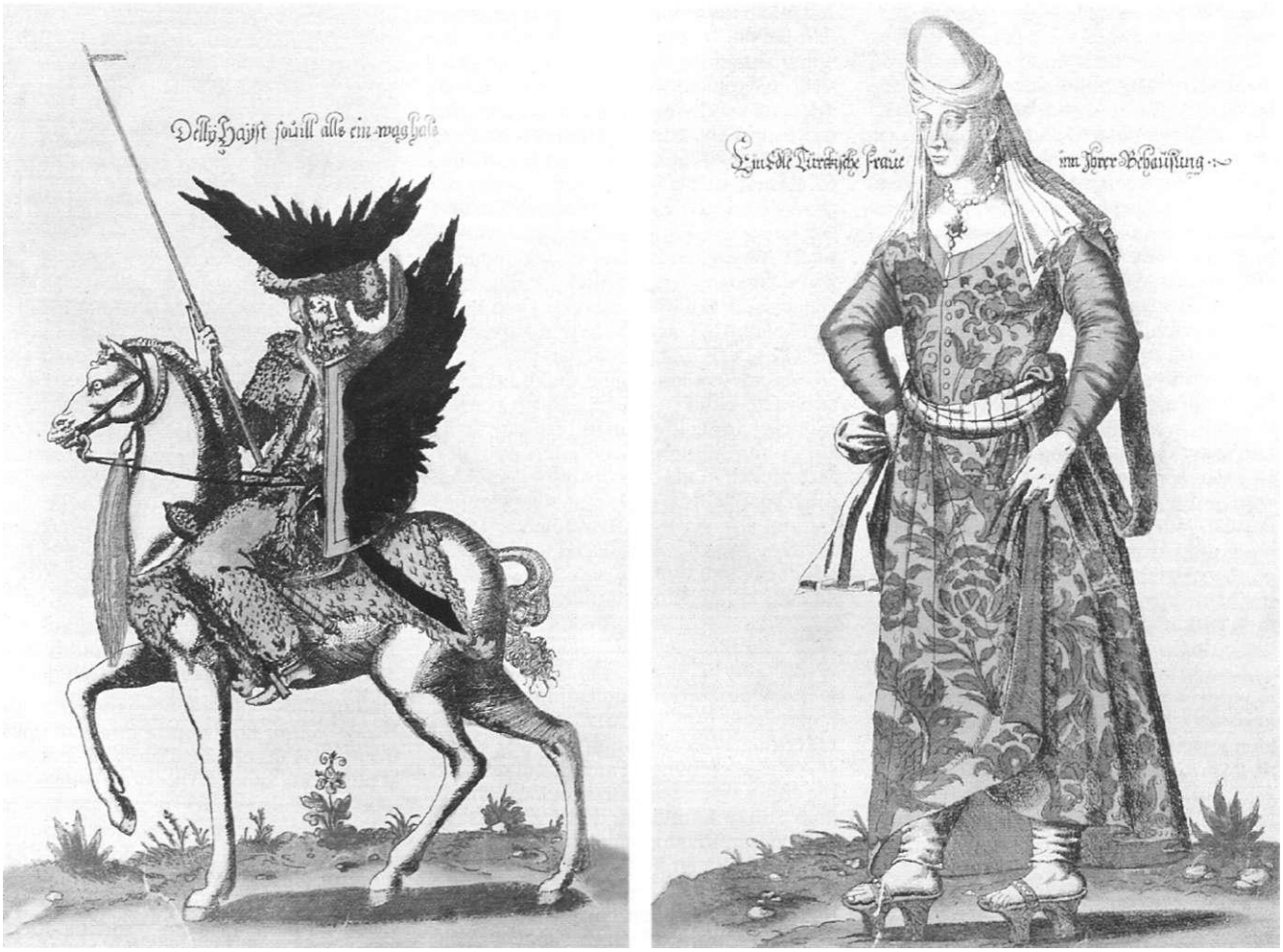

Nicolas de Nicolay'ın çizimiyle deli (solda) ve saraylı kadın.
Galeri Alfa

navarlaştırmayı amaçlayan eğilimlere görsel de olsa karşı çıkılması hiç de az önemli değildir.

Bunun farkında olan Nicolay metninde sık sık çizimlere ait izahlar verir. Döneminde olduğu kadar bugün de en çok şüphe yaratabilecek, ancak doğru olduğunu bildiğimiz, deli akıncı ve derviş çizimlerini nasıl çizdiğini, saray kadını kılıklarını hadımağaları aracılığıyla elde ederek fahişelere giydirip çizdiğini yazarak çalışmasını böylece belgelendirir.

Çizim için gösterilen bu gayretlerin yanında yazılı bilgiler zayıf kalır. İstanbul'da Eylül 1551 ortalarından Mayıs 1552 ortalarına kadar kalan, ancak d'Aramon'la birlikte kışın ve baharın bir bölümünü I. Süleyman'ın (Kanuni) yanında Edirne'de geçiren Nicolay fazla yazılı not almamışa benzer. 1567'de yayımlanan kitabında özellikle daha önceki yazarları kullandığı görülür. Böylece tarihi bilgiler için kullanılan klasik yazarların dışında dönemin kitaplarından da büyük ölçüde yararlanır. Örneğin kitabın en can alıcı noktalarından olan hamam tasviri 1545'te Roma'da basılan Luigi Bassano'nun(-»)/cosfw/w'ef *i modiparticolari de la vita de 'Turchi,* adlı eserinde; ayrıntılı derviş tasvirleri Giovanantonio Menavino'nun *Trattato de'costumi et vita de' Turchi* (Floransa, 1548) kitabından alınmıştır.

Gabriel d'Aramon, kumandasmdaki üç gemi ile birlikte Sinan Paşa'mn 1552 Akdeniz seferine katılmak üzere mayıs ortalannda İstanbul'dan ayrılınca Nicolay da birlikte gider. Osmanlı donanması Napoli Krallığı'na ait kıyıları ateşe verirken Nicolay, Terracina yakınlarında karaya çıkar ve Roma üzerinden Fransa'ya döner.

1557-1558 yıllarında askeri istihbarattan ayrılan Nicolay ancak bu tarihten sonra yazı hayatıyla ciddi bir biçimde uğraşabilecekken 1561'de Catherine de Médicis tarafından krallığın ayrıntılı bir haritasını yapmakla görevlendirilir. Hayatının sonuna kadar ancak 5 eyaleti çizebilecek olan Nicolay, bu projeden ve kostüm gravürlerinin yapılmasında çıkan zorluklardan dolayı seyahat kitabım geciktirmeye mecbur kalır. Nihayet kitabı 1567'de Lyon'da *Les navigations, pérégrinations et voyages faits en la Turquie* adıyla basılır. Kitabın dönemindeki başarısı önemlidir, çünkü 1576 ve 1586 tarihli Fransızca baskılarından başka Almanca (1572, 1576), İngilizce (1585), Felemenkçe (1576) ve İtalyanca (1576, 1577, 1580) çevirileri vardır. Başarı nedeninin resimlerde yattığı kuşkusuzdur, çünkü bunlar ayrıca birçok kitapta, özellikle Chalcondyle'in *Histoire des Tures* adlı eserinde kullanılacaktır.

Bibi. M. C. Gomez-Géraud-S. Yerasimos (yay.), Nicolas de Nicolay, *Dans l'Empire de Solimán le Magnifique,* Paris, 1989 (giriş, izahlı tam metin ve çizimler); S. Yerasimos, "Les relations franco-ottomanes et la prise de Tripoli", *Solimán le Magnifique et son temps, Actes du colloque de Paris, 7-10 Mars 1990,* Paris, 1990, s. 529-547; Yerasimos, *Voyageurs,* 224-225.

STEFANOS YERASİMOS

NIEBUHR, CARSTEN

(17 Mart 1733, Lüdingsworth - Mayıs 1815, Kopenhag) Alman gezgin.

Orta halli bir köylü ailesinin çocuğu olan Niebuhr, ancak 20 yaşmı aştıktan sonra Hamburg'a giderek öğrenim yapabildi ve özellikle matematik ve haritacılıkta uzmanlaştı. 1758'de dinbilimci ve arkeolog olan Michaelis'in etkisiyle, Tevrat'ta verilen coğrafi bilgileri kanıtlamak üzere Danimarka hükümeti Arabistan'a bir keşif heyeti göndermeye karar verince bu işle Niebuhr'u görevlendirdi. 3 yıl boyunca bu yolculuğa hazırlanan ve bu arada Arapça öğrenmeye çalışan Niebuhr'a Doğubilimci Von Haven,

doğabilimci Forskaal, tabip Cramer ve ressam Baurenfeind de eşlik etmekteydi.

7 Ocak 176l'de bir yolcu gemisiyle yola çıkan 5 kişilik heyet Cebelitarık'tan dolaşarak 30 Temmuz'da İstanbul'a vardı. Burada Danimarka Elçiliği'nde barındı ve hazırlıklarını tamamladıktan sonra, denizyoluyla İskenderiye'ye doğru yola çıktı. 10 Kasım'da Kahire'ye varıldı. Mısır'daki gözlemlerden ve Sina Dağı turundan sonra Eylül 1762'de Süveyş'ten gemiye binilerek Cidde'ye ve oradan Muha'ya varıldı. Orada Von Häven ve Sana'ya gidilirken yolda Forskaal öldü. Sana'da imam tarafından kabul edildikten ve bölge gezildikten sonra ağustosta Muha'ya dönüldü ve Hindistan'a gitmek üzere gemiye binildi. Yolda Baurenfenid, Bombay'a varıldıktan birkaç ay sonra da Cramer öldü. Tek başına kalan Niebuhr 1764 sonlarında Maskat yoluyla Buşir'e ve oradan Basra'ya geldi. Bağdat, Musul, Diyarbakır üstünden Halep'e geldikten sonra Suriye ve Filistin'i gezdi ve Halep'ten yola çıkarak karayoluyla Kasım 17ö7'de İstanbul'a döndü. Burada birkaç ay kaldıktan sonra Kopenhag'a doğru yola çıktı.

Kendisinin ve kaybettiği arkadaşlarının topladıkları malzemeyi bir düzene sokan Niebuhr ilk olarak 1772'de çalışmaların nüvesini oluşturan Arabistan bölümünü *Beschreibung von Arabien* adı altında Almanca olarak Kopenhang'da bastırdı. Ertesi yıl aynı kitabın *Description de l'Arabie d'apres des observations et rechershes faites dans lepays meme,* adıyla yine Kopenhag'da Fransızca baskısı yapıldı. Bunlarî Amsterdam 1774 tarihli, Fransızca ve Felemenkçe baskıları ve Paris 1779 baskısı izleyecektir. Yolculuğun kaleme alınmış bölümünün tümünü kapsayan yapıt ise *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Länder* adıyla 2 cilt halinde Kopenhag'da 1776'da ve 1780'de basıldı. Aynı biçimde bu son eserin de Amsterdam baskılı Fransızca ve Felemenkçe çevrileri vardır (I. c. 1776, II. c. 1780). Ayrıca Edinburgh 1792 tarihli İngilizce çevirisi ve çizimleri eksik, kısaltılmış bir Bern 1780 tarihli Fransızca baskısı vardır. Son olarak 1837'de astronomik tablolar ve bazı ekleri içeren bir üçüncü cilt Almanca olarak Hamburg'da basılmıştır.

Tüm bu baskılarda metin Niebuhr'un Basra'ya varmasıyla son bulmaktadır. Yolculuğun geri kalanı büyük bir olasılıkla kaleme alınmamıştır. Ancak İstanbul'da 176l'deki ilk ikametini anlatırken Niebuhr, yolculuk hazırlıkları içinde bulundukları bu arada kenti göremediğini, 1767-1768'de dönüşünde daha rahatça gezdiğini ve gözlemlerini bu ilk yolculuğa eklediğini yazar.

Niebuhr'un İstanbul'a ait bilgilerimize en önemli katkısı modern anlayışta kentin ilk planlarından birini çizmesidir. Bu plan kusursuz olmaktan uzaktır. Ancak, Niebuhr kentin önemli binalarını planın üstünde l'den 79'a kadar numaralamıştır, bu numaraların izahı planın üstünde değil de metinde vardır.

l'den 34'e kadar olanlar kenti ve sur-ı sultaninin kapılarını gösterir, geri kalanlardan ise en ilginçleri şunlardır: 41 ve 42, Sultanahmet ile Ayasofya arasında, sırasıyla Arslanhane ve Cebehane; 51, Süleymaniye'nin arkasındaki Ağa Kapısı; 60, Etmeydanı, Yeni Odalar; 61, Eski Odalar; 62, Yeni Odalar'm güneybatısında tımarhane; 69, Kasımpaşa ile Aynalıkavak arasında orta yerde forsalar zindanı (Bagno); 70, Galata'da Meyyit Kapısı adı verilen Azapkapi; 71, Beyoğlu'nda İsveç Elçiliği'nin karşısındaki Danimarka Elçiliği; 74, bugünkü Galatasaray Postanesi'nin yerindeki Prusya Elçiliği; 78, Galata Suru'nun kapı isimleri (12 adet); 79, Üsküdar Sarayı.

Metinde verilen bilgiler de kısa olmakla birlikte oldukça ilginçtir. Yazar yer kazanmak için Haliç'te surların önünde denizin doldurulduğunu kaydeder. Aynı şey Marmara tarafında da yapılmıştır ve doldurulan yer üzerinde evler inşa edilmektedir. Burada söz konusu olan 17ö0'ta, Laleli Külliyesi inşaatı sırasında çıkarılan toprakların Yenikapı önünde denize dökülmesi ve elde edilen sahanın mimar Tahir Ağa tarafından mahalle kurmak üzere Ermenilere satılmasıdır. Aynı şekle başka bir yerde yazar III. Mustafa'nın Üsküdar'da ve kent içinde kurduğu iki camiden söz etmektedir ki bunlar Ayazma ve Laleli camileridir. 1766 depreminden söz eden seyyaha göre bunun Fatih Camii'ni yerle bir etmesinden başka Edirnekapı Mihrimah Sultan Camii'nde de büyük hasara yol açmıştır. III. Mustafa'nın Boğaz'daki sarayları ihmal ettiğini ve ancak Haliç'te Eyüp'ün ötesinde bulunan Karaağaç Sarayı'nda ikamet ettiğini -planda 68 numara ile gösterilmiştir- de yazar. Nihayet bentlerden de söz eden yazar ilginç bir yorumda bulunarak, bunların Bizanslılardan kalma bir geleneğe bağlanamayacağını, Yemen'de görmüş olduğu Magrib bentlerinin küçüğü olduklarım söyler.

STEFANOS YERASİMOS

NIGHTINGALE, FLORENCE

(12 Mayıs 1820, Floransa - 13 Ağustos 1910, Londra) İngiliz hemşire.

Varlıklı ve kültürlü bir ailenin kızıydı. Çocukluğu Derbyshire'da geçti. Latince ve Yunancayı babasından şiir, müzik, resim, tarih ve matematiği ise özel öğretmenlerden öğrendi. Ailesinin amacı kültürlü bir kız yetiştirip iyi bir evlilik yapmasını sağlamaktı. Fakat Nightingale ev yaşamını boş buluyor ve evlenmeyi düşünmüyordu. Günün birinde Tanrı'nın kendisine özel bir görev verdiğine inanarak yaşamını insanlara adamaya karar verdi: Bunun için en iyi meslek hemşirelik olabilirdi fakat bunu nasıl gerçekleştireceğini bilemiyordu. Çünkü o yıllarda hiç bir lady hemşire olmamıştı. Mevcut hemşireler, eğitimsiz, kaba, cahil, hattâ sarhoş kadınlardı. Onun hemşire olmak isteği ailede bir facia gibi karşılandı. Sadece babası biraz ılımlı düşünüyordu. Ailesi onu bu hevesinden vazgeçirmek için yabancı ülkelere geziye gönderdi. Ama Nightingale bu gezileri düşüncelerini gerçekleştirmek için kullandı.

1844'te yerinin, acı çeken insanların bu-

Florence Nightingale
İtli VArşivi

lunduğu hastaneler olduğuna karar verdi. Hasta bakımı konusunda bilgi edinmek üzere 1851'de Almanya'nın Kaiserswerth kentine gitti. Burada Theodor Fliedner adlı bir papaz ile eşi 1833'te yazlık evlerinin bahçesinde basit bir yurt kurarak hapishaneden yeni çıkmış yoksul ve kimsesiz kadınların barınacağı bir yer hazırlamıştı. Daha sonra burası gelişerek 1851'de 100 yataklı bir hastane, küçük çocuk okulu, ıslahhane, yetimhane ile kız öğretmen okulundan oluşan büyük bir kurum olmuştu. Nightingale'in burada 3 ya da 6 ay kaldığı söylenir. Oradan Paris'e geçerek Maison de la Providence'de St. Vincent de Paul rahibelerinin yönettiği hastanelerin bakım ve yönetimini inceler.

1853'te İngiltere'ye döndükten kısa bir süre sonra yeniden Paris'e giden Nightingale, kızamığa yakalanınca Londra'ya dönerek, 12 Ağustos 1853'te, "The Home for Gentle Women During Temporal Ilness" (Asil Kadınların Geçici Hastalıklarına Bakan Yurt) adlı kurumun yönetimini üstlendi. O sıralarda Londra'da baş gösteren kolera salgınında Middlesex Hastanesi'nde koleralı hastalara nezaret etti.

1853'te Osmanlı Devleti ile Rusya arasında başlayan Kırım Savaşı'na, 1854'te İngiltere ve Fransa, daha sonra da Sardunya, Osmanlı Devleti'nin müttefiki olarak katılmışlardı. Müttefiklerin Çanakkale, İstanbul ve Varna çıkarmalarını kolera ve dizanteri salgınları izlemişti. Buna ilaveten savaş yaralıları da gittikçe artmaktaydı.

İstanbul'a getirilen hasta ve yaralılar İçin Tarabya'da bir köşk İngiliz deniz kuvvetlerine, Haydarpaşa Askeri Hastanesi ile Selimiye Kışlası da İngiliz kara kuvvetlerine tahsis edilmişti. Bir bölümü yanmış olan Selimiye Kışlası bir hayli bakımsızdı. Bakım ve onarım yapılamadan buraya yerleştirilen hasta ve yaralılar tahta üzerinde ya-

tıyor, günlük ihtiyaçları bile karşılanamıyordu. Tıbbi malzeme olmadığı gibi sağlık personeli de yoktu. Kırım Savaşı'nı izleyen muhabir William Howard Russel'm bu faciayı gazetesinde dile getirmesi üzerine *The Times* bir yardım kampanyası açtı. İngiltere Savunma Bakanlığı harekete geçerek hükümet hesabına ve hükümetin garantisi altında İstanbul'a bir sağlık ekibi göndermeye karar verdi. 14 hemşire ve 24 rahibeden oluşan gönüllü bir ekip kuruldu ve başına "Türkiye'de İngiliz umumi hastaneleri kadın hastabakıcıları hastanesi müdürü" unvanı ile Nightingale getirildi.

4 Kasım 1854'te İstanbul'a gelen Nightingale, Selimiye Kışlası'nda o kadar çok çalışıyordu ki uyumaya bile vakit bulamıyor, geceleri elinde fenerle hastaları dolaşıyordu. Ona verilen "Lambalı Kadın" (lady with a lamp) adı bundan dolayıdır. Başarılı yönetimi sonunda Selimiye Kışlası'nda tedavi edilen Türk ve İngiliz askerlerinde ölüm oranı hızla düşmüştür. Nightingale ayrıca, hasta ve yaralılarla aileleri arasında bağlantı kuruyor, hastalarm mektuplarını bile kendi elleriyle yazıyordu.

Nightingale, 1855'te İngiliz askerlerin bakımıyla ilgilenmek üzere bir hemşire grubu ile Kırım'a gitti. Balaklava'da Kırım hummasına yakalandı. 16 Mart 1856'da Ordu Askeri Hastaneleri Kadın Hemşireleri'nin yönetimini üstlendi. Savaş bitince Abdülmecid, kendisine özel olarak yaptınlan değerli bir bilezik annağan etti. Diğer hemşirelere de toplam 1.000 mecidiye tutarında para bağışlandı.

Nightingale 26 Temmuz 1856'da İstanbul'dan sessizce ayrılarak İngiltere'ye döndü. Burada Ordu Sağlığı Kraliyet Komisyonu'nda görevlendirildi. Halkın bağışlarıyla oluşturulan Nightingale Fonu'nu kullanarak, St. Thomas Hastanesi'nde, adını taşıyan ilkokul olan "Nightingale Nursing Home" açıldı. Bunu birçok ülkede kurulan hemşirelik okulları izledi. O zamana değin ilgi görmeyen hemşirelik kısa sürede tıbbın en önemli yardımcı mesleklerinden biri oldu. Modern hemşireliğin temellerini İstanbul'da atan Nightingale, 1907'de o zamana kadar hiçbir kadına verilmemiş olan, liyakat nişanına layık görüldü.

Nightingale, çalışmalarmı daha çok askeri hemşirelik, askeri hastanelerin düzenlenmesi ve hemşirelik mesleğinin yeni anlamı üzerinde yoğunlaştırdı ve başarılı oldu. Hemşirelik konusundaki yayınlarında ileri sürdüğü fikirler devrinin çok ilerisindeydi. Onun koyduğu prensiplerin bazıları bugün bile geçerlidir.

Türkiye. Nightingale'in İstanbul'daki çalışmalarını takdir ederek, adını çeşitli kurumlara vermiştir. Bunların ilki Selimiye Kışlası'nda oturduğu kulede kurulan müzedir. 1961'de de anısına İstanbul'da Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığına bağlı Florence Nightingale Yüksek Hemşirelik Okulu ile buna bağlı bir hastane açılmıştır. 1975'te Florance Nightingale Hemşirelik Yüksek Mektepleri ve Hastaneleri Vakfı ile İstanbul Tıp Fakültesi arasında imzalanan bir protokolle fakülteye devredilen okul daha sonra kapatılmıştır. Binaları bugün, Florence Nightingale Vakfı Kalp Hastanesi adı ile hizmet vermektedir.

Florence Nightingale'in doğum günü olan 12 Mayıs'ta başlayan hafta, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de Hemşirelik Haftası olarak kutlanmaktadır.

NURAN YILDIRIM

NİGÂR HANIM

(1862, İstanbul -1 Nisan 1918, İstanbul) Şair ve yazar.

Doğum yılı farklı kaynaklarda farklı gösterilmekle birlikte, kendi el yazısıyla tuttuğu hatıra defterlerinden anlaşıldığı kadarıyla 1862'dir. Zamanında "Nigâr bint-i Osman" diye tanınan ve şiirlerini de böyle imzalayan Nigâr Hanimin babası 1848 ilıtilalinden soma İstanbul'a sığman Macarlardandır. Kırım Savaşı sırasında (1853-1856) Osmanlı ordusunda savaşa katılan ve Ömer Paşa'mn yaverliğini yapan Macar Sandar Farkaş, daha sonra Müslüman olarak Osman Nihâlî adını almış, Macar Osman Paşa diye tanınmış ve uzun yıllar Harbiye'de hocalık yapmıştır.

Annesi Sadrazam Keçecizade Fuad Paşa'mn mühürdarı Nuri Beyin kızı Emine Rif atî Hanım olan Nigâr Hanım, babasının musiki, annesinin şiir merakının da etkisiyle, hem Doğu hem de Batı kültürlerini tanıyarak yetişti. 7 yaşındayken Kadıköy'de Madame Garos'un Fransızca eğitim yapan okuluna leyli olarak verildi. Burada 11 yaşma kadar kaldı. Fransızca, piyano, resim, elişi öğrendi. Bu arada, okuldaki çeşitli gayrimüslim cemaatlerden arkadaşlarından da Rumca, İtalyanca, Ermenice, ayrıca Almanca ve Arapça öğrendi. Daha sonra eğitimine çeşitli Türk ve yabancı hocalarla evde devam etti.

Şair Nigâr Hanım
Nevsal-i Milli. 1st.. 1330

Çocuk yaşında, 1875'te İhsan Bey adlı, zevke, eğlenceye düşkün, belli bir işi olmayan biriyle evlendirildi. Çok mutsuz geçen, 1890'da boşanmayla sonuçlanan, ancak 1895'te tazelenen ama 1902'de yeniden boşanmaya varan bu evlilikten, çok bağlı olduğu üç erkek çocuğu oldu. Annesinden sonra 1898'de babasını da kaybedince kendisini büsbütün yalnız hissetmeye başlayan Nigâr Hanimin zaten zayıf olan ve daha önce ameliyata lüzum göstermiş olan ciğerleri; melankoliye müsait ve zaman zaman hastalık düzeyine varan ruhsal yapısı, geçirdiği tifüs hastalığıyla birleşince 1 Nisan 1918'de İstanbul'da öldü.

Nigâr Hanimin şiirleri özellikle evliliğinde ve evliliğinin yıkılışından sonra yaşadığı hüzün ve acılardan etkilenmiştir. Eşinden ikinci boşanmasından sonra, çocukları da büyüdüğünden ve kadın şair olarak dar çevrede de olsa belli bir üne kavuşmuş olduğundan, çeşitli yurtdışı seyahatleri yapmaya başlamış; Selanik'e, Serez'e, Viyana'ya, Berlin'e, Paris'e, Cote d'Azur'e, Mısır'a vb gitmiş; çeşitli sanatçılar, hanedan mensupları, ünlü kişilerle tanışmıştır. O doğrudan doğruya İstanbul'u yazmasa da ilhamıyla olduğu kadar yetişmesi ve yaşam biçimiyle de döneminin bir İstanbul kadınıdır. Saray ve yabancı elçilik çevrelerinde, sultan hanımlar, şehzadeler, Osmanlı hanedanı ve yüksek bürokrasisi mensupları, yabancı misyonların ileri gelenleri arasında, bir kadın şair olarak aranmanın ve beğenilmenin zevkini tatmış, ancak özellikle 1905'ten ölümüne kadar geçen sürede zaman zaman büyük maddi sıkıntılar da yaşamıştır. Çevresinde bir sanat ve edebiyat muhiti kurmaya çalışmış, Nişantaşı'ndaki konağında ve Rumelihisarı'ndaki yalısında şiirli müzikli sohbetler düzenlemiştir.

1908'de II. Meşrutiyetin ilanını coşkuyla karşılamış; Namık Kemal'e hayranlık duymuş, 1912'de Balkan Savaşı'ndan, daha soma I. Dünya Savaşı'ndan etkilenmiş ve vatan şiirleri de yazmış, ancak şiirlerinin ana temasını aşk, hüzün, hasret, acı gibi duygular oluşturmuştur.

İlk şiirlerini "Üryan Kalp" rumuzuyla *Servet-i Fünûn* 'da yayımlayan Nigâr Hanimin diğer nazım ve nesir eserleri *Efsus* (1C1886, 2. c. 1890), *Niran(.l896),Aks-i SadaO-900), Safahat-ıKalb(\901j, Elhan-l Vatan(l9l6), Girive'âh* (1912'de sahnelenen dram).

İSTANBUL

NİGÂRÎ

(1494, İstanbul -1572, İstanbul) Nakkaş.

Asıl adı Haydar'dır. Denizci olduğu için Reis Haydar olarak da anılır. Tezkirelerde şairliği övülen Haydar nakkaşlığı ile Türk minyatürü sanatının büyük ustaları arasında yer aldı. Eserlerinde Nigârî mahlasını kullanan Reis Haydar, portreleriyle ün yaptı. Portrelerinde genellikle petrol rengi düz bir zemin kullandı ve iri figürlerini tam profilden veya 3/4 profilden çizdi. Portrelerindeki desen gücü ve yüz ifa-

desine verdiği önem dikkati çeker. I. Süleyman (Kanuni), II. Selim ve Barbaros Hayreddin Paşa gibi Türk büyüklerinin ve dönemindeki ünlü Avrupa krallarının minyatür portrelerini yaptı. Barbaros Hayreddin Paşa'nın portresinde ünlü amirali yaşlılık yıllarında betimledi. 1540Tı yıllarda yaptığı sanılan bu portresinin yanında sanatçının adının geçtiği dizeler yer alır (TSM Ktp, H. 2134° s. 9). Ünlü Kanuni portresinde padişahı, arkasında iki silahdarıyla birlikte resimledi. Profilden ve tam boy portre olan bu resimde padişah 15601ı yıllardaki yaşlı görüntüsüyle dikkat çeker (TSM Ktp, H. 2134, s. 8). Aynı albümdeki II. Selim portresinde Selim, karşısındaki doğancıbaşınm tuttuğu hedefe ok atarken gösterilmiştir (TSM Ktp, H. 2134. s. 3). Bu portrenin, II. Selimin Kütahya'daki şehzadelik döneminde yapıldığı sanılır. Aynı albümde yer alan iki av sahnesi de Nigârî'ye atfedilir (TSM Ktp, H. 2134, s. 5). Sanatçıya atfedilen bir başka II. Selim portresi bugün Ağa Han koleksiyonundadır. Bu portrede padişah bir elinde mendil, öteki elinde bir kadehle gösterilmiştir. Nigârî'nin bugün Harvard Üniversitesi Müzesinde bulunan iki portresi I. François ve V. Karlı (Charles Quint) canlandırır (B6. 214 a, b). Tam profilden gösterilmiş I. François portresinin, Fransız gravürcü Clouet'nin yaptığı bir portreden kopya edildiği sanılır. 3/4 profilden betimlenmiş V. Kari ise bir Oranach kopyası olabilir. Nigârî II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) yerleşen padişah portreciliği geleneğini sürdürmüş ve geliştirmiştir. Avrupalı kralların portresini yapan ilk Osmanlı minyatürcüsüdür. Nigârî'nin Osman Gazi'den Kanuniye kadar tüm Osmanlı padişahlarının minyatür portrelerini yaptığı ve bunların Barbaros Hayreddin Paşa aracılığıyla İtalyan portre koleksiyoncusu Grovio'ya ulaştığı ve onun da bir ressama bunların yağlıboya kopyalarını yaptırttığı sanılır.

Nigârî'nin yaptığı resimde I. Süleyman (Kanuni) arkasında iki silafidarıyla birlikte.
TSM Ktp, H. 2134/Galen Alfa

Bibi. S. Ünver, *Ressam Nigari, Hayatı ve Eserleri,* ist., 1946; F. Çağman-Z. Tanındı, *Topkapı Sarayı İslam Minyatürleri,* İst.. 1979; *Turkish Treasures from the Collection of Edwin Binnoy,* Oregon, 1979; *Treasures of islam. Musée d'art et d'histoire,* Cenevre, 1985; H. G. Mayer, "Zur Ikonographie der Osmanischen Sultane". *Das Bildnis in der Kunst des Orients,* Stuttgart, 1990. s. 99-119.

GÜNSAL RENDA

NİKA AYAKLANMASI

11-19 Ocak 532'de, Konstantinopolis'te, İmparator I. İustinianos'a(->) (hd 527-565) karşı yapılan halk ayaklanması. Konstantinopolis'in büyük ölçüde tahrip edilmesine neden olan ayaklanma, adını isyancıların erken zafer sarhoşluğu içinde haykırdıkları "Nika !, Nika !" (zafer) nidalarından almıştır.

I. iustinianos'un tahta çıkışı sırasında Bizans İmparatorluğu hem siyasal hem de dinsel açıdan büyük kargaşa içindeydi. Bir yandan sabık imparator I. Anastasios'un(-») (hd 491-518) vârisleri taht üzerinde hak iddia ederken, diğer yandan İustinianos'un, boşalan devlet hazinesini ve bozulan idari yapıyı düzeltmek için izlediği politikaların huzursuz ettiği halk kitleleri, kışkırtılmaya ve patlamaya hazır duruma gelmişlerdi. Halkedon Konsili'nden(->) yana olan Ortodokslarla, İsa'nın tek doğası olduğunu İleri süren Doğu hizbi Monofizitler arasındaki çatışmalar da önemli bir gerginlik kaynağı idi. 4. yy'dan beri başkentin politika sahnesinde önemli rol oynayan araba yarışı gruplarını temsil eden Maviler ve Yeşilleri-») adlı yarı siyasi gruplar ise. kavuştukları büyük güçle hem sarayı hem de halk kitlelerini rahatsız ediyorlardı. Iustinianos daha amcası I. İustinos döneminden (518-527) beri. Anastasios'un dayandığı Yeşillere karşılık Mavileri himayesine almıştı. Monofizit eğilimli karısı TeodoraG» ise bir yandan Yeşilleri tutuyor, öte yandan da kocasının sadık bir yandaşı olarak çalışıyordu. I. İustinianos iktidara geçtiğinde, güç odağı haline gelerek merkezi otoriteye meydan okuyan, aynı zamanda başkent halkına karşı terör estiren bu yarışçı grupların baskısından kurtulmayı denedi ve hem Mavilere hem de Yeşillere karşı sert ceza tedbirlerine başvurdu. Güçlü konumlarını yitirmekten korkan hiziplerin tepkisi, ağır vergi yükü altında ezilen yoksul halk kitlelerini kışkırtmak oldu. Buna, bazı yüksek memurların ve yetkililerin mali ve idari uygulamalarına büyük arazi sahiplerinin tepkisi; taht üzerinde hak iddia eden Anastasios'un vârislerinin komploları ve ayrıcalıkları ellerinden alınmak istenen senatörlerin hoşnutsuzluğu da eklenince, ayaklanma için uygun koşullar doğmuş oldu.

8. yy yazarı Teofanesîn ve bazı kronikçilerin sözünü ettiği bir olay Nika Ayaklanmasının başlangıcı kabul edilir. Hippodrom'da(->). imparatorun temsilcisi olarak adı geçen Kalopodios (Güzel Ayak) lakaplı bir kişi ile Yeşiller arasında geçen bir diyalog ve Kalopodios'a karşı Yeşillerin başlattığı aleyhte tezahürat, ayaklanmanın ilk işareti sayılır. Kalopodios'un kimliği ve söz konusu atışmanın tarihi hakkında farklı görüşler vardır. Bazı araştırmacılar Kalopodios'un, İustinianos'un ünlü komutanlarından hadım Narses olabileceğini, bazıları da bu konuşmanın isyandan sonra gerçekleştiğini ileri sürerler. Böylece 11 Ocak'ta (bazı kaynaklara göre 13 Ocak) Yeşiller tarafından kışkırtılan halkın "Nika, Nika !" haykırışlarıyla başlattığı isyan birkaç gün içinde Maviler partisi taraftarlarının ve pek çok senatörün katılımı ile şiddetlenmiş ve tüm kente yayılmıştır. O güne dek rakip olan iki grup birleşmiş ve Hippodrom'dan, hiç alışılmamış biçimde, "Yaşasın yoksulları koruyan Yeşiller ve Maviler !" nidaları yükselmeye başlamıştır. İustinianos her iki gruba dahil isyancıları cezalandırmak üzere girişimlerde bulunduysa da halkın öfkesi yüzünden geri çekilmek zorunda kalmış, kızgın kitleler kamu binalarına ve hapishanelere saldırmış, mahkûmları serbest bırakmışlardır. Ayasofya Bazilikası neredeyse tümüyle yıkılmış; Büyük Saray'ın Halke Kapısı, Aya İrini Kilisesi(->), Zeuksippos Hamamı(->) ve Augusteion'un(->) bir bölümü başta olmak üzere pek çok anıtsal yapı, kamu binası ve sanat eseri tahrip edilmiştir.

İsyancıları yatıştırmak isteyen iustinianos, 15 Ocak'ta halkın şikâyetlerine neden olan yüksek memurları azletmeye söz verdi ve Konstantinopolis Valisi Eudaimon'u görevden aldı; fakat isyancıları yatıştırmak mümkün olmadı. 18 Ocak'ta Hippodrom'un imparatorluk locası Katisma'da(->) isyancı liderlerle görüşen imparatorun tavizleri kabul edilmediği gibi, sabık imparator I. Anastasios'un yeğeni Hipatios'a imparatorlara özgü "purpur" (erguvani elbise) giydirildi. Paniğe kapılan İustinianos tahtı ve kenti hemen terk etmeye hazırlandıysa da İmparatoriçe Teodora tarafından cesaretlendirilerek isyancılara karşı koymaya ikna edildi. 19 Ocak'ta Komutan Narses, Mavilerle müzakereye girerek isyancılar cephesinde gedik açarken, Belisarios komutasındaki birlikler, ayaklanmacıları Hippodrom'a sığınmaya mecbur ettiler. Dönemin tarihçilerinden ProkopiosO-**0** ve Malalas'a**(-0** göre Belisarios, Hippodrom'da kanlı bir katliama girişti. 30-35.000 kişinin kılıçtan geçirilmesinden sonra ayaklanma sona erdi. Başta taht üzerinde hak iddia eden Hipatios ve kardeşi Pompeios olmak üzere ayaklanmaya destek veren senatörlerin ve soyluların mülkleri müsadere edildi ve çoğu hemen idam edildiler. İustinianos, Nika Ayaklanması'ndan aldığı dersler sonucu, daha sonra çıkardığı yasalarla büyük arazi sahiplerinin, senatörlerin ve yüksek bürokratların yetkilerini sınırlamaya, görevlerini suiistimal etmelerini önlemeye çalıştı. Bu tarihe kadar başkent yaşamında çok önemli bir yeri olan Hippodrom yarışlarının 537ye kadar tamamen durdurulduğu sanılmaktadır. Bu tarihten sonra yeniden başlayan araba yarışları, V. Konstantinos(->) dönemine (741-775) kadar törensel nitelikte kaldı. Ayaklanma sırasında büyük hasar gören Ayasofya Kilisesi'nin

onarımı ise 23 Şubat 532'de başlamış ve günümüze kadar gelen haliyle yapı, 537de tamamlanmıştır.

Bibi. J. B. Bury, "The Nika Riot", *Journal of Hellenic Studies,* S. 17 (1897), s. 92-119; Al. Cameron, *Circus Factions,* Oxford, 1976, s. 277-280; J. Evans, "The 'Nika' Rébellion and the Empress Theodora", *Byzantion,* S. 54 (1984), s. 380-382; P. Lamma, "Giovanni di Cappodocia", *Aevum,* S. 21 (1947), s. 80-100; W. J. Aerts, "Who Was Kalopodios ?", *Scripta Archaeologica Groningana,* S. 6 (1976), s. 1-13; B. Baldwin, "The Date of a Circus Dialogue", *Revue des études byzantines,* S. 39 (1981), s. 301-306.

AYŞE HÜR

\İKI KABARTMASI

Evvelce İstanbul'un Haliç tarafındaki surlarında, Ayvansaray Kapısı yakınında, büyük kemerli ve adı bilinmeyen bir kapının yanında duvara yapıştırılmış büyük bir mermer kabartma bulunuyordu. Yabancı yayınlarda sık sık bahsi geçen bu levha ilk olarak 1665'te P. Tafferner tarafından görülmüştü. Karşısında yine mermere işlenmiş bir Meryem tasviri bulunduğundan, bunun bir başmelek olduğu ve Meryem ile birlikte ikisinin bir "tebşir" (Hz. İsa'yı dünyaya getireceğinin başmelek tarafından Meryem'e bildirilmesi) sahnesi olduğu sanılmıştır. Ancak daha somaları Meryem kabartması ortadan kaybolmuş ve başmelek sanılan kabartmanın da bir Nike'yi, yani bir zafer tanrıçasını tasvir ettiği anlaşılmıştır. Patrik Konstantios, Başmelek Mikail olduğunu bildirdiği kabartmadaki figürün elinde kılıç tuttuğuna da işaret eder ki, bu yanlıştır. 19- yy'm sonlarında Dr. Mordtmann ise, bunu Başmelek Gabriel (Cebrail) olarak kabul eder ve Patrik Konstantios'un görüşünü tekrarlayarak, 50 yıl kadar önce (1850'ye doğru) kaybolan Meryem ile ikisinin "tebşir" olayını tasvir ettiğini yazar.

Nike'nin üzerindeki kumaş kıvrımlarını ve üslubu inceleyen J. Kollwitz, Nike Kabartmasîmn, II. Teodosios döneminin (408-450) sonlarına, 5. yy'm ortalarına doğru yapılmış olabileceği sonucuna varmıştır. Yine onun görüşüne göre, bu levha oldukça ince olduğundan dışta değil ancak içeride bir kapalı mekânda duvar kaplaması olarak tasarlanmıştır. Belki karşısında bir benzeri daha vardı ve ikisi bir imparator tahtının iki yanmda yer alıyorlardı. Oldukça erken bir döneme ait olan levha, bilinmeyen bir tarihte asıl yerinden alınarak, Haliç tarafı surlarının, Ayvansaray gerisindeki Blahemai imparatorluk saraymın Haliç'ten bağlantı sağlayan önemli bir kapısına konulmuştur. Bu saray 11. yy'dan itibaren yapılıp geliştiğine göre levhanın da bu sırada kapının yanına yerleştirildiğine ihtimal verilebilir. Levha sur duvanndan çıkarılarak, 1894'te İstanbul Arkeoloji Müzesine getirilmiştir ve şimdi oradadır. Kabartma 2,68 m boyundadır ve en geniş yeri 1,50 m'dir. Zeminden figürün taşkınlığı ancak 0,05 m kadardır. Mavimtırak iri kristalli bir mermer türü üzerine işlenmiştir.

Dikdörtgen bir levha üzerinde olan kadın figürünün hızla ilerleyen bir Nike ol-

Nike Kabartması
Ahmet Akman

duğu, başının üstündeki taçtan ve sol elinde tuttuğu palmiye dalından anlaşılır. Tanrıçanın hızlı bir hareket halinde olduğu, sağ bacağının ileri atılmış durumda olmasından ve eteklerinin kıvrımlarının iki bacak arasında ve sol bacak gerisinde geriye savrulmasından belli olur. Bu hareketliliğe karşı, arkasındaki kanat durgun bir motif halinde dimdik aşağı sarkar. Sol elinde tuttuğu palmiye dalı ise, bazılarının sandığı gibi bir kılıç olmayıp, sol omza dayalı bir daldır. Tanrıçanın, eksik olan sağ elinde bir zafer çelengi olduğuna, benzer örnekler göz önünde tutularak ihtimal verilir. Konu ve biçim bakımlarından, Nike Kabartması ilkçağ sanatında çok yaygın olan benzerlerinin geleneğini sürdürmektedir. Ancak, meydana getirildiği geç dönemde, antik sanatın büyük hassaslıkla özen gösterdiği orantı dengesine özen gösterilmediği dikkati çeker. Vücudun alt kısmındaki hareketliliğe karşılık kanadın dekoratif durgunluğu tezat teşkil eder. Tanrıçanın gövdesinin yukarı kısmının; göğüs ve'bedeninin, belden aşağısı ile bilhassa bacaklara nazaran çok kısa ve zayıf oluşu, orantıdaki aksaklığın en açık belirtisidir. Bu da, şimdi Louvre'da bulunan Samotraki Adası (Semendirek) Nike'sine nispetle estetik bakımdan erken Hıristiyan çağındaki gerilemeyi belli eder.

Bibi. Mordtmann, *Esquisse,* 39; (Konstantios), *Constantiniade,* 1st., 1846, s. 22; Millingen, *Walls;* Grosvenor, *Constantinople,* II, 581-582; Bréhier, "Etudes sur l'histoire de la sculpture byzantine", *Archives des Missions Scientifiques,* yeni seri, 1911, s. 12-13; G. Mendel, *Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines du Musée de Constantinople,* İst, 1914, II, s. 449-453; J. Kollwitz, *Oströmische Plastik der tbeodosianischen Zeit,* Berlin, 1941. s. 77-80.

SEMAVİ EYİCE

NİKOĞOS AĞA

(1820, İstanbul -1890, İstanbul) Ermeni asıllı bestekâr, hanende, tanburi ve musiki hocası.

Tam adı Nikoğos Melkonyan'dır. Topkapida doğdu. Musikiye nasıl başladığı kesin olarak belirlenememiştir. İsmail Dede Efendi'den(-0 ve Dellalzade İsmail Efendi'den(-0 meşk etti. Aksanının Türk musikisi okuyuşuna uyabilmesi için Ahmed Vefik Paşa'dan(-0 edebiyat dersleri aldı. Dönemin önde gelen hanendelerinden biri haline geldi ve pürüzsüz bir İstanbul şivesi ile okumakla ün kazandı. Abdülmecid döneminin (1839-1861) sonlarına doğru, Dellalzade'nin önerisiyle musiki hocası olarak Enderun'a(->) girdi. Devrin önde gelen musiki meraklılarından Müşir Edhem Paşa tarafından himaye edildi ve desteklendi. Müşir Edhem Paşa koleksiyonundaki eserlerden birçoğu, Nikoğos'un okuyuşundan tespit edildi. Dede Efendi ve Dellalzade kaynaklı bir repertuvar notaya alındığı, Nikoğos da Dede Efendi'nin öğrencisi olduğu için, bu kayıtlar Türk musikisi tarihinde aktarım zincirinin önemli bir halkasmı oluşturdu.

Nikoğos Ağa'nın Kapril ve Nişan adlarındaki iki kardeşi de musikiciydi. Nişan sinekemanı çalardı; Kapril ise bestekârdı.

Bestelediği 200'den fazla eserin büyük bir bölümü kaybolan Nikoğos Ağa'nın şarkılarının büyük bir bölümünde, güftelerin de kime ait olduğu belli değildir. 10 kadar şarkısında ise çoğu Ziya Paşa'ya ait olmak üzere Vâsıf, Edhem Pertev Paşa, Karacaoğlan, Nevres Paşa ve Kâmilin şiirleri üzerinde çalıştığı görülmektedir. Methiye türünü oldukça sık bir biçimde denemiş olmasına rağmen, bu eserlerinin de çoğu günümüze ulaşamamıştır.

Aynı dönemlerde yaşamış olan Nikoğos adlı iki musikicinin daha bulunması, biyografik tespitlerde karışıklıklara yol açmış, hattâ bu üç musikicinin eserlerinin de birbirine karışmış olabileceğinden söz edilmiştir. Ermenice kaynakların iyice incelenmesiyle, Nikoğoslar hakkında daha kesin bilgiler ortaya çıkabilecektir. Yerli kaynaklarda, Nikoğos Melkonyanin Ermenice musiki dergileri çıkaran, notalar yayımlayan, 1873'te Eçmiadzin'de Ermeni sarakan ilahilerini notaya alan, 1879'da da İstanbul'a dönerek Kumkapidaki Patrikhane Meryem Ana Kilisesi'nde başmuganni olan Nikoğos Taşçıyan'la (1841-1885) karıştırıldığı görülmektedir.

Nikoğos Ağa'nın musiki hayatı, gayrimüslim bir musikici olarak, yaşadığı dönemin sosyokültürel hayatının ve anlayışının niteliği konusunda önemli ipuçlarını içerir. Hıristiyan olduğu halde mevlevîhanelerde mukabelelere katılarak Mevlevi ayinleri okuması; bir musiki hocası olarak, aralarında Yenikapı Mevlevîhanesi Şeyhi Mehmed Celaleddin Dede'nin de bulunduğu birçok kişiye Türk musikisi öğretmesi ve nihayet Türk musikisine eserleriyle büyük bir katkıda bulunması, yaşadığı dönemin toplumsal ilişkilerinin kültürel alışverişi ve sanat sevgisini herhangi bir din ve milli-

yet taassubu ile gölgelemediğini göstermesi bakımından dikkate değer olgulardır.

Nikoğos Ağa'nın bugüne ulaşabilen 70 dolayında eserinin oluşturduğu repertuvar, İstanbul musiki kültürünün önemli yapıtaşlarından biri olma özelliğini taşır. Bu eserler, Nikoğos'un yaşadığı dönemden başlayarak günümüze kadar musiki çevrelerinin daima ilgi duyduğu eserler olmuş; hattâ birçok eseri, çekici musiki üslubu ve güfte özellikleri ile halk arasında da büyük rağbet görmüştür. Hüseyni "Bir yana eğdir fesin ey nev-civan", hicazkâr "Bana hem-dem eyleyen ey gam seni", acemaşiran "Bakma sakın benden yana" ve "Ey çeşm-i ahû-mehlika", ferahnak "Bir tıfl-ı yosma-eda, pek bî-menend"le "Hoş yaratmış bari ezel", hüzzam "Niçin nâlendesin böyle", acemkürdi "Sevdi gönlüm ey meleksimâ seni" ve "Bari felek ben yüzüne söyleyim", hicaz "Niçin a sevdiğim niçin", muhayyerkürdi "Var mı hacet söyleyim ey gül-tenim" gibi şarkıları, bestelendikleri dönemden günümüze kadar geçen yaklaşık 100 yılda, zevkle dinlenen şarkılardır.

Bibi. Mehmed Ziya, *Yenikapı Mevlevîhanesi,* İst, 1329/1913; Ergun, *Antoloji,* II; İnal, *Hoş Sacla;* B. S. Ediboğlu, *Ünlü Türk Bestekârları,* İst, 1962; M. N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi,* I-II, Ankara, 1989; Y. Öztuna, *BTMA,* II; K. Pamukciyan, "'Nivak Osmanyan' Musikî Dergisi'nin Onuncu Sayısı", 7T. S. 82 (Ekim 1990); S. Aksüt, *Türk Musikisinin 100 Bestekârı,* İst, 1993.

MEHMET GÜNTEKİN

NİKOIAOS (AYİOS) KİLİSESİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Galata'da, Karaköy-Tophane arasındadır.

Kilisenin doğusunda Karatavuk Sokağı, kuzeyinde Hoca Tahsin Sokağı, güneyinde Galata Mumhane Caddesi bulunan kilise, etrafı yüksek duvarlarla çevrili avluda yer alır. Avlu duvarı, yapıya doğuda ve kuzey-güney cephelerin batısında bitişiktir. Avlunun kuzeyinde çan kulesi vardır.

Kilise, 1583'te Tryphon ve 1604'te Paterakis tarafmdan hazırlanan listelerde yer almıştır. 1652'de İstanbul'a gelen Antakya patriğinin kâtibi Paulus, iki kez yanan kilisenin yeniden inşa edildiğini kaydeder. 1669 tarihli Thomas Smith listesinde yer alan ve Gedeon'un 1683 ve 1696'daki varlığını saptadığı kilise, bu dönemde Du Cange'm hazırladığı listede de belirtilmiştir. 17. yy'ın ikinci yarısında Kömürciyan, Galata bölgesinde Rumların üç kilisesi olduğunu kaydederken, İnciciyan Galata'da Rumlara ait dört kilise bulunduğunu ve 1804'te "Ay' Nikola" adıyla inşa edilen yeni kilisenin 1821'de tahrip edildiğini belirtir. Kilise, kitabesine göre 1834'te yenilenmiştir. Narteksteki ayazmanın kitabesi 1867 tarihlidir. Ayios Nikolaos Kilisesi, günümüzde Türk Ortodoks Başpiskoposluğu yönetimindedir.

Mimari: Kilise, doğu-batı doğrultusunda, dikdörtgen planlıdır. Doğuda, orta nef hizasında yarım yuvarlak, yan nefler hizasında ise kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı apsisler dışa çıkıntı yapar. Batıda yer alan ve yapıyı kuzey, güney cephelerinin batı bölümünde saran narteks, "U" biçiminde dışa çıkıntılıdır. Narteksin güneybatısında, birkaç basamak merdiven ile inilen Ayios Antonios Ayazması yer alır. Kilise, orta nef üzerinde iki yüzlü kırma çatı, yan nefler üzerinde tek yüzlü çatı ile örtülüdür. Narteksin örtüsü batıda ve yan çıkıntılarda iki yüzlü kırma çatıdır. Doğuda orta nef apsisini örten yarım konik çatı, yan apsisler üzerinde kırma çatılar biçiminde uzanır. Dışta sıvalı olan yapı, kaba yonu taş ile inşa edilmiştir. Yapıyı saçak altmda içbükey silme dolanır.

Galata'daki Ayios Nikolaos Kilisesi'nin giriş kapısı.
Levent Yalçın, 1994

Bazilikal plan tipindeki kilisenin naosu üç netlidir. Naos, doğuda nefler hizasında, içte yarım yuvarlak üç apsis ile sınırlanır. Naosta nef ayrımı yedişer sütunlu sıralar ile sağlanmıştır. Yan nefler orta neften bir basamak yüksektir. Doğuda ilk sütunlar hizasında belirlenen bema, yan netlerden bir, orta neften iki basamak yüksektir. Batıda narteks üzerinde yer alan galeri, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Galeriye çıkış, naıtekste batıda ve kuzeybatıda bulunan merdivenler ile sağlanmıştır.

Naosta nefleri sınırlayan sütunlar arşitrav ile bağlanır. Sütunlar, köşeleri pahlanmış kare altlıklar üzerinde ve stilize edilmiş kompozit tipte başlıklıdır. Boyalı sütun gövdeleri ahşap üzerine alçı kaplama, başlıklar kartonpiyer tekniğindedir. Yapının ahşap üzerine alçı kaplama olan örtü sistemi, orta ve yan neflerde basık tonozdur. Apsislerin örtüsü içte yarım kubbedir. Narteksi örten düz tavan, ortada kademelendirilerek yükseltilmiştir.

Naosa açılan üç giriş, batıda nartekste nefler hizasında ve yuvarlak kemerlidir. Narteksin iki girişi, kuzey ve güneyde karşılıklı ve dikdörtgendir. Kuzey ve güneyde aynı hizadaki dörder pencere ile bunların doğusunda üstte daha küçük birer pencere, karşılıklı ve yuvarlak kemerlidir. Orta nefin örtüsündeki dilimlerde yer alan tonozların içinde karşılıklı ikiz pencereler vardır. Doğu ve batıda orta nef hizasında, üstte yer alan üç pencere karşılıklı, apsislerde eksendeki birer pencere yuvarlak kemerlidir. Apsislerde eksene simetrik ikişer, bemamn kuzey ve güneyinde karşılıklı birer niş yer alır.

Naosun doğusunda üç nefi kapsayan ahşap ikonostasis, kuzeydeki taşıyıcı sıranın doğudan üçüncü sütununa oturan ahşap ambon ve karşısında yer alan ahşap despot koltuğu oyma-kabartma tekniğinde, bitkisel motiflerle bezelidir.

Bibi. Gedeon, *Ekklesiai Byzantinai Eksakriboumenai,* 1st, 1900, s. 78; İnciciyan, *İstanbul,* 85; Z. Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri,* İst, 1994; P. Kerameus, "Naoi tes Konstantinoupoleos kata to 1583 kai 1604", *Ho en Konstantinoupolei Hellenikos Philologikos Syllogos,* XXVIII (1904), s. 118-145; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi,* 1988, 223; S. Petrides, "Eglises Grecques de Constantinople en 1652", *Echos d'Orient,* IV (1901), s. 42-50; T. Sophianos, *Historia tou en Galata Hieroou naou tou Hagios Nikolaou,* Atina, 1919.

ZAFER KARACA

NİKOLAOS (AYİOS) KİLİSESİ

Fatih İlçesi'nde, Ayakapı'da, Abdülezel Paşa Caddesi(->) üzerindedir.

Kilisenin içinde bulunduğu ve bugünkü yol seviyesinden aşağıda yer alan avlunun güneybatısında, günümüzde kullanılmayan Ayios Haralambos Kilisesi ile Ayios Haralambos Ayazması, batısında baldaken tipi çan kulesi bulunur.

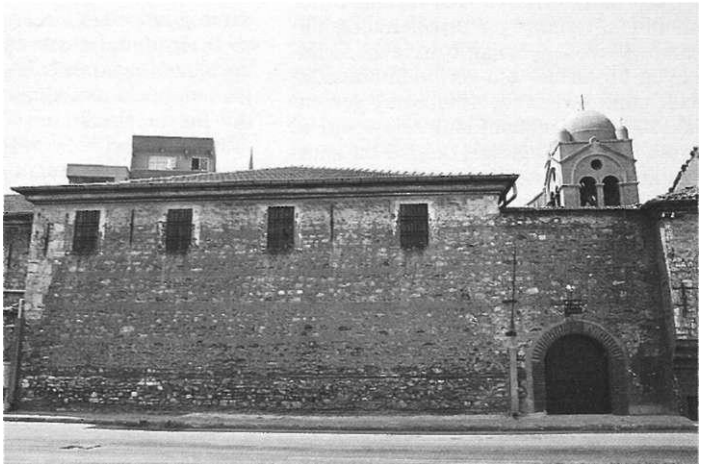

Ayios Nikolaos Kilisesi, Ayakapı
Ertan Uca, 1994/ TETİ VArşivi

Bizans döneminden beri var olan kilisede, bu döneme ait mozaik ikona kalıntılarının bulunduğuna inanılır. 15 Nisan 1576'da düzenlenen ayine katılan S. Gerlach(->), kilisenin Haliç'te surlar dışında ve denize yakın olduğunu kaydeder. 1604 tarihli Paterakis listesinde yer alan kilise, 1633'te Cibali'de çıkan yangında tahrip olmuş, Antakya patriğinin kâtibi Paulus, 1652'de yalnız kilisenin yanındaki ayazmadan söz etmiştir. Kilise, 17. yy'ın ikinci yarısında Du Cange tarafından hazırlanan listede yer alır. 1720'de yeniden inşa edilen ve dönemin Türk kaynaklarında "Cibali'deki Nikolaos Kilisesi" olarak kaydedilen yapı, Baladı S. Hovannesyan tarafından, "Cibali'de sur dışında Ay' Nikola adlı bir kilise" olarak tanımlanmıştır. III. Mustafa döneminde (1757-1774) verilen izinle yeniden inşa edilen ancak kısa süre sonra yanan kilisenin yerinde 1837'de bugünkü yapı inşa edilmiştir. Kilise, Athos Dağı'ndaki Vathopedi Manastırının metohionu ya da özel mülkiyeti olarak bilinmektedir.

Mimari: Kilise, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Kuzey ve güney cephelerinin batısı yaklaşık eksen hizasına kadar doğu-batı doğrultusunda çıkıntılıdır. Doğuda eksende dışta yarım yuvarlak apsis çıkıntı yapar. Yapı dışta iki yüzlü kırma çatı ile örtülüdür. Kuzeybatı ve güneybatıdaki çıkıntıları piramidal çatılar örter. Apsisin örtüsü yarım konik çatıdır. Dışta sıvaları dökük olan yapı kaba yonu taş ile inşa edilmiş, köşelerde düzgün kesme taş kullanılmıştır. Düzensiz taş-tuğla sıralarının bulunduğu cephelerde yer yer devşirme malzeme görülür.

Bazilikal plan tipindeki kilisenin naosu üç neflidir. Naos, doğusunda orta nef hizasında içte yarım yuvarlak ve derin apsis ile sınırİanır. Nef ayrımı, altışar sütunlu sıralar ile sağlanmıştır. Yan nefler orta neften bir basamak yüksektir. Doğudaki birinci sütunlar hizasında belirlenen bema, yan netlerden bir, orta neften iki basamak yüksektir. Batıda yer alan ve yaklaşık eksen hizasına kadar yapıyı kuzey ve güneyinde "U" biçiminde saran narteks; kare kesitli postamentler üzerindeki sütunlar ve bunları bağlayan yuvarlak kemerli arkad ile avluda sınırlanır. Narteks üzerinde bulunan "U" planlı galeri, kuzey ve güneyde dışa çıkıntılıdır. Galeriye çıkış, avlunun güneyinde ve ayazmada bulunan iki merdiven ile sağlanmıştır.

Naosta, nefleri sınırlayan sütunlar yuvarlak kemerlerle bağlanır. Sütunlar, altta iki kademeli sekizgen postamentler üzerinde ve İyon tipi başlıklıdır. Porfir taklidi boyalı sütun gövdeleri ahşap üzerine alçı kaplama, başlıklar kartonpiyer tekniğindedir. Yapının ahşap üzerine alçı kaplama olan örtü sistemi orta nefte beşik tonoz, yan nefler ve nartekste düz tavandır. Orta nefin tonozu, sütunlar hizasında yedi takviye kemeri ile dilimlenmiştir. Apsisin örtüsü içte yarım kubbedir.

Kilisede naosa açılan üç girişten biri batıda eksende, ikisi kuzey ve güneyde eksenden batıya yakm ve karşılıklıdır. Girişler eş boyutlu ve yuvarlak kemerlidir. Kuzey ve güneyde yer alan altışar pencere karşılıklı ve eş aralıklıdır. Üstte yanlardaki galeri çıkıntılarında, kuzeyde dört, güneyde iki pencere vardır. Doğu ve batıda orta nef hizasında üstte karşılıklı üç pencere yer alır. Doğuda apsiste üç pencere, yan nefler hizasında birer pencere, batıda eksendeki girişe yanlarda simetrik ikişer pencere vardır. Yan neflerin doğusunda apsise yanlarda simetrik birer niş ile bemanm kuzeyinde iki niş görülür.

Naosun doğusunda üç nefi kapsayan ikonostasis ve kuzeydeki taşıyıcı sıranın doğudan beşinci sütununa oturan ambon mermerden yapılmıştır. Kabartma tekniğinde geometrik motiflerle bezeli ikonostasis, üstte üçgen alınlıklıdır. Güneydeki sıranın doğudan üçüncü sütunu önünde ahşap despot koltuğu yer alır.

Bibi. S. Gerlach, *Stephan Gerlahs dess Aelteren Tage-Bucb.* Frankfurt, 1674; İnciciyan, *İstanbul;* Z. Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri,* İst.. 1994; P. Kerameus, "Naoi tes Konstantinoupoleos kata to 1583 kai 1604", *Ho en Konstantinoupolei Hellenikos PhilologikosSyllogos,* XXVIII (1904), s. 118-145; S. Petrides, "Eglises Grecques de Constantinople en 1652", *Echos d'Orient, TV* (1901), s. 42-50.

ZAFER KARACA

NİKOLAOS (AYİOS) KİLİSESİ

Fatih İlçesi'nde, Samatya'da, tren istasyonunun batısında, Muallim Fevzi Sokağında bulunan kilise, yüksek duvarlar ve konutlarla çevrili bir avlunun güneydoğusunda yer alır. Aynı adlı ayazma, kilisenin batıdaki avlu duvarma birleştirilmesiyle oluşturulan mekândadır.

Kilise, 1583 tarihli Tryphon ve 1604 tarihli Paterakis listelerinde kaydedilmiştir. Antakya patriğinin kâtibi Paulus, 1652de gördüğü kilisenin güzel süslemeleri olduğunu belirtir. 1669 tarihli Thomas Smith listesinde yer alan kilise, 1782'de yanmış; yeniden inşa edilen bugünkü yapı, kitabesine göre Patrik Konstantios zamanında 21 Ocak 1.830'da tamamlanmıştır.

Mimari: Kilise, doğu-batı doğrultusunda, dikdörtgen planlıdır. Doğuda, eksende dışta yarım yuvarlak apsis çıkıntı yapar. İki yüzlü kırma çatı ile örtülü yapıda apsisin örtüsü yanm konik çatıdır. Doğu cephesi hariç, sıvalı olan yapı kaba yonu taş ile İnşa edilmiş, doğuda ve köşelerde düzgün kesme taş kullanılmıştır. Cephelerde yer yer tuğla ve devşirme malzeme görülür. Yapıyı saçak altında, üstü sıvalı bir içbükey silme dolanır.

Samatya'daki Ayios Nikolaos Kilisesi'nin içinden bir görünüm.
Zafer Karaca

Bazilikal plan tipindeki kilisenin naosu üç neflidir. Naos, doğusunda orta nef hizasında, içte derin ve yarım yuvarlak apsis ile sınırlanır. Nef ayrımı altışar sütunlu sıralar ile sağlanmıştır. Yan nefler orta neften bir basamak yüksektir. Doğuda birinci sütunlar hizasında belirlenen bema, yan neflerden bir, orta neften iki basamak yüksektir. Naosun batısındaki son sütunlara oturan galeri, kuzey-güney doğrultusunda, dikdörtgen planlı ve nefler hizasında yarım daire biçiminde çıkıntılıdır. Galeriye çıkış, naosun güneybatı köşesindeki ahşap merdiven ile sağlanmıştır.

Nefleri sınırlayan ahşap sütunlar arşitrav ile bağlanır. Kübik altlıklar üzerindeki sütunların gövdeleri yivli, perde motifli başlıkları kartonpiyer tekniğindedir. Kilisenin ahşap örtü sistemi, orta nefte basık tonoz, yan netlerde düz tavandır. Apsisin örtüsü içte yarım kubbedir.

Yapının naosa açılan iki girişinden biri batıda eksende, diğeri kuzeyde eksenden batıya yakındır. Girişler, eş boyutlu ve yuvarlak kemerlidir. Kuzey ve güneyde yer alan karşılıklı altı pencere, aynı hizada, eş aralıklı ve yuvarlak kemerlidir. Doğu ve batıda üstte orta nef hizasında karşılıklı üç pencere basık kemerli, batıda eksendeki girişe simetrik ikişer pencere yuvar-

Ayios Nikolaos Kilisesi, Samatya
Ertan Uca.1994/ TETTV Arşivi

lak kemerlidir. Kilisenin apsisinde bulunan iki nişten biri eksende, ince uzun ve zemine kadar, diğeri kuzey yanında ve küçüktür. Yan netlerin doğusunda güneyde iki, kuzeyde bir niş ve bemanm kuzeyinde iki küçük niş vardır.

Naosun doğusunda üç nefi kapsayan ahşap ikonostasis, kuzeydeki taşıyıcı sıranın doğudan üçüncü sütununa oturan ahşap ambon ve karşısında yer alan ahşap despot koltuğu, oyma ve kabartma tekniğinde bitkisel ve geometrik motiflerle bezelidir.

Bibi. R. Janin, "Les Eglises Byzantines Saint-Nicolas à Constantinople", *Echos d'Orient,* XXXI (1932), s. 403-418; Z. Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri.* İst., 1994; P. Kerameus, "Naoi tes Konstantinoupoleos kata to 1583 kai 1604", *Ho en Konstantinoupolei Hellenikos Philologikos Syllogos.* XXVIII (1904), s. 118-145; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi,* 1988, 72; S. Petrides, "Eglises Grecques de Constantinople en 1652", *Echos d'Orient,* IV (1901), s. 42-50.

ZAFER KARACA

NİKOLAOS (AYİOS) KİLİSESİ

Fatih İlçesi'nde, Topkapîda; doğuda ve kuzeyde Kaynata Sokağı, batıda Posta Sokağı, güneyde Karatay Sokağı ile çevrilidir. Kilisenin bulunduğu yüksek duvarlı avlunun batısında, baldaken tipi çan kulesi vardır.

Kilise, 1583 tarihli Tryphon listesinde "Ayios Yeoryios" adıyla yer almıştır. 17. yy'ın başında yandıktan soma yeniden inşa edilen kilise, Ayios Nikolaos'a ithaf edilmiş ve 1604 tarihli Paterakis listesinde bu adla belirtilmiştir. 18. yy'ın sonunda Balatlı S. Hovannesyan, Topkapı suru karşısında konumlandırdığı kiliseyi "Ay' Nikola" olarak adlandırmıştır. Kilise, kitabelerine göre Patrik Konstantios döneminde, 17 Kasım 1831'de yeniden inşa edilmiştir. Yapının mimarı, Kayserili Konstantinos Yolasığmazis'tir.

Mimari: Kilise, doğu-batı doğrultusunda, dikdörtgen planlıdır. Doğuda eksende, dışta yarım yuvarlak apsis çıkıntı yapar. Yapı iki yüzlü kırma çatı ile örtülüdür. Apsisin örtüsü, yarım konik çatıdır. Kilisenin batısında yer alan, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı ahşap narteks sonradan eklenmiştir. Kuzeyinde Ayios Yeoryios Ayazması bulunan narteksin örtüsü, dışta tek yüzlü çatı, içte düz tavandır. Dışta sıvasız olan yapı, kaba yonu taş ve tuğla ile inşa edilmiş, köşelerde düzgün kesme taş kullanılmıştır. Cephelerde yer yer devşirme malzeme görülür. Kuzey ve güney cephelerinde düzenli tuğla sıraları vardır. Yapıyı saçak altmda taştan bir içbükey silme dolanır.

Bazilikal plan tipindeki kilisenin naosu üç neftidir. Naos, doğusunda orta nef hizasında içte yarım yuvarlak ve derin apsis ile sınırlanır. Nef ayrımı altışar ahşap taşıyıcının bulunduğu sıralar ile sağlanmıştır. Yan nefler orta neften bir basamak yüksektir. Doğuda ilk taşıyıcılar hizasmda belirlenen bema, yan neflerden bir, orta neften iki basamak yüksektir. Naosun batısındaki son taşıyıcılara oturan galeri, nefler üzerinde kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Galeri, yan nefler üzerinde, batıdan ikinci taşıyıcılar hizasına kadar yanm daire biçiminde çıkıntı yapar. Galeriye çıkış, naosun kuzeybatısındaki ahşap merdiven ile sağlanmıştır.

Nefleri sınırlayan ahşap taşıyıcılar arşitravla bağlanır. Mermer altlıklar ve kare kesitli ahşap postamentler üzerindeki taşıyıcıların kare kesitli gövdeleri köşelerinde boyuna dışbükey silmelidir. Ahşap taşıyıcılar İyon tipi başlıklıdır. Kilisede ahşap olan örtü sistemi, orta nefte tekne tonoz, yan neflerde düz tavandır. Apsisin örtüsü içte yarım kubbedir.

Yapının naosa açılan üç girişinden biri batıda eksende, ikisi kuzey ve güneyde eksenden batıya yakındır. Kuzey ve güneyde yer alan karşılıklı dört pencere, aynı hizada, eş aralıklı, eş boyutlu ve yuvarlak kemerlidir. Doğu ve batıda orta nef hizasında, üstte karşılıklı üç pencere basık kemerlidir. Doğuda apsiste eksende bir kare pencere, batıda eksendeki girişe simetrik iki dikdörtgen pencere vardır. Apsiste bulunan iki nişten biri eksende, diğeri onun kuzeyindedir. Yan netlerin doğusunda birer büyük boyutlu niş ve bemamn kuzeyinde iki, güneyinde bir niş yer alır. Nişler yarım yuvarlaktır.

Kilisenin naosunda. doğuda üç nefi kapsayan ahşap ikonostasis, kuzeydeki sıranın doğudan ikinci taşıyıcısına oturan ahşap ambon ve karşısında yer alan ahşap despot koltuğu, oyma, kabartma ve aplikasyon tekniğinde, bitkisel ve geometrik motiflerle bezenmiştir. Yapının zemininde, eski tarihli ve bazıları bezemeli mermer mezar taşlan görülür.

Bibi. İnciciyan, *İstanbul;* R. Janin, "Les Eglises Byzantines Saint-Nicolas â Constantinople", *Echos d'Orient,* XXXI (1932), s. 403-418; Z. Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri,* İst, 1994; P. Kerameus, "Naoi tes Konstantinoupoleos kata to 1583 kai 1604", *Ho en Konstantinoupolei Hellenikos Philologikos Syllogos,* XXVIII (1904), s. 118-145; Schneider, *Byzanz.*

ZAFER KARACA

NİʼME'L-CEYŞ

Osmanlıların 1453'teki İstanbul kuşatmasında bulunan askerlere verilen ad.

Fiz Muhammed, bir hadisinde İstanbul'un bir gün fethedileceğini büdirmiş; bu fethi gerçekleştirecek kumandanı "ni'me'l-emir" (mutlu komutan), askerlerini de "ni'me'l-ceyş" (mutlu asker) olarak nitelendirmiştir. Bu adlandırma genel olarak sadece İstanbul'un II. Mehmed (Fatih) tarafından fethedildiği son kuşatma için kullanılırsa da A. Süneyi Ünver, Fatih'ten önceki kuşatmalara katılan askerler İçin de kullanılması gerektiğini söylemektedir. 1453'ten önceki kuşatmalara katılmış olan askerlere "evvelûn", Fatih dönemi askerlerine de "âhirûn" denilmesi bundan dolayıdır. Ayrıca, "âhirûn" kelimesinin ebcet hesabıyla İstanbul'un fethi tarihinin hicri karşılığı olan 857'ye denk düştüğünü bizzat Fatih bulmuştur.

Ni'me'l-ceyş kavramı, her ne kadar "mutlu asker" anlamında kullanılmışsa da İstanbul'un kuşatmalarında bulunan ya da şehit olan bilginleri, şeyhleri, devlet adamlarını da kapsamaktadır. Ayrıca, yine kuşatmalarda şehit olan birçok kişi, kendi ismiyle değil İstanbul halkınca ilk hemşerileri için kullanılan ni'me'l-ceyş tabiriyle anılmışlardır.

Ni'me'l-ceyşten sayılanların bir kısmı İstanbul'un kuşatılması sırasında, çoğunluğu da şehre girerken karşılaşılan direniş sırasında şehit olmuşlardır. Şehre girildikten soma çatışmalar, bir müddet gruplar halinde sokak içlerinde de devam etmiş, bu çatışmalarda şehit olanlar, bulundukları yerlerde defnedilmişlerdir.

İstanbul halkı, şehit olanlar için türbeler yaptırmış, onları mukaddes kabul ederek "baba", "dede" lakaplarıyla anmıştır. Bunların yattıkları yerler, halk tarafından uğurlu kabul edilmiş ve makamları o semtin insanları tarafından korunmuş, ziyaret yeri olarak kabul görmüştür. Mahalle içlerindeki bu makamlar, zamanla yatır ve adak yeri olma özelliğini de kazanmış, dilek sahipleri yatırlara mum dikerek dualar edip adaklar adayarak buraları ziyaret etmişlerdir (bak. adak yerleri).

Tarihi yanmada içinde bulunan ni'me'l-ceyş kabirlerinden birçoğunun hayali şahıslara atfedildiği sanılmaktadır. Hemen hemen hepsinin asıl isimlerinin bilinmeyişi birtakım rivayetlerin doğmasma sebep olmuş, daha soma da her makam orada gö-

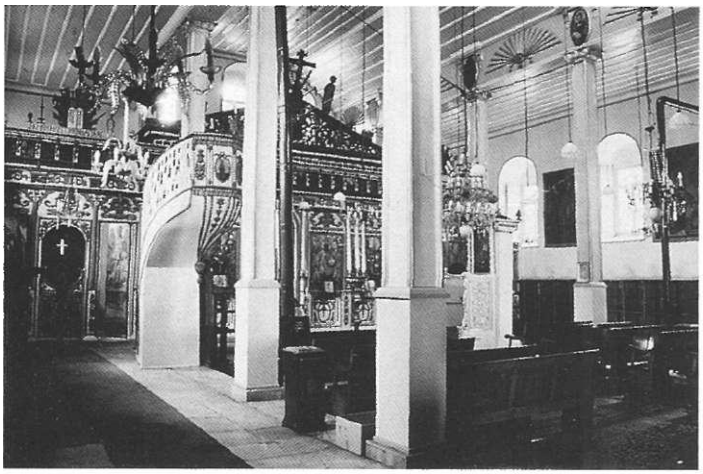

Topkapı'daki Ayios Nikolaos Kilisesi'nin içinden bir görünüm. *Zafer Karaca*

mülü olduğu öngörülen ni'me'l-ceyşin halk tarafından verilen adıyla anılır olmuştur.

Uzun yıllar ni'me'l-ceyş kabirlerinin çoğu vakıflar tarafından yapılmıştır. Camilerin yakınlarında olan makamların bazıları halk tarafından, bazıları da belediyeler tarafından 1900'lü yılların başına kadar himaye edilmişse de bu tarihten sonra yok olmaya itilmiştir. Horhor Caddesi'ndeki Haydarhane'de Alemdar Haydar Haziresi, Şehremini'de Baruthane Yokuşu'nun başında bulunan Harbi Mescidi'ndeki ni'me'l-ceyş mezarları yok olan makamlardan bazılardır.

Ni'me'l-ceyşten bazdan toplu olarak, ismi bilinenlerin bir kısmı da tek basma gömülmüştür. Silivrikapı dışmda olanlar, Şehzadebaşı'nda bulunan Onsekiz Seymenler ve Ahırkapîda bir odun deposunda gömülü olan 40 kadar asker en meşhurlarındandır. İsmi ve mezar yeri bilinen ni'me'l-ceyşler arasında Molla Gürani'de Sarı Musa, Rumelihisarı'nda Durmuş Dede, Hırkaişerif te Koyun Baba, Silivrikapı dışında Fatih'in topçubaşısı Esad Ağa, Şehzadebaşı'nda Üryan Dede, Eminönü'nde Arpacılar Camii altında Şeyh Mehmed Geylanî ziyaret edilenlerin başında gelir.

Fatih'in sütçübaşısı Bilal Dede, koğacıbaşısı İskender Ağa, hocası ve imamı Abdülkadir Efendiye türbelerin muhtelif kaynaklarda isimleri olmasına karşılık mezarları belli değildir.

Fetihte büyük yararlılıklar gösteren Gedik Ahmed Paşa, İshak Paşa, Zağanos Paşa gibi ni'me'l-ceyşlerden bazıları da İstanbul dışında gömülüdür.

Bibi. Ünver, *Sahabe Kabirleri,* 4-5; Ünver, *Mutlu Askerler;* Yahya Kemal, *Aziz İstanbul,* İst., 1974, s. 43-45; Tursun Bey, *Tarih-iEbül-Feth,* (yay. M. Tulum), İst., 1977; İşli, *Sahabe,* Hocaoğlu, *Sahabe;* Gürel, *İstanbul Evliyaları.*

UĞUR GÖKTAŞ

NİMET ABLA GİŞESİ

Eminönü'nde 1937'den beri Milli Piyango bileti satan gişe.

Nimet Abla Gişesi'nin kurucusu Nimet Özden'dir. Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'nin (1848-1917) kardeşinin çocuğu olan Nimet Özden, varlıklı bir aileden geliyordu. Tayyare Piyangosu'nun piyasaya çıktığı yıllarda (1926-1939), kocası İsmail Efendi'nin Eminönü'ndeki tütüncü dükkânında piyango bileti satmaya başlamıştı. "Talihli Gişe" denen bu tütüncü dükkânına tütün almaya gelen müşterilerin ellerine sıkıştırılan piyango biletlerinin rağbet görmesi üzerine, Piyango İdaresi'nin önerisi ile biletler civardaki esnafa, çoğu veresiye olarak dağıtılmaya başlandı; fakat paraları toplanamadığından İsmail Efendi büyük bir borca girdi. Bunun üzerine Nimet Özden, 1937'de Tayyare Piyangosu'nun 23. tertibinde bilet satışını bizzat üstlendi. Eminönü'nde kendi malı olan küçük dükkânı bu işe ayırdı ve Pangaltı'daki evini boşaltarak dükkânın üstüne taşındı. "Nimet Gişesi" adlı bu dükkânda biletle birlikte tütün ve kırtasiye malzemeleri satışı da yapılıyordu. O sıralar 32 yaşında olan Nimet Özden'in başarılarını kıskanan diğer

Nimet Hanım, gişesinin önünde. *Piyangonun Dünü Bugünü.* Milli Piyango İdaresi. Ankara, 1994

bayilerin engellemesi yüzünden bilet temininde güçlük çekildiyse de, Nimet Özden, ısrarlı çabaları sonucu idareden 30.000 bilet almayı başardı ve bu biletleri, Lion Fabrikasına tanesi 30 kuruştan yaptırdığı 250'şer gr'lik şeker kutularının eşliğinde satmaya başladı. Böylece ilk işinde 10.000 kadar bileti satarak büyük bir başarı kazanan Nimet Özden'in sabah 6'dan gece yarısına dek, yaz kış demeden sürdürdüğü zorlu uğraş sonucu, ünü sadece İstanbul'da değil Anadolu'da da yayılmaya başladı. Bu dönemde çevre esnafı ve müşterileri Nimet Özden'e "Nimet Abla" diye hitap etmeye başlamış ve gişenin adı da bu şekilde değiştirilmişti.

Nimet Hanimin piyango bileti satışına getirdiği yenilikler arasında ikramiyeleri kendi eliyle ve kesintisiz şekilde ödemek, resimli zarflar bastırmak, ikramiye çıkan biletleri vitrine asmak ve basın yoluyla reklam yapmak sayılabilir. Uzun yıllar, *Cumhuriyet* gazetesinin arka sayfasında, Nimet Hanım Gişesi'nin ilanları yayımlanmıştı. Ayrıca kocası İsmail Efendi ile birlikte Taksim, Maksim gibi dönemin ünlü gazinolarına giden Nimet Özden, gösterişli biçimde salona girer, garsonlara bol bahşiş verir ve böylece adının gazetelerde yer almasını sağlardı. Ona göre en iyi reklam, bu şekilde yapılandı. Nimet Hanım ayrıca o güne dek geçerli olan adrese ikramiye teslimi ile devamlı bilet alma usulünü de kaldırmıştı.

Pek çok İstanbullu, Nimet Abla Gişesi'nden bilet almayı gelenek haline getirmişti. Özellikle yılbaşı çekilişlerinde dükkânın önünde uzun kuyruklar oluşurdu. Bilet alanların çoğu, çekilişten önce aldıkları bilete bakmayı uğursuzluk saydıkları için biletleri alır almaz ceplerine koyarlardı. Elinin uğuruna inanlar ise, bizzat Nimet Hanım'a bilet çektirirlerdi.

1939'da, Milli Piyango İdaresi'nin kuruluşu ile Nimet Hanım bonservis alarak idarenin bayiliğini üstlendi. 1939 ve 1940'ta, Türk Hava Kurumu Piyango Direktörlüğü tarafından, yaptığı bağışlar ve düzenli ödemeleri dolayısıyla takdir belgesi ile onurlandırıldı.

Kazandığı paralarla, İstanbul'un çeşitli yerlerinde evler, arsalar satın alan Nimet Hanım, ayrıca Esentepe'de kendi adını taşıyan bir de cami yaptırmıştı. Eşi İsmail Efendi'nin naklettiğine göre, mal alışverişi için acele karar vermesiyle ünlüydü ve bazen çok ucuza elden çıkardığı mallar için üzülse de "kısmetimden çıkmış" diyerek üzerinde durmazdı.

1978'de vefat eden Nimet Hanım ile 1992'de vefat eden İsmail Efendi'nin çocukları olmadığı için halen bilet gişeleri, yeğenleri tarafından işletilmektedir.

Bibi. M. Tuncay, *Milli Piyango Tarihi,* Ankara, 1993, s. 371-382.

İSTANBUL

NİMFAİON

Antik çağda, su dağıtım şebekesinin bir parçası olan "nimfaion" (su taksimi ya da maksemi), bir sukemerinin bitim noktasında bulunur ve burada toplanan su, tek tek borular aracılığıyla şehrin değişik yerlerine ulaştırılırdı. Orijinal anlamı "nimfeierin (antik çağda su tanrıçası) yeri" demek olan "nimfaion'İarın anıtsal ön cepheleri genellikle sütunlar ve heykellerle süslü olur, ayrıca çeşmeleri ve büyük bir su haznesi bulunurdu.

425'lerde yazılmış olan bir çeşit resmi tanıtım kitabı olan *Notitia urbis Constantinopolitanae'ye* göre, o yıllarda Konstantinopolis'te dört "nimfaion" vardı. Bunlardan ikisi, eski Hadrianus Kemeri'nin muhtemelen bitim noktalan olan IV. ve V. bölgelerde, üçüncüsü, büyük olasılıkla bağımsız bir dağıtım şebekesine sahip olan Blahernai Sarayı'nın bulunduğu XIV. bölgede idi. Konstantinopolis'teki su maksemlerinin en iyi bilineni ve en büyüğü olan dördüncü "nimfaion" ise *Notitia'ya* göre şehrin X. bölgesindeydi. Bu nimfaion 372/373'te Konstantinopolis eparhos'u (valisi) Klearhos tarafından yaptırılan ve Bozdoğan Kemeri'ni(->) keserek Tauri Forumu'nun(->) kuzeyinden geçen bir başka sukemerinin nihayetinde yaptırılmıştı. 1969'da, Bayezid Hamamı'nın yakınlarında bulunan, 32 m çapındaki yarım daire şeklindeki oldukça kalın tuğla duyar parçasının bu büyük nimfaion'a ait olduğu düşünülmektedir.

11. yy yazarı Kedrenos, Constantinus Forumu'nun güneyinde yer alan bir başka nimfaion'dan daha söz eder. Orta ve modern Grekçede "nimfe" sözcüğünün aynı zamanda "gelin" anlamına gelmesinden ve Kedrenos zamanında, sözcüğün gerçek anlamının unutulmasından dolayı yazar burayı, Constantinus Forumu'nda yer alan ve evi olmayan yeni evlilerin, evliliklerini kutladıkları bir kamu binası olarak zikretmiştir.

Bibi. Janin, *Constantinople byzantine,* 64, 200-201; R. Naumann, "Neue Beobachtungen am Theodosiusbogen und Forum Tauri in istanbul", *İst. Mitt.,* S. 26 (1976), 117-141; C.

Mango, *Le développement urbain de Constantinople (IVe-VIIe siècle),* Paris, 1985, s. 41.

ALBRECHT BERGER

NİNNİLER

Çocuğu uyutmak için annesi ya da yakınları tarafından özel bir ezgiyle söylenen, türkünün bir dalı olarak da kabul edebileceğimiz, genellikle dörtlüklerden kurulu şiirler.

Çocuk kucakta, salıncakta, uzatılmış ayaklar üzerinde veya beşikte sallanırken önceden bilinen bazı ninnilerle birlikte, o anda uydurulan sözler de ninni olarak söyleniverir. Ninnilerin söylenmesi çeşitli amaçlarla yakından ilgilidir. Ninni söyleyen kişi yaşanılan ana uygun bir ninniyi hatırlayıp söyleyebileceği gibi kendisi de yeni bir ninni düzenleyebilir. Bunlar çocuğun uyutulması, yaramazlığına son vermesi, anlamasa bile tehdit edilmesi, ona bazı vaatlerde bulunulması gibi konularda olabilir. Çocuğun cinsiyeti de ninnilerin söylenilmesinde önemli rol oynar.

Ninniler, bazen 5-6, hattâ 8-10 mısralı olabilir. Mısralardaki hece sayısı genelde 7 olmakla birlikte 8 heceli mısralar da sıkça görülür. Ancak bu sayı her zaman değişebilir. Ayrıca kafiye düzenleri manininkine benzerse de mesnevi tarzında kafiyelenenleri de görülür.

Ninniler bazı hallerde bir haberleşme vasıtası görevini de üstlenebilir. Ayrıca, açıkça söylenemeyip içe atılan bazı duygular da ninnilerde dile getirilir. İstanbul'da gömülü bulunan bazı din uluları da, ninnilerde, kendilerinden yardım umulan kişiler olarak görülürler.

İstanbul ninnileriyle doğrudan ilgilenenlerin başında I. Kûnos(->), M. H. Bayn(-0 ve Haydar Sanal gelmektedir. Türk ninnilerini ilk defa derleyip yayımlayan Kûnos, 1341/1925'te yayımladığı *Türkçe Ninniler* kitabının "İlk Söz"ünde, yer verdiği ninnileri 35 yıldan beri İstanbul ve Anadolu'da derlediğini söyler; ancak hangilerinin İstanbul'da derlendiği ayrıca belirtilmemiştir. Bayrı da kaynağını belirtmeksizin 23 ninni metni yayımlamıştır. Sanal ise, öğrencilerine derlettiği 8 ninni metnini, notalarıyla birlikte verir. Bu inceleme, bir ninniye hem edebiyatçı, hem de musikişinas gözüyle bakılan ender değerlendirmelerden biridir. Amil Çelebioğlu da 107 ninni örneğini genellikle öğrencileri eliyle derletip yayımlamıştır.

Bazı ninnilerin hem kız, hem erkek çocuklan için söylenebilmesine karşılık bazıları sadece bir cinsiyet için söylenebilir:

Dandini dandini dastana /Danalar girmiş bostana/Kov bostancı danayı/ Yemeslnler lahanayı.

Hu hu derim bir Allah / Sen uykular ver Allah / Oğlum büyür inşallah / Herkes desin maşallah.

Hoppala yavrum hoppala/Ben kızımı vermem bakkala / Bakkal yağ bal getirsin / Kızım evde yesin bitirsin.

Ninni söyleyenler, çocuğa çeşitli vaatlerde bulunurlar; bunların fayda etmemesi halinde ise tehdit ve korkutma unsuru devreye girer. Bu sırada sesin tonu da değişecektir.

Ninnilerde çocuklar değişik yönleriyle övülürler: ninni söyleyenler çocuğa en güzel ruhi ve fiziki özellikleri bağlamak isterler:

Karşı karşı tayalar/ Yüksek yüksek kayalar/ Tayanın biri yaşlıca /Benim kızım hilal kaşlıca.

Ninni desem yaraşır /Hasbahçeyi dolaşır / Hasbah cenin kızları / Oğluma da sataşır.

Bazı ninniler, bilmecelerde de gördüğümüz gibi birtakım benzetmelerle âdeta ideal bir çocuk tablosu çizerler. Aslında bütün bu özellikler çocukta olmayıp söyleyenin arzusuna uygun olarak sıralanmaktadır:

Ninni derim gülüme/Hasbahçe bülbülüne! / Ağzı mürekkep hokkası /Dudakları bahçe kirazı/Dişleri Hürmüz incisi /Burnu Medine hurması/ Yanakları misket elması /Kulakları kuş yuvası / Gözleri benzer bademe / Kirpikleri nergis çiçeği/Kaşları kâtip kalemi/Alnı meydan sofrası / Saçları bezzazistan ipeği!

İstanbul'un semtlerinden bazıları da, ninnilerde yerli yerinde kullanılmış olarak görülür. Bazı ninni ve manilerde gördüğümüz ad değiştirme bu ninniler için söz konusu olamaz. Oyuncak ve oyuncakçılarıyla ünlü Eyüp bu özelliğiyle verilirken Uzunçarşı da İstanbul adıyla birlikte anılmaktadır. Kafiyeli kelimesi İstanbul'la ilgili olan bir ninniyi de başka yerlerde bulmak pek kolay olmayacaktır:

Yağmura kurdum salıncak/Eyüp'ten aldım oyuncak/Şimdi baban gelecek/Sakın kırma yumurcak.

İstanbul'da Uzunçarşı / Döşemişler karşı karşı / Sensin ağaların başı / Ninni yavruma ninni.

Ninni ninni demekten / Ben kesildim yemekten /Doktor gelsin Bebek 'ten / Ölüyorum yürekten.

Ninnilerde İstanbul'da gömülü bulunan velilerden, ulu zatlardan da yardım istendiği görülür. Bunların başında Eyüb Sultan gelmektedir:

Karadeniz yiğitleri / Belinde divitleri / Eyüb Sultan Hazretleri //Himmet et oğlum uyusun /Himmet et oğlum büyüsün.

Aslında çocuğun uyutulması için bir araç olarak değerlendirilen ninniler, yer yer sanatlı söyleyişlere de sahiptir. Ayrıca çocuğun annesinin, kayınvalidesi, görümcesi ve bazı yakınları hakkındaki olumsuz düşünceleri de ninnilerde ortaya konulur:

Cici cici teyzesi var/ Kır bıyıklı lalası var / Çok söylenir halası var / Güzel bir babası var.

Bu ninniyi söyleyen anne, kocası ile kız kardeşini överken kocasının kız kardeşini (halayı) yemektedir.

Artık eskisi kadar yer verilmeyen, daha değişik aletlerle uyutulmaya çalışılan çocuklar, tıpkı masalsız ve bilmecesiz büyümüş çocuklar gibi ninnisiz büyümeye devam edecektir.

Bibi. I. Künos, *Halk Edebiyatı Numuneleri/TürkçeNinniler, 1541;* Musahibzade, *Eskilstanbul Yaşayışı,* (1946), 57; Bayrı, *İstanbul Folkloru,* (1972), 65-66; H. Sanal,' "İstanbul'da Derlenen Ninniler", *İstanbul Enstitüsü Dergisi,* III (1957), 141-165; Â. Çelebioğlu, *Türk Ninniler Hazinesi,* İst., 1982: A. Çelik, "Ahmet Rasim'in Eserlerinde Halk Kültürü Unsurları", (basılmamış doktora tezi), Erzurum, 1993, s. 396-400.

SAİM SAKAOĞLU

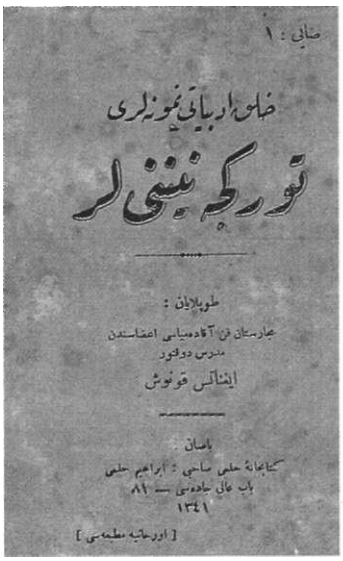

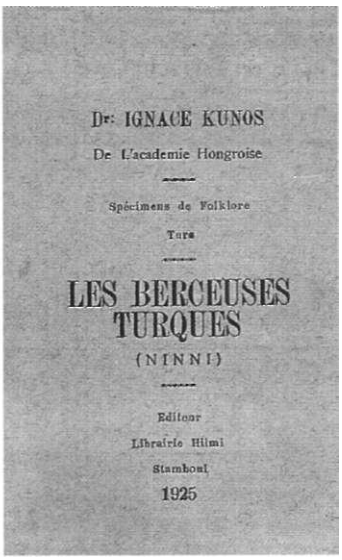

Ignâcz Künosün *Türkçe Ninniler* adlı kitabının ön (solda) ve arka kapağı. *M. Sabrı Koz koleksiyonu*

NİSA SEREZLİ TOLGA AŞKLNER TİYATROSU

1968-1969 sezonu başında Şişli Ümit Tiyatrosu'nda kurulan tiyatro topluluğu.

Ayfer Feray'la (1930-1994) kurdukları topluluktan ayrılan Nisa Serezli (1928-1992) ile eşi Tolga Aşkıner'in kurduğu topluluğun ilk oyunu, 1968'de Nisa Serezli'nin İlhan İskender Ödülü'nü aldığı *Tatlı Kaçık* oldu. Aydemir Akbaş, Yılmaz Gruda, Ali Yalaz, Turgut Boralı, Erdinç Akbaş, Beyhan Benek, Selçuk Uluergüven, Perran Kutman ve Hüseyin Kutman topluluğun kuruluşunda yer alan diğer oyunculardır.

1976'da ekonomik zorluklar ve sahne bulamama nedeniyle çalışmalarına bir süre ara verdikten sonra yeniden seyirci karşısına çıkan Nisa Serezli-Tolga Aşkıner Ti-

Nisa Serezli-Tolga Aşkıner Tiyatrosu'nun oynadığı *Tatlı Kaçık'tan* bir sahne.
Cengiz Kahraman arşivi

yatrosu, Şişli Ümit Tiyatrosu'ndan başka, Kadıköy Halk Eğitim Merkezi, Venüs Sineması, Dormen Tiyatrosu, Gönül Ülkü-Gazanfer Özcan Tiyatrosu ve Karaca Tiyatrosu'nda oyunlar sahneledi, Anadolu turnelerine çıktı.

Nisa Serezli-Tolga Aşkıner Tiyatrosu, değişik dallarda tiyatro ödülleri alan, vodvil ve fars özellikli oyunlara ağırlık veren bir repertuvar çizgisi izledi. Bu oyunlar *Şahane Dul, Ben Bu İşe Gelemem, Çark, Talih Kuşu, Cennetlik Kaynana, Havyar mı? Mercimek mi?, Çılgın Amanda, Paşaların Paşası, Hayat Hoştur Gerisi Boştur, Umut Dünyası, Caniko, Yavru Kuşlar, Hesapta Bu Yoktu, Başbakan Oluyorum, Ah Kadınlar Vah Erkekler, Deli Fişek, Çifte Kumrular, Tanrı Misafiri, Hayırdır İnşallah, Nalınların Türküsü, Âdem ile Havva, Töre, Ah Şu Gençler, Benim Matrak Ailem* olarak sıralanabilir. Topluluk, bu oyunlardan bazılarını değişik sezonlarda yeniden sahneledi.

Abdullah Şahin, Şevket Altuğ, Göksel Kortay, Hadi Çaman, Belkıs Dilligil, Salih Kalyon, Kâmran Usluer, Ferhan Şensoy, Anta Toros, İhsan Devrim, Gönül Orbey, Nurhan Damcıoğlu, Halit Akçatepe, Müge Akyamaç ile Devlet Tiyatrolarından konuk olarak gelen Tomris Oğuzalp ve Melek Tartan değişik yıllarda topluluğun oyunlarında rol almış sanatçılardır.

Topluluk Nisa Serezli'nin ölümü üzerine "Nisa Serezli Aşkıner Sevgi Evi Oyuncuları" adını aldı ve 1993'te Nisa Serezli'nin anısına, birçok tiyatro oyuncusu ve sanatçının katılımıyla *Canım* adlı oyunu sahneledi.

HİLMİ ZAFER ŞAHIN

NİSBETİYE KASRI

Bebek sırtlarında, günümüzdeki adıyla Etiler'de, Boğaz'a hâkim bir mevkide yer almaktaydı.

Kasrın inşa tarihi tam olarak tespit edilememekte ancak tasarımı, mimari ayrıntıları ve süslemelerinden dolayı 18. yyin sonlarında, III. Selim döneminde (1789-1807) inşa edildiği ya da esaslı bir onarım geçirdiği söylenebilmektedir. Nitekim III. Selimin, düzenlediği binişler sırasında bu kasra uğradığı bilinir. 19. yy'ın son çeyreğinde Abdülmecid'in oğullarından Şehzade Süleyman Efendiye (ö. 1909) intikal eden ve bu yüzden "Süleyman Efendi Köşkü" olarak tanınmaya başlayan yapı bu dönemde gerçekleşen bir onarım sonucunda bazı özgün mimari ayrıntılarını yitirmiş, Cumhuriyet döneminde bakımsız kalmış, 1960larda yanarak ortadan kalkmış, geriye, köşkün arkasındaki havuz ile bahçesindeki bazı ulu ağaçlar dışında bir şey kalmamıştır. Kasrın, son onarımından önceki halini gösteren, S. H. Eldem tarafından hazırlanmış plan ve cephe restitüsyonları bulunmaktadır.

Yayvan kitlesi ve enine gelişen ağırbaşlı oranları ile dikkati çeken, tek katlı, ahşap kasır, servis birimlerini barındıran, basık tavanlı, kısmi bir bodrum katının üzerine oturur. Yapıda, Türk sivil mimarisinin en köklü tasarım şeması olan, merkezi sofalı ve dört eyvanlı divanhane planının, Batı kökenli barok üslup etkilerinin şekillendirdiği, iki eyvanlı bir türevi uygulanmıştır. Tasarımın odağını beyzi planlı bir sofa oluşturmakta, diğer mekân birimleri sofanın merkezinde dik açı ile kesişen iki eksene göre yerleştirilmiş bulunmaktadır. Kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda gelişen uzun eksen üzerine, biri Boğaz manzarasına açılan, diğeri arka bahçedeki havuza ve koruya bakan, dikdörtgen planlı bir eyvan konmuş, güneybatı-kuzeydoğu doğrultusundaki kısa eksende ise eyvanların yeri, giriş taşlığına ve ağalara mahsus odalara tahsis edilmiştir. Zeminleri sofaya göre bir seki ile yükseltilen ve sedirlerle donatılan eyvanların köşeleri çeyrek dairelerle \aımuşatılmış, merkezi sofa ile eyvanların arasındaki açıklıklar, ikişer ahşap dikmeye oturan kirişlerle geçilmiş, eyvanların ön ve arka cephelerde yaptıkları çıkmalara yedişer tane pencere açılmıştır. Kısa eksen üzerinde, güneybatı yönünde bulunan girişin önünde, iki yandan kavisli merdivenlerle çıkılan bir binek sahanlığı bulunmakta, girişi izleyen taşlıktan, eskiden "kapı arası" tabir edilen ufak bir hol katedilerek sofaya ulaşılmaktadır. Giriş taşlığının sağında ağalara tahsis edilmiş bir oda, solunda bir hela-abdestlik birimi yer alır. Bu kanadın simetriği ise, merkezde diğer bir ağalar odası ile bunun yanlarındaki bir hela-abdestlik birimini ve bodruma inen servis merdivenini barındırır. Simetrik konumdaki bu iki kesim, eyvanlar gibi cephelerden dışarı taşmaktadır. Eyvanlarla, kısa eksen üzerindeki bu kanatlar arasında kalan köşelere dikdörtgen planlı, sedirleri ve yüklükleri olan dört adet oda yerleştirilmiş, bu odaların girişleri, Türk sivil mimari geleneğine uygun olarak, yüklüklerin yanındaki yamuk planlı kapı aralıkları ile donatılmıştır.

Kasrın Boğaz tarafındaki odalar, geçen yüzyılın sonlarındaki onarımda sedirlerinden ve yüklüklerinden soyutlanmış, aynca tavanları da yenilenmiş, buna karşılık arka bahçe tarafındaki köşe odaları sonuna kadar, III. Selim dönemine ait barok üslupta tavan bezemelerini muhafaza etmiştir. Söz konusu odalarda, tavanların merkezinde birer beyzi göbek bulunmakta, bir tanesinde göbekten dağılan ve beyzi bir çerçeveyi dolduran ışınlar, diğerinde de odanın köşelerine ulaşan kayıtların meydana getirdiği taksimat gözlenmektedir. S. H. Eldem açıkça belirtmemiş olsa da beyzi sofanın, çatı altında gizlenen basık ve bağda-

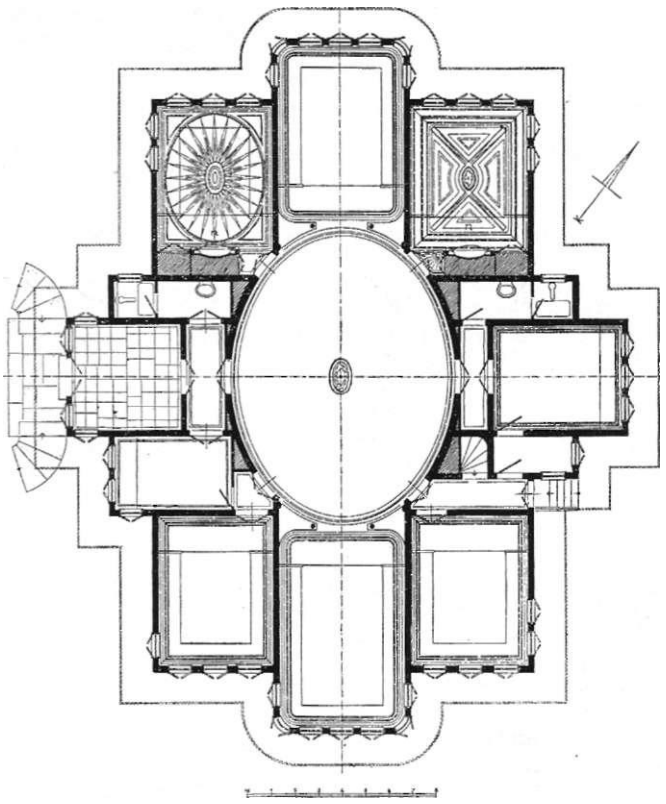

Nisbetiye Kasrının zemin kat planı.
Eldem, *Köşkler ve*

di sıvalı bir kubbe ile örtülü olduğu tahmin edilebilir. Restitüsyon planında, divanhanenin merkezinde beyzi bir göbeğin izdüşümü görülmektedir.

Kademeli çıkmaların hareketlendirdiği cephelerde herhangi bir bezeme bulunmamaktadır. Çıkmaların köşeleri ince pilastrlar ile belirlenmiştir. Geniş bir saçakla son bulan cephelerde dikdörtgen açıklıklı pencereler sıralanır. II. Abdülhamid dönemi onarımında, saçağın iptal edilerek yerine bir korkuluk duvarı konması ve eyvanlardaki köşe pencerelerinin kapatılması sonucunda cephelerin oranları önemli ölçüde bozulmuş, ayrıca, geç dönem köşklerinde olduğu gibi pencere açıklıkları bezemeli pervazlarla çerçevelenmiş ve ahşap pancurlarla donatılmıştır.

Nisbetiye Kasrı, Sarayburnu'ndaki Şevkiye Köşkü(->) ile beraber, beyzi sofalı divanhanelere sahip sivil mimari eserlerinin en erken örneklerindendir. Söz konusu şema daha sonra Acıbadem'deki Hünkâr İmamı Köşkü(-»), Kâğıthane'deki Çadır Köşkü(-*), Üsküdar-Şemsipaşa'daki Şerefabad Kasrı, Topkapı Sarayı'ndaki Gülhane Kasrı(-+) gibi miri yapılarda, ayrıca birçok yalıda ve köşkte de uygulanmıştır.

Bibi. Eldem, *Köşkler ve Kasırlar,* II, 337-344.

M. BAHA T ANMAN

NİSUAZ PASTANESİ

Nisuaz Pastanesi, halen Garanti Bankası Galatasaray Şubesi'nin bulunduğu Kuloğlu Sokağı (bugün Ayhan Işık Sokağı) ile İstiklal Caddesi'nin kesiştiği köşede yer alıyordu.

Nisuaz Pastanesi'nin bulunduğu yerde daha önce, Pera'nın ilk eczanelerinden biri olan Della Sudda Eczanesi vardı. Bu sırada Nisuazin üzerindeki ünlü Hacopulos Apartmanı yoktu. Bu apartman daha sonra yapıldı. Binaya, Garanti Bankası satın aldıktan sonra iki kat eklendi.

Nisuaz Pastanesi veya Nisuaz Kahve ve Pastanesi oldukça büyüktü ve iki kısımdan oluşuyordu. Pastanenin kapısı Kuloğlu Sokağı tarafında idi. Çok geniş ve yüksek olan vitrin camı girişe göre solda kalıyordu. Pastanenin içinde ön bölüm ile arka bölümü birbirinden ayıran bir bölme vardı. Bölmenin alt kısmı ahşap, üst kısmı camdan oluşuyordu. Arka bölüme üç-dört ahşap basamakla çıkılırdı. Kapı ile bu merdiven çıkıntısı arasında bir kasa bulunurdu. Ön taraftaki salonda, vitrin camı önündeki hasır koltuklar hariç dört kişilik masalar vardı. Arka bölümde de aynı dekor görülürdü. Duvarlar yarıdan biraz daha fazla ahşapla kaplanmıştı. Tuvalet arka taraftaki girintideydi. Çay, kahve ve içkilerin hazırlandığı mutfağa sağ arka taraftaki kapıdan girilirdi. Bu kapı bir perde ile kapatılmış olmasına rağmen perde sürekli olarak açık bulunurdu. Kadın ve erkek garsonlar orta yaşın üzerinde idiler. Kasada duran kadın dahil çalışanların hepsi ve pastanenin sahibi Niko Kiriçis Rumdu. Sanatçılar, yazarlar ve öğretim üyelerinin sürekli olarak geldiği Nisuaz Pastanesi'nin müşterilerim genellikle erkekler oluşturuyordu. Fiyatlar diğer pastanelere nazaran biraz daha ucuzdu. Müşterilere çay ve kahve dışında aperitif içkiler de sunulurdu. Kalitesi 1950'den sonra düşmeye başlayan Nisuaz Pastanesi 1950'li yılların ortalarında kapandı.

BEHZAT ÜSDIKEN

NİŞAN ÂDETLERİ

Söz kesiminden sonra kız ile erkeğin evleneceklerini çevrelerine duyurmak amacıyla yapılan törene nişan töreni denir.

İstanbul'da 18. yy'da saray düğünlerinde damatlar, sultanlara sunacakları nişan hediyelerini hazırlayıp sadrazam sarayında toplarlardı. Bunlardan mücevherler, nişan ağırlıkları tepsilere; şekerlemeler kutulara yerleştirilirdi. Kutular ağaların, mücevher ve nişan ağırlıkları da sadrazamın başağalarmdan oluşan alayla nahıllar eşliğinde Topkapı Sarayı'na gönderilirdi. Damatlann vekilleri hediyeleri saraya iletir, karşılığında nişan makramaları alırlar ve böylece nişan töreni tamamlanırdı.

Eskiden nişan yüzüğü yoktu. Nişan olarak erkek tarafından kıza bilezik, küpe gibi mücevherler gönderilir, söz kesildikten sonra hemen nikâh kıyılacaksa nişan yapılmazdı.

Nişanda, erkek tarafının kadın akrabaları kız evinde toplanırlar, nişan yüzüğü kaymvalide tarafından kıza takılırdı. Erkek tarafı zenginse yüzükten başka hediyeler de verilir, böylece nişan merasimi tamamlanmış olurdu.

Eski istanbul düğünlerinde damat, nikâhtan önce kız tarafına nişan takımı veya nişan sepeti gönderirdi. Nişan takımı kurdelelerle süslü çekmece içindeki nişan yüzüğü, gelinlik kumaşının bulunduğu sırmalı bohça ve aralarında mevsim meyvesi ve çiçek demetleri bulunan şeker, şekerleme ve lokumdan oluşan tabladan ibaretti. Nişan sepeti, içinde kızın ailesine alınan ayakkabılar bulunan büyük bir sepetti. Sepetin ortasına kutu ile şeker yerleştirilirdi. Bunların üzerinde geline alınan diğer nişan hediyeleri (kumaş, ayakkabı vb) bulunur, sepet kırmızı gaz boyaması ile sarılırdı. Hazırlanan nişan takımı veya nişan sepeti, kız evine gönderilir, kız evi de damat için hediye hazırlayıp erkeğin evine gönderirdi.

İstanbul köy düğünlerinde nişan zamanı, söz kesiminden sonra iki aile reisi tarafından kararlaştırılırdı. Nişan yüzüğünü damat tarafı getirirdi. Damadın vekili kıza yüzüğü takar, sonra aileler birbirleri için hazırladıkları hediyeleri karşılıklı olarak verirlerdi.

Günümüzde ise nişanlanacak gençlerin yüzükleri bir kurdele ile bağlanır, bir yakınları tarafından takıldıktan sonra mutluluk dileğiyle kesilir. Nişandan soma yüzüklerde bağlı bulunan kurdelenin bir parçası evlenme çağındaki kızlar tarafından saklanır.

Bibi. Melahat Sabri, "İstanbul Düğünleri", *HBH,* II, S. 23-24 (Mayıs 1933); N. Tan, "Türkiye'de Evlenemeyen Kızların Kısmetlerini Açma Pratikleri". *Türk Folkloru Araştırmaları Yıllığı,* Ankara, 1976, s. 213-246; Musahibzade, *İstanbul Yaşayışı,* (1992), 18; *HAGEMArşivi,* YB, 69.0027 (İstanbul'un Anadolu Yakası ve Şile Dolaylarındaki Köylerde Düğün Adetleri).

MELTEM CİNGÖZ

NİŞAN TAŞLARI

Atış talim veya yarışları sırasında atılan okun veya kurşunun düştüğü yere, hatıra olarak dikilen, çoğu kitabeli taş.

Özellikle padişahların ve diğer önemli kişilerin, İstanbul'un çeşitli bölgelerinde avlanırken veya özel olarak hazırlanmış ok atışları yaparken isabet ettirdikleri yerlere dikilen bu taşlara menzil taşı da denirdi. Taşın üzerine en basitinden, nişan almış olanın, silahı kullananın adı ve atılış tarihi yazılırdı. Padişahlar ve önemli kişiler adına dikilmiş olan önemli nişan taşları üzerinde ise, günün ve olayın tarihi yanında nişancıya övgüler de yer alırdı.

İstanbul'un çeşitli yörelerinde, bugüne kadar pek azı korunabilmiş olan nişan taşlarından biri Acıbadem'de, Küçükçamlıca'ya yakın kuzey kesimde II. Mahmud adına dikilmiş olan taştır. Tarihi 1227/1813 olarak düşülmüş olan bu nişan taşı, zamanında Marmara'ya, Adalar'a, İzmit Körfezi'ne hâkim olan bir tepede bulunmaktadır. Bugün çeşitli yapılar, yeni konutlar arasında kalmış durumdadır. Bilinen diğer nişan taşlarına göre çok daha yüksektir. Üç basamakla çıkılan genişçe bir mermer kaidesi vardır. Bu kaide üzerinde yükselen taşın kitabesi Şair Arife aittir. Kitabeden anlaşıldığı kadarıyla, II. Mahmud bu yörede bulunan ve bugün yok olmuş kasrının yanındaki atış yerinden 1.000 adım uzağa bir yumurta koydurmuş, tüfekle nişan alarak yumurtayı vurmuş, bu başarı ve marifet nişan taşıyla belgelenmiştir (bak. Acıbadem).

İstanbul'da günümüze kadar gelebilmiş nişan taşlarının bulunduğu bir başka yöre Ihlamur(-»), NişantaşıG», Teşvikiye(->) taraflarıdır. Buradaki nişan taşları III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmud (1808-1839) dönemlerine aittir. Padişahların Nişantaşı ve Teşvikiye tepelerinden yaptıkları atışlarda kırdıkları rekorlar bu taşlarla tespit edilmiştir. Ihlamur Vadisi'nden Yıldız'a doğru çıkan yamaçta yer alan, varlıklarını halen koruyan üç nişan taşından, Ihlamur'dan Yıldız'a çıkarken ilki, III. Selim'e aittir. Üzerinde uzunca kitabesi bulunan süslemek bir levhadır. 1205/1790-91 tarihini taşımaktadır. Kitabeden anlaşıldığı kadarıyla nişan sporunu teşvik etmek isteyen padişah bu yörede hem kendisi, hem de adamlarına atış talimleri ve müsabakaları yaptırırmış. Silahdarı Abdullah Ağa'mn kırdığı rekoru duyan III. Selim bir atış müsabakası düzenletmiş, adamlarının tümünün başarılı atışlar yapmasından sonra, tüfeğini alarak 1.263 adım ötedeki testiyi vurmuş ve bu rekor üzerine o yere dikilen nişan taşına şair Enderunlu Nâşid tarih düşmüştür.

Yıldız'a doğru çıkılırken, biraz daha yukardaki sette yer alan iki taşın ikisi de II. Mahmud'a aittir. İlk taşın kitabesinde yer alan manzum metin Şakir imzalıdır. Tuğrası ve hattı Yesarîzade Mustafa İzzet Efen-

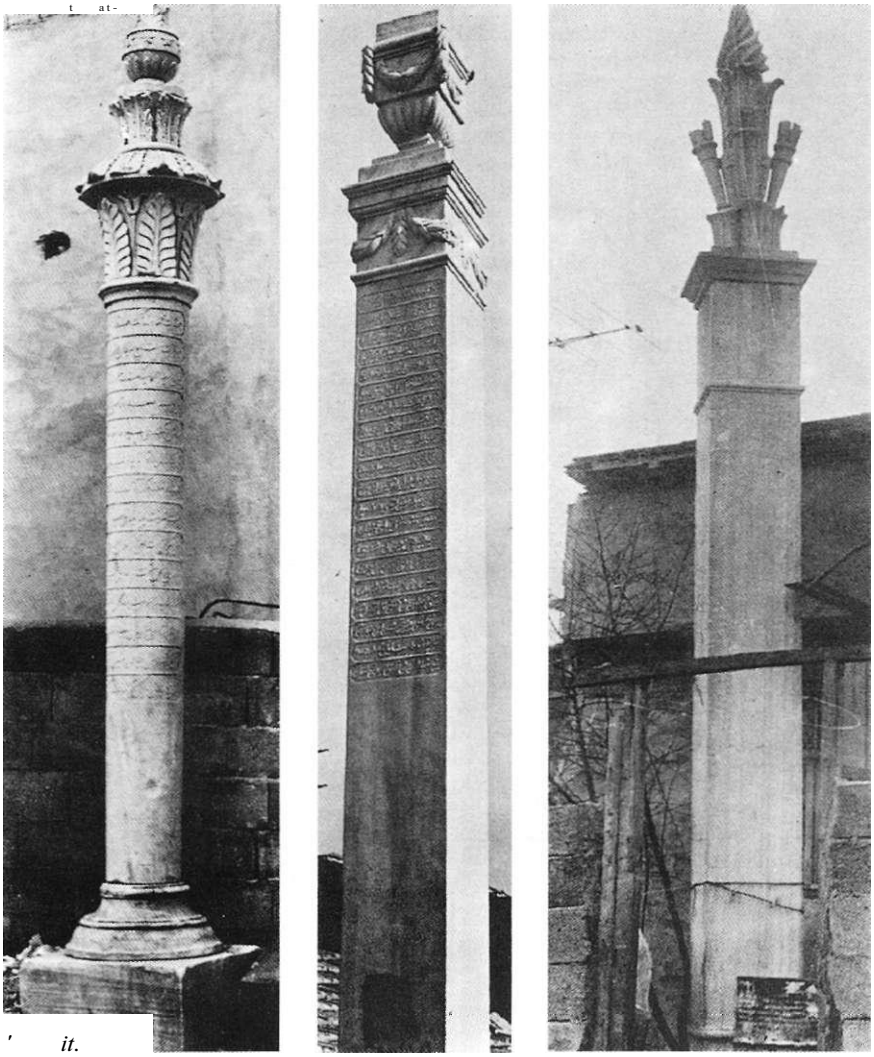

Okmeydam'ndaki nişan taşlarından örnekler.
TTOK Belleteni, S. 51/330 (Ocak-Şubat 1976)

di'ye aittir. Aynı set üzerinde, bu taşın biraz üstünde bulunan 1810 tarihli nişan taşı da II. Mahmud adınadır. Kitabesi şair Enderunlu Vasıf indir. Ihlamur Vadisi'nden güneybatıya, Teşvikiye'ye doğru çıkıldıkça, Teşvikiye Camii'nin(->) avlusunda, biri 1205/1790-91 tarihli ve III. Selim'e ait olan; diğeri 1226/1811 tarihli ve II. Mahmud'a ait iki nişan taşı bulunmaktadır. 1226/1811 tarihli bir başka nişan taşı ise Topağacı'nda, Nişantaşı-Ihlamur Yolu'nda bir apartmanın ön bahçesinde varlığını korumaktadır.

Nişan taşları veya menzil taşlarının en fazla bulunduğu yer İstanbul'da Okmeydanı'dır(-»). İstanbul'un fethi sırasında, II. Mehmed'in (Fatih) otağını bugünkü Okmeydanı yöresine kurmasından itibaren Osmanlıların geleneksel sporu olan okçuluk talimleri burada başlamış ve geniş bir alanı kaplayan bu yörede çağlar boyunca ok ve silah talimleri ve müsabakaları yapılmıştır. Okmeydanı'nda, günümüzde gecekondu ların bahçesinde, yol kenarlarında, boş arsalarda veya apartmanlar arasında birkaçı kırık dökük bir halde kalmış nişan taşlan veya ok atılırken ayak dayanan yeri işaretleyen ayak taşlarının sayısı bir zamanlar yüzlerceydi.

Kimisi kitabeli, kimisi kitabesiz bu taşlar arasmda, IV. Murad'a (hd 1623-1640) II. Mahmud ve III. Selim'e ve Osmanlı'nın ünlü paşalarma ve devlet adamlarına ait olanlar vardı ve bunların bir bölümü 1960'lara, hatta 1970'lere kadar hâlâyerlerindeydi.

Bibi. t. F. Ayanoğlu, *Ok Meydanı ve Okçuluk Tarihi,* Ankara, ty; Ç. Gülersoy, *Ihlamur Mesiresi,* İst., 1983; Konyalı, *Üsküdar Tarihi.*

İSTANBUL

NİŞANCA

İstanbul'un Boğaziçi suyoluna göre batı yakasında, Haliç suyolunun güney kıyısında yer alan ve kentin, fetihle birlikte kurulan ilk Türk (Osmanlı)-İslam yerleşmesi olan Eyüp'ün, kuruluşu 16. yy'a, Halic'e yakın eteklerde II. Mehmed (Fatih) dönemine (1451-1481) kadar inen, en eski alt yerleşme birimlerinden biri. İstanbul'un biri Fatih, biri Kumkapı, biri de Eyüp'te olan üç "Nişanca" semtinin Eyüp'te yer alanı.

Semt, Eyüp Yeni Yol'un oturduğu vadi ile 3. Haliç Köprüsü'nün devamındaki çevre yolunun oturduğu vadi arasında kalan tepeden kıyıya ve vadilere doğru inen yamaçlar üzerinde kurulmuştur.

Yerleşmenin en kuvvetli ulaşım bağlantıları, 3. Haliç Köprüsü ve devamındaki çevre yolu bağlantısı ile güneydoğu-kuzeybatı istikametinden geçen ve eski bir ulaşım aksı olan Kışla Caddesi'dir.

Rami Kışla Caddesi ile 3. Haliç Köprüsü'nün devamındaki çevre yolu ve dolayısıyla 1. Boğaz Köprüsü; yine Rami Kışla Caddesi ile Küçükköy'ün ilersinde 2. Boğaz Köprüsü'nün (Fatih Sultan Mehmet Köprüsü) devamındaki çevre yolları ile kurulan bağlantılar semti, İstanbul Metropoliten Alanina kuvvetli bir şekilde bağlamaktadır. Rami Kışla Caddesi, suriçi ile bağlantısını ise devamındaki eski ve kuvvetli bir aks olan Fevzi Paşa Caddesi ile kurmaktadır. Yine bu cadde, surun hemen dışından Halic'e dik inen, 3- Haliç Köprüsü'nün devamı olan çevre yolu bağlantısı ve Savaklar Caddeleri ile, surların içinden geçerek Eyüp ve Alibeyköy'e devam eden Haliç kıyı yolu ile bağlantı kurmaktadır. Bu aksların dışında semti Eyüp'ün merkezine ve yalan çevresine bağlayan en önemli toplayıcı yol, Eyüp Yeni Yol'dur.

Bunların dışında yerleşmeyi kendi içinde birbirine bağlayan eski ve organik bir yol dokusu mevcuttur. Ancak bu yol dokusu içinde bazı cadde ve sokaklar da, bu semti İstanbul ve Eyüp içine bağlayan kuvvetli ana ulaşım bağlantılarına götüren akslar olarak gelişmiştir. Bunlardan biri yerleşmenin dışından geçen ve Eyüp Yeni Yol'a bağlanan Münzevi-Parmakçı Çayırı Caddesi'dir. Bu aks, Fatih dönemine kadar inen eski bir ulaşım aksıdır ve yerleşmenin organik sokak dokusu, bu aks ile, bir ucundan Eyüp Yeni Yol vasıtası ile Rami Kışla Caddesi'ne diğer ucundan Alaca Tekke Sokağı veya Abdurrahman Şeref Bey Caddesi vasıtası ile İslam Bey Caddesi'ne veya Defterdar-Feshane Caddesi'ne ve dolayısıyla Haliç Kıyı Yolu'na bağlanmaktadır.

Eyüp'ün eski yerleşme dokusunun bir parçası olan ve Eyüp ilçe Belediyesi'ne bağlı bulunan semtin yerleşme merkezi, kentsel dokuya bakıldığı zaman Nişanca Meydanı olarak görülmektedir. Bugünkü mahalle sınırları semtlerin fiziki doku bütünlüğünü korumaktan uzak bir biçimde geçirilmiştir.

Fatih döneminde, yerleşme dokusu sırtlara doğru fazla gelişmemekle birlikte, Nişanca'mn Sofular Mahallesi içinde kaldığı anlaşılmaktadır. Ancak 1934'te mahalle sınırlarının yeniden düzenlenmesi esnasında, Nişanca Meydaninı ikiye bölerek Nazif Ağa Yokuşu, Nimet Sokağı, Samancılar Caddesinden geçirilen mahalle sınırı, yerleşmenin bir kısmını Düğmeciler Mahallesine bırakmıştır. Bugünkü mahalle sınırları ise, bu sınırı, tarihi Defterdar semtini de içine alarak kıyıya kadar indirmektedir.

1934 ŞehirRehberi'nde mahallenin adı "Nişancı Mustafa Paşa" olarak geçmektedir. Semti çevreleyen diğer yerleşimler mahalle sınırlarına bağlı kalmadan incele-

İstanbul'un en eski semtlerinden Nişanca'da bir sokak. *Nurdan Sözgen, 1994 / TETTV Arşivi*

nirse, kuzeydoğusunda Haliç kıyılarına kadar Defterdar semti, batı ve güneybatısında Topçular semti, kuzey ve kuzeybatısında ise Düğmeciler semtleri bulunmakta; güneyinde, kuruluşu Fatih dönemine kadar inen Fethiçelebi semti, güneydoğusunda ise yine kuruluşu Fatih dönemine uzanan Otağcıbaşı semti yer almaktadır.

1934 Şehir Rehberi'nde; Fethiçelebi semti Fatih dönemindeki gibi Fethi Çelebi Mahallesi olarak geçmekte, Fatih döneminde Otağcıbaşı Mahallesi olan mahalle Cezeri Kasım Mahallesi olarak değişmiş bulunmaktadır. Her iki mahalle bugün Defterdar Mahallesi adı ve sınırları altında birleştirilmiştir.

Semt adını, Tosyalı Nişancı (Celalzade) Mustafa Paşa tarafından, yine aym adı taşıyan meydana hâkim bir set üzerinde Mimar Sinan'a yaptırılan cami ve hamamdan teşekkül eden külliyeden almıştır (bak. Nişancı Mustafa Paşa Camii).

İstanbul'un surların dışına çıkmadığı Bizans döneminde, sur dışında bugünkü Eyüp yerleşmesinin bulunduğu yörenin, Halic'in diğer sahilleri gibi zengin ve yoğun bitki örtüsü ile kaplı olması ve civarındaki ormanlarda av hayvanlarının bol olması nedeni ile, imparatorlar tarafından av sahası ve sayfiye yeri olarak kullanıldığı; buralarda av köşkleri, saray ve manastırların bulunduğu bilinmektedir. Bu manastırlardan, Aziz Kosmos ve Damianos'un ismine izafeten kurulan manastırdan dolayı buraya, Rumca "yeşil" anlamına da gelen "Kosmidion" denilmekteydi. Muhtemelen Nişanca semti de o dönemlerde aynı karakter ve kullanımlar sergilemiş olmalıdır.

Fetihle birlikte şehir ilk defa sur dışına çıkmış ve II. Mehmed tarafından yaptırılan Eyüb Sultan Külliyesi etrafında, Eyüp yerleşmesi gelişmeye başlamıştır. Fatih döneminin sonlarında, Eyüp'te 8 mahalle oluşmuş ve bugünkü Eyüp yerleşme alanının eski kent dokusunun yarısına yakın önemli bir kısmı, arada boşluklar da olsa iskâna açılmıştır. Nişanca semtinin eteklerinde, Defterdar semtinin sırtları "Sofular Mahallesi" içinde görülmekle birlikte, doku henüz Nişanca Meydam'na doğru yayılmamıştır.

16. yy'da Haliç sahilleri ve Eyüp büyük bir gelişme göstermiştir. Nişanca semti de, meydan ve çevresindeki yerleşme dokusu ile birlikte sırtlarda Paşmakçı Çayırı Caddesi'ne kadar aym sosyal, kültürel, fiziki dokuyu yansıtarak gelişmiştir.

17. ve 18. yy'larda, Osmanlı klasik üslubunun mimari yapı ve süslemelerde yavaş yavaş terk edildiği, Batı üslubunun karakteristik biçimlerinin yansımaya başladığı bu dönemde, Nişanca'da da Murad Buharî Tekkesi(->), Şeyhülislam Tekkesi (->) gibi çok güzel yapılar inşa edilmiştir. Lale Devri'ni de kapsayan bu dönem, İstanbul'un genelinde olduğu gibi Eyüp içinde de çeşme, sebil gibi su yapıları açısından en zengin dönem olmuş ve bu yüzyılın karakteristik yapılarından olan çeşmelerin önemli bir kısmı Eyüp'te inşa edilmiş; bu dönemde Nişanca da bu yapılar açısından zengin bir semt olmuştur.

19- yy'da II. Mahmud ile başlayan ve geleneksel yapının her boyutunda kendini gösteren Batılı anlamda yenilenme ve sanayileşme hareketleri Eyüp'ün çehresini değiştirmeye başlamıştır. Cumhuriyet'ten sonra giderek hızlanan sanayileşme, göç ve kentleşme hareketleri, 19601ı yıllarda Rami-Topçular sanayi planlan Nişanca'mn Topçular'a doğru olan sırtlarında sanayinin yayılmasına neden olmuş, bu ise boş alanların ve bostanların giderek yüksek ve yoğun yapılanmalara maruz kalmasına; geleneksel ahşap konut yapılarının, yerlerini bitişik nizam veya blok tipi yüksek ve yoğun yapılara terk etmesine neden olmuştur. 1950'li yılların ikinci yarısmda Nişanca'mn kuzeybatısındaki vadiden geçirilen, Rami Kışla Caddesi'ni Eyüp merkezine bağlayan Eyüp Yeni Yol, semte ulaşım kolaylığı getirmiştir. 3030 sayılı yasarım yürürlüğe girmesi ile yerel yönetimlerin yetkilerinin artırıldığı 1983'ten sonraki dönemde belediyelerin hızlı imar faaliyetleri semti doğrudan etkilememiştir.

Ancak her şeye rağmen, bu eski semtin geleneksel organik sokak dokusu bir ölçüde korunarak günümüze ulaşabilmiştir.

Bu semtin sosyokültürel açıdan bir özelliği de bünyesinde bir Ermeni kilisesini bulundurmasıdır. Fatih döneminde İstanbul'a yerleştirilen Ermeni cemaatinin daha sonra dağılması ile bir kısmı Eyüp'te "Aşağı Mahalle" de denilen "Çeşmeli Odalar Mahallesl'ne yerleşmiştir. İslambey'de yer alan bu mahallede bir Ermeni kilisesi bulunduğu gibi bu tarihlerde Serviler Mahallesi veya Yukarı Mahalle adı verilen bugünkü Nişanca Mahallesi'nde bir kilise daha mevcuttur. Ermeni sakinleri bahçıvanlık, rençberlik gibi mütevazı işlerle meşgul olmaktaydılar. Surp Egia Kilisesi denilen bu kilisenin yanında Bezciyan Okulu adı ile bir Ermeni okulu bulunmaktaydı.

Nişanca semti, bugün sosyokültürel yapısı itibariyle karmaşık bir özellik göstermektedir. İstanbullu oranının 1974'te yapılan bir araştırmaya göre yüzde 20 olduğu görülmekte, Yugoslavya doğumlu nüfusun yüzde 5 oran ile belirli bir grubu teşkil ettiği anlaşılmaktadır. İstanbul doğumluların dışında kalan nüfus çeşitli coğrafi bölgelerden gelmiştir ve yer yer gruplaşmalar gözlenmektedir. Örneğin Rizeliler Mustafa Paşa, Nazperver, Gülsuyu, Samancılar sokaklarında; Kırklareli ve Tekirdağlılar ise Arpacı Hayrettin Sokağı'nda yerleşmişlerdir.

Bibi. Ayverdi, *Mahalleler;* Evliya, *Seyahatname,* I; Ayvansarayî, *Hadîka,* II; *İstanbul Şehri Rehberi,* 1st, 1934; E. Tümertekin-N. Özgüç, "İstanbul'da Nüfusun Doğum Yerlerine Göre Dağılışı", *Şehircilik Enstitüsü Dergisi,* S. 8-9, İst, 1974; Meriç, *Mimar Sinan;* M. B. Tanman, "İstanbul Tekkelerinin Mimari ve Süsleme Örnekleri, Tipoloji Denemeleri", (İstanbul Üniversitesi, yayımlanmamış doktora tezi, c. 1, 2, 1st.) 1990; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri;* İnciciyan, *İstanbul;* Tuğlacı, *Ermeni Kiliseleri.*

H. FAHRÜNNİSA (ENSARI) KARA

NİŞANCI HAMAMI

Kumkapı'da, Nişancı Mehmet Paşa Camii Sokağı ve Türkeli Sokağı arasında, Nişancı Mehmed Paşa Camii'nin karşısında yer almaktadır. II. Mehmed'in (Fatih) son sadrazamı olan Nişancı Mehmed Paşa tarafından, bugünkü caminin yerinde bulunan eski cami ile birlikte 880/1475'te yaptırılmış olmalıdır.

Nişancı Hamamı bir çifte hamamdır. Özellikle ön cephesinde, camekân kısmının yan duvarlarında ve örtü sisteminde günümüze kadar büyük değişiklikler yapılmıştır. Örneğin pencereler örülerek, camekânın üzeri kiremit kaplı bir çaü ile örtülmüştür. Duvar inşaatında yontma taş kullanılmıştır.

Planı, klasik Türk mimarisinin hamamlarında görülen geleneksel formlara uygundur. Kare planlı, geniş bir mekân halindeki camekân (soyunmalık) kısmından sonra yuvarlak kemerli dar bir kapı ile ılıklık kısmma geçilir. Bu kısım enlemesine dikdörtgen planlı olup, üzeri birer kubbecikle örtülü üç bölümden meydana gelir. Bunlardan girişin soluna rastlayan kapalı mekân usturalıktır. Yine dar bir kapı vasıtasıyla sıcaklığa geçilir. Sıcaklık bölümü dört eyvanlı olarak düzenlenmiştir. Köşelerde yer alan mekânlar kare planlı, üzerleri birer kubbe ile örtülü halvet hücreleridir. Ortada yer alan ve 7 m çapındaki merkezi kubbenin örttüğü geniş mekânın ortasında sekizgen biçimli mermerden yapılma bir göbektaşı bulunmaktadır. Su

Nişancı Hamamı
Nurdan Süzgen, 1994 / TETTVArşivi

deposu ve külhan bunun arkasında, kadınlar kısmı da erkekler kısmının bitişiğinde yer alır.

Çok harap bir durumda olsa da günümüze ulaşabilen ve İstanbul'un en eski hamamlarından biri olan bu yapı, halen bu işlevini sürdürmektedir.

Bibi. Ayverdi, *Fatih III,* 477-478; S. Eyice, "tznik'de Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", *TD,* XI/15 (1960), s. 99-120; K. Ahmet Anı, *Türk Hamamları Etüdü,* İst., 1949.

ENİS KARAKAYA

NİŞANCI MEHMED BEY MEDRESESİ

Fatih İlçesinde, Hekimoğlu Ali Paşa Camii'nin kuzeybatısında, Ali Şir Nevai Sokağı'nın Köprülüzade ve Kırımlı Aziz sokakları arasında kalan kesiminde (1739 ada 9 ve 30 no'lu parseller üzerinde) yer almaktadır.

I. Süleyman (Kanuni) dönemi (1520-1566) nişancılarından Eğri Abdizade Mehmed Bey (ö. 1566) tarafından yaptırılmıştır. Eskiden "Altrmermer" olarak anılan bu semtin Osmanlı dönemi kent dokusu, çevreyi harap eden yangın sonucu ve yeni imar planı düzenlemesiyle büyük ölçüde değişmiştir.

Nişancı Mehnıed Bey Medresesi bir külliyeye bağlı olmayan, bağımsız medrese türüne girmektedir. Kitabesi bulunmayan yapı en geç Mehnıed Bey'in ikinci kez nişancılık görevinde bulunduğu 1563-1566 arasında yapılmış olmalıdır. *Tezkiretü 'l-Ebniye, Tezkiretü 'l-Bünyan* ve *Tuhfetü 'l-Mimarin* e göre Mimar Sinan'ın eseri olan yapı, plan düzeni açısından Rüstem Paşa Medresesi (Tekirdağ, 1553 ?) ile benzerlikler göstermektedir. *19- yy İstanbul Haritası'nâz* gösterilen medresenin, 1869 ve 1914'te yapılan saptama çalışmalarında yer almaması, o sırada harap oluşu ya da başka bir işlevle kullanılıyor olmasıyla açıklanabilir.

1918'de çevrede çıkan yangından hasar gören medrese bugün çok harap durumdadır. Medrese avlusuna giriş batıdan, dershane ile hücreler arasındaki duvar üzerinde bulunan basık kemerli kapıdan verilmiştir. Kapı kemeri 1980'e kadar sağlam durumdayken, aradan geçen süre içinde taşları (sökülerek ?) yok olmuştur.

Dershane dikdörtgen planlı avlunun kuzeybatı köşesine, hücrelerden ayrı olarak yerleştirilmiştir. Önü ek binalarla kapatılmış olduğundan girişindeki revakla ilgili bir saptama yapmak mümkün değildir. Yaklaşık 460x480 cm ölçülerindeki dörtgen planlı dershanenin girişi yanında iki, diğer duvarlarında ikişer alt, birer üst penceresi vardır.

Geçiş öğeleri ve kubbesiyle günümüze kadar gelebilen dershanede kubbeye geçişi sağlayan tonoz bingilerin eteklerinde, mukarnaslı köşe dolguları bulunmaktadır.

Dışta bir sıra taş, iki sıra tuğla almaşık duvar örgüsüne sahip olan binanın cephesinde ilki alt pencerelerin üstten teğetli kemerleri üstünden, geçiş bölgesinin başlangıcı hizasından geçirilen iki kat kirpi saçak korniş yer almaktadır. Dış geçiş bölgesinde, sekizgen kasnağın cephelerin ortasına rastlayan bölümünde, tromplar arasına yerleştirilen üst pencereler bulunur. Kubbe başlangıcı düzeyinde yapıyı saran ikinci saçak kornişi gene iki sıra kirpi saçak olarak tekrarlanmaktadır.

Hücreler *19. yy İstanbul Haritası* hda da gösterildiği gibi avlunun doğu ve güney sınırlarını "L" oluşturacak biçimde çevrelemektedir. Hücre duvarları tüm yüksekliklerine korunamamış; ara duvarlar yıkılmış, dış duvarlar yer yer üst pencere düzeyine kadar korunmuştur. Tamamen yok olan revakların örtü sistemi konusunda gözlem yapabilmek olası değildir.

Yıllardır hiç bakım görmeyen bina, doğanın olumsuz etkilerinin yanısıra, gecekondu işgalleriyle bozulmuş ve tahribi hızlanmıştır. Dershane kubbesinde belki bir deprem sonucu oluşan diyagonal bir çatlak, tepede bakımsızlıktan oluşan bir delik bulunmaktadır.

Dershanenin içinde üç ayrı aile barınmaktadır. Bunlardan biri gecekondusunu dershanenin avlu yönündeki duvarına yapıştırmış, pencerelerden birini kapı haline getirmiş, asıl girişi molozla örerek önüne hela yapmıştır. Dershanede yaşayan diğer aileler batı duvarındaki pencerelerden kuzeydekini kapıya dönüştürmüşlerdir. Mimar Sinan'ın bu güzel eserinin en kısa sürede temizlenerek, daha büyük kayıplara uğramadan onarılması mimarlık tarihimiz ve İstanbul için bir kazanç olacaktır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 214-215; Ahmed Cevdet, *Tezkireiü'l-Bünyan,* Dersaadet, 1315, s. 37; Ayverdi, *İstanbul Haritası,* D3, E3; Danişmend, *Kronoloji,* V, 32; Meriç, *Mimar Sinan,* 35, 98; Kuran, *Mimar Sinan,* 344; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 363; Z. Ahunbay, 'Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları", *Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Cağ ve Eserleri,* İst., 1988, s. 255, 300.

ZEYNEP AHUNBAY

NİŞANCI MEHMED PAŞA CAMÜ

Fatih İlçesi'nde, Çarşamba'da, Nişanca Caddesi'nde önce bir külliye olarak düşünülmüş, bugün ise sadece cami ve türbe olarak kalmış bir yapı kompleksidir.

Evliya Çelebi bu yapı hakkında pek az bilgi verdiği halde, Sinan'ın yapı listelerinde olmayan bu caminin Mimar Sinan'a ait ve o yüzden selatin camileri kadar güzel olduğunu yazar. Sinan 996/17 Temmuz 1588'de ölmüş, caminin inşaatına ise 992/1584'te başlanmış ve inşaat °997/1588-89'da bitmiştir. Bu tarihte çok yaşlı olan Sinan'ın yerine bir kalfası (Davud Ağa ya da Sedefkâr Mehmed Ağa) bu inşaatı bitirmiş, belki de yürütmüş olabilir. Fakat Nişancı Boyalı Mehmed Paşa Zilhicce 986/1579'da divana dördüncü vezir olarak girdiğine göre mimarbaşım yakından tanıyan biriydi. O yıllarda önemli yapıların inşaatı ile uğraşan başmimar, Nişancı Mehmed Paşa Camii'nin de ilk tasarımını yapmış olabilir. Caminin mimarı bilinmediğine göre Evliya'nın bu camiyi Sinan yapıtı olarak bildirmesi anlamlıdır. Gerçekten de bu camide Sinan'ın altıgen planlı camiler için Kadırga'daki Sokollu Camii'nde geliştirdiği iç mekân tasarımı ile Molla Çelebi Camiindeki kurgusunun sekizgen bir planda denendiğini görüyoruz. O açıdan bu yapının 16. yy klasik mimarisinin son aşamasında ve Sinan'ın cami tipolojilerinin tamamlanması açısından tarihimizde özel bir yeri vardır.

Hadîka, caminin başlangıç ve bitiş tarihlerini veren cami giriş kapısı üzerindeki Arapça kitabeyi verdikten sonra (992-997), avlusunda tahtani ve fevkani iki medrese olduğunu (iki katlı bir medrese anlamını çıkarmak doğru olur), yanındaki hankahm Mehmed Paşamın vakıf paralarıyla, anlaşıldığına göre ölümünden soma yapıldığını, şadırvan avlusunda bir kuyu olduğunu yazar. Satı Efendinin *Hadîka* zeylinde 1251/1835-36'da mütevelliler tarafın-

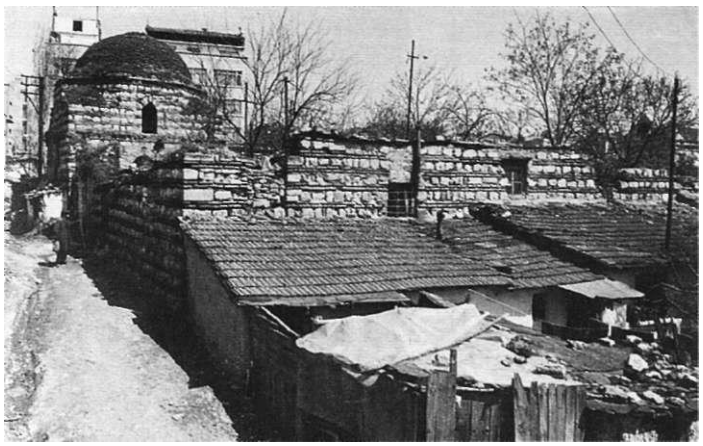

Nişancı Mehmed Bey Medresesi
Müller-Wiener, *Bildlexlon*

dan medreselerin ve hankahın tamir edildiği, külliye çevresinde Ümm-i Veled Medresesi ve Keskin Dede Zaviyesinin bulunduğu yazılıdır. Bu caminin mahallesi yoktur. Mahalle, Evliya'nm yaşamında Keskin Dede adını taşımaktaydı. Bugün de Keskin Dede'nin mezarı caminin kuzeydoğusundaki eski mezarlıkta bulunmaktadır. *Hadîka* Üa sözü edilen kuyu bugün son cemaat mahalli önünde durmaktadır. Böylece cami, medrese, türbe ve zaviyeden oluşan külliyeden bugün cami ve türbe ile arkalarındaki hazire kalmıştır. Medreselerin biçimine ya da yaşamına ilişkin bir bilgi şimdiye kadar yayımlanmamıştır. Hankahın ise ahşap bir yapı olarak, bu bölgeyi tümüyle ortadan kaldıran yangınlardan birinde ortadan kalkmış olduğu anlaşılıyor. Fatih Camiini yıkan 1766 depreminin Nişancı Camii'ni de bir ölçüde etkilediği söylenebilir. Kapı nişinin solunda ve sağında birinde tarih olan (1180/1766-67) kitabelerde III. Mustafa döneminde (1757-1774) mütevellisi tarafından tamir edildiği yazılıdır. Deprem tarihi ile tamir tarihi arasındaki yakınlık cami tamirinin depremden etkilenmeyip daha önce başlanmış bir tamirin bu tarihte bitirildiğini ya da zararın çok az olduğunu gösterebilir. II. Mahmud döneminde (1808-1839) yapılan tamir ise 1835 tarihlidir. Bunun 1833'te İstanbul'un yarısını yaktığı söylenen ve Fatih Camii civarına kadar geldiğini bildiğimiz büyük Cibali yangını sonrasında gereken bir tamir olduğu söylenebilir. Caminin son restorasyonu ise 1958'de Vakıflar İdaresi tarafından yapılmıştır.

Sinan hayatta iken başlanan bu caminin planı, kubbeli bir sekizgen baldakenin taşıyıcılarının mekân sınırlarıyla birleştirilerek, bütün köşelerinde yarım kubbelerle desteklenmesi ve alt yapıda kıble tarafındaki duvarların örtünün hareketine uyarak, merdiven şeklinde düzenlenmesi şeklinde tanımlanabilir. Taşıyıcı ayakların duvarlarla birleştirilmesi altıgen şemail camilerde Edirne'deki Üç Şerefeli Cami'den bu yana bilinen, fakat özellikle Sinan'ın poligonal taşıyıcı sistemli mekânlarda maharetle uyguladığı bir tasarım özelliğidir. Poligonun bütün köşelerine birer yarım kubbe yerleştirmeli ise Molla Çelebi, Azapkapı gibi camilerde daha önce denenmiştir. Sinan'ın Mihrimah Sultan Camii'nden soma yaptığı bütün camilerde, mihrabı içine alan girintiyi, kıble duvarının kompozisyon açısından rahatsız edici monotonluğunu ortadan kaldırmak için, dışarı taşırdığını görüyoruz. Bu onun son dönem camileri için bir tasarım ilkesi oluyor. Fakat kıble duvarını sadece bir kıble çıkıntısı ile değil, yan sahınlara tekabül eden açıklıkta bir basamak daha geri çekerek kademe - lendirmek sadece bu camide denenmiştir. Bunun, tabhane odalarının hacmin giriş tarafmda yarattığı daralmayı kıble yönünde dengelemek için yapıldığı ve böylece bu caminin özgün planının ortaya çıktığı söylenebilir. Fakat Osmanlı cami mimarisinin 16. yy'm sonundaki aşamasında tabhanenin camiye niçin eklendiğini açıklamak zordur. Bunu Nişancı Mehmed Paşa'nm "usul-i kadim" doğrultusunda bir isteği olarak ya da örtüyle çevre duvarları arasındaki ilişkiyi daha yalm hale getirmek isteyen mimarın, avlu cephesinde revakla bütünleşmeyi sağlamak için yaptığı düşünülebilir. Yanlardaki yarım kubbe ile örtülü girintileri zemin katta iki açıklıklı bir revakla orta hacimden ayırmak ve galerileri bunların üzerinde dolaştırmak bu mekâna özgünlük kazandıran ayrıntılardır. Giriş duvarında bu, eyvanlara tekabül eden büyük payandalar arasında kalan ve birçok camide olan girintidir. Fakat burada da üçlü bir revak yapılarak yanlardaki eyvanlarla bir simetri sağlanmıştır.

Nişancı Mehmed Paşa Camii, Fatih
Nurdan Sözgen, 1994 / TETTVArşivi

Bu caminin planında ayrıntılara getirilmiş ilginç özellikler vardır. Örneğin kıble duvarında duvar içindeki merdivenlerle çıkılan iki vaaz kürsüsünün, planlama açısından klasik dönemde başka eşi yoktur. Galeri katının eyvanlar üzerinde biterek mihrap duvarına kadar uzanmaması da sekizgen baldakenin merkeziliğini daha kuvvetle vurgulamaktadır. Tabhane odaları olarak düşünülen odaların o amaçla kullanılıp kullanılmadığını bilmiyoruz. Harem giriş kapısı çok sığ bir mukarnaslı niş içine yerleşmiştir. Tabhane kapıları son cemaat mahallindedir. Avludaki onikigen şadırvanda herhangi bir bezeme ayrıntısı kalmadığı için tarihini söylemek olası değildir. Haznesinin çinko örtüsü ve yeni kubbeli çatı, duyarsız tamir uygulamalarıdır. Fakat şadırvan etrafındaki revak, caminin özgün tasarımına ait olabilir. Cami girişinde türbeye ve camiye girişi sağlayan açık bölüm, arsanın dikkatli kullanılması açısından duyarlı bir planlama örneğidir.

Orta kubbenin strüktürel olarak desteklenmesi açısından bu plan olağanüstü etkili bir şemadır. Ve bu cami çok daha küçük boyutta olmasına karşın, sekizgen baldakenin oranlarıyla Edirne'deki Selimiye Camii orta mekânının etkilerine en çok yaklaşan yapıdır. Bu caminin içinde elde edilmiş heykelsi bütünlük İstanbul'daki hiçbir Sinan yapısında bu kadar yalın ifade edilmemiştir. Bu etki, kuşkusuz büyük taşıyıcı ayakların bezemesiz, yalın görün-

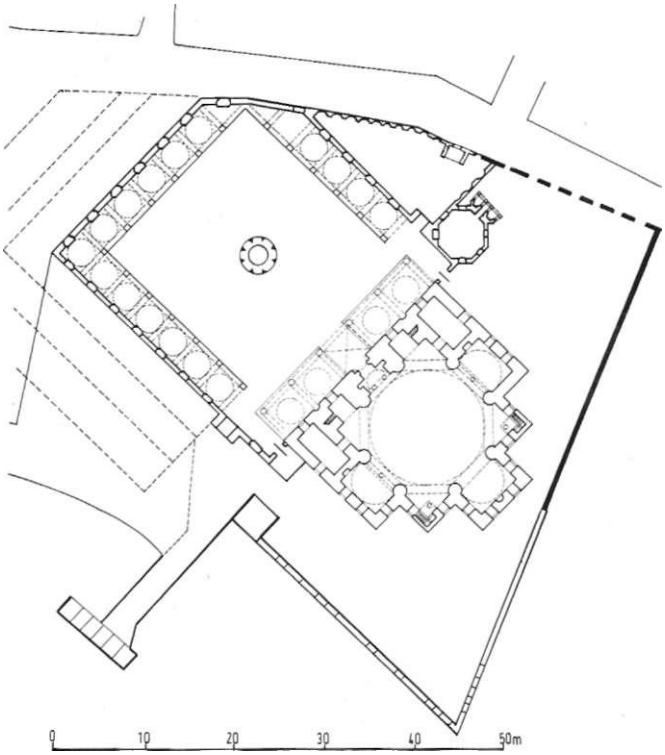

Nişancı Mehmed Paşa Camii'nin

tüleriyle de ilişkilidir. Buna karşın, cami mekânının namaz düzeyinde eyvanlarla bölünmesi açısından Sinan'ın diğer camilerinden ayrılır.

Sinan'ı izleyen mimarbaşıların bu yapıdaki arayışları sürdürmediklerini düşünerek, Nişancı Mehmed Paşa Camii'ne büyük ustanın son yapıtı olarak bakabiliriz. Oktay Aslanapa gibi bu kanıda olan sanat tarihçileri vardır. Yapının özgün tasarımı Sinan'a ait olsa bile, dış mimarideki biçimlenme, Sinan'ın ölümünden yapmın bitimine kadar geçen dönemde kalfalarının olmalıdır. Bu caminin dış mimarisinde sekizgen ayaklara tekabül eden payanda kuleleri, yapının içerisinde hissedilen yükselme eğilimini vurguladığı için ilgi çekmiştir. Fakat bunların kompozisyonlarını Sinan'ın, örneğin Mihrimah ya da Selimiye camilerindeki payanda tasarımı ile karşılaştırınca, oldukça zayıf kaldıklan görülür. Bunlar ince, uzun silindirik kuleler halinde tamburla bütünleşememişlerdir. Caminin şadırvan avlusu da, cami inşaatı bittikten sonra. taş. tuğla almaşık bir duvar tekniğiyle tamamlanmış olabilir. Medreseler için en uygun alan caminin güneybatısındaki boş arsa olmalıdır. Fakat yapılara ilişkin bir iz toprak üstünde kalmamıştır. Bu dış avluyu sınırlayan duvarın temeli eski yapıya ait olabilir.

Bu yapının güneybatısına eklenen tuvalet yapısı ve su depoları, tarihi anıtlara musallat olan duyarsız pratiklerin ulaştıkları ürkütücü boyutu sergilemek açısından ilgi çekicidir.

DOĞAN KUBAN

NİŞANCI MEHMED PAŞA CAMÜ

Eminönü tlçesi'nde, Kumkapı'da, Türkeli Caddesi ile Nişancı Mehmet Paşa sokakları arasında bulunur.

Yapının banisi, II. Mehmed'in (Fatih) son sadrazamı Karamanî Mehmed Paşa olup, 88671481'de şehit edilmiş ve caminin batı tarafındaki haziresine gömülmüştür. Kendisi Mevlana soyundandır. Cami 880/1475'te inşa edilmiştir. Ancak daha sonra zelzeleden tamamen yıkılarak, yerine yenisi yapılmıştır. *İstanbul Vakıfları Tahrir Defterinde* Arif Çelebioğlu Nişancı Mehmed Paşa künyesi altında kaydedilmiştir.

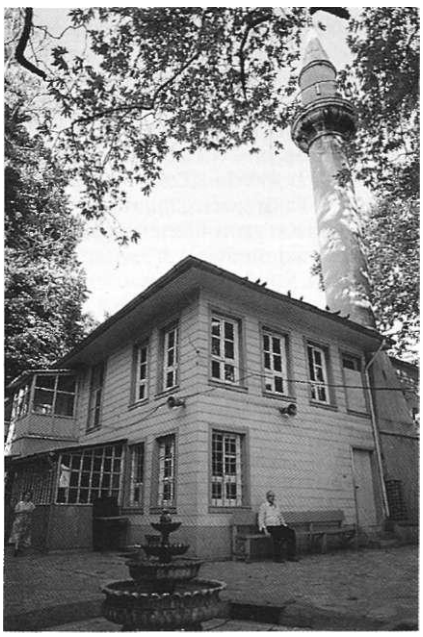

Nişancı Mehmed Paşa Camii, Kumkapı
Nurdan Sözgen, 1994 / l'Eli VArşivi

Yapının avlusunda, ortada fıskiyeli, mermer bir havuz, sol tarafında ise tuvalet ve abdest alma muslukları bulunmaktadır. Son cemaat yeri ahşap ve iki katlı olarak yapılmıştır. Buranın önünde yer alan ön hazırlık bölümünün ise üç tarafı cemakânla çevrili olup, üzeri sundurma ile kapatılmıştır. Son cemaat yeri enine dikdörtgen olup, ikiye bölünmüştür. Sağ taraf zeminden bir basamak yükselmiş olup bir pencere vardır. Sol taraf ise ahşapla ayrılmıştır. Giriş cephesinde dört adet dikdörtgen pencere yer alır. Caminin aynı cephesindeki yan kapıdan son cemaat yerinin ahşapla ayrılan bölümüne girilir. Buranın alt katı dört, üst katı ise beş ufak pencere ile aydınlanır.

Dikdörtgen planlı harimde, güney duvarının eksenindeki içi beş sıra mukarnaslı ve içi yivli ahşap mihrap 19. yy'da yapılmıştır. Mihrabın iki yanında ikişer, doğu ve batı duvarında eşit aralıklarla açılmış dörder pencere bulunmaktadır. Harim aynı özellikte üç dilimli, sivri kemerli on iki pencere ile aydınlanmaktadır. Güneydoğu köşesindeki duvara bitişik vaaz kürsüsü ve ahşap minber özgün değildir.

Bir balkon şeklinde harime doğru çıkma yapan kadınlar mahfili yedi tane dikdörtgen pencere ile aydınlanır. Harimde, kadınlar mahfilinin altına gelen sağ tarafta müezzin mahfili olup, buradan yukarı kadınlar mahfiline çıkılır. Sol taraf ise imam odasıdır.

İç mekânda duvarlar, son onarımlarda pencerelerin alt hizasına kadar mavi fayansla kaplanmış, geriye kalan yüzeyler beyaz badana ile boyanmıştır. Düz ve ahşan tavanın ortasında bitkisel motifli bir göbek yer alır ve onun da ortasından avize çıkmaktadır. Pencerelerin üst kemer kısımlarının içleri sarı renkli camla kaplanmıştır.

Yapının dış cephelerinde süsleme öğesi yoktur, pencereler, demir parmaklıklarla donatılmıştır. Yapı kırma çatılı olup, üzeri kiremit ile kaplıdır. Kare kaideli minaresi, yivli pabuç kısmından sonra, silindir gövdeli, tek şerefeli ve konik bir külah ile taçlandırılmıştır. Dıştan batı cephede mermer bir tuğra yer almaktadır.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 137, no. 765; Ayvansarayî. *Hadîka,* I, 209; E. H. Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi,* İst., 1953, s. 20; *Eminönü Camileri,* 151.

N. ESRA DIŞOREN

NİŞANCI MEHMED PAŞA TÜRBESİ

Fatih İlçesinde, Nişancı Mehmed Paşa Camü(-0 avlusunda yer almaktadır.

Türbe kitabesine göre, yapıyı Mehmed Paşa sağlığında yaptırmıştır. Tezkirecelik ve reisülküttablık yapan Mehmed Paşa Celalizade'nin vefatından sonra nişancı olmuş, 1003/1594'te kubbe-nişin veziri iken ölmüştür.

Nişancı Mehmed Paşa Türbesi
Nurdan Sözgen, 1994 / iti 1 VArşivi

Sekizgen planlı türbe, kuzeybatı kenarından caminin avlu kapılarından biri ile birleştirilmiştir. Bu kısım ile türbenin doğusunda yer alan revak kemerlerinin ortaya çıkaracağı oransızlık, kapının iki yanına yerleştirilmiş mukarnaslı birer niş ile giderilmiştir. Dışı tamamen kesme taştandır. Dikdörtgen biçimli alt kat pencereleri mermer söveli ve kaş kemerlidir. Bu tahfif kemerleri geometrik geçmeli ve ajurlu mermer şebekelidir. Üst kat pencereleri ise yekpare petek şebekelidir. Cepheler taşkın bir silme ile sonuçlanır. Kubbe dıştan kasnaksızdır. Revak kısmı dört sütun üzerine öne üç, yanlara birer sivri kemerle açılmaktadır. Sütunlar, baklavalı başlıklar ve kemerler mermer kaplamadır. Giriş kapısı beyaz ve kırmızı taşlardan palmet motifleri ile birbirlerine geçmeli yay kemerlidir. İki yanında yarım sekizgen planlı mukarnas yaşmaklı birer niş yer almaktadır. Kapı kitabesi üç sütun üzerine dörder satırdan toplam 12 mısradır. Türbenin içi gayet sade olup, tek bir ahşap sanduka mevcuttur.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 211-212; Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih,* 97; Ayvansarayî, *Vefeyât-ı Selâtin,* 18; Meriç, *Mimar Sinan,* 26; N. Poroy, *İstanbul'da Gömülü Paşalar,* İst., 1947, s. 21.

İ. GÜNAY PAKSOY

NİŞANCI MUSTAFA PAŞA CAMÜ

Eyüp'te, Düğmeciler Mahallesi'nde, Eyüp Nişanca Caddesi ile Sarı Samur Sokağımn kesiştiği yerdedir.

Cami, 16. yy'da Nişancı Celalzade Mustafa Paşa (ö. 1567) tarafından Mimar Sinan'a yaptırılmıştır. Kareye yakın bir plana sahip yapının duvarları moloz taşla örül-

Nişancı Mustafa Paşa Camii
Yavuz Çelenk, 1994

müş, üzeri kırma çatı ile örtülmüştür. Cami, 1729 ve 1780 yangınlardan büyük zarar görmüş, ikincisinden sonra yapı zeminden başlayarak ve büyük ölçüde yenilenerek günümüzdeki görünümünü almıştır. Yapı iki sıra pencereden ışık almaktadır. Alt ve üst pencere sıraları küfeki taşından düz söveli, alttakiler demir parmaklıklı, üsttekiler revzenli ve içeriden renkli camlıdır. Harim mekânının tavanı kare şeklinde ince çıtalarla taksimatlandırılmıştır. Kıble doğrultusunda, kuzey duvarına baştan başa fevkani bir mahfil inşa edilmiştir. Yapının mihrap ve minberi aslına uymayan biçimde yenilenmiştir. Camiyi doğu. batı ve güney yönünden genişçe bir nazire kuşatmaktadır. Mihrap duvarının hemen arkasında baninin mezarı bulunur. Kuzeybatı duvarına dayanan minaresi şerefeye kadar özgün halini koruyabilmiştir. Yapıyı, sokağın eğimine uygun olarak setler halinde düzenlenmiş bir çevre duvarı kuşatmaktadır.

Caminin kuzeydoğu duvarına bitişik sıbyan mektebi, 18. yy'm ilk yarısında Rami Mehmed Paşa tarafından inşa ettirilmiştir. Mektebin batıya bakan cephesine ise II. Mahmud'un kızı Mihrimah Sultan için yaptırdığı barok üslupta bir çeşme yer almaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 295; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 111; Kuban, *Mimar Sinan,* 290; Haskan, *Eyüp Tarihi,* I, 75-77.

TARKAN OKÇUOĞLU

NİŞANTAŞI

Merkezi, Vali Konağı Caddesi ile Teşvikiye Caddesi'nin kesiştiği kavşakta yer alan anıt taş olan; Şişli İlçesi'ne bağlı Meşrutiyet ve Teşvikiye mahallelerinin Vali Konağı Caddesi çevresindeki bölümlerini kapsayan semt.

Gerek kuruluşu ve tarihi, gerekse coğrafi ve idari sınırları Teşvikiye(-*) ile büyük ölçüde iç içe geçmiş olan Nişantaşı, güneyinden Maçka, güneybatısından Harbiye, batısından ve kuzeybatısından Osmanbey, doğu ve güneydoğusundan Teşvikiye semtleri ile sınırlıdır.

"Nişantaşı" adı, İstanbul'un semt adları tipolojisinde kökeni bir alamete dayalı olanlar arasında yer alır. Teşvikiye Camiini^-») avlusunda bulunan iki nişan taşından III. Selim'e (hd 1789-1807) ait olan en eskisi, 1205/1790-91; II. Mahmud'a (hd 1808-1839) ait olan ikincisi 1226/1811 tarihini taşır. 1226/1811 tarihli bir diğer taş da, bugün Topağacında Nişantaşı-Ihlamur Yolu'nda. bir apartmanın ön bahçesinde kalmıştır.

Daha önce meskûn olmayan yöreye III. Selini'in ilk nişan taşını diktirmesinden sonra, 1209/1794-95'te, bugünkü Teşvikiye Camii'nin bulunduğu yerde bir mescit yaptırdığına dair bilgiler vardır. Bu mescit, padişahın kalabalık topluluklar halinde nişan talimine çıktığı günlerde gündüz namazları için yapılmış olmalı. III. Selim'den sonra gelen padişahlardan II. Mahmud ile Abdülmecid'in de yöreye aynı amaçlı ilgiyi sürdürdükleri biliniyor. Ancak Abdülmecid (hd 1839-1861) yörenin iskâna açılması, başka bir deyişle şenlendirilmesinde ilk adımları atmış olmasıyla öncekilerden ayrılır.

Abdülmecid 1270/1853-54'te Teşvikiye Camii'ni yenilettiği gibi burada bir mahalle kurulması isteğini de iki anıt taşa kazıttığı yazıyla belgelemiştir. Bugün biri Teşvikiye Caddesi'nde Harbiye Karakolu'nun yanındaki küçük boşlukta, diğeri Teşvikiye Caddesi-Rumeli Caddesi ile Valikonağı Caddesi'nin kesiştiği kavşakta yer alan taşların üstünde "Eser-i avâtıf-ı Mecidiyye/ Mahalle-i Cedide-i Teşvikiyye"; günümüzün Türkçesiyle söylersek "Abdülmecid'in karşılıksız iyilikseverliğinin eseri olan yeni Teşvikiye Mahallesi" yazısı vardır.

Abdülmecid'in yöreyle ilgisi Dolmabahçe Sarayina taşınmasıyla daha da artmış, 1857'de şehzadeleri Reşad Efendi (V. Mehmed Reşad), Kemaleddin Efendi, Burhaneddin Efendi ve Nureddin Efendi'nin sünnet düğünlerinin "Nişantaşı Sahrasr'nda yapılmasını emretmiş, on iki gün süren "sûr-ı hümayun" gayet görkemli olmuştu. Ertesi yıl da kızları Cemile ve Münire sultanların düğünleri yine Nişantaşı'nda yapılmış, çadırlarla donatılan alanda on beş gün süreyle tam bir şenlik yaşanmıştı.

Aradan bir on yıl geçtikten sonraki kayıtlarda ise artık Nişantaşı'nın imara açıldığı, ilk konakların yapılmaya başlandığı görülür. Vakanüvis Ahmed Lutfi Efendi 1283/Mayıs 1866-Mayıs 1867 olaylanm zikrederken İstanbul'a gelen Sırp Knezi Mihal Bey'in Nişantaşı'ndaki Necib Paşa Konağında ağırlandığını yazar. Bundan Nişantaşı'nda yol şebekesinin artık belirli bir düzeye ulaştığı ve semtte bir devlet başkanını maiyetiyle birlikte misafir edecek büyüklükte konaklar yapıldığı anlaşılmaktadır. 1289/Mart 1872-Şubat 1873'e ilişkin bir kayıtta da Abdülaziz'in, seryaverliğine atanan Mehmed Paşaya Nişantaşı'nda bir konak bağışladığı yer almaktadır. Bundan sonra Nişantaşı bir konaklar ve saraylar semti olarak gelişecek, 1910'lardan başlayarak buna apartmanlar eklenecektir.

Nişantaşı'nın gelişmesi, İstanbul'un 19. yy'm ikinci yarısındaki gelişmesiyle tam bir uyum içersindedir. İki temel gelişme, iki ana aks üzerinde Nişantaşı'nı etkilemiştir. İlki sarayın önce Dolmabahçe'ye sonra da Yıldız'a taşınmasıdır. Bu olgu hanedan mensuplarını ve yüksek devlet görevlilerini yöreye çekmiştir. İkincisi, Nişantaşı'nın kentin en modern kesimi olan Pera'ya (Beyoğlu) yakınlığıdır. Batılılaşma yolundaki İstanbul'da Pera'ya yakın olmak, oradaki hayat tarzına karışmak bakımından da bir fırsattı. Bunu ifade eden iki ana aks, Maçka-Osmanbey ve Taksim-Nişantaşı aksıdır.

Nişantaşı, meskûn hale gelmeye başlamasından günümüze kadar bu iki aks çevresinde gelişmiş, ama bu gelişme 1950' lere kadar kır-kent iç içeliği biçiminde sürmüştür. Taksim-Harbiye arasına bakıldığında ana yolun sağ tarafı askeri tesisler, mezarlık ve bahçelerle doludur. Arkaları ise 1940'lara kadar bostanlıktır. Sol yan daha hızla iskân edilmiş, apartmanlaşmıştır. Maçka-Osmanbey aksının sol yanı da caddenin hemen arkasından başlayarak kırsal bir görünüm arz eder. Bugünkü Vali Konağı Caddesi'nin sonu, yani Fulya Deresi vadisi de kırsal yapısını korur. Burası ancak 1970'lerde hızla değişmiştir.

1880'lerden itibaren, kentle birlikte Nişantaşı'nın gelişmesini etkileyen bir başka önemli unsur da ulaşımdır. Haliç köprüleri kent içi trafiği artırdığı gibi ilk toplu ulaşım aracı olan tramvayın kent yaşamına girmesi de insanların yaşadıkları kenti tanımalarını, yeni yerler keşfetmelerini hızlandırmıştır. Gerçi o yıllarda tramvay henüz Taksim'e kadar gelmektedir ama bu bile önemli bir aşamadır. Nişantaşı'na tramvay, 19H'de elektrikliye dönüştükten sonra 1914'te gelecek, Harbiye'den ayrılan bir kol Nişantaşı'ndan dönüp Maçka'ya kadar uzanacaktır. Ana hat ise Harbiye-Şişli arasını katedip Mecidiyeköy yakınlarındaki tramvay deposunda son bulacaktır.

12 Ağustos 1961'de kaldırılana kadar, Maçka-Beyazıt, Maçka-Tünel, Maçka-Fatih ve Harbiye-Fatih güzergâhları arasındaki tramvaylar uzun zaman semtin başlıca toplu ulaşım aracı olmuştur. 1930'larda başlayan otobüs seferleri ise zaman içinde değişen güzergâhlarına rağmen, hâlâ semtin tek toplu ulaşım aracı olarak varlığını koramaktadır.

Semtin yerleşme dokusuna ilişkin ayrıntılı bilgiler 20. yy'm başına kadar uzanıyor.

Nişantaşı semtinin güney sınırı sayılabilecek Teşvikiye Camii 1310/1892-93'te kagir olarak yeniden inşa edilmiş, bugünkü görünümüne kavuşmuştu. Caminin üst yanından Teşvikiye Caddesi ve İkinci Nusretiye Sokağı olarak adlandırılan bugünkü Nişantaşı-Ihlamur Yolu'nun başına kadar olan adada (ki bu ada arkada Çınar Caddesi'ne [bugün Şakayık Sokağı] kadar uzanmaktadır) Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi'nin konağı bulunmaktaydı. Daha

sonra Naciye Sultan Konağı olan bina Işık Lisesi'nin mülkiyetine geçtikten sonra uzun yıllar okul olarak kullanılmış, 1950' lerin sonunda yıkılmıştır. Sokağı geçince Nişantaşı kavşağına kadar gene konaklar sıralanmaktaydı. Bu konakların ilki, 1980' lerin sonuna doğru geçirdiği yangına rağmen dış cephesiyle hâlâ varlığını koruyan Sadrazam Said Paşa Konağ!dır. Onun üstünde II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) İstanbul'a gelen yabancı misafirlere tahsis edilen iki büyük konak vardı. Bu konaklar da 1930'larda Şişli Terakki Lisesi'nin mülkiyetine geçecek ve yıkılıp yerlerine yeni okul binaları yapılacaktır. Şişli Terakki Lisesi bu konakların hemen arkasına rastlayan Akkavak Sokağı ile Şakayık Sokağı arasındaki adada bulunan Sadrazam Halil Rifat Paşa Konağı'nı da satın alarak uzun yıllar okul olarak kullanmıştır. 1960' ların ortalarında yıkılan bu binanın yerinde şimdi kat otoparkı ile park bulunmaktadır. Arkada, bugünkü Nilüfer Hatun İlköğretim Okulu'nun yer aldığı alan da tümüyle boştu. Caddeye dönüp kavşağa doğru ilerlendiğinde son konak Paris Elçisi Salih Münir Paşa'ya aitti. Köşeden itibaren sağa, bugünkü Vali Konağı Caddesi'nin (o günkü adı Meşrutiyet Caddesi'dir) aşağı kesimine doğru dönülünce, burada apartmanların yer aldığı görülürdü. Köşede Hayat, yanında Yeremia, Venghel, Seferoğlu ve Halil Bey apartmanları bitişik nizam sıralanmaktaydı. Gene ana caddeye dönüp sol yana bakılırsa, karakol ile Nişantaşı kavşağı arasındaki adanın yansırım bütünüyle boş olduğu görülürdü. Diğer yarısı ise Sadrazam Tunuslu Hayreddin Paşa'nm konağı ve bahçesiydi. Nişantaşı Sarayı olarak da anılan bu görkemli yapı, sonraları II. Abdülhamid tarafından satın alınıp kızı Şadiye Sultan'a hediye edilmiş, bu yüzden bir süre Şadiye Sultan Konağı olarak da adlandırılmıştır. Bu sırada Bostan Sokağı (Emlak Caddesi, bugün Abdi İpekçi Caddesi) ile Eytam Caddesi (daha soma Mim Kemal Öke Caddesi) arasındaki adada Hariciye Nazırı Konağı yer almaktaydı. 1888'de II. Abdülhamid'in başmabeyincisi Süreyya Paşa tarafından yaptırılan bu konak daha soma gene onun yakın adamlarından İzzet Holo Paşa'ya geçmiş, II. Meşrutiyet döneminde de hariciye nazırlarının resmi konutu olmuştur.

Cumhuriyet döneminde bir süre Avusturya Konsolosluğu olarak kullanılan yapının yerinde daha sonra Yunus Nadi'nin Yayla Palasi vardı. Bugün bu apartman da yıkılıp yenilenmiştir. Hariciye Konağı'nm bahçesinden soma bir itfaiye karakolu bulunmaktaydı. Bugün yerinde 1940'ta yapılmış park yer almaktadır. Ondan sonra Harbiye Mektebi'nin bahçesi başlar. Karşıya geçip geriye doğru dönülürse eski Konak Sineması'nın yer aldığı adada Rus kilisesi, 1914'te kapatılan Rus Hastanesi ve Nestle çikolata imalathanesinin varlığı tespit edilir. Aradaki Hacı Mahak (bugün Süleyman Nazif) Sokağimn karşı köşesinde hâlâ duran ünlü rnimar Vedat Bey'in (Vedat Tek) konağı bulunuyordu. Buradan Nişantaşı kavşağına kadar çok az boşlukla

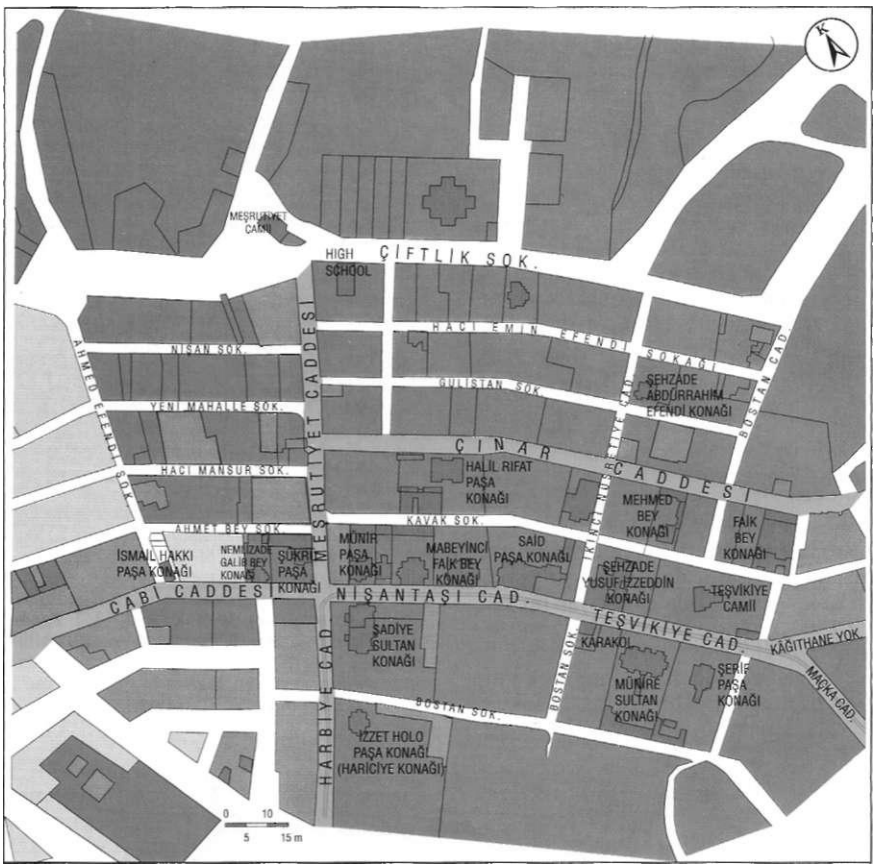

Yüzyıl başında Nişantaşı.
Necib Bey (1918) ve Pervititch (1925) haritalarından yararlanarak hazırlanmıştır.
İstanbul Ansiklopedisi

apartmanlar sıralanıyordu. Bunlar arasında bir tanesi dikkat çekicidir. Portakaloğlu adlı bir Rum tüccar ailesine ait olan bu görkemli konak, ailenin 1922'de Yunanistan'a kaçmasıyla Hazineye geçmiş, bir süre Polonya Konsolosluğu olarak kullanıldıktan soma 1927'de vali konağı yapılmak amacıyla özel idareye devredilmiştir. O günden bugüne bu amaca hizmet ettiği gibi, önündeki caddeye de ad olmuştur.

Nişantaşı kavşağından karşıya geçilince, eski Şam valisi Şükrü Paşa'nın konağının bahçe duvarıyla karşılaşılırdı. Konak, cephesini arkadaki Ahmed Bey (bugün Şair Nigâr) Sokağıma vermiştir. Bundan sonra yol boyunca gittikçe seyrekleşen doku ekmek fabrikası ile son bulurdu. Bugün yalnızca bulunduğu sokağın adında yaşayan ekmek fabrikası 1930'larda İpek Film tarafından stüdyo olarak kullanılmıştı. Fabrikadan ötesi kırsal arazi idi. Sol yandaki vadi daha sonra ilk gecekonduların yerleşim alanı olacak, uzun yıllar "Teneke Mahallesi" adıyla anılacaktır. Ekmek fabrikasının arkasında semtin ikinci camii olan Meşrutiyet Camii vardır. Kitabesine göre 1313/1895-96'da II. Abdülhamid'in Hazine-i Hassa'dan verdiği parayla yaptırılan bu küçük camiye Meşrutiyet adı, herhalde 1908'de II. Meşrutiyetin ilanından sonra verilmiş olmalıdır. Ekmek fabrikasının karşı köşesinde Hacı Emin Efendi Sokağı ile Çiftlik (bugün Poyracık) Sokağı arasındaki adada da İngiliz Erkek Okulu'nun (High School) yer aldığı görülür.

1920'lerde semtin bu kesimindeki seyrek doku arasında yer alan diğer önemli yapılar Teşvikiye Camii'nin arkasında Faik Bey Konağı ile Mehmed Bey Konağı, Gülistan Sokağı'nda (daha sonra Kuyulu Bostan, bugün Prof. Orhan Ersek) Şehzade Abdürrahim Efendi Konağı, Hacı Emin Efendi Sokağında Refik Bey, Hoca Efendi, Hasan Hilmi Paşa ve Ahmed Şükrü Paşa konakları. Bostan Sokağı (daha sonra Teşvikiye-Ihlamur Yolu, bugün Avukat Süreyya Ağaoğlu Sokağı) ile Çiftlik (Poyracık) Sokağı'nın kesiştiği köşede Esvapçıbaşı İsmet Bey Konağı'dır. Bu konağın yerine 1930'larda Mimar Sedad Hakkı Eldem(->), Ahmed Ağaoğlu İçin son derece güzel bahçeli bir ev yapmıştı. 1965'te yıkılan bu güzel yapının yerinde şimdi bir blok apartman yükselmektedir. Bu noktadan aşağısı, artık Topağacı ve Ihlamur'du ve kır kahvelerinden başka yapıya rastlanmazdı.

Semtin yukarı kesimine yani Osmanbey'e doğru yerleşme dokusunun daha sık, apartmanlaşmanın daha yoğun olduğu görülürdü. O zamanki adı Cabi Caddesi olan bugünkü Rumeli Caddesi, baştaki Şükrü Paşa Konağı bahçesi üstündeki Nemlizade Galib Bey Konağı, Ahmed Efendi (bugün Baytar Ahmet) Sokağı köşesindeki İsmail Hakkı Paşa ile aynı sırada Afitab (bugün Matbaacı Osman Bey

Sokağı) yakınlarındaki Faik Paşa Konağı sayılmazsa büyük ölçüde apartmanlaşmıştı. Yalnız buralarda Haralambos Bahçesi gibi kır bahçelerine hattâ küçük bostanlara bile rastlanmaktaydı.

1930'lardan sonraki gelişme bütün İstanbul'da olduğu gibi apaıtmanlaşma yönünde olmuş; Nişantaşı, çevresindeki Taksim, Harbiye, Osmanbey, Şişli gibi semtlerle birlikte İstanbul'un en hızlı apartmanlaşan semtlerinden biri durumuna gelmiştir. Ama bu apartmanlaşma seçkin bir yapılaşma olarak sürmüş, semt özellikle üst ticaret ve sanayi kesiminin tercih ettiği bir yerleşme yeri hüviyetini korumuş, anacaddeler boyunca sıralanan alışveriş mağazaları da bu hüviyeti desteklemiştir. 1970' lerde İstiklal Caddesinin eski niteliğini yitirmeye başlaması ünlü mağazaları da buraya doğnı çekrrıiştir. Aynı dönemlerde yaşanan önemli ve çarpıcı bir diğer gelişme ise konfeksiyon ve tekstil ticarethaneleri ile imalathanelerinin de semte yerleşmeye başlamasıdır. 1970'lerde başlayan bu gelişme 1980'lerde de hızlanarak sürmüştür. Semtin seçkinliğini zedeleyen, yer yer konut bölgesi olmaktan çıkaran, gece nüfusunu azaltan bu gelişme, insan dokusunu da etkilemiştir. Taksim-Şişli güzergâhının tek yön olarak Vali Konağı-Rumeli Caddesi üzerinden verilmesi de semtte yoğun bir transit trafiği yaratmış, gürültü ve çevre kirliliğini büyük ölçüde artırmıştır.

1920'lerin konaklar semti Nişantaşı, bütün İstanbul gibi büyük bir değişim geçirmiş; yoğun trafikli, canlı, kalabalık ve gerek konut bölgesi olarak gerekse lüks mağazaları, galerileri, zarif vitrinleri ile her şeye rağmen seçkin bir semt olmayı sürdürmüştür.

Bibi. Öz, *İstanbul Camileri,* II; Ç. Gülersoy, *Tramvay İstanbul'da,* İst., 1989; ay, *Beşiktaş'ta İhlamur Mesiresi ve Tarihi Nişan Taşlan,* İst., 1962; (Ergin), *Mecelle,* I; Y. Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar.* II, Ankara, 1989; Şişli Belediyesi. *Şişli Rehberi,* İst., 1987; *Tarih-i Lutfî,* IX, XI, XVI; V. S. Ankan (haz.), *Setimin Strkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Ruzname,* Ankara, 1993; Ergin, *Rehber;* Necib Bey, *İstanbul Rehberi* (15 pafta), İst., 1334/1918; *Mahallât Esâmisi;* M. R. Esatlı, "Saray ve Konakların Dili: Yüz Yıllık Nişantaşı", *Akşam, 22* Nisan-10 Mayıs 1940 arası 11 yazı; S. M. Alus, "Nişantaşı-Teşvikiye", *Akşam.* 25 Kânunıevvel 1938; H. Şehsuvaroğlu, "Nişantaşindaki Hariciye Konağı ve Tarihi", *Cumhuriyet,* 30 Haziran 1953; J. Pervititch, Plan cadastral d'assurances (çeşitli paftalar), İst., 1922-1925; S. Eyice, "İstanbul'un Mahalle ve Semt Adları Hakkında Bir Deneme", *Türkiyat Mecmuası,* S. XPV (1965).

NURİ AKBAYAR

Nişantaşı, Vali Konağı Caddesi'nin bir görünümü. *Levent Yalçın, 1994*

NİŞANTAŞI KARAKOLU

Nişantaşı'nda Teşvikiye Caddesi ile Teşvikiye Bostanı Sokağı köşesindedir.

Yaklaşık 15x12 m boyutunda, tek katlı ve kagir küçük bir yapıdır. Sade, işlevsel bir plam vardır. Teşvikiye Caddesi üzerindeki giriş cephesinde de görüldüğü gibi yapının planı ve cephesi eşit üç aks üzerine kuruludur. Alçak bir subasman üzerine oturan binaya, iki yandan dört basamaklı birer merdivenle ulaşılan ve yüksek tabanlı iki kolon ve bunlar tarafından taşman bir tabla ile belirlenmiş bir portikodan girilir. Giriş, günümüzde muhdes bir camekânla kapatılmıştır. Portikonun tablası üzerinde mermerden yükseltilmiş bir parapet ve onun da üstünde küçük bir alınlık vardır. Alınlığa natüralist çiçek demetlerinden bir giiiandla çevrili bir tuğra madalyonu işlenmiştir.

Girişin iki yanında eş büyüklükte ve caddeye dönük köşeleri pahlı odalar bulunmaktadır. Odalar cephede, geriye çekilmiş portiko mekânının iki yanında köşeli kitleleriyle öne çıkarlar. Koyu renk granitle kaplı duvarda köşeler ayrıca kabartma taşlarla vurgulanmıştır. Yapı üstte geniş bir korniş ve bir saçak parapeti ile sona erer.

Nişantaşı Karakolu için tanınmış İtalyan mimar Raimondo d'Aronco(->) da bir proje hazırlamıştır. Udine Kent Müzesi Arşivinde bulunan ve bir suluboya perspektif ile 15 paftadan oluşan Şubat 1908 tarihli ve d'Aronco'nun İstanbul'daki son çalışmalarından biri olan bu projenin uygulanmadığı bellidir. Ancak, henüz belgelenememişse de karakol binasının iki köşesindeki pahlı duvar yüzeyi üzerinde bulunan çift mermer çeşmelerin bir d'Aronco tasarımı olması olasılığı yüksektir.

Karakolun Teşvikiye Bostanı Sokağına bakan batı cephesi ve diğer cepheleri özelliksizdir. Teşvikiye Caddesi üzerindeki doğu ucunda, karakola ait arsa parçasında bir küçük anıt taşı dikilmiştir.

Bibi. A. Batur, "Les Quevres de Raimondo D'Aronco a İstanbul", *Atti del Congresso Internazionale di Studi Raimondo D'Aronco e il suo tempo',* Udine, 1982, s. 120; V. Freni-C. Varnier, *Raimondo D'Aronco, l'opera completa,* Padova, 1984, s. 178; M. Nicoletti, *D'Aronco e l'architettura liberty,* Roma-Bari, 1982, s. 156.

AFİFE BATUR

NİZAMI CEDİD

"Yeni düzen" anlamına gelen Nizam-ı Cedid, III. Selim döneminde (1789-1807) girişilen reform hareketlerine verilen addır.

Dar anlamıyla Avrupai esaslarda kurulmaya çalışılan yeni orduyu, geniş anlamıyla da yeni bir siyasi ve idari düzeni ifade eder. III. Selim gerçekten de imparatorluğun çöküş nedenlerini tespit etmiş ve oldukça kapsamlı bir yenilenme düşünmüş, işe ordudan başlaması gerektiğine inanmıştı. Bunun nedeni İstanbul'da artık iyice yozlaşarak esnaflıkla uğraşan ve devlet içinde devlet haline gelen yeniçerilerden kurtulmadıkça hiçbir ıslahatın yapılamayacağını görmüş olmasıydı. III. Seüm'in diğer bir özelliği de açık fikirli bir padişah olan

babası III. Mustafa'nm(->) yanında nispeten serbest bir şekilde yetişmiş olması ve dünyadaki gelişmeleri kısmen de olsa izleyebilmesiydi. Keza amcası I. Abdülhamid(->) de reformcu yanları olan bir padişahtı.

III. Selim tahta çıkar çıkmaz devletin ve ülkenin durumunu bildiği için derhal çare aramaya girişti. Bu sıralarda Viyana'dan dönen Ebubekir Ratib Efendinin sefaretnamesini okuduğu ve etkilendiği belirtilir. Ratib Efendi bu sefaretnamede Avusturyalıların yaptığı bazı reformlardan söz ediyor ve başarıların nedeni olarak itaatli bir ordu, dolu bir hazine, iyi memurlar, refahı artan bir halk ile ittifaklara dayanan uluslararası ilişkiler gerektiğini ifade ediyordu. Bundan sonra III. Selim devletin içinde bulunduğu durumu görüşmek üzere 16 Mayıs 1789'da Revan Köşkü'nde(->) bir meclis topladı. Burada istanbul'da ve taşrada bulunan bazı devlet ricali ile görüşerek çözümler üretmeye çalışü. Önemli devlet görevlilerini ıslahat işine katmasının bir nedeni de ulema-yeniçeri ittifakına karşı daha geniş bir cephe oluşturmaktı. 1792'de de devlet ricalinden ıslahat için layihalar istedi. 20 Türk (başta Sadrazam Koca Yusuf Paşa olmak üzere defterdar, çavuşbaşı, beylikçi, kethüda, tersane emini gibi görevliler, yanısıra Müverrih Enveri Bey) ve 2 de yabancı danışmanın (orduda görev yapan Fransız zabit Bertrano ile İsveç Sefareti'nden d'Ohsson) verdikleri layihalarda iki temel görüşün şekillendiği ortaya çıkıyordu. Muhafazakâr ıslahatçı grup mevcut kurumların düzeltilmesiyle yetinme yanlısıydı. Değişimi savunan ikinci grup ise eski kurumların canlandırılmasının, bu başarılabilse bile fayda vermeyeceğini ve yeni kurumların oluşturulması gerektiğini savunuyordu. III. Selim de değişim yanlısı olmakla birlikte bunları hemen gerçekleştirebilecek güce sahip değildi. Bu bakımdan tedrici bir yol izlemeye karar verdi. Bu arada III. Selim savaş ve diplomasi sorunlarının yanısıra İstanbul ile ilgilenmek zorunluluğunu duymaktaydı. --'

Bu dönemde İstanbul'un nüfusu hızla çoğalmış, gerek bu nedenle, gerekse İdari çürüme yüzünden asayiş ve pahalılık gibi problemleri alabildiğine artmıştı. Buna çözüm olarak III. Selim bir nezaretçi teşkilatı kurdu. Görevliler çarşı, dükkân, han, medrese, bekar odaları gibi yerleri dolaşarak taşradan gelenleri deftere geçirdiler. İşi gücü olup da kefil gösterebilenler İstanbul'da bırakıldı. Serseriler ve işsizler gümrük eminleri vasıtasıyla memleketlerine geri gönderildiler. Dönmelerini önlemek için de bu kontroller her altı ayda bir yenilenmekteydi. III. Selim ayrıca İstanbul'a büyük zarar veren yangınlara karşı tedbir aldırdı ve belli yerlere havuzlar inşa ederek yangın mücedelesinde su sorununa kısmi bir çözüm getirdi. III. Mustafa suyolcu, I. Abdülhamid ise softa kıyafetinde dolaşarak istanbul'da teftişte bulunurlardı. III. Selim de humbaracı neferi kıyafetiyle gezip gördüğü birçok aksaklığı yazı ile sadaret kaymakamına bildiriyor ve

Nizam-ı Cedid askerlerinin III. Selim'in önünde yaptıkları ilk geçit törenini betimleyen bir resim. *TETTV Arşivi*

acil tedbir almasını istiyordu. Ama bunlar çoğu zaman çürümüş bürokrasiyi hareketete geçirmeye yetmiyor, ılımlı ve iyi kalpli bir insan olarak tanınan III. Selim'in tehditleri yeterince etkili olmuyordu.

III. Selim İstanbul'daki büyük devlet memurlarına rica ediyor, yalvarıyor, bazen de tehdit ediyordu. Keza israfın yanısıra hediye ve rüşvetin kaldırılmasına çalışırken devlet ricalinin Irani ve Hintkâri kumaşlardan elbiseler yerine kendisinin kullandığı İstanbulkâri kumaştan elbiseler yaptırmalarına dair emirler vermiş ve bunların uygulanmasını titizlikle takip etmiştir. Gerçi bunlar biraz da işin göstermelik yanı olarak görülebilir ama yenilikçi bir padişahın ilgisiz görevliler arasında nasıl çırpındığının ibret verici örnekleridir.

III. Selim'in tutumuna diğer bir örnek de kötü giden savaşlar sonunda güçsüz düşmüş orduya yardım için saraydaki altın ve gümüşün bir kısmını darphaneye yollatıp para bastırmasıydı. Tüm saray halkının kıymetli eşyasının bir kısmım hazineye hediye etmesi halka da örnek olmuş ve gerek istanbul'da, gerekse de taşrada büyük bir bağış kampanyası açılarak toplanan paralar hazineye teslim edilmişti. Ardı arkası kesilmeyen yenilgiler askeri alanda reformu acil hale getirdi ve Nizam-ı Cedid birliklerinin kurulması kararlaştırıldı. Ancak bunun tepki doğuracağı peşinen bilindiğinden şöyle bir hikâyenin anlatılması yoluna gidilmişti. "Bir Rum beyzadesi Rusya çariçesinin sarayına iltica eder ve istanbul'un kolayca fethedileceğini, bunun için İstanbul'un kuzeyindeki su bentlerinin zaptedilmesinin yeterli olacağmı söyler. Türk askerleri ya İstanbul'da esnaflık ya da Anadolu'da çiftçilik yaptıkları için toparlanmaları için iki ay geçecektir." Sekbanbaşı bunu anlatarak su bentleri civarında top, cephane ve mühimmat bulundurulacağını ve yarım saat içinde harbe hazır olacak talimli askere ihtiyaç olduğunu belirtince, "32 çeşit esnaflıkla" uğraşan yeniçeriler hemen buna itiraz etmişlerdi. Boş yere ikna gayreti sarf edildikten sonra yeniçerilerin ileri gelenleri son sözlerini söylediler: "Talim dediğin bir sıkı hizmettir. Bizi sefere gönderirlerse elimizdeki tüfengi atarız, dal kılıç olup Moskof ordusunu birbirine katarız. Allahu taala ocağımıza ağa efendimize zeval vermesin, ulufe aldıkta zevkimize bakarız." Bu tartışmanın faydası oldu ve yeniçeriler Levent Çiftliği'nde (ilk başta ürkütmemek için Bostancı Tüfenkçisi adı verilmişti) kumlan Nizam-ı Cedid kışlasına hemen ses çıkaramadılar. Bu kışlada 1602 mevcutlu bir örnek birlik yetiştirilecek, ayrıca Anadolu'da da diğer birlikler hazırlanarak devlet ilk planda 15.000 kişilik doğru dürüst bir orduya sahip olacaktı. III. Selim'in sık sık Levent Kışlasina gelip birlikleri denetlediği bilinmektedir. Bunlara ek olarak topçu sınıfı her biri 10'ar toplu 25 ortaya çıkarılacak ve 10'ar havanlı 5 humbaracı ortası da kurulacaktı. III. Selim bu arada donanmayı da ihmal etmedi. Çocukluk arkadaşı Hüseyin Paşayı kaptan-ı deryalığa getirdi. Tersane yeniden düzenlendi. Babasının açtığı Mühendishane-i Bahri-i Hümayun'u(->) geliştirirken 1795'te ilk teknik okul olarak Mühendishane-i Berri-i Hümayun'u(->) kurdu. Ordu ve donanmanın bütün bu masraflarım karşılamak üzere de "irad-ı cedid" adlı bağımsız bir hazine oluşturma yoluna gitti. İçki, tütün vergileri ve bazı diğer gelirler buna tahsis edildi.

Anadolu'da yeni birlikler kurulurken, Rumeli'de ayanlar o kadar güçlülerdi ki buralarda Nizam-ı Cedid birliği kurulmasına teşebbüs dahi edilemedi. İlk kurulan birlikler bir süre sonra Mısır seferinde kullanıldı ve bunların Akkâ Kalesi önlerindeki muharebelerde başarılı oldukları görüldü. Daha sonra kötü giden Rus savaşlarında kullanılmak üzere bunlar Kadı Abdurrahman Paşa komutasında Rumeli'ye gönderilmek istendi. Ne var ki yeniçeriler bu olayı bir tehdit olarak gördüler ve Rumeli ayanları ile birleşerek bir ittifak oluşturdular.

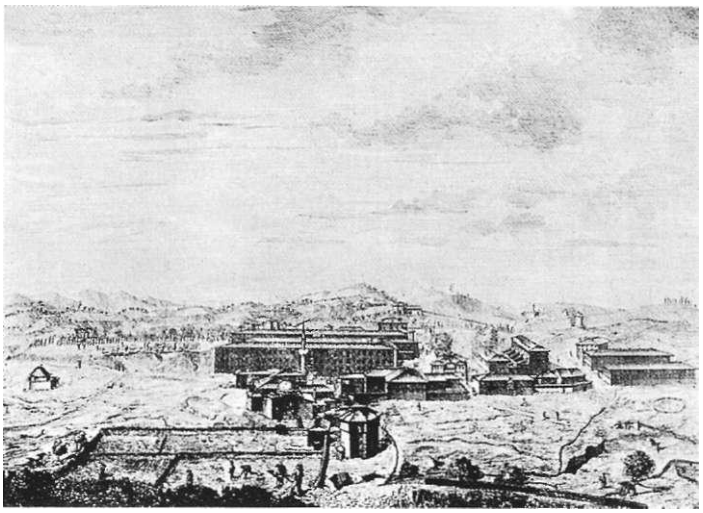

Levent Çiftliği'ndeki Nizam-ı Cedid Kışlası (1792). Y. Akçura. *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri.* Ankara, 1988

Esasen III. Selim'in amacı Rumeli'de de yeni birlikler oluşturmaktı. Ancak daha Tekirdağ'da Nizam-ı Cedid'in kurulacağını bildiren padişah fermanım okuyan kadı öldürülünce Kadı Abdurrahman Paşa ordusuna geri çekilme emri verildi. Rus ordusu sınırlarda, İngiliz donanması Ege'de İken III. Selim büyük bir iç savaşı göze alamadı. Nitekim bir İngiliz filosu ani bir hareketle Çanakkale Boğazı'nı geçti ve istanbul önlerine geldi. 1770'teki Çeşme Baskım'ndan sonra savaş yeteneğini yitirmiş olan Osmanlı donanması buna karşı koyacak durumda değildi. Marmara Denizinde ilk kez bir düşman filosunun görülmesi İstanbul'da büyük bir telaş yarattı ama hızla tedbirler alınarak tophaneden alınan toplar kıyılara yerleştirildi. Fransa Elçisi Sebastiani de savunma çalışmalarına katıldı. Su almak için Kınalıada'ya çıkan bir İngiliz birliği esir edildi. Çanakkale'nin de kesileceğini düşünen İngilizler geri çekildiler ve buradan çıkarken top ateşiyle bir hayli hırpalandılar.

Bu günlerde III. Selim'in etrafı artık iyice örgütlenmiş bulunan gerici ittifak tarafından kuşatılmıştı. Bunların liderlerinden olan AtauİIah Efendi'nin şeyhülislamlığa, Köse Musa Paşa'nın da sadaret kaymakamlığına tayini III. Selim'in sonunu hazırlayan olayları başlattı. Nitekim 1806 sonbaharında Rusya savaş ilan edince III. Selim sınıra giden orduya sancak-ı şerifi âdet olduğu gibi Davutpaşa'da değil Topkapı'da teslim etmişti. Artık Nizam-ı Cedid elbisesi giyenin dinden çıkacağı propagandası açıkça yapılıyordu. 26 Mayıs 1807 günü Kabakçı Mustafa adlı asi lideri Büyükdere'de adamlarını toplayarak Nizam-ı Cedidi kaldırmak üzere hareketi başlattı. AtauİIah Efendi ve Köse Musa Paşa bir yandan padişaha olayları önemsiz göstermeye çalışıyor ve Şehzade Mustafa ile işbirliği halinde tertip alıyorlardı. Nizam-ı Cedid askerlerine kışlalarından çıkmamaları emrediliyor, asilere karşı harekâta hazırlanan topçulara da tehditle karışık kıpırdamamaları öğütleniyordu. Padişah her yanı saran bu ihanet içerisinde çaresiz kaldı. "Ben Tuna boylarından orduyu getirir bu isyanı bastırırım. Fakat o vakit Ruslar Çatalca önlerine gelebilirler" dediği söylenir. Bu arada Musa Paşa el altından Kabakçı'ya bir liste göndererek yenilik taraftarı 11 değerli insanın idamını istedi. III. Selim acı içinde buna da razı oldu. Fakat asiler kana doymayacaklardı. Kimi tarihçiler bu esnada kararlı davranılsa ve Nizam-ı Cedid ile topçu ocakları birlikte harekete geçseler isyanın ezilebileceğini söylemişler, kimileri de henüz bunun için ortamın uygun olmadığını ifade etmişlerdir. Asiler tereddütü görünce daha da rahat hareket ettiler; III. Selim'i ve daha birçok yenilik taraftarını katlettiler ve Nizam-ı Cedid de kaldrnlrmş oldu (bak. Kabakçı Mustafa Ayaklanması).

Bibi. E. Z. Karal, *Selim IH'ün Hatt-ı Hümayunları / Nizam-ı Cedit 1789-1807,* Ankara. 1946; M. T. Gökbilgin, "Nizam-ı Cedit", *İA.* IX, 309-318; A. H. Ongunsu, "Tanzimat ve Amillerine Umumi Bir Bakış", *TanzimatI,* İst., 1940, s. 1-12; E. Z. Karal, "Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri (1718-1839)", *ae,* s. 13-30; N. Tacan, "Tanzimat ve Ordu", *ae.* s. 129-137; A. C. Eren, "Selim III", *İA,* X, 441-457; S. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modem Tıırkey,* I, Cambridge, 1991.

M. TANJU AKAD

NOMİDİS, İSAAK MİLTİADİS

(1884, İstanbul-21 Eylül 1959, İstanbul) Rum asıllı araştırmacı.

"MİSN" kısaltmasıyla imza atan Nomidis, Fener'deki Megali Tu Yenus Soli Rum Lisesi ve Fransız St. Benoit Lisesi'nde eğitim gördü. Ailesi kereste ticareti ile uğraştığı için ilk işi kereste ticaretiydi. Aile şirketleri Galata'da Kalafat Yeri'nde bulunuyordu ve uluslararası çapta kereste ticareti yapıyorlardı. Keresteyi çoğunlukla Balkan ülkelerinden özellikle de Romanya'dan temin ettikleri için 19- yy'm sonlarından itibaren Rusya'nın Balkanlardaki siyasi nüfuzundan yararlanabilmek amacıyla Nomidis ailesi imparatorluk döneminde Rus uyruğuna geçmişti. Ancak 1917'de Rusya'da Bolşeviklerin iktidara gelmesi, 1923 te de Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması Nomidis ailesini derinden etkiledi. Türkiye tarafından önce "Beyaz Rus" olarak tanındılar. Aile olarak gerek toplu gerek teker teker birçok kez müracaat ettilerse de, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olma istekleri reddedildi. Bir süre sonra Bolşeviklerin kurdukları sistem gereği kamulaştırma faaliyetleri dolayısıyla Rusya'da yaşayan Türklerin de mülklerinin devletleştirilmesi sonucunda Türkiye, siyasi misilleme olarak Türkiye'de yaşayan Rus uyrukluların mallarına el koyunca Nomidis ailesinin kereste ticareti de son bulmuş oldu. İ. M. Nomidis, bunun üzerine esas ilgilendiği alan olan İstanbul'un Bizans dönemi arkeolojisine ve tarihine yöneldi. 1940'ta Yüksekkaldırım'da Patriarkhiasin kitapçı dükkânını devralarak bir yandan da kitapçılık yapmaya başladı. (Burası bugün de Librairie de Pera adıyla faaliyetine devam etmektedir.) Ancak uyrukluk meselesi gene çözülememişti. Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olma isteklerinin sürekli reddedilmesi sonucunda vatansız kalmamak için zorunlu olarak Yunan uyruğuna geçtiler.

Nomidis, Bizans arkeolojisi ve tarihi alanında kendi kendini yetiştirmiştir. Türkçe ve Rumcadan başka İngilizce, Fransızca ve Almanca bilen Nomidis, Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün(-») üyelerindendi. Skarlatos Bizantios'un(-») ve Alexandros Paspatis'in(->) geleneğini sürdürerek İstanbul'un Bizans dönemi topografyası, tarihi ve anıtlarıyla ilgili çalışmalar yapmıştır. Sayısı 110'u bulan bu çalışmaların çoğu haritalar ve çizimlerdir. Ayrıca makaleleri ve kitapları da vardır. Bugüne dek bunlardan yalnızca İ1i yayımlanabilmiştir. Nomidis'in Yunanca, Almanca ve Fransızca yazdığı ve yayımlanabilmiş olan yapıtları arasında en ilgi çekici olanları "Balıklı Manastırı Üzerine Araştırma", "Ayasofya Mozaikleri", "Galata", (A. M. Schneider ile birlikte) "Vefa Kilise Camii ve Mozaikleri" adlı monografileri ve Bizanslıların kara surları üzerine yapmış olduğu haritalardır. No-

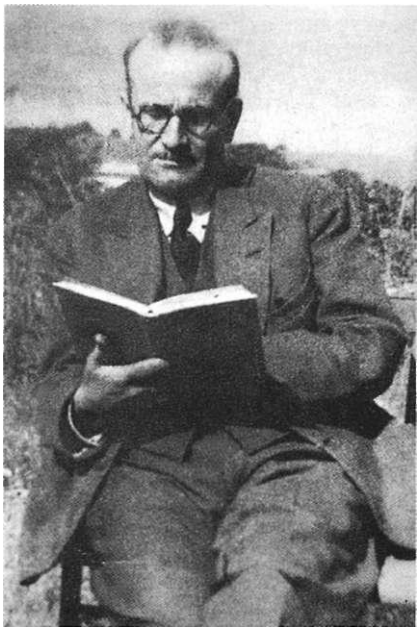

İsaak Miltiadis Nomidis *Uğur Güracar koleksiyonu*

midis, Vefa Kilise Camii'ndeki mozaikleri bulan kişidir. Yayımlanmamış çalışmaları Kariye mozaikleri, kara ve deniz surları, Altınkapı, Lykos (Bayrampaşa) Deresi ve Latinlerin İstanbul'a yerleşmeleri gibi konuları içerir. Nomidis aynı zamanda usta bir haritacıdır. Çizdiği haritalar Benedetto Palazzo'nun *L'Arap Djami ou Eglise Saint Paul a Galata* (İst., 1946) ve Raymond Janin'in *Constantinople Byzantine* (Paris, 1950) adlı kitaplarında yayımlanmıştır.

Nomidis'in yayımlanmış eserleri *İstanbul Haritası,* (67,5x88,5 cm), (Rumca); *Tabula archeologica et topographica Constantinopoleos medii aevi,* (Vindoboni, 1937); *Zoodohos Piyi* (Balıklı Manastırı Tarihi), (İst., 1937); *Ta moseika tıs ayiassofi*<2s(Ayasofya'nın Mozaikleri), (İst., ty); *Etudes Byzantines. Carte topographique et archéologique de Constantinople au Moyen Age,* (İst., 1938); *Byzantinische Studien. Topographische und archäologische Karte von Konstantinopel im Mittelalter,* (Ist., 1938); *Kara Surları Haritası,* (İst., 1938); *To Petrion tu keratiu kolpu* (Halic'in Petrion'u), (İst., 1938); *Galata. Topographisch-archäologischer Plan,* (A. M. Schneiderte), (İst., 1944); "Rapport préliminaire des travaux éxécutiés dans une église Byzantine (Kilise Cami)", *Notre-Dame dEphése,* (1958, s. 2) olarak sıralanabilir.

Bibi. "Ta katalogia tu M. İs. Nomidi (Misn)", *Mesonika ke nea elinika,* c. 3 (1990), s. 431-

UĞUR GÜRACAR

NORDSTERN HANI

Beyoğlu İlçesi'nde, Karaköy'de, Voyvoda Caddesi'nin meydanı kestiği köşede yer alır.

Beyoğlu Tapu Sicil Müdürlüğünün 11 Eylül 1989 gün ve 294 sayılı temessük kayıt örneklerinden anlaşıldığına göre 1228/1813'te bugün Nordstern Hanının bulunduğu arsada Yahudhane ve altında 5 dükkânı olan bir yapı vardı. 1274/1857 tarihli bir belgede bu gayrimenkulden "Yahudhane arsası ve iki dükkân" diye bahsedilmesinden bu tarihte Yahudhane'nin yıkıldığını anlıyoruz. Yine kayıt örneklerinden öğrendiğimize göre burada 1279/1862'de Yosef e ait tek kapılı bir han ve üç dükkân bulunuyordu. Günümüzdeki yapı 1305/1889'da inşa edilmiştir. Bu yeni yapı Galata'nm Yeni Cami Mahallesi, Topçular adresinde 1, 3, 5 kapı numaraları ile kayıtlıydı. No. 1 ve 3'te iki dükkân, no. 5'te ise Dilber Han vardı. 1928'de, yapının altındaki iki dükkânı Banco Di Roma'ya(->), bir dükkânı ise Baylan Pastanesi'ne kiralanmışken Nordstern Umumi Sigortalar Şirketi'ne satılmıştır.

İstanbul, Beyoğlu, Arap Cami Mahallesi 174 pafta, 1.119 ada, 1 parseldeki söz konusu han, Anıtlar Kuralu'nun 28 Eylül 1989 gün 1416 sayılı kararı ile ikinci grup korunması gerekli yapı olarak tescil edilmiştir. 1994'te yapı sahibi Nordstern Anonim Şirketi tarafından köklü bir restorasyon yaptırılmaktadır.

Yapının mimarı bilinmemektedir. 19-

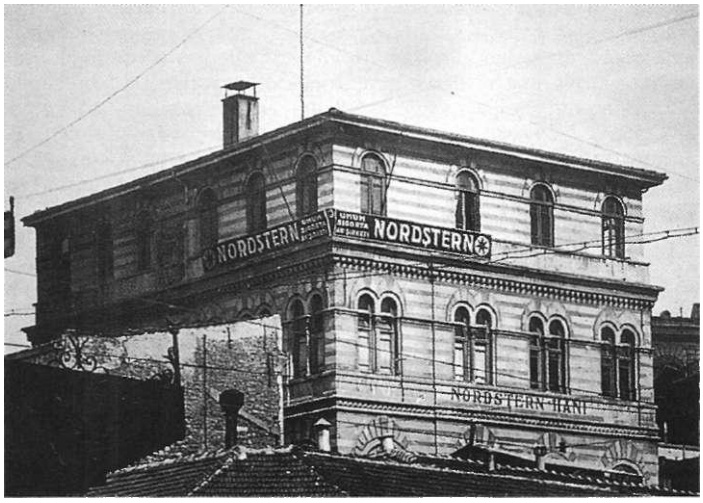

Nordstern Hanı
Tülay Taşçıoğlu

yy'da özellikle Maltalı, İtalyan, Katolik ve Ortodoks, Rum, Ermeni, Musevi azınlıklar ile Avrupa memleketlerinden gelen tüccarlardan oluşan bir toplumun (Levanten) beğenisini kazanan "canlandırma" diye isimlendirebileceğimiz ve çevredeki yapılarda da görülen yabancı karakterli bir mimari tarzı vardır. Cephelerdeki çift pencereli sivri kemerleri, bezemeli pencereleri, pencereler arasındaki pilastrlar ve kolon başlıkları, katlar arası bezemeli silmeleri ile neogotik tarzına bir örnektir.

Cephe Kandıra ve Şile çevresinden getirilmiş olması muhtemel yeşilimsi gri renkli kumtaşı ve sarı renkli mikro fosilli kireçtaşı ile almaşık bir taş kaplamaya sahiptir.

Yapı üç katlıdır. Son kat daha sonraki bir devirde ilave edilmiştir. Son katın kuzey ve güney cephelerinde eski fotoğraflarda kabartma heykeller (rölyef) seçilmektedir. Günümüzde bunların sadece yerleri kalmıştır.

Yerler volta döşemedir. Çatı dört yöne meyilli ve kiremit kaplıdır. Zemin kat pencerelerinde orijinal ferforje parmaklıklar vardır.

Bodrum kat Banco Di Roma'nın önce kasa dairesi, soma da Baylan Pastanesi'nin imalathanesi olarak kullanılırken pek çok ilaveler yapılmıştır. Zemin katta hanın asıl kapısı ile (zamanla dükkân haline getirilmiştir) cam negatiflerden elde ettiğimiz fotoğraflar yardımıyla varlığını tespit ederek yaptığımız araştırmada kemerler ve başlıkları bezemeli kolonlar bulunmuştur. Yine restorasyon sırasında yapının kuzeyindeki büyük salonun cadde cephesinde iki duvar arasından geçen duman bacaları ve duvara gömülü ocaklara rastlanmıştır. Bina günümüzde kalorifer ile ısıtılmaktadır ve modern işyeri ihtiyacına cevap verecek bir plana sahip olup asansörlüdür. Ahşap olan pencere ve kapı doğramaları ile dökme dilimli bezemeli kalorifer radyatörleri orijinaldir.

Zaman içinde oda oda kiraya verildiği ve kat yükseklikleri de elverişli olduğu için yer yer asma katlar ilave edilmiştir. Restorasyon projeleri çalışmalarında ilaveler ayıklanarak yapı olabildiğince orijinal haline döndürülmeye çalışılmıştır.

Bibi. S. Eyice, *Galata veKulesi,* İst., 1969; S. N. Duhani, *Eski İnsanlar Eski Evler,* İst., 1984; R. Serhadoğlu, *Büyük İstanbul Albümü,* İst., 1955; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 324; Cezar, *Beyoğlu,* 227; T. Taşçıoğlu, "1989 Tarihli Nordstern Han Rölöve ve Restorasyon Albümü", (yayımlanmamış çalışma).

TÜLAY TAŞÇIOĞLU

NOTARAS, LUKAS

(?, Konstantinopolis - Haziran 1453, Konstantinopolis) 1449-1453 arasmda "megas doux" (deniz kuvvetleri komutanı) olan Bizans devlet adamı.

II. Manuel'in (hd 1391-1425) nedimi ve elçisi Nikholas Notarasin oğludur. Son üç Bizans imparatoruna hizmet veren Lukas Notaras'ın karısı, VII. İoannes(->) (hd 1390) kızlarından biri olmalıdır. Notaras bu yüzden kendini, bir çeşit soyluluk unvanı kabul edilen imparatorluk "gambros"u (damat) olarak tanımlamıştır.

Lukas Notaras, 1424'te tarihçi Georgios Sfrantzes(->) ile birlikte II. Murad'a elçi olarak gönderildi. VIII. İoannes(->) (1425-1448) ve XI. Konstantinosüu (1449-1453) dönemlerinde "mezason" (Osmanlılardaki vezirazamlık mevkiinin Bizans'taki eşdeğeri) olarak hizmet gördü. 1441'de XI. Konstantinos'u, Cenevizli Gattulusio ailesinin kızı Katerina ile evlenmek üzere Lesbos (Limni) Adasina götüren gemiye kumanda etti. İtalyan tüccarlarıyla iş yapan Notaras, elde ettiği serveti İtalyan bankalarında değerlendirerek, Cenova ve Venedik kentlerinin de vatandaşı oldu. Batı devletleri ile yakın ilişkilerine rağmen, Notaras'ın Roma ve Bizans kiliselerinin birleştirilmesi politikalarına şiddetle karşı çıkması ilginçtir. Hattâ kendine muhalif tarihçilerden Dukas'aC-») göre, Notaras "şehirde Latin papazlarının ayin taçları yerine Türk sarığı görmeyi yeğlerim" diyecek kadar ileri gitmişti.

Kendisinden söz eden Dukas ve Sfrantzes gibi yazarlara bakılırsa, egoist, çıkarcı ve hırslı kişiliği yüzünden pek çok kişinin düşmanlığım çekmişti. Notaras'ın 1453'te Konstantinopolis'in savunmasında oy-

nadığı rol hakkında bazı tartışmalar vardır. Sfrantzes'e göre Ayios Teodoros Kapısı'na kadar olan Petri bölgesinin (bugünkü Fener civarı) savunması Notaras'a verilmişti. O sırada şehri, yanında getirdiği 700 kadar Ceneviz askeriyle Osmanlılara karşı kahramanca savunan Giustiniani Longo, Notaras'ı, Petri bölgesindeki topları başka cephelere kaydırmayı reddettiği için vatan hainliği ile suçladı. Yine aynı yazara göre Notaras, 29 Mayıs 1453'te şehre giren II. Mehmed'e (Fatih) saraydan kaçırdığı değerli eşyaları sunarak, işbirliği girişimlerinde bulunduysa da, onun bu davranışı sultan tarafından ihanet olarak nitelendi. Nitekim bu olaydan birkaç gün sonra Notaras ve iki oğlu, Fatih tarafından idam ettirildi. 1470'te İoannes Moshos adlı biri tarafından Lukas Notaras'ı ihanet suçlamasından aklamak üzere bir methiye yazılmışsa da bu konudaki iddialar açıklık kazanmamıştır.

Bibi. G. Phrantzes, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae,* Bonn, 1839; A. E. Bakalopoulos, "Frage der Glaubwurdigkeit der 'Leichenrede auf L. Notaras' von Johannes Moschos (15- Jh.)", *Byzantinische Zeitschrift,* S. 52 (1959), s. 13-21; H. Evert-Kappesowa, "La tiare ou le turban", *Byzantinoslavica,* S. 14 (1953), s. 245-248; *Dictionary of Byzantium,* 1494-1495.

AYŞE HÜR

NOTİTİA URBİS CONSTANTİNOPOLİTANAE

İstanbul'un geç Roma dönemi tarihinin en eski ve en çok başvurulan 15 sayfalık Latince betimlemesi olan anonim eser. *Urbis Constantinopolitana Nova Roma* da denir II. Teodosios döneminde (408-450) 5. yy m ilk çeyreğinde (425-430) bir araya getirilmiş bir belgedir. Pierre Gilles(-») bu belgeyi 156l'de Lyon'da yayımlanan *De Topographia Constantinopoleos* adlı kitabında vermiştir. 1593'te Venedik'te Panciroli, *Notitia Dignitatum'\a* birlikte tekrar yayımlamıştır. *Notitia'mn* önemi kent hakkında sayısal değerlendirme yapmamıza olanak veren tek kaynak olmasıdır. Bir giriş bölümünü izleyerek 14 bölgeye ayrıldığı anlaşılan kentin her bölgesindeki idarecilerle en önemli yapılarının bir listesini verir. Konstantinopolis'te Roma kent örgütlenmesinin yinelendiği görülür. İstanbul'un yönetiminden sorumlu olan praefectus'un başkentteki en önemli sorunlarından biri emniyetti. Bölge idarecileri (curator) 13 tanedir. 14. bölge olan Blahernai'nin kent dışı bir mahalle olarak "curator"u yoktur. Kendi bölgesinin belediye işlerinden sorumlu curator'un kamu işlerini gören kölelerden seçilen yardımcısı (vernaculus) her tür işi gören, halka çağrı yapan bir memurdu. Kentte geceleri kontrol için dolaşan 65 bekçi (vicomagistri) ve 560 gönüllü itfaiyeci (collegiati) vardı. Notitia her bölgede bunların sayısını vermiştir. Her bölgede bekçi sayısı aynıdır. Fakat itfaiyeci sayısı değişmektedir. Bu sayıya göre 7. ve 10. bölgeler özellikle kalabalıktır.

Notitia'da yapılar tipolojilerine göre sınıflandırılarak sayıları verilmiştir. Kentte 5 saray (palatia) vardı. Yaptıranların statülerine göre büyük konutlar özel sıfatlar taşıyorlardı. 14. bölgede Büyük Saray (palatium magnum) ve "palatium placidianum" (Teodosios'un ikinci karısı Galla Placidia'nın sarayı) vardır. 11. bölgede "palatium ilacillianum" (Teodosios'un birinci karısı Aelia Flacilla'nın sarayı), *Notitiahm* adını verdiği saraylardır. Augusta unvanı verilen prenseslerin konutları (domus divinae augustarum) içinde 1. ve 10. bölgelerde Placidia'nın (I. Theodosius'un kızı), 3. ve 12. bölgelerde Pulheria'nın ve 10. bölgede Eudokia'nın konutları vardır. Arkadiosun kızlarından Arkadia'mn 9 ve 10. bölgelerde, Marina'nm 1. bölgede konutları (domus nobilissimae) bulunmaktadır. Konutlara verilen adlar arasındaki bu hiyerarşi Osmanlılarda da kesin olmasa bile, bir ölçüde vardır. Saray, konak, kasır ve köşk sultan ve saray mensupları ile yüksek idarecilerin konutları arasında çoğu kez duyarlı bir kullanımı yansıtır. Sultanların sarayları, vezirlerin konakları kabul edilen bir ayrımdır. Konutla ilgili olarak sadece 4.388 domus'tan söz edilmektedir. Başka hiçbir sayı ve adın verilmemiş olması nedeniyle "domus" sözcüğünün içeriği üzerinde Roma ile karşılaştırılarak yorumlar yapılmıştır. Büyük bir olasılıkla "domus" her zaman büyük bir konut anlamına değil, Dagron'un belirttiği gibi, çok sayıda yapıyı içeren bir konut (domus: oikos) kompleksi anlamına kullanılıyordu. Bu domus'larm 153'ünde özel hamam vardı.

Notitia kentteki 4 forumu, Kapitol'ü, Augusteion'u ve Hippodrom'u zikrettikten soma 1 colesseum, 2 senato binası ve 9 hamamdan söz etmektedir. Bu hamamlardan Arkadios Arcadianae'de (1. bölge), Zeuksippos 2. bölgede idi. Diğerleri Honorianae ve Eudoksianae'de (5. bölge), Carosianae'de (7. bölge), Anastasianae'de (9. bölge) ve Constantinianae'de (10. bölge) idiler. Dört büyük çeşme (nimfaion) vardı. Valens'in yaptırdığı Tauri Forumu'nun çeşmesi Nymphaeum Majus kentin en büyük çeşmesiydi (bu büyük yalaklı çeşme 1553'te Andre Thevet tarafından görülmüştü). Diğer genel çeşmeler 5., 10. ve 14. bölgelerde idiler. 1. ve 2. bölge sınırında 2 tiyatro (teatrum maius ve teatrum minus) ve 13. ve 14. bölgelerde iki mim tiyatrosu (lusoria) hepsi 5. bölgede, Neorion(->) civarmda 6 depo (horreum), 2 sarnıç, 322 sokak (vici), 5 mezbaha ve 17 iskele (gradus) vardı. *Notitia* 430'da hâlâ var olduğu anlaşılan Theodosius'un Limanından (Eleutherius Limanı) ve onun ambarlarından (horrea Aleksandrina ve horreum Teodosiacum) söz eder. *Notitia* ayrıca kentte 54 revak (portikus: embolos) olduğunu belirtir ve bunlardan 12. bölgedekine porticum Troadenses, 3. bölgedekine porticum Semirotundam (Sigma) ve 4. bölgedekine porticum Fanionis'in adını verir.

Diğer kaynaklar, erken dönem yazarları ve arkeolojik verilerle birlikte *Notitia Urbis Constantinopolitanae* geç Roma dönemi İstanbul'unun tarihini yazarken her seferinde yeni veriler ışığında yeniden yorumlanması gereken, temel belge niteliğini korumaktadır.

DOĞAN KUBAN

NOTRE DAME DE SION FRANSIZ KIZ LİSESİ

Taksim-Harbiye arasında Cumhuriyet Caddesi üzerinde, 1856'da kurulmuş özel Fransız kız lisesi.

19. yy'm ortalarında İstanbul'da çeşitli mezheplerden misyonerler, rahip ve rahibeler, eğitim konusuna, din, dil ve kültürlerini yaymaya özel önem veriyorlardı. Lazariste'ler de erkek ve kız okulları açmak üzere Fransa'dan rahip ve rahibeler davet etmişler; bunlardan "Filles de la Charité" rahibeleri, İstanbul'a 1838'den itibaren gelmeye başlamışlar ve çeşitli yerlerde kız okulları açmışlardı. Bu okullar arasında Galata'da yatılı bir kız okulu da vardı.

İstanbul'da papanın temsilcisi olarak bulunan Hillereau, 1844-1846 arasında St. Esprit Kilisesini inşa ettirirken, kilisenin ön tarafına bir papaz semineri açmak üzere binalar yaptırmıştı. 1856 başında "Filles de la Charité" rahibeleri Galata'daki okulu, St. Esprit Kilisesi'ne ait binalara taşıdılar. Ancak aynı yılın kasımında okullarını, İstanbul'a ağırlıklı olarak eğitim verme amacıyla yeni gelmiş bulunan Notre Dame de Sion rahibelerine devrettiler. Notre Dame de Sion rahibeleri eğitim işini kendilerine meslek edinmişler, bu yüzden de Lazariste'ler tarafından, özel olarak çağrılmışlardı.

Notre Dame de Sion Fransız Kız Lisesinin kuruluş tarihi 27 Kasım 1856 olarak kabul edilir. Bu tarihte okulun 90 öğrencisi vardı. Okulu, Notre Dame de Sion Rahibeleri Cemiyetimden Louise Weyvada yönetiyordu. O tarihten sonra Notre Dame de Sion rahibelerinin adıyla anılmaya başlanan kız okulu kısa zamanda gelişmiş, 1892'de 198'i yatılı 287 öğrenciye sahip olmuştu. Bu öğrencilerin 131i Latin, 6'sı Katolik Ermeni, 32'si Ortodoks Bulgar, 67'si Ortodoks Rum, 24'ü Gregoryen Ermeni, 24'ü Yahudiydi. Aynı tarihte okulda 64 rahibe çalışıyordu. Okula Müslüman öğrenci kabulü 20. yy'm başlarında oldu. 1912'de artık bir kız lisesi sayılan okulda 271 öğrenci vardı. Bunların 34'ü Müslüman kızlarıydı. Türkçe zorunlu dersti.

1914'te I. Dünya Savaşı nedeniyle okul kapandı. 1918'de Mütareke sırasında yeniden açıldı ve Fransa'daki kız liselerinde okutulan ders programını uygulamaya başladı. Son sınıf filozofi sınıfı adını alıyor ve matematik, fen dersleri, tarih, coğrafya, Latince, yabancı dil, Fransızca, Türkçe yanında psikoloji, felsefe, mantık, etik gibi derslere ağırlık veriliyordu. Okulda, normal sınıflar dışında 2 Fransızca hazırlık sınıfı vardı.

1924'te Tevhid-i Tedrisat Kanunu uyarınca, okul Milli Eğitim Bakanlığına bağlandı. 1925'te okul eğitim kadrosunu genişletti. 1930'dan itibaren Fransız müdirenin yamnda bir Türk müdüre de görev yapmaya başladı. 1926'da Atatürk'ün üç ma-

nevi kızının eğitimi için Nötre Dame de Sion'u seçmesi ve 1927de bunlardan Rukiye Hanimin, daha sonra da Sabiha ve Ülkü'nün okula başlaması okulun prestijini artırdı ve dönemin yüksek bürokratları, Cumhuriyet dönemi entelijansiyası kızlarını Nötre Dame de Sion'da okutmayı tercih eder oldular. Aynı şekilde okul, İstanbul'un her din ve mezhepten köklü ve zengin azınlık ailelerinin de rağbet ettikleri bir eğitim kurumuydu.

Fransızca iki hazırlık sınıfı bulunan 3 orta, 3 de lise olmak üzere 6 orta öğretim kademesine sahip olan Nötre Dame de Sion Fransız Kız Lisesinin yatılı bölümü 1964'te kapatıldı. 1993-1994 öğretim yılı itibariyle okulun öğrenci mevcudu 645'tir. Hazırlık sınıfı 2 yıldır. Lise, kredi sistemini benimsemiştir. 1993-1994 ders yılında okuldan 71 öğrenci mezun olmuştur.

Bir rahibe okulu olduğu için sıkı disipliniyle tanınan Nötre Dame de Sion'un öğretim kadrosu başlangıçta bütünüyle rahibelerden seçilirken, daha sonra laik hocalar ve Cumhuriyet sonrasında da Türkçe derslerinde olduğu gibi diğer derslerde de erkek ve kadın laik öğretim elemanları okulda ders vermişlerdir. Tevfik Fikret, Ercüment Ekrem Talu, Yusuf Ziya Ortaç. Nötre Dame de Sion'da ders vermiş ünlü kişilerden bazılarıdır.

1970'lere kadar okuldaki rahibeler, saçlarını tümüyle kapayan etekleri topuklarına kadar inen lacivert veya koyu gri üniformalar giyerken daha soma bu kıyafetler bırakılmıştır. Nötre Dame de Sion'un, öğrenciler için çok sıkı olan kıyafet kuralları da zamanla gevşemiş, günümüzde diğer yerli ve yabancı liselerden bir farkı kalmamıştır.

Dönem dönem değişmekle birlikte. Nötre Dame de Sion'un üniforması koyu lacivert ceket ve etek; başta, çıkarıldığı zaman ceza alman şapka; beyaz eldiven ve uzun kara çoraplardı. Okulun kendine özgü okul içi cezalarından en bilineni, cumartesi günleri öğleden sonra, bir sınıfta, kollar arkada kavuşmuş olarak bir veya iki saat konuşmadan oturmaktı ki buna "retenue samedi" (cumartesi okulda tutulmak) denirdi. Öğrenciler sınıflarını işaret etmek üzere, her sınıf için ayrı renkte kemerler ve göğüslerinde aym renkte küçük bir fiyonk taşırlardı. Derslerde başarılı öğrencilere sınıf birincisinden sınıf üçüncüsüne kadar her ay, başka renkte bir fiyonk takılır; yine iyi hal tavır gösteren öğrenciler de benzeri bir fiyonk hak ederlerdi. Yıl sonunda çalışkanlık ve hal tavır için ayrı ayrı olmak üzere en iyi öğrencilere pembe veya beyaz güllerden taçlar takılır, törenler yapılırdı.

Okul binaları arkada kalan küçük kilisenin de açıldığı avluya açılır, teneffüsler ulu atkestanelerinin bulunduğu bu taş avluda, daha çok "bataille" adı verilen yakartop türünden bir oyun oynanarak geçirilirdi. Önemli günlerde, merasimler için kilise binasının önünde bulunan büyük salonda toplanılırdı. Üç katlı olan okul binalarının zemin katı hizmet bölümüydü. Birinci kat eğitime ayrılmıştı. En üst katta ise yatakhaneler ve rahibelerin özel odaları ve mekânları vardı. Öğrencilerin buralara girmeleri kesinlikle yasaktı.

1960'lar özellikle de 1970'lerden sonra Nötre Dame de Sion'un manastır okulu havası bütünüyle değişmiş, günümüzde İstanbul'un seçkin bir kız lisesi olarak diğer liseler arasındaki yerini almıştır.

İSTANBUL

NOVOTNY OTELİ

Tepebaşı'nda, Kabristan Sokağı (günümüzde Meşrutiyet Caddesi) üzerinde ve Amerika Birleşik Devletleri Sefareti (günümüzde konsolosluk) sırasında yer alıyordu.

Otel ile Amerikan Sefareti arasındaki bina YMCA'nın(->) merkeziydi. Otelin bulunduğu yerde daha önce Nomico ailesinin evinin yer aldığı geniş bir saha vardı. Sonradan buradaki binalarda Hotel Kroecker işletmeye açılmıştı.

Jean Novotny, otelini kurmadan çok önce, daha 1920'de Kabristan Sokağı'na paralel olan Minare Sokağı'nda Novotny Birahanesi'ni açmış, daha sonra. Hotel Kroeckerin kapanması üzerine, otel binalarından ikisini kiralayıp yeniden dekore ederek 1923 başlarında Grand Otel Novotny'yi kurmuşrtı.

Dört katlı otel binası Nomico ailesinin ikameti için yapılmıştı. Giriş katının altında, yarı zemin bir bölüm bulunuyordu. Bu yüzden otelin resepsiyonuna girmek için birkaç basamak çıkmak, lokantaya ulaşmak için de birkaç basamak inmek gerekiyordu. Binanın arka tarafı çok güzel bir manzaraya bakıyor, Halic'i ve limanı görebiliyordu. Gene arka taraftaki geniş bahçede bir yazlık lokanta bulunuyordu. Otel genellikle yabancılara hizmet veriyordu. Otelin lokantasında öğle ve akşam yemeklerinde müzik çalmıyordu. Lokantada yabancı biralar da bulunuyor ve özellikle Çekoslovak biraları müşteriler tarafından beğeniliyordu. İstanbul'a sığınmış Rus göçmeni müzisyenlerden Sternad kardeşler burada çalışıyordu. Bunlardan biri viyolonsel, diğeri keman çalıyor, bir yandan da orkestrayı yönetiyorlardı. Bu orkestra Novotny Oteli'ni çok ünlendirmişti. Sternad kardeşler daha sonra Paris'te iş bularak Novotny'den ayrıldılar. Yerlerini başka orkestralar aldı. Bu arada Garden Bar'm müşteri yitirmeye başlaması ve sonra da kapanması, burada çalışan kızların Novotny'ye geçmesine ve otelin daha çok aranır bir lokal haline gelmesine neden oldu.

Otel açıldığında oda fiyatları 200 kuruştan başlıyordu. Zamanla fiyatlarda küçük değişiklikler oldu. Otelin açılmasından bir süre sonra tek yataklı oda fiyatı 200 kuruş, çift yataklı oda fiyatı 550 kuruş, sabah kahvaltısı 50 kuruş ve banyo ücreti 90 kuruştu. 1940'ta otelin lokantasında dört kap yemek 75 kuruştu. Her gün saat 12.30-14.30 arasında yemek müziği çalınıyordu. Halas Kadınlar Orkestrası 1939 sonlarına kadar burada müzik yapmıştı.

1940'lı yılların başında bir şirket haline gelen ve 1950'den önceki bir tarihte kapanan Novotny Oteli, otel, lokanta ve birahane olarak Pera ve Beyoğlu'na çok kaliteli hizmet veren bir müesseseydi.

BEHZAT ÜSDİKEN

Eski bir kartpostalda Nötre Dame de Sion Fransız Kız Lisesi. *İstanbul.* S. 8 (1994)

NUHKUYUSU CAMÜ

bak. ÇEVRİ USTA CAMİİ

NURBÂNU VALİDE SULTAN

*(yak. 1530, ?-6Aralık 1583, İstanbul)*II. Selim'inG» eşi, III. Muradin(-») annesi.

"Nurbânu", "Atik Valide Sultan", "Valide-i Atik" adlarıyla da bilinir. Üsküdar'da yaptırdığı Atik Valide Külliyesi(->) semtteki Osmanlı kent dokusunun temelini oluşturmuştur. Bu külliyenin yer aldığı semt ise Atikvalide olarak bilinir. Ancak bu adlandırma 18. yyln başında Üsküdar'da Yeni Valide Külliyesi'nin(->) yapımından sonraya aittir.

Nurbânu'nun Yahudi veya İtalyan asıllı olduğu sanılmaktadır. II. Selimin haremine, şehzadeliğinde Manisa'da sancakbeyi iken giren Nurbânu, 1546'da Muradi (III) Manisa'da doğurdu. Selimin tahta çıkması üzerine 1566'da İstanbul'a geldi. Saray hareminde "başhaseki" konumunu elde etti. 1574'te II. Selim ölünce kızı Esmihan Sultanin kocası Sokollu Mehmed Paşa'yı, III. Muradi Manisa'dan getirtmekle görevlendirdi. II. Selimin cenazesini sarayın buzhanesinde, oğlu Murad gelince-

ye kadar sakladı ve ölümü de gizli tuttu. III. Muradin tahta geçtiği 1574'ten ölümüne değin 9 yıl süreyle "valide-i saadet-penah", "mehd-i ulyâ-yı saltanat" sanlarını taşıdı. Hürrem Sultan'dan(->) sonra Osmanlı sarayı hareminde kadınlar saltanatını egemen kılan Nurbânu, III. Murad'm hasekisi Safiye Sultan'a karşı, kızı Esmihan'ın ve Eski Saray'dan») getirttiği harem kethüdası yaptığı Canfeda Kadirim») desteğini sağladı. Buna karşılık Safiye Sultan da, Manisa sarayından yanında getirdiği ve harem vekilharcı yaptığı Raziye Kadınla işbirliği halindeydi. Bu iki grup, III. Muradin yönetimini ve siyasetini etkilemede yarıştılar. Nurbânu ölmezden önce III. Muradin Canfeda'yı himaye etmesi ricasında bulundu. Ester Kira adlı Yahudi kadınla olan yakınlığı ve onun aracılığı ile İstanbul'daki Yahudi zenginlerinden rüşvetler alması, Nurbânu'nun ve Ester Kira'nın suçlanmalarına neden oldu.

Kendisine tahsis edilen haslardan, oğlu III. Muradin sağladığı olanaklardan yararlanarak Üsküdar'daki külliyeyi yaptıran Nurbânu, bu büyük tesis için zengin bir de vakıf oluşturdu. Üsküdar'da iskeleye yakın Yeşildirekli Hamami, Yenikapidaki Havuzlu Hamami, Divanyolu'ndaki Çifte Hamami, külliyesine vakfetti.

Tarih-i Selânikî'âe açıklandığına göre hastalığı sırasında "Yenikapu semtinde vaki bağçe-saray'da" bulunan ve orada ölen Nurbânu Sultanin cenazesi, İstanbul'daki ulemanın, şeyhlerin, devlet adamlarının katıldığı büyük bir cenaze alayı») ile kaldırıldı. III. Murad da annesinin tabutu arkasında "dide-i giryân ve libâs-ı matem pûşîde" olarak yaya yürüdü. Cenaze namazı Fatih Camii'nde kılındıktan sonra III. Murad, saraya döndü. Devlet erkânı, ulema ve halk Nurbânu'nun ardınca yürüyüp Ayasofya'ya geldiler. Valide sultan, burada II. Selimin türbesine defnedildi. Padişahm isteği üzerine, vezirler ve ulema 40 gün boyunca sabah ve akşam Nurbânu'nun kabrini ziyaretle dua ettiler. Hafızlar Kuran okudular. Yoksullara sadakalar dağıtıldı. Ölümüne "Valide sultana rahmet ede Hak" (991) tarihi düşürüldü.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 182-184; *Tarih-i Selânikî,* I, (haz. M. İpşirli), İst.. 1989, s. 98, 140-141; *Sicill-i Osmanî,* I, 86; Ahmed Refik, *Kadınlar Saltanatı,* I, İst., 1332, s. 95 vd; Uluçay, *Padişahların Kadınları,* 40; M. Ç. Uluçay, *Harem,* II, Ankara, 1985, s. 42 vd; Uzunçarşılı, *Saray,* 156-157; Danişmend, *Kronoloji,* III, 3 vd.'

NECDET SAKAOGLU

NURBÂNU VALİDE SULTAN CAMİİ

bak. ATİK VALİDE KÜLLİYESİ

NURBÂNU VALİDE SULTAN ÇEŞMESİ

bak. ATİK VALİDE KÜLLİYESİ

NUREDDİN CERRAHÎ

(4 Mayıs 1678, İstanbul - 1 Ekim 1721, İstanbul) Halvetîliğin İstanbul'daki en önemli kollarından Cerrahîliği kuran mutasavvıf.

Şeyh Seyyid Muhammed Nureddin Cerrahî 1678/1809'un mevlit kandilinde (12 Rebiyülevvel Pazartesi) Cerrah Mehmed Paşa Camii'nin karşısındaki Yağcızade Konağı'nda dünyaya geldi. Babası Abdullah Ağa (ö. 1724), annesi Şerife Emine Teslime Hatun'dur. Kumcusu olduğu Cerrahîlik İstanbul merkezli bir tasavvuf ekolü olduğu gibi kendisi de, İstanbul'da gömülü tarikat pirleri içinde, Osmanlı döneminde "nefs-i İstanbul" olarak adlandırılan tarihi yarımadada doğmuş olan tek kişidir. "Cerrahî" lakabı doğum yeri olan Cerrahpaşa semtinden gelmektedir.

İlk tahsilini Cerrahpaşa Sıbyan Mektebinde tamamlayan, daha sonra parlak bir medrese eğitimi gören, dönemin ünlü Divan şairlerinden Nabî'den(->) edebiyat dersleri alan Nureddin Cerrahî 1108/1696-97'de Mısır kadılığına tayin edildi. Denizyolu ile Mısır'a hareket etmek üzere iken, hava muhalefetinden yararlanarak Üsküdar'da Toygartepesi'nde ikamet eden ve devlet ricalinden olan dayısı Hacı Hüseyin Efendi'yi ziyarete gitti. Dayısının teşviki ile konağmın karşısmda bulunan Selamî Ali Efendi Tekkesinin postnişini, Halvetîliğin "Orta Kol" denen Ahmedî kolunun Ramazanî şubesine mensup Şeyh Ali Alâeddin Köstendilî (ö. 1730) ile tanıştı. Tanışmayı müteakip şeyh efendinin manevi nüfuzu altına girerek derviş olmaya ve kendisine intisap etmeye karar verdiğinden kadılık mesleğinden, aynca sahip olduğu servetten vazgeçti. 7 yıl boyunca Cerrahpaşa'daki konaktan, şeyhinin tekkesine devam eden Nureddin Cerrahînin bu dervişlik döneminde Cerrah Mehmed Paşa Camii'nin sağ tarafında birçok kere halvete girdiği bilinmektedir.

1703'te kendisine hilafet ve icazet veren şeyhi, yanma diğer iki kıymetli dervişini, sonradan Nureddin Cerrahî'nin halifeleri olan Şeyh Süleyman Veliyüddin (ö. 1745) ve Şeyh Mehmed Hüsameddin Türabî'yi (ö. 1754) katarak Karagümrük'teki Canfeda Hatun Camiine gitmelerini, bu caminin müezzini olan İsmail Efendi'nin kendileri İçin bir halvethane hazırlamış olduğunu bildirdi. Adı geçen caminin harimindeki halvethanede riyazata devam eden Nureddin Cerrahî kısa bir zaman sonra, Tahtabaşı Bekir Efendi'nin komşu parseldeki konağını veresesinden satın almış, konağın yerine, muhiplerinden olan dönemin hükümdarı III. Ahmed (hd 1703-1730) Cerrahîliğin âsitanesi ve pir makamı olan tekkeyi (bak. Nureddin Cerrahî Tekkesi) inşa ettirmiştir.

Vefatma kadar 18 yıl boyunca tekkesinde ikamet eden Nureddin Cerrahî, kendisinden sonra da İstanbul'un en verimli tasavvuf merkezlerinden birisi olmayı sürdüren bu tekkede irşat faaliyetlerini yürütmüştür. 1133/1721 yılının Kurban Bayramının arife günü (9 Zilhicce) vuku bulan vefatında naaşının gasli ve kefenlenmesi gibi son görevler mürşidi Şeyh Ali Alâeddin Köstendilî tarafından ifa edilmiş, cenazesi şeyh cenazelerine mahsus zikirli, salalı, devranlı muhteşem bir surette Fatih Camiine götürülmüş, İstanbul'da ileri gelen

Mahmud Öncü'nün "Ya Hazret-i Sultan Muhammed Nureddin el-Cerrahî el-Halvetî 1383" (1963) istifi.
M. Baha Tanman arşivi

tarikat mensuplarından, ulemadan ve devlet ricalinden birçok kişinin bulunduğu muazzam bir kalabalığın kıldığı cenaze namazını müteakip, cenaze alayının tekkeye dönüşü sırasında töreni, İstanbul'daki en kıdemli Halveti âsitanesi olan Sünbül Efendi Tekkesi'nin(-») 11. postnişini Şeyh Seyyid Mehmed Nureddin Efendi (Koca Nureddin Efendi) (ö. 1747) idare etmiş, naaşı, "Cennet anaların ayakları altındadır" hadisinden kaynaklanan vasiyetine uygun olarak, tekkesinde annesinin ayakucundaki kabrine defnedilmiştir. Kendisinden sonra tekkesinde postnişin olanlarm vefatlarında da cenaze namazlarının Fatih Camii'nde kılınması ve törene Sünbül Efendi Tekkesi şeyhlerinin başkanlık etmesi bir gelenek halinde, tekkelerin kapatılmasına (1925) kadar sürdürülmüştür.

Pir Nureddin Cerrahî, tarikatta esas olan "seyr-i sülûka" (manevi terbiye sistemi) ilişkin son önemli içtihatları gerçekleştirdiği için "hatemü'l-müctehidîn" olarak adlandırılmıştır. Tasavvufi içerikli şiirlerinden ("nutuklarından") başka "Mürşid-i Dervişân" adında basılmamış bir risalesi, ayrıca tertip etmiş olduğu *Vird-i Kebir ve Vird-i Sagîr* başlıklı iki evradı vardır. İstanbul'un tasavvufi hayatında ve manevi kimliğinde derin iz bırakan büyük velilerden olan Nureddin Cerrahî'nin hayatı, menkıbeleri, şahsiyeti ve eserleri hakkında Nureddin Cerrahî Tekkesi'nin son postnişini Şeyh İbrahim Fahreddin Efendi'nin (Erenden) (ö. 1966) *Envâr-ı Hazret-i Pîr Nureddin Cerrahî* adlı yazma eserinde ayrıntılı bilgi bulunmaktadır.

Bibi. Haririzade, *Tıbyân,* vr 212a-216b; Vicdanî, *Tomar-Halvetiyye,* 96-98; Şeyh İbrahim Fahreddin (Erenden) Efendi, *Envâr-ı Hazret-i Pîr Nureddin Cerrahî,* yazma, 2-7, 116-127; Vassal', *Sefine,* V, 37-54; *Osmanlı Müellifleri,* I, 167-168; Okan, *İstanbul Evliyaları,* 226-233; Pakaltn, *Tarih Deyimleri,* I, 283; J. S. Trimingham, *The Sufi Orders in Islam,* Oxford, 1971,

s. 76; N. Araz, *Anadolu Evliyaları,* ist., 1972, (2. bas.), s. 432-436; S. Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatler,* s. 247-249; Ş. Yola, *Schejch Nureddin Mehmed Cerrahî und sein Orden,* Berlin, 1982, s. 25-65; R. Serin, *İslâm Tasavvufunda Halvetîlik ve Halvetîler,* İst., 1984, s. 136-138; Ş. Yola, -'Cerrahiye", *DİA,* VII, 416-420.

Ö. TUĞRUL İNANÇER-
M. BAHA TANMAN

NUREDDİN CERRAHÎ TEKKESİ

Halvetîliğin Cerrahî kolunun âsitanesi ve pir makamı olan bu tekke Fatih İlçesinde, Karagümrük'te, Derviş Ali Mahallesinde, Nurettin Tekkesi Sokağı'nda bulunmaktadır.

Cerrahîliğin piri Şeyh Seyyid Muhammed Cerrahî (ö. 1721) adına 1115/1703'te III. Ahmed tarafından inşa ettirilmiş, tekkenin açılış merasimi recep ayının 6. günü icra edilmiştir. İstanbul'un önde gelen tarikat merkezlerinden olan Nureddin Cerrahî Tekkesi zaman içinde dört kere yeni baştan inşa edilmiş, ayrıca çeşidi onanmlara, değişikliklere ve ilavelere sahne olmuş, bu arada zengin vakıflarla donatılmıştır. Bu meyanda şunlar söylenebilir: Tekke, 6. postnişin Şeyh Yahya Şerafeddin Efendi'nin (ö. 1770) meşihatı (1760-1770) sırasında, halifelerinden Sadrazam Muhsinzade Mehmed Paşa (ö. 1774) tarafından 1180/1766-67'de, eski düzeni korunarak yeniden inşa ettirilmiştir. 9. postnişin Şeyh Mehmed Emin Efendi'nin (ö. 1794) meşihatı (1779-1794) sırasında 13 Şaban 1196/1782'de çıkan Balat yangınında ortadan kalkmış tekkenin faaliyetleri önce Fatih'te, Kumrulu Mescit'in yanındaki Sertarikzade (Salı) Tekkesi'ne bu tekkenin de bir yangına kurban gitmesi üzerine M. Emin Efendi'nin halifelerinden Şeyh İbrahim Edhem Efendi'nin Kariye Camii civarındaki evinde sürdürülmüş, bu arada tekke mensuplarının teberruları ile önce türbe ihya edilmiş, türbenin önüne de aynı zamanda tevhidhane olarak kullanılan bir köşk ile dervişlerin barınması için bir oda inşa edilmiş, ayrıca şeyh efendinin ileride içine gömüleceği bir halvethane-lahit hazırlanmıştır. Adı geçen şeyhin dervişlerinden Galata Voyvodası Seyyid Halil Efendi tevhidhane ile derviş hücrelerini yeniden inşa ettirmiş, inşaat 1200/1785-86'da sona ermiştir. Bu yenileme sırasında tekkenin yerleşim düzeninde önemli bir değişikliğin gerçekleştiği ve söz konusu dağılrmın günümüze kadar ana hatları ile korunduğu anlaşılmaktadır. Yine bu arada tevhidhane ile türbenin sınırına bir kuyu kazılmıştır.

Nureddin Cerrahî Tekkesi günümüzdeki biçimine 19- yy'da vuku bulan yenileme ve onarım faaliyetleri sonucunda ulaşmıştır. II. Mahmud 1234/1818-19'da tekkeyi, eskisinden daha geniş bir biçimde yeniden inşa ettirmiş, 1819 yılının berat kandilinde (15 Şaban 1233) resm-i küşad icra edilmiştir. Aynı hükümdar 1835-1836 (15 Cemaziyelevvel 1251-Rebiyülevvel 1252) tekkeyi ikinci kere yeniden yaptırmış, bu arada tekke arsası doğu yönünde genişletilerek bu kesime harem dairesi inşa edilmiş, selamlık ve harem bölümlerinin meftuşatı aynı yılın (1252) sonlarına kadar sürmüştür. Yine bu sırada, 15. postnişin Şeyh Abdülaziz Zihnî Efendi'nin (ö. 1854) mensuplarından Köstendil ayanı Çelebiağazade Mehmed Ağa türbeyi tamir ettirmiş, çeşitli aksamını (Nureddin Cerrahî'nin sandukasını kuşatan demir şebeke, tevhidhane ile türbenin sınırında uzanan demir parmaklıklar vb) yenilemiş ve halen kullanılan mermer kuyu bileziği ile teknesini yaptırmıştır. Diğer taraftan Abdülmecid'in 1260/1844'te tekkeyi tamir ettirdiği, bir şadırvan yaptırdığı, selamlık ve harem odalarının döşemesini yenilediği bilinmektedir. Daha soma 1274/1857-58'de yine Abdülmecid tarafından tevhidhane-türbe ile kadınlar mahfili kısmen yenilenmiş, derviş hücreleri yıktırılıp yeniden inşa ettirilmiştir.

II. Abdülhamid döneminde 1300/1882-83'te Nureddin Cenahî Tekkesi tekrar onarım geçirmiş, 1311/1893 yılının muharrem ayında, masrafları bizzat padişah tarafından karşılanmak üzere tevhidhane-türbenin çatısı elden geçirilmiş, duvarları boyanmış ve kalem işleri ile süslenmiş, derviş hücrelerinde de boya ve bezeme yapılmış, harem dairesi yıktırılarak bugünkü şekliyle yeniden yaptırılmış ve döşenmiştir. Ayrıca II. Abdüîhamidin, 17. postnişin Şeyh Mehmed Rızaeddin Yaşar Efendiye (ö. 1913) mensup olan başkadım Bedrifelek Kadm Efendi 1327/1909'da tevhidhane-türbenin zeminini keçe ile kaplattırmış, gereken yerleri tamir ettirmiş, ayrıca tekkenin dervişlerine Bayezid İmaretinden günde 8 çift fodla tahsis ettirmiştir. Tekke Osmanlı döneminin sonlarında. 18. postnişin Şeyh İ. Fahreddin Efendi'nin (Erenden) (ö. 1966) şeyhliği sırasında 1327/1918-19 ve 1329/1920-21'de Evkaf Nezareti'nce "cüzi tamire" tabi tutulmuş, şeyh efendi 1340/1921'de türbenin birçok aksamını yenilemiştir.

Tekkelerin kapatılmasından (1925) soma kullanılmayan tevhidhane-türbe binası, harem dairesinde ikamet eden Şeyh İ. Fahreddin Efendi'nin sürekli gayretleri sayesinde ayakta kalabilmiştir. Bu meyanda 1940'ta Vakıflar İdaresi tevhidhane-türbeyi atölye olarak kiraya vermeye kalkışınca şeyh efendi, akrabasından olan Abdülvehhab Subhi Tanrıöver'in delaletiyle söz konusu bölümün mülkiyetinin Vakıflar İdaresinden Müzeler Genel Müdürlüğüme devrini talep etmiş, bu arzusu ancak 1945'te gerçekleşebilmiştir. İstanbul'u Sevenler Cemiyetinin desteği ile 1945'te İtalyan asıllı mimar Pisikastin denetiminde tevhidhane-türbenin sokak üzerindeki güney duvarı ile Canfeda Hatun Camii'ne bakan batı duvan kagir olarak yenilenmiş, bu arada barok üsluptaki pencere kemerleri klasik Osmanlı tarzma uygun sivri kemere dönüştürülmüş, söz konusu bölümün yıkılmaya yüz tutan çatısı yeniden yaptırılmıştır. Diğer taraftan türbenin kuzey cephesine sonradan eklenmiş olan ve "küçük türbe" olarak adlandırılan bölümün kagir malzeme ile yemlenmesi, Şeyh İ. Fahreddin Efendi için tevhidhanenin kuzeydoğu köşesinde "cennet oda" tabir edilen türbe biriminin yapımı, selamlığın içinde yapılmış olan tadilat Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen diğer inşaat faaliyetleridir. Gerek Şeyh İ. Fahreddin Efendi'nin kaleme aldığı *Tabakatü'l-Cerrahî'de,* gerekse de *BOA'da* bulunan onarım belgelerinde tekkenin geçirmiş olduğu değişimler hakkında ayrıntılı bilgi bulunmaktadır.

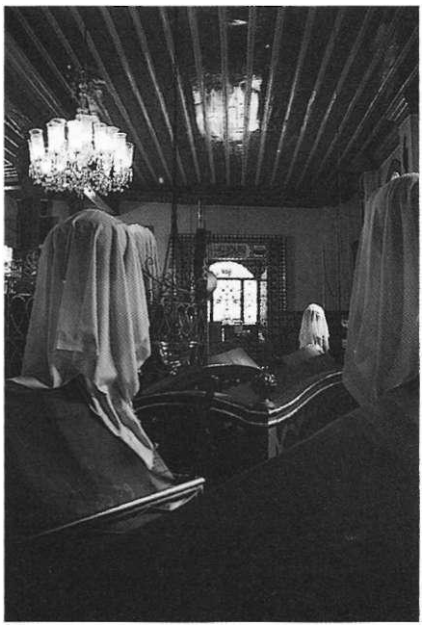

Nureddin Cerrahî Tekkesinin içinden bir görünüm.
Ertan Uca, 1994/TETTVArşivi

Nureddin Cerrahi Tekkesi gerek İstanbul'un tasavvuf kültürü, gerekse de tarikat musikisi açısından en önemli merkezlerden birisi olmuş, dönemlerinin ileri gelen mürşitleri olan postnişinleri her türlü çevreden çok sayıda insanı bu merkeze cezbetmiş, pazartesi günleri icra edilen ayinler, musiki tarihinde önemli yerleri olan câkirbaşılar tarafından yönetilmiştir.

Tekkenin ilk postnişini Nureddin Cerrahîden sonra irşat görevinde bulunan şeyhler şunlardır: Nureddin Cerrahî'nin halifesi, Sultanselim'de Çeragî Hamza (Saçlı Şeyh Mustafa Efendi) Tekkesi'nin banisi Şeyh Süleyman Veliyüddin Efendi (ö. 1745); Nureddin Cerrahî'nin halifesi, Fatih-Otlukçuyokuşu'ndaki Hacegî Mescidi'ne meşihat koyan "İğci" ve "iplikçi" lakapları ile tanınan Şeyh Mehmed Hüsameddin Türabî (ö. 1754); Halvetiliğin Sivasî kolundan Sertarik Şeyh Abdullah Efendi'nin oğlu ve Nureddin Cerrahî'nin halifesi, Eyüp Nişanca'sındaki Sertarikzade (Pazar) Tekkesi'nin banisi Sertarikzade Şeyh Mehmed Emin Efendi (ö. 1758); Sertarikzade M. Emin Efendi'nin halifesi Şeyh Abdülaziz Efendi (ö. 1760); Nureddin Cerrahî'nin halifelerinden Moravî Şeyh Yahya Efendi (ö. 1770); Şeyh Yahya Efendi'nin oğlu ve halifesi Şeyh Abdüşşekûr Efendi (ö. 1773); Sertarikzade M. Emin Efendi'nin halifesi Şeyh el-Hac İbrahim Efendi (ö. 1779); Sertarikzade M. Emin Efendi'nin halifesi Moravî Şeyh Mehmed Efendi (ö. 1794); Şeyh

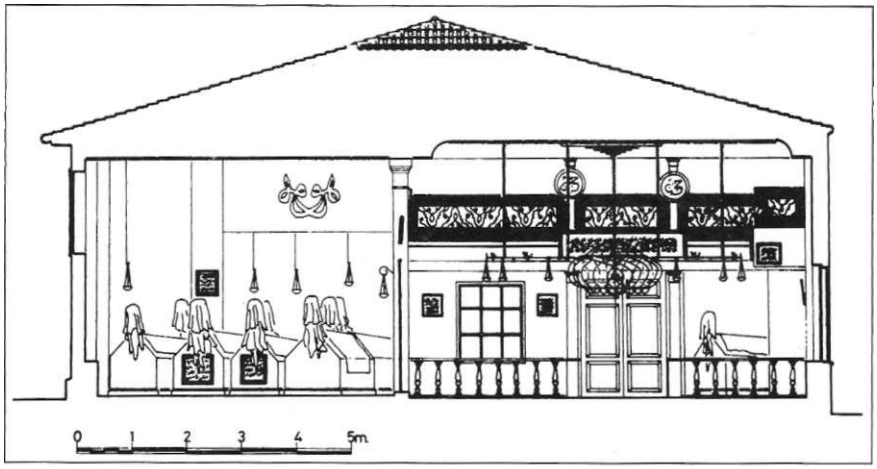

Nureddin Cerrahî Tekkesi'nin tevhidhane-türbe binasının kesiti.
MSÜ Arşivi / Ali Murat, 1976

M. Hüsameddin Türabî'nin halifesi Şeyh Abdurrahman Hilmî Efendi (ö. 1800); Şeyh Mehmed Sadeddin Efendi'nin halifesi Şeyh Mehmed Sadık Efendi (ö. 1801); Edirnekapı-Acıçeşme'de kendi adıyla anılan tekkenin kurucusu Şeyh Seyyid Halil Nizameddin Efendi'nin (ö. 1775) halifesi Makarnacı Şeyh Mustafa Efendi (ö. 1804); Moravî Şeyh Mehmed Efendi'nin halifesi Şeyh Mehmed Emin Efendi (ö. 1805); Üsküdar'da Kapı Ağası Mescidi'ne meşihat koyan Şeyh Mehmed Arif Dede Efendi (ö. 1822); Şeyh M. Arif Dede Efendi'nin halifesi Şeyh Abdülaziz Zihnî Efendi (ö. 1854); Şeyh A. Zihnî Efendi'nin büyük oğlu Şeyh Yahya Galib Efendi (ö. 1897); Şeyh A. Zihnî Efendi'nin küçük oğlu Şeyh Mehmed Rızaeddin Efendi (ö. 1913); Şeyh Y. Galib Efendi'nin oğlu Şeyh ibrahim Fahreddin Efendi (Erenden). Günümüzde Nureddin Cerrahî Tekkesi'nin tevhidhane-türbe bölümü özgün dekoru ile muhafaza edilmekte, harem dairesinde son postnişinin akrabaları oturmakta, selamlık bölümünde de, Şeyh İ. Fahreddin Efendi'nin öğrencileri tarafından kurulan Türk Tasavvuf Musikisi ve Folkloru Araştırma ve Yaşatma Vakfı çeşitli kültür faaliyetlerini yürütmektedir.

Tekkenin arsası güneyde Nurettin Tekkesi Sokağı, batıda Canfeda Hatun Camii'nin arsası, diğer yönlerde komşu parseller ile kuşatılmıştır. Nureddin Cerrahî Tekkesi'nin günümüzde arz ettiği yerleşim planına geçmeden önce tekkenin kuruluşundan itibaren nasıl bir gelişme izlemiş olduğunu ana hatları ile belirtmekte yarar var: Canfeda Hatun Camii'nin güneybatı köşesinde 1703'te müezzin ismail Efendi tarafından tesis edilmiş olan halvethane tekkenin çekirdeği olarak kabul edilebilir. İlk tekke binalarının -bugünkü harem bölümü hariç- aşağı yukarı aynı arazi parçası üzerinde yükseldiği anlaşılmaktadır. Tekkenin kurulmasını müteakkip Nureddin Cenahî'nin Tahtabaşı Bekir Efendi Konağîmn hamamından arta kalan külhandan ya da su haznesinden halvete girdiği bilinmektedir. Vefatını müteakkip bu halvethaneye defnedilmesi türbenin şimdiye kadar değişmemiş olan konumunu tespit etmiş, kendisinden sonra vefat eden postnişinlerin. bunların aile efradının ve bazı imtiyazlı mensuplarının da bu kesime gömülmeleri sonucunda arsanın batı kesimi türbeye dönüşmüştür. Bu arada tevhidhanenin arsanın doğu kesiminde bulunduğu, bu bölümü türbeden soyutlayan ve sokak üzerindeki cümle kapısından başlayıp kuzeye doğru uzanarak şadırvan avlusuna bağlanan bir geçidin mevcut olduğu, derviş hücreleri, harem, mutfak ve sair bölümlerin de kuzeyde şadırvan avlusu çevresinde sıralandıkları anlaşılıyor. Bu düzen 1200/1785-86 tarihli yenileme sırasında değiştirilmiş, tevhidhane ile türbe arasındaki geçit arsanın doğu sınırına (bugünkü yerine) kaydırılarak söz konusu bölümler aynı çatı altında toplanmış ve bir mekân bütünlüğü içinde kaynaştınlmıştır.

Günümüzde tevhidhane-türbe ile harem, arsanın güney sınırım oluşturan Nurettin Sokağı üzerinde yer alırlar. Tevhidhane-türbenin arkasında (kuzeyinde) şerbethane ile şadırvan avlusu, haremin arkasında da bir duvarla bu avludan ayrılmış olan harem bahçesi bulunur. Tevhidhane-türbeyi haremden ayıran geçit, cümle kapısı ile şadırvan avlusu arasındaki ulaşımı sağlar. Kuzeyde, doğu-batı doğrultusunda gelişen selamlık kitlesinin ötesinde tekkeye ait genişçe bir bahçe bulunur. Selamlığın batısında mutfağın yer aldığı bilinmektedir.

Basık kemerli cümle kapısının dış yüzünde kitabe yoktur. İç yüzünde yer alan ta'lik hatlı manzum kitabe 1364/1945'te Şeyh İ. Fahreddin Efendi (Erenden) tarafından gerçekleştirilmiş olan onarıma aittir. (Söz konusu kitabenin metni bizzat şeyh efendiye aittir.) Cümle kapısından girince solda, tevhidhanenin doğu duvarına konmuş olan kitabe ise tekkenin Abdülmecid eliyle 1274/1857-58'de tamir edildiğini ve kısmen yenilendiğini belgeler. Metin, o tarihte postnişin olan Şeyh Yahya Galib Hayatî Efendi'nin akrabasından, Şeyhülvüzera Abdurrahman Sami Paşa'ya (ö. 1878) aittir. Diğer taraftan cümle kapısından girince hemen sağdaki köşede ilk tevhidhanenin -dolayısıyla bizzat Pir Nureddin Cenahî'nin hayatta iken otunnuş olduğu- post makamı bulunmaktadır. Söz konusu makam bir seki ile yükseltilmiş, çevresi demir parmaklıklarla donatılmış ve ayrıcalığı bir Halvetî-Cenahî tacı kabartması ile belirtilmiştir. Ayrıca cümle kapısının tam karşısına gelen fevkani hünkâr mahfilinin duvarında mermerden bir levha üzerinde sülüs hatlı bir kelime-i tevhid ibaresi göze çarpar. Bu levha başka bir yerden son yıllarda getirilip buraya monte edilmiştir.

Tevhidhane-türbe aslında 18,5x14x16 m boyutlarında yamuk planlı bir alana yayılmıştır. Buna sonradan eklenen "küçük türbe" 6,5x5,25 m, "cennet oda" 3x3 m boyutlarındadır. Aslında ahşap karkaslı, içeriden bağdadi sıvalı, dışarıdan ahşap kaplamalı olan duvarlar 1945 onarımında betonarmeye dönüştürülmüştür. Her iki bölümü de altında barındıran ahşap çatı halen Marsilya tipi kiremit kaplıdır.

Yapının doğu kesimi (16x7,5 m) tevhidhaneye, batı kesimi (18,5x6,5 m) türbeye ayrılmış, bu iki bölümün sınırına, ahşap çatıyı destekleyen altı tane kare kesitli ahşap dikme konmuştur. Dikmelerin arasında düşey çubuklardan oluşan demir parmaklıklar uzanır. Nurettin Tekkesi Sokağı boyunca devam eden güney duvarı, kuzey duvarına paralel olmadığından tevhidhanenin güneydoğu köşesi geniş açılı, türbenin güneybatı köşesi de dar açılıdır. Ayrıca söz konusu duvar kıble eksenine de dik olmadığmdan tevhidhane mihrabı geniş açılı olan güneydoğu köşesine, pahlı bir dolgunun içine yerleştirilmiştir. Tevhidhanenin doğu duvarında geçide açılan dikdörtgen açıklıklı iki pencere, güney duvarında sokağa bakan sivri kemerli üç pencere sıralanır. Bu sonuncuların 1945 onarımından önce barok üslupta kemerlere sahip oldukları bilinmektedir. Güney duvarının önünde, zemini bir seki ile yükseltilmiş olan câkirler maksuresi uzanır. Maksurenin sınırında iki tane kare kesitli dikme, bunların arasında da ahşap parmaklıklar görülür. Cümle kapısını izleyen geçidin üstünü işgal eden ve bu geçidin doğu duvarındaki iki kapıdan merdiven aracılığı ile ulaşılan fevkani hünkâr mahfili de somadan kagire dönüştüıülmüştür. Tevhidhanenin doğu duvarındaki iki pencerenin arasından hünkâr mahfilinin kavisli çıkması uzanır.

Şadırvan avlusuna açılan girişin yer aldığı kuzey duvarı boyunca 2,75 m derinliğinde iki katlı mahfiller bulunmaktadır. Zemindekiler girişin hizasında kesintiye uğrarlar. Doğudaki parçanın arka (kuzey) duvarında Şeyh İ. Fahreddin Efendi'nin türbesine geçit veren açıklık, batıdaki parçanın arka duvarında küçük türbeye açılan bir pencere vardır. Her iki mahfil katının sınırında, tevhidhane ile türbenin sınır çizgisindeki dikmelerden en kuzeydeki ile aynı hizada yükselen daire kesitli iki tane ahşap dikme mevcuttur. Dikmelerin arası, erkeklere mahsus olan zemin kat mahfillerinde ahşap korkuluklar, kadınlara mahsus olan fevkani mahfillerde de ahşap

kafesler ile donatılmıştır. Kadınlar mahfiline, harem bahçesinden merdivenli bir geçitle ulaşılır.

Türbe İstanbul tekkelerindeki emsali arasında en "kalabalık" olanlardandır. Altlarındaki kabirlerde birden fazla kişinin gömülü olduğu toplam 30 kadar ahşap sanduka mevcuttur. Pir Nureddin Cerrahînin sandukası diğerlerinden çok daha yüksek tutulmuş, kıymetli puşideler ve şallarla donatılmış, yaldızlı demir parmaklıklar ile kuşatılmıştır. Türbenin güney duvarında sokağa açılan geniş bir niyaz (muvacehe) penceresi yer almaktadır. Söz konusu niyaz penceresinin Osmanlı baroğuna has bir bileşik kemerle taçlandırılmış olan açıklığı sokak cephesinde mermer sövelerle çerçevelenmiş ve iki yandan ince sütunçelerle donatılmıştır. Kemerin üstünde uzanan yatay kartuşta sülüsle Pir Nureddin Cerrahînin adı ve 3 Şevval 1211/ 1797 tarihi yazılıdır.

Türbenin Canfeda Hatun Camii yönündeki batı duvarında dört tane sivri kemerli, alçı revzenli tepe penceresi sıralanır. Kuzey duvarının hemen tamamını kaplayan açıklıktan küçük türbe denilen kesime geçilir.

Abdülmecid tarafmdan yaptırılmış olan ve Cumhuriyet dönemindeki onarımlarda şerbethanenin arkasından bugünkü yerine taşınmış olan şadırvan mermerden kübik bir hazneye sahiptir. Haznenin her yüzünde birer musluk vardır. Muslukların üzerinde kabartma ışm demetleri görülür. Şadırvan avlusunun batı kenarında, küçük türbe ile şerbethanenin köşesinde son postnişin Şeyh İ. Fahreddin Efendi'nin amcazadesi olan Şeyh İsmail Nimetullah Efendi (ö. 1914), güneydoğu köşesinde, geçitten avluya girildiğinde hemen sağda II. Abdülhamid döneminde yaşamış bir saraylı hanım gömülüdür.

Aslında ahşap olup sonradan kagire dönüştürülmüş bulunan iki katlı şerbethane ufak boyutlu basit bir yapıdır. Küçük türbeye komşu olan güney duvarında zamanında bir servis kapısının bulunduğu bilinir.

İki katlı ahşap selamlık binası Cumhuriyet döneminde avlu (güney) cephesi aynen korunmak ve iç düzeni büyük ölçüde tadil edilmek kaydıyla restore edilmiştir. Asıl planm şu şekilde olduğu bilinmektedir: Her iki katın da ortasında birer zülvecheyn sofa yer alır. Zemin kat sofasının güneyinde avluya açılan esas selamlık girişi, kuzeyinde (arka bahçe yönünde) üst kata çıkan merdiven ile bunun altından geçilerek ulaşılan helalar ve abdest teknesi, batısında meydan odası, kahve ocağı ve bunların arkasında mutfak, doğusunda icabında "mihman odası" olarak kullanılan iki tane derviş hücresi (odası) üst kat sofasının batısmda şeyh odası ile "küçük oda" tabir edilen diğer bir mekân, doğusunda sertarik odası ile zâkirbaşı odası, kuzeyinde merdivenin arkasında bir helaabdestlik birimi vardı.

II. Abdülhamid tarafından bugünkü şekliyle tekrar inşa ettirilen iki katlı ahşap harem dairesi 11x8 m'lik bir alanı kaplar. Nurettin Tekkesi Sokağına açılan girişi izleyen sofa, zemin katı güney-kuzey doğrultusunda kat eder. Sofanın doğusunda iki oda, batısında bir oda ile harem mutfağı, kuzeyinde üst kata çıkan merdiven ile bunun altından geçilen bir hela ve harem bahçesine açılan kapı bulunmaktadır. Üst katta merdivenin ulaştığı sofanın güney kesimi bir duvarla ayrılarak haremin başodası olarak düzenlenmiştir. Söz konusu mekân güney (sokak) cephesinde 1 m'lik çıkma yapar. Üst kat sofasının yanlarında, simetrik konumda ikişer oda, kuzeyde merdivenin yanında bir hela-abdestlik bulunur. Haremdeki odaların yüklüklerle donatılmış olduğu dikkati çekmektedir.

Nureddin Cerrahî Tekkesi'ni oluşturan bölümlerin cephelerinde, niyaz penceresini kuşatan sütunçeler dışında herhangi bir süsleme görülmez. Duvarın iç yüzlerinde bulunduğu bilinen, II. Abdülhamid dönemi kalem işleri ortadan kalkmıştır. Selamlıkta ve haremde yer alan mekânların, ayrıca türbenin, zâkirler maksuresinin ve mahfillerin tavanı çubukludur. Tekkenin yegâne dikkati çeken süsleme unsuru tevhidhane tavanmda görülen ve muhtemelen 1835-1836 tarihli II. Mahmud tecdidinden kalmış olan çıtalı tezyinattır. Enli çıtalar (paşalar) yardımıyla tavanın dikdörtgen çerçevesine teğet olan beyzi bir çerçeve teşkil edilmiş, bunun ortasına yine beyzi biçimde, ahşaptan oyma, yaldızlı bir göbek oturtulmuş, göbekle beyzi çerçeve arasında kalan yüzey ise daha ince çıtalarla "Sultan Mahmud güneşi" tabir edilen, merkezden dağılan ışınlarla tezyin edilmiştir. Ayrıca dikdörtgen dış çerçeve ile beyzi çerçeve arasında kalan köşeliklere de yine çıtalarla Halvetî-Cerrahî tacı tepeliğininin 1/4'ü resmedilmiştir.

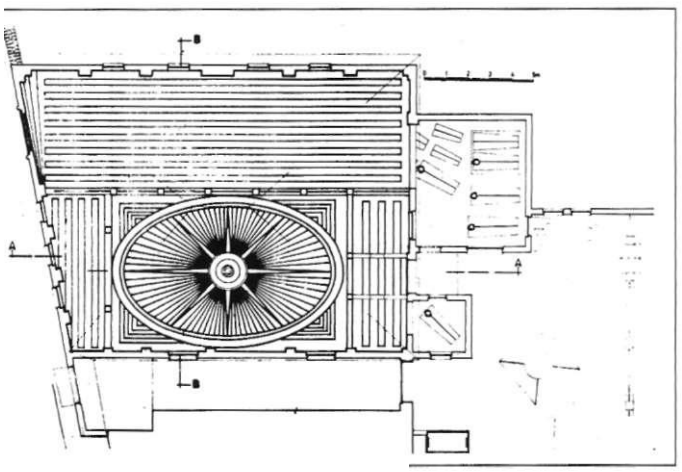

Nureddin Cerrahî Tekkesinin tevhidhane-türbe binasının tavan planı. *MSÜ Arşivi/ Ali Murat, 1976*

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 183-184; Kut, *Dergebname,* 234, no. 67; Çetin, *Tekkeler,* 585; Aynur, *Saliha Sultan,* 37, no. 137; *Âsitâne,* 9; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 108-109, no. 160; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 10; *thsaiyat II,* 20; Vassaf, *Sefine,* V, 274; Şeyh İbrahim Fahreddin (Erenden) Efendi, *Envâr-ı Hazret-i Pir Nureddin Cenahı,* yazma, s. 6; ay, *Tabakatü T Ceırahî,* yazma; Oz, *İstanbul Camileri,* I, 142; Ş. Yola, *Sehejch Nureddin Mehmed Cerrahi undsein Orden,* Berlin, 1982, s. 86; *Fatih Camileri,* 289, 358; M. Özdamar, *Dersaadet Dergâhları,* İst., 1994, s. 98-99; *BOA,* Cevdet Evkaf, no. 19861 (Şaban 1233/1818); *BOA,* İrade Meclis-i Vâlâ, no. 15837 (14 Rebiyülevvel 1273/1856) ve no. 16602 (2 Rebiyülevvel 1274/1857); *BOA.* İrade Evkaf. no. 1657/5 (12 Recep 1325/1907).

M. BAHA TANMAN

NUREDDİN HAMZA MEDRESESİ

bak. ÜÇBAŞ MEDRESESİ

NUREDDİN HAMZA MESCİDİ

bak. ÜÇBAŞ MESCİDİ

NUREDDİN TEKKESİ

bak. ZERDECİZADE HÜSEYİN EFENDİ TEKKESİ

NURİ BEY (Bolahenk)

(1834, İstanbul -1910, İstanbul) Bestekâr.

Eyüp'te doğdu. 1848'de Bâb-ı Zabtiye istintak dairesinden başlayarak birçok devlet görevinde bulundu. Tophane-i Amire istihkâm ve muayene dairesi mümeyyizliğinden emekliye ayrıldı.

İlk musiki derslerini Hammamizade İsmail Dede Efendinin») kızı ve bestekâr Rifat Bey'in») annesi olan Hatice Hanım'dan aldı. Daha sonra Haşim Bey»), Dellalzade ismail EfendiG», Rifat Bey ve daha pek çok kimseden meşk etti. Eyüp'teki Hâtuniye Dergâhı Şeyhi Rıza Efendi'den de çok sayıda dini musiki eseri geçti. Mevlevi tarikatına girdi. Ney üflemeyi öğrendi, fakat hanendeliği neyzenliğinden daha önde geliyordu. Yaşadığı dönemde bilinen hemen bütün eserleri hafızasında bulundurmakla ünlüydü. Bu özelliğinden dolayı İstanbul'da zamanının en önde gelen musiki hocası olarak kabul edildi.

Fatih'in Sarıgüzel Mahallesi'nde yaşayan Nuri Bey, Eğrikapı dışındaki Yenimahalle'de açtığı nıeşkhanesinde öğrencilerine ders ve meşk verirdi. Sayılamayacak kadar çok öğrenci yetiştiren Nuri Bey'in ders verdiği bazı musikiciler, Hacı Kiramî Efendi, Hafiz Sami»), Rauf Yekta Bey»), Lem'i Atlı»), Eyyubî Mustafa Sunar, Mehmed Emin Yazıcı gibi geleceğin şöhretli musiki adamlarıydı.

Mecmu 'a-i Şarkıyyât ve Kârhâ ve Nakşhâ adlı güfte mecmuasını Mehmed Nuri imzasıyla 1873'te yayımlayan Bolahenk

Nuri Bey, 70 dolayında eseriyle, klasik üslubun önemli temsilcilerinden biri sayıldı. Mevlevi ayininden şarkıya, peşrevden kâra, besteden semailere kadar klasik Türk musikisinin birçok beste şeklinde eser verdi. Bunlar, geleneklere bağlı, tekniği sağlam, duyguyu zarafetle kaynaştıran eserlerdir.

Bayati remel bestesi ("Bir kerre yüzün görmeyi dünyaya değişmem"), hicazkâr ağır aksak semaisi ("Benim serv-i hırâmâmm benim sen nemden incindin") ve saba yürük semaisi ("Ey bâd-ı sabâ bağ-ı vefadan mı gelirsin"), eserleri arasında en çok ünlenenlerden bazılarıdır. Nihavent yürük semai usulündeki şarkısının güftesinde ise, yaşadığı dönemdeki toplumsal değişikliklerin ilgi çekici bir yansıması görülür: "Matmazelle baloya gidelim".

Üsküdar İcadiye'de Nuh Kuyusu ve Gündoğumu caddeleri arasında kalan, Karaca Ahmed Türbesi yakınındaki bir çıkmaz sokağa Bolahenk Nuri Bey Sokağı adı verilmiştir.

Bibi. Ergun, *Antoloji,* II; İnal, *Hoş Sada;* M. N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi,* II , Ankara, 1986; Öztuna, *BTMA,* II; S. Aksüt, *Türk Musikisinin 100 Bestekârı,* İst., 1993.

MEHMET GÜNTEKİN

NmUOSMANİYE KÜLLİYESİ

Eminönü İlçesi'nde, Çemberlitaş'ın kuzeybatısında, Bizans döneminde Constantinus Forumu olarak adlandırılan alanda, Kapalıçarşı girişindedir.

Nuruosmaniye Külliyesi İstanbul kent siluetinin en barok yapısı olan camii ile hem kent alanlarının kullanılışındaki tarihi sürekliliğinin, hem de Osmanlı imparatorluk kültüründe, yeni bir dönemin en güçlü simgesidir. Bu dönem 19- yy'daki gibi, Avrupalı modellerin henüz doğrudan ithal edilmediği, fakat varlıklarının bilindiği, Osmanlı'nın yenileşme gereksinimini kesinlikle kabul etse de kendisine güvenini sürdürdüğü bir dönemdir. Bu yenileşme akımını istekli olarak sürdüren bütün son dönem padişahları içinde, Nuruosmaniye Camii'nin yapılmasındaki tavrını yorumlamak gerekirse, en köktenci padişah I. Mahmud'dur (hd 1730-1754). Mimarlık tarihimizde Nuruosmaniye'yi yeni bir kültür döneminin bir simgesi olarak değerlendirmek gerekir. 18. yy'da Osmanlı kültürü, hâlâ özümseme ve özgün yaratma gücü olduğunu bu külliye ile belirtmiştir. Bu iradenin, Osmanlı Devletinde, önce padişah tarafından gösterilmesi gerektiği için I. Mahmud'un kültürel eğilimleri, Nuruosmaniye gibi bir yapının ortaya çıkmasını anlamak açısından büyük önem taşımaktadır.

I. Mahmud 18. yy'm birçok padişah ve veziri gibi bir kitap meraklısı ve en çok kütüphane kuran padişahtır. Zamanının diğer idarecileri gibi edebiyat ve müzik alanında usta niteliğinde uğraş veren bir sanat adamıdır. Açık bir yenilik taraflısıdır. Patrona Halil İsyaninda kapatılan matbaayı yeniden açtırmış ve saltanatı süresince açık tutmuştur. Yayım işlerim kolaylaştırmak için Yalova'da bir kâğıt fabrikası açılmasını onaylamıştır. Comte de Bonneval'in Humbaracı Ahmed Paşa(->) olarak Humbaracı Ocağını kurması onun dönemindedir. İstanbul'da rokoko bezemenin, geleneksel bezemenin yerine geçmesi, figürlü resmin yapımının artması onun yenilikçi eğilimlerinin toplum yaşamına yansımasıdır. I. Mahmud'un dönemi Melling'in gravürlerine yansıyan Boğaziçi yerleşme uygarlığının başlangıcıdır. Bahçeköy su tesislerini tamamlayarak, bütün devlet adamlarının çeşmeler yaptırarak katıldıkları bir kampanya ile Dolmabahçe'yle Galata arasındaki mahallelere su verilmesi, kent gelişmesinde yeni bir eğilimi başlatmıştır. Boğaz'rn o zamana kadar görülmemiş bir yoğunlukta iskânı, kendisinin bu bölgeye olan özel ilgisi nedeniyle, onun 25 yılı bulan uzun saltanatı sırasında olmuştur. Ordunun yenileştirilmesi için Batidan kitaplar çevrilmesi de onunla başlamıştır. Bu dönemde Marquis de Villeneuve'ün sefareti ve Comte de Bonneval'in varlığı Fransa ile ilişkileri çok artırmıştır. Özellikle 1739 Belgrad Barışı Osmanlılara Karlofça'nın acılarım unutturmuş ve barış görüşmelerinde Fransa'nın ve özellikle Marquis de Villeneuve'ün rolü XV. Louis Fransa'sı ile Osmanlılar arasmdaki ilişkileri çok sıklaştırmış, 1740'ta Paris'e giden Said Efendi, Fransızların çok istedikleri kapitülasyonları kendilerine götürdükten sonra Bonneval'in humbaracıları için küçük bir Fransız topçu müfrezesi ve iki harp gemisi ile dönmüştür. İbrahim Müteferrika'mn bastığı az sayıda kitaptan biri Fransızca bir konuşma kitabıydı. Osmanlı donanmasının en güçlü olduğu dönemlerden biri yine I. Mahmud'un saltanatına rastlar. Türkiye'de rokoko bezeme ve barok üslup etkileri bundan sonra giderek artmıştır. O dönemin yaşamını görsel olarak yansıtan Avrupalı ressamların başında gelen ve İstanbul'da 30 yıl yaşamış olan Van Mour, III. Ahmed (hd 1703-1730) ve I. Mahmud ortamının ressamıdır. Padişahın geleneksel cami tipini bir yana bırakan bir mimariye evet demesi ve bunu yapmak için Semyon (Simeon) diye bir "zimmi" mimarı başmimar olarak kullanması ve cami biçimi için karar verirken dile getirdiği tutum devletin Karlofça'dan 20. yy'a kadar yaşayabilmiş olmasının arkasındaki bilinçli yenilenme çabasının önemli işaretleridir. Dallaway, Nuruosmaniye Camii'nin yapılmasına karar verildiği zaman padişahın Avrupa'dan ünlü kiliselerin planlarını getirttiğini ve bunlara benzer bir bina yaptırmak istediğini, fakat ulemanın itirazı ile karşılaşarak bundan vazgeçtiğini yazar. Bunun ne kadar doğru olduğunu saptayamıyoruz. Fakat Nuruosmaniye'nin o zamana kadar yapılan camilere üslup ola-

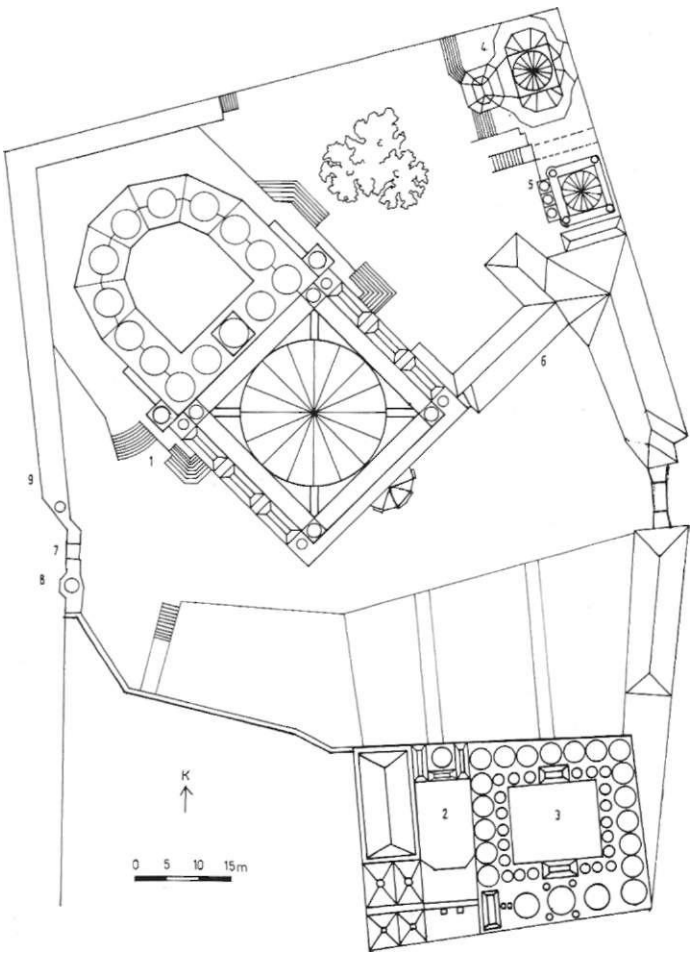

Nuruosmaniye Külliyesinin vaziyet planı. 1. Cami, 2. imaret, 3. medrese, 4. kütüphane, 5. türbe, 6. hünkâr mahfili, 7. Kapalıçarşı

Doğan Kuban

rak benzemeyen bir cami olduğu da açıktır. Simeon Kalfa'nm sultanın isteklerini yerine getirmeye çalışan yaratıcı bir Osmanlı miman mı, ya da ne daha önce ne de daha sonra bu nitelikte bir mimari üsluba İstanbul'da rastladığımıza göre, dışarıdan gelen bir mimar mı olduğunu saptayamıyoruz. Cami inşaatını gören Le Roi adlı Fransız mimarın yapının mimarından bir Rum olarak bahsetmesi dışında bu' mimara ilişkin hiçbir bilgi yoktur. Bütün 19. yy boyunca saray mimarlığı yapan Balyanların şöhreti düşünülünce Nuruosmaniye gibi bir külliyenin mimarının böylesine meçhul biri olması şaşırtıcı bir eksikliktir. Kaldı ki Osmanlı tarihinde azınlıkların, özellikle son yüzyıllardaki rolleri hiçbir zaman yadsınmamıştır. 19- yy'da Abdülmecid'in (hd 1839-1861), Abdülaziz'in (hd 1861-1876) ve II. Abdülhamid'in (hd 1876-1909) gelenekle ilgisi kalmamış camileri yapılırken ulemanın itiraz edecek durumda olmadığı ya da sanat alanında yüzyıldır yapılagelen değişiklikleri benimsediği anlaşılıyor.

Nuruosmaniye Külliyesinin bina kâtibi Ahmed Efendinin yazdığı *Tarih-i Camii Şerif-i Nur-ı Osmanî* adlı risale mimari tarihimizde bir külliyenin yapımına ilişkin en aydınlatıcı yapıttır. Bu yazıda yapım sürecine ilişkin bütün bilgiler Ahmed Efendinin risalesinden alınmıştır. Risalede Nuruosmaniye Camii'nin bulunduğu yerdeki Fatma Hanım *(Tacü't-Tevarih* yazarı Hoca Saadeddin Efendimin kansı) Mescidimin vakıf gelirinin mescidin tamirine yetmediği için civardaki esnafın padişaha yardım için başvurdukları anlatılır. O zamana kadar kamu yararına başka işlerle meşgul olan padişah bu kez büyük bir külliyenin yapılması için istek göstermiştir. Sulhsever bir hükümdar olan İ. Mahmud, Hekimoğlu Ali Paşa'nın Bosna zaferleri ve Belgrad Barışından soma İstanbul'un imarı ve kendi camii ve külliyesi için zamanın gelmiş olduğunu düşünmüş olmalıdır. Fatma Hanım'ın mescidi etrafında yeteri kadar büyük bir alan istimlak edilerek I. Mahmud'un cami, imaret, medrese, kütüphane, türbe, sebil, çeşmeyi çepeçevre dolaşan dükkânlardan oluşan külliyesi, Ocak 1749-Aralık 1755 arasında yapılmıştır. I. Mahmud'un 1754'te ölümünden sonra cami Sadrazam Mehmed Said Paşa'nın çabalarıyla tamamlanmıştır. I. Mahmud da kendinden önceki padişahlar gibi, bu külliyenin o sırada devletin en büyük işi olduğuna inanarak bu inşaata büyük bir para ve emek sarf etmiştir. İnşaat sırasında her aşamada çabaları takdir edilenlere hediyeler verilmiş, hilatler giydirilmiştir. Padişah sık sık yapıyı ziyaret etmiş, yıllar boyu sultan külliyesinin merasimsel niteliği canlı rıtulmuştur. Caminin adının III. Osman'dan (hd 1754-1757) ya da caminin içindeki ışıktan geldiği konusunda rivayetler vardır. Kubbede En-Nur suresinin 35. ayeti "Allah göklerin ve yerin nurudur..." yazılıdır.

Ahmed Efendi'nin kitabı, Osmanlı tarihinde, başka hiçbir yapı için, bu içerikte bulamadığımız bilgileri bize iletmiştir.

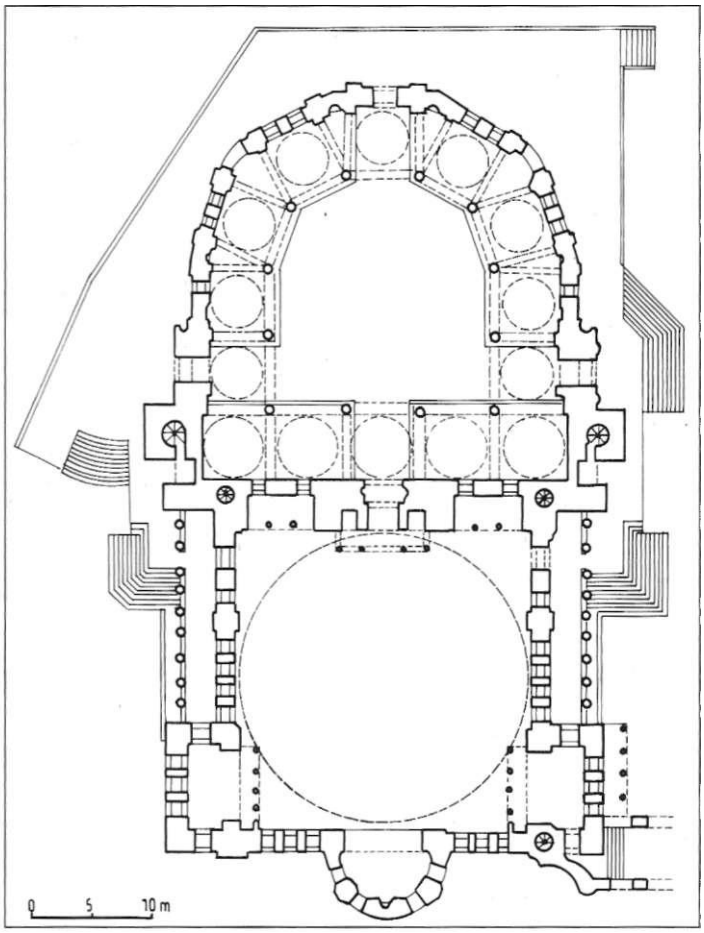

Nuruosmaniye Camii'nin planı. Gurlitt, *Konstantinopels*

Padişah bina nazın olarak darüssaade ağasının kâtibi Derviş Efendi'yi görevlendirmiş, Deniş Efendi, Ali Ağa adında birini bina emini olarak seçmiş, o da "fen ve sanatında maharet-i tammı olan neccar kalfalarından kar-ı azmude (çok deneyimli) Semyon nam zimmi'yi kalfa tahsis eylemiştir". Bu Simeon Kalfa'nm sarayın mimar ocağında çalışıp çalışmadığı da belli değildir. 1753'te İstanbul'da bulunan mimar Le Roi anılarında, caminin Rum mimarının kubbenin geometrisinin doğru olması için uyguladığı basit kontrol sistemini övmüştür. Ahmed Efendi, padişahm caminin bir resmini istediğini, bunun üzerine kendisine "çehar duvar bir resim ettürülüp getirilmiş" olduğunu, fakat sultanın bunu beğenmeyerek "mücessem tersim" ferman olunduğunu, bunun üzerine "yek kubbe ve dununda sütun sikleti olmayub tabakat ve mahfmelleri ve derun ve birun'u (içi ve dışı) elyevm ne surette ise bir kebir levha üzerine beine resm-i resimi suretyab olunub iraet ve suret-i hey'eti makbul-ü şehriyar-ı alicenab olmuştur" diyor. Padişahın beğendiği bu "mücessem" resmin bir perspektif mi, yoksa maket mi olduğu konusunda kesin bir kanıya ulaşmak zordur. Osmanlı mimarisinde projenin nasıl hazırlandığı konusunda şimdiye kadar açık bir bilgi edinilmediği için bu yorum önemlidir. Fakat bu mücessem "tersim'in bir kebir levha üzerinde bulunuşu, bir maketten çok bir perspektif olduğu kanısını vennektedir. İstanbul'da 18. yyin ortalarında yapı perspektifleri yapıldığı, Topkapı Sarayinda(-»), örneğin III. Osman Köşkü'nün duvarlarında görülmektedir. Fakat bir yapının içini de gösteren bir resmin (perspektifin) bir yerli mimar tarafından hazırlanması için gerekli bir çizim geleneğinin varlığı da kuşkuludur.

Cami: Bu camide namaz mekânının ana strüktürü tek kubbeyle örtülü klasik dörtgen baldakendir. Dikdörtgen yerine bir elips havası veren poligonal avlu cami tasarlanırken barok modellerden esinlendiğini göstermektedir. Ne var ki Nuruosmaniye'de herhangi bir barok yapı planma özenilmemiştir. Fakat planlamasına ve ayrıntılarına egemen olan eğrisel biçimler, katlı silmeler ve payandalı sürekli duvarlar barok üslubun açık özelliklerini yansıtır. Rokoko bezemenin yerli ustaların elinde ulaştığı yerel tat gibi, bu cami de bir Osmanlı barok yapısıdır. Osmanlı mimarının Batılıyı yakaladığı bir yapıdır. Aslında eğrisel biçim, Osmanlı mimarisine yabancı değildir. Büyük camilerin en büyük özellikleri alt yapının doğruları ile örtü sistemlerinin eğrileri arasındaki karşıtlığın yarattığı gerilimdir. Başka bir deyişle Sinan'ın elinde büyük Osmanlı camii zaten barok özellikler taşır. Fakat bu eğrisel biçimin özel bir üsluplaşmasından değil, mekânın dinamizminden elde edilen ve sadece Osmanlı mimarisine özgü bir mekân zenginliğidir. Nuruosmaniye'de getirilen

Nuraosmaniye Camii
Erkin Emiroğlu, 1988

ise, bir "mekânsal'in değil, eğrisel ayrıntıların, yüzeysel sürekliliklerin ve biçimsel gerilimlerin vurgulandığı bir biçimsel baroktur.

Cami planında Nuruosmaniye'yi diğer camilerden ayıran özelliklerden biri mihrap çıkıntısının poligonal biçimidir. Osmanlı camilerinde yapı içinde genellikle poligonal olan mihraplar, dışarıdan dikdörtgen bir niş içine yerleştirilirler. Sinan' dan bu yana mihrapları çıkıntılı çok yapı olmakla birlikte dışarıdan poligonal büyük cami mihrabı ilk kez burada yapılmıştır.

Bu plan özellikleri dışında namaz hacminde mekânsal bir barok özellik yoktur. Bu enteryörü diğer tek kubbeli cami enteryörlerinden ayıran harimi çepeçevre dolanan galerilerin, geleneksel camilerde alışılan orta kubbeye göre alçak ve galeriler şeklinde değil, duvarda açılan ve yüksekte dolaşan sürekli localar niteliğinde oluşları ve bunların altlarındaki revakların da diğer camilerin aksine, ana hacmin içine taşmamalarıdır. Bu, enteryöre bir tiyatro sahnesi izlenimi getirir. Enteryörün geometrisini değiştiren diğer bir öğe, büyük askı kemerleri hizasında mekânı çepeçevre dolanan, üzerinde Fetih suresinin yazıldığı içbükey korniştir. Nuruosmaniye'nin kemerler içindeki duvarları modern bir perde duvarı gibi sürekli pencere dizileriyle doludur. Fakat ışıklı duvar, Osmanlı camileri için o kadar karakteristik bir öğedir ki, burada kendi geleneğimizin sürdürüldüğü söylenmelidir. Bu carmriin planının özelliklerinden biri olan bir uzun rampa ile hünkârın dairesine ve mahfiline çıkılması, Yeni Cami ve Sultan Ahmed Camii örneklerinin devamıdır. Avlu tasarımında normal bir son cemaat mahalline poligonal bir revak eklenerek, Osmanlı mimarisinde başka eşi olmayan bir yarı açık mekân elde edilmiştir. Ortada bir şadırvan olmayışı da değişik bir mekân etkisi yaratır. Bu avlunun Bergama'daki bir kiliseden getirilmiş on iki büyük mermer sütununun Ahmed Efendi'nin tarihinde ayrıntılı olarak anlatılan hikâyesi tek parça sütunun, o dönemin yapı imgesinde ne kadar önemli bir yeri olduğunu açıklamaktadır.

Caminin iç bezemesinde yazılar önemli bir yer tutar. Caminin içinde en alt sıra pencereleri üzerindeki oval madalyonlar o çağın ünlü hattatlarının yazılarıyla süslüdür. Caminin levhalarını yazan hattatlar içinde Enderunlu hattat ve müzehhip Bursalı Ali Efendi'nin adı minberin arkasındaki pencereler üzerinde vardır. *Hadîka,* Mehmed Rasim, Fahreddin Yahya ve Seyyid Abdülhalim adlı hattatlarm da adlarım vermiştir.

Nuruosmaniye Camii dış mimarisinin geometrisinde Edirnekapîdaki Mihrimah Sultan Camii'nin orta kubbeli mekânının dış tasarımını, çok değişik bir biçim vizyonu ile yineler. Bütün yapıya egemen olan kubbeli kare baldaken, etrafındaki kubbelerin arasında, büyük bir plastik etkiyle yükselir. Fakat Mihrimah Sultan Camii'nin minimuma indirgenmiş ve statik saf geometrisi yerine burada çok vurgulanmış eğrisel kornişler ve bunların dalgalı hareketleri, kesiklikleri, onların dinamizmini vurgulayan pilastr düzenleriyle meydana getirilmiş bir büyük hareket vardır. Eğrisel kemerlerin "S" ve "C" gibi dönemin karakteristik eğrileriyle bitirilmesi ve bütün bunları çevreleyen zengin barok profiller, ne Türk ne de Batı geleneğinde eşi olan fantezi taş bezemeler, her öğenin daha sık yinelenmesiyle elde edilen barok özellikler Nuruosmaniye'yi dünya mimarisinde eşi olmayan, kendine özgü bir barok anıt yapar.

Nuruosmaniye'nin sergilediği bezeme - sel tutum da bizim tarihimizde eşsizdir. Osmanlı mimarisinde büyük yapıya, yüzeysel bezeme niteliğini aşan üç boyutlu bir bezemesel karakter getiren ilk tasarım Nuruosmaniye'dedir. Burada bilinçli olarak eğri hat doğru hattın yerini almıştır. Kemer biçimleri, "S" ve "C" eğrileri dışmda, en göze çarpan barok üslup davranışlarından biri duvarlardaki yön değiştirmeler, ara kesitlere konan pilastrların asimetrik düzenleridir. Nişlerde, kapılarda mukarnasların yerine gelen dairesel profilli ve bu yapıya özgü kabartmalar, kartuş, büyük akant yaprağı gibi klasik barok motifler, büyük silme takımları, bir tavır olarak abartmayı bir üslup ilkesi olarak kabul eden bir sanat iradesini ortaya koymaktadır. Bunlara ek olarak, padişahın hoşgörüsü ve daha doğrusu isteğinden kaynaklanan özgün biçim deneylerinin de bu camiye değişik bir ruh getirdiği açıktır.

İstanbul'da minarelere kurşun yerine taş külah koymanın da Nuruosmaniye ile başladığını kabul edebiliriz. Bati da kulesel yapıları sonlandıran bezemesel taş öğelerin bir değişik örneği Nuruosmaniye Camii minarelerine gelmiştir.

Medrese ve İmaret: Caminin güneyinde doğuda medrese, batıda imaret yan yana inşa edilmişlerdir. Medrese klasik bir planla, bir revaklı orta avlu çevresinde toplanan odalardan oluşan bir yapıdır. Nuruosmaniye Külliyesi'nin özgün bezemesel ayrıntıları dışında, bu medreseye karakter kazandıran özellik, revağmın klasik medreselerin aksine, çok yüksek ve dar açıklıklardan oluşan, alışılmamış oranlarıdır. İmaretin planı asimetriktir. Küçük avlusunun ilginç bir planı vardır. Asimetrik giriş hacmi biri büyük, diğeri küçük bir kemerle avludan ayrılmaktadır. Avlunun bir duvarı doğrudan medreseye bitişik ve sağırdır. Girişin karşısına gelen duvarın orta kısmı geri çekilerek üç kenarlı bir poligon parçası haline getirilmiş ve yan kenarlarda mutfağa ve medreseye geçit veren hacme kapılar açılmıştır. Güneye büyük mutfak ve ilginç bacaları, batıya çift ke-

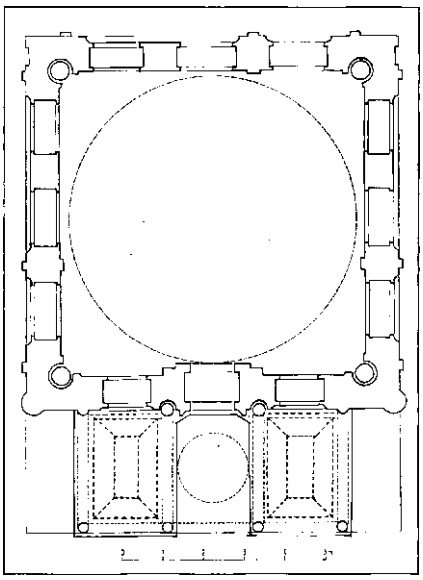

Nuruosmaniye Külliyesi'ndeki
Şehsuvar Sultan Türbesi'nin planı.
H. Önkal, *Osmanlı Hanedan Türbeleri,* Ankara, 1992

merlerle pekiştirilmiş beşik tonoz örtülü uzun aşhane yerleştirilmiştir. Avlunun giriş tarafında bir küçük kapıdan yapının bodrumuna inilmekte, diğer yanında ise aşhaneden önce küçük bir servis odası bulunmaktadır. Bugün imaretten medreseye bir kemerle geçilmektedir. Fakat özgün tasarımda bunların birleşik olup olmadıklarını belirleyecek bir araştırma yapılmamıştır. Nuruosmaniye'nin kent içindeki görsel etkisi içinde bu imaretin olağanüstü büyük bacalarının özel bir yeri vardır. Bu bacalar, Sinan'ın Topkapı Sarayı mutfaklarında sergilediği anıtsal ve barok etkiyi, kendi ölçülerinde, bu çevrede gerçekleştirmektedirler. Bugün medrese ve imaret yatılı Kuran kursu olarak kullanılmaktadır. Bütün medreseler gibi bu yapı da, revakları camekânlarla kapatıldığı için, özgün etkisini yitirmiştir.

Türbe: Plan açısından kubbe örtülü kare ve önünde üç kemerli bir revak olan klasik şemail bu türbe karenin köşelerine yerleştirilen ağır dairesel ayaklar ve bunların saçak kotu üzerinde yükselen silindirik kulecikleri, kubbe kasnağının eğik planda oluşumu ve köşelerindeki pilastrlarla barok bir etki kazanmıştır. Türbenin dış mimarisinde kubbe kaidesinde dolaşan büyük barok korniş ve bu kornişin üzerinde çatı üzerinde yükselen kemer karakteristik geç dönem İtalyan baroğu motifleridir. I. Mahmud için yapılmış, fakat İnşaat bitmeden öldüğü için tahta çıkan kardeşi III. Osman camiye kendi adını koyduğu gibi kardeşini de babası II. Mustafa'yı (hd 1695-1703) Valide Turhan Sultan Türbesine gömdürmüştür. Fakat kendisinden sonra tahta geçen III. Mustafa da, III. Osman'ı, bu boş türbeye gömdürmemiş, buraya III. Osman'ın annesi Şehsuvar Valide Sultan gömülmüştür.

Kütüphane: Nuruosmaniye Kütüphanesi Türkiye'de barok tasarımının en özgün örneği olduğu kadar en güzel kütüphane tasarımı da sayılabilir. Büyük anıtsal cami geleneğinin tipolojik ve litürjik baskısından kurtulamayan mimar burada çok daha serbest davranabilmiştir. Kütüphane iki bölümden oluşur: Ortası dört serbest sütunun taşıdığı bir kubbeyle örtülü ve uzunluğuna gelişmiş çok kenarlı poligonal bir hacim içinde, duvarların hareketini izleyen elegan revaklarla bir çevre koridoru oluşturulmuştur. Kubbe iki yanda düz dilimli yarım kubbelerle desteklenmiştir. Revaklar aynalı tonozlarla örtülüdür. İçeride ve dışarıda duvarların ve pencerelerin, gerçekten barok yapı görmüş bir mimarın yapabileceği çeşitli yön değiştiren pilastrlarla vurgulanan tasarımı, sütun başlıkları ve kemerlerin özgün biçimleri Nuruosmaniye Kütüphanesini I. Mahmud'un kitap sevgisinin gerçek bir gösterisine dönüştürmüştür. Bu esas kütüphane hacmine, herhalde hafız-ı kütüb için düşünülmüş yine uzun bir poligonal oda eklenmiştir.

Kütüphanenin yükseltildiği platformun altında bir kısmi bodrum vardır. Bütün bu oldukça karmaşık plan düzeni ve kütüphaneye dış avludan çıkılan merdivenlerin kütüphaneye girdiği köşeler çok yetenekli bir tasarım ustasının varlığını açıklamaktadır. Bu yapı ve külliyede özellikle belirttiğim başka ayrıntılar, Batı baroğundan haberi olan bir mimarı tanımlamaktadır. Ne var ki bu mimara ait, bu nitelikte başka bir yapı tanımıyoruz. (Ayrıca bak. Nuruosmaniye Kütüphanesi)

Sebil ve Çeşme: Sebil klasik bir plan düzeni içinde, olağanüstü zengin, eğrisel korniş profilleri, kartuşlarının üç boyutlu tasarımı, sütun başlıklarındaki volütleri üzerinde deniztarağı motifleriyle âdeta iki katlı bir başlık yaratılması, saçağı ve eğrisel öğelerden oluşan bir tür naturalist arabesk desenli demir şebekeleriyle barok zevkin, külliyenin diğer yapılarında da görüldüğü gibi, Türkiye'de eriştiği en plastik gösterilerden biridir. Çeşme de, kısmen tahrip olmakla birlikte, çifte gömme sütunları ile açık bir Batılı barok tasarım sergiler. Cami aynasının ortasındaki çok büyük kartuş, İtalyan baroğundaki uygulamaları anımsatır. Bu çeşme ve sebil, plastik enerjileri ve kabartma teknikleriyle Türkiye'de yetişmiş bir sanatçının elinden çıkmış olmaları kolay kabul edilemeyecek yabancı etkiler göstermektedirler. Bunlarda kullanılan barok ve rokoko kökenli motifler İstanbul'da 1730'lu yıllardan bu yana kullanılmakla birlikte, bundan önce böyle bir plastisiteye ulaşmadıkları gibi, bundan sonra da, daha çok rokoko nitelikli bir zevkle, daha hareketli, fakat daha fazla az plastik bir görüntü ile karşımıza çıkacaklardır.

Dükkânlar: Nuruosmaniye Külliyesi, Mahmud Paşa Külliyesinin») güneyinde ve ona çok yakın bir suni teras üzerine yerleşmiştir. Bu terasın altyapısı oldukça derin bir temel sistemine oturur. Terasm altında avlunun üç tarafına, arazinin kuzeydoğuya doğru olan eğimine uyarak değişik boyutlarda çok sayıda dükkân yerleştirilmiştir. Bunlardan güneybatıda Kapalıçarşı tarafında onların önünde aşağı doğru giderek yükselen bir revak dizisi vardır. Yüksekliğin olanak verdiği yerlerde dükkânlar üzerine hücreler yapılmıştır. Kuzeybatı cephesiyle, kuzeydoğu cephesinin bir bölümü de iki katlıdır. Hünkâr mahfiline çıkan rampanın yol tarafında da yüksek dükkânlar yapılmıştır. Aynı şekilde medresenin yol tarafında da dükkân sıraları vardır. Nuruosmaniye vaziyet planının ilginç özelliklerinden biri dış avlunun güneyinde, camiyi arkadaki hanlardan ayıran iki kat yüksekliğindeki sağır ve yüksek duvardır. Bu mekân sınırlarıyla özgürce oynamaktan hoşlanan barok tasarımın Türkiye'deki en erken örneklerinden biridir, istanbul camileri içinde Nuruosmaniye Külliyesinin kent içindeki konumundan kaynaklanan özel bir yeri vardır. Kapalıçarşı ile en önemli ulaşım akslarından biri olan Cağaloğlu Caddesi arasındaki ulaşım caminin avlusundan geçer. Bu, cami avlusundaki etkinlikleri çeşitlendirir. M. Cezar, 1750 yangınmdan soma, Kapalıçarşida zarar gören bütün dükkânların, bu işe tahsis edilen bir mimar eliyle I. Mahmud tarafından kagir olarak yaptırıldığını yazar. Günümüzde de Nuruosmaniye avlusu kentin en işlek ve yaşam dolu köşelerinden biridir.

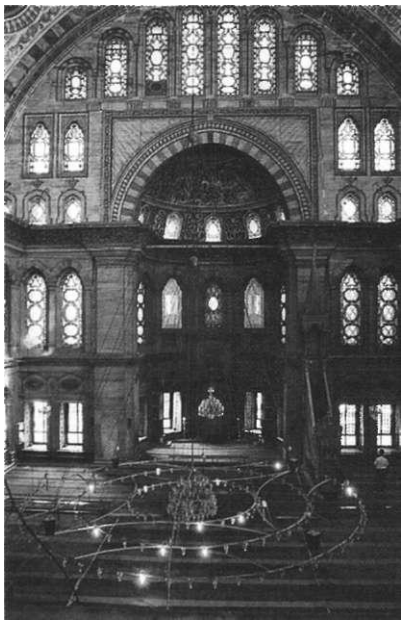

Nuruosmaniye Camii'nin içinden bir görünüm.
Ertan Uca, 1994/TETTVArşivi

Şehsuvar Sultan Türbesi
Doğan Kuban

Bibi. Ahmed Efendi, "Tarih-i Cami-i Şerif-i Nur-ı Osmanî", *TOEM İlavesi,* lst., 1335; Kuban, *Barok;* D. Kuban, "Tarih-i Cami-i Şerif-i Nur-ı Osmanî ve 18. yy Osmanlı Yapı Tekniği Üzerine Gözlemler", *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler,* İst., 1982, s. 122-140; İ. H. Aksoy, "Nur-ı Osmaniye Camii Temellerinin İncelenmesi", *Zemin Mekaniği ve Temel Mühendisliği Türk Milli Komitesi Bülteni,* S. 4 (1979), s. 200-213; Goodwin, *Ottoman Architecture,* 382-387.

DOĞAN KUBAN

Nuruosmaniye Kütüphanesi
Doğan Kubatı

NURUOSMANIYE KÜTÜPHANESİ

Nuruosmaniye Külliyesi'nin(->) bir parçası olan Süleymaniye Kütüphanesi'ne bağlı kütüphane.

Caminin iç avlusunda, sağda, iki katlı bir yapıdır. Alt katı neme karşı bodrum, üst katı okuma salonu ve depo (hazine-i kütüb) şeklinde yapılmıştır. İki kapısından biri "Hümayun Kapısî'dır. Bu kapının üstünde "beşikten mezara kadar ilim talep ediniz" anlamında Arapça bir kitabe yer almaktadır. Bir ana kubbe ve birçok küçük kubbeli, 14 sütunlu zarif okuma salonu 30 pencere ile aydınlanmaktadır. Tek kubbeli deposundaki bölmeli ve duvarlardaki gömme dolaplar, kuruluştan bu yana kullanılmaktadır. Okuma salonundaki araç gereç ise en son 1890'da yenilenmiştir. Kütüphane külliyeyle birlikte 1755'te hizmete açılmıştır.

5.031 cilt kitabı olan kütüphaneye, açıldığında 1 nazır-ı kütüphane, 6 hafız-ı kütüb, 6 mustahfız, 3 bevvab, 1 mücellit-müzehhip ve 1 ferraş olmak üzere toplam 18 görevli atanmıştır.

Kütüphanenin oluşturulması ve işletilmesinde, I. Mahmud'un kurduğu Ayasofya ve Fatih kütüphaneleri örnek alınmıştır. Hattâ sınıflandırmada bazı yanlışları bulunan katalogu da bu kütüphanelerinkiler gibi hazırlanmıştır. Kütüphanede 1776, 1796, 1845, 1864, 1881 ve 1907'de sayımlar yapılmıştır. Bu sayımlarda hazırlanan kataloğlar Nuruosmaniye Kütüphanesinde; III. Osman adına düzenlenen vakfiye ise Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndedir.

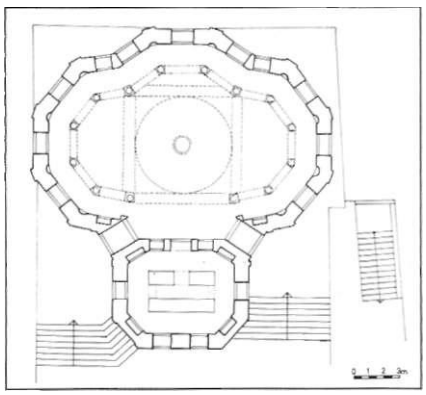

Nuruosmaniye Kütüphanesi'nin planı.
Süleymaniye Kütüphanesi Arşivi

Kütüphane Nuruosmaniye (I. Mahmud ve II. Osman'ın kitapları), "Bayram Paşa" (79 yazma, 1 basma), "Müteferrik" (93 adet çeşitli yazma) ve "Yeni Eserler" koleksiyonlarına sahiptir. Nuruosmaniye Kütüphanesi, Tanzimat'a kadar kurulan kütüphaneler içinde koleksiyonca en zenginidir.

Bugün biri yönetici olmak üzere 3 personelle hizmet veren kütüphanede 5.052'si yazma, toplam 7.600 kadar derme bulunmaktadır. Yapısal özelliği gereği, genişlemesinin olanaksızlığından, yeni gelen eserlerin devri yoluna gidilmiştir.

Başvuru ağırlığı yazma koleksiyonuna olmakta; yıllardır gözlenen öğrenci başvurusunun son 1-2 yılda azaldığı izlenmektedir. Mikrofilm, fotoğraf vb hizmetler Süleymaniye Kütüphanesi Müdürlüğü'nce karşılanmakta; yine bu merkezde bulunan bilgisayara yüklü Nuruosmaniye koleksiyonu ile ilgili bibliyografik danışma hizmeti verilmektedir.

Pazar ve pazartesi kapalı olan kütüphane, haftanın diğer günleri resmi çalışma saatlerinde açıktır. Başvurular doğrudan Nuruosmaniye Kütüphanesi'ne yapıldığı gibi, bazı hallerde Süleymaniye Kütüphanesi Müdürlüğü'ne de yapılabilmektedir.

Yazar ve eser adına göre alfabetik ve Dewey Onlu Tasnif Sistemi'yle hazırlanmış konu kataloglarının fişlerinden yararlanılmaktadır.

Bibi. A. Öngül, "Nuruosmaniye Kütüphanesi", *Türklük Araştırmaları Dergisi,* S. 6 (1990); G. Kut, "İstanbul'daki Yazma Kütüphaneleri", *TD,* 33, (1980-1981); G. Kut-N. Bayraktar, *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri,* Ankara, 1984; 1. E. Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi, LJ-Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri,* Ankara, 1988; İstanbul Valiliği 11 Kültür Müdürlüğü, *İstanbul Kütüphaneler ve Müzeler Rehberi,* İst, 1993; N. M. Öztürkmen, *İstanbul ve Ankara Kütüphaneleri,* Ankara, 1957.

HAVVA KOÇ

JNTURUOSMANİYE SARNICI

Eminönü İlçesi'nde, Cağaloğlu'ndan Nuruosmaniye Camii İstikametine giderken, Nuruosmaniye Caddesinin sol kenarında bulunuyordu. 1987'de, gayrikanuni bir şekilde yıkılarak tamamen ortadan kaldırılmış, yerine büyük bir bina yapılmıştır.

İstanbul'un Bizans dönemine ait en önemli su tesislerinden biri olarak kabul edebileceğimiz ve bir oldubittiye getirilerek ortadan kaldırılan bu su sarnıcı, ilk kez, bir Rum mimarı olan Kuppas tarafından incelenmiş; basit bir krokisi çizilmiş, başlığında monogram ve gövdesinde işaret bulunan bir sütunun çizimi, kısa bir bilgi ile birlikte Rumca yayımlanmıştır. Hemen bir yıl sonra Forcheimer ve Strzygowski tarafından incelenerek, istanbul'un Bizans su tesisleri ile ilgili hazırlamış oldukları kitapta sarnıcın plan ve kesiti, daha detaylı bilgiler ile birlikte sunulmuştur. Mamboury'nin Fransızca ve Türkçe yayımlanan rehberinde aynı plan ve kesit kullanılarak, bu sarnıca yer verilmiştir.

Fetihten sonra uzun süre kullanılmayan, daha sonraları içi temizlenerek başka amaçla kullanılan sarnıçlardan biri de budur. Strzygowski 19- yy'ın sonlarına doğru burasını Ermeni iplikçilerin kullandığını yazar. Yine aynı yulara ait incelemelerde, Osmanlı dönemine ait bir konağa alt yapı teşkil ettiği, bu konağa ait temel kalıntılarından anlaşılmıştır. 1925'ten öncesine ait olan Mamboury'nin incelemeleri sırasında da ip bükme atölyesi olarak kullandığı bilinmektedir. Bu atölyenin bir başka yere taşınması üzerine bir süre boş kalmış, daha sonra 1950'li yıllarda basımevi, arkasından halı satış mağazası olarak kullanılmıştır. 1972'de, sarnıcın doğu kısmındaki bir parçası, bugün üzerinde bulunan işhanının temeli atılırken ortadan kaldırılmış, sarnıcın asıl diğer büyük parçası ise Ekim 1987'de tamamen yıktırılmıştır.

Nuruosmaniye Sarnıcı, bir parçasında asimetrik bir çıkıntı yapan bölümü hariç tutulacak olursa, düzgün bir dikdörtgen plana sahiptir. Dahili ölçüleri 27,15x8,50 (asimetrik çıkıntı ile birlikte 10,50) m'dir. Duvar cidarı oldukça kaim (2 m) tutulmuştur. Girişin iki yanındaki köşeler, su basıncına karşın üçgen şeklinde pahlanmıştır. Batı duvarına açılmış olan ve Türk dönemine ait olan konakla da bağlantılı olduğu bilinen kapısı, duvar kalınlığı içine açılmıştı ve dört basamaklı bir taş merdivenle sarnıcın içine girilmekte idi.

İçinde birbirinden uzaklıkları 3,93 m, yan duvarlardan uzaklıkları 3,75-3,80 m olan altı tane sütun bir sıra oluşturmaktadır. Çıkıntı teşkil eden mekân parçasında da bir tek sütun kullanılmıştır. Bu sütunların başlıkları yayvan impost veya kesik piramidal formdadır. 0,40 m yüksekliğinde ve süslemesizdirler. Girişin hemen önündeki sütunun başlığında iki Yunan harfinden meydana gelmiş basit bir monogram, dördüncü sütun başlığında ise bir başka monogram ile aynı sütunun gövdesinde, üst kısmında haç şekli bulunan bir işaret tespit edilmiştir. Gövdeleri 0,56 m çapında olan sütunlar kemerler ile bağlantılı olup çapraz tonozlardan oluşan örtü sistemine destek teşkil etmektedirler. Yan duvarlar, kemerler ve örtü sisteminde tuğla kullanılmıştır. Sütunların gövde ve başlıkları ise mermerdendir.

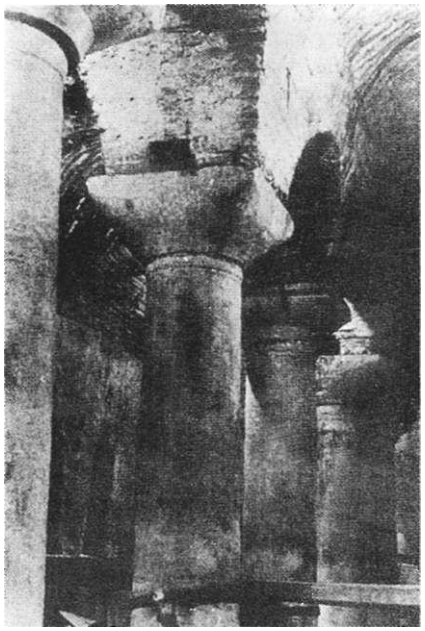

Yıkılmadan önce Nuruosmaniye Sarnıcının içinden bir görünüm.
Semavi Eyice arşivi

Büyük bir sorumsuzluk ve cehaletin kurbanı olan bu sarnıcın, İstanbul'un turistik açıdan önemli bir köşesi olan Nuruosmaniye'de turizme hizmet edebilecek herhangi bir mekân olarak değerlendirileceği yerde, yok olup gitmesi İstanbul'un kültür ve sanat tarihi açısından büyük bir kayıptır.

Bibi. P. D. Kuppas, "Peri Byzantinon deksamenon", *Hellenikos Phüologikos Syllogos,* XX-XXII (1892), s. 52-53; Strzygowski-Forchheimer, *Byzantinischen Wasserbehälter.* 90-91; Mamboury, *Rehber,* 202; Schneider, *Byzans,* 87; Janin, *Constantinople byzantine,* 207; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 342; A. L. Tonguç, *The Basilica Cistem and the Other Cistem of Istanbul,* İst., 1988, s. 34; Y. Pekşen, "Tarihi Sarnıç Tahrip Edilerek Yerine Beş Katlı Han Yapıldı", *Cumhuriyet,* (1 Eylül 1975); S. Eyice, "Nuruosmanî Caddesindeki Bizans Sarnıcı", *Sanat Çevresi,* S. 111 (1988), s. 22-24; ay, "İstanbul'un Bizans Su Tesisleri", *STAD,* S. 5 (1989), 11; S. Tansuğ, "Yıkılan Sarnıç Meselesi", *Sanat Çevresi,* S. 111 (1988), s. 24; Ö. Ertuğrul, "İstanbul'da Bizans Devri Su Mimarisi", (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Bölümü, yayımlanmamış doktora tezi), 1989, s. 294-295.

ENİS KARAKAYA

NUSRETİYE CAMİİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Tophane semtinde, Meclisi Mebusan Caddesi üzerindedir. 19-yy'a ait büyük selatin camilerinden biri olan Nusretiye Camii, halk arasında daha çok Tophane Camii olarak tanınır.

Caminin bulunduğu yerde daha önce III. Selim (hd 1789-1807) tarafından yaptırılmış Tophane-i Âmire Arabacılar Kışlası Camii bulunmaktaydı. Bu cami 1823'teki Firuzağa yangınında 48 yapı ile birlikte yanmış, yerine II. Mahmud (hd 1808-1839) tarafından Nusretiye Camii yaptırılmıştır. Yapımına 1238/1823'te başlanarak inşaası 1241/1826'da bitirilen Nusretiye Cami'nin açılışında büyük bir tören düzenlenmiş, sultan saltanat kayığıyla Tophane İskelesine çıkmış, iskeleden mahfil kapışma kadar yerlere serilmiş kıymetli kumaşlar üzerinde atıyla ilerlemiş, ayrıca bir yüzünde tuğrasının diğer yüzünde Nusretiye Cami'nin resmi olan hatıra madalyası bastırtmıştır. Barok veya rokoko ile ampir üslupları arasında bir geçiş yapısı olan caminin mimarı Krikor Amira Balyan'dır (1764-1831).

Yapı 1955-1958 arasmda kapsamlı olarak, 1980'de kısmen onarım görmüştür. Günümüzde ise 1992'de başlayan restorasyon çalışmaları sürmektedir. Cami ilk yapıldığında etrafını yüksek bir avlu duvarı çevirmekte ve bu avluya büyük kapılardan girilmekteydi. Geçen yüzyıl içinde caddenin düzenlenmesi sırasında avlu duvarı yıktırılarak yerine, üzerinde dökme demir bir parmaklığın bulunduğu alçak bir duvar yapılmıştır. Bu duvar da 1956'da kaldırılmış, yalnızca girişin solundaki küçük taş avlu kalmıştır. Günümüzde caminin sol yanında yer alan sebil ile muvakkithanenin de aslında caddenin karşı tarafında, Tophane Kışlası girişinin yanında oldukları eski fotoğraflarda görülmektedir. Ayrıca Nusretiye Cami'nin yanma, mimarisi ve dış süslemesine uygun bir biçimde II. Abdiilhamid (hd 1876-1909) tarafından İtalyan mimar R. d'Aronco'ya(-+) yaptırılan çeşme 1957'de yerinden sökülerek Maçka'ya taşınmıştır (bak. Abdülhamid II Çeşmesi).

Dikey hatların hâkim olduğu Nusretiye Camii'nde 7,50 m çapındaki kubbe dört büyük kemere dört köşe kulesi ile oturmakta, askı kemerlerini belirleyen dekoratif korniş hatları yapının kübik etkisini yumuşatmaktadır. 2 m yüksekliğindeki sütunlar üzerine oturan yapıda asıl vurgulanmak istenen barok düşeylik, kubbe kasnağı ve küresindeki oran yükseltmeleri ile sağlanmıştır. Kubbenin etrafım çeviren küçük kulecikler, kasnak pencerelerinin arasındaki kaideleri bombeli pilastrlar, dört köşedeki soğan formlu büyük ağırlık kulelerini kubbeye bağlayan kıvrımlı kemerler, askı kemerlerinin oturduğu dekoratif konsollar ve bu kemerlerin üzerindeki dairevi şekilli korkuluklar barok mimarinin izlerini taşımaktadır. Ana hacmin bu zeminden yükselme etkisini sınırlayan, yanlarda birer kanat halinde dışarı taşkın Hünkâr Kasrimn sade dikdörtgen söveli pencereleri ile son cemaat yeri ve dış yan revakların yuvarlak kemerleri ampir üslubunu yansıtmaktadır. Pencere kemerleri üzerinde görülen zengin yaprak motifleri, Hünkâr Kasrimn cephelerinde köşeleri belirten pilastrlar, kuvvetli kontraslardan uzaklaşmış hafif silmeler ve genelde sütun başlıklarının sade profilli görünümleri ampir üslubunun etkisini artırmaktadır.

Kesme taş malzeme ile inşa edilmiş olan caminin revaklan ile pencere söveleri mermer kaplamadır. Yapıdaki mermer sütunlar genellikle dört köşeli olup kilit taşları belirtilmiş kemerleri yuvarlaktır. Sade kilit taşları yalmz son cemaat yeri revak kemerlerinde akantus yapraklarıyla süslenmiştir. Silmeler düz profilli işlenmiş, alt katın pencere söveleri köşelerdeki çiçek rozetleri dışında sade bırakılmıştır. Hünkâr Kasrimn pencere şebekeleri alt kat pencerelerinde olduğu gibi dikey gelişen geometrik motiflerden oluşur. Kubbe, pandantifler, müezzin mahfili, son cemaat yeri ve Hünkâr Kasrı'nın üst örtüsü tamamen kurşun kaplıdır.

Caminin önünden geçen Meclisi Mebusan Caddesi'ne bakan, revak şeklindeki üç kubbeli son cemaat yerine, iki kollu, barok tarzmda kıvrımlı merdivenlerle çıkılır. On altışar basamaklı mermer merdivenlerin sahanlığında, dekorasyonu birbirini kesen dairelerden oluşan taştan korkuluk şebekeleri görülür. Son cemaat yerinin dört mermer sütunu arasmda yer alan mermer korkuluklarda ise rozetlerle tutturulmuş kumaş kıvrımlarından oluşan bir süsleme vardır. Bu bölümün sütun başlıkları köşelerdeki volütlerin arasında rölyef olarak işlenmiş girlant motiflerinden oluşur. Çapraz tonozlarla örtülü dış yan revaklar, düz silmeli sade sütun başlıkları üzerine beş kemerli olup bu bölümlere harimin ilk kat pencereleri açılmaktadır. Batıda avlu zemini doğu cephesine göre daha alçak olduğundan burada revak iki katlıdır. Alt revaklarda bulunan bir kapıdan caminin altındaki sütunlu mahzen kısmına girilir. Günümüzde alt kat revaklarmın sütun araları biri hariç taşla örülmüştür. Güney cephesi, camiyi doğu-batı yönünde kuşatan silmeler ile bölümlere ayrılmış, beş kenarlı mihrap çıkıntısının köşelerine pilastrlar yerleştirilmiştir.

Cami girişinin doğu ve batı kısımlarında dışarıya doğru çıkıntılar meydana getiren ve iki katlı bir sivil yapı görünümünde olan simetrik Hünkâr Kasrı, yuvarlak kemerli mermer sütunların üzerine oturmaktadır. Üst kat odalan değişik boyutlarda olup günümüzde meşruta olarak kullanılmaktadır. Cephelerin köşelerine işlenen pilastrlar, saçağın biraz altmda birbirlerine silmeler ile bağlanarak iki katı ayıran silme ile birlikte bir çerçeve oluşturmaktadır.

Hünkâr Kasrına, hem son cemaat yerinin sağında ve solunda bulunan köşeleri rozetli, mermer düz söveli yüksek kapılardan, hem de caminin dış yan revaklarından giriş vardır. Bağdadi sıvalı duvarlarında gri, kırmızı, yeşil, mavi, sarı renkli geometrik ve bitkisel süslemeler ile birlikte tavanlarında manzara resimleri yer almaktadır. Sultan girişi denize bakan güney cephede, Mustafa Rakım'ın kitabesi ile gösterişli, yay biçiminde saçakla korunan, dalgalı dilimİİ kemerli bir kapıdandır. Kapı girland motifleri, akantus yaprakları ve yanlarda ikişer duvar payesi ile ampir üslubundadır. Paye başlıkları, köşelerdeki volütlerin beyzi motifler arasında simetrik olarak tekrar etmesinden oluşan bir süslemeye sahiptir. Bu kapı, büyük boyutlu dalgalı duvar nişlerinin sınırladığı yirmi mermer basamakla, dönemin sivil mimari etkilerini yansıtan ek mekâna açılır. Ampir özellikli ahşap trabzanlar köşede bir çıkma yapmakta, trabzanı tutan ah-

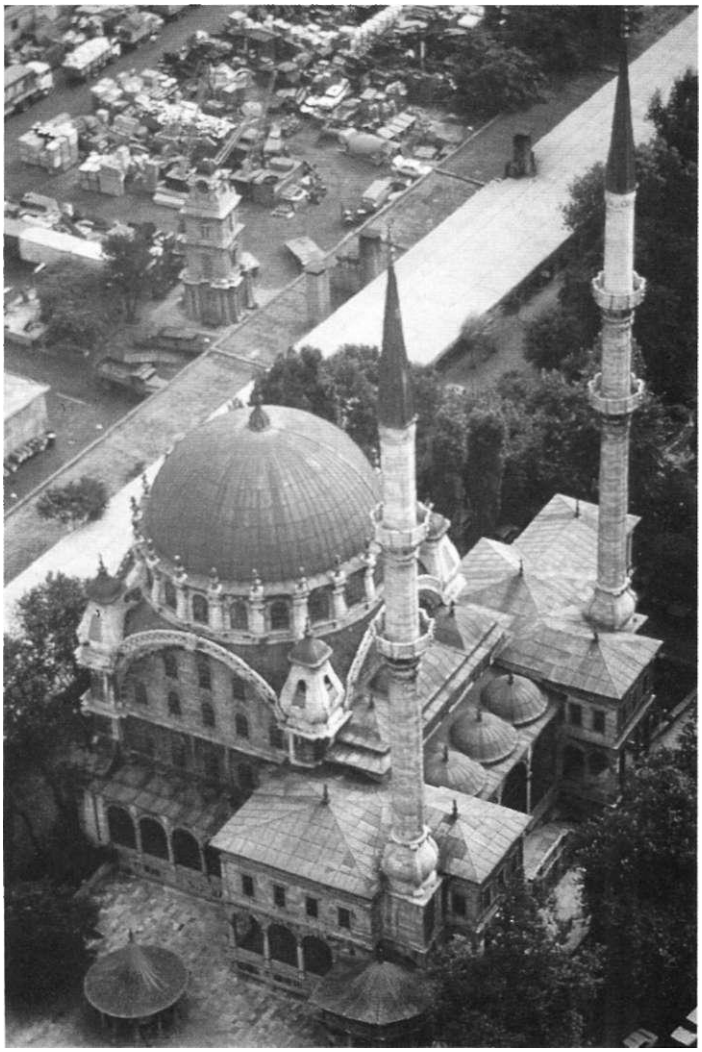

Nusretiye Camli
M. Sozen, *Sinan, Architects of Ages.* 1st., 1992
Fotograf Sami Guner

şap direk, bir kemerle hem bu mekâna ulaşan basamakların girişini süslemekte, hem de strüktürel açıdan sistemi taşımaktadır. Son cemaat yerinin sağındaki on beş mermer basamak, küçük bir sahanlıktan sonra on iki ahşap basamakla, Hünkâr Kasrf nın sahanlığına ulaşır. Sahanlığın kıble yönünde, manzaraya hâkim bir konumda yer alan, sultanın namaz kıldığı hünkâr mahfili bulunur. Üç pencereli bu mekânın tavanı, çatı altında gizlenen, altın yaldızlı dilimli bir kubbe ile örtülüdür. Hünkâr mahfilinin asıl dikkat çekici özelliği, harime, doğu duvarındaki altın varaklı madeni bir kafesle açılmasıdır. Mahfilin barok etkilerini, kafesi taçlandıran dilimli perde motifi ve zengin bitkisel kıvrımlar ile kafesin oturduğu girlandlı mermer dekorasyon yansıtmaktadır. Hünkâr Kasrı' nın, soldaki avludan on basamaklı ahşap merdivenlerle çıkılan bir girişi daha mevcuttur. Her iki bölümün de girişin üzerinde bulunan müezzin mahfiliyle bağlantıları vardır.

Harime, barok özellikler taşıyan, 4 m yükseklik ve 2,10 m genişliğinde, sepet kulpu kemerli anıtsal bir kapıdan girilir. İki yanında girlandlı başlıkları olan gömme sütunları ve birer duvar payesi bulunan kapının, ampir dekorasyonla çevrelenmiş 24 satırlık ta'lik kitabesi, Keçecizade İzzet Molla'mn kaleme aldığı, Mustafa Rakım'm hattıdır. Ana kapı, döşemesi yanlarda yükseltilmiş ve trabzanlarla harimden ayrılmış maksure kısmına açılır. Köşeli sütunlar üzerinde beş kemerle harime bağlı bu kısım bağdadi sıvalı bir tavan ile örtülüdür. İki yanında, Hünkâr Kasrı'na açılan kitabeli kapıları mevcuttur. Soldaki kapı camekânlı bir odanın inşa edilmesiyle tamamen kapanmıştır.

Girişin iki yanındaki on sekiz basamaklı taş merdivenlerle müezzin mahfiline çıkılır. Orta bölümü daha büyük üç beyzi kubbe ile örtülü olan mahfİl, üç kemerle harime açılmaktadır. Orta bölüm caminin içine doğru kavisli bir çıkma yapmaktadır. Mermer korkuluklarında kumaş kıvrımlı kabartmalar görülür.

Harim 7,50x7,50 m kare plan üzerine, 33 m yüksekliğinde pandantifli bir kubbe ile örtülüdür. Küçük konsolların çevrelediği yirmi pencereli kubbe kasnağını, demir korkuluklu bir galeri dolaşır. Simetrik olarak pandantiflerde, müezzin mahfili kemerlerinin arasında ve mihrap çıkıntısının iki yanında, mermerden, bombeli yuvarlak kartuşlar içinde altın varakla Allah, Muhammed, Ebubekir, Ömer, Osman, Ali, Hasan, Hüseyin yazılmıştır. Kalem işleri ile süslü kubbenin ortasında, altın varaklı ahşap kabartma, oldukça gösterişli bir süsleme vardır.

Bu dönem camilerinin karakteristiği olan poligonal çıkıntılı mihrap içten daire biçimli olup yarım kubbe ile örtülerek absidal bir şekil almıştır. Ortada, volütlü ve palmet motifli başlıkları olan gömme sütunların sınırladığı mihrap nişi bulunur. Mermerlerin birleştiği noktalara kahverengi somakiden sekiz zarif çizgi yapılmıştır. Mihrap nişinin sadeliği yapıdaki diğer mimari elemanların süslemeleri ile karşılaştırıldığında dikkat çekicidir. Vazodan çıkan çiçek buketi ve kıvrımlı yapraklarla taçlandırılan mihrapta yeşil somakiden iki büyük şamdan ile bitkisel kabartmaların yanısıra granit sütunlar ve yoğun altın varak kullanımı etkileyici bir görünüm oluşturmaktadır. Mihrap nişinin iki yanında birer pencere, ayrıca mihrap çıkıntısının iki yanında birer pencere daha mevcuttur. Tamamen kalem işi ile süslü mihrap yarım kubbesinin ortasında kubbede görülen süslemenin küçük ölçekli bir benzeri yer alır. Yarım kubbenin iki yanında birer dikey beyzi pencere mevcuttur. Müezzin mahfilinin harime bakan açıklığında, bu pencerelerin gökyüzünü tasvir eden kalem işi taklitleri resmedilmiştir. Klasik dönem Osmanlı mimarlığı pencere düzeninin son örneğini Nusretiye Camii'nin dört sıralı

Bir kartpostalda Nusretiye Camii.
Ümit Gürkan koleksiyonu

pencere dizilerinde görmekteyiz. Duvarlar 2. sıra pencerelerine kadar mermer kaplamadır.

Bu bölümdeki mermer pencere söveleri silmeler ve köşelerdeki kabartma rozetlerle dekorlanmış, üzerlerine yuvarlak bir silme içine vazodan çıkan akantus yaprakları işlenmiştir. Sade pencere kapakları ceviz ağacındandır. 1. sıra pencerelerinin üzerinde, harimi üç yönden kuşatan ünlü hattat Mustafa Rakımin, siyah zemin üzerine altın varaklı celi sülüs yazıyla "Amme' suresi frizi yer alır. Bu frizi sınırlayan silmeler mihrap nişi üzerinde bir kavis yapmaktadır. Harim duvarlarının üstkısmmda. kalem işleri ile süslenmiş dikdörtgen kasetlerin içinde, yuvarlak kemerli pencere dizileri bulunur. Bunların ahşap çerçeve kayıtları altın varaktır. Yapının batı duvarında yer alan mermer vaaz kürsüsü duvara monte edilmiş, yukarıdan aşağıya doğru incelen bir küp görünümündedir. Minare şerefeleri ile sebilin formunu hatırlatan dışbükeyli bir yüzeye sahip olan kürsü iki sıralı palmet motifleriyle bezenmiştir. Tamamen mermerden yapılmış minberin korkuluk levhalarında bitkisel süslemeli kabartmalar, dört sütun üzerine oturan ince uzun ve dilimli konik külahın etrafında girland motifi görülür. Günümüzde iç mekandaki kalem işlerinin restorasyonu yapılmaktadır. Üç kat halinde yenilenmiş olan süslemeler orijinal değildir ve yapıldıkları dönemi yansıtmaktan uzaktır.

Caminin solundaki taş avluda yer alan şadırvan on ince süaın üzerine sivri bir külahla örtülü olup on iki çeşmelidir. Geniş saçağının altında manzara resimlerinin bulunduğu eski fotoğraflarda görülmektedir.

İstanbul minareleri içinde ince görünümleriyle dikkat çeken Nusretiye Cami' nin iki minaresi, kuzey cephesinin iki yanında, Hünkâr Kasrının köşelerinde yer almaktadır. Cami kubbesinin kurulan mahyaların denizden görünümünü engellemesi nedeniyle, 1826'da minareler alt şerefeye kadar yıktırılarak yeniden yapılmıştır.

Oldukça yüksek olan kare kürsüler üç bölümlü sade birer kule şeklindedir. Dikey oluklu gövdeler ikişer şerefeli olup yaprak süslemeli soğan formundaki pabuç kısımlarının üzerinde yer alırlar.

Dışbükeyli bir yüzeye sahip olan şerefeleri dalgah bir hat çevrelemekte, şerefe altlarında ve petek ucunda girlant frizleri görülmektedir. Minarelerin gövdelerinin inceliğine uygun olarak kurşun kaplı külahlar da oldukça uzun inşa edilmiştir. Madeni hilal şeklinde birer alemle minareler sonuçlanmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 62; C. E. Arseven, *Türk Sanatı Tarihi,* II, s. 423-427; N. Aralan, *Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul* İst., 1992, s. 70-71; O. Aslanapa, *OsmanhDevriMimarisi,* İst.. 1986. s. 430-435; D. Esemenli, "Baldaken Formlu Camilerin Geç Osmanlı Devrindeki Dış Görünümleri Üzerine", *STAD.* S. 8 (1990), 53; S. Eyice, "İstanbul Minareleri", *Türk Sanatı Tarihi Araştırmaları,* I (1963). s. 67; ay, "Nusretiye Camii", *TA,* XXV, 354-355; Halil Etfıem, *Camilerimiz,* 97; Kuban, *Barok.* 34-35; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 50.

YASEMİN SUNER

Nusretiye Sebili ve Muvakkithanesi'nin 19- yy'ın sonlarındaki durumu.
Images d'Empire, ist-, 1993

NUSRETİYE SEBİLİ

Bevoğlu İlçesi'nde, Tophane semtinde, Nusretiye Camii'nin(->) doğusunda, Meclisi Mebusan Caddesi üzerinde bulunan birbirine eş iki yapıdan sağdaki muvakkithane, soldaki sebil yapısıdır. Sebil 1826' da, Mehmed Emin Ağa'nm mimarbaşılığı zamanında, cami ile birlikte yapılmıştır. Barok ile ampir karışımı bir üslubun örneği olan yapı. devrinde caddenin karşı tarafında iken Abdülaziz döneminde (186i-1876) şimdiki yerine nakledilmiştir. Bu nedenle orijinal kuruluşunu anlamak bugün için imkânsızdır.

Tamamen mermer kaplama olan 5 m yüksekliğindeki sebilin planı, beş gömme sütunla ayrılan dışbükeyli yuvarlaktır. Düz silmelerin kuşattığı yuvarlak kemerli dört pencerenin şebeke panoları yüzeye uygun biçimde kavisler oluşturmaktadır. Dökme demirden yapılmış altın yaldızlı şebekeler, kıvrımlı düğümlerle birleşen yaprak ve çiçek stilizasyonlu dikey motiflerden oluşmuştur. Küçük kemerler arasında tekrar eden bu motifler üç sıra yapmaktadır. Altlarında dilimli kemer şeklinde düzenlenen altışar tane su verme açıklığı mevcuttur. Kemer aynası ayrı bir bölüm olarak ele alınmış, beş bölümlü stilize bitki motifleriyle dekorlanmıştır.

Sebil eteği süslemesiz olup iki kalın silmeyle sınırlanan kornişi, silmelerin arasındaki iki ucu düğümlü kumaş kıvrımları ve rozet motifleri, kornişin eğimine uygun sütun başlığı tablaları, sütun başlıklarındaki akantus yapraklı girland motifleri ve tek bir akantus yaprağından oluşan ters konsolları barok özelliktedir.

İzzet Kumbaracıların saçaksız olduğunu belirttiği Nusretiye Sebili, son tamirinde dalgalı bir saçak hattı oluşturan, kurşun profilli beton bir kubbe ile örtülmüştür. Altışar satır halinde pencerelerin üstünde yer alan ta'lik kitabeleri Yesarîzade Mustafa İzzetin hattıdır.

Günümüzde oldukça bakımsız bir dulumda olan sebilin, içten tahtalarla kapatılmış pencere şebekeleri yer yer kopmuş, sütun başlıklarmdaki girland motifleri kırılmıştır.

Bibi. S. Çelintaş, "Türklerde Su, Çeşme, Sebil", *Güzel Sanatlar,* S. 5 (1944), s. 146; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 667, 670; Kumbaracılar, *Sebiller,* 51; B. Unsal, "Stil Yönünden Klasik Sonrası Türk Mimarlığında Sebil Anıtları", *TAÇ,* S. 3 (1986), s. 23; ay, "İstanbul Sebil Anıtlarını Dekorlayan Şebeke Sanatı", *ae,* S. 4 (1986), s. 21.

YASEMİN SUNER

NÜFUS

Günümüzde, İstanbul'un ekonomik, toplumsal, siyasal, kültürel tüm yaşamının en önde gelen bileşeni ve belirleyicisi olan nüfus çağlar boyunca gerek nicel gerekse nitel bakımdan büyük değişiklikler geçirmiş; 1950'lere kadar zaman zaman gerileme gösterdiği de olmuş ve kentin gelişmesi açısından olumsuz bir faktör durumuna gelmemiştir. 1950 sonrasında ise, İstanbul'un iç göçle aldığı nüfus, kentin biçimlenmesi, kent yaşamı ve kentsel gelişme açısından, hele de 1980'lerden sonra, tam bir sorun halindedir.

Bizans Dönemi

Bugünkü İstanbul'un çekirdiğini oluşttıran antik kent Bizantion'un(->) nüfusunu tahmin etmek çok güçtür. Fakat bu sayının. 30-40.000'i aşmadığı kesin gibidir

I. Constantinus, 324'te şehri Konstantinopolis adıyla yeniden kurduktan sonra, nüfus hızla artmış ve 60 yıl içinde, şehrin yeni yeni bölgeleri iskân edilmiştir. 400'lerde, Aziz îoannes Hrisostomos'un aktardığına göre, Konstantinopolis'te 100.000 kadar Hıristiyan yaşıyordu. Yahudi ve Paganları kapsamayan bu sayı abartılı görünse bile, o tarihlerde kentte 150.000 ya da 200.000 civarında bir nüfusun varlığı akla uygun görülmektedir.

413'ten itibaren, şehrin yaklaşık 12,7 km^2'lik bir alana yayıldığı tahmin edilmektedir. Fakat kentin batı yakasında, eski Constantinus Suru(->) ile II. Teodosios'un (hd 408-450) yaptırdığı yeni surlar arasında kalan bölge Bizans döneminde hiçbir zaman yoğun olarak iskân edilmemiştir. Buralarda manastırlar, villalar ve bahçeler bulunuyordu. Bu yüzden kentin gerçekten sık nüfuslu mahallelerinin 6 ya da 7 km^2'yi aşmadığı sanılmaktadır.

Konstantinopolis evlerinin mimarisi hakkında çok az bilgi olduğundan, evlerin büyüklüklerinden hareket ederek şehrin nüfusunu kestirmek zordur. İmparator Zenon'un (hd 474-475) bir fermanında, başkentteki inşaat işleri kurallara bağlanırken, bina yüksekliklerinin 100 ayağı (1 ayak 30,29 cm) aşamayacağı belirtiliyordu. O dönemde böylesine yüksek yapıların varlığına ilişkin başka bir kanıt ya da belge yoktur. Fakat eğer bu tip binalar yaygın idiyse, eski tarihçilerin kabul ettiği gibi I. İustinianos döneminde (527-565) Konstantinopolis'in nüfusu 500.000 ile 1.000.000 arasında olmalıdır. Buna göre, şehir nüfusu tarihinin ilk zirvesine o sıralarda ulaşmıştır. 1961'de D. Jacoby tarafından yapılan bir araştırmaya göre söz konusu dönemde nüfus en fazla 300-400.000 arasında olmalıdır.

I. İustinianos'un 538/539 tarihli bir fermanından anlaşıldığına göre, Konstantinopolis'e Mısır'dan yılda 8.000.000 ölçek (yaklaşık 54.500 ton) buğday gelmekteydi. Buğday ekmeğinin o dönemlerde günlük diyetin yüzde 60-70'ini oluşturduğu düşünülürse, nüfusun 300.000'i aşmaması gereklidir. Hattâ bu sayı da düşürülebilir, çünkü bir miktar tahd, nakliye sırasında zayi olmakta, bir kısmı da kent dışında konaklayan askeri birliklerin iaşesine ayrılmaktaydı. 300.000 kişilik nüfus, Zenon'un fermanında sözü edilen yüksek binalarla birlikte değerlendirildiğinde, o tarihlerdeki yoğunluğun günümüzün modern kentlerindekine yakın olduğu görülecektir.

542'de, bir veba salgını sonucu Konstantinopolis'in nüfusu kayda değer miktarda azaldı. 640'ta, imparatorluğun hububat deposu Mısır, Arapların eline geçti ve bunu izleyen iki asır boyunca, başkent nüfusu azalmaya devam etti. 755'te, V. Konstantinos (hd 741-775) şehir dışmdan getirttiği göçmenlerle şehri iskân etmeyi denedi. 840'lardan itibaren Konstantinopolis canlanmaya başladı ve nüfus artmaya devam etti; ancak kaynaklarda iki kattan daha yüksek binalardan söz edilmediğine göre, nüfus yoğunluğu erken dönemlerdekine yaklaşmamıştı.

Tarihçi Villehardouin, 1204'te Haçlılar tarafından fethedildiği dönemde şehrin nüfusunun 400.000 dolaylarında olduğunu tahmin ederse de, 11-12. yy'larda 150.000'den fazla nüfus pek mümkün görülmemektedir. Latin döneminde (1204-1261) Haçlı ordularının yaptığı talanlar ve çıkan yangınlar sonucu nüfus tekrar azalmıştı.

126l'den itibaren Paleologosların ilk dönemlerinde başlatılan inşa faaliyetleri ve bunu izleyen kısa canlanmadan sonra, şehir Bizans İmparatorluğumun kaderini paylaşarak sönmeye başladı. Bu tarihlerde, Konstantinopolis bahçelerle, meyveliklerle ve küçük ormanlarla kaplıydı. 14. ve 15. yy'da Konstantinopolis! ziyaret eden yabancı seyyahların aktardığına göre, şehir nüfusu 30-50.000 arasında olmalıdır.

Bibi. A. M. Schneider, "Die Bevölkerung Konstantinopels im XV. Jahrhundert", *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen,* 1949/9, s. 233-244; D. Jacoby, "La population de Constantinople â l'epoque byzantine", *Byzantion,* S., 31 (1961), s. 81-109; P. Charanis, "Observations on the Demography of the Byzantine Empire". *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies,* Oxford, 1967, s. 445-463; Ch. Strube, "Der Begriff domus in der Notitia urbis Constantinopolitanae", *Studien zur Frühgeschichte von Konstantinopel* . (haz. H.-G. Beck), Münih, 1973, s. 121-134; A. E. Müller, "Getreide für Konstantinopel", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik,* S. 43 (1993). s. 1-20.

ALBRECHT BERGER

Fetihten 1950'ye

Bizans'tan 19. yy'a kadar İstanbul'la ilgili nüfus tahminleri, zaman zaman tahrirlere dayandırılmışsa da, nüfusbilim açısından sorunlarla doludur. Çoğu kez verilen sayılar abartılıdır.

15. yy'ın ortalarında Osmanlılar tarafından kuşatıldığında A. M. Schneider kentin 40.000 ila 50.000 arası bir nüfusa sahip olduğunu tahmin etmektedir. Bu sayı genellikle kabul görmüştür.

Nitekim, Sakız Piskoposu Leonardi ve tarihçi Kritobulos'a(->) göre de İstanbul Osmanlılar tarafından alındığında kentin nüfusu 50-60.000'i geçmemektedir. Fetih ertesi kentin payitahta dönüşmesi üzerine Osmanlı topraklanmn dört bir yanından kendi rızasıyla gelip yerleşecek olanlara, terk edilen ya da kalan boş evlerin mülk olarak verileceği ilan edilmiştir. Bu arada fetih sırasında hizmeti geçmiş olanlara geniş ölçüde ihsanlarda bulunulmuştur.

Ancak, bir süre soma olağan teşvik yollarıyla kente nüfus çekilemeyeceği anlaşılmış, bu defa kadılara emirler gönderilerek her vilayetten belirli oranda fakir ve varlıklı kişilerin sürgün edilmesi istenmiştir. Özellikle büyük tüccarlar ve sanatkârların kente yerleşmeleri beklenmiştir. Nitekim, bazı ünlü tüccarlar isimleriyle çağrılmış; kendilerine konumlarına uygun ev ve işyeri vermek için girişimde bulunulmuştur.

Topkapı Sarayinda bulunan bir belgeden 1478'de yapılan sayımda kent içinde 8.951 Müslüman, 3.151 Rum, 1.647 Yahudi, 756 Ermeni ve 398 diğer etnik gruplara ait hane olduğu. Galata'da ise 535 Müslüman, 572 Rum, 332 Frenk, 62 Ermeni ailesi ve 260 dükkân bulunduğu, böylece İstanbul'da ve Galata'da toplam 16.404 ev ve 3.927 dükkân olduğu anlaşılmaktadır. Ortalama hane başına beş kişi kabul edilirse 15. yy'ın sonlarında yaklaşık 82.020 kişi, saray mensupları, askerler ve medreselilerle birlikte 100.000 dolayında bir nüfus olduğu söylenebilir.

Müslüman halkın getirilip yerleştirilmesiyle birlikte birçok azınlık da sürgün edilmiş ve İstanbul'da çeşitli mahallelere iskân edilmiştir. 1461'deII. Mehmed (Fatih) Trabzon'dan bir kısım Rumu Galata'ya, 1475'te Gedik Ahmed Paşa Kırım'ı almasıyla oradan ve Kefe'den getirdiği 40.000 Ermeniyi Unkapanı ve Balat arasındaki bölgeye ve kendi adını alan Gedikpaşa'ya iskân ettirmiştir.

I. Selim (Yavuz) 15l4'te Çaldıran seferinden dönerken Doğu eyaletlerinden getirdiği 40.000 Ermeniyi Samatya'ya yerleştirmiştir. 1520'de I. Süleyman (Kanuni) Sırbistan seferinden dönüşte Belgrad halkından bir kısmını alıp, bugün Belgrad Ormanı olarak anılan bölgedeki köylere dağıtmıştır. 1492'de İspanya'da son İslam kenti olan Grrnata'nm (Granada) İspanyolların eline geçmesiyle çok sayıda Arap ve Yahudi göçmenin Galata'ya yerleştiği bilinmektedir. Böylece Bizans'tan kalan yerli Hıristiyan halk yanında Osmanlı döneminde birçok gayrimüslimin İstanbul'a göç edip kentin kozmopolit özelliğini pekiştirdiği görülmüştür.

İktisat tarihçisi Ömer Lutfi Barkan'a göre 1478 sayımında 97.956 olan kent nüfusu 1520-1535 arasında 80.000 hane ile 400.000'e yükselmiş ve İstanbul dünyanın en büyük kenti haline gelmiştir. İstanbul nüfusunun Paris nüfusunun iki, Venedik nüfusunun ise beş katı olduğunu belirten ünlü nüfusbilimci A. F. Weber de İstanbul'un 16. yy boyunca "Dünya Kenti" olduğunu doğrulamakta, ancak 17. yy'da Paris'ten sonra ikinciliğe düştüğünü yazmaktadır. 19. yy'da birinciliği Londra alacak İstanbul ancak beşinci sırada bulunacaktır.

Ekrem Hakkı Ayverdi, bu büyük nüfusun yüzde 75'inin sur içinde, yüzde 15'inin Galata ve Eyüp'te, diğer yüzde 10'unun ise Üsküdar ve Boğaziçi'nde bulunduğunu kaydetmektedir. Yine aynı yazara göre Hıristiyan nüfus toplam nüfusun her zaman yüzde 30 veya daha az bir oranını oluşturmuştur. Bu dönemde inşa edilen dini yapıların dağılışı ile nüfus arasında ilişki olduğu kabul edilecek olursa nüfusun üçte birinden fazlasının kentin her dönemde en kalabalık olan bölgesine yani Halic'e bakan sırtlara yerleştiği ve bu kesimde de en büyük yoğunlaşmanın Fatih İmareti çevresinde olduğu anlaşılmaktadır. Buna karşılık Marmara sahilinde yerleşen nüfusun ancak yüzde 10-15'i Müslümandır. Rumlar ve Ermeniler bu sahillerde çoğunluktadır.

Artan nüfusun diğer üçte biri Bizans'ın son zamanlarında tamamen boşalmış olan Aksaray, Topkapı civarı ve Kocamustafapaşa'ya yerleşmiştir. Üsküdar'da birkaç yeni mahalle kurulmasına karşın Boğazi-

çi henüz yerleşim alanı değildir. Ancak Galata'da yapılan yeni mescitlerin yer ve sayısından Müslümanların bu semtte arttığı. Kasımpaşa'ya doğru yeni mahalleler kurulduğunu söylemek mümkündür.

Osmanlı payitahtı, verilen rakamlar ne olursa olsun, 1453 ila 1600'ler arası önemli bir nüfus artışına sahne olmuştur. R. Mantran, *Constantinople au temps de Soliman le magnifique et de ses successeurs (XVIe et XVIIe siècle),* adlı eserinde 16. yy'ın ortalarında İstanbul'un nüfusunu, Boğaz'daki yerleşim alanları hariç, 500.000 dolayında göstermektedir. Bu sayı 17. yyin ortalarında 600.000'e ulaşmaktadır. 17. yyin sonlarında, Üsküdar ve Boğaz köyleri dahil İstanbul, Mantran'a göre. 700-800.000 kişiyi barmdırmaktadır.

İstanbul'dan gelip geçen seyyahlar da nüfus tahmininde bulunmuşlardır: Venedik temsilcisi Alvise Contarini 1640'ta İstanbul nüfusunu 1.000.000'un üzerinde gösterir. İngiliz seyyah John Sanderson 1593'te yerel kaynaklara dayanarak 1.231.207 gibi ayrıntılı bir sayıda karar kılar. Bunlar son derece abartılı gözlemlerdir.

B. Lewis, *istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire* adlı eserinde I. Süleyman (Kanuni) zamanında (1520-1566) İstanbul'un nüfusunu en azından yarım milyon olarak alır. İnalcık, *The Ottoman Empire-. The Classical Age 1300-1600 adlı* eserinde 16. yyin ilk yarısında kentin nüfusunu 400.000 olarak gösterir ve 16. yyin ikinci yarısında. R. Mantran'ın *istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle* adlı eserine dayanarak, bu rakamın 800.000'e yükseldiğinin iddia edildiğini kaydeder.

Ünlü tarihçi Fernand Braudel, *Civilisation matérielle, Economie et Capitalis*me'inin ilk cildinde 16. yy'da İstanbul'un nüfusunun en azından 400.000 ve şüphesiz 700.000 olduğunu, yine Mantrani kaynak göstererek savunur. Braudel'e göre İstanbul, bugünkü kentsel yeleşim alanlarına benzeyen bir "kent canavarı"dır.

Mantran 1690-1691 tarihli iki belgeden Müslüman olmayanların 68.000 hane, yaklaşık 250-300.000 civarında olduğunu, ve C. Villanon'un verdiği yüzde 42,3 ile Ö. L. Barkarın verdiği gayrimüslim oranlarından hareket ederek toplam nüfusun 700-800.000 arasında olabileceğini belirtmektedir. Mantran'a göre , İstanbul, Eyüp, Galata'nın nüfus yoğunluğu 150-185 kişi/hektardır. Nüfus yoğunluğu bu verilere göre, km^2'de 15-18.000 kişidir. Bu İstanbul mekaânının kaldıramayacağı bir yoğunluktur. İstanbul'da 1844'te nüfus yoğunluğu ancak 6859 kişi/km^2'ye ulaşmıştır. Mantran'ın verdiği yoğunluğa İstanbul ancak 1980'lerde ulaşacaktır.

İstanbul'un nüfusu üzerine nüfusbilimcilerin tahminleri tarihçilerden çok farklıdır. Roger Mois S. J. "Population in Europe 1500-1700", başlıklı makalesinde *The Eontana Economic History of Europe* adlı eserde yer alan 16. yy başı için İstanbul, Paris ve Napoli'ye 150.000 ila 200.000 arası nüfus öngörür. 16. yy sonu ile 17. yy başı için nüfusu 200.000 ila 400.000 arası kentler İstanbul, Napoli, Paris, 17. yy sonu ise nüfusu 400.000'den fazla olan kentler Londra, Paris ve İstanbul'dur.

Bu sayılara bile temkinli yaklaşmak gerekir. 1600'lerde 200.000 dolayında nüfusuyla İstanbul Avrupa'nın en büyük kentleri arasında yer almaktaydı. Bu büyüklükteki bir kentin iaşesi büyük sorundur.

İstanbul'a başlangıçta özendirilen göç zamanla sorun olmaya başlamıştır. İstanbul'un 16. yy'daki en önemli sorunları artan nüfusun beslenmesi ve suyunun temin edilmesidir. Bizans döneminde de görüldüğü gibi kentin bütün tarihi boyunca bu sorun önemini korumuştur. Kente gelen nüfusu denetlemek ve hattâ geri göndermek için önlemler almak gereği bu yüzyılda ortaya çıkar. Münir Aktepe bir makalesinde İstanbul nüfusunun 17. ve 18. yy'lar boyunca devamlı olarak arttığını ve bunu sınırlamak için birçok önlem alındığını yazmaktadır.

16. yy'da Batı'da izlenen fiyat devrimi Osmanlı'yı da etkilemekte gecikmemiş; yüzyılın sonunda kırsal kesimde Celali isyanları ile kentlere ve İstanbul'a büyük göç akınları başlamıştır. 17. yyin başından itibaren İstanbul'a gelenlerin yoldan çevrilmesi, gelmiş olanların memleketlerine geri gönderilmesi için fermanlar çıkmıştır. Kent çevresinde işsizler ve az gelirlileri barındıran ilk gecekondular bu dönemde belirmiştir. İstanbul'a göçü durdurma kaygısının sadece nüfus artışından değil, kentin kimi kez üçte birini saran büyük yangınların konut sıkıntısı yaratmasından ve bozulan ekonomik durumdan kaynaklandığı söylenebilir.

Doğan Kuban kentin nüfusunun daha 17. yy'a gelmeden 500.000'e yaklaştığını tahmin etmektedir. Boğaziçi, Haliç ve Üsküdar büyük bir gelişme göstermiş, nüfusun yüzde 40'a varan kesimi sur dışına taşmıştır. Galata başta olmak üzere Kasımpaşa genişlemiş, Eyüp cami, medrese ve saraylarla dolmaya başlamıştır. 17. yy'da payitahtın ticaret ve sanat alanında önemli bir yol kat ettiği kaydedilir. Ancak, nüfusla ilgili olarak elde yeterli bilgi bulunmamaktadır.

17. yy'da Anadolu'dan birçok gayrimüslim İstanbul'a göç etmiş ve Galata'ya yerleşmiştir. Bizanslıların Sirkeci ve Haliç kıyılarına yerleşme izni verdiği Franklar ve italyanlar, Türkler geldikten sonra faaliyet merkezlerini Beyoğlu sırtlarına taşımışlardır. Fakat Galata ve ona bağlı olarak Beyoğlu'nun gelişmesi asıl 18. yy'da hızlanmıştır. Bugün İstiklal Caddesi diye bilinen Cedde-i Kebirin iki tarafı, Balıkpazarı ve Tophane kesimleri yoğun konut alanları ile kaplanmış. Fındıklı ve Ayas Paşa mahalleri oluşmuştur.

Haliç ve Boğaziçi'ndeki gelişme bu yüzyılda artmış ve suriçi nüfusunu dengelemeye başlamıştır. Kâğıthane Deresi'nde ünlü bahçe ve köşklerin yapılmasıyla Eyüp ve Halic'in kuzey kıyılarında nüfus artmış ve buralar kentin parçası durumuna gelmiştir. Suriçi bölgesinde cami ve mescitlerin sayısı bütünün yüzde 62'si iken 17. ve 18. yy'larda bu oran yüzde 45'e düşmüştür. Bu oran değişikliği sur dışında kalan alanların nüfus ve yerleşme bakımından büyüklüğünü göstermektedir.

19. yy'ın ilk çeyreğinde İstanbul'un nüfusunun 800.000'e, hattâ 1.000.000'a ulaştığını İleri süren kaynaklar olmasına karşın arşiv belgeleri bu iddiaları ihtiyatla karşılamaya sevk etmektedir. İstanbul'un bu tarihlerdeki nüfusunun 500.000'in altında olduğuna kesin gözüyle bakılabilir. 1830' lu yıllarda genel nitelikteki nüfus sayımına göre İstanbul'un erkek nüfusunun 70.050'si bekâr olmak üzere 211.333'tür. Bunun 96.077'si Müslüman, 115.256'sı gayrimüslimdir. Bekâr erkek nüfus Müslümanlarda 25.061 iken gayrimüslimlerde 44.989'dur. Aile nüfusunda ise Müslüman erkek çoğunluktadır: 71.016 erkek Müslümana karşılık gayrimüslim aile erkeği 70.267'dir.

Kaba toplam tahminde bulunmak için bu sayıyı ikiye katlayarak kadın nüfusla birlikte İstanbul'un toplam nüfusunu elde etmek mümkündür. Ancak mevsimlik işçi niteliğinde İstanbul'da bulunan erkek sayısının toplam nüfus içinde erkekleri daha yukarı çekeceği hatırlanırsa sayımda elde edilen erkek nüfusu ikiye katlamak gerçekçi olmaz. Ancak buna karşılık sayımda yer almayan askeri kadrolar ve eksik sayım genel toplamı aşağıya çekmektedir. Bu nedenle kaba tahmin için arşiv belgelerinden elde edilen evli erkek nüfusu ikiye katlayıp, bekar olanlarla toplamak mümkündür. Böylece 352.616 sayısına ulaşılır. Nitekim tarihçi Lütfi Efendi(-») de bu talihlerde İstanbul'un nüfusunun 359.039 olduğunu kaydetmektedir. Tevfik Güran İstanbul'un iaşesi üzerine yazdığı makalesinde bu rakamın 450.000 dolayında olduğunu söylemektedir.

1856-1857'de yani şehremanetinin kurulduğu yıllarda yapılan ve hemen hemen İstanbul'un ilk nüfus sayımı addedilecek olan "tahrir-i nüfus" sonucu halka şehremanetince nüfus tezkeresi verilmiştir.

Son Osmanlı nüfus sayımı 1906'da yapılmış ve sonuçları Ticaret Nezareti'nce 1908'de yayımlanmıştır. Ancak bu istatistiksel çalışmada İstanbul'a ait sütunlar boş bırakılmıştır. İstanbul'da başlatılan sayım 1908'e kadar bitirilememiş, II. Meşrutiyetin ilanından sonra da tekrar ele alınmamıştır.

Ancak, elimizde Dördüncü Daire dışında İstanbul'un 1906 sayım sonuçları bulunmaktadır. Dahiliye Nezareti Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyesi İstanbul'un 1906'da ayrılmış olduğu on belediye dairesinden dokuzunda sayımı sürdürmüş, Yıldız Sarayı'nı, saraya mensup şehzadeler ve sultanların ikametgâhlarını da kapsamına alan Dördüncü Daire'de bir türlü sayım yapamamıştı. Bir olasılık Babıâli'nin bu yörenin sayımı için gerekli iradeyi çıkaramamış olması ya da buna cesaret edememesidir. II. Meşrutiyet'in ilanından soma da araya birkaç yıl girişi nedeniyle sayımı sürdürmenin bir değeri kalmamıştır.

Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyesi dokuz dairenin sayımı ertesi bir istatistik düzenlemiş ve Dördüncü Daire hariç İstanbul'un nüfusunu 600.000 küsur olarak göstermiş-

tir. Pek isabetli bir yöntem olmasa da 1885 sayımında Dördüncü Daire'nin 70.607 olan nüfusunun pek bir değişikliğe uğramadığı varsayılırsa 1906'da İstanbul'un toplam nüfusunun kabaca 700.000 dolayında olduğu söylenebilir.

1885'te İstanbul'un nüfusunun 873.565 (erkek 508.815, kadın 364.750) olduğu göz önünde bulundurulursa 163.000 dolayında bir düşüş görülmektedir. Ancak 1906 sayımında yabancıların sayıma dahil edilip edilmediğini bilmemekteyiz. Bir olasılık bu nüfus azalışının nedeni "ecnebiler"in dahil edilmemeleri olabilir.

İstanbul Nüfus İdaresi II. Meşrutiyetin ilanından sonra zaman zaman İstanbul'un nüfusu hakkında sayılar vermiştir. Nitekim şehremanetinin *İhsaiyat Mecmuası* yayımlanmaya başladığı 1912'de İstanbul'un nüfusunu 857.069 (erkek 511.856, kadın 345.213), izleyen 1913 ve 1914'te ise sırasıyla 855.515 ve 977.662 olarak göstermiştir. Bu istatistikte taşradan gelenlerle yabancılar aynı kalemde, 293.127'si erkek, 131.706'sı kadın olmak üzere 424.833 kişi olarak verilmiştir. Derginin başka bir sayfasında İstanbul'da 101.454'ü erkek, 28.373'ü kadın, toplam 129.827 "ecnebi" olduğu kaydedildiğine bakılırsa 424.833 sayısının geri kalan kısmı İstanbul'a geçici olarak gelen, o günün deyimiyle "yabancı" olarak nitelenen nüfusu kapsamaktadır.

1914 için elimizde bir başka resmi istatistik bulunmaktadır. 1 Mart 1914'te Babıâli yayımladığı istatistikte İstanbul'un nüfusunu, 560.434 Müslüman, 205.763 Rum ve 84.093 Ermeni olmak üzere toplam 850.290 olarak göstermektedir. Bu sayı bir ölçüde *İhsaiyat Mecmuası'ndakiyle* bağdaşır görülebilir; yukarıda belirtilen 129.827 "ecnebi"nin, 850.290'a ilavesiyle toplam 980.117 kişiye ulaşılır. *İhsaiyat Mecmuası'nda* belirtilen rakamdan 2.455'lik bir fazlalık istatistiksel olarak kabul edilebilir bir hatadır.

1914 ertesi, 1921'e değin *İhsaiyat Mecmuası* yayımlanmadığı ve başka kaynaklarda da İstanbul'un nüfusu verilmediği için elimizde bu yıllara özgü herhangi bir sayı bulunmamaktadır. Ancak savaş yıllarında İstanbul'un nüfusunun önemli dönüşümler geçirdiği bir gerçektir.

1921'de yayımlanan şehremanetinin *İhsaiyat Mecmuası,* nüfus müdüriyetini kaynak olarak vererek İstanbul'un 1919 nüfusunu, 661.649'u erkek, 468.006'sı kadın olmak üzere toplam 1.129.655 olarak vermektedir. Resmi kayıtlarda böylece İlk kez İstanbul'un nüfusu 1.000.000'un üzerinde gösterilmektedir. Ancak, bu rakam nüfus müdüriyeti kaynaklı da olsa kuşkuyla karşılanmalıdır. Nitekim 1921 sayıları 1914' ünkülerle karşılaştırıldığında kuşku doğurucu sonuçlar elde edilmektedir.

Bir kere 1921 istatistiğinde "ecnebi" sayısı 1914'ün aynıdır. Oysa 1914 ertesi savaş nedeniyle savaşılan ülkeler uyruğunda olanlar ya da o ülkelerin pasaportlarını taşıyanlar kenti terke mecbur bırakılmışlardır. I. Dünya Savaşı sonrası geri gelmiş olabilecekleri düşünülse de Milli Mücadele'nin sürdüğü bir dönemde "ecnebi" sayısında bir düşüş beklenmelidir. Ancak, Mütareke yıllarında İstanbul'a gelen Rus göçmenlerin "ecnebi" sayısına dahil edilip edilmediğini bilmiyoruz.

Öte yandan istatistiklerde ayrı birer kalem olarak gösterilen çocuk sayısı 1914'te 79.392 olarak verilirken, savaşın neden olduğu kıtlık, kötü beslenme, salgın hastalık vb kaynaklı yüksek ölüm oranlarına karşın 1921'de 25.046 fazlasıyla 104.438 olarak kayda geçmiştir. Oysa erkek nüfusun cepheye gidişi, kadınların geçim derdine düşüp çalışmak zorunda kalışı, güç savaş koşullarının evlenmeleri caydırışı ve her şeyden önce yüksek çocuk ölüm oranı çocuk nüfusunda bir düşüşe yol açmış olması gerekir.

Bu gözlemler, nüfus müdüriyetince derlenen nüfus istatistiklerinin tutarlı bir yöntemden yoksun olduklarını, düzenlenirken defterlerin ve kayıtların dökümünün yapılmadığı kanısını uyandırmaktadır.

Nitekim o günlerin hükümetlerince de bu sayılara pek itibar edilmemiş, gerektikçe ve özellikle seçimler gibi olağanüstü durumlarda İstanbul'un nüfusu değişik yöntemlerle saptanmaya çalışılmıştır.

1922'de Miralay Esad Bey'in polis müdürlüğü sırasında İstanbul'un nüfusunun, hane, dükkân ve otel sayısının belirlenmesi amacıyla polis merkezleri aracılığıyla sayım yapılmış ve düzenli defterler ve cetveller oluşturulmuştur. İstanbul, Anadolu-Rumeli sahilleriyle Boğaz, Üsküdar ve Adalar'daki toplam 32 polis merkezinin yürüttüğü sayım sonucu, İstanbul halkı "millet"lere ayrılarak mahalle mahalle kaydedilmiş, ayrıca erkek, kadm, kız ve erkek çocuk sayıları belirlemniştir. Sayım sonucu 373.124 Müslüman, 158.219 Rum, 87.919 Ermeni, 40.018 Musevi ve 51.006 diğer "milletler"den olmak üzere toplam 710.286 bulunmuştur. Bu sayıların yüzde 48,6'sım erkekler, yüzde 51,4'ünü kadınlar oluşturmuştur.

Polis müdüriyetinin bu sayımı Temmuz 1922'de sonuçlanmıştır. Bir ay soma Anadolu'da "Büyük Taarruz" başlamış, bir kısım yerli ve yabancı Rum nüfus Anadolu'dan ve İstanbul'dan çekilmiş, Mudanya Mütarekesi ertesi savaş yıllarında İstanbul'a sığınmış olan bir kısım Anadolu halkı topraklarına dönmüştür. Öte yandan Kasım 1922'de işgal kuvvetlerinin de kenti boşaltmalarıyla 1922 sonlarında İstanbul'un nüfusu temmuz ayma oranla 50-60.000'lik bir düşüş göstermiştir. Ardından "mübadele" nedeniyle, Mübadele Komisyonu'nun açıklamalarına göre, 40-50.000' lik bir düşüş daha gerçekleşmiş ve İstanbul'un nüfusu Cumhuriyetin ilanıyla birlikte 600.000'e inmiştir.

Kuşkusuz, *İhsaiyat Mecmuasında,* verilen sayılara oranla polis müdüriyetinin verileri daha sağlıklı gözükmektedir. Nitekim İstanbul'un Ankara hükümetinin denetimine girişi ertesi milletvekilleri seçimleri için yapılan erkek nüfus sayımı sonuçları polis müdüriyetininkilere yaklaşmaktadır. Seçim sayımına göre İstanbul Vilayetimde kazalarla birlikte toplam 290.802 erkek kaydedilmiştir. Sayım Müslüman erkek nüfusu hemen hemen tam olarak yansıtmaktadır. Gayrimüslimlerin seçimleri desteklemedikleri varsayılırsa, sayıma bu kesimden katılımın daha düşük olması beklenebilir. Bu olasılığı da göz önünde bulundurursak toplam erkek nüfusu 300.000 düşünebiliriz. Her ne kadar kentlerde ve özellikle İstanbul gibi "yabanci'sı ve "ecnebî'si bol bir kentte, hele art arda İzleyen savaşlardan sonra, kadm erkek oranının eşit olduğu varsayımı sakıncalar doğurabilirse de kaba bir toplama ulaşmak için erkek nüfus ikiye katlanabilir. Diğer bir deyişle şehremanetiyle İstanbul Vilayeti kazalarında 600.000 dolayında bir nüfusun bulunduğu ileri sürülebilir.

Bu arada şunu da kaydetmek gerekir: Seçim dairesi gösterilmeksizin ayrı kalemlerde "mektepli" ve "mahbus" vb kaydıyla yer alanlar bir olasılık çift sayıma uğramışlardır. Ancak bu tür çift sayımlar yüzbinler ölçeğinde bir sayıda sonucu fazla değiştirmeyecektir.

Seçim öncesi "heyet-i teftişiye"nin isteği üzerine İstanbul Nüfus Müdüriyeti'nin sağladığı resmi istatistikte İstanbul'un nüfusu 1.000.000'un üzerinde gösterilmiştir. Bu nedenle milletvekillerinin illere dağılımı İstanbul'un lehine kaymış ve bu kentten 20 milletvekili çıkarılacağı belirtilmiştir. Seçim sayımı ertesi ortaya çıkan fark soruşturmaya neden olmuş, bunun üzerine nüfus müdüriyetince heyet-i teftişiyeye iletilen sayının 1910 yılına ait olduğu ortaya çıkmıştır.

1922'de 600.000 tahmin edilen İstanbul Vilayeti nüfusundan 100.000'ini kazalara ayınr ve kalan 500.000 nüfusa İstanbul'da geçici olarak bulunan 30-40.000 dolayında yabancıyı da eklersek, kentin nüfusu 1.000.000 ya da şehremaneti sınırları içinde kalan nüfus 530-540.000 civarında küsur olarak görülebilir.

Halbuki iki yıl sonra 1924'te, Vilayet Nüfus Müdüriyeti'nce İstanbul Vilayeti'nin nüfusu yine 1.000.000'un üzerinde gösterilmiştir: Şehremanetinde toplanmakta olan "iktisat fahri müşavirleri heyetl'nce İstanbul Nüfus Müdüriyeti'nden kentin nüfusu istenmiş ve alman 1923 sonu İstanbul ve çevresine ait veride nüfus 1.060.866 görülmüştür. Nüfus müdüriyetinin 1923 sonu için verdiği sayı "ecnebileri kapsamamaktadır. Şehremaneti hududu dışında kalan kaza ve nahiyelerin nüfusu toplamdan çıkarılırsa İstanbul'un dokuz belediye dairesinde toplam 993-583 kişinin meskûn olması gerekmektedir. Beyoğlu ve Üsküdar vilayetleriyle Makriköy (Bakırköy) kazasının şehremaneti hududu dışında kalan kısımları da düşülürse şehremanetinin nüfusunun 900.000 dolaymda olması gerekir.

28 Ekim 1927 sayınımda İstanbul merkezi, Adalar, Üsküdar, Beyoğlu, Bakırköy diye dökümü yapılan şehir kesimleri, yani vilayetin Çatalca ve Şile hariç diğer kesimlerinin nüfusu 742.763'tür. Yine bu sayıma göre şehremaneti sınırları dahilindeki İstanbul nüfusu 699-607'dir.

1927 ertesi İstanbul'un nüfusu düzenli nüfus sayımlarıyla belirlenmiştir: 1935'te 741.148; 1940'ta 793.749; 1945'te 860.558;

1950'de 983.041. İstanbul'un nüfusu 1.000.000'u ilk kez 1955 sayımlarında geçer: Kent nüfusu bu tarihte 1.268.771'dir. Bunun 700.250'si erkek, 568.521'i kadındır. Erkek nüfusun görece yüksek oluşunun bir nedeni de mevsimlik işçi göçüdür. İstanbul bundan böyle Anadolu'dan göç almaktadır. Nüfusu 1950'ler sonrası hızlı bir biçimde artacaktır.

Bibi. M. Aktepe, "XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Mes'elesine Dair Bazı Vesikalar", *TD,* S, 13 (Eylül 1958), 1-30; Ayverdi, *Mahalleler;* Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Nüfus ve Arazi Sayımları ve Istatistikleriyle İlgili Defter-i Hakaniler", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, c.* II (1970); Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri;* M. H. Bayrı, "İstanbul'da Nüfus Sayımları", *Yeni Tarih Dünyası,* S. 14 (31 Mart 1954), s. 579, 592-595, S. 16 (30 Nisan 1954), s. 660-662; T. Güran, "İstanbul'un İaşesinde Devletin Rolü (1793-1839)", *Ellinci Yıl Armağanı, (İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası),* İst., 1988, s. 245-275; *Ihsaiyat I; thsaiyat II; Ihsaiyat III;* İ. Kılınçaslan, *Istanbul-Kentleşme Süreçinde Ekonomik ve Mekansal Yapı İlişkileri,* İst., 1981: D. Kuban. "İstanbul'un Tarihi Yapısı", *Mimarlık,* S. 5 (1970); Osman Nuri (Ergin), "İstanbul'un Nüfusuna Dair", *Şehremaneti Mecmuası,* S. 40 (Kânumevvel 1927), s. 228-230; ay, "İstanbul'un Nüfusu", *ae,* S. 6 (1 Şubat 1341), s. 139-137; S. 7 (Mart 1341), s. 161-171, S. 9 (Mayıs 1341), s. 225-235; S. J. Shaw, "Notes and Communications: The Population of istanbul in the Nineteenth Century", *InternationalJournal of Middle East Studies,* 10/2 (Mayıs 1979), 265-277; ay, "The Population of istanbul in the Nineteenth Century", *TD,* S. 32 (Mart 1979). s. 403-414; Z. Toprak, "La population d'Istanbul dans les premières années de la République", *Travaux et Recherches en Turquie, Varis,* 1983, s, 63-70; ay, "Tarihsel Nüfusbilim Açısından İstanbul'un Nüfusu ve Toplumsal Topografyası", *Toplum ve Ekonomi,* S. 3 (Nisan 1992), s. 109-120.

ZAFER TOPRAK

1950'den Günümüze

İstanbul nüfusu hakkında bilinenler, çoğunlukla 1935'ten 1990'a kadar her beş yılda bir yinelenen sayımlara dayanmaktadır (bak. nüfus sayımları). Sayıları az olmakla birlikte, örnekleme dayanan araştırmalar da vardır. Yine de İstanbul'un nüfusu ile ilgili bilgilerin kısıtlı olduğu söylenebilir.

Nüfus, belli bir mekân içinde, doğum, ölüm ve göçler yolu ile değişir. İstanbul İli içinde doğanlar ve göçle gelenler nüfusu artırır; ölümler ve göçle gidenler nüfusu azaltır. İstanbul nüfusu hızla artmaktadır. Bu artışın başlıca nedeni göçlerdir. Dolayısıyla doğanlar, ölenler ve İstanbul'dan gidenler üzerinde genellikle pek durulmamaktadır. Ancak, bütün bu nüfus dinamikleri, İstanbul'un kompozisyonunun değişmesinde rol oynamakta; aynca, il içindeki nüfus hareketleri de ilçe ve mahalle bazında nüfusun değişimini büyük ölçüde etkilemektedir.

II. Dünya Savaşı'ndan önce, 1940'ta, Türkiye'de nüfusu 100.000'in üzerinde üç kent bulunuyordu. 1990'da ise nüfusu 1.000.000'u aşmış yerleşmelerin yine bu üç kent olduğu saptandı: İstanbul, Ankara ve İzmir. 50 yıl içinde değişen, kuşkusuz sadece ölçekler olmadı. 1950 sonrası kırsal dönüşümle başlayan göç hareketleri, bu üç kentin nüfusunun çok hızlı bir biçimde artmasına yol açmıştı. Dolayısıyla, bu dönemlerde üç kenti bir arada alıp kentsel nüfusla ilgili incelemeler yapmak mümkündü. Bugün ise Türkiye'de metropoliten gelişmenin odağı İstanbul bölgesidir. Ankara, istikrarlı ve çok hızlı olmayan bir nüfus artışı ile tamamen farklı bir gelişme çizgisi sürdürmeye başlamıştır. İzmir ise bölgesel bir merkez niteliğini aşmış görünmemektedir. Ayrıca. 1950'den sonra. Türkiye'de, farklı nedenlerle ve çok hızla gelişen başka kentler de vardır. Örneğin, 1990'dan hemen soma, yani günümüzde, Adana ve Bursa'nm nüfusunun da 1.000.000'u aşmış olduğu tahmin edilmektedir.

Artık üçlü kent gruplaması sona ermiş gözükmektedir. İstanbul ve diğer büyük kentlerin nüfus (büyükşehir belediyesi sınırları içindeki nüfus) gelişmelerinin karşılaştırıldığı Şekil l'de. İstanbul'un 1990'lardaki özgün önemini görmek mümkündür.

Bölgesel Eşitsizlik

Nüfus hareketleri, genellikle sosyal, ekonomik ve siyasal açıdan olumsuz olarak nitelenen yerleşmelerden, aynı ölçütlere göre daha iyi olarak nitelenen yerleşmelere doğru olmaktadır (bak. göç). Ancak, büyük çapta bir göç için terk edilen yerleşmenin değişmeye başlaması, hattâ önemli ölçüde gelişmesi gerektiği tezi yaygındır.

Türkiye için de bu, bir ölçüde geçerli bir tezdir. 1950'lerde, önce tarımsal yapıda dönüşümler gözlenmiş, daha sonra özellikle büyük kentlere kitle göçü başlamıştır. Kenttekiler için gelenler cahil ve fakir köylülerdir. Fakat ilk göç edenlerin kırsal nüfusun hiç de fakir kesimi olmadığı, aksine, kentte iş bulup yerleşene kadar köydeki ailenin yardımı ile ayakta kalabilenlerin yer değiştirmeye cesaret edebildiği gözlenmiştir.

Ancak, İstanbul ile Anadolu arasında gelişmişlik düzeyi farkı, göçü belirleyen temel unsurdur. Aradaki fark açıldıkça göç artmaktadır. Dolayısıyla, İstanbul'un ülkenin diğer yörelerine kıyasla daha hızlı gelişmesi de göçün süregelmesinde etken olmaktadır.

Kısaca, bölgeler arası eşitsizliklerden kaynaklanan göç. özellikle ekonominin iyiye doğru gittiği dönemlerde hızlanmaktadır. Bu dönemlerde bölgeler arası dengeli yatırımlar uzun dönemde İstanbul'a göçlerin hızını düşürecektir. Ancak etkili politikaların üretilmesi halinde bile İstanbul daha bir süre göç olgusu ile yaşamayı öğrenmek zorundadır.

İstanbul bölgesi çok da iyi tanımlanmamış ve zamanla değişen bir kavramdır. Burada İstanbul bölgesinin merkezi sayılan İstanbul İli'nin nüfus gelişmesine ağırlık verilmiştir. Hemen belirtmek gerekir ki, gelecekte istanbul bölgesi daha da genişleyecektir ve belki de il sınırları doğal gelişmeye uydurularak değiştirilecektir.

İstanbul'un nüfus büyüklüğü ve artışı hakkında çeşitli tahminlerin bulunması, bir ölçüde, İstanbul için farklı alan tanımlarının kullanılıyor olmasındandır. İstanbul

Şekil 1
Büyük Kentlerin Nüfusu

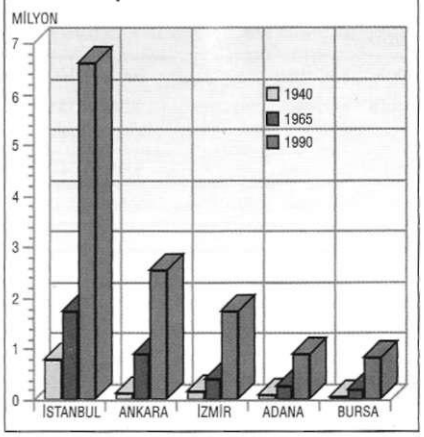

bazen büyükşehir belediyesi sınırları içindeki nüfus olarak, bazen il sınırları içindeki kentli nüfus olarak, bazen de il sınırları içinde yaşayanlar olarak tanımlanmaktadır. Hattâ Gebze ve Danca'yı İstanbul'a katarak metropoliten alan tanımı yapanlar da vardır. Tablo l'de çeşitli alan tanımlarına göre İstanbul nüfusu gösterilmektedir.

Fiziki Kapasite ve Yoğunluk

İstanbul nüfusunun büyüklüğü ve artışından söz edilirken hangi alan tanımının kullanıldığı önemlidir. Zira nüfus büyüdükçe ister istemez belirli bir fiziki kapasite sorunu ile karşılaşılmaktadır. Alan, idari nedenlerle sabit tutulduğunda, yani il sınırları değişmediği sürece, gelenlerin bir bölümü Kocaeli, Tekirdağ gibi komşu illere yerleşmektedir. Bu artış, İstanbul nüfusunda değil, o illerin nüfusunda gözükmektedir. Öte yandan, il sınırları içindeki boş alanların yerleşmeye açılması, çok katlı konutların ve konut başına düşen kişi sayısının artması ile de fiziki kapasite artmaktadır. Fiziki kapasite mutlak bir ölçü değildir. Bunu örneklemek için William van Loon, 1940'larda, 2 milyar olan dünya nüfusunun 800 m^3'lük bir hacme sığabileceğini hesaplamıştır.

Kent plancıları yaşanılabilir fiziki kapasite hesaplarım yaparken yeşil alanları, meydan ve bulvarları, trafiğin kolayca akması, suyun yetmesi için gerekli kapasiteleri, kısaca kentin nefes almasını sağlayıcı önlemleri düşünmek zorundadır. Planlı kent, bu nedenle "kalabalık" kent değildir. Kent planlama, ulaştırma, altyapı ve konut ile ilgili devlet politikaları, nüfusun sosyoekonomik düzeyi ve kompozisyonu fiziki kapasiteyi belirleyen unsurlardır. Bu nedenle, sıkça kullanılmakla birlikte, km^2 başına düşen nüfus (yoğunluk), fiziki kapasiteyi anlayabilmek için yeterli bir ölçüt olmamaktadır. İstanbul'un çeşitli ilçelerinin bile farklı fiziki kapasiteleri bulunmaktadır. Örneğin, 1985'te, Fatih'in nüfus yoğunluğu km^2 başına 49-746 kişi idi. Bu tarihten sonra Fatih, nüfusu azalan bir ilçe haline dönüşmüştür. Buna karşılık, Beşiktaş İlçesi, Fatih kadar kalabalıklaşmadan nüfusunu azalmaya başlamıştır. Be-

Tablo I
1985 ve 1990'da Farklı Tanımlara Göre İstanbul Nüfusu ve Artış Hızı

İstanbul	*1985*	*1990*	*Yıllık Artış Hızı (binde)*
Anakent Nüfusu	5.475.982	6.620.241	*37,95*
Kentli Nüfusu	5.560.908	6.753.929	38,87
İl Nüfusu	5.842.985	7.309.190	44,78
Metropoliten Alan	5.966.704	7.521.866	46,32

Kaynak: DİE, 1985 ve 1990 Nüfus Sayımları.

Tablo H
İstanbul İli ve Türkiye Toplam Nüfusları, Artış Hızları (Binde), Yoğunlukları (km^2) ve İstanbul Nüfusunun Türkiye Nüfusu İçindeki Payı 1950-1990

Yıl	*İstanbul*			*Türkiye*			
	Nüfus	Artış	Yog.	Nüfus	Artış	Yog.	Oran
1950	1.166.477	-	204	20.947.188	-	27	5,57
1955	1.533.822	54,75	269	24.064.763	27,75	31	6,37
1960	1.882.092	40,92	329	27.754.820	28,53	36	6,78
1965	2.293.823	39,57	402	31.391.421	24,62	41	7,31
1970	3.019.032	54,94	529	35.605.176	25,19	46	8,48
1975	3.904.588	51,44	684	40.347.719	25,00	52	9,68
1980	4.741.890	38,86	830	44.736.957	20,65	58	10.60
1985	5.842.985	41,76	1.023	50.664.458	24,88	65	11,50
1990	7.309.190	44,78	1.280	56.473.035	21,71	73	12,94

Kaynak: 1985 ve 1990 Genel Nüfus Sayımlan.

şiktaş'ın fiziki kapasitesinin Fatih'ten daha düşük olduğu görülmektedir.

İstanbul İli'nin yüzölçümü 5.712 km^2 dir. Bu yüzölçümü uzunca bir süreden beri değişmememiştir. Nüfusu büyüdükçe doğal olarak km^2 başına düşen nüfus artmaktadır. 1950 sayımında km^2 başına 204 kişi düşerken, 1990 sayımında bu sayı 1.280'e ulaşmıştır. Aynı tarihte Türkiye ortalaması 73 kişi olarak belirlenmiştir (Tablo II). İstanbul, Türkiye'de nüfusun en yoğun yaşadığı ildir.

Nüfus Büyüklüğü ve Artış Hızı

Bu yazıda nüfus artışı ve büyüklüğü tartışılırken il sınırlan içinde yaşayan (geceleyen) nüfus temel alınmıştır. Tablo I'de de görüldüğü gibi, bu ele alış, İstanbul gibi yaygmlaşarak büyüyen bir yerleşme hakkında oldukça tutucu tahminler vermektedir. Ancak fonksiyonel olarak İstanbul'un nerede başlayıp nerede bittiği kesin olarak belirlenememektedir. Ayrıca, İstanbul il sınırları içinde gecelemeyen fakat gündüz İstanbul'a gelen, orada çalışan, alışveriş yapan, eğlenen, okula, hastaneye giden nüfusun büyüklüğü, artışı ve özellikleri hakkında bilgi bulunmamaktadır. Gündüz nüfusunun gece nüfusundan (geceleyen nüfustan) fazla olduğunu söylemekle yetinmek zorundayız.

1990 sayımında İstanbul il nüfusu 7.309.190 olarak belirlenmişti ve Türkiye nüfusunun yaklaşık yüzde 13'ünü oluşturmakta idi. O tarihten itibaren nüfusun aynı hızla arttığı varsayılırsa, İstanbul'un 1994'te 8.500.000 civarında bir nüfusu barındırdığı söylenebilir (bazı tahminlere göre 10.000.000). 1950'de kırdan göçün başladığı sıralarda İstanbul il nüfusu 1.166.477 ve istanbul nüfusunun Türkiye içindeki oranı yüzde 5,6 idi. 1970'lere gelindiğinde nüfusu 3-000.000'a ulaşmış ve toplam nüfus içindeki payı da yüzde 8,5 olmuştur. İstanbul 40 yıl içinde nüfusunu 6 kat artırmış ve toplam nüfustan, giderek daha büyük bir pay almaya başlamıştır.

1985-1990 arasmda İstanbul nüfusu binde 44,78 hızla artmıştır. Aynı dönemde Türkiye nüfusunun artış hızı binde 21,71' dir (Tablo II). Sadece bu sayılar bile, İstanbul nüfusunun hızlı artışının büyük ölçüde göçlerle olduğunu göstermeye yetmektedir. Şekil 2'de İstanbul nüfus artış hızmdaki değişmeler, Türkiye ve toplam kentli nüfus artış hızları ile karşılaştırılmaktadır.

Şekil 2'de görüldüğü gibi, İstanbul nüfusunun artış hızmdaki dalgalanmaların bir bölümü, Türkiye nüfus artış hızının dalgalanmalarından kaynaklanmaktadır. Bu dalgalanmalar, bir ölçüde, doğal artış hızındaki dalgalanmalardır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında nüfus artış hızının yavaş olması, kalkınma açısından ciddi bir sorun olarak görülmüştür. Geniş çaplı sağlık hizmetleri ile ortalama ömür bir ölçüde uzarken "pro-natalist" politikalar, yani doğurganlığı teşvik edici programlar da geliştirilmiştir. Savaşların sona ermesi ile görece istikrarlı bir hayata da kavuşan nüfusta gerçekten de bir artış gözlenmiş, ancak bu ilk nüfus artışı, II. Dünya Savaşı sırasında, genel seferberlik dolayısıyla yeniden düşmüştür. İkinci dalga savaş sonrasında görülmektedir. 1940' larm sonlarında başlayan tarımda modernizasyon ve eskisinden daha da etkili sağlık kampanyaları ile nüfus hızla artmaya başlamıştır. Bu dalgalanmalar, istanbul'da da gözlenmektedir. Yine bu yıllarda başlayan doğurganlıktaki düşmeler nüfus artış hızında kendisini daha sonraları göstermiştir.

1950lerden sonra nüfus artış hızındaki dalgalanmaların bir bölümü, ekonomideki dalgalanmalarla ilişkilidir. Kriz dönemlerinde evlenme ve doğumlar ertelenmekte, yurtdışına göçler artmaktadır. Örneğin, 1975-1985 arasında, politik ve ekonomik krizlerin nüfusun artış hızının azalmasında rol oynadığı düşünülebilir.

Kentsel nüfus artışı, Türkiye'den farklı olarak, iç göçlerle de biçimlenmektedir. 1950'den sonra hızlanan kırdan kente göç ve yüksek doğurganlık düzeyi, yalnız istanbul'un değil, diğer bütün il ve ilçe merkezlerindeki nüfusun, yani kentsel kesim nüfusunun artmasına neden olmuştur. İlk patlama istanbul'da, diğer kentlere göre daha çabuk sönmüştür. Burada Musevi ve Rum asıllı İstanbulluların yurtdışına gitmelerinin bir etkisi olabilir. Aynca İstanbul dışı kentsel kesimde doğurganlığın İstanbul'dan daha yüksek olmasından kaynaklanan yüksek doğal artış da söz konusudur. Bu dönemde Ankara kent nüfusunun İstanbul'dan çok daha hızlı artmakta olduğunu da hatırlamakta yarar vardır. 1955-1965 arasında kentsel nüfusun artış hızında iç göçlere bağlı olarak gözlenen azalmaların, 1950'lerin sonundan 1960'larm başına kadar süren ekonomik durgunlukla ilişkili olduğu düşünülmelidir.

Diğer kentsel yörelerle karşılaştırdığımızda, 1965 öncesi dönemde, İstanbul'daki dalgalanmalann özgünlüğünden söz etmek zordur. İstanbul esas patlamasını 1960'larm ortalarında yapmıştır ve bu tarihten itibaren kentsel nüfustan farklı bir artış örüntüsü göstermeye başlamıştır. 1965' ten sonra İstanbul'da sanayi ciddi olarak gelişmiş, bir yandan nüfus artarken, öte yandan İstanbul diğer illerde görülmeyen ölçüde bir mekânsal yaygınlaşmaya sahne olmuştur. Öyle ki, il nüfusunun tamamı artık kent nüfusu haline dönüşmüş, hattâ yukarıda sözü edildiği gibi il sınırlarının dışına taşmıştır.

1985 sonrası, İstanbul'da hafif bir nüfus artışına karşın, kentsel kesimin bütününde azalma eğilimi gözlenmektedir. Son dönemdeki artış, İstanbul'un diğer kentlerden farklılaşmasının açık bir göstergesidir.

Doğal Artış (Doğumlar ve Ölümler)

istanbul doğal nüfus artışının öğeleri olan doğum ve ölüm oranları ve hızı hakkında elde güvenilir ve kesin tahminler bulunmamaktadır. Gerek Behar ve Duben'in istanbul nüfusu ile ilgili çalışmalarından, gerekse Shorter'ın yaptığı çalışmalardan, istanbul'da 19- yy'ın ve 20. yy'ın ilk yarısında doğurganlık düzeyinin oldukça düşük olduğu anlaşılmaktadır. Toplam doğurganlık hızının 3-4 çocuk civarında olduğu bu

dönemde, ölümler de Türkiye ortalamalarından daha düşüktür. Dolayısıyla, Cumhuriyet'in ilk yıllarında İstanbul'da gözlenen düşük nüfus artış hızının, doğum ve ölüm oranlarının görece düşük olmasından; Türkiye'de ise, yine düşük nüfus artış hızının doğum ve ölüm hızlarının görece yüksek olmasından ileri geldiği söylenebilir.

1950'lerde Türkiye'de 15-49 yaşları arasındaki her kadına ortalama 6-7 çocuk düşerken (6,85 çocuk), İstanbul'da bu ortalama 2-3 çocuk civarında idi (2,65 çocuk). Bu ölçüye demografide "toplam doğurganlık hızı" adı verilmektedir. 1993'te yapılan son Türkiye doğurganlık araştırmasına göre, Türkiye'de toplam doğurganlık hızı, 3 çocuğun altına düşmüştür. İstanbul için yapılan tahminler bu sayının biraz altındadır. Aradaki fark çok azalmıştır.

1950 sonrası, İstanbul'un yerli nüfusu, toplam İstanbul nüfusu içinde oransal olarak azalmaya; dolayısıyla, kentin doğum ve ölüm düzeyi yeni gelenlerin doğurganlık ve ölümlülük düzeylerinden etkilenerek artmaya başlamıştır. Böylece göçlerin İstanbul nüfusu üzerinde iki yönlü bir etkisi olmuştur. Ancak, göçlerin doğal nüfus artışını artırma yönündeki etkisini çok abartmamak gerekir. Zira, göç edenler genellikle doğurganlıkları bulundukları bölgeye göre daha düşük olanlardır. Ayrıca genç yaşlarda göç etme, göç süreci sırasında ailenin bir araya gelme süresinin uzaması vb nedenlerle, göç edenlerin doğurganlıkları, İstanbul'da geldikleri bölgedekinden daha düşük olabilmektedir. Bütün bunlara rağmen, göçlerle İstanbul nüfusunun doğum ve ölüm oranlarının göç nedeniyle artma eğilimi göstermesi beklenir. Zira, doğurganlığın yüksek olmamasına karşın, İstanbul'da doğurma çağındaki kadın nüfus oranının göçler nedeni ile şişkin olması, yıllık doğum hızını ve dolayısıyla nüfus artış hızını artırmaktadır.

Türkiye ile karşılaştırıldığında, İstanbul'un doğurganlık ve ölümlülük eğilimlerinin tamamen ters yönde olduğu gözlenmektedir. Yani, bir süre Türkiye'de doğum ve ölüm oranları düşerken, İstanbul'da doğum ve ölüm oranları artmıştır. Ancak 1975'ten sonra ve özellikle 1980'lerde, İstanbul'da bu oranların yeniden düştüğü ileri sürülebilir. 1950'den 1970'lere kadar, özellikle doğumlarda hafif bir artış, sonra yine bir azalma olmuştur. Bugün Türkiye ve İstanbul arasında, hâlâ doğurganlık ve ölümlülük oranları farkları gözlenmektedir. Ama fark, daha önce belirtildiği gibi, 1950' lerdeki kadar büyük değildir.

Yüzydın başında doğurganlığın düşük olmasının başlıca nedenleri, Duben ve Behar'a göre evlenmelerin görece geç olması ve ailelerin doğum kontrolü yöntemlerini kullanmaları idi. Bugün de çiftlerin en az dörtte üçünün gebeliği önleyici yöntem kullandıkları tahmin edilmektedir.

Türkiye, diğer ülkelerle karşılaştırıldığında evlenenlerin fazla oluşu ile dikkati çekmektedir. Evlenme oranlan İstanbul'da da oldukça yüksektir. 1990'da, Türkiye'de 35-39 yaş grubundaki kadınların yüzde 93'ü evlidir. Bu yaş grubunda İstanbul'da evli olanların oranı ise yüzde 92'dir. Aynı yıl İstanbul'da, toplam nüfus içinde, 12 yaşın üstündeki kadınların yüzde 62'si, erkeklerin ise yüzde 58'i evlidir. Evlilerin oranı zaman içinde hafifçe artmaktadır. Bu, evlilik çağındaki nüfusun göçler nedeni ile artmasına da bağlanabilir.

Evlilik oranlarındaki esas farklılığı, hiç evlenmemişlerde görmek mümkündür. 1970-1990 arasında 12 yaşm üzerinde hiç evlenmemiş kadınların oranı yüzde 24'ten yüzde 28'e çıkmıştır (DİE, 1990). Erken yaşlarda göç edenlerin bu sayıyı yükseltmiş olabileceği düşünülse bile, yine de bu artış, kadınlar arasında evlenme yaşının yükseldiğini göstermektedir.

İstanbul, uzun yıllar savaşlara sahne olmuş ve savaştan kaçanların sığındıklan bir kent özelliği göstermişti. Duben ve Behar yüzyılın başında İstanbul'da dul kadınların oranmm bir hayli yüksek olduğuna işaret etmişlerdir. II. Dünya Savaşının hemen ertesinde, 1945'te 15 yaşın üstündeki her 5 kadından birinin (yüzde 21) dul olduğu saptanmıştır. Zamanla bu oran düşmüştür. 1990'da, 15 yaşın üzerindeki dulların oranı yüzde 8'dir. Erkekler arasında dullar çok daha düşük bir orandadır (yüzde 1). Ölçme hatalarının dışında, bunun başlıca iki nedeni bulunmaktadır. Birincisi, genel olarak erkekler kadınlardan erken ölmektedir. İkinci neden ise, yemden evlenmelerde gözlenen farklılıklardan kaynaklanmaktadır: Erkekler kadınlara göre daha sık yeniden evlenmekte ve sonraki evliliklerinde de hiç evlenmemiş kadınları tercih etmektedirler.

Türkiye'de boşanma olayları diğer pek çok ülkeye kıyasla, oldukça düşüktür. İstanbul da bu konuda istisna değildir. 1990 sayımında boşanmış erkeklerin oranı yüzde 0,77, boşanmış kadınların oranı ise yüzde 1,60 olarak gösterilmektedir. İnsanlar genel olarak, boşandıklarını söylemekten kaçındıklarından, boşanma istatistikleri fazla güvenilir değildir. Boşanmış erkeklerin kendilerine "bekâr" demeleri çok yaygındır. Dolayısıyla, bunlar istatistiklerde hiç evlenmemişler gibi gözükmektedir. Boşanmış kadınların da bir kısmı, sorulduğunda "dul" olduklarını ifade etmektedirler. Yine de bu hata kaynaklarının büyük farklılıklar yaratmayacağı düşünülebilir.

Bir toplumun ölüm düzeyi, "doğuştaki hayat ümidi" adı verilen bir tahminle belirlenmektedir. Kabaca, doğanların ortalama yaşam sürelerim ifade eden bu tahmin, özellikle Kuzey Avrupa, Japonya gibi gelişmiş kapitalist ülkelerde 80 yılın üzerindedir. Buna karşılık, doğuştaki hayat ümidi, bazı bölgelerde 30 yaş civarındadır. Daha önce belirtildiği gibi, Türkiye'de, özellikle II. Dünya Savaşîndan sonra ölümlerde önemli azalmalar olmuş ve ortalama yaşam süresi uzamıştır. Shorter, 1935-1940 arasında Türkiye'de doğuştaki hayat ümidini 35,4 yıl olarak hesaplamıştır. 1967'de bu ortalama, kadınlarda 55'e, erkeklerde 51'e yükselmiştir. 1994'te doğuşta yaşanması beklenen yıl sayısının, kabaca 67 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bu tahmin, yine kadınlar için 1-2 yıl daha fazla, erkekler için 1-2 yıl daha azdır.

İstanbul nüfusunda, doğuşta beklenen ömür süresi Türkiye'ye kıyasla daha yüksektir. Ancak yeterli veri bulunmadığı için, yapılan dolaylı tahminler kaba bir fikir verebilmektedir. Buna göre, İstanbul'da doğuştaki hayat ümidi, toplam 70 yıl civarındadır. Bu ortalama erkeklerde 67, kadınlarda ise 72'ye ulaşmaktadır.

Türkiye'de ölüm düzeyini etkileyen en önemli faktör yüksek bebek ve çocuk ölümleridir. Diğer bir deyişle, yetişkin ölümleri ile bebek ölümleri arasında her ülkede rastlanmayan bir karşıtlık vardır: 5 yaşın üstündekilerin yaşama olasılığı oldukça yüksek olmakla birlikte, özellikle ilk yaşmı doldurmayan bebeklerin yaşama olasılıkları daha düşüktür. Bebek ve yetişkin ölümleri arasında gözlenen bu farklılık zamanla azalmakta, bebek ölümlerinde bir iyileşme gözlenmektedir. Bu durum istanbul için de geçerlidir.

Tablo m
1990 Sayımından Önce ve Sonra Kurulan İstanbul İlçeleri

1985	*1990*	*1993*
1. Adalar	1. Adalar	1. Adalar
2. Bakırköy	2. Bakırköy	2. Bakırköy
		3. Avcılar
		4. B.Evler
		5. Bağcılar
		6. Güngören
	3. Bayrampaşa	7. B.Paşa
	4. K. Çekmece	8. K.Çekmece
3. Beşiktaş	5. Beşiktaş	9. Beşiktaş
4. Beykoz	6. Beykoz	10. Beykoz
5. Beyoğlu	7. Beyoğlu	11. Beyoğlu
6. Eminönü	8. Eminönü	12. Eminönü
7. Eyüp	9. Eyüp	13. Eyüp
8. Fatih	L0. Fatih	14. Fatih
9. GOP	11. GOP	15. GOP
10. Kadıköy	12. Kadıköy	16. Kadıköy
11. Şişli	13. Şişli	17. Şişli
	14. Kâğıthane	18. Kâğıthane
12. Kartal	15. Kartal	19. Kartal
		20. Maltepe
		21. S.Beyli
	16. Pendik	22. Pendik
		23. Tuzla
13. Sanyer	17. Sanyer	24. Sanyer
14. Üsküdar	18. Üsküdar	25. Üsküdar
	19. Ümraniye	26, Ümraniye
15. Z.Burnu	20. Z.Burnu	27. Z.Burnu
16. Çatalca	21. Çatalca	28. Çatalca
	22. B.Çekmece	29. B.Çekmece
17. Silivri	23. Silivri	30. Silivri
18. Şile	24. Şile	31. Şile
19. Yalova	25. Yalova	32. Yalova
		33. Esenler

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'de her 4 çocuktan biri 1 yaşma varmadan ölmekteydi. Bu yüksek bebek ölüm oram zamanla yavaş da olsa düşüş göstermiştir. 1967'de, hâlâ her 1.000 yeni doğmuş bebekten 149'u ilk yaşını doldurmadan ölüyordu. Aynı tarihte İstanbul için tahmin edilen bebek ölüm oranı binde 13Tdi. Gelişmiş ülkelerde bu sayı binde 10 civarındadır. 1990-1995 arasında, DPT'nin, plan hazırlıkları çerçevesinde Türkiye için yaptığı bebek ölüm oranı tahmini binde 51'dir. İstanbul'da bebek ölüm oranının bu sayıdan biraz daha az olması beklenir. Shorter, 2000 yılı için, Türkiye'de binde 35, İstanbul'da ise binde 25 bebek ölüm oranı beklenebileceğini öngörmektedir.

Nüfusun İstanbul İlçelerine Dağılımı

Hızlı göç başlamadan önce İstanbul'da 16 ilçe bulunmaktaydı. 1954'te Şişli, 1957'de Zeytinburnu ve arkasından 1963'te Gaziosmanpaşa ilçe yapılmıştır. Oldukça uzun bir dönem, İstanbul, bu 19 ilçe ile idare edilmiş; ancak 1985'ten soma çok hızlı bir biçimde yeni ilçeler kurulmaya başlanmıştır. 1990'da ilçe sayısı 25'e yükselmiştir. 1992'de7yeni ilçe, 1993'te 1 İlçe daha oluşturularak toplam sayı 33'e çıkarılmıştır (Tablo III). Doğal olarak, yeni ilçeler, hızla gelişen yörelerde kurulmaktadır.

İstanbul nüfusu son 40 yılda yaklaşık 7 kat büyümüş, aynı dönem içinde ilçe sayıları da tam bir kat artmıştır. Bir taraftan ilin toplam nüfus yoğunluğu Türkiye'nin çok üzerine çıkmış, ama daha da önemlisi ilçeler arasında önemli yoğunluk farkları belirmiştir.

Yeni kurulan ilçelerin alanları henüz yayımlanmamıştır. Bu nedenle, ilçelere göre nüfus yoğunlukları 25 ilçe bölünmesine göre ancak 1990 yılı için bulunmaktadır (Tablo IV). 1990'da merkez ilçelerde, bu yoğunluk biraz azalmış, ama ilçeler arası farklılaşma fazla bozulmamıştır.

Beşiktaş. Fatih, Beyoğlu, Eminönü, Şişli gibi İstanbul'un merkezinde bulunan ilçelerde nüfus artık azalmaktadır (Tablo V). Bugünkü koşullarda bu ilçeler fiziki kapasitelerinin sonuna ulaşmış gözükmektedirler. 1990'da nüfusu azalmamakla birlikte yoğunluğu çok artan Bayrampaşa, Kadıköy, Kâğıthane, Üsküdar ve Zeytinburnu'nun da gelecekte nüfus kaybeden ilçeler arasına gireceği beklenebilir. Ayrıca, Adalar İlçesi'nin artışı da yanıltıcı olabilir. Adaların yaz nüfusu muhakkak ki ekim ayında yapılan sayımlara yansıdığından daha fazladır. 1990'da pek çok kişi sayım günü Adalar'a giderek kış nüfusunun bir önceki döneme göre çok yüksek çıkmasına olanak sağlamışlardır.

1985-1990 arasında nüfusu en hızlı artan ilçeler, Bakırköy, Büyükçekmece, Kâğıthane, Kartal, Pendik ve Ümraniye olmuştur (Tablo V). Bu ilçelerde nüfus artış hızı en az binde 80'dir. En hızlı artış Büyükçekmece'dedir. Bu ilçelerin çok büyük miktarlarda göç aldığına şüphe yoktur. Çevre ilçelerin, merkezdekilere kıyasla daha fazla nüfus çektikleri açıktır.

Bununla birlikte, istanbul'a gelenlerin yoğun olarak nerelere yerleştikleri, gözlem ve tahminlerin ötesinde kesin olarak bilinmemektedir. Zira kent içi nüfus hareketleri son derece yoğundur. Sayım verilerinin dökümlerinin çok kaba olması nedeni ile, kent içi nüfus hareketleri bugüne kadar hiç hesaplanamamıştır. İlçeler arası net hareketlilik, 1990 için hesaplandığında, yılda kabaca 45.000 kişinin kent içinde bir ilçeden diğerine göç ettiği bulunmaktadır. Ancak bu sayı, net hareketliliği göstermektedir. Yani iki ilçe arasında eşit sayıda yer değiştirme olduğunda bu gözükmemektedir. Ayrıca, aynı ilçe içindeki yer değiştirmeler hakkında hiç bilgi yoktur. Dolayısıyla, gerçekte bu sayının birkaç kat daha üstünde bir hareketliliğin olması beklenir.

İlçeler arası nüfus hareketleri, nüfusun sosyal hareketliliği ile ilişkilidir. Merkez ve çevre ilçelerin arsa fiyatlarındaki farklılaşma, nüfusun sınıfsal kompozisyonunun ilçe bazında kristalleşmesi sürecini hızlandırmaktadır. Kiraların hızla arttığı merkez ilçelerde, geçinemeyen bir bölüm insan, kiraların daha düşük olduğu yerlere itilmektedir. Bunlar çoğunlukla, aşağı doğru hareketlilik içinde olanlardır. Yukarı doğru hareketlilik içinde olanların bir bölümü de, olanakları ancak çevrede ev satın almaya imkân verdiğinden, oralara taşınmak zorunda kalmaktadırlar. Ancak, durumu daha iyi olanlar merkezde ev satın alma ya da kiralama yoluna gitmektedir.

Yaş ve Cinsiyet Yapısındaki Değişmeler

Evlenme, boşanma, evlenmeden aileden ayrılarak kendi evini açma ya da geniş ailenin parçalanması süreçlerindeki değişimler kent içi hareketliliği etkileyen diğer sosyal olaylardır. İstanbul'da bu tür olayların çok hızlanmasının nedenlerinden biri de, nüfusun yaş ve cinsiyet dağılımıdır. Bir yandan doğurganlığın düşük olması ve azalmaya devam etmesi, öte yandan göçlerle genç yetişkinlerin ve erkek nüfusun artması, yaş ve cinsiyet yapısını Türkiye genelinden oldukça farklılaştırmaktadır: İstanbul'da 15 yaşın altındaki nüfus oranı giderek azalmakta, buna karşılık doğurganlık ve çalışma çağındaki nüfusun oranı şişmektedir (Tablo VI).

Çalışma çağındaki nüfus, özellikle erkek nüfus, hem sosyal hem de mekânsal hareketliliği en yüksek olan yaş ve cinsiyet grubudur. Yaş yapısındaki değişmelerin eğitim planlamasında da dikkate alınması

Tablo IV
İstanbul İlçe Nüfusları, İlçe Merkezi-Köy ve Bucak Nüfusları, Nüfus Yoğunlukları (1990, 25 ilçe)

İlçe	*Toplam*	*Kent*	*Köy*	*km²*	*Yoğunluk*
Adalar	19-413	19.413	.	10	1.941
BakırköyC)	1.328.276	1.328.276		131	10.140
Bayrampaşa	212.570	212.570		8	26.571
Beşiktaş	192.210	162.210		11	17.474
Beykoz	163.786	142.075	21.711	396	414
Beyoğlu	229.000	229.000	-	9	25.444
Eminönü	83.444	83.444	-	5	16.689
Eyüp	211.986	200.045	11.941	242	876
Fatih	462.464	462.464	-	10	46.246
G.Osmanpaşa	393.667	354.186	39.481	163	2.415
Kadıköy	648.282	648.282	-	33	19.645
Kâğıthane	269.042	269.042		16	16.815
KartaK*)	611.532	506.477	105.055	234	2.613
Küçükçekmece	479.419	469.431	9.988	152	3.154
Pendik(')	295.651	289.380	6.271	.199	1.486
Sarıyer	171.872	160.075	11.797	146	1.177
ŞiŞİİ	250.478	250.478	-	30	8.349
Ümraniye	301.257	242.091	59.166	150	2.008
Üsküdar	395.623	395.623	-	35	11.304
Zeytinburnu	165.679	165.679	.	11	15.062
Büyükçekmece	142.910	22.394	120.516	213	671
Çatalca	64.241	11.550	52.691	1.502	43
Silivri	77.599	26.049	51.550	778	100
Şile	25.372	7.872	17.500	736	34
Yalova	113.417	65.823	47.594	492	231
Toplam	7.309.190	6.753.929	555.261	5.712	1.280

Kaynak: 1990 Genel Nüfus Sayımı.
Not: 1990'dan sonra (*) işaretli ilçelerden 8 ilçe daha oluşmuştur.

zorunludur. Yaş dağılımında çocuklar aleyhine değişen eğilim gelecekte de sürecek; dolayısıyla, İstanbul'da ilkokul yerine daha üst düzeydeki okullara ağırlık vermek gerekecektir. Ayrıca, iş olanaklarının çalışma çağındaki nüfusa orantılı olarak artırılması da söz konusudur. İstanbul'da yaş dağılımındaki bu değişme seçmen nüfusunun oransal olarak artmasını da etkileyerek İstanbul'dan çıkacak milletvekili sayısını artıracaktır.

Hanehalkı Büyüklüğü

İstanbul'da 1990'da ortalama hanehalkı büyüklüğü 4,1 kişidir. Bu ortalama, bazı ilçelerde 3,3'e kadar düşmekte, bazılarında 4,5'in üzerine çıkmaktadır. Türkiye ortalaması ise daha fazladır (4,97). Ancak bu fazlalık ilçe (4,9) ve köylerde (5,75) oturanlardan ileri gelmekte, il merkezleri İstanbul'a benzer bir hanehalkı büyüklüğü sergilemektedir (4,33).

İstanbul'da hanehalkı büyüklüklerinin 1970-1990 arasındaki değişimini takip etmek mümkündür. Eğilimin giderek küçülen hanehalkı büyüklüğü olduğu açıkça görülmektedir (Tablo VII). Değişim temel olarak, 7 ve daha fazla kişiden oluşan hanelerin azalması ve 3-4 kişiden oluşan hanelerin artması yönündedir. Bu aynı zamanda basit aile yapısına sahip hanelerin oransal olarak arttığım da göstermektedir (bak. aile).

Zaman içinde hanehalkının küçülmesinin ilginç bir sonucu, hane sayısının nüfus artışından da yüksek bir oranda artmasıdır (Tablo VIII). İstanbul, sosyal ve ekonomik gelişimini aynı hızla sürdürdükçe hane sayısındaki artış, nüfus artışından da yukarıda seyretmeye devam edecektir.

Hane sayısındaki artış hızının yüksekliği çevre ve kent planlaması ile uğraşanlar, konut piyasası ile ilgilenenler açısından son derece önemli bir olgudur ve üzerinde hak ettiği kadar durulmamaktadır. Diğer bir deyişle, İstanbul'da yeşil alanların azaldığından, kentin fiziki mekânının çok büyüdüğünden, altyapı sorunlarının arttığından, trafiğin içinden çıkılmaz hale geldiğinden söz edenler, öncelikle nüfus artışından ve göçlerden yakınmaktadırlar. Hane sayısındaki artışın nüfus artışından çok daha hızlı olması, bu tür sorunların kaynaklarında nüfus ile birlikte başka sosyal ve ekonomik faktörleri de dikkate almanın gereğini göstermektedir.

Şekil 2
Nüfus Artış Hızı Eğilimleri

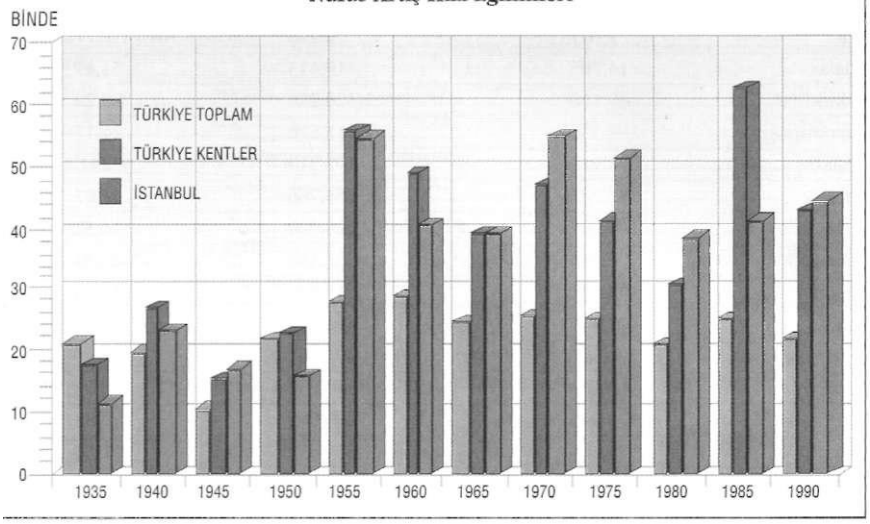

1990 sayımı sonuçlarına göre İstanbul'da 1.664.821 hane bulunmaktadır. Bu hanelerde konaklayan misafir sayısı oldukça fazladır. Ortalama olarak, hanelerin üçte birine bir misafir düşmektedir. Ancak yine bir o kadar kişi de sayım sırasında evlerinde değildir. Türkiye'de ise ortalama 4 haneden birine 1 misafir düşmektedir. Nüfusun bulunduğu yerde sayılması (de facto sistemi), geçici nüfus hareketliliğini bir ölçüde yansıtabilmektedir.

işgücünün Özellikleri

1990 sayımında İstanbul'da 12 yaşın üstündeki erkeklerin yüzde 76'sı, kadınların ise yalnızca vaizde 18'i bir işte çalıştıklarını belütmişlerdii". Kadınların işgücüne katılımları erkeklere göre daha azdır. Ancak kadınların çalışmaları ile ilgili istatistikler genellikle evde çalışanları (örneğin, konfeksiyonda fason iş yapanları) dikkate almadığı için gerçek oranın daha yüksek olması beklenir. Mine Çınar İstanbul'da bu şekilde, evde çalışan kadınların kabaca 88.000 kadar olduğunu tahmin etmiştir. Eve iş veren firmaların işleri dağıttıkları ilçeler, öncelikle Bakırköy, Beşiktaş, Eminönü (Mercan), Kadıköy, Kartal, Şişli, Üsküdar olarak belirlenmiştir (bu araştırma 1989'da yapıldığı için 1990'dan sonra kurulan ilçeler gözükmemektedir).

Sayımlarda kadınların işgücüne katılımı ne kadar az tahmin edilmiş olursa olsun,

Şekil 3
İşgücünün Cinsiyete Göre Dağılımı

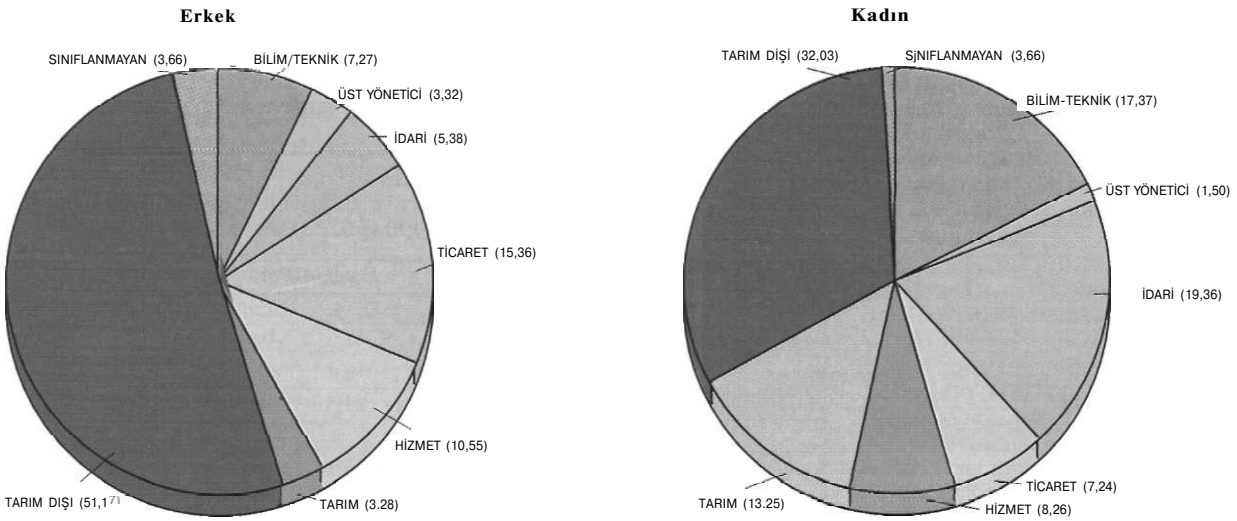

Tablo V
İstanbul İlçe Nüfusları ve Nüfus Artış Hızları

İlçe	*1985*	*1990*	*Artış Hızı (binde)*
Adalar	14.785	19.413	*54,47*
BakırköyO	889.128	1.328.276	80,28
Bayrampaşa	188.376	212.570	24,17
Beşiktaş	204.911	192.210	-12,80
Beykoz	134.787	163.786	38,97
Beyoğlu	245.999	229.000	-14,32
Eminönü	93.383	83.444	-22,51
Eyüp	199.247	211.986	12,39
Fatih	497.459	462.464	-14,59
G.Osmanpaşa	291.715	393.667	59,95
Kadıköy	577.863	648.282	23,00
Kâğıthane	120.996	269.042	159,82
KartalC)	386.864	611.532	91,58
Küçükçekmece	338.778	479.419	69,45
PendikC)	185.682	295.651	93,03
Sanyer	147.503	171.872	30,58
Şişli	405.530	250.478	-96,36
Ümraniye	143.118	301.257	148,86
Üsküdar	348.217	395.623	25,53
Zeytinburnu	147.849	165.679	22,77
Büyükçekmece	58.365	142.910	179,10
Çatalca	57.141	64.241	23,42
Silivri	55.625	77.599	66,58
Şüe	19.436	25.372	53,30
Yalova	90.228	113.417	45,75
Toplam	5.842.985	7.309.190	44,78

Kaynak: 1990 Genel Nüfus Sayımı.
Not: 1990'dan sonra (*) işaretli ilçelerden £*i* ilçe daha oluşmuştur.

benzer sorunlar her ilde olacağı için karşılaştırma yapılabilmektedir. Evde çalışanlar hesaba katılmadığı takdirde, Ankara'da çalışan kadınların oranı İstanbul'dakilerden daha yüksektir. Bunun belki de en önemli nedeni, Ankara'da eğitilmiş kadınların yoğun olarak bulunduklan işkollarında çalışma olanaklarının daha fazla olmasıdır (Tablo EK). İstanbul'da kadınların en yoğun olarak çalıştıkları ilçe Beşiktaş'tır. Bu ilçede bile kaba işgücüne katılma oranı (KİO) yüzde 23 civarmdadır. Beşiktaş'ta kadınların yüzde 44'ünün lise ve daha üst bir eğitim kurumundan mezun oldukları dikkate alınacak olursa, işgücüne katılımlarının son derece düşük olduğu ileri sürülebilir. Benzer bir sorun Ankara'nın Çankaya İlçesi için de bulunmaktadır (Tablo IX).

Türkiye genelinde, tarımda kadınların yoğun olarak çalışmalarından dolayı, kaba işgücüne katılma oranı yüzde 28 olarak bulunmuştur. Zaman içinde göç yolu ile tarımdan kopuşlar, Türkiye'de çalışan kadın oranının ve sayısının istatistiklerde azalmasına neden olmaktadır. Tarım dışı işlerde çalışan kadınlar ciddi bir biçimde artış göstermemektedir.

Kaba işgücü oranlarına bakarak erkeklerdeki farklılığı anlatmak daha zordur. Örneğin Türkiye'de erkeklerin yüzde 54'ü, İstanbul'da ise yüzde 76'sı faal olarak gözükmektedir. Kadınlarda gözlenenin tersine eğitimle işgücüne katılım arasında doğrusal bir ilişki de bulunmamaktadır. Bu farklılık büyük ölçüde, İstanbul'da çalışma çağındaki erkek nüfusun kabarıklığından ileri gelmektedir.

İstanbul'da gerek erkeklerin gerekse kadınların en yoğun olarak çalıştıkları alan, tarım dışı vasıfsız işlerdir (Şekil 3). Tarım dışı vasıfsız işlerden sonra, erkeklerde ticaret ve hizmetlerde çalışanlar, kadınlarda ise idari, ilmi ve teknik işlerde ve tarımda çalışanlar fazladır. Bazı işkolları, örneğin, üst düzey yöneticilik, ticaret gibi, kadınların en az oranda katıldıkları alanlardır. 1990 istatistiklerinde bu durum çok açık olarak izlenmekle birlikte, 1994'te kadınların bu alanlara girmeye başladıklarına ilişkin gözlemler yapılmaktadır. Kadınların açtıkları ve bar, kafe, lokanta gibi yerler, butik, bujiteri gibi dükkânlar çoğalmıştır.

Tarım ve tarım dışı vasıfsız işçiliğin dışında kalan alanlarda, kadınların erkeklere göre daha fazla eğitilmiş oldukları dikkati çekmektedir. Örneğin, sayıları az olmakla birlikte üst düzey yöneticisi olan, ticaretle uğraşan kadınlar arasında lise ve daha üst düzeylerde eğitim görmüşlerin oranı erkeklere göre daha yüksektir (Şekil 4).

Nüfusun Eğitim Durumu

istanbul'da okuryazarlık oranı hemen her ilçede yüzde 90 civarındadır. Farklılaşma, lise ve daha üst eğitim kurumlarından mezun olanlar arasında bulunmaktadır. Toplam 15 yaşın üzerindeki nüfusun yüzde 23'ü lise, lise dengi ya da yüksekokul mezunudur. Ancak, kadm-erkek ve ilçeler arasında çok önemli farklılaşmalar vardır. Beşiktaş ve Kadıköy'de eğitilmiş nüfus oram yüzde 40'lar düzeyindedir (Tablo X). Buna karşılık, 8 ilçede eğitilmiş nüfus oranı yüzde 20'nin altındadır. Gaziosmanpaşa'da bu oran, yüzde 11'e kadar düşmektedir.

Kadınlar, genellikle, erkeklerden daha az eğitilmişlerdir. Gaziosmanpaşa, Kâğıthane, Bayrampaşa, Ümraniye ve Zeytinburnu'nda kadınların yüzde 10'nundan azı lise ve daha üst bir okulu bitirmiştir. Kadın ve erkekler arasındaki fark, Ümraniye'de en yüksek düzeye ulaşmaktadır.

İstanbul'un Gelecekteki Nüfusu

Mevcut bilgilere dayanarak İstanbul nüfusunun gelecekte ne kadar büyüyeceğini kesin olarak tahmin etmek mümkün değildir. Bu yalnızca nüfus bilgilerinin eksikliğinden kaynaklanmamaktadır; nüfusun artışı, gelecekte İstanbul, Türkiye ve hattâ dünyadaki sosyal, ekonomik ve siyasal yapı değişmeleriyle yakından ilişkilidir. Bu nedenle, İstanbul'un gelecekteki nüfusu ancak çeşitli değişim senaryoları çerçevesinde tartışılabilir.

Tablo VI
İstanbul ve Türkiye'de Yaş Grupları ve Cinsiyete Göre Nüfusun Dağılımı 1985-1990 (yüzde)

Yaş Grupları	*Türkiye 1990*		*İstanbul 1985*		*İstanbul 1990*	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
0-14	35,5	34,4	31.2	31,7	29,6	29,9
15-44	47,2	46,7	52,4	49,4	54,3	51,7
45-64	13,5	14,1	13.3	14,3	13,0	13,9
65 +	3,8	4,8	3,1	4,7	3,1	4,6
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Nüfus C000)	28.581	27.848	3.042	2.801	3.794	3.507

Kaynak: DİE, 1985 Genel Nüfus Sayımı.

Önemli farklılıklara karşın, dünya metropollerinin ve İstanbul'un nüfus gelişimi arasında paralellikler de bulunmaktadır. Ancak bu benzerlikler, gelecekteki İstanbul nüfusunun nasıl olacağının belirsizliğini sergilemektedir.

Demograflar, 1970 ve 1980 sayımlarına dayanarak yapılan tahminlerinde, ABD'de metropoliten gelişmenin gerilediğine dikkati çekerek, bu eğilimi dönemsel dalgalanma ya da uzun vadede desantralizasyon olabileceğine ilişkin iki farklı senaryo altında incelemişlerdir. 1990 sayımlan yayımlanınca, özellikle 1985-1990 arasında büyük metropollerin yeniden nüfus kazanması, desantralizasyon tezini çürütmüşe benzemektedir. Ekonominin değişimi, ülkede yerleşmelerin yeniden yapılanması sürecini doğurduğunu ve ancak ekonominin değişimine ayak uydurabilen, küresel kentlerin nüfuslarını 1970 öncesi gibi artırarak sürdürecekleri tezi ağırlık kazanmıştır.

İstanbul'da da son dönemde gözlenen artış eğiliminin İstanbul'un küreselleşmesi anlamım taşıdığı; değişen dünya düzenine ayak uydurma çabalarının bir sonucu olduğu senaryolardan biridir. 1980'lerin ikinci yansından sonra hızlanan göç dalgası bu senaryoyu desteklemektedir.

Ancak mekân, il sınırları ile sınırlı tutulduğu zaman, İstanbul'da nüfus artışı eğiliminin dalgalanmalara rağmen uzun dönemde azalmakta olduğu gözlenmektedir. 1965-1970 arasından sonra nüfus artış hızında küçük oynamalara karşın bir azalma eğilimi bulunmaktadır. Beyoğlu, Eminönü, Fatih, Şişli, Beşiktaş gibi merkez ilçelerde son dönemde nüfus azalmaktadır. Bu da ikinci senaryodur. Bu senaryoya göre İstanbul, 1980 öncesi dünya metropollerinde gözlenen desantralizasyonun başlarmdadır. Henüz nüfus artış hızı yüksektir ama zamanla azalacak ve düşük bir düzeyde istikrara ulaşacaktır. Buna karşılık civardaki kentlerde nüfus artışı artacaktır. Bunun belirtileri de açıkça görülmektedir. Marmara Bölgesi'ndeki diğer kentsel alanlar bugün İstanbul İli'nden daha hızlı bir gelişme sergilemektedir. Örneğin, 1985-1990 arasında İstanbul nüfusu binde 44,78 hızla artarken, nüfus Kocaeli İli'nde binde 46,42 hızla, Tekirdağ'a bağlı Çorlu'da binde 46,78 hızla artmıştır.

Bir üçüncü senaryo, dikkatleri Türkiye gibi bölgeler arası eşitsizliğin ve doğurganlığın yüksek olduğu ülkelerin mega kentlerine çekmektedir. Ekonomideki dalgalanmalara hassas olmakla birlikte, yüksek nüfus artışını ciddi bir biçimde azaltamayan Üçüncü Dünya metropolü İstanbul'un son 40 yıllık gelişme eğilimi bu senaryoya da uymaktadır.

İstanbul'da bu üç senaryonun birbiri içine geçmiş olduğu söylenebilir. Hiçbirine tam olarak benzemeyen bütün bu oluşumları farklı derecelerde ama birlikte yaşayan bir kenttir İstanbul. Yakın gelecekte nüfus artışını yavaş bir biçimde azaltan, ama ciddi bir ölçüde düşürmeden, yaygınlaşarak büyüyecek olan bir kent.

Gelecek nüfus tahminlerini alternatifler olarak düşünmekte yarar vardır. Çok kaba olarak, 1985-1990 arasında binde 44,78 olarak bulunan artış hızı, daha soma binde 30'a düşmüş olsa, Ekim 1994'te il nüfusu 8,2 milyon; binde 70'e fırlamış olsa 8,9 milyon civannda olacaktır. Artış hızının çok büyük bir olasılıkla, bu ikisinin arasında olacağı öngörülmektedir.

Yine bu tür bir kaba taliminle, 2000 yılında il nüfusunun en fazla 11.000.000 civarında olacağı varsayılmaktadır. Shorter, kuşak bileşken yöntemine göre yaptığı ön tahminlerde, İstanbul il nüfusunun 2000 yılında 10.000.000 olabileceğini düşünmektedir.

Yıllık göç miktarı, dolaylı olarak, doğal artışla kazanılan nüfusun düşülmesi ile hesaplanabilmektedir. İstanbul nüfusunun doğal artış hızı Türkiye ortalamasına göre düşüktür ve düşmeye devam etmektedir. Bu kaba tahminleri yaparken doğal artış hızının binde 16 olacağı varsayımı yapılabilir. Buna göre, gerçek nüfus artış hızı binde 30 gibi düşük sayılabilecek bir hızla artsa bile, net göç 100.000 kişiden az olmayacaktır. Ama yılda 400.000 net göç, İstanbul'un tarihinde hiç rastlanmadık ölçüde, binde 63 hızla artması halinde görülebilir.

Son olarak, bu sayıların geçici ve kaba tahminler olduğunu, yeni elde edilen bilgilerle tahminleri sürekli yinelemek gerektiğini hatırlatmakta yarar vardır.

Tablo VH
İstanbul'da Hanehalkı Büyüklüğüne Göre Hanehalklarının Dağılımı
1970-1990

Hanehalkı Büyüklüğü	*1990*	*1985*	*1975*	*1970*
1-2	19,31	18,72	19,20	18,83
3-4	44,50	42,15	39,82	36,56
5-6	26,39	27,81	27,13	27,96
7+	9,80	11,32	13,84	16,65
Toplam	100,00	100,00	100,00	100,00

Kaynak: DİE, 1970, 1975 ve 1985, 1990 İstanbul Nüfus Sayımı.

Tablo Vm
İstanbul'da Nüfus ve Hane Sayısı ve Artış Hızları
1970-1990

Yıllar	*Nüfus C000)*	*Artış Hızı (binde)*	*Hane Sayısı*	*Artış Hızı (binde)*
1970	3.019		643.343	
1975	3.904	51,44	799.619	43,49
1985	5.843	40,30	1.293.507	48,10
1990	7.309	44,78	1.664.821	50,47

Kaynak: DİE, 1970, 1975 ve 1985, 1990 İstanbul Nüfus Sayımı.

Tablo IX
Kaba İşgücü (KİO) ve Eğitim Oranları 1990
İstanbul, Ankara, Beşiktaş, Çankaya ve Türkiye
(yüzde)

	Kaba İşgücü Oranı		*Lise ve Üst Eğitim*	
	Erkek	*Kadın*	*Erkek*	*Kadın*
İstanbul	75,72	18,40	25,60	19,47
Ankara	72,43	22,83	32,15	23,06
Beşiktaş	68,79	23,16	49,95	44,20
Çankaya	65,81	23,35	52,61	43,53
Türkiye	53,60	28,60	18,52	10,38

Kaynak: 1990 Nüfus Sayımlan.
Not: lise, lise ve dengi, yüksekokul mezunları, 15+ yaş nüfusa bölünerek eğitim oranlan hesap edilmiştir.
KİO: 12+ yaşlardaki faal nüfus/12+ yaşlardaki toplam nüfustur.

Son olarak, bu sayıların geçici ve kaba tahminler olduğunu, yeni elde edilen bilgilerle tahminleri sürekli yinelemek gerektiğini hatırlatmakta yarar vardır.

Bibi. M. Çınar, "Unskilled Urban Migrant Women and Disguised Employment: Home-Working Women in Istanbul, Turkey", *World Development,* S. 22(3), Great Britain, 1994; Devlet İstatistik Enstitüsü, *Genel Nüfus Sayımları,* Ankara; Devlet İstatistik Enstitüsü, *1989 Türkiye Nüfus Araştırması,* Ankara, 1991; A. Duben-C. Behar, *İstanbul Households,* Cambridge, 1991; W. H. Frey, "Migration and Metropolitan Decline in Developmed Countries", *Population and Development Review.* XIV/4 (1988), s. 595-628; P. Hall, *World Cities,* Londra, 1984; D. S. Massey, "Economic Develop-

Şekil 4
Cinsiyete Göre Eğitilmiş İşgücü

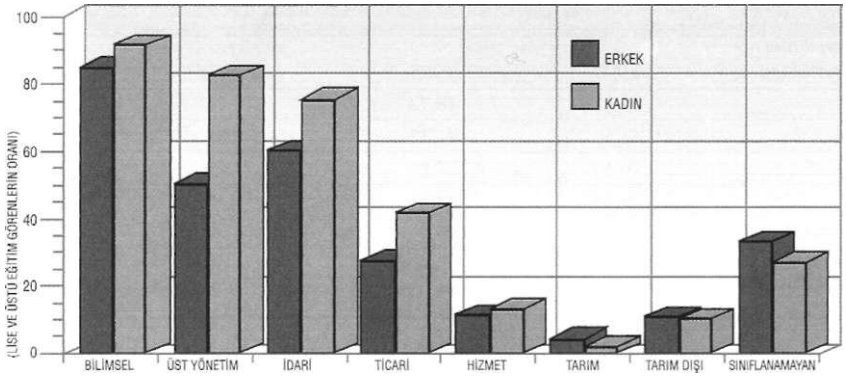

ment and International Migration", *Population and Development Review,* XIV/3 (1988); F. Özbay, "Istanbul Nüfusu ve Göçler", *İstanbul,* S. 1 (1992); A. Sauvy, "Archieves", *Population and Development Review,* XVI/4 (1990), (makalenin orijinali 1949'da "The False Problem of World Population" adı ile *Population* dergisinde, 4131 sayısında yayımlanmıştır); F. C. Shorter-M. Macura, *Türkiye'de Nüfus Artışı,* Ankara, 1983; F. C. Shorter, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Nüfus Yapısı ve Sosyo-Ekonomik Değişmeye Etkisi", *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi,* (der. S. Atauz), Ankara, 1986; ay,"The Population of istanbul: Needs for Reproductive and Chüd Health Services", (basılmamış tebliğ), İst., 1994; Devlet Planlama Teşkilatı, *Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Keıttli Nüfus Tahmini,* Ankara, 1983; S. Yener, *1965-70 Döneminde tiler Arası Göçler ve Göç Edenlerin Nitelikleri,* Ankara. 1977.

FERHUNDE ÖZBAY

Tablo X
İlçelere Göre Lise ve Daha Üstü Eğitim Görenler 1990 (yüzde)

İlçeler	*Toplam*	*Erkek*	*Kadın*
Adalar	33,40	32,18	34,94
Bakırköy	21,30	24,35	17,99
B.Paşa	12,88	16,12	9,28
Beşiktaş	47,05	49,95	44,20
Beykoz	16,29	19,54	12,64
Beyoğlu	15,71	18,06	12,90
Eminönü	23,97	23,70	24,46
Eyüp	13,79	16,98	10,26
Fatih	23,30	26,46	20,11
GOP	10,87	13.45	7,18
Kadıköy	42,31	45,84	39,03
Kâğıthane	12,56	15,54	9,27
Kartal	22,16	26,18	18,00
K. Çekmece	17,85	21,17	14,26
Pendik	15,71	20,18	10,58
Sarıyer	22,28	25,96	18,15
Şişli	28,58	30,60	26,54
Ümraniye	13,55	17,21	9,54
Üsküdar	25,89	29,49	22,08
Zeytinburnu	14.22	17,71	9.80
B.Çekmece	27,04	29,26	23,94
Çatalca	20,95	23,48	18,12
Silivri	23,64	25,41	21.68
Şile	22,52	22,17	23.21
Yalova	22,33	26,98	17,86
Toplam	22,67	25,60	19,47

NÜFUS SAYIMLARI

İstanbul'da ilk sayımın ne zaman yapıldığına ilişkin kesin bir bilgi yoktur. 19- yy'dan önce, devlete belirli hizmetler vermekle yükümlü memur ve sipahilere bırakılan gelir kaynaklarının nicelik ve niteliklerini saptamak amacı ile düzensiz aralıklarla nüfus ve toprak sayımları yapıldığına ilişkin kayıtlar bulunmakla birlikte, başarı ile uygulanan ilk nüfus sayınımın 1831'de yapıldığı belirtilmektedir. Esas amacı, askerlik yapabilecek nüfusun ve vergi kaynaklarının saptanması olan bu sayımda Rumeli ve Anadolu'daki Müslüman ve Hıristiyan tüm erkek nüfus kapsanmıştır. 1844'te kadın nüfusu da kapsayan bir nüfus sayımı gerçekleştirilmiştir. 1878'de yalnızca İstanbul nüfusu sayılmış, bunu 1907 sayımı takip etmiştir. Tarihçiler halen bu son iki sayıma dayalı incelemeler yapmaktadırlar (bak. nüfus).

Cumhuriyet döneminde ilk sayım, 1927'de, ikincisi ise 1935'te yapılmıştır. İlki, ciddi kapsam hataları bulunduğu gerekçesi ile zaman serilerinde dikkate alınmamaktadır. 1935 sayımından sonra, her 5 yılda bir, sonu 0 ve 5 ile biten yıllarda, nüfus sayımı yapılması kararlaştırılmış ve 1935-1990 arasında 12 nüfus sayımı yapılmıştır. Bu sayımlardaki kapsam hatalarının uluslararası standartlara göre kabul edilebilir ölçülerde olduğu düşünülmektedir. Sonuncusu 1990'da yapılan genel nüfus sayımından soma, her 10 yılda bir, sonu 0 ile başlayan yıllarda sayım yapılması kararlaştırılmıştır. Buna göre, bir dahaki genel nüfus sayımı 2000 yılında olacaktır.

Nüfus sayımlarının iki temel amacı vardır. İlk amaç, nüfusun belli zaman aralığındaki sayısını; cinsiyet, yaş, medeni durum, dil, din, doğurganlık, meslek, eğitim gibi temel niteliklere göre yapısını öğrenmektir. İkinci amaç, nüfusun nitelik ve nicelik açısından zaman içindeki değişimini incelemektir.

1927 sayımı dışında, Başbakanlık'a bağlı Devlet İstatistik Enstitüsü'nün gerçekleştirdiği sayımların hepsinde ilkeler ve metot aynı olduğu için karşılaştırılabilir bir seri elde edilmiştir. Bu sayımların hepsi "de facto" sistemine göre, yani bir gün içinde, halkın sokağa çıkması yasaklanarak ve herkesi bulunduğu yerde sayarak yapılmaktadır. Bu sistemin tercih edilmesinin başlıca nedenleri, uygulamasının kolay ve herkesi kapsayabilecek pratiklikte olması, yurtdışında bulunan vatandaşların sayılmasındaki zorluklar ve ucuz olmasıdır.

Nüfus sayımları, ülke nüfusu hakkında istatistik bilgiler edinerek belirli alanlarda planlamaların yapılmasını sağladığı gibi, her ilden parlamentoya seçilecek milletvekillerinin sayısını belirlemek için de

1940 Nüfus Sayımı'nda kapı önünde yapılan sayım işlemi (solda) ve aynı sayımda görevli memurlar.
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

kullanılmaktadır. Milletvekili sayıları illerdeki seçmen nüfusuna orantılı olarak hesaplanmaktadır. Ayrıca, yerleşmelerin belediye olabilmeleri için nüfuslarının en az 2.000 olması koşulu vardır, Yine, yerel yönetimlerin devletten aldıkları mali destek de yerleşmelerin nüfus büyüklüğüne bağlı olarak değişmektedir. Sayımların bu siyasal ve ekonomik işlevleri nedeni ile zaman zaman kötüye kullanıldıkları yolunda söylentiler çıkmaktadır. Örneğin, 1927 sayımında, meclise gönderilecek İstanbul milletvekillerinin sayısının az olması için İstanbul'da nüfusun olduğundan daha az gösterildiği ileri sürülmektedir.

1935'ten 1990'a kadar yapılan sayımlarda Birleşmiş Milletlerin tüm ülkeler için hazırladığı soru önerileri temel alınmıştır. Zaman içinde soru adedi ve tablo sayısı artmıştır. Bunun yanında bazı sorulardan vazgeçilmiş ya da yayımlanmamaya başlanmıştır. 1970 sayımından başlayarak her il için ayrı bir sayım kitapçığı yayımlanmaktadır. 1990 sayımına ilişkin tablolar kullanıcılara bilgisayar disketi olarak da sunulmaya başlanmıştır.

Sayım kitapçıklarında, nüfus bilgileri idari bölünüş ilkelerine göre sınıflandırılıp, nüfusun sosyal ve ekonomik özellikleri ilçelere göre ayrı ayrı düzenlenip yayımlanmaktadır. İlçe nüfuslarının çok büyük olması nedeni ile bu sınıflama, istanbul için kimi zaman yetersiz kalmaktadır. İstanbul için mahalle bazındaki sınıflandırılmış nüfus bilgileri ancak Devlet İstatistik Enstitüsü'nden temin edilebilir.

Bibi. S. Alpat, "A Critical Review of Demographic Data Obtained by Turkish Population Censuses", *Turkish Demography-Proceedings of A Conference, Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü,* Ankara, 1969; DİE, *64. Yılında TC Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü'nün Çalışmaları ve Hedefleri.* Ankara, 1990

FERHUNDE OZBAY

NUMUNE MEKTEPLERİ

II. Meşrutiyet döneminde (1908-1918) açılan ve yabancı dil ağırlıklı mesleki eğitim vermeleri amaçlanan 6 sınıflı ilköğretim okulları. "Numune rüştiyeleri" de denmiştir.

"Numune" adı ile İstanbul'da açılan ilk eğitim kurumları, 1867'de gündeme gelen Islah-ı Sanayi Mektepleri kapsamındaki Beykoz Debbağhanesi ile Veliefendi Bez Fabrikası numune sanathaneleridir. Bunlar, iptidai ve rüştiye sınıfları ile 7 yıllık mesleki birer okul olarak işyeri bünyesinde öngörülmüştü. 1885'te ise Nadir Bey adlı bir girişimci "Nümune-i Terakki" adı altında özel bir okul açtı (bak. İstanbul Lisesi). Bu okul 1896'da Maarif Nezaretime devredilerek resmi kurum niteliği kazandı.

II. Meşmtiyet'in ilanından sonra yabancı dil öğrenmek ve meslek edinmek yönündeki isteklerin artması üzerine, durumu uygun rüştiyelerde Fransızca ve beceri derslerine ağırlık veren bir programa geçilmesi düşünüldü. Bu yeni tip okullara, Abdurrahman Şeref(->) tarafından "numune mektebi" dendi. Onun önerdiği program ve sistem, öğleye kadar Fransızca, öğleden soma Türkçe olmak üzere ve Alliance Israelite Okullan'na(->) koşut bir çalışma düzeninde öngörülmüştü. Bu okullara devam eden öğrencilerin Türkçeyi doğru ve zengin kullanmaları yanında Fransızcayı da konuşup yazabilecek bir düzeye gelmeleri asıl hedefti. Abdurrahman Şeref Beyin ilk maarif nazırlığına (15 Şubat 1909-4 Mayıs 1909) rastlayan bu girişim için İstanbul'da, okul binası ve öğretim kadrosu ile uygun 3 kurum bulunabildi. Nişantaşı, Kasımpaşa ve Kadıköy merkez rüştiyeleri "numune rüştiyeleri" olarak örgütlendi. Bunların kadroları, seçkin öğretmenlerle takviye edildi.

İptidai (ilk) ve rüştiye (orta) sınıfları ile 6 yıllık olan bu okullara yönelen yoğun başvurular sonucu ve henüz söz konusu 3 okul amaca uygun bir çalışma düzenine kavuşturulmadan, maarif yönetimi popülist bir yaklaşımla başka okullara da "numune" adını vemıek yolunu izledi. Bu konuda Abdurrahman Şeref Bey. kendisinden sonraki nazırların "beriki olsun da bu niye olmasın" zihniyetiyle rasgele başka okullara da numune adını verdiklerini, kendi döneminde dikilen fidanın meyve vermekten yoksun bırakıldığını söylemiştir. Diğer yandan, numune okullarında görev alan öğretmenlere diğer okullarda çalışan meslektaşlarından daha fazla aylık ödendiği için, bir bakıma öğretmenlere de maddi olanak sağlamak düşüncesiyle pek çok okula daha Maarif Nezareti tarafından "numune" adı verildi. Böylece, programı ve öğretim kadrosu ile sıradan rüştiyelerden farkı olmayan fakat ayrıcalıklı öğretmenlerin görev- yaptığı ve kayırılmış çocukların alındığı bir dizi numune mektebi ortaya çıktı. Öğretmenler, türlü yolları deneyerek bu okullara atanma yolları aradılar. Yönetimin göz yumması sonucunda da "numune" önadını alan özel okullar da açıldı. Oysa bunlarda normal iptidai ve rüştiye programlarını uygulamaktaydı.

191.3'te Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkatinin yayımlanması ile rüştiyeler ve iptidailer, "Mekatib-i İptidaiye-i Umumiye" adı altında birleştirilmeye başlandığında resmi ve özel numune rüştiyeleri de numune mektepleri adını aldı. 1915'te yayımlanan Mekatib-i Iptidaiye-i Umumiye Talimatnamesine, numune mektepleri ile ilgili bazı maddeler eklendi. Buna göre numune mekteplerinin 6 dershaneli (sınıflı) olması, 6 devamlı sınıf muallimden başka resim, elişleri, terbiye-i bedeniye, musiki, gına, atış, askerlik talimleri, yabancı dil, biçki-dikiş, yemek dersleri için de en çok 5 gezici muallim istihdamı öngörüldü. Numune mektepleri başmuallimlerine "müdür" unvanının verilmesi, müdürün 12 saat ders okutması ve ayrıca diğer öğretmenlerin derslerini denetlemesi, eğitim ve öğretimi geliştirici önlemler alması, her numune mektebinde bir muallimler meclisi ile bir de inzibat (disiplin) meclisi oluşturulması, söz konusu talimatnamede yer almıştı. 1922'de TBMM hükümeti Maarif Vekâletimin aldığı bir kararla ilkokul düzeyinde yabancı dil öğretimi kaldırıldı. Bu karar üzerine 4 Haziran 1923'te İstanbul Vilayeti Umumi Meclisinde numune okullarının durumu ele alındığında o zaman bu mecliste üye olan Abdurrahman Şeref Beyin, İstanbul halkının öteden beri çocuklarına yabancı dil, özellikle de Fransızca öğretmek istemeleri gerçeğini ifade ederek salt İstanbul'a mahsus olmak ve iptidailerin son sınıflarına konulmak üzere, programlarda Fransızcaya yer verilmesinin umumi meclisçe Maarif Vekâleti'ne arz edilmesi önerisi kabul edildi. İstek Maarif Vekâleti'nce geri çevrildiğinden Umumi Meclis, kapanan numune mekteplerinin yerine, Fransızca öğretimi verecek olan Ameli Hayat Mektepleri'nin(->) açılmasını kararlaştırdı.

Bibi. Ergin, *Maarif Tarihi.* IV, 1111, 1183 vd; F. R. Unat. *Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış,* Ankara, 1964, s. 40-44, 139, 150, 153; N. Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi,* İst.. 1991. s. 139.

NECDET SAKAOĞLU

ODABAŞI BEHRUZ AĞA CAMÜ

Fatih İlçesi'nde, Şehremini'de, İbrahim Çavuş Mahallesi, Mevlanakapı Caddesi üzerindedir. Cami "Odabaşı", "Behruz Ağa", "Has Odabaşı" isimleriyle de anılmaktadır.

Mimar Sinan'ın eseri olan yapınm banisi I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566) odabaşısı olan Behruz Ağa'dır. Yapı, sıbyan mektebi, çeşme ve kayıtlara geçen fakat günümüze ulaşmayan hamamıyla birlikte 970/1562'de inşa edilmiştir. 1766 depremiyle yıkılan minaresi ve 1782 Cibali yangınıyla da harap olan camii, 1252/1836'da II. Mahmud tarafmdan tamir ettirilmiştir. Yapı bunun dışmda birçok tamiratla günümüze ulaşmıştır.

Dikdörtgen planlı cami üç sıra tuğla, bir sıra kesme taştan almaşık düzende inşa edilmiştir. Marsilya tipi kiremit çatıyla örtülüdür. Güney cephesinde köşelere yerleştirilen pencereler, üst kısımda üçerden altı, alt kısımda ise ikişerden dört tanedir. Doğu ve batı cephesinde ise üst kısımda dört, alt kısımda ise üç tane pencere bulunmaktadır. Pencereler Sinan'ın üslubuna uygun olarak üst kısımda sivri kemerli alçı şebekeli; alt kısımda ise sivri boşaltma kemerleriyle açılmış mermerden, aynalık kısmı düz, dikdörtgen söveli, demir şebekelidir. Son cemaat yeri iki katlıdır ve ahşapla kapatılmıştır. Bununla beraber duvar ve revak şekillerine dokunulmadığından yapının eski plan ölçülerinin korunduğu gözlenmektedir. Minare doğuda son cemaat yeri ile harim kısmının birleştiği yerdedir. Taştan ince uzun sivri külahlı minarenin, çokgen kaidesi ve pabuç kısmı çatıya kadar uzanmaktadır. Harim kısmında mihrap sade bir niş şeklindedir. Minber ahşaptan ve yenidir. Yapının doğu duvarını çevreleyen küçük bir haziresi mevcuttur. Ayrıca yine doğu tarafta avluda baninin mezarı bulunmaktadır.

Odabaşı Behruz Ağa Camii
Ertan Uca, 1994 / TETTVArşivi

Caminin kuzey yönünde cadde tarafında mektep binası yer alır. Dikdörtgen planlı, iki katlı olan sıbyan mektebi günümüzde tamamen yenilenmiştir. Üst katta dershane bölümünün bulunduğu kısım sivri kemerli pencerelerle çevrelenmiştir. Caddeye bakan kuzey cephesinin alt kısmı sonradan pencereye çevrilen dört basık kemerle sokağa açılmaktadır. Mektebe giriş doğu taraftan küçük bir kapıyla sağlanmaktadır.

Mekteple aynı hizada bulunan çeşme caminin avlu duvarına bitişiktir. Kitabesi bulunmayan, taştan sivri kemerli çeşme klasik ölçülere uygundur.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 30; Aksoy, *Sıbyan Mektepleri,* 125; Kuran, *Mimar Sinan,* 290, 396; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 112; Demircanlı, *Evliya Çelebi,* 142; *Fatih Camileri,* 186; A. Egemen. *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* lst., 1993, s. 180.

EMİNE NAZA

ODAKULE

istiklal Caddesi üzerindeki Perukar (eski Berber) Çıkmazı ile Saka Salim Çıkmazı arasmda yükselen iş merkezi.

1970'li yıllarda istanbul'da yaprian dört yüksek binadan biri olan Odakule'nin kurulduğu yerde eskiden Karlman Pasajı(->) yükseliyordu. 1942'de Varlık Vergisi yüzünden Karlman (Carlmann) ailesinden alman bina uzun yıllar Osmanlı Bankasinm deposu olarak kullanıldıktan soma, Altı-Yedi Eylül 01ayları'nı(->) takiben Ziraat Bankası'mn mülkiyetine geçti. 1970'lerin başmda İstanbul Sanayi Odası Yönetim Kurulu Başkanı Fazıl Zobu, üyeler Lemi İsmen ve Mükerrem Berksoy'un girişimleri sonucu bankadan alınan Karlman Pasajı yıktırılarak yerine bugünkü bina inşa edildi.

Mimarları Kaya Tecimen ve Ali Taner olan Odakule'nin inşaası 1975-1976'da tamamlandı ve Marmara ve Taksim Etap otelleri ile Orduevi binasından soma İstanbul'un dördüncü yüksek binası oldu. Modernist anlayışın başarılı bir uygulaması olan Odakule bodrum kadarıyla birlikte 23 kattan oluşmaktadır. Bodrum katı 900 m^2, zemin kat 570+837 m^2, yalnızca asansörle birbirine bağlanan bağımsız üniteler şeklinde olan 15 adet büro katı ise 425 m^2'deri oluşmaktadır. Cibali'deki Tekel Genel Müdürlüğü binasından sonra dış cephesinde

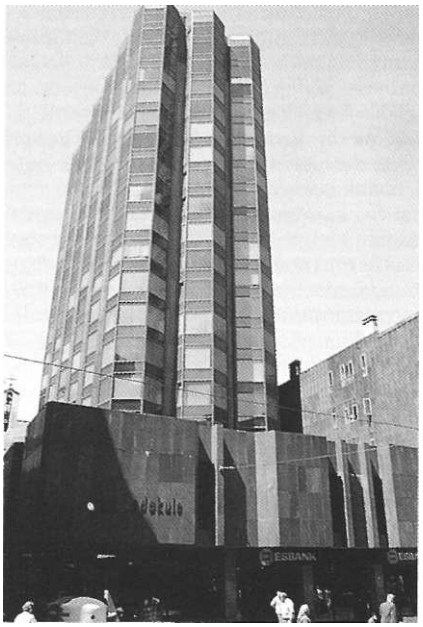

Odakule
Enan Uca, 1994/ TETTV Arşivi

boydan boya cam (glass screen) kullanılan ikinci bina olan Odakule'nin alt katı Karlman Pasajı'ndaki espriye uygun biçimde, istiklal Caddesi ile Meşrutiyet Caddesi'ni birbirine bağlayacak bir geçit şeklinde tasarlanmıştır. Söz konusu alt katm diğer bölümleri ise sergi benzeri etkinliklere uygundur. Bir süre TÜYAP Sergi Salonu olarak hizmet gören bu bölümde halen bir banka şubesi faaliyet göstermektedir. 3 Mart 199Tde orta katlarından ikisinde çıkan bir yangında zarar gören Odakule bazı revizyonlar geçirmiş ve mimari bütünlüğüne zarar vereceği düşünüldüğü için dışarıya yangın merdivenleri yapmak yerine iç merdivenler daha fonksiyonel hale getirilmiştir.

Halen bir katı Sanayi Odası tarafından kullanılan Odakule'de Alman Kültür Merkezi(->), Fransız Ticaret Ataşeliği, Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK), Esbank (12 katmı işgal ediyor) ve bazı işyerleri faaliyet göstermektedir. Odakule, 75 araçlık iki katlı bir otoparka sahiptir.

AYŞE HÜR

ODALAR CAMÜ

Fatih İlçesi'nde Edirne Kapısı yakınında, Karagümrük semtinde bulunan Odalar Camii, eski bir Bizans kilisesidir.

Buraya Kemankeş Mustafa Paşa Mescidi de denilir. Bizans döneminin hangi kilisesi olduğu bilinmez. İleri sürülen bazı tahminler sağlam dayanaklardan yoksundur. Bir ihtimal olarak Petra Manastırımn kalıntısı olabileceği düşünülebilir. Aetios Sarnıcı(-») yakınındaki Sergios ve Bakhos Kilisesi olabileceği yolundaki görüş de inandırıcı bulunmamıştır. Bu hususiaki tek dayanak, yapının yakınında bulunan ve üzerine Sergios ile Bakhos'un adlarının başharfleri işlenmiş bir sütun başlığıdır. Kilise teknik bakımdan incelendiğinde, ön-

ce 7. yy'a doğru yüksek bir mahzen üzerine inşa edildiği; sonra bunun üstüne odacıklar halinde bir alt yapının yapıldığı ve esas kilisenin bu 16 hücre üzerinde yükseldiği anlaşılmıştır. Kilisenin 7. yy'da yenilendiği ancak 1203'te, Latin işgali sırasında çıkan büyük yangında harap olduğu sanılmaktadır. Bizans'ın son döneminde 13- yy'm sonlarında kilise yeniden yapilmış ve II. Mehmed (Fatih) tarafından Kırım'da Kefe'nin fethi üzerine 1475'te İstanbul'a göç ettirilen Katoliklere verilmiştir. Santa Maria di Costantinopoli adıyla anılan kilisenin yanında bir de manastır vardı. Büyük ihtimalle zaten var olan bir Bizans manastırı Katoliklere geçmişti. Kilise ve manastır Dominiken tarikatı tarafından idare ediliyordu. 150 yıldan beri Katoliklerin idaresinde bulunan kilise, Kardinal Demarchis 12 Kasım 1622'de burayı ziyaret ettiğinde oldukça harap durumda bulunuyordu. Kardinal, kilisenin o yıllardaki görünümü hakkında oldukça ayrıntılı bilgi veren bir rapor yazmıştır. Buna göre yapının esas sütunları alınmıştır ve yüzeyi mozaiklerle süslü kubbeyi dört direk taşımaktadır.

Kısa süre sonra, çevrede yoğunlaşmış olan Müslüman halk ile Katolikler arasında sürtüşmeler başlamış ve bazı olaylardan sonra, 1636'da kilise kapatılmış, az sonra da 1640'a doğru Sadrazam Kemankeş Mustafa Paşa tarafından mescide dönüştürülmüştür (bak. Kefeli Mescidi). Bu sırada, burada bulunan ve Hıristiyanların çok büyük değer verdikleri Madonna di Costantinopoli olarak adlandırılan Meryem ikonası Venedik balyosu tarafından satın alınarak kurtarılmış ve Galata'da San Pietro Kilisesi'ne verilmiştir. 1640'ta, Katolikler kiliseyi geri almak için girişimlerde bulunmuşlar, 1644'te de elçi Baron Czernin'den bu hususta aracılık yapmasını rica etmişlerdir.

Fakat elçinin ısrarlı başvurusu üzerine sadrazamın "... artık bunun zamanı olmadığı ve zaten Hıristiyanların istanbul dışında, Galata ve Beyoğlu'nda yeteri kadar kiliseleri olduğu..." yolundaki cevabı üzerine bu konu kapanmıştır.

Buraya Odalar Camii veya Mescidi denilmesine değişik açıklamalar getirilmiştir. Bir görüşe göre çevrede yeniçeri odaları bulunuyordu. Bir başka görüşe göre, "müteehhilin"e (evli kişilere) verilen odaların (bir çeşit sosyal mesken) arasında bulunuyordu, nihayet üçüncü bir görüşe göre ise, caminin (veya mescit) altındaki mahzen küçük odalar (hücre) halinde bölündüğünden dolayı bu adı almıştır.

Odalar Camii, temmuzun ilk günlerinde 1919'da bölgeyi harap eden Salmatomruk yangınında harap olmuş ve bir daha ihya edilmeyerek öylece kalmıştır. İsviçreli mimar ve sanat tarihçisi P. Schazmann 1935'te, mahzen kısmındaki odacıkları temizlemiş ve burada duvarlarda ayrı ayrı dönemlere ait dört kat halinde fresko duvar resimleri bulmuştur. Üstteki esas binada da badana tabakalarının altında yine fresko resimlerinin varlığı görülüyordu. Avusturyalı mimar D. Pulgher de 1878'de basılan kitabında burada çok iyi durumdaki duvar resimlerinden bahseder.

Odalar Camii 1940'lı yıllara kadar, bir bekçinin kontrolünde olarak duruyordu. Freskolarm üzerlerine koruyucu olarak ince sac levhalar çivilenmişti. Schazmann, buradaki araştırmalarma dair iki rapor yayımlamış ve esas araştırmasını daha sonraya bırakmıştır. Fakat ölümü üzerine bunlar yayımlanmadan kalmıştır. Fresko resimleri renkli kopyalarmm İsviçre'de oğlunda bulundukları bilinir. İstanbul'un her türlü kontrolden çıktığı 1960'lı yıllarda Odalar Camii kalıntısının içine gecekondu evler yapılmış, bunlar somaları daha da geliştiğinden, bu tarihi binanın bütün izleri silinmiştir. Yine eski bir Bizans yapısı olan Kasım Ağa Camii'nin(™»), ancak 20-25 m kuzeyinde olan Odalar Camii'nin bugün görünürde bir kalıntısı yoktur. İçindeki fresko resimlerden bir-iki parça yerlerinden sökülerek İstanbul Arkeoloji Müzesi'ne götürülmüştür. Çevrede son yıllarda bulunan bazı mimari plastik parçalar da herhalde buradaki manastırdan kalmış olmalıdır.

Odalar Camii olan Bizans kilisesi kuzey yönüne dönük bir bina idi. Kubbesi çok önce yıkılmış olduğundan üstü, Paspatis'in kitabında 1877'de yayımlanan gravüründe de görüldüğü gibi ahşap bir çatı ile örtülmüştü.

Binanın kuzeyinde olan apsisleri önceleri yıkıldığından burası da ahşap olarak kapatılmıştı. Kilisenin mimari tipini belli edecek bir şey yoktu. W. Müller-Wiener, burayı dört destekli kapalı haç planlı, ortada kubbesi olan ve üç apsisli tipik bir orta Bizans dönemi kilisesi olarak restitue etmiştir. Vakıflar İdaresi'nin kendisine ait bu binaya sahip çıkmayışı ne kadar üzücü ise, 1958'de uluslararası bir kongrede yabancı ilim adamlarının bu tarihi binanın o halde kalmasına göz yuman Türkleri açıkça kınamaları da utanç verici idi.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 40; 1. Erzi, *Camilerimiz Ansiklopedisi,* I, İst., 1987, s. 75; Paspatis, *Byzantinai Meletai,* İst., 1877, s. 363-364; D. Pulgher, *Les anciennes églises byzantines de Constantinople,* Viyana, 1878, s. 42; Belin, *Latinité,* 112, 119; A. D. Mordtmann, "Constantinopel zur Zeit Suleimans des Grossen...", *Bosporus, Mitteilungen des deutschen Ausflugs Vereins,* yeni seri III/1 (1906), s. 29-30; E. Mamboury, "Ruines byzantines, autour d'Odalar dijamissi â Stamboul", *Echos d'Orient,* XIX (1920), s. 69-74; ay, *Constantinople, guide touristique,* İst., 1929, (2. bas.), s. 246-247; Dalleggio d'Alessio, "Recherches sun l'histoire de la latinité de Constantinople...", *Echos d'Orient,* XXIII (1924), s. 458; N. Brunov, "Die Odalar-Djami von Konstantinopel", *Byzantinische Zeitschrift,* XXVI (1926), s. 352-372; M. Alpatov, "Die Fresken der Odalar-Djami...", «e, XXVI (1926), s. 373-379; P. Schazmann, "Die Grabungen an der Odalar Camii in Konstantinopel", *Archäologischer Anzeiger,* (1935), sütun 511-519; ay, "Des fresques, byzantines, découvertes à Odalar Camii à Istanbul", *Attı d. V. Congresso Int. diStudiBizantini, Roma 1936,* II, Roma, 1940, s. 371-386; Schneider, *Byzanz,* 62-63; B. Palazzo, *Deux anciennes églises dominicaines a Stamboul. Odalar Djami et Kefeli Mesdjidi,* İst., 1951; Eyice, *Istanbul,* 72, no. 102; S. Eyice,, "Les églises byzantines d'istanbul-du IXe an XVe siècle", *CorsidiStudi Ravennati e Bizantini,* XII (1965), s. 297-298; Janin, *Eglises et monastères,* 188, 454; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 188-189; Th. Mathews, *The Byzantine churches of Istanbul,* Pennsylvania, 1971, s. 221-224; *Fatih Camileri,* 186-187; S. Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescitler ve Bunların Restorasyonu", *VII. Vakıflar Haftası,* Ankara, 1990, s. 279-291.

SEMAVI EYICE

Odalar Camii'nin 1933'teki görünümü. *Enis Karakaya arşivi*

ODEON TİYATROSU

19. yy'da Beyoğlu'nda inşa edilmiş tiyatro yapısı.

Arşiv belgelerine göre İstanbul'da 1840'ta bir Odeon tiyatrosu daha vardı, ancak bunun üzerine bilgimiz pek yoktur. Söz konusu Odeon Tiyatrosu belki de İstanbul'un en çok ad değiştirmiş tiyatrosudur. 1871'de Elhamra adıyla sirk olarak açıldı. Bu eski sirk J. Giullaume'un "Cirque Olympique" diye bilinen yeriydi. 1875'te Elhamra yandı. Burada Fransız Tiyatrosu'nun yönetmeni Manasse bir tiyatro yaptırmak istedi, ancak gerekli parayı da toplamasına karşın tiyatroyu yaptıramadı. 1874'te buraya mimar Barborini iki kat balkonu olan bir tiyatro yaptı. Beyaz ve altın renginde olan salon 60, sahne ise 280 havagazı lambası ile aydınlanıyordu.

Emprazoryo Giardano'nun girişimiyle

yapılan tiyatronun adı önce Verdi olarak düşünülmüştü, ancak Varyete Tiyatrosu adı konuldu. Bu tiyatro Halep Çarşısı içinde, günümüzde Ses (Dormen) Tiyatrosu olarak bilinen sirkten bozma Varyete Tiyatrosu ile karıştırılmamalıdır. Açıldığının ertesi günü Güllü Agop'un(-0 Osmanlı TiyatrosuG» burada "Giroflé-Girofla" operetini oynadı. 1877'de Varyete Tiyatrosu nun hem adı, hem biçimi değişti. Adı Eldorado oldu, yer katındaki localar kaldırıldı. 1897'de adı gene değişti, ilk tasarlandığı gibi Verdi Tiyatrosu oldu. 1884'te Verdi Tiyatrosu yeniden donatıldı. Bundan sonra Odeon Tiyatrosu adını aldı, bu ad ile anıldı. Odeon Tiyatrosu olarak burada çok ünlü sanatçılar gösterim verdiler. Zaman zaman Darülbedayi (bugün Şehir Tiyatroları) ve başka Türk toplulukları da burayı kullandı. Bu arada ünlü Fransız tiyatro adamı Andre Antoine'ın(->) anılarında da yer aldı. Türkiye'ye üç kez gelen Antoine ikinci gelişinde Odeon Tiyatrosu'nda sahneye çıkmıştı. Antoine o sırada Paris'teki Odeon Tiyatrosu'nda çalışıyordu. Anılarında Paris'teki Odeon'dan gelip İstanbul'daki Odeon'da sahneye çıkmanın ilginç bir raslantı olduğunu belirtir. Burayı gören bir yabancı bu tiyatronun Brüksel'deki Alcázar da Bruxelles'in tıpatıp bir benzeri olduğunu söyler. Odeon daha sonra sinemaya dönüşmüş, önce adı Eclair daha sonra Lüks sineması olmuştur. Bugün burası iş hanı yapılmak üzere kapatılmıştır.

Bibi. And. *Tanzimat;* And. *Meşrutiyet.*

METİN AND

ODO DE DEUIL

(?, Deuil - 1162, Saint Deniş) Fransız din adamı ve tarihçi.

Paris yakınlarında Deuil Köyü'nde doğan Odo, yine Paris'in kuzeyinde bulunan Saint Deniş Manastırında keşiş iken bu manastırın başrahibi Abbe Suger tarafından, o sırada İkinci Haçlı Seferime katılmaya hazırlanan Fransa Kralı VII. Louis'nin yanma sekreter olarak verildi. Böylece, sefer boyunca kralın yanında bulunan Odo. yolda gördüklerini, Haçlı ordusu Antiokheia'ya (Antakya) vardıktan sonra. 19 Mart 1148 tarihli bir mektupla Suger'e yazdı. Fransa'ya döndükten sonra aynı manastırda kalan Odo, Suger'in 1151'de ölmesinden sonra yerini aldı ve ölümüne kadar Saint Deniş Manastın'nın başında bulundu.

Fransız Haçlı ordusu Haziran 1147 ortalarında Paris'ten yola çıkarak Almanya ve Macaristan yoluyla Belgrad'a ve oradan bugünkü anayolu izleyerek Kostantinopolis'e doğru ilerledi. Önde giden İmparator III. Konrad yönetimindeki Alman askerlerinin yol boyunca yaptıkları saldırı ve yağmalar Fransız ordusunun durumunu da zorlaştırdı. Bizans İmparatora I. Manuel Komnenos'un Haçlıları Çanakkale Boğazından geçirerek Anadolu'ya göndermek istemesine karşın, başkentin zenginliklerine ilgi duyan ordular mutlaka Konstantinopolis'e uğramak istiyorlardı. Eylül sonu ya da ekimin ilk günlerinde Konstantinopolis'e varan Fransızların Üsküdar'a geçmeleri bir aya yakın bir zaman aldı. Bu arada, yalnız ileri gelenlerin kente alınmasına karşılık, geri kalanlar kent dışındaki mahalleleri ve sarayları yağmaladılar ve yaktılar. Odo'mın tasviri daha çok iki taraf arasındaki geçimsizlikler ve çatışmalarla ilgilidir, ancak ilk defa gördükleri zenginlikler karşısında kendilerini tutamayan Batılılara karşı Bizanslıların savunma ve defetme tutumunu da haklı bulmaktan kendini alamaz. Bu arada da biraz kentten söz eder. Blahernai Sarayı'nın mermer döşemelerine, resimlerine ve altın kaplamalarına hayran kalan yazar, surları pek önemsemez ve bunların Haçlı ordularının saldırısına karşı koyamayacaklarını söyler. Kentin en kalabalık dönemlerinden olan o yıllarda bile, Odo'ya göre, suriçinde tarlalar ve bostanlar vardır ve bunlar halkın ihtiyaçlarının önemli bir bölümünü karşılar. İçme suyu kente dışardan yeraltı kanallarından gelmektedir. Buna rağmen kentin içi pis ve mezbeleliktir. Bunun nedeni zenginlerin evlerinin üst katlarım sokakların üstünden aşırmaları ve yolları tümüyle karanlıkta bırakmalarıdır. Böylece sokaklar yoksulların pislik ve karanlık içinde kaldıkları güvenliksiz lağımlar haline gelmiştir. Metin ilk olarak 1660'ta Latince basılmış, 1825'te F. P.-G. Guizot Fransızca çevirisini yayımlamıştır.

' STEFANOS YERASİMOS

OĞAN, AZİZ

(1888, İstanbul - 5 Ekim 1956. İstanbul) Müzeci.

Edremit eşrafından Yağcı Hacı Halil Ağazade Ahmed Efendinin oğludur. Aile dostları olan Osman Hamdi Bey'in(->) teşvikiyle 1903'te Sanayi-i Nefise Mektebi'ne girdi, 1907'de mezun oldu. Daha sonra Osman Hamdi Bey tarafından Asâr-ı Atika Müzesi'ne (bugün Arkeloji Müzeleri) memur olarak alındı. Hamdi Bey ve kardeşi Halil Edhem Eldem(-->) Aziz Oğan'ın yetişmesiyle yakından ilgilenmişler ve onu başta Efes. Sardes, Afrodisyas ve Didim olmak üzere Anadolu topraklannda yabancı ekipler tarafından yürütülen kazılarda komiser olarak görevlendirmişlerdir. 1914'te âsâr-ı atika müfettişi olarak İzmir'e tayin edilen Aziz Oğan I. Dünya Savaşimn çıkmasıyla askere çağrıldı, önce Çanakkale ardından da Kafkas cephelerinde savaştı. 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'mn eski eserlerden anlayan bir subay istemesi üzerine, Osman Hamdi Bey'in tavsiyesiyle 1917'de Suriye'ye gönderildi, burada bir müze kurulması, antik dönem, İslam ve Osmanlı dönemi anıtlarının onarımı işlerinde çalıştı ve Şam Sanayi-i Nefise Mektebi müdürlüğüne atandı. 1917 sonlarında İstanbul'a dönen Aziz Oğan Arkeoloji Müzeleri'ndeki eski görevine verildi, bir süre sonra ise müfettiş olarak yeniden İzmir'e tayin edildi. İzmir Arkeoloji Müzesinin, Bergama ve Efes'te yerel müzelerin kuruluş çalışmalarına katıldı.

Aziz Oğan. Halil Edhem Eldem'in 1931'de emekli olmasıyla İstanbul müzeler

Aziz Oğan
Cengiz Kahraman arşivi

genel müdürlüğüne tayin edildi. 23 yıl süren bu görevi sırasında Arkeoloji Müzeleri koleksiyonları sürekli genişlemiş, müzede bir kimya laboratuvarı, bir fotoğraf stüdyosu ve bir heykel atölyesi açılmış, Osman Hamdi Bey döneminde başlanan Arkeoloji Müzeleri yayınları serisine devam edilmiştir.

Aziz Oğan'ın çalışmaları yalnızca Arkeoloji Müzeleri ile sınırlı kalmamıştır. Kendisine bağlı olan Topkapı Sarayı, Türk ve İslam Eserleri ve Ayasofya müzelerinin gelişmeleriyle yakından ilgilenmiş, özellikle yayın yapmaları için gerekli olan desteği sağlamıştır.

Aziz Oğan dünya müzeciliğinin gelişmesini yakından izlemiş, bu amaçla Avrupa ve Amerika'da incelemeler yapmıştır. Oğan'ın müzecilik alanında yaptığı çalışmalar Avrupa bilim çevrelerinin de dikkatini çekmiş ve Prag, Berlin, Viyana Arkeoloji Enstitüleri ile Mainz Akaclemisi'ne asil üye olarak kabul edilmiştir. Ayrıca Türk Tarih Kurumu'na da üye seçilmiştir. Müze yöneticiliğinin yanısıra müzecilik, arkeoloji ve eski eserler hakkında çok sayıda rapor ve makale yazmıştır. Başta *Yeni İstanbul gazetesi* olmak üzere *Belleten, TTOKBelleteni, Yeni Türk, Eminönü Halkevi, Tarihten Seslerve Archâeologischer Anzeiger* (Berlin) dergilerinde yayımlanan makalelerinden başka İzmir, Efes, Bergama rehberleri, Didim Apollo Tapınağı rehberi ve Kariye Camii üzerine kitap halinde yayımlanmış çalışmaları bulunmaktadır.

Ressam olarak Aziz Oğan daha çok portre ve figür çalışmaları yapmıştır. Çoğunlukla aile fertlerini konu alan bu resimlerin bir bölümü ailesinde bulunmaktadır.

Bibi. S. Eyice, "Aziz Oğan", *Türk Yurdu,* S. 263 (1956), s. 421-429; A. M. Mansel, "Aziz Oğan", *Belleten,* S. 85 (1958), s. 117-135; J. İnan, "Aziz Oğan", *İstanbul Enstitüsü Dergisi,* S. 3 (1957). s. 167-176.

NECLA ARSLAN

OĞLANLAR TEKKESİ

Fatih Ilçesi'nde, Aksaray'da, Çakır Ağa Mahallesi'nde, Cerrahpaşa Caddesi ile Millet Caddesi'nin(->) kesiştiği yerde, Aksaray Karakolu'nun yanında idi. 1957'de Millet Caddesi'ni açmak amacıyla başlatılan yol çalışmaları sırasında yıktırılmıştır. Kaynaklarda adı, "Olanlar", "Gavsî", "Şeyh İbrahim Efendi", "Yakub Ağa" ve "Cism-i Latif' Tekkesi olarak da geçer.

Oğlanlar Tekkesi'nin tarihi, II. Mehmed (Fatih) dönemine (1451-1481) kadar uzanmaktadır. 1453-1461 arasında Sekbanbaşı Yakub Ağa tarafından kurulmuştur. Hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmayıp yalnızca Beyazıt'ta bir mescit inşa ettirdiği bilinmektedir. Nitekim 1546 tarihli *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'nde,* bu mescitten söz edilmekte ve Yakub Ağa'nm vakfettiği gayrimenkul sayılırken, bu gelir kaynaklarından bir kısmının Aksaray'daki tekkesi için ayrıldığı belirtilmektedir. Ancak tekkenin ilk dönemine ait bilgilerin sınırlı olması, bu kuruluşun 17. yy'm başlarına kadarki tarihini karanlıkta bırakmakta, ayrıca tekkenin hangi tarikata bağlı bulunduğu da bilinmemektedir.

17. yy'm başlarında tekkeyi yeniden canlandıran kişi, "Olanlar Şeyhi" lakabıyla tanınan İbrahim Efendi'dir(->). 1591'de Eğridir'de doğmuş, istanbul'a gelerek Seyyid Nizameddin'in oğlu Seyyid Seyfullah'ın halifelerinden Hakikîzade Osman Efendiye intisap ederek Halveti hilafeti almıştır. Önce Hakikîzade Tekkesinde postnişinlik yapmış, ardından Aksaray'da kendi lakabıyla ünlenen Olanlar ya da Oğlanlar Tekkesi meşihatını üstlenmiştir. 1655'e kadar bu görevi sürdüren İbrahim Efendi, döneminin tanınmış mutasavvıflarından Aziz Mahmud Hüdaî(->) ve Abdülahad Nuri'den^) feyz almakla birlikte, aslen ikinci devre Melamîlerinden sayılmaktadır. *Dîl-i Dânâ* adlı eserinde Melamî kutbu Idris-i Muhtefî(->) ile görüştüğünü kaydeden İbrahim Efendi, dönemin tanınmış Melamîlerinden Hüseyin Lamekânî'nin (ö. 1625) müntesiplerindendir. Hayatı ve Oğlanlar Tekkesi'ndeki Melamî meşrep tasavvuf kültürü hakkında en geniş bilgi, müritlerinden Sunullah Gaybî'nin *Sohbetname'* sinde mevcuttur.

17. yy'm ilk yarısında Bayramî Melamîliğinin temsil edildiği Oğlanlar Tekkesi'nin bu tarihten itibaren hangi tarikata bağlandığı tespit edilememekte ancak 19- yy'm başlarında Dede Efendi lakabıyla tanınan bir şeyh tarafından Halvetîliğin Şabanî koluna geçirildiği görülmektedir. Tekke 1871' de Mısır hıdivlerinden Prens Abbas Paşa' mn eşi Prenses Mahveş Hanımefendi tarafından yeniden inşa ettirilmiş ve bu tarihten itibaren Kadiri tarikatının denetimine girmiştir. Bu dönemde tekkede Hüsnü Efendi ve Meclis-i Meşayih başkanlarından Saffet Efendi (Yetkin) (ö. 1950) tarafından Kadiri meşihatı temsil edilmiştir. Ayrıca yine bu dönemde tanınmış Kadiri şeyhlerinden Şerif Ali Efendi bir süre postnişinlik yapmış, oğlu Mehmed Surun Baba da Sultanahmet'teki Kaygusuz Tekkesi meşihatını üstlenmiştir. Sururî Baha'nın oğlu Abdülhav Öztoprak (ö. 1961) ise. Beşiktaş'taki Yahya Efendi Tekkesi'nin son Kadirî-Nakşî şeyhidir (bak. Kadirîlik).

Oğlanlar Tekkesi'nin Aksaray Karakolu'nun yanından görünüşü. *Encümen Arşivi, 1952*

Dört katlı kagir bir yapı olan Oğlanlar Tekkesi dışarıdan yaklaşık 17x19,50 m boyutlarmdadır. Duvarlar tuğla ile örülmüş, zemin katın cadde üzerindeki güney cephesinde, türbe-sebil ile çeşmenin bulunduğu kesim mermerle kaplanmış, kırma çatı alaturka kiremitlerle örtülmüştür. Zemin katın ekseninde, güney yönünde türbe-sebil. bunun arkasında tevhidhane, bu bölümlerin doğusunda harem ile çeşme, batısında selamlık kesimi yer alır.

Kare planlı (7x7 m) tevhidhanenin girişi kuzey yönündeki küçük avluya açılır. Bu yönde, kemerleri dört adet sütun ile bir duvar parçasına oturan bir son cemaat yeri revağı tasarlanmış, tevhidhanenin kuzey duvarının ortasına giriş, bunun yanlarına, söz konusu mekânı aydınlatan birer pencere yerleştirilmiştir. Diğer duvarlarda pencere bulunmamakta ancak doğu ve batı duvarlarında, karşı karşıya gelecek şekilde, hareme ve selamlığa geçit veren birer kapı, güney duvarının ekseninde de mihrap nişi yer almaktadır.

İçerden 7x4,80 m boyutlarında olan türbe-sebil bölümü, Osmanlı mimarisinde, özellikle 17. yy'dan itibaren görülmeye başlanan türbe-sebil ilişkisinin geçen yüzyıla ait ilginç bir örneğini oluşturur. Bu bölümde söz konusu iki fonksiyon tek bir mekân içinde halledilmiş, Cenahpaşa Caddesi'ne açılan sebil pencereleri aynı zamanda türbenin niyaz (ziyaret) pencereleri olarak kullanılmıştır. Türbe-sebil caddeye (güneye) doğru, köşeleri 45° pahlı bir çıkıntı yapmakta, bu çıkıntıda ikisi dar, ikisi geniş olmak üzere toplam dört adet pencere sıralanmaktadır.

Söz konusu pencereler arasında, yuvarlak madalyonlar içinde, Kadirîliğin sembolü olan ve bu tarikatın taçlarının tepesinde de yer alan "Kadiri gülleri" dikkati çeker. Kemerlerin üstünde, antik Yunan mimarisinden kaynaklanan üçüz yivlerin (trigliflerin) oluşturduğu bir silme uzanmakta ve bütün cephe boyunca devam etmektedir. Yivli konsollarla ve rozetlerle bezeli olan saçak altı silmesinde, altı adet mermer levhaya sülüsle yazılmış bulunan manzum kitabenin son mısraı ebcedle 1387/ 1870-71 tarihini vermekte, ayrıca metinde türbe-sebilin (ve muhtemelen tekkenin) bâniyesinin adı belirtilmektedir.

Türbede, tekkenin ilk banisi olan Yakub Ağa ile içlerinde Oğlan Şeyh İbrahim Efendinin de bulunduğu bazı şeyhler gömülüdür. Türbeden harem ve selamlık bölümlerinin girişlerindeki taşlıklara açılan iki kapı vardır. Bu mekânın iç düzeni 1957'de gerçekleştirilen taşınma sırasında tamamen bozulmuş ve özgünlüğünü yitirmiştir. Aslında kuzey kesiminde, ikisi duvara gömülü olan dört adet, Dor başlıklı sütun sıralanmakta, bu sütunları birbirine ve duvarlara bağlayan yuvarlak kemerlerin arkasındaki bölüm beşik tonozla, pencerelerle kemer dizisi arasındaki kesim de tekne tonozla örtülü bulunmaktaydı.

Harem bölümünün yuvarlak kemerli ve lentolu girişi iki yandan, neogotik üslupta kemerleri olan, dar ve uzun birer pencere ile kuşatılmış, lentoya bir Kadiri gülü kabartması, kapının sövelerine de çeşitli sembolleri ("hamse-i âl-i abâ", "şeş cihet" vb) ifade etmesi muhtemel, beş kollu yıldız kabartmaları işlenmiştir. Selamlık kanadı da bunun eşi olan bir kapı ile donatılmış ancak harem girişindeki bezemeler burada kullanılmamıştır. Harem ve selamlık bölümleri, tasarımlan ile olduğu kadar cephe-

leri ile de, tekkenin yeniden inşa edildiği Abdülaziz döneminin (1861-1876) kagir sivil mimarisinin kapsamına girmektedir. Çeşitli kapılarla türbe-sebil, tevhidhane ve arka bahçeye açılan bu bölümler türbe-sebilin üzerinde geriye çekilmiş, türbe-sebili yanlardan kuşatan kanatlar üçer katlı, cepheden geriye çekilen kesim ise iki katlı olarak tasarlanmıştır.

Çeşme yanlardan, İyon başlıklı iki gömme sütunla kuşatılmış, sepet kulpu biçiminde bir kemerle taçlandırılmıştır. Kemerin altında, 1291/1874 tarihli, ta'lik hatlı manzum kitabe yer alır. Ayrıca kemerin üzerinde, aşağıdan yukarıya doğru önce "Hafız Ahmed" imzalı ve 1291/1874 tarihli bir hadis, sonra diğer bir ibare, sütunların üzerindeki çıkıntılı yüzeylerde, soldaki "İhsan" imzalı birer ayet dikkati çeker. Bütün bunlar sülüs hatla yazılmıştır.

Oğlanlar Tekkesi, çok katlı tasarımı ve özellikle Cerrahpaşa Caddesi üzerindeki cephesi ile İstanbul'daki diğer geç dönem tarikat yapılarından ayrılmakta ve ilginç özellikler sergilemektedir. Türbe-sebilin pencerelerinde ve harem girişinde yer alan sembolik bezemeler dışında, söz konusu cephe, ilk bakışta yapının niteliğini vurgulayan hiçbir unsur barındırmamakta, tekke, bu yönden bakıldığında Tanzimat döneminde moda olan kagir rical konaklarını (özellikle Horhor'daki Abdüllatif Subhi Paşa Konağı), aynı dönemin kamu yapılarını hattâ İstanbul'da giderek yaygınlaşan apartmanları andırmaktadır. Ayrıca Oğlanlar Tekkesi'nin türbe-sebil bölümü, aynı yılda tamamlanmış olan Aksaray'daki Valide Camii'nin(->) türbe-sebili ile büyük benzerlik gösterir. Tekkenin cephesi ana hatları ile ampir üslubunu(->) yansıtmakta ancak harem kesiminde gözlenen, neogotik sivri kemerler Abdülaziz döneminin eklektik zevkine bağlanmaktadır.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 133, no. 750; Çetin, *Tekkeler,* 584; Aynur, *Saliha Sultan,* 37, no. 138; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 128; *Âsitâne,* 14; Osman Bey, *Mecmua-i Cevamî,* I, 12-13, no. 19; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 7; *Ihsaiyat II,* 20; Vassaf, *Sefîne,* V, 272; *Osmanlı Müellifleri,* I, 170-171; Gölpınarlı, *Melamîlik,* 90-113; Kumbaracılar, *Sebiller,* 59; Öz, *istanbul Camileri,* I, 113; Unsal, *Eski Eser Kaybı,* 18; Ayverdi, *Fatih III,* 496; Ayverdi, *Fatih IV,* 547-548; H. K. Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı,* İst., 1982, s. 136; V. M. Kocatürk, *Tekke Şiiri Antolojisi,* Ankara, 1955, s. 307-309; *Fatih Camileri,* 289.

M. BAHA TANMAN

OKÇULAR TEKKESİ

Haliç kıyısından başlayarak Kasımpaşa semtini sınırlandıran, Okmeydanı adı verilen geniş arazi dahilinde Hasköy sırtında yaptırılmış bir nevi spor ocağının idari binasıdır. Atıcılar Tekkesi, Okmeydanı Tekkesi ve Tekke-i Tirendezan gibi adlar da almıştır.

Klasik anlamda bir tarikat tekkesi değilse de, şeyhinin oluşu ve devamlı tekkede ikamet etmesi ve mensuplarından başkasına yasak oluşuyla aynı tarikat tekkesi gibi hatırlanılmıştır. Ok atışları esnasında tekkedeki gündelik hayatlarında ve mensup-

Okçular Tekkesi'nin minaresi ve duvar kalıntıları.
Encümen Arşivi, 1949

larının sohbetlerinde aynı tarikatlardaki gibi sık sık esma tabir edilen ortak kelimelerin tekraren söylenilmesi, binanın mimari teşekkülünün de diğer tekke mimarilerine benzemesinden tekke niteliği resmiyet kazanmıştır. Tekkede kullanılan kelimeler sadece bu tekkenin usulü gibi kaydedilmiştir. Bunlar "La ilahe illallah", "Ya Muhammed", "Barek Allah", "Ya Hak", "Ya Hay", "Şaniallah", "Hu", "Maşallah", "Ya Allah", "Bismillah", "Allahuekber", "Fatiha" ve "Eyvallah"tır. Bunlar tekke mensuplarının nişan taşlarına dahi yansımıştır.

Tekke Fatih Vakfı'nm arazisinde II. Bayezid'in (hd 1481-1512) emri ile İskender Paşa (ö. 1515) tarafından yaptırılmıştır. Zamanla harap olan tekke 1639'da Silahdar Mustafa Paşa tarafından tekrar yenilenmiş daha sonra 1770'te III. Mustafa (hd 1757-1774) tekkeye kagir bir minare ilave etmiştir. Son olarak II. Mahmud (hd 1808-1839) 1832'de bu spor ocağını tamamen yeniletirmiştir.

Tekke duvarlarla çevrili geniş bir avlu ortasında iki katlı ve cami ile bitişik ahşap tek çatı altında ve iki kapılı olarak tasarlanmıştır. Avluya ihata eden duvarların kuzeydoğu köşesinde tekkeden ayrı haremliğe sahip bir Hünkâr Köşkü ve bunun güneye ve batıya uzanan duvarları boyunca peykeli hizmetkâr odaları yer almıştır. Tekke, mescit mekânına bitişik bir büyük meydan odası ile bir paşa odası ve şeyh odası olarak dört hacimden ibaretti. Meydan odasının üç tarafı erkân minderleri ile çevrilmiş, duvarlarda pencere aralarında ahşap dolaplıklar, bunların da üzerinde tepe pencereleri ve raflar yer almıştır. Dolaplara kemankeşlikle ilgili kitaplar ve emirnameler ile Okmeydam'na ait kayıt defterleri konulurdu. Duvarlarda ok kuburlan, yaylar ve kemanlar ile okçulukla ilgili hatlar asılırdı. Paşa odası devlet ricalinden olan okçulara mahsus idi. Şeyh odası Okmeydanı şeyhinin şahsi çalışma odası idi. Tekke dahilinde kıyafet beyaz olarak tespit edilmişti. Okmeydanı şeyhi yaz kış devamlı burada oturur, okçular haricinde kimseyi tekkeye almazdı. Tekke dahilinde bir mutfak, iki kuyu, bir methal ve iki sofa mevcuttu.

Kuruluşundan 19. yy'm başlarına kadar tespit edilebilen şeyh silsilesi şöyledir: 1- Amasyalı Hattat Şeyh Hamdullah, 2- Kemankeş Uncu Şüca, 3- Rahikî Ali Ağa, 4- Kaddî İbrahim Efendi, 5- Kâtip Ahmed Efendi, 6- İsmail Çelebi Efendi, 7- Seyyid Mustafa Efendi, 8- Nazifî Mustafa Ağa, 9- Binyüzcü Hafız Efendi, 10- Cabizâde İbrahim Efendi, 11- Boldanî İbrahim Efendi, 12- Mustafa Efendi.

Günümüzde kaidesi ve yarım gövdesi kalmış minare ile gecekondu istilasında olan Okçular Tekkesi'nin arsası mülkiyet yönünden halen Fatih Vakfı'ndandır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 18; Evliya, *Seyahatname,* I; S. K. Irtem, *Türk Kemankeşleri,* İst., 1939; İ. F. Ayanoğlu, *Ok Meydanı ve Okçuluk Tarihi,* Ankara, ty.

H. NECDET İŞLİ

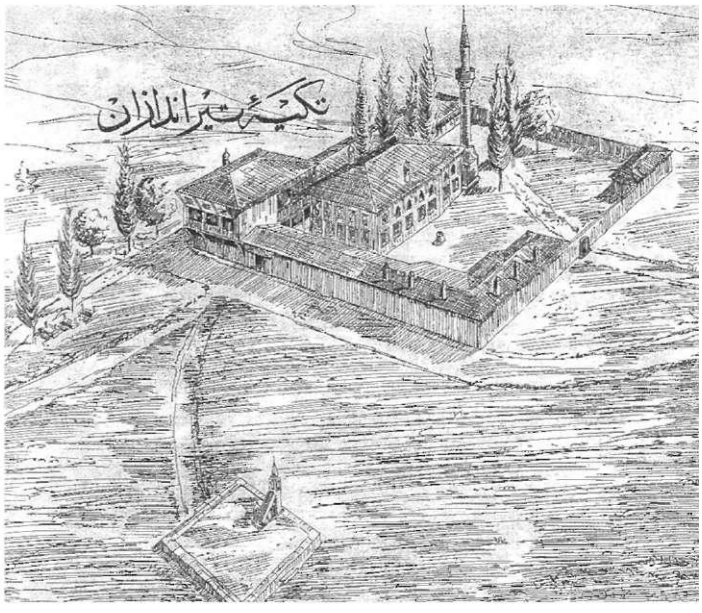

Okçular Tekkesi'nin Keramet Nigâr ve Metin Nigâr tarafından yapılmış bir restitüsyon denemesi.
E. Nedret İşli arşivi

OKÇULUK

Ok Türklerin savaşta silahları, okçuluk da barışta en büyük sporlarıydı.

Türk boyları dört yana dağılırken ok ve yayı da beraberlerinde götürdüler. Osmanoğulları da fethettikleri her diyarda bir Okmeydanı kurdular. Fetihten sonra İstanbul'da da bir Okmeydanı(-») kuruldu. Meydanın sınırlandırılması işine Akşemseddin(->) nezaret etmiş, sınır taşlarının dikilmesi işiyle de Faik Paşa ile Midillili Davud Subaşı meşgul olmuşlardı.

II. Bayezid döneminde (1481-1512) burada bir de Okçular Tekkesi(->) yapılmıştı. Tekkede, toplantı ve idman salonlarının yanısıra hocalar için özel daireler, kemankeş denilen okçulara ücretsiz yemek dağıtan bir aşevi ve okçular şeyhi için özel bir daire bulunuyordu. Okçuluk burada gerçek bir spor dalı halinde büyük bir gelişme gösterirken kemankeşler bu meydanda yay gerip ok savurmuşlardı. Meydanın da, tekkenin de kendine özgü birtakım töreleri, kuralları vardı. Yarışmalar hakkındaki en ince ayrıntılardan, kemankeşlerin yemekhanede sofraya nasıl bir sırayla oturacaklarına kadar her şey bir bir belirlenmişti.

1683-1691 arasında hazırlanıp Okçular Emiri Abdullah Efendi tarafından kaleme alınan ve 41 ünlü kemankeş tarafından da incelenip müzakere edildikten sonra imzalanan ve II. Süleyman (hd 1687-1691) tarafından da onaylanan *Tezkire-i Rumat* (Atıcılar Tezkiresi) bu tekkenin ve meydanın törelerini, kurallarını anlatır. Padişah dahi buraya ok atmaya geldiğinde bu kurallara uymak zorundaydı. En büyük kemankeşler de, padişahlar da bu yasaya her zaman büyük bir saygı göstermişlerdi.

Okmeydanı'nda pazartesi ve perşembe günleri atış yapılır; pazar ve çarşamba günleri istirahat ile geçer, diğer günlerde de çalışmalar olurdu. Bu program asla değişmemiş ve kimselerce değiştirilmemişti. Okmeydanı'nın sınırlarına en ufak tecavüz büyük suç kabul edilirdi. Bu sınırlann içinde bir suyolunun açılmasına, bir bahçe parçası yapılmasına, hattâ bir mezar kazılmasına dahi müsamaha ve müsaade edilmezdi. Bu alana yapılan en ufak tecavüz Galata kadısı tarafından şiddetle cezalandırılırdı.

Okmeydanı'na yay gerip ok savurmak için "kabze" alınması şarttı. Kabze, okçunun lisansıydı. Okçular Tekkesinden kabze alabilmek için en az 900 gez (594 m) mesafeye ok düşürmek gerekliydi. Bu meydanda, "gez" tabir edilen ve bugünün ölçüsüyle 66 cm'ye tekabül eden bir sistem kullanılırdı. 66 cm bir ok boyu idi. 900 gez mesafeye ok savurmamış kemankeşlere, hattâ padişahlara dahi Okçular Tekkesi tarafından "kabze" verilmezdi. Kabzesi bulunmayan bir kimse, kim olursa olsun burada yarışmalara katılması bir yana talim dahi yapamazdı.

Türk okçuluğunda uzun mesafe atışları olan "menzil", hedefe atışlar olan "puta" ve nihayet kalın hedefleri okla delme becerisine dayanan "zarp" olmak üzere üç tür ok atışı yer alır. Menzil atışları çeşitli rüzgâr istikametlerine göre yapılırdı. En uzak mesafeye ok düşüren bir kemankeşin adına mermerden "menzil taşı", puta atışlarda büyük başarı sağlayan okçuların adına da yine mermerden "nişan taşı" dikilirdi. Meydanın dört yanında pek çok sayıda ve her biri birer hat ve sanat eseri menzil ve nişan taşlan bulunmaktaydı. Ayrıca tekke binasının hemen karşısında mermer kaplama nefis bir açık hava minberi vardı. Meydanın bir köşesinde ve Okçular Tekkesi yakınında ünlü kemankeşlerin gömüldükleri bir okçular mezarlığı mevcuttu. Ayrıca meydanın Halic'e bakan bölümünde bir gülistan olarak tanzim edilmiş bahçeler yer almaktaydı. Kasımpaşa'dan Okmeydanı'na gelenler önce bu bahçede dinlenirler, sonra meydana çıkarlardı. Bu bahçelik alan "Çıksalm" adıyla anılırdı. Karayoluyla ulaşım hayli güç olduğundan, Okmeydanı'na giriş kapısı Kasımpaşa'dan idi. Buradaki iskele de "Hasbahçe İskelesi" adıyla anılırdı. Hasbahçe'de sonraları inşa edilen padişaha ait Aynalıkavak Kasrı(->) da meydanm müştemilatından sayılırdı.

Büyük bir okçuluk meraklısı olan II. Bayezid'in(->) ülkedeki ok ve yay imal eden ünlü ustaları İstanbul'a getirip bir çarşıda topladığı da bilinir. Bu çarşının bulunduğu Bayezid Camii'nin önündeki cadde bu nedenle bugün de "Okçularbaşı Caddesi" adını taşır. Okmeydanı'nda 1.000 gez (660 m) üzerinde ok savuran 22 ünlü kemankeşin arasında II. Mahmud'un 1.225 gez (808,50 m) mesafeye ok savurmakla 17. sırayı alması da dikkati çeker. Bu konuda rekor ise 1.281 gez (845,66 m) ile Tozkoparan Ahmed Ağa'ya(->) ait bulunmaktadır.

Ateşli silahların bulunmasıyla okçuluk önemli bir darbe yedi. Ancak bu kez de ateşli silahlarla yapılan atışlarda elde edilen başarıların nişan taşlarıyla değerlendirildiği görüldü (bak. nişan taşlan).

Zamanla unutulan okçuluk sporunun yeniden ihyası konusunda 1937'de, Atatürk'ün direktifiyle "Milli sporumuz okçuluğun canlandırılması, gelişmesi ve eski şöhretine yeniden sahip olabilmesi" için ilk adım atıldı. Bu ilk adımda eski ünlü kemankeşlerin soyundan gelme ve ok sporuyla ilgilenen İbrahim Özok ve Bahir Özok kardeşlerle Vakkas Okatan ve Necmeddin Okyay(->), Hafiz Kemal Gürses ve Halim Baki Kunter'in büyük payları oldu. Beyoğlu Halkevi bünyesi içinde kurulan "Ok Spor Kurumu" büyük bir müze ve kütüphane meydana getirdiği gibi gençler arasında da yaygın bir çalışma gösterdi. Ancak Atatürk'ün vefatından hemen sonra, tepeden inme bir emirle bu kurum kapatıldı. Müzesi ve kütüphanesi sokağa atıldı.

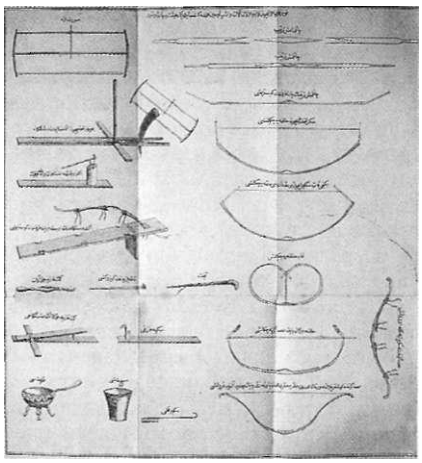

Mustafa Kâni'nin *Telhis-iResailü'r-Rumat* adlı kitabında yay yapımını gösteren çizimler.
Nuri Akbayar koleksiyonu

Geleneksel okçuluğun son temsilcilerinden N'ecmeddin Okyay.
Cengiz Kahraman arı-şivi

1951'de bu kez dönemin cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın emriyle, Bahir Özok'un oğlu Fazıl Ozok, okçuluk sporumuzu ihya ile görevlendirildi. Subay olan Fazıl Özok, Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü çatısı altında okçuluğun ihyasıyla görevli olarak çalışmaya başladı. Bu çalışma olumlu sonuçlar verdi.

1951'de Okçuluk Federasyonu kuruldu. Okçuluk sporu canlandı. Bugün de okçuluk, modern yaylarla yapılan çalışmalarla uluslararası kurallara uygun olarak sürmektedir. Erkek ve bayan Türk okçuları uluslararası alanlarda da başarılar elde etmektedirler.

Bibi. I. F. Ayanoğlu, *Ok Meydanı ve Okçuluk Tarihi*, Ankara, ty; H. B. Kunter, *Eski Türk Sporları Üzerine Araştırmalar,* İst., 1938; S. K. İrtem, *Türk Kemankeşleri,* ist., 1939; Mustafa Kâni, *Telhis-i Resailü'r-Rumat,* İst., 1847.

CEM ATABEYOĞLU

OKMEYDANI

İstanbul'un tarihi ve en büyük meydanı.

II. Mehmed'in (Fatih) İstanbul'u fethi esnasında deniz savaşlarını ve bilhassa Haliç'te meydana gelen savaşları yönettiği, karargâhını kurduğu bu geniş alan Cumhuriyet'in ilanı tarihlerine kadar korunarak gelmiş, 1950'lerden başlayarak gecekondularla dolmuştur. Günümüzde kısmen Beyoğlu ve kısmen Şişli İlçesi sınırları içe-

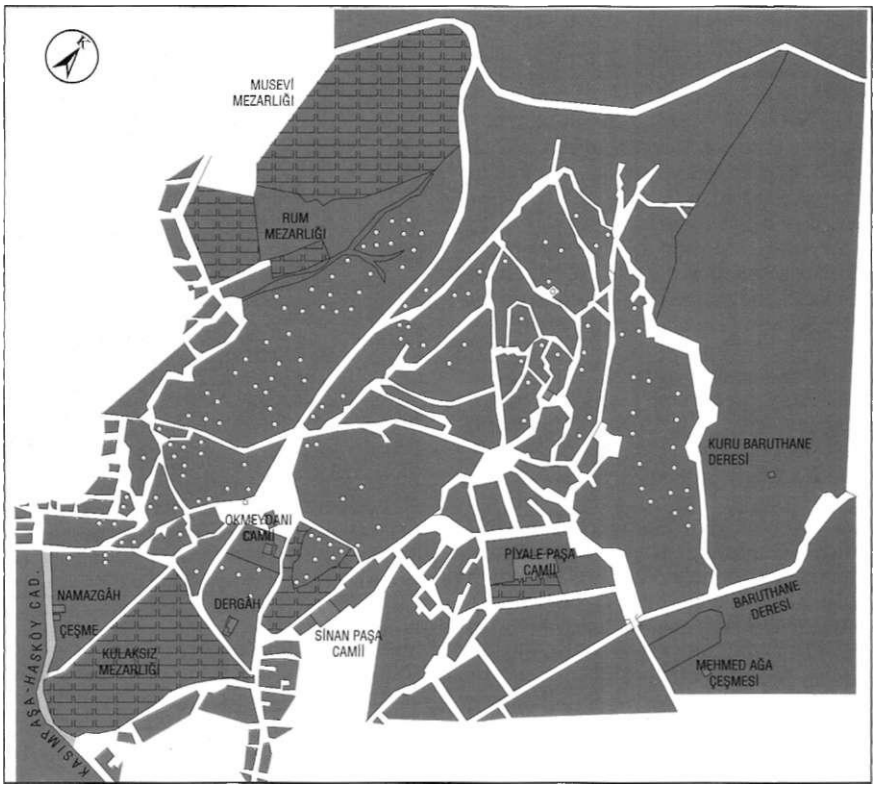

Okmeydanindaki menzil taşlarının yerlerini gösteren vaziyet planı.
I. F. Ayanoğlu. *Ok Meydanı ve Okçuluk Tarihi.* Ankara, ty

rişinde kalmaktadır. Fatih'in İstanbul'u fethi sırasında gemilerini buradan Halic'e indirmiş olması ve pehlivanların bu alanda savaş hazırlıklarını ikmal etmesi ve teşkilatlanmasına hürmeten araziyi vakfetmesiyle, ok sporuna tahsisi şartı 500 sene geçerliliğini korumuştur. Okmeydanı 1.100

II. Bayezid'in Okmeydanina ait bir fermanı.
H. B. Kunter. *Eski Türk Sporlun Üzerine Araştırmalar,* ist., 1938

dönümdür. Bu arazi kıyıda Haliç ve Kasımpaşa'nın sınırlarıyla Hasköy'den geçen Piri Paşa Deresi ve Hasköy surlarıyla sınırlıdır. Bir büyük tepeliğin güney ve kuzey yamaçlarını içine alır. Bu geniş saha kitabeli 19 sınır taşıyla belirlenmiş iken günümüze bu taşlardan 3 tane ulaşabilmiştir. Hasköy Karay Mezarlığindaki sınır taşının kitabesinde "işbu taş Yahudi taifesinden karay milletinin maşatlıklar hududunu fi mabaad tecavüz etmemek üzere nasb olunmuştur sene 1251" yazılıdır. Okmeydanı dahilinde ok abideleri dikilmiş ve buranın tabii arazi olarak kalabilmesi için Okçular Tekkesi(->) dışında bina yapılmasına izin verilmemiştir. Hattâ okçular dışında kimsenin sahaya girmesi de yasaklanmış ve meydan yüksek taş duvarla çevrilmiştir. Nitekim eski kartpostallarda bu duvar ve dikili ok abideleriyle dolu boş arazi gayet net görülebilmektedir. Okmeydaninda 1.200 adım mesafeye ok atabilen okçular için birer ok abidesi dikilmiştir. Tarihte tespit edilmiş 132 adet ok abidesinden günümüze ancak 55 taş kalmış, diğerleri toprağa gömülmüş veya yok edilmişlerdir. Okmeydaninda I. Abdülhamidln (hd 1774-1789) kadını Nakşidil Sultan'ın(->) 1786 tarihli üstü namazgâhlı çeşmesi ve Aynalıkavak Kasrı karşısında III. Ahmedln 1704 tarihli namazgâhlı çeşmesi ve nihayet Okçular Tekkesi yanında Gürcü Mehmed Paşa'nın 1624 tarihli minberli namazgahı toplu halde kalabalık kitlelerin açık havada namaz kılmaları için yapılmış ibadet mahalleridir. Bu namazgahlar yakın tarihe kadar yüzbinlerce kisinin namaz kıldıkları mahaller olarak ün yapmışlardır. En son toplu ibadet 1953'te fethin beş yüzüncü yılı kutlamaları esnasında icra edilmiştir. Okmeydaninda ilk ok abidesi diktiren Okçubaşı Hasan Ağa'nın pederi Bahtiyar isimli pehlivandır. Okmeydaninda Piyale Paşa, Sinan Paşa, III. Mustafa camileri de yer almıştır. Okmeydanina abdestli olarak yalnız spor yapacaklar girebildiğinden bunlar için kanunnameler hazırlanmış, uygulamasına Okmeydanı şeyhleri yetkili kılınmıştı.

Ateşli silahların geçerli olmasıyla Okmeydaninda 18. yyin ortasından itibaren zaman zaman da tüfek ve tabanca atışlanyla rüzgârın esiş yönü doğrultusunda ok atış yönleri yani menziller belirlenmiş ve bunlara göre rekorlar kaydedilmiştir. Okmeydaninda mezar yeri yapmak, bina inşa etmek, çukur açmak, ağaç kesmek yasak edilmiştir. Fakat bu kurallar zaman zaman unutulmuş, saha iskân edilince de tümüyle çiğnenmiştir. Yazın buraya gelen insanlara verilen şerbetleri soğutmak için tesis olunmuş karlıklardan da hiçbiri günümüze erişmemiştir. Sadece Çıksalm mevkii ve buradaki Rum ayazmasıyla mesire arazisi kalmıştır. Bu yer Hasköy tepeliğindedir.

Okmeydam'mn 16. yy'da tamamen bakir olan topografyasında birçok ince dereciklerin ve nihayet Piripaşa ve Doymazdere adını alan ana derelerin birbiriyle bağlantılı bir su şebekesi oluşturduğu eski haritalardan anlaşılmaktadır. Bu su bolluğu geniş saha dahilinde yalak ve kuyuların da mevcudiyetini sağlamıştır.

Burada zaman zaman çevgen ve cirit oyunları tertip edilmiş, Okmeydanı büyük kutlamalarla felaketler sırasında halkın toplandığı bir meydan haline gelmiştir. Veba salgınlarında bu meydana toplanılmış, kuraklıkta bu meydanda topluca yağmur duasına çıkılmıştır. Fethin anısının yaşatıldığı bu meydan tapuda hâlâ Fatih Vakfı olarak kayıtlıdır.

Bibi. I. F. Ayanoğlu, *Ok Meydanı ve Okçuluk Tarihi,* Ankara, ty (1976); Mustafa Kani, *Telhis-iResailü'r-Rumat,* İst., 1847; İbrahim Atis (İ. H. Konyalı), "Okmeydanı", *Tarih Hazinesi,* S. 4 (1951), s. 280; H. B. Kunter. "Türk Spor Mimarisine Dair". *Güzel Sanatlar.* S. 5 (1944); ay, "Okmeydanının Eski Teşkilatı", *Ülkü Mecmuası,* 1942, s. 12; ay, "Atıcılar Kanunnamesi", *Tarih Vesikaları,* S. 10 (1924), s. 255; *Eski Türk Sporları Üzerinde Araştırmalar,* İst., 1938; N. Köseoğlu, "Okmeydanina Dair Fermanlar ve Dikili Taşlar", *TTOK Belleteni.* S. 132; Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 18; Y. Unsal, "Sultan ikinci Mahmud Devrinde Okçuluk". *Türk Etnografya Dergisi,* S. 13; İstanbul Vakıflar Müdürlüğü kayıtlan.

NECDET İŞLI-ESIN DEMÎREL İŞLİ

OKTAY, METİN

(1936, İzmir -13 Eylül 1991, İstanbul) Futbolcu.

Futbola İzmir'de Damlacık kulübünde başladı. 1953-1954'te İzmir Yün Mensucat kulübünde yer aldı. 1954'te İzmir genç karmasına ve genç milli takıma seçildi. 1954-1955 sezonunda İzmirspor'da oynadıktan sonra Galatasaray'a transfer oldu. 196i-1962 yıllarında İtalya'nın Palermo takımında oynadı. 1962'den futbolu bıraktığı 1969'a

kadar da gene Galatasaray'da görev aldı. Spor yaşamını daha sonra Galatasaray ve Bursaspor'da antrenörlük, Galatasaray' da yöneticilik ve spor yazarlığı ile sürdüren Oktay bir trafik kazası sonucu öldü.

Golcülüğüyle tanınan Oktay 1 kez izmir, 4 kez istanbul ligi, 5 kez de Türkiye liginde olmak üzere toplam 10 kez gol kralı oldu. 1962-1963 sezonunda 38 golle ulaştığı rekor ancak 25 yıl sonra kırılabildi. 4'ü genç, 37'si A milli olmak üzere 41 kez milli formayı giyen Oktay, milli maçlarda 18 gol attı.

Galatasaray forması altında 2 kez İstanbul ligi, 2 kez Türkiye ligi, 3 kez de Türkiye kupası şampiyonluğu yaşayan Oktay futbol yaşamı boyunca 606 gol atmıştır. 1965'te hayatını konu alan *Taçsız Kral* adlı filmde başrolde oynamıştır.

CEM ATABEYOĞLU

OKTAY RİFAT

bak. RİFAT, OKTAY

OKTOGON

Mese'ninüO kuzey yakasında, Lausos Sarayı'nm(->) karşısında, Yerebatan Sarayı'nın(->) ve Milion Taşı'nın(-0 hemen yanında yer alan Bizans yapısı.

Adından da anlaşıldığı gibi sekiz köşeli olan Oktogon'un yapılış nedeni bilinmemekle beraber, dinsel amaçlı bir yapı olmadığı açıktır. Oktogon'a ilk kez 475'te değinilmiştir. Fakat daha sonraki kaynaklarda yapım tarihi olarak I. Constantinus dönemi (324-337) zikredilir. Yapı, 532'de Nika Ayaklanması(->) sırasında yangında tahrip oldu. Daha sonraları onarılan Oktogon'un 12. yy'da varlığını koruduğu bilinmektedir.

Orta Bizans dönemine ait bir rivayete göre III. Leon'un (hd 717-741) başlattığı İkonoklazmaüO döneminin başında (726), imparatorun dinsel politikalarına karşı çıkan bir grup Ortodoks ilahiyatçı bu binada canlı canlı yakılmıştı. Bu olayın Oktogon'da gerçekleştiğine değinen tek Bizans kaynağı *Patria Konstantinopoleos'ım(-^).* Hikâye belki İkonoklazma döneminden kalma bir dinsel propaganda ürünüdür, fakat *Patria'&aki* metin bize Oktogon'un, o tarihlerde bir yüksekokul ya da kütüphane olarak kullanıldığını düşündürmektedir.

Patria aynı zamanda, Oktogon'u "tetradesion" (dört köşeli) olarak adlandırır ve ana mekânı çevreleyen tonozlu sekiz odadan söz eder. Bu plan bize, Hierapolis'teki (Pamukkale-Denizli) bir yapıyı anıştırır. Bu bina, kare biçimli bir mekânın içine yerleştirilmiş sekizgen bir merkezi salondan oluşuyordu ve köşelerde ve binanın etrafında tamamlayıcı odaları vardı. Büyük olasılıkla Oktogon'un planı buna benziyordu. 12. yy'dan soma, Oktogon'un kaderi hakkında bilgi yoktur.

BibLJanin, *Constantinople byzantine,* 160-161; P. Lemerle, *Lepremier humanisme byzantin,* Paris. 1971, s. 93; P. Speck, *Die kaiserliche Universität von Konstantinopel,* Münih, 1974, s. 74-91; A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos.* Bonn. 1988. s. 282-284.

ALBRECHT BERGER

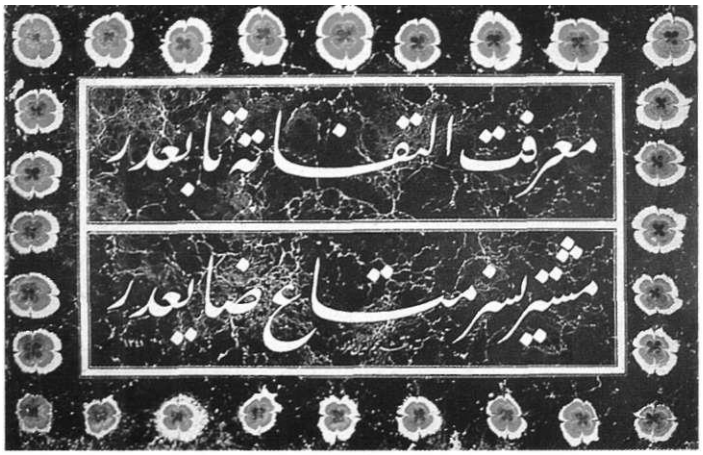

Necmeddin Okyay'ın celi ta'lik hatlı ebru levhası: *Marifet iltifata tabidir/ Müşterisiz metâ zâyidir.* M. U. Derman. *Türk Hat Sanatının Şaheserleri.* İst., 1982

OKYAY, NECMEDDİN

(29 Ocak 1883, İstanbul - 5 Ocak 1976, İstanbul) Hattat.

Üsküdar Yeni Valide Camii'nin başimamı ve Üsküdar Şer'î Mahkemesinin başkâtibi Mehmed Abdünnebi Efendi'nin oğludur. Ravza-i Terakki okulunda öğrenciyken yazı hocası Hasan Talat Bey'den rık'a, divani ve celi divani yazılarını öğrenerek icazetname aldı. Üsküdar Atîk Valide Camii'nin imamı Mehmed Efendi'den ve kendi okulunda hoca olan Hafız Şükrü'den Kuran okudu. Üsküdar İdadisinde öğrenciyken haftada bir gün Bakkal Arif Efendi'den(->) yazı dersleri alması hakkında ricası kabul edilmeyince okuldan ayrıldı. Ayrıca dönemin ünlü ustası Sami Efendi'den(->) ta'lik meşk ederek icazetname aldı.

Babasının vefatı üzerine onun yerine Yeni Valide Camii ikinci imamlığına tayin edildi. Sanata son derece meraklı olduğundan Okçubaşı Seyfeddin Bey'den kemankeştik öğrendi. Okyay soyadını seçmesinin sebebi budur. Ayrıca Özbekler Tekkesi(->) Şeyhi Edhem Efendi'den ebru dersleri aldı ve eskilerin yapmadığı karanfil, sümbül, lale, hercai menekşe, fulya ve gelincik çiçeklerini ebruya tatbik etti. Bu tür ebruya "Necmeddin Ebrusu" denmiştir. Baha Bey' den eski tarz ciltçiliği. Konyalı Hoca Vehbi Efendi'den de hattatların kullandığı mürekkebin nasıl yapıldığını öğrendi ve çok yönlü bir sanatçı oldu. Bu yüzden "hezarfen" olarak anılmıştır.

Okyay, 1914'te açrian MedresetüTHattatin'eüO devam ederek İsmail Hakkı Altunbezer'den(->) celi sülüs ve tuğra dersleri aldı. Daha sonra bu okulda, Şark Tezyini Sanatlar Mektebi'nde ve Güzel Sanatlar Akademisi'nde(->) cilt, ebru ve ta'lik yazı hocalığında bulundu.

Okyay üstatlığını herkese kabul ettirmiş nadir kimselerdendi. Hat sanatı tarihinde o derece mahirdi ki imzasız yazıların hangi hattata ait olduğunu birkaç dakikalık bir tetkikle anlardı. Bazen imzalı bir levhanın imza kısmını kapatıp güya kendisini denemek istediklerinde gene o galip çıkar, hattâ o levhanın, kıt'amn, Kuran'm yalnız hattatını değil, yazılış tarihini bile doğru söyler etrafındakileri şaşırtırdı.

Okyay aynı zamanda bahçesinde çeşit çeşit gül yetiştirerek müsabakalara katılmış ve dereceler almıştır. Ebru ve ciltte oğulları Sami Bey (1910-1933) ile Sacid Okyay'ı (d. 1915) ve yeğeni Mustafa Düzgünman'ı(->) hat sanatında da Ali Alparslan, Uğur Derman, Bekir Pekten ve Sadi Belger'i yetiştirmiştir. Büyük oğlu Nebi Okyay (1907-1983) da altın oyma sanatının büyük ustalarındandı.

Okyay aklâm-ı sittede Hafiz Osman(-»); celi sülüste Mustafa Rakım(-»); talikte Yesarîzade Mustafa İzzet(->); rık'ada Mehmed İzzet; divani ile celi divani yazılarda da Divan-ı Hümayun ekolüne bağlıdır.

Bibi. İnal, *Son Hattatlar,* 597-601; U. Derman, "Hezarfen Üstad Necmeddin Okyay ile Bir Konuşma", *Hayat Mecmuası,* S. 51 (1968), s. 8-10; ay, *Türk Hat Sanatının Şaheserleri,* İst., 1982, 54, 56, 59: levhalar; ay, *İslâm Kültür Mirasında Hat Sanatı,* İst., 1992, s. 179, 224, 225, 232: Rado, *Hattatlar,* 265; A. Alparslan, *Ünlü Türk Hattatlan.* Ankara, 1992. s. 127.

ALİ ALPARSLAN

OLANLAR TEKKESİ

bak. OĞLANLAR TEKKESİ

OLGUNLAŞMA ENSTİTÜLERİ

Türk giyim-kuşam ve el sanatlarını araştırma, geliştirme, değerlendirme ve yaşatma işlevini günümüze kadar sürdüren olgunlaşma enstitüleri; kız meslek liseleri, lise ve dengi okullar, pratik kız sanat okullarını bitiren öğrencilere seçtikleri iş alanlarında üretim yapabilecek mesleki bilgi, beceri ve iyi iş alışkanlıklarını kazandırmak amacıyla açılmış Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı kurumlardır.

İstanbul'da ilk olgunlaşma enstitüsü, "İstanbul Olgunlaşma Enstitüsü" adıyla 1945'te Beyoğlu'nda İstiklal Caddesi'nde no. 48'deki binada açılmıştır. Halen Beyoğlu Refia Övüç Kız Teknik Öğretim Olgunlaşma Enstitüsü adıyla faaliyetini sürdürmektedir. İstanbul'da ikinci olgunlaşma enstitüsü, Hacı Ömer Sabancı Vakfı'nm da katkılarıyla 1988-1989 öğretim yılında "Beylerbeyi Sabancı Olgunlaşma Enstitüsü" adı altında açılmıştır. Binası özel idareye aittir.

Beyoğlu Refia Övüç Kız Teknik Öğretim Olgunlaşma Enstitüsü'nde "hazır gi-

yim-konfeksiyon, giyim (houte couture), moda tasarımı, nakış, el sanatları, resim" adı altında eğitim programları uygulanmaktadır. Enstitüde provalı giyim, hazır giyim, ince nakış, kaim nakış, türkişi nakış, maraşişi nakış, turistik el sanatları-trikotaj, resim ve moda tasarım atölyelerinde öğrenciler 1994 yılı rakamlarına göre 5 yönetici nezaretinde 32 öğretmenle eğitilmektedir.

Refia Övüç Kız Teknik Öğretim Olgunlaşma Enstitüsü, yeni nitelikler kazandırdığı giysi ve işlemelerle katıldığı yurtdışı sergi ve defileleriyle Türkiye'yi başarıyla temsil etmiştir. Enstitüde eğitim-öğretim çalışmaları ticari bir işletme anlayışında gerçekleştirilmekte, Türk süsleme sanatının klasik örneklerinden aynen ve stilize edilerek hazırlanan giysiler, ev dekorasyon örtüleri ve tamamen Türkiye'ye özgü el nakışlarıyla yapılan her türlü çalışmalar tarihi binasının zemin katında sergilenmektedir.

Beylerbeyi Sabancı Olgunlaşma Enstitüsü'nde ise giyim, hazır giyim, moda tasarımı, seramik, resim, maraşişi nakış, türkişi nakış, makine nakısı, fantazi nakış, dokuma, trikotaj ve el sanatları olmak üzere toplam 17 atölyede 5 yönetici 46 öğretmenle öğrenciler eğitilmektedir.

Her iki enstitüde, Türkiye'nin yurt içinde ve dışında tanıtımının en iyi bir şekilde yapılabilmesini sağlamak amacıyla, öğretmen ve öğrencilerin en az bir yabancı dil bilmeleri öngörülerek yabancı dil kurslarına ağırlık verilmektedir.

Hazır giyim, moda tasarımı, resim, stilistik bölümü ikinci sınıf öğrencileri iş yerlerine uyum sağlamaları, deneyim kazanmaları, değişen teknolojiyi yakından izlemeleri amacıyla 6-8 hafta süreyle sanayide beceri eğitimine tabi tutulmaktadırlar. Öğretim süresi iki yıl olan olgunlaşma enstitülerinde eğitimini tamamlayan öğrencilerden istekli olanlar, öğretmenler kurulları kararma bağlı olarak, uygulama öğrencisi adıyla sipariş atölyelerine devam edebilmektedirler.

ATİLLA ÖZTÜRK

OLIVIER, GUILIAIJME-ANTOLNE

(19 Ocak 1756, Arcs - 1 Ekim 1814, Lyon) Fransız gezgin.

Fransa'nın güneyinde Frejus kenti yakınlarında bir köyde doğan Olivier, 17 yaşında Montpellier Üniversitesi'nden tıp doktoru unvanını aldıktan sonra Paris'e gelerek kent çevresinin bitki örtüsü ve böcekleri konusunda araştırmalarla görevlendirildi. 1789 Fransız Devrimi'nden sonra, Osmanlı imparatorluğu yla diğer Batılı güçlere karşı ittifak kurmak isteyen yeni hükümet tarafından, yarı bilimsel, yarı politik bir misyonla istanbul'a gönderildi. Bruquiere adlı bilim adamıyla birlikte 7 Kasım 1792' de Paris'ten Toulon'a doğru yola çıkan Olivier, Akdeniz kıyılarına vardığında, İstanbul'a gönderilecek olan yeni elçi Semonville'in Osmanlı hükümeti tarafından kabul edilmemesi ve Paris'teki karışıklıklar üzerine kışı Toulon'da geçirmek zorunda kaldı. Olivier, misyonun mahiyetine pek karar verilmemesine rağmen reisülküttabm ve Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa'nm Fransa'dan istedikleri gemi mühendisleri ve diğer uzmanlarla birlikte 22 Nisan 1793' te Marsilya'dan yola çıkarak 20 Mayıs'ta İstanbul'a vardı.

Paris'ten yola çıkan Elçi Semonville'in yolda Avusturyalılar tarafından yakalanması ve onun gelmesini hazırlamak üzere gönderilen olağanüstü elçi Descorches'ün, Osmanlı sınırında iki ay boyunca alıkonduktan sonra İstanbul'a vardığmda, krallık rejimine bağlı kalan Fransız kolonisinin gazabına uğraması, Olivier ve arkadaşlarını da zor durumda bıraktı. Ancak, parasızlıktan kentin dışına çıkamadıklarından, kışa kadar İstanbul'u gezdiler. Kent nüfusunun 500.000 kadar olabileceğini yazan Olivier, Rumların bu nüfusun altıda birini oluşturduklarım, Ermenilerin onlardan daha az olduklarını, Yahudilerin de en küçük yerli cemaati oluşturduklarını söyler. Avrupalılar ise 2.000 kadardır.

O sırada Almanya'dan gelen bir oyuncu, Beyoğlu'nun ucunda ilk tiyatroyu kurmuştur. Beyoğlu'nun ötesindeki mezarlıkları gezen yazar, oradan Maçka sırtlarında bulunan ve bakımsız duran Bayıldım Köşkü'nü ve deniz kıyısındaki Beşiktaş Sarayını görür. Kasımpaşa Tersanesi'nde ise İsveçli mühendisler yeni bir onarım havuzu inşa etmektedirler. Limanda ticaret gemileri Galata ve ötesinde Salıpazarı ve Fındıklı'da yanaşırken, donanma da Fındıklı ile Beşiktaş arasında demir atmaktadır. Tophane'de ise o sırada III. Selim'in inşa ettirdiği topçu kışlaları yapılmaktaydı.

3 Haziran'da Üsküdar'a geçen Olivier, Çamlıca Tepesi'ne çıktıktan' sonra Rıfaî Tekkesi'ndeki zikri seyretmeye gider ve Üsküdar'da yapılan ipek ve pamuklu kumaşlardan söz eder. Birkaç gün sonra ise Levent Çiftliği ziyaret edilir. Burası I. Abdülhamid tarafından Cezayirli Hasan Paşaya verilmiş, o da orada donanma leventlerini muhafız olarak yerleştirmişti. Olivier'nin zamanında çiftlik III. Selim tarafından kurulan yeni ordunun kışlaları olarak kullanılıyordu. Burada ulufeli bostancılardan oluşturulan 1.200 kişilik bir piyade birliği, 1.000 topçu ve humbaracı, bir süvari topçu bölüğü yerleştirilmişti ve ahırların önemine bakılırsa bir süvari birliği de yerleşmeye hazırlanıyordu. Aym zamanda buralarda, III. Selim döneminin (1789-1807) başlarında bir İspanyol mühendisi tarafından bir tüfek ve süngü imalathanesi kurulmuş, somadan terk edilmiş, şimdi de yeniden harekete geçmişe benziyordu.

10 Haziran'da San Stefano'ya (Yeşilköy) bir gezinti yapan ve orada bir İtalyan tarafından kurulan baruthaneyi gören Olivier ertesi gün Marmara surları boyunca geri döner. 13 Haziran'da ise Boğaziçi gezisine çıkılır. Beşiktaş Sarayımn önünde ve tek bir yerleşme birimi gibi deniz kıyısında uzanan Ortaköy, Kuruçeşme ve Arnavutköy'ün önünden geçilerek Büyükdere'ye varılır. Orada bentler gezildikten sonra Ermenilerin tersane yararına Karadeniz kıyılarında bir madenkömürü ocağını işletmeye koyuldukları öğrenilir ve yerine gidilir. Kilyos çevresinde deniz kıyısında olması gereken bu ocakta Ermeni ustalar galeri kazmadan denize bakan kayaları indirerek işletmeye çalışırlar ancak elde edilen kömür değersiz ve kullanılamaz haldedir.

Ağustos ayı sonlarında adalara gidilir. 2-3.000 Rumun oturduğu Büyükada bir mesire yeridir. Orada Olivier açık saçık bir Karagöz gösterisi görür. Oradan Heybeliye geçilerek Rum manastırındaki cehennem tasviri seyredilir.

İstanbul'dan Paris'e göndermiş oldukları misyonun devamı hakkındaki mektuplarının yanıtını beklerken Olivier ve yanındakiler 26 Kasım'da Ege adaları turuna çıkarlar. Adadan adaya yaptıkları bu yolculuk 1 yıla yakm sürer ve Girit'i de dolaştıktan sonra 3 Ekim 1794'te İskenderiye'ye varırlar. Kışı ve baharı Mısır'da geçirdikten sonra kendilerine ulaşan direktifler İran'a gitmelerini emreder, ancak bunun için yeniden İstanbul'dan geçilecektir. 28 Mayıs 1795'te İskenderiye'den gemiye binerek 14 Temmuz'da İstanbul'a varırlar. Orada gerekli izinler alındıktan sonra karayoluyla gidilecekken yeniden denizyolu yeğlenir. 30 Ağustos'ta yola çıkılarak 5 Ekim'de Beyrut'a varılır. Oradan hareketle Bağdat, Kirmanşah ve Hemedan'dan geçerek 2 Temmuz 1796'da Tahran'a varılır. Şahla görüşen Olivier ve yanındakiler Kum ve İsfahan'a doğru bir yolculuk yaparlar. Buradan 15 Kasım'da yola çıkarak Bağdat'a ve oradan kervanla Lazkiye'ye kadar gelirler. Lazkiye'den4 Eylül 1797'de Larnaka'ya geçerler ve oradan Girne'ye giderek karşıya Anamur'un doğusunda bir koya çıkarlar. Toroslari aşarak Karaman'a ve oradan Konya'ya varan heyet Afyonkarahisar ve İznik üzerinden İzmit Körfezindeki Dil İskelesi'ne varır. Orada kalyoncular üç gemiyle yolcuları karşıya geçirirler. Bir Rum köyü olan Pendik ve Türklerle Rumların birlikte yaşadığı Kartal geçildikten sonra 18 Ekim'de İstanbul'a varılır.

Bir kışı daha başkentte geçiren Olivier, burada 8 Nisan'da III. Selim'in Kâğıthane'de İmrahor Köşkü'nde düzenlediği geçit resminde hazır bulunur, ancak askerleri düzensiz, silah ve üniformaları derme çatma bulur. 30 Mayıs'ta bir Türk gemisiyle yola çıkan heyet Atina'ya ve oradan Patras yoluyla Korfu üzerinden 24 Eylülde Ankona'ya varır. Orada, yolculuğun büyük bir kısmında hasta olan Bruquiére ölür, Olivier ise karayoluyla aralıkta Paris'e ulaşır.

Seyahat kitabı *Voyage dans l'empire othoman l'Egypte et la Perse, fait par ordre du gouvernement pendant les six premières années de la République* adıyla 1801, 1804 ve 1807 tarihlerinde 3 büyük boy cilt olarak yayımlanmıştır. 6 ciltlik küçük boy baskısı da vardır. 1801'de de folio bir atlası basılmıştır. Atlasta Olivier tarafından çizilen ve o yıllarda İstanbul'da bulunan mühendis Gabriel Monnier tarafından tamamlanan bir Boğaziçi haritası vardır. Yapıtın Almanca çevirisi 1802-1808 arasında Weimar'da, Felemenkçe çevirisi 1811-1813 arasında Amsterdam'da basılmıştır. Yalnız birinci cildin 1801 Londra baskılı ingilizce çevirisi vardır. Türkiye ile ilgili

bölümü *Türkiye Seyahatnamesi* adıyla çevrilmiştir (Ankara, 1976).

Dönüşünden sonra Paris'teki Maison Alfort veteriner okulunun zooloji profesörlüğüne atanan Olivier, bir yolculuk sırasında Lyon'da bulunurken beyin kanamasmdan ölmüştür.

STEFANOS YERASIMOS

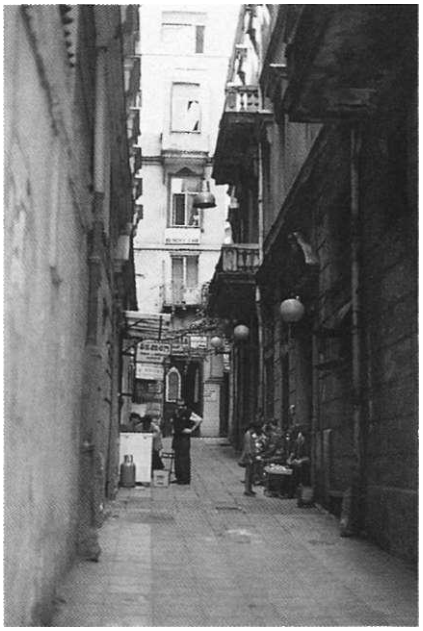

Olivo Geçidi
Levent Yalçın. 1994

OLIVO GEÇİDİ

Olivo Pasajı veya Geçidi eski "Grand' Rue de Pera", bugünkü İstiklal Caddesi(->) üzerinde ve Hacopulo Pasajı'ndan(->) (bugünkü Danışman Geçidi) önce idi. Bu geçidin oluşumu Panayia Geçidinden (bugünkü Emir Nevruz Sokağı) sonradır. Olivo Geçidi, Panayia Geçidi ile birlikte bir "U" harfi oluşturur; iki geçidin birleştiği yerde de, "Pera"daki ilk Rum Ortodoks kilisesi bulunur. Bu kilisenin yapım tarihi 1804'tür.

Olivo Geçidi, 19. yy'ın sonlarında ve 20. yy'm başında adım adım oluşmuştur. Önceleri bir patika olan Panayia Geçidimin parke taşlarıyla döşenmesi, kilisenin merdivenlerinin yapılması, yeni bir patikamsı yolun açılmasına neden oldu.

Bu yere, 1900'lerin hemen başında, Latin kökenli Olivieri ailesi büyük bir apartman yaptırmış ve apartmanın adını Ölivo koymuştu. Pasaj adını bu apartmandan almıştır.

Apartman yapıldıktan sonra altındaki dükkânlara tuhafiyeci Dimitri Filipidis, kuyumcu Albert Kamhi, eski eşya alıp satan Yorgo Yağcıoğlu, kuaför Kalifassa kardeşler yerleşmişti. Apartmanda ise Dr. Yatropulos, memur Kurdoğlu, Alexandre Olivo, Dr. Zilanakis, komisyoncu Rosenthal ve Reji Dairesi'nde müfettiş olan Alfons Koressi oturuyorlardı.

Köşe başında ve cephesi Grand' Rue de Pera'ya bakan ama kapısı Olivo Pasajı'nda olan yeni yapılanmış büyük binaya da "Constantinople-Palace HoteF'i yerleşmişti.

1920'de, Ölivo Pasajı'nda şimdiki Rejans'ın(-») bulunduğu yerde "Trianon" adı ile bir birahane ve lokanta açılmıştı. 1921' de kapandı ve Mikhail Mikhailoviç tarafından devralındı. Ancak Mikhail Mikhailoviç gerekli sermayeyi bulamadığından burası uzunca bir süre kapalı kaldı.

Mikhail Mikhailoviç, Olivo Pasajı'ndaki lokantayı "Turquoise" adıyla 1924'te açtı. Karlman ailesinin, Bon Marche'yi alması üzerine de "Turquoise'i Bon Marche'nin birinci katma taşıdı, burasını da kapadı.

4 Mayıs 1932'de Mikhail Mikhailoviç, bu kez Vera Çirik, Tevfik Manars ve Vera Protoppova ile ortak olarak burada "Rejans" adı altında müzikli ve şantözlü bir lokanta açtı.

Olivo Pasajı (Geçidi) bugün hâlâ eski adıyla anılmaktadır ve Rejans da varlığını sürdürmektedir. 1940'lı yıllarda Constantinople-Palace Oteli'nin altına "Kit-Kat" adlı güzel bir bar yerleşmiş, otel kapanmış, Rejans'm altına "Viktorya Kebap Salonu" gelmiş, Olivo Apartmanı'nın altınaysa bir kahvehane yerleşmiş, otelin altındaki Rejans'a bakan köşeye de 1950'den önce bir Rum berber gelmiştir.

BEHZAT ÜSDÎKEN

ON ALTI MART OLAYI

16 Mart 1920'de İstanbul'un İngilizlerce işgali sırasında Şehzadebaşı'ndaki askeri muzıka karakolunun basılması ve 6 askerin öldürülmesi olayı.

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesinden sonra İtilaf devletleri donanmalarına bağlı zırhlılar İstanbul'a gelerek Dolmabahçe Sarayı önlerinde demirlemişler, karaya asker de çıkarmışlardı. Ancak bu tam bir işgal değildi. Anadolu'da ise 1919 boyunca süren gelişmeler sonucunda Mustafa Kemal önderliğindeki milli hareket oldukça güçlenmiş bulunuyordu. 8 Mart 1920'de sadrazam olan Salih Hulusi Paşa da milli hareketi destekleme eğilimi gösteriyordu. Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı 17 Şubat 1920'de Misak-ı Milli'yi kabul etmişti. İngiltere hükümeti bu gelişmeler karşısında, milli hareketin varlığım Fransa'ya resmen kabul ettirmiş olmasını da göz önüne alarak, endişeye kapıldı ve kenti işgal etmeye karar verdi. Bu fikri müttefiklerine de kabul ettirdi. Karara göre İstanbul'un işgaliyle yetinilecek ama sivil yönetime karışılmayacaktı.

16 Mart 1920'de Boğaziçi'ndeki İngiliz zırhlıları sabahın erken saatlerinde karaya asker çıkarmaya başladılar. Bir İngiliz müfrezesi saat 05.30 sıralarında Şehzadebaşı'ndaki 10. Tümen Karargâhıma geldi ve silahına davranan nizamiye nöbetçisini öldürdükten sonra binanın içine girdi. İngiliz askerleri önce kapıya doğru koşan bir onbaşıyı daha sonra da askeri muzıka erlerinin uyumakta olduğu koğuşa girerek buradaki erlerden dördünü öldürdüler. Olay sırasında 15 er de yaralandı. Bu sırada kentin diğer yerlerine dağılan İngiliz müfrezeleri stratejik noktaları, postaneleri, resmi daireleri işgal ediyorlar ve milli hareketi desteklediği bilinen kişilerin evlerini basarak tutukluyorlardı. Merkez Postanesinde görevli bulunan Manastırlı Hamdi Bey, postane işgal edilmeden önce işgali ve Şehzadebaşı Karakolu'ndaki katliamı, Ankara'ya, Mustafa Kemal Paşa'ya telgrafla haber verdi.

İşgal kuvvetleri adına yayımlanan bir tebliğde işgalin geçici olduğu belirtildikten sonra, bazı kimselerin "Milli Teşkilat" adı altında tertiplere girişerek adeta yeni bir savaş açmak istedikleri, işgalin amacının Osmanlı idaresinde kalacak memleketlerde saltanatın otoritesini güçlendirmek ve barış koşullarının uygulanmasını sağlayabilmek olduğu belirtiliyor, taşrada karışıklık ve katliam gibi olayların çıkması halinde Türklerin İstanbul'dan mahrum kalabilecekleri bildirilerek herkesin İstanbul'dan verilecek emirlere itaat etmesi isteniyordu.

VI. Mehmed'in (Vahideddin)(-0 isteği üzerine Rauf Bey (Orbay) başkanlığındaki bir mebuslar heyeti 15 Mart 1920'de saraya çağrılmış ancak aynı gün gelen bir haberle görüşme 16 Mart'a ertelenmişti. Vahideddin heyet üyelerine meclisteki konuşmalarına dikkat etmeleri gerektiğini ve işgal kuvvetlerinin "isterlerse yarın Ankara'ya dahi gidebileceğini" bildirdi. Heyet daha sonra padişahla yaptıkları görüşme hakkında meclis üyelerine bilgi ve-

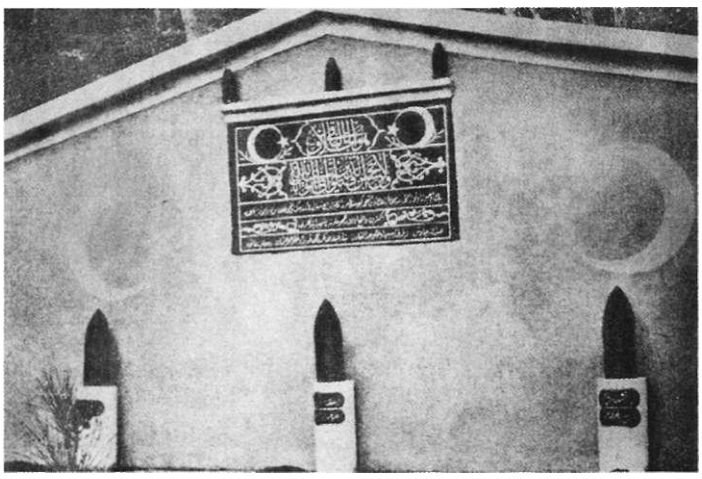

16 Mart baskınında ölen askerlerin mezarları.
Cengiz Kahraman arşivi

rirken bir İngiliz taburu Fındıklı Sarayinda çalışmalarını sürdüren Meclis-i Mebusaria gelerek Rauf Bey'le Kara Vasıf Bey'in kendilerine teslim edilmesini istedi. Rauf Bey ve Kara Vasıf Bey kaçma imkânları da varken meclisin İstanbul'da çalışma imkânı bulunmadığını kanıtlamak arzusuyla teslim olmayı kabul ettiler. Nitekim Osmanlı Meclis-i Mebusani işgalden iki gün sonra aldığı bir kararla kendisini feshetti.

İzmir'in Yunanlılarca işgalinden sonra İstanbul'un da İngilizler tarafından işgal edilmesi bağımsızlığın İtilaf devletleriyle uzlaşarak kazanılamayacağı düşüncesini ve Ankara'nın otoritesini güçlendirdi ve İstanbul halkı arasında milli harekete duyulan sempatiyi artırdı. Birçok mebus, sivil ve asker aydın da bu olaydan sonra Milli Mücadele'ye katılmak amacıyla Anadolu'ya geçti-

İSTANBUL

ON BEŞ-ON ALTI HAZİRAN OLAYLARI

15-16 Haziran 1970'te başlayan ve yayılan, kent tarihinin en büyük işçi eylemi.

1967'de, Türk-İş dışına düşmüş yedi sendika tarafından kurulan Devrimci işçi Sendikaları Konfederasyonu (DISK)(-0 kısa zamanda önemli bir gelişme göstermiş ve Türk-lş'e alternatif olmaya başlamıştı. DİSK'in yüksek ücret ve ileri haklan içeren başarılı toplusözleşmeleri ve işçi haklarını savunmadaki direngenliği, Türk-Iş sendikalarına üye pek çok işçi gözünde onu bir çekim merkezi yapmaktaydı. Toplu halde DİSK üyesi sendikalara geçen işçilerin büyük çoğunluğunu, özel sektöre ait işyerlerinde çalışanlar oluşturuyordu. Böylelikle Türk-lş'in kamu işletmelerinde örgütlü bir konfederasyon, DİSK'in ise hızla gelişmekte olan özel sektöre ait işyerlerinde sendikal hareketi yönlendiren bir örgüt olması ihtimali beliriyor, Türk-İş gitgide kan kaybediyordu.

Türk-İş'in o zamanki merkez yönetimi, büyük ölçüde iktidar (Adalet Partisi [AP]) yanlısı bir tutum izlemekteyken, konfederasyon içindeki muhalefet genellikle ana muhalefet partisi (Cumhuriyet Halk Partisi [CHP]) doğrultusundaydı. Nitekim o sıralarda kendilerine "Dörtlü Muhalefet" de denilen dört sendikanın genel başkanları CHP üyesi ya da taraftarıydılar. (Bu başkanlardan CHP milletvekili Abdullah Baştürk, başkanlığını yaptığı Genel-İş'le birlikte daha sonraki yıllarda DİSK'e katılacak, bir kaç yıl sonra da [1978] DISK genel başkanlığına seçilecekti.)

1970'te AP ile CHP'nin işbirliği yapmaları sonucunda, çalışma yaşamını ve temel sendikal mevzuatı düzenleyen 274 sayılı İş Yasası ile 275 sayılı Sendikalar Yasasında değişiklik yapan bir tasarı önce Millet Meclisi'nden, sonra da Senato'dan geçirildi. Yapılmış olan değişiklikler, işçilerin sendika seçme özgürlüğünü önemli ölçüde kısıtlamakta, sendika değiştirmeyi güçleştirmekte, böylece esas olarak Türk-İş'ten DİSK'e işçi akışını önlemeyi amaçlamaktaydı. Yasa taslağı 11 Haziran 1970'te

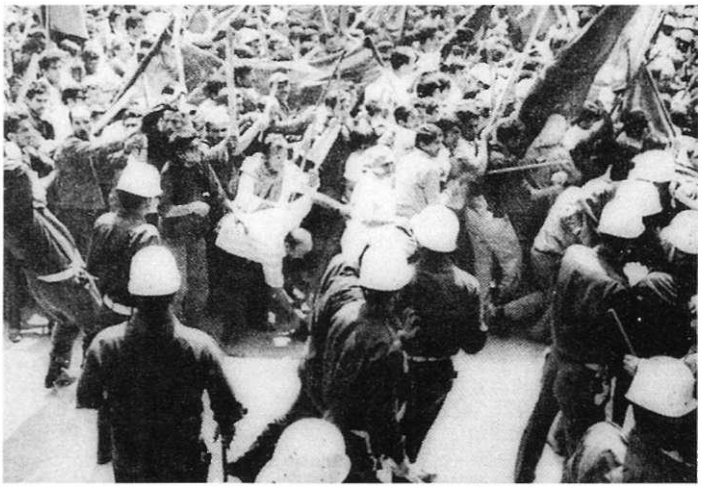

15-16 Haziran olaylarından iki görünüm. *Alp Esin fotoğraf arşivi*

Senato'dan da geçti ve cumhurbaşkanı tarafından onaylanarak yürürlüğe girdi.

DİSK ve bağlı sendikalar yeni yasaya tepki gösterdiler. Türkiye işçi Partisi ise söz konusu yasa değişikliklerini Anayasa Mahkemesine götüreceğini açıkladı ve iptal davası açtı.

DİSK'li sendikacıların ve işçilerin yasa değişikliklerine karşı tepkileri, 15 Haziran 1970 sabahı, İstanbul'un sanayi yoğun semtlerinden kentin bellibaşlı merkezlerine doğru işçi yürüyüşlerinin başlamasıyla yeni bir evreye girdi. Esasen son 1,5 yıl içinde Singer, Sungurlar, Gamak, Haymak, Demir Döküm gibi fabrikalarda çeşitli işçi hareketleri ve direnişleri sürmekte olduğundan birçok fabrikada ya da işçi semtinde gerginlik artmıştı. 15 Haziran 1970'te patlak veren eylem, bir anlamda bu birikimin güçlü bir şekilde dışavurumu oldu. Bu hareketin başlatıcısı durumundaki işyeri temsilcileri ve işçiler Maden-İş, Lastik-İş ve Kimya-İş'e üyeydiler.

Kent merkezlerine doğru yürüyüş çeşitli kollardan gerçekleşmişti. Kentin Anadolu yakasından Singer işçileri 15 Haziran sabahında işyerlerini terk ederek İstanbul'a doğru yürümeye başlamışlardı. Kartal İlçesinin Soğanlı Beldesi'nden Haymak işçileri de onlara katıldı. Ankara Asfaltı (E-5 karayolu) boyunca ilerlerken, kendilerine başka fabrikalardan da katılanlar oluyordu. Göztepe dolaylarında, Otosan Fabrikası işçileri ile Devlet Malzeme Ofisi işçileri de onlara katıldı ve yürüyüş saat 17.00'ye kadar sürdü.

Diğer bir yürüyüş kolunu Derby Lastik Fabrikasının işçileri başlattılar ve Bakırköy'e yürüdüler, Bakırköy'deki Emayetaş işçileri ile birlikte Topkapiya geldiler; orada başka işçi kolları ile karşılaşıp Sağmalcılar'a doğru yürüyüşe geçtiler. Öte yandan, Demir Döküm, Sungurlar ve Elektro-Metal fabrikalarının işçileri Eyüp'e geldiler. Grundig ve Profilo işçileri ise fabrikaların ya da daha küçük işyerlerinin yoğun olduğu semtlerden Gümüşsuyu'na vardılar, Auer işçileriyle buluştular. Bir başka yürüyüş kolu Beykoz ve Paşabahçe'den Üsküdar'a doğru oluştu.

İşçilerin eylemleri 16 Haziran'da da devam etti. Kentin Topkapı dışındaki kesimlerinden gelen kollar birleşip, Aksaray üzerinden önce Sultanahmet'e, oradan Cağaloğlu ve vilayetten geçip Eminönü'ne geldiler. Valilik Haliç üzerinde yer alan o zamanki iki köprüyü de açtırdı. Levent tarafından gelmekte olan yürüyüş kolunda Tekfen, Eczacıbaşı, Philips, Arı Bisküvi, Roche ve yöredeki diğer bazı fabrikaların

işçileri bulunmaktaydı. Önemli yürüyüş kollarmdan olan Kartal kolu ise Gebze'den gelen işçilerle birleşerek önce Ankara Asfaltı'nda yürüdü; sonra Kadıköy'e doğru Bağdat Caddesi'ne çıkan işçiler, Kadıköy İskele Meydanindaki kaymakamlık binasının önüne değin geldiler. Beykoz-Üsküdar arasında bir başka yürüyüş kolu vardı. Ayrıca Halic'in Beyoğlu yakasında da küçük bir yürüyüş kolu oluşmuştu.

Gösterilere pek çok fabrikadan 75.000 dolaylarında işçi katıldı. Bu fabrikalar arasında Singer, Türk Demir Döküm, Arçelik, Sungurlar, Profilo, Rabak, Gamak, Haymak, Philips, Uzel Traktör. AEG-Eti, Magirus, Türk Kablo, Grundig, EAS Akü, Auer, DMO, Gıslaved, Derby, Aksan, Emayetaş, Hoover, Aygaz, Türk Kablo, Türkeli, Elektro-Metal, Roche, Arı Bisküvi, Eczacıbaşı, Tekfen gibi işyerleri bulunuyordu.

Gösterilen tepki esas olarak DİSK üyesi işçilerden geldiği ve yasa değişikliği DİSK'i yok etmeyi amaçladığı halde, yürüyüşçü işçiler fabrikaların önünden geçerken, çok sayıda Türk-İş işçisi de işi bırakarak toplu halde yürüyüşçülere katıldılar.

Olayların birinci günü akşamı Bakanlar Kurulu 60 günlük bir sıkıyönetim ilan etti, DİSK ve bağlı sendikaların yöneticilerinin pek çoğu sıkıyönetim mahkemelerince tutuklandılar, yargılandılar. Kadıköy'de meydana gelen çatışmalarda iki işçi, bir polis, bir de esnaf ölmüş, sivillerin emniyet mensuplarmm silahlarından çıkmış mermilerle öldüğü otopsi raporlarmda ortaya çıkmıştı.

Gene olayların ilk günü akşamı, CHP'nin yayın organı niteliğindeki *Ulus* gazetesi çalışanları Ankara'da gazeteyi işgal ederek, 16 Haziran tarihli ertesi günkü nüshayı kendilerinin hazırlayacaklarını söylediler. Parti Genel Sekreteri Bülent Ecevit'le yapılan görüşmeler sonucunda, *Ulus* çalışanlarının hazırladıkları bir deklarasyonun yayımlanması koşuluyla yöneticilerle çalışanlar arasında uzlaşma sağlandı. 16 Haziran'da Ankara Sanayi Çarşısında da bir yürüyüş yapıldı, birçok kişi emniyete götürüldü. İşçi hareketleri Adana'ya, Bursa'ya, İzmir'e ve başka sanayi merkezlerine de yayıldı. Türkiye İşçi Partisi'nden ayrı olarak, değişikliklerin iptali için CHP Genel Sekreteri Bülent Ecevit, Genel Başkan İsmet İnönü ile birlikte partisi adına Anayasa Mahkemesi'ne başvurdu.

Anayasa Mahkemesi, yasa değişikliği konusunda açılmış olan davaları daha sonra karara bağlayacak ve söz konusu yasa değişikliklerini iptal edecekti.

YALÇIN YUSUFOĞLU

ON İKİ HAVARİ KİLİSESİ

bak. HAVARİYUN KİLİSESİ

ONAT, HİKMET

(Mayıs 1882, İstanbul - 14Mart 1977, İstanbul) Ressam.

Fındıklı'da doğdu. 1903'te Bahriye Mektebinden mezun olduktan sonra, bir süre güverte subayı olarak görev yaptı. Arkadaşı Ruhi (Arel) ile birlikte bir süre Sanayi-i Nefise Mektebi'nde(->) (Güzel Sanatlar Akademisi) resim derslerine devam ettikten sonra, 1905'te resmen bu okula kaydoldu. 1910'da mezun olduktan sonra açılan Avrupa smavını kazanarak, Paris'e gitti, burada Cormon Atölyesi'nde çalıştı. I. Dünya Savaşı'nm başlaması nedeniyle 1914'te İstanbul'a döndü. Bir süre Mekteb-i Sultani'de (bugün Galatasaray Lisesi) resim öğretmenliği yaptıktan sonra, Sanayi-i Nefise Mektebi Müdürü Halil Edhem Eldem'in(-0 isteği üzerine hazırlık sınıfı hocalığına atandı ve 65 yaşında emekli oluncaya dek, bu kurumda görev yaptı. Üyesi olduğu, Osmanlı Ressamlar Cemiyetinin sergilerine ve daha sonra düzenlenen devlet resim ve heykel sergilerine eser verdi. 1973 ve 1974 teki devlet resim ve heykel sergilerinde başarı ödülü kazanan sanatçı, ilk kişisel sergisini de ölümünden kısa bir süre önce 1977'de açmıştır.

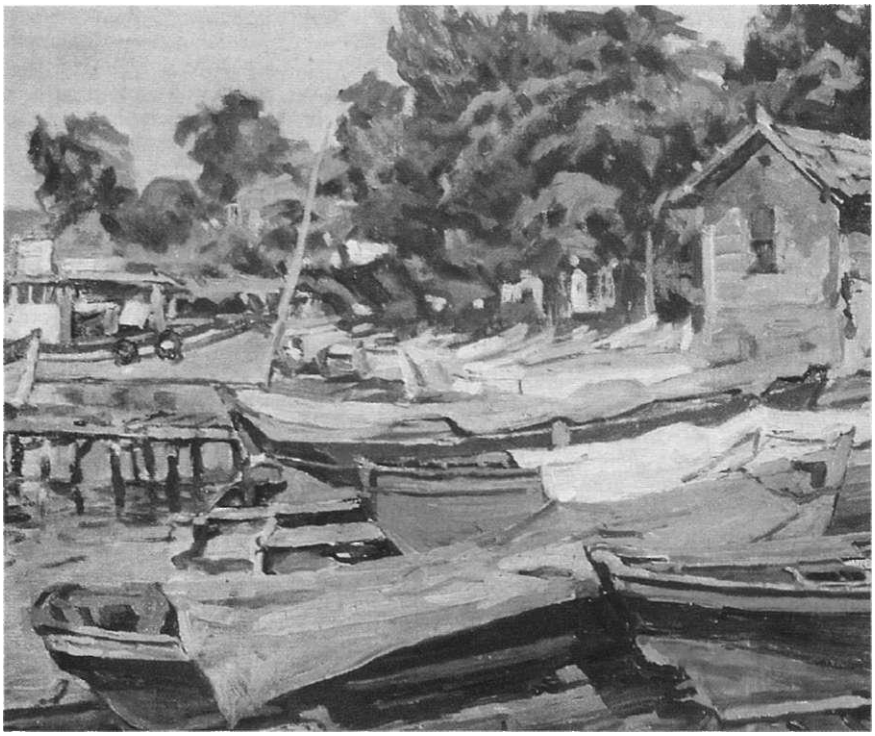

Hikmet Onatin "Sarıyer'de Kayıklar" adlı tablosu, tuval üzerine yağlıboya, 52x74 cm.
TETTV Arşivi

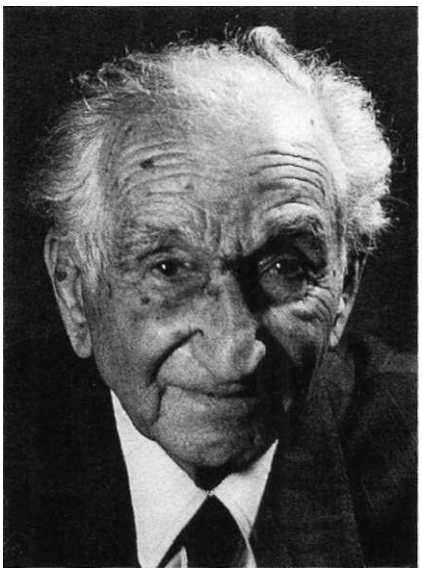

Hikmet Onat
Ara Güler

Onat'm sanatsal çizgisi irdelenirse, dönem dönem farklılaşmaların olduğu gözlenir. Akademik, klasik dönem sonrasında gözlemin ön planda olduğu natüralist peyzajlarla birlikte, figürlü kompozisyonlar da önemli bir yer tutar. Özellikle, Cumhuriyet'in ilk yıllarında milli coşkuyu yansıtan eserleri önemlidir. İstanbul'un çeşitli görünümlerinin yer aldığı tipik peyzajlarında kaim boya tabakalarıyla oluşturulmuş, tuşa dayalı bir teknik vardır. Kanlıca, Bebek, Haliç, Çengelköy, Üsküdar, Kabataş gibi birçok İstanbul köşesinden gerçekleştirdiği peyzajlarında belirgin bir İstanbul sevgisi görülür. Denizi ve deniz üzerinde oynaşan ışık farklılaşmalarını resimlerinde çokça kullanır. Mavnalar, kayık, iskele gibi denize ait elemanlar resimlerinin ana motiflerindendir. Hoca Ali Rıza sonrasında, benzer bir yaklaşımla izlenimci tavra uygun olarak resmini doğa karşısında tamamlar. Buna karşın, kendisi izlenimci bir ressam olmadığını özellikle vurgulamıştır. Onat'm, verimli geçen sanat hayatı boyunca, 2.000'e yakın olduğu tahmin edilen eserleri müze, kurum ve özel kolleksiyonlarda bulunmaktadır.

Bibi. *Hikmet Onat ve Eserleri,* (sergi broşürü), İst, 1977; N. Berk-A. Turani, *Çağdaş Türk Resim Sanatı Tarihi,* II, İst, 1985; Boyar, *Türk Ressamları.* 155-156.

AHMET ÖZEL

ONÇEŞMELER
bak. İSHAK AĞA ÇEŞMESİ

ONİKİLER

II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) İstanbul'un kabadayı muhitlerinde ve halk içinde korku salmış çete.

Onikiler'in reisi olarak daha çok Fehim Paşa'nm adı geçer. II. Abdülhamid'in esvapçıbaşısı İsmet Bey'in oğlu olan Fehim Paşa, saraya yakınlığını kullanarak yasadışı işler yapıyordu. Topağacı'ndaki konağı kendisine bağlı kabadayıların sığmağı durumundaydı. Konağın arka tarafındaki bahçede adamlarına silah talimi yaptırır, polisten kaçanları ileride herhangi bir işinde kullanabileceğini düşünerek kendine bağlamak üzere saklar, gerekirse nüfuzunu kullanarak ceza görmeden ya da küçük bir ceza ile kurtulmalarını sağlardı. Her devlet dairesinde sözü geçen, gözünü budaktan sakınmayan adamlarının etrafa saldığı dehşet yüzünden bir dediği iki edilmeyen Fehim Paşa, kendisi gibi çete reisliği yapan diğer paşaların adamlarıyla uğraşmayı çok sever, emrindekilerin rakip çetelere karşı kazandığı başarılarla övünmekten çok hoşlanırdı.

"Onikiler"in, adını reislerinin devlet katında hatırı sayılır bir kimse oluşundan dolayı Tanzimat döneminde 12 kişiden oluşan heyet-i vükeladan (bakanlar kurulu) aldığı ileri sürülmüştür. Mensupları hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamakla birlikte bu dönemin toplumsal hayatına ilişkin gözlem ve anılarını kaleme alan Refi' Cevad Ulunay'ın *Sayılı Fırtınalar*-adlı eserinden, Ahmed Rasim'in *Muharrir Bu Ya!* adlı kitabındaki "Fiyakacı Kabadayılar-Kıyaklar-Hacamatçılar" başlıklı yazısından ve Sermet Muhtar Alus'un *Cumhuriyet* gazetesinde çıkan "Onikiler" adlı tefrikasından bazı ipuçları çıkarmak, birtakım isimler tespit etmek mümkün olabilmektedir.

Bu kaynaklara göre Onikiler çetesinde yer alan namlı kabadayılar arasında reisleri Fehim Paşa başta olmak üzere Kadayıfçı Ali ve oğlu Hamdi, Kantarcı Sâdık. Mektepli Raşid, Kör Atâ Bey, Horhorlu Tevfik, Kantarcı Salim, Burunsuz Ömer, Avratpazarlı Köşklü Ahmed, Aksaraylı Behâ, Arpacı Nuri ve Telgrafçı Tahsin'in adları geçmektedir. Ahmed Rasim Onikiler'e, önce Hariciye Nezareti'nde başkavas, ardından da paşa olan Arap Abdullah'ın reislik ettiğini yazar. Aslında hiçbiri tarihsel olarak doğrulanmamış olan bu rivayet ve isimlerin bir kısmı yakıştırmalardan ibaret olabilir.

İstanbul halkı arasında Onikiler'in korku veren ünü, o yıllarda eğlence ve ziyaret yerlerinden, mesirelerden, komşu ve akraba gezmelerinden gecenin geç vaktinde dönmek zorunda kalan herkesi korkutur; anneler, yaşlı kadınlar yaramazlık yapan, yemek yemeyen, uyumayan çocuklarını bunların geldiğini söyleyerek yola getirir; herhangi bir yerde bu çetenin belalı üyelerine rastlamamak, bunlarla kavga etmemek için özen gösterilirdi.

Eski İstanbul kabadayıları arasında bir dönem için "sayılı fırtına" olarak anılanlar arasında Onikiler'e mensup olanlar çoğunluktaydı. Bu yüzden bazıları da uygun yer ve zaman buldukça, gerçeği araştırmak mümkün olmadığı için, kendilerini bu çeteden gösterirlerdi. Zamanla etkinlikleri azalan ve dağılmak zorunda kalan bu çete de yerini değişen şartlara göre başka topluluklara bırakmış, kabadayılığın vazgeçilmez mekânlarından olan kahvehaneleri yanmış ya da yıkılmış; hayatta olup da bir köşeye çekilmiş olan mensupları ise 1920'li ve İ930'lu yıllarda bu konuyu merak edip yazmak isteyen gazetecilere kaynaklık etmişlerdir.

Bibi. Ahmed Rasim. *Muharrir Bu Ya!.* İst., 1926, s. 329-330; S. M. Alus, "Onikiler", *Cumhuriyet,* (9 Haziran-27 Ağustos 1935); T. Alangu, *Çalgılı Kahvelerdeki Külhanbey Edebiyatı ve Numuneleri,* ist., 1943, s. xii; R. C. Ulunay. *Sayılı Fırtınalar,* İst.,1953.

İSTANBUL

OPERA

İstanbul'da ilk opera gösterilerinin III. Murad döneminde (1574-1595) özellikle de şehzadelerin düğünlerinde ve şenliklerde yapıldığı bilinmektedir. Bunların hemen hepsi İtalyanlarca yapılan gösterilerdi. Çok daha sonra Fransız, Alman, Avusturyalı ya da Yunan opera topluluklan da görülmüştür. 1675'te IV. Mehmed'in şehzadelerinden Mustafa'nın (II) sünneti ile kızı Hatice Sultanın düğünü için İtalya'dan bir opera grubunun getirtilmesi düşünülmüştü. Operaya ilişkin daha ayrıntılı bilgiler ise 18. yy'ın başlarında Osmanlı elçilerinden Yirmisekiz Mehmed Çelebimin Paris'te, Mustafa Hatti Efendi'nin Viyana'da ve Rasih Efendi'nin Petersburg'da gördükleri operaları da içeren sefaretnameleriyle İstanbul'a ulaşmıştı. Yabancı bir opera topluluğundan bir opera izleyen ilk Osmanlı padişahı ise III. Selim'dir (Mayıs 1797).

İstanbul halkı operayı ilk kez 1840'ta izlemiştir. Bu tarihte Giustiniani adlı bir Venedikli'nin getirttiği opera topluluğu halka açık gösteriler vermiştir. 1840 aynı zamanda İstanbul'da opera kültürünün gelişmesinde büyük katkıları olan Bosco Tiyatrosu'nun da açıldığı yıldır. Burada sergilenen ilk opera Bellini'nin "Norma"sı oldu (1841). Sergilenen oyunların metinleri "risale" olarak bastırılarak dağıtılıyordu. Bosco'da ertesi yıl Gaetano Donizetti'nin "Belisario"su, binanın Naum Tiyatrosu(->) adıyla yenilenmesinden soma açılış operası olarak gene Donizetti'nin "Lucrezia Borgia"sı sergilendi, ardından da Rossini'nin "Sevil Berberi" adlı ünlü operası "Berber Operası" adıyla birkaç kez oynandı. Genellikle orijinal dillerinden oynanan bu operaların izleyicileri kuşkusuz gayrimüslim İstanbullular ile yabancı koloni üyeleriydi. 1846'da bestelenen Verdi'nin "Attila" adlı operası hemen iki yıl sonra İstanbul'da oynandı. 1847'de büyük Beyoğlu yangınıyla Naum Tiyatrosu da yanmıştı. Yeniden inşa edilen tiyatro 4 Kasım 1848'de Verdi'nin 'Macbetto" operasıyla perdelerini yeniden açtı. Böylece bu opera da ilk sahnelenişinden bir buçuk yıl sonra İstanbul'da gösterime çıkmış oldu. 1856-1877 arasında Verdi'nin 12 operası neredeyse dünya prömiyerlerinden hemen kısa bir süre sonra (hattâ bazıları on ay gibi çok kısa bir süre sonra) İstanbul'da da oynanmışlardı. O günlerde Verdi'nin "Aida" adlı ünlü operasını İstanbullular bir gecede üç ayrı Beyoğlu salonunda üç farklı gruptan izleyebiliyorlardı. Abdülmecid, opera ve bale gösterileri gerçekleştirilebilmesi için sarayda bir orkestra kurdurmuş, yabancı öğretmenler yardımıyla da saraylı kızlardan bir orkestra ve bale topluluğu da oluşturmuştu. İlk yerli opera/bale/orkestra topluluğu olan bu grup zaman zaman özel kıyafetleriyle törenlere katılır, konserler ve gösteriler de verirdi. Abdülmecid Naum Tiyatrosu'nda sergilenen operalara da ilgi göstermiş, hattâ Donizetti'nin "Linda di Chamounix" (ChamounLr'li Linda) adlı opera semiseria'sını izlemiştir. Abdülmecid'in, Dolmabahçe Sarayı Tiyatrosu'nun yapımı için verdiği fermanda, izlediği bu operaların büyük etkisi olmuş olmalıdır. Dolmabahçe Sarayı Tiyatrosu'nda(->) da İtalyan truplar padişah ve konuklarına opera gösterileri sunuyorlardı. Buradaki orkestra Türk müzisyenlerden oluşmuştu ve bir de Mehmed Zeki adında tenor vardı. Bu dönemde İstanbul'da sahnelenen operaları Luigi Arditi yönetiyordu. Gaetano Donizetti'nin "L'Ajo nell'imborazzo" adlı operası da Türkçe'ye çevrilerek "Hocanın Hilesi" adıyla burada sahnelendi. Dolmabahçe Sarayı Tiyatrosu'nda sergilenen son eser gene Verdi'nin "Ernani"siydi. Operadan hoşlanmayan Abdülaziz'in de 1866'da bir kez Naum Tiyatrosu'na gelerek opera izlediğini biliyoruz. Yabancı besteciler ile libretto yazarları da Türkiye'de operalar yazmışlardır. Bunlardan biri de V. G.'nin (bazı kaynaklara göre Gabriel Naum) librettosu üzerine Giacomo Panizza'nın besteledi-

"Aida" operası metninin Türkçe çevirisinin kapağı (1874).
Nuri Akbayar koleksiyonu

Fransız Tıyatrosu

CUMA 16 ve PAZAR 18 MATINE ŞUBAT 18 xxxx

Théâtre Français Troupe Locale de Grande Opera

Vendredi 16 et Dimanche 18 Fevrier en MATINEE A' 18 heures

TRAVIATA

Opera en 3 actes et 4 tableaux de GUISEPPE VERDI

Distribution

Chef des choeurs et concertatore Mo CARLO d'ALPINO CAPOCELLI

Chef d'orchestre d'ALPINO CAPOCELLI

1934'te Fransız Tiyatrosu'nda oynanan Verdi'nin "La Traviata" adlı operasının ilanı. *Cengiz Kahraman arşivi*

ği ve 1885'te sahnelenen "L'Assedio di Silistra"dır (Silistre Kuşatması). Bu yıllarda Güllü Agop'un(->) Osmanlı Tiyatrosu ile Dikran Çuhacıyan'ınG-O Güllü Agop'un tiyatro tekeline karşı opera oynamak üzere Kasım 1874'te (Ramazan ayıydı) Beyazıt'ta kurduğu Opera Tiyatrosu da opera, operakomik ve operet gösterileri yapmaya başlamışlardı. Hattâ ünlü komik Küçük İsmail Efendi ile Mardiros Mınakyan(->) birlikte Bizet'nin "Carmen"ini sergilediler.

İlk Türk opera metni Abdülhak Hamid'in (Tarhan) babası İbrahim Efendimin yazdığı "Hikâye-i İbrahim Paşa be-îbrahim-i Gülşeni"dir. Ancak bu libretto bestelenmemiştir. Bundan sonraki ikinci girişim de tamamlanamamıştır. Bu girişimde İsmail Zühdi (Kuşçuoğlu), Abdülhak Hamid'in aynı adlı yapıtından "Tezer" adlı bir opera bestelemeye başlamışsa da bitmemiştir. Dikran Çuhacıyanin "Olimpia" (İkinci Arsak) adlı ilk bestelediği opera ise Nauru Tiyatrosu'nda 1868'de İtalyanca, 1869'da da Ermenice olarak sergilenmiştir. Üç perdelik "Şerif Ağa" adlı opera-komik ise ancak 1872'de sahnelenebilmiştir. Güllü Agop'la çalışan Serafim Manasse adlı ve uzun yıllar Ermeni Şark Tiyatrosu'nu yöneten bir sanatçı da hem librettosunu kendi yazdığı hem de bestelediği kimi operalarım yalnız Ermenice ya da doğrudan Türkçe olarak sergilemiştir. M. Vedi Sabra adlı bestecinin Halide Edip Adıvarin *Kenan Çobanları* adlı eseri üzerine bestelediği opera ile Mehmed Baha'nın (Pars) Abdülhak Hamid'in aynı adlı oyunundan bestelediği, "Nesteren" adlı yapıtı hem libretto yazarı hem de bestecisi Türk ilk operadır ve oldukça ilgi toplamıştır. 1889'da açılan ve Abdülhamidln yaptırdığı Yıldız Sarayı Tiyatrosu'nda da İstanbul'a gelen yabancı konuk gruplar operalar sergilemişlerdir. Hattâ bir İtalyan ailesi burada 10 kadar operayı saraydaki sanatçılarla birlikte sürekli sergilemiştir. 1920'de Mekteb-i Tıbbiye öğrencilerinin oynadığı, Şehabeddin Süleyman ile Hulki Amilin (Keymen) librettosu üzerine Numllah Beyin (Taşkıran) bestelediği "İhtiyar" ilginç bir opera örneğidir.

Bu tarihlerden başlayarak istanbul'da opera çalışmaları, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devletimin müttefiki olan Almanya ve Avusturya'dan gelen birkaç konuk grubu ve 1930'da Ahmet Adnan (Saygun) ve Mahmud Ragıp Beyin (Gazimihal) birlikte kurdukları Opera Cemiyeti'nde bazı opera parçalarının piyano eşliğinde resitaller halinde sunulmasını saymazsak bir süre duraklamıştır.

Cumhuriyet döneminde ise yeni çalışmalar başkent oluşu nedeniyle Ankara'ya kaymış, 1934'te Ankara'da Devlet Konservatuvarı bünyesinde başlanan çalışmaların sonucunu İstanbul yalnızca küçük bazı turnelerle izleyebilmiştir. Bundan sonra İstanbul'daki opera gösterileri, 1957'deki Opera Stüdyosu'nun ardından 1959'da Şehir Tiyatroları'na bağlı olarak açılan ve 1970'te Devlet Opera ve Balesi'ne(->) dönüştürülen Şehir Operası(-0 ve 1970 sonrası Ankara Devlet Opera ve Balesi Genel Müdürlüğü'nün turneleri ile sürmüştür.

Bibi. C. M. Altar. *Opera Tarihi,* IV, İst., 1993, s. 224-389; And, *Osmanlı,* 198; And, *Meşrutiyet,* 256-271-, And, *Tanzimat,* 417-438; M. And, *Türkiye'de İtalyan Sahnesi, İtalyan Sahnesinde Türkiye,* İst., 1989; *Orkestra* (İstanbul Şehir Operası Özel Sayısı), S. 122 (Ekim 1983); Öztuna, *BTMA,* II, 159; M. N. Özön-B. Dürder, *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi,* İst., 1967, s. 311-312; (Sevengil), *Türk Tiyatrosu,* I, 64-69; Sevengil, *Opera;* F. Yener, *Müzik,* İst. ty, s. 72-78.

RAŞİT ÇAVAŞ

OPERET

19- yy boyunca yabancı operet topluluklarının, özellikle de İtalyan operet truplarının İstanbul'da, Avrupa'nın önde gelen operetlerini sahnelemeleri, İstanbul'un gerek musiki çevrelerinde, gerekse dinleyici kesimlerinde operete yönelik bir ilgi ve talep yaratmıştı. Türk bestekârlarmca Türk musikisi makamlarının kullanılmasıyla, Türk halkının duyuşuna hitap edebilecek bir operet türü geliştirilmesi süreci ise Batı opereti İstanbul'da az çok tanındıktan sonra başladı.

1863 İstanbul doğumlu, İtalyan asıllı bir Levanten olan Radeglia'nın, Türk musikisine duyduğu yakınlıkla Türk musikisi makamlarını ve usullerini kullanarak bestelediği "Şâbân" adlı opera, musikili oyun türlerinde Türk musikisinin kullanılabileceğini göstermesi bakımından ilgi çekiciydi. Türk musikisi tarzındaki operetin asıl örneklerini ise Dikran Çuhacıyan(->) verdi. Çuhacıyanin eserleri, sahnelendikleri dönemde İstanbul halkından büyük ilgi gördü.

Çuhacıyanin operetlerindeki çokseslilik ve orkestralama düzeyinin basit bir çizgide tutularak ezginin hâkim kılınması eğilimi, Türk halkının kulağını Batı musikisine alıştırma kaygısından kaynaklanıyordu. Ezginin ön planda bulunduğu bir musiki olma özelliğini taşıyan Türk musikisi zevki, Çuhacıyanin operetlerindeki teknik unsurların basit bir düzeyde tutularak ezginin ön plana çıkarılması yöntemiyle Batı musikisine yöneltilebilirdi. Bu yaklaşımda, ortaya yepyeni bir musiki ürünü konulurken halkın yadırgayacağı bir musikiyle piyasada ürünü zarara uğratmama kaygısı da etkili olmuştu. Operetin, İstanbul halkına sunuluşu aşamasında dikkatle düşünülen bu ayrıntı, dönemin konuyla ilgili kalemleri arasında çeşitli tartışmalara da yol açmıştı.

Çuhacıyanin "Arifin Hilesi" (1872) adlı eseri, ilk Türk operetidir. Librettosu Hovsep Yazıcıyan'a ait olan bu eser tamamıyla Türk musikisi makamları kullanılarak bestelenmiş ve ilk defa 9 Aralık 1872'de Gedikpaşa Tiyatrosu'nda temsil edilmiştir. Aynı eser daha sonraları Fransız Tiyatrosu, Beyazıt Tiyatrosu ve Kadıköy Tiyatrosu'nda da oynandı. 1884'te ise Tepebaşı Tiyatrosu'nda 277. kez sahnelendi. Eserin elde ettiği başarının hemen arkasından, dönemin ünlü sahne sanatçısı Güllü Agop'un(->) olumsuz eleştirileri ve bu tür oyunları oynama yetkisinin resmen kendinde olduğunu ileri sürmesi dikkat çekicidir. Çuhacıyanin başarısı, Güllü Agop dönemini âdeta sona erdiren bir olay niteliğini taşıyordu.

Çuhacıyanin, Türkçe librettosunu Karekin Rıştuni'nin yazdığı "Köse Kâhya" (Köse Abdal) adlı eseri de başarıyla sahnelenen oyunları arasındaydı. Eser, 1950'de oynanmıştır. Librettosu Takvor Nalyan'a ait olan "Leblebici Horhor Ağa" (1875) ise, bestecinin en sevilen eseridir, ilk kez 11 Ocak 1876'da Fransız Tiyatrosu'nda temsil edilen eser, birçok kez sahnelenmiştir. "Zamire" (veya "Ebû-Ziyâd") ise 1891'de Concordia Tiyatrosu'nda oynandı.

Çuhacıyanin eserleriyle hemen hemen

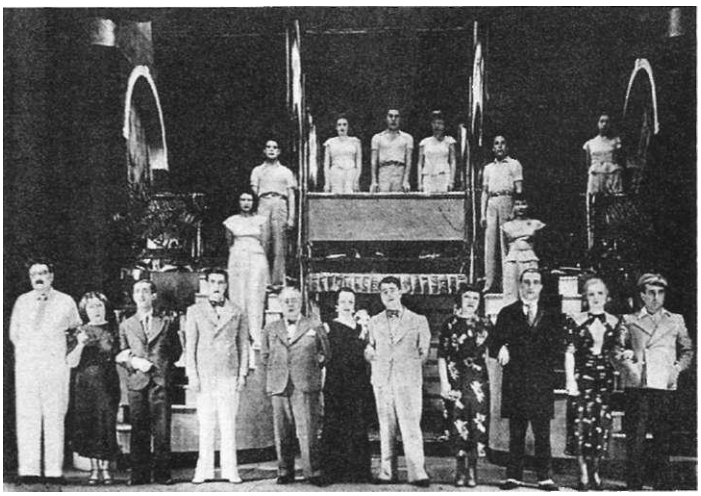
1936'da sahnelenen "Delidolu" operetinin sanatçıları: (soldan sağa), Sait Köknar. Şaziye Moral, Necdet M. Ayral, Muammer Karaca, Behzat Butak, Bedia Muvahhit, Hazım Körmükçü. Necla Sertel. Refik K. Arduman, F. Tevfik ve V. Rıza Zobu. *Cengiz Kahraman arşivi*

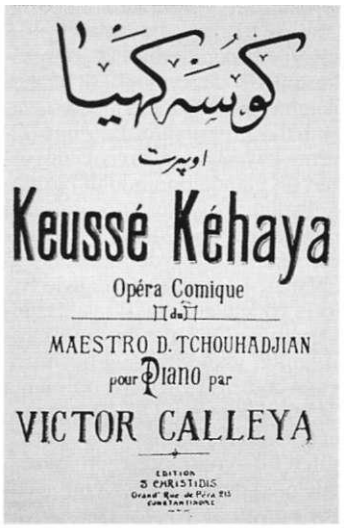

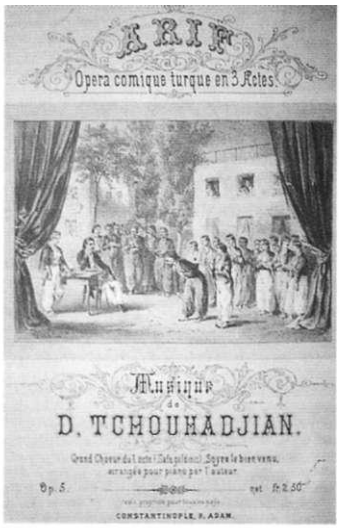

Çuhacıyan'ın "Köse Kâhya" adlı opera-komiğinin İstanbul'da basılan (solda) ve yine Çuhacıyan'a ait ilk Türk opereti "Ârif'in Hilesi"nin Leipzig'de basılan nota kapakları. *TETTV Arşivi*

aynı dönemde bestelenen bir başka operet de Direktör Âli Bey'in(-0 "Letâfet"idir. Muzıka-i Hümayun'dan Kemani Haydar Bey de (1846-1904) "Pembe Kız" (sözleri Osman Nuri Bey ve Muslihiddin Beye ait). "Çengi, "Sigorta", "Binbirdirek" ve "Allak Kız" adlı eserlerinde Türk musikisi makamlarını ve usullerini kullandı. O dönemde ezgilendirilmemiş operetler de vardır. Metni Hasan Bedreddin Paşa ile Manastırlı Mehmet Rifat Bey'e ait olan "Ebul-fedâ", bunlardan biridir. Bu dönemin en çok tutulan eserlerinden biri de Ahmed Midhat Efendi'nin(-0 yazıp, Lavtacı Hristo'nun (Hristaki Kiryazis) ezgilendirdiği "Zeybekler" dir. Çok sevilip oynandığı halde günümüzde hakkında yeterli bilgi bulunmayan eserler de vardır. Hasan Vâhid'in "Anadolu Köylülerinin, bugüne kadar ne metninin ne de musikisinin kim tarafından yazıldığı öğrenilememiştir. "Köroğlu" ile "Derebeyi" yahut "Türkmenler" yahut "Çoban Kızı" adlı eserlerin ise ne yazarları, ne bestecileri bellidir.

Muallim İsmail Hakkı Bey(->), Türk operet tarihinde önemli bir dönemeç noktası oluşturur. Kurduğu İstanbul Operet Heyeti Türkiye'de operetin en önemli örneklerini veren topluluklardan biridir. Şehzadebaşı'ndaki Ferah Tiyatrosu'nda(->) faaliyet gösteren Operet Heyeti'nin saz takımını da İsmail Hakkı Bey, meslekten bir musikici olarak bizzat yönetiyordu. Türk musikisi kurallarına göre bestelediği 15 operetin yanında, operet konusunda ilgi çekici bir adımı da, eseri icra eden orkestrayı tamamıyla bir "incesaz" heyeti haline getirerek atmıştı. İsmail Hakkı Bey'in uygulamasıyla "Türk tarzı operet" Batı'dakinden ayrı bir anlayışa dayanıyordu. Sanatçının bestelediği operetler, Musahibzade CelaPin(->) *Bülbül, Lâle Devri, Kaşıkçılar*'ve *Yedekçi;* Sezai Bey'in *Nurü's-Sabah;* Faik Bey'in *Emel;* Enver Bey'in *İyi Saatte Olsunlar, Gazanfe;* Aram Efendi'nin *Gelin-Kaynana* adlı eserleriyle *Falcı, Kiracılar, Tutkun, Ve Mine'l-Garaib* ve *Damad İbrahim Paşa* adlı eserleridir. İsmail Hakkı Bey'in operet üzerindeki çalışmaları Türk musikisinin sahne musikisi olarak kullanılması açısından önemliydi, ama bu faaliyet ülkenin içinde bulunduğu savaş şartları ile siyasi istikrarsızlığın belirlediği olumsuz ortam yüzünden devam edemedi.

Aynı yıllarda başka Türk musikisi bestekârları da operete ilgi duyarak eserler vermişlerdir. Subhi Ezgi(->) ilk defa Şehzadebaşı'ndaki Ferah Tiyatrosu'nda oynanan "Lâle Devri"ni Nedim'in(->) şiirleri üzerine 28 şarkı besteleyerek ezgilendirmişti. Hasan Ferid Alnar'm 1922'de bestelediği operet onun ilk eseriydi. Fahri Kopuz(->) 1923'te Musahibzade Celal'in "Atlı Ases" adlı eserini besteledi. Kaptanzade Ali Rıza Bey(->) ise bestelediği beş eserle Türk operetinin en değerli temsilcilerinden biridir. Sanatçı, "Macun Hokkası" ile "İstanbul Efendisinde oyuncu olarak da rol almış ve başarı göstermişti. Levon Hancıyan(->) ile Muallim Kâzım Bey de (Uz) operet musikisi üzerinde çalışmışlardır.

Türk operet sanatına damgasını vuran bir başka isim Muhlis Sabahattin Ezgi' dir(->). 20'den fazla operet bestelemiştir. Tıpkı İsmail Hakkı Bey' gibi Muhlis Sabahattin'in de operetle ilgisi bestekârlıkla sınırlı değildi. Her şeyden önce, İstanbul'un musiki hayatında "operet devrinin mimarlarından biriydi.

Muhlis Sabahattin'in "Çâresaz", "Zühre", "Ayşe", "Gül Fatma", "Asaletmeab", "Muteber Paşa", "Aşk Mektebi", "Kerem ile Asli ve "Yerden Göğe" adlarını taşıyan başlıca operetleri arasında "Çaresaz", "Gül Fatma", özellikle de "Ayşe", en çok tutulan ve sahnelenenleri oldu. "Çaresaz", Şehzade Ziyaeddin Efendi'nin desteğiyle Benliyan'm yönetimindeki Osmanlı Milli Operet Kumpanyası'nca oynandı. "Aşk Mektebi" ise, Şehir Tiyatroları'nca sahneye kondu. Muhlis Sabahattin, Türk musikisi tarzında operetin son temsilcisiydi. Onunla, Türk musikisi operet besteleme devri kapandı. 1930'larda başlayan yeni dönemde eserler artık Batı musikisi tekniği içinde bestelendi. Bu dönemin ilgi toplayan eserleri arasında metinlerini Ekrem Reşit Rey'in yazıp kardeşi Cemal Reşit Rey'in(->) bestelediği operetler ve musikili oyunlar başta gelir. Rey'in bestelediği "Üç Saat" (1932), "Lüküs Hayat" (1933), "Deh Dolu" (1934), "Saz Caz" (1935), "Maskara" (1936), "Havacıva" (1937), "Yaygara 70" (1969), "Uy! Balon Dünya" (1970), "Bir İstanbul Masalı" (1971) operetleri ile, "Adalar Rövüsü" (1934), "Alabanda" (1941) ve "Aldırma" (1942) adlı revüleri büyük ilgi uyandırdı. Özellikle "Lüküs Hayat" çok geniş bir dinleyici kitlesine ulaştı; eser beyaz perde ve TV için filme alındı; TV'de ayrıca oyun olarak temsil edildi, 1980'li yıllarda Şehir Tiyatroları'nda üst üste 5-6 yıl kapalı gişe oynadı, eserdeki şarkılar plaklara okundu.

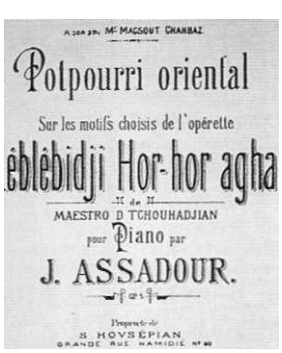

"Leblebici Horhor Ağa"daki seçme motiflerle bestelenen "Potpourri oriental"in nota kapağı. *TETTV Arşivi*

Operetin, İstanbul halkına sunulduğu mekânlar, İstanbul'da sahne sanatlarının sunulduğu Gedikpaşa Tiyatrosu, Fransız Tiyatrosu, Concordia Tiyatrosu, Üsküdar Bağlarbaşı Aziziye Tiyatrosu, Ortaköy Tiyatrosu, Tepebaşı Tiyatrosu ve Direklerarası'ndaki Kâzım Efendi Kıraathanesi'nin bahçesinde kurulan Mesire-i Efkâr adlı yerlerdi.

Operet. İstanbul'un sanat dünyasında ciddi düzeyde kurumsallaşma yoluna giren bir sanat hareketi niteliğindeydi. "Hale Operet Heyeti", "İstanbul Operet Heyeti", "Milli Osmanlı Operet Kumpanyası", "Sahir Operet Heyeti", "Sahne-i Milliye-i Osmaniye" gibi operet toplulukları, operetin yaygınlaştırılması yolunda önemli adımlar attılar. Bunlar arasında özellikle İsmail Hakkı Bey, kurup yönettiği İstanbul Operet Heyeti bünyesi içinde operet sanatkârı yetiştirmek üzere bir okul kurmayı bile düşünmüştür. Bu heyet sahne musikisinde gelenekten kopmama kaygısı duyması bakımından dikkat çekiciydi. İstanbul Operet Heyeti, yerli bir operet terminolojisinin de yaratıcısıdır. Bu terminolojide müzikli oyun "temsil-i musiki", uvertür müziği "küşad musikisi", koro "cumhur terennümü", arya, düo, trio, kuartet, kentet gibi terimler -sırasıyla- "birli, ikili, üçlü, dörtlü, beşli terennüm", ara orkestra müziği ise "sahne musikisi" kelimeleriyle karşılanmıştır.

Operet, İstanbul'un sanat hayatında iz bırakan ve ustalıkla icra edilen Batı kaynaklı musiki türlerinden biri olmasına rağmen, özel bir kültürel ortamın ürünü olduğu için, Cumhuriyet Türkiye'sinde ciddi bir gelişme gösteremedi. Dönemindeki başarısının sebeplerinden biri de geleneksel Türk seyirlik sanatlarında musikinin önem-

li bir yeri olmasıydı. Operet türünün önemli örneklerini İstanbul halkına sunan yabancı grupların da operetin başarısında önemli bir payı vardı.

Dönemin operet topluluklarının derli toplu musiki grupları oluşları ile bu toplulukların nitelikli oyunlar seçmeleri de operetin halka mal olmasında etkili olmuştur. Ülkenin o günlerde içinde bulunduğu olağanüstü olumsuz şartlara rağmen operet, büyük bir başarıyla tutunabilmiş ve kabul görmüştür.

Bibi. (Sevengil). *Türk Tiyatrosu;* Sevengil. *Opera-*. Sevengil, *Tanzimat:* B. Arpad, *Muhlis Sabahattin,* İst., 1947; Sevengil, *Meşrutiyet:* And, *Tanzimat;* And, *Meşrutiyet;* M. And, *Elli Yılın Türk Tiyatrosu,* Ankara, 1973; N. Akı, *XIX. Yüzyıl Türk Tiyatrosu Tarihi,* İst., 1963; G. Oransay, *Batı Tekniğiyle Yazan 60 Türk Bağdar,* Ankara, 1965.

MEHMET GÜNTEKIN

OR-AHAYİM HASTANESİ

bak. BALAT MUSEVİ HASTANESİ

ORAN, AHMED CEVDET

(1862, İstanbul-28Mayıs 1935, Ankara) Gazeteci.

Aksaray'da doğdu. Tütün taciri Hacı Ahmed Efendi'nin oğludur. Mekteb-i Mülkiye'yK-») ve Hukuk Mektebi'ni(->) bitirdi. 1883'te Fransızca ve Arapça çevirmeni olarak *Tercüman-ı Hakikati.-*)* gazetesinde çalışmaya başladı. Bir süre de *Takvim-i Vekayi'de(-+)* yazarlık, *Sabah ve Tarik,* gazetelerinde başyazarlık yaptı. Daha sonra Reji İdaresi'nde, Osmanlı Bankası'nda ve Hariciye Nezaretimde memurluklarda bulundu. 1894'te memurluktan ayrılarak 5 Temmuz 1894'te *İkdam(->)* gazetesini çıkarmaya başladı. Gazetenin başyazarlığını da üstlendi. Dilde sadeleşmenin ve Türkçü düşüncelerin sözcülüğünü yapan *İkdam,* II. Abdülhamid rejimiyle de iyi geçinmeye çalıştı. Oran o dönemde İstanbul'da yayımlanan diğer günlük gazetelerin *(Sabah, Tarik ve Tercüman-ı Hakikat)* rekabetine karşı özellikle aydınların desteğiyle gazetesini yaşatmayı başardı.

Oran bu arada "Kitabhane-i İkdam" adıyla kitap yayımcılığına da girişerek Osmanlı tarihinin ve edebiyatının yazma eserlerini gün ışığına çıkardı. Bunlar arasında Evliya Çelebinin *Seyahat name* sinin ilk 6 cildi, Şeydi Ali Reis'in *Mir'atü 'l-Memalik'i,* Gelibolulu Mustafa Âli'nin *Heft-Meclis'i,* Karsîzade Mehmed Cemaleddin Efendi'nin *Âyine-i Zürefâ* 'sı, ayrıca *Tezkire-i Lâtifi, Tezkire-i Salim ve Tezkire-i Rıza* sayılabilir. Ayrıca Ali Şir Neyai'nin *Muhakemetü'l-Lugateyn,* Necib Âsım'ın (Yazıksız) *Eski Türk Yazısı,* Bursalı Mehmed Tahir'in *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri* gibi Türkçü yönü ağır basan kitaplar da yayımladı.

II. Meşrutiyetin ilanından (1908) sonra bir süre İttihad ve Terakki'yi destekleyen soma da muhalefete geçen Oran, Babıâli Baskını'ndan(-0 sonra basının denetim altına alınması üzerine hastalığını da vesile ederek gazetenin başından ayrılarak yurtdışına gitti. Bir süre Fransa'da Nice kentinde yaşadıktan sonra İsviçre'ye yerleşti. Buradayken *İkdam'a* politika dışı yazılar yazdı. 1923'te İstanbul'a dönüp gazetesinin başına geçtikten soma da bu tutumunu sürdürdü. Özellikle ticaret, tarım ve madencilik konularında ilginç yazılar yazdı. Oran, 1927'de *İkdamın* yayın haklarını Ali Naci Karacan'a(->) devrederek gazetecilikten çekildi. Mayıs 1935'te Ankara'da toplanan I. Türk Basın Kongresine Türk basınının en kıdemli gazete yayımcısı olarak katıldı. Kongre sırasında geçirdiği bir kalp krizi sonucunda öldü. İstanbul'a nakledilen cenazesi Eyüb Sultan Mezarlığında toprağa verildi.

İSTANBUL

ORDUEVLERİ

Türk Silahlı Kuvvetleri mensuplarıyla eş, çocuk, anne, baba ve bakmakla yükümlü oldukları kişilerin moral kazanmak, dinlenmek ve gecelemek gibi ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulan hizmet yapıları. İşletmeciliği vine Türk Silahlı Kuvvetleri tarafından sağlanmaktadır.

İstanbul'daki orduevleri sadece şehir dışından gelen ordu mensuplarının konakladığı bir merkez değil, kentte yaşayan ve kullanma hakkına sahip kişiler için de önemli bir dinlenme ve eğlence yeridir. Orduevlerinin hepsinde yemek, kuaför, düğün, nişan, sünnet törenleri için kullanılabilecek salonlar, dispanser, fotoğrafçı, kuru temizleme ve lostra gibi çeşitli hizmetler verilmektedir. Gecelemek sadece ordu personeli veya onların refakatindekiler için mümkündür. Diğer hizmetlerden ise orduevierine giriş hakkı olan herkes yararlanabilmektedir.

Harbiye Orduevi
Yavuz Çelenk. 1994

Bugün İstanbul'da subay ve astsubaylara ait sekiz orduevi mevcuttur. En büyüğü Harbfye'deki(-0 Harbiye Orduevi'dir. Birinci sınıf otel niteliğindeki Harbiye Orduevi subaylara mahsustur. İnşası 1981'de tamamlanan orduevi daha önce yakınında bulunan eski Mekteb-i Harbiye(->) binasının bir bölümünde hizmet vermekteydi. Restoranı, çay ve pasta salonu, düğün salonu, çeşitli davet ve kokteyl salonları, oyun salonları, butik, kadın ve erkek kuaför salonları, yüzme havuzu, kapalı otoparkı ve otel kısmı ile Türkiye'nin en büyük orduevidir. Devlet misafirhanesi olarak da kullanılmaktadır.

istanbul'daki orduevlerinden ikincisi Tarabya'da bulunan Kalender Orduevi'dir. Burası da subaylara mahsus olup avlusunda Cumhurbaşkanlığının dinlenme köşkü vardır. Boğazdaki orduevlerinin ikincisi Sarıyer Orduevi'dir. Üçüncüsü ise Rumelikavağı yolundaki Sanyer Astsubay Orduevi'dir. Bu orduevinin bir de plajı vardır. İstanbul'un Avrupa yakasındaki diğer orduevleri Vatan Caddesi üzerinde astsubaylara mahsus Aksaray Orduevi ile Kasımpaşa'daki Deniz Astsubay Orduevi'dir.

Asya yakasında ise Fenerbahçe Orduevi ve Selimiye Orduevi vardır. Fenerbahçe koyunda yer alan Fenerbahçe Orduevi subay orduevidir. Anadolu yakasında oturan subay personelin özellikle havuzundan dolayı en çok kullandığı bir mekândır. Marmara Denizi kirlenmeden önce Fenerbahçe orduevinin önünde geniş bir plaj da mevcuttu.

Selimiye Orduevi Selimiye Kışlası'nın bitişiğinde yer almaktadır ve astsubay orduevi olarak kullanılmaktadır.

TÜLİN ÇORUHLU

ORGANİZE DERİ SANAYİ BÖLGESİ

Tuzla İlçesi'nin Aydınlı Köyü mevkiinde 1992de açılan debbağhaneler ve deri işleme atölye ve tesisleri bütünlüğü.

İstanbul'un fethinin hemen ardından Kazlıçeşme'de(->) kurulan debbağhaneler, o tarihten 1993'e kadar ülkenin en büyük deri üretimi bölgesi olma niteliğini korumuş; İstanbul Büyük Şehir Belediyesi'nce 1990da başlayan bölge düzenleme çalışmaları sırasında tamamen yıkılarak, Tuzla'nın Aydınlı Köyü'ne nakledilmiştir.

Debbağhanelerin Kazlıçeşme'den kaldırılması fikri, 1958'de sahil yolu açılırken ortaya çıkmış ve 1960larda dericiler için yeni bir yerleşme bölgesi aranmaya başlanmıştır. Önce Haramidere, sonra Riva, daha sonra Dil İskelesi arkasındaki Dilovası üzerinde durulmuş; ancak hiçbiri uygun görülmemiş, konu uzun süre sürüncemede kalmıştır.

İstanbul'da bir Organize Deri Sanayi Bölgesi kurulması Bakanlar Kurulu'nun 7 Ağustos 1978 tarih ve 10529 sayılı kararıyla resmiyete dökülmüş, aradan 3 yıl geçtikten soma Ekim 1981'de o zaman İstanbul valisi olan Nevzat Ayazin başkanlığında Tuzla, Aydınlı-Orhanlı Köyü civarındaki alanda Organize Deri Sanayi Bölge-

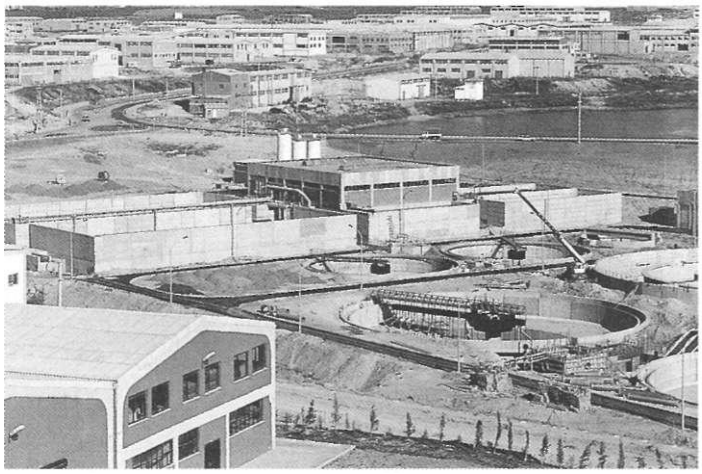

Tuzla'daki Organize Deri Sanayi Bölgesi ve arıtma tesisleri. *Bünyamin Çelebi*

si'nin kurulmasına karar verilmiştir. 18 Ocak 1982'de İstanbul Organize Deri Sanayi Bölgesi Müteşebbis Teşekkülü bir protokol ile resmen kurulmuş; İstanbul Vilayeti Özel İdaresi, İstanbul Belediyesi, Türkiye Deri Sanayicileri Derneği, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul Sanayi Odası iştirakiyle resmi bir kuruluş oluşturulmuştur. Başlangıçta küçük bir alan tahsis olunmuş daha sonra bu alan on misli artınlarak 670 hektara çıkarılmıştır.

Bölgenin 1/25.000'lik yerleşim planları İstanbul Nâzım Plan Bürosu'nca hazırlanmış, imar ve İskân Bakanlığımca tasdik olunduktan sonra arazi kamulaştırılmıştır. Bölgenin altyapı temeli 7 Nisan 1985'te, üstyapı temeli zamanın başbakanı Turgut Özal tarafından 8 Aralık 1985'te atılmıştır. Arazi durumuna, ihtiyaçlara, talebe göre, bölge ilk etapta 163 farklı büyüklükte parsele ayrılmış; noter huzurunda kuraları çekilerek Kazlıçeşme'deki işyeri sahiplerine dağıtılmıştır. Dağıtım tarihi 14 Ağustos 1985'tir. Arsaların çok büyük bir kısmında inşaatlar tamamlanmıştır.

1992 sonunda, bölgede deri fabrikaları çalışmaya başlamış, Kazlıçeşme'den Aydınlı Köyü'ne taşınma yaklaşık 10 yılda tamamlanmıştır.

670 hektarlık alanda 220 hektar deri işleme sanayiine; 49 hektar diğer yan sanayiye; 15,8 hektar ortak bina ve diğer tesis alanlarına; 6,2 hektar ortak kullanılacak lojman alanlarına; 5,2 hektar çarşı alanına; 3,1 hektar makine, torna, marangoz sanayiine; 48,4 hektar park ve yeşil sahalara; 55,6 hektar göletlere; 230,1 hektar ortak ağaçlandırma alanına; 168 hektar ağaçlandırılacak kamu arazisine tahsis olunmuştur. Parklar, yeşil alanlar, göletler ve ağaçlandırma alanlarının toplamı takriben 500 hektarlık büyük bir sahayı kaplamaktadır. Çevreyi koruma ön plana alınarak şimdiye kadar 100.000 ağaç dikilmiş, ağaç sayısının 1.000.000'a çıkarılması planlanmıştır.

Dünyanın en büyük arıtma tesisleri bu bölgede gerçekleştirilmektedir. Biyolojik arıtma dışında tüm üniteler devreye girmiştir. Kullanılacak ham suyun büyük bölümü Ömerli Barajı'ndan sağlanmakla birlikte, bir bölümü aynı bölgede oluşturulacak 3 göletten sağlanacaktır.

Kazlıçeşme'de günde 600 ton hamderi işleme kapasitesi mevcut iken yeni bölgede üç misli artış ile günde 1.800 ton ham deri işlenebileceği hesaplanmaktadır.

Aynı alanda dericilikle ilgili yan sanayi ve satış merkezleriyle bütünleşecek bu bölgede 800.000 m^2'lik özel bir alanda İstanbul Serbest Deri Bölgesi oluşturma çalışmaları sürdürülmektedir.

HASAN YELMEN

ORHAN KEMAL

(15Eylül 1914, Ceyhan -2Haziran 1970, Sofya) Romancı ve hikayeci.

Asıl adı Mehmed Raşit Öğütçü'dür. Babası I. dönem Kastamonu mebuslarından Abdülkadir Kemali Bey'dir. Babasının 1930' da Adana'da Ahali Fırkasını kurması üzerine gelişen siyasal olaylar nedeniyle o sırada ortaokul son sınıf öğrencisi olan Orhan Kemal öğrenimini yanm bırakarak babasıyla birlikte yurtdışına gitti. Antakya, Hama ve Beyrut'ta yaşadı. 1932'de yurda dönünce pamuk fabrikalarında işçilik, dokumacılık, kâtiplik yaptı. 1939'da askerlik görevini yaparken ceza yasasının 94. maddesine aykırı hareketten beş yıla hüküm giydi ve Kayseri, Adana, Bursa cezaevlerinde hapis yattı. Bursa cezaevinde Nâzım Hikmetle tanıştı. Edebiyat alanmda Nâzım Hikmet'ten yardım ve destek gördü. Bu dönemini daha sonra *Nazım Hikmet'le Üç Buçuk Yıl* (1965) adlı kitapta anlattı.

1945'te cezaevinden çıkınca Adana'da fabrika işçiliği, sebze nakliyatçılığı, kâtiplik yaptı. Bu dönemde evlendi. Nisan 1950' de eşi ve çocuklarıyla İstanbul'a göç etti. Burada yaşamını tamamen kalemiyle kazandı. İlk şiirleri *Yedigün* dergisinde yayımlanmıştı (1939-1941). Daha sora *Yeni Edebiyat, Yürüyüş, Yeryüzü, Varlık, Yelken, Ataç* gibi dergilerde; *Vatan, Cumhuriyet, Milliyet, Dünya* gibi gazetelerde eserleri yayımlandı. Tedavi için gittiği Sofya'da öldü. Mezarı Zincirlikuyu'dadır.

Orhan Kemal'in hikâye ve romanlarının bir bölümünde mekân olarak Adana, bir bölümünde de İstanbul vardır. Gerçekçi bir yazar olarak gözlem ve yaşantıya önem veren Orhan Kemal konularını kendi hayatından, çevresinden ve belli çevrelerden (işçiler, dar gelirliler, toprak insanları, çiftlik sahipleri, küçük esnaf, küçük memur) seçer. Bu amaçla Orhan Kemal İstanbul'da yaşadığı sürece şehri adım adım gezmiş, belli yerlerinde (kahveler, meyhaneler, sinemalar, parklar) ve belli semtlerinde (Cibali, Yenikapı, Babıâli, Beyoğlu) hayatını geçirmiştir.

Roman ve hikâye dışında oyun, anı ve incelemeleri de olan Orhan Kemal'in eserlerinin toplamı 42'dir. Bunlardan on biri hikâye, yirmi altısı roman, ikisi oyun, biri am, biri incelemedir. İki kez Sait Faik Hikâye Armağam'nı (1958 ve 1969) ve Türk Dil Kurumu Hikâye Ödülü'nü (1969) almıştır.

Orhan Kemal İstanbul kahvelerini en çok dolaşan, en iyi bilen yazarlardan biridir denebilir. Orhan Kemal'in bu tutkusu ya da alışkanlığı Nurer Uğurlu'nun *Orhan Kemal'in İkbal Kahvesi* (1973) ve Muzaffer Buyrukçu'nun *Arkadaş Anılarında Orhan Kemal* (1984) adlı eserlerinde ayrıntılı biçimde anlatılır. Gazete ve dergilere hikâye, roman tefrikası ya da yazı veren Orhan Kemal haftanın belli günlerinde Cağaloğlu ya da Babıâli kahvelerine giderdi. Orhan Kemal'in yaşadığı dönemde Cağaloğlu ve Babıâli gazete, dergi ve yayınevlerinin semtiydi.

Orhan Kemal'in yasanımda meyhanelerin de büyük yeri vardı. Çeşitli kesimlerden arkadaşlarıyla buralarda edebiyat ya da siyaset üzerine tartışmalar yaptığı, hattâ bu yüzden takibata bile uğradığı bilinmektedir. Muzaffer Buyrukçu'nun anılarından anlaşıldığına göre Sirkeci, Aksaray, Unkapanı, Saraçhanebaşı, Yenikapı, Beyoğlu, Gedikpaşa, Langa, Samatya Orhan Kemal'in meyhane konusunda gözde semtleriydi. Gülhane Parkı ve Şişhane'deki park da Orhan Kemal'in gözde parklarıdır. Sinema tutkusu Orhan Kemal'i senaryo yazarlığına itti. Yazlık ve kışlık sinemalardan hikâye ve romanlarında sık sık söz açan Orhan Kemal edebiyat ve basın dünyası ile olduğu kadar bir süre de sinema dünyası ile ya da Yeşilçam'la içli dışlı oldu.

Küçükpazar, Haliç *{Suçlu,* 1957); Kumkapı, Unkapanı *{Devlet Kuşu,* 1958); Beyoğlu *{Küçücük,* 1960; *Yalancı Dünya,* 1966; *Sokaklardan Bir Kız,* 1968); Balıkpazarı, Kadıköy, Bakırköy *{Gurbet Kuşları,* 1962); Cibali *{Evlerden Biri,* 1966) Orhan Kemal'in bazı romanlarının geçtiği İstanbul semtleridir. *Gurbet Kuş lan* romanında İstanbul'un 1957-1960 arasında yaşadığı "istimlak" olayını, gecekondulaşma ve köyden (taşradan) İstanbul'a göç olgusunu ele alır. *Küçücük, Yalancı Dünya, Sokaklardan Bir Kız, Müfettişler Müfettişi, Üç Kâğıtçı* (1969) adlı romanlarında İstanbul'un eğlence yerlerinin, barların, pavyonların, sinema dünyasının, sahtekârlıkla zengin olanlarının dünyası anlatılır. Orhan Kemal'in İstanbul'la ilgili hikâye ve romanlarında olaylar genellikle yoksul ya da orta halli semtlerde, kenar mahallelerde, küçük işyeri ve atölyelerde geçer. Orhan Kemal'in bu eserlerinde İstanbul'un 1950-1970 arasında halkını, toplumsal değişimleri, semtlerinin şehircilik, yerleşim ve sakinleri açısından yapısını bulmak mümkündür.

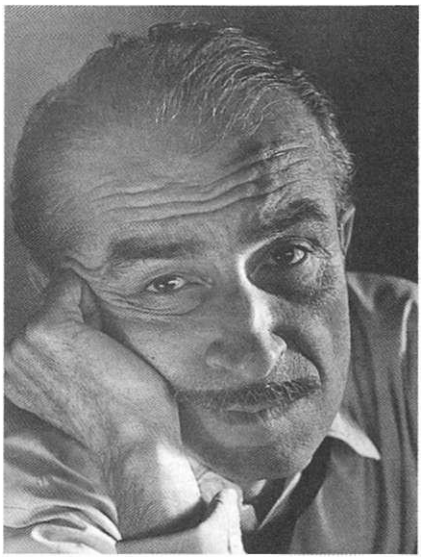

Orhan Kemal
Ara Güler

Orhan Kemal'in istanbul konusundaki özgün eseri, ölümünden sonra "Orhan Kemal'e saygı" amacıyla, iki ayrı boyutta ve iki ayrı adda yayımlanan kitaptır. Her ikisi de Mayıs 1971'de yayımlanan bu kitaplardan büyük boyutlu olanı ***İstanbul'dan Çizgiler,*** küçük boyutlu olanı ***Boyacı*** (Hikâyeler) adını taşır. Kitabı Ferit Öngören resimlemiştir. Ferit Öngören'in kaleme aldığı önsözde kitabın hazırlanış hikâyesi anlatılır. Kitap, İkbal Kıraathanesi'nde tasarlanmıştır. Orhan Kemal, Ferit Öngören'e "Yazılar benden, çizgiler senden" önerisinde bulunur; kitabın adının da ***İstanbul'dan Çizgiler***almasını ister. 1965 kışında işe koyulurlar ve yazar ile çizer gözlem yapmak amacıyla Mevlanakapı'dan İstanbul gezisine başlarlar ama bu gözlem gezileri sandıkları kadar kısa sürmez. Kesintisiz bir çalışma yapamadıklarından kitabın tamamlanması beş yıl sürer. Yayımlanma aşamasında da engeller çıkar ve Orhan Kemal kitabın yayımlanışını göremeden ölür.

Orhan Kemal'in yazıları kitabın girişinde "İstanbul'dan Çizgiler", "Taşlıtarla", "Kısa" ve "Son" olarak dört bölümde toplanmış gibi gözüküyorsa da kitabın içinde yalnız ilk iki bölüm ad olarak belirtilmiştir. "İstanbul'dan Çizgiler" bölümünde bir dar gelirlinin kiralık ev arama serüveni vardır. Yazarla birlikte İstanbul'da semt semt kiralık ev ararlar. Bu arada her semtin insanları, yapıları, yollan, toplumsal konumu anlatılır. Taşralılar ya da gurbetçiler, gecekondu yapımı ile konut sorunlarını kendi kendine çözmeye çalışan "evsizler", kahveler, gazinolar; Taşlıtarla, Zeytinburnu, Feriköy (etekleri), Hürriyet-i Ebediye Tepesi gibi gecekondu semtleri, Beyoğlu gibi eğlence semti vardır bu bölümde. Sonraki bölümleri de içerdiği anlaşılan "Kısa" başlıklı bölümde daha çok İstanbul'dan çeşitli tipler gündeme gelir ve buna bağlı olarak semtlerden, bazı mekânlardan söz edilir. Söz gelişi, "Serseri Mayınlar"da sabah işe giden bir kızla, Çarşıkapı ile Cağaloğlu arasında kızın peşine takılıp laf atan iki delikanlı; "Cep Tiyatrosunda Beyoğlu ve tiyatro çevresi; "Dolmuşta İki Kişi"de Beyoğlu'ndan Aksaray'a kadar yapılan dolmuş yolculuğu, geçilen ya da görülen semtler (Tepebaşı, Kasımpaşa, Zeyrek, Saraçhanebaşı), şoför ve inip binen yolcular; "Keriz"de Mısır Çarşısı, Yeni Cami; "Beyden Al"da bir Sirkeci kahvesi; "Pardon Ayı"da Levent'e doğaı giden, kalabalık bir şehir içi otobüsündeki olay; "Ceza!"da ünlü bir Beyoğlu pastanesi ve eski bir siyaset ya da devlet adamı; "Amaan BoooyacıF'da bir Çingene ayakkabı boyacısı; "Dolmuşta" ve "Ukalâ"da İstanbul'a özgü bir yolcu taşıma biçimi olan "dolmuş'la ilgili izlenimler, gözlemler, anılar anlatılır. Bu yazıların en belirgin özelliği de Orhan Kemal'deki mizah duygusunun iyice öne çıkmasıdır.

ERAY CANBERK

ORHANİYE KIŞLASI

II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) Yıldız Tepesi'nin kuzeye bakan tarafında ve Yıldız Sarayı'nın(->) dış duvarlarına paralel olarak yapılmış kışla.

Orhaniye Kışlası bugün Yıldız Sarayı'nın dış duvarlarından bir yol ile ayrılmaktadır. Kışlanın saraya bu kadar yakın yapılması saray güvenliği ile de doğrudan bağlantılı olduğunu düşündürmektedir. Kışla kapısının ve kışla camiinin üzerinde yer alan kitabede yapının 1303/1887'de Abdülhamid tarafından atası Orhan Gazi'ye ithafen yaptırıldığı yazılıdır.

Asıl kışla binası Yıldız Sarayı dış duvarına paralel yatık dikdörtgen şeklinde olup, ana girişinin iki yanında sekizgen planlı ve sivri külah çatı ile örtülü nöbetçi kulübeleri vardır. Kulübelerin her bir duvarında birer tane olmak üzere toplam yedi adet sivri kemerli pencere ve birer kapı yer alır. Kulübelerin arasında kalan taç kapının üzerinde dörder satırlık dört sütun halinde kitabe ve kitabenin iki yanındaki dikdörtgen bölümlerden sağdakinde "inna fetahna...", soldakinde "Nasrun min Allahu ve fethun karib, 1303" yazılıdır. Bu ayetler fetih ve zaferle ilgilidir. Kapı ile birlikte kışlanın yatık dikdörtgen şeklindeki büyük avlusuna girilir. Giriş duvarında nöbetçi kulübelerinden başka mimari birim yoktur.

Yapılar girişin karşısındaki uzun kenarda ve ona bağlı iki kısa kenarda yer almaktadır. Giriş aksının karşısında kubbe ile örtülü ve alçak minareli bir cami yer almaktadır. Minare caminin kuzeybatı köşesindedir. Caminin avluya bakan cephesi sivri kemerli üçerli iki sıra pencere ve percerelerin üstünde kubbe kasnağını gizleyen valonlu üçgen alınlık ve üzerinde kubbe şeklinde düzenlenmiştir. Kubbe eteğinde de bir dizi aydınlık penceresi vardır. Caminin alt kat pencerelerinden mihrap olan ortadaki sağırdır. Bu cephede 1303/1887 tarihini veren kitabe ve üzerinde II. Abdülhamid'in tuğrası vardır. Caminin sağında ve solunda camiye bitişik çifter pencereli ve çift katlı bölümler yer alır. Caminin girişi sağ taraftaki bölüme çıkan yüksek medivenli bir kapı ile sağlanmaktadır. Kışlanın avluya bakan diğer bölümleri bodrum üzerinde tek katlı ve kırma çatı ile örtülmüş olup, sivri kemerli pencerelerle dışa açılmaktadırlar. Bu bölümlerin girişleri köşelerde yer alan ve merdivenlerle çıkılan kapılarla sağlanmaktadır. Mekânların iç bölünmeleri geniş koridorlar ve koridorlara açılan odalar şeklindedir. Girişin sağ köşesinde yer alan ve diğer yan birimlerden daha yüksekçe olup örtü sistemi ile de yan kollardan ayrılan bölümün kışlaya ait yönetim binası olması düşünülebilir.

Asıl kışla avlusundan çıkılıp sarayın duvarım takip ederek Yıldız'a doğru yürüdüğünde yolun sağ tarafında görülen ve kışla ile yaklaşık aynı dönemde yapılmış olması gereken taş binaların da Orhaniye Kışlası müştemilatından olması gerekmektedir. Bugün lojman olarak kullanılan tek katlı dikdörtgen planlı yapılar aynı maksatla yapılmış olmalıdır. Kışladan ayrı düşünülmemesi gereken bir başka bina da yine yolun sağ tarafında yer alan ve anıtsal kapısının üzerinde II. Abdülhamid tarafından yeni silahhane (nev darü'l-esliha) olarak yapıldığı yazılan ve mühimmat am-

Orhaniye Kışlası
M. Cezar, ***XIX. yy Beyoğlusu,*** ist., 1991

barı olarak kullanılan binadır. Bu bina uzun yıllar bu amaçla kullanıldıktan sonra, 1960'larda askeri cezaevi yapılmış, 1979'da merkez komutanlığına devredilmiştir. Bugün bir bölümü merkez komutanlığı reviri, diğer kısmı ise emekli subaylar derneği lokali olarak kullanılmaktadır. Asıl bina 1979'a kadar muhabere kışlası olarak kullanılmış, 9 Eylül 1979'dan itibaren de Harbiye'den buraya taşınan merkez komutanlığının emrine verilmiştir.

TÜLİN ÇORUHLU

ORIENT EXPRESS

bak. ŞARK EKSPRESİ

ORMAN VE MAADİN MEKTEBİ

19. yy'ın ortalarında Osmanlı Devleti'nde ormanları ve madenleri daha iyi işleterek ekonomik verimlerini artırmak amacıyla bu alanda teknik elemanların yetiştirilmesine girişilmiştir. Devlet ormanları ve madenleri birlikte yönettiğinden açılan okulların da aynı çatı altında yürütülmesine çalışılmıştır. Önce orman ve daha sonra maden okulu açılmış ve bunlar bir süre birlikte yürütülmüştür. Bu okulların başlıca sıkıntısı ortaöğrenim görmüş ve Fransızca bilen öğrenci bulmak olmuştur. Ortaöğretim henüz gelişmemiş olduğundan öğrencilerin başka okul ya da kurumlardan devşirilmesi yoluna gidilmiş fakat bu yol pek başarılı olmamıştır.

Türkiye'de ilk ormancılık öğretimi, Osmanlı ormancılığını düzenlemek amacıyla Fransa'dan getirtilen Louis Tassy'nin yönetimi altında 1857'de İstanbul'da başlamıştır. Bir kurs niteliğinde olan bu öğretim Fransızca olarak yapılmıştır.

Meclis-i Âli-i Tanzimat'ın 10 Zilkade 1273/3 Temmuz 1857 tarihli mazbatasında, ormanların yeni yöntemlere göre işletilmesini öğretmek üzere Fransa'dan iki tane kurs memurunun getirtilmesi konusunda anlaşmaya varılmış olduğu belirtilerek açılacak okula Mühendishane-i Berri-i Hümayun(->) ve Mekteb-i Harbiye'nin(->) Fransızca bilen öğrencilerinden 10-15 kişinin seçilmesi istenmiştir.

Bu yolla yeterli öğrenci sağlanamadığından Meclis-i Âli-i Tanzimat'ın 11 Zilkade 1274/23 Haziran 1859 tarihli mazbatasında hocalık yapacak mühendislerin Türkçe bilmedikleri ve kullanılacak kitapların da Fransızca olduğu belirtilerek Babıâli Tercüme Odası kâtiplerinden on kişinin öğrenci olarak seçilmesi ve bunlardan başarılı olanların orman müdürlüklerine tayini istenmiştir. Bu istek doğrultusunda seçilen altı kişi ile öğretim sürdürülmüştür.

Öğrenim görenlerin orman örgütünde görevlendirilememiş olması ve Tassy'nin 1862'de Fransa'ya dönmesi üzerine öğretime bir süre ara verilmiştir. Tassy'nin 1865'te tekrar istanbul'a gelmesi üzerine yeniden öğretime başlanmıştır. Tassy'nin 1868'de Fransa'ya dönmesi üzerine okulun yönetimi önce Fransız uzmanlardan Chervaux'ya ve ardından Simon'a verilmiştir. Simon'un yönetimi sırasında gerek okulun yapısında ve gerekse öğretimde köklü değişiklikler yapılmış ve 11 Şevval 1287/4 Ocak 1871 tarihinde "Orman Mektebi Nizamnamesi" çıkarılmıştır. Bu nizamname ile okul iki yıl olarak düzenlenmiş ve okutulacak dersler saptanmıştır. Böylece Orman Mektebi gerçek bir okul niteliği kazanmıştır. Ayrıca bu nizamname ile okulun Maliye Nezareti'ne bağlı olması ve orman örgütünün denetiminde öğretim yapması öngörülmüştür. Nizamnameye göre okulun kadrosu ormancılıkla ilgili dersleri okutacak bir müdür, bir matematik, fizik ve kimya, bir Türkçe, bir yazı muallimi ile kütüphane ve nümunehanenin muhafızlığını da yapacak bir kâtip ile bir odacı olarak saptanmıştır. Okulun müdürlüğünü uzun süre Orman Meclisi üyesi de olan Cemil Bey yapmıştır. Cemil Bey'in okulun gelişmesine büyük katkıları olmuştur.

Orman ve Maadin İdare-i Umumiyesi tarafından rüştiye mezunlarının veya 18-25 yaş arasında olup bir miktar Arapça, Farsça, hesap ve coğrafya bilenlerden sınavla seçileceklerin iki yıllık bir öğretimden geçirilerek ikinci sınıf maden mühendisi olarak yetiştirilmeleri için bir Maadin Mektebi kurulması istenmiştir. Bu konudaki irade 15 Zilkade 1290/4 Ocak 1874 tarihinde çıkmış ve böylece Maadin Mektebi kurulmuştur. Bu okulda maden alanlarının haritasını çıkarabilecek, maden araması yapabilecek, maden damarlarının durumunu saptayabilecek ve Maadin Nizamnamesi uyarınca gerekli denetimleri yapabilecek elemanların yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Okulun ders programı da bu amaçlara göre düzenlenmiştir.

Bu okullar öğretimlerini bir süre ayrı ayrı sürdürdükten sonra 29 Recep 1297/7 Temmuz 1880'de çıkarılan "Orman ve Maadin Mektebi Nizamnamesi" ile birleştirilmiş ve "Orman ve Maadin Mektebi" adını almıştır. Nizamname ile okulun öğretim süresi dört yıla çıkarılmıştır, ilk iki yıl ortak olup, üçüncü yıldan başlayarak "Orman kısmı" ve "Maadin kısmı" olarak ikiye ayrılıyordu. Bu dönemde okulun öğretim kadrosuna bazı Türk hocalar katılmış ve öğretim kısmen Türkçe olmuştur.

Ormancılık ve madencilik konularının birbirinden bütünüyle farklı olduğu ve aralarında organik bir bağın bulunmadığı görüldüğünden 1893'te Orman ve Maadin Mektebi'nin kapatılmasına ve madencilerin Avrupa'da, ormancıların ise Halkalı Ziraat Mektebi'nde(->) yetiştirilmesine karar verilmiştir. Öğrenim süresi dört yıl olan okulun programlarına ormancılıkla ilgili dersler konulmuş ve 1903te adı "Halkalı Ziraat ve Orman Mekteb-i Âlisi" olarak değiştirilmiştir.

II. Meşrutiyet'in ardından Halkalı'daki ormancılık derslerinin yeterli olmadığı görülerek ormancılık öğretiminin bağımsız bir okulda yapılması için girişimlerde bulunulmuş ve 1910'da Orman Mekteb-i Âlisi adıyla iki yıllık bir okul kurulmuştur. Bu okulun öğretim süresi 1917'de Almanya'daki ormancılık okulları örnek alınarak üç yıla çıkarılmış ve okul yeni laboratuvarlarla donatılmıştır.

Bibi. Ergin, *Maarif Tarihi,* II; *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış,* İst., 1938; istanbul Üniversitesi Orman Fakültesi, *Türkiye'de Ormancılık Öğretimi ve Eğitiminin Gelişimi ile İÜ Orman Fakültesi Kürsü Kuruluşları ve Çalışmaları,* İst., 1973.

EMRE DÖLEN

ORMANLAR

Korulardan farklı olarak, yerleşim bölgelerinin çevresinde ve dışında gelişmiş, geniş alanlar kaplayan sık ağaçlı ekolojik sistem.

İstanbul'un iklim ve toprak koşulları, topografik özellikleri ile yükseltileri, doğal yapraklı ormanların oluşumuna olanak vermiştir.

İklim ve toprak koşulları bakımından çok büyük farkların görülmediği İstanbul'un Asya ve Avrupa yakalarında oluşan ormanların karakterini rölyef tayin etmiştir.

Kocaeli Yarımadası'nda, rölyefin iklim elemanlarından yağışm, dağılımda neden olduğu farklılaşma, orman formasyonunun ana karakterini belirler.

Kuzey kesimde sıcaklığın elverişliliği yanında, yağış miktarı da güney kesimden daha fazladır. Bu özellik kuzeyde toprağın daha aktif olmasına ve daha çok humus oluşumuna olanak sağlamıştır. Güney kesimlerinde ise don devresinin kısalığı ve kurak devrenin daha uzun oluşu humus oluşumunu azaltmıştır. Bunun sonucunda, kuzey kesimlerde nemcil ormanlar gelişirken güney kesimde kuraklığa dayanıklı türlerin oluşturduğu ormanlar gelişmiştir (bak. bitki örtüsü).

Nemcil ormanların ağaç türleri Doğu kayını *(Fagus orientalis),* sapsız meşe *(Quercus petraea),* saplı meşe *(Quercus robur),* adi gürgen *(Carpinus betulus),* Anadolu kestanesi *(Castanea vesca),* gümüşi ıhlamur *(Tilia argentea),* dere içerisinde adi kızılağaç *(Alnusglutinosa),* ova akçaağacı *(Acer campestre),* ova karaağacı *(Ulmus minor),* titrek kavaktır *(Populus tremula).* Karayemiş *(Laurocerasus officinalis)* ve çobanpüskülü *(Ilex colchica)* rutubetli ve koyu gölgeli kayın ormanları altında yer alır.

Kurak ortamlara dayanıklı ormanlarda ise, Türk meşesi *(Quercus cerris),* mazı meşesi *(Quercus infectoria),* Doğu gürgeni *(Carpinus orientalis),* geyikdikeni *(Crataegus monogyna),* kuşüveği *(sorbus torminalis),* kireç dişbudağı/çiçekli dişbudak *(Fraxinus ornus),* çakaleriği *(Prunus spinosa),* muşmula *(Mespilus germanica)* ve çalı katında da çoğunlukla, maki elemanlarından kocayemiş *(Arbutus unedo),* akçakesme *(Phillyrea latifolia),* ateşdikeni *(Pyracantha coccinera),* İspanyol katırtırnağı *(Spatiumjunceum),* boyacı katırtırnağı *(Genista tinctoria)* ve katranardıcı *(Juniperus oxycedrus)* gibi türler görülür.

Nemcil orman elemanları Karadeniz kıyısından itibaren su bölümü hattına kadar sokulurlar. Vadi içlerinde ve tepelerin kuzey yamaçlarında tam bir gelişme halindedirler. Ayrıca su bölümü hattının kuzeyinde kalan sahada kuraklığa dayanıklı bitkilerin de yer aldığı görülür. Bunda tüm Kocaeli Yarımadası'nm alçak bir plato

oluşunun büyük rolü vardır. Buna karşılık, su bölümü hattının güneyinde kalan sahada Karadeniz etkisinin kayboluşu, bu kesimdeki bitki örtüsünün yeknesak olmasına yol açmıştır.

İstanbul'un Anadolu yakasındaki doğal bitki örtüsünün bu özelliği, genel hatları ile Avrupa yakasında da görülür. Aynı şekilde Çatalca Yarımadası'ndaki tepelik alanların kuzeye bakan yamaçlarını nemcil orman sahaları, güneye bakan yamaçlarını ise kurağa dayanıklı türlerin oluşturduğu ormanlar kaplar.

İstanbul'un Karadeniz kıyılarında yaygın olan nemcil ormanların tahrip edildiği yerlerde maki elemanları türce daha az; fakat yağış ve toprağın nemli olması nedeniyle, çok daha boyludurlar ve gümrah bir gelişme gösterirler. Çoğu yerlerde kocayemiş, defne ve akçakesmeler ağaç görünümündedir.

Çatalca Yarımadası'nın batısında ve Terkos Gölü çevresinde kuraklığa dayanıklı türlerin oluşturduğu doğal yapraklı ormanlar insan etkisiyle çok bozulmuş, bozuk baltalık ormanlarına ve yalancı-maki *(pseudo-maki)* adı verilen bir formasyona dönüşmüştür. Bu formasyonun ağaç ve çalı türleri akçakesme, pembe ve beyaz çiçekli ladenler *(Cistus creticus, Cistus salvii folia),* kermes meşesi *(Quercus coccifera),* dikenli mersin *(Ruscus aculertus),* demircik *(Cornus sangunea),* katırtırnağı *(Sparlinumjunceum),* defne *(Laurus nobilis),* katranardıcı *(juníperas oxycedrus),* geyikdikeni, ateşdikeni ve süpürgeçalısıdır *(Erica arbórea).*

Karacaköy-Danamandıra hattında, sonbaharda nemcil ormanlar Çatalca Yarımadası'nın kuzeydoğusunda Belgrad Ormanı'nda(->) yeniden meydana çıkar. Bu orman, bitki coğrafyası ve iklim bölgeleri sınıflandırmasına göre *Cestanetum-fagetutn* ara zonunda yer alır. Kışın yaprağını döken çok sayıdaki ağaç ve çalı türlerinin oluşturduğu bir "yapraklı orman"dır. Bu ormanlarda en sık görülen ağaç türü sapsız meşedir *(Quercuspetraed)* ve tüm orman alanının yüzde 75'ini kaplar. Bu meşe türlerinden başka, menşei Balkanlar olan Macar meşesi *(Quercus frainetto)* ikinci sırayı teşkil eder. Dere içlerinde veya taban suyu yüksek düzlüklerde, teker teker veya küçük gruplar halinde saplı meşe *(Quercus robur)* bulunur. Ormanın batısında, Kurt Kemeri bölgesi sınırları içerisinde de Türk meşesi/saplı meşe *(Quercus cerris)* topluluklarına rastlanır. Ormanın içinde adacıklar halinde Doğu kayını ve Anadolu kestanesi toplulukları da vardır. Ortalama yüksekliği 135 m (en yüksek tepesi 230 m ile Kartaltepe) olduğu halde, m"ye 1.000 mm'nin üstünde yağış almaktadır. Bu nedenle de izmit'in Kerpe'sinde olduğu gibi, Belgrad Ormanı'nda Doğu kayını az yüksek yerlerde de egemendir. Oysa bu tür, Karadeniz ve Marmara Bölgesi'nde deniz seviyesinden 700-800 m yükseltilerde görülür.

30-40 yıl öncesine kadar istanbul ormanlarında kestane ağaçları, meşelerden sonra ikinci yeri işgal etmekteydi; ancak,

Piknik yeri olarak da kullanılan Belgrad Ormanından bir görünüm.
Cumhuriyet ***Gazetesi Arşivi***

Phytophtora cambivora mantarının sebep olduğu mürekkep hastalığı, büyük ölçüde ağaçların kurumalarına neden olmuş, yaşlı kestane ağaçları bugün yok denecek kadar azalmıştır.

istanbul il sınırlarının en güney ucu Armutlu Yarımadası üzerindedir. Samanlı Dağları'nın batı uzantılarım oluşturan Karlık Dağı'nın (921 m) kuzey yamaçlarında da nemcil ormanlar yayılış gösterir. Bu ormanlarda da Doğu kayını hâkim türdür. Bu tür, Karlık Dağı'nın kuzey yamaçlarında yaklaşık 500 m'den itibaren bir kuşak halinde uzanır. Doğu kayını ormanlarının içine dağınık olarak sapsız meşe, adi gürgen, gümüşi ıhlamur, titrek kavak, Anadolu kestanesi ve dere içlerinde de adi kızılağaç, ova akçaağacı, ova karaağacı gibi ağaç türleri katılır.

istanbul'da yapraklı orman sınırları usulsüz müdahaleler sonunda, gerilemiş, orman alanları daralmıştır. Örneğin, Belgrad Ormanı 17. yy'rn sonlarında güneyde Beşiktaş-Levent sırtlarına kadar 13.000 hektarlık bir alan kaplamışken, 1840'larda 12.000 hektara, 1870lerde 7.500, 1990'larda 5.442 hektara kadar düşmüştür. Doğal yapraklı ormanların büyük bir kısmı, İstanbul'a yakacak odun sağlamak maksadıyla uzun yıllardan beri "baltalık" şeklinde işletilmektedir. Baltalıkların bir bölümü bozuk ormanlara dönüşmüştür.

Iğneyapraklı çam türlerinden karaçam *(Pinus nigra)* ve kızılcam *(Pinus brutia)* ormanlarına istanbul il sınırları içerisinde çok lokal doğal ormanlar olarak rastlanır.

Karaçam Asya yakasında, Ömerli-Şile yolu üzerinde Ulupelit Köyü karşısında, Kale mevkiinde sırtlar üzerinde küçük bir topluluk (yaklaşık 100 hektar) oluşturmaktadır. Aynı türün, Avrupa yakasında, Çatalca Yarımadası üzerinde Çilingoz'da, Kastro yakınında bir küçük ormanı daha bulunmaktadır.

Kızılcam ise İstanbul adalarına "Akdenizli" damgasını vuran bir türdür. Adalarda toplam orman alanı 607,67 hektardır.

Adalarda 100-150 yıl öncesine kadar çam ormanlarının bulunmadığı; adaların tümüyle çıplak olduğu; sonradan ağaçlandırılmış olabileceği görüşünü paylaşanlar olmakla birlikte bu görüş doğru görülmemektedir. MÖ 100'ncü yılda yaşayan Efesli (Ephosos) gezgin-bilgin ve yazar Artemidoros, notlarında İstanbul adalarına "Pitiuso" (Çamlıada) demektedir. Yani binlerce yıl öncesinde de, buralarda çam ormanları mevcuttu.

Orman Alanları ve İşletmeleri

İşletme Adı	*Orman İşletme Şekli*				*Orman Alanı*	*Açık Alan*	*Genel Toplam*
	Koru Ormanı (ha)		*Baltalık Ormanı (ha)*				
	Normal	*Bozuk*	*Normal*	*Bozuk*	*(ha)*	*(ha)*	*(ha)*
Alemdağ(*)	22.421	401	67.588	7.367	*91-111*	82.036	179.813
BafıçeköyC*)	5.279	-	-	17	5.296	112	5.408
IstanbulC")	15.267	101	10.916	3.888	30.172	64.396	94.568
Çatalca	20.583	6."0	76.039	4.466	107.858	147.589	255.44-

Not: (*) Ağva-Şile, Yeşilvadi, Ömerli. Beykoz, Kozlu, Alemdağ, Sultanbeyli, Kartal bölgesindeki ormanlar.
(**) Kurtkemeri, Bentler bölgesindeki ormanlar ve Atatürk Arboretumu.
(***) Merkez bölgesi, Adalar, Gaziosmanpaşa, Kemerburgaz'daki ormanlar.

İstanbul İli sınırları içerisinde kalan ormanlar, 7 Şubat 1951 tarihinde kurulan İstanbul Orman Başmüdürlüğü'ne (veya şimdiki adı İstanbul Orman Bölge Müdürlüğü) bağlı dört Orman İşletme Müdürlüğü tarafından idare edilmekte ve işletilmektedir.

Yukarıda sözü edilen dört işletmenin yönetim ve denetimindeki ormanların günümüzde kapladığı alan ve işletme şekilleri tabloda gösterilmiştir.

İstanbul Orman Bölge Başmüdürlüğü'ne bağlı olan Yalova Orman İşletmesi 14 Aralık 1983'te, Bursa Bölge Başmüdürlüğü'ne bağlandığı için bu tabloda yer almamıştır.

Mevcut doğal bitki örtüsü dışında, çeşitli araştırmalar için deneme alanlarının kurulması ya da ekonomik amaçlar gözetilerek yapılan ağaçlandırmalar yoluyla bozuk orman alanlarına karaçam *(Pinus nigra),* sarıçam *(Pinus sylvestris),* sahilçamı *(Pinuspinaster),* fıstıkçamı *(Pinuspinea),* kızılcam *(Pinus brutia),* duglaz göknarı *(Pseudotsuga menzilesii),* Toros göknarı *(Cedrus libani)* gibi iğneyapraklı türler getirilmiştir.

Ağaçlandırma Başmühendisliği'nden alınan bilgilere göre 1954-1994 arasında, son 40 yılda 43.400 hektarlık bozuk yapraklı orman iğneyapraklı ormanlara dönüştürülmüştür. Bunun nedeni bozuk yapraklı ormanları bir an önce "üretim ormanı" haline dönüştürebilmek, çevre halkına ve özellikle orman içinde yaşayan köylülere "ağaçlandırma yapılmıştır, girilemez" imajını verebilmektir. İğneyapraklı ağaç türleri (özellikle çam türleri) dikim yolu ile getirilmiştir. Bu ormanlar tüm yapraklı orman alanlarının yüzde 18'i kadardır.

Bugün bu ağaçlandırma alanlarında en yaşlı ağaçlar 42-44 yaşlarındadır, normal tepe kapalılığına ulaşmışlardır.

1958-1968 arasında da Halic'in dolmasını önlemek için Kâğıthane ve Alibeyköy havzaları içerisinde, erozyonu önleme çalışmaları kapsamında olarak 3.780 hektarlık bir alan üzerine fıstıkçamı *(Pinuspinea)* fidanları dikilmiştir.

1883'ten beri İstanbul kentinin batı yakasının suyunu karşılamakta olan Terkos Gölü çevresindeki ormanların, olumsuz müdahaleler sonucunda, göl ile Karadeniz arasındaki 2.500 hektarlık bölümü tahrip olmuş, bozulan orman alanları rüzgâr erozyonu etkisiyle kumul sahalarına dönüşmüştür. Kumul hareketini durdurmak, gölün dolmasını önlemek için bu alan ve çevresinde, 1961'den beri ağaçlandırma çalışmaları yapılmıştır. DSİ bu çalışmalardan ayrı olarak, 5 milyon adet sahilçamı ve fıstıkçamı fidanı dikmiştir.

Bibi. ***İstanbul İl Yıllığı,*** İst., 1973; F. Yaltırık-A. Efe-A. Uzun, ***İstanbul Adalarının Doğal-EgzotikBitkileri,*** İst., 1993.

FAİK YALTIRIK

ORMANYAN, MAĞAKYA

(23Şubat 1841, İstanbul -19 Kasım 1918, İstanbul) Türkiye Ermenileri 76. patriği.

Asıl adı Boğos'tur. İlköğrenimine İstanbul Çöplükçeşme Sokağı'ndaki Rahip Atanas'm okulunda başladıktan sonra 1851'de Roma'ya gönderildi. Orada Andonyan Rahipler Topluluğu'nun Surp Lusavoriç Manastırı'na girdi. 6 Ocak 1856'da Mağakya adı ile rahip oldu. 24 Ocak 1858'de Rahipler Topluluğu'na üyeliği kabul edildi. 28 Haziran 1863'te "sargavaklık" (diakos, şemmas) rütbesini aldı. Aynı yıl 24 Ağustos'ta ise Başepiskopos Yetvart Hürmüzyan tarafından din adamı takdis edildi. 3 Eylül 1865'te teoloji alanmdaki doktorasını verdi. 9 Kasım 1865'te Propaganda Okulu'nun Ermenice öğretmenliğine atandı. Ocak 1866'da İstanbul'a geldi. Taksim'deki Andonyan Okulu'nun müdür ve öğretmenliği görevine atandı. Ekim 1867'de Roma'ya gitti. Felsefe, tanrıbilim ve kilise hukuku konularında doktora yaptı. 1868'de Roma Tanrıbilim Akademisi'ne üye oldu. 8 Aralık 1869'da Vatikan Konseyi'ne katıldı. Mayıs 1870'te İstanbul'a döndü.

Ormanyan 9 Kasım 1879'da 75 kişi ile birlikte Katolik mezhebinden ayrılarak Ermeni Gregoryen Kilisesi'ne döndü. Aynı gün Patrik II. Nerses Varjabedyan tarafından başrahiplik rütbesiyle onurlandırıldı. 12 Kasım'da ise Galata Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi vaizliği görevine atandı. Mart 1980'de ise Manastırlar Komisyonu'na seçildi. 14 Nisan 1880'de Erzurum bölgesi dini önderliği görevine, 19 Ekim'de ise yeni açılan Sanasaryan Okulu yönetim kurulu başkanlığına seçildi.

14 Aralık 1885'te III. dereceden mecidi nişanı ile onurlandırıldı. 8 Haziran 1886'da başpatrik Magar tarafından episkopos takdis edildi. 18 Temmuz 1887'de Başpatrik Magar tarafından Eçmiadzin'deki Kevorkyan Ruhban Okulu'na tanrıbilim öğretmenliği görevine seçildi. Daha sonra Armaş'taki ruhban okulunun kuruluşunda görev üstlendi ve bu okulun müdürlüğüne getirildi. 1892'deki başpatrik seçiminde delege oldu. Armaş Ruhban Okulu'nda *Masis* dergisini yayımlamaya başladı (13 Haziran 1892). 12 Kasım 1896'da ruhani meclis üyeliğine seçildi.

Ormanyan 18 Kasım 1896'da İstanbul'da Türkiye Ermenileri patrikliğine seçildi. Patrikliği döneminde padişahın emriyle kamulaştırılan Hasköy'deki Cezayirliyan Köşkü, Kalfayan Okulu'nun genişletilmesi için Enneni cemaatine geri verildi (19 Mayıs 1898). Onun girişimleriyle Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi'ne yapılan günlük gıda yardımı 150.000 kg ekmek ve 37.500 kg ete yükseltildi.

Mağakya Ormanyan
Cengiz Kahraman arşivi

Ormanyan 9 Ekim 1899'da Babıâli'ye istifasını verdi. 21 Mart 1900'de istifasını yineledi. 31 Ağustos'ta II. Abdülhamid tarafından I. dereceden Osmani nişanına layık görüldü. 21 Aralık 1901'de altın ve gümüş imtiyaz nişanları, 15 Nisan 1902'de ise murassa nişanı ile onurlandırıldı.

Bu yıllarda Ormanyan'ın çabaları ile Kumkapı'daki Surp Asdvadzadzin Kilisesi^) onarıldı. Takdisini ise bizzat kendisi yaptı. 19 Ocak 1903 Noel sabahı ayin sırasında bir suikast sonucu yaralandı. 23 Şubat 1906'da Yedikule Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Şapeli'nin takdisini gerçekleştirdi. 29 Haziran 1906'da çıkarılan zorlukları neden göstererek istifasını yineleyince istekleri kabul edildi.

Dönemindeki en önemli olaylardan biri de II. Meşrutiyet'in ilanıdır (23 Temmuz 1908). Ormanyan 29 Temmuz'da istifaya zorlanarak Episkopos Yeğişe Turyan patriklik kaymakamı seçildi. 4 Aralık 1908'de başpatrik seçiminde I. aday oldu. 1910'da patriklik dönemindeki anılarını *(Mağakya Arkyebisgobosi Ormanyan Hişadagakirk Yergodasnamya Badriarkutyan* [Başepiskopos Mağakya Ormanyan'ın On İki Yıllık Patrikliğinin Anı Kitabı]) yayımladı fakat satışa çıkarmadı. *Hamabadum* adlı eserini tamamladı. 14 Ağustos 1912'de *Azkabadum* adlı üç ciltlik eserini yayımlamaya başladı. Mayıs 1914'te Kudüs'e gitti. Kasım 1917'de Şam'a geçti. Burada *Khobk Yev Khosk* (Düşünceler ve Sözler) adlı eserini tamamladı.

Mayıs 1918'de İstanbul'a döndü ve burada vefat etti. Naaşı, Beyoğlu'ndaki Surp Yerrortutyun Kilisesi'nde düzenlenen dini törenden sonra, Şişli Ermeni Mezarlığı'ndaki patrikler kabristanına defnedildi.

Bibi. M. Ağavnuni, ***Miapankyev Aytseluk, Hay Yerusağemi*** (Ermeni Kudüs'ün Din Adamları ve Ziyaretçileri), Kudüs, 1929; H. Bozabalyan, "Mağakya Arkyebisgobos Ormanyan'i Hamarod Gensakrutyunı" (Başepiskopos Mağakya Ormanyan'ın Özet Biyografisi), ***Eçmiadzin,*** S. 5 (196D; H. Gazaryan "Mağakya Ormanyan", ***Haygagan Sovedagan Hanrakidaran*** (Sovyet Ermeni Ansiklopedisi), c. 12, Erivan, 1986; M. Ormanyan, ***Azkabadum,*** III, Kudüs, 1927; H. C. Siruni, "Ormanyan Yev Ir Jamanagı" (Ormanyan ve Dönemi), ***Eçmiadzin,*** S. 5-9, 11-12 (1961), 1-5 (1962).

VAĞARŞAG SEROPYAN

ORTA CAMÜ

Fatih Ilçesi'nde, Sofular'da İskender Paşa Mahallesi, Öksüzler Sokağı'nda bulunmaktadır.

934/1527'de I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566) damadı ve ilk sadrazamı Maktul (Makbul) İbrahim Paşa tarafından Etmeydam'ndaki yeniçeri odalarının ortasına yaptırılmıştır. Yapı, istanbul'un eski semtlerinden Etmeydam'nda olduğu için

"Etmeydam Camii", "Ahmediye Camii" isimlerini de almaktadır. Yapı birkaç defa yıkılıp tamir edilmiştir. Cami, Evliya Çelebiye göre Süleyman Kethüda tarafından tamir ettirilmiştir. Daha sonra Ahmed Efendi tarafından 1320/1902'de sekiz köşeli planla, ahşap kubbeli olarak yaptırılmıştır. 1970'te kubbe kurşunları Vakıflar İdaresi'nce yenilenmiştir. Yapının altındaki Bizans döneminden kalma sarnıç su ile doludur (bak. Etmeydam Sarnıcı).

Kuzeyde yer alan giriş kapısı, tam ortada bulunur. Kapı, iki renkli taş havası verebilmek için boyanmıştır. Kapının üzerinde yeşil zemin üstünde siyah yazılı kitabesi yer alır. Bu kapıya dört basamakla ulaşılır. Kapıdan girilince ince uzun, dikdörtgen bir son cemaat yeri vardır. Buranın doğusunda ve batısında birer pencere bulunur. Daha sonra harime geçilir. Yapı sekizgen planlıdır. Kapının tam karşısına gelen yerde güney cephesi ve ortada mihrap bulunur. Mihrap, yarım yuvarlak niş şeklindedir. Üstünde iki ufak pencere yer alır. Hemen yanında minberi bulunur. Doğu cephesinde pencere görünümü verilmiş dört tane kalem işi süsleme vardır. Burada bir kapı yer almaktadır. Batıda bulunan vaaz kürsüsü duvara bitişik olarak yapılmıştır. Kadınlar mahfili kuzeyde yer alır. Mahfiller harimi at nalı gibi üç yönden çevirirler. Buraya, son cemaat yerinin doğu ucundan bir merdivenle ulaşılır. Kadınlar mahfili ahşap şebekelerle sonuçlandırılmıştır. Buranın tam altına gelen yerde, üst katı taşıyan direkler aşağıya kadar iner. Buradaki mekânlar birer seki ile yükseltilmişlerdir. Ayrıca gene doğu tarafından bir merdivenle yukarı çıkılır. Yapının üst örtüsü, ahşap kubbedir. Kubbeyi iç içe üç tane sekizgen oluşturur. Bunlar kademeli şeklinde bir görünüm verir ve daha soma da düz olarak son bulur. Tavan ve her cephe arasında birer tane eliböğründe yer alır. Yuvarlak gövdeli, tek şerefeli minare beş köşeli bir kaide üzerinde yükselir.

Yapının her cephesinde dört pencere yer almaktadır. Üstte bulunan pencereler, alttakilere göre daha ufaktır. Ayrıca yapıyı üç bölüme ayıran iki şerit etrafı dolaşır. Ortadaki şerit pencerelerin üstünü çevirerek onları sınırlandırır. Pencerelerin üstü sivri kemerle son bulmaktadır. Mihrap, dışarı taşkın olup üç köşelidir. Yapının içinde üstünde kalem işi süslemeler bulunan şerit dolaşır. Ayrıca her pencerenin etrafında kalem işleri görülür. Yapının duvarları, içten alt pencerelere kadar mermerle kaplanmıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 36; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 113; Demircanlı, *Evliya Çelebi,* 143; *Fatih Camileri,* 51.

N. ESRA DİŞÖREN

ORTAÇEŞME SARNICI

bak. ETMEYDAM SARNICI

ORTAKÖY

Boğaziçi'nin Rumeli yakasında, kuzey sınırı Defterdarburnu olan; Kültür, Kuruçeşme, Balmumcu mahallelerine komşu; idari olarak Ortaköy ve Mecidiye mahallelerinden oluşan semt. Sahile açılan vadi boyunca yamaçlara kurulan yerleşme Beşiktaş İlçesine bağlıdır. Günümüzde nüfusu 25.000 kadardır.

Antik çağda adının Arkheion olduğu söylenir. Bizans çağında, Boğaziçi'nin iki yakasında seyrek balıkçı köyleri kurulmuş; tabii güzelliklere sahip ve boş olan Boğaziçi kıyılarının bazı yerlerinde köşkler, manastırlar yapılmıştır. İmparator VI. Leon'un (hd 886-912) sevgilisi Zoe ile buluştuğu Damianu Sarayı'nm Ortaköy'de olduğu; Damianu mevkiine adını veren manastırın ise, İmparator Teofilos (hd 829-842) ve III. Mihail (hd 842-867) zamanlarında devletin ileri gelenlerinden olan Damianos tarafmdan 9. yy'da yaptırıldığı ileri sürülür.

Bugünkü Ortaköy'ün, büyük Ayios Fokas Manastırı'nın bulunduğu yer olduğu anlaşılmaktadır. Rumların aynı azize ithaf edilmiş bugünkü küçük kiliseleri de Ayios Fokas adındadır. Eski Ayios Fokas Manastırının yeri bulunamamıştır. Bu manastırın yakınında 9. yy'da Ermeni asıllı Ortodoks patriği VII. Ioannes Grammatikos'un (hd 832-842) veya kardeşi Arsabarios'un (Arşavir) muhteşem bir sarayının olduğu, bu yüzden semtin Arsebera (veya Arsaberu) olarak da ün kazandığı yazılır. Sarayda gizli ayinler ve ahlaka aykırı eğlenceler yapıldığı yolunda dedikodular çıktığı için I. Basileos (hd 867-886) tarafından satın alınarak 150 rahiplik bir manastır haline getirilmiştir. Bu manastırın varlığı (Meryem Ana) Bizans'ın son yıllarına kadar devam etmiştir.

Ortaköy'ün tarihinden gelen en önemli özelliği farklı kültürlerden Türk, Rum, Ermeni ve Yahudi topluluklarının ve farklı inançların bir arada dostluk içinde yaşamasıdır ve bu özellik günümüze kadar gelmiştir. Ortodoks kilisesinin İsa'nın vaftizine remiz olarak haçın suya atılması yortusunun son yıllara kadar Ortaköy İskelesinde yapılmış olması da bu geçmişin bir kalıntısıdır.

Ortaköy'de Yahudi cemaatine ait bilgilerde oldukça eskidir. Evliya Çelebi *Seyahatnamede* Ortaköy kıyılarındaki büyük yalılar arasında Şekerci Yahudi ve İshak Yahudi yalılarından bahsetmektedir. 1156/1746 tarihli fermandan Ortaköy Camii'ne yakın, deniz kenarında Yahudi evlerinin yandığı anlaşılır. Ortaköy'deki en eski sinagog olan Etz ha-Hayim Sinagoğu(->) yangın sonucu birkaç kez harap olmuş, yeniden yapılmıştır. 1618 tarihli Bedesten yangınında evsiz kalan çok sayıda Yahudi ailesi; 1891'de Beşiktaş'taki yangın felaketini yaşayan Yahudi cemaati; 1921'de Rusya'dan göçen Yahudiler topluca Ortaköy'e yerleşmişlerdir. 1936'danüfusu 16.000 olan Ortaköy'de 700 Yahudi ailesinin yaşadığı bilinmektedir. Ortaköy'de bugün artık kullanılmayan ikinci sinagog Gültekin Sokağı'ndaki Yenimahalle Sinagoğu'dur.

Türklerin Ortaköy'e yerleşmesi I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) olmuştur. Deniz tarafında Defterdar Paşa Camii, aynı yıllarda Sadrazam Kara Ahmed Paşa'nm (ö. 1556) kethüdası Hüsrev Kethüda tarafından Mimar Sinan'a bir hamam yaptırılmıştır. Mimari açıdan simetrik planlı, erkekler ve kadınlara mahsus çifte hamam olarak kullanılan yapı Ortaköy'deki en eski anıttır (bak. Ortaköy Hamamı). Ortaköy Deresi vadisinin iki yamacına, 16. yy'da Türklerin yoğun olarak yerleştikleri görülür.

17. yy'ın ortasında dere içinde bir Müslüman mahallesi, kıyıda ise yalılar vardı. Bu yalıların hiçbiri günümüze kadar gelememiştir. Bunun başlıca sebebi, Abdülaziz tarafından 1871'de yaptınlan yeni Çırağan Sarayı'dır. Beşiktaş Mevlevîhanesi(->) ve Ortaköy'e kadar uzanan yalılar ortadan kaldırılarak elde edilen uzun ve geniş alan Çırağan Sarayı inşaatına ayrılmıştır. Ortaköy İskelesi ile Defterdarburnu arasında kalan şeritte Mehmed Kethüda Çeşmesi, Ortaköy Camii, sıbyan mektebi ve sahilin gerisinde Rum, Ermeni ve Yahudi esnafının evleri; daha soma Ortaköy Camii(->) ile Neşatâbâd Sahilsarayı, Esma Sultan Sahilsarayı(->), Naime Sultan Yalısı, Hatice Sultan Sahilsarayı(->), Fatma Sultan, Zekiye Sultan yalıları sıralanırdı.

Ortaköy'e bugünkü çehre ve özelliğini kazandıran, iskelenin arkasındaki Ortaköy Meydaninm en belirgin ve egemen mimari öğesi Ortaköy Camii'dir. Abdülmecid, Ortaköy'ün imarına önem vermiş, Ortaköy Deresi üzerine, bugün artık olmayan köprüyü, sahilde iskelenin güneyindeki mer-

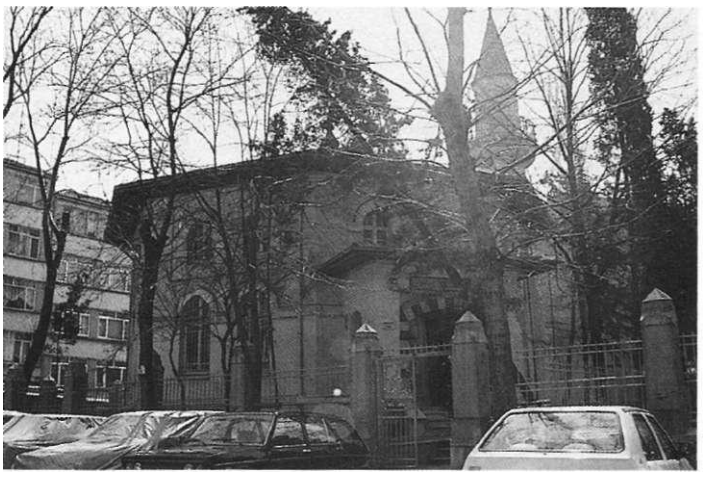

Orta Camii
Esra Dişören, 1994

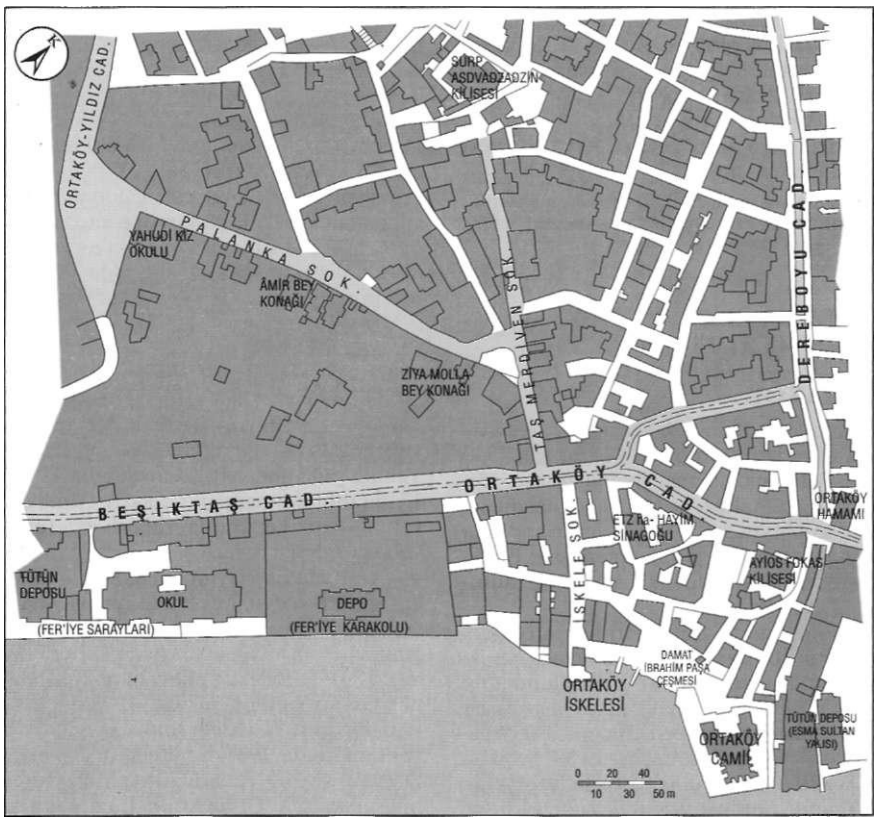

Ortaköy, 1927
Pervititch haritasından yararlanarak hazırlanmıştır.
İstanbul Ansiklopedisi

mer sütunlu karakol binasını da yaptırmıştır. Meydandaki cami kadar eski ve önemli başka bir eser de 1136/1723 tarihli Damat ibrahim Paşa Çeşmesi'dir(->). Sahilde ahşap temeller üzerinde oturan çeşme, zamanla dolgu ve zemin oturmasmdan çökmüş, toprak seviyesinin 1,5 m altında kalmıştır. Beşiktaş Belediyesi tarafından, Ortaköy Meydanı ve çevre düzenlemesi çalışması sırasında, kahvelerin arkasına sıkışmış ve görünmeyen çeşme, caminin karşısına taşınarak, toprak altında kalan su teknesi ve musluk etrafındaki selvi motifli taşı ortaya çıkarılmış, restorasyonu yapılmıştır.

Meydanda, Sütçü Ali Sokağı önünde kahvelerin yanında küçük Hamidiye Çeşmesi (Saka Çeşmesi) vardı. Hamidiye su şebekesinden dağılan kol, eski hamamın önündeki Saka Çeşmesi denilen bu döküm çeşmeye ulaşırdı. Bu çeşme daha sonra kaldırıldı ve suyolu kapatıldı. Meydandaki demir döküm çeşme, Yıldız'dan alınarak onarılmış, 1992'deki meydan düzenlemesi çalışmaları sırasında şimdiki yerine konulmuştur. Meydandaki diğer bir küçük çeşme ise cami girişinin yanında, avlunun önündedir. Meydanın arka sokağı ve Muallim Naci Caddesi'nde girişi olan Ayios Fokas Kilisesi 1856'da yapılmıştır. Bizans döneminde bölgede bulunan manastırın adını yaşatmaktadır. P. G. İnciciyan(-»), *Dünya Coğrafyası* adlı kitabının İstanbul bölümünde sahilden uzak bir yerde, Ermenilerin Surp Asdvadzadzin adında kiliseleri olduğunu yazar. Ermenilerin Ortaköy bahçelerinde, vadi yamaçlarında ve sahildeki yerleşimlerde de evleri olduğu görülür. Ortaköy'de Balyan, Dr. Gabriel Paşa, Portukal Paşa, Mıgırdıç Beşiktaşlıyan, Bezciyan, Hagop Boronyan(-»), Dadyan gibi ünlü Ermeniler yaşamıştır. Ortaköy Vapur İskelesi Sokağı başındaki Simon Kalfa Apartmanı Balyan ailesinin(->) mülkü idi. Zemin katında bulunan Cafe Jardin yakın tarihlere kadar faaliyetini sürdürmüştür.

19. yy Osmanlı sivil mimarisinin özgün örneklerinin bulunduğu Ortaköy Meydanı ve çevresi 1989'da başlatılan proje çalışmaları ile 1992'de yeniden düzenlenmiştir.

Ortaköy, tarihi kültürel yapısıyla son dönemlerde, gerek İstanbulluların gerekse yabancıların geniş bir ilgi odağı haline geldi. Semtin ve özellikle meydanın İstanbul'un ilgi odağı haline gelmesindeki diğer bir etken de, üç dini temsil eden üç anıtsal yapının birbirine yakın olmasıdır. Bunlar, çevredeki özgün yapı gruplarıyla tutarlı bir bütünlük ve uyum içindedirler. Bu üç kültürün bir arada yaşadığı ortamı yeniden eski özellikleri ile ortaya çıkannak amacıyla kapsamlı bir proje yapılmış, bugünkü düzenleme çalışmaları sonuçlandırılmıştır. İlk etapta Ortaköy'ün yeterli olmayan altyapı şebekesine çözüm getirilmiş; içme suyu, kanalizasyon, doğal gaz, elektrik ve telefon şebekeleri yeniden yapılmıştır. Atıksu doğrudan Baltalimanı

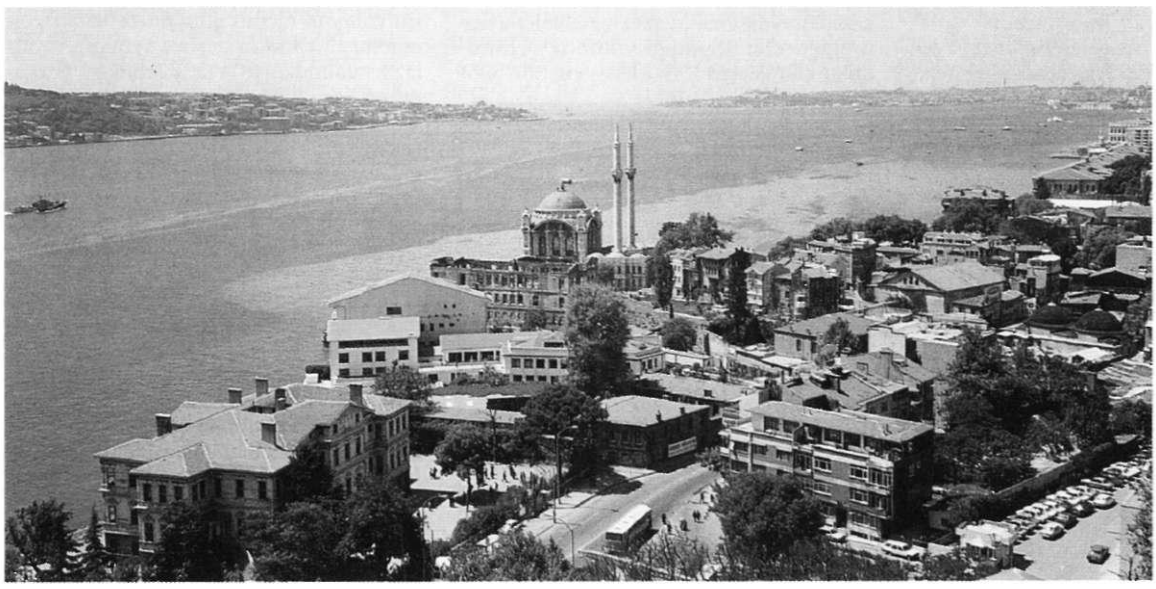

Ortaköy'ün havadan görünümü. *Erhan İşözen arşivi*

kollektörüne bağlanarak deniz kirlenmesinin önüne geçilmesi hedeflenmiştir. Ortaköy Meydanı çevresindeki dar organik sokak dokusu; yapılarda bahçe olmaması; cumba ve cephe uyumları çevrenin görünümünü değişik kılmaktadır. Evler sosyal yapıdan da kaynaklanan bir farklılık göstermektedir. Yapılan çalışmada bu organik sokak dokusunun, iki veya üç katlı cumbalı dar düşey dikdörtgen pencereli özgün Ortaköy mimarisinin sürekliliğinin sağlanması amaçlanmıştır. Meydan ve çevresi, sanat atölyeleri, kahveler, bar ve lokantalar, pazar günleri açılan elişi, antika ve sanat pazarıyla, gece gündüz canlı bir buluşma merkezidir.

Bibi. S. Eyice, *Ortaköy Tarih-Sosyal ve Mimari Doku,* İst., 1991; (Altınay), *Onikinci Asırda;* Evliya, *Seyahatname;* E. İşözen, *Ortaköy Meydanı Çevre Düzenlemesi,* ist., 1992; Inciciyan, *İstanbul;* Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II; Tuğlacı, *Balyan Ailesi;* Eyice, *Boğaziçi:* Eldem, *Boğaziçi Anıları.*

ERHAN İŞÖZEN

ORTAKÖY CAMİİ

Boğaziçi'nin Rumeli yakasında, Beşiktaş İlçesi'nde Ortaköy İskele Meydanı'nın kuzey ucunda ve sahildedir. Güneyi ve batısı denizle çevrili olmak üzere, Boğaz'a doğru uzanan küçük bir burnun üzerindedir. Büyük Mecidiye Camii olarak da bilinir.

Ortaköy Camii, Dolmabahçe Sarayı'nm yapıldığı ve kentin anıtsal dokusunun Boğaziçi'ne doğru uzandığı yıllarda, bu açılışı simgeleyen yapımlardan biri olarak gerçekleştirilmiştir.

Caminin bulunduğu yerde daha önce, Vezir İbrahim Paşa'nm damadı Mahmud Ağa'nm yaptırdığı bir mescit vardı. 1721'de yapılmış olan mescit, Mahmud Ağa'nın Patrona Halil Ayaklanması'nda(->) ölümünden sonra yıkılmış olmalı. *Hadîka'da*ki tanımdan ilk mescidin çatılı veya manastır tonozlu olduğu anlaşılmaktadır. Mescit, Mahmud Ağa'nın damadı Kethüda Devattar Mehmed Ağa tarafından muhtemelen 1740lı yıllarda (1163/1749) yenilenmiştir. *Hadîka,* Mehmed Kethüda'nın yaptırdığı caminin "bir şerefeli minare ve mahfel-i hümayun ve bütün levazımatıyla sahil-i deryada inşa" edildiğini belirtmektedir. 1810'lardaki Bostancıbaşı Defterleri'nde de "Mehmed Kethüda Cami-i Şerifi" olarak kayıtlıdır.

Bugünkü cami, Abdülmecid (hd 1839-1861) tarafından 1270/1853'te yaptırılmıştır. Giriş kapısı üzerindeki kitabede Abdülmecid'in tuğrası ile birlikte caminin bitirilişini belirten bu tarih vardır. Caminin mimarı Nigoğos Balyan'dır (bak. Balyan ailesi). Cami 1894 depreminde önemli ölçüde zarar görmüş, minarelerinin petek ve külah bölümleri yeniden yapılmıştır.

Ortaköy Camii, statik açıdan oldukça narin yapılardandır. 1862, 1866 ve 1909 onarımlarından sonra Ortaköy Deresi yatağı üzerindeki temellerinin yeterli stabiliteye sahip olmadıkları ve yapının göçmek üzere olduğu anlaşıldığından 1960'larda önemli bir onarımdan geçti. 20 m derinlikteki sağlam zeminde inşa edilen fore kazıklarla temelin takviyesine girişildi. Vakıflar Genel Müdürlüğümün yürüttüğü önemli bir restorasyon projesi olarak bilinen bu çalışmalarda 64 fore kazık, cami beden duvarları boyunca karşılıklı olarak kullanılarak ve 80 ton çimento şerbeti enjekte edilerek zemin takviye edildi. Duvar aralan oyularak içinden demir putreller geçirildi ve nihayet askıya alınmış olan kubbe sökülerek yerine özgün kubbe formunu elde etmek üzere biri içeride diğeri dışanda iki ince betonarme kabuk yapılarak kubbe yenilendi.

Ortaköy Camii'nin denizden görünümü. *Nazım Timuroglu, 1994*

Ortaköy Camii bu büyük restorasyondan sonra 1984'te büyük bir yangın geçirdi ve yeniden onarıldı. Özetle cami, özgün parçaları büyük ölçüde bir yenilenmeyle değiştirilmiş ama Boğaziçi girişindeki eşsiz konumu ile İstanbul'un mimari mirasının yapmışlarından biri olmayı hâlâ sürdüren bir yapıttır.

Cami, 19. yy sultan camilerinin tümünde olduğu gibi iki bölümden, asıl ibadet mekânı olan harim bölümü ile girişin önünde yer alan hünkâr kasrından oluşmaktadır. Her iki bölümün meydana getirdiği kompozisyon kuzey-güney aksına göre, batıdaki hünkâr girişi dışında, simetriktir. İki ayrı bölümün birlikte yer aldığı doğu ve batı cephelerinde de harim ve hünkâr bölümleri ölçü olarak birbirine eşittir. Bu, Ortaköy Camiini diğerlerinden ayıran ve iki bölümün entegrasyonunu veya eşitliğini ifade eden bir ölçülendirmedir.

Harim bölümü, bir kenarı yaklaşık 12,25 m olan kare planlı bir ana mekân ile kuzey kesiminde ona açılan bir ara mekândan oluşmaktadır. Ara mekân, Osmanlı camilerinin geleneksel son cemaat yerinin harim içine alınmış bir örneği olarak düşünülebilir. Çünkü camiye girişte yer alan ve geleneksel olarak cami dışında son cemaat yeri olarak bulunması gereken mekân, burada daha çok hünkâr kasrının giriş holü işlevini yüklenmiş görünmektedir. Son cemaat yeri de bu nedenle harim bölümüne kaydınlmış olmalıdır. Harim bölümünde de hünkâr galerisinin altında gerçekten bir hazırlık mekânı olarak yer alırlar.

Harim bölümü, yüksek beden duvarları üzerinde kubbeyle örtülüdür. Beden duvarlan, Osmanlı cami geleneğinde olduğu gibi köşelerde kubbe kasnağı hizasına kadar yükselmez. Dış yüzeyleri kurşun kaplı pandantifler, askı kemerleri boyunca alçalarak köşelerdeki kulemsi elemanlara bağlanırlar. Biçim ve statik işlev olarak gerçek bir ağırlık kulesi olmayan bu elemanların üstünde içi boş dekoratif figürler vardır.

Kuzey girişinde eliptik bir merdiven çiftiyle ulaşılan hünkâr kasrı iki katlıdır. Doğu ve batı kanatları öne çıkarak kuzey girişinin önünde "U" biçiminde bir küçük avlu oluştururlar. Hattâ kasrın ön hacimleri küçük bir açılmayla avluyu ve girişi kademelendirirler. Bu düzenleme, barok biçimler içermese de girişe derinlik kazandırır.

Hünkâr kasrı, giriş holü ve üstündeki salonla birbirine bağlanan doğu ve batı kanatlarından oluşmaktadır. Her iki kanatta

da birbirine geçilebilen üçer mekân bulunmaktadır. Hünkâr girişi batı cephesindedir. Bu düzenleme, açıkça hünkârın denizyoluyla geldiğine işaret eder. Giriş, iki yandan on basamaklı merdivenlerle ulaşılan üç açıklıklı bir portikten verilmiştir. Çift kollu eliptik ve gösterişli bir merdivenle ulaşılan ikinci katın batı kanadı hünkâr dairesi olarak düzenlenmiştir.

Sirkülasyonun düzenlenmesinde batı kanadının olduğu gibi doğu kanadının da kendine ait bir merdiveni olması planlanmıştır; bu nedenle cami ana girişinden üst kata doğrudan ulaşma olanağı yoktur. Bu düzenlemenin dönemin protokol ve emniyet kurallarına uyularak yapıldığı açıktır.

Yapıda ibadet bölümü ile hünkâr kasrı arasında yüzeylerin ele almışı ve tasarım konsepti açısından önemli ayrımlar vardır. Cami üzerinde oturduğu rıhtımdan yaklaşık 2 m kadar yükseltilmiştir. Bu subasmamn bitimindeki basit bir silme takırmndan sonra beden duvarları başlamaktadır.

Beden duvarlarını oluşturan üç açıklığın üçü de içbükey olarak düzenlenmiştir. Bu özgün neobarok işaret açıklıkların dış uçlarında her cephede dörder tane olmak üzere dörtte biri duvara gömülü kolonlarla pekiştirilmiştir. Kolonların zemin katta yalnızca üst yarıları, galeri katında tamamı yivlidir. Zemin katla galeri katı zengin bir silme takımı ve başlıklar kuşağı ile ayrılmakta; bu silmenin uzantısı aym zamanda hünkâr kasrının saçak kornişi ile birleşmektedir. Kolonlar galeri katında stilize lotus yapraklarından oluşan başlıklarla son bulmaktadır. Ortadaki iki kolon ayrıca ek tablalar ve tepeliklerle iyice işaret edilmektedir. Bunların taşıyıcı işlevlerinin olmayışını vurgulayan bu düzenleme caminin harim bölümünün maniyerizminin de en önemli göstergesidir. Dolmabahçe Camii'nde olduğu gibi geniş ve yüksek pencereler, Boğazin değişken ışıklarım caminin içine taşımaktadır.

Bu yüzyıla ait başka bazı örneklerde olduğu gibi yapıda da kubbe kasnağı sağırdır. Geleneksel olarak pencerelerin yer aldığı açıklıklar, burada kabartma rozetlerle bezenmiştir.

İbadet bölümlerindeki dekorativizme karşılık hünkâr kasrında kitleler kendi geometrisi içinde ve çok sade tutulmuştur. Buradaki bezeme öğeleri, üzeri basık kemerli pencerelerin çevresindeki sade silmeler ile hünkâr dairesi salonlarının üçgen veya dairesel alınlıklarıdır. 19. yy'da inşa edilmiş başka camilerde de görülen bu farklılık, diğer anlamlarının yanısıra dini ve siyasi iktidar ayrımı kavramının da bir anlatımı sayılabilir.

Bibi. S. Batur, "Ondokuzuncu Yüzyılın Büyük Camilerinde Son Cemaat Yeri ve Hünkar Mahfili Sorunu Üzerine". *Anadolu Araştırmaları,* S. 2 (1970), s. 97-112; Cezar, *Yangınlar,* 371; S. Eyice, *Ortaköv, Tarih-Sosyal ve Mimari Doku,* ist., 1991, s. İ1-20; Ayvarisarayî, *Hadîka,* II, 19; F. Kartın, "Ortaköy Camii Tamir ve Onanım", *Rölöve ve Restorasyon,* S. 1 (1974), s. 87-98; C. Kayra-E. Üyepazarcı, *İkinci Mahmut'un İstanbul'u,* İst., 1992, s. 119; Kuban, *Barok,* 418; K. Pamukciyan, "Nigoğos Balyan", *İSTA,* IV, 2090, 2093, 2096; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 51; Şehsuvaroğlu, *İstanbul,* 228.

AFİFE BATUR

Ortaköy Hamamı
Enan Uca, 1994/TETTV Argivi

ORTAKÖY HAMAMI

Beşiktaş İlçesinde, Ortaköy'de, Muallim Naci Caddesi'nin Ortaköy Dereboyu Caddesi'yle kesiştiği yerdedir.

16. yy'da Veziriazam Kara Ahmed Paşa'nın kâhyası Hüsrev Kethüda tarafından yaptırılan çifte hamam, Mimar Sinan'ın eseridir. İnşa tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Soyunmalık kısmı, yan yana, üzerleri iki büyük kubbeyle örtülü iki kare mekândan oluşmaktadır. Bu bölümün arkasında, biri beşik tonoz, diğerleri aynalı tonozlarla örtülü birimler; ılıklık ve hela bölümleri yer alır. Sıcaklık mekânı, birbirlerine birer büyük kemerle açılan ikişer küçük kubbeli mekân ve bunlara iki yönden bağlı, arkadakiler kubbe, yandakiler tonoz örtülü üçer halvetten meydana gelmiştir. Eri arkada ise ortada kubbe, yanlarda beşik tonoz örtülü su deposu ve külhan bulunmaktadır. Yapının iki büyük kubbesi sekizgen kasnaklara oturtulmuş ve yapı çepeçevre kirpi saçakla kuşatılmıştır. Hamam moloz taş ve tuğlayla inşa edildikten sonra üzeri sıvayla kaplanmıştır. Denize bakan cephesine daha sonra yeni bir bölüm eklenen yapı, özgün mimari durumundan pek bir şey kaybetmeden, işlevini sürdürerek günümüze gelebilmiştir.

Ortaköy Hamamı Prof. Dr. S. Eyice'nin hazırladığı hamam tipolojisine göre küçük kubbeli sıcaklığa açılan yan yana iki halvetli tasarımıyla, "E" tipi olarak kabul edilmektedir.

Bibi. S. Eyice, "İznik'te 'Büyük Hamam' ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", *TD,* Xl/15 (1960), 99-120; Kuran, *Mimar Sinan,* 393.

TARKAN OKÇUOĞLU

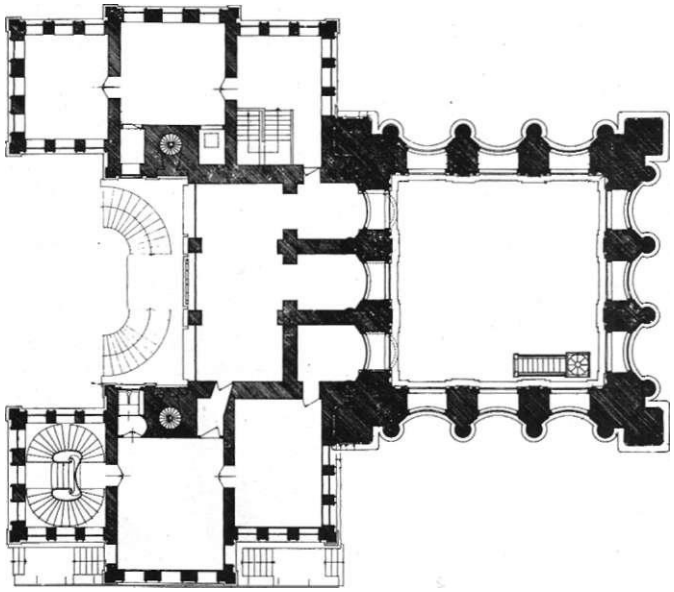

Ortaköy Camii'nin rölövesi: Meşruta üst katı ile cami üst kademe planı.
Rölöve ve Restorasyon, S. 1 (1974)

ORTAOKTJLLAR

Nüfus yapısından ve tarihsel kimliğinden kaynaklanan özelliği nedeniyle İstanbul'da resmi, özel, azınlık ve yabancı ortaokulları bulunmaktadır. 1993-1994 öğretim yılında kentteki ortaokul düzeyinde eğitim veren toplam 781 kurumda, 417.350 öğrencinin okuduğu saptanmıştır.

1923'te I. Heyet-i İlmiye'nin aldığı kararlar doğrultusunda, ülke genelinde ve İstanbul'da sultaniler "iki devreli lise"lere dönüştürüldü. Bunlardan bazıları ise "tek devreli lise" adı altında ortaokul eşiti bir konuma getirildi. Ayrıca gerek iki devreli liseler gerekse tek devreli liseler (ortaokullar), kaydedilen öğrencilere göre "erkek", "kız" ve "muhtelit" (karma) olmak üzere üç türdü. 3 Mart 1924'te Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun, 13 Mart 1925'te Orta Tedrisat Muallimleri Kanunu'nun yürürlüğe girmesi ile İstanbul'daki resmi ve özel okulla-

nn yaraşıra azınlık ve yabancı okullar da adlarını, programlarını ve öğretim sürelerini yeniden düzenlediler. "Orta mektep" genel adı altında, ilkokul üstü, bazıları hazırlık sınıfı ile 4, çoğunluğu ise 3 yıl süreli eğitim kurumları örgütlendi. Bu kurumlara "ortaokul" denilmesi. 1930'lardaki Türkçe'nin yabancı sözcüklerden anndırılması sürecindedir.

1923-1924 öğretim yılında İstanbul'daki tek devreli lise ya da orta mektep konumunda hizmet veren kurumlar, Davutpaşa Erkek, Gaziosmanpaşa Erkek, Beyazıt Erkek, Vefa Erkek, Üsküdar Erkek, Gelenbevi Erkek ve Kadıköy Erkek mektepleri ile Çatalca Mektebi idi. 1924-1925'te ise Kandilli Kız, Çamlıca Kız, Üsküdar Kız, Nişantaşı Kız, Kadıköy (İkinci) Kız mektepleri hizmete girdi. Aynı yıl Çatalca Mektebi kapandı. 1925-1926 öğretim yılında Vefa, Beyazıt, Üsküdar erkek orta mektepleri kapatıldı. Üsküdar Kız Sanat Mektebi ile Selçuk Kız Sanayi Mektebi, kız orta mektebine dönüştürüldü. Ancak bir sonraki öğretim yılında her iki okul da önceki konumlarına getirildi. 1926-1927'de Vefa Orta Mektebi yeniden açılırken 1927-1928' de Eyüp Muhtelit, İstanbul Muhtelit orta mektepleri de hizmete girdi. Türkiye genelinde 1927'de uygulamaya konulan yeni orta mektep öğretim programı, İstanbul' daki orta mektepler için de geçerli oldu. Bu program, Türkçe, vatani malumat, tarih, coğrafya, hayvanat, nebatat, arziyat, fizyoloji ve hıfzıssıhha, fizik, kimya, riyaziyat, ecnebi lisanı, resim, musiki, jimnastik ortak dersleri ile kızlar için ev idaresi ve çocuk bakımı, erkekler ve kızlar için ayrıca atölye ve laboratuvar derslerini kapsıyordu.

1928-1929'da Davutpaşa, Gaziosmanpaşa, Gelenbevi, Kadıköy orta mektepleri erkek okulu konumunda kalırken diğerleri muhtelit konuma getirildi. 19291930'da İstanbul ve Cumhuriyet orta mektepleri muhtelit iken kız okuluna dönüştürüldü. 1930-1931'de Çemberlitaş Muhtelit, Üsküdar Erkek orta mektepleri açıldı. 1932-1933'te Üsküdar Erkek Orta Mektebi muhtelit olurken Kandilli Kız Orta Mektebi liseye dönüştürüldü. 1932-1933'te Üsküdar Kız Orta Mektebi ile Çatalca Orta Mektebi yeniden açıldı. Gelenbevi muhtelit oldu. Üsküdar Muhtelit Orta Mektebi ise yine erkek okuluna dönüştürüldü. Çemberlitaş Muhtelit Orta Mektebi kapatıldı. 1934-1935'te Kadıköy Erkek Orta Mektebi açıldı. 1935-1936'da Davutpaşa muhtelit oldu. Kadıköy 3-, Kumkapı 2. orta mektepleri açıldı. 1937-1938'de 481 öğrenci mevcutlu Bakırköy Orta Mektebi ile 400 mevcutlu Üsküdar 2. Orta Mektebi'nde ise ilk kez ikili öğretime geçildi.

1923-1938 döneminde İstanbul'daki başlıca özel orta mektepler Güneş (Beşiktaş'ta), Hilâl (Aksaray'da) ve Yeni Nesil (Cağaloğlu'nda) idi. Ermeni okulları arasında Eseyan Kız Orta Mektebi, Rumlara ait Merkez Rum Orta Mektebi bulunuyordu. Yabancı okullardan, Bulgar Orta Mektebi, Saint Benoit Kız Orta Mektebi, Saint Pulcherie Kız Orta Mektebi, High School İngiliz Kız ve Erkek orta mektepleri, İtalyan Kız Orta Mektebi vardı. Ayrıca resmi, özel, azınlık ve yabancı liselerin çoğunda ortaokul sınıfları veya bölümleri de yer almaktaydı.

1937-1938'de "bağımsız orta mektep" konumunda hizmet veren İstanbul'daki 23 okul, açılış tarihlerine göre şunlardı: 1923' te Nişantaşı Orta Mektebi, Nişantaşı Sultanisi'nin yerine Fehim Paşa Konağı'nda açılmıştı. 1924'te, Gelenbevi Orta Mektebi, bu okula adını veren Gelenbevi İsmail Efendi'nin çiçek bostanı arsasmdaki eski idadi binasında, Davutpaşa Orta Mektebi eski bir sıbyan mektebi olan Merkez Rüştiyesi'nin yerinde, Üsküdar Orta Mektebi Paşakapısı'ndaki eski askeri rüştiyeye ait binada, Kadıköy Orta Mektebi 1899'da yapılan Hamidiye Erkek Rüştiyesi'nin yerinde, Çatalca Orta Mektebi buradaki idadi mektebinin kapanması ile açıldı. 1926'da, Kadıköy 2. Orta Mektebi, Mühürdar Caddesi'nde açıldıktan sonra 1930'da Kızıltoprak'ta Zühdi Paşa Köşkü'ne taşındı. Gaziosmanpaşa Orta Mektebi, 1927'de Ortaköy'deki Gazi Osman Paşa Yalısı'nda hizmete girdi. Eyüp Orta Mektebi de aynı yıl Eyüp 36. İlk Mektebi binasında açıldı. Yine 1927'de faaliyete geçen Çemberlitaş Orta Mektebi için bu semtteki bir konak tahsis edilmişti. Sonraki yıllarda aynı yerde bir başka konağa, daha sonra eski Vefa Ortaokulu binasına taşındı. 1928'de, eski Medresetü'l-Mütehassisin(->) binasında Cumhuriyet Orta Mektebi açıldı. 1932'de Heybeliada Orta Mektebi, o sırada hayatta olan ünlü yazar Hüseyin Rahmi'nin (Gürpınar) adı verilerek açıldı. 1933'te, daha önce Hıdiv İsmail Paşa tarafından 1876'da rüştiye mektebi olarak yaptırtılan binada Emirgân Orta Mektebi hizmete girdi. 1935'te, İnönü Kız Orta Mektebi Kabataş'ta Beşaret Sokağında, yine o yıl Kadıköy 3. Ortaokulu, Yeldeğirmeni'ndeki eski Fransız Orta Mektebi binasında, Kumkapı Orta Mektebi de Gedikpaşa'daki Jeanne D'arc Fransız Mektebi'nin binasında faaliyete geçti. 1936'da Süleymaniye Orta Mektebi Münif Paşa Konağı'nda, Üsküdar 2. Orta Mektebi İhsaniye'deki Köprülü Konak'ta, Beyoğlu Orta Mektebi Yüksekkaldırım'da kiralık bir binada açıldı. Ertesi yıl Kasımpaşa'ya taşındığından Kasımpaşa Ortaokulu adını aldı. 1936'da açılan Fatih Ortaokulu için Çarşamba'daki Asım Efendi Konağı tahsis edilmişti. Yine 1936' da, Bakırköy Ortaokulu halktan toplanan paralarla araç gereç sağlanarak 325 öğrenci ile hizmete girdi. O yıl Beykoz Ortaokulu da Kültür Bakanlığı'nın ayırdığı ödenekle Abraham Paşa Korusu'ndaki bir binada açıldı. 1937'de ise Üsküdar 3- Ortaokulu Halide Edip Adıvar'm büyükbabası Edib Bey'e ait iken Nuri Demirağ tarafından satın alman binada, yıllık 1.200 lira kira karşılığında açıldı.

1936-1937'de İstanbul'daki 22 bağımsız ortaokulun öğrenci mevcutları şöyleydi: Bakırköy 287, Çatalca 158, Cumhuriyet 392, Davutpaşa 471, Emirgân 332, Eyüp 574, Fatih 254, Gaziosmanpaşa 646, Gelenbevi 579, Heybeliada 138, Beykoz 153, İnönü 416, İstanbul 362, Kadıköy (birinci) 545, Kadıköy (ikinci) 479, Kadıköy (üçüncü) 602, Kasımpaşa 618, Kumkapı 858, Nişantaşı 560, Süleymaniye 232, Üsküdar (birinci) 508, Üsküdar (ikinci) 395. Aynca Galatasaray Lisesi'nin orta kısmında 608, Haydarpaşa Lisesi orta sınıflarında 709, İstanbul Kız Lisesi'nin 1. devresinde 701, İstanbul Erkek Lisesi'nin 1. devresinde 1.007, Kabataş Lisesi'nin 1. devresinde 724, Kandilli Kız Lisesi'nin 1. devresinde 364, Pertevniyal Lisesi'nin 1. devresinde 213, Vefa Erkek Lisesi'nin 1. devresinde 439 ortaokul öğrencisi okumaktaydı.

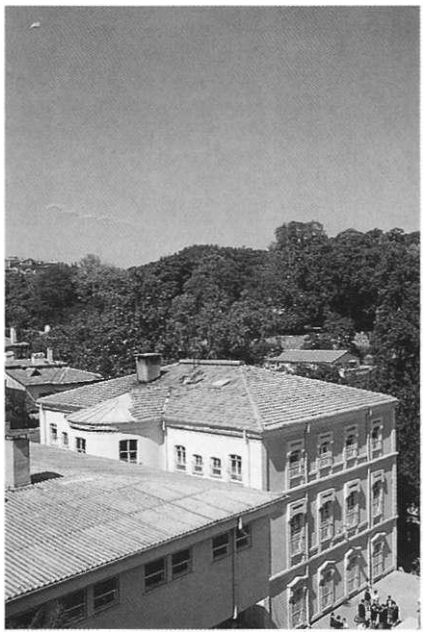

Emirgân (sol) ve Nilüfer Hatun ortaokulları.
Ertem Uca, 1994/TETVArşivi

1938-1939 öğretim yılında ise İstanbul ortaokulları ve mevcutları şu tabloyu vermekteydi:

Erkek ortaokulları: Bakırköy 310, Cağaloğlu 458, Davutpaşa 381, Emirgân 320, Fatih 417, Gaziosmanpaşa 572, Gelenbevi 625, Kadıköy (ikinci) 619, Kasımpaşa (birinci) 320, Kumkapı 762, Nişantaşı 500, Taksim 414, Üsküdar (birinci) 694, Yenikapı 411, Zeyrek 216.

Kız ortaokulları: Bakırköy (birinci) 236, Beşiktaş 594, Cibali 197, Çapa 482, Göztepe 335, İstanbul 566, Kadıköy (birinci) 457, Kasımpaşa (ikinci) 182, Nişantaşı 424, Süleymaniye 463, Üsküdar (ikinci) 436.

Muhtelit ortaokullar: Beykoz 385, Beyoğlu 661, Çatalca 169, Eyüp 796, Heybeliada 143, Kadıköy (üçüncü) 825, Karagümrük 364, Pendik 282, Üsküdar (üçüncü) 341.

1938 istatistiklerine göre Türkiye'deki 132 erkek, kız ve karma ortaokuldan 35'i İstanbul'daydı. Bunlardan 33'ü belediye sınırları içinde, 2'si (Çatalca ve Pendik) belediye sınırları dışındaydı.

1954-1955'te İstanbul'daki bağımsız resmi ortaokullar Bakırköy, Beşiktaş, Beyoğlu, Beykoz, Cibali Kız, Çatalca, Davutpaşa, Eyüp, Fındıklı, Fatih Kız. Fıstıkağacı. Gelenbevi, Gaziosmanpaşa, Heybeliada, Karagümrük, Kadıköy, Kasımpaşa, Kartal, Gedikpaşa, Emirgân, Mahmutpaşa, Nişantaşı, Pendik, Şile, Sarıyer, Silivri, Şişli, Üsküdar Yeldeğirmeni, Yalova ortaokulları ile Çapa Uygulama Ortaokulu idi. Ayrıca 12 lisenin bünyesinde de ortaokul bulunuyordu. Yabancı liselerin orta devreleri olduğu gibi Sainte Pulcherie Fransız Kız Ortaokulu, İtalyan. Kız Ortaokulu, İngiliz (High School) Kız Ortaokulu, Bulgar Ortaokulu, Saint Benoit Kız Ortaokulu, Sankt George Avusturya Kız Ortaokulu ile Eseyan Ermeni Ortaokulu, Bezciyan Ermeni Ortaokulu, Çöplükçeşme Anarat Higutyun Ortaokulu, Feriköy Ermeni Ortaokulu ve Merkez Rum Kız Ortaokulu da faaliyetlerini sürdürmekteydi.

1960'tan sonraki hızlı nüfus artışına bağlı olarak kentte de okullaşma sayısında artışlar gözlendi. 1980 sonrasında ise konumu elverişli kurumlardan başlanarak ilköğretim okulları(->) uygulamasına geçildi. Bu nedenle bağımsız ortaokul sayısında görece düşme görülürken ilkokulla birleştirilen ve ilköğretim okulu adını alan okul sayılarında ve mevcutlarında artışlar oldu.

1993-1994 öğretim yılı verilerine göre İstanbul'daki bağımsız 45 ortaokulda 52.708 öğrenci kayıtlıydı. Aynı öğretim yılında akşam ortaokullarının sayısı ise 3'e, toplam öğrenci mevcudu 491'e gerilemiş bulunuyordu. Genel liselerin bünyesindeki 117 ortaokulda ise 72.644 öğrenci, 21 Anadolu lisesinin orta sınıflarında 9-521 öğrenci, ilköğretim okulu kapsamına alman 478 ortaokulda 228.552 öğrenci okumaktaydı. Buna göre 1993-1994 öğretim yılında İstanbul'da bağımsız, liselere bağlı ve ilköğretim okulu kapsamında, 664 kurumda toplam 363.916 öğrenci bulunmaktaydı. 15 azınlık ortaokulunda 1.393, 11 özel yabancı ortaokulunda 3-697, 61 özel Türk ortaokulunda 23.234 öğrenci; meslek liselerinin bünyesindeki ortaokullar ile özel eğitim ortaokullarında da 30 kurumda 25.170 öğrenci vardı. Bu sayılara göre 1993-1994 öğretim yılında İstanbul'da 781 kurumda toplam 417.350 öğrenci ortaokul düzeyinde eğitim-öğretim gördü. (Ayrıca bak. eğitim; azınlık okulları; özel okullar; yabancı okullar.)

Bibi. Ergin, *Maarif Tarihi,* V. s. 1737: H. Â. Yücel, *Türkiye'de Ortaöğretim,* İst., 1938: R. Serhadoğlu, *Büyük İstanbul Albümü.* İst.. 1955, s. 107 vd; N. Sakaoğlu, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi,* İst., 1992; İstanbul Milli Eğitim Müdürlüğü verileri.

NECDET SAKAOĞLU

ORTAOYUNU

Karagöz(->) gibi ortaoyunu da İstanbul' dan çıkmış geleneksel bir tiyatro türüdür. Karagöz'e kişileri, fasılları, metinlerin bölünmesi bakımından büyük benzerlikler gösterir. Karagöz deriden tasvirlerle gösterilmesine karşın, ortaoyunu canlı oyuncularla oynanırdı.

Ortaoyunu sözcüğüne ilk olarak 1834' teki bir şenlikle ilgili bir metinde rastlıyoruz. Bu arada \iizyıllar boyunca gelişme gösteren ortaoyununun Kol Oyunu, Meydan Oyunu, Meydan-ı Sühan gibi başka adları da vardı, ayrıca taklit oyunu da deniliyordu. 19. yy'da İstanbul'un ünlü oyun kollarından Zuhuri Kolu'nun adını kullanarak ortaoyununa Zuhuri de deniliyordu. Ortaoyunu adı üzerine birçok yorumlar yapılabilir. Örneğin İtalyan halk tiyatrosu Comedia del arte'ye benzerliğinden orta arte'den bozma olabilir. 16. yy'da İstanbul'a Yahudiler eliyle geldiği yolunda birtakım izler var, o yüzyılda ortaoyununa benzeyen İspanyol oyunlarına auto deniliyordu, auto bozulup orta olmuş olabilir. Bir başka görüş ortaoyununun Yeniçeri Ocağından çıktığı yolundadır. Buna göre "orta" sözcüğü yeniçerilerin "orta"sıyla ilgilidir. Ancak yaygın olan görüş hem yer hem zaman bakımından geçerlidir. Oyuncuların çevresinde seyirciler vardır ve oyun ortada oynanmaktadır. Süre bakımından da eskiden ortaoyunu gösterimlerinde oyunun başında ve ardında çengilerin, curcunabazlarm ve başka sanatçıların çeşitli gösterimleri yer alırdı. Ortaoyunu bunların ortasında yer aldığı için ortaoyunu denmiştir. Hangisi olursa olsun ortaoyunu çengi, köçek, eski soytarılardan curcunabaz, cin askeri gibi çeşitli gösterimlerin karışımından oluşmuştur. 16. yy'da İspanya'dan gelen Yahudilerin, oyunun gelişiminde büyük katkıları olduğu bilinmektedir. Nitekim Evliya Çelebi oyuncu kollarını ve bunların oyunlarını anlatırken bu kollar içinde Samurkaş Kolu'nun Yahudi oyunculardan oluştuğunu belirtir. 16. yy' da bunların oluşturduğu topluluğa "Cemaat-i Oyuncu Yahudiler" deniliyordu. Yahudilerin ortaoyunundaki katkısı için çeşitli kanatlar yanında bir örnek verebiliriz. Ortaoyununda oyun alanına "palanga" denilmektedir. 16. yy'da da İspanya'da gösteriler için kazıklarla çit çekilmiş oyun alanına "palanque" denilmekteydi.

Ortaoyunu çengi-köçek, curcunabaz, cin askeri ve benzeri gibi dansçı, soytarı, pandomim gösterimcilerinin bir araya gel-

İSTANBUL'DA ORTAOYUNU SEYREDİLEN BELLİBAŞLI YERLER

Makasçılariçi'nde, İskilip Hanı, Kadri Paşa Hanı, Tavukpazarinda Saraç Hanı, Esirpazarinda Esirci Tiyatrosu, Sultan Mahmud Türbesi karşısında Hayal ve Kavuklu Tiyatrosu, Divanyolu'nda Arifin Kıraathanesi, Aksaray Yeşiltulumba'da Dilkûşa Kıraathanesi, Divanyolu'nda meşhur kebapçı Hasan Efendi Lokantası karşısındaki yer, Tahtakale'de Tomruk Sokağında Bahçeli Kıraathane, Defterdar'da Tavukhane'deki tiyatro, Cündi (Cinci) Meydaninda Enver Efendi'nin oyun yeri, Üsküdar Çarşıboyu Demircileriçi'ndeki oyun yeri, Beşiktaş Fulya Tarlasindaki oyun yeri (bu semtte "Ortaoyuncu Sokağı" ile "Meddah İsmet Sokağı'nın bulunması buranın oyun bakımından ünlü bir yer olduğunu göstermektedir).

Açık hava yerlerine gelince; Yedikule dışındaki bostan, Sultanahmet'teki Belediye Bahçesi, Kadırga Meydanı, Göksu, Çubuklu, Moda Burnu, Üsküdar'daki Bağlarbaşı Çiftlik Gazinosu, Sarıkaya Parkı, Çengelköy, Havuzbaşı, Eyüp'te Ortakçılar, Bayrampaşa, Kazıklıbağ, Şifa Havuzu, Kuşdili, Yoğurtçu Çayırı, Fenerbahçe, Kızıltoprak, Kuşdili yakınında Papazın Bağı, Küçükçamlıca Yamacı, Libade, Doğancılar, Haydarpaşa Çayırı, Nuhkuyusu, Bitli Kâğıthane, Koşuyolu Koruluğu, İçerenköy, Merdivenköy, Mama, Edirnekapı'da Kavasin Bağı, Yenibahçe'de Kehhal Bağı, Yenibahçe Çayın, Kumkapı deniz üstündeki gazino, Bakırköy, Kâğıthane Çayırı, Edirnekapı, Sarıyer, Küçüksu, Kestanesuyu, Çırçırsuyu, Hünkârsuyu, Büyükdere Çayın, Bentler.

Ayrıca şu tiyatrolarda da ortaoyunu oynanıyordu: Aksaray'da Şekerci Sokağindaki tiyatro, Galata'daki Avrupa, Amerika, Kuşlu, Maymunlu tiyatroları, Şehzadebaşindaki Şark Tiyatrosu, Ferah Tiyatrosu, Vezneciler'deki Osman Ağa Tiyatrosu, Cud Efendi Tiyatrosu, Osman Baba Türbesi arkasında Fevziye Kıraathanesi, Ferik Rıfat Paşa arsasmdaki tiyatro, Safvet Paşa'nın Gazinosu, Mehmed'in Gazinosu, Hacı Kâmil Efendi'nin arsasmdaki tiyatro, Edirnekapidaki surlara bitişik tiyatro,- Kadıköy'deki Kuşdili Tiyatrosu, Zamboğlu Tiyatrosu, Yoğurtçu Çayırı'ndaki tiyatro.

METİN AND

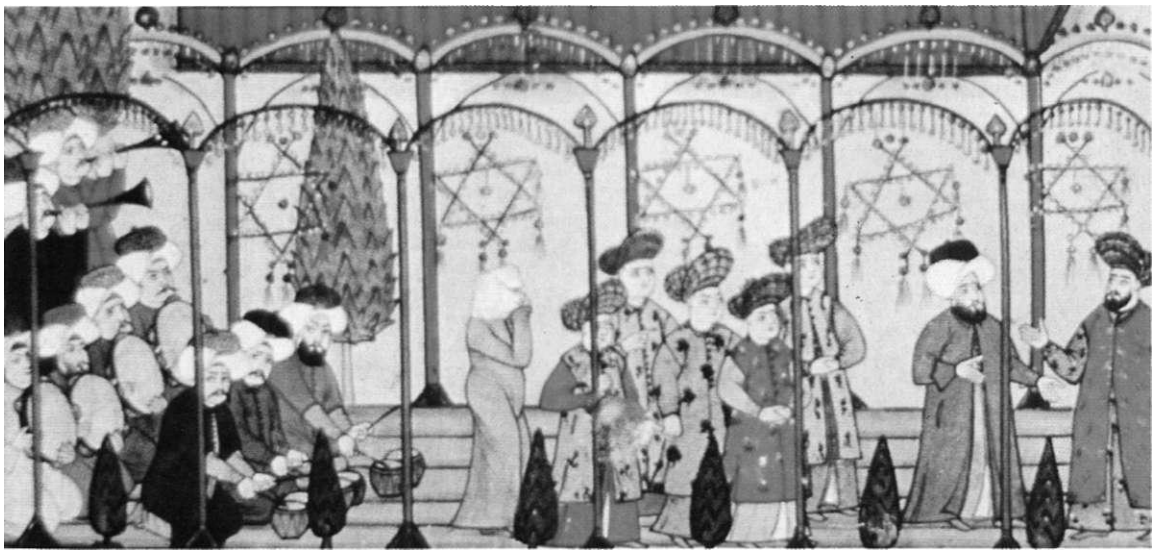

Levnînin çizgileriyle sal üzerinde bir ortaoyunu gösterisi, 1720. *Metin And fotoğraf arşivi*

mesiyle gelişmiş, son dönemdeki biçimine ulaşmıştır. Başkişileri Kavuklu ile Pişekâr'dır. Bunlardan Kavuklu Karagöz'deki Karagöz'ün karşılığı, Pişekâr ise Hacivat'ın karşılığıdır. Bu ikincisi dişi konuşur, bir başka deyişle Kavuklu'ya nükte yapmasını kolaylaştıracak biçimde konuşur. Bunun dışında Kavuklu arkası denilen, ya kambur ya da cüce, Kavuklu gibi giyinmiş biri vardır. Öteki kişiler ise tıpkı Karagöz'deki kişilerin karşılığıdır: Zenneler (kadm kılığına girmiş erkek oyuncular), İstanbullu tiplerden Rum, Ermeni, Yahudi. Zenci. Acem. Tiryaki, Çelebi gibi tiplerle Anadolulu ve dışarlıklı kişilerden Rumelili, Kastamonulu. Kayserili, Kürt gibi kişiler ve başkaları. Oyun çepeçevre seyirci ile çevrili olduğu için dekor pek yoktur. Yalnız biri büyük, öteki küçük alçak birer paravana vardır. Büyük olanına yeni dünya denilir ve bir evi gösterir.

Yeni dünya, İstanbul'da büyük yangınlardan sonra kurulan yeni mahallelerdeki evlere deniliyordu. Nitekim Üsküdar'da böyle bir Yeni Dünya Sokağı vardır. Küçük paravanaya ise dükkân denilir, bu da bir işyerini gösterir. Batı tiyatrosunun girmesiyle ortaoyuncuları da sahneye çıkmışlar, buna "perdeliye çıkmak" denilmiştir. Buradan da tuluat tiyatrosu doğmuştur. Ortaoyununun oyun dağarcığı Karagöz'ünkü gibidir. Ancak bunların içinde ortaoyununa özgü olanlar vardır. Örneğin "Büyücü Hoca", "Eskici Abdi", "Fotoğrafçı", "Gözlemeci", "Kağıthane Sefası", "Kale Oyunu", "Kızlar Ağası", "Mahalle Baskını yahut Şalgam Hoca", "Pazarcılar", "Sandıklı", "Telgrafçı", "Tireli" vb gibi. Eski ünlü ortaoyunu topluluklarının adları şöyledir: Zuhuri Kolu, Ali Ağa Kolu, Han Kolu, Kirli Kol, Yoran Kolu, Çifte Kamburlar Kolu, Hacı Bekçi Kolu, Süpürge Kolu gibi. Ünlü ortaoyuncular arasında şunları sayabiliriz: Kavuklu Hamdi(->), Küçük İsmail Efendi(->), Abdürrezzak EfendiO), Kavuklu Ali Bey, Agâh Efendi, Miskyağcı Hakkı, Şehreminili Frenk Mustafa Efendi, Kambur Mehmet, Kör Mehmet. Ne yazıktır ki birçok geleneksel değerlerimiz gibi bu çok özgün tiyatro da yok olmuş gibidir.

Bibi. M. And, *Geleneksel Türk Tiyatrosu,* İst., 1985; ay, *Kavuklu Hamdi'den Üç Ortaoyunu,* Ankara, 1962; ay, "Wie entstand das Türkische Orta Oyunu". *Maske und Kothurn,* 16 (1970), s. 1-16; S/N. Gerçek, *Türk Temaşası,* İst., 1942; A. Bombaci, "Ortaoyunu", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes,* c. 56 (i960), s. 285-297; H. Zübeyr (Koşay), "Ortaoyununa Dair", *Türk Yurdu,* S. 10 (1928): C. Kudret, *Ortaoyunu,* I-II, Ankara, 1975; I. Kunos, *Das Türkische Volkschauspeil-Orta Ojunu,* Leipzig, 1908; T. Menzel, *Meddah, Schattentheater und Orta Oiunu,* Prag, 1941.

METIN AND

Son dönemde bir ortaoyunu topluluğu (sol başta Küçük İsmail, sağ başta Kavuklu Ali Bey). Salâhattin Giz'in objektifinden 1930'da Şehzadebaşı'ndaki Letafet Apartmanı'nda bir ortaoyunu gösterisi (Kavuklu Ali Bey, Pişekâr Küçük ismail ve Zenne Necdet Bey). *Metin And fotoğraf arşivi (üst). Eser Tutel koleksiyonu*

ORTODOKS KİLİSELERİ

bak. RUM ORTODOKS KİLİSELERİ

ORTODOKS PATRİKHANESİ

bak. RUM ORTODOKS PATRİKHANESİ

ORYANTALİST MİMARİ

Oryantalizm, 19. yy mimarlığında Doğu kökenli biçim ve motifleri kullanan seçmeci bir tasarım anlayışıdır.

Ancak oryantalizm, mimarlığa ilişkin bu teknik tanımın sınırlarını aşan; mimarlıkta bir akım olarak belirmeden önce de Batı kültüründe yeri, işlevi ve anlamı olan bir kavramdı.

Oryantalizm en genel tanımıyla Batinin Doğu ile ilgili söylemini anlatan bir terimdir. "Doğu" denilen coğrafyada yer alan ülkelerin doğasına, insanına, kültür ve düzenine duyulan ilgi ve meraktan kaynaklanan bilimsel/akademik araştırmalar, seyahat ve seyahatnameler ve sanat ürünleri bu söylemin yapı taşlarıdır.

Oıyantalist söylem uzun bir tarihi süreç içinde oluştu. Doğu hakkındaki bilgilerin sınırlı ve abartılı, tüccarlarla gezginlerin notlarına ve nakillerine dayalı olduğu erken dönemde Doğu, büyülü, masalsı ve dinsel önyargılarla gerçekdışı bir zeminde ve karşıt imgeler aracılığıyla kavranıp betimlendi. Düşsel bir Doğu imgesi, tüm sanatlarda resim, mimari özellikle de edebiyat ve tiyatroda bir dönem esprisi olarak benimsendi. Doğuya özgü -çoğunlukla kötücül- kavram ve imgeler geliştirildi: Doğu renkleri, Doğu görkemi, Doğulu şehveti, Doğu despotizmi, Doğu hunharlığı vb. Bu yolla Batı bilinci, açıkça, Doğu'yu kendisi için, kendisinin olumlu betimlenmesini sağlayan bir karşıt imge olarak yeniden kurgulamış oluyordu.

17. yyin sonundan başlayarak Fransa ve İngiltere'nin Doğu Akdeniz'de güçlenen varlıkları ve sonraki yüzyıllarda Avrupa ülkelerinin sömürgeci yayılma girişimleri ilgi ve meraka bilgi gereksinmesini ekledi. Oryantalist (Şarkiyatçı) kurumlar doğdu.

Oryantalist söylemin hayli kesin ve ayrımcı bir Doğu/Batı eksenine oturmasına karşılık, sanatlardaki yansımaları çok daha yumuşak geçişlerle zengin almaşıklar sunar ve 18-19- yy dünyasını zenginleştirir.

Mimarlıkta oryantalist ilginin genellikle 18. yy'da başladığı kabul edilir. Doğulu öğeler önce dekoratif sanatlarda görülmeye başladı. Çin ve Hindistan kökenli bir egzotizm, mobilya ve duvar kâğıtlarından bahçe düzenlemelerine uzandı. Rokoko üslubu ve İngiliz Gotiği ile uyumlulaştırılmış Çin Üslubu (Chinoiserie) 18. yy'ın ortalarında iyice rağbet buldu. Ama gençliği Hindistan ve Çin'de geçen W. Chambers'in, kraliyet ailesi için, Kew'da yaptığı pitoresk bahçe düzenlemesi bir dönüm noktası oldu.

Chinoiserie'nin 1760'lardan sonra gerilemesiyle, bahçelerde Yakındoğu ve İslam öğeleri öne geçti. 18. yyin oryantalist fantezileri arasında Türk usulü bahçe çok revaçtaydı; cami motifi ise tasarımın en önemli öğesi sayılıyordu.

Doğulu biçimlerin Batı mimarlığına girişinde Doğu'dan işlevleriyle birlikte aktarılıp, kullanılan iki yapı tipi önemlidir: kahve ve hamam. "Café Ture" adıyla Batı mimarlığının tipoloji listesine giren ve bahçe içinde bir pavyon görünümünde olan ilk kahveler 17. yy'dan başlayarak Avrupa'da hızla çoğaldı.

Oryantal atmosfer takıntısı hamamlar için de geçerliydi. Hamam, Batı mimarlığına 17. yyin sonuna doğru girdi ve 19- yy'da yaygınlaştı. Bunlar Roma ve Osmanlı geleneklerini serbest yorumlarla birleştiren, kurnalı odaları ve yüzme havuzları olan, kubbeli, minareli ve zengin bezemeli yapılardır. Adları da "hammam"dır.

Oryantalist mimarinin en görkemli ve hayal gücünü en uçuk buluşlarla sergileyen örnekleri, saraylar ve malikanelerle u-İuslararası büyük sergi düzenlemeleri oldu.

Oryantalist mimarlık literatürünün en ünlü örneği tanınmış mimar J. Nash tarafından 1803-1821 arasında tasarlanmış olan Brighton'daki (İngiltere) Kraliyet Pavyonlaridır. Kral I. Wilhelm von Württemberg için mimar L. Zanth tarafından tasarlanan Stuttgart yakınlarındaki yazlık Wilhelma Sarayı, bir diğer ünlü örnektir.

1867'de açılan Paris Uluslararası Sergisi, oıyantalist eğilimin doruk noktası oldu. Abdülaziz'in de katıldığı büyük törenlerle açılan sergide büyük Sergi Holü dışında tüm ülke pavyonlan oıyantalist üslupta idi. Çin'den Siyam'a, Tunus'tan Osmanlılara kadar bütün Doğu dünyasını tüm çeşitliliği ile yansıtan sergi, Doğu üzerine fantezileri yaygınlaştırdı. Ama ayrımları ve çeşitliliği de göstererek Doğu dünyasının daha gerçekçi kavranmasını da sağladı. Bu nedenle mimarlıkta 19- yy sonu oryantalizmi stilistik olarak daha profesyonel ve artık pek de egzotik ve romantik olmayan bir çizgiye oturdu. Doğu kökenli öğeler motif, biçim ve hattâ işlev olarak daha doğru kullanıldı ve 1800'lü yıllar biterken mimaride oıyantalist eğüimler art nouveauya(->) karışarak tükendi.

Oryantalist anlayış ve üslubun İstanbul'da 18601ı yıllarda âdeta bir patlama yaşadığı söylenebilir. Avrupa ile gelişen ilişkiler ve Abdülaziz'in kişisel tarzı, Avrupa kraliyet ailelerinin gözde eğiliminin Türkiye'de de benimsenmesine yol açmıştır.

1863'te Sultanahmet Meydanı'nda açılan Sanayi Sergisi'nin binası, eğilimin tanınmasında ve kamuoyunca benimsenmesinde çok önemli bir rol oynamış olmalıdır. Fransız mimar L. Parville'nin tasarımı olan yapı, klasik plan şemasına cephelerde tuğla/taş örgülü kemerlerle mukarnaslı saçak kornişi eklenerek Doğululaştırılmış bir çalışmadır. Osmanlı cephe motiflerinin olanca yalınlığı ile kullanılması, sıradan sayılabilecek tasarıma bir prototip niteliği vermiştir. Sonradan kaldırılmış olmasına karşılık, her gün yüzlerce veya binlerce İstanbullu tarafmdan ziyaret edilen sergi, daha sonra "Milli Mimari" olarak anılacak olan yaklaşıma daha yakın duran veya onu işaret eden bir öncül örnektir.

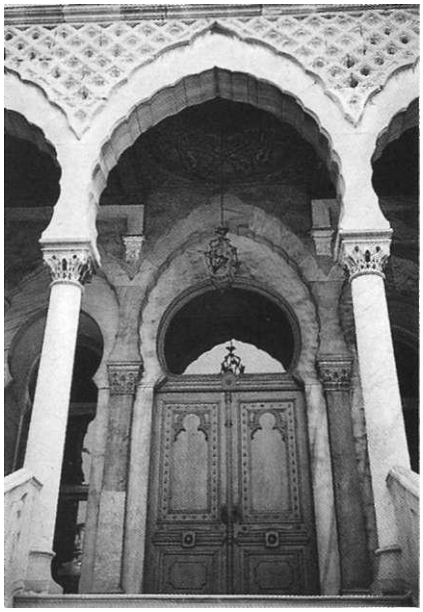

Harbiye Nezareti binasının dış avlusunda yer alan kapının iki yanındaki köşklerin girişi.
Afife ***Batur***

Aynı dönemde yapılan Bahriye Nezareti binası(->) da, 1864-1865 tarihli Beylerbeyi Sarayı(-0 da klasik plan şemaları, kitlenin ve cephelerin düzenlenişi bakımından yüzyılın ilk yarısının esprisini sürdürmektedir. Ama tek tek mimari elemanlarda kullanılan oryantalist biçimler, İslami ka-

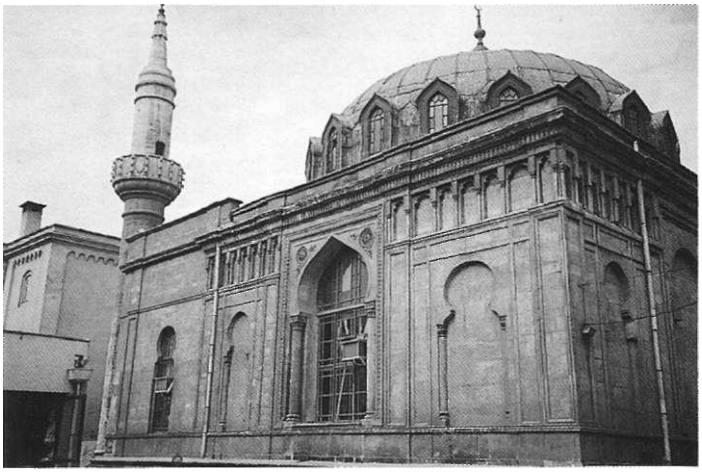

Eminönü'ndeki Hidayet Camii'nin cephesindeki oryantalist öğeler.
Afife Batur

rakterin öne çıkmasına yol açmıştır. Bunlar, nezaret binasında at nalı, dilimli ve soğan biçimli kemerler, moresk sütun başlıkları, geometrik motifli korkuluk bandıdır. Beylerbeyi Sarayı'nda da giriş holünün, havuzlu salonun, mavi salonun bezemeleridir. Bu örnekler, oryantalist eğilimin İstanbul'da klasisist anlayışa eklendiğini, kimi zaman da yalnızca giydirildiğini işaret etmektedir.

Oryantalist anlayışa daha yakın duran örnekler de vardır: Beylerbeyi Sarayı'nın bir yanılsama yaratma isteğini biçimlendirdiği bellidir. Ahır binası ise özgün bir oryantalist tasarımdır. 1940'ta yıktırılmış olan Taksim'deki Topçu Kışlası(->), oryantalist esprinin istanbul'daki anıtsal örneği idi. Kuzey Afrika ve Endülüs islam biçimleri, klasik şemaya eklemlenmişti.

Osmanlı İmparatorluğu'nda oryantalist eğilimlerin belirmesi, kronolojik bir denkdüşümle, 19- yy'ın ikinci yarasındadır. Osmanlı kültürünün en güçlü alanı olan mimarlıkta Batı'ya açılma, diğer periferi ülkelerininkine oranla, özgün bir deneyim olmuştu. Batıya açılma sürecindeki ilk anlayış değişikliği, 18. yy'da tasarıma barok üslup öğelerinin girmesiyle başladı. Yaklaşık bir yüzyıl süren ve özgün bir nitelik kazanan Osmanlı Barok Üslubu, 19- yy'ın başında yerini klasisist bir anlayışa bıraktı. Krikor Balyan, Garabet Balyan, Melling, Smith, Fossati'ler, bu yüzyılın ilk yarısının klasisist eğilimlerini biçimlendiren ve imparatorluğun mimari birikimine düzeyli örnekler kazandıran en tanınmış mimarlardı. Bu kuşağın çekilmesiyle (Fossati'lerin gidişi 1858'dedir) klasik disiplinin büyük ölçüde çözüldüğü gözlenmektedir. Okullar, kışlalar, hükümet konakları ve benzeri resmi yapılarda neoklasik çizgi hâlâ egemendir. Ama kentsel mimaride bir çeşitlilik belirmeye başlamıştır. Avrupa'dan gelip İstanbul'da çalışmaya başlayan çok sayıda mimarın taşıyıp getirdikleri farklı eğilimler arasında Doğu kökenli biçimleri kullanan historisist kompozisyonlar da vardı. Bunlar, giderek egemen olan eklektisizmin genel repertuvarı içinde diğer klasik dışı eğilimlerle birlikte kullanılmıştır.

İstanbul'da Doğulu öğeleri kullanan uygulamalar arasında egzotisist espride bahçe veya çevre düzenlemesi birkaç örnekle sınırlıdır. Bazı sera ve kış bahçelerinde kullanılan "Chinoiserie" ile Büyükdere içinde Çin köşkleri, köprüler, rüstik pavyonlar, gotik şapel vb bulunduğu söylenen pitoresk büyük bahçe gibi az sayıda örnek sayılabilir.

İstanbul'da tarihi bilinen en erken oryantalist yapı bugünkü bilgilere göre Mustafa Reşid Paşa Türbesi'dir(->). Plan ve kitle olarak klasik özellikler taşıyan yapıya dar ve yüksek pencerelerinin hafif eğrilikli at nalı kemerleri ile dökme demirden şebekelerinin bezemesi, oryantalist motifler olarak eklenmiştir. Bu düzenleme oryantalist espriye çekingen bir başlangıcı işaret etmektedir.

Yanılsama ve Doğulu atmosfer yaratma gibi oryantalist söyleme uyan yaklaşımlar için sergi yapıları en uygun fırsatlardı. 1867 Paris Sergisi'ndeki Osmanlı yapıları da gizemli Doğu'ya referans vermekten geri kalmamakta ama doğal olarak daha otantik kaynaklan kullanmaktadır.

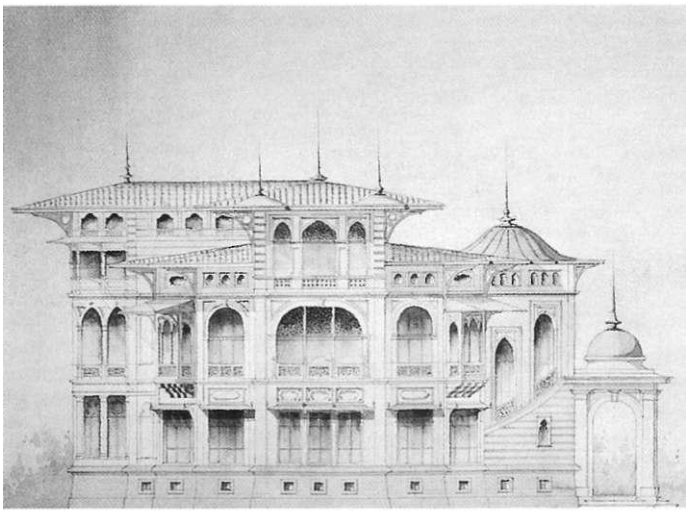

A. Vallaury'nin çizgileriyle harem köşkü. TSM, Ar. E. 9465/15 *Afife Batur fotoğraf arşivi*

Oryantalist mimarinin İstanbul'daki en görkemli örneği, Çırağan Sarayı(->) idi. Osmanlı mimarlığının son büyük parıltısı sayılabilecek bir yapıt olan Çırağan Sarayı'nda oryantalist repertuvar, zengin bir stilistik gösteri içinde kullanılmıştır. İç mekânların düzenleme ve tasarımı açısından, yukarda değinilen L. Zanth'm Wilhelma Sarayı ile yakın bir benzerlik gösterir. Çırağanin üslubu konusunda hemen tüm kaynaklar, padişahın istek ve ısrarında birleşmektedirler. Yalnız padişah değil, İstanbul'un yüksek tabakası ve kamuoyu da Doğu/İslam kökenli motiflere sıcak bakmaktadır. Döneme ilişkin yayınlarda, gazetelerde Çırağan'ın "iç dekorasyonu tamamiyle Magrip, Arap ve Türk üslubunda olacak" denilerek oryantalist repertuvar sıralanmaktadır. Çırağan Sarayı oryantalist üslubun benimsenmesinde ve yaygınlaşmasında itici bir işlev görmüştür ve oryantalist repertuvara, Osmanlı öğesinin katılmasını deneyen bir tasanm olarak neoottoman üsluba giden yolu açmıştır. Avrupa mimarlığını büyüleyen Elhamra Sarayı örneği İstanbul mimarlarını da etkilemiştir.

Yüzyıl sonunda istanbul'da çalışan yabancı mimarlar da özgün çizgileri olan oryantalist tasarımlar geçekleştirmişlerdir. A. Jasmund'un Sirkeci Garı(->) veya bir A. Vallaury/R. d'Aronco tasarımı olan Haydarpaşa'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne binası(->) ilk akla gelen tanınmış örneklerdir. Her iki örnekte de oryantalist repertuvarın özgürce kullanıldığı ve yeni bileşimlerin denendiği fark edilmektedir. Özellikle Mekteb-i Tıbbiye'de zengin oryantalist repertuvara Osmanlı biçiiruerinin başarılı bir entegrasyonu sağlanmıştır.

Bu bağlamda Sirkeci Garı binası yapımında hocası A. Jasmund'la birlikte çalışan Kemaleddin Bey'in(->) sonraki yıllarda özgün bir neoottoman çizgiye yönelmesi şaşırtıcı değildir. II. Meşrutiyet döneminin Türkçülük ve milliyetçilik akımlarının etkisi altında "Milli Mimari" olarak adlandırılan bu anlayış, İstanbul'da yaygın olarak kullanılan art nouveau ile yan yana 1930'lu yıllara dek sürecektir.

Bibi. N. Aksoy, *Rönesans İngiltere'sinde Türkler,* 1st., 1990; A. Batur, "Mimarlıkta Oryantalist Eğilimler Üzerine Bazı Gözlemler", *Yapı Dergisi,* Kasım 1990; A. Batur, "Orientalist Trends in the 19th Century Istanbul Architecture and the Contribution of Italian Architects" Italien Presence in the Architecture of Mediteranean Islamic Countries Sempozyumu, Roma, 4-7 Ekim 1990, *Environmental Design,* VI-II, no. 9/10, s. 134-141; Desmet-H. Gregoire, *Büyülü Divan,* 1st., 1991; J. Erzen; "Resimde Doğu Merakı: Oryantalizm", *Yeni Boyut Dergisi,* S. 21, s. 3-5; S. Gemamer-Z. İnankur, *Orientalizm ve Türkiye,* 1st., 1989; J. Parla, *Efendilik, Kölelik ve Şarkiyatçılık,* 1st., 1985; E. Said, *Oryantalizm/Sömürgeciliğin Keşif Kolu,* İst., 1989; T. Saner, "istanbul 19. Yüzyıl Osmanlı Mimarlığında Oryantalist Akım," (İstanbul Teknik Üniversitesi basılmamış yüksek lisans tezi), 1st., 1988; T. Saner, "19- Yüzyıl Osmanlı Eklektisizminde Elhamra'nın Payı", *Osman Haindi Bey ve Dönemi,* 1st.. 1993, s. 134-145.

AFİFE BATUR

OSEP (Kurban)

(?, ? -1903, İstanbul) Ermeni asıllı meddah ve vantrilok.

Hayatı hakkında Türkçe kaynaklarda ayrıntılı bilgi bulunmayan Kurban Osep üstüne *Hırçagavor Vorovaynakbos Kurban Hovsep yev ir Zamanahıraş Portzeri* (Ünlü Vantrilok Kurban Hovsep ve Hayrette Bırakan Oyunları) (1st., 1931) adlı Ermenice bir kitap vardır.

Abdülaziz döneminde (1861-1876) saraya alman meddahlar arasında olan Kurban Osep'in özellikle hayvan seslerini taklitte büyük bir yeteneği varmış. Sarayda verilen bir yemek davetinde öyle bir arı sesi çıkarmış ki davetliler arı kovanı boşaldı sanarak ürküp başlarına sahan kapaklarını geçirerek kendilerini korumaya çalışmışlar.

II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) saraydan çıkarıldığı anlaşılan Kurban Osep'in 1890'lı yıllarda hünerlerini göstermeye devam ettiğine Ahmed Rasim(-») tanıklık eder. Onun anlatımına göre sokakta rastladığı Kurban Osep çalgıcı Civan'ın taklidini yapar, ardından da bir anda kambur gibi yürümeye başlayarak herkesi hayrette bırakır.

Kurban Osep karnından konuşmadaki yeteneğiyle olduğu kadar, vücudunu ve yüzünü kullanarak yaptığı takliderle döneminin en usta meddahları arasında sayılmıştır.

Bibi. T. Kut, "Ermeni Harfleriyle Basılmış Türkçe Halk Kitapları", *Halk Kültürü,* 1984/1, s. 72; Ahmet Rasim, *Şehir Mektupları,* 1-2, ist., 1992, s. 55; Ali Rıza, *Bir Zamanlar, 267;* Nutku, *Meddahlık,* 40, 46; R. C. Ulunay, "Kurban Osep", *Milliyet,* 11 Nisan 1965; S. Kutlu, *Eski İstanbul'un Ünlüleri,* İst, 1978, s. 289-293.

İSTANBUL

OSKAY, SEYYAN

(1913, Selanik - 16Mayıs 1989, İstanbul) Ses sanatçısı.

Beş çocuklu ailenin tek kızıydı. Selanik'te ithalat-ihracat işleriyle uğraşan babası bu yıllarda Selanik'te Türklere uygulanan baskılar ve Türk evlerinin Yunanlılarca yakılmasından sonra ailesini İstanbul'a getirdi, sonra gene Selanik'e döndü. 1920'de Anadolu'ya geçmek üzere gemiyle Samsun'a giderken İngilizlerce öldürüldüğü söylenir.

Seyyan Hanım, babasının ölümünde 7 yaşındaydı. İlköğrenimini Feyz-İ Ati Mektebinde yaptı. 1928'de ağabeyinin arkadaşı Tenor Avni Bey'in teşvikiyle Belediye Konservatuvarina(->) girdi. Yıl sonu konserinde sesiyle Kaptanzade Ali Rıza Bey'in(-0 dikkatini çekti, hocalarından izin alınarak Kaptanzade'nin eserlerini Muhittin Sadakin çellosu eşliğinde plağa okudu. Fehmi Ege(->), Mustafa Şükrü Alpar, Hasan Güler(->) gibi bestecilerin tangolarını seslendirdi. Tangolar dışında rumbalar, fantezi şarkılar ve dans müziği parçaları da söyledi. Odeon, Sahibinin Sesi ve Columbia şirketlerine plak doldurdu. Bu dönemde Küçük Çiftlik Parkı, Tepebaşı Gazinosu ve Moulin Rouge'da bir buçuk yıl sahneye çıktı. Seyyan Hanım sahneye çıktığı bu kısa süre dışında hep plaklarıyla tanınmış bir sanatçıdır. Soprano sesiyle ve temiz bir okuyuşla doldurduğu plaklar günümüze kadar zevkle dinlenmiştir.

Seyyan Hanım 1933'te Teğmen Sait Oskay'la evlendi. Eşinin görevi dolayısıyla İstanbul'dan ayrıldı. Müzik çalışmalarını zaman zaman İstanbul'a gelerek plaklarla devam ettirdi. 1942'de ikinci kızının doğumundan sonra plak çalışmalarım da bıraktı. 1978'de Özcan Atamert ile bir rastlantı sonucu tanışmalarından sonra Nedim Erağanin teklifiyle Necdet Koyutürk Orkestrası eşliğinde İstanbul Radyosu'nda söylediği iki tango banda kaydedildi. Fehmi Ege'nin ölümünden soma Atatürk Kültür Merkezi'nde düzenlenen anma gecesinde kırk yılı aşkın bir süre soma ilk defa dinleyici karşısında Fehmi Ege'nin iki tangosunu seslendirdi. 1985'te Engin Ege ile yaptığı kısa bir program TV'de yayımlandı.

FEHMİ AKGÜN

OSMAN n

(15 Kasım 1603, İstanbul - 20 Mayıs 1622, İstanbul) 16. Osmanlı padişahı (26 Şubat 1618-19 Mayıs 1622).

"Genç Osman", "Şehit Osman", "Osman-ı Sanî", "Sultan Osman bin Sultan Ahmed" adlarıyla da bilinir. I. Ahmed ile Mahfirûz Sultanin oğludur. Doğum tarihini 29 Nisan 1604, 3 Kasım 1604 veren kaynaklar da vardır. Annesi Mahfirûz'un, tahta çıkmasından önce veya 1621'de öldüğüne ilişkin çelişkili bilgiler bulunmaktadır. "Farîs/Farîsî" mahlası ile şiirler yazan II. Osman, İstanbul'daki ayaklanmalarda öldürülen ilk padişahtır. "Vak'a-i Sultan Osman", "Haile-i Osmaniyye", "Fetret-i Azîm", "Genç Osman Vak'ası", "Genç Osman'ın Şehadeti" olarak tarihe geçen taht-tan indirilmesi ve öldürülmesi olayı, istanbul'da ve Anadolu'da tepkilere neden olmuş, Divan ve halk edebiyatlarına da yansımıştır.

n. Osman
G. Renda, *Osmanlı Padişah Portreleri,* İst., 1992

II. Osman, babası I. Ahmedln(->) tahta geçtiği yıl doğdu. İstanbul'da özel saray eğitimi ile yetiştirildi. Yabancı araştırmacılara göre Osmanlı şehzadelerinin en kültürlülerindendi. Türkçeden başka Arapça, Farsça, İtalyanca, Yunanca öğrendi. Edebiyat, tarih, coğrafya bilgileri edindi. Buna karşm, 1617'de babasının beklenmedik bir anda ölümü üzerine, Osman'ın değil de saltanat geleneğinin bozulup akıl ve ruh sağlığı yerinde olmayan amcası I. Mustafa'nın!-») tahta oturtuİmasındaki neden açık değildir. Aynı şekilde, I. Mustafa'nın 96 günlük 1. saltanatı sırasmda, Osman'ın saraydaki konumu ve yaşam koşulları hakkında da bilgi yoktur.

Saraya özellikle de harem dairesine egemen olan Darüssaade Ağası Mustafa Ağa, "çocuğu olmayan, cariyelerle yatmaya yanaşmayan" I. Mustafa'nm her yönden yetersizliğini görerek devlet adamlarım iknaya çalıştı; I. Mustafa'nın, Osman'ı ve I. Ahmed'in diğer şehzadelerini öldürterek hanedanın sönmesine sebep olacağı konusunda uyardı. Vezirazam İran seferi için Doğu'da olduğundan Şeyhülislam Esad Efendi ve Sadaret Kaymakamı Sofu Mehmed Paşa'nın desteğim sağlayarak bir ihtilal planladı. 26 Şubat 1618'de ulufe divanı günü, I. Mustafa'nın bulunduğu odanın kapısını kilitleyip cülus(->) için hazırlıkları tamamlattı. Osman'ı, dairesinden çıkartıp tahta oturttu. Kapıkulu askerleri de ulufe için saray avlusunda olduklarından hareme ve enderuna, yeniçerilerin ihtilal için geldiklerini duyurarak Mustafa yanlılarının olası tepkilerini önledi, istanbul camilerinde salalar verilip II. Osman'ın padişahlığı halka da ilan edildi. Eyüp'te kılıç alayı düzenlenmesi, kapıkulu askerlerine cülus bahşişi dağıtılması gelenekleri yinelendi. Üç ay ara ile iki kez, 3-000'er kese cülus bahşişi dağıtılması nedeniyle hazinede önemli bir açık doğdu. Yangınların sık aralıklarla yinelendiği 1618'deki bu taht değişikliğini İstanbul halkı, yeni padişahın uğursuzluğuna yordu. II. Osman, ilk önemli atamayı, Sofu Mehmed Paşa'nın yerine 9 Temmuz 1618'de Öküz/Damat Mehmed Paşa'yı İstanbul kaymakamlığına getirerek yaptı. Henüz çocuk yaşta olması nedeniyle de güven duyduğu kişilerden dar bir çevrenin güdümüne girdi. Bostanzade Yahya Efendinin tanımına göre bunlar niyetleri bozuk, çıkarcı kişilerdi. Biri, "İstanbul'da ölü yıkamakla ömrünü tüketmiş bir bunak" olan padişahın hocası Ömer Efendiydi. II. Osman'ın şeyhülislamlık payesi verdiği bu zat, asıl şeyhülislamın tüm yetkilerini üstlendi.

Daha soma II. Osman'ın çevresini oluşturanlar arasında, sürgüne gönderilen Mustafa Ağa'nın yerini alan ve "uğursuz bir hadım" olan Darüssaade Ağası Süleyman Ağa ile Rumeli kazaskeri "kara yüzlü" (zenci) Sünbül Ali Efendi, "sukabağma benzeyen sidik şişesinden hastalık tanısına uğraşan, bilgisiz ve aylak" Hekimbaşı Musa-yı Nâşî de yer aldılar. Doğu cephesinde bulunan Vezirazam ve Serdar-ı Ekrem Halil Paşa'nm, Püi-i Şikeste bozgunundan sonra ordu ile Erdebil'e hareket etmesi sonucu İran ile Serav Antlaşması sağlandıktan sonra II. Osman, 18 Ocak 1619'da Halil Paşa'yı azledip Sadaret Kaymakamı Öküz Mehmed Paşa'yı vezirazamlığa getirdi. O yıl ilkbaharda şiddetli yağmurlar yağdı. Sellerden mahalleler harap oldu. Aksaray'da Koğacı Dede Mahallesi su içinde kaldı. Kasımpaşa'da da pek çok ev yıkıldı. Yaza doğru ise "taun-ı ekber" (büyük veba) salgını başladı.

29 Eylül 1619'da Şah Abbas'ın elçisi Yadigâr Ali, 100 yük ipek, 4 fil, 1 gergedan ve değerli hediyelerle İstanbul'a geldi. Paraya ve rüşvete düşkünlüğünü ilk günden açığa vuran II. Osman, İran elçisinin hediyelerinden memnun olduğu kadar, Akdeniz'de yakaladığı 6 yabancı kalyonla İstanbul'a dönüp kendisine, her birinin omzunda "birer kese gümüş kuruş" bulunan 200 tutsak ve pek değerli hediyeler sunan Kaptan-ı Derya Güzelce Ali Paşa'nm jestinden de memnun oldu. Ali Paşa'yı, daha çok hediye ve rüşvet bekleyerek 23 Aralık 1619'da Mehmed Paşa'nm yerine vezirazam atadı. Oysa Mehmed Paşa, Güzelce Ali Paşa'nm Venedik haraçlarına el

koyup belki ancak onda birini hazineye ödeyerek yolsuzluk yaptığı iddiasındaydı. Ali Paşa, Halep valiliğine atanan eski vezirazam Mehmed Paşa'nın mallarını müsadere ettirdikten sonra onu, İstanbul'dan "üryan ve giryan" ayrılmak zorunda bırakti. Yine, İstanbul'un ve ülkenin servet sahiplerini de saptayarak bunların mallarını da sözde hazineye gelir sağlama gerekçesiyle müsadere ettirdi. Ancak asıl amacı, hem kendisine haksız kazanç yolu açmak hem de para düşkünü genç padişaha verdiği sözü tutarak her hafta "mübalağa hedâyâ ve emval" sunmaktı. Ali Paşa, padişahın çevresindeki çemberi de bozmaya çalıştı. Haremin ünlü Kızlar Ağası Mustafa Ağa'yı Mısır'a sürgüne göndermeyi başardı. Fakat onun yerini alan Süleyman Ağa öncekinden daha kurnaz ve becerikli çıktı. Sürgün yeri Mekke'ye gitmemek için Üsküdar'da ayak sürüyen hâce-i sultani (padişah hocası) Ömer Efendi ise Vezirazam Ali Paşa'nın bir süre sonra aniden ölmesi üzerine yerini korudu.

1620 sonbaharında, Özi Beylerbeyi İskender Paşa, Erdel Prensi Bethlem-Gabor'un İstanbul'a gönderdiği gizli mektubu ele geçirip Lehistan'a yollayan Boğdan Voyvodası Graziani'ye karşı harekete geçince Genç Osman da çevresindekilerin "gazi olur, nam ve şan kazanırsın!" telkinlerine kanarak Lehistan'a sefere çıkmaya karar verdi. Bu sırada İstanbul'a her gün asi prenslerin, casusların, ihanet edenlerin kesik başları gelmekte, bunlar Bâb-ı Hümayun'da teşhir edilmekteydi. Dönemin bir İstanbul şairi bu manzarayı *Asıldı seri dergeh-i şâhda / O da buldu rıfat bu dergâhda* dizeleriyle anlatmıştır.

II. Osman, Lehistan seferi hazırlıkları sürerken kendisine rakip gördüğü kardeşi büyük şehzade Mehmed'i "def-i dağdağa-i fitne" gerekçesiyle ve Taşköprülüzade Kemaleddin Efendinin fetvasıyla 12 Ocak 1621'de boğdurma. İstanbullular uzun zaman, 15 yaşındaki Mehmed'in boğulurken "Osman! Dilerim Allahtan sen dahi behre - mend olmayasın!" diyerek beddua edişim konuştular veya bunu, bir yıl sonra II. Osman'ın akıbetini gördükten sonra uydurdular. Çünkü, kent halkı, yüksek surlarla çevrili sarayın esrarengiz ortamında neler olduğunu ya hiç öğrenememekte veya çok sonradan yalan yanlış öğrenmekteydi.

İstanbulluları bu trajik saray cinayetinden çok, 24 Ocak 1621'de şiddetini artıran kış soğukları etkiledi. II. Osman'ın 4 yıllık kısa saltanatında başkenti ilgilendiren en büyük doğal afet olan ve günlerce süren bu soğukları yaşayanlardan Bostanzade Yahya Efendi "Fî Beyân-ı Vak'a-i Sultan Osman" adlı eserinde, ocak sonu-şubat başmda, Halic'in ve Boğaziçi'nin buzlarla kaplandığını anlatırken "Üsküdar ve Beşiktaş arası kara gibi olup adamlar gezüb Üsküdar'dan İstanbul'a yürüyerek gelürler idi. Ve ol yıl kaht ü galâ vaki oldu. Zira malumunuzdur ki zâd ü zahair deryadan gelür. Derya kara olıcak sefineye ubûr olur mı?" demektedir. *Tarih-i Naima* da da "Incimâd-ı Halic-i Konstantiniyye" başlığı altında bu benzeri görülmedik kış anlatılırken 15 gün boyunca kar yağdığı, soğuğun şiddetinden denizlerin baştan başa donduğu "ancak akındı ortasında bir nehr-i sagîr mıkdarı mahal açık" kaldığı, Saraybumu ile Üsküdar arası "cümle buz olub Galata'dan İstanbul'a ve Hasbahçe'den Kireç Kapusu'na piyade âdem geçdüğünü" görenlerin rivayet ettiklerini yazmıştır. Neşatî bu doğal afet için "Be meded dondu binotuzda soğukdan derya, Üsküdar ile Sıtanbul arası dondu kamu" diye, Haşimî Çelebi de "Yol oldu Üsküdar'a binotuzda Akdeniz dondu" dizeleriyle tarih düşürmüşlerdir. Zahire gemilerinin işlememesi sonucunda da İstanbul'da tam bir kıdık yaşandı ve 75 dirhemlik ekmek 1 akçeye, etin okkası 15 akçeye fırladı.

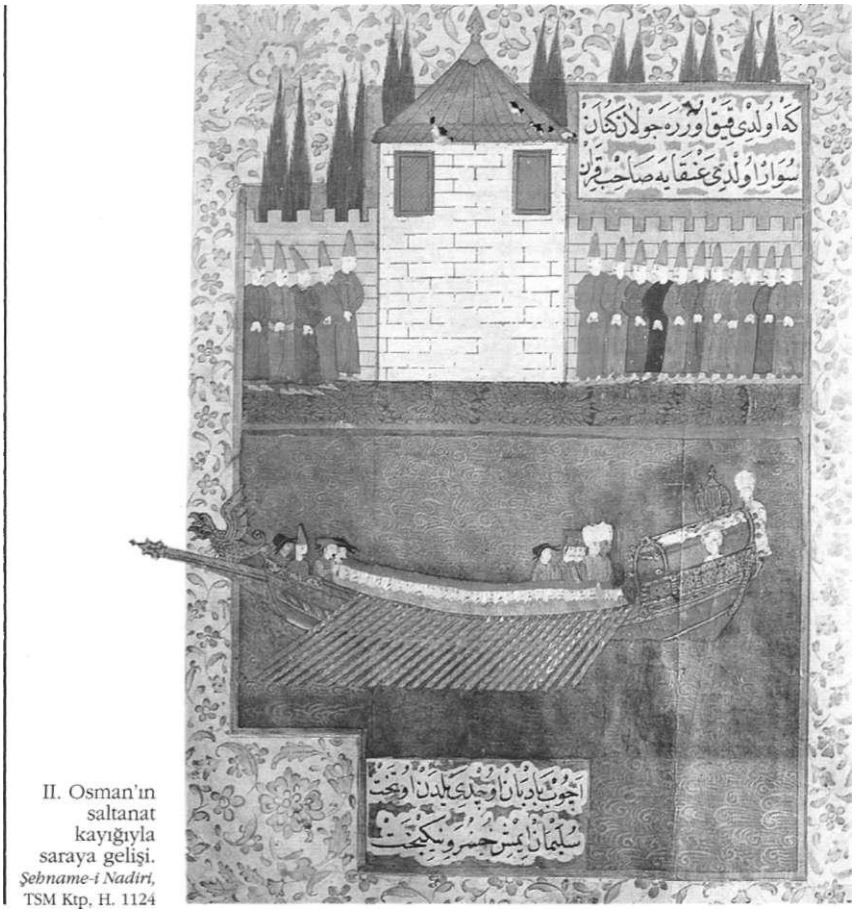

II. Osman'ın saltanat kayığıyla saraya gelişi. *Şehname-i Nadiri*, TSM Ktp, H. 1124

Lehistan seferi için hazırlıklarını sürdüren II. Osman'ı ne bu soğuk ve kıtlık ne de İstanbul'daki İngiltere Elçisi Jonh Eyre caydırabildi. Lehistan Kralı Sigismund'un elçisi ise şiddetli soğuklara karşın İstanbul'a sokulmadı. Diğer yandan, yeniçeriler ve sipahiler, koşulları ne olursa olsun bir sefere çıkmaya istekli değillerdi.

9 Mart 1621'de Vezirazam Ali Paşa öldü. Yerine Ohrili Hüseyin Paşa atandı. Öngörü yoksunu yeni vezirazamm da padişahı seferden vazgeçirmesi olanaksızdı. II. Osman, Lehistan'ı baştan başa fethedip Baltık Denizi'ne çıkmak hayali ile İstanbulluların uzun bir kış boyunca katlandıkları soğuk ve açlık sorunlarıyla ilgilenmedi. Yanı başındaki içoğlanlarını bazen keyif, bazen de nişan almak için "okla vurup öldürecek" kadar da acımasız bir gençti. Onu sefere yönlendiren Kızlar Ağası Süleyman Ağa "gerçi maarif-i cüz'iyyeden" anlardı. Fakat savaştan, seferden ve düşmandan haberi yoktu. II. Osman'a en yakın ve üzerinde en etkin kişi oydu.

8 Mayıs 1621'de Davutpaşa ordugâhına çıkan II. Osman Pir Mehmed Paşa'yı sadaret kaymakamlığına atadı. İstanbulluların "eyyam-ı nahs"tan (uğursuz günler) saydığı bir tarihte, 21 Mayıs'ta da orduyla hareket etti. Bu, halk arasında, büyük bir felaketin yakın olduğu biçiminde yorumlandı. Hotin seferi, somut bir başarıyla noktalanmadığı gibi, bir dizi bozgun ve baskın da yaşandı. Sefer devam ederken 17 Ekim 1621'de Ohrili Hüseyin Paşa azledilip Diyarbekir Beylerbeyi Dilaver Paşa vezirazam atandı. Lehistan'la imzalanan ateşkesten sonra da ekim ayında dönüşe geçildi. İstanbul'a gönderilen zafername gereği kent geceleri ışıklandırıldı. Şairler, genç padişah için kasideler yazmaya başladılar. Nefî, *Aferin ey rûzgârun şehsuvar-ı saf deri/Arşa as simden gerû tığ-ı süreyyâ-cevheri* matlalı ünlü kasidesini yazdı. Edirne-İstanbul arasını kış koşullarında ancak 12 günde alabilen ordu, 25 aralık 1621'de Davutpaşa'ya ulaştı. II. Osman, buradaki sarayda 2 gün kaldıktan sonra parlak bir zafer alayı ile İstanbul'a girdi. Kentte ikinci kez üç gün üç gece şenlik ve şehrayin yapıldı.

II. Osman, sefer dönüşünde, cariyelerle düşüp kalkmak geleneğinin yerleştiği

saray hareminde, gençliğiyle bağdaşmayan bir yeniliği gerçekleştirdi ve padişahların nikâhlı aile düzeni kurmalarının daha doğru olacağı savıyla Mart 1622'de, Şeyhülislam Esad Efendi'nin kızı Akile (Ukayle) HanımÎa evlendi. Nikâh mihri 600.000 altın olarak belirlendi. II. Osman'ın, özel yaşamını ilgilendiren bu kararı dışında çok daha önemli yenilik düşünceleri vardı. Hotin seferi boyunca edindiği olumsuz izlenimler ve çevresindekilerin telkinleri ile orduyu yenilemek istiyordu. Hacca gitmek bahanesiyle İstanbul'dan ayrılmayı, Anadolu'da ve Suriye'de disiplinli bir ordu kurduktan sonra İstanbul'a dönüp kapıkulu ocaklarını kapatmayı tasarlıyordu. Bu nedenle de gerek sefer sırasında, gerekse İstanbul'da, kapıkullarma bakışı olumsuzdu. Kentte, bostancıbaşı ile tebdil gezerken meyhaneleri, bozahaneleri basıp yakaladığı yeniçerileri içki yasağına uymadıkları gerekçesiyle boğdurmak ve denize attırmak, sarhoş "şehirlileri" taş gemilerine göndermek, genç padişahın tutkusuydu. Kendisinden cesaret alan harem ağaları ise her fırsatta "kul taifesini" horlamaktaydılar.

1622 ilkbaharına doğru hazırlıklarını hızlandıran II. Osman'ın gerçek niyetinin Kabe'yi ziyaret olmadığım herkes biliyordu. Güvendiği adamlarını Üsküdar'a göndererek yol tedariklerini gördürürken ikinci bir gerekçe daha ortaya atıldı ve hac seferinin bir amacının da Dürzî Maanoğlu Fahreddin'in tenkil edilmesi olduğu açıklandı. Donanmanın 100 kadırga ile Suriye kıyılarına gitmesi için de 10.000 altın tahsis edildi. İstanbul'da, çarşı esnafından ocak halkına ve ulemaya kadar herkes, II. Osman'ın asıl niyetinin "yeniçeri ve sipah taifelerini kırmak için etrâkten sekban ve türkmandan cündî yazmak" olduğunu biliyordu. İlmiye sınıfını da ocaklılar kadar tehlikeli ve gereksiz gören II. Osman, ulemanın arpalıklarını kesti. Pir Mehmed Paşa'dan soma sadaret kaymakamlığına atadığı Nişancı Ahmed Paşa ise İstanbul'daki korucu ve oturak askerlerinin ulufelerini ödemedi. Bu yüzden padişah seferde iken küçük çapta bir ayaklanma yaşandı ve ulufe alamayan ocaklılar, Ahmed Paşa'nın konağını taşladılar. Sefer dönüşünde padişaha başvurup şikâyette bulunan askerlere ise hakaret edildi ve bunlarm çoğu ocaktan atıldı. Naima'nm anlattıklarına göre II. Osman bazı yenilikleri de hac seferi hazırlıkları sürerken gündeme getirdi. Saray protokolünü basitleştirdi, törenler için sade giysiler öngördü. Kendisi de "hafif libas ve raht ile ve levendâne va'z üzre" cuma selamlıklarına çıkmaya başladı. Çevresindekilere sık sık açıkladığı bir düşüncesi ise istanbul'un payitahtlığma son vermek "taht u rahtın mahrusa-i Bursa'ya nakletmek"ti. Tüm bu girişim ve tasarıları yüzünden, II. Osman, ulemanın gözünde bir "dinsiz", kapıkulları için de "can düşmanı" olmuştu. İstanbullular ise başkentlik ayrıcalığının yitirilmesinden uğrayacakları zararları hesaplayarak padişahtan yüz çevirdiler.

II. Osman'ı, hac seferi serüveninden vazgeçirmek için kayınpederi Şeyhülislam Esad Efendi bir fetva hazırlayarak "hükümdarlara hacdan evla olan adaletle hükümet etmektir. Mazallah yokluğunuzda bir fitne çıkması da mümkündür" uyansında bulundu. Aziz Mahmud Hüdaî(->) de kendisine öğütler verdi. Genç padişah, mayıs ayı başında bir rüya gördü: Tahtında oturmuş Kuran okumakta iken Hz Muhammed, kitabı elinden almış, zırhını soymuş, tahtından yere yıkmıştı... Müneccimlerin ve hocaların tabirlerinden korkuya kapılan Osman, 12 Mayıs 1622 günü türbeler ziyaretine çıktı. Eyüp'te kurban kestirmek istedi. Sığır bulunamadığından bostancılar, Edirnekapida ve Karagümriik'te yük arabalarını çevirip öküzlerini çözdüler. Bedellerinin çok altında ödeme yaparak zorla hayvanları götürdüler. Bu da olumsuz söylentilere neden oldu.

Halkın "haile" dediği ve İstanbul tarihinin en korkunç trajedilerinden olan Genç Osman Olayı, bundan bir hafta sonra başladı, 18-21 Mayıs günleri boyunca, kimin padişah, kimin "kul" olduğu bilinmeyen kanlı ve korkulu bir ortam yaşandı. Fatih'in, Yavuz'un, Kanuni'nin tahtı; yanağına, baldırına askerlerce çimdik atılan toy Osman'la, eteğinden cariyelerin tuttuğu akıl hastası Mustafa'nın arasında bir "fetret-i azîm"e tanık oldu.

18 Mayıs 1622 gününün programı, otağ-ı hümayunun İstanbul'dan Üsküdar'a geçirilmesiydi. Bunun İçin Vezirazam Dilaver Paşa ile defterdar ve nişancı paşalar görevlendirilmişlerdi. 40 müteferrika, 30 divan kâtibi, pek çok saray personeli de kıyıya indirilen ve donanma gemilerine yüklenen araç gereçlere gözcülük etmekteydiler. II. Osman, hac seferi için sadece 500 yeniçeri, 1.000 sipahi seçilmesini, diğerlerinin İstanbul muhafazasında kalmalarını emretmişti. Bu haber ve Üsküdar'a geçiş hazırlıkları kapıkulu odalarında tepki uyandırdı. Kazan kaldırma haberi saraya ve Paşakapısına ulaştığında, Dilaver Paşa, Çavuşbaşı Halıcızade'yi askerleri yatıştırmaya gönderdi. Oysa, ilmiye sınıfının alt kesiminden katılımlarla cesaretleri büsbütün kabaran ayaklanmacıların caydırılmasına olanak kalmamıştı. Daha da kötüsü, II. Osman kul taifesinin isteklerini bildirmek üzere saraya gelen ulema heyetini azarladı ve "bu eşkıyayı ıdlâl etmek ve fitneyi ayağa kaldırmak sizin başınız altındadır, anlara edeceğimi size dahi ederim!" diyerek gafilane bir tehdit savurdu.

Olayın tanıklarından olan Solak Hüseyin Tuğî, halk diliyle yazdığı *Vak'a-i Sultan Osman'da,* hailenin bu ilk gününü anlatırken "sipah ve yeniçeri ve baki halayık her zümreden" asker ve sivilin, Süleymaniye Camii'nde toplandıklarını, çarşıların kapandığım, Etmeydam'nda "yığınak eyleyenlerin badehu umumen Atmeydanı'nda Yeni Cami (Sultan Ahmed Camii) hareminde cem" olduklarını, Dilaver Paşa'nın gönderdiği çavuşbaşının, saraya yönelen kalabalığın önüne bu sırada çıktığını fakat taşlandığı için geri döndüğünü, ayaklanmacıların ise aralarından seçtikleri güngörmüş yeniçerileri şeyhülislama gönderip bir fetva aldıklarını, öte yandan Atmeydanina gelen yeniçeri ağası ile bölük ağalarının da taşlandığını açıklar. O gün sur kapılarını kapatarak İstanbul'a giriş çıkışları kesen ayaklanmacılar, Ahırkapı'dan kadırgalara yüklenmekte olan tuğlara ve otağ-ı hümayuna da el koydular. İsteklerini ise, padişahın hac seferinden, Anadolu'ya geçmekten vazgeçmesi, ayrıca kendisini bu düşünceye yönlendirenleri idam ettirmesi olarak açıkladılar. Padişahı aymazlığa düşürüp kötü işlere sevk edenlerin idamları için ellerinde ulema fetvası olduğunu ilan ettiler. O gün Beşiktaş'tan Yedikule açıklarına gitmekte olan donanma gemilerindeki yeniçeriler de kıyıya çıkıp kapılar kapalı olduğundan "hisar delüklerinden şehre girüb cemiyete dahil" oldular. Ulemadan bir heyeti kabule razı olan II. Osman, ellerindeki fetvayı okuduktan sonra yırtıp atarak ayaklanmacılara! öfkesini büsbütün kabartacak bir davranışta daha bulundu. Bir uzlaşma umudu ile akşama kadar oyalanan ve hepsi de silahsız olan eylemciler, "Hoca Ömer Efendimin evine varakam" dediler. Konağının şahnişininden gelenleri gören Ömer Efendi korkup komşu kapısından kaçtı. Kalabalık, kapıyı yıkıp ne varsa yağmaladı. Dönüp Paşakapısına geldiler. Dilaver Paşa'nın silahlanmış kapı halkı savunmaya geçti. Atılan oklarla eylemcilerden ölenler ve yaralananlar oldu. Bunun üzerine, silahsız bir sonuç alamayacaklarını anlayıp "makul gördüler ki varub Sipah Çarsusu'ndan tîr ve keman ve seyf ü sinan ve alât-ı harb" alarak "cenk" etmeye karar verdiler. Fakat çarşı halkı, ayaklanmacıların önünü keserek bin türlü ricada bulundu ve dükkânlarının yağmasını önledi. Binlerce kişiden oluşan kalabalık, ertesi sabah silahlı olarak "Atmeydaninda cemiyet edelüm!" deyip dağıldılar. II. Osman ise, ancak olayın bu boyuta ulaşmasından soma hacca gitmekten vazgeçtiğini, fakat hocası Ömer Efendi ile Kızlar Ağası Süleyman Ağa'yı görevlerinden uzaklaştırmayacağını duyurdu.

18/19 Mayıs 1622 gecesi, II. Osman'ın bostancıları, enderun halkını Cebehane'den saraya aldırdığı silahlarla donattığı, 10 darbazen getirttiği, buna karşılık donanma yeniçerilerinin de kadırgalara toplar yerleştirip sarayı denizden kuşatmaya aldıkları söylentileri konuşuldu.

19 Mayıs Perşembe günü seher vaktinde, eylemciler Odalar Meydaninda toplandılar. Buradan topluca Fatih Camiine gittiler. Herkes silahlanmıştı. "Sıra sıra olub kılıçlarını sıyırdılar." Ulemayı da yanlarına çağırdılar. Her birini atlara bindirip önlerine alarak Atmeydanina yürüdüler. Yer yer durup ulemadan başkalarını da evlerinden çıkartarak "atlara bindirmek üzre düriştiler, sürükllediler, çarşıda, pazarda olanlar da ellerinden kurtulamadı". Dükkânlar kapandı, sokaklar insanla dolup taşü. Ayaklanmacılar bütün ulemayı Sultan Ahmed Camii'nde topladılar. Şeyhülislam Esad, Nakibüleşraf Şerif, Şeyh Ömer, Şeyh Derviş efendiler, kazaskerler ile Şeyh Abdülmecid Sivasî(->) ve Kadızade Mehmed

Efendi, pek çok nasihatte bulundularsa da bunun bir yaran olmadı. Ayaklanmacılar "rüşvet selini akıtan melun Süleyman Ağa'nın, vezirazam suratsız Dilaver Paşa'nın, Rumeli kazaskeri zenci Musa-yı Nâşî'nin, defterdar hırsız Abdülbaki Paşa'nın, Hoca Ömer Efendi'nin oğlu kuyruğu kesik eşek İstanbul kadısının, Ebu Leheb mezhepli Ömer Efendi'nin" idamlarında diretmekteydiler. Ulemadan bir grubu yine saraya gönderdiler. II. Osman, idamlara razı olmayınca bu gidenler "cumhur eyü değüldür!" diyerek uyarıda bulundular. Padişah hepsini tutuklattı.

Diğer yandan ulemanın dönüşünü bekleyen asiler bir haber çıkmayınca meydanları, yolları dolduran halkla birlikte saraya yürüdüler. Saray avlusunda savunma hazırlığı yapıldığı kaygısı ile Ayasofya'mn minarelerine adamlar çıkartıp baktırdılar. Hiçbir önlem alınmadığı anlaşılınca Bâb-ı Hümayun'da 500 kadar yoldaş bırakıp "çekirge ve karınca gibi" avluya dolmaya başladılar. Elinde silahı olmayanlar odun ambarına girip odun ve değnek aldı. Tekbir ve gülbank ile Orta Kapı'dan da geçtiler. Bir bölük Kubbealtı'na(-»), bir bölük mutfaklara, bir bölük de Bâbüssaade'ye yöneldi. Ulema ile vezirler ise Hastalar Sarayı önünde buluşup "danışık etmek üzere" toplandılar.

Yeniçeriler ve sipahiler, Bâbüssaade'yi geçip Arzodası'nın(->) kapılarını, duvarlarını taş ve ok vuruşları ile delik deşik ettiler. Enderun avlusunu doldurdular. Ulema ve vezirler, padişahın huzuruna çıkmak için, arka Hasbahçe'den dolaşıp "sofa-i hümayun", "büyük sofa denen" yerde II. Osman'ı sedefkâri tahtta oturur buldular. Hacca gitmekten vazgeçtiğini bir kez daha yineledi. Vezirler ise asilerin önlerinin artık alınmaz olduğunu, istedikleri kişilerin idamlarının doğru olacağını belirttiler.

Avluda üç saattir bekleyen yeniçerileri ve sipahileri eylemden caydırmak için, II. Osman, vezirazamla bazı ulemayı görevlendirdi. Bunlar arasında Anadolu Kazaskeri Bostanzade Yahya Efendi de vardı. Bu heyet, sofa-i hümayundan silahdar odasına, oradan arzhaneye ve taht odasına, sonra şadırvanlı sofaya geçip kapıdan askere gözüktüler. Nasihat edeceklerken "kılıçlar üryan" edilip Dilaver Paşa tartaklandı. Heyet korkudan içeri kaçtı. Bu kez asiler hırka-i saadet ve sofa-ı hümayun kapılarını zorlamaya başladılar. Arzhaneye girip o kutsal mekândaki değerli nesneleri yağmaladılar. II. Osman önce Çadır Köşkü'ne, oradan da daha korumalı bir kasra çekildi. Herkes kaçacak yer aramak telaşına düştü.

Bir kısım yeniçeri, I. Mustafa'yı haremdeki dairesinden çıkartıp Divanhane'ye götürürken bir kısmı da sofa-i hümayun tarafına geçip kendilerine teslim edilen Dilaver Paşayı ve Süleyman Ağa'yı öldürdüler. Süleyman Ağa'nın parçalanışını bir köşeden ölüm korkusu içinde izleyen Bostanzade Yahya Efendi o sahneyi anlatırken "şuursuz başına bir çomak uruldu, sanki su testisi idi bir ses çıkarıb ikiye bölündü, her taraftan çullanıp yıldırım gibi kılınç, hançer, teber, ağır topuz ve şeşper üşürdüler, bir an içinde dünyadan göçürdüler, her parçasının kulak kadar olması kaza ve kader idi" demektedir.

II. Osman, amcası I. Mustafa'nın tahta oturtulup padişah ilan edildiğini öğrenince, eylemcileri ikiye bölmek ve hiç değilse bir kesimini kazanmak için vezirazam atadığı Ohrili Hüseyin Paşa ile Yeniçeri Ağası Kara Ali'yi görevlendirdi ve askere para dağıtmalarını istedi. Fakat asker bunları da taşa tuttu. Bir bölüğü, bunların konaklarını yağmaladı. Akşam olmak üzereyken İstanbul'da korku daha da arttı. Çünkü, asiler İstanbul, Galata ve Tersane zindanlarını boşaltmışlar, kent baştan başa yağmacı, aç, serseri insanlarla dolmuştu. II. Osman, olasılıkla Sinan Paşa Köşkü'nde ulemayı son bir kez toplayıp tedbir önermelerini istedi. Kaçmaktan başka çare olmadığını söylediler. II. Osman da "halen 200 kese filori bağlıdur, birkaç yüz tevabimiz ile kayıklar müheyya edüb Anadolu'ya geçelüm, badehu tahtgâh-ı kadim Bursa'ya varalum, kul yazalum" görüşündeydi.

Ohrili Hüseyin Paşa ise Ağa Kapısı'na(->) gitmenin doğru olacağını bildirdi. Bu daha uygun görüldü. II. Osman, hava karardıktan sonra zırh giyip kılık değiştirdikten sonra birkaç adamı ve vezirler ile Ağa Kapısı'na gitti. Yeniçeri ağalığında bırakılan Ali Ağa, II. Osman'ı Ağa Kapısı'nın harem dairesinde konuk etti. Kendisi de dışarı çıkıp oradaki sipahilere "akıllı padişah varken akılsızından vazgeçin!" yollu öğüt vermeye çalıştı. Fakat itirazlarla karşılaştı. Bunun üzerine Arap Sünbül'ün yerine Rumeli kazaskeri olan Kethüda Mustafa Efendi ile Ali Ağa, yeniçerilerin I. Mustafa'yı götürdükleri Etmeydanı'ndaki(-0 Orta Cami'ye gittiler. Ali Ağa, daha söze başlamadan asilerce parçalandı, Ayağına ip bağlanıp sürüklenerek Aksaray Çarşısına atıldı.

II. Osman'ın, Ağa Kapısı'nda olduğunu öğrenen asilerden bir bölük 20 Mayıs sabahı o tarafa gidip haremi bastılar. Osman'ı avluya çıkartıp türlü hakaretlerde bulundular. Kaçmaya çalışan Vezirazam Ohrili Hüseyin Paşa'yı Saka Kârhanesi önünde parça parça ettiler. Ağa Kapısı haremini, Hacı Subaşı'nın, gümrük emininin evlerini yağmaladılar. Kendilerine yalvaran II. Osman'a, yeniçerileri fahişelerle niçin bastığının, zamansız sefere çıkmanın, tebdil gezip suçlu yakalamanın hesabını sordular. Ağa Kapısına tebdil geldiği için üzerinde hükümdarlık giysileri yoktu. Başında bir yarım sarık, sırtında işe yaramaz beyaz bir zırh gömlek vardı. O halde bir beygire bindirdiler. Tan atıp ortalık ağarırken sövüp sayarak türlü hakaretler ederek Yeni Odalara götürdüler. Yolda, Pinazoğlu denen bir sipahi esirgeyip kendi tülbendini başına sardı. Fakat, küstah askerin çoğu, demedik laf bırakmadılar. Birisi "canım Osman Çelebi meyhane basub sipahiyi ve yeniçeriyi taş gemisine komak olur mu?" derken Altuncuoğlu adlı biri bacağını sıkıp "buğûz-ı şütûm eyledikde" II. Osman "behey edepsiz, padişahınız değil miyim, tazelik başınızdan geçmedi mi?" dedi.

II. Osman'ı da getirip Orta Cami'ye I. Mustafa'nın karşısına koyan asiler henüz ne yapacaklarım bilmemekteydiler. I. Mustafa'nın vezirazam atadığı Davud Paşa da oradaydı. II. Osman'a karşı "Osman Çelebi bu ne haldir, hele şimdi elimdesin, seni istediğim gibi etmeğe gücüm mü yetmez?" deyip boğdurtmaya kalkıştı. Fakat yeniçeriler engel oldular. Dışarıdaki kalabalık yeni padişahın buyruğunu beklediğinden I. Mustafa'yı kapıya çıkartıp gösterdiler. Bu sırada II. Osman da cami penceresine yaklaşıp "Benim ağalarım ve sipahi ve yeniçeri babalarım, münafik sözü ile tazelik belasıyle bir küstahlık eyledim, beni böyle eylemekden nolaydı, gelürken tüfenk ile uraydımz!" dedi ise de kalabalık bir ağızdan "İstemezüz!" diye bağırdılar. Cebecibaşı bir kez daha kement atıp Osman'ı boğmak istediyse de Mıhaliçli Mehmed Ağa önledi.

II. Mustafa Orta Cami'den çıkartılıp arabalarla Topkapı Sarayı'na götürülerek cülus töreni yapıldı. Tören bittikten sonra Orta Cami'ye dönen Veziriazam Davud Paşa ile Yeniçeri Ağası Derviş Ağa ve bölük ağaları, II. Osman'ı bir pazar arabasına bindirip Yedikule'ye götürdüler. Gece yarısında da Davud Paşa yanına kethüdasını, cebecibaşını, bir-iki ayaklanmacı elebaşısını alıp Yedikule'ye gitti. Kement atıp boğulmaya çalışılırken Osman birkaç kez savuşturdu. Sonunda Kalender Uğrusu denen sipahi, hayalarından sıkıp savunmasız bıraktı. Davud Paşa boğulan Osman'ın bir kulağını kesip "nişan" olarak saraya gönderdi. Cenaze ise saraya götürülüp hazırlandı. Sabah erkenden salalar verilip durum İstanbul'a duyuruldu. Osman'ın namazını şeyhülislamlığa atanan Yahya Efendi kıldırdı. Törenle kaldırılan cenaze I. Ahmed Türbesi'ne gömüldü.

II. Osman'ın bu şekilde öldürülüşü İstanbul'da ve Osmanlı ülkesinde tepkilere neden oldu. Olaydan 8 ay sonra Ocak 1623'te İstanbul'a dökülen sipahiler Osman'ın kan davası ile büyük bir ayaklanma başlattılar. Divana gelip "Bundan evvel Sultan Osman'ı Yedikule'ye komakdan murad hapsi idi, katleylemek murad olsa hapse konmadan katlolurdu şimdi vilayetlerimizde oturamaz olduk, siz padişahınızı katleylediniz deyü bize ta'n ve teşni' edeler elbet de katle kim sebep oldu?.." dediler. Cebecibaşı getirilip Divan'da boynu vuruldu. Hüseyin Tuğî'nin anlattığına göre "Kelender Uğrusu nam şaki ki merhumun hayaların sıkmış idi. Anı dahi bulub katleylediler. Davud Paşa firar eyledi, birkaç günden sonra kendi ağalarından biri yerini haber verdi, bostancıbaşı varub bir köyde samanlık içinde bulub getürdü. Kapıcılar Odası'nda hapsolunub ertesi Divan-ı Hümayun'da boynu urulmak ferman olundu, o gece, Bokçu Murad, Çökürcü Koroğlu, Aşçı Hasan, Kayıkçı Mustafa, Çolak Mehmed, Altuncuoğlu Muslu ve bunlar gibi yüz mikdarı yeniçeri ile sipahiyandan Cerrahzade Mehmed Çelebi ve Feridun Efendi ve bunlara benzer" Davud Pa-

şa'nın adamları da yakalandı. Cellada fazla ücret verilip işlerini bitirmesi istendi. Ertesi gün bunlar da idam edildiler. Bir ara kaçmayı başaran Davud Paşa da yakalanıp Yedikule'ye gönderilerek II. Osman'ın boğulduğu yerde idam edildi.

Tuğî'nin tarihine göre, "Bedestandan ve Saraçhane'den siyaset geçmek memnu ve eğer nâgâh geçse ol çarşı ahalisi azad etdiriiierken bir padişah-ı mazlum ki günahını itiraf ede asla öldürülmemesi gerekirken II. Osman'ın Yedikule'ye götürülmesine ve orada korunmasız boğulmasına neden olan yeniçeriler asıl sorumlulardır".

Genç Osman Olayı'nın önemli bir diğer sonucu Abaza Mehmed Paşa'nın Kasım 1622'de Erzurum'da ayaklanması oldu. 21 Haziran 1622'de ise bir meczup sipahi, Sultan Ahmed Camii'nde akçe ülçşen sipahi ve silahdar topluluğuna saldırıp bazılarını öldürdü ve yaraladı.

Osmanlı tarihlerinde bu facia en çok ele alınan konulardandır. Naima, Hasanbeyzade, Solakzade, Karaçelebizade, Peçevî ve Müneccimbaşı tarihleriyle Kâtip Çelebi'nin *Fezleke*'sinde uzun uzun ve kimi bölümleri öykü üslubuyla anlatılmıştır. Hüseyin Tuğî'nin *tbretnümâ* ya da *Vekayi-i Sultan Osman Han,* Bostanzade Yahya Efendi'nin *Fî Beyân-ı Vak'a-i Sultan Osman,* Nev'î'nin *Sebeb-i Halâs-ı Sultan Mustafa Han,* anonim *Tarih-i Sultan Osman,* Mirliva Osman Bey'in *Mesîrü'l-Ahzân fîMakteli's-Sultan Osman* adlı eserleri, tamamen bu konuyu işlemektedir. Madame de Gomez, olaydan 100 yıl sonra, Fransız elçilerinin anılarından ve raporlarından yararlanarak *Hisioire d'Osman* adlı kapsamlı bir eser hazırladığı gibi, Doğubilimci Danon da bu olayla ilgili bazı risaleleri toplayıp 1919'da yayımlamıştır.

Olay, Divan Edebiyatı'ndan ziyade halk

II. Osman'ın minyatür portresi.
TSMKtp, P. 2169

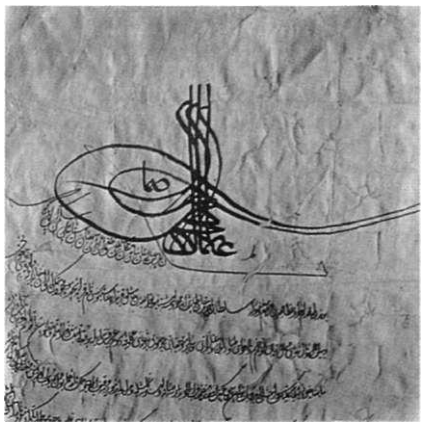

II. Osman'ın tuğrası.
S. Umur, ***Osmanlı Padişah Tuğraları,*** İst.. 1980

edebiyatını da etkilemiş, İstanbul kahvehanelerinde yıllarca konuya ilişkin ağıtlar ve destanlar okunmuştur. Bunlardan, Abaza Paşa ağzından koşulan birinde. *Ala kanla yatur ol nâzük teni/Mecruh idüb uçurdular canını / Gazi Sultan Osman Hânın kanını / Ölünce çalışur ulurum demiş* dörtlüğü de vardır.

Xaima, II. Osman'ı 'Bir âf-tâb-ı talat padişah-i sâhib-zuhûr, Osman-hayâ, vâlâhimmet. Haydar-mehabet, fârisü'l-hayl, tâhirü'z-zeyl, eslihâ ve âlât istimalinde mahir, şecaat ve fürusiyetde akranı nadir, mahbubü'l-likaa, sâhibü'l-vecih, melihü'l-edâ idiler. Gâhice şi'r söyleyüb..." diyerek olağanüstü özelliklerle tanıtır. Millet Kütüphanesi(->) Ali Emiri Efendi Koleksiyonundaki divanında. II. Osman'ın başarılı birçok şiiri vardır. *Gülsen içre bitmedi bir gönce cânâ harsız / Dünyada hâsıl degül bir nev-civân ağyârsız ve Niyyetüm hizmet idi saltanat ü devletime/ Çalıştır hâsid ü bedhah aceb nekbetime* dizeleri onundur.

II. Osman'ın, nikâhla aldığı Âkile Hanım'dan başka, Meylişah Kadın ve Pertev Paşa'nın kızı ile de yine nikâhla evlendiği, ayrıca Meleksimâ adlı bir hasekisinin bulunduğu sanılmaktadır. İki oğlu Mustafa ve Emir (Ömer?) ile kızı Zeyneb bebekken ölmüşlerdir.

Bibi. Kâtib Çelebi, *Fezleke,* I, İst., 1268, s. 390 vd, II, 9 vd; *Tarih-i Naima,* II, 159 vd; *Tarih-i Solakzade, 699* vd; Madame de Gomez, *Histoire d'Osman,* I-II, Paris, 1734; J. v. Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi,* III. İst., 1330. s. 174 vd; Danişmend, *Kronoloji,* III, 173 vd; Ş. Altundağ, "Osman II", *İA,* IX, 443 vd; M. A. Danon, "Contribution â l'histoire des sultans Osman II et Moustafa I", *JournalAsiatique,* seri X, c. XIV (Temmuz-Ağustos 1919), s. 68 vd; M. Seıtoğlu. "Yeniçeri Solak Hüsevin Tuğî. tbretnümâ", (Tuğî Tarihi)", *Belleten,* S. 43 (1947), s. 490 vd; 0. Ş. Gökyay. "II. Sultan Osman'ın Şehadeti", *Atsız Armağanı,* İst., 1976. s. 187 vd: F. Iz, "XVII. Yüzyılda Halk Dili ile Yazılmış Bir Tarih Kitabı: Hüseyin Tûgî Vak'a-i Sultan Osman Han". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten-1967,* (1968), s. 119 vd; *Sicill-i Osmanî,* 1. 56; Uluçay, *Padişahların Kadınları,* 53-54.

NECDET SAKAOĞLU

OSMAN **H** BENDİ
bak. KARANLIK BENT

OSMAN m

(2 Ocak 1699, İstanbul - 30 Ekim 1757, İstanbul) 25. Osmanlı padişahı (13 Aralık 1754-30 Ekim 1757).

"Osman-ı Sâlis", "Sultan Osman bin Sultan Mustafa Han" olarak da tanınır. II. Mustafa(->) ile Şehsuvar Valide Sultan'ın oğludur. Bu tarihe kadar tahta çıkan padişahların en yaşlısı olan III. Osman'ın 3 yıldan az süren padişahlığında İstanbul'da iki büyük yangın çıkmış, çok şiddetli bir kış yaşanmıştır. Nuruosmaniye Camii'nin ibadete açılışı, Ahırkapı Feneri'nin(->) yapılması, kentte birtakım imar çalışmalarının başlatılması da bu yıllardadır.

III. Osman, babası II. Mustafa'nın taht-tan indirildiği 1703'te henüz 4 yaşındaydı. Babası ve ağabeyi Mahmud'la(I) Edirne'den İstanbul'a getirilip Topkapı Sarayı harem dairesindeki Kafes Kasrı'na (şehzadegân dairesi) kapatıldı. Amcası III. Ahmed'in (hd 1703-1730) ve ağabeyi I. Mahmud'un (hd 1730-1754) saltanatları boyunca burada kapalı kaldı. Loş ve havasız dairesinde çocukluk, gençlik ve yaşlanma yıllarını tekdüze geçirdi. Osmanlı hanedan tarihinde, hapiste tutulan şehzadeler arasında 51 yıllık tutukluluk ve gözaltı süresiyle bir rekora sahip oldu. Haremin ve Kafes Kasrının dış dünyaya tamamen kapalı ortamında, Şehzade Osman'ın yıllarını nasıl geçirdiğine ve eğitimine ilişkin bilgi yoktur. Arada çıkıp hava almasına izin verilen harem taşlıklarından İstanbul'u seyredebilmişse de ne kentteki yaşayışı ne de ülkenin sorunlarını öğrenemediği kuşkusuzdur. Dairesinde hizmetine bakan cariyelerle diz dize uzun yıllar geçirirken Eski Saray'a(->) kapatılan annesi Şehsuvar Kadınla görüşmesine de izin verilmedi.

I. Mahmud, 13 Aralık 1754'te cuma selamlığından^) dönüşünde ölünce, alayda hazır olan devlet erkânı, saraydan ayrılmayarak Kafes Kasrı'ndaki yetişkin şehzadelerin en yaşlısı olan III. Osman'ın cülusunu beklediler. Osman, dairesinden çıkarılıp hazırlandıktan sonra Bâbüssaade önünde aynı gün tahta oturtuldu. Atılan toplar ve dolaştırılan münadilerle İstanbul halkına III. Osman'ın padişahlığı duyuruldu.

III. Osman'ın ilk buyruğu, ölen I. Mahmud'un yaptırttığı fakat henüz ibadete açılmayan caminin (Nuruosmaniye) yanındaki türbesine değil, Yeni Cami'nin avlusundaki türbesine gömülmesi oldu. Cülusun altıncı günü valide alayı tertip edilerek Şehsuvar Sultan, haremeyn hocalarının, vakıf mütevellilerinin, darüssaade ağası ile saray baltacılarının, valide kethüdasının katıldığı kalabalık bir kortej eşliğinde ve tahtırevanla Eski Saray'dan Topkapı Sarayı'na getirildi. Şehsuvar Sultanın, Divanyolu'ndan "kafes içinde" götürülmesine karşın "Bilâ-hicâb kafesleri açub bahş-ı selâm vererek mürur etdi" diye bir dedikodu yayıldı. III. Osman, annesini Bâb-ı Hümayun'dan içeride karşıladı ve elini öptü. 20 Aralık 1754 günü kılıç alayı(-0 düzenlendi. Yeni padişah, Fatih'in türbesine gidip ziyarette bulunduktan sonra Edirnekapı'dan Eyüp'e indi. Kılıç

kuşandıktan sonra saltanat kayığı ile Yalı Köşkü'ne döndü. Bu sırada Tersane önündeki bayraklarla süslenmiş gemilerde top şenlikleri yapıldı. Tophane'den, Kurşunlu Mahzen'den de toplar atıldı. Görevinde bırakılan Sadrazam Bahir Mustafa Paşa'yı, Valide Sultan, tezkire, samur kürk ve murassa hançer göndererek kutladı. Sadrazam da Şehsuvar Valide Sultan'ın kahvecibaşısını bin altın, bir samur kürk ile ödüllendirdi. 24 Aralık 1754'te hazineden 2.242 kese-i divanî akçe çıkartılarak askere ve emeklilerine cülus bahşişi dağıtıldı. III. Osman bir ferman yayımlayarak her saltanat değişikliğinde toplanması kural olan rüsum-ı cülusiye denen vergiyi kaldırdı.

Çocukken kapatıldığı karanlık daireden yarım yüzyıl sonra çıkarılıp tahta oturtulan III. Osman, gelişememiş hastalıklı vücudu, mütevekkil fakat iradeden yoksun sinirli ruh yapısı ve dar görüşlülüğü ile ilkin saray yaşamına müdahale etti. Cariyelerle yaşamaktan ve sürekli aynı çalgıları dinlemiş olmaktan bıktığı için olmalı, özel hizmetine bakanlar dışında harem kadınlarının kendisine gözükmelerini yasakladı. Saray dilinde "hünkâra çatmak" denen ve uğursuzluk sayılan karşılaşmaların olmaması için sıkı önlemler aldırdı. Kendisi de tabanına kalın gümüş kabaralar çakılı ayakkabılar giymeye başladı. Ayak sesini uzaktan duyanlar, buyruk gereği saklanmaktaydılar. Eğlence düşkünü olan önceki padişah Mahmud'un hareme aldığı veya harem ortamında yetişmiş olan rakkase, hanende, sazende cariyelerinin tamamını da çıkma yöntemiyle saraydan uzaklaştırdı.

III. Osman'ın cülusunun ilk ayı sonunda İstanbul'da, erbain soğukları başladı. Tıpkı II. Osman'ın(~0 padişahlığında olduğu gibi Haliç buzlarla kaplandı. Şemdanîzade'nin anlatımıyla "Derya dondu yâni Hasköy ile Eyüb arası, Kurşunlu Mahzen'e gelinceye müncemid oldu". 11 Ocak 1755' ten şubat ayı başına kadar devam eden don ve şiddetli soğuk için dönemin şairleri tarih düşürdüler. Tarihçi Hakim Efendi *Buz üstünden geçen geldi bana yaz dedi târihin / Den 'z altmış sekizde dondu buzdan ben-deniz geçtim* diyerek ebced hesabıyla Halic'in H. 1168'de donduğunu vurgulamıştır.

Kadınlara nefretini kendi haremiyle sınırlı tutmayan III. Osman, soğuktan kimsenin dışarı çıkamadığı kış ortasında bir fermanla İstanbul hanımlarının "müştehi libaslar ile" açık saçık dolaşmalarım yasakladı. Kadınların kaim feracelerle ve zorunlu hallerde evlerinden çıkabileceklerini uyardı.

Kızılhisarlı Cafer Bey adlı pergende reisinin rastladığı üç korsan gemisinden tekini batırıp tekini kaçırdıktan sonra üçüncüsünü yedeğine alıp İstanbul'a dönüşü heyecan uyandırdı. III. Osman da bu namlı reisin limana girişini Yalı Köşkünden izledi.

15 Şubat 1755'te Bahir Mustafa Paşa'yı azleden padişah, eski sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa'yı bu göreve atadı. Ali Paşa Trabzon'dan gelinceye değin de Yeniçeri Ağası Mustafa Ağa, 34 gün İstanbul kaymakamlığı yaptı. Göreve başladıktan sonra bir dizi önlem almaya çalışan Hekimoğlu Ali Paşa, İstanbul'un renkli ve nüfuzlu kişilerinden, yediği rüşvetler, çevirdiği dolaplar herkesçe bilinen gümrükçü İshak Ağa'yı da tutuklatıp başbakıkulu mahbesine koydurttu. Devlet sırlarını İstanbul'daki yabancı elçilere sattığı iddia edilen İshak Ağa, pek çok kanıta ve tanığa karşın aklanmayı başardı. Çünkü gümrükten her yıl 500-600 kese gelir ve bundan daha çok rüşvet sağladığından "hem birun(-0 hem endemn(->) celeblerini yaldızlamakta", dolayısıyla yeni padişahı da kazanmış bulunmaktaydı. Bu sırada, İstanbul tarihinde bir benzeri daha olmayan bir cinayet işlendi. Balat'ta kasaplık eden bir Yahudi, bir seyidi (Hz Ali soylu) öldürdü. Ulema, şeyhler, seyider tepki gösterdiler, "huzur-ı şer'de davası" görüldükten sonra Yahudi ve dört yardımcısı idam edildiler.

III. Osman
G. Renda, *Osmanlı Padişah Portreleri,* İst., 1992

1755 ilkbaharında Beşiktaş Sarayı'na göçen III. Osman, arada Beylerbeyi Sarayı'nda da kalmaya başladı. Kendisini her konuda yönlendiren Silahdar Bıyıklı Ali Ağanın telkinlerine kulak verip 18 Mayıs 1755'te Hekimoğlu Ali Paşa'yı görevden alıp Kız Kulesi'ne hapsettirdi. Niyeti boğdurtmaktı. Fakat Şehsuvar Valide Sultan' m nza göstermemesi üzerine ertesi gün bir gemiyle Kıbrıs'a sürgüne gönderdi. Şemdanîzade'nin anlatımına göre Ali Paşa'nın azline neden, Devlet Kethüdası Veli'nin, vezirliğinin uzun süreceğine ilişkin fallarla paşayı inandırması onun da fala güvenip "laubali" davranmasıydı. Oysa asıl nedenler, "dokuz kralın casusu ve yedd-i rüşvetleri olan" gümrükçü İshak Ağa'yı görevinden uzaklaştırmak istemesi ile Kafes Kasrı'ndaki şehzadelerin en yaşlısı olan Mehmed'in zehirlenerek öldürülmesi konusunda III. Osman'a karşı çıkmasıydı. Ayrıca, Hekimoğlu Ali Paşa'nın yüksek meziyetleri ve kültürü karşısında III. Osman aşağılık duygusuna kapılmaktaydı. Bir gün kompleksini açığa vurup "Şimdi seni azleder, hamallarbaşı Ali Usta'yı vezir edinirim" demesi, Ali Paşa'nın da "Elbette padişahım lâkin Hamal Ali Paşa denir, Hekimoğlu Ali Paşa denmez" cevabını vermesi meşhurdur.

Yeni sadrazam, İstanbullu aydın bir aileden gelen Abdullah Naili Paşa da iyi yetişmiş bir devlet adamıydı. Osmanlı teşrifatı üzerine yazdığı bir de risalesi olan Abdullah Naili Paşa'yı da III. Osman'a tavsiye eden yine Silahdar Bıyıklı Ali Ağa'ydı.

1755 ramazanı haziran ayında başladığından oruç ve sıcak nedeniyle dükkânlar ve çarşılar geceleri açılmakta; Galata, Üsküdar, İstanbul çarşıları "mum donanması" ile ışıklandırılmaktaydı. "Herkes birbirine nisbet mum ve kanadil ile dükkânlarını ve kaldırımları teyzin edüb mübalağa israfa cesaret etmişlerdi". Fakat Ramazan Bayramı ertesinde, 13 Temmuz 1755'te Kadırga Limanı'nda bu mum donanması yüzünden çıkan yangın Köprülü Külliyesi'ne(->) kadar yayıldı ve 20 saat sürdü. Olay nedeniyle, İstanbul'da donanma ve ışıklandırma araç gereçlerinin satışı yasaklandı. 22 Temmuz'da yeniçeri ağası gelenek uyarınca Sadrazam Abdullah Naili Paşa'ya Ağa Kapısı'nda(-0, 27 Temmuz'da da sadrazam Sa'dâbâd'da III. Osman'a ziyafet verdi. Sa'dâbâd şöleninden sonra padişah, "her ocaktan neferat-ı keskenin desti nişanına kurşun atmalarım" izleyip başarı gösterenleri ödüllendirdi. Paşakapısı'nda ise İstanbul'a gelen Nemse (Avusturya) elçisine "tatlı ve kahve ve gül-i âb ve buhur" sunuldu.

Vezirlik verilerek nişancılığa getirilen Silahdar Bıyıklı Ali Paşa 24 Ağustos 1755'te Abdullah Naili Paşa'yı azlettirip sadrazam

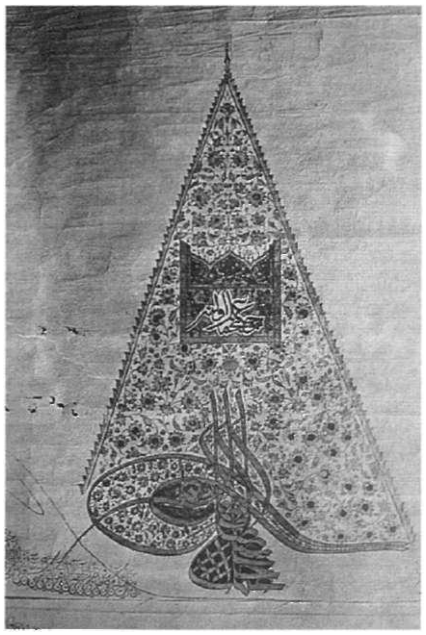

III. Osman'ın tuğrası.
S. Umur, *Osmanlı Padişah Tuğraları,* İst., 1980

oldu. Devlet ricali arasında, silahdarm çok önceden bu makama gözkoyduğu, ancak sakalsız vezirazam olunamayacağı için bir süre sakal bırakıp uzamasını beklediği konuşuldu. Abdullah Naili Paşa da görevden alındığında bunu ima ederek "Sadr-ı sada[1] rette hülle oldu!" dedi.

27-28 Eylül 1755 gecesi İstanbul yangınlarının en büyüklerinden olan Hocapaşa yangını, Demirkapı'daki bir evden çıktıktan sonra dört koldan kente yayıldı. Bir kolu Bahçekapı'ya oradan sur dışına yayılıp Yeşilkiremitli Cami'yi kül etti. İkinci kol, Paşakapısı'm, Defterdar Kapısı'm, Çadır Mehterhanesi'ni, üçüncü kol, Kapalıçarşı'ya yakın Çuhacılar Hanı'nı ve Mahmutpaşa Çarşısı'nın tamamını, dördüncü kol da Ayasofya Çarşısı ile Soğuk Çeşme civarını kül etti. Bu sayılan yerlere kadar olan mahalleler yandı. Yangını güvenlikli bir yerden izleyen III. Osman, evi dükkânı, malı ve eşyası yananlara acıyarak gözyaşlarını tutamadı. Sarayın Soğukçeşme Kapısı'm açtırtıp isteyenlerin kurtardıkları mallarını sarayın Ağa Bahçesi'ne (şimdiki Gülhane Parkı) taşımalarına izin verdi. 36 saat süren bu yangında Paşakapısı ile önemli devlet daireleri de yandığından, Kadırga'daki Esma Sultan Sarayı geçici olarak Paşakapısı'na dönüştürüldü.

25 Ekim 1755'te III. Osman ani bir kararla güvendiği ve sevdiği Silahdar Ali Paşa'yı azledip Kapıarası'nda öldürttü. İstanbullu yoksul bir aileden gelen Ali Paşa, rüşvet almak ve yalancılıkla suçlanmıştı. Şemdanîzade bu konuda "Cibilliyeti gadr üzre meftûr olub (Hekimoğlu) Ali Paşa gibi şeyü'l-vüzerâyı ve Nailî Abdullah Paşa gibi fâzılı kendüye hülleci mesabesinde gömıüştü" der. III. Osman, Silahdar Ali Paşa'nın etkisiyle idam ettirecekken annesi izin vermediği için Kıbrıs'a sürdürdüğü Hekimoğlu Ali Paşa'yı da Mısır valiliğine atayarak onurlandırdı. Tahta çıkışının üzerinden henüz bir yıl bile geçmeden beşinci kez sadrazam değiştiren III. Osman, Sadaret Kethüdası Yirmisekiz Çelebizade Said Mehmed Efendi'yi vezirlik rütbesi de vererek bu göreve getirdi.

Yapımına Ocak 1749'da başlanan yeni cami, I. Mahmud öldüğü sırada bitmek üzere olup bazı perdah işleri kalmıştı. III. Osman, kendisine irsen "mülk" olarak intikal eden camiyi bir süre kapalı tuttuktan sonra noksanlarını tamamlatıp bazı ilaveler de yaptırtarak Nuruosmaniye adıyla 5 Aralık 1755'te büyük bir törenle ibadete açtı. O gün sarayda verilen ziyafete devlet ricali, ulema, ocak ağaları davet edildi. Sonra cuma selamlığına çıkıldı. Saraydan camiye kadar yol boyunca her ocaktan askerler "iki geceli saf-beste" selam durdular. Padişah camiye gelip hünkâr mahfilinin kafesinden ima ile cemaati selamladı. Namazdan sonra Abdüşşükûr Efendi hutbe okudu. III. Osman mahfilde sadrazamdan başlayarak cami hatibine kadar birçok kişiye hılatlar giydirdi. Dışarıda da fakirlere bol sadaka dağıtıldı.

Mart 1756'daki şiddetli fırtınada bir Mısır kalyonu gece karanlığında Kumkapı'da karaya oturdu. Fakat dalgaların şiddetinden içindeki kadın erkek 600 yolcu tahliye edilemedi. Kıyıdan geminin olduğu yere yakın gelen padişah, Tersane'den mavnalar getirterek bütün yolcuları boşalttırdı. Benzeri olayların yinelenmemesi için de Ahırkapı'da bir fener yapılmasını emretti.

Aydın taraflarında halkı haraca kesen ve türlü kötülüklerde bulunan Karaosmanoğlu'nun idamı için İstanbul'dan gönderilen Kapıcılar Kethüdası Hüseyin Ağa görevini başarıyla sonuçlandırdı ve 95 yaşındaki ünlü zorbanın başım İstanbul'a gönderdi. Bugünlerde İngiliz bayrağı çekip Boğaziçi'ne giren bir korsan gemisi yağma ve baskın için fırsat kollarken İngiltere elçisi tarafından ihbar edildi. Tersane'den çıkarılan gemilerle zapt edilen geminin korsan ve forsaları Tersane zindanına kondu.

1 Nisan 1756'da Yirmisekiz Çelebizade Said Mehmed Paşa, yeni vergiler koyduğu, "mizac-ı zamaneden olan televvüne uymadığı" için azledildi. Mora muhassıllığı verilmiş olan Bahir Mustafa Paşa ikinci kez sadarete çağrıldı. Said Mehmed Paşa görevden almdığı gün, İstanbul'da kol dönüşü Yeşillioğlu Sarayı'nda yemek yemekteydi. Saraya çağrılıp sadaret mührü alındıktan sonra Balıkhane Kapısı'na indirilip tutuklandı. Azlinde narha fazla önem vermemesi, malikâneler ihdas edip bu yüzden "lisan-ı nâsa düşmesi" de etkili olmuştu. Birkaç dil bilen, akıllı ve kültürlü bu vezir de III. Osman'ın "meşreb-i garibi" ile uzlaşamamıştı. İdam edilmeyerek İstankköy'e sürüldü. İstanbullular ise "uzun zamandan beri Bahir Mustafa Paşa'nm yerini tutar vezir gelmedi" dediklerinden padişah kamuoyuna uyarak eski sadrazamı yeniden göreve çağırmıştı. O gelinceye kadar da yeniçeri ağası kaymakam paşa sanı ile İstanbul'un günlük işleriyle ilgilendi.

16 Nisan 1756'da Şehsuvar Valide Sultan öldü. Ertesi gün cenaze alayı ile Nuruosmaniye'deki türbesine gömüldü.

3 Mayıs'ta İstanbul'a gelen sadrazam Bahir Mustafa Paşa için Bahariye Yalısı'nda ulema ve devlet ricali tarafmdan bir ziyafet verildi. Hocapaşa yangınında yanan ve yenisi yapılan Paşakapısı'na sadaret alayı ile gidip görevine başladı. III. Ahmed'in kızlarından, yaşamı boyunca saza ve söze kulaklarını tıkamış, yoksulların koruyucusu Zübeyde Sultan da bu sırada öldü. Çayır vakti geldiğinde ise mirahor-ı evvel tarafından III. Osman'a İmrahor Köşkü'nde geleneksel ziyafet verildi.

4-5 Temmuz gecesi İstanbul tarihine "harik-ı ekber-i Cübb-Ali" diye geçen Cibali yangını çıktı. Cibali semtini baştanbaşa kül eden bu korkunç yangın 13 koldan şehri sardı. 48 saat süreyle İstanbul'u tehhit etti ve görülmemiş bir afet halini aldı. Unkapanı, Süleymaniye, Kaptan Paşa Hamamı, Vefa Meydanı, Şehzadebaşı, Zeyrek, Saraçhane, Etmeydanı, Aksaray, Yeniodalar, Avratpazarı, Davutpaşa, Fatih, Sultanselim, Alipaşa Çarşısı, Lutfipaşa, Ayakapı, Yenikapı semtleri de tamamen kül oldu. İstanbul'un fethinden beri geçirilen yangınların en büyüğü sayılan bu felakatte 2.000 ev, 1.000 dükkân, 200 cami ve mescit, 70 hamam, birçok han, değirmen yandı veya zarar gördü. Yanan binaların toplamı 3.851 olarak tarihe geçmiştir. Yağmacılar ise her yangında olduğu gibi bunda da eşya taşımak, yardım etmek gibi bahanelerle büyük soygunlar gerçekleştirdiler. Bunları İstanbul dışına kaçırıp taşra pazarlarında sattılar. Bu nedenle vilayetlere fermanlar gönderilip yağmacıların yakalanması, yanlarındaki malların da müsadere edilip İstanbul'a gönderilmesi emredildi. Cibali yangını ile bir yıl önceki Hocapaşa yangınının, İstanbul'un 3/4'ünü etkilediği hesaplanmıştır. Bu büyük yangından sonra padişah, İstanbul'da bir imar hareketi başlatarak ev ve dükkân yapanlara hazineden yardımda bulundu. Bu yangından sonra Bahir Mustafa Paşa'nm Paşakapısı'nda padişaha ziyafet vermesi ise halk arasında "Yangın ardından bu ziyafet gerekli miydi?" gibi dedikodulara neden oldu.

5 ve 9 Aralık 1756'da önce Sultan Ahmed Camii'nde ardından Nuruosmaniye'de art arda iki kez mevlit alayı(->) düzenlendi. 22 Aralık 1756'da büyük şehzade Mehmed'in ölümü, saray çevresinde ve dışarıda III. Osman'ın bir suikastı olarak konuşuldu. Zehirlenerek ölen, III. Ahmed'in oğlu Mehmed, Yeni Cami'nin avlusundaki türbesine gömüldü.

11 Ocak 1757'de, Paşakapısı'nda divana başkanlık ettiği bir sırada saraya çağrılan Bahir Mustafa Paşa azledilip Halep Valisi Koca Ragıb Paşa bu görev için İstanbul'a çağrıldı. III. Osman, Şehzade Mehmed'in zehirlenmesinde kendisine yardımcı olduğu sanılan Bahir Mustafa Paşa'yı gönlünü alıp hediyeler verdikten sonra Rodos'a sürgün etti.

17 Şubat 1757'de yangınlarda harap olup yenilenen yeniçeri ve acemi kışlalarının yapımları tamamlandı. 20 Mart 1757'de Koca Ragıb Paşa'nm İstanbul'a gelişine kadar Kapıcılar Kethüdası Ali Ağa, vezirlikle sadaret kaymakamlığı yaptı.

Bu yıl içinde sağlığı giderek bozulan III. Osman ekim ayında büsbütün ağırlaştı. Bununla birlikte donanmanın Ege Denizinden dönüşünü seyretmek için kendisini Sarayburnu'ndaki köşklerden birine taşıttırdı. Uyruğundaki "kurt uru" (loupe) denen kanser oluşumuna hekimlerin müdahalede bulunması durumunu daha da ağırlaştırdı ve 30 Ekim 1757 gecesi öldü. Sabah erkenden cülus töreni düzenlenip III. Mustafa(->) tahta oturtuldu. Yeni padişah III. Osman'ın, Nuruosmaniye'deki türbeye değil, Yeni Cami'nin avlusundaki türbesine gömülmesini emretti.

Şemdanîzade III. Osman'ın "ekseriya tebdil gezüb ikişer üçer yüz akçe atiyye vermek, ulema kisvesiyle silahdarı ve divitdarı ile dolaşmak, bazan Hıristiyan elçilerinin peşlerinden gitmek" gibi âdetlerinden söz eder. Başka kaynaklarda da sık sık sadrazam, kaymakam değiştirmekle, koynuna kuruyemiş doldurup değişik kıyafetlerde tebdil gezmekle, halkın arasına karışıp kamu görevlileri hakkında konuşulanları dinlemekle vakit geçirdiği anlatılır. Baron de Tett ise yakından gördüğü III. Osman'ı, sinirli, iradesi zayıf, mütecessis bir tip olarak tanımlamıştır. Üç yıldan az

olan padişahlığında yaşanan iki büyük yangın ve şiddetli bir kış yüzünden İstanbullular kendisini uğursuz saymışlardır.

I. Mahmud'un başlattığı ıslahat çalışmalarını durdurması, meyhanelere baskın verdirmek, kadınların sokağa çıkışlarını kısıtlamak, emirlerini cami imamları aracılığı ile halka duyurmak, esnafa ve çarşı halkına birtakım kurallar koymak, İstanbullu gayrimüslimlerin giyim kuşamlarını ve yaşamlarını yeni birtakım koşullarla sınırlandırmak gibi yaklaşımları da hoş karşılanmamıştır. Ölümcül hasta iken Koca Ragıb Paşa'yı azletmeyi tasarlamış, fakat darüssaade ağası yazıcısının uyarısı üzerine sadrazam bir süre ortalıkta gözükmeyerek kurtulmuştur.

Kamu görevlileri ile sivil halkı ayırmak için samur ve kakum kürk giyme ayrıcalığım devlet görevlilerine tanıyan III. Osman'ın İstanbul'a kazandırdığı başlıca eserler, Ahırkapı Feneri, Nuruosmaniye Camiine yaptırttığı eklentiler ve bu caminin Kapalıçarşı çıkışındaki çeşmesi, Topkapı Sarayı'nda sonradan yenilenmekle birlikte adını taşıyan III. Osman Köşkü'dür. Döneminde yapılan Paşakapısı, Defterdarkapısı, Eski Odalar ve Acemi Kışlası gibi birçok bina daha sonra yıkılmıştır.

Bilinen kadınları Zevkî (Zerkî) ve Ferhunde Emine'dir. Zevkî Kadın, 1755'te Fındıklı'da, kendi adıyla anılan çeşmeyi yaptırtmıştır. III. Osman'ın çocuğu olmamıştır.

Bibi. *Tarih-i Vâsıf,* Bulak, 1246, I, s. 45-46, II, s. 27 vd; *Mür'i't-Tevarih,* I, 174 vd, II/A, 3 vd; Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat,* III-IV, Ankara, 1980, s. 55 vd; Danişmend, *Kronoloji,* IV, 36 vd; Ş. Altundağ, "Osman III", *İA,* EX, 448 vd; Uluçay, *Padişahların Kadınları, 97;* M. Ç. Uluçay, *Harem,* II, Ankara, 1985, s. 47.

NECDET SAKAOĞLU

OSMAN m KÖŞKÜ

Topkapı Sarayı'nda(->) harem dairesinde, Halic'e bakan bir açıyla Gülhane Parkı'nı ayıran sur duvarlarına oturmaktadır.

Sarayın son yapılarından olan köşkün yapımına, I. Mahmud zamanında (1730-1754) başlanmış ancak 1754-1755 yıllarına rastlayan bitiş tarihinden dolayı III. Osman Köşkü olarak adlandırılmıştır. 18. yy'm ikinci yarısında, saray alanı içindeki yapılar, sarayı çeviren surların sınırlarına gelecek kadar çoğalmıştı. III. Osman Köşkü'nü inşa etmek için hünkâr sofası önüne bir asma bahçe yaptırılarak gerekli zemin elde edilmiş, bunun üzerine büyük divanhane ileri çıkacak şekilde, yanyana oda dizileri yerleştirilmiştir. Planda iki yanda yer alan odalar ile divanhane birleştirilmemiş, arada Halic'e bakan manzarayı bölmeyecek balkon şeklinde küçük açıklıklar bırakılmıştır.

İki bölümlü divanhanenin girişi, taşlık ekseninde, enine gelişen dikdörtgen şeklinde bir sofa görünümündedir. Havuzlu bir iç bahçeye bakan sofa girişi, geniş ve ortada dalgalanarak yükselen ahşap bir saçakla örtülüdür. Saçak altında, saçağın dalgalamşma göre uzunluklan farklı pilastrlar dizilidir. Cephenin sağında ve solunda, pilastrlar arasında birbirinin eşi olan, mermerden, tabanlarının köşeleri pahlanarak dalgalanmış, barok üslupta çeşmeler yer almaktadır. Bu mekândan kapılarla yan odalara geçiş sağlanmıştır. Oturma mekanı, alt sırada, dikdörtgen kesitli 11 pencereyle bol ışık almaktadır. Sürgülü camlar dışarıdan yuvarlak ve kıvrımlı, zarif, demir parmaklıklarla korunmaktadır. Bu pencerelerle aynı düşey eksen üzerinde açılan pencereler, "C" kıvrımları, oval çerçeveleriyle tamamen barok üslubu yansıtmaktadır. Bu pencerelerden ikisi yalnızca çerçeveler içine alınıp kör bırakılmıştır. Dışarıdan, her pencere dizisi, cephe boyunca, İyon başlıklı sütunlarla sınırlandırılmıştır. Söz konusu cephenin en özgün yanı Halic'e yönelik 4,5 m'lik çıkmasıdır. Sarayın iç surlarına dayanan köşeleri pahlı büyük çıkma, 9,5 m kadar aşağıya inen ağaç konsollara oturmaktadır. Cumbayı taşıyan konsolların arası dikine, geniş tahtalarla kaplanarak aralarına ince çubuklar yerleştirilmiştir.

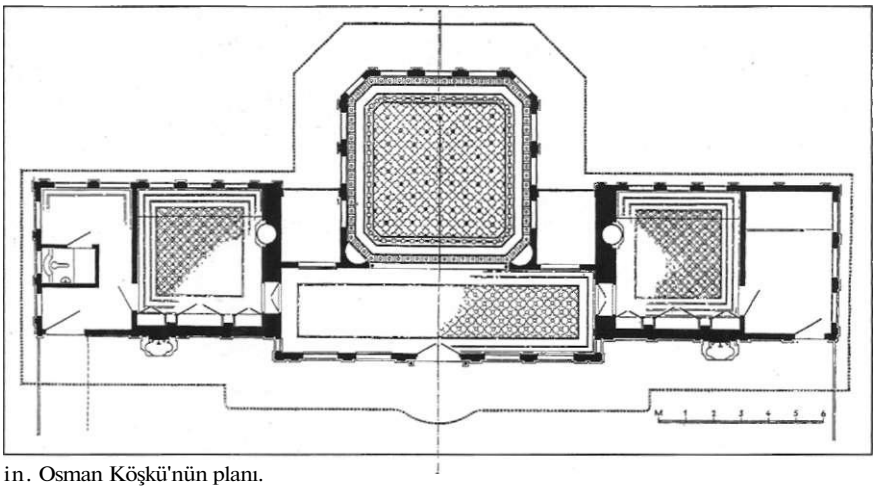

in. Osman Köşkü'nün planı.
Eklem, *Köşkler ve Kasırlar,* 11

Divanhane o dönemde moda olan barok ve rokoko tarzı süslemelerle bezelidir. Tavan "C" kıvrımlı, ince ve altın varaklı çubuklarla çaprazlama düzenlenmiş, aralara aplike madalyonlar yerleştirilmiştir. Üst pencere dizilerinin aralarında kalan boşluklar yoğun bir biçimde akantus yapraklanm andıran bitkiler, madalyonlar ve kemer resimleriyle bezelidir. Alt pencerelerin aralarında yalancı mermer panolar görülmektedir. Yan odalarda yüklükler ve alçı raflar bulunur. Bu mekânlar da yoğun bezelidir. Buradaki alçı ocaklar barok üslubun ince ve zarif bir örneği olarak kabul edilmelidir. Ocakların içi Hollanda'dan ithal edilen çinilerle kaplıdır. Söz konusu yan odalarda, ocakların iki yanına simetrik olarak yerleştirilen duvar resimleri Avrupa'daki çağdaşlannı anımsatmaktadır. Burada sütunlar ve kemerlerle perspektifli, hayali bir mimari mekân konu edilmiştir. Korniş ve tavan taksimatında altın varak hâkimdir. Yan odalar altta dikdörtgen, üstte oval pencerelerle ışık almaktadır. Arada kalan küçük balkonlar da, zeminlerindeki renkli taş kakmalarla oldukça özenlidir.

Bibi. Eldem-Akozan, *Topkapı Sarayı,* levha 90; A. Ertuğ-1. Kölük, *Topkapı,* İst., ty, s. 217-219.

TARKAN OKÇUOĞLU

OSMAN (Nakkaş)

(?, Bosna - 1596'dan sonra, İstanbul) Nakkaş.

Saray nakkaşhanesine, I. Süleyman (Kanuni) döneminin (1520-1566) sonlarında girmiş, 1568 tarihli *Süleymanname'yi* (Topkapı Sarayı Müzesi Ktp, H. 1557) resimleyen başnakkaşın yanında yetişmiş olmalıdır. Kısa bir süre içinde ün kazanmış ve II. Selim (1566-1574) ile III. Murad (1574-1595) dönemlerinde hazırlanmış önemli yazmalann hemen hepsinde çalışmıştır. İlk minyatürlerine 1560-1565 tarihli *Tercüme-i Şahname'de* rastlamr (Topkapı Sarayı Müzesi Ktp, H. 1522). Bundan sonra dönemin saray şehnamecisi Seyyid Lokman ile birlikte çalışmış, onun birçok eserini minyatürlemiştir. Nitekim Seyyid Lokman metinlerinde sık sık Nakkaş Osman'ın ustalığından söz eder *(Şahname-i Selim Han,* Topkapı Sarayı Müzesi Ktp, H. A. 3595, s. 10). Gelibolulu Mustafa Âli de *Menakıb-ı Hünetveran'da* onu över. Osman'ın üslubunu sürdüren birçok öğrencisi olmuştur. Eserlerinin çoğunda kayınbiraderi nakkaş Ali ile birlikte çalışmıştır.

Nakkaş Osman'ın minyatürlerinin bulunduğu bellibaşlı yazmalar şunlardır: *Tercüme-i Şabname* (Topkapı Sarayı Müzesi Ktp, H. 1522), *Nüzhetü l-esrarü'l-ahbar der sefer-i Zigetvar* (Topkapı Sarayı Müzesi Ktp, H. H. 1339), *Tarih-i Sultan Süleyman* (Dublin Chester Beatty Kitaplığı Ktp, T. 413), *Kıyafetü'l-İnsaniye fi şemaili'l-Osmaniye* (Topkapı Sarayı Müzesi Ktp, H. 1563, İstanbul Üniversitesi Ktp, T. 6087), *Şahname-i Selim Han* (Topkapı Sarayı Müzesi Ktp, A. 3595), *Surname* (Topkapı Sarayı Müzesi Ktp, H. 1344), *Matailü'l-Saada* (Paris Bibliothecue Nationale, supp. turc. 242, 1582t.), *Şehinşahname,* I ve II (İstanbul Üniversitesi Ktp, F. 1404, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp, B. 300, 1581), *Hünername,* I ve II (Topkapı Sarayı Müzesi Ktp, H. 1523, H. 1524), *Yusuf uZüley-*

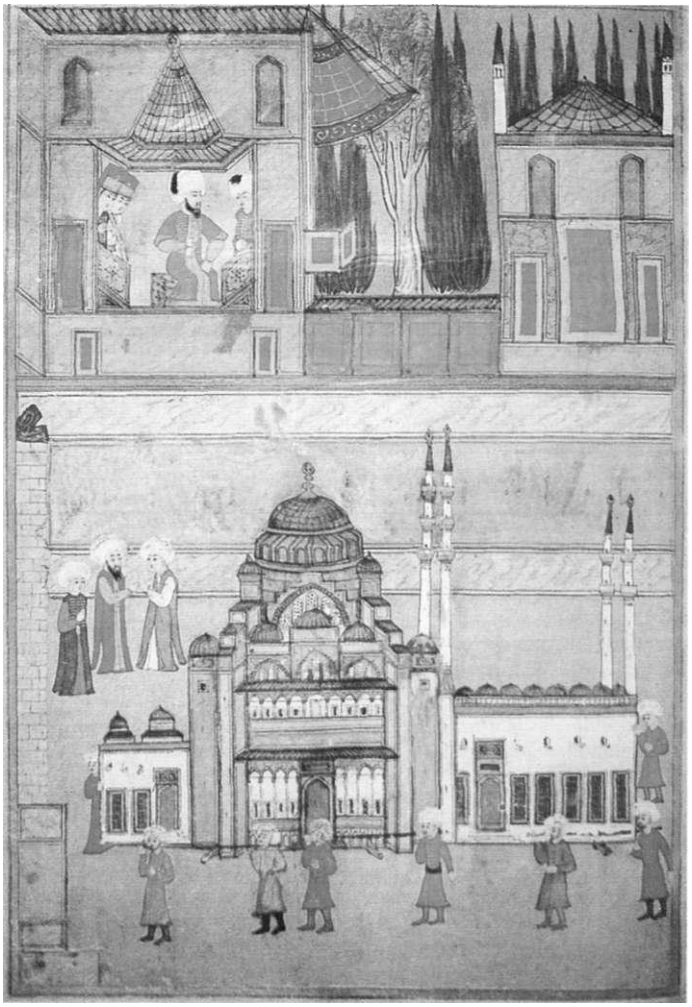

Surname-i Hümayun'da yer alan Nakkaş Osman'a ait bir minyatürde Süleymaniye Camii'nin maketinin taşınması. *TSM,* H. 1344/ ***TETTV Arşivi***

ha (Dublin Chester Beatty Kitaplığı, T. 428), *Tarih-i Feth-i Yemen* (İstanbul Üniversitesi Ktp T. 6045, 1694), *Siyer-i Nebi* (Topkapı Sarayı Müzesi Ktp, H. 1221, 1222, 1223, Dublin Chester Beatty Kitaplığı, T. 419, New York Public Library, Spencer Coll.) .

Nakkaş Osman, 16. yy'ın ikinci yarısından Osmanlı minyatür sanatının yabancı etkilerden arınarak klasik üslubuna ulaşmasını sağlamıştır. Osman bir kompozisyon ustasıdır. Gereksiz yüzey bezemeciliğine ve ayrıntıya yer vermeden, sade bir zemine yerleştirilmiş figürlerle en yalm ve gerçekçi anlatım yolunu aramıştır. Birbirine paralel veya karşılıklı, bazen de tepelerin ardına yerleştirdiği figür kümeleriyle farklı düzlemler yaratmayı başarmıştır. Savaş sahneleri, av sahneleri ve çeşitli saray törenleri için oluşturduğu şemalar tüm Osmanlı nakkaşlarına örnek olmuştur. Figürleri minyatür sanatmda az rastlanır bir çeşitlilik içindedir. Tüm figürleri kişisel yüz ifadeleri taşır ve birbirleriyle iletişim halindedir. Kompozisyonlardaki devinimi yaratan, figürlerin bakışlar ve tavırlarıyla sağladıkları bu ilişkilerdir. Araştırmacı yönü, gözlem gücü ve portreciliğe verdiği önem, *Kıyafetü'l-İnsaniyedeki* padişah portrelerinde doruğuna erişir. Seyyid Lokman'm ilk 12 padişahın fizyonomisi ve karakterini anlatan metnine eşlik eden bu portreleri, 19. yy'a kadar birçok nakkaş tarafından kaynak olarak kullanılmıştır. Osman, minyatür kuralcılığıyla Osmanlı saray beğenisinin öngördüğü belgeleyiciliği tam bir biçim ve içerik bütünlüğü içinde yetkin bir resimsel anlatımla vererek Türk minyatür okulunu klasik dönemine eriştirmiştir.

Bibi. Mustafa Ali, *Menakıb-ı Hünerveran,* (haz. M. Cunbur), Ankara, 1982; R. M. Meriç, *Türk Nakıs Sanatı Tarihi Araştırmaları-Vesikalar,* Ankara, 1953; T. Öz, "Hünername ve Minyatürleri", *Güzel Sanatlar,* S. 1 (1939); N. Anafarta, *Hünername Minyatürleri ve Sanatçıları,* İst., 1969; N. Atasoy, "Nakkaş Osman'ın Padişah Portreleri Albümü", *Türkiyemiz,* S. 6 (1972); F. Çağman, "Şahname-i Selim Han ve Minyatürleri", *STY,* V (1973); G. Renda, "New Light on the painters of the Zubdat al-Tawarikh", *TVCongres d'artturc,* Aix-en Provence, 1976; E. Atıl, *Süleymanname,* Washington, 1986,

GÜNSEL RENDA

OSMAN (Hafız)

(1642, Istanbul - 3 Aralık 1698, Istanbul) Hattat.

Haseki Camii müezzini Ali Efendi'nin oğludur. Vezir Köprülüzade Mustafa Paşa'nm himayesinde yetişti. Önce ünlü hattat Derviş Ali'den(->) ders gördü ise de onun rahatsızlığı ve yaşlılığı dolayısıyla müsaadesini alarak Suyolcuzade Mustafa Eyyubî'ye müracaat etti ve 1660'ta icazetname aldı. Bununla iktifa etmeyip ayrıca başvurduğu Nefeszade ismail Efendi ile görüşüp konuşarak Şeyh Hamdullah'm(->) yazısının özellikleri ve incelikleri üzerinde durdu; onun, estetik bakımdan eksik bıraktığı noktaları güzelleştirdi. Şeyh Hamdullah'ın hattının güzelliğine güzellik kattı ve adını hat tarihinin sayfalarına altın harflerle yazdırdı.

Hafız Osman 1695'te II. Mustafa'ya hat hocası oldu. Padişaha ders verirken hac sırasında hacıların giydiği cinsten bir ihram giyerdi. II. Mustafa'nın iltifatlarına mazhar olmasına rağmen gururlu değildi. Derviş tabiatlı bir kişiydi. Bir gün öğrencilerinden biri derse gelememişti. Yolda rastlayıp makûl bir sebepten gelmediğini öğrenince atından inerek dersi orada vermişti.

Hafız Osman çok çalışkan bir hattattı. Durmadan çalışır, karalama yapardı. Hacca giderken her konak yerinde bir-iki sayfa çalışma yapar; bulunduğu yeri de yazardı. Evi yazı meraklılarıyla dolar taşardı. Pazar günü fakirlere, çarşamba günü zenginlere ders verirdi. 55 yaşlarındayken felç geçirdi. Hastalığı hafif seyrettiğinden yazısının güzelliği bozulmadı. Bu devrede kalemlerini değerli hattat Çinicizade Abdurrahman Efendi açardı. Vefatında mensup olduğu Sünbüliye tarikatının âsitanesi olan Kocamustafapaşa'daki Sünbül Efendi Tekkesinin haziresine gömüldü. Mezar taşım değerli hattatlardan Ağakapılı ismail Efendi yazmıştır.

Hafız Osman'ın eserleri çoktur. Bugünkü bilgilerimize göre ilk hilye yazan kişi odur. Halen Topkapı Sarayı Müzesi'nde altı hilyesi vardır. Otuz kadar murakkaı da buradadır. Bugüne kadar 25 Kuran'ı tespit edilmiştir. İlk Kuran'ını 17 yaşında yazmıştır. 1677'de yazdığı 11. Kuran'ı, Medine'de Hz Muhammed'in türbesine hediye olarak yollanmıştır.

Hafız Osman, Şeyh Hamdullah'ı tamamlamış, estetik bakımdan daha ileri götürmüş; artık ulaşılamayacak dereceye getirmiştir. Hattâ bazıları ona "şeyh-i sani" (ikinci şeyh) demişlerdir. Daha hayattayken hattatlar, onun üslubunu benimsemişlerdi. Kurduğu ekol Hafız Osman ekolü adıyla ünlüdür. Bugün Türk ve Arap ülkeleri hattatları onun yolunda yürümektedirler. En tanınmış öğrencileri Yedikuleli Abdullah(-»), Mehmed Giridî, Yusuf Mecdî, Hasan bin Numan, Abdullah Radosîzade'dir.

Kuran'ı birçok defa basılan Hafız Osman, gene yazdığı Kuranları basılan Burdurlu Kayışzade Hafız Osman ile karıştırılmıştır. Hafız Osman'm 1093/1682'de yazmış olduğu fevkalade güzel bir Kuran'ı, 1967'de Şevket Rado tarafından tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır.

Bibi. Müstakimzade, *Tuhfe,* 301; Suyolcuzade Mehmed Necîb, *Devhatü'l-Kütâb,* ist., 1942, s. 36-37; Habib, *Hat ve Hattatan,* İst., 1306, s. 121-123; C. Huart, *Les Calligraphes et les miniaturistes de l'Orient Musulman,* Paris, 1908, s. 143-145; K. Çığ, *Hafız Osman,* İst., 1949; U. Derman, "Hafız Osman'ın Yazı Sanatımızdaki Yeri", *Hayat,* S. 5 (1967), s. 8-9; ay, "Kendi İzahlarıyla Hafiz Osman'ın Mushaf-

Hafiz Osman'ın "muhakkak-sülüs-nesilı" hilye levhası.
U. Derman, *Türk Hat Sanatının Şaheserleri,* ist., 1982

lan", *Sanat Dünyamız,* S. 24 (1982), s. 10-15; ay, *Türk Hat Sanatının Şaheserleri,* İst., 1982, levha 11, 16, 18; ay, *İslâm Kültür Mirasında Hat Sanatı,* ist., 1992, levha 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80 (s. 199-201); Rado, *Hattatlar,* 109-116; A. Alparslan, *Ünlü Türk Hattatları,* Ankara, 1992, s. 64-83.

ALİ ALPARSLAN

OSMAN AĞA CAMÜ

Kadıköy İlçesi'nde, çarşı içinde, Söğütlüçeşme Caddesi'nin kenarında yer almaktadır. Banisi I. Ahmed döneminin (1603-1617) Bâbüssaade ağası olan Osman Ağa'dır. Bu zat, Mekke ve Medine ahalisine gönderilen hediyeler arasında yer alan ve kendi icadı olan emsalsiz buhurdan dolayı Buhurî Osman Ağa olarak da anılmaktadır.

Cami, II. Mehmed (Fatih) dönemine (1451-1481) ait Kadı Mehmed Efendi Mescidinin yerine 1021/1612 tarihinde yaptırılmıştır. Giriş kapısı üzerinde yer alan kitabesi bugün silinmiş olmasına rağmen, *Hadîkatü'l-Cevâmî*ve *Mecmuâ-i Tevan'i'ten* Hüseyin Seyid Efendi'nin 1021/1Ö12 tarihli kitabesinin metni öğrenilebilmektedir.

Yapı kareye yakın dikdörtgen planlı olup, kesme taş ve tuğla dizileriyle oluşturulan bir duvar işçiliğine sahiptir. Oldukça sade olan bu yapıyı çatı hizasmda tuğladan üç sıra diş kesimi dolanmaktadır. Üzeri, dört yöne meyilli kurşun kaplı bir çatı ile örtülüdür.

Önde bulunan mekân, demir doğrama camekânla kapatılmış olan son cemaat yeridir. Son cemaat yeri duvarında, merkezde, mihrap ile aynı eksen üzerinde yer alan giriş, bunun sağında bir mihrap nişi ve pencere, solunda ise yine bir mihrap nişi ve kadınlar mahfiline çıkış kapısı yer almaktadır. Harimin etrafını üç yönden galeri dolanmaktadır. Harimin tavanı ahşap olup, ince çıtalar ile dikdörtgen şekilli kasetlere aynlrmştır. Yapıda kırk adet pencere mevcuttur. Alt kattaki pencereler dikdörtgen şekilli, üst kattakiler ise sivri kemerlidir. Üst kat pencerelerinde, dışta alçı şebeke, içte ise revzenler (vitray) yer almaktadır.

Mihrap duvarı yerden tavan seviyesine kadar tamamen Kütahya çinileri ile kaplanmıştır. Yarım silindirik biçimli mihrap mukarnas kavsaralıdır. Ve iki yanında ince birer sütunçe bulunmaktadır. Mihrap kavsarasınm iki yanındaki kabaralarda Allah ve Muhammed yazılıdır. Ayrıca üç yönde yazılı bordur yer almaktadır. Üst bordur iki sıradır.

Lale, hatayi, hançer yaprakları ve bahar dallarından oluşan bu naturalist düzenlemeli çinilerde firuze, kobalt mavisi, kiremit kırmızısı ve yeşil rengin değişik tordan kullanılmıştır. Mihrap palmetlerden oluşan bir taç kısmıyla son bulmaktadır. Mihrabın iki yanında birer pencere yer almaktadır.

Son derece sade ve gösterişsiz olan bir minber ve vaaz kürsüsüne sahiptir. Minberin süpürgelik kısmı Bursa kemerlidir. Kadınlar mahfili ahşap parmaklıklı korkuluklar ile sınırlandırılmıştır. Bu korkuluklara Osman, Ali, Hasan, Hüseyin, Ömer, Ebubekir yazılı panolar monte edilmiştir.

Son cemaat yerinin sağ tarafına demir doğramadan camlı ek bölüm bitiştirilmiştir. 19. yy'daki büyük yangında tahrip olan Osman Ağa Camii daha sonra pek çok onarım geçirmiştir.

Kapısı avluya açılan minaresi tek şerefeli olup, pabuç kısmı da dahil olmak üzere taş ve tuğla dizileri ile inşa edilmiştir. Gövdesinin üzeri sıvalı olup, beyaz badana boyalıdır.

Kesme taş ve tuğla dizileri ile örgülü ve yapıyı çepeçevre dolanan duvarların sınırladığı dar bir avlunun içinde muvakkithane ve 1298/1880 tarihinde dikilmiş yaşlı bir çınar ağacı bulunmaktadır. Avluda bir de çeşme vardı. Girişin sağında ve avlu duvanna bitişik konumda olan muvakkithane kare planlıdır. Üzeri dört yöne meyilli, kiremit örtülü bir çatıyla kaplıdır. Dış duvar yüzeyi sıvanmıştır. Bugün cami görevlilerine ait özel bir oda olarak kullanılmaktadır. Muvakkithanenin yan tarafında, minare kapısının karşısında da çeşme yer almaktadır (bak. Osman Ağa Çeşmesi). Yapının doğu yönünde avluya açılan bir başka tali kapı daha mevcuttur.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* II, İst., 1969, s. 178; Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 248-249; Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevarih,* 391-392; K. Ekrem Uykucu, *İstanbul,* İst., 1973, s. 312; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 34. DENİZ ÇALIŞIR

OSMAN AĞA ÇEŞMESİ

Kadıköy'de Söğütlüçeşme Caddesi üzerinde Osman Ağa Camii'nin karşısmdadır. Çarşının oldukça hareketli bir yerinde bulunan yapının yalnız ön cephesi dinlenme taşları ve teknesindeki bazı değişikliklerle günümüze ulaşmıştır. Çeşmenin haznesinin arka cephesi ve sol yan cephesi başka yapılarla birleşmiş; sağ cephesinin görünen bölümü ise sonradan boyanmıştır. Afyon mermerinden yapılmış dinlenme taşları ve onları birbirine bağlayan tekne ağzı taşı yapıya somadan eklenmiştir. Nitekim İ. H. Tanışık'm 1945'te yayımladığı bir fotoğrafta dinlenme taşları yoktur ve yapının teknesinin arnavutkaldırımı içine gömülü olduğu gözlenmektedir.

Üzerindeki kitabeden Mısırlı Osman Ağa'nın çeşmeyi 1030/1621 tarihinde yaptırdığı anlaşılmaktadır. Mısırlı Osman Ağa Çeşmesi olarak da tanınan yapı klasik üsluptaki çeşmelere bir örnek oluşturmakta ve Kadıköy'deki eski tarihli çeşmelerden biri olarak önem taşımaktadır. Diğer taraftan Mısırlı Osman Ağa'nın İstanbul'da yaptırdığı üç çeşmeden biri olan yapı 1603-1621 arasında aynı kişinin inşa ettirdiği çeşmelere toplu bir bakış yapabilme konusunda ipuçları vermesi açısından değer arz etmektedir. Bilindiği gibi Mısırlı Osman Ağa'nın Topkapı Sarayı Matbah Dairesinde (Aşçılar Ocağı Camii yakını) 1012/1603'te yaptırdığı bir çeşmesiyle Mahmud Paşa Camii yakınında Mahmutpaşa'daki Mahkeme Sokağı ile Bezciler Sokağı çatalında 1031/1622'de ya yeniden inşa ettirdiği ya da onarttığı bir çeşmesi daha vardır.

Ön cephesi küfeki taşından örülmüş Kadıköy'deki Mısırlı Osman Ağa Çeşmesinin kitabesi, aynataşı beyaz mermerden yapılmıştır. Dikdörtgenden oluşan cephe-

Osman Ağa Camii
Tahsin Aydoğmuş. 1994

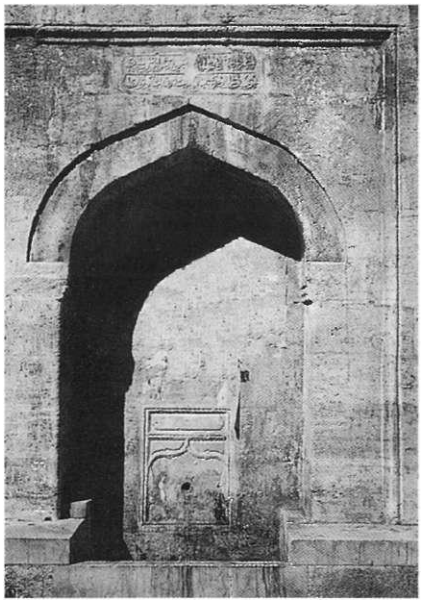

Osman Ağa Çeşmesi, Kadıköy
H. Örcün Barışta

nin ortasına iki ayağı birbirine bağlayan sivri bir kemer yerleştirilmiştir. Yatay ve dikey silmelerden meydana gelen dikdörtgen bir çerçeve ile bezenmiş bu cephe iki tarafta birer sütunçe ile son bulmaktadır. Sivri kemerin üçgen boşlukları ve kilit taşı üzerinde dört mısralık kitabe görülmektedir. Yazı şeritleri kartuşlardan yapılmış çerçeveler içine alınmıştır. Alttaki kartuşların boşluğunda "Sene 1030" yazısı okunmaktadır. Kemer gözünün içine üstü dikdörtgenle kuşatılmış bir kartuşla sınırlanmış, kör, sivri bir kemerle süslenmiş aynataşı oturtulmuştur. Bir musluk lülesi bulunan aynataşının önünde dikdörtgen gövdeli bir tekne vardır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 56, 58, II, 264-265; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* 674-675.

H. ÖRCÜN BARIŞTA

OSMAN AĞA ÇEŞMESİ

Kadıköy Hasanpaşa'da eski adıyla Gazhane'de Üzunçayır Caddesi üzerinde Vatan Hastanesi karşısındadır. Haznesi arkasındaki yapıya bitişen çeşme sonradan döküle

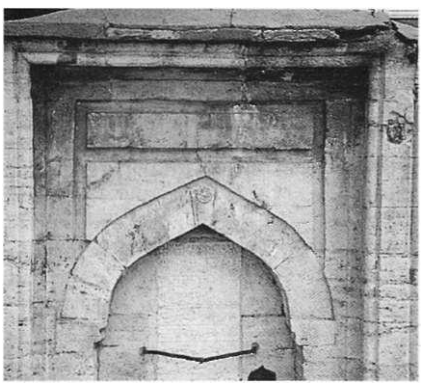

Osman Ağa Çeşmesi, Gazhane
H. Örcün Barışta

n asfaltla yarıya kadar toprağa gömülmüştür. Arka ve yan cepheleri yanısıra tas yuvasının altı ve kitabesinin bütünü görülmeyen yapının 1972'deki durumunu belgeleyen bir fotoğraf A. Egemen tarafından yayımlanmıştır. Burada çeşmenin çevresi boştur ve asfaltlanmamış ön cephesinde yol kodunun altında kalmış bir tekne ile sağ tarafında bir dinlenme taşı görülmektedir.

Yapının üzerindeki A. Egemen tarafından beş mısraı okunmuş ve yayımlanmış kitabeden çeşmeyi Bâbüssaade Ağası Osman Ağa'nın yaptırdığı anlaşılmaktadır. Önceden de belirtildiği gibi bugün kitabenin bir ünitesi toprak altında olduğundan yapılış tarihi bilinmeyen eser en geç 18. yy başına tarihlenebilir. Kadıköy'ün erken tarihli çeşmelerinden biri olan yapı hareketli ön cephesiyle dikkati çeker.

Klasik üslupta inşa edilmiş yapının ön cephesi küfeki taşıyla örülmüş, kitabesi ise beyaz mermerden oyulmuştur. Sonradan beton dökülerek örtülmüş konstrüksiyonun saçağının bazı üniteleri dökülen beton altından seçilmektedir.

Çeşmenin ön cephesinin ortasına yüzeyi birer sütunçeyle dışa doğru hareketlendirilmiş, ortaya doğru içbükey tasarlanmış ve stalaktitli başlıklarla son bulan birer süaınçe ile sınırlanmış, iki ayak arasına sivri bir kemer oturtulmuştur. Kilit taşı dört kollu bir yıldızdan oluşan kabarayla belirlenmiş kemerin tablası yatay, dikey oluk silmelerle çerçeve içine alınmıştır. Tablayı benzer bir çerçeveyle kuşatılmış boş dikdörtgen bir pano taçlamaktadır. Kemer gözünün içinde, uzun dikdörtgenden oluşan, dokuz yatay çizgiyle birbirinden ayrılan yazı şeritleri yerleştirilmiş, kitabe bulunmaktadır. Aym zamanda aynataşı işlevi de yüklenen kitabenin sol tarafında sivri kemerli küçük bir niş niteliği arz eden tas yuvası vardır.

Bibi. A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* ist., 1993, s. 676-677.

H. ÖRCÜN BARIŞTA

OSMAN BEY (Tanburi)

(1816, İstanbul - 1 Ekim 1885, İstanbul)
Bestekâr ve tanburi.

Tophane semtinde doğdu. Bestekâr ve tanburi Numan Ağa'nın torunu ve yine bestekâr ve tanburi Zeki Mehmed Ağa'nın oğludur. Padişah musahibi olan babasının aracılığı ve II. Mahmud'un(->) emriyle 8 yaşmdayken Enderun'a alındı. Bu kunımda iyi bir musiki eğitiminden geçti. Babası, döneminin en büyük tanburisi olduğu halde hiç kimseye ders vermemekle ünlü olduğu için, tanburu başka üstatlardan çok az faydalanarak, daha çok kendi kendine öğrendi. 1826'da henüz 10 yaşındayken Enderun'da "hanende mülazımı" olarak musiki çalışmalarına devam eden Osman Bey, bir yıl soma "çavuş" payesiyle, arkadaşları Şehlevendimzade Hanende Rifat Bey ve Haşim Bey'le(-») birlikte hanendeliğe yükseldi. Enderun'da ve musiki çevrelerinde önce hanende olarak adı duyuldu. Ancak, babasının 1846'da ölümünden sonra hanendeliği bıraktı ve Abdülmecid'in son yıllannda "ser-sazende" sıfatıyla Enderun'daki musiki çalışmalarını sürdürdü. Abdülaziz döneminde de (1861-1876) bu görevine devam eden Osman Bey, saraydaki başarılı musiki çalışmalarından dolayı nişanla ödüllendirildi.

Mevlevi olan Osman Bey, İstanbul'daki mevlevîhanelerin hemen hepsine ve özellikle Galata Mevlevîhanesi'ne(->) devam etmiş, mukabelelerde düzenli olarak tanbur çalmıştır. Yetiştirdiği öğrencilerin en önde gelenlerinden biri de Yenikapı Mevlevîhanesi(->) şeyhi Mehmed Celaleddin Dede'dir.

Peşrev, saz semaisi ve şarkı formlarında eser veren Osman Bey, özellikle peşrev türünde Türk musikisi tarihinin en büyük bestekârlarından biridir. Yeni bir anlayış getirdiği bu beste şeklinde en çok "devr-i kebir" usulünü tercih etmesi, eserlerinin, Mevlevi ayinlerinde de çalınabilmesi içindi. 20'ye yakım peşrev, 15 kadarı saz semaisi ve bir o kadarı da şarkı olmak üzere 50 civarmda eseri günümüze ulaşabilmiştir. Ferahfeza makamındaki saz semaisini, henüz 18 yaşındayken, peşrevini babası Zeki Mehmed Ağa'nın bestelediği İsmail Dede Efendi'nin(->) ferahfeza faslını tamamlamak için bestelemişti. Döneminde yaşadığı padişahlardan birine adadığı "Şâhenşeh-i Şevket-meâb" mısraıyla başlayan hisarbuselik şarkısı, "methiye" türünün ilgi çekici bir örneğidir. Rast makamından bestelemiş olduğu "Bin cân ile sevdim seni" mısraıyla başlayan eseri ise en ünlü sarkışıdır. Eserleri, İstanbul musikisine ve kültürüne mal olmakla kalmayıp, musiki sanatı açısından yön verici nitelik taşıyan Osman Bey'in nihavent peşrevi, Radeglia tarafından çokseslendirilmiştir.

Bir göğüs hastalığından ölen Tanburi Osman Bey'in mezarı, Beşiktaş'taki Yahya Efendi Dergâhı'mn haziresindedir. Yaşadığı dönemin İstanbul'unda, sohbet meclislerinin, nükteleri ve fıkralarıyla en aranılan kişilerinden biri olan Osman Bey,

Tanburi Osman Bey
Ş. Aydın, *Türk Bestekâr Portreleri,* ist., 1990

aynı dönemde yaşayan bir başka bestekâr Osman Bey'le karıştırılmamak için "Büyük" lakabıyla anılmıştır.

Bibi. İnal, *Hoş Sada;* Ergun, *Antoloji,* II; S. Aksüt, *500 Yıllık Türk Musikisi Antolojisi,* ist., 1967; ay, *Türk Musikisinin 100 Bestekârı,* İst., 1993; M. N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi,* Ankara, 1989; Öztuna, *BTMA,* II.

MEHMET GÜNTEKİN

OSMAN DEDE (Nayî)

(yak. 1650, İstanbul -1729, İstanbul) Bestekâr, neyzen, musiki bilgini, hattat ve şair.

Vefa'da doğdu. Bazı kaynaklarda Gelibolu'da doğup, küçük yaşta İstanbul'a geldiğinden de söz edilmiştir. Süleymaniye Darüşşifası serhademesi Hacı İbrahim Efendi'nin oğlu; Galata Mevlevîhanesi şeyhlerinden Abdülbakî Sırrı Dede'nin babası; her üçü de bestekâr ve Yenikapı Mevlevîhanesi şeyhleri olan Ali Nutkî Dede, Abdülbakî Nasır Dede ve Abdürrahim Künhî Dede'nin büyükbabasıdır.

Nefeszade İsmail Efendi'den (ö. 1679) sülüs ve nesih, Gavsî Dede'den talik yazı meşk etti. 1672'de, ünlü bir mutasavvıf, şair ve hattat olan Galata Mevlevîhanesi şeyhi Gavsî Ahmed Dede'ye kapılandı. Ney sazını, 3 yıllık çilesi sırasında geliştirdi. Şeyhinin kızıyla evlendi ve 1680'de dergâha neyzenbaşı oldu. 18 yıl kaldığı bu makamda, döneminin en büyük ve benzersiz neyzeni olarak ün yaptı. Mevlana'nm "Hamza" adındaki neyzenine verilen "Kutb-ı Nayî" unvanını aldı. Mevlevîhanede geçen yıllarında mükemmel derecede Arapça, Farsça, musiki, edebiyat ve tasavvuf öğrendi. Gavsî Dede'nin ölümü üzerine Galata Mevlevîhanesi'ne şeyh olarak tayin edildi. 32 yıl bu görevi yürüttükten sonra öldü. Galata Mevlevîhanesi nazıresinde, şeyhinin sağ tarafına gömüldü. İki şeyhin son derece sanatlı mezar taşlan ve sandukaları, dergâhların kapatılmasından sonra korunamadı ve bilinmeyen kişilerce tahrip edildi.

Şiirlerinde "Nayî" ve "Osman" mahlasını kullanan Osman Dede, kendi adıyla anılan bir nota sisteminin de mucidiydi. Klasik Türk musikisi repertuvarım oluşturan 30.000'e yakm eser içinde en büyüğü ve en uzunu olan "Miraciye"nin bestekârıdır. Segah makamıyla başlayıp ısfahanla biten bu büyük eserin tamamının icrası birkaç saat sürmektedir. 30 makamsal kısım içinde yüzlerce geçkiyi kapsamakta olan eser, her birine "bahr" adı verilen 5 büyük kısımdan oluşur. Her bahr, güfteleri Mevlana'ya ve Nasuhî'ye ait olan Farsça bir tevşih ile başlar. Bu bahrlar, sırasıyla segah, dügâh, neva, saba ve hüseyni makamlarındadır. Çenber, devr-i kebir, hafîf ve darb-ı Türkî usulleri kullanılmıştır. Eser, unutulmaya yüz tuttuğu bir sırada Subhi Ezgi(->), Ahmed Irsoy ve Hüseyin Saadettin Arel(->) tarafından üzerinde yıllarca çalışılarak bazı eksik yerleri onarılmış ve notaya alınarak kurtarılmıştır. Yine de eksik kalan kısımlarını Ahmet Hatipoğlu metin tamiri yoluyla tamamlamış ve kurduğu bir ekiple eserin icrasını gerçekleştirmiştir. Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı tarafından iki kaset halinde 1991'de yayımlanarak, Türk musikisi arşivine kazandırılmıştır.

Osman Dede'nin günümüze ulaşabilen 40 kadar eserinin büyük bir bölümü dini niteliklidir. *Mevlid* gibi bir defa bestelenmiş olan "Miraciye"sinin dışında kalan eserleri 4 ayin, 20 peşrev, 12 saz semaisi, 1 tevşih ve 1 yürük semaidir. Rast makamından 4 peşrev ve 3 saz semaisi bestelemiş olması, son derece verimli bir bestekâr olduğunu göstermektedir. Hüseyni makamından bestelediği peşrev, "bütün makamları içeren" anlamında "küll-i külliyât" adını taşımaktadır.

Kendi bulduğu nota sistemi ile yazılan hiçbir eseri ve bu notayla musiki nazariyatını içine alan "Edvâr"ı bugüne ulaşamamıştır. Lale Devrinde kaleme alınan ve 276 beyitten oluşan *Rabt-ı Tâ'birat-ı Musiki* (İzmir, 1991) ile *RavzatuÎ-İ'caz*adlı manzum eserleri elimizdedir.

Üsküdar'da. Bülbülderesi Mescidi yakınında bir sokağa, Osman Dede adı verilmiştir.

Bibi. R. F. Kam, "Nâyî Osman Dede", *Radyo.* S. 52 (1 Nisan 1946); Ergun, *Antoloji,* II; Ezgi, *Türk Musikisi.* I. III, IV; M. N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi,* Ankara, 1989; Öztuna, *BTMA,* II; O. Akdoğu, *Nâyî Osman Dede veRabt-ı Tâbirat-ı Musiki,* izmir. 1991.

MEHMET GÜNTEKİN

Hafız Osman Efendi
Niyazî Sayın arşivi

OSMAN EFENDİ (Hafız)

(19. yy, İstanbul - 20. yy, İstanbul) Hafız, gazelhan.

Doğum ve ölüm tarihleri belirlenememiştir. 18601ı yıllarda doğduğu, 19301u yılların başında da öldüğü sanılmaktadır. Hayatı hakkındaki bilgiler yok denecek kadar azdır. Anadoluhisarlıdır. Muzıka-i Hümayun'dan(->) yetiştiği söylenir. Seraskerlikte görevliydi. Kendisiyle tanışmış kimselerden kaynaklanan bilgilere göre, kısa boylu, şehla gözlü, hoşsohbet, içkiye düşkün, rintmeşrep, sanatkârlara özgü derbeder yaradılışta bir insandı. Şaşı Osman diye de anılır.

Zamanının en ünlü hafız ve gazelhanlarındandı. Gramofonla ünü daha da yayıldı. Plaklan Orfeon, American, Zonophone, Odeon, Beka, Favorite, Lirefon şirketlerince yayımlandı; Sirkecideki Gülistan, Bahçekapı'daki Andelib ve eski Zaptiye Caddesindeki Safâ fonografhanelerinde satılan bu plaklar halktan büyük ilgi gördü. Bazı plaklarında kendisine Tanburi Cemil Bey(->) eşlik etti. Musiki icrası taş plaklarla günümüze ulaşan Hafız Osman fevkalade bir yorumla Kuran ve mevlit okurdu. Dindışı musikide de bilgili, zevki yüksek bir sanatkârdı. Gazelin bilinen en büyük üstatlarındandır. Hüzzam "Görmemiş mislini..." ve "Sanma aşk ehlini...", saba "Haberin var mı sabâ?", bestenigâr "Sergüzeştim şerhidersem" (Tanburi Cemil'le), uşşak "Ey gamze söyle" plaklara okuduğu gazellerden birkaçıdır. Berrak, doyurucu, yakıcı bir tokluktaki davudi sesiyle gazel okurken nağmeleri yerli yerine oturtuşu mükemmeldi; şiiri musiki nağmeleri arasında harcamaz, aksine, musikiyi şiirle okurdu. Gazelin yanısıra koşma, divan, köçekçe, müstezat ile kesik keremde de ustaydı. Hafız Osman, Hafız Sami(->), Hafız Kemal(->) ve Hafız Saadeddinle birlikte serbest icra şeklinin klasikleşmiş ustaları arasında sayılır.

Hafız Osman İstanbul'un özel musiki meclislerinde de büyük ün kazanmıştı. Gazi Osman Paşa'nın başyaveri Yanyalı Mustafa Paşa'mn mevsimine göre ya Bakırköy'deki köşkünde ya da Anadoluhisarındaki yalısında Tanburi Cemil, Kemençeci Vasil, Kemani Bülbüli Salih ve Memduh, Giriftzen Asım ve UdNevres Beyle(-<) İstanbul'da yıllarca dillere destan olan fasıllar icra etti. II. Abdülhamid'in damadı Nureddin Paşa'nın Boğaziçi'ndeki, Hacı Remzi Bey'in Bebek'teki, Adliyeli Asım Beyin Kanlıca'daki yalılarında ve Ziya Paşa'nın Nişantaşı'ndaki konağında Lavtacı Hristo, Sarı Onnik, Kanuni Şemsi, Hafız İsmail, Santuri Edhem Bey(->), Udi Sami, Bestenigâr Ziya Bey, Neyzen Şeyh Nazif Efendi ve Nasip Hanımla, musiki sırasında konuşmanın yasak olduğu muhteşem saz meclislerinde uzun yıllar okudu.

Hafız Osman'ın anılarda iz bırakan bir musiki icrası da, Ekim 1902'de Refik Fersan'm(->) kayınpederi Mabeyinci Faik Bey'in oğlu Abdurrahman Lütfi Bey ile Mesud Cemüin(->) doğumları dolayısıyla Bebek'te Cevdet Paşa Yahsinda Hafız Sami ve Hafız Recep'le okuduğu mevlittir. Mevlitten sonra Hafız Kadri ile zamanın ünlü kadm hanendelerinden Zehra Hanimin da katıldıkları unutulmaz bir fasıl musikisi icra edilmişti.

Bibi. A. R. Sağman, *Meşhur Hafiz Sami Merhum,* İst., 1947; M. Cemil, *Tanburî Cemil'in Hayatı,* Ankara, 1947; N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi,* II, Ankara, 1986; Öztuna, *BTMA,* II.

FİKRET BERTUĞ

OSMAN HAMDİ BEY

(30 Aralık 1842, İstanbul - 24 Şubat 1910, İstanbul) Ressam, arkeolog, müzeci, yazar.

Elçilik, nazırlık ve sadrazamlık yapan İbrahim Edhem Paşa'nın (1818-1893) oğludur. Yağlıkçılar Kâhyası Hacı Mustafa Ağa'nın kızı Fatma Hanımla evlenen İbrahim Edhem'in Osman Hamdi, İsmail Galib, Mustafa ve Halil Edhem Eldem(->) olmak üzere 4 oğlu oldu. En büyüğü olan

Osman Hamdi, Beşiktaş'ta ilkokula başladı. 1856'da Mekteb-i Maarif-i Adliye'ye devam etti. Resme olan ilgisi o zamanlarda belirdi. Bu dönemde yaptığı karakalem resimleri Elvah-ı Nakşiye Koleksiyonu'nda bulunmaktadır. Çok küçük yaşlarda Batı kültürü ile tanışan İbrahim Edhem, kendisi gibi oğlu Osman Hamdi'yi de ortaöğrenimini tamamladıktan sonra 1857'de hukuk öğrenimi için Paris'e gönderdi. Osman Hamdi burada bir yandan hukuk derslerine devam ederken, bir yandan da Paris Güzel Sanatlar Yüksekokulu'nda resim derslerine katıldı, özel atölyelere devam etti. Jean-Leon Gerome ve Gustave Boulanger'den resim dersleri aldı, ayrıca arkeoloji ile de ilgilendi, bu alandaki dersleri izledi. 1858'de Sırbistan ve Viyana'da sergiler ve müzeler üzerine incelemelerde bulundu. Aym yıllarda Paris'e eğitim için gönderilen Süleyman Seyyid ve Şeker Alımed Paşa'yla birlikte 18ö7'de açılan Uluslararası 2. Paris Dünya Sergisi'ne katıldı. Abdülaziz'in Paris'i ziyareti sırasında diğer arkadaşlarıyla birlikte sergide görev aldı ve bir madalya kazandı. Paris'te öğrenciliği sırasında Marie adlı ilk eşiyle evlendi. 10 yıl evli kaldığı bu ilk eşinden 2 kızı dünyaya geldi. 1869'da İstanbul'a dönerek çeşitli devlet hizmetlerinde bulundu. Önce Midhat Paşa'mn Bağdat'a giderken kendisine önerdiği "vilayet umur-ı ecnebiye müdürlüğü" görevini kabul ederek Bağdat'a gitti. Oradaki görevi sırasında resim çalışmalarını da sürdürdü. Doğulu tipleri notladı. 1871'de İstanbul'a döndü ve "teşrifat-ı hariciye müdür muavini" oldu. "Ben" takma adıyla 1871-1872 yıllarında biri Türkçe *İki Karpuz Bir Koltuğa Sığmaz,* ikincisi Fransızca *Cerf Volant* (Uçurtma) adlı iki tiyatro oyunu yazdı. Oyunları Osmanlı Tiyatrosu ve Fransız Tiyatrosu'nda sahnelendi. Resimlerdeki dekor etkisi ile tiyatronun görselliği arasında bir ilinti kurdu. 1873'te, Viyana Dünya Sergisi'ne gönderilecek yapıtların seçimi, sergi mekânının yaptırılması işleriyle görevlendirildi ve komiser olarak Viyana'ya gitti. Burada adını sonradan Naile olarak değiştirdiği yine Marie adlı bir başka Fransız kızı ile tanıştı ve birinci eşinden ayrılarak onunla evlendi. 1875'te Hariciye Nezareti Umur-u Ecnebiye kâtipliğine atandı; 1876'da Abdülaziz'in tahttan indirilmesiyle bu görevden alındı ve matbuat-ı ecnebiye müdürlüğüne, 1877'de de Altıncı Daire-i Belediye(->) müdürlüğüne getirildi. Aynı yıl Maarif Nezareti'ne bağlı olarak kurulan müze komisyonunun 8 üyesinden biri oldu. Kuruluş halindeki Müze-i Hümayun'un (Arkeoloji Müzesi) müdürü olan P. Anton Dethier'in(->) ölümü üzerine 4 Eylül 1881'de bu kurumun müdürlüğüne getirildi.

Osman Hamdi Bey'in bu tarihten sonra kültür ve sanat alanmdaki çalışmaları yoğunlaştı. Görevi sırasında Osmanlı Devleti sınırları içinde bulunan taşınabilir nitelikteki bütün sanat yapıtlarını toplamayı, korumayı, sergilemeyi ve müzecilik anlayışı içinde bir araya getirmeyi amaçladı. O sıralarda Çinili Köşk'te(->) bulunan bu müzeyi yeniden düzenleyip geliştirdi, daha önceki onarımlarda üstleri sıva ile örtülmüş çinileri açığa çıkardı. 1882'de bir yandan da müze için yeni bir bina yaptırma çabası içine girdi. Çinili Köşk'te korunan koleksiyon için mimar Alexander Vallaury'ye Arkeoloji Müzeleri binası tasarlattı. Bugünkü Arkeoloji Müzesi 1891'de onun zamanmda tamamlanarak açıldı. Müzenin yapımının bitirilerek tümüyle hizmete girmesi 1891-1907 arasmda üç aşamada gerçekleşti. *Usul-i Mimari-i Osmani* adlı bir kitap yayımladı.

Osman Hamdi Bey
Sébah-Joaillier
Cengiz Kabraman arşivi

1884'te yeni bir Âsâr-ı Atika Nizamnamesi çıkarılmasına önayak oldu. 1874 tarihli Asâr-ı Âtika Nizamnamesi'nin eksikleri göz önüne alınarak "eski eserlerin devlet malı olması ve yurtdışına çıkarılmaması" özüne dayalı yeni bir tüzük hazırlandı. Osman Hamdi ilk Türk arkeologu olarak da adım duyurdu. Müze müdürlüğü sırasında Nemrut Dağı, Sayda, Lagina, Tralles (Aydın), Alabanda, Rakka, Boğazköy, Alacahöyük, Akalan, Langaza, Sakçagözü, Sidamara, Bozüyük, Rodos, Taşoz (Bozcaada), Yortan, Notion, Kadeş, Gorikos, Tedmür, Mahmudiye (Spara) kazıları başlatıldı. Aynı yıllarda kendisi de H. Schliemann'ın Truva'da (Çanakkale) yaptığı kazıya katıldı. 1887'de "İskender" ile "Ağlayan Kızlar" lahitlerinin çıkarıldığı Sayda kazısını müzede görevli arkadaşlarından Demosten Baltacı Beyle birlikte başlattı. Nemrut Dağı'nda ve C. Humann'm Bergama kazılarında araştırmalar yaptı. Milas yakınlarındaki Lagina kazılarını yönetti. 1883'te *Le Tumulus de Nemroud-Dagh* (Yervant Oskan ile), 1889'da *Les Ruines d'Arslan-Tasch* ve 1892'de *Une Nécropole Royale A Sidon* (Théodore Reinach ile) adlı kitapları hazırladı.

Öte yandan bu görevine ek olarak, 1882'de Sanayi-i Nefise Mektebi(->) müdürlüğü de kendisine verildi. Mektep için bir bina yaptırma onayı aldı. 2 Mart 1883'te eğitimi başlattı. Daha önce bir geleneği ve örneği olmayan güzel sanatlar eğitimi konusunda çağdaş bir yapılanmaya önem verdi. Güzel sanatlar alanında öğretim yapacak ve mimarlık, resim, heykel ve hakkaktik bölümlerini kapsayacak bir sivil eğitim kurumunun oluşmasında etkin rol aldı. Belirgin yeğlemelerde bulundu. Osman Hamdi Bey okulun öğretim kadrosuna yurtdışında eğitim görmüş yabancı asıllı öğretmenleri almış, asker ressamlara görev vermemişti. Böylelikle figür geleneğini bilen yabancı eğitmenlerin asker ressamlara yeğlenmesiyle figür, bilinçli olarak resme ve heykele sokulmuş oldu. Öte yandan "oymacılık" bölümü adı ile açılan heykel bölümü ile de heykel sanatının eğitimini başlatıyordu.

Arkeoloji ve resim çalışmalarını bir arada sürdüren Osman Hamdi Bey, figürlü kompozisyon, portre, ölüdoğa, manzara ve karakalem desen çalışmaları yaptı. Yapıtlarının çoğunluğunu portre ve figürlü resimler oluşturdu. Portre çalışmalarında çoğunlukla aile çevresinden kişileri resmetti. Öte yandan az da olsa çamaşırcı kadın, balıkçı gibi sıradan kişileri de konu edindi. Dönemin sanatçıları manzara ve ölüdoğa geleneğini sürdürürken o, akademik doğrultuda büyük boy figür ve figürlü kompozisyonlara yöneldi. Figürlü kompozisyonlarında mimari ve mimari bezeme önemli yer tuttu. Osman Hamdi Türk resmine Batılı anlamda figür resmini getiren ilk ressamlardan biri olarak tanındı. Özellikle insan figürünün Türk resmine girmesinde katkısı büyük oldu. Figürlü kompozisyonlarında hocası Jean-Léon Gérome'un etkisinde kaldı ve o dönemde Fransa'da önemli bir yer tutan oryantalizm anlayışında resimler yaptı. "Türbedeki Kadınlar" adlı yapıtı Fransız hükümeti tarafından satın alınarak Sömürgeler Bakanlığı'na asıldı.

Osman Hamdi Bey yaşantısında Batılı değerleri benimsemiş, Batı müziğini sevmiş, ev içinde Fransızca konuşmuş, yaşantısında geleneksel değerleri yadsır bir yaklaşım içinde olmuştur. Irk ve din konusunda önyargısız olmayı yeğleyen Osman Hamdi'nin, bununla birlikte resmettiği dünya, kendi içinden çıktığı toprağın mekânları, nesneleri, figürleri oldu. Osmanlı Imparatorluğu'nun son yıllarındaki sanatsal etkinlikler üzerine yazılar yazan Adolphe Thalasso'ya göre Osman Hamdi, oryantalist bir sanatçı değildi, yapıtlarında Müslüman değil, Türk kimliğim öne çıkarmayı istemekteydi ve o Türk resminde rönesansa neden olmuştu. Osman Hamdi kompozisyonlarında açık ve anlaşılır bir çevre düzeni, yaygın ve saydam bir ışık kullanımı, optik yanılsamaya olanak tanımayan bir netlik, titiz ve yüzeye bağlı bir boya kullanımım yeğledi. Gerçekçi akademik bir resim anlayışını benimsedi, nesnenin kendi rengine bağlı kaldı.

Onun oryantalist yaklaşımında bilgisine sahip olduğu kültürel ortamın gerçekleri yansıdı. Bu bakımdan konularında gelenekçi bir tutum izledi. Doğu insanını ve mimarisini, mimari bezemeyi, Doğu'ya özgü eşyaları büyük bir duyarlılıkla tuvaline aktardı. Türbe ve cami kapıları, bunların üzerlerindeki yazıtlar, duvarlardaki çini süslemeler, hatlar, sedef kakmalı, fildişi mobilyalar, şamdan, buhurdanlık, gülabdan, yağdanlık, ağaç ve taş işlemeler, parlak kumaşlar, peşkirler, yağlıklar, ipekli, iş-

lemeli kadın ve erkek giysileri, çeşitli işli silahlar ve çoğaltılabilecek türlü nesneler büyük bir gözlemin sonucudur. Osman Hamdi'nin resimlerinde birbiriyle doğrudan ilişkisi olmayan öğeler, bir düzenleme içinde bir arada ele alınmıştır. Tablolarında daha çok fotoğraftan yararlanmasına karşın ayrıntılarda titiz işçiliğe önem verdi. Erkek figürlerindeki çeşitli pozlarda, değişik giysiler giyerek model olarak kendi fotoğraflarını da kullandı. Bu figürlerin resmedilişinde çoğu kez Arap giysilerini kullandı. Değişik giysileri resmedişinde 1873 Viyana Sergisi'ne gönderilen "Elbise-i Osmaniye"nin büyük etkisi oldu. Metnini Marie de Launay ile birlikte hazırladığı *Les costumes populaires de Turquie en 1873/Bin İki Yüz Doksan Senesinde Elbise-i Osmaniye* adlı kitabın hazırlanışmdaki çalışmaları sırasında daha yakından tanıma olanağı bulduğu değişik giysileri Doğu'nun gizemli havasını vermede kullandı.

Türk resim sanatında figür sorununa en dizgeli yaklaşan ve figürü bir sorunsal olarak resme sokan Osman Hamdi. "kadın"a yaklaşımmda da farklı bir tavır içinde oldu. Türk resminde "kadın" izleğini de önemseyen bir sanatçı olarak tanındı. Yapıtlarında, o dönem Türk edebiyatında yenilenerek gündeme gelen "ebedi kadınT göstermeye çalıştı. Kadını yalnızca portre olarak değil aynı zamanda günlük yaşamı içinde ve erkeğe eşit bir konumda betimledi. Kentsoylu, saray kadını ya da saraya yakın kadma ilişkin bilgiler edindiğimiz resimlerinde kadını, çoğu kez edilgen değil etken göstermeyi istedi. Osman Hamdi'nin kadınları, oryantalistlerin ele aldığı egzotik Doğu'nun odalık kadınlarından farklıdırlar. Kapalı ya da açık uzamlarda çoğunlukla bir iş yaparken gösterilmişlerdir. Bizimle göz göze gelmezler; ilişki kurmazlar, bize ve karşı cinse sunulmazlar. Pişiren, kotaran, analık edenin de ötesinde, okuyan, bilgilenen bir kadın tipi çizmiştir Osman Hamdi. Hattâ kadın ve erkeği aynı düzlemde ele almıştır. Erkek gibi, kadın da dış dünyaya, yeniliklere, bilimsel olana ilgi duymakta, izlemektedir. Bu görüntü, resim yapmak için verdirilmiş pozun ötesine geçer. Kitap, pozun bir ayrıntısı değildir. Okunmuş, yıpranmış, yine dönüp bakılmak için salıife aralarına imler konulmuştur. Kısaca, Tanzimat adamı Osman Hamdi'nin resimlerinde bilim yüceltilirken kadına da bu yeni oluşumun içinde yer verilmiş, kadının evdeki ve sokaktaki yaşamı dışa açılmıştır. Resimlerinde kadın şıktır, onurludur ve yüceltilmiştir. Osman Hamdi, kadını, toplumsal anlamda ülküselleştirmeyi yeğlemiştir.

Osman Hamdi, sanatsal etkinlikleri de yakından izledi. 1867 ve 1889'da Paris'te üç sergiye yapıtları kabul edildi, 1880 ve 1881'de Tepebaşı'nda açılan sergilere yapıt verdi, 1901, 1902 ve 1903'te İstanbul'da düzenlenen 1., 2. ve 3- İstanbul resim salonlarına da katıldı, Öte yandan Avrupa'da çeşitli sergi ve etkinliklerde madalyalar aldı.

Bir kültür ve sanat adamı olarak tanımlanabilecek Osman Hamdi ressam ve arkeolog kimliklerinin ötesinde bürokrasideki

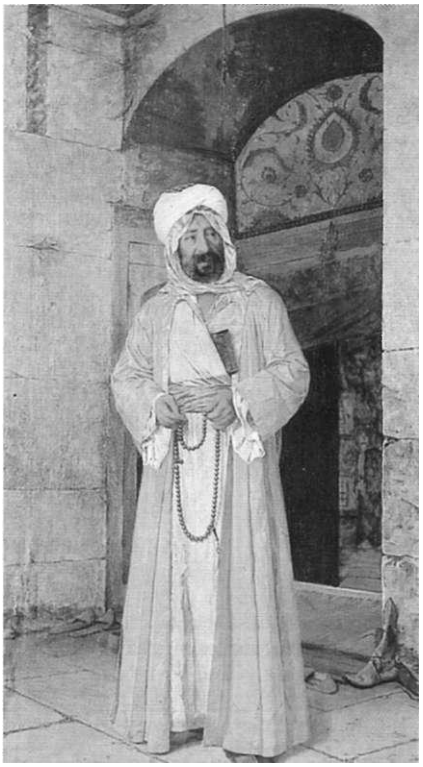

Osman Hamdi Bey'in "Rüstem Paşa Camii Önünde" adlı tablosu, yağlıboya, 210x120 cm, *İstanbul Resim ve Heykel Müzesi Koleksiyonu*

başarısı, yöneticiliği, bilim adamlığı, yazarlığı, diplomatlığı ile de ilginç ve çok yönlü bir kişilik olmayı başardı.

Yurtiçinde ve yurtdışındaki müzelerle çeşitli özel koleksiyonlarda yapıtları bulunan Osman Hamdi, vasiyetine uygun olarak Gebze-Eskihisar'da sahile yakın bir tepede zeytin ağaçlarının altında toprağa verildi.

Bibi. Anonim. *Osman Hamdi Bey-Fotoğraflarla Resim Sergisi,* İst., 1993; M. And, "Osman Hamdi Beyin Tiyatroya Katkısı ve Çağının Tiyatro Yaşamı", /. *Osman Hamdi Bey Kongresi-Bildiriler* İst., 1992; M. Cezar, *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi,* İst., 1971; M. Cezar-F. Edgü, *Osman Hamdi Bilinmeyen Resimleri,* İst., 1986; M. Cezar, *Müzeci ve Ressam Osman Hamdi Bey,* ist., 1987; A. Çöker, *Mekteb-i Sanayi-i Nefise-iŞahane,* ist., 1983; İ. A. Duben, "Osman Hamdi'nin Resminde Epistemolojik Çelişkiler", /. *Osman Hamdi Bey Kongresi-Bildiriler,* ist., 1992; S. Germaner-Z. Inankur, *Orientalism and Turkey,* İst., 1989; S. Germaner, "19. Yüzyılın İkinci Yansında Osmanlı-Fransız Kültür İlişkileri ve Osman Hamdi Bey". /. *Osman Hamdi Bey Kongresi-Bildiriler,* İst.. 1992: Z. Rona (yay. haz.), /. *Osman Hamdi Bey Kongresi-Bildiriler,* 2-5 Ekim 1990, ist., 1992; Z. Rona (yay. haz.), *Osman Hamdi Bey ve Dönemi,* ist., 1993; A. Thalasso, *Les premiers salons de peinture de Constantinople,* Paris, 1906; ay, *LArt Ottoman les peintres de Turquie,* Paris, 1910.

ZEYNEP YASA YAMAN

OSMAN KEŞFÎ EFENDİ TEKKESİ

Eminönü İlçesi'nde Vezneciler semtinde, Kalenderhane Mahallesi, Hallacı Mansur Sokağı'nda 102 pafta, 664 ada, 24 sayılı parseldedir.

Tekke Osman Keşfi Efendi'nin 15 Sefer 1093/23 Şubat 1682 tarihinde düzenleyip 1101/1689 tarihinde tescil edilerek yürürlüğe giren vakfiyesi ile kurulmuştur. Vakfiyede "yedi bab hücürat ve cami" ile bir su kuyusunu ihtiva eden ağaçlı bahçeden söz edilmektedir. Ancak Osman Keşfî Efendi'nin günümüzdeki tekkesinde vakfiye kayıtlarını teyit edici herhangi bir kitabe mevcut değildir. Niksar'da yaptırdığı camisinin kitabesine göre Osman Keşfî Efendi Aziz Mahmud Hüdaî Efendi'nin bendesi ve Celvetî tarikatındandır. Erzurumlu olup vefatında (1127/1715) Niksar'daki caminin avlusuna defnedilmiştir. Tekkenin postnişinleri şunlardır: 1- Şeyh Osman Keşfî Efendi, 2- Şeyh Uzun Hafız Efendiço. 1845), 3- Mahdumu Şeyh Mehmed Efendi, 4- Şeyh Ali Harputî, 5- Seyid Mehmed Raif Efendi, 6- Kâmil Efendi, 7-Kerküklü Mehmed Müştak Efendi el-Kadirî.

Tekkenin ilk banisi, vâkıfı ve şeyhi Osman Keşfî Efendi'nin yaptırdığı bina 1781 Cibali yangınında yanmış ve tekrar yapılmıştır. Daha sonra tekrar yanan tekkeyi son şeyh Mehmed Müştak Efendi 1320/1902'de yeniden yaptırmıştır.

Günümüzdeki bina Şeyh Mehmed Müştak Efendi'nin yaptırmış olduğu binadır. Ahşap karkas ve iki katlı olarak inşa edilmiştir, içte bağdadi sıva, dışta ise ahşap kaplamalı olup, çatı örtüsü alaturka kiremittir. Tekkeye Hallacı Mansur Sokağından üzerinde yıldız motifleri bulunan çift kanatlı bir kapıdan girilir. Zemin kat girişten 120 cm yükseltilerek altta depo işlevi görebilecek bir bodrum kat elde edilmiştir. Bu katta bir merdiven sofası ile iki oda ve sonradan eklenen bir mutfak ile tuvalet bulunur. Üst kata 18 basamaklı ahşap merdiven ile çıkılır. Bu katta içinde zikir yapılan tevhidhane bulunur. Tevhidhane kareye yakın planda ve 4 m yüksekliğinde bir hacimdir. Burada kapının sağ tarafına gelen kısımda ahşap dikmeler üzerinde kafesli kadınlar mahfili bulunur. Mahfilin altı ise ahşap korkuluk ile ana mekândan ayrılarak maksure haline getirilmiştir. Ancak son yıllarda binanın kullanıcıları tarafından bu mahfil ve maksure

Osman Keşfi Efendi Tekkesi'nin rölövesi. *Vakıflar Dergisi,* S. 21 (1990)

kaldırılarak mimari özelliği tahrip edilmiştir. Tevhidhanenin mihrabı dışa yarım daire şeklinde çıkıntı yapacak şekilde düzenlenmiş ve dışta üzeri düşey yönde ahşap ile kaplanmıştır. Bu katta ayrıca tevhidhaneye bitişik küçük bir oda da vardır.

Süsleme açısından önemli bir elemanı yoktur. Tavanlar basit pasalı olarak yapılmış, sadece tevhidhane tavanının ortasına Kadirî tarikatı sembolü ahşaptan beş köşeli yıldız motifi konulmuştur. Pencereler giyotin pencere tarzında yapılmış, alt kattakilerin önünde döneminin demir parmaklıkları bulunmaktadır. Dış görünüm olarak ahşap bir İstanbul evinden farksız bir mimariye sahip olması ve mimari olarak öne çıkmamış olmasma rağmen, küçük bir bina üzerinde tekke mimarisine gerekli hacim ve özellikleri taşımasıyla önem kazanmaktadır.

Bibi. Ahmed Muhiddin Efendi, *Tomar-ı Kebir Sufiye Silsilenamesi,* (yazma); Hüseyin Vassaf, *Müştakname,* (yazma); E. Demirel, "Vakıflar İdaresi'nin Günümüze Ulaştırdığı Bir Ahşap Yapı: Keşfi Osman Efendi Tekkesi", *VD,* XXI (1990), s. 115-128.

ESİN DEMİREL İŞLİ

OSMAN REİS CAMÜ

İstinye'de, İstinye İskelesinin yakınında, Sarıyer istikametine giderken cadde üzerinde sağ tarafta, yalıların önünde yer almaktadır.

Yapının ilk olarak 1045/1635-36'da Osman Reis (ö. 1645) isimli bir zat tarafından yaptırıldığı ve pek çok onarımdan sonra 1321/1903-04'te Ahmed Afif Paşa tarafından bugünkü görünümüyle tekrar inşa edildiği bilinmektedir. 1321 tarihi, harim kısmına geçişi sağlayan ahşap kanatlı kapının üstündeki lacivert zemin üzerine altm yaldızla yazılmış olan ayet kitabesinin alunda görülmektedir.

Kapısı doğrudan caddeye açılan, kare planlı, kagir, ahşap örtülü, küçük ölçülü bir camidir. Kapının sol tarafındaki boşluk madeni parmaklıklarla çevrelenmiş ve buradan seviye farkından dolayı merdivenlerle inilen arka bahçeye geçiş sağlanmıştır. Yine seviye farkı nedeniyle ön cepheden tek katlı görünen cami mihrap cephesinden bakıldığında bodrum katı ile iki katlı görünmektedir. Kapının sağ tarafındaki boşluk ise kapı çıkıntısına uygun olarak "L" şeklinde düzenlenmiş 5 musluklu abdest alma yeri halinde değerlendirilmiştir.

Günümüzde onarımda olan bu küçük caminin I. Ulusal Mimarlık Döneminin karakteristik özelliklerini bünyesinde toplamış başarılı bir örnek olduğu söylenebilir. Yapının dış yüzünde sarı rengin hâkim olduğu, köşelerin ve yapıya hareket kazandıran silmelerin beyaza boyandığı, üzerinin kiremitli kırma bir çatıyla örtüldüğü görülmektedir. Köşeleri yuvarlatılmış geniş kenarlı ahşap bir saçak altma alınmış olan yapıda üst hizada sivri kemerli ufak nişler çepeçevre dolanarak hareketlilik sağlamışlardır. Bu nişlerin altında kesintisiz olarak devam eden birkaç sıra düz silmeler görülmektedir. Cami, mihrap, giriş ve batı cephelerinde 2'şer, doğu cephesinde ise 3 olmak üzere toplam 9 adet sivri kemerli pencere ile aydınlatılmıştır.

Klasik dönem minarelerini anımsatan minaresi kuzeybatı köşesinde, yapıya bitişik, ahşap saçağın içinden yükselmektedir. Köşeleri pahlanmış bir pabuç üzerinden yükselen silindir gövdeli basit bir minaredir. Şerefe üç sıralı mukarnas dizisine oturtulmuş, korkuluklarında ajurlu geometrik geçmeli şebekeler kullanılmıştır. Şerefe kapısı üzerindeki ince, bitkisel kıvrımlı bordur zarif görünümüyle dikkat çekmektedir.

Mihrap cephesi diğer cephelere göre daha sade bir görünüme sahiptir. İki pencere arasında yer alan mihrap dışa hiç aksettirilmemiş ve bu bölümdeki üst hizada dolanan sivri kemerli yüzeysel nişler de kesintiye uğramıştır. Buna karşın giriş cephesi ise, üzerindeki kıvrımlı saçağı ile caminin kare planının dışına taşmış küçük dikdörtgen hazırlık bölümüyle çok hareketli bir görünüme sahiptir. Saçak oyuntusuna kadar yükseltilmiş sivri kemerli, ahşap şeritlerle kafeslere bölünmüş, renkli ve beyaz camlarla kaplanmış kapıdan, mermer bir seki ile yükseltilmiş hazırlık bölümüne girilir. Bu ufak birim iki yana açılan yine aynı karakterdeki pencerelerle çok aydınlık bir görünüm kazanmıştır. Buradan basık kemerli, özenli bir işçilik gösteren ahşap kanatlı kapı ile doğrudan harime geçilmektedir.

Caminin içine girildiğinde bütün duvarların çini görünümlü kalem işleriyle kaplı olduğu görülür. Çini görünümü, kalem işi bezemenin üzerine ince çizgilerle yapılmış 29,5x29,5 cinlik karelerle sağlanmıştır. Bu kareleme yöntemiyle uzaktan bakıldığında çini karolarla duvar kaplanmış gibi gözükmektedir. Bütün duvarlar mihrap da dahil olmak üzere açık san renkli zemin üzerine lacivert, yeşil, kırmızı ve sarının çeşitli tonlarıyla yapılmış bitkisel bezemeli, ince dallar, hançer yapraklarla birbirlerine bağlanan şakayık, hatayi motifleriyle oluşturulmuş sonsuzluk prensibine uygun kompozisyonlarla kaplanmıştır. Mihrap haricindeki duvarları kaplayan kompozisyon hep aynıdır. Mihrap nişi içinde ise biraz daha farklı bir kompozisyon kullanılmıştır. Kavsarasmm içi de yine kalem işi dolgulu olup burada sözü geçen renklere bir de altın yaldızın eklendiği görülür. Sivri kemerli mihrap duvar yüzeyinden hafif bir çıkma yapmakta ve en dıştaki mukarnas, ortadaki geometrik ve en içteki de bitkisel olmak üzere üç sıralı bir bordur dizisiyle çevrelenmektedir. Duvarlardaki bitkisel bezemeli kalem işlerinin koyu zeminli bitkisel motifli bordürlerle çevrelendiği ve bu bordürün pencerelerin kenarlarında da kullanıldığı göze çarpmaktadır. Bitkisel bezemeli kalem işleri pencerelerin alt hizasından başlamakta, bu kısmın altında yine boya ile yapılmış, mermer taklidi, panolar şeklinde düzenlenmiş kaplamalar görülmektedir.

Çapraz tonoz örtülü tavana geçiş kademeli silmelerle sağlanmıştır. Örtü sistemi, âdeta gökyüzü şeklinde, mavi zemin üzerine altm yaldızla yapılmış yıldızlarla kaplanmıştır. "Yıldız Sarayı" kompleksinde yaygın olarak görülen bu yıldız bezemeli örtü sistemi bu camide ortada koyu renk zemin üzerine altın yaldızla yazılmış yuvarlak bir ayet kuşağı ile kesilmektedir.

Harim kapısından içeri girildiğinde sağ tarafta bir eksen etrafında kıvrılarak dönen ahşap merdivenle balkon şeklinde düzenlenmiş, duvarında, yeşil zemin üzerine altm yaldızla yazılmış ve bitkisel bordürlerle çerçevelenmiş "Ya Hazret-i Bilal-i Habeşî" levhası bulunan müezzin mahfiline çıkılmaktadır. Burası tamamen ahşap olup dördü serbest, dördü de giriş duvarına dayalı ahşap ayaklar üzerine oturtulmuştur. Önünde ajurlu ahşaptan şebekeler mevcut olup, aynı şebeke, altındaki özel bölümlerde de kullanılmıştır. Mahfile çıkışı sağlayan merdivenin altında minareye geçiş veren ahşap kanatlı kapı bulunmaktadır. Minare merdiveni madeni olup basamakları boşluğa aydınlık girebilmesi amacıyla ajurlu yapılmıştır.

Caminin içinde ortak motiflerin kullanıldığı, beyaz boyalı, altm yaldızlı bezemeli, ahşaptan, kabartma, oyma ve ajurlu süslemeleriyle dikkat çeken minber ve vaaz kürsüsü bulunmaktadır. Ayrıca yağlıboya ile yapılmış, üzerinde tarih ve imza bulunmayan, "Mekke" ve "Medine" tasvirli iki tablo ile yine döneminden birkaç tane levha görülmektedir.

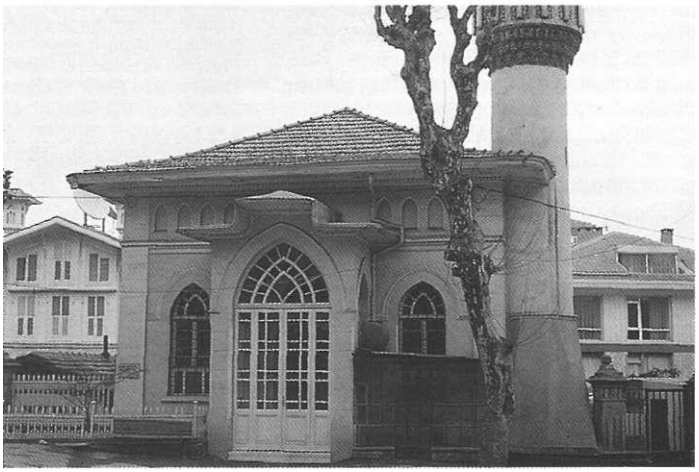

Osman Reis Camii
Hakan Arlı, 1991

Yalıların arasında küçük cep şeklinde bir arsa üzerine inşa edilen caminin doğu cephesindeki arka bahçeye geçit veren aralığa, sonradan ufak bir meşruta eklenmiştir. Günümüzde cami görevlilerinden biri bu bölümde, diğeri ise caminin altındaki bodrum katında oturmaktadır. Alt bahçede ise 17. yy'a kadar inen mezar taşlarının olduğu küçük bir hazire mevcuttur. *Hadîka* 'da, caminin yanında yer aldığı belirtilen mektep günümüze ulaşmamıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 139; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 52.

BELGİN DEMİRSAR

OSMANBEY

Halaskârgazi Caddesi(->) ile Vali Konağı Caddesi'nin kesiştiği noktadan kuzeye doğru, Halaskârgazi Caddesi'nin iki yanında, Site Sineması'nın da üzerinde bulunduğu yerleşim adasına kadar uzanan bölgede yer alan semt. İdari açıdan, Şişli İlçesi'ne bağlı Ergenekon ve Halaskârgazi mahallelerinin bir bölümü üzerine yayılmıştır. Sınırları, güneyde Harbiye(-»), doğuda Nişantaşı^), kuzeyde Şişli(-»), batıda Kurtuluş(->) semtleriyle iç içe geçer.

Osmanbey semti, Taksim'in kuzeydoğu ve kuzeyindeki diğer semtler gibi oldukça yeni bir yerleşmedir. 1860'lara kadar Harbiye'den Şişliye kadar uzanan bölge kırlık ve boş bir araziyken, bu tarihlerden sonra buralarda tek tük konakların yapılmaya başlandığı görülür. Semte adını veren Osman Bey'in konağı da bunlardan biridir.

II. Abdülhamid'in (hd 1876-1909) mabeyincilerinden olan Osman Bey, Çemberlitaş'taki Matbaa-i Osmaniye'nin kurucusudur. Dönemin en yeni ve modern teknolojisine sahip olan bu matbaada basılan çeşitli eserler ve yayınlar arasında, özellikle Hafız Osman yazısı Kuran büyük ilgi görmüş, bütün İslam dünyasının talebiyle karşılaşmış, Osman Bey'in matbaası ünlenirken kendisi de önemli bir servet edinmiştir. Osman Bey 1870'lerde bugün kendi adını taşıyan semtin bulunduğu bölgede geniş arazi alarak buraya bir konak yaptırmış; onu kısa sürede başka evler, konaklar izlemiştir. Müşir Gazi Ethem Paşa, Şair Nigâr Hanım(-») semtin ilk dönemlerinin konak sahiplerindendir.

20. yy'm ilk çeyreğine gelene kadar, özellikle Halaskârgazi Caddesi'nin doğusunda kalan bölge, köşk ve konaklar arasında bahçe gazinolarının da bulunduğu, oldukça yeşil, hoş manzaralı bir yerdi. Burada, Halaskârgazi Caddesi'nin Rumeli Caddesi ile kesiştiği köşede, kapalı ve bahçeli bölümleri olan sazlı-sözlü bir gazino da vardı.

Cumhuriyet'ten 1950'lere kadar Osmanbey semti, İstanbul'un seçkin yerleşimlerinden biri olmayı sürdürdü, 1940'larda başlayıp 1960'lardan sonra hızlanarak, konakların, bahçeli evlerin yerini, dönemine göre lüks sayılan apartmanlar almaya başladı. Önce Halaskârgazi Caddesi'nin iki yanında yükselen apartmanlar, iç ve ara sokaklara da yayıldı. 1950-1960'larda cadde boyundaki apartmanların bir bölümünün alt katları şık dükkânlar haline getirilmişti. Giderek dükkânlar genişledi, bazı eski apartmanlar bütünüyle yıkılarak yerlerine, içlerinde mağazalar, eğlence yerleri, barlar, sinema salonları bulunan pasajlar kuruldu. Mütevazı dükkânlar, lüks büyük mağaza veya butiklere, çoğu da banka şubelerine dönüştü. Halen, Osmanbey'in Halaskârgazi Caddesi boyunca, güneyden kuzeye doğru uzanan kesiminde Garanti Bankası, Pamukbank, İş Bankası, Akbank, Osmanlı Bankası, Yapı Kredi Bankası, Etibank vb sıralanmaktadır. Çevrede konutlar azalırken işyerleri artmıştır. Tarihi Pangaltı Hamamı Osmanbey'de, Halaskârgazi Caddesi'nin Kurtuluş yönünden gelen Derebası Sokağı ile kesiştiği yerdedir.

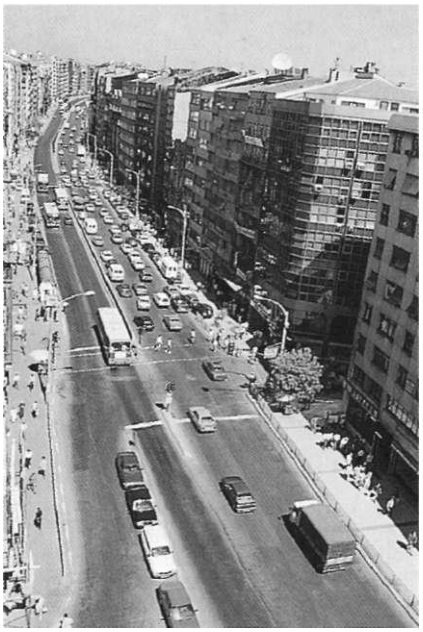

Osmanbey'de, Halaskârgazi Caddesi'nin görünümü.
Ertan Uca, 1994/TETTV Arşivi

İSTANBUL

OSMANLI BANKASI

Osmanlı Devleti'nin son döneminde devlet bankası işlevini üstlenen banka.

Tanzimat döneminde Bank-ı Dersaadet' in kapanmasından sonra Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile ticari ilişkilerini geliştirmek amacıyla birçok banka kurma girişiminde bulunuldu (bak. bankacılık). İngiliz ticari çevrelerinin önerdiği Bank-ı Osmani (Osmanlı Bankası) 1856'da İstanbul'da kuruldu. 1863'te devlet bankası konumuna getirilen ve Bank-ı Osmani-i Şâhâne adını alan bankaya Fransız sermayesi de ortak oldu.

Osmanlı Bankası'nın imtiyaznamesinde "Devlet-i aliyye memâlik-i şahanede bir devlet bankası ihdas etmek imtiyazım müessisîn-i mumaileyhime ita eder" deniyor ve bankanın padişahın himayesi altında kurulduğu belirtiliyordu. Osmanlı topraklarında banknot ihraç ayrıcalığı bu bankaya verilmişti.

Osmanlı Bankası devletin "hazine sarraflığı" görevini de üstlenmişti. Devlet hazinesinin tüm gelirleri banka şubeleri aracılığıyla toplanacak, Maliye Nezareti'nce üzerine çekilen her türlü havale banka kasalarından ödenecekti. Yıpranmış paraların tedavülden çekilmesi, iç ve dış borçların anapara ve faizlerinin ödenmesi bankanın görevleri arasındaydı. Banka bu tür hizmetler karşılığında yüzde 1 komisyon alacaktı. Bu arada, Osmanlı Bankası Babıâli'ye, gelirlerine mahsuben, yıllık yüzde 6 faizli ve en çok 500.000 İngiliz Lirası tutarında kredi açmayı ve muayyen gelir üzerine 60 ya da 90 gün vadeli hazine bonosu kabul etmeyi taahhüt ediyordu.

1875'te, imtiyaz süresi uzatılırken bankanın yetkileri genişletilmiş ve idare meclisi direktör ya da üyelerinden birinin banka temsilcisi olarak bütçe komisyonuna girmesi ve ileride akdedilecek borçlarda Osmanlı Bankası'nın rüçhan hakkı olması kabul edilmişti. Bu ayrıcalıklara karşılık banka, bu kez, hükümete 2.700.000 İngiliz Lirası'na kadar yüzde 8 faizli avans vermeyi kabul ediyordu. Aym yıl Avusturya-Osmanlı Bankası, Osmanlı Bankası'yla birleşmiş, Avusturya sermayesi, İngiliz ve Fransız sermayelerinin yanısıra, devlet bankasında pay sahibi olmuştu.

Önce ticaret bankası olarak kurulan, kısa sürede devlet bankasına dönüşen Osmanlı Bankası geniş yetkilerle donatılmıştı. Nitekim 1875 sözleşmesi, hissedarlar genel kuruluna sunulurken, bankaya tanınan ayrıcalıkların dünyada benzeri olmadığı övgüyle belirtilmişti.

Osmanlı Bankası kurulduğu günden itibaren Osmanlı mali ve iktisadi yaşamına etkin bir biçimde katılmıştı. Babıâli'nin borçları arasında Osmanlı Bankası'nın katkıda bulunduğu borç hemen hemen yok gibiydi. Dayandığı sendikaların mali gücü sayesinde Osmanlı topraklarındaki mali ve iktisadi girişimlerde ön planda yer almıştı.

Düyun-ı Umumiye'nin ilk şekli olan Varidât-ı Sitte İdaresi (1879-1880) Osmanlı Bankası'nın önderliğinde kurulmuştu. Düyun-ı Umumiye'nin kendisi, varlığını kısmen Osmanlı Bankası'na borçluydu. Osmanlı topraklarında demiryolu yapımı için uygulanan "kilometre garantisi" teminat usulünü 1888'de Osmanlı Bankası bulmuştu. Banka birçok demiryolu şirketine mali katkıda bulundu. 1883'te faaliyete geçen Tütün Rejisi'nin kurucularından biri oldu. Ayrıca Tönbeki Şirketi ve Ereğli Kömür Madeni Şirketi'nin işletilmesine de katılmıştı. Birçok altyapı yatırımıyla da ilgilendi.

Görüldüğü gibi, devlet bankası niteliği taşıyan Osmanlı Bankası, Düyun-ı Umumiye ile birlikte, Osmanlı maliye ve ekonomisini güdümleyen temel kuruluştu.

Osmanlı Bankası 1890'lı yıllarda biri mali, diğeri siyasi iki bunalım yaşadı. 1895 mali krizi bankayı iflasın eşiğine getirmişti. Çıkarılan söylentiler sonucu şaşkına dönen halk İstanbul'da banka veznelerine hücum etti. Paris ve Londra'dan önemli miktarda altın gönderilmesi ve başlıca büyük hissedarların kolaylık göstermeleri sonucu banka krizi atlatabildi. Siyasi kriz ise

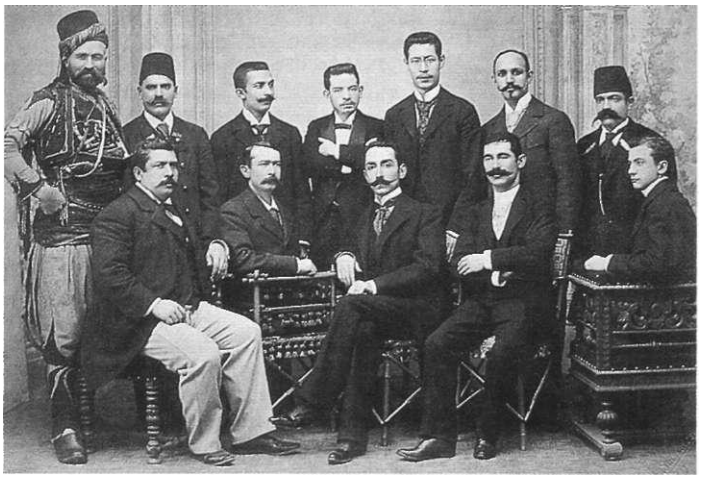

Yüzyıl başında, Osmanlı Bankası Pera Şubesi'nin çalışanları. *Arkitekt,* S. 410 (Ocak 1994)

Ermeni sorunuyla bağlantılıydı. Banka resmi bir kuruluş görünümündeydi. Osmanlı Devleti ile Avrupa arasındaki ilişkilerde önemli bir rol üstlenmişti. II. Abdülhamid döneminde tarihte siyasal nitelikli belki de ilk rehin olayı 1896'da. Osmanlı Bankası'mn merkezinde yaşandı (bak. Osmanlı Bankası Olayı).

19. yy'ın sonlarına doğru banka etkinlik alanını giderek genişletti. İmparatorluğun her tarafında çok sayıda şube açtı. Hazine veznedarlığının yanısıra bankacılık alanında da etkin oldu. Tarıma, iç ticarete ve uluslararası ticarete katkıda bulundu. Bankanın kuruluş döneminde önem taşımayan halk mevduatı gelişme gösterdi. Batidaki tasarruf sandıkları uygulamasından esinlenerek "aile tasarruf sandığı" adı altında defterli bir mevduat uygulamasma geçti. 1914'te Osmanlı Devleti topraklarında 80 dolayında şubesi bulunuyordu. Bunlardan 16'sı Avrupa'da, 37'si Anadolu'da, 11'i Suriye-Filistin'de, 5'i Mısır'da, diğerleri Kıbrıs, Mezopotamya, Arabistan ve Arnavutluk'ta bulunuyordu.

II. Meşrutiyetle birlikte İttihatçı çevrelerde "milli" nitelikte bir devlet bankası kurma gereği giderek benimsenmeye başlandı. İttihatçılara göre. Tanzimat ertesi devlet maliyesi yabancı ellere geçmiş, Babıâli ülke çıkarlarıyla bağdaşacak bir para ve kredi politikası uygulayamaz olmuştu. Osmanlı Bankası, Düyun-ı Umumiye ile birlikte "devlet içerisinde devlet" görünümündeydi. Osmanlı maliyesi, Osmanlı Bankası ve Düyun-ı Umumiye'ye danışmadan iş göremiyor, bu kuruluşlar ise Londra ve Paris'teki idare meclislerinin sözünden çıkmıyorlardı. Bu amaçla I. Dünya Savaşı yıllarında zamanla devlet bankası işlevini üstlenecek Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası kuruldu. Ancak, Babıâli, banka ile olan sözleşmesini feshederek uluslararası mali çevrelerde kapitülasyonların kaldırılışının doğurduğu kaygıları daha da derinleştirmek istemiyordu. Kurulacak olan "milli" banka zamanla devlet bankasına dönüştürülecek, Osmanlı Bankası'nm işlevini üstlenecekti.

Osmanlı Bankası'nm devlet bankası olarak ayrıcalığı 1925'e kadar sürdü. Banka, 1931'de kurulan Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'run ilk hissedarlan arasında yer aldı. Haziran 1933'te yeni bir sözleşme ile bundan böyle artık hiçbir resmi niteliği bulunmayan bir ticaret bankası oldu. Eski statüden kaynaklanan Osmanlı banknotları da 1947'de tedavülden çekildi. 1952'de imzalanan son bir sözleşme ile Osmanlı Bankası bugüne kadar değişmeden kalan kesin statüsüne kavuştu.

ZAFER TOPRAK

OSMANLI BANKASI BİNASI

Beyoğlu İlçesi'nde Karaköy'de, Bankalar Caddesi no. 15'te bulunan ve günümüzde Osmanlı Bankası Umum Müdürlüğü ve Merkez Bankası tarafından ortaklaşa kullanılan bina.

1890'da Osmanlı Bankası ve Tütün Reji İdareleri tarafından 19. yy'da İstanbul'da birçok bina yapmış olan Fransız asıllı mimar, Alexandre Vallaury(->) tarafından yapılmıştır. Binanın Osmanlı Bankası'na ait olan bölümü 1892'de açılmış ve günümüze kadar genel müdürlük ve merkez şubesi bu binada yer almıştır.

İki farklı kuruluş tarafından ortaklaşa kullamlan bina simetrik olarak her iki bölümde de aynı şekilde dikdörtgen bir boşluğun çevresinde gelişmiş galerili bir plana oturmaktadır. Girişin tam karşısında yer alan büyük merdivenler binanın düşey ulaşımım sağlamakta ve merdiven sahanlığının açıldığı dikdörtgen boşluğu çevreleyen koridordan büro mekânlarına ulaşılmaktadır. Cephe düzeni açısından farklı düzenlere ait öğelerin bir arada ve simetrik bir düzen içinde kullanılması, zemin katın bosajlı taş kaplaması ve cephesindeki yoğun bezemelerle bina, 19. yy'ın seçmeci üslubunu açıkça yansıtmaktadır. Giriş ve asma kat hizasında bosajlı taş kaplanmış cephede ortada iki bölüme hizmet veren iki ayrı giriş kapısı ve her iki yanda yan yana düşey üç banttan oluşan dört pencere grubu yer almakta ve bu bölüm bir kat kornişi ile üst katlardan ayrılmaktadır. Bu kornişin üzerinde iki kat boyunca devam eden ve bir arşitravla sonlanan cepheyi Korint başlıklı yivsiz 12 sütun, 6 bölüme ayırmakta ve dört düşey banttan oluşan pencere grupları yapısında olduğu gibi, diğerlerine oranla daha alçak olan son kat cephesinde de, aralarında küçük sütunlar bulunan pencere gruplan ve bunlar arasında askıçelenk, kâse, aslan kafası gibi antik Yunan kökenli bezeme öğelerinin kullanıldığı kabartmalar yer almaktadır. Binanın küçük taş kosollarm taşıdığı taş kornişi üzerinde ise somadan eklendiği açıkça belli olan bir kat vardır. Binanın Halic'e bakan güney cephesi ve yan cepheleri ise, ön cepheye oranla çok daha sadedir. Yan cephelerde son kat ve arka cephede üçüncü kat pencereleri üzerinde payandalarla desteklenmiş kiremit örtülü geniş ahşap saçaklar ile dördüncü katın ortasında ve her iki üst köşesinde yer alan cumbalar dikkat çekicidir. Ayrıca yine binanın Haliç cephesinin tam ortasındaki kemerli pencereleri ve sütunlu korkulukları bulunan bir kat yüksekliğindeki bölüm cepheyi vurgulamaktadır.

YILDIZ SALMAN

OSMANLI BANKASI OLAYI

26 Ağustos-3 Eylül 1896 günleri boyunca Ermeni komitacılarının İstanbul'da gerçekleştirdikleri terör eylemleri.

"Banka Vak'ası", "Banka Meselesi", "İkinci Ermeni Patırtısı" da denmiştir. İlk gün bir baskın düzenlenen Galata'daki Osmanlı Bankası (Bank-ı Osmani-i Şâhâne)

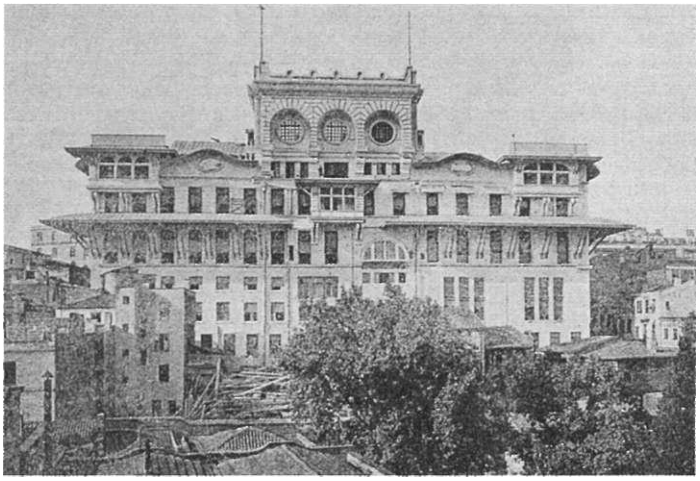

Osmanlı Bankası binasının deniz cephesinden çekilmiş eski bir fotoğrafı. *Nevsal-i Servet-i Fünûn.* 1893

başlıca hedef seçildiğinden Osmanlı Bankası Olayı olarak tarihe geçmiştir. İstanbul'da ilk bombalı terör eylemidir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet bankası işlevindeki Osmanlı Bankasina karşı düzenlenen ve kanlı bir baskınla başlayan terör bir yıl öncekinden daha geniş çaptaydı ve birçok insanın ölümüne ve yaralanmasına neden oldu (bak. Ermeni ayaklanması).

1878 Berlin Antlaşması'nın 6 Doğu vilayetinde (vilayât-ı sitte) yapılmasını öngördüğü ıslahatın gerçekleştirilmediğini ileri süren Ermeni Taşnaksutyun örgütü, 1894'ten sonra Ermeni toplulukların bulunduğu yerlerde ayaklanmalar başlattı. Rusya'nın da desteklediği bu eylemlerin amacı Batılı büyük devletlerin daha çok ilgisini çekmek ve Ermeni sorununu gündemde tutmaktı. Örgüt, bu amaçla 30 Eylül 1895'te İstanbul'da da ilk eylemi gerçekleştirdi. Kumkapı'da başlayıp Babıâli'de sona eren bu ilk eyleme katılanlar kolluk güçlerince dağıtılmışlardı. Bunun, Avrupa devletlerinin müdahalesine yol açan ciddi bir sonuç vermemesi üzerine ertesi yıl yeni bir eylem planlandı.

Eylemi planlayan ve yönetenler, Kafkasya kökenli ve Taşnaksutyun üyesi Varto, Mar ve Boris adlı komitacılar ile Atina'dan gelen Armen Garo (Karakin Pastırmacıyan) idi. Eylem, tüm ayrıntıları ile olaydan üç ay kadar önce İstanbul dışında planlandı. Bu hazırlıkta, Taşnaksutyun örgütünün yanısıra, İstanbul'da faaliyet gösteren yasadışı Şant ve Kurban adlı ihtilal örgütlerinin temsilcileri de yer aldılar. Plan gereği, Beyoğlu'nda Ağa Camii'nin önünde, Galata Köprüsü'nün iki başında, Karaköy'de Getronagan Ermeni Lisesi'nde(-0, Tepebaşf nda ve Galatasay'da uygun noktalarda terör timleri mevzilenecek; bunlar aynı anda halkın üzerine bomba yağdırarak eylemi başlatacaklardı. Zaptiye nazırına, sadrazama, suikast için de küçük gruplar oluşturulması kararlaştırılmıştı. Önemli noktaların ele geçirilmesi, bellibaşlı devlet dairelerinin bombalı saldırılarla hizmet dışı bırakılması ve işgali, Beyoğlu cihetinde mevziler ve siperler hazırlanması, karakollara baskınlar, Patrikhane'nin, Ayia Tirias Kilisesinin, Crédit Lyonnais Bankası'nm işgalleri de eylem kapsamındaydı. En önemli hedef ise Osmanlı Bankası olup gerekirse bu banka, dinamitlerle havaya uçurulacaktı. Bundan amaç, yabancı devletleri harekete geçirmek ve isteklerini Osmanlı hükümetine kabul ettirmekti.

Ağustos başında İstanbul'a gelen eylemciler, Üsküdar, Hasköy ve Samatya'da hazırlıklara başladılar. İstanbul'da ilk defa kullanılacak olan ve o dönemin bir yeniliği sayılan bombaları ve dinamit kalıplarını, Arapgirli Serkiz ve Mikael kardeşlere imal ettirdiler. Bunları Kâğıthane'de denediler. 25'er kiloluk 12 büyük ve 740 küçük bomba ile yüzlerce Amerikan rovelveri, Üsküdar'dan Kabataş'a oradan da öküz arabaları ile Beyoğlu'na taşındı. Eylem komitesi, Beyoğlu'nda Karnavola Sokağı'nda Matmazel Uskuk'un evinde gizli toplantılar yaptı. Çeteler ve gerçekleştirecekleri eylemler belirlendi. Samatya'daki eylemler, Kurban örgütünün oluşturacağı komiteye, Üsküdar ciheti, Taşnaksutyun'dan Avo'ya; Hasköy Hraç'a bırakıldı. Bombaların bir bölümü Galata'daki İngiliz Mektebi'ne taşındı. Bunlar olurken Taşnaksutyun İstanbul merkez komitesi de Batık büyük devletlerin elçiliklerine olay günü ulaştırılacak bildiriyi hazırladı. Eylemci grupların reisleri ve beyin takımı çoğunlukla dışarıdan gelenlerden, bombacı ve tetikçiler ise Osmanlı uyruğundaki Ermeni hamallardan oluşuyordu. Diğer yandan II. Abdülhamid'in hafiye örgütü de kesin ipuçları elde edememekle birlikte büyük bir ayaklanmanın başlayacağını öğrenmiş bulunuyordu. Beyoğlu cihetindeki karakollar polis ve askerle takviye edildiği gibi, önemli noktalar da sivil polislerce kontrolde tutuluyordu.

Osmanlı Bankası Olayina karışan Ermenilerden bir grup serbest bırakıldıktan sonra gittikleri Marsilya'da.
Nuri Akbayar koleksiyonu

Olay, 26 Ağustos 1896 Çarşamba günü saat 06.30'da eylemcilerin, omuzlarında bomba çuvalları, ellerinde tabancalar ortaya çıkmaları ve hedeflere bomba atıp kurşun sıkmaları ile başladı. Birçok binanın da pencerelerinden ve damlarından bombalar atılıyordu. İstanbul, bir anda paniğe boğuldu. Kimse ne olduğunu anlayamadı. II. Abdülhamid'in baskıcı rejimi yüzünden de sorup-soruşturma olağanı yoktu. Yollarda ve meydanlarda cansız yatanları, bomba yarası ile çırpman ve bağıranları görenler, saklanacak yer arama telaşına kapıldılar. Polis karakollarına dönük saldırılar daha yoğun olduğundan buralarda ölen kolluk görevlileri yanmda eylemciler de çoktu.

Eylemin Osmanlı Bankasina dönük safhası saat 13.00'e doğVu başladı. Banka baskınını gerçekleştirecek olanlar, Karaköy'de yaralıların ve ölenlerin arasından geçtiler. Bankanın görkemli binasına önceden müşteri gibi giren bir kısım eylemci de kendilerini beklemekteydi. Banka çevresinde ise silahlarını gizlemiş sivil giyimli çok sayıda polis vardı. 20 kadar komitacı bomba ve kurşun yağdırarak içeriye girerken karşı ateşle 3'ü öldü, 6'sı yaralandı. Bu beklenmedik durum, baskıncıları korkuttu ve planlarını aynen uygulama konusunda başarısızlığa sürükledi. Banka personeli ise baskıncıları soyguncu sanarak öldürülmek korkusuyla saklanmaya çalışmaktaydı. Hraç bağırarak eylemlerinin Osmanlı hükümetine karşı olduğunu, korkmamalarını duyurdu. Plana göre Türk personelin hepsi öldürülecekken bunları ayırmaya olanak bulunamadı. Buna karşılık Hraç, beş katlı binanın damına çıkıp mendilini sallayarak belli noktalarda bekleyen arkaşadaşlarma başarı işareti verdi. Bunlardan Margo, büyük devletlerin İstanbul'daki elçiliklerine örgütün hazırladığı bildirileri ulaştırmak üzere harekete geçti. Bu bildiride özetle, 6 büyük devlet tarafından seçilecek Avrupalı bir yüksek komiserin Doğu vilayetine atanması, kolluk güçlerinin yerli halktan oluşturulması, yargı reformu yapılması, inanç ve basın özgürlüğü, ülke gelirlerinin 3/4'ünün yerel gereksinimlere ayrılması, vergi borçlarının silinmesi ve vergi bağışıklığı, göçmenlerin serbestçe geri dönmeleri, politik suçlardan mahkûm Ermenilerin affi vb hususlar yer alıyordu. Aşağıya inen Hraç, Garo ile banka direktörü Auboyneau'nun odasına girerek elçiliklere dağıtılan bildirideki isteklerinin derhal yerine getirilmesini, çatışmalarda yakalanan arkadaşlarının serbest bırakılmasını, haklarında herhangi bir kovuşturma yapılmamasını, aksi durumda bankayı kendileriyle birlikte havaya uçuracaklarını bildirdiler. Direktör, bu istekleri Yıldız Sarayı'na ulaştırabilmek için önce baskıncılardan, daha soma da sicim-

le pencereden aşağıya bir pusula sarkıtıp bankayı kuşatan askerlerden izin aldı. Giriş katının bir penceresinden dışarıya çıkarak Genel Müdür Sir Edgar Vincent ve Rusya Elçiliği Baştercümanı Maksimof ile Yıldız Sarayı'na gitti.

İlk dört saat boyunca üstünlük kuran Ermeni eylemciler, II. Abdülhamid'in iradesini almak üzere Yıldız'a gidenlerin dönüşüne kadar giderek umutsuzluğa kapıldılar ve savunmaya geçtiler. Hesapsız kullanılan bombaların ve mermilerin azalması, çok sayıda kayıp vermeleri, karanlığın bastırması nedeniyle akşam saatlerinde bankanın kapısından beyaz bayrak göstererek ateşkes ve görüşme talebinde bulundular.

26 Ağustos'ta sabahtan akşama kadar gelişen olayları, Fransa Elçiliği Maslahatgüzarı M. de la Bouliniere, Fransa Dışişleri Bakanlığı'na bildirmek üzere bir rapor yazdı. Bunda özetle, gün boyunca Ermenilerle polis ve asker arasında çatışmaların kentin birçok semtinde sürdüğü, Türk ahalinin sopa, bıçak vb ile Galata ve Beyoğlu'ndaki Ermenilere saldırdıkları, yer yer yağmaların olduğu, saat 13.00'te Osmanlı Bankasına saldıran Ermenilerin korumaları katlederek içeriye girip personeli rehin aldıkları, Avrupa'yı kınayan ve aşağılayan sloganlar attıkları, bankayı havaya uçuracakları tehdidinde bulundukları ifade edilmekteydi. Bouliniere, Fleche zırhlısının istanbul'a geleceğini, gerekirse, Beyoğlu'ndaki sefaret görevlileri ile oraya sığınanların korunması önlemlerinin de alındığını belirtmişti.

Yıldız Sarayı'na gidenlerin bankaya döndüğü geç saatlerde içerideki 17 terörist, dirençlerini yitirmiş durumdaydılar. Ortada yatan ölü ve yaralı yandaşlarının görüntüsü morallerini büsbütün bozmuştu. Askerler ve polisler ise dışarıda dört yandan bankayı tam bir kuşatmaya almışlardı. 150 dolayındaki Türk ve yabancı banka personeli ise saatlerdir rehin tutuluyordu. II. Abdülhamid'in özel yetki tanıdığı Maksimof, Garo ile görüşerek kişisel isteklerinin yerine getirileceğini, ancak siyasal ve diplomatik önerilerin, yetkili makamlar arasında sonuca bağlanabileceğini, banka havaya uçurulacak olursa içindeki 157 masum insanın öldürülmesinden dolayı dünya kamuoyunun nefretini kazanacaklarım söyleyerek onu iknaya çalıştı. Eylemci, büyük devletlerin cevap vermeleri için bankada bir gün daha kalmayı düşündüklerini belirtti. Maksimof, zaman yitirmenin doğuracağı kötü sonuçları hatırlattı. II. Abdülhamid'den güçlükle irade alabildiğini, yarın olasılıkla aleyhlerinde bir irade çıkabileceğini, hemen vapura geçmelerinin doğru olacağını, direnirlerse davalarına Avrupa'dan destek bulmalarının mümkün olamayacağını bildirdi.

Asıl sorun, bankadan çıkıp vapura gidebilmekteydi. Mevzilenen kolluk güçlerinin ateş etmeleri olasılığı vardı. Eylemciler, Maksimof'u önlerine siper yaparak iki sıra halinde karşılıklı dizilmiş süngülü askerlerin arasından korkuyla Karaköy rıhtımına indiler. Sir Edgar Vincent'in yatma, oradan da açıkta bekleyen Gironde gemisine geçtiler ve Marsilya'ya hareket ettiler.

İstanbul basını, sansür nedeniyle ancak Yıldız'dan gönderilen "tebliğ-i resmi"yi yayımlayabildi. 27 Ağustos 1896 günkü gazetelerde yer alan bu bildiride "birtakım eşhâs-ı mel'anet-ihtisâsın", iş bahanesiyle birer-ikişer bankaya girdikleri ve arbede çıkardıkları, birdenbire silah atmaya başlayan bu yaygaracı serserilerin "Ermeni metâlibi" derhal kabul edilmediği takdirde ellerindeki bombalarla bankayı berhava etme tehdidinde bulundukları, binayı işgal ve memurları esir etmeye kalkıştıktan, hükümetin böyle bir teşebbüs ihtimalini daha evvelden haber almış olması sebebiyle o civarda hazır bulundurulan asker, polis ve jandarmanın olayı bastırıp asilerin çoğunu tevkif ettikleri, Babıâli'yi berhava etmek üzere o tarafa saldıran güruhun da tenkil olunduğu, şehrin her tarafına devriyeler çıkarıldığı, hariçten gelen tertipçilerin Fransa ve Rus elçiliklerinin himaye ve delaletiyle ve bir Fransız vapuruyla derhal kaçtıkları, bazı komitacıların intihar ettikleri, fakat ahali arasında da şiddetli çatışmalar olduğu bildiriliyordu.

Olay, duyulduğu ilk günden, Avrupa'da Osmanlı Devleti aleyhine işlenmeye başlanırken İstanbul'da da günlerce süren ve önlenemeyen tepkilere yol açtı. Ermeni eylemcilerin sivil asker ayrımı yapmaksızın rasgele bomba atıp kurşun sıkması, kentin Müslüman halkım ayağa kaldırdı. İstanbul'daki Ermeni cemaati ile Türkler arasında çok gergin bir ortam doğdu. Silahlı çatışmalar yer yer sürerken yakalanan örgüt mensupları ve komitacılar da tutuklandı. Ermeni evlerinden askerlere ateş açılması galeyanlara sebep oldu. Çarşılardaki Kürt hamallar da bıçak ve sopalarla Ermenilere saldırmaya başladılar. Beşiktaş'tan Sarıyer'e kadar Boğaziçi köylerinde çatışmalar oldu. Galata'da bir Ermeni evinden atılan bombalarla bir yüzbaşının ve birkaç askerin öldürülmesi üzerine buraya baskın düzenlendi ve içeriden 62 Ermeni militan çıkarıldı. Kentte resmen ilan edilmemekle birlikte sıkıyönetim uygulanmaktaydı. 29 ve 30 Ağustos günleri ortalık nispeten sakindi. Fakat 30 Ağustos akşamı Ermeni eylemciler bir kez daha Osmanlı Bankası'nın önünde bombalar attılar. Nizamiye birlikleri, bu eyleme silahla karşılık verdi. 3 Eylül 1896'da son kez bombalı ve silahlı çatışmalar olduğu, elçiliklerce ilgili hükümetlere bildirildi.

Ermeni Patrikliği kaymakamı imzasıyla Babıâli'ye gönderilen takrirde ise başkent İstanbul'da türlü cinayetler işleyen Ermeni terör örgütlerine mensup canilerin 26 Ağustos'ta Osmanlı Bankası'na yaptıkları baskın ve günahsız insanları öldürmeleri kınandı. Bu eylemlerin Ermeni cemaatine mal edilemeyeceği, yakalanan canilerin derhal cezalandırılmalarının beklendiği, Ermenilerin, Müslüman kardeşleriyle 600 yıldır süregelen sevgiyi ve bağlılığı korumaya kararlı olduğu ve bu amaçla İstanbul'da ve taşrada bütün Ermeni kiliselerinde canilerin lanetleneceği vurgulandı.

Avrupa basını ve yabancı kaynaklar, İstanbul'daki olaylarda 4-6.000 Ermeninin öldüğü, cesetlerin arabalara yüklenip taşındığı gibi çok abartılı haberler yayımladılar. Fakat kaç Müslümanın öldüğüne ilişkin sayılar verilmedi. Oysa Osmanlı hükümeti, yabancı temsilciliklere gayriresmi olarak 129 nizamiye askerinin öldüğünü ve 300 Müslümanın tutuklandığını bildirmişti.

F. A. Barker ise gemide komitacılarla yaptığı röportajlara dayanan, İngiltere elçisine sunduğu raporunda, olayın tasarlanan geniş kapsamlı eylemlerin sadece teki olduğunu, tasarlanan diğer bombalı saldırıların gerçekleştirilemediğini, bunda da hazırlattırılan patlayıcıların yeterince güçlü olmamasının rol oynadığını, Osmanlı Bankası'nın ise kentin en göze çarpan yapısı olması bakımından tercih edildiğini, eylemcilerin amaçlarını Ermenilerin en alt tabakalarına kadar benimseterek Türk korkusu ile alargada duranları canlandırmayı düşündüklerini, eylemin hedefine ulaşması için de yüzlerce fedaiyi hareketin içine çektiklerini, çarşamba gününün tercihinde ise o gün Heyet-i Vükela (Bakanlar Kurulu) toplantısı olmasının etkili olduğunu açıklamıştır. Yine Barker'm tespitlerine göre ihtilalcilerin 3 önderinden ikisi Vanlı, biri İstanbulluydu. Yükseköğrenimli bu 3 militan da Rusça, Fransızca, Rumca ve Türkçe bilmekteydi. Barker, "öldürdükleri Türklerin manzarasını korkunç ve vahşiyane" olarak nitelendirmiş, örgütün asıl merkezinin ise Pire'de veya Yunanistan'ın Makedonya'ya yakın smır bölgesinde olduğu kanaatini de vurgulamıştır.

II. Abdülhamid'in emriyle kurulan özel bir mahkemede tutuklu Ermeniler ve Türkler yargılanırken İngiltere'nin öncülüğünde de Rusya ve Fransa, olayı gerekçe göstererek Babıâli'den Doğu vilayetlerine özerklik verilmesini ve ıslahat programının gündeme getirilmesini istediler. II. Abdülhamid, karşılıklı notalarla işleyen diplomatik kanalı açık tutup konuyu unutulmaya bıraktı ve bir genel af çıkarttı. Doğu vilayetlerine bir müfettiş-i umumi göndermek, buradaki valilere Ermeni veya gayrimüslim yardımcılar atamak gibi oyalayıcı tedbirlere başvurdu.

İstanbul bakımından Osmanlı Bankası Olayı Türklerle Ermeniler arasındaki geleneksel ilişkileri bozdu ve yüzyılların eseri olan güveni ve dostluğu o dönem için neredeyse ortadan kaldırdı. Ermeni militanlar 1905'te II. Abdülhamid'e karşı suikast düzenleyerek İstanbul'da 10 yılda üç ciddi eylem gerçekleştirdiler (bak. Bomba Olayı) .

Bibi. E. Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi,* Ankara, 1950, s. 512 vd; K. Gürün, *Ermeni Dosyası,* Ankara, 1983, s. 163 vd; Danişmend, *Kronoloji,* IV, 335-336; *İSTA,* X, 5206 vd.

NECDET SAKAOĞLU

OSMANLI DÖNEMİ MİMARİSİ

Fetihten sonra Osmanlı mimari tarihi, gelişimini belgeleyen büyük anıtları ile temelde İstanbul mimarisidir. İstanbul'un Türk kültür ve sanatındaki özel yerini de doğru değerlendirmek gerekir. Osmanlı kültürü bir başkent kültürüdür. Bütün büyük

ürünlerini saraya hizmet etmek için üretmiştir. Bursa, Edirne ve İstanbul dışında, eyalet merkezlerinde başkentte üretilenlerle karşılaştırılabilecek pek az yapıt bulunur. Anadolu ve Rumeli'dekiler genelde o bölgelerin valileri, beylerbeyleri, vezirler ve eşraf tarafmdan başkent örnek alınarak yapılan, küçük boyutta yapılardır. Gerçi yerel geleneklerin etkileri vardır. Fakat özgün yerel örnekler azdır. İstanbul alındığı sırada Osmanlı mimari üslubu henüz oluşum dönemindedir. Fakat fethe kadar Osmanlı mimarisini tanımlayan ve onu İslam dünyasının diğer bölge ve dönemlerindeki bütün mimari üsluplardan ayıran başlıca özellikler, plan tipolojilerinden taşıyıcı strüktür ve örtü öğelerinin biçimlenmesine, bezemesel malzeme seçimi ve bezeme öğelerinin vurgulanmasına kadar, ortaya çıkmış bulunuyordu. Bir bakıma İstanbul'daki anıtsal mimarinin harcı karılmış, malzemesi hazırlanmıştı. Bir yüzyıl içinde gelişme tamamlanmış ve 16. yy'da Osmanlı mimarisinin evrensel düzeyine erişilmiştir.

Mimarların Yetişmesi

Osmanlı döneminin mimarisini sadece büyük anıtları ya da sadece büyük mimarların yapıtlarıyla yetinerek anlamak mümkün değildir. Ne var ki tarihe geçen ve hakkında en çok bilgimiz olan yapı alanı, sultan ve devlet için yapılan, devlet eliyle yapıldığı için, toplumun bütün ekonomik gücünü yatırdığı, en önemli sanatçıları kullandığı ve örnekleri bugüne kadar yaşayan, bir bakıma resmi sektördür. Halk mimarisinin, olanak, teknik ve üslup olarak daha üzerinde olan bu sektör yapıtlarını tümüyle devletin kontrolünde ve İslam dünyasında başka eşi olmayan, bir resmi mimarlık ocağı kanalıyla üretmiştir. Hassa Mimarları Ocağı(->) denen bu mimarlık örgütü imparatorluğun her tarafında sultan ya da kamu için yaptırılan inşaatların gerçekleştirilmesinden sorumluydu. Doğrudan saraya bağlı olan hassa mimarlarının çalıştığı bu örgütün İstanbul'un fethinden sonra kurulmuş olması olasıdır. İstanbul'daki bütün inşaat işleri, konutlarm izinleri, inşaat malzemesi kontrolü bu ocakta yetişen mimarlar tarafmdan yapılmıştır. Sinan da 50 yıl bu ocağın başında, bir bakıma bayındırlık bakanı düzeyinde, fakat temelde bir mühendis ve sanatçı olarak hizmet görmüştür. Askeri sınıfın bir bölümü olan Hassa Mimarları Ocağı kadroları, yapı alanmda bilgi ve yeteneği olan devşirmelerin mimar ocağında yetiştirilmesiyle oluşuyordu.

Bu ocaktan yetişenler içinde Sultan Ahmed Külliyesi(->) mimarı Sedefkâr Mehmed Ağa'nm(->) yaşamı hassa mimarlarının eğitimi ve nitelikleri hakkında öğreticidir. Mehmed Ağa acemioğlanlık dönemini geçirdikten sonra, önce I. Süleyman'ın (Kanuni) türbesinde bahçe bekçisi olarak işe başlayıp sonradan hasbahçeye geçmiştir. Bu arada sedefkâr çıraklığı yapmış olmalıdır. Sedef kakma gözde bir sanattır ve çok iyi bir geometri bilgisi gerektirir. Mehmed Ağa'nın bir geometri kitabı yazdığını, Cafer Çelebi anlatmaktadır. Sedefkârlar Mimar Ocağîna bağlıdır. Mehmed Ağa, Sinan'ın yanında ve himayesinde çalışır. Hattâ Manisa'daki Muradiye Camii'nde hassa nakkaşı olarak kubbe bezemeleri yaptığı da sanılmaktadır. Sonra padişaha eşsiz bir sedefkâri rahle yaptığı için dergâh-i âli bevvabı (saray kapıcısı) unvanı alır. Saray hizmetinde olduğu sırada Suriye ve Gürcistan'ı ve özel bir görevle Avrupa'daki bütün imparatorluk sınırlarını ve kentlerini görmüştür. Soma suçluları mahkemeye getirmekle görevli "muhzırbaşı" unvanım alır. Bunun gerçek bir işe tekabül edip etmediğini bilemiyoruz. Fakat Hüsrev Paşa'mn adamı olarak Diyarbekir ve Şam müsellimi, yani paşa yerine idareci olmuştur. Fakat bir yandan da sedefkârlığa devam etmektedir. Dalgıç Ahmed Ağa(->) mimarbaşı olduğu zaman, Mehmed Ağa Hassa Mimarları Ocağı'nda ikinci adam olan su nazırı atanır. 1606'da mimarbaşı tayin edilir. Devletin en büyük anıtlarının mimarları, aynı zamanda bayındırlık işlerinin tümünden sorumlu devlet adamlarıdır. Yetişmeleri gereği, idarecilik yapar ve savaşlara da katılırlar. Bir yandan da sedefkârlık, marangozluk, nakkaşlık yapabilirler. Burada devletin büyük idari görevleriyle sanat ve mimariyi birleştiren, bugün için anlaşılması zor ve dünyada eşi olmayan bir sistem söz konusudur.

Yazılı Kaynaklar

Osmanlı mimari tarihinin, bugüne kadar yeterince değerlendirilmemiş çok zengin yazılı kaynaklan vardır. Vakfiyeler, mahkeme sicilleri, yapılar için keşif ve inşaat defterleri, divan kayıtları, bostancıbaşı defterleri, sarayın resmi tarihçilerinin tarihleri, merasimleri resimleyen minyatürlü yazmalar, Evliya Çelebi, Kâtib Çelebi, Hüseyin Ayvansarayî gibi yazarların yapıtları ve yabancı gözlemcilerin anlattıkları, Batılı ressamların yapıdan, geçen yüzyılın ortalarından bu yana çekilen fotoğraflar ayrıntılı olarak incelendiği zaman İstanbul'un mimari ve kent tarihinin âdeta rökonstrüksiyonunu yapmamıza olanak verebilecek niteliktedir. Buna karşın Osmanlı kültüründe mimari düşüncenin doğasına ya da evrimine ilişkin yazılı yapıt çok azdır. Bunların üç tanesi özellikle önem taşır: Mimar Sinan'ın yaşamı ve yapıtlarına ilişkin Sai Çelebi tarafından yazılan *Tezkiretü'l-Bünyânve Tezkiretü'l-Ebniye*gibi risaleler, Cafer Çelebi tarafmdan yazılmış ve Mehmed Ağa'nın yaşamı ve yapıtlarına ilişkin *Risale-i Mimariyye* ve Nuruosmaniye Camii bina kâtibi Ahmed Efendi tarafmdan caminin inşaatına ilişkin olarak yazılmış *Tarih-i Cami-i Şerif-i Nur-ı Osmunî.*

Sinan'la yaptığı konuşmaları yazdığını söyleyen Sai Çelebinin gerçekten Sinan'ın diliyle mimariden söz ettiği söylenemez. Fakat *Tezkire'den* Sinan'ın yaşamına ilişkin bilgilerle mimari için bir 16. yy şairinin dilinde uygun görülen imgeleri öğrenmek mümkündür. Sinan'ın devşirilmeden önce marangoz çırağı olduğu anlaşılmaktadır. Yeniçeri olarak katıldığı Acem seferinde Van Gölü'nde üç gemi inşa edebilecek kadar iyi bir marangoz ustasıdır. Bu ustalığını Karabuğdan seferinde Prut üzerinde kısa sürede bir köprü yaparak da göstermiştir. Sinan'ın mimarbaşı olması bu başarılarından ötürüdür. Sai'nin mimari konusunda söylediklerini Sinan'a mal etmek Sinan'ı fazla basitleştirmek olur. Fakat Sai'nin betimlemelerinde Şehzade ile Süleymaniye camilerini anlatmak için kullanılan metaforlar ilginçtir. Caminin kubbeleri denizin dalgalarma ya da gökyüzüne altınla nakşedilmiş bir güneşe, büyük kemerleri gökkuşağına, sütunları servilere, sofaları gönül açıcı bahçelere, Şehzade Camii'nin iki minaresi ve kubbesi bir yüce ihtiyar önünde saygıyla ayağa kalkmış iki uzun boylu yakışıklı gence, Süleymaniye'nin kubbesi ve dört minaresi ise peygambere ve onun dört dostuna (çehar yar-ı güzin, yani dört halife), camilerin içi cennete benziyordu. Bezemeleri Mani'nin efsanevi kitabı *Erteng'm* resimleri gibiydi. Böyle bir semantik yaklaşım, "Geştalt" kuramından önce, ilkel bir Geştalt anlayışıdır. Öte yandan Kırkçeşme sularının getirilmesi söz konusu olduğunda sözü edilen basit mühendislik bilgileridir. Sinan, sonradan Cafer Çelebi'nin yazdığı gibi, çağının insanları için "ser mühendisan-ı cihan"dır. Fakat Sai, Sinan'ın İstanbul'da en büyük ve simgesel yapısı olan Süleymaniye ile ilgili olarak yazdığı satırlarda külliyenin diğer yapılarının sözünü etmez. Sai'nin Sinan'ın mimarlığa ilişkin görüşleri konusunda söyledikleri içinde sonraki kuşaklara kalan en önemli düşünce, kendisinin Selimiye kubbesini Ayasofya'dan daha büyük yapma isteğidir. Aslında Sinan, Selimiye'de Ayasofya kubbesi büyüklüğünde bir kubbe yapmıştır. Hattâ mutlak ölçü olarak bir aksı daha küçüktür. Fakat bunun Sinan için bir anlamı yoktu. Çünkü Sinan, Ayasofya ile hiç ilgisi olmayan bir kubbeli strüktür geliştirmiştir ve bunun olağanüstü özellikleri Sai'nin tezkiresine hiç yansımamıştır.

Risale-i Mimariye, I. Ahmed dönemi (1603-1617) mimarisi hakkında çok daha fazla bilgi verir. Yazımı 1614'te biten bu yapıt Mimarbaşı Mehmed Ağa için yazılmış biyografik bir övgü kitabıdır. Cafer Çelebi, İslamda yaygın olan bir metaforla, dünyayı bir camiye benzetir. Onun çizgisiz, matematiksiz ve herhangi bir örnek olmadan ancak Allah tarafından yaratılabileceğini söylerken, mimarın çizerek, matematik kurallarına uyarak ve yapılmış örneklerden esinlenerek çalıştığını dolaylı olarak söylemektedir. Cafer Çelebi risalesinde Mehmed Ağa'nın Sultan Ahmed Camii için hazırladığı projeden ve onun sultana gösterildiğinden de söz eder. Risalede geometrinin tanımına uzun paragraflar ayrılmıştır. Fakat Cafer Çelebi de, Sai Çelebi gibi, mimari tasarım ve estetik söz konusu olduğu zaman, şairane metaforlarla, Allah'ın yarattığı bir âlemin öğelerine referans verir. Mihrap gökkuşağına, mahfiller dağlara benzer. Caminin içi bir gül bahçesidir. Güzel sesli hafızlar, gül bahçesinin bülbülleridir. Kandiller lalelere, meyvelere benzetilmiştir. Çeşmelerin sesleri,

Edimekapı'daki Mihrimah Sultan Camii (sol) ile Üsküdar Mihrimah Sultan Camii ve Medresesi'nin görünümleri. *Nazım Timuroğlu (sol). Erkin Emiroğlu*

kafeslerdeki bülbül sesleri gibidir. Altı minare cennetteki bir konağın taşıyıcılarıdır. Kubbe deniz kenarında bir dağdır. Bu benzetmeler Osmanlı edebi geleneğinin klişeleri olmakla birlikte, cami ile birlikte akla gelen imgelerin kaynağının din ve doğa olduğu görülmektedir. Fakat Cafer Çelebi'nin risalesinin asıl önemli tarafı yapı malzemeleri, ayrıntılı olarak açıkladığı ölçü birimleri, mimari terimler ve sözcüklerin Arapça, Farsça kökenleri ve Türkçe karşılıklarıdır.

Şantiye Örgütlenmesi

Tarih-i Cami-i Şerif-i Nur-ı Osmanî adlı yapıtında Ahmed Efendi aydınlatıcı ve şairane bir üslup yerine, işten anlayan birinin verdiği didaktik bir üslupla yazılmış bir teknik yapıt sunar. Bu nedenle de onun kitabı mimari tarihimizde özel bir yer tutması gereken bir yapıttır. Cami için idari kadronun kuruluşu, arsa sağlanması ve şantiye örgütlenmesi konusunda anlattıkları mimari uygulamanın yöntemini göstermesi açısmdan önemlidir. Padişah önce bir bina nazırı seçmektedir. Bu bina nazırı ise bir bina emini seçmektedir. Bina eminin bir kâtibi vardır. Bina emini yapıyı yapacak mimarı seçmekte ve bina nazırı ve sultanın onayına sunmaktadır. Yapı alanının istimlaki için "sadrazamlıktan, şeyhülislamlıktan, Haremeyn-i Şerif İdaresi'nden, Vakıflar'dan gelen memurlarla, mimarbaşı, mimaran kâtibi ve hülefası ve evkaf mütevellilerinden oluşan bir heyet" kurulmuştur. Mimar ağanın ve bürosunun arsanın saptanması, keşfinin yapılması, satın alınması gibi işlerden başlangıçta sorumlu olduğu anlaşılıyor. Bir tür bayındırlık bakanı görevi taşıyan senrıimaran-ı hassa rutin bir devlet işi olarak, bu ödevleri yerine getirdikten sonra, şantiyenin sorumluluğu bina nazırına ve onun gözetiminde bina emini ve bina kalfası olan mimara bırakılmaktadır.

Bina nazırı inşaatın düzenli yürümesi, malzemenin zamanında ve gereken nitelikte sağlanması ve gerekli işgücünün bulunmasından sorumludur. Bina emini şantiyenin hesaplarının sorumlusudur. Nuruosmaniye Camii inşaatında bina emininin yanındaki bina kâtibi, muhasebe kâtibi, amele kâtibi, 3 mühimmat kâtibi, mutemetbaşı ve 3 hasekisi, 78 mutemeden (anlaşılan alışverişte itimat edilen, alışverişleri doğrudan yapanlar), 20 haberci (inşaat muhafızı), ayrıca divan tarafından tayin edilmiş kâtipler, binanın ortayazıcısı, nalburbaşı, 3 bevvab ve birkaç yeniçeri de idari kadroyu oluşturmaktadırlar.

İnşaatlar çok sayıda ekip tarafmdan yürütülmüştür. Ahmed Efendi bu ekipleri ayak ve tezgâh ustaları, kargüzar taşçı efradı ve sırık hamalati olarak tanımlar. Müslüman ve zimmi (Hıristiyan) ekiplerin ayrı ayrı reisleri vardır. Ahmed Efendi'nin risalesinde Nuruosmaniye Camii'nin şantiye idaresinin 100'e yakın kişiden oluştuğu görülmektedir. Temel kazılması sırasında 1.000'den fazla rençber (toprak işçisi), 300'den fazla lağımcı, 200 duvarcı ve "müsakkafat hedmi" için yıkıcılar, 50'den fazla neccar (marangoz) çalışmıştır. Ahmed Efendi sonraları günde toplam olarak 800-900 işçi çalıştığını, en sıkışık dönemde 1.350 kişinin olduğunu vazar. 1149-1150 yıllarında 4.000 değişik işçinin çalıştığını da yazmıştır. Nuruosmaniye Camii inşaat defterlerinde bir günde çalışan işçilerin sayısı-

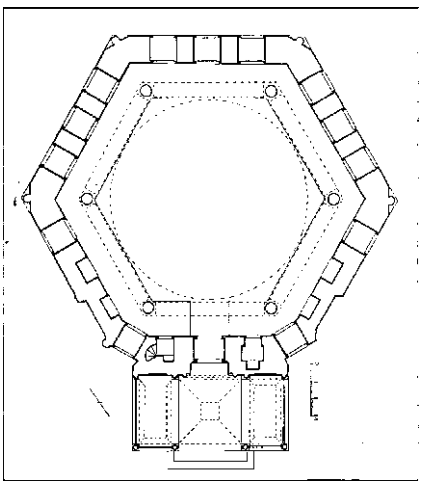

nı. Murad Türbesi'nin planı.
Osmanlı Hanedan Türbeleri. Ankara, 1992

mn 3.000'i aştığı görülmektedir. En önemli usta grubu taşçılardır. Bunlar Müslüman ve kefere taşçıbaşılar gözetiminde çalışırlar. Taşçıbaşı (ya da başkârhaneci, reis) idaresinde taşçı kârhanecileri (taş ustaları) ve taşçı neferatı (sengtraşan denilen işçiler) vardır. Genellikle her zanaat kolunun bir başı, camcıbaşı, kurşuncubaşı ve onların kârhanecileri bulunur. Bina kalfasının da bir kârhanecisi (herhalde yardımcısı) 'vardır. Bu ustalar ülkenin her yerinden emir ile taşçılar Azerbaycan, Kayseri, Kastamonu, İzmit, Rodos, Sakız, İzmir ve Midilli'den getirilmiştir. Buraları taş mimari geleneği olan bölgelerdir. Buralardan gelen ustalara Ahmed Efendi "arşunlu kalfalar", başka bir deyişle ölçüp biçmesini bilen, ustalık beratı almış ustalar demektedir.

Malzeme ve İnşaat

Yapı işlerinin yürütülmesi ve şantiye örgütlenmesi açısından inşaat defterleri büyük bilgi kaynaklandır. Ö. L. Barkan'ın yayımladığı *Süleymaniye İnşaat Defterleri* çok büyük bir yapı şantiyesinin işleyişi konusunda olduğu kadar yapı malzemesi ve teknolojisi konusunda da olağanüstü bilgi kaynağıdır (bak. Süleymaniye Külliyesi). Camilerin en önemli inşaat malzemesi taş ve tek parça sütunlardı. İstanbul'da anıtsal yapılannın temel malzemesi olan küfeki taşı Roma çağından bu yana kent çevresinde surlar dışında batıya uzanan ocaklardan elde edilmiştir. Küfeki 18. yy'da kent dışında Davutpaşa ve Makriköy (Bakırköy) ocaklarından, mermer Marmara Adası'ndan, daha aşağı kalite bir taş olan od taşı Karamürsel'den getiriliyordu. Çok yakın döneme kadar İstanbul'un küfeki taşı aynı bölgelerden elde edilmiştir. Nuruosmaniye Camii'nde her gün karadan 40-50 araba, denizden Üsküdar'ın ateş kayıkları (denizden yangına gitmek için kulandan kayıklar) ve mavnalarla küfeki taşı ve Karamürsel'den 10 kayıkla od taşı ve yıkık yapılardan taş taşınmaktaydı. İç avludaki her biri 3 ton ağırlığındaki 12 tek parça sütun Bergama'daki bir kiliseden getirilmişti. Bunların Marmara kıyılarına indirilmesi, İstanbul'a büyük mavnalarla getirilmesi, kıyıya çıkarılması ve Yalı Köşkümden camiye kızaklarla taşınmasında Tersane-i Âmire reislerinden biri görevlendirilmişti. Sadece bu sütunların taşınmasında 500-600 kişi çalışmıştır. Osmanlı mimarlarının, klasik dönemden bu yana bugün tahmin edemeyeceğimiz miktarda demir kullandıkları yeni araştırmalarla ortaya çıkmıştır. İstanbul inşaatlarına demir getirilen en önemli yer bugün Bulgaristan'da kalmış olan Samakov'dur. Kavala'dan da ham ya da işlenmiş olarak demir getirilmekteydi. Kereste ve kendir Karadeniz'den getiriliyordu. Kurşun ise dış ülkelerden ithal ediliyor ya da piyasadan satın almıyordu.

Büyük bir yapının temel inşaatı konusunda Ahmed Efendi'nin verdiği bilgiler büyük değer taşımaktadır. Örneğin Nuruosmaniye'nin 18 m derinliğe kadar inilen hafriyatında, temel çukurlarının gürgen ağaçlarıyla iksa edildiğini, tüm temelin su seviyesinin 2 arşın altına kadar kazıldığını, bütün temelin kaldırım taşı gibi dizilmiş,

uçları demir pabuçlu 3,5 arşın boyunda ve araları sadece 5-6 cm olan ağaç kazıklar üzerine oturduğunu, bunun üzerine horasan, kireç ve moloz karışımı bir harem dökülerek "rıhtım", yani muntazam taş temel yapıldığını öğreniyoruz. Burada kullanılan harç İstanbul'da Roma çağından bu yana kullanılan, su içinde ve basınç altında çok büyük bir sertliğe ve taşıma gücüne kavuşan bir karışımdır. Ahşap kazıkların ucuna demir pabuç giydirilmesi de bir Roma tekniğidir. Kazıkların hava almamaları için su altında kalmış olmaları gerekir. Bu su "tulumbacı mikras"ları ile boşaltılmıştır. Bu sürekli taş temel "rıhtım" çağdaş bir "radye jeneral"e benzemektedir. 56 cm aralıkla çakılan kazıklar ise, toprağı sıkıştırarak, zeminin taşıma gücünü büyük ölçüde artırmaktadır. Temel, büyük bir olasılıkla tabakalar halinde birkaç arşın yükseltiliyor, duvarlar ve taşıyıcı ayaklar biraz yükseltildikten sonra kemerlerle ve tonozlarla bağlanıyor ve üzerlerine çok iyi bir taş olmayan köprülük od taşı dizilerek, tonozların vadileri dolduruluyor ve üzerlerinde yeni bir döşeme elde ediliyordu. Yapı toprak üzerine çıktıktan sonra bütün çevresine 3'er arşın (ortalama 2 m) yani çalışan bir işçinin boyundan biraz fazla ve yapı yükseldikçe 18 kata çıkan ahşap iskeleler kurulmuştur. Yapıda kullanılan demir miktarı, strüktür rasyonalizmi ve yöntemin kuramsal değerlendirilmesi şaşırtıcıdır. Ahmed Efendi, Nuruosmaniye Camii'nde "Binanın bir ucundan bir ucuna vannea dairen medar kuşaklanıp bütün bina guya cism-i vahit menzilesinde rabtü istihkâm olunmuştur" demektedir. Demir kullanılışı ile ilgili olarak özel imalattan, yapımsal niteliklerden (keyfiyet-i mamule) ve strüktür esaslarından (tarik-i istihkâm) söz etmektedir. Nuruosmaniye risalesinde demir inşaatı konusunda çok ayrıntılı bilgi verilmiştir. Ahmed Efendi Türk mimari tarihinde önemle anılması gereken, inşaatı gerçekten anlayan birisi olduğunu göstermektedir. Ne yazık ki böyle bir gözlemci Sinan döneminde olmamıştır.

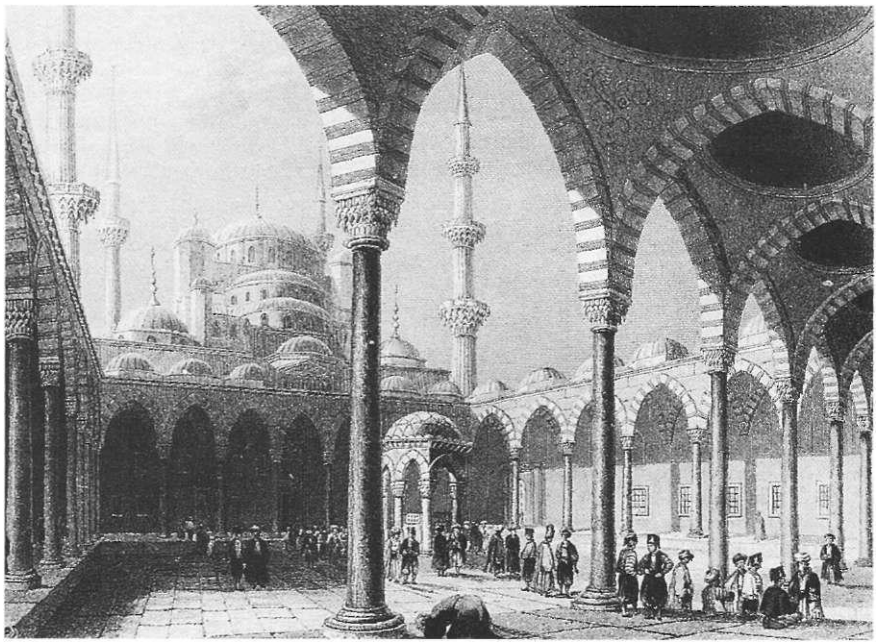

Bartlett'in çizgisiyle Sultan Ahmed Camii.
Pardoe, *Bosphorus /Eser Tutel arşivi*

Üslup Dönemleri ve Yapı Tipolojileri

Osmanlı dönemi mimarisini, üslup aşamalarına göre sınıflandırmak âdet olmuştur. Bpylece İstanbul'a Sinan'ın başmimar olduğu döneme kadar fetih öncesiyle bütünleşen bir erken dönem, Sinan'la başlayan bir klasik dönem, klasik dönemi bir ölçüde sürdüren bir Lale Devri, bezemede köklü bir dönüşümle belirlenen barok ve rokoko uslübu, Avrupalı modellerin doğrudan taklit edildiği bir neoklasik-ampir dönemi, Abdülaziz'in (hd 1861-1876) saltanatında başlayıp II. Abdülhamid (hd 1876-1909) ile güçlenen, Avrupa paralelinde bir seçmecilik olarak genel, kronolojik bir sıralama getirilmiştir. Genel çizgileriyle böyle bir sıralama, daha çok camilerde izlenen gelişme için doğrudur. Fakat yapı tipolojilerinin değişmesine, yeni yapı tipolojilerinin yaratılmasına, çeşitli dönemlerde aynı kalan özelliklere, bazı dönemlerin kendine özgü eğilimlerine, özellikle konut mimarisinin özgün aşamalarına ilişkin, toplumsal değişmeleri daha az soyutlayan ayrıntılara inildiğinde daha karmaşık bir tablo ile karşılaşılır. Mimari sahneyi oluşturan yapı tipolojileri şunlardır:

Camiler: İslam toplumunu gerek yapı etkinliğinde, gerek sosyal dokuda tanımlayan camiler toplum yatırımlarının en büyük bölümünü oluşturur. İslam geleneğinde kuş yuvası kadar küçük bir cami yapmanın cennet yolunu açtığı düşünülmüştür. Mahalle mescitleri sosyal dayanışma, örgütlenme ve ilkeğitim merkezleridir. Daha geniş amaçlı oldukları zaman, cami ile birlikte, sıbyan mektebi, medrese, hamam vb tesisler de cami çevresinde toplanarak külliyeler oluşur. Sultan külliyeleri İstanbul'un yüzlerce çalışanı olan ve on binlerce insana hizmet veren en büyük sosyal tesisleridir. Ortak yaşamın bütün gereksinimlerini karşılarlar (bak. Fatih Külliyesi; Süleymaniye Külliyesi; Sultan Ahmed Külliyesi; Nuruosmaniye Külliyesi). "Külliye" sözcüğü Osmanlı yazarlarının kullandığı bir sözcük değildir. Temel yapı camidir. Diğerleri camide temsil olunan dini içerikli sosyal düzenin gereklerini yerine getirmek için, ona yapılan eklerdir. Hüseyin Ayvansarayî(-0, Süleymaniye Cami-i Şerifinden söz eder. Fakat külliyenin yapılarım bile saymaz. Bu tavır bir hiyerarşi belirlemez. Bütün yapılaşma olayını cami çevresinde bütünleşen ve camide odaklasan bir temel eylem olarak görmekten kaynaklanan bir değerlendirmedir. Başka bir deyişle, çeşitli işlevler bağımsız yapılara yerleşseler bile, bütün bu etkinlikleri simgeleyen sadece camidir. İstanbul'un Osmanlı dönemi mimari tarihini yönlendiren olgular camiler çevresinde oluşur. Sultanların yaptırdıkları büyük camiler ve onların külliyelerinin hem sosyal hem görsel hiyerarşik statüsü, hanım sultanların, sadrazamların, vezirlerin bir alt kategori oluşturan daha küçük cami ve külliyeleri, giderek kubbeli ya da ahşap çatılı (eski deyimiyle sakıflı) küçük cami ve mescitler, sayıları önemleriyle ters orantılı olarak, kent dokusunun odaklarını oluştururlar. İşlevleriyle kentsel dokudaki yerleri birbirine tekabül eder.

Mimarlık tarihimizde cami tipolojisi büyük camiler üzerine kurulduğu için bu tür yapıların çoğunluğunu oluşturan mahallelerin mescit ya da camilerinin çeşitliliği genellikle vurgulanmaz. Kagir ya da ahşap taşıyıcı duvarlı ve ahşap çatılı mescitlerin ahşap revaklı bir son cemaat mahalleri, bazen de sadece bir kapıları olur. Ahşap olanların erken örnekleri kalmamıştır. Sürekli yangınlar ve büyük depremler nedeniyle İstanbul'un hayatta kalan hiçbir 15. yy küçük mescidi yoktur. Bunların bir bölümü, özellikle 18. yy'daki yangınlardan sonra, genellikle biçim değiştirerek ihya edilmiş, bunlar da, bakımsız hale geldikçe çoğunlukla II. Abdülhamid döneminde, yeni üsluplarda yenilenmiş, Cumhuriyet döneminde ise, bir bölümü 1950-1970 arasında, fakat özellikle 1970'ten bu yana, özel dernekler tarafından, herhangi bir koruma bilinci olmadan, malzeme ve biçimleriyle yenilenmiş ve büyütülmüşlerdir. Bugün büyük bir çoğunluğu Osmanlı döneminin hiçbir özgün özelliğini taşımaz. Fakat 19. yy'rn ikinci yarısında yapılanların bazıları kimliklerini koruyabilmişlerdir.

Mescitlerin sakıflı (ahşap tavan ve çatılı) olanlarım tasarım olarak iki tipe ayırmak olasıdır. Bunlar fevkani (yani mescidi birinci katta olanlar) ve katlı olanlardır. İkinci katta yapılan namaz bölümlerinin altında, genelde dükkânlar vardır. Bu tür yapıların çoğu çarşı bölgelerinde yapılmışlardır. Gerçi Rüstem Paşa Camii de (1560) bir fevkani camidir. Fakat dükkân

üzerine cami yapma eğmminin 18. yy'dan sonra arttığı anlaşılmaktadır. Sirkeci'de Hacı Beşir Ağa Külliyesi'nin camii (1744-1745), Çarşamba'da 1723 tarihli İsmail Ağa Camii, 17Öl tarihli kagir ve kubbeli Çakmakçılar Camii, Sadrazam Âli Paşa'mn Beyazıt'ta kendi konağı yanında eski^Yakub Ağa Mescidi'nin yerine yaptırdığı Ali Paşa Camii (1869), II. Mahmud'un yaptırdığı Hidayet Mescidi'nin yanmasından sonra II. Abdülhamid döneminde A. Vallaury tarafından yapılan Sirkeci'deki Hidayet Camii(->) (1887) fevkani yapılardır. Namaz mekânının planlanması açısından ahşap çatılı mescitler kare planlı olabildikleri gibi, kubbeli yapılara göre, mihrap duvarına paralel safların oluşması açısından daha uygun düşen enine gelişmiş namaz mekânı olanları da vardır. Nadir olarak bir bazilika gibi uzunluğuna gelişmiş örneklere de rastlanır. Örneğin Süleymaniye'deki 1725 tarihli Kaptan ibrahim Paşa Camii(->), Lale Devri'nde yenilenmiş bir 15. yy mescidi olan Hoca Teberrük Mescidi (Unkapam'nın güneybatısında) böyle bir camiydi. Ahşap tavanlı olanların bazılarında tavanın ortasında ahşap kubbe de bulunabilir. Samatya'da 1894'te yeniden yapılmış olan Kasap Ilyas Camii(->) bunlardan biridir. 19. yy ya da 20. yy'ın başında yapılmış, küçük boyutlu bu yapılar, özellikle minarelerinin tasarımı ve ahşap oyma ya da çakma bezemeleriyle hâlâ istanbul'un bazı köşelerini şenlendirirler. Kagir mescitlerin ahşap tavanlı olanları özellikle tavan bezemeleriyle, minber ve mahfillerinin ahşap işçiliğiyle çekiciydiler, istanbul yangınları ve son yılların cami güzelleştirme derneklerinin tamirleri bunlarda özgün inşaat dönemlerine ait fazla bir iz bırakmamıştır.

istanbul'un kagir kubbeli camileri, plan tipolojisi açısından, örtü sisteminin geometrik şemasına bağlı olarak tanımlanmak zorundadır. Çünkü taşıyıcı sistem örtü tasavvurunu plana yansıtır. Buna bağlı olarak fetihten sonraki camiler değişmez örtü öğesi olan kubbenin taşıyıcısı ayak sistemine (ki buna kubbeli baldaken denilir) göre sınıflandırılabilir: Ana kubbesi kare bir ayak sistemine ya da duvarlara, altıgen bir ayak sistemine ve sekizgen bir ayak sistemine oturan planlar. Bu sınıflandırma Osmanlı cami tasarımı için aydınlatıcıdır. Çünkü Osmanlı camiinde namaz mekânı, birkaç tek kubbeli sekizgen poligon denemesi dışında, bir dörtgen olarak düşünülmüştür. Böyle olunca bütün taşıyıcı sistemler bu dörtgenin sınırladığı alanda kubbeli baldakenin yerleşme düzenine bağlı olarak, değişik mekân tasarımları ve etkileri sergilerler. Cami mekânının mimari ve mekânsal etkisi taşıyıcı ve düz çizgilerden oluşan altyapı (ya da taşıyıcı sistem ile) eğrisel öğelerden oluşan örtü arasında kumlan ilişkiden kaynaklanır. Ve cami enteryörlerinin görsel dinamizmi, taşıyıcı sistemle örtü sistemi arasındaki karşıtlığın sonucudur.

Fatih'ten başlayan büyük külliye camileri, sırasıyla Bayezid Camii ve Şehzade Camii'nde büyük kubbe ile yarım kubbelerin konumlarına göre, rasyonel bir gelişme gösterirler. I. Selimin oğlu tarafından yaptırılan camii ise Edirne'deki Bayezid Camiini, biraz değişik bir oranla tekrar eder. I. Süleyman (Kanuni) (1520-1566), II. Selim (1566-1574), III. Murad (1574-1595) dönemlerine Sinan'ın dehası egemendir. Süley maniye 'ye Ayasofya'nın gelişmemiş örtü sistemine Sinan'ın aradığı yanıt olarak bakılmalıdır. Sinan, Şehzade Camii'nde kubbeyi dört yanından destekleyen yarım kubbe sistemiyle kubbeli sistemin varabileceği merkezi plan şemasını, Süleymaniye'den önce gerçekleştirmiştir. Süleymaniye, Kanunimin isteği doğrultusunda tasarlanmış bir yapı olarak gerçekleştirilmişe benzemektedir. Diğer klasik dönem sultan külliyeleri Şehzade'den öteye geçmemişler, fakat ona bazı yorumlar getirmişlerdir. Sinan kubbeli caminin bütün varyasyonlarını, Selimiye Camii dışında. İstanbul'da denemiştir. Hanım sultan camileri içinde Mihrimah Sultanin 2 camii, sultan camileriyle bol ölçüşür. Külliye olarak da bunlara Emetullah Gülnûş Valide Sultanin ve Nurbânu Valide Sultanin Üsküdar'daki Atik Valide ve Yeni Valide külliyelerini katabiliriz.

Sadrazam ve vezirlerin daha küçük cami ve külliyeleri de Sinan'ın mekân araştırmalarının konusu olmuşlardır. Bunlarda altıgen ve sekizgen baldakenlerin mekân içinde serbest ya da mekân çeperleriyle bitişik varyasyonlarını buluruz. Fakat II. Selimin Edirne sevgisi Sinan'ın en büyük mekân yapısının Edirne'de yapılmasıyla sonuçlanmıştır. Sinan'la birlikte Osmanlı camilerinin mekân çeşitlemeleri sonlanır. Osmanlı döneminin sonuna kadar camiler onun plan şemalarını ufak değişikliklerle yinelerler. Bunun dışına çıkan en önemli yapı Nuruosmaniye Camii'dir. Aslında burada da, Sinan tipolojisinin dışına çıkan, sanatçının büyük bir ustalık ve güçle vurguladığı barok vizyondur. Barok dönemden sonra, anıtsal cami dönemi Nusretiye Camii(->) ile kapanmıştır.

19- yy'da sultanların yaptırdıkları Dolmabahçe, Ortaköy. Hamidiye gibi camiler, seçmeci üsluplarda yapılan, bol ışıklı, kubbeli ve kare planlı camilerdir. Fakat bunların girişlerine klasik dönemde olmayan sultan daireleri eklenerek, bir tür saray cepheleri elde edilmiş, 19. yy'ın pitoreski içinde, bugün İstanbul kıyılarının görünümünü karakterize eden yapılar tasarlanmıştır. Camilerin girişlerinde eski revakh son cemaat cephesini değiştiren ve mahfili giriş revağı üzerine alarak cami girişine dini olmayan bir yapı karakteri getiren tasarım Zeyrekle Şebsefa Kadının 1769'da yaptırdığı küçük camide görülür. İbadet mekânını tümüyle sararak camilere sekliler bir karakter getiren tasarımların en ayrıntılı olanına Hırka-i Şerif Camii'nde(->) rastlanır. Bütün bu varyasyonlara karşın tek kubbeli ve tek minareli cami en işlevsel ve en simgesel dini yapı imgesi olarak yaşamını sürdürmeye bugün de devam etmektedir. Osmanlı döneminin sonunda Birinci Ulusal Mimarlık Akımı denen yeni Osmanlı yorumu döneminde bu türün güzel örnekleri Kemaleddin Bey'in(-») Bebek ve Bostancı'daki küçük camilerinde gerçekleştirilmiştir.

Geç dönemde kare yerine sekizgen çokgen üzerine kurulu tek hacimli küçük camiler de ayrı bir kategori oluştururlar. Hırka-ı Şerif Camii (1847-1851) ve Fuad Paşa Camii'nin(->) namaz mekânları böyle tasarlanmıştır. İstanbul'da örneği pek kalmamış açık namazgah (musalla) örnekleri de vardır. Bunların içinde bugün en iyi korunmuş olanı Kadırga'da Esma Sultanin yaptırdığı, altında çeşme bulunan namazgahtır (1781). Bu tür namazgahlara "çeşme musallası" adı verilirdi.

Cami tasarımında yapılara özellik kazandıran bir-iki planlama özelliğine de değinmek gerekir. 15. yy'ın ilk camileri içinde fetih öncesi geleneklerini sürdüren ve Karagümrük'te Atik Ali Paşa gibi çok kubbeli ulu cami tipinin indirgenmiş örneği olan ya da Murad Paşa, Rum Mehmed Paşa gibi Bursa geleneğindeki tabhaneli camilerin planlarını yineleyen camiler vardır. Tabhaneli cami geleneği I. Selimin camiine kadar sürmüştür. Hattâ tabhane odalı Nişancı Mehmed Paşa Camii'nde(->) 16. yy'm sonuna kadar anıları yaşamıştır. Çevreleyen öğeler içinde galeriler, mahfiller vb'leri bulunmasına karşın Osmanlı camii tek katlı bir yapıdır. Sinan'ın ısrarla araştırdığı bir başka özellik kubbe altında toplanan merkezi mekân fikridir. Bu Osmanlı camii içinde temel bir tasarım ilkesi olarak kalmıştır. Fakat bu ilkeyi dışlayan ilginç yapılar vardır. Örneğin Fatih döneminde yapılıp tümüyle yıkıldıktan sonra, son yıllarda yeniden inşa edilen Şeyh Vefa Camii poligonal çıkıntılı mihrabı ve enine gelişmiş namaz mekânı ile bu örneklerin başında gelir. Fakat iyi incelenmediği için bu planın nasıl ortaya çıktığını, mihrabının özgün olup olmadığını söylemek zordur. 15. yy dönümünde Eminönü'ndeki Ahî Çelebi Camii(->) ve Sinan'ın Mihrimah Sultan, Mesih Paşa gibi camilerinde de yan sahınlar planlamıştır. 1595 tarihli Hafiz Ahmed Paşa Külliyesi'nin(->) camii de enine geliştirilmiş bir namaz mekânına sahiptir.

Cami tasarımının geometrik ve strüktürel özellikleri dışında, mekân tasarımı ve dış biçimlenme açısından, dünya kubbeli yapı tarihinde özel bir yeri vardır. Osmanlı mimarisi bu özgün gelişmeyi başkent camilerinde ortaya koymuş ve Edirne'deki Selimiye Camii'nde noktalamıştır. Osmanlı cami mekânlarını diğer kubbeli mekân üsluplarından ayıran en büyük özellik, dış dünya ile ilişki kuran pencere düzenleri ve ışığın bu enteryörlerdeki özgün kullanılışıdır. Bir ibadet mekânı olarak cami tasarımının, başka geleneklerle karşılaştırınca, ilk büyük özelliği zemin katlardaki pencerelerin neredeyse döşemeye kadar inen ve dışarısı ile içerisi arasındaki ilişkiyi kuran varlıklarıdır. Bu İslam dininde namazın, bir Hıristiyan ayini gibi mistik ve simgesel değil, güncel bir görev olduğunu, bunun için insanı dünyadan soyutlamak gerekmediğini gösterir. Dünyanın bütün ibadet yapıları içinde en aydınlık ve en

ışıklısı Osmanlı camileridir. İslam camileri de, hiçbir ülkede ve dönemde böyle bir ışık yoğunluğuna sahip olmamışlardır. Bu aydınlık ve onu elde etmek için yapılan delikli duvar tasarımları erken Osmanlı dönemi için karakteristik değildir. Bu tasarım anlayışına Sinan'la varılmış ve ondan sonra, 20. yy'a kadar, Osmanlı cami tasarımının değişmez bir özelliği olmuştur.

Türkler de bütün toplumlar gibi, bezemesel yaratmalarını camilerde yoğunlaştırmışlardır. Kubbeler ve duvarlarda boyalı bezeme esastır. İznik çini atölyeleri 16. yy'da en üstün üretim düzeyine ulaştıkları zaman çini kaplama, mihrap duvarından başlayarak cami duvarlarını ve bazen girişleri süslemek için, özellikle pencere üzerlerinde kullanılmıştı. Fakat cami içinin örtüye kadar çini ile kaplandığı iki cami Rüstem Paşa Camii ve Yeni Cami'dir. Bu çini kaplamanın çok masraflı ve uzun süren bir bezeme tekniği olduğunu göstermektedir. Camide taş oymanın bezemesel nitelikte kullanılması giriş kapılarında, mihraplar üzerinde, sütun başlıklarında, korkuluklarda ve minber, şadırvan, kürsü gibi litürjik eşyada olmuştur. Ahşap işçiliği ise kapılarda ve pencere kepenklerinde yoğunlaşır. Kündekâri ve kakma teknikleriyle ince marangozluğun en iyi örnekleri camilerde yapılmıştır. Fakat Osmanlı ağaç oymacılığı Selçuklu döneminin ya da Orta Asya, Hindistan ve Mısır'ın ağaç oyma teknik ve artistik düzeyine hiç erişememiş, kündekâri ve sedefkâriyi yeğlemiştir. Alçı geçit öğelerinin mukarnaslarında, renkli camla vitray, mihrap duvarı pencerelerinde ve bazen diğer üst pencerelerin içliklerinde kullanılmıştır. Camilerin kandiller, şamdanlar, rahleler, kürsüler, mahfil kafesleri, halı ve kilimleri gibi, bezemeleri ve renkleriyle enteryöre zenginlik getiren eşyalarını da anımsamak gerekir.

Kuskusu/ cami bezemesinin simgesel ve dinsel içerikli en büyük bileşeni hattır. Kubbeler, duvarlar, ünlü hattatların yazdıkları ayetlerle süslenir. Mihrap, minber, giriş kapıları dinsel içerikli, yald.zlı süslü levhalarla bezenir. Kiliselerde resimlerle yapılan anlatım, camilerde Kuran kökenli yazıtlarla yapılmıştır.

Medreseler: Bir iç avlu çevresinde, genelde bir kubbeli odadan oluşan bir derslik ve ocaklı öğrenci odalarından oluşan temel tasarımı ile medrese Osmanlı öncesinin tipolojisini sürdürür. Büyük külliyelerde camiden bağımsız, küçük külliyelerde cami iç avlusu çevresinde düzenlenen iki temel tipoloji ile karşımıza çıkar. İşlevinin kesinliğine bağlı olarak planı hemen hemen hiç değişmemiştir. Bunlar gösterişli yapılar olarak da düşünülmemiştir. Fakat hepsi revaklı avlu motifinin getirdiği iç mekân zenginliğine sahiptir. Medrese tasarımına özgün bir çözüm getiren yapılar içinde Sinan'ın Süleymaniye Külliyesi'nde, araziye uymak için tasarladığı ilginç kademelenmeleri ile Salis ve Rabi medreseleri, yine Sinan'ın Rüstem Paşa için bağımsız bir medrese olarak yaptığı sekizgen iç avlulu medrese anımsanabilir (bak. Rüstem Paşa Medresesi). Cami iç

Sultan Ahmed Camii
Bekir Baki Aksu

avlusu çevresinde yapılan çok sayıda örnek içinde Kadırga'daki Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi'ne(->) ait medresesi güzel bir tasarım örneğidir. Medresenin cami avlusu ile birleşen, fakat ondan ayrı bir avlu etrafında planlanmış bir örneği Üsküdar'da Atik Valide Külliyesi'nde(->) de tasarlanmıştır. 17. yy'ın değişik bir medrese türü, belki de kent içinde dar bir arsaya sıkışmak zorunda kaldığı için, iki katlı olarak yapılmış olan Cağaloğlu'ndaki Hadım Hasan Paşa Medresesi'dir(->). Oldukça harap halde bugüne kadar bırakılmış olan bu medrese klasik dönemin kendine özgü, ilgi çekici bir tasarımıdır. Nişancı Mehmed Paşa Camii'nin de iki katlı olduğu söylenen medresesinden bir iz kalmamıştır. Medresenin imaretle kombine edilmiş bir örneği Nuruosmaniye Külliyesi'ndedir. Fakat her iki yapı, yine bağımsız avlular etrafında planlanmışlardır. Osmanlı medreseleri Memlukların. Timurların ve Safavilerin anıtsal medreseleri yanında gösterişsiz, işlevsel yapılar olarak kalırlar. Camilerden bağımsız, yaptıranın türbesini ve genellikle bir sebili içeren küçük külliyeler daha çok 17. yy'dan sonra yapılmıştır. Gazanfer Ağa Külliyesi(-») ve Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi(-0 bunların güzel örnekleridir.

Türbeler: İstanbul'a gelene kadar Osmanlıların türbeleri kare ya da çokgen (genelde sekizgen) kubbeli yapılar olarak tasarlanmıştır. Bunların küçük bir çıkıntı yapan taç kapıları ya da bir revakları olur. Genelde üç açıklıklı olan bu revaklarda açıklıklar tonoz ve kubbeyle örtülür. İki yan açıklık, çoğu kez, yüksek bir seki ile girişten ayrılır ve sofa oluşturur. Mezar odasında yaptıranın ve yakınlarının mezarları bulunur. Genellikle türbeler bir bahçe ile çevrilidirler ve bu bahçe de bir hazire olur. Çeşitli dönemlerde kurucunun sülalesinden gelenler ya da onların yakınları bu hazirelere gömülürler. Türbelerin bezemeleri de genelde boyalı olur. Çini kaplamanın bazen girişi ve enteryörü bezemek için kullanıldığı görülür. İstanbul'da bu iki şema bütün Osmanlı tarihi boyunca kullanılmıştır. Fakat bunların yanında çevresinde revak olan ve klasik bir Roma motifini kullanan Kanuni Türbesi gibi bir yapı ya da Mihrimah Valide Sultan Külliyesi'ndeki(-0 Güzel Ahmed Paşa'nın türbesi gibi kubbeyle örtülü dikdörtgen planlı türbeler, Eyüp'te Mihrişah Valide Sultan Türbesi gibi çok kenarlılar ya da Koca Ragıb Paşa'nmki gibi sadece kubbesel bir demir parmaklıkla örtülü açık türbeler de yapılmıştır. Üstü açık ve güzel bir demir işçiliği gösteren türbeler daha çok 18. yy'dan sonra görülür. Klasik dönemde Kanuni'nin tek örnek olarak kalan türbesinden sonra Sinan'ın yaptığı II. Selim ve III. Murad'ın Ayasofya'daki türbeleri ve III. Mehmed'in onların yanına yaptırılan türbesi, geleneksel türbe ölçülerini aşarak, biçimleriyle de türbenin eski kümbetten kalan kule anısını bırakıp, kubbeli yapılar olmuşlardır. Sinan, Kanuni türbesinden başlayarak çift cidarlı kubbe kullanmış ve alışılmış kütle tasarımlarını değiştirmiştir. Sinan'ın özellikle sultanlar için yaptığı türbelerde kubbenin iç çeperini mekân içindeki serbest ayaklara taşıtan küçük çevre koridorlu mekân tasarımı, Roma döneminden bu yana Akdeniz yöresindeki çevre koridorlu kubbeli mekâna referans veren. geleneksel kule-türbe imgesinin tümüyle farklı bir geleneğin doğrultusuna girmiş şeklidir. Zaten Sinan için karakteristik olan kendine kadar uzanan, daha doğrusu bildiği bütün gelenekleri özümseyerek, onlardan kendi dönemi için özgün bireşimler yaratmasıdır. Genellikle Osmanlı türbeleri, özellikle sekizgen planlı olduklarında, yükseklikleriyle orantılı olarak mezar kulesi geleneğine, uzak da olsa bir referans verirler. Dış mimarilerinde kubbe yüksek olmayan bir kasnakla altyapıya oturur. Türbeler de, medreseler gibi, çok gösterişli bir mimari araştırmaya konu olmamışlardır.

Hanlar ve Kervansaraylar: İstanbul'da 16. yyin ikinci yarısına kadar yapılan han ve kervansarayların çoğunlukla ahşap olduğu ve birinci katları genellikle ahşap olan han ve kervansaray yapımının son döneme kadar sürdüğü görülüyor. Gerçi taş han yapımı Osmanlılar için, Bursa'da

Yüzyıl başından bir kartpostalda Bayezid Camii ve çevresi.
Cengiz Kahraman arşivi

gördüğümüz gibi, Orhan döneminden (1324-1361) bu yana denenmişti. Fakat İstanbul'un Fatih döneminden kalan tek kagir ham Mahmud Paşa KülHyesi(->) içindeki Kürkçü Ham'dır(->). Kanuni döneminde yabancı elçilerin kaldıkları ünlü Elçi Hani nm(->) kalıntıları da 19. yy'm sonuna kadar yaşamıştır.

Eski belgelerdeki kullanıma bakılırsa, kervansarayla han arasmda sözcük olarak fark gözetilmediği görülür. Cafer Çelebi *Risale-iMimariyye'de* "han" sözcüğünün Farsça "hane" sözcüğünden Arapça bozma olduğunu ve kervansarayla aynı anlamda kullanıldığını yazar. Fakat yüzyılların kullanımı içinde İstanbul'da daha çok, bağımsız iç avlulu ve ticarete tahsis edilmiş yapılara han denmiştir. Buna karşın eski belgelerde kervansaray adı daha çok kullanılır. Süleymaniye ve Sultan Ahmed gibi külliyelerin vakfiyelerinde de kervansaray adının yeğlendiği görülmektedir.

Han tipolojisi bütün Osmanlı döneminde değişmeden sürmüştür. İki katlı, ağaçlıklı bir avlu çevresinde revaklı, alt katları belki daha çok mallara ve hayvanlara, üst katları yolculara tahsis edilmiş, büyüklerinin ortasında genellikle bir şadırvan olan taş hanlar, 19. yy'a gelene kadar yapılmıştır. Külliyelerdeki kervansaraylara daha çok bir ahır olarak bakmak doğru olur. Hayvanını bağlayıp tabhanede üç güne kadar kalabilen ve imaretten yemek yiyen yolcu, vakıfların sağladığı misafirlik hakkından yararlanırdı. Fakat ticaret hayatının nabzı, çoğu özel mallara tahsis edilmiş hanlarda atardı. Hanlar İstanbul'un Beyazıt ile Eminönü arasındaki ticaret merkezinde inşa edilmişlerdi. Kent girişlerinde, gümrük kapılarında, Üsküdar'da, Sirkeci ve Unkapanı arasında deniz gümrüğü yakınında bu malların saklandığı hanlar ve depolar toplanmıştı. İstanbul gibi Doğu-Batı ticaretinin ünlü bir merkezinde bu hanlar ve çevresindeki çarşı, bütün gezginlerin anlattığı ve gravür ve fotoğraflarla saptadığı gibi, başkent yaşamının en renkli olduğu, kozmopolit niteliğinin de en iyi görüldüğü bölgelerdi.

Arastalar: İdeal olarak iki tarafında dükkânlar olan üzeri kapalı ya da açık yollardır. Bunların İstanbul'daki en iyi örneği Sultan Ahmed Arastasidır (bak. Sultan Ahmed Külliyesi). Kuşkusuz arasta kent geleneğindeki revaklı yolların (embolos) bir uzantısıdır. Fakat Osmanlı döneminde dükkân önünde revak bulunan yol örneği pek azdır. Genellikle karşılıklı iki dükkân sırası, üzeri kapalı olmasa da, arasta adı taşıyabilir. Damat İbrahim Paşa'nm, Şehzadebaşı ile Vezneciler arasındaki ünlü Direklerarası'nda(->) yaptırdığı dükkânlar Osmanlı döneminin bu boyutta tek örneğidir. Nuruosmaniye Camii'nin terasları altında da tek taraflı bir revak ve dükkân sırası vardır. Bununla birlikte dükkanlı revak geleneğinin birdenbire ortadan kalktığını söylemek de doğru değildir. Matrakçı Nasuh'un İstanbul'u gösteren minyatüründe avlular çevresinde ya da tek bir sıra halinde arkalarında dükkân olduğu anlaşılan revaklar görülmektedir. Bunların hepsi tek katlıdır. 18. yy'a gelene kadar İstanbul'un merkez çarşısının ahşap ve tek katlı revaklı dükkân sıralarıyla, hanlardan oluştuğu söylenebilir. Bunlar Fatih'in yaptırdığı iki bedestenin etrafında sokaklar şeklinde diziliyorlardı (bak. Kapalıçarşı). İstanbul'un büyük yangınları, kentin ticaretini altüst eden felaketler olarak sonunda bu arastaların ve hanların taş yapılmasına neden olmuştur. 17. yy'daki kagir arastalardan en önemlisi ve amtsal olanı Yeni Cami Külliyesi'nin(->) bir parçası olan Mısır Çarşısıdır(->). 1701'den sonra da parça parça Kapalıçarşimn bulunduğu alandaki ahşap arastalar kagire çevrilmiş ve dükkân araları beşik tonozlarla örtülmüştür. Bu sürecin bütün 18. yy ve hattâ 19- yy'da yer yer sürdüğü anlaşılmaktadır.

Osmanlıların çarşıları İran ve Orta Asya'nın büyük çarşı kompleksleriyle, örneğin İsfahan'ın, Yezd'in çarşılarıyla karşılaştırıldığı zaman, bunların tasarımlarından çok bir araya gelerek geliştiği görülür. Merkezi planlı, eyvanlı göbekler, zengin ve çok ayrıntılı mekân tasarımları, yolların kesiştikleri noktalarda özenle planlanmış meydanlar ve çok zengin, mukarnaslı bir örtü sistemi İstanbul'da yoktur. Osmanlıların, bu çarşılara, arastalara ve hanlara, bugünkü bütün pitoresklerine karşın, günlük işlere dönük, gösterişsiz yapılar olmalarından öteye özel bir itina göstermedikleri anlaşılmaktadır.

Bedestenler: Ortadoğu'nun eski bir yapı tipinin uzantılarıdır. Antikitede ve ortaçağ boyunca ticaretin en önemli ve en pahalı parçasını oluşturan kumaşın kentlerde saklandığı yapılara ortaçağ tarihinde "kaysariyya" denmiştir. Bedesten bu geleneği sürdürür. Osmanlıların fetihten önce klasik biçimine ulaştırdıkları bedestenlerin iki temel biçimi fetihten hemen sonra Fatih tarafından inşa edilen iki bedestende uygulanmıştır. Genelde büyük kare ayakların taşıdığı iki sıra kubbe ile örtülü bu dikdörtgen yapıların çevrelerinde bazen sıra dükkânlar yapılır. Dükkânlar yapının içinde de olabilir. Fatih'in ilk yaptırdığı İç Bedesten bu tipte bir yapıdır. Erken örneği Edirne Bedestenidir.

Büyük Su Yapıları: Hassa Mimarları Ocağı'nda mimarbaşından sonra gelen en büyük makam su nazın idi. Sinan'ın biyografisinde kente getirdiği Kırkçeşme sularına ilişkin bilgiler bütün diğer yapılar için verilen bilgilerden fazladır. İstanbul'un kuzeyindeki büyük su havzalarmdaki suları toplamak ve bunları Roma döneminden bu yana yapılan ve İstanbul çevresinin gerçekten görkemli tarihi kalıntıları olan büyük sukemerleriyle kente getirmek, İstanbul'u büyük kent olarak yaşatanların sürekli uğraşı olmuştur. Büyük sukemerleri, büyük kubbeli camilerden sonra, Osmanlı döneminin en büyük mühendislik yapıları olarak kabul edilmiştir. Osmanlı mühendisleri kent çevresinde ve içinde iyi bir topografik etüt, suterazileri ve genelde yeraltı yollarıyla, suları mahalle çeşmelerine, camilere ve saraylara dağıtmışlardır.

Çeşmeler, Sebiller, Şadırvanlar: Kent içinde çeşme Osmanlının pratik eğilimlerine uyarak uzun süre gösterişsiz bir aynataşı ile bir su haznesinden ibaret kalmıştır. Çeşmenin kent yaşamında mimari bir gösteri olarak değerlenmesi Lale Devri'nin yeni kent düzenleme anlayışının İstanbul'a bir katkısıdır. Çeşme yüzeylerinin zengin bezemelerle süslenmesi (örneğin Galata'da Bereketzade Çeşmesi), büyük meydan çeşmeleri yapılması (III. Ahmed'in Ayasofya Çeşmesi gibi) bu çığırı açmış, I. Mahmud döneminden (1730-1754) başlayarak, rokoko ve barok üslubunun yayılması ve kentlide çevre imgesinin yerleşmesinde çeşmelerin büyük rolü olmuştur. Sebillerin, külliyelerin parçaları olarak ortaya çıkması da aynı döneme rastlar. Sinan'ın hiçbir yapısında sebil yoktur. Fakat Lale Devri'nde ve sonradan yapılan külliyelerde sebil mimari kompozisyonun ayrılmaz bir parçasıdır. Gelen geçene hizmet vereceği için de her zaman cami girişi yanında, yapının en çok görünen yerinde yapılmış,

bu nedenle de 18. yy'dan başlayarak mimari görüntünün bezemesel fakat etkili bir öğesi olmuştur. Yeni Valide Külliyesi(->), Damat İbrahim Paşa Külliyesi(-»), Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi(-») ve Laleli Külliyesi'nin(->) girişleri hep sebillerle zenginleşmiştir. Bu, mimarinin karakterini değiştirmiş, masif az delikli büyük giriş kapıları, girişin düz ve ciddi karakterini değiştiren ve cephelere bezemesel bir kafes aracılığı ile yeni bir dinamizm getiren sebillerle süslenmiştir. Sebiller sade camiler değil, türbeler, kitaplıklar, özellikle sıbyan mektepleriyle ve çeşmelerle birleşerek yeni yapı tipolojileri yaratmışlardır. Bugün istanbul Osmanlı dönemi mimarisinin kent içindeki görüntüsünün ayrılmaz bir parçası olan sebilin 18. yy'dan önce, kent fizyonomisinde yeri olmadığını düşünmek gerekir.

Köprüler, Hisarlar, Kuleler: Osmanlı dönemi mimarisinin su yapıları gibi önemli mühendislik yapıları arasında köprüler, hisarlar da vardır. Fakat ilginç olan, engebeli bir topografyaya sahip bir yaya kenti olan istanbul'da kent içinde 19. yy'a kadar, önemli bir köprü yapısının olmayışıdır. İstanbul'un ünlü hisarları ise, iki tanesi Boğaziçi'nde fetih öncesinde yapılan hisarlar olmak üzere, kent içinde Yedikule Hisarı(-») ve Sarayburnu'ndaki Topkapı Sarayı'm çevreleyen Sur-ı Sultani'dir(->). Bunlar İstanbul fizyonomisinde, kentin eski surları ile birlikte 'kente ortaçağdan kalan bir renk veren ve bugüne kadar da bu fizyonomiyi ulaştıran öğeler olarak önem taşırlar. Sanayi öncesi kentlerine kimlik kazandıran yapılar içinde kule yapılarını anımsamak gerekir. Kent fizyonomisinde yüksek yapı gereksinimi Batı'da çan kuleleriyle ve bütün İslam kentlerinde olduğu gibi İstanbul'da ise minarelerle karşılanmıştır. Fakat minareler dışında kuleler yapıldığı Vavassore ve Melchior de Lorck'un panoramalarından bu yana görülmektedir. Gerçi sayıları çok değilse de, ahşap oldukları anlaşılan bu kulelerin en ünlüsü, yeri bugüne kadar değişmemiş olan Beyazıt Yangın Kulesi'ydi(->).

Konut Mimarisi

Osmanlı dönemi, İstanbul'da büyük bir konut geleneği yaratmıştır. İstanbul'un Türkler elindeki ilk yüzyılında saray yapısı kagir malzeme ile ve tipolojik olarak Doğu'dan gelen İslam mimari geleneği içinde yapılmıştır. Bu bir pavyon mimarisidir. Köşk ve kasır bu mimarinin temel öğelerini oluştururlar. Pavyonlardan oluşan Fatih Köşkü, Çinili Köşk(->), Arzodası(->), Bağdat Köşkü(->) ve Revan Köşkü(-») gibi pavyonlardan oluşan bir saray mimarisi 18. yy'da bile etkisini sürdürmüştür. Güvenlik düşüncesiyle yer yer kagir kullanılmaya devam edilmişse de, belki de 16. yy'ın ikinci yarısından başlayarak çabuk ve geçici konstrüksiyon yeğlenmeye başlanmış olabilir. Sultanların 18. yy'a kadar Boğaz'daki bahçelerinde çadırda oturmayı yeğleyebildikleri bir ortamda, Boğaziçi'nin görkemli sarayları ahşap yapılmıştır. Ahşabın başlıca inşaat malzemesi olarak seçiminde yaşamın geçiciliği, konut yapmanın, peygamberin sünnetinde pek muteber bir etkinlik olmaması ve hepsinden çok, sultanın isteklerini en hızlı yerine getirecek çabuk bir inşaat sistemi olması gibi nedenler etkili olmuştur. Yangının sürekli olarak yokladığı ve büyük zararlar verdiği bir ortamda yapılmalarına karşın saraylar giderek daha fazla ahşap yapılmıştır. Bu açıdan Osmanlı mimarisi, bütün İslam ve Batı ülkeleri geleneklerinin aksine, Uzakdoğu yapı kültürleri gibi, ahşap üzerine kurulmuştur. Ahşap, anıtsala olanak vermeyen, fakat esnek, modüler ve aydınlık bir yapı tasarımına yol açan bir malzemedir. 18. yy'dan 20. yy'a kadar, pavyon sisteminden büyük konut kompozisyonlarına dönüşen saraylarda, Dolmabahçe Sarayı'nm yapımına kadar, kagir kullanılmamıştır. Tanzimat'tan sonra Avrupalı örnekler gibi ve benzer üsluplarda imparatorluk sarayları yapılırken konak, köşk ve yalılar yine ahşap yapılmaya devam ediliyordu (bak. Dolmabahçe Sarayı; Beylerbeyi Sarayı; Çırağan Sarayı; Yıldız Sarayı).

Halkın konut geleneği imparatorluğun ilk yüzyıllarında Anadolu'da örneklerini daha çok gördüğümüz hayatlı ev geleneğini sürdürmüş olmalıdır. Türklerin Anadolu koşullarında yarattıkları ve bütün Ortadoğu geleneklerini özümseyen bu konut modeli 16. yyin sonlarında kesin topolojisine kavuşmuş olmalıdır. Daha önce İstanbul'da yapıldığı söylenen ev mimarisi genelde tek katlı, moloz taş ve hımış yapı duvar tekniği ve ahşap çatı ile inşa edilmiş, gösterişsiz bir taşra geleneğidir. Bu sonradan kesinlikle ahşaba dönüşmüş, Anadolu kent dokusunun bağımsız bahçeli konut geleneğinden, kent içi konut geleneğine doğru gelişmiş, açık bir plandan, kapalı bir plan düzenine geçmiş ve Cumhuriyet'e kadar konut geleneğinin temelini oluşturmuştur. Kent içi kagir ev geleneği ise 19. yy'dan başlayarak, genellikle azınlıkların yeğledikleri ve üslubu 19. yy'ın seçmeci eğilimlerini yansıtan, Avrupa mimarisini İstanbul'a taşıyan bir başka akımdır. Fakat yüzyıl sonuna doğru ahşap geleneği ile bu kagir geleneğin karşılıklı etkileşimlerinin ortaya çıkardığı "hybride" konutlar da olmuştur. Bizans'ın onca yıllık mimarisinin Türklere örnek olmaması, bu geleneğin örneklerinin İstanbul'da da. Anadolu gibi, yok edilmiş olmasmdan ve Türklerin İstanbul'u ele geçirdiklerinde arkalarında yüzlerce yıllık bir İslami saray geleneğinin varlığından kaynaklanmaktadır. (Ayrıca bak. ev mimarisi; konaklar.)

Osmanlı dönemi mimarisinin ilginç özelliklerinden biri, Türk evinin her dönemde bahçeyle entegre edilmiş olmasına ve Boğaziçi'nin bahçeli konut geleneğine karşın, Türk bahçesinin biçimsel bir geleneği olmamasıdır. Türk bahçelerinde ağaçlıklı yol, çiçek tarhı, bahçe kasrı ve kameriye, şadırvan, meyve bahçesi gibi motifler, fazla özenilmeden yapılmış, ancak Lale Devrimden sonra, Batılı klasik örneklerden esinlenen daha biçimsel bir tasarım, zengin konutların ve sarayların bahçelerinde uygulanmıştır.

Mezarlıklar

İstanbul kentinin, mimariden çok kentsel bir öğe olarak düşünülmesi gereken bir sonuncu öğesi büyük mezarlıklardır. Bağımsız ya da camiler, türbeler gibi yapılarla bütünleşen hazireler şeklinde planlanan bu mezarlıklar kent içinin en önemli yeşil öğeleridir. Bunlar İtalyanların "campo santo"ları gibi gösterişli mimarileriyle değil, küçük çevre duvarlarıyla yollardan ve evlerden ayrılan, servilerin egemen olduğu yeşil alanlar şeklinde, İstanbul peyzajının karakteristik öğeleri olarak yakın zamanlara kadar yaşamışlardır. Karacaahmet ve Boğaziçi sırtlarındaki tek tük mezarlıklar, son kalan örneklerdir (bak. mezarlıklar).

Bibi. Ö. L. Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı (1550-1557),* I-II, Ankara, 1972-1979; H. Crane, *Risale-i Mimariyye an Early Seventeenth Century Ottoman Treatise on Architecture,* Leiden, 1987; Goodwin, *Ottoman Architecture;* D. Kuban, "Tarih-i Cami-i Şerif-i Nur-ı Osmanî ve Onsekizinci Yüzyıl Osmanlı Yapı Tekniği Üzerine Gözlemler", *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler,* ist., 1982, s. 123-139; S. Saatçi, *Mimar Sinan ve Tezkiretü'l-Bünyân,* İst., 1989-

DOĞAN KUBAN

OSMANLI DRAM KUMPANYASI

Mardiros Mınakyanin(->) kurduğu tiyatro topluluğu.

Osmanlı Tiyatrosu(->) topluluğunun kurucusu Güllü Agop'un(->) 1882'de saraya alınmasıyla topluluğun başına Mardiros Mmakyan geçmişti. Mmakyan kimi zaman Osmanlı Tiyatrosu, ama daha yaygın olarak Osmanlı Dram Kumpanyası adını kullanıyordu. Kimine göre Osmanlı Dram Kumpanyası'nın kuruluşu 1885'tir. Topluluğun gerek oyuncu kadrosu gerek oyun repertuvarı giderek Güllü Agop döneminin Osmanlı Tiyatrosu'nunkinden farklılık gösterdi. Oyuncu kadrosunda arada bir değişikler olmakla birlikte şu adlara sürekli

Osmanlı Dram Kumpanyasından Mardiros Mınakyan ve Ahmed Fehim (solda).
Metin And arsivi

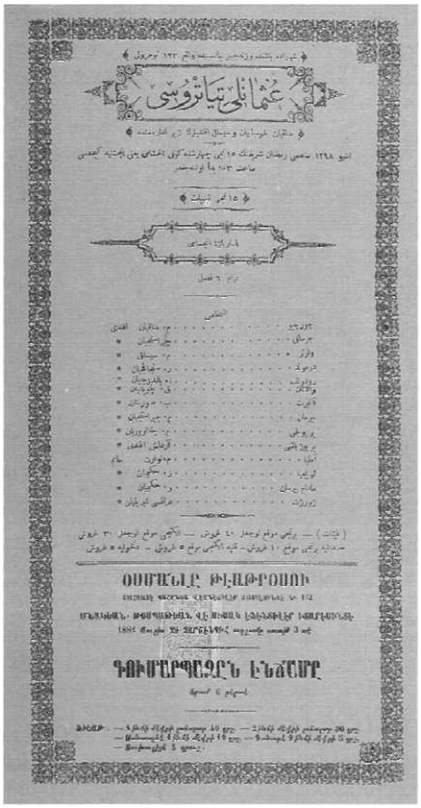

Osmanlı Dram Kumpanyası'nın sahnelediği *Kumarbazın Encamı* adlı oyuna ait 1881 tarihli bir el ilanı.
TETTV Arşivi

rastlanıyordu: Holas, Aleksanyan, Ahmed Necib(->), Matosyan, Sancakçıyan, Sisak, Binemeciyan, Satenik, Aznif, Ojeni, Mari, Ahmed Fehim(-»), Yaldızcıyan, Karakin. Mmakyan zaman zaman Küçük İsmail Efendi(->), Serope Benliyan(->) gibi tiyatrocularla birleşiyor, daha çok müzikaller oynuyorlardı. Benliyan ile birleştiğinde yalnız müzikli oyunlar oynamıştır. Topluluk iki kez de Mısır'a gitti, burada *Leblebici Horhor Ağa* ile Fransız müzikallerini oynadılar. Mmakyan bu gösterimlere bariton olarak katıldı. Mınakyan'ın topluluğu Shakespeare' den *Othello* ile *Venedik Taciri'ni* de oynamıştır. 1895-1896'daki Ermeni olaylarından sonra İstanbul'daki Ermeni kültür yaşamı sönükleşti. Ermeni sanatçıların çoğu İstanbul'dan ayrıldı, sadece Mmakyan ve az sayıda Ermeni sanatçı kaldı. Bu yıllarda topluluk İzmir'e gitti, burada daha özgür bir hava estiği için kimi gösterimlerini Ermenice verebiliyorlardı. Topluluk İzmir'den sonra Samsun'a gitti, Şehzadebaşı'ndaki topluluğu ise Mınakyan'ın oğlu Aram Mmakyan yönetiyordu. Toplulukta Türkçeyi iyi konuşan az sayıda sanatçı vardı. Bunlar Holas, Aleksanyan ve Hekimyan'dı. 1904'te yalnız Mınakyan'ın topluluğu değil tüm tiyatrocular çok zor günler geçirdiler. Şehremini Rıdvan Paşa, oğlu Reşad Rıdvan'ın tiyatroya düşkünlüğünü engelleyemeyince tiyatro sanatçılarına baskı yaptı ve İstanbul'da padişahın özel emriyle tiyatroları kapattı. Tiyatrocular işsiz kaldı. Mmakyan topluluğu da iki yıl İstanbul dışına çıktı. 1906'da Rıdvan Paşa öldürülünce tiyatrolar yeniden açıldı, gösterimler de başladı. Mmakyan etkinliğini II. Meşrutiyet'ten sonra da sürdürdü.

Bibi. And, *Tanzimat;* And, *Meşrutiyet;* M. And, "Mınakyan ve Tiyatrolarının Oyun Dağarcığı", *Dost,* (Aralık 1965).

METİN AND

OSMANLI RESSAMLAR CEMİYETİ

Sanayi-i Nefise Mektebi mezunu ressamların 1908'de ressam Ruhi Bey'in önerisiyle, Batılı anlamdaki plastik sanatların yaygınlaştırılması, düzenli sergiler açılması, sanatçının toplumsal işlevinin sağlanması gibi amaçlarla kurdukları dernek.

Osmanlı Ressamlar Cemiyeti, plastik sanatlar alanında çalışan sanatçıları bir araya toplayan ve bir anlamda yarı resmi kimliği olan ilk birlik niteliğindeydi. Şehzade Abdülmecid Efendi(->), cemiyetin fahri başkanlığını yaptı, cemiye* çalışmalarına parasal katkıda bulundu.

Ruhi, İbrahim, Sami, Şevket, Hikmet, Asaf, Agâh, Kâzım, Hüseyin Haşim, Ahmed Ziya, Ahmed İzzet, Hoca Ali Rıza, Muazzez, Mahmud, Mesrur ve.İzzet adlı ressamların kurucusu olduğu cemiyet, çalışmalarına Şehzadebaşı'nda başladı. Zaman içinde üye sayısını artırarak merkezini Cağaloğlu'ndaki Said Bey Konağıma taşıdı. 1926'da ise Alay Köşkü(->) cemiyetin hizmetine verildi.

Cemiyetin ilk yönetim kurulu başkanlığını ressam' Sami, yazmanlığını mimar Vasıf, saymanlığını ressam Asaf üstlendiler. Daha sonra Halil Paşa, Zekâi Paşa, Nazmi Ziya, Avni Lifij, Murtaza, Feyhaman, Mitat Rebii, Rufan, Diran, Tomas ve Müfide de cemiyet üyesi oldular.

İlkleri başlatması açısından sanat tarihimizde önemli bir yer tutan Osmanlı Ressamlar Cemiyeti, ad ve nitelik değiştirerek etkinliğini sürdürdü. 1921'de yeni bir tüzükle yalnız Türk uyruklu sanatçıların katılacağı bir dernek kimliğine büründü; adı, "Türk Ressamlar Cemiyeti" oldu. 1923'te Ankara'da düzenlediği birinci sergi sonrası bir kongre yaparak tüzük üzerinde yeni düzeltmelerde bulundu. Resim, heykel, müzik, edebiyat, tiyatro ve mimarlık dallarını içeren daha kapsamlı bir birliğe dönüşmeyi amaçlayan cemiyet, 1926'da "Türk Sanayi-i Nefise Birliği" adını aldı. 1929'da ise adını, "Güzel Sanatlar Birliği" olarak değiştirdi. Güzel Sanatlar Birliği ilk zamanlarda, Osmanlı Ressamlar Cemiye - ti'nin benimsediği ilkeler doğrultusunda, dönemin diğer sanatçılarının ve derneklerinin de sorunsalı gibi görünen Türk resim sanatını Batılı etkilerden kurtarma ve ulusal bir kimlik edinme çabalarım sürdürdü. 1933'ten sonra yalnız resimle ilgilenmeye başladı. Uluslararası çeşitli sergilerde Türk sanatım tanıttı. 1940'lardan sonra etkisini yitirdi. -

Osmanlı Ressamlar Cemiyetinin dergisinin başlığında yer alan amblem.
N. Berk-K. Özsezgin, *Cumhuriyet Dönemi Türk Resmi,* Ankara, 1983

Osmanlı Ressamlar Cemiyeti, ilk yılında piyongolu bir sergi düzenledi. Cemiyet ayrıca düşüncelerini ve sanat anlayışlarını topluma daha kolay yansıtabilmek için Şerif Abdülkadirzade Hüseyin Haşim Bey yönetiminde, *Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Gazetesi* adıyla 18 sayı yayımlanabilen bir gazete-dergi çıkardı. Derginin sorumlu müdürlüğünü Sanayi-i Nefise Mektebi'nin resim bölümünü bitiren Osman Asaf yaptı. Mecmuada, sanat sorunları, teknikleri, yurtdışındaki sanat etkinlikleri ve eğitimi, sanatçı izlenimleri, şehircilik, mimarlık, güncel olaylar ve çeşitli konularda yazılar, makaleler yer aldı. Ruhi Arel, Sami Yetik, Hoca Ali Rıza, Ali Sami Boyar gibi döneminin önemli ressamlarının yazılarının bulunduğu dergi, Türkiye'de resim kültürünün yaygınlaşmasında önemli rol oynadı. İlk sayısı 20 Ocak 1911'de yayımlandı. Balkan Savaşı'yla birlikte derginin yayımına bir süre ara verildi. 1 Temmuz 1914'te ise 18. ve son sayısı çıkarıldı. Derginin başlığında yer alan amblem dönemin kültürel yaklaşımını özetlemesi açısından önemlidir. Kompozisyonun ana şeması bir hilal, hilalin ortasında Şehzade Abdülmecid Efendi'nin büstü ve hilalin çevresini saran zeytin dallarından oluşmaktadır. Büstün bir yanında üstünde "Ressamlar Cemiyeti" yazılı, pergele dolanmış bir kâğıt, diğer yanında ise üzerinde boyalar bulunan bir palet ve bir kurdele ile palete saplanmış fırçalar bulunmaktadır. "Ressamlar Cemiyeti" kaligrafisi ise "yüz"ü anımsatmaktadır. Bir sanat dergisi için seçilen bu amblem, cemiyetin, kendisi de bir ressam olan Abdülmecid Efendi tarafmdan desteklendiğini ve Osmanlı toprakları üzerindeki değişik kültürlerin tarihine, çeşitli sanat dallarına ve sanat yapıtlarına aynı duyarlılıkla sahip çıktığını duyumsatmaktadır.

Devlet tarafından Avrupa'ya eğitime gönderilen ve Osmanlı Ressamlar Cemiyeti kurucularından olan kimi sanatçılar, zaman içinde Sanayi-i Nefise Mektebi'ne girerek eğitim programında kökten bir değişikliğe neden oldular. Sanayi-i Nefise Mektebi'nin Osman Hamdi Bey yönetimindeki yabancı sanatçılar kadrosunun yerini İbrahim (Çallı), Hikmet (Onat), Sami (Yetik), Feyhaman (Duran), Namık İsmail ve Şevket (Dağ) gibi sanatçıların oluşturduğu ve "1914 izlenimcileri" olarak da adlandırılan bu kuşak aldı.

Başlangıçta kendinden önceki kuşağın sanat anlayışını beğenmeyen 1914 izlenimcileri gerek derneğin, gerek akademinin akademik-gerçekçi sanat anlayışını gerçek-

çi-izlenimci bir estetiğe dönüştürdüler. Cemiyetin ilkini 1916'da açarak İ952'ye kadar İstanbul'da her yıl yinelediği sergiler. "Galatasaray Sergileri" olarak anıldı. Bu sergiler Cumhuriyetin ilanından sonra ise ilkbahar aylarında Ankara'da, Güzel Sanatlar Birliği Sergileri olarak her yıl yinelendi.

Giderek değişik sanat anlayışlarına sahip sanatçıları bir araya getirmesine karşın dernek, belli bir estetik anlayışın sözcüsü olarak görüldü, bu görünümüyle kendinden sonraki gruplaşmaların nedeni oldu, onlara kaynaklık etti. Cumhuriyet döneminin yetiştirdiği sanatçılarla görüş ve estetik açıdan farklılık gösterdi. Batılı anlamdaki sanat tarihimizde, sanatçılar arası kuşak çatışmasında belirgin bir temel taşı oluşturdu, düzenlediği sergiler ve benimsediği sanatsal tavırla özgün karşı bir grup oluşturdu.

Bibi. Anonim, *Güzel Sanatlar Birliği Resim Şubesi 20'inci Ankara Resim Sergisi,* Ankara, 1943; N. Berk-A. Turani, *Başlangıcından Bugüne Çağdaş Türk Resim Sanatı Tarihi,* II, İst., 1981; N. Berk-K. Özsezgin, *Cumhuriyet Dönemi Türk Resmi,* Ankara, 1983; Boyar. *Türk Ressamları;* S. Tansuğ. *Çağdaş Türk Sanatı,* İst., 1991.

ZEYNEP YASA YAMAN

OSMANLI-RUS SAVAŞINDA İSTANBUL

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Osmanlı tarihindeki en bunalımlı ve karmaşık dönemlerden birisine denk düşer. Bu savaşın öncesindeki günlerde Balkan Slavları Rusya'nın desteği ile ayaklanmış, Abdülaziz tahttan indirilmiş, V. Muradın akli dengesinin yerinde olmadığı görülerek II. Abdülhamid tahta geçirilmiş ve Meşrutiyet ilan edilmişti. Bütün bu olaylar ülkede ve özellikle de başkent İstanbul'da gerilimi artırmış, olağanüstü olaylar dizisi birbirini kovalamaya başlamıştı.

Savaşa giden yolda ilk adım Hersek ayaklanması olmuştu. Ayaklanma 1875'te tüm Balkan Slavları arasında yayılmıştı. Bu arada Avrupa devletleri işe karışmış ve Osmanlı Devleti'nden Balkanlar'daki Hıristiyanların lehine reform yapmasını istemişti. Rusya ise giderek ağırlığını koyuyor, durumdan yararlanarak yeni taleplerle Osmanlı Devleti'ni sıkıştırıyordu. Dönem Panslavist Danilevski'nin büyük Balkan Slav birliği fikrinin dorukta olduğu yıllardı. Ancak 1850'lerden beri Osmanlı Devleti'nde de Batı'nın müdahalelerine karşı tepki büyümekte ve yeni arayışlar sürmekteydi, (bak. Islahat Fermanı; Kuleli Olayı). İstanbul'da devletin bağımsızlığı ile uyuşmayan söz konusu taleplerin kabulünü imkânsız kılacak bir sosyal ortam oluşmuştu. Öte yandan isyanlar karşısında Osmanlı orduları Karadağ ve Sırbistan'a karşı yapılan harekâtta başarı kazandılar ama Mayıs 1876'da Filibe'de de isyan başladı. Aynı tarihte, bir yıl önce sadrazamlığa getirilen ve Rus yanlısı olarak bilinen Mahmud Nedim Paşa'ya karşı İstanbul'da Fatih, Süleymaniye ve Bayezid medreselerinin öğrencileri yürüyüş yaptılar. (Kimileri bu gösterileri Midhat Paşa'mn planladığını ileri sürmüşlerse de bunun kendiliğinden bir olay olduğu kanısı da yaygındır.) Birkaç gün sonra Mahmud Nedim Paşa ve şeyhülislam görevlerinden azledildiler. Yine aynı günlerde Abdülaziz tahttan indirilip yerine V. Murad geçti. Arada Çerkeş Hasan Olayı(-0 yaşandı. V. Murad ise akli dengesinin bozuk olduğunun anlaşılması üzerine tahttan indirildi. II. Abdülhamid padişah oldu. Bu olaylar büyük bir mali bunalım ile birleşince İstanbul'da ciddi bir politik kargaşa havası oluştu. Bir kısım bürokratlar ve okumuş çevre mensupları meşruti monarşiye geçilmesi halinde Avrupa'nın baskısının hafifleyeceği kanısını taşıyorlardı. Abdülhamid'in ilk günlerde özgürlük yanlısı görünmesi de bu tür bir havayı destekler mahiyetteydi. Nitekim 23 Aralık 1876 günü Kanun-ı Esasi ilan edildi (bak. Kanun-ı Esasi'nin ilanı). Bu tam da Avrupalı diplomatların Osmanlı reformu için bir araya geldikleri ve Tersane Konferansı olarak adlandırılan toplantının ilk gününe rast geldi. Batılı devletlerin temsilcilerine artık anayasa olduğuna göre Hıristiyanların da mecliste söz sahibi olacakları ve artık reforma falan gerek kalmadığı söylenerek gitmeleri istendi. Onlar da bu durumu bir oldubitti olarak niteleddiler ve hoşnutsuz bir biçimde çekip gittiler. Ne var ki Rusya bu durumdan sonuna kadar yararlanmaya kararlıydı ve kendisini engelleyebilecek Avusturya ile 15 Ocak 1877 günü Peşte Anlaşması'nı imzaladı. Buna göre Avusturya Bosna-Hersek'i alacak, Rusya ise tek ve büyük bir Slav devleti kurmamak şartıyla Balkanlar'da istediği gibi hareket edebilecekti. Artık Rusya'nın savaş açmasının önünde hiçbir engel kalmamıştı.

Balkanlar'dan kaçan Türk göçmenleri kayıklarla Üsküdar'a geçiriliyor (üstte), Rus generallerinin Yeşilköy'de zaferlerini dini ayinle kutlamaları. *TETTV Arşivi*

19 Mart 1877'de ilk Meclis-i Mebusan törenle açıldı. Bu meclis ilk olarak 28 Haziran 1877'ye kadar, ikinci olarak da 31 Aralık 1877-13 Şubat 1878 arasında olmak üzere iki dönem toplandı. Meclisin kompozisyonu sınıfsal esasa değil, daha çok etnik esasa göre belirlenmişti ve 50'ye yakın Hıristiyan milletvekili vardı. Meclis demokratik bir temsil yapısına sahip olmamakla birlikte seviyeli bir ortam içerisinde özgürce tartışmış ve görev yapmaya çalışmıştır. Diğer yandan, meclis açıldıktan 5 hafta sonra Rusya ordularını Baserabya'ya sokarak savaş açmış ve dünyanın o en genç meclisi bu derece olağanüstü bir durumla

karşı karşıya kalmıştır. Buna rağmen meclis çalışmalarını vakarla ve telaşsız bir şekilde sürdürmüş ve burasını milliyetlerin çatışma alanı haline getirmemiştir.

Rusların ilerlemesi üzerine savaş Balkanlar ve Kafkasya olmak üzere iki cephede birden sürmeye başladı. İstanbul bu savaşı topyekûn bir direniş havası içerisinde soğukkanlılıkla karşıladı. Ayrıca gönüllü taburları oluşturularak cepheye gönderildi. Bunlar içerisinde bulunan ve Altunizade İsmail Zühdi Paşa(->) tarafından donatılan taburun sancağı halen Altunizade Camii'nin minberinde asılı bulunmaktadır.

Osmanlı ordusu Abdülaziz'in sağladığı imkânlar sayesinde oldukça iyi donatılmıştı, fakat subayları ve her zaman olduğu gibi lojistik sistemi çok zayıftı. Ayrıca II. Abdülhamid'in İstanbul'da Meclis-i Askeri diye bir kurul oluşturup uzaktan cephe işlerine karışması işleri daha da zorlaştırmaktaydı. Plevne'de büyük bir direniş gösterilerek Rus orduları bir süre durdurulabildi fakat 11 ay süren savaş boyunca hiçbir yerden destek almayan Osmanlı orduları Rusların yanısıra Bulgar, Sırp, Romen ve Karadağlıların ortak baskısına dayanamayarak yenildi. Ruslar önce Edirne'ye geldiler, sonra da karargâhlarını o zaman Ayastefanos adıyla anılan Yeşilköy'e taşıdılar. İngiltere o günlerde Kıbrıs'ın peşindeydi ve Osmanlı Devleti'ne Rusya karşısında geleneksel desteği vermeyen liberaller güçleniyordu. Buna rağmen İngilizler Rus ilerlemesinden dolayı telaşa kapıldılar ve İstanbul'a bir donanma yolladılar. Bunlar Yeşilköy'deki Rus ordusunun biraz uzağında, Adalar civarına demir atarak Rusya'nın daha ileri gitmesine karşı olduklarını ifade ettiler. 3 Mart 1878 günü Osmanlı Devleti için çok ağır koşullar içeren Ayastefanos Antlaşması(->) imzalandı. İngiltere de ayrı bir antlaşma ile Kıbrıs'ı aldı. Fakat Avrupa devletleri Rusya'nın bu denli güçlenmesinden rahatsız oldular. Ayrıca Avusturyalılar Bosna-Hersek'in Sırpların eline geçmesi halinde imparatorluklarının çok kötü durumda kalacağını düşünerek Almanya ile birlikte yeni bir antlaşma yapılmasını desteklediler. 13 Haziran-13 Temmuz arasında yapılan Berlin Kongresi'nin sonucunda varılan anlaşmaya göre Makedonya ve Batı Trakya Osmanlı Devleti'ne bırakıldı, Osmanlı denetiminde Hıristiyan bir valinin yöneteceği Doğu Rumeli Vilayeti kuruldu.

Bu olaylar olurken 20 Mayıs 1878 günü Ali Suavi yanına birkaç yüz kişilik Balkan göçmenini alarak Çırağan Sarayı'nı bastı (bak. Çırağan Olayı). Temmuz 1878'de Kleanti Skalyeri, Aziz Bey ve Ali Şefkati tarafından hazırlanan başka bir darbe ve suikast girişimi ortaya çıkarıldı. Her iki teşebbüste de girişimcilerin mason olması ve V. Murad'ın da bu cemiyete üye olması dikkat çekmiştir.

Osmanlı-Rus Savaşı'mn İstanbul'un toplumsal hayatını etkileyen yönü ise göç olayıdır. Rus ordularının ilerleyişi karşısında Bulgaristan'dan, Batı ve Doğu Trakya'dan binlerce Türk İstanbul'a doğru panik içinde yola çıkmış, kentin yaşam düzeni 1877-1885 arasında bu yüzden büyük sarsıntı geçirmiştir. İlk göçmen kafilesi Temmuz 1877'de İstanbul'a varmış, küçük çaptaki bu göç Ocak 1878'den başlayarak günde 10.000 kişiye varan boyutlara ulaşmıştır. Göçmenlerin barındırılması, doyurulması, pek çoğu hasta olduğundan tedavi edilmesi ve kentte baş göstermesi muhtemel salgınların önlenmesi büyük sorun olmuştur. Bu işler için 'Dersaadet Muhacirin İdaresi Talimatı"nı uygulayacak "İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu" kurulmuştur. Göçmenler bu komisyonun denetiminde geçici olarak cami, medrese, tekke, okul, han hattâ saray gibi yapılara, bunlar yetmeyince uygun konaklara, yalılara ve evlere yerleştirilmiş, daha sonra gelenler ise kentin çevresindeki hazineye ve vakıflara ait çiftlik ve arazilerde kurulan çadır ve barakalarda iskân edilmiştir. Göçmenlere yapılan yiyecek, giyecek ve para yardımları için hazine ve şehremaneti kaynakları yanında, halktan bağış toplanmış, bazı uluslararası kurumlar da buna katkıda bulunmuştur. Temmuz 1877-Eylül 1879 arasında İstanbul'a gelen göçmen sayısı 387.804 olarak saptanmıştır. Göçmenler ancak bu tarihten sonra düzenli olarak Anadolu'da tespit edilen yerlere iskân edilmişler, İstanbul çevresinde de Rami(->), Hamidiye Köyü adıyla örnek göçmen köyü olarak kurulmuştur.

Bibi. S. Aksin, "Siyasi Tarih", *Türkiye Tarihi.* **III,** İst., 1986; S. Deringil, **"II.** Abdülhamid'in Dış Politikası", *TCTA,* **I,** 304-307; B. Tanör, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış", *TCTA,* **I,** 10-26; F. Armaoğlu, *Siyasi Tarih,* Ankara, 1964; 1. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı,* İst., 1987; N. İpek. *Rumeli'den Anadolu ya Türk Göçleri,* Ankara, 1994.

M. TANJU AKAD

OSMANLI TİYATROSU

Güllü Agop'un(->) kurduğu tiyatro topluluğu.

Batı etkisindeki Türk tiyatrosunun 150 yıllık serüveni içinde denebilir ki en önemli tiyatro topluluğudur. Bu önem öncelikle tiyatro seyircisinin, oyuncuların, yönetmen ve sahne adamlarının olmadığı bir dönemde bütün bunları yaratmış olmasından gelir. Ayrıca Namık Kemal(->), Direktör Ali Bey(->), Ahmed Midhat Efendi(-»), Ebüzziya Tevfik(->) gibi yerli oyun yazarlarının da yetişmesini sağlamıştır. İlk Türkçe oyunla bir Türk yazarının elinden çıkmış ilk oyun da burada sahnelenmiştir. Bu Mustafa Efendi'nin *Leyla ve Mecnun* adlı manzum oyunudur. Ayrıca Batı tiyatrosunu tanımayan Türk seyircisine, onların bildiği hikâyelerden, örneğin *Tayyarzadeyahut Binbirdirek, Tahir ile Zühre* gibi oyunlar hazırlanıp sahnelenmiştir. Bunun yanısıra Moliere, Schiller, Victor Hugo, baba-oğul Alexandre Dumas, Shakespeare gibi Batı'nm kalburüstü yazarlarının oyunları da Türk seyircisine tanıtılmıştır. İlk devlet tiyatrosu düşüncesi de Osmanlı Tiyatrosu ile gerçekleşmiştir. Bir bakıma günümüzdeki Devlet Tiyatrosu'ndan uygulama bakımından daha çağcıl uygulamaları da olmuştur. Örneğin Devlet Tiyatrosu'nda yazarla tiyatrocular arasında kopukluk varken, Osmanlı Tiyatrosu'nda yazarlar, tiyatronun içindeydiler. Oyuncuların telaffuzlarım düzeltiyorlar, repertuvan düzenliyorlardı.

Osmanlı Tiyatrosu Güllü Agop'un da içinde bulunduğu Şark Tiyatrosu ve Vaspuragan topluluklarının deneyimleri sonucu ortaya çıkmıştır. Osmanlı Tiyatosu'nun kuruluş yıllarında Güllü Agop'un Asya Kumpanyası ile paralel temsiller veriyorlardı. Gedikpaşa'da 1859'da da Osmanlı Tiyatrosu adıyla bir tiyatro vardı (bak. Gedikpaşa Tiyatrosu). Ancak daha çok sirk gösterileri verilen bu tiyatro kalıcı bir topluluk olmaktan çok tiyatro binasının adıydı, devletten de 15 yıllık bir imtiyaz almıştı. 1867'de Osmanlı Tiyatrosu hem Gedikpaşa Tiyatrosu'nda hem de Üsküdar'da Aziziye Tiyatrosu'nda gösterimler veriyordu. Sahnelenen ilk Türkçe oyun Fransızcadan çevrilmiş olan *César Borgia,* ilk bir Türk yazarının oyunu ise *Leyla ve Mecnun* 'dur. Osmanlı Tiyatrosu topluluğunun en önemli yılı 1870'tir. Sadrazam Ali Paşa 1870'te Beyoğlu'ndaki birçok tiyatronun yok olmasına neden olan yangından sonra ulusal bir tiyatro kurmak istiyordu. Önce bir girişimde bulundu, Tiyatro-yi Sultani adıyla Türkçe, Ermenice, Rumca ve Bulgarca gösterimler vermek için ilgili kişilerle bir tiyatro kurmak istedi, bu gerçekleşmeyince aynı yıl Güllü Agop'un Osmanlı Tiyatrosu'na 10 yıllık bir imtiyaz verdi.

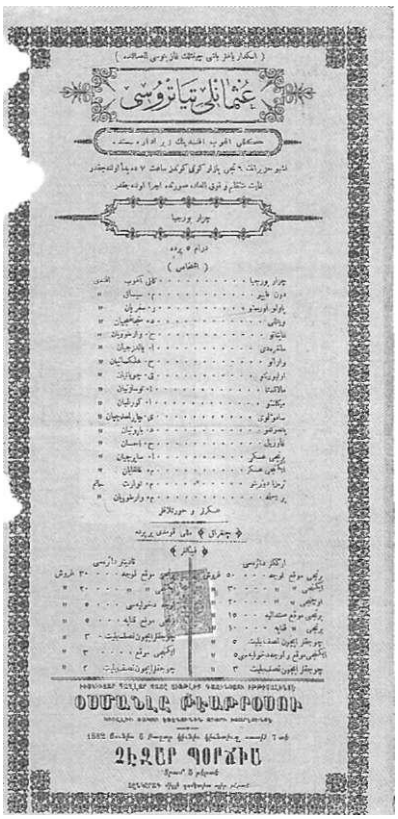

Osmanlı Tiyatrosu'nun 1882'de Bağlarbaşı'nda sahnelediği ***Çezar Boraya*** **-** ***(César Borgia)*** oyununa ait el ilanı. ***TETTV Arşivi***

Bu imtiyaz bir tekel getiriyordu. Buna göre Türkçe dram, tragedya, komedya ve vodvil oynatmak Osmanlı Tiyatrosu'nun tekelinde olacaktı. Buna karşın Osmanlı Tiyatrosu'ndan devletin beklentileri vardı, bunları yerine getirmezse tekel kaldırılacaktı. Bu yükümlülükler arasında belli sürelerde İstanbul yakasında, Üsküdar'da, Galata'da, Tophane'de ve Beyoğlu'nda birer tiyatro açacak, bu tiyatrolarda tabanı gösterilen sayıda gösterimler verilecekti. Osmanlı Tiyatrosu tekelin bitim tarihi olan 1880'e dek çok parlak mevsimler geçirdi. Türkçe oyunlar bakımından rakipsiz bu tekele karşın 1874'te iki önemli rakip çıktı. Operet, opera gibi müzikli oyunların bu tekelin kapsamı dışmda kalması sonucu Dikran Çuhacıyan'ın(>) kurduğu Opera Tiyatrosu topluluğu birinci, ortaoyuncuları da sahneye çıkıp tuluat tiyatrosu kurarak ikinci rakip oldular. Onların gerekçesi ise ikiydi: Birincisi Güllü Âgop imtiyaz sözleşmesine uymamış, sadece Gedikpaşa Tiyatrosu'yla Üsküdar'daki Aziziye Tiyatrosu'nu işletmişti. İkincisi ise tuluat tiyatrosu suflörsüz, bir başka deyişle metinsiz oynuyordu, bu bakımdan Batı anlayışındaki tiyatroyla bir benzerlikleri yoktu.

Bu 10 yıl içinde topluluktan bazı kopmalar da oldu. Örneğin 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında ve ondan sonra kimi oyuncular Edirne'ye; 1879'da da Ahmed Vefik Paşa'nm vali olduğu Bursa'ya gittiler. 1880'de Osmanlı Tiyatrosu'nun Gedikpaşa Tiyatrosu ile kira sözleşmesi sona erince topluluk gösterimlerini Şehzadebaşı'nda sürdürdü. 1882'de Güllü Agop saraya alındı, bu bir bakıma Osmanlı Tiyatrosu'nun sonu demekti. Çünkü yerini alan Mardiros Mınakyan'ın(-») eser seçimi ve kadrosu farklıydı. Bu da bir bakıma yeni ve uzun ömürlü yeni bir topluluğun başlangıcı idi (bak. Osmanlı Dram Kumpanyası).

Osmanlı Tiyatrosu 1884'te Gedikpaşa Tiyatrosu'nda Tomas Fasulyeciyan(->) yönetiminde başka topluluklarla birlikte gösterimler veriyordu. Böylece Osmanlı Tiyatrosu adını iki topluluk paylaşıyordu. Ancak aynı yıl Gedikpaşa Tiyatrosu'nun yıktırılması ya da kapatılması sonucu yalnız Mınakyan yönetimindeki Osmanlı Tiyatrosu kaldı. 1884'ten başlayarak sansürün sıkılığı yüzünden tiyatro yaşamı sönükleşti, özellikle yerli oyunlar hiç oynanmaz oldu. Bu arada Osmanlı Tiyatrosu Türkçe'nin yanısıra Ermenice ve Bulgarca gösterimler de vermiştir. Öyle ki Bulgar tiyatrosunun önemli oyunlan ilk kez Osmanlı Tiyatrosu'nda sahnelenmiştir.

Bibi. And, *Osmanlı;* And, *Tanzimat;* Sevengil. *Tanzimat.*

METİN AND

OTELLER

Günümüzdeki anlamıyla otellerle, İstanbul oldukça geç, 19. yy'ın yarısına doğru tanıştı. Daha önce, Bizans ve Osmanlı dönemlerinde, kente gelip bir süre kalacak olan yabancılar ya özel evlerde, elçiliklerin, kilise ve manastırların misafirhanelerinde, kervansaraylarda, külliyeler çevresindeki misafirhanelerde, imarethanelerde vb; ya da ücret ödeyerek hanlarda, bekâr odalarında vb kalırlardı (bak. konaklama). "Hotel garnis" denen mobilyalı, pansiyon türünden odalar ise, daha çok yabancılar içindi ve 19. yy'da yaygınlaşmıştı.

İstanbul'da, geleneksel konaklama tesislerinden ve alışkanlıklarından farklı, bugünün otellerinin başlangıcı sayılabilecek ilk otel Beyoğlu'nda o zaman "Grand Rue de Pera" denen İstiklal Caddesi'nde, 463 no'da şimdiki Kumbaracı Yokuşu başında 1841'de açılmış olan Hôtel d'Angleterre'dir. 1870'lerin gazete ilanlarından kuruluş yılı ve adresi tespit edilebilen otelin kurucusu I. Missirie idi. Zamanına göre çok konforlu ve Batılı olan Hôtel d'Angleterre'in restoranı da ünlüydü.

Yine Beyoğlu'nda, belki Hôtel d'Angleterre ile eşzamanlı, belki de ondan biraz önce (1840) Galata Kulesi civarında Hôtel des Quatre Nations bulunmaktaydı. Hakkında fazla bilgi bulunmayan bu konaklama tesisinin büyücek bir pansiyon olduğu da düşünülebilir. 1849'da, yine Grand Rue de Pera üzerinde Grand Hôtel d'Orient açılmış, aynı yıl Tepebaşı tarafına doğru Hôtel de Bysance, Rus Sefareti'nin karşısında ise Hôtel de Pera kurulmuştur. 1850'lerden sonra Beyoğlu'nda Grand Rue de Pera üzerinde ve Tepebâşı'nda, Petits Champs des Morts adı verilen mezarlık tarafında yeni oteller birbirini izler. 1851'de Hôtel de France, 1860'ta Asmalımescit civarında köşede Hôtel Restaurant des Colonies, bugünkü Avrupa Pasajı'nın bulunduğu yerde Hôtel Restaurant du Palais des Fleurs, şimdiki Kallavi Sokağı'nda Hôtel de Grèce, Tepebaşı'nda Londra Oteli, Hôtel d'Europe, 1862'de Hôtel de Paris, 1864'te şimdiki Orhan Apaydın Sokağı'nda (Piremeci Sokak) Hôtel de Vienne, 1870'lere doğru Hôtel Saint-Pétersbourg, Hôtel de Grand Bretagne, 1875'te Hôtel de Constantinople ve Grand Hotel National, Hôtel Restaurant Anatolie vb açıldı. 1876'da, daha 1860'larda Büyükada'da Hôtel Giacamo'yu açmış ve işletmekte olan, Tepebaşı'ndaki Hôtel d'Orient'm, Hôtel de Constantinople'un da sahibi olan otelci aile Logotheti'lerden François Logotheti Tepebaşı'nda Hotel Royal'i açtı. Bir süre sonra adı Hôtel Royal d'Angleterre olan bu otel İngiltere Elçiliği'nin bulunduğu yerdeki İbrahim Paşa Konağı binasmdaydı (daha sonra Royal Otel ve Alp Oteli adlarını almıştır).

Aynı zamanda ünlü restoranlara, kafelere sahip olan, çoğu müzikli eğlence yerleri niteliğinde bulunan, maskeli baloların tenip edildiği, haftanın belli gecelerinde çeşitli özel eğlencelerin de yapıldığı bu oteller, Beyoğlu'nda (Pera) Batılı yaşam biçiminin simgeleriydiler. 19. yy'm ikinci yarısının bu otelleri, otelci Levantenler arasında sık sık el değiştiriyor, çoğunlukla yeni adlarla yeniden açılıyor, bina değiştirdikleri de oluyordu.

1891'de Beyoğlu'nda Grand Hôtel de Londre yeni yerinde en son konfor ve lüksle, iddialı biçimde açıldı (bak. Londra Oteli). Bütün odalarında sıcak su, elektrik, iç hat telefon vardı. 1890'lar Beyoğlu'nda kendileri veya ünleri günümüze kadar gelen büyük otellerin kuruluş dönemi oldu. 1892'de Şark Ekspresi (Orient-Express) yolcuları için özel olarak inşa edilen Pera Palas(->), 1896'da Hôtel Bristol, 1898'de bütünüyle yeniden yapılan ve dekore edilen Hôtel Saint-Pétersbourg, 1897'de ünlü Tokatlıyan Oteli(-+) açıldı. 20. yy'a girerken Beyoğlu'nda bunlar dışında da pek çok otel ve bir o kadar da pansiyon vardı.

İstanbul'da 19. yy'ın sonu, 20. yy'ın başında büyük ve önemli otellerin daha çok Beyoğlu'nda toplanmasına karşılık, Sirkeci tarafında da, ayrıca Kadıköy yakasında, Bakırköy civarında ve Boğaziçi'nde de daha küçük çapta ve özelikle Boğaziçi'nde pansiyona daha yakın oteller kurulmuştu.

Cumhuriyet sonrasında İstanbul'da oteller gerek sahipleri gerekse yerleri açısından önemli değişiklikler geçirmiş görünüyorlar. 1934 tarihli *İstanbul Şehir Rehberi'ne* göre, o dönemde İstanbul'da 67'si İs-

Swissôtel ve Conrad Oteli'nin bir görünümü. *Gürol Kara / TETV Arşivi*

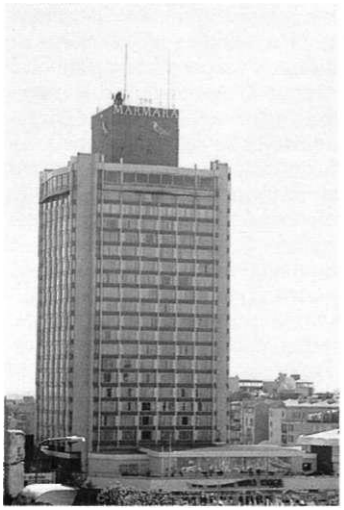

The Marmara (solda) ve Sheraton Oteli. *Ertan Uca, 1994/TETTV Arşivi*

tanbul, 57'si Beyoğlu, 7'si Üsküdar-Kadıköy, 6'sı Boğaziçi, 15'i Adalar tarafmda olmak üzere 152 kayıtlı otel vardı. İstanbul yakasmdaki oteller, Sirkeci Gan yakınında, Muradiye, Hüdavendigâr, Ebussuut Caddesi çevresinde kümelenmişti. Beyoğlu'nun Cumhuriyet öncesinin de ünlü otellerinden Avrupa, Benzur, Berlin, Bristol, Büyük Emperyal, Büyük Londra, Kantinantal, Novotni, Pera Palas, Tokatlıyan gibi otelleri varlıklarını sürdürürlerken, Park Otel(-»), Lozan Palas gibi oteller de açılmıştı. Boğaziçi'nde Tarabya'daki Tokatlıyan, Büyükdere'deki Paris en önemlilerindendi.

1950'de şehrin en iyi sayılan oteli Park Otel'dir. Lüks kategorisinde olan 6 otel, Park Otel, Konak Oteli, Tarabya Konak Oteli, Pera Palas, Yeşilköy'deki Deniz Park Palas, Büyükada'daki Splandit Palas'tı. Birinci sınıf sayılan oteller Beyoğlu'nda Kantinantal Oteli, Bristol Oteli, Londra Oteli, Sirkeci'de Öz İpek Palas, Yeşilköy'de Çınar Oteli, Büyükada'da Akasya Oteli'ydi. Şehrin çeşitli yerlerindeki diğer oteller ise ikinci sınıf veya daha aşağıydı.

İstanbul'da "yeni kuşak oteller" denebilecek büyük, konforlu, lüks (beş yıldız) otellerin ilki ise 1955'te açılan Hilton Oteli(-0 oldu. Divan Oteli(->) 1958'de onu izledi. Aynı tarihlerde Tarabya'da Tokatlıyan Oteli'nin yerine Büyük Tarabya Oteli yapıldı. Taksim'de Intercontinental ve Sheraton 1970'lerde bunları izledi.

1980-1990'larda Türkiye ve İstanbul'un geçirdiği sosyoekonomik değişme sürecinde İstanbul'da çoğu uluslararası otel zincirlerine bağlı beş yıldızlı, dört yıldızlı büyük oteller çoğalırken, bir başka gelişme de, özellikle Beyazıt-Laleli-Aksaray-Fmdıkzade hattında Arap ülkelerinden ve Doğu Avrupa ülkelerinden gelenlerin barındığı mütevazı otellerin artması oldu. Ayrıca Sultanahmet çevresinde de orta ve orta-alt sosyoekonomik katmanlardan turistlere hitap eden yeni oteller açıldı.

1994 itibariyle İstanbul'da 19 beş yıldızlı otel bulunmaktadır. Bunlar Aksaray'da Akgün, Gayrettepe'de Büyük Sürmeli, Beşiktaş'ta Conrad, Yeşilköy'de Çınar, Beşiktaş-Çırağan'da Çırağan-Kempinski, Esentepe'de Dedeman, Elmadağ'da Divan, Tarabya'da Büyük Tarabya, Ataköy'de Holiday Inn Crown Plaza, Yeşilköy'deki Polat Renaissance, Taksim Elmadağ'da Hyatt Regency, Harbiye'de Hilton, Maslak'ta Mövenpick, Silivri'de Klassis, Suadiye'de Princess, Laleli'de Merit (Eski Ramada), Taksim'de Sheraton, The Marmara otelleriyle Maçka'daki Swissotel the Bosphorus'tur. Ayrıca çoğu eski eserlerin restorasyonuyla kazanılmış olan Sultanahmet'teki Yeşil Ev'in, Ayasofya pansiyonlarının, Çubuklu'daki Hıdiv Kasrı'nın da aralarında olduğu turistik amaçlı 28 özel belgeli konaklama tesisi bulunmaktadır. Aralarında Carlton, Dilson, Interconti, Holiday Inn (Ataköy Marina), Kalyon Oteli, Maçka Oteli, Pera Palas, Richmond Hotel'in de olduğu 42 dört yıldızlı, 90 üç yıldızlı, 87 iki yıldızlı otel ile çok sayıda tek yıldızlı otel vardır.

İSTANBUL

OTOBÜS

İstanbul'un kent içi toplu ulaşımında halen birinci sırayı koruyan otobüsün İstanbul'a ilk gelişi, İETT'nin(-*) kuruluşundan 13 yıl önce olmuş ve 1926'da 4 adet otobüs satın alınmıştı. O güne kadar kent içi toplu ulaşımın tramvay aracılığıyla sağlandığı İstanbul'da, bu otobüsler gereği gibi verimli işletilememiş; bir süre sonra da hurdaya ayrılmıştı.

İETT filosuna, İstanbul'un ve İstanbullunun yaşamına gerçek anlamda katılan ilk otobüsler, 1942'de ABD'den alman White marka 9 adet otobüstür. Daha sonra 1943'te İsveç'ten 15 adet Scania Vabis marka otobüs alınmış, bu yıldan itibaren otobüs alımı hızlandırılarak 1994'te 2.400 otobüslük filoya ulaşılmıştır. 1963'te İtalya'dan 100 adet troleybüs satın alınarak hizmete verilmişse de, 1984'te dönemin belediye başkanı tarafından, trafiğe engel oldukları gerekçesiyle seferden kaldırılmıştır.

İstanbul'un bir ucundan diğerine, kent içi toplutaşıma hizmetinin yüzde 40'ını sağlayan İETT, bugün, 1.200 km'lik yol ağında çalışmakta, toplam hat uzunluğu ise 5.230 km'yi bulmaktadır.

5 yıl önce 1.300 otobüslük filosunun 1.000'i ile her gün sefere çıkan İETT'nin filosundaki otobüs sayısı bugün, 2.400'e ulaşmıştır. Bu 2.400 otobüsten 2.000'i her gün sefere çıkmakta, toplam yaklaşık 400.000 km yol kat etmekte ve günde ortalama 1.500.000 yolcu taşımaktadır.

İstanbul'un kent içi ulaşımına, son yıllarda, solo ve körüklü tiplerin dışında, yeni tip otobüsler de katılmıştır. Çift katlı otobüslerle doğal gazla çalışan yeşil otobüsler bunlar arasında sayılabilir.

1993'e kadar normal ve körüklü otobüslerle hizmet veren İETT, 1993 içerisinde filosunu çeşitlendirmiş ve ilk etapta 26 adet çift katlı otobüsün alımını gerçekleştirmiştir. İngiliz-Hollanda ortak yapımı olan Daf-Optare marka otobüsler uzun hatlarda ve özellikle turizm amacıyla çalıştırılmaktadır. Yolcuların İstanbul'un panoramasını farklı bir gözle görmesini sağlayan çift katlı otobüslerde, özürlü vatandaşların otobüse kolay binmesini sağlamak için kapı platformları hidrolik sistemle yer düzeyine kadar indirilebilmektedir.

İETT, deneme amacıyla 100 adet do-

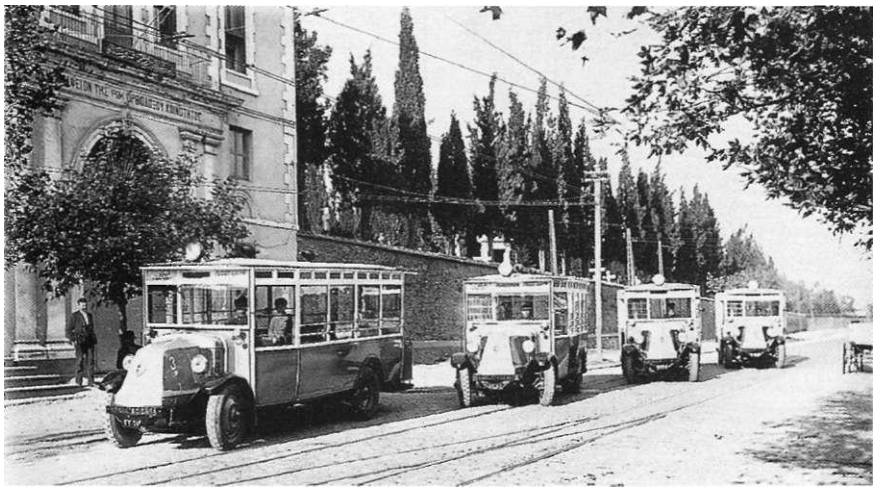

Istanbul'da şehir içi toplu ulaşımında kullanılan ilk yolcu otobüsleri, 1928.
Seriaç Kayserilioğlu koleksiyonu

ğal gazla çalışan otübüsü de filosuna katmıştır. İlk etapta 1994 başında 10 tanesi doğal gaza çevrilen bu otobüslerden, her ay 10 tanesi daha doğal gazlıya dönüştürülmektedir. Doğal gazla çalışan otobüslerde yüzde 30 mazot, yüzde 70 doğal gaz kullanılmaktadır. Motora ilk hareket mazot tarafından verilmekte, motor belli bir devre ulaştıktan sonra, doğal gaz sistemi devreye girmektedir. Doğal gazlı otobüsün gerek İstanbul'un hava kirliliğini önlemedeki katkısı, gerekse rantabl bulunması halinde, filodaki diğer otobüsler de zaman içerisinde doğal gazlıya dönüştürülebilecektir.

Özel Halk Otobüsleri: Günden güne büyüyen ve hemen her yıl yeni yeni semtlerin oluştuğu istanbul'da, anakent belediyesinin yan kuruluşlarından birisi olan İETT, zaman içerisinde kent içi ulaşımda yetersiz kalmış ve o güne kadar bağımsız bir biçimde çalışan özel halk otobüslerinin yönetim, yürütüm ve denetimleri bu kuruluşa devredilmiştir. Bugün 800 civarında olan özel halk otobüslerinin ortalama 500'ü her gün sefere çıkmaktadır.

BÜNYAMİN ÇELEBİ

Ferhatpaşa Otogarı
Ulaştırma Dünyası. S. 10 (Temmuz 1994)

OTOGARLAR

Şehirler arası otobüslerin kalkış ve varış yerleri.

İstanbul'un ilk otogarı olan Harem Otogarı 1970'te; Topkapı'da bulunan Anadolu Otogarı ve hemen yanındaki Trakya Otogarı 1971'de; sadece İstanbul'un değil Türkiye'nin de en büyük otogarı ve kamu binası olan İstanbul Uluslararası ve Şehirlerarası Otobüs Terminali Ferhatpaşa Otagarı ise Esenler'de, Ferhad Paşa Çiftliği mevkiinde 1994'te faaliyete geçmiştir.

1950'lerde ulaşım ağının modernleştirilmesi ve geliştirilmesiyle birlikte yolcu kapasitesi ve araç sirkülasyonun da artmasıyla, o güne dek Anadolu yakasında önceleri Üsküdar, daha sonra Kadıköy iskele meydanından; Rumeli yakasında ise özellikle Sirkeci ve Aksaray'dan, Laleli'den düzensiz olarak yapılan şehirler arası otobüs seferleri ve buralarda kümelenen otobüs şirketi yazıhaneleri şehir trafiğini daha da karmaşık hale getirmişti. 1970'te otobüs işletmecisi Cemal Ulusoy'un öncülüğünde kurulan Uluslararası Anadolu ve Trakya Otobüsçüler Derneği ilk olarak 1970'te Harem'de denizin doldurulmasıyla kazanılan alanda Harem Otogarının temelini attı ve Kadıköy yakasındaki şehirler arası otobüslerin ve yazıhanelerinin doğurduğu ulaşım sorunları bir süre için çözümlendi. Harem Otogarı halen faaliyette olup günlük ortalama 600 araç giriş çıkışı ile 36.000 kadar yolcuya hizmet vermektedir.

1971'de dönemin Sıkıyönetim Komutanlığı'mn 32 sayılı tebliği ile Sirkeci ve Aksaray'da faaliyet gösteren otobüs işletmelerinin kaldırılmasına karar vermesi üzerine, komutanlık ve dernek yöneticileri arasında süren görüşmelerden sonra, o dönem için şehir dışı sayılan Topkapı'da Otobüsçüler Derneği'ne 30.000 m^2'lik alan tahsis edildi ve Temmuz 1971'de yaklaşık 7.000 m^2'lik kapalı alam olan Anadolu Otogarı açıldı. Başlangıçta 19 yazıhanenin faaliyet gösterdiği bu otogar alanının bir bölümü, Zeytinburnu yolunun yapılması için istimlak edilince, kapsadığı alan 21.000 m^2'ye düştü ve böylece 132 otobüs yazıhanesi ile ortalama 600-700 otobüsün giriş çıkış yaptığı otogar ihtiyaca cevap veremez hale geldi. 1980'lere gelindiğinde yolcularını indirmek için bekleyen otobüslerin oluşturduğu kuyrukların Merter'e kadar uzandığı oluyordu. Aynı durum Anadolu Otogarı'mn hemen karşısında aynı bütünlük içinde yer alan ve günde 700-800 otobüsün girip çıktığı Trakya Otogarı'nda da yaşanınca, yine Otobüsçüler Derneğinin girişimleri ile İstanbul'un artan araç ve yolcu kapasitesine, uluslararası ve kentler arası taşımacılığa uygun yeni bir otogarın yapılması girişimleri başladı.

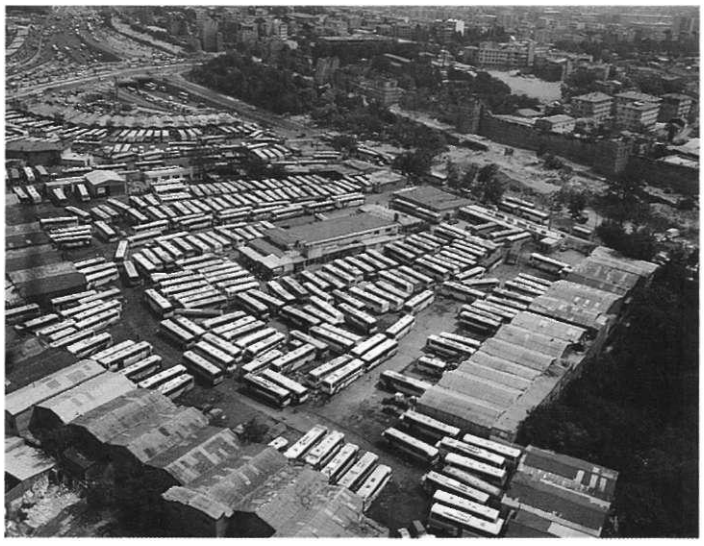

Topkapı'daki eski Anadolu Otogarı.
Nazım Timuroğlu, 1993

Büyük İstanbul Otogarı ya da Ferhatpaşa Otogarı diye de adlandırılan yeni terminal, büyükşehir belediyesi tarafından tahsis edilen 295.000 m^2'lik ve vadi tabanını çevreleyen eğimli bir arazide kurulmuştur. Bayrampaşa-Esenler'de, Ferhad Paşa Çiftliği mevkiinde, TEM ve E-5 otoyollarının arasında, Merkez Hal, Karpuzcular Hali ve Kuru Gıdacılar Sitesi ile komşu olan otogarın batı yakasındaki çiftlik alanı üzerinde bir iş merkezi kurulması planlanmaktadır. Otogar inşaatı Uluslararası Anadolu ve Trakya Otobüsçüler Derneği ile büyükşehir belediyesi arasında yapılan bir protokolle 1984'te projelendirilmiş, 1987'de ise teklif almak suretiyle Cevahirler İnşaat-Taahhüt ve Ticaret AŞ tarafından yap-işlet-devret modeline uygun biçimde inşa edilmeye başlanmıştır. Şehir içi bağlantı kavşakları büyükşehir belediyesince, şehirler arası bağlantı yollan ise Karayolları Genel Müdürlüğü'nce tamam lanacaktır.

Yapımı sırasında ortaya çıkan topografik, hukuki ve idari sorunların halledilmesini takiben ancak Nisan 1994'te faali-

yete geçen yeni otobüs terminali Aksaray-Esenler hafif metro sistemi ile bağlantılı olup Aksaray merkezine 6 km uzaklıktadır. Geleceğe dönük bir buluşma-alışveriş-eğlence ve yönetim merkezi olarak planlanan ve 1994 değerlerine göre 5,5 trilyona mal olan otogara günde 10-12.000 araçla 1.000.000 yolcu ve refakatçisinin giriş çıkış yapacağı hesaplanmaktadır. 168 yazıhane biriminde 1.000 kadar firma faaliyet gösterebilecek, 130 odalı bir otel inşa edilecek ve PTT tarafından 20.000 abonelik bir telefon santralı kurulacaktır.

Boşaltılan Anadolu Otogarının Yenikapı'dan gelecek metronun transfer istasyonu olarak kullanılması planlanmıştır. Trakya Otogarı'nın riasıl değerlendirileceğine henüz karar verilmemiş olup, Kadıköy yakasındaki Harem Otogarı'nın da daha uygun bir yere taşınması düşünülmektedir.

İSTANBUL

OTOMOBİL

Otomobilin İstanbul'a ilk olarak ne zaman geldiği kesin olarak bilinmiyor. Yalnız 1895'te gümrüğe getirilen otomobillerin büyük bir şaşkınlık yarattığı, gümrük tarifelerinde henüz adı bilinmeyen bu araca kendiliğinden hareket eden anlamında "zatü'l-hareke" denildiği çeşitli kayıtlarda gözleniyor.

II. Abdülhamid'in (hd 1876-1909) kuşkularının elektrik, tramvay, telefon gibi otomobilin de ülkemize girmesini zorlaştırdığı tahmin ediliyor. Saraya suikast için sessizce yaklaşmalarına bir neden olarak gösterdiği at arabalarının tekerleklerindeki lastikleri sökecek denli evhamlı olan padişah, Sadrazam Avlonyalı Ferid Paşa'nın kendi şahsına bir otomobil alma isteğini de sert bir şekilde önlemiştir. Ferid Paşa böyle bir arzusu olmadığını kesin bir şekilde belirtmesine rağmen ağır bir şekilde azarlanmış, arabasının tekerlekleri sökülerek Babıâli'ye maliye nazırının arabası ile gitmek zorunda kalmıştı.

Buna karşılık bir diğer belgeye göre ilk otomobilin ülkemize ve dolayısıyla İstanbul'a girmesi II. Abdülhamid'in izniyle gerçekleşmiştir. Padişah, II. Meşrutiyet'te Basra mebusu olan Züheyrzade Ahmed Paşa'nın isteğini kıramayarak ülkemize ilk otomobili sokmasına izin vermiştir. Ayrıca Muzıka-i Hümayun'dan Kaymakam Stravolo'nun da İstanbul'a ilk otomobili İtalya'dan getirdiği iddia edilmektedir.

İstanbul'da görülmeye başlanan ilk otomobillerin "landaulet" biçiminde, siyah renkli, üstleri açılır kapanır Renault marka olduklan bilinmektedir. İlk otomobil sahipleri, biraz kullanım zorluğundan, biraz da şoförlüğü kendilerine yediremediklerinden özel giysileriyle yabancı sürücüler kullanmışlardır.

Otomobilin İstanbul'da yaygınlık kazanması ise II. Meşrutiyet'ten sonradır. İlk toplu alım 1909'da "çağdaş ve motorize olmak" amacıyla ordu için yapılmıştır. Bundan sonra kabine üyeleri için de atlı arabalar yerine otomobiller tahsis edilmiştir. 23 Ocak 1913'teki Babıâli Baskını(->) sırasında, Enver Bey'in (Paşa) sadrazamın istifanamesini V. Mehmed'e sunmak için Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'nin otomobilini kullandığı bilinmektedir.

Bu dönemin en çok sözü edilen otomobili ise Harbiye Nazın Mahmud Şevket Paşa'nın zırhlı arabasıdır. Halk arasında saatte 70 km yaptığı, motorunu Beyazıt'ta stop ettiği zaman ancak Divanyolu'nda durabildiği uzun süre söylenmiştir. Mahmud Şevket Paşa, olası bir suikasta karşı özel bir donanımla korumaya aldığı otomobille 11 Haziran 1913'te Harbiye Nezaretinden Babıâli'ye giderken Hürriyet Meydanı'ndan Divanyolu'na çıkan yerde suikasta uğrayarak öldürülmüştür. Bu otomobil hâlâ Askeri Müze'de durmaktadır.

Sadrazam Said Halim Paşa'nın ve son halife Abdülmecid Efendi'nin de o yıllara göre son model otomobillere sahip olduğu bilinmektedir. I. Dünya Savaşı'ndan önce ilk Amerikan arabası Ford, Harbiye Nazırı Enver Paşa için özel olarak getirtilmiştir. V. Mehmed'de (Reşad) (hd 1909-1918) otomobile binen ilk padişah olmuştur.

1911'den sonra şehreminlerinin makam arabaları da otomobile çevrilmiştir. İlk otomobile binen şehremini Tevfik Bey olmuştur. I. Dünya Savaşı nedeniyle orduya alınan ilk otomobiller ise Fransa'dan temin edilen Hotchkis mitralyözlü tipindedir. Bu otomobillerin kullanımı için Fransa'dan teknisyenler getirilmiş, Tophane'deki Sanayi Mektebi'nde öğrenim gören İskender ve arkadaşları ilk şoförler olarak diplomalarını almıştır. Yine bu dönemde Mahmud Şevket Paşa, dışarıdan teknisyen getirmek yeıine, Yüzbaşı Mehmed Ali ve Aziz beylerin yanında kendi şoförü İskender başta olmak üzere 5 kişiyi Almanya'nın Goggenau fabrikasına göndermiştir. Bu seyahat sırasında nazırlara ve V. Mehmed'e birer Mercedes otomobil satın alınmıştır. Otomobillerin orduda fazlalaşması üzerine Miralay Selahaddin Bey'in komutasında otomobil taburu kurulmuştur.

1908-1914 arasındaki dönemde çoğu askeri amaçla kullanılmak üzere 100 ile 150 arası otomobilin olduğu tahmin edilmektedir. Bu otomobillerin markaları da çeşitlilik göstermekteydi. Almanya'dan Mercedes, Daimler-Benz, Puch, Fransa'dan De Dion Bouton, Delahey, Deloney-Belleville, Delage, Panhar de Vaseur, Hotchkis, Renault, İtalya'dan Fiat, İngiltere'den ise Rolls Royce ve Rapier kamyonları en revaçta markalardı.

İstanbul'da otomobil markalarının bu denli çeşitlilik göstermesine karşılık, bunların yedek parçalarıyla bakımlarının yapılacağı yerler yoktu. Otomobillerin ihtiyaç duyduğu tüm bakımlar Perşembepazarı'ndaki kalafat yeriyle Robert Kolej'in atölyelerinde yapılıyordu. Birçok önemli parça yurtdışından getiriliyor, bu iş aylarca sürüyordu. Bu süre zarfında otomobil kullanılmıyordu. I. Dünya Savaşı'ndan sonra İstanbul'un işgali sırasında Amerikalılar Sirkeci rıhtımında American Foreign Trade adlı yarı resmi bir firma kurarak Ford, Chevrolet, Studebaker otomobil ve kamyonlarmı birtakım komisyoncular yoluyla piyasaya sürmüşlerdi. Aynı dönemde Fiat doğrudan doğruya Torino'ya bağlı bir büro kurarak Amerikalılarla rekabete girişmiş ve böylece İstanbul'da otomobil adedi artmıştır.

İstanbul'da ilk otomobil piyasasına giren Türk tüccarı ise Türk asıllı Beyaz Ruslardan Aynvefa firması olmuştur. Bu firma 1924-1925 arasında Sirkeci'de Ford marka arabalar satmıştır.

Sultanahmet Belediye Bahçesi'nin karşısında tütüncü dükkânı bulunan Abdüsselam Efendi de otomobil ticaretinin hızlandığı dönemde işin kârlı olduğunu fark ederek Mahmud Şevket Paşa'nınkiyle aynı model 2 araba satın almış, bunları kiralayarak tütüncülükte yitirdiği sermayesini bu arabaların kirasıyla kısa sürede geri almıştır. İstanbullular arasında bu kiralık arabalara "Acemin Mercedesleri" adı takılmıştır.

Hem Türk, hem Müslüman işadamlarının kurduğu ilk otomobil firması 1924'te faaliyete geçen Kemal Halil, Mehmet Rıfat ve Şürekası idi. Bu firma Dodge otomobil ve kamyonlarla Good Year lastiklerinin acenteliğini almıştı.

İstanbul'da otomobillerin çoğalmasıyla birlikte taksicilik de başlamıştır. İkinci el-

1920'li yıllarda Galata Köprüsü'nün girişinde bir otomobil. *Cengiz Kabraman arşivi*

Amerikalıların 1921'de kurduğu özel şoför okulunun verdiği diploma.
Ç. Gülersoy, ***Taksim,*** İst., 1986. s. 91

den eski otomobillerle çalışan taksiciler kullandıkları arabaların markalarına göre semtlere ayrılmıştı. Beyoğlu Tokatlıyan Oteli'nin köşesindeki sokakta Fiatçılar, Pangaltı'da Chevrolet'çiler vardı. Ayrıca Şehzadebaşı, Tepebaşı, Taksim ve Kadıköy'de de taksi durakları oluşturuldu. Bu dönemin namlı şoförleri arasında daha sonraları milletvekili olan Senihi Yürüten, Sabiha Sultan'ın eski kâhyası Mehmed Efendi, Pangaltılı Apik, Laz Yani, Ayı Boğan ve Mustafa vardı.

1928'den sonra ana otomobil bayilerinin yanısıra, istanbul'da yedek parça ve aksesuvar ticarethaneleri açılmaya başlandı. Aynı yıl Şoförler Kooperatifi Taksim'de bir yedek parça mağazası kurdu.

İstanbul'da ilk trafik şubesi 1923'te Şehremini Emin Bey'in (Erkul) emriyle Galata Köprüsü'nün altında Belediye Zabıtası'na bağlı olan merkezde açıldı, 5 memurla çalışan bu merkez kısa bir süre sonra Galata'daki borsa binasına taşındı. Bu tarihlerde İstanbul'da biri Galatasaray'da, diğeri ise Karaköy'de olmak üzere iki adet trafik noktası vardı. İstanbul'da ilk ışıklı geçit lambası da Karaköy'deki Domuz Sokağı'nın başına kondu.

Otomobillerin çoğalması ile trafik kazaları da -seyrek de olsa- başladı. İstanbul'da bilinen ilk trafik kazası Ocak 1912'de Zincirlikuyu yönünden gelen otomobilin bir kişiye çarparak yaralaması biçiminde olmuştu. Yaralı Etfal Hastanesi'ne kaldırılırken kazayı yapan İtalya Sefareti'nin şoförü kaçmayı denemiş, fakat kısa bir süre sonra Pangaltı polisleri tarafından yakalanmıştı. Bugünküne oranla oldukça ufak sayılacak bu olay günün gazetelerinde haftalar boyu işlenmişti.

İstanbul'daki ilk ralli ise 1937'de Yunanistan Turing ve Otomobil Kurumu ELPA tarafından İstanbul ile Atina arasında düzenlenmiştir. Bu yarışmaya Türkiye'den Azize Krap, Hikmet Üstündağ ve İsviçre Elçiliği görevlilerinden E. A. Bloch katılmıştır. Bu yarışmanın özel kategorisinde birinci olan Azize Krap'a ödül olarak bir pudriyer verilmiştir.

İstanbul'a otomobille gelen ilk yabancı R. L. Jefferson'dur. İngiltere Kraliyet Coğrafya Kurumu üyesi olan Jefferson 1893'te Londra'dan bisikletle İstanbul'a gelmeyi başardıktan sonra 1905'te bunu otomobille gerçekleştirmek istemiştir. Ancak II. Abdülhamid ülkeye otomobilin girmesini yasakladığından bunun için izin alınması gerekmiştir. İngiltere Sefiri Sir Nicholas O' Connor Babıâli'den özel bir izin verilmesi için başvurduğunda reddedilmesine rağmen ısrarla bu konu üzerinde durmuş ve sonunda bu yolculuk için irade almayı başarmıştır. Jefferson da 21 Eylül 1905'te Coventry'den yola çıkıp 3.914 km kat ederek 47 gün sonra, yani 6 Kasım 1905'te İstanbul'a varmıştır.

1930'larda ve 1940'larda İstanbul'da otomobil artık yadırganan veya merak konusu olan bir araç değildir. Yine de, daha çok resmi daire ve resmi kimlikli kişilerce kullanılıyordu, özel araba ancak çok zengin ailelerde görülmekteydi.

İstanbul'da özel otomobillerin hızla çoğalması 1950'lerin ortalarında başlar. Bu dönemde Türkiye genelinde görülen değişime koşut olarak ve Menderes dönemi imar hareketlerinin mantığı doğrultusunda otomobil teşvik edilen ve ihtiyaç haline geldiğinin propagandası da yapılan bir taşıma aracı olmuştur (bak. Menderes ve İstanbul).

İstanbul'da 1970 sonrasında özel otomobil sahibi olmak bir çeşit tutkuya dönüşmüş, araç sahibi olmayı kolaylaştıran taksit, kredi gibi sistemler sayesinde orta gelir grupları da özel araç sahibi olmuşlardır. Otomobilde asıl patlama ise 1984-1994 arasındadır. 1984'te bütün Türkiye'de toplam otomobil sayısı 919.577 iken İstanbul'da 274.704 otomobil vardı. Bunların sadece 4.932'si resmi, geri kalanı özel araçtı. 1987'de Türkiye'deki 1.193.021 otomobilin 368.577'si İstanbul'daydı. 1994'te ise İstanbul'da yaklaşık 800.000 otomobil bulunmaktadır.

BURÇAK EVREN

OTOPARKLAR

Şehir içinde motorlu araçların, özellikle otomobillerin geçici süre için park edilip bırakılabileceği açık veya kapalı mekânlar.

İstanbul'da otopark ihtiyacı ve otopark sorunu özel otomobillerin çoğalmasına paralel olarak ortaya çıkmıştır (bak. otomobil). Şehirde motorlu araç ve otomobil sayısı arttıkça, özellikle otomobillerin serbestçe bırakılabileceği alanların bulunmadığı yoğun yerleşim ve iş bölgelerinde, az yer kaplayan ancak çok vasıta alan kat otoparkları ve toprak seviyesinin altında, toprağın oyulmasıyla elde edilen kapalı otoparklar çok önemli bir ihtiyaç olarak kendini dayatmış, ancak bu ihtiyaca cevap oldukça geç ve yetersiz şekilde verilebilmiştir.

Günümüzde, İstanbul'un şehir içi trafik akışının önemli sorunlarından olan gelişigüzel park edilmiş otomobillerin düzenli park yeri ihtiyacına karşılık verebilecek organize otopark sayısı ve bunların kapasitesi son derece düşüktür.

Belediyelere ait katlı otoparklar 1980 sonrasında kurulmuştur. Kapalı veya açık düzenlenmiş, ücretli, büyük otoparklar dışında şehrin çeşitli yerlerinde kurumlara, vakıflara, özel kişilere ait küçük otoparklar da bulunmaktadır. Öte yandan, şehrin eğlence yerlerinin yoğun bulunduğu bölgelerinde, gazinoların, restoranların, işyerlerinin önünde veya civarında kendilerine "kâhya" da denen, ya kendi kendilerini bu işe tayin etmiş, ya işi belediyelerden icarla almış ya da çevredeki müessese adına çalışan kişilerin belli bir ücret veya bahşiş karşılığında düzenini sağladıkları küçük otoparklar vardır.

1987'de İstanbul'da 178'i açık, 73'ü kapalı. 10'u belediyeye ait katlı otopark olmak üzere 261 tescilli otopark vardı. Bunların toplam kapasitesi 27.471 araçtı. 1994 itibariyle İstanbul Büyükşehir Belediyesine ait veya belediyece işletilen kat otoparkları Beyoğlu İlçesi'nde Cihangir katlı otoparkı, Beyoğlu-Karaköy katlı otoparkı, Kuledibi katlı otoparkı, Tepebaşı katlı otoparkı; Eminönü'nde Mercan Yanıksaraylar katlı otoparkı, Şişli'de Ali Sami Yen Stadı yanındaki katlı otopark, Harbiye Spor Sergi Sarayı yanındaki katlı otopark; ayrıca Atatürk Kültür Merkezi (AKM) yanındaki katlı otopark; Üsküdar Belediye Çarşısı civarındaki katlı otoparktır. Şehirdeki açık veya kapalı ve belediyeye ait diğer otoparklar Bakırköy deniz otobüsleri önündeki 435 araçlık otopark, Bakırköy-Yeşilköy balıkçı barınağı yanındaki açık otopark,

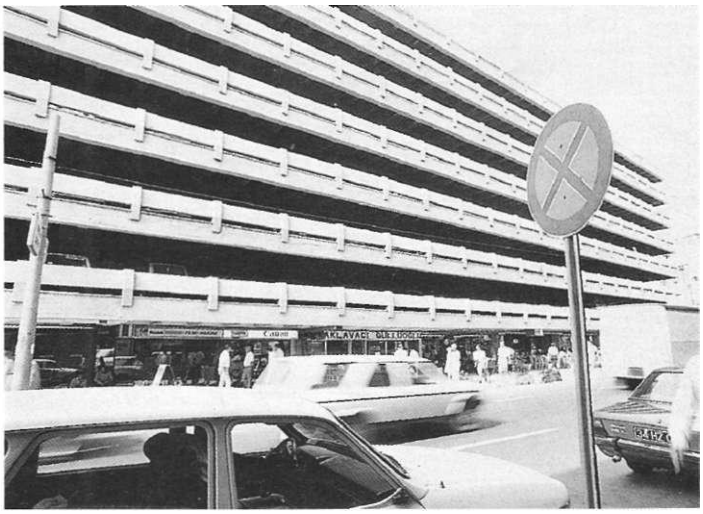

Karaköy'deki katlı otopark.
Laleper Aytek, 1991

Kabataş İskelesi'nin önündeki Tophane iskele Caddesindeki, Yenikapı sahil düzenleme alanındaki, Yenikapı sahil şeridindeki, Aksaray Geçidi'ndeki, Samatya Meydanındaki, Bostancı İskelesi'ndeki, Caddebostan-Bostancı şeridindeki, Kartal Meydanı'ndaki, Kadıköy'de, Moda Burnu-lnci Burnu mendireği arasındaki, Maçka Demokrasi Parkı'ndaki, açık hava tiyatrosu önündeki, Merter'deki otoparklardır.

Günümüzde İstanbul'un otopark kapasitesi 40.000 civarında tahmin edilmektedir. Ayrıca Ak Merkez, Galleria, Capitol gibi büyük iş ve alışveriş merkezlerinin, büyük mağazaların altında kat otoparkları yapılmaya başlanmıştır. Yine Carrefour, Metro vb büyük mağazaların da açık otoparkları bulunmaktadır.

İSTANBUL

OTUZ BİR MART OLAYI

Osmanlı tarihinde İstanbul'daki son ayaklanma. "31 Mart Vak'ası", "31 Mart İrticai", olarak da bilinir. Olay. rumi takvime göre 31 Mart 1325'te başladığından bu adla anılır, miladi karşılığı 13 Nisan 1909'dur. Olay 27 Nisan 1909'da II. Abdülhamid'in(^) tahttan indirilmesiyle sona ermiştir.

Ittihad ve Terrakki Cemiyetine karşı bir gösteri niteliğinde iken ayaklanmaya dönüşen 31 Mart Olayı'nm gerisinde Ahrar Fırkasının, lttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nin, muhalif basının, İttihatçı karşıtlarının, mektepli zabit-alaylı zabit sürtüşmelerinin, etnik grupların, Türk milliyetçiliğinin uyanmasının ayrı ayrı payı vardır. Gazeteci Hasan Fehmi Beyîn olaydan bir hafta önce öldürülmesi ise ayaklanmaya bir gerekçe olmuştur.

23 Temmuz 1908'de Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesi, İstanbul'da, "hürriyetin ilanı", "Meşrutiyet devri" olarak tasvip gördü. Özgürlüğe hasret toplum sık sık mitingler düzenleyip taşkınlık düzeyinde gösteriler yapmaya başladı. II. Abdülhamid'e ve yasaklanan hafiyeliğe karşı tepkiler arttı. Sansürün kalkması ile basın da her türlü düşünceye açıldı. Genel af, yaygınlaşan gösteriler ve basında çıkan yazılar, tutucu kesimleri ve saray çevresini kaygılandırmaya başladı.

Ülke genelinde seçimlerin yapılmasından sonra 17 Aralık 1908'de İstanbul'da Meclis-i Umumi (Ayan ve Mebusan meclisleri) toplandı. II. Abdülhamid'in mecliste okunan açış söylevinde, halkın özgürlük yeteneğinin eğitime verilen önemle geliştiğinin vurgulanması, mebusların tepkisini çekti. Diğer yandan, 7 Ekim 1908'de Kör Ali ve İsmail Hakkı adlı iki hocanın Fatih Camii'nde başlarına toplandıkları ve "Ey ümmet-i Muhammed! Din elden gidiyor, sokaklarda alenen oruç yenmekte, kadınlar yüzleri açık geziyorlar" diyerek kışkırttıkları bir kısım halk ise Yıldız Sarayı'na kadar yürüyüp Meşrutiyet aleyhinde gösteride bulunmuştu. Basın ise, İttihad ve Terrakki Cemiyeti yanlısı ve muhalifi olarak ikiye ayrılmıştı; gazeteler tirajlarını artırmak için ortamı her gün biraz daha gerginleştiriyorlardı. İttihatçılara karşılık adem-i merkeziyetçi bir grup, halktan taban ararken Ahrar Fırkası da daha farklı bir siyasal bakışla ortaya çıktı. Sadrazam Kâmil Paşa'nın İttihad ve Terakkiye cephe alması ve dolaşan darbe söylentileri, Meclis-i Mebusan'da sık sık yinelenen tartışmalar, ortamı büsbütün elektriklendirdi.

Bahriye subaylarının Babıâli'ye gelip donanmanın ıslahım istemeleri gibi bir nedenden ötürü Meclis-i Mebusan'da Kâmil Paşa kabinesine güvensizlik oyu verildi ve hükümet istifa etti. 14 Şubat 1909'da Hüseyin Hilmi Paşa yeni kabineyi kurdu. Muhalefet, hükümetteki bazı nazırlardan rahatsızlık duyduğu için 27 Şubat'ta İstanbul'daki medrese talebelerine bir protesto mitingi yaptırdı. Medreseliler, gazetelere protesto bildirileri dağıttılar.

Kıbrıslı Deniş Vahdeti, saraydan aldığı izinle Aralık 1908'de çıkarmaya başladığı *Volkan* gazetesinde bu tepkiyi desteklerken masonluğa karşı İslamiyetçi-hürriyetçi bir kampanya açtı ve gazetesini, İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nin yayın organı yaptı.

31 Mart Olayı'nı hazırlayan bir diğer olgu, ordu içindeki huzursuzluklar ve "mektepli-alaylı" sürtüşmeleriydi. Mart ayma gelindiğinde herkes bir ihtilal beklentisi içindeydi. İttihad ve Terakki Cemiyeti ile Ahrar Fırkası, kendilerini tutan basın aracılığı ile suçlamalarını artırdılar. *Volkaıi&d* ise ordunun er ve erbaş kadrolarında yer alan "dinine bağlı" kişilerin mektupları yayımlanıyordu. Ittihat-ı Muhammedi Cemiyeti ise Ayasofya'da mevlit törenleri düzenlemekteydi. Olayın ilk işaretlerinden sayılan bir gelişme Yıldız Sarayı'nı bekleyen Arap ve Arnavut, sarıklı zuhaf askerlerinin oluşturduğu tabura Anadolulu gençlerin alınmasıyla yaşandı. Zuhaflar, Türk askerleri aralarına kabul etmeyerek dövüp yaralayıp kışladan çıkarttılar. Bunun üzerine Hassa Ordusu Komutanı Mahmud Muhtar Paşa zuhaf taburu kışlasını, nişancı ve avcı birlikleri ile kuşatmaya aldı ve Yıldız Sarayı'nın yanında 2 gün süren bir muharebe yaşandı. 29 Mart 1909'da Arap ve Arnavut askerler Taşkışla'ya nakledilerek olay kapatıldı. Aynı günlerde, elaltmdan kışkırtmalarla "dindar geçinen" bir kısım alaylı subay ve asker, eğitim ve görevlerinin çokluğundan, yıkanmaya, abdest almaya, namaz kılmaya vakit bulamadıkları konusunda saraya şikâyette bulundular. II. Abdülhamid, buna bir çözüm bulunmasını istedi. Oysa ordu komutanları ibadet bahanesiyle eğitime katılmama, görev almama ayrıcalığını kaldırmak amacmdaydılar. Yine ordudan kaynaklanan bir başka neden, asker giyiminin basit ve pratik biçime kavuşturulması çabr siydi. Bu kapsamda şapka benzeri bir serpuş da düşünülmüştü. Sarıklılar bunu da "kâfire benzemek" biçiminde yorumlamaktaydılar.

Serbesti gazetesinin başyazarı Hasan Fehmi Bey'in 6 Nisan 1909'da Galata Köprüsü üzerinde kurşunlanıp öldürülmesi bardağı taşıran damla oldu. Ertesi gün Darülfünun öğrencileri Ayasofya'da meclis önünde bir protesto mitingi yaptılar. *Serbestide* ise "Vatan, hainlerin pençesinden kurtarılmalıdır" manşetiyle kışkırtıcı haber ve yorumlara yer verildi. Hasan Fehmi'nin 8 Nisan günü yapılan cenaze töreni tarafların gövde gösterisine dönüştü. İstanbul'da heyecan ve ihtilal beklentisi büsbütün arttı. Kimi subaylar, açıkça Harbiye Nazın Nâzım Paşa'ya meydan okumaktan çekinmemekteydiler.

31 Mart Olayının patlak verdiği 13 Nisan 1909 gününün gecesinde Taşkışla'daki 4. Avcı Taburu ayaklandı. Subaylarını ağaçlara bağlayıp silahlı olarak kışladan çıktılar. Sabaha doğru "Ey kahramanlar şeriat elden gidiyor, ne duruyorsunuz?" diyerek önlerinde yeşil bayraklar açan sarıklı hocalarla birlikte Sultanahmet'e doğru yürüyüşe geçtiler. Bu eylemin gerisinde İttihad-ı Muhemmedî Cemiyeti'nin olduğu kuşkusuzdu. Meclis-i Mebusani kuşatmaya alan 4. Avcı Taburu er ve erbaşları ile sarıklılar, Kılıç Ali Paşa, Numune, Yıldız kışlalarına da heyetler gönderip buralardaki askerleri kendilerine katılmaya çağırdılar. Kısa zamanda Ayasofya, Babıâli, Sultanahmet civarında 5-6.000 asker, sivil toplandı. Kolağası Aziz Bey'in komutanı olduğu 3. Avcı Taburu ise ayaklanmaya katılmadı. Eylemi yönlendirenler, tıpkı eski ayaklanmalardaki gibi, asker arasından sivrilen birkaç kişiydi. Bunlardan en çok sözü geçenler Arnavut Hamdi Çavuş, bölük emini Mehmed, kamacı ustası Arifti. O

Hareket Ordusu'nun bir bataryası.
Erkin Emiroğlu arşivi

gece Derviş Vahdeti de ayaklanmacıların arasına karışmıştı. Ayrıca, kadro dışı bırakılarak mağdur edilmiş, er giyimli subaylar da vardı. İstanbul'da gün doğarken "şeriat isteriz!" avâzeleri her taraftan duyulmakta, askerler havaya kurşun sıkmaktaydılar. Silah sesleri, naralar ve sloganlar, halkı da kısa zamanda Sultanahmet'e çekti. Hükümet ise erkenden toplanarak ordu komutam Mahmud Muhtar Paşa'dan önlem almasını istedi. Davutpaşa Kışlası'ndan(->) sevk edilen süvari birlikleri Beyazıt Meydanı'nda mevzilendiği gibi Harbiye Nezareti binası(->) önüne de dağ topları yerleştirildi, ilk çatışma süvarilerle avcı askerleri arasında Gedikpaşa'da oldu. Halk dağıtıldı. O gün öğleye doğru medrese talebeleri, ilmiye sınıfından kişiler, birkaç saat sonra da önlerinde bandoları olduğu halde 1.000 kadar bahriye askeri ayaklanmacılara katıldılar. Babıâli'de toplanan sadrazam ve nazırlar, II. Abdülhamid'in de isteği doğrultusunda askeri yatıştırıcı nasihatname yazılıp kendilerine okunmasını uygun gördüler. Mabeyin Başkâtibi Ali Cevad Bey de Meclis-i Mebusan'a geldi.. Yollar askerlerle ve ahaliyle doluydu. Ayasofya Meydam'nda tüfeklerine süngü takılmış, fişeklikleri boyunlarına asılmış binlerce asker kaynıyordu. Meclis binasının merdivenleri, salonları da silahlı askerlerden geçilemez haldeydi. Şeyhülislamla Ali Cevad Bey'in genel kurul salonunda okudukları nasihatname üzerine ayaklanmacılar hep bir ağızdan Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa'yı istemediklerini, başka bir nazır atanmasını, şeriat istediklerini haykırdılar.

Ordu komutanı Mahmud Muhtar Paşa ise Harbiye Nezareti'ne askeri yığmak yapmakta, Galata Köprüsü'nün iki başına makineli tüfek birlikleri yerleştirerek ayaklanmacılara katılımın önünü kestirmeye çalışmaktaydı. Kendilerine karşı ciddi bir hareketin bulunmadığını gören ayaklanmacılar ise Harbiye Nezareti'ne ginneye kalkıştılar. Yeni katılımlarla başıbozuk bir biçimde sayıları da giderek artmaktaydı. Bunlara karşı çarpışmayı öngören Mahmud Muhtar Paşa'nın teklifi reddedilerek Hassa Ordusu askerleri ile ayaklanmacıların kucaklaştırılıp barıştırılması istenince Mahmud Muhtar Paşa komutanlıktan istifa edip Beyazıt'tan ayrıldı. Aynı saatlerde hükümet istifa kararı aldığı gibi, Meclis-i Mebusan Reisi Ahmed Rıza Bey de istifa etti. Ahrar yanlıları, Kâmil Paşa'nın sadrazam, Nâzım Paşa'nın harbiye nazırı olmasına çalışmaktaydılar. Giderek şımaran asi askerler ise II. Abdülhamid'i, Sultanahmet Meydanı'na getirelim demekteydiler. Öğleden sonra, bilinçsiz kalabalıkların arasından geçip Meclis-i Mebusan'a girmeye çalışan Lazkiye Mebusu Emir Arslan Bey, Hüseyin Cahit'e (Yalçın) benzetilerek öldürüldü. Kentin birçok semtinde de avcı askerlerinin mektepli subayları öldürdükleri haberleri gelmekteydi. Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, ilk gün, asilere karşı silahlı bir çatışmaya girişilmesi durumunda bütün istanbul'un muharebe alanına döneceğinden, bunun bir sonucu olarak da yabancılan ve azınlıkları korumak bahanesiyle büyük devletlerin müdahaleye kalkışacaklarından korktuğu için bu yöndeki önerileri geri çevirdi.

İkinci kez, meydanda bir iskemleye çıkarak askerlere hitap eden Ali Cevad Bey, Gazi Edhem Paşa'nın harbiye nazın, Yaver Paşa'nın da ordu komutanı olduğunu açıklayınca alkışlandı. Akşamın geç saatlerinde ise Edhem Paşa meydana gelip askere gözüktü. Ayaklanmacılar büyük bir başarı kazanmış gibi. havaya on binlerce mermi sıktılar ve kent silah seslerine boğuldu. Halk bunun ne olduğunu bilmediğinden herkeste bir savaş başladığı kaygısı uyandı.

31 Mart günü öldürüldükleri saptananlar arasında Adliye Nazırı Nâzım Paşa, Şerif Sadık Paşa ve kâtibi Esad Bey, Divanyolu'na doğru birliğiyle ilerleyen Yüzbaşı Romülüs İpatari, Mülazım (teğmen) Selahaddin, Yusuf ve Nureddin efendiler, Lazkiye Mebusu Emir Arslan Bey de vardı. Köprü üstünde öldürülen İlyas adlı mektepli subayın cesedi, korkudan kaldırılmadı ve 24 saat ortada kaldı. *Şûra-yı Ümmet ve Tanın* gazetelerinin matbaaları asilerce tahrip edildi ve yağmalandı. O gün akşam saatlerinde 1. Ordu birlikleri de asilere katıldı. Ayaklanmanın İttihad ve Terakkiye karşı olduğu ilk günden belli olduğu için bu cemiyetin İstanbul'daki liderleri ortadan kayboldular. Bazıları yurtdışına kaçtı.

Ayaklanmanın ikinci günü olan 14 Nisan 1909'da Ahmed Tevfik Paşa sadrazamlığa atandı ve kabinede geniş çapta değişiklik oldu. II. Abdülhamid ise Meclis-i Mebusan temsilcilerine Meşrutiyet yönetiminden ve Kanun-ı Esasinin uygulanmasından asla dönüş olmayacağı güvencesini verdi. Ayaklanmacıların kışlalarına dönmeleri konusundaki girişimler bugün de devam etti. Güvenlikli semtlerde toplanan İttihatçılar kentte yaşanan zorbalığı protesto ettiler. Meclis-i Mebusan ise çoğunluk sağlanamadığı için toplanamadı. Hareketlerinin etkili olmasından, hükümetin değişmesinden cesaret alan ayaklanmacılar gün boyunca İstanbul'un muhtelif semtlerinde silahlarım ateşleyerek gövde gösterisi yaptılar. Halk evlerinden çıkmazken dükkânlar da açılmadı. "Mektepli zabit ve harbiyeli" avı devam ederken asılsız katliam haberleri de yayılmaktaydı. Bir kısım sarıklı ve asker, Zaptiye Nezareti'nin karşısındaki İttihad ve Terakki Kadınlar Kulübümü basıp müzik aletlerini, mobilyaları tahrip ettiler. Kalabalık bir başka grup Yıldız Sarayı'nın önünde toplanarak II. Abdülhamid lehinde gösterilerde bulundular. Padişah bunları, büyük mabeynin penceresinden selamladı.

Mahmud Şevket Paşa'nın Selanik'ten çektiği telgrafta, İstanbul'daki katliamı durdurmak üzere harekete geçmeye kararlı oldukları bildirildiğinden Harbiye Nazırı Edhem Paşa, bir katliamın söz konusu olmadığı, kentte sükûnetin *ve* asayişin sağlanmakta olduğu cevabını gönderdi. Oysa o gün Selanik'te yapılan mitingde "Silah başına, arş İstanbul'a!" denmekteydi. Ohri Milli Taburu, Resneli Niyazi Bey'in komutasında harekete hazırdı. Mahmud Şevket

Hareket Ordusu kumandam Şevket Turgut Paşa Beyoğlu'ndan geçerek Taksim'e çıkarken.
Ara Güler fotoğraf arşivi

Paşa'nın İstanbul'a yürümek işini üstlendiği yayılınca Derviş Vahdeti, *Volkan* 'da daha ihtiyatlı bir üslupla Meşrutiyetin mutlaka korunacağını ve ölen subaylar için üzüntü duyduğunu yazdı. *Mizan'âz* ve *Serbestide* ise ayaklanmacıları tahrik edici haberler yer alıyordu. Said-i Kürdî (Nursî) ise "pislikten simsiyah, uzun tırnaklı elleriyle tuhaf hareketler yaparak" Babıâli çevresinde askerlerin arasındadolaşıyordu.

15 Nisan'da *İkdam'du,* ilk 2 günün olayları değişik yorumlarla verildi ve Nâzım Paşa'nın yanlışlıkla öldürüldüğü, *Şûra-yı Ümmetve Tanin* matbalarmın ise asker tarafından değil, galeyana gelen sivil halkça tahrip edildiği ileri sürüldü. *Volkan* İn yorumuna göre ise "devrim", fazla kan dökülmeden başarılmak zorundaydı. Ayaklanmacı askerlere seslenilerek aralarından ölenlerin "cihad şehidi" sayılacakları müjdeleniyor, softaların, Talebe-i Ulûm Cemiyeti reisinin mektupları yayımlanıyordu. Hükümet ise bir bildiri ile askerlerin büyük bir kısmının kışlalarına çekildiğini, kent içinde dolaşıp sağa sola kurşun sıkanlarla sivil halktan ölüm ve yaralanmalara sebebiyet verenlerin cezalandırılacağını açıkladı. Cemiyet-i İlmiye de *Beyanü'l-Hak'ta* bir beyanname yayımlayarak Meşrutiyet ile şeriatın uygunluğunu, oysa "istibdat devrinde" külhanlarda kitap yakıldığını vurguladı. İsyanın bu üçüncü gününde çabalara karşın 3. Avcı Taburu'nun ayaklanmacılara katılması sağlanamadı. Bugün toplanabilen mecliste yeni başkan seçilmemekle birlikte, asilere seslenen bir beyanname kabul edildi.

Alaylı zabitler adına verilen dilekçeler ile Arnavutluk'tan çekilen telgraflar okundu. Babıâli'de toplanan Heyet-i Vükela'da da (Bakanlar Kurulu) *Volkan* gazetesinin ve İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nin yayımlarının, Meşrutiyet'in ilgasını teşvik edici olduğu kararı alındı. Ayrıca müdahale için İstanbul'a gelecek birliklerin kente so-

Hareket Ordusu'nun gönüllü askerleri ve Niyazi Bey Taksim'deki Topçu Kışlası'nın önünden geçerken. *TRTTV Arşivi*

kulmayacağı ilan edildi. Gelen haberlere göre ise Binbaşı Muhtar Bey komutasındaki ilk Hareket Ordusu taburu Selanik'ten yola çıkmıştı.

Ayaklanmanın ilk üç günü boyunca boş durmayan Prens Sabahaddin Bey ise II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi için kişisel temaslarını sürdürmekteydi.

15 Nisan 1909'un en önemli ve korkunç olayı, Ali Kabulî Bey'in öldürülmesi oldu. Bir gün önce 300 kadar bahriye silahendazı, bazı gemi süvarilerinin görevden alınmalarını, o gün de Bahriye Nazırı Emin Paşa'nm azlini istemişlerdi. Bahriye Nezareti önünde silah çatan bahriyelilerin bu eylemine koşut olarak Âsar-ı Tevfik süvarisi ve bahriye silahendaz kumandanı Binbaşı Ali Kabulî Bey'i de kendi askerleri, güya Yıldız Sarayı'nı topa tutacağı için tutukladılar. Birçok bahriye zabiti Yıldız Sarayı'na sığındı.

Ali Kabulî Bey, itilip kakılarak Yıldız Sarayı'nın önüne götürüldü ve pencereden bakan II. Abdülhamid'in gözleri önünde delik deşik edildikten sonra bir ağacın dalına asıldı. Bu korkunç olayın da etkisiyle İtihatçılar harekete geçtiler. Kentte sel gibi kan akmasının önlenmesi için istifa eden önceki kabinenin derhal göreve dönmesinin gerektiğini duyurdular. Selanik'teki genel merkezden ve başka yerlerden II. Abdülhamid'e, sadrazama ve meclise çok sayıda telgraf çekildi. Milletin ve ordunun İstanbul'a yürümeye kararlı olduğu bildirildi. Şeriatçılığı teşvik edenlerin ve en başta da Derviş Vahdetî'nin kaçmamaları için önlemler alınması istendi.

16 Nisan günü *İkdam'da,* "şehrimizde bulunan ulemâ-yı islamiyeden Kürt Hoca denmekle maruf" diye tanıtılan Said-i Kürdî'nin bir yazısı yayımlandı. Said-i Kürdî bu yazısında ayaklanmacıları "asâkir-i muvahhidin" olarak nitelendirmekte ve "memleketi bir vartadan kurtardıkları" için tebrik etmekteydi. Aynı gazetede koyu bir şeriat yanlılığı ile kadınların ancak zorunlu durumlarda ve sımsıkı örtünerek sokağa çıkabilecekleri öğütlenmekteydi. *Ikdam'a* göre kentte güvenlik sağlandığından çarşıların açılması, talebelerin mekteplerine gitmeleri için bir sakınca kalmamıştı. Oysa halk, borsada hisse senetlerinin düşüşünü, İngiliz donanmasının Malta'dan İstanbul'a doğru hareketini, bazı subaylarm öldürüldüğünü konuşmaktaydı. Herkes korku içinde ve kararsızdı. O gün Beyoğlu'nda bir lokantada toplanan 40 kadar mebus, Çatalca'ya yaklaşan Hareket Ordusu ile uzlaşmak için bir heyet gönderilmesini kararlaştırdı. Fakat gidenlerden bir hocanın üzerinde tabanca çıkınca heyet tutuklandı. Diğer yandan, İstanbul'daki İttihad ve Terakki karşıtı Kürt, Arnavut, Hınçak, Taşnaksutyun kulüp ve cemiyetleri ile Ahrar Fırkası ve İttihad-ı Ivluhammedî Cemiyeti de Selanik'e ortak bir heyet gönderip İttihad ve Terakki Cemiyeti genel merkezine gelişmeleri anlatma gereğini duydu. Cemiyet-i İlmiye ise kışlalara, donanmaya, askeri dairelere nasihat heyetleri göndererek olayı yatıştırmaya çalışıyordu. Bu cemiyetin yayımladığı bildiride ise 31 Mart Olayı'nm, önceki kabineden şikâyetlerin, basındaki çekişmelerin, özgürlüklerin kötüye kullanılmasının, halkın "lûb'iyata ve lehviyata" (oyuna ve eğlenceye) düşkünlüğünün *ve* bundan dolayı şeriatın incitilmesinin bir sonucu olduğu savunuluyordu.

O gün cuma selamlığı olduğundan yeni kabine Kanun-ı Esasiye bağlılık yemini içti. Selamlık alayı da her zamankinden daha kalabalık gerçekleştirildi. Çoğunluğunu ayaklanmacıların oluşturduğu bu kalabalık sık sık II. Abdülhamid ve şeriat lehine sloganlar attı. O gece hükümet bir karar alarak Tophane Nazırı Hurşid Paşa ile Ders Vekili Halis Efendiyi, Hareket Ordusu'nu İstanbul'a gelmekten caydırmakla görevlendirdi.

17 Nisan Cumartesi günü İstanbul basınında 31 Mart Olayını eleştiren yazıların çokluğu dikkati çekmekteydi. Yine ağız birliği etmişçesine Hareket Ordusu'nun İstanbul'a gelmesindeki sakıncalar anlatılmaktaydı. Çatalca'ya gelmekte olan Hareket Ordusu taburları herkesi korkutmuştu. Dönüş yapan gazetelerin başında ise *İkdam* geliyordu. Vahdetî ise İttihatçıları "cumhuriyet kurmaya kalkışan 30 kişi" olarak tanımlıyordu. O gün Meclis-i Mebusan'da geçici bütçe kabul edildi. Fakat Meclis-i Ayan azaları ortalıkta olmadığı için bu meclis olağanüstü toplantıya çağrıldı. Bugünün ilginç bir gelişmesi ise 600 topçu askerinin önlerinde bando olduğu halde komutansız ve subaysız Hadımköy'den İstanbul'a gelmeleri, Beyazıt'ta, Ayasofya'da gösteriler yapmaları oldu. Bu şeriat yanlısı birliği, bazı mebuslar meclis önünde övücü sözlerle kutladılar. Bunlar da ayaklanmacılara katıldı. Oysa bu son gelenler Hareket Ordusu kurmaylarınca kandırılıp gönderilen saf askerlerdi ve amaç da İstanbul'a girmek için haklı gerekçeler bulmaktı.

13 Nisan günü öldürülen Lazkiye Mebusu Emir Arslan Bey'in cenazesi de aynı gün büyük bir törenle vapura konularak Lübnan'a gönderildi. Bu tören sırasında ayaklanmacıların ve yandaşlarının hiçbir eylemde bulunmamaları dikkati çekti. Mecliste de İttihad ve Terakki yanlısı tavır ağırlık kazanmaya başladı. O gün benimsenen görüş, 31 Mart Olayının, Meclis-i Mebusanin onuruna vurulmuş bir darbe olduğuydu. Hükümet ise, olayın tamamen yatıştığını, halkın endişe duymamasını, Çatalca'ya gelen askerlerin ise bir taburdan ibaret olduğunu içeren bir bildiri yayımladı. Hadımköy'e giderek Hareket Odusu'nun önde gelen subaylarıyla görüşen Draç Mebusu Esad Toptani Paşa ve yanındaki mebuslar, meclise döndüklerinde, bu ordunun İstanbul'a savaşla girmek amacında olmadığını, güvenliği sağlamayı, "kıyam-ı askeri'ye neden olanları cezalandırmayı istediğini bildirdiler.

Aynı gün, İttihad ve Terakki Cemiyeti, Ahrar Fırkası, Taşnaksutyun Cemiyeti, Rum Cemiyet-i Siyasisi, Fırka-i İbad, Arnavut Baskım Merkez Kulübü, Kürt Teavün Cemiyeti, Çerkez Teavün Cemiyeti, Bulgar Kulübü, Mülkiye Mezunin Kulübü, Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye ile diğer bazı dernekler "Heyet-i Müttefika" adı altında güçbirliği oluşturarak Meşrutiyeti tehdit eden durum ve gelişmelere cephe aldıklarını ilan ettiler. İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti ile Cemiyet-i İlmiye bu ittifaka katılmadı. Ulema sınıfı ve medreseliler de bu iki kuruluşun yanında yer aldılar.

18 Nisan Pazar günü çıkan gazetelerde ilginç yazılar vardı Ali Kemal, *İkdam'da,* Ahrarcı bir bakışla 31 Mart Olayı'nı büyütmemek gerektiğini ve tepkilerin gereksiz olduğunu yazmıştı. Vahdetî ise *Volkan*'da, gelecek orduya âdeta alkış tutmakta ve gelenlerin, "asâkir-i muvahhidin" (ayaklanmacılar) ile kucaklaşmalarını ümit ettiğini ileri sürüyordu. Oysa ayaklanmacılar, panik içinde kaçmak ve saklanmak yolları aramaktaydılar. *Volkan'daki* "umum askerler" imzalı bir yazıda ise Müslüman kadınların Kapalıçarşı'da, bedestenlerde, Beyoğlu'nda ve adı kötüye çıkmış semtlerde gezmemeleri "şer'i şerif' açısından rica ediliyordu. *Mizan,* Heyet-i Müttefika girişimini, Cemiyet-i İlmiye'nin kışlalarda yapacağı nasihatleri alkışlamakta, Said-i Kürdî de "ulu'l-emre itaatin asker için farz olduğundan" söz etmekteydi. Hareket Ordusu Komutanı Hüseyin Hüsnü Paşa, Dedeağaç'tan çektiği telgrafta, ordunun Meşrutiyeti güçlendirmek için geleceğini bir kez daha bildirdi. İstanbul'dan ise I. Ordu'nun birçok komutanı ve mebuslar Hadımköy'e gittiler. Görüşmelerden sonra mebuslar, Meclis-i Mebusan'da bazı açıklamalarda bulundular.

Genel kurulda sert ve ateşli konuşmalar yapıldı. Bununla birlikte Hareket Ordusu'nun Meşrutiyet'i korumak için geldiği kabul edildi. Hükümet ise gelecek ordu için Rami Kışlası'm tahsis ettiği gibi birlikler gönderilerek askeri törenle karşılanmasını da uygun gördü.

19 Nisan günü İstanbul gazeteleri büsbütün ağız değiştirerek orduya, Meşrutiyet'e övgülere ağırlık verdiler ve "İstanbul inkılabı"mn, "inkılab-ı sahih"in sonuçlarını sayıp dökerken "sarıklıların vatan haini" olamayacaklarını da vurguladılar. Gece boyunca ilerlemesini sürdüren Hareket Ordusu, Yeşilköy'ü ve Bakırköy'ü işgal etti. İşgal birliklerine komuta eden subaylar er giyimliydiler. İttihad ve Terakki'nin liderleri ise Hareket Ordusu'nu arkadan izlemekteydiler. Aynı gün Meclis-i Mebusan'da alman bir kararla halkı heyecana ve taşkınlık yapmaya yöneltecek mektup ve telgrafların gazetelerde yayımlanması yasaklandı ve böylece Meşrutiyet döneminin ilk sansür kararı alındı. Gündem gereği "Serseri Nizamnamesi" ile "irticaiyyun" konuları da tartışıldı. Ateşli mebuslar, 31 Mart Olayı'nın baş sorumlusunu Vahdeti olarak ilan ettiler ve hakkında soruşturma açılmasını önerdiler. Mebusların evlerinin Zaptiye Nezareti görevlilerince aranması da kınandı. Yine o gün Hüseyin Hüsnü Paşa'nın resmi bildirisini içeren telgraf, İstanbul'a ulaştı. Bunda "Bütün âlem-i insaniyetin telin ettiği" 31 Mart isyanının maksadının, istibdata dönmek olduğu, bunu tertipleyenlerin de çıkarcı alçaklar oldukları, aralarında, yalandan "kisve-i ilmiyeye bürünenlerin" de yer aldığı bildiriliyor, Hareket Ordusu'nun amacının bunları cezalandırmak olduğu vurgulanıyordu. Hüseyin Hüsnü Paşa, Harbiye Nezareti'ne çektiği telgrafta da İstanbul'daki bütün askerlere şeyhülislamın huzurunda bir daha subaylarına karşı gelmemeleri için yemin ettirilmesini istemekteydi.

O gün ortalıkta dolaşan ve İttihatçıların II. Abdülhamid'i tahttan indireceklerine, kendi rızası ile çekilmezse Yıldız Sarayı'na saldırı düzenleneceğine ilişkin söylentiler halkı telaşlandırdı. Beşiktaş ve Ortaköylüler evlerini terk edip uzak semtlere gittiler. Akşam üzeri hükümetin istifası gündeme gelmekle birlikte bu öneri saraydan geri çevrildi.

20 Nisan Salı günü, Mahmud Şevket Paşa'nın Hareket Ordusu'nun komutanlığını fiilen üstlendiği haberi geldi. Gün boyunca mebuslardan, nazırlardan bazılarının elçiliklere sığındıkları, bazılarının yurtdışına kaçtıkları konuşuldu. II. Abdülhamid ise, Sadrazam Ahmed Tevfik Paşa'nın ve kabinenin istifasını önlemeye çaba gösterdi. Mahmud Şevket Paşa, telgraf başında sürekli ilişki halinde olabilmek için hükümete öneride bulundu. Bunun üzerine Şûra-yı Devlet Reisi Raif Paşa ile Maarif Nazırı Abdurrahman Şeref(->) hükümet adına görevlendirildiler. Mahmud Şevket Paşa, istanbul'daki ordu birliklerinin çoğunluğunu ayaklanmaya katılmış kabul ettiğini ve bunların kentten çıkartılacaklarım, girdikleri günden itibaren sıkıyönetim ilan edeçeklerini, Meclis-i Mebusan'm derhal başkanını seçip düzenli olarak çalışmasını istediklerini bildirdi. O gün İstanbul'da başta Mekteb-i Harbiye ve Mekteb-i Tıbbiye talebeleri olmak üzere yüzlerce genç Hareket Ordusu'na katıldı.

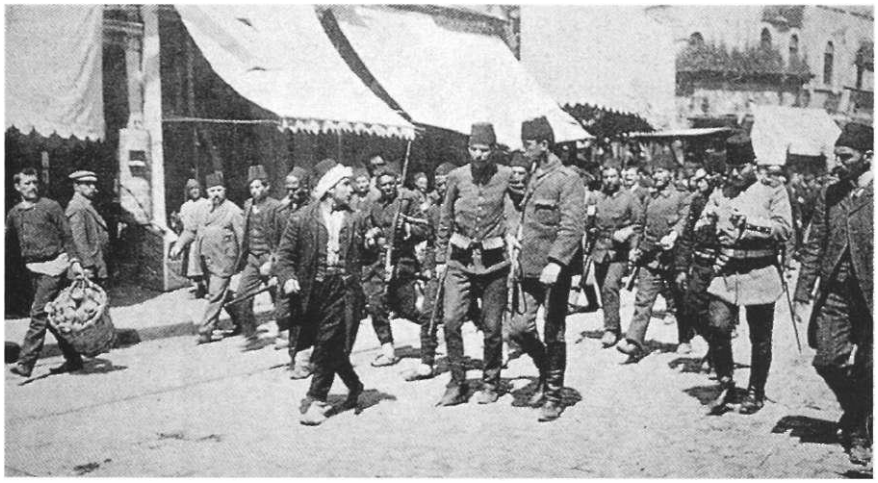

Hareket Ordusu askerleri İstanbul sokaklarında.
TETTV Arşivi

21 Nisan Çarşamba günü Rami ve Davutpaşa kışlalarındaki birlikler de aynı yolu izledi. Hareket Ordusu'na katılanlar İstanbul'daki heyecanı doruğa ulaştırdı. O gün Selanik'ten ayrılan Mahmud Şevket Paşa İstanbul'a gelmekte iken durumu açıklığa kavuşmayan tek askeri kuruluş Tersane-i Âmire'ydi. Tersane Komutanlığı da bir beyanname yayımlayarak donanmanın ve tersane halkının istibdat yanlısı olduğunu yalanladı. Bu yöndeki kaygıları gidermek için de zırhlıların eğitim için İstanbul'dan ayrılacağını duyurdu. Meclis-i Mebusan, gizli bir oturumda geçici olarak dağılma kararı aldı. İstifa eden meclis reisi Ahmed Rıza Bey, mebusların Yeşilköy'de toplanmalarına çaba gösterdi. Ebüzziya Tevfik'in(->) başkanlığında Yeşilköy'de 100 kadar mebus bir araya gelmeyi başardılar. Bunlar Milli Meclis adı altında toplanma kararı aldılar.

22 Nisan'da Hareket Ordusu gönüllü katılışları ile çığ gibi büyümüştü. Şişli ve Beşiktaş'ta öncü kollar için uygun konaklar saptandı. İlk ileri kollar ise Maslak'a ve Baltalimam'na sevk edildi. İzmir'den, Erzurum'dan birliklerin de İstanbul'a doğru yola çıktıkları haberleri gelmekteydi. Aynı gün Mahmud Şevket Paşa da Yeşilköy'e geldi. Enver Bey (Paşa), Resneli Niyazi Bey ve Cemal Bey de gönüllü taburları ile Yeşilköy'e ulaştılar.

Azınlık kulüpleri, Hareket Ordusu'na desteklerini ordugâha çiçekler, temsilciler göndererek belirttiler. İstanbul'da ise II. Abdülhamid'le ilgili dedikodular arttı. Sarıklılar ve bazı gerici askerler, padişah aleyhine yazan *Hilal, İkdam, Eşref* gazetelerinin matbaalarına gidip ilgilileri tehdit ettiler. *La Turquie* gazetesi, Hareket Ordusu'nun 543 kişilik bir "irticaiyyun listesi" hazırladığını ve bu listede adları olanların yargılanacağını yazmaktaydı.

O gün Yeşilköy'de Yat Kulüp'te toplanan Meclis-i Umumi-i Milli'de, Said Paşa reis seçildi. Ahmed Rıza Bey de gelince Mustafa Efendi Meclis-i Mebusan reisliğinden istifa etti. Mahmud Şevket Paşa ile görüşen Ahmed Rıza Bey, genel kurula dönüşünde mebuslardan ılımlı davranmalarını istedi. Genel kurulun gizli toplantısı saat 16.00'ya değin sürdü. "Hadise-i müellime-i istibdaiye" (31 Mart Olayı) ile Meşrutiyet'e darbe vurulduğu, baş gösteren istibdadın kökten kaldırılması için Hareket Ordusu'na destek verilmesi kararı alındı.

23 Nisan 1909 Cuma günü, Mahmud Şevket Paşa ile saray arasında telgraflar teati edildi. 3- Ordu ve Hareket Ordusu' nun ortak karargâhı Kalfaköy'e taşındı. II. Abdülhamid o gün son kez cuma selamlığına çıktı. Alaya 6.000 dolayında nizamiye ve başıbozuk askerinin katılması herkesin dikkatini çekti ve padişah da bu kadar kalabalıktan tedirgin oldu.

Hareket Ordusu'nun öncüleri Maslak ve Kâğıthane'ye kadar geldiler. Öte yandan Yıldız Sarayı'nı koruyan 4.000 dolayındaki asker subaylarını sıkıştırarak kendilerine cephane dağıtılmasını, aksi halde saraya yönelik bir harekâtta ne sarayı ne de kendilerini savunabileceklerini bildirdiler. Sonunda cephane kapıları kırılarak bunlara mermi dağıtıldı.

24 Nisan günü İstanbul'un işgali başladı. Dört koldan şehre giren öncüler henüz Davutpaşa'da iken buradaki Ertuğrul Alayı askerleri ile aralarında ilk çatışma vuku buldu. Geri çekilen Ertuğrul Alayı bölükleri Beyazıt'ta teslim oldular. Fatih Zaptiye Dairesi ile Babıâli önünde de Hareket Ordusu birliklerine karşı ciddi direnişler gerçekleşti. Ancak üç saat süren top atışlarından sonra bu iki noktadaki direniş kırılabildi. Topkapı Sarayı ile Meclis-i Mebusan önünde fazla bir direnişle karşılaşılmadı. Enver Bey'in (Paşa) kuşattığı Taşkışla en uzun süreli direnen nokta oldu. Ölü sayısı artınca Enver Bey kışlayı top ateşine tuttu. Taksim'deki Topçu Kışlası'm teslim almakla görevli Muhtar Bey, taburunun başında ilerlerken avcı askerlerinin

31 Mart Ayaklanması sırasında Meclis-i Milli'nin toplandığı Yeşilköy'deki kulüp binası. *TETTV Arşivi*

kurşunlarına hedef olup şehit düştü (vurulduğu yer, günümüzde Şehit Muhtar Bey Caddesi'dir). Bu kışla da ancak topla tahrip edildikten sonra teslim alınabildi. Hareket Ordusu'nun öncü taburlarına komuta eden diğer subaylar Binbaşı Fethi Bey (Okyar) ile Ali Hikmet Bey'di (Ayerdem). Hafız Hakkı Bey (Paşa), ismet Bey (İnönü), Kâzım Bey de (Karabekir) birlik komutanlarındandı. Resneli Niyazi Bey'in çetesi ayrı bir kol oluşturuyordu. 25 tabur ile 10 süvari bölüğünden ve 9 top bataryasından oluşan Hareket Ordusu'nun kurmay heyetinde Mustafa Kemal Bey de (Atatürk) vardı.

Yıldız Sarayı'nın teslim almışında 2. Fırka bir süre savunmada bulundu. Ancak, kuşatma birliklerinin komutanı Şevket Turgut Paşa'nm, hükümetin ve II. Abdülhamid'in çabaları sonucu muhafız birlikleri, bölük bölük Ihlamur Kasrı'na giderek teslim oldular. Balmumcu'daki 2 tabur asker ise korkudan dağılıp firar etti. İki gün süren Yıldız Sarayı kuşatması sonunda içeride asker kalmadığı anlaşılınca harem dairesi hariç saray işgal edildi ve personel tutuklandı.

İstanbul'da bir dizi önlemler alınırken Mekteb-i Harbiye öğrencileri elçiliklerin korunmasıyla görevlendirildi. Rumeli jandarmaları da Beyoğlu'nda devriye görevini üstlendiler. Bunların çoğu, nefer giyimli subaylardı. İşgal erken başladığından öğleye doğru dükkânlar açıldı. Herkes bayraklar asarak işgali onayladığını gösterdi. İstanbul polis müfettiş-i umumisi atanan Miralay Galib Bey bir bildiri ile mürtecilerin toplandığını ve tutuklandığını, herkesin sağduyulu ve sükûnetle davranmasını duyurdu.

25 Nisan 1909 Pazar günü istanbul'da gazeteler çıkmadı. Postaneler de kısıtlı çalıştı. Mahmud Şevket Paşa yayımladığı bildiri ile Ittihad ve Terakki ile Hareket Ordusu arasında işbirliği olduğu iddiasını yalanladı. O geceyi sarayda geçiren Sadrazam Tevfik Paşa ve nazırlara, konaklarına dönmeleri için izin verildi. Hareket Ordusu'nun ilan ettiği sıkıyönetim, Meclis-i Mebusan'da yetki dışına çıkmak olarak değerlendirildi ve hükümetin de gmşirni ile bu oldubittiye yasal bir dayanak buldu.

26 Nisan Pazartesi günü yayımlanan gazeteler önceki iki günün gelişmelerini vermekteydi. Mahmud Şevket Paşa'nm yayımlanan bildirisinde ise hainlerin ve canilerin cezalandırılacağı, asker arasındaki ikiliğin ortadan kaldırılacağı açıklanıyordu. İlk harp divanı da o gün Ferik Hurşid Paşa'nın başkanlığında kuruldu ve hemen yargılamalara başladı. Tutuklananlar arasında Prens Sabahaddin, Ser-tüfenkçi Tahir Paşa, Tüfenkçi Küçük Tahir Paşa ile 2. Fırka'nm subaylan da vardı. Kaçmadan önce birçok yere başvuran ve Şehzade Vahideddin ile de görüşen Derviş Vahdeti ise Gebze'ye, oradan da İzmir'e kaçtı (bir süre sonra yakalanmış, yargılanıp idam edilmiştir). Muhaliflerden Ahmed Cevad, Ali Kemal, Rıza Nur. İsmail Kemal, Prens Aziz Paşa, Mevlanzade Rıfat, Ahmed Celaleddin Paşa, Ergiri Mebusu Müfid, Kâmil Paşa'nm oğlu Said Paşa ise yurtdışına kaçmışlardı. Prens Sabahaddin aynı gün, kendisinden özür dilenerek serbest bırakıldı.

İstanbul'daki İngiltere ve Almanya elçilikleri, Hareket Odusu'nun işgalinden ve sıkıyönetim ilanından duydukları kaygıyı hükümete bildirdiler. Fakat bu girişimler gelişmeleri etkilemedi.

İzmit'ten 4.000 kişilik bir gönüllü birliği de İstanbul'a geldi. Sadrazam Ahmed Tevfik Paşa, II. Abdülhamid'in kendisini saraya çağırması üzerine istifasını verdi ise de Ittihad ve Terakki liderlerinin ricası üzerine bir süre daha görevde kalmayı kabul etti.

27 Nisan 1909 Salı günü toplanan Milli Meclis, tartışmalardan sonra ilkin bir fetva hazırlattıktan sonra II. Abdülhamid'in hal' edilmesini ve veliaht Reşad Efendimin V. Mehmed(->) adı ile tahta çıkarılmasını kabul etti. Bir heyet yeni padişahı Harbiye Nezareti'ndeki cülus törenine götürmekle görevlendirilirken bir heyet de durumu Abdülhamid'e bildirmek için Yıldız Sarayına gönderildi. V. Mehmed Harbiye'de "şeriatı, Kanun-ı Esasi'yi, Meşrutiyet usulünü, milletin haklarını koruyacağına" ilişkin yemin ettikten sonra tahta oturdu. Buradan Topkapı Sarayına gidip hırka-i saadet ziyaretinde bulundu ve Dolmabahçe Sarayına gitti. Hal' edildiği bildirilen II. Abdülhamid de Selanik'e gönderildi.

31 Mart Olayı, Osmanlı dönemi ayaklanmalarının çoğunda görüldüğü gibi bir taht değişikliği ile son bulmuş kabul edilir. İzleyen günlerde Binbaşı Muhtar Bey'in cenaze töreni, Yıldız Sarayı'nın yağmalanması, mitingler, tutuklamalar ve yargılamalar gibi olaylar devam etmiştir. Yine, 31 Mart'm yansımaları olarak ülkenin birçok yerinde, örneğin Erzincan ve Erzurum'da, Adana'da, Selanik ve Manastır'da da olaylar yaşandı.

Bibi. Osman Nuri-Ahmed Refik (Altmay), *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı,* III, İst., 1327; Tahsin Paşa, *Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları,* İst., 1931; Cemaleddin Efendi, *Hatırat-ı Siyasiye,* İst., 1336; Said Paşa, *Said Paşa'nm Hatıratı,* II, İst., 1328, s. 451 vd; Ahmed Refik, *11 Nisan İnkılâbı,* İst., 1325; F. R. Unat, *İkinci Meşrutiyet'in İlânı ve OtuzbirMart Hadisesi; II. Abdülhamid'in Son Mabeyin Başkâtibi Ali CevatBey'in Fezlekesi,* Ankara, 1991, s. 31 vd; E. Güresin, *31 Mart İsyanı,* İst., 1969; Ahmed Rıza, *Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları.* İst., 1988, s. 36 vd; M. Baydar, *31 Mart Vak'ası,* İst., 1955; 1. H. Danişmend, *31 Mart Vak'ası,* İst., 1961; H. Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası,* İst., 1957; Yunus Nadi, *İhtilal veİnkılâb-ı Osmanî,* İst., 1325; M. Turan, *Taşkışla'da 31 Mart Faciası,* İst., 1965; A. F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim,* Ankara, 1951; S. Aksin, *31 Mart Olayı,* Ankara, 1970.

NECDET SAKAOĞLU

OYA

İğne, tığ veya mekikle yapılan ve kenar süsü olarak kullanılan el sanatı ürünü.

İstanbul'un özelliği olan el sanatları ürünlerinden biri de oyalarıdır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde Rumeli ile Anadolu arasındaki karşılıklı geçişlerle gelişen ve özgün biçimler sergileyen İstanbul oyaları özellikle üç boyutlu örneklerle tekstil sanatları içinde ayrıcalıklı bir yer tutmaktadır.

İğne, tığ, mekik, firkete vb araçlarla, ipek metal, metal bükümlü ipek (sim), pamuklu ipliklerle uygulanan düğümlü bir

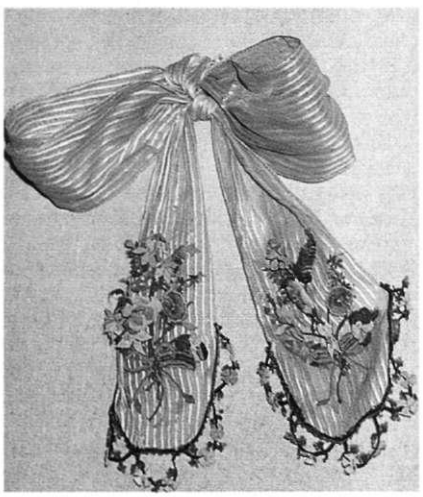

Dal olarak hazırlanmış oyalar.
TİEM, Envanter no. 1449
Örcün Barışta arşivi

ince örgü türü olarak tanımlanan oyaların kordon, pul, boncuk, koza, çikolata kâğıdı vb gibi süsleyici gereçlerle yapılan çeşitlemeleri vardır. Bazı örneklerde kadın saçı, at kılı ile sertleştirilen oyaların metal tel kullanılarak uygulanan türü de bulunmaktadır.

Osmanlı döneminden günümüze ulaşan en erken tarihli oya örnekleri 18. yy'a inmektedir. Bununla birlikte 16. yy'dan kalan Hürrem Sultan'a ait bir baş süsü, daha erken dönemlerde çiçeklerle oluşturulmuş takıların varlığına ve beğeni kazandığına işaret etmektedir. Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde bulunan, 439 envanter no'lu, ince altın tellerle hasır ve balıksırtı teknikleriyle örülmüş, yer yer küçük has incilerle bezenmiş, iki gonca ve küçük çiçek ile yapraklarla oluşturulmuş bu dal, İstanbul kadınının çiçek sevgisinin ilginç bir göstergesidir. 17. yy'da çarşı fiyatlarını belirleyen 1640 tarihli *Ehl-i Hiref Defteri* hde, çevresi metal türü ipliklerle oyalanmış bazı örtülere yer verilmektedir.

18. yy'da Lady Montagu Türk evlerinde gördüğü sırma oyalı kadife oda takımlarından ve kadınların saçlarını çiçekten yapılmış çelenklerle (oyalarla) süsledikleri̇nden söz etmektedir. Nitekim Levnî'nin "Feraceli Kadın", "Müzisyenler ve Rakkase", "İplik Eğiren Kadın" isimli minyatürlerinde (İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi, Envanter no. 2164) "U" biçimi yakası ve kolları, kemere kadar iki ön bedeninin kenarları oyalarla bezenmiş üçetekler ya da ceketler giymiş, başları değişik katlanmış oyalı yemenilerle bezenmiş, yer yer saçlarından çiçekler sarkan figürler Montagu'nun anlattıklarını doğrulamaktadır. Benzer durum Enderunlu Fazıl'm İstanbul Üniversitesi Kütüphanesindeki T. 5502 envanter no'lu *Hubanname-Zenanname* adlı eserindeki bazı tasvirler için söz konusudur. Burada başlarındaki hotozlar değişik oya dallarıyla bezenmiş kadın figürleri vardır.

İstanbul'da, Sevgi Gönül Koleksiyonu'ndaki "Paça Günü" konulu, bilinmeyen yabancı bir ressamın yaptığı yağlıboya tabloda görülen, benzerleri bugün Üsküp, Kostivar vb Yugoslavya'nın bazı yörelerindeki Türk evlerinde hâlâ yapılan, beyaz oyalı sedir örtüsü ile duvarda asılı, çevresi metal sarı iplikle oyalanmış, Anadolu'da bugün bazı yörelerde hâlâ kullanılan al duvak, 18. yy'da İstanbul'da oyalar açısından beliren Rumeli-Anadolu sentezini belgelemektedir.

Günümüze ulaşan parçalar arasında İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki 2/5125 envanter no'lu, bir tür metal iplikle örülmüş mühür kesesinin ağzındaki kordonun iki ucunu bezeyen çiçekler, erken tarihli, sonradan saray dışında da yinelenecek modelleriyle ilgi çeker. Yüzyılın sonlarına ait bir başka kese, Türk ajuru ile birbirine birleştirilmiş bantlar üzerine iliştirilmiş sarmaşık gülü ve çiçek demetleriyle bezenmiştir. İstanbul Sadberk Hanım Müzesi'ndeki İ. 1179-11994 envanter no'lu bu örnek pastel renkli yaklaşımıyla ve ince işçiliğiyle fark edilmektedir. Diğer taraftan İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki bazı küçük şehzade giysilerinin yaka, ön beden, kol ve etek çevresini bezeyen, metal iplik türleriyle yapılmış çiçek motiflerinden oluşan bazı bordürler tenteneden oyaya geçişi gösteren tek renkli (monokrom) uygulamalara güzel örnekler oluşturur.

19. yy'dan gelen oya örnekleri oldukça fazladır. Özellikle çevrelerin etrafı; giysilerin yaka, kol vb bordürleri oyalarla çevrilidir.

Oyaların kullanıldığı bir alan da iç giyimdir. Göynek, don vb iç giyim parçaları da oyalarla bezenmiştir.

Giyimin yanısıra kuşamda da oyalarla yapılmış süslemeler bulunmaktadır. Giysilerin çeşitli ünitelerini bezemek için hazırlanmış takı niteliğindeki dal oyaların bazen bir taç gibi tasarlandığı gözlenmektedir.

Erkek kuşamında mühür keseleri çeşitlemelerle süregelmektedir. İstanbul Belediye Müzesi'nde bulunan lacivert ipeğin yanısıra metal bükümlü ipek iplikle yapılmış kesenin ağzım büzmek için geçirilmiş kordonun iki ucundan sarkan çiçekler 18. yy'daki beğeninin 19. yy'da da geçerli olduğunu ortaya koymaktadır.

Giyim kuşam dışında bohçaların da oyalarla süslendiği görülmektedir. Çevresi muska biçiminde üçgenlerle oyalanmış bir örnek Sadberk Hanım Müzesi'nde (Envanter no. İ. 925-1769) sergilenmektedir.

Daha çok örneği bulunan 20. yy'ın ilk çeyreğine ait oyalara ait ilginç bir görsel, II. Abdülhamid'in torunu Âdile Sultan'ın gelinlik fotoğrafıdır. Topkapı Sarayı Müzesi 17/588 envanter no'lu bu görselde sultanın gelinliğinin "V" yakasının ortasından sarkan bir dal oya vardır. Bu fotoğraf İstanbul'da değişen kadın modasının yanısıra dal oyalatın mücevher kadar değerli olduğunu belgelemesi açısmdan da önemlidir.

Bu dönemde tek renkli krepten yapılmış çevresi oyalarla süslenmiş başörtüleri (çevre) zenginlik arz etmektedir. 19. yy'da gelişen naturalist eğilimli motiflerin yanısıra antinatüralist yaklaşımlı stilize edilmiş motiflerle oluşturulmuş bordürlerle bezenmiş parçalarda, polikrom bir sistemle yapılmış renklendirmeler görülür. Naturalist

Tek renkli krepten yapılmış çevresi oyalarla süslü başörtülerinden bir ayrıntı.
TSM, Envanter no. 31/1248 / *Örcün Barışta arşivi*

örneklerde renk uyumu; biçimle gerçeğe yaklaşılan antinatüralist örneklerde ise pastel renk tonları ve yumuşak geçişler dikkati çeker.

Dal olarak hazırlanmış oyalar değişen giysi modası doğrultusunda aksesuvar niteliğindedir. Bu konuda güzel bir örnek Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ndeki 1449 envanter no'lu yaka bağıdır. Beyaz ince yollu ipek dokumadan atılmış bir fiyongun iki ucunu bezeyen dal oyalarla değişik bir aranjman uygulanmış bu örnekte, gül, hercai, kala, yıldızçiçeği, nergis, yapraklar ve aşkmerdiveni olarak isimlendirilen çiçek dallarından yapılmış buketler kullanılmıştır. Karşılıklı oturtulan iğne oyası ile çalışılmış bu buketler, altta çevresi mor ipek iplikle sıkiğne yapılmış bir şeritle çerçevelenmiştir. Bu şerit bir çelenk gibi açılan üzeri pembe, mor ve yeşille renklendirilmiş küçük çiçeklerle donatılmış, morla oyalanmış, altı köprü ile zenginleştirilmiştir. Polikrom bir sistemle çalışılmış buketlerde tek renkli yıldızçiçekleri ve nergislerde antinatüralist, tonlamalı pembe, mor, eflatun ve sarıyla renklendirilmiş hercailerde naturalist yaklaşımlarla karışık bir üslup kullanılmıştır.

İstanbul'da, 19. yy'ın sonlarında başlayan modayla, başa takılan oyaların, yerini giderek oyalarla bezenmiş kep türü şapkalara bıraktığı fark edilmektedir.

İç giyim türlerinden göyneklerin oya-

İstanbul'da oda duvarlarını süsleyen panolarda da oya kullanılırdı.
TİEM, Envanter no. 3743/ *Örcün Barışta arşivi*

lanmaya devam edildiği bu zaman düiminde 19. yy'a kıyasla motiflerin küçüldüğü, tentene türü birbirine bağlı süreklilik arz eden motiflerden oluşan bordürlerin beğeni kazandığı görülmektedir. Bazı evlerdeki sandıklarda bu tür göyneklerin erkekler için yapılmış örnekleri de vardır. "Yakası açılmamış" deyiminin kaynağı olan bu tür göynekler saray dışında gelin ve damatlar için hazırlanırdı. Yakası açılmadan, oyalanarak sandıklarda bekletilen göyneklerin ipek, keten, pamuklu gibi dokumalarla yapılan çeşitlemelerinde genelikle kol ağızları, beden etek uçları ve sonradan açılan yaka çevresi oyalanırdı. Göyneklerin bebek ve çocuklar için hazırlanan örnekleri de bulunmaktadır. Halk inancına göre yedi cuma, sala vakti, yedi genç kızın sarı iplikle oyaladığı göynek (zıbın) giyen bebeğin doğduktan hemen sonra sarılık hastalığına tutulmayacağı düşünülürdü.

İstanbul'da ev dekorasyonu eşyaları arasında bulunan panolar ve kumaştan hazırlanmış fotoğraf çerçevelerine yapılan oyalara da bir yenilik gözüyle bakılabilir. Kuşkusuz en güzel örneklerden biri Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ndeki 3743 envanter no'lu panodur. 98x118 cm boyutlarındaki bu panonun ortasında, Abdülhamid'in adı geçen, beyaz ipek iplikle işlenmiş iki satırlık sülüs yazı şeritlerinden oluşan bir övgü metni yer almaktadır. Siyah zeminli yazının çevresi kozadan yapılmış oyalardan oluşan bir çelenkle bezenmiştir. Üç boyutlu nar çiçeğine benzeyen açalyalar, katmersiz nar çiçekleri, goncalar, krizantemler, yıldızçiçekleri, menekşeler, yaseminler ve yapraklarla oluşturulmuş tasarım, ipek iplikle sarılmış, oval bir tel zemine iliştirilmiştir. Burada natüralist bir yaklaşımla bazı motiflerin iç konturlannın dış konturlarını tamamladığı fark edilir. Çiçekler pembe, kırmızı, sarı, koyu sarı, domates kırmızısı, yeşil, koyu yeşil ve beyazla tonlamalı renklendirilmiştir. Bir açıdan dal oyalara duyulan özlemin ifadesi, bir açıdan oyaların kullanıldığı yeni bir alan olarak ilgi çeken örnek özgün bir parçadır. Pek çok özel koleksiyonda bulunan fotoğraf çerçevelerinin bir grubu atlas üzerine koza oyaları monte edilerek yapılmıştır. Çoğu kabartma niteliği gösteren bu pano biçimindeki çerçevelerde fotoğrafın oturtulacağı ünitenin çevresi değişik çiçek motifleriyle tasarlanmış oval gelişme gösteren çelenklerle bezenmiştir.

Cumhuriyet döneminde değişen moda, gelişen teknoloji ile eski işlevini yitiren oyalar 1950'li yıllara kadar mendil çevrelerinde ve dikdörtgen mevlit örtülerinde bir süre kullanılmaya devam etmiştir. Mendiller açısından gözlenen farklılık tek renkli krep mendillerin, beyazm yanısıra sarı, pembe, kırmızı, mavi vb renkli ipeklerle yapılmış olmasıdır. Oyalar ise krep rengine uyan renkli ipekten ya iğne oyası ya da tığ oyası şeklinde tasarlanmıştır. Dal oyalar yerini bezden yapılan çiçeklere bırakmıştır. 20. yy'ın ortalarında oyalar açısından fark edilen yenilik çikolata kâğıdı topları; beğeni kazanan boncuk oyalarıdır. Çeşitli renkte çikolata kâğıtları yuvarlanarak oluşturulan toplarla oyalanan beyaz tülbentler ve pamuklu beyaz iplik, renkli boncuklarla oyalanan beyaz hamam tülbentleri motiflerle yapılan bezemelerin süsleyici gereçlerle zenginleştirildiğine işaret etmektedir. Bir süre Mısır Çarşısı ve Kapalıçarşı esnafmın yazma kenarlarını oyalatarak ve çeyizlik eşya hazırlatarak üretimine katkıda bulunduğu oyacılık Şile'de şilebezi gecelik ve bluz yakalarını bezemede kullanılmıştır.

Günümüzde bazı ailelerce başörtü kenarlarını bezemede kullanılan oyalar kız teknik öğretime bağlı okullarda ve mesleki eğitim fakülteleriyle mesleki yaygın eğitim fakültesi programlarında öğretilerek yaşatılmaya çalışılmaktadır. 20. yy'ın ilk çeyreğinin sonuna kadar oya modası konusunda yönlendiriciliğini koruyan İstanbul'un bu özelliğini yavaş yavaş yitirdiği gözlenmektedir.

Bibi. Y. Önge, "Çuha ve Koza İle Yapılmış Süslemeler", *IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi,* IV, Ankara, 1992, s. 167-172; E. Önge, "Konya Müze ye Evlerinde Bulunan İğne Oyaları", (Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış master tezi). 1991.

H. ÖRCÜN BARIŞTA

OZANSOY, HALİT FAHRİ

(1861, İstanbul - 23 Şubat 1971, İstanbul) Şair, tiyatro ve roman yazarı.

Bakırköy Rüştiyesi'ni bitirdikten sonra bir süre Mekteb-i Sultani'de (Galatasaray Lisesi) okudu. Sonra Filibe'ye gitti. 1907'de geri döndü ve Mekteb-i Sultani'nin dördüncü sınıfından aldığı tasdikname ile Darülfünun Fransız Dili ve Edebiyatı Bölümü'ne devam etti. Darülbedayi tiyatro kolunda yardımcı öğretmenlik yaptı. 1916'da Muğla Sultanisi'nde edebiyat ve felsefe öğretmenliğine başladı. 1918'de İstanbul Vefa Sultanisi'ne atandı. 1956'da emekli oluncaya kadar İstanbul'un pek çok lisesinde öğretmenlik yaptı.

Ozansoy, değişken bir kişiliğe sahiptir. Şiire Fecr-i Ati(->) döneminde ve egzotik ülkelerin dile getirilmesiyle başlamıştır. 1914'te bir ara Nayiler Grubu'na katılarak mistik yapıya girer. Doğu mitolojosi ve teolojisi, duygulanmalarında egemen olur. Babası Dr. Fahri Bey de manzum tarih yazan ve tiyatro çevirmenidir. Şair, ilk eğitimini buradan alır. 1912'de *Rübab* dergisinde şiirleri yayımlanır. Aynı yıl *Alemdar* gazetesindedir. Tiyatro sevgisi giderek daha güçlenir. *Baykuş*'u böyle bir gelişmenin sonunda yazar (1916).

Baykuş, bir Anadolu köyünde geçen dramdır. Sahneye konan bu piyes, Ozansoy'un ününü artırır. Manzum tiyatro olarak ve üstelik aruzla yazılması, ona edebi bir kimlik de kazandırmıştır. *Yeni Mecmua'da* şiirleri yayımlanır, milli edebiyat kişilikleri ve de özellikle Ziya Gökalp'ten aldığı etki ile milli edebiyat akınıma kapılır. 1919'da *Nedim* adlı dergiyi çıkarır. *Umid* ve *Yarın* dergilerinde şiirleri yayımlanır. Uzun süre *Servet-i Fünun da* yöneticilik yapan şair, *Çınaraltı* ve *Varhk'ta* da yazar. Pek çok edebiyat tartışmasına da katılır. *Son Postada* pek çok makale yayımlar. 1964'ten sonra da onu, *Tercüman* gazetesinde görürüz.

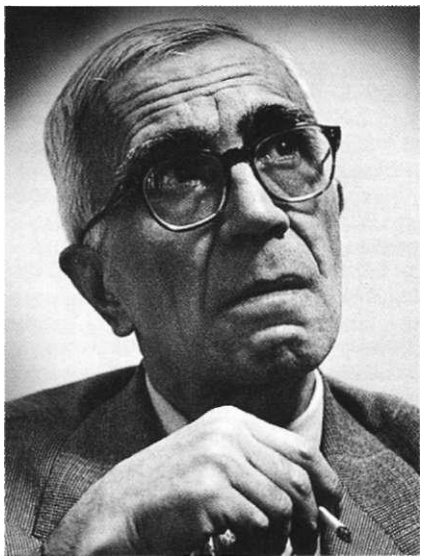

Halit Fahri Ozansoy
Ara Güler

Ozansoy, Türk şiirinin pek çok döneminde görünür. Aruz ve hece arasında gidip gelen şairin en önemli yönü, duygulanmaları romantik bir biçimde ele almasıdır. Bunlardan aşk, ölüm, tabiat, korku, kuşku, hüzün, yaşam, yalancı aşk ve pitoresk önde gelir. Bir zamanların "elem şairi"dir. İstanbul'un işgal altında bulunduğu yıllarda duygulardan uzaklaşır. "Şairin musikisi artık kan olmuştur" *(Gülistanlar-Harabeler)* (1920). 1930-1940 arasındaki kuşağın temsilcisidir. Onu sürdürmeye çalışır. Hecede karar kıldıktan sonra, "Beş Hececiler" diye tanımlanan grubun içindedir. Yeni bir romantizm, bu dönemde onun sanatmm özüdür. Geçmişe özlem duyar ve İstanbul'la ilgilidir ("Bugünkü Sa'dabâd"). "Rüyam" adlı uzun şiirinde eski bir İstanbul akşamını ya da çocukluğunu hep rüyalarında görür.

Edebiyatçılar Geçiyor (1939), *Darülbedayi Devrinin Eski Günleri* (1964), *Eski İstanbul Ramazanları* (1968) ve *Edebiyatçılar Çevremde* (1970) başlıklı kitaplarında yer alan anıları, geçmişe duyduğu özlemin öyküleridir. Edebiyatçılarımızın tamtımmda kişisel değerlendirmeleri vardır. *Eski İstanbul Ramazanları* da geçmişin şiirsel anlatımlarından izler taşır.

Bibi. M. K. Özgül, *Halit Fahri Ozansoy,* Ankara, 1988; Hikmet Feridun, *Bugün de Diyorlar ki,* İst., 1932; M. Yazar, *Edebiyatçılarımız ve Türk Edebiyatı,* İst., 1938.

AYHAN DOĞAN

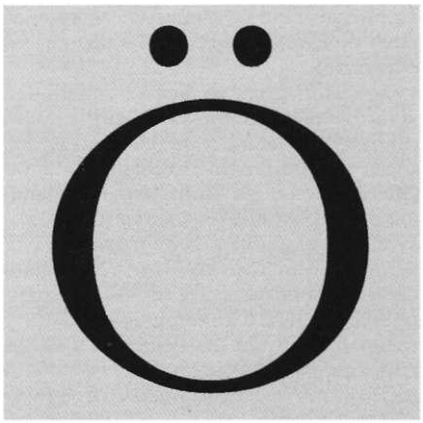

ÖĞRENCİ YURTLARI

Orta ve yüksek öğrenim öğrencilerinin barınma, yeme içme, çalışma ve dinlenmelerini sağlamaya yönelik, devlet, özel kurumlar ya da kişiler tarafından açılıp yönetilen kuruluşlar.

İstanbul İli'nde bugün özel yurt sayısı 105'tir. Bunların yükseköğretime ait olanlarında 466 kız ve 3.373 erkek; ortaöğrenim çağındaki öğrenciler için olanların da da 770 kız, 6.025 erkek öğrenci barınmaktadır. Kredi ve Yurtlar Kunımu'na bağlı 10 kız, 12 de erkek öğrenci yurdu bulunmaktadır. Bunlardan 4.901 kız, 12.110 da erkek olmak üzere toplam 17.011 üniversite öğrencisi yararlanmaktadır.

Bunlardan başka Vakıflar Bölge Müdürlüğü'ne bağlı olarak 1982'de açılan Fatih-Vatan Caddesi'ndeki 250 öğrenci kapasiteli bir öğrenci yurdu, kimsesiz ve fakir öğrencilere barınma olanağı vermektedir. Vakıfların 1951-1952 öğretim yılında açılan Şehzadebaşı'ndaki yurdu, 1982'ye kadar faaliyette bulunmuş ve 1982-1983 öğretim yılında da Yüksek Öğretim Kredi ve Yurtlar Kurumu'na devredilmiştir.

Kredi ve Yurtlar Kurumu'na bağlı olan ve üniversite öğrencilerini barındıran yurtların tümü, bugün yeterli olmasa bile, önemli bir görevi yerine getirmektedirler. Vakıf dışındakiler ücretlidir ve denetimleri devlet tarafından yapılmaktadır.

AYHAN DOĞAN

ÖĞRETMEN EVLERİ

Milli Eğitim Bakanlığı'nm merkez ve taşra teşkilatı personelinin birbirleri ile kaynaşmasını, sosyal ve moral ihtiyaçlarının giderilmesini, mesleki ve kültürel gelişmelerinin, aileleri ve çevreleri ile sürekli ve olumlu ilişkiler içinde bulunmalarının sağlanması amacıyla kurulan öğretmen evleri, lokalleri ve dinlenme kampları ile sosyal tesisleri 20 Ağustos 1990'da yayımlanarak yürürlüğe giren "Öğretmen Evleri, Lokaller ve Eğitim Merkezleri Sosyal Tesisler" yönetmeliğine uygun olarak açılmaktadır.

İstanbul İli'nde 6 öğretmen evi, 1 öğretmen lokali faaliyetine devam etmektedir. Burgazadası, Zeytinburnu ve Silivri öğretmen evi binalanmn inşası devam etmektedir.

Beyoğlu Öğretmen Evi: Tepebaşı'nda Meşrutiyet Caddesi'ndedir. 1883'te inşa edilip Fransızlar tarafından bir süre Grand Otel adıyla işletilen bina, 1928'de Milli Eğitim Bakanlığı'na tahsis edilmiştir. 1985'e kadar Beyoğlu Kız Meslek Lisesi olarak kullanılan bina, tavanındaki çökme nedeniyle eğitim-öğretime kapatılmış, restore edilerek öğretmen evine dönüştürülmüştür. 1990'da açılan 46 odalı ve 91 yatak kapasiteli Beyoğlu Öğretmen Evi'nde, 300 kişilik restoran, 200 kişilik lobi, 150 kişilik kafeterya-restoran, bay ve bayan kuaför salonları, video salonu, garaj, mutfak, çamaşırhane, teknisyen ve hizmetli odaları mevcuttur.

Cankurtaran Öğretmen Evi: Eminönü İlçesi'nde, Ahırkapı'dadır. İki katlı binası, başlangıçta ilkokul olarak kullanılmış, daha sonra ilçe milli eğitim müdürlüğü iken 1987'de Cankurtaran Öğretmen Evi olarak hizmete açılmıştır. 21 odalı ve 45 yatak kapasitelidir. 75 kişilik yemek salonu, 20 kişilik dinlenme ve çay salonu mevcuttur.

Anadoluhisarı Öğretmen Evi: Küçüksu Caddesi'ndedir. Bina, 1932'den 1965'e kadar Anadoluhisarı ilkokulu olarak kullanılmış, bu tarihten sonra ortaokul olmuştur. 1975'ten itibaren ilkokul çağındaki kimsesiz çocuklar için özel eğitim okulu olarak hizmet vermeye başlamıştır. 1985'te bir protokole bağlı olarak, Hacı Ömer Sabancı Vakfı tarafından tadilat, onarım ve restore edilerek öğretmen evi olarak hizmete açılmıştır. 4 odalı, 8 yatak kapasiteli öğretmen evinde iki suit oda mevcuttur. İki adet yemek salonu bulunmaktadır. Birinci katta 300, ikinci katta 150 kişiye yemek verilmektedir. Dinlenme salonu ve bahçesinde kafeterya hizmetleri sunulmaktadır.

Âdile Sultan Kasrı Öğretmen Evi ve Kültür Merkezi: Üsküdar'da Koşuyolu ile Altunizade arasında 1.000 dönümlük bir bahçenin ortasına kuruludur (bak. Âdile Sultan Kasrı). Kasrm bahçesinde bir de av köşkü bulunmaktadır. Cumhuriyetin kuruluşu ile mülkiyeti Milli Eğitim Bakanlığı'na geçen kasır 1927'den sonra prevantoryum olarak kullanılmıştır. Onarım yapılarak 1991'de öğretmen evi ve kültür merkezi olarak hizmete açılmıştır. Bahçesi 200, içerisi ise 110 kişiye yemek hizmeti verilebilecek konumdadır. Halen, sadece kafeterya hizmetleri verilmektedir. Birer toplantı, brifing ve konser salonu bulunmaktadır.

Beyoğlu Öğretmen Evi
Ertan Uca, 1994 / TETTV Arşivi

Kızıltoprak Fatma Şadiye Toptani Öğretmen Evi: Kızıltoprak Hasan Amir Sokağı'ndadır. Bina 1945 te yapılmış ikinci derecede tarihi ahşap bir yapıdır. Sahibesi Fatma Şadiye Toptani tarafından 19ö7'de mülkiyeti özel idareye ait olmak üzere öğretmenlere dinlenme yurdu olarak bağışlanmıştır. 1980'den itibaren Emekli Öğretmenler Derneği genel merkezi olarak kullanılan bina, 1991'de öğretmen evine dönüştürülmüştür. 6 odalı ve 27 yatak kapasitelidir. Bahçesinde 120, içeride 50 kişiye öğle ve akşam yemekleri verilmekte olup, 300 kişilik çay bahçesi bulunmaktadır.

Yalova Öğretmen Evi: 1987'de özel idareye ait bir binada faaliyete geçen öğretmen evi, lobi, oyun salonu ve 12 yatağı ile 1992'ye kadar hizmet vermiştir. Binanın sağlık eğitim merkezine dönüştürülmesi üzerine, öğretmen evi Nisan 1994'te ticaret lisesinin çıkmasıyla boşalan özel idareye ait Gazipaşa Caddesi'ndeki binasına taşınmıştır. Halen 1 okuma salonu, 2 oyun salonu, 1 sigara salonu ve kuaförü ile hizmet vermektedir.

Küçükyalı Öğretmen Lokali: Küçükyalı'da Kılavuzçayırı Caddesi'nde belediyeden kiralama yoluyla temin edilen binada, 1990'dan beri hizmet vermektedir. Tek katlı 80 m^2 İik binanın bahçesi de mevcuttur. 40 kişi lokal hizmetlerinden yararlanmaktadır.

ATtLA OZTURK

ÖLÇÜLER

Toplumların yaşamlarım devam ettirmeleri için gerekli olan maddelerin alımı satımı sırasında belirli bir uyumun sağlanabilmesi amacıyla oluşturulan ölçü sistemleri değiş tokuş değeri kavramına da sıkı sıkıya bağlıdır. Bütün toplumlarda çok eski dönemlerden beri var olduğu bilinen ölçülerin İstanbul açısından bilinen ilk örnekleri Roma dönemine uzanır.

Miktar olarak eşyaların tartılması amacı ile kullanılan ilk ölçü aleti olan terazi, denge sözcüğünün dayandığı "equilibrium" (eştartı, denge) ve "tartı" anlamına gelen "libra"dân gelmektedir. Roma döneminde kantar ile birlikte kullanılan terazi, Bizans döneminde önemini bir miktar kaybetmiştir. Arapça "kıntar" sözcüğünden dilimize geçen "kantar" ise, esasen bir kaldıraç sistemi olmakta ve eşyaların ağırlığının saptanmasında bugün de kullanılmaktadır.

Yere, zamana ve ölçülecek nesnenin cinsine göre değişen ölçü birimleri, iktida-

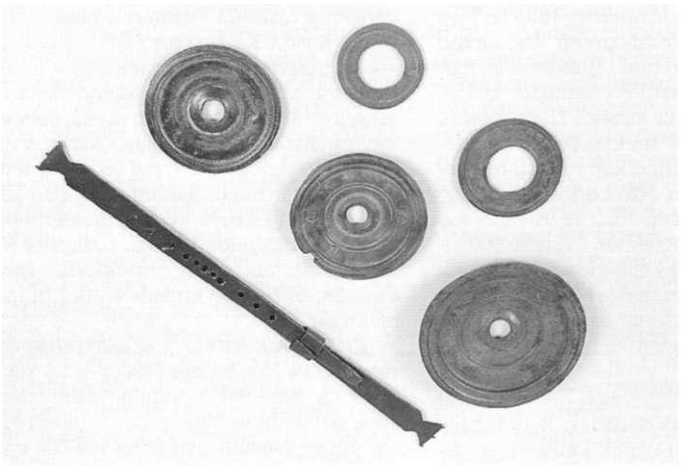

Osmanlı döneminde İstanbul'da kullanılan bazı ölçü aletleri (dirhemler ve yarım arşın). *Mehmet Yenen koleksiyonu / Fotoğraf Laleper Aytek*

rı elinde bulunduranların otorite simgesi ve sosyal düzenin bir parçası olarak daima önem taşımışlardır. Bu hususu erken Hıristiyanlık döneminde daha çok imparator ve Athena figürleri ile bezenen MS 5. yy'm ilk çeyreğinde, üzerlerinde imparatoriçe büstlerinin bulunduğu Bizans kantar ağırlıklarında görebiliyoruz.

Diğer bir deyişle toplumun fertleri arasındaki gereksinimlerin sağlanması ve mal değişiminin yapılabilmesi bu şekilde devlet garantisi altına alınmış oluyordu.

İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde bulunan dünyanın en zengin kantar ağırlıkları koleksiyonundaki eserlerin yapım yeri İstanbul'dur. M. Ross'a göre, Konstantinopolis heykeltıraşlığının kesin göstergesi olan bu büstlerde tasvirler Konstantinopolis'teki hükümdar ailesinin fertlerini göstermektedir.

Konstantinopolis'in Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti olması bu örneklerin sadece İstanbul'da yapıldığı anlamını taşımaz. Benzer durum Osmanlı İmparatorİuğu'nda da kendini göstermiştir. Her şehrin yönetimi, kendi onayı ve kontrol damgalarıyla iktidarının otoritesini simgelemiştir. Bu şekildeki denetleme, satıcıların eksik ölçüleri kullanarak alıcıları aldatmasını önlemekteydi. Bununla birlikte vergilerin artırılması için hükümetçe ölçülerin küçültüldüğü bilinmektedir. Tüccarlar ise ölçüleri büyüterek gümrük vergilerini az ödeme yoluna gitmişlerdir. Buna rağmen İstanbul'da katı bir standardizasyon ve denetim sistemi daima uygulanmıştır. Hattâ bu denetim Osmanlı döneminde sadrazamın en önemli görevi olmuş, standartlara ve fiyatlara uymayanlar anında cezalandırılmışlardır (bak. ihtisab). Esasen kadıların ya da 1855'te şehremanetinin kurul-' masından itibaren de görevli memurun (muhtesib) emrinde bulunan kileci ve damgacı adındaki görevliler, çarşıda kullanılan her türlü ölçüyü kontrol ederek,, ayarlarının yapılmasını ve damgalanmasını sağlıyorlardı. Örneğin, Osmanlı'da ağırlık ölçüsü olan dirhemler, III. Mustafa döneminin (1757-1774) sonuna dek tescil amacı ile padişah tuğrası vurularak denetlenmişti. I. Abdülhamid'den (hd 1774-1789) sonra ise tuğranın yanma denetleme tarihi de konulmaya başlanmış, II. Mahmud döneminin (1808-1839) son yıllarında ise, tuğradan sonra aynca her denetleme tarihi de dirhemin sathına vurulmaya başlanmıştır. Günümüzde de tüketicinin aldatılmasını önlemek amacı ile ölçü ve ayar ile ilgili araçların denetlenmesi belediye zabıtasının yetkisindedir.

Osmanlı sınırları içinde birçok şehirde kullanılan ölçü birimlerinin aym terminoloji ve aynı işlev içinde olmakla beraber farklılıkları her zaman vardı. 1789 Fransız DevTimf nin getirdiği ölçülerin standartlaştırılması neticesinde metrik sistem Avrupada gündeme gelmiş, Osmanlı İmparatorluğu'nda ise ilk defa 1869'da ilan edilmiştir. Osmanlı topraklarında ticaret yapan yabancılar için bu yeni ölçü birimlerinin dönüşümüne ait bir broşür de bu dönemde yayımlanmıştır. Resmi işlemler için metrik sistemin Osmanlı tmparatorluğu'nda herkes tarafından kullanılması 1 Mart 1874'te mecburi hale getirilmiştir. Ancak bu reform teşebbüsleri resmi işlemler ile İstanbul, İzmir, Beyrut ve Selanik gibi şehirlerin haricinde tam olarak uygulanamamıştır.

Metrik sistemin Türkiyedeki gerçek uygulamasına ancak 26 Mart 1931 tarihli kanuna göre 1934'ten sonra geçilebilmiştir.

Herhangi bir ölçmede karşılaştırma terimi ve söz konusu ölçmenin temel birimi olarak ele alman nicelik şeklinde tarif edilebilen ölçü birimleri, tarih boyunca matematiğin icadından bu yana sayılabilen şeylerin dışındakilerin miktarlarını tespit için kullanılagelmiş ve gerektikçe de çeşitli düzeltmeler yapılarak bugünkü uluslararası standart ölçü sistemi oluşmuştur.

Ağırlık Ölçü Birimleri: Doğu Akdeniz ticaret hayatında geçerli olan İtalyan ölçü sisteminin kurulmasına Roma, Bizans ve Arap-İran ölçü birimleri birlikte katkıda bulunmuştur.

Roma İmparatorluğu'nun son dönemine kadar kullanılan ve I. Constantinus'un (hd 324-337) reformlarından sonra sabitlenen ve bugünkü 326,16 gr'a eşit olan ağırlık birimi "libra", Bizans'ta da kullanılmıştır. Roma İmparatorluğu'nda 1 libra=12 unciya=48 sicilius=72 sekstula=96 drafime=288 skripulum=576 obolus olan on ikili bir sisteme dayanmaktaydı. 100 libranın ise 1 centanerium'a eşit olduğu kabul ediliyordu.

Selçuklu ağırlık ve ölçü sistemlerinden alınarak kullanılan okka, dirhem ve "ratl-ı rumiye"den, İstanbul'da 3,207 gr geldiği kabul edilen "dirhem", Osmanlı ağırlık ölçülerinin temel alt birimi olarak kullanılmıştır. 400 dirhem 1 "okka"ya (ukiye, vukiye, kıyye), 1 okka da aynı zamanda 10 kere "şeri vukiye"ye ve 4 kere 100 dirhemlik "ratl-ı rumi"ye eşitti. 6 okka da İstanbul'da pek fazla kullanılmış olmayan 1 "batman"a karşılık gelmekteydi. 100 dirhem ağırlığındaki ölçü birimi "kantar ledresi" olarak adlandırılmaktaydı. 44 okkadan (56,44 kg) oluşan ağırlık ölçü birimi ise "kantar" idi.

Orta büyüklükte 100 arpa ağırlığının bir "miskaf'e eşit olduğu kabul ediliyordu. Buna göre de 1 miskal, 1 dirhem ile 1 dirhemin yedide üçüne eşit olmaktadır. 7 miskal ise 10 "dirhem-i şeri" ağırlığındadır. 1 dirhem aynı zamanda 4 "denk"e, 1 denk 4 "kıraf'a, 1 kırat da 4 "buğday"a eşit sayılıyordu. Buna göre 1 miskal 96 buğdaya eşit oluyordu. Bu ölçü birimleri altın, gümüş ve mücevher gibi kıymetli şeylerin tartılmasında kullanılırdı. Ancak altının tartılması cepte de taşınabilen sarraf terazisi ile yapılmaktaydı.

Buğday dörde bölünmekte ve her bir kısmı "fitil" olarak adlandırılmaktaydı. Fitil de "nekir" adıyla ikiye bölünmekteydi. Nekir, 2 "kıtmir", kıtmir de 2 "zerre"den oluşmaktaydı.

Ödün, taş gibi malların tartılmasında ise dört kantara eşit olan "çeki" birimi kullanılırdı. İstanbul'da odun, bugün bile çoğu yerde çeki ile ölçülmektedir.

Okka ya da dirhem daha çok temel gıda maddelerinin tartılmasında kullanılıyordu.

"Medre" ise İstanbul'da pek yaygın olarak kullanılmamış, ancak Osmanlı döneminde bilinen bir ağırlık ölçüsü birimiydi. Ekin ölçeği ise 6 okkalık şarap kabı manasına gelirdi. Meyhanelerdeki depolardan şarap taşımak amacıyla kullanılan 6'şar okkalık kaplara da medre denirdi.

Uzunluk Ölçü Birimleri: Roma uzunluk ölçüleri bugünkü metrik sistem ölçüleri ile yaklaşık 1,84 cm gelen "digitus"tan türemiş idi. Buna göre 1 miliare=8 stadium=1.000 passus=5.000 pes=20.000 palmus=80.000 digitus olmaktaydı.

Osmanlılarda ise en yaygın olarak kullanılmış olan "arşın" (arşun) adı ile bilinen uzunluk ölçü birimi, iki ayrı boyda ve iki ayrı yerde kullamlmıştır.

Elin ortaparmağı ucundan dirseğe kadar olan mesafe olarak kabul edilen ve bugünkü metrik sistemde 68 cm gelen "çarşı arşını", çarşıda kumaş, bez vb malzemeyi ölçmekte kullanılırdı ve 8 Tubu"ya (halk dilinde urbu olarak da söylenir) eşitti.

Çarşıda kullanılan diğer bir uzunluk ölçü birimi ise 65 cm boyunda olan ve değerli ipekli kumaşların halkın gözüne pahalı gelmemesi için icat edildiği söylenen "endaze" idi. Arapça olan "zira" adındaki ölçü birimi de arşın ile aynı anlamday-

dı. "Zirai'l-İstanbuliye" adı altında Mısır'da Avrupa malı kumaşların ölçülmesinde de kullanılmıştır.

"Mimar arşını" (zira-ı mimari veya duvarcı arşını) ise bugünkü metrik sistemde 75,8 cm'ye eşit olup 24 "parmak"tan veya 6 "kabza"dan oluşmaktaydı. Mimar arşınının yansına "kadem" veya "ayak" denmekteydi ve 5 kadem 1 "kulaç'i meydana getiriyordu.

Eski Roma uzunluk birimlerinden digitus'tan türeyen ve İngiliz uzunluk ölçü birimlerinden 4,5 inç boyundaki parmaktan farklı olan Osmanlı "parmak" ölçü birimi işaretparmağı yan yatırıldığında tırnak yanmda bulunan kalınlık kadardır.

Osmanlılarda 2,5 parmağa karşılık gelen ve "boğum" adı ile bilinen ölçü birimi ise 1586'dan sonra kullanılmaz oldu. 1 parmak 12 "hat"a, 1 hat da 12 "nokta"ya veya 6 "kerte"ye karşılık geliyordu. Hatın diğer ismi ise "iplik" idi. İplik denilen ölçünün yüzde birine "örümcek teli" denmekteydi.

Mimar arşınından 3 parmak daha uzun olduğu bilinen "tersane zirası"nın 24'te birine ise "kane" denmekteydi. 1869'da metreye eşit olarak kabul edilen arşın "yeni arşın" adını aldı. 400 ziraya karşılık geldiği bilinen "ok atımı" adındaki ölçü birimi de az kullanılmakla beraber bazı kayıtlarda mevcuttur.

İngiliz milinden farklı olan ve 4.000 zira-ı mimariye eşit olan "mil" adındaki ölçü birimi ise orta yürüyüşle 20 dakika eden bir mesafenin karşılığıdır.

Açılan bir kolun, bir elin ucundan diğer elin ucuna kadar olan mesafesi ve 2 mimar arşınına eşit olduğu kabul edilen "kulaç" da deniz, kuyu ve benzeri su derinliklerinin ölçümünde itibar edilen bir uzunluk ölçü birimi idi.

Gah/ahların geliştirdiği bilinen "liga"ya karşılık gelen ve 5.685 m olduğu kabul edilen "fersah" da eskiden kullanılan bir uzunluk ölçü birimi idi.

Alan Ölçü Birimleri: Arazilerin ölçülmesi amacı ile kurulan ölçü sistemi ise mimar arşınına dayanmakta idi. 1.600 mimar arşım karesine eşit olan "dönüm" bugünkü metrik sistemde 919,3 m^2'ye karşılık gelir. Günümüzde de kullanılan bu ölçü birimi yaklaşık 1.000 m^2'yi simgelemektedir.

400 zira-ı mimari kareye eşit olan "evlek" adındaki alan ölçü biriminin ise bugünkü karşılığı 229.825 m^2'ye karşılık gelmektedir. Diğer yandan, 1 zira-ı mimari kare, 576 parmak kareye ve 1 parmak kare de 144 hat kareye eşit olmaktaydı.

Hacim Ölçü Birimleri: Roma ve Bizans hacim ölçülerinin esası bugünkü metrik sistemde 145 cm^3'e eşit olan "quartarius"a dayanmaktaydı. Buna göre 1 amfora=2 urna=8 longius=12 sekstarius=8 quartarius olmaktaydı.

Osmanlılarda Ortadoğu'nun büyük kısmında bugün de olduğu gibi, bazı tahıl ve baklagiller tartılmazdı. Pirinç, buğday, un, ceviz, nohut gibi hububatın ölçümünde kullanılan ölçü birimi "kile" (keyl) idi. Kilenin de miktarı genellikle yöreden yöreye değişiyordu.

İstanbul kilesi, tahılın cinsine göre 18-20 okka, yani ortalama 25 kg idi. Pirinç kilesi, buğday kilesinin yansı kadardı. Kilenin daha küçük birimi "ölçek" (şinik) ve "kutu"ydu. Bir İstanbul kilesi 4 ölçek veya 8 kutudan oluşmaktaydı. Buna göre 1 kutu hemen hemen 2,5 okkaya eşit sayılırdı. 1 kutu ise 2 "zarf'tan oluşmaktaydı. Bugünkü metrik ölçülerde bir İstanbul kilesi 37 dm^3'e eşit gelmektedir.

Diğer bir Osmanlı hacim ölçü birimi olan "müd" ise, daha çok zeytin tanelerinin tartısında ve Midilli'de kullanılırdı. "Batman" gibi bu ölçü birimi de her yerde sabit değildi. Kütahya'da bir müd 20, Diyarbakır'da 16, Siverek'te ise 8 İstanbul kilesi idi.

Debi Ölçü Birimleri: Geç Roma, erken Bizans ve Bizans ile Osmanlı dönemleri boyunca her dönemde İstanbul'da su sorununun çözülmesine yönelik çeşitli su yapıları yapılmış ve bu yapıların hidrolik hesaplarında çeşitli debi ölçüm birim ve sistemleri geliştirilmiştir. İstanbul'da Osmanlı öncesi su yapılarının büyük bir kısmının halen toprak altında kalmış olmaları sebebi ile etüdü henüz tamamlanmamıştır. Osmanlı su yapıları ile ilgili olarak yapılan araştırmalarda fazla suyun savaklanarak geri döndürülmesine ve su debisinin ölçülmesine yarayan 26 mm çapındaki bir borudan bazı kaynaklara göre 96 mm, bazılarına göre de 94 mm su yükü altında akan suyun debisinin bir lüleye eşit olduğu sonucuna varılmıştır. Buna göre bir lülelik debi 36 lt/dk olmaktadır. Bir lüle 4 "kamış"a veya 8 "masura"ya eşittir. Bir masura ise 4 "çuvaldız" veya 8 "hilal"e karşılık gelmektedir.

Bibi. H. İnalcık. "Osmanlı Metrolojisine Giriş", *Türk Dünyası Araştırmaları,* S. 73 (1991); Y. Meriçboyu-S. Atasoy, *İstanbul Arkeoloji Müzesindeki Büst Şeklindeki Kantar Ağırlıkları.* İst, 1983; N. S. Pyle, "Ottoman Okka Weights". *Belleten,* S. 161 (1977); G. Kürkman, "Osmanlılarda Ölçü ve Tartılar", *Türk ve İslam Eserleri Müzesi Sergi Katoloğu,* İst, 1991; W. Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri,* İst., 1990; C. C. Carbognano, *18. Yüzyılın Sonunda İstanbul,* lst., 1993; M. S. Kütükoğlu. *Osmanlılarda Narh Müessesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri,* lst., 1983; Çeçen. *Su Tesisleri,* lst., 1984.

MEHMET YENEN

Bir paşanın cenaze töreni.
M. And. *16. Yüzyılda İstanbul,* İst., 1993

ÖLÜM ÂDETLERİ

İstanbul halkı arasında eskiden hastalığın uzaması ölümün ilk habercisi sayılırdı. Ancak, ölüme yaklaşıldığı anlaşılsa bile ölüm gerçekleşmeden hastanın iyileşmesi beklenir, "Allahtan ümit kesilmez", "Çıkmayan canda ümit vardır" atasözleriyle iyileşme beklentisi dile getirilirdi.

Bir kimsenin ölüm anında çok zahmet çekmesi günahkârlığına, zahmetsiz ölmesi ise cennetlik olduğuna yorumlanırdı. Uzun süren bir hastalıktan sonra gelen ölüm, hasta ile birlikte yakınlarını da azap içinde bıraktığından dolayı üzücü kabul edilir; bu yüzden herkesçe "Az ağrı, âsân ölüm" sözüyle özetlenen kısa süren bir rahatsızlığın ardından gelen ölüm arzu edilirdi. "Üç gün yatak dördüncü gün toprak" atasözüyle de ifade edilen bu türlü ölümlerde "Böyle ölüm dostlar başına" denilirdi.

Yaşlı kişiler arasında kefenlerini alanlara, cenaze için harcanacak para biriktirenlere, gömüleceği mezar yerini alıp, mezar taşını hazırlatanlara bile rastlanırdı. Ölüm öncesi bu tür hazırlık yapılmasının

Van Mourün betimlemesiyle bir cenaze alayı.
Galeri Alfa

günah olduğuna inananlar da bulunmakla beraber ölünce, kendinden önce ölen yakınlarının yanma gömülme isteği daha ağır basardı.

Ölümün yaklaştığı anlaşılınca hastanın başucunda "Yasin" okunurdu. Bu gelenek günümüzde de devam etmektedir. Hasta ölüm haline yaklaşınca ümit kesilir de can veremediği anlaşılırsa sevdiklerinden birinin yanında olmamasından kaynaklandığı düşünülür ve söz konusu kişi yanına çağrılırdı. Uzaksa bir eşyası ya da resmi hastanın yatağına konularak bu durumun giderilmesine çalışılırdı. Ölüm yatağındaki hastanın ağzına sık sık su ya da zemzem damlatılır, zemzem olmaması halinde suyun içine gülsuyu katılırdı. Bu uygulama hastanın son anında hararetinin arttığı ve su içme ihtiyacı duyduğu inancmdan kaynaklanırdı.

Ölüm gerçekleştikten sonra cenazenin ayakları yumuşak bir bezle bağlanır, kolları yanlarına uzatılır, ağzının açık kalmaması için çenesi bağlanır, gözleri kapatılıp yüzü örtülür, karnı şişmesin diye göbeğinin üzerine kara saplı bir bıçak konulur ve kıbleye getirilmek suretiyle rahat döşeğine yatırılırdı. Cenazenin yattığı odaya kedi girmemesine dikkat edilirdi. Çünkü üzerinden kedi atlarsa ölünün hortlayacağına inanılırdı. Ölünün yattığı odaya çocuklar ve hamile kadınlar alınmaz ve ölüyü cinsiyetine göre aynı cinsten insanlar beklerdi.

Akşamüstü ölenlerin cenazesi ertesi günü, sabahleyin ölenlerin cenazesi öğlen veya ikindi vakti kaldırılırdı. Cenazenin çabuk gömülmesi sevap sayılırdı. Ölenin ailesi, olayı yakınlarına, cenaze töreninde bulunmasını istediği insanlara da haber verirdi. Haber verme işi eskiden sala verilerek yapılırdı. Günümüzde daha çok basın yoluyla yapılmaktadır. Ancak ölenin vasiyeti, yakınlarının isteği üzerine sala verilerek duyurulduğu da olmaktadır.

Cenazeler eskiden evlerde yıkanırdı. Bu sırada öd ağacı yakılır, başka bir odada ise Kuran okunurdu. Ölü erkekse genellikle mahalle imamı veya müezzinleri, kadınsa halk arasında bu işi meslek edinmiş olan yaşlı kadınlar yıkardı. Bu işi yapan kadınlar için halk arasında "ölüyü yıkayıcı" denilirdi. Günümüzde bu hizmetler belediyenin büyük mezarlıklarda kurduğu gasilhanelerde ya da cami gasilhanelerinde gerçekleştirilmektedir.

Tabut evden alınırken dua edilir ve cenaze tezkiye (tanıyanlardan sorarak iyi halli olduğunu bildirme) edilir ve namaz kılınmak üzere camiye götürülür. Önceden tabut omuzda eller üzerinde götürülürken, bugün cenazeler belediyeden ya da cenaze işleriyle ilgilenen firmalardan gelen arabalarla götürülmektedir. Cenaze töreninde tabutu taşımanın sevap olduğuna inanılır ve bir süre elde taşınır. Cenazeye yolda rastlayanların tabutun arkasında kırk adım yürümeleri, bunu yapamayanların ise hiç olmazsa ayağa kalkmaları ve ölüye saygı göstermeleri âdetti.

Tabut cami avlusunda musallaya konulur, namazı kılınır ve daha sonra mezarlığa götürülür. Önceleri araba olmadığı için elde götürülür ve bu sırada da hafızlar tarafından ilahiler okunurdu.

İstanbul'da cenazenin gömülmesinde Eyüb Sultan Camii'nin ayrı bir özelliği vardır. Bu camide namaz kılındıktan sonra cenaze musalladan alınarak hacet penceresinin önüne getirilir ve yere bırakılır, duadan sonra tezkiye edilir. Bu uygulama günümüzde de devam etmektedir.

Cenaze mezara eskiden tabutsuz gömülürdü. Az görülmekle birlikte tabutla gömülecekse tabutun kapağının baş tarafı kesilir ve cenazenin göğsünden yukarısı açıkta bırakılır. Cenaze mezara ayakları kıbleye gelecek şekilde sağ tarafının üzerine yatırılır. Kefen çözülüp cenaze gömülürken Kuran okunur. Gömülme işlemi bitince dua edilip, mezarın başucunda telkin verilir. Halk inancına göre telkin bitince ölü başını kaldırır, başı tahtalara vurduğu zaman eyvah ben öldüm der ve o zaman ölürmüş. Cenaze gömülürken üzerine üç kürek veya üç avuç toprak atmak sevap sayılır.

İstanbul'da mezarlar 1 veya 1,5 m derinlikte kazılır. Mezarın duvarları örülürse "lahit", örülmeden bırakılırsa "âdi kabir" adı verilir. Lahit mezarların üstü beton ve taşla, adi kabirlerin üstü ise kalın tahtalarla kapatılıp üstüne toprak dökülerek tümsek hale getirilir ve sıkıştırmak için sulanır.

Cenaze gömüldükten sonra fakirlere sadaka dağıtılarak mezarlıktan dönülür. Aynı gün akşam ile yatsı arasında 51 defa Fatiha okunur. Bunun ölenin mezarında ışık olacağına inanılır. Ölü gömüldüğü akşam hafızlar tarafından devir hatmi indirilir. Devir hatminde bulunanlara irmik helvası ikram edilir. Ölüm tarihinden itibaren yedi veya kırk akşam "Yasin" ölünün ruhu için okunur. Ölünün yattığı oda ile yıkandığı yer eskiden bazı ailelerce ölüm tarihinden başlayarak yedi gece, bazı ailelerce kırk gece ışıklandırılırdı. Odanın kapısı da bu süre içinde hiç kapatılmazdı.

Ölüye ait eşyalar ihtiyaç halinde satılır ya da fakirlere dağıtılırdı. Saat, cüzdan, tabaka, kalem gibi bazı ufak tefek eşyaları yakınları tarafından yadigâr olsun diye saklanırdı. Ölünün borcu varsa hemen ödenir, buna olanak bulunamazsa alacaklı ile ödeme koşulları hakkında anlaşılırdı. Bu yolla ölünün borçlu yatması önlenirdi. Ölü evinde eskiden üç gün ocak yakılmaz ve yemek pişirilmezdi. Bu süre içinde ölü evine komşular tarafından yemek getirilirdi. Günümüzde bu uygulama yaygın olmamakla birlikte devam ettirilmektedir. Ölünün arkasından uzun uzadıya ağlamak ve yas içinde kalmanın günah olduğu hattâ ölüyü gücendiren bir hareket olduğu inancı yaygındır.

Ölüm olayıyla birlikte yakınları, dostları, komşuları başsağlığı dilemek amacıyla ölenin ailesini evinde ziyaret ederler. Bu ziyaret cenaze kaldırılmasından başlayıp ölü gömüldükten bir süre sonra da devam eder. Ölünün ailesini ziyaret edemeyecek kadar uzakta bulunan yakınları ise başsağlığı dilemeyi mektup, telgraf ve telefonla yaparlar. Son zamanlarda buna gazete ilanları da eklenmiştir.

Ölünün gömüldüğü tarihten kırk gün sonra burnunun düşeceğine ve elli iki gün sonra da uzuvlarının dağılacağına inanılır. Bu nedenle ölünün kırkıncı günü lokma döktürülerek komşulara ve tanıdıklara dağıtılır veya mevlit okutulur.

Ölüm sonrası ilk gece ruhun evde bulunduğuna, ondan sonra da mübarek gecelerde geleceğine inanılır. Diğer bir inanışa göre cuma günleri, ramazanlarda, bayramlarda, kandil akşamlannda ölenin ruhu evin saçağının altına gelir ve ailesinden Kuran ister. Bu nedenle mübarek günlerde Yasin okunarak ölünün ruhuna bağışlama âdeti vardır. Bu âdet günümüzde de devam etmektedir.

İstanbul'da aileler yakınlarının mezarlarını ramazan, bayram, kandil gibi nedenlerle ziyaret ederler. Özellikle yetişkin insanların anne ve babalarının mezarlarını ziyaret etmeleri bir borç kabul edilir. Bu ziyaretlerde mezar başlarında Kuran okunur ve dönüşte sadaka verilir.

Bibi. A. S. Ünver, "İstanbul Halkının Ölüm Karşısındaki Duyguları", *Yeni Türk,* S. 68 (Ağustos 1938), s. 312-321; S. Sungur, "İstanbul Mezar Tası Kitabeleri ve Kabristan Edebiyatı", *Konya,* VII, S. 48 (Ekim 1942), S. 51 (Ocak 1943), s. 33-40, 54-61; Musahibzade, *İstanbul Yaşayışı,* 1946; Bayrı, *İstanbul Folkloru,* (1972), 133-137.

N. ZEYNEP ÖZÇÖREKÇİ

ÖMER (Âşık)

(17.yy'ın ilk yarısı, ? -1707'den sonra, ?) Âşık.

18. yy'ın ilk çeyreğine kadar yaşamış olması muhtemel olan Âşık Ömer'in memleketi de tartışmalıdır. Aydınlı bir aileden geldiği, Konya'nın Hadim İlçesi'ne bağlı Gözleve (yeni adı Korualan) Köyü'nden olduğu ya-da Kırım'daki Gözleve'de doğup Osmanlı ülkesinin çeşitli yerlerinde yaşadığı ileri sürülmüştür.

Âşık Ömer şiire yeni başladığı yıllarda Adlî mahlasını kullanmış, daha sonra Derviş Nihânî mahlasıyla da şiirler söylemiştir. Cönk ve mecmualara kaydedilen "Ömer" ve "Âşık Ömer" mahlaslı şiirlerin tamamının kendisine ait olmadığı, aynı mahlasla şiirler söyleyen 10 kadar şair daha olduğu ileri sürülmüştür. Buna karşılık bugün elde bulunan 1.200 kadar şiiriyle ve yazmalarda kalmış şiirleriyle en verimli âşık olma özelliğini de taşımaktadır.

Âşık Ömer, düzenli bir öğrenim görmese de Divan şairlerini okuyup anlayacak ve bu yolda eserler verecek kadar klasik kültüre vâkıf bir âşıktır. *Divan-ı Hafiz-ı Şirazî'yi, Bostan'ı* ve *Mesnevî'yi* okuduğu; az da olsa Arapça bildiği kendi sözlerinden anlaşılmaktadır.

Âşıkların 16. yy'dan itibaren aruz ölçüsüne, Osmanlıca kelime ve tamlamalara ilgi duymalarıyla başlayan Divan şiiri etkisi Âşık Ömer'den itibaren yaygınlık kazanmış, her iki şiir tarzının halk zevkiyle yoğrulmasından oluşan ve 20. yyin başlarına kadar devam eden yeni bir anlayışın doğmasına yol açmıştır.

IV. Mehmed, II. Süleyman, II. Ahmed, II. Mustafa ve III. Ahmed dönemlerinde yaşamış ve Yeniçeri Ocağı'na mensup ol-

duğu için orduyla birlikte birçok yeri dolaşmış, bu yıllarda yapılan bazı savaşlar üstüne şiirler söylemiştir. Uzun yıllar süren gezip dolaşmaların uzunca bir dönemini, büyük bir ihtimalle yaşlılık yıllarını istanbul'da geçiren, Fuzulî,' Nefî gibi Divan şairlerinden; Kuloğlu, Kâtîbî, Kayıkçı Kul Mustafa, Bursalı Halil ve Yazıcı gibi âşıklardan etkilenen Âşık Ömer; Âşık Hasan, Âhû, Siyâhî, Aşkî ve Sevdayı gibi âşıkları etkilemiştir. Aynı zamanda ünlü bir nakkaş ve şair olan Levnî de âşık tarzı şiirlerinde Âşık Ömer'den etkilenmiş ve ünlü âşığın portresini bu etkinin sonucunda yapmış olmalıdır.

Tanbura çalmadaki üstatlığı, istanbul'da bulunduğu yıllarda âşık kahvelerini ve meyhaneleri dolaşarak kendini kabul ettirdiği hattâ Fener'de bir Yahudi meyhanesinde ünlü âşık Gevheri ile bir araya gelerek karşılıklı şiirler söylediği ve bu şiirlerin orada bulunan kâtipler tarafından zaptedildiği eski kaynaklardan bugüne aktarılan bilgilerdir. Âşıkları ve âşık edebiyatım hor gören Sünbülzade Vehbî, Ziya Paşa ve Muallim Naci gibi şairler tarafından alay konusu edilmesi âşıkların piri olarak büyük ün kazanmasından dolayıdır.

Kendi besteleri yanında başkaları tarafından şarkı ve ilahi formlarında bestelenip okunan eserleri, ününün tekke muhitlerine kadar yayılmasına yol açmış; iki şiiri 18. yy'da Uşşakî tarikatına mensup Salâhî tarafından şerh edilmiştir.

Âşıklar arasında, şiirleri ilk kez "divan" adıyla bir araya toplanan şair özelliğini kazanan Âşık Ömer, heceden çok aruz ölçüsünü kullanmıştır. Ancak hece ile söylediği ve koşma, türkmani, deyiş, semai, varsağı, destan, tekerleme gibi başlıklarla eski cönk ve mecmualara kaydedilen şiirleri âşıklık sanatının en güzel örneklerindendir. Yer yer ölçü ve söyleyiş bozuklukları görülse de aruzla söylediği şiirler arasında da âşıklarca yakalanabilen güzellikteki örnekler az değildir.

Divan-ı Âşık Ömer'in son sayfası: "Âşık Ömer'in Yemiş İskelesi'ndeki türbesidir". *M. Sabri Koz koleksiyonu*

Âşıkların belli bir konu, olay ya da yer ve kişi üzerine söyledikleri şiirlerde ve özellikle destanlarda sanat güçlerine göre, genel kalıplardan uzaklaşmaları onların diğer âşıklar arasında sivrilmelerine yol açar. Âşık Ömer'in destanları da geleneksel kalıpların dışına çıkan örneklerdir.

Bunlar arasındaki 59 dörtlüklük "Şaimame", birçok Divan şairinin ve âşığın kimlikleri ya da sanatları hakkında aydınlatıcı bilgiler ihtiva eder. 170'e yakın şair adı bulunan bu destana, özellikle âşıklarla ilgili mısralarda yer alan bilgiler, ilk elden kaynak olma özelliği kazandırmaktadır. Bu yüzden 17. yy'dan başlayarak günümüz âşıklarına kadar çok sayıda şairname söylenilmesi Âşık Ömer'in bu destanı sayesinde olmuştur.

İstanbul üzerine en eski destanı da Âşık Ömer söylemiştir. Divan tarzı şiirleri arasında da İstanbul'un semtlerinden söz eden örnekler varsa da 17 dörtlükten oluşan "İstanbul Destanı" Ahır Kapısı'ndan başlayarak Çatladıkapı, Kumkapı, Yenikapı, Langa Kapısı, Davutpaşa, Samatya, Narlıkapı, Yedikule, Silivri Kapısı, Mevlevihane Kapısı, Top Kapısı, Edirne Kapısı, Eğrikapı, Ayvansaray, Balat, Fener, Petrokuyusu, Yenikapı, Aya Kapısı, Cibali, Unkapanı, Ayazma Kapısı, Odun Kapısı, Zindan Kapısı, Baba Cafer Zindanı, Yenicami, Bahçe Kapısı, Yalı Köşkü, Topkapı, Üsküdar, Kanlıca gibi çoğu İstanbul'u çevreleyen kara ve deniz surlarmdaki kapılar olmak üzere bazı semtleri ve yapıları özellikleriyle söz konusu eder.

Şiirlerinin derlendiği *Divan* in birçok yazma nüshası vardır. Hüseyin Ayvansarayî(->) tarafından düzenlenen 1782 tarihli nüsha en zengin olanıdır. 19- yy boyunca resimli ve taşbasması halk kitabı olarak birçok kez basılan ve çok az şiir ihtiva eden nüshalarından bazılarında Âşık Ömer'in Yemişiskelesi'nde olduğu rivayet edilen türbesinin nahif resmi de vardır.

S. N. Ergun'un hayatı ve sanatıyla ilgili bir incelemeyle yayımladığı *Âşık Ömer* (1936) adlı eser bugüne kadar yayımlanmış en büyük çalışmadır. Ş. Elçinin, âşığın Kırımlı olduğunu ileri süren kaynakları Türkiye'de ilk kez değerlendirip ortaya koyduğu *Âşık* Ö?wer(1987) adlı el kitabı da seçme şiirler ihtiva etmektedir.

Bibi. *Osmanlı Müellifleri,* II, 312; Köprülüzade Mehmed Fuad, 'Âşık Ömer'e Ait Bazı Notlar", *Hayat Mecmuası,* S. 24 (1927); M. F. Köprülü, *Türk Sazşairleri,* IX Ankara, 1962, s. 251-314; N. Yüngül, "Âşık Ömer'in Neşredilmemiş Şiirleri", *HBH,* S. 96 (Ekim 1939); Ahmet Tal'at (Onay), *Çankırı Safileri,* I-II, Çankırı, 1931-1932; S. N. Ergun, *Âşık Ömer Hayatı ve Şiirleri,* İst., (1936); K. Akça, "17'inci Asır Saz Şairlerinden Gezlevili Âşık Ömer", *Folklor Postası,* c. I, S. 3 (Aralık 1944), s. 9-10, 17; C. Öztelli, "Âşık Ömer Hakkında Üç Yeni Vesika", *TFA,* S. 21 (1951); ay, "Ömer (Âşık)", *TA,* XXVI, 257; G. Kut-T. Kut, "Ayvansarayî Hafiz Hüseyin b. İsmail ve Eserleri", *TD,* S. 33 (1982), s. 401-419; Ş. Elçin, *Âşık Ömer,* Ankara, 1987; ay, "Âşık Ömer'in Şâirnâmesi", *Halk Edebiyatı Araştırmaları,* I, Ankara, 1988, s. 319-334; A. Karahan, "Âşık Ömer", *DİA,* IV, 1.

M. SABRI KOZ

Ömer Vasfi'nin celi sülüs istifli levhası, 1924. U. Derman, *Türk Hat Sanatının Şaheserleri,* İst., 1982

ÖMER VASFI

(30 Nisan 1880, İstanbul - 25 Kasım 1928, İstanbul) Hattat.

Hırka-i Saadet Camii hatibi Eyüb Sabri Efendi'nin oğludur. Önceleri "Ziya"yı kullanırken sonradan "Vasfi" mahlasını aldı. İdadiden mezun oldu. 1898'de Sultan Ahmed Camii'nde Kazasker İstanbullu Hafız Mehmed Esad Efendi'den ders okudu. 1899'da babasının ölümü üzerine ondan boşalan Hırka-i Saadet Camii'nin hatipliğine getirildi. Bu arada muhtelif okullarda Kuran, tarih, coğrafya ve hat dersleri veren Ömer Vasfi, ilk yazı derslerini Tophane'de Feyziye Rüştiyesi'nde okurken yazı hocası Çukurcumalı Kadri Efendi'den aldı. Sonra Aziz Efendi'den sülüs ve divani, Kâmil Efendi'den nesih, Sami Efendi'den de ta'lik ile celi sülüs öğrendi.

Yazının özellikle celi sülüs bölümü üzerinde durdu. Hocası Sami Efendi'den sonra bu yazıda en usta kişi sayılır. İstifte yani kompozisyonda büyük maharet gösterdi. Mevlevî tarikatına bağlı olan Ömer Vasfi, değerli hattat Neyzen Emir Efendi'nin ağabeyidir. Mezarı Eyüp'tedir.

Daha ziyade celi yazı yazdığı için mürekkeple yazılmış yazılan azdır. Eyüp'te V. Mehmed Türbesi(->) ve Reşadiye Mektebi ile Kısıklı Camii(->) ve çeşmesinin yazılan onun eseridir. Bu yazıda Mustafa Rakım(-0 ekolüne bağlıdır.

Bibi. İnal, *Son Hattatlar,* 262-267; Rado, *Hattatlar,* 250-251; U. Derman, *Türk Hat Sanatının Şaheserleri,* İst., 1982, levha 50; ay, *İslâm Kültür Mirasında Hat Sanatı,* İst., 1992, levha 170, 176, s. 226, 228.

ALİ ALPARSLAN

ÖMERLİ BARAJI

bak. BARAJLAR VE BARAJ GÖLLERİ

ÖRİK, NAHİT SIRRI

(22 Mayıs 1895, İstanbul -18 Ocak 1960, İstanbul) Yazar.

Geniş çevrelere bugüne kadar ulaşamamış, ancak has edebiyatseverlerin hayranlıkla okuduğu romanlar, hikâyeler, anılar yazmış Örik, II. Abdülhamid'in mabeyin mütercimlerinden, Shakespeare'in iki oyununu aslından Türkçeye çevirmiş Hasan

Sırrı Bey'in oğludur. İlköğrenimine evde "bir Türkçe hocası ve bir Frenk madaması"yla başladı. Beşiktaş'ta Afitâb-ı Maarif Rüştiyesi'ni bitirdi. İngiliz, Fransız mekteplerine, Galatasaray Lisesi'ne devam etti, hiçbirini bitirmedi. 1915-1923 arası Berlin, Paris, Viyana, Roma gibi bellibaşlı Avrupa şehirlerinde yaşadı. Yurda dönüşte, Ankara'da Maarif Vekâleti'nde çevirmenlik yaptı. İstanbul'a tekrar yerleşince, gazete ve dergilerde bağımsız yazar olarak çalıştı. Hiç evlenmedi.

Türkiye'nin birçok yöresine ilişkin gezi yazılarını *Anadolu'da* (1939), *Bir Edirne Seyahatnamesi* (1941), *Kayseri-Kırşehir-Kastamonu* (1955) kitaplarında derleyen Nahit Sırrı'nın tiyatro oyunları *Sönmeyen Ateş* (1933), *Muharrir*(1934), "Alınyazısı" (basılmamış, 1952), "Para Uğrunda"dır (basılmamış, 1952). *Sönmeyen Ateş'te* saray çevrelerindeki iktidar başarısını Ankara'yla da sürdürmeye çalışan, muhteris ve eski devlet adamlarını canlandıran yazar, "Para Uğrunda"da ise, İstanbul'un 1940'lar çerçevesindeki zengin, yaşı geçmiş, alaalahey yaşayan, genç erkeklere düşkün bir kadınlar sosyetesini betimlemiştir. *Kırmızı ve Siyah* (1929), *Sanatkârlar'*(1932), *Eski Resimler* (1933) hikâye kitapları, *Eve Düşen Yıldırım* (1934), *Kıskanmak*(1946) ve *Sultan Hamid Düşerken* (1957) kitap olarak basılmış romanlarıdır. Yazarın birçok hikâyesi dergilerde, sayısı 10'a yakın romanı da gazetelerde tefrika halinde kalmıştır. Sağlığında yayımlanmış *Eski Zaman Kadınları Arasında* (1958) anı kitabına, ölümünden sonra yayımlanmış *Abdülhamid'in Haremi* (1989) eklenmiş olmakla birlikte, pek çok tarihi anı yazısı da yine dergilerde, gazetelerde unutuluşa terk edilmiş bulunmaktadır. Özellikle bu yazılarında Örik, yakın tarihin Osmanlı padişahlarını, hanedan ailesini, kadın efendileri, damatları çok renkli bir ifadeyle kaleme getirir.

Tarihe olan tutkusu, *Sanatkârlarda,* yer almış "Şair Necini Efendi'nin Bahar Kasidesi" hikâyesinde olduğunca, bazen epey eski tarihlere uzanmakta, bazen de *Eski Resimler'm* uzun öyküsü "Kanlıca'nın Bir Yalısında" olduğunca, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminden derin izler yansıtmaktadır. 19. yy'm sonunun çağı dolmuş, 20. yy'a birer kılıç artığı kimliğiyle, uyurgezer gibi katılmış insanları, onun toplu eserinde, serinkanlı, nesnel, zaman zaman çok acımasız bir alaycılığın gözlemleriyle belirir. Çöken imparatorluğun reddedilmiş kültür mirasına, gününün moda değerlerini ısrarla görmezden gelerek yaklaşmış yazar, bu mirasın yarı alaturka, yarı alafranga verilerini, döneminin öteki edebiyatçılarından hayli farklı bir tutumla metne geçirmiştir. Bir yandan da, bu, siyasal reddedişle birlikte nelerin ne pahasına gözden çıkarılmış, yitirilmiş olduğunu, âdeta günün gelgeç değerlerinden, yeni zamandan öç alır bir anlatımla saptamıştır.

Ruh çözümlemeleriyle yüklü *Kıskanmak'ta* İstanbul'u geri dönüşlerle anan Örik Erenköy'deki bir köşkü, Şişli'nin henüz kırlık ve dutluk olduğu günlerindeki

Nahit Sırrı Örik
Gövsa, *Türk Meşhurları*

bir ıssız yöreler evini ustalıkla dile getirdiği gibi, ana mekânı Zonguldak olan bu romanda, roman kişilerinin İstanbul özlemi aracılığıyla, o yılların, 1930'lann İstanbul'undaki sosyal hayatı dile getirme fırsatı bulmuştur. Yazarın bugün de az çok hatırlanan tek eseri *Sultan Hamid Düşerken,* II. Abdülhamid'i 32 yıllık bir saltanatın artık yorgun düşürdüğü, ağır hastalık geçirmiş, yıpranmış, çökmüş, bıyık ve sakalı boyalı, bitkin, fakat eşsiz portresiyle çizer. Bu romanda, saltanatlı günleri sona ermiş Mehmet Sahabettin Paşa, kızı Nimet, damadı İttihatçı Şefik üçgeni, İstanbul'un en koyu ve karanlık siyasal renklere büründüğü günlerdeki hayatlarıyla çizilmişlerdir. Romancı, inkılap hareketinin arka planında büyük bir programsızlık, geleceğe ilişkin öneri ve önlem eksikliği, siyasal bilgisizlikten başka bir şey görmez. Bütün İttihad ve Terakki'nin boy gösterdiği bu eser, İttihatçıları, bir zamanlar dağa çıkmış isyankâr ihtilalciler, şimdi iktidarda kalarak varlıklı bir geçimin yolunu arar olmakla saptamıştır. Romancı, imparatorluğun çözülüşünde, İttihatçılara suç payı tanırken yine serinkanlı ve acımasız bir alaycılık içindedir.

Bibi. T. Alangu, *Cumhuriyetten Sonra Hikâye ve Roman,* I, İst., 1968; S. İleri, "Aynalı Dolaba İki El Revolver", *Argos,* S. 28 (1990); F. Naçi, *Türkiye 'de Roman ve Toplumsal Değişme,* İst., 1981; A. Oktay, *Cumhuriyet Dönemi Edebiyatı 1923-1950,* Ankara, 1993; H. Yavuz, *Roman Kavramı ve Türk Romanı,* Ankara, 1977; E. Batur, "Önsöz", *Kıskanmak,* İst., 1994.

SELİM İLERİ

ÖRME SÜTUN

Örme Obelisk de denilen Örme Sütun, Sultanahmet Meydam'ndaki günümüze kadar gelen üç eski anıttan biridir.

Geç Roma çağındaki Bizantion-Konstantinopolis'in araba yarışlarının yapıldığı Hippodrom'unun(->) tam ortasında, yarış alanını ikiye ayıran ve "spina" olarak adlandırılan bir set bulunuyordu. Bu setin üzerinde çeşitli yerlerden getirilen sanat eserleri sıralanıyordu (bak. Burmak Sütun; Dikilitaş). Spinanın ucunda son anıt olarak yükselen Örme Sütun Bizans dönemi içinde değişik ölçülerde yontulmuş taşlardan örülerek yapılmıştır. Mermer kaidesinin bir yüzünde, Grekçe 6 mısralık bir kitabe işlenmiştir. Bunda anıt şu anlamda abartılı sözlerle övülür: "Bu dört köşeli heybetli ve harika anıt, zamanla harap olmuşken, şimdi İmparator Konstantinos ile devletin şanı olan oğlu Romanos tarafından önceki görüntüsüne nispetle daha iyi duruma getirildi; Rodos kolosu harikulade idi, bu bronz anıt ise hayranlık yaratmaktadır". Burada adı geçen kolos, Rodos Limanı'nın ağzmda bulunan ve ilkçağ dünyasının yedi harikasından biri sayılan dev ölçüde bir Apollon heykeli idi.

Kitabe metninden anlaşıldığına göre, Örme Obelisk eski bir döneme ait olup, (belki 4. veya 5. yy ?) harap bir duruma girmişken, İmparator Konstantinos ile oğlu Romanos tarafından onartılmıştır. Burada adlan geçenlerin VII. Konstantinos Porfirogennetos (hd 913-959) ile oğlu II. Romanos (hd 959-963) oldukları kolaylıkla anlaşılır. Anıtın VII. Konstantinos tarafından yaptırıldığı sanılırsa da kitabeden açıkça öğrenildiği gibi bu görüş yanlıştır. Yalnız, Örme Sütun'un yüzeylerine çakıldıkları anlaşılan üzerleri kabartmalı tunç levhaların bu onarım sırasında konuldukları tahmin edilir. Hiçbir gerçek kaynağa dayanmayan bir söylentiye göre ise bu levhalarda VII. Konstantinos'un dedesi ve Makedonyalılar sülalesinin kurucusu I. Basileios'un (hd 867-886) başarılı iş ve savaşlarını tasvir eden kabartmalar vardı. Yüzeyleri kabartmalı olsun veya olmasın altın kaplamalı bu levhalar, bilinmeyen bir dönemde sökülmüştür. Yine bir söylenti, levhaların şehrin IV. Haçlı Seferi'ni düzenleyen Batılı şövalyeler tarafından 1204-1261 arasındaki işgalleri sırasında söküldüklerini iddia eder. Ancak hiçbir kaynak bu iddiayı kanıtlamaz.

Osmanlı döneminde, 16. yy'da Pierre Gilles(->) Örme Sütun'un oldukça etraflı bir tasvirini yapmıştır. 17. yy'da Evliya Çelebi, bu anıtın da şehrin "tılsım"larından biri olduğunu bildirirken, eski bir Bizans kaynağının iddiasını tekrarlar ve bu arada hiçbir tarihi esasa dayanmayan bazı hurafeleri de anlatır. Gravürlerde ve minyatürlerde *(Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han, Hünername, Surname)* anıt belirtilmiştir. Atmeydanı'nda toprak seviyesinin zamanla yükselmesi sonunda anıtın kaidesi gömülü kalmıştır. Kırım Savaşı sırasında 1856'da Charles Newton'a verilen izinle kaide çevresi açılarak etrafı bir parmaklık ile çevrilmiştir.

19. yy'da çekilen fotoğraflarda amtm orta kısmında taşların düşmesi sonunda bir boşalma olduğu görülür. Aynı yüzyılın sonlarında (1895-1896) buradaki boşluk doldurularak anıtın yıkılması önlenmiştir.

Örme Sütun veya Obelisk, yayınlarda verilen ölçülere göre 32 m boyundadır. Temelindeki üç basamaktan sonra mermer kaide gelir. Gövde pek muntazam yontulmuş olmayan taşlardan örülmüştür. Ortalardaki bölümde, alt ve üst kısımlara nispetle daha muntazam olan dolgu, 19. yy'm

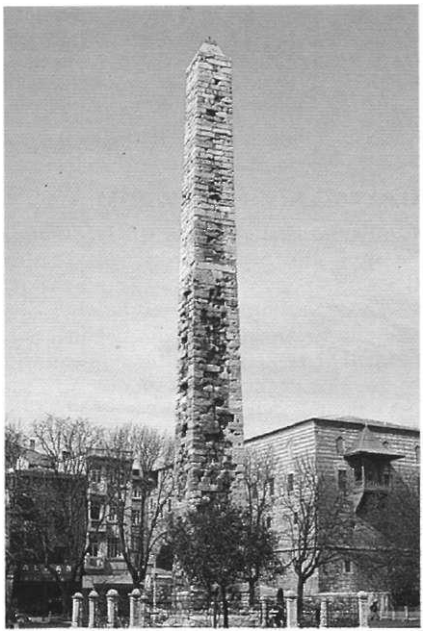

Örme Sütun
Enis Karakaya arşivi

son yıllarında yapılan onarıma işaret eder. Orijinal örgünün olduğu bölümlerdeki delikler evvelce anıtı kaplayan tunç levhaların tutturulması için kurşun yataklar içine çakılan tunç kenetlerin yuvalarıdır.

Bibi. F. W. Unger, *Quellen der Byzantinischen Kunstgeschichte,* I, Viyana, 1878, s. 307-308; E. A. Grosvenor, *The Hippodrome of Constantinople and its Existing Monuments,* Londra. 1889, s. 51-52; B. Paluka, "Die Säule Konstantins VII, Porphyrogennetos auf dem Hippodrom zu Konstantinopel", *Byzantinische Zeitschrifl,* V (1896), s. 158-159; Gurlitt, *Konstantinopels,* 14; St. Casson-D. T. Rice, *Preliminary Report upon the Excavations Carried in the Hippodrom of Counstantinople,* Londra, 1928, s. 11, 44; Janin, *Constantinople byzantine,* 186-187; Eyice, *Istanbul,* 32.

SEMAVİ EYİCE

ÖZ, TAHSİN

(30Man 1887, İstanbul - 21 Eylül 1973, İstanbul) Müzeci ve sanat tarihçisi.

Kadıoğlu ailesinden Mehmed Şükrü Bey ile Hüsniye Hanimin oğludur. İlköğrenimini Fatih'te Çarşamba Mahallesi'nde, Benlizade Sıbyan Mektebi'nde yaptı. Ortaöğrenimini ise 1899'da girdiği Vefa Mülkiye İdadisi'nde sürdürdü. Memuriyete girdikten bir süre sonra, 1912'de Darülfünun'un Hukuk Fakültesi'ne kaydım yaptınrıakla beraber, buradan diploma alıp almadığı tespit olunamadı.

1903'te Maarif Nezareti evrak kalemine memur olarak giren Öz, 1907'den itibaren de Âsâr-ı Atika Müzeleri (bugün Arkeoloji Müzeleri) muhasebe memurluğuna atandı. Osman Hamdi Bey'in(->) 1910'da ölümü üzerine kardeşi Halil Edhem Eldem(->) müdür olmuştu. Muavini olan yeğeni Edhem Hamdi Bey (1882-1957), 1923'te bu görevden ayrılınca, boşalan bu yere 1 Nisan 1923'te Tahsin Öz getirildi. 1924'te Heyet-i Vekile (Bakanlar Kurulu) kararı ile Topkapı Sarayı, müzeler idaresine devredildiğinde, burası Mehmed Refik Bey'in idaresinde bulunuyordu. Bütün personel eski saray görevlileri olup, Refik Bey, hazine kethüdası unvanı ile buranın başında idi. Saray 1924'te müze olunca, bu unvanı da hazine müdürüne dönüştürüldü. Refik Bey 4 yıl sonra, 1928'de emekli oldu ve yerine 14 Aralık 1928'de Tahsin Öz atandı. İstanbul Âsâr-ı Atika Müdürlüğümün bir bölümü olan Topkapı Sarayı Müzesi böylece Tahsin Öz'ün idaresine geçmiş oldu. Türkiye'nin bu önemli ve değerli müzesinin başında, emekli olduğu 1953'e kadar kaldı. Burasımn tanzimi, katalogunun iki dilde hazırlanıp basılması, II. Dünya Savaşı (1939-1945) sırasında müze ve hazinenin İç Anadolu'ya taşınması, 1945'ten sonra bunların yeniden yerleştirilmesi, Topkapı Sarayı gibi uzun geçmişe sahip yapılar topluluğunun, 19. yyin ortalarından itibaren sürüp giden ihmallerden dolayı harap olan, hattâ bir kısmı çökmüş durumunda olan bölümlerinin büyük ölçüde tamirine başlanması gibi büyük işler onun zamanında yapıldı. Öz, Topkapı Sarayı Müzesi'ni, 1938'den itibaren Müzeler Genel Müdürlüğü'ne bağlı bir müdürlük halinde idare ederken, başta Atatürk olmak üzere devlet ileri gelenleri ile pek çok karşılaşmaları ve hatıraları oldu.

Tahsin Öz, yaş haddinden dolayı emekli olduktan sonra, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün İstanbul Vakıflar Başmüdürlüğü teşkilatında, eski eserler başmüşaviri olarak görevlendirildi. Zaten kendisi, müzenin başmda olduğu yıllarda, İstanbul Eski Eserleri Koruma Encümeni'nin(->) tabii üyesi idi. Ancak bazı şahsi kırgınlıklar yüzünden encümenin Arkeoloji Müzesi'ndeki toplantılarına katılmadı.

Sultanahmet'te yeni Adliye Sarayı binasının yapılacağı yerdeki tarihi binanın yıktırılması ile ilgili tartışmalar üzerine 5805 sayılı kanunla, Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu kurulduğunda, buraya 27 Ekim 1951'de üye oldu ve 19 Nisan İ956'da kurul başkanlığına seçildi. Her iki yılda tekrarlanan seçimlerde başkanlıkta kaldı. 13 Eylül 1969'da başkanlıktan ayrılarak sadece üye olarak katıldığı Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun idaresini yeniden düzenleyen 1741 sayılı kanun gereği, üyelerin yaşlarım sınırlayan madde uyarınca, 16 Haziran 1973'te 22 yıllık bir hizmetten sonra, buradan ayrılmak zorunda kaldı.

Tahsin Öz
Gövsa, *Türk Meşhurları*

Tahsin Öz, 1946-1948 arasmda İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde, serbest konferanslar halinde sanat tarihi ve tarih öğrencilerine kurslar da yaptı. Bunlarda bilhassa Türk küçük sanatlarının çeşitli konulan üzerinde duruyor, anıtlar ve müzede tatbiki olarak da anlattıklarını renklendiriyordu.

Meslek hayatı içinde bazı meslektaşları ile sürtüşmeleri oldu. Bunlardan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde sanat tarihi öğretim üyesi, Avusturyalı Prof. Dr. E. Diez ile olanı sert ve çirkin bir polemiğe dönüştü ve günlük gazetelerde uzun süre yazıldı.

Tahsin Öz, Topkapı Sarayı'nın son derecede harap veya son dönemin ihmalleri ile bozulan bölümlerini onarmak ve eski durumuna getirmek yolunda inkâr edilemeyecek hizmetler yaptı. Bu arada sarayın depolarma atılmış pek çok eşyayı ortaya çıkarıp, bunlardan bir kısmım düzenleyerek teşhire koydu. Bir kazı denemesini ise Edirne'de gerçekleştirdi. Osmanlı-Rus Savaşı sırasında harap olan buradaki Saray-ı Hümayun'un kalıntılarında küçük bir araştırma yaptı ("Edirne Yeni Saray'ında Kazı ve Araştırmalar", *Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı,* Ankara, 1965, s. 217-222).

Tahsin Öz, 20-30 daktilo sahifelik bir hatırat yazmıştı. Bilindiği kadarıyla yayımlanmadan kalan bu hatıratın en önemİİ tarafi, Topkapı Sarayı ve hattâ diğer saraylardan alınıp Ankara'ya götürülen eşyaya dair notlardır.

Tahsin Öz, yayın hayatına oldukça geç başladı. 1933'te anonim olarak basılan bir Topkapı Sarayı Müzesi rehberinin kendisine ait olduğunu söylemekle beraber, bu güzel, düzenli, temiz baskılı ve iyi resimlerle süslenmiş kitabın kesin olarak onun olduğunu gösteren bir işaret yoktur *(Topkapı Sarayı Müzesi Rehberi,* İst., 1933; İngilizcesi, *Guide to the museum of Topkapı Saray,* İst., 1936). Onun müdürlüğü yıllarında basımına başlanan ve ancak iki cildi çıkan *Arşiv Kılavuzu* 'nun (İst., 1938 ve 1940) kendisinin olduğunu söylemesine rağmen bu anonim yayının hazırlayıcısı olmadığı bellidir. Alman Arkeoloji Enstitüleri İstanbul Şubesi tarafından çok kısa bir önsözle faksimile olarak basılan Fatih vakfiyeleri hakkındaki *Zwei Stiftungsurkunden des Sultan Mehmed II. Fatih,* (İst., 1935) başlıklı eserin de üstünde onun adı bulunur. Esasında ünlü Türkolog P. Wittek'in notları ve metin tercümesi ile yayımlanması tasarlanan bu belgeler, bir anlaşmazlık yüzünden T. Öz imzasıyla basılmıştır. Baştaki birkaç sahifelik önsözün ise Wittek'in kaleminden çıktığı yaygın bir görüştür.

Tahsin Öz'ün en çok ilgi duyduğu konu, Türk küçük sanatları olduğundan bunlara dair, Basın-Yayın Genel Müdürlüğü yayınları arasında birkaç kitabı basıldı: *Türk Kumaş ve Kadifeleri, XV-XVI. Yüzyıl,* (I, İst., 1946, II, İst., 1951), İngilizcesi, *Turkish Textiles and Velvets,* (Ankara, 1950); *Turkish Ceramics,* (İst, 1955)- Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki önemli eserlere dair bir kitabı *(The Topkapı Sarayı Muséum, 50 Masterpieces,* [İst., 1952]) bir gizlilik içinde saklanan kutsal emanetlere dair küçük kitabı takip etti: *Hırka-ı Saadet Dairesi ve Emanet-iMukaddese* (İst., 1953). Türk Tarih Kurumu yayınları arasında, İstanbul'un fethinin 500. yıldönümü vesilesiyle büyük boyda, resimli bir kitabı da aym yıl içinde basıldı: *Topkapı Sarayı'nda Fatih Sultan Mehmed II'ye Ait Eserler* (Ankara, 1953).

Tahsin Öz'ün müzeden emekli olarak ayrıldıktan sonra, İstanbul camilerine dair hazırladığı bir eser ise Türk Tarih Kurumu tarafından bastırıldı: *İstanbul Camileri.* (I, Ankara 1962, II, Ankara 1965). *Hadîkatü 'l Cevamî'nin* yerini tutmak üzere düzenlenen bu kitap, yazarın yaşlılığı ve yapıları ayrı ayrı inceleyemediği için kendinden bekleneni yerine getirememiştir. Turizm ve Tanıtma Bakanlığı yayınları arasında da aynı konuda bir kitabı daha basıldı: *İstanbul Camileri* (Ankara ?, 1964).

Tahsin Öz'ün ilmi dergilerdeki makalelerinin ilki Tahsin Şükrü imzasıyla Fransızca olarak yayımlandı: "Les faiences Turgues", *Transactions ofthe Oriental Ceramic Society,* (1934) s. 48-61, Türkçesi, "Türk Çiniciliği Tarihi", *Geçit-Review,* S. 1 (1945), s. 14-16, 2 (1945) s. 13-16, 3 (1945) s. 13-16. "Mimar Mehmed Ağa ve Risale-i Mimariye" *(Arkitekt,* yıl XIII-XIV [1943]) başlıklı makalesi ilmi yazılarının en önemlisi olup ayrıca kitap olarak da basılmıştır (İst., 1944). Aynı dergide daha başka yazıları da çıkmıştır. Üyesi olduğu Türk Tarih Kurumu'nun dergisinde de bazı arşiv belgelerini tanıttı ("Topkapı Sarayı Müzesi'nde Yemen Fatihi Sinan Paşa Arşivi", *Belleten.* X, S. 37 [1946], s. 171-193; "Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde Fatih II. Sultan Mehmed'e Ait Belgeler", *ae,* XIV, S. 53 [1950], s. 49-56; "Bizans İmparatorunun Bir Namesi", *ae,* XV, S. 58 [1951], s. 219-223). Milli Eğitim Bakanlığı tarafından mükemmel bir biçimde, renkli resimlerle süslü olarak basılan bir dergide de birkaç makale yayımladı: "Hünername ve Minyatürleri", *Güzel Sanatlar Dergisi,* I (1939) s. 3-9; "Çinilerimiz", *ae,* II (1940), s. 5-26; "Türk El İşlemeleri ve Resim Dairesi", *ae,* III (1942), s. 29-52; "Tavanlarımız", *ae,* V (1944), s. 29-38; "Topkapı Sarayı Müzesi Onarımlan", *ae,* VI (1949), s. 6-74. Bu sonuncu yazısı bilhassa Topkapı Sarayı'nda onun idaresi sırasında yapılan restorasyon çalışmalarını eski ve sonraki durumlarını gösteren fotoğrafları bakımından önemlidir.

Milli Eğitim Bakanlığının 1940'lı yıllarda yayımladığı fakat sonraları ne yazık ki sürdürülmeyen belgeler dergisinde de birkaç belgeyi tanıttı: "Selim III, Mustafa IV ve Mahmud II Zamanlarına Ait Vesikalar", *Tarih Vesikaları,* I, S. 1 (1941), s. 19-29; "Fransa Kralı Louis XVFnm Selim III'e Namesi", *ae,* I, S. 3 (1941), s. 198-202; "Murad I ile Emir Süleyman'a Ait İki Vakfiye", *ae,* I, S. 4 (1941), s. 214-244; "Yerköy Mükâmelesinde Murahhaslar İçin Gönderilen Büyüler", *ae,* II, S. 8 (1942)° s. 101-103; "Selim IH'ün Sırkâtibi Tarafından Tutulan Ruzname", *ae,* III. S. 13 (1944). s. 26-35. S. 14. s. 102-116, S. 15 (1949), s. 183-199.

Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulduğu, "Bir Harp Planı" *(Türk Tarih-Arkeologya ve Etnografya Dergisi,* S. II [1934], s. 254-257), oldukça ilgi çekici bir tanıtmadır. Bu belgede Malta Adası önündeki kuşatma ile ilgili olarak adanın bir haritası yer alır. "Barbaros'un Otantik Resmi" *(ae,* III [1936], s. 155-158). başlıklı yazı ise ünlü Türk denizcisinin, bilinmeyen bir resmini tanıtmaktadır. "Ahmed Fethi Paşa ve Müzeler" *(ae,* V [1949], s. 1-15), Türk müzecilik tarihinin başlangıcını belgelere dayanarak ortaya koyan önemli bir araştırmadır. Sultan Ahmed Camii'ne dair iki yazısı bu büyük Türk eseri monografyasına katkı sağlayan araştırmalardır: "Sultan Ahmed Camii. I". *VD,* I (1938), 25-28; "Sultan Ahmed Camii'nin Tezyini Hususiyetleri". *VD,* II (1942), 209-212. Türk minyatür sanatına dair yazısı da faydalı bir ön çalışmadır: "Türk Minyatür Kaynaklarına Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* I (1952), s. 30-43.

Tahsin Öz tarafından verilen konferans ve bildiriler arasında basılanlar şunlardır: "Türk Dokumacılığı ve Selçuklular Devrine Alt Bazı Kumaşlar". 7TA' *Yıllık Konferanslar.* (Ankara, 1964. s. 155-161); "İstanbul'da Fatih Tophanesi", *ae.* (II [1970], s. 131-138): "Türk Okçuluğu ve Atatürk", *ae,* (II [1970], s. 139-146); "Türk Kumaş Tarihi Üzerinde Araştırmalar", *III. Türk Tarih Kongresi,* 1943, (Ankara, 1948, s. 556-563); "Yıldız Maruzat Dairesi Arşivi", *IV. Türk Tarih Kongresi, 1948,* (Ankara, 1952, s. 451-463); "Osmanlılar Devrinde Resimli Türk Kumaşları", *V. Türk Tarih Kongresi, 1956,* (Ankara, i960, s. 442-452); "Yurdumuzda Müzeler Nasıl Kuruldu, Neler Yapıldı?". *VII. Türk Tarih Kongresi, 1970,* (Ankara, 1973, s. 951-960).

Tahsin Öz'ün, geniş okuyucu kitlesine hitap eden *Çığır, Mensucat Meslek Dergisi, Geçit-Review, İstanbul Halkevleri Dergisi, Panorama, Radyo, Resimli Tarih Mecmuası, Salon, Tarih Dünyası, Tarih Hazinesi, Tarih Konuşuyor. Türk Dili, La Turquie Kemaliste, La Turquie Moderne, TTOKBelleteni. Türkiye, Ülkü, Yapı, Yediğim, Yeni İnci, Yeni Tarih Dünyası* dergilerinde pek çok makalesi çıktı. Bunlar arasmda yer alan "Atatürk'ün Topkapı Sarayı Müzesini Ziyaretleri", *(Yeni Tarih Dünyası* [Atatürk Özel Sayısı], [19531, s. 54-58) başlıklı makalesi dikkate değer hatıraları belirtmesi bakımından önemlidir.

Tahsin Öz'ün İstanbul'da çıkan günlük gazetelerde de yüzlerce küçük makalesi yayımlanmıştır. Bunlar *Cumhuriyet, Tan, Tanin, Yeni İstanbul* gazetelerine dağılmıştır.

Bibi. B. N. Şehsuvaroğlu, "Cumhuriyet Devri Müzecilerinin Piri: Tahsin Öz (1887-1973)", *Tercüman,* 24 Eylül 1973; E. Yücel, "Tahsin Öz'ün Hatırası", *TTOK Belleteni,* S. 41/320 (Ocak-Mart 1974), 17-20; S. Eyice, "Tahsin Öz (1887-1973)", *Belleten,* XXXVIII, S. 152 (1974), s. 709-732; M. Şakiroğlu. "Tahsin Öz Bibliyografyası", *ae,* s. 733-749-

SEMAVİ EYİCE

ÖZARMAN, MÜNİF FEHİM

(1899, İstanbul - 6 Kasım 1983, İstanbul) Ressam, illustrator, karikatürist, tiyatro dekoratörü.

Tiyatro sanatçısı Ahmed Fehim'in(->) oğludur. Üsküdar'da doğdu. Üsküdar Sultanisi'ni bitirdikten sonra bir süre Sanayi-i Nefise Mektebime de devam etti. Ama sanat eğitimini daha ziyade aile içinde aldı. Dedesi hattat Abdülkadir Efendi, kız kardeşi ressam Nüzhet Fehim Mimaroğlu'dur.

Babasının, sanatla uğraşmasını istememesine rağmen, ilk olarak 1914'te Şehzadebaşı'ndaki tiyatrolara dekor ve afiş yaparak sanat hayatına atıldı. Daha sonra Musahibzade Celalin(->) *İstanbul Efendisi* adlı oyununun kostüm ve dekorunu içeren albüm ile Leyla Sazin *Saray Hatıratı'nm* resimlerini yaptı. 1919'da babasının yönettiği *Binnazve Mürebbiye* adlı filmlerin dekor ve kostümlerini hazırladı. İlk çizgileri 1918'de *Fağfur* dergisinde çıktı. 1921'de *İleri* gazetesinde illustrator olarak çalışmaya başladı. 1923-1924'te İbnürefik Ahmed Nuri (Sekizinci), Mahmut Yesari ve Reşat Nuri Güntekin ile *Kelebek* adlı bir mizah dergisi çıkardı. *İkdam, Vakit, Aydede, Akbaba, Son Posta, Tan, Yedigün, Yirminci Asır ve Cumhuriyet* gibi gazete ve dergilerde de çalışan Münif Fehim *Eski Şiir Bahçeleri, Dünden Hatıralar, Elli Türk Büyüğü* gibi eserlerin de illüstrasyonunu hazırladı. Afiş ve kitap kapağı konusunda Türkiye'nin ilk sanatçılarından olan Özarmanin ilk iki Galatasaray resim sergisinin de afişlerini yaptığı bilinir.

1923'ten sonra suluboya tekniği ile yaptığı resimlerde kontrast unsurunu kullanan sanatçı, yaşamında daha çok gazeteciliğin etkili olması nedeniyle tuval resmini ihmal etmek zorunda kalmış ve ancak 1960'tan sonra yağlıboyaya yönelebilmiştir.

Kendi deyimi ile "eski şiirlerin medlul-

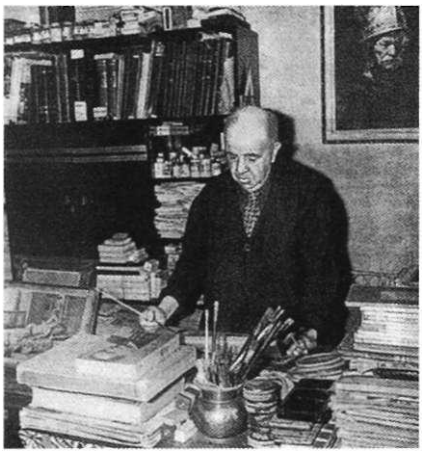

Ressam Münif Fehim çalışma masasında.
Cengiz Kahraman arşivi

leri" olan resimleri, 19- yy istanbul yaşantısından detaylı kesitler vermektedir. Feraceli, yaşmaklı kadınları, sarıklı, cüppeli âlimleri, göğsü sırmalı, madalyalı, gösterişli paşaları ile günlük yaşamdan kesitler sunan kahvehaneleri, kayıkhaneleri, çarşıları, meydanları, hamamları, mesire yerleri ve ahşap cumbalı ve cihannümalı evlerle dolu dar sokakları işlediği resimleri bugün detayları bakımından belgesel olabilecek niteliktedir. Diğer yandan sanatçının, natürmort resimlerinde de izlenimci etkileri ve aşırı detaycılığı görülmektedir.

Bibi. S. Koşan, "Münif Fehim", *Türkiyemiz,* S. 30 (1980); Boyar, *Türk Ressamları,* 228.

MEHMET YENEN

ÖZBEKKAN, SIHHİ ZİYA

(25 Şubat 1887, İstanbul - 19 Temmuz 1966, Ankara) Bestekâr.

İstanbul'da Türbe semtinde doğdu. Bestekâr ve devlet adamı Yusuf Ziya Paşa'nın oğludur. Özel derslerle yetişti. Yükseköğrenimini Hukuk Mektebi'nde(->) tamamladı. 16 yaşında Hariciye Nezareti'nde başlayan memurluk hayatında üst düzey yöneticiliğe kadar yükseldi. Bir süre serbest avukat olarak çalıştı. 1952'de emekli olduktan sonra 1961'e kadar Ankara Radyosu sanat müşaviri ve Türk musikisi üslup öğretmeni olarak, musiki ile ilgili görevler üstlendi. Türk musikisi icra tarihine "Küçük Koro" olarak geçen topluluğun kurucusudur.

Özbekkan, babası Ziya Paşa'nın oluşturduğu musiki çevresi içinde büyüdü. Nişantaşı'ndaki konakları, dönemin en önde gelen musiki çevrelerinden biriydi. Bu ortam, musiki birikiminin temelini oluşturdu. 12 yaşında iken Vasil'den kemence öğrenerek musikiye başladı. Hacı Kirami Efendi ile Levon Hancıyan'dan(->) meşk etti. Rauf Yekta(->), Ali Rifat Çağatay W, Udi Nevres Bey(->), Üsküdarlı Ziya Bey, Lavtacı Andon, Tanburi Cemil Bey(->), Hanende Kaşıyarık Hüsameddin Bey ve Kemani Kirkor gibi dönemin ustalarından faydalandı. Musikiyi eski tarzda, "meşk usulü"ne göre öğrendiği için nota bilmezdi. Eserlerini Nevzad Atlığ ve başka musikiciler notaya almışlardır.

Bestekârlığa 40 yaşından sonra başladı. İlk eseri, hüzzam makamından bir ilahidir. İkinci eseri olan uşşak "Neden hiç durmadan sevmiş bu gönlüm durmadan yanmış" şarkısıyla sanat çevrelerinin dikkatini çekti.

Özbekkan, Türk musikisinin son döneminde, saz musikisi alanında Refik Fersanin(->) bestekârlığmda kendini gösteren hayatiyetin, sözlü musikideki temsilcisi oldu. Türk musikisinde gelenekçi çizginin son büyük bestekârlarından biri sayıldı. Yaşadığı yıllarda yozlaşma eğilimi gösteren musiki ortamında ince zevk ürünü, ağırbaşlı eserleriyle direnen bellibaşlı birkaç musikiciden biriydi.

Şarkıları, teknik kusursuzlukları ve sıradışı estetik nitelikleriyle, İstanbul musiki kültürünü üstün düzeyde temsil eden sanat ürünleri arasında yer aldı; ciddi musiki programlarında, konserlerde sık sık okundu.

Subhi Ziya Özbekkan
Türk Bestecileri Ansiklopedisi, tst., 1969

Özbekkan'm bu düzeye ulaşmasında, içinde yetiştiği seçkin kültür ve sanat ortamının süzgecinden geçerek gelişen ve incelen zevkinin yanısıra, sanatının somut malzemesini seçerken gösterdiği titiz yaklaşım da büyük rol oynadı. Basmakalıp ezgilerden hep kaçındı. Hiçbir eseri için, belli bir sanat değerinin altında kalan şiirler üzerinde çalışmadı. Seçtiği şairler ister geçmiş yüzyılların, ister çağının sanatçıları olsunlar hepsi de İstanbul kültürünün vazgeçilmez edebi temsilcileriydi.

Özbekkan, beste, ağır semai, yürük semai, divan, gülbank, şarkı, ilahi, köçekçe ve türkü türlerinde verdiği 60'tan fazla eserinde 34 değişik makam kullandı. Daha çok aşk acısı, sevgiliye sesleniş gibi konuları işledi. Kızının ölümü üzerine bestelediği muhayyer ("Titrer yüreğim her ne zaman yadıma gelsen") ve yurtdışında yaşadığı yıllardaki sıla hasretini dile getiren saba ("Semt-i dildâre bu demler güzerin var mı saba") şarkılarında olduğu gibi, yaşadığı birçok hatırayı da ezgilere döktü. Özbekkan'm özellikle karamsar eserlerinde saba (sabah rüzgârı) motifinin özel bir yeri vardır. Saba, bazen sevgiliyle seven arasında bir sırdaş ve haberci, bazen de acıların paylaşıldığı bir kişilik olarak, üzerinde birçok eserde ısrarla durulan özel bir ifade unsurudur.

Özbekkan'm musikisi, hızla değişen bir hayatla hesaplaşan bir duyarlığı yansıtır. Birçok eserinde, olgun bir kişiliğin, zamana, eşyaya ve olaylara bilgece yaklaşımı hissedilir. Musikisinde kolayca hissedilen bu yaklaşımın yansıtıldığı yer bir fildişi kuleymiş gibi görünse de, aynı ağırbaşlı tavırdan ayrılmayan bestekârın, birdenbire bir aşk hikâyesinin başkahramanı olarak, hayatın içindeki yerini alıverdiği görülür. Bazı eserlerinde ise, bir daha geri gelmeyecek olan eski güzel günlerin dillere destan aşklarının artık bir şey ifade etmemeye başladığı "zamane" karşısında, güngörmüş bir asilzadenin çaresiz, fakat vakarlı, neyi özlediğini iyi bilen ve geçmişle bugün arasındaki farkı açık seçik görebilen tavrı içindedir.

Özbekkan, eserleriyle, İstanbul kültürünü musikide başarıyla yaşatan ustalardan biri oldu. Yaşama biçimiyle de İstanbul zevkine ve kültürüne bağlı kaldı. Tipik bir İstanbul beyefendisi olarak tanındı. Ölümünden sonra, Beylerbeyi'nde Küplüce'de İstanbul'un, kendine özgü esrarengiz güzelliğini hâlâ kaybetmemiş bir sokağına adı verildi.

Bibi. înal, *Hoş Sada;* M. Rona, *50 Yıllık Türk Musikisi,* İst., 1960; B. S. Ediboğlu, *Ünlü Türk Bestekârları,* İst.. 1962; İ. B. Sürelsan, "Subhi Ziya Özbekkan", *Musiki Mecmuası* (Ağustos 1966); S. K. Aksüt, *500 Yıllık Türk Musikisi Antolojisi,* İst., 1967; İ. B. Sürelsan, "Subhi Ziya Özbekkan'a Dair", *Musiki ve Nota,* S. 9 (1970); M. N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi,* II, Ankara, 1986: Öztuna, *BTMA,* II.

MEHMET GÜNTEKİN

ÖZBEKLER TEKKESİ

Üsküdar İlçesi'nde, Sultantepe'de, Hacı Hesna Hatun Mahallesi'nde, Servili Köşk (Münir Ertegün) Sokağı üzerinde bulunmaktadır.

İstanbul'da aynı adla anılan diğer kuruluşlar gibi, bu tekke de Orta Asya'dan İstanbul'a gelen, Nakşibendî tarikatına bağlı seyyah dervişlerin barınağı olmak üzere tesis edilmiştir. Kaynaklarda "el-Hac Hoca", "Hâce, Hacı Hoca", "Hâce, Kalenderhane" gibi adlarla da zikredilen Özbekler Tekkesi 1166/1752-53'te Maraş Valisi Abdullah Paşa (ö. 1755) tarafından kurulmuş, 1171/1757-58'de, Hasan Ağa adında bir şahsın masrafları karşılamasıyla ilk postnişin Şeyh Seyyid Hacı Hâce Abdullah Efendi, tekkeyi, mensup olduğu Nakşibendî tarikatına vakfetmiş, mescit-tevhidhaneye minber koydurmuş, imamet ve hitabet görevlerini de kendisi üstlenmiştir. III. Mustafa döneminde (1757-1774), 2. postnişin Semerkantlı Şeyh Seyyid Abdülekber Efendi (ö. 1787) tarafından tekkenin genişletildiği anlaşılmaktadır. İlk tekke binalarının bugünkülere göre bir miktar daha doğuda veya güneyde bulundukları rivayet edilir.

Başlangıçta mütevazı bir kuruluş olduğu tahmin edilebilen Özbekler Tekkesi zaman içinde birtakım eklerle donatılmış ve tam teşekküllü bir tarikat tesisi niteliğine bürünmüştür. Bu meyanda en önemli olay tekkenin Abdülmecid (hd 1839-1861) tarafından 1260/1844'te, bugünkü şekliyle yeni baştan yaptırılmasıdır. Ayrıca 1265/1849'da 5. postnişin Buharalı Şeyh Mehmed Receb Efendi (ö. 1816) ile büyük oğlu ve halefi olan Şeyh Mehmed Sadık

Efendi'nin (ö. 1846) ruhları için bir su haznesi ile çeşme yaptırılmış, bunlar 1289/1872'de Abdülaziz'in (hd 1861-1876) başkadın efendisi Dürrünev Kadın Efendi (ö. 1895) tarafından tamir ettirilmiş, öte yandan "93 Harbi" olarak anılan 1877 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında tekkeye sığınanlar için arsanın kuzey kesiminde ahşap odalar inşa edilmiş, 19. yy'ın sonlarında II. Abdülhamid (hd 1876-1909) tarafından bir onarım gerçekleştirilmiştir.

Tekkelerin kapatılmasından (1925) sonra selamlık bölümünde son postnişin Şeyh Atâ Efendi'nin (ö. 1936) kardeşi Şeyh Necmeddin Efendi (Özbekkangay) (ö. 1971) ile ailesi, haremde tekkenin bazı emektar mensupları, derviş hücrelerinden birinde de son "hücrenişin" Tufan Baba ikamet etmişlerdir. Cumhuriyet döneminde de, senenin belirli günlerinde tekkenin mutfağında geleneksel Özbek pilavı pişirilmiş, aşure ve mevlit cemiyetleri düzenlenmiş, Şeyh Necmeddin Efendi tarafından musiki ve sohbet toplantıları devam ettirilmiştir. Bu arada uzun müddet onarım görmeyen tekke binası harap düşmüş, 93 muhacirleri için yaptırılan odalar 1950'lerde yıktırılmıştır. ABD'de yaşayan ve tekke şeyhlerinin neslinden gelen ünlü işadamlan Nasuhi ve Ahmed Ertegün'ün yardımları ile tekkenin mescit-tevhidhane, mutfak ve selamlık bölümleri 1983'te yüksek mimar Cengiz Bektaş'm denetiminde onarılmıştır. Günümüzde Şeyh Necmeddin Efendi'nin küçük oğlu Edhem Özbekkangay, ailesi ile selamlık bölümünde ikamet etmekte, tekkeyi özgün dekoru ve havası ile küçük bir müze gibi korumaktadır. Son olarak harem bölümü de onarılmış ve 12 Eylül 1994'te açılışı yapılmıştır.

Aslında Nakşibendîliğin, Yesevî izleri taşıyan ve cehrî (açık, sesli) zikri benimseyen koluna bağlı bulunan Özbekler Tekkesi'nin son döneminde aynı tarikatın Halidî kolu da temsil edilmiştir. Nitekim Şeyh Necmeddin Efendi döneminin ünlü Halidî şeyhlerinden Ankaralı Şeyh Küçük Hüseyin Efendi'nin (ö. 1930) halifelerindendir. Tekkenin ayin günü *Âsitâne* (1840) ile *Mecmua-i Cevâmi'âe* (1886) pazar, *Mecmua-i Tekâyâ'dz* ise perşembe olarak verilmekte, Dahiliye Nezareti'nin R. 1301/1885-86 tarihli istatistik cetvelinde burada 13 erkek ile 8 kadının ikamet ettiği belirtilmekte, ayrıca Maliye Nezareti'nin Tamiye ve Tahsisat Defteri'nde tekkeye günde 2 okka et, yılda 372 kuruş verildiği bildirilmektedir.

istanbul'daki diğer Özbek tekkeleri ve Üsküdar'daki Afganîler Tekkesi(->) ile yakın ilişkiler içinde bulunan bu tesis Cumhuriyet dönemine kadar kuruluş amacına uygun biçimde faaliyet göstermiş, tekkede bulunan künye ve resmi misafirin defterlerinden anlaşıldığı kadarı ile Orta Asya'nın çeşitli şehirlerinden gelen yüzlerce kişi burada konaklamıştır. Özbekler Tekkesi bu asıl görevinin yanısıra, Orta Asya tasavvuf kültürünün ve özellikle, istanbul'da hiçbir zaman doğrudan temsil edilmeyen Yesevîliğe özgü tarikat folklorunun yaşatıldığı bir ocak olması açısından önem taşımaktadır. S. N. Ergun burada "zikr-i errе" (testere zikri) tabir edilen, "bedii olmaktan ziyade yorucu ve coşturucu bir mahiyeti haiz" zikir biçiminin "basit nağmeli Ahmed Yesevî güfteleri" eşliğinde icra edildiğini nakletmektedir. Ayrıca kandil ve kadir gecelerinde, tekkenin mutfağında havuçlu, etli ve ince kıyılmış portakal kabuklu Özbek pilavının pişirildiği, yemek duasından sonra mescit-tevhidhanede yatsı namazına kadar mevlit okunduğu, bu arada Çağatayca ve Uygurca ilahilerin okunduğu, mevlitten sonra tekke şeyhinin, özel bir Özbek giysisi olan "çapah'ı giyerek sakal-ı şerifi ziyaret ettirdiği bilinmektedir.

Özbekler Tekkesi'nin sanat ve sanayi tarihimizde de önemli bir yeri vardır. Tekkenin 6. postnişini olan Şeyh Mehmed Sadık Efendi'nin. anayurdu olan Buhara'da öğrendiği ebru sanatını İstanbul'da devam ettirdiği, bu sanatı oğullan ibrahim Edhem Efendi (ö. 1904) ile Mehmed Salih Efendiye öğrettiği bilinmektedir. 1829'da bu tekkede doğan Şeyh I. Edhem Efendi ise o günlerin deyimi ile "hezarfen" (bin sanat sahibi) olarak ün yapmıştı. I. Edhem Efendi kendi deyimi ile "saatçilik dışında her şeyle meşgul olmuş", hattatlık, ebruculuk, doğramacılık, marangozluk, oymacılık, hakkâklık, matbaacılık ve dokumacılık gibi pek çok el sanatını büyük bir beceri ile icra etmiştir.

Döneminin en büyük ebru ustası olan I. Edhem Efendi, aralarında Sami Efendi'nin, Aziz Efendi'nin ve Abdülkadir Kadri Efendi'nin bulunduğu birçok ebru sanatçısı yetiştirmiştir. Midhat Paşa 1869'da kurduğu sanayi mektebinin başına I. Edhem Efendiyi getirmişti. Burada pek çok tornacı ve tesviyeci yetiştiren, Türkiye'de ilk kurşun borunun dökümünü gerçekleştiren İ. Edhem Efendi, hakkında düzenlenen "tekkede top döküp sarayı havaya uçurur" yollu jurnaller yüzünden, Kabe'nin ve Harem-i Şerifin onarımı bahanesiyle bir süre Hicaz'a yollanmıştır. Yaptığı aletlerle 1867 Uluslararası Paris Fuarı'na katılıp bir de madalya alan 1. Edhem Efendi'nin icadı olan buhar makinesinin plakası halen tekkede muhafaza edilmektedir. İ. Edhem Efendi'nin, tekniğini bir Hintliden öğrendiği dokumaları Abdülaziz ile II. Abdülhamid'in çok beğendikleri ve sarayın mefruşatında kullanılacak dokumaları kendisine sipariş ettikleri söylenmektedir. I. Edhem Efendi'nin meşihatı (1855-1904) sırasında bir ilim ve sanat yuvasına dönen Özbekler Tekkesi'ne matematikçi Salih Zeki Bey, Mekteb-i Harbiye Nazırı Galib Paşa, ressam Hüseyin Zekai Paşa, H. Edip Adıvar'ın babası Edib Bey, filozof Rıza Tevfik (Bölükbaşı) gibi ünlü simalann devam ettiği bilinmektedir.

Öte yandan Özbekler Tekkesi Kurtuluş Savaşı tarihinde de önemli bir rol oynamıştır. İ. Edhem Efendi'nin torunu ve tekkenin son şeyhi olan Atâ Efendi, İstanbul'da işgal kuvvetlerine karşı oluşturulan ilk örgütün, Karakol Cemiyeti'nin(->) üyelerindendi. Hukukçu olan Atâ Efendi'nin denetimindeki Özbekler Tekkesi, işgal yıllarında yaralanan "kuvvacılar" için hastane, ayrıca istanbul'dan Anadolu'ya kaçırılan silahların, cephanelerin ve Anadolu'ya geçmek isteyenlerin ilk durağı olmuştur. Özbekler Tekkesi aracılığı ile Anadolu'ya geçip Kuva-yı Milliye'ye katılanlar arasında ismet İnönü, Adnan ve Halide Edip Adıvar, Ali Fuad Cebesoy'un babası İsmail Fazıl Paşa, Mehmed Akif Ersoy, Celaleddin Arif Bey gibi ünlüler bulunmaktaydı. Söz konusu faaliyetleri yüzünden İngiliz gizli servisi tarafından tutuklanan Şeyh Atâ Efendi daha sonra Mustafa Kemal'i temsilen Türkistan'a Enver Paşa ile görüşmeye gönderilmiştir.

Özbekler Tekkesi eski Üsküdar'ın, havası ve manzarasının güzelliği ile ünlü mesirelerinden Sultantepe'de, yüzölçümü 11,50 dönümü geçen geniş bir arsa içinde yer alır. Arsa kuzeyde Servili Köşk (Münir Ertegün) Sokağı'ndan başlayarak Sultantepe'nin arka (güney) yamaçlarındaki Bülbüldere-Bağlarbaşı Caddesi'ne kadar uzanmaktadır. Tekke binalarını barındıran kesim kuzeyde, hazireye tahsis edilmiş olan kesim ise kuzeydoğuda yer almakta, geriye kalan yüzey mevye ağaçları ve kırlarla kaplı bulunmaktadır.

Haremi, selamlığı, mutfaklardan birini (küçük mutfağı) ve derviş hücrelerini barındıran, en geniş yerinde 25x25 m boyutlarına ulaşan "L" planlı yapı Servili Bahçe Sokağı üzerindedir. "L"nin güney ucuna, bir sundurmanın sonuna mescit-tevhidhane yerleştirilmiş, bu kitlenin kuşattığı alan, selamlık ve harem tarafından bölüşülen bir iç bahçe olarak değerlendirilmiş, su haznesi, havuz, güneybatı köşesinde de büyük mutfak ve çeşme ile donatılmıştır. "L" planlı ana yapı moloz taş örgülü bazı zemin kat duvarları dışında tamamen ahşaptır. Yapının batı kanadını oluşturan harem üç katlı, kuzeydoğu köşesini işgal eden selamlık ile küçük mutfak ise iki katlı olarak tasarlanmıştır.

Selamlığın zemin katında bulunan dikdörtgen açıklıklı cümle kapısının üzerinde, cephenin ahşap kaplamasma tespit edilmiş olan mermer kitabe tekkenin 1260/1844'te Abdülmecid tarafından yenilendiğini belgeler. Metni şair Tırnakçızade Mehmed Said Ziver Bey'e (ö. 1873) ait olan talik hatlı kitabe, güneş ışınlarının çerçevelediği, Abdülmecid'in tuğrasını içeren beyzi bir madalyonla taçlandırılmıştır. Cümle kapısından bahçeye doğru uzanan, eyvan niteliğindeki geçidin solunda arabalık ile bunun arkasında bir ardiye, sağında ise, muhtemelen bevvablık (kapıcılık) görevini üstlenen dervişe ait, içinde ocağı ve helası bulunan bir mekân yer almaktadır. Geçidin sonunda, solda bulunan ahşap merdivenle, derviş hücrelerinin önünde kuzey-güney doğrultusunda uzanan, ahşap dikmeli sundurmaya çıkılır. Zemini kısmen "rodoskâri" denilen çakıllı bezeme ile kaplı bulunduğundan "çakıllık" olarak anılan sundurmanın kuzey ucunda selamlığın, güney ucunda da mescit-tevhidhanenin girişleri yer almaktadır..

Selamlık bölümü, sundurmaya açılan girişin arkasındaki sofanın çevresinde sıra-

lanan küçük mutfak, hela-abdestlik ve iki oda ile hareme bağlanan mabeyin bölümünden meydana gelir. Selamlığın kuzeydoğu köşesini işgal eden oda, şeyhlerin misafirlerini ağırladığı, meşklerin ve sohbet toplantılarının yapıldığı şeyh odasıdır. Güney duvarı boyunca bir yüklüğün uzandığı bu odadaki dolap nişlerinde Şeyh 1. Edhem Efendi'nin eseri olan maden işleri ve diğer sanat eserleri, ayrıca duvarlarda tekkenin tarihçesine ve Nakşibendî tarikatına ilişkin çeşitli levhalar ile resimler sıralanmaktadır. Şeyh odasının yanındaki (batısındaki) mekân yemeklerin yendiği taamhanedir. Nispeten yakın bir tarihte şeyh odası ile taamhane arasında duvarda geniş bir açıklık meydana getirilerek söz konusu mekânlar birbiriyle kaynaştırılmıştır. Küçük mutfağın derviş hücrelerine komşu olan güney duvarında ocak yer alır. Zemin kattaki geçidin üstüne isabet eden mabeyin, selamlığın sofası ile harem sofasını birbirine bağlayan ve bahçe (güney) yönüne açılan pencerelerden ışık alan bir koridor ile bunun kuzeyine yerleştirilmiş bir oda ve ince uzun dikdörtgen planlı ardiye niteliğinde bir mekândan meydana gelmektedir.

Üsküdar'daki Özbekler Tekkesi'nin restorasyon sonrası bir görünümü.
Kadir Aktay / Onyx, 1994

Yukarıda sözü edilen sundurmanın gerisinde (doğusunda) yan yana iki derviş hücresi (4x3,5 m) bulunur. Doğu yönünde hazireye açılan ikişer pencere ile donatılmış olan bu mekânlardan sonra güneye doğru ilerlendiğinde, bahçeye bakan fevkani bir eyvan niteliğindeki girinti ile karşılaşılır. Bugirmtinin yerinde vaktiyle üçüncü bir derviş hücresi ile meydan odasının bulunduğu söylenmektedir.

Selamlık ile kurulmuş olan mabeyin bağlantısı dışında tekkenin diğer bölümlerinden tamamen tecrit edilmiş bulunan harem kanadı tam ortasından ikiye ayrılmış ve aynı boyutlarda, bu ayırıcı çizgiye göre simetrik konumda ikiz ev şeklinde düzenlenmiştir. Aslında orta sofalı plan şemasına sahip olan haremin her üç katında da kuzey-güney doğrultusunda birer zülvecheyn sofa uzanır. Söz konusu sofalar tam ortalarından birer duvarla ikiye ayrılmış böylece yan sofalı denilen plan tipi elde edilmiştir. Birinci ve ikinci katlarda sofaları ayıran duvarda birer kapı açılmak suretiyle ikiz daireler arasında bağlantı kurulmuştur. Katların planı birbirinin aynıdır. Köşelerde sofaya açılan yüklüklü birer oda, odalann arasında kalan kesimlerde de bir üst kata çıkan merdiven ile birer hela-abdestlik yer almaktadır. Haremde göze çarpan bu ilginç düzenin sebebi tekkenin 1844'teki ihyası sırasında, Buharalı Şeyh Mehmed Receb Efendi'nin oğulları olan Mehmed Sadık Efendi ile Abdürrezzak Efendi'nin (ö. 1854) beraberce postnişin bulunmaları ve her ikisi için de bağımsız birer harem dairesinin tasarlanmış olmasıdır. Zemin kattaki odaların Şeyh 1. Edhem Efendi tarafından marangozhane ve dökümhane olarak kullandığı bilinmektedir.

Derviş hücrelerinin önündeki sundurmadan güneye doğru bir miktar daha devam edilince mescit-tevhidhaneye varılır. Bu kesimde, doğu duvarında hazireye açılan dört tane dikdörtgen pencere sıralanır. Kuzeyden güneye doğru ikinci ve üçüncü pencerelerin arasına tekkenin 1166/1752-53'te Abdullah Paşa tarafmdan inşa ettirilmiş ve daha sonra Şeyh Seyyid Abdülekber Efendi tarafından III. Mustafa döneminde tamamlanmış olduğunu belgeleyen sülüs hatlı, manzum kitabe yerleştirilmiştir. Bu kitabenin tekke inşa edildiğinde cümle kapısı üzerinde bulunduğu, daha sonra, muhtemelen 1844'teki yenileme sırasında bugünkü yerine taşındığı tahmin edilebilir.

Aynı duvarda üçüncü ve dördüncü pencere arasında da 1182/1768-69 tarihli, bir onarımı ya da yenilemeyi belgelemekten ziyade tekkenin niteliğini belirten, sülüs hatlı diğer bir manzum kitabe vardır.

Mescit-tevhidhaneye varmadan az önce (4 m) sundurma sona erer. Burada bahçeye (sağa) doğru genişleyen bir platform meydana getirilmiş, üzeri 1. Edhem Efendi'nin eseri olan rodoskâri çakıllı bir yıldız motifi ile süslenmiştir. Sağ köşesinde bahçeye inen çeyrek daire planlı taştan bir merdivenin bulunduğu bu platform sonradan camekânla kapatılarak bir nevi son cemaat yeri haline sokulmuştur. 8x6,5 m boyutlarında olan fevkani mescit-tevhidhane malzeme ve inşaat tekniği açısından harem-selamlık kanadı ile aynı özellikleri paylaşır. Kuzey duvarında giriş ile bunun sağında bir pencere, doğu ve batı duvarlarında karşılıklı üçer pencere yer alır. içeri taşkın bir kitle içine yerleştirilmiş olan yarım daire planlı, basık kemerli mihrap yanlardan iyon başlıklı sütunlarla kuşatılmış, bunlara oturan ahşap bir lento ile taçlandırılmıştır. Çubuklu tavanın ortasına yine çıtalarla meydana getirilmiş iç içe iki baklava oturtulmuştur.

Mescit-tevhidhanenin zemin katında Şeyhi. Edhem Efendi'nin atölye olarak kullandığı bir oda yer alır. Bu mekân batı yönünde bahçeye açılan bir kapı ve üç yöne (güney, batı ve doğu) bakan toplam yedi pencere ile donatılmıştır.

Bahçenin güneybatı köşesinde bulunan büyük mutfak moloz taş örgülü duvarları, alaturka kiremit kaplı ahşap çatısı ile iddiasız bir yapıdır. Aslına uygun biçimde onarılmış olan mekânda dikdörtgen açıklıklı geniş bir ocak ve tezgâhlar yer almaktadır. Tavandaki ahşap kirişler çıplak bırakılmış, mutfağın kuzey yönüne bir grup hela inşa edilmiştir.

Mescit-tevhidhane ile mutfağın arasında uzanan duvar, selamlık bahçesini Bülbülderesi'ne kadar devam eden büyük bahçeden ayırır. Bu duvardaki kapıdan büyük bahçeye çıkıldığında sağda, 93 Harbi muhacirlerine mahsus odalann bulunduğu bilinmektedir. Selamlık bahçesinin ortasında yer alan geniş havuzun batı kenarında bir kuyu, kuyunun önünde, havuzla bağlantılı küçük bir selsebil oluşturan iç içe iki mermer çanak görülür. Çanakların kenarları dalgalı biçimde yontulmuştur.

Selamlık bahçesinin kuzeybatı köşesinde, harem bahçesine bitişik olarak yer alan su haznesinin duvarları moloz taş ve tuğla ile örülmüş, tonozların üstü alaturka kiremit kaplı, çift meyilli bir çatı ile kapatılmıştır. Bahçeye bakan doğu yüzünde, solda haznenin inşa tarihi (1289 Cemaziyelevvel/1872) ile hayır sahibinin kimliğini veren ta'lik hatlı, manzum kitabe görülür.

Söz konusu kitabenin sağında minik bir çeşme bulunmaktadır. Yuvarlak kemerli bir nişin içine yerleştirilmiş olan dikdörtgen aynataşmda, yanlarda sütunçeler ve bunlara oturan, kıvrık yapraklardan müteşekkil bir kemer kabartma olarak işlenmiştir. Musluğun çevresinde de yine barok üsluba uygun motiflerden oluşan bir madalyon seçilmektedir. Aynataşının üstünde, kemerin üzengi hizasında bir mermer levha yer alır. Çeşmeyi barındıran nişin üzerinde, çeşmenin inşa tarihi ile amacım ifade eden kötü bir ta'likle yazılmış, diğer

bir manzum kitabe karşımıza çıkar. Su haznesinin yanında, sonradan yıktırılmış olan, harem bahçesinin duvarma bitişik bir çamaşırhanenin ve yine bu duvarda, erkeklerle kadınların birbirlerini görmeden yemeklerin mutfaktan hareme aktarılmasını sağlayan bir dönme dolabın bulunduğu bilinmektedir.

Tekkenin haziresinde postnişinlerin yanısıra bunların aile efradı, akrabası, tekke mensuplarından bazıları ve Türkistan'ın yakın tarihinde önemli roller oynamış birtakım şahıslar gömülüdür.

Hazirenin kuzeydoğu köşesinde, Hz Ebubekir'in neslinden olduğu rivayet edilen Mir Ali Rıza'nın (ö. 1829) kare planlı, kagir duvarlı, ahşap çatılı türbesi yükselir. Türbenin kuzeye (sokağa) bakan cephesinin ekseninde mermer sövelerle kuşatılmış olan dikdörtgen açıklıklı giriş yer alır. Üst söve başlığının sağ ve sol uçlarına, yan sövelere sütun görünümü kazandıran, Osmanlı barok üslubuna has, İyon nizamını hatırlatan volütlü başlık biçiminde kabartmalar kondurulmuştur. Kapı açıklığının üzerine, duvarın içine yerleştirilmiş olan, sepet kulpu biçimindeki mermer kitabe levhası yaprak kabartmaları ile çerçevelenmiştir. Tepe noktasında yer alan iki "C" kıvrımından sağdakinin içinde hilal, soldakinin içinde de yıldız motifi göze çarpar. Kitabe, 15 yaşında vefat ettiği belirtilen Mir Ali Rıza için yakılmış bir ağıt niteliğindedir.

Kapının sağında bulunan metni şair İbrahim Refet Efendi'ye (ö. 1903) ait ta'lik hatlı diğer bir manzum kitabe ise türbenin 1309/1891-92'de Avnipaşazade Mir Ahmed Fuad tarafından tamir ettirildiğini belgeler. Kapının solunda ise şair Leyla Hanım (ö. 1848) tarafından düzenlenmiş 1245/1829-30 tarihli, ta'lik hatlı diğer bir manzum kitabe yer alır. Hazireye bakan batı cephesindeki pencerenin üzerine de bir beyit yerleştirilmiştir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 240; Çetin, *Tekkeler,* 588; Aynur, *Saliha Sultan,* 37, no. 144; *Âsitâne,* 8; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 58-59, no. 91; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 13; Raif, *Mir'at,* 142; *Ihsaiyat II* 19; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 76; Ergun, *Antoloji,* II, 481; Musahibzade, *Eski İstanbul Yaşayışı,* 44; R. Yalkın, "istiklal Savaşrnın Meçhul Kahramanlarından: Rahmetli Şeyh Atâ", *Tarih Hazinesi,* S. 5 (15 Ocak 1951), s. 217-218; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 28; C. Kutay, *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları,* Ankara, 1973, s. 28-32; M. B. Yazır, *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslam Medeniyetinde Kalem Güzeli,* II, Ankara, 1974, resim 143; H. E. Adıvar, *Türkün Ateşlelmtiham,* İst., 1975, s. 62-72; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* I, 57-58, 354-356, 424-427; N. Uzel, "Derviş Tufan Efendi", *Büyük Gazete,* (3 Kasım 1976); U. Derman. *Türk Sanatında Ebru,* İst., 1977, s. 32-40; "Özbekler Tekkesi Müze mi Oluyor?", *Sebil,* 194 (24 Eylül 1979): H. E. Adıvar, *Mor Salkımh Ev,* İst, 1979, s. 125-126; K. Mısıroğlu, *Kurtuluş Savaşında Sarıklı Mücahitler, ist.,* 1980, s. 210 vd; G. M. Smith, "The Özbek Tekkes of istanbul", *Der islam,* 57/1 (1980), s. 130-137; Y. Senemoğlu, "Özbekler Yurdunun Hikâyesi", *Milliyet,* (3-4 Ağustos 1983); C. Bektaş, "Özbekler Tekkesi", *TT,* S. 8 (Ağustos 1984), 40-45; ay, "Özbekler Tekkesi", *TT,* S. 9 (Eylül 1984), 38-43; Th. Zarcone, "Histoire et croyances des derviches turkestanais et ındiens â istanbul", *Anatolia Moderna,* II (1991), s. 147-150; M. Özdamar, *Dersaadet Dergâhtan,* İst., 1994, s. 227-230; *BOA,* İrade-Evkaf. no. 1950/5 (18 Ramazan 1311/1893). no. 1427/11 (25 Cemazivelâhır 1324/1906).

M. BAHA TANMAN

ÖZCAN, NAŞİT

(1886, İstanbul - 26 Nisan 1943, İstanbul) Tuluat, ortaoyunu sanatçısı ve sinema oyuncusu.

Şehzadebaşı'nda doğdu. Miralay Ahmed Bey'in oğludur. İlköğrenimini Kuyucu Murad Paşa Mekteb-i İptidaiyesi'nde tamamladıktan sonra önce Beyazıt Rüştiyesi'ne, sonra da Baytar Mektebime devam etti. Bu dönemde sık sık okuldan kaçarak tiyatroya gittiği için ailesi tarafından okuldan alınıp 1901'de Muzıka-i Hümayun'a(-») nefer olarak verildi. Sarayda kuklacı Halim Bey ve viyolonselist Zeki Bey' den dersler aldı. Sarayın açtığı sınavı 12 tür taklit yaparak başarıyla verdikten sonra Abdürrezzak Efendi'nin(->) ortaoyunu ekibine dahil oldu. Ayrıca Muzıka-i Hümayun'daki Büyük İtalyan Operet Heyeti'nde ve Güllü Agop'un(->) kurucusu olduğu sarayın dram bölümünde görev aldı. Bilgi ve görgüsünü artırmak için gittiği Fransa'dan döndükten sonra (1904) sarayda çalışmalar yapan M. Bertrand'm pandomima topluluğuna katıldı.

1910'da saraydan ayrılınca önce Kavuklu Hamdi'nin yanına, 19H'de, Üsküdar'da temsiller veren Sahne-i Nevin Topluluğuma katıldı. Aynı yıl kendi adını taşıyan bir trup kurdu ve Türkiye'de ilk kez tiyatro temsillerinde sessiz filmler kullandı. Bir süre Abdürrezzak Efendi ile çalıştı. 1912'de yeni kurduğu toplulukla Direklerarası'ndaki Fevziye Tiyatrosu'nda ve Eyüp'te temsiller verdi. Balkan Savaşı (1912-1913) dolayısıyla tiyatro çalışmalarına bir süre ara verdikten sonra temsillerine Şehzadebaşı'ndaki Şark Tiyatrosu'nda ve Millet Tiyatrosu'nda devam etti.

Naşit Özcan *Bir Rüyanın Muaşakası* adlı komedide, 1930.
Cengiz Kahraman arşivi

Özcan 1924'te Türk Temaşa Heyeti'ni (sonra Naşit'in Topluluğu adını aldı) kurdu. 1934'ten sonra tuluat tiyatrosuna karşı yürütülen kampanya yüzünden daha çok operet ve tiyatro oyunlarına yöneldi. Aynı yıl Halide Pişkin ile birlikte çalıştı. Ayrıca İstanbul Operet Heyeti, Agavni Necip ve Cemal Sahir Kehlibağcıoğlu(->) ile operet gösterilerine de çıkıyordu. 1938-1940 arasında Ertuğrul Sadi Tek'le beraber sahneye çıktı.

Sinema oyunculuğu da yapan Özcan, *Bir Millet Uyanıyor* (1932), *Naşit Dolandırıcı* (kısa film, 1933), *Düğün Gecesi (kısa* film, 1933), *Duvaksız Gelin* (1942) adlı filmlerde oynadı.

Sahip olduğu büyük güldürü yeteneğinden dolayı "komik-i şehîr" (ünlü komik) sanıyla anılan Özcan'ın asıl ustalığı tuluattaydı. Ortaoyununda Kavuklu'yu canlandırır, Karagöz ve kukla da oynatırdı. Özcan'ın Türk tiyatrosuna getirdiği yenilikler arasında duetto ve kuartetto olarak bilinen iki ya da dört kişilik şarkılı skeçler ("Leblebici Duettosu", "Kalaycı Kuartettosu"), taklidi dizi komediler ("Haremağası Evleniyor", "Haremağası Ut Meşkediyor") sayılabilir. Özcan, Rumelili, Karamanlı, Eğinli, Arap, Tatar, zenci, Arnavut, Kürt, Çingene, Leh, Rum, Ermeni, Yahudi, Alman, Fransız taklitleriyle, dönemin ünlü oyuncularının, satıcıların, tellalların ve her türlü hayvanın ses taklidini de yapardı.

İlk evliliğini Leman Hanımla yapan Naşit Özcan, 1926'da, Direklerarası'nın ünlü kemancısı Yorgi Efendi ile kantocu Minyon Virjin'in kızı kantocu Amelya Hanımla evlendi. Bu evlilikten doğan 2 çocuğu Adile Naşit(-+) ile Selim Naşit Özcan da tiyatro sanatçısı oldular.

Eşi Amelya Hanım'ın aktardığına göre Naşit Özcan, tiyatroda "diktatör", evde "kazak", sahnede "komik", dışarıda ise "hüzünlü ve somurtkan" bir insandı.

Tarık Buğra'nın Naşit Özcan'ın yaşamından esinlenerek yazdığı *İbişin Rüyası* (1970) adlı roman tiyatroya ve televizyona da uyarlandı.

Bibi. M. N. Özön-B. Dürder, *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi,* İst., s. 335-336; Gövsa, *Türk Meşhurları,* 275-276; P. Tuğlacı, *Çağdaş Türkiye,* II. İst., 1989, s. 1397; "Naşit", *Hayat Dergisi,* (16 Mayıs 1958), s. 18-19; M. And, *100 Soruda Türk Tiyatrosu Tarihi,* İst., 1970, s. 259-260; ay, *Cumhuriyet Dönemi Türk Tiyatrosu,* Ankara, 1983, s. 189-190; R. Nuri Güntekin, "Tuluat Tiyatroları", *Cumhuriyet,* (5-6 Kasım 1935); N. H. Sinanoğlu, "Bu Ne Kargaşalıktır", *Varlık.* S. 5 (15 Eylül 1933).

AYŞE HÜR

ÖZEL DERSHANELER VE KURSLAR

Okullarda verilen bilgileri tamamlamaya, öğrencileri bir üst öğretim kurumlarına hazırlamaya yönelik eğitim kurumları. Bu itibarla 625 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu kapsamına alınmış, yönetmelik, genelge ve yönergelerle gerekli düzenle-

Beşiktaş'taki üniversiteye hazırlık kurslarından Modern Eğitim Fen Dershanesi.
Ertan Uca, 1994/TETTVArşivi

meler yapılarak dershanelerin okullarla müşterek, birbirlerini bütünleyici çalışmalar yapmaları sağlanmıştır.

Milli Eğitim Bakanlığı'nca belirlenen ve 15 Ocak 1987'de yürürlüğe giren standartlar yönergesine uygun olarak tefriş edilen özel dershanelerin 1994'te İstanbul İli'ndeki sayısı, 173'tür. Bu statüde sayılan etüt eğitim merkezleri ise 5 tanedir. Bu dershanelerden 4'ü Avcılar, 2'si Bayrampaşa, 25'i Bakırköy, 8'i Bahçelievler, 1'i Bağcılar, 1'i Beyoğlu, 20'si Beşiktaş, 2'si Gaziosmanpaşa, 1'i Güngören, 4'ü Eyüp, 2'si Eminönü, l'i Büyükçekmece, l'i Küçükçekmece, -2'si Ümraniye, 6'sı Üsküdar, 5'i Yalova, 1'i Zeytinburnu, 46'sı Kadıköy, 1'i Kâğıthane, 4'ü Kartal, 8'i Maltepe, l'i Silivri, 13'ü Fatih, 5'i Pendik, 8'i Şişli İlçesi'nde faaliyetlerini sürdürmektedir. İstanbul İlimdeki mevcut dershanelerden 8'i kolejlere hazırlık, 48'i üniversitelere hazırlık, 117'si de karma olarak eğitim vermektedirler.

Özel dershaneler arasında eğitim-öğretim ve yönetim birliğinin tesis olunması, özel öğretim kurumları mevzuatının öngördüğü iş ve işlemlerin usulüne göre yapılması, hizmetin niteliğinin geliştirilmesine imkân verilmesi amacıyla İstanbul'daki dershane kurucularının öncülüğü ile 1984'te ÖZ-DE-BİR adıyla Özel Dershaneler Birliği kurulmuştur.

Son yıllarda büyük bir yarış içinde bulunan Uğur, Mef, Fen Bilimleri, Kavram vb dershaneler şubeler açarak hizmet alanlarını genişletmişlerdir. İstanbul'da dershaneler, çoğunlukla, öğrencilerin trafik açısından rahatça ulaşabilecekleri Beşiktaş, Bakırköy, Kadıköy, Şişli, Fatih ve Maltepe semtlerinde yoğunlaşmıştır.

Dershane statüsünde olmak üzere İstanbul İli'nde 215 özel motorlu taşıt sürücü kursu ile 102 özel yabancı dil ve bilgisayar kursu vardır. Ayrıca 25 modelistlik-stüistlik, 6 müzik, 7 resim, 8 daktilo-muhasebe, 4 turizm-meslek, 1 gazetecilik, 3 mankenlik, 3 yüz bakım, 3 teknik, 9 bale, 2 yetiştirme, 3 Türkçe, 1 spikerlik, 1 güzel konuşma olmak üzere 76 kurs bulunmaktadır. İstanbul İli'nde 1994 verilerine göre toplam kurs sayısı 393'tür.

Kursların 6'sı Avcılar, 12'si Bahçelievler, 14'ü Beyoğlu, 2'si Büyükçekmece, 17'si Beşiktaş, 15'i Üsküdar, 6'sı Eyüp, 9'u Bayrampaşa, 6'sı Yalova, 14'ü Gaziosmanpaşa, 14'ü Pendik, 66'sı Kadıköy, 57'si Bakırköy, 1'i Şile, 4'ü Esenler, 10'u Kâğıthane, 6'sı Zeytinburnu, 1'i Tuzla, ll-'i Bağcılar, 10'u Ümraniye, 7'si Kartal, 2'si Silivri, 7'si Sarıyer, 6'sı Küçükçekmece, 38'i Şişli, 1'i Çatalca, 12'si Eminönü, 8'i Güngören, 8'i Maltepe, 3'ü Sultanbeyli, 3'ü Beykoz, 20'si ise Fatih İlçesi'nde faaliyet göstermektedir.

İstanbul İli'nde Haziran 1994 sonuna kadar açılan 215 motorlu taşıt sürücü kursunda 3.863 personel görev almış, 203-157 öğrenci eğitilmiştir. Aym tarihe kadar, özel yabancı dil ve bilgisayar kurslarında 23.932 öğrenci 587 öğretmen tarafından eğitime tabi tutulmuştur.

ATİLA ÖZTÜRK

ÖZEL EĞİTİM OKULLARI

2916 sayılı Özel Eğitime Muhtaç Çocuklar Kanunu'na göre kurulan Milli Eğitim Bakanlığıma bağlı okullar. Bu yasaya dayalı olarak 4-18 yaş grubundaki çocukların saptanması, seçimi ve tanısı İstanbul'da 6 rehberlik ve araştırma merkezince yapılmaktadır. Bu çocukların özür türlerine göre hangi özel eğitim okuluna gitmesi gerektiği gene bu merkezlerce kararlaştırılır.

Bu çocukların, genel eğitim esasları doğrultusunda eğitilmeleri, iş ve meslek sahibi yapılmaları, çevre ve topluma uyum sağlamaları, ilgili yasaya göre düzenlenir. Eğitim işitme, görme ve zihinsel engeller bakımından üç bölümde yapılmaktadır.

İlde 6 işitme engelliler (3 hiç duymayanlar ve 3 de ağır işitenler); 1 görme engelliler; 3 öğretilebilir çocuklar ve 4 de eğitilebilir çocuklar olmak üzere 14 özel eğitim okulu bulunmaktadır. 1994-1995 öğretim yılında açılacak ortaokul düzeyinde Tuzla Meslek Okulu (Eğitilebilir Çocuklar İş Okulu) ile bu sayı 15'e ulaşacaktır.

Koşuyolu'ndaki Umut Zihinsel Engelliler Merkezi.
Banu Kutun/ Obscura 1994

Okulların zihinsel engellilerle ilgili olan 9'unun 1'i kurs (yaş sınırı yoktur), ötekiler ise ilk ve orta okul düzeyinde "eğitim, uygulama okulu ve meslek eğitim merkezi" adıyla faaliyettedirler. Bunlarda 393 öğrencinin eğitim hizmeti 97 personel tarafından karşılanmaktadır.

Görme engellilerle ilgili 102 (12 gündüzlü, 90 yatılı) öğrencisi bulunan 1 ilkokul vardır.

Bütün bu okulların eğitim planlamaları ve diğer işlemleri, Bakırköy, Eminönü, Kadıköy, Kartal, Sarıyer ve Şişli ilçelerindeki rehberlik ve araştırma merkezleri tarafından, İl Milli Eğitim Müdürlüğü'ndeki ilgili birime bağlı olarak yönetilmektedir.

Bugün için 54 işitme engelli, 5 görme engelli ve 116 da zihinsel engelli çocuk, yasaya göre sıra beklemektedir.

Bütün bunlardan başka ildeki ilkokul ve ilköğretim okullarında açılmış alt özel sınıfların sayısı 175'tir. İlkokulu bu yolla bitiren öğrencilerin devam ettikleri Eğitilebilir Çocuklar İş Okulu'ndaki öğrencilerin zekâ bölümü 45-47, Öğretilebilir Çocuklar Okulu'na devam edenlerin zekâ bölümü ise 25-45 arasındadır.

İşitme engelliler okullarına bağlı olarak ilkokularm bünyesinde de "işitme engelliler sınıfı" açılmak suretiyle özel eğitim hizmetleri daha yaygın ve verimli duruma getirilmeye çalışılmaktadır. Ancak, bütün bu çalışmalar henüz ildeki bu tür çocukların eğitimini bütünüyle sağlamaktan uzak bulunmaktadır.

AYHAN DOĞAN

Acıbadem'deki Erol Sabancı Spastik Çocuklar Eğitim ve Tedavi Merkezi.
Banu Kutun / Obscura 1994

ÖZEL OKULLAR

Yerli ve yabancı gerçek ve tüzel kişiler tarafından kurulmuş olan ve Milli Eğitim Bakanlığı'nm gözetim ve denetimi altında, ücret karşılığında hizmet veren eğitim kurumları.

Özel okullar 19ö5'te yürürlüğe giren 625 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu'na göre, "okul öncesi eğitim, ilköğretim, ortaöğretim kurumları ve bu düzeyde haberleşme ile öğretim yapan kuruluşlar" olarak belirlenmiştir.

Bu kurumlann amaçlan ise aynı yasarım 2. maddesindeki ilkelere göre belirlenir, faaliyetlerini sadece kazanç sağlamak için düzenleyemezler. Ancak, "milli eğitim amaçları doğrultusunda eğitim kalitesini yükseltmek, gelişimlerine fırsat ve olanak verecek yatırımlar yapmak üzere gelir sağlayabilirler."

Bunlar, özel Türk okulları, özel azınlık okulları, özel yabancı okullar, özel uluslararası öğretim kurumlarıdır. Ayrıca, özel dershaneler ve kurslar(->) da bu yasa kapsamındadırlar.

1993-1994 öğretim yılı verilerine göre, istanbul Ili'nde 43 anaokulunda 155 öğretmen, 2.171 öğrenci; 61 ilkokulda, 1.119 öğretmen, 17.630 öğrenci; 101 orta dereceli okulda, 4.870 öğretmen, 52.287 öğrenci bulunmaktadır.

Orta dereceli okullardan 59'u, bir kısım derslerin öğretimini yabancı dille yapan lise, 7'si klasik lise, 9'u fen lisesi, 12'si meslek lisesi, 14'ü de yabancı okuldur. Tüm bu okulların özellikleri arasında yabancı dil öğretimi öncelik ve ağırlık taşır.

Sonuç olarak istanbul'da, 254 özel okulda 6.527 öğretmen görev yapmakta ve 77.428 öğrenci de öğrenim görmektedir.

Özel okullar, giriş sınavlarıyla öğrenci almakta ve hazırlık sınıfları ayrı bir programa göre öğretim uygulamaktadırlar. Özellikle yabancı okullar, karma olup ingilizce, Almanca, Fransızca ve İtalyanca öğretim yapmaktadırlar.

Azınlık okullarına(-») Türk öğrenci alınmamakta, bu okullar Lozan Antlaşması hükümlerine göre faaliyet göstermektedirler. Çoğunluğu karma ve ücretlidir.

AYHAN DOĞAN

ÖZYAZICI, HALİM

(14 Ocak 1898, İstanbul - 30 Eylül 1964, İstanbul) Hattat.

Babasının adı Hacı Cemal'dir. Haseki'de doğdu. Gülşen-i Maarif Rüştiyesi'ni bitirdikten sonra, 1913'te Sanayi-i Nefise Mektebi'ne girdiyse de 1 yıl süre sonra yeni açılan Medresetü'l-Hattatin'e(-») kaydoldu, tik yazı dersini rüştiyede iken Hâmid Aytaç'tan(->) almıştı. Medresetü'l-Hattatin'de Ferid Bey'den divani ve celi divani; Hasan Rıza ve Kâmil Akdik'ten(->) aklâm-ı sitte; Hulusi Yazgan'dan da ta'lik meşk ederek kısa zamanda ilerledi. Askerliğini, askeri matbaada hattat olarak yaptı ve terhis olduktan sonra Babıâli'de bir yazıevi açtı. 1928'de yeni harflerin kabulü üzerine Topkapı dışında Tepebağı'ndaki evine çekildi. Hem bağı ile uğraştı hem de isteyenlere yazı yazdı. 1948'de Güzel Sanatlar Akademisi'ne hat öğretmeni olarak atanan Özyazıcı, 1962'de emekli oldu. 1964'te bağına giderken geçirdiği bir trafik kazası neticesinde vefat etti. Kozlu Mezarlığımda toprağa verildi.

Özyazıcı, her yazıda büyük bir kabiliyetti. Çabuk yazardı. Celi yazıları önce kurşunkalemle hazırlar; sonra kamışkalemin genişliğini ayarlar ve yazardı. Yazılarında hatalar olmazdı. Olan hatalan da küçük bir rötuşla düzeltirdi. Özel koleksiyonlarda sayısız eseri vardır, istanbul'daki Sultan Selim Camii kubbe yazısı, Sokollu Camii kubbe ve kuşak yazısı ile pencerelerdeki yazılar, Bâlî Paşa Camii kubbe yazısı, Ağa Camii kuşak yazısı, Şişli Camii kuşak ve kubbe yazıları, Şehremini Camii'nin bütün yazıları, Sultan Ahmed Camii'nin cümle kapısı kubbe yazısı, Süleymaniye Camii'nin aslan göğüslerindeki yazıların tamiri onun eseridir.

Özyazıcı çok mütevazı bir insandı. Öğrencileri için tatil zamanında bile akademiye gelir ders gösteriridi. Kendisinden çok kimse istifade etmiştir. En tanınmış öğrencileri Bekir Pekten ve Ali Alparslan'dır. Halim Efendi, Hafız Osman, Mustafa Rakım ve Yesarîzade ekollerine bağlıdır. Divani ve celi divanide divan-ı hümayun üslubunu takip etmiştir.

Bibi. C. S. Revnakoğlu, "Nalmcızade Hacı Mustafa Halim", *Tarih Dünyası,* S. 2-3, s. 226-228, S. 4, s. 401-405, (1965); U. Derman, "Hattat Halim Efendi", *İslâm Düşüncesi,* S. 6 (1968). s. 399-406; ay, *Türk Hat Sanatının Şaheserleri,* İst., 1982, levha 57, 58, 61, 62; ay, *İslâm Kültür Mirasında Hat Sanatı,* İst., 1992, levha 173, 180, 181, 182, 184 (s. 227, 229, 230); Rado, *Hattatlar,* 260-261; inal, *Son Hattatlar,* 104-106.

ALİ ALPARSLAN

Halim Özyazıcı'nın müsenna celi sülüs levhası, 1964.
U. Derman, *Türk Hat Sanatının Şaheserleri,* İst., 1982

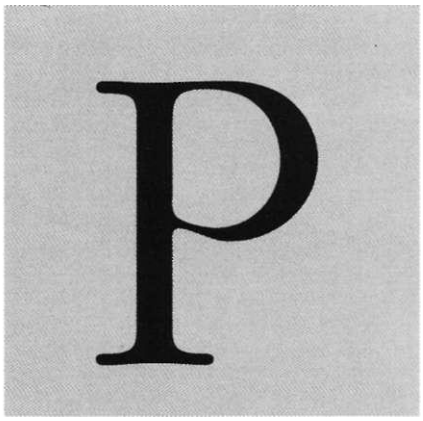

PAHİMERES, GEORGİOS

*(1242, Nikaia ﬂznikﬂ- **1310'lar,** Konstantinopolis)* Patriklik memuru, sosyal bilimler araştırmacısı ve tarihçi.

İlk eğitimini Nikaia'da (İznik) aldıktan sonra 126l'de, Latin işgalinden yeni kurtulmuş olan Konstantinopolis'e geldi. Pahimeres burada diplomat ve tarihçi Georgios Akropolites ile birlikte çalıştı (bak. Akropolites ailesi). Diyakonluktan başlamak üzere çeşitli dinsel hizmetlerde bulundu. Ayasofya'daki Patrikhane Akademisi'nde dersler verdi.

Pahimeres, VIII. Mihael(->) (1259-1282) ve II. Andronikos (1282-1328) dönemlerinin 1260-1308 arasını ayrıntılarıyla anlatan 13 ciltlik *Hromaike historia* adlı eseri ile ünlüdür. Kitap, VIII. Mihael dönemi üzerinde çağdaş anlamdaki en güvenilir kaynak olup aynı zamanda Anadolu'nun Türk boylarınca istilası, Bizans-Sırbistan ilişkileri, Mihael'in Türklere karşı savaşmak üzere başkente çağırdığı Katalan Birliğinin maceraları hakkında da değerli bilgiler içerir. Yazdıklarının çoğuna bizzat şahit olması eserinin değerini artıran bir özelliktir. Doğu (Bizans) ve Batı (Roma) kiliselerinin birleşmesine şiddetle karşı biri olan Pahimeres, tarihini yazarken, devleti bölen dinsel tartışmaları nesnelliğini koruyarak aktarmıştır. Çok süslemeli, fazla ayrıntıcı ve dogmatik üslubu yüzünden yazdıklarını anlamak oldukça güçtür. Öte yandan kullandığı kronoloji de modern araştırmacılarca oldukça karışık bulunur.

Pahimeres genel olarak objektif bir tarihçi olarak kabul edilir. Yazılarında kendi kişisel görüşlerini açıklamamakla beraber, VIII. Mihael'in sinirliliğini, huysuzluğunu, ikiyüzlülüğünü ve onunla Patrik I. Athanasios arasındaki çatışmaları öne çıkarmaktan da kaçınmamıştır.

Pahimeres keskin zekâlı bir tarihçi olarak imparatorluğun çöküş haline gelmesinde rol oynayan faktörleri incelemeye özel önem vermiş ve olup bitenlerde Talih Tanrıçası Tihe'nin(->) belirleyici role sahip olduğuna inanmıştır. Pahimeres'in tarihi, ustası Georgios Akropolites'in tarih eserine bir ek niteliğinde kabul edilir. Ayrıca felsefe, hitabet, matematik ve hukuk konularıyla da yoğun biçimde ilgilenen Pahimeres'in ders notlan *Protogimnasmata* adı altında toplanmıştır. Ayrıca Bizans'ta müzik, matematik, geometri ve astronomi konularında klasik el kitabı sayılan ve Arap rakamlarının kullanımında yenilikler içeren *Quadrivium* (Dört Bilimin Özeti) adlı yapıtı da önemlidir.

Bibi. G. Pachymeres, *Relations historiques,* (yay. haz. A. Failler), Paris. 1984; H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatür der Byzantiner,* c. I, s. 37, 94, 96, 447-453; A. Failler, "La tradition manuscrite de l'Histoire de Georges Pachymère (livres I-IV)", *Revue des études byzantines,* S. 37 (1979), s. 123-220; *Dictionaıy of Byzantium.* 1550.

AYŞE HÜR

PAKET POSTANESİ

bak. POSTANELER

PALAIS DE CRISTAL

Beyoğlu'nda, İstiklal Caddesinde 19. yy'da yapılmış tiyatro salonu.

Bir bakıma İstanbul'daki tiyatroların en eskisidir. Sonra burası Elhamra Hanı(->) olarak anılmış, ayrıca 1923'ten sonra Elhamra Sineması(->) olarak kimi tiyatro, kimi sinema olarak kullanılmıştır. Tiyatro olarak adı Fransız Tiyatrosu'y du. Bu adı taşıyan başka tiyatrolar da vardı. Buraya Fransız Tiyatrosu denmesinin nedeni Naum Tiyatrosu'na(->) İtalyan opera ve tiyatro toplulukları gelip gösterimler verirken, burada Fransız opera ve tiyatro topluluklarının gösterimler vermesidir.

Bu tiyatronun 1831 yangınından önce de var olduğunu sanıyoruz. Sahibi Giustiniani adında bir Cenevizliydi. Bir belgede adı Giustiniani Barthelemi olarak geçmekle birlikte, 1868'de tiyatronun onarılması, Kallavi Sokağına çıkış açılması için üç mimarın hazırladığı raporda adı J. Giustiniani olarak geçmektedir. Gene bir belgeye göre J. Giustiniani daha önce Galata'da 18. yy'ın sonlarında bir tiyatro binası yapmıştı.

Giustiniani Galata'daki tiyatrosunu Beyoğlu'na 1827'de taşımıştı. Tiyatro İtalyan operaları planında bir at nalı biçimindeydi. 6 katlıydı, her katta 8 kişilik toplam 26 loca bulunuyordu. Geniş birparteri vardı, kabartma altın ve nar rengi kadife ile dekore edilmişti. Buraya Palais de Cristal denmesinin nedeni ortadaki salona girişin baştan aşağı camdan oluşuydu. Bugün de sinemaya üstü camla kaplı bir pasajdan girilmektedir.

Giustiniani Evi diye bilinen buraya Edouard Salla 186l'de Palais de Cristal adıyla bir balo salonu yaptırmıştı. Camla kaplı, 16 havagazı lambasının aydınlattığı bir koridordan 400 arşın kare, boyu eninden artık bir salona geçilmekteydi. Burada 18 sütunun taşıdığı galeriler vardı. Bu salonun sağında 40 arşın uzunluğunda dans için bir salon, bir büfe, sigara salonu ve oyun salonları bulunmaktaydı. Buradan bir geçitle büyük salona ulaşılmaktaydı. Salonun süslenmesi ve döşenmesi için Giustiniani 23.000 frank harcamış, 60.000 franka kiraya vermiştir.

İtalyan mimar G. B. Barborini'ye(->) büyük yangından sonra Beyoğlu'nda tek kalan bu tiyatroyu kurtarması için 1.000 frank önermişler, o sırada Tepebaşı Tiyatrosu'nu da yapacak olan Barborini bu kadar az parayla bu işe girişemeyeceğini bildirmiştir. Mütareke yıllarında burası müzikhol olarak işletilmiş, daha çok Rus sanatçılar gösterimler vermişlerdir. Fransız Tiyatrosu daha çok yabancı ve özellikle Fransız dramatik ve lirik topluluklarının gösterimlerini verdiği bir tiyatro olmakla birlikte burada geçici olarak Türk toplulukları da zaman zaman gösterim vermişlerdir.

Bibi. And, *Tanzimat;* M. And, "Eski Beyoğlu'nda Tiyatrolar", *Devlet Tiyatrosu,* Ekim 1965; ay, "Eski İstanbul'da Fransız Sahnesi", *Tiyatro Araştırmaları Dergisi,* S. 2 (1971), s. 77-102.

METİN AND

PALAMİZM

14. yy m ortalarından itibaren Bizans kilisesinin resmi dinsel öğretisi.

Gregorios Palamas (ö. 1359) tarafından formüle edilen Palamizmin temel karakteristiği, Ortodoks manastır geleneğindeki, tanrısal ışığa ulaşmak üzere katı bir münzevi yaşamını öğütleyen "hesihastçı" düşüncedir. (11. yy ilahiyatçısı Simeon bu akımın teorisyeni kabul edilir.) Palamizm yaklaşık çeyrek asır, Bizans ilahiyat dünyasında çatışma yaratarak 1341, 1347 ve 1351

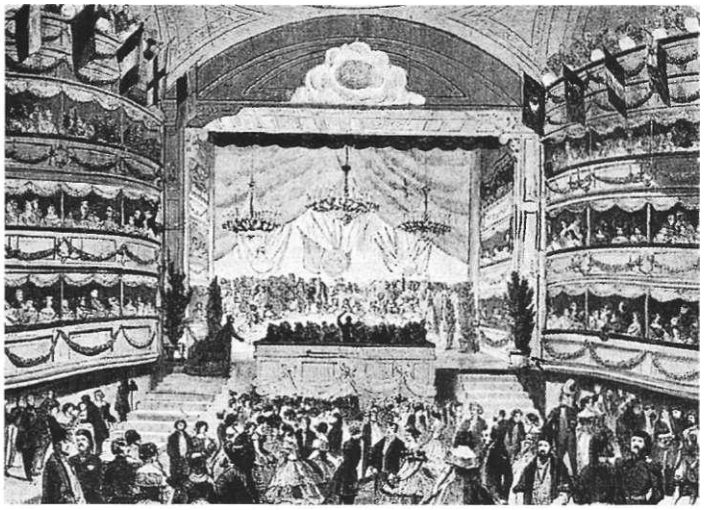

Palais de Cristal'de bir balo. *Metin And fotoğraf arşivi*

tarihli Konstantinopolis konsillerinin de temel meselesi olmuştur (bak. konsiller).

Gregorios Palamas, üyeleri sarayda yüksek görevlere gelen aristokrat bir ailenin oğluydu. 1303'te babasının ölümü üzerine II. Andronikos'un (hd 1282-1328) maiyetine girdi. Aile geleneğinin aksine felsefi konularda uzmanlaştı ve 1316'da Yunanistan'daki kutsal Athos (Aynaroz) Dağı'nda bir manastıra çekildi. Burada Nikeforos Sinaites'in çabaları ile yeniden canlanan tefekküre dayalı ibadet şeklini (hesihastçılık) uygulamaya başladı. (Bu ibadet şeklinde bir hesihastçı "Rabbim Isa, Tanrı'nın oğlu, bana inayet eyle" sözlerini içeren duayı durmadan tekrarlarken iki dua arasında nefesini tutar ve giderek "yaratılmamış nur" ile yani ilahi ışıkla temas haline geleceğine inanırdı.) 1326'da manastır yöneticisi olan Palamas, sıklaşan Osmanlı akınları yüzünden bir süre Makedonya'ya geçtiyse de, 1331'de geri dönerek Aziz Sabas'ın cemaatine katıldı. 1336' da Kalabrialı Ortodoks keşiş Barlaam'ın şahsında, skolastik Grek ve Latin ilahiyatçılara ve rasyonalist hümanistlere karşı 25 yıl sürecek mücadelesini başlattı. 1354-1355 arasında Osmanlılara esir düşen Palamas'ın, Anadolu'daki esaret yıllarını ve Bursa'da Orhan Bey'in isteği üzerine bir grup Müslüman din adamı ile yaptığı tartışmaları kapsayan kitabı o dönemdeki Osmanlı-Bizans ilişkilerine ışık tutan önemli bir kaynaktır.

Palamas'la polemiğe giren Kalabrialı Barlaam, 1330'da Konstantinopolis'e gelmiş, Latin ve Grek kiliselerinin birleşmesi görüşmelerinde Ortodoks görüşün sözcülüğünü yapmıştı. Parlak fakat kibirli ve kavgacı bir şahsiyet olan Barlaam'a göre ebedi ile fani olan arasında kesin bir çizgi varken, Palamas'a göre Tanrı ile insan arasında Tanrı'dan neşet edip insanda tezahür eden bir aracı varlık bulunuyordu. 1341'de Palamas karşısında yenilgiye uğrayan Barlaam İtalya'ya döndü ve bir süre sonra Katolik olarak İtalyan hümanisti Petrark'la çalmaya başladı.

Gregorios Palamas ile polemiğe giren Bizans entelektüellerinin en ileri gelenleri, tarihçi ve ansiklopedist Gregoras Nikeforos(->), Gregorios Akindinos, Demetrios ve Prohoros Kidones kardeşler ile Patrik İoannes Kalekas'tır. Bunlardan Akindinos (ö. 1348) Bulgar asıllı bir ilahiyatçı olup, 1341 konsilinde Palamas ve Barlaam arasındaki tartışmada önce uzlaştırıcı bir tutum takındıysa da sonradan Barlaam'ın yanında yer almış, fakat Palamas'm karşısında yenilgiye uğrayarak mahkûm edilmişti. Dönemin ünlü kadınlarından Eirene Humnaina'nın ve Patrik Kalekas'ın himayesinde bulunan Akindinos, hesihastçı düşünceye yakınlık duyan VI. İoannes Kantakuzenos'un(->) (hd 1347-1354) iktidarı ele geçirmesi ile gözden düşerek 1347 konsilinde aforoz edildi ve kısa süre sonra da sürgünde öldü. Akindinos, daha sonraki Palamizm karşıtlarının aksine, Latin sempatizanı ve Grek felsefesinin etkisinde olmayıp, Palamizm karşıtlığı da sanıldığı kadar katı değildi.

VI. İoannes Kantakuzenos ile meşru imparator V. İoannes(->) (hd 1341-1391) arasındaki iç savaş sırasında Kantakuzenos tarafından iç politika malzemesi yapılan hesihastçı düşünce, ancak 1351 konsilinden sonra resmiyet kazandı. Bu konsilde Barlaam'ın yerini alan bilgin Nikeforos Gregoras da Akindinos ile birlikte aforoz edildikten sonra, Batı kültürüne ve Roma kilisesine karşılık, tutucu Ortodoksluğun temsilcisi olan Palamizm zaferini ilan edebildi; fakat Grek teolojisi içinde tartışma konusu olmaya devam etti. 1368'de de Palamizm Bizans kilisesi tarafından tekrar onaylandı. Osmanlı döneminin ilk Ortodoks patriği olan II. Gennadios Sholarios(-») da Palamizmin bir versiyonunu benimsemişti. Modern tarihçiler dinsel bir akım olan Palamizmin sosyal ve siyasal boyutları hakkında araştırmalar yapmaya devam etmektedirler.

Bibi. *Grégoire Palamas: Défense des saints hésychastes,* (yay. haz. J. MeyendorfD, 2 c, Louvain, 1973; J. Meyendorff, *Estadio Gregory Palamas,* Londra, 1964; D. Stiernon, "Bulletin sur le Palamisme", *Revue des études byzantines,* S. 30 (1972), s. 231-341; G. Florovsky, "Saint Gregory Palamas and the Tradition of the Fathers", *Sobomost,* S. 4 (1961), s. 165-176; J. S. Nadal. "La critique patristique de Palamas", *Istina,* S. 19 (1974), s. 297-328; H.-G. Beck ve arkadaşları, "Humanismus und Palamismus", *12' Congrès Internationale des Études Byzantines, c.* I, Belgrad, 1963, s. 321-330; A. D. Halleux, "Palamism et Tradition", *Irénikon,* c. 48, 1975, s. 479-493-

AYŞE HÜR

PALAMUT BALIĞI

Scombridae familyasından olup *sarda sarda* bilim adıyla tanınır. Genel olarak küçüğüne palamut, büyüğüne torik adı verilir.

İstanbul Boğazı'nm geçici balıklarmdandır. İstanbullu balıkçılar yavru halinden itibaren azami iriliğe erişinceye kadar bu balığa muhtelif isimler vermişlerdir. Büyüklüğüne ve ağırlıklarına göre aldığı isimler şöyledir: Vonoz, gaco (boyu 10 cm, ağırlığı 40 gr), çingenepalamutu (boyu 10-25 cm, ağırlığı 40-500 gr), palamut (boyu 30-35 cm, ağırlığı 550-800 gr), kestanepalamutu (boyu 40-45 cm, ağırlığı 850-1.000 gr), zindandelen (boyu 50-55 cm, ağırlığı 1.100-2.250 gr), torik (boyu 55-60 cm, ağırlığı 2.300-4.000 gr), sivri (boyu 60-65 cm, ağırlığı 4.100-5.000 gr), altıparmak (boyu 65-70 cm, ağırlığı 5.100-7.000 gr), peçuta (boyu 75 cm ve daha fazla, ağırlığı 7.100 gr ve daha fazla).

Çingenepalamutu diye adlandırılan küçük boy balıklar ağustos ortasından itibaren Boğaziçi'nde ve Karadeniz'in Boğaz girişine yakın sahalarda görülürler. Eylül ayının ikinci haftasında normal boylarına erişen palamutlar sürüler halinde İstanbul Boğazı'ndan geçerek Marmara'ya, oradan da Ege Denizi'ne ulaşırlar. Nisan sonlarından itibaren Karadeniz'e çıkış başlar ve haziran ortalarına kadar devam eder. Ağustos-eylül aylarında avlanan çingenepalamutu lezzet itibariyle İstanbullular tarafından çok rağbet görür. Erbabı tarafından "deniz bıldırcını" diye adlandırılır.

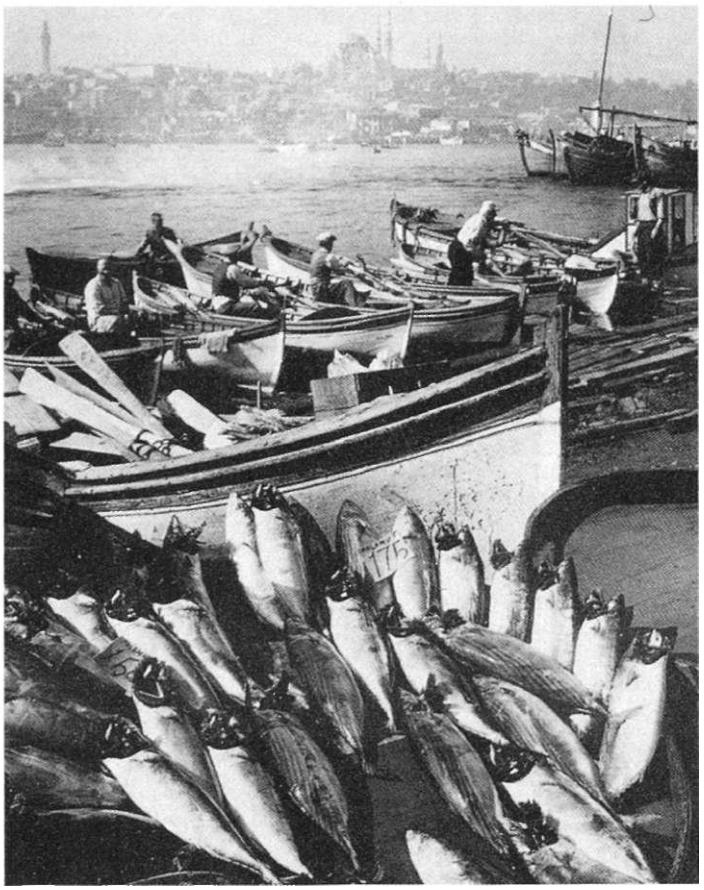

1960'ların başında Haliç kıyısındaki bir balıkçı tezgâhında palamut balıkları. *Cengiz Kabraman arşivi*

Palamuttan tavası, ızgarası, pilakisi, kâğıt kebabı, kiremitte fırını, papaz yahnisi, haşlaması, dolması, köftesi, lakerdası, fümesi ve pastırması (kurutması) yapılır. Toriğe gelince, kasım ayından kış ortasına kadar ızgarası ve tavası makbuldür. Sırt tarafından kesilmiş filetosundan şiş kebabı yapılır. Lakerdası ise meşhur olup birinci sınıf mezeler arasında sayılır.

Palamut ve torik avcılığı da lüfer gibi Boğaziçi'nin balık kültürünün bir parçası olmuştur. Bu nedenle İstanbullu balıkçılar tarafından gerek sandaldan, gerekse kıyıdan Boğaz'm akıntılı sularına özgü çeşitli olta takınılan bulunmuş ve değişik metotlar uygulanmıştır. Gırgır ve dip ağlarının dışında palamut ve torik avı çapari, zokalı yemli takımlar, seğirtme, yünlü, kaşık ve çarpma gibi olta takımlarıyla yapılmaktadır.

Balığın hareketli olduğu 1945 ve 1956' da Boğaziçi ve Marmara'da bir günde 300-400.000 çift palamut, 100.000 çift torik tutulduğu, balıkların yalı kayıkhanelerine kadar girdiği ve elle yakalandıkları bilinmektedir.

ALI PASINER

PLATİON
bak. BÜYÜK SARAY

PALAZZO CORPI
bak. AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ ELÇİLİĞİ BİNASI

PALEÓLOGOS HANEDANI

1259-1453 arasında hüküm sürmüş Bizans hanedanı.

Hanedan üyesi imparatorlar, VIII. Mihael(-0 (hd 1259-1282), II. Andronikos (hd 1282-1328), III. Andronikos (hd 1328-1341), V. İoannes(-0 (1341-1391), IV. Andronikos (hd 1376-1379), VII. İoannes(^) (1390), II. Manuel(^) (1391-1425). VIII. İoannes(-0 (hd 1425-1448) ve XI. Konstantinos(-») (hd 1449-1453) olup, söz konusu dönemde hanedan dışından gelerek tahtı ele geçiren tek imparator VI. İoannes Kantakuzenos'tur(->) (hd 1347-1354). Ancak o da V. İoannes'in kızıyla evlenerek hanedana akraba olmuştu.

Bizans kaynaklarında Paleólogos Hanedanı, kökleri eski çağlara kadar uzanan soylu bir aile olarak sunulursa da bilinen ilk Paleólogos, VII. Mihael döneminde (1071-1078) Mezopotamya valisi olan Nikeforos'tur. Onun oğlu Georgios ise I. Aleksios Komnenos'un(-») (hd 1081-1118) başarılı bir komutam idi. 12. yy'da da Paleologoslarm çoğunluğunu, başarılı generaller olarak görürüz. Aralarında sivil görevlere yükselmiş bir aile üyesi bilinmemektedir. Hemen hepsi zengin toprak sahipleri olanPaleologoslar, diğer soylu aileler Komnenoslar, Angeloslar ve Dukaslarla akraba idiler. Bunlardan, III. Aleksios Angelos' un (hd 1195-1203) kızı Eirene ile evlenen Aleksios Paleologos'a, 1200'de Konstantinopolis'te çıkan bir isyanı bastırdıktan sonra taht üzerinde vesayet hakkı verilmişti.

Paleologoslar devletteki bu ayrıcalıklı konumlarını 1204'te Konstantinopolis'te kurulan Latin İmparatorluğu'ndan(->) sonra da devam ettirdiler. Aleksios Paleologos'un oğlu Andronikos "megas domestikos" (eyalet ordularının kumandanı) unvanım taşıyordu. Onun oğlu ise, Nikaia'da (İznik) hüküm süren meşru imparator IV. İoannes Laskaris'in çocuk yaşta olmasından yararlanarak VIII. Mihael adıyla 1259' da imparatorluğunu ilan etti ve Paleólogos Hanedam'nı kurdu.

VIII. Mihael'in 1261'de Konstantinopolis'teki Latin işgaline son vererek Bizans İmparatorluğu'nu yeniden kurmasını takiben. Paleólogos ailesinin üyeleri imparatorluğun dört bir yanına yayıldılar ve yüksek görevleri işgal ettiler. 1347'ye kadar kesintisiz süren Paleólogos iktidarı söz konusu tarihte Kantakuzenos ailesinden "megas domestikos" İoannes'in tahtı gasp etmesi ile bir süre kesintiye uğradıysa da 1354'te VI. İoannes Kantakuzenos'un safdışı edilmesiyle hanedan sürdü fakat iktidar kavgası aile içinde devam etti. 1376-1379 arasında V. İoannes'in oğlu Andronikos (IV), 1390'da ise Andronikos'un oğlu İoannes (VII) tahtı gasp ettiler, fakat her iki sorun da bazı tavizler verilerek aile içinde halledildi.

Paleólogos Hanedam'nın Peleponnes'te hüküm süren kolu ise bağımsız davranmasına karşın hanedana sadakatini korudu. VIII. İoannes'in çocuksuz olarak ölümü üzerine yerine geçen kardeşi Mora Despotu Konstantinos (XI) bu koldan geliyordu. Konstantinos'un Mora'dan gelerek tahtı ele geçirmesi, kardeşinin muhalefeti ile karşılaştığı için yaklaşık iki ay imparatorluk sahipsiz kalmıştı. Konstantinos'un 1453'te Konstantinopolis'i kuşatan Osmanlılara karşı savaşırken ölmesiyle Paleólogos Hanedanının iktidarı sona erdi, fakat ailenin çeşitli üyeleri 1460'ta II. Mehmed'in (Fatih) Yunanistan'ı fethetmesine dek bu topraklarda hüküm sürmeye devam ettiler. Son Mora Despotu Thomas'ın kızı Zoe (Sofia) Paleologina 1472'de Rus Prensi III. İvan ile evlenmiş, oğlu Manuel ise İstanbul'a yerleşerek Müslümanlığı kabul etmişti.

Paleólogos Hanedanı dönemi, VIII. Mihael'in başlattığı geçici bir canlanma döneminden sonra imparatorluğun giderek zayıfladığı, küçük feodal beylikler halinde parçalandığı ve nihayet Osmanlılar karşısında yok olduğu dönemdir. Bizans toprak düzeninin temelini oluşturan "pronoia" (büyük çiftlikler) sistemi yozlaşarak, yerine paroikoi sistemi (yarı özgür köylülüğe dayalı bir sistem) geçmeye başladı. Buna bağlı olarak vergilerin düzenli toplanması güçleşti ve Bizans sikkesi hiperpiron, Batılı paralar karşısında değer kaybetmeye devam etti, devlet hazinesi ve dolayısıyla ordu zayıflamaya başladı. Bu dönemde, devlet ve imparator gücünü sürekli kaybederken buna karşılık kilise kurumu iktidarını pekiştiriyordu.

Paleologoslar döneminde Bizans ordusu büyük ölçüde yabancı paralı askerlerden (Alanlar, Sırplar, Bulgarlar, Katalanlar, Türkler, İtalyanlar ve Almanlar), donanması da Venedikliler**(-t)** ve Cenevizlilerden(->) oluşuyordu. Aynı zamanda İtalyan şehir devletlerinin Konstantinopolis'teki ticari ayrıcalıkları ve etkinlikleri giderek arttı ve neredeyse devlet içinde devlet haline geldiler (bak. Latinler).

13. yy'm ortalarından itibaren Anadolu'yu tehdit eden Moğol ve Türk akınları, Balkanlar'da Bulgarlar ve Sırpların ilerlemesi, başkentin çevresindeki dirliklerin de zayıflaması ile doğrudan Konstantinopolis'i tehdit eder hale gelmişti. Artan Osmanlı tehlikesine karşı sürekli Batı ile ittifak yapmaya çalışan Paleologoslar, kiliselerin birleşmesi(->) politikalarını desteklerken, Batılı prens ve prenseslerle yaptıkları evlilikler aracılığı ile askeri yardım sağlamaya çalıştılar. II. Andronikos önce Macar Prensesi Anna, sonra da Montferratlı Yolanda ile, III. Andronikos önce Braunschweig'li Adelheid sonra da Savoylu Anna üe, II. Andronikos'un oğlu Teodoros Montferratlı Argentina Spinola ile bu amaçlarla evlendiler. Paleólogos Hanedanı'ndan pek çok üye ayrıca Sırp, Bulgar, Ermeni, Norman, Trebizondlu (Trabzon) ve Epiroslu (Yunanistan'da) soylularla da evlenmişler, fakat tüm bu girişimler Bizans İmparatorluğu'nu ayakta tutmaya yetmemiştir.

Askeri, siyasal ve ekonomik başarısızlıklara karşılık, Paleologoslar dönemi kültürel ve bilimsel açıdan zengin bir dönemdir. Konstantinopolis Akademisinde sonradan Rönesans hareketini de etkileyecek çok sayıda felsefeci, tarihçi, yazar, şair ve bilim adamı yetişmiştir. Tarihçiler Georgios Pahimeres(-»), Gregoras Nikeforos(->), Laonikos HalkokondilesO», Mihael Dukas(->), Georgios Sfrantzes(->), Mihael Kritobulos(-»), Demetrios ve Prohoros Kidones, Aleksios Makrembolites ve Pseudo-Kodinos, bilim adamları Teodoros Metohites(->), Gregorios Akropolites, Nikeforos Blemmides ve Georgios Kiprios; felsefeciler Gemistos Plethon ve Nikeforos Humnos; filolog Tomas Magistros; şairler Manuel Holobolos ve Manuel Files; ilahiyatçılar Gregorios Sinaites, Gregorios Palamas, Gregorios Akindinos, İoannes ve Markos Eugenikos ve İoannes Bessarion; hukukçular Konstantinos Harmenopulos ve Matteos Blastares bu canlı ve verimli kültür yaşamına işaret etmektedirler.

Bibi. J. C. Cheynet-J. F. Vanier, *Études prosopographiques,* Paris, 1986, s. 123-187; A. Th. Papadopulos, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen, 1259-1453,* Amsterdam, 1962; D. M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium. 1261-1453,* (2. bas.), Cambridge, 1993; Ostrogorsky, *Bizans,* 433-527; Ş. Baştav, *Bizans İmparatorluğu Tarihi, Son Devir, 1261-1461,* Ankara, 1989; A. E. Laiou-Thomadakis, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire,* Princeton, 1977; *The Tıvilight of Byzantium,* (yay. haz. S. Curcic-V. Mouriki), Princeton, 1991; *Art et Société â Byzance sous les Páléologues,* Venedik, 1971; I. Sevcenko, *Society and Intellectual Life in Late Byzantium,* Londra, 1981; ay, *The Palaelogan Renaissance, Renaissance Before the Renaissance,* (yay. haz. W. Treadgold), Stanford, 1984, s. 194-223.

AYŞE HÜR

PAMMAKARİSTOS MANASTIRI KİLİSESİ
bak. FETHİYE CAMİİ

PAMUKCİYAN, KEVORK

(23 Şubat 1923, İstanbul) Ermeni asıllı araştırmacı.

Kuzguncuk'ta doğdu. Kayserili manifaturacı Mikayel Pamukciyan (1873-1970) ile Kayseri Sancağı Meclis-i İdare Azası Hacı Mardiros Lusararyan Efendi'nin (I86O-1915) kızı Nazeli-Hacı Gül'ün (1892-1981) oğludur. İlköğrenimini Üsküdar-İcadiye'deki Nersesyan-Yermonyan Ermeni İlkokulu'nda tamamladı. Saint Joseph Fransız Lisesi'nin 10. sınıfına kadar devam etti.

2 Temmuz 1943'te Ermenice *NorLur* (Yeni Haber) gazetesinde amatör olarak yazı hayatına atıldı. 1944-1950 arasında bir süre karakalem portre ressamlığı ile uğraştı. 1949'dan itibaren yurtdışındaki Ermeni basınında da yazıları yayımlanmaya başlayan Pamukciyan'ın doğrudan doğruya İstanbul'u konu edinen çalışmaları, R. E. Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi* hin birinci ve ikinci yayımlarında yer aldı. İstanbul Ermenileriyle ilgili bu maddeler onun somaki yıllarda yapacağı araştırmalar için bir ön hazırlık, bir birikim niteliği taşır.

1953'te Kültürel Araştırmalan Teşvik Cemiyeti'nin kurucularından biri oldu. 1953-1967 arasında Dabkoviç Vapur Acenteliği'nin muhasebe bölümünde çalışan Pamukciyan 1956'dan itibaren Türkçe popüler tarih dergilerinde yazılar yayımladı. 1967'de Ermeni Patrikhanesi'nde çalışmaya başladı; arşiv yöneticisi (1968), genel sekreter (1977-1982) olarak görev yaptı. Patrikhane tarafından çıkarılan *Şoğagat* (Işın Düşmesi) dergisi ve yıllıklarının yayımını yönetti (1968-1978). 1982'den beri Ermeni Patrikhanesi'nin fahri kültür danışmanıdır. 1976'da İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsü ve 1983'te Hollanda'nın Leiden şehrindeki Association Internationale des Etudes Arméniennes (Uluslararası Ermeni Araştırmaları Kurumu) üyesi oldu.

Çalışmalarını büyük ölçüde Ermeni kaynaklarına dayandıran ve tarih, epigrafi, biyografi, edebi metin neşri konularında yoğunlaştıran Pamukciyan, 50 kadar Ermenice ve Türkçe esere, bir o kadar yayın organına, 6 ansiklopediye araştırma alanlarıyla ilgili katkılarda bulundu; maddeler, makaleler, açıklama notları, ekler hazırladı. Bunlardan Ermenice yazdığı "Eğinli Eski Ermeni Aileler ve Şahıslar", başlıklı makalesi Toros Azadyan'm *Eğin* (İst., 1956) adlı eserinde (s. 58-140); "Cumhuriyetin Elli Yıllık Döneminde İstanbul'da Basılan Ermenice ve Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar Bibliyografyası", *Şoğagat* yıllığının 1976-1978 sayısında (s. 3-99) yayımlandı.

Son yıllarda Eremya Çelebi Kömürciyan'la **(-t)** ilgili biri Türkçe, diğeri Ermenice iki çalışma ortaya koydu. Hrand Der Andreasyan'm (1892-1978) Türkçeye çevirip yayımladığı *İstanbul Tarihînin* (1952) ikinci basımım "önsöz", "Kömürciyan Ailesi Şeceresi" gibi çeşitli biyografi ve bibliyografya ek, not ve düzeltmeleriyle baskıya hazırlaması eserin zenginleşmesini sağlamıştır (1988). *İstanbul'un 1660 Yangını Tarihi* (İst., 1989-1991) adlı Ermenice eseri baskıya hazırlarken de geniş ekler yapmış ve Kömürciyan'ın İstanbul'a ilişkin bu çalışmasını zenginleştirerek yayımlamıştır.

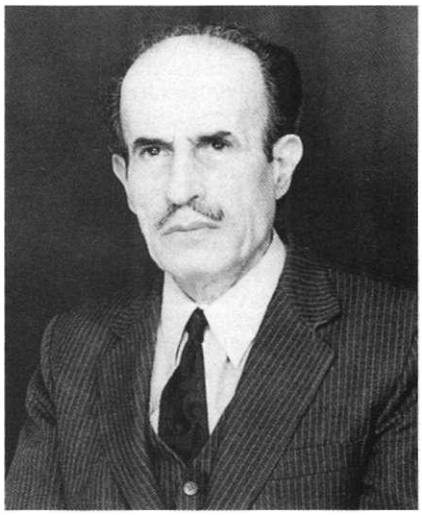

Kevork Pamukciyan
M. Sabri Koz arşivi

Pamukciyan'ın İstanbul Ermeni patrikleriyle ilgili iki Ermenice biyografi çalışması yayımlanmıştır: *Patrik Hagop Nalyan. 1706-1764* (İst.. 1981-1983) ve *Patrik HovannesGolod. 1678-1741* (ist., 1984-1985).

Pamukciyan Ermeni asıllı olup Türkçe şiirler söyleyen ve "âşık" kelimesinin Ermenice söylenişiyle "aşuğ" olarak anılan şairlerle ilgili çalışmalar da yapmıştır. Özellikle aşuğlar tarafından söylenmiş çok sayıda destan yayımlamış ve bunların konu edindiği çoğu İstanbul'la ilgili tarihsel olaylar hakkında açıklamalarda bulunmuştur. Pamukciyan'ın âşık edebiyatı araştırmalarına yaptığı katkılardan biri de *Folklor ve Etnografya Araştırmaları* adlı yıllığın 1984 ve 1985 sayılarında iki bölüm halinde yayımlanan "Ermeni Harfli Türkçe Elyazması Eski Bir Cönk" başlıklı yazısıdır. Yazıda cönkte bulunan Türk ve Ermeni âşıklara ait bütün örnekler olduğu gibi yayımlanmış, ayrıca âşıklar hakkında kısa bilgiler de verilmiştir.

Pamukciyan'ın yayımlanmamış çalışmaları da vardır. Bunlardan biri Üsküdar, Edirnekapı ve Balıklı Ermeni mezarlıklarından derlediği 2.000 kadar kitabe metninden oluşmakta ve İstanbul Ermenileriyle ilgili zengin bilgiler ihtiva etmektedir. Yaklaşık 3.500 tanınmış Ermeniye ait biyografiden oluşan henüz tamamlanmamış bir çalışması da vardır.

M. SABRI KOZ

PANAYLA BALİNU KİLİSESİ

Fatih İlçesinde Balatkapida, Mahkemealtı Caddesi üzerinde Ayvansaray yönündedir. Yüksek duvarlar ve konutlarla çevrili bir avlunun kuzeydoğusunda yer alan kilise, kuzeybatı köşesinde avlu duvarına birleştirilmiş, bu mekân Ayios Menas Ayazması olarak düzenlenmiştir.

Kilise, 1583'te Tryphon, 1604'te Paterakis ve 1669'da Thomas Smith listelerinde yer almış, 17. yy'ın ikinci yarısında Du Cange tarafından hazırlanan listede "Theotokos Baigle" adıyla belirtilmiştir. 18. yy'ın sonunda S. Hovannesyan, kiliseyi Rumların "Balinos" olarak adlandırdığını açıklar ve "Aya Panaia" adıyla kaydeder. En eski kitabesi 1833 tarihli olan kilise, ikinci kitabesine göre Patrik IV. Germanos zamanında Haziran 1843'te temelden inşa edilmiştir. 1877 ve 1912'ye ait kitabeleri de bulunan kilise, Patrik I. Bartholomeos döneminde, 1992'de restore edilmiştir.

Mimari: Kilise, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Doğuda eksende yarım yuvarlak apsis dışa çıkıntı yapar. İki yüzlü kırma çatı ile örtülü yapıda, apsisin örtüsü yarım konik çatıdır. Dıştan sıvalı olan yapı, kaba yonu taş ile inşa edilmiş, cephelerde yer yer devşirme malzeme kullanılmıştır. Yapıyı saçak altında, üstü sıvalı bir içbükey silme dolanır.

Kilise, bazilikal plan tipindedir. Üç nefli naos, doğusunda orta nef hizasında içte yarım yuvarlak apsis ile sınırlanır. Naosun batısındaki narteks, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Naosta nef ayrımı, beşer taşıyıcının bulunduğu sıralar ile sağlanmıştır. Yan nefler orta neften bir basamak yüksektir. Doğuda, ilk taşıyıcılar ile duvar arasındaki hizada belirlenen bema, yan netlerden bir, orta neften iki basamak yüksektir. Batıda narteks üzerinde yer alan galeri, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı ve nefler hizasında yarım daire biçiminde çıkıntılıdır. Galeriye çıkış naosun kuzeybatı köşesinde bulunan merdiven ile sağlanmıştır.

Nefleri sınırlayan ahşap taşıyıcılar arşitravla bağlanır. Ahşap postamentler üzerindeki taşıyıcılar, sekizgen gövdeli ve stilize edilmiş Dor tipi başlıklıdır. Kilisenin ahşap örtü sisteminde orta nef basık tonoz, yan nefler ve narteks düz tavan ile örtülüdür. Apsisin örtüsü içte yarım kubbedir.

Kilisede naosa açılan tek giriş, batıda nartekste eksende bulunan basık kemerli dikdörtgen açıklıktır. Kuzey ve güneyde yer alan karşılıklı beşer pencere, eş boyutlu ve yuvarlak kemerlidir. Doğu ve batıda üstte, orta nef hizasında karşılıklı üç pencere, batıda yan nefler hizasında birer pencere vardır. Doğuda apsiste eksende bir yuvarlak kemerli pencere ve batıda naos girişine yanlarda simetrik birer basık kemerli pencere bulunur. Yan netlerin doğusunda, apsise simetrik birer niş ile

Ayvansaray'daki Panayia Balinu Kilisesinin içinden bir görünüm.
Zafer Karaca

bunların yanında kuzeyde üç, güneyde bir küçük niş yer alır. Bemanın kuzeyinde de bir niş vardır.

Kilisenin naosunda, doğuda üç nefi kapsayan ahşap ikonostasis, kuzeydeki sıranın doğudan ikinci taşıyıcısına oturan ahşap ambon, güneydeki sıranın doğudan ikinci taşıyıcısı önünde yer alan ahşap despot koltuğu, oyma ve kabatma tekniğinde bitkisel ve geometrik motiflerle bezelidir.

Bibi. İnciciyan, *İstanbul;* Z. Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri,* ist., 1994; P. Kerameus, "Naoi tes Konstantinoupoleos kata to 1583 kai 1604", *Ho en Konstantinoupolei Hellenikos Philologikos Syllogos,* XXVIII (1904), s. 118-145; Schneider, *Byzanz.*

ZAFER KARACA

Panayia Belgradu Kilisesi, Belgradkapı
Zafer Karaca

PANAYİA BELGRADU KİLİSESİ

Fatih îlçesi'nde, Belgradkapida, Hacı Hamza Mektebi Sokağı üzerindedir. Kilisenin ortasında bulunduğu yüksek duvarlarla çevrili avlunun güneyinde, kilise ile aynı adı taşıyan ayazma yer alır.

Belgrad'ın Osmanlı topraklarına katılmasından sonra, 1521'de bölgeden getirilen Hıristiyanların yerleştirildiği ve bu nedenle günümüzde de "Belgradkapı" olarak anılan semtte bulunan kilise, 1523'te inşa edilmiştir. Hıristiyan göçmenlerin Belgrad'dan gelirken beraberlerinde getirdikleri Azize Paraskevi'nin rölikleri ve ikonasının burada saklanması nedeniyle kilise, inşa "edildiği yıllarda Ayia Paraskevi'ye ithaf olunmuştur. Röliklerin, 1539'da Patrik I. Yeremios tarafından satın alınarak, o dönemde patrikhane olarak kullanılan Pammakaristos Manastırı'na taşınmasının ardından, kilise Meryem'in doğumuna ithaf edilmiştir.

Kilise, 1583'te Tryphon, 1604'te Paterakis ve 1669'da Thomas Smith listelerinde yer almış, 17. yy'ın ikinci yarısında Du Cange tarafından hazırlanan listede "Theotokos Coubule" adıyla belirtilmiştir. 18. yy'ın sonunda S. Hovannesyan tarafından "Belgrad Mahallesi" denilen yerde "Aya Panaia" olarak tanımlanan kilisenin kitabesi 1837 tarihlidir.

Mimari: Kilise doğu-batı doğrultusunda, dikdörtgen planlıdır. Doğuda eksende yarım yuvarlak apsis dışa çıkıntı yapar. İki yüzlü kırma çatı ile örtülü yapıda apsisin örtüsü yarım konik çatıdır. Yapı zeminden itibaren kaba yonu taş, üstte ve köşelerde düzgün kesme taş ile inşa edilmiştir. Cephelerde yer yer devşirme malzeme görülür. Yapıyı, saçak altında bir sıra içbükey silme ile zemin hizasında taştan bir düz silme dolanır.

Bazilikal plan tipindeki kilisenin naosu üç netlidir. Naos, doğusunda orta nef hizasında derin ve yarım yuvarlak apsis, batısında kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı narteks ile sınırlanır. Naosta nef ayrımı dörder sütunlu sıralar ile sağlanmıştır. Doğuda ilk sütunlar hizasında belirlenen bema, yan neflerden bir, orta neften iki basamak yüksektir. Batıda narteks üzerinde yer alan galeri, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Galeriye çıkışı sağlayan merdiven narteksin güneyindedir.

Nefleri sınırlayan sütunlar beton kirişlerle bağlanır. Sekizgen mermer altlıklar üzerindeki sütunların gövdeleri porfir taklidi yeşil renkte boyalıdır. Sütunların kübik başlıkları kartonpiyer tekniğinde yapılmıştır. Kilisenin beton örtü sisteminde orta nef ve yan nefler beşik tonoz, narteks düz tavan ile örtülüdür. Apsisin örtüsü içte yarım kubbedir.

Kilisede naosa açılan girişlerin üçü nartekste nefler hizasında, dikdörtgen açıklıktır. Kuzey ve güneydeki birer giriş karşılıklı ve yuvarlak kemerlidir. Narteksin batıda ve kuzeyde bulunan iki girişi eksende ve yuvarlak kemerlidir. Yapının kuzey ve güneyinde, aynı hizada karşılıklı ve eş boyutlu beşer pencere yer alır. Doğu ve batıda üstte orta nef hizasında üçer, yan nefler hizasında birer pencere karşılıklıdır. Apsiste eksende küçük bir pencere ve batıdaki girişler arasında birer pencere vardır. Yapının pencereleri yuvarlak kemerlidir. Naosun doğusundaki yarım yuvarlak nişlerden üçü apsiste simetrik ve eş boyutlu, ikişer niş yan netlerin doğusunda, karşılıklı ikişer niş ise bemanın kuzey ve güneyindedir.

Kilisenin naosunda üç nefi kapsayan ahşap ikonostasis, kuzeydeki taşıyıcı sıranın doğudan ikinci sütununa oturan ahşap ambon ve karşısında yer alan ahşap despot koltuğu, oyma ve kabartma tekniğinde bitkisel motiflerle bezelidir.

Bibi. A. Deroko, "Beogradska İkona Bogoroditse u Tsarigradu", *Starinar,* III-IV (1953), s. 217-222; İnciciyan, *İstanbul;* Z. Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri,* ist., 1994; P. Kerameus, "Naoi tes Konstantinoupoleos kata to 1583 kai 1604", *Ho en Konstantinoupolei Hellenikos Philologikos Syllogos.* XXVIII (1904), s. 118-145; Schneider, *Byzanz.*

ZAFER KARACA

PANAYİA BLAHERNAİ KİLİSESİ

Fatih İlçesi'nde, Ayvansaray'da, doğuda Damataşı Sokağı, batıda Kuyu Sokağı, kuzeyde Mustafa Paşa Bostanı Sokağı, güneyde Marul Sokağı ile çevrelenen, etrafı yüksek duvarlarla çevrili geniş avlunun güneyinde yer alır.

Kiliseye güneyinde aym adlı ayazma bitişiktir. Tarihi bilgiler ışığında, ayazmanın varlığının ve öneminin günümüze kadar süregeldiği anlaşılmaktadır (bak. Blahernai Ayazması).

Buradaki ilk kilisenin, yapımına Markianos'un (hd 450-457) karısı Pulheria tarafından 451'de başlanmıştır. Kilisenin içinde bulunduğu yapı topluluğu, 11. yy'ın başında dini özelliklerinin yanısıra, imparatorun idari işlerini de yürüttüğü bir merkeze dönüşmüş, Komnenos Hanedanı(->) döneminde bölgedeki sarayın kapsamına alınmış, ancak bu dönemde çıkan yangında tahrip olmuştur. 15. yy'a kadar önemini sürdüren kilise, 1434'te yanmıştır (bak. Blahernai Kilisesi).

1545'te P. Gilles(->) kilisenin yerinde bulunan ayazma ve çevresindeki yıkıntılardan söz ederken, 1576'daS. Gerlach(->) yapı topluluğunun kalıntıları üzerinde Çingenelerin yaşadığını açıklar. 1652'de İstanbul'a gelen Antakya patriğinin kâtibi Paulus da bölgeyi benzer görüşle tanımlar ve yapıyı eski bir sunak olarak niteler. 18. yy' m sonunda E. Ç. Kömürciyan(-»), Bizans döneminde kutsal emanetleri ve ayazması ile ünlü olan kilisenin, harap ve yıkık durumda olduğunu belirtmiştir. Kaynaklarda büyük boyutlu bir bazilika olarak tanımlanan kilisenin yeniden yapımına ilişkin kitabesi 13 Ocak 1860 tarihlidir. 1955'te Altı-Yedi Eylül Olayları(-0 sırasında tahrip edilen kilise, daha sonra yenilenmiştir.

Kilise, Bizans resim sanatında, Meryem'i ayakta orans duruşunda ve göğsü üzerindeki mandornada "Emmanuel İsa" ile gösteren tasvirle anılır. "Blaherna Meryemi" olarak benimsenen bu tasvir, İstanbul surlarının koruyucusu olarak kabul edilmiş ve VI. Leon'dan (hd 886-912) itibaren Bizans sikkelerine basılmıştır.

Mimari: Kilise kareye yakın planlıdır. Doğuda eksende dışta dört cepheli apsis çıkıntı yapar. Güneyde avlu duvarına bitişen yapının kuzey cephesi, üstte üçgen alınlıklıdır. Yapıyı örten kırma çatının ortasında, sekiz cepheli kasnak üzerindeki kubbe yer alır. Apsisin örtüsü yarım konik çatıdır.

Kilisenin doğu-batı doğrultusunda karma planlı naosu, doğuda bir basamak yüksekteki beş cepheli apsis ile sınırlanır. Ap-

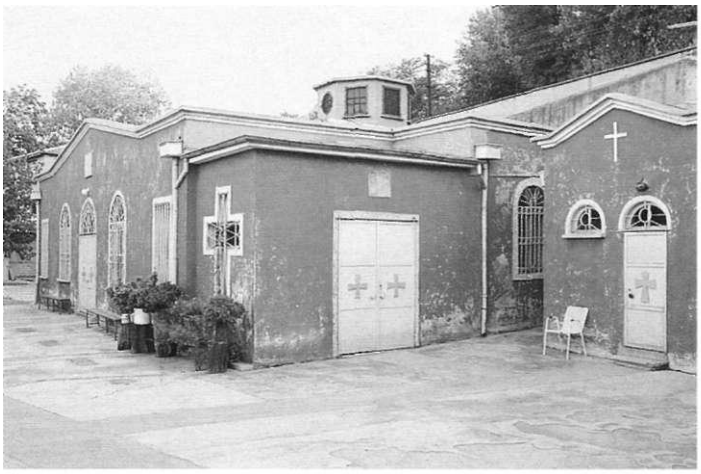

Panayia Blahernai Kilisesi, *Ertan Uca, 1994 / TETTV Arşivi*

sis önündeki kare planlı merkezi mekânın batısında yer alan bölümün güney duvarı batıya doğru daralır. Naosun kuzeyinde yer alan ve altı basamak merdiven ile çıkılan narteks, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olup batısı giriş mekânıdır. Naosun güneyinde, merkezi mekân hizasında, yapıya adını veren ayazma bulunur. Basık tonozlu ayazma doğusunda, kuzeye uzanan dik duvar ile naosa bağlanmıştır.

Kilisede merkezi mekânın örtüsü, yan duvarların dört yönden ortaya doğru daralmasıyla meydana gelen ikizkenar yamuklar ve aralarındaki ters üçgenler ile geçilen sekizgen kasnak üzerindeki basık kubbedir. Apsis içte, merkezi öne alınmış beş dilimli yarım konik tavan ile örtülüdür. Naosun batısındaki mekân ile narteksin örtüsü düz tavandır. Narteksin tavanı ters yöndeki kirişlerle altı parçalıdır.

Naosa açılan iki giriş, kuzeyde narteksten dir. Girişlerden biri eksende ve yuvarlak kemerli, diğeri eksenden batıya yakın ve dikdörtgendir. Apsiste güneyde yer alan dikdörtgen bir giriş örülerek nişe dönüştürülmüştür. Narteksin iki girişi eksenlerde, kuzeyde yuvarlak kemerli, batıda dikdörtgen açıklıklardır. Yapının kuzeyinde, eksendeki girişin doğu yamnda iki, batı yanında üç pencere vardır. Naosun kuzeyinde bulunan iki büyük pencere, eksendeki girişe yanlarda simetrik ve yuvarlak kemerli, kuzeybatıdaki bir pencere dikdörtgendir. Doğuda apsis yüzlerinde ve batıda yer alan üçer pencere eş büyüklükte ve yuvarlak kemerli, narteksin doğusundaki iki pencere dikdörtgendir. Kubbe kasnağı yüzlerinde birer pencere görülür. Apsiste eksende dikdörtgen bir niş, kuzeyde basık kemerli bir niş ve pencerelerin alt hizasında yarım yuvarlak birer niş bulunur.

Naosta, doğuda apsis önündeki ahşap ikonostasis, merkezi mekânda kuzey duvara oturan ahşap ambon ve güneybatı köşedeki ahşap despot koltuğu aplikasyon tekniğinde bezelidir. İkonostasis ile ayazma arasında güneydoğu köşede yer alan ve Bizans dönemine ait olduğuna inanılan "Meryem ve Çocuk Isa" ikonası, kabartma tekniğinde gümüş kaplamadır.

Bibi. S. Eyice, "İstanbul'da İhmal Edilmiş Tarihi Bir Semt Ayvansaray", *TAÇ,* S. 5 (1987), s. 33-49; Grosvenor, *Constantinople,* 315-318; Janin, *Constantinople byzantine,* 324; P. Kerameus, "Naoi tes Konstantinoupoleos kata to 1583 kai 1604", *Ho en Konstantinoupolei Hellenikos Pbilologikos Syllogos,* XXVIII (1904); s. 118-145; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi,* (1988), 19, 172; J. B. Papadopoulos, *Le Palaiset les Eglises des Blachemes,* Atina, 1929; A. G. Paspatis, *Byzantinai Meletai Topografikai kai Historikai,* 1877; S. Petrides, "Eglises Grecques de Constantinople en 1652", *Echos d'Orient,* IV (1901), s. 42-50; L. Ryden, "The Vision of the Virgin at Blachernae and the Feast of Pokrov", *Analecta Bollandiana,* XCIV (1976), s. 63-82; A. M. Schneider, "The Blachernen", *Oriens,* IV (1951), s. 102-105.

ZAFER KARACA

PANAYİA ELPİDA KİLİSESİ

Eminönü îlçesi'nde, Kumkapı'da, doğuda Müsteşar Sokağı, batıda Gerdanlık Sokağı, kuzeyde Samsa Sokağı arasında yer alır. Yüksek duvarlarla çevrili bir avlunun ortasında bulunan yapının güneydoğusunda altta, birkaç basamakla inilen Ayios Yeoryios Ayazması vardı.

Kilisenin. 15. yy'ın başlarında "Elpis ton Apelpismenon" olarak adlandırılan yapı olduğu ve burada çeşitli kalıntılar ile sütun başlıklarının bulunduğu belirtilir. 18 Mart 1576da kilisede patrik tarafından yönetilen ayine katılan S. Gerlach(->), yapıdaki ikonalardan söz eder. Kilise 1583'te Tryphon ve 1604'te Paterakis listelerinde yer alır. 1645'te yandığı kaydedilen, ancak Antakya patriğinin kâtibi Paulus'un 10 Kasım 1652'de ayine katıldığını belirttiği yapı, 1655'te yangında tahrip olmuştur. Janin, kilisenin **1660**'taki yangından sonra 1680' de yeniden inşa edildiğini açıklar. Kilise, Fr. Kauffer'in 1776 tarihli haritasında "Panaia tis Elpidos" adıyla kaydedilmiştir. 19. yy'ın başında Hammer tarafından "Kumkapı'da Kadırga Limam'nda" konumlandırılan yapı, şehremanetinin 1875 tarihli krokisinde "Rum Kilisesi" olarak yer almıştır.

Mimari: Kilise, doğu-batı doğrultusunda, dikdörtgen planlıdır. Doğuda biri eksende ve daha büyük, ikisi yanlarda simetrik, her biri dışta üç cepheli üç apsis çıkıntı yapar. Batıda, kuzey ve güney köşelerde üstte, baldaken tipi çan kuleleri yer alır.

Yapı dışta; içteki örtü sistemini yansıtan, ortada kubbe, köşelerde ve yanlarda tonozlarla örtülüdür. Sıvasız olan yapı, düzgün kesme taş ile inşa edilmiştir. Cepheler, üstte batıda yuvarlak alınlık, kuzey ve güneyde üçgen alınlıklarla sonlanır. Pilastrlarla bölümlenen cepheler, silme ve kademelerle hareketlendirilmiştir. Girişler ve pencerelerin taş silmelerle çevrelendiği yapıyı, saçak altında taştan iki düz silme dolanır.

Kilise, kapalı Yunan haçı plan tipindedir. Naos, doğusunda eksendeki daha derin olan içte yarım yuvarlak üçlü apsis, batısında kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı narteks ile sınırlanır. Naosta, merkezi mekân ile dört yöndeki haç kolları ve kollar arasındaki köşe mekânlarının oluşturduğu kare bölümünün doğu sınırında belirlenen bema, zeminden üç basamak yüksektir. Narteks üzerinde yer alan galeri, yanlarda batıdaki sütunlar hizasına kadar uzanır. Galeriye çıkış, narteksin güneyinde bu amaçla oluşturulan köşe mekanındaki taş merdiven ile sağlanmıştır.

Naosta mekân düzenlemesini sağlayan sütunlar yuvarlak kemerlerle bağlanır, Merkezi mekânı belirleyen dört sütun ile batısındaki iki sütun silindirik, doğusunda bema sınırındaki iki sütun ise kare kesitlidir. Duvarlarda, sütunlar hizasında ve aynı yükseklikte yarım yuvarlak pilastrlar görülür. Duvarlar yönündeki kemerler, bu pilastrların başlık yerindeki konsollara oturur. Altta, iki sıra silme kaideler üzerindeki sütunlar porfir taklidi yeşil renkte boyalıdır. Sütun başlıkları kompozit tipte olup, kartonpiyer tekniğinde yapılmıştır.

Yapının örtü sisteminde; merkezi mekânı örten kubbe, dört sütun üzerinde pandantiflerle geçilen kasnağa oturur. Bu mekâna dört yönde dik haç kolları haç tonoz-

Panayia Elpida Kilisesi, Kumkapı
Zafer Karaca

larla, kollar arasındaki köşe mekânları ise pandantiflerle geçilen küçük kubbelerle örtülüdür. Apsislerin örtüsü yarım kubbe, bema ve batıdaki üç mekânın örtüsü haç tonoz, narteksin örtüsü düz tavandır.

Naosa açılan girişlerin üçü batıda nartekste, ikisi kuzey ve güneyde karşılıklıdır. Girişler dikdörtgen açıklıklardır. Nartekse üç yönde eksende açılan girişler yuvarlak kemerlidir. Kuzey ve güneyde, üstte ortada üçlü kemer açıklığı ve alınlığında bir yuvarlak pencere ile bunun doğu yanında bir, batı yanında iki eş boyutlu ve ikili pencere karşılıklıdır. Batıda; üstte eksende ikili pencere, yanlarda birer pencere ile altlı üstlü pencereler bulunur. Doğuda orta apsiste simetrik üç pencere, yan apsislerde eksende birer pencere vardır. Cephelerde rozet pencereler, kubbe kasnağında on iki küçük pencere görülür. Yapının pencereleri yuvarlak kemerlidir.

Naosun doğusunda, orta ve kuzey apsiste üçer niş, güney apsiste iki niş ve bemanm kuzeyinde iki küçük niş bulunur. Nişler aynı hizada ve yarım yuvarlaktır.

Naosun doğusunda kare sütunlar hizasındaki mermer ikonostasis; üçlü açıklıklar, yuvarlak kemerli ve dörtgen çerçeveler, rozetler ile düzenlenmiş, aralarda yeşil, pembe ve beyaz sütunçeler kullanılmıştır. Bitkisel motifler ve figürlerin uygulandığı bezemede yer yer yüksek kabartmaya yönelinmiştir.

Naosun kuzeyinde, kubbeyi taşıyan ikinci sütuna oturan mermer ambon ve karşısındaki sütun önünde yer alan despot koltuğu, oyma ve kabartma tekniğinde bitkisel motiflerle bezelidir.

Bibi. S. Gerlach, *Stephan Gerlahs dess Aelteren Tage-Buch,* Frankfurt, 1674; Janin, *Eglises et monastères,* 173; Z. Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri,* İst., 1994; P. Kerameus, "Naoi tes Konstantinoupoleos kata to 1583 kai 1604", *Ho en Konstantinoupolei Hettenikos Philologikos Syllogos,* XXVIII (1904), s. 118-145; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi,* (1988), 223; S. Petrides, "Eglises Grecques de Constantinople en 1652", *Echos d'Orient,* IV (1901), s. 42-40; Schneider, *Byzanz.*

ZAFER KARACA

PANAYİA EVANGELİSTRİA KİLİSESİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Dolapdere'de, doğuda Kasap Hurşit Sokağı, batıda Hacı Ilbey Sokağı, kuzeyde Mirimiran Sokağı arasındadır.

Yüksek duvarlarla çevrili avlunun ortasında yer alan kilisenin kuzeybatısında Panayia Teotokos Ayazması bulunur. Kitabesine göre 1893'te tamamlanan kilise, ahşap bir yapının yerinde, 16 yılda inşa edilmiştir.

Mimari: Kilise, doğu-batı doğrultusunda, dikdörtgen planlıdır. Doğuda dışa çıkıntı yapan üçlü apsisten eksendeki üç cepheli, diğerleri yarım yuvarlaktır. Kuzeybatı ve güneybatı köşelerde baldaken tipi çan kuleleri yapıya bitişiktir. Yapı dışta, içteki örtü sistemini yansıtan kubbe ve tonozlarla örtülüdür, iki renkli düzgün kesme taş ile inşa edilen yapıda, benzer ve simetrik olan cepheler, silmeler ve kademe-

Panayia Evangelistria Kilisesi, Dolapdere
Zafer Karaca

lerle hareketlendirilmiştir. Kilise, kapalı Yunan haçı plan tipindedir. Naos, doğuda içte yarım yuvarlak üç apsis, batıda kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı narteks ile sınırlanır. Naosta kare planlı merkezi mekân dört haç paye ile belirlenmiş, payeler yuvarlak kemerlerle bağlanmıştır. Naosun doğusunda apsis önünde bema bulunur. Taşıyıcılar hizasında duvar payeleri vardır. Batıda narteks üzerinde yer alan galeri çift katlıdır. Galeriye çıkış, narteksin kuzey ve güneyinden geçilen, çan kuleleri altındaki mekânlarda bulunan merdivenler ile sağlanmıştır.

Naostaki merkezi mekânın örtüsü pandantiflerle geçilen yüksek kubbedir. Haç kollarının örtüsü haç tonoz, kollar arasındaki köşe mekânlarının örtüsü pandantiflerle geçilen kubbelerdir. Apsisler içte yarım kubbe, narteks düz tavan ile örtülüdür.

Naosa açılan üç giriş, batı, kuzey ve güneyde eksenlerde, basık kemerlidir. Narteksin girişi, batıda eksendeki üçlü açıklıktır. Kuzey ve güneyde eksene simetrik, eş boyutlu ve sivri kemerli ikişer pencere ile üç yöndeki girişler üstünde birer ikiz pencere ve alınlık penceresi bulunur. Doğuda, orta apsisteki simetrik üç pencere, dört merkez kemerlidir. Yan apsislerde eksende altta ve üstte yuvarlak kemerli birer pencere vardır. Batıda girişe simetrik birer dikdörtgen pencere, kubbe eteğinde yuvarlak kemerli on iki küçük pencere bulunmaktadır.

Kilisenin naosunda, doğuda yer alan mermer ikonostasis ve kuzeydoğudaki mermer ambon ile güneydoğudaki despot koltuğu bitkisel ve geometrik motiflerle bezelidir.

ZAFER KARACA

PANAYİA HANÇERİOTİSSA KİLİSESİ

Fatih ilçesi'nde, Edirnekapı-Eğrikapı arasında doğuda Karagözcü Sokağı, batıda Ulubatlı Hasan Sokağı, kuzeyde Yeniusul Sokağı, güneyde Kazmacı Sokağı arasındadır.

Yüksek duvarlarla çevrili avlunun güneyinde yer alan yapı, güneybatısında avlu duvarına bitişiktir. Avlunun doğusunda Ayia Paraskevi Ayazması vardır.

Kilise, aynı avlu içinde bulunan Ayia Paraskevi Ayazmasının, Ikonoklazma(->) döneminde ikona taraftarlarının mekânı olarak kullanılması nedeniyle Bizans tarihinde önemli yere sahiptir. 1648 tarihli bir nota dayanarak hakkında bilgi edinilen kilise 1652'de Antakya patriğinin kâtibi Paulus tarafından, Eğrikapı yakınında konumlandırılır ve "Hançerli Meryem" resmi ile tanımlanır.

Kilise, 1669 tarihli Thomas Smith liste-

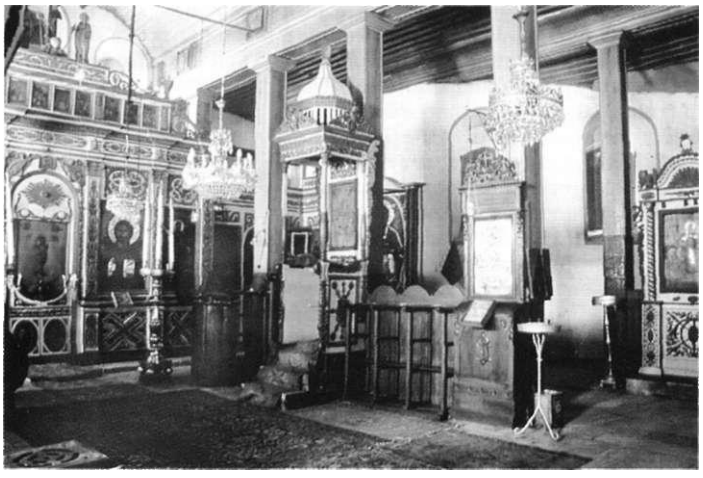

Panayia Hançeriotissa Kilisesinin içinden bir görünüm.
Zafer Karaca

sinde yer almıştır. 1730 tarihli bir hükümde, "Tekfur Sarayı yakınındaki Arabacılar Meydaninda, Çakır Ağa Mahallesinde" olduğu belirtilen ve "Meryem Ana" adıyla amlan kilisenin yeniden inşası kaydedilir. 1764'te Edirnekapı bölgesinde okulu olan kiliselerin bir listesini hazırlayan Patrik Samuel, kiliseyi "Panayias Arabacımeydam" adıyla belirtmiştir. 18. yy'ın sonunda S. Hovannesyan, "Aya Panaia" olarak adlandırdığı kilisenin Tekfur Sarayı civarında bulunduğunu ve halkın bu yapıya "Hançerli" dediğini açıklar. Kitabesine göre 1837'de yeniden inşa edilen kilisenin mimarı Kosta Kalfa'dır.

Mimari: Kilise, doğu-batı doğrultusunda, güneyinde düzgün olmayan dikdörtgen planlı bir yapıdır. Doğuda eksende, dışta yarım yuvarlak apsis çıkıntı yapar. Düzgün olmayan plan, güneybatıda avlu boşluğunun yapıya eklenmesiyle oluşmuştur. Yapıyı doğu-batı doğrultusunda örten iki yüzlü kırma çatı, ek mekânın ters yöndeki çatısı ile kırılır. Apsisin örtüsü yarım konik çatıdır. Dışta sıvalı olan yapı, kaba yonu taş ve tuğla ile inşa edilmiştir. Cephelerde tuğla sıraları ve yer yer devşirme malzeme görülür. Yapıyı saçak altında, üstü sıvalı bir içbükey silme dolanır.

Bazilikal plan tipindeki kilisenin naosu üç nenidir. Naos, doğusunda orta nef hizasında içte yarım yuvarlak apsis, batısında kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı narteks ile sınırlanır. Nef ayrımı, beşer taşıyıcının bulunduğu sıralar ile sağlanmıştır. Doğuda birinci taşıyıcılar hizasında belirlenen bema, neflerden bir basamak yüksektir. Güneybatıda eklenen ve naosta iki taşıyıcının sınırladığı mekân, galeriye çıkış amacıyla düzenlenmiştir. Narteks üzerindeki galeri, kuzey-güney doğrultusunda, dikdörtgen planlı, orta nef hizasında yarım daire biçiminde çıkıntılıdır.

Naosta nefleri sınırlayan taşıyıcılar arşitrav ile bağlanır. Ahşap taşıyıcılar, kare kesitli ve köşelerinde boyuna dışbükey silmelidir. Taşıyıcıların ahşap başlıkları kare biçimindedir. Yapının ahşap örtü sistemi orta nefte basık tonoz, yan nefler ve nartekste düz tavandır. Apsisin örtüsü içte yarım yuvarlaktır.

Naosa açılan tek giriş, batıda eksende ve basık kemerlidir. Batıda, güneyde eklenen mekâna ve nartekse açılan, yuvarlak kemerli birer giriş vardır. Yapının kuzey ve güneyinde bulunan karşılıklı dört pencere, eş boyutlu ve basık kemerlidir. Kuzeybatıda altta, bir pencere daha vardır. Doğu ve batıda, orta nef hizasında üstte, karşılıklı ve basık kemerli üç pencere yer alır. Batıda, eksendeki girişe simetrik güney yandaki üç, kuzey yandaki iki pencere basık kemerlidir. Narteksteki girişe simetrik birer dikdörtgen pencere ve apsiste eksende bir küçük pencere bulunur. Naosta, apsiste eksende bir, yan neflerin doğusunda kuzeyde iki, güneyde bir niş yer alır. Bemanın kuzeyindeki bir niş yuvarlak kemerli, diğer nişler yarım yuvarlaktır.

Naosun doğusunda üç nefi kapsayan ahşap ikonostasis, kuzeydeki sıranın doğudan dördüncü taşıyıcısına oturan ahşap ambon ve güneydeki sıranm üçüncü taşıyıcısı önünde bulunan ahşap despot koltuğu, beyaz renkte boyalı, oyma ve aplikasyon tekniğinde bitkisel ve geometrik motifler ile bezenmiştir.

Bibi. înciciyan, *İstanbul;* Z. Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri,* İst., 1994; P. Kerameus, "Naoi tes Konstantinoupoleos kata to 1583 kai 1604", *Ho en Konstantinoupolei Hellenikos Philologikos Syllogos.* XXVIII (1904), s. 118-145; *İSTA,* III, 1537-1555, 1561-1598; S. Petrides, "Eglises Grecques de Constantinople en 1652", *Echos d'Orient,* IV (1901), s. 42-50; Schneider, *Byzanz.*

ZAFER KARACA

PANAYİA İSODİON KİLİSESİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Galatasaray'da, İstiklal Caddesi ile Meşrutiyet Caddesi arasındaki Emir Nevruz Çıkmazinda yüksek yapılarla çevrelenmiş avluda yer alır. Kitabesine göre 1803'te inşa edilmiştir.

Mimari: Kilise, doğu-batı doğrultusunda, dikdörtgen planlıdır. Doğuda eksendeki apsis, dışta yarım yuvarlak çıkıntılıdır. Kuzeydoğu köşesinde baldaken tipi çan kulesi bulunan yapı, çift yüzlü kırma çatı ile örtülüdür. Apsisin örtüsü düzdür, Dışta sıvalı olan yapıyı, saçak altında ikişer düz silme ve zemine yakın hizada bir düz silme dolanır.

Yapı bazilikal plan tipindedir. Beş nefli naos, doğusunda orta nef ve iç yan nefler hizasında yarım yuvarlak apsisler, batısında kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı narteks ile sınırlanır. Narteks, avluda postamentler üzerindeki payeler ve bunları bağlayan yuvarlak kemerli arkad ile sınırlanmaktadır. Naosta orta nef ile iç yan neflerin ayrımı, yedişer sütunlu sıralar ile sağlanmıştır. Yan nefler birbirinden beşer payeli sıralar ile ayrılır. Doğuda ilk sütunlar hizasında belirlenen ve üç nefi kapsayan bema, orta neften iki, yan neflerden bir basamak yüksektir. Batıda narteks üzerindeki galeri, dış yan nefler üzerinde doğu duvarına kadar uzanarak, "U" biçiminde plan oluşturur. Galeriye çıkış, dış yan neflerin doğusundaki küçük mekânlarda bulunan merdivenlerle sağlanmıştır.

Nefleri sınırlayan sütunlar ve payeler yuvarlak kemerlerle bağlanır. Sütunları bağlayan kemerler doğuda doğrudan, batıda ise galerideki bodur sütunlara oturduktan sonra duvara bitişir. Yuvarlak altlıklar üzerindeki sütunlar stilize edilmiş Korint tipi başlıklıdır. Köşelerinde sütunçeler bulunan kare kesitli payeler, üstte genişleyerek başlık yerinde bir düz silme oluşturur. Porfir taklidi boyanmış sütun gövdeleri ahşap üzerine alçı kaplama, başlıklar kartonpiyer tekniğindedir. Naosun kuzey ve güney duvarlarında payeler hizasında, aynı yükseklikte duvar payeleri ve bunları bağlayan yuvarlak kör kemerler vardır.

Örtü sistemi ahşap üzerine alçı kaplama olan kilisede orta nef in örtüsü basık tonoz, iç yan neflerin düz tavandır. Dış yan nefler, payeler hizasında haç tonozlarla örtülmüştür. Narteksin örtüsü payeler hizasında takviye kemerleri ile dilimlenmiş, ortadaki bölüm pandantiflerle geçilen küçük bir kubbe ile, diğer bölümler ise haç tonozla örtülmüştür. Apsislerin örtüsü içte yarım kubbedir.

Panayia İsodion Kilisesi, Galatasaray
Zafer Karaca

Kilisenin naosuna açılan, batıda ve kuzeyde üçer, güneyde ise iki girişi vardır. Nartekste bulunan batıdaki girişlerin biri eksende, ikisi yanlarda ve simetriktir. Kuzeydeki girişlerin doğudan ikisi ile güneydeki girişler karşılıklıdır. Giriş açıklıkları basık kemerlidir.

Yapının kuzey ve güneyinde karşılıklı bulunan altta beş, üstte sekiz pencere aynı hizada, eş aralıklı, eş boyutlu ve yuvarlak kemerlidir. Doğu ve batıda orta nef hizasında karşılıklı üç pencere basık kemerlidir. Doğuda orta nef apsisinde iki, yan nef apsislerinde birer pencere, batıda ise üstte galeriye bakan yedi pencere vardır. Doğuda apsislerde, eksene simetrik konumda ikişer niş bulunmaktadır. Yuvarlak kemerli olan nişler zemine kadar uzanır.

Kilisenin naosunda, doğuda üç nefi kapsayan ahşap ikonostasis, kuzeydeki taşıyıcı sıranın doğudan beşinci sütununa oturan ahşap ambon ve güneydeki sıranın üçüncü sütunu önündeki ahşap despot koltuğu, oyma ve kabartma tekniğinde bitkisel motiflerle bezelidir.

ZAFER KARACA

PANAYİA KAFATİANİ KİLİSESİ

Beyoğlu İlçesi'nde Galata'da, Karaköy-Tophane arasında, doğuda Kara Ali Kaptan Sokağı, batıda Akçe Sokağı, kuzeyde Ali Paşa Değirmeni Sokağı, güneyde Galata Mumhane Caddesi ile çevrelenen kilise, yüksek duvarlı avlunun kuzeydoğusunda yer alır. Avlu duvarı kiliseye kuzeybatı ve güneydoğu köşelerinde bitişir. Avluda güneydoğu köşesindeki bir yapının üzerinde, baldaken tipi çan kulesi bulunur. Kilisenin kuzey cephesini, yapıya bitişik dükkânlar kapatmaktadır.

İstanbul'un fethinden sonra başlatılan göçler sırasında, 1475'te Kırım'daki Kefe' den gelen Rumlar tarafından inşa edilen kilise, 1583'te Tryphon, 1604'te Paterakis listelerinde yer almıştır. Kiliseyi 1652'de ziyaret eden Antakya patriğinin kâtibi Paulus, Kefe'den gelen Rumların beraberinde getirdikleri "Hodegetria Meryem" ikonasının kuzey nefte korunduğunu belirtir.

Kilise, 1669'da Thomas Smith listesinde yer almış, 17. yy'ın ikinci yansında Du Cange tarafından hazırlanan listede "Cafatiani"

adıyla kaydedilmiştir. 1683 ve 1696'da da varlığından söz edilen kilise, 1698'de yandıktan sonra yeniden inşa edilmiştir. İlk inşa kitabesi, 1 Ekim 1734 tarihlidir. Diğer kitabesine göre Abdülmecid döneminde (1839-1861), IV. Antimos'un patrikliği sırasında Ağustos 1840'ta tamamen yenilenmiştir. Kilise, 1924'ten beri Türk Ortodoks cemaatinin yönetimindedir.

Mimari: Kilise, doğu-batı doğrultusunda, dikdörtgen planlıdır. Doğuda eksende, yarım yuvarlak apsis dışa çıkıntılıdır. İki yüzlü kırma çatı ile örtülü yapıda, apsisin örtüsü yarım kare çatıdır. Dışta tamamen sıvalı olan yapıyı, saçak altında bir düz silme altında dışbükey silme dolanır.

Bazilikal plan tipindeki kilisenin naosu üç neflidir. Naos doğusunda orta nef ve kuzey nef hizasında içte yarım yuvarlak apsisler ile sınırlanmış, güney nefin doğusu kapalı mekân olarak düzenlenmiştir. Naosun batısmda ve eksen hizasına kadar güneyinde yer alan "L" planlı narteks, kare altlıklar üzerindeki sütunlar ve bunları bağlayan yuvarlak kemerli arkad ile avluda sınırlanır.

Naosta nef ayrımı, altışar sütunlu sıralar ile sağlanmıştır. Doğuda ilk sütunlar hizasında belirlenen bema yan netlerden bir, orta neften iki basamak yüksektir. Doğu duvarında, sütunlar hizasında ve aynı yükseklikte yarım yuvarlak pilastrlar görülür. Narteks üzerinde, "L" planlı galeri yer alır. Batıda nefler hizasında yarım yuvarlak çıkıntılı galerinin güneydeki bölümü, doğudan dördüncü sütunlar hizasına kadar uzanır. Galeriye çıkışı sağlayan merdiven, naosun kuzeyindeki geçiş mekânındadır.

Nefleri sınırlayan sütunlar basık kemerlerle bağlanır. Sütunlar, yuvarlak altlıklar üzerinde ve Korint tipi başlıklıdır. Porfir taklidi boyalı sütun gövdeleri, ahşap üzerine alçı kaplama, başlıklar kartonpiyer tekniğindedir.

Yapının ahşap üzerine alçı kaplama örtü sistemi; orta nefte basık tonoz, yan nefler ve nartekste düz tavandır. Orta nefin tonozu, sütunlar hizasındaki yedi takviye kemeri ile dilimlenmiştir. Apsisin örtüsü içte yarım kubbedir.

Naosa açılan iki girişten biri batıda eksende yuvarlak kemerli, diğeri güneyde eksenden batıya yakın ve basık kemerlidir. Yapınm kuzeyinde altta dört, üstte altı pencere, güneyinde altta üç, üstte beş pencere yer alır. Üstteki pencereler basık kemerli, alttakiler dikdörtgendir. Doğuda, üstte orta nef hizasındaki üç pencere ile altta nefler hizasındaki birer pencere basık kemerli; batıda eksendeki girişe yanlarda simetrik ikişer pencere dikdörtgendir. Galeriye bakan, batıda yedi, güneyde üç dikdörtgen pencere bulunur.

Naosta, orta nef apsisinde ve kuzey nef apsisinde bulunan üçer niş simetrik ve yarım yuvarlaktır. Apsislerin yan duvarında iki küçük niş ve bemanın kuzeyinde bir niş vardır.

Naosun doğusunda üç nefi kapsayan, altın varak ile kaplı ahşap ikonostasis, oyma ve kabartma tekniğinde, bitkisel ve geometrik motiflerle bezelidir. Kuzeydeki taşıyıcı sıranın doğudan beşinci sütununa oturan ahşap ambon ve güneydeki sıranın doğudan üçüncü sütunu önünde yer alan ahşap despot koltuğu, oyma ve kabartma tekniğinde bitkisel motiflerle bezenmiş, despot koltuğunda melek ve hayvan figürleri uygulanmıştır.

Bibi. Inciciyan, *İstanbul;* Z, Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri,* ist., 1994; P. Kerameus, "Naoi tes Konstantinoupoleos kata to 1583 kai 1604", *Ho en Konstantinoupolei Hellenikos Philologikos Syllogos.* XXVIII (1904), s. 118-145; S. Petrides, "Eglises Grecques de Constantinople en 1652", *Echos d'Orient,* IV (1901), s. 42-50; A. M. Schneider-M. I. Nomidis, *Galata,* İst., 1944; T. Sofianos, *Galata Hist.-Polipatos hiero nao tis Panayias Kafatianis,* İst., 1913-

ZAFER KARACA

PANAYİA KİLİSESİ

Fatih İlçesi'nde, Kocamustafapaşa'da, Hekimoğlu Ali Paşa Caddesi ile Kızılelma Caddesinin kesiştiği yerde, Yapağı Sokağındadır. Kilisenin yer aldığı yüksek duvarlarla çevrili avlunun batısında aynı adlı ayazma vardır.

Kilise, Roma ve Bizans dönemlerinde dini açıdan önemli olan bir merkezde yer alır. I. Constantinus'un (hd 324-337) inşa ettirdiği Herakles veya Jupiter tapınağının üzerinde kurulmuş olan, Kutsal Sampson'un röliklerinin saklandığı Mokios Kilisesi ve aynı adı taşıyan sarnıç bu bölgededir. Kilisenin bulunduğu yerin geçmişte Athena kültü ile ilişkili olduğu ve 1340'ta burada, adını Meryem'in bir resminden alan "Panagia Gorgoepekoos" adlı manastırın varlığı bilinmektedir.

Kilise, 1583'te Tryphon ve 1604 tarihli Paterakis listelerinde yer almış, 1652'de İstanbul'a gelen Antakya patriğinin kâtibi Paulus kiliseden söz etmiştir. 1669 tarihli Thomas Smith listesinde "Yeni Cadde'deki Meryem Kilisesi" adıyla yer alan yapı, 17. yy'ın ikinci yarısında Du Cange tarafından hazırlanan listede de belirtilmiştir. İstanbul Kadısı Mehmed Raşid'e yazılan 1730 tarihli hükümde, "Meryem Ana" adıyla Davud Paşa Mahallesi'nde konumlandırılan kilisenin yeniden inşası kaydedilmektedir. Kerameus, kilisenin avlusunda 1786'da küçük bir Taksiarhes kilisesinin bulunduğunu belirtir. 18. yy'ın sonunda S. Hovannesyan, kiliseyi "Samatya'da Altımermer denilen yerde, Aya Panaia" olarak tanımlar. A. M. Schneider'in 1834'te inşa edildiğini belirttiği kilise, kitabesine göre 1965'te yenilenmiştir.

Mimari: Kilise, doğu-batı doğrultusunda, dikdörtgen planlıdır. Doğuda, eksende yarım yuvarlak apsis dışa çıkıntılıdır. Yapı çift yüzlü kırma çatı ile örtülü, apsisin örtüsü yarım konik çatıdır. Dışta sıvalı olan yapı, kaba yonu taş ile inşa edilmiş, köşelerde ve batı cephesinin alt hizasında düzgün kesme taş kullanılmıştır. Cephelerde yer yer devşirme malzeme görülür. Yapıyı saçak altında, üstü sıvalı bir içbükey silme dolanır.

Bazilikal plan tipindeki kilisenin naosu üç neflidir. Naos, doğusunda orta nef hizasında yarım yuvarlak apsis, batısında kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı narteks ile sınırlanır. Nef aynmı altışar sütunlu sıralar ile sağlanmıştır. Yan nefler orta neften bir basamak yüksektir. Naosun doğusunda ilk sütunlar hizasında belirlenen bema, yan netlerden bir, orta neften iki basamak yüksektir. Naosun batısında narteks üzerinde bulunan galeri, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Galeriye çıkış, narteksin kuzeyindeki merdiven ile sağlanmıştır.

Nefleri sınırlayan sütunlar beton kirişlerle bağlanır. Sekizgen mermer altlıklar üzerindeki sütunların gövdeleri porfir taklidi yeşil renkte boyalıdır. Korint tipindeki sütun başlıkları, kartonpiyer tekniğindedir. Kilisenin beton örtü sistemi, orta nefte basık tonoz, yan nefler ve nartekste düz tavandır. Apsisin örtüsü yarım kubbedir.

Yapının naosa açılan üç girişi, batıda nartekste nefler hizasında ve dikdörtgendir. Nartekse açılan ve yuvarlak kemerli olan iki girişten biri batıda eksende, diğeri güneydedir.

Kuzey ve güneyde yer alan karşılıklı altışar pencere, aym hizada, eş aralıklı ve yuvarlak kemerlidir. Doğu ve batıda, orta nef hizasındaki üstte karşılıklı üç pencere basık kemerlidir. Batıda, eksende nartekse açılan girişe yanlarda simetrik ikişer pencere yuvarlak kemerli, naosa açılan girişe yanlarda simetrik birer pencere ise dik-

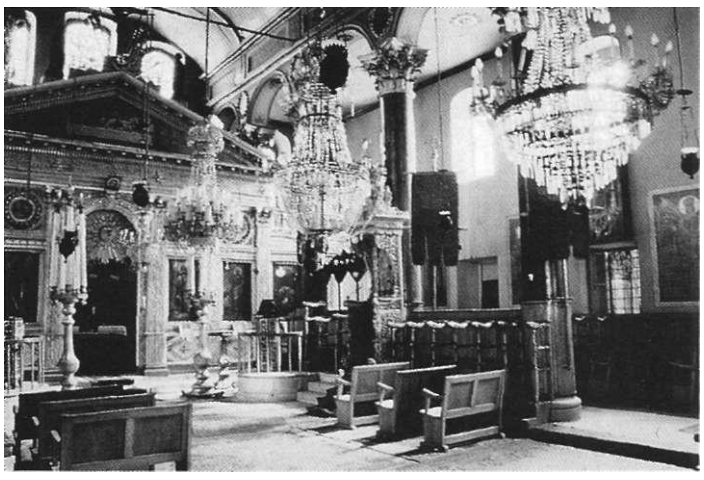

Panayia Kafatiani Kilisesi, Galata
Zafer Karaca

Panayia Kilisesi, Kocamustafa-paşa
Erkin Emiroğlu

dörtgendir. Yan neflerin doğusunda bulunan, apsise yanlarda simetrik üçer niş aynı hizada ve yarım yuvarlak, bemamn kuzeyindeki bir, güneyindeki iki niş, yere yakın hizada, es büyüklükte ve basık kemerlidir.

Naosun doğusunda üç nefi kapsayan ahşap ikonostasis, oyma ve kabartma, kuzeydeki taşıyıcı sıranın doğudan üçüncü sütununa oturan ahşap ambon ve karşısındaki sütunun önünde yer alan ahşap despot koltuğu kabartma tekniğinde bitkisel motiflerle bezelidir.

Bibi. W. Hotz, *Byzanz-Konstantinopel-Istanbul,* Berlin, 1971, s. 111; İnciciyan, *İstanbul:* Janin, *Eglises et monastères,* 173; Z. Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri,* ist., 1994; P. Kerameus, "Naoi tes Konstantinoupoleos kata to 1583 kai 1604", *Ho en Konstantinoupolei Hellenikos Philologikos Syllogos.* XXVIII (1904), s. 118-145; Schneider, *Byzanz.*

ZAFER KARACA

PANAYİA MUHLİOTİSSA KİLİSESİ

Fatih İlçesi'nde, Fener'de, batıda Firketeci Sokağı, doğuda ve kuzeyde Tevkii Cafer Mektebi Sokağı ile çevrilidir.

Moğol Kilisesi adıyla da tanınır. Kilise, yüksek duvarlı, küçük bir avlunun kuzeydoğusunda yer alır. Avlu duvarı, yapıya kuzeyde batı, güneyde doğu köşelerde bitişir. Avlunun güneybatısında Ayia Anna Ayazması bulunur.

Kilisenin, eski bir manastırın yerinde bulunduğu ve tarihinin 10. yy'a kadar uzandığına ilişkin görüşler vardır. Burada bulunan mozaik ikonaların Patrikhane Kilisesi'ndekilerle benzerliği nedeniyle, bu kilisenin de 11. yy'da inşa edildiği ileri sürülür. 12. yy'a kadar Maria Akropolitissa'ya ait olan kilisenin bulunduğu manastırın mülkiyeti, bu dönemde VIII. Mihael'in (hd 1259-1282) kızı Maria Paleologina'ya geçmiştir.

Yapının Moğol Kilisesi olarak adlandırılmasına ilişkin öykü, Maria Paleologina'mn Moğol Hanı Hulagu ile evlenmek için ülkesinden ayrılmasıyla başlar. Hulagu'nun 1264'te ölümü üzerine oğlu Abaka Han ile evlenmeye hazırlanırken, onun da 1282'de öldürülmesi nedeniyle istanbul'a dönen Maria Paleologina, mülk edindiği manastırın yerinde kiliseyi inşa ettirir. Müller-Wiener. 1261'de inşa edilen kilisenin, 1266'da büyütülerek, merkezde kubbe ve dört yarım kubbe ile örtülü plan tipinin uygulandığını. 1281'de de onarıldığını belirtir. R. Janin'e göre kilise, yeniden inşası sırasında, Modeste tarafından resimlerle bezenmiştir.

A. M. Schneider, kilisenin 13. yy'ın sonunda "Muchlion'luların" (Tegea) yaşadığı semtte, "despoina ton Mogolion" adıyla inşa edildiğini, 1351'de "Moni tes Panagiotisses" olarak adlandırıldığını açıklar. Basit planlı ve merkezi çevreleyen yarım kubbelerin yonca yaprağı oluşturduğu yapıya, 14. yy'ın başlarında narteks de dahil çeşitli eklemeler yapılmıştır. Kilisede narteksin üç kubbesinden ikisinde mozaik izlerinin bulunduğu, doğu uçtaki tuğla işlemenin orijinal olabileceği, batıda sonradan yapılan onarımlarda eski malzeme kullanıldığı, çok sayıdaki nişin de Komnenos dönemi yapılarını çağrıştırdığı belirtilir.

1351'de Patrikhane'nin denetimine geçen kilise ve manastır, II. Mehmed (Fatih) tarafından mimar Hristodulos'a verilmiştir. I. Selim (1512-1520) ve III. Ahmed (1703-1730) dönemlerinde kilisenin Rumların kullanımından alınması için başlatılan girişimler de II. Mehmed'in fermanı nedeniyle sonuçsuz kalmıştır. Kilise, 1583'te Tryphon, 1604'te Paterakis, 1669'da Thomas Smith listelerinde yer almıştır. 17. yy'da kiliseyi camiye çevirme girişimi ise Kantemiroğlu(->) tarafından engellenmiştir. 1633, 1640 ve 1729'daki yangınlarda harap olan ve onarımlar sonucu mimarisi farklılaşan kilise, kitabesine göre 1731'de restore edilmiştir. Muhliotissa Kilisesi, istanbul'da fetihten önce inşa edilmiş ve günümüze kadar Rum Ortodoksların ibadet mekânı olarak işlevini sürdürmüş tek Bizans yapısıdır.

Mimari: Kilise orijinalinde ortada kubbe ve dört yönde yarım kubbelerin örttüğü, "tetraconchos" plan tipine sahip iken, çeşitli dönemlerde yapılan değişiklik ve eklemelerle farklılaştırılmıştır. Dışta kareye yakın düzgün olmayan dikdörtgen planlı ve kırma çatı ile örtülü kilisenin kuzeydoğusunda bulunan, sekizgen kaide üzerinde silindirik kasnaklı kubbenin örtüsü, basık konik çatıdır. Kuzeyinde ve güneydoğusunda orijinal planına uygun olan yapı, batısında ve güneyinde uzunlamasına bü->aitülmüştür.

Kilisenin güneybatı köşesinde baldaken tipi çan kulesi vardır. Çan kulesi hizasında batıda yer alan kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı narteks, payeler ve bunları bağlayan yuvarlak kemerli arkad ile avluda sınırlanır. İçte ve dışta tamamen sıvalı olan yapının güney cephesinde kaba yonu taş ve tuğla kullanımı görülür. Pencere kemerlerinin tuğla ile örül-

Panayia Muhliotissa Kilisesi, Fener
Zafer Karaca

düğü cephelerde yer yer devşirme malzeme vardır.

Farklı plan özelliklerinin bir arada bulunduğu yapıda, tetraconchos plan tipi kısmen korunabilmiştir. Kuzey-güney doğrultusunda düzgün olmayan dikdörtgen planlı naos, doğuda eksenden kuzeye kaymış apsisle sınırlanır. Kuzeydoğuda, merkezde kubbe ve ona bağlı yarım kubbelerle üç yönde genişleyen bölüm yer alır. Bu bölümü batıda sınırlayan iki kütlesel duvar paye ve bunları güneye doğru izleyen iki kare kesitli payenin oluşturduğu taşıyıcı sistemle, kuzey-güney doğrultusunda iki nef oluşturulmuştur.

Naosun güneyinde, son paye hizasında üç basamak yükseltilmiş bölüm, doğu-batı doğrultusunda, dikdörtgen planlıdır. Bu bölüm üzerinde yer alan ve son payeye oturan galeri, doğu-batı doğrultusunda, dikdörtgen planlı olup, batısında kuzeye doğru naosa uzanır. Galeriye çıkış, güneybatı köşesinde nartekse bitişik ve çan kulesi altındaki kare planlı mekânda yer alan ahşap merdiven ile sağlanmıştır.

Kilisenin örtü sisteminde, duvar payelerini bağlayan yuvarlak kemerlerin oluşturduğu pandantiflerle geçilen yüksek kasnağın üzerinde kubbe bulunur. Yapının kuzeybatı köşesinde, pandatiflerle geçilen küçük basık bir kubbe daha vardır. Merkezi mekânın batısmdaki mekânın örtüsü beşik tonozdur. Taşıyıcı sırasının sınırladığı mekânları güneyde dört çapraz tonoz, galerinin bulunduğu bölümü ise iki çapraz tonoz örtmektedir. Nartekste üç takviye kemerinin böldüğü, kuzey-güney doğrultusundaki beşik tonozun her bölümü, ters yönde ve karşılıklı sivri tonoz başlangıçları ile dilimlenmiştir.

Naosa açılan tek giriş, batıda narteks-tedir. Kuzey ve güneyde batıya yakın konumdaki iki girişten kuzeydeki nartekse, güneydeki ise galeriye çıkan merdiven başlangıcına açılmaktadır. Güneybatı köşesindeki mekânda bulunan pencereden dönüştürülmüş bir giriş, naosun güneyinde galeri altındaki mekâna açılır. Girişler dikdörtgen açıklıklardır. Yapının güneyinde, altta ve üstte üçer pencereli iki sıra vardır. Alttaki pencereler enlemesine dikdörtgen açıklıklardır. Kuzeydeki üç pencereden doğudaki, içten örülerek kapatılmıştır.

Doğuda bulunan iki pencere ile batıda üç pencere üstte ve güneye yakındır. Galerideki bir pencere, çatıya çıkış amacıyla kullanılmaktadır. Batıda alt hizada; girişin güneyinde iki pencere, güneybatı köşedeki mekânın kuzeyinde iki, batısında bir pencere yer alır. Kubbenin batısında bir pencere, kasnakta ise üçü örülmüş sekiz pencere bulunur. Yapıdaki pencereler dikdörtgendir. Apsiste, simetrik iki niş vardır. Apsisin kuzeyinde ve kuzeydoğusunda küçük nişler görülür.

Naosun doğusunda yer alan ahşap ikonostasis, güney yanındaki ahşap despot koltuğu ve kuzeydoğudaki ahşap ambon oyma ve kabartma tekniğinde bitkisel motiflerle bezelidir. Yoğun ahşap işçiliği ve tarihi önemi ile benzerleri arasındadır. Ayırt edilen ikonostasisin alt sırasında bulunan ikonalar 1884 tarihli ve kabartma tekniğinde gümüş kaplamadır.

Bibi. Eyice, *Bizans Mimarisi,* 54-56; Grosvenor, *Constantinople,* 489-491; Janin, *Eglises et monastères,* 195-196, 213-214; P. Kerameus, "Naoi tes Konstantinoupoleos kata to 1583 kai 1604", *Ho en Konstantinoupolei Hellenikos Philologikos Syllogos,* XXVIII (1904), 118-145; Millingen, *Byzantine Churches,* 272-279; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 204-205; J. B. Papadopoulos, "Peri parapoyiseos otokratorikon krusobollon he hiera mone ton Mogolion", *Ortodoksia,* VII (1932), s. 239-241; A. G. Paspatis, *Byzantinai Meletai Topografikai kai Historikai,* İst., 1877, s. 388-389; Schneider, *Byzanz, 41,* 68.

ZAFER KARACA

PANAYİA SUDA KİLİSESİ

Fatih ilçesinde, Eğrikapida, Ayvansaray ile Edirnekapı arasında, batıda Eğrikapı Caddesi, kuzeyde Kandilli Türbe Sokağı, güneyde Tandır Sokağı ile çevrelenmiştir. Yüksek duvarlarla çevrili avlunun ortasında eğimli arazi üzerinde yer alan kilisenin doğusunda altta Timiazoni Ayazması bulunur.

Tarihçi Teofanes'in notlarmda, 810'da Bizans İmparatoru I. Nikeforos'un, kendisini öldürmek isteyen bir kişiyi akıl hastalarının şifa bulduğuna inanılan bu kiliseye kapattırdığı belirtilir.

Kilise, 1583'te Tryphon ve 1669'da Thomas Smith listelerinde yer alır. Girit Savaşı sırasında, 1649'da donanmaya kürekçi ve yardım toplanmasıyla ilgili kayıtlarda adı geçen kilisenin, bu konudaki teslimatı 13 Şubat 1683'te yaptığı açıklanır. M. Gedeon'a göre, Nikita Kilisesinin yerinde inşa edilen yapı, 17. yy'ın ikinci yansmda Du Cange tarafından hazırlanan listede "Theotokos Egri Porta" adıyla kaydedilmiştir. Edirnekapı çevresinde okulu olan kiliselerin listesini hazırlayan Patrik Samuel, 1764'te yapıyı "Panagia Eğrikapı" adıyla belirtmiştir.

Kitabesine göre, Patrik VI. Kyrillos zamanında, 1 Ocak 1816'da yeniden inşası biten kilisede, 1 Eylül 1851 tarihli bir kitabe de vardır. Kilisedeki diğer kitabelerde, yapının 1930 ve 1946'da onarım gördüğü kaydedilmiştir.

Mimari: Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı kilisenin doğusunda, yarım yuvarlak üç apsis dışa çıkıntılıdır. Yapının kuzey ve güney cephelerinin batısında giriş mekânlarının bulunduğu çıkıntılar vardır. Kilise, iki yüzlü kırma çatı ile örtülüdür. Apsisin örtüsü yarım konik çatıdır. Doğu cephesi hariç dıştan sıvalı olan yapı, genelde kaba yonu taş, köşelerde düzgün kesme taş ile inşa edilmiştir. Cephelerde yer yer devşirme malzeme görülür. Yapıyı saçak altında dolanan taştan düz silmeler, doğu ve batıda çatı başlangıçları hizasında üçgen alınlık oluşturur. Apsislerde saçak altında, iki düz silme arasında bir dışbükey silme vardır.

Bazilikal plan tipindeki kilisenin naosu üç netlidir. Naos, doğusunda, nefler hizasında yarım yuvarlak ve ortadaki daha derin üç apsis ile sınırlanır. Batıda bulunan narteks, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Narteks, kare kesitli payeler ve bunları bağlayan yuvarlak kemerli arkad ile avluda sınırlanır. Naosta nef ayrımı altışar sütunlu sıralar ile sağlanmıştır. Yan nefler orta neften bir basamak yüksektir. Doğuda birinci sütunlar hizasında belirlenen bema, yan netlerden bir, orta neften iki basamak yüksektir. Batıda, narteks üzerinde yer alan galeri, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı ve yan nefler üzerinde çıkıntılıdır. Galeriye çıkış, güneybatı ve kuzeybatıda bulunan merdivenler ile sağlanır.

Nefleri sınırlayan sütunlar beton kirişlerle bağlanır. Sütunlar, kare kesidi postamentler üzerinde ve gövdeleri boyalıdır. Stilize edilmiş kompozit tipteki sütun başlıkları, kartonpiyer tekniğinde hazırlanmıştır. Naosun kuzey ve güney duvarlarında, sütunlar hizasında ve aynı yükseklikte yarım yuvarlak pilastrlar vardır.

Kilisenin beton örtü sistemi, orta nefte basık tonoz, yan nefler ve nartekste düz tavandır. Orta nefin tonozu, sütunlar hizasındaki sekiz takviye kemeri ile dilimlenmiştir. Her dilimde yanlarda karşılıklı beşik tonozlar görülür. Apsisin örtüsü içte yarım kubbedir.

Kilisede naosa açılan üç girişten biri batıda eksende, ikisi kuzey ve güneyde eksenden batıya yakm ve karşılıklıdır. Girişler eş boyutlu ve basık kemerlidir. Yapının kuzey ve güneyinde, aynı hizada ve karşılıklı altışar pencere, eş boyutlu ve basık

Panayia Suda Kilisesi, Eğrikapı
Zafer Karaca

kemerlidir. Bunların batısındaki karşılıklı ikişer pencere ve batıda bulunan beş pencere galeriye bakar. Doğu ve batıda üstte eksende karşılıklı birer yuvarlak pencere, doğuda yan nefler hizasında ve orta nef apsisinde eksende birer dikdörtgen pencere vardır. Batıda naosa açılan girişe yanlarda simetrik ikişer pencere basık kemerlidir.

Orta nef apsisinde iki, yan nef apsislerinde birer eş boyutlu ve yuvarlak kemerli niş, apsis kemerleri arasında ise yarım yuvarlak küçük birer niş bulunur. Bemanm kuzey ve güneyinde karşılıklı birer niş vardır.

Kilisenin naosunda üç nefi kapsayan ahşap ikonostasis, kuzeydeki taşıyıcı sıranın doğudan dördüncü sütununa oturan ahşap ambon ve güneydeki sıranm üçüncü sütunu önünde yer alan ahşap despot koltuğu, oyma ve aplikasyon tekniğinde bitkisel motiflerle bezelidir.

Bibi. M. Gedeon, *Ekklesiai Byzantinai Eksakriboumenai,* ist., 1900; Inciciyan, *İstanbul;* Z. Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri,* İst., 1994; P. Kerameus, "Naoi tes Konstantinoupoleos kata to 1583 kai 1604", *Ho en Konstantinoupolei Hellenikos PhilologihosSyllogos,* XXVIII (1904), s. 118-145.

ZAFER KARACA

PANAYİA URANON KİLİSESİ

Fatih İlçesi'nde, Edirnekapı'da, doğuda Salmatomruk Caddesi, batıda Ağızlık Sokağı, kuzeyde Neşter Sokağı, güneyde Özben Sokağı ile çevrelenmiştir.

Kilise, üzerinde bulunduğu cadde tarafında alçak duvarlı, diğer yanlarda yüksek duvarlar ve konutlarla çevrili avlunun güneyinde yer alır. Avlu duvan kiliseye güneyinde bitişiktir.

Bizans dönemindeki varlığı R. Janin tarafından belirtilen kilise, 1583'te Tryphon, 1604'te Paterakis, 1669'da Thomas Smith listelerinde yer almıştır. Kilise, 17. yy'm ikinci yarısmda Du Cange tarafından hazırlanan listede "Theotokos Portam Hadrianopolitanam" adıyla kaydedilmiştir.

Kilise, 1730 tarihli bir hükümde, "Meryem Ana" adıyla, Salmatomruk'ta Ali Paşa-yı Atik Mahallesi'nde konumlandırılır ve yeniden inşası belirtilir. 1764'te, Edirnekapı çevresinde okulu olan kiliselerin bir listesini hazırlayan Patrik Samuel, kiliseyi "Uranon Salmatomruk" olarak adlandırmıştır. 18. yy'ın sonunda S. Hovannesyan, Edirnekapidaki "Aya Panaia" Kilisesi'nin "Kirya ton Uranon" olarak bilindiğini açıklar. 19- yy'ın sonlarında M. Gedeon, yapıyı "Kyria ton Uranon" olarak adlandırır ve Edirnekapı bölgesindeki önemli kiliseler arasında yer aldığını belirtir. Kilise, 1 Nisan 1834 tarihli kitabesine göre, Patrik Konstantios zamanmda, Teodoros Kalfa'mn mimarlığında yeniden inşa edilmiştir.

Mimari: Kilise, doğu-batı doğrultusunda, dikdörtgen planlıdır. Doğuda eksende yarım yuvarlak apsis dışa çıkıntılıdır, iki yüzlü kırma çatı ile örtülü yapıda, apsisin örtüsü yarım konik çatıdır. Yapının batısında sonradan eklenen kagir narteks, kuzeygüney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Narteksin kuzeyinde, Ayia Kiryaki Ayazması vardır. Dışta tamamen sıvalı olan kilise, kaba yonu taş ile inşa edilmiş, köşelerde düzgün kesme taş kullanılmıştır. Cephelerde yer yer tuğla ve devşirme malzeme görülür. Yapıyı saçak altında üstü sıvalı bir içbükey silme dolanır.

Bazilikal plan tipindeki kilisenin naosu üç netlidir. Naos, doğuda orta nef hizasmda içte yarım yuvarlak apsis ile sınırlanır. Nef ayrımı beşer sütunlu sıralar ile sağlanmıştır. Doğuda ilk sütunlar önünde belirlenen bema, netlerden bir basamak yüksektir. Batıdaki son sütunlara oturan galeri, kuzeygüney doğrultusunda, dikdörtgen planlı ve yan nefler üzerinde yarım daire biçiminde çıkıntılıdır. Galeriye çıkışı sağlayan ahşap merdiven, naosun kuzeybatısındadır. Naosun güneybatısında, beş basamakla inilen Ayios Ioannes Ayazması vardır.

Nefleri sınırlayan sütunlar, arşitravla bağlanır. Sütunlar, kare kesitli ahşap postamentler üzerinde Korint tipi başlıklıdır. Boyalı olan sütun gövdeleri, ahşap üzerine alçı kaplama, başlıklar kartonpiyer tekniğindedir. Naosun kuzey, güney ve doğu duvarlarında, sütunlar hizasında ve aynı yükseklikte, kare kesitli ahşap dikmeler vardır.

Kilisenin ahşap örtü sistemi, orta nef ve yan netlerde basık tonozdur. Apsisin örtüsü içte yarım kubbedir.

Naosa açılan dikdörtgen iki giriş batıda, eksende ve kuzey nef hizasındadır. Yapının kuzeyindeki dört, güneyindeki iki pencere, eş boyutlu ve yuvarlak kemerlidir. Doğu ve batıda, orta nef hizasında üstte bulunan üçer pencere karşılıklı ve simetriktir. Doğuda apsiste eksende bir, kuzeyde galeriye bakan iki küçük kare pencere, batıda eksendeki girişin güney yanında basık kemerli bir pencere vardır. Naosta yan netlerin doğusu da ikişer niş ve bemanm kuzeyinde bir niş vardır. Nişler eş boyutlu ve yuvarlak kemerlidir.

Naosun doğusunda üç nefi kapsayan beyaz renkte boyalı ahşap ikonostasis ve kuzeydeki taşıyıcı sıranın doğudan üçüncü sütununa oturan ahşap ambon, oyma ve aplikasyon tekniğinde geometrik motifler, ambon karşısında yer alan despot koltuğu ise oyma ve kabartma tekniğinde bitkisel motifler ile bezelidir.

BibL M. Gedeon, *Ekklesiai Byzantinai Eksakriboumenai,* İst., 1900; Inciciyan, *İstanbul;* Janin, *Eglises et monastères;* Z. Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri,* İst., 1994; P. Kerameus, "Naoi tes Konstantinoupoleos kata to 1583 kai 1604", *Ho en Konstantinoupolei Hellenikos Philologikos Syllogos,* XXVIII (1904), s. 118-145.

Panayia Uranon Kilisesi'nin doğu cephesinin görünümü.
Zafer Karaca, 1991

ZAFER KARACA

PANDELİ

Mısır Çarşısının(->) Eminönü Meydanina bakan girişinin sol köşesinde, üst katta bulunan, kurucusunun adıyla anılan ünlü lokanta.

Lokantanın kurucusu ve İstanbul'da yemek pişirmeyi sanat haline getiren birkaç mutfak ustasından biri sayılan Pandeli, Niğdeli yoksul bir Rum ailesinin çocuğudur. 1900 başlarında, 13-14 yaşlarında İstanbul'a gelmiş, önce bakkal çıraklığı, berber çıraklığı gibi işler yapmış, sonra küçük bir ocak kurup, köfte-piyaz satmış; daha sonra Tahtakale'de, Mercan'da pilav ve fırınlanmış kuzu başı satmayı denemiş, daha sonra Sirkeci civarında bir han kapısında çok küçük bir köfteci dükkânı açmıştır. 1920'lerin başında, Kurtuluş Savaşı yıllarında memleketi Niğde'ye giden ve orada savaş boyunca gözlerden uzak kalan Pandeli, İstanbul'a dönüp 1926'da Eminönü Balık Pazarinda asıl ününü sağlayacağı küçük lokantasını kurmuş ve bu küçük lokantada İstanbul mutfağının en iyi ve özenli örneklerini verirken daha sonra spesiyaliteleri arasında sayılacak olan kâğıtta levrek, piliç dolması, bademli kurabiye vb yapıp tanıtmıştır.

Eminönü Balık Pazarindaki bu küçük dükkân, çok lezzetli yemekleri, özenli servisiyle 1950'lerin başlarında Türk ve yabancı önemli kişilerin, devlet adamlarının, sanatçıların öğle yemeklerinde tercih ettikleri İstanbul lokantası olmuş; dönemin Demokrat Parti ileri gelenleri, Celal Bayar, Adnan Menderes, İstanbul valileri Lütfi Kırdar(->), Fahrettin Kerim Gökay(->) vb, yabancı misafirlerden Venizelos, Van Papen, İspanya Kralı Alfons, Ağa Han vb Pandeli'de ağırlanmışım

Altı-Yedi Eylül 01aylarinda(->) Pandeli Lokantası da tahrip edilmiş; o sıralarda yaşı 70'e dayanmış olan Pandeli Usta işi bırakmıştır. Daha sonra da Balık Pazarı istimlak edilmiştir.

Pandeli'nin bugünkü yerinde, mavi çinili ve kendine has atmosferi olan lokantayı açmasında Celal Bayar başta olmak üzere nüfuzlu, ünlü eski müşterilerin pek çoğunun ısrarı rol oynamış; Mısır Çarşısimn ikinci katındaki bugünkü yer Pandeli Usta'ya verilmiş ve 1956'da lokanta yeniden faaliyete geçmiştir.

Artık yaşlanmış olan Pandeli, hekim olan oğlu Hristo Çobanoğlu'nu lokantada kalmaya ve bu işle uğraşmaya ikna ederek yeniden işe koyulmuş; müessese artık bir gelenek sayılan özenli servisini, Pandeli usulü levrek, Pandeli usulü piliç dolması vb yemeklerini günümüze .kadar sürdürmeye çalışmıştır.

Konyalının(->) sahibi, baba Pandeli'yi asrımızın tat uzmanları arasında sayardı. Abdullah Efendi LokantasininG» sahibi de onu hoca olarak anardı. Yaşamı boyunca

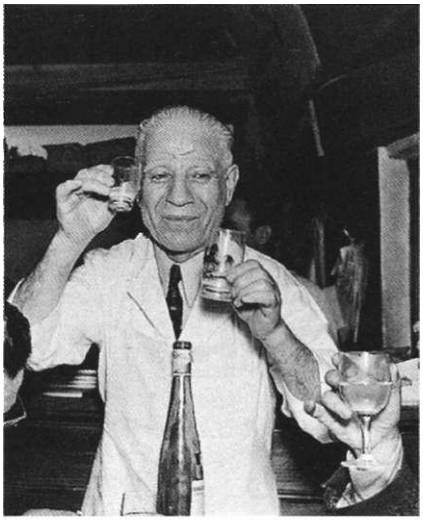

Pandeli Lokantası'nın kurucusu Pandeli.
Ara Güler

en iyi ve pahalı malzemeyi kendi eliyle seçen ve pişiren; mutfağını başkasına teslim etmeyen; müşterilerini "ziyafet sofrasına şeref veren misafirler" olarak tanımlayan Pandeli, lokantasında bugün de olduğu gibi sadece öğle yemeği verirdi. Müşteriye hizmet eden garsonların ilgi ve özenleri ünlüydü. Günümüzde benzeri gelenekli lokantalar gibi belli bir gerileme içinde olan Pandeli'de de çok az Rum garson kalmıştır.

SULA BOZİS

PANEGİRİS

Azizlerin bayram günlerinde düzenlenen törenler ve kutlamalar. Bizans'ın gündelik yaşamında önemli bir yerleri vardı. Dini yıl çeşitli bayramlara ayrılmıştı. 1166'ya tarihlendirilen İmparator I. Manuel'in bayram listesi 66 panegiris içermekteydi. Dini törenlere ilişkin kurallar kilise ve manastırların tipikonlarmda(->) belirlenmişti. Büyük Kilise'nin (Ayasofya) tipikonundan önemli bayramların arifesinde de kutlamalar yapıldığı öğrenilmektedir.

Yıllık dini takvimde Hz isa'nın hayatıyla ilgili değişmeyen kutlamaların dışında, günleri değişen yortular da vardı. Konstantinopolis'te imparatorun da yer aldığı önemli dini törenlerdeki protokol VII. Konstantinos Porfirogennetos'un(->) *Törenler Kitabt'nâa* anlatılmaktadır. Genelde Büyük Kilise'ye girdikten sonra, incil ve haçı öpen imparator, patrikler selamlaşır ve eline bir tören mumu alarak kilisenin kutsal bölümüne doğru ilerler, patriğin eşliğinde kutsal kapılardan geçerek dini ayine katılırdı.

Önemli azizlerin günlerinde şehirde resmi alaylar (liti) düzenlemekteydi. Kent halkı ve din adamları, patrik ve imparatora eşlik ederek dini törenin yapılacağı kilseye doğru dua ve ilahilerle ilerlerlerdi. Büyük Kilise'nin tipikonunda şehirde alayların düzenlendiği 68 gün vardı, imparator bunlarm 17'sine, patrik ise 32'sine iştirak ederdi. Dini tören sonrası sarayda yemek daveti verilir, kentin büyük meydanlarında ve manastırların kapılarında halka yiyecek ve şarap dağıtılır, daha sonra çeşitli oyunlar, at yarışları, tiyatro gösterileri düzenlenirdi.

Bizans panegirislerinin kökeni antik çağlara dayanır. Eski Yunan kutlamalarından esinlenen bir etkinlik, Mihael Psellos'un(-0 kaleme aldığı Konstantinopolisli dokumacı kadınlar festivalidir. Kentin resmi kuruluşunun ertesi gününde (12 Mayıs) kutlanan bu bayrama din adamları da katılır ve tören kilisede başlatılırdı. Kadınlar dini ilahileri anımsatan antik şarkılar söyler ve adaklarda bulunurlardı. Kilisenin dış duvarında dokumacılık ve terzilik zanaatının sergilendiği büyük bir fresk hazırlanır ve kutlamalar bu eserin etrafında şarkı ve danslarla devam ederdi.

Panegiris dini içerikli olmakla birlikte, sosyal ve ticari bir anlam da taşımaktaydı. Mihael Psellos'un "Kronografi'sinde împaratoriçe Zoe ile evlenmeye gelen LX. Konstantinos Monomahos(-*) şerefine kent surlarında yapılan karşılamalarda panayır ve pazarlardan bahsedilir. Psellos böylece panayır ve ticari pazar terimlerini birleştirmektedir. Ancak diğer bir yazısında panegiris terimini İsa'nın doğuşuna ilişkin dini kutlamalar için kullanmaktadır.

Ticari bir etkinlik olarak da bilinen panegirista bu yönü daha ziyade taşra şehirlerinde tanınmaktaydı. Bir azizin kemiklerinin saklandığı kilisenin etrafında imparatorluğun değişik yörelerinden gelen tüccarlar büyük bir pazar yeri kurarlardı. Aziz Dimitrios'a ithaf edilmiş Selanik Panegirisi, Efes'teki İoannes Pródromos ve Trabzon'daki Ayios Yeoryios panayırları en önemlilerindendir.

Bibi. J. Baldovin, *The urban Character of Christian Worship. Orientalia Christiana Analecta 228,* Roma, 1987; *De Ceremoniis,* (yay. A. Vogt), Paris, 1967; A. E. Laiou, "The Festival of Agathe: Commente on the Life of Constantinopolitan Women", *Byzantium: Tribute to Andreas N. Stratos,* c. İ, Atina, 1986, s. 111-122; E. Renauld, *Michel Psellos, Chronographie, 1,* Paris, 1926, s. 102, 127; S. Vryonis Jr., "The Panegyris of the Byzantine Saint: A Study in the Nature of a Medieval Institution, its Origins and Fate", *The Byzantine Saint,* (yay. S. Hackel) Londra, 1981.

BRİGİTTE PITARAKİS

PAJNGALTI ERMENİ LİSESİ

Şişli ilçesinde, Harbiye'de, Süleyman Nazif Sokağı no. 14'te yer almaktadır.

Okul, Mıhitarist Manastırı rahipleri tarafından kurulmuş olduğundan Ermeniler arasında "Mıhitaryan Lisesi" adıyla da bilinir. Mıhitaristler tarafından ilk kez 1811'de Kandillide bir yaz okulu açılmıştır. Bu okulun devamı olarak aynı yıl Beyoğlu'nda da açılan okul ise maddi imkânsızlıklar yüzünden 1816'da kapanmıştır. Eğitim sorunuyla ciddi olarak ilgilenen Mıhitarist rahipleri, cemaatin kaliteli eğitim kuruluşlarına gereksinimi olduğunu görerek Beyoğlu'nda uygun bir bina bulmuş ve 1825'te okulu tekrar açmışlardır. İlk müdürü Per Serovpe Mercanyan'dır. Hovsep Paşa adıyla bilinen yazar, *Mecmua-yı Havadis gazetesi* başyazarı Hovsep Vartanyan ile Osmanlı Devleti hizmetinde bulunan Andon Tıngır (Yaver Paşa) okulun ilk öğrencilerindendir. Bu dönemde, ders kitaplarının bazıları rahipler tarafından hazırlanarak manastıra ait matbaada basılmıştır.

Beyoğlu'nda manastıra ait bir arsada inşa edilen okul 1839'da tümüyle yanmıştır. Bu kez okul ve manastır gene Beyoğlu'nda 1847'de Yenimahalle Sokağı'nda kagir olarak inşa edilmiştir. Cemaatten gelen istek üzerine okulun yatılı bir bölümü de 1857'de Beyoğlu'nda Mektep Sokağı'nda öğretime açılmıştır. Sürekli bina sorunu olan' okul, 1866'da Pangaltida Kalpakçıyanlara ait geniş arazisi olan bir binaya taşınır. Okul bütçesinin yetersiz olduğu bu yıllarda, müdürlük görevinde bulunan Per Arşen Aydmyan'm, 1869'da Sadrazam Âli Paşa'ya sunduğu dilekçe üzerine okula her ay 20 okka et ve 40 somun ekmek verilmesi Abdülmecid tarafından emredilmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşinda manastır borçlanmış, okul kapanmıştır. Savaşın olumsuz etkileri hafifleyince, cemaatin ve okulun eski mezunlarının arzusuyla okul 1884'te tekrar açılmıştır.

Binanın oldukça geniş olan arazisi üzerine, okul, manastır ve şapel dışında, kira getirmesi amacıyla, 1890'da sokak boyunca dükkânlar yapılmış, eskimiş olan okul binası yenilenip genişletilmiştir. Okulun öğretim programında din bilgisi, coğrafya, Ermeni tarihi, Osmanlı tarihi, bitki dünyası, evren ve astronomi, güzel yazma, siyasi ekonomi, siyasi ve ticari hukuk, Ermenice, Osmanlıca, Fransızca, Latince, Rumca, İtalyanca, Almanca ve İngilizce dışında sanat dersleri; hat, resim, müzik, enstrümantal müzik, beden eğitimi, proje, tasarım dersleri görülmektedir. Bu dönemde öğrenciler Fransızca konuşmak zorunda tutulur, birçok ders Fransızca verilirdi. Okul sekiz sınıflı öğretim programına göre ilk mezunlarını 1892'de vermiştir. En üst sınıf felsefe sınıfıdır. Okula sadece erkek öğrenciler kabul edildiğinden, rahiplerin de desteğiyle, kız öğrenciler için Pangaltı'da Anarat Hığutyun Birliği'nin sörleri tarafından 1904'te bir kız okulu açılmıştır.

° 1904-1905 öğretim yılında, okulun 135 öğrencisinden 2'si Türk paşaların çocuklandır. Avusturyalı, İngiliz, Alman, Fransız, İtalyan, Rum ailelerin çocukları da öğrenci olarak kabul edilmiştir. 1915-1916 öğretim yılında yiyecek, içecek sıkıntısı çekilmesi nedeniyle okulun yatılı ve yüksek kısmı açılmamış, gündüzlü olan ilk kısmı hizmet vermiştir.

1924-1925 öğretim yılında okul, Maarif Vekâleti'nce resmen tanınmıştır. Eğitim programı resmi okullara eşdeğer olarak yürütülmeye başlanmış, İyice eskiyen okul ve manastır, mimar Keğam Kavafyan'ın çizdiği projeye göre 1927'de yeniden inşa edilmiştir. 1928'de lise kısmı, 1932-1933 öğretim yılında bir de ana sınıfı açılmıştır. Öğrenci sayısındaki artış nedeniyle 1936'da okula bir kat daha çıkılmıştır.

Okul, açılışından itibaren yaklaşık 7.500 mezun vermiştir. 1988-1989 öğretim yılın-

dan itibaren tüm kısımlarında karma eğitim yapan okulun ortaokul öncesinde İngilizce hazırlık sınıfı vardır. Ana, ilk, orta ve lise bölümlerinde toplam 376 öğrenci eğitim görmektedir.

SİLVA KUYUMCUYAN

PANTEPOPTES MANASTIRI KİLİSESİ

bak. ESKİ İMARET CAMİİ

PANTOKRATOR MANASTIRI KİLİSESİ

bak. ZEYREK KİLİSE CAMİİ

PANTOKRATOR SARNIÇLARI

Bizans döneminin şehir içindeki büyük ve önemli manastırlarından olan Pantokrator Manastırının (bak. Zeyrek Kilise Camii) su sarnıçları. Atatürk Bulvarı'nm(-0 kenarında yer alırlar. Bir sıra niş halinde cadde üzerinde heybetli bir cephesi olan büyük sarnıç, kısmen toprak üstünde olması bakımından diğerlerinden ayrılır.

Üzerinde inşa edilen manastır İmparatoru, loannes Komnenos dönemine (1118-1143) ait olduğuna göre sarnıç da beraberinde yapılmış olmalıdır. Burada arazi Atatürk Bulvarina doğru oldukça dik eğimli olduğundan sarnıç batı tarafından zemin kazılarak yapılmış olmasına karşılık, doğuda bütünüyle zemin kotunun üstünde yükselir. Böylece, evvelce üstünde olan manastır yapılarına düz bir teras sağlanır.

Fetihten sonraki yüzyıllarda sarnıcın içinde uzunca bir süre su bulunduğu anlaşılmaktadır. Tam üstündeki terasm ortasında 16. yy'da Pirî Paşa (ö. 1533-34) tarafından vakfedilen mescit, Soğukkuyu Mescidi veya Camii olarak adlandırılmıştı. 17. yy'da Evliya Çelebi, Pirî Paşa Camiinden bahsederken, "... altı, üç yüz(!) sütun üzerine bir sarnıçtır ki suyu âb-ı hayat gibidir" cümlesi ile bu sarnıcın, hâlâ içinin su dolu olduğunu açıklar. Eserini 18. yy'ın sonlarında yazan Hüseyin Ayvansarayî de aynı bilgiyi, "... bu caminin altı kâfiri kagir yüce mermer somaki direkler üzerine inşa olunmuş büyük bir sarnıçtır ki bir ağzı cami kapısı dışındadır, oradan su çekerler, bu yüzden buraya Soğukkuyu Camii denmiştir" sözleriyle tekrarlar.

Pantokrator Sarnıcı 18. yy'm sonlarına kadar su dolu olarak kullanılırken, sonraları bilinmeyen bir sebepten kurumuştur. 19. yy'm sonlarında İstanbul sarnıçları üzerinde araştırma yapan Ph. Forchheimer ile J. Strzygowski, burayı incelediklerı sırada sarnıç üstündeki ev ve konaklarm mecralarının aktığı bir yerdi ve zemini çamur kaplıydı. İçinde bulunduğumuz yüzyılda ise sarnıç, limon deposu olmuş, 1960'lı yıllarda üstündeki bir parsel sahibi tarafından mülkiyetinin kendisine ait olduğu gerekçesiyle dava açılmıştır. Son yıllarda (1993) sarnıcın içi temizlenmiş durumda bulunuyordu.

Bu eski su haznesi mimarisi bakımından, benzerlerinden çok değişiktir. Şimdiki durumu ile iç genişliği 18 m, uzunluğu yaklaşık 50 m kadardır. Sarnıcın güney tarafı yıkıntı halinde olduğundan bu yönde daha ne kadar ileri gittiği bilinmez. Fakat içerideki paye ve sütunların sıralanışı göz önünde tutulursa, burada bir çift sürtın daha bulunması ve 3-4 m kadar daha uzandığına ihtimal verilebilir.

Sarnıcın batı tarafı arazinin oyulması suretiyle ve toprağın baskısını karşılamak üzere bir dizi 1,15 m derinliğinde nişler halinde yapılmıştır. İçeride evvelce toplanan suyun baskısını karşılamak için ise. sarnıcın doğu kenarı 5,20 m kalınlığında olup burada on niş yapılmıştır. Unkapanı tarafında görülen en baştaki niş içinde açılan bugünkü giriş, sarnıç kurutulduktan sonra oyulmuştur. İçeride kuzey duvarına bitişik dar bir merdiven, tonoz seviyesine kadar çıkışı sağlar. Bu merdivenin üst basamaklarından sarnıcın içinin görüntüsü gerçekten çok etkilidir. Duvarlar ve nişler 34-35 cm kenarı olan ve 3,5-4 cm kalınlığında tuğlalardan örülmüştür.

Simetrik bir plana sahip bulunan sarnıcın içi uzunlamasına üç nef halindedir. Bu nefleri mermer sütunlar ve aralarda kare payeler ayırır. Böylece her dizide yedi sütun ve dört paye bulunur. Fakat güney tarafında her dizide birer sütun daha bulunduğu tahmin edilir. Sütun ve payeler birbirlerine kemerler ile bağlanmış, bunlar doğu duvarındaki payelere de ayrıca bağlanmıştır. Kemerlerdeki deliklerden ayrıca gergi kirişlerinin de bulunduğu anlaşılır. Sütunlar yüksek bir temel üzerinde sekiz cepheli kaidelere (postament) sahiptir. Bu kaidelerin yüzeylerinin kabartma bir süslemeye sahip bulunmasına karşılık, toplam uzunlukları (temel, postament, gövde ve başlık) 6 m'yi bulan sütunların başlıkları hiç bezemesiz, kesik piramit biçimindedir. Sütun, paye ve kemerler ile meydana getirilen dikdörtgen bölümler çapraz tonozlar ile örtülmüştür. Sütun başlıkları üst kenarından tonozların en yüksek yerine kadar 3,20 m'lik kısımlar da, kemerlerin orta yüksekliğine kadar bütün duvarlar gibi su geçirmez pembe horasan harcı ile sıvalı bulunduğuna göre, sarnıç tam kapasite ile dolduğunda su seviyesi sütun başlıklarını da aşıyor olmalıydı.

Pantokrator Sarnıcı'nın başka hiçbir benzerinde rastlanmayan bir özelliği de doğu, batı ve kuzey duvarlarının üstlerinde uzanan tonozlu dehlizlerdir. Bunların şimdi yıkık olan güneyde de var olması gerekir. Batı dehlizinin dar olmasına karşılık, bulvar tarafındaki doğu dehlizi oldukça geniştir. 19. yy'da, burada küçük pencereler açılarak, dehliz konut olarak kullanılmıştır. Hattâ bazı uygunsuz kişilerin barındıkları bu dehlizde bir de cinayet işlenmiştir (sözlü bilginin kaynağı, hapishane müdürü olan tarihçi Efdalüddin Tekiner'dir [1870-1957]).

Bizans döneminin İstanbul'da bıraktığı önemli su tesislerinden biri olan Pantokrator Sarnıcı'nın, bugün şehrin anacaddelerinden birinin kenarında bulunması da göz önünde tutularak, iyi ve ciddi bir restorasyondan sonra bir fonksiyon verilerek yaşatılması şehir bakımından bir kazanç olacaktır.

Pantokrator Manastırının sınırları bilinmez. Bulvar kenarındaki sarnıç, manastırın kilisesi olan Zeyrek Kilise Camii'nin kuzeydoğusunda, 50-60 m uzağında bulunmaktadır. Yine aynı manastırın binalarının altında olduğu sanılan başka sarnıçlar da, İbadethane Sokağındaki evlerin altında ve caminin güneybatısında 50-60 m kadar uzağında tesbit edilmiştir. Bunların en büyüğü dikdörtgen planlı, altışar destek dizisiyle üç nefe bölünmüştür. Bu desteklerin her sırada bir tanesi sütun, diğerleri payedir. 28x11,40 m ölçülerindeki bu sarnıcın içindeki iki sütunun başlıkları Korint üslubunda zengin biçimde işlenmiş olduklarından, bunların devşirme malzeme oldukları ve daha eski bir binadan alındıkları tahmin edilir. Daha ufak bir sarnıç ise öncekinin doğu tarafında hemen yanındadır. Dokuz sütunlu olan sarnıcm 16 bölümü oval biçimde kubbeli tonozlarla örtülmüştür. Burada daha birkaç sarnıcın varlığı tespit edilmiştir.

Bibi. Strzygowski-Forchheimer, *Byzantinischen Wasserbehälter,* 70-71; 76-77; Evliya Çelebi, *Seyahatname,* II, 1969, s. 11; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 137; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 214, N. Fıratlı-F. Yücel, "Some Unknown Byzantine Cisterns of Istanbul", *TTOKBelleteni,* S. 120

SEMAVİ EYİCE

Pantokrator Sarnıcı'nın Atatürk Bulvarindan görünüşü. ***Ertan Uca, 1994/ TETTV Arşivi***

PAPADOPULOS, İOANNİS

(1877, İstanbul - 23 Mayıs 1957, Atina) Rum asıllı araştırmacı.

Babası Bahriye Merkez Hastanesi(-0 hekimlerindendi. I. Papadopulos yüksek-öğrenimini Paris'te yaptı. İznik'te 13. yy'da kısa süre yaşayan küçük Bizans prensliğinin (kendilerine imparator derlerdi) II. Teodoros Laskaris dönemi (1254-1258) hakkındaki doktora tezini Sorbonne Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde takdim etti. Prof. Charles Diehl'in(->) yanında yapılan bu tez ayrıca kitap olarak da yayımlandı *(Theodore Illascaris, Empereur de Nicée,* Paris, 1908).

İstanbul'a döndükten sonra, Fener'de Rum okulunda öğretmenlik, Beyoğlu'nda Yunan-Fransız lisesinde müdürlük yapan Papadopulos, fırsat bulduğunda şehrin Bizans topografyasına dair araştırmalar yapıyor, bunları dergilerde yayımlıyor veya Paris'te akademiye göndererek, toplantılarda kendisini yetiştiren hocası Ch. Diehl tarafından okunmasını ve yıllıklarında kısa haberler olarak yayımlanmasını sağlıyordu.

Papadopulos, 1926'dan sonra Yunanistan'a göç ederek, Selanik'te kurulan yeni üniversitede profesör oldu. Buradan emekli olduktan sonra Atina ile Pire arasında, Anadolu'dan göçenlerin kurdukları Nea Smyrna (Yeni izmir) Mahallesi'ne yerleşerek, ölümüne kadar burada tek başına yaşadı. Bu satırların yazarı 1953'te kendisi ile karşılaştığında, bu kimsesiz ihtiyarın İstanbul hatıralarını gözyaşları içinde anlattığına ve mütevazı bekâr odasında masanın üstünde, o yıllarda turistik eşya mağazalarında satılan üstü nikelajlanmış madenden bir cami maketinin süslediğine şahit olmuştu. Sohbet sırasında Papadopulos'un Türk-Yunan ilişkileri hususunda söylediği: "Bu iki millet mükemmel olarak bir arada yaşayabilir, eğer politikacılar ile gazeteciler olmasa!" sözü ilgi çekicidir.

Papadopulos'un İstanbul tarihi ve eski eserlerine dair tek kitabı, şehrin kuzeybatısında Eğrikapı-Ayvansaray arasındaki bölgede bulunduğu bilinen Blahernai (Blakhernai) Sarayı hakkındadır *(Ai Blakhemai,* îst., 1920). Grek dilinde olan bu kitap ancak 55 sahifeden ibaret ince bir broşürdür. Galata'da Perşembepazarı'nda K. Makridis ve I. Alevropulos basımevinde basılmıştır. Yazar Selanik'e yerleştikten sonra bu kitabı genişleterek ve Fransızca olarak 186 sahifelik bir eser halinde yeniden yayımladı *(Les palais et les églises des Blachernes,* Selanik, 1928; kapakta Atina, 1928).

Papadopulos'un Paris'te akademinin yıllığında *(Académie des Inscriptions et Belles-Lettres-Compte rendus des scéances),* İstanbul'daki araştırmalarına dair kısa haber mahiyetinde notları basılmıştır. ("Note sur quelques découvertes récentes faites à Constantinople", *ae,* 1920, s. 56-66; "Le palais de Philopation", *ae,* 1921, s. 276-282; "Découvertes archéologiques de Constantinople", *ae,* 1925, s. 115-116; "Découvertes des substructions du palais d'Alexis Comnène", *ae,* 1925, s. 341-342).

Papadopulos'un bu raporları dışında ve İstanbul'un topografyası ile ilgili ilk yayınlarından biri de içinde açık hava su haznelerinin, şehrin hendeklerini beslemek olduğu yolundaki hipotezini tanıttığı dört sahifelik broşürüdür *(Les citernes à ciel ouvert et le fossé des murailles de Byzance,* lst., 1919). Fakat bu görüş yeteri kadar inandırıcı bulunmadığı için ilim alemince hiç iltifat görmemiştir.

Tarihi topografyaya dair başka araştırmaları daha çok mahalleler hakkındadır: "Le Deuteron, Etude topographique-Constantinople", *Neos Poimen,* (Mart 1921, s. 142-149). Bunda kaynaklarda adı geçen bu mahallenin, dördüncü tepede Havariyun Kilisesi'nin(-») kuzeyinde olduğunu ispat etmiştir. Sonraları aynı konu üzerinde başkaları tarafından da durulmuşmr. Başka bir araştırmasında Ayios Lavnentios Kilisesi ile Pulheriana Mahallesinin yerlerini tespite çalışmıştır: "L'église de Saint-Laurent et les Pulchériana", *Studi Bizantini e Neoellenici,* (II 1927, s. 59-63). Burgazadası'ndaki Bizans kalıntılarına dair kısa yazısı, "Les ruines de l'île d'Antigoni", *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher,* (V, 1926/27, s. 81-88); ile İstinye dolaylarında bulunan bir mezar taşma dair makalesi, "Epitombios stele euretheisa en Sosthenio tu Bosporu" *Thrakika,* (1,1928, s. 20-25); Kadıköy'de bulunan bazı kalıntılara dair haberi, "Notes sur quelques découvertes récentes faites à Kadi-Keui", *Echos d'Orient,* (XXV, 1926, s. 46-48); topografyaya dair son makaleleridir. Bunlar dışında bir Bizans çömleği hakkında kısa bir makalesi, "Un objet de poterie byzantine", *Echos d'Orient,* (XXV, 1926, s. 201-202) ile Kadıköy'de bulunan bir heykel başına dair bir haber yazısı vardır: "Tête de Bacchus trouvée à Chalcédoine", *Académie des Inseriptions et-Belles-Lettres-Compte rendus,* (1924, s. 102-104). Eski Hebdomon'da (Bakırköy) R. Demangel tarafından meydana çıkarılan Ioannes Prodromos Kilisesi kalıntısı yanındaki mozaik döşemeli yerin bir mutatarion (imparatorların bir kiliseyi ziyaretlerinde kıyafet değiştirdikleri yer) olduğunu ileri sürdü ("To mutatarion tu en to Hebdomo nau Ioannu tu Baptistu", *Bulletin de Correspondance Hellénique,* LXX [1946], s. 428-435). Sonra aynı konu ile ilgili daha geniş bir yazısı da basıldı: "Le mutatarion des églises byzantines", *Mémorial Louis Petit,* (Paris, 1948, s. 366-372). R. Janin'in *Constantinople byzantine,* (Paris, 1950) başlıklı tarihi topografyaya dair kitabı hakkında uzun bir tahlil ve tenkit yazısı da yayımladı: *Atina Üniversitesi Yıllığı,* (1951, s. 283-293).

Papadopulos, son yıllarında bazı kısa makaleler (biri İznik'teki bir kilise kalıntısı hakkında) ile Atina'nın günlük gazetelerinde yazılar yayımlıyordu.

SEMAVİ EYİCE

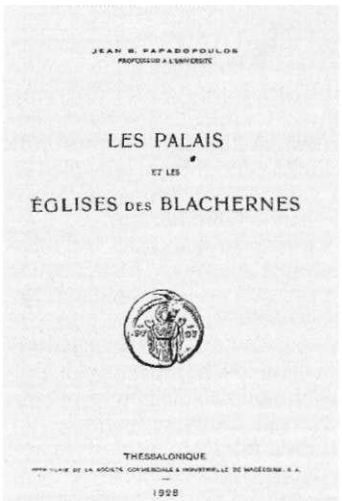

İoannis Papadopulos'un Blahernai hakkındaki kitabının Fransızca (solda) ve Grekçe kapakları. *Semavi Eyice arşivi*

PARASKEVİ (AYİA) KİLİSESİ

Beykoz'da Panayır Sokağında yer alan bu Rum Ortodoks Kilisesi 1852'de inşa edilmiştir.

1937'de Mina Cambazoğlu adında bir hayır sahibi tarafından elektrik tesisatı ile donatılan, 1940-1943 arasında askeri depo, 1943-1945 arasında da Toprak Mahsulleri Ofisi'nin deposu olarak kullanılan kilise bu tarihten sonra mütevelli heyetine teslim edilmiş, 1947'de esaslı bir onarım geçirmiştir.

Tanzimat dönemine ait kiliselerin büyük çoğunluğu gibi bu yapı da kagir duvarlı ve beşik çatılıdır. Zemin mermer kaplanmış, bazilika tasarımına sahip olan ibadet mekânının üzeri ahşaptan bir beşik tonozla örtülmüştür. Yapıya camekânlı bir kapıdan girilmekte, batı kesiminde, kadınlara mahsus fevkani bir mahfil yer almaktadır. Ahşaptan oyma, yaldızlı ambonlar (vaaz kürsüleri), duvarlarda sıralanan büyük boyutlu aziz tasvirleri, oymalı ve beyaz boyalı ahşap ikonostasis dikkat çeken mimari öğelerdir.

İSTANBUL

PARASKEVİ (AYİA) KİLİSESİ

Sarıyer İlçesi'nde, Büyükdere'de, Danişment Sokağında, geniş bir avlunun arkasında yer almaktadır. Bu yapının yerinde bulunan eski kilise bir yangın sonucunda ortadan kalkmış, 1831'de bugünkü bina inşa edilmiştir.

Ufak boyutlu bir Rum Ortodoks kilisesi olan yapı kagir duvarlı, beşik çatılı, üç nefli bazilika planlıdır. Nartekse üç kapı ile, asıl ibadet bölümüne ise biri narteksе, diğeri avluya açılan iki kapıdan girilmekte, çan kulesi bulunmayan kilisenin çanı avludaki bir ağaca asılı durmaktadır. Apsisin bulunduğu orta nefin sınırlarında altı adet ahşap sütun sıralanır. Ahşaptan mamul olan ikonostasiste kayda değer herhangi bir bezeme görülmemekte, ibadet mekânında farklı boyutlarda, bir kısmı gümüşlü olan ikonalar, çeşitli şamdan ve kandiller bulunmaktadır.

İSTANBUL

PARASKEVİ (AYİA) KİLİSESİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Hasköy'de batıda Kalaycı Bahçesi Sokağı, kuzeyde Çançan Sokağı, güneyde Baçtar Sokağı ile çevrelenen kilise, yüksek duvarlarla çevrili geniş bir avlunun batısında yer alır. Avlu duvarı kiliseye batısında bitişiktir.

Bizans döneminde, bulunduğu semte adını veren kilise, 156l'de P. Gflles(-0 tarafından kaydedilmiş ve yapının bulunduğu bölgenin bu yüzyılda da kilisenin adıyla anıldığı belirtilmiştir. S. Gerlach(->) 1577'de, Galata dışında "Ayia Paraskevi" Köyü'nde gösterişli olmayan kilise ve mezarlıktan söz eder. Kilise ile aynı adı taşıyan ayazmanm, köyün dışmda bulunduğunu bildiren Gerlach, 26 Temmuz 1577 tarihinin "Azize Paraskevi Günü" olması nedeniyle Türklerden ve Rumlardan çok sayıda kadın ve erkeğin kilisede bir araya geldiğini belirtir.

1583'te Tryphon ve 1604'te Paterakis listelerinde yer alan kilise, 1652'de Antakya patriğinin kâtibi Paulus tarafından da kaydedilmiştir. 17. yy'm ikinci yarısında E. Ç. Kömürciyan(->) kiliseyi, yakınında bulunan aynı adlı ayazma ile birlikte anlatır.

Kilise, kitabesine göre, Eflâk Voyvodası Konstantin Brankovanos tarafından 1692'de inşa ettirilmiştir. 18. yy'ın sonunda ***G.*** Inciciyan(->), kasaba olarak nitelediği Hasköy'deki kiliseyi "Ay' Paraskevi" adıyla tanıtır ve yapının bulunduğu avluda yer alan mezarlıktan bahseder. Kilise, diğer kitabesine göre, Patrik Konstantios döneminde 1833'te yeniden inşa edilmiştir.

Mimari: Kilise doğu-batı doğrultusunda, dikdörtgen planlıdır. Doğuda eksende, yarım yuvarlak apsis dışa çıkıntılıdır. Yapı iki yüzlü kırma çatı ile örtülüdür. Apsisin örtüsü yarım konik çatıdır. Kilisenin güneyinde, eksenden doğuya yakın konumdaki baldaken tipi çan kulesi yapıya bitişiktir. Dışta kısmen sıvalı olan yapı, kaba yonu taş ve tuğla ile inşa edilmiştir. Cephelerde yer yer devşirme malzeme görülür. Yapıyı saçak altında taştan iki düz silme arasında bir dışbükey silme dolanır.

Bazilikal plan tipindeki kilisenin naosu üç netlidir. Naos, doğuda orta nef hizasında, içte yarım yuvarlak apsis ile sınırlanır. Nef ayrımı altışar ahşap taşıyıcının bulunduğu sıralar ile sağlanmıştır. Yan nefler orta neften bir basamak yüksektir. Doğudaki ilk taşıyıcılar hizasında belirlenen bema, yan netlerden bir, orta neften iki basamak yüksektir.

Naosun güneyinde, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı narteks yer alır. Narteks güneyinde, sütunlar ve bunları bağlayan yuvarlak kemerli arkadla avluda sınırlanır. Narteks üzerinde yer alan galeri, naosun batısındaki son taşıyıcılara da oturarak "L" biçiminde plan oluşturur. Galeriye çıkış, içte narteksin doğusundaki geçiş mekânında bulunan merdiven ile sağlanmıştır.

Nefleri sınırlayan taşıyıcılar arşitravla bağlanır. Kübik ahşap altlıklar üzerindeki ahşap taşıyıcıların gövdeleri kare kesitli ve köşelerinde boyuna dışbükey silmelidir. Taşıyıcıların ahşap başlıkları kare biçimindedir.

Kilisenin ahşap örtü sistemi; orta nefte basık tonoz, yan nefler ve nartekste düz tavandır. Apsisin örtüsü içte yarım kubbedir.

Naosa açılan iki giriş, kuzey ve güneyde eksenden batıya yakın ve karşılıklıdır. Narteksin güneyde bulunan tek girişi dikdörtgendir. Yapının doğusunda, galeriye açılan dikdörtgen bir giriş vardır. Kuzey ve güneyde yer alan karşılıklı altışar pencereden kuzeydekiler yuvaklak kemerlidir. Güneyde, galeriye bakan pencereler bulunur. Doğuda ve batıda üstte, orta nef hizasmdaki üç pencere karşılıklıdır. Naosta kuzey nefin doğusunda bir, güney nefin doğusunda iki niş ile bemanın kuzey ve güneyinde karşılıklı birer niş vardır. Nişler yuvarlak kemerlidir.

Naosun doğusunda üç nefi kapsayan ahşap ikonostasis, kuzeydeki sıranın üçüncü taşıyıcısına oturan ahşap ambon ve karşısında bulunan ahşap despot koltuğu, oyma ve kabartma tekniğinde bitkisel motiflerle bezelidir.

Bibi. S. Gerlach, *Stephan Gerlahs dess Aelteren Tage-Buch,* Frankfurt, 1674; Inciciyan, *İstanbul; Z.* Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri,* lst., 1994; P. Kerameus, "Naoi tes Konstantinoupoleos kata to 1583 kai 1604", *Ho en Konstantinouρolei Hellenikos Philologikos Syllogos,* XXVIII (1904), s. 118-145; Kömürciyan, *İstanbul Tayibi:* S. Petrides, "Eglises Grecques de Constantinople en 1652", *Echos d'Orient,* IV (1901) s. 42-50.

ZAFER KARACA

Tarabya'daki Paraskevi Kilisesinin güney cephesinden bir görünüm.
Zafer Karaca. 1991

PARASKEVİ (AYİA) KİLİSESİ

Sarıyer İlçesi'nde, Tarabya'da, Yeniköy Caddesi üzerindeki bir aralıktan girilen, yeşilliklerle çevrili avluda yer alır. Aynı adlı ayazma, avluda, dört basamak aşağıdadır. Önceleri İoannes Prodromos'a ithaf edilmiş olan kilise, 1868'de Yeoryios Zarifis'in katkılarıyla Ayia Paraskevi'ye ithafen yeniden inşa edilmiştir.

Mimari: Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olan kilisenin batısında, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı narteks dışa çıkıntı yapar. Kilise kuzey, güney ve doğusunda yarım yuvarlak çıkmtılıdır. Dışta, ortada yüksek kasnak üzerindeki kubbe ile örtülü yapıda İmbbenin doğu ve batısında, kuzey-güney doğrultusunda iki yüzlü kırma çatı yer alır. Narteksin örtüsü, doğu-batı doğrultusunda iki yüzlü kırma çatıdır. Dışta tamamen sıvalı olan yapıda cepheler silme ve kademelerle hareketlendirilmiştir.

Kilise karma plan tipindedir. Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen naos, doğuda içte yarım yuvarlak apsis ile sınırlanır. Naosta merkezi mekân, kuzey ve güneyde yarım yuvarlak eksedralar ile genişletilmiştir. Naosun batısmda, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı narteks yer alır. Narteks üzerinde bulunan kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı galeri yanlarda naosa doğru çıkıntılıdır.

Kilisede mekân düzenlemesini sağla-

Hasköy'deki Paraskevi Kilisesinin güney cephesinden bir görünüm.
Zafer Kamca, 1991

yan, doğu-batı doğrultusunda bitişik ikili taşıyıcılar yuvarlak kemerlerle bağlanır. Ahşap olan taşıyıcılar kesitli ve mermer görünümünde beyaz boyalıdır.

Yapının örtü sisteminde kubbe, yarım kubbe ve çapraz tonoz uygulanmıştır. Merkezi mekânın örtüsü, pandantiflerle geçilen yüksek kasnak üzerindeki kubbe, kuzey ve güney eksedralar ile apsisin örtüsü yarım kubbedir.

Kilisede, naosa açılan üç girişten ikisi kuzey ve güneyde karşılıklı ve yuvarlak kemerli, nartekste bulunan diğer giriş eksende ve basık kemerlidir. Nartekse üç yönde, eksende ve yuvarlak kemerli birer giriş açılır. Yapıda, kuzey-güney eksedraları ve apsiste bulunan eş boyutlu üçer pencere aynı hizada ve yuvarlak kemerlidir. Batıda, üstte üçlü pencere düzenlemesi ile iki yandaki birer pencere aynı hizadadır ve alttaki girişe bitişik birer pencere ile yanlardaki birer pencere yuvarlak kemerlidir. Kubbe kasnağında simetrik on iki küçük pencere vardır. Naosta apsisin iki yanındaki simetrik nişler yarım yuvarlaktır.

Naosun doğusundaki mermer ikonostasis, İyon başlıklı pilastrlarla bölümlenmiştir. Kuzeybatıdaki ikili sütunda bulunan ahşap ambon ve güneydoğudaki ikili sütun önünde yer alan ahşap despot koltuğu, oyma ve kabartma tekniğinde, bitkisel ve geotmetrik motiflerle bezelidir.

ZAFER KARACA

PARDOE, JULIA

(1806, Beverly, Yorkshire - 26 Kasım 1862, Londra) ingiliz gezgin.

İspanyol kökenli olduğu söylenen ve İngiliz kraliyet ordusunda binbaşı olarak Peninsular Harekâtı ile Waterloo Savaşı'na katıldığı bilinen Thomas Pardoe'nun kızıdır.

Küçük yaşta edebi eserler vermeye başlayan Julia Pardoe, 14 yaşında yazdığı ve iki defa basılan şiir kitabı ile edebiyat hayatına atıldı. İlk dikkate değer eseri, Portekiz'e yapmış olduğu seyahate ait notlarını içeren ve 1833'te yayımlanan *Traits and Traditions of Portugal* adlı kitabıdır. Prenses Augusta'ya ithaf ettiği bu kitap ile, prensesin özel ilgisini çeken Pardoe, bu kitabında 15 ay süreyle kaldığı Portekiz'deki kişisel gözlemlerini anlatmıştır.

Babası ile 30 Aralık 1835'te İstanbul'a geldiği bilinen Pardoe, Lady Mary Wortley Montagu'dan(->) sonra Türkiye hakkında en geniş bilgiye sahip ikinci yabancı kadın olma sıfatını kazanmıştır.

Dönemin İstanbul'unu ve yaşamını, kendine has renkli üslubu ile yazdığı *The City of the Sultan and Domestic Manners of the Turks (J-ll,* Londra, 1837) adlı kitabında ele almıştır. Avrupa'da oryantalizm akımının başladığı dönemde çok ilgi çeken bu kitap, daha sonra 3 cilt olarak 1838, 1845 ve 1854'te tekrar basılmıştır.

İngiltere'de büyük ilgi uyandıran bu eserde bayram şenlikleri, saray düğün alayları, çarşılar, Türk aile yaşamı ve kadınlarına ilişkin gözlemler kelimelerle âdeta resmedilmiştir. Eser Türkçeye *125 Yıl Önce İstanbul* (İst., 1967) adıyla çevrilmiştir.

J. Pardoe'nun, İstanbul'da bulunduğu dönemde yapmış olduğu gözlemlerini gerçekçi bir dille ifade ettiği diğer bir eseri ise, 1838'de yayımlanan *The Beauties of the Bosphorus'tur.* 1839, 1854 ve 1874'te yeni basımları yapılan kitap, 19. yy'da Avrupalıların geliştirmiş olduğu gravürlü kitap geleneğinin en iyi örneklerinden biridir. Ressam William Henry Bartlett'in(->) çizdiği resimlerin, çelik baskı gravürleri ile de yazarın renkli anlatımının pekiştirildiği bu eserde, bir harita ve metin dışında 80 adet çelik baskı gravür ile istanbul ve çevresindeki mimari doku ve günlük yaşam aslına son derece sadık kalarak yansıtılmıştır. Söz konusu kitabın Fransızca baskısı da yine 1838'de Londra'da yapılmıştır. Daha sonraki baskılarında Çanakkale Boğazı, Gelibolu, izmir gibi yerlere ait bölümler de eklenerek gravür sayısı 86'ya, harita sayısı da 2'ye çıkarılmıştır. Eser henüz Türkçeye tercüme edilmemiştir.

İstanbul'da yaklaşık 9 ay kaldığı bilinen J. Pardoe, 1842'den sonra Londra'daki işlerinin yoğunluğundan bunalarak Gravesend yakınındaki Perry Street'te bulunan akrabalarının yanma, daha sonra da Kent'e yerleşmiştir. Hall, L. Hunt gibi çeşitli yazar-İarca; sıcakkanlı, zeki, neşeli, anlatım ve edebiyatla ilgili konularda da aşırı coş-

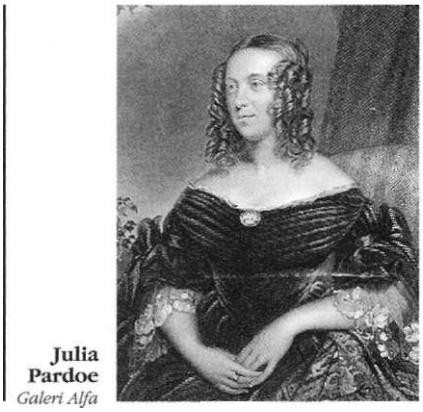

Julia Pardoe
Galeri Alfa

kulu olduğu ifade edilen J. Pardoe'ya, edebiyat alanında vermiş olduğu 30 yıllık hizmetine karşılık Ocak 1860'ta bir pansiyon bağışlanmıştır.

Tarih derlemeleri ile kişisel gözlemlerini vurguladığı diğer eserleri arasında; 2 ciltlik *The Romance ofthe Harem* (1839, 1857), 4 ciltlik *Lord Morcar of Hereward* (1829, 1837), 3 ciltlik *Louis XIVand the Court of France in the Seventeenth Country* (1847, 1849, 1886), 2 ciltlik *The Court and Reign of Francis I*(1849,1887), 3 ciltlik *The Life andMemoirs of Mario veModici, Queen and Regent of France* (1852, 1890), 3 ciltlik *Speculation* (1834), 3 ciltlik *The City of the Magyar; or Hungary and its*

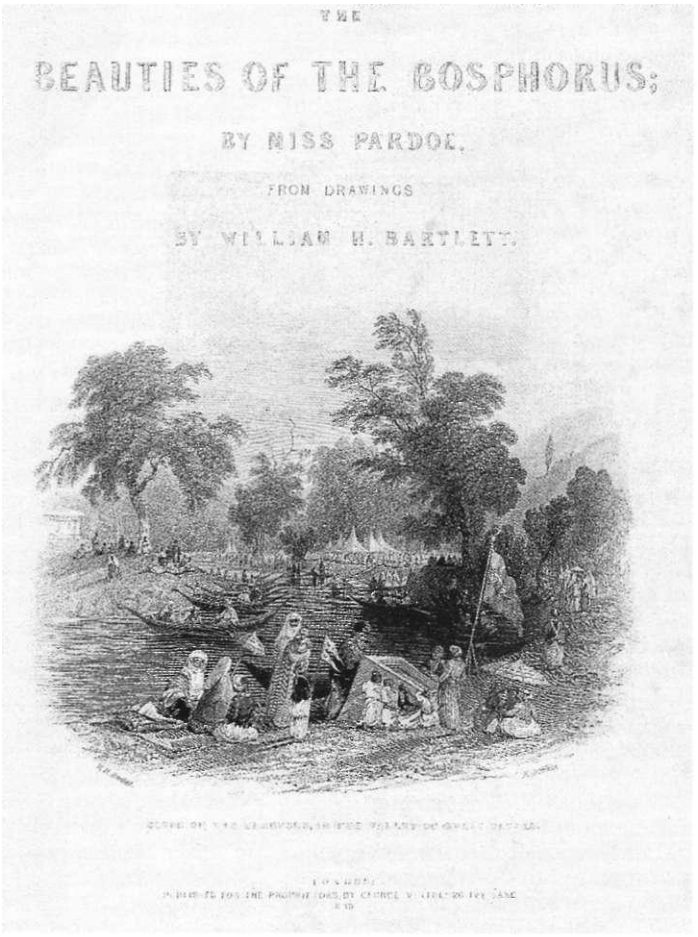

Julia Pardoe'nun ilk basımı 1838'de yapılan ve Baıtlett'in resimlemiş olduğu *The Beauties of the Bosphorus* adlı kitabının kapağı.
Mehmet Yenen koleksiyonu

Institutions (1840), 3 ciltlik *The Hungarian Castle* (1842) sayılabilir.

İtalyancadan İngilizceye şiir tercümelerinin de olduğu bilinmektedir. Ayrıca *Binbir GeceMasallan'mn* İngilizce tercümesinin de giriş bölümünü yazmıştır.

MEHMET YENEN

PARGOIRE, JULES

(8Eylül 1872, St. Pons deMauchiens -17 Ağustos 1907, St. Pons de Mauchiens) Fransız rahip.

İstanbul'un Bizans dönemi tarihi topografyası hakkında yayınları olan Pargoire, Fransa'nın Languedoc-Roussillon bölgesindeki Hérault İli'ne bağlı, Saint Pons de Mauchiens kasabasında dünyaya geldi. 12 yaşında Assomption tarikatına girerek burada yetiştirildi. 19 yaşında İstanbul'a geldi. Buradan öğrenimini tamamlamak üzere Kudüs'e gitti. Teoloji, Hıristiyan arkeolojisi ve epigrafyası üzerine, R. P. Germer-Durand tarafından yetiştirildi. 1895'te İstanbul'a döndü. 2 yıl sonra rahipliği resmen onandı (sacerdoce) ve Assomption teşkilatı tarafından Moda'da kurulmuş olan Bizans Araştırmaları Merkezi'nde görevlendirildi. Bu yıllarda enstitü, *Echos d'Orient* adı ile bir yıllık yayımlamaya başlandığından, Pargoire bu derginin redaksiyonunda yer aldı.

Pargoire'm makalelerinde, engin bilgisi yanında çok sert, çok acı bir tenkit eğiliminin varlığı dikkati çeker. Bilhassa İstanbul Rumlarmdan amatör tarihçi İ. P. Miliopulos ile arasında geçen polemik o tarihlerde ilim dünyasını hayli meşgul etti. *Revue des questions historiques, Revue de l'Orient Chrétien, Bulletin de Correspondance Hellénique, Byzantinische Zeitschrift, Vizantiskii Vremennik, Izvestia ^Bulletin) de l'Institut Archéologique Russe de Constantinople* gibi dergilerde ve *Dictionnaire dArchéologie Chrétienne et de Liturgie'de* bazı maddeler yazdı.

Bilgisi, ispatlama gücü ve polemiklerde karşısında olanları ezen üslubu bakımından İstanbul'un tarihi topografyası hususunda o yılların karşısına çıkılamaz tek otoritesi olan Pargoire, genç yaşta, aniden yakalandığı menenjit hastalığı sonunda öldü.

Pargoire'm kendi imzasıyla basılan tek kitabı, 527'den 847'ye kadar Bizans Kilisesi'nin tarihidir *(L'église byzantine de527 â 847,* Paris, 1905). Bunun dışında, Kayışdağı hakkındaki büyük bir makalesi, ayrıca kitap olarak da yayımlandı *(Mont Saint-Auxence, étude historique et topographique,* Paris, 1904; aslı *Revue de l'Orient Chrétien'de* basılmıştır, S. VIII [1903], s. 15-31, 240-279, 426-458, 550-576). G. Millet ve L. Petit ile birlikte basılan Aynoroz kitabelerine dair kitapta da imzası vardır *(.Recueil des inscriptions chrétiennes du MontAthos,* Paris, 1904).

Pargoire'm İstanbul'un Bizans çağındaki tarihi topografyası hakkındaki başlıca yazıları şunlardır: Münih'te çıkan *Byzantinische Zeitschrift'te,* "Rufinianes", VIII (1899), s. 429-477; Kadıköy hakkında "Autour de Chalcédoine", XI (1902), s. 333-357; Boradion'un yeri hakkında "A propos de Boradion", XII (1903), s. 449-493. İstanbul'da Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün yıllığında *(Izvestia, Russkago Arkheolojiçeşkago Institut v Konstantinoplie)* çıkan başlıca büyük araştırmaları: Boğaziçi'ndeki Bizans döneminin iki yerleşme yerine dair, "Anaple et Sosthéne", III (1898), s. 60-97; Fenerbahçe hakkında, "Hiéria", İV (1899), s. 9-78; Ayios İgnatios Manastırı ile Adalardaki beş küçük adaya dair, "Le monastère de Saint Ignace et les cinq plus petits îlots de l'archipel des Princes", VII (1901), s. 56-91; Bizans döneminin Ayios Mamas semtleri hakkında, "Les Saints-Mamas de Constantinople", IX (1904), s. 261-316. İstanbul'da Bizans çağında manastır hayatının başlangıcı hakkındaki uzun bir makalesi ise ayrıca yayımlandı: "Les débuts du monachisme à Constantinople", *Revue des Questions historiques,* (1899) s. 1-79.

Jules Pargoire
Semavi Eyice arşivi

Pargoire'm *Echos d'Orient*'da, Istanbul topografyası ile ilgili şu yazıları çıkmıştır: Tuzla ve çevresi ile ilgili olarak, "Etienne de Byzance et le Cap Acritas", II (1898/99), s. 212 vd; Fenerbahçe hakkında, "Hiéria, la presqu' île des Empereurs". III (1899-1900), s. 244 vd; Doğuya XVII ve XVIII. yüzyıllarda gelen Fransız arkeolojik inceleme heyetlerine dair, 'Missions archéologiques françaises en Orient aux XVIIe et XVLUe siècles", VI (1902/03), s. 339-341; Kadıköy'de Aya Bassa Kilisesi'nin yeri hakkında, "Sanite-Bassa de Chalcédoine", VI (1903), s. 315-317; Bizans'ta Başülke Kapısı hakkında "Constantinople: la porte Basiliké", IX (1906), s. 30-32; Gül Camii olan Ayia Teodosia Kilisesi'ne dair, EK (1906), s. 161-165; Haliç kıyısında olan Evergetes Manastırı hakkında, "Le couvent de l'Evergétès", IX (1906), s. 366-373, X (1907), s. 155-166 ve 259-262; İstanbul'daki son Katolik kiliselerine dair, "Constantinople: les dernières églises franques", IX (1906), s. 300-308; Bizans döneminde İstanbul'da Rus mahallesi Ayios Mamas'a dair, "Saint Mamas, le quartier des Russes à Constantinople", XI (1908), s. 203-210; Bizanslılarda kır hayatı sevgisi ve imparatorluk villalarına dair, "L'amour de la Campagne â Byzance et les villas imperiales", XI (1908), s. 15-22; kilisesi Koca Mustafa Paşa Camii olan Ayios Andreas Manastırı hakkında, "Constantinople, Saint-Andre de Cresis", XIII (1910), s. 84-86; Kadıköy'de Ayia Eufemia Kilisesi ve Rufinianes semti hakkında, "L'eglise Sainte-Euphemie et Rufinianes â Chalcedoine", XTV (1911), s. 107-110.

R. P. Jules Pargoire'm bugün bulunması çok zor olan dergilerde dağılan yazıları, İstanbul'un ve bilhassa şehrin yakın çevresinin tarihçesi bakımından ihmal edilmemesi gereken çalışmalardır.

Bibi. L. Petit, "Le R. P. Jules Pargoire", *Echos d'Orient,* X (1907), s. 257-259.

SEMAVİ EYİCE

PARK OTEL

Gümüşsuyu'nda, İnönü Caddesi üzerindedir.

Halen inşaatı devam eden yeni Park Otel'in yerinde ilk bina, 19. yy'ın sonunda İtalya Büyükelçisi Baron Blanc tarafından yaptırılmış olan konaktı. Elçilik konutu olarak tasarlanmış olan bu "süslü görünüşlü, güzel" konut, elçinin geri çağrılması, İtalya hükümetinin konağın yapım bedelini ödememesi ve güç durumda kalan elçinin başvurusu üzerine II. Abdülhamid (hd 1876-1909) tarafından satın alındı. Abdülhamid, konağı, Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya verdi. Böylece eski italya Elçiliği binası Hariciye Nezareti Konağı'na dönüşmüş oldu. II. Meşrutiyet'ten sonra Tevfik Paşa Londra'ya elçi olarak gönderüince konakta bir süre Hariciye Nazırı Rıfat Paşa oturdu.

N. Duhani, eski Blanc Konağı'nın çok önemli diplomatik temaslara ve buluşmalara sahne olduğunu ve genellikle en önemli ve mahrem çalışmaların burada yapıldığını, konağın o yıllarda "hariciyenin mutfağı" olduğunu belirtmektedir. Daha sonra sadrazam olan A. Tevfik Paşa'nın mülkiyetindeki bu görkemli konak, 1911'de yandı. I. Dünya Savaşı'ndan sonra İstanbul'a dönen Tevfik Paşa ve aüesi konağın ayakta kalmış bölümüne yerleşti.

Konağı otele dönüştürme fikri, savaş sonrası koşullarında ve ilk kez o yıllarda Tevfik Paşa'nın İsviçre asıllı eşi Elisabeth Tschumi tarafından ortaya atıldı. 1922'de ilk otel projesi çizildi. Bunu başka projeler izledi. 1930'da Tevfik Paşa'nın oğulları tarafından yeniden inşa edilerek ve sonra da değişiklik ve eklerle genişletilerek otel yapıldı. Başlangıçta otelin adı "Miramare"dı.

Tevfik Paşa ailesi oteli işletmede zorluklarla karşılaşınca kiralama yoluna gitti. Birçok kez el değiştirdikten sonra Aram Hıdır yönetiminde Park Otel adını alarak yenüendi ve Pera Palas ile Tokatlıyan otellerinin yanısıra İstanbul'un en lüks konaklama mekânlarından biri oldu.

1970'li yıllara kadar yüksek düzeyini sürdüren Park Otelde çok sayıda ünlü ve önemli kişinin konakladığı bilinmektedir. 1930'lu yuların en seçkin müşterisi Atatürk idi. 0 yıllarda İstanbul'a gelen önemli kişi-

Park Otel'in sonradan bazı katları yıktırılan yeni binası inşa halindeyken.
Nadya Gabeoglu, 1992

ler de burada ağırlanırdı. Örneğin İngiltere Kralı VIII. Edward'm Ms. Simpson'la bu otelde kaldığı ve burada onuruna görkemli bir yemek verildiği bilinmektedir. Yahya Kemal Beyatlı da uzun yıllar ve sürekli olarak bu otelde kalmıştı. Park Otel'in birinci katını kendine ayırtan Başbakan Adnan Menderes de bir başka seçkin konuk olmuştu.

Ne var ki yeni açılan büyük oteller karşısında teknolojik olanaklardan yoksun ve demode görünen ve giderek gözden düşen Park Otel, 1979'da kapatıldı. Mali güçlüğe düşen Aram Hıdır, tüm eşyasını satarak oteli 1981'de Mengerler Şirketi'ne devretti. Devirden önce Anıtlar Yüksek Kurulu, Park Otel için şaşırtıcı bir karar vermişti. Kurul, 11 Şubat 1978'de aldığı bir kararla otelin yıkılabileceğini belirtiyordu. Bu kararla Park Otel'in 10 yılı aşan imar ve koruma serüveni başlayacaktı.

Tüm tarihi verilere karşı verilen yıkılabilirlik izni daha sonra yeniden gözden geçirilecek, 1983'te bu kez otelin korunmasına ve restorasyonuna karar verilecekti. Ancak burada çok yüksek bir rant söz konusuydu ve oteli satın alanlar, inatçı ve güçlü gruplardı. Yeni projeler, yeni öneriler belediye başkanları, belediye meclisleri, imar büroları ve yüksek kurul arasında gidip gelmeye başladı. Turizm Bakanlığının da devreye girdiği bu istenilen imar durumunu elde etme mücadelesi 20 Haziran 1988'de dönemin büyükşehir belediye başkanı Bedrettin Dalan'm imzaladığı bir kararla sonlandı ve Park Otel'in 33 katlı bir yapı olarak insa edilme hakkı elde edildi.

Ne var ki bu gelişmelere direnenler ve kentsel ölçüleri tahrip edecek bu inşa iznine karşı kamuoyu desteği yaratmaya ve bir direnme cephesi kurmaya çabalayanlar da vardı. Önce bir aile direnmeye başladı. Park Otel temel hafriyatının alanı içinde olan evini satmamakta direnen Tunç ailesi, istimlak kararma karşı Şubat 1989'da İdare Mahkemesine başvurdu. Semt sakinleri aralarında örgütlendi ve Mimarlar Odası'nın ve diğer meslek kuruluşlarırun ve kamuoyunun desteğini aldı. Davalar açıldı. Gökdelen yükselirken bir yandan da kentti koruma adına inatçı, sabırlı, özverili ve neredeyse nefes nefese bir hukuk savaşı verildi.

Yeni büyükşehir belediyesi yönetiminin desteğini alan örgütlenmeler, sonunda başarıya ulaştı. Park Otel gökdeleni, kurul ve meclislerin onayladığı düzeye, yanındaki Alman Konsolosluğu binasının düzeyine kadar yıktırıldı. Böylece Park Otel olayı, Taşkışla(->) ile birlikte Türkiye'de kentsel koruma alanının en önemli ve başarılı örneğini oluşturdu.

Büyük tarihi önemlerine karşın bu serüvene konu olan yapıların mimari kimliği yeterince açık değildir. Baron Blanc'ın konutunun yapım tarihi ve mimarı henüz saptanamamıştır. Eski fotoğraflarından yalnızca bu elçilik konutunun 3 katlı, neorönesans üslubunda, ortasında öne çıkan kitlesi, üstte bir üçgen alınlıkla bitirilen görkemli bir yapı olduğu anlaşılmaktadır.

1930'lu yıllardaki Park Otel'in de mimarı ve kesin yapım tarihi bilinmemektedir. Yine fotoğraflarından, onun güneye dönük "U" biçiminde bir kitlesi olduğu ve boydan boya balkonlarla İstanbul'un tarihi peyzajma, Sarayburnu panoramasına açıldığı görülmektedir. İnönü Caddesi'ne geniş bir bahçe bırakarak geriye çekilmiş olan otel bu cephede 2 katlı, büyük eğimden ötürü güney cephesinde 6 katlıdır. Fotoğraflarından ve anılardan bu yapının, 1930'larm en güzel art deco(->) uygulamalarından biri olduğu söylenebilir. Çok tanınmış yemek salonu ve özellikle barı, bu beğeninin seçkin birer örneği idi. Park Otel'in 1979'da satışa çıkarılan eşyası da ince bir beğeniyi gösteren parçalardı.

Tevfik Paşa'nın konağıyken 1930'larda otele dönüştürülen Park Otel binası.
Ş. Okday, *Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa,* İst., 1986

Bibi. *BOA,* Yıldız Arşivi, Resmî, II, 87/26 (1.13.1315); Cezar, *Beyoğlu,* 407; S. N. Duhani, *Eski İnsanlar Eski Evler, 19. Yüzyıl Sonunda Beyoğlu'nun Sosyal Topografyası,* İst., 1982, s. 91-92; ay, *Beyoğlu'nun Adı Pera İken,* İst.. 1990, s. 45; R. Gökdağ, *Park Otel Olayı,* İst., 1992.

AFİFE BATUR

PARKLAR

Kent içinde, halkın gezip dolaşması, açık havadan yararlanması için ağaçlandırılıp çiçeklendirilerek özel olarak düzenlenmiş yeşil alanlar. Mevsimlik çiçek tarhları, bazılannda çocuk oyun alanları ile spor alanlarının (basket, futbol, voleybol) tesis edilmiş olması, oturma-dinlenme mekânlarının zenginliği, parkların ayırıcı özelliklerindendir.

Osmanlı Dönemi

Osmanlı döneminde, 19- yy'm ortalarına kadar, İstanbullular daha çok mesire yerlerine, çayırlara, bahçelere giderek ağaçların gölgesinde oturma alışkanlığına sahiptiler. Şehir ise zaten yeşildi, pek çok yeri çayırlar, bağlar bahçelerle kaplıydı. Parka gereksinim duyulmamıştı. Uzun imparatorluk dönemi boyunca İstanbul'da tesis edilmiş parkların sayısı parmakla sayılacak kadar azdır.

İstanbul'un kelimenin günümüzdeki anlamıyla ilk parkı, 1854'te Sultanahmet Meydanı'nda tesis edilmiş olan ve çok sonra adına Yeni Millet Parkı denen parktır. Üçgen biçimindeki parkın bir kenarı Divanyolu'na yakın ve paralel olarak uzanmakta; köşesi de Firuz Ağa Camii'nin duvarına dayanmaktadır. Park büyükçe bir köşk bahçesi görünümünde olup ortasında çatısı kiremit örtülü, verandalı, tek katlı bir kafe inşa edilmiştir. Parkın uygun yerlerine, demir çubuklar ile hazırlanmış kubbe biçimli pergolalar yerleştirilmiştir. Parkın giriş kapısı tek olup Dikilitaş yönüne açılmıştır. Parkın çevresi ahşap malzeme ile çevrelenmiş, ağaçlar ve çiçek tarhları emniyet altına alınmıştır; iç tarafına da sıra halinde ligustrum ve yalancı akasya ağaçlan dikilmiştir.

1867-1870 arasında Kısıklı yolu üzerinde, Bağlarbaşı civarındaki yeşil alan, Çamlık Bahçesi adıyla istanbul'un Anadolu yakasında halka açılan ilk belediye parkıdır. Daha sonra Cumhuriyet döneminde bu belediye bahçesi 19-500 m^2'lik bir alan üzerinde düzenlenerek Millet Bahçesi(->) veya Millet Parkı adıyla yeniden açılmıştır.

Üsküdar'da II. Meşrutiyet'ten sonra tesis edilmiş en eski parklardan birisi de Doğancılar Parkidır(->). Park dikdörtgen biçiminde olup yüzölçümü 8.000 m^2'dir. Parkın ortasında iki küçük havuz vardır.

Osmanlı döneminde tesis edilen parklardan birisi de Gülhane Parkidır(->). Park, Topkapı Sarayimn dış bahçesidir. Şehre-

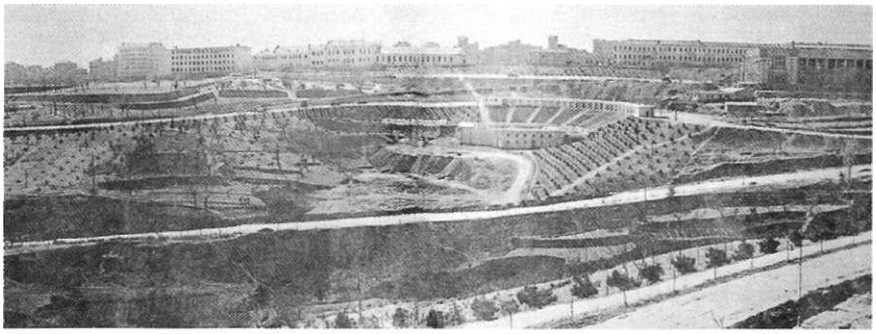

İstanbul'daki parklar arasında en geniş sahayı kaplayan 2 Numaralı Park'ta Açıkhava Tiyatrosu ile Spor ve Sergi Sarayı'nın görünümü.
Cumhuriyet Devrinde İstanbul, İst., 1949

mini Cemil Paşa (Topuzlu) döneminde (1912-1914, 1919-1920) parka dönüştürülmüştür. Yaklaşık 100.000 nrTik bir alan üzerine yayılmış olup parkın iki giriş kapısı vardır. Parkın Sarayburnu kesimi eskiden Sirkeci demiryolu hattı üstünden bir köprü ile bağlıydı. Bu kısım, sonradan sahil yolunun açılmasıyla (1958) parktan ayrılmıştır. Ayrılan bölüm 13.000 m^2 yüzölçümüne sahip olup Sarayburnu Parkı adı ile yeniden tanzim edilmiştir. İstanbul'daki ve Türkiye'deki Atatürk heykellerinin ilki (1926) bu park içinde yer alır.

Prusya Kralı ve Alman İmparatoru II. Wilhelm'in 1898'de Türkiye'ye yaptığı ikinci ziyaretin anısına ithaf edilmek üzere bir anıt çeşme yapımına karar verilmiştir (Alman Çeşmesi!-»]). Çeşme için çalışmalara 1899 yaz aylarında başlanmış, önce Hippodrom alanının ve dikilitaşların çevresi düzenlenmiş, ağaçlandırma çalışmaları yapılmıştır. Bugün Atmeydanı'nm çevresindeki yollarda bulunan yaşlı atkestaneleri o günlerden kalmıştır. Daha sonra Sultanahmet Parkı haline gelecek olan alan düzenlemesinin tarihi o günlere gider.

Bozdoğan Kemeri'nin yakınında. Fatih belediye binasının önündeki 6.000 m^2'lik alan, Osmanlı döneminde İstanbul'da tesis edilen son parklardan birisidir.

1914'te uçak kazalarında ölen pilotların anısına, kazadan hemen sonra 2 Nisan 1914'te bu park düzenlenmiş ve ortasına dikilen Tayyare Şehitleri Anıtı(->) yüzünden Tayyare Parkı diye anılmaya başlanmıştır.

Cumhuriyet Dönemi Parkları

Bu dönemde düzenlenen parkların çoğu 1936-1940 arasında yapılmıştır.

Abbasağa Parkı: Beşiktaş Yıldız Mahallesinde, Boğaziçi'ne dönük, oldukça meyilli bir yamaç üzerinde 12.000 m^2 yüzölçümüne sahip bir parktır. Bu arazi parçası, 17. yy'dan itibaren uzun süre "Abbasağa Mezarlığı" olarak hizmet görmüş, birçok tarihi kişi buraya gömülmüştür. 1939-1941 arasında, üzerindeki tüm servi ağaçları kesilerek ve mezar taşları da sökülerek parka dönüştürülmüştür. 1989-1990 yıllarında park yeniden revizyondan geçirilmiş, yeni bitki türleri ve oturma mekânları ile zenginleştirilmiştir. Parkın yola yakın düzlük bir yerine basket ve voleybol sahaları yerleştirilmiştir (bak. Abbasağa Mezarlığı ve Parkı).

Beşiktaş Barbaros Parkı: 1944'te Barbaros Anıtı(->) dikilirken çevresi de bir park olarak düzenlenmiştir. 7.200 m^2'lik bir yüzölçümüne sahip olan parkta heykelin önü, büyük boyutlu taşlar döşenerek merasim alanı olarak ayrılmış, türbenin ve heykelin çevresi de ağaç ve süs çalıları ile ağaçlandırılmıştır. Parkın içinde, büyük çap ve boylara ulaşmış birkaç adet ulu çınar vardır.

Taksim Belediye Parkı: Divan Oteli'nin karşısında, Sheraton Oteli'nin arkasına düşen ağaçlık alandadır. 1934-1936 arasında park olarak düzenlenmiş, 1940'ta İnönü Gezisi ile birlikte yeniden tanzim edilmiş, revizyonu yapılmıştır. Parkın Boğaz'ı gören bir köşesinde inşa edilen "Taksim Gazinosu" uzun yıllar İstanbul halkına müzikhol olarak hizmet vermiş, nişan, düğün ve her türlü eğlence toplantılarının (gecelerin) düzenlendiği bir yer olmuştur. Parkta daha önceki dönemlerden kalmış yaşlı ve nadide ağaçlar, örneğin mamut ağacı *(Sequoiadendron giganteum)* mevcuttu. 1960'ta kuruduğunda, yıllık yaş halkalarından ağacın yaşının 90 olduğu saptanmıştır. Büyük olasılıkla burası Taksim Kışlası'mn arkasındaki binalara ait bir bahçeydi. Önceleri çok bakımlı olan park, ihmal edilmiş ve bugün oldukça bakımsız kalmıştır.

Taksim Gezi Parkı (İnönü Gezisi): 1940'ta, Vali ve Belediye Başkanı Lütfi Kırdar döneminde kurulmuştur. Parkm bulunduğu alan üzerinde 1933-1934 yıllarına kadar Taksim Kışlası ile talim sahası vardı. Kışlanın avlusu uzun süre futbol sahası olarak kullanılmıştır. 1944'te Taksim Gezi Parkı'nın Taksim Meydanına bakan ön kısmında. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün at üzerindeki heykelinin kaidesi inşa edilmiştir. 1950'de iktidar el değiştirdiğinden, atlı heykel uzun süre bir depoda bekletilmiş, sonunda bu parka değil, Maçka Taşlık Parkı'na, 1983'te dikilmiştir.

38.000 m^2 yüzölçümüne sahip olan bu park, 1991-1992 arasında yeniden revizyondan geçirilmiştir; dikdörtgen biçimli parkın ortasında fıskiyeli büyük bir havuz inşa edilmiştir; fıskiyelerden dökülen sular renkli ışıklarla aydınlatılmaktadır.

Maçka Taşlık Parkı: Swissöteiin arkasında kalan, 1946'dan beri çevre halkına hizmet veren parktır. 8.000 m^2'lik yüzölçümüne sahip olan parkın dört tarafı yollarla çevrilmiştir.

II. Abdülhamid burada kendi admı taşıyacak bir cami yaptırmaya karar vermiş ve temellerini attırmıştır. Önce Balkan Savaşı, ardından I. Dünya Savaşı ve imparatorluğun çöküşü gibi olaylar caminin inşaatını engellemiştir. Temele döşenmiş taşlar ile yarı yontulmuş taşlar burada uzun süre sahipsiz kalmış, yığınak halinde terk edilmiştir. Bu taşlardan dolayı buraya "Taşlık" adı verilmiş, 1946'da park olarak tanzimi bitmiş, Taksim İnönü Gezisi için hazırlattırılmış bulunan İnönü heykeli uzun yıllar depoda saklandıktan sonra, 1983'te, Milli Güvenlik Konseyi'nin kararı ile bu parka diktirilmiştir.

Vişnezade Parkı: Beşiktaş, Akaretler'den Maçka'ya çıkan yolun solundadır; yüzölçümü yaklaşık 4.000 m^2 kadardır; çevresi taş duvarlarla çevrelenmiştir. Parkın iki servis kapısı mevcuttur; park 1939'da tesis edilmiştir.

Nişantaşı Parkı (Çocuk Bahçesi): 1939'da, Vali Konağı Caddesi üzerinde tesis edilmiştir. Birkaç basamak merdivenlerden inildiğinde daire biçiminde bir alana gelinir; alanın ortasında şimşir ve top mazılar ile yıldız biçiminde bir göbek yapılmıştır. Top akasyalar, sedirler ve oya ağaçları parkı gölgelendirmekte ve güzelleştirmektedir. Oturma mekânları zengindir. 1993'te revizyona alınmış, ancak dikilen fidanlar sulanamadığı için kurumuşlardır.

2 Numaralı Maçka Parkı (Maçka Demokrasi Parkı): İstanbul'da yapılan parklar arasında en geniş sahayı kaplayan 2 Numaralı Park'tır (bak. Maçka Parkı). Şehircilik uzmanı M. Prost şehir imar planını hazırlarken, Dolmabahçe Gazhanesi'nin arkasındaki vadiyi şehir için büyük bir park haline getirmeyi uygun görmüştür. Gümüşsuyu-Taksim-Harbiye-Nişantaşı-Maçka-Dolmabahçe arasında bulunan bu geniş sahada bostanlar, bahçeler, ahırlar ile Küçükçiftlik ve Belvü gazinolarından başka bir şey yoktu. İstimlak edilen bu sahada Açıkhava Tiyatrosu yapılmış, Spor ve Sergi Sarayı inşa edilmiştir. 1947'de de 2 Numaralı Park'm 160.000 m^2'lik bir kısmı binlerce çam ve diğer süs fidanları dikilmek suretiyle ağaçlandırılmıştır.

1966'da, daha önce ağaçlandırılmış alan üzerinde, parkın kuruluşu kısa sürede tamamlanmıştır. Kademeli oturma mekânları, gezi yolları, çocuk bahçeleri, bisiklet parkuru, taşlarla örülmüş kademeli havuzlar yapılmıştır. Cumhuriyet döneminde, İstanbul'da en az masrafla yapılmış en iyi parklardan birisi olmuştur.

1980'li yıllarda terk edilmiş durumda bulunan bu park Kadırgalar Vadisi'nin iki yamacına yayılacak genişlikte yeniden planlanmış, uzun bir hazırlık ve çalışma döneminden sonra, 1993'te "Maçka Demokrasi Parkı" adı ile halka açılmıştır.

1980'li yılların başında, Sultan Ahmed Camii ile Ayasofya Camii arasında, 13.000 m^2'lik alan üzerinde havuzlu bir park tan-

1942'de açılan Moda Çocuk Bahçesi (solda) ve Kadıköy Sahil Parkı.
Laleper Ayîek, 1994/İtil VArşivi (sol), Nazım Timuroğhı, 1993

zimi yapılmıştır; Japon süs elması ve süs kirazları ile erguvan ve oya ağaçları, konik porsuk ve konik mazı ağaçları parka güzellik kazandırmıştır. 1988'de de, Sultan Ahmed Camii'nin önünde, ışık gösterilerinin yapıldığı yere banklar konmuş ve nadide süs çalıları ile ağaçlandırılmıştır.

Bunların dışında, 1923-1950 arasında düzenlenen park ve bahçeler şunlardır: 1929-1930'da Kadıköy Yoğurtçu Parkı, Bakırköy Parkı, Anadoluhisarı Parkı, 1934-1935te Kadıköy İskele Parkı, Üsküdar'da Atpazarı ve Üsküdar Yeniçeşme bahçeleri; 1939'da Ayasofya Parkı; 1940'ta Aksaray Parkı, Büyükdere Çocuk Bahçesi; 1941'de Taksim Meydanı Parkı, Üsküdar İskelesi Meydan Parkı, Tarabya Parkı, Yeniköy Parkı, Yeşilköy Parkı; 1942'de Çarşamba Çocuk Bahçesi, İstanbul Teknik Üniversitesi önündeki park, Beşiktaş Kaymakamlığı Bahçesi, Kadıköy'deki Altıyol Meydanı, Moda Çocuk Bahçesi; 1943'te Heybeliada Parkı; İ946'da Büyükada Parkı. 1948'de eski Surp Agop Mezarlığı'nda Tenis ve Dağcılık Kulübünden Açıkhava Tiyatrosu'na kadar uzanan kısım park ve bahçe haline konulmuş ve Taksim Bahçesi ile Harbiye arasında yeni yapılan apartmanların önündeki çiçek parterleri yeşillendirilmiş tir.

1980 sonrasında kent içinde yeni parklar kumlması ve eskilerinin düzenlenmesine önem verilmiştir.

Halic'in ve Boğaziçi'nin her iki yakasındaki sahillerde, Sarayburnu'ndan başlayarak Yenikapı, Samatya, Surdibi, Topkapı, Zeytinburnu'na; Kadıköy'den başlayarak Erenköy, Bostancı, Küçükyalı, Kartal'a uzanan sahil bandında yapılan istimlakler, yıkım ve sahil dolguları sonucu birçok yerde yeni alanlar ortaya çıkmıştır. Bir taraftan büyükşehir belediyesi, diğer taraftan ilçe belediyeleri bu alanları seri bir biçimde yeşillendirmek ve parklar kurma çalışmalarına girişmişlerdir.

Büyükşehir belediyesince 1991,1992 ve 1993'te, İtalya'dan yaklaşık 10.000 adet boylu ağaç fidanı ithal edilmiş, ana arterlere ve parklara diktirilmiştir.

İstanbul'un çeşitli bölgelerinde, en çok da Üsküdar, Eyüp, Beşiktaş, Kadıköy. Fatih, Bakırköy ilçelerinde yeni parklar, bahçeler kurulmuştur. Bunlar arasında Göztepe 60. Yıl Parkı, Fenerbahçe Parkı, İnci Burnu-Kurbağalı Dere dolgu alanı, Pendik Gözdağı Parkı. Ahırkapı-Yenikapı arası, Yenikapı-Kocamustafapaşa arası, Zeytinburnu-Yedikule arası sahil parkı, Eyüp Sümerkent Parkı, Bakırköy'de Aytekin Kotil Parkı, Ayvansaray Parkı, Nişantaşı Parkı gerek kapladıkları alan, gerekse barındırdıkları tesisler açısmdan en önemlileridir. Bunların dışında, semtlerde, yerel belediyeler tarafından yapılmış yeşillendirilmiş küçük meydan düzenlemeleri de vardır.

Bibi. *Cumhuriyet Devrinde İstanbul.* İst.. 1949; S. H. Eklem. *İstanbul Anıları.* İst., 1979; Büyükşehir Belediyesi. Park ve Bahçeler Müdürlüğü, Planlama Şefliği, "Parklar ile İlgili Kısa Bilgiler", teksir.

FAİK YALTIRIK

PARMAKKAPI MESCİDİ

Fatih İlçesi'nde, Sultan Selim Camii'nin bulunduğu tepenin eteğinde, Cibali semtinde idi. Purkuyu veya Kandili Güzel Mescidi olarak da adlandırılan Parmakkapı Mescidi bir süre eski bir Bizans kilisesi kalıntısı olarak da tanınmıştı.

Hüseyin Ayvansarayî'nin *Hadîkatü'l-Cevanıi* adlı eserinde bu mescidin kiliseden çevrilmiş olduğunu bildimıesine dayanan, A. G. Paspatis İstanbul'un eski Bizans kiliselerine dair çalışmasında, bu binayı da bir kilise olarak kabul ederek, bunun kaynaklarda adı geçen Ayios İsaias Kilisesi olabileceğini ileri sürmüştür. Sonraları bu görüş Mordtmann tarafından da kabul edilmiştir. Ancak İsaias Kilisesi'ne dair kaynaklardan elde edilen bilgiler o derecede bulanıktır ki, bunlarla yerini kesinlikle tespit mümkün değildir.

Bu eski Bizans kalıntısı, "şenlendirme" politikası gereğince Türk döneminde Kâtip Hüsrev tarafından mescide dönüştürülmüştür. Bu vakıf bina Parmakkapı Mescidi olarak tanınmış iken, *Hadîk.a'dv.* Purkuyu Mescidi olarak kaydedildiği için bu ikinci ad ile de yayınlara girmiştir. *Hadîka,* mescide Yenikapılı Ahmed Efendi tarafından minber koydurulduğuna da işaret eder.

Mescidin görüntüsünü sağlayan tek belge olan Paspatis'in kitabındaki taşbasması (litografya) gravürden anlaşıldığına göre, resminin yapıldığı 1870'li yıllarda mescit kare bir kitle üzerinde sekizgen sağır bir kasnağa oturan kubbe ile örtülü bir yapı idi. Bir yan cephesinde üstleri kemerli üç pencere vardı. Ana duvarlar ve kasnak üçer kesme taş ve aralarında tuğla hatıllar olan teknikte örülmüştü. Bu duvar örgüsü ve pencere biçimi Parmakkapı Mes-

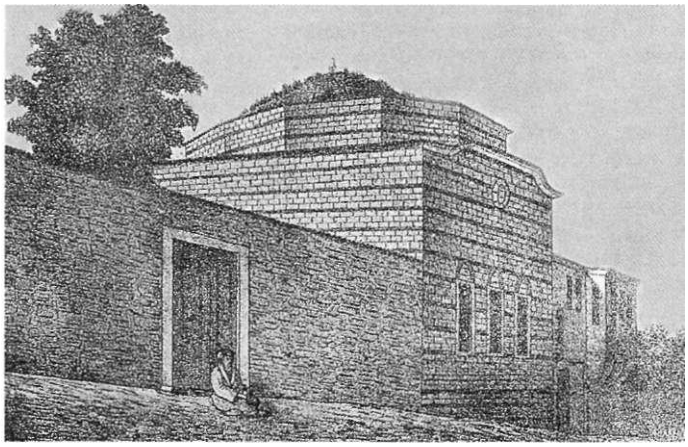

Paspatis'in 1877'de İstanbul'da yayımlanan *Byzantinai Melatai* adlı eserinde yer alan bir çizimde Parmakkapı Mescidi.
Müller-Wiener, *Bildlexikon*

cidi üst yapısının bir Osmanlı dönemi Türk eseri olduğunu belli etmektedir. Mescidin yeri 1870'li yıllarda çizilen İstanbul planında görülür.

Parmakkapı Mescidi, 19. yy içlerinde önemli ölçüde bir yenileme görmüş ve bu sırada, değişik biçimde yapılarak minaresi, şerefesi ince direklere dayanan bir sakfa sahip biçimde ilave edilmişti. Kandili Güzel adı da bu sıralarda yakınındaki bir yatır mezarından dolayı halk tarafından yakıştırılmıştı. Mescit 1918'de İstanbul'un Haliç kıyısından Hekimoğlu Ali Paşa Camii'ne kadar çok geniş bir bölgesini harap eden yangında tahribe uğramış ve bir daha ihya edilmemiştir.

Bir süre yıkıntı halinde, minaresi ile duran mescit, yavaş yavaş ortadan kalkmış ve 1950'lerden sonra da bölgeyi kaplayan yoğun yapılaşma sonucu bütün kalıntıları ile kaybolmuştur. Ancak 19ö0'lı yıllarda arsası olduğu sanılan yerde yapılan temel kazıları sırasında bazı duvar izlerine rastlanmıştır. Bugün Parmakkapı Mescidi'nin yeri bile belli değildir.

İstanbul'da ikinci bir Parmakkapı Mescidi de Kazasker Mehmed Efendi tarafından yapılmış olup, Yenibahçe semtinde Hüsrev Paşa Türbesi civarında bulunuyordu. Bu mescitten de hiçbir iz kalmamıştır.

Bibi. Janin, *Eglises et monastères,* 139-140 (A. Isaias Kilisesi hakkında); A. G. Paspatis, *Byzantinai Meletai,* İst., 1877, s. 381-382; Mordtmann, *Esquisse,* 42; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 65; Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi;* I, 365, not 3; Ayverdi, *İstanbul Haritası,* C5; E. Mamboury, *Constantinople, guide touristique,* İst., 1925; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 193; *Fatih Camileri,* 189.

SEMAVİ EYİCE

PASAJLAR

Hanların veya büyük apartmanların altında, zemin katlarında açılan, iş ve alışveriş merkezi olarak kullanılan; caddeleri ya da sokakları birleştiren ve kimileri "galleria" tarzında olan iki tarafı dükkanlı geçitler.

İstanbul'da ilk pasajların inşaatı Beyoğlu'nda 19. yy'm ikinci yarısına rastlar. Beyoğlu'nun en eski pasajlarından biri olan şimdi Markiz Pastanesi'nin(->) bulunduğu yerdeki Şark Pasajı (Passage Oriental, Lebon Pasajı, Şark Aynalı Çarşı) 1840'larda inşa edilmiştir. Hekim ve istanbul milletvekili Rum M. Hacopulo'nun (Hazzopulo) adını taşıyan Hacopulo Pasajı(-») (bugün Danışman Geçidi) 1850'lerde; Krepen Pasajı(->) 1870'te (bugün Aslı Han) ve Avrupa PasajıG» (Aynalı Pasaj) aynı dönemde açılmıştır. 1870'te yanan Naum Tiyatrosu'nun yerini alan Çiçek PasajıG» (Hristaki Pasajı, Cité de Pera) Rum bankeri Hristaki tarafından yaptırılmış; 1876'da açılan pasaj 1978'de çökmüş, 1986'da onarılmış ve yeni düzenlemesi ile 1988'de yeniden açılmıştır. Tünel Pasajı(-») 1886'da, İstiklal Caddesi'nden Aleon Sokağı'na çıkan Anadolu Pasajı(-0 ve Ağa Camii ile Mahyacı sokaklarına açılan Rumeli Pasajı (Cité Roumeli) 1900'lerin başlarında II. Abdülhamid'in mabeyincisi Eğribozlu Ragıb Paşa tarafından yaptırılmıştır, istiklal Caddesindeki girişi ile yandaki iki sokağa (Gönül Sokağı, Piremeci Sokağı) açılan Suriye Pasajı (Cité de Syrie) 1908'de, Aznavur Haninin altında, hanın inşaatının bitmesinden bir süre sonra açılan, İstiklal Caddesi ile Meşrutiyet Caddesi'ni bağlayan, Aznavur Pasajı(->) 1993'te onarılmış, Giustiniani Barthelemi'nin tiyatrosu ile Palais de Cristal'in(->) yerinde yükselen, şimdiki Elhamra Hanı(->) 1924'te hizmete girmiştir. İstiklal Caddesi boyunca sıralanan bu pasajlardan başka Frederici Pasajı (Meşrutiyet Caddesi ile Minare Sokağı arası), Fransız ya da Nil Pasajı (Asmalımescit ile Gönül sokakları arası), bugün Odakule'nin(-») işgal ettiği yerde bulunan Karlman Pasajı(-0, Yeni Çarşinm köşesinde yükselen Galatasaray Pasajı (bugün Yapı ve Kredi Bankası), Büyük Parmakkapı ile Küçük Parmakkapı sokaklarını birleştiren Afrika Pasajı(-») Bursa Sokağı ile Ahududu Sokağı arasındaki Ahududu Pasajı ve 1885'te inşa edilip Ses Tiyatrosu'nu (Dormen Tiyatrosu) bir süre barmdıran Halep PasajıG» da zikredilmelidir.

Beyoğlu pasajlarından her biri, geçit olma işlevlerinin ötesinde, birer alışveriş ya da eğlence merkezi olma özelliği taşırlar. Şark Pasajı girişindeki Lebon Pastanesi, kitapçılar, perukçu, kuaför ve kürkçüler ile anımsanıyor, Hacopulo Pasajı kuruluşundan beri düğmeci, tokacı, şapkacı ve terzileri ile anıldığı gibi Ahmed Midhat Efendi ile Namık Kemal'in çıkardıkları *İbret* gazetesini barındırmakla tarihsel önem kazanıyor. Elhamra Hanı aynı adlı sinema salonuyla, Suriye Pasajı eski Santral (Zafer) Sineması ve Ses Film Stüdyosu ile anılmaktadır. Krepen Pasajı bir kahvehane pasajı olarak başlamış, sonradan yıkılışına kadar Beyoğlu, meyhanelerinin merkezi olmuştur. Bugünkü Çiçek Pasajı ise başlangıçtaki çiçekçilik döneminden sonra bir birahaneler mekânına dönüşmüştür.

19. yy'm sonlarında, Beyoğlu'ndaki pasajların dışmda Karaköy'de, Galata'ya doğru Fransız Pasajı da istanbul'un eski, önemli pasajlarından biridir (bak. Fransız Hanı ve Geçidi).

Daha çok alışveriş işlevli olan ve büyük apartman bloklarının altlarında açılan pasajlara, 1960'lardan sonra Şişli, Osmanbey, Nişantaşı gibi gelişen ve üst sosyoekonomik katmanlara hitap eden semtlerde yenileri ilave olmuş; 1970 ve 1980'lerden sonra da, İstanbul'un çeşitli yerlerinde, tek kat üzerine, iki tarafında dükkânlar olan ve geçit işlevi ağır basan pasajların yerini birkaç kat üzerine kurulu, büyük kompleksler almıştır.

Bibi. S. N. Duhani, *Eski İnsanlar Eski Evler,* İst., 1982; Ç. Gülersoy, "Son Pasajlar". *Cumhuriyet Dergi,* S. 258-259 (17 Şubat-24 Şubat 1991); B. Üsdiken, "Beyoğlu'nda Kaybolan Geçit ve Pasajlar". *TT,* S. 88-91 (Nisan-Temmuz 199'l).

GİOVANNI SCOGNAMILLO

PASPATİS, ALEKSANDROS G.

(1814, Sakız Adası [bugün Yunanistan'da]-1891, Atina) Rum arkeolog ve tarihçi.

Esas mesleği hekimlikti. Amatör olarak İstanbul'un Bizans dönemi arkeolojisi ve tarihi topografyasına dair araştırmalar yapmış ve bu konularda birkaç kitap ve çok sayıda makale yayımlamıştır. Ayrıca Batılı uzmanlann, İstanbul'a geldiklerinde ilk aradıkları kişi olmuş ve onlara şehir içindeki gezintilerinde rehberlik etmiştir.

Yükseköğrenimini İngiltere'de Amherst College'de yaparak 1831'de buradan mezun oldu. Kendisini tamyan bir yazarın ifadesine göre "engin bilgiye sahipti" ve on beş dil biliyordu. Paspatis'in yayınları arasında bir tanesi Bizans arkeolojisi dışında olup çok değişik bir konudadır: *Etude sur les Tchinghianés ou Bohémiens de l'empire Ottoman,* (İst., 1870) başlıklı bu kitap son derecede nadir olup, Çingeneler konusunda tek monografya olarak değerini korumaktadır.

Paspatis'in, İstanbul'un tarih ve arkeolojisine dair bütün yayınlarında adı geçen en önemli eseri ise *Byzantinai Meletai, topographikai kai historikai*(İst., 1877) başlıklı kitaptır. Perşembepazarf nda Antonios Koromilla Basımevi'nde basılan bu X+416 sahifelik eser üç büyük bölümden oluşmuştur. Birinci bölümde şehrin gelişmesi ve kara tarafı surları ile bunların üzerlerinde görülen kitabeler, orijinal yazılışları ile tekrarlanmış, başlıca kapılar üzerinde durulmuştur. Bunun arkasından gelen Blahernai Sarayı(->) ve Büyük Saray(->) hakkındaki bölümlerle birinci kitap sona erer. Aynı cilt içindeki ikinci kitapta Paspatis daha çok tarih konusunu ele alarak Latinler ile Bizanslılar arasındaki ilişkiler üzerinde durmakta ve Latinlerin Halic'in iki yakasında sahip oldukları imtiyaz bölgelerini, Dördüncü Haçlı Seferi'ne katılan Batılı şövalyelerin şehri işgal etmelerini ve Galata'nın tarihini inceleyerek Boğaziçi'nin son Bizans dönemindeki durumunu anlatmaktadır.

Eserin en önemli bölümü üçüncü kitap olup, bunda İstanbul içindeki eski Bizans kiliseleri tek tek monografyalar halinde takdim edilir. Ayrıca her binanın bir gravürü, ressam D. Galanakis tarafından, fotoğraftan alınmak suretiyle çizilerek taşbasması (litografya) olarak metin dışı lev-

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑΙ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΑΙ

ΜΕΤΑ ΠΛΕΙΣΤΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ

ΥΠΟ

Α. Γ. ΠΑΣΠΑΤΗ.

ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ,

1877

A. Paspatis'in *Byzantinai Meletai* adlı kitabının ilk sayfası. *Semavi Eyice arşivi*

halar halinde basılmıştır. Böylece bazıları aradan geçen süre içinde yok olan, camiye veya mescide çevrilen bu eski Bizans kiliselerinin 1870'li yıllardaki görüntülerini tanımak mümkün olmaktadır. Kuvvetli bir Bizans milliyetçisi olan ve her yapıyı, hattâ her taşı Bizans tarihine bağlamaya özen gösteren Paspatis, bu arada bazı yanıltıcı sonuçlara da saplanmıştır. Onun "engin bilgisine" ve şehrin topografyasını iyi tanımasına güvenen yabancı Bizans uzmanları da dolayısıyla aynı yanlışları sürdürmüşlerdir.

Bu kitabının yayımlanmasından az önce, Paspatis, İstanbul'daki camiye çevrilmiş eski Bizans kiliselerine dair bir konferans vermiş ve bu konuşma, Fransızca olarak, o yıllarda İstanbul'da çıkmakta olan bir dergide basılmıştır ("Recherches sur les églises byzantines transformées en mosquées", *L'Univers, Revue Orientale, Politique, Littéraire et Scientifique,* S. 5 [1-13 Nisan 1875], s. 273-389 ve S. 6 [1-13 Mayıs 1875], s. 337-345). Bu yayın son derecede nadir olup, hiçbir bibliyografyaya girmemiştir.

Paspatis'in diğer bir kitabı ise İstanbul' daki Bizans saraylarına dairdir. Önce Grekçe olarak, *Ta Bizantina Anaktora* (Atina, 1885) başlığı ile yayımlanan bu eser, yazarın ölümünden iki yıl sonra W. Metcalfe tarafından İngilizceye çevrilerek basılmıştır *(The Great Palace of Constantinople,* Londra, 1893). Önsözünde, yazarın denetimi ile kitabın İngilizceye çevrildiği ve ölümüne kadar ilk sekiz böiümünü gözden geçirebildiği haber verilir. Kitap 11 bölümden ve 370 sahifeden meydana geldiğine göre, sadece üç bölüm ile s. 263-370'i kaplayan kısımlar yazar tarafından görülememiştir. Sonunda Sarayburnu bölgesinin bir de haritası olan bu kitap, ünlü Bizans tarihi uzmanı J. B. Bury tarafından "... değersiz bir kitabın iyi bir tercümesi olarak..." (A good translation of a worthiess book) *(The Athenaeum,* 18 Ağustos 1894, S. 3486; *Byzantinische Zeitschrift,* III, s. 219) değerlendirilmiştir.

Dr. Paspatis'in bunlar dışındaki İstanbul ile ilgili yayınları, Beyoğlu'nda, yabancı bir bilimler akademisi gibi çalışan Elinikos Filoloyikos Siloğos Konstantinopoleos'un») yıllık dergisinde basılmıştır. Bunların başlıcaları şunlardır: "Neotata Bizantina meletimata" (En son Bizans incelemeleri)", *Elinikos Filoloyikos Siloğos,* XIII, (1880), s. 1-4; "Peri ton en Konstantinupolei anaskafon" (İstanbul'da yapılan son kazılara dair), *ae,* VI (1873), s. 46-63; "Peri ton hersaion teihon tes Konstantinupoleos", *ae,* II (1864/65), s. 171-188; "Epigrafai ton hersaion teihon" (Kara tarafı surlarının kitabeleri), *ae,* II (1864-65), s. 189-208; "Pulai ton hersaion teihon" (Kara tarafı surlarının kapıları), *ae,* II (1864-65), s. 209-220; "Peri tu emporiu ton genueusion en Konstantinupolei" (istanbul'da Cenevizlilerin ticaret limanına dair), *ae,* VI (1873), s. 138-164, VII (1874), s. 82-145, 152-163; "Peri ton en Konstantinupolei sozomenan bizantinaon ekklesion" (İstanbul'da halen mevcut Bizans kiliselerine dair), *ae,* IX (1875), s. 236 vd; "To Bizantinon palation ton Blahernon" (Blahemalardaki Bizans sarayı), *ae,* IV (1871), s. 169-178; "Peri ton Bizantinon anaktoron kai ton perika auton idrumaton" (Bizans sarayları ve bunların civarında bulunan müesseselere dair), *ae,* XVI (1884), s. 350-351 ve 359-366; "Peri tinos hipogeion kai kinsternes" (Bazı mahzen ve sarnıçlara dair), *ae,* XIII (1880) eki (Parartema), s. 32-33; "Ta Trakika proasteia tu Bizantiu" (Bizans'ın Trakya tarafındaki dış yerleşim yerleri), *ae,* XV (1877-78), s. 33-42; "Ta Anatolika proasteie tu Bizantiu" (Bizans'ın Anadolu tarafındaki dış yerleşim yerleri), *ae,* XV (1877-78), s. 43-52.

Bibi. A. Mordtmann, *Elinikos Filoloyikos Siloğos,* (1893), s. 13-18; S. Lampros, *Deltion,* IV (1892), s. 205-207; Grosvenor, *Constantinople,* (L. Wallasein önsözü); N. Vlahos, "Alexandre Paspatis, Un médecin et archéologue du siècle passé", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Uluslararası Dördüncü Kongresi (13-18 Ağustos 1979)-Bildiri Özetleri,* Ankara, 1979, s. 236.

SEMAVİ EYİCE

PAŞA KEMERİ

Belgrad Ormanı'ndaki Kırkçeşme isale hattının doğu koluna bitişen Paşa Katması üzerindedir.

Kırkçeşme isale hattı üzerindeki bütün kemerlerin Mimar Sinan tarafından yapıldığı bilinir. Ancak gerek *Tezkiretü'l-Bünyanve* gerekse *Tezkiretü'l-Ebniye'de* Mimar Sinan tarafından yapılan kemerler arasında Paşa Kemeri'nin adı yoktur. Topkapı Sarayı Müzesi III. Ahmed Kitaplığı'ndaki H. 1815 numaralı harita veya krokide de bu kemer çizilmemiştir. Sinan tarafından çizildiği sanılan bu tarihsiz haritanın 1554-1563 arasında yapıldığına şüphe yoktur. 1563'te Kırkçeşme Tesisleri»), isale hatları, dağıtım kubbeleri, şehir içi şebekesi tamamlanmış ve şehre bol su verilmiştir. 20 Eylül 1563'te o güne kadar görülmemiş şiddette 24 saat yağmur yağmış, çıkan seller yeni yapılan Mağlova Kemeri(->) ile Kurt Kemerimi tamamen, Uzun Kemer'in 16 gözünü yıkmış ve Kovuk Kemer») ile Güzelcekemerîn») ayaklarını ise temeline kadar oymuştur. Mimar Sinan bu üç kemeri 1563-1564 yıllarında yeniden yapmış ve şehre tekrar bol su verilmiştir. Bu bir senelik inşaat sırasında Balıkzade denen kişi bina emini olmuş, sonra azledilmiş, yerine başkası atanmıştır. Chester Beatty Library'deki 1579 tarihli *Süleymanna*medeki Nakkaş Osman taraftndan yapılan Kırkçeşme isale hattının minyatüründe kemerin adı Balıkzade olarak yazılıdır. Bu kayıt kemerin 1563-1564 arasmda yapılan diğer kemerler gibi Mimar Sinan'ın eseri ve asıl adının Balıkzade olduğunu ispatlar. Sukemerlerinde ilk defa Sinan tarafından uygulanan trapez kesitli ayak sisteminin de bu kemerde bulunması aynı hususu doğrulamaktadır.

Bu kemere sonradan Paşa Kemeri denmesinin sebebi ana galeriye bitişen ve Paşa Deresi'nden gelen katmanın isale hattının bu kemer üzerinden geçmesi yüzündendir. Kemerden 1.000 m kadar ileride Paşa Deresi'nin suyu daire şeklinde çok ilginç bir su alma sistemi ile alınarak, kemere giriş yerinde önce dairesel, sonradan dikdörtgen şekline çevrilmiş olan bir toplama havuzuna akar. Bu havuza başka bir katma daha karıştıktan sonra toplanan sular kemerin üzerindeki galeriden geçerek ana galeriyle birleşir.

Asıl adı Balıkzade olan Paşa Kemeri'nin tepe uzunluğu 102 m'dir. Yayaların geçmesini önlemek için kemerin üstüne 75 cm kalınlığında iki engel yapılmıştır. Kemer iki katlı olup toplam 13 gözü vardır. Gözlerin açıklığı 5 m'dir. Gözlerden biri iki kat yüksekliğindedir. Bu gözden başka üstte 7, altta 5 göz yapılmıştır. Kemer taşları cepheden 5 cm kadar içeridedir ve hepsi yarım daireye yakm sivri kemerlerdir.

Kemerin ayaklarının kalınlığı 2,45 m olup her iki cephede 1. ve 2. ayaklarda 54 cm'lik bir çıkıntı, 3- ve 4. ayaklarda ise 72 cm çıkıntı yapılarak tabandaki kalınlık 3,53 m ve 4,77 m olmuştur. Çıkıntılar her iki cephedeki 3,70 m genişliğin 2,62 m'lik bölümünde yapılmıştır. Galerinin altında çıkıntı sıfır olur. Duvar kalınlığı da üstte 1,85 m'ye iner. Bu şekildeki konstrüksiyon ilk defa Sinan tarafından Kırkçeşme kemerlerinde uygulanmıştır.

Bibi. R. Anhegger, "Eyyubî'nin Menakıb-ı Sul-

Paşa Kemeri
Kâzım Çeçen, 1987

tan Süleyman'ı", *TD,* I, 1949; Çeçen, *Kırkçeşme; Süleymanname,* Chester Beatty Library, Dublin, no. 413.

KÂZIM ÇEÇEN

PAŞABAHÇE

Boğaziçi'nin doğusunda, Anadolu yakasında, Çubuklu ile Beykoz-İncirköy yerleşmeleri arasında yer alan semt. İdari açıdan Beykoz İlçesi'ne bağlı bir mahalledir. Güneyden Çubuklu, doğudan Çiğdem, kuzeyden İncirköy mahalleleri ile çevrilidir.

Bugünkü Paşabahçe yerleşmesi geçmişte, incir ağaçlarının bolluğu ve incirinin güzelliği yüzünden İncirliköy denen bölgedeydi. Evliya Çelebi'ye göre, 17. yy'da İncirli, Sultaniye Bağı'nm güneyinde, tüm evleri bahçeli, 300 haneli, bir cami, bir de mescidi olan küçük bir yerleşmeydi. Çarşısı, pazarı ve hamamı yoktu. Halk, Sultan İbrahim'in») (hd 1640-1648) vezirazamı olan ve boğularak öldürüldükten sonra cesedi parça parça edildiği için Hezarpare (bin parça) diye anılan Ahmed Paşa'nm buradaki sarayının hamamından yararlanırdı, incirlideki Burun Bahçesi ve çevresi Ahmed Paşa'mn kasrının yapılmasından sonra "Paşanın Bağçesi" diye anılmaya başlanmış ve küçük İncirliköy (İncirköy) yerleşmesi rağbet bularak gelişmiştir. İnciciyan, yörenin Türklerle meskûn olduğunu yazar.

18. yy'da semtin bir ölçüde gözden düştüğü; devlet adamlarının, zenginlerin buraya fazla rağbet etmediği; bunda uzaklık kadar yörede çok sayıda bulunan kahvehanelerin, içki içilip fuhuş yapıldığı rivayet edilen yerlerin zararlı görülüp yıktırılmasının ve bostancıbaşınm burada pek sıkı inzibat tedbirleri almaya başlamasının payı olmalıdır. III. Mustafa») (hd 1757-1774) burada bir mektep, bir cami ile çeşme ve hamam yaptırmıştır.

1802 tarihli *Bostancıbaşı Defteri'nde* İncirliköy ile Paşabahçe ayrı iki semt olarak gösterilir. İncirköy'de 10 yalı, 1 balıkçı odası, liman, kahvehane, dükkânlar, kayıkhane ve 1 taş iskelesi (miri iskele) bulunduğu yazılıdır. Güneyindeki Paşabahçe'de ise cami, iskele, harap bir hamam ve yanında bir iskelesi, 1 dalyan ve ayazma, 2 kireç fırını, peksimethane değirmeni ve bunların arasına serpiştirilmiş 7 yalı olduğu tespit ediliyor.

Dethier, 19. yy'ın sonunda İncirköy ve Paşabahçe yöresinde güzel bahçeler uzandığını, ancak porselen, taş, cam ve mum imalathanelerinden dolayı sık sık çıkan yangınlardan köyün ve bahçelerin zarar gördüğünü anlatır.

Birçok kaynakta sözü edilen, semtteki şişehaneler zamanla gelişmiş ve porselen, özellikle de cam eşya imalatı geleneksel leşmiş, 20. yy'da modern bir cam fabrikasına dönüşerek 1935'te Paşabahçe Cam Fabrikası») kurulmuştur. Tesiste üretim, başlangıçta elle yapılırken daha sonra tam otomatik işletmeye dönüşmüştür.

Paşabahçe'de mevcut şişehanelerin bir diğer etkisi de, Paşabahçe Tekel İçki Fabrikası'nm») burada kurulması olmuştur. Böylece 1930'lardan itibaren Paşabahçe bir sanayi ve işçi semti olarak gelişmeye başlamış; eğlence-dinlence fonksiyonlarının ağır bastığı Boğaziçi köyü niteliği arka plana düşmüştür.

Paşabahçe'de şişe ve cam fabrikasının doğusunda, yaklaşık 3 hektarlık bir alanda kiremit imalatı da yapılmaktadır. Tesisin kurulduğu tarihlerde semt sakinlerinin dumanından rahatsız olmamaları için imalathanenin bacasının, gömülü olarak iskân alanının altından geçirilip dumanın içerilerdeki tepelerden havaya verildiği, bu yüzden buraya "Baca semti" denildiği anlatılır.

Bu sanayi kuruluşları ve imalathaneler Paşabahçe ve Beykoz çevresine yerleşenlerin artmasını, semtin işçi semti niteliğinin belirginleşmesini getirmiş ve zamanla gecekondu yapımını teşvik edici olmuştur.

1955'te Paşabahçe'nin nüfusu yaklaşık 5.000 iken, 1960 sayınımda 7.400'e yükselmiştir. Zaman içinde, imar yasasının kısıtlama ve uygulamaları; iskân alanının doygun hale gelmesi gibi nedenlerle Paşabahçe'nin nüfusu 3.000-5.000 arasında değişimler göstermiş; 1990 Nüfus Sayıminda ise yaklaşık 5.500 nüfusa sahip olduğu tespit edilmiştir.

Ayrı bir mahalle olan, ancak semte dahil kabul edilmesi gereken İncirköy'ün nüfusu ise 1955'te yaklaşık 3.600'den gecekondu alanlarındaki nüfus artışları ile 1985'te 14.000'e yükselmiştir. Muhtardan alman bilgilere göre halen burada 5.000' den fazla gecekondu vardır. 1994'te semtte 11.000'den fazla seçmen bulunduğuna göre, İncirköy nüfusunun 25.000 civarında olduğu tahmin edilebilir. Paşabahçe'nin nüfus ve konut gelişme bölgesi İncirköy kesimidir.

Sahili fabrika ve sanayi tesisleri ile kaplı, yer yer halka açık alan görünümünde olan Paşabahçe'de çoğu orijinal üsluplarını kaybetmiş yalılar, kuzeyde İncirköy' den güneye doğru eskiyi anımsatan hiçbir özelliği kalmamış küçük Ali Paşa Yalısı. Tebrike Hanım Yalısı, Ali Paşa (Bodur) Yalısı, eskiden sahilin arkasmdaki yamaçlara uzanan koru kısmında geniş bağ ve bahçeleri olan Tevfik Paşa (daha sonra Arif Müfit Mansel) Yalısı, eskiden bu yalının müştemilatı olan Tiryal Hanım ve Fehime Hanım yalıları, yine müştemilat olan Zafer Hanım Yalısı, sahilin en ilginç binaları sayılabilecek, 19. yy'ın Sonundan kalmış 2 ikiz yalı (Andonaki yalıları), eski iskelenin çevresindeki küçük yalılar, şişe ve cam fabrikasına bitişik mütevazı Hacı Kaptan Yalısı şeklinde sayılabilir. Paşabahçe'nin güney sınırını çizen Burun Bahçesindeki, 1970'lerde harabe halinde olan, 1985'te yıktırılan ve yeri park olan, çevrenin eskiden en önemli yapısı sayılabilecek sahilsaraydan iz kalmamıştır. Tevfik Paşa Yalısı'nın geniş koru arazisi üzerinde halen Paşabahçe SSK Hastanesi ve blok apartmanlar vardır.

Paşabahçe'den Boğaz'ın karşı yakasındaki Istinye'ye 1966 sonunda başlayan arabalı vapur seferleri 1973'te Boğaziçi Köprüsü'nün açılmasından sonra kaldırılmıştır. Halen İstinye-Paşabahçe-Beykoz-Yeniköy arasında yolcu vapurları ring seferleri yapmaktadır. Semtin ulaşımı daha çok Beykoz'a kadar giden otobüslerle karayolundandır.

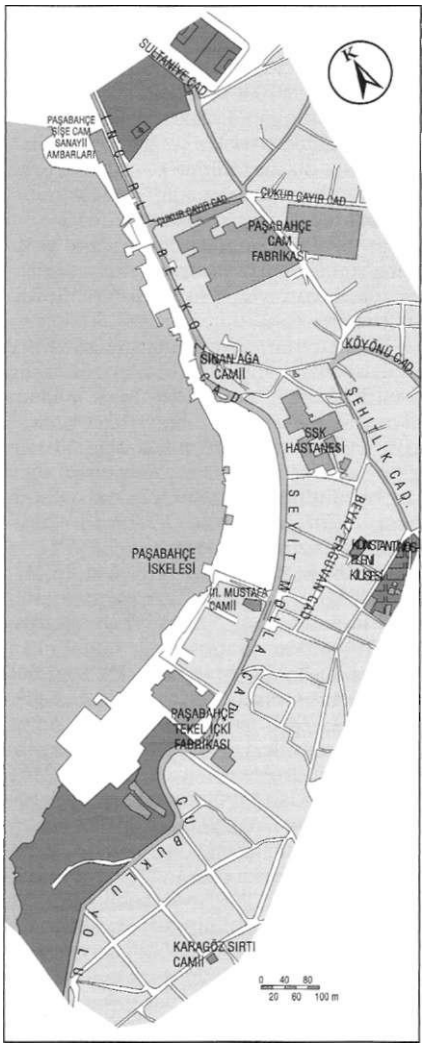

Paşabahçe
İstanbul A nsiklopesidisi

Bibi. Kömürciyan, *İstanbul Tarihi,* 51; Evliya, *Seyahatname,* I; "Boğaziçi", *İSTA,* V, 2860; İnciciyan, *İstanbul,* 127; P. A. Dethier, *Boğaziçi ve İstanbul,* İst., 1993; Ç. Aysu, "Boğaziçi'nde Mekansal Değişim", (istanbul Üniversitesi, yayımlanmamış doktora tezi), ist., 1989, s. 93; Ş- Rado, "Bostancıbaşı Defteri-1802", *Hayat Tarih Mecmuası eki,* İst, 1972; *İstanbul '11 Yıllığı,* İst., 1973, s. 67-68; S. Ayverdi, *Boğaziçi'nde Tarih,* s. 317-321; Erdenen, *Boğaziçi Sahilhaneleri,* I, 44-60.

ÇİĞDEM AYSU

PAŞABAHÇE CAM FABRİKASI

Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları AŞ bünyesinde Paşabahçe'de kurulu fabrika. Bugün resmi adı Paşabahçe Cam Sanayii AŞ olan fabrika, kuruluşundan bu yana, Türkiye'de cam sanayiinin ve sanatının tarihi açısından önemli rol oynamıştır.

Paşabahçe Cam Fabrikası, bir yönüyle 19- yy'ın başlarında Beykoz'da başlatılmış. olan tarihi Boğaziçi camcılığının geçirdiği gelişimlerin ortaya çıkardığı başarılı bir

camcılık geleneğinin devamıdır (bak. Beykoz işi; camcılık). Fabrika, bu camcılık geleneğini büyük bir hızla geliştirerek bugünkü çağdaş Türk cam ustalığını ve sanayiini de yaratmış olan çok önemli ve etkili bir projedir.

Paşabahçe Cam Fabrikası 1934'te Vekiller Heyeti kararıyla Türkiye Iş Bankasina Türk cam sanayiini kurma görevi verilmesiyle hayata geçirilmiştir. 1935'te üretime başlayan fabrikada o tarihte yılda 3.000 ton cam üretilmekteydi. 1954'te dört otomatik makine getirilerek yıllık üretim 5.000 tona çıkarılmıştır. Bu gelişmeler, Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları AŞ tarafından 1961'de düz cam üretimi için Çayırova'da, 1968'de sınai cam, şişe ve kavanoz üretimi için Topkapida kurulan fabrikaların kaynağını oluşturmuştur.

Boğaziçi ve Beykoz camcılığının ve sanatının renkli geçmişinin devamı olan Paşabahçe Cam Fabrikasında Türk cam sanatı açısından birçok önemli proje başlatılmış ve çok zengin ürünler elde edilmiştir. Örneğin 1969'da 6 pota ile günde 1 ton kristal cam üretimi başlatılmıştır. Bu üretimin sonucu olarak, çok nitelikli beyaz ve renkli cam mamuller elde edilmiş, kesme cam üretimi gelişmiş, sanat ağırlıklı camlar üretilmiş, eski Beykoz camcılığının önemli ürünleri geliştirilerek sürdürülmüş ve bu arada ünlü çeşmibülbül») üretimi desteklenerek geliştirilmiştir.

Paşabahçe Cam Fabrikasının el üretimi konusunda ulaştığı ustalık, makine üretimine de yansıtılmıştır. Bugün yıllık otomatik üretim 65.000 ton, el üretimi ise 6-7.000 ton olarak gerçekleştirilmektedir.

Bibi. Ö. Küçükerman, *Cam Sanatı ve Geleneksel Türk Camcılığından Örnekler,* Ankara, 1985; ay, *Cam ve Çağdaş Tasarım İçindeki Yeri,* İst., 1978; ay, "Boğaziçi Camcılığının Ünlü Eserleri: Çeşmibülbüller", *Türkiyemiz,* S. 66 (1992); ay, "Çeşmibülbül", *Antik-Dekor,* S. 20 (1993); ay, *Beykoz Fabrikası: Boğaziçi'nde Başlatılan Sanayi,* Ankara, 1988.

ÖNDER KÜÇÜKERMAN

PAŞABAHÇE TEKEL İÇKİ FABRİKASI

Bugün adı Tekel İstanbul İçki Fabrikası olan kurum 19. yy'da Beykoz bölgesinde başlatılmış sanayi girişimlerinin önemli örneklerinden birisidir.

Paşabahçe Tekel İçki Fabrikası
Ertan Uca, 1994/ TETTV Arşivi

Kuruluş yılı henüz tam olarak belgelenemeyen Paşabahçe'deki bu fabrikanın yerinde daha önce Modiano Cam Fabrikası») ile Osmanlı-Fransız ortaklığmca kurulmuş bulunan tereyağı ve ispermeçet mumu fabrikası yer almaktaydı.

İstanbul'daki rakı üretimi ise, I. Dünya Savaşı'na kadar genellikle ya şarap üretiminin artığı olan "cibre"nin damıtılmasıyla ya da ithal ispirto ve anasonla, ikinci bir işlemle elde edilmekteydi. Bunun yanısıra kuru üzümlerin ezilip sulandırılarak mayalandırılması ve anasonla birlikte damıtılmasıyla da rakı üretilmekteydi.

Modiano Cam Fabrikası 1822'de çalışmasını durdurmuş, aynı tarihlerde mum fabrikasının sahibinin ölümü ve vârislerinin bulunmayışı nedeniyle fabrika hazineye intikal etmiştir. Daha sonra bu kısmı hazineden satın alan Hasan Hulki Bey, "İspirto ve Müstahzarat-ı Kimyeviye Fabrikasi'nı kurarak 8 işçi ile üretime başlamıştır. Bu üretim zamanla genişleyerek sürmüştür. Fabrika 1926'da "men-i müskirat kanunu" dolayısıyla bir Polonya şirketine devredilmiştir. Bu şirketin de 1 yıl sonra iflası üzerine, tekrar Hasan Hulki Bey tarafından alınarak yeniden çalıştırılmaya başlanmıştır.

1930'da "İnhisarlar İdaresi'ne devredilen fabrika genişletilmiş, önceleri Çekoslovakya'dan getirilmekte olan saf alkol, 1932'de fabrikada üretilmeye başlanmıştır. 1933'te içki fabrikasının yanında bulunan eski cam fabrikası satın alınıp yıkılarak sahildeki rıhtım yapılmıştır. 1930'da fabrikada 200 işçi çalışmakta ve 43°'lik incir rakısı olan "Boğaziçi" ile 47°'lik üzümden yapılan "Hususi Fevkalade" rakısı üretilmekteydi.

Zaman içinde genişleyen fabrikada 1943-1944'te bugünkü "rakı taktir ve şişeleme" bölümleri yapılmıştır. Rakı üretimi önceleri 2.000.000 İt iken, 1967'de 7.500.000 lt'ye, son yıllarda ise 20-22.000.000 lt'ye ulaşmıştır. Üretilen rakılar ilk yıllarda 10-15-25-50-100 ellik şişelerde hazırlanmaktaydı. 1955'te ise 35-50-70 cl'lik şişeler kullanılmaktaydı.

Bugün fabrikada bütünüyle otomatik olarak her türlü ispirto üretimi ile Tekel'in bazı şaraplarının şişelenmesi gerçekleştirilmektedir. Türkiye'de rakının yüzde 37'si, votkanın da yüzde 100'ü bu fabrikada üretilmektedir. Ayrıca yılda yaklaşık 4.000.000 İt saf ispirto üretilmektedir. Yılda 12.000 ton kuru üzüm 2-2.500.000 kg anason kullanılmakta ve 15.000 tarım ailesinin üretimi değerlendirilmektedir.

Bibi. Ö. Küçükerman, *Beykoz Fabrikası: Boğaziçi'nde Başlatılan Sanayi,* Ankara, 1988; G. Ökçün, *Osmanlı Sanayü-1913-1-915İstatistikleri,* İst., 1984; *Tekel İstanbul İçki Fabrikası Müdürlüğü Arşivi.*

ÖNDER KÜÇÜKERMAN

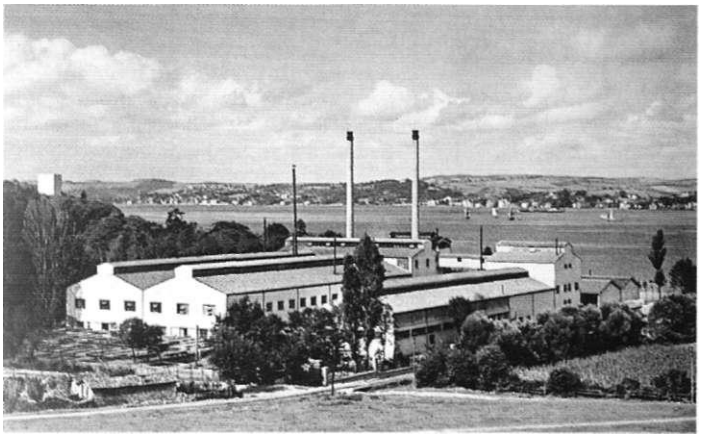

Paşabahçe Cam Fabrikası
TETTV Arşivi

PAŞABAHÇE VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi yolcu vapuru.

1952'de İtalya, Taranto'da Cantieri Navale di Taranto'da motorlu yolcu vapuru olarak inşa edildi. 1.042 grostonluk olup 74,5 m uzunluğunda, 13,2 m genişliğindedir. Sukesimi 3,1 m'dir. İsviçre Sulzer yapımı her biri 1.600 beygirgücünde 2 adet dizel motoru vardır. Çift uskurludur. Saatte 17-18 mil hız yapmaktadır. Yazın 1.700, kışın da 1.375 yolcu almaktadır. Şehir Hatları İşletmesi'nin bugüne kadar hizmete girmiş en büyük ve "1.000 grostonun üzerindeki ilk şehir hattı yolcu vapurudur.

Paşabahçe rahatlığı, güzelliği ve yüksek hızıyla geldiği günden beri İstanbul halkının en çok beğendiği vapur olmuştur. 1 yıl sonra gelen Dolmabahçe ve Fenerbahçe adlı İngiltere yapımı iki büyük

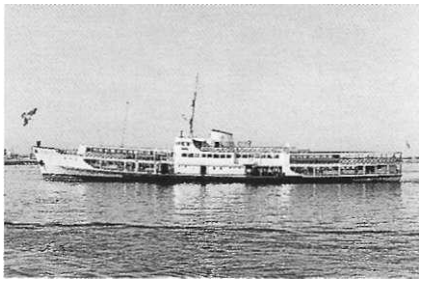

Paşabahçe Vapuru
Eser Tutel arşivi

vapurla birlikte bu bahçe tipi üç vapurla Adalar ve Yalova'ya ekspres seferler başlatılmıştır. Yukarı güvertede büfe-barı, bacanın yanı başında, kaptan köprüsünün gerisinde de açık bir güvertesi vardır. Yıllarca Köprü-Adalar-Yalova hattında çalıştıktan sonra günümüzde kalabalık iş saatlerinde Eminönü-Kadıköy hattında hizmet vermektedir.

ESER TUTEL

PAŞALİMANI CAMÜ

Üsküdar İlçesi'nde, Hace Hesna Hatun Mahallesi'nde, Üsküdar'dan Kuzguncuk'a giden Paşalimanı Caddesi'nin sağ tarafında yer alır. Bugün Tekel Sosyal Tesisi olan eski karakol binası (Nizam-ı Cedid Kulluğu) ve tütün deposu olarak kullanılan III. Selim'in (hd 1789-1807) yaptırdığı erzak ve hububat ambarları ile Hüseyin Avni Paşa Çeşmesi'nin arasında bulunmaktadır.

Diğer adı Silahdar Abdurrahman Ağa Camii olan bu yapı, III. Mustafa'nın (hd 1757-1774) silahdarı olan Abdurrahman Ağa tarafından 1180/1766'da yaptırılmıştır. Hüseyin Ayvansarayî, bu civarda özellikle cuma namazı kılınacak bir cami bulunmadığı için yapıldığını ve mahallesinin bulunmadığını yazar. Burada ilk olarak Paşalimanı Camii'nin inşa edilmesinden, Üsküdar'ın Kuzguncuk istikametine doğru yayıldığı anlaşılmaktadır.

Cami eğimli bir arazi üzerinde fevkani olarak inşa edilmiştir. Arazinin doğuya doğru meyilli olması sebebi ile zemini düzlemek için taştan bir bodrum katı yapılmıştır. Bu katın üzerinde, aralarında ahşap hatıllar bulunan, duvarları kaba taştan yapılmış esas yapı yükselmektedir.

Camiye, önünde 8 basamaklı taş merdiveni olan bir cümle kapısından girilir. Kapının ahşap kapı kanatları bulunmakta, bunun iki yanında alt seviyede ikişer tane dikdörtgen pencere, üst seviyede ise daha küçük beş tane pencere yer almaktadır. Caminin ön cephesi tamamen ahşap olup, yenilenmiştir. Son cemaat yeri dikdörtgen planlı basit bir mekândır. Buradan üç açıklık ile yine dikdörtgen plan gösteren harim kısmına geçilir. Üst kat mahfilinde, girişin sol tarafına rastlayan kısımda, ahşap kafesli olarak ayrılmış hünkâr mahfili bulunmaktadır. Harim kısmında, girişin sol köşesinde, hünkâr mahfiline çıkan merdivene açılan çift kanatlı ahşap bir kapı yer alır. Sağ ve sol duvarlarında altlı üstlü onar tane, mihrabın iki yanında ikişer tane büyük dikdörtgen pencere ile ana mekân bol miktarda ışık almaktadır. Pencere kenarları ahşap çerçeveli ve önü demir parmaklıklıdır. Altlı üstlü ahşap çerçeveli pencere kanatları bulunmaktadır.

Caminin içi, tavan ve döşemesi de dahil olmak üzere tamamen ahşaptandır. Mihrabı ince uzun bir niş şeklindedir. Üzeri alçıyla sıvanmış ve yeşile boyanmıştır. Mihrap kavsarasının üzerinden dökülmüş olan sıvanın altından temiz bir tuğla işçiliği görülmektedir.

Ahşaptan sade bir minberi vardır. Ayrıca ahşap üzerine sıvama (bağdadi) bir vaaz kürsüsü bulunmaktadır. İbrahim Hakkı Konyalı *Üsküdar Tarihi* adlı eserinde camide gördüğü üç tane levhadan ve *Hadîkatü'l-Cevâmi'de* bahsedilen bir levhadan söz eder. Restorasyon sebebiyle bu levhalar bugün (1994) kaldırılmış ve Paşalimanı Tekel Sosyal Tesisi'nde koruma altına alınmıştır. *Hadîkatü'l-Cevâmi'de* caminin yakınında bir çeşme, namazgah ve Bektaşî tekkesinden de söz edilmektedir.

Caminin ahşap çatısı kiremit örtülü ve dört yana eğimlidir. Çatı hizasında geniş, ahşap bir saçak yapının etrafını dolaşır. Bu kısım yenilenmiştir. Minare caminin sağ kenarında olup, II. Mahmud zamanında (1808-1839) esaslı bir şekilde tamir görmüştür. Minarenin önceleri ahşap olan gövde ve külahı 1960'lı yıllarda yıldırım düşmesi sonucunda yanmış ve bir süre harap kaldıktan sonra bu kısım yeniden inşa edilmiştir. Bir sıra kaba taş, iki sıra tuğladan yapılmış yüksek bir kaide üzerinde kesme taştan yapılmış ve dört yanından "S", "C" kıvrımlı birer barok payanda ile desteklenmiş pabuç kısmı yer alır. Buradan bir bilezikle tuğladan yapılmış ve üzeri sıvalı kısa minare gövdesine bağlanır. Minaresi tek şerefelidir ve üzerinde kabartmalı alçı panolardan meydana gelen şerefe korkulukları bulunmaktadır. Bu panolar da tahrip olmuştur. Minare kaidesinin güneybatı yüzünde 1180/1766 tarihli bir güneş saati bulunmaktadır.

Pasalimam Camii
Tülay Akın

Caminin önüne 1966'da abdest muslukları ilave edilmiştir. 1992'de ibadete açık durumda olan cami, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından başlatılmış olan restorasyon çalışmaları sebebi ile 2 yıldır kullanılamamaktadır. Halen harap bir durumda bulunan yapıda ödeneksizlik yüzünden restorasyon çalışmaları da yarım kalmıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 182; Öz, *İstanbul Camileri,* II; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* I, 242-246.

TÜLAY AKIN

PAŞMAK-I ŞERİF TEKKESİ

bak. BAYRAM PAŞA KÜLLİYESİ

PAŞMAKÇIZADE MESCİDİ

bak. İBN MEDDAS MESCİDİ

PATHE SİNEMASI

İstanbul'daki ilk yerleşik ve sürekli sinema salonu.

1908'de Sigmund Weinberg tarafından Tepebaşinda, Şehir Tiyatroları'nın eski komedi bölümü olan yerde (bugünkü sergi salonu) açıldı. Pathe Sineması, 1916'da Belediye, 1918'de Amphi (Amfi), 1924'te Asri Sineması»), 1941'de Ses Sineması adlarını alarak uzun süre sinema salonu olarak kullanıldı. Daha sonra Şehir Tiyatroları Komedi Bölümü oldu. 1958'de kullanılmayacak denli yıprandığından yıktırıldı.

Pathe Sinemasının bulunduğu yer eskiden mezarlıktı. Bugünkü Meşrutiyet Caddesi'nin adı da Mezarlık Caddesi idi. Pera'nın hemen yanı başındaki bu alan öteden beri kimilerinin dikkatini çekmiş, ama mezarlık olmasından dolayı halkın gösterdiği hassasiyet, burayı âdeta el sürülmesi yasak bir bölge haline getirmişti.

1872'de Guatelli Paşa'ya burada tiyatro yapması için izin verilince büyük bir kampanya başlatıldı. Bu kampanyanm sloganı her ne kadar "ecdat mezarlığına tiyatro yapılamaz" olmuşsa da, azınlıkların ve yabancıların saray üzerindeki etkisi ve baskısı ecdat sevgisinin yenik düşmesine neden oldu.

Pathe Sineması, Tepebaşinda biri yazlık, diğeri kışlık (daha sonraları İstanbul Şehir Tiyatrosu Drama Bölümü olan yer) tiyatrolardan yazlık olanının yerine 1889'da yapıldı. Ama bu tiyatronun ömrü pek fazla uzun olmadı, 1 yıl sonra tümüyle yandı. 1892'de yeniden yapılan tiyatro binasının çıkış kapısının yönü değiştirilip, bir de geçit eklendi. Tiyatro 1905'te mimar Campanaki tarafından tekrar elden geçirilerek 1.200 kişi alacak şekilde büyütüldü ve üstü kapanarak kışlık hale getirildi.

1908 başında Paris'teki Pathe Kardeşler Avrupa'nın bellibaşlı merkezlerinde açtıkları sinema zincirine İstanbul'u da eklemek isteyince bu kente yer ve mekân seçmek için bir temsilci gönderdiler. Pathe temsilcisi uzun bir araştırmadan sonra bu

yapıyı seçti. Bina elektrikle donatıldı, son model cihazlarla takviye edilerek havalandırma sistemi eklendi. 30 Ocak 1908'de, kapılarını "Cinema Théâtre Pathé Frères" olarak açtı. İlk açılışında tiyatroyu Stavro Papadopulo, sinemayı ise Pathé'nin İstanbul'daki temsilcisi Sigmund Weinberg yönetti.

Dönemine göre oldukça modern görünüm alan Pathe Sineması, Weinberg'in işletmesinde ancak 8 yıl yaşayabildi. Daha sonra adını değiştirerek Belediye Sineması oldu (1916). 2 yıl sonra Jean Lehmann'ın işletmeciliğine geçerek Amphi (Amfi) adını alarak 1924'e kadar bu adla film gösterilerine devam etti. Bu tarihten sonra önce Henri Habib, sonra Necip Erses işletmesine geçerek bu kez de Asri adını aldı. Uzun süre bu adla çalıştırılan sinema 1941'de bir kez daha adım değiştirmek zorunda kaldı. Çünkü bu yıllarda dünya savaşı nedeniyle film ithalinde bir dizi güçlükler ortaya çıkmıştı. Avrupa'dan Türkiye'ye gelen filmler, savaş nedeniyle yolunu değiştirmek zorunda bırakılmış, Mısır üzerinden sokulmaya başlanmıştı. Avrupa'dan yalnızca Alman patentli propaganda filmleri ithal ediliyordu. Bu yolla gelen filmlerin oldukça ucuz olması İstanbul piyasasında bir Alman filmleri modasının başlamasına zemin hazırladı. Erses, savaşın getirdiği bu durumdan yararlanarak önce Alman filmlerinin ülkemizde işletme hakkını satın aldı, ardından da alıcı gösterici aygıtlarını ithal etti. Tek sorun, bu filmlerin gösterileceği modern bir salonun yokluğu idi. Erses, bunun da üstesinden gelerek Asri Sinemasim kiraladı ve admı değiştirmek için bir yarışma düzenledi. Yarışma sonucu Ses adını alan salon 16 Ekim 1941'de bir kez daha perdelerini açtı. Ancak, salonun İstiklal Caddesi'nden oldukça uzak ve kopuk olması iş şansını azalttı. Ama Erses, bu kez belediye ile anlaşıp Şehir Tiyatrolarimn operet ve komedi bölümü olarak çalıştırılan yeri Tepebaşindaki yer ile değiştirerek Ses Sinemasim aynı adla Beyoğlu'na taşıdı. Bir süre sonra bu yatırımının da karşılığını bulamayarak salonu aym adla tiyatroya devretti.

Kimi araştırmacılar Tepebaşı'ndaki yazlık ile kışlık tiyatrolarla, daha sonra bunların yerini alan Pathe ile Modern Sinema'yı karıştırarak ikisinden aynı sinemaymış gibi söz ederler. Oysaki Modern Sinema, Pathe Sineması'nın sonraki adı değil Petit Champs Sinemasidır. Daha önce de sözü edildiği gibi Pathe Sineması son olarak Ses adını almış, ondan sonra da Şehir Tiyatrosu Komedi Bölümü olmuştur. Modern ya da Petit Champs olarak bilinen sinema ise kışlık tiyatronun yerine kurulmuş, daha sonra Şehir Tiyatroları Drama Bölümü olarak yaşamını sürdürmüş, 1970'te kısmen, 1 yıl sonra da tümüyle yanarak yok olmuştur. Pathe bugünkü Sergi Salonu'nun arka kısmında, Modern Sinema ise tam orta yerinde yer alıyordu.

BURÇAK EVREN

PATRİA KONSTANTİNOPOLEOS

Geç Roma ve Bizans döneminde bir kentin topografyası, mitolojisi, tarihi yapılarına ilişkin bilgiler içeren edebi yazı türüne genellikle "patria" denir.

6. yy'dan sonra bu türün sadece başkent için yazıldığını görüyoruz. Bizantion'un(->) ve Konstantinopolis'in kuruluşunu tarihi olgularla efsaneleri karıştırarak anlatan, anıtları hakkında bilgi veren ve genelde kenti yüceltmek için yazılan "patria"ların sayısı fazla değildir. Günümüze yalnızca *Patria Konstantinopoleos,* yani Konstantinopolis Patria'sı ulaşmıştır. *Patria Konstantinopoleos*'u oluşturan bölümlerden birincisinin giriş kısmı 6. yy'da yaşamış pagan bir tarihçi olan Miletli Hesihios'un eserinden iktibas edilmiştir. Hesihios'un I. Constantinus'a (hd 324-337) kadar Bizantion tarihini ele aldığı bu eserine 10. yy'da bazı eklemeler yapılmıştır. *Patria Konstantinopoleos'un* II. ve III. bölümleri, 8. yy'da yazılmış fakat sonradan bazı ekler yapılmış anonim bir yapıt olan *Parastaseis Syntomoi Kronikai* 'ye dayanır. Politik bir amaçla kaleme alınmış olmakla birlikte, 8. yy'da Konstantinopolis'in Roma dönemi yapıtlarının ne derece tahrip edilmiş olduğunu, kentlilerin bunların anlamını bile unutarak, bir bölümüne tılsım özellikleri atfettiklerini anlatan *Parastaseis,* kentin tarihi topografyasını anlamak açısından önemli bilgiler içerir. Büyük bir olasılıkla 9. yy'da yazılmış olan Ayasofya'mn inşaat tarihine ilişkin patria ile 995 tarihli bir başka patria ve bu gruba eklenen, fakat İstanbul'un fethinden sonra yazılmış ve Kserolofos'taki sütunu anlatan bölümler bir kent biyografisi koleksiyonu olarak değerlendirilmesi gereken *Patria Konstantinopoleos*'u oluşturur. Bu yapıtların tümünü içeren bir antoloji T. Preger tarafından *Scriptores originum Constantinopolitanarum* (I-II, Leipzig, 1901-1907) adı altında yayımlanmıştır.

DOĞAN KUBAN

PATRONA HALİL AYAKLANMASI

"Patrona Vak'ası", "Patrona İsyanı" olarak da bilinir. 28 Eylül-2 Ekim 1730 günleri boyunca ayaklanma aşaması, 25 Kasım 1730'a değin de tahakkümü yaşanan, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nınG» idamı, III. Ahmed'in (-•) tahttan indirilmesi ve Lale Devri'nin(->) kapanmasıyla sona eren ayaklanma.

Patrona Halil Ayaklanması'mn ilk nedeni, Lale Devri'nin lüksü ve tüketimi özendiren yeni yaşam tarzı, yapılan köşkler, kasırlar, zevk ve eğlence âlemleri ile halka yüklenen yeni vergiler olarak gösterilir. 1720'den sonra yaşanan ve her kesimi etkileyen para darlığı, akçe değerinin yükselmesi, Darphaneye ve hazineye giren gümüşün giderek azalması, züyuf akçe sorunu, tüm bunlardan kaynaklanan hayat pahalılığı da ayaklanmanın gerisindeki nedenlerdendir. Ülkenin çeşitli yörelerinden iş bulmak ve yerleşmek umuduyla istanbul'a gelenlerin, kentteki ticaret geleneklerini olumsuz yönde etkileyen kaçak çalışma ve üretim yapma çabaları, bundan özellikle gedik esnafının zarar görmesi, yeniçerilerle cebecilerin esnafa müdahaleleri ve her türlü işi yapmaya başlamaları da yönetime karşı başkaldıracak bir zümreye hemen destek vermeye hazır bir kamuoyunun doğmasına yol açmıştır. Damat İbrahim Paşa'nın, kamu açıklarını kapatmak, İran'a açılacak savaşın masraflarını karşılamak için "resm-i bid'at" denen yeni vergiler koydurması ve bu vergilerin doğmdan perakende satışları etkilemesi, diğer yandan, ordunun savaşa çıkacağı beklentisiyle orducu esnaf denen kesimlerin tüm sermayelerini mal alımına yatırmaları, sefer işinin süreğincemede kalması nedeniyle de iflasa sürüklenmeleri, ayaklanma öncesindeki diğer olumsuz gelişmelerdir.

Fakat asıl, kısa Lale Devri'nde III. Ahmed ile Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın ve devlet erkânıyla ulema sınıfından sınırlı bir çevrenin, zevk ve eğlence düşkünlükleri, ayaklanmanın başlıca nedeni olarak gösterilir. Venedik Balyosu Françesco Gritti'nin tespitlerine göre kent halkının büyük bir bölümü işsizlikten ve parasızlıktan şikâyetçi olup günlük geçimini sağlayamaz durumdaydı. İbrahim Paşa, bunun beklenmedik bir anda büyük bir patlamaya dönüşebileceğini hesaplayarak sık sık yoksullara para dağıtıyor, fırınları açtırtıp parasız ekmek tevzi ettirtiyordu.

Tutucu kesim açısından ise bir ayaklanmayı haklı kılabilecek en önemli neden dönemin bir yeniliği olan, kadınların erkeklerin yanında gözükmesi, açık saçık giyim kuşamın da giderek yaygmlaşmasıydı. Bağnaz bir kısım ulema "yaramaz avretlerin sokaklarda halkı idlâl kasdmda izhar-ı zîb ü ziynet ve libaslarında gûnâgûn ihdâs-ı bid'at ve kefere avretlerini takliden serpuşlarında ucube heyetler ile" gezmelerine kızmakta, bunun yaygınlaşması sonunda ümmet-i Muhammed'in yolunu şaşıracağına inanmaktaydı.

Tarihçi Şemdanizade'ye göre ayaklanmanın baş sorumlusu "mirasyedi meşreb gece ve gündüz zevk u sürür icad idüb halkı aldatacak şey lazımdur deyü" bayramlarda, meydanlara dolaplar, beşikler, atlıkarıncalar, salıncaklar kurdurup erkeklerle kadınları karışık salıncağa bindiren, "salıncağa binüb inerken hubbaz yiğidlere" kadınları kucaklattıran, "hoş-sadâ ile şarkılar" söylettiren... İbrahim Paşa'ydı. Sadrazam, "Sa'dâbad'ı abadan etmekle fisk u ficura ruhsat" vermişti. Bu tarihçi, İbrahim Paşa'mn İstanbul'da, Haliç'te ve Boğaziçi'ndeki imar çalışmalarını ise kişisel eğlence arayışı ve düşkünlüğü ile ilgili görmektedir.

Tarih-i Raşid'de ve Küçükçelebizade İsmail Âsım'ın *Tarih* 'inde de duyulan tepkilerin ve öfkelerin korkunç bir ayaklanmaya dönüşmesinde 1730'a doğru, geceli gündüzlü birbirini izleyen ziyafetlerin, helva sohbetlerinin, çırağan âlemlerinin, lalezar temaşalarının, İran seferi gibi en önemli sorunların bile böyle eğlence par-

tilerinde görüşülmesinin, kış içinde yaz özlemini gidermek isteyen III. Ahmed'in Davud Paşa Sarayı bahçelerinde seralar yaptırıp bülbül dinlemeye gitmesinin etkilerinden söz edildiği görülmektedir. Oysa, padişahın ve sadrazamın çevresindeki elit bir zümre ve en başta da şair Nedîm(->), halktan yönelen tepkileri "düşmanın hasedi" olarak yorumlamakta ve dedikoducular için *Idüb zevk u safâlar dâima sâhil-sarâytnda /Helak olsun hasedden düşmen-i bed tıynet ü bed-gû* demekteydiler. Daha, Ağustos 1726'da, ayaklanmadan 4 yıl önce pahalılıktan ve geçim sıkıntısından bunalanların Beşiktaş'ta eyleme geçip günlerce sahilsarayları taşlamaları da ilgililerin uyanmalarına yetmemişti.

Fransa Elçisi Marquis de Villeneuve, ayaklanma öncesi günlerde, sadrazamın ve damat paşalarla diğer yakınlarının sinirsel bir gerginlik içinde olmalarına karşın alışkanlıklarını terk etmediklerini raporlarında vurgulamaktaydı. Destan Salih Efendi ise İbrahim Paşa'mn "kendi âlemine meşgul olub enva'ı kabahat ile mâlamâl" olduğunu ve padişahı da aldattığını yazmaktadır.

1730'da İstanbul, en küçük bir harekette derhal ortaya atılacak işsiz, aylak, soyguncu, aç, serseri, kaçak insanlarla doluydu. Öte yandan M. de Villeneuve'ün izlenimlerine göre devletin iç sorunları her gün büyümekteydi. Başkent halkına oranla taşralılar daha perişan ve yoksul durumdaydılar. Yeniçerilerde ise disiplin yoktu. Bu kesim, yönetimden memnun olmadıklarını uluorta konuşmaktaydı. 1728' de İzmir'de çıkan bir ayaklanmadan sonra Patrona Halil'in eski ayakdaşlarmdan Emir Ali de peşine taktığı zorbalarla gizlice İstanbul'a gelmiş bulunuyordu. Yine, Anadolu'dan ve Rumeli'den, yerli mütegallibeden şikâyet için İstanbul'a gelenler de sorunlarına çözüm bulamadıkları gibi, memleketlerine dönmeye de çekindiklerinden kızgın ve umutsuz bir bekleyiş içindeydiler.

III. Ahmed'in İran seferine çıkıyormuş gibi Temmuz 1730'da hazırlıklar başlatması, Eyüp'e türbe ziyaretine gittikten sonra Üsküdar ordugâhına geçmesi, fakat türlü bahanelerle ordu yürüyüşünü başlatmaması da ayaklanmaya ortam hazırlayan nedenlerdendi. Padişahın son anda seferden cayıp Üsküdar Sarayina geçmesi, sözde kapıkulu gözüken istanbul esnafının ise ordugâhı terk ederek dükkânlarını açmaları tam bir skandaldi. Olasılıkla da III. Ahmed ve İbrahim Paşa, kendi rahatlarım düşünmekten çok, İstanbul'dan ayrılmaları durumunda kentte meydana gelebilecek olayların önlenemeyeceği kaygısıyla seferden vazgeçmişlerdi. Nitekim 8 Eylül 1730'da yapılan bir toplantıda III. Ahmed "Su uyur düşman uyumaz. Benim İstanbul'da kalmaklığım, İbrahim Paşa'mn sefere gitmesi uygundur" demişti.

Ayaklanmayı dolaylı yoldan çabuklaştıran diğer bir durum, İbrahim Paşa'mn muhaliflerinin gizli kışkırtılmalarıydı. Bunlar arasında bostancıbaşılıktan uzaklaştırılıp sürgüne gönderilen Mehmed Ağa, eski defterdar Mustafa Efendi, Bursa'da sürgünde olan eski şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin oğulları, hattâ, aralarındaki akrabalık ilişkilerine karşın, Kaptan-ı Derya Mustafa Paşa ile Kethüda Mehmed Paşa da vardı. Patrona Halil Ayaklanması'nı elaltından örgütleyenin ise Mustafa Paşa olduğu sonradan ileri sürülmüştür. Şeyhülislam Abdullah Efendi de velinimeti olan İbrahim Paşa'mn aleyhinde çalışanlardandı. Padişaha "Ben gerçi vezirin çırağıyım lakin vezir tadını azıttı!" demekteydi. Tüm bunlardan haberi olan İbrahim Paşa ise kapı kethüdası ile güvendiği birkaç adamının yönetiminde bir hafiye örgütü kurmuştu. Bu örgüt, faili meçhul cinayetlerin düzenleyicisi olarak İstanbul'da yaygın bir nefrete hedef olmuştu. Ulema arasında da arzu ettiği rütbeye yükselemediği için İbrahim Paşa'ya kırgın olanlar vardı. Bunlardan Zülali Hasan Efendi, İstanbul kadılığından azledildiği için sadrazamın aleyhindeydi.

Ayaklanmanın elebaşısı olan Horpeşteli Arnavut Halil, uzun zaman leventlik, Rumeli'de yeniçerilik yapmıştı. Patrona lakabını, ona hemşerileri vermişti. 1720'ye doğru Vidin'deki bir ayaklanmanın önderleri arasmda yer alan Halil, İstanbul'a geldikten sonra, pek çok yeniçeri gibi, esnaflık, tellallık etmeye başladı. Gezgin Sandwich'e göre boynuna bir işporta sepeti asıp sokaklarda yüksük, iğne, iplik satıyor, akşamları da Galata'ya geçip meyhanelerde içiyordu. Halk arasında ise onun "gaibden haber verdiğine" inanılmaktaydı. Bir gün cinayet işledi ve Galata voyvodası tarafından tutuklandı. İdam edilecekken Kaptan-ı Derya Mustafa Paşa'mn aracılığıyla suçu bağışlandı.

Patrona Halil, tasarladığı ya da bazılarının kendisine verdiği buyruk gereği ayaklanmanın elebaşı kadrosunu Ağustos 1730'da oluşturdu. Bunlarla son toplantıyı 25 Eylül'de mevlit kandili münasebetiyle padişah, tüm devlet erkânı ve ulema Üsküdar'da Yeni Valide Camii'nde iken yaptı. Bu toplantıda Muslu Beşe'yi ve Emir Ali'yi kendisine yardımcı seçti. Kolbaşıları ise Ali Usta, Karayılan, Çınar Ahmed. Oduncu Ahmed, Derviş Mehmed, Erzurumlu Mehmed, Küçük Muslu, Kutucu Hacı Hüseyin, Manav ismail, Canbaz Emir Musa, Hafız Paşa'mn kethüdası Salih Ağa, Karagöz ibrahim, Gazi Beşe, Turşucu İsmail, Bayram Çelo, Veli Mustafa, Dereköylü Ali, eski Cebeciler kethüdası Receb olarak belirledi.

Ayaklanma, 28 Eylül 1830 Perşembe günü, üç kol halinde bayrak açan ve yalınkılıç Kapalıçarşiya dalan zorbabaşılann kılıçlarını sallayıp şeriat için, haksızlıkların kaldırılması için, herkesi bayrak altına çağırmaları ile başladı. Çarşı kâhyasına dükkânlar kapattırıldı. Eski Bedesten, Çadırcılar ve Yağlıkçılar, Sultan Bayezid Çarşısı kapandı. Yollar ve kavşaklar tutuldu. Bir anda büyüyen kalabalık, Bahçekapiya inip oradan Divanyolu'na(->) çıktı ve Etmeydanina(-0 yürüdü. Eski Odalar'dan(->) geçilirken yeni katılımlar oldu. Saraçhane de kapatıldı. Ayaklanmacıların asıl amacı, yeniçerileri de kendileriyle ey> leme yöneltmekti. Bir grup ise ateş kayıklarına binip Üsküdar'a geçtiler ve suçlu gördükleri birkaç kişiyi öldürerek o tarafta bulunan padişaha ve İbrahim Paşa'ya ilk gözdağmı verdiler. İstanbul'un tenha bir gününün seçilmiş olması, devlet dairelerinin mevlit nedeniyle kapalı oluşu ayaklanmacılar için her yönden avantaj sağladı. Eyleme ilk anda müdahale etmesi gereken sorumlular ise ya olaya önem vermediler veya korkunç bir ayaklanmaya dönüşebileceği kaygısıyla kaçıp gizlenmeyi yeğlediler.

İlk müdahaleyi Yeniçeri Ağası Hasan Ağa yapmak istedi. 300 kolcu ile İstanbul sokaklarını dolaşıp önlemler almaya çalışırken yanındakiler, zorla dükkânları kapattırıp herkesi ayaklanmaya katılmaya çağırmaktaydılar. Durumu kavrayan Hasan Ağa da kaçıp saklanmak zorunda kaldı, istanbul Kaymakamı Mustafa Paşa da etkili bir önleme yanaşmadı. Bir süre Tersane'de gelişmeleri izlemeye çalıştı ve emrindeki kolluk güçlerine padişahtan buyruk gelmedikçe hiçbir harekette bulunmamalarını bildirdi. Sonra Üsküdar'a geçip durumu, önemsiz bir olaymış gibi, padişaha aktardı. Sadrazam İbrahim Paşa, devlet adamlarını ve ulemayı Üsküdar'a çağırtarak saraydan da sancak-ı şerifi ve hırka-i saadeti getirtti. Akşam padişahın başkanlığında Hatice Sultan Sarayinda yapılan toplantıda hiçbir karara varılamadı. Gece, padişah ve vezirler korku içinde Topkapı Sarayina geçtiler. Toplantı, burada sabaha kadar sürdürüldü.

Ayaklanmacılar ise planlarının ikinci aşaması olan yeniçerilerle uzlaşmayı da gerçekleştirdiler ve isyan bayraklarını Etmeydam'na diktiler. Ertesi gün kentin her tarafında kendi kurallarına göre denetim kurdular. Yeniçeriler ise geleneksel biçimde kazan kaldırıp ayaklanmaya resmen katıldılar. Kent sokaklarında gösteriler, Patrona Halil'in uygun gördüğü birkaç baskının ve yağmanın gerçekleştirilmesi akşama kadar sürdü. Acemioğlanları da gruplar halinde gelip eylemci topluluğunda yer aldılar. Patrona Halil, ayaklanmaya meşru bir dayanak sağlamak amacıyla ilmiye sınıfının desteğine gerek duydu ve eski Kudüs kadısı Samancızade ile birkaç müderrisi Etmeydanina getirtti. Müderris İbrahim, önerdiği her konuda kendisine fetva verdiğinden, İstanbul kadısı ilan edildi. Müderrislerin hazırladıkları fetvalara dayalı olarak Galata voyvodasının, Kethüda Mehmed Paşa'nm konakları yağmalatıldı. İstanbul, Hisarlar, Ağa Kapısı, Galata, Tersane zindanlarında ve tomruklarında ne kadar mahkûm varsa salıverildi ve bunlar "şeriat-ı Muhammedi için bayrak açanlara" katılmaya çağrıldı. Müderris İbrahim ise 49. Örta Kışlası'nda mahkeme kurup yargılamalara başladı. İstanbul'un çevresindeki yerleşik veya göçebe Çingenelerden, gayrimüslimlerden de pek çok katılan oldu. Halil, eski kader arkadaşlarından Nişli Kel Mehmed'i yeniçeri ağası atayarak İstanbul'da güvenliğin sağlanmasıyla görevlendirdi. Kuburun ağa-

larından Urlu Murteza Ağa'yı sekbanbaşı, Beytülmalci Mustafa Ağa'yı kul kethüdası atadı. O gün akşama değin, vezir kapısı halklarından, ağa ve kethüdalardan Patrona'ya katılanlar oldu.

III. Ahmed'in bir uzlaşma arayışı ile gönderdiği haseki ağa, saraya dönüşünde İbrahim Paşa'ya ve padişaha, ayaklanmacıların 37 kişinin kendilerine teslim edilmesini istediklerini bildirdi. Herkes kendi başının çaresine düştüğünden karşılıklı suçlamalar, padişahın huzurunda da devam ederken III. Ahmed, sancak-ı şerifin çıkarılmasını ve Müslümanların sancak altına çağrılmasını emretti. Fakat bundan bir sonuç alınamadı. Halkın çoğunluğu çağrıya uymadığı gibi, gelmek isteyenleri de Patrona'mn devriyeleri dağıttılar. Sarayı korumakla görevli bostancıların bile çoğu kaçıp saklandığı için sarayın güvenliği de tehlikeye düşmüş bulunuyordu. III. Ahmed, ayaklanmada parmağı olduğundan kuşkulandığı Mustafa Paşa'yı azledip Damat Abdi Paşa'yı kaptan-ı derya atadı. Tersane'ye giden Abdi Paşa, eskiden tanıdığı Patrona ile görüştükten sonra onunla uzlaşma yolunu seçti ve saraya sığınanlar için başka ümit de kalmadı. İbrahim Paşa, son bir çare olarak ayaklanmacıların arasına nifak sokmayı denemek istedi. Fakat bunlardan bir bölümünün bol para ile serdengeçti yazılması girişimi de bir sonuç vermedi.

30 Eylül sabahı III. Ahmed yeni bir heyet göndererek Patrona'mn önerilerini öğrenmek istedi. Aralarında İbrahim Paşa'mn ve Şeyhülislam Abdullah Efendinin de bulunduğu 37 kişinin başlarının istendiğini, Yeni Cami Şeyhi Mehmed ile İmamzade efendiler padişaha bildirdiler. Sarayda bulunan ulemadan Zülali Hasan Efendi, III. Ahmed'e öncelikle İbrahim Paşa'yı feda etmesinin gerektiğini söyledi. Bununla birlikte üçüncü kez bir uzlaşma yolu aranarak İspirzade Ahmed Efendi gönderildiyse de İbrahim Paşa'nın kurtarılması konusunda Patrona Halil ikna edilemedi. O gün akşam Mustafa ve Mehmed paşalarla birlikte İbrahim Paşa da sarayda tutuklandılar. Şeyhülislam Abdullah Efendinin ise Bozcaada'ya sürgün gönderilmesi için ferman yazıldı. Üç vezirin idamı için ulemadan fetva alındı. Kapıarasina götürülen vezirler burada mal beyanında bulunduktan sonra boğduruldular. Ertesi sabah da her birinin cesedi ayrı ayrı öküz arabalarma konulup saraydan çıkarıldı ve Bâb-ı Hümayun önünde ayaklanmacılardan iki bölüğe teslim edildi. Asiler, cesetleri akla gelmedik hakaretlerle ve sürükleyerek Etmeydanina götürdüler. Mustafa Paşa'nın cesedi Horhor Çeşmesinde, Kethüda Mehmed Paşa'nınki Etmeydanı kapısında asıldı. Bu sırada bir söylenti yayıldı ve tanınmaz durumdaki üçüncü cesedin İbrahim olmayıp Kürkçü Manol olduğu ileri sürüldü. Kimileri, "Bu ceset sünnetsiz!" dediler. Aslında bu dedikodunun amacı, ayaklanmayı ikinci hedefine ulaştırmaktı. Bir hamal beygirine bağlanan ceset Turşucu İsmail tarafından saraya götürüldü. Ayaklanmacılar, padişahın, İbrahim Paşa'yı sakladığını, kendilerini kandırdığını bağırarak Alay Köşkü'nün önünde toplandılar. Köşkün penceresinden İbrahim Paşa'nın parçalanmış cesedini gören III. Ahmed pencereyi açıp öfkeyle "Ol değilse yarın asıl kendün verelim" dedi ve hasodaya gitti.

Van Mour'un betimlemesiyle Patrona Halil ve Muslu Beşe. *Galere Alfa*

1 Ekim Pazar günü asilerle görüşmeye giden ve padişah adına bol ihsan vaatlerinde bulunan Zülali Hasan Efendi ile İspirzade zorbalarla görüştüler. Onlan itaate yönlendirmeleri gerekirken padişahın tahttan indirilmesi konusunda anlaştılar. Saraya gelip III. Ahmed'e asilerin kendisini istemediğini bildirdiler. Padişah, gece yarısı, yeğeni Şehzade Mahmud'u (I) Hırka-i Saadet Dairesine getirterek tahttan çekildi.

Patrona Halil, I. Mahmud'un») ilk saltanat günlerinde İstanbul'a egemen oldu. Yeniçeri Ağası Kel Mehmed Ağa, onun adına kent güvenliğini ve halkın iaşe sorunlarını başarıyla düzene koydu. Esnafm yağmadan ve baskıdan korunması için belirli yerlere karakollar tesis etti. Patrona Halil de yeni padişaha yaklaşarak kendi adamlarını önemli görevlere getirtti. Silahdar Mehmed Paşa sadrazam, Mirzazade Mehmed Efendi şeyhülislam, Paşmakçızade Abdullah Efendi Rumeli, Zülali Hasan Efendi de Anadolu kazaskeri oldu. Padişah, Patrona Halil'e başka isteği olup olmadığını sorduğunda, İbrahim Paşa'nın koyduğu halkın ezilmesine neden olan vergilerin kaldırılmasını talep etti. Bir fermanla resm-i bidat kadırıldı. Fakat daha sonraki günlerde kentte terör estirmeye başlayan Patrona Halil, bir yandan da yüzlerce yandaşını ocağa yazdırmak, kimi adamlarına seyitlik beratı verdirmek, kendince adalet uygulayıp suçlu gördüğü kişileri yargısız idam ettirmek gibi işlere yöneldi. I. Mahmud, onu ve yakın adamlarını birer görevle İstanbul'dan uzaklaştırmayı denemekle birlikte kabul ettiremedi. Halil "İstanbul'un bütün servetinin kendisine ait olduğunu, mansıba ve paraya ihtiyaç duymadığını" ileri sürmekteydi. I. Mahmud'un 6 Ekim 1730'daki kılıç alayına, ayağı çıplak olarak süslü bir ata binerek katılan bu ünlü zorba, birkaç hafta içinde her türlü yolsuzluğa alıştı ve ayaklanmanın üzerinden üç hafta geçmeden 3.000 kese servet sahibi oldu. Hemşerisi olan Arnavutlar ise kendisinden yüz bularak İstanbul'u haraca kestiler. Manav Muslu Beşe ve diğer zorbabaşıları, önceki yoksulluklarını unutup oturacak konak beğenmemeye başladılar. Halil, Şehzadebaşinda Kurdoğlu'nun konağına 400'e yakın adamıyla yerleşmişken buradan İzzet Ali Bey'in (Paşa) konağına taşındı. Ayaktakımımn çoğuna da serdengeçti ağalığı verildi.

İstanbul iki ay kadar iki merkezli bir yönetime tanık oldu. I. Mahmud, Topkapı Sarayından daha çok taşraya dönük fermanlar yayımlarken Patrona Halil de Etmeydam'ndaki karargâhından başkentin sorunlarıyla ilgileniyordu. Adamlarının her biri, gümrüklerde, bedestenlerde, çardaklarda ve çarşılarda onun adına buyruklar vermekteydiler. Bunlar kalabalık gruplar halinde ve silahlı dolaştıkları için kent

halkı korku içindeydi. Ulema, sarayda yapılan bir toplantıda, şehirde silahlı dolaşmanın örfe ve şeriata aykırı olduğu gerekçesiyle Patrona Halil'in uyarılmasını kararlaştırdılar. Diğer yandan yeniçeriler de zorbaların kendilerine yönelik baskılarından yılarak ittifakı bozdular. Patrona Halil, 13 Ekim'de üç bayraklık bir koruma gücü dışında adamlarını silahtan arındırdı ve dağıttı. Ancak, atama işlerine daha çok karışmaya kalkıştı. Buğdan prensliğine soylu olmayan kasap Yanaki'nin atanması için dayattı. Sadrazamlık için önerdiği Boşnak Rüstem Paşa, Karaman valiliği ve Revan serdarlığı ile İstanbul'dan uzaklaştırıldı. Patrona Halil, kendisi için kaptan-ı deryalığı, Muslu Beşe için de yeniçeri ağalığını düşünmekteydi.

Ekim 1730 sonlarında Patrona grubu ile ocak ağaları arasındaki sürtüşme ve kavgalar giderek arttı. 5 Kasım'da bir serdengeçtinin bir yeniçeriyi öldürmesi, yeni bir ayaklanma olasılığı doğurdu. Kamuoyu da artık tamamen zorbaların aleyhine dönmüştü. Bunları ortadan kaldırma konusunda I. Mahmud'a cesaret veren Canım Hoca Mehmed Paşa 21 Kasım 1730'da kaptan-ı derya atandı ve gizli olarak zorbaları ortadan kaldırmakla görevlendirildi. Mehmed Paşa'mn planı gereği, ilkin Patrona Halil ve adamları güven verici bir yaklaşımla İran ve Rusya seferlerine ilişkin toplantıya davet edildiler. Saatlerce süren toplantıda Patrona'nın önerdiği ikinci gizli toplantı kabul edildi. İki gün sonra 25 Kasım'da saraya çağrıldılar. Patrona Halil, Muslu Beşe, Yeniçeri Ağası Kel Mehmed, Sekbanbaşı Urlu Murtaza ile Zülali Hasan Efendi ve İstanbul Kadısı İbrahim Efendi, Bâbüsselam'a geldiklerinde toplantının gizliliği ve önemi gerekçesiyle korumasız içeriye alındılar. Padişahın huzuruna çıkacakları neden gösterilerek Bâbüssaade'de silahtan arındırıldılar. Sünnet Odasında başlayan görüşmelerin sonunda Patrona Halil'e Rumeli beylerbeyliği, Muslu'ya da Anadolu beylerbeyliği tevcih edildi. Zülali Hasan Efendi ile İbrahim Efendi'ye de vezirlik verilerek ilmiye sınıfından çıkarıldılar. Patrona, sadrazamın kendisine kürk giydirmesini doğru bulmayarak padişah huzurunda hilat giymesi gerektiğini ileri sürdü. Bu konu tartışılırken Revan Odası'nda fırsat kollayan Pehlivan Halil Ağa yönetimindeki suikastçılar ansızın içeriye dalıp zorbaları kılıç darbeleri ile parçaladılar. Sünnet Odası kan ve cesetle doldu. Aynı dakikalarda Bâbüsselam'da bekletilen korumalar da birer-ikişer, mansıp tevcih edileceği bahanesiyle içeriye alınıp idam edildiler. Olay dışarıda duyulunca zorba kalabalıkları bir anda paniğe kapılıp dağıldılar ve izlerini kaybettirme çabasına düştüler. Sarayda öldürülenlerin cesetleri de arabalarla meydanlara götürülüp asıldı.

Bibi. Abdi, *Abdi Tarihi,* (yay. F. R. Unat), Ankara, 1943; Destan Salih Efendi, *Destari Salih Tarihi,* (yay. B. S. Baykal), Ankara, 1962; Küçükçelebizade ismail Âsim, *Tarih,* İst., 1282; *Tarih-i Raşid,* II-IV: Feraizizade Mehmed Said, *Gülşen-iMaarif,* II,' İst., 1252, s. 1248 vd; Ahmed Refik, *Lale Devri,* İst., 1932; B. S. Baykal "Patrona Halil Ayaklanması İle İlgili Kaynaklar Hakkında", *IV. Türk Tarih Kongresi,* Ankara, 1952; J. Earl of Sandwich Montague, *A voyage performed by the late Earle of Sandwich round the Mediterranean in the years 1738-1739,* Londra, 1799, s. 233 vd; M. Aktepe, *Patrona îsyanı,* İst., 1958.

NECDET SAKAOĞLU

PAZAR KAYIKLARI

Osmanlı döneminde Boğaziçi'nde ve Haliç'te yolcu ve eşya taşıyan dolmuş kayıkları.

Pazar kayıkları bu iş için daha önceleri kullanılan peremelerin yerini almışlardır. 50-60 yolcu taşıyabilecek kapasitede olan pazar kayıklarında yolcuların dışında sepet, küfe, hunç, sandık, küp, harar gibi eşya da taşınırdı. Yükler konulduktan sonra baş tarafa erkekler, arka tarafa kadınlar otururdu. Yolcuların oturdukları yerin yakınında su içmek için küp ve maşrapa bulundurmak da âdetti.

Pazar kayıkları, 13 m uzunluğunda, 2,5 m genişliğinde koca gövdeli olup, "baş", "şaşırtma" denilen oldukça uzun, geniş ve ağır küreklerle çekilirlerdi. Üç veya dört çifteli olan pazar kayıkları, hamlacılar tarafından ayakta çekilen küreklerle idare edilir, dümenin yekesini kayığın reisi kullanırdı. Çoğu Şebinkarahisarlı olan pazar kayığı hamlacıları, Sirkeci civarındaki Bahçekapı İskelesinde otururlardı. Çeşitli sebeplerle uzun süreli olarak işine ara vermesi gereken hamlacılar, yerlerini parayla birine devrederlerdi. "Kürek devri" denilen bu işlem günümüzdeki hava paralarına benzemekteydi.

Pazar kayıkları, Rumeli yakasında Sarıyer, Büyükdere, Yeniköy, Emirgân, Rumelihisan, Arnavutköy'e; Anadolu yakasında da Beykoz, Kanlıca, Anadoluhisarı, Kandilli semtlerine sefer yaparlardı. En kazançlı iskeleler ise Sarıyer, Beykoz, Yeniköy ve Kanlıca'ydı. Pazar kayıklarının köprüde hususi iskeleleri, kendi köylerinde ise kayıkhaneleri olurdu.

Pazar kayıkları, gelirleri hayır işlerine harcanmak üzere vakfedilerek de çalıştırılabilirdi. Hayır yapmak isteyen kişiler, bazı Boğaz köylerine bu kayıkları tahsis ederlerdi. Kayıklardan elde edilen gelir, köyün çeşitli ihtiyaçlarının yanında camilerin tamiri, fakirlere yardım, okul masrafları için kullanılırdı. Kavak İskelesi'nde Abdülmecid'in, Yeniköy'de Çavuşzade Mustafa Efendi'nin, Beykoz'da Cezayirli Ahmed Paşa'mn, Bebek'te Şeyhülislam Çelebizade İsmail Âsim Efendi'nin, Kanlıca'da İskender Paşa'mn vakfettikleri pazar kayıkları bu amaçla çalışırdı.

Pazar kayıkları, birkaç seneliğine Evkaf Nezareti'nce ihaleye çıkarılır, belirlenen sürelerde kiralayanlarca çalıştırılırdı. Evkaf Nezareti'nin muhtelif iskeleler için yaptırdığı pazar kayıkları çoğalınca 1837' de bunlarm idaresi Kayıkçılar Kitabetine bağlanmış ve on yerde de kayıkçılar kethüdalığı kurulmuştu.

Pazar kayıkları saray için de yapılırdı. İlkbaharda Boğaziçi'ndeki ya da Haliç'teki sahilsaraylara göçlerde çeşitli eşyalar, atlar, saray muzıkası bu kayıklarla taşınırdı. Ayrıca, Boğaziçi'nde yapılan mehtap âlemlerinde pazar kayıkları mum ve fenerlerle donanmış olarak sazendeleri ve hanendeleri taşır, "saz kayığı" olurdu. Mehtap safasma katılan diğer kayıklar, merkez olarak kabul edilen pazar kayığının etrafında yer alırdı.

Pazar kayıkları Şirket-i Hayriye'nin») kurulmasından sonra daha ucuza yük ve yolcu taşıyordu, 1910'lara kadar rekabetlerini sürdürmüşlerdir.

Günümüzde pazar kayıklarının işlevini yakın iskeleler arasında işleyen dolmuş motorları üstlenmiştir.

Bibi. Şehsuvaroğlu, *Asırlar Boyunca,* 106; Vada, *Boğaziçi,* 44-48; C. Orhonlu, "İstanbul'da Kayıkçılık ve Kayık İşletmeciliği", *TD,* S. 21 (1966), s. 109-134; P. Lecomte, *Türkiye'de Sanatlar ve Zanaatlar,* İst., ty, s. 209; S. Ayverdi, *Boğaziçi'nde Tarih,* İst., 1976, s. 46; A. Ş. Hisar, *Boğaziçi Mehtapları,* ist., 1978, s. 68; S. Birsel, *Boğaziçi Şıngır Mıngır,* Ankara, 1981, s. 66-67; Musahibzade, *İstanbul Yaşayışı,* 216-217; H. Mıntzuri, *İstanbul Anıları,* 1897-1940, İst., 1993, s. 27.

UĞUR GÖKTAŞ

Boğaziçi'nde bir pazar kayığı.
Boğaziçi, Şirket-i Hayriye, İst., 1914

PAZAR TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde, Topkapida, Arpa Emini Mahallesi'nde, Pazar Tekkesi Sokağında, Kürkçübaşı Camii(->) ile Shell benzin istasyonunun yanında yer almaktadır.

İstanbul'da Halvetîliğin Sinanî koluna bağlı üç tekkeden biri olan bu tesis 16. yy'ın ortalarında, 960/1552-53 civarında Kâtip Mehmed Efendi (ö. 1596) tarafından, Sinanîliğin kumcusu Şeyh İbrahim Ümmî Sinan'ın (ö. 1568) damadı ve halifesi olan Harirî (ipekçi) Şeyh Mehmed Efendi (ö. 1640) için inşa ettirilmiştir.

Cümle kapısı üzerinde yer alan kitabede tekkenin tahribe uğradığı ve Şeyh Hacı Mehmed Salih Efendi (ö. 1869) tarafından ihya edildiği ifade edilmiştir. Kitabenin altına tarih yazılmamış ancak son mısralarda ebcedle 1274/1857-58 tarihi düşürülmüştür. Kitabeyi taçlandıran Abdülaziz tuğrasının altında ise 1282/1865-66 tarihi yer almaktadır.

Tekkenin ihya tarihi olarak 1274 kabul edilmelidir. Zira bu kitabenin eşi olan, aslında tevhidhane girişi üzerinde yer aldığı anlaşılan, günümüzde ise hazirede duran kitabede de söz konusu tarih, rakamla yazılı olarak tespit edilmektedir. Halen tevhidhane kapısı üzerinde bulunan kitabe de tekkenin II. Abdülhamid tarafından 1314/1896-97'de yenilendiğini belgeler. Tekke I. Dünya Savaşı sırasında askerler tarafından işgal edilmiş, bu arada tekkenin kütüphanesi harap olmuştur.

Cumhuriyet döneminde tekkenin son şeyhi olan Mustafa Galib Efendi'nin (ö. 1925) ailesi, harem dairesi olan ahşap konakta 1950'lerin sonlarına kadar ikamet etmiş, bu tarihten sonra harem ve selamlık bölümlerinin yerine Şeyh M. Galib Efendi'nin torunu Galib Jabban tarafından Shell benzin istasyonu inşa edilmiş, bu arada, kitlesi ve cepheleri ile aynen korunan tevhidhane işyeri olarak kullanılmaya başlamış, devamlı onarım gören ve bakımı yapılan türbe ise ziyarete açık tutulmuştur.

Ayin gününden dolayı "Pazar Tekkesi" olarak şöhret yapan bu tesis kaynaklarda "Ümmî Sinan, Harirî Mehmed Efendi, Feraz Mehmed Efendi" gibi adlarla da zikredilmiştir. Dahiliye Nezareti'nin R. 1301/1885-86 tarihli istatistik cetvelinde burada 7 erkek ile 3 kadının yaşadığı, Maliye Nezareti'nin R. 1325/1910 tarihli *Taamiye ve TahsisatDefteri'nde* yılda 1.728 kuruş tahsisatı, günde de 2 okka et istihkakı olduğu belirtilmektedir.

Tekkenin ilk postnişini Harirî Şeyh Mehmed Efendi "Kazzaz" ve "Feraz" lakaplarıyla da anılmakta, Horasan kökenli ve asıl adının Mîr Ali Alemdar olduğu rivayet edilmektedir. Döneminin ileri gelen süitlerinden olan Harirî Mehmed Efendi, İbrahim Ümmî Sinan'ın kızı Abide Banû Hatun ile evlenmiş, çok uzun (130-140 yıl) yaşamış ve yaklaşık 90 yıl bu tekkenin şeyhliğinde bulunmuştur. Kendisinden sonra posta geçen Şeyh Cedd Hasan Efendi (ö. 1677), Pazar Tekkesi'nin yakınındaki Ümmî Sinan Tekkesi'nin 2. postnişini, İbrahim Ümmî Sinan'ın diğer bir damadı ve halifesi olan Halepli Arap Şerif Mehmed Efendi'nin (ö. 1614) oğludur. Dolayısıyla Sinanîliğin piri olan şahsın torunu (kızının oğlu) olmakta ve bu yüzden "Ümmîsinanzade" olarak tanınmaktadır. Babasından sonra Ümmî Sinan Tekkesi'nin postuna geçen Cedd Hasan Efendi, Harirî Mehmed Efendi'nin vefatı (1640) üzerine Pazar Tekkesi'nin meşihatım da üstlenmiş, hayatının sonuna kadar bu iki görevi bir arada yürütmüştür. Oğlu Şeyh Hüseyin Hüsameddin Efendi (ö. 1734), torunu Şeyh Mustafa Efendi (ö. 1766) ve torununun oğlu Şeyh Hasan Efendi de (ö. 1795) kendisi gibi Pazar Tekkesi ile Ümmî Sinan Tekkesi'nin meşihatlarını aynı zamanda üstlenmişler, cuma günleri Ümmî Sinan Tekkesinde icra edilen ayinlere de başkanlık etmişlerdir.

Ümmîsinanzadelerin son temsilcisi olan Şeyh Hasan Efendi'nin vefatından (1795) sonra Pazar Tekkesi'nin bir müddet sahipsiz kaldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Zâkir Şükrî Efendi'nin *Mecmua-i Tekâyâ* İsındaki şeyhler listesinde Şeyh Hasan Efendi'nin halefi olarak görünen, tekkenin 2. banisi Şeyh M. Salih Efendi, Şeyh Hasan Efendi'nin vefatından 8 yıl kadar sonra 1218/1803-04'te doğmuştur. Bu arada 1274/1865-66 tarihli ihya kitabesinde değinilen tahribat da, büyük bir ihtimalle tekkenin faaüyetindeki kesintiyle bağlantılıdır. Şeyh M. Salih Efendi, Zâkir Şükri Efendi'nin *Mecmua-i Tekâyâ'smda* Bursalı (Bursevî), *Sicill-i Osmanîde* Şumnulu, İbnülemin M. K. İnal'ın *Son Asır Türk Şairlerinde* ise Selanikli olarak gösterilmiştir. Halvetîliğin Şabanî koluna intisap ettiği, cezbeli ve celalli bir zat olduğu nakledilmektedir. Hazirede duran onarım kitabesinin ortasında da, tuğra şeklinde istiflenmiş olarak Şabanî kolunun piri Şeyh Şaban Velî'nin (ö. 1568) adı dikkati çeker. Mamafih ikinci ihyasından sonra da Pazar Tekkesi İstanbul tekkelerine ilişkin listelerde Sinanî koluna bağlı olarak gösterilmiştir. Şeyh M. Salih Efendi'den sonra tekkenin postuna oğlu Şeyh Ahmed Zarifi Efendi (ö. 1913) ile

Pazar Tekkesi
Cengiz Kahraman, 1994

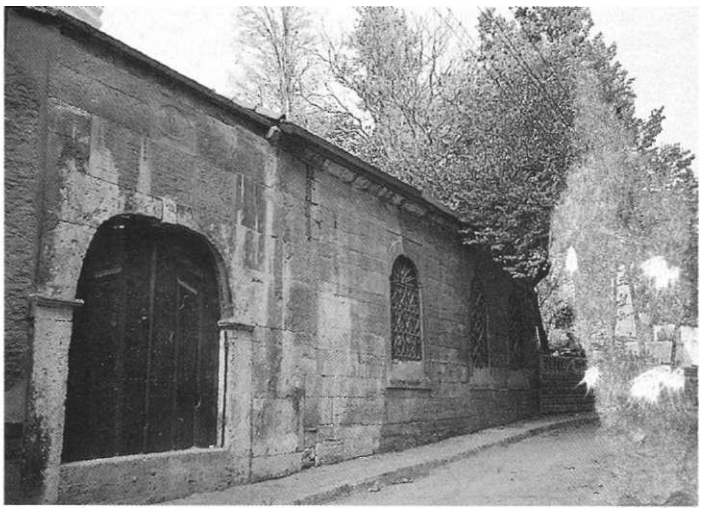

Pazar Tekkesi'nin giriş kapısından bir görünümü. *Cengiz Kahraman, 1994*

torunu Şeyh M. Galib Efendi (ö. 1925) geçmiştir.

Tekkenin, Pazar Tekkesi Sokağına açılan cümle kapısı kesme küfeki taşı ile örülmüş, yanlardan pilastrlar ile kuşatılan açıklık sepet kulpu biçiminde, kilit taşı çıkıntılı bir kemerle taçlandırılmıştır. Kemerin üzerindeki manzum ihya kitabesi ta'lik hatlıdır.

Cümle kapısı gibi bunun sağında, sokak üzerinde yer alan türbenin de 1274/1865-66'da son şeklini aldığı, ampir üslubuna») bağlanan mimari özelliklerinden belli olmaktadır. Dikdörtgen bir alanı kaplayan türbe kagir duvarlı ve beşik çatılıdır. Sokak üzerindeki güney cephesi kesme küfeki taşı ile örülmüş bulunan türbenin, sıvalı olan diğer duvarları muhtemelen moloz taş ve tuğla ile inşa edilmiştir. Yapının dört cephesinde de, yuvarlak kemerli üçer adet pencere, ayrıca batı cephesinde, aynı türde bir kemere sahip giriş bulunur. Söz konusu cephenin sol kesiminde, küçük bir mermer levha üzerinde, ta'lik hatla "Kutbü'l-arifîn Harirî Mehmed Efendi hazretlerinin türbe-i şerifleridir" yazısı okunmaktadır. Türbede tekkenin banisi Kâtip Mehmed Efendi'ye, Harirî Mehmed Efendi ile kendisinden sonra posta geçen şeyhlere ve bunların eşleri olan 3 hanıma ait toplam 8 adet ahşap sanduka vardır. Harirî Mehmed Efendinin, diğerlerinden daha büyük tutulmuş ve oymalı ahşap parmaklıklarla kuşatılmış olan sandukası türbenin batı kesiminde, çatı altında gizlenen basık bir ahşap kubbenin altında, tek başına yer alır. Parmaklık, birbirini izleyen "8" biçiminde parçalardan oluşmakta, bunların arasında yaldızlı küçük güneş motifleri seçilmektedir. Diğer sandukalarm yer aldığı doğu kesimi ile bu kubbeli kesimin sınırına 2 adet sekizgen kesitli ahşap dikme konmuştur. Türbede, bu yapı ile doğmdan ilgili olmayan 3 adet kitabe muhafaza edilmektedir. Bunlardan biri, tevhidhanedeki mihrabın üzerinden buraya getirilmiş olduğu anlaşılan sülüs hatlı ayet levhası, ta'lik hatlı ve manzum olan diğer ikisi ise tekkenin doğu yönünde, bugün mevcut olmayan sebil ile tekkenin kuzey kesimindeki sarnıca ait 1312/1894-95 ve 1315/1897-98 tarihli inşa kitabeleridir.

Kürkçübaşı Camii ile türbe arasında uzanan hazirede bazı şeyh mezarları ile tevhidhanenin II. Abdülhamid (hd 1876-1909) tarafından yeniden inşa ettrrilmesi sırasında buraya nakledilmiş olan kitabe dikkati çekmektedir. Cümle kapısı üzerindeki kitabenin eşi olan bu kitabenin üzerinde, ortada Şeyh Şaban-ı Velî'nin tuğra biçiminde istiflenmiş adı, yanlarda birer Abdülaziz tuğrası beyzi madalyonlar içinde yer almakta, bunların arasında ise, uçları kırık kaş kemerlerle sonuçlanan iki kartuş içinde, ta'lik hatlı olarak, duaya ve zikre ilişkin bir hadis metni göze çarpmaktadır.

Kareye yakın dikdörtgen planlı bir alanı kaplayan tevhidhane kagir duvarlı, beşik çatılı, mescit türünde bir yapıdır. Kuzey duvarının ekseninde, halen örülmüş olan girişin üzerinde yer alan, II. Abdülhamid'in 1314/1896-97 tarihli ihya kitabesi de manzum ve ta'lik hatlıdır. Tevhidhanenin cephelerinde, tuğla ile çerçevelenmiş, basık kemerli büyük pencereler sıralanmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 187; Çetin, Tekkeler, 586; *Âsitâne,* 7; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 10-11, no. 15; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 7; *Ihsaiyat II.* 22; Vassaf, *Sefine,* 173-176; *Sicill-i Osmanî,* III, 217; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ, 29;* İnal, *Türk Şairleri,* 161; Öz, *İstanbul Camileri.* I, 115; *Fatih Camileri; 189,* 290, 359.

M. BAHA TANMAN

PAZAROLA HASAN BEY

(?, İstanbul - ?, İstanbul) Meczup.

Doğum ve ölüm tarihleri tespit edilemeyen Pazarola Hasan Bey, İstanbullu bir ana babanın oğludur. Ahmed Rasim» 25 Aralık 1919 tarihli *Yeni Gün'de* yayımlanan "Pazar Ola, Ey Eslâf" başlıklı bir yazısında kısa bir süre önce ölmüş olduğunu belirtmiş, Osman Cemal Kaygılı» ise *Resimli Ay* dergisinin Mart 1341/1925 tarihli 2/12. sayısında Unkapam civarında bulunan Atlamataşı'ndaki evinde yaşlı babası ve üvey annesiyle birlikte yaşadığım yazmıştır. Bu yazıda, babası, oğlunun 40-45 yaşlarında olduğunu ileri sürer. Ahmed Rasim'in verdiği bilgi bir şaka ya da yanılma olmalıdır.

Gazete ve dergilerde sık sık resimleri yayımlanan, hakkında yazılar yazılan Pazarola Hasan Bey, yabancı gazeteciler tarafından da büyük ilgi görmüş; İstanbul'un "maruf simalarından" sayıldığı için resimleri, Avrupa gazetelerinde yayımlanmıştır.

Malik Aksel'in(->) betimlemesine ve elde bulunan resimlerine göre Pazarola Hasan Bey'in çelimsiz bir vücudu, oldukça

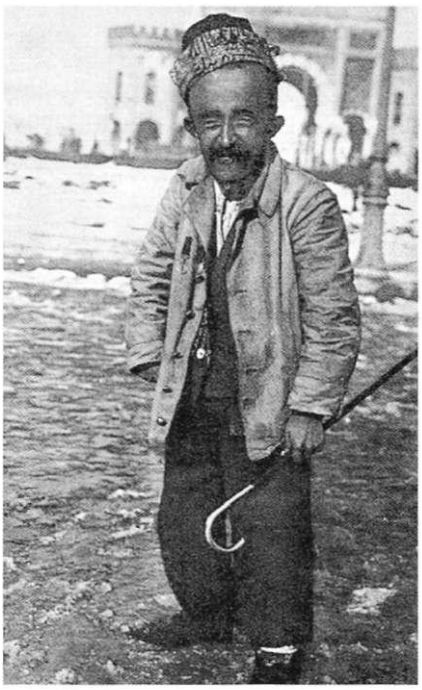

Pazarola Hasan Bey
Cengiz Kahraman arşivi

büyük bir başı vardı. Zaman zaman bir fes ya da abani sarıkla örttüğü başında ayrıca üzerine "Maşallah Hasan Bey" yazılı bir şerit bulunurdu. Sarığının arasına gül, karanfil ya da yeşil yaprak takmak ve öylece dolaşmaktan hoşlanır, ayağına yaz kış mest lastik giyer, elinde de siyah şemsiye ya da sopa bulundururdu.

Babası her ne kadar, oğlunun düzenli geliri olduğunu Osman Cemal Kaygılıya ifade etmişse de herhangi bir işte çalışacak güç ve zekâdan yoksun olduğu için kendisini sevenlerin yardımlarıyla geçinir, açıktan verilen parayı kabul etmez, gizlice cebine konulduğu takdirde ses çıkarmaz ve insan içinde o paraya el sürmezdi.

Adı, önüne gelen esnaf ve görevliye "pazar ola!" diye seslenmesinden dolayı Pazarola Hasan Bey olarak kalmıştır. Onun gözünde herkes yaptığı işin "baş"ıdır. Bu yüzden bakkala "bakkalbaşı", berbere "berberbaşı", kitapçıya "kitapçıbaşı", zaptiyeye "zaptiyebaşı" diye seslenirdi. Onun ağzından "Pazar ola..... başı" iltifatını almak için esnaf basma toplanır ya da ardına düşer ve dükkânına, işportasının yanına çağırır, "Buyur Hasan Bey, bir kahve iç" derdi. Hasan Bey'in kime yaklaşacağı belli olmaz ve içinden geldiği gibi davranarak birine yaklaşır ve önce meşhur iltifatını yapar, sonra da tezgâh sahibinin işiyle ilgili şakacı sorular sorardı. İkram edilen kahveyi de geri çevirmezdi.

Atlamataşı Caddesi'ndeki evinden yürüyerek çıkar, daha çok Beyazıt ve Şehzadebaşı olmak üzere buralara yakın semtlerde dolaşır, sevdiği insanlarla şakalaşırdı. Bazen de evine kapanarak günlerce dışarı çıkmaz, bu kez de dostları onu evinde ziyaret ederlerdi.

Toplumun her kesiminde sevenleri bulunan Pazarola Hasan Bey'e Ahmed Rasim, Osman Cemal Kaygılı ve ibrahim Alaaddin Gövsa özel bir ilgi gösterir, arada sırada kendisiyle ilgili yazılar yazarlardı. İstanbul'un tanınmış destancılarından Mehmed Kemâlî») *Pazarola Hasan Bey'in Destanı* adıyla bir destan yazmış ve tek yaprak halinde yayımlamış (1922), onun meşhur iltifatını dörtlüklerine serpiştirerek esnafa ve güncel olaylara ilişkin şakalar yapmıştır.

Pazarola Hasan Bey, tiyatroculann ve tiyatro seyircisinin de büyük ilgi gösterdiği tiplerdendir. 1920'de Kel Hasan, Balı Rıza ve İsmail efendilerle Naşit Bey'in (Özcan) iştirakiyle Şehzadebaşindaki Şark Tiyatrosu'nda *Pazarola Hasan Bey* adıyla bir piyes sahneye konulmuştur. Osman Cemal Kaygılının yazdığı "Pazarola Hasan Bey" adlı bir revü maskeli olarak temsil edilmiş, daha sonra istek üzerine Direklerarasindaki Ferah Tiyatrosu'nda yeniden oynanmıştır. Aktör ve yazar Reşit Baran'ın (1925-1962) uyarladığı eserler arasında *Pazarola Hasan Bey* adlı 3 perdelik bir oyun vardır. Ayrıca Ankara Halkevi'nde de başrolü Pazarola Hasan Bey'de olmak üzere Râsih Sonat'ın yazdığı bir revü sahnelenmiştir.

Bibi. Ahmed Rasim, "Pazar Ola, Ey Eslâf, *Yeni Gün,* 25 Aralık 1919; Osman Cemal (Kay-

gılı), "İstanbul'un En Maruf Adamı, Pazarola Hasan Bey", *Resimli Ay,* S. 2/12 (Mart 1341), s. 10-13; İ. A. Gövsa, "Pazar Ola Hasan Bey", *Yedigün,* S. 198 (23 Birinci Kânun 1936), s. 22; M. N., "Pazarola Hasan Bey", *Yeni Tarih Dergisi,* S. 5 (Mayıs 1957), s. 141-143; *Reşid Baran Jübilesi (1925-1962),* İst., 1963; "Pazarola Fotoğrafçı Başı!...", *Hayat,* yıl 12, c. I, S. 7 (Şubat 1968); And, *Meşrutiyet;* M. Akseİ, "Eski İstanbul'dan Portreler: Pazarola Hasan Bey", *TFA,* S. 281 (Aralık 1972), s. 6504-6506; ay, "Pazarola Hasan Bey", *İstanbul'un Ortası,* Ankara, 1977, s. 147-153; M. S. Özeğe, *EskiHaıJlerle Basılmış Türkçe Eserler Katalogu,* I-V, İst., 1971-1979.

M. SABRİ KOZ

Beşir Kemal Pelin
Turan Baytop fotoğraf arşivi

PELİN, BEŞİR KEMAL

(1876, Halep - 12 Mart 1942, İstanbul) Eczacı.

Topkapı Sarayı sünnetçilerinden Hacı Mehmed Efendi'nin oğludur. 1897'de Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin eczacı sınıfından diploma aldı ve Ahmed Hamdi Bey'inG» eczanesinde 6 yıl çalıştı. 1898'de Ahmed Hamdi Bey ile ortak olarak, Bahçekapı'da (Hamidiye Caddesi no. 10-12) "Halep Eczahanesi" (Pharmacie d'Halep) adını verdiği bir eczane açtı. Sonradan eczanesinin adını "Beşir Kemal Eczahanesi" olarak değiştirdi, 1917'de Sirkeci Meydanı'na bakan bir dükkâna geçti ve "Çifte Kapılı Eczane" denilen bu yerde vefat tarihine kadar çalıştı.

Pelin, eczacılık cemiyetlerinde (Osmanlı Eczacı İttihad Cemiyetinin kurucularındandır, 1908) çalışmış, hazır ilaç yapmış, titiz çalışması ve kurallara uyması ile meslektaşlarına örnek olmuş bir eczacıdır. Yaptığı tıbbi müstahzarlar (Beşir Kemal subyesi, kınakına hülasası, şark sürmesi ve nasır ilacı) döneminde büyük bir üne kavuşmuştur. 20 Ekim 1929'da "Beşir Kemal-Mahmud Cevat ve Şeriki Eczane ve Müstahzaratı Komandit Şirketi" ismiyle bir şirket kurarak manevi oğlu Mahmut Cevat Pelin'i eczane ve laboratuvara ortak yapmıştır. 1922'de Eczacı Mektebi'ni bitiren M. C. Pelin, 1933'te manevi babası ve eniştesi olan B. K. Pelin'in eczanesinde çalışmaya başlamış ve B. K. Pelin'in vefatı üzerine eczanenin yönetimine geçmiştir. M. C. Pelin eczacılık politikası ile yakından ilgilenmiş ve 1936-1954 arasında uzun süre "Türkiye Eczacıları Cemiyeti" yönetim kurulu başkanlığı yapmıştır.

M. C. Pelin'in vefatı üzerine eczane ve müstahzar ruhsatları Eczacı Halit Öncel'e (d. 1918, Eczacı Mektebi 1938 mezunu) devredilmiştir. Eczane bulunduğu binanın, yol genişletilmesi nedeniyle 1956'da yıkılması üzerine bir arka sokakta (Dervişoğlu Sokağı no. 8) Ada Hanin altındaki bir dükkâna geçmiş ve 1984te de Bakırköy'e (Sakızağacı Sokağı no. 5) taşınmıştır. Bu taşınmalar sırasında eczaneye özgü bütün ecza, alet ve malzeme elden çıkartılmış ve İstanbul'un bu ünlü eczanesinden bugün yalnız Beşir Kemal Eczanesi adı kalmıştır.

Bibi. Baytop, *Eczacılık,* 430; Nizamettin Talip-Mehmet Daim, *Türk Tıbbi Müstahzaratı,* İst., 1929; S. Sivas, "20 Yüzyılın Başlangıcında Kurulan ve İstanbul'da Halen Çalışmakta Olan Eczanelerin Tanıtılması", *Tıp Tarihi Araştırmaları,* S. 3 (1989).

TURHAN BAYTOP

PENDİK İLÇESİ

İstanbul İli'nin doğu yarısında yer alır. Pendik İlçesi batıda Kartal, kuzeyde Sultanbeyli ve Kartal, kuzeydoğuda Şile ilçeleri, doğuda Kocaeli İli, güneyde Tuzla İlçesi, batıda da Marmara Denizi'ne komşudur.

Devlet İstatistik Enstitüsü'nün 1990 sayım sonuçlarına ilişkin verilerinde Pendik İlçesinin yüzölçümü 199 km^2 olarak görülmektedir. Ancak eskiden Pendik'e bağlı olan Tuzlamın (11,8 km^2) 1992'de ayrılarak ilçe yapılmasından sonra yeni sınırları içinde 187,2 km^{2}İik bir alan kapladığı sanılmaktadır.

Kırsal yerleşmeleri de bulunan Pendik ilçe merkezinin kentsel alanı 18 mahalleden oluşur. Bunlar Bahçelievler, Batı, Çamçeşme, Çınardere, Doğu, Dumlupınar, Esenyalı, Fevzi Çakmak, Güzelyalı, Harmandere, Kavakpmar, Kaynarca, Kurtköy, Orta, Şeyhli, Veli Baba, Yayalar ve Yeni mahalleleridir. Sonradan ilçe yapılan Tuzla'nm sınırları içinde yer alan Esenyalı ve Güzelyalı mahalleleri, 1993 sonunda yeniden Pendik İlçesi'ne bağlanmıştır.

Pendik İlçesi'nin çok eski bir yerleşim alanı olduğu bilinmektedir. Pendik ilçe merkezinin doğusunda yapılan araştırmalar Kaynarca yöresinin MÖ 5000'lerde meskûn olduğunu göstermiştir. Buradaki ilk buluntulara rastlayanlar 1907'de Bağdat demiryolu inşaatında çalışan yabancı mühendislerdir. Kaynarca'da daha sonra arkeolojik kazılar yapılmıştır. Pendik-Kaynarca Höyüğü'nün boyutları 280x179 m'dir. Bu höyükte yaşayanların tarım yapmasını bildikleri, ayrıca avcılık ve balıkçılık da yaptıklan anlaşılmıştır. Daire ya da elips biçimli evlerin duvarları, örülen dal ve kamışların toprakla sıvanmasıyla yapılmıştır. Ele geçen çanak çömleğin türü, Pendik-Kaynarca Höyüğü'nün Fikirtepe kültürüyl e » ilişkili olduğunu göstermektedir.

Doğal liman özelliği taşıyan bir koyun kıyısına yakın mesafedeki bu tarih öncesi yerleşme, Marmara Denizi'ndeki düzey düşüklüğü ve aşırı tuzlanma nedeniyle bir süre terk edildi. Marmara Denizi'nin durumu normale dönünce elverişli konumu nedeniyle tekrar iskâna sahne oldu.

MÖ 1200lerde batıdan gelen istilacı kavimlerden bir bölümünün buraya yerleştiği sanılmaktadır. Bunların Makedonyalı olduğu ileri sürülür. Kocaeli Yarımadasının bu bölümü MÖ 8. yyln ortalarında Roma'nın egemenliği altındaydı. Daha sonraları Doğu Roma İmparatorluğu sınırları içinde kalan bu topraklardaki en önemli yerleşme merkezi Bizans döneminde Pantikion ya da Pentikion adıyla anılıyordu. Hıristiyanlığın ilk yayılışı sırasında bu yörede bazı kiliseler inşa edilmiş, ayazmalar ünlenmişti.

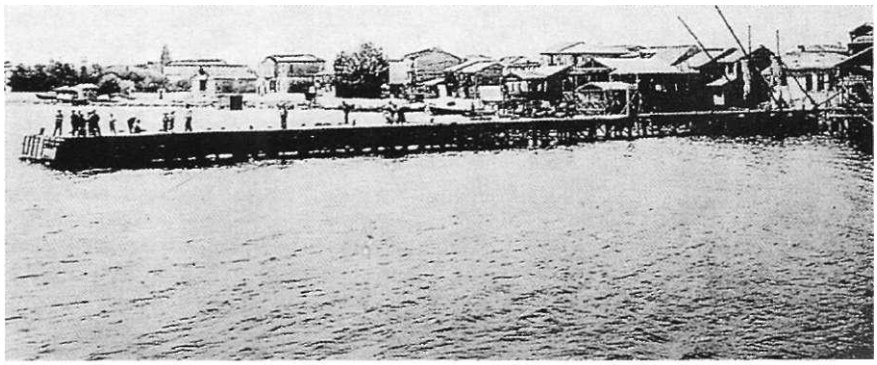

Yüzyıl başından bir kartpostalda Pendik'in görünümü.
A. Eken, *Kartpostallarda Istanbul,* İst., 1992

Tablo I
Pendik İlçe Merkezinin Nüfus Gelişimi

Yıllar	*Nüfus*
1935	*3-514*
1940	*4.172*
1945	*5.980*
1950	*7.910*
1955	*8.673*
1960	*13-963*
1965	*19.216*
1970	*27.494*
1975	*38.384*
1980	*48.219*
1985	*150.850*
1990	*289.380*

Tablo n
Pendik İlçesi Kırsal Nüfusu (1990)

Köyler	*Nüfus*
Akfirat	*1.257*
Ballıca	*199*
Göçbeyli	*565*
Kurtdoğmuş	*587*
Orhanlı	*2.735*
Tepeören	*928*
Toplam	*6.271*

Türkler Pantikion'a ilk kez 1080'lerde geldiler. Ama Kutalmışoğlu Süleymanşah'ın ölümünden sonra Bizanslılar bu toprakları geri aldılar. Pantikion, bugünkü Pendik semtinin doğusunda yer alıyordu. Temenye'nin hemen batı kenarındaki Pantikion 13- yy'ın başında surla çevriliydi. Bir cezaevi de bulunan Pantikion, bir süre Bizans'ın sürgün yerlerinden biri olarak kullanıldı. Daha sonra bir liman yerleşmesi olarak canlanan Pantikion, 14. yy'm başlarında Osmanlıların denetimine girdi.

1329'da yapılan Pelekanon Savaşı'ndan sonra bu topraklar tümüyle Osmanlılara geçti. Ancak savaş sırasında tahrip olan Pantikion terk edildi ve uzun bir süre buraya kimse yerleşmedi. Bir söylentiye göre Osmanlı döneminin ilk yıllarında böyle bir köy yoktu. Çevredeki başlıca yerleşme yeri Dolayoba Köyü'ydü. Tahrip edilen Pantikion ve çevresi ise mera olarak kullanılıyordu. Daha sonra koyun kenarmda küçük bir balıkçı köyü kuruldu. Bu dönemde halkının tümüne yakım Rumlardan oluşuyordu. Osmanlı döneminde Pendikli Rumlar genellikle balıkçılıkla uğraşıyordu. Çevredeki topraklar ise tarım arazisi olarak kullanılıyordu.

1873'te banliyö hattıyla Haydarpaşa'ya bağlanan Pendik Köyü'nde yaklaşık olarak 3.000 kişi yaşıyordu. 1889'da çıkan büyük bir yangın Pendik'i tümüyle kül etti. Yangından hemen sonra Pendikli Azaryan Efendi'nin öncülüğünde planlı bir biçimde bugünkü Pendik semtinin temelleri atıldı. 20. yy'm başlarında köyün doğu ve batısında yabancıların oturduğu villaların bulunduğu mahalleler belirmeye başladı. Bu nedenle bugünkü Doğu Mahallesi'ne ingiliz Mahallesi, Batı Mahallesi'ne de Fransız Mahallesi deniyordu. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Lozan Antlaşması'mn mübadeleye ilişkin hükümlerine göre Drama, Kavala ve Yanya'dan gelen göçmenlerden bir bölümü Pendik'e yerleştirildi. Böylece nüfusu artarak 3-700'e ulaşan köy, 1924'te muhtarlık yapıldı. Türkler, Ermeniler ve Rumların yan yana, uyum içinde yaşadığı Pendik Köyü'nde belediye örgütü 1930' da kuruldu. Sonraki yıllarda çay bahçelerinin sıralandığı kıyıdaki iskelelere yanaşan motorlu teknelere köy çevresinde yer alan bağ ve bostanlardan toplanan sebzelerle meyveler yüklenerek Adalar'a gönderilirdi. Bu sırada Pendik'in kasapları da ünlenmişti. İstanbul'dan et almak için gelenler kasaplardan alışveriş eder, kıyıdaki çay bahçelerinde Marmara'ya karşı dinlenirlerdi. 1950'lerden önce Pendik Köyü'ndeki yerleşim dokusu bahçe içinde konak, köşk ve evlerden oluşuyordu. En çok iki katlı olan bu yapılar zengin doğal bitki örtüsüyle her mevsimde yemyeşil bir görüntü verirdi.

1950'den sonra tüm İstanbul'un başına gelen plansız yapılaşmadan Pendik de nasibini aldı. Sanayi bölgesi ilan edilen alanlar içinde yer alan Pendik yöresinin görünümü, eskiden E-5 olarak adlandırılan Ankara Asfaltı kenarında fabrikaların kurulmaya başlamasıyla yavaş yavaş değişti. Bu fabrikaların çevresinde gecekondu mahalleleri gelişirken, Pendik'te de iki katlı köşk ve evler yıkılarak yerlerine çok katlı konutlar yapılmaya başladı. Zaman içinde o güzelim yeşil görünüm, yerini toz duman içinde betonarme yapıların kaleyi andıran duvarlarına bıraktı. 1970'lerde kıyıdaki Ankara Caddesi ile Ankara Asfaltı arasındaki alan tümüyle konutlarla doldu. Daha sonra bu gelişme Ankara Asfaltı'nın kuzey ve doğusuna doğru yönelmiştir.

Pendik kasabasının 1950'lerde 10.000'i bulmayan nüfusu 1960'ta 13.000'i, 1970'te 27.000'i ve 1980'de de 48.000'i aştı. Daha sonra anakent belediye sınırları içine alınan Pendik'in nüfusu 1990'da 300.000'e yaklaşmıştı (bak. Tablo I). Ancak bu rakam ilçe merkezini oluşturan kentsel alandaki tüm mahalleler nüfusunun toplamıdır. Pendik semtini oluşturduğu düşünülebilecek demiryolu yayıyla kıyı arasında kalan Doğu ve Batı mahallelerinin 1990'daki toplam nüfusu ise 25.768'di.

Pendik semti ve çevresindeki mahallelerdeki bazı alanlarda yer yer sayfiye evleri vardı. Bunlardan bir bölümü de Pavli Adası'ndaydı. 1980'den sonra Pendik yöresinde sayfiye evi kalmadı. Tersane alanı içinde kalan Pavli Adası'ndaki sayfiyeler de aynı kaderi paylaştı. Ancak güneydoğudaki Tuzla, sayfiye özelliğini bir süre daha korudu. 1980'lerde nüfusu büyük bir hızla artan Pendik'in kentsel ve kırsal alanı 1987'de yapılan bir yönetsel düzenlemeyle Kartal'dan ayrılarak ilçe yapıldı. Bu tarihte saptanan sınırları içinde 1985 Nüfus Sayımı sonuçlarına göre 154.327 kişi yaşıyordu. Pendik îlçesi'nin 1990'daki nüfusu 295.651'di. Bunun ancak yüzde 2'si kırsal nüfusu oluşturuyordu. 1990'da ilçenin köyleri ve nüfusları Tablo H'de gösterilmiştir.

İlçenin gelişimi ve göç yoluyla nüfusunun artışı 1990'dan sonra da devam etti. Heybeliada'dan Deniz Harp Okulu'nun taşındığı ve bazı İstanbulluların ikinci konut edinmek için seçtiği Tuzla kesimindeki topraklar 1992'de Pendik'ten ayrıldı. Kocaeli İli'ne komşu olan bu topraklarda Tuzla İlçesi kuruldu.

1990'da Pendik İlçesi nüfusunun yüzde 53'ü erkeklerden, yüzde 47'si de kadınlardan oluşuyordu. Aynı tarihte Pendik İlçesi'nde km²'ye 1.486 kişi düşüyordu. Ancak 1992'de Tuzla'nın ilçe yapılmasından sonra nüfus yapısı değişmiş-

Tablo m
Pendik İlçe Merkezinde Çalışanların Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı

Faaliyet Kolları	*Erkek*	*Kadın*	*Toplam*
Tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar ve ulaşım makineleri kullananlar	50.087	3.815	*55.902*
Hizmet işlerinde çalışanlar	7.464	1.099	8.563
Satış ve ticaret personeli	8.693	780	9.473
İdari personel ve benzeri çalışanlar	3.516	2.081	5.597
İlmi ve teknik elemanlar, serbest meslek sahipleri ve bunlarla ilgili kademe yöneticileri	3.852	1.644	5.496
Müteşebbisler, direktörler ve üst kademe yöneticileri	1.310	72	1.382
Tarım, hayvancılık, ormancılık, balıkçılık ve avcılık işlerinde çalışanlar	1.456	216	1.672
İşsiz olup iş arayanlar ve bilinmeyenler	9.131	1.532	10.663
Genel Toplam	85.509	11.239	96.748

Kaynak: *1990 Genel **Nüfus** Sayımı,* "Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, İli 34-tstanbul", Ankara, Temmuz 1993.

tir. Buna göre ayrılarak Tuzla'ya bağlanan mahallelerin 1990'daki nüfusları göz önüne alınarak yapılabilecek bir hesaplamaya göre Pendik İlçesi nüfusunun 222.870'e gerilemiş olduğu söylenebilir.

Pendik ilçe merkezinde 12 ve daha yukarı yaştaki nüfus 1990'da 210.181'di. Bunun yüzde 46'sını oluşturan 96.748'i iktisaden faaldi. İktisaden faal olmayan 113-433 kişiden yüzde 66'sı ev kadını, yüzde 22'si öğrenci ve yüzde 9'u da emeklidir (bak. Tablo III).

İlçe merkezinde 6 ve daha yukan yaştaki nüfus 1990'da 252.372'ydi. Bunun yüzde 89'u okuryazardı. Bu oran il ortalaması olan yüzde 90'dan biraz düşüktür. Okuma yazma bilenlerin yüzde 82'si okul çıkışlıdır. Okul çıkışlıların yüzde 71'i ilkokul, yüzde 13'ü ortaokul ve dengi meslek okulu, yüzde 12'si lise ve dengi meslek okulu, yüzde 5'i de yüksekokul ve fakülte mezunudur.

İlçe merkezinde yaşayanlardan yüzde 30'u İstanbul İli doğumludur. Bunu yüzde 4'le Kars, yüzde 3,5'le Sivas, yüzde 3,4'le Erzincan ve yüzde 3,3'le Erzurum doğumlular izler.

Pendik İlçesi'nde başlıca ekonomik etkinlik sanayidir. Çeşitli fabrikaların yanısıra tersane de önemli ölçüde istihdam olanağı yaratır. Genel istihdam olanaklarından ilçe merkezinde yaşayanlardan 1990'da 86.126 kişi yararlanıyordu. Bunlardan yüzde 35'i imalat sanayiinde, yüzde 20'si toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetlerde, yüzde 15'i toptan ve perakende ticaret, lokanta ve otellerde çalışıyordu.

Anadolu'daki çeşitli yerleşme merkezlerini, İstanbul'a bağlayan demir ve kara yolları ilçe topraklarından geçer. Çift hatlı banliyö trenlerinin çalıştığı demiryolu genellikle ilçenin kıyı kesimini izler. Gebze ve İzmit bağlantılı iki önemli karayolu Pendik'in çevresiyle bağlantısını büyük ölçüde sağlar. Bunlardan biri kıyıya doğru yakın olarak uzanan D-100 Karayolu'dur. Bu yolun eski adları E-5 ve Ankara Asfaltıdır. Diğer önemli karayolu ise iç kesimden güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda geçen paralı 0-4 Otoyolu'dur. Bu iki karayolu çeşitli ara yollarla birbirine bağlanır. Bunlardan başka bir diğer önemli karayolu bağlantısı da kıyıya paralel olarak uzanan Ankara Caddesi'dir. Bu caddenin Pendik semtine ulaştığı kesimde kıyı boyunca lokantalar sıralanır. Bir iskele yerleşmesi olarak kurulmuş olan ve geniş bir kıyı şeridine sahip olan Pendik, ne yazık ki suyolu ulaşımından yararlanmaz.

ATİLLÂ AKSEL

PENDİK TERSANESİ

Türkiye Gemi Sanayii AŞ'nin Pendik'teki gemi yapımı ve onarımı tesisleri. Tam adı Pendik Tersanesi ve Ağır Sanayi Tesisleri Müdürlüğü'dür.

Tersanenin yapımı için girişilen çalışmalar 1939'da başlamıştır. Önceleri Tuzla'da kurulması planlanan tersane inşaatı, alanın kamulaştırılmasından sonra II. Dünya Savaşı'nm başlaması nedeniyle yarıda kalmıştır. 1956-1957'de konu yeniden ele alınmış, Vickers-Armstrong firmasına bir proje hazırlattırılmışsa da, sonra görülen lüzum üzerine Cekop adlı bir Polonya firmasının yaptığı proje kabul edilmiştir.

400.000 m^2'lik bir alanda yer alacak tersanenin 2 adet 200 m boyunda yan kuru havuz tipinde inşaat kızağı ve 300 m boyunda, 55 m genişliğinde, 200.000 dw tonluk tanker inşasına ya da onarımına elverişli bir kuru havuzu olacaktı. Bu havuz ihtiyaca göre 350 m'ye kadar uzatılabilecek ve burada 300.000 dw tonluk dev tankerlerin inşası da mümkün olabilecekti.

Tersanenin temeli 1969'da atıldı. 10 yıl kadar sonra elektrik bağlanarak bazı tesislerin çalışır duruma gelmesi sağlandı. 1982'de tersanenin birinci kademesinin açılışı yapıldı. Bu arada, gemi inşa sanayiinin başta gelen ihtiyaçlarmdan olan gemi tipi dizel motor yapımında ilk kez ciddi bir adım atıldı. Bugün pek çok gemi ve vapurumuzda Pendik-Sulzer yapımı dizel motoru çalışmaktadır.

Pendik Tersanesi'nde denize indirilen ilk gemi, Deniz Nakliyatı AŞ'nin Kilis adlı yük gemisi oldu. Yılda 16.000 ton çelik işleme ve 60.000 dw ton inşa kapasitesi olan tersanenin ikinci kademesinin 1994 sonunda tamamlanması için çalışılmaktadır. O zaman yıllık çelik işleme kapasitesi 48.000 tona, gemi inşa kapasitesi de 140.000 dw tona çıkmış olacaktır. Tersane, 1984'te, Ulaştırma Bakanlığının bünyesinde yer alan Türkiye Gemi Sanayii AŞ'ye bağlandı.

1991'de hizmete giren 300 m boyundaki, 70 m genişliğindeki kuru havuzda 170.000 dw tona kadar gemilerin havuzlanması ve onarımı yapılabilmektedir. Ayrıca sualtı ve su üstü boya üretimi de sürdürülmektedir. Tersanede Topçular, Eskihisar, Karamürsel, Hereke III, Değirmendere gibi araba vapurları ile Kilis adlı kuru yük gemisinden başka yabancı ülkelere büyük gemiler inşa edilmiştir. Son olarak 75.000 dw tonluk, 180 m uzunluğunda, 13,9 m genişliğinde ve sukesimi 9,9 m olan Alma Ata gemisinin inşa ve donatım çalışmaları sürdürülmektedir.

ESER TUTEL

PERA PALAS

Beyoğlu İlçesi'nde, Tepebaşı'nda, Meşrutiyet Caddesi'ndedir.

İstanbul'un Düyun-ı Umumiye ile perçinlenen Batinin ekonomik egemenliğine en fazla açıldığı 19. yy'da, konforlu bir otele ve restoran salonlarına doğan ihtiyacını, en önce, üç İstanbullu Ermeni sermayedar fark etti. Bunlar Rus uyruklu Banker Ohannes Kiyorkof (Kirkof) ile "tebaa-i devlet-i aliyyeden" manifaturacı Artin Manokyan ve Arslanoğlu Manok efendilerdi. Söz konusu kişiler bu araziyi, Bayezid-i Sani Vakfından, çöküş devrine ait bir mülk edinme formülü olan, "icare-i muaccele ve müeccele" ödemeleri ile 1879'da üstlerine geçirirler. Bu tarihten 4 yıl sonra Uluslararası Yataklı Vagonlar Şirketi (La Compagnie Internationale des Vagons-Lits), konforlu vagonlarını ilk kez Romanya'ya kadar uzatmış, yolcularını da vapur aktarmaları ile, Osmanlı payitahtına 81,5 saatte ulaştırmıştır. Ancak, zengin kumpanyanın burada henüz kendi oteli yoktu. Ekâbir müşteriler, fazla parlak bir yer olmayan Grand Hotel de Luxembourg'a indirilirlerdi.

Başlamış olan bu trafik Batı metropolleri standardında bir "palace" oteline ihtiyacı artırmıştır. Ermeni vatandaşlarımız, 1893'e kadar 14 yılı, bu arsanın hisselerini alıp satmakla ziyan etmişlerdir. O yıl, otel inşaatının "başlamış" olduğu, tapunun ilk kez düştüğü "nâ-tamam bir adet hane" kaydından anlaşılmaktadır. 1894, otel inşaatını ikmal ile geçmiş, yıl sonunda tesis her şeyi ile bitirilmişti. Açılış törenleri, 1895'in ocak ve şubat aylarında büyük ziyafetlerle yapıldı. Bunu da, istanbul'un Frenk gazetesi *Moniteur Ottoman,* ayrıntıları ile bildirmiştir. Böylece bugüne kadar Pera Palas'ı hep 1892 yılı ile tarihleyen bütün eserler ve 1992'de yapılan kalabalık ve coşkulu "100. yılı kutlama" davetleri, temelsiz kalmaktadır. Asayan Mıgırdıç Efendinin yarı mülkiyet hissesini Yataklı Vagonlar Şirketi temsilcisine devir tarihi, otelin açılışından 1 yıl sonra olduğu gibi, tren kumpanyasının kendi otel işletme şirketini kurması bile, 1894'tür.

Açılıştan, I. Dünya Savaşina kadar geçen 19 yıl, otelin en parlak dönemidir. Devrinin bütün konforuna, ayrıca bir Şark sarayının gizemli atmosferine sahip olan tesis, Osmanlı ricali ile yabancı kolonininin rağbetine erişmiş, eşsiz Haliç ve gurup görünümü, az miktardaki turistleri de çekmeye yetmişti. Meşrutiyet'te bir oranda serbestleşen sosyete yaşamı, en görkemli çerçevesini, somaki mermer, bronz avize ve ipek perde dekorundan örülme bu salonlarda buluyordu.

I. Dünya Savaşı, tüketim mallarında şehirde büyük yokluk doğurmakla beraber, bu sıkıntı, lüks otele fazla yansımadı. Ondan daha fazla bir mesele, hukuk ve politika alanında çıktı. Osmanlı Devleti, Fransa ile savaş halindeydi. O yüzden Avusturya'nın Sırbistan'a savaş ilan ettiği tarihten 5 hafta sonra, yataklı vagonlar, Niş'te durduruldu, aynı önlemi Sofya da uyguladı. Almanya vagonlara el koydu ve 16 Ocak 1916'da, "Balkan Zug" şirketini devreye soktu. Yataklı Vagonlar Otel Kumpanyası, yazlık bölümü olan Tarabya'daki Summer Palace'ı elden çıkardı, Pera Palas'a alıcı bulunamadı. 1915'te mülkiyet değil, işletme, Mersinli Bodossaki Anastassiadis'e verildi.

I. Dünya Savaşı içinde otel, yabancı subay ve ajan türünden yolcularla dolup taşarken, Aralık 1917'de, Osmanlı ordularının seçkin siması Mustafa Kemal Paşa'yı ilk kez konuk etti. Nisan 1919'da Yunan Generali Paraschevopulo'nun İstanbul'a gelişinde bütün Beyoğlu gibi, Pera Palas da, mavi-beyaz~bayraklarla donatılmıştır.

İstiklal Savaşı, otel için, "uzaklarda cereyan eden bir macera" demektir. Ama padişahın 17 Kasım 1922'de İngiliz dretnotu

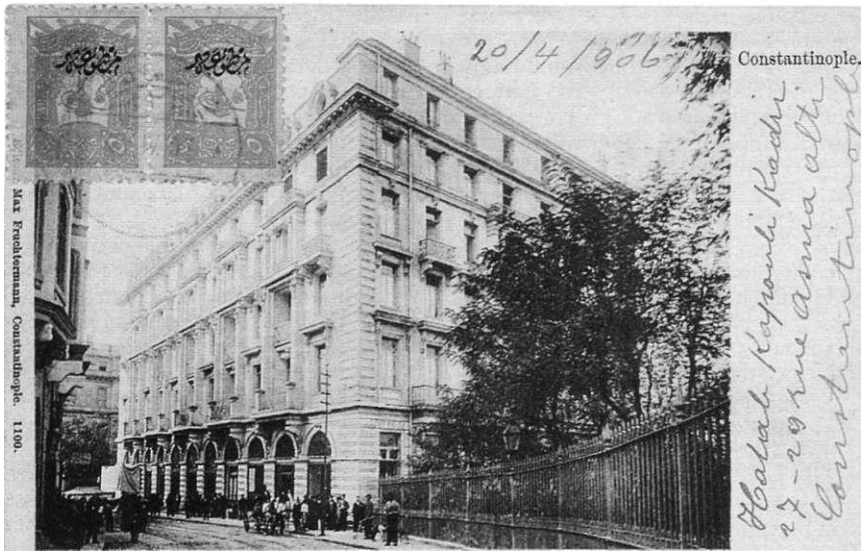

Péra Palace Hôtel. **Photogr. Scbah £ Joaillier.**

Yüzyıl başından bir kartpostalda Pera Palas.
Erkin Emiroğlu fotoğraf arşivi

ile kaçması, yeni bir dönemi bütün ciddiyeti ile başlatır. Çünkü işgalcilerle çok sıkı ilişki içinde olan Bodossaki de, ansızın firar eder. Fakat kendisinin maliyeye külliyetli borcu kaldığından, mülkiyet, 485.000 lira bedelle, 16 Nisan 1923'te, hazine adma tescil edilir.

Bu tarihlerde Mustafa Kemal Paşa inn Suriye'de savaş sırasında tanıdığı eşraftan bir kişi, Misbah Muhayyeş, otelin "işletmesine" talip olur ve otel kendisine verilir. 3 yıl sonra hazinenin mülkiyeti, özel bir kanun (22 Mayıs 1926) gereği, Emlak ve Eytam Bankası'na devredilmiştir. Ondan 1 yıl sonra, Misbah Muhayyeş (7/8 hisse) ve Ferid Kemal beyler, (1/8 pay), oteli bankadan satın alırlar ve tesis 1954'teki vefatına kadar, Misbah Bey'in mülkiyetine geçmiş olur.

İlk Cumhuriyet yılları, müşteri trafiğinde belirgin bir sönükleşme demektir. Eski dönemlerin zenginleri ve Frenkleri. sahneden çekilmişlerdir. Fakat tam istiklalini elde etmiş ve temiz bir toplumla beraber onurlu bir yönetim de kurmuş olan yeni devletin bütün karakterleri ve İstanbul'a egemen olan yeni atmosfer, Pera Palas'a da yansır: Düzgün bir işletme, dengeli eğlenceler, sessiz bir şehir ve temiz bir çevre bu dönemde otelin belirgin özelliklerindendir. Çocuğu bulunmayan Misbah Bey, mal varlığını, 1949'da kurduğu vakfına bağlar.

Otelin tapusunun vakıf adına çıkarılması, 1985'i bulur. Kendisinin vefatından sonra otel 1974'e kadar 20 yıl, vakıf tarafmdan doğmdan doğruya mütevelli sıfatı ile yeğeni Ferit Muhayyeş eliyle işletilmiş, sonra kiraya verilmek istenince talipli çıkmamış, yeğenler Cemil ve Ferit Muhayyeş, bir şirket kurmuşlar ve 1978'de şirketin önce yüzde 60 hissesini, 1982'de de tamamını, Hasan Süzer'e satmışlardır. 1994 basma kadar otel, vakıf gelirlerinin bırakılmış olduğu Darüşşafaka, Darülaceze ve Verem Savaş Derneği'nin denetim ve işbirliği altında, bu kiracı işletmeci elinde bulunmuştur. 1980 darbesi döneminde Turizm ve Kültür Bakanlığımn başlattığı, oteli kamulaştırma işlemi, 1983 iktidarı sırasında turizm bakanınca durdurulmuş, 1992 koalisyonunda aynı partiye düşen iki bakanlığın anlaşması sonucunda, kamulaştırma davasına tek başına devam eden Kültür Bakanlığı davayı kazandığında, Şubat 1994'te mülkiyet, sembolik bir bedelle, bu bakanlık adma tapuya tescil edilmiştir. Bu olayla, ünlü otel, tarihinde, yeni bir döneme adım atmış bulunmaktadır. Basındaki haberlere göre, bakanlığın işletmeyi "uluslararası fumalara" ihale etmesi halinde, bu işlem, otelin Wagons & Lits temeline dönüşü anlamına gelir.

1950'li yılların Beyoğlu'na Hilton ve Divan otelleri ile getirmiş olduğu ilk değişim ve uluslararası yeni konfor akımının, 1990'larda diğer ünlü ve çağdaş dünya markaları ile pekiştirilmiş olması, bir 19. yy lüksünü ifade eden ve daha sonra yeni ve büyük sıhhatleştirme aşamaları da geçiremeyen Pera Palası, İstanbul turizmi içinde ikinci plana itmişti. Fakat içinin tarihi atmosferi yabancı seyahat acentelerinin bir oranda rağbetini sürdürmeye yetmekteydi. 1994'ten itibaren bu kimlik de değişim sürecine girmektedir.

ÇELİK GÜLERSOY

Mimari

Tasarımı, İstanbul'un o yıllardaki en tanınmış ve yetenekli mimarı Alexandre Vallaury'ye(->) ait olan Pera Palas, 46x28 m boyutunda dikdörtgen biçiminde bir taban üzerine oturmaktadır. İkisi bodrum kat olmak üzere 9 katlı bir yapıdır.

Yapımında en yeni teknikler kullanılmış; kat döşemeleri o yıllarda Fransız usulü denilen NP putrelli volta döşeme tekniğinde geçilmiş ve tamamen metal yapım elektrikle çalışan bir asansör kullanılmıştır. O yıllar için olağanüstü sayılan bir konfor öğesi olarak bir jeneratör yerleştirilmiş ve otel elektrikle aydınlatılmıştır.

Pera Palas'm arsasının konumunu da değerlendiren rasyonel bir strüktürü ve planı vardır. Dikdörtgen alan enine ve boyuna üçe bölünerek taşıyıcı bir karkas sistemi kurulmuştur. Sistemin tam ortasındaki alanda büyük bir aydınlık boşluğu oluşturulmuş ve burası giriş katında büyük balo salonu olarak düzenlenmiştir. Bu salon, yalnız merkezde olduğu için değil, plan şeması bu mekâna göre belirlendiği için de binanın kalbi durumundadır. Üst katlarda yatak odalarına açılan koridor bu merkezi mekânın iki yanında uzanmaktadır. İlk üç katta yatak odaları koridо-

Pera Palas
Nazım Timuroğlu, 1993

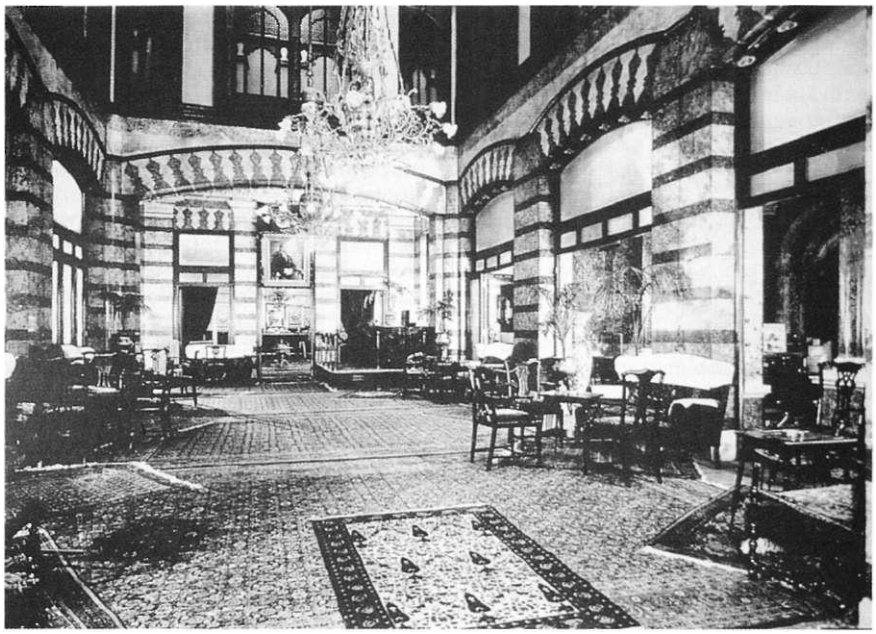

Pera Palas'taki kubbeli orta salonun açılış yıllarındaki görünümü.
Ç. Gülersoy, *Tepebaşı, Bir Meydan Savaşı,* ist-, 1993

run yalnız bir yanında ve cephede yer almaktadır. Sonraki katlarda koridorun her iki yanına içeride aydınlığa bakan tarafa da oda yerleştirilmiştir. Köşelerde süitler vardır.

Pera Palas, 19. yy'ın sonu İstanbul mimarisinin tipik örneklerinden biridir. Dönemi betimleyen seçmeci ve eklemeci bir beğeni ile biçimlendirilmiştir. Planında, dış görünümünde klasisist bir anlayış ağır basar. İçeride özellikle balo salonunda en üst düzeye çıkan bir oryantalist yaklaşım vardır. Asansör ve çevresinde, yanmış olan kahve bölümünde ve çeşitli ikincil mekânların düzenlenişinde art nouveau(-») çizgiler öne çıkar.

Otele girişte geniş bir kabul/resepsiyon holü vardır. Beş geniş basamakla yükseltilmiş ve mermer bir korkulukla çevrilmiş üst kısımda oturma ve bekleme grupları bulunur. Otelin lüks ve görkemi, kullanılan pahalı malzeme ve özenle daha bu holde başlar. Hole açılan ve halen pastane olarak kullanılan mekânlar ilk yapımda yönetime aitti.

Balo salonu, otelin görkemini ve ününü sağlayan ve bir mimarlık gösterisi sayılması gereken bir düzenlemedir. Oryantalist repertuvarm bilinen motiflerini kullanmasına karşılık özgün bir bileşime ve farklılığa ulaşmış seçkin bir uygulamadır.

Balo salonuna özgünlüğünü veren ilk motif iki renkli mermerden oymalı öğelerle almaşık düzenlenmiş basık kemerler ile koyu renk mermerle yine almaşık düzenlenmiş stuka tekniğinde boyalı ayaklardır. Doğu mimarlığında kullanılan almaşıklığı iki farklı renk düzeniyle bir araya getirirken tekniğin verdiği geniş açıklık olanağını sonuna kadar kullanır. İki kat yüksekliğince devam eden balo salonunun üst katını dört yandan çevreleyen kafesli ikiz pencereler, salona bir iç avlu niteliği kazandırır. Pencerelerin ortasındaki oymalı kemer motifi, kafeslerin oymalı nakışları biraz geriye çekilmiş bu öğelere sanal bir derinlik kazandırır. Tavanı örten turkuvaz renginde camlarla kaplı altı küçük kubbe, Doğu dünyasına düşsel çağrışımlar yapar.

Balo salonunun batısında tüm cephe boyunca biri büyük, ikisi küçük olmak üzere yemek salonları uzanır. 19001ü yılların Halic'inin bozulmamış ve herhalde dünyada az bulunur peyzajına ve günbatımına açılan yemek salonları, döneminin seçkin konuklarına sunduğu bu olağanüstü lükse sahipti.

Dönemindeki en gelişmiş yapım teknikleriyle gerçekleştirilmiş olan tümü dökme demir ve çelikten asansör strüktürü geniş merdivenlerle çevrilidir. Asansör kabini ise nadir bir art nouveau parçadır. Dönemindeki eşyalarının bir bölümünü hâlâ koruyan otelde Şam işi sedefli dolaplar, sehpalar ve birkaç masa bulunmaktadır.

Otel, dışarıda büyük ve tek bir kitle olarak biçimlenmiştir. Bu katı prizmatik kitle, köşelerde zeminden son kata kadar yükselen bosajlı taştan bir örgüyle daha da belirginleştirilmiştir. Bu değişmez kitleye karşılık yüzey düzenlemeleri önem kazanmış ve cepheler tek tek ve farklı olarak tasarlanmıştır. Bu farklı cepheleri bosajlı köşe öğeleri ve kat kornişlerinden oluşan bir yüzey örgüsü bağlar.

Doğudaki giriş cephesi, bosajlı taşlardan örülmüş ayaklar ve bir dizi mermer kemerle başlar. Demir strüktürlü ve camla kaplı geniş giriş saçağı, dönemin tipik öğesidir. İki kat boyunca devam eden yüksek pilastrlar, kapalı ve açık balkonların dönüşümlü dizilişi bu cepheye ritmik bir yüzey dokusu ve derinlik kazandırır. Bir kornişle biten bu kattan sonra tüm odaların balkonlu olduğu üçüncü kat, bu kez birer çift İyonik kolonla çerçevelenmiş balkonlarının dönüşümlü dizisi ile belirir. Bir üst katta balkonlar yine birer atlayarak dizilirler. Kısaca, mimar balkon ve pilastr öğelerinin dönüşümlü dizilişi ile oynayarak şaşılacak denli hareketli bir cephe elde eder. Beşinci kattaki kornişten sonra yarım daire kemerler ve daire pencerelerle cephe son bulur.

Kuzey cephesinde balkonlar bu kez simetrik bir düzen içinde kullanılmışlardır. Yüksek pilastr ve İyonik kolonlar da aynı simetrik kurguya uygun olarak cephenin merkezinde yer alırlar.

Batıya ve manzaraya açılan cephede, giriş katı düzeyinde büyük konsol çiftlerine oturan ve yemek salonlarının açıldığı bir çıkma ve balkon grubu vardır. Öteki cephelerden tamamen farklı olarak manzaraya açılan bu cephede balkonlar boydan boya devam eder.

Bibi. M. S. Akpolat, "Fransız Kökenli Levanten Mimar Alexandre Vallauıy", (Hacettepe Üniversitesi, basılmamış doktora tezi), 1991, s. 131-134; A. Batur, "Bir Pera Palas Öyküsü", *İstanbul,* S. 6 (1993), s. 70-72; Cezar, *Beyoğlu,* 406-407; S. N. Duhani, *Eski İnsanlar Eski Evler,* lst., 1982. s. 18; ay, *Beyoğlu'nun Adı Pera İken,* İst., 1990, s. 62-63.

AFİFE BATUR

PERESTU KADIN EFENDİ ÇEŞMESİ

bak. BÂLÂ KÜLLİYESİ

PERİDE CELÂL

(1915, İstanbul) Romancı.

İstanbul'da bir Fransız kız mektebinde okuduktan sonra özel öğrenim gördü. Çeşitli işyerlerinde çalıştı, ilk hikâyesi 1935'te *Yediğim* dergisinde yayımlandı. Bir süre İsviçre'de yaşadı. İstanbul'a dönüşte Basın-Yaym Kurumu'nda ve *Yeni İstanbul* gazetesinde çalıştı. *Son Posta, Cumhuriyet, Milliyet* gazetelerinde romanları tefrika edildi.

Peride Celâl'in ilk dönem romanları olan *Sönen Alev* (1938), *Yaz Yağmuru* (1940), *Ana-KızQ.94X), Kızıl* Vazo (1941), *Ben Vurmadım* (1942), *Atmaca* (1944), *Aşkın Doğuşu* (1944), *Yıldıztepe* (1945) aşk ve sevda serüvenleri eşliğinde, duru bir dille, İstanbul'un müreffeh çevrelerini o yılların özellikleriyle yansıtır. Bu dönem romanlarında yazar, köşk ve yalılarda yaşanmış hayatları, eleştirel gözlemlere pek de yer vermeksizin anlatmıştır. Yer yer Boğaziçi tasvirleri, yer yer bahçe dekorları, İstanbul peyzajında şimdi uzak bir anı gibidir.

Peride Celâl, *Dar Yol'la* (1949) birlikte romancılığını bambaşka bir düzlemde geliştirmiş; toplumsal endişeler, bireysel ruh çözümlemeleri, çevre tahlilleriyle yüklü eserler kaleme getirmiştir. Bir genç kızın yetişme koşullarını anlatan *Dar Yol,* Kadıköy'den, yazlık yörelerin sereserpe yaşamasından sayfalar da içerir. Florya'da başlayıp İstanbul'un birçok semtine açılan *Üç Kadının Romanı* (1954), Peride Celâl'e İstanbul'daki sanat-aydm çevrelerini dile getirme, şehrin yeni zen-

Peride **Celâl**
Can Kurultay, 1993/Kadın Eserleri Kütüphanesi Arşivi

güllerine, Demokrat Parti atmosferine ulaşma imkânı vermiştir. *Kırkıncı Oda* (1958), Nâzım Hikmetin İstanbul'daki yaşantısına göndermelerle, bir serüven romanı havasmdadır.

Gecenin Ucundaki Işık'ta (1963) İstanbul zengin çevrelerini, "kaymak takımı" diye nitelediği yüksek sosyeteyi eleştirel bir anlatımla canlandıran romancı, bir yandan da bakımlı bahçesiyle Çiftehavuzlar'daki bir yeni zaman köşkünü tasvir etmiştir. *Gecenin Ucundaki Işık,* "her mahalleye bir milyoner" anlaşıyınm yarattığı ekonomik düzeni ince ayrıntılarla yansıtması açısından bir belge değerindedir. 1940larda başlamış ve İstanbul'da yaşanmış, sonuçsuz bir aşkın romanı olan *Güz Şarkısı* (1963) Fenerbahçe'deki bir limonluğun canlı görünümlerini de kaleme getirir. *Evli Bir Kadının Günlüğünden* (1971) ve *Üç Yirmi Dört Saat* (1977) basın çevrelerini, yarı sosyalist, yarı burjuva eğilimli ve tabiatlı gündeş aydınları, eskinin kaybolmaya mahkûm aile düzenini, artık son çağım yaşayan İstanbul kültürünü işler. Romancı, son romanı *Kurtlar'âa* (1990) yazı hayatına 1930'larda başlamış bir kadın yazarı odak kişi alarak, geniş bir perspektiften İstanbul yaşayışına eğilir. Dönemler, siyasal çalkantılar, değişen kentsel çehre, bireysel ve toplumsal katmanlarda, 12 Eylül darbesine kadar çizilmiştir. Seçkin bir üslupçulukla kaleme alınmış bütün bu romanlarda Peride Celâlin İstanbul'un yakın tarihini, aydınlar ve zengin sınıf açısından ustaca değerlendirdiği gözlenmektedir.

Hikâyelerini *Jaguar* (197'8), *Bir Hanımefendinin Ölümü (1981)* ve *Pay Kavgası* (1985) adlı kitaplarında derleyen yazar, "Bir Hanımefendinin Ölümü" adlı hikâyesinde Bebek'te, ölüm acısını unutmuş, miras kaygısına düşmüş bir zengin evini, "Ada"da bohem bir hayatın vurdumduymazlığını ve sancısını anlatmıştır. Türk edebiyatının unutulmaz verimlerinden olan "Çukur" *(Pay Kavgası)* hikâyesiyse, Nişantaşı-Valikonağı'ndaki apartman hayatını, sözümona İstanbulluluğu, semte egemen olan taşralaşmayı, yiten insani değerleri derin bir hüzünle saptamaktadır.

Bibi. V. Günyol, *Gölgeden Işığa,* İst., 1988; S. İleri, *Seni Çok Özledim,* İst., 1986; R. Mutluay, *50 Yılın Türk Edebiyatı,* ist., 1973; A. Oktay, *Cumhuriyet Dönemi Edebiyatı 1923-1950,* Ankara, 1993.

SELİM İLERİ

PERİŞAN BABA TEKKESİ

Zeytinburnu İlçesi'nde, Kazlıçeşme Mahallesinde, Zâkirbaşı Sokağı'nda, mahalleye adını veren çeşmenin yakınında yer almaktadır.

Bektaşîliğe bağlı hemen bütün tesislerde olduğu gibi, bu tekkenin de kuruluşuna ilişkin veriler daha ziyade menkıbe veya rivayet düzeyindedir. Tekkenin avlusunda, "Eyrek Baba", "Eryek Baba" ya da "Erikli Baba" olarak adlandırılan bir velinin kabri bulunmakta, söz konusu şahsın İstanbul'un fethine katıldığı ve fetihten sonra bu mevkide tekkesini kurduğu nakledilmektedir. Hayatı ve kişiliği hakkında pek bir şey bilinmeyen, mezarında yalnızca iki devşirme sütunun görüldüğü bu kişinin, fetih ve kolonizasyon faaliyetlerinde aktif rol alan. Ahî, Kalenderi veya Abdalân zümrelerinden birine mensup gazi denişlerden olması, daha sonra hatırasına ve tekkesine Bektaşîlerin sahip çıktıklan bir ihtimal olarak düşünülebilir. Diğer taraftan tekkenin, Yeniçerilerin başlıca görev alanlarından olan Yedikule Hisarının yakınında yer alması da mensup bulunduğu Bektaşîliğin Yeniçeri Ocağı ile yakın ilişkisi çerçevesinde değerlendirilmelidir.

Yeniçeri Ocağı ile birlikte Bektaşî tarikatının lağvedildiği ve Bektaşî tekkelerinin kapatıldığı Vak'a-i Hayriye'den (1826) önceye, 19- yy'rn ilk çeyreğine ait iki belgede bu tekke "Yedikule Kapısı haricindeki vaki Şuturşumâr (deve güden) Mehmed Baba Dergâhı" ve "Kazlıçeşme kurbünde Seyyid Mehmed Baba Tekkesi" olarak zikredilmiştir. Burada söz konusu olan Seyyid Mehmed Baha'nın 1214/1799-1800 tarihli mezar taşı tekkenin haziresinde bulunmakta, ayrıca burada daha önce Ahmed Baba'nın (ö. 1787) meşihat görevini yürüttüğü tespit edilmektedir. Vak'a-i Hayriye'de kapatılan ve muhtemelen yıktırılan (ya da en azından harap olan) tekke Mehmed Perişan Baba (ö. 1866) tarafından tekrar "uyandırılmış" ve tekkelerin kapatılmasına (1925) kadar faaliyetini sürdürmüştür. Tam olarak tespit edilemeyen ikinci kuruluş tarihinin, Abdülmecid döneminin (1839-1861) sonlarında ya da Bektaşîlere karşı müsamahakâr davranıldığı, tekkelerini ihya etmelerine göz yumulduğu Abdülaziz döneminin (1861-1876) başlarında yer aldığı tahmin edilebilir. Ancak tekkenin vakfiyesi Perişan Baba'nın halefi Seyyid Hafız Mustafa Baba (ö. 1872) tarafından düzenlenerek 1284/1867-68'de tescil edilmiştir.

Son dönem Bektaşî kültüründe önemli bir yeri olan Perişan Baba'nın 1781 civarında Konya'da doğduğu, dönemin ileri gelen Bektaşî şeyhlerinden Hacı Turabî Ali Dedebaba'ya intisap ettiği ve hayatının önemli bir kesimini Kırşehir'deki Hacı Bektaş-ı Velî Tekkesi'nde geçirdiği bilinmektedir. Zamanının en iyi saz çalanlarından ve tanınmış şairlerinden olan Perişan Baba'nın bazı nefesleri bestelenmiş ve Bektaşîler arasında günümüze kadar okunagelmiştir. Ayrıca Perişan Baba Hacı Bektaş-ı Velî Tekkesi'nde (Pirevi'nde) bir müddet dedebabalık yapmış, daha sonra kendisini bu göreve tayin ettiren İstanbul-Merdivenköy'deki Şahkulu Sultan Tekkesi») Postnişini Mehmed Ali Hilmî Dedebaba (ö. 1907) tarafından yerinden edilmiş, bu iki ünlü Bektaşî şeyhi arasındaki soğukluk kendilerine mensup olanlarca da devam ettirilmiştir. Nitekim Mehmed Ali Hilmi Dedebaba'nın şerrinden çekinen Perişan Ali Baba taraftarları, Perişan Ali Baba'nın vefat ettiğini ilan ederek kendisi adına tekkesinin bahçesine 1283/1866 tarihli bir mezar taşı diktirmişlerdir. B. Noyan, Perişan Baba'nın 1874-1879'da "dedebabalık" makamında bulunduğunu belirtmektedir. Ancak vefat tarihi konusunda, değişik görüşler vardır. S. Nüzhet Ergun ve A. Gölpınarlı 1875 tarihini esas alırlarken T. Koca, 1301/1884 tarihini vermektedir. Mezarı, Hacı Bektaş-ı Velî Âsitanesi'ndedir.

Perişan Baba'nın halefi Seyyid Hafız Mustafa Baba'dan sonra bu tekkede kimlerin şeyhlik yapmış olduğu hususu tam olarak aydınlatılmış değildir. Ancak avlu ka-

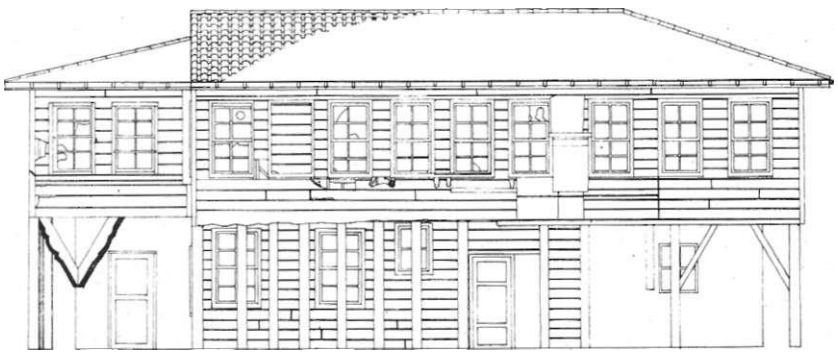

Perişan Baba Tekkesi'nin güney cephesinin çizimi.
M. Baha Tanman

pısmdan girildiğinde sağda yer alan hazirede, Seyyid Mehmed Baba, Perişan Baba ve Seyyid Hafiz Mustafa Baba ile aynı sırada gömülü olan Hacı Hüseyin Baba (ö. 1883), Ahmed Baba (ö. 1884), diğer Ahmed Baba (ö. 1910) ve Abdullah Baba'mn (ö. 1920) tekkenin postnişinleri, arka sıradaki Ganî Baba (ö. 1872), Mustafa Beybaba (ö. 1885) ve Zikrî Baba'mn da (ö. 1889) buraya bağlı halifeler oldukları tahmin edilebilir. Nitekim Perişan Baba Tekkesi son şeyhlerinden olan Abdullah Baba'dan dolayı "Küçük Abdullah Baba Tekkesi" adı ile tanınmaktadır. Bu arada Bandırmalızade A. Münib Efendi'nin *Mecmua-i Tekâyâ'sında* (1307/1889-90) o tarihteki postnişinin adı Hasan Efendi olarak verilmiştir. Ancak bu Hasan Efendi'nin (Baba'mn) mezar taşı hazirede tespit edilememektedir.

Perişan Baba Tekkesi 19. yy'ın ikinci yarısına ve 20. yy'ın başlarına ait tekke listelerinde "sureta" Nakşibendî tarikatına bağlı olarak gösterilmiş, Bandırmalızade A. Münib Efendi'nin *Mecmua-i Tekâyâ'sm*da ayin günü perşembe olarak belirtilmiş, Dahiliye Nezareti'nin R. 1301/1885-86 tarihli istatistik cetvelinde burada 5 erkeğin yaşadığı kaydedilmiştir. Söz konusu tesis bu dönemde "Kazlıçeşme Tekkesi" ve "Şeyh Mehmed Ali Baba Tekkesi" adları ile de anılmaktadır.

Geçen yüzyılda Perişan Baba Tekkesi'nden yetişen Bektaşî şairleri arasında Trablusgarp'ta sürgünde vefat eden Hüsnî Baba (ö. 1894) ile Ceyhunî (ö. 1886) en ünlüleridir.

Cumhuriyet döneminde mesken olarak kullanılan ve bakımsız kalan tekke binalarından bir kısmı ortadan kalkmış, geriye kalan iki katlı ana bina ise yarı yıkık vaziyette günümüze intikal edebilmiştir. Halen, 1993'te kurulan Erikli Baba Türbe ve Tekkesi'ni Koruma, Yaşatma ve Kültür Dayanışma Derneği söz konusu yapıda faaliyet göstermektedir.

Perişan Baba Tekkesi, İstanbul'daki bütün diğer Bektaşî tekkeleri gibi yoğun iskân alanının uzağında, zamanında mesire niteliği arz eden bir çevrede kurulmuş, ancak Kazlıçeşme'de giderek yoğunluğunu artıran tabakhaneler ve deri boyahaneleri tarafından kuşatılmıştır. Söz konusu tesisler son yıllarda belediye tarafından kamulaştırılarak yıktırılmış, ne var ki bu sefer de Perişan Baba Tekkesi ile yakınındaki diğer tarihi eserler (Fatih Camii ve Hamamı, Kazlı Çeşme, Deryayî Ali Baba Türbesi vb) düzenlenmemiş bir boşluk içinde kalmışlardır. Tekkenin, güneyde Zâkirbaşı Sokağı, diğer yönlerde de komşu parsellerle kuşatılmış olan arsası yakın bir tarihte, moloz taş örgülü, alçak bir çevre duvarı ile sınırlandırılmıştır.

Zâkirbaşı Sokağı üzerindeki basık kemerli avlu kapısı kesme küfeki taşı ile örülmüş, kilit taşı çıkıntılı olan kemer ahşap bir fronton (üçgen alınlık) ile taçlandmlmıştır. Avlu girişinin karşısında, tekkenin ana binasının önünde, Eyrek/Eryek/Erikli Baba'mn üstü açık mezarı yer alır. Demir parmaklıklarla kuşatılmış olan kabrin ayak ve baş uçları, silindir biçiminde birer devşirme sütunla belirtilmiş, burada gömülü olanın kimliğini açıklayıcı herhangi bir kitabeye yer verilmemiştir.

İki katlı olan ana bina düzgün olmayan "L" biçiminde bir alanı kaplar. Zemin kattaki bazı kagir duvarlar dışında bütünüyle ahşap iskeletli duvarlarla inşa edilmiş olan yapının üst katı güney (avlu girişi) yönünde, kare kesitli dikmelere oturan ve bütün cephe boyunca uzanan bir çıkma ile genişletilmiştir. Hareketli kitlesi ve dikdörtgen pencerelerin sıralandığı cepheleri ile geçen yüzyıla ait herhangi bir ahşap meskeni andıran bu binanın kuzey kanadı çökmüş, geriye kalan ve son derecede harap durumda bulunan kısım da önemli ölçüde tadil edilmiş, sonuçta yapının içerdiği birimleri, özgün tasarımları ve fonksiyonları ile tanımlamak imkânı pek kalmamıştır. Ancak "meydan" tabir edilen ibadet biriminin üst katta yer aldığı bilinmekte, yine bu katta, güney yönünde, yüklüklerle donatılmış odaların sıralandığı, çökmüş olan odaların duvarlarında da eklektik türde kalem işi bezemelerin varlığı teşhis edilmektedir.

Eylül 1933 tarihli Pervititch paftasında bu ana binadan başka, arsanın batı sınırı boyunca uzanan tek katlı ahşap bir yapı görülmektedir. Derviş hücrelerini barındırdığı tahmin edilebilen bu bina günümüzde tamamen ortadan kalkmış bulunmaktadır. Ana bina ile söz konusu tek katlı yapı arasında yer alan, demir çubuklardan mamul, daire planlı ve soğan kubbeli küçük kameriye, bir zamanlar çiçeklerin donattığı bu bahçede keyifli bir sohbet köşesi olarak tasarlanmıştır. Arsanın doğu kesimini işgal eden hazirede özellikle Seyyid Hafiz Mustafa Baba'mn kabrini kuşatan bezemeli döküm şebeke dikkati çekmekte, şebekenin köşelerinde yükselen babaların üzerinde dört terkli (dilimli), "edhemî" denilen türde minyatür Bektaşî taçları bulunmaktadır. Ayrıca hazirenin arka kısmında yer alan "meşâhir-i kuzzâtdan Niğde Sancağı naibi Könizade Süleyman Fehmi Efendi'ye" ait 1319/1901 tarihli mezar son dönemde Bektaşî tekkelerinin müdavimleri arasında ulema sınıfından olanların da bulunduğunu kanıtlaması bakımından ilgiye layıktır. Bu arada Perişan Baba Tekkesinin haziresinde, Topkapı dışındaki Büyük Abdullah Baba Tekkesi'nden menkul birtakım mezar taşlarının bulunduğu da dikkate alınmalıdır.

Bibi. Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 76-77; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 13; *İhsaiyatII,* 19; A. Rıfkı, *BektaşîSırrı, İst,* 1325, s. 123; M. Yahya Dağlı, *Bektaşî Tomarı, İst,* 1935, s. 58; A. Gölpınarlı, *Alevî-BektâşîNefesleri, İst,* 1963, s. 17; S. N. Ergun, *Bektaşî-Kızübaş Alevî Şairleri ve Nefesleri, İst,* 1956, III, s. 42-48; B. Noyan, *Bektaşîlik Alevîlik Nedir,* Ankara, 1987, s. 46; M. Özdamar, *DersaadetDergâhları, İst,* 1994, s. 151-152.

M. BAHA TANMAN

PERPA

İşyerleri istimlak edilen Perşembepazarı esnafı için yapılmış, 4.500 işyeri ve dükkâna sahip, Türkiye'nin en büyük ticari merkezi.

Perpa adı verilen kompleksin (dükkânlar ve çok çeşitli tesisler bütünlüğü) kuruluş çalışmaları, Haliç sahillerini düzenleme projesi çerçevesinde, 1985'te başladı. Haliç projesi uyarınca işyerleri istimlake uğrayan Perşembepazarı esnafına yer gösterebilmek amacıyla, Piyale Paşa Bulvarı'na cepheli 127.000 m²'lik bir arazi, Emlak Bankası ve büyükşehir belediyesi ortaklığıyla alınıp belediyenin inşaat şirketi İmar Limitet Şirketi'ne devredildi. 26 Kasım 1985'te imzalanan anlaşma ile Perpa'nın yüzde 40'ının İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ne, yüzde 60'ının Perpa Ticaret Merkezi'ne ait olması kararlaştırıldı. İşyerleri istimlak edilen Perşembepazarı esnafının kurduğu Perpa Kooperatifi ile İmar Limitet Şirketi arasında 29 Temmuz 1986'da imzalanan anlaşma ile tesisin kurulması için tahsis edilen arsanın yüzde 40'ı belediyeye, yüzde 55'i Perpa Kooperatifi'ne, yüzde 5'i İmar Limitet Şirketi'ne ait sayıldı ve hafriyat çalışmalarına hemen başlandı.

Perpa'nın kuruluşunu ve açılışım olay haline getiren ve neredeyse 10 yıl geciktiren bir pürüz bu sırada ortaya çıktı. Perpa'nın arsasının 1.112 m²'lik bir bölümünün iki ortaklı bir özel mülk olduğu anlaşıldı. Arsa sahiplerinin bu bölüm için 3 milyar TL talep etmeleri üzerine, o zaman anlaşma sağlanamadı. Ancak inşaat faali-

Perpa
Ertan Uca, 1994/ TETJTV Arşivi

Perpa'nın girişi.
Ertan Uca, 1994VTETTVArsivi

yeti bir yandan sürüyordu. Nitekim 1989' da, henüz imarsız ve ruhsatsız olan ve arazisi konusundaki mülkiyet davası sonuçlanmamış bulunan Perpa tesisleri, dönemin belediye başkanı Bedrettin Dalan tarafından resmen açıldı.

Mart 1989'daki belediye seçimlerinde belediye başkanlığına gelen Nurettin Sözen, "dünyanın en büyük gecekondusu" olarak nitelediği tesisin sonınlarım çözeceğini bildirdi. 1.112 m^2'lik özel mülk arazi parçası, bu defa 12.105.000.000 TL'ye satm alındı, inşaatta yeterli otopark ve sığınak bulunmaması gibi nedenlerle bir türlü alınamayan iskân izni, söz konusu eksikliklerin tamamlanmasıyla verildi; Perpa Kooperatifi'ne ait olan dükkânların bir bölümüne Perşembepazarı esnafı peyderpey taşınmaya başladı.

Arazisi daha da genişletilerek 140.000 m^2'yi bulan ve 13 katlı, dev bir blok olan Perpa'da, halen 2.500 araçlık bir otopark, 1 helikopter pisti, 36 asansör, 24 yürüyen merdiven, 6 banka şubesi, 1 PTT merkezi, 24 lokanta, kafeteryalar, 1 sağlık merkezi, 1 karakol ve bir de mescit vardır. Merkez, 13 kat üzerinde 660.000 m^2'lik bir alana sahiptir. 4.500 işyeri ve dükkânın 2.000'i istanbul Büyükşehir Belediyesi'ne aittir. Tam kapasiteyle çalışmaya başladığında 150.000 çalışanı barındıracaktır.

Perşembepazarı esnafının, dükkânları Halic'in sahil bölümü dışında kalanların birçoğu eski yerlerinde kalmayı tercih edip Perpa'ya taşınmadıklarından ve belediyeye ait dükkânlar da merkezin açılışından beri boş kaldığından Perpa halen yarı terk edilmiş bir durumdadır. 1989'daki ilk ruhsatsız ve tamamlanmamış açılıştan sonra geçen süre ve bir ölçüde de ticaret merkezinin Piyale Paşa Bulvarı üzerindeki merkezi iş alanlarından uzak konumu, dükkân ve işyerlerine gereken ilginin bugüne kadar gösterilmemesine neden olmuştur.

Eylül 1994'te istanbul Büyükşehir Belediyesi, Perpa'da kendine ait olan ve yıllardır kapalı durduğundan tahrip olmaya başlayan 2.000 işyerini satma girişiminde bulunacağını açıklamıştır.

İSTANBUL

PERTEV MEHMED PAŞA TÜRBESİ

Eyüp ilçesinde, cephesi Beybaba Sokağı üzerinde bulunan dikdörtgen türbedir.

Türbede yatan Pertev Mehmed Paşa I. Süleyman (Kanuni) (1520-1566) ve II. Selim dönemi (1566-1574) vezirlerindendir. Türbeyi sağlığında Mimar Sinan'a yaptırmış, 1572-1573'te vefatında burada toprağa verilmiştir.

Türbenin kitabesi sokak tarafındaki cephede, evvelce pencere olup sonradan orijinal kapının yerleştirildiği en soldaki açıklığın yukarı bölümündedir. Nihadî'nin düşürdüğü tarih şöyledir: "ide Hak rahmet ola meva-i cinan. Sene 980" (1572-1573).

Dikdörtgen planlı türbenin üstü halen açıktır ve duvarlar harpuşta ile tamamlanmıştır. Eski fotoğraflarda üst sınır yıkık bir duvar görünümündedir. Daha önce üstü ahşap çatı ile örtülü olduğu tahmin edilmektedir. İki kubbe ile örtülü olabileceği ileri sürülmekte ise de yapıda bunu destekleyecek iz yoktur. 19201i yıllara kadar ahşap çatısı bulunup bu sıralarda çatının çöktüğünü, ahşap tavanm renkli nakışlarla süslü olduğunu eskiler anlatmıştır. Türbenin tamamı düzgün kesme taştandır. Kıble tarafmda mihrap nişi, karşısında ise aslında kapı olması gereken tek açıklık vardır.

Pertev Mehmed Paşa Türbesi
Nazım Timuroğlu, 1994

Türbede 11'i çok özenle işlenmiş mermer sanduka olmak üzere toplam 15 mezar vardır. Bunlarda yatanlarm adları bilinmezse de Pertev Mehmed Paşa'nm evlatları olabilirler. Bunlar, kabartma rozetler, bitki ve çiçek süslemelerine ve bazılarının tarihine göre 1570-1600 yıllarına aittirler. Yapının mimari süslemesinden günümüze hiçbir iz kalmamıştır.

Bibi. Demiriz, *Türbeler,* 66-68; M. Ayaşlıoğlu, "İstanbul'da Mahmud Paşa Türbesi", *Güzel Sanatlar.* S. 6 (1949): Kuran. *Mimar Sinan,* 327.

YILDIZ DEMİRİZ

PERTEVNİYAL LİSESİ

Fatih ilçesinde, Aksaray'da Atatürk Bulvarı üzerindedir.

Buradaki ilkokul binası Pertevniyal Valide Sultan(->) tarafından 1872'de yaptırılmıştır. Bina, 1911'deki Aksaray yangınında yanmış, okul gene Aksaray semtindeki Sinekli Bakkal Sokağında bir konakta öğretimi sürdürmüştür. Pertevniyal Valide Sultanın bırakmış olduğu vakıf gelirleriyle, 1930'da şimdiki okul binalarının ön cephedeki ilki yaptırılmıştır. Pertevniyal Valide Sultan Vakfı, Milli Eğitim Bakanlığına binayı şartlı olarak vermiş, binaların eğitim amacı dışında kullanılamayacağı da öngörülmüştür. 1930'dan başlayarak aralıksız hizmet veren Pertevniyal Lisesi, 1986'da binanın onarımı amacıyla, Çapa Öğretmen Okulu binasına taşınmış; onaran sonrasında da okul binaları Başbakan-

Pertevniyal Lisesi'nin giriş kapısından bir görünüm.
Ertan Uca, 1994/TETTV Arşivi

lık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü'ne verilmiştir. Kuruluş amaçlarına uygun düşmeyen bu olay, son yıllarda düzeltilmiş, okul eski binasına dönmüştür.

Okulun, bugün klasik anlamda yalnız lise III. sınıfı vardır. Yabancı dil ağırlıklı lise (süper) sınıfları olarak da 1994-1995 öğretim yılında lise hazırlık, lise I. ve II. sınıflar öğretime açıktır. Klasik lisede 1.500 civarında beklemeli öğrenci bulunmaktadır. Yabancı dil ağırlıklı lise, İngilizce öğretim yapmaktadır. Hazırlık sınıfı 320, lise I 200 ve lise II de 80 öğrenciliktir. Okunan yabancı diller arasında Fransızca ve Almanca da bulunmaktadır.

Klasik lise, ikili; yabancı dil ağırlıklı lise ise, normal öğretim yapmaktadır. Öğretmen sayısı 77 olan okulda 500'e yakın öğrenci de okul dışından bitirme sınavlarına katılmaktadır.

AYHAN DOĞAN

PERTEVNİYAL VALİDE SULTAN

(?, ? - 4 Şubat 1883, İstanbul) II. Mahmud'un(->) 5. kadın efendisi, Abdülaziz'in(->) annesi.

II. Mahmud'un haremine 1820'den sonra girdiği tahmin edilen Pertevniyal'in, Abaza asıllı olduğuna ilişkin belge ve kesin bilgi yoktur. Olasılıkla tek çocuğu olan Abdülaziz'i 1830'da doğurduktan sonra önce, 2. ikbal, daha sonra da 5. kadın efendi payesini kazandığı bilinmektedir.

Oğlu Abdülaziz 1861'de padişah olunca resmen "mehd-i ulyâ-yı saltanat", "ismetlû valide sultan-ı âlîşan hazretleri" sanlarını aldı. Oğlunun üzerindeki etkinliğiyle bir ara "ümmü'l-cihan" sanını da benimsedi. 15 yıl süreyle Dolmabahçe Sarayı'nın valide dairesinde yarı resmi bir kimlikle valide sultanlık etti. Pertevniyal'in başında bulunduğu saray haremi, en kalabalık kadrosuna bu yıllarda ulaşırken harem harcamaları ve lüks alışkanlıkları giderek arttı. Pertevniyal, güzel cariyeler sunarak oğlu Abdülaziz'i nüfuzu altında tutmaya çaba gösterdi. Fakat, kadın efendilerin, ikballerin, geleneksel saray haremi yaşamına uyumlarını yeterince sağlayamadı. Avrupai giyim modaları, haremde daha çok benimsendi ve buna bağlı olarak da haremin dışa açılışı, yeni sorunlar ve borçlanmalar getirdi.

Valide sultanların İstanbul'a hayır eserleri kazandınna geleneğine uyan Pertevniyal Sultan, kentin muhtelif semtlerinde sebiller ve çeşmeler, İstanbul'daki sonuncu valide camiini, Aksaray'da eski Kâtib Camii'nin yerine yaptırdı. Aynı yerde mektep, kütüphane, muvakkithane, sebil ve çeşme de tesis ederek buraya küçük bir külliye görünümü kazandırdı (bak. Valide Camii). Karagümrük'te Pazar Meydanı arkasındaki Pertevniyal Kadın Meydan Çeşmesi ve Eyüp'teki Defterdar îskelesi'ndeki Pertevniyal Kadın Efendi Çeşmesi onundur. 1873'te Beşiktaş Yahya Efendi Türbesi'ni onartan Pertevniyal Valide Sultan, Mevlanakapidaki Ebubekir Çelebi Türbesi ve kendi eserleri için vakıflar da tesis etmiştir. Tersane-i Âmire'de yaptırdığı gemi inşa havuzunda, ilk yerli Osmanlı zırhlısı olan Feth-i İslam, 1863'te inşa edilmişti.

Pertevniyal Valide Sultan, Abdülaziz'in son saltanat yıllarında, veliaht Murad (V) Efendi'nin annesi Şevkefzâ Kadın Efendinin, oğlunun tahta çıkması için gizli ya da açık girişimlerinden rahatsızlık duydu ve Abdülaziz'in tahttan indirilmesinden ve ölümünden Şevkefzâ'yı sorumlu tuttu. Siyasi konulara, atamalara, oğlunun padişahlığı boyunca karışan Pertevniyal'in dairesi yan resmi bir konum kazanmıştı. Örneğin, adliye nazırlığından alınıp Suriye valiliğine atanan Cevdet Paşa(->) *Ma'rûzât*'ta, teşekkür ve vedalaşmak için saraya gittiğinde, mabeyinde gereken yerlere uğradıktan sonra "valide sultan dairesine gidüb bi'l-vasıta teşekkür yolunda" Pertevniyal Valide Sultan'a da uğrandığını, bu vesileyle kişisel çekişmelerin ve rüşvet tutkusunun işleri büsbütün kötüye götürdüğünü yazar.

Abdülaziz'in tahttan indirilmesinden ve ölümünden sonra 7 yıl daha yaşayan Pertevniyal Valide Sultan, II. Abdülhamid'den saygı gördü. Eski görkemli yaşayışından uzaklaşarak vaktini kimsesiz kız çocukları yetirtirmekle ve dış dünyadan uzakta geçirdi. II. Abdülhamid'in kadını efendilerinden Müşfika Kadın Efendi, onun dairesinde yetişenlerdendir. Pertevniyal, 70 yaşını geçmişken öldü ve Aksaray'da camiinin yanındaki türbesine gömüldü. Bu türbeye torunu Yusuf İzzeddin Efendi'nin çocuk yaşta ölen oğlu Şehzade Mehmed Sadeddin de gömülmüştür.

Bibi. Uluçay, *Padişahların Kadınları,* 124-126; M. Ç. Uluçay, *Harem,* II, Ankara, 1985, s. 65-66; G. Oransay, *Osmanlı Devletinde Kim Kimdi?, Osmanoğullan,* Ankara, 1969, s. 253; Z. Melek, "Son Devirde Kadınlar Saltanatı", *Resimli Tarih Mecmuası,* S. 15 (Mart 1951), s. 633; Cevdet Paşa, *Ma'rûzât,* (yay. haz. Y. Halacoğlu), İst, 1980, s. 227; *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi,* D. no. 8201-8219, E. no. 842.

NECDET SAKAOĞLU

PERTEVNİYAL VALİDE SULTAN CAMÜ

bak. VALİDE CAMİİ

PERTEVNİYAL VALİDE SULTAN ÇEŞMESİ

Eyüp, Defterdar'da Demirhisar Caddesi üzerinde Ayvansaray Parkı yanında, Haliç Köprüsü'nün bir ayağının altında yer alır.

1943'te İ. H. Tamşık'ın "Defterdar İskelesi kurbunda Yavedud Camii sırasında" olduğunu kaydettiği çeşme Eyüp yönünde biraz daha ileriye taşınmıştır. A. Egemen'in 1967'de çektiği ve yayımladığı bir fotoğraf bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.

Kitabesine göre 1273/1856'da Abdülaziz'in (hd 1861-1876) annesi Pertevniyal Valide Sultan tarafından, henüz valide sultan olmadan yaptırılan çeşme gerek Dolmabahçe Sarayı ile Mecidiye Köşkü bezemeleri arasındaki geçişi yansıtması, gerek Balyan ekolü ampir üslubundaki süsleme programı ve öğelerini saray dışına taşıyarak Eyüp'te sergilemesi ve gerekse Hafiz Mehmed Emin el-Eyyubî ve Remzi gibi hattatların adlarını veren yazılı bezemeleri açısından önemlidir.

Dikdörtgen planlı yapı almaşık duvarla örülmüş bir haznenin ön cephesine oturtulmuş, iki tarafında içbükey tasarlanmış yan üniteler bulunan anıtsal bir çeşme aynası ve önünde yer alan büyük boyutlu bir tekne ile dinlenme taşlarından oluşmaktadır. İçbükey üniteler dışında beyaz mermerden yapılmış ön cephe ayrı bir kuruluş niteliğindedir. Gizli çatılı yapı tonozla örtülüdür.

Ön cephenin ortasındaki çeşme aynasının önünde dışa taşan iki tarafı dinlenme taşlarıyla sınırlanmış tekne vardır. Teknenin dış yüzü, çevresi, köşeleri çiçeklerle belirlenmiş bir zikzak bordur ile kuşatılmış ve iki yanda yapraklarla son bulan, rozet çiçeğinden gelişen kabara biçiminde bir çiçekle süslenmiştir. Benzer elemanlardan yola çıkılarak dinlenme taşlarının altındaki mermer blokları da bezenmiştir. Burada kare formlu bir panoya dönüşen süslemeler aynı türde bir bordürle çerçevelenmiş, iki yönde gelişme göstermeyen benzer bir kabaradan oluşmaktadır.

Yatay üç kuşak biçiminde tasarlanmış çeşme aynası İyon başlıklı iki sütunçe şeklinde yükselen pilastr ayaklar arasına oturtulmuş yuvarlak, kör bir kemerle bezenmiştir. İçte üzengi seviyesine kadar birer sütunçeyle taşman bu profilasyonlu kemerin kilit taşı, "Maşallah" yazılı, çevresi akantus yapraklarıyla kuşatılmış bir kabara ile taçlandırılmış, kemer alınlığı "C" ve "S" kıvrımlı akantus yapraklarından oluşan dallarla dolgulanmıştır. Alınlığın altındaki kör kemer gözü ortasında "Remzi" imzası ve

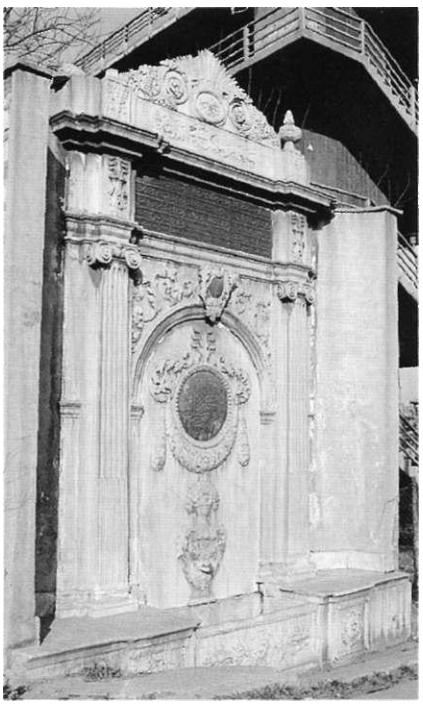

Pertevniyal Valide Sultan Çeşmesi
Enis Karakaya

1273/1856 tarihi ile son bulan yazılı, bezemeli bir madalyon vardır. Madalyonun üstü akantus yapraklan, altı ise gül, nergis, rozetçiçeği, yıldızçiçeği, yaprak, armut, elma ya da kirazlardan oluşan bir girlandla bezenmiştir. Dolmabahçe Sarayı ve Mecidiye Köşkü yanındaki Esvap Odası'nı bezeyen girlandları hatırlatan çok yüksek kabartmayla bazı üniteleri üç boyutlu çalışılmış bir tür gerdanlık altında, Sevr tipi bir vazoya yerleştirilmiş çiçeklerden oluşan bir demet görülmektedir. Mecidiye Köşkü'nün doğu ve batı cephesini bezeyen vazoları çağrıştıran vazonun sapları akantus yapraklarından oluşturulmuş gövdesi yukarıdaki girlanda benzeyen askı çelenkle süslenmiştir. Ortada bir gülle aşağı doğru sarkan askı çelengin altına musluk lülesi yerleştirilmiştir. Vazonun ağzı gül, şebboy, armut, akantus yaprağı vb ile yüksek kabartma şeklinde çalışılmış bitkisel bezemelerden oluşan demetle doldurulmuştur.

Kemer tablasının üzerinde Mehmed Erhin'in adı okunan 15 (3x5) mısralık kitabe bulunmaktadır. Altta alev dili motiflerinden oluşan bir bordürle sınırlanmış kitabe, iki tarafından gövdesi akantus yapraklarıyla süslü bir vazodan çıkan kala çiçeğini andıran kabartmalarla bezenmiş kornişlerle sınırlanmıştır.

Kitabenin üzerinde profilasyonlu dar bir saçağa oturtulmuş alınlık yer almaktadır. Üçgen biçimindeki alınlık iki tarafta yapraklarla bezenmiş stand niteliğine bürünen kornişler üzerine oturtulmuş, yüzeyi yapraklarla süslü iki baba ile son bulmaktadır, iki baba arasında altta düz bir mermer panoya su ile ilgili bir ayet yazılmıştır. Bu levhanın üzerinde istifli besmeleyi içeren oval bir levha görülmektedir.

Söz konusu levha yanlardan, kıvrımlı akantus yaprakları, üzüm salkımlan ve gramofonçiçeklerinden oluşan bezeme grupları ile kuşatılmış, gül motiflerinden dağılan radyal bir tepelikle taçlandırılmıştır.

Ampir üslubu süslemeleri saray dışına taşımada öncü olan bu çeşme pek çok yapıyı bezemede kullanılmış girlandların yanısıra vazoda çiçeklerden oluşan natürmort çalışmasıyla kendinden sonraki tarihlerde başvurulan bir dekorasyon katalogu niteliğindedir.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 270; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 689. 692.

H. ÖRCÜN BARIŞTA

PERTEVNIYAL VALİDE SULTAN TÜRBESİ

Aksaray'da, Abdülaziz'in (hd 1861-1876) annesi Pertevniyal Valide Sultan tarafından 1871'de yaptırılan külliyenin bir parçası olan türbe, çeşmenin karşısında, Millet Caddesi'ne paralel olarak inşa edilmişti. 1926-1929 arasında, tramvay yolunun genişletilme çalışmaları sırasında yerinden oynatılarak geriye çekilmiştir. Daha sonra Fransız şehircilik uzmanı H. Prostün İstanbul'daki imar çalışmaları sırasında tekrar geri alman türbe, sonunda 1958'de yıkılmıştır. Yapının parçalan Laleli'deki III. Selim'in türbesinin haziresine nakledilmiş, Pertevniyal Valide Sultan'ın naaşı ise bir süre Topkapı Sarayı Silahdar Hazinesi'nde korunarak, 1967'de II. Mahmud Türbesi'ne, sultanın sandukasının akma gömülmüştür. Daha sonra, valide sultanın türbesi kendi yaptırdığı külliyenin avlusuna, kalan parçaları kullanılarak tekrar inşa edilmiştir. Naaşı, bugün kendi türbesine taşınmış bulunmaktadır.

Yüksek bir platform üzerine, caminin batısına inşa edilen türbe, ince uzun yuvarlak kemerleri, antik mimariden kaynaklanan triglifli (üçüz yivli) geniş pilastrları ile neoklasik ve ampir üslubunun özelliklerini yansıtmaktadır. Cami ve çeşme kendi döneminde Avrupa'da moda olan eklektik akımı, kendi mimarisi içinde barok, Hint, Osmanlı gibi farklı üsluplardan seçilen mimari öğeleri kaynaştırarak uygularken, türbe yapısında daha yalın bir üslup gözlenmektedir. Millet Caddesi'ne bakan cephesi, ortası yüksek, köşeleri pahlı ve iki yanında alçalan mekânlarla üç kanatlı bir görünümdedir. Bu cephede, ortaya geniş ve yüksek bir pencere açılmış, pencerenin üzerine boş bir kitabe panosu yerleştirilmiştir. Kitabenin üzerinde yan kanatların seviyesinde bir korniş ve onun üzerinde başka bir kitabeyle ayrılan ikinci korniş bulunur. Söz konusu büyük pencereyle ileri fırlayan cephenin iki tarafı pahlanarak içine aynı üslûpta fakat daha küçük olan ikiz pencereler açılmıştır. Bunlar, girift bitkisel süslemeli, dilimli madalyonlu özgün şebekelerle kapatılmıştır. Kuzeyde, yan sokağa bakan dua penceresi ve ön cephe hariç diğer duvarlar, mermerden dikdörtgen söveli ve yalın şebekelerle kapatılan pencerelerle donatılmıştır.

Türbe, mermer sandukanın bulunduğu kubbeli orta bölüm ve orta bölüme bakan dört küçük mekândan meydana gelmektedir. Düzgün olmayan sekizgen altyapının üzerine oturan kubbenin eteğini altın varaklı geniş bir kitabe kuşağı dolaşmaktadır. Türbeye, avluya bakan cephede, cilalanmış, silmelerle hareketlendirilmiş mermer bir kapıdan girilir. Enine uzayan bir holden sonra, portalin eşi olan bir mermer kapıyla orta mekâna geçilmektedir.

Bibi. Unsal, *Eski Eser Kaybı,* 20; O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi,* ist., 1986, s. 453; *Fatih Camileri,* 190, 359; Uluçay, *Padişahların Kadınları, 124.*

TARKAN OKÇUOĞLU

Pertevniyal Valide Sultan Türbesi
Ertan Uca, 1994/ TETTVArşivi

PERTUSI, AGOSTINO

(19 Nisan 1918, Piacezenza - 25 Ocak 1979, Venedik) italyan Bizantolog.

Milano Üniversitesi'ni bitirdikten sonra akademik çalışmalarına başladı. Çok parlak bir kariyer yapan Pertusi, ülkesinin ve dünyanın bellibaşlı ilmi müesseselerinde görevler aldı. Bunlar arasında en mühimi, Venedik şehrinde faaliyet gösteren Giorgio Cini Vakfı içindeki Venedik ve Doğu Enstitüsü'dür. Pertusi burada Türk-İslam muhiti ile asırlar boyu en yakın ilişki içinde bulunan Venedik'in, İstanbul'la ilişkisi üzerinde mühim çalışmalar yaptı. Kaynaklar üzerinde titizlikle duran Pertusi Türkolog olmamasına ve hiçbir Doğu dili ile ilişkisi bulunmamasına rağmen, son dönem Bizans tarihinin Türk kaynakları ile karşılaştırılmadan incelenmesinin mümkün olmadığını fark ettiği için büyük çapta Avrupa dillerine tercüme edilmiş Türk kaynaklarına eğilmesi yanında, haberi olup da Batı dillerine çevrilmemiş mühim kayıtları ttalyancaya tercüme ettirtip tahlilini gerçekleştirdi.

Pertusi'nin istanbul'la ilgili eserlerinin başında istanbul'un fethinin kaynaklan gelir. *La Caduta di Costantinopoli. Le testimonianze dei contemporanei, La Cadu-*

ta di Costantinopoli. L'eco nel mondo başlıklı bu eserin birinci cildinde Pertusi, "Çağdaşlarının Tanıklığı", ikinci cildinde "Dünyada Yankısı" alt başlığını kullanarak, istanbul'un Türkler tarafından fethinin ehemmiyetini, tarafsız bir Batılı ilim adamı olarak incelemiştir. Çok uzun olan giriş kısmında fetih olayının ana kaynaklarına inmiş ve 1448-28 Aralık 1453 arası olayların bir zaman dizisini vermiştir (s. LIX-XCI). Ele aldığı eserlerin asli metnini, İtalyanca olmayanlarının da kendi diline tercümelerini almış ve geniş notlarla her biri üzerinde durmuştur. Birinci ciltte tahlili yapılan yazarlar Nicolo Barbaro, Angelo Giovanni Lomellino, Kievli Isidoro, Sakızlı Leonardo, Jacobo Tedaldi, Giacomo Campora, Ubertino Pusculo, Giorgio Sphrantzès, Samile, Tommaso Eparchos ve Gissuè Dipiovatatezes, Gennadios Scolario, Ostrovica'li Costantino, Nestore Iskinder, Akşemseddin, Tursun Beg ve İbn Kemal'dir. İkinci ciltte geçen yazarlar arasında tarihçiler, edebiyatçılar, din adamları bulunmaktadır. Türk kaynakları arasında Kıvamı, Neşrî, Tacizade Cafer Çelebi ve Hoca Sadeddin Efendi'yi görmekteyiz. Böyle zengin bir kaynak yayınına rağmen gene de ulaşamadığı kaynakların da bulunduğunu itiraf eden Pertusi çalışmalanna devam etti ve tamamlayıcı bir cilt hazırladı. Hayatında göremediği bu eser sonradan şu başlık altında ilim âlemine sunuldu: *Testi inediti ve poco sulla caduta di Costantinopoli* (Bologna, 1983, XX+383 s.). Kısa fakat anlamlı metinler sayesinde fetih hareketinin bilhassa Batı dünyasında nasıl bir tepki yarattığını Pertusi bu eserleriyle ortaya çıkardı.

Pertusi fetih efsanesi üstüne *de Fine di Bisanzio e fine del mondo. Significato e ruolo storico delle profezie sulla caduta di Costantinopoli in Oriente e in Occidente* (Roma, 1988, XX+280 s.) adlı bir kitap yazmıştır. Eser "Bizans'ın Sonu ve Dünyanın Sonu. İstanbul'un Fethinin Doğu'da ve Batı'da Yaygın Kehânetlerinin Tarihi Mana ve Ehemmiyeti" diye uzun bir başlık taşımakta ve Bizans'ın büyük rakibi ile olan mücadelesini incelemektedir. İslam dünyasındaki fetih kavramı üzerine Batı dillerindeki çeviri, araştırma ve incelemeleri büyük bir vukufla tahlil eden Pertusi, iki âlemin birbiriyle olan ilişkilerindeki kültürel boyutu da böylece ortaya koydu.

İstanbul'un fethi ve fetih efsanesini bir arada şu eserinde inceledi: "Ripecussioni della caduta di Costantinopoli: un esempio di interrelazioni culturali nel secolo XV tra il sud-est europeo, il mondo mediterraneo e quello pontioco", *3e Congres International d'Etudes du sud-est européen* (Bükreş, 1974).

Bibi. M. H.. Şakiroğlu, "Prof. Agostino Pertusi, 1918-1979", *TAL),* S. 25 (1981-1982), s. 225-232; C. F. di Sarzana, "Bibliografia", *Bisanzio e l'Italia. Raccolta di studi in mimoria di Agostino Pertusi,* Milano, 1982, s. 403-420; A. Carile, "Ricordo di Agostino Pertusi", *Atti del Convegno su La mistica femminile del Trecento,* Todi, 1983, s. 13-45.

MAHMUT H. ŞAKİROĞLU

PERTUSLER, CHARLES

(1779, ? -1836, ?) Fransız gezgin.

Politeknik okulunu bitirdi. Napoléon döneminde Fransız işgali altında bulunan Dalmaçya'ya gönderildi. 1812-1814 arasında İstanbul'daki Fransız Elçiliği'nde görev yaptı. Fransa'ya döndükten sonra askerlik kariyerini sürdürdü ve yarbaylığa kadar yükseldi.

Pertusier'in 2 yıllık İstanbul görevinin ürünü *Promenades pittoresques dans Constantinople et sur les rives du Bosphore, suivies d'une notice sur la Dalmatie* Cini, Paris, 1815) adlı kitapla 1817'de yayımlanan *Atlas* olmuştur. İstanbul ve çevresinde 23 gezinti halinde düzenlenen bu eserde gözlemler, ikinci ve üçüncü elden tarihsel ve coğrafi bilgilerle yazarın politik ve sosyal görüşleri arasında kaybolmaktadır. Birinci ve ikinci gezinti Boğaziçi'ne aittir. Burada özellikle I. Abdülhamid'in kavaklarda ve onların ötesinde Büyük Liman ile Fil Burnu'nda Baron de Tott'un da Garipçe ile Poyraz'da kurduğu bataryalar hakkında bilgiler vardır. İç tarafları da gezen Pertusier, Zekeriyaköy, Uskumruköy, Domuzdere Köyü'nün nüfusunun Rum olduğunu yazar. Bu gezintilerin devamı sayılabilecek 4. gezintide ise Bahçeköy Kemeri, bentler, Kemerburgaz Köyü ve çevresindeki kemerler anlatılmaktadır.

5., 10., 17. ve 22. gezintiler suriçi İstanbul'a ayrılmıştır. Ancak, kentin içerilerine, dönemin gezginlerinin pek uğramadıkları mahallelere kadar gidilmesine rağmen, zamanın kent görünüşü ve hayatı konusunda, bugün bizi ilgilendirecek bilgiler bulunmaz. 6. ve 13. gezintilerde Haliç ve Kâğıthane anlatılarak Humbaracı Kışlası'ndan ve Mühendishane'den, II. Mahmud'un Kâğıthane'de yaptırmış olduğu yeni köşkten söz edilir. Boğaz çevresini ayrıntılı bir biçimde gezen Pertusier 11. gezintiyi Hünkâr İskelesi ve Tokat Bahçesi yöresine, 21.'yi de Beykoz ve çevresine ayırmıştır. Geri kalanlar ise o dönemde kenti gören herkesçe anlatılan konu ve bölgelere, Kapalıçarşı, Galata-Pera, Adalar, Üsküdar vb ayrılmıştır.

Atlas adı verilen cilt ise aslında bir gravür kitabıdır. Resimler, 1796'dan 1827'ye kadar İstanbul ve Doğu'da bulunan Michel François Préaulx tarafından çizilmiş ve gravürler Benedict Piringer CViyana 1780-Paris 1826) tarafından yapılmıştır. Melling ile Bartlett gravürleri arasında İstanbul'a ait en önemli gravürleri içermesine rağmen bu kitapta ne Melling'in netliği ne de Bartlett'in romantizmi vardır. Görüntüler genel çizgileri ile doğru olmalarına rağmen, ayrıntılar çoğu zaman şişirilmiştir.

Kitapta bulunan 25 gravürden belgesel değeri olanlar şunlardır: III- II. Mahmud'un Kâğıthane'deki köşkü; VTI- Halic'in Eyüp'e doğru görünüşü, sağda Humbaracılar Kışlası, solda, Esma Sultan Sahilsarayı ayrıntılı bir biçimde çizilmişlerdir, VIII- Bebek Kasrı, burada görüntüden çok önemli olan, kasra verilen "Konferanslar Köşkü" adı ve metinde burasının reisülküttabla yabancı elçilerin görüşmeleri için kullanıldığının belirtilmesidir, XI- Kasımpaşa, tersaneler ve bugünkü deniz hastanesinin yerinde Kaptan Paşa Köşkü, XIV- Anadolu Hisarı'nın görüntüsü, XV- Küçüksu Kasrı'nın o dönemdeki haliyle ayrıntılı görüntüsü, XXV- Anadolu Feneri.

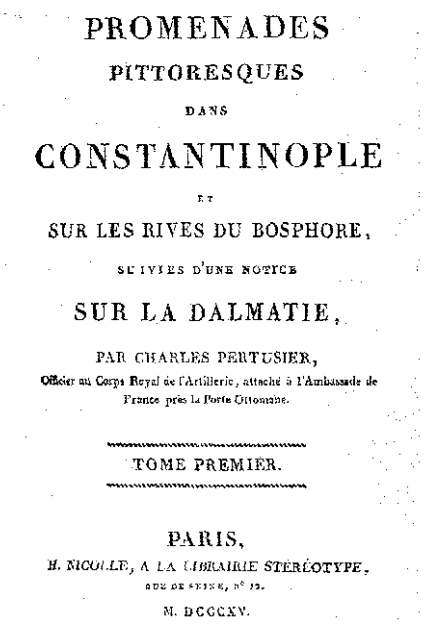
PROMENADES
PITTORESQUES
DANS
CONSTANTINOPLE
ET
SUR LES RIVES DU BOSPHORE,
SUIVIES D'UNE NOTICE
SUR LA DALMATIE,
PAR CHARLES PERTUSIER,
Officier au Corps Royal de l'Artillerie, attaché à l'Ambassade de France près la Porte Ottomane.
TOME PREMIER.
PARIS,
H. NICOLLE, A LA LIBRAIRIE STÉRÉOTYPE,
RUE DE SEINE, N° 12.
M. DCCCXV.

Charles Pertusier'in Boğaziçi sahillerinde bir gezintiyi anlattığı kitabının kapağı.
IV. Antika Kitap Müzayedesi, Librarie de Pera

STEFANOS YERASİMOS

PERVITITCH PLANLARI

L'Association des compagnies d'Assurances CTürkiye Sigortacılar Daire Merkeziyesi) için topograf mühendis Cingenieur-topographe) Jacques Pervititch'in 1922-1945 arasında İstanbul'un başlıca semtleri için hazırladığı kadastral sigorta planları.

1870 Beyoğlu yangınından sonra İstanbul'da yabancılar tarafmdan sigorta şirketleri kurulmaya başlanmış ve bunların sayıları büyük bir hızla artmıştır. Sigortaların özellikle yangına karşı yapılması nedeniyle de şirketler kadastro temelli kent planlarına gereksinme duymuşlardır. Önce Beyoğlu'nda elçilik çevresinde yapılmaya başlanan bu tür planların Cörneğin Hüber planlan) içinde en kapsamlıları Jacques Pervititch'e yaptırılmış olanlardır. Suriçi, Galata, Beyoğlu ve Şişli'ye kadar uzanan bölgeler, Üsküdar ve Kadıköy gibi kentin en önemli ve eski semtlerini kapsayan bu haritalar, İstanbul'un, kırsal nüfusun ve betonarmenin hücumundan önceki kent yapısını anlatan çok önemli tarihi belgelerdir. Rölöve olarak çok hassas ve doğru olduğu söylenemezse de, kent dokusunun ve yapıların genel özelliklerini anlatmak, ortadan kalkmış birçok yapının yerini ve genel konumunu öğrenmek açısından eşsiz bilgiler içerir. Bunun dışında kentin sokaklarının yeni idareciler ve politikacılar elinde adlarının değişmesi akı-

Pervititch'in 1925 tarihli Şişli paftası.
Atatürk Kitaplığı Arşivi /Ertan Uca

betine uğramadan önceki adlarını da öğrenmemize yardım eder.

Planlar 1/500 ve 1/1.000 ölçeğinde hazırlanmıştır. Bölge bölge 1/1.000 ölçeğinde ve 1/500 ölçeğinde her yapı için standart bilgiler içeren planlar vardır. 1/1.000 ölçeğindeki planlar 25-30 hektarlık, 1/500 ölçeğindeki planlar 6-7 hektarlık alanları kapsamaktadır. Planlar kent planlarının "triangulation" noktalarından yararlanılarak yapılmış ve yapı adaları numaralandırılmıştır. Ayrıca bütün yapılann belediyece verilen kapı numaralan da gösterilmiştir. Paftalarda planın yapıldığı dönemdeki sokak adlarının listeleri de verilmiştir. Renkli olan bu planlarda san renkle ahşap malzeme; pembe renkle tuğla, taş, betonarme ve sert örtüler; pembe ile çevrilmiş sarı ile zemin kadarı kagir, üstü ahşap yapılar; mavi ile çatılardaki camlı örtüler ve havuz, çeşme, sarmç, kuyu ve denizler; yeşille de bahçe, park ve yeşil alanlar gösterilmiştir. Yapılarda kat yükseklikleri de belirtilmiştir. Ayrıca planlarda yer yer denize göre zemin kotu da verilmiştir. Yapılann cephelerindeki pencereler, giriş kapıları, revaklar, çatı biçimleri, büyük hanların iç avluları, geçitleri, merdivenleri, konakların kimlere ait olduğu, okullar, idare binalan, karakollar, kahveler, mescitler, çeşmeler, sarnıçlar, büyük cami ve külliyelerin örtü sistemleri, boş arsalar, payanda duvarları ve fiziksel çevreye ilişkin, bazen yazı ile anlatılmış, sayısız ayrıntı verilmiştir.

Pervititch planları. 19- yy'da yapılan diğer haritalar ve planlarla da karşılaştırılarak, istanbul kent tarihini yazmak için önemli bir fiziksel temel oluşturacak niteliktedir. Bu planlarda İstanbul'u, henüz ayakta duran ahşap mahalleleri, yangın yerlerinde yapılan uygulamaları, eski yol boyutlan, terasmanları ve merdivenleri, yapı ve yeşil oranlan, eski mahalle dokulaı, bahçe duvarları ve kapıları, mezarlıkları, hazireleri, kent içinde yapılaşmamış alanları ve mesireleriyle, denizle ilişkilerini koruyan surlarıyla tanımak olanağı vardır. Eski haritalar, vakıf kayıtları, eski fotoğraflar ve gravürlerle birleştirildiği zaman, tarihi İstanbul'un rökonstrüksiyonu için, elimizdeki en önemli belgeler bu planlardır.

İSTANBUL

PETRA

Karagümrük'te, Kâtip Muslihittin Mahallesinde bulunan Kesmekaya Mescidi'nin yakınındaki kayanın adı.

Petra (Kaya) adı, orta ve geç Bizans dönemlerinde de varlığını sürdüren bir manastıra verilmişti. Manastır, 500 yılı dolaylarında, Mısırlı keşiş Maras tarafından, Vaftizci Yahya (İoannes Pródromos) adına kurulmuştu. 518-536 arasında ait kaynaklarda manastırın Aetios Sarmcı'na(->) yakın olduğu kaydedilir.

Söz konusu manastır, ancak 12. yy'dan itibaren, yöredeki Blahernai Sarayı'nm(->) imparatorların sürekli ikametgâhı olarak kullanılmasından sonra önem kazandı. Paleologoslar döneminde (1261-1453) İoannes Pródromos Manastırı, kaynaklarda dinsel bir merkez olarak sık sık zikredilmiştir. Manastırda değerli bir kitaplık ile daha önce başka kiliselerde saklanan ünlü röliklerden oluşan bir koleksiyon vardı. 1403'te Konstantinopolis'ten geçen İspanyol seyyah R. G. de Clavijo'nun(->) yaptığı tanımlamaya göre, kilisenin ağaçlıklı ön avlusunda bir şadırvan bulunuyordu. Mozaiklerle süslü kilise, sütunlar üzerinde yükselen bir kubbeyle örtülüydü. Bu detaylardan anlaşıldığına göre kilisenin mimarisi, orta ve geç dönem Bizans mimarisinin özelliklerini göstermektedir.

Petra Manastırı, 1453'te Konstantinopolis'in fethi sırasında talan ve tahrip edildikten sonra unutulmaya terk edildi, ancak camiye dönüştürülmedi. 16. yy'da burada kurulan küçük bir kadınlar manastırı ise 1591'de kapatıldı.

Biçimi yüzünden, Osmanlılarca Kesme-

kaya diye adlandırılan bu kaya parçası, dönemin haritalarında yer almış ve yüzyılımıza dek varlığını sürdürmüştür. Kayanın son yıllarda ortadan kaybolduğu gözlenmektedir. Joannes Pródromos Kilisesi'nin ise Draman Caddesi'nin kuzeydoğusunda, halen atölyeler tarafından işgal edilen yakada olduğu sanılmaktadır.

Bibi. R. Janin, *Eglises et monestéres,* I, 3, 421-429; G. P. Majeska, *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries,* Washington, 1984, s. 339-345.

ALBRECHT BERGER

PETRİON

Halic'in tarihi yarımada kıyısında, Sultan Selim Camii'ne doğru uzanan yamaçlarda kurulmuş Bizans semti.

Günümüzün Fener(->) ve Ayakapı(-») mahalleleri arasında kalan bu bölgenin tarihi çekirdeğini, günümüzde kalıntıları zor fark edilen ve Haliç surları üzerindeki bir cep şeklinde olan Petrion Kalesi (Castrum Petrii) oluşturur. Yapım tarihi kesin olarak bilinmeyen ve İstanbul'un beşinci tepesinin yamaçlarında yer alan Petrion Kalesi'nin, adını I. İustinianos döneminde (527-565) yaşamış ve buraya bir saray (veya ev) yaptırmış Saray Nazırı Petros Barinianos'tan aldığı sanılmaktadır.

Konstantinopolis'in, kilise ve manastırların yoğunlaştığı önemli bir semti olan Petrion'dan bahseden en eski yazılı kaynaklar 6. yy'a tarihlenmektedir. Petrion adının kısa zamanda Haliç kıyısında Unkapanı'na doğru genişleyen bir alana verilmeye başladığını yazan Millingen, Petrion'u yine aym dönemde Balat Kapısı üzerinde bulunan ve Petrion'la çok karıştırılan Petra'dan (Kesmekaya)(-») ayırmak gerektiğini belirtmektedir. Nomidis'in(->) Bizans dönemi planı kaynak alınırsa, günümüzün kent dokusu içinde Petrion Kalesi sınırlarını, kabaca, Abdülezel Paşa Caddesi(-0, Çeşme Yokuşu Sokağı ve İncebel Sokağı oluşturmaktadır. Bizans dönemi bölge sınırları için ise, tepe üstü olarak Sultan Selim Camii kabul edilirse (5. tepe), bunun kuzey yamaçlarının, batısında Çeşme Yokuşu Sokağı, doğusunda Haliç Caddesi ile sınırlanan parçası olarak tanımlanabilir. Yine bu planda doğuda kalan Fanarion (Fener) mıntıkasının, günümüzdeki gibi Petrion semtini kapsamadığı görülmektedir. Bizans döneminin kent içinden veya Haliç'ten denizyoluyla ulaşılan mahallesi Petrion'a günümüzde Haliç kıyısında Unkapam'ndan Eyüp'e doğru, Abdülezel Paşa Caddesi yoluyla ulaşılmaktadır. Kent içinden araç ulaşımı mümkün olmasına rağmen, arazi yapısının dikliği ve yer yer merdivenli sokakların varlığı Haliç kıyısından denizden ulaşımı cazip hale getirmektedir. Bizans döneminde 10. mıntıkaya bağlı olan Petrion, günümüzde Fatih İlçesi'ne bağlı Fener ve Ayakapı mahalleleri arasında yer almaktadır. Ancak bir mahalle adı olarak Petrion, İstanbul'un fethinden sonra yaşamaya devam etmemiştir. Günümüzdeki yerel adı ise. iç kalenin güneyinde halen var olmayan bir mescide izafeten, Abdi Subaşı Mahallesi olarak geçmektedir. Abdi Subaşı Mescidi'nin yeri, iç kalenin kent içi surlarına paralel giden İncebel Sokağı üzerindedir ve günümüzde mevcut değildir.

Petrion Kalesi'nden bahseden ilk yazılı kaynaklar 6. yy'a ait olmakla birlikte 7. yy'da yazılmış olan *Kronikon Paskale* 4. yy'da yapılmış Constantinus Suru'nun(->) Petrion'dan başladığını belirterek bu kalenin eskiliği hakkında bir ipucu vermektedir. Bizans döneminde genellikle manastır ve kiliselerin bulunduğu oldukça önemli bir bölge olan Petrion, fetih sonrasında, 1600'lerde Patrikhane'nin Petrion içine taşınması ile zengin Rum aristokrat ailelerinin rağbet ettiği bir yer olmuştur. Bu tarihlere kadar Fener'de yaşayan Latinler ise, 1630'larda Fenerdeki St. Marie de Constantinople Kilisesi'nin de camiye çevrilmesi ile Galata'ya taşınmaya başlamışlardır.

Petrion Kalesini oluşturan surların günümüzde büyük ölçüde tahrip olmalarına veya konut alanları altında kalmış olmalarına rağmen bölgenin topografik yapısı bu iç kaleyi algılamayı kolaylaştırmaktadır. Haliç surları boyunca, Abdülezel Paşa Caddesi üzerinde, Fener Kapısı Mescidi'nden başlayarak Petrion deniz surları, Sadrazam Ali Paşa Caddesi'nin, Abdülezel Paşa Caddesi ile kesiştiği yere kadar devam etmekte, yine Fener Kapısı Mescidi'nin batısından başlayan kara (iç) surları ise yaklaşık 60 m konut dokusu içinde güneye (yamaca) doğru devam ettikten sonra İncebel Sokağı boyunca izlenmekte, daha sonra doğu yönüne dönmekte ve konut dokusu içine girerek. Ali Paşa Caddesi ile Abdülezel Paşa Caddesi'nin kesiştiği noktaya yakın deniz surları ile birleşmektedir. Petrion Kalesi'ni meydana getiren surların deniz bölümü üzerinde varlığı bilinen 8 burcun hiçbiri günümüze kadar gelememiştir. Abdülezel Paşa Caddesi üzerinde Fener Kapısı Mescidi'nin kuzeybatısında bulunan ve muhtemelen Fener semtine adını veren ve Melchior Lorichs(->) panoramasında "Lanterne turm" adıyla görülen burç da yok olanlar arasındadır. Deniz surları üzerinde bulunan kapılar da burçlar gibi yok olmuştur. Fener Kapısı Mescidi'nin kuzeybatısındaki Fener Kapısı ve güneydoğudaki Petri Kapısı denize açılan ana kapılardır. Bunlardan başka deniz surlarının üzerinde günümüzde lentosu kalmış Joannes Pródromos Manastırının kapısı bulunmaktadır. Petrion Kalesi'nin kent içi ile bağlantısını ise Fener Kapısı arkasında bulunan Diplofanarion Kapısı ve Dirimtekin'e göre Petri Kapısı yanında bulunan bir diğer kapı sağlamaktaydı. Surların deniz tarafında Paleologoslar döneminde yapılmış olan onarımlar eski burç yerlerinin tespitini imkânsız hale getirmiştir. Bizans döneminde, arazi yapısının elverişsiz ve dik olmasından dolayı konut alanı olarak seyrek bir mıntıka olan Petrion'da, daha çok kilise ve manastırlar bulunmaktaydı. Bunların arasında: imparator ailesine mensup kadınların hapsedildiği kadınlar manastırı, Ayia Eufemia, Ayia Teodosia (Gül Camii) ve Joannes Pródromos kilise ve manastırları sayılabilir. Ayrıca, 8. yy'da saray nazırlarından birinin kızı Agathe tarafından buraya bir yaşlılar evi yapıldığı, I. Basileios'un (hd 867-886) Ayia Eufemia Manastırı yakınında küçük bir saray inşa ettirdiği, ayrıca bir hamam ve mezarlık da yaptırdığı bilinmektedir. Ancak bu yapılardan bölge sınırında sayılabilecek, Ayia Teodosia Kilisesi ve Ayios Yeoryios Patrikhane Kilisesi ile Bizans dönemi isimleri tanımlanamamış, fakat yapım sistemi özelliklerine bakılarak, 14. yy'a tarihlenebilecek Sinan Paşa Mescidi kalıntısı ve Ayakapı yakınındaki kilise kalıntıları dışında hiçbiri günümüze gelememiştir.

Bibi. Dirimtekin, *Haliç Surları;* R. Janin, "Le Petrion de Constantinople", *Echos d'Orient,* 34 (1935); Müller-Wiener. *Bildlexikon;* Millingen *Walls:* Öz, *İstanbul Camileri;* (tilgen), *Istanbul;* Kömürciyan, *Istanbul Tarihi.*

CAN BİNAN

PHEBUS

bak. TARKULYAN, BOGOS

PİNAR. SELAHATTİN

(22 Ocak 1902, İstanbul - 6 Şubat I960 İstanbul) Besteci ve tanburi.

Altunizade'de doğdu. Amatör olarak ud çalan annesinin etkisiyle 12 yaşında uda başladı. İtalyan Ticaret Lisesi'ndeki öğrenimini yarıda bırakarak bütünüyle musikiye yöneldi. 19 yaşında udu bırakıp tanbura başladı, bundan sonra tanburi olarak tanındı. Bestenigâr Ziya Bey, Kaşıyarık Hüsamettin Bey, Yusuf Paşazade Enderunî Celal Bey, Muallim Kâzım Bey (Uz) gibi musikicilerden yararlandı; düzenli bir musiki eğitimi görmedi. 1920'de, sonradan Üsküdar Musiki Cemiyeti adını alan Dârü'l-Feyz-i Musiki'nin kurucuları arasında yer aldı. Uzun yıllar piyasada çalıp söyledi: İstanbul'un gözde gazinolarının ve saz salonlarının en çok sevilen icracılarından biri oldu. Sahneye çıkan ilk Türk kadın tiyatro oyuncusu Afife Jale(->) ile 1933-1939 arasmda 6 yıl evli kaldı. Kadıköy'deki Todori Gazinosu'nda geçirdiği kalp krizi sonucu öldü. Eserlerini en iyi yorumlayan sanatçı olarak gördüğü Sabite Tur Gülerman mezarı başında bir şarkısını okudu.

Selahattin Pınar Cumhuriyet döneminin en ünlü şarkı bestecilerinden biridir. Şarkı üslubu Hacı Arif Bey'den kaynaklanan geleneksel şarkı üslubundan farklıdır. Bütünüyle kendine özgü olan üslubu duygusallığı, içtenliği, alışılmış ezgi örneklerinden kaçınması ve meyan bölümlerinde çok tiz seslere yer vermesiyle hemen fark edilir. Şarkılarında karşılıksız sevgi, ayrılık acısı, gönül kırıklıkları gibi alışılmış konuları güfte olarak seçtiği çarpıcı şiirleri 1940'lann İstanbul'una özgü bir "küçük insan" duyarlığıyla işler. Bazı eserlerinde görülen marazi duyarlık da ayırt edici bir özelliğidir. Zamanın birçok bestecisinin şarkılarında görülen Batı musikisi etkileri ve halk musikisi zevki onun eserlerinde görülmez. İstanbul musiki zevkiyle Anadolu ezgilerinden uzak durduğu söylenebilir. Güfte ile beste arasın-

Selahattin Pınar
Cengiz Kahraman arşivi

daki uyum, hem işlediği konular hem de prozodi yönünden dikkati çeker.

Pınar, Sadeddin Kaynak(-0 ve Yesari Âsim Arsoy'laC-*) birlikte dönemin halk tarafından en çok sevilen üç bestecisinden biriydi. Zamanında çok tutulan "fantezi" şarkılar bestelemediği halde popüler bir besteciydi. Ölümünden sonra da eserleri çok geniş bir dinleyici kesimine ulaştı. Şarkıları sık sık radyolarda okundu, ünlü icracıların sesinden plaklara alındı. Bazı şarkıları da fasılların gözde parçaları arasında yer aldı. Selahattin Pınar sevgisi günümüze kadar hiç eksilmedi.

Pınar 90 dolayında eser besteledi. 4 saz eseri dışında bütün eserleri şarkı türündedir. "Bir bahar akşamı rastladım size", "Söndü yâdımda akisler gibi aşkın seheri", "Kalbim yine üzgün seni andım da derinden", "Nereden sevdim o zalim kadını", "Aylar geçiyor sen bana hâlâ geleceksin", "Gecenin matemini aşkıma örtüp sarayım", "Hâlâ yaşıyor kalbimin en gizli yerinde", "Ayrılık yarı ölmekmiş", "Beni de alın ne olur koynunuza hatıralar", "Ben yürürüm yane yane" güfteli şarkılar sevilen pek çok eserinden birkaçıdır.

Pınar Türk musikisinde son dönemin en çok iz bırakan bestecilerindendir. Öldüğü yer olan Todori Gazinosu'nda uzun yıllar ölüm yıldönümlerinde musiki anma toplantıları düzenlendi. Ölümünden sonra Mecidiyeköy'de bir sokağa onun adı verildi.

Bibi. İnal, *Hoş Sada;* B. S. Ediboğlu, *Ünlü Türk Bestekârları,* İst., 1967; M. Rona, *Yirminci Yüzyıl Türk Musikisi;* N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi,* II, Ankara, 1989; Öztuna, *BTMA,* II; S. Aksüt, *500 Yıllık Türk Musiki Antolojisi,* İst., 1967.

İSTANBUL

PIRGİÇ (SURP) KİLİSESİ

Kazlıçeşme'deki Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi'nin bahçesindedir.

Hastanede kalanların ve hastane çalışanlarının ibadeti için tasarlanan kilise, ilk kez 1832'de hastanenin kuruluşu zamanında yapılmaya başlanmıştır. Yapımında hastanenin en büyük bağışçısı ve kurucusu Harutyun Amira Bezciyan ve Hassa Mimarı Garabed Amira Balyan'm katkısı olmuştur. Ahşap olarak inşa edilen kilise 3 Mayıs 1834'te Patrik II. Isdepanos Zakaryan Ağavni tarafından takdis edilerek ibadete açılmıştır. 19. yy'm sonuna harap olarak varan kilise, 1898 de Tahtaburunyan ailesi tarafından yenilenmiştir. Kagir olan bu ikinci yapının mimarı Kevork Aslanyan'dır. Birkaç yıl sonra büyük bir onarım daha geçiren kilise, 1 Aralık 1906'da Patrik I. Mağakya Ormanyan tarafından takdis edilerek ibadete açılmıştır. Bu onarım Krikor Kalfa Melidosyan'ın eseridir. Son büyük onarımını 1966'da geçiren kiliseye bir galeri kat eklenmiştir. Yetvart Şahbaz'ın gerçekleştirdiği bu onarımın bitiminde kilise Patrik I. Şınorhk'un eliyle meshedilerek ibadete açılmıştır.

Mimari: Anıtsal bir girişi ve ön cephesi vardır. Batıdaki ana kapı ve rüzgârlıktan sonra nartekse girilir. Ermeni kiliselerindeki geleneksel kafes burada bulunmadığından narteksle nef birleşmiştir. Narteks kuzey ve güney yönlerindeki pencerelerden ışık almasına rağmen loştur. Bazilikal planlı kilisenin nefi de kuzey ve güneydeki pencerelerden ışık alır. Düz kemerli bu pencereler üzerlerindeki sivri kemer şekilli kartonpiyerler, binaya az da olsa bir hareketlilik kazandırmaktadır. Beşik tonozla örtülü olan nef, din adamlarına ayrılmış olan "tas"la son bulur. "Tas"tan sonra kuzey ve güney uçlarından dört rıhtla çıkılan "pem" bölümüne geçilir.

Yarı dairesel planlı absidin merkezinde üç kubbeli kilise tipinde yapılmış ahşap sunak yer alır. Absidin kuzey yönünden hazine odasına, güneyinden ise bir geçitle güney şapeline girilir. "Tas"m kuzey ve güneyinden yanal şapellere geçilir. Bunlardan kuzeydeki vaftizhane olarak kullanılmaktadır. Kilise narteksinin üzerine 1966' da eklenen galeri kata çıkış, kilisenin güneyindeki dış merdivenden sağlanır.

Ön görünüşte etkileyicilik, anıtsal kapı ve kitabenin dışında galeri kata açılan üç pencere ve çan kulesi ile sağlanır. Yanal yüzeylerde ise dikkat çeken bir unsur yoktur.

Kilise, sadece hastane sakinleri için yapıldığından, süsleme yok denecek kadar azdır. Absid kemerinin üzerinde İsa'nın "Bana gelin ey yorgunlar ve ağır yüklü olanlar, ben size rahatlık vereceğim" sözü yazılıdır.

VAĞARŞAG SEROPYAN

PISAK, MUSTAFA NEVZAT

(Aralık 1879, Gönen - 20 Şubat 1968, İstanbul) Eczacı.

Aslen Kafkasyalı olan Hacı Mehmed Bey'in oğludur. 1902'de Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin(-0 eczacı sınıfından üsteğmen rütbesiyle mezun oldu. ilk görevi Selanik Askeri Hastanesi eczacı ve kimyagerliğiydi. 1909'da İstanbul'a döndü, sonra bir süre Edirne gümrük kimyagerliği yaptı.

1911'de Eczacı Mektebi'nin anorganik kimya muallim muavinliğine getirildi. 1915'te, emekliye ayrılan fenn-i ispençiyari (galenik farması) hocası Nişan Hokasyan'dan (1848-1918) boşalan muallim kadrosuna atandı ve bu görevde, istifa suretiyle ayrıldığı, 1933'e kadar çalıştı.

Pısak 1918'den itibaren Darülfünun Tıp Fakültesi farmakoloji kürsüsünde de fenn-i ispençiyari dersleri verdi ve Şam Tıbbiye Mektebi hocalarından Ligor Taranakidis (1875-1959) ile birlikte *Fenn-i İspençiyari* (ist., 1924) adlı bir de kitap yayımladı. *İkinci Türk KodekSi'ni* (1940) hazırlayan komisyonda da üye olarak bulundu.

Pısak, öğretim üyeliği yanında hazır ilaç ve tıbbi ampul yapımı ile uğraştı. Tıbbi ampul yapımı işine 1919'da Toptaşında bir eczanede başlamış ve 1923'te Üsküdar İhsaniye semtinde Kemal Muhtar Bey'in konağında "Mustafa Nevzat ispençiyari Müstahzarat Laboratuvari'nı açarak bilhassa injektabl çözeltiler hazırlamış ve yaptığı çözeltilere "Mustafa Nevzat Ampulleri" adını vermiştir. Laboratuvar 1933'te Divanyolu (ikdam Yurdu'nun bir katma) ve daha sonra Nuruosmaniye'de bir binaya (Nuruosmaniye Caddesi no. 81) taşınmış, 1957'de Mustafa Nevzat İlaç Sanayii AŞ haline gelmiş ve Mecidiyeköy'de yaptırılan tesislere geçmiştir.

Mustafa Nevzat Pısak
Turhan Baytop arşivi

Başarılı bir öğretim üyesi ve Türk hazır ilaç sanayiinin öncülerinden olan Pısak, İstanbul'da vefat etmiş ve Edirnekapı Şehitliği'nde toprağa verilmiştir. Bugün Mustafa Nevzat İlaç Sanayii AŞ, kızı Eczacı Nevhiz Pak (d. 1925) tarafından yönetilmektedir. N. Pak, babasının İhsaniye'deki ilk laboratuvarım kurduğu Kemal Muhtar Özden Konağını 1984'te satın alarak restore ettirmiş ve "Mustafa Nevzat Eczacılık, Tıp ve Kültür Evi" adı atında tıp mensuplarının hizmetine sunmuştur. Bu tesiste bir eczacılık müzesi, kitaplık, toplantı salonları ve semt çocuklarına sağlık hizmeti veren bir birim bulunmaktadır.

Bibi. S. Çelebioğlu, *Mustafa Nevzat Pısak,* ist., 1957; R. Dramur, *Memleketimizde Türk Hekimliği ve Eczacılığının Yerleşmesinde Önemli Rolü Olan Bazı Hekim ve Eczacıların Biyografileri,* İst., 1986; K. C. Güven, *Farmasi ve Teknolojisi,* ist., 1983.

TURHAN BAYTOP

PİRİ MEHMED PAŞA KÜLLİYESİ

Silivri İlçesi'nde, Silivri Kalesi'nin batısmda, sahil şeridinde yer alan yapılar topluluğunun merkezinde bulunmaktadır.

Banisi, Pirî Mehmed Paşa, I. Selim'in (hd 1512-1520) son, I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566) ilk sadrazamı olup, adına yaptırdığı bu külliyenin naziresinde gömülüdür (1465/1532). 937/1530'da inşa edüen külliyenin yapım yılı Kanuni döneminde başmimarlık yapan Acem (Esir) Ali zamanına denk gelmekle beraber, yapı nispetleri bakımından Mimar Sinan'ın eserlerini de çağrıştırmaktadır. Ancak *Tuhfetü 'l~Mimarin* 'de "Camii Şerif der Silivri" şeklinde bir ibare bulunmakla birlikte tezkerelerde caminin adı geçmemektedir. Aynı tarihlerde Saraybosna'da inşa edilen ve yine mimarı bilinmeyen Gazi Hüsrev Bey Camii'nin Pirî Mehmed Paşa Camii ile benzer özellikler göstermesi, başka mimarları da düşündürmektedir. Çeşitli görüşlerin yer aldığı bu durumda kesin bir şey söylemek doğru değildir.

Külliye, cami, imaret, medrese, mutfak, sıbyan mektebi ve handan oluşmaktadır. Geniş bir avlunun ortasında yüksek bir set üzerinde yer alan camiyi ve önünde bulunan 16 köşeli mermer şadırvanı, kuzeyde medrese odaları, batı yönde imaret, doğuda han, güneydoğuda ise hazirenin çevrelediği yapılardan günümüze sadece sıbyan mektebi, han ve hazire ulaşmıştır. Kesme taştan kiremit çatıyla örtülü sıbyan mektebi bugün imam evi, 42,5x13,5 m boyutlarında moloz taş duvarlar üzerine kirpi saçaklı, kiremit çatıyla örtülü han ise günümüzde ahır olarak kullanılmaktadır.

Cami, 19Ö1-1971 arasında Vakıflar İdaresi'nin gerçekleştirdiği restorasyonlar sonucunda bugünkü görünümünü kazanmıştır. Iç tezyinatı ve minarenin dışında yapı orijinal durumunu korumuştur. Yapı, kare planlı, tek kubbeli ve dışan taşkın yarım kubbeyle örtülü mihrap bölümünün bulunduğu harim kısmı; ana mekâna geçişin sağlandığı daha alçak ve kubbeyle örtülü yan mekânları; dışarı açılan beş kubbeli son cemaat yeri ile tabhaneli camiler adı verilen grubun içinde yer almaktadır. Batı tarafta yer alan tabhane hücresi buraya minarenin yerleştirilmesi nedeniyle daha küçüktür. Fakat dışarıdan her iki tabhane hücresi de eştir. Dışarıya birer kapıyla açılan bu hücrelerin dış yüzeylerinde bulunan konsol ve saçak izlerinden, yapının orijinal durumunda bu mekânlara bitişik küçük hücrelerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Kesme taştan inşa edilen yapının cephesini iki sıralı pencereler çevrelemektedir. Pencereler alt kısımda sivri boşaltma kemerleriyle açılmış dikdörtgen söveli, üst kısımda ise ince uzun kemerlidir. Dışarı taşkın mihrap bölümünün güney duvarında dört, doğu ve batı tarafında ise ikişer, harim kısmının doğu ve batı cephesinde dörder, güney taraftaki köşelerde ise ikişer tane pencere bulunmaktadır. Ana mekânı dışarıdan, tabhane ve yarım kubbeli mihrap bölümünü de içine alan saçak hattı çevrelemektedir. Bu saçak hattının üzerinde yükselen ana mekân, üzerini örten 11,9 m çapındaki kubbesi ile yapıya hâkimdir. Son cemaat yeri mukarnaslı sütunların taşıdığı sivri kemerli ve üzeri kubbeyle örtülü beş bölümlüdür. Ortadaki kubbe daha yüksek tutulmuştur. Girişte portalin üzerinde yer alan kitabede yapının inşa tarihi bulunmaktadır. Minare, son cemaat yeri ile harim kısmının birleştiği batı yöndedir. Sadece kaidesi orijinal olan minare, portalin sağında ve solunda yer alan kitabelere göre 1179/ 1765' te Saadeddin Bey tarafından yeniden yaptırılmıştır. 18. yy özelliklerini taşıyan minare kesme taştan, ince, uzun ve tek şerefelidir. Soğan biçimli taştan külahı döneminin özelliğini yansıtmaktadır. Yapının içerisinde mihrap kısmı bir kemerle ana mekândan ayrılarak ayrı bir bölüm oluşturmuştur. Bu kısım dilimli yarım kubbeyle örtülüdür. Mukarnaslı bir yaşmağa sahip mermer mihrabın köşelerinde birer sütunçe yer almaktadır. Caminin içi son restorasyonda kalem işleriyle süslenmiştir.

Fütüvvet, tabhaneli, zaviyeli, ters "T" planlı, Bursa tipi camiler olarak adlandırılan bu yapı tipleri çeşitli uygulanışlarıyla Osmanlı mimarisinde önemli bir yer tutarlar. Özellikle erken Osmanlı mimarisinde çok sık karşılaştığımız bu yapı tipi, klasik dönemde pek uygulanmamıştır. Plan kuruluşu bakımından, Tire'deki Yeşil İmaret (1441) ve İstanbul Üsküdar'daki Rum Mehmed Paşa Camii (1471) ile benzerliği olan Pirî Mehmed Paşa Camii geç bir örnektir. Yeşil İmaret ve Rum Mehmed Paşa Camii yapılarında asıl ibadet mekânı yarı kubbeyle örtülmüştür. Pirî Mehmed Paşa Camii'nde ise bir kemerle ana mekândan ayrılan dışarı taşkın ve üzeri yarım kubbe ile örtülü mihrap bölümü, ölçüleri küçük olmakla beraber asıl ibadet mekânı izlenimini vermektedir. Aynı tarihlerde inşa edilen Saraybosna'daki Hüsrev Bey Camii de yarım kubbeli mihrap kısmı ile bu plan tipini devam ettirmektir. Pirî Mehmed Paşa Camii nispetleri bakımından klasik dönem özelliklerini göstermekle beraber plan kuruluşu ile erken Osmanlı mimarisinde çok sık kullanılan tabhaneli camilerin geç bir örneği olmasıyla da ilginç bir yapı olma özelliğini korumaktadır.

Pirî Mehmed Paşa Camii
Enis Karakaya, 1994

Pirî Mehmed Paşa Camii'nin içinden bir görünüm.
Enis Karakaya, 1994

Bibi. S. Eyice, "Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler", *İktisat Fakültesi Mecmuası,* 23/1-2 (1962), s. 1-80; O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi,* İst., 1986. s. 175-178; Akkaya, "Silivri'de bir Osmanlı Abidesi Piri Mehmed Pasa Camii ve Külliyesi"; *STAD,* 2/5 (1989), s. 43-48.

EMİNE NAZA

PİRÎ MEHMED PAŞA TEKKESİ

bak. KORUK TEKKESİ

PİRÎZADELER

18-20. yy'larda, İstanbul'un dini, siyasi ve kültürel yaşamında yeri olan ilmiye ailesi. Osmanlı şeyhülislamlarının üçü bu ailedendir.

Pirîzadelerin atası, Yeniçeri Ocağı'nda orta çorbacısı (subay) olan Pirî Ağa olup 17. yy'm ikinci yarısında yaşamıştır. Pirî Ağa'nm oğulları olan Yeniçeri Kâtibi Hacı Ahmed Efendi (ö. 1729) ile Mehmed Sahib Efendi, medrese öğrenimi görerek ilmiye sınıfına geçtiler. Pirîzadeler, Mehmed Sahib Efendi'nin soyundan yürüdü.

Mehmed Sahib Efendi (1675 ?, İstanbul-25 Haziran 1749, İstanbul) İstanbul medreselerinde okudu. Şeyhülislam Fam Feyzullah Efendi'ye (ö. 1703) hafız-ı kütüblük, Rami Paşa'ya imamlık yaptı. 1722'ye değin il kadılıklarında (mevleviyet) bulundu. 1731'de, I. Mahmud'a hünkâr imamı ve İstanbulkadısıoldu. 1734'te Anadolu, 1737'de Rumeli kazaskerliğine yükseldi. 1743'te ikinci kez Rumeli kazaskeri oldu. 1 yıl (6 Mart 1745-Nisan 1746) şeyhülislamlık yaptıktan sonra emekliye ayrıldı. Oğluyla hacca gitti. Yaşamının son yıllarını Üsküdar' daki konağında ve Beşiktaş'taki yalısında,

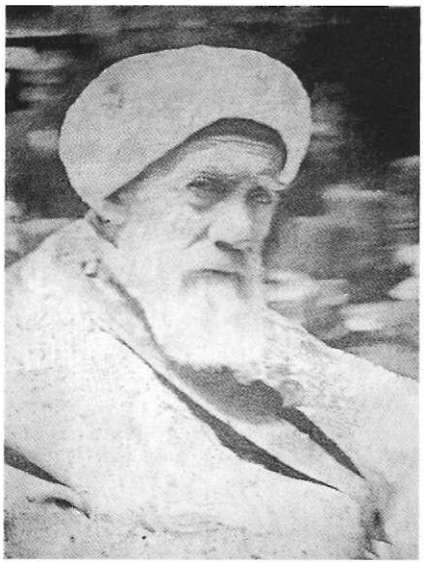

Pirîzadelerden Şeyhülislam Mehmed Sahib Beyefendi Sultan V. Mehmed'in (Reşad) kılıç alayında.
Pirîzade İsmet Özbek albümünden

şiir, edebiyat, çeviri çalışmaları ile geçirdi. Ölümünde Üsküdar'da, babasının kabri yanma gömüldü. Arapça, Farsça, Türkçe şiirleri olup "Sahib" mahlasım kullanmıştır. İbn Haldun'un *Mukaddime*'sini Türkçeye çevirmiştir. Yeniliklere ve pozitif bilimlere açık olan Mehmed Sahib Efendi, Beyşehir Müftüsü Hacı Mahmudzade'nin buluşu olan bir mühendislik aletini I. Mahmud'a sunmuş ve ödüllendirilmesini sağlamıştı.

Mehmed Sahib Efendi'nin oğlu Pirîzade Osman Sahib Efendi (1710, lstanbul-2 Mart 1770, İstanbul), özel eğitim ve medrese öğrenimi gördü. 1730'da Galata kadısı oldu. 1744'e değin İstanbul medreselerinde müderrislik yaptı. 1745'te İstanbul kadısıydı. 1751'de Anadolu, 1755'te Rumeli kazaskerliğine yükseldi. 1756'da Bursa'ya sürüldü. 1761'de ikinci kez Rumeli kazaskerliğine getirildi. Aynı görevi üçüncü kez yapmakta iken şeyhülislam oldu (26 Ekim 1768-2 Mart 1770). Ölümünde Aksaray'daki Murad Paşa Camii yakınındaki Kara Davud Paşa'mn kabri yanma gömüldü. Osman Efendi de şair ve yazar olup şiirlerinde Sâhib mahlasım kullanmıştır.

Osman Efendi'nin kızından torunu olan Yahya Efendi (ö. 1837) ailenin ikinci atası sayılır. Anadolu kazaskerliğine kadar yükselen Yahya Efendi'nin oğlu İbrahim İsmet Efendi de (1805, İstanbul-1857, İstanbul) ilmiye sınıfına mensup olup Galata kadılığı yaptı ve 1847'de Anadolu kazaskerliği payesi aldı. 1854'te Meclis-i Maarifin reisliğine atandı.

Aileden yetişen üçüncü şeyhülislam olan Mehmed Sahib Beyefendi (1838, İstanbul-6 Temmuz 1910, İstanbul). Sâhib Molla olarak da tanınır. Özel eğitim ve medrese öğrenimi gören Mehmed Sahib döneminin ünlü hattatlarından "ta'lik" yazısı çalıştı. Fıkıh alanında da uzmanlaştı. 1858'de Meşihat mektupçuluğuna atandı. 1863-1876 arasında kadılık, Tanzimat meclislerinde azahk görevlerinde bulundu. II. Abdülhamid döneminde (1876-1909), Şûrayı Devlet ve Muhakemat Dairesi reisliklerinde bulunmakla birlikte kendisinden kuşkulanılan kişilerdendi. Bunun da nedeni dürüst, hür düşünceli, bilgili olmasıydı.

Bir kez, hakkındaki bir jurnalden dolayı ilmiye sınıfından çıkarılıp ulâ rütbesi verilerek Amasya'ya mutasarrıf atanması söz konusu olmakla birlikte II. Abdülhamid, güvendiği devlet adamlarının aracılığı sonunda bu kararından vazgeçti. Aileden gelen serveti ve çiftlikleri ile İstanbul'un sayılı zenginlerinden olan Mehmed Sahib Beyefendi, Şirvanizade Rüşdî Paşa'ya verdiği borç yüzünden varlığının büyük bölümünü yitirdi. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, oğlu İbrahim Bey'in de İttihad ve Terakki Cemiyeti içinde yer almış olması, ayrıca kendisinin istibdat dönemindeki durumu nedeniyle adı öne çıkan ulema arasında yer aldı. 31 Mart Olayı'ndan sonra şeyhülislamlığa (5 Mayıs 1909-22 Temmuz 1909) ve Ayan azalığma atandı. Şeyhülislamken siyasi düşüncelerini bir beyanname yayımlayarak ilan etti. Heyet-i Vükela'da (Bakanlar Kurulu), Ayan Meclisi'nde ve Meclis-Umumi'de, önemli karar ve oylamalarda muhalif kalması ile dikkat çekti. Meclis-i Mebusan için Çırağan Sarayfnın(->) tahsis edilmesinin doğru olmayacağını, zira böyle yoğun ve kalabalık bir çalışmaya açılan bu sarayın yanabileceğini ileri sürdü. Nitekim Çırağan Sarayı, kısa bir süre sonra (Ocak 1910) yanmıştır. Sahib Molla, şeyhülislam olarak katıldığı törenlerde özellikle de sadaret alayında ve V. Mehmed'in (Reşad) kılıç alayında, şeyhülislamlara özgü törensel birer simge olan "tefi ve "taleysan"ı sarığına takmamasıyla da dikkat çekti. Döneminin en kibar ve kültürlü İstanbul efendilerinden sayılan Sahib Molla, Hekimbaşızadelerden(-») Tarihçi Hayrullah Efendi'nin kızı Fatma Fahrünnisa Hanımla evliydi. Halası Behiye Hamm'ın torunu Fatma Zehra Hanım da (ö. 1885) Hayrullah Efendi'nin oğlu Abdülhak Hâmid (Tarhan) ile evlendiğinden, bu iki aile arasında akrabalık ve kültür bağları vardı. Abdülhak Hâmid, genç yaşta yitirdiği ilk eşi Fatma Zehra Hanım için yazdığı "Makber'de *Pirîzade idi nâm ü şanı / Beş yüz senelikdi hanedanı* diyerek Pirîzadelerin çok köklü bir aile olduğunu vurgulamıştır. Yine bu aileler arasında anlatılagelen öyküleştirilmiş bir rivayete göre Kafkasya'dan toplanıp İstanbul'a getirilen ve konaklara satılan Çerkez kızlarından ikisi uzun gemi yolculuğunda birbirlerine çok ısınırlar. Fakat İstanbul'da biri Ferid Efendi diye birisinin köşküne, diğeri de Pirîzadeler Konağı'na satılır, izlerini kaybederler. Hekimbaşızade Hayrullah Efendi, Ferid Efendi Köşkü'ndeki cariyeye (Münteha Hanım) âşık olur, evlenir. Abdülhak Hâmid, bu evlilikten doğar, Pirîzadelerden İbrahim İsmet Beyefendi'nin cariyesi olan Dilhezar Hanım ise Mehmed Sahib Efendi'nin annesidir. Sâhib Molla, Münteha Hamm'ın kızı Fahrünnisa ile evlenince gemideki kader yoldaşı iki Çerkez cariyenin çocuklarından yeni bir İstanbul ailesi kurulmuş olur.

Pirîzadelerden Adliye Nazırı İbrahim Bey.
Pirîzade İsmet Özbek albümünden

Mehmed Sahib Beyefendi'nin büyük oğlu Pirîzade İbrahim Bey (1859, İstanbul-1930 ?, İstanbul) hukuk öğrenimi yaptı. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen üyelerindendi. II. Meşrutiyet'te (1908-1918) Selanik valiliği, adliye nazırlığı (1913-1915), Ayan Meclisi azalığı, Şûra-yı Devlet reisliği görevlerinde bulundu. 1919'da Malta'ya sürüldü.

İbrahim Bey'in ölen oğulları Osman Bey (ö. 1932) ve İsmail Bey de (ö. 1941 ?) II. Meşrutiyet döneminde mebustular. Adnan İbrahim ise, İstanbul'da ilk futbol oynayanlardan olup bir dönem Galatasaray Spor Kulübü'nün başkanlığını yapmıştı. İstanbul'un ünlü avcılarındandı. Ailenin son büyük yalısı Paşabahçe'de, şimdiki şişe ve cam fabrikasının yerindeydi. Buradaki cadde halen Sahip Molla adım taşır. Yalının arkasındaki tepede de Kara Köşk ve Beyaz Köşk vardı.

Bibi. Müstakimzade, *Devhatü'l-Meşayih,* (tıpkıbasım) İst, 1978, s. 93, 103; Altunsu, *Şeyhülislamlar,* 128-129, 145, 226-229; Y. Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar,* Ankara, 1989, s. 788-790; S. Mümtaz, *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler,* İst., ty, s. 48-49; Gövsa, *TürkMeşhurları,* 338; İ. Necmi, *Abdülhak Hâmit ve Eserleri,* İst., ty, s. 8; F. Ülgen, "Abdülhak Hâmid'in Ecdadı", *Hayat Tarih Mecmuası,* S. 5 (Haziran 1973), s. 74 vd.

NECDET SAKAOĞLU

PtSATTTAR

İtalya'nın Pisa kentinden gelip, 12-15. yy'lar arasında Konstantinopolis'te koloni kurmuş olan halka verilen ad.

Pisalılar, Venedikliler(-*) ve Amalfililerin(->) tersine, Gotların, Lombardların ve Frankların egemenliği altındaki bölgede yaşadıkları için Roma İmparatorluğu'ndan çok Germen etkisi altında kalmışlar, bu yüzden de diğer şehir devletleri halklarına göre daha geç özerkleşmişlerdi. 1004 ve 1011'deki Arap istilalarına karşı durarak Akdeniz'de yaşam hakkı elde eden Pisalılar, 1087'de diğer şehir devletleri ve papalık ile barış yaptıktan sonra 1094'te bağımsız bir devlet oluşturdular.

Pisa, Venedik ve Cenova ile birlikte, Haçlı seferleri(->) sırasında önemli rol oynamış; 1099'da Suriye'ye giden Haçlı ordu-

suna, Pisalılar yaklaşık 120 gemi teçhiz ederek katılmışlardı. Sefer sırasında Pisalılar, Ege sularındaki Bizans donanmasına ve garnizonlarına saldırarak ilk kez Bizans tarihinde görüldüler.

Bu seferler sırasında, askeri ve siyasi dengeler peşinde olan I. Aleksios(->) (hd 1081-1118) mektuplar yazarak Normanlarla ittifak kurmamalarını istedi ve Pisalılara, 1111'de "Kuropulates" Basileios Mezimerios aracılığı ile bir antlaşma önerdi. Buna göre Bizans, Pisa kilisesine ve başpiskoposluğuna her yıl para ve ipekli kumaşlar gönderecek, Pisa'dan gelen mallar da Bizans limanlarında serbestçe tahliye edilerek imparatorluğun her yanında satılabilecekti. Pisalılar altın ve gümüş ithalatı için gümrük resmi ödemeyecek, diğer maddeler içinse yüzde 4 ödeyeceklerdi. Ayrıca onlara Konstantinopolis'te, içinde bir rıhtım, ticaret mekânları, evler, mağazalar bulunan uygun bir mahalle verilecekti. İmparator, Pisalıları hedef alan, kız kaçırma, hakaret vb olaylarda adaleti derhal yerine getireceğine söz veriyordu. Buna karşılık, imparatorluğun herhangi bir yerinde yaşayan Pisalılar, gerekli görüldüğü takdirde Bizans ordusunda silah altına alınabileceklerdi.

19. yy seyyahı Paspati'ye göre bu mahalle, diğer Latin mahalleleri gibi Halic'in güney kıyısında, Neorion(-») (bugünkü Bahçekapı) ile İkanatissa köprüleri (bugünkü Yeni Cami civarı) arasında içeriye doğru uzanan dar bir şeridi kapsıyordu. Bu mahallede 20 kadar ev, St. Pierre ve St. Nicolas'a adanmış 2 kilise, 2 rıhtım (biri Dipli İskele adında), 1 hastane, 1 embolum (kemerli çarşı), 1 mezarlık ve 1 hamam vardı. Paspati'nin yaptığı tanımlamaya göre Pisalıların mahallesi Amalfililer ile Cenevizlilerin yerleşimlerinin arasındaydı. Yapılan antlaşma uyarınca, Pisa "vikont"u, imparatorluğun ayrıcalıklı bir tebaası olarak Hippodrom'da ve Ayasofya'da birer locaya sahipti.

1135'te Pisalıların, Amalfi donanmasını Akdeniz'de yok ederek güçlerinin doruğuna çıktıkları görülür. Fakat 1111'den 1136'ya kadarki Bizans-Pisa ilişkileri hakkında bilgi yoktur. 1136'da İmparator II. İoannes'in (hd 1118-1143), Pisalılara göndermeyi taahhüt ettiği ipeklileri yıllarca elinde tuttuktan sonra toptan göndermesinden anlaşıldığına göre, bu tarihte ilişkilerde bir iyileşme söz konusudur. Aynı yıl Konstantinopolis'e III. Lothar'm elçisi sıfatıyla gelen Pisalı tercüman Burgundio bu iyileştirmede önemli bir pay sahibi olmalıdır. 1141'de Pisalı bir karı koca (Dudonisler) tarafından Konstantinopolis'te bir firma kurulduğu ve bunun 1143'e kadar varlığını sürdürdüğü bilinmektedir. 1160'ta Konstantinopolis'e gelen iki Pisa elçisi Pisa kolonisinin tüm gelirlerinin Pisa Katedraline yatırılmasını sağlamaya çalışmışlardı. Ayrıca buradaki 2 Pisa katedralinin hazinelerine Bizans hiçbir biçimde el koyamayacaktı.

1162'de Pisalıların Venediklilere saldırması, 1163'te ise Alman İmparatoru Frederik Barbarossa'yla ittifak kurmaları yüzünden, tüm ayrıcalıkları geri alınarak o güne dek oturdukları Haliç'ten Üsküdar'ya da Galata'ya sürüldülerse de 1170'te I. Manuel, Pisa konsülünün imparatora sadakat yeminine karşılık, onlara eski mahallelerini vermeyi kabul etti.

1182'de Konstantinopolis'teki Latinlere(->) karşı Grek halkın başlattığı ayaklanma sırasında, Pisa kolonisi büyük zarar gördü. Fakat II. İsaakios dönemi (1185-1195) tüm Latin kolonileri için olduğu gibi Pisalılar açısından da olumlu geçti. Böylece 1192'de başkentteki Pisa mahallesi genişletildi, imparator Pisa Katedrali'ne vereceği armağanların miktarını artırmaya ve Pisalılardan Bizanslılarla aynı oranda vergi almaya söz verdi. Fakat 1192 ve 1194'te Pisalı korsanlar Bizans sularında korsanlık yapmaya devam ediyorlardı.

1195'te III. Aleksios (hd 1195-1203) Pisa vikontunu eski antlaşmaları yenilemek için defalarca başkente davet ettiyse de Üguccione ve Pietro Modano adlı elçiler nedense ancak 1198'de başkente geldiler. Elçilere verilen talimat arasında Pisa tüccarlarının her türlü gümrük resminden muaf tutulmasının sağlanması, Bizans tarafından gönderilen yıllık armağanların artırılması, Pisa mahallesine bir bölüm evle yeni bir rıhtım eklenmesi de vardı. Bu tarihlerde Pisalılar ve Venedikliler Bizans sularında sürekli çatışma halindeydiler ve imparator açıkça Pisalıları tutuyordu. Hattâ 4. Haçlı Seferi sırasında tahttan uzaklaştırılan veliaht Aleksios, Konstantinopolis'ten Pisalı kont Segalari ve Familiatus'un yardımlarıyla kaçabilmişti. 4. Haçlı Seferi'ne karşı başkentin savunmasına büyük katkıda bulunan Pisalılar, 1204'te Konstantinopolis'te kurulan Latin İmparatorluğun) sırasında Bizans'a gösterdikleri sadakatin cezasını gördüler. İşgal sırasında kiliseleri ve mahalleleri yakılan Pisa kolonisinin dini giderleri 1204'ten 1223'e kadar Pisalı papaz Benenatus tarafından karşılanmıştı. St. Nikolas ve St. Pierre kiliseleri yangında tahrip olduğu için bu dönemde kendilerine civardaki Apologotheton Manastırı verildi. Buna karşılık Pisalılar 1236'da Venedikliler ve Cenevizlilerle beraber şehri geri almak isteyen Greklere karşı koyarak durumlarını sağlamlaştırmaya çalıştılar.

İlişkilerdeki istikrarsızlığa karşın 1261'de şehri Latinlerden geri alan İmparator VIII. Mihael, Pisalıların şehirde kalmalarına izin verdi. Fakat artık Pisa kolonisi 1200'lerin başındaki gücünü yitirmişti. Bunun başlıca nedeni Cenova ile Pisa arasındaki ezeli rekabet olmalıdır. Nitekim 1284'te Oberto Doria komutasındaki bir Ceneviz donanması Pisalıların 33 kadırgasını ve on binlerce Pisalıyı tutsak ettikten sonra, 1290'da Pisa kentinin denize açılan iskelesi olan Tiren Denizi'ndeki Pisa Limanı şehri de (Marina di Pisa) yakılıp yıkılınca Pisalıların sonu geldi. Kaynaklarda II. Andronikos'a (hd 1282-1328) hizmet veren bir Pisa konsolosundan ve Pisalı Fransisken keşişlerine tahsis edilen bir arsadan söz edilmekle beraber Pisa kolonisinden bahsedilmemektedir. Bu dönemde diğer Latin kolonileri gibi Beyoğlu ve Galata'da faaliyet gösteren Pisalı tüccarların ihracat ve ithalatta yüzde 2 vergi ödediklerine ilişkin bazı belgeler varsa da artık Konstantinopolis'ten neredeyse silinen Pisalıların yerini 1422'den itibaren bir diğer İtalyan şehir devleti olan Floransa'dan gelen Floransalılar(-0 alıyordu. Konstantinopolis'e şarap, giyim eşyası, demir ve para getirip karşılığında baharat, tahıl, pamuk, şeker, yağ ve köle satın alan Pisalılar, tüm imtiyazlarını 1439'da Floransalılara devrettikten sonra Konstantinopolis'i terk ettiler.

Bibi. R. J. Lilie, *Handel undPolitik: Zıvischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in derEpoche der Komnenen und derAngeloi (1081-1204),* Amsterdam, 1984; C. Otten-Froux, "Documents inédits sur les Pisans en Romanie aux XHI^e^-XTV^e^ siècles", (M. Balard-A. E. Laiou-C. Otten-Froux'un *Les Italiens à Byzan*ceadh kitabında), Paris, 1987, s. 153-195; Belin, *Latinité,* 14-41; E. D. d'Asseglio, "Recherches sur l'histoire de la latinité de Constantinople". *Echos d'Orient,* S. 23 (1924), s. 448-460; W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi,* Ankara, 1975; P. Classen, *Burgundio von Pisa: Richie?; Gesandter, Übersetzer,* Heidelberg, 1974; A. Dondaine, "Hugues Ethérien et Léon Toscan ", *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du moyen âge,* S. 19 (1952), s. 67-134.

AYŞE HÜR

PİŞKİN, HALİDE

(1906, Tiran -1 Kasım 1959, İstanbul)'Ti-, yatro ve sinema oyuncusu.

İlk kez Şadi Fikret Karagözoğlu'nun kurduğu Milli Sahne'nin İzmir turnesinde *Sevda Hanım Zevcem* adlı oyunla 1923'te sahneye çıktı. Topluluğun dağılmasından sonra Darülbedayi'ye (bugün Şehir Tiyatroları) girdi. 1926-1927 sezonunda H. Duvernois'ten Bedia Muvahhit'in çevirdiği *Kır Çiçeği,* Darülbedayi'deki ilk oyunu oldu. Pişkin, 1928'de Darülbedayi'nin başına getirilen Muhsin Ertuğrul'un sahnelediği Musahibzade Celalin oyunlarında kendini gösterdi. 1929'da Darülbedayi'den ayrıldı. Raşit Rıza Samako'nun ardından da Naşit

Halide Pişkin
Cengiz Kahraman arşivi

Özcan'ın ve Ertuğrul Sadi Tek'in kurdukları topluluklarda oynadı.

1930'lu yılların başında Halide Pişkin ve Arkadaşları adlı bir topluluk kuran sanatçı, Anadolu turneleri yaptı. Yeniden Şehir Tiyatroları'na döndüyse de kısa bir süre sonra Hüseyin Kemal Gürmen'le birlikte ayrıldı. Gürmen'le kurdukları topluluğun da dağılmasından sonra gazino revülerinde çalışan Pişkin 1944'te Ses Tiyatrosu'ndan ayrılarak ölünceye kadar çalıştığı Şehir Tiyatroları'na girdi.

Sahnede saraylı, dadı, kaynana tiplemelerinde başarılı olan Halide Pişkin'in rol aldığı oyunların başlıcaları, *Kafes Arkasında, Kadın Polis Olursa, Mürai, Bir Kavuk Devrildi, Hamlet, Yaşayan Kadavra, Süt Kardeşler, Topaz, Fermanlı Deli Hazretleri, Mum Söndü, Onlar Ermiş Muradına, Bekârlar, Maskaralar, Müfettiş, Kafatası, 3 Saat, Pazartesi-Perşembe, Bir Ölü Evi, Sarı Zeybek, Aynaroz Kadısı, Renkli Fener, Lüküs Hayat, Hile ve Sevgi, Peer Gynt, Anna Christe, 1+1-1, İstanbul Efendisi, Bir Çiçek İki Böcek, Satılık-Kiralık, Sözün Kısası, Yanlışlıklar Komedyası, Anna Karanina, İkizler, Pembe Evin Kaderi, Don fuan'a Oyun, Bir Gemim Var, Balıkesir Muhasebecisi, Yelpaze, Mahallenin Romanı, Rüya Gibi, Ben Çağırmadım, Ölüler Vergi Ödemez, Küçük Hanımın Babası, Bir Kilo Namus* olarak sıralanabilir.

1933'te *Karım Beni Aldatırsa* adlı filmle sinemaya başlayan Pişkin'in rol aldığı filmlerden bazıları, *Tosun Paşa* (1939), *Kıvırcık Paşa* (1939), *Sürtük (194İ), Duvaksız Gelin(194l), Karanlık Yollar*(1946), *Tuzak* (1947), *Lüküs Hayat* (1952), *İki Süngü Arasında* (1954), *Senin İçin* (1957), *Balıkçının Kızı* (1958), *Kaplaklılar* (1959), *Ömrüm Böyle Geçti'dii* (1959).

İlk Türk kadın tiyatro sanatçılan arasında yer olan Halide Pişkin bir dönem radyo skeçlerinde de çalıştı. Duyarlı, akıl veren, sözünü esirgemez, ince alaylı konuşmalar yapan yaşlı mahalle kadınını canlandırdı. Pişkin Teyze ve Habibe Molla tiplemeleri ile geniş ilgi uyandırdı.

HİLMİ ZAFER ŞAHIN

PİTTAKİA

Bugün Topkapı Sarayı'nın bulunduğu yerde, Bizans döneminde var olan meydan.

Pittakia, Ayasofya'nın arkasından geçen cadde boyunca ve Aya İrini Kilisesi yakınlarında uzanıyordu. Meydan, İmparator I. Leon'un (hd 457-474) heykelini taşıyan bir sütunla dekore edilmişti. Bu heykel olasılıkla, Güney İtalya'nın doğu kıyılarındaki Barletta'da bulunan dev heykelin ta kendisidir.

Bir 5. yy imparatorunun anıtsal tasviri olan heykel, 1204 Latin işgalinden sonra Konstantinopolis'ten kaçırılışından epey süre sonra, 1307'de, Barletta kıyılarında bulunmuştu. Heykelin ayakları Topkapı Sarayı'mn(->) ikinci avlusunda bulunan anıtsal sütun başı üzerindeki bağlantı yuvalarına tıpatıp uymaktadır.

"Küçük yazı tahtası" anlamına gelen Pittakia adı, *Patria Konstantinopoleos'* ta(-») bir hikâye ile açıklanmaktadır. Buna göre, çok eski dönemlerde, halk şikâyet dilekçelerini burada yazar, ertesi gün de yanıtları verilirdi. Osmanlı döneminde, halkın şikâyetlerine yanıtların verildiği Kubbealtı mevkii de Pittakia'ya çok yakındır.

Heykeli taşıyan sütundan arta kalan parçalar, daha sonraları başka yapılarda kullanılmak üzere dikkatlice yerlerinden söküldüğünden, gerçek yerinin neresi olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Bununla beraber, kalıntıların bulunduğu yere yakın olmalıdır.

Bibi. Janin, *Constantinople byzantine,* 413; P. Speck, "Eudoxia-Säule und Pittakia", *Hellenika,* S. 22 (1969), s. 430-435; U. Peschlow, "Ein wiedergewonnene byzantinische Ehrensäule in Istanbul", *Studien zur spät antiken und frühbyzantinischen Kunst,* Mainz, 1986, I, s. 21-33; A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos.* Bonn, 1988, s. 394-396.

ALBRECHT BERGER

PİYALE PAŞA BULVARI

Boğaziçi Köprüsü çevre yolunun Çağlayan Köprülü Kavşağı'nın kuzeyinden, Abide-i Hürriyet yakınından başlayarak, güneyde Kasımpaşa'dan gelen Bahriye Caddesi ile kuzeyde Dolapdere'den gelen Dolapdere Caddesi'nin kesiştikleri dört yol ağzına kadar uzanan, kentin ana arterlerinden biri.

Piyale Paşa Bulvarı adını, I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566) kaptan-ı deryalarından ve vezirlerinden olan Piyale Paşa'dan almıştır. Piyale Paşa Kasımpaşa semtinin bulunduğu çevreyi imar etmek, zamanın deyimiyle "şenlendirmek" için Kanuninin görevlendirdiği kaptan-ı deryalardan biridir (bak. Kasımpaşa). Türbesi, Kasımpaşa'nın kuzeyinde yaptırdığı, kendi adım taşıyan caminin yarımdadır (bak. Piyale Paşa Külliyesi).

Piyale Paşa Bulvarı, Boğaziçi Köprüsü çevre yolları yapılırken açılmış olan, çevre yolunun kent içi bağlantı yollarından biridir. Açılmasına ve yapımına 1970'lerin ortalarında başlanmış olan Piyale Paşa Bulvarı'nın güzergâhının önemli bölümü 1950'lere, hattâ 1970'lere kadar bostanlarla ve boş araziyle kaplıydı. Bugün de aym yerde varlığını koruyan, Kasımpaşa İskelesi'ne açılan Bahriye Caddesi'nin eskiden Kurtuluş Deresi, şimdiki Dolapdere Caddesine kavuştuğu noktadan itibaren kuzeye doğru, çatal biçiminde, en önemlileri İplikçi Sokağı, Pir Hüsamettin Sokağı, Arapzade Dergâhı Sokağı olan sokaklar uzanırdı. Bu çatal kavşağın batısında ise bir dere yatağım izleyerek, kesintilerle Piri Paşa Deresi'ne kavuşan Tahta Kadm Sokağı ve onun hemen batısında Kasımpaşa-Zincirlikuyu yolu vardı. 1960'lar sonrasında bu bölgede şehir dokusu yavaş yavaş gelişirken, anayollar 1970'lere kadar fazla değişmeden geldi.

1980'lerin başında tamamlanan ve açılan Piyale Paşa Bulvarı, güneyde Kasımpaşa'da Zincirlikuyu yolu ile Tahta Kadısı Sokağı arasmdan geçer. Kuzeye doğru Piyale Paşa Camii'ni solunda, Feriköy Mezarlığını ve Baruthane Deresi yolunu sağında bırakarak; vadi boyunca Abide-i Hürriyet'e kadar uzanır. Günümüzde İstanbul'un kuzeybatısını, Levent, Mecidiyeköy bölgesini ve Boğaziçi Köprüsü yoluyla Anadolu yakasından gelen trafiği kentin güneyine, suriçine, Beyoğlu'na vb yerlere dağıtan ulaşım arterlerinden biri olan Piyale Paşa Bulvarı üzerindeki önemli tesis ve binalar, girişi Darülaceze Caddesi'nden olan SSK Okmeydanı Hastanesi ve Darülaceze(->), girişi Piyale Paşa Bulvarı'ndan olan Perpa'dır(->). Piyale Paşa Camii, bulvar üzerindeki en önemli tarihi yapıdır. Bulvarın geçtiği vadinin iki yanında yer yer gecekondu bölgeleri; 1990'lardan itibaren de yer yer kooperatiflerin konut siteleri uzanmaktadır.

İSTANBUL

PİYALE PAŞA KÜLLİYESİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Kasımpaşa'da, Kaptan Mahallesinde, Piyale Baruthanesi Caddesi, Zincirlikuyu-Baruthane Caddesi ve Sel Sokağı'nın kuşattığı arsa üzerinde yer almaktadır.

Cami, medrese, tekke, türbe, hazire, sıbyan mektebi, sebil, çarşı ve hamam bölümlerinden oluşan bu külliye 981/1573'te II. Selim'in damatlarından Kaptan-ı Derya Piyale Paşa (ö. 1578) tarafından yaptırılmıştır. Külliyenin çekirdeğini oluşturan caminin kinin tarafından tasarlanmış olduğu hususu araştırmacılar arasında tartışılagelmiştir. Caminin, Mimar Koca Sinan'ın eserlerinin dökümünü içeren kaynaklardan yalnızca *Tuhfetü 'l-Mimarîn* 'de mezkûr olması, ayrıca söz konusu yapının, inşa edildiği dönemde doruk noktasında bulunan klasik Osmanlı üslubu ile hiç bağdaşmayan "arkaik" ve "eksantrik" tasarımı da tartışmaya değişik boyutlar katmıştır. Bu meyanda Aslanapa ve Sözen gibi bazı sanat tarihçileri camiyi Koca Sinan'a mal etmekte, E. Egli, G. Goodwin ve A. Stratton gibi diğer bazıları da buna karşı çıkmaktadır. Öte yandan E. A. Grosvenor, G. Martiny ve K. Wulzinger gibi bazı yabancı araştırmacılar da caminin Batı mimarisinden esinlenerek tasarlandığını hattâ mimarının da Batı kökenli olabileceğini iddia etmişlerdir. Halbuki caminin planı, her ne kadar döneminin merkezi mekân idealine ters düşmekteyse de, Osmanlı mimarisinin erken döneminde revaçta olan çok birimli (Ulu Cami) şemasının gelişmiş bir türevidir. Sonuçta, *Tuhfetü T-Mimarîn* deki kayıttan da cesaret alarak, Mimar Sinan'ın Osmanlı Devleti'ndeki yapı faaliyetlerinin başında bulunduğu bir dönemde, devlet ricalinden ve padişah damadı olan önemli bir kişinin bizzat başkentte inşa ettirdiği iddialı bir caminin ancak Sinan'a ya da hiç değilse onun denetimindeki mimarlardan birine sipariş edilebileceği söylenebilir.

Külliyedeki yapıların kaderi ile yakından ilgili olması bakımından bölgenin tarihi topografyasına da değinmek gerekmektedir. Külliyenin arsası Halic'in kuzeyinde, Piri Paşa Deresi'nin oluşturduğu vadinin derinliklerinde, Okmeydanı'nın e-

teklerinde yer alır. Kasımpaşa'nın merkezinden oldukça uzakta ve yüzyılımızın ortalarına kadar iskân alanının dışında bulunan bu tenha yerin seçimi hususunda Evliya Çelebimin *Seyahatname* sinde, Osmanlı iskân politikası ve şehircilik tarihi açısmdan dikkate değer bilgiler bulunmaktadır. Ünlü seyyaha göre 16. yy'ın ikinci yarısında İstanbul'da gözlenen nüfus artışı karşısında I. Süleyman (Kanuni), surlarla çevrili tarihi yarımadadaki yığılmayı hafifletmek amacıyla, içlerinde Piyale Paşa'nın da bulunduğu bazı devlet adamlarına, civarda yeni yerleşimlerin merkezini oluşturacak külliyeler inşa ettirmelerini emretmiştir. Bu arada Piyale Paşa'nm müstakbel külliyesi için seçtiği yerde daha önce bir tersane yaptırdığı bilinmektedir. Tersane ile deniz arasındaki bağlantı, Haliç kıyısından buraya kadar kazılmış olan bir kanalla sağlanıyordu. Pirî Paşa Deresinin bu amaçla ıslah edilmiş olması da ihtimal dahilindedir. Bundan böyle söz konusu kanal, yapılması kararlaştırılan külliyeyi Kasımpaşa'nın merkezine, aynca Haliç aracılığı ile İstanbul'un diğer kesimlerine bağlayacak, böylece bu ücra bölgeyi iskâna elverişli kılacaktı. Ne var ki külliyenin çevresinde teşekkül eden yeni mahalle pek uzun ömürlü olamamış, zira baninin vefatından sonra kanalın bakımı ihmal edilmiş, sel sularının taşıdığı alüvyonlar yatağı doldurarak ulaşımı zorlaştırmış, sonuçta Piyale Paşa Mahallesi terk edilmeye, yerini kırlara ve bostanlara bırakmaya başlamıştır. Çevre, külliyenin önemi ile tezat oluşturan bu pastoral niteliğini yakın zamanlara kadar korumuştu. Her şeye rağmen külliyenin bu kimsesiz ortamda yaşamaya çabaladığı, 18. ve 19. yy'larda kısmi onarımlara sahne olduğu anlaşılmaktadır. Geçen zaman zarfında cami ve türbe ayakta kalabilmiş, hamamın kalıntılarının çevresine geçen yüzyılda baruthane inşa edilmiş, çarşı, sebil, sıbyan mektebi, medrese ve tekke ise tamamen tarihe karışmıştır.

Bunlar içinde medrese ile tekkenin 19. yy'ın ikinci yarısında ortadan kalktıkları anlaşılmaktadır. Nitekim medresenin adı, Konya'daki Koyunoğlu Müzesinin kitaplığında bulunan ve 13 Rebiyülâhır 1286/ Temmuz 1869'da İstanbul'daki faal medreselerin dökümünü içeren listede zikredilmemişti. Diğer taraftan Dahiliye Nezaretinin hazırlattığı R. 1301/1885 tarihli istatistik cetvelinde tekkede ikisi erkek, biri kadın olmak üzere topu topu üç kişinin sakin olduğu belirtilmektedir. Bu üç kişinin şeyh efendi ile aile fertlerinden ibaret olduğu, yirmi sekiz adet olduğu bilinen derviş hücrelerinin terk edildiği tahmin edilebilir. Nitekim söz konusu istatistikten dört yıl sonra 1307/1889'da yayımlanan *Mecmua-i Tekâyâ* 'da tekkede şeyh bulunmadığı ve yerinin "arsa" haline geldiği ifade edilmiştir. Derviş hücreleri ile diğer tekke bölümleri 1885-1889 arasında ortadan kalkmış olsa da, esasen tevhidhane olarak kullanılan camide tekkelerin kapatılmasına (1925) kadar ayin icrasına devam edildiği tespit edilmektedir. Haziran 1926 tarihli, 17 no'lu

Piyale Paşa Külliyesi
M. Baha Tanman

Pervititch paftasında, yıkılmalarının üzerinden henüz yarım yüzyıl bile geçmediği halde tekke ve medrese hücrelerinden hiçbir iz görülmemesi gariptir. Kalıntılar çevrede oturanlar tarafından devşirilerek kullanılmış ya da Evkaf Nezareti tarafından enkazcılara satılmış olmalıdır.

Külliyenin bünyesindeki cami gibi tekke de, yakınında bulunan Küçük Piyale Paşa Camii ve Tekkesinden ayırt edilebilmek amacıyla "Büyük Piyale Paşa" veya "Piyale Paşa-yı Kebir" olarak anılmıştır. 19. yy'ın birinci çeyreğinden itibaren Kadirîliğe bağlı olduğu görülen tekkenin ayin günü cuma olarak verilmekte, 19- yy'dan önce hangi tarikata hizmet ettiği ve postuna kimlerin oturduğu tespit edilememektedir. Adı tespit edilebilen şeyhlerden biri, 1249/1834'te Saliha Sultanın düğününe davet edilen Kadiri şeyhleri arasında adı geçen, Şeyh Sırrı Efendi'nin halifesi Hüseyin Efendi, diğeri H. Vassaf'ın *Sefîne'sm*de (1925) adı verilen, tekkenin son postnişini Şeyh İbrahim Efendi'dir.

Külliyenin arsası güney ve doğu yönlerinde Piyale Baruthanesi Caddesi, batıda Zincirlikuyu-Baruthane Caddesi, kuzeyde de Sel Sokağı ile sınırlıdır. Kuzeyden güneye doğru alçalan eğimden dolayı caminin kıble duvarı bir istinat duvarı niteliği arz etmekte ve arsayı, aralarında 2,50 m'lik kot farkı bulunan iki kademeye ayırmaktadır. Var olduğu bilinen dört adet girişten ancak batıdaki günümüze ulaşabilmiştir. Arsanın ortasında cami, bunun kuzeyinde, zamanında çevresinde medrese ve tekke hücrelerinin sıralandığı avlu bulunmaktadır. Batı yönündeki girişin yanında bir sebilin bulunduğu bilinmektedir. Caminin arkasında (güneyinde), Piyale Paşa Türbesi ile bunu kuşatan geniş bir hazire yer alır. Vaktiyle bu hazirenin sınırında, halen mevcut olmayan çarşıya nazır sıbyan mektebi bulunmaktaydı. Geçen yüzyılda harabeleri baruthaneye dönüştürülmüş olan çifte hamamın kalıntıları, çarşının bulunduğu doğu yönünde seçilebilmekte, aynı yönde, zemini cami kotuna göre alçakta kalan bir dizi musluğun teşkil ettiği şadırvan yer almaktadır.

Cami- Dikdörtgen (55x45 m) bir alana yayılan camide duvarların bir kısmı (cephelerde sıvanmadan bırakılacak olan kesimleri) ile payeler kesme küfeki taşı ile, bir kısım duvarlar da moloz taşla örülmüş, üst yapıyı teşkil eden kubbe ve tonozlarda tuğla kullanılmıştır. Harim bölümü kıble eksenine dik gelişen dikdörtgen (30,50x 19,70 m) bir plan arz eder. Harimin üzeri eşit büyüklükte (yaklaşık 9 m çapmda) altı adet kubbe ile örtülüdür. Pandantiflerle donatılan kubbelerin ağırlığı sivri kemerler aracılığı ile ortada iki adet yekpare granit sütuna, çevrede de, harim duvarları ile

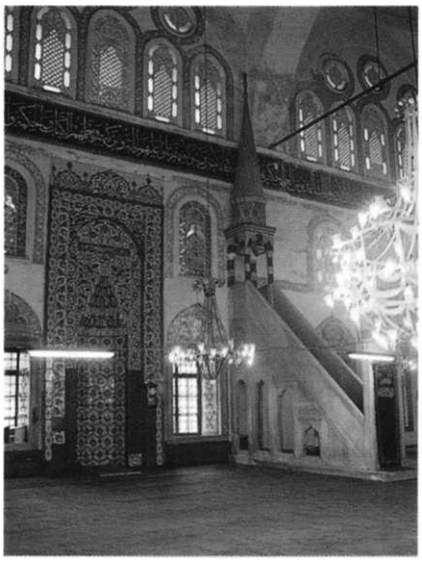

Piyale Paşa Camii'nin içinden bir görünüm.
İtil VArşivi

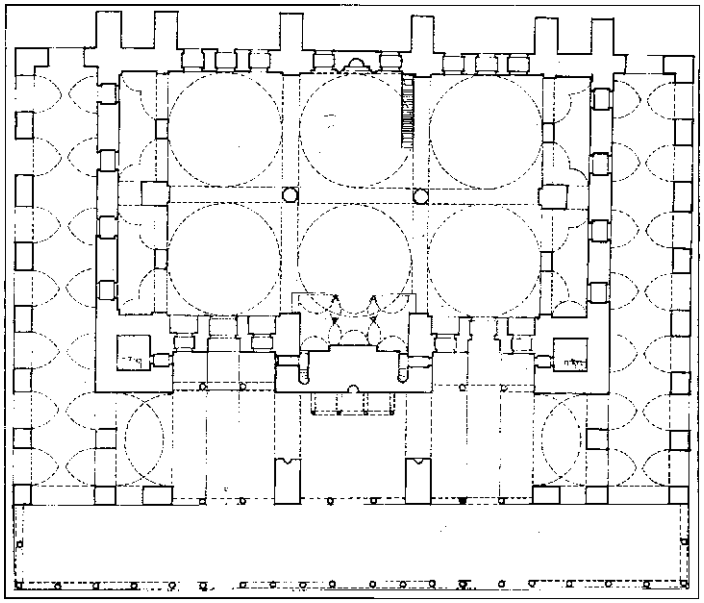

Piyale Paşa Camii'nin planı. Sözen. *Mimar Sinan*

kaynaştırılmış kaim payelere intikal eder. Kıble duvarına gömülü olan payeler içeri doğru pek az çıkıntı yapmakta, bunların gerisinde, cephede çıkıntı teşkil eden payandalar bulunmaktadır. Yukarı doğru hafifçe daralan bu payandalar, kubbeleri taşıyan kemerlerin üzengi hattından itibaren, çokgen gövdeli ve soğan kubbeli ağırlık kuleleri ile taçlandırılmıştır.

Doğu, batı ve kuzey duvarındaki payandalar ise bütünüyle iç mekâna taşmakta, payelerin arasında kalan girintiler, batı ve doğu duvarlarında iki katlı mahfiller şeklinde değerlendirilmiş bulunmaktadır. Söz konusu girintilerin eksenine birer paye yerleştirilmiş, bu payelerle duvar payeleri arasında, zemini ibadet hacminden bir seki ile yükseltilmiş, birbiriyle bağlantılı, sivri beşik tonozlu ikişer eyvan tasarlanmıştır. Mahfil niteliğindeki bu eyvanların üzerinde, mermer korkuluklarla ve bunlara oturan ahşap kafeslerle donatılmış fevkani mahfil birimleri uzanmaktadır.

Harimin kuzey duvarında, duvar payelerinin meydana getirdiği üç girintiden ortadakinde, normal olarak taçkapınm bulunması gereken mihrap ekseninde minare yükselmektedir. Minarenin, kesme küfeki taşı ile örülmüş,olan kare tabanlı kaidesi içerden ve dışardan algılanabilmekte, kubbe eteğine kadar yükselen kaideden sonra kesik piramit biçimindeki pabuç kısmı ve çokgen gövde ve petek kısmı gelmektedir. Koni biçimindeki, kurşun kaplı ahşap külahın altmda dolaşan girland kabartmalı silme minarenin *18.* yy'ın sonlarında ya da 19. yy'ın ilk çeyreğinde *(büyük* bir ihtimalle II. Mahmud döneminde) yenilendiğine işaret etmektedir.

Minarenin bu alışılmadık konumundan ötürü harime giriş, yanlardaki birimlerin ekseninde bulunan iki kapı ile sağlanmıştır. İçerde, minare kaidesinin bulunduğu orta girintiye müezzin mahfili yerleştirilmiştir. Mukarnaslı başlıklarla donatılmış altı adet ince sütunla ve sivri kemerlerle taşman müezzin mahfili, içinde bulunduğu girintiden ileri (kıble yönüne) doğru taşmaktadır. Söz konusu mahfilin tabanı kagir olup sivri beşik tonozlara oturur. Kuzey duvarının yanlarında yer alan girintiler kendi içlerinde üçer eyvana bölünmüş, sivri beşik tonozlarla örtülü olan bu eyvanlardan ortadakilere harimin girişleri, yanlardakilere de dikdörtgen açıklıklı birer pencere yerleştirilmiştir. Dikdörtgen çerçeveler içine alınmış olan harim girişleri yanlardan mermer söve dikmeleri ile kuşatılmış, farklı renkte iki taşla geçmeli olarak örülen basık kemerler sülüs hatlı ayet levhaları ile taçlandırılmıştır. Girişleri izleyen eyvan birimleri kırık (çatık) kaş kemerlerle harim mekânına açılmaktadır. Bu üçlü eyvan kuruluşlarına mermer korkuluklu birer mahfil oturtulmuş, bu mahfillerin üzerinde, ince uzun dikmelere oturan ve kubbeyi taşıyan kemerlerin üzengi hizasında yer alan, ahşap döşemeli birer fevkani mahfil daha tasarlanmıştır. Duvar payelerinin arasına sıkıştırılan bütün bu fevkani mahfiller, söz konusu payelere oturan sivri beşik tonozlarla örtülüdür. Başka bir deyimle, harimin kubbelerini doğu, batı ve kuzey yönlerinde destekleyen sivri kemerler derinleştirilmek suretiyle duvar payelerini birbirine bağlayan sivri beşik tonozlara dönüştürülmüş ve bu tonozlar sivri kemerli alınlıklar halinde yapının cephelerine yansıtılmıştır.

Minarenin konumundan başka, caminin diğer bir çarpıcı yönü de harimin yanlardan iki katlı galerilerle kuşatılmış olmasıdır. Yan cephelerin önünde gelişen galerilerden alttakiler, kısa ve kalın payelere oturan sivri kemerlere sahiptir. Bu kemerleri geriye doğru devam ettiren sivri beşik tonozlar, galerinin üzerinde kıble doğrultusunda gelişen basık beşik tonoza saplanmaktadır. Galerilerde görülen sivri kemerler, harim mekânında, payelerin arasında ve müezzin mahfilindeki sivri kemerler gibi, küçük yarım dairelerden oluşan bir iç hatla zenginleştirilmiş, "dişli kemer" olarak adlandırılabilecek bir görünüme kavuşturulmuştur. Bu galerilerin üzerinde ise, kesme küfeki taşından yontulmuş, daire kesitli ve minyatür ʳKorint başlıklı ince sütunlarla bunlara oturan tek meyilli bir sakfm oluşturduğu fevkani galeriler uzanmaktadır. Sütunların arası kesme küfekiden, bezemesiz korkuluk levhaları ile kapatılmıştır. Yüzyılımızın ilk çeyreğine ait fotoğraflarda fevkani galerileri örten sakfm alaturka kiremitlerle örtülü olduğu görülmekte, zamanında bunun yerinde kurşun kaplamanın bulunduğu tahmin edilmektedir. Piyale Paşa Türbesi'ni kuşatan ve günümüzde mevcut olmayan sakıflı galeride olduğu gibi, burada da aslında sekizgen kesitli ince sütunlarla mukarnaslı küçük başlıkların kullanıldığı, bunların yerini daha sonra, büyük bir ihtimalle II. Mahmud dönemine ait, .minare ile fiarimdeki kalem işlerinin de yenilendiği bir onarım sırasında bugünkü sütunlar ve başlıkların aldığı anlaşılmaktadır.

Caminin kuzey cephesi ve bu cephenin önünde son cemaat yeri niteliği kazanan galeriler çok daha karmaşık bir düzen arz eder. Harimin kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerine, harimin duvarları ile bunlara saplanan payelerin arasına kare planlı ve kubbeli birer merdiven kulesi yerleştirilmiş, bu kulelerin barındırdığı merdivenlerle gerek harimin yanlarındaki fevkani mahfillere gerekse de yan cephelerindeki fevkani galerilere geçit sağlanmıştır. Söz konusu merdiven kuleleri cephede ileri (kuzeye) doğru çıkıntı yapmaktadır. Kuzey cephesinin ortasında da, minare kaidesinin oturduğu bir çıkıntı bulunmakta, bunun ekseninde, sakıflı küçük bir revakla donatılmış son cemaat yeri mihrabı yer almaktadır. Mukarnaslı bir kavsaraya sahip olan bu mihrabın önündeki minyatür revak, mukarnaslı başlıklarla taçlandırılmış dört adet sütuna oturan, tuğla örgülü sivri kemerlerden meydana gelir. Cephedeki bu çıkıntıların arasında kalan ve mihrapminare eksenine göre simetrik konumda bulunan iki girintinin sınırına mukarnaslı başlıkları olan ikişer sütun dikilmiş, bu girintiler söz konusu sütunlara oturan üçer kemerden müteşekkil revak parçalan ile kapatılmış, arkadaki duvara harim girişleri üe yanlara birer pencere yerleştirilmiştir. Müezzin mahfiline geçit veren merdivenler ile fevkani mahfillere ve galerilere ulaştıran merdivenlerin, basık kemerli küçük kapıları bu girintilerin yan duvarlarında bulunmaktadır.

Caminin son cemaat yerinde, Sinan döneminde ilk uygulamalarına tanık olunan çift revaklı tasarımın, bu yapıdaki birçok başka hususta olduğu gibi, tamamen kendine özgü bir varyantı tercih edilmiştir. Harimin kuzey duvarına saplanan payelerin hizasına tuğla örgülü birer istinat kemeri konmuş, bu kaim kemerlerden ortada yer alan ikisine, birtakım dolgular yardımıyla sivri kemer görünümü verilmiştir. Son cemaat yerinin iç revağı, istinat kemerlerinin ayaklan ile bunların araşma yerleştirilen üçlü kemer gruplarından meydana gelir. Bu kemerleri taşıyan devşirme granit sütunlar baklavalı başlıklarla taçlandırılmış,

ortadaki kemerler yandakilerden bir miktar daha geniş ve daha yüksek tutulmak suretiyle iç revağa ritmik bir görünüm kazandırılmıştır. Iç revak gibi sakıflı olan dış revak ise, ikisi yanlarda olmak üzere, baklavalı başlıklara sahip yirmi iki adet devşirme granit sütun ile bunlara oturan sivri kemerlerden oluşmaktadır. Osmanlı döneminin sonlarına ait fotoğraflarda dış revak kemerlerinin yıkılmış ve bunların yerine ahşap payandaların konmuş olduğu görülür.

Piyale Paşa Camii'nin, mihrap ekseninde yükselen minaresi ve iki katlı galerileri ile şaşırtıcı olan dış görünümü E. A. Grosvenor ve M. Sözen gibi araştırmacılarda, yapının tasarımında denizci olan banisinin katkısı olduğu, caminin, güverteleri ve seren direği ile bir gemiye benzetilmek istendiği fikrini doğurmuştur. Aslında gerek minarenin konumu gerekse de galerilerin varlığı caminin dış görünümüne ilişkin estetik kaygılarla da açıklanabilir. Şöyle ki, çok birimli olan harimin masif ve durağan kitlesi, doğu ve batı yönlerinde çift katlı galerilerle, kuzeyde, bağımsız sakıflara sahip iki son cemaat yeri revağı ile, güneyde de cepheden taşan, ağırlık kuleli payelerle oldukça hareketli bir görünüm kazanmıştır. Diğer taraftan, Osmanlı hanedanına doğrudan mensup olmayan bir kişinin yaptırdığı camide olması gereken tek minare harimin kuzeydoğu veya kuzeybatı köşesine yerleştirildiği takdirde ortaya çıkacak asimetrik ve dengesiz görüntü dikkate alınarak mihrabın karşısına yerleştirilmiş, böylece yapının, piramidal bir kademelerime arz etmeyen üst yapısı, ekseninde yükselen dikey bir öğe ile donatılmıştır. Ancak bu arada, her ne kadar asıl varlık sebepleri fonksiyona ilişkin bir zorunluluktan kaynaklanmıyor ise de yan galerilerin zamanında ne amaçla kullanıldıkları tam olarak anlaşılamamaktadır. Caminin kuzeyindeki avluyu kuşatan hücrelerden ibaret, bağımsız dershanesi ve tevhidhanesi olmayan medrese ile tekkenin varlığından hareketle bu galerilerin (özellikle fevkani olanların) icabında yazlık dershane ve tevhidhane ya da medresedeki öğrenciler ve tekkedeki dervişler için sohbet mahalleri şeklinde değerlendirildiği varsayılabilir.

Caminin, dış görünümünde, inşa edildiği dönemin Osmanlı mimarisine egemen olan fonksiyonel yaklaşıma ters düşen birtakım zorlamaların bulunmasına karşılık, içinde, çok birimli tasarımdan beklenmeyecek derecede aydınlık, ferah ve yekpare bir ibadet mekânı yaratılabilmiştir. Bunun başlıca iki sebebi, mekânın ortasındaki iki taşıyıcıda paye yerine ince uzun sütunların kullanılmış olması ve üst yapının mümkün olduğunca yüksek tutulmasıdır. Mekânın duvarlarında, üç sıra halinde düzenlenmiş çok sayıda pencere bulunmaktadır. Güney ve kuzey cephelerinde yalnızca alt sıradakiler, yan cephelerde bunlara ek olarak, fevkani galerilere açılan ikinci sıradakiler dikdörtgen açıklıklı, mermer söveli, demir parmaklıklı ve hafifletme kemerli olarak, tepe pencereleri de sivri kemerli olarak tasarlanmıştır. Çift cidarlı alçı revzenlerle donatılan tepe pencereleri, kubbeleri kuşatan sivri beşik tonozların alınlıklarına, güney cephesinde beşli, diğer cephelerde ise üçlü gruplar halinde dağıtılmış, güney cephesindeki alınlıklara ayrıca üçer tane filgözü pencere açılmıştır.

Caminin barındırdığı süslemeler arasında, bütünüyle çiniden mamul olan mihrap özellikle dikkati çeker. Külliyenin inşa edildiği dönemde en parlak çağını yaşayan İznik çiniciliğinin sergilendiği mihrap, dıştaki dikdörtgen, içteki sivri kemerli olmak üzere iki çerçeve içine alınmış, yarım sekizgen planlı nişin kavsarası, özel olarak imal edilmiş çini mukarnaslarla dolgulanmıştır. Mihrabın yüzeyini kaplayan çiniler birbirinden farklı bitkisel kompozisyonlar gösterir. Hepsi sıraltı tekniği ile imal edilmiş olan bu çinilerin büyük çoğunluğu beyaz zeminlidir. Mihrabın yanısıra, harimde bulunan diğer önemli bir çini bezeme öğesi, kubbeyi taşıyan kemerlerin üzengi hizasında dolaşan, lacivert zemin üzerine beyaz renkli celi sülüs harflerden oluşan ayet kuşağıdır. Batı, güney ve kuzey duvarları boyunca kesintisiz devam eden bu görkemli hat kompozisyonu dönemin en büyük hattatı, Ahmed Karahisarî'nin (ö. 1556) manevi oğlu ve öğrencisi Çerkez Hasan Çelebiye aittir. Mermerden yontulmuş olan minber son derecede yalın tasarımı ile aşırı süslü mihrabı âdeta dengelemektedir. Mihrap duvarında, alt sırada yer alan pencerelerin üzerinde izleri seçilen klasik üsluptaki alınlıklar, müezzin mahfilinin korkuluğu ile minarenin kaidesinde bir kuşak halinde yer alan geometrik bezeme, harimin güneydoğu köşesindeki fevkani mahfildeki ahşap kafeslerin üzerinde bulunan bitkisel bezeme Piyale Paşa Camii'nin kalem işi süslemelerini oluşturur. Kubbelerin ve pandantiflerin içinde yer alan, muhtemelen II. Mahmud dönemine ait, barok-ampir karışımı, siyah ve gri renkli kalem işleri Cumhuriyet dönemi onarımlarında kazınmıştır. Yakın bir tarihte sivri kemerli tepe pencereleri, klasik üslupta kalem işi şeritlerle çerçevelenmiş, cami ile çağdaş olduğu anlaşılan ahşap vaaz kürsüsü kuzey duvarındaki mahfillerden birine atılarak yerine, klasik Osmanii üslubu ile ampir üslubuna bağlanan ayrıntıların iç içe geçtiği, iddialı ve çirkin, mermerden bir vaaz kürsüsü yerleştirilmiştir.

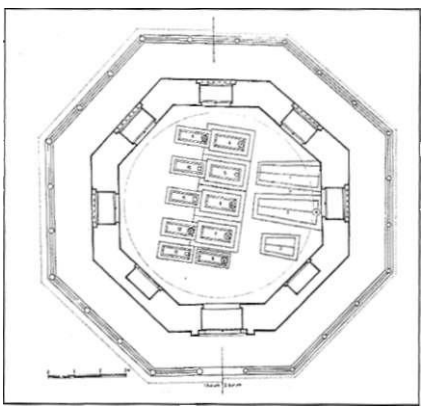

Piyale Paşa Türbesinin restirüsyon planı.
Yıldız Demiriz

Caminin asıl şadırvanı, doğu yönündeki platformun yan cephesinde bir dizi halinde yerleştirilmiş musluklardan meydana gelmektedir. Son yıllarda söz konusu musluklar onarılmış ve dikmelere oturan ahşap bir sakıfla donatılmış, ayrıca bu platformun içine yeni helalar ve abdest alma mahalleri yerleştirilmiş, caminin kuzeyindeki avlunun merkezine de, çan biçimindeki sütun başlıkları hariç, klasik üsluba uygun, mermerden bir şadırvan inşa edilmiştir. Aynı avlunun kuzeydoğu kesiminde yer alan Kuran kursu binası ile kuzeybatısındaki meşruta ise son derecede çirkin ve uyumsuz yapılardır.

Medrese ve Tekke-. Evliya Çelebi'nin *Seyabatname'sinde* ve *Hadîkatü'l-Cevâmi'de* yer alan bilgilerden, 1842 tarihli Moltke Haritası'nda yer alan krokiden, Jules Laurens'in 1846-1846 arasında katıldığı bir bilim gezisi sırasında yapmış olduğu, caminin avlusunu gösteren bir desenin litografisinden ve avlunun boyutlarından hareketle, günümüzde tamamen ortadan kalkmış bulunan medrese ve tekke hücrelerini ana hatları ile restinle etmek mümkün olmaktadır: Avlunun kuzey sınırı boyunca yaklaşık yirmi sekiz adet tekke hücresi, batı sınırında da yaklaşık on yedi medrese hücresi sıralanmakta, avlunun kuzeybatı köşesinde dik açıyla birleşerek bir "L" oluşturan bu kitlenin önünde sivri kemerli ve sakıflı bir revak uzanmakta, hücreler ise kare planlı ve kubbeli olarak tasarlanmış bulunmaktaydı. Medresede dershane, tekkede de tevhidhane birimleri olmayıp bu fonksiyonları caminin harimi karşılamaktaydı. Piyale Paşa Külliyesi, bu yönü ile, Anadolu Türk mimarisinin erken dönemlerinden itibaren gelişmesi izlenebilen, Osmanlı döneminde en başarılı örnekleri Sinan tarafından verilmiş olan, ortak avlulu cami-medreselerin ve cami-tekkelerin geleneğine bağlanır.

Türbe ve Hazire: Piyale Paşa'nın türbesi bugünkü şekli ile, düzgün küfeki taşından, sekizgen, sade bir yapıdır. Üzeri oldukça basık bir kubbe ile örtülüdür. Her cephesinde bulunan altlı üstlü iki pencere ile iki katlı düzendedir. Türbenin içinde ve dışında süsleme yoktur. Yapının aslında bu kadar sade olmadığını gösteren kalıntı ve izler vardır. Buna göre yapı 1578' de sekizgen sütunlar üzerinde düz atkılı, ahşap çatılı revaklarla çevrili idi. Bu dönemden kalma baklavalı başlıklar yapının yakınlarında dağınık halde durmaktadır. 18. yy'da ahşap çatılı revağın yıkılması ile dönem üslubuna uygun akantuslu başlıkları olan silindir biçiminde yekpare sütunlara oturan yeni bir revakla çevrilmişti. Bu durumu gösteren eski fotoğraflar yayınlara geçmiştir. Sütunlar da hazirede dağınık halde durmaktadır. Bugün ise revaksız olarak restore edilmiştir.

Türbede üçü ahşap sanduka, onu mermer lahit olmak üzere on üç mezar vardır. Kaynaklara göre birinci sıradakiler paşa

ile oğluna, ikinci sıradakiler dört oğlu ile bir kızına, üçüncü sıradakiler iki oğlu ve kızına aittir. Ancak Piyale Paşa'nın çocuklarının adı bu kaynaklarda belirtilmemiştir. Türbedeki lahitler beyaz mermerdendir ve kabartmaların yanısıra çok ilginç renkli kalem işleri ile süslüdür. Üstlerinde yazı veya tarih bulunmayan lahitler, biçimlerine ve süsleme üsluplarına dayanılarak 16. yy'ın sonlarına tarihlendirilmektedir. Lahitlerin çoğu 16. yy'ın ortasından itibaren Osmanlı sanatına egemen olan naturalist bitkisel motiflerle bezenmiştir. I99OI1 yıllarda bu türbenin bir din büyüğüne ait olduğu rivayetlerinin çevre halkı arasında yayılması ile birlikte son tamirlerde gerek türbe kapısının, gerekse lahit ve mezar taşlarının boyanarak özelliklerini kaybettikleri üzülerek tespit edilmiştir. Yakın bir tarihte çevre duvarı yükseltilmek suretiyle koruma altına alınan hazirede tasarım ve bezeme açısından dikkate değer mezar taşları gözlenmektedir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* ty, I, 289-291; Kut, *Dergehname,* 234, no. 70; Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 25-28; J. von Hammer-Purgstall, *Histoire de l'Empire Ottoman,* Paris, 1835-1843, XVI-II, s. 70; Çetin, *Tekkeler,* 589; Aynur, *Saliha Sultan,* 34, no. 40; *Âsitâne,* 3; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 16-17, no. 38; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 3; Grosvenor, *Constantinople.* II, 672-673; Raif, *Mir'at,* 510-512; Gurlitt, *Konstantinopels,* 80-81; *Ihsaiyat II,* 20; F. Schrader. *Konstantinopel,* Tubingen, 1917, s. 196-197; Vassaf, *Sefine,* V, 272; Gabriel, *Constantinople:* Halil Ethem, *Camilerimiz,* 63-64; S. Abaç, *Kasımpaşa'nın Tarihçesi,* İst., 1935, s. 24-26; G. Martiny, "Die Piale Pascha **Moscb.ee*.** ***Arslslamica,*** III (1936), s. 131-171; E. Diez, *Türk Sanatı,* İst., 1946, s. 157; Egli, *Sinan,* 126; R. Anhegger, "Beitrâge zur frühosmanischen Baugeschichte", *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Z. V. Togan'a Armağan,* İst., 1954-1955, s. 301-330; Eyice, *İstanbul,* 122-123; Meriç, *Mimar Sinan,* 26; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 63-65; S. Eyice, "İstanbul Minareleri", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri,* I (1963); A. Batur-S. Batur, "Sinan'a Ait Yapıların Listesi", *Mimarlık,* S. 49 (1967), s. 35-44; O. Aslanapa, *Turkish Art and Architecture,* Londra, 1971, s. 225; Goodwin, *Ottoman Architecture,* 57, 276-279; A. Stratton, *Sinan,* Londra, 1972, s. 247; Sözen, *Mimar Sinan,* 186, 373; S. Eyice, "Piyale Paşa Camii Çini Alınlıkları", *Çağrı,* 202 (Kasım 1974); P. Jullian, *Les Orientalistes-La vision de l'Orient par les peintres européens au XIX ème siècle,* Fribourg, 1977, s. 153-154, 184; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 450-452; Y. Demiriz, "İstanbul'da Piyale Paşa Türbesi ve Lahitleri Üzerine Bir Araştırma", *VD,* XIII (1981), 387-423; O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi,* İst., 1986, s. 278-281; M. Önder, "Piyale Paşa Camii'nin Avrupa'nın Dört Büyük Müzesinde Bulunan Çini Panosu", *Antika,* X (1986), s. 4-6; Kuran, *Mimar Sinan,* 255, 292; O. Aslanapa, *Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserleri,* Ankara, 1988, s. 125-130; M. B. Tanman, "İstanbul/Kasımpaşa'daki Piyale Paşa Külliyesi'nin Medresesi ve Tekkesi İçin Bir Restitüsyon Denemesi", *Sanat Tarihinde Doğudan Batıya-Onsal Yüce Anısına Sempozyum Bildirileri,* İst., 1989, s. 87-94.

YILDIZ DEMİRİZ-
M. BAHA TANMAN

PİYANGO BAYİLERİ

İstanbul'da düzenlenen ilk piyango olduğu sanılan 1856 (?) tarihli Ermeni Katolik Piyangosu'nun biletlerinin satışını yapan kişiler İstanbul'daki ilk piyango bayileri olmalıdırlar. Bunlar Sırmakeş Hanı sırasında, Hatem (Hanım) oğlu Sarraf Hoca Osep, Mercan Çarşısı'nda Makriyan, kitapçı Artin ve Samatya'da Çilingirler içinde kahveci Torna, Aksaray'da berber Manuk, Valide Hanı karşısında kahveci Simon, Samatya haricinde uncu Anesti ile Yemiş İskelesinde Kostaki idi. Abdülaziz döneminde (1861-1876) piyango bayiliği yapanlar arasmda aynı zamanda özel bir emlak piyangosunun da kurucusu olan bankerler Hristaki Efendi ile Zarifi Efendiyi görürüz. Bu kişilere ayrıca Diankimeno Efendi de yardım etmekteydi.

1937'de Tayyare Piyangosu'nun bayileri olan Tek Kollu Cemal ve yanındaki Nimet Abla gişesi. *Fatik Şenol koleksiyonu*

1880'lerden 1900'iere kadar, Şark Şimendiferleri Piyangosu'nun biletleri olan "promes'leri satan bayilerin çoğu, Galata'dan Tünel'e kadar uzanan bölgede sıralanan sarraf dükkânları idi. Bunların önünde gezinen Rum ve Yahudi çığırtkanlar "Haydi çekiliyor, haydi vakit kalmadı, kazanan 600.000 frank kazanıyor!" diye bağırırlardı. Yine aynı piyangonun biletlerini satan Kulaksızoğlu Efendi adlı biri de dönemin ünlü bayilerinden biriydi.

1898'de İstanbul'da bilet satma izni alan Bulgar Piyangosu'nun en önemli bayii Galata'daki Komis (?) Han'da bulunan Mösyö Mersenye idi. 7 Aralık 1898 tarihli *Tarik* gazetesinde yayımlanan bir habere göre, Bulgar Piyangosu'nun biletlerini Galata'daki Mehmed Ali Paşa Hanında şirketi olan Zende ve Şürekâsı'ndan alanların Peşte'deki Macar Iskonto ve Muamelat-ı Sarrafiye Bankası'nm teminatı altında olduğu belirtilmektedir. Bulgar Piyangosu biletlerini satan bir başka bayi de Bahçekapı'da Mösyö Biyanki ve Mösyö Miryo idi.

1902-1906 arasındaki dönemde piyangolar neredeyse tümüyle yasaklanmıştı. Bu tarihe kadar çoğu gayrimüslim 300'e yakın kişinin bayilik ruhsatı aldığı bilinmektedir. *Ceride-i Mehakim-i Adliye* adlı yayından derlenen bazı kararlardan anlaşıldığına göre, piyango bileti sattıkları için, 1902'de Hasköy'de oturan taşçı Josef'ten 3 lira, 1903'te Yunan tebaalı Sarafim'den 1 altın, 1906'da Humbaracı Yokuşu'nda oturan Apostol'dan 1 altın ceza alınmıştı.

1906-1909 arasında düzenlenen Ziraat Bankası Piyangosu'nun biletleri İstanbul'da Ziraat Bankası'nın idare merkezinde, taşrada ise banka şubelerinde satılıyordu. 14 Mart 1908 tarihli *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin haberine göre söz konusu piyangonun yeni tertibinin İstanbul'daki bayileri Sultanhamam'da Katırcıoğlu Hanı'nda no. 25'te, Balıkpazarı'nda Nevşehir Hanı'nda no. 154'teVentura Efendi, Bahçekapı'da, Hamidiye Türbesi bitişiğinde no. 38'de mukim sarraf Timoleon İsilyadis Efendi ile Beyoğlu'nda Bonmarşe Mağazasiydı.

Bu yıllarda İstanbul'da gerçekleşen irili ufaklı özel piyangoların bilet satışlarını yapan bayiler arasında Beyazıt'ta Maliye Nezareti karşısında Ferahzadeler, Kocamanoğlu Han'da Artin Tanlıyan Efendi ve Galata Köprüsünün Eminönü tarafındaki tütüncü, sarraf ve gazetecilerin adı geçmektedir.

1926-1939 arasında düzenlenen Tayyare Cemiyeti Piyangosu'nun İstanbul'da faaliyet gösteren 193 bayii vardı. Bu bayilerden adları tespit edilebilenler arasında, Cağaloğlu'nda Kadızade Ömer Rıfkı Efendi, Galata'da Mehmed Ali Paşa Hanı'nda Mehmet Reşit ve Şürekâsı, Eminönü'nde, Valide Hanı'nda Rafael Ventora, Fatih'te. Okçularbaşı'nda İbrahim Naci, Abdülcelil ve Ali Rıza, Sirkeci Sansaryan Hanı'nda İsak Levi Mahdumları, Sirkeci Üç Direkli Han'da Mustafa Behçet, Pangaltı'da, Halaskârgazi Caddesi'nde Mahmud Nedim, Kadıköy İskelesi'nde Esat Galip, Çarşı-yı Kebir'de Gümüşçü Artin Sösararyan efendiler bulunmaktadır-. Ayrıca Tayyare Cemiyeti'nin de Galata'da, Haraççı Sokağı'nda bir yazıhanesi vardı.

Önceleri Tayyare Piyangosu'nun, son-

raları ise sırasıyla Türk Hava Kurumu Piyangosu ile Milli Piyango İdaresinin bayiliğini yapanlar arasında Nimet Abla (bak. Nimet Abla Gişesi), Tek Kollu Cemal, Uzun Ömer(-*) ve Cüce Simonün özel yerleri vardır. Bunlardan Nimet Hanım, Eminönü'ndeki küçük tütüncü dükkânında başladığı bayiliği 1978'e kadar aralıksız olarak sürdürmüş ve büyük üne kavuşmuştu.

Tek Kollu Cemal'in dükkânı da Nimet Abla'nm bitişiğindeydi. Astsubay iken geçirdiği kaza sonucu tek kolunu kaybedince ordudan ayrılarak, hanımı ile bilet satıcılığına başlayan Cemal, çekiliş sonrası kazanan talihlileri bulur, bunları gazetelerde halka duyururdu.

Uzun Ömer ise istanbul'un en rağbet gören bayilerinden biriydi. Önceleri Karaköy Postanesi yanındaki küçük dükkânında satış yapan Uzun Ömer, bina yıkılınca Köprüaltı'na taşınarak ömrünün sonuna dek yaz kış demeden bilet satmaya devam etmişti.

Cüce Simon ise küçücük boyu, ince ve tiz sesiyle yıllarca seyyar bayi olarak çalışmıştır. Her zaman şık giyinen, şapkasını başından, boynuna dek gelen bastonunu elinden eksik etmezdi. Cebindeki biletleri kısa sürede tüketmesiyle meşhur olan Cüce Simon, her zaman çalışmayan, ehlikeyf bir bayi olarak tanınırdı.

1994 itibariyle, Milli Piyango İdaresi'nin İstanbul'da Bahçekapı şubesine bağlı 416 seyyar, 67 sabit bayi, Galatasaray şubesine bağlı 299 seyyar, 42 sabit bayi, Kadıköy şubesine bağlı 325 seyyar, 65 sabit bayi ve Aksaray şubesine bağlı 430 seyyar, 73 sabit bayi faaliyet göstermektedir. Ayrıca Çatalca, Silivri, Şile ve Yalova Ziraat Bankası şubelerine bağlı toplam 34 bayi ile bu sayı, tüm İstanbul için 1.480'i seyyar, 271'i de sabit olmak üzere 1.751' dir. Ağustos 1994'te satılan biletlerin tutan ise 53 milyar, 430 bin liraya ulaşmaktadır ki, yaklaşık bir hesapla İstanbul'da 1994'te toplam yarım trilyon liralık bilet satılacağı tahmin edilmektedir.

AYŞE HÜR

PİYANGOLAR

Osmanlı döneminde "lotarya" sözcüğü kullanarak piyangodan söz eden en eski kaynak 1791-1792'de Viyana'da bulunan Ebubekir Ratib Efendi'nin *Nemçe Sefaretnamesi'dir.* Eserde piyangonun Avmpa'daki tarihçesi anlatılır. Osmanlı dönemindeki ilk piyango çekilişleri ise İstanbul'un Levanten ve gayrimüslim ahalisi arasında yapılmıştı. Naum Tiyatrosu(->) da 1853'te müşteri azlığı nedeniyle düştüğü mali sıkıntıdan kurtulmak için bir çeşit eşya ve sezonluk bilet piyangosu düzenlemişti. Tiyatroya gelenlere giriş bedeli karşılığı olarak biletle birlikte verilen piyango bileti ile oyun sonunda çekiliş yapılır, kazananlara çeşitli eşyalar verilirdi. R. Ahmet Sevengil'e göre, Gedikpaşa'daki Osmanlı Tiyatrosu(->) da, seyirci sayısını artırmak için tiyatro biletleri üzerinden bir eşya piyangosu düzenlemişti. Burada dağıtılan hediyeler arasında bir de piyano vardı. 1856'da Naum Efendi ile Mösyö Razi'nin tiyatro piyangoları arasında Ermeni Katolik kilisesinin kefaletiyle düzenlenen "Ayastefanos Piyangosu" da vardır. Bu piyangonun hediyeleri arasında Yeşilköy'de 2 ev, 3 arsa ile çeşitli para ikramiyeleri bulunuyordu.

Piyango düzenleme işinin kârlı bir iş olduğu fark edilince, kiliselere yardımın ve hayır işleri yapmanın dışına taşırmış, özel çıkar sağlamak amacıyla piyangolar düzenlenmeye başlanmıştı.

1857'de *Ceride-i Havadis* gazetesinde çıkan ilandan anlaşıldığına göre "her bileti yirmi iki kuruşa olarak cümlesi yirmi beş bin bilet olmak ve elli iki numara itibariyle her hafta birer kere çekilerek" düzenlenen bir piyango, Galata'da, Kurşunlu Han'da Ismailli Hoca Andonün ve Sofçu Hanı'nda Fasatacı Hoca Özkin'in kefaletleri altındaydı. Yine 1857 tarihli bir belgeye göre, 2 yıl önce (1855) yabancı piyango biletlerinin yurda sokulmasının yasaklandığından söz edilerek eğer yasak sürdürülecekse durumun elçiliklere bildirilmesi, bunlar arasında bir çeşit piyangoyu içeren iç borçlanma tahvilleri de bulunduğundan satın alınması yasal olan bu tahvillerin yasak kapsamı dışında aıtulması gerektiği Hariciye Nezareti'ne bildiriliyordu. Ağustos 1857'de, piyangonun "külliyen meni" bazı sorunlara yol açmıştır. Osmanlı belgelerine göre yasaktan önce Bâb-ı Zaptiye'den ruhsat alarak piyangoculuk yapan çoğu gayrimüslim 300'den fazla kişi vardı. Gene 1857'de muhtemelen Fransız uyruklu olan Mösyö Şarl Pezir adlı biri Osmanlı hükümetine, piyango tekeli kurma istemiyle başvurmuş fakat önerisi kabul görmemişti.

Abdülaziz'in (hd 1861-1876) tahta geçmesinden kısa süre sonra, dönemin iki ünlü Rum bankeri (biri Yunan uyruklu), Hristaki Efendi ve Zarifi Efendi, özel amaçlı bir emlak piyangosu düzenlemeye teşebbüs etmişlerdi. *Ruzname-i Ceride-i Havadis* gazetesinin 285. sayısında çıkan ilanlarına bakılırsa, piyango ikramiyesi olarak Yeniköy'de 3 yalı vermeyi düşünüyorlardı. Ama 1865'te yaşanan kolera salgınını bahane ederek piyangoyu ertelemişler, sonra da koşulları değiştirerek 15 Kasımdan itibaren ikişer hafta arayla 11 çekilişte, 10 kere nakit para, 11. kere de emlak ödüllü bir sınıf piyangosuna dönüştürmüşlerdi. Bu yıllarda Fener'de, Rumlar arasında Anadolu'dan gelme değerli bir mermer heykelin ödül olarak sunulduğu bir piyangonun düzenlenmeye çalışıldığı fakat bunun gerçekleşmediği anlaşılmaktadır. 1870'li yıllara gelindiğinde, "gayrimüslim anasırın milli cemaatleri", yani Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler arasında piyango düzenleme yoluyla gelir sağlama uygulamalarına izin verilmeye başlanmıştı.

Demiryolu tahvillerine bağlı, nakit para karşılıklı ilk piyango 1869'da düzenlenmişti. Şark (Rumeli) Şimendiferleri Piyangosu olarak anılan bu piyangoda, Nisan 1870-Şubat 1910 arasında, İter iki ayda bir yapılan amortisman çekilişlerinde. 4., 8. ve 12. ayların başında büyük ikramiyesi 600.000 frank olmak üzere toplam 800.000 frank, 2., 6. ve 10. ayların başındaki çekilişlerde ise büyük ikramiyesi 300.000 frank olmak üzere 50 tahvile toplam 400.000 frank tutarında ikramiyeler dağıtılırdı. Nisan 1910' dan itibaren büyük ikramiyenin 400.000'e, sonradan da 200.000'e inmesi, ayrıca Düyun-ı Umumiye kararları yüzünden tahvillerin faiz ve ikramiyelerinin ödenmesinde aksamalar görülünce bu çekilişler cazibesini kaybetmeye başlamıştı.

Şark Şimendiferleri Piyangosu'nun biletleri 1883'ten 20. yy'm başlarına kadar halk arasında "promes" adıyla anılmıştı. 1883'te yabancı piyangoların iştiraklerine engel olabilmek amacıyla, Selanik Bankası Müdürü Edouard Mizrahi'nin önerisi ile Hamburg Piyangosu'ndan esinlenen promes piyangosu 1887'de yeniden düzenlenmişti. Şark Şimendiferleri Piyangosu'nun 50 numarası 400.000, diğer 400 numarası ise 160.000 frank kazandırıyordu. Şark Şimendiferleri Şirketimin tahvil piyangosu, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında (1925) sigara kâğıtlarına da uygulanmıştır.

Bu yıllarda Macar, Alman, Avusturya piyangolarının, 1898'de ise Bulgar Piyangosu biletlerinin İstanbul'da satılmasına izin verilmekle beraber, 1904-1906 arasında yabancı piyangoların biletlerini satanların cezalandırıldığından söz eden gazete haberlerine sık sık rastlanır.

1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda yaralananların ailelerine yardım amacıyla açılan kampanyada toplanan değerli eşyalar Mart 1898'de Yıldız Sarayı'nda sergilenip açık artırmayla satılmıştı. Elde kalan eşyaların ise özel piyangoyla elden çıkarılmasına izin verildi. Her biletine bir ikramiye isabet eden ve 1898 sonuna dek süren bu piyangoya iane Sergisi Piyangosu denirdi. Bu çekilişlerde 150.000'e yakın bilet satılmıştı.

iane Sergisi Piyangosu'nun başarıya

Tayyare Piyangosu'nun bir ilanı.
M. Tuncay. ***Piyangonun Dünü. Bugünü ve Milli Piyango İdaresi.*** Ankara, 1994

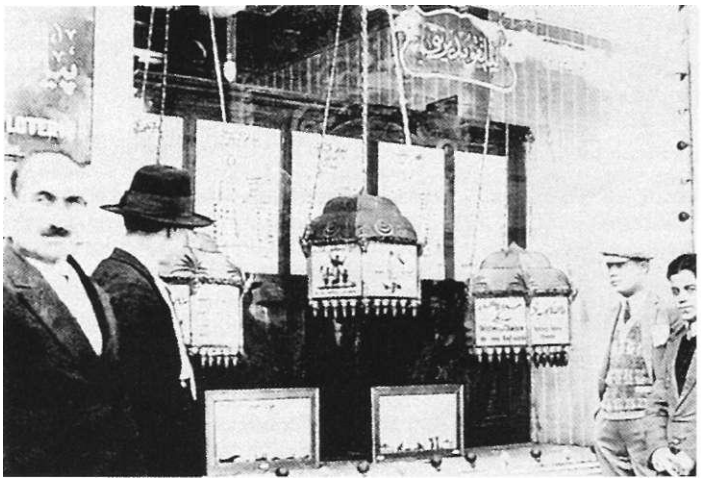

İlk Tayyare Piyangosu'nun satış yerlerinden biri.
M. Tuncay, *Piyangonun Dünü, Bugünü ve Milli Piyango İdaresi,* Ankara, 1994

ulaşmasından sonra yapılan ikinci girişim Ziraat Bankası Piyangosu'dur. 1877-1878 Osmanlı-Rus ve 1897 Osmanlı-Yunan 8avaşı'ndan sonra ülkeye gelen göçmenlere yardım amacıyla, Avlonyalı Ferid Paşa hükümeti, Ziraat Bankası'na bir dizi piyango düzenleme görevi vermişti. 25 Ocak 1906 tarihli kararname ile başlayan bu çekilişler kesintilerle 1909'a kadar devam etmişti. 1908'de sınıf piyangosu usulüne geçilmiş ve 12 çekilişlik bir tertip uygulanmıştı. İlk 5 çekilişten sonra toplam bilet sayısı 175.000, ikramiye tutarı ise 17.500 lira olarak sabit tutulmuş ve büyük ikramiye 5.000 liradan 3.000 liraya indirilmiş, daha sonra toplam bilet sayısı 250.000'e, büyük ikramiye ise ilk çekilişte 6.000 liraya,, 2-11. çekilişlerde 3.000 liraya, 12. çekilişte ise 12.000 liraya çıkarılmıştı. Ziraat Bankası Piyangosu'nun 11 Mart 1909 tarihli son çekilişinden 20 gün sonra Otuz Bir Mart 01ayı'nın(->) yaşanması üzerine piyangoya devam edilmemişti.

II. Meşrutiyet (1908) ile Cumhuriyet'in ilanı (1923) arasındaki dönemde, İstanbul'da bazı özel girişimcilerin düzenlediği küçük piyangolar arasında Etfal Hastanesi yaranna (1909), Mısır Ermeni Fukarapever Cemiyeti'nin yararına (1911), Midilli Adası'ndaki Müslüman yoksullar yararına (1911), Beşiktaş Rum Kız Okulları yararına (1914) düzenlenen piyangolar sayılabilir. 1909'da kurulan Donanma-yı Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti'nin piyangosu ise başarıya ulaşamayan bir girişimdir. Donanma Cemiyeti ilk yıllarında gelir sağlamak amacıyla çeşitli girişimlerde bulunduktan sonra 1910'da ve 1911'de piyango düzenlemeye karar vermiş fakat bu proje gerçekleştirilememişti. 1917'de Donanma Cemiyeti beheri birer liralık, 1.000.000 tane ikrarniyeli tahvil ihraç etmeye karar vermiş, bu tahvillerin 400.000 kadarı İtibar-ı Milli Bankası tarafından satılmak üzere alınmıştı. Bu tahvillerin pek azının satılabilmesi, kalan 600.000 tahvilin de, 1919'da cemiyetin feshedilmesini takiben hazineye devredilmesi üzerine Osmanlı Donanma Cemiyeti Piyangosu sona ermişti.

Cumhuriyet döneminin ilk nakit ikramiyeli piyangosu, 1925'te, Türk Tayyare Cemiyeti yararma üç ayda bir düzenlenen çekiliştir ki bu sistem daha sonradan yeni bir örgütlenmeyle Tayyare Piyangosu'na dönüştürülmüştür. Tayyare Cemiyeti'nin danışmanı Şark Şimendiferleri Şirketi'nin "promes" çekilişlerinin mimarı olan Selanikli Edouârd Mizrahi (ö. 1932) idi. 16 Şubat 1925'te kurulan Türk Tayyare Cemiyeti için pek çok gelir kaynağı yaratılmıştı. Bunlar arasında 9 Ocak 1926'dan itibaren nakit piyangosu düzenleme tekeli de vardı. Yasa ile bilet ve ikramiyeler üzerinden kazanç vergisi, belediye vergileri ve damga resmi alınmaması öngörülürken, 14 Mayıs 1927'de ikramiyelerden veraset ve intikal vergileri kesintilerinin de yapılması kaldırılınca Tayyare Piyangosu ödülden hiç kesinti yapmayan tek piyango haline geldi. Türkiye İş Bankası'nın kefaleti altında toplam hasılatın yarısını ikramiye olarak dağıtan Tayyare Piyangosu'nun ilk çekilişleri Şehzadebaşı'nda Zeyneb Hanım Konağının konferans salonunda, sonraları da Tepebaşı'ndaki Asri Sineması'ndaG» yapıldı. Bilet sayısı ilk çekilişte 45.000 iken, ikincide 80.000'e, üçüncüde ise 120.000'e çıkmış, büyük ikramiye ise 5.000 lira olarak tutulmuştu. Fakat sınıf piyangosu olarak düzenlendiği 1926'dan sonra bilet sayısı birinci tertipte tüm keşideler için 50.000'de sabitlenmişti. Çekilişin büyük ikramiyesi ise birinci keşidede 10.000 lira iken altmcı keşidede 100.000 liraya ulaşıyordu. Bu rakamlar sonraki tertiplerde değişerek, büyük ikramiye önce 200.000 liraya, sonra da 300.000 liraya ulaşmıştır. Tayyare Piyangosu'nun çekiliş günleri, her ayın 11'i olarak tespit edilmişti. Biletler yarım, beşte bir ve onda birlik olup, yurtdışından bilet almak isteyenler altı buçuk dolar ödemek suretiyle onda birlik biletin altı keşidesine katılabilirlerdi.

1903'e ait bir promes örneği.
M. Tunçay, *Piyangonun Dünü, Bugünü ve Milli Piyango İdaresi,* Ankara, 1994

1929 dünya ekonomik bunalımının olumsuz etkileri Türkiye'de de görüldü ve Tayyare Piyangosu'na ilgi büyük ölçüde düştü. 1932'de yapılan yenilikle Türkiye'de ilk kez tek (özel) çekiliş usulü ihdas edildi ve yılbaşı çekilişlerinde daha yüksek ikramiye verilmeye başlandı. Tayyare Piyangosundan 7 yıl içinde 10.000 lira ile 300.000 lira arasında ikramiye kazanan kişilerin sayısı 2.974 kişiydi, dağıtılan ikramiye de 31.000.000 lirayı bulmuştu.

Tayyare Cemiyeti ayrıca 1928'de yeni gelir kaynakları oluşturmak için çeşitli eşya piyangoları düzenlemiştir. Kupon karşılığı katılman bu çekilişlerde gramofonlar, sinema makinesi, manikür takımları, kolonya, briyantin, giyim eşyası, suluboya, kalem takımları gibi değişik ikramiyeler dağıtılıyordu.

24 Mayıs 1935'te Tayyare Cemiyeti'nin adı Türk Hava Kurumu'na çevrilince piyango da Türk Hava Kurumu Piyangosu' na dönüştü. 5 Temmuz 1939'da ise, Türk Hava Kurumu Piyangosu yerine Milli Piyango İdaresi (MPİ) kurularak merkezi İstanbul'dan Ankara'ya taşındı. Günümüze dek, İstanbul'da eşya ödüllü piyango düzenleyenler arasında Türk Ocakları, İstanbul Öğretmenler Derneği, spor kulüpleri, Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı, siyasal partiler, Gazeteciler Cemiyeti, Himaye-i Etfal Cemiyeti, İstanbul Türk Musikisi Yüksek Sanatkârlar Cemiyeti, İstanbul Sergisi gibi kuruluşlar bulunmaktadır. Ayrıca 1930'lu yıllardan 1958'e kadar, sadece İstanbul'da değil tüm ülkede bankaların tasarrufu teşvik ikramiyeleri adı altında nakit (para ve altın) ve eşya (ev, apartman dairesi, otomobil vb) ödülleri veren piyangoları çok popülerdi. Bankalar arası piyango yarışı Ekim 1958'de sınırlandırılmış, Ekim 1975'te de tümüyle kaldırılmıştır.

Bibi. M. Tuncay, *Türkiye'de Milli Piyango Tarihi ve Milli Piyango İdaresi,* Ankara, 1993; ay, *Piyangonun Dünü Bugünü ve Milli Piyango İdaresi,* Ankara, 1994; H. Kazgan, "Galata'da Piyangoculuk: Hamburg Piyangosu Soygunu", *Para ve Sermaye Piyasası,* S. 90 (1986), s. 63.

İSTANBUL

PİYER LOTİ KAHVESİ

Eyüp sırtlarında, Karyağdı Bayırı'nm sonunda Haliç panoramasına ve geri planda İstanbul siluetine hâkim bir noktada bulunan kahvehane.

Kahvehanenin bulunduğu yerden görülebilen manzara 19- yy'da günümüzdekinden çok farklı ve etkileyiciydi. Sola doğru bakıldığında, aşağıda Kâğıthane Deresinin berrak sularının Halic'e kavuştuğu görülüyordu. Eyüp yeşilliklerle bezeliydi. Eyüb Sultan Külliyesi semtin ortasın-

da müstesna bir görünüme sahipti. Sahilde hanım sultanların sarayları yer alıyordu. Bahariye Adaları da bu güzelliği bütünlüyordu. Eyüp'e doğru alçalan sırtlarda servileriyle mezarlıklar bulunuyordu. Haliç günümüzdeki üçüncü köprünün kütlesiyle bölünmemiş bir biçimde Marmara'ya doğru kıvrılarak uzanıyor ve solda İstanbul silueti, sağda ise Galata'nın görünümü ile birleşiyordu. Görüş derinliği, hava kirliliğinin bulunmayışı nedeniyle Anadolu yakasındaki tepelere kadar uzanmaktaydı. Bu etkileyici görünüm birçok yabancı gezgini ve gravür sanatçısını bu noktaya çekmişti. A.-I. Melling(->) ve W. H. Bartlett(->) kahvehanenin bulunduğu yöreden bakarak İstanbul panoramaları çizmiş ve Julia PardoeC-0 bu noktadan bakarak İstanbul panoramasını tasvir etmişti.

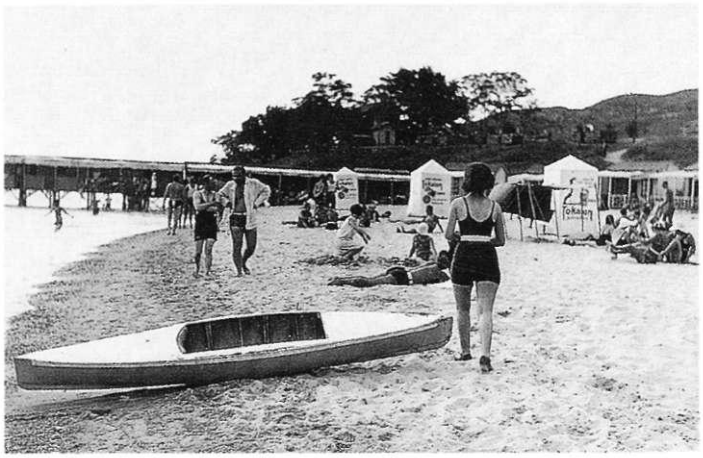

1930'lu yıllarda Florya Plajı. G. Akçura, *Eski İstanbul'da Kıyılar ve Plajlar,* İst., 1992

Bugün Piyer Loti Kahvesi olarak tanınan kahvenin adı 19. yy'da Rabia Kadın Kahvesi idi. Kahvehanenin, Vahidizade ailesinden olan ve 1175/1761-62'de vefat etmiş bulunan Rabia Kadın in adını neden aldığını bilmiyoruz. Kahvehanenin 1880'de Ragıb Ağa adında bir Bulgar göçmeni tarafından açıldığını ve o zamanki adının Ragıb Ağa Kahvesi olduğunu yazanlar da vardır. Pierre Loti(->) İstanbul'a geldikten sonra bu kahveyi sık sık ziyaret etmiş ve burada uzun saatler geçirmiştir. Kahvehane birçok kez el değiştirmiş ama adı zamanla Pierre Loti ile bütünleşmiş ve giderek bu yeni adıyla anılmaya başlamıştır. Pierre Loti, kahvehaneden seyrettiği manzarayı şöyle anlatır: "Halic'in nihayetinde, Eyüp'ün muazzam peyzajı... Çok eski ağaçlardan mürekkep bir ormandan, mermer beyazlığı ile çıkan mukaddes camii ve sonra muzlim renkler taşıyan ve içine mermer parçaları serpilmiş cesim mezarlıkları ile hakiki bir ölüm şehri olan hazin tepeler... Sağda üzerinde binlerce yaldızlı kayıklı Haliç, küçültülmüş bir şekilde bütün İstanbul, kubbe ve minarelerini birbirine karıştıran camiler..."

Günümüzde Piyer Loti Kahvesi'nden görülebilen manzara bir hayli bozulmuş olmasına rağmen bu ünlü yazarın adı hâlâ birçok turistin buraya gelmesine neden olmaktadır. Pierre Loti'nin bir büstünün de bulunduğu kahvehane eski Şark kahveleri tarzında döşenmiştir.

Bibi. M. M. Koman, *Eyüp Sultan, Loti Kahvesi Çevresi,* İst., 1966; R. E. Koçu, "Eyüb'de Pierre Loti Kahvehanesi". *TTOK Belleteni.* S. 21/300 (Ocak 1969); S. Birsel, *Kahveler Kitabı,* İst., 1975.

İSTANBUL

PLAJLAR

Denizden çok, Kâğıthane Deresi ve Göksu Deresi başta olmak üzere tatlı sularda kayıkla gezmeyi tercih eden ya da tercih etmek zorunda kalan İstanbullular, ancak 19. yy'ın ortalarında kenti çevreleyen denizin farkına varabilmişlerdir.

Yüzyıl başından bir fotoğrafta Piyer Loti Kahvesi. *TETTV Arşivi*

İstanbul'da ilk deniz fıamamlarıG» 1850' lerde görülmeye başlanmıştır. Bu hamamların öncülüğünü Çardak İskelesi Deniz Hamamı yapmış, onu Salıpazarı ve Kumkapı deniz hamamları izlemiştir. Dört tarafının kapalılığı açısından çarşı hamamlarını aratmayan deniz hamamları 20. yy'ın başında çoğalmış hemen hemen denize kıyısı olan her semtte açılmıştır. Bu hamamlar arasında en ünlüleri ise Ahırkapı, Fındıklı, Salacak, İstinye, Büyükdere, Beylerbeyi, Üsküdar, Moda, Fenerbahçe, Bostancı ve Maltepe olmuştur. Ayrıca Büyükdere, Bebek ve Fenerbahçe'de ailelerin özel küçük deniz hamamları da kullanılmıştır. Erkeklerle kadınların bir arada denize girme olanağını bütünüyle ortadan kaldıran, denize girilen yerin çevresini tahta perdelerle kapatıp, güvenlik güçleri ile kontrole alan bu hamamlar ancak 20. yy'ın ilk çeyreğinde plaja dönüşme sürecine girmiştir.

İstanbul'da tahta perdeye gereksinim duymadan denize ilk girenler işgal yıllarındaki yabancı uyruklu askerlerle onlara eşlik eden Beyaz Ruslar(->) olmuştur. İlk kez açıktan denize girilen yer ise beyaz kumlu, geniş bir doğal plaja sahip Florya(-») kıyılarıdır. Bu kıyılar 1935'te Atatürk'ün emriyle ıslah edilerek Florya Deniz Köşkü'nün yapılmasından sonra plaja dönüşmüştür. Cumhuriyet ilan edildikten sonra her alanda olduğu gibi denize girme kültürü ve alışkanlığı da bir değişime gereksinim duymuş, plajların oluşumuna zemin hazırlamıştır. 13 Ağustos 1926'da Büyükdere'de kurulan Beyazpark Gazinosu ve Deniz Banyosu plajların çağdaş bir düzeye erişmesinde öncü olmuştur. Önceleri erkeklerle kadınların ayrı ayrı deniz banyosu yaptığı bu yer Atatürk'ün emriyle kadm-erkek ayrımı yapmaksızın herkesin denizden bir arada yararlandığı bir plaj haline gelmiştir.

İstanbul'un en gözde plajlarından biri de Suadiye olmuştur. Suadiye Plajı, 1940' larda yeni yeni palazlanmaya başlayan sosyetenin, yazın bir araya geldiği seçkinler kulübü haline dönüşmüştür. 1950'den sonra yapılan Suadiye Oteli ile daha sonraları devreye giren Kulüp Reşat bu yöreyi, plajın da ötesinde, yazın İstanbulluların eğlendiği bir merkez haline getirmiştir.

Bir kartpostalda Suadiye Plajı.
Burçak Evren koleksiyonu

İstanbul plajları içinde önemli yer tutan Fenerbahçe ve Caddebostan plajları ise Suadiye'ye oranla daha masrafsız, halk tabakasının önceleri ücretsiz, 1950'den sonra ücretli yararlandığı kentin en büyük ve en kalabalık plajları olmuştur. 1947'de açılan Süreyya Plajı ise 40 odası, 120 lüks kabini, 1.400 kişilik soyunma yeri ile Kadıköy yakasının en büyük plajıydı.

Salacak, Bostancı, İdealtepe, Lido, Küçüksu, Yeşilköy Kapri, Büyükada Yörükali, Yeşilköy daha sonra Bakırköy'de Ataköy plajları da İstanbul'un diğer önemli ve kabaklık plajları arasında yer almıştır. Ayrıca Anadolukavağı'nın kuzeyinde, uzun süre askeri bölgede kalan, sonra halka açılan Altınkum, çevre ilçelerde Kilyos ve Şile doğal plajları, Küçükçekmece'den Silivri'ye kadar uzanan, çoğu yeri doğal plaj olan sahil şeridindeki plajlar da ünlüdür.

Öncelikle kirlenen Marmara Denizi ve kirlilik yüzünden İstanbul sahillerinden denize girilemez oluşu; daha sonra Büyükşehir Belediye Başkanı Bedrettin Dalanin Kadıköy'den Kartal'a dek uzanan sahil yolu projesi, İstanbul'un yaz aylannda vazgeçilmez serinleme ve eğlence yöresi olan plajlarını tarihe karıştırmıştır.

BURÇAK EVREN

PLAKÇILIK

Fonografın İstanbul'a ilk kez ne zaman geldiği konusunda kesin bir bilgi yoktur. Fonograf kelimesi ilk kez Ahmed Midhat Efendi'nin(-0 1885'te yayımladığı *Hayret* adlı romanında geçer. Edison'un fonografı 1877'de icat etmesinden 9 yıl sonra, Ahmed Rasim'in(->) 1886'da Fransızcadan çevirdiği *Fonograf-Sadayı Tahrir ve Ihtiraat Eden Alet*adlı 16 sayfalık risale ise bu ses kayıt cihazının İstanbul'a gelişiyle ilgili en eski belge sayılabilir. Ahmed Rasim bu çevirisinde fonograf hakkında bilgi de vermiş, cihazın sesi kalay levhası üzerine "yazdığını", kaydedilen sesi birkaç kere tekrar ettiğini ama her tekrarda sesinin biraz daha kısıldığını, fonografın "taharriyat-ı ilmiye ve fenniyede hiçbir hidmeti" bulunmayan "fenni bir ucube" olduğunu belirtmiştir. 1888'de *Tarik* gazetesinde de fonograf hakkında şu haber çıkmıştır: "Yeni fonograf bir adamın sesini taklit ediyor. Tanesi 125 franktır." Ercüment Ekrem Talu ise fonografın ilk kez 1896-1897' de İstanbul'a geldiğini belirttikten sonra Beyoğlu Parmakkapı'daki Faik Paşa'nın(->) eczanesinde 1 kuruşa kovan dinlediğini anlatmıştır. Ercüment Ekrem, silindir biçimindeki kovanlardan Emile Zola'nın bir konuşması ile bir polkayı gene o günlerde dinlemiştir. Fonograf hemen yaygınlaşma - sa da günlük hayata girer ve halktan ilgi görür. O günlerde cihaza "sadanüvis" adının yakıştırılması da bu ilginin sonucudur. 1899'da Ali Muzaffer imzasıyla yayımlanan *Fonograf adlı* kitapçıkta da fonografın "her yerde revaç bulduğu" haberi verilir. Ancak, cihaz başlangıçta bir ölçüde tepki de görmüştür. Nurettin Rüştü Büngül (1882-1951) *Eski Eserler Ansiklopedisi* hde (1939) Bedesten'de bir fonograf satıcısının komşulannca nasıl engellendiğini anlatır. Kadınlar da seslerinin cihaza kaydedilmesine uzun süre yanaşmamışlardır.

Türkiye'de doldurulan kovanlara neler kaydedildiği konusunda geniş bilgi yoktur. İnsan sesi kaydedilen kovanların epeyce çok olduğu tahmin ediliyor. Kovanlara Kuran okunduğunu, bu arada bazı dini eserlerin kaydedildiğini biliyoruz. Doğrudan doğruya musiki amaçlı kayıtlar başlıbaşına bir araştırma konusudur. Tanburi Cemil Bey, Hüseyin Fahreddin Dede ve daha başka değerli sanatçıların doldurdukları kovanlar henüz ortaya çıkarılamamıştır.

A. Graham Bellin 1881'de kayıt için kalay levha yerine balmumu kalıplar geliştirmesi fonografın dünyada hızla yaygınlaşmasını sağlamıştı. Ancak, fonograf sesi sadece bir kovana kaydedebiliyor, aynı kaydı çoğaltamıyordu. Fonograftan gramofonun geliştirilmesi bu açıdan büyük teknik atılımdı.

Gramofon ve Taş Plak: Alman Emil Berliner icat ettiği gramofonun patentini 1887' de aldı. 1894'te İngiliz Fred Gaisbar Londra'da ilk İngiliz plak stüdyosunu, gene aynı yıl Hanover'da da Joseph Berliner, Deutsche Grammophon fabrikasını kurdular. Kısa zamanda Doğu pazarının gelecek vaat ettiğini hisseden şirketler, teknisyenler göndererek gerçekleştirdikleri kayıtları merkezdeki fabrikalarda basıp Doğu ülkelerinin piyasalarına sürdüler. İstanbul'da ilk plak kaydının yüzyılın hemen başında, 1900'de gerçekleştiği, Tantrix adlı teknisyenin anılarından anlaşılmaktadır. Hangi şirket için çalıştığı konusunda kesin bilgi verilmeyen bu teknisyenin 1914'te *Phonographische Zeitschrift'te* anlattığına göre, ilk kayıüar Yeni Cami önünde gerçekleştirilmiştir. Teknisyen anılarında, sesini kaydedecek insan bulmakta zorluk çektiğini, Rum ve Yahudi kadınların seslerinin kaydedilmesini kabul ettikleri halde Müslüman kadınların yanlarına yaklaşmanın bile güç olduğunu da anlatmıştır.

Sonradan The Gramophone and Typewriter Company adını alan The Gramophone Company de gene aynı yıl Türkiye'de temsilcilik açmış, İstanbul'a teknisyenler göndererek kayıtlara başlamıştır. 19 Temmuz 1900'de Berlin'den şirketin Londra'daki merkezine gönderilen bir yazıda Türkçe plaklardan söz edilir. Alman şirketinin Nisan 1905 tarihli kataloguna göre 5 yılda 350 Türkçe plak doldurulmuştur. Bunların 25'i sözlü plaktır; çoğu tek yüzlü olan bu plaklardan günümüzde koleksiyonlarda pek azı bulunmaktadır. Taşınabilir cihazlarla doldurulan bu tür plakların yayımı 1900-1910 arasında The Gramo-

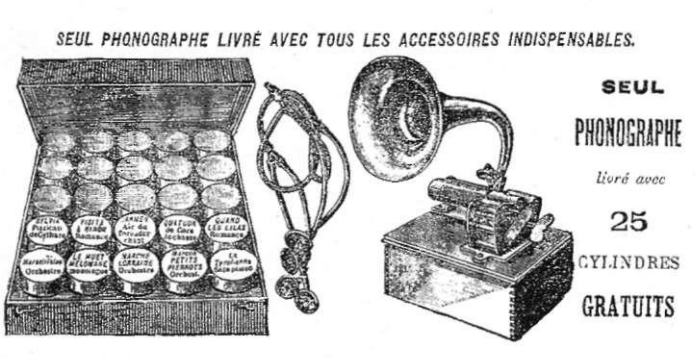

1899 tarihli bir fonograf ilanında kovanlar, lastik kulaklık ve gramofon.
Cemal Ünlü arşivi

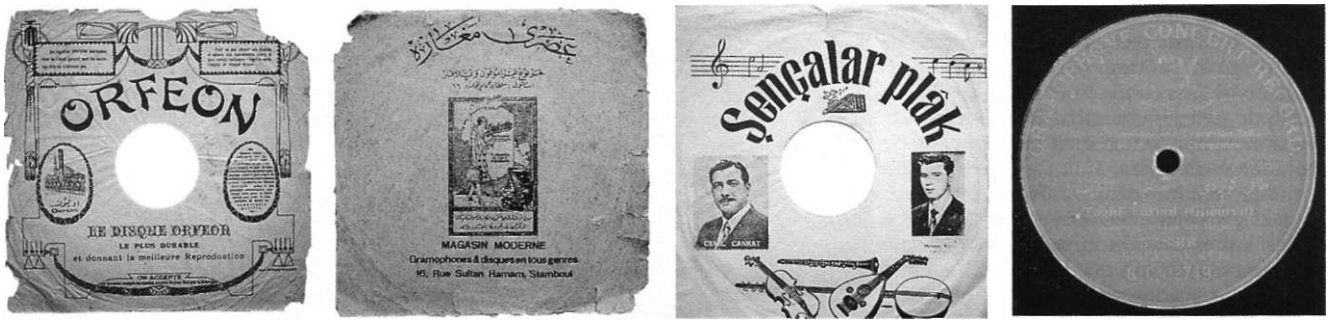

Çeşitli yıllara ait plak kapakları. En sağda 1905'te basılmış ve koleksiyonlardaki bilinen en eski plağın ortası görülüyor.
Cemal Ünlü arşivi

phone Conıpany adına kesintisiz biçimde sürdürülmüştür.

Bazı şirketler zaman zaman sanatçıları Londra ve Berlin'e çağırarak kayıtlarını Türkiye dışında gerçekleştirmişlerdir. Daha çok Rumca ve Türkçe plaklar yayımlayan Beka Şirketi 1905'te İstanbul piyasasında göründü. Ama Türkçe plak yayımlama yönündeki ilk önemli adım Türkçe, Rumca ve Yahudi İspanyolcası plaklar basmak isteyen Herman ve Julius Blumenthal Biraderler'in merkezi Berlin'deki Odeon Şirketi (The International Talking Machine Company) ile 1906'da imzaladıklan sözleşmeyle atıldı. Aynı yıl Alman Lyrophon Şirketi de Türkçe ve Rumca plak üretimine geçti. 1907'de de, ötekilere göre daha küçük bir Alman şirketi olan Favorite istanbul, Selanik ve izmir'de gerçekleştirdiği kayıtları piyasaya sürdü. Favorite'in güçlü bir şirket olmadığı halde, gerek plak repertuvarı, gerekse özenli kayıt ve baskılarıyla Türk taş plakçılığmda önemli bir yeri vardır.

Sık sık el değiştiren, sermayelerini birleştiren ya da ayıran çeşitli Amerikan, İngiliz, Alman, Fransız fonograf; gramofon ve plak şirketleri çokuluslu bir şirket yapısı içinde Doğu piyasalarına yöneldiler. Örneğin, aslında bir Amerikan şirketi olan Zonophone'un sahibi Almanya'ya yerleşip Odeon Şirketini kunnuştu. Blumenthal Biraderler de 1902'den beri Zonophone'un İstanbul temsilcileriydiler. Şirket Almanya'da Odeon adıyla üretime başlayınca bu kez Odeon'un İstanbul temsilciliğini üstlendiler. İlk Türk plak fabrikası 1911'de Orfeon Record adı altında Blumenthal Biraderler yönetiminde üretime başladı. Bu iki kardeşin dönemin büyük sanatçısı Tanburi Cemil Bey'le(-0 1908'de 100 Napoleon Altını karşılığında imzaladıkları sözleşme onların plak yayımcılık hayatlarının en isabetli ve kalıcı ürünlerini yarattı. Cemil Bey'in Türk taş plak koleksiyonlarının en seçkin eserleri sayılan bu plakları günümüze kadar klasik Türk musikisinin en önemli kaynakları arasında yer almıştır. Orfeon plakları Cemil Bey dışında başka değerli Türk musikisi sanatçılarının da plaklarım yayımladı. Karagöz, meddah plakları ile taksimler, gazeller, şarkılar, türküler, uzun havalar, marşlar, kantolar ve Rumca şarkılardan oluşan geniş bir diskotek oluşturdu. Hafız Sami(->), Hafız Aşir, Hafız Yaşar, Meddah Sururi, Şair Ömer Efendi, Nasip Hanım, Madam Eugenie, şirketin en çok tutulan sanatçılarıydılar. Bu yeni ve güçlü şirket Orfeon'un yanısıra Orfeos, Radio ve Regent plaklarını da çıkardı. Mısır'da yerleşmiş bir Yahudi ailenin çocukları olan Julius ve Hermann Blumenthal kardeşler Kahire'de yabancı bir şirketin temsilcisiydiler. 1882'de Mısır'ın işgali üzerine İstanbul'a gelmişlerdi. 1886'da Sultanhamam'daki Katırcıoğlu Pasajı'nda kiraladıklan bir dükkânı işyeri olarak kullanıyorlardı. Orfeon Record plakları 1912'den sonra Feriköy Bahçe Sokağı no. 34'te kurulan Blumenthal Plak ve Gramofon Fabrikasında üretilmeye başladı. Feriköy'deki sokağın bugünkü adı Havuzlubahçe Sokağıdır; fabrikanın yerine de sonradan Şetat İş Merkezi inşa edildi. Fabrika 1925'te Columbia şirketince satın alındı, daha sonra Columbia'nm Yeşilköy'de üretime geçmesiyle de kapandı. Columbia, Julius Blumenthal'in oğlu Marcel'in yönetiminde faaliyetini 19601ı yılların ortalarına kadar sürdürdü.

I. Dünya Savaşı bütün Avrupa'yı olduğu gibi Türkiye'yi de olumsuz yönde etkiledi. Deutsche Grammophon Gesellschaft İngiliz sermayesine dayanan bir şirket olduğu için Alman hükümetince kapatıldı, sermayesine el konularak Polydor adıyla yeniden kuruldu. Savaş döneminde İstanbul plak piyasası küçük şirketlerin ya da korsan denebilecek şirketlerin akınına uğradı. Hafız Achir Record, American Record, Turmaphone, Türkiyat Rekord, Perfectaphone, Jupiter Record-Premier, Chukri Record, Corana Record, Fabrication Ottomane, Disqou Ode bu tür şirketlerin başlıcalarıdır.

Yabancı şirketler başta Türkiye olmak üzere Doğu ülkelerinin hem farklı kültürleri içlerinde barındırmaları, hem de kapalı toplumlar olmaları bakımından büyük önem taşıdıklarını daha ilk günden keşfetmişlerdi. Özellikle İstanbul çok çekici bir pazardı onlar için. İstanbul pazarına giren şirketler arasındaki rekabet de dikkat çekicidir. Blumberg adlı bir plak şirketi temsilcisi bağlı olduğu şirkete gönderdiği 20 Eylül 1911 tarihli mektupta, İstanbul'da en kısa zamanda Rumca plaklar doldurulması gerektiğini, çünkü Favorite şirketinin bu işe yöneldiğini, bu şirketin eski yeni bütün plaklarının çok satıldığını, ivedi önlemler alınmazsa şirketin işlerinin bozulacağını söyleyerek uzun uzadıya uyarılarda bulunur. Yabancı şirketlerin Doğu ülkelerine yönelik politikalarının en belirgin örneklerinden biri, 1909'dan beri The Gramophone Company etiketlerinde yer alan, gramofon dinlemekte olan köpek resmi ile ilgili kaygılardır. His Master's Voice (Sahibinin Sesi) Şirketi'nin simgesi olan bu resmin Müslüman ülkelerde tepki görüp görmeyeceğini araştıran şirket yetkilileri köpek resminin saygısızlık sayılabileceği kanısına vararak, köpek yerine fesli kız ve erkek çocuk resimleri kullanarak sorunu, doğmadan çözme yolunu seçmişlerdir. Nipper adlı bu köpek Cumhuriyet döneminde 1928'de faaliyete geçen Sahibinin Sesi etiketlerinde görülür, 1931'den sonra

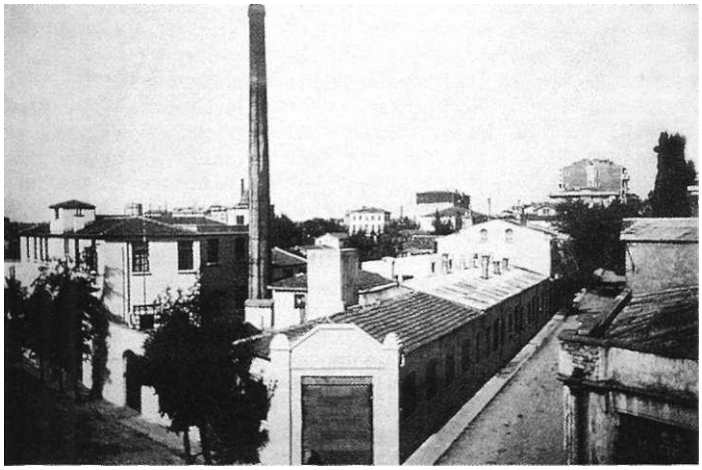

Blumenthal Biraderler'in 1912'de Feriköy'de kurduğu Orfeon Record Fabrikası.
Gökhan Akçura koleksiyonu

çeşitli büyük şirketlerin EMİ (Electric and Musical Industries) adı altında birleşmeleriyle de plakların değişmez simgesi olur.

I9H-I925 arasında Türk plak üretimini elinde tutan Blumenthal Biraderler savaş döneminin zorluklarına rağmen çalışmalarını sürdürürler, ama Cumhuriyet'in getirdiği yeni koşullara ve dünya piyasasındaki yeni eğilimlere boyun eğmek zorunda kalmaktan da kurtulmazlar. Cari Lindström A. G.'nin güç birliği amacıyla Columbia ile birleşmesi küçük şirketlerin ayakta durmasını güçleştirir, tekelleşme de zamanla kaçınılmaz hale gelir. Fabrikalarını Columbia'ya satan Blumenthal kardeşler Columbia'nın temsilcisi olurlar. Onların yanında yetişen Jak Grünberg Almanya'ya gidip Blumenthal Biraderler'in bıraktığı Odeon temsilciliğini üstlenir. Hafız Ahmed Bey'in birçok plağını yayımlayarak teknik nitelikleri oldukça iyi düzeyde bir yayımcılık gerçekleştirir. Bu arada Norbert Schorr ile Aram-Vahram Gesar kardeşler His Master's Voice'un Türkiye temsilcisi olurlar; 1929'da da The Gramophone Company Türk Ltd. ve ingiliz ortaklarıyla Yeşilköy'de bir fabrika kurmak üzere sözleşme imzalarlar. 1925'ten sonra elektrikli mikrofonla kayıt teknolojisine geçilmesi plakçılıkta yeni bir dönemin habercisidir. Ses ve kayıt niteliği yükselir; gelişmiş gramofonların ucuz ve yaygın biçimde ithal edilmesi sonucu cihazın hemen her eve girmesi ve plaklardaki müzik türlerinin zenginleşmesi artan talebe kısa zamanda cevap verebilen canlı bir iş sektörü yaratır.

Cumhuriyet'in plakçılık alanına getirdikleri sahne sanatları ve öteki sanat faaliyetleriyle paralellikler gösterir. Cumhuriyet'in kurulmasından sonra Türk kadm sanatçıların sahneye çıkması plakçılığa da yansır. Daha önce sadece Rum ve Ermeni kadın sanatçılar plak doldururlardı; bu dönemde Fikriye Hanım, Mahmure Enver Hanım, Bedia Rıza Hanım, Lale ve Nerkis hanımlar(->), Seyyan Oskay(->) gibi sanatçılar plaklara Türk musikisi şarkıları, operet parçaları ve tangolar okumuşlar, zamanın sevilen sesleri arasına girmişlerdir. 1920'li yıllarda bestelenmeye başlayan hafif (fantezi) şarkılar plaklarla yaygınlaşmıştır. Darü'l-Elhân(-») korosu da klasik Türk musikisinden bazı seçme eserlerin plaklara ulaşmasını sağlamıştır. Dönemin en önemli ticari plakları gazel plaklarıdır; özellikle Hafız Sami, Hafiz Kemal, SadeddinKaynak(->). Hafız Burhan Sesyılmaz(-») gibi sanatçıların plaklara okudukları gazeller bu türe gösterilen rağbeti artırmıştır. Kantolar, Karagöz ve meddah plakları, uzun havalar, türküler ve Rumca şarkılar o dönemin plak dağarının önemli bir bölümünü oluşturur. Bunlar dışında, dönemin dışa açılma yönündeki yenilikçi eğilimlerinin zevkini yansıtan vals, tango, fokstrot gibi türlerin Batı'dan ithal ya da kopya edilen örnekleri de değişimin simgesi olur.

istanbul piyasasında plak satış sayısı çok değişkendi. 1.000 satan plaklar da olmuştur, 100.000 satan da. 1912'de sayıları

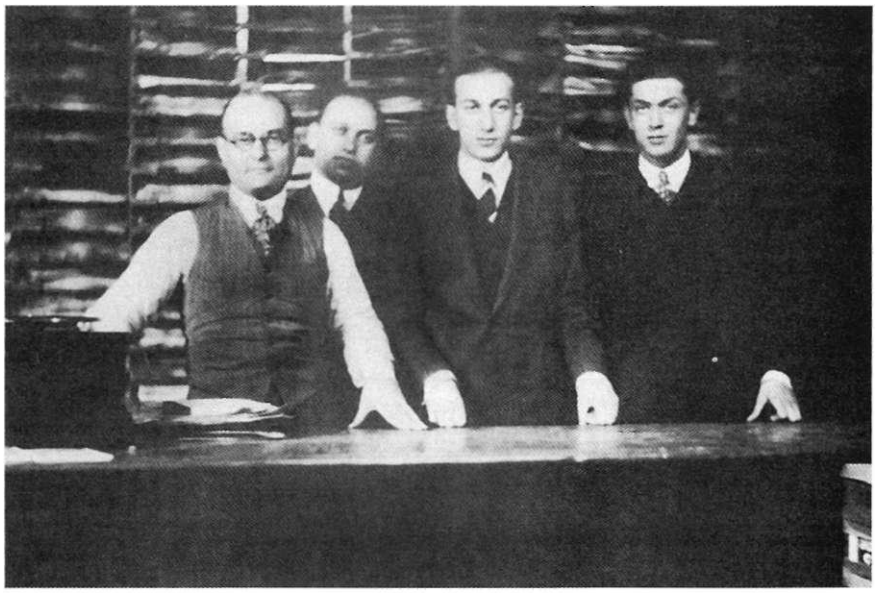

Blumenthal Biraderler'in plak satış mağazasında Marcel Blumenthal (sağdan ikinci).
Cemal Ünlü arşivi

10'u bile bulmayan plak ve gramofon satış mağazalarının sayısı 1927de 16'ya. 1929'da ise 33'e yükselmiştir. Cumhuriyet'ten önce daha çok Rum, Ermeni. Yahudi cemaatlerinden gelen mağaza sahiplerinin arasına Cumhuriyet döneminde Sadi Salihzade, Zeki Bey, İsmail Asaf Bey gibi Müslümanlar da katılmışlardır. Plak satış mağazaları daha çok Sirkeci, Yüksekkaldırım ve istiklal Caddesi'ndeydi.

Cumhuriyet döneminin en önemli plak ürünlerinden biri Polydor Şirketi'nin Türk musikisine kazandırdığı plaklardır. Var olan piyasa anlayışının dışında farklı bir repertuvarı plaklara yansıtma amacıyla hareket eden bu şirket Münir Nurettin Selçuk(-») (ilk plaklarıdır bunlar). Fahri Kopuz(->), Hafiz Zeki Çağlarman, Ferit Alnar. Neyzen İhsan Aziz, Deniz Kızı Eftalya(-») gibi sanatçıları ve onların oluşturduğu Darü't-Talim-i Musiki Heyeti'ni Almanya'ya çağırarak stüdyolarında hem musiki değeri olan, hem de kayıt tekniği üstün dizi plaklar doldurtmuştur. Polydor bunların yanısıra Muhlis Sabahattin Ezgi'nin(-*) operetlerine, "Süreyya Opereti" başkadın oyuncusu Suzan Lütfullah Hanimin söylediği Türkçe sözlü Batı operetlerine yer vermiştir. Hüseyin Saadettin Arel'in(->) yenilikçi musikisi de Polydor plaklarıyla dinleyiciye ulaşmıştır. Arel'in 1927'de doldurulan 20 dolayında saz eserine bugün koleksiyonlarda çok az rastlanabilmesi bu plakların az basıldığını, ticari bir başarı elde edemediğini gösterir.

1930'lu yıllarda İstanbul plak piyasası Sahibinin Sesi, Odeon ve Columbia şirketlerinin hâkimiyeti altındadır. Küçük şirketler kapanmış, korsan şirketler büyüklerle başa çıkamayıp piyasadan çekilmişlerdir. Columbia Şirketi Parlophone, Pathe, Homokord adına da plak yayımlar. Bu şirketler 1931'de EM adı altında bir birlik kurarlar. Bu birlik bundan sonra tek elden yürütülen yayın politikasıyla İstanbul ve Anadolu piyasasına yön verir. Radyonun yaygınlaşması, plak piyasasında Anadolu'nun, özellikle kırsal yörelerin gitgide daha çok önem kazanması 1940'lı yılların musiki piyasasında köklü değişimlere yol açar. Varlık Vergisi vb nedenlerle İstanbul'un değişen nüfus yapısı piyasada ortaya çıkan açığı kapatmak isteyen plak yapımcılarını zorlar. Bir zamanların Udi Nevres'i, Mesud Cemil'i. Ferit Alnari, Şerif Muhittin! yerine Erzincanlı Salih, Ürgüplü Refik Başaran, Urfalı Cemil Cankat adları piyasada gündeme gelir; Makbule Enver Hanimin, Lale ve Nerkis hanımların, Küçük Nezihe'nin yerlerini Konyalı Bayan Makbule, Anadolulu Hayriye alır; "Ayşe", "Mon Bey", 'Asaletmeap" operetlerinin yerini Tarzan Hüseyin Saz Heyeti doldurur. Bu değişim musiki plaklarıyla da sınırlı kalmaz. Geçmişte Yahudi, Ermeni, Arnavut, Acem tiplerini bir İstanbul eğlencesi ya da bir çarşı atmosferi içinde taklit ya da hicveden sözlü plaklar da yerlerini "hacı ağa" tiplerine bırakır.

Türk plakçılığınm temelini oluşturan 78 devirli taş plaklar dünyada gittikçe gelişen 33 ve 45 devirli plak ve kayıt bandı teknolojisine karşı 19601ı yıllara kadar direnebildi. 1948'de 33, 1952'de de 45 devirli plak teknolojilerinin geliştirilmesi 78 devirli plakların sonunu hızlandırdı. 19501i yıllarda, bir yandan stereo plakların gitgide artması, bir yandan da radyonun topluma iyice yayılması taş plak üretimini gözle görülür biçimde azalttı. Gerçi 19601ı yılların dört devirli pikapları hem eski hem de yeni plakların bir arada dinlenebilmesini sağlıyordu, ama daha hafif malzemeden yapılan, kırılmaz nitelikteki 33 ve 45 devirli plaklar cızırtılı, hantal, her çalmışında pikaba yeniden yerleştirilmesi gereken taş plakları modası geçmiş bir ürün haline getirdi. 1965 taş plak üretiminin son yılı sayılabilir. Grafson adıyla yayımlanan bu son plakların geniş kitlelere ulaşan yıldızı Ze-

ki Müren'dir. Muzaffer Akgün, Alaeddin Yavaşça, Nuri Sesigüzel gibi sanatçılar da bu dönemde Sahibinin Sesi ve Şençalar Plak şirketlerine taş plaklar doldururlar. Bu son dönemin dikkati çeken bir özelliği yabancı hafif müzik plaklarından alman kopya baskılardır. Bu tür plaklar telif müzik parçaları kadar yaygınlaşır. İngilizce, Fransızca, İtalyanca şarkılar hafif müziğin daha çok sevilmesine yardımcı olur. Bir süre hem 78, hem de 45 devirli olarak basılan plaklar birkaç yıl sonra sadece 45'lik olarak piyasaya verilmeye başlar.

45 devirli plakların merkezi Sirkeci piyasasıdır. Doğubank İşham'nda 1968'de Aşkın, Coşkun, Sayan, Şenay, Tezeli gibi şirketlerin küçük işletmeler halinde ve fason olarak üretim faaliyetini sürdürdükleri bir merkez oluşur. 40'ı aşkın mağaza her türden müzik plağını piyasaya sürer. Aşık Veysel, Erol Büyükburç, Urfalı Babi, Sevim Tanürek, Seher Uludağ, Yüksel Özkasap, Mine Koşan, Cem Karaca bu dönemin hemen akla gelen sanatçılarıdır. 45'ük plak "Samanyolu" 300.000, "Son Mektup" 150.000 adet satar. "Emo", "Veremli Kız", "Tamara", "Ağlatan Plak", "Kırat Gemini Almış", "Murtazo", "Bağdat Yolu", "Bekçi Hırtazo", "İstanbul'u Dinliyorum" adlı parçaların doldurulduğu 45'likler de satış rekorları kırarlar. Bir-iki ay önce kurulmuş şirketler bile bu canlı piyasa içinde yaşama ve gelişme olanağını kolayca bulur. Ama pek çok plak da ilk çıktığı günlerde belli bir ölçüde satılsa bile, büyük bir bölümü kalıcı olmadan birkaç ay içinde unutulur. Yeni piyasayı besleyen iki önemli kaynak Anadolu ile Almanya'dır. Bu piyasada Hint müziği, Kürt müziği gibi etnik müzik türlerinin yanısıra "aranjman" denilen hafif müzik parçaları da küçümsenemeyecek bir alıcı kitlesi bulur.

45'lik plak bulduğu canlı piyasaya rağmen hızla yayılan kasetler karşısında 1970' li yıllarda bunalıma sürüklendi. Sonunda büsbütün gözden düştü, buna karşılık kaset gitgide güçlendi. Ama bunalım çabuk atlatıldı. Manifaturacılar Çarşısı'nda(->) odaklaşan yeni piyasada plak şirketleri oluşturdukları basit alt yapılarla kendilerini kaset yayımcısına dönüştürdüler. Bu kaset yayımcıları aynı fason üretim anlayışıyla tek dükkânlık işletmeler halinde günümüze kadar gitgide çoğaldılar. Yeni bir toplumsal olgu olarak gün geçtikçe daha çok önem kazandılar; müzik zevkini birinci elden belirleyen birimler oldular.

Bibi. Ahmed Rasim, *Fonograf-Sadayı Tahrir veIhtiraat Eden Alet,* İst., 1886; N. Acun, "Gramofon Plakları Nasıl Dolduruluyor?", *Yanmay,* S. 71 (1938); F. Kandemir, "Yılda 300 Bin Plak Harcıyonız, Ya Kitap?", *Yirminci Asır,* (13 Haziran 1957); A. R. Sağman, *Meşhur Hafiz Sami Merhum,* İst., 1947; M. Cemil, *Tanburî Cemil'in Hayatı,* Ankara, 1947; "Anadolu Pikaplarının Kalbi Sirkecide Atıyor", *Günaydın,* (12 Mayıs 1969); G. Akçura, "Gramofon Çağı", *Güneş, (2-7* Ağustos 1990); ay, "Taş Plak Tarihi Hugo'dan Sorular", *Boom Müzik,* S. 5 (Şubat 1991); R. Anhegger-C. Ünlü, "Ünlü Sözlü Taş Plaklar", *TT,* S. 85-87 (1991); C. Ünlü, "Sözlü Taş Plaklar (Güzellik Yarışması)", *TT,* S. 94 (1991); H. Strötbaum, "Seventy-eight Revolutions Per Minute in the Levant (Discography of Favorites Oriental)", *De Turcicis Aliisqeue Rebus Commentarii Henry Hofman Dedicati,* c. 3, Utrecht, 1992; *Catalogue General Pour Disques Turcs de Fabrication Européenne, Favorite, Lyraphone, Odeon,* İst., ty; *Orefon Record/Blumenthal Record... Musikişinas-Şehir Tanburi Cemil Bey 'in Artistik. Plaklarının Katalogu,* İst., ty; *Odeon... Disques Odeon a Double Face...,* İst., ty.

CEMAL ÜNLÜ

PLAKİDİANAİ

Konstantinopolis'in güneydoğusunda yer alan Bizans dönemi sarayı.

Plakidianai Sarayı, I. Theodosius'un (379-395) ikinci karısı Placidie tarafından ya da 421'de Roma imparatoriçesi olacak olan kızları Galla Placidia tarafından inşa ettirilmişti. Konstantinopolis'te büyüyen Galla Plakidia, daha sonra da burada yaşamış ve 450'de ölmüştü.

420'lerin ikinci yarısında yazılmış bir tür resmi tanıtım kitabı olan *Notitia urbis Constantinopolitanae'de(~>)* Plakidianai Sarayı'mn ve Plakidia'nm evinin, şehrin I. bölgesine olduğundan söz edilir. Bu bölge Büyük Saray(->) civarını kapsamaktadır. 402'de filozof Sinesios tarafından yazılmış bir mektuba göre, ev Ablabius adlı biri tarafından yaptırıldıktan sonra Galla Placidia'nın mülkiyetine geçmiştir. 6. yy'dan itibaren papalık elçileri için konukevi olarak kullanılan ve 546'da bizzat Papa Vigilius'un kaldığı Plakidianai Sarayı'nm ise Theodosius'un karısı Placidie'ye ait olması daha olasıdır. Burada kalan elçilerin dua etmek için Sergios ve Bakhos Kilisesi'ne gitmelerine bakılırsa saray hemen bu civarda idi.

Notitia urbis Constantinopolitanae'de sözü edilen ve X. bölgede olduğu belirtilen bir başka yapının sahibi de Galla Placidia idi. Konstantinopolis'in X. bölgesi, Zeyrek, Vefa veya Unkapanı bölgelerinden biriydi. Her iki imparatoriçeye ait binalardan günümüze ulaşan herhangi bir kalıntı olmadığından, yerleri tam olarak bilinememektedir.

Bibi. Janin, *Constantinople byzantine,* 135-136; P. Speck, "Der Mauerbau in 60 Tagen", *Studien zur Frühgeschichte Konstantinopels.* Münih, 1973, s. 144-147.

ALBRECHT BERGER

PLANLAMA

En yüksek oranda kentleşmiş ve sanayileşmiş Doğu Marmara Bölgesi'nin, en yüksek oranda kentleşmiş ve sanayileşmiş kenti olan İstanbul, nüfus büyüklüğü ve birden çok sayıda yerel yönetim birimi içeren yönetsel yapısı ile, Türkiye'nin, 3030 sayılı yasa kapsamında "büyükşehir" statüsünde olan, birincil metropoliten kentidir.

İstanbul, Doğu Roma İmparatorluğu, Bizans İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu dönemlerinde, "başkent" özel işlevine bağlı bir gelişme göstermiş; 16 Ekim 1923'te "Türkiye devletinin makarr-ı idaresi Ankara'dır" belirlemesini içeren tek maddelik bir yasa, İstanbul'un bu özel işlevine son vermiştir (bak. kentin gelişmesi). Tarih boyunca başkent olarak donatılmış ve gelişmiş olan İstanbul kentinin yerleşme mekânı, yüzyıllar boyu değişik kültürlerin etkisi altında zenginleşmiş, üstün doğal çevre verileri ile kazanmış olduğu yer, insan eliyle yapılaşmış çevrenin etki ve katkısı ile daha da gelişmiş, doğal ve arkeolojik SİT'ler, eski kent dokusu, özgün kentsel tasarım ve mimarlık örnekleri, sivil, dini, askeri, kültür varlıkları zaman içinde kentsel mekânda yoğunlaşmıştır. İstanbul, böylece her dönemde önemini artırarak korumuş, merkez olma durumu ve böylece kazandığı toplama-dağıtma işlevi, kentin büyüme nedeni olmuş, büyüme ve gelişmesi de onun merkez olma ve toplama-dağıtma işlevinin ışınsal etki alanım genişletmiştir.

İmparatorluklar başkenti işlevini sürdürmüş ve Cumhuriyet döneminde ülkenin gelişme ve kalkınma hızının üstünde bir hızla sosyoekonomik gelişmeyi, sadece kentsel ölçekte değil, bölgesel ve ülkesel ölçekte etkilemiş İstanbul metropoliten kent mekânının, bütün bu önem ve önceliklerine koşut planlama ve düzenleme etkinliklerine ne ölçüde kavuşabildiği sistematik bir araştırma konusudur.

1923-1945 **Dönemi**

İlk dönem 1923-1945 arasında, yeni Türkiye Cumhuriyetinin kuruluş yıllarında yer alır. İstanbul bu döneme payitaht ve başkent işlevlerinden uzaklaşarak girmiştir. Ülkenin nüfusça en büyük kentidir. İthalat limanı ve ticaret işlevi görevlerini sürdürmektedir. İstanbul Üniversitesi'nin nüvesini oluşturan Darülfünun, İstanbul Teknik Üniversitesi'nin nüvesini oluşturan, sanat öğretimi veren Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisi, Yıldız Üniversitesi'nin nüvesini oluşturan Yıldız Teknik Okulu, ülkenin yükseköğretim düzeyinde seçkin kuruluşları olarak İstanbul'dadır. Kent, basınyayın etkinlikleri ile beraber tüm Anadolu'ya yayılan günlük gazetelerin yayın merkezidir. İstanbul Belediyesi'nin Dram ve Komedi Şehir Tiyatroları, sivil ve askeri ortaöğretim kurumları, özel ortaöğretim kurumları, yabancı dilde öğretim yapan kurumlar, bütün ülkeye hizmet veren üniversite klinikleri, meslek yüksekokulları, özgün otel binaları İstanbul'un sosyal altyapısının önemli öğeleridir. Bu öğeler, İstanbul'un çoğulcu kültür varlığını gösteren tüm mimarlık, kültür ve sanat değerleri ile beraber İstanbul'a ayrıcalığını veren sosyal altyapıyı oluşturmaktadır. Bu dönemde teknik altyapı olanakları da, kent içi ve kentler arası deniz ulaşımı, kent içi raylı ulaşım, banliyö ile demiryolu bağlantısı, ulusal ve uluslararası ulaşıma hizmet veren demiryolu bağlantılarının düğüm noktaları olarak Haydarpaşa ve Sirkeci garları, tüm diğer altyapı olanaklarıyla beraber İstanbul'un ayrıcalıklı durumunu ve ülke içindeki özel konumunu göstermektedir. İnsan eliyle yapılaşmış çevrenin bu öğeleri, Boğaziçi, Halic'in durgun suyu ve Marmara iç denizinin yarattığı doğal üstünlüklerle iklimsel koşulların yarattığı uygun yaşama ortamıyla birleşerek kentin çekim merkezi olma özelliğini pekiştirmiştir.

Bu özel konumun tüm öğeleri, İstanbul'un ulusal ve uluslararası düzeyde bir hizmet merkezi olduğunun belirtileridir. Faal nüfusun ekonomik sektörlere dağılımında hizmet sektörü ağırlıktadır. Ülkemizde sanayileşmeye, devlet sektörünce ağırlık verilen bu dönemde, İstanbul ve Anadolu kentleri arasındaki sosyoekonomik gelişmişlik farkları ve İstanbul'da diğer kentlere bakarak var olan kentsel altyapı olanaklarının üstünlüğüne karşın, ne 1933 Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı, ne de 1936 İkinci Beş Yıllık Sanayi Plam'nda İstanbul tercih edilmemiş, sadece, verimli su varlığından ve tarihsel gelişme sürecinde kazanmış olduğu eğitilmiş ve hünerli el emeğinin varlığından kaynaklanan su ürünleri sanayii ve ölçü aletleri yapımı yeni sanayi faaliyetleri olarak önerilmiş ve programlanmıştır. Sanayi kuruluşlarında, sanayi yer seçiminde Anadolu'ya yönelinmiştir. Bu üst plan kararı ile belirtilen tercih, kentsel mekânın organizasyonuna yansımış mıdır? 1933'te Almanya'dan Herman Elgötz, Fransa'dan Alfred Agache ve gene Fransa'dan J. H. Lambert kentsel sorunlar için davet edilmişlerdir. İncelemeleri sonunda hazırladıkları raporlarının genel düzeyde ve kent içi ulaşım sorunlarına yönelik olduğu görülmektedir (bak. Alfred Agache; Herman Elgötz, Jacques H. Lambert).

1935'te davet edilen Dr. Ing. M. Wagner!^-*) "İstanbul ve Havalisinin Planı" ad ve konulu raporunun incelenmesiyle, çalışmasının çevresel analizlere dayandırıldığı ve tarımsal toprakların korunmasının gereğinin vurgulandığı görülmektedir. Hazırladığı plan önerisi kabul edilmemiştir.

1936'da İstanbul Belediyesi, Paris'teki Şehircilik Enstitüsü öğretim üyelerinden, Paris bölgesi başşehircisi olan Prof. Henri Prost'a kentin nâzım planının hazırlanması amacıyla çağrıda bulunmuştur.

Prof. Prost'un kentin genel yerleşme ve gelişme düzeni içinde önemle üzerinde durduğu hususlar; Galata Limanının uzatılması, Galata Köprüsü'nün biraz Halic'e doğru çekilmesi, Atatürk Köprüsü'nün tamamlanması, Haliç kıyılarının ticaret ve sanayiye tahsisi, Sirkeci Garı'nm banliyö garı olarak kalması ve Yenikapı'da uluslararası bir gar ve liman düzenlenmesi, kent içinde çeşitli kültür ve spor tesislerine yer verilmesi, Hippodrom'un "Cumhuriyet Alanı" olarak geliştirilmesi, tarihi İstanbul yarımadasında üç anayolun açılması, camilerin çevresinin açılarak düzenlenmesidir (bak. Henri Prost; imar planları).

Prof. Prost'un sürekli "not"larla plan açıklamaları, bu çalışmanın, sistemsel ve analitik incelemelere dayandırılarak geliştirilmeyip plancının sezgisel değerlendirmelerinden ve deneyimlerinden kaynaklanan ve kent planlamasından çok kentsel tasarım örnekleri geliştirmeye yönelik bir çalışma olduğunu göstermektedir. Belgelerde istatistiksel verilere, sayısal değerlendirmeler ve karşılaştırmalara, zaman içinde süreci ve değişimi gösterecek değerlendirmelere ve var olan durumun sistemsel analizine rastlanmamaktadır. Genelde çevresi içinde ve çevresel ilişkiler kurulmadan parçacı çözümlerle konuların geliştirilmesi tercih edilmiştir. Özellikle, kentsel nüfus, nüfus yoğunluğu, yerleşme yoğunluğu konuları ile ilgilenilmemiştir. İstatistiksel bilgilerden ve sayısal değerlendirmelerden yararlanan hedef belirlemesi ve değerlendirmelere belgelerde rastlanmamaktadır.

İstanbul kent nüfusu, il nüfusu ve nüfusun artış hızı 1927-1945 döneminde de kesinlikle ilgilenilmesi gerekli bir durum arz etmekteydi, çünkü kent metropolitenleşme sürecine bu dönemde girmiştir.

1927 sayımında 690.857 olan kent nüfusu ve 794.444 olan il nüfusu, 1940'ta sırasıyla 793.749'a ve 991.237'ye, 1950'de de 1.000.022 ve 1.179.666'ya yükselmiştir. Yine aynı dönemde İstanbul'un bazı ilçelerindeki kent ortalamasını aşan nüfus artışları da planlama ve yerleşme ilkelerinin saptanmasında ihmal edilebilecek düzeyde değildir (bak. nüfus).

Prof. Prost. henüz hazır olmayan kesin ifadeli haritaların bitmesini beklediğini ve bu bakımdan görüşlerinin "özet ve genel düzeyde" olduğunu 29 Haziran 1936' da vali ve belediye başkanına yazılı olarak sunmuştur. "Henüz hazır olmayan kesin ifadeli haritaların bitmesi" talebinin günümüzde de geçerliliğini korumakta olduğu hususu göz ardı edilmemelidir. Özetle, Cumhuriyet'in kuruluş aşamasında, İstanbul'da, yabancı uzmanların yardımı ile geliştirilmeye çalışılan planlama çalışmalarının, yeni dönemde Ankara İmar Planı çalışmasının yarışma ile kendisine tevdi edildiği Alman uzman Prof. Jansen'ın çalışmalarından farklı olarak, genel yerleşme ve gelişme ilkelerinin saptanmasına yönelik olmaktan çok, genelde kısa süreli işlemlere yönelik olduğu, kentin gelişiminin tanımlanmasına yardımcı olamadığı görülmektedir. Bu değerlendirme düzeyi planlama ilkeleri ve şehircilik esasları yönünden bugün için eksik görülüyorsa da genelde, planlama faaliyetlerinde, temelde kamu yararının ölçüt olarak alındığı da bir gerçektir.

1945-1960 Dönemi

Bu dönem II. Dünya Savaşı'nın bitişinden itibaren gelişen dönemdir. Türkiye II. Dünya Savaşı'na girmemişse de, silahlı kuvvetlerin seferberlik hali, gençlerin silah altına alınması, tüm ekonomik güçlerin savaş ekonomisi yönünde değerlendirilmesi, kenrieşme ve sanayileşmenin özendirilmemesi sonucunu getiren bir durum yaratmıştır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra ülkenin ekonomik kalkınması için Marshall yardımından yararlanma ile traktörün tarlaya girmesi ve kırsal alanlarda yarattığı işsizliğin yanısıra, yıllar boyunca İstanbul kenti çevresinde, örneğin Çatalca'da yerleşmiş olan silahlı kuvvetlerin genç erlerinin İstanbul'u görmeleri, yaşamaları, iklimsel üstün özelliklerinden, Anadolu kentlerine bakarak çok üstün durumda olan altyapı varlığından, kentsel yaşamın çekiciliğine kadar gelişen değişik kriterlerden ve-her dönem geçerli olan "İstanbul'un taşı toprağı altındır" sloganından etkilenmelerinden kaynaklanan bir iç göç, kırsal alanlardan, özellikle en büyük kent olan İstanbul'a doğru genç bir nüfus göçü hareketini başlatmıştır. Bu dönemde tek parti yönetiminden çok parti yönetimine değişim gösteren iç politika; merkezci ve devletçi Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) politikası karşısında liberal bir politika savunan Demokrat Parti'nin (DP) iktidara gelmesi bu göç hareketine ivme kazandırmıştır (bak. göç).

İç göç, İstanbul'un planlama sorunlarını plan dışı yerleşme alanları ve gecekondu alanlarının ortaya çıkışı ile etkilemiştir. Hazine ve belediye elindeki kamu arazileri, genel yerleşme düzeni içinde işlevi planla belirlenmeden hızla gecekondu bölgesine dönüşmüş, sosyal ve teknik altyapısı

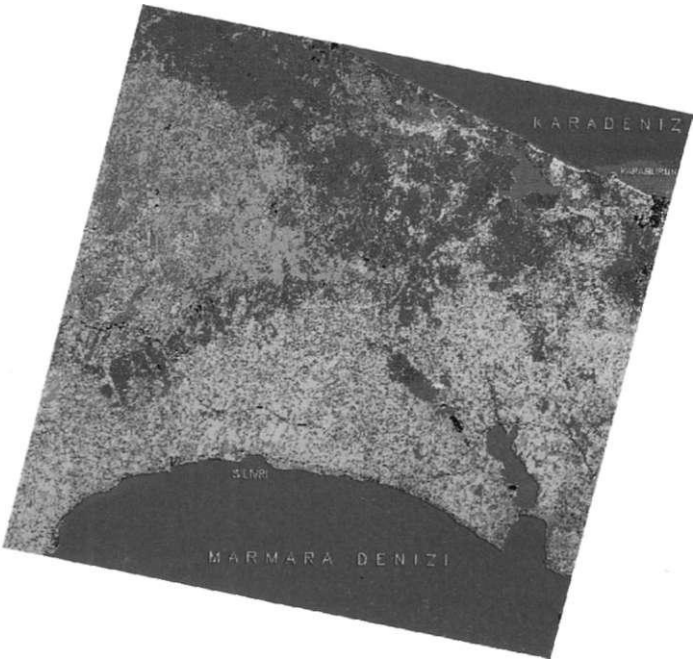

İstanbul metropoliten alanının uydu verilerinin bilgisayarla işlenmesi sonucunda elde edilmiş görünümü, 1993. *İTÜ İnşaat Fakültesi Jeodezi ve Fotogrametri Bölümü Uzaktan Algılama Anabilim Dalı/ Hande Suher*

olmayan geniş konut yerleşme alanları kent çevresini sarmaya başlamıştı. Gecekondu "kendine ait olmayan arazi üzerinde alelacele, bir gecede inşa edilen barınak" olarak tanımlanmış ve istanbul çevresindeki kamu arazileri, yüzde 100'e yakın bir oranda özel kişilerce işgal edilmiş, böylece, araziler kamu sektöründen alınıp özel sektöre bağlanmıştır (bak. gecekondu).

Bu dönemde, kentin kuzeye doğru gelişme alam yönünde, 1948-1950 arasında, Emlak Kredi Bankası'nın sosyal konut uygulaması olarak planlı bir konut yerleşmesi projelendirilmiş ve uygulanmıştır. Doç. Kemal Ahmet Aru tarafından planlanan bu yerleşme, mevzi imar planı olarak geliştirilmiştir (bak. Levent).

1936'dan 26 Aralık 1950'ye kadar istanbul Belediyesi İmar Müdürlüğünde şehircilik uzmam olarak çalışmış bulunan Prof. H. Prost'un ayrılması üzerine, Şehir Meclisi imar Komisyonu'nun önerisi, Genel Meclisin kabulü ile 1951'de, Prof. Prost tarafından hazırlanmış olan imar planlama ve detay çalışmalarının kentin yapısal dokusu, ekonomisi ve tarihi durumu ile uygunluğunun, bunlardan hangilerinin tamamen, hangilerinin ise kısmen uygulanabileceğinin, hangilerinin de uygulanamayacağının saptanabilmesi amacıyla Revizyon Komisyonu kurulmuştur. Revizyon Komisyonu ilgili kurumların temsilcileri ile oluşturulmuştur: Prof. Kemal A. Aru (İstanbul Teknik Üniversitesi adına), Cevat Erbel, Mithat Yenen (İller Bankası adına), Pof. Dr. Mukbil Gökdoğan (Türk Yüksek Mühendisler Birliği adına), Muhittin Güven (Türk Yüksek Mimarlar Birliği adına), Mehmet Ali Handan (Güzel Sanatlar Akademisi adına), Behçet Unsal (Teknik Okul adına). Bayındırlık Bakanlığı adına kimse gönderilmemiştir.

Komisyon, hazırlanmış olan nâzım plan ve detay projelerinin incelenmesinden sonra ortak olarak kabul edilmiş değerlendirmelerini İstanbul Şehir Meclisi Başkanlığına 1951 içinde sunmuştur.

Prof. Prost tarafından istanbul kenti için düzenlenmiş olan imar planlarının incelenmesi sonucunda, Revizyon Komisyonu'nca verilen raporda, imar planlarının hazırlanış biçiminde verilerin saptanması ve değerlendirilmesinde bilimsel yöntem uygulanmadığı, kentin çevresiyle birlikte ele alınmadığı, çevresel ilişkilerin kurulmadığı, jeolojik, meteorolojik, tarihsel etütlerin yapılmadığı, kent içinde sağlıklaştırmada terk edilmiş kapalı yapı adaları sistemine gidildiği, kentin barınma, çalışma, dinlenme ve ulaşım işlevlerinin bütününü içeren etütler yapılmadığı, planların kentin yapısı, ekonomisi, gerçek gereksinimleri ve ülkenin mali olanaklan düşünülmeden hazırlanmış olduğu, gereksiz kamulaştırmalar ve kentin gerçek yapısına aykırı düzenlemeler içerdiği, yol eğimleri, kot farklılıkları ve zemin ilişkileri etüt edilmeden çizilmiş teraslarm, viyadüklerin ve kent içi hız yollarının hayal ürünü olduğu, yollar ve yol üstündeki binaların kentsel tasarım yönünde ilişkilerinin kurulmadığı, kentin var olan konut bölgelerinde topografik durum gözetilmeden gelişigüzel ve amaçsız, kentin ölçeğini bozan ve gerçekleştirilmesi olanaksız birçok meydan düzenlendiği, imar planına ilişkin raporların düzensiz ve karışık olduğu, kentin rasgele yerlerinde çalışılmasına karşın birçok yerinde de hiç çalışılmamış olduğu, uygulama ve detay planlarının nâzım planla bütünleşmediği, kentteki ana davalar yerine tali işlere yönelinmiş olduğu, ilgili kuruluşlarla ortak çalışmalar geliştirilmediği için eksikliklerin bulunduğu, imar planlarının ozalit kopya üzerine tek nüsha hazırlanarak kopyaya uygun şeffaf kâğıtlara çizilmemiş olmasından ötürü, çoğaltılma olanağının bulunmadığı, çizimlerin teknik çizimden çok sergileme için uygun bir çizim tarzı olduğu, böylesine bir anlatım tekniği ile, bu planlar üzerinden ölçü alınmak suretiyle "imar durumu" verilmesinin büyük sakıncalar içerdiği ifade edilmektedir.

Revizyon Komitesi, özetle, Prof. Prost'un imar planı çalışmalarındaki düzeyi yetersiz bulmuş, ancak bu imar planlarının uygulanabilmesi amacıyla Prost'un belediyeye önermiş olduğu yasalann uygun ve çok yararlı olacağı hususuna da raporda yer vermiştir. 1951 güz döneminde, belediye meclisi, Prof. Prost tarafından hazırlanmış olan imar planının revizyonunu büyük İstanbul için gelecek planların hazırlanması amacıyla Prof. Kemal A. Aru, Cevat Erbel, Prof. Dr. Mukbil Gökdoğan ve Ord. Prof. fimin Onat'tan oluşturulmuş İmar Müşavirleri Heyeti'nden talep eder.

Prof. Prost'un hazırladığı imar planı 8.000-9.000 hektarlık bir alam kapsıyordu. Oysa belediye sınırları içinde İstanbul bu tarihte 23.000 hektar bir alana yayılmış, kent nüfusu 1.000.000'u aşmıştır, Kazlıçeşme ve çevresinde 8.000 kadar gecekondu, yanısıra Taşlıtarla gecekonduları, Eyüp tepelerinde, Kâğıthane sırtlarında göçmen siteleri ve gecekondular yer almaya başlamıştır.

Müşavirler heyetince, Büyük İstanbul Nâzım Planı (BİNP) için ilk hazırlıklar olarak, istatistiksel bilgiler ve zaman serisi içinde nüfus hareketlerinin saptanmasına geçilmiştir. Kentin yoğun bölgelerinde, 7-8 ay süre ile geniş bir alansal analiz-survey çalışmasına girişilmiş ve saptanan veriler 1/25.000 ölçekli haritalara geçirilmiştir. Alansal analizler, arazi kullanımı, nüfus yoğunlukları, küçük sanayi imalathanelerinin dağılım, ulaşım akımı, ulaşım yoğunlukları, yeşil alanlar ve yeşil alanların dağılımı konularını içermekteydi.

Analiz dönemi çalışmalarından sonra Prof. Prost tarafından hazırlanan tarihi ya-

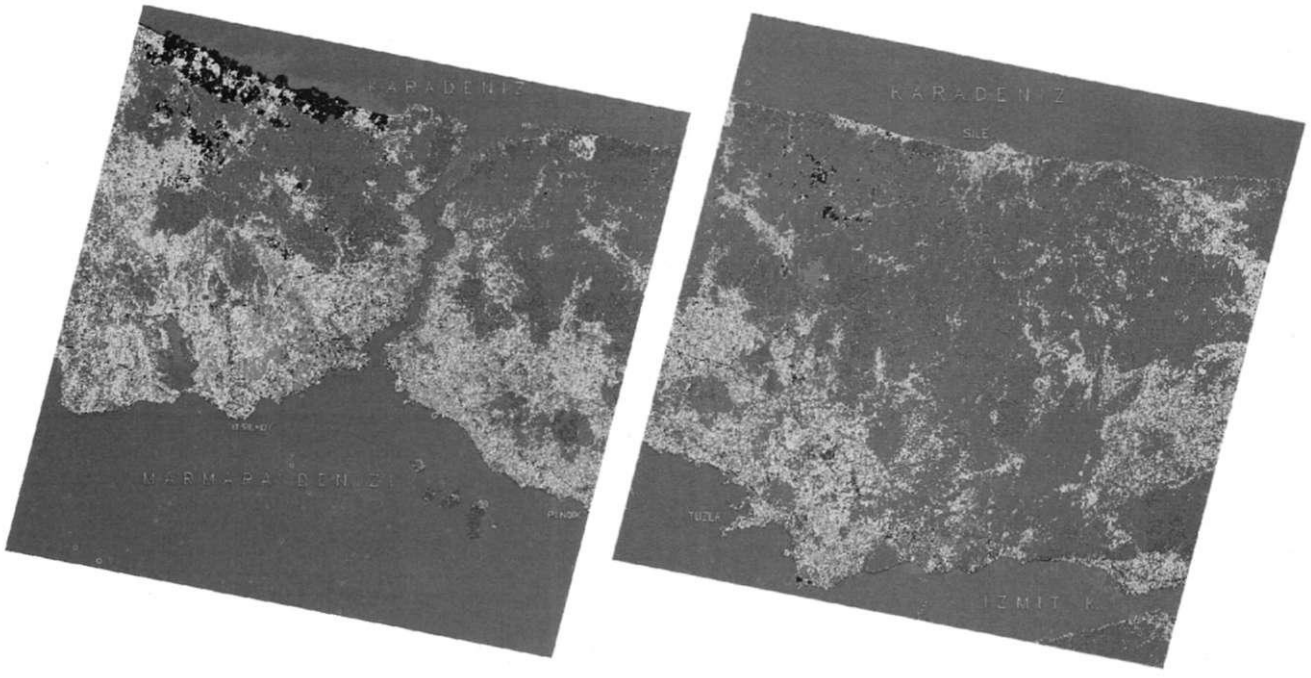

nmada nâzım planı genel hatları ve Yedikule Kapısı, Topkapı, Edirnekapı yönlerim deki 3 anayol ile bugünkü Vatan Caddesinin 1 No'lu Park olarak tahsisi uygun görülerek kabul edilmiştir.

Prof. Prost'un, Beyoğlu yöresine ilişkin, bütüncül bir plan anlayışı ile geliştirilmiş çalışmaları mevcut değildi. Bazı anayollann geliştirilmesi biçiminde olmak üzere, İstiklal Caddesi ve Tarlabaşı Caddesi korunarak ikisi arasında yer alan yol, Taksim-Tepebaşı Caddesi, Taksim-Karaköy Caddesi, Eminönü-Gazi Köprüsü arasındaki Haliç sahil yolu, Karaköy-Tophane arasındaki cadde, Sarayburnu-Yedikule yolu, 2 No'lu Park olarak İnönü Gezisi ve Maçka Bayıldım Yolu ile Dolmabahçe bağlantısı (arazi kullanışı, nüfus yoğunluğu ve yapılaşma yoğunluğu hesaplarına gecikmeksizin) güzergâh saptaması düzeyinde çalışılmıştı. Bu durumda, müşavirler heyetince, Beyoğlu Nâzım Planı'nın yukarıda belirtilen survey çalışmalarına bağlı olarak geliştirilmesine öncelik verilmiştir.

Müşavirler heyeti o tarihe kadar, İstanbul cihetinin surlar, Haliç ve Marmara üçgeni içinde; Beyoğlu cihetinin Beşiktaş, Şişli, Karaköy ve Haliç sahilleri boyunca Sütlüce'ye kadar; Anadolu cihetininse Üsküdar-Kadıköy şeridi olarak dar bir çerçeve içinde ele alınmış olmasını ve birbirleri ile bağlantıları dikkate alınmadan geliştirilen Bakırköy, Florya ve bazı Boğaz köylerinin umumi planları ile parçacı bir planlama anlayışının ürünü olan Prost planlarını eleştirerek, "İstanbul şehrinin nâzım planınm bir bütün olarak" hazırlanmasını temel ilke kabul etmiş ve bu amaçla belediyede Nâzım Plan Bürosu kurulmuştur. Büro, İstanbul tarihi yarımada, Beyoğlu, Kadıköy, Üsküdar nâzım plan büroları ile geliştirilmiştir.

Survey çalışmalarına bağlı olarak, Prost planının uygulama olanağı bulunan kısımları ayrıca korunmuş, plana rağmen uygulanamayan veya plana göre mevcut durumu tümüyle değişmiş olan ve gerçekleri yansıtmadığı için uygulama olanağı vermeyen yerlerin değiştirilmesi kabul edilmiştir. Özellikle fiili durum olarak planlanan alanlardan yaklaşık 3.400 hektara yayılan ve 1952 Nüfus Sayımı'nda 347.488 nüfus içeren Beyoğlu çevresi, plan sınırları içine alınmıştır. Bu plan sınırları içinde saptanan nüfus ve yapılaşma yoğunlukları ışığında Beyoğlu Nâzım Planı sınırları içinde mevcut konut bölgesi 1.000 hektar, gelişme alanı 480 hektar olarak düzenlenmiştir. Sık yerleşme yoğunluğu 600 k/h, orta yerleşme yoğunluğu 400 k/h, seyrek yerleşme yoğunluğu 200 k/h kabul edilerek, gelişme alanlarına yerleştirilecek 102.000 nüfus ile, Beyoğlu Nâzım Planı çerçevesinde 486.000 nüfus için yerleşme olanağı sağlanmıştır.

Beyoğlu Nâzım Plam'nda toplam 3.400 hektarlık arazinin kullanış biçimi ve oranları şöyledir: Yerleşik alan ve gelişme alanı, 1.000+480=1.480 h; oranı 29+14,5= yüzde 43,5'tir. Zararsız ve zararlı sanayi alanı 70+65=135 h; oranı 2,2+1,8= yüzde 4'tür. Açık alanlar ve mezarlıklar alanı 195+80=275 h; oranı 5,7+2,3= yüzde 8'dir. İskân dışı alanlar 1.510 h; oram yüzde 44,5'tir.

Beyoğlu Nâzım Planı sınırları belediye sınırlarına kadar geliştirilerek iskân dışı alanlar belirlemesi getirilmiş, bu alanlarda, 5.000 m^2'den küçük ifraz yapılmasına müsaade edilmeyeceği ve bu alanlarda taban alan yüzde 5'i geçmemek üzere en çok 2 katlı konut binası yapılmasına müsaade verileceği ve böylece gelişigüzel ifraz ve iskânın önlenebileceği düşünülmüştür.

Beyoğlu bölgesinde, açık alanlar olarak Yıldız Parkı, 2 No'lu Park. Abide-i Hürriyet ve çevresi ve Kuruçeşme'deki kömür depolarının kaldırılması ile kazanılacak sahil alanımn park olarak düzenlenmesi kabul edilmiştir.

Zararsız sanayiye Mecidiyeköy-Levent arasında ve Bomonti'de, zararlı sanayiye Kasımpaşa ile Kâğıthane Deresi arasındaki sahil boyunda yer verilmiştir.

Beyoğlu Nâzım Planı bir kentsel planlama çalışması olarak geliştirilirken, Azapkapı-Tophane, Taksim-Gümüşsuyu bağlantısı, Harbiye-Mecidiyeköy bağlantısı, İstiklal Caddesi. Sıraselviler Caddesi, Taksim-Tarlabaşı-Refik Saydam Caddesi, Taksim-Gümüşsuyu Caddesi, Bebek-Beşiktaş bağlantısı, Feriköy-Dolapdere-Kasımpaşa yolu, Taksim Meydam, Karaköy Meydanı için kentsel tasarım kapsamında tanımlamalar getirilmeye çalışılmıştır.

İETT Genel Müdürlüğü'nce, 1953-1954' te. 12 km uzunluğunda Şişli-Yenikapı metro güzergâhı etüdü bir Fransız firmasına yaptırılmış ve proje detaylarına kadar hazırlanmıştır. Ancak 1955'te dönemin başbakanı Menderes'in "toprağın altına para yatırmam, yaptığım görünmeli" değerlendirmesi ile bu girişim tümüyle terk edilmiştir (bak. metro).

Beyoğlu Nâzım Planı 1/5.000, 1/2.000 ölçekte hazırlanmış, yanısıra 1/1.000 ve 1/500 ölçeklerle kentsel tasarım boyutunda desteklenmiştir.

Prost döneminin parçacı ve sezgisel plan anlayışı yerine kent planlama süreci aşamaları içinde ve bütüncül plan anlayışı ile geliştirilmeye çalışılan Beyoğlu Nâzım Planı, Mecidiyeköy-Levent arasında, Bomonti'de, Kasımpaşa ile Kâğıthane Deresi arasında merkeze oldukça yakın yerlerde sanayinin gelişimine yer vererek, bu sanayi komşuluğunda, özellikle Şişli ve Kâğıthane yöresinde, planda "iskân dışı alanlar" tanımlamasıyla önlenmeye çalışılan plan dışı ve gelişigüzel yerleşmelerin ve gecekondularm yayılmasını önleyememiştir. İskân dışı olarak tanımlanan bu alanların kamu elinde bulunan yerleri hızla gecekondular tarafından işgal edilmiştir.

Büyük İstanbul Nâzım Plan Bürosu faaliyetlerinin İstanbul Belediyesi'nde örgütlenmesi, yerel bürolarla desantralizasyonu, çalışmaların üniversite öğretim üyeleri yürütücülüğünde geliştirilmesi, plan çalışmalarının sürekli surveyler-alansal analizlerle desteklenmesi çağdaş ve yararlı bir takım çalışmasını göstermektedir. Bu çalışmalar Beyoğlu Nâzım Planı olarak 1954' te onaylanmıştır; ancak. Büyük İstanbul Nâzım Plan Bürosu'ndaki gelecek için yapılan planlama-düzenleme çalışmalarından ayrı güncel sorunlar için başvuru dosyalarının da incelenmesi talep edilince, çalışma temposu değişmiş, güncel sorunlar, öncelikli olamayacak tali sorunlar, bir diğer deyimle özel istekler kamu isteklerinin, özel yararlar kamu yararlarının önüne geçirilmeye başlamış, bu durumda Müşavirler Heyeti 1955'te istifa etmiş ve faaliyetlerin yürütücülüğünü İstanbul Belediyesi üstlenmiştir.

İstanbul'da planlama faaliyetlerinin bütüncül planlama anlayışı içinde geliştirilmesi böylece gelenekselleşememiş ve 1956-1960 arasında tümüyle parçacı bir uygulama politikası gündeme gelmiştir.

Bu parçacı uygulama politikası, İstanbul'da imar faaliyetlerini doğrudan doğruya yürütmek isteyen o dönemin başbakanı Adnan Menderes tarafından yürütülmüştür (bak. Menderes ve İstanbul).

1956-1960 arasında İstanbul Belediyesi imar faaliyetleri için Prof. Högg yönetiminde özellikle kanalizasyon sorununa çözüm getirilmeye çalışılmış, ancak Prof. Högg'ün önerileri İstanbul'un denizlerle çevrili doğal yapısının verilerinin değerlendirilmesinden çok, Orta Avrupa'nın karaya yönelik çözümlemelerine koşut olarak geliştirildiğinden yüksek maliyetler gerektirdiğinden uygulamaya alınamamıştır.

1960-1980 Dönemi

1960'ta ülkenin sosyokenomik sorunlarına plan ve program anlayışı içinde çözüm aranılması, Başbakanlık'a bağlı Devlet Planlama Teşkilatlın (DPT) ve 5 yıl süreli kalkınma planlarını gündeme getirmiştir. 1963-1967 arasını kapsayan Birinci Beş Yıllık Kalkınma Plam'nda bölge planlama çalışmalarına yer verileceği; öncelikle metropoliten kentlerin, gelişme potansiyeli gösteren bölgelerin ve sosyoekonomik gelişmişlik düzeyi düşük bölgelerin bölge planlama çalışmaları içine alınacağı belirtilmiştir.

Hedefin, yüksek iktisadi ve sosyal üretkenliğin elde edileceği büyüme noktalarına kaynakların öncelikle ve geniş ölçüde ayrılması yoluyla genel verimlilik derecesini yükseltmek şeklinde tayin edilmesinin yanısıra, İstanbul için ayrı bir değerlendirme getirme gereği de vurgulanarak, "İstanbul büyükşehir bölgesinin iktisadi ve sosyal meselelerine çözüm yolu bulmak, yeni gelişme merkezleri tespit ederek aşırı şehirleşme ve metropolleşmenin yükünü hafifletmek" yönünde bir hedef de belirtilmiştir.

1960'ta, DPT, özel ihtisas komisyonları ile çalışma yöntemini benimseyerek 1962' de "İstanbul Planlamasında Geçit Devresi Tedbirleri Şûra Organizasyon Komitesl'ni kurmuş ve "büyük İstanbul" planlama sorunlarının üzerine eğilmiştir. Bu komisyonca geliştirilen çalışmalardan sadece Arazi Politikası ve İskan Politikası İhtisas Komisyonu, süresi içinde çalışmalarını tamamlamış, ancak kentin güncel sorunları giderek öncelik aldığından, bu çalışma yöntemi ve öneriler gündemden düşmüş ve kentsel arazilerin malikinin hiç-

1950'lerin sonlarına doğru henüz iki milyonluk bir şehir olan İstanbul'un genel görünümü. *Cengiz Kabraman arşivi*

bir katkısı olmadan artan arazi değerlerinin kamuya dönüşümü için öneriler, doğmadan ölüme mahkûm olmuştur.

İkinci ve Üçüncü beş yıllık kalkınma planlarında İstanbul için özel bir değerlendirme mevcut değildir. Yalmz, Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planında, il gruplarının fizik, sosyal ve ekonomik kaynakları itibariyle sıralanmasında, doğal kaynak, arazi kullanma, nüfus hareketleri, nüfus ve işgücü, aktif nüfus, katma değer, fizik ve sosyal altyapılar ve genel değerlendirme kriterleri açısından Marmara'nın en üst sırada birinci derecede yer aldığı tespit edilmiştir. Ülkemizde bölgeler arası farklılıkların o bölgelerin sahip oldukları büyükşehirlerden doğduğu varsayımından hareket edilirse, bu sıralamada Marmara Bölgesinin birinci sırada yer almasında İstanbul şehrinin taşıdığı ağırlık, kentin özel bir değerlendirme içine alınmasına rağmen, ortaya çıkmaktadır.

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda metropol şehirlerin yerleri ve rollerine genelde bir değerlendirme getirilmiş ve İstanbul için sadece "İstanbul Halic'inin rehabilitasyonu" ölçek ve boyutunda bir soruna yer vermekle yetinilmiştir.

Türkiye'nin en şehirleşmiş ve sanayileşmiş bölgesinin en şehirleşmiş ve sanayileşmiş şehri olan; mevcut şehirsel aşama sistemi içinde metropoliten şehir olarak birinci sırada yer alan İstanbul'da gelişmenin durması ülkenin sosyoekonomik hayatı için ne kadar tehlikeli ise, İstanbul'da gelişmenin ve büyümenin sınırları aşması da ülkenin en önemli doğa, kültür, tarih değerlerinin kaybedilmesi açısından aynı ölçüde tehlikelidir. Diğer taraftan İstanbul'u sadece güncel ve kısa süreli olayların mekânı olarak değerlendirmek ve sorunlarını bu yönden cevaplandırmak da sadece bu şehre karşı bir haksızlık olacaktır. İstanbul'u, geçmiş ve geleceği yönünden değerlendirmeden sadece halin kısır olanakları içinde değerlendirmek onu harcamak demektir. Bu çelişkili durumlara ancak plan ve program anlayışı ile çözüm getirilebileceği düşüncesi ile 1965'te, İstanbul Belediyesi'nin imar ve planlama faaliyetlerinden ayrı olarak, İstanbul'da, İmar ve İskân Bakanlığına bağlı Nâzım Plan Bürosu faaliyete geçirilmiş, nâzım plan çalışması Doğu Marmara bölge planı çerçevesinde ele alınmaya çalışılmıştır.

İmar ve İskân Bakanlığı Planlama ve İmar Genel Müdürlüğü, bölge planlama çalışmalarında ülke genelinde 9 bölge belirlemiş, bölgeler içinde 13 alt bölge oluşturulmuştur. Edirne, Kırklareli, Tekirdağ, İstanbul, Kocaeli, Sakarya, Bilecik, Bursa, Balıkesir. Çanakkale illeri ile oluşturulmuş olan Marmara Bölgesi'nin İstanbul, Kocaeli, Sakarya, Bursa illeri ile oluşan alt bölgesi Doğu Marmara Bölgesi'dir. Bu alt bölge içinde İstanbul en çok gelişmiş büyükşehir; Kocaeli, Sakarya ve Bursa gelişmiş büyükşehirler olarak tanımlanmıştır.

Doğu Marmara Bölgesi için genel değerlendirmelerde, İstanbul İlinin batı yakasında Çatalca dışında, doğu yakasında Şile dışında kalan alan "daha çok ikinci ve üçüncü sektörlere bağlı hızlı şehirleşme alanları", Çatalca ve Şile "kırsal yoğunluğun ve kırdan şehirlere göçün az olduğu alanlar" olarak belirlenmiştir.

Birinci ve İkinci beş yıllık kalkınma planlarının amaçlarıyla bölge özellikleri göz önünde tutularak, Doğu Marmara planında sanayileşme ve şehirleşmenin dengeli gelişmesine, ülke kalkınmasına daha etkili olabileceği düşüncesiyle büyük önem verilmektedir.

Bölgede İstanbul gibi bir merkezin büyümesinden doğacak sakıncaları (bölge içi dengesizlik, maliyeti yüksek şehirleşme, gelir grupları arasındaki dengesizlik) azaltmak amacı ile, uzun sürede bölge içi bir desantralizasyon öngörülmüştür.

Doğu Marmara Bölgesi, 1965 Nüfus Sayımı'nda illerin toplamı olarak 3-800.000 nüfusa sahiptir. 1980 sayımında bu nüfus 7.035.000'e ulaşmıştır, ancak 1980 için yapılan tahmin 8.400.000 ile daha yüksek tutulmuştur. 1965'te Doğu Marmara Bölgesi toplam nüfusu ülke nüfusunun yüzde 12'sidir. Bu nüfusun yüzde 61'i İstanbul' dan kaynaklanmaktadır.

Doğu Marmara ön planı, ülke kalkınmasına Doğu Marmara Bölgesi'nin optimum düzeyde katılmasını, ülkede yatırım özelliklerinden ve gelişme eğiliminden en üst düzeyde yararlanılmasını, şehirleşmenin ve büyükşehirlerin kabul ve desteklenmesini, bölgeler arası eşitlik ilkesi ile, ülkece en çok gelişmenin sağlanması ilkesinin çelişmesi göz önünde bulundurularak fonksiyonların bölgeler arasında ve bölge içinde dağılımında, belli bir yatırımla, insanın daha iyi şartlar içinde yaşamasının sağlanmasını ilke olarak kabul etmiştir.

Bu ilkeler içinde, "bölgedeki şehirleşme imkân ve eğilimlerinden en çok yararlanmanın yanısıra, ülkede ve bölgede diğer büyükşehirlerin yaratılmasıyla, İstanbul'un gelişmesini yavaşlatmak ve İstanbul'un büyükşehir fonksiyonlarının organize edilmesiyle ülke ölçüsünde eğitici ve okul olmak özelliklerinin geliştirilmesi" tedbirleri de özellikle İstanbul'a yönelik olanlarıdır.

Kalkınma planlarının ülkenin kalkınması amacına yönelik ortak hedefi, bölgeler arası sosyoekonomik gelişmişlik farkının en aza indirilmesidir. Kalkınmanın üç temel bileşeni de sanayileşme, şehirleşme ve tarımda modernleşme olarak tanımlan-

mıştır. Bu bağlamda Doğu Marmara bölge planlaması belirlemeleri kalkınma planının hedeflerine uygun olarak geliştirilmiş olmaktadır. Buna koşut olarak önerilen tedbirlerde de, istanbul'un ülke ve bölgesi içindeki özel yer ve konumu gözetilmiştir.

Bu durum istanbul'un kentsel yerleşme sınırları içinde değil, bölge bütünlüğü içinde, çevresel ilişkiler kurularak kentin özgün yapısının ve taşınmaz kültür ve tabiat varlıklarının korunması hedefinin gözetilmesi ve bu bağlamda planlama ilkelerinin saptanması demektir. Parçacı bir planlama anlayışı değil, bütüncül bir planlama anlayışını yansıtmaktadır.

Bu çalışma ve öneri, 1960'tan sonra Devlet Planlama Teşkilatı'nm ve imar iskân Bakanlığı'nın kurulmasından sonra 1965'te bölge planlama çalışmalarının sonucunda getirilmiştir. Bundan daha önceki bir tarihte "istanbul'da Bölge Planlamasına Yardımcı Bir Araştırma"da, istanbul özel bölgesi olarak metropoliten bölgeyi oluşturacak il sınırlan içinde desantralizasyonla, aşamalı bir kentsel sistemle yeni kentler yaratılması ve sorunlara bölge ölçeğinde çözüm aranması gerekliliği 1956' da İstanbul Teknik Üniversitesinde gündeme getirilmiştir.

Özetle, İstanbul'un evrensel hizmet fonksiyonu ile uyumlu olmayan sanayi gelişmelerinin ne denli tehlikeli olabileceği açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Kente ancak tarihsel gelişme süreci içinde ulaşmış olduğu hizmet (ticaret, kültür, sanat vb) merkezi olma fonksiyonuna uygun olarak, ancak ve ancak emek yoğun olmayan sanayi önerilebilir. Bu teknoloji yoğun-sermaye yoğun sanayidir. Ülkede teknik, bilim, sanat yaratıcılığının en uygun şekilde gelişebileceği ortam İstanbul'dur. Böylece İstanbul'da gelişecek olan sanayi, bu şehrin kendine özgü yapısı ve onun özel fonksiyonu olan hizmet merkezi olma özelliği içinde yerini ve rolünü almalı ve buna paralel olarak da sanayi yerleşmelerinin tamamlayıcısı olan liman ve depolama hizmetleri ancak bu ölçek ve boyut içinde kalmalı, ülke ölçüsünde hizmet verecek olan tesislere kesinlikle bu kentin dışında yer verilmelidir.

Birinci ve İkinci beş yıllık kalkınma planları hedefleri ve Doğu Marmara bölge planlama, bölgesel yerleşme ve gelişme ilişkileri çerçevesinde Doğu Marmara Bölge Planlama Grubu tarafından bölge için üç seçenek belirtilmiştir: 1. Bugünkü eğilimlere uymak, 2. doğu doğrultusunda lineer gelişme, 3- çok merkezli bölgesel metropol. Bu belirlemeler bağlamında, Doğu Marmara'da egemen öğeyi İstanbul'un oluşturduğu ve bu yüzden genel olarak Doğu Marmara'nın İstanbul'un doğrudan etki alanı olarak tanımlanması gereği vurgulanmaktadır.

Bu belirlemeler bağlamında, İstanbul Nâzım Plan Bürosu, Büyük İstanbul Nâzım Plan çalışmalarını yürütmek üzere Roma Üniversitesi Mimarlık Fakültesi öğretim üyelerinden Prof. L. Piccinato'yu davet eder. Prof. L. Piccinato daha önce Emlak Kredi Bankası'nın Ataköy yerleşme planlaması için banka tarafından davet edilmiş, Ataköy genel yerleşme planı ve Ataköy 1. Kısım planlama ve detay çalışmalarının tamamlanmasından sonra Bursa Nâzım Plan Bürosu'nun planlama çalışmalarını yönetmiştir.

1960-1967 arasında, bu kez istanbul'da, imar faaliyetlerini yönetmek üzere davet edilen Prof. L. Piccinato, İstanbul'un yerleşme ve gelişme politikasında, Doğu Marmara Bölge Planlama Grubu tarafından iki seçenek olarak önerilmiş olan İstanbul'un tek merkezli çemberler halinde büyümesini lineer bir büyüme modeline dönüştüren köklü bir değişiklik getirmiştir. Piccinato, meskûn yerlerde yoğunluğu artırıcı yapılaşma izinlerinin verilmemesini istiyor, kentin potansiyel gelişme alanlarında parselasyon ve İfrazın yasaklanmasını, yasal ve mali mevzuatm yenilenmesini talep ediyordu. Prof. L. Piccinato tarafmdan saptanmış olan Büyük İstanbul Nâzım Plan yerleşme ve gelişme ilkeleri aşağıda belirtilmiştir:

1. Yapılacak altyapı yatırımlarının en uygun kesimlere yöneltilmesi, 2. belirli alanlarda yeni iş merkezleri ve bu iş merkezlerinin yanında yeni yerleşme alanları geliştirilmesi, 3. tarımda modernleşme, 4. turizm endüstrisi ve doğa koruma gereklerinin birlikte getirilmesi, 5. İstanbul'un büyümesindeki eğilimin takibi halinde, istanbul'un 5-10.000.000'luk nüfuslu, hinterlandı boşalmış, fakirleşmiş bir ahtapot metropolis olacağı tehlikesinin göz ardı edilmemesi.

Prof. L. Piccinato yönetiminde geliştirilen bu proje kentin taşlaşarak büyümesi tehlikesine karşı, çeşitli yerlere dağılmış çok merkezli gelişmeyi çözüm olarak getiren ve "büyük İstanbul" planlama sorunları için olması gereken yerleşme düzenini sağlayabilecek bir öneri olarak değerlendirilmelidir.

1960'ta başlayan kalkınma planları ile ülkenin kalkınma ve gelişme sürecindeki sosyoekonomik sorunların plan ve program anlayışı içinde geliştirilmesi felsefesi ve bölge planlamanın uygulama aracı olarak belirlenmesine koşut olarak, 19ö7'de İstanbul Bölge Kalkınma Kongresi yapılmıştır. 10-20 Nisan 1967'de yapılmış olan bu kongrenin düzenlenmesinin amacı "istanbul bölge kalkınması için yönetim yapısında reform" koşullarını sağlayabilecek bir ortak çalışmanın geliştirilmesidir.

Kongrede, İstanbul bölge kalkınmasının sağlanabilmesi için planlama sisteminin yeni bir biçimde ele alınmasının gerekleri vurgulanmış ve böylece yerel düzeydeki planlama çalışmalan için, İstanbul'da sorunların ülkesel ve bölgesel ölçekte belirlenmesi, bölge planlama çalışmaları kapsamında yapılacak inceleme ve araştırmalara dayanarak planlama ilkelerinin saptanması, planlama çalışmalarının takım çalışması olması gerekliliği, "büyük istanbul" planlamasının belirleyecilerinin İstanbul'un tarihsel gelişme sürecinde kazanmış olduğu kültür varlıkları ve özgün yapısından kaynaklanan tabiat varlıkları olduğu, tarihi çevrenin korunması, ardışık bir kentsel yerleşme ağı öğesi olarak "büyük İstanbul" için bir metropoliten yönetim geliştirilmesi, metropoliten planlama sürecine halkın katılımının sağlanması ve uygulamalarda zaman ve kaynak israfının önlenmesi amacıyla, örneğin "eylem alanları planlaması" vb yeni uygulama yöntemlerine yer verilmesi konuları işlenmiştir. İstanbul'da, bölge planlamadan gelen üst düzey yöneltici kararlarla metropoliten planlamaya geçilmesi ilkesi kabul edilmiş, ancak bölge büyüklüğünde fikir birliği sağlanamamıştır. İstanbul'un, İl sınırları içinde özel bir bölge olarak alınması, İstanbul metropoliten bölgesi, İstanbul bölgesi, Marmara Bölgesi ve Doğu Marmara Bölgesi vb belirlemeler gibi... Kongre sonuçları amacı bağlamında önemli sayılmış, ancak "büyük İstanbul" planlama ve uygulama çalışmalarında kentin kendine özgü gerçeklerinin belirleyiciliği devam etmiştir.

1970'ten sonra otomobil sayısının artması ve yerli otomobil yapımına başlanmasıyla, kent içi ulaşım ve park yeri sorunu bireyler ölçüsünde güçlükler ortaya çıkardıkça sorunun yolların genişletilmesinden başka çözümü olamayacağı imajı yaygınlaşmış, toplutaşımacılık gündeme geİememiştir.

Büyük İstanbul Nâzım Plan Bürosu, İmar ve İskân Bakanlığı bünyesinde olmak üzere çalışmalarını sürdürmüştür. 1971'de Büyük İstanbul Nâzım Plan Raporu'nun incelenmesi ile 1955'te belediye sınırları içindeki nüfusla metropoliten alan nüfusu arasındaki farkm 50.000 kişi olarak kabul edildiği, 1965'te bu farkın 380.000 kişiye yükseldiği ve 1970'te yaklaşık 650.000'e varmış olduğunun kabul edildiği anlaşılmaktadır. 1955-1965 arasında, bu durumda, artan nüfus olan 802.000 kişinin yüzde 40'ınm belediye sınırları dışma yerleştiği görülmektedir. Bu, plan dışı gecekondu alanlarının yaygınlığının ifadesidir.

Raporda özellikle 1960-1965 arasında kentleşmenin daha çok imalat sanayiine bağlı olarak geliştiği kaydedilmektedir ki, bu 1970'te, yukarıda 1960 sonrası olarak gösterilen planlama çalışmalarının hedeflerine yönelinmediğinin, İstanbul'un bir metropoliten kent olarak ulusal ve uluslararası düzeyde olmak üzere hizmet sektöründe gelişmeye açılmadığının ifadesi olmaktadır. 1960-1966 döneminde Türkiye'de sanayi sektörü katma değeri yıllık artış hızı yüzde 7,5 olduğu halde, aynı dönemde, İstanbul'da bu hızın yüzde 11,1 ile İkinci Beş Yıllık Kalkınma Plam'nda ülke sanayi sektörü katma değerinde öngörülen hıza eşit olduğu raporda kaydedilmektedir. Kalkınma planı bu hızı İstanbul için Türkiye genelinde belirtmiştir. Hedef dengeli kalkınmadır ve bölgeler arası sosyoekonomik gelişmişlik farkının en aza indirilmesidir. Öyle ise bu durumda kalkınma planında belirtilen hedeflere değil, gene sadece sanayinin kendi gerçeklerine uyan bir gelişme kaydedilmiş demektir.

1971 Büyük İstanbul Nâzım Plan ilkeleri aşağıda özetlenmiştir:

- İstanbul metropoliten alanındaki büyüme geçici nitelikte değildir, süreklilik göstermektedir ve gösterecektir.

- Bu büyümenin, bugünkü kentsel alandan daha büyük bir çevrede; bağlantılarıyla, Doğu Marmara ve Trakya alt bölgelerinde, sonra büyük metropoliten sınırlar içinde düşünülmesi kaçınılmazdır.

- Büyüme bir taraftan ekonomik verimliliğin, diğer taraftan kentin olağanüstü tarihi ve fiziki değerlerinin titizlikle korunması şeklinde düzenlenmelidir.

- 1990 için metropoliten nüfus büyüklüğünün 5.500.000 dolaylarında gelişeceği, doğu yakası gelişme hızının batıya kıyasla daha fazla olacağı, 1965'te yüzde 77,7 batı, yüzde 22,3 doğu oranmda olan nüfus dağılışının 1990'da sırasıyla yüzde 67 ve yüzde 33 olacağı düşünülmüştür.

- Bölge ölçüsünde İzmit ve Bursa gibi kentlerin sanayi-hizmet gelişmesinin desteklenmesi, eğitim-sağlık bakımından bu amaca yönelik donatım öngörülmüştür.

- Geniş arazi isteyen büyük sanayi kuruluşlarının bölge ölçüsünde desantralizasyonu gereklidir.

- Metropoliten ölçüde, doğu yakasında yerleşmek isteyen sanayilerin organize sanayi bölgeleri ve yeni iç ulaşım aksıyla desteklenmesi, batı yakasında ise düzenlenmesi gereklidir.

- Tek merkezli büyüme lineer yapıya dönüştürülecektir. Bu değişime yardımcı olarak Boğaz Köprüsü ve çevre yolları sistemi kullanılacaktır.

- Büyük nüfus yığılmalarının olduğu kesimlerde, yeni ikinci derecede yönetici merkezlerin gerektiği kabul edilmektedir.

- Bütün bu değişimi sağlayabilmek için metropoliten yönetim ve yan örgütler kuruluşunun gerekliliği temel ilkedir.

1976'da, nâzım planın onaylanmayan esasları aşağıda özetle verilmiştir. Bu dönemde Dünya Bankası uzmanları ve BİNP Bürosu'nca hazırlanan şehirsel gelişme stratejilerinde, 1. seçenek metropoliten kent İstanbul'un batıda yüzde 59, doğuda yüzde 41 nüfus büyüklüğü ile yerleşmesi; seçenek Al, batı yakası ağırlıklı yerleşme, Boğaz'ın Avrupa yakasında bir yeni gelişme ve Çekmece gölleri arasında yeni kent ağırlığı; seçenek A2, doğu yakası ağırlıklı yerleşme, Kartal yöresinde kompakt yerleşmedir.

Kentin nüfusu, düşük artış tahmini ile 1985 için, 5,6 milyon, 1995 için 7 milyon; yüksek nüfus artışı tahmini ile 1985 için 6,6 milyon, 1995 için 9,5 milyon kabul edilmiştir. İşgücü için nüfus tahmini, 1970'te 1,07 milyon kişilik bir işgücünün varlığı esasından, düşük artış tahmini ile 2,5 milyon, yüksek artış tahmini ile 3,3 milyondur. Bu durumda düşük artışa göre yüzde 3,5, yüksek artışa göre yüzde 4,6 oranında yeni bir iş yaratılması gereklidir.

Her iki seçenekte de düşük artışa göre sanayi alanma 1995 için 1.130 hektar gelişme alanı tahsis edilmiştir.

Seçenek stratejiler; arazi tahsisi, hareket ve erişilebilirlik, gelişme maliyetleri, endüstriyel verimlilik, çevre, kaynak koruması, kontrol ve uygulama, askeri alanlar kriterlerine göre karşılaştırılmaya çalışılmıştır.

1970'lerden sonra hızla artan taşıt sayısıyla birlikte İstanbul bir çevre yolları ve köprülü kavşaklar kenti görünümü kazanmaya başladı.
Nurdan Sözgen, 1993/Onyx

Dünya Bankası uzmanları ve İstanbul Nâzım Plan Bürosu uzmanlarınca geliştirilen bu şehirsel gelişme stratejileri içinde Al seçeneğinin getirdiği sistem aşağıdaki istek ve gereksinimleri yanıtlamaktadır.

Sanayinin desantralizasyonunu ve Boğaz geçişlerini en aza indirmeyi hedeflemektedir. Kanalizasyonda maliyet avantajı getirmektedir. Liman gelişmesine olanak sağlamaktadır. Kentin çekim merkezi batıya kaydırılarak, tarihi yarımada ve Boğaziçi'nde basıncın kaldırılmasına yardımcı olması beklenmektedir. Bu plan 1995 sonrası için de olanak göstermektedir. Gelişme kentin batısında ağırlıkla tek merkezde olacağı için denetimin kolaylaşacağı kabul edilmektedir.

Bu dönemde İmar ve İskân Bakanlığı'na bağlı olan Büyük İstanbul Nâzım Plan Bürosu değişik bir çalışma sistemi kabul etmiştir. Nâzım Plan Bürosu başkanı bakanlığın bir görevlisi olmayıp, hükümet kararnamesi ile İstanbul Teknik Üniversitesinden talep edilen ve isteği doğrultusunda bu görevi fahri yapmak üzere İTÜ Senatosu'nca görevlendirilen bir öğretim üyesidir.

Yukarıda ayrıntılandırılan Al seçeneğinin irdelenebilmesi için varsayımların sınanması amacıyla BİNP Bürosu yeniden organize edilerek çalışma grupları oluşturulmuştur.

Varsayımlardan biri, işgücündeki genel artışla orantılı olarak düşük artışa göre 1995'te 110.000 kişilik işgücünü barındıracak ikinci bir büyük merkezin 1985'e kadar'meydana gelebileceği ve 1970 İstanbul metropoliten kent nüfusunun yaklaşık yarısı kadar olan 1.180.000 nüfusun Büyükçekmece-Küçükçekmece gölleri arasındaki "büyük çalışma merkezi" çevresinde yerleştirileceğidir. Sınanması gereken diğer husus da, Büyük İstanbul Şehirsel Gelişme Projesi'nin ve ulaşım etütlerinin hazırlanmasında Ankara-İstanbul Karayolu, Boğaziçi Köprüsü, Trakya köprü bağlantısı çevre yolu ile Marmara Denizi arasında kalan alanın seçenek raporunda MİA (merkezi iş alanı) olarak kabulüdür.

Bu temel varsayımların BİNP Bürosu çalışanlarmca incelemeye alınmasından sonuç ve ürün alınamamış, merkezi tasarruflar karşısında BİNP başkanının istifası da kabul edilmemiş, sonuçta talebi üzerine fahri olarak yaptığı bu görev İTÜ Senatosu'nca üzerinden alınmış ve böylece İstanbul'un planlama sorunlarına bilimsel ve tarafsız bir yaklaşıma politikacılarca izin verilmemiştir.

Bu iki varsayım sonradan İTÜ'de araştırma projesi ve yüksek lisans projesi olarak sınanmış ve varsayımların yeniden kurulması gerekliliği görülmüştür.

Böylece 1974'te hükümet ve Dünya Bankası anlaşması sonucunda, Nâzım Plan Bürosu bünyesi içindeki "Şehirsel Gelişme Projesi" ve 4 yabancı uzman ve firmanın danışmanlığındaki "genel planlama ve ulaşım-arazi kullanımı model çalışmaları" proje safhasında kalmıştır.

Bu dönemde İstanbul metropoliten kenti üzerindeki basıncı azaltabilmek amacı ile Karadeniz'de Ereğli, Marmara'da Bandırma yerleşmeleri arasına çekilen bir hat üzerine kalkınma planı icra programlarında zaten yer almış olan altyapı yatırımlarına bağlı sanayi ve iskânın özendirilmesi önerisi, İmar ve İskân Bakanlığı Mesken Genel Müdürlüğünce "Kalkan Projesi" olarak benlmsenmişse de hiçbirsonuç alınamamıştır.

Bu dönemde BİNP Bürosu ve Kültür Bakanlığı Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu (GEAYK) Başkanlığı'mn ortak çalışması ile 1975'te, 1/5.000

ölçekli Boğaziçi Tarihi ve Doğal SİT'İ Koruma Planı hazırlanmış ve GEAYK tarafından onaylanmıştır.

1980'den Günümüze

Haziran 1979'da başlatılmış olan nâzım plan çalışması, İmar ve İskân Bakanlığı Planlama Genel Müdürlüğü Yüksek Kurulu üyelerinin katılımı ile, "Marmara Bölgesi Gelişme Şeması ve Kentleşme Politikaları" çalışma dizisi ve "İstanbul Metropoliten Alan Kent Bütünü" çalışmaları ile bütünleştirilerek 1/50.000 ölçekli İstanbul Metropoliten Alan Nâzım Planı 1995 hedefine göre hazırlanmış ve 29 Temmuz 1980'de onanmıştır.

Bu nâzım plan çalışmasının amacı, "metropoliten İstanbul'un ülke ve dünyaca bilinen özdeğerlerini yitirmeden, uluslararası düzeydeki öneminin ülke yararına artırılması, bu arada ülke kalkınmasına uyumlu olarak metropolün büyüme ve gelişmesinde gerekli fonksiyon ve hizmetlerin yaratılması" olarak tanımlanmıştır.

1980 İstanbul Metropoliten Alanı Nâzım Planı ilkeleri şöyle özetlenebilir:

- İstanbul metropoliten alanının ülke ve dünyaca bilinen özdeğerlerinin mümkün olduğunca korunması ve değerlendirilmesi.
- Ulusal ve uluslararası düzeydeki öneminin ülke yararına artırılması.
- Metropoliten alanın, ülke kalkınmasına uyumlu büyüme ve gelişmesinde gerekli fonksiyon ve hizmetlerin elde edilmesine yönelik olması.
- Gelişmeye paralel olarak mevcut eğilimlerin yönlendirilmesi.

Metropoliten alan ölçeğinde ve planlamaya geçişte kabul edilen genel planlama varsayımlarının, tutarlı ve metropoliten alan için geçerli olacağı kararından hareket edilerek, her türlü olasılığın değerlendirilebilmesi için, öncelikle ilk kademe olarak 22 adet 1/200.000 ölçekli alternatif plan-şema hazırlanmış ve bunlar arasmdan değerlendirme yapılarak 4 adet plan-şema seçilmiş ve bu 4 plan-şema 1/100.000 ölçekli ikinci kademe alternatiflerin tabanını oluşturmuştur. Bu alternatiflerin hazırlanmasında ve esas planın elde edilmesinde temel hedef, İstanbul metropolitenindeki şehirleşmenin düzenlenmesi ve bunun için uygulanabilecek planlama alternatifinin getirilmesidir.

Alternatiflerden seçilen 3 adet planın sentezinden Metropoliten Alan Nâzım Planı, 1/100.000 ölçekli baz alternatifi üretilmiştir. Bu baz alternatifinin ana hat ve esasları uygulamaya işlenerek metropoliten alanın 1995 nihai arazi kullanımını etaplar halinde veren bir plan hazırlanmıştır.

Seçenekler arasında tercihte, metropoliten kentin Marmara Bölgesi gelişme stratejisine uyum sağlaması en önde gelen kriter olmuştur.

Sonuçta üretilen 1/500.000 ölçekli İstanbul Metropoliten Alan Nâzım Planı'nda İstanbul'un gelişmesi, Marmara Denizi boyunca ve doğu-batı doğrultusunda lineerdir. Karadeniz sahilinde noktasal 11 adet gelişme odağı saptanmıştır.

İstanbul gibi hızla değişen ve karmaşık bir metropolde daha genel boyuttaki gelişme, düzenleme ve yönlendirmeyi şekillendirecek ve alternatif önerilerde daha kolay tercih yapabilmeyi sağlayacak operasyonel hedefler üzerinde durulmuştur,

Planlama hedefleri şu şekilde özetlenebilir:

- İstanbul metropoliteni ile Marmara Bölgesi gelişmesinin ülkenin kalkınma düzeni içinde bütünleşmesi.
- Doğal, tarihi ve kültürel değerlerin korunması,
- İstanbul'un içme suyu kaynaklarının her şeye rağmen korunması.
- Ülke ölçeğinde üretilen enerjinin sınırlı olması nedeniyle optimum düzeyde yararlanmanın sağlanması.
- Mevcut kentsel dokudaki problemli alanların öncelikle düzenlenmesi.
- Yeni kentsel gelişme alanlarının sağlıklı ve organize biçimde gerçekleştirilmesi.
- Konut üretiminin ihtiyaç ve talep özelliklerine göre programlandırılması.
- Ülkenin istihdam politikasına uygun olarak metropolde çalışma alanlarının dengelenmesi.
- Sanayinin fonksiyonel kirliliği dikkate alınarak sanayi alanlarının planlanması.
- Metropoliten kent bütününde MİA'nın ana merkez olarak gelişmesi.
- Metropoliten kentte nüfusa uyumlu rekreatif alan ve kentsel açık alan gereksiniminin sağlanması.
- Arazi kullanımının sektörler arası dengelenmesinde turizm payının artırılması.
- Metropoliten İstanbul bütünü içinde toplutaşıma ile bireysel ulaşım dengesinin daha verimli, adil ve çevreye en az zarar verecek biçimde gerçekleştirilmesinin sağlanması.
- İş amaçlı yolculukların topluma maliyetinin azaltılması.
- Metropoliten alanda yönetim ve organizasyon bütünlüğünün sağlanması.

Planlama çalışmasının temel kabulleri içinde metropoliten alanda nüfus, 1995 için alt sınır 6.700.000, üst limit 9.200.000 olarak belirlenmiştir.

1981'de İstanbul planlama sorunlarına halkın katılımı konusunda bir sivil örgüt örneği oluşturmak üzere, Siyasi ve Sosyal Araştırmalar Vakfınca (SİSAV), 20-21 Kasım 1981 arasında İstanbul planlama sorunlarının çözümlerine yardımcı olabilmek amacıyla İstanbul Sempozyumu düzenlenmiş, çeşitli disiplinlerdeki üniversite öğretim üyelerinin katılımı ile bir takım çalışması olarak geliştirilen bu sempozyumda, metropoliten İstanbul'un planlanmasında kentin ülke ve bölge içindeki yeri, tarihsel gelişme sürecinde kazanmış olduğu çoğulcu bir kültür yapışım yansıtan özgün kültür ve tabiat varlıklarının planlamada belirleyici rolleri, bu bağlamda koruma ve yenileme ilkeleri ve koruma ve yenilemenin olması gereken hukuki düzen gündeme getirilmiştir.

1982'de, İstanbul Valiliğince, merkezi yönetimin, üniversite öğretim üyeleri ve uygulamacı yöneticilerin katılımı ile ve İstanbul sorunlarına ışık tutabilmek amacıyla, 28 Mayıs 1982'de 1. İstanbul Sempozyumu düzenlenmiştir. Bu sempozyum, gene bir takım çalışması örneği olarak geliştirilmiş ve İstanbul'un yönetim yapısı ve bu yapının hukuki yönü, çevresel sorunları, ulaşım ve altyapı sorunları, belediye hizmetleri ve nâzım plan çalışmalarının analizleri yapılarak, ülkedeki kentleşme ve sanayileşme sürecinde İstanbul'un yeri ve geleceği, Boğaziçi'nin doğa, kültür ve tarihi değerlerinin korunması, turistik bakımdan İstanbul'un değeri gündeme getirilmiş; İstanbul'un tarihsel gelişme sürecinde kazanmış olduğu kültür ve doğa varlıklarına bağlı kentsel özel işlevinin hizmet sektörü içinde değerlendirilmesi gereği vurgulanmıştır.

1983'ten itibaren İstanbul planlama çalışmalarını yöntem, içerik ve biçim açısından etkileyecek olan yasal mevzuat değişiklikleri yeni yasalar olarak gündeme gelmiştir:

- Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu (2863/1983, 3386/1987) ve yasa ile oluşan koruma kuralları kararları;
- Boğaziçi Kanunu (2960/1983) ve yasaya ilişkin 22 Temmuz 1983 onay tarihli ve 1/5.000 ölçekli Boğaziçi Nâzım Planına göre çizilmiş Boğaziçi aİanı krokisi;
- İmar ve Gecekondu Mevzuatına Aykırı Yapılara Uygulanacak Bazı İşlemler ve 6785 Sayılı İmar Kanunu'nun Bir Maddesinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun (2981/1984, 3290/1987, 3366/1987);
- İmar Kanunu (3194/1985);
- Turizm Teşvik Kanunu (2634) ve Bakanlar Kurulu kararnameleri ile kabul edilen turizm bölgeleri, turizm alanları, turizm merkezleri.

Yukarıda sayılan yasalar güvencesinde, aynı süre içinde, değişik yönetimlerin de planlama-düzenleme tasarruflarına olanak verilmiştir.

3194 Sayılı İmar Kanunu'na göre nâzım plan hazırlanması yetki ve sorumluluğu büyükşehir belediyesine, nâzım plan esasları içinde 1/1.000 ölçekli uygulama planlarının hazırlanmasında yetki ve sorumluluk da ilçe belediyelerine verilmiştir. 2981-3290 Saydı İmar Af Kanunu olarak bilinen yasa kapsamında tasarruflar sadece imar ve gecekondu mevzuatına aykırı olarak inşa edilen binalardan başka, "zorunlu hallerde ve süratle gecekondulaşma ve kaçak yapılaşma istidadı gösteren alanlarda belediye veya valiliklerin yaptıracakları ıslah imar planı niteliğinde o bölgedeki yapılaşmanın şekil ve şartlarım gösteren planlama ve uygulama yapılabilir". Bu durumu tespite belediye veya valilik yetkilidir. Böyle zorunlu hallerde ve uygulama yapma zarureti olan bölgelerde yapılacak planlarda 3194 Sayılı İmar Kanunu'nun imar planı yapma şartlan ve standartları aranmaz. Ancak "buralarda yapılacak binaların irtifaı azami 12,50 m olacaktır" hükmü, büyükşehirden başka ilçe belediyeleri ve valilikçe de imar planı niteliğinde planlar hazırlatılacağım göstermektedir. Üstelik geçerli standartların aranmayacağı

da belirtilmiştir. Yüksekliğin 12,50 m'yi aşamayacağı hükmü ise seyyanen 4 katlık bir irtifanın geçerliliğinin ifadesi olmaktadır.

Bu durumda, "gecekondulaşma ve kaçak yapılaşma istidadı" gösteren alanların 4 katlı binalarla yapılaşması sonucu ortaya çıkan yoğunluk, İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nce hazırlanmış 1/50.000 ve 1/5.000 ölçekli nâzım planlarda yer verilmemiş bir yoğunluk olarak sosyal ve teknik altyapıyı olumsuz etkilemektedir. Bu kararlar büyükşehir belediyesi dışında ilçe belediyeleri ve valilik kararları ve uygulamaları olarak gelişecektir.

Koruma amaçlı imar planlarını yapma, yaptırma ve onaylama yetkisi de Kültür Bakanlığı'nın ilgili koruma kurulunca yürütülecektir.

Turizm amaçlı imar planı da Turizm Bakanlığı'nın yapma, yaptırma ve onaylama yetkisi içindedir. Turizmi Teşvik Kanununa göre Bakanlar Kurulu kararı ile *Resmi Gazete'de* ilan edilerek yürürlüğe giren turizm bölgeleri, turizm alanları ve turizm merkezleri de nâzım plan arazi kullanışı içinde, işlev yönünden, yapılaşma yoğunluğu yönünden, plan kararlarına, ilkelerine aykırı ve aşırı yapı ve kullanım yoğunluğu ile sosyal ve teknik altyapıyı, çevresel ilişkileri olumsuz etkileyecek bir tasarruftur.

Af kanunları ile getirilen durumlar da, nâzım plan yerleşme ilkeleri ve yoğunluklarını hızla daha yoğun bir yapılaşma ve kullanım biçimine dönüştürmekte ve ülke genelinde "yasallaştırma" çabası, İstanbul ve Boğaziçi'nin daha yoğun yapılaşmasına ve plan kararlarının zedelenmesine neden olmaktadır.

1983'te çıkan Boğaziçi Kanunu, yasaya ilişkin Boğaziçi alan krokisinin oluşumundaki isabetsizlikten ve 1983 onaylı, 1/5.000 ölçekli Boğaziçi Nâzım Planımın verilerinin saptanmasındaki acelecilikten kaynaklanan hatalı değerlendirmeleri içermektedir. Yasanın amacı uygun ve yerindedir, ancak yetersiz kalmıştır. Çünkü 3194 Sayılı İmar Kanunu, 1985'te Boğaziçi Kanununa atıf yapılan maddeler ile çıkarılmış ve Boğaziçi alanında mevcut nüfus ve yapı yoğunluğunu artırıcı nitelikte plan değişiklikleri "yapılamaz" ilkesi değiştirilerek "yapılabilir" haline getirilmiştir. Bu madde Anayasa Mahkemesi'nce iptal edilmiş, ancak *Resmi Gazetede* bu iptal kararı yayımlanıncaya kadar, Boğaziçi öngörünüm bölgesi Boğaziçi Kanunumun ruhuna aykırı bir biçimde yapılaşmaya açılmıştır.

Bu durumlar, plan göz ardı edilerek, yasa hükümleri ile mekânsal sorunların çözümüne yönelmenin getirdiği yanlışlardır. Boğaziçi mekânı için hazırlanan bir plana bağlı olmadan, yerel özellikleri dikkate almadan, yasa maddesi olarak getirilen ilkeler sağlıklı çözümler için yeterli olamamıştır. Yapılaşma kararlarının ancak ve sadece plan kararı ile getirilmesi, Boğaziçi gibi özgün bir mekânın korunmasının ve gelişiminin yasa ile değil plan ile yönlendirilmesi gereğini bir kez daha ortaya çıkarmıştır.

Prost'un planında sanayi bölgesi olarak gösterilen Kazlıçeşme'de bulunan deri fabrikaları 1993'te kaldırılarak yeni bir çevre düzenlemesi yapıldı.
Yavuz Çelenk, 1994

Bu bakımdan, bir doğal ve kentsel SİT olan Boğaziçi'nin korunmasını yeterince sağlayamayan 2960 Sayılı Boğaziçi Kanunu, 1993'te, İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nce yeniden ele alınmış, danışma kurulunca yapılan çalışmalarla Boğaziçi'nin korunması ve yeniden yapılanmasında plana öncelik veren yeni bir Boğaziçi Kanunu tasarısı hazırlanmıştır.

İstanbul planlama etkinlikleri 1980-1990 arasında plandan çok eyleme dayanan etkinlikler olmuş, bu durum yanlış olarak eylem planlaması uygulaması biçiminde değerlendirilmiştir. Oysa, şehircilikte geçerli olan "eylem alanları planlamasıdır". Bu tür planlama örneği parçacı bir planlama anlayışım yansıtmaz, çünkü bütüncül bir planlamanın, yapısal, yerleşme ve gelişme ilkeleri saptanmış bir genel planlama sisteminin uygulamaya açılmasıdır. Bu bakımdan, bu yıllardaki İstanbul imar faaliyetlerinin plansız olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

1984'te, İmar ve İskân Bakanlığı Büyük İstanbul Nâzım Plan Bürosu lağvedilmiş, bütüncül nâzım plan çalışmaları, kısmi etüder biçiminde belediyede Planlama Müdürlüğü yetkisinde geliştirilmeye başlamıştır.

Bu dönemde toplutaşıma için hızlı tramvay seçilmiş, 1986 da temeli atılarak uygulamaya geçilmiştir. Yenikapı-Aksaray-Ferhatpaşa-Ataköy arasında 19 istasyonlu bu güzergâh 23.3 km'dir. Bu uygulama ile metropoliten kentin toplutaşıma konusuna uygun bir çözüm getirilmiştir.

1990'dan sonra İstanbul Büyükşehir Belediyesi planlama etkinlikleri gene Belediye Şehir Planlama Müdürlüğü yetkisinde sürdürülmüş, 1/50.000 ölçekli nâzım plan çalışmaları yeniden başlatılmış ve planın rasyonel, katılımcı ve demokratik bir biçimde üretilmesinin sağlanması amacıyla geniş kapsamlı bir çalışma ortamı yaratabilmek için üniversiteler, ilgili bakanlıklar, kamu kuruluşları ve meslek odaları temsilcileri ile bir danışma denetleme kurulu kurulmuştur.

2010 yılı hedef alınarak geliştirilen bu çalışmada nâzım planın rolü, mekânsal stratejileri ortaya koyan, öngörülen dönem ve yapı için gerekli mekânsal düzenlemeleri belirleyen, bu hedefe yönelik altyapı yatırımları için yatırımcı kuruluşlara yol gösteren bu planın gerçekleşmesi için gerekli kurumsal, idari, mali vb önerileri geliştirici bir araç olarak belirlenmektedir.

Amaç, İstanbul'un evrensel, kültürel, doğal, özdeğerlerinin ve tarihi kimliğinin korunarak, ülke ve bölge kalkınması ile uyumlu büyüme ve gelişmesi sağlanırken, küresel ekonomik gelişme süreci ve metropoller kademelenmesi içinde yerini almasıdır.

1. alt amaç, İstanbul'un bir dünya kenti haline gelmesidir.

2. alt amaç, İstanbul'un tarihi, kültürel, doğal kaynaklarının ve kimliğinin korunarak yaşam kalitesinin yükseltilmesidir.

3. alt amaç, metropoliten yapının ve ekonominin etkinliğinin artırılmasıdır.

1. alt amaç doğrultusunda öneriler: Farklılaşma işlevleri ile iş dünyasının ve ekonomiyi örgütleyen karar merkezlerinin İstanbul'da odaklanması; İstanbul'un uluslararası ve bölgesel iş ve ticaret merkezi haline gelmesi; finans sisteminin İstanbul'da odaklanması (banka, sigorta merkezleri); uluslararası ve bölgesel ithalat ve ihracatın yapıldığı liman görevini sürdürmesi; mal ve hizmet üretim ve tüketiminde geniş seçenekler sunan bir merkez olması; gösteri ve eğlence merkezi haline gelmesidir.

2. alt amaç doğrultusunda öneriler: Tarihi yarımadanın, metropoliten alan gelişme dinamiklerinin baskısından kurtarılması, var olan tarihi ve doğal değerlerinin, kültür, turizm ağırlıklı fonksiyonlara kavuşturulması; doğal özdeğerlerinin, silüetinin ve doğal peyzaj değerlerinin korunması, çevre standardının yükseltilmesi; özel ve devlet mülkiyetindeki orman alanlarının korunması ve kesinlikle küçültülmemesi; su koruma ve orman alanlarında, şehrin lineer makroformunu bozan çekicilik yaratma konusunda potansiyel tehlike oluşturan kurumların ve yapılaşmaların yer almaması; özel ve devlet mülkiyetindeki orman alanlarında ekolojik dengeyi bozan, erozyona neden olan ve bitki örtüsünü ortadan kaldıran hiçbir yapılaşmaya izin verilmemesi; İstanbul'daki endemik (yöreye özgü, nadir sayıda) bit-

Boğaz sırtlarında 1980'li yıllardan bu yana giderek hızlanan betonlaşma, yeşil alanların yok olmasına neden oldu. *Serhat Yüce, 1993*

ki örtüsünün korunması ve geliştirilmesi; şehirsel kademelenme bazında yerleşme ünitelerinin büyümesi paralelinde yeşil alan gereksinimindeki nitelik değişimi göz önüne alınarak (örnek: Semt parklarının yanında bölge parklarına da ihtiyaç duyulan yerleşme büyüklüklerinde) yeşil alan standartlarında büyümenin sağlanmasıdır.

3. alt amaç doğrultusunda öneriler: Ülke ve bölge.nüfus yerleşmeleri bütünlüğü içinde İstanbul'a düşen payın dengelenmesi; İstanbul metropolü ve Marmara Bölgesi gelişmesinin ülkenin kalkınma düzeyiyle bütünleşmesi ve bölgesel desantralizasyonun sağlanarak şehirsel yerleşim kademelenmesinin yönlendirilmesi; nüfusun metropoliten alan bütününde merkez kademelenmesi içinde dengeli olarak dağıtılması; desantralizasyon sonucu gelişen yerleşmelerde sektörel bazdaki fonksiyonlar dengeli biçimde dağıtılarak, yeni şehirsel gelişme alanlarının sağlıklı ve organize biçimde gerçekleştirilmesi; doğu ve batıda alt merkezler yaratılarak kent merkezinin yoğunlaşmasının önlenmesi, konut ve iş alanlarının dengeli bir şekilde dağıtılması; ülkenin ve bölgenin istihdam politikasına uygun olarak metropoliten alandaki çalışma bölgelerinin dengelenmesi; hizmetler kapsamındaki fonksiyonların sınıflandırılarak, metropoliten alan bütününde merkez kademelenmesine bağlı olarak dengelenmesi; metropoliten alan bütününde merkezi iş alanı ve alt merkezlerin nüfus, istihdam, altyapı, ekonomik ilişkiler ağı içinde kademelendirilerek, nitelik ve nicelik açısından yeterli düzeye getirilmesi; İstanbul'un tarihi ve kültürel değerlerinin yoğun olduğu bölgelerinin bu bölgenin geçmişten izler taşıyan kültürel, fiziki ve sosyal dokusu yok edilmeden turizm açısından değerlendirilmesi; İstanbul'un kültürel ve doğal turizm potansiyeli göz önüne alınarak, gerek ekonomik ve gerekse fiziksel açıdan kentin siluetini, peyzajını bozmayacak biçimde kitle etkisi az olan oteller ile eski doku içinde mevcut tarihi sivil yapıların değerlendirilerek pansiyon turizmciliğinin geliştirilmesi; sanayinin İstanbul dışına kayması için teşvikler paketinin geliştirilmesi, kent içinde de caydırıcı önlemler alınmasıdır.

İstanbul Nâzım Planı'nm temel önerileri ise şunlardır:

- İstanbul'un 2010'da erişeceği tahmin edilen 17-18.000.000 nüfusun metropoliten alanda dengelenmesi ve merkezin rahatlatılması açısından, batıda Çerkezköy-Çorlu ve doğuda İzmit, Kocaeli-Bilecik akslarında tampon sanayi bölgeleri kurularak ve bugünkü sanayi ve ekonomi dinamiklerini izleyerek gerek İstanbul'dan çıkacak, gerekse bölgeye yeni gelecek büyük ve orta ölçekli endüstri bu yörelerde yerleştirilecektir.

- Ekonominin karar merkezi olan merkezi iş alanının küresel ve bölgesel metropoliten merkez fonksiyonlarını karşılayacak düzeye getirilmesi için gerekli mekânsal düzenlemeler yapılacaktır.

- Tarihi yanmada, "eski kent" kimliği korunarak, turizm, ticaret ve kültür ağırlıklı bir kullanım alanına dönüştürülecek ve üzerindeki merkez baskısı Yenikapı-Ferhatpaşa aksına kaydırılacaktır. Benzer koruma-kullanma dengesi Galata, Pera ve Haliç kıyılarında da kurulacaktır.

- İstanbul'un yaşamsal kaynakları olan su havzaları ve akciğerleri olan ormanlar koruma altma alınacaktır.

- Doğu ve batıdaki kalkan bölgelerde sanayi ile üretimin karar ve finans merkezi olan İstanbul-MİA arasındaki bölgede, üretim alanlarına hizmet verecek, İstanbul-MİA ilişkisini sürdürmekle birlikte yükünü merkez dışına çekerek rahatlatacak denge merkezleri kurulacaktır. Bu denge merkezlerinin İstanbul Büyükşehir Belediyesi sınırları içinde kalacak alanları, doğuda Kartal-Pendik yöresinde, batıda ise Küçükçekmece yöresindedir.

- İstanbul'un coğrafyasından kaynaklanan zorunlulukla, doğu-batı aksında doğrusal gelişme, hızlı raylı ulaşım sistemleri ile desteklenerek beslenecektir, gelişme merkezleri bu aks üzerinde odaklaşmıştır.

- İstanbul Nâzım Planı, 2010 yılında 17.000.000ü aşacak potansiyel bir nüfusun ve ekonominin ancak İstanbul metropoliten alan ve bölgesinde dengeleneceğini dikkate almaktadır.

Bu dönemde, toplutaşıma için tarihi yanmada ve Beyoğlu arasmda olmak üzere 1950'li yıllardan beri güzergâh olarak geçerliliğini koruyan Levent-Yenikapı arasında 12 km uzunluğunda metro hattı projelendirilmiş ve 1992'de uygulamaya geçilmiştir. İstanbul metropoliten kentinin ulaşım sorunu için gerekli, uygun ve yerinde bir çözüme ancak bu dönemde karar verilebilmiştir. Metroya ek olarak Sirkeci-Aksaray arasında 9 istasyon ile çağdaş tramvay, Taksim-Tünel arasında da eski tramvay güzergâhı kullanılarak ulaşım sorununa yardımcı çözümler getirilmiştir.

Yukarıda verilen açıklamalar özetlenirse; İstanbul için 1935'ten itibaren "yerel yönetim yetki ve sorumluluğunda bir nâzım plan" anlayışı ile, çalışmalar kent planlama ve kentsel tasarım birlikteliği içinde geliştirilmiş, ancak 1950'li yılların sonunda, bu çabalar merkezi yönetim kararlarıyla yetersiz ve parçacı bir kentsel tasarım uygulamasına dönüşmüştür.

1965'te İmar ve İskân Bakanlığı'mn Nâzım Plan Bürosu ile yürütülen çalışmalar, merkezi yönetimin yetki ve sorumluluğunda, ancak yerinden yönetilen bölge planlama ilkeleri ışığında bir kent planlaması anlayışı ile sürdürülmüştür.

1980'li yıllarda ise kentsel uygulamaların merkezi yönetimin yetki ve sorumluluğunda yasa ve kararlarla yürütülmesi amaçlanan bir anlayış gündeme gelmiş, Nâzım Plan Bürosu bile gereksiz görülerek lağvedilmiştir.

1994 Nâzım Plan amaç ve hedefleri ve bu amaç ve hedeflere yönelik önerileri, bu dönemde nâzım plan anlayışının çağdaş bir değerlendirmeye dayandırıldığını; "sürdürülebilir bir gelişme" ve "çevreye duyarlı bir planlama" kavramları doğrultusunda metropoliten İstanbul'un ülke ve bölge içindeki özgün yerini ve özgün karakteristiklerini korumayı ve kentin bu karakteristiklerini vurgulayarak metropoler sıralaması içinde evrensel yerinin belirlenmesini hedeflediğini.göstermektedir. 1994 hedefleri desantralizasyon sürecini başlatıcı bir plan politika bütünlüğü göstermektedir. Yitirilmekte olan nâzım plan ve planlama anlayışının gerekliliğini yeniden gündeme getiren ve'savunan bir değerlendirmeyi ifade etmektedir.

Bibi. H. Prost, *Anadolu Sahili Nazım Planını İzah Eden Rapor.* İst., 1939; ay, *İstanbul'un Yeni Çehresi I, Vesikalar 1936-1938,* İst., 1953; ay,

İstanbul'un Yeni Çehresi III, Nâzım Planlar, lst., 1950; Revizyon Komisyonu, *Revizyon Komisyonu Raporu,* lst., 1954; *İstanbul İmar Planı İzah Raporları, I. Beyoğlu Ciheti,* İst., 1954; H. (Çağlar) Suher, "İstanbul'da Bölge Planlamasına Yardımcı Bir Araştırma", (İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, basılmamış doçentlik tezi), 1963; *İstanbul Planlamasında Geçit Devresi Tedbirleri, Şûra Organizasyon Komitesi, Arazi Politikası ve İskân Problemi Raporu,* lst., 1962; *Doğu Marmara Ön Planı, İmar ve İskân Bakanlığı Bölge Planlaması Dairesi,* Ankara, 1965; *İstanbul Bölge Kalkınma Kongresi Tebliğleri,* lst., 1967; Büyük İstanbul Nâzım Plan Bürosu Başkanlığı, *Büyük İstanbul Nâzım Plan Raporu,* İst., 1971; Büyük İstanbul Nâzım Plan Bürosu Başkanlığı, *Metropoliten İstanbul'un Gelişmesi, 1976Raporu,* İst., 1976; Büyük İstanbul Nâzım Plan' Bürosu Başkanlığı, *İstanbul Metropoliten Alan Nazım Planı, O: 1/50.000, 1980 Raporu,* İst., 1980; Siyasi ve Sosyal Araştırmalar Vakfı (SİSAV), *İstanbul Sempozyumu,* İst., 1981; İstanbul Valiliği, *1. İstanbul Sempozyumu,* İst., 1982; Beyoğlu Belediye Başkanlığı, *İmar Mevzuatı,* İst., 1984; L. Berköz-Akkal, "İstanbul'un Mekânsal Yapısının Tarihsel Gelişimi", (İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, basılmamış yüksek lisans tezi), 1984; H. Suher, "İstanbul Nâzım Plan Kararlannın Üretilmesinde Amaç ve Hedefler", *İstanbul'un Geleceği, Stratejiler ve Öneriler Forumu,* lst., 1990; İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı, *Boğaziçi Kanunu Çalışmaları ve Boğaziçi Kanunu Tasarısı,* lst., 1993; İstanbul Büyükşehir Belediyesi Nâzım Plan Bürosu, *İstanbul Nazım Plan Raporu,* lst.. 1994.

HANDE SUHER

PIAII İA

"Geniş, yaygın" anlamına gelen "plateia" sözcüğü, Bizans metinlerinde genellikle pazar yerlerini ve geniş caddeleri tanımlamakta kullanılırsa da, topografik olarak, aşağı yukarı günümüzdeki Unkapanı ile Ayakapı arasındaki yerin adıdır. Buradaki kıyı şeridi, gerçekten de, "plateia"nın sözlük anlamına uygun olarak yeterince geniş ve düzdür. Buna rağmen "plateia"nın burada bulunan bir pazar yerinin adı olması akla daha uygundur. Gerçekten de geç Bizans dönemine ait İtalyan metinlerinde Platea Kapısı'na (sonraları Unkapanı Kapısı) "porta della piazza" (pazar kapısı) denilmektedir. Bu pazar yeri, erken devir kaynaklarında "Leomakellon" (halk pazarı) diye anılırken, 10. yy kitabı *Patria Konstantinopoleos'ta.Q-')* I. Leonün (hd 457-474) eseri olarak zikredilir. Buradaki pazar yeri, sonraları Unkapanı Kapısı diye anılacak olan Basilike Pile'ye (İmparatorluk Kapısı) yakınlığı yüzünden 1390'da şehre gelen Rus hacılarmca "Basilike" olarak adlandırılmıştı.

Öte yandan bugünkü Balat bölgesinde bulunan ünlü Ayios Laurentios Kilisesinin Plateia'ya yakın olduğundan söz eden kaynaklar bir karışıklık doğurmuştur. Söz konusu kilise, İmparatoriçe PulfieriaC-0 (ö. 453) tarafından yaptırılmış, I. İustinianos(-0 (527-565) ve I. Basileios(->) (867-886) dönemlerinde onarım görmüştü. Kilisede Peygamber Isaiasin kemikleri saklanıyordu.

Böylece Plateia adı, hem Balat bölgesi için, hem de Unkapanı yöresi için kullanılmış olmalıdır.

Bibi. Schneider, *Mauern, 77;* Janin, *Constantinople byzantine,* 414; Janin, *Eglises et monesteres,* I, 3, 139-140, 300-304; A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos,* Bonn, 1988, s. 529-532.

ALBRECHT BERGER

PLEURODICTYUM CONSTANTINOPOLITAJNUM

408-386 milyon yıl önce (erken devoniyen) sığ ve sıcak denizlerin resifal ortamlarında koloniler oluşturarak yaşamış olan karakteristik fosil niteliğindeki bu mercan türünün İstanbul ve civarı alt devoniyen (paleozoik) kayaları (şeyller) içinde son derece zengin fosilleri bulunmaktadır. Bu kayalardaki mercan topluluğunda kolonisinin ortasındaki "S" harfi gibi kıvrılmış kurt tüpçüğü ile karakteristik ve koloni ile ilişkisinin ne olduğunun anlaşılamaması ve bunun da çözülemeyen bir problemi yansıtması nedeniyle *P. problematicum* Goldfuss olarak tanımlanan kozmopolit bu türün yanında farklı olarak, kurt tüpü içermeyen muntazam ve iri kolonileriyle karakteristik, İstanbul'a özgü yeni bir tür, Roemer (1863) tarafından bu şehrin eski ismine karşılık olmak üzere *Pleurodictyum constantinopolitanum* Roemer, 1863" olarak adlandırılmıştır. İstanbul'un bilim literatüründe yerini almış bu meşhur fosilinin International Code of Nomenclature'deki (Code) yeri sistematik sıralamada şöyledir: Phylum: Cnidaria (Hatschek, 1888); classis: Anthozoa Ehrenberg, 1834; Subclassis: Zoantharia (Von Beneden), ordo: Tabulata (Milne-Edwards ve Haime, 1850); familya: Favositidae Dana, 1846; genus: *Pleurodictyum* (Goldfuss, 1829); tür: *Constantinopolitanum* Roemer, 1863; yaş: Alt devoniyen (408-386 milyon yıl); tip lokalite: Beykoz-Kanlıca (İstanbul).

Disk ya da yarı küresel şekilli kolonileri olan bu cinsin, birbirleri ile ufak kanallar (stolon) ile bağlı kaim duvarlı, olduk-ça geniş ve büyük altıgen şekilli ve yaklaşık 20-25 ferdi olan kolonileri vardır. Roemer'in tanımladığı bu tür İstanbul Boğazı'nın Asya kıyılarında Kanlıca ve civarında alt devoniyen yaşlı kayalar (şeyller) içinde bol olarak bulunur. Ayrıca bu türün yamsıra topluluğun içinde, kolonisinin ortasındaki "S" harfi şeklinde kıvrılmış kurt tüpçüğü ile karasteristik *P. problematicum* Goldfuss, sayıca fazla ufak fertleri ile tanımlanan *P. bithynicum* Weisserm türleri de yer alır.

Bibi. F. Roemer, "Geognostiche Bemerkungen auf einer Reise nach Constantinopel und im besonderen über die in den Umgebungen von Constantinopel verbreiteten Devonischen Schichten", *NJb,* (1863), s. 513-524.

MEHMET SAKINÇ

POKUZYAN, ZAKARYA

(1719, Kağızman, Kars -11 Mart 1799, Istanbul) Türkiye Ermenileri 55. patriği.

Eçmiadzin'deki ruhban okulunda öğrenim gördükten sonra, önce şemmas (diakos, sargavak), 1755'te ise Episkopos Yeğiazar tarafından rahip takdis edildi. Daha sonra Başpatrik V. Hagop tarafından episkopos rütbesine yükseltildi. 1764'te başpatriklikçe Tokat bölgesi elçiliğine atandı. 17ö7'de ise Başpatrik Simeon tarafından İstanbul Patrikliği nezdinde başpatriklik elçisi görevine getirildi.

Pokuzyan 28 Kasım 1773'te İstanbul Ermeni patrikliğine seçildi. Ertesi gün yaptığı yemin töreninden sonra, 30 Kasım'da padişahça onaylanarak II. Zakarya adıyla patriklik tahtına oturdu. Katoliklik meselesiyle ilgili olarak çevrilen entrikalar sonucu, saray tarafından patrikliğe uygun görülmeyen Zakarya 30 Mayıs 178İ'de Bursa'ya sürgün edildi. 10 ay Bursa'da yaşadıktan sonra, 31 Mart 1782'de ikinci kez patrikliğe seçildi. Bu görevdeyken vefat etti. Eçmiadzin Başpatriklik Elçisi Episkopos Taniel tarafından icra edilen takdis ve cenaze töreni Kumkapı'daki Surp Asdvadzadzin Patriklik Kilisesi'nde yapıldı. Naaşı daha sonra Kuruçeşme'ye götürülerek, kendi yaptırdığı Yerevman Surp Haç Kilisesi avlusunda defnedildi.

Zakarya Pokuzyan, Hagop Nalyan(->) ve IX. Hovhannes Golodün(->) başlattığı eğitim hareketlerinin izleyicisidir. Onun çabaları sonucu İstanbul'da Ermeniler için okul açma çığırı başlamıştır. Şınork Mıgırdiç Amira Miricanyan'ın 1790'da Kumkapı' da açtığı okulla başlayan akım, Balat, Beyoğlu, Ortaköy, Kuruçeşme, Samatya, Üsküdar gibi semtlerde devam etmiştir. Pat-

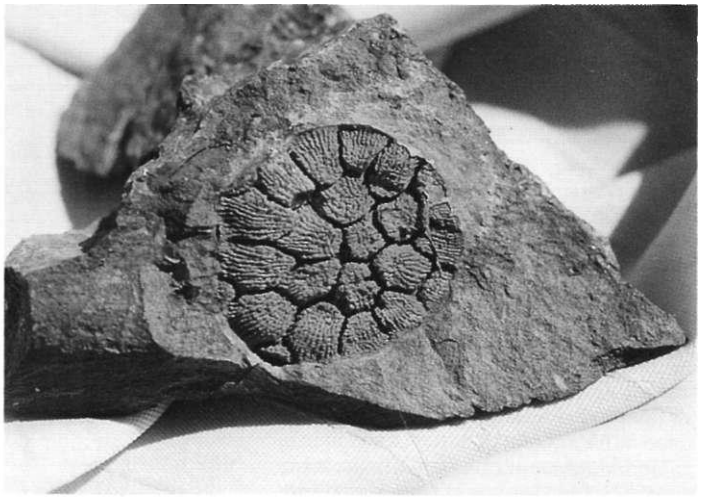

Pleurodictyum Constantinopolitanum
Mehmet Sakınç

rik Hagop Nalyan'ın açtığı okulda Zakarya da öğretmenlik yapmıştır. Yine onun çabaları sonucu Sarkis Tbir Saraf-Hovhannesyan, Madteos Balattzi, Takvor Aslanyan, Haçadur Badveli, Mardiros Sargavak gibi dönemin önemli tarihçi ve eğitimcileri bu okullarda ders vermeye başlamışlardır.

Yayım işine de önem veren Zakarya'nın girişimleri ve Şınorhk Mıgırdiç Amira Miricanyan'ın maddi katkılarıyla 1790'da Kumkapı'daki Mayr Tıbradunün içerisinde bir basımevi kurulmuştur.

1794'te onun girişimleri sonucu ve Şınorhk Mıgırdiç Amira Miricanyan'm maddi desteğiyle Narlıkapı Hastanesi genişletilerek yeniden inşa edilmiş, aynı yıl Taksim'de, Surp Harutyun Kilisesi yanında bir hastane daha kurulmuştur.

Patrik Zakarya, kişisel çabaları ve maddi yardımlarıyla Kuruçeşme'deki Yerevman Surp Haç Kilisesi'ni inşa ettirmiş, 28 Şubat 1798'de kendi eliyle takdis ederek ibadete açmıştır. Kumkapı'daki Surp Asdvadzadzin Patriklik Kilisesi duvarı ve bahçedeki havuz yine onun maddi desteğiyle inşa edilmiştir.

Patrik II. Zakarya Pokuzyanin döneminde en çok göze çarpan olay Katolik sorunudur. Patrikliğinin ilk döneminde (1773-1781) bu konuda aldığı önlemler üzerine patriklik tahtından uzaklaştırılarak Bursa'ya sürülmüştür. İkinci patrikliği döneminde (1782-1799) ise daha ılımlı da olsa Roma'dan yollanan misyonerlerin Ermenileri Katolik kilisesine bağlama çalışmalarına karşı mücadele etmiş, bu yüzden bazı tarihçiler tarafından acımasızlıkla suçlanmıştır.

Bibi. H. Asadur, "Gostantnubolso Hayerı Yev îrentz Badriarknerı" (İstanbul Ermenileri ve Patrikleri), *1901 Intarizag Omtzuytz Azkayin Hivantanotzi* (Ermeni Hastanesi 1901 Kapsamlı Takvimi), İst., 1981; A. Berberyan, *Badmutyun Hayotz*(Ermeniler Tarihi), İst., 1876: G. İnciciyan, *Aşkharhakrutyun Çoritz Masantz Aşkharhi* (Dünyanın Dört Bölümünün Coğrafyası), V, Venedik, 1804; M. Ormanyan, *Azkabadum,* II, İst., 1914; V. Torkomyan, *Yeremya Çelebi Kömürciyan Sdambolo Badmutyun* (Eremya Çelebi Kömürciyan'm İstanbul Tarihi), I-III, Viyana, 1913-1938; *Zakarya Gağzıvantzi Badriark* (Patrik Kağızmanlı Zakarya), İst.. 1984.

VAĞARŞAG SEROPYAN

POLEATİKON SEMTİ VE KÖŞKÜ

Bizans döneminde, Anadolu yakası varoşlarından olan Poleatikonün Türk dönemindeki Bostancı semtinin yerinde olduğu genellikle kabul edilir.

VII. Konstantinos Porfirogennetosün (hd 913-959) *Törenler Kitabından* öğrenildiğine göre, imparatorlar Anadolu tarafında yaptıkları seferlerden döndüklerinde, şehir başkanı (eparkhos) tarafından burada karşılanırlardı. Bu bilgiye dayanarak Poleatikon'da böyle bir karşılama için en azından bir köşkün bulunması gerektiği düşünülür. Burada kıyıda, 718'de Konstantinopolis'i kuşatmaya gelen Arap donanmasının lodos fırtınasında sığındığı bir de liman vardı.

Herhalde önemli bir yapı olmayan bu köşkün hiçbir izine rastlanmamıştır. Yalnız Bağdat Caddesi kenarındaki çatal çeşmenin yanından denize akan bir sel yatağı olan Turşucu Deresi'nin kenarında, Yazmacı Tahir Sokağı köşesinde, dış yüzünde aralıklı olarak payandalara sahip, taş ve tuğladan karma teknikte yapılmış bir Bizans duvan vardı. 19401ı yıllara kadar görülebilen bu duvar, derenin üstü kapatıldıktan sonra kaybolmuştur. Aynı yapının uzantısı olması muhtemel bazı duvar parçaları, demiryolu kenarında, yeni emniyet binasının hemen önünde de görülüyordu.

Bizans dönemine ait bir kalıntı ise Bostancı Tren İstasyonu dolaylarında bulunmuştur. Bunun da bir kiliseye ait olduğu sanılır. Bostancıda 16. yy'da yapılan bir çatal çeşmenin kemer mermerleri aslında Bizans sütun parçaları olup, çeşme yapılırken bunların sadece görülen kısımları işlenmiştir. Çeşmenin öndeki yalağı da bir Bizans lafitidir. Nihayet Bostancimn az doğusunda evvelce Çamlık denilen yerde de villalar yapılırken Bizans mimari parçaları bulunmuştur.

Bütün bu izler, Bostancı'da eski Poleatikon'dan bazı kalıntıların olduğuna işaret sayılabilir. Buradaki limanın iri kaya blokların yığılması suretiyle yapılan mendireği 1936-1937 yularına kadar görülüyordu. O tarihlerde bunların üstüne beton dökülerek bir mendirek yapılmıştır. Yeni sahil yolu yapılırken bu mendirek dolgu toprağı altında kalmıştır.

Bibi. R. Janin. "La banlieue asiatique de Constantinople". *Echos d'Orient,* XXII (1923), s. 190: Janin. *Constantinople byzantine,* Paris, 1950, (1. bas.). 150. 459.

SEMAVt EYİCE

POLİEUKTOS (AYİOS) KİLİSESİ

Fatih İlçesi'nde, Saraçhanebaşı'nda Belediye Sarayı'nrn**(-t)** kuzeybatısında ve Atatürk Bulvarı üzerinde kalıntıları duran bu büyük kilise, Ayasofya'dan önce kentin en büyük bazilikalarmdan biriydi.

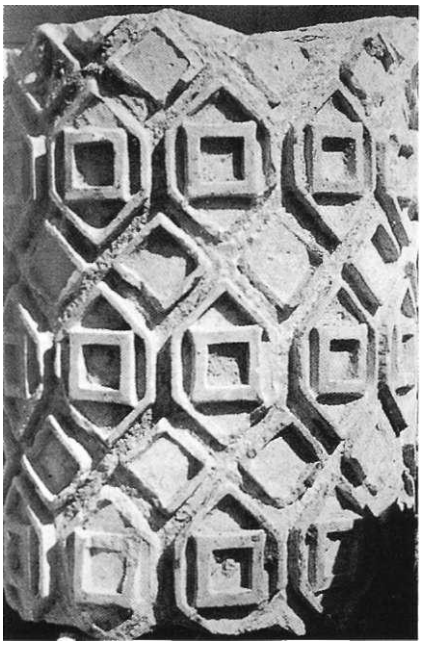

Ayios Polieuktos Kilisesinin kazı alanındaki mozaikleri dökülmüş kabartmalı sütundan bir ayrıntı.
M. Harrison. *A Tempie for Byzantium,* Londra, 1989

Tauri Forumu'nu Constantinus Martirionu'na bağlayan Mese üzerinde, Constantinus'tan (hd 324-337) sonra kentin büyük saraylarının yerleştiği bu bölgede, 472'de son Batı Roma imparatoru olan Anikius Olybriusün kızı Anikia İuliana(-0 tarafından 524-527 arasında yaptırılmıştır. Büyük Romalı ailelerin ikisine mensup olan bu aristokrat kadın yaptırdığı anıtlarla bir sanat patronu olarak ünlüdür. Büyük kiliseyi de sarayının yakınında yaptırmıştır.

Ayios Polieuktos Kilisesi Cumhuriyet döneminin Bizans arkeolojisine ilişkin en büyük bulgularından biridir. 1960'ta bir te-

Ayios Polieuktos Kilisesi kazı bölgesinin güneydoğudan genel görünümü.
M. Harrison, *A Temple for Byzantium,* Londra, 1989

mel kazısı sırasında şans eseri olarak ortaya çıkan bir yazıt buradaki kilisenin Anikia tuliana tarafından yapıldığını gösteriyor, 10. yy'da hazırlanmış bir Grek antolojisindeki bir şiirden alınmış ve Anikia İuliana'nın yaşamına ve yaptırdığı kiliseye ait övgü dolu bir epigramın fragmanlarını içeriyordu. Bu şiirde Anikia Iuliana'nın Hıristiyan olduğu için Malatya'da öldürülen Romalı asker Polieuktosün adına yaptırdığı büyük ve süslü kiliseden söz edilmekteydi. Bunun Ihor Şevçenko tarafmdan saptanmasından sonra Arkeoloji Müzesi Konservatörü Nezih Fıratlı ve R. M. Harrison tarafından 1964'te başlatılan kazılar 1971'e kadar sürmüştür.

Alt yapı kalıntılarını yorumlayan Harrison, sonradan yayımladığı yapıtta sadece temelleri kalmış bu kilisenin bir rökonstrüksiyonunu önermiştir. Buna göre kilise büyük bir kubbe ile örtülü bir orta nef etrafında yan nefler ve giriş tarafında bir iç narteks, uzun bir absid, avlu tarafında iki katlı bir narteks ve büyük bir avludan oluşuyordu. Orta nefte yükseltilmiş bir ambon bulunuyor, ayrıca yan nefler üzerindeki galeriler orta nefe doğru çıkıntılar yapıyordu. Absidde bir sintronon da vardı. Kilise derin bir bodrum katını içeren yüksek bir subasman üzerinde yükseliyor ve avludan kilise kotuna 5 m yükseliğinde merdivenlerle çıkılıyordu. Kilisenin 12. yy'da terk edildiği ve büyük bir zenginlik gösteren mimari taş bezemenin Haçlılardan önce ve Haçlı döneminde yağmalandığı anlaşılmaktadır. Latin İmparatorluğu(->) döneminde Konstantinopolis'in mimari ve arkeolojik zenginliklerini İtalya'ya taşıyan Venedikliler bugün San Marco Kilisesindeki bazı fragmanları ve Piazetta'da bulunan bezemeli payandaları (pilastri acritani) bu kiliseden götürmüşlerdir. Barselona Arkeoloji Müzesi'nde bile bu kiliseden alınmış bir sütun başlığı bulunmaktadır.

Kilise olağanüstü zengin bir bezemeye sahipti. Kazılarda 6. yyin başına ait mimari bezemenin çok zengin örnekleri bulunmuştur. İç duvarlar kakma bezemeli mermerlerle kaplanmış, kubbeler mozaiklerle süslenmişti. Sütun başlıkları, kornişler ve lentolar çok iyi işlenmiş geometrik ve floral zengin bir sözlüğe sahip kabartma bezemelerle donatılmıştı. Kullanılan malzemenin Anadolu'nun değişik bölgelerinden, Tunus ve İspanya'ya kadar çok çeşitli ülkelerden getirildiği anlaşılmaktadır. Bezemenin en ilginç öğelerinden biri mermer üzerine yaldızlı cam, değişik renklerde taşlardan kakma tekniği ile yapılmış olanlardır.

Döşemeler geometrik bir desenle döşenmiş mermer plaklardır. Avlu da, aynı şekilde, mermerle kaplıydı. Çok iyi bir işçilikle yapılmış asma dalları ve yapraklar ve üstün bir ustalıkla yapılmış sütun başlıkları geç Roma sanatının Doğu Akdeniz'deki en önemli verileri arasındadır. Bu bezemeler içinde Sasani bezeme sanatından doğrudan etkilendiğini gösteren ayrıntılar da vardır. Anikia İuliana'ya ait epigram, nefin etrafındaki nişlerin kemerlerine ve düz kornişlere kazılmıştı. Nişlerin içinde neredeyse ronde-bosse olacak kadar üç boyutlu tavus kuşları bulunuyordu. Tavus kuşu Roma mitolojisinde Jüpiter'in (Zeus) karısı Jüno'nun (Hera) ve ölümsüzlüğün simgesiydi. Bu kabartmaların boyalı olduğunu gösteren koyu mavi ve altın yaldızlı boya kalıntıları bulunmuştur. Kilise kazısında hepsinin yüzleri İkonoklazma(->) döneminde tahrip edilmiş, İsa ve havarilerine ait, bir seri küçük boyda kabartma pano da ortaya çıkarılmıştır.

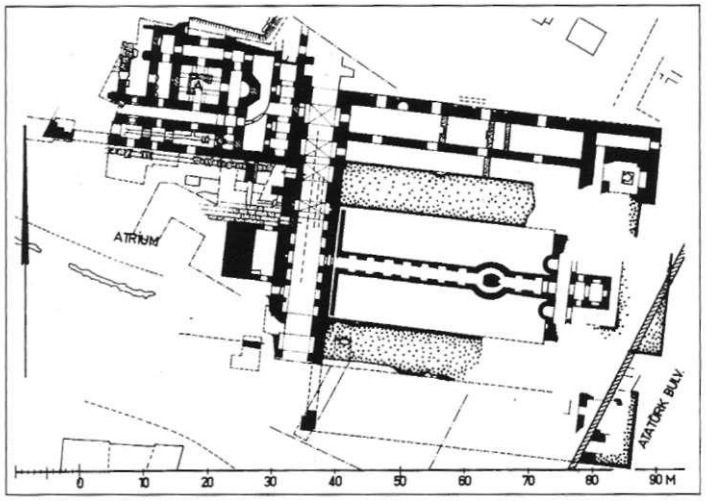

Ayios Polieuktos Kilisesi'nin planı. Müller-Wiener, *Bildlexikon*

Bu gerçekten olağanüstü zengin yapının varlığı Konstantinopolis'in henüz Romalı sayılacak döneminde Roma'yı aratmayacak bir mimari zenginlikle inşa edilmiş olduğunu göstermektedir. Anikia İuliana, kilisesine, kendisini yapıcı olarak Süleyman Peygambere benzeten bir kitabe yazdırmıştı. İ. İustinianosün Ayasofya'yı'bitirdikten sonra "Ey Süleyman seni geçtim" demesinin Anikia İuliana'ya yapılan bir referans olduğu ileri sürülmüştür.

Bibi. C. Mango-I. Şevçenko, "Remains of the Church of St. Polyeuktos at Constantinople", *Dumbarton Oaks papers,* S. 15 (1961), s. 243-247; R. M. Harrison, *Excavations at Saraçhane in Istanbul,* I, Princeton, 1986; ay, *A Temple for Byzantium,* Austin, 1989-

DOĞAN KUBAN

POLİGON KASRI

Kâğıthane Çayırı'nın Halic'e uzanan bölümünde II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) inşa edilen bu küçük kasır, Batı'dan satın alınan yeni tüfeklerin denemesinin yapıldığı poligonda padişahın bir süre kalmasına mahsustu.

Kâğıthane'den Sütlüce'ye dere boyunca uzanan yolun sol tarafında bulunan kasrın önündeki atış sahası 1917'de İttihatçı Yakub Cemil'in kurşuna dizilmek suretiyle idamının yapıldığı yer olarak da yakın tarihe geçmişti. Batı mimari üslubunda olan Poligon Kasrı, 1956'da yeni gazhane binasına yer sağlamak üzere yıktırılarak hiçbir izi kalmayacak surette ortadan kaldırıldı.

Kasır, atış alanının başında "U" harfi biçiminde tek katlı bir yapı idi. Ortada geniş bir sofa, iki yanlarda ise, üstleri kule halinde yükselen birer kanat bulunuyordu. Padişahın atışları seyretmesi için düşünülen orta sofa, oldukça zengin biçimde, kalem işi nakışlarla bezenmişti. Yanlardaki kanatlar ise, kısa süre kullanılan istirahat mekânları idi. Esas kasrın yanında ve az ilerisinde belirli bir özelliği olmayan iki katlı basit bir servis binası da bulunuyordu.

Kasrın önünde, yolun kenarında Poligon Çeşmesi olarak adlandırılan, Türk neoklasik mimarisinde tepesinde soğan biçiminde küçük bir kubbesi olan bir çeşme de vardı. Sonraları kubbesi ve iki konsola dayanan saçağı yok edilerek perişan bir duruma sokulan bu çeşmenin kitabelerinden birinde "Kaymakam Şekib Hakkı Bey'in Poligon müdüriyeti zamanında Yüzbaşı Rıza ve Mülâzim-ı Evvel Mehmed Halil Efendilerle, muhafız bölük kumandanı Lütfi Bey'in hizmet ve gayretleriyle Hazineye bâr olmaksızın inşa edilmiştir" denilmektedir. Diğer bir kitabede ise bir ayet ile 1334/1915 tarihi bulunur. İ. Hilmi Tanışık bu küçük eseri, "İttifak Çeşmesi" adı ile kitabına geçirmiştir.

Bibi. Ahmed Muhtar, *Osmanlı Topçuları,* İst., 1315; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 306-310, no. 338.

SEMAVİ EYİCE

POLİS

bak. GÜVENLİK HİZMETLERİ

POLİS OKULLARI

İstanbul'da ilk polis okulu 1909'da açılmıştır. Ancak, 1900'de Manyasizade Refik Bey'in, Zaptiye Nezareti Teftiş ve Tahkik Heyeti reisi iken, yeterli öğrenim görmemiş kişilerden oluşan zaptiye mensuplarına mesleki bilgiler vermek için bir tür kurs düzenlediği biliniyor.

II., Meşrutiyetin ilanından önce Farukizade Sami Paşa, zaptiye nazırı iken İstanbul'da bir polis okulu açılmasına karar vermişti. Açılıncaya kadar da Şehzadebaşı'ndaki Ferah Tiyatrosu salonunda komiserlere ve polislere konferanslar verilerek gelişmeleri sağlanıyordu. İlk polis okulu ise, 1909'da Zaptiye Nezareti yerine Emniyet-i Umumiye Müdürlüğünün kurulmasından sonra açıldı. Yıldız Sarayı'ndaki eski Mabeyin Dairesi'nde faaliyete geçen okulun ilk

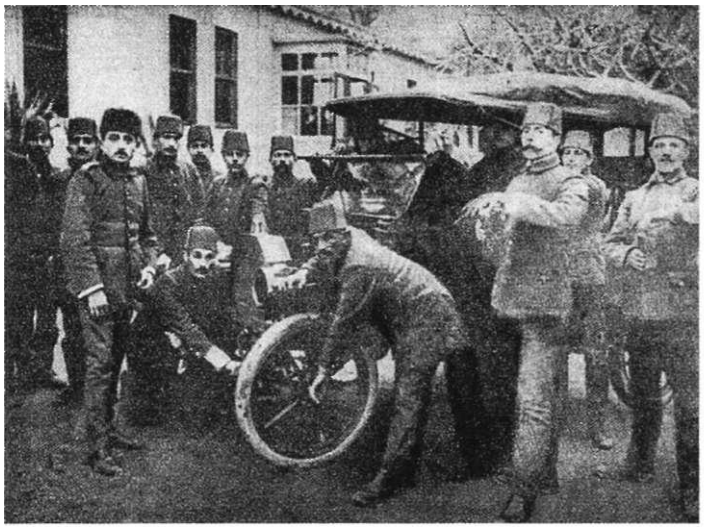

1913'te İstanbul Polis Okulu'nda otomobil dersi gören polis adayları. *Cengiz Kabraman arşivi*

müdürü, Hareket Ordusu subaylarından Yüzbaşı Ahmed Bey'di (Erner). Okul 400 öğrenciyle öğretime başladı.

Okul 1914'te I. Dünya Savaşı çıkınca kapatılan Beyoğlündaki Fransız okullarından Saint-Michel ve Sainte-Benoit okullarının binalarına nakledildi. 1918'de Mütareke ile birlikte de buradan Nuruosmaniye'deki Ayasofya Polis Merkezi'nin sokağındaki bir eve taşınmak zorunda kaldı. Bir süre de adliye binasında faaliyet gösteren okul, 1923'te İstanbul'un kurtuluşu ile yeniden Yıldız Sarayı'ndaki Başkâtip Tahsin Paşa'nın dairesine nakledildi. Bu yıllarda okulda kanunlar, yönetmelikler, telefon ve telgraf, beden eğitimi, eskrim, otomobil ve makine yönetimi, meslek eğitimi, atış, sağlık, hesap, daktilo ve yazışma gibi dersler okunuyordu.

Polis Okulu, 193Tde yetersiz kaldığı için kapatıldı. 1938'de 3452 sayılı yasayla polis kolejlerinin kurulması hükme bağlandı. Bu yasaya göre birçok ilde kurslar ve okullar açıldı. İstanbul'daki polis okulu da 1960'ta Etiler'deki şimdi de bulunduğu binada öğretime başladı.

1985-1986 öğretim yılından başlayarak Polis Koleji adını alan okul, Anadolu liseleri statüsünde fen ve yabancı dil ağırlıklı oldu, parasız yatılı hazırlıkla birlikte 4 yıl lise öğrenimi vermeye başladı. Okul, 1993-1994 öğretim yılı sonunda İçişleri Bakanlığının bir kararı ile yeniden Polis Okuluna dönüştürüldü. Buradan 9 yıl içinde mezun olan 1.098 öğrenci, amir kadrosunu oluşturmak üzere Ankara'daki Polis Akademisine gitmiştir.

Bundan başka 1978'den beri Florya'da Polis Eğitim Merkezi adıyla faaliyette bulunan polis okulu da 1.100 mezun vermiştir. Kapasitesi, 1.000 öğrenciliktir. Etiler Polis Okulu gibi bu okul da 1994-1995 öğretim yılında lise mezunu öğrenciler alarak 9 ay süreli kurslarla öğretimlerini sürdüreceklerdir. Üsküdar Fıstıkağacı'ndaki Kemalettin Eröge Polis Okulu ise, bugün polis çocuklarına ücretli yurt olarak kullanılmaktadır.

Son kararla polis kolejleri, Emniyet Genel Müdürlüğü'ne bağlı ve Polis Akademisine öğrenci yetiştirmek amacıyla lise düzeyinde eğitim veren kurum fonksiyonunu yitirmiş olmaktadır. İstanbul Polis Koleji de 1993-1994'te verdiği 225 mezundan sonra ara sınıflarda bulunan 461 öğrenciyi de Ankara Polis Koleji'ne göndermiştir.

AYHAN DOĞAN

POLONEZKÖY

İstanbul'un ilginç köşelerinden biri olan Polonezköy, Beykoz ya da Ümraniye'den Şile'ye giden yolun üstünde yer alır. Bu köyü, siyasi nedenlerle Türkiye'ye sığınmış olan Polonyalılar 1842'de kurmaya başlamışlardır.

Polonya bu yıllarda Osmanlı Devleti' nin müttefikiydi. Bunun başlıca nedeni de, ikisinin birden Rusya ile başının dertte olmasıydı. Polonya ayrıca, Katolikliği paylaştığı Fransa ile de dosttu, ama Osmanlı İmparatorluğunun yakınlığı, çok zaman, önemli bir pratik avantaj sağlıyordu.

Bu avantaj, genellikle, Rusya ile çeşitli zamanlarda mücadeleye giren Polonyalıların yenilgi durumunda Osmanlı topraklarına sığınması biçimini alıyordu. En tanınmışlarından biri Adam Mickiewicz olan bu Polonyalılardan bazıları Müslüman olup Türk uyruğuna bile geçmişti.

Polenezköy'ün kurulması için fiilen çalışan Mehmed Sadık Paşa da aynı dönemde gelip Türkleşen Polonyalılardandı. Asıl adı Çaykovski'ydi, Cihangir'de evi vardı. Ama projenin fikir babası ve "uzaktan kumandalı" mimarı, aynı ihtilalci kuşağın Paris'e sığman temsilcilerinden Adam Çartoriski'ydi. Onun isteği, Polonya'nın Rus işgali altmda olduğu bir sırada, dünyanm bir ya da birçok yerinde bağımsız Polonya kolonilerinin kurulmasıydı. Ama bu "bağımsız koloni" Osmanlı mevzuatına hiç uymuyordu. Gene de Abdülmecid'in (hd 1839-186i) göz yummasıyla girişim başlatıldı. O sırada, şimdiki Polonezköy'ün bulunduğu yerde Katolik Lazarist keşişlerin bazı dini kuruluşları vardı. Sadık Paşa buraya bir avuç Polonyalı mülteciyi yerleştirerek işe başladı. Zor maddi koşullarda, Amerika'da Batıya göçen öncüleri andırır bir doğa mücadelesiyle Polonezköy'ün temeli atıldı.

Başlangıçta adı "Adampof'dü. Bunun ilk kısmı Çartoriski'nin ilk adı, "-pol" de Polonyalı anlamındaydı. Ama zamanla Polonezköy adı yaygınlaştı. Bir süre sonra Lazaristler buradan ayrıldı ve köy Polonyalılara kaldı.

Polonyalılar uzun süre çiftçilik ve mandıracılık yaptılar. Köyün ürünleri hâlâ şarküterilerde satılır. Daha sonra pansiyonculuk işi de gelir kaynakları arasına katıldı. Kendi iddiaları muhtemelen doğrudur ve İstanbul'un ilk pansiyonlarını onlar açmıştır. Zamanla köyün nüfusu arttı. 15-20 kişiyle başlayan kolonide, 1863'te, artık Türk yurttaşı olmuş 100 kadar Polonyalı aile oturuyordu. Dünyaca ünlü kişilerden Franz List ve Gustave Flaubert Polonezköy'ü ziyaret etmişlerdi.

1863'te Polonya'da çıkan yeni isyanın da bastırılmasından sonra Avrupa siyasetinde Polonya sorunu küllenmeye başladı. Polonezköy'ün "bağımsız" statüsü siyasi önemini kaybetti. Sonunda 1885'te bu statü ortadan kalktı ve köy Osmanlı imparatorluğu içinde herhangi bir yer haline geldi. Daha sonra, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemleri de burası için yeni yasal düzenlemeler getirdi.

1940'larve 1950'lerde Polonezköy, sınırlı sayıda varlıklı İstanbullunun zaman za-

Polonezköy'den bir görünüm. L. Antonowicz-Bauer, ***Polonezköyü,*** tst, 1990

Polonezköy'de Leonard Dohoda'mn restoran olarak kullanılan evi.
L. Antonowicz-Bauer, *Polonezköyü,* İst., 1990

man gittiği ve kaldığı bir tatil yeriydi. "Yastık gibi bonfile" bulunduğu söylenirdi. Ayrıca domuz eti ünlüydü. O yıllarda her yerde domuz yetişmediği için bu et ender ve pahalıydı. Bazı "itikadı zayıf" İstanbullular Polonezköy'e gittiklerinde bu fırsatı kaçırmaz ve domuz yemeği ısmarlarlardı. İtikadı başka bakımdan zayıf bazı İstanbullular için de Polonezköy bir çapkınlık kaçamağı için birebirdi.

1970'lerden sonra Polonyalılar yavaş yavaş köyü ve Türkiye'yi terk ederken Türkler de oraya yerleşmeye başladı. Otellerin yanısıra birçok ev ve villa, buralarda oturanların yararlanacağı yüzme havuzu, tenis kortu gibi spor tesisleri yapıldı. Polonezköy'ün çehresi bir hayli değişti.

Eski kilise yıkıldıktan sonra, 1914'te yapılan ve İstanbul'daki kiliselere katılan Polonyalı Katolik kilisesi ve papaz evi duruyor. Köyün mezarlıkları da ilginç. Mehmed Sadık Paşa'nın karısı da Müslüman olmuş bir Polonyalıydı. Ölünce, Müslüman olduğu halde burada gömüldü. Sadık Paşa ise bir süre sonra Polonya'ya döndü ve yeniden Katolik oldu.

MURAT BELGE

PORTA AUERA

bak. ALTIN KAPI

POSTA VE TELGRAF NEZARETİ BİNASI

Eminönü İlçesi'nde, Büyük Postane Caddesi üzerinde, no 25'tedir.

I. Milli Mimari Dönemi'nin, Mimar Kemaleddin Bey(->) ile birlikte en önemli mimarı olan Vedat Tek(->) tarafından 1905-1909 arasında yapılmıştır. Mimarın bütünüyle canlandırmacı bir tutum izlediği ve tuğlaların bile özel olarak kendisi tarafından tasarlandığı söylenen bina gerek plan gerekse cephe özellikleri bakımından döneminin seçmeci mimari karakterini oldukça iyi ortaya koyan örneklerden birisidir.

Dört katlı olan binanın plan şeması üç kat boyunca yükselen ve metal strüktürlü cam bir örtü ile kapatılmış olan dikdörtgen bir orta mekâm çevreleyen koridorlar etrafında sıralanmış büro mekânlarından oluşmaktadır. Üst katlara binanın her iki yanında bulunan büyük mermer merdivenlerle ulaşılmaktadır. Dönemin üslup özellikleri çokgen sütunlar ve sivri kemerlerle taşman ve korkulukları içi boş sekiz köşeli yıldızlarla bezeli beyaz Marmara mermeri olan bu merdivenlerde de hissedilmektedir. İç mekanlardaki bezemeler, postane olan büyük kabul holü dışındaki katlarda yalmzca kiriş ve duvarların birleşim noktalarındaki alçı mukarnaslardan ve ahşap kapılar üzerinde yer alan bezemelerden ibarettir. İkinci katta cepheye dik kısa koridor üzerinde yer alan kısa ve aşağıya doğru kalınlaşan üç sütunla, bunlar arasındaki sivri kemerler dikkat çekicidir. Binanın basamaklarla yükseltilmiş olan giriş cephesi köşelerin öne doğru çıkartılmasıyla hareketlendirilmiş, öne çıkan bu bölümlerin ortalarında düşey etki veren pilastrlar yükselerek bu bölümlerin üzerleri birer kubbe ile örtülmüştür. Merdivenlerle yükseltilmiş ayrı girişlerin yer aldığı bölümlerin arası zemin kat boyunca sivri kemerli bir arkad ile bağlanmıştır.

Zemin katın üzerinde iki kat boyunca, her biri bir kemer aksını karşılayan mukarnaslı başlıkları olan geniş kolonlar yer almaktadır. Bunlar dışında her iki kulenin cephesinde iki kat boyunca devam eden ve içinde üçlü pencere düzenlerinin yer aldığı sivri kemerli açıklıklar, yine kulelerde son kat seviyesindeki sekiz köşeli yıldız pencereler, saçak konsolları, zemin katı üst katlardan ayıran oldukça geniş ve detaylı tasarlanmış olan kat kornişleri ve cephede bant ve küçük panolar halinde yer alan çiniler cepheyi zenginleştirmektedir. Binanın diğer cepheleri ise daha sade olmakla birlikte, çatı saçakları, pencere üzerlerinde yer alan ve küçük konsolların taşıdığı saçaklar, sivri kemerler ve basamaklı merdiven kovası pencereleri ile dönemin özelliklerini yansıtmaktadır.

Bibi. S. Özkan, "Mimar Vedat Tek", *Mimarlık,* S. 11-12 (1973); Sözen, *Cumhuriyet Mimarlığı-*

YILDIZ SALMAN

POSTACILAR

Yazılı haberi, mektupları, gönderildiği yerden varacağı yere ulaştıran görevliler. 19. yyin ikinci yarısından itibaren belli bir merkeze gelen posta malzemesini bu merkezden gönderildiği adreslere dağıtan müvezziler.

İstanbul'un ilk postacıları, Konstantinopolis'e haber ulaştıran ve haberleri kent dışına götüren Venedikli, Cenevizli vb gemi kaptanlarıydı. Bunlar, Bizans döneminden başlayarak 18. yy'a kadar ve belki bundan da sonra kentin denizaşırı haberleşmesinde önemli unsurlardı.

İstanbul'un 1453'te Osmanlılar tarafından fethinden sonra kurulan haberleşme sistemi içinde çavuşlar, tatarlar, yaya haberciler olan peykler, ulaklar vb, yazılı veya sözlü haberi atla, atlı arabayla veya yaya olarak ve yol boyunca belli menzilhanelerde durup konaklayarak yerine ulaştıran kişilerdi (bak. haberleşme). Bunlar arasından, daha sonra posta teşkilatı kurulunca posta tatarı denmeye başlanan tatarlar günümüz postacılarının (posta müvezzilerinin) ataları sayılabilir.

Haberleşme hizmetleri, Osmanlı'da uzun süreler devlete ve devlet büyüklerine ait resmi haberleşme ile sınırlı kaldı. Özel kişiler, kuşkusuz özel ulaklar, peykler kullanıyorlardı ama bu pek yaygın değildi. Özel kişilerin, halkın da merkezi posta hizmetlerinden yararlanmaya başlamaları 1840'ta Posta Nezareti'nin kurulmasından sonra gerçekleşti. Posta müvezziliği diye bir iş ve müvezziler de (dağıtıcılar) günümüzdeki postacıları andıran şekilde, bundan sonra ortaya çıktı.

Postacıların atası sayılabilecek posta tatarları, haberleşmede öteden beri adı en fazla geçen görevlilerdi. Tanzimat döneminde posta teşkilatı ve posta hizmetleri düzenlenmeye çalışılırken tatarlann bir bölümü Posta Nezareti'ne bağlı Postahane-i Amire'de görevlendirildi (bak. postaneler). Tatarlar Posta Nezareti'ne bağlamncaya kadar Tataran Ocağına bağlı olarak tatarba-

Yüzyıl başından bir kartpostalda Posta ve Telgraf Nezareti binası. *Ümit Ünkan koleksiyonu*

sının emrinde çalışırlar ve İstanbul'daki Elçi Ham'nda kalırlardı. Posta Nezareti'nin kuruluşundan sonra, tatarbaşına sertatarân veya tatarân müdürü denmeye başladı.

II. Mahmud döneminde (1808-1839) atlı, silahlı tatarların görünüm ve kıyafetleri Sir Adolf Silade Müşavir Paşa'nın *Türkiye Seyahatnamesinde* şöyle tarif edilir: "Uzun kalpağı yan tarafa yıkılmış, bıyıkları burulmuş, sakalı taranmış, yana yıkılmış kalpağına parlak çiçekli bir yemeni sarılmış, kolları yırtmaçlı, kırmızı çuha veyahut gene parlak renkte başka bir kumaşla kaplı uzun kürklü, kaputlu veya gocuktu..."

İstanbul'da Tatar Ocağı'nm başına "ocakbaşı tatarı", vezir dairelerindeki tatarlara da "vezir dairesi tatarları" denirdi. Posta görevlerinin tatarlara verilmesinin nedeni tatarların binicilik ve at sürmekte usta; hızları ve dayanıklılıklarıyla ün kazanmış olmalarıydı. Daha sonra posta hizmetleri tatarların tekelinden çıkmışsa da, bu görevi yapanlara "tatar" denmeye devam edildi.

Posta Nezareti döneminde posta tatarı olarak işlerine devam eden tatarların kıyafetleri de bir ölçüde değişti ve sadeleşti. Fes, cepken, geniş kuşak ve bol dokumlu potur giyen bu tatarlar oldukça İyi maaş alan, örneğin 1870'lerde ellerine ayda 500-600 kuruş geçen görevlilerdi. 1842'de İstanbul'da 15 posta tatarı vardı. Posta tatarlığı 1 Nisan 1918'de lağvedildi.

Günümüzün posta müvezzii anlamındaki postacı tipi ise 1860'larda ortaya çıkmış olmalıdır. Eylül 1861'de çıkarılan bir nizamnamede, belli bir kişiye gelen mektubun, sahibi tarafından posta merkezinden alınmadığı takdirde mektupçular tarafından adreslerine götürüleceği hükmü yer almaktaydı. Anlaşıldığı kadarıyla, daha önce İstanbul'da gayriresmi biçimde başlamış olan bir uygulama, bu nizamname ile resmiyet kazanıyordu. 1861 öncesinde çeşitli yerlerden gelen mektuplar posta merkezine gelir; herkes mektubunu buradan arardı. Mektupların gereğinde yerine ulaştırılmasını öngören nizamname hükümleri uyarınca, "mektupçubaşılık" artırmayla bir mültezime veriliyor, o da müvezzilik görevi karşılığında mektubun alıcısından "ücret-i kademiye" denilen bir dağıtım bedeli alıyordu. 1864'te bu bedelin mektup başına 20 para olduğu biliniyor. 1882'den sonra çıkarılan yeni posta kanunu uyarınca, müvezzilik hizmeti mektuplar için ücretsiz hale getirildi.

Bu dönemde Osmanlı posta müvezzileri omuzdan askılı deri mektup çantası taşır; fes, hâkim yakalı, önü yukarıdan aşağı düğmeli üniforma ceketi giyerlerdi. Giderek kısaca "postacı" denmeye başlayan bu müvezziler merkeze gelen mektupları kent içinde adreslerine ulaştırırlar ve çoğunlukla da bir bahşiş alırlardı.

Cumhuriyetin kuruluşundan sonra yapılan düzenlemeler sırasında postacıların kılıklarında da değişmeler oldu. Fesin yerini kasket biçimi şapka aldı. 1960'lardan sonra mekânsal olarak büyüyen İstanbul'un mektup ve posta dağıtımı ihtiyaçlarına cevap verebilmek amacıyla, ulaşılması güç ve uzak semtler için, ulaşımda çabukluğu da sağlamak üzere motosikletten de yararlanılmaya başlandı.

Posta tatarları bir arada.
Nevsâl-i Servet-i Fünûn, 1893

1986'da, İstanbul'da, bütün ilçeler dahil olmak üzere 1.656 yaya dağıtıcı (postacı), 384 şoför dağıtıcı, 37 köy dağıtıcısı ve 83 başdağıtıcı vardı. 1994 itibariyle İstanbul'da, İstanbul İli PTT Genel Müdürlüğü'ne bağlı toplam posta görevlisi sayısı 5.400'dür.

İstanbul'un haberleşmesinde olduğu kadar folklorunda da postacıların ayrı bir yeri vardır. Dönem dönem değişmekle birlikte hep belli bir üniformalan olan, büyük çantaları içinde acı tatlı haberler, müjdeler veya bahtsızlıklar taşıyan, sevenleri birbirine bağlayan postacılar uzun zaman haberleşmenin simgesi olmuşlardır.

Günümüzde İstanbul'da, çeşitli yetersizlikler yüzünden aksayan posta dağıtım hizmetlerinin özel kuruluşlar tarafından yerine getirilmeye başlaması; motorize kuryelerin kent içi posta dağıtımında ve haberleşmede öne çıkması ve telefon, teleks, fax gibi araçların posta dağıtım hizmetlerinin önemli bölümünü karşılamasıyla, eski postacı tipi de bir ölçüde arka plana itilmiştir.

Bibi. N. Yazıcı. "Tanzimat Devri Osmanlı Posta Teşkilatı", *İletişim,* 1981/2; K. Alemdar, *Türkiye'de Çağdaş Haberleşmenin Tarihsel Kökenleri,* Ankara, 1981; Ş. Eskin, *Türk Posta Tarihi,* Ankara, 1942; *Sayılarla İstanbul,* İst., 1989.

İSTANBUL

POSTANELER

Posta hizmetlerinin görüldüğü mekânlar olarak ilk postaneler, İstanbul'da 18. yy'dan itibaren yabancı ülkeler tarafından kurulmuştur. Venediklilerin, daha 16. yyin sonlarından itibaren, İstanbul'la çeşitli merkezler arasında posta kuryeleri çalıştırdıkları bilinmektedir. Bu ilk dönemlerde posta hizmetlerinin görüldüğü mekânlar, daha çok denizcilik şirketlerinin acenteleriydi. 17. yy'dan I. Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar İstanbul'da, başta Avusturya olmak üzere Rusya, Fransa, İngiltere, Romanya, Polonya, İtalya, Almanya posta merkezleri açmışlardı.

Uluslararası alanda Levant (Şark) Postaları olarak adlandırılan yabancı postalar, 1840'ta Posta Nezareti'nin kurulmasından itibaren kaldırılmaya çalışılmış; posta hizmetleri ve postanelerin Osmanlı devleti tekeline, en azından kontrolüne sokulmasına uğraşılmış, ancak bu başarılamamıştır.

Yabancı postalardan ve posta merkezlerinden kurtulmak, bunları denetim altına almak, ancak Avrupa ile ticari ve diğer haberleşmeyi sürdürebilmek amacıyla 1870'lerde Galata'da, müdürlüğüne bir İngiliz getirilen Beynelmilel İttihad Postaları Merkezi İdaresi kurulmuş, 1934'e kadar da çalışmalarını sürdürmüştür. Bu idareye bağlı 4 posta merkezi yetersiz kaldığı için, yabancı postaneler işlevlerine devam etmişlerdir.

İstanbul'da gerçek anlamda ilk Osmanlı postanesi, 1840'ta Posta Nezareti'nin kuruluşu ve posta hizmetlerini düzenlenme çalışmalarının başlamasından sonra, aynı yıl Eminönü'nde Yeni Cami avlusunda cizyehane dairesi olarak kullanılan yerde "Postahane-i Âmire" adıyla açılmıştır. İki katlı ve ahşap olan bu bina şehrin merkezi bir yerinde bulunması, sahile yakınlığı ve ticaret merkezinin içinde olması nedeniyle seçilmiş; üst katı Posta Nezareti, alt katı ise İstanbul Postanesi olarak kullanılmıştır. İlk dönemde, posta nazırı aynı zamanda İstanbul Postanesi'nin müdürü olarak da görev yapmıştır. Postahane-i Âmire'nin Posta Nezareti ve İstanbul Postanesi ile birlikte toplam kadrosu, merkezde görev yapan 16 memur, 30 posta tatarı ve bir nazır olmak üzere 47 idi.

1870'te Posta ve Telgraf idareleri birleştirilerek bir nazırın idaresine verildikten sonra Postahane-i Âmire "İstanbul Postanesi" adım almış; gerek nezaret kadroları, gerekse posta hizmetleri büyüdüğünden, eski ahşap bina yetmez olmuş; 1890'

Karaköy'deki eski paket postanesi.
Ertan Uca, 1994/TETTV Arşivi

da bina yıktırılarak yerine kagir bir bina inşaatına başlanmış ve bu yeni bina Ekim 1892'de törenle hizmete girmiştir. İnşaatı, sağlam olmadığı iddia ve söylentileri nedeniyle birkaç kez tatil edilen bu bina da geçici olmuş, istanbul Postanesi 1909' da Sirkecide yeni yapılmış Büyük Postane'ye taşınmış, eski bina bir süre paket postanesi olarak kullanıldıktan sonra, 1926'da Iş Bankası'na devredilmiştir, inşaatına 1905'te başlanarak 1909'da resmi açılışı yapılan Büyük Postane halen aynı binada işlevini sürdürmektedir (bak. Posta ve Telgraf Nezareti binası). 1927-1936 arasında telsizle yapılan radyo yayınları sırasında istanbul Radyoevi de bu binada hizmet vermiştir (bak. radyo).

istanbul'un Beyoğlu cihetindeki ilk posta merkezi Beyoğlu Telgrafhanesi diye de bilinen Beyoğlu Posta ve Telgraf Merkezidir. Yabancı elçiliklerin, Avrupa ile sürekli haberleşmek durumunda olan tüccar ve bankerlerin bu bölgede toplanmış olmaları yüzünden, Beyoğlu'nda telgraf ağırlıklı bir posta merkezi kurulması zorunlu görülmüş ve çoğunluğu dil bilen yabancı memurlarla Beyoğlu Telgrafhanesi önce Kalekapusu, Mektep Sokağı'nda kurulmuş, Anadolu Pasajı'nm yanındaki binaya, Tepebaşı'nda Otel Royal'in karşısındaki binaya ve nihayet 1325/1907'de Galatasaray'daki en son binasına taşınmıştır (bak. Galatasaray Postanesi).

Sirkeci'deki Büyük Postane ile birlikte Galatasaray Postanesi istanbul'un en önemli tarihi postaneleridir.

İstanbul'da posta hizmetleri ve posta merkezleri öncelikle yabancı uyrukluların, gayrimüslim tebaanın yoğun yaşadığı bölgelerde gelişmiştir. Bu yüzden Adalar'daki küçük postaneler de oldukça eski tarihlidir. Cumhuriyet sonrasında, istanbul'un gelişmesine bağlı olarak çeşitli semtlerde postane binaları yapılmıştır. Bunların çoğu tek tip, kişiliksiz mimarili yapılardır. Küçük yerlerdeki PTT şubeleri, işlemlerin yapıldığı tek bir mekân, bir müdür (veya memur) odası ve servis hacimlerinden ibarettir.

1994 itibariyle, istanbul'da 83 lokal merkez postanesi, 14 lokal dışı merkez postane ve 175 lokal postane şubesi olmak üzere 272 postane vardır.

Lokal Merkez Postaneleri: Adliye Sarayı, Aksaray, Alibeyköy, Anadoluhisarı, Arnavutköy, Arnavutköy (Boğaziçi), GOP Atatürk Havalimanı, Avcılar, Bağcılar, Bahçelievler, Bakırköy, Bayrampaşa, Bebek, Beşiktaş, Beyazıt, Beykoz, Beyoğlu, Bostancı, Burgazada, Büyükada, Büyükdere, Cerrahpaşa, Çağlayan, Çeliktepe, Çengelköy, Edirnekapı, Esenler, Erenköy, Eyüp, Fatih, Feriköy, Gayrettepe, Gaziosmanpaşa, Göztepe, Gültepe, Halıcıoğlu, Heybeliada, Istinye, Kâğıthane, Kadıköy, Karaköy, Kartal, Kapalıçarşı, Kasımpaşa. Kemerburgaz, Kınalıada, Kızıltoprak, Kocamustafapaşa, Kumkapı, Küçükçekmece, Küçükköy, Küçükmustafapaşa, Küçükyalı, Levent, Maltepe, Mecidiyeköy, Merter, Ortaköy, Paşabahçe. Pendik, Rami, Sarıyer, Sefaköy, Sirkeci, Suadiye, Şişli, Taksim, Tarabya, İstanbul Teknik Üniversitesi,

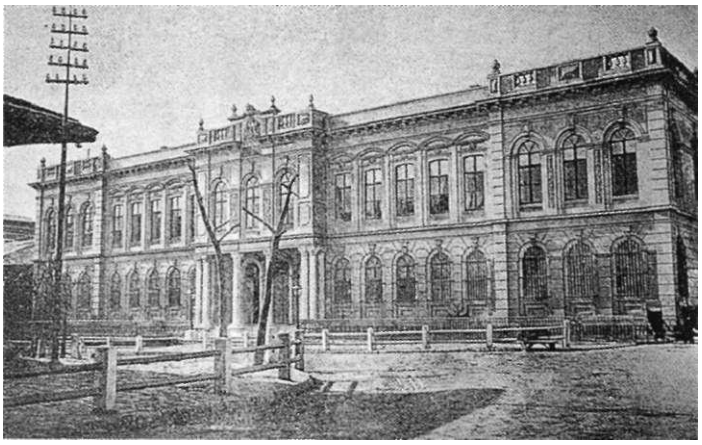

Bahçekapidaki eski Büyük Postane. *Xei'sal-i Servet-i Fünûn,* 1893

Teşvikiye. Topkapı, Tuzla, Unkapanı, Üniversite, Ümraniye, Üsküdar, Yenibosna, Yeniköy, Yeşilköy. Yıldırım, Zeytinburnu, Zincirlikuyu postaneleri.

Lokal Dışı Merkez Postaneleri: Ağva, Binkılıç, Büyükçekmece, Çatalca, Çınarcık, Hadımköy, Karacaköy, Kumburgaz. Ömerli, Silivri, Selimpaşa, Şile, Yalova, Yalova Kaplıcaları postaneleri.

Lokal PTT Şubeleri: Ağva'da Gökmasli; Aksaray'da İstanbul Tıp Fakültesi, Vakıf Gureba; Anadoluhisarı'nda Kanlıca, Kavacık, Kandilli; Gaziosmanpaşa Arnavutköy'de Durusu. Karaburun; Avcılar'da Esenyurt, Firuz, Firuzköy, İncirtepe Mahallesi, Avcılar Kampusu. Gümüşpala; Bağcılar'da Demircan Sitesi, Kirazlı, Mahmutbey; Bahçelievler'de Cumhuriyet Mahallesi, Mareşal Çakmak, Yayla; Bakırköy'de Ataköy, İncirli, Osmaniye, Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi; Bayrampaşa'da Hal, Davutpaşa Kışlası, Kartaltepe, Kocatepe, Topkule Kışlası; Bebek'te Boğaziçi Üniversitesi, Emirgân Şube Şefliği, Rumelihisarı, Hisarüstü, Reşitpaşa; Beşiktaş'ta Dolmabahçe, Dikilitaş, Yıldız; Beykoz'da Akbaba. Anadolukavağı Şube Şefliği. Gümüşsüyü, Ortaçeşme; Beyoğlu'nda Tünel; Binkılıç'ta Aydınlar; Bostancı'da Kayışdağı, Küçükbakkalköy, PTT Hastanesi; Büyükçekmece'de Ahmediye, Gürpınar, Güzelce, Kordonboyu, Mimar Sinan, Tepecik; Büyükdere'de Orman Fakültesi; Çatalca'da Elbasan, Gökçeali, İhsaniye, Kestanelik; Çengelköy'de Kuleli Askeri Lisesi; Çınarcıkta Esenköy, Koruköy, Kocadere, Teşvikiye; Erenköy'de Yenisahra, Sahrayıcedit; Esenler'de Atışalanı, Fatih Mahallesi, Turgut Reis, Yüzyıl Mahallesi; Eyüp'te Seferağa Sanayi Sitesi; Fatih'te Çarşamba, Fener Şube Şefliği, Küçükmustafapaşa; Gaziosmanpaşa'da Yıldıztabya; Gültepe'de Ortabayır; Heybeliada'da Burgazada, Kınalıada; Hadımköy'de Akpınar Kışlası, Karaağaç, Sazlıbosna, Yassıören; Kadıköy'de Acıbadem, Bahariye Şube Şefliği, Fikirtepe, Haydarpaşa Şube Şefliği, Haydarpaşa Askeri Hastanesi, Haydarpaşa Numune Hastanesi, Koşuyolu, SSK Göztepe Hastanesi; Karacaköy'de Yalıköy; Karaköy'de Yolcu Salonu Şube Şefliği, Mimar Sinan Üniversitesi; Kartal'da Kurfallı, Şamandıra, Soğanlık, Sultanbeyli, Topselvi, Yakacık, Rahmanlar; Kasımpaşa'da Fatih Minberi; Kocamustafapaşa'da SSK Hastanesi, Yedikule; Kumburgaz'da Celaliye; Küçükçekmece'de Altınşehir, Kanarya, Tepeüstü, Cennet Mahallesi; Küçüköy'de Gazi Mahallesi, Levent'te Ayazağa, Etiler, İTÜ Kampusu, Harp Akademileri, Sanayi Mahallesi, 3. Kolordu Lojmanları, Yenilevent; Maltepe'de Başıbüyük, Cevizli, Esenkent, Gülsuyu, 2. Zırhlı Tugay, Kartal Devlet Hastanesi, Süreyya Paşa, Levazım Maliye Okulu; Merter Keresteciler Sitesinde Gençosman, Güngören Sanayii, Merter, Sosyal Konutlar; Paşabahçe'de Çubuklu, Soğuksu; Pendik'te Dolayoba, Esenyalı, Güzelyalı, Kaynarca Tersanesi, Kurtköy, Fevzi Çakmak, Yenimahalle; Ra-

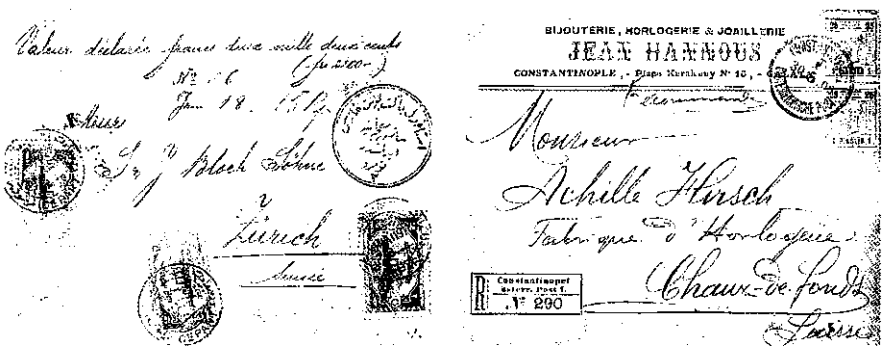

"Sansürce muayene olunmuştur" damgalı Zürih'e postalanmış mektup zarfı (sol) ile 30 Mayıs 1902'de İstanbul Avusturya Postanesi'nden İsviçre'ye postalanmış taahhütlü mektup zarfı. *Sertaç Kayserlioğlu koleksiyonu.*

mi'de Gıda Sitesi; Sarıyer'de Kâzım Karabekir, Kumköy, Pınar Mahallesi, Rumelifeneri, Yeniköy Bağlar; Sefaköy'de Beşyol, Halkalı, ikitelli, İnönü Mahallesi, Polis Eğitim Merkezi, Söğütlüçeşme; Silivri'de Bizimköy, Çeltik, Değirmenköy, Fenerköy, Gümüşyaka, Kavaklı, Ortaköy Semizkumlar; Sirkeci'de Sirkeci Gar, Sepetçi Kasrı; Şile'de Ahmetli, Akçakese, Doğancılı, Teke, Üvezli, Yeşilvadi; Şişli'de Hilton, Hürriyet Mahallesi, Kuştepe, Okmeydanı, Örnektepe, Şişli Etfal; Tarabya'da Büyük Tarabya Oteli; Teşvikiye'de Maçka Oteli; Tuzla'da Aydınlı, Aydmtepe, Deniz Harp Okulu, Pendik İçmeler, Piyade Okulu Şube Şefliği, Şifa Mahallesi; Ümraniye'de Alemdağ, Dudullu, Ihlamurkuyu, İmes Sanayi Sitesi, Mustafa Kemal Paşa Mahallesi, 15. Füze Üssü, Sarıgazi (lojmanlar), Sarıgazi Köyü, Sultan Çiftliği, Yavuztürk; Üniversite'de Fen Fakültesi Şube Şefliği; Üsküdar'da Bağlarbaşı Şube Şefliği, Beylerbeyi Şube Şefliği, Çamlıca, Ferah Mahallesi, Fıstıkağacı, Kuzguncuk, Örnek Mahallesi, Selimiye, Ünalan Mahallesi; Yalova Posta Telgraf Müdürlüğü'ne bağlı Aydm-4, Çitlikköy, Kadıköy, Kılıç, Sugören, Taşköprü; Yenibosna'da Gökırmak, Güneşli, Kocasinan, Şirinevler Şube Şefliği, Yenibosna Sanayi Sitesi; Yeşilköy'de Basınköy, Florya, Hava Harp Okulu, Yeşilyurt; Yıldırım'da Sultan Çiftliği, Habibler; Zeytinburnu'nda Atatürk Öğrenci Sitesi, Telsiz, Veliefendi'dir.

Paket Postanesi: Türkiye'de kargo şirketleri gibi sadece paket kabul eden ve gümrük işlemi yapan 40 PTT merkezinin en önemlisi İstanbul Paket Postanesi'dir. 1890'da İstanbul'da Yeni Cami avlusu yanında Vakıflar İdaresi'ne ait bir arsada kurulan ilk postane binasmda ayrı bir bölümde görev yapan paket ve koli postanesi, I. Dünya Savaşı sırasında kendi özel sansürlüğünü oluşturmuştur. 1957'ye kadar Sirkeci'de deniz kıyısındaki (deniz doldurulduğu için şu an kıyıdan uzakta bulunan) Devlet Demir Yollan'na ait hangarlarda çalışan, 1957'den sonra Salı Pazarı, Fmdıklı-Kadıköy arasındaki gümrük depolarında hizmet veren merkez, 19ö0'lı yılların başında taşındığı Tophane'deki Denizcilik Bankası'na ait depoda 23 Kasım 1992'ye kadar paket kabul ve dağıtım işlevini sürdürmüştür. Bugün Bayrampaşa'da posta işleme merkezi arkasındaki binada görev yapan İstanbul Paket Postanesi Türkiye'nin yurtdışı direkt posta alıp verme hizmeti veren üç merkezinden biridir.

Tüm Türkiye'den İstanbul teslimli ve İstanbul merkezinden taşra varışlı dahili koli trafiğinin uğrak yeri olan İstanbul Paket Postanesi'nde, Türkiye çapında yurtdışı koli trafiğinin üçte biri de işlem görmektedir.

R. SERTAÇ KAYSERİLİOĞLU-
CEMİL KUNTAY

POUJOULAT, BAPTISTIN

(19. yy) Fransız gezgin.

Tarihçi ve roman yazarı Jean-Joseph François Poujoulaf nrn küçük kardeşidk. J. - J. F. Poujoulat, Joseph François Michaud tarafından 1812-1829 arasında yayımlanmış olan Haçlı seferleri tarihinin yeni baskısına eklenecek malzemeyi toplamak üzere, bu yazarla birlikte 1830-1831 yıllarında uzun bir Doğu yolculuğuna çıkar. Bu yolculuğun ilk ürünü 7 ciltlik *Correspondance d'Orient* adlı yapıttır. Ancak, bu gözlemler de yeterli görülmediğinden, B. Poujoulat 1836'da, bu iki yazar tarafından Doğu'ya gönderilir. 25 Eylül'de Toulon'dan yola çıkan yazar, önce Atina'ya, sonra da İzmir'e uğrar 1837'nin ilk aylarında Ege Bölgesini gezdikten sonra Kütahya ve Bursa üzerinden 29 Mart'ta İstanbul'a varır.

Poujoulaf nrn İstanbul gözlemleri sıradandır. Herkesçe gezilen yerleri gezip beylik yorumlar yapar. Ender olan ayrıntılı bilgiler arasında Tepedelenli Ali Paşa'nın Silivrikapı'daki mezan ve birkaç ay önce Ayasofya'nın içinde bıçaklanarak öldürülen Darphane Emini Rıza Efendimin Eyüp'te inşaatı bitmek üzere olan türbesi hakkında anlatılanlar vardır.

Mayıs sonu-haziran başında Truva'ya yapılan bir gezintiden sonra 22 Temmuz'da İstanbul'dan ayrılan Baptistin Poujoulat Ankara, Sivas ve Malatya üzerinden Kürt aşiretlerine karşı savaşan Hafız Paşa'nın karargâhına gelir ve oradan Urfa ve Halep'ten geçerek Kudüs'e varır. 2 Ocak 1838'de Kahire'dedir ve nisan başında iskenderiye'den Fransa'ya doğru yola çıkar.

Bu üç yazarın getirdiği malzeme ile Haçlı seferleri tarihinin 5. ilaveli baskısı 1838'de yayımlanır. Ancak Baptistin Poujoulat bu yolculuğu hayatı boyunca yazmış olduğu kitaplarda tekrar tekrar kullanacaktır. Bu konuda ilk yayın *Voyage dans l'Asie-Mineure, en Mésopotamie, en Palmyre, en Syrie, en Palestine et en Egypte,* adlı 1840'ta Paris'te basılan 2 ciltlik kitaptır. Yolculuk, kardeşine yazılan 36 mektup biçiminde anlatılır ki 11-15. mektuplar İstanbul'a aittir. 1842'de basılan *Ellss, petit voyage en Orient* adlı kitap ise Lübnan gözlemlerinin roman haline getirilmesidir. İlk baskısı 1848 tarihli olan *Récits et souvenirs d'un voyage en Orient,* 1840'ta basılan kitabın küçük bir özetinden başka bir şey değildir, ancak 1883'e kadar 10 baskı daha yapacaktır. İstanbul gözlemlerine ait başka bir özet ise 1860'ta *Voyage à Constantinople* adıyla basılacaktır.

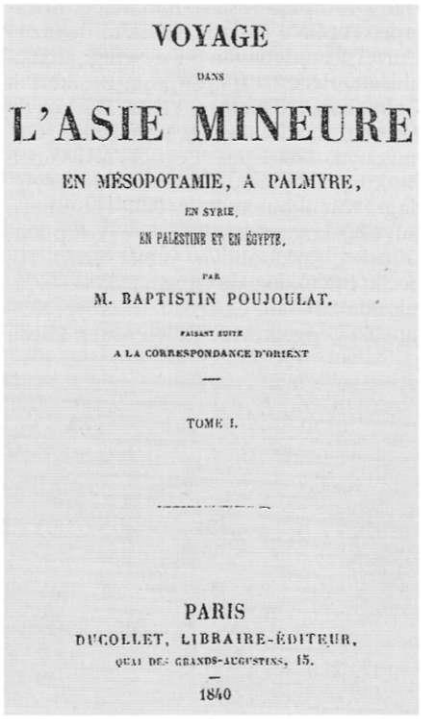
VOYAGE

DANS

L'ASIE MINEURE

EN MÉSOPOTAMIE, A PALMYRE,

EN SYRIE,

EN PALESTINE ET EN ÉGYPTE,

PAR

M. BAPTISTIN POUJOULAT.

FAISANT SUITE

A LA CORRESPONDANCE D'ORIENT

—

TOME I.

PARIS

DUCOLLET, LIBRAIRE-ÉDITEUR,

QUAI DES GRANDS-AUGUSTINS, 15.

—

1840

J. B. Poujoulat'nın *Voyage dans l'Asie-Mineure* adlı kitabının kapağı.
Librairie de Péra, IX. Antik Kitaplar Müzayedesi

Aynı malzemeleri tarih kitabı haline sokan Baptistin Poujoulat 1853'te iki ciltlik bir Konstantinopolis tarihi *(Histoire de Constantinople)* ve 1855'te *Histoire de la conquête et de l'occupation de Constantinople par les Latins* adlı bir kitap basacaktır ki bu sonuncunun da 1878'e kadar 6 baskısı daha yapılacaktır. Günümüz için hiçbir ilginç tarafı kalmayan bu kitaplar ancak dönemin Doğu'ya karşı merakının bir göstergesidir.

STEFANOS YERASİMOS

PRAETORİUM

Bizans döneminde Konstantinopolis praefectus urbis'inin (vali) makam binası olan praetorium, aynı zamanda yakınlarda bulunan bir cezaevi ile de bağlantılı idi.

Konstantinopolis'teki ilk praetoriumün ne zaman inşa edildiği bilinmemekle beraber, 4. yy'da Mese(->) yolunun güney yakasında, Domninos Revağı'nm(->) başladığı yerin tam karşısında, aşağı yukarı bugün Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Medresesinin bulunduğu yerde olduğu sanılıyor. 406'da, bir isyan sırasında yanan praetoriumün yerine yapılan yeni praetorium ise, Constantinus Forumu'nun(->) biraz güneyinde, Mese'nin kuzeyinde, bugün II. Mahmud Türbesi'nin bulunduğu yerde idi. *Notita urbis Constantinopolltanae'de(->),* bu binanın adı "prytaneum" olarak zikredilir ve şehrin V. bölgesinde olduğu belirtilir.

İlk praetoriumün bulunduğu yere, 590'da Kırk Şehitler Kilisesi yapılmıştı. I. Andronikos Komnenos döneminde (1183-1185) onarım gören kilise, 1390'larm ilk yarısından sonra yıkıldı. Yeni praetorium ise, 532'de Nika Ayaklanması sırasında yandıktan sonra, II. İustinos döneminde (565-578) onarıldı fakat 603'te tekrar yandı. Kaynaklardan anlaşıldığına göre, 11. yy'da hâlâ kullanılıyordu. 1204 Latin işgali sırasında çıkan büyük yangından sonra kaynaklarda bir daha adına rastlanmaz.

Bibi. Janin, *Constantinople byzantine,* 165-169; A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos,* Bonn, 1988, s. 318-321.

ALBRECHT BERGER

PRATİK KIZ SANAT OKULLARI

Örgün eğitim kurumlarım tamamlamış veya herhangi bir kademesinden ayrılmış veya bu kurumlarda hiç okumamış her yaştaki yetişkin kız ve kadınlara değişik süre ve kademelerde düzenlenmiş modüler programlarla eğitim veren kurumlar.

Bu tür okullardan ilki Midhat Paşa tara-

fından 1869'da Yedikule'deki eski baruthane binasında Kız Sanayi Mektebi adıyla açılmıştır. Aynı amaçlı ikinci kız sanat mektebi 1878'de Üsküdar, üçüncüsü de 1879' da Fatih'te Selçuk Sanayi Mektebi adıyla açılmıştır. 1931den başlayarak meslek ve sanat okullarının sayısı artırılmış, kurslar aracılığı ile ev kadınına ait pratik bilgiler veren akşam okulları(->) kurulmuştur.

İstanbul'daki pratik kız sanat okulları, kız meslek liselerinin bünyesinde açıldığı gibi bir bölümü de bağımsız olarak görev yapmaktadır. Bu okullar teknolojik gelişmelere paralel olarak yeteri sayıda ve nitelikte teknik insan gücünü okul ve işletmeler aracılığı ile yetiştirmeyi amaçlamaktadır. İstanbul'da ilk olarak, giyim, çocuk gelişimi, resim, el sanatları, nakış, ev yönetimi ve beslenme bölümlerinde öğretim yapılmaktadır.

Lise ve dengi okul mezunları uygulanan bütün modül programları tamamlayınca kız meslek lisesi mezunu olabilir. İlkokul mezunu olup da, örgün eğitim sistemine devam edemeyenler, öncelikle ortaokulu dışarıdan bitirme smavına alınırlar. Ortaokulu bitirenlerin haklarından yararlanarak kaydoldukları bütün programları tamamlayarak kız meslek lisesi mezunu olmuş sayılırlar. 1991-1992 öğretim yılından itibaren bağımsız pratik kız sanat okullarının bir kısmı kız meslek lisesine dönüştürülerek öğretmenleri de kız meslek liseleri kadrosuna alınmıştır.

1993-1994 öğretim yılında, kız meslek liseleri bünyesindeki pratik sanat okullarında 2.679, bağımsız pratik kız sanat okulları bünyesinde de 5.622 olmak üzere toplam 8.301 öğrenci okumaktadır.

Beşiktaş Barbaros, Levent, Cihangir, Bayrampaşa, Alibeyköy, Feneryolu, Zihnipaşa, Küçükköy pratik kız sanat okulları bağımsız olarak; Bakırköy, Beykoz, Çatalca, Fatih Sultan Selim, Kadıköy, Küçükçekmece Atatürk, Küçükköy, Maltepe, Mithatpaşa Sarıyer, Fatih Selçuk, Siyavuşpaşa, Ümraniye, Yalova, Zeytinburnu ve Zübeyde Hanım pratik kız sanat okulları ise kız meslek liseleri bünyesinde öğretim yapmaktadır. (Ayrıca bak. olgunlaşma enstitüleri.)

KUTLUAY ERDOĞAN

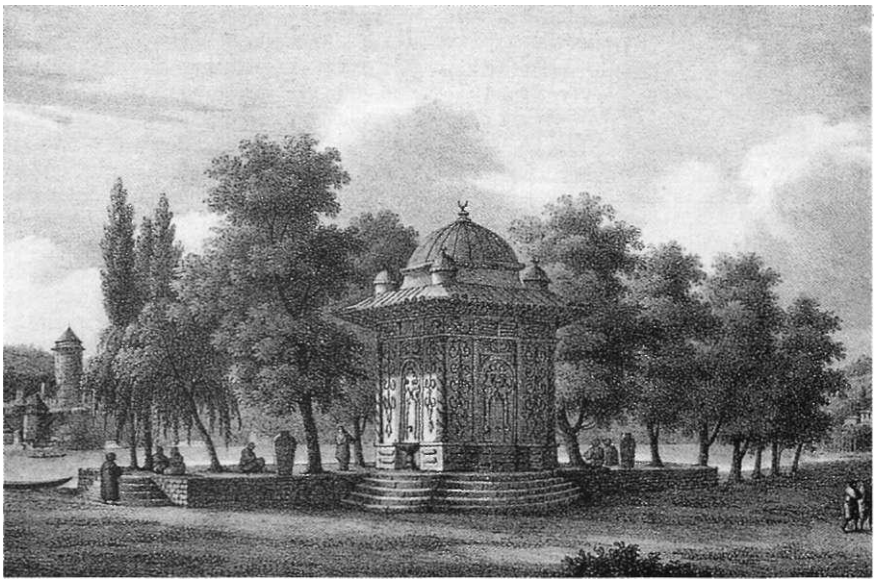

Préaulx'un çizgileriyle Küçüksu Çeşmesi.
N. Arslan. *Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul.* 1st.. 1992

PREAULX, MICHEL FRANCOIS

(? - ?) 1796-1827 arasında İstanbul'da çalışan Fransız mimar, ressam, desinatör.

Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. III. Selim döneminde (1789-1807) askeri okullarda ve tersanede çalışmak üzere Fransa' dan getirtilen bir grup mimar ve mühendis ile birlikte 1796'da Türkiye'ye geldi. Fransız sanatçıların, Napoleonün 1798'de Mısır'ı işgali nedeniyle ülkelerine geri dönmesine karşın, Preaulx İngiliz dostları sayesinde Türkiye'de kalmayı başardı. Türkiye ve Türklerle ilgili birçok resim ve desen yaptı. Elçilik çevrelerinde çok beğenilen bir sanatçı oldu. 1807'de Fransa Elçisi General Gardane'm heyetinde İran'a gitti. Yol üstünde Ankara, Yozgat, Tokat gibi birçok Anadolu yöresinden görüntüler çizdi. 1811'de İstanbul'da Fransa Büyükelçisi General Andreossy'nin elçilik ressamı oldu. Sanatçının Türkiye'de yaşadığı yıllar içinde yaptığı resim ve desenlerin gravürleri 19- yy'da yayımlanmış birçok kitapta yer aldı. Elçi General Andreossy'nin 1828' de Paris'te yayımlanan *Constantinople et le Bosphore de Thrace pendant les années 1812, 1813, 1814 et pendant les années 1826 a.dh* kitabında Langlumé tarafından gravürlenmiş 10 İstanbul görüntüsü vardır. M. Charles Pertusier'nin 1817 tarihli *Atlas des promenades pittoresques dans Constantinople et sur les rives du Bosphore* adlı kitabında Préaulx'nun 25 deseni M. Pringer tarafından gravürlenerek yayımlanmıştır. Bunların arasında Tophane, Topkapı Sarayı, Eyüp, Bebek, Galata, Hisarlar, Tarabya, Büyükdere gibi İstanbul'un çeşitli semtlerinden görüntüler yer alır. Aynca sanatçının General Gardane ile yaptığı İran seyahatine ilişkin desenlerinden oluşan bir albüm Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivinde, eskizlerim içeren bir başka albüm Londra'da Asya Araştırmaları Okulu Kitaplığında (MS 60372) ve bazı desen ve suluboyaları Londra'da Victoria and Albert Müzesindeki Searight Koleksiyonu'ndadır. Iran seyahatine ilişkin bazı desenleri gravürlenmiştir (Jaubert, *Voyage en Arménie et en Perse,* Paris, 1821).

Bibi. A. Boppe. *Les peintres du Bosphore au XVIIe siècle,* (2. bas.), Paris, 1989; *The Middle East. Watercolors and Drawings by British and Foreign Artists and Travellers. 1750-1900. From the Collection of Rodney Searight, Esq., Leighton House, 27th January-20th February 1971,* Londra; N. Arslan, *Gravür ve Seyahatnamelerde Istanbul,* İst., 1992.

GÜNSEL RENDA

Fatihteki Selçuk Kız Meslek Lisesi.
Cengiz Kahraman. 1994

PRENS ADALARI

bak. ADALAR

PRENSES RUKİYE YALISI

Beykoz İlçesi'nde, Kanlıca Koyu'nda, Körfez Caddesi üzerinde yer alır.

19. yy'a tarihlendirilen yapı, neoklasik üslup içerisinde değerlendirilir. "Vecihi Paşa Yalısı" olarak da bilinen yapı, harem ve selamlık kısımlarından oluşuyordu. 1908' den sonra Prenses Rukiye Yalısı olarak anılmıştır. Yapının selamlık kısmı Prenses

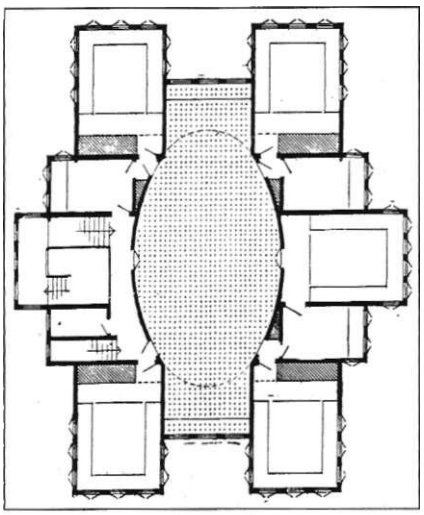

Prenses Rukiye Yalısı'nın planı.
Eldem, *Plan Tipleri,* İst., 1968

Rukiye tarafından yenilenmiş ve onun adıyla anılan bugünkü bina inşa edilmiştir. Vecihi Paşa'nm ölümünden sonra yalının selamlık kısmı kızı Necibe Hanım'a, harem ve orta kısım oğulları Aziz ve Muhlis beylere kalmıştır. Selamlık Necibe Hamm'dan, gelini Mısırlı Abdülhalim Paşa'nm (ö. 1894) kızı Prenses Rukiye'ye (ö. 1952) geçmiştir. Prenses Rukiye binayı yıktırarak, 1895'te yeni yalıyı inşa ettirmiştir. Harem kısmı bu yüzyılın ortalarında yıktırılmış ve yerine kagir bir yalı inşa edilmiştir. Prenses Rukiye Yalısı bugün, Özdemir Atman ve ailesi tarafından yazlık ve kışlık konut olarak kullanılmaktadır.

Üç katlı olan yapı, orta sofak plan tipindedir. Orta sofa oval biçimdedir. Bu sofanın iki yanında deniz ve bahçe yönlerine bakan birer eyvan ve sofaya açılan odalar yer almaktadır. Son restorasyonda yapıya daha önce eklenen odalar kaldırılmış, yeni iki mutfak, bir banyo eklenmiş ve kalorifer tesisatı yapılmıştır.

Bahçe içinde yer alan yalı, denize doğru geniş bir rıhtımla açılır. Denize bakan cephede, üçüncü katta bir balkon yer alır. Yanda, yapı boyunca yükselen çıkmada bir merdiven vardır. Bu merdivenler deniz cephesindedir ve ikinci kata çıkarlar. Yapının diğer yanında zemin kattan bir giriş vardır. Yalıda katlar kornişlerle ayrılmıştır. Alt kat pencereleri sade ve demir parmaklıklıdır. Orta katın pencereleri panjurludur ve üzerlerinde silmeli kornişler yer alır. Üst kat pencereleri de panjurludur ve üzerleri üçgen alınlıklıdır. Bahçe tarafındaki pencerelerden bazıları ahşap kafeslidir. Çatı saçağını ikili, zarif konsollar taşımaktadır. Yapının içinde tavanlarda yer yer ahşap kabartmalar yer almaktadır.

Bibi. Eldem, *Plan Tipleri;* Erdenen, *Boğaziçi Sahilhaneleri,* I, 114-117.

EMİNE ÖNEL

PREZİOSİ, AMADEO

(2 Aralık 1816, Malta - 27 Eylül 1882, İstanbul) İtalyan ressam.

Malta Adası'nda La Valetta'da doğdu. Adaya 17. yy'da yerleşmiş, Sicilya kralı tarafından asalet unvanı verilmiş ve 18. yy'da ülke yönetiminde etkin olmuş bir aileye mensuptu. V. Preziosi kontu unvanına sahip olan Amadeo, hukuk eğitimi görmüş olmasına rağmen sanat aşkı ağır bastığı için resme yöneldi. İlk resim çalışmalarına Giuseppe Hyzler'in atölyesinde başladı. Sanat eğitimini Paris'te Güzel Sanatlar Akademisinde tamamladı. Başından beri ressam olmasına karşı çıkan babasının bu tutumu üzerine Malta'dan ayrıldı. Preziosi'nin İstanbul'a geliş tarihi bilinmemektedir. İstanbul manzaralarını içeren ilk çalışmaları 1842 tarihini taşıdığı için İstanbul'a bu yılda geldiği sanılmaktadır. Beyoğu'nda Hammalbaşı Sokağı'nda Rum asıllı eşi, 3 kızı ve oğlu ile yaşamıştır. Anadili olan İtalyancadan başka Fransızca, Rumca ve İngilizce bilmesi yabancılarla, Türkçeye vâkıf olması da Türklerle ilişki kurmasını kolaylaştırmıştır.

Preziosi kalem ya da mürekkeple çizip suluboya ile renklendirdiği eserlerinde İstanbul görünümlerinin yamsıra derviş, tüccar, berber, asker gibi çeşitli meslekler-den Türklerle, Arnavut, Bulgar, Ermeni, Rum ve Yahudi gibi etnik gruplardan insanları günlük hayatın içinde vermeye çalışarak İstanbul halkının kültür çeşitliliğini yansıtmıştır. Bu resimlerin büyük bir böİümü o dönemde İstanbul'a gelen turistler tarafından gezi hatırası olarak satın alındığı için Türkiye dışındadır. Buna rağmen Resim ve Heykel Müzesi'nde(->), Topkapı Sarayı Müzesi'nde(->) Deniz Müzesi'nde(->) ve özel koleksiyonlarda bazı örnekler bulunmaktadır. Sanatçının resimlerinin taşbaskıları ise 1858'de *Stamboul Recollections of Eastern Life,* 186l'de *Stamboul Souvenir d'Orient* adı altında 2 albümde yayımlanmıştır. Eserlerini 1858' de Paris'te, 18ö3'te Londra'da 1867'de yine Paris'te, 1880 ve 1881'de İstanbul'daki ABC Kulübü'nün sergilerinde teşhir etmiştir. 1860'larda İstanbul'un Batılılar için eski çekiciliğini yitirdiğini gören Preziosi, konu dağarcığmı genişletmek amacıyla 1862'de Mısır'a, 1868 ve 1869'da Romanya'ya giderek oraları resmetmiştir.

Preziosi son yıllarda Yeşilköy'de yaşamış ve Beyoğlu'ndaki atölyesinde çalışma-

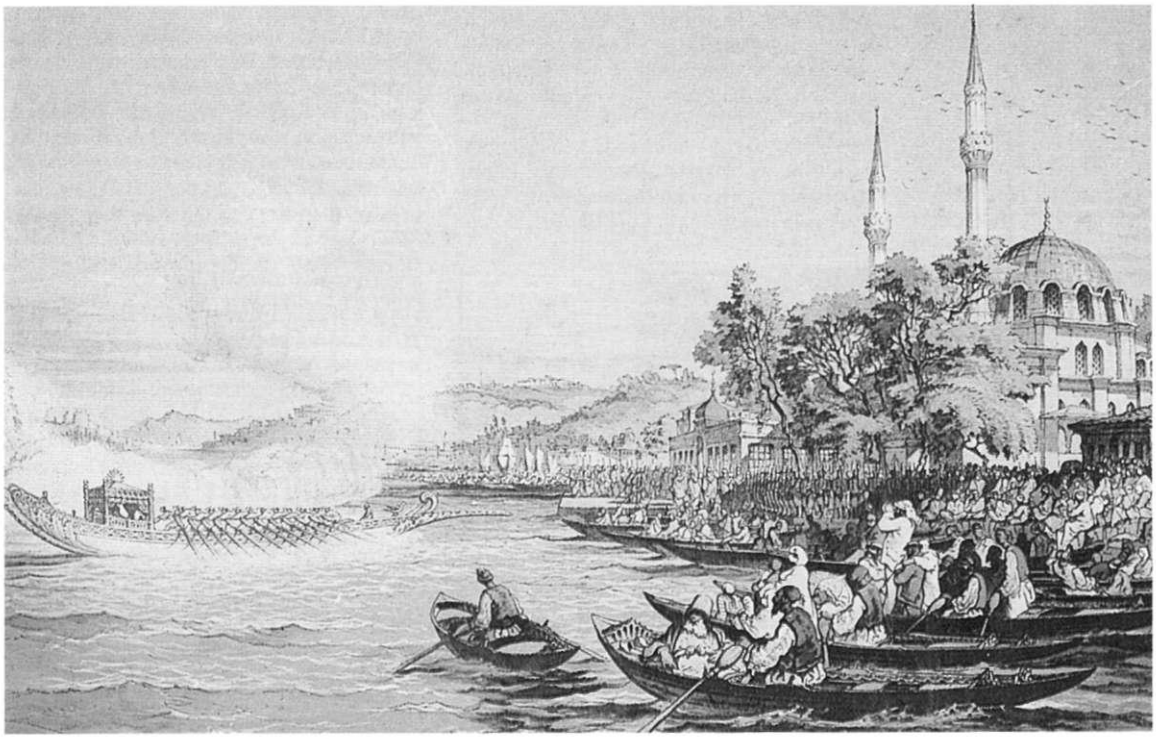

Preziosi'nin "Sultan Mecid'in Beylerbeyi'ne Gelişi" adlı gravürü.
S. Germaner-Z. İnankur, *Oryantalizm ve Türkiye,* İst., 1989

Preziosi'nin Yeşilköy Katolik Mezarlığı'nda bakımsız halde bulunan mezarı.
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

larını sürdürmüştür. Bir dönem II. Abdülhamid'in saray ressamı olmuştur. Preziosi Yeşilköy'de bir av kazasında yaralanmış, ertesi gün ölmüş ve Yeşilköy'deki Katolik mezarlığına gömülmüştür.

Bibi. E. Benezit, *Dictionnaire des Peintres, Sculpteurs, Dessinateurs et Graveurs,* VII, Paris, 1957, s. 25; O. Öndeş, "Ünlü Ressam Amadeo Preziosi", *Hayat Tarih Mecmuası,* S. 2 (1973); ay, "Un Peintre Amoureux d'Istanbul Amadeo Preziosi", *TTOKBelleteni,* S. 41/320 (1974); L. Thornton, *Les Orientalistes Peintres Voyageurs 1828-1908,* Paris, 1983; ay, *Women as Porlrayed in Orientalist Painting,* Paris, 1985; S. Germaner-Z. İnankur, *Oryantalizm ve Türkiye,* ist., 1989; N. Gürsu, "Bir İstanbul Ressamı Amadeo Count Preziosi", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi,* S. 8 (1990); P. Tuğlacı, *Daâyan AilesTnin Osmanlı Toplum, Ekonomi ve Siyaset Hayatındaki Rolü,* ist., 1993.

HÂLENUR KÂTİPOĞLU

PRODROMOS KİLİSELERİ

Vaftizci Yahya'ya ait olduğu iddia edilen kesik başın 391'de, Hebdomon'daki (Bakırköy) loannes Prodromos Kilisesi'ne getirilmesinden sonra söz konusu aziz adına Konstantinopolis'te kiliseler kurulması bir gelenek olmuştu (bak. İoannes Prodromos en to Hebdomo).

Hebdomon'daki kilise yıkıldıktan sonra (9. yy), söz konusu kutsal emanet, Studios Manastırı'na nakledilmişti (bak. tmrahor Camii). Yüzyıllar boyunca 30'dan fazla kilisenin, İoannes Prodromos'a adandığı bilinmektedir. Bunlar arasında Petra'daki Vaftizci Yahya (İoannes Prodromos) Manastırı ve Kilisesi ve Okseia Tepesindeki kilise de vardır. Bugün Süleymaniye Camii'nin yükseldiği dik tepenin adı olan Okseia'daki kiliseye ait kalıntıların caminin altında kaldığı sanılmaktadır. Daha sonraki yıllarda yakınlarda bulunan Anastasiosün evinden hareketle kiliseyi İmparator Anastasios'a (hd 491-518) bağlamaya çalışan kaynakların yanıldığı; söz konusu evin 730-754 arasında patrik olan Anastasios'a ait olduğu düşünülmektedir.

Okseia Tepesindeki kilisede, 3ö2'de Mısır'da şehit olan Aziz Artemiosün naaşı gömülüydü. 7. yy'dan kalma bir mucizevi öyküler derlemesine göre, bu azize ait rölikler, hastalıkları sağaltıcı kabul edildiğinden halk tarafından yoğun biçimde ziyaret edilirdi.

Kiliseye son kez 11. yy'a ait belgelerde değinilmiştir.

Bibi. Janin, *Eglises et monesteres,* I, 3, 410-442; A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos,* Bonn, 1988, s. 458-459.

ALBRECHT BERGER

PROKOPİOS

(5. yy'ın sonu, Kaisareia [Filistin'de] - 560-570, İstanbul) Bizanslı tarihçi.

İmparator I. İustinianos döneminde (527-565) yaşamıştır. Prokopios Bizans edebiyatında sadece tarihçi olarak değil, yazar nitelikleriyle de önemli bir yer tutmaktadır. Ailesi ve yaşam hikâyesi hakkında fazla bilgimiz yoktur. Filistin'in Kaisareia (Caesarea) şehrinde muhtemelen 5. yy'ın son yıllarında doğmuştur. Büyük bir olasılıkla Gazze şehrindeki meşhur felsefe ve hukuk okuluna devam ettikten sonra 527'de geldiği Konstantinopolis'te General Belisariosün sekreterliğine ve hukuk danışmanlığına atanmıştır. Belisariosün 540'a kadar Asya, Afrika ve İtalya'ya yaptığı tüm askeri seferlere katılmış, daha sonra başkente dönerek hayatının geri kalan kısmım döneminin tarihi olaylarını yazmaya adamıştır. Danışmanlık sıfatından başka idareci olarak görevlendirilmiş olması da muhtemeldir. İllustris (saygın) unvanı bunun kanıtı olabilir.

Prokopiosün ölüm tarihi genelde 562 veya 563 olarak verilir. Fakat eserlerinden biri olan "Gizli Tarih'in *(Anekdota)* proemio'sunda (önsöz), yazmak üzere olduğu olayları daha önceki eserlerinde yazamadığım; aksi halde hayatının tehlikeye gireceğini; çünkü bu olayların kahramanlarının (İustinianos, Teodora ve diğerleri) hâlâ hayatta olduğunu belirtir. Bu eserin Prokopios'a ait olduğunu kabul ettiğimize göre tarihçinin de İmparator I. İustinianosün ölümünden, yani 565'ten sonra öldüğünü varsayabiliriz.

Prokopiosün 3 eseri vardır: "Savaşlar Tarihi", "Yapılar Kitabı" ve "Gizli Tarih". Eserlerinden en önemlisi olan "Savaşlar Tarihi" 8 kitaptan oluşur. 543'te yazmaya başladığı ve 550'de bitirdiği ilk 7 kitapta Bizanslıların Perslere, Vandallara ve Gotlara karşı yapttklan savaşlar anlatılmaktadır. Sekizinci kitapta ise 550-554 arasında gelişmiş olan olayların bir özeti verilmiştir. Doğruluğu, açıklığı ve tarafsızlığı bakımından bu eser I. İustinianos döneminin bir genel tarihi olarak da tanımlanabilir. Bu eserde Prokopios sadece askeri olayları ele almamış, antik devrin büyük tarihçileri olan Herodot ve Tukidides'in izinden giderek gezdiği yabancı ülkelerin toplumları, tarihleri ve kültürleri hakkında geniş bilgiler de vermiştir. Bunların yanmda, olayların kahramanları hakkında bilgiler verip, onları kendi ağızlarından konuşturur. Eseri, genelde İustinianos ve Belisarios'a karşı övücü bir nitelik taşısa da, yazar tarafsız tarihçi özelliğini bütünüyle yitirmemiş ve gerçekleri aktarmaya çalışmıştır. Prokopios hakkında günümüzde yapılan çalışmalar da, çağdaşı Agathias'ın belirttiği gibi, İustinianos dönemi tarihini oldukça doğru aktardığını gösterir. Edebi açıdan ise, Prokopios eserlerinde antik dönemde görülen formları kullanır; bu arkaik formlara rağmen stili her zaman canlı, açık ve tarihsel anlatıma uygun bir güçlülük gösterir. Bu özellik onu ilgisiz ve özenti dolu tüm Bizanslı tarih yazarlarından ayırır.

"Yapılar Kitabı" *(De Aedificiis)* 560 civarında, muhtemelen İmparator İustinianosün isteği üzerine yazılmış bir eserdir. Bu kitapta imparatorun devletin her tarafında yaptırdığı eserler abartılı bir biçimde ve biraz da methiyeci bir ruhla anlatılmıştır. Bu özelliğine rağmen, tarihi, coğrafi ve sanatsal nitelikli önemli bir kaynak sayılır.

"Gizli Tarih" *(Anekdota)* ise tamamıyla farklı bir yapıya sahiptir. Diğer iki eserde dürüst ve ciddi bir hükümdar olarak gösterilen İustinianos burada dönemin tüm kötülüklerinden sorumlu, ahlaksız bir kişilik olarak sergilenmektedir. Eserde İustinianos ve Belisarios birçok suçtan sorumlu, eşleri Teodora ve Antonina ise entrikacı ve kötü alışkanlıklara sahip iki kadın olarak gösterilmektedirler.

Bu farklılık, "Gizli Tarih'in, Alamanni tarafından Vatikan Kütüphanesinde bulunup yayımlandığı 1623'ten bu yana, eserin Prokopios'a ait olup olmadığı hakkında birçok araştırmacıyı şüpheye düşürmüştür. Prokopiosün tarihsel gerçekleri değiştirerek böyle nefret dolu, lekeleyici bir hicviye yazmasının nedeni ve bunun yüzyıllar boyunca Bizans tarihçileri tarafından bilinmemesi oldukça düşündürücüdür. Prokopiosün tüm eserleri ilk defa Paris'te C. Maîtretus tarafından 1662-1663 arasında basılmıştır.

Bibi. Ostrogosky, *Bizans,* 23; R. Browning, *Justinian and Teodora,* Londra, 1971; B. Rubin, *Prokopios von Kaisareia,* Stuttgart, 1954; H. Georg Beck, *Lo storico e la sua vittima, Teodora e Procopio,* Roma, 1988; Prokopios, *Bizans'ın Gizli Tarihi,* İst., 1990.

ASNU BİLBAN YALÇIN

PROST, HENRI

(24 Şubat 1874, Paris - 1959, Paris) Fransız mimar ve şehircilik uzmanı.

1902'de Yüksek Mimarlık Okulu'ndan mezun olarak bu okul öğrencilerine verilen "Roma Büyük Ödülü'nün ilkini kazandı. Böylece 5 yıl boyunca Roma'da, Medicis Villası'nda serbest inceleme ve araştırma çalışmalarında bulundu. Prost bu süre zarfında aralarında Ayasofya'nm da yer aldığı pek çok tarihi anıtın rölövelerini ve arkeolojik etütlerini gerçekleştirdi. İstanbul'un Bizans dönemi anıtlarını da içeren bu dönem çalışmalarının daha sonra İstanbul'a karşı olan İlgisi ve yaklaşım tarzı üzerinde büyük etkisi olduğu ifade edilmiştir.

1910'da Belçika'nın Anvers (Antwerp)

şehrinin düzenlenmesi ve büyütülmesi amacıyla açılan uluslararası yarışmada jüri üyeliğinde bulundu ve bu tarihten sonra çalışmalarını özellikle kentsel ve bölgesel ölçekte planlama-düzenleme sorunlarına yöneltti. Daha sona, Mareşal Lyautey'in daveti üzerine Fas'a giderek burada Casablanca, Fez, Marakeş, Rabat, Meknes gibi tarihi şehirlerle ilgili etütlerde bulundu, planlar hazırladı. Bu çalışmalarında şehirlerin pitoresk özelliklerine ve kültürel mirasına saygıyla yaklaşıp onları koruyan ancak modern bir kentin gerektirdiği donatıları da sağlayan bir tavır sergiledi. Fas şehirlerindeki çalışmalarını takiben Mareşal Lyautey'in tavsiyeleriyle Fas sahilleri için de yörenin kendine özgü karakterine fazla dokunmayan bir modernizasyon planı hazırladı.

Prost bu arada, Fransız Şehircilik Enstitüsü'nün 1912'deki kuruluş çalışmalarına da katıldı. Prostün Fransa'daki etkisi daha sonraki yıllarda kendisini yasal düzenlemelerde de göstermiş ve Fransa'da kentsel gelişme ve planlama alanındaki ilk yasal girişim olarak değerlendirilen ve Prostün şehircilik konusundaki görüş ve yaklaşımlarından da yararlanılarak hazırlanan Cornudet Yasası 14 Mart 1919'da yürürlüğe girmiştir.

Prost 1935'te bölgesel planlama-düzenlemeyle ilgili yasal düzenlemelerin uygulamaya konulmasını takiben küçük yerleşme ve idari birimler arasındaki sorunların çözümüne ve arabuluculuğa yöneldi. Bu yıllarda Fransız Demiryolları İdaresi Prostü Prasi bölgesiyle ilgili etüt ve araştırmaları yönetmekle görevlendirdi. Bu suretle Paris çevresindeki çeşitli otoyollar ile Paris bölgesine ulaşan pek çok yolun planlama ve düzenlemesini gerçekleştirdi. Prost bu çalışmayla birlikte merkezi yerleşmeyi çevreleyen yeşil bir kuşak oluşturulması, SİT alanlarının korunması ve banliyö alanlannda yapılaşma yoğunluğunun sınırlandırılmasıyla ilgili öneriler de geliştirdi. II. Dünya Savaşı büyük bir bütçe gerektiren bu planın uygulanmasını engelledi. Prost 1950'ye kadar devam eden İstanbul'daki çalışmalarının ardından Fransa'da Metz ve Cezayir'de Cezayir şehirlerinin planlamasıyla görevlendirildi. *Revue Urbaine* (Şehircilik Dergisi) yayın komitesi başkanlığı, 1932'den başlayarak Güzel Sanatlar Akademisi üyeliği, Seine Bölgesi SIT Alanları Komisyonu üyeliği ile Paris Üniversitesi Şehircilik Enstitüsü öğretim üyeliği Prostün bulunduğu diğer görevlerden bazılarıdır.

Prostün Türkiye ile ilişkisi 1902-1907 arasındaki Medici Villası yıllarında başladı ve buradaki ikinci yılından itibaren İstanbul'a gelerek Ayasofya'nın aylar süren bir çalışma ile rölövelerini hazırladı, resimlerini yaptı, krokilerini çizdi. 5 ciltlik bu çalışma 1975'te yardımcısı tarafından Türkiye'ye armağan edilmiştir. Daha sonra, 1926' da İzmir'in planını hazırlamak üzere İzmir belediye başkanı tarafından davet edilen Prostün şehir merkezinde önerdiği ve önceleri çok tartışılan geniş yeşil alan daha sonra İzmir Fuarı oldu. İstanbul'a ilk kez, 1933'te açılan uluslararası sınırlı yarışma kapsamında Alman H. Elgötz(->), Fransız A. Agache(->) ve J. H. Lambert(->) ile davet edilen Prost, işlerinin yoğunluğunu gerekçe göstererek bu yarışmaya katılmadı. 1936'da İstanbul'un planlanması konusunda bu kez Atatürk'ten aldığı bir davetle İstanbul'a geldi. Türk hükümetince de İstanbul'un planlanması görevi verilen Prost önce İstanbul şehrinin geleceğinin güvence altına alınabilmesi için geçmişinin iyi bilinmesinin gerekliliğine işaret etti. Prost burada da korumacı ve modernleşmeci tavn bir arada sergiledi. Eski bir kentin güzelliğini ve tarihi karakterini korumaya çalışarak modern yaşamın gerekleriyle donatılması ve modernleştirilmesine önem verdi. İstanbul için bir imar planı yanında bazı mevzi planlar da hazırladı. İstanbul'un 1/5.000 ölçekli nâzım planını Ekim 1937'de tamamladı ve plan 1939'da onaylandı.

Henri Prost
TETTVArşivi

Prost, *İstanbul ve Beyoğlu Cihetleri Nâzım Planı'nı İzah Eden Rapor ve* 1950'de İstanbul Belediyesi'nce yayımlanan, 3 ciltlik, *İstanbul'un Yeni Çehresi* adındaki çalışmalarında da İstanbul'a ilişkin görüşlerini *ve* planının ilkelerini açıklamıştır. Tarihi yarımada ve Beyoğlu kesimlerini ağırlıklı olarak ele almasına karşın daha sonra şehrin Üsküdar ve Kadıköy yakası için de planlar hazırlamıştır. Şehrin güzelleştirilmesini öne çıkaran ve estetik kaygıları ağır basan bir şema hazırlayan Prostün önerileri 1938-1949 arasında vali ve belediye başkanı Lütfi Kırdar'ın(->) gerçekleştirdiği bir dizi imar operasyonuna da kaynak teşkil etmiştir.

Sarayburnu ve Sultanahmet çevresinin tarihi karakterinin korunması ve arkeolojik park olarak nitelenmesi, suriçinde, Topkapı'ya doğru geniş bir zooloji ve botanik parkı önerisi, surların dışında yeşil bir koruma kuşağı bırakılması, Beyazıt, Aksaray, Eminönü, Şişhane meydanlarının düzenlenmesi, Harbiye, Osmanbey, Nişantaşı'ndaki düzenlemeler ile Maçka parkları (şimdiki Demokrasi Parkı) ve Taksim Gezisi, Prost planının birçoğu uygulamaya aktarılabilmiş, en ayırt edici özellikleri arasında değerlendirilebilir. Tarihi yarımadanın siluetini koruyabilmek için denizden 40 m irtifa seviyesinde yer alan yapıların yüksekliklerinin üç kat ile sınırlandırılması Prost planının günümüze ulaşabilmiş en bilinen ve en çok tartışılmış ilkelerinden olmuştur.

İstanbul için önerdiği yol şemasının Prost planının en ilginç yönlerinden biri olduğu söylenebilir. Prost bu yollarla ilgili yaklaşımda istimlak ve arsa spekülasyonundan mümkün olduğunca sakınmak amacıyla şehrin topografyasından yararlanan, tünel, köprü ve viyadüklerle bağlanan yeni yollar açılmasının öneminden söz etmiştir. Kendi ifadesine göre, İstanbul için teklif ettiği plan Paris'te önerdiğine nazaran daha moderndir, zira bu plana göre İstanbul otomobil yolları ile donatılmış olacaktır. Planın yol şebekesiyle ilgili önerilerinden birçoğu gerek plan yürürlükte iken, gerekse yürürlükten kalktıktan sonra da zaman içinde gerçekleşmiştir. Atatürk Bulvarı, Tepebaşı Refik Saydam Caddesi, Maçka civarında Bayıldım Yokuşu, Kadırgalar Caddesi, surlara paralel yol, planın kimi küçük değişikliklerle uygulanan yol önerilerinden bazılarıdır. Boğaziçi'nde sahilden ve Taksim-Büyükdere arasında tepelerden önerdiği ve gerçekleşen yollar ile her iki yolun ortasında, yamaçlarda yer alacak, gerçekleşmeyen üçüncü Boğaz yolu önerisi, bir anlamda Fransız Rivierası'ndaki tepeler, yamaçlar ve sahildeki üç kademeli yol sisteminin Boğaziçi'nde yeniden yorumu olmuştur. Boğaz geçişi üzerinde de duran Prost, asma köprü ve gerektireceği çevre yollarını estetik ve mali nedenlerle doğu bulmayarak Ahırkapı-Harem arasında yaklaşık 2 km uzunluğunda, raylı sistem ve karayoluna birarada hizmet veren çift katlı bir tüp geçiş önerir. 1950'li ve 1980İİ yıllardaki imar operasyonlarıyla gerçekleşen Vatan ve Millet caddeleri ile Tarlabaşı Bulvarında da fazla zorlanmadan Prost'tan izler görülebilmesi, etkisinin özellikle ulaşım ve yol şebekesiyle ilgili konularda daha kalıcı olduğunu düşündürtmektedir. Keza daha sonraki çeşitli planlarda tekrarlanan ve 1980'lerden itibaren gerçekleşmeye başlayan, Yenikapı'mn kara, deniz ve demir yolları arasında bir aktarma noktası haline getirilmesi fikri de Prost planında görülebilmektedir.

Hazırlandığı günün koşulları içinde pragmatik bir tutumla Halic'in iç kesimlerinin sanayi kullanımlarına ayrılması, sonraları planın en çok eleştirilmiş yönlerinden biri olmuştur. Plan ayrıca, günün şehircilik anlayışına uymadığı, sosyal ve ekonomik sorunlara çözüm üretmeyip, estetik kaygılan öne çıkardığı, gerekli ön araştırmaların yetersiz kaldığı ve halihazır durumu gösteren harita olmaması gerekçe

gösterilerek, şehrin iskân alanına göre sınırlı tutulduğu gibi iddialarla da zaman içinde eleştirilmiştir. Prostün istanbul ile ilgili öneri ve tavsiyeleri Türk yetkililerce tümüyle kabul görmemiş olsa da planmm istanbul için en uzun süre yürürlükte kalmış ve şehrin fizik yapısında çok önemli etkiler bırakmış olduğu söylenebilir.

Prostün 26 Aralık 1950'de istanbul Belediyesi şehircilik mütehassıslığı görevinden ayrılmasından sonra bıraktığı planların revizyonlarım yapmak üzere 1951-1952 yıllarında bir revizyon komisyonu oluşturulmuş, bu komisyon da görevini 1952'de Müşavirler Heyeti'ne devretmiştir. Prost döneminde istanbul için, 1/5.000 ölçekli ve 1.500 hektar alanı kapsayan İstanbul, 1.400 hektar alan kapsayan Beyoğlu ve 2.800 hektar alan kapsayan Üsküdar, Kadıköy, Suadiye nâzım planları ile şehrin değişik bölgelerine ait toplam 3-600 hektar alan için 1/2.000 ölçekli ve 650 hektar tutarında 1/500 ölçekli mevzi planla, ayrıca bazı yol planları hazırlanmıştır.

Bir ifadeyle "sakallı, zarif bir Fransız" olan Prostün görüşlerine Türkiye'den ayrıldıktan sonra da zaman zaman çeşitli vesilelerle başvurulmuştur. Saraçhanebaşı'ndaki yeni Belediye Sarayı için de Prostün görüşlerinin alındığı, kendisinin alanm arkeolojik ve tarihi özellikleri dolayısıyla yer seçimini pek uygun görmediği ifade edilmiştir.

Bibi. F. R. Atay, "La Vie et Les Travaux d'Henri Prost", (yayımlanmamış makale), Paris, 1991; A. Angel, "Henri Prost ve İstanbul'un İlk Nazım Planı", *Planlama,* S. 1993/1-4; *Cumhuriyet Devrinde İstanbul,* İst., 1949; *Müşavirler Heyeti Raporları,* S. 1-2, İst., 1953; H. Prost, *İstanbul'un Yeni Çehresi,* İst., 1950; İ. Tekeli; "Türkiye'de Kent Planlamasının Tarihsel Kökleri", *Türkiye'de İmar Planlaması,* Ankara, 1980.

M. RIFAT AKBULUT

PROTESTAN KİLİSELERİ

İstanbul'un Protestan kiliseleri esas olarak Ermeni Protestan cemaatine ait kiliselerdir.

İstanbul Ermenileri arasında Protestanlığın yayılmaya başlaması 1820'li yıllara denk düşer. Bu gelişme Ermeni ruhban sınıfı ve cemaati arasında bazı rahatsızlıklara yol açmış, ama istanbul'un Ermeni Protestan cemaati Abdülmecid'in (hd 1839-1861) bir fermanıyla Kasım 1850'de bağımsız bir cemaat oluşturma ve ruhani başkanlarını seçme olanağına kavuşmuşlardı.

İstanbul'da 5 Ermeni Protestan kilisesi kurulmuştur. Bunlardan Aynalıçeşme, Gedikpaşa ve Fincancılar'da yer alan kiliseler günümüzde de ibadete açıktır. Hasköy ve Üsküdar'daki kiliseler ise işlevlerini değiştirmiş ya da yok olmuşlardır. Beyoğlu İlçesi sınırları içinde, Aynalıçeşme'de bulunan Avedaranagan (Evangelist) Amenasurp Yerrortutyun Kilisesi 1846'da ahşap olarak inşa edilmiş, geçirdiği bir yangından sonra da gotik tarzda iki katlı kagir bir bina olarak tekrar inşa edilmiştir. Eminönü'nde, Fincancılar'da bulunan Emmanuel Kilisesi, Amerikan misyonerlerine ait olup 1908'de inşa edilen Bible House adlı binada yer almaktadır. Gedikpaşa Protestan

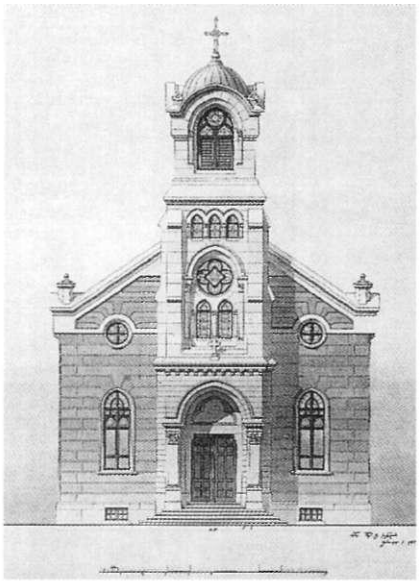

Aynalıçeşme Amenasurp Yerrortutyun Kilisesi'nin giriş cephesinin İsdepan İzmirliyan tarafından çizilmiş rölevesi, 1909. P. Tuğlacı, *İstanbul Ermeni Kiliseleri,* İst., 1991

Kilisesi ise Ermeni Protestan cemaati tarafından 1830'da inşa edilmiş ahşap bir yapıydı, inşaat izni alınamadığı için uzun yıllar terk edilmiş olarak kaldı. V. Mehmed'in (hd 1909-1918) 1911'de inşa iznini vermesi üzerine, gotik üslupta kagir olarak yeniden yapıldı. Bu bina çeşitli nedenlerle ancak İ921'de ibadete açıldı. Evvelce Hasköy semtinde Ermeni Protestan cemaatine ait bir ahşap kilise bulunuyordu. Bu binanm yerine Halıcıoğlündaki Ermeni mezarlığı karşısında, alt katı okul olarak kullanılmak üzere 1859'da kagir bir bina inşa edilmiş ve böylece Halıcıoğlu Protestan Kilisesi kurulmuştur. Bina, bu semtte Ermeni Protestan cemaatine mensup kimse kalmayınca terk edilmiş, I. Dünya Savaşı sırasında da Halıcıoğlündaki Surp Isdepanos Ermeni Kilisesi ve yanındaki Nersesyan Okulu askeri ihtiyaçlar için tahsis edildiğinden semtin Ermeni okulu olarak kullanılmıştır. Ermeni Protestan cemaatinin bir de Üsküdar'da Amerikan Okulu bahçesinde ahşap bir kilisesi bulunmaktaydı. Bu bina daha sonra yıkılarak kagir olarak inşa edilmiş ve eğitim ihtiyaçlarına tahsis edilmiştir. İstanbul'un önemli bir Protestan kilisesi de, Angilikan Kilisesi adıyla da bilinen Kırım Kilisesi'dir(->).

Bibi. Tuğlacı. *Ermeni Kiliseleri,* 315-322.

İSTANBUL

PROTESTAN OKULLARI

Amaçları arasında Protestanlığı yaymak da bulunan ve Amerikalı misyonerlerin öncülüğünde açılan eğitim kurumları.

"Amerikan Misyoner Mektepleri", "Amerikan Okulları", "Board Okulları" da denmiştir. Önce, 1824'te Beyrut'ta faaliyete geçen bu okullardan İstanbul'daki ilki, 1840'ta, Beyoğlu'nda 2 öğrenciyle açılmıştır. Protestan okullarının, Osmanlı uyruğu ulus ve toplulukları (Bulgar, Ermeni, Keldani, Maruni, Süryani, Melkit) otonom birer Hıristiyan devleti konumuna getirmek için çaba gösterdiği, İstanbul'daki okulların da bu çalışmalara merkezlik ettiği ileri sürülmüştür.

Bir Amerikan ticaret gemisinin 1790'da İstanbul'a gelmesiyle başlayan Osmanlı-Amerikan ilişkilerinin en etkili sonucu, 19. yy'da, İstanbul'da ve taşrada açılan Protestan okulları olarak gösterilir. Ancak ilk Protestan okulları İstanbul'da değil, Beyrut'ta ve İzmir'de açılmıştır. İstanbul'a gelen ilk Protestan misyonerler ise 1820'ye doğru Levy Parsons ve Pliny Fisk'tir. Bunlar ve izleyen yıllarda gelen Josiah Bremer, Elly Smith, H. G. Dwigth, İstanbul'da ve Anadolu'da yaşayan Ermenilere, Rumlara ve Yahudilere dönük misyonerlik çalışmalarını başlatan kişiler olarak bilinir.

1830'a doğru ise American Board of Commissioners for Foreign Missions (Board) mensubu misyonerler, Theological Seminary (ilahiyat okulu), high school (lise) türü okullar açmaya öncelik verdiler. 1829'da, İstanbul'da kurulacak bir "misyon" ile, Yunanistan'a ve Anadolu'ya dönük çalışmalar için uzun vadeli planlar hazırlandı.

Bu yıllarda, Amerika'dan gelen misyonerlerden William Goodell (1792-1867), William G. Schauffler (1798-1883), Elias Riggs (1810-1901), Cyrus Hamlin (1811-1900), İstanbul'daki Protestan okullarının kuruluşunda önemli görevler üstlendiler. 1832'de "Mission to Constantinople" kuruldu.

Misyoner Goodell, okul önceliği için İstanbul'daki Ermeni cemaatini öngördü. Ancak yerleştiği Büyükdere'de Rumlar yaşadığından, ilkin bunlar için "Lancaster tipi" (tek eğitmenli) okullar açtı. Goodell, Osmanlı askerleri için de "Dolmabahçe Erat Mektebi" adıyla bilinen bir okuma yazma kursunu faaliyete geçirdi. Buranın yönetimine Aziz Bey adında bir Müslüman getirilmişti. Goodell, kendi evinde de kız çocukları için bir Protestan mektebi kurdu ve 28 Hıristiyan öğrenci kabul etti. 1834'te Ermeni çocukları için Beyoğlu'nda açılan misyoner okuluna, Amerikalı, İtalyan, Rum, Ermeni ve Türk öğretmenler atandı. Burada, İstanbul'da o tarihe kadar varlıkları bile bilinmeyen ve hepsi Amerika'dan getirilen batarya, dinamo, teleskop, pompa, küre, mikroskop, prizma vb ders araç gereçleri eğitim ve öğretim çalışmalarında ilk kez kullanılmaya başlandı. Ancak, Ermeni Patrikhanesi, cemaat çocuklarının Protestanlaştırılması girişimine karşı çıktı ve Beyoğlu Mektebi 1840'ta kapatıldı. Bununla birlikte yeni okul sisteminin ve öğretim tekniklerinin yararını gören Ermeniler, Üsküdar'da büyük bir kolej kurma çabasına giriştiler. Bina yapımı tamamlanınca buranın kadrosunu da Amerikalı misyonerler, Board aracılığı ile sağladılar.

Tanzimat'ın (1839-1876) getirdiği yeni koşullarda ve özellikle de bu dönem boyunca eğitime verilen önemden yararlanan W. Goodell, İngiltere Elçisi Stratford Canning'in nüfuzundan da yararlanarak Erme-

ni Protestan cemaatinin oluşturulması çabasına yöneldi. 1839'da istanbul'a gelen misyoner Cyrus Hamlin ise bir-iki yer denedikten sonra 1843'te, Bebek'te Çelebi Yorgaki'nin köşkünde, Protestan eğitimi amacından çok, İngilizce öğretimine ağırlık veren Bebek Okulu'nu hizmete soktu. Bu girişimle İstanbul'daki okullarda misyonerlik faaliyetlerini ikinci plana iten ve dil öğretimine öncelik veren programlara yönelindi. Bununla birlikte 1845'te Bebek Okulu bünyesinde bir ilahiyat şubesine de yer verildi. Board da, başlangıçtaki bağnazlığından bir oranda yumuşamaya yönelerek eğitim stratejisini yeniden gözden geçirdi.

1850'den sonra bilgiyi, beceriyi, üretimi, "İncil'in öğretilmesinden" daha önemli ve öncelikli gören bîr eğitim tarzı benimsendi. Bu ise, İstanbul'daki yabancı Katolik misyoner okullarını aynı yönde rekabete yöneltti. Bu gelişmeler, İstanbul'da "secular" (laik) eğitim-öğretim sürecinin başlangıcı kabul edilir.

İngilizce eğitim veren 4 yıllık Bebek Okulu'nun 1852'deki programı, aritmetik, cebir, geometri, trigonometri, coğrafya, tarih, felsefe, kimya, ekonomi-politik, ahlak felsefesi derslerini kapsıyordu. Okulda öğrencilere, üretime katkı çalışmaları yaptırılmakta, yaşam pratikleri kazandırılmaktaydı. Okulda, bir un değirmeni ve ekmek fabrikası da vardı. Bununla birlikte 1856'da tam bir ilahiyat okuluna dönüştü, 1860'ta da daha uygun bir ortam kabul edilen Merzifon'a taşındı.

Diğer yandan W. Goodell'in 1832'de kendi evinde açtığı ilk Protestan kız okulunun benzerleri sonraki yıllarda, Beyoğlu'nda, Bebek'te, Hasköy'de de açıldı. Bu okullarda, Türkçe ye Ermenice ile ilkokul üstü aritmetik, gramer, coğrafya, yazı, müzik ve kompozisyon, fizyoloji, astronomi, tarih, teoloji dersleri ve İncil okuma vardı. Ayrıca, ilkokul düzeyinde ve birer misyonerin gözetiminde, İstanbul'un birçok semtinde başka Protestan okullan da açılmış bulunuyordu. Böylece ilkokuldan kolej düzeyine kadar, Hıristiyan öğretmenlerin görev aldığı, çoğu Ermeni Protestan cemaatine bağlı, fakat Amerikalı misyonerlerin gözetiminde, geleneksel yabancı okullarından farklı yeni bir kurumlaşma doğdu. Ancak, İstanbul ve taşra Protestan okullarından orta ve yüksek dereceli olanlarda yönetim ve öğretim daha farklı olup, bunları Amerika'dan gelen misyoner müdürler yönetmekteydiler. Misyonerler ise öğretim kadrolarında mutlaka yer alıyorlardı. Bir başka özellik olarak da öğretim dili İngilizceydi. Bu nedenle ders kitapları da Amerika'dan gelmekteydi. Bu farklılıktan dolayı, ilkokul düzeyindekilere daha çok "Protestan misyoner okulu", orta ve yüksek derecelilere de "Amerikan okulu" denmekteydi. Ancak, bu okulların tümünde misyonerlik faaliyetleri vardı.

"College" .denen yüksek düzeyli Protestan okullarının İstanbul'da da açılması, Osmanlı topraklarındaki Amerikan çıkarları bakımından birinci derecede önemli görülerek bu yöndeki girişimlere de 1860'tan itibaren destek sağlandı. Bu nedenle denizaşırı ilk Amerikan yüksekokulu olan Robert Kolej(->) 18ö3'te İstanbul'da sadece 4 öğrenci kaydedilerek açıldı. Bunu, 1871' de Gedikpaşa'da faaliyete geçen Constantinople College for Girls yani İstanbul Kız Koleji izledi (bak. Üsküdar Amerikan Kız Lisesi). Bu iki kurum, bk başka açıdan, yeni dünyamn eğitim alanındaki üstünlüğünü kanıtladığı gibi, Protestan okulu ilkelerinden de olabildiğince uzak durmayı, buna karşılık Doğulu gençlere Amerikan idealini aşılamayı gözetmekteydi.

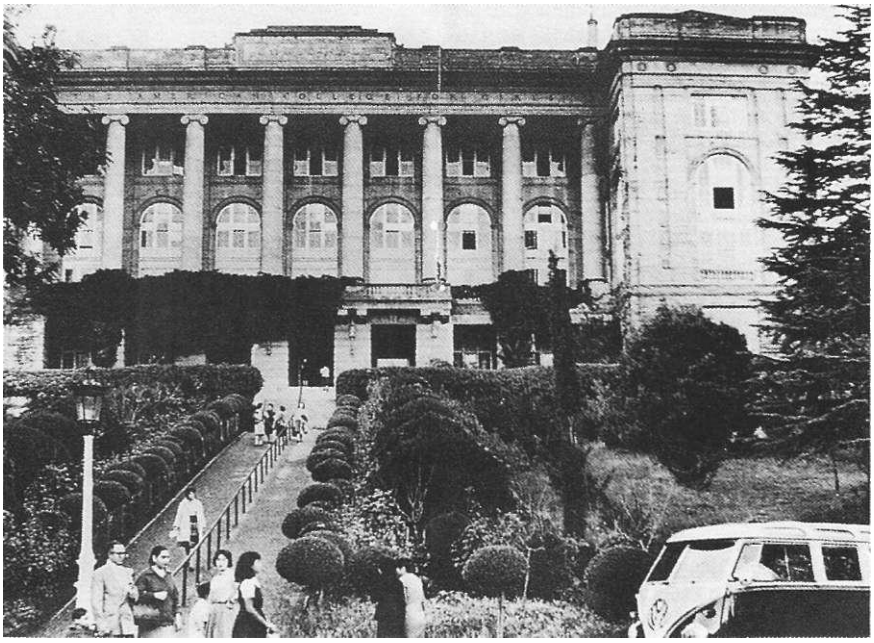

İstanbul Amerikan Kız Koleji
Cengiz Kahraman arşivi

İstanbul'daki Amerikan Protestan okulları öğrenci mevcutlarmda Ermeni ve Bulgar çocuklan ve gençleri, en yüksek oranları teşkil etmekteydiler. Ancak 1890'dan sonra, İstanbullu Yahudiler, birer-ikişer öğrenciyle Türkler de okul mevcutlarına katılmışlardır. Örneğin 1891'de İstanbul Kız Koleji'ndeki 137 öğrenciden 51'i Ermeni, 29'u Bulgar, 22'si Rum, 14'ü İngiliz, 10ü Amerikalı, 6'sı Musevi, l'i Fransız, 4ü de Türktü.

II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) boyunca, diğer yabancı okulları gibi Protestan okulları üzerinde de denetim kurma çabaları, sürekli gündemde fakat sonuçsuz kaldı. 1908'de II. Meşrutiyet ilan edilince, Maarif Nezareti, bu okulların denetleneceğini ve programlarının düzenleneceğini, öğretmen seçiminde ve atamasında yasal yetkilerin kullanılacağını, Türkçe öğretiminin zorunlu kılınacağını açıkladı ve bu doğrultuda çalışmalar başlattı. 1915'te ise kapitülasyonların kaldırılması ile diğer yabancı okullar gibi Protestan okullarının da çoğu kapandı. Robert Kolej I. Dünya Savaşı nedeniyle ilan edilen askeri yasak bölgede kaldığından ancak Talat Bey'in (Paşa) özel izniyle çalışmalarmı sürdürebildi. Yine, 1845'ten beri eğitimine ara vermeyen Hasköy Amerikan Kız Okulu da tanınan ayrıcalıkla öğretimini sürdürdü.

Mütareke döneminde İstanbul'da faaliyetini sürdüren Protestan/Amerikan okulları Robert Kolej, Üsküdar'da Selami Ali Efendi Mahallesinde İnas (Kız) İdadisi, Arnavutköy'de Amerikan Kız Koleji, Kumkapı'da Musalla Sokağı'nda Misyoner Mektebi, Gedikpaşa'da Esirci Kemalettin Mahallesinde Amerikan Mektebi idi.

Kurtuluş Savaşı yıllarında (1919-1922) Anadolu'daki tüm Protestan okulları kapatıldı. 1921'de, TBMM Hükümeti, istanbul'daki Amerikan Konsolosluğuna bir nota vererek eğitim amacı dışına çıkılmaması için uyarıda bulundu. Lozan Andaşması'na (1923) ekli mektuplar ile Protestan Amerikan okullarının varlığı "fiili durum" kabul edildi. 1924'te tüm azınlık ve yabancı okullarda, dini propaganda yasaklandı. 1926'da yabancı okulları Maarif Vekâletinin denetimine alındı ve yabancı okulların "Katolik", "Protestan" vb adlar taşımalan, bir din ve mezhebe müteallik öğretim, tören vb etkinlikler de bulunmaları yasaklandı. 1927'de, Türkiye'deki Amerikan (Protestan) okullarının sayısı 8'e düştü. Bunlardan İstanbul'dakiler, Robert Kolej (erkek kısmı), (Arnavutköy) Amerikan Koleji (kız kısmı) ile Üsküdar Amerikan Kız Koleji'ydi.

Bibi. U. Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 19- Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğumda Amerikan Misyoner Okulları,* İst., 1991; ay, "Osmanlı İmparatorluğunda XIX. Yüzyılda Amerikan Yüksek Okulları", *Bahri Savcı 'ya Armağan,* Ankara, 1988; Y. Akyüz, "Abdülhamid Devri'nde, Protestan^Okulları ile İlgili Orijinal İki Belge", *Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* 111/1-4 (1970), s. 121 vd; İ. Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Görüşler", *Amme İdaresi Dergisi,* XIV (1981), s. 87 vd; N. Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar,* Ankara, 1991, s. 34, 79 vd; Ergin, *Maarif Tarihi,* IV, 1234, V, 1745 vd.

NECDET SAKAOĞLU

PSELLOS, MİIIALI

*(1018, Konstantinopolis - 1078 ya da 1096- /*9 Bizanslı düşünür, ilahiyatçı, yazar ve devlet adamı.

Platoncu felsefenin Hıristiyan öğretisiyle bütünleşebileceğini savunarak ve Bizans fikir dünyasına Patrik Fotiosf-*) tarafından sokulan Aristotelesçi düşünceye karşı çıkarak daha sonra Rönesans'ı etkileyecek olan Bizans klasik eğitiminin canlanmasına öncülük etmiştir.

Bazı kaynaklarda Nikomedia (İzmit) doğumlu olduğu kaydedilen Psellosün asıl adının Konstantinos olduğu ileri sürülür. Fakat manastır yaşamındaki adı olan Mihael'le tanınmıştır. Konstantinopolis'te sıradışı bir eğitim görerek ileride patrik olacak Ksifilinos (III), Konstantinos (III), Leihudes ve şair Mauropus gibi değerli kişilerle çalışma fırsatını bulmuştur. Psellosün saraya ilk kez 1041'de V. MihaePin(-») imparatorluk sekreteri olarak intisap ettiği ileri sürülür. İlk önce hukukçuluğu seçen Psellos, IX. Konstantinos(->) (hd 1042-1055) tarafından Konstantinopolis'te 1045'te açılan iki okuldan biri olan felsefe okulunun başına geçmiştir. (Hocası Ksifilinos ise hukuk okulunu yönetiyordu.) Yazmalarında anlattığına göre, Psellos burada Araplardan Keklere kadar geniş bir yelpazeden öğrenciye ders vermiştir. Bu okulda, Bizans'ta o güne dek egemen görüş olan Aristotelesçiliğe karşı, yeni Platoncu bir felsefe geliştirmiş, bu arada Hıristiyan düşüncesinin başlangıcı olarak kabul ettiği Homerosün edebiyatım yeniden yorumlamıştır.

Psellos her ne kadar bir düşün adamı olarak ün yapmışsa da, bazı kaynaklarda politik yaşama büyük ilgi duyan, hırslı ve entrikacı bir kişi olarak anlatılır. 1054'te, İmparator IX. Konstantinosün siyasal ve askeri başarısızlıklarının faturası çevresindeki seçkinlere çıkarılınca, Ksifilinos ile birlikte keşiş olarak Olimpos Dağı'na (Uludağ) çekilmeye zorlanan Psellos, kısa süre sonra başkente dönmeyi başarması ve Teodora'dan(->) VII. Mihael döneminin (1071-1078) sonuna dek etkin siyasal rollere soyunması buna kanıt olarak gösterilmiştir. Bu iddiaların abartılı olduğu ve Psellosün yalnızca "hipatos ton filosofon" (düşünürlerin başı) unvanı ile yetindiğini ileri süren araştırmacılar da vardır.

Büyük olasılıkla VII. Mihael döneminde "logothetes" Nikeforitzes'in düşmanlığını kazanarak başkenti terk etmek zorunda kalan Mihael Psellos, yaşamının son günlerini görece yoksulluk içinde geçirmiş ve genç kuşaklar tarafından unutulmuş olarak ölmüştür. Ölüm tarihi, Nikomedialı Mihael adlı birinin ölüm tarihi olarak zikredilen 1078 kabul edilirken, Filip Monotroposün *Dioptra* adlı yapıtına yazdığı önsözden hareket edilerek bu tarihin 1096 olabileceği de ileri sürülmüştür. Gerçekten de M. Psellosün bazı eserlerinin 1081'den sonra yazıldığı kesin gibidir.

Mihael Psellos, tüm Bizans tarihi içinde çok geniş kültüre sahip gerçek bir entelektüel olarak seçkin bir yere sahiptir. Tarih, felsefe, hitabet, ilahiyat, tıp, matematik, astroloji ve hukuk konularında yazdığı mektupları geniş bir koleksiyon oluşturur. Bir filozof olarak Psellos doğanın rolünü öne çıkarmış, bu bağlamda mucizenin rolünü minimuma indirmişti. Psellos' un tarih kitabı *Kronografya,* 976-1078 arasında bizzat şahit olduğu hattâ bazı yazarlara göre bizzat oluşturduğu olayları kapsar. Ostrogorsky'nin de dahil oİduğu bir grup tarihçiye göre, Psellos değişik imparatorların kişiliklerine ve dönemin eğilimlerine ayak uyduran, gerektiğinde entrikalara giren, dalkavukluk eden ve böylece durmadan yükselen bir politikacı-düşünürdü. Fakat aynı zamanda hünerli ve hızlı kalemi, yüksek hitabet gücü ve yaratıcı zekâsıyla, Helenizm düşüncesmin Bizans'ta yeniden yaşam bulmasını sağlamış çok seçkin bir kişilikti.

Bibi. *Chronographie,* (yay. haz. E. Renauld), 2 c, Paris, 1926-1928; Ch. Zervos, *Michel Psellos,* Paris, 1920; A. Rambaud, *Michel Psellos, Etudes sur l'histoire byzantine,* Paris, 1912, s. 111-171; J. Hussey, "Michael Psellus, The Byzantine Historian", *Spéculum,* S. 10 (1935), s. 81-90; L. Benakis, "Michael Psellos Kritik an Aristoteles", *Byzantinische Zeitschrift,* S. 56 (1963), s. 213-227; P. Gautier, "Collections inconnues ou peu connues de textes pselliens", *Rivista di studi bizantini e slavi,* S. 1 (1981), s. 39-69; C. Chamberlain, "The Theory and Practice of Imperiai Panegyric in Michael Psellus", *Byzantion,* S. 56 (1986), s. 16-27; N. F. Wilson, *Scholars of Byzantium,* Londra. 1983, s. 156-166.

AYŞE HÜR

PSEUDO-KODİNOS

1347-1368 arasında yazıldığı tahmin edilen, saray ve kilise makamları hakkındaki bir patrianın (Bizans'ta kent topografyasına ilişkin eser), adı bilinmeyen yazarına verilen ad.

Yanlışlıkla "kuropalates" (çok şerefli bir unvan) Georgios Kodinos'la karıştırıldığı için Pseudo (sözde, güya)-Kodinos diye anılan yazara mal edilen eser, geç Bizans döneminde, saray seremonilerini, imparatorun taç giyme törenlerini, kilise ve devlet Wyerarsistain (taxis) listesini, tek tek memur ve makam sahiplerinin görevlerini ve taşıdıkları işaretleri de belirterek sıralamıştır ki, bu yönüyle VII. Konstantinosün (hd 913-959) yazdığı *De Ceremoni-* «(->) ve Filoteosün 899'da yazdığı *Kletorologion* adlı kitaplar orta Bizans dönemi için ne kadar önemliyse, Pseudo-Kodinosün eseri de geç dönem için o kadar önemlidir. Kilise unvanlarına ayrılan bölüm, 16. yy'da Andreos Darmarios tarafından çeşitli kaynaklardan derlenen bilgilerle tamamlanmıştır. Tarihçi imparator VI. İoannes Kantakuzenosün(->) (hd 1347-1354) eserinde bu kitaptakilere benzer bölümlerin bulunması, üç yazarın da genel kaynaklardan yararlandığını düşündürmektedir. *Patria Konstantinopoleos(->)* olarak tanınan bir eser de, 1453'e kadar, kronik bir yanlış olarak Pseudo-Kodinos'a atfedilmiştir.

Bibi. A. Grabar, "Pseudo-Codinos et les cérémonies de la Cour byzantine au XIVe siècle", *Art et société à Byzance sous les Paléologues,* Venedik, 1971, s. 193-221; J. Verpeaux, "Hiérarchie et présences sous les Paléologues", *Travaux et mémoires,* S. 1 (1965), s. 421-437; Ostrogorsky, *Bizans,* 439.

AYŞE HÜR

PTT

Osmanlı'da posta örgütlenmesi ve posta hizmetleri menzilhaneler arasında haber taşıyan tatarlar veya ulaklarla yürütülüyordu. Bizans'ta, Roma haberleşme sisteminin devamı olarak benzeri bir örgütlenme bulunduğu, Osmanlıların, Bizans, Selçuklu, Arap haberleşme sistemlerinden de yararlanarak kendi haberleşme ağlarını kurdukları biliniyor (bak. haberleşme).

Günümüzdeki anlamıyla bir posta örgütünün kurulması düşüncesi ise ilk defa

Abdullah Biraderler'in bir fotoğrafından kartpostalda Sirkeci'deki Büyük Postane'nin içinden bir görünüm, 1893.
Galeri Alfa

II. Mahmud döneminde (1808-1839) gündeme gelmiş ve o zamana kadar devlet haberleşmesiyle kısıtlı olan posta hizmetlerinden halkın da yararlanabilmesi, postanın özel kişilere de hizmet vermesi fikri gelişmiştir. "Posta" sözcüğü henüz kullanılmaya başlanmamış; II. Mahmud, posta hizmetlerinden söz ederken "Dersaadef imden taşraya gönderilen ve taşradan Dersaadet'ime gelen mekatip" ifadesini kullanmıştır. II. Mahmudün posta örgütlenmesinin esaslarını belirten 1832 tarihli hatt-ı hümayununu izleyen günlerde Hassa Müşiri Ahmed Fevzi Paşa'nın Üsküdar-lzmit arasında bir posta hattı oluşturmaya çalıştığı; bu yol üzerinde posta istasyonları yaptırdığı; 1834'te, bu güzergâhta adı arabalarla posta taşımacılığına başlandığı biliniyor. Yine 1834'te İstanbul-Edirne arasında bir posta hattı kurulmuştur. Aym yd Serasker Hüsrev Mehmed Paşa, menzil sisteminin modern posta sistemine dönüştürülmesi için başvurmuş, başvuru olumlu karşılanmışsa da, posta örgütünün kurulması hemen başarılamamıştır.

PTT'nin de (Posta-Telgraf-Telefon) ilk adımı ve başlangıcı sayılabilecek düzenleme, ancak 1840'ta yapılabilmiş; bir süre hazırlıktan sonra 26 Şaban 1256-23 Ekim 1840'ta Posta Nezareti resmen kurulmuş; kuruluşun başına, ilk posta nazırı olarak Ahmed Şükrü Bey getirilmiştir. Kuruluşunda, Eminönü'nde Yeni Cami avlusundaki Postahane-i Amire binasının üst katında bulunan Posta Nezareti, mali yönden Maliye Nezaretime, idari yönden Ticaret Nezaretine bağlı olmayı 1870 başlanna kadar sürdürmüş, Şubat 1870'te Nafia Nezareti'ne bağlanmıştır.

Bütün bu dönem boyunca, Osmanlı posta sistemi içinde, özellikle de payitaht İstanbul'da yabancı postalar önemli bir sorun olmuştur. İstanbul ile çeşitli denizaşırı merkezler arasında, daha Bizans döneminden itibaren haberleşmeyi de sürdürmüş olan, başta Venedikliler olmak üzere çeşitli yabancılara, 1718'de Avusturya ile imzalanan Pasarofça Antlaşması hükümlerinden yararlanarak Avusturya katılmış; İstanbul ile Viyana arasında, başlangıçta düzenli olmayan, daha sonra örgütlenen ve genişleyen diplomatik posta seferleri başlamıştır. Daha sonra Rusya, Yunan gemi şirketleri, 1812'de Fransa, 1832'de İngiltere, 1834'te Yunanistan Osmanlı Devleti sınırları içinde posta hizmeti görme hakkı elde etmişler; 1840'ta Posta Nezaretimin kuruluşundan sonra yabancı postaların kaldırılması için çeşitli defalar girişimde bulunulmuşsa da, bu girişimler başarıya ulaşamamıştır. 1880'de İngiltere'den uzman getirilerek, Galata'da, uluslararası haberleşmeyi sağlayacak bir merkez kurulmuş; bu merkeze bağlı dört şube açılmış; ancak bu da yeterli olmamıştır. Yabancı postalar 1914'te I. Dünya Savaşı başlayınca yasaklanabilmiş, 1920'de Sevr Anlaşması hükümlerine göre İtilaf devletlerine kendi postalarını yeniden açma hakkı tanınmış: ulusal bağımsızlığın ihlali anlamına gelen yabancı postalar konusu ancak Lozan Antlaşması ile çözüme bağlanabilmiştir.

Posta Nezareti'nin kurulduğu sıralarda posta hizmeti olarak sadece mektup, evrak, gazete taşınırken 1841 başından itibaren emanet akçe ve sadece örnek olarak ticari eşya da taşınmaya başlamış; 1862'de ilk posta havalesi kabul edilmiş; evrak ve yük postaları ayrılmış; Ocak 1863'ten itibaren, damga yanında, ilk defa pul kullanılmaya başlanmıştır.

Posta Nezareti kuruluşundan itibaren posta tekelini elinde tutmak için çabalamış, bir yandan yabancı postaların kapatılması için çeşitli girişimlerde bulunulurken öte yandan halkın kendi haberleşmesini sağlayabilmek için öteden beri kullandığı sâ'i, katırcı, emanetçi, peyk gibi özel haberci veya mektup taşıyıcıların rekabetine son vermeye çalışmıştır.

1871'de Posta Nezareti'nin görevleri arasına telgraf(->) hizmetleri de eklenmiş ve kuruluş "Posta ve Telgraf Nezareti" adını almıştır. 1855'te, oldukça erken bir tarihte başlayan telgraf haberleşmesi o zamana kadar bir müdürlük tarafından yönetilirken, Telgraf Müdürlüğü, Posta Telgraf Nezareti ile birleştikten sonra Posta ve Telgraf Nezareti, Dahiliye Nezareti'ne bağlanmıştır. İstanbul'a ilk telefon(->) 1880'lerde gelmiş, özel telefonların da takılmaya ve kullanılmaya başlaması 1908-1909'u bulmuştur. Çeşitli yabancı şirketlere telefon tesisi kurma ve işletme ayrıcalığı verilmiş, bu şirketler arasında kurulan konsorsiyuma ayrıcalık tanınarak telefon idaresi de Posta ve Telgraf Nezareti'ne bağlanmış, nezaret 5 Temmuz 1911'den itibaren telefonu da içererek "Posta ve Telgraf ve Telefon Nezareti" (PTT) adını almıştır.

Osmanlı posta örgütlenmesinde, sadece İstanbul'da şehir içi postası genel postanın dışında ayrı bir örgütlenme olarak görülür. Posta Nezareti şehirler arası posta hizmetlerini görürken, şehir içi mektup ve diğer evrak naklinde özel imkânlardan ve kişilerden yararlanma uzun yıllar sürmüştür. İlk şehir postası, 1865'te, Yanyalı Lianos Efendi'nin teklifi uygun bulunarak iltizamla bu kişiye verilmiştir. İstanbullulardan büyük ilgi ve rağbet gören şehir postası 1867'de belirsiz bir nedenle çalışmalarına son vermiş; 1869 sonunda bu defa doğrudan Posta Nezareti'ne bağlı olmak üzere ikinci şehir postası kurulmuş, bunu 1875'te şehir postasmm yeniden düzenlenmesi izlemiştir.

Cumhuriyet döneminde PTT'ye ilişkin ilk teşkilat yasası 1 Haziran 1933 tarihlidir. Bu yasayla PTT Bayındırlık Bakanlığına bağlı özel bütçeli bir genel müdürlük haline getirilmiştir. Daha sonraki dönemlerde yeni teşkilat yasalarıyla belli değişiklikler geçiren posta sistemi 1953'te bir kamu iktisadi kuruluşu (KİT) haline gelmiştir. 1990'larda, diğer KİT'ler gibi PTT'nin de özelleştirilmesi yasalaştırılmaya, öncelikle de telefon, özel bir kuruluşa satılmaya çalışılmaktadır.

İstanbul, her çeşit PTT hizmeti açısından Türkiye'nin en hareketli kentidir. 1980'de İstanbul'da 112'si merkez, 97'si şube olmak üzere 209 PTT işyeri ve 209 acente vardı. 1985'e kadar İstanbul PTT Bölge Müdürlüğü Kocaeli ve Sakarya illerini de kapsarken, bu tarihte bu iki il ayrılmıştır. 1986 itibariyle İstanbul'da 102'si merkez, 152'si şube, 161'i acente olmak üzere 415 PTT işyeri vardı. 1994'te acenteler hariç, merkez ve şubelerin sayısı 272'dir.

İstanbul aynı zamanda PTT hizmetlerinde yeniliklerin en çabuk uygulandığı yerdir. Örneğin "Acele Posta Servisi" (APS) önce ve en hızla İstanbul'da gelişmiştir. Yine telefon, teleks, tele-fax gibi sistemlerde İstanbul nitel ve nicel açıdan öncülüğünü korumaktadır.

İSTANBUL

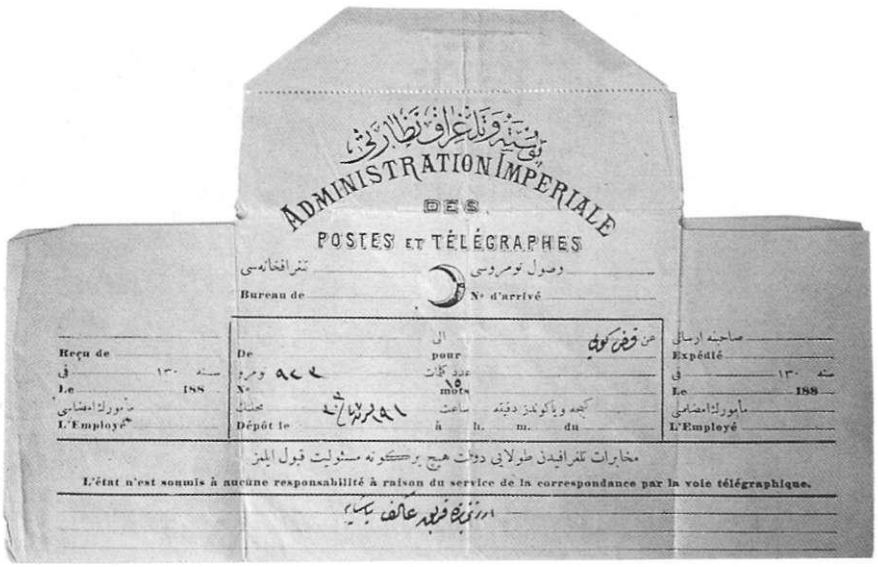

Posta ve Telgraf Nezareti'ne ait bir telgraf örneği.
Sertaç Kayserilioğlu koleksiyonu

PULGHER, D.

*(19- **yy**)* Avusturyalı mimar.

Hayatı hakkında yeterli bilgi edinmek mümkün olmamıştır. Bilindiği kadarı ile, 19- yy'm ikinci yarısında İstanbul'da bu-

lunan Pulgher, Beyoğlu'nda 1869-1870 yıllarında İsveç Elçiliği olan binanın mimarıdır. Bundan başka faaliyeti bilinmez. Bu satırların yazarı, 1965'te İtalya'da Ravenna'da verdiği bir konferansta kısaca Pulgher'den bahsettiğinde yaşlı bir dinleyici, bu unutulmuş mimarın hatırlanmasına teşekkür ederek, kendisini tanıdığını ve mezarının I. Dünya Savaşı'na kadar Avusturya'ya ait olan Trieste'de olduğunu söylemişti. Mimarlığı dışında Pulgher ilmi bir çalışma olarak, İstanbul'daki eski Bizans kiliselerine dair bir kitap yayımlamıştır. Bu şehirde uzun yıllarını geçirdiğini, kitabının önsözünde açıklayan mimar, buradaki eski Bizans kiliselerini, "... mümkün olduğu derecede en doğru biçimde incelemeye ve rölövelerini çıkarmaya..." özen gösterdiğini bildirir.

Pulgher'in İstanbul'un üç istisna ile camiye çevrilmiş Bizans kiliselerine dair kitabı, bu konudaki ilk çalışma olup, aynı tarihlerde yayımlanan A. G. Paspatis'inG» eserini, Batı'da daha yaygın bir dilde tamamlar. "İstanbul'un eski Bizans kiliseleri" *(Les anciennes églises byzantines de Constantinople,* [Viyana, 18781) başlığı ile yayımlanan bu eser, IV+44 sahifelik bir metin ile, büyük boyda 30 levhadan meydana gelen bir albümden oluşur. Levhaların bulunduğu cilt, metin gibi yine Viyana'da 1880'de Lehmann-Wentzel Kitabevi tarafından basılmıştır.

Metin fasikülü, levhalara nispetle çok daha ufak ölçüde olup, resimler cildin içindeki bir cebe konulmuştur. Bu fasikülde D. Pulgher kısa bir önsözden sonra, Bizans kilise rnimarisini üç ana döneme ayırarak, temel özelliklerini özetlemiştir (s. 1-9). Bunun arkasından levhalar cildinde resimleri olan eski Bizans kiliselerinin o yıllardaki durumlarına göre tasvirleri ve böylece levhaların açıklamaları gelir (s. 13-44). Burada İmrahor, Küçük Ayasofya, Ayasofya, Vefa Kilise, Zeyrek Kilise, Fenarî İsa, Bodrum, Eski İmaret, Atik Mustafa Paşa, Koca Mustafa Paşa ve Kariye camilerine dönüştürülen kiliselere dair kısa notlar yer almaktadır. Pulgher, resim ve rölövelerini vermeksizin, Ortodoksların elinde olan Panayia Muhliotissa, Fethiye, Kefeli camileri ile Ermenilere ait esası Bizans dönemine inen Sulu Manastır hakkında da kısa bilgiler verir. Metin fasikülünün sonunda İse 5-6 satırda Aya İrini Kilisesinden bahsedilmiştir.

Bu vesile ile bk hususa İşaret etmek yerinde olacaktır. Pulgher'in kitabında metin kısmının bazı baskılarında, s. 43'te metin sona erer. Halbuki bazı baskılarda s. 43 ve 44'te Pulgher Kariye Camii'ndeki bir Bizans kitabesinin metni ve açıklaması hususunda bu uzun epigramın Venedik'te G. Veludo tarafından daha doğru okunuşunu vermektedir. Bu ek, bazı baskılarda yoktur. *Atlas* başlığı altında, adları geçen bu eski Bizans kiliselerinin plan, kesit ve rölöveleri (levha I-XV) yer aldıktan sonra Pulgher, Kariye Camii'nin mimarisi ve iç ayrıntıları üzerinde durmaktadır. Böylece 30 levhadan geri kalan yarısı (levha XVI-XXX) Kariye Camiine ayrılmıştır. Levhalardan 7 tanesi renkli olup bunlardan yalnız bki Vefa Kilise Camii'ne aittir. Pulgher'in bu kitabı, artık eskimiş olmasına rağmen, İstanbul'da Doğan Kardeş Basımevi tarafından 1974'te tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır. Metin ile levhalar tek cilt içine toplanmış olup, kitabın ölçüleri de eskisine nispetle çok küçültülmüştür.

Pulgher'in çizimlerinde, yapıların plan ve kesitleri fazla hassas olmamakla beraber, mimari organların desenleri hayli başarılıdır. Planlarda ölçüleri alırken büyük dikkat göstermeyerek, binaların son derecede muntazam olduklarım kabul etmiştir. Ayrıca metin kısmanda, "İmbrohor Dzamissi", "Mefa Dzamissi", "Ecclessia Dzamissi" gibi Rum şivesine uygun adların bulunması, yazarm İstanbullu bir Rumun rehberliğinden faydalandığına işaret sayılabilir.

İstanbul'daki eski Bizans kiliselerine dair bu yayın, 20. yy'm başlarında C. Gurlitt, J. Ebersolt ve A. Thiers, A. van Millingen'in aynı konulara dair eserleri çıkıncaya kadar ilk ve tek kaynak olarak 30 yıl hizmet vermiştir.

Bibi. B. O. H. Johansson, *Svenskapalatset ı Konstantinopel,* Stockholm, 1968, s. 88-92, 122 (İngilizce özet); O. Aslanapa, *Türkiye'de Avusturyalı Sanat Tarihçileri ve Sanatkârlar,* İst., 1993, s. 23-29.

SEMAVİ EYİCE

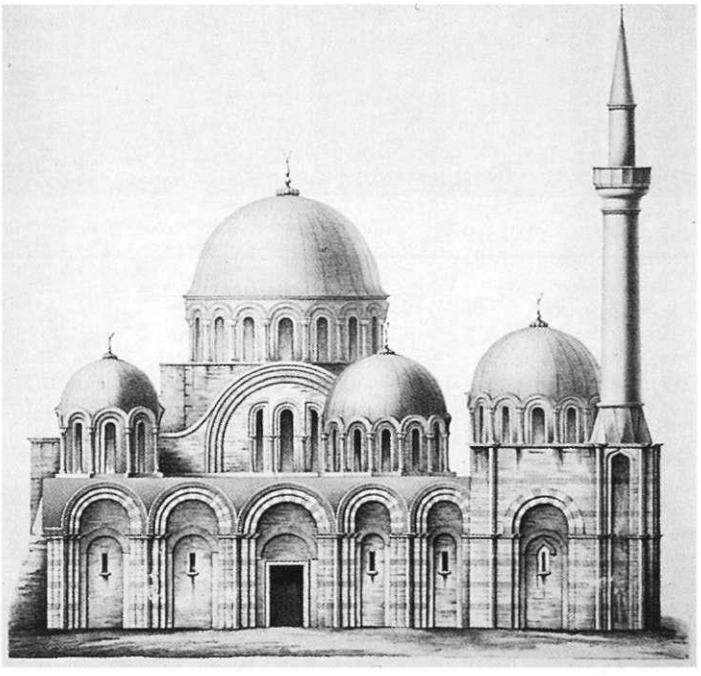

Pulgher'in çizimiyle Kariye Camii'nin cephesi. *Semavi Eyice koleksiyonu*

PULHERİA

(19 Ocak399, Konstantinopolis - Temmuz 453, Konstantinopolis) Bizans imparatoriçesi.

II. Teodosiosün(-0 (hd 408-450) kız kardeşi olan Pulheria, 414'ten itibaren "agusta" unvanı ile Bizans tahtına ortak oldu. Aynı zamanda bir azize olan Pulheria'nın yortu günü, 10 Eylül ya da 11 Temmuz'dur.

İmparator Arkadios(->) (hd 395-408) ile Eudoksia'nm kızı olan Pulheria, babasının ölümünde henüz 9 yaşında olmasına rağmen, tahta geçen 7 yaşındaki kardeşi II. Teodosios üzerinde büyük etkiye sahipti. Kendisi ile evlenerek tahtı ele geçirmek isteyen hırslı politikacıları görmezlikten gelerek bekâret andı içti ve kendini dine adadı. Kız kardeşleri Arkadia ve Marina'yı da böyle davranmaya teşvik etti. Dönemin tarihçisi Sozomenos'a göre, o dönemde sarayda mistik bir hava hâkim olup, her yerden ilahi sesleri yükselirdi. Bekâretini ve kardeşinin iktidarını simgelemek üzere Ayasofya'ya bir sunak yaptıran ve sarayda dinsel bir komün kuran Pulheria'nm bu tavırları halk arasında büyük hayranlık uyandırmıştı. Onun zamanında israfa ve debdebeli yaşama son verilmiş, saray faziletin timsali olmuştu.

Genç yaşına rağmen kayda değer siyasi yetenekleri ile sivrilen Pulheria, 414'te Bizans İmparatorluğu'nun fiili hâkimi olan Konstantinopolis Valisi Antemiosü(-f), Perslere karşı kışkırtıcı politika izlediği gerekçesi ile görevden alarak yerine Aureliosü atadı. Fakat bu azlin gerçek nedeni, Antemiosün dinsel toleransı ve dünyevi kültüre olan yakınlığının koyu dindar Pulheria'nm hoşuna gitmemesi olmalıdır. Aynı tarihte Doğu eyaletleri valiliğine atanan Antemiosün adına bu tarihten sonra bir daha rastlanmamasını, 4 Temmuz 414'te "agusta" unvanı ile iktidarını pekiştiren Pulheria'nm komplosuna bağlayan kaynaklar vardır. 420-422 arasında basılan Bizans sikkelerinde Pulheria'nm portresinin alışılagelmişin dışında âdeta bir "imparator" edası ile tasvir edilmesi, Pulheria'nm gücüne işaret etmektedir. Nitekim aynı yıl, yeni vali Aurelianos, Konstantinopolis Senato Evi'nde bulunan Batı Roma İmparatoru Honorius ve II. Teodosios heykellerinin yanma Pulheria'nm da bir büstünü koydurtmuştu.

Pulheria'nın tasvirini taşıyan sikkenin ön ve arka yüzü.
H. G. Goodacre, *A Handbook for the Coinage of Byzantine Empire,* Londra, 1928-1933

Pulheria'nın en büyük rakipleri, Teodosiosün 421'de evlendiği Atenais-Eudokia(->) ile Konstantinopolis Patriği Nestorios idi. Eudokia'mn imparator üzerinde giderek artan etkisi Pulheria'nın konumunu sarsarken, Nestorios da Pulheria'ya muhtemelen 15 Nisan 428'de verilen "azizlerin azizi" unvanını kabul etmemişti. Hz İsa'nın tanrısal ve insani doğalarının birbirinden bağımsızlığını savunan Nasturiliğin de teorisyeni olan Nestorios, Pulheria ile Aleksandria (İskenderiye) Patriği Krillos arasında kurulan bir ittifak sonucu, 431 tarihli Ephesus (Efes) Konsili'nde yenilgiye uğradı ve sürgüne gönderildi.

İmparatoriçe Atenais-Eudokia'mn hac için gittiği Kudüs'ten dönmesinden (439) sonra Pulheria'nın gücü azaldıysa da, Atenais-Eudokia'mn müttefiki olan yeni Konstantinopolis valisi Kirosün(->) görevden alınmasında parmağı olduğu sanılmaktadır. Pulheria 441'de Eudokia taraftan hadım Hrisafiosün sarayda yükselmesini takiben 449'da toplanan ve tarihe "haydut" Ephesus Konsili diye geçen sinodda uğradığı yenilgiden sonra iktidarı tümüyle kaybedince Papa I. Leon ile ittifak kurmaya çalıştı.

II. Teodosiosün 450'de aniden ve evlat bırakmadan ölümüyle Pulheria'nın şansı yeniden açıldı. Roma'nın da desteği ile tahtı ele geçirmek için, bekâret yeminine ve ilerlemiş yaşma rağmen kahraman asker Markianos (hd 450-457) ile evlenmekten kaçınmadı. (Nitekim bu evlilik halk ve kilise nezdinde kâğıt üzerinde kabul edildi ve Pulheria daima "bakire" olarak anıldı.) Pulheria 451'de Ortodoks düşüncenin yeniden formüle edildiği Halkedon Konsili'nin(->) toplanmasına öncülük etti ve konsile bizzat katılarak sonuç bildirgesinin şekillenmesinde belirleyici rol oynadı.

Pulheria son yıllarında, yüzyıllar boyunca Ayasofya'dan sonra başkentin en büyük ve önemli kilisesi olan Blahernai Kilisesi'nin(->) inşası işine girişti; fakat kilise ancak ölümünden sonra kocası Markianos tarafından tamamlanabildi. 5. yy'm ilk çeyreğinde yazılmış *Notita urbis Contantinopolitanae'ye(-f)* göre Pulheria, kentin III. ve XI. bölgelerinde iki konağa sahipti. Ayrıca XI. bölgede Pulherianae adıyla anılan bir de mahalle kurmuş; burada bir saray ile biri Ayios Laurentios'a, diğeri ise İsaios'a adanmış 2 kilise yaptırmıştı.

Bibi. K. G. Holüm, *Theodosian Empresses,* Berkeley, 1982, s. 79-111, 147-228; ay, "Pulcheraia's Crusade A.D. 421-422 and the Ideology of Imperail Victory", *Greek, Roman and Byzantine Studies,* c. 18, 1977, s. 153-172; *Dictionary of Byzantium,* 1757; Janin, *Constantinople byzantine,* 123, 137, 139, 151, 415.

AYŞE HÜR

PULLARDA İSTANBUL

İstanbul pullara da konu olmuş, Osmanlı döneminden başlamak üzere, Anadolu dönemi pullan ve Türkiye Cumhuriyeti dönemi pullarını günümüze dek güzel görüntüleriyle süslemiştir.

Boğaziçi, Kız Kulesi, hisarlar, Dolmabahçe Sarayı, camiler, Taksim Meydanı, Beyazıt Meydanı, III. Ahmed Çeşmesi, Sale Köşkü, Kandilli, Fenerbahçe, Arnavutköy, Yeşilköy, Boğaziçi Köprüsü gibi yerlerin görüntüleri pullarda ve ilk gün zarflarında yerlerini almışlardır.

1863'te basılmaya başlanan Osmanlı pullarında, İstanbul, ilk kez, 1913'te yeni postane görüntüsü (Yeni Postahane pulları serisi) ile yer almıştır. İstanbul görüntülerinin yer aldığı diğer Osmanlı dönemi pulları I. Londra baskısı pulları serisi (1914), Dolmabahçe serisi (1916), Viyana baskısı posta pulları serisi (1917) ve cülus hatıra pullan serisidir (1918).

Anadolu dönemi pullarında Ankara 3 kuruşluk sürsarjlı seri (1920), Feke Kuvayı Milliye serisi (1921), I. Adana serisinde (1921) görülmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti pullarında İstanbul İse Uluslararası XII. Kadınlar Kongresi serisi (1935), Atatürk-İnönü posta pullan serisi (1943), uçak serisi (1949-1950), Viyana baskısı posta pulları serisi (1952), İstanbul'un fethi 500. anma serisi (1953), Kalkınma Bankası, para fonu serisi (1955), memleket serisi (1959), İstanbul 1963 pul sergisi serisi (1963), Boğaziçi Köprüsü serisi (1970), İstanbul 87 pul sergisi serisi (1985), milli saraylar serisi (1985-1988), Expo 90 serisi (1990), Avrupa turizm yılı serisinde (1990) yer almaktadır.

Ayrıca Kızılay Derneği, Çocuk Esirgeme Kurumu, Türk Hava Kurumu ve Verem Savaş Derneği, hattâ yabancı ülke pullarında bile İstanbul görüntülerine zaman zaman yer verildiği görülmektedir.

R. SERTAÇ KAYSERİLİOĞLU

PURKUYU MESCİDİ

bak. PARMAKKAPI MESCİDİ

İstanbul temalı çeşitli pullar.
Sertaç Kayserilioglu koleksiyonu

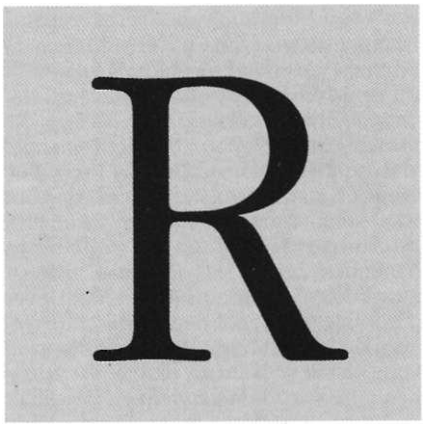

RABDOS MAHALLESİ

Konstantinopolis'i çevreleyen I. Constantinusün(-») (hd 324-337) yaptırdığı kara surlarının güney ucunda, bugünkü Samatya'da ve büyük olasılıkla denize doğru uzanan 82. kulenin yakınlarındaki Bizans mahallesi.

Rabdos adının kökeni konusunda açık bilgi yoktur. Konstantinopolis topografyası hakkında önemli bir kaynak olan 10. yy'dan kalma *Patria Konstantinopoleos'a* (-*) göre, kentin kumcusu I. Constantinus, Hz Musa'nın kutsal asasını (Yunanca: Rabdos) Eksokionion (bak. Altımermer) Kapısı'ndan geçerek şehre getirmiş ve bu kutsal emaneti imparatorluk sarayına naklet-meden önce, bir süre civardaki Meryem Ana Kilisesi'nde muhafaza etmişti. *Patria* 'da aynı tarihte çevredeki Ayios Aimilianos Kilisesinin onarımından da söz edilmesi, hikâyenin tümüyle hayal ürünü olduğunu düşündürmektedir. Çünkü Ayios Aimilianos, I. Constantinus döneminde değil, lulianus(->) döneminde (hd 361-363) şehit olmuştu ve kilisesi de bu tarihten sonra yapılmıştı. 630'larda, Constantinus surları üzerinde bir kapı açılarak Ayios Aimilianos Kapısı denmesine bakılırsa, kilise 630'larda ayakta olmalıdır.

Rabdos Mahallesi'ndeki bu iki kilise, I. Basileios(->) döneminde (867-886) onarım görmüş, fakat 10. yy'dan sonra adlarına bir daha rastlanmamıştır.

Bibi. Dirimtekin, *Marmara Surları,* 45-46; Janin, *Constantinople byzantine,* 27, 419-420; Janin, *Eglises et monestéres,* I, 3, 12-13, 219-220; A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos,* Bonn, 1988, s. 607-608.

ALBRECHT BERGER

RADYO

İstanbul'da deneme niteliğindeki ilk radyo yayını 1921 veya 1922'de yapılmış olmalıdır. Bu konuda çeşitli kişilerin yayımlanmış anılarında (Ruşen Ferit Kam, Şevket Süreyya Aydemir, Nedim Veysel İlkin), 1920'lerin başlarında Darülfünun konferans salonunda öğrencilere bir müzik yayım dinlettirildiği yazılıdır. Bu yayın kimilerine göre bir Fransız savaş gemisinden naklen, kimilerine göre ise biraz ötedeki Yüksek Muallim Mektebi'nden yapılmaktadır. Şevket Süreyya, ilk radyo yayın denemesini, hem de kendi kurduğu bir cihazla yapanın, Mesleki ve Teknik Öğretim umum müdürlerinden, eğitimci Rüştü Uzel olduğunu; bu yayım İstanbul Yüksek Muallim Mektebi'nde hoca iken gerçekleştirdiğini ve konserin Darülfünun'dan izlenebildiğini yazar.

İstanbul'da ilk programlı radyo yayını 6 Mayıs 1927'de başlamıştır. Ancak İstanbul Radyosu 'nun kuruluş çalışmaları bk yıl öncesine gider. Eylül 1926'da, radyo telsiz imtiyazı, İş Bankası ile Anadolu Ajansı'nın ortaklığı olan Türk Telsiz Telefon Anonim Şirketi'ne verilmiştir. Yapımına 1925 sonlarında başlanmış olan Osmaniye vericisi 1926 sonlarında yayın yapabilecek hale gelmiş ve hem deneme, hem de gösteri olarak İstanbul halkına ilk yayın 1927 Martinin ilk günlerinde gerçekleştirilmiştir. Sirkeci'de, Büyük Postane'nin kapısının önüne yerleştirilen bir radyo alıcısından, oradan gelip geçenlere müzik dinlettirilmiş; mart ayı sonlarında da Osmaniye telsizi yanında kurulmuş geçici stüdyodan Türk sanatçılarının hazırlayıp sundukları bir müzik yayını yapılmıştır.

İlk programlı yayınma 6 Mayıs 1927'de başlayan, böylece de resmen kurulmuş ve çalışmaya başlamış olan İstanbul Radyosunun bu ilk dönemdeki stüdyosu, Sirkecideki Büyük Postane'nin çatı katmdaydı. İlk yayınlar Osmaniye'deki 5 kw'lık vericiden 185 KHz üzerinden yapılıyordu.

İlk gün, saat 17.00'de "Türk inkılabı hakkında konferans'la başlayan yayın, alaturka saz heyetinin konseri, Anadoİu Ajansı'nın haberleri, alaturka ve ağırlıklı olarak alafranga müzikle saat 22.00'ye kadar sürmüştür.

İstanbul Radyosu'nun ilk müdürü, aynı zamanda kuruculardan da olan Sedat Nuri'dir.

İstanbul Radyosu, o zamanki daha yaygın deyimle İstanbul Telsizi, 3 Aralık 1927' de yayınlarını durdurmuş, önce Osmaniye telsizinde bir bozukluk olduğu sanılmışsa da bu durumun şirketin mali bunalımından ileri geldiği anlaşılmış; İstanbul Radyosu bu yüzden 1936'ya kadar giden dönemde yayınını sık sık kesmek zorunda kalmış, süreklilik kazanamamıştır.

1934'te, İstanbul Radyosu'nun stüdyosu önce Beyoğlu'nda Ambasadör Kahve ve .Otelinin üstündeki iki kata taşınmıştır. 1936 sonlarına kadar süren uzun bir dönem boyunca, İstanbul Radyosu'nun yayına devamı, birtakım mali ve hukuki sorunlarla karşılaşmış, 4 Eylül 1936'da İstanbul PTT Başmüdürlüğü Nafia Vekâleti'nin emriyle İstanbul Radyosu'na el koymuş ve PTT yönetimine geçen radyo kendi hazırladığı ilk programı 9 Eylül 1936 akşamı yayımlamıştır.

ilk yayından 1936'ya kadar geçen süre boyunca, istanbul Radyosu'nun programında müzik yayınları yüzde 85'e varan bir yer kaplamıştır. 1935'e kadar sözlü yayınların programda kapladığı süre yüzde 181 geçmezken, giderek sözlü yayın oranı artmış, "Sesli Radyo Gazetesi" adıyla bir haber programına yer verilmeye başlanmıştır. Eğitici yayınların tüm sözlü yayınlara oranı bu dönem boyunca yüzde 30 ile yüzde 50 arasında değişmiştir. Çocuk programı Şubat 1935'te başlamış, ilk futbol maçı naklen yayımı 20 Temmuz 1934'te, istanbul'da Fenerbahçe-Avusturya WAC maçı olmuştur.

1937-1943 arasında İstanbul Radyosu gerileme ve suskunluk dönemine girmiştir. 1938'e kadar yayınlarını oldukça büyük zorluklarla sürdüren, bu tarihten sonra Ankara Radyosu'yla rekabete yenilen İstanbul Radyosu, 1938 sonrasında fiilen devreden çıkmış, zaman zaman yapılan yayın girişimleri süreklilik kazanmamıştır.

1943'te Basın Yayın Genel Müdürlüğü' ne bağlı olarak yeniden kurulan İstanbul Radyosu, bu defa Beyoğlu'ndaki Galatasaray Postanesi'nin(-0 üstündeki stüdyosuna taşınmış, ancak yine çok yetersiz olan bu stüdyodan yapılan deneme yayınları da başarılı olamamış, Mart 1944'te deneme yayınlarına son verilmiş ve İstanbul Radyosu'nun kuruluş dönemi böylece kapanmıştır. Bu durum, 1949'da yeni orta dalga vericisi hizmete girene kadar sürecektir.

Bugün de İstanbul Radyoevi olarak kullanılmakta olan Harbiye'deki bina, 1945'te açılan proje yarışması sonucunda Doğan Erginbaş, Ömer Güney ve İsmail Utkular'ın ortak projesinin seçilmesiyle ve Kasım 1945'te binanın temellerinin atılmasıyla kuruluş aşamasına gelmiş; 19 Kasım 1949 günü, dönemin cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün açış konuşmasıyla hizmete girmiştir. Böylece İstanbul Radyosu ilk kez elverişli stüdyo koşullarına kavuşmuş; 1 Hazkan 1949'da 150 kw'lık bir güçle deneme yayınlarına başlamıştır.

İstanbul Radyoevi binası 4 katlıdır. Bodrum katta binanın elektrik beslemesini sağlayan transformatör merkezi, ana tevzi tablosu, ısıtma ve havalandırma tesisleri, atölye ve depolar bulunmaktadır. Zemin kat ve birinci kat, stüdyolara, plak ve film alma üniteleriyle program servis bürolarına ayrılmıştır. Diğer katlarda, ana kumanda ve kontrol daireleri ile teknik ve idari servis büroları vardır. Radyoevinde toplam 5.030 m^3 hacminde, 100 kişilik büyük senfonik orkestralara bile yetecek, elverişli teknik olanaklara sahip 13 stüdyo bulunmaktadır.

Orta dalga, 701 KHz üzerinden yayın yapan, 150 kw'Iık İstanbul Radyosu 1964' te radyoların özerk kurum olan TRT'ye

Harbiye'deki Radyoevi.
AH Hikmet Varlık, 1994

Sirkeci'deki Büyük Postanenin üst katından yapılan yayınlarda Bedayi-i Musiki Cemiyeti'nin saz heyeti bir yayında, (soldan sağa) Cevdet Çağla, Tahsin Karakuş. Seniha, Vecihe Daryal. Cümbüş Cemal, Yaşar Özsoy, Klarnetçi Şeref.
Cengiz Kahraman arşivi

bağlanması ile il radyosu olma hüviyetini yitirdi. TRT 1974'te İstanbul, Ankara ve İzmir radyolarının ikinci programlarını ortak yayına bağladı; 1976'da 1., 2. ve 3-program düzenine geçti; 1978'de ise çok kısa dalga (FM) yayınlarını başlattı.

İstanbul'da bağımsız özel radyoların ilki, Eylül 1946'dan itibaren klasik müzikle sınırlı bir yayın yapan İstanbul Teknik Üniversitesi Radyosu'dur. Daha sonra 1950' de İstanbul Teknik Okulu Radyosu, 1951' de İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Radyosu, 1954'te Polis Radyosu devreye girmiştir. 1990'larda özel TV kanalı ve radyo istasyonlarının birbiri ardına kurulduğu dönemde İstanbul'da da çeşitli özel radyolar yayma girmiş, bu radyo vericilerinin sayısı 1993'te 30'a, 1994'te 50 civarına çıkmıştır.

İstanbul'da 1935'te kayıtlı radyo alıcı sayısı 3.244'tü. Bu sayı Türkiye'deki tüm alıcıların yüzde 52,3'üydü. İstanbul'daki alıcıların yüzde 9'u yabancı uyrukluların, yüzde 40 kadarı azınlıkların mülkiyetindeydi. Alıcıların hemen hemen tümü İstanbul'un zengin semtlerinde bulunuyordu. 1949'da ise, İstanbul'da radyo alıcısı sayısı 98.502'ye çıkmıştı (Türkiye'ye oranı yüzde 36,5).

1990'larda İstanbul'daki radyo alıcısı sayısını tespit edebilmek pek çok alıcının kayıtlı olmaması yüzünden güçtür. Öte yandan evlerde televizyonun yarattığı rekabet ortamında, radyo uzunca bir süre önemli ölçüde gerileme göstermiştir. Ancak 1990'dan sonra özel radyoların kurulması ve bunların gün boyunca gençliğe ve çeşitli toplumsal, siyasal, ideolojik eğilimdeki gruplara seslenen yayınlar yapmaları nedeniyle bütün Türkiye'de olduğu gibi İstanbul'da da, radyonun önemi ve dinlenme oranı yükselmiştir.

Bibi. U. Kocabaşoğlu. *Şirket Telsizinden Devlet Radyosuna.* Ankara. 1980: ay, 'Türkiye'de Radyo Yayınlarının Başlangıç Tarihine İlişkin Bir Not", *Ankara Üniversitesi. SBF-Basm Yayın Yüksek Okulu Yıllığı,* Ankara, 1977-1978; T. Özakman, *Radyo Notları,* Ankara, 1969; Ü. Azrak. "Radyo ve Devlet I, II, III, IV", *Cumhuriyet,* 6-9 Nisan 1965; A. N. Tör. 'istanbul Radyosu", *Radyo,* c. 2, S. 20 (15 Temmuz 1943); İ. Ş. Esgün, "Yeni İstanbul Radyosu", *ae,* c. 4, S. 44 (1 Ağustos 1945): R. A. Sevengü, "Radyolarımızın Eksikleri". *Ulus.* 26 Temmuz 1950; Peyami Safa, "Radyoya Dair Hakikatler", *Cumhuriyet,* (18 Mayıs 1938); M. T. Öngören, "Radyonun 50'inci Yılı", *Milliyet Sanat,* S. 249 (31 Ekim 1977); O. Tokgöz, *Türkiye ve Ortadoğu Ülkelerinde Radyo-Televizyon Sistemleri,* Ankara, 1972; *İstanbul Radyosu,* İst., 1949; Ş. Arıdor. "Yurdumuzda Radyo", *Radyo, c. 7,* S. 83-84 (Kasım-Aralık 1948).

TÜLAY AKSAN

Radyoda Müzik

İstanbul Radyosu'nun yayın programında en fazla yer müzik programlarına ayrılmıştı. İlk yayınlarda 6 kişilik bir fasıl heyeti haftada üç gün programa çıkıyordu. Mesud Cemil, Neyzen Tevfik, Kemençeci Ruşen Bey (Kam), Tanburi Refik Bey (Fersan), Kanuni Vecihe Hanım (Daryal), daha sonra Kanuni Ahmet Bey (Yatman), Kemani Cevdet Bey (Çağla) ve ilk radyo hanendesi Zeki Bey (Çağlarman) gibi sanatçıların oluşturduğu Radyo Saz Heyetinde Mesud Cemil hem şeflik yapıyor, hem de spikerlik görevini üstleniyordu. Canlı olarak yayımlanan programlar postanenin kapısına konulan hoparlörlerle halka duyuruluyor, her programın arasında "beş dakika istirahat" verilerek icracıların değişmesi sağlanıyordu. Batı müziği için daha çok taş plaklar kullanılıyor, bazen de Mesud Cemil viyolonsel, Cevdet Çağla keman ile Batı müziği parçaları çalıyorlardı. Ayrıca, Türkler ile gayrimüslim icracılardan oluşan bir de orkestra kurulmuştu. Daha sonra başlayan halk musikisi programlarında ise Sadi Yaver Ataman "Mehmed Sadi" takma adıyla saz çalıyor, Tanburacı Osman Pehlivan Rumeli türküleri söylüyordu. Saat 19.00'da başlayan, gücü az olduğu için fazla dinleyiciye ulaşamayan bu yayınların programlarına ilişkin en eski belge, 26 Teşrinisani (Kasım) 1927 tarihlidir. O günkü program 19.00'da Stüdyo Musiki Heyeti'nden "Şevkefza Faslı" ile başlıyor, bunu 19.30'daki Esham ve Tahvilat Borsası Haberleri izliyordu. Sonra sırasıyla 19.40'ta Telsiz Telefon Orkestrasının programı, 20.10'da Zahire Borsası Haberleri, 20.20'de Telsiz Telefon Musiki Heyeti'nin programı, 20.50' deki Anadolu Ajansı Haberleri, 21.00'de gene Telsiz Telefon Orkestrasının programı, 21.30'da da Matmazel Apostoldi'nin "tegannl'si yayına giriyordu. Şirketin *Telsiz* adlı Fransızca dergisinin 4 Temmuz 1928 tarihli sayısındaki müzik programlarında da şu isimler yer almıştır: İzak Algazi, Udi İzmirli Cemal Efendi, Hanen-

İstanbul Radyosu'nun ilk Batı müziği orkestralarından Necip Aşkın Orkestrası.
Cengiz Kahraman arşivi

de Hikmet Hanım, Kanuni Artaki (Candan), Tanburi Dürrü (Turan), Kemençeci Anastas, Rebabi Mustafa Bey (Sunar), Neyzen Tevfik, Udi Hayriye Hanım, Kemençeci Kemal Niyazi Bey, Mesud Cemil, Kemençeci Ruşen Ferit, Hanende Süheyla Bedriye Hanım, Kemani Nubar ve Reşat (Erer) beyler, Nezahat Hanım, Piyanist Cemal Bey, Tanburi Naime İspahi, Kemençeci Hadiye Ötügen, Hafız Burhan, Münir Nurettin.

1928'de Hakkı Derman, Cevdet Kozanoğlu ile Sadi Hoşses de radyoya girdiler. Yukarıda adı geçen programlara daha sonra, haftada iki kez yayımlanan "Klasik Koro Programı" eklendi.

İstanbul Radyosu'nun Basın Yayın Genel Müdürlüğüme bağlı olarak 1943'te yeniden kurulmasıyla birlikte, daha önce Ankara'ya giden sanatçılar İstanbul'a dönmeye başladılar. Yayınlar 1960'lı yıllara kadar genellikle canlı olarak sürdürüldü, bazı yayınlar içten dışa doğru çalan özel plaklara kaydedildi, Batı müziği programlarında da 78 devirli plaklar kullanıldı.

İstanbul Radyosu'nun programlarından teknik bakımdan genellikle, o yıllarda "ses uzmanı" denilen tonmaysterler sorumluydu. Ankara'dan gelen bariton Nurullah Şevket Taşkılan radyonun ilk tonmaysteri oldu. Daha sonra Veli Kanık, Halil Bedi Yönetken, Demirhan Altuğ gibi birçok tanınmış müzikçi radyoda tonmayster olarak da görev aldı.

Türk Musikisi Yayınlan: Yeni radyonun kurulmasından bir yıl sonra Cevdet Çağla Türk musikisi yayınları şefi oldu. Çağla bu görevi uzun yıllar sürdürdü. İstanbul Radyosu'nun dördüncü müdürü bir müzik adamı, Mesud Cemil oldu. Mesud Cemil 1951-1955 arasında 4 yıl kalacağı Bağdat'a gidinceye kadar, hem Türk musikisini, hem de Batı müziğini bilen bir sanatçı ve tecrübeli bir radyocu olarak çalıştı. 1959'da radyonun başmüşaviri oldu. Mesud Cemil plaklara önem vererek canlı yayınları kayıt güvencesine aldı. Onun çalışmalarıyla radyo diskoteği yalnız Türk musikisi değil, Batı müziği alanında da zenginleşti, ayrıca radyodaki musikinin icra düzeyi de yükseldi. Ülkenin en iyi sanatçıları İstanbul Radyosu'nda görev aldı. 1953'te telif hakkı bilincini yaymak amacıyla M. Nurettin Selçuk eserlerinin İstanbul Radyosu'nda okunmasını uzunca bir zaman için yasakladı.

Fasıl Heyeti'ni 1962'ye kadar Hakkı Derman yönetti. Laika Karabey de İleri Türk Musikisi Topluluğu şefi oldu. 1958-1960 arasında Cüneyt Orhon Türk musikisi yayınları şefliğine getirildi. 1955-1958 arasında İstanbul Radyosu'nun beşinci müdürü gene bir musiki adamı, Nevzat Atlığ oldu. Atlığ aynı yıllarda Küçük Koro'yu da yönetiyordu; M. Cemil'in ölümünden sonra da, 1963'ten 1976'ya kadar yöneteceği Klasik Koro'nun şefliğine getirildi. 19ö0'ta program müdürlüğüne atanan Necdet Varol 1967'den itibaren koro şefliği görevini de üstlendi, bu arada telif çalışmalarını yürüttü.

Halk musikisinde olduğu gibi gelenek-

İstanbul Radyosunda 1950'lerde yayınlanan eğlence programı "On Beş Günde Bir'İn yayını sırasında Orhan Boran, Tarık Gürcan ve Faruk Yener.
Cengiz Kahraman arşivi

sel Türk musikisinde de radyo bir okul kimliğindeydi. 1976'ya kadar Türk musikisi eğitimi veren bir konservatuvar olmadığı için, piyasa ağzıyla şarkı söylenmesini önlemek amacıyla radyoda icracı yetiştiriliyordu. Bu eğitimi düzenli bir biçimde uygulayabilmek için 1953'te sınavla alman İcracılar staj döneminde açılan kurslarla yetiştirilmeye başlandı. Türk musikisinin her iki türündeki icracılar radyo bünyesinde verilen bu kurslarla bilgi ve yeteneklerini geliştirdiler; geleceğin birçok tanınmış sanatçısı bu şekilde müzik dünyasına kazandırıldı.

1980'li yıllarda Türk musikisi ses sanatçılarının sayısı 60'a ulaştı. 1980'de TRT yönetimi kadroları çok genişlemiş olmasına karşın Türk sanat, Türk halk musikisi ile Batı müziğini bir müdürlüğe bağladı, bu türlerin önceki müdürleri de müdür yardımcısı olarak görevlendirildi.

İstanbul Radyosu'nun bugünkü Türk musikisi topluluk ve şefleri şunlardır: Alâeddin Yavaşça'nm yönettiği Klasik Erkekler Topluluğu, Muzaffer Birtanin yönettiği Klasik Koro, Kasım İnaltekin'in yönettiği Kadınlar Fasıl Topluluğu ile Feridun Darbaz ve Aslan Hepgürün yönettikleri Karma Fasıl toplulukları, Doğan Erginin yönettiği Tasa^oıf Musikisi Topluluğu, Aydın Oran'm yönettiği Saz Eserleri, Mustafa Sağyaşar, Nusret Ersöz. Muzaffer Birtan, İnci Çayırlı, Arif Sami Toker ve Alaeddin Şensoyün sırayla yönettikleri Beraber ve Solo Şarkılar Topluluğu.

Halk Musikisi Yayınları: İstanbul Radyosu'nun halk musikisi programlarına en çok emeği geçenlerin başında, 1927'deki İstanbul Radyosu'nda çalışmış olan, ayrıca Ankara Radyosu'nda açıklamalı programlar hazırlayan Sadi Yaver Ataman gelir. Ataman kurduğu Memleket Havaları Ses ve Saz Birliğini yıllarca yönetti, 1960'lara kadar radyoda halk musikisine hizmet etti. Necati Başaran'ın yönettiği Şen Türküler Kümesi ile Nedim Otyamin hazırladığı Yurdun Her Köşesinden Deyişler ve Söyleyişler de 1950'lerdeki ilk halk musikisi programları arasındaydı. Bu dönemde radyoda görevli halk musikisi okuyucuları sanat musikisi okuyucularıyla birlikte Türk musikisi programlarına katılıyorlardı. Başlangıçta, her iki musiki türü de aynı yönetime bağlıydı. Zamanın hemen bütün ünlü halk musikisi sanatçıları ya radyo kadrolarına girdiya da programlara çıktı, bunlar arasında Âşık Veysel, Şemsi Yastıman, Davut Sulari gibi halk ozanları da yer aldı.

Anadolu'dan pek çok halk ezgisi derleyen, 1940'ta da Ankara Radyosu'nda Yurttan Sesler Topluluğu'nu kuran Muzaffer Sarısözen 1954'te İstanbul Radyosu'nda da aynı nitelikte bir topluluk kurmakla görevlendirildi. Sarısözen topluluğu kurup 6 ay sonra gene başkente döndü, topluluğun yönetimini de Ahmet Yamacı'ya devretti; Yamacı bu görevi emekli olduğu 1981'e kadar sürdürdü. Bu topluluğu zaman zaman Yücel Paşmakçı, Mustafa Hoşsu ve daha başka şefler de yönettiler. 1962'de Neriman Altındağ Tüfekçi yönetiminde kadınlar korosu kuruldu, topluluk 1972'ye kadar programlar hazırladı. 1960'ta İstanbul'a gelen Nida Tüfekçi so-

İstanbul Radyosu'nun ilk spiker ve müzikçilerrnden Mesut Cemil mikrofon önünde, 1927.
TETV Arşivi

listliği ve hocalığının yanısıra, 1962-1972 arasında Erkekler Topluluğu ile Dört Ses Dört Saz Topluluğu'nu, 1970-1993 arasında Bağlama Takımından Oyun Havalan'm, 1979-1985 arasında da zaman zaman Yurttan Sesleri yönetti, 1973'e kadar halk musikisi yayınları şefi görevinde bulundu.

Türk halk musikisi bölümü 1973'te ilk kez bir müdürlük olarak ayrıldı. 1980'de bütün müzik türleri bir müdürlüğe bağlanınca, Türk Halk Müziği Müdür Yardımcılığı kuruldu. 1989'da Müzik Müdürlüğü kaldırılınca halk musikisi gene müdürlük haline getirildi. Türk halk musikisi bölümünde 7'si koro, 42'si solo icracı kadrosunda olmak üzere 49 ses ile 30'u aşkın saz sanatçısı vardır. 1994'te radyoda şu yönetici ve topluluklar vardır: Tuncer İnan yönetiminde Yurttan Sesler, Adnan Ataman ile Şahin Gültekin yönetiminde Beraber ve Solo Türküler, Soner Özbilen, Ali Gürlü ve Ömer Şan yönetiminde Türküler ve Oyun Havalan, Mehmet Erenler yönetiminde Türk Halk Çalgılarından Ezgiler.

Batı Müziği Yayınları: Radyonun ilk yıllarında Batı müziği yayınları, program müdürlüğü görevi yanında diskotek şefliğini de üstlenen Faruk Yener'in kişisel çabalarıyla, piyasadan sağlanan 78 devirli plakların kullanımıyla başladı. Besteci Cemal Reşit Rey ile kardeşi Ekrem Reşit Rey de Yener'e danışman olarak yardım ediyorlardı. C. R. Rey ayrıca, radyonun en büyük stüdyosu olan A Stüdyosunda, kendi yönetimindeki Şehir Orkestrası ile her hafta bir konser verdi. Batı tekniğinde yazan Türk bestecilerinin eserlerinin de çalındığı bu dizi konserleri A. A. Saygun, N. K. Akses, F. Alnar, U. C. Erkin gibi bestecilerin de radyoya gelerek dinlemeleri, salona dinleyici alınmamasına karşın müzikseverlerin provaları dinlemelerine izin verilmesi o yıllarda İstanbul'un müzik hayatına büyük renk katmıştı. Şehir Orkestrası da prova günlerinde A Stüdyosu'nda çalıştığı için, José Lttirbi, Alfred Cortot, Jacques Thibaut, Zino Francescatti gibi sanatçıların radyoya gelmesi büyük ilgi uyandırmıştı.

O yıllarda hafif müzik toplulukları da ülkede çok azdı. Canlı olarak sunulan hafif müzik yayınları İlham Gencer ve Arkadaşlarının programlarıyla başladı; bu programlara daha sonra hafif müzik ve caz şarkılarıyla Ayten Alpman da katıldı. Gencer'i 1949'da Orhan Avşar, Necdet Koyutürk tango orkestraları ile Faruk Akel ve Arkadaşlarının dans müziği programları izledi. 1950'de Fehmi Ege Orkestrası kuruldu.

Şehir Orkestrası'nın birinci kemanlarından Semih Argeşo yönetimindeki Radyo Salon Orkestrası ile, kemancı Orhan Borar yönetimindeki Küçük Orkestra uzun yıllar sürecek olan haftalık programlarına gene o dönemde başladılar. Macar asıllı kemancı Darvaş'm Çigan müziği programları da bu dönemde yayına girdi. Sabahattin Volkan ve Arkadaşları, Yanko Mergen Orkestrası, Akordeoncu Taki ve Arkadaşları, Cemal Özgen Topluluğu, Şevket Yücesaz Orkestrası, Misak Perker Hafif Müzik Orkestrası bu dönemin hafif müzik topluluklarıdır. Süheyl Denizci Triosu ve Mehmet Akter Kuarteti ise caz müziği programları hazırlıyorlardı. Aleksander Zamboğlu, Coni, G. Karayanidis yönetimindeki gitar toplulukları da radyo yayınlarına katıldılar.

1950'li yıllarda Orhan Boranin sunduğu, özel plaklara kaydedilen karma eğlence programları büyük ilgi topladığından şehrin ünlü eğlence yerlerinde sahneye çıkan tanınmış yerli ve yabancı sanatçılar da bu programlara katılıyorlar, A Stüdyosu'nda yer bulmak güçleşiyordu. 1950'ler boyunca eski topluluklar programlarını sürdürürlerken radyoya birçok yeni topluluk da katıldı. İstanbul Radyosunun 1970'te Atatürk Kültür Merkezinin açılışına kadar her pazar sabahı saat 11.00'de başlayıp Şan Sineması'ndan canlı olarak sunulan konser yayınları hem Türk musikisini, hem de klasik Batı müziğini sevenlerin uzun yıllar zevkle dinledikleri bir program oldu. 1964'te radyolar Basın Yayın Müdürlüğümden sonra geçici olarak 1963'te bağlandığı Turizm ve Tanıtma Bakanlığı bünyesinden de çıkarılarak, özerk bir kurum olan TRT'ye bağlanmıştı. Bu durum kendi kadrosunu ve bütçesini kendisi oluşturan İstanbul Radyosu'nu merkeziyetçi bir yapı içine almış, Ankara'ya bağımlılığını artırmıştı. Bundan sonra Salih Akgöl ile Doğan Soylu dışındaki bütün müdürlerin Ankara'dan gönderilmesi İstanbul Radyosu'nun kişiliğini olumsuz yönde etkiledi, yayın özgürlüğünü sınırlandırdı. Radyolar ortak yayma bağlanınca İstanbullu sanatçıların artık sadece kendi şehirlerine değil, bütün Türkiye'ye seslenmeleri gerekiyordu. Bu yeni düzenin ürünlerinden biri olarak o yıllarda başlayan bant kaydı müzikçileri de etkiledi. Canlı yayının heyecanı, müziği amnda yaratma duygusu yitirildi. Her radyonun ve her programın kendine özgü nitelikleri yok oldu.

1965'te sadece Batı müziği yayınlarına ayrılmak üzere 2. program hizmete girdi. Bundan sonra nitelikli Batı müziği programları da arttı. 1962'den itibaren Erdoğan Saydam'ın Batı Müziği müdürlüğü sırasında radyoda her ay bir konser düzenlendi; A Stüdyosu'nda verilen, ünlü yerli ve yabancı solistler ile toplulukların katıldığı bu konserler büyük ilgi gördü. Solistlere 1955'te kurulan, Demirhan Altuğ yönetimindeki Oda Orkestrası eşlik ediyordu. Bu yıllarda Radyo Senfoni Orkestrası, Salon Orkestrası, Küçük Orkestra, Radyo Yaylı Çalgılar Topluluğu ve Radyo Armoni Muzıkası da yayınlara katıldı.

1960'lı, 1970'k, 1980'li, yıkarda hafif müzik programları da gitgide arttı, adları burada sayılamayacak kadar solist ve topluluk radyo yayınlarına katıldı.

Geçmişte kurulanlardan bugün radyoda sadece iki orkestra kalmıştır. F. Ege'nin ölümünden, solist Ş. Tanyerlinin de emekliye ayrılmasından sonra Ege'nin oğlu Engin Ege yönetiminde kurulan Radyo Tango Orkestrası bant kayıtlarını sürdürmektedir. 1982'de Süheyl Denizci yönetiminde kurulan İstanbul Hafif Müzik ve Caz Orkestrası bugün İstanbul Radyosu'nun ikinci Batı müziği topluluğudur. 1976'da Cenan Akmin kurduğu Çocuk Korosu da programlarını sürdürmektedk.

İstanbul Radyosu'nun programlarında müzik türlerinin temsil ağırlıkları yılların akışı içinde büyük ölçüde değişikliğe uğradı. Örneğin 1959'da müzik yayınlarının yüzde 401 hafif müziğe, yüzde 24'ü klasik Batı müziğine, yüzde 33'ü Türk sanat musikisine, yüzde 3'ü de halk musikisine ayrılmıştı. Bu oranlar zamanla Türk musikisi lehine değişti. 10 yıl sonra, 1969'daki dağılım şöyleydi: Yüzde 27 hafif müzik, yüzde 18 klasik Batı müziği, yüzde 31,4 Türk sanat musikisi, yüzde 23,6 halk musikisi. 1990'larda Türk musikisi yayınlarının oranları daha arttı. Radyo yayınlarının yüzde 69'ünu oluşturan müzik yayınları Mayıs 1991'de şu müzik türlerine şu oranlarda ayrılıyordu: Yüzde 22 hafif müzik, yüzde 7 klasik Batı müziği, yüzde 36 Türk sanat musikisi, yüzde 35 halk musikisi. Bu oranlar aydan aya çok az değişiklik göstererek günümüzde de geçerliğini koruyor.

1991 yılına ait bilgilere göre yayınlarının önemli bir bölümü İstanbul Radyosu'nca hazırlanan TRT 2; 1994'te tümüyle haber yayınlarına ayrıldı. Uzun yıllar eski il radyosunun bir devamı olarak yalnızca Batı müziği programları yayınlayan, ancak 1985'te Türk sanat ve halk musikisi programları da konulan TRT 3, 1987 sonunda yalnız Türk musikisine ayrılan TRT 4 açılınca, 1988'de yeniden tümüyle Batı müziği yayıncılığına döndü. TRT 4'ün Türk musikisi yaymı 1993 sonuna kadar sürdü; 1994'te özel radyolar gibi reklam almak kaygısıyla sadece popüler hafif müziğe, Türk sanat ve halk müziğine, kısa haberlere ve sohbetlere yer verilerek Radyo FM adıyla yayınlarına devam etti. Radyo FM'in yalnızca plaklarla yayımlanan müzik programları İstanbul, Ankara ve İzmir radyolarının eğitim-kültür servisi elemanlarının gözetiminde kurum dışı yapımcıların da katkısıyla hazırlanmaktadır.

İRKİN AKTÜZE

RAGIB PAŞA KÖŞKLERİ

Kadıköy İlçesi'nde, Caddebostan Mahallesinde, Cemil Topuzlu (eski Çiftefiavuzlar) Caddesi'nde, Mabeyinci Ragıb Paşa tarafından yaptırılmış iki köşk ve bir selamlık bulunmaktadır. Köşkler çeşitli tarihlerde yapılan oldukça başarılı restore işlemleriyle iyi durumda günümüze gelmiştir.

Ragıb Paşa 1906-1907'de Caddebostan'da kendisi ve kızı için iki köşk yaptırmak istediğinde birbirine bitişik uygun bir arsa temin edememişti. Bu yüzden iki köşk birbirinden büyük bir koruluk ve bir köşkle ayrılmış durumdadır. Deniz kıyısındaki iki köşkten başka caddenin kara tarafında tek katlı selamlık bulunmaktadır. Bunlardan başka 1940'lı yıllara kadar plaj yolu ile Cemil Topuzlu Caddesi'nin kesiştiği yerdeki ahırlar, yine selamlığın çevresindeki koruluk ile tarlalar, Ragıb Paşâ'arazisi içindeydi. Buralan halen apartmanlarla yoğun şekilde doldurulmuş olup ilk apart-

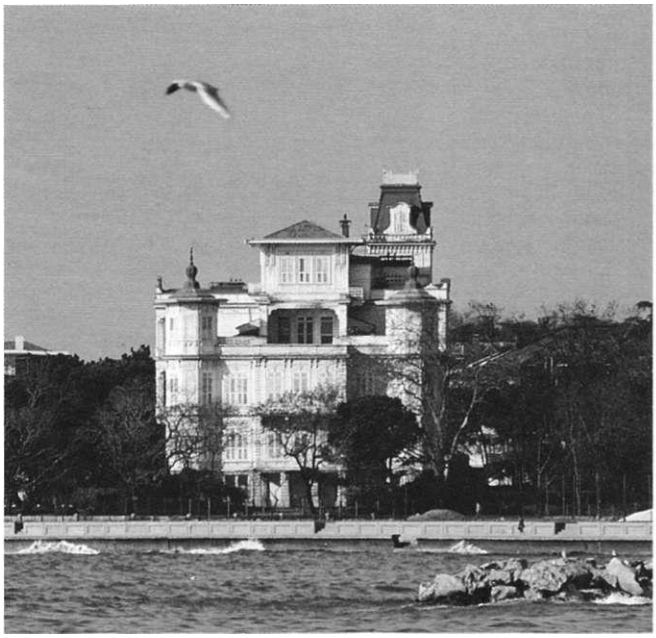

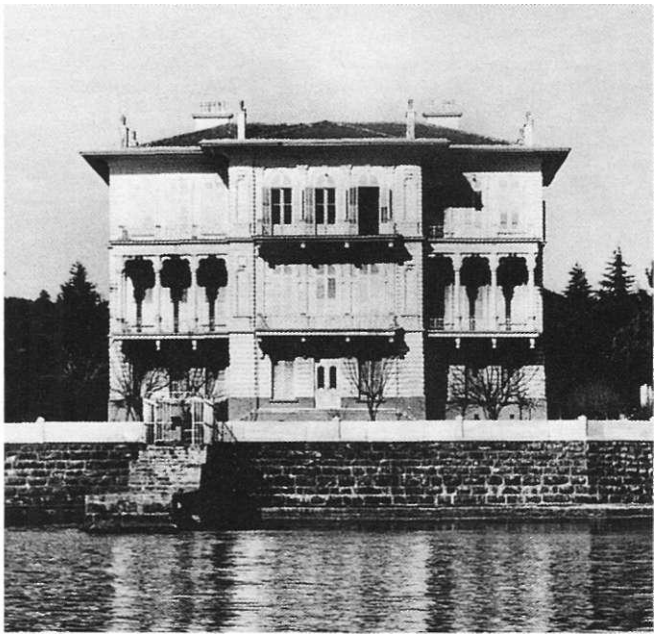

Ragıp Paşa'nın kendisine (solda) ve kızma yaptırdığı köşkler.
Yıldız Demiriz

manlar yıktırılarak 15 kat civarındaki küçük gökdelenlerin inşasına başlanmıştır.

Köşklerin mimarı A. Jasmund'dur(->). 1906'da istanbul'daki Mühendis Mektebinde hocalık yaptığı, Haydarpaşa'daki Mekteb-i Tıbbiye'nin mimarı olduğu, Sirkeci Garı'nın ön projesini hazırladığı ve Ragıb Paşa için Caddebostan'da köşkler yaptığı hakkında dağınık bilgiler vardır. Mühendis Mektebi'ndeki öğrencilerini milli mimarimizi canlandırmaya teşvik etmiş ve Mimar Kemaleddin'e(->) yön vermiştir. Köşkleri yaptıran Ragıb Paşa (1857-1920) Eğriboz'da doğmuş, küçük yaşta istanbul'a gelmiş, Mülkiye Mektebi'ni bitirdikten sonra II. Abdülhamid'e (hd 1876-1909) mabeyinci olmuştur.

Ragıb Paşa'nın kendisi için yaptırdığı köşk daha büyük olanıdır. Hareketli cephesi, kulesi ve asimetrik planı ile gruptaki öteki yapılardan tamamen farklı görünüştedir. Ragıb Paşa'nın kızı için yaptırdığı köşk ile selamlık ise daha sade dış görünüşleri ile aynı mimari özelliklere sahiptirler.

Ragıb Paşa'nın kızı için yaptırdığı köşk 18.000 m^2'yi aşan ve denize kadar uzanan bir koru içinde bulunmakta idi. Köşkün temelleri denize doğru uzanan kayalık bir burun üzerinde olup, istinat duvan ve mermer korkuluklarla çevrilen bahçe kısmı toprakla doldurulmuş idi. Bu arsa içinde halen 50 civarında dairenin bulunduğu bir dizi apartman yer almaktadır, denizle ilgisi de Caddebostan sahillerinde 1984'te başlatılan dolgu işlemi ile ortadan kalkmıştır. Bu sırada denize uzanan iskelesi de ortadan kaldırılmıştır. Yol tarafındaki bahçe duvarı, bahçedeki büyük havuz ve müştemilat da apartman yapımı sırasında tamamen yıkılmıştır. Köşk bir bodrum ve üç kattan ibarettir. Oda ve salonların balkonları, dikdörtgenler prizması formundaki yapı kitlesini hareketlendirmektedir. Bir büyük hol ve bir salon ile dört büyük odadan ibaret plan katlarda tekrarlanmaktadır. Köşkün mutfağı bahçe kapısı yanındaki müştemilatta idi. Caddenin karşı tarafındaki selamlık, Ragıb Paşa'nın kızı için yaptırdığı köşke çok benzeyen, tek katlı bk binadır.

Köşklerin mimari ve süsleme bakımından birçok ortak özelliği vardır. Tamamen kagir olan yapıların üst katları ahşap kaplamadır. Ahşap panjurlar ve balkonların dekoratif sütunları ile yapılara tamamen ahşap göıünüşü verilmiştir. Başlıca iç süslemeler tavanlar ve bunlara uygun desenli kornişlerdir. Bu süslemelerde bir üslup birliğinden söz edilemez. Alçı üzerine kalem işi, ahşap üzerine oymalı bölümler, tuval üzerine çalışılmış geniş yüzeyler, barok, rokoko, Türk neoklasiği gibi çok farklı üsluplardadır. Tavanların desenlerinin birbirinden farklı olmasına özen gösterilmiştir. Tavanlar tarihlendirme bakımından önemlidir. 1907 yılına ait çeşitli tarihler ve bazı İstanbullu Rum ustaların adları burada okunabilmektedir. Duvarlarda, kapılarda bezeme olmadığı için tavan süslemeleri daha çok göze çarpmaktadır.

Bibi. Y. Demiriz, "Caddebostan'da, Mabeyinci Ragıp Paşa'nın Kızı İçin Yaptırdığı Köşk Hakkındaki Bazı Notlar", *Semavi Eyice Armağanı. İstanbul Yazıları,* İst., 1992.

YILDIZ DEMİRİZ

RAGIB PAŞA KİjTÜPHANESİ

Laleli Ordu Caddesi üzerinde, Beyazıt'tan Aksaray'a doğru solda, edebiyat fakültesinin karşısına düşen kesimdedir. 18. yy'ın ikinci yarısında vakıf yoluyla kurularak açılmış; günümüzde Süleymaniye Kütüphanesi Müdürlüğüme bağlı olarak hizmet veren bir yazma eserler kütüphanesidir.

Kütüphane III. Osman ve III. Mustafa dönemlerinin sadrazamı Koca Ragıb Paşa (1699-1763) tarafından hazırlanan bk vakfiyeyle 1762'de kurulmuş, 1763'te, ölümünden sonra hizmete açılmıştır.

Caddeden, karşılıklı iki mermer merdivenle ulaşılan dış kapının üzerinde "Maşallah burada değerli kitaplar bulunur" anlamında bir kitabe yer almaktadır. Girişin tam üstünde yola bakan bina sıbyan mektebidir. Paşanın mezarının yer aldığı orta avludan birkaç basamakla çıkılan, doğal ışıklı, tek okuma salonlu, kubbeli kütüphanenin kitap deposu, dönemin diğer kütüphanelerinden farklı olarak, okuma salonunun ortasında olup metal parmaklıklı bir şebeke ile bölünmüştür. Aydınlatmayı destekleme amacıyla tavana asılmış, kanatları ayet yazılardan oluşan 11 adet ahşap avize günümüze ulaşmıştır.

İstanbul'da doğan Ragıb Paşa, Defterhane kâtiplerinden Şevki Mustafa Efendi' nin oğludur. 1722'de İran'da toprak yazımı ile başlayan memuriyeti Tebriz, Revan, Bağdat, Halep, Şam, Sayda, Rakka ve Aydm'da, defterdar, maliye tezkerecisi, sadrazam mektupçuluğu, reisülküttablık, valilik görevleriyle geçmiştir. Sadrazamlığında (1756-1763) İstanbul'a kültürel bir çehre

Ragıb Paşa Kütüphanesi'nin dış kapısında bulunan kitabe.
Cengiz Kahraman, 1994

kazandırmak için yoğun uğraşlara girdiği bilinmektedir. Bir yandan mali konularda akılcı uygulamaları ve dış barışı sürdürürken diğer yandan felsefe ağırlıklı şiirler yazmış; tarih ve edebiyat alanlarında eserler vermiştir. Devrin birçok savaşa sahne olan ortamında kendi servetiyle kültür yatırımlarına öncelik veren ve toplumun bilgi-kültür düzeyinin yükselmesini hedef alan Koca Ragıb Paşa, bu yönüyle Batılı bilim adamlarının dikkatini çekmiştir. D'Ohsson(1788),Todorini (1789), Hammer, C. White (1846), G. Flügel (1847), A. Kraft, Ubicini (1853), G. Ferrario (1867) yapıtlarında Ragıb Paşa ve kütüphanesinden övgü ve hayranlıkla söz ederler. A. Kraft 1847'de *Viyana Kraliyet Yazmaları* adıyla çıkardığı eserinde bu kütüphaneye ait bk defteri tanıtmış; G. Flügel, 1834-1858 arasında yayımladığı *Keşfü'z-Zünun* adlı eserinin son cildinde bir fihrist vermiş; Abdurrahman Nacim Efendi de 1869'da İstanbul'da bir fihrist bastırmıştı. Bu bilim adamlarına göre Ragıb Paşa Kütüphanesi, düzeni ve bakımlılığı, dolgun ücretli görevlilerin nezaketi, araştırmacı çokluğu, sunulan kaynakların çeşitliliği, okuma salonunun çini ve hatla bezeli duvarları, ferah ortamı ile herkesin beğenisini kazanıyordu. Gece bekçiliği, kütüphaneci yardımcılığı (yamaklık), yüksek ücret karşılığı tam gün (6 saat) çalışmanın sağlanması gibi uygulamalarıyla Ragıb Paşa Kütüphanesi, o devrin kütüphanelerine güzel bir örnek olmuştur.

Evinde de bir kütüphanesi ve kütüphanecisi bulunan Koca Ragıb Paşa tüm servetini bu yolda harcadığından öldüğünde borcu dahi çıkmıştır.

İmar işlerinde de titiz bir yol izleyen Ragıb Paşa'nın Laleli'deki kültür sitesine bir sıbyan mektebi yaptırması, sürekli ilgilerini çekmeye çalıştığı çocuklara okuma alışkanlığı kazandırma amacına dönüktü. Bu okul yakın geçmişte Kütüphaneler Tasnif Komisyonu Bürosu olarak kullanılmış; 1954'te "Ragıb Paşa Çocuk Kütüphanesi" adıyla düzenlenerek, günümüzde de aynı işlevi sürdürmesi sağlanmıştır.

Kütüphanede İslami bilimler başta olmak üzere, tarih, edebiyat ve diğer Şark ilimlerini kapsayan konularda, çoğunluğu Arapça eserlerin yer aldığı "Ragıb Paşa", "Yahya Tevfik Medresesi", "Musalla Medresesi" koleksiyonlarında toplam 1.274'ü yazma, 1.704'ü eski harfli basma vardır. Yem harfli derme adedi 9-000 civarındadır. Raf sayısı sınırlı olduğundan, günümüzde yeni eser alınmamakta; buna karşın, çeşitli yollarla kütüphaneye ulaşanlar Süleymaniye Kütüphanesi Müdürlüğünce değerlendirilmektedir.

Kütüphane pazar ve pazartesi günleri kapalı, diğer günler tam gün açık olup, lise ve üniversite öğrencilerinin, kendi kitabını okuma başvurusu da kabul edilmektedir. Dewey Onlu Tasnif Sistemi'yle konu; yazar/eser adına göre alfabetik fiş katalogları vardır. Araştırmacıların mikrofilm, fotoğraf türü isteklerini karşılayan Süleymaniye Kütüphanesi. Ragıb Paşa Kütüphanesinin tüm yazmalarını bilgisayara girmiş; sağlıklı onarımları için programlar yapmıştır. Biri sorumlu yönetici 3 personelle hizmet veren kütüphane, avlu içinde, zevkli, huzurlu bir çalışma, araştırma ortamıdır.

Bibi. G. Kut, "İstanbul'daki Yazma Kütüphaneleri", *TD,* S. 33 (1980-1981); İ. Mutlu, "Ragıp Paşa Kütüphanesi 200 Yaşında", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni (TKDB),* XII, 1-2, 1963; 1 E. Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri,* Ankara. 1988; *İstanbul Kütüphaneler ve Müzeler Rehberi,* İstanbul İl Kültür Müdürlüğü, 1993; M. Cunbur, "Ragıb Paşa Kütüphanesi Hakkında Yabancıların Görüşleri", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni.* XII, 1-2, 1963; S. Yüksel, "Kuruluşunun İlk Yıllarında Koca Ragıp Paşa Kütüphanesi", *ae.* XII, 1-2, 1963.

HAVVA KOÇ

Ragıb Paşa Kütüphanesi
Erkin Emiroğlu

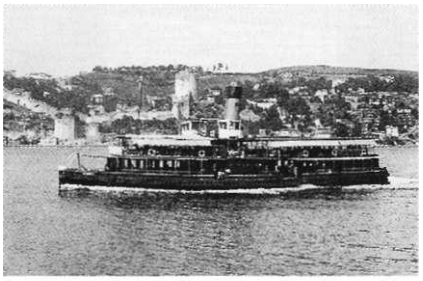

Salâhattin Giz'in bir fotoğrafında Rağbet Vapuru
Eser Tutel koleksiyonu

RAĞBET VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru. Şirket-i Hayriye'nin(->) 60 baca numaralı buharlı yolcu vapuruydu. Eşi 59 numaralı Kamer' le birlikte şirketin çift uskurlu ilk vapuru oldu.

1907'te İngiltere, Newcastle'da, Armstrong Shipb. Cop. tezgâhlarında yapıldı. 328 grostonluktu. Uzunluğu 41,2 m, genişliği 7,3 m, sukesimi 2,9 m idi. 2 adet tripil 370 beygirgücünde buhar makinesi vardı. Çift uskurlu olup saatte 10,5 mil hız yapıyor, yazın 853, kışın 750 yolcu alıyordu. 1907'de hizmete girdi. I. Dünya Savaşı yıllarında 1915'ten 1920'ye kadar 5 yıl kadar hastane gemisi olarak bahriyenin emrinde çalıştı. 1945'te bütün Şirket-i Hayriye vapurları gibi Denizyolları'na devredildi. 1 Şubat 1966'da hizmet dışı bırakıldı. Ertesi yıl Talat Bayram'a sökülmek üzere satıldığında 60 yıllık bir tekneydi.

ESER TUTEL

RAHMİ BEY

(27Aralık 1865, İstanbul - 29 Nisan 1924, İstanbul) Bestekâr.

Beyazıt'ta, Divan-ı Âli Mahallesi'nde doğdu. Rüştiyeyi babasının görevli bulunduğu Gümülcine ve Bursa'da, idadiyi İstanbul'da bitirdikten sonra 1886'da Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne'den mezun oldu. Çeşitli devlet görevlerinde bulunduktan sonra, ûlâ (sivil korgeneral) rütbesiyle 1913'te emekliye ayrıldı.

Devlet memurluğu sırasında bir süre Vefa Lisesi'nde resmi yazışma dersleri verdi. Darü'l-Elhân'da(->) (İstanbul Belediye Konservatuvarı) müdürlük görevinde de bulunan Rahmi Bey, İstanbul'un işgal yıllarında bu okul kapatılınca bazı Hıristiyan okullarında Türkçe derslerini okuttu. Dönemin olumsuz ekonomik şartları yüzünden geçim zorluğu içinde 58 yaşındayken Sahrayıcedit'teki evinde öldü. Mezarı Eyüp Kırkmerdivenlerdedir.

Rahmi Bey çocukluğunda musiki öğrenmeye başladı. Medeni Aziz Efendi'nin öğrencisi oldu. Türk musikisi okuyuşuna örnek nitelikte güzel bir sesi vardı. Ney ve nısfiye sazlarını kendi kendine öğrendi. Musiki üzerinde çok etraflı çalışmalarda bulunmamasına rağmen, dönemin en yüksek edebiyat ve musiki meclislerinin müdavimi olmakla elde ettiği birikimle, çizgiüstü bir bestekârlık düzeyine eriştı. Recaizade

Mahmud Ekrem, Muallim Naci, Ali Ekrem Bolayır, İsmail Safa, Abdülfıak Hâmid ve Tevfik Fikret gibi ünlü sanatçıların yer aldığı edebiyat toplantılarının musiki kanadım Rahmi Bey temsil ediyordu. Başta Tanburi Cemil BeyC-0 olmak üzere Rauf Yekta(-0, Udi Nevres Bey(->), Ali Rifat Çağatay(->), Muallim İsmail Hakkı Bey(->) ve Levon Hancıyan(->) gibi dönemin en önde gelen musiki ustaları ile kurduğu sanat arkadaşlığı, kendisine musikiyi pratik biçimde, fakat en yüksek düzeyde izleyebilme ve icra edebilme ortamını sağladı. Her biri İstanbul musiki dünyasının yapıtaşları olan bu musikicilerin katılımıyla düzenlenen toplantıların ve konserlerin ayrılmaz bir parçası oluşu, Rahmi Bey'e bestekârlık bilgileri yönünden de bir birikim sağladı.

Rahmi Bey'in öğrencilik yıllarından başlayarak yazdığı şiirler eserlerinin büyük bir bölümünde kendi güftelerini bestelemesiyle kalıcı oldu ve musikiyle bütünleşti. Kendi güfteleri dışında Nedim'in ve Recaizade Mahmud Ekrem'in 3'er şiiri üzerinde çalıştı. Şarkılarında geleneksel kurallara bağlı olmakla birlikte, seçtiği güftelerdeki duygu unsurlannın gerektirdiği her türlü yeniliği ve değişikliği çekinmeden denedi. Türk musikisi geleneğinde örneğine pek rastlanmayan tarihi ve siyasi nitelikte olayları şarkılarla tespit etme ve anlatma denemesi de ilgi çekicidir. *Geçti o gamlı eyyâm-ı sermâ/ Oldu baharın âsârıpeyda/ Giymiş yeşiller kühsâr-ı sahra / Güller çiçekler açmış serâpâ /Bülbüller olmuş hep* wagme-pzrá beşliğinden kumlu şarkısını II. Meşrutiyetin etkisi altında bestelemiştir. Yaşadığı birçok olayı şarkılarında dile getirmiştir. "Ey mutrıb-ı zevk-aşinâ" mısraıyla başlayan ünlü şarkısını, parasızlık çektiği günlerde, bir musikişinas dostuna düğün hediyesi olarak bestelemesi ilgi çekicidir. Suzinak şarkılar repertuvarmm şaheserlerinden biri olan "Bir sihr-i tarâb nağme-i sâzmdaki te'sîr" zemin mısralı şarkısını ise, memuriyette kazandığı bir başanyı tebrik eden yakın dostu Tanburi Cemil'e teşekkür etmek üzere ithaf etmiştir. Recaizade'nin güftesinden bestelediği "Gül hazîn sünbül perîşân bağ-ı zarın şevki yok" mısraıyla başlayan çok ünlü şarkıda da, bestekâr Şevki Bey'in(->) genç yaşta ölümünden duyduğu acı dile getirilmektedir. 40 kadar eserinin tamamı, yakın dönem İstanbul musikisinin en gözde eserleri içinde ön sıralan tutan şarkılar arasmdadır.

Rahmi Bey
TETTV Arsivi

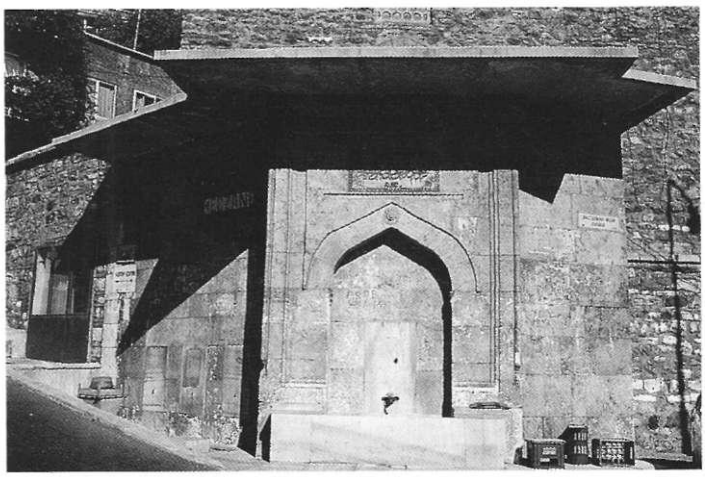

Rakım Paşa Çeşmesi
Ertan Uca, 1994/ TETTVArsivi

Rahmi Bey'in bestekârlığmın bir yönü de, kullandığı makamlara ait özelliklerin, eserlerinde âdeta tarif edilmiş olmasıdır. Bu bakımdan Tanburi Cemil Bey'in taksimlerindeki ifade gücüne ulaştığı söylenmiştir. Bestekârlığı amatör bir uğraş olarak gören Rahmi Bey sadece kendi zevki için besteliyordu. Bütün sanat hayatı boyunca yılda ortalama bir şarkı bestelemiş olmasından, eserleri üzerinde titizce çalıştığı anlaşılmaktadır. 39 eserinin bir tanesi tekbir, öbürleri şarkıdır.

Rahmi Bey tam anlamıyla bir İstanbul beyefendisi, zarif, nazik ve hassas bir insandı. Eserlerinde bu kişilik çizgilerinin izdüşümleri belirgin bir biçimde hissedilebilir. Fındıkzade'de Ahmet Vefik Paşa Caddesine bağlı sokaklardan birine "Bestekâr Rahmi Bey" adı verilmiştir.

Bibi. İnal, *Hoş Sada;* M. Rona, *50 Yıllık Türk Musikisi,* İst., 1960; B. S. Ediboğlu, *Ünlü Türk Bestekârları,* ist. 1962; S. K. Aksüt, *500 Yıllık Türk Musikisi Antolojisi,* İst., 1967; M. N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi,* Ankara, 1989; O. Akdoğu, *Rahmi Bey,* Ankara, 1990; Öztuna, *BTMA,* II; *İstanbul 92 A-Z Rehber-Atlas,* İst., 1992; S. Aksüt, *Türk Musikisinin 100 Bestekârı,* İst.. 1993.

MEHMET GÜNTEKTN

RAKIM PAŞA ÇEŞMESİ

Rumelihisarı'nda, Baltalimanı Hisar Caddesi ile Arpacı Çeşmesi Sokağı'nın kesiştiği yerde, Hamam Camii'nin mihrap duvarı köşesinde bulunmaktadır.

Büyükçe bir su haznesinin önünde kesme taştan yapılmış olan bu çeşme, Türk klasik mimarisi üslubundadır. İ. H. Tanışık'ın *İstanbul Çeşmeleri* adlı eserinde görüldüğü kadarıyla bir zamanlar bu çeşmenin üstü kiremitle örtülü olup, taşları yer yer dökülmüş, musluğu koparılmış ve teknesi de kot seviyesinin altında kalmıştır. Ancak, son zamanlarda esaslı bir tamir gören çeşmenin taşları yenilenmiş, üstü dışa taşkın bir saçak teşkil edecek şekilde betonla örtülmüş ve yeni bir tekne ilave edilmiştir.

Çeşmenin cephesini her iki yandan zarif birer sütunçe sınırlamakta olup sivri kemerli çeşme nişi ve kitabeyi de iç içe üç silme çerçevelemektedir. Sivri kemerin kilit taşında bitkisel motifli bir rozet bulunmakta, bu kemerin oluşturduğu nişin içinde ise iki adet taş yuvası ve aynataşı yer almaktadır. Çeşmenin 1128/1715 tarihli kitabesi, güzel bir celi sülüsle yazılmış olup sivri kemerin hemen üzerinde yer alır. Yine bu kitabeden anlaşıldığı kadarıyla çeşmenin banisi Rakım Mehmed Paşa, bu çeşmeyi babası İbrahim Efendi'nin anısına yaptırmıştır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 50; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 699; *İSTA,* VII, 3867; J. Freely, *The Bosphorus,* İst., 1993, s. 67.

HALUK KARGI

RAKS

Türkçede dans karşılığı bir sözcük yoktur. Arapça "raks" az da olsa dans sözcüğünün yerini tutabilir. İki türlü dans vardır. Biri halk dansları dediğimiz, daha çok dansçıların kendilerine dönük danslarıdır. Bunlar seyirciye yönelik değildir. İkinci tür ise seyirlik danslardır. Bunlar daha çok sanat kaygısıyla yapılan, seyirciye sunulan danslardır. Türkiye yöresel danslar bakımından çok zengin olmakla birlikte İstanbul'a özgü halk dansları günümüze pek kalmamıştır. İkonografya kaynaklarından, özellikle Avrupalıların yaptıkları gravür, tablo, suluboya resimlerden bu danslar üzerine bilgi ediniyoruz. Ayrıca eski seyahat kitaplarında da bazı dağınık bilgiler vardır. Örneğin 18. yy'da ünlü Fransız şairi André de Chénier'nin annesinin İstanbul'daki gözlemlerini içeren kitabında Atmeydam'nda(->) kasapların danslarından da söz edilir. Onun anlatımına göre kasaplar sıra halinde dizilip birbirlerini kuşaklarından tutuyorlar; iki baştaki dansçıların elinde uzun bıçaklar diğerlerinin elinde de bıçak ya da kamçı bulunuyordu. Sonra sıra ikiye ayrılıp dans edenler karşı karşıya geçiyorlardı. Bugün Trakya'da "ka-

Raks eden bir çengi, 19 yy'ın başları.
Anonim / Galeri Alfa

sap", Yunanlılarda da "hassapiko" diye bilinen dansın bununla ilintisi olduğu kuşkusuzdur. Çeşitli yazılı kaynaklarda istanbul'daki dansların çoğunun adını ve tanımını buluyoruz. Örneğin "romeika" kadınlı erkekli yapılan bir dans; "momatça ıgra" daha çok hızlı bir dans; "strolianka" genellikle kadın ve erkek iki kişinin birbirine değmeden yaptığı belli zamanlarda ayakla yere tepildiği, inceliği olan bir danstır. Bunun bir benzerinde ise sıçrama ve sekme hareketleri vardır. "Keteuş" gene kadın ve erkeğin birlikte yaptığı bir danstı ve bunda dançılarm kendi eksenleri etrafında dönüş hareketleri de vardı. "Şumadinska ıgra" erkek dansı olup ayakla yeri tepmeler ve bağırışlar çoktur. Edward Jones 1804'te Londra'da yayımladığı *Lyric Airs* adlı kitapta İstanbul danslarından söz ederken "amavut", "matraki" ya da "ulah" adlı dansları da tanımlar ve bu danslara ait eserlerin notalarını verir. Daha başka örnekler de vardır.

Osmanlılarda seyirlik dans geleneği çok zengin ve çağının bale sanatmdan çok gelişkindi. Bir örnek verirsek klasik bale sanatı ilk kez 1581'de Fransız sarayında görülmüştür, oysa bir İtalyan belgesine göre 1524'te İstanbul'da mitolojiye dayanan iki bale gösterimi verilmiştir. Bu gösterime I. Süleyman da (Kanuni) seyirci olarak gelmiştir. Belgede kadın dansçıların da dans ettikleri belirtilir ve ayrıntılı olarak anlatılır. Belge bunlara "çengi" yerine "zenghi" demektedir.

Eskiden çengi sözcüğü hem erkek hem kadın dansçılar için kullanılıyordu. Daha sonraları yalnız kadın dansçılar için kullanıldı (bak. çengiler). Dansçılar tıpkı bale gibi belli konularda pandomimler de yapıyorlardı. Öteki oyuncular gibi bunlar da belli kollara ayrılıyorlardı. Ellerinde tartım çalgısı olarak carpare olurdu. Bunlar sert tahtadan iki çift çubuktu. Kastanyet gibi çalmıyordu. Bir başka tartım çalgısı ise çegâne idi, üzerinde üç çift: zil vardı, bir başka adı da zilli maşa idi. Ayrıca dans ederken parmaklarının ucunda porselen kâseleri de çevkenler vardı, bunlara da kâsebaz deniliyordu.

Erkek dansçılara gelince bunlara köçek, tavşan ya da tavşanoğlanı deniliyordu (bak. köçekler). Köçekler etek giyerlerdi, saçlan uzundu, tıpkı kadın gibi davranırlardı. Bu profesyonel gelenek bugün de Anadolu'nun bazı yörelerinde görülmektedir. Tavşanlara gelince köçeklerin etek giymesine karşın bunlar çuhadan şalvar giyerler, başlarında ufak sivri bir külah olurdu. Bunlara tavşan denmesinin nedeni çevik hareketleri ve yüzlerinin kaslarını tavşan gibi oynatmalanydı. 18. yy şairlerinden Enderunlu Fazıl(->) bunlar üzerine 2 şiir kitabı yazmıştır: *Çenginame* ve *Defter-i Aşk.* Burada dönemin ünlü köçeklerinin adlarını vermiş, onların sanatını ve güzelliklerini övmüştür.

"Curcunabaz" ve "cin askeri" denilen dansçılar ise yüzlerine maske takarak, acayip giysiler içinde kaba, bağırtılı, yer yer komik ve grotesk danslar yaparlardı. Batı tiyatrosunun Türkiye'ye girmesiyle sahne dansı olarak yalnızca kantolar görülmüş, çengi ve köçek geleneği silinip gitmiştir.

Bibi. M. And. *Geleneksel Türk Tiyatrosu,* İst., 1985, s. 208-217; ay, *16. Yüzyılda İstanbul. Kent-Saray Günlük Yaşam,* İst., 1993; ay, *A Pictorial History ofTurkish Danctng,* Ankara, 1976; ay, "1524 Yılında İstanbul'da Bir Bale Temsili', *Forum,* S. 126 (15 Haziran 1959).

METİN AND

RALLİ KÖŞKÜ

Büyükada'da, Çankaya (Nizam) Caddesi' nin kuzey (deniz) yakasında, geniş bir bahçe içinde yer almaktaydı.

Cephelerindeki bezemelerden dolayı halk arasında "Yaldızlı Köşk" ve "Sedefli Köşk" gibi adlarla anılan bu yapı 19- yy'ın sonlarında maden mühendisi Sakız kökenli Yorgo Ralli (ö. 1936) tarafından inşa ettirilmiştir. Büyükada'mn en dikkat çekici sivil mimarlık örneklerinden olan köşkün, prefabrik parçalar halinde Hindistan'da imal edilerek burada montajının yapıldığı bilinmektedir. Y. Ralliden sonra, satış yoluyla birkaç aile arasında el değiştiren yapı 1956'da yanarak tarihe karışmış, daha sonra yerine modern bir konut inşa edilmiştir.

Ralli Köşkü, geçen yüzyılda Batı aristokrasisi ve yüksek burjuvazi arasında revaç bulan oryantalizm modasının, İstanbul'un en kozmopolit banliyösü Büyükada'daki ilginç bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Ahşap parçalardan oluşan yapının mimari ayrıntılarında ve süsleme programında Hint-Moğol saray mimarisinden ilham alınmış, ayrıca dönemin eklektik zevkine uygun olarak, Avrupa ve Arap kaynaklı bazı etkilere de yer verilmiştir. Bu arada İstanbul'da geç dönem köşk mimarisinin vazgeçilmez öğelerinden olan cihannüma (mehtabiye) kulesine Ralli Köşkü'nde de rastlanmaktadır. Köşkün kitlesinden bağımsız olarak yükselen kule sekizgen kesitli ve kubbeli olarak tasarlanmış, sekizgenin yüzlerine, önlerinde kafesli minyatür balkonlar bulunan pencereler açılmış, bu açıklıklar, alternatif olarak üçgen ve kavisli saçaklarla gölgelendirilmiştir. Köşkün, zeytuni yeşil boyalı cepheleri oyma, dekupaj, torna, yaldızlama ve sedef kakma gibi çok çeşitli teknikler kullanılmak suretiyle, bir mimari yapıdan ziyade âdeta kıymetli bir mobilya gibi, son derecede ince bk işçilikle bezenmiştir. Cephelerdeki bu yoğun süslemenin yağmur ve

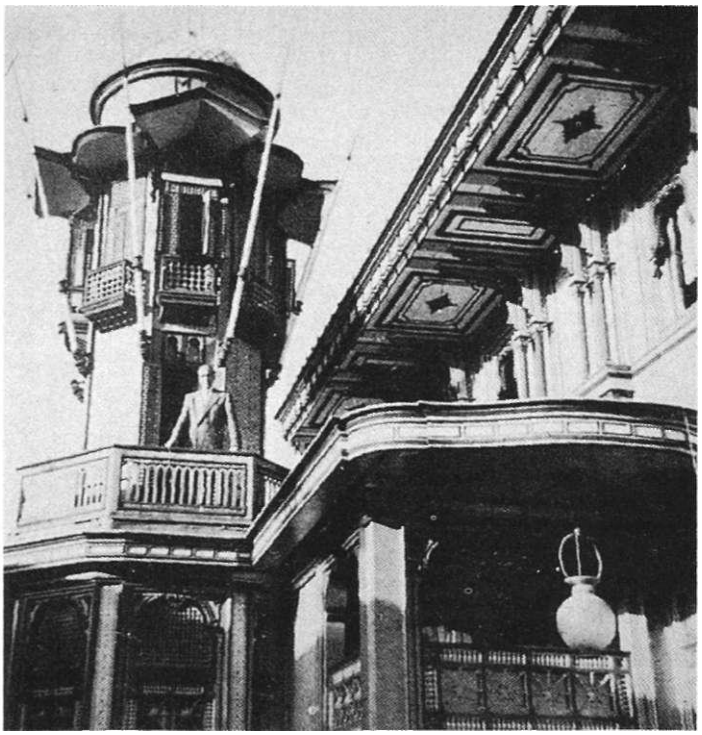

Ralli Köşkü
Tuğlacı, *İstanbul Adaları.* II

kardan olumsuz yönde etkilenmemesi için köşkün kış aylarında muşambadan özel bir kılıf içine alındığı bilinmektedir.

Bibi. Tuğlacı, *İstanbul Adaları,* I, 380-381.

M. BAHA TANMAN

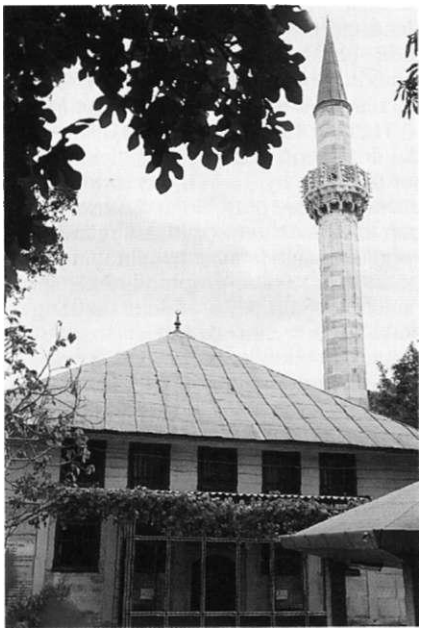

Ramazan Efendi Camii
Ertan Uca, 1994/TETTVArşivi

RAMAZAN EFENDİ CAMÜ VE TEKKESİ

Fatih Ilçesi'nde, Kocamustafapaşa'da, Arabacı Beyazıt Mahallesinde, Ramazan Efendi Sokağı, Bezirgan Odaları Sokağı, Bezirgan Odaları Çıkmazı ve Dağıstanlı Çıkmazı tarafından kuşatılan arsa üzerinde yer almaktadır.

Mimar Sinan'ın (ö. 1588) son eserlerinden olan bu yapı Bezirgan Hacı Hüsrev Çelebi tarafından, Halvetîliğin Ramazanı kolunu kuran Şeyh Ramazan Efendi (ö. 1616) için 994/1586'da inşa ettirilmiştir. Yapının inşa kitabesinde hayatı ve kişiliği hakkında pek az şey bilinen baniden "Hacı Hüsrev gulâm-ı Hâce İmad" olarak söz edilmekte, bazı araştırıcılar kendisinin Koca Sinan'ın hac arkadaşı olduğunu ileri sürmektedir. Döneminin ileri gelen mutasavvıflarından ve İstanbul'da türbesi en çok ziyaret edilen velilerden olan Şeyh Ramazan Efendi tasavvuf tarihine ilişkin kaynaklarda Ramazaneddin el Mahff olarak anılır. Silsilesi Halvetîliğin "orta kol" olarak adlandırılan Ahmedî (Yiğitbaşı) koluna bağlanmakta, Afyonkarahisar'da doğduğu, memleketinde tahsilini tamamladıktan sonra tarikata girdiği ve hilafet aldıktan sonra İstanbul'a gelip kendisi için inşa ettirilen bu tekkede vefatına kadar irşatla meşgul olduğu bilinmektedir. Hayatına ait bilgi veren kaynakların bazılarında mürşidinin Karahisarlı Şeyh Muhyiddin Çelebi, bazılarında ise Şeyh Kasım Çelebi olduğu belirtilir.

Cami-tekke niteliğindeki söz konusu tesisin, kunılduğu dönemde, aynı zamanda tekkenin tevhidhanesi olarak kullanılan cami, çilehane (halvethane), türbe ve şadırvan bölümlerinden başka günümüzde ortadan kalkmış bulunan on üç adet derviş hücresi ile diğer birtakım tekke müştemilatını da barındırdığı anlaşılmaktadır. Yapıların zaman içinde geçirdiği bütün onarımlar ve değişimler hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamakta, ancak muhtemelen 1782 yangınından etkilenen binalann 1234/1818-19'da ünlü bestekâr Hamamîzade İsmail Dede Efendi(->) tarafından esaslı surette tamir ettirildiği bilinmektedir. Cami-tevhidhanenin son cemaat yerinde vuku bulduğu anlaşılan değişiklik, harimde fevkani mahfillerin ahşap çıkmaları, ahşap tavan ile bazı bezeme ayrıntıları, ayrıca Şeyh Ramazan Efendi Türbesi'nin bugünkü yapısı söz konusu onarıma ait olmalıdır.

Tekkelerin kapatılmasından (1925) sonra cami-tevhidhane yalnızca cami olarak kullanılmaya başlamış, özellikle kutsal günlerde çok sayıda ziyaretçinin uğrağı olan türbe bakımlı olarak günümüze ulaşabilmiş, ancak Cumhuriyet döneminde, doğrudan tekke hayatı iİe bağlantılı oldukları için kullanımlarını yitiren diğer bölümler ortadan kalkmıştır. 1973'te kurulan Ramazan Efendi Cami ve Çevresini Güzelleştirme Derneği, birçok diğerleri gibi, bütün iyi niyetine rağmen çevreyi çirkinleştirmek için azami gayret sarf etmiştir. Son yıllarda avluyu kuşatan duvarların büyük kısmı almaşık örgüyü taklit eden bir görünümle yenilenmiş, duvarların üstüne çimentodan geometrik şebekeler oturtulmuş, esas avlu girişi oransız bir biçimde ihya edilmiş ve üstü travertenle kaplanmış, şadırvanın üzerine, beyaz mermer kaplı dört adet ayağa oturan, çinko örtülü bir çatı konmuş, ayrıca türbenin kuzey yönüne, hepsinden çirkin olan ve ne amaçla kullanılacağı kestirilemeyen, son derecede yersiz, oransız bir ucube inşa edilmiştir. Diğer taraftan avlu, yakın zamana kadar aralarında çimen biten arnavutkaldırımı ile kaplı iken buraya İstanbul'daki bütün ucuz inşaatlarda görülen mozaik döşenmiş, böylece çevre bütün mimari ve "ruhani" estetiğini yitirmiştir.

Banisinden ötürü "Bezirgan Tekkesi" olarak da anılan tekke, 17. yy'ın son çeyreğine kadar Halveti tarikatının Ramazanî kolunun âsitanesi ve pir makamı olmuş, 1085/1674'te Şeyh Musa Şükûrî Efendi'nin (ö. 1678) posta geçmesiyle Celvetîliğe, aynı yüzyılın sonlanndan itibaren de Halvetîliğin Sünbülî koluna intikal etmiştir. Pazartesi günü ayin icra edilen tekkede, Dahiliye Nezareti'nin R. 1301/1885-86'da hazırlattığı istatistik cetvelinde 6 erkek ile 2 kadının yaşadığı belirtilmektedir. Her zaman İstanbul'un önemli tarikat merkezleri arasında yer almış olan Ramazan Efendi Tekkesi'nin şeyhleri şu kimselerdir: 1) Şeyh Ramazan Efendi (ö. 1616), 2) Ramazan Efendi'nin oğlu Şeyh Abdülhalim Efendi (ö. 1617), 3) Ramazan Efendi'nin halifesi Saka Şeyh Abdullah Efendi (ö. 1624),

Ramazan Efendi Caminin içinden bir görünüm.
Ertan Uca, 1994/TETTVArşivi

4) Ramazan Efendi'nin oğlu Şeyh Mehmed Celâleddin Efendi (ö. 1666), 5) Abdullah Efendi'nin halifesi Şeyh Fennî Hüseyin Efendi (ö. 1674); 6) Celvetî tarikatından Şeyh Musa Şükûrî Efendi (ö. 1678), 7) Aynı tarikattan Şeyh Osman Ma'na Efendi (ö. 1688), 8) Şeyh Hamidî Mehmed Efendi (ö. 1718), 9) Hamidî Mehmed Efendi'nin oğlu Şeyh Mehmed Emin Efendi (ö. 1765), 10) M. Emin Efendi'nin oğlu Şeyh Ahmed Nureddin Efendi (ö. 1769), 11) A. Nureddin Efendi'nin oğlu Şeyh Abdülaziz Efendi (ö. 1816), 12) Abdülaziz Efendi'nin oğlu, Bahir Efendi'nin halifesi Şeyh Yahya Efendi (ö. 1858), 13) Halvetîliğin Sünbülî koluna bağlı önemli tekkelerden Merkez Efendi Tekkesi'nin (bak. Merkez Efendi Külliyesi) şeyhine vekâlet eden, aynı zamanda Halvetîliğin Sinanî koluna da mensup olan Şeyh Hüseyin Efendi (ö. 1863), 14) Şeyh Mehmed Efendi'nin halifesi, Sünbülîiiğin âsitanesi Sünbül Efendi Tekkesi'ne(-») mahsus bir görev olan "pîşkadem-

Ramazan Efendi Türbesi
Ertan Uca, 1994/TETTVArşivi

ligi" üstlenmiş bulunan Şeyh Hafız Mustafa Fevzî Efendi (ö. 1865), 15) M. Fevzî Efendi'nin oğlu Pîşkadem Şeyh Mustafa Şükrî Efendi (ö. 1906), 16) M. Şükrî Efendi' nin oğlu ve tekkenin son postnişini Şeyh Hafiz Mehmed Tevfik Efendi.

Arsa batıda Ramazan Sokağı, kuzeyde Bezirgan Odaları Sokağı, doğuda kısmen, aynı adı taşıyan çıkmaz, güneyde de kısmen Dağıstanlı Çıkmazı ile sınırlıdır. Düzgün olmayan bir plan arz eden bu alanın güney kesiminde cami-tevhidhane, bunun güneydoğu köşesinde çilehane, doğusunda türbe bulunmakta, fıazire cami-tevhidhaneyi güney ve batı yönlerinden kuşatmaktadır. 13 sayılarının olduğu ileri sürülen ve önleri revaklı olduğu anlaşılan derviş hücreleri ile diğer bazı tekke bölümleri, cami-tevhidhanenin kuzeyindeki şadırvan avlusunun çevresinde sıralanmaktaydı. Nitekim arsanın bu kesimini sınırlayan sokak ile çıkmazın "Bezirgan Odaları" adını taşıması dikkati çekmektedir. Avlunun girişi batıda Ramazan Efendi Sokağı üzerindedir. Girişin yanlarında ufak müştemilat birimleri ile güney tarafında, hazire duvarı üzerinde, 17. yy'ın sonlarına ait Çavuşzade Ahmed Efendi Çeşmesi yer almaktadır. Avlunun kuzey veya doğu yönünde, derviş hücrelerinin yanında yer alan diğer bir girişe sahip olduğu tahmin edilebilir.

Tasarım açısından Osmanlı döneminin kagir duvarlı, kırma çatılı tipik mescitlerinden olan cami-tevhidhane 15,50x13,50 m boyutlarında bir alanı kaplamakta ve her ikisi de dikdörtgen planlı olan harim (12x 8,25 m) ve kapalı son cemaat yerinden (12,50x4,80 m) meydana gelmektedir. Harim duvarları almaşık örgüye sahiptir. Son cemaat yerinin aslında, ahşap direklere oturan bir sundurma niteliğinde olduğu anlaşılmakta, klasik üslupta bir silmeyle son bulan özgün taban hâlâ seçilebilmektedir. Sonradan, büyük bir ihtimalle 1818-1819 onarımında son cemaat yerinin dışa kapalı ve iki katlı olması tercih edilmiş, bunun için ahşap direklerin arası, zemin katta kesme küfeki taşından duvarlarla, üst katta ise ahşap kaplama ile kapatılmıştır.

Kuzey duvarının ekseninde, kesme taştan sövelerin kuşattığı, basık kemerli giriş bulunmaktadır. Yuvaklar kemerli ve sülüs hatlı bir ayet levhası girişi taçlandırır. Söz konusu duvarda, biri girişin üzerinde olmak üzere, iki sıra halinde düzenlenmiş dokuz adet pencere vardır. Ahşap dikmelerin arasındaki kesimlerin eksenlerine yerleştirilmiş olan bu pencereler alt sırada dikdörtgen, üst sırada kare açıklıklı olarak tasarlanmış, aynı türde bir pencere grubu son cemaat yerinin batı duvarına konmuştur. Batı duvarında, altta yer alan pencere sonradan kapıya dönüştürülmüş, bunun arkasına, son cemaat yerinin üstündeki kadınlar mahfiline çıkan merdiven yerleştirilmiştir.

Son cemaat yeri girişi ile aynı eksende bulunan harim girişi yanlardan beyaz mermer sövelerle kuşatılmış, basık kemeri, mermer ve pembe renkli bir taşla alternatif ve geçmeli olarak örülmüştür. Beyaz

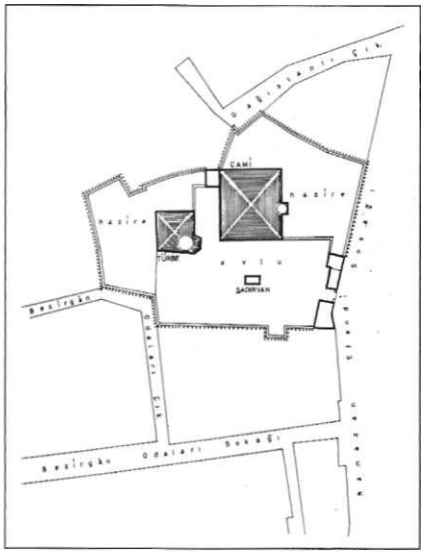

Ramazan Efendi Camii ve Tekkesi'nin vaziyet planı.
M. Baha Tanman, 1980

mermerden yontulmuş olan kilit taşı üzerinde, klasik Osmanlı mimari bezemesinde hemen hiç görülmeyen, ilginç bk kabara dikkati çeker. Yarım küre biçimindeki kabaranın tepe noktasında bir daire, bunun çevresinde altı tane daha küçük daire, geriye kalan yüzeyde de, ışınsal düzende yerleştirilmiş on iki adet çubuk bulunmaktadır. Bir taraftan Halvetîliğin, silsilesi Hz Ali'ye dayanan ve On İki İmam'a bağlılık gösteren bir tarikat olduğu, diğer taraftan Mimar Sinan'ın yeniçeri ve dolayısıyla Bektaşî kökenli olduğu hesaba katılırsa, ilk bakışta pek göze çarpmamakla birlikte, tevhidhane girişi gibi, tarikat sembolizmi ve ritüeli açısmdan çok önemli bir noktada yer alan bu kabaranın sıradan bir bezeme öğesi olmayıp birtakım sembolleri ifade ettiği düşünülebilir.

Bu arada sövelerin iç yüzeyinde, kemerin üzengi hizasında bulunan meandr ve palmet dizileri, ayrıca kemer ile kitabe levhası arasında kalan üçgen yüzeylerdeki, mercan kırmızısı üzerine yaldızlı işlenmiş rumîler harim girişinin diğer ilginç bezeme ayrıntılarıdır. Söz konusu kapıyı taçlandıran, 994/1586 tarihli, istifli sülüsle yazılmış manzum kitabenin metni Sinan'ın dostu ve Sinan'a ait eserlerin dökümünü içeren *Tezikerü'l-Bünyân* ile *Tezkiretü'l-Ebniye'nin* yazarı, şair Mustafa Saî Çelebiye (ö. 1620) aittir.

Harimin kuzey duvarında, eksendeki bu girişin yanlarında dikdörtgen açıklıklı ikişer pencere ile bunların arasmda yarım sekizgen planlı birer son cemaat yeri mihrabı vardır. Son cemaat yerinin üstünü işgal eden, alçak tavanlı kadınlar mahfili, harimin kuzey duvarına oturan üç adet kavisli çıkma ile genişletilmiş, 1818-1819 onarımına işaret eden, barok karakterli bu kavisli hat boyunca ahşap korkuluklar ile tavana kadar yükselen kafesler yerleştirilmiştir. Diğerlerinden daha büyük olan ortadaki çıkmanın altında, malzeme ve teknik açısından kendi türünün hemen tek örneği olan ufak boyutlu beyzi bir göbek dikkati çeker. İnce ince kesilerek şekillendirilmiş tenekeden mamul olan bu göbeğin çevresinde defne dallarından bir çelenk, ortasında bir lahana kabartması, arada kalan yüzeyde de, ondüle şeritlerin kuşattığı çiçekler ve kıvrık dallar gözlenmektedir. Barok üslubun özelliklerini yansıtan bütün bu motifler, birbirleriyle uyumlu, açık ve neşeli renklere boyanmıştır.

Harimin yan (doğu ve batı) duvarlarında, ikili gruplar halinde düzenlenmiş altışar pencere, ayrıca batı duvarının kuzey ucunda minare girişi, doğu duvarında, bunun karşısmda genişçe bir niş, güney duvarının ekseninde mihrap, mihrabın yanlarında aynı şekilde gruplandırılmış sekiz pencere yer alır. Alt sıradakiler dikdörtgen açıklıklı olup dışarıdan mermer söveler, demir parmaklıklar ve sivri hafifletme kemerleri ile donatılmış, sivri kemerli olan tepe pencereleri ise çift cidarlı alçı revzenlerle kapatılmıştır. Harimin zengin çini bezemesi yapının cephelerindeki yalın ifade ile tezat teşkil eder. Kuzey duvarında alt pencerelerin üst hizasına, diğer duvarlarda tepe pencerelerinin başlangıcına kadar çıkan bu çiniler, 16. yyin sonlarından itibaren hızı kesilen İznik çiniciliğinin son parlak örneklerini oluşturmaktadır. Teknik, kompozisyon ve renk kalitesi açısından dikkat çekici olan çiniler sıraltı tekniği ile imal edilmiş, beyaz zemin üzerine lacivert, firuze, yeşil ve ünlü mercan kırmızısı kullanılmak suretiyle rumîli bordürlerin yanısıra hatayî, şakayık, lale, karanfil ve çeşitli rozetler gibi klasik dönemin naturalist üsluptaki motifleri resmedilmiştir. Bu arada çini bezeme ile tasarım ve ayrıntılar arasındaki uyum da gözden kaçmamaktadır.

Beyaz mermerden yontulmuş olan mihrap ile minber, dönemlerinin klasik oranlarını ve ayrıntılarım sergilerler. Mukarnaslı kavsarası kum saatli köşe sütunçeleri ile mihrap, köşk korkulukları ve yan yüzeyleri şebeke parçaları ile hafifletilmiş olan minber sade ve dengeli bir tasarıma sahiptir. Günümüzdeki ahşap tavan ince çıtalarla küçük karelere bölünmüş, ortada yer alan büyük karenin içine, 1818-1819 onarımına ait, barok üslupta ışınsal bezemeli bir göbek oturtulmuştur. Aslında bu tavanın yerinde, çatı altında gizlenen ahşap (ya da bağdadi) bir kubbenin var olduğu tahmin edilebilir.

Klasik üslubunu günümüze kadar koruyabilen minare, harim ile son cemaat yerinin sınırında, batı cephesinden taşan, almaşık örgülü, kare tabanlı bir kaide üzerine oturur. Prizmatik üçgenlerden oluşan pabuç kısmı, yukarıda sivri kemerciklerîe, altta palmetli kıvrımlarla birleşen çubukların görüldüğü gövdesi, şerefenin mukarnaslı dolgusu ve şebekeli korkulukları ve petek bölümü kesme küfeki taşı ile örülmüştür. Kurşun kaplı, koni biçimindeki külahm saçak hizasında, firuze renkli çinilerin kakılı olduğu bir dizi sivri kemerli yuva bulunmaktadır.

Harimin doğu duvarının güney ucun-

daki pencereden ufak boyutlu çilehaneye geçilir. Kuzey yönünde dışarı açılan bağımsız bir kapıya sahip çilehane yakın bir tarihte kagir duvarlarla yenilenmiştir. Söz konusu birimin Halvetî tekkesi olarak tasarlanan bu yapıda başından beri mevcut olduğu kesindir. Ancak diğer bazı tarikat yapılarındaki gibi, ibadet mekânı ile bütünlük arz edecek şekilde tasarlanmadığı anlaşılmaktadır.

Şeyh Ramazan Efendi ile haleflerinden altı kişiye ait toplam yedi adet ahşap sandukayı barındıran türbenin planı 9x8,50 m boyutlarında yamuk bir dikdörtgen ile bunun kuzeybatı köşesinde yer alan yarım sekizgen planlı bir çıkmadan oluşur. Yapımlarında moloz taş ve tuğla kullanılan duvarlar sıva ile örtülmüş, yapı kiremit kaplı bir çatı ile donatılmıştır. Biri güneybatı, diğeri kuzeydoğu köşesinde olmak üzere, dikdörtgen açıklıktı iki adet giriş, güney, doğu ve kuzey duvarlarında aynı türde birer pencere, gerisinde Şeyh Ramazan Efendi'ye ait sandukanın bulunduğu çıkmanın yüzlerinde de yuvarlak kemerli birer pencere açılmıştır. Ramazan Efendi'nin diğerlerinden daha büyük olan ve demir parmaklıklarla kuşatılmış bulunan sandukasının üzerinde, ahşap çatının arasından yükselen, kurşun kaplı ve alemli ahşap bir kubbe yer alır. Çıkmanın bulunduğu kesim, volütler ve lale kabartmaları ile bezeli başlıklara sahip ahşap sütunlarla türbenin geriye kalan kesiminden ayrılmıştır. Kubbenin içi eklektik kalem işleri ile bezenmiş, ampir üslubunun egemen olduğu türbe cepheleri geniş bir saçakla gölgelendirilmiştir.

Bütünüyle beyaz mermerden mamul olan şadırvan, dikdörtgen prizma biçimindeki bir hazneye sahiptir. Musluklar, içleri rozetlerle süslü sivri kemerli ve kırık kaş kemerli çerçevelerle kuşatılmış, haznenin üst kesimi, geometrik şebekelerle donatılmıştır. Muslukların arasındaki yüzeylere yerleştirilmiş servi kabartmaları 17. yy mimari bezeme zevkini müjdelemektedir.

Bib. Evliya, *Seyahatname,* ty, I, 214; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 66-67; Ayvansarayî, *Mecmua-i Tevârih,* 376; Kut, *Dergehname,* 230, no. 11; Çetin, *Tekkeler,* 586; Aynur, *Saliha Sultan,* 37, no. 145; *Âsitâne,* 10; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 14-15, no. 26, no. 77; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 9; *Ihsaiyat II,* 21; Vassaf, *Sefine,* V, 274; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 63-64; *Osmanlı Müellifleri,* I, 176; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 94-96; Eyice, *İstanbul,* 91; R. C. Ulunay, "Ramazan Efendi", *Milliyet,* 22 Nisan 1957; M. Batur, "Ramazan Efendi Camii", *Arkitekt,* 293 (1958), s. 176-180; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 116; Eyice, "İstanbul Minareleri", *Türk Sanatı Araştırma ve İncelemeleri,* İ (1963), s. 31-132; Meriç, *Mimar Sinan,* 28, 76; Goodwin, *Ottoman Architecture,* 291; Pakalın. *Tarih Deyimleri,* III, 12; Bayrı, *İstanbul Folkloru,* 175; A. Stratton, *Sinan,* Londra, 1972, s. 246-247; Sözen, *Mimar Sinan,* 372; M. O. Bayrak, *İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar,* lst., 1979, s. 122; S. Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar,* İst., 1981, s. 247; H. K. Yılmaz, *Azîz Mahmud Hüdayîve Celvetiyye Tarikatı,* lst., 1982, s. 290-291; R. Serin, *İslâm Tasavvufunda Halvetilik ve Halvetiler,* lst., 1984, s. 157; O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarîsi,* lst., 1986, s. 304; Kuran, *Mimar Sinan,* 34, 36, 252, 260. 281; *Fatih Anıtları,* 98-99; A. Kuran, "Mimar Sinan'ın Camileri", *Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağı ve Eserleri,* İst., 1988; M. B. Tanman, "Sinan'ın Mimamirisi/Tekkeler", *ae-,* Ş. Yetkin, "Sinan'ın Mimarisinde Çini Süsleme", *ae; Fatih Camileri,* 192-193, 273, 359; M. Özdamar, *Dersaâdet Dergahları,* ist., 1994. s. 140-141.

M. BAHA TANMAN

RAMAZAN GELENEKLERİ

Ramazan ayı, eski istanbul halkı arasında da her yerde olduğu gibi "gufran ayı" (bağış ayı), "oruç ayı" gibi adlar alırdı. "Ayların en kuvvetlisi" ve "On bir ayın sultanı" olarak nitelenen ramazana büyük bir ilgi ve saygı gösterilirdi.

Zengin, yoksul, orta halli bütün Müslüman istanbul halkı ramazanı iyilik etme, sevap kazanma, günahlardan kurtulma inancı ile karşılardı.

Ramazan ayı, ramazan hilalinin görülmesi ile başlar, bu nedenle ramazan hilalinin görülmesi büyük önem taşırdı. Yüksek bir yere veya minarelere çıkılarak hilalin doğması beklenirdi. Hilali gören iki kişi aralarında bir alacak davası varmış gibi istanbul kadısına gider, içlerinden biri yamndakinin kendisinden borç aldığını ve gelecek yıl ramazan hilali görüldüğünde bu borcu ödemeye söz verdiğini belirtirdi. Kadı, borçlu olduğu söylenene döner, bunların doğru olup olmadığını sorar, o da "doğrudur ama ramazan hilalinin görüldüğünü kanıtlasın" derdi. Bunun üzerine alacaklı durumundaki kişi ramazan hilalini görenleri tanık olarak çağırır, gördüklerini anlatmalarını isterdi. Tanıklar ramazan hilalini gördüklerini söyleyince ramazan ayının girdiği kanıtlanmış sayılırdı. Ramazanın geldiğini söyleyen ve kanıtlayanlara belirli bir ücret verilir, davullar çalınıp, kandiller yakılarak, ramazanm geldiği halka duyurulurdu. Daha sonraları bu tespiti Rasathane yapmaya başladı.

Ramazan ayından 10-15 gün önce İstanbul'daki cami ve mescitlere, hattâ bazı konaklara mahya kurulurdu (bak. mahyacılık). 16. yy'm son çeyreğinde istanbul' da minareler arasına mahya kurulduğunu gösteren bir resim varsa da mahya geleneğinin I. Ahmed zamanında (1603-1617) başladığı ve istanbul'da ilk defa Sultan Ahmed Camii'nde kurulduğu, daha sonraları İstanbul'daki diğer camilerle Edirne ve Bursa'daki camilerde de kurulmaya başlandığı kabul edilir.

Ramazan Hazırlıkları: Ramazan ayına girilmeden önce İstanbul evlerinde yoğun bir hazırlık başlardı.

Ramazanı karşılamak üzere evlerde temizlik yapılır, mutfak araç gereçlerinin tümü tek tek ovulur, temizlenirdi. Bakır kaplar kalaycıya gönderilir, eksik kap kaçak varsa yenileri ısmarlanır, misafirlerin altlarına konulacak sofra şilteleri temizlenip yenilenirdi. Gündelik hayatta kullanılmayan yeni kaşıklar, tabaklar, kâseler, kahve fincanlan, şurup bardakları; gümüş, fakfon, abanoz tepsiler, işlemeli sofra yaygıları, peşkirler, elbezleri, yüz, el ve abdest havluları meydana çıkarılırdı.

Camiler, gıda maddeleri ve tatlı satan dükkânlar, kahvehaneler, gazinolar da temizlenir ve süslenirdi.

İftar ve sahur için gerekli gıda maddelerinin topluca satın alınması ramazan hazırlıklarının en önemli bölümünü oluşturur, bu uygulamaya "ramazan masrafı görmek" denirdi. Hali vakti yerinde olan aileler yalnız kendileri için ramazan masrafı görmekle kalmaz; yakınları, mahalle sakinleri ve komşuları arasmdaki yoksulların, bekârların, dulların da ramazan masraflarını karşılarlardı. Bu kişilere ramazandan bir hafta önce gönderilen "ramazan masrafının içinde 3 okka sadeyağ, 2 okka zeytinyağı, 10 okka pirinç, 5 okka şeker, 2 okka hoşaflık, 2 deste mum bulunurdu. Im-

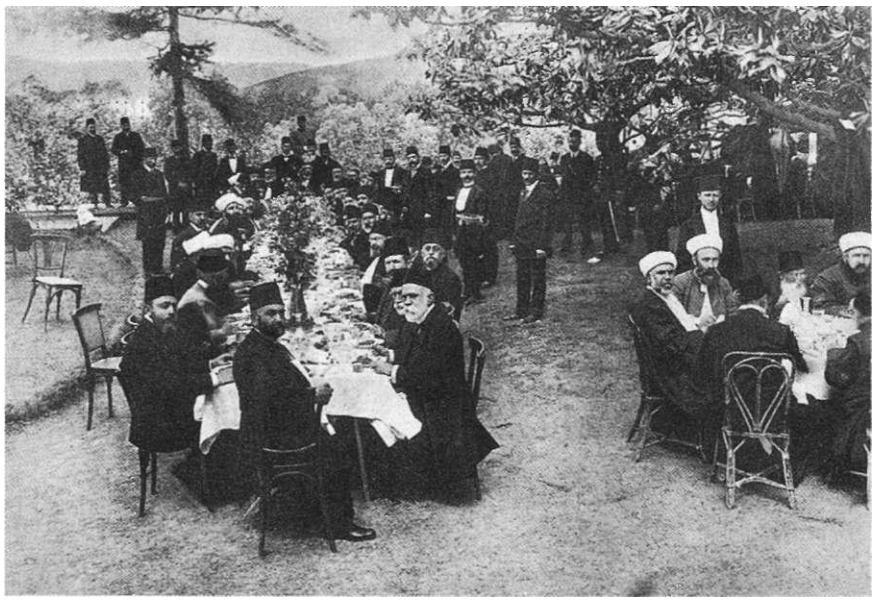

Fuat Paşa'nm Çubuklu'daki yalısının bahçesinde verdiği iftar yemeği.
Cengiz Kahraman arşivi

kânı bulunanlar bu listeye iftarlık reçel, peynir, güllaç, kıymalık ve kavurmalık et de dahil ederek gereksinimi olanlara gönderirdi.

Yoksulluğundan ve geçiminden kimseye söz etmeyen ve "fıkara-yı sabirin" olarak adlandırılan kişilere "ramazan masrafT'nın yanında zekât ve sadaka paylaştırılır, iftar verilirdi.

Ramazan ayı için topluca alman gıda maddeleri arasında baharat, çorbalık şehriye, iftar sofralarında özel bir yere sahip olan yeşilli, mavili sazlarla bağlanmış güllaçlar, makarna, pastırma türleri, pirinç, peynir çeşitleri, reçel, sucuk, un, şeker, zeytin, hoşaflık kuru üzüm, kayısı, erik, pestil, şişelerle gül suları gibi daha çok ramazan ayma özgü yiyeceklerin yanında, diğer günlerde sofralarda yer alan yiyecekler de bulunurdu.

Ramazan kış aylarına rastlıyorsa bazı aileler hazırlıklarını daha erkene alarak, meyve ve sebzenin bol olduğu yaz aylarında reçel, şurup kaynatır; makarna, erişte ve tarhana hazırlardı.

Ramazan ayı aynı zamanda bir "bereket timsali" olarak düşünülür; yoksul evlere bereket getireceğine, bütün sofraların şenleneceğine inanılırdı.

Ramazan ayının başlangıcından önce hükümet tembihleri ilan edilirdi. Bu ilanlarda ramazan boyunca padişahın ibadet için İstanbul camilerine geleceği bildirilir; sokak, ev ve dükkânların temizliğine dikkat edilmesi, saygısız davranışlardan kaçınılması, eğlence yerlerinde kimsenin bkbirini rahatsız etmemesi duyurulurdu. Geceleri fenersiz dışarıya çıkılmaması uyarısında bulunulur, padişaha sunulacak arzuhallerin belirli bir düzen içinde olması sıkı sıkıya tembihlenir, bu kurallara uyulmadığı takdirde verilecek cezalar belirtilirdi.

Her yıl ramazan yaklaşırken evkaftan camilere kandil yağları ve balmumları dağıtılırdı. Eskiden ramazanlarda sadrazam, reisülküttab, kâhya ve defterdar gibi devlet büyükleri padişah sarayına "yıllık hümayun" adıyla bohçalar sunar; tanınmış hoca efendilere ve maiyet memurlarına iftariye adıyla saatler, enfiye kutuları gibi hediyeler gönderirlerdi.

Eski ramazanlarda özellikle Fatih ve Bayezid camilerinin avlusunda sergi kurulur ve bu avlular yiyecek vb satan dükkânlarla dolardı. Galata ve İstanbul bal ve yağ kapanlarında ve Asmaaltı mağazalarında tüccar ve esnafm çalışmaları artar, mahalle kahvehanelerinde yiyecek fiyatiarı ve lezzederiyle ilgili değerlendirmeler yapılırdı.

Ramazan yaklaşınca konak sahiplerinin, din adamı olarak yetişen öğrencilere ve tekkelere "ramazaniye" adı verilen yiyecekleri göndermeleri âdetti.

Ramazanın ilk günü devlet daireleri kapalı olurdu. Diğer günlerde iş saatleri azaltılır, dükkânlar öğleden sonra açılır, okullardaki dersler hafiflerdi.

Oruç, İftar ve Sahur: Ramazan ayı oruç ve ibadetle geçirilirdi. Ramazandan, birkaç gün önce oruç tutarak ramazan ayım karşılayanlar olduğu gibi şaban ayının 15. berat kandili günü oruca başlayıp her gün oruç tutarak ramazan ayını karşılayanlar da olurdu. Sayıları çok olmamakla birlikte recep ayının ilk gününden ramazanın sonuna kadar 3 ay hiç aralık vermeden oruç tutanlar da vardı.

iftar hazırlıkları, fırınlardan yeni alman pideler, simit ve çöreklerle tamamlanırdı. İftar, zamanı gelince Topkapı Sarayı önü, Kurşunlu Mahzen, Yedikule, Kız Kulesi, Beyazıt, Heybeliada ve Tersane gibi şehrin belirli yerlerinde toplarla ilan edilirdi.

iftar yemeği iftarlık veya iftariye denilen çerezlerle başlar, çeşitli et ve sebze yemekleri, pilavlar, hoşaflar ve tatlılarla tamamlanırdı. Padişah saraymda, devlet büyüklerinin, zenginlerin ve ulemaların konaklarında verilen iftar davetleri ayrı bir özellik taşır, ramazanın ilk gecesinden başlayarak bayram gecesine kadar devam ederdi (bak. iftar âdetleri). İftar sofralarında davetlilere diş kirası(->) adıyla armağanlar da verilirdi.

Ramazan geceleri sohbetler, eğlence ve oyunlar sahura kadar devam eder, sahur yemeği yendikten sonra uyunurdu.

Sahur sofralarında daha doyurucu yemeklerin bulunmasına özen gösterilirdi. Çörek çeşitleri; kazandibi, peynir; gerdan, dil söğüşleri; pilav, makarna, yoğurt ve hoşaf; Rumeli tarafında mutlaka gözleme ve börek sahur sofralarının başlıca yiyecekleriydi.

Eski ramazanlarda bekçilerin davul çalıp, mani söyleyerek sahur zamanım halka duyurmaları âdetti. Davulcuların bu hizmetine karşılıklı halk, ramazan ayınm 15'inde ve Şeker Bayramı'nın ilk gününde bir ücret öderdi. Herkesin isteği ölçüsünde olan bu ödeme ramazanın 15'inde para; bayramda keten ve yazma mendil, gömleklik kumaş vb olur, buna "bahşiş" adı verilirdi. Davulcu bu tür hediyeleri davulunun kasnağına yerleştirir veya yamaklarının taşıdığı uzun bir sırığa bağlar, mahalle çocukları ile bir alay oluşturarak dolaşırdı (bak. bekçi manileri).

Kına Gecesi ve Arife Günü: İstanbul halkının inanışına göre senenin en kutlu ayı ramazan, ramazanın en kutlu günleri ise kadk gecesi ve arife günleridir.

Halk bu iki günü mümkün olduğunca camilerde geçirmek ve hatim dualarında bulunmak istediğinden İstanbul camilerinin kalabalığı kadir gecesi ve arife günlerinde bir kat daha artardı, istanbul'un hemen her camiinde ramazan günlerinde halk arasında "şeyh" denilen din bilginleri halka vaaz ve nasihatlerde bulunurdu. Hali vakti yerinde olanlar camilerde mukabele okuttururlardı. Bunun için hafızlara bir minder yaptırarak gönderirler, hafiz mukabeleyi bunun üzerinde okurdu. Kadın hafızlar evlerde ve kadın dinleyicilerin karşısında mukabele okurlardı.

Ramazan Eğlenceleri: Ramazan geceleri istanbul halkının eğlence hayatına başka bk canlılık getirirdi. Ramazan, taşıdığı kutsal anlamın yanında özellikle iftar ve teravihin ardından istanbul halkının hoşça vakit geçirdiği bir eğlence ayı da olmuştur.

ikindiden başlayarak iftar zamanına kadar devam eden ramazan gezintileri Ayasofya Meydanı ile Fatih Meydanı arasında yapılırdı.

iftardan sonra kadınlar komşuları ile sahura kadar süren sohbet ve ikramlara, oyunlara devam ederken, erkekler de özellikle ramazan yaz aylarına rastlamışsa Fatih, Şehzadebaşı, Laleli, Bayezid, Sultan Ahmed, Ayasofya, Mahmud Paşa, Eyüb Sultan ve Sultan Selim camilerinin ağaç altlarındaki kahvehaneleri doldurur; yatsı ezanına kadar çubuklar, nargileler, devetüyü renginde fincanlarla köpüklü kahveler içilirdi.

Teravih namazından sonra evlerden ve camilerden çıkan halk arasında sohbeti tercih edenler ağaç altı kahvehanelerine, saz sözden hoşlananlar saz şairlerini dinlemek için Çemberlitaş'ta Tavukpazarı'ndaki saz şairleri kahvelerine, çifte naralı, çığırtmak, zilli maşalı, darbukalı, zurnalı semai kahvelerine(->) dağılır, herkes kendi zevkine göre vakit geçirirdi. Her semtte bulunan Karagöz perdeleri ve meddahların en ünlüleri Şehzadebaşı'ndaydı. Ortaoyunlarını tercih edenler de Şehzadebaşı'na giderek eğlenirdi.

Aksaray Caddesi'ndeki Yeşiltulumba adlı meydanda bulunan kahvelerde daha çok yaşlılann ve çocukların ilgisini çeken Karagöz oynatılır, meddahlar da hikâyeler anlatırlardı.

1914 yangınından sonra rağbet gören eğlence merkezi Çarşıkapı'dan başlamak üzere Sultan Mahmud Türbesi, Sultanahmet Meydanı ve Millet Bahçesi'ne kadar devam eden Divanyolu'ydu.

1880'li yıllarda ise Şehzadebaşı'ndaki Direklerarası, ramazan gecelerinin en tutulan gezinti ve eğlence yeri oldu. Direklerarası'nın ramazanın ilk gününden başlayan ünlü "piyasa"sı biri ikindi vakti gündüz, diğeri teravih namazından sonra sahura kadar sürmek üzere gece yapılırdı. Direklerarası'nın çayhaneleri, Fevziye Kıraathanesi(->) ve tuluat tiyatroları halkın ilgisini çeken yerler arasındaydı. Meşrutiyet'in ilanından sonra da Direklerarası canlılığım korumuş, ortaoyunu ve tuluat tiyatroları devam etmiştir.

Önceleri özellikle Laleli semtinde yalnızca meddah ve Karagöz ile başlayan bu eğlencelere sonradan pehlivan güreşleri, tiyatro ve at cambazı kumpanyaları da dahil olmuştur.

Laleli'den başlayarak Divanyolu'na taşınan ve Direklerarası'nda uzun bir devir süren ramazan gecelerine özgü eğlenceler zaman içerisinde ömrünü yavaş yavaş tamamlayarak yerini günün yeni eğlence biçimlerine bırakmıştır.

Bibi. Musahibzade, *İstanbul Yaşayışı;* E. E. Talu, "Şehzadebaşı ve Eski Ramazanlar", *Resimli Tarih Mecmuası,* S. 40 (Nisan 1953), s. 2184-2188; H. F. Ozansoy, *Eski İstanbul Ramazanları,* İst., 1960; Ahmed Rasim, *Ramazan Sohbetleri,* İst., 1967; Bayrı, *İstanbul Folkloru;* M. Ş. Ülkütaşır, "Eski İstanbul Ramazanlarında Laleli, Divanyolu, Direklerarası Gezinti ve (Piyasa) ve Eğlenceleri (Halk Temaşası)", *Sivas Folkloru,* S. 66 (1976), s. 3-5; *Eski İstanbul'da Gündelik Hayat,* (haz. I. G. Kayaoğlu-E. Pekin), İst., 1992.

NİHAL KADIOĞLU

RAMİ

İstanbul'un Boğaziçi suyoluna göre "Batı yakası"nda, Haliç suyolunun güney kıyısında yer alan ve İstanbul'un fetihle birlikte kurulan ilk Türk (Osmanlı)-Müslüman yerleşmesi olan Eyüp'ün bir alt yerleşme birimi.

Söz konusu yerleşme güneybatıda Rami Kışla Caddesinin oturduğu sırt ile kuzeydoğuda İslam Bey Caddesi'nin oturduğu vadi arasında, güneydoğuda Düğmeciler Caddesi'nin oturduğu vadi ile kuzeybatıda Üç Şehitlerin bulunduğu vadiler arasında yer alan iki tepenin üzerinde ve sırtlardan yamaçlara doğru inen alanlarda kurulmuştur.

Yerleşmenin İstanbul kenti ve yakın çevresi ile olan ulaşım bağlantısı; güneydoğu-kuzeybatı istikametinde geçen ve eski bir ulaşım aksı olan Rami Kışla Caddesi' dir (20 Numaralı Devlet Yolu, Eski Edirne Asfaltı). Bu aks, bir ucundan surun dışında ve Edirnekapı civarında Boğaziçi Köprüsünün devamındaki Haliç Köprüsü ve çevre yolları; diğer ucundan Küçükköy'ün ilerisinde Fatih Sultan Mehmet Köprüsü ve devamındaki çevre yolları ile kurduğu doğrudan bağlantı ile Rami'yi İstanbul metropoliten alanına kuvvetli bir şekilde bağlamaktadır.

Bu cadde suriçi ile bağlantısını ise eski ve kuvvetli bir aks olan Fevzi Paşa Caddesi ile devam ettirmektedir. Yine bu cadde surun hemen dışından Halic'e dik inen, Haliç Köprüsünün devamı olan çevre yolu bağlantısı ve Savaklar Caddesi ile surların içinden geçerek Eyüp ve Alibeyköy'e devam eden Haliç kıyı yolu ile bağlantı kurmaktadır.

Yerleşmenin ikinci önemli ulaşım aksı; yerleşmeyi Eyüp'ün merkezine ve Gazi-osmanpaşa İlçesi'ne bağlayan, Eyüp'ün de önemli bir toplayıcı yolu olan, kuzeybatı-güneydoğu istikametinden geçen İslam Bey Caddesi'dir.

Bu ulaşım bağlantılarının dışında, yerleşme bölgesinin topografyasının engebeli olması nedeni ile, semti kendi içinde Eyüp'e bağlayan ve sürekliliği olan toplayıcı mahiyette kuvvetli bir aks gelişmemiştir. Buna rağmen Rami Kışla Caddesi'nden ve geniş bir alanı kapsayan Rami Kışlası'nın iki yanından İslam Bey Caddesi'ne doğru inen ve toplayıcı mahiyette olan sınırlı sayıda bazı yollar, topografyanın elverdiği ölçülerde cadde ve sokaklara aynlarak ve diğer tali yollar ile birleşerek İslam Bey Caddesi ile bağlantı sağlamaktadır.

Semtin kendi içindeki tali ulaşım bağlantılarını ise, yerleşmenin tamamını kapsayan, Rami Kışlası'nın gerisinde yer alan ve tarihi 19. yy'a kadar giden sokak dokusu sağlamaktadır.

Ancak eğimden dolayı araç trafiğinin zorlandığı bu yollardan iki tepe arasındaki vadiye doğru inen bazı yolların uçları, bu yolları birleştiren ve sürekliliği olan bir ulaşım bağlantısından yoksun biçimde gecekondu yerleşmelerinin bulunduğu vadide bitmektedir.

Eyüp İlçesi'nin kuzeybatı ucunda yer alan semtin kuzey ve kuzeybatısında Gaziosmanpaşa İlçesi, batı ve güneybatısında ise Bayrampaşa İlçesi yer almaktadır. Kuzeydoğusunda, kuruluşu Fatih dönemine kadar inen ve o dönemde Kasım Çavuş Mahallesi olarak geçen İslam Bey Mahallesi; güneyinde, kuruluşu Fatih dönemine kadar inen ve o dönemdeki adları ile Kasım Çavuş ve Sofular mahallelerine giren Düğmeciler Mahallesi ve adı, Evliya Çelebide "Fatih zamanında Rumeli tarafına sefere çıkıldığı vakit topçu tatfesi burada eğlendiklerinden Topçular denilmiştir" diye geçen Topçular Mahallesi ile komşu bulunmaktadır.

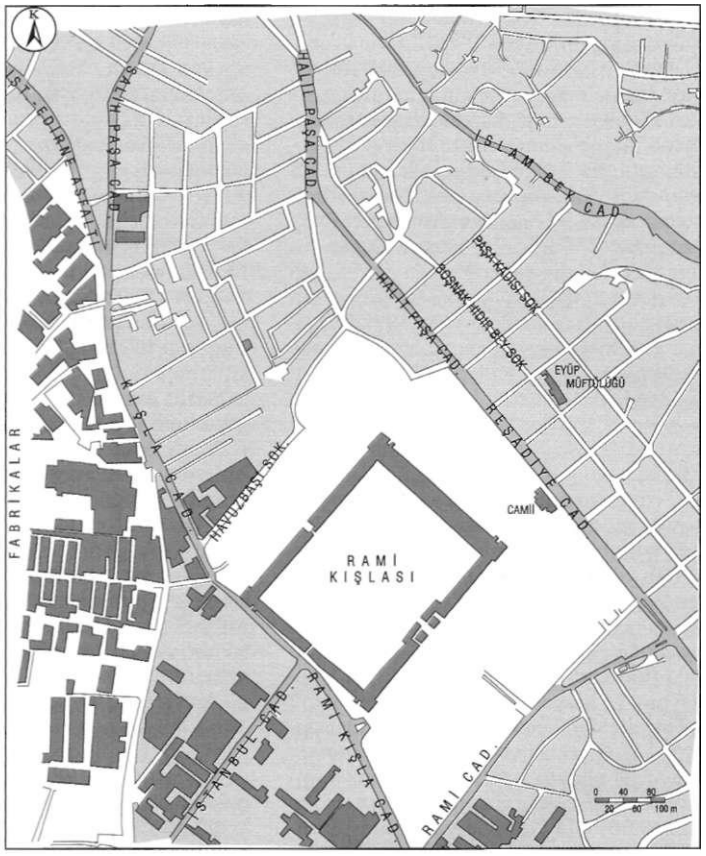

Rami
İstanbul Ansiklopedisi

Semt, admı burada daha önce yer alan "Rami Çiftliğl'nden almıştır. Rami Çiftliği ise, II. Mustafa'nın saltanatının son dönemlerinde 1703/1704'te vezirazam bulunan Rami Mehmed Paşa'ya ait olup paşanın kendi adıyla anılmaktaydı.

Osmanlılar döneminde Eyüp Kazası'na "Haslar Kadılığı" (Havass-ı Konstantiniye) adı verilmiş, Küçükçekmece, Büyükçekmece, Çatalca ve Silivri buna daM edilmişti. Rami de kurulduğu dönemlerde bir köy yerleşmesi olarak Hamidiye Karyesi adı ile Küçükçekmece Nahiyesi'ne bağlanmıştı. Eyüp'ün ilçe olmasından sonra Eyüp İlçesi'ne bağlanan Rami, Eyüp İlçe Belediyesine bağlıdır ve Rami Cuma ve Rami Yeni Mahalle olmak üzere, iki mahalleden oluşmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ve devletin bütün kurumlarına yansıyan Batılılaşma hareketlerinin bir parçası olarak ordunun da yeniden yapılaşması girişimleri kapsamında, III. Selim döneminde (1789-1807) ilk defa Batinin mimari üsluplarından esinlenerek büyük kışla yapılan inşa edilmeye başlanmış; eski hasbahçeler, saraylar yıkılarak üzerlerine kurulan bu büyük yapılar, şehrin çevresinin yeni gelişme alanlarının siluetini etkilemiş; şehirsel mekânın fiziksel görümünü değiştirmişlerdir. Talim kabul etmeyen Yeniçeriler Ocağı'na karşılık Nizam-ı Cedid askeri denilen talimli asker yetiştirmek üzere 18. yy'da kurulmaya başlanan bu ilk kışlalar 19- yy'da yerlerini, farklı üslupta başka kışlalara bırakmıştır.

Rami Çiftliği arazisinde Rami Kışlası'nın(->) inşa edilmesi ve 19. yy'ın ikinci yarısından itibaren II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) devlet erkânının bu civara yerleştirilmesi ile Rami tepelerinde iskân başlamıştır. II. Abdülhamid, saray erkânına ve devlet ricaline burada arazi parçaları hediye etmiş ve bu araziler sahipleri tarafından konaklarla bezenmiştir. Böylece yerleşim Topçular Mahallesi'ne doğru yayılmaya başlamıştır.

Yine 1877-1878'de, Bulgaristan'dan gelen göçmenlerin eski çiftlik arazisinin bir bölümünde planlanan ve imarına başlanan alana yerleştirilmesi ile bugün "Rami Cuma Mahallesi" olarak isimlendirilen mahalde gelişmeye başlayan iskân; 1940 ve 1950'lerde bu alanın kuzeyinde Taşlıtarla olarak bilinen tepelerde ve bugün "Rami Yeni Mahalle" olarak isimlendirilen mahalde ikinci göçmen kafilesinin yerleştirilmesi ile yayılmıştır. Rami Yeni Mahalle de Rami Cuma Mahallesi'nin düzgün yapı

adaları planını tekrarlayan bir oluşum meydana getirmiştir.

Süreç içinde 1966-1967 tarihli Rami Sanayi Planı ile Rami-Topçular Caddesi çevresine gelen sanayi, Rami Kışlası'mn kuzeyinde küçük sanayi oluşumunu desteklediği gibi; bu bölgedeki gerek sanayi gerek iskân yerleşmesinin gelişiminin sonucu olarak da, iki mahallenin arasında Eyüp İslam Bey Mahallesi'ne doğru oluşan vadinin alçalan dik yamaçlarında gecekondu yerleşmeleri başlamış ve önlenemeyen düzensiz bir yapılaşma bu yamaçları kaplayarak günümüze kadar ulaşmıştır. Böylece vadide görülen tek katlı gecekondu oluşumu, tepelerde yerini, birbirini dik kesen sokak ve caddeler arasında kalan düzenli yapı adaları üzerindeki çok katlı sağlam yapılara bırakmıştır.

Semtin en önemli tarihi yapısı Rami Kışlasidır. 1. grup eski eser olarak tescillidir ve yerleşmenin çekirdeğini teşkil etmiştir. 19601ı yıllarda askeriye tarafından terk edilen Rami Kışlası ise yerel yönetimlerin yeniden organize edildiği ve imar yetkileri ile donatılarak güçlendirildiği 1983'ten sonraki dönemde Eyüp İlçe Belediyesi Meclisinin 13 Mayıs 1985 günlü kararı ile, 2 yıl müddetle geçici olarak, kuru gıda toptancılarına tahsis edilmiştir. Kışla parselinin açık alanına getirilen prefabrik yapılar içinde faaliyete geçen gıda toptancıları, bugün hâlâ çevrede yarattıkları kirlilik ve trafik sorunu ile birlikte faaliyetlerini sürdürmektedirler.

Hacı Ali Paşa Camii(->) semtte bulunan bir diğer önemli tarihi eserdir. Rami Cuma Mahallesi'nde Cuma Camii Sokağı'nda yer alan cami 1892'de II. Abdülhamid'in başmabeyincisi Hacı Ali Paşa tarafından yaptırılmıştır. Bulgar muhacirlerine hayrat vakıf olarak yaptırılan yapı kompleksinde camiden başka sıbyan mektebi, çeşme, şadırvan, hazire yer almıştır. Cami muhtelif zamanlarda onarım geçirerek bugüne ulaşmıştır, sıbyan mektebi ise bazı ilaveler ile bugün ilkokul olarak kullanılmaktadır.

Tantavizade Camii, Rami Yeni Mahalle'de, Boşnak Hıdır Bey Sokağı, *1934 Şehir Rehberi'ne* göre ise Boşnak Hızır Sokağı üzerindedir. Tantavizade Mehmed Halid Efendi tarafından 1889'da inşa ettirilmiştir.

Mülazım Osman Nuri Efendi Meydan Çeşmesi 1334/1915'te Ağır Topçu Mülazım-ı Evvel Osman Nuri tarafından Rami Kışlası'mn karşısında yaptırılmıştır. 1943'te yapılan bir araştırmadan o yıllarda bu çeşmenin mamur olduğu anlaşılmaktadır.

Nazım Bey Meydan Çeşmesi 1341/1923'te yaptırılmıştır, Rami'de Tantavizade Camii'nin karşısında yer almaktadır.

Rami Cuma Mahallesi, Altunizade Bağ Yolu üzerindeki namazgah II. Bayezid (hd 1481-1512) Vakfı hayratındandır. 15. yy'ın sonu ile 16. yy'm başında yapılmış olmalıdır. Etrafı sivil mimarlık yapıları, ticari binalar, atölyeler ile çevrili olan namazgah alanı, kısmen 4 katlı betonarme bir bina tarafından, geri kalan kısmı bu binanın bahçesi olarak işgal edilmiş bulunmaktadır. Mihrap taşı ve çeşmesi yok olmuştur. Rami Cuma Mahallesi'nde Cuma Camii Sokağı'nda başka bir namazgah daha vardır.

Eyüp, Gaziosmanpaşa hariç özellikle yurtdışından gelenlerin gruplar teşkil ederek yerleştikleri bir mahaldir. Rami Cuma Mahallesi'nde sadece Yugoslavya' dan gelenler mahalle nüfusunun yüzde 13'ünü teşkil etmektedir. Mahmudiye Caddesi, Eyüp Yolu, Boğaziçi Sokağı ve İlkyaz Sokağı'nda Bolululer ile birlikte Yugoslavya'dan gelenler çoğunluğu teşkil etmekte, Oruç Çıkmazı ve Bağlar Sokağı'nda ise en büyük oran Bulgaristan göçmenlerine ait bulunmaktadır.

Rami Yeni Mahalle de, Yugoslavya ve Bulgaristan menşeli nüfusun yüksek oranda olduğu bir diğer yerleşme alanıdır. İstanbul doğumlu nüfusun yüzde 23,2 oranla genel toplam içinde azınlıkta kaldığı bu yerleşme biriminde Yugoslavya doğumluların oranı yüzde 13,3; Bulgaristan doğumluların oram ise yüzde 5,7'dir. Kışla, Havuzbaşı ve Abdi Ağa sokaklarında nüfusun büyük bir kısmı Yugoslavya doğumludur. Buna karşılık Ali Ağa Çıkmazı'nda Karslılar, Hızır Bey Sokağı'nda ise Yugoslavya doğumluların yanında Edirne ve Bursalıların gruplar meydana getirdiği görülmektedir.

Semtin küçük ticarethanelerden oluşan ekonomik yapısı, 1985'te Rami Kışlası parseline kuru gıda toplantıcılarının yerleştirilmesi ile canlanmıştır. Küçük Sanayi ise bölgenin kuzeybatı ucunda Rami Kışlası'mn bitişiğinde gelişmiştir.

Bibi. D. Kuban, "İstanbul'un Tarihi Yapısı", *Mimarlık,* S. 5 (1970); S. Eyice, "İstanbul", *İA,* V; Ayvansarayî, *Hadîka,* II; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I; R. E. Koçu, *Osmanlı Padişahtan,* İst., 1981; E. Tümertekin-N. Özgüç,"'İstanbul'da Nüfusun Doğum Yerlerine Göre Dağılışı", *Şehircilik Enstitüsü Dergisi,* S. 8-9 (1974); Ergin, *Rehber;* R. Ziyaoğlu-C. Bereket, *İstanbul Albümü,* II (1950-1953), lst., 1954.

H. FAHRÜNNİSA (ENSARİ) KARA

RAMİ KIŞLASI

Eyüp-Rami sınırları içinde bulunan Rami Kışlası ya da arşiv kayıtlarındaki adıyla "Rami Çiftliği Kışlası" ilk kez III. Mustafa döneminde (1757-1774) yaptırılmış, II. Mahmud döneminde (1808-1839) ise 1244/1828-29'da Asâkir-i Mansure-i Muhammediye için yenilenmiştir.

Rami Kışlası Kırım Savaşı sırasında Abdülmecid'in (hd 1839-1861) karargâhı olarak kullanılmıştır. Kışla son şeklini II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) almıştır. Neoklasik bir üslupta olan kışla, 19. yy'da İstanbul'da inşa edilen diğer kışla yapılarının dikdörtgen geniş avlulu, 2 katlı klasik şemalarını yineleyen bir plana sahiptir. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde (BOA)* bulunan 1242/1826-27 tarihli bir telhisten, caminin kitabesine ait metnin Keçecizade İzzet Molla tarafından yazıldığı, bina emininin ise Mehmed Ağa olduğu öğrenilmektedir. Kışlanın camii II. Mahmud'un hayratıdır.

BOA'da Rami Kışlası ile ilgili bulunan diğer kayıtlar çoğunlukla onarımlar hakkındadır. 1242/1826-27 tarihli hatt-ı hümayundan (no. 29296) kışlaların yanına yapılması istenen hastanelerin Rami Kışlası için de geçerli olduğu anlaşılır. Cevdet Saray tasnifi no. 6380'de 1829'da yapının kapı, pencere, döşeme gibi yerlerinin onarımının başladığı, Cevdet Askeri no. 11934 ve 51898 no'lu hatt-ı hümayundan ise 1838'de 46.141 kuruş masraf ile kışlanın genel bir onarımdan geçtiği öğrenilir. 1847-1951 arasında ise, onarılması gereken yerlerinin elden geçirildiği ve çiftlik içinde bulunan hamamın onarımının yamsıra kışla içinde ikinci bir hamamın yaptırıldığı görülür. 1849 ve 1892'de Rami Kışlası, Davud Paşa Kışlası ile birlikte onarım gördü; 1850'de ise fırtına sonucu hasar gören caminin külahı onarıldı.

1836-1837'de Mühendishane öğrencileri Rami Kışlasinda bulunan Mekteb-i Harbiye'ye taşınınca kışla "Fünun-ı Harbiye-i Mansure" adıyla anılmaya başlamıştır.

1. grup eski eser olarak tescil edilmiş olan ve Cumhuriyet döneminde askeri amaçla kullanılmış bulunan Rami Kışlası 1960'lı yıllarda askeri işlevini tamamlamış ve daha sonra da Eyüp İlçesi Belediye Meclisinin 13 Haziran 1985 günlü karan ile geçici olarak kuru gıda toptancılarına tahsis edilmiştir.

AYŞE YETİŞKİN KUBİLAY

Rami Kışlası
Ertan Uca, 1994/ TETTV Arşivi

Ramiz Ağa Çeşmesi
Banıı Kutun, 1994/Obscura

RAMİZ AĞA ÇEŞMESİ

Beşiktaş Ilçesi'nde, Maçka'da Vişnezade Mahallesi'nde, Çatlak Çeşme Sokağı'nın altında, Şenlikdede Camii karşısındaki set üzerindedir. Beşiktaş Mevlevîhanesi Şeyhi Nazif Dede (ö. 186D tarafından yazılan kitabesine göre, 1278/1861'de Başmusahib Ramiz Ağa tarafından yaptırılmıştır.

Çeşme Osmanlı ampir üslubunda(->) ve haznelidir. Tümüyle mermerden yapılan cephe Dor başlıklı düz pilastrlarla simetrik düzende üç bölüme ayrılmıştır. Dışa doğru taşırılan orta bölümde, pilastrlara oturan yuvarlak kemerli musluk nişi ve iki yanında testi seti bulunan mermer tekne yer almaktadır. Musluk nişinin silmelerle hareketlendirilen yuvarlak kemerinin, konsol biçiminde kilit taşı dışında bezemesi yoktur. Yalın bir kornişle ayrılan üst bölümde ortada tarih kitabesi, iki yanında ayet ve hadis yazılıdır. Bkkaç sıra silmeden oluşan saçağın üstündeki alınlıkta oval madalyon içinde Abdülaziz'in (hd 1861-1876) tuğrası ve altında besmele, üst kenarda da dalgalı hatlı rumî kıvrımları yer almaktadır.

Taksim Suyu tesislerine bağlı olarak inşa edilen çeşmenin, halen şehir şebekesine bağlı olan suyu akmaktadır. Meyilli bir arazi üzerinde inşa edildiğinden yanından merdivenli bir yol geçmekte ve üzerinde teras bulunmaktadır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 213-214; Yüngül, *Taksim Suyu,* 48; Çeçen, *Taksim-Hamidiye,* 146; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 699.

ŞEBNEM AKALIN

RASATHANE İ ÂMİRE

1868'de istanbul'da kurulan gözlemevi. Bugünkü Kandilli Rasathanesi'nin(->) temelini oluşturmuştur.

Osmanlı Devleti'nde ilk rasathane 1578'de III. Murad döneminde (1574-1595) Müneccimbaşı Takiyeddin Efendi tarafından Tophane Bayırı'nda kurulmuştur (bak. istanbul Rasathanesi).

istanbul Rasathanesi'nin 1580'de yıkılmasından tam 288 yıl sonra 1868'de, Abdülaziz'in emri ile Maarif Nezaretinin bir şubesi olarak kurulan Rasathane-i Amire bu konudaki ikinci büyük adımdır. Rasathane-i Amire'nin yeri Beyoğlu'nda bugünkü istiklal Caddesi üzerinde, Della Sudda Eczanesi'nin hemen karşısındaydı. Burası önceleri bir astronomi rasathanesi olmayıp, bir meteoroloji merkez bürosuydu. Gözlemler ise 74 m yüksekliktеki Pera Tepesi üzerinde yapılıyordu. 1872'de yayımlanan *Rasathane Salnamesinde,* gezegenler, kuyrukluyıldızlar, yıldız zamanının güneş zamanına dönüştürülmesi, enlem ve boylam tayini gibi konulardan bahsedilmesinden anlaşıldığına göre, bu yıllarda rasathane bir astronomi merkezi olma yönünde çalışmalar içine girmişti.

Maarif Nezaretimin talimatı uyarınca Osmanlı topraklarındaki vilayet ve kazalarda görev yapan maarif müdürleri ve öğretmenleriyle, telgrafhane memurları, Rasathane'ye önemli gök olaylarını ve depremleri bildirmekle yükümlüydüler. 1875'te Viyana'da toplanan uluslararası meteoroloji ve astronomi kongresine buradan temsilci gönderilmişti. Kongre kararları uyarınca Avnıpa ülkelerindeki çeşitli gözlemevleri ile resmi ilişkiler kuruldu.

Daha sonra Maçka Topçu Okulu'nun karşısında bulunan bir binaya taşınan Rasathane-i Âmire, burada Tezelzülat-ı Araziye (Yer Sarsıntıları) adıyla bir merkez kurmuş ve buraya depremin merkezini, şiddetini, yayılma alanını ve süresini ölçen aletler yerleştirmişti. Rasathane, her yıl hava tahmin özetleri ile Osmanlı topraklarındaki depremlere ve bunların etkilerine ilişkin raporlar yayımlıyordu. Namaz vakitlerinin belirlenip duyurulması, Ay ve Güneş tutulmasının hesaplanması, Tophane ve Dolmabahçe'deki kulelerin saatlerinin ayarlanması Rasathane-i Amire'nin başlıca işleri arasındaydı. Ayrıca İstanbul'un hava durumu, düzenli olarak Paris, Roma, Viyana, Belgrad, Atina, Sofya, Odessa ve Moskova gözlemevlerine bildirilirdi.

Rasathane-i Âmire 12 Nisan 1909'da yaşanan Otuz Bir Mart Olayı(-0 sırasında tümüyle tahrip edildikten sonra yerine 1911'de, gökbilimci Fatin Hoca (Gökmen) tarafından Kandilli Rasathanesi kuruldu.

AYŞE HÜR

KASİM PAŞA YALISI

Beykoz Ilçesi'nde, Çubuklu'da bulunan yapının, bugün sadece zemin kat duvarlarının bir bölümü günümüze ulaşmıştır. 19. yy'rn sonlarına tarihlendirilen yapının, 1988'de başlayan restorasyonu henüz tamamlanmamıştır.

1897'de bir yangında tamamen yanan yalı, 1 yıl sonra yeniden inşa edilmiştir. Fakat yeni yalı öncekine göre daha küçüktür. Rasim Paşa, Trablusgarp valisi iken ölünce, yalı İstanbul Belediyesi'ne satılmıştır. Bir süre ilkokul olarak kullanılan yalı 1970İİ yıllarda boşaltılmıştır. Yalıdan ayrı olarak inşa edilen hamam ve mutfak kısımları ise tamamen yıkılmıştır.

Yalının mimarının Balyan ailesi kalfalarından biri olabileceği düşünülmektedir. Yapı ampir üslubunun(->) bir uygulaması olarak değerlendirilir.

Rasim Paşa Yahşinin, zemin katı üzerinde iki katı daha vardır. Yalının planı simetrik değildir. Harem ve selamlık olmak üzere iki bölüme ayrılan yapıda, sofaların etrafında odalar yer alır. Tekli ve çiftli merdivenler, katlar arasındaki geçişi sağlar. Harem ve selamlık kısımlarına ayrı girişler bulunmaktadır.

Yalı denizden üç, karadan iki katlı olarak görülür. Kuzey ve deniz cephelerinde alınlıkla sonuçlanan çıkmalar vardır. Bu çıkmalar yapı boyunca yükselir. Kara cephesi diğer cephelere oranla daha sadedir. Bu cephede silmeli, dikdörtgen pencereler vardır. Diğer cephelerde ise dikdörtgen pencerelerin yanısıra yuvarlak kemerli pencereler de bulunur. Denize bakan cephede, iki uçta, birer tane ikili pencere yer alır ve üzerleri üçgen almlıklıdır. Kuzey cephesindeki alınlıklı çıkıntıda, merdivenlerle çıkılan dört sütunlu açıklıktan kapıya ulaşılır. Bu bölümün üzeri balkon olarak düzenlenmiştir. Aynı şekilde denize bakan cephedeki alınlıklı çıkmada da ikinci katta, işlemeli konsolların taşıdığı bir balkon vardır. Güneydeki yan cephede ise alınlıklı ve yuvarlak gül pencereli bir kapı yer alır. Yapıda katlar kornişlerle ayrılmıştır.

Yalının içinde, tavan dekorasyonunda yer yer boyama bezemeler ve resimler görülmektedir. Fakat ağırlıklı olarak çıtalarla yapılmış, geometrik bezeme öğeleri kullanılmıştır.

Bibi. Erdenen, *Boğaziçi Sahilbaneleri,* I, 71-75; A. C. Vada, *Boğaziçi Konuşuyor. Kanlıca Tarihçesi,* İst., 1945.

EMİNE ÖNEL

RAŞİD MEHMED EFENDİ

(?, İstanbul -10 Temmuz 1735, İstanbul) Tarih-i Raşid'in yazan, Osmanlı vakanüvisi, Divan şairi, hattat, müderris, kadı ve elçi, İstanbullu aydın. Vakanüvis Mehmed Raşid Efendi olarak da bilinir.

Naima Mustafa Efendi'den(-») sonra vakanüvis olan Raşid Mehmed Efendi'nin tarihi, 1660-1722 dönemi için İstanbul'da yaşanan olaylar bakımından önemli bir kaynaktır.

Malatyah K~dı Mustafa Efendi'nin oğlu olan Raşid, tahminen 1670'li yılların başında İstanbul'da doğdu. İstanbul medreselerinde okudu ve dönemin hattatlarından "ta'lik" yazısı çalıştı. 1692'de mülazimlik (müderris adaylığı) hakkını kazandı. Kadro elde edebilmek için 12 yıl bekledi. Bu arada kendi deyimiyle "İstanbul'da attâr olsun bakkal olsun" pek çok kimse, mülazemette 18 yıl veya daha fazla beklediklerini birer belgeyle kanıtladıklarından bilimsel yeterliliklerine bakılmaksızın müderrisliğe alındılar. Raşid, müderrisliğin ilk aşaması olan "hariç" derslerini 1704'te Hacı İlyas Medresesi'nde okuttu. Sırası ile yükselerek 1711'de Halil Paşa, 1714'te Hadım Hasan Paşa, 1715'te Sahn-ı Seman, 1716'da Hangâh-ı Kahriye, 1718'de Bay-

rampaşa, 1728'de Ayasofya-yı Kebir, 1723' te de Süleymaniye Medresesi'nde görev yaptı ve o yıl "kazâ" (yargı) sınıfına geçerek Halep kadılığına atandı. Ertesi yıl İstanbul'a döndü ve 1728'e kadar mansıpsız (kadro dışı) kalarak Sadrazam Nevşehirli Damat ibrahim Paşa'ya(->) danışmanlık etti. Siyasi toplantılarda, elçi kabullerinde, ibrahim Paşa'nm özel ve resmi ziyaretlerinde, kasır, köşk, mesire açılışlarında, III. Ahmed'in de (hd 1703-1730) katıldığı eğlencelerde, Seyyid Vehbi, Nedim(->) ve Dürrî efendilerle birlikte bulundu. Örneğin 1719 depremi sırasında İbrahim Paşa ile Beykoz'daydı. Katıldığı her önemli açılış ve eğlence için tarihler düşürdü. Alibeyköy Mesiresi'ne "Hüsrevâbâd" adını Raşid Efendi verdi.

1728'de Rumeli beylerbeyi rütbesi ile iran'a elçi atandı. Uzun bir hazırlıktan sonra 300 kişilik maiyeti ile Üsküdar'dan Beşiktaş'a geçip Frenk Mezarlığında alay korteji düzenledi ve Beşiktaş Sarayı'nda bulunan III. Ahmed ile şehzadelerin önünde alay gösterdi. "Mücevherli kılıcı ve murassa okluğu" ile atmdan inip yer öptü ve padişahın huzurunda kendisine hilat giydirildi. İsfahan'a götüreceği nâme-i hümayunu aldıktan sonra İran'a hareket etti. Dönüşünde yeniden ilmiye sınıfına geçti. Önce "Mekke payesi" rütbesi verildi. O sırada İstanbul'da aşırı düzeyde yiyecek kıtlığı ve pahalılık yaşandığından, azledilen Zülalî Hasan Efendi'nin yerine 7 Temmuz 1729' da İstanbul kadısı atandı. Bu görevde yasal süresini doldurup 17 Temmuz 1730'da emekliye ayrıldı.

Patrona Halil Ayaklanması(-«) ve sonrasındaki bunalım ortamında, eski dönemin bir adamı sayılarak sorgulandı ve 1731-1734 arasında, Limni'de ve Bursa'da sürgünde kaldı. 1734'te Üsküdar'daki yalısında oturmasına izin verildi. Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa'nm koruması ile de 6 Ağustos 1734'te Anadolu kazaskeri oldu.

Raşid, Sadrazam Şehit Ali Paşa tarafından 17 Ocak 1714'te vakanüvisliğe atandı ve III. Ahmed'in tahta çıktığı 22 Ağustos 1703'ten itibaren olayları yazmakla görevlendirildi. Vakanüvis olarak 1715'te Mora, 1716'daVaradin seferlerine katıldı. Harp divanlarında müzakereleri izledi ve savaşları gözlemledi. Ali Paşa'nın önerdiği nişancılık görevini, sağlık gerekçeleriyle kabul etmedi.

1718'de sadrazam olan Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, Raşid'den, *Naima Tarihi'nm* kaldığı 1071/l660'tan başlayarak 1115/1703'e kadar olan zamana ait "ihmale uğramış metrukât ve vakalar ile eserleri" toplayıp "Devlet-i Osmaniye'nin tarihinin şirâzesi"nin tamamlanmasını istedi. Böylece kendi ifadesi ile "tarih yazıcısı" oldu ve bu görevi için de bir berat verildi. Raşid'in vakanüvisliği ise 1723'te Halep kadılığına atanmasıyla sona erdi. Yerine 3 Temmuz 1723'te Küçük Çelebizade İsmail Asım vakanüvis atandı.

Osmanlıcayı doğru kullanan ve üslubu sıkıcı olmayan Raşid, aynı zamanda, Nâbî ve Sâib'in izinde güçlü bir Divan şairiydi. "Sıhhat-âbad" adlı 1.500 beyitlik bir mesnevisi, 27 kasidesi, 260 gazeli, rubaileri ve tarih manzumelerini içeren bir divanı olduğu için, tarihçiliğinin mi, şairliğinin mi daha önde geldiği tartışma konusu olmuştur. Özel ve diplomatik mektuplarını topladığı iki mecmua ile Mora fetihnameleri, III. Ahmed ve Nevşehirli Damat İbrahim Paşa için kaleme aldığı vakfiyeler, Raşid'in düzyazıda ve şiirde eşdeğerde bir yeteneğe sahip bulunduğunu kamtlar.

Raşid Tarihi, 1660-1722 arasındaki 62 yıllık dönemde, IV. Mehmed(->) II. Süleyman(->), II. Ahmed(^), II. MustafaG» ve III. Ahmed'in(->) saltanatları sırasında yaşanan olayları kısa paragraflarla özetler. Vakanüvisliğe atandığı 1714'e kadarki 54 yılın olaylarını, elde edebildiği belgelere, Naima'nın bıraktığı müsveddelere, tanıklardan dinlediklerine ve aynı periyodu veren Osmanlı tarihlerine dayanarak yazmış, Naima'nın açtığı çığırı izlemeye çalışmıştır. 1714-1722 arasındaki kısa dönemi ise "vekayiname" olarak kaleme almıştır. Bursalı Tahir, Raşid'in eserine, "Naima Tarihi'nin zeyli" demekte, olaylan "seçili" çoğu yerde de muğlak anlattığını vurgulamaktadır. İstanbul tarihi açısından ise, *Raşid Tarihi'nin, Naima Tarihikadur* zengin ve renkli anlatımlı olmadığı görülür. Raşid, işlediği yılların sosyal olaylarına pek az yer vermiştir. Buna karşılık, istanbul'a özgü törenler, saray düğünleri bütün ayrıntılarıyla betimlendiği gibi, tören giysileri ve protokol kuralları da yer yer açıklanmıştır. Elçi kabulleri, önemli kişilerin özgeçmişleri, muahedenameler, hatt-ı hümayunlar da ayrıntılı veya aynen verilmiştir.

Raşid Tarihinin İstanbul kütüphanelerindeki koleksiyonlarda (Nuruosmaniye. Bayezid, Damatzade Mehmed, Es'ad Efendi, Halet Efendi, Ragıb Paşa vd) yazma nüshaları bulunduğu gibi 1153/174İ'de ve 1282/1865'te yapılan basımları da mevcuttur. İlk basımın 4., ikinci basımın 6. cildi, kendisinden sonraki vakanüvis Küçük Çelebizade İsmail Âsım'ın *Tarih-i Vekai'sini* de kapsamaktadır. *Raşid Tarihi'm* tamamlayan vekayiname 13 Ağustos 1722-27 Ağustos 1728 olaylarını içermektedir.

Raşid, eserinin birçok yerinde kendi yaşamından ve aldığı görevlerden söz eder.

Anadolu kazaskeri iken ölen Raşid, Karagümrük'te Efdalzade Medresesi karşısında Zincirlikuyu denen yerde, oğlu İbrahim Edhem'in konağı yakınındaki, kayınpederi İdris Efendi'nin de medfun bulunduğu hazireye gömülmüştür. Mezar taşmdaki "Ola Raşid Efendi'nin mekânı evc-i İlliyyî" dizesi ebced hesabıyla ölüm yılı olan 1148/1735'i verir.

Bibi. *Tarih-i Raşid,* V, 451 vd; Küçükçelebizade İsmail Âsim, *Tarih (Râşid Tarihi,* c. VI), s. 5 vd; Salim, *Tezkire,* ist., 1315, s. 260 vd; M. Kemal Özergin-H. İpekten, "Sultan Ahmed III. Devri Hadiselerine Ait Tarih Manzumeleri", *TD,* IX (1958), s. 133 vd, X/14 (1959), s. 125 vd; M. Kemal Özergin, "Râşid", *İA,* c. 9, s. 632 vd: Babinger. *Osmanlı Tarih Yazarları,* 294-295, 320-321; *Sicill-i Osmanî,* II, 351; *Osmanlı Müellifleri,* 55-57; Ali Kemal, *Râşid Müverrih mi Şair mi,* İst., 1334; Ahmed Refik, *Âlimler ve Sanatkârlar,* Ankara, 1980, s. 247 vd.

NECDET SAKAOĞLU

RAŞİT RIZA

bak. SAMAKO, RAŞİT RIZA

RAUF YEKTA BEY

(27Mart 1871, İstanbul - 8 Ocak 1935, İstanbul) Musiki nazariyatçısı, bestekâr, neyzen, yazar.

Asıl adı Mehmed Rauf olup, "Yekta", hat hocası tarafından kendisine verilmiş mahlastır. Simkeşhane Ikokulu'nu ve Mahmudiye Rüştiyesini bitirdikten sonra 4yıllık Lisan-ı Mektebi Âli'nin Fransızca bölümünden mezun oldu. Özel hocalardan Arapça, Farsça öğrendi. Henüz 13,5 yaşında ve öğrenci iken Divan-ı Hümayun'da devlet memurluğuna başladı. 38 yıllık hizmetten sonra 51 yaşında, beylikçi muavinliğinden emekliye ayrıldı. 64 yaşındayken tifoya yakalanarak Beylerbeyi'ndeki evinde öldü. Kuzguncuk'taki Nakkaştepe Mezarlığına gömüldü.

İlk ney derslerini Kulekapısı (Galata) Mevlevîhanesi dervişlerinden Sabri Dede ve Hacı Ali Dede'den aldı. Daha sonra Yenikapı Mevlevîhanesi neyzenbaşısı Cemal Dede ile Aziz Dede'den bu sazı öğrenmeye devam etti. Yenikapı Mevlevîhanesi Şeyhi Celaleddin Dede'den tanbur öğrendi. Klasik repertuvan, 7 yıldan fazla öğrencisi olduğu Zekâi Dede(->), Ahmed Irsoy ve Bolahenk Nuri Bey'den(~>) meşk etti. Musikinin ses fiziğiyle ilgili konularını matematik alanında tanınmış bir bilim adamı olan Salih Zeki Bey'den öğrendi. Galata Mevlevîhanesi Şeyhi Atâullah Dede ve kendisinden tanbur öğrendiği Yenikapı Mevlevîhanesi Şeyhi Celaleddin Dede ile musiki nazariyatı konusunda çalıştı, tanburun perdeleri ile aralıklarını yaptığı bir sonometreyle ölçtü.

Mevlevî olan Rauf Yekta Bey, Bahariye Mevlevîhanesi Şeyhi Hüseyin Fahreddin Dede, Atâullah Dede ve Celaleddin Dedenin teşvikleriyle müzikoloji çalışmalarına yöneldi. Çağdaş Türk müzikolojisinin temellerini atan musiki araştırmacılarının ilki olarak Türk musikisi tarihinde çok önemli bir yeri vardır. Uzun yıllar birlikte çalıştığı Subhi Ezgi(->) ve Hüseyin Saadettin Arel'in(->) sonradan geliştirecekleri bilimsel çalışmaların öncüsü ve hazırlayıcısıdır. Geleneksel Türk musikisinin hiç kimse tarafından bilinmeyen örneklerine dek hemen tamamını hafızasında taşıyacak kadar geniş repertuvan, her biri devrin en büyük üstatları olan hocaların eğitiminden geçmesi ve Batı müzikolojisi kaynaklarını inceleyerek elde ettiği bilgiler ile hem içinde yetiştiği geleneği iyi tanıyor, hem de o geleneğe bilimsel bir gözle bakabiliyordu.

Rauf Yekta Bey, Darü'l-Elhân(->) kurulduğunda, bu okulda "musiki nazariyatı ve tarihi" dersleri verdi. 1926'da Darü'l-Elhân'm Türk musikisi şubesi kapatılıncaya kadar bu görevini sürdürdü. 1926'dan ölümüne kadar da aynı kurumda oluşturulan Türk Musikisi Eserlerini Tesbit ve Tasnif Heyeti'nin başkanlığını yürüttü. Bu kurulda İsmail Hakkı Bey(->), Mesud Cemil(->), Ahmed Irsoy, Subhi Ezgi ve Ali Rifat Çağa-

tay(->) ile birlikte sürdürdüğü çalışmalarda çok sayıda Türk musikisi klasiğinin notalarını yayımladı. Bu eserler en sağlam kaynaklar arasında sayıldı. 1926'dan sonra başlatılan Anadolu folkloruna yönelik araştırma ve derleme gezilerine de katılan Rauf Yekta Bey, bu araştırmalara önemli katkılarda bulundu.

1898'de *İkdam* gazetesinde yayımlanan ilk makalesinden başlayarak ölümüne kadar yazdığı inceleme ve araştırma yazılarının sayısı 400 kadardır. *İkdam* dan başka *Şehbal, Yeni Mecmua, Hale, Nota* gibi yerli gazete ve dergilerin dışında *Revue Musicale* ve *Monde Musicale* gibi yabancı yayın organlarında da inceleme ve araştırma yazıları basılmıştır. 1922'de Paris'te yayımlanan, Albert Lavignac'm yönettiği *Encylopédie de la Musique* adlı ansiklopedinin Türk musikisi için ayrılan kısmının yazarı da Rauf Yekta Bey'dir. Bir yıl çalışarak yazdığı 120 sayfalık bu monografi, çok değerli bir müzikoloji çalışması niteliği taşır. Bu inceleme sonradan Türkçe'ye de çevrilmiştir. Türk musikinin kendine özgü ses ve perde yapısının bilimsel bir açıklaması olması gerektiği düşüncesinden yola çıkan Rauf Yekta Bey bu monografisinde Türk musikisi bilgilerini bir düzene sokmuş, makamları, usulleri bilimsel bir temele dayanarak yeniden tanımlamış, bir sekizlide 24 eşit olmayan aralığa karşılık 25 perde bulunduğu yolundaki görüşünü açıklamıştır. Bu görüş, daha sonra Arel-Ezgi sisteminin çıkış noktası olmuştur.

Rauf Yekta Bey'in "Esâtiz-i Elhân" serisinden yayımladığı *Zekâi Dede, Dede Efendi ve Abdülkadir Merâgî*adlı üç kitapçığı, bu bestekârların hayatı ve sanatı üstüne yazılmış ilk ve değerli araştırmalardır. Darü'l-Elhân'daki hocalığı sırasında verdiği derslerin notlarından oluşan *Türk Musikisi Nazariyatı* adlı eserini 1924'te 9 forma halinde, *Şark Musikisi Tarihi* adlı eserini de 1925'te 4 forma halinde yayımlamıştır. Rauf Yekta Bey'in *Milli TetebbularMecmuasında* yayımlanan çalışmaları da Türk musikisi kaynakları arasında önemli bir yeri olan yazılardır.

Rauf Yekta Bey'in yakın zamana kadar varlığından haberdar olunmayan ya da içeriği bilinmeyen üç eseri daha ortaya çıkmıştır. İlki Mart 1932'de Kahire'de toplanan ve Türkiye temsilcisi olarak katıldığı Doğu Musikisi Kongresi'ne sunduğu tebliğ ve raporlarla birlikte genel görüşmelerin toplandığı, Kahire'de basılan kitaptır. İkinci eser, *Türk Notası ile Kıraat-ı Musikiyye Dersleri* adlı 16 sayfalık bir kitapçıktır. Kendi geliştirdiği nota sistemini anlattığı ve 1917'de Şehzadebaşı Evkaf-ı İslamiyye Matbaası'nda basılmış olan bu kitapçık Rauf Yekta Bey'in yarım kalan eserlerindendir. Varlığı yeni keşfedilen eserlerin üçüncüsü, *Mütaleat ve Erde Havle Mu 'temerü* 7-*Musikiü'l-Arabiyye* adını taşımaktadır. 1932'de Şark Musikisi Kongresinde bulunduğu günlerde *Muhaddefe* gazetesinde yayımladığı 30 kadar makalenin, aynı gazete tarafından kitap haline getirilip 1934'te yayımlanmış şeklidir. Kitap, yazarın Doğu musikisinin yaygınlaştırılması üzerine görüşlerini içerir.

Rauf Yekta Bey'in bestelediği eserler Mevlevi ayini, beste, ağır semai, peşrev, saz semaisi, marş, ilahi, tekbir, kâr, şarkı ve fantezi türlerinde olmak üzere 50 dolayındadır. Yenikapı Mevlevîhanesi'nde neyzenbaşıyken bestelediği ve ilk mukabelesi 16 Ağustos 1923'te aynı mevlevîhanede gerçekleşen "yegâh ayin", en büyük çaptaki eseridir. Saz eserleri arasında mahur peşrevi çok ünlüdür. R. Yekta Bey bütün bu eserlerinde geleneksel zevke, kurallara bağlı bir bestekâr olarak dikkati çeker. Mehmet Akif'in "İstiklal Marşr'nı besteleyen bestekârlardan biri de Rauf Yekta Bey'dir. Yetiştirdiği çok sayıda öğrenci arasında Kemal Batanay, Sadeddin Heper ve Burhanettin Ökte anılabilir. Torunu Yavuz Yektay da bestekâr ve neyzendir.

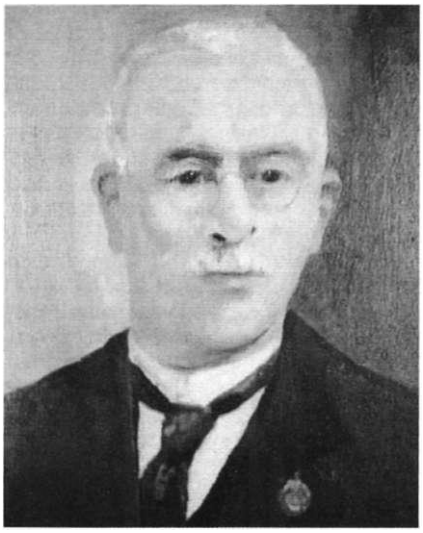

Rauf Yekta Bey
Türk Bestekâr Portreleri. Yapı Kredi Kâzım Taşkent Sanat Galeiisi, İst., 1990

Beylerbeyi'ndeki köşkü bir süre musiki müzesi olarak düzenlenen Rauf Yekta Bey'in kütüphanesi büyük değer taşır. Dünyada tek nüsha olan bazı eserlerin bu kütüphanede olduğu bilinmektedir. Kütüphanedeki eserlerin bir bölümü Süleymaniye Kütüphanesi'ne bağışlanmıştır, ama asıl önemli kaynakların akıbeti konusunda bugüne kadar sağlıklı bilgiler elde edilememiştir.

Çağdaş Türk musikisi araştırmacılığının en büyük temsilcilerinden biri olan Rauf Yekta Bey'in adı, İstanbulluların kendisine duydukları saygının bir göstergesi olarak Bakırköy Zuhuratbaba'da bir sokağa verilmiştir. *Nây kırılsın tanbûr âh ü efgan eylesin /Hazret-i Yekta Rauf'u aldı âğûşa ebed /Bâkiyâ geldi dü çeşmimden sirişk-i firkat/Kutb-i nâyî ney gibi hâmûş oldu elmeded* mısraları, Abdülbaki Gölpmarlı'nın Rauf Yekta'nın ölümü üzerine yazdığı tarih şiiridir.

Bibi. L. Atlı, *Hatıralar,* İst., 1947, s. 126; E. B. Şapolyo, "Rauf Yekta", *Türk Yurdu,* S. 241 (Şubat 1955); İnal. *HoşSada,* 241; M. Rona, *50 Yıllık Türk Musikisi,* İst., 1960, s. 145; M. N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi,* II, Ankara, 1989, s. 83; Öztuna, *BTMA,* II, 218; S. Aksüt, *Türk Musikisinin 100Bestekârı,* İst., 1993, s. 300; M. Bardakçı, "Rauf Yekta Bey'in Hayatı ve Eserleri", *Türk Musikisi,* İst., 1986, s. 8-15.

MEHMET GÜNTEKİN

RATJFÎ TEKKESİ

Üsküdar İlçesi'nde, Doğancılar'da, Sinan Paşa Mahallesi'nde, mahalleye adını veren caminin yakınında yer almaktaydı.

Halveti tarikatının Raufî kolunun âsitanesi olan bu tekke, 18. yy'ın ük yarısında, tespit edilemeyen bir tarihte, adı geçen kolun kurucusu Üsküdarlı Şeyh Ahmed Raufî (ö. 1756) tarafından tesis edilmiştir. Kaynaklarda "Ahmed Raufî, Raufî Efendi, Şeyh Raufî Efendi" olarak da zikredilen tekkede, Dahiliye Nezareti'nin R. 1301/1885-86 tarihli istatistik cetvelinde 3 erkek ile 3 kadının barındığı belirtilmiştir, Ayin günü 19. yy'm ikinci çeyreğine tarihlenen *Hankahname* adlı yazmada cuma; 1256/1840 tarihli *Âsttâneüe* 1304/ 1886-87 tarihli *Mecmua-i Cevâmi'de* ise perşembe olarak verilmektedir. 1920'lerde vuku bulan Doğancılar yangınında ortadan kalkan Raufî Tekkesi'nden geriye hiçbir iz kalmamıştır. Şeyh Ahmed Raufî'nin ve neslinden gelen postnişinlerin kabirleri Sinan Paşa Camii'nin haziresinde bulunmaktadır.

Şeyh Ahmed Raufî 1068/l657-58'de Üsküdar'da doğmuş, medrese tahsilini bitirdikten sonra aynı semtteki Kapı Ağası Medresesi'nin müderrisliğine tayin edilmiş, ayrıca ileride yanına tekkesini tesis edeceği evine yakın olan Sinan Paşa Camii'nin imamet ve hitabet görevlerini üstienmiştir. Halvetîliğin Ramazanî kolundan, Üsküdar-Toygartepesi'ndeki Selami Ali Efendi Tekkesi'nin postnişini Şeyh Ali Alâeddin Köstendilî'ye (ö. 1730) intisap ederek kendisinden hilafet almış, inşa ettirdiği tekkede hayatının sonuna kadar irşatla meşgul olmuş ve 20 civarında halife yetiştirmiştir. Şeyh A. Alâeddin Köstendik'nin halifelerinden, Halvetîliğin Cerrahî kolunun kurucusu Şeyh Nureddin Cerrahî'nin (ö. 1721) "pirdaşı" olan Şeyh Ahmed Raufî'nin "Raufî" mahlası ile şiirler ve ilahiler yazdığı, basılmamış bir divanı ile *Kurretü* 7-*Uyûn* başlıklı Osmanlıca bir risalesi ve *Mecâlls* adlı Arapça bir mev'iza kitabı olduğu bilinmektedir. Münzevi bir hayatı tercih etmesine ve şöhretten kaçınmasına rağmen III. Osman'ın (hd 1754-1757) kendisini sıkça ziyaret ederek duasını aldığı rivayet olunur.

Raufî Tekkesi'nin postu, en azından 19. yy'm ilk çeyreğine kadar banisinin neslinden gelen ve "Raufîzadeler" olarak anılan ailenin uhdesine kalmış, babadan oğula intikal eden meşihat görevi Şeyh Ahmed Raufî'den sonra Mehmed NurulÎah Efendi (ö. 1775), el-Hac Abdurrahim Nesib Efendi (ö. 1812), Mehmed Fazlî Efendi (ö. 1812), Ahmed Raufî Efendi (ö. 1814) adındaki şeyhlerce sürdürülmüştür. Zâkir Şükrî Efendimin *Mecmua-i Tekâyâ* 'sındaki şeyhler listesi burada son bulmakta, 1814'

ten sonra tekkenin postuna geçen şeyhlerin adları tespit edilememektedir. Bu arada Süleymaniye Kütüphanesi'nde, Zühdü Bey Bölümü'nde, no. 489'da kayıtlı bulunan ve 1823 civarına tarihlenebilen, müellifî meçhul şeyhler listesinde, Gülşenî şeyhleri arasında "Üsküdar'da, Şeyh Yusuf Efendi hulefâlarmdan Raufî Dergâhı şeyhi vekili Mehmed Tahir Efendi dâîlerinin" adı geçmektedir. Şeyh Ahmed Raufî'nin 1814'te vefat etmesi üzerine, Raufîzadelerden henüz reşit olmayan bir erkek çocuğun posta geçtiği, bu belgede sözü edilen M. Tahir Efendi'nin de kendisine vekâlet ettiği tahmin edilebilir. Ancak tekkenin bundan dolayı Gülşenîliğe bağlanmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim 19. ve 20. yy'lara ait tekke listelerinde Raufî Tekkesi, bağlı bulunduğu kol belirtilmeksizin Halveti olarak gösterilmiştir. II. Mahmud'un (hd 1808-1939) kızlarından Saliha Sultan'ın 1249/1834'teki düğününe davet edilen Halvetî şeyhleri arasında, "Üsküdar'da Ahmed Raufî Tekkesi şeyhi efendi" zikredilmiş ancak adı açıklanmamıştır.

İstanbul'da, Halvetîliğin en az yayılan kollarından olan Raufîlik, Üsküdar'daki âsitanenin yanısıra biri Beykoz'da, diğeri Yeniköy'de bulunan iki zaviyede faaliyet göstermiştir. 18. yyin ortalarında kurulan Beykoz'daki zaviye "Raufî, Raufî Efendi, Hafız Efendi, Şeyh Hafız Efendi" adları ile anılmakta, Yeniköy'de 1201/1786-87'de tesis edilen diğer zaviye ise "Şeyh İsmail Efendi Tekkesi" veya "Yeniköy Tekkesi" olarak tanınmaktadır. Söz konusu her iki tekke de 19. yy'da Halvetîliğin Şabanî ve Cerrahî kollarına intikal etmiş, tekkelerin kapatılmasından sonra tarihe karışmışlardır.

Bibi. Çetin, *Tekkeler,* 588, 589-590; Aynur, *Saliha Sultan,* 34, no. 11, no. 12; *Âsitâne,* 8, 12, 17; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 64-65, no. 104; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 7, 10, 13; *Ihsaiyat II,* 21; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 24; Vassaf, *Sefine,* V, 274; *Osmanlı Müellifleri,* I, 76; Vicdanî, *Tomar-Halvetiye,* 95-96; "Ahmed Raufî Efendi (Şeyh Seyyid)", *İSTA,* I, 460-461; M. B. Tanman, "Ahmed Raufî", *DİA,* II, 120.

M. BAHA TANMAN

RAZGRAD OLAYI

Bulgaristan, Razgrad'da Deliorman'daki Türk mezarlığının tahribi olayının istanbul'da gençlik arasında uyandırdığı infial.

16 Nisan 1933 gecesi Deliorman'daki Türk mezarlığının, çoğu Jimnaz talebesi olan, elleri kazmalı, baltalı yüzlerce Bulgar genci tarafından tahribi, 17 Nisan 1933 günü basında yer almıştı. Basma göre, önce mezarlık bekçisinin kulübesi tutuşturulmuş, yakılmış, bu alevlerin ışığında gençler parmaklıkları, duvarları yıkarak mezarlığa dalıp taşları parçalamış, birçok kabirden çıkardıkları cesetleri, kemikleri etrafa atıp kaçmışlardı. Bulgar makamları, bu sırada büyük bir heyecan ve korku içinde evlerinden fırlayıp yardım isteyen yöre Türklerinin feryatlarına ilgisiz kalmışlardı. Olay Ankara'daki Bulgaristan Elçiliği'nce de kabul edilmiş, ancak cereyan şeklinin farklı olduğu vurgulanmıştı. Bulgar Başbakanı Muşanof da hareketin halkın dini hislerine karşı bir saldırı olmadığını, suçluların yakalanması için gerekli emri verdiğini söylüyordu.

Türk-Bulgar ilişkilerinin görünürde iyi olduğu bir dönemde bu beklenilmedik haber, Türkiye'de büyük bir infial uyandırdı. Gençliğin tepkisi o oranda büyük oldu. Milli Türk Talebe Birliği (MTTB) yönetimi, bazı öğrenci kuruluşları yöneticileriyle toplanarak nasıl bir yanıt verileceğini tartıştı. Çıkabilecek olayları önlemek amacıyla resmi makamlar, duygusal tepkilerden kaçınılması gerektiğini öğrencilere bildirdiler. Ancak, öğrenciler bu ihtara rağmen, eylem yapmakta kararlıydılar. Birlik genel sekreteri Şükrü Kaya imzasıyla, olayı telin amacıyla bir miting izni için vilayete başvuruldu. Vilayetin cevabı olumsuzdu.

Bunun üzerine izinsiz harekete geçen gençler, 20 Nisan 1933 günü saat 17.00'ye doğru beşer-onar kişilik gruplar halinde, Maçka'daki Bulgaristan Konsolosluğu önünde toplanmaya başladılar. Şişli Terakki ve Feyziye liseleri öğrencilerinin katılması ile kalabalık kısa sürede arttı. Konuya duyarlı olan halk da toplanmıştı. MTTB Reisi Tevfik İleri, coşkulu bir konuşma yaptığı sırada, kolluk kuvvetleri olaya müdahale etti. Bir olay çıkmadan kalabalık dağıtıldı.

Ancak, dağılanların bir kısmı ara sokaklardan Bulgar mezarlığına yöneldi. Bunlara, önceden grupçuklar halinde mezarlığa gelmiş öğrenciler de katıldı. Kolluk kuvvetlerine rağmen, kalabalık duvarları aşarak mezarlığa girdi. Bir misilleme beklenirken gençlik çelenk koymakla yetindi. Ölülere hakaret değil, hürmet gerektiğini söyleyerek Bulgarlara uygarlık dersi vermek istediklerini vurguladılar. Öğrenciler herhangi bir taşkınlığa yer verilmeksizin, kolluk kuvvetlerince mezarlıktan çıkarıldı.

Olaylar, ertesi gün de sürdü. Öğrenciler, yetkililerin ihtarına rağmen Taksim'e doğru yürüyüşe geçti. Pangaltı Karakolu önüne gelindiğinde, gösteri yapan gençlere davranışlarının kanunsuz olduğu ve dağılmmadığı takdirde zor kullanılacağı ihtar edildi. Gençlerin yürüyüşlerine devam etmeleri üzerine polis harekete geçti ve kalabalığı dağıttı. Eylemin elebaşıları gözaltına alındı. Polisle öğrenciler arasındaki sokak çatışmaları saat 19-30'a kadar sürdü. Olay sonunda başta MTTB Reisi Tevfik İleri ve Genel Sekreteri Şükrü Kaya olmak üzere 80 öğrenci tutuklandı. Bu arada hükümet bir tebliğ ile yasadışı gösteri yapan ve ülkede düzeni bozma girişiminde bulunan MTTB'yi feshetti. 22 Nisan günü MTTB daimi delegeleri toplanarak Atatürk'e, İsmet Paşa'ya, Maarif Vekili Raşit Galip'e ve Halk Fırkası Genel Sekreteri Recep Peker'e gönderdikleri mektuplarda, gösterileri temiz maksatlarla yaptıklarını dile getirdiler. Dahiliye Vekâletinden MTTB'nin kapatılmamasını istediler. 23 Nisan'da üniversite öğrencileri Darülfünun Konferans Salonu'nda toplanarak durumu değerlendirdiler. 25 Nisan'da MTTB olağanüstü kongre yaptı. Kongreye 51 yüksekokul ve fakülte temsilcisi ve 100'ün üzerinde öğrenci dinleyici olarak katıldı. MTTB bir çıkmaza girmişti.

Aynı gün olaylar sırasında tutuklanan MTTB'ye mensup 23 öğrenci mahkemece serbest bırakıldı.

Razgrad Olayina basın geniş yer verdi. Bu sırada, Ankara Mebusu Aka Gündüz, *Milliyet* gazetesinde yazdığı yazılarda gençliği ulusal hislerinden dolayı kutladı. Keza Ahmet Şükrü, Burhan Cahit gençliği destekleyen yazılar yazdılar.

Bibi. M. Taylak, *Saltanat, 2. Meşrutiyet ve 1. Cumhuriyet'te Öğrenci Hareketleri,* Ankara, 1969; A. Kabacalı, *Türkiye'de Gençlik Hareketleri,* İst., 1992.

ZAFER TOPRAK

Jean Cesar Reboul
Turhan Baytop koleksiyonu

REBOUL, JEAN CESAR

(26Aralık 1870, Trabzon - 5Mart 1944, İstanbul) Fransız asıllı eczacı.

Yol mühendisi olan babasının görevli bulunduğu Trabzon'da doğdu. Öğrenimini Paris Eczacı Mektebi'nde yaptı. 1892'de Beyoğlu'nda (Grand Rue de Péra, no. 116, Rumeli Hanı altmda) "Paris Büyük Eczahanesi" (Grande Pharmacie Parisienne) ismini vetdiği eczanesini açtı ve 1940'a kadar işletti.

J. C. Reboul, bir yüzyılın fazla bir süredir Türkiye'de yaşamış bir Fransız ailesine mensuptu. Babası Trabzon-Erzurum yolunun yapımında çalışmış ve Kırım Savaşına katılmıştı.

J. C. Reboul Devlet-i Osmaniye Eczacıları Cemiyeti'nin (Société des Pharmaciens de l'Empire Ottoman) kurucularından ve yönetim kurulu başkanlarındandır. İstanbul'un en büyük ecza depolarından olan Şark Merkez Ecza Deposu'nun yönetim kurulunda da uzun süre görev yapmıştı. Fransız Akademi madalyası (Palmes Académiques) sahibiydi. J. C. Reboul İstanbul'da ölmüş ve Feriköy, Latin-Katolik Mezarlığına gömülmüştür.

Eczacı Kemal Müderrisoğlu (1905-25 Eylül 1986) 1923'te Büyük Paris Eczahanesi'nde çalışmaya başlamış, 1928'de J. C. Reboul ile ortak olmuş ve 1940'ta eczaneyi devren satın alarak ismini Rebul Eczanesi olarak değiştirmiştir. Rebul Eczanesi halen Eczacı Mehmed Müderrisoğlu tarafından işletilmektedir. Bu eczane, Osmanlı döneminde Grande Rue de Péra'da

(Cadde-i Kebir, bugün istiklal Caddesi) açılmış ve halen de bu cadde üzerinde hizmet vermekte olan eczanelerden biridir.

Bibi. Baytop, *Eczacılık,* 432; Rebul Eczane ve Optik, *Halk Sağlığına Hizmette Doksanıncı Yıl,* İst., 1985; T. Baytop, "Osmanlı Döneminde Beyoğlu Eczaneleri", *Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiriler,* 1993.

TURHAN BAYTOP

RECAİ MEHMED EFENDİ SIBYAN MEKTEBİ VE SEBİLİ

Eminönü İlçesi'nde, Vefa'da, Molla Hüsrev Mahallesi'nde, Kovacılar Caddesi üzerindedir. III. Mustafa dönemi (1757-1774) reisülküttablarmdan Recai Mehmed Efendi tarafından 1775'te yaptırılan sıbyan mektebi ayrıca cephesinin rokoko bezemesi ile de kendi tününün dikkat çekici örneklerindendir.

Osmanlı kültürünün mimarlık tarihine kazandırdığı ilginç yapı tiplerinden biri de sıbyan mektepleridir. II. Bayezid Vakfiyesinde "mektephane" adı altında geçen bu mekteplerde öğrenciler "talim-i kelam-ı kadim ve Kuran ve namaza müteallik nesneleri" okurlardı. I. Mahmud'dan (hd 1730-1754) sonra "talim-i hatt" yani yazı yazma da öğretilmiştir. Sıbyan mektepleri 16. yy'dan sonra külliyelerinin öğeleri olarak karşımıza çıkar. Fakat bağımsız yapılar olarak plan ve dış mimari açısından özenle yapılanları, Lale Devri'nden sonra artmıştır.

Bir sebille birlikte tasarlanarak özgün bir tipolojik gelişme gösteren mahalle mektepleri özellikle barok tasarım ve rokoko bezemenin zenginleştirdiği, sebil ve çeşmelerin katkısıyla kent içini süsleyen ve küçük çocukların eğitimine mekân olarak kalite kazandıran bir uygarlık göstergesi olarak kabul edilmelidir.

İki katlı taş, tuğla karışık bir duvar örgüsü ile inşa edilen mektebin zemin katı mermerle kaplıdır. Bu cepheye giriş kapısı, çeşmeler ve sebil yerleştirilmiştir. Birinci kat cephesinde ise mermer söveli pencereleriyle dershane vardır. Kapıdan girilen koridor arkadaki küçük avluya açılan revaklı bir merdiven evine kadar uzanır. Koridorun sağında tonozla örtülü bir sebil odası ve oda içinde bir çeşme vardır. Mektebin helası bu revaklı merdiven evine açılır. Üst katta sadece dershane vardır ve bir hayat evinde olduğu gibi, dershanenin merdivenleri, revaklar arkasındaki merdiven evine açılır. Ön cephede ise dershaneyi aydınlatan dört büyük pencere vardır. Bir aynalı tonozla örtülü olan dershanenin duvarlarında kitap koymak için nişler bulunur.

Mektebin tek cephesinin düzeni zemin kattaki sebile göre yapılmıştır. Tek sınıfın pencereleri sebile göre simetrik olarak açılmıştır. Sebil cephesinin ilginç bir geometrik düzeni vardır. Üç açıklıklı sebilin iki yanında küçük çeşmeler yer alır. Mektep girişi bezemeli iki payanda düzeni ile çevrelenmekte ve üzerinde elips biçiminde bir kartuş gibi tasarlanmış küçük bir pencere bulunmaktadır. Kapının yanında sebilden uzak köşede bir çeşme daha vardır. Cephenin diğer ucunda, sebil aksına göre simetrik bir konumda, yine bezemeli iki payanda arasmda bir büyük çeşme daha bulunmaktadır. Bu çeşmenin yalağı, hayvanların da su içmelerim sağlamak için, diğerlerine göre daha alçaktır. Bu sıbyan mektebi, cephesindeki dört tane çeşme ile ilginç bir kompozisyondur.

İstanbul'da rokoko bezemenin en yaygın ve en gelişmiş döneminde yapılan bu sebilde deniztarağı, akant ve kartuş motifleri artık standartlaşmış biçimleriyle kullanılmıştır. Sebilin parmaklıkları 1970'ten sonra yapılan restorasyonda konmuştur. Özgün dövme demir parmaklıklar yok olmuştur. Cephe boyunca sebil ve çeşme kotlarının üzerinde uzanan ve cephe geometrisine göre bölünen yazıtlar hattat Yesarî Mahmud Efendi tarafından yazılmıştır. Yapının kitabesi giriş kapısı üzerindedk. Fakat sebil açıklıklarının üzerinde de tarih verilmiştir.

Uzun bir süre imalathane ve depo olarak kullanılan ve harap olan bu okul yapısı, 1970'ten sonra restore edilmiştir. İstanbul yollarının sürekli olarak yükseltilmesinden ötürü, bugün yol seviyesinden 1 m kadar aşağıda kalmıştır.

Bibi. (Konyalı), *Abideler,* 88-90; Aksoy, *Sıbyan Mektepleri,* 145-147.

DOĞAN KUBAN

RECAİZADE EKREM BEY YALISI

Üsküdar İlçesi'nde, Vaniköy'de bulunmaktadır.

Yalının ilk sahibi olan Recai Efendi vakanüvislik ve Takvimhane nazırlığı görevlerinde bulunmuştur. Yalı, Recai Efendinin oğlu, Tanzimat edebiyatının temsilcilerinden Recaizade Mahmud Ekrem Bey'in adıyla anılmaktadır.

19. yy'a tarihlendirilen yapı 1989'da restore edilmiştir. Restorasyondan önce bir müddet fabrika binası olan yapı, günümüzde konut olarak kullanılmaktadır. Üç katlı, kagir yapı, çoğunluğu beyaz renkte ya da aşıboyalı olan Boğaz yalılarından farklı olarak sarıya yakın bir renktedir.

Yalıyla ilgili teknik raporlardan anlaşıldığına göre, restorasyonda katların planlarında değişiklikler olmasına karşın, cephede hemen hemen orijinale sadık kalınmıştır. Katların yükseklikleri artırılmış, arka cepheye iki yeni pencere açılmış ve denize bakan cephedeki balkon kaldırılmıştır. Bu bilgiler yalnızca kaynaklardan edinilmiş, yalının bugünkü sahibi Haydar Akm'dan gerekli izin alınmadığı İçin yalıda inceleme yapılamamıştır.

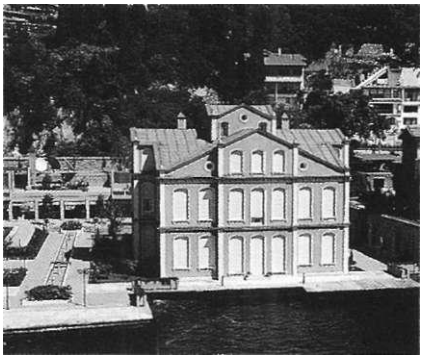

Recaizade Ekrem Bey Yalısı
Gürol Kara/TETTVArşivi

Yalının cephesinde katlar kornişlerle ayrılmış ve basık kemerli pencereler kullanılmıştır. İki yan cephede, yapı boyunca yükselen birer çıkma vardır. Bu çıkmalarla, deniz ve kara cephelerinin üçüncü katları, alınlığı andıran bir çatıyla sonuçlanır. Çatı katında, deniz ve kara cephelerinin üst katlarında küçük, yuvarlak pencereler vardır.

Bibi. Erdenen. *Boğaziçi Sahilhaneleri,* II, 239-242.

EMİNE ÖNEL

II. Abdülhamid döneminde redingotlu talebe, babası ve kardeşiyle birlikte.
Fotoğrafbane-i Nikoloki Andriomena/Necdet Sakaoğlu koleksiyonu

REDİNGOT

II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) istanbulinin^) yanısıra kullanılmaya başlanan ve bir süre sonra onun yerini alan alafranga erkek giysisi.

17. yy'ın sonlarından başlayarak İngiltere'de biniciler ve yağmurdan korunmak isteyenlerce giyilen redingot 18. yy'm ilk çeyreğinde Fransa'da da kullanılmaya başlandı. Arkasında ve yanlarında yırtmaçları bulunan ve önden düğmelenen bol bir manto görünümünde olan redingot, Avrupa'da şehirli erkeklerce 19. yy'ın başlarından 20. yy'ın başlarına kadar yaygın olarak kullanılan bir giysi olmuştur.

Tanzimat döneminin resmi erkek giysilerinden biri olan istanbulin, İstanbullu terzilerin elinde biçim kazanmış ve şehrin adıyla özdeşleşmiştir. Redingot önünün açık oluşu, gömlek, yaka ve kravatla birlikte giyüişiyle istanbulinden ayrılırdı.

Redingot genellikle yüksek rütbeli memurlarca tören giysisi olarak kullanılmıştır. Başkent oluşu yanında Osmanlı dönemi-

nin kültür ve moda merkezi de olan İstanbul'da redingot giyilmesi II. Abdülhamid döneminde resmiyet kazanmıştır. Önü sürekli olarak kapalı olduğu için hareketleri kısıtlayan ve biraz da sıkıcı olan istanbulin yerine önü açık olarak da kullanılabilen redingot, kısa sürede yaygınlaşmıştır.

Göğsü iki düğme ile iliklenip kapanan, sol tarafında kullanılmayan iki düğmesi bulunan redingotlar genellikle siyah şayaktan dikilir, etekleri ise belden aşağıya, dizkapaklarının altına kadar dökülürdü. Redingot kendi kumaşından bir pantolonla giyilir; beyaz, devetüyü ya da gri renkte bir kumaştan yelek ve göğsü, yakası kolalı gömlek giysiyi tamamlardı.

Redingot siyahtan başka gri şayaktan da dikilirdi. Ancak bunlar şık zenginler tarafından özel toplantılarda ya da aile içinde giyilirdi. Ayrıca fazla yaygınlaşmamakla birlikte açık lacivert, kahverengi renkte ya da kareli, çizgili kumaşlardan da redingot takımı giyenler olmuştur. Redingotlar etaflarına kendi renginde ya da biraz daha açık renkte ipek şeritler çevriltilerek de kullanılmıştır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar devam eden redingot giyme alışkanlığı giyim kuşamdaki değişmelerle birlikte terk edilmiştir.

Bibi. R. E. Koçu, "Redingot", *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü,* Ankara, 1967, s. 196-197; Musahibzade, *İstanbul Yaşayışı,* 1992, 169-173.

İSTANBUL

REFAİL

(?, ? - 1780, ?) İstanbullu Ermeni ressam.

Ermeni kaynaklarında "usta ressam Diratzu (Çelebi) Rapayel" olarak geçer. Toderini ve d'Ohsson gibi 18. yy yazarlan, sanatçı bir aileye mensup olduğunu, İtalya'da yetiştiğini, Balat'ta atölyesi bulunduğunu, Osmanlı sarayında çalıştığını, III. Osman ve III. Mustafa'nın portrelerini yaptığını belirtirler. Saray koleksiyonlarmdaki eserleri, Refail'in 18. yyin ikinci yarısında çok tutulan bir ressam olduğunu gösterir. Yağlıboya, tempera ve guvaş tekniklerini kullanan usta bir portrecidir. Ayrıca çeşitli kıyafetler giymiş kadın ve erkek resimleri yapmış olması, döneminde çok yaygın olan Osmanlı kıyafet albümlerini resimlediğini düşündürür. Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı'ndaki bir albümde yer alan Refail imzalı ve bazıları tarihli olan bu tür erkek ve kadın portreleri bu amaçla yapılmış olmalıdır. Benzerlerine bazı özel koleksiyonlarda rastlanır. Topkapı Sarayı Resim Galerisi'nde III. Selim'in şehzadelik yıllarını yansıtan imzalı bir yağlıboya portre ve hamamda anne ve kızını gösteren bir guvaş resim eserleri arasındadır. III. Mustafa'nın, oğlu Şehzade Selim (III) ile birlikte portresi, benzer teknikte yapılmış III. Osman ve I. Abdülhamid portreleri, Levnî *Silsilename*'sine sonradan eklenmiş olan III. Osman, III. Mustafa ve I. Abdülhamid portreleri Refail'e atfedilir. Pamukciyan, Balat'taki Ermeni kilisesinde bulunan yağlıboya "Mahşer" tablosunun da Refail'in eseri olabileceğini belirtir.

Refail'in usta bir ressam ve portreci olduğu anlaşılmaktadır. Daha önceki padişah portrelerinde kullanılan 3/4 profil kalıbını terk etmiş, padişahları tam karşıdan göstererek yeni bir portre kalıbı yaratmıştır. Gerek portreleri, gerekse tek figür çalışmaları, onun ışık-gölge ve perspektif gibi Batı resim tekniklerini iyi bildiğini gösterir. İfadeli bakışlar ve anlamlı jestlerle etkileyici kıldığı figürleri, gerçek vücut oranlarına sahiptir. Refail, 18. win ortalarında kullandığı bu yeni tekniklerle, ülkemizde minyatürden Batı anlamında resme geçiş evresinde önemli rol oynamış usta bir ressamdır.

Bibi. A. Toderini, *Littérature des Turcs,* Paris, 1789, c. Ill, s. 60; d'Ohsson. *Tableau,* IV, 456; G. Renda, *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı, 1700-1850,* Ankara, 1977, s. 56-**62,** 187; K. Pamukciyan. "Ünlü Hassa Ressamı Rapayel ve Eserleri", *TT,* S. 40 (Nisan 1987), 28-33; *Çağlarboyu Anadolu da Kadın. Anadolu Kadının 9000 Yılı,* (sergi katalogu), 1st., 1993.

GÜNSEL RENDA

REGION

Bugünkü Küçükçekmece(->) yerleşmesinin Roma, geç antik ve Bizans dönemlerindeki yerleşimine verilen ad. Region hem *İtinerarium Burdigalense* ve *Itinerarium Hierosolymitanum* isimli antik seyahatnamelerde ve hem de *Tabıda Peutingeriana* isimli geç antik devir haritasında Bizantion'un(->) 12 mil kadar batısında bulunan bir mansio (geceleme yapılan yol istasyonu) olarak gösterilmektedir. Bizantion'a ve daha sonraki başkent Konstantinopolis'e olan yakınlığına rağmen Region'un geceleme yapılan bir yol istasyonu olarak gösterilmesi bazı araştırmacılar tarafından bu büyük kente gelenlerin akşam ya da gece kente girmek istememelerine dayandırılmaktadır. Tüm seyahatnamelerde belirtilen 12 millik uzaklığın, Küçükçekmece kasabasının Ayasofya önünde bulunan ve Bizantion'dan batıya uzanan yolun başlangıç noktası kabul edilen Milion Taşından(-») uzaklığı olan 18 km'ye denk düşmesi nedeniyle, Region'un bugünkü Küçükçekmece kasabası içinde ya da çok yakınında bulunduğu tahmin edilmekle beraber, antik kentin kesin yerinin belirlenmesi mümkün değildir.

Ancak 1937'de E. Mamboury tarafından Küçükçekmece'nin hemen doğusundaki tepe üzerinde antik duvar kalıntıları görülmesi üzerine burada 1938, 1940-1941, 1946 ve 1948'de İstanbul Arkeoloji Müzeleri tarafından yaklaşık 5.000 m^2'lik bir alanda yapılan kazı ve araştırmalar sırasında, geç antik ve Bizans dönemlerine tarihlenen hamam kompleksi, Bizans imparatorlarının yazlık sarayı olduğu tahmin edilen bir yapı ve kilise kalıntıları ile bir mezar odası ortaya çıkarılmıştır. Kazılar sırasında etrafının surlarla çevrili olduğu anlaşılan bu antik yerleşmenin adının Region olduğunu belgeleyecek herhangi bir yazıt ele geçmemesine rağmen seyahatnamelerde adından bahsedilen Region'un burası olduğu konusunda görüş birliği vardır.

Region'un Roma dönemi tarihi hakkında, burasının bir yol istasyonu olduğu dışında antik kaynaklardan herhangi bir bilgi edinilememekle birlikte, burası büyük bir olasılıkla Küçükçekmece Gölü civarındaki diğer küçük yerleşmeler gibi Bizantion'a bağlı bir köy konumundaydı ve göl kenarında, uygun demirleme olanağına sahip, denizdeki fırtınalardan korunaklı bir limanı olması önemini artırıyordu. Seyahatnamelerde adının geçmesi ise anayol güzergâhı üzerinde olmasmdan dolayıdır. Bazı araştırmacıların İstanbul'un Teodosios Surları'ndaki dördüncü ana kapısı olan yeni Mevlevihane Kapısim Region Kapısı olarak adlandırmak istemelerine rağmen, bu görüş fazla destek bulmamıştır.

6. yy yazarlarından Prokopios I. İustinianos dönemi (527-565) yapı faaliyetlerini ayrıntılı olarak anlattığı eseri *Peri ktismaton'de (=de aedificiis),* Region'a Strongilon denilen kaleden gelen yolun İmparator İustinianos tarafından, çamur olmasını önlemek için büyük blok taşlarla kaplattırıldığını ve karşı yönlerden gelen iki arabanın geçmesini sağlayacak şekilde genişlettirildiğini yazmaktadır. Prokopios aynca, Region'un denizden çok dar bir kıyı parçasıyla ayrılan bir göl kenarında olduğunu ve bu gölün doğal bir kanalla denizle birleştiğini belirtmekte ve burada bulunan ahşap köprünün yerine İustinianos'un kemerli bir taş köprü yaptırdığını yazmaktadır.

8-9- yy yazarlarından Teofanes(->) de 557 ya da 558'de meydana gelen büyük depremde Region'un büyük ölçüde tahrip olduğuna ve buradaki Ayios Stratoni-

Region Harabeleri
Enis Karakaya, 1993

kos ve Kallinikos kiliselerinin de tamamen yıkılmış olduklarına değinmektedir.

Région, İstanbul'u kuşatmaya gelen Avariar ve Bulgarlar tarafından da tahrip edilmiştir. İmparator VII. Konstantinos (hd 913-959) *De Ceremoniis(->)* adlı kitabında uzun zaman başkentten ayrı kalan imparatorların dönüşlerinde sarayın ve devletin önde gelenleri tarafından karşılandıkları yerlerden birinin de Région olduğu belirtilmektedir.

Bizans İmparatorluğunun son yıllarında önemini iyice yitiren Regionün İstanbul'un fethi öncesinde tamamen terk edilmiş olduğu tahmin edilmektedir.

II. Dünya Savaşı sonrasında Küçükçekmece ve çevresinde artan şehirleşme nedeniyle kazılar sırasında ortaya çıkarılan kalıntıların hemen tamamı yok olmuştur. Bugün görülebilenler sadece birkaç granit sütun parçası ile sütun kaidesinden ibarettir.

Bibi. C. J. Jirecek, *Die Heerstrabe von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpâsse,* Prag, 1877, s. 55; K. Miller, *Itineraria Romana, Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana,* Stuttgart, 1916, **s.** 527; A. Oğan, "Regium Hafriyatı", *Belleten,* 3 (1939), s. 437-445; A. Ogan-A. M. Mansel, "Rhegion-Küçük Çekmece Hafriyatı, 1940-1941 Çalışmalarına Dair İlk Rapor", *ae,* 6 (1942), s. 1-18; A. Oğan, "Küçükçekmece Yakınındaki Regium Şehri Nekropolünde 1946 Yılı Sonbaharında Yapılan Araştırma", *ae,* 11 (1947) s. 167-168; ay, Region-Küçükçekmece Hafriyatı ve Région Sarayı", *Türk Tarih Kongresi 1943,* (Ankara 1948), s. 537-543; A. M. Mansel, "Les fouilles de Rhegion prés d'Istanbul", *Actes du VF Congres International d'Etudes Byzantines,* Paris, c. II (1951), s. 256-260; S. Eyice, "Tarihde Küçükçekmece", *GDAAD,* 6-7 (1978), 60-67, 85-86.

MUSTAFA H. SAYAR

REGLA, PAUL DE

(1838, Cezayir - ?, ?) Fransız gezgin.

Asıl adı Paul André Desjardin'dir. Hayatı hakkında çok az bilgi vardır. Gençliğinde bir ara askeri hekim olduktan sonra sivil hayata geçip Paris'te bir elektro-terapi enstitüsü kurmuş ve 1869'da bir tıp ve edebiyat dergisi yayımlamaya başlamıştır. 1886-1889 arasında İstanbul'da bulunan Paul de Régla'nm geliş nedeni bilinmemektedir. Büyük bir olasılıkla mesleğini burada da sürdünnüş, ancak II. Abdülhamid'in ilk döneminin saray dedikodularına ve mason olduğu için, V. Murad'ı kurtarma çabalarında bulunan İstanbul'daki mason ortamının girişimlerine karışmıştır. Bundan dolayı Sadrazam Kâmil Paşa'nın hışmına uğramış ve Fransa'ya dönmek zorunda kalmıştır.

Bundan sonra de Régla hayatının en büyük kısmını II. Abdülhamid rejimini suçlayan ve bu arada Fransa'da "kızıl sultan"a karşı olan duyguları kullanarak adını duyurmaya çalışan kitaplar yayımlamakla geçirir. İlk olarak 1889'da *La Turquie officielle* (Resmi Türkiye) adlı kitabı çıkar. Yazara göre Paris'teki Türk Elçiliği ve II. Abdülhamid'in gizli polisi bu kitabın yayımını engellemek üzere çabalarda bulunmuşlar ve bu konuda Fransız makamlarına da başvurmuşlardır. Ancak tüm bu çabalardan doğan skandal kokusu kitabın 1890 ve 1891'de iki baskı daha yapmasına yol açmıştır. Bu başarı da Régla'nin aym yolda devam etmesine neden olur. 1892'de ikinci kitabı *Les bas-fonds de Constantinople* (İstanbul Batakhaneleri) çıkar. Gezi anısı biçiminde olan bu kitapta yazarın tüm skandal avcılığının yanısıra, II. Abdülhamid rejimini eleştirmenin ötesinde, her şeyi küçümseme, hor görme, hattâ yazarın ırkçılığı ve Yahudi düşmanlığı da ortaya çıkar. Daha sonra basılan *Les mystères de Constantinople* (İstanbul'un Esrarı) (1897), Les secrets *d'Yıldız* (Yıldız'ın Sırlan) (1897), *Au pays de l'espionnage* (Casusluk Ülkesinde) (1902) adlı eserler hep aynı doğrultudadır. Bu arada V. Murad'ın kurtarılması için mason localarında da konferanslar vermiştir.

Bugün için, kötü bir edebiyattan öteye gitmeyen, Paul de Régla'run yapıtlarının tek değeri, 19. yy'ın sonlarında, Avrupa ve özellikle Fransa kamuoyunda Türkiye hakkındaki değerlendirmelerinin kaynaklarından biri olmasıdır.

STEFANOS YERASİMOS

REHBERLİK VE ARAŞTIRMA MERKEZLERİ

İl merkez ve ilçelerinde özel eğitim ve okul rehberlik hizmetlerini düzenlemek, yüriitmek, bu alanlarda araştırma yapmak ve özel eğitime muhtaç çocuklara hizmet götürmek üzere açılan kurumlar.

İstanbul 11 Milli Eğitim Müdürlüğü'ne bağlı birim olarak 1959'da açılan kurum, Laleli semtinde kiralık küçük bir binada çalışmalarım sürdürdü. Daha sonra gelişip örgütlenerek, bugünkü Sultanahmet Sağlık Merkezi binasına taşındı. İstanbul'un geniş ve dağınık bir yerleşim merkezi oluşu nedeniyle öğrencilerin bu merkeze ulaşım zorluğu göz önüne alınarak merkeze bağlı şubeler açıldı. Kadıköy Rehberlik ve Araştırma Merkezi 1976'da Kâzım Karabekir İlkokulu bahçesindeki köşkte, Şişli Rehberlik ve Araştırma Merkezi, 1977'de Hürriyet-i Ebediye İlkokulu bahçesindeki binada, Bakırköy Rehberlik ve Araştırma Merkezi 1977'de Bakırköy Sağlık Eğitim Merkezi binasında merkeze bağlı şubeler olarak faaliyete geçti.

2916 sayılı Özel Eğitime Muhtaç Çocuklar Kanunu ve Özel Eğitim ve Rehberlik Hizmetleri Yönetmeliği yürürlüğe girdikten sonra, 1988'den itibaren, İstanbul Rehberlik ve Araştırma Merkezi'ne bağlı birer şube olarak faaliyet gösteren Kadıköy, Bakırköy, Şişli şubeleri bağımsız birer merkez müdürlüğü şeklinde hizmet vermeye başladılar.

İstanbul Rehberlik ve Araştırma Merkezi de Eminönü Rehberlik ve Araştırma Merkezi olarak çalışmalarını Beyazıt İlkokulu'nun alt katında sürdürdü. 1989' da Kartal Rehberlik ve Araştırma Merkezi Kartal Lisesi pansiyon binasında; Sarıyer Rehberlik ve Araştırma Merkezi Mehmetçik İlkokulu bahçesindeki binada çalışmaya başladı.

Halen İstanbul'da toplam 6 rehberlik ve araştırma merkezi bulunmaktadır. Bu kurumlar Milli Eğitim Bakanlığı Özel Eğitim ve Rehberlik Hizmetleri Müdürlüğü'ne bağlı özel eğitim kurumlarıdır.

Merkezler özel eğitime muhtaç çocukların tespiti, teşhisi, yerleştirilecek kurumların kararlaştırılmasında yardımcı olurlar. Ruh ve duygu bakımından uyum sağlayamayan çocukların durumlarını düzeltmek için özel terapi uygulanır.

İlköğretim ve ortaöğretim kurumlarındaki rehberlik hizmetlerinin planlanması, koordinasyonu ve izlenmesi merkez bünyesinde oluşturulan idare, bireysel özel eğitim, okul rehberlik hizmetleri ve araştırma bölümleri tarafından sağlanır.

Merkeze başvuran öğrencileri; okulöncesi, ilkokul ve orta dereceli okul öğretmenlerinin yönlendirmeleri sonucu gelenler, veliler tarafmdan getirilenler, sağlık kuruluşları ve diğer kuruluşlar tarafından sevk edilenler oluşturur.

Başvuranların yüzde 73'ü ilkokul çağında 6-12 yaş grubundaki çocuklardır. Merkezlerde, vakanın kabulü, sosyal araştırma, psikometrik inceleme, bilgi ve başarı durumunun tespiti, görme-işitme ve konuşma durumunun tespiti sonucunda, elde edilen bilgiler ve sınıf öğretmenlerinin görüşleri değerlendirilir. Alınan kararlar sözlü olarak veliye, yazılı olarak da okula bildirilir.

Merkezlerde yapılan incelemeler sonucunda normal ilkokul programına uyum sağlayamayan zihinsel özürlüler için ilkokulların bünyesinde rehberlik ve araştırma merkezi tarafından özel alt sınıflar açılır.

Kadıköy Rehberlik ve Araştırma Merkezi, görev alam içinde Kadıköy, Üsküdar, Ümraniye, Şile, Yalova ve Adalar ilçelerinde toplam 38 alt özel sınıf açmıştır. Buralarda 342 öğrenci öğrenim görmektedir.

İstanbul ili bünyesinde, Görme Özürlüler Okulu, Kilyos'ta; Ağır İşitenler Okulu, Ümraniye, Vezneciler ve Halıcıoğlünda; İşitme Özürlüler Okulu, Göztepe, Fatih ve Beykoz'dadır. Zihinsel engelliler, sanat okulları iş eğitim merkezlerinde de eğitim görebilirler. Öğretilebilir Çocuk Okulları, Şişli, Kadıköy, Kocasinan ve Kartal'da; Eğitilebilir Çocuk Okulları, Kartal ve Kocasinan'da sanata yönelik eğitim vermektedir.

Bakırköy Rehberlik ve Araştırma Merkezi'ne bağlı olarak, Bakırköy, Bahçelievler, Avcılar, Zeytinburnu, Güngören, Esenler, Bağcılar, Küçükçekmece, Çatalca, Büyükçekmece ve Silivri ilçelerinde 35 özel alt sınıfta, 25 resmi, 7 özel okulda 1 müdür, 6 rehber öğretmen bulunmaktadır. Eminönü Rehberlik ve Araştırma Merkezi'ne bağlı Eminönü, Eyüp, Bayrampaşa, Fatih ve Gaziosmanpaşa ilçelerinde 33 özel alt sınıfta, 21 resmi ve 13 özel okulda 1 müdür, 8 rehber öğretmen; Şişli Rehberlik ve Araştırma Merkezi'ne bağlı Şişli, Beşiktaş, Beyoğlu, Kâğıthane ilçelerinde 12 özel alt sınıfta, 33 resmi ve 13 özel okulda 1 müdür, 5 rehber öğretmen; Sarıyer Rehberlik ve Araştırma Merkezinde de 6 özel alt sınıf ve 2 özel okulda 1 müdür, 2 rehber öğretmen hizmet vermektedir.

İstanbul Rehberlik ve Araştırma Merkezleri, okul rehberlik hizmetlerine esas teşkil eden "Rehberlik Çerçeve Programi'nın hazırlanması, ilgili testlerin ve dokümanların tespiti ve çoğaltılması, kullanılacak metot ve çalışmaların planlanması ile yükümlüdür. Yıl sonunda çalışma program ve raporlarını inceler ve değerlendirir. Mesleki rehberlik çalışmaları doğrultusunda okullarla işbirliği yapar. Rehber öğretmeni olmayan okullara da hizmet götürürler.

KUTLUAY ERDOĞAN

REİSÜLKÜTTAB İSMAİL EFENDİ S İHYAN MEKTEBİ

Beyoğlu tlçesi'nde, Karaköy'de, Kemankeş Caddesi, Gümrük Sokağında, Kemankeş Mustafa Paşa Camii'nin avlusunda yer almaktadır. 1145/1742'de inşa edilen mektep ve altında yer alan çeşmenin banisi Kastamonu'nun Karayüzlü Köyü'nden Reisülküttab Alioğlu İsmail Efendi'dir.

Fevkani mektep, bir sofa, batıda yer alan küçük bir oda ve doğudaki kare planlı dershane bölümünden ibarettir. Dershane bölümü, çeşmenin üzerinde yer alan dışarı taşkın konsollar üzerine, diğer bölümler ise batıda avluya açılan iki tane sivri kemerin üzerine oturmuştur. Yapı iki sıra tuğla, bir sıra kesme taştan almaşık düzende inşa edilmiştir. Dershane bölümünün daha yüksek tutulduğu mektep iki sıra kirpi saçak üzerine kiremit çatıyla örtülüdür. Yapıyı çevreleyen, tuğladan sivri boşaltma kemerleriyle açılmış, aynalık kısımları taştan ve düz, dikdörtgen söveli pencereler, çeşitli büyüklükte ve dağınık olarak yerleştirilmiştir. Dershane bölümünün doğusunda caddeye bakan tarafta, birbirine bitişik üç tane, güney tarafında ise aralıklı üç pencere bulunur. Mektebin iki sivri kemer üzerine oturan batı tarafında ortada büyük bir kemer içerisinde kare bir pencere ve bu kemerin yanlarında birer pencere mevcuttur. Mektebe güneybatıda yer alan küçük yuvarlak kemerli bir kapıdan girilmektedir.

Reisülküttab İsmail Efendi Sıbyan Mektebi, gerek mimarisi, gerekse altında yer alan çeşmesi ile 18. yy'da inşa edilmiş diğer mektep binalarıyla benzer özellikler göstermektedir. Yapının altında yer alan ve 18. yy çeşmelerinin güzel bir örneği olan çeşme, Kemankeş Mustafa Paşa Çeşmesi(-») olarak bilinmektedir.

EMİNE NAZA

REJANS

Beyoğlu'nda Olivo Geçidi no. 15'te 1931' den beri hizmet veren Rus lokantası.

Rejans, 1931'de (1930 ve 1932 tarihlerinin de verildiği olur) bugün de bulunduğu yerde, Veronika Protoppova, Vera Çirik ve Tevfik Manarsin ortaklığıyla kurulmuş; Veronika Protoppova ile Manars bir süre sonra ortaklıktan ayrılmışlar, yerlerine Mikhail Mikhailoviç ve Abdurrahman Şirin gelmiştir. Mikhail Mikhailoviç, daha önce zamanın ünlü lokanta-pastanesi Türkuaz'ı kurmuştu.

Büyük olasılıkla Paris'teki ünlü Regence lokantasından esinlenilerek Rejans diye adlandırılmış olan lokanta, 1930'lar Beyoğlu'sunda kısa sürede büyük ün ve rağbet kazandı. Rejans, Beyaz Rus kökenli işletmecileri ve garsonlarıyla, yakın zamanlara kadar varlıklarıyla restorana özel bir hava vermiş olan bir zamanların Rus güzelleri Madam Vera, Madam Raya ve Antonina'yla, üstünde loca şeklindeki balkonunda çalan Rus ve Çigan müziğiyle, Balalayka Orkestrası ve ikinci kattaki balkona çıkan merdivenin altında Valantine Taskin'in piyanosuyla, özellikle de ünlü Rus yemekleriyle Beyoğlu'nda pek özel bir yerdi.

1940-1950'lerde müşterileri daha çok yabancı konsolosluk mensupları, İstanbul'un kalburüstü kişileri, zengin azınlıklar, yüksek devlet memurları iken 19601ardan itibaren sanatçıların, yazarların, şairlerin, aydınların, üniversite öğretim üyeleri ve öğrencilerinin de devam ettikleri bir yer haline geldi. Bunda, her dönem "makul" kalan fiyatlarının da payı vardı.

Rejans denince ilk akla gelen, yıllar geçtikçe yaşlanan ve tek tek ortadan çekilen Rus madam ve matmazellerden sonra, özel yemekleriydi. Rus mutfağının belki de en sıradan ama bir o kadar da lezzetli borç çorbası; piroşki denilen ve patates püresi, un, et ve tavuk kıymaları ile yapılan küçük börekler; kievski denen Kiev usulü tavuk; bir çeşit kuzu filetosu olan karski, ince kesilmiş dana etiyle yapılan ve tavaya yapışmış, kavrulmuş patatesle sunulan böfstrogonof, tatlılardan merenge ve fırında elma Rejans'a gidince ilk ısmarlanan yemeklerdi. Ancak bunların birçoğu, özellikle de kievski her zaman bulunmaz, çoğunlukla yer ayırtmak için telefon edilirken ısmarlamak gerekirdi. Rejansin bir özelliği de limon kabukları, karabirer vb ile hazırlanan san votkaydı.

Rejans Beyoğlu'nda hem özelliklerini olabildiğince koruyarak, hem de değişen eğlence ve damak zevklerine direnerek 1930'lardan günümüze kalabilmiş tek tük lokantalardan biridir. 1976'da bulunduğu binanın üst katında çıkan bir yangında tahrip olmuş, altı ahşap üstü seramik karo kaplı sütunlar, san meşeden lambriler zarar görmüş, eşya kullanılmaz hale gelmiş; ancak bir yıl sonra aynen restore edilerek yeniden açılmıştır.

Rejansin müdavim ve müşterileri arasında Atatürk'ten Ecevit'e, Von Papen'den Sadi Irmak'a kadar pek çok yerli yabancı ünlü vardır. Yakın dönemlerde en parlak ve rağbet gören günlerini 1970'lerde yaşamış olan Rejans, halen eski yerinde ve eski dekoruyla faaliyetini sürdürmektedir.

İSTANBUL

REMZİ KİTABEVİ

Cağaloğlu'nda, Ankara Caddesi no. 93'te, 1930'dan beri yerleşmiş olan kitapçı ve yayınevi.

1926'da Ümit Kütüphanesi adıyla Beyazıt'ta ufak çaplı yayımcılık ve kitap ticareti ile bu alana giren Remzi Bengi (1907-1978), harf devrimi ile başlayan yeni dönemde, hem okumayı sevdirecek, hem de genel kültüre yönelik eserler yayımlayarak toplumun büyük bir gereksinmesini karşıladı. Remzi Bengi devlet memuru olan babası Ali Bey'in görevli olduğu Antakya'da doğdu. Küçük yaşlarda babasını kaybettiği için ailesiyle birlikte İstanbul'a göçtü. Davutpaşa İdadisi'ni bitirdikten sonra hayata atıldı. Ümit Kütüphanesi adı altında yayımladığı ilk eserler Ömer Seyfettin'in *Yüksek Ökçeler'i* ile *RudolfValentino'nun Aşk Maceraları* adlı bir çeviri idi (1926). Yeni harflerle ve Remzi Kitabevi adıyla yayımladığı ilk eser ise Nâzım Hikmetin *Sesini Kaybeden Şehir* (1931) adlı şiir kitabıydı. Aynı zamanda dostları arasında da yer alan Hasan Âli Yücel, Mustafa Nihat Özön, Hasan Âli Ediz, Sabahattin Eyüboğlu gibi kültür adamlarından danışman olarak yararlanması sayesinde yayınlarında her zaman üstün bir kalite tutturmayı başardı. Bu yüzden Babıâli'de "Kendini yazardan saydırmak istersen bir kitabın mutlaka Remzi'den çıkmalıdır" deyimi yerleşti.

1930'lu yıllarda Sadri Etem, Mahmut Yesarî, Halide Edip Adıvar, Sabahattin Âli, Falih Rıfkı Atay, Yakup Kadri Karaosmanoğlu; 1940'lı yıllarda İsmail Habip Sevük; 1950'li yıllarda Ahmet Hamdi Tanpmar, Kemal Tahir, Fakir Baykurt, Orhan Kemal; 1960'lı yıllarda Orhan Hançerlioğlu, Halikarnas Balıkçısı, Azra Erhat; 1970'li yıllarda

Rejans'tan bir görünüm.
Banu Kutun. 1994/Obscura

Remzi Kitabevi
Banu Kutun/Obscum, 1994

Muzeffer İzgü, Ümit Kaftancıoğlu, Adalet Agaoğlu'nun kitaplarmı yayımlayarak Türk yazarlarına da destek olan ve yeni yazarları tanıtan Remzi Kitabevi bu dönemde Abdülbaki Gölpmarlı, Hasan Ali Yücel, Hüseyin Nâmık Orkun, Mustafa Nihat Özön, A. Adnan Adıvar, İsmail Hakkı Tonguç, Suut Kemal Yetkin, Şevket Süreyya Aydemir, Orhan Hançerlioğlu, Emre Kongar gibi yazarların araştırma ve incelemelerini de yayımlamıştır. Yayımladığı eserler arasında çeşitli kurumların ödüllerini kazanan kitapların bulunması Remzi Kitabevi'nin yaptığı seçimlerin niteliğini kanıtlar. Günümüze kadar 1.500"den fazla kitap yayımlayan ve değişen eser, kitap ve konu anlayışına uyarak kendini sürekli yenileyen kurum, Remzi Bengimin ölümünden sonra damadı Erol Erduran tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Çok geniş bir yelpazade yayım yapan kitabevi "Yeni Kültür Kitapları", "Dünya Muharrirlerinden Tercümeler", "Dünya Muharrirlerinden Piyesler", "Edebiyat Kütüphanesi", "Tarih Kitapları", "Kültür", "Yeni Türk Edebiyatı", "Yunan ve Latin Klasikleri", "Büyük Fikir Kitapları", "Bilim", "Yönetim", "Ansiklopedi" dizileri yanında çok sayıda okul kitabı da çıkarmıştır. Remzi Kitabevi *Kalem* (1938-1939), *İnsan* (1938-1943), O/MJ (1936-1937) adlı dergiler de yayımlamıştır.

Bibi. *Remzi Bengi'ye Saygı,* İst., 1979.

ORHAN KOLOĞLU

RESANET VAPURU

Şirket-i Hayriye'nin!-») 42 baca numaralı yandan çarklı yolcu vapuru. 41 numaralı Metanet adlı bir de eşi vardı.

1892'de İskoçya, Glasgow'da Napier, Shanks & Bell tezgâhlarında buharlı yolcu vapuru olarak inşa edildi. 30 grostonluktu. 80 beygirgücünde 2 silindirli compound buhar makinesi vardı. Saatte 10 mil hız yapıyordu. 1892'de hizmete girdi. Daha çok Köprü-Üsküdar hattında çalıştı. 24 Mayıs 1901 gecesi Galata Köprüsü'nde bağlı olarak yangın nöbetindeyken römorkörle çekilen bir geminin çarpması üzerine açılan yarıktan dolan sular yüzünden battı. II. Abdülhamid'in vapumn çıkarılmasını emretmesi üzerine, ahşap yüzer havuzun altında askıya alındı, sonra da bu durumda tersanenin büyük havuzunda baştan sona yenilendikten sonra "sağlam, güçlü" anlamına gelen adı Eser-i Merhamet olarak değiştirilerek yeniden hizmete sokuldu. I. Dünya Savaşının çıkması üzerine 1915'te ordu emrine verilen Eser-i Merhamet, bu sefer de 24 Nisan 1916 günü Karadeniz'de, Akçakoca önlerindeyken Rus denizaltısı Tjulen'ın attığı torpille hasara uğradı. 33 numaralı Nusret tarafından İstanbul'a çekildikten sonra terk edildi.

ESER TUTEL

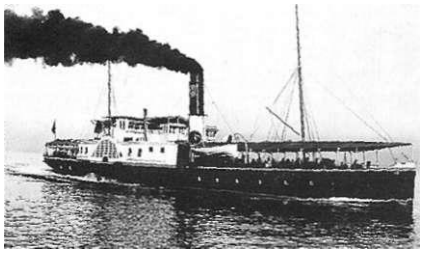

Resanet Vapuru
Eser Tutel arşivi

RESİM SERGİLERİ

bak. SANAT GALERİLERİ

RESİM VE HEYKEL MÜZESİ

Beşiktaş'ta, Dolmabahçe Caddesi üzerinde, Türkiye'nin ilk, İstanbul'un halen tek resim ve heykel müzesi.

Dolmabahçe Sarayı kompleksi içinde yer alan veliaht dairesinin, Atatürk'ün ilgi ve emriyle Güzel Sanatlar Akademisi'ne (bugün Mimar Sinan Üniversitesi) tahsis edilmesinden sonra, 20 Eylül 1937'de törenle açıldı. Kuruluş sırasında müzenin müdürlüğüne ressam Halil Dikmen getirildi ve İstanbul Resim ve Heykel Müzesi'nin ilk müdürü oldu.

Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı, Batılı resim sanatının büyük ustalarına ait eserlerin satın alınıp Müze-i Hümayun'da sergilenmesi için müze bütçesine 1910-1914 arasında her yıl biner lira ödenek koymuşsa da daha sonra bu, 170 liraya indirilmiş ve 1916'dan itibaren de müzenin diğer ödenekleriyle birleştirilmiştir. Ancak ödeneklerden sağlanan paranın büyük ustaların resimlerini satın almak için yetersiz olduğu anlaşılınca Paris, Berlin, Münih, Viyana ve Madrit gibi kentlerdeki büyük müzelerde bulunan bazı resimlerin kopyaları yaptırılmıştır. 42'si yabancı, 10ü Türk ressamlarına yaptırılan kopyaların yanışını, Türk sanatçılarına ait 85 resim de satın alınmıştır. Elvah-ı Nakşiye Koleksiyonu olarak anılan bu resimlerin bir bölümü Resim ve Heykel Müzesi'nin çekirdeğini oluşturmuştur.

Bakanlıklar, diğer devlet daireleri ve Dolmabahçe Sarayı'ndan devredilen eserlerle meydana gelen ilk koleksiyon, bağış ve satın almalarla genişletilmiştir. Daha sonra bazı eserler Ankara, İzmir, Bursa, Balıkesir gibi şehirlerin devlet galerilerine yollanmış, İzmir (1973), Ankara (1978) resim ve heykel müzeleri kurulmuş ve kapanan galerilerden birçok yapıt bu müzelere devredilmiştir.

19. yy ile 20. yy'ın ilk yarısına ait bölümü daha zengin olan müze koleksiyonundaki 2.000'i aşkın resim ve 400'e yakın heykel, sanat akımlarına uygun kronolojik bir düzenlemeyle sergilenmektedir.

Müzede, Türk plastik sanatının ilk dönemlerini oluşturan, fotoğraftan çalışan Kasımpaşalı Hilmi, Giritli Hüseyin gibi Dariişşafakalı; Ahmet Şekûr gibi asker kökenli ressamlarla, Şeker Ahmed Paşa, Süleyman Seyyid, Hüseyin Zekâi Paşa, Halil Paşa, Hoca Ali Rıza, Ahmet Ziya Akbulut, Hikmet Onat ve Sanayi-i Nefise Mektebinin (Güzel Sanatlar Akademisi) kurucusu-Osman Hamdi, hocaları Yervant Osgan (heykel), Salvator Valeri (yağlıboya), Warnia Zarzecki'ye (karakalem) ait eserler; İhsan Özsoy, İsa Behzat, Basri gibi sanatçılara ait heykellerle Nazmi Ziya Güran, Feyhaman Duran, Namık İsmail, Avni Lifij, Sami Yetik gibi 1914 kuşağı da denilen empresyonistlere ait resimler; 1914'te kurulan İnas Sanayi-i Nefise Mektebi'nin (kızlar için Güzel Sanatlar Okulu) ilk müdürü Mihri Müşfik, ikinci müdürü Ömer Adil ve ilk kadın ressamlarımızdan Melek Celal, Belkıs Mustafa, Müfide Kadri, Güzin Duran, Nazlı Ecevit'e ait çalışmalar sunulmaktadır.

Müzede müstakil Ressam ve Heykeltıraşlar Birliğimin kurucularından ressam Refik Epikman, Cevat Dereli, Şeref Akdik, Mahmud Cüda, Nurullah Berk, Hale Asaf, Ali Çelebi, Zeki Kocamemi, ressam ve heykeltıraş Muhittin Sebati, heykeltıraş Ratip Aşir Acudoğu ile D Grubunun kurucuları ressam Zeki Faik İzer, Nurullah Berk, Elif Naci, Cemal Tollu, Abidin Dino, heykeltıraş Zühtü Müridoğlu'nun eserlerinin yanında, gruba daha sonra katılan Bedri Rahmi Eyüboğlu, Turgut Zaim, Halil Dikmen, Eşref Üren, Eren Eyüboğlu, Arif Kaptan, Sabri Berkel gibi sanatçıların da en seçkin eserlerini görmek mümkündür.

Müze salonlarında, Batı akımlarını ve yerel tarihi özümleyerek çeşitli eğilimde eserler vermiş bulunan Ferruh Başağa, Fikret Mualla, Neşet Günal, Şükriye Dikmen. Cihat Burak, Nedim Günsür, Avni Arbaş, Adnan Çöker, Altan Gürman, Özdemir Altan, Neşe Erdok, Devrim Erbil gibi ressamların; heykeltıraş Şadi Çalık, Hüseyin Gezer, Hadi Bara, Kuzgun Acar, Yavuz Görey, Ali Teoman Germaner, Tamer Başoğlu gibi daha birçok sanatçının eserleri de izlenebilmektedir.

Türk plastik sanatlarının toplu bir panoramasını çizen müze koleksiyonu içinde, ayrıca Ayvazovski, Belling, Bonnard, Derain, Dubois, Dufy, Levy, Matisse, Picasso, Pignon, Utrillo gibi dünyaca ünlü sanatçıların eserleri de önemli bir yer tutmaktadır.

Müzede eserlerin korunma ve bakımları için konservasyon, hasar gören ve yıpranmanların onarımı için restorasyon, sanatçılarla eserleri hakkında bilgi toplama ve araştırmacılara bilgi aktarma amacıyla da arşiv birimleri bulunmaktadır.

Sergileme düzeni, zaman zaman değişen müzenin, daimi teşhir salonlarının yanısıra; Şeker Ahmed Paşa Sergi Salonu ile Halil Dikmen Galerisi'nde "Elvah-ı Nakşi-

Resim ve **Heykel Müzesi**
Ahmet Kuzik. 1992

ye Koleksiyonu'ndan Seçmeler", "Alman Dışavurumculuğunda Grafik Sanatı", "Türk Resminde Çıplak" gibi yerli ve yabancı çeşitli sergiler de açılmaktadır.

Müzenin zemin katında çalışmalarını sürdüren Resim ve Heykel Müzeleri Derneği tarafından, çocuklara, gençlere ve yetişkinlere yönelik, deneyimli uzman hocalar yönetiminde resim ve sanat tarihi çalışmaları ile toplantı salonunda seminer, söyleşi, konferans gibi etkinlikler gerçekleştirilmektedir.

Müze ve derneğin 1980'den beri ortaklaşa düzenledikleri "Günümüz Sanatçıları Sergileri" Türk plastik sanatına yeni isimler kazandırmaktadır.

1976-1980 arasında yangın tehlikesi yüzünden kapalı kalan, 1981'de yeniden açılan müzede, Mimar Sinan Üniversitesi Proje, Uygulama ve Araştırma Atölyesi'nce hazırlanan projeye uygun olarak, TBMM Milli Saraylar Dairesi Başkanlığınca, zaman zaman restorasyon çalışmaları yapılmaktadır.

Dolmabahçe Sarayı'nın harem kanadının sürekliliğini görsel olarak devam ettiren bina, sarayın genel duvarları içinde kendi duvarları ile çevrilmiş, ayrı giriş ve bahçelere sahiptir. Bodrum üstünde iki katlı olarak inşa edilen; selamlık, muayede ve harem bölümlerinden oluşan yapı, iç planlaması ve cephe düzenlenmesiyle sarayın küçük çapta bir tekrarıdır. Bina denizden doldurulmuş, kısmen meşe kazıklar çakılarak, içinde üç sıra halinde meşe hatıllardan oluşan ızgara bulanan horasanharçlı bir zemin üzerine, beden duvarları taştan yarı kagir olarak inşa edilmiştir. Kurşunla kaplı çatı ile döşeme ahşap, iç duvarlar ise tuğladır. Dış ve iç süsleme barok, rokoko ve ampir üsluplarının özelliklerini gösterir. Tavan süslemesindeki kompozisyonlarda kuğu, sülün gibi kuşlar; at, kaplan gibi hayvanlar; çeşitli gemi, natürmort ve manzaralar resmedilmiştir. Bazı salonlarda tavanın yanısıra duvarlarda da bitkisel süslemeye rastlanmıştır.

Yapının gerek inşasında, gerekse iç ve dış süslemelerinde hem Avrupalı hem de Osmanlı pek çok sanatçı çalışmıştır.

Bibi. H. Dikmen, "Resim ve Heykel Müzesi Münasebetiyle", *Ar,* 2/4, S. 9 (1938); N. Berk, "Resim ve Heykel Müzesi I", *ae,* 2/4, S. 10-12 (1938): ay, "Resim ve Heykel Müzesi II". *ae.* 2/5, S. 12-13 (1938); ay, "Resim ve Hevkel Müzesi III". *ae,* 2/6, S. 12-15 (1938); ay, "Müzede Türk Sanatı". *Akademi,* 7, S. 39 (1967); ay, *İstanbul Resim ve Heykel Müzesi.* İst., 1972; C. Tollu, "Resim-Hevkel Müzesi ve Atatürk", *Akademi,* 7, S. 38 (1967); D. Erbil, "İstanbul Resim ve Heykel Müzesi", *ae.* 7, S. 40-56 (1967); G. Elibal. *Atatürk ve Resim Heykel,* İst., 1973; N. Berk-H. Gezer, *50 Yılın Türk Resim ve Heykeli,* ist., 1973; S. Tansuğ. Türk Resim ve Heykel Sanatı". *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi,* c. 6, İst., 1982; X. Berk-K. Özsezgin, *Cumhuriyet Dönemi Türk Resmi,* İst.. 1983; H. Gezer, *Cumhuriyet Dönemi Türk Heykeli,* İst.. 1983: S. Tansuğ. *Çağdaş TürkSanatı,* İst., 1986; İ. Yücel-S. Öner, *Dolmabahçe Sarayı,* İst., 1989: D. Dişbudak. "Milli Saraylar ve 19. yy Mimarlığı". *STAD,* 3/9. S. 37-44 (1990); M. Sözen, *Devletin Evi Saray.* İst.. 1990: TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı-MSÜ Resim ve Heykel Müzesi, *Dolmabahçe Sarayı Veliaht Dairesi Restorasyonu,* (broşür), ty; *MSÜ İstanbul Resim ve Heykel Müzesi Yıllıkları.* İst.. 1985-1990; N. Berk-D. Erbil. *İstanbul Resim ve Heykel Müzesi,* (broşür), ty.

HÂLENUR KÂTİPOĞLU

RESMÎ EFENDİ TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde, Karagümrük'te, Muhtesip İskender Mahallesi'nde, Kabakulak Sokağı'nda yer almaktaydı.

İstanbul'da Kadirîliğin Resmî kolunun âsitanesi olan bu tekke 1204/1789-90'da, kadılardan Mestçizade Osman Efendi'nin kızı Alime Hatun (ö. 1821) tarafından, söz konusu kolun piri olan eşi Şeyh Mustafa Ahî Resmî Efendi (ö. 1793) için inşa ettirilmiştir. Tarikatların ilgasına (1925) kadar Resmîliğin merkezi olarak faaliyet gösteren tekkede çarşamba günleri ayin icra edildiği, Dahiliye Nezaretinin R. 1301/1885-86' da hazırlattığı istatistik cetvelinde burada 3 erkek ile 3 kadının barındığı tespit edilmektedir. Kaynaklarda "Resmî, Şeyh Resmî, Şeyh Resmî Efendi" gibi isimlerin yanısıra, Şeyh Mustafa Ahî Resmî Efendi'nin kardeşi ve halefi olan kişiden ötürü "Resmî Şeyh Süleyman", bâniyesinden dolayı "Alime Hatun" olarak, ayrıca yakınında bulunan Kabakulak (Muhtesip iskender) Mescidi'nin adı ile de anılmaktadır.

Tekkenin ilk postnişini Şeyh Mustafa Ahî Resmî 1206/1792'de Kıbrıs'ın Magosa şehrine sürülmüş, 1208/1793'te sürgünde vefat etmiş, yerine kardeşi Şeyh Süleyman Safî Efendi (ö. 1837) geçmiş, onu daha sonra S. Safî Efendi'nin damadı Şeyh İbrahim Maşukî Efendi (ö. 1854) ve İ. Maşukî Efendi'nin oğulları Şeyh Mustafa Sabri Efendi (ö. 1888) ile son postnişin olan Şeyh İsmail Hakkı Efendi izlemiştir. Diğer taraftan Şeyh Mustafa Ahî Resmî'nin annesi Ayşe Hatun bu tekkenin yakınında, Neslişah Mahallesi'nde, Neyzenler Sokağı'nda bulunan ikinci bir tekke inşa ettirmiş, Şeyh Mustafa Ahî Resmî, kaynaklarda çeşitli adlarda (Ayşe Hatun, Cuma, Resmî, Şeyh Seyyid Resmî, Şeyh Said Efendi) zikredilen bu tekkenin de meşihatım üstlenmiştir. Aynı semtte, aynı kişinin eşi ve annesi tarafından, aşağı yukarı aynı yıllarda tesis edilen, aynı tarikat koluna bağlı, benzer isimlerle anılan bu iki tekke kimi yayınlarda birbirine karıştırılmıştır. Faal oldukları dönem boyunca aralarında sıkı bir ilişkinin gözlendiği bu tekkelerde, son dönemde ünlü zâkirbaşılardan Ali Gerçek'in görev yaptığı bilinmektedir.

Cumhuriyet döneminde bakımsız kalan Resmî Efendi Tekkesi 1940 civarında ortadan kalkmış, günümüze hazire dışında hiçbir şey intikal etmemiştir. Encümen Arşivi'nde bulunan ve tekke ile ilgili yegâne görsel belgeleri oluşturan 1939 tarihli fotoğraflarda yapının iç ve dış görünümleri tespit edilmiştir. Dışarıdan bakıldığında herhangi bir ahşap meskenden farksız olan Resmî Efendi Tekkesi kagir duvarlı

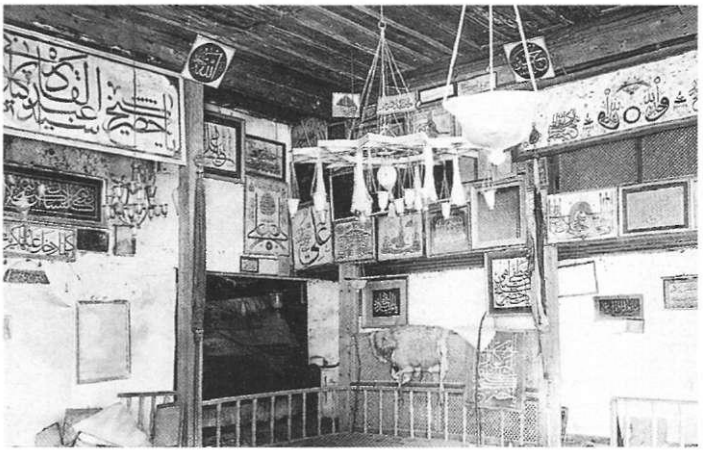

Resmî Efendi Tekkesinde tevhidhanenin güneybatı köşesi.
Encümen Arşivi, 1936

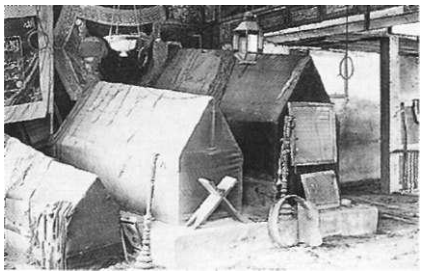

Resmî Efendi Tekkesinde türbeden bir görünüş.
Encümen Arşivi, 1936

bir bodrum üzerine oturan iki kattan meydana gelir. Bodrum katının duvarları ahşap iskelet arasına moloz taş dolgu ile inşa edilmiştir. Bahçeye açılan cümle kapısının yanısıra, harem girişi olması muhtemel diğer bir kapı görülmekte, ahşap kaplamalı cephelerde dikdörtgen açıklıklı giyotin pencereler sıralanmaktadır. Birçok başka tarikat yapısında olduğu gibi, türbe ile bağlantılı olan tevhidhane moloz taş örgülü duvarlarla sınırlandırılmış, kiremit kaplı kırma çatı ile örtülmüştür. Çift sıra halinde düzenlenmiş, dikdörtgen pencerelerin aydınlattığı tevhidhanenin kuzey, doğu ve batı duvarları boyunca iki kaüı mahfiller uzanır. Alttaki mahfiller ahşap korkuluklarla, kare kesitli ahşap direklere oturan, kadınlara mahsus fevkani mahfiller ise kafeslerle donatılmış, tevhidhanenin duvarlarına ve mahfillerin yüzeyine, din ve tasavvuf büyüklerinin adlarını içeren bol miktarda levha asılmıştır. Mihrap duvarının güneybatı köşesindeki açıklıktan, ahşap sandukaların bulunduğu türbeye geçilir. Türbenin duvarlarında tarikat sancakları, sandukaların başlarında Kadirî-Resmî taçları, üstlerinde de zikir tespihleri ve kemerler görülmektedir. Bakımlı durumda olan hazirede, özellikle taçları ile dikkati çeken mezarlar yer alır.

Bibi. Aynur, *Saliha Sultan,* 39, no. 183; *Asitâne,* 13; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 87-89, no. 125; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 12; *Ihsaiyat II,* 20; Vassaf, *Sefine,* V; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 37-38; Ergun, *Antoloji,* II, 663: Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 290; B. Turnalı-E. Yücel, "İstanbul'daki Bazı Tekkelerin Yerlerine Dair Bir Araştırma", *VD,* XVIII (1984), 143-145; *Fatih Camileri,* 270; M. B. Tanman, "Settings for the Veneration of Saints", *The Dervish Lodge-Architecture, Art and Sufism in Ottoman Turkey,* Berkeley, 1992, s. 143, 146; M. Ozdamar. *Dersaadet Dergâhları,* İst., 1994, s. 93.

M. BAHA TANMAN

RESNA FOTOĞRAFHANESİ

bak. BEDİZ, BAHAEDDİN

REŞAD (Sultan)

bak. MEHMED V

REŞAD FUAD BEY (Keçecizade)

(1864, Beyrut -12 Haziran 1921, İstanbul)
Devlet adamı, eski eser koleksiyoncusu.

Sadrazam Keçecizade Fuad Paşa'nın torunudur. Babası Ahmed Nâzım Bey, annesi Nimet Hanım'dır. Ailesinin Suriye'de bulunduğu sırada Beyrut'ta doğdu. Beyazıt Rüştiyesi'ni ve Mekteb-i Sultaniyi (Galatasaray Lisesi) bitirdikten sonra, Paris'te yükseköğrenim gördü. İstanbul'a dönüşünde, Sadaret Mektubi Kalemine devam etti. 1878'de Roma Elçiliği ikinci kâtipliğine atandı, sonra aynı görevle Viyana'ya gönderildi. Viyana'dan dönüşünde de Hariciye Nezareti şube müdürü, Şûra-yı Devlet Mülkiye Dairesi üyesi oldu. 20 yıla yakın bu görevde bulunduktan sonra 1908' de emekliye ayrıldı.

Reşad Fuad Bey Tarih-i Osmani Encümeni ve Evkaf-ı İslamiye Müzesi'nin (bugün Türk ve İslam Eserleri Müzesi) kurucularındandı. İstanbul Şehri Muhipleri Cemiyeti'nin(->) de üyelerindendi. Ayrıca, Paris'te Tahsil Görmüş Gençler Cemiyeti'ni kurmuştur. Doğu ve Batı kültürlerine aşina, Fransızcayı mükemmel bilen bir insandı. Tarihe, eski eserlere, İstanbul'a ve İstanbul'un güzelliklerine hayran bir kişiydi. Eski eserlere, antikalara çok düşkündü. Zengin bir antika koleksiyonu oluşturmuştur. Babası gibi şişman, kibar, zarif, çelebi, tarihi fıkralara ve eskilerin menkıbelerine düşkün, bunları tatlı tatlı anlatan, nükteci bir şahsiyet olarak tanınırdı. Döneminin siyaset ve kültür adamlarıyla yakın dostlukları vardı. Mevlevi olup, ölümünde Yenikapı Mevlevîhanesi(->) nazıresine gömülmüştür. Bazı gazete ve dergilerde kültür ve tarih yazıları yazmıştır. *TOEM'* deki araştırmaları değerlidir.

Reşad Fuad Bey, Tunuslu Hayreddin Paşa'nın kızı Behiye Hanımla evliydi. Bu evlilikten doğan çocukları Mehmed Hayreddin Fuad Keçeci (ö. 1967'den sonra), Mehmed Salih Keçeci (1893-1954), Mehmed Fuad Keçeci (ö. 1967) ve Ali Şevket Fuad Keçeci'dir (ö. 1965).

Bibi. *BOA,* Hariciye Nezareti Sicill-i Ahval Defteri, no. 2; "İstanbul'un Bir Siması: Keçecizade Reşad Fuad Bey", *Dergâh,* S. 5 (20 Haziran 1337), s. 78-79; I. A. Gövsa, *Meşhur Adamlar,* IV, ist., 1936, s. 1338; S. Mümtaz, *Tarihimizde Haya,i Olmuş Hakikatler, İst,* 1948, s. 159-160: Y. Öztuna, *Keçecizade Fuat Paşa.* Ankara, 1988, s. 93.

ATİLLA ÇETİN

REŞAD PAŞA KÖŞKÜ

Kadıköy İlçesi'nde, Erenköy Kozyatağında, Sinan Ercan Caddesi üzerinde bulunmaktadır. Ahmed Reşad Paşa (1849-1927) tarafından, Mimar Mehmed Efendi'ye yaptırılmıştır. Köşkün yapımına 1886'da başlanmış ve 1900'de tamamlanmıştır.

Ahmed Reşad Paşa Batı kültürü ile yetişen ilk maliyecilerdendir. Maliye nazırlığı da yapan Reşad Paşa, II. Abdülhamid döneminin (1876-1909) önemli devlet adamlarından olup vezaret rütbesine de sahiptir. Köşkün açılışı büyük bir törenle yapılmış ve 19 Kasım 1900 tarihli *Sabah* gazetesinin birinci sayfasında bu habere geniş yer verilmiştir.

Üç katlı köşkün zemin katı yığma taş, birinci ve ikinci katları ahşap ve bağdadi olarak inşa edilmiştir. Ortada zemin kat üzerinde iki katlı ana bina ve bu binaya bağlı, zemin kat üzerinde tek katlı yan kanatlar yer almaktadır. Yan kanatlarla ana bina arasında birer kule bulunur.

1986'da Işıklar Holding tarafından restore edilen köşkün zemin katı yığma taş, üst katları ahşap konstrüksiyon olarak inşa edilmiştir. Köşkün salonları ve odalar, yemek salonu, toplantı ve konferans sa-İonu, bar ve servis odaları olarak düzenlenmiştir.

Yapıya ön ve arka cephelerde, kulelerin bulunduğu kısımlarda birer giriş ve ön cephede, ana binadan bir giriş vardır. Bu girişten, mermer merdivenlerle birinci kata çıkılır. Pembe boyalı cephede beyaz ahşap çıtalarla süslemeler yapılmıştır. Birinci ve ikinci katı ayıran ince kornişin altında daire ve yıldız motifinin alternatif olarak kullanıldığı ahşap kabartma bir bezeme yer alır. Ana giriş bir veranda şeklindedir ve üzerinde ahşap korkuluklu bir balkon yer alır. Çatıda ince konsolların taşıdığı geniş bir saçak yer alır. Kuleler sekizgendir ve gene aynı şekilde çatılarında saçak vardır. Yapıda ahşap panjurlu, dikdörtgen pencereler kullanılmıştır. Zemin kat pencereleri basık kemerlidir.

Yapının dış mimarisi kadar, içteki tavan ve duvarlarm tezyinatı ve dönemin ünlü sanatçılarına ait tablolar ilgi çekicidir. Salonların tavanlarını süsleyen resimlerden bir bölümü, aynı zamanda ressam olan Reşad Paşa tarafından yapılmıştır. Tavan ve duvarların tezyinatında geometrik formların yanısıra bitkisel motifler ve çeşitli İstanbul manzaraları vardır. Restorasyon sırasında bu tezyinatlar aslına uygun olarak yenilenmiştir. Köşkteki eşyalar gene aynı şekilde orijinallerine uygun olarak yaptırılmış, kumaşlar da özgün motiflerle dokutulmuştur.

Köşkün yanında bulunan selamlık kıs-

Reşad Paşa Köşkü
Enis Karakara

mı da onarılmıştır. İki katlı olan selamlık binasının tavan ve duvarlarındaki ahşap işçiliği ve ikinci katın kubbe ile örtülü orta sofasının tavan ve kubbesindeki bitkisel motifli kabartmalar ilgi çekicidir. Reşad Paşa Köşkü günümüzde restoran olarak kullanılmaktadır.

EMİNE ÖNEL

REŞAD RIDVAN

(?, İstanbul -1919, İstanbul) Tiyatro yönetmeni.

Reşad Rıdvan
Refik Ahmet, *Yakın Çağlarda Türk Tiyatrosu,* c. I. ist., 1934

Şehremini Rıdvan Paşa'nın oğludur. Önceleri devlet memuru olmuş, Şûra-yı Devletle önemli görevlere yükselmişti. II. Meşrutiyet'ten önceki yıllarda istanbul'a gelen yabancı sanatçıların Tepebaşı'ndaki temsillerinin düzenlenmesine yardım ederek tiyatro sanatını yakından tanımaya çalıştı. Kendisi gibi amatör meraklıları toplayarak gruplar kurdu. 1903'te yöneticisi ve yönetmeni Fransız olan Osmanlı Komedi Kumpanyası adlı topluluğun önde gelenlerinden biri Reşad Rıdvan'dı.

Ahmed Fehim(->) anılarında. Rıdvan Paşa'nın oğlunu tiyatrodan uzak tutmak için oyunculara çeşitli işkenceler yaptığını zamanın oyuncularından Tolayan'm tutuklandığını, gene ünlü oyunculardan Matosyan'a belediye çavuşlarınca dayak artırıldığını, hattâ kendisinin de zor kurtulduğunu anlatır. Oğlunun tiyatro tutkusunu engelleyemeyen Rıdvan Paşa 1904'te İstanbul'daki Türkçe oyun oynayan bütün tiyatroları "ıslah" gerekçesiyle kapatmış ve bütün tiyatrocuları İstanbul dışında oyunlar oynamak zorunda bırakmıştı. Bu yasak Rıdvan Paşa'nın 26 Mart 1906'da öldürülmesinden sonra kalkabilmişti.

Reşad Rıdvan, II. Meşrutiyet'ten sonra, birçok tiyatro topluluğunu hem kurmaya çalıştı hem de bazılarına paraca yardımda bulundu. *Plevne, Arif Bey, Gülnihal, Zor Nikâh* gibi oyunları sahneledi. O dönemin en iyi yönetmenleri arasında sayılırdı. Aynı yıllarda kurduğu Heveskâran Cemiyeti topluluğunda yönettiği *Sabah-ı Hürriyet* oyunu büyük yankı yapmıştı. Burhanettin *Tepsi'yle ortak bir denemeye de* girişti *ve* 1910'da Sahne-i Milliye-i Osmaniye adlı bir topluluk kurdu. 1914'te Şehir Tiyatroları'nm öncüsü olan Darülbedayi'nin kuruluşu sırasında getirtilen Fransız tiyatro adamı André Antoine'ın(->) yardımcısı, daha sonra da aynı kurumun müdürü oldu. 1916'da bu görevinden ayrılan, ancak ertesi yıl "daimi rejisörlüğe tayin edilen Reşad Rıdvan'ın Darülbedayi'de oynanan *Tatlı Sır* adlı bir de uyarlaması vardır. 1919'da öldüğünde 50 yaşına yaklaşmıştı.

Bibi. *Ahmet Fehmi Bey'in Hatıraları,* (haz. H. K. Alpman), İst.. 1977; And, *Tanzimat,* 197-198: And. *Meşrutiyet,* 42; M. Ertuğrul, *Benden Sonra Tufan Olmasın.* İst., 1989. s. 26-27, 29, 109-135, 577; Ö. Nutku, *Darülbedayi'ninElli Yılı,* Ankara, 1969: ay, *Dünya Tiyatrosu Tarihi.* II, İst.. 1985; M. N. Özön-B. Dürder, *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi.* İst., 1967, s. 350; Sevengil, *Meşrutiyet;* (Sevengil), *Türk Tiyatrosu,* I, 89-103°.

RAŞİT ÇAVAŞ

REŞADİYE KIŞLASI

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na bağlı Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi'nin yayıldığı alan içerisinde yer alan, 1330/1914'te yapılmış olan süvari kışlası. Kışla, isminden de anlaşılacağı gibi V. Mehmed (Reşad) (hd 1909-1918) tarafından yaptırılmış ve onun adını almıştır.

Kışla, I. Dünya Savaşı'nın ve bu savaş içerisinde Çanakkale savaşlarının yaşandığı zor dönemlerde, maddi ve manevi açıdan büyük bir çöküntü içerisinde olan Osmanlı ordusunun Trakya garnizonlarına süvari birliği takviyesi maksadı ile yapılmıştır. Yapı. Osmanlı İmparatorluğu'nun son kışlalarındandır. Reşadiye Kışlası'nın temeli dönemin harbiye nazırı Enver Paşa tarafından atılmıştır.

Reşadiye Kışlası bir süre süvari kışlası olarak kullanıldıktan sonra, Cumhuriyet'in kuruluşunun ilk yıllarında terk edilmiştir. Yapı son işlevini İ927'de kazanmıştır. Toptaşı Bimarhanesi'nde bulunan akıl hastaları buraya getirilmiş, kışla hastaneye çevrilmiştir. O günkü adı Bakırköy Akliye ve Asabiye Hastanesi'dir. Zaten büyük bir kısmı yıkık durumda olan kışla binaları, bu dönüşüm sırasında çeşitli değişiklik ve ilavelerle tamamen farklı bir kimliğe bürünmüştür.

Reşadiye Kışlası, geleneksel kışla mimarisinde görüldüğü gibi, askerlerin ibadetlerini yapacakları kışla camii, kapalı barınma mekânları, idari birimler, ahırlar ve talim alanlarından oluşmaktaydı.

Şimdiye kadar hakkında fazla bilgi yayımlanmamış olan kışlanın, halen, kısmen ayakta kalabilmiş tek mekânlı bir camii mevcuttur. Yakın zamana kadar caminin yakınlarında hayvan yalaklarının olduğu bilinmektedir. Bu bilgiden dolayı, bir süvari kışlası olan Reşadiye Kışlası'nın ahırlarının da camiye yakın bir yerde bulunması gerekmektedir. Kışlanın idari binasının, bugün hastanenin nöroloji kliniği olarak kullanılan yapı olduğu sanılmaktadır. İki katlı ve kırma çatılı taş bina döneminin özelliğini yansıtmaktadır. İç mekânlar, koridorlar ve koridorlara açılan odalardan oluşmaktadır. Nesih hat ile yazılmış ve "Reşadiye Kışlası, 1330" şeklinde okunan kışla kitabesi de, yer değiştirmiş olmakla birlikte, bu bina içinde yer almaktadır.

Bu bina ile bugünkü başhekimlik binası arasında kalan yüksek ağaçlı bahçe de Reşadiye Kışlası döneminden kalmıştır ve kışlanın ana avlusunu teşkil etmektedir.

TÜLİN ÇORUHLU

REŞADİYE MEKTEBİ

Eyüp İlçesi'nde, İskele Caddesi ile Boyacı Sokağının kesiştiği köşede, V. Mehmed (Reşad) (hd 1909-1918)(->) tarafından, bitişiğindeki V. Mehmed Türbesi'yle birlikte yaptırılmıştır. Tasarımı ünlü mimar Kemaleddin Bey(->) tarafından 1910'da gerçekleştirilen mektep, 191 Tde eğitime başlamış ve yönetimi o günkü Maarif Nezareti tarafından yürütülmüştür. Bina Cumhuriyet'ten sonra ilkokul olarak kullanılmış, 1957'de geçirdiği bir onarımdan sonra ortaokula dönüştürülmüştür.

Mimarın meslek yaşamında tasarladığı ilk eğitim yapısı olan Reşadiye Mektebi, bitişiğindeki türbeye göre oldukça yalın bir dış görünüm sergilemekte, buna karşılık, yapıldığı dönemin eğitim programlarına uygun, iyi çözümlenmiş bir plana sahip bulunmaktadır. Planda dersliklerin doğru bir aydınlanma için kuzeye

Reşadiye Kışlası
Ertan Uca, 1994/ TETTV Arşivi

yönlendirilmelerine, yönetici ve öğretmen odalarının ana giriş yakınında, öğrencilerden uzak bir bölümde toplanmalarına özen gösterilmiştir.

iki katlı, altı derslikli olan okul taşıyıcı duvar sistemine göre gerçekleştirilmiş, döşemelerde volta sistemi kullanılmış, üzeri ahşap, kırma, kiremit kaplı bir çatıyla örtülmüştür. "L" biçiminde planlanmış olan yapının zemin katmda 3 derslik, bugün toplantı salonu olarak kullanılan 1 yemekhane, 4 öğretmen odası ve tuvaletler bulunmaktadır. Zemin kat planını genel olarak yineleyen üst katta, toplantı salonunun üzerine gelen ve bugün kitaplık olarak kullanılan, sekizgen planlı, üzeri kubbeli büyük oda, ilk yapıldığında mescit olarak kullanılmıştır. Okulun Halic'e yönelen ucundaki bu mescit, bu dönemde din eğitiminin ilk eğitim programları içinde hâlâ önemini koruduğunu belirlemektedir. Mescidin üzerindeki kubbe, yapının biçimsel yönden Eyüp'ün genel görünümüne uymasını sağlamış, bunun yanısıra kullanılan sivri kemerli pencerelerle geniş saçaklar, Kemaleddin Bey'in kuramını belirlediği Ulusal Mimarlık anlayışının üslup özelliklerini günümüze yansıtmışlardır.

İşlevselliği vurgulayan planlarının yanışına, giriş doğrultusuna göre simetrik bir biçimde düzenlenmesine özen gösterilmiş olan yapının ön cephesi, Kemaleddin Bey'in tasarladığı binaların dış cephelerinin düzenlenmesine verdiği önemi belirlemektedir. Oldukça serbest bir biçimde planlanmış olan okulun bu cephesinde orta bölüm yüzeyden dışarıya ve çatı düzeyinden yukarıya doğru taşırılarak giriş doğrultusu vurgulanmış, basık kemerli kapı geniş bir silme ile çerçevelenerek üzerine yarım daire biçimli bir kitabelik yapılmış, daha sonra da bunun içine kabartma bir ay-yıldız yerleştirilmiştir. Zemin katta ve üstteki mescitte penci kemerli pencereler kullanılmış, geri kalan pencereler dikdörtgen olarak bırakılmışlardır. Üst kat pencerelerinin tümü, bu katta duvar kalınlığının inceldiğini belirleyen, yüzeyden girintili dikdörtgen panolar içine yerleştirilmişlerdir. Yalın bir görünümü olan binanın cephelerinde, girişte, hemen saçak altındaki bir düzine geometrik kabartma dışında hiçbir bezeme bulunmamaktadır. Kesme taşla yapılmış olan giriş bölümü dışında tüm yapı yüzeyleri sıvanarak kesme taş görünümü verecek biçimde yatay çizgilerle derzlenmiş, yapı geniş saçaklarla bitirilmiştir.

Reşadiye Mektebi Ulusal Mimarlık anlayışına uygun cepheleri, olumlu plan çözümü ve bulunduğu çevreye uyum gösteren genel kütle düzeni ile, yapıldığı dönemin eğitim anlayışına örnek bir eğitim yapısı olarak dikkati çekmektedir.

Bibi. Yavuz, *Mimar Kemalettln.* 196-201.

YILDIRIM YAVUZ

Eyüp'teki Reşadiye Mektebinin Haliç'ten görünümü. *Yıldırım Yavuz, 1970*

REŞAT ENİS

(1 Haziran 1909. İstanbul - 12 Ocak 1984, İstanbul) Romancı.

Bir jandarma subayının oğlu olan Reşat Enis, I. Dünya Savaşı sırasında ailesiyle birlikte Anadolu kent ve kasabalarında yaşadı. Ortaokulu Çanakkale'de (1924); liseyi İstanbul Erkek Lisesi'nde okudu (1928). Yüksek Ticaret Mektebindeki yükseköğrenimini yarım bıraktı. Gazeteciliğe adliye röportajları yaparak başladı (1930); *Milliyet, Vakit, Haber, Son Dakika* gazetelerinde çalıştı. Adana'da çıkan *Bugün* gazetesini yönetti. İstanbul'a dönüşte *Cumhuriyet, Yeni İstanbul gibi* gazetelerde röportaj, fıkra yazarlığını sürdürdü.

İlk romanı *Kanun Namına* (1932) tipik bir örnek olmak üzere, öteki bütün romanlarında da toplumsal ve bireysel olguların deşilmemiş yüzlerini çizen Reşat Enis, natüralizm akımından yararlanmış bir yazardır. Yer yer Anadolu'ya açılan sayfalarında memleket edebiyatının yıkımlarla örülü, pek işlenmemiş bir bölümünü, bir dönem, neredeyse tek başına kaleme getirmiştir. 1930-1940 arası yoğun olmak üzere, çoğu dergilerde, gazetelerde kalmış hikâyelerindeyse istanbul'un kıyı köşe semtlerini, buralarda yaşanan çok acıklı olayları, kara hayat hikâyelerini, yoksulluğun ve yönetimce terk edilmişliğin sorunlarını kaleme almıştır.

Gonk Vurdu (1933), *Gece Konuştu* (1935), *Afrodit Buhurdanında Bir Kadın* (1939), *Toprak Kokusu* (1944), *Ekmek Kavgamız(1947), Ağlama Duvarı* (1949), *Yolgeçen Hanı* (1952), *Despot* (1957), *San İt* (1968) romanları, İstanbul'dan Anadolu'ya gelgitlerle, kendine özgü, biraz dağınık örgülü, savruk ifadeli, bununla birlikte, yer yer çok canlı, içte sarsıntılar yaratan eserlerdir. Düşkünler, örgütsüz, sendikasız işçiler, aylaklar, yoldan çıkmışlar, bu romanlarda İstanbul'un, özellikle alaturka töreyi korumuş yoksul, bayındırlıktan uzak semtlerinde ayakta kalma mücadelesi verirler.

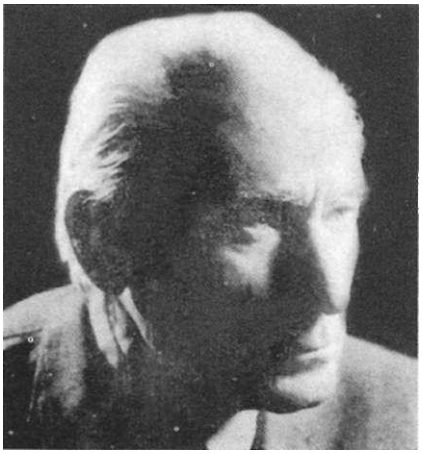

Reşat Enis
Cengiz Kahraman arşivi

Galata ve Beyoğlu fuhuş dünyasının odaklarıdır ve buralarda yaşamak, çalışmak durumunda kalmış bahtsız kişiler hem kuru bir gerçekçilikle, hem de yer yer derin bir iç acısıyla anlatılmıştır. Böylece Fatih'ten, Kazlıçeşme'den, Yenikapı'dan Beyoğlu'na, oradan kentin en zengin semtlerine yol alan romancı, çıkardığı topografyada çok karanlık, geleceği belirsiz bir İstanbul çizmiştir. Gecekondulardan, kör siyasetlerin mahalle kahvelerindeki yansımalarından, çürümüş namus anlayışlarından ilk o söz açmasına karşın, giderek unutulmuş; Reşat Enis adı bugün âdeta edebiyatımızın dışında bırakılmıştır.

Yolgeçen Hanı hda, Doktor Eminin tifo mikrobu üreterek, ana su borularına dökeceği mikroplu suyla İstanbul'u yok etmek istemesi romancının kentle ilgili umarsız duyuş ve düşünüşünü ifade etmesi açısından ilginçtir.

Bibi. T. Alangu. *Cumhuriyet'ten Sonra Hikâye ve Roman,* I, İst., 1968; B. Necatigil, *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü,* İst., 1985.

SELİM İLERİ

REVAN KÖŞKÜ

Bugün Topkapı Sarayıf-») olarak adlandırılan Saray-ı Cedidin (Yeni Saray), üçüncü yeri denilen bölümünde yer alır.

Revan Köşkü, Osmanlı dönemi Türk mimarisinin 17. yy'da meydana getirdiği en güzel eserlerdendir. Kuzeydoğuya doğru inen arazide, sarayın en kutsal mekânlarından olan Hırka-i Saadet Dairesi'nin önünde ve buradaki havuzun yanında inşa edilmiştir. Yüksek bir teras üzerinde bulunan köşk, IV. Murad (hd 1623-1640) tarafmdan, 1045/l635'te Revanin (bugünkü Ermenistan'da Erivan) fethinin arkasından, bu za-

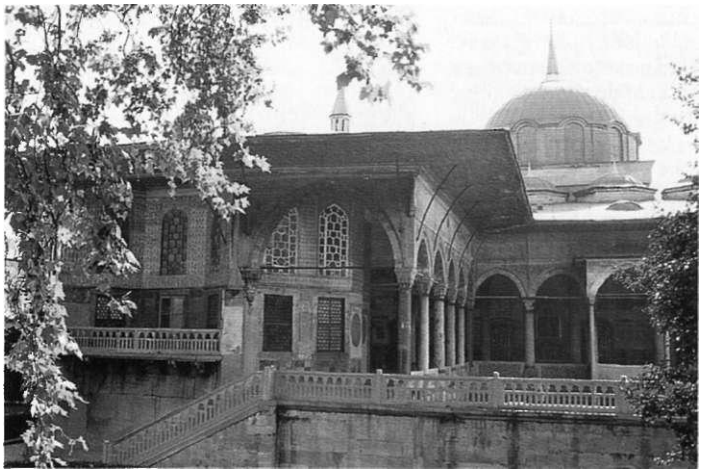

Revan Köşkü
Ertan Uca, 1994/TETV Arşivi

ferin hatırası olarak yaptırılmıştır. Mimarı hakkında şimdilik kesin bir bilgi olmamakla beraber, 17'.yy Osmanlı tarihinde pek çok olayda adı geçen Kasım Ağa, bu dönemde hassa başmimarı olduğuna göre, onun tarafından inşa edilmiş olabileceği bir ihtimal olarak düşünülebilir.

Abdurrahman Şeref Bey'in bildirdiğine göre buraya evvelce "Sarık Odası" da deniliyordu. Revan Köşkü, kendisinden birkaç yıl sonra yapılan Bağdat Köşkü'nün(->) plan bakımından, daha ufak ölçüde bir benzeridir. Doğu tarafında, öteden beri lale bahçesi denilmekle beraber, doğru adının Lala Bahçesi olması gerektiği ileri sürülen sofa-ı hümayun bulunmaktadır. Üzerinde bulunduğu mermer döşeli terasın Batı tarafmda ise, Hırka-i Saadet Dairesi önündeki havuz yer almıştır.

Revan Köşkü, eski Türk ev mimarisi geleneğindeki kubbeli bir orta mekâna açılan eyvanlar şemasına göre yapılmıştır. Bağdat Köşkü'nde dört eyvan bulunmasına karşılık burada üç eyvan vardır. Yalnız doğu tarafmda, iki eyvan arası da konsollara oturan kapalı bir mekân halindedir. Orta sofayı, dört pencere açılmış olan basık bir kubbe örter. Dördüncü eyvanın bulunması gerektiği tarafta altın yaldızlı (tombak) bronz yaşmaklı güzel bir ocak vardır. Eyvanların aralarında duvarlardaki dolaplarda evvelce elyazması kitaplar bulunuyordu. Ancak bu dolaplardan ikisinin kütüphane haline getirilmelerinin, kanatlan üzerindeki Arapça beyitlerden 1146/1733-34'te I. Mahmud (hd 1730-1754) tarafından gerçekleştirildiği anlaşılır. İçlerinde çok değerli eserler olan bu kitaplar, Topkapı Sarayı Müzesinde bir merkez kütüphanesi kurulduğunda burada toplanmıştır.

Revan Köşkü'nden bir görünüm.
Ertan Uca, 1994/TETV Arşivi

Revan Köşkü'nün duvarları içeride ve dışarıda üst hizada çinilerle kaplıdır. Üsttekiler revzenli (renkli cam) olmak üzere iki sıra pencere ile mekân aydınlanmıştır. Dolap ve pencere kapakları ise sedef kakmalıdır. Gerek ortadaki kubbe, gerekse eyvanların tonozları çok zengin yaldızlı ve zevkli nakışları ile bezenmiştir. Ancak uzun bakımsızlık yıllarında, üstten sızan akıntılarla bu nakışların yer yer bozuldukları da yüzyıl önce görülmüştü. Hattâ, nakışların üzerlerine işlendiği muşambalar çürüyerek sarkmış bulunuyordu. Bu yüzden de 1930'lu yıllarda Revan Köşkü, ziyaretçilere kapalı tutuluyordu. Sonraları bu tahribat giderilmiş ve Revan Köşkü aslındaki ihtişama kavuşturulmuştur.

Bibi. Abdurrahman Şeref. "Topkapı Saray-ı Hümayunu", *TOEM,* II (1327/1911), s. 417-418; *Topkapı Sarayı Müzesi Rehberi,* lst.. 1933, s. 128; N. M. Penzer, *The Harem,* Londra, 1936, s. 253; R. E. Koçu, *Topkapu Sarayı,* lst., I960, s. 107-108: Eldem-Akozan, *Topkapı Sarayı,* 30, 78; S. Eyice, "Mimar Kasım Hakkında". *Belleten,* XLIII/172 (1979), s. 767-808; Eldem, *Köşkler ve Kasırlar,* I, 287-198; F. Davis, *The Palace of Topkapı in istanbul,* New York, 1970, s. 165-170; A. Ertuğ, *Topkapı, The Palace of Felicity,* ty, resim: 38-45.

SEMAVİ EYICE

REVANÎ ÇELEBİ MESCİDİ

Koğacılar Mescidi de denilen Revanî Çelebi Mescidi Bozdoğan Kemeri'nin kuzeyinde bulunuyordu.

Bugün hiçbir izi kalmayan mescidin kurucusu, 15. yy'ın sonları ve 16. yy'ın başlarında yaşayan şair Edirneli İlyas Şüca Çelebidir. İyi bir Divan şairi olmakla beraber, para hırsı yüzünden kötü bir şöhreti olan Revanî mahlaslı bu şair, II. Bayezid döneminde (1481-1512) sürre eminliği görevi ile Mekke'ye gönderildiğinde, emanet edilen paranın bir bölümünü kendi kesesine aktardığı anlaşılmış, bu yüzden başka şairlerin hicivlerine uğramış, kendisi de onlara cevap vermekten kaçınmamıştır. I. Selim döneminde de (1512-1520) padişahın yakınlarından olan Revanî Çelebi'ye Ayasofya Camii mütevelliliği verilmiştir. Çok zengin vakıfları olan bu hayratının gelirlerinden de böylece faydalandığı anlaşılır. Elde ettiği servet sayesinde konağının yakınında, bu mescidi ve onun da yanında 15 hücreli bir zaviye-akar yaptırmıştır. Âşık Çelebi ve Hasan Çelebi'nin *Şuara Tezkire*-fenhden öğrenildiğine göre, mescidin inşası sırasında buradan geçen I. Selim, bu mescidi Revanî Çelebi'nin yaptırttığını öğrenince, onun sürre eminliği ile Ayasofya mütevelliliğindeki şöhretini hatırlayarak: "Hoş Ayasofyasm, yılda bir mescit doğurursun!" dediği söylenir.

Vefa'da Hoca Hüsrev Mahallesi'nde inşa edilen bu hayratın Rebiyülevvel 926/1520'de yazılan vakfiyesi olduğuna göre, mescit I. Selimin son yıllarında tamamlanmış olmalıdır. 953/1546 tarihli *İstanbul Vakıfları Tahrir Defterinde,* mescidin yanında vakfedilen ev ve dükkânlardan başka mescidin hariminde, dokuzu salih kimselerin barınması için ve geri kalanı kiraya verilen 15 hücrenin kaydı vardır. Fakat evkafın bir kısmı daha 1546'da harap halde olduğundan yerleri paraya çevrilmişti,

Revanî Çelebi, 930/1523-24'te ölerek, mescidinin haziresine gömülmüştür. Şair Beharî tarafından düzenlenen üç beyitlik mezar kitabesinde, *Cihanı ser-besertutmuşdu nâmı/Emir-i nazmya'ni kim Rev'anî* denilerek onun şairliği övülmüştür.

Revanî Çelebi Mescidi, Ayvansarayî'nin *Hadıkatü'l-Cevâmi'nin* basılı nüshasında Koğacılar Mescidi adı altında da tekrar yazılmıştır. Bu hata Tahsin Öz'ün cami-

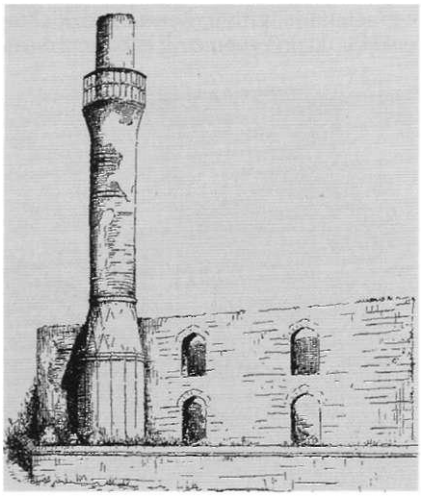

Revanî Çelebi Mescidi'nin bir çizimi.
Y. Önge/Semavi Eyice arşivi

lere dair kitabında da tekrarlanmıştır. İstanbul camileri haritasında 220 numaralı olarak yalnızca Revanî Çelebi Mescidi gösterilmiş olup, ayrıca bir de Koğacılar Mescidi yoktur.

Eski bazı gazete ilanlarından Revanî Çelebi Mescidi'nin 1891-1892'de tamir edildiği ve 1899'da da minaresinin onarıldığı öğrenilir. Fakat mescit 1908'de çevreyi harap eden yangında yanarak öylece kalmıştır. Bu bölgede geniş bir cadde açılması işlemine girişildiğinde Revanî Çelebi Mescidi'ne de ileride ihya edileceği düşünülerek dokunulmamış, yalnız kumcusunun kâtibi kavuklu ve manzum kitabeli mezar taşı, Mehmed Ziya Bey tarafından 1 Mart 1924'te ufalanmış bir halde bulunmuş, Çelebi'nin kemikleri yeni bir mezara konulmuştur. 1589'da kendi adamları tarafından öldürülen Tamışvar ve Budin Valisi Payzen Yusuf Paşa'nm 1894 depreminde yıkılan az ilerideki türbesindeki mezarı da Revani Çelebi Mescidi yanına taşınmış, ayrıca bu bölgede bulunan başka hazirelerdeki mezarlar da burada toplanmıştır.

Korunacak gibi görünen Revanî Çelebi Mescidi, etrafına toplanan tarihi mezar taşlan ile birlikte 1942-1943 kışında, Atatürk Bulvarının yeniden düzenlenmesi sırasında hiçbir iz kalmayacak surette yıktırılıp ortadan kaldırılmıştır. Mescidin yerine de Sağlık Enstitüsü olan bina yapılmıştır. Bu olay şehrin tarihine, "imar" adı altında ne büyük kayıplar verdirildiğinin iyi bir örneğidir.

Revanî Çelebi Mescidi, bir çevre duvarının içinde yükselen, dikdörtgen planlı, evvelce üstü kiremit kaplı ahşap bir çatı ile örtülü, sakıflı tipte bir ibadet yeri idi. İçi, iki sıra halindeki pencerelerden aydınlanıyordu. Yapı, mimarisi bakımından fazla gösterişli bir eser olmamakla beraber, 16. yy sanatının özelliklerine sahipti. Yuvarlak gövdeli mimarisinin şerefe kısmı 19. yy'da değiştirilmiş ve buraya demir parmaklıklı bir şerefe yapılmıştı.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 160; E. S. Gibb, *A History ofOttoman Poetıy,* II, Londra, 1902, s. 317-346; A. N. Tarlan, *Şiir Mecmualarında XVI. ve XVII. Asır Divan Şiiri,* Fas. 4, İst., 1949: A. İnan, *Şeyh Vefa Hayatı ve Eserleri,* İst., 1941, s. 5, 36; Barkan-Ayyerdi, *Tahrir Defteri,* 170-171, no. 910; Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi,* II, 53-56; Ş. Akbatu, "İstanbul'un Kaybolan Camileri: Revanî Çelebi Camii", *İstanbul Ekspres,* (18 Mart 1959); S. Eyice, "İstanbul'un Oltadan Kalkan Bazı Tarihi Eserleri: IV, Revanî Çelebi (Koğacılar) Mescidi", *TD,* XXVI (1972), 152-158; *Eminönü Camileri,* 159-161.

SEMAVİ EYİCE

REVNAKOĞLU, CEMALEDDİN SERVER

(1909, İstanbul - 23 Eylül 1968, İstanbul)

Tekkeler, tarikatlar tarihi, mezar taşları ve kitabeler ile son yüzyılın önemli şahsiyetlerinin biyografileri hakkındaki derin araştırmalarıyla tanınmış tarihçi yazar.

Posta Müdürü Server Emin Bey ile saraylı Şerife Revnak Hanimin oğludur. Rumelihisarı'nda doğmuş, çok iyi bir tahsil görmüş, Galatasaray'dan mezun olmuştur. Fransızca ve Arapçayı çok İyi bilir, gayet

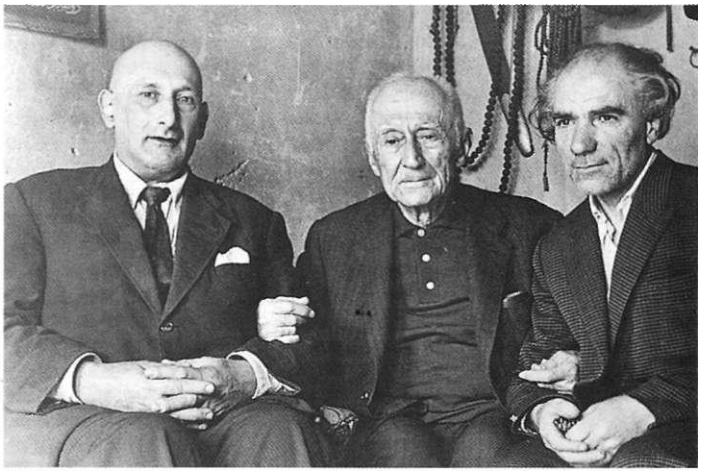

Cemaleddin Server Revnakoğlu (sağda), emekli general Pertev Demirhan (ortada) ve eczacı Halit Örikli ile. *Şinasi Akbatu*

ağdalı ve uzun cümlelerle düzgün bir İstanbul şivesiyle Osmanlıca konuşurdu. Rumelihisarînda doğmakla birlikte bütün hayatını Karagümrük'ün Fethiye semtinde geçirmiştir. Hiç evlenmemiştir.

Çok küçük yaşlardan itibaren İstanbul'un kültür mahfillerindeki ilmi, manevi topluluklarında yer almış; gördüklerini ve öğrendiklerini dikkatlice hıfzetmiştir. Kendi kuşağından başka bk önceki kuşağın tüm mühim şahsiyetleriyle tanışmış ve onlardan istifade etmiştir. Genç yaşta, üzerinde çalışılmamış bir konu olan tarikatlar ve tekkeler tarihini incelemeye başlamış ve bu çalışmayı zaman zaman makaleler halinde yayımlamak suretiyle ölümüne kadar sürdürmüştür. Resmi memuriyetinin belediye mezarlıklar mütehassıslığı olması sebebiyle mezar taşları ve kabristanlarda incelemelerde bulunmuştur. Tarikat eşyaları ve şahsi kütüphanesinin kitaplarıyla dolu olan evi, vârisi de olmadığından ölümünden sonra tereke hâkimliğince haraç mezat satılmış, ömrünün mahsulü olan arşivi ise Abdülbaki Gölpınarlı'nm gayretiyle kurtarılarak Divan Edebiyatı Müzesi olarak kullanılan Galata Mevlevîhanesi'ne aktarılabilmiştir. Bu arşiv 250 dosyadır.

Kabri Edirnekapı Mezarlığımda ise de gerek taşı ve gerekse mezarı, kimsesizliği sebebiyle tahrip ve yok edilmiştir.

Cemaleddin Bey tüm tarikat mensuplarınca tanınan, ilim erbabınca hürmetle yad edilen mümtaz bir kişiliğe sahip İstanbul efendisiydi. Saçlarmm uzunluğu yüzünden "Saçlı Cemaleddin". derin tasavvuf bilgisinden ve tekkelerdeki mevkiinden dolayı "Şeyh Cemalullah" gibi adlar da takılmıştır. Yayımlanmış 2 kitabı *Yemen Ellerinde Veysel Karani* ve *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnamesi* 'dir. Makaleleri, *Tarih Konuşuyor, Yeni Tarih Dünyası, Tarih Coğrafya Dünyası* gibi dergilerde dağınık bir tarzdadır, toplanmamıştır.

"Türk Tarikatleri Tarihine Toplu Bir Bakış" adlı seri haldeki yazıları Eylül 1953' te *Yeni Tarih Dünyası* mecmuasında yayımlanmaya başlamış; 1967'den itibaren de Mustafa Unan'ın çıkardığı *Tarih Konuşuyor* dergisinde "Kapatılışının 42. Yıldönümünde Tekke ve Zaviyeler", "Tekkelerin Çöküntü Sebepleri", "Tarikat Mensuplarına Ait Maarif Fıkraları ve Olaylar" gibi seri yazılar neşretmiştir.

NECDET İŞLİ

REVUE DE CONSTANTİNOPLE

İstanbul'da Vicomte Alfred de Caston adında bir Fransız (veya Belçikalı ?) tarafından yayımlanan Fransızca dergi.

Tam başlığı *Revue de Constantinople, politique, financière et littéraire* (İstanbul Dergisi, Politika, Finans ve Edebiyat) olan bu-periyodik yayının ilk sayısı 1875' te çıktı. Derginin sahibi ve yöneticisi olan Alfred de Caston, o yıllardaki İstanbul ve Beyoğlu halkı hakkında içinde son derecede ilgi çekici bilgiler bulunan bir kitabın yazarıdır *(Musulmans et Chrétiens, 2* c, Paris, 1873-1874). Bundan başka, *Constantinople en 1869* ve *l'Orient en 1875, Des bords du Danube auxfrontières d'Algérie,* (Paris, 1875) başlıklı kitaplar yayımlamış, *Le Constitutionnel* gazetesine "Lettres Orientales" başlığı ile makaleler göndermiş, *Encyclopédie duXIX^ème siècle'* in zeyli olan *Annuaires Encyclopediques'de* yazıları basılmıştır.

Dergi, kapağında bildirildiğine göre her pazar günü çıkıyordu. Yüksekkaldı-

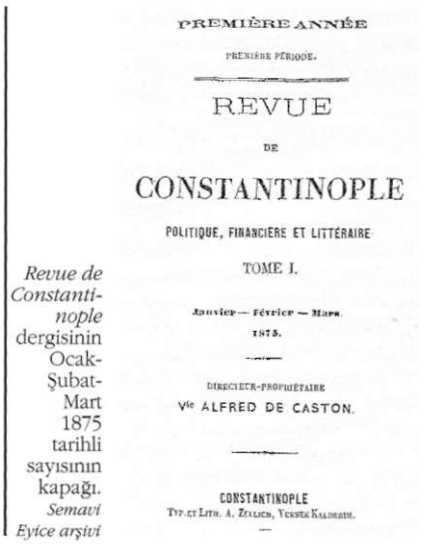

PREMIÈRE ANNÉE

PREMIÈRE PÉRIODE.

REVUE

DE

CONSTANTINOPLE

POLITIQUE, FINANCIERE ET LITTÉRAIRE

TOME I.

Janvier — Février — Mars.

1875.

DIRECTEUR-PROPRIÉTAIRE

Vte ALFRED DE CASTON.

CONSTANTINOPLE

Revue de Constantinople dergisinin Ocak-Şubat-Mart 1875 tarihli sayısının kapağı. *Semavi Eyice arşivi*

nm'da Zürefa Sokağı'nda A. Zellich Basımevi'nde 17x25 cm ölçülerinde 40-50 sahifelik fasiküller halinde basılan derginin idare yeri Yeniçarşı'da no. 12'de idi. Bu satırların yazarı, arada eksikler ile derginin 21. sayısına kadar sahiptir. Bunlarda, Osmanlı Devleti kadar dünya politikasındaki olaylardan bahsedilmekte azınlıklar, Beyoğlu sosyetesinin dedikoduları, Osmanlı ricalindeki değişiklikler, atamalar, Beyoğlu'ndaki imar hareketleri, çok canlı olan tiyatro ve konserler üzerinde durulmaktadır. Ayrıca Avrupa'da cereyan eden bazı kabullere dair de haberler yer alır (Berlin'deki Türk Elçiliği'nde imparator ve eşinin de katıldıkları yemek gibi).

7 Mart 1875 tarihli 9- saymın başında A. de Caston tarafından yazılan uzun bir makalede (s. 395-421) Abdülaziz tarafından yaptırılan Maçka Silahhanesi(->) ile inşasına başlanan Aziziye Camii'ndenC-») bahsedilerek, mimar Sarkis Balyan ile yapılan bir söyleşiden parçalar aktarılır. Aynı yazıda, Balyan ailesinin(-0 tarihçesi takdim edilir. Bununla birlikte Balyanların İstanbul ve yakın çevresinde inşa ettikleri çoğu kasır ve saray olmak üzere pek çok binanın listesini verir.

Derginin her sayısında "Causerie Financière" (Finans Sohbeti) başlığı altında borsa durumu hakkında da açıklamalar yapılır. 10. sayıda (14 Mart 1875), Fransız Tiyatrosu'nda 9 Mart 1875'te oynanan "Les Mongols" adlı operadan bahsedilir ve sözleri ile müziği S. Manasse'm, kostümleri M. Blot'nun, dekorları M. Joly'nin olan üç perdelik operanın oyuncuları bildirildikten sonra bütün metni verilir (s. 463-500). Tramvay şirketinin genel kurulunda cereyan eden bazı sürtüşmelerin özeti de şehir tarihi bakımından ilgi çekicidir (S. XV. s. 96-106). Aynı sayıda Gedikpaşa Tiyatrosu'nda Güllü Agop Efendi'ye karşı *Basiret* gazetesinde açılan kampanyanın bahsi geçer (s. 118).

Revue de Constantinople, 1870'li yıllarda, Osmanlı Devletimin durumu, İstanbul'da bilhassa Galata ve Beyoğlu'nun şehircilik problemleri, buradaki yabancı tiyatrolar hakkında bilgiler veren ilgi çekici bir kaynaktır.

Bibi. G. Groc-İ. Çağlar. *La presse Française de Turquie de 1795 à nos jours,* İst., 1985. s. 16i.

SEMAVÎ EYİCE

REY, CEMAL REŞİT

(25 Eylül 1904, Kudüs - 7 Ekim 1985, İstanbul) Besteci, orkestra şefi, piyanist, müzik eğitimcisi.

Servet-i Fünun dergisinde H. Nâzım takma adıyla yazılar yayımlayan Edebiyat-ı Cedide yazarlarından Ahmed Reşit Bey'in oğludur. Müziğe küçük yaşta annesinden piyano dersleri alarak başladı. Kısa zamanda nota öğrenerek 8 yaşında bir vals besteledi, llköğrenimine Galatasaray Lisesi'nde başladı, ancak 1913'teki Babıâli baskınından sonra, Kâmil Paşa hükümetinin dahiliye nazırı olan babası ailesiyle birlikte Paris'e yerleşmek zorunda kalınca, ortaöğrenimini Lycée Buffon'da sürdürdü. Paris Konservatuvarı müdürü ünlü besteci Gabriel Faure'nin aracılığıyla piyanist Marguerite Long'un (1874-1966) özel öğrencisi oldu. I. Dünya Savaşı patlak verince annesiyle isviçre'ye geçerek ortaöğrenimini bu kez Cenevre'de St. Antoine Koleji'nde sürdürdü; 5 yıl da Cenevre Konservatuvarı'na devam etti. 1920'de Paris'e döndü, başta Gabriel Faure olmak üzere ünlü eğitmenlerden bestecilik, orkestra şefliği, müzik estetiği dersleri aldı.

1923'te istanbul'a dönerek daha sonra Belediye Konservatuvarı adını alacak olan Daru 1-Elhân'da bestecilik ve piyano dersleri verdi. 1926'da uluslararası Besteciler Biıiiği'ne üye seçildi. Aynı yıl Darü'l-Elhân'da bir koro oluşturdu; fesli erkeklerle çarşaflı kızlardan oluşan bu koronun konserlerine Cemal Reşit piyano ile eşlik ediyordu. 1943'te bir yaylı çalgılar orkestrası kurdu. 1945'te nefesli çalgıların katılmasıyla istanbul Şehir Orkestrası'na dönüşen bu topluluğu 1968'e kadar yönetti. 1946'da. birçok dünyaca ünlü solist ve orkestra şefinin istanbul'a gelerek konserler, resitaller vermesini sağlayan Filarmoni Derneği'nin kuruluşuna önayak oldu. Bu arada 1938-1940 arasında Ankara Radyosu'nda müzik yayımları yöneticisi, 1949'da da bir yıl süreyle İstanbul Radyosu'nda müzik danışmanı olarak görev aldı. Uzun yıllar İstanbul Radyosu'nda açıklamalı müzik programları hazırladı. 1949' dan 1960'a kadar yurtdışında, dünyaca ünlü konser salonlarında orkestralar yönetti. Mimar Sinan Üniversitesi'ne bağlı Devlet Konservatuvarı'ndaki bestecilik öğretmenliğini ölümüne kadar sürdürdü. 1982'de "devlet sanatçısı" unvanını aldı.

Cemal Reşit Rey, Türk müziği tarihine "Türk Beşleri" diye geçen bestecilerden biridir. Eserlerinde genellikle Fransız izlenimcilerinin etkileri görülür. Ezgi fikrini ön planda tutmuş, izlenimcilik sonrasının yeni, deneysel akımlarından uzak durmuştur. Rey, Batı tekniğinde yazan Türk bestecileri arasmda gerek konu seçimi, gerekse beğeni ve duyarlık yönünden geleneğe en bağlı olanıdır.

Batı tekniğinde yazan yeni Türk bestecileri kabaca ikiye ayrılabilir: Ulusal müzik geleneğinden aldıkları öğeleri Batı müziği tekniğiyle işleyenler ya da geleneğe atıfta bulunanlar; ulusal geleneklerin dışında, uluslararası düzlemde bir bestecilik anlayışına bağlı olanlar. Cemal Reşit Rey birinci gruba giren bestecilerin öncüsüdür. Bu anlayıştaki besteciler arasında da istanbul'un tarihi ve kültürü ile ilgili konulara en çok yer veren, geleneksel müziğin özündeki malzemeye en çok yakınlık duyan sanatçıdır.

"Sultan Cem "'(1924) ve "Çelebi" (1973) operaları. "Karagöz" (1931) ve "Fatih" (1953) senfonik şiirleri, "Eski Bir İstanbul Türküsü (Kâtibim) Üstüne Çeşitlemeler" (1961) adlı piyano parçası, bütün operetleri ve revü denilen müzikli oyunları, konusunu doğrudan doğruya İstanbul'dan alan eserleri arasında ilk akla gelenlerdir. Türk Beşleri'nin öteki üyeleri gibi o da halk türkülerini armonize etmiş, Anadolu folkloruna özgü öğeleri işlemiştir. Ancak Rey, müziğinde geleneksel Türk müzik kültürünün öteki kolu olan klasik Türk musikisine özgü makam zevkini de aramış, makam çeşnisini Batı tekniği içinde, izlenimci bir anlayışla kullanmıştır. Makam çizgilerini senfoni orkestrasının imkânlarından yararlanarak, "amodal" bir serbestlik için yansıtmaya çalıştığı söylenebilir. Özellikle 1931'den sonra bestelediği bu tür eserlerde mistik bir duyarlık ağır basar. "Çağrılış" (1950) adlı senfonik şiiri izlenimciliği mistik bir duyarlıkla işlediği orkestra eserlerindendir. 1936'da piyano için yazdığı, "Sonat" başlığını taşıyan eserinde ise aynı duyarlığı tek bir çalgının imkânlarıyla yansıtır; saba, bestenigâr. dügâh gibi makamların ezgisel yürüyüşünden kaynaklanan mistik esintilerini piyano tınılarıyla, ama tekssliliğe çok yakın bir yapı içinde kullanır.

Rey, özellikle 1930'larda İstanbul'da çok tutulan operet ve revülerin de bestecisidir. Librettolarını kardeşi Ekrem Reşit Rey'in vazdığı "Üç Saat" (1932), "Lüküs Hayat" (1933), "DeliDolu" (1934), "Saz Caz" (1935), "Maskara" (1936), "Hava Cıva" (1937), "Yaygara 70" (1969), "Uy! Balon Dünya" (1970), "Bir İstanbul Masalı" (1971) adlı operetleri ile, 'Adalar Revüsü" (1934), "Alabanda" (1941), "Aldırma" (1941) adlı revüleri onun geniş bir halk kesimince de tanınmasını sağlayan sahne eserleridir. Özellikle, zamanın tanınmış tiyatro sanatçılarının rol aldıkları "Lüküs Hayat" çok sevilmiş; bu operetin bazı şarkıları eserin ilk sahneleşinde rol alan Hazım Körmükçü tarafından plağa okunmuş; eser 1980'li yıllarda İstanbul Şehir Tiyatrolarında ikinci kez sahnelenişinde 5-6 yıl kapalı gişe oynamış; sinema ve televizyon için de filme alınmıştır.

Cemal Reşit Rey yalnızca bir besteci olarak değil, müzik uğraşını bestecilikle, icracılıkla. eğitimcilikle, radyoculukla ve müzik kurumlarındaki idari görevlerle bir bütün olarak gören ve düşündüklerini hemen eyleme geçiren tipik bir Cumhuriyet

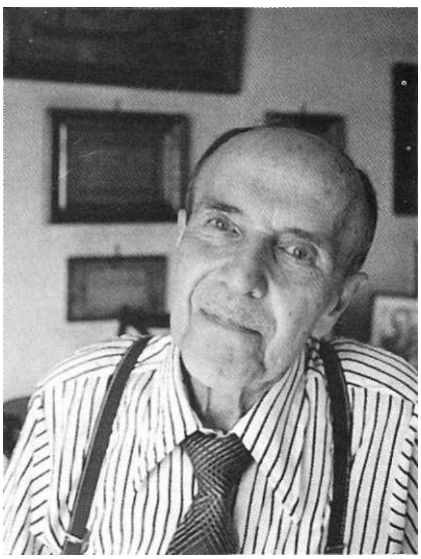

Cemal Reşit Rey
Ara Güler

aydını olarak da yeni Türkiye'nin özellikle de İstanbul'un kültüründe iz bırakmıştır. Ölümünden hemen sonra İstanbul Belediyesi'nce Harbiye'de inşa edilen konser salonuna "Cemal Reşit Rey Konser Salonu" adı verilmiştir.

Bibi. G. Oransay, *Batı Tekniğiyle Yazan 60 Türk Bağdar,* Ankara, 1965; F. Yener, *Müzik Kılavuzu,* İst., 1970 (1. bas.); istanbul Devlet Senfoni Orkestrası, *Cemal Reşit Rey-80. Yıl,* (80. yılını kutlama konseri kitapçığı), İst., 1984; *Müzik Ansiklopedisi,* c. 4, Ankara, 1985; E. İlyasoğlu, *Yirmi Beş Türk Bestecisi,* İst., 1989.

BÜLENT AKSOY

RICHTER, JEAN-PAUL

(1847, ?-1937, ?) Alman asıllı filolog.

istanbul'un Bizans dönemindeki eserlerine dair kaynaklarda verilen bilgileri derleyen ve bunları Almancaya çeviren filolog. Richter'in hayatına dair bir bilgi edinilemedi. 1847'de Almanya'da doğduğu ve sonra ingiltere'ye yerleştiği bilinir. Ünlü klasik arkeoloji uzmanı Amerikalı Gisela Richter onun kızıdır.

19. yy'm ikinci yarısı içinde R. Eitelberger von Edelberg başkanlığında, Viyana'da Wilhem Braumüller adındaki yayımcı, *Quellenschriften für Kunstgeschichte und Kunsttechnik des Mittelalters und der Renaissance* (Ortaçağ ve Rönesans'ın Sanat Tarihi ve Sanat Tekniklerine Dair Yazılı Kaynaklar) genel başlığı altında 1871' den itibaren bir dizi kitap bastırmaya girişmişti. Bu dizinin XII. cildi F. W. Unger(->) (1810-1876) tarafından hazırlanan, *Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte* (Viyana, 1878) (Bizans Sanat Tarihinin Kaynakları) başlıklı kitap oldu. Bu XXXVI+333 sahifelik eser, Unger tarafından tasarlanan çalışmanın sadece yarısı idi. Bunda kaynaklara dair verilen bilgilerden sonra, şehrin ilk kuruluşu, Bizantion'un tarihçesi, Konstantinopolis'in kurulması, yangınlar, depremler, dış mahalleler, caddeler, meydanlar, su tesisleri ve sarnıçlar, surlar, kuleler ve kapılar, limanlar, hamamlar ve Hippodrom'a dair Bizans kaynaklarında rastlanan bilgiler derlenerek Almancaya çevrilmiştir. Fakat Unger'in 22 Aralık 1876' da ölümü ile programlanmış olan bu önemli kitap yarım kalmış oldu.

Bizans kaynaklarında İstanbul'un kilise, manastır, saraylar vb diğer eserlerine dair verilen bilgilerin derlenmesi işini yıllar sonra J.-P. Richter üstlendi. Bu sanat tarihçisi Ravenna mozaikleri ile Batı kilise mimarisinin menşei hakkında iki kitabın yazarı idi.

QUELLEN
BYZANTINISCHEN
KUNSTGESCHICHTE.
KONSTANTINOPEL
JEAN PAUL RICHTER.
WIEN
VERLAG VON CARL GRAESER

Richter'in *Bizans Sanat Tarihine Ait Kaynaklar* adlı kitabının kapağı. *Semavi Eyice arşivi*

Richter'in daha önce yayımlanan Unger'in eserinin ikinci cildi olan derlemesi, *Quellen zur byzantinischen Kunstgeschichte, ausgewählte Texte über die Kirchen, Klöster, Paläste, Staatsgebäude und andere Bauten von Konstantinopel* (Viyana, 1897) (Bizans Sanat Tarihine Ait Kaynaklar, Kiliseler, Manastırlar, Saraylar, Resmi Binalar ve Diğer Yapılara Dair Seçme Metinler) adını taşır. Birinci ciltten 19 yıl sonra basılan bu cilt, yine Viyana'da ilkinden değişik bir yayınevi (Carl Graeser) tarafından LI+433 sahifelik bir kitap olarak yayımlandı.

Bu ikinci cilt içinde başta Ayasofya olmak üzere Bizans dönemi patrikhanesi, imparatorların dönemlerine göre sıralanarak şehir içi ve şehir dışındaki kilise ve manastırlar, imparatorların Büyük Saray'ı, diğer saraylar, devlet daireleri, kültür yapıları ve özel saraylara dair kaynaklardan derlenen bilgiler Almanca olarak takdim edilmiştir. İstanbul'un Bizans dönemindeki arkeolojisinin henüz yeni tanınmaya başladığı yıllarda böyle bir derlemede kusurların olmasından sakınılamazdı. Fakat kitap satışa çıktığında onun hakkında bir tanıtma ve eleştiri yazısı hazırlayan Th. Preger *(ByzantinischeZeitschrift,* X [1898], s. 198-201), eseri aşırı denilebilecek bir biçimde tenkit etmiştir. Preger yazısının sonunu şu cümleler ile bağlar: "Kısacası, İstanbul'un sanat tarihi ve topografyası üzerinde çalışmak isteyenlere, kitap ilk ve sathi bilgiler edinmeleri hususunda bazı yardımlarda bulunabilir, fakat eksiksiz ve hatasız olduğuna hiçbir vakit güvenmemelidir".

Bu çok ağır değerlendirmeye rağmen Richter'in, Bizans kaynakları hakkındaki bu kitabı, dikkatli kullanılmak ve aradan geçen yüzyıl içindeki yeni bilgiler de katılmak suretiyle yine de araştırıcılara hizmet verebilmektedir.

SEMAVİ EYtCE

RIDVAN PAŞA KÖŞKÜ

Kadıköy İlçesi'nde, Erenköy'de Ömer Paşa Sokağı'nda no. 23'te bulunuyordu.

Köşke adını veren Rıdvan Paşa (1855-1906), Matbuat Müdürü Mehmed Nüzhet Bey'in oğludur. İstanbul'da doğmuştur. Kaymakamlık, savcılık gibi idari görevlerden sonra mabeyin başkatipliği ve dahiliye müsteşarlığı yapmıştır. II. Abdülhamid (hd 1876-1909) kendisine paşalık ve vezirlik görevleri vermiştir. Daha sonra şehremini olmuş ve 16 yıl bu görevde kalmıştır. Tepebaşı'nda kışlık ve yazlık tiyatro yaptırmış, Avrupa'dan tanınmış grupların gelmesine yardımcı olmuştur. Bir yol yapımı nedeniyle Rıdvan Paşa ile Abdülrezzak Bey'in arası açılmış, Ali Şamil Paşa'nın adamları tarafından trenden inip arabasına binerken öldürülmüştür.

Maliye memurlarından Süleyman Efendi'ye ait olan bu arazide iki ahşap köşk vardır. Şehremini Rıdvan Paşa burayı satın alarak meşhur köşkünü yaptırmıştır. Öldükten sonra köşkü Mabeyinci Faik Bey almıştır. Son olarak Maarif Vekâleti'nce 7.500 altına satm alınmıştır. Yatakhane olarak kullanılan bina, Topçu Reisi Hacı Hüseyin Paşa'nın köşküdür. Bu bina Maarif Vekâleti tarafından son sahibi Hatice Sultan'dan satın alınarak okula ilave edilmiştir. Burada II. Meşrutiyet'ten sonra bir kız numune mektebi kurulmuş ve 1916'da Erenköy İnas Sultanisi, 1924-1925 öğretim yılında ise Erenköy Kız Lisesi(->) ismini almıştır. 22 Şubat 1945'te yanan bu ahşap köşkün yerine 1953'te okulun halen yatakhane ve pansiyon kısımlarının bulunduğu büyük kagir bina yapılmıştır.

Rıdvan Paşa Köşkü'nün iç ve dış süslemeleri, bahçedeki hamamı ve kızı için yaptırdığı kasrın güzelliği dikkat çekiciydi. Her sene 19 Ağustos'ta yapılan cülus şenliklerinde Göztepe-Feneryolu arasındaki Mabeyin Başkâtibi Tahsin Paşa Köşkü, Göztepe'deki Rıdvan Paşa Köşkü ve Suadiye'deki Sadi Bey Köşkü'nün gerçekleştirdiği donanmanın güzelliği ve ihtişamı göz kamaştırıcıydı.

Rıdvan Paşa Köşkü, küçük kasrı, hamamı, serası, kameriyesi ve selsebilli havuzları bulunan bir kompleksti. Rıdvan Paşa Köşkü üç katlıydı. Dış cephe at nalı şeklinde ve düz kemerler ile dikkat çekiyordu. Cepheler pilastrlar ve pencere üstlerinde çeşitli formlarda alınlıklar ile hareketlendirilmişti. Bunlar üçgen, dikdörtgen ve at nalı şeklindeydi. Çatısı parapet ile gizlenmişti. Büyük boy aynaları, heykelleri, tavanlarda rokoko tarzında süslemeleri bulunan bu köşkten bir yangın nedeniyle günümüze hiçbir şey gelmemiştir. Yıkık bir vaziyette ayakta durmaya çalışan kasır ise ahşap ve Batı etkisiyle yapılmış tek katlı bir binadır. Yapının dış cephesi balıksırtı tarzında, ahşap süslemeleri, ajurlu pencere üstleri, kıvrık "S" ve ters "S" formları ve çatıya geçişte ise her pencerenin üstüne gelecek şekilde dizaynlı küçük sütunçeler üzerinde üçlü kemerler ile hareketlendirilmiştir. Geniş saçaklar dizi halinde ahşap sütunlar tarafından taşınır. Duvarlardaki fresko tekniği ile yapılmış manzara resimleri (ağaçlar, dağ, deniz) oldukça harap bir durumdadır. Odaların kapıları abidevi ölçülerde vitrayla süslenmiştir.

Köşkün hamamı kagirdir. Mekânların üzerleri aydınlık fenerli tonoz ve küçük kubbeler ile örtülmüştür. Pilastrlar, sütun başlıkları, sağır nişler ve çiçek vazoları ile dış cepheye önem verilmiştir.

Merdivenle çıkılan kameriye altıgen biçimlidir. Alt katında mahzen bulunur. Dökme demirden ağaç dalları, bütün kameriyeyi çevreler. Üst örtüsü balık pulu şeklinde çinko kaplıdır. Bütün formlar barok üsluptadır. Köşkün bahçesinde selsebilli havuzlar da bulunmaktadır. Eskiden son derece bakımlı olan bahçede asırlık fıstıkçamları ve çeşitli ağaçlar yer almaktadır.

CAVtDAN GÖKSOY

RIFAÎ ASİTANESİ

Üsküdar'da, İnadiye'de, Tavaşi Hasan Ağa Mahallesi'nde, eski adı "Eski Menzilhane Yokuşu" olan Gündoğumu Caddesi ile eski adı "Katırcılar Yokuşu" olan Ferah Sokağı'nm arasında, mahalleye adını veren mescidin karşısında bulunmaktaydı.

Rıfaî tarikatının İstanbul'daki merkezi (âsitanesi) olan ve bu şehirdeki gelişiminde önemli bir yeri bulunan söz konusu tekke 1145/1732-33'te kurulmuştur. Divan Edebiyatı Müzesi, CSR Arşivi'ndeki ilgili dosyada 1000/1591-92 yılı civarında ilk olarak Rıfaîliği İstanbul'a getiren Şeyh Mehmed'in Yemen'den gelerek Tavaşî Hasan Ağa Camii'nde ayin icra etmeye başladığı, bir müddet sonra bu mescidin karşısındaki arsaya küçük bir zaviye kurduğu, bu zaviyenin 1145/1732-33'te Defter-i Hakanı Emini Yusuf Rıza Efendi tarafından geniş kapsamlı bir âsitaneye dönüştürüldüğü kayıtlıdır. Ne var ki Y. Rıza Efendi'nin, tekkenin haziresinde halen mevcut olan kabir taşında vefat tarihi 25 Safer 1243/1827 olarak verilmekte, yanında gömülü olan aile fertlerinin de 19. yy'ın ikinci çeyreği içinde vefat etmiş oldukları gözlenmektedir. Diğer taraftan İstanbul Vakıflar Başmüdürlüğü'nde bulunan *Esâmi-i Tekâyâ ve Zevâyâ Defteri*'nde vakıf sahibi olarak Y. Rıza Efendi'nin adı zitoedilmiştir. Bu durumda, Yemenli Şeyh Mehmed hakkında nakledilenler de doğru kabul edildiği takdirde Rıfaî Âsitanesi'nin 1145/1732-33'te, büyük bir ihtimalle, Zâkir Şükrî Efendi'nin *Mecmua-i Tekâyâ'smda.* ilk postnişin olarak gösterilen, C. S. Revnakoğlu'nun 1170/1756-57'de vefat ettiğini belirttiği Şeyh Mehmed Hadidî tarafından kurulduğu, Y. Rıza Efendi (ö. 1827) tarafmdan 19. yy'ın ilk çeyreğinde son şekliyle yeniden yaptırıldığı söylenebilir. BOA'da bulunan bir belgede 1316/1898'de onarım geçirdiği kaydedilen tekke Cumhuriyet döneminde terk edilmiş, bakımsızlıktan harap düşen yapı 20 Haziran 1942'de yanarak ortadan kalkmış, geriye Gündoğumu Caddesi üzerindeki pencereli hazire duvarı ile bunun gerisindeki bazı mezarlar dışında hiçbir şey kalmamıştır.

"Burhan göstermek" tabir edilen ve zikrin coşkusu ile cezbeye giren dervişlerin doğaüstü birtakım şeyleri yapmaya muktedir olduklarını kanıtlama amacı güden gösterilerin, İstanbul'daki Rıfaî tekkeleri içinde en sık ve cüretkâr biçimde burada icra edildiği bilinmektedir. Vücudun çeşitli yerlerine "topuz" tabir edilen şişleri saplamak, "gül" denilen kızgın demirleri yalayarak soğutmak, keskin kılıç üzerine yatmak, aralarında kundaklık bebeklerin de bulunabildiği hastaların şeyh efendi tarafından çiğnenmesi ("devsiye") gibi, seyredenleri hayrete düşüren bu tür gösteriler Rıfaî Asitanesi'ne, yerli ziyaretçilerin yanısıra birçok yabancı seyyahın da akın etmesine sebep olmuştur. İstanbul ile ilgili birçok seyahatnamede (G. de Nerval, G.-A. Olivier, E. de Amicis vb), ayrıca çeşitli dergilerde Rıfaî Asitanesi'ne ilişkin izlenimler ve resimler bulunmakta,

Albert Aublet'nin bir tablosunda Rıfaî Âsitanesi'nde ayin sırasında devsiye yapan şeyh, 1891.
David B. Chalmers Koleksiyonu, Houston/ABD

hattâ geçen yüzyıla ait bazı rehberlerde, İstanbul'da görülmesi tavsiye edilen "curiosite"ler arasında, Pera'daki "dönen dervişlerin tekkesinden" (Galata Mevievîhanesi) başka Üsküdar'daki "haykıran, uluyan dervişlerin tekkesi" de (Rıfaî Âsitanesi) yer almaktadır. Bu arada İstanbul'da çalışmış olan yabancı ressamlardan bazıları da bu tekkedeki ayinleri konu edinen tablolar yapmışlardır. Bunların en ünlüsü. Rıfaî Asitanesi'ne sıkça gittiği söylenen saray ressamı Fausto Zonaro'ya(->) (ö. 1929) aittir. Bu tabloda, saf halinde kıyam zikri yapan denişlerin önünde, mihrap ekseninde yüzükoyun sıralanmış hastaları çiğneyen (devsiye yapan) şeyh efendi, zikre eşlik eden bir neyzen ile bir kasidehan, arka planda ise. mahfillerde ayini izleyen yerli ve yabancı "züvvâr görülmektedir. Tablodaki ilginç ayrıntılardan birisi de Zonaro'nun zikre katılan denişler arasında kendisini resmetmiş olmasıdır. Oryantalizm akımına bağlı Fransız ressamlarından Albert Aublet'nin (ö. 1938). Houston'da, David B. Chalmers Koleksiyonumda bulunan "Ceremonie des deniches hurleurs de Scutari" adlı, 1882 tarihli tablosunda da aynı konu işlenmiştir. Gerek bu tablolar, gerekse de dergilerde rastlanan gravürler, hiçbir fotoğrafı bulunmayan Rıfaî Asitanesi'nde, tevhidhane mekânını betimledikleri için belge niteliği taşımaktadır. Söz konusu belgelerde mihrabın ve sağır olan mihrap duvarının topuz, teber ve sancak gibi çeşitli tarikat eşyası ile, Rıfaî tekkelerine özgü bir biçimde donatıldığı tespit edilmektedir.

Rıfaî Âsitanesi kaynaklarda, ayin gününden ötürü "Perşembe Tekkesi" olarak, ayrıca 5. ve 7. postnişinlerinin adları ile de (Şeyh Sadık Efendi Tekkesi, Şeyh Hafız Efendi Tekkesi. Hafız İbrahim Efendi Tekkesi) anılmıştır. Dahiliye Nezareti'nin R. 1301/1885-86'da hazırlattığı istatistik cetvelinde burada 1 erkek ile 1 kadının barındığı, diğer taraftan Maliye Nezareti'nin R. 1341/1922 tarihli *Tammiye ve Tahsisat Defteri*nde günde 2 okka et istihkakı olduğu belirtilmektedir.

Tekkenin postuna oturan şeyhler şu kimselerdir: 1) Şeyh Mehmed Hadidî (ö. 1756). Hayatı hakkında hemen hiçbir bilgiye sahip olunmayan bu şeyhin Arap kökenli olduğu, Rıfaîliğin merkezi olan Basra'dan geldiği, bir müddet burada şeyhlik görevinde bulunduktan sonra Mısır'a giderek orada vefat ettiği bilinmektedir. 2) Şamlı Şeyh Yasin Efendi: Karamanî Şeyh Mehmed Efendi'nin oğlu ve Şeyh M. Hadidî'nin halifesidir. Şam'da, tespit edilemeyen bir tarihte vefat etmiştir. 3) Hocazade Şeyh Mehmed Tahir Efendi (ö. 1812): Şeyh Yasin Efendi'nin halifesidir. Sıraselviler'de Paşa Baba (Hocazade) Tekkesi'ni kurmuş, vefatında banisi olduğu bu tekkenin haziresine defnedilmiştir. 4) Şeyh Ali Rıza Efendi (ö. 1813): Hocazade Ş. M. Tahir Efendi'nin halifesidir. 5) Hocazade Şeyh M. Tahir Efendi'nin diğer halifesi Şeyh Mehmed Sadık Hilmî Efendi (ö. 1826). 6) Şeyh M. Sadık Hilmî Efendi'nin halifesi Şeyh Feyzullah Efendi (ö. 1843). 7) Şeyh Feyzullah Efendi'nin halifesi Larendeli (Karamanlı) Tatar Şeyh Hafız İbrahim Hilmî Efendi (ö. 1864). 8) Şeyh İ. Hilmî Efendi'nin oğlu ve halifesi, "Büyük Tevfik Efendi" olarak tanınan Şeyh Hafız Abdurahman Tevfik Efendi (ö. 1898). 9) Şeyh Ahmed Ziyaeddin Efendi (ö. 1917): Şeyh A. Tevfik Efendi'nin oğlu ve halifesidir. Medrese tahsili görmüş, ilmiye mesleğine girmiş, babası hayatta iken İstanbul dışında bazı görevler almıştır. Bu yüzden "Ziya Molla" olarak anılan Şeyh Ziyaeddin Efendi son dönem İstanbul meşâyihi içinde ilmi, irfanı, sohbetinin hoşluğu, nüktedanlığı, kibarlığı, cömertliği ve titizliği ile şöhret yapmıştı. Fıkıh ve tefsir ilimlerinde derin bilgisi olduğu, Üsküdar'daki Yeni Valide ve Kara Davud Paşa camileri ile

Aziz Mahmud Hüdaî Tekkesi'nde vaazlar verdiği, ayrıca Rıfaî Âsitanesi'ne yakın olan Malatyalı İsmail Ağa Camii'nde imamlık görevini üstlendiği bilinmektedir. Celvetîliğin âsitanesi olan Aziz Mahmud Hüdaî Tekkesi'nde kendisine teberrüken Celvetî tacı giydirilen Ziya Molla Bektaşîliğe de intisap etmiş, önce Merdivenköy'deki Şahkulu Sultan Tekkesi(->) postnişini Hacı Ahmed Baba'dan (ö. 1918), sonra Çamlıca'daki Tahir Baba Tekkesi'nin postnişini Ali Nutkî Baba'dan icazet almış, Giritli Postacı Ali Baba ile Sa'dî tarikatından, Eyüp'teki Balçık Tekkesi(->) şeyhi Mehmed Halid Efendi'ye, Karyağdı Tekkesi(->) postnişini Arif Yaşar Baba'nın (ö. 1930) rehberliğinde Bektaşîlikten nasip vermiştir. Ziya Molla'nm yeniliğe meraklı olduğu ve çoğu zaman mensup olduğu tarikatın (Rıfaîliğin) ayin ve erkânında olmayan içtihatlar yaptığı anlaşılmaktadır. Kendisine mensup olan dervişlerin arakiyeleri üzerine, dört terk (dilim) oluşturacak şekilde siyah şerit diktirmesi ve ancak devran idaresinde caiz görülen ayak vurmayı kıyam zikri idaresinde kullanması bu meyanda kaydedilebilir. Ziya Molla'nın halifeleri arasında Abdülaziz'in mabeyincilerinden Fuad Bey, Kadıköylü Kunduracı Emin Efendi, Üsküdar'da Ahmediye Külliyesi'ndeki(-0 Rıfaî tekkesinin şeyhi, döneminin tanınmış zâkirbaşı ve musiki ustalarından Şevki Bey ve Şeyh Rızaeddin Remzi Efendi tespit edilebilmektedir. Şehremini'deki Hulvî Efendi Tekkesi ile Fmdıkzade'deki (Mollagüranî'deki) Şerbetdar Tekkesi'nde şeyhlik yapan R. Remzi Efendi'ye, Ziya Molla'nm vefatından sonra Rıfaî Âsitanesi'nin meşihatı tevcih edilmiş ancak resmi muameleler devam ederken vefat ettiğinden bu görevi ifa edememiştir. 10) Şeyh Hasan Hüsnü (Ceyhun) Efendi (ö. 1952): Aslen Selaniklidir. Sivas'ta 'Arap Şeyh" olarak tanınan Şeyh Abdullah el-Haşimî'nin halifesi Zileli Şeyh Hacı Bekir Baba'nın halifesidir. Ziya Molla'nm vefatı ve yerinin boş kalması üzerine mürşidi tarafından İstanbul'a gönderilmiş, Meclis-i Meşâyih kararı ile Rıfaî Âsitanesi'nin meşihatını üstlenmiştir. Gençliğinde medrese ve tekkeler müfettişliği yapan H. Hüsnü Efendi bir ara Sinop'a sürülmüş, sürgünde bulunduğu sırada Samsun'da neşredilen *Aksiseda* dergisinde, daha sonra da İstanbul'da çıkarılan *Hikmet* dergisinde tasavvufi ve edebi konularda çeşitli makaleler yayımlamıştır. Selefi Ziya Molla gibi hoşsohbet ve nüktedan olan Hüsnü Efendi tekkelerin son döneminde en iyi mazhar çalanlardan birisi olarak, ayrıca Yunus Emre'ye olan büyük sevgisi ile ün yapmıştır. Çeşitli vesilelerle "Eğer namazda Kuran'dan başka bir şey okumak caiz olsa idi Yunus Divam'ndan beyitler okurdum" demesi İstanbul'da yakın zamanlara kadar söylenegelmiştir.

Tekkenin arsası batıda Gündoğumu Caddesi, doğuda Ferah Sokağı, diğer yönlerde komşu parsellerle kuşatılmış, tek bir ahşap yapıdan ibaret olan tekke ile Gündoğumu Caddesi arasında hazire yerleştirilmiştir. Gündoğumu Caddesi'ne açılan,

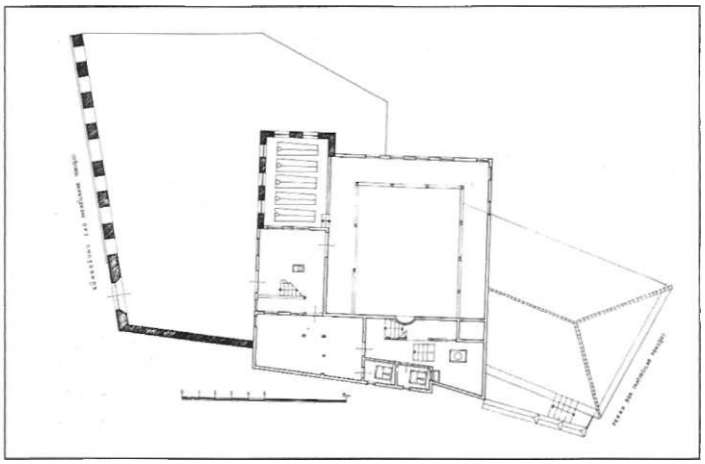

Rıfaî Âsitanesi'nin zemin kat planı. *M. Baha Tanman*

yarı yıkık durumdaki cümle kapısının üzerinde tekkenin niteliğini ve tarikat pirinin adını belirten 1145/1732-33 tarihli mülemma bir beytin bulunduğu bilinmektedir. Cümle kapısının solunda, kesme küfeki taşı ile örülmüş olan hazire duvarında, dikdörtgen açıklıklı, mermer söveli yedi adet pencere sıralanır. Tekkenin ikinci banisi Y. Rıza Efendi'nin kabrine isabet eden ortadaki pencere diğerlerinden bir miktar daha geniş ve daha yüksek tutulmuş, ayrıca kısmen celi sülüs, kısmen celi ta'lik hatlı bir ayet levhası ile taçlandırılmış, söz konusu levha kemerli olduğundan duvarın üzerindeki çift meyilli harpuşta da kavisli olarak tasarlanmıştır. Hazire duvarının arkasındaki ilk sırada Y. Rıza Efendi'ye ve yakınlarına ait toplam yedi adet şahide, ayrıca bol miktarda kırık taş bulunur.

En geniş yerinde 25x17 m boyutlarında olan tekke binasının kuzeyi tevhidhane ile türbeye, batısı giriş taşlığına, güneybatısı selamlığa, güneydoğu kesimi ise hareme tahsis edilmiştir. Haremin tek katlı olan bir kısmı bu yönde kitleden dışarı taşar. Arsadaki eğime uyularak, mekânlar, batıdan doğuya doğru alçalan kademeler üzerinde inşa edilmiştir. Haremin tek katlı kanadı dışında yapı iki katlıdır. Türbenin kuzey ve batı duvarları hariç diğerleri ahşap olarak inşa edilmiştir.

Batı cephesindeki ana kapıyı izleyen taşlığın ortasındaki kuyu bileziği bu mekânın altında bir sarnıcın veya kuyunun bulunduğunu gösterir. Taşlığın batı duvarında, ana girişten başka, bahçeye açılan iki pencere, kuzey duvarında türbeye bakan iki pencere, doğu duvarında tevhidhane kapısı, güneyinde de hem kahve ocağı hem de taamhane olarak kullanılan birim bulunmaktadır. İki kat yüksekliğinde olan tevhidhane kare (9,60x9,60 m) planlıdır. Ortasında mihrabın bulunduğu güney duvarı sağırdır. İkisi doğu duvarında, beşi kuzey duvarında olmak üzere toplam yedi adet pencere mekânı aydınlatmakta, batı duvarında, tevhidhane girişinin yanında, zemini üç basamakla yükseltilmiş olan türbenin açıklığı boyunca ahşap korkuluklar sıralanmaktadır.

Ayinlere tahsis edilen alan iki katlı mahfillerle kuşatılmış, kare kesitli ahşap dikmelerle taşınan hanımlara mahsus fevkani mahfiller kafeslerle, ayinleri izleyen seyircilerin yer aldığı zemin kat mahfilleri ise korkuluklarla donatılmıştır. Tevhidhane ile bir mekân bütünlüğü içinde tasarlanmış olan türbe dikdörtgen (5,40x3,70 m) planlıdır. İki kat yüksekliğindeki bu bölümün, kagir olan batı ve kuzey duvarlarında toplam beş adet pencere dışarıya, ayrıca güney duvarında da bir pencere giriş taşlığına açılmaktadır. Türbe beş adet ahşap sandukayı barındırır.

Giriş taşlığından hareket eden bir medivenin geçit verdiği selamlık, aynı zamanda mahfil niteliği taşıyan bir sofa ile buna açılan, şeyh odası ve meydan odası olmaları muhtemel iki birimden meydana gelir. Doğu yönünde, Ferah Sokağı'na açılan bağımsız bir girişe sahip harem kesimi oldukça girift bir plan düzeni arz eder. Rıfaî Asitanesi'nde mutfak bölümü hareme dahil edilmiş, selamlık ve tevhidhane ile harem arasında kapılarla bağlantı kurulmuştur.

Bibi. Çetin, *Tekkeler,* 588; Aynur, *Saliha Sultan,* 37, no. 148; *Asitâne,* 17; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 64-65, no. 105; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 13; Raif, *Mir'at,* 113; *IbsaiyatLJ.* 20: Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 77; Vassaf *Sefine,* V, 269; Ergun, *Antoloji,* II, 410, 683-684; Ziya Şakir, "Tarikatier, Tekyeler", *Resimli Tarih Mecmuası,* 12 (1950); Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* I, 61, 247-248, 433; L. Thomton, *Les 'Orientalistes Peintres Voyageurs 1828-1908,* Paris, 1983, s. 218-219; M. Özdamar, *DersaadetDergâhları,* İst., 1994, s. 268; Divan Edebiyatı Müzesi, *CSR,* dosya no. A/168; *BOA,* İrade-Evkaf, no. 1631/6 (13 Recep 1316/1898); *BOA Plan, Proje ve Kroki Katalogu,* no. 95 (12 Safer 1287/1870).

M. BAHA TANMAN

RIFAÎLİK

Ahmed er-Rıfaî (ö. 1182) tarafından 12. yy'da Güney Irak'ta kurulan Arap kökenli tarikat.

İstanbul'un gündelik hayatına girişi birbirini izleyen iki ayrı dönemi kapsar, ilk olarak 16. yyin sonlarından itibaren İstanbul'a gelen bazı Rıfaî şeyhlerinin düzensiz aralıklarla sürdürdükleri faaliyetler, tarikatın dar bir çevrede tanınmasını sağlamış, fakat şehir hayatındaki asıl yaygınlaşması bu hazırlık dönemini izleyen 18.

yyin başlarında, Üsküdar'da Rıfaî Âsitanesi'nin(->) kurulmasıyla gerçekleşmiştir.

Ahmed er-Rıfaî, köklü bir mutasavvıf aileye mensuptur. Aile büyüklerinden Rıfâa el-Hasan el-Mekkî'den (ö. 943) aldığı "Rıfaî" lakabı, kurduğu tarikatın Rıfaîlik olarak tanınmasına yol açmış, diğer yandan bu tarikata, kurucusunun adından dolayı Ahmedîlik de denilmiştir. Kendisine iki defa "kutbiyet" makamı verildiğine inanılan Ahmed er-Rıfaî, bu nedenle tasavvuf tarihinde "Ebu'l-alemeyn" unvanıyla da anılır. Onun bu özelliği Rıfaî kültüründe çift sancak ile sembolize edilmiştir. Ali Ebu'l-Fazl el-Vâsıtî'den îslami ilimleri öğrenen Ahmed er-Rıfaî, daha sonra dayısı Mansûr el-Batâihî'den icazet alarak doğduğu köy olan Umm Ubeyde'deki tekkenin meşihatını üstlenmiş ve burasını Rıfaîliğin merkezi yapmıştır.

Rıfaîlik, Ahmed er-Rıfaî'nin ilk eşi Hatice'den olma Fâtıma ve Zeyneb adlı kızlarının soyundan yürümüştür. Fâtıma'nın oğulları İbrahim el-A'zeb (ö. 1212) ve Ahmed el-Ahdar (ö. 1247), 13. yy'ın tanınmış mutasavvıflarıdır. Diğer kızı Zeyneb'in oğlu İzzeddin Ahmed es-Sayyâd (ö. 1271) ise, Rıfaîliğin en yaygın kollarından Sayyâdîliğin kurucusu olup tarikatın başta Irak gelmek üzere Hicaz, Yemen, Mısır ve Suriye'de örgütlenmesini gerçekleştirmiştir. İstanbul'da da etkili olan Sayyâdîliğin dışında Rıfaîliğin bellibaşlı kolları Harirîlik (Ebu'l-Hasan Ali el-Harirî), Kıyâlîlik (İsmail Meczub-ı Kıyâlî), Nûrîlik (Nûreddin Habîbullah el-Hudeysî), İzzîlik (Hüseyin Ebu'l-Feyz-i İzzî), Fenarîlik (Şemseddin Hamzatü'l-Fenarî), Burhanîlik (Burhaneddin İbrahim), Fazlîlik (Cemaleddin Fazl-ı Hindî), Cendelîlik (Cendel bin Muhammed er-Rıfaî), Deyrîlik (İzzeddin Ahmed Deyrînî), Ataîlik (Muhammed Atıyyetü'r-Rıfaî), Sebsebîlik (Süleyman Sebsebî), Katnânîlik (Hasan el-Katnânî), İmadîlik (İmameddin el-Ekber) olup tarikatın Hindistan'dan Kuzey Afrika'ya uzanan geniş coğrafyada tekkeler kurarak yaygınlaşmasını sağlamışlardır. Rıfaîliğin İstanbul'da faaliyet gösteren kolları ise, Sayyâdîlik, Maarifîlik ve Ulvanîliktir.

13. yyin ortalarından itibaren Rıfaîliğin izlerine Anadolu'da rastlanmaktadır. Ahmed Eflâkî, tanınmış eseri *Menâkıbü'l-Arifîn'de,* Seyyid Taceddin'e mensup Rıfaî dervişlerinin Konya'ya gelerek ayin yaptıklarını ve halkın büyük ilgisini çektiklerini yazmaktadır. Mevlana'nın hayatta olduğu bu dönemde Rıfaîliğin Mevlevîlik ile ilişki kurduğu ve Anadolu tasavvuf hayatında rağbet gören bir mistik kurum haline geldiği anlaşılmaktadır. 14. yy'ın başlarında ise bu defa Seyyid Ahmed Kûçek ve dervişleri, Anadolu'da yaygın bir üne ulaşmışlar, Mevlevîliği temsil eden Ulu Arif Çelebi'nin yakın desteğini alarak faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Diğer yandan Arap gezgin İbn Battuta, Rıfaîliğin Anadolu'daki yaygınlığı hakkında Ahmed Eflakî'yi doğrulayan bilgiler vermektedir. Amasya yakınında Sonisa'daki Rıfaî tekkesini ziyaret eden İbn Battuta, burada meşihat görevini üstlenen Şeyh İzzeddin'in Seyyid Taceddin'in torunu ve Seyyid Ahmed Kûçek'in de oğlu olduğunu öğrenir. Gerek Eflakî, gerekse İbn Battuta'nın verdiği bilgiler doğrultusunda Rıfaîliğin 13. yy'ın ortalarında Anadolu'ya Seyyid Taceddin tarafından getirildiği ve ailesine mensup şeyhler tarafmdan başta Amasya olmak üzere Batı Anadolu'ya yayıldığı anlaşılmaktadır. 13. yy'dan itibaren Anadolu fütüvvet geleneği içinde yoğrulan Rıfaîlik, 14. yyin ortalarında Rumeli'nin fethi ile birlikte etki alanını batıya doğru genişletmiş ve süreç içinde buradaki Bektaşî kültürüyle yakın ilişkiye girecek rint-meşrep tasavvuf anlayışının başlıca temsilcilerinden olmuştur.

Anadolu ve Rumeli'de 13-14. yy'larda güçlü bir tekke organizasyonu kuran Rıfaîlik, söz konusu geniş coğrafyada faaliyet gösteren ilk Arap kökenli tarikat olması bakımından da dikkat çekicidir. Fakat buna rağmen İstanbul'un gündelik hayatına girmesi 18. yy gibi oldukça geç bir döneme rastlar. Bu gecikmenin başlıca nedenleri arasında şehrin mistik kültürünü 15. yyin ortalarından itibaren Horasan ve Anadolu kökenli Türk tasavvuf ekolüne mensup tarikatların belirlemiş olması sayılabilir. Kadirîlik(->) gibi Arap tasavvuf ekolünü temsil eden bir tarikatın bile Türk mutasavvıfları tarafından kurulan Rumîlik kolu aracılığıyla ancak 17. yyin başlarında İstanbul'a girebilmiş olması, şehir hayatındaki kültürel yapılanmanın niteliğini gösterecek değerdedir. Diğer yandan İstanbul'daki Türk tasavvuf ekolüne mensup mutasavvıfların, farklı kökenlerden gelen tarikat şeyhlerinin şehir hayatmda faaliyet gösterebilmeleri için önce kendilerine intisap ederek "teberrüken" icazet almalarını şart koşmaları, söz konusu kültürel yapılanmanın korunmasına yönelik bir önlem olarak dikkat çekmektedir. Nitekim Rıfaîlik ile aynı dönemde İstanbul'a giren Sa'dîlik(->) için böyle bir durum söz konusu olmuş, tarikatı temsil eden Seyyid Abdüsselâm Şeybanî (ö. 1751), Türk tasavvuf ekolünün önde gelen mutasavvıflarından Nureddin Cerrahî'ye(->) intisap ederek ayrıca Cerrahî icazeti almış ve böylece Sa'dîlik kendisi tarafından kurulan Selamîlik kolu aracılığıyla şehir hayatında örgütlenebilmiştir.

17. ve 18. yy'lar arasında geçen süre, "kıyam zikri"ni esas alan Arap tasavvuf ekolünün Türk kültür dairesi içinde Kadirîlik aracığılıyla İstanbul'da temsil edildiği bir hazırlık aşaması olmuş, Rıfaîlik ise bu zaman kesiti içinde temelleri Kadiri dervişleri tarafmdan atılan mistik zemin üzerinde 18. yy'dan itibaren kendi tasavvuf anlayışını geliştirebilme fırsatını bulmuştur. Ancak daha önce 16. yyin sonlarında bazı Rıfaî şeyhleri tarafından adına "burhan gösterme" demlen ve vücuda şiş saplama, kızgın demirleri yalama türünden tarikata özgü mistik pratiklerin İstanbul'da icra edildikleri, fakat ulemanın bu uygulamaları dindışı sayarak karşı çıktığı bilinmektedir. Söz konusu dönemde Rıfaîlik, çok dar bir çevrede tanınmış, şehrin gündelik hayatında yaygınlaşabilmesi ancak 18. yy'da gerçekleşebilmiştir.

Rıfaîliği 18. yy'ın başlarında İstanbul'a sokan ve yetiştirdiği halifeleri aracılığıyla tarikatı gerçek anlamda şehir hayatında örgütleyen kişi, Mehmed Hadidî'dir (ö. 1756). Hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. İstanbul'a 18. yyin başlarında geldiği tahmin edilen Mehmed Hadidî'nin önce Üsküdar'da Tavaşî Hasan Ağa Camii'nde Rıfaî ayini icra ettiği ve bir süre sonra etrafında değişik kesimlerden kalabalık bir mürit topluluğunun oluştuğu kaynaklarda belirtilmektedir. Tavaşî Hasan Ağa Camii, Rıfaîliğin İstanbul'daki ilk merkezi sayılabilir. Ancak bu mekânın ihtiyaca cevap vermemesi üzerine 1732'de söz konusu caminin karşısına Rıfaî Asitanesi inşa edilmiş ve tekkelerin kapatıldığı 1925'e kadar tarikatın Osmanlı İmparatorluğu sınırları dahilindeki merkezi idaresi burada meşihat görevini üstlenen şeyhler tarafından temsil edilmiştir.

İstanbul Rıfaîliği, 18. yyin ortalarında Mehmed Hadidî'nin yetiştirdiği halifeler tarafından güçlü bir tekke organizasyonuna kavuşturularak şehir hayatında ağırlığını hissettirmeye başlar. Hadidî'nin icazet verdiği halifeleri arasında Süleyman Efendi (ö. 1778), Ahmed Efendi (ö. 1802) ve Ali Efendi (ö. 1808), Rıfaî Asitanesi'nde meşihat görevi üstlenmemişler, Şeyh Yasin Efendi (bazı kaynaklarda Şeyh Yesî) ise, Hadîdî'den sonra posta geçerek tarikatın merkez tekkesi etrafında şekillenen ilk kapsamlı örgütlenmeyi gerçekleştirmiştir.

Şeyh Yasin Efendi'den icazet alan halifeler, Rıfaî Asitanesi'ne bağlı tekke organizasyonunu şehir ölçeğinde yaygınlaştıran kişiler olarak tanınırlar. Ayrıca bu halifeler tarikatın 18. yy'dan itibaren idaresini elinde tutan yönetim kadrosunun da oluşmasını sağlamışlardır. Şeyh Yasin Efendi'nin ilk halifesi Osman Himayetî Efendi'dir (ö. 1796). Simkeşhane mütevellisi olup her sene belirli zamanlarda burada Rıfaî ayini icra etmiştir. Kendisi herhangi bir tekkenin meşihatını üstlenmemiş, ancak hilafet veriği İbrahim Sabri Efendi (ö. 1827), Küçükmustafapaşa'da kendi lakabıyla anılan Karasarıklı Tekkesi'ni kurarak Rıfaîliğin İstanbul'daki en etkili merkezlerinden birisini faaliyete geçirmiştir. Karasarıklı Tekkesi, 1801'de kurulmuş ve 1925'e kadar Rrfaîliğe bağlı kalmıştır. Bu tekkede postnişinlik yapan şeyhler, İbrahim Sabri Efendi'nin aile mensupları ya da kendisinden hilafet alanlardır. Rıfaîliğin İstanbul'da aile bağına dayalı meşihat modelini temsil eden Karasarıklı Tekkesi'nde İbrahim Sabri Efendi'den sonra meşihata oğlu Hüseyin Elvan Efendi (ö. 1845) geçmiş ve vefatının ardından İbrahim Sabri Efendi'nin halifelerinden "Arap Şeyh" lakabıyla anılan İbrahim Efendi (ö. 1850) postnişin olmuştur. 1801-1845 arasında İbrahim Sabri Efendi ailesinin yönetiminde kalan Karasarıklı Tekkesi, bu tarihten itibaren Arap Şeyh İbrahim Efendi ve oğlu Mehmed Hüsnî Efendi'ye bağlı şeyh ailesi tarafından idare edilmiştir. Tekke meşihatını üstlenen üçüncü şeyh ailesi ise, Mehmed Hüsnî Efendi'den boşalan meşihat makamını üstlenen Mehmed Ali Şem-

şeddin Efendi (ö. 1885) ve oğlu Hasan Safvet Efendi'ye (ö. 1894) bağlı gruptur.

18. yy'da Şeyh Yasin Efendi'ye bağlı Rıfat silsilesinde Osman Himayetî Efendi kolundan gelen İbrahim Sabri Efendi'nin tarikat organizasyonu içindeki önemi yalnızca kendi adına kurduğu Karasarıklı Tekkesi'ni faaliyete geçirmekten ibaret değildir. Yetiştirdiği halifelerinden Seyyid Nurî Efendi (ö. 1856), Üsküdar'da yeniden canlandırdığı Kurban Nasuh Tekkesi ile hem Rıfat örgütlenmesinin faaliyet sahasını genişletmiş, hem de halifeleri aracılığıyla, tarikatın İstanbul hayatında önemli yeri olan Tahtaminare, Odabaşı ve Saraç İshak tekkelerinin temellerini atmıştır.

1766'da Üsküdar'da doğan Seyyid Nuri Efendi, aslen Nakşibendîliğe mensup bir aileden gelmekle birlikte, 1794'te Alacamescid Tekkesi şeyhi Mehmed Sadık Efendi'ye (ö. 1821) intisap ederek Rıfaîliğe girmiş, daha sonra Karasarıklı Tekkesi postnişini İbrahim Sabri Efendi'ye bağlanarak ondan hilafet almıştır. Şeyhülislam Müftîzade Ahmed Efendi'den *Fütuhat ve Füsûs* okuyan Seyyid Nuri Efendi, III. Selim'in (hd 1789-1807) yakın çevresine girmiş, padişahın şehzadelerine ders vererek Divan-ı Hümayun'da uzun süre görev yapmıştır. Seyyid Nuri Efendi'nin III. Selim ile yakın ilişki kurması, Rıfaîliğin de üst tabaka Osmanlı bürokrasisi içinde tanınıp belli ölçüde taraftar bulmasına neden olmuştur. Bunun yanısıra Seyyid Nurî Efendi'nin Üsküdar Debbağlar Meydam'nda 1582'de inşa edilerek Melamî/Hamzavî merkezi olarak faaliyet gösteren Kurban Nasuh Mescidi'ne Rıfaî meşihatı koymak suretiyle tarikata bağlı bir tekke haline dönüştürmesi, Osman Himayetî Efendi'den beri sürekli şekilde gelişerek İstanbul hayatına nüfuz eden bu Rıfaî kolunun 19. yy'daki yaygınlığını kanıtlamaktadır. Kurban Nasuh Tekkesinde yetişen ve Seyyid Nuri Efendi'den hilafet alan Rıfaî şeyhleri, aynı yüzyıl içinde kendi tekkelerini kurarak tarikatın daha da güçlenmesini sağlayacaklardır. Seyyid Nuri Efendi'den sonra tekke postuna oğulları Tevfik Efendi (ö. 1902) ile Aziz Mahmud Hüdaî Tekkesi(-0 zâkirbaşılarmdan Hayrullah Taceddin Efendi geçmişlerdir.

Seyyid Nuri Efendi'den hilafet alan Salih Efendi (ö. 1878), Abdullah Vehbî Efendi (ö. 1867 veya 1871) ve Muhammed Fazlî Efendi (ö. 1898), Rıfaîliğin 19- yy'daki güçlü şeyhlerinden olup, tarikatın merkez tekkesine bağlı şekilde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Salih Efendi, Fatih'teki Tahtaminare Tekkesi'nin kurucusudur. 1788' de Karagümrük'te doğmuş, ünlü Nakşî şeyhi Mesnevîhan Hoca Hüsameddin Efendi'den *Mesnevi* okumuş ve İsmail Zühdî Efendi'den hat dersleri almıştır. Aslı II. Bayezid döneminde (1481-1512) inşa edilmiş olup 19. yy'ın başlarında ortadan kalkan Musliheddin Mescidini yeniden yaptırarak Tahtaminare Tekkesi adıyla Rıfaîliğe bağlayan Salih Efendi, tarikat kültürü içinde Mevlevî meşrep tasavvuf anlayışını temsil eden şeyhlerin başında gelmektedir. Seyyid Nuri Efendi'nin ikinci halifesi Abdullah Vehbî Efendi ise, Odabaşı Tekkesi'nin kurucusudur. Tekke şeyhliğinin yanısıra berberlik mesleğini de yürütmüştür. Kendisinden sonra tekke postuna oğlu Ahmed Muhtar Efendi ve daha sonra da Mustafa Safî Efendi geçmiştir. Abdullah Vehbî Efendi'nin halifesi Süleyman Abdülhalim Efendi (ö. 1896), Kozyatağı Tekkesi'ni(->) kurarak, Osman Himayetî Efendi kolunun İstanbul hayatındaki tekke organizasyonunu geliştiren bir Rıfaî şeyhi olarak dikkati çekmektedir. Vakfiyesi 1867'de düzenlenen Kozyatağı Tekkesi'nin ilk postnişini Abdülhalim Efendi, Rıfaîlik içinde 19. yy boyunca gelişen Mevlevî-meşrep kültürün Salih Efendi'den sonra ikinci önemli temsilcisidir. Galata Mevlevîhanesi(->) neyzenbaşısı Deli İsmail Dede'den ney dersleri almış, aralarında Bahariye Mevlevîhanesi(->) postnişini Hüseyin Fahreddin Dede'nin(->) de bulunduğu pek çok Mevlevî ileri gelenine musiki hocalığı yapmıştır. Vefatından sonra yerine aile mensuplarından oğlu Ali Rıza Efendi (ö. 1930) ve torunu Mustafa Nuri Efendi (Yakıtal) (ö. 1976) geçerek Kozyatağı Tekkesi'nde Rıfaîliği temsil etmişlerdir. Seyyid Nuri Efendi'nin üçüncü halifesi Mehmed Fazlî Efendi (ö. 1898) olup, Saraç İshak Tekkesi'nin kurucusu olarak tanınır. Fazlî Efendi'nin dedesi Şeyh Hüseyin Efendi, Kaşgarî Tekkesi'nin ünlü Nakşî şeyhlerinden Abdullah Efendi'nin halifesidir. Ailesinden Nakşibendî kültürü alan Fazlî Efendi, daha sonra Seyyid Nuri Efendi'ye intisap ederek Rıfaîliğe bağlanmış ve kurduğu Saraç İshak Tekkesi, İstanbul'un tasavvuf kültüründe hem Nakşîliğe özgü "hatm-i hacegân'în yapıldığı, hem de Rıfaîliğin "kıyam zikri"nin icra edildiği bir merkez durumuna gelmiştir. 1850'den itibaren tekkede Rıfaî ayini yöneten Fazlî Efendi'nin ayrıca Şabanîlikten de hilafeti vardır. Nakşî ve Rıfaî tarikatlarının kültürel sentezine sahne olan Saraç İshak Tekkesi'nin tarihi 15. yyin sonlarına kadar uzanmaktadır. Vakfiye tarihi 1488 olan tekkenin aslı bu dönemde mescit olarak inşa edilmiş ve 19. yy'ın sonlarına doğru Fazlî Efendi tarafından tekkeye dönüştürülerek Rıfaîliğe bağlanmıştır. Tekkenin ikinci postnişini Fazlî Efendi'nin oğlu Vahdî Efendi'dir. Mehmed Fazlî Efendi'nin bilinen iki halifesi vardır. Bunlardan Mehmed Hilmi Efendi, Çemberlitaş'taki Kara Baba Tekkesi'nin(-*) kurucusudur. 1858'de Mehmed Fazlî Efendi'den Rıfaî hilafeti almış ve kendi adına kurduğu Kara Baba Tekkesi'nin meşihatını üstlenmiştir. Vefatından sonra yerine oğlu ve halifesi Haydar Efendi geçmiştir. Fazlî Efendi'nin ikinci halifesi İhsan Efendi, Sultanahmet'te İbrahim Paşa Sarayı(->) içinde yer alan Düğümlü Baba Tekkesi(->) meşihatını üstlenmiştir. Tekkeye adını veren "Düğümlü Baba" lakaplı Şeyh Mustafa Efendi, Nakşî ve Rıfaî tarikatlarına mensuptur. Ayrıca bu tekkede İhsan Efendi'nin yanısıra Rıfaîliğe mensup Raşid Efendi ile Şahab Efendi'nin de postnişinlik yaptıkları bilinmektedir.

18. yy'dan itibaren Rıfaî Asitanesi'ne bağlı olarak İstanbul'da gelişen Rıfaî örgütlenmesinde Şeyh Yasin Efendi'nin, Osman Himayetî'den sonra ikinci halifesi Mehmed Sâdık Efendi'den (ö. 1821) yürüyen kolu, ilki kadar geniş kapsamlı bir tekke organizasyonu gerçekleştirememiş, yalnızca Mehmed Sâdık Efendi'nin Langa'da kurduğu Mercimek Tekkesi(->) bu kolun İstanbul'daki bellibaşlı merkezlerinden birisi olmuştur. Mehmed Sâdık Efendi'ye Rıfaîlikten hilafet veren şeyh konusunda kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur. Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliya* adlı eserinde bu şeyhi Rıfaî Asitanesi'nin ikinci postnişini Yasin Efendi olarak kaydederken, Zâkir Şükrî Efendi, *Mecmua-i Tekâyâ'smda* Osman Hilmî Efendi'nin adını vermektedir. Ayrıca yine bu kaynaklarda Mehmed Sâdık Efendi'nin vefat tarihi konusunda birlik yoktu. "Asker İmam" lakabıyla tanınan Osman Hilmî Efendi (ö. 1874), Matrak Tekkesi'ni 1863'te Rıfaîliğe bağlayan ve daha sonra meşihatını 1864-1874 arasında Şerbetdar Tekkesi'nde sürdüren şeyh olması nedeniyle, Mehmed Sâdık Efendi'ye hilafet vermesi imkânsızdır. Mercimek Tekkesi'nin kurucu şeyhi olan Mehmed Sâdık Efendi halife yetiştirmemiş, vefatından sonra meşihata Seyyid Ali el-Leyâlî'nin halifelerinden Mehmed Sabri Efendi (ö. 1826) geçmiştir. Tekkedeki Rıfaî meşihatı 1887'ye kadar Mehmed Sabri Efendi ailesine mensup şeyhler tarafından yürütülmüştür. Bunlar sırasıyla Ali Sabri Efendi (ö. 1837), Mehmed Sabri Efendi (ö. 1862) ve Ali Haydar Efendi (ö. 1887) olup tekke daha sonra el-Hac Süleyman Efendi (ö. 1892) tarafından Nakşibendîliğe bağlanmıştır.

Rıfaî organizasyonunun Şeyh Yasin Efendi'ye bağlı üçüncü kolu, halifesi Mehmed Tahir Efendi'den (ö. 1812) yürümüştür. Rıfaî Asitanesi'nde Şeyh Yasin Efendi'den sonra posta geçen Mehmed Tahir Efendi, aynı zamanda Tophane'deki Paşa Baba Tekkesi'nin de kurucusudur. Bu tekke, kurucusunun lakabından dolayı Hocazade Tekkesi olarak da tanınır. Mehmed Tahir Efendi, Rıfaî Âsitanesi ile Paşa Baba Tekkesi'ni kendi ortak meşihatı altında birleştirmiş, çocuksuz vefat ettiği için kendisinden sonra posta halifeleri geçmiştir. Rıfaî Asitanesi'nde 1812-1826 arasında meşihat görevini üstlenen halifeleri Ali Rıza Efendi ile Mehmed Sâdık Efendi'dir (ö. 1826). Daha sonra âsitane postuna Mehmed Sâdık Efendi'nin halifesi Feyzullah Efendi (ö. 1843) geçmiş ve o da kendisinden sonraki postnişin İbrahim Hilmî Efendi'ye (Ö.1865) hilafet vermiştir. Aslen posta tatarı olan İbrahim Hilmî Efendi, Rıfaî Asitanesi'nin son büyük şeyh ailesinin kurucusudur. Vefatından sonra tekke meşihatını oğlu Abdurrahman Tevfik Efendi (1893) üstlenmiş ve onun da yerine torunu Ahmed Ziyaeddin Efendi (ö. 1917) geçmiştir.

Ahmed Ziyaeddin Efendi, son dönem Rıfaî şeyhleri arasında İstanbul'un tasavvuf kültürünü derinden etkilemiş bir kişi olarak dikkati çeker. İlmiye sınıfına mensup bulunduğu için Ziya Molla diye de tanınan Ziyaeddin Efendi, daha çok Rumeli Rıfaîliğinde görülen Bektaşî meşrep Rıfaî kül-

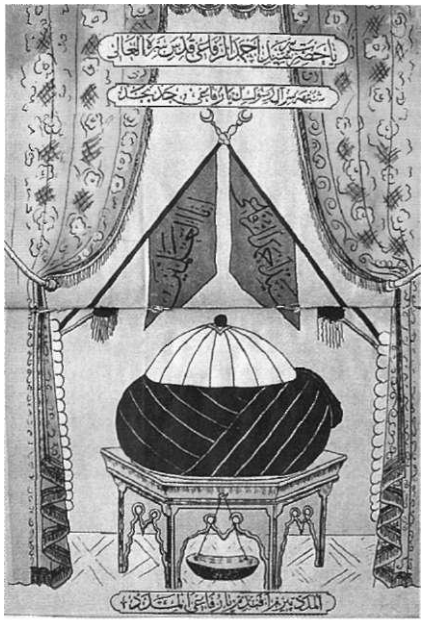

Rıfaîliği simgeleyen tarikat tacı ile keşkül, şişler ve çift sancak.
C. Server Revnakoğlu arşivi

türünün İstanbul'daki son temsilcilerindendir. Ahmed Burhan Baba'dan nasip ***alarak*** Bektaşîliğe de intisap eden Ziyaeddin Efendi, ayrıca Nur Baba Tekkesi postnişini Ali Nutkî Baba'dan da icazet almış ve bu sırada kendisine Reşad Baba rehberlik yapmıştır. Ziyaeddin Efendi'nin son dönem İstanbul Bektaşîliği içinde önemli bir yeri olduğu, dönemin tanınmış şeyhlerine Bektaşî icazeti vermesinden anlaşılmaktadır. Bunlar arasında Giritli Postacı Ali Baba ve Balçık Tekkesi postnişini Halid Efendi de vardır. Her ikisinin rehberliğini, Karyağdı Tekkesi(->) postnişini Rıfaî/Bektaşî şeyhi Yaşar Baba yapmıştır. Ziyaeddin Efendi'nin en tanınmış halifeleri Abdülaziz'in (hd 1861-1876) mabeyincisi Fuad Bey, Kunduracı Emin Efendi ve Üsküdar'daki Ahmediye Tekkesi postnişini Şevkî Efendi'dir. Vefatından sonra yerine Şerbetdar Tekkesi ile Hulvî Efendi Tekkesi'nde postnişinlik yapan Rızaeddin Remzi Efendi tayin edilmiş ise de göreve başlayamadan vefat etmiş, Hasan Hüsnü (Ceyhun) (ö. 1952), Rıfaî Âsitanesi'nin son postnişini olarak meşihat görevini üstlenmiştir.

Rıfaîliğin 18. yy'da Rıfaî Asitanesi'ne bağlı tekke organizasyonu çerçevesindeki örgütlenme faaliyetlerinin dışında, ayrıca farklı sosyokültürel kökenlerden gelen şeyhler de bu yüzyılda İstanbul'un mistik hayatına tarikatın zengin tasavvuf anlayışını sokmuşlar, kendi tekkelerini kurarak Rıfaî meşihatını temsil etmişlerdir. Vakfiye tarihi 1724 olan ve Aksaray'da Ahmed Sıraceddin Efendi'nin kendi adına kurduğu Sıraceddin Tekkesi, bu türden Rıfaî merkezleri arasındadır. Tekke bütünüyle ortadan kalktığı için hakkında bilgi edinilememiştir. Eyüp-Otakçılar'da Mehmed Bey Mescidi'ne 1799'da Rrfaîlikten meşihat konmak suretiyle tarikata bağlanan Dürzî Şeyh Ali Efendi Tekkesi de bu grubu oluşturan örneklerden birisidir. Tekkede Rıfaî ve Sa'dî meşihatı temsil edilmiştir. 18. yyin son çeyreğinde Mevlevîhanekapısı'ndaki II. Mehmed (Fatih) dönemine (1451-1481) ait Tarsus Mescidi'ne Rrfaîlikten meşihat konularak Tarsusî Tekkesi adıyla tarikatın denetimine sokulan merkez de yine bu tür örgütlenmenin tipik bir göstergesidir. Tekkenin ilk postnişini Kökçüzade lakabıyla tanınan Mehmed Ali eş-Şükrî'dir (ö. 1810). Tarsusî Tekkesi, Mehmed Ali eş-Şükrî'nin vefatından sonra posta geçen İbrahim Vehbî'den (ö. 1835) itibaren halifesi İbrahim Edhem Zühdî Efendi (ö. 1845), Ahmed Zikrî Efendi (ö. 1848) ve Osman Efendi'nin (ö. 1856) meşihat dönemlerinde Rıfaîliğe bağlı kalmış, 1856-1863 arasında Yunus Hilmî Efendi'nin halifelerinden Ali Koç Efendi (ö. 1863) tarafından kısa bir süre Halvetîliğin Sünbülî koluna geçirilmiştir. 1863'te Tarsusî Tekkesi meşihatına atanan Pazar Tekkesi şeyhi Ahmed Safî Efendi (ö. 1892), burasını tekrar Rıfaîliğe bağlamış, fakat aynı zamanda üçüncü devre Melamîliğinin kurucusu Seyyid Muhammed Nur'a (ö. 1887) intisap ederek tekkesini İstanbul'un son dönem Melamî merkezlerinden yapmıştır. Halifesi Abdülkerim Ruhî Efendi de (ö. 1908) hem Tarsusî Tekkesi'nde Rıfaî meşihatını temsil etmiş, hem de üçüncü devre Melamîlerinin İstanbul'daki başlıca sözcülerinden birisi olmuştur. Tarsusî Tekkesi'ni Rıfaî/Melamî kültürünün başlıca merkezlerinden birisi saymak mümkündür. Bu merkezde Rıfaî kültürü, aralarında Manastırlı Seyyah Ahmed Baba (ö. 1890), Terlikçi Salih (ö. 1922) ve Kantarcı Aziz Baba (ö. 1925) gibi üçüncü devre Melamîlerinin temsil ettiği Rumeli kökenli tasavvuf anlayışıyla bütünleşerek İstanbul'un gündelik hayatında ilginç bir mistik sentez meydana getirmiştir.

Üçüncü devre Melamîliğinin yamsıra İstanbul Rıfaî kültürünün kaynaştığı bir diğer mistik oluşum, Bektaşîliktir(->). Rıfaîliğin 18. yyin sonlarından itibaren İstanbul'da yaygınlaşan Maarifîlik kolu, tarikatın Bektaşî meşrep tasavvuf anlayışını şehir hayatında kökleştirme konusunda başlıca rolü oynamıştır. Maarifîliğin kurucusu Seyyid Mehmed Maarifi (ö. 1824), 18. yyin sonlarına doğru Mısır'dan İstanbul'a gelmiş ve Kartal'da kendi adına Maarifi Tekkesi'ninO» temellerini atmıştır. II. Mahmud'un (hd 1808-1839) yakın desteğini alan Seyyid Mehmed Maarifi, Kartal'daki tekkesini, tarikatın âsitanesi olarak inşa ettirmiş ve daha sonra bu merkeze bağlı diğer Maarifi tekkeleri faaliyete geçmiştir. Bunlardan Kasımpaşa'daki ikinci Maarifi Tekkesi, söz konusu âsitanenin postnişini Seyyid Ali Sabit Efendi'nin (ö. 1863) oğlu Seyyid Mehmed Efendi (ö. 1892) tarafından yönetilmiştir. Gerek Kartal Maarifi Tekkesi, gerekse Kasımpaşa Maarifi Tekkesi meşihatı, kurucu şeyh Seyyid Mehmed Maarifi ailesine mensup postnişinler tarafından üstlenilmiş ve tarikat bu özelliğini 1925'e kadar korumuştur. Diğer yandan Maarifîliğe bağlı bulunan Kasımpaşa'daki Çürüklük Tekkesi ile Üsküdar'daki Toygartepesi Tekkesi, söz konusu şeyh ailesinden hilafet alan postnişinlerin idare ettikleri merkezler olarak dikkati çekerler. Bunlardan Çürüklük Tekkesi'nin ilk şeyhi, Seyyid Mehmed Maarifi'nin halifelerinden Ali Kuzu'dur (ö. 1815). Kurucu şeyhin adından dolayı Ali Kuzu Tekkesi olarak da tanınan bu Maarifi merkezinde, Ali Kuzu'dan sonra onun aile mensuplarından oğlu Ahmed Ulvan Efendi (ö. 1839) ile torunu Mustafa Sulbî Efendi (ö. 1883) postnişinlik yapmışlardır. Tarikatın bir diğer önemli merkezi, Saçlı Şeyh lakabıyla tanınan Hüseyin el-Hadî'nin (ö. 1852) Üsküdar'da faaliyete geçirdiği Toygartepesi Tekkesi'dir. Bu tekke aynı zamanda Maarifi örgütlenmesinin İstanbul'da temellerini attığı son merkezdir. Kurucusu Hüseyin el-Hadî, Kartal Maarifi Tekkesi postnişini Ali Sabit Efendi'nin halifesi olup kendisinden sonra yerine Ahmed Cezbî Efendi (ö. 1874) geçmiş ve onu da oğlu Hüseyin Hazîm Efendi'nin (ö. 1908) meşihatı izlemiştir.

Aziz Efendi hattıyla Ahmed er-Rıfaî levhası.
TİEM

Rıfaîliğin 18. yy'dan itibaren İstanbul topografyasındaki dağılımında, şehrin ana yerleşim alanlarından hemen hepsinde yaygın biçimde kendi tekke organizasyonunu kurduğu görülmektedir. Suriçinde ağırlıklı olarak Fatih ve çevresinde örgütlenen tarikat, Aksaray-Beyazıt bölgesinde de yoğun biçimde faaliyet göstermiş, ayrıca Cağaloğlu-Sultanahmet çevresinde ikinci bir ağırlık noktası oluşturmuştur. Diğer yandan Haliç kıyısında Ayakapı ve Küçükmustafapaşa'yı kapsayan yerleşim alanı, Rıfaîliğin suriçindeki önemli faaliyet sahalarının başında gelmektedir. Rıfaîlik suriçinden sonra asıl kurulduğu yer olan Üsküdar'da yaygınlaşmış, buna karşın Eyüp'teki örgütlenmesi diğer tarikatlara oranla oldukça zayıf kalmıştır. Tarikatın bir diğer yoğunlaşma alanı Kasımpaşa'dır. Bunu tarikatın Tophane. Beşiktaş, Beykoz ve Kadıköy'de kurduğu merkezlerden mey-

dana gelen örgütlenme ağı izler. Kartal ise, Rıfaîliğin Maarifi kolunun yaygınlaştığı bir bölge olarak dikkat çekmektedir.

Rıfaîliğin suriçi örgütlenmesi, 18. yyin başlarında Üsküdar'da Rıfaî Âsitanesi'nin kuruluşuna paralel bir şekilde başlamış, özellikle Kadirî, Nakşî ve Halvetî tarikatlarının kendi tasavvuf kültürlerini yoğun bir şekilde yaşattıkları Fatih semti, Rıfaîlik açısından elverişli bir gelişme zemini oluşturmuştur. Tarikatın 18. yy'da bu bölgede kurduğu Sıraceddin Tekkesi ile Tarsusî Tekkesi dışında asıl gelişme dinamiği, diğer tarikatlardan devraldığı tekkeler aracılığıyla ortaya çıkmaktadır. Bu tekkeler 1759'da Cerrahîlikten geçen Tarakçı Tekkesi, 1785'te Kadirîlikten devralman Kubbe Tekkesi ve Halvetî meşihatına son verilmek suretiyle Rıfaîliğe bağlanan Kelâmı Tekkesi ile Şerbetdar Tekkesi'dir. Bir diğer adı Çerağî Hamza Tekkesi olan Tarakçı Tekkesi, Fatih Sultanselim'de ünlü Cerrahî şeyhi Süleyman Veliyüddin'in halifesi Seyyid Mustafa Efendi (ö. 1759) tarafından 18. yy'ın başlarında kurulmuş, daha sonra İsmail Hilmi Efendi'nin halifesi Hüseyin Lebîbâ (ö. 1812) tarafından Rıfaîliğe bağlanmıştır. Hüseyin Lebîbâ'nın mürşidi İsmail Hilmî Efendi (ö. 1824), 18. yy'ın tanınmış Rıfaî şeyhlerinden olup Kadirîliğin Fatih'teki en eski merkezlerinden Kubbe Tekkesi'ni 1785'te Rıfaîliğe geçirmiş ve daha sonra burada kendi ailesine mensup bulunan Hüseyin Hamdi Efendi (ö. 1859) ile Küçük İsmail Hilmi Efendi (ö. 1909) meşihat görevini üstlenmişlerdir. Aynı dönemde Halvetîlikten Rıfaîliğe geçen bir diğer tarikat merkezi de Kelamî Tekkesi'dir. Halvetîliğin Cihangîrilik koluna mensup olan bu tekke 18. yyin sonlarında Kemaleddin Baba (ö. 1785) tarafından Rıfaî denetimine sokulmuş ve ardından kısa bir süre Sa'dî meşihatı söz konusu olmuş ise de aslen bir Bayramî/Melamî merkezi sayılan Helvaî Tekkesi'nin(->) Rıfaî şeyhlerinden Ahmed Efendi (ö. 1853) aracılığıyla tekrar Rıfaîliğe bağlanmıştır. Kelamî Tekkesi'nde 1878-1887 arasını kapsayan dönemde ayrıca Mehmed Ali Alemî'nin (ö. 1887) Rıfaî meşihatı vardır. Kelamî Tekkesi gibi Halvetîlikten Rıfaîliğe geçen bir diğer önemli tarikat merkezi de Şerbetdar Tekkesi'dir. Ünlü Halvetî şeyhlerinden Ramazan Mahfî'nin halifesi Mehmed Efendi'nin (ö. 1643) 17. yy'da temellerini attığı bu tekke, aslen Halvetî bir aileye mensup olup daha sonra Rıfaîliğe intisap eden Seyyid Abdullah Efendi'nin (ö. 1794) girişimiyle Rıfaî organizasyonuna dahil edilmiştir. Şerbetdar Tekkesi, 19- yy'da Rıfaîliğe bağlanan Hulvî Efendi Tekkesi ile Matrak Tekkesinde meşihat görevini üstlenen şeyhlerin ayrıca postnişinlik yaptıkları bir merkez olarak da dikkat çekicidir. Şerbetdar Tekkesi şeyhi Osman Hilmi Efendi (ö. 1874), Matrak Tekkesi'nde ve Mehmed Arif Efendi de (ö. 1902), Hulvî Efendi Tekkesi meşihatında bulunmuşlardır.

19. yy'da Rıfaîlik İstanbul'da altın çağını yaşamıştır. Kurduğu tekkelerin sayıca oram diğer tarikatlara göre hayli yüksektir. Rıfaîliğin şehir hayatındaki bu hızlı gelişimini, suriçinde gerçekleştirdiği tekke organizasyonunda gözlemek mümkündür. 19. yy'ın hemen başında Küçükmustafapaşa'da Karasarıklı Tekkesi'ni kuran Rıfaîlik, aynı bölgede ikinci olarak Said Çavuş Tekkesi'ni de faaliyete geçirmiştir. Tekkenin ilk postnişini Mehmed Said Efendi'dir (ö. 1827). Vefatıyla oğlu Mehmed Ataullah Hasbî Efendi (ö. 1891) meşihat görevini üstlenmiş ve kendisini halifesi Mehmed Raşid Efendi izlemiştir. Mehmed Raşid Efendi ayrıca Helvaî Tekkesi'nde vekâleten postnişinlik de yapmıştır. Bunların yamsıra Rıfaîliğin 19. yyin ilk yarısında suriçinde kurduğu diğer tarikat merkezleri, Bekâr Bey Tekkesi, Kıllı Yusuf Tekkesi, Şevkî Efendi Tekkesi, Alyanak Ali Efendi Tekkesi ve Odabaşı Tekkesi'dir. Bu grup içinde yer alan Bekâr Bey Tekkesi, ilk olarak Sultan İbrahim döneminde (1640-1648) Şeyh Süleyman Abaî tarafından mescit-tekke şeklinde inşa edilmiş, 19. yyin başlarında Bekâr Bey lakabıyla tanınan Şeyh Mehmed Kâmil Efendi'nin meşihat koymasıyla bir Rıfaî merkezi olarak faaliyete geçmiştir. Topkapı'daki Kıllı Yusuf Tekkesi'nin kurucusu ise Osman Efendi'dir (ö. 1821). Kendisini Mustafa Efendi (ö. 1824), Ali Rıza Efendi (ö. 1848), Süleyman Niyazî Efendi (ö. 1892) ve Cemal Efendi'nin meşihat dönemleri izlemiştir. Silivrikapı'da Zıhgirci Camii'ne Rıfaîlikten meşihat konmak suretiyle kurulan Alyanak Ali Efendi Tekkesi ise, tarikatın suriçi örgütlenmesinde başlıca rolü oynayan Kubbe Tekkesi postnişini İsmail Hilmî Efendi'nin halifelerinden Alyanak lakaplı Ali Efendi'nin (ö. 1870) girişimiyle faaliyete geçmiştir. İsmail Hilmî Efendi'nin diğer halifesi Hüseyin Lebîbâ tarafından Rıfaîliğe bağlanan Tarakçı Tekkesi ile birlikte Alyanak Ali Efendi Tekkesi, merkezi yönetimi Kubbe Tekkesi'nde odaklanan tarikat organizasyonunun bir parçası şeklinde çalışmış ve söz konusu üç tekkenin meydana getirdiği grup içinde Rıfaîliğin kültürel dolaşımını sağlamıştır.

Rıfaîliğin 19. yyin ikinci yarısında suriçinde temellerini attığı tarikat merkezleri arasında, Şeyh Sırrı Efendi Tekkesi, Tahtaminare Tekkesi, Kara Nohud Tekkesi, Şeyh Halim Efendi Tekkesi ve Şeyh Arif Efendi Tekkesi yer almaktadır. Bu tekkeler Fatih ve çevresinde faaliyet gösteren Rıfaîliğin başlıca merkezleridirler. Diğer yandan aynı dönemde tarikatın Beyazıt'tan Sultanahmet'e uzanan eksen boyunca bir dizi tekkeyi daha faaliyete geçirdiği görülmektedir. Bunlardan Saraç İsfıak Tekkesi, Beyazıt'tadır. Çemberlitaş'ta Kara Baba Tekkesi ile başlayan Rıfaî merkezleri zinciri Sultanahmet ve çevresinde iyice yoğunlaşmakta ve şehrin idare birimlerinin yer aldığı bu bölgede Düğümlü Baba Tekkesi, Şeyh Hulusî Efendi Tekkesi, Seyyah Şeyh Tekkesi ile Abdurrahman Şamî Tekkesi(->) tarikatın tasavvuf anlayışını temsil etmektedir.

İstanbul topografyasında suriçinden sonra Rıfaîliğin en geniş tekke örgütlenmesini gerçekleştirdiği bölge, Üsküdar'dır. İlk olarak 18. yyin başında tarikatın İstanbul'daki ilk merkezi Rıfaî Asitanesi burada kurulmuş ve süreç içerisinde, Toygartepesi Tekkesi, Kurban Nasuh Tekkesi, Sandıkçı Tekkesi, İbrahim Edhem Tekkesi, Ahmediye Külliyesi(->) bünyesinde yer alan Ahmediye Tekkesi, Celaleddin Efendi Tekkesi ve Hattat Şeyh Abdurrahman Efendi Tekkesi faaliyete geçmiştir.

Tarikatın güçlü bir örgütlenmeye sahip bulunduğu bir diğer bölge de, Kasımpaşa'dır. Rıfaîlik burada 19. yy'dan itibaren

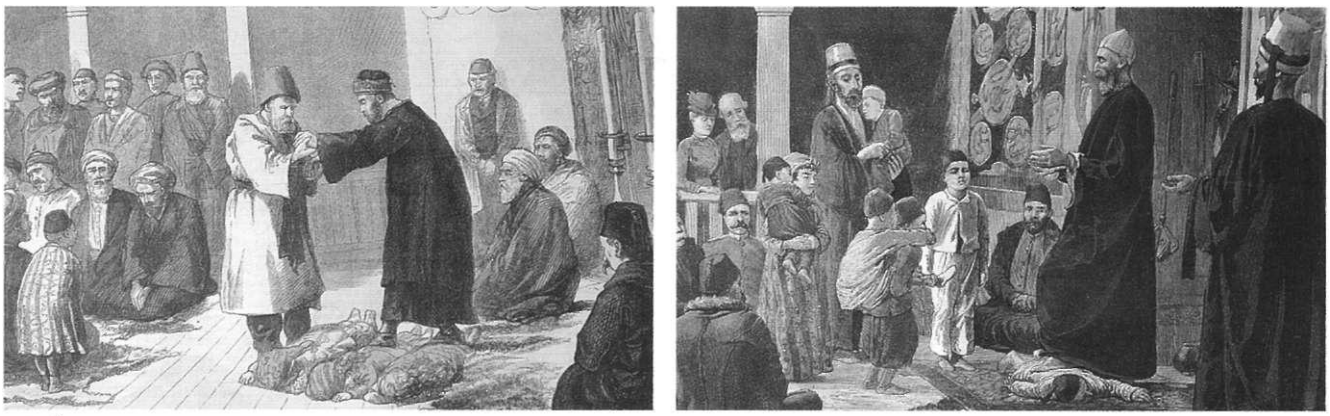

Rıfaî Âsitanesi'nde devsiye törenleri.
Ekrem Işın arşivi

yaygınlaşmış, Maarifi Tekkesi ile Çürüklük Tekkesi'ni 20. yy'ın başlarında Aynî Ali Baba Tekkesi'ninO» kurulması izlemiştir. 1902'de Bağdatlı Mehmed Ensarî tarafından yeniden inşa edilmek suretiyle kurulan Aynî Ali Baba Tekkesi'nde Kadirî ve Rıfaî meşihatı ortaklaşa temsil edilmiştir.

Rıfaîliğin İstanbul'daki önemli tarikat merkezlerinden Eyüp'te yaygınlaşması şehrin diğer kesimlerine oranla daha yavaş olmuştur. Tarikatın bu bölgede doğrudan kurduğu tekkeler, Otakçılar'da Dürzî Şeyh Ali Efendi Tekkesi ile Burhan Dede Tekkesi ve Rami'de Abdullah Efendi Tekkesi'dir. Rıfaîliğin Eyüp'te kurduğu tekkelerin azlığına karşın, diğer tarikatlardan bazı önemli tekkeleri kendine bağladığı görülmektedir. Eyüp'ün tanınmış Halvetî tekkelerinden Yahyazade Tekkesi, Şeyh Hasib Efendi (ö. 1834) aracılığıyla 18. yyin sonlarında Rıfaî denetimine geçmiş, bunu Sa'dîlikten devralınan Sultan Osman Tekkesi ile Kirpasî Tekkesi ve Kadirîliğe bağlı bulunan Selamî Tekkesi izlemiştir.

19- yy'da tarikatın bu örgütlenme alanları dışında Tophane'de Paşa Baba Tekkesi, Beykoz'da Beykoz Çayın TekkesiG», Kadıköy'de Kozyatağı Tekkesi ve Kartal'da Maarifî Tekkesi'nde faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Ayrıca II. Abdülfiamid'in siyasi amaçla İstanbul'a getirttiği Halepli Şeyh Ahmed Safî Efendi'nin Beşiktaş'ta tarikatın Sayyâdî koluna bağlı olarak 19. yyin sonunda kurduğu Ebulhüda Tekkesi uzun ömürlü olmamış, II. Meşrutiyet'ten sonra gözden düşmüştür. Ahmed Safî Efendi' nin kardeşi Seyyid Mehmed Nureddin adına Şehremini'de Cafer Ağa Mescidi' ne(->) meşihat koydurtmak suretiyle faaliyete geçirdiği Hüdaiye Tekkesi de bir önceki gibi Rıfaî organizasyonu içinde gereken ilgiyi görmemiştir.

İstanbul Rıfaîliğinin şehir hayatında kurduğu son merkez, Fatih'teki Ümmü Kenan Tekkesi'dir. Vakfiyesi 1908 tarihini taşıyan tekkenin ilk ve son postnişini, tarikatın Sayyâdi koluna bağlı bulunan Kenan Rıfaî'dir. Tekke, Cumhuriyet döneminde de faaliyetine devam etmiş, aydm zümrenin rağbet ettiği bir merkez olma özelliğini taşımıştır.

Bibi. *BOA,* Cevdet Evkaf, no. 3283 (3 Rebiyülâhır 1256); *BOA,* Cevdet Evkaf, no. 3291 (27 Safer 1261); *BOA,* İrade Meclis-i Vâlâ. no. 16173 (19 Recep 1273); *BOA,* İrade Evkaf, no. 1304/4 (7 Cemaziyülâhır 1312); *BOA,* İrade Evkaf, no. 1934/2 (7 Şaban 1316); *BOA,* İrade Evkaf, no. 746/7 (22 Rebiyülevvel 1318); *CSR,* Dosya A/32, 64, 71, 112, 168; *Menâkıb-ı Seyyid Ahmed er-Rıfaî,* Süleymaniye Ktp, Hacı Mahmud, no. 4658; İzzeddin Ahmed es-Sayyâd, *el-Ma'ârifü'l-Muhammediyye fi'l-vezâ'ifi'l-Ahmediyye,* İst., 1305, s. 2-68; Ahmed el-Fârûsî, *en-Nefhatü'l-Miskiyyefi's-Sülâleti'r-Rıfâ'iyyeti'z-Zekiyye,* İst., 1301, s. 6-12; Harizade, *Tibyân,* II, vr 52a-62a; Vassaf, *Sefine,* I, 190-232; Kenan Rıfai, *Ahmed er-Rıfaî,* İst., 1340; A. Gölpmarlı, *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatler,* İst., 1969, s. 194-196; N. Tarkan, *Kartal'da Kurulmuş Bir Tarikat: Ma 'rifiye,* İst., 1964; D. S. Margoliouth, "Ahmed Rifaî", *İA,* I, 203-204; M. Tahralı, "Ahmed er-Rifâî", *DİA,* II, 127-130.

EKREM IŞIN

Rıfaîlikte Zikir Usulü ve Musiki

Rıfaîlik, Irak tasavvufundan kaynaklanan ve Kadirîlik, Bedevîlik, Sa'dîlik gibi Arap kökenli bir tarikattır. Bu tarikatların hepsi zikir ve ayin usulü olarak "kıyâmî" (ayakta) zikir usulünü benimsemişlerdir. Tasavvuf çevrelerince dört büyük kutuptan (aktâb-ı erbaa) biri kabul edilen Seyyid Ahmed er-Rıfaî'nin (1118-1182) pir olduğu bu tarikatın ayini, her tarikat ayininde olduğu gibi, şeyh efendinin Fatiha'sı ile başlar. Dizüstü otururken oluşturulan hilal şeklindeki zikir halkasmda yer alanlar Fatma'dan sonra özel bestesi ile "evrâd-ı şerif" okurlar. Kısa bir duadan sonra ayağa kalkarak karşılıklı saflar halinde dizilirler. Şeyh efendi zikredilecek esmayı (Allah'ın isimlerinden biri) belirtir ve zikrin idaresini reis denilen kişi yürütmeye başlar. Zâkirler, zikrin temposuna uygun ilahiler ve Arapça güfteli şuuller ile serbest kasideler okurlar. Rıfaî kıyam zikri çok coşkun ve hareketlidir. Zikir hızlandığında, tarikatın kurucusunun peygamberin sandukasından uzanan elini öpmesi kerametinin bir yansıması olarak Rıfaîliğe mahsus olan "burhan" gösterme başlar. Burhan, şüpheyi kaldıran kesin ve özel delil demektir. Kılıç, şiş, topuz gibi aletleri, yanak, karın, gırtlak, göz gibi vücudun değişik yerlerine sokmak ve "gül" denilen akkor halindeki kızgın demiri yalamak ve çıplak bedene değdirmek gibi hareketlerle, bıçağın değil Allah'ın kestiğini, ateşin değil Allah'ın yaktığım ve fizik kanunlarımn bazı özel hallerde yürürlükte olmadığım gösteren bu hal, Rıfaî zikrinin çok tanınmış ve dikkat çekmiş bir özelliğidir. Burhan gösterilirken, zikir bir yandan devam etmekte ve vurma sazlar kullanılmaktadır. Burhan her zaman değil, şeyh efendinin uygun gördüğü zamanlarda gösterilir.

Balkan Savaşı sırasında Edirne kurtarıldığında, İstanbul'dan çeşitli tarikat şeyhleri Edirne'ye gitmişler ve Selimiye Camiinde bir zikir ayini düzenlemişlerdi. Bu ayin sırasında Üsküdar Sandıkçı Edhem Efendi Tekkesi(->) şeyhi Haydar Efendi, Selimiye'nin kubbesine fırlattığı topuzlu şişin altında durmuş ve şişi vücuduna saplayarak burhan göstermiştir. Kasımpaşa'daki Aynî Ali Baba Tekkesi(->) şeyhi Mehmed Ensarî Efendi de, İstanbul'un işgal altında olduğu günlerde bir Rıfaî ayini seyreden ve gördüklerine inanmayıp bunda bir oyun ve göz boyama olduğunu ileri süren İngiliz subayının kılıcını alıp, o kılıcı vücuduna saplayıp çıkararak burhan göstermiş ve kılıcın özel bir zehirle kaplı olduğunu bildiren İngiliz subayı, burhanın bir göz boyama olmadığına inanmıştır.

Rıfaî ayininin musikisi, burhan gösterildiği günlerde de değişmez. Kıyam zikrine uygun musiki icra edilir. Kalbi ism-i Hây ve ism-i Celâl günlerinde ney de çalınır.

İstanbul'da Rıfaîler arasında birçok ünlü musikişinas yetişmiştir. Bunların en önemlilerinden biri Kozyatağı Tekkesi' nin(->) kurucusu ve şeyhi Süleyman Abdülhalim Efendi'dir (ö. 1896). 1824'te Beyazıt Soğanağa'da doğan Abdülhalim Efendi Üsküdar'da Kurban Nasuh Mescidi ve TekkesiO» şeyhi Mehmed Nuri Efendi'ye (ö. 1856) derviş oldu. "Salât-ı Kemaliye şârihi" olarak da bilinen Şeyh M. Nuri Efendi'nin halifesi Odabaşı Tekkesinin kurucusu ve ilk şeyhi Ankaralı Hacı Şeyh Abdullah Vehbî Efendi'nin de (ö. 1871) halifesiydi. Kozyatağı'nda kendi yaptırdığı camide imam ve hatip, tekkede şeyh olarak ömrünü sürdürdü. Nafia Nazırı Zihnî Paşa, Maarif Nazırı Zühdî Paşa, Maliye Nazırı Reşad Paşa, Vezir Kâzım Paşa gibi yüksek idare kademesindeki kimselerden dervişleri oldu. Yerine şeyh olan oğlu Şeyh Ali Rıza Efendi (ö. 1930) babasından ney ve tanbur öğrenmişti. A. Rıza Efendi'nin oğlu Mustafa Nuri Efendi de (Yakıtal), musikişinastı ve tekke tarzı bendir çalan son sazendelerdendi (ö. 1976).

Şeyh Abdülhalim Efendi, musiki nazariyatını ve eski saz eserlerini çok iyi bilen, ney, sinekemanı ve tanbur çalan, çok değerli öğrenciler yetiştirmiş, çok yüksek bir musikişinastır. Ney hocası, Galata Mevlevîhanesi(-0 neyzenbaşısı ve Konya Çelebisi Said Hemdem Çelebi (ö. 1858) tarafından bütün mevlevîhanelerin neyzenbaşısı tayin edilen ünlü neyzen Deli İsmail Dede Efendi'dir (ö. 1861 ?). Önce Tanburi Nikoli'den, sonra neyzen ve tanburi Samatyalı Ermeni kuyumcu Oskiyan Efendiden (ö. 1870 ?) tanbur, sinekemani Agop'tan da sinekemanı çalmayı öğrendi. Tanbur hocası Oskiyan Efendi ünlü tanburi İzak'm (1745-1814) öğrencisi olduğu için, Abdülhalim Efendi geleneksel tanbur üslubunun çok önemli bir temsilcisi durumundaydı. Geleneksel tanbur üslubunda ve ney üflemede büyük üstat derecesine çıktı. Hamparsum ve Batı notası bilirdi. Neyzen Şeyh Hüseyin Fahreddin Dede^) ve Subhi Ezgi(->) değerli öğrencileri arasındadır. Subhi Ezgi'yi nazariyat çalışmalarına da teşvik eden Şeyh Abdülhalim Efendi'nin, ısfahan makamında bir saz semaisi bilinmektedir.

Abdülhalim Efendi'nin şeyhi Abdullah Vehbî Efendi'nin oğlu Odabaşı Tekkesi şeyhi semazen Hafız Ahmed Muhtar Efendi'nin halifesi, Şeyh Hulusi Efendi (1848-1897), ünlü bir Rıfaî zâkirbaşısıdır. Babası zâkir Osman Efendi'den ilk musiki terbiyesini aldıktan sonra Zâkirbaşı Kanbur Şevki Efendi (ö. 1874) ve erken ölümü üzerine onun da hocası bestekâr Şeyh Dellalzade Osman Efendi'den birçok ilahi ve şuul ile "Miraciye"yi öğrendi. Çeşitli Rıfaî, Kadirî, Bedevî ve Sa'dî tekkelerinde zâkirbaşılık ve kıyam reisliği etti. Çok tiz sesi ve zikir idaresindeki ustalığı ile ünlüydü. İki ilahisi bilinmektedir.

Ahmed Muhtar Efendi'nin bir başka halifesi Eyüplü Bülbül Ahmed Efendi de (ö. 1912) değerli bir zâkirbaşı idi. Bedevî şeyhi İsmail Hakkı Efendi'nin oğlu olduğu için, Bedevî tekkelerinde de zâkirbaşılık ederdi.

Yine Odabaşı Tekkesi mensuplarından Âsim Efendi (ö. 1902) devrinin tanınmış zâkirlerindendi. Birçok ilahi ve şuulden başka, ağabeyi Kasımpaşa Mevlevîhanesi(->) kudümzenbaşısı Hakkak Nazif Efendi'den Mevlevî ayinlerini de öğrenmişti.

Zekâî Dede'nin öğrencilerinden Şeyh Rıza Efendi (ö. 1904), Kubbe Tekkesi zâkirbaşısı ve o tekkenin şeyhi Mehmed Molla Efendi'nin halifesidir. Tahtaminare Tekkesi şeyhi Saçlı Salih Efendi'nin oğlu olup, babasından sonra şeyh olmuştur. Repertuvarı çok geniş ve zikir idaresi çok başarılıydı.

Üsküdar'daki Ahmediye Külliyesi bünyesinde yer alan Ahmediye Tekkesi şeyhi Mehmed Şevkî Efendi (ö. 1917) Enderun'da musiki eğitimi görmüş bir Rıfaî musikişinasıdır.

Enderun'dayken devam etmeye başladığı Yahya Efendi Tekkesi'nde(->). bir *vefa,* eseri olarak 30 yıl zâkirbaşılık etti. Ayrıca hem kryâmî ve hem de devrânî (Halvet ve kolları) tekkelerde de bu görevi yürütürdü. Kayınpederi ve şeyhi Mehmed Efendi'nin ölümü ile Ahmediye Rıfaî Tekkesi'ne şeyh, camiine de imam ve hatip olan, Kozyatağı Tekkesi'nde de zâkirbaşılık eden Şeyh Mehmed Şevkî Efendi'nin ısfahan makamında bir Mevlevî ayini de vardır.

İstanbul'un en ünlü mevlit okuyucularının başında gelen Şeyh Hafız Hasan Rıza Efendi, Rıfaî tarikatının Maarifi kulundandır (1804-1889). Manisa doğumludur. Babası Eğridirli Hoca Abdullah Efendi'den Kuran öğrendi, hafız oldu. Şeyh Ahmed Vehbî Efendi'den hilafet aldı. Bir yandan da musiki bilgileri öğrendi. Orta yaşlarına doğaı geldiği İstanbul'da Mutafzade Ahmed Efendi'den dersler alarak geleneksel mevlit okuma tarzını öğrendi (bak. Sünbülîlik). Çok güzel, gür bir sesi ve çok özel tavırlı bir okuyuşu vardı. Devrinde, Kuran, mevlit, mersiye ve ilahi okumakta en önde gelen musikişinaslardandı. Ayrıca hattat ve şairdi. Damat Said Paşa'nm (ö. 1868) himayesinde ve onun özel imamı olduğu için "Said Paşa İmamı" diye tanınmıştır. Mehmet Akif Ersoy'un *Safahat'mdaki* şiire konu olan Said Paşa İmamı Şeyh Hasan Rıza Efendi'dir. Rıza Efendi'nin, tasavvufta "cezbesi galib" denen kendine özgü bir tavrı olduğundan canı istediği zaman okur, istemeyince okumaz, her yerde elinde bir örgü bulunur, çorap, takke gibi şeyler örerek etrafı ile çok ilgilenmez, misafir gittiği tekkelerde şeyhin yanında değil bir kenarda otururdu. Abdülaziz zamanında, hünkâr imamlığına tayin edilmiş ise de, saray protokolünden sıkıldığından ve padişahın görevine müdahale etmesini kabul edemediğinden saraydan ayrılmıştır.

Üsküdar'daki Kurban Nasuh (Çarşamba) Tekkesi şeyhi Tevfik Efendi de (ö. 1899), Mutafzade Ahmed Efendi'nin öğrencilerindendir. Ayrıca Selamî Şeyhi Muhtar Efendi (ö. 1888) ve Hüdayî Asitanesi şeyhi Ruşen Efendi'den de musiki öğrendi (bak. Celvetîlik). Bazı ilahiler de besteleyen Şeyh Nuri Efendizade Tevfik Efendi'nin yerine oğlu Şeyh Hayrullah Taceddin Efendi (1883-1954) şeyh oldu. Üsküdar'da doğan Taceddin Efendi, Üsküdar Lisesi'ni bitirdi. Önce babasından, sonra zâkirbaşı Malak Hafız Hüseyin Efendi'den (ö. 1904) musiki öğrendi. Besteli mevlidin bazı yerlerini Bedevî şeyhi ünlü mevlitçi Ali Baha'dan öğrenmişti. Şeyh Taceddin Efendi, tekkelerin kapatılmasından sonra tapu dairesinde çalıştı ve Yalım soyadını aldı. İki şiir kitabı ile bazı dini-tasavvufi eserleri basılıdır *ve* güftesi kendine ait iki ilahisi vardır.

Eyüp-Otakçılar'da Rıfaîliğe bağlı Sultan Osman Tekkesi(->) şeyhi Talat Efendi (ö. 1920) devrinin kıymetli zâkirbaşılarındandı. Kasımpaşalı öemal Efendi'nin öğrencilerindendir (bak. Uşşakîlik).

Son devrin önemli musikişinaslarından Ali Rıza Şengel de, Rıfaî tarikatmdandır. Nureddin Cerrahî Tekkesi(-0 zâkirbaşısı Eyyûbî Mehmed Efendi'nin oğlu olan Eyyûbî Ali Rıza Bey. 1880'de Eyüp'te doğdu. İlk musiki derslerini babasından ve dayısı Şeyh Mesud Efendi ve Şeyh Râşid Efendi'den alıp genç yaşta tekkelerde zâkirliğe başladı (bak. Nakşibendîlik; Kadirilik). Muallim İsmail Hakkı Bey'in de öğrencisi oldu. L[T]d, kanun çalar, yeni makam tertip edecek kadar da iyi nazariyat bilirdi. İstanbul Belediye Konservatuvarı İcra Heyeti şefliğinde bulundu. Özel derslerde birçok öğrenci yetiştirdi. Şengel iyi nota bildiği için gençliğinden itibaren tekkelerde okunan ilahileri notayla tespit etmiş, bunları iki büyük defterde toplamıştır. Bunlardan elde olan bir tanesi Kubbealtı Cemiyetince yayımlanmıştır. Şengel'in bu çok önemli hizmetinden başka, saz eseri, şarkı ve ilahi olarak 150'yi aşkın eseri vardır. 28 Eylül 1953'te öldü. Mezarı Merkezefendi'dedir.

İstanbul'un tasavvuf hayatında son devrin çok önemli ve çok tanınmış şahsiyetlerinin başında Kenan Rıfaî (1868-1950) gelir. Fatih'te Hırka-i Şerif Camii'nin yakınlarında "Altay Tekkesi" veya "Ümmü Kenan Tekkesi"(->) diye bilinen Rıfaî tekkesinin kurucusu, ilk ve son şeyhidir. Selanik'te doğdu; ailesiyle birlikte geldiği İstanbul'da öğrenim gördü. İstanbul'un aydın çevrelerinin çok rağbet ettiği Ümmü Kenan Tekkesi'nde cuma namazından sonra zikir ayini düzenlenirdi. Kenan Rıfaî, ayinden önce mesnevi dersi verir, bazen de ney üflerdi. Çok güzel ilahiler bestelemiş, bunlar *İlahîyat-ı Ken'ân* adlı kitapta basılmıştır. Kenan Rıfaî'nin oğlu, Kâzım Büyükaksoy (ö. 1994) geleneksel İstanbul üslubunda mevlit okuyan mevlithanların sonuncusuydu.

ÖMER TUĞRUL İNANÇER

Burhan aletlerinden kızdırılıp yalanan "güller".
Af. Baba Tartman koleksiyonu/ Yavuz Çelenk

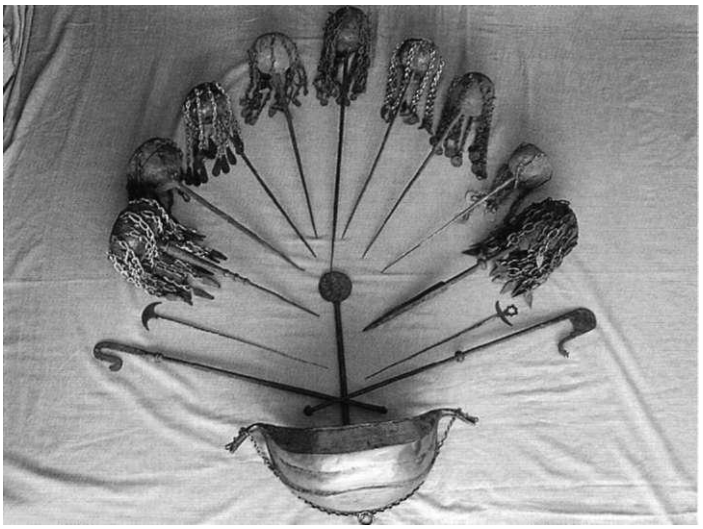

Rıfaîliği simgeleyen çeşitli burhan aletleri (topuzlar, tığlar, güller) *ve* bakır bir keşkül.
Af. Baba Tanınan koleksiyonu/ Yavuz Çelenk

RIGOTTI, ANNIBALE

(1870, Torino - 1968, Torino) İtalyan mimar.

Mimarlık eğitimini 1891'de Torino Güzel Sanatlar Akademisinde tamamladı ve Raimondo d'Aronco(->) ile çalışmaya başladı. Kasım 1893'te, Osmanlı Tarım ve Sanayi Ürünleri Ulusal Sergisi'nin projelerini hazırlamak üzere İstanbul'da bulunan d'Aronco'nun çağrısı ile İstanbul'a geldi. 1896 sonuna kadar burada kaldı. İstanbul'dakiler dahil birçok projede d'Aronco'nun en yakın yardımcısı oldu. Torino'da,

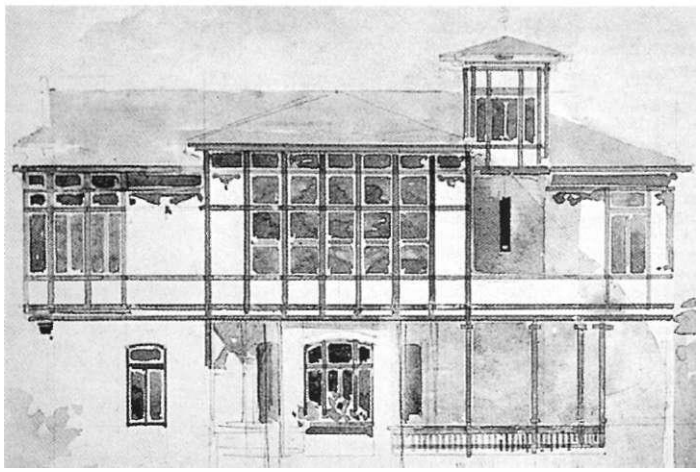

Annibale Rigotti'nin "Boğaziçi'nde Villa" projesi çizimi, 1896.
Cengiz Can fotoğraf arşivi

1903'ten başlayarak d'Aronco'nun evinin projelendirilmesi ve inşaatım yürüttü. Bu yapıda ünlü mimarın İstanbul'dan gönder-' diği mektuplardaki eskizlerden yararlandı. Birlikte çalışmaları ve dostlukları 1932'de d'Aronco'nun ölümüne kadar sürdü.

Rigotti İstanbul'da, Tarım ve Sanayi Sergisinin projeleri ile ahşap ve alçı malzemeden büyük ölçülerde bir de maketini hazırladı. Ancak 10 Temmuz 1894'te meydana gelen deprem sonucu sergiden vazgeçildi ve hasar gören önemli yapıların restorasyonuna başlandı. Rigotti, Yıldız Sarayı'nda bazı yapıların restorasyonunu yaptı ve d'Aronco tasarımlarının çizimlerini hazırladı. Bunlar arasında Metal Kolonlu Ev, Şeyhülislam Evi ve Muhafızlar Binası gibi projeler vardır.

Rigotti, birlikte çalışmalarına rağmen, tarihsel üslupları cesaretle kullanan ve sürekli yeni arayışlar içinde olan d'Aronco'dan çok farklı bir mimariden yanaydı. Mimaride, stıüktürel ve işlevsel niteliklerin yansımasıyla sınırlanmış bir ifadeyi tercih etmiştir. Yüzeylerin ve hacimlerin sade armonisini, doluluk-boşluk oranlarının dengesini aramıştır.

Tamamen farklı anlayıştaki bu iki mimarın İstanbul çalışmalarında da anlaşmazlıkları, sert tartışmaları ve dargınlıkları olmuştur. Rigotti, boyun eğen bir yaradılışta değildi, ustası d'Aronco ise oldukça sert ve sinirli bir kişiydi. Osmanlı Tarım ve Sanayi Ürünleri Ulusal Sergisi'nin projelerini hazırlarken dargın oldukları dönemlerde, tasarımla ilgili ilişkilerini masalarının üzerine notlar bırakarak kurmuşlardır.

Rigotti, mimari anlayışını d'Aronco ile kıyaslayarak "d'Aronco benim büyüğüm ve arkadaşım, ancak hocam olamaz, çünkü birbirimizden çok uzağız, ona göre kendi mimarisi zengin, benimki ise fakirdir, ama benimki bugünün simgesidir, yani geleceğe yönelmiştir" şeklinde ifade etmiştir. Gerçekten de Rigotti'nin İstanbul' daki son yılında yerel mimariden esinlenerek tasarladığı "Boğaziçi'nde Villa" projesi döneminin üslup endişelerinden arınmış modern bir kimlik sergiler.

Bibi. G. Rigotti, "Raimondo d'Aronco e Annibale Rigotti", *Atti Del Congresso Intemazionale di Studi su Ralmondo dAronco e ilsuo Tempo*. Udine, 1982, s. 70-92; ay, "Una Parte della Corrispondenza di Raimondo d'Aronco con Annibale Rigotti". *Raimondo d'Aronco, Lettere di un Architetto,* Gemona del Friuli, 1982. s. 22"-232: C. Can. İstanbul'da 19. Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları", (Yıldız Teknik Üniversitesi, yayımlanmamış doktora tezi). 1993, s. 86. 87.

CENGİZ CAN

RIHTIMLAR

İstanbul Limanfmn rıhtımları ancak 19. yy'm sonlarmda inşa edilmiştir. Daha önceleri limanda, her acentenin, kendi gemisini bağlamak için bir şamandırası, bir de kayıkçı takımı bulunmaktaydı. Gemideki yoİcular bu kayıklarla karaya çıkartılır, gemiye girmek isteyenler yine bu kayıkla gemiye götürülürlerdi. Ticaret eşyası da hep bu kayıklarla taşınmaya çalışılırdı.

Ekim 1853'te Kırım Savaşı başladığı zaman. İngiltere ile Fransa asker ve savaş malzemesini gemilerle İstanbul'a getirmişler, ancak, kıyıda rıhtım olmadığı için bu malzemeyi karaya çıkarmakta büyük zorluklarla karşılaşmışlardı. Savaşın sonunda, 1856'da toplanan Paris Kongresinde Osmanlı Devletimin liman hizmetlerinin yetersizliği de söz konusu edilmişti.

İstanbul Limam'na rıhtım inşa etmek fikri ancak 1879'da ciddi bir şekilde ele alınabildi. Limanda rıhtım inşa etmek ve bunu 75 yıl boyunca işletmek hakkı, Fenerler İdaresi Umum Müdürü Fransız Marius Michel'e verildi. Bizde Misel Paşa olarak tanınan bu kişi, anlaşma gereğince limanın gerekli yerlerine rıhtım inşa edecek, bunun karşılığında da limana giren gemilere yüklenen ticaret eşyasından belirli bir ücret alacaktı. Ayrıca, imtiyaz süresi boyunca da Haliç'teki köprüler Misel Paşaya kiraya verilecekti.

Rıhtım inşasına önce Haliç kıyılarından başlanmak istendi. Ama Halic'in dibinin çamur olması, ayrıca az da olsa kıyı akıntıları bulunması inşaatı yapacak şirketi endişelendirmeye başlamıştı; kaldı ki, çalışmalar için yeterli para da sağlanamamıştı. Bu arada Bahriye Nezaretinden verilen bir raporda gemilerin böylesine sığ ve dar bir alanda kolayca manevra yapamayacakları, dolayısıyla yanaşıp hareket etmekte zorluklarla karşılaşacaklarının bildirilmesi şirketi zor durumda bırakmıştı.

Anlaşmaya göre, Galata Köprüsü, Halic'in biraz içerisine doğru kaydırılacak, Unkapanı ve Galata Köprüsü arasında kışlamakta olan gemiler için Boğazln uygun bir köşesinde yer gösterilecekti. Ne var ki, Tersane-i Âmire'nin, rıhtımlarla birlikte köprülerin de Misel Paşa'ya kiraya verilmesine karşı çıkması sonucu, Haliç'te rıhtım inşası sözleşmeden çıkarıldı. Buna karşılık imtiyaz süresi 15 yıl artırılarak 90 yıla uzatıldı. Ön hazırlıklar ancak 1890'da tamamlandı. İmtiyaz süresi de 1890'dan başlamak üzere 85 yıl olarak saptandı. Bu hesaba göre imtiyaz süresi ta 1975'te sona erecekti. Rıhtım inşaatına 2 yıl içinde başlanacak ve çalışmalar 14 yıl İçinde sona erdirilecekti.

İmtiyaz gereğince Misel Paşa gümrük, sıhhiye ve liman daireleri için binalar, dok ve antrepolar da yapacaktı. Şirket bunla-

Yüzyıl başında Galata Rıhtımı.
Eser Tu lei koleksiyonu

1970'li yıllarda Karaköy Rıhtımı'nın bir görünümü.
Ara Güler

ra karşılık, gemilerden tonilato başına 1 frank palamar vergisi, gemilere yüklenecek ve gemilerden indirilecek eşyanın tonilatosundan da 3 frank rıhtım vergisi, dok ve antrepolara konacak yükün 100 kilosundan ayda 100 para ardiye vergisi, rıhtımlara yanaşacak vapurlar, römorkörler ve mavnalardan da abonman vergisi alacaktı. Gelirin tamamı şirkete bırakılmıyor, masraflar çıktıktan sonra kalan miktar, devletle şirket arasında eşit olarak ikiye bölünüyordu. Şirket, Rumeli yakasında, 100 mil içinde herhangi bir yerde antrepo inşa edebilmek hakkına sahipti. Tekirdağ Limanı da bu mesafenin içinde kalıyordu. Devlet, gerekli görürse ancak 40. yılında tesisleri satın alabilecekti.

Ertesi yıl, 1891'de, Duparchy ve Credit Lyonnais Bankası'ndan sağlanan mali destekle istanbul Rıhtımları Şirketi kuruldu, ilk rıhtım taşının yerine yerleştirilmesi ise Nisan 1892'de mümkün olabildi. Çeşitli engeller, bu arada 1894'te yaşanan büyük deprem, çalışmaların aksamasma yol açtı. Ancak 1895'e gelindiği zaman Galata Rıhtımı'mn 285 m'lik kısmı tamamlanabildi. Ayrıca 670 m'lik bir alana blok taşları kondu ve 500 m'lik bir alan da dolduruldu.

Ekim 1895'te Tophane'den Karaköy yönüne doğru 785 m'lik nhtım tamamlanmış bulunuyordu. O zamana kadar kıyıya ancak kayık ya da mavnalarla taşman yükler, artık doğrudan doğruya gemilerden rıhtıma indirilmeye başlandı. 91 yıl boyunca hizmet veren bu rıhtım, Nisan 1986'da yük gemilerine kapatıldı ve yalnız yolcu vapurlarına ayrıldı. O günden itibaren Salıpazarı Rıhtımı'mn yük trafiği Haydarpaşa. Tekirdağ ve Derince limanlarına kaydırıldı.

Rıhtım inşaatının ikinci merhalesi, Sarayburnu ile Sirkeci arasını kapsıyordu. Çalışmalara 1884'te başlandı. 1900'e gelindiği zaman, kıyıdaki 370 m'lik kısım tamamlandı. Dönemin padişahı II. Abdülhamid'in 1901'de şirketi satın almak için girişimde bulunması, Babıâli ile Paris'in arasının açılmasına neden oldu. Kaldı ki, devletin elinde bu iş için yeterli para da yoktu. Sonunda hükümet bu girişimden vazgeçmek zorunda kaldı.

1907'de Misel Paşa'mn ortadan kaybolması, Osmanlı Bankası'nın devreye girmesine yol açtı. Banka, Londra'dan ünlü işadamı Rothschild'in de desteğiyle, Rıhtımlar Şirketi'nin yönetimini üstlendi. Yeni bir statüye göre çalışmalarını sürdürmeye başlayan şirket, Galata ve Sirkeci rıhtımlarından başka, 1910'da, Eminönü ve Karaköy'de toplam yüzölçümü 44.000 m^2 olan iki antrepo ile 1928'de Kuruçeşme ve Camialtf nda üç antrepo daha inşa ettirdi.

Rıhtımlar grubunun üçüncü kısmını oluşturan ve anlaşma gereğince, bugünkü Karaköy ve Atatürk köprülerinin arasında kalan karşılıklı iki kıyıda da rıhtım inşa edilmesi gerekiyorsa da, bundan vazgeçildi. 1912-1914 arasında Karaköy'de, rıhtım üzerinde büyük bir bina ile (bugünkü Türkiye Denizcilik İşletmeleri Genel Müdürlük binası) bugün Liman Başkanlığı olarak kullanılan mavi cepheli bina inşa ettirildi. Mustafa Kemal Paşa, İstanbul' da bulunduğu sırada büyük binanın üçüncü katındaki deniz tarafındaki köşede bulunan odaya gelir, orada çalışırdı. Oda, içindeki masa ile birlikte halen aynen muhafaza edilmektedir.

Cumhuriyetin ilanmdan sonra yeni yönetim kapitülasyonları kabul etmeyeceğini bildirerek şirkete karşı hayli ağır şartlar ileri sürdü. Sonunda şirket bütün tesisleri 24.000.000 liraya satmak zorunda kaldı. 29 Temmuz 1925 gün ve 2256 sayılı kararname ile İstanbul Liman İşleri İnhisarı TAŞ kuruldu (bak. limanlar).

İstanbul Limanindaki rıhtımlar ve • özellikleri şöyledir:

Karaköy Rıhtımı: 600 m uzunluğundadır. Su derinliği 7-10 m arasında değişmektedir. Yolcu gemilerine ayrılmıştır. Altı yolcu gemisi bağlanabilmektedir. Hemen gerisinde yolcu salonu, Liman Lokantası ve Yolcu Gümrüğü yer almaktadır.

Sahpazarı Rıhtımı: Kuzey ucundaki mendirek dahil, 617 m uzunluğundadır. Su derinliği 10 m'yi bulmaktadır. Kargo ve yük rıhtımı olarak kullanılmaktadır. Hazırlanan yeni plana göre boşaltılarak turistik amaçlı olarak yeniden düzenlenecektir.

Sarayburnu Rıhtımı: İç hatlarda çalışan yol gemilerine mahsustur. 300 m kadardır. Her noktası 10 m'den derindir.

Kuruçeşme Rıhtımı: 670 m uzunluğundadır. Fore kazık üzerine inşa edilmiştir. Su derinliği 5 m kadardır. Kömür depolarının boşaltılması üzerine rıhtımın gerisine Cemil Topuzlu Parkı adıyla bir park düzenlenmiştir.

Haydarpaşa Rıhtımı: 650 m uzunluğundadır. İki mendirekle lodosa karşı koaınmuştur. En sığ yeri, 6,5 m kadardır. Konteyner boşaltma vinçleri monte edilmiştir.

Hasköy Rıhtımı: 50 m uzunluğundadır. Halic'in hızla dolmasıyla işlevini kaybetmektedir.

Camialtı Rıhtımı: 18 m uzunluğundadır. Halic'in hızla dolması işlevini kaybetmesine neden olmaktadır.

ESER TUTEL

RIZA BEY YALISI

Beykoz İlçesi'nde, Anadoluhisarinda, vapur iskelesinin sırasında yer alır.

Rıza Bey Yalısı 19. yy'ın sonlarına tarihlendirilir. Önceleri siyah boyalı olan yalı, restorasyonda beyaza boyanmıştır. Denize

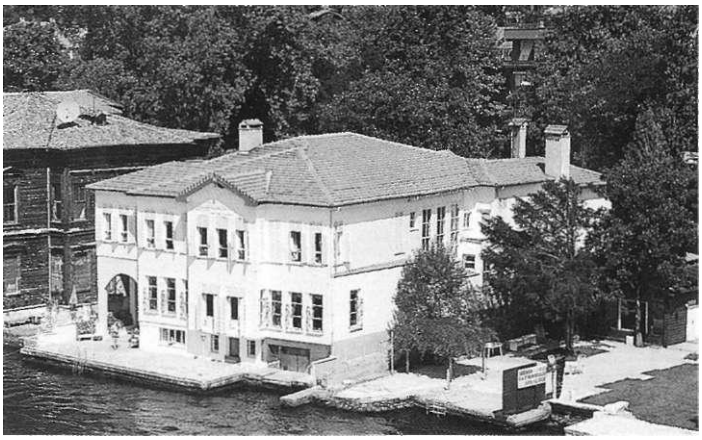

Rıza Bey Yalısı
Gürol Kara/ TETTV Arşivi

bir rıhtımla açılan yapının yol tarafında da ağaçlıklı bir bahçesi vardır. Yapı zemin kat üzerinde iki katlıdır.

Giriş katında, orta sofanın iki yanında, üst kata çıkan bir tekli ve bir ikili merdiven bulunur. Sofanın denize bakan yönünden salona geçilir. Giriş holünün solunda yer alan mutfaktan, dışarıdan da girişi olan tonozlu bir mekâna geçilir. Bugün kiler ve mutfak olarak kullanılan bu mekânın orijinal fonksiyonunun ne olduğu kaynaklarda belirtilmemektedir.

Denize bakan cephenin ortasında üçgen alınlıklı bir çıkma vardır. Ahşap panjurlu dikdörtgen pencereler kullanılmıştır. Bahçeye bakan cephede üçgen alınlıklı pencereler de görülür. Yapının yan tarafındaki basık kemerli açıklık, bahçeden rıhtıma doğru uzanan bir geçit niteliğindedir. Deniz cephesinde zemin katta küçük bir kapı ve kayıkhane kapısı vardır.

Yapının içinde, tavanlarda ahşap kabartmalar ve çıtalarla düzenlenmiş bir bezeme görülmektedir. Cephedeki bezemeler ise ikinci kat bitimindeki friz. üçgen alınlıktaki ahşap bezemeler ve pencerelerin çevresindeki süslemelerdir.

Bibi. H. Bursalı, "Anadoluhisarı-Anadolu Kavağı Sahil Yapılar!', (istanbul Üniversitesi Edebiyat Fak., yayımlanmamış yüksek lisans te-

RIZA EFENDİ TEKKESİ

bak. NECCARZADE TEKKESİ

RİFAT, OKTAY

(10 Haziran 1914, Trabzon -1988, İstanbul) Şair, romancı, oyun yazarı.

Annesi Münevver Hanım, babası şair, devlet adamı Samih Rifat'tı. Ankara Erkek Lisesi'ni ve Ankara Hukuk Fakültesini bitirdi. Hukuk doktorasını gerçekleştirmek için 1937'de Paris'e gitti; savaş çıkınca yurda döndü (1940). Basın-Yayın Genel Müdürlüğü'nde görev aldı. 1973'te istanbul Devlet Demiryolları Birinci İşletme avukatlığından emekliye ayrıldı. Bağımsız yazar olarak edebi çalışmalarına ağırlık verdi; zaten "ozanlık dışında her iş" kendisine "ikinci derecede bir uğraş" görünmüştü.

Şiirlerini *Garip* (Orhan Veli ve Melih Cevdet'le birlikte, 1941). *Güzelleme*'(1945), *Yaşayıp Ölmek, Aşk ve Avarelik Üzerine Şiirler*"(1946), *Aşağı Yukarı* (1952), *Karga ile Tilki* (1954), *Perçemli Sokak* (1956), *Âşık Merdiveni* (1958), *Elleri Var Özgürlüğün* (1966), *Şiirler (1969), Yeni Şiirler* (197'3), *Çobanıl Şiirler* (1976), *Bir Cigara İçimi* (1979), *Elifli (1980), Denize Doğru Konuşma* (1982), *Dilsiz ve Çıplak* (1984) adlı kitaplarında toplamış olan Oktay Rifat'm yayımlanmış üç romanı *Bir Kadının Penceresinden* (1976), *Danaburnu* (1980) ve *Bay iear'dvt* (1982). Hepsi sahnelenmiş oyunları ise *Kadınlar Arasında* (1948), *Oyun İçinde Oyun* (1949-1950), *Birtakım İnsanlar* (1960), *Atlarla Filler ya da Dirlik Düzenlik(1962), Çil Horoz* (1964), *Zabit Fatma'nın Kuzusu* (1965), *Yağmur Sıkıntısı'dıt* (1969-1970). Bütün düzyazıları ölümünden sonra *Şiir Konuşması hâs.* (1992) derlenmiştir.

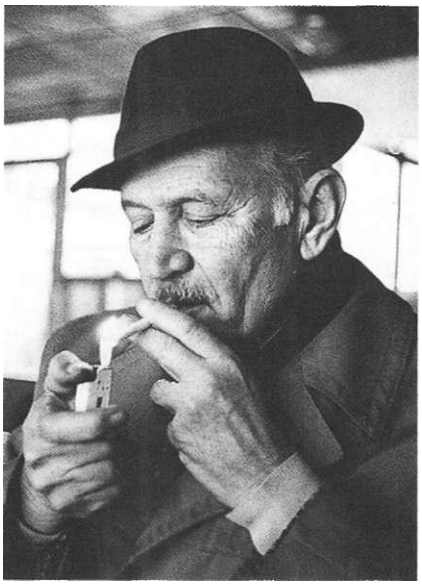

Oktay Rifat
Ara Güler

Çağdaş Türk şiirinin büyük bir yenilikçisi olan Oktay Rifat, başlangıçta, taşlamacı bir duyarlılık içinde aşk ve toplumsal endişeli sevgi şiirleri kaleme getirmiş, masal anlatımlarından, tekerlemelerden, istanbul deyim ve söyleyişlerinden yararlanmıştır. *Perçemli Sokakla* birlikte şair. anlam kavramına yüzde yüz bağlı kalmayan bir şiire yöneldi. Bu yüzden de *Aşağı Yukarı* ve özellikle *Karga ile Tilki* 'de yer almış, İstanbul kalabalığının sınıfsal tezatlarına yönelik, hepsi usta işi, toplumsal şiirlerinden uzak durdu. Ne var ki *Şiirler ve Yeni Şiirlerde* Oktay Rifat yeniden somut anlamlarla yüklü verimlere dönmüş, İstanbul'dan da tekrar söz açmıştır. Adı doğrudan doğruya pek anılmayan İstanbul, bu verimlerde, bitki örtüsü, kahveleri, denizi, mevsimleri, eski sokakları, fesleğen gibi geleneksel yeşillikleriyle yaşatılmış: *Yeni Şiirlerdekl* unutulmaz "O Semtler'de olduğunca, artık yitip giden, 19. yy'dan devralınmış dünyasıyla yeni bir zamana yadigâr bırakılmıştır: *Başka insanlardı sanki, başka yüzler!/Sıkma başlı ve sadakor yeldirmeli / Taze dullar, dal gibi kızlar, oğlanlar / Kimlerdi? N'oldular? Yoksa öldüler mi?* Bazen zaman daha da gerilere döner, bu geçmiş zamanlar şimdiyle aynı çizgide duyumsanır: *Avcıydın, eski taşlara sinmiş günleri, / Tavşan yakalar gibi, çeker çıkarırdın /Kulağından. Bizans surları donığundan/Bir Osmanlı vakti düşerdi ellerine.* Fakat ömrün zamanı hem şaire, hem de İstanbul'a bir uzaklık, durgunluk getirmiştir. Şehrin o cumbalı, şahnişinli kenar semtleri, deniz kokan yolları yittikçe, bireyin yaratma arzusu da usul usul silinmektedir: *Şiirler üstü mü aklına!'N'oldu sana!/Boşaldın, susuz değirmene döndün şimdi! (Yeni Şiirler,* "Nara Benzerdin").

Şehre göç etmiş taşra kalabalığı, Oktay Rifat'ta, çaresiz yaşamlarıyla bir keder konusu olur; kırsal kesimden gelmiş kişilerin trajik konumlarını bir aydının gözlemiyle saptar şair. *Çobanıl Şiirlerdeki* "Bulanık Bir Suda" şiirinde olduğunca, kimileyin geçmiş zaman insanları, bu tuhaf, hemen herkesin yalnız kaldığı kentte özlenir. Nihayet İstanbul, "Bir Kartpostalın Arkasına Yazılmak için" *(Dilsiz ve Çıplak)* artık siluetleşmektedir: *ve İstanbul uzaktan / Ayasofya Süleymaniye Topkapı/bize bakıyordu Üsküdar'a ve bana.*

İstanbul'un tarihi dokusu, şaire, ayrıca *Yeni Şiirler'de* yer almış bir dizi şiir için esin kaynağı olmuştur. Bu şiirlerinde Oktay Rifat, eşsiz bir yalınlıkla Fatih'ten, Cem Sultamdan, Hürrem Sultan ve Kanuni'den, "1509 depremimden izdüşümler dile getirmiştir. Burada Bizans'ın ve Osmanlı'nın dünyası iç içe geçmiş; şairi, bir kültür birikiminde birleşik perspektiflere yöneltmiş gibidir.

Kadınlar Arasında oyunu Paşalimanı'ndabir evde, II. Abdülhamid devri paşalarından Fettah Paşa ailesinin, Cumhuriyet dönemindeki, sonu her şeye rağmen iyimserlikle noktalanan, acıklı gülünç, alabildiğine etkileyici varoluş mücadelesidir. Oktay Rifat, *Birtakım İnsanlarda,* ise "Boğaz iskelelerinden birf'nde, yalılarla, geçkin İstanbul insanlarıyla, göçmüş hayat hikayeleriyle kuşanmış bir ortamı canlandırmıştır. *Zabit Fatma'nın Kuzusu'nda* ceberut bir annenin yetiştirdiği, hanım evladı bir İstanbul çocuğu, derinlemesine ruhçözümlemelerle yaşatılmıştır. "Gecekondu mahallesi köyden İleri ama kentten geri bir topluluktur" düşüncesi üzerine kurulu *Çil Horoz,* İstanbul'daki gecekondulaşmayı enine boyuna tarayabilmiş, sayılı eserlerden biridir.

Oktay Rifat, siyasal bir söylemle kaleme getirdiği *Bir Kadının Penceresinden* romanında ise, istanbul'u kargaşa ve terör ortamında, uçsuz bucaksız bir karanlığa sürüklenirken, bireysel ve toplumsal yaşamalar açısından saptamış, çağdaş bir istanbul töre romanı yazmıştır. Sokaklar, evle-

VE İHTİYAR YALININ

Ve ihtiyar yalının önünde göçük,
Yosunlu rıhtım taşlarında çalkanan
Denizin ışıdı mı suyunda Zaman,
Tek tek ve sonra birdenbire gelincik,

Güller, sarmaşık güller açtı mı hele,
Vurdu mu güneş cıvıltısıyle Boğaz
Tavanlara, ürperdi mi saçak, pervaz
Ve martılar gök mavisinde iskele,

Tüy ve kanat eğirmeye başlar Çıknk,
Eser eteklerinde bahçeler artık.
Taflanların altında menekşe, mine,

Durulur mu sofalarda! Sen ki ilkyaz
Bulutlarınca körpesin, ıslak, beyaz,
Dönersin göçmen kuşlarla
mevsimine.

Oktay Rifat,
Yeni Şiirler, İst., 1973

rin içleri, çarşılar, küçük Boğaziçi camileri bu romanda feerik görüntülerle, hep de yalnızlığın, kimsesizliğin sanrılarını yansıtarak belirir. Yürek yakıcı bir intiharla bir cinayetin işlendiği *Bir Kadının Penceresinden'de* İstanbul peyzajına ilişkin, eşsiz güzellikte pek çok tasvir vardır. Roman, "Kirli işlerin kokusu, İstanbul'un havasında yerel esintilere karışarak, ağır ve sinsi, mahalle aralarına dek yayılıyor, sıva deliklerinden, aralıklardan, eşiklerden odalara, mutfaklara, eşyaya, gündelik yaşama siniyordu..." saptayımıyla acı, umarsız bir sona ulaşır. İstanbul, artık, "bir kan çıbanından" gelen kokuyu teneffüs etmektedir.

Bibi. D. Hızlan. *Yazılı İlişkiler* İst., 1983; M. Kaplan, *Şiir Tahlilleri,* ist.. 1965; R. Mutluay, *50 Yılın Türk Edebiyatı,* İst., 1973.

SELİM İLERİ

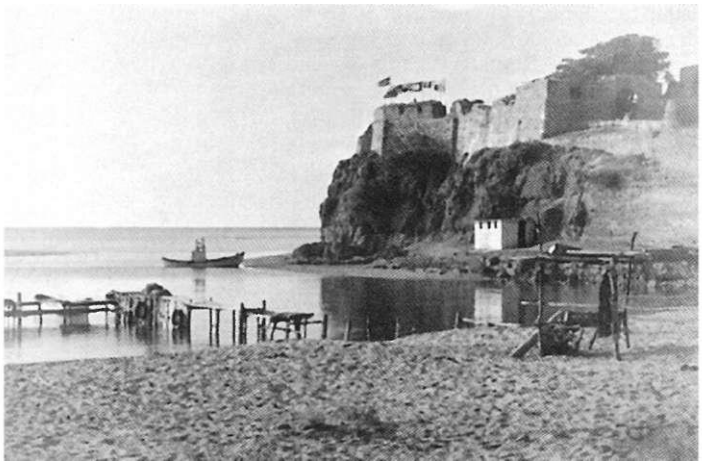

Riva'dan bir görünüm. *TETİV Arşivi*

RİFAT PAŞA SEBİLİ

bak. KOCA MUSTAFA PAŞA KÜLLİYESİ

RİVA (ÇAYAĞZI)

Boğaziçi'nin Karadeniz çıkışında, Boğazın doğu yakasının kuzey kıyılarında yer alan ilk köy yerleşmesi. Yeni ve resmi adı Çayağzı olan Riva, Anadolufeneri'nin kuzeydoğusunda, Şile'nin(->) batısmdadır; Beykoz İlçesi(-0 Merkez Bucağı'na bağlı bir köydür.

P. A. Dethier'e göre, 19. yyin sonlarında Boğaziçi'nden Karadeniz'e çıkılıp kuzeydoğuya doğru sağ kıyılar takip edilirse, olağanüstü güzellikteki Rhebas (Riva) Deresi vadisinin ağzında, biraz ihmal edilmiş Riva adlı bir kaleye varılırdı. Bu kale Boğaz'a yönelecek bir saldırıyı önlemek; Boğaziçi'nin girişini ve Karadeniz'in bu sahil bölgesini güvenlik altına almak amacıyla yapılmış olmalıdır. Bu yörede doğal bazalt sütunları denize doğru uzanır ve bunlar insan eliyle yapılmış bir sarayın kalıntılarını andırır. Denize sarp inen kıyıda bir dizi mağara vardır; koylarında kuş sürüleri kaynaşır. Kuşlar yuvalarını mağaralara yaparlar ve avcılara karşı da korunurlar.

En eski adının Rivacık olduğu sanılan Riva Köyü, Ömerli Barajı'na su sağlayan Riva Deresi'nin Karadeniz'e döküldüğü yerde kurulmuştur. Köy 1975'ten bu yana resmen Çayağzı adıyla anılmaktadır.

Karadeniz'in bu sahillerindeki diğer yerleşmeler gibi, kuruluşu büyük ihtimalle Bizans döneminden de önceye dayanan ve o zamanlar Rum nüfusun ağırlıkta olduğu Riva Köyü I. Dünya Savaşı'nda boşaltılmış, daha sonra, Karadeniz'den gelen göçmenlerle, ilk kez 13 hane olmak üzere, yeniden kurulmuştur. 1970'te 167 olan köy nüfusu 1980'de 320'ye, 1990 Genel Nüfus Sayımı verilerine göre 546'ya çıkmıştır. 1994'te gerçek nüfusun 900'ün üstünde olduğu ifade edilmektedir. 1994'te 45 öğrencisi olan bir ilkokulu, sağlık ocağı ve ebesi, hafta sonları Beykoz'dan gelen bir hükümet tabibi vardır. Köye, Beykoz' un Mahmut Şevket Paşa Bucağı'na bağlı Cumhuriyet Köyü'ne kadar giden belediye otobüsleri işlemektedir.

Köyün ana uğraşı, günümüzde, balıkçılık yanında turizmdir. Köyde 70 yatak kapasiteli üç otelle 16 pansiyon vardır. Nüfusu yazın gece de kalanlar ve günübirlik gelenlerle 10.000'i aşmaktadır. Çevrede çadır turizmi de yapılmakta ve 40 kadar çadır kurulmaktadır. Yaz aylarında artan nüfus, artezyen ve iki kaynak suyu yetmediğinden su sağlanmasında, kanalizasyon olmadığından da foseptik boşaltımında altyapı sorunları yaratmaktadır. Köyde turizme yönelik çalışan market, lokanta, donerei, mayo ve deniz malzemesi satan küçük dükkân ve emlakçi ile, sayıları yazın artan bakkal, manav, kahvehane, gazino, berber gibi ticari birimler bulunmaktadır.

Turizm planlaması amacıyla Riva'dan kadastro geçirilmiş, ancak uygulamada köy halkının şikâyetleri ortaya çıkmıştır. Riva'yı ikiye bölen Riva (Çayağzı) Deresi 1970'ler öncesinde karşıdan karşıya ancak sal ile geçilirken ve bu durum ulaşımda ciddi sorunlar yaratırken 1970'lerde derenin üstüne köprü yapılmıştır.

Riva'nın, bir zamanlar dışanya nüfus veren bir köyden, gönderdiği nüfusu geri alan bir yerleşmeye dönüşmesi turizm fonksiyonuna ve özellikle İstanbul'un yazlık ev, hafta sonu evi vb taleplerine bağlı olarak gerçekleşmiştir. Köyün gerek içindeki, gerekse çevresindeki arsalara talep artmış, emlakçiler ortaya çıkmıştır. Köyde artık satılacak fazla arsa kalmadığından söz edilmektedir. Riva'nın eski artezyen kuyusunun bulunduğu alan, milli futbol takımı çalışma yeri olarak belirlenmiş ve tesislerin inşaatına başlanmıştır. Ayrıca güneyde, köyü çevreleyen orman içinde Galatasaray'a ait büyük bir arazide Galatasaray Üniversitesi Kampusumun yapılacağı söylenmektedir. Köyün doğusundaki üçüncü koyda "valilik binaları" adı verilen bir dizi binanın yapımı sürmektedir.

Turizm dışında köyün ana ekonomik uğraşı sebze ve meyvecilik, balıkçılık ve inşaatların artmasına bağlı olarak inşaat usta ve işçiliğidir.

ÇİĞDEM AYSU

ROBERT KOLEJ

ABD dışındaki en eski Amerikan kolejidir. Bugünkü Amerikan Robert Lisesi, Robert Kolejin devamıdır.

Adını kuruculardan Amerikalı tüccar Christopher Rhinelander Robert'ten aldı. C. R. Robert Amerikalı misyoner ve eğitimci Dr. Cyras Hamlinle 1855'te İstanbul'da tanıştı ve birlikte bu kentte bir Amerikan koleji kurmaya karar verdiler. C. R. Robert'in koyduğu 2.000 sterling ile işe başlandı.

Dr. Hamlin, koleji geçici olarak önce Amerikan Misyonerler Heyeti'nin (American Missionary Board) Bebek'te 1798'de yapılmış ilahiyat okulunun binasında, 16 Eylül 1863'te, 6 öğretmen ve Julius Robert

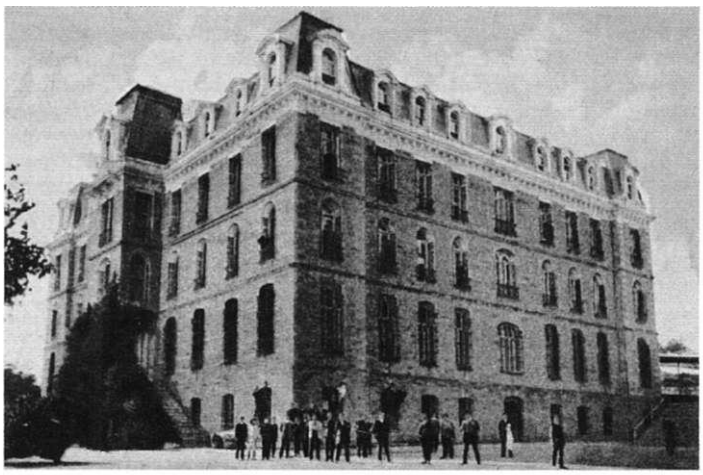

Yüzyıl başından bir kartpostalda Robert Koleji'in ilk binası olan Hamlin Hall'ün kuzeyden görünümü. *Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi*

Millingen, Edwin Millingen, David Henry Porter ve John Morton adlı dört öğrenciyle açtı. Bu evde Kırım Savaşında Osmanlılara yardım etmek maksadı ile İstanbul'a gelen Amerikalı misyonerler oturuyordu. Bina okula tahsis edilmişti; ancak bakımsız oluşu nedeniyle Robert'in sağladığı 3.000 dolarla tamir gördü. Kütüphane kurmak için 2.500 dolar ayrıldı. Harvard College 200 kitaplık bir bağışta bulundu.

Bu arada okula bir isim bulmak gerekiyordu. Robert'in itirazına rağmen, Hamlin, okula Robert College adını verdi.

1863-1864 ders yılı sonunda okulun öğrenci sayısı 20'ye yükseldi. 1867-1868 ders yılında 100 öğrenci Robert College'e kaydoldu. 1878'de öğrenci sayısı 162 ve 1902-1903 ders yılında ise 318 oldu. 1868' de yapılan ilk mezuniyet töreninde Hagopos Djedjizian ve Petro Gorbanoff diploma aldılar. Hagopos Djedjizian kolejde kaldı ve 1913'e kadar Ermenice hocalığı yaptı. Petro Gorbanoff ise Bulgar Ulusal Meclisi'nde başkan yardımcılığına kadar yükseldi.

Okula bir bina kazandırmak için önceleri Kuruçeşme sırtları düşünüldü ve sonunda Rumelihisarı'ndaki Kayalar mevkiinde karar kılındı. Arazi, Paris'te elçi iken yaptığı masrafların devletçe ödenmemesi yüzünden borçlu kalan Ahmed Vefik Paşa'dan 36.000 liraya satın alındı. 20 Aralık 1868'de Abdülaziz'den irade-i seniye çıktı. 5 Temmuz 1869'da binanın temeli atıldı. 4 Temmuz 1871'de düzenlenen törenle yeni yapılan binaya geçildi. 60.000 dolara mal olan bu büyük binaya, kurulmasında en büyük hizmeti geçen Dr. Hamlinin adı verildi. Dr. Hamlin 1863-1877 arasında kolejin başkanı olmuştu. Törende Başkan Lincoln'ün dışişleri bakanı William H. Seward bizzat bulundu ve bir açış konuşması yaptı.

Hamlin 1873'te İstanbul'dan ayrıldı ve bir daha bu kente dönmedi. 1877'de de kolej başkanlığından İstifa etti. 1878-1903 arasında okulun başkanlığını Dr. Hamlin'in damadı Dr. George Washburn yaptı. Psikoloji, ahlak ve ekonomi hocası olan Washburn 1872-1878 arasında okulun müdürüydü. Örgütleyiciliğiyle ünlenen Washburn, zor bir dönemi başarı ile aştı. Savaşlar, siyasal bunalımlar ve salgın hastalıklara karşın Robert Kolej yüzyıl sonunda Ortadoğu'da haklı bir üne kavuştu. Washburn'ün yönetimi döneminde öğrenci sayısı üçe katlandı, yeni binalar yapıldı, okula önemli ölçüde fon sağlandı. Bu dönemde toplam 435 öğrenci mezun edildi. Bu arada 1879'da okulda Field Day diye bilinen spor bayramı yapılmaya başlandı.

Christopher Rhinelander Robert, Ekim 1878'de öldü. O güne kadar okulla yakından ilgilenmiş; New York'taki mütevelli heyet her şeyi ona bırakmıştı. Robert, Amerikan İç Savaşı sırasında güney eyaletlerini dolaşmış, bu yörede okul ihtiyacını görerek Chattanooga'da Lookout Dağı'nda 15 Mayıs 1866'da ikinci bir Robert Kolej açmıştı. Karma eğitimi olan bu kolej güneyin en güçlü eğitim kurumu olmaya adaydı. Ancak bu okul kısa ömürlü oldu. 1871' de kapanmak zorunda kaldı. Güney'fn Kuzeylilere karşı önyargısı Roberti Osmanlı topraklarında kurduğu okula yöneltti. Kapatılan okulun tüm donanımı İstanbul'a gönderildi. Ayrıca Lookout Dağı'ndaki arazi de İstanbul'daki Robert Kolej'e bırakılmıştı. Yıllar sonra satıldığında okula 40.000 doİar getirdi. Robert ayrıca Robert Kolej'e gayrimenkul mal varlığının beşte birini bağışlamıştı. Ailesi bu bağışa itiraz ettiyse de Robert Kolej davayı kazandı ve 100.000 dolar tutarında bir meblağ daha kolejin akarına eklendi. 1873'te Hamlin Hall'ün yanma tek katlı bir bina daha yapıldı. C. R. Robert'in vasiyeti üzerine bağışladığı paranın bir kısmıyla burası genişletildi.

26 Haziran 1892 günü mezuniyet töreninde okulun ikinci akademik binası, Science Hail resmen açılıyordu. Dr. Washburn'ün Amerika'da 2 yıl boyunca bağış toplama girişimi sonuç vermiş ve 35.000 dolara okula dört katlı yeni bir bina kazandırılmıştı. 1902'de okulun 29 yıllık doğa bilimleri öğretmenlerinden ve 1890-1901 arası başkan yardımcısı Albert L. Long öldü. Anısını yaşatmak üzere, okulun akademik kurulunda oylanarak laboratuvarların bulunduğu Science Hall'e, 1904'te Albert Long Hall adı verildi. Bu bina toplantılar için geniş bir mekân sağlıyordu. Bugün hâlâ çalman orgu, 1914'te Cleveland H. Dodge tarafından hediye edildi.

C. R. Robert'in ölümünden sonra birçok Amerikalı hayırsever Robert Kolej'e yardım etti. Bunlar arasında John Stewart Kennedy, Olivia Eggleston, Phelps Stokes, William Earl Dodge ve oğlu Cleveland H. Dodge önde gelir.

1889-1891'de kolej müdürlerinden John Steward Kennedy öğretmenlerin ikameti için Kennedy Lodge adlı binayı bağışladı. Bu bina 1891'den 1971'e kadar kolej başkanının konutu oldu. Kennedy ayrıca kolej mülkü üzerinde hocalar için 6 ev yaptırdı. Okula bağışladığı 1.500.000 dolarla 1910-1912'de mühendislik bölümü binası ve 1913'te yarı yatakhane yarı sınıf Anderson Hall inşa edildi.

1902'de New Yorklu bayan Olivia Phelps Stokes tarafından hazırlık bölümü için beş katlı Theodorus Hail yaptırıldı.

George Washburn 1903'te emekli oldu. 1903-1932 arasında Caleb F. Gates başkanlık yaptı. 1904'te Cleveland Dodge ile babası Williams Dodge tarafından büyük jimnastikhane, Dodge Hall yaptırıldı. **1906'da** Williams Dodge tarafından yaptırılan binaya okulun ikinci başkanının adı verilerek Washburn Hali denildi.

1913'te kolejin Amerika'daki yönetim kurulu başkanı John Kennedy'nin topladığı paralarla yaptırılan dört katlı binaya kolejin uzun süre öğretmenliğini yapan Charles Andersonin adı verildi. Yine John Kennedy'nin koleje bıraktığı 2.000.000 dolarla 1911'de yapımına başlanan dört katlı bina 1913'te hizmete açıldı. Bu binaya kolejin üçüncü müdürü olan Caleb F. Gates'in adı verilerek Gates Hail dendi.

1914'te Cleveland Dodge tarafından dört katlı olarak yaptırılan binaya Dr. Hamlin'in kızının adı verilerek Henriette Washburn Hall dendi. Bu bina sonraları Social Hall diye de anıldı. 1914'te zengin bir Amerikalı olan Williams Sloane tarafından hastane binası yaptırıldı. Hastaneye babasının adı verilerek John Sloane dendi.

1914'e gelindiğinde bugünkü yapı dokusu hemen hemen tamamlanmıştı: Cleveland H. Dodge, William E. Dodge, John S. Kennedy ve Mr. William Sloane'un katkılarıyla 10 yıl içinde yedi bina yapılmıştı: Dodge Gymnasium (1904), Washburn Hall (1906), Henrietta Washburn Hall (1914), Anderson Hall (1913), sonra Gates Hall adı verilen Mühendis Mektebi binası (1913), Isıtma Merkezi ve John Sloane Reviri (1914).

1929'da yine Miss Stokes'un katkılarıyla Theodorus Hall'ün arkasına üç katlı jimnastikhane yapıldı.

Okulun kütüphanesi 40 yıl boyunca Albert Long Hall'ün giriş katında elverişsiz koşullarda faaliyet göstermişti. Bugün Boğaziçi Üniversitesi rektörlük binası olan kütüphane 1932'de açıldı. Okulun İngilizce ve tarih öğretmeni olan Bizans uzmanı Dr. Alexander van Millingen, vasiyetinde kütüphane için 2.000 sterling bırakmıştı. 1890 mezunu N. Kyriakides, John S. Kennedy ve kolejin ABD'deki diğer dostları sayesinde kütüphane tamamlanarak Van Millingen Library adını aldı. 1900'de 10.000 olan kitap sayısı 1937'de 40.000'e yükseldi.

1932-1935 arasında Paul Monroe, 1935-1944 arasında Walter Wright, 1944-1955 arasında da Floyd Black başkanlık yaptılar.

Osmanlı döneminde kolej uluslararası nitelikteydi. Tek bir yılda 25 ayrı ulustan öğrenciyi barındırdığı olmuştu.Okulun tarihi, devam eden öğrencilerin milliyeti açısından kabaca dört döneme ayrılabilir: Bulgar, Ermeni, Rum ve Türk.

Okul ilk iki mezununu 1868'de verdi. Biri Bulgar, diğeri Ermeni idi. Bu tarihten 1888'e (dahil) kadar mezun olan 236 öğrencinin yüzde 581 Bulgar, yüzde 34'ü Ermeni, yüzde 6'sı Rumdu. 1886'dan itibaren Ermeni öğrenci sayısı arttı. 1886'dan 1907'ye (dahil) kadar okulu bitiren Ermeni öğrenci sayısı toplam 126 idi. Bu 337 olan tüm mezunların yüzde 37'siydi. Bulgar öğrenci oranı yüzde 32'ye düşmüştü.

1901-1924 (dahil) arası ise mezunlar arasında Rum öğrenciler çoğunluktaydı. Bu dönemde toplam 469 öğrenci mezun olmuştu. Rum öğrenci oranı toplam 202 ile yüzde 44 idi. Bu sayılar Fen-Edebiyat Koleji ya da sonraları Temel Bilimler diye bilinen College of Arts and Sciencesin öğrencilerinin dökümüdür. Okulu ilk bitiren Müslüman Türk öğrenci 1903'te mezun oldu. İkinci Türk öğrenci 1911'de diploma aldı. I915-I925 arası toplam 13 Türk mezun oldu. I926-I938 arasında ise Türk öğrenci sayısında büyük artış oldu ve toplam 174 öğrenci diploma almaya hak kazandı.

1863-1938 arası 75 yıllık dönemde toplam 1.172 öğrencinin 313'ü Bulgar, 308i Rum, 304'ü Ermeni, 29'u Musevi, 18'i Arnavut, 14'ü İngiliz, 7'si Rus, 5'i Suriyeli, 5i Alman, 4'ü Amerikalıydı.

Mühendislik Okulu'nda durum farklıydı. 1931'e (dahil) kadar toplam 130 mezun

vermişti. Bunların 33'ü Rum, 33'ü Ermeniydi. İlk Bulgar mezunlar 1933'te diploma aldılar. Okulu ilk Türk 1916'da bitirdi. Türk öğrenci sayısı 1927'den sonra artmaya başladı. 1938 mezunları dahil Mühendislik Mektebi'ni bitiren 283 öğrencinin 79'u Türk, *66'sı* Rum, 53'ü Ermeni, 22'si Musevi, 22'si Rus, 17'si Suriyeli, 7'si Bulgardı. Fen-edebiyat, mühendislik dahil kolej mezunu Türk öğrenci sayısı II. Dünya Savaşı öncesinde 224'tü.

Cumhuriyetin ilanından sonra öğrenciler ağırlıklı olarak Türk vatandaşlarından oluşmaya başladı. Kolejin kuruluşundan 1915'e kadar okuldan ancak 2 Türk öğrenci mezun olmuştu. 1938e gelindiğinde mezun Türk öğrenci sayısı 200'e ulaştı. 1928-1929 ders yılında okula 23 değişik milliyetten toplam 717 öğrenci kaydolmuştu. Bunların 355'i, diğer bir deyişle yarısından çoğu Türktü. Kalan 351 öğrencinin 101'i Rum, 99'u Ermeni, 56'sı Bulgar, 29'u Musevi, 13'ü Rus, 12'si Arnavut, 10'u İranlı, 6'sı Amerikan, 5'i Arap, 3'ü Suriyeli ve lö'sı 12 değişik milliyettendi. Dünya buhranı ve Türkiye'deki ekonomik darboğaz Robert Kolej'i de etkiledi. 1930'da okula 396 öğrenci kaydoldu.

Türkiye'de mühendislik eğitiminde Robert Kolej'in ayrı bir yeri vardır. 1908 Jön Türk devrimi Amerika'da da yankı uyandırmakta gecikmedi. Çağdaş bir Türkiye kurma girişimi sanayileşmeyi gerektiriyordu. Sanayileşmenin beşeri sermayesi ise beceri sahibi nitelikli işgücü mühendislerdi. Kolej mütevellisi New Yorklu John S. Kennedy Türkiye'nin sanayileşme doğrultusunda özlemine uygun olarak kolejde mühendislik eğitimi verilmesine arka çıktı. 1910'da Başkan Gates, Michigan Üniversitesi'nden John R. Allen'i Türkiye'ye çağırdı. Profesör Ailen Mühendislik Okulu'nun örgütlenmesini, ders programlarının hazırlanmasını ve binalarının yapımı ve donatımını üstlendi. 1912'de Mühendislik Okulu öğretime açılıncaya kadar İstanbul'da kaldı ve okulu yönetti. 1913'te okulun dekanlık görevini Dr. L. A. Scipio devraldı.

Mühendislik Okulu kısa sürede Osmanlı topraklarında ün saldı. Öğrenci sayısı hızla arttı. 1912'de 11 öğrenci kayıt yaptırmışken bu sayı 1937'de 145'e yükseldi. Özellikle I. Dünya Savaşı ertesinde çok sayıda öğrenci mezun etti. İki savaş arasında inşaat, makine ve elektrik bölümlerinden 250 öğrenci diploma aldı ve çoğu Türkiye'de kaldı. Cumhuriyet'in ilk onyıllarında madenlerde, demiryolu döşenmesinde, fabrikalarda, köprü, yol, kamu binaları yapımında kolej mezunları görev üstlendiler.

Robert Kolej bir misyoner okulu değildi. Ancak misyonerlerle dirsek temasını bir ölçüde sürdürmüştü. Cumhuriyet sonrasında laik eğitim vurgulandı. Ancak Cumhuriyet'in ilk yılları Robert Kolej için zor bir dönemdi. Maarif Vekâleti, Amerikan okullarını sıkı bir denetim altına almış, müfredat, ders kitapları ve öğretim elemanları için bakanlık onayı istemişti. Robert Kolej ancak, 1927'de hükmi şahsiyet

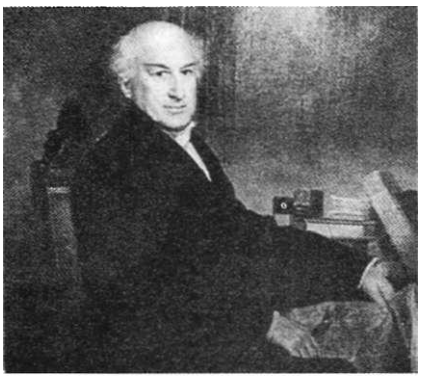

Robert Kolej'in kurucularından Christopher Rhinelander Robert.
Cengiz Kabraman arşivi

olarak mal varlığı edinme hakkını elde etmiş ve 2 yıl sonra da Mühendislik Okulu resmen tanınmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türk ortaöğretiminin düzeyinin yükselmesi Robert Kolej'i de giriş koşullarını yükseltmeye ve derece almak için kapsamlı sınavlar yapmaya zorlamıştı. Bu arada lisansüstüne yönelik mütevazı hazırlıklara da başlanmıştı.

Okul ilk 40 yılında "edebiyat ağırlıklı" lise düzeyinde eğitimle A. B. (Bachelor of Arts) diye bilinen dereceyi vermekteydi. 1902'de fen diploması sayılabilecek B. S. ilave edildi. 1910'da ticaret programı eklendi. 1912'de John S. Kennedy'nin bağışıyla Mühendislik Mektebi faaliyete geçti. 1920'li yıllarda Test Bürosu kuruldu ve Yakındoğu'da faaliyet gösteren işletme ve sınai kuruluşları için çimento, briket, kömür, kok, asit vb testler yapıldı.

1920'li yıllarda Mühendislik Okulu mezunlarının Türkiye'de mühendis olarak çalışmalarını sağlamak için yoğun çaba gösterildi. Önceleri Türk hükümeti, kendi Mühendislik Mektebinin lise mezunu, Robert Kolej Mühendislik Okulunun ise ortaokul üstü öğrenci kabul edişi nedeniyle buna pek yanaşmadı. Ancak 1928'de mezunların mühendis olarak çalışmalarına izin verildi.

1920'lerin ikinci yarısında bir tarım yüksekokuluna hazırlık olarak tarım programı başladı. Tahıl ekimi, sütçülük, bahçecilik, kümes hayvancılığı alanlarında temel ve ileri bilgi vermek hedeflendi. Bölüm Türkiye'ye en uygun tahıl türleri üzerinde çalışmış ve bu arada okulun temel tarımsal ürün gereksinimini karşılamıştı. Programı Cornell Üniversitesi'nde tarım okumuş eski bir Robert Kolejli yönetmişti. Yakındoğu Yardım Heyeti'nden inek, domuz gibi hayvanlar temin edilmiş, ancak yeterince mali destek alamamaktan ve bilgi-beceri yetersizliğinden program gerektiği gibi yürütülememişti.

Ayrıca Mühendislik Okulu bünyesinde 1926'da ilkokul sonrası 2 yıllık bir meslek okulu açıldı. Mühendislik firmaları için ustabaşı ve vasıflı işçi yetiştirildi. Bu bölümde inşaat, elektrik ve makine alanlarında Türkçe eğitim yapıldı. İlk yıl bu birimde 65 öğrenci okudu. Bu programa Türk hükümeti 20'nin üzerinde burslu öğrenci göndermişti.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Mühendislik Okulu inşaat, elektrik ve makine bölümlerinden oluşuyordu. İçişleri Bakanlığı Mühendislik Okulu'nda bu dönemde burslu 25 öğrenci okutmuştu.

1932'de Robert Kolej ve Amerikan Kız Koleji bir direktör yönetiminde birleştirildi ve böylelikle İstanbul Amerikan Koleji adlı özel bir öğretim kurumu doğdu. Rober Kolej, İstanbul Amerikan Koleji'nin erkekler; Arnavutköy Amerikan Kız Koleji ise aynı kurumun kızlar kısmı oldu. O yıllarda İstanbul Amerikan Koleji öğrenciyi olgunluk sınavına hazırlayan bir liseydi. Ancak yalnız erkeklere mahsus bir teknik okul kısmını da içeriyordu. Robert Kolej'in mühendis yetiştiren teknik okulunda öğretim süresi 4 yıldı. Teknik okul inşaat, elektrik ve makine mühendisliği bölümlerine ayrılmıştı.

Cumhuriyet yıllarında Müslüman-Türk öğrenci sayısı önemli ölçüde arttı. II. Dünya Savaşı ertesi, 1946-1947 ders yılı istatistiklerine göre Türk 511 erkek, 353 kız; Ermeni 97 erkek, 22 kız; Musevi 107 erkek, 37 kız; Rumen 99 erkek, 26 kız; Alman 8 erkek, 4 kız; Iraklı 22 erkek, 3 kız; İranlı 14 erkek, 2 kız; İsviçreli 3 kız; İtalyan 5 erkek, 5 kız; Yunanistanlı 27 erkek, 11 kız; Bulgar 5 erkek, muhtelif milletlerden 26 erkek, 11 kız öğrenci okula kaydını yaptırmıştı.

Okula en büyük rağbet ticaret kesiminden geliyordu. Öğrencilerin ailelerine göre ayrımı yine aynı yıl istatistiklerine göre şöyleydi: Çiftçi çocuğu 12 erkek, 4 kız; memur çocuğu 155 erkek, 121 kız; tüccar ve esnaf çocuğu 617 erkek, 179 kız; işçi çocuğu 16 erkek, 9 kız; serbest meslek sahibi çocuğu 121 erkek, 126 kız; yetim 33 kız.

1945'ten sonra kolejin kütüphanesi Balkanların en büyük ve modern kütüphanelerinden biri olmuştu. Her iki kolejin kütüphanesinde değişik dil ve konularda toplam 70.000 dolaymda kitap bulunuyordu.

1945'ten 1971'e kadar süren dönem, bir bakıma okulun "altın çağı" olarak tanımlanır. 25 yıllık bu dönemin mezunlarının birçoğu Türkiye'nin iş, bilim ve sanat çevrelerinde önde gelen kişiler oldular. 1958'de Robert Kolej Yüksekokulu'nun kurulmasına Bakanlar Kurulu'nca izin verildi. 1971de Robert Kolej Kampusu, Boğaziçi Üniversitesi'nin kurulması için Türk hükümetine devredildi. 1971'de Arnavutköy Amerikan Kız KolejiG» ile Robert Kolej birleşerek karma eğitime geçtiler. Okulun adı Özel İstanbul Amerikan Robert Lisesi oldu (bak. Amerikan Robert Lisesi).

Bibi: N. Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar.* lst., 1991; *The Joy of Service-Memoirs of Elizabeth Dodge Huntington Clarke,* New York, 1979; R. L. Daniel, *American Philanthropy in the Near East 1820-1960,* Ohio State University, 1970; M. Fincancı, *The Story of Robert College Old andNew,* İst., 1984; C. Hamlin, *Among the Turks,* New York, 1878; ay, *My Life and Time,* Boston, 1983; C. Marx Koitepeter, "American Liberalism Establishes

Bases: Robert College and the American University ofBeirut,"*Journal of the American Institutefor the Study of Middle Eastern Civilization,* c. I, no. 1, Spring, 1980. s. 22-37; F. A. Ross-C. L. Fry-E. Sibley, *The Near East and American Philanthropy,* New York, 1929-

ZAFER TOPRAK

ROBERT KOLEJ BİNALARI

Boğazın Avrupa yakasında ve Rumelihisarı semtindedir.

Hamlin Hail: Robert Kolej'in ilk binası Hamlin HalFdür. Bugün Boğaziçi Üniversitesi Birinci Erkek Yurdu olarak kullanılan bina. başlangıçta okulun tüm birimlerini kapsayacak biçimde düzenlenmişti. Sınıflar başta olmak üzere, laboratuvar, yönetim birimleri, kütüphane, müze, revir ve yatakhane mekânları Hamlin Hallun değişik bölümlerinde yer alıyordu. 1868'de başlayan yapım 1871'de tamamlandı ve bina öğretime açıldı. Beş katlı Hamlin Hall'ün birinci katında mutfak, kantin, müstahdem yemekhanesi, yatılı öğrencilere ayrılmış lokanta ve bulaşıkhane bulunuyordu. İkinci katta öğrenci ve öğretmen yemekhaneleri, yatakhaneler, öğretmen ve bina amirliği odaları, büyük öğrenciler için sigara salonu bulunuyordu. Diğer katları sınıflar ve çeşitli idari bölümlere ayrılmıştı.

Kolejin kurucusu Cyrus Hamlin, bina yapılmadan önce dört ayrı mimarlık bürosunun projelerini inceledi, ancak hiçbirini tam olarak istenene uygun bulmayarak, binanın mimari planlarını kendisi düzenledi. Hamlin, yapımda en önemli unsur olarak gördüğü yangına karşı dayanıklılığı, Robert'in itirazlarına karşın planda ayrıntılı olarak ele aldı ve düzenlemeyi buna göre uyguladı. Hamlin, tanıdığı bir tüccar aracılığıyla, "yangına dayanıklı binanın" döşemesi için gerekli demir aksamın Antwerp'ten, koridorlar için dökme demirin ise Glasgow'dan getirilmesini sağladı. Çimento, tuğla ve kumtaşı Marsilya'da bulunan eski bir öğrencisi sayesinde gemilerle İstanbul'a yollandı. Hamlin Hail, yangına olduğu kadar depreme karşı da oldukça dayanıklı biçimde yapılmıştı. Rumelihisarı civarında "Kayalar" adıyla bilinen bölge, zengin granit yataklarını içeriyordu. Binanın bu yataklar üzerinde yapılması inşaat aşamasında temel harcamalarının maliyetini yükseltmesine rağmen binaların sağlamlığı konusundaki endişeleri tamamen dağıttı. Cyrus Hamlin, Robert Kolej'in ilk binasını yaparken inşaat ustalarım ve işçilerini bizzat dikkatle seçti ve tüm yapım süresince her biri ile ayrı ayrı ilgilendi. II. Mehmed'in (Fatih) yaptırdığı Rumeli Hisarı'nm sağlamlığını örnek alan Hamlin, Ermenileri ve Rum ustaları binanın çeşitli bölümlerinde çalıştırarak, aralarındaki rekabet sayesinde yapımın hızlanmasını sağladı ve çeşitli etnik kökenden 200 işçiyi yapımda görevlendirdi. Sonuçta, bina düşünülenden çok daha hızlı ve ucuza tamamlandı. 1873'te Hamlin Hall'e eklenen geçici bir bina toplantı salonu olarak kullanılmaya başlandı. Bu bina, 1906'da ortadan kalkmıştır.

Alberi Long Hail: Hamlin Hall'ün ihtiyaca yetmediğini fark eden Hamlin 1862'de kampusa ikinci bir bina daha yaptırdı. Albert Long ya da Science Hail (Fen Binası) olarak bilinen binanın mimarı Columbia Üniversitesinden Prof. Alfred Dwight Foster Hamlin'dir. İnşaatı ise Mr. Burness adlı bir İskoç işadamı üstlenmiştir. Dönemin İstanbul'unun tanınmış simalarından olan R. Burness daha sonra kolejin diğer binalarının yapımıyla da ilgilendi. Dört katlı olan Albert Long Hall'ün birinci katında 2 kimya laboratuvarı, ikinci katında dershaneler, fizik ve fen laboratuvarları. üçüncü katta toplantı salonu, dördüncü katta ise toplantı salonu balkonu ve org dairesi bulunmaktadır. Kolejin hocalarından ünlü Bizantinist Van MilÎngenîn kız kardeşi Mrs. Davies tarafından döşenen bina, müze ve kütüphane bölümlerini de içermekteydi. Üst katta bulunan bir salonun hareketli bölümleri yoluyla küçük şapele ve okuma odalarına geçiliyordu. Yapımda kullanılan mavi mermer, kampus bölgesinden çıkartılmıştı.

Tloeodorus Hall: New Yorklu Mrs. Olivia Phelps Stokes tarafından yaptırılan bu bina beş katlıdır. Robert Kolejin akademi kısmına ayrılan binada ilk iki katta yatılı öğrencilere ait bölümler yer almaktaydı.

Üçüncü katta akademi yönetim birimleri. *Akademi* gazetesinin basıldığı ofis, dördüncü katta 3.500 ciltlik bir kütüphane bulunmaktaydı. Binanın arkasında akademi öğrencilerine ayrılmış spor sahası vardı. Yine Stokes'un desteğiyle 1929'da buraya üç katlı bir jimnastik salonu eklenmiştir. Theodortıs Hail. bugün Boğaziçi Üniversitesi Birinci Kız Yurdu olarak kullanılmaktadır.

Dodge Hall: Cleveland ve Williams H. Dodge tarafından yaptırılan Dodge Hall, 1904'te tamamlanmıştır. Jimnastik salonu olarak kullanılan binada ayrıca bir bowling salonu ve bazı dükkânlar bulunuyordu. 1955'te çıkan bir yangm sonucu yanan binanın üçüncü katı 1956'da onarım gördü. Bugün bina Boğaziçi Üniversitesi orta kantinini, beden eğitimi salonunu, bazı yönetim birimlerini ve bir toplantı salonunu içermektedir.

Washburn Hall: Williams E. Dodge tarafından yaptırılan ve George Washburn' un adıyla 1906'da öğretime açılan bu bina, bugün Boğaziçi Üniversitesi İdari Bilimler Fakültesi binası olarak kullanılmaktadır. İlk açıldığı yıllarda, Washburn Hall'ün birinci katı kantin ve çamaşır-ütü salonu, ikinci katı etüt salonu, üçüncü ve dördüncü katları da sınıflar ve öğretmen odalarına ayrılmıştı. Beşinci katta ise biyoloji ve jeoloji müzesi bulunuyordu. Bu dershaneler Robert Kolej'in lise bölümüne ayrılmıştı.

Anderson Hall 1913'te öğretime açılan bina bugün Boğaziçi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi olarak kullanılmaktadır. Robert Kolej'in ABD'de bulunan mütevelli heyeti başkanı John Kennedy'nin çabalarıyla toplanan bağışlarla yapılan Anderson Hail. kolejde uzun yıllar öğretmenlik yapan Charles Anderson'un ismiyle anılmaktadır. Robert Kolej'in akademi kısımlarına tahsis edilen binada ping-pong salonu, fizik laboratuvarı, öğretmen odaları, dershaneler ve yatakhaneler bulunmaktaydı. Anderson Hali dik eğimli çatısı, çatı pencereleri, klasik cephesiyle ABD'deki "New England" liselerini andırmaktadır.

Gates Hail Bugün Boğaziçi Üniversitesi idari bölümlerini içeren Gates Hall'ün yapımı 19H'de başlamış ve 1913'te tamamlanmıştır. Binanın dik yamaç üzerine kurulu olması kot farklarından yararlanarak çeşitli girişlerin kullanılmasına olanak vermektedir.

Social Hall: Cleveland H. Dodge tarafından yaptırılan bu bina 1914'te hizmete açılmıştır.

John Sloane Hastane Binası: Williams Sloane tarafından desteklenen yapım, 1914'te sona erdi. İki katlı olan bu bina kolejin özel hastane binası olarak kullanılmıştır.

Van Milltngen Hail: Boğaziçi Üniversitesi rektörlük ve idari birimlerinin bulunduğu bu bina 1932'de yapılmıştır. Ünlü Bizantinist Alexander van Millingen'in adıyla açılan bu binada kütüphane, toplantı salonu ve idari bölümler bulunmaktaydı. 1932' de Albert Logn Hall'den bu binaya taşınan Robert Kolej genel kütüphanesi 1930' lu yıllarda 40.000 ciltlik bir koleksiyonu barındırmaktaydı.

Robert Kolej'in 1971'de Arnavutköy Kampusuma taşınmasıyla bu binalar, kolejin yüksek bölümünün devamı olan Boğaziçi Üniversitesine geçti.

Bibi. M. Fincancı, *The Story of Robert College Old and New (1863-1982),* İst., 1983; C. Hamlin. *My Life and Times,* Boston. 1893; İ. Polat Haydaroğlu. *Osmanlı İmparatorluğumda Yabancı Okullar,* Ankara, 1990; R. Ülke, *İstanbul Amerikan Koleji'nin Tarihçesi,* lst., 1956; G. Washburne, *Fifty Years in Constantinople,* Boston. 1909.

BURCU ÖZGÜVEN

ROBERTSON, JAMES

(1813, Middlesex - 1888, Japonya) İngiliz hakkak ve fotoğrafçı.

1833-1840 arasında Londra Darphanesinde ressam olarak çalıştı. 1840'ta İstanbul'a geldi. Bu yıllarda ayar tashihi kararından sonra Daıphane-i Amire'de yeni daireler inşasına başlanmış, diğer taraftan da Londra Darphanesinde kullanılmakta olan, zamanın en son sistem makineleri ve aletleri sipariş edilmişti. Ayrıca Londra Darphanesinden makine mühendisi Mr. Mountain, terazi dirhem mühendisi Mr. Worren, sikke kalıpları ustabaşısı Mr. Tailor, makinist William, hakkak ***ve*** modelci Mr. Roberston ve Paris Darphanesi çeşnicibaşı muavini kimyager Mösyö Maureau, Darphane-i Amire hizmetine alınarak, yenileme çalışmalarına başlanmış, makineler peyderpey geldikçe yerlerine yerleştirilip, son sistemde bir darphane oluşturularak, 1843 sonlarında para darbına hazır hale getirilmişti.

Osmanlı Darphane kayıtlarından, James Robertson'un daha sonra şef hakkak olduğu anlaşılmaktadır. Darphane'deki gö-

revi ve İstanbul'daki yaşamı, 1840'ta çizdiği ilk madalya ile başlayan Robertson, İstanbul'un pek çok fotoğrafını bu tarihten sonra çekmeye başladı. Wet collodion metodu ile yapılan bu fotoğraf çalışmalarında Felice Beato (1825-1903), Robertson'un asistanlığını yaptı. 1851'de ise, İstanbul'da birlikte, pek çok mimari belgesel fotoğraf çektiler. Fotoğraflar önceleri, Robertson adı ile, bu birlikte çalışma başladıktan sonra da Robertson & Beato veya Robertson & Beato Co. diye imzalandı. 1853'te Robertson'un 20 fotoğrafından oluşan *Photographie Views ofConstantinople* albümü hazırlandı. Ayrıca Théophile Gautier'nin Londra'da 1854'te David Bogue tarafından basılan *Constantinople of Today adlı* kitabında da Robertson'un 8 fotoğrafından yapılan çizimler kullanıldı.

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1853'te başlayan Kırım Savaşıma, daha sonra Ruslara karşı Fransa ve 1854'te de İngiltere katıldı. İngiltere, Kırım Savaşı'mn fotoğraflarını çekmesi için, Roger Fenton'u görevlendirdi. Fenton, üzerine "fotoğraf arabası" yazılmış karavanı ile, 1855'te 360'ın üzerinde fotoğraf çekti. Kısa ömürlü Collodion plakaların hazırlanmasında büyük güçlüklerle karşılaştı. Fenton resim eğitiminden geçmiş bir kişi olarak, bütün bu güçlükleri yenip, dünya fotoğrafçılığına ilk savaş fotoğraflarını armağan etti. Koleraya yakalanıp İngiltere'ye dönünce, Ağustos 1855'te James Robertson asistanı Felice Beato ile Kırım'a gitti. Burada Sivastopol, Malakof, Balaklava Limaninda 60in üzerinde fotoğraf çektiler. Robertson ve Beato bunun dışında 1854'te Atina, Malta; 1857'de Kudüs, Kahire, Filistin'in fotoğraflarını çektiler. Robertson, 1856'da Beato'nun kız kardeşi Maria Matilda ile evlendi. Beato ve Robertson 1857'de Uzakdoğu'ya gittiler. Robertson, Hindistan'dan İstanbul döndü. Beato ise Çin'e ve oradan da 1862'de Japonya'ya doğru yoluna devam etti.

Robertson'un Osmanlı Darphanesi için çizdiği son madalyanın tarihi 1876'dır. 1881'de İstanbul'dan ayrılarak Japonya'ya gitti ve orada öldü.

ENGİN ÖZENDES

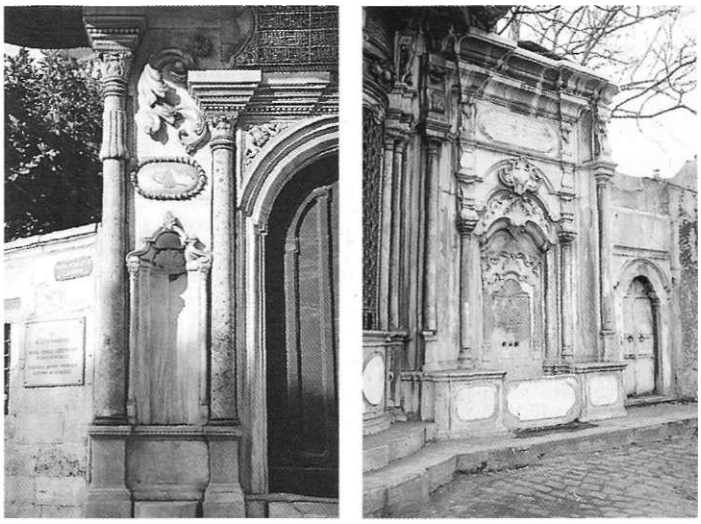

Ayasofya İmareti'nin kapısından bir ayrıntı (solda) ve erken rokoko bezemesinin örneklerinden I. Abdülhamid Çeşmesi. *Doğan Kuban*

RODOSÎZADE FETHİ AHMED PAŞA CAMİİ
bak. AHMED AĞA CAMİİ

ROKOKO

Türkiye'de 18. yy'da ve 19. yyin başında sanata, bezemesel niteliği ağır basan ve sanat tarihimizde barok, bazen de rokoko adı verilen bir üslup egemen olmuştur (bak. barok mimari). Avrupa'da Rönesans'ı izleyen İtalyan ve Alman barok üsluplarını hiçbir zaman benimsemeyerek, bir tür klasisizmde direnen Fransız kültür alanında, 17. yy'ın sonunda gelişmeye başlayan ve özellikle XV. Louis döneminde gerçek ifadesine kavuşan bezeme üslubu, Fransız kültüründe barok yorumu olarak kabul edilebilir. En büyük gelişme dönemi XV. Louis'in saltanatına rastladığı için onun adıyla da anılan bu üslubun, Osmanlı Devleti'nin Fransa'ya ilk kez bir sürekli elçi gönderdiği ve özellikle Pasarofça Antlaşması'ndan sonra Avrupa'dan bir şeyler almak gerektiğinin düşünüldüğü dönemde Türkiye'ye girişi, Fransa'dan gelen hediyeler ve çağrılan teknisyenlerle başlamıştır. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin ünlü mektuplarından sonra Fransız saray ortamının Kâğıthane çevresine taşındığını anlatan o dönemin betimlemeleri, Türkiye'ye rokoko bezemesinin girdiği yıllara aittir. Fakat bu üslubun halkın günlük yaşamına karışması I. Mahmud dönemine (1730-1754) rastlar.

Türk sanat tarihi yazımında barok, genel olarak bütün mimariyi, rokoko ise bezemeyi tanımlamak için kullanılan ve birbirine karıştırılan sözcüklerdir. Türkiye'de Avrupa baroğu paralelinde değerlendirilebilecek tek 18. yy yapısı Nuruosmaniye Külliyesi'dir(->). Temelde Avrupa baroğu çok zengin bir bezeme tutkusunu içerse de, değişik bir mekân ve hacim anlayışıyla klasik tavırların dengesini bozan, abartmayı bir üslup ilkesi olarak kabullenmiş, duygusal tutumu ağır basan, dengeyi tümel bir mekân vizyonunda arayan bir üsluptur. Osmanlı sanatı, bir ölçüde Nuruosmaniye Külliyesi dışında, böyle bir tutumu hiçbir zaman benimsememiştir. Buna karşın, İstanbul'da, I. Mahmud'un Lale Devri'ni İzleyen saltanatında, geleneksel bezeme üslubunu bir daha kullanmamak üzere tümüyle terk ederek Fransız rokokosunu ve onun en süslü aşaması olan "rocaille"ın motiflerini Türk yapılarını süslemek için kullanan bir rokoko dönemi vardır. Saray kökenli bu yeni üslubun İstanbul'da en önemli örnekleri, kent mimarisinin 18. yy'dan sonra en ilginç gösterisine dönüşen çeşmelerin tasarımında ve bezemesinde izlenmektedir. Kuşkusuz Avrupa'yla sıkı bir ilişki ve alışveriş İçinde olan Osmanlı başkentinde barok motiflerin ve tavırların yer almaması olanaksızdır. Kaldı ki barok ve rokoko, Avrupa sanatında birbirlerine eklenen üsluplardır. Türkiye'de de daha çok bezemesel olduğu ve motif hazinesini Fransız rokokosundan aldığı için rokoko diyeceğimiz üslup, eğrisel biçimlerin yeğlenmesi, silme takımlarının, nişlerin, ikili, üçlü sütun sistemlerinin, büyük içbükey profillerin saçak kornişlerine egemen olması gibi baroğa özgü biçimsel özellikleri de sergiler.

İstanbul'da rokoko bezeme üslubunun gelişmesi en iyi çeşme aynalarmda izlenir. 18. yy bu açıdan, suyun sergilendiği yüzyıl olarak tanımlanabilir. Gerçi Osmanlı

James Robertson'un objektifinden Sultanahmet Meydanı. *Engin Özendes koleksiyonu*

Eyüp'teki Mihrişah İmareti'nin kapısı.
Doğan Kuban fotoğraf arşivi

çeşmesi hiçbir zaman Roma'daki Fontana di Trevi gibi anıtsal bir barok yapı özelliği kazanmamış, günlük yaşamı süsleyen mütevazı, işlevsel bir yapı olarak kalmıştır. Rokoko bezemenin başlıca öğeleri, kemer biçimleri ve onları oluşturan eğrisel öğeler, stilize akant yaprakları, kartuşlar, deniztarakları, şeritler, kıvrımlı biçimlerdir. 1730'ların ortalarında ortaya çıkan bu üslubun öğelerini ve gelişmesini oldukça tutarlı bir gelişme içinde çeşme bezemesinde izlemek olanağı vardır.

Rokoko bezemenin en temel öğelerinden biri şeritlerle ya da silmelerle oluşturulan ve bazen düz çubuklarla birleşen "S" ve "C" eğrilerinden oluşan kemer biçimleridir. Bunlar Dolmabahçe'de 1741 tarihli Mehmed Emin Ağa Sebili'nin çeşme aynasında olduğu gibi "S" ile başlayıp geometrik temeli bir çember parçası olan "C" ile tamamlanır. Düz hatlar ve "C"lerden de oluşabilir. (Üsküdar, Karacaahmet'te 1740 tarihli Sadeddin Efendi Çeşmesi); "S" ve "C'lerden oluşan daha karmaşık biçimlerde de olabilir (1755 tarihli Nuruosmaniye Çeşmesi); sadece "S" eğrileriyle (Vefa'da 1775 tarihli Recai Mehmed Efendi Çeşmesi) ya da sadece "C" eğrileriyle (Fındıklı'da 1755 tarihli Zevki Kadın Çeşmesi) yapılabilir. Genellikle "S" ve "C'lerin uçlarında volütler vardır ve bu eğriler birbirleriyle bağımsız biçimler halinde teğet olurlar; bazen de küçük düz çubuklarla birleşirler. Erken dönemde Türk ustaların en çok "S" ve "C kombinezonlarından hoşlandıkları görülmektedir (1749 tarihli Hacı Seyyid Ağa Çeşmesi).

Erken rokoko bezemenin ikinci vazgeçilmez öğesi kartuşlardır. Genellikle eğri yüzlü eliptik bir madalyonla onu çerçeveleyen ve yine "S" ve "C" biçimlerine sokulmuş yapraklardan oluşan kartuş, kemer alınlarım, çeşme aynalarını, genelde yüzeyleri süsleyen bir bezeme öğesidir (Maçka'da 1748 tarihli I. Mahmud Çeşmesi). Bazen kitabe olarak da kullanılır (Emirgân'da 1782 tarihli I. Abdülhamid Çeşmesi). Bazen bir kemerin anahtarı üzerine, plastik bir madalyon olarak gelir.

Rokoko bezemenin üçüncü önemli motifi deniztarağıdır (coquille). Bu motif 18. yy'ın birinci yarısındaki örneklerde pek kullanılmamıştır. Fakat III. Mustafa'nın saltanatının (1757-1774) son yıllarında ve özellikle I. Abdülhamid döneminde (1774-1789) yüzyılın ilk yarısındaki kartuşların yerini alan ve bazen akant yaprağı stilizasyonu ile karışan çok yaygın bir motif olarak kullanılmıştır. Karakteristik örnekler içinde, bugün Gülhane'de olan 1777 tarihli Hamidiye Sebili'nin çeşmesinin, Kabataş'taki 1786 tarihli Koca Yusuf Paşa Sebili Çeşmesi'nin bir ağ gibi yüzeyi saran bezemesi; Üsküdar'daki 1791 tarihli Hüsameddin Ağa Çeşmesi'nin aynalarındaki bezemeler sayılabilir. Deniztarağı ile birlikte üç boyutlu akant yaprağı stilizasyonlarını da anımsamak gerekir.

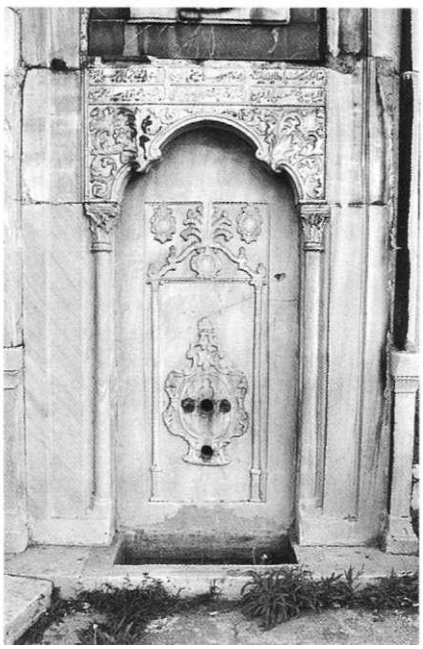

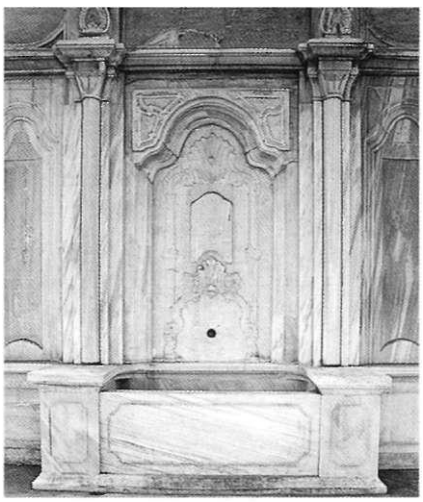

Rokokoya özgü kemer biçimleri ile bezenmiş Dolmabahçe'deki Mehmed Emin Ağa Sebili'nin çeşme aynası (solda) ve bezemede deniztarağı motifinin bir örneği olan Koca Yusuf Paşa Sebili Çeşmesi'nden bir ayrıntı.
Serbat Yüce, 1994

Maçka'daki I. Mahmud Çeşmesi'nde erken rokoko bezemenin bir motifi olan kartuş örneğinden bir ayrıntı.
Banu Kutun/Obscura, 1994

Bu temel motiflerin dışında, barok için de karakteristik olan gömme sütunlar, küçük sütunların ikileme ve üçlemeleri, akant yaprakları ya da küçük volütlerle süslü yivli sütun başlıkları, zengin silme takımları, yüzeyleri küçük parçalara bölmek ve bölmeleri çok katillik esprisiyle vurgulamak, eğrisel yüzeylerin ve çizgilerin yeğlenmesi gibi motif ve tasarım özellikleri sayılabilir.

Fransız rokokosunun en son aşamasını oluşturan "rocaille" Fransa'da Lale Devri sonlarında ortaya çıkar ve bu Fransız etkisi bütün Avrupa saraylarına yansır. Türkiye'ye Avrupa'ya göre 40 yıl kadar geç gelmiştir. Topkapı Sarayinda I. Abdülhamid ve III. Selim'in yatak odalarında Avrupalı sanatçıların yapmış olduğuna kesin gözüyle bakılacak zengin "rocaille" örnekleri vardır. Bu çok zengin ve hareketli son dönem rokokosu asimetrik eğilimleriyle de karakteristiktir. İstanbul'da asimetrik cephe bezemesinin en güzel örneği Eyüp'teki 1800 tarihli Şahsultan Sebili üzerindedir.

Rokokoya 18. yy İstanbul'unun Lale Devrimden sonraki bezeme üslubu olarak bakmak gerekir. Bu üslup, barok etkilerle birlikte, III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde de etkisini sürdürmüşse de, o dönemde ampir üslubunun klasizan etkileriyle karışarak başka bir görünüme bürünmüştür. Fransız rokokosu İstanbul'a saraya getirilen hediyeler, Fransız mühendisleriyle birlikte gelen sanatçılar, çizili modeller aracılığı ile girmişse de, yerel sanatçıların da bundan hoşlandıkları ve bütün taşçı ustalarının, kısa bir sürede bütün geleneksel bezeme sözlüğünü bırakarak, akant yaprakları, deniztarakları, kartuşlar, "S" ve "C" biçiminde şeritlerle meydana getirilmiş yeni bezemeyi benimsedikleri açıktır. 18. yy'da rokokonun yerleşimi ve serüveni Türkiye'ye Batinin önce bezeme ve sanat ürünleriyle, teknik adamlar eliyle ve saray kanalıyla girdiğini açıkça gösterir.
Bibi. Kuban, *Barok*.

DOĞAN KUBAN

ROMA SUYOLLARI

MÖ 8-7. yy'larda tarihi yarımadanın doğusunda kurulmuş olan Bizantion çok küçük bir yerleşim yeriydi. Su ihtiyacı kuyulardan ve kaynaklardan sağlanıyordu. Roma döneminde İstanbul'un kalabalıklaşması üze-

rine dört tane önemli isale hattı yapıldı. Bunlardan Hadrianus (hd 117-138) ile Valens (hd 364-378) tarafından yaptırılanların nerelerden geldiği, Istrancalar'dan ve Belgrad Ormanımdan gelen iki büyük isale hattının ise, geldikleri ve geçtikleri yerlerin bilinmesine rağmen hangi Roma imparatoru veya imparatorları tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir.

Roma döneminde İstanbul'daki ilk önemli isale hattı Hadrianus tarafından yaptırılmıştır. Bu isalenin şehrin batısından geldiği bilinmekte ise de güzergâhı hakkında hiçbir bilgi yoktur. Ancak Istrancalar'dan gelen isale hattının şehre giriş yeri araştırılırken görülen bir galeri ağzının arkasında yapılan kazı sonunda bulunan küçük boyutlu galerinin Hadrianus'a veya Valens Suyolu'na ait olması ihtimali fazladır.

Geç Roma döneminde İstanbul'a su getiren ikinci önemli isale hattının yapımına Constantinus (hd 324-337) tarafından başlanmış olması ihtimali büyüktür. Constantinus 324'te imparator olduktan sonra Konstantinopolis'i imara başlamış, 330'da Konstantinopolis'i Roma İmparatorluğu'nun başşehri yapmış, çeşitli abidelerle süslemiş, kendi adı ile anılan surları inşa ettirmiş ve Istrancalar'dan çok uzun bir isale galerisi İle şehre su getirmeyi planlamıştır. 242 km uzunluğundaki bu isale hattının tamamının Constantinus'un nispeten kısa süren, imparatorluğu sırasında tamamlanmış olması mümkün değildir. Constantinus tarafından başlatılan isale hattı oğlu Constantius (hd 337-361) veya daha sonraki Roma imparatorları tarafından tamamlattırılmış olabilir. Bu isale galerisinin izine en son Vize'nin 6 km batısındaki Fındıklı Dere'nin içerisindeki su alma yerinde rastlanmıştır. Bölgenin topografik yapısı ve mevcut su kaynaklarına göre galerinin başı 5-6 km daha batıda olabilir ise de, bu bölgede isale hattına ait başka bir kalıntı yoktur. İsale hattı Vize, Saray, Istranca, Aydınlar, Gümüşpınar, Çiftlikköy, Kalfaköy, Dağyenice üzerinden Terkos Gölü'nün güneyinden geçerek Tayakadın'a ulaşır. Sonra Alibeyköy Deresinin sağ sahilinden devam ederek Cebeciköy ve Küçükköy'ü geçip Edirnekapfnın 200 m kadar güneyinden şehre girer. İsale hattının üzerinde halen yarı yıkık veya yalnız temelleri kalmış 40 kadar sukemeri vardır. Kazı yapıldığı takdirde 15-20 kemerin daha izinin bulunması mümkündür. Bu isale hattının üzerindeki kemerlerden 6 tanesi çok katlı ve çok gözlüdür. Geri kalan 34 kemerden 3-4 tanesi tek katlı ve çok gözlü, diğerleri yalnız bir gözlüdür. Bütün büyük kemerlerin yapı tekniği aynıdır, yalnız iki tanesininki değişiktir.

Istrancalar'dan gelen isale hattı üzerindeki kemerlerden iki tanesinde haçlar ile bir de zafer monogramı tespit edilmiştir. Bunlardan biri tesisin en büyük yapısı olan Kurşunlugerme Kemeri'dir. Üç katlı olan bu kemerin alt katta 3, orta katta 7 ve en üst katta 11 gözü vardır, yüksekliği ise 33-34 m arasındadır. Çok sarp ve derin bir vadide inşa edilen bu kemerin çeşitli yerlerine düzensiz ve sistemsiz bir şekilde haçlar yerleştirilmiştir. Haçlardan birkaç tanesi kemerin memba tarafındaki yüzünde, payandaların kornişleri üzerinde, diğer bir bölümü en üst katta sağdaki kemer taşlarının üzerinde görülür. En üst kattaki kemerlerin sağdan ikinci gözünün her iki yüzündeki kilit taşmda bulunan 8 kollu bir monogramm veya christogramm etrafı çelenk ile çevrilmiştir, alt tarafında iki kurdele vardır. Spitzing, 8 kollu güneş ve haç kombinezonundan oluşan zafer armasının Constantinus zamanında kullanılmaya başladığını, 4. yyin sonuna doğru etrafının çelenk ile çevrildiğini ve sarkan iki kurdelenin eklendiğini yazar.

Bu monogram ile üçüncü gözde korniş taşları bulunan haçlar ancak sarp olan sağ sahile tırmanmak suretiyle görülebilmektedir.

Buna mukabil Kurşunlugerme'den 4 km memba tarafında isale hattı üzerinde bulunan beş açıklıklı Karamanoğlu Kemerinde bu arma orta gözün kilit taşı üzerindedir, diğer gözlerin kilit taşlarına ise haç konmuştur. Bu kemerin yapı tekniği de diğerlerinden farklıdır. Monogram ve haçların sistemli bir şekilde tertiplenmiş olması, diğer 6 büyük kemerden sonraki yıllarda yapıldığını gösterir. Kurşunlugerme Kemerinde bunların düzensiz ve zor görülen yerlerde olması ise kemerin tamiri sırasında yapıldığını kanıtlar. Çiftlikköy'ün kuzeybatısındaki Kürt Deresi üzerinde birbirinden 30 m uzaklıkta bulunan iki kemerden mansap tarafmdakinin yapı tekniği de diğerlerinden çok farklı olup, ilk bakışta baraj intibaını verir. Memba tarafındaki kemerin, ayakları hariç, gözleri tamamen yıkılmıştır. Kalıntılarının yapı tekniği diğer kemerlerin aynıdır. Anlaşıldığına göre memba tarafındaki kemer yıkıldıktan sonraki yıllarda mansap tarafında dolu gövdeli daha robüst bir kemer yapılmıştır.

Istrancalar'dan gelen bu isale hattı tamamen galeri şeklindedir. Romalılar galerilerini bir hendek içerisinde inşa ettikten sonra toprakla örterlerdi. Bu suretle meydana gelen teraslar bugün dahi arazide görülmekte ve birçok yerde bu teraslar orman yolu olarak kullanılmaktadır. Galeriler tesviye eğrilerine paralel olarak götürülmüş, vadileri dolaşmak suretiyle dereler küçük kemerlerle geçilmiş, uzun vadilerde zorunlu olarak büyük kemerler yapılmıştır. Galeri ağızlarının açık olduğu yerlerde içleri toprakla dolduğu için yükseklikleri ölçülememiştir. Başlangıç bölümünün dışında galerilerin enİeri genellikle 85 cm'dir. Alibeyköy Deresi'nin baş tarafma yakın yerde, Tayakadm ile Cebeciköy arasındaki isale galerisinin güzergâhı derenin sağ sahilini takip eder ve yan dereleri küçük kemerlerle geçer. Bu bölgede yol yapımı dolayısıyla bir yerde meydana çıkan galeri hiç bozulmamıştır, boyutları 85x170 cm'dir ve üstü taşlarla çatı şeklinde örtülüdür. Galerinin içi parlak horasanharcı ile sıvalıdır ve kalker yığılması yoktur.

Tarihi galerilerin debilerinin hesabında, ekseri yapıldığı gibi, sıvalı bölüm su ile yarı dolu alınır. 50 cm'lik su derinliğinde 0,0006 derecelik eğim ile parlak sıvalı olan bu galeri için hidrolik hesap yapılırsa debisi 25.488 mVgün veya 295 İt/sn olarak bulunur.

Halkalı Köyü ile Cebeciköy arasındaki araziden çıkarak İstanbul'a gelen Halkalı İsale hatlarının künkleri ve galerileri, bu bölgedeki suların çok sert olması dolayısıyla kalkerle kaplıdır. Buna mukabil Istrancalar'dan gelen galerilerde en küçük bir kalker yığılması yoktur. Bu husus şehir içinde rastlanan aynı boyutlardaki galerilerin hangisinin Istrancalar'dan gelen galeri olduğunun tanınmasında yardımcı olur.

Istrancalar'dan gelen galerinin şehre en yakın yerdeki izine Cebeciköy'ün güneyinde Fındıklı Dere üzerinde, Uzunkoltuk Kemeri'nden 22 m yüksekte, 72 m kotunda rastlanmıştır. Edirnekapı ile bu noktanın doğrusal uzaklığı 10 km, isale hattının boyu ise 13 km'dir. Bu noktadan surlara kadar olan bölgede galerinin başka bir izine rastlamak mümkün değildir. Aradaki alan büyük küçük binalarla doludur. Arazinin morfolojisi bu aradaki isale hattının geçeceği yerleri tamamen belirler. Topçular ile Edirnekapı arasında alçak bir bölgenin bulunması dolayısıyla, isale hattının Edirnekapf nın 200 m güney veya kuzeyinden girmiş olması gerekir. Istrancalar'dan gelen isale hattının başlangıç bölümünün dışında her yerdeki eğimi 0,0006 derece civarındadır. En son tespit edilen nokta ile bugünkü şehir surları arasında aynı eğimle bir hesap yapılacak olursa, surların dibinde galerinin deniz seviyesinden yüksekliğinin 63-64 m civarında olduğu bulunur. Galerinin Mihrimah Camii'nin 200 m güneyinde Süleymaniye ve Beylik suyolları gibi Bozdoğan Kemeri(-i) üzerinden geçen Osmanlı suyollarının bulundukları yerden girmiş olması ihtimali fazladır. Büyük ihtimalle Osmanlı suyollan bu galeriyi takip etmiştir. Galerinin şehir içerisindeki yolunu bulmak ise imkânsızdır. Ancak Bozdoğan Kemeri'nin Fatih Camii tarafındaki 50 m'lik bölümü yol yapımı dolayısıyla kaldırıldıktan sonra, oradaki Osmanlı kubbesinin bulunduğu kemerin başlangıç bölümünde, görülen sokak seviyesinden tabanı 25 cm kadar alçakta olan galerinin boyutları Istrancalar'dan gelenin aynı olduğu gibi sıvası da aynıdır ve içinde kalker yığılması yoktur. Bu yüzden Istrancalar'dan gelen galeri olması ihtimali çok büyüktür. Bu isale hatlarının yapıldıkları tarihlerde şehir Beyazıt'm doğusunda bulunduğuna göre, Hadrianus ve Constantinus'un yaptırdığı isale galerileri Fatih ve Beyazıt tepeleri arasındaki alçak bölgeyi muhakkak bir kemer ile geçmiş olmalıdır. Bu yüzden Valens Kemeri diye bilinen Bozdoğan Kemeri'nin yerinde veya civarında Hadrianus ve belki Constantinus tarafından yapılmış olan bir kemerin bulunması gerekir. Birçok kaynakta ise Valens Kemeri'nden zaten Hadrianus Kemeri diye bahsedilir. F. W. Unger'deki bazı kayıtlara göre Valens mevcut kemerleri restore etmiş, genişletmiş veya yükseltmiştir.

Romalıların şehirlerine çok bol su getirdikleri ve bulundukları ülkelerde çok sayıda isale hattı yaptıkları bilinmektedir. Bunlardan en uzun üç tanesinin isale hattı uzunluğu, Almanya'da Eifel'deki isale hattı 95 km, Roma'daki Aqua Marcia'nın 91 km ve Kartaca'dakinin ise 91 km'dir. Istrancalar'dan gelen isale hattının, yan kollarının dışında, yalnız anagalerinin bugünkü surlara kadar olan uzunluğu ise 242 km olduğuna göre, bilinen en uzun Roma galerisinin 2,5 katından daha uzun olduğu anlaşılır.

Unger'in eski kaynaklara dayanarak verdiği bilgilere göre "Constantinus Bulgaristan'dan (Istrancalar'dan) İstanbul'a su getirmek için Roma'dan getirttiği 12 senatöre, şehrin surlarının, arkadlannın ve su isale hatlarının yapılması için çok miktarda altın bırakmış ve kendisi de İskitlere karşı harbe gitmiştir". K. O. Dalman, Istrancalar'a Bulgaristan denmesinin 8. yy'dan sonra olması dolayısıyla bu ifadenin tarihi bir belge olamayacağı fikrindedir. Ancak bunu yazan kişinin yaşadığı devirde o bölge Bulgaristan diye anılıyorsa başka şekilde ifade etmesi de mümkün değildir. Marquart, İbni Rusta'nın 10. yy'ın başında yazdığı kitapta. Askalon'da esir düşerek Antalya üzerinden İstanbul'a getirilen Harun bin Yahya'nın seyahatnamesinde "İstanbul'un suyu Bulgar denen bir ülkeden gelir. Kanalın başlangıcından şehre giriş yerine kadar olan uzaklığı 20 günlük yoldur" diye bu isale hattını anlattığını yazar. Dalmana göre Valah Mihmie'nin 1509 tarihli kitabında "İstanbul'un suyunun Tuna'dan geldiğinden" bahsedilir. Evliya Çelebi de aynı iddiayı tekrarlar. Trakya'da bu isale hattının geçtiği bölgede yaşayan halkın arasında da aym rivayet çok yaygındır. Tuna Nehrinden İstanbul'a su gelemeyeceği ise açıktır. Bütün bu rivayetler Istrancalar'dan gelen ve Roma döneminde yapılan bu uzun isale hattından kaynaklanmaktadır. İsale hattı üzerinde yapılan incelemeler ve 4. yy in ikinci yarısında İstanbul'da su sıkıntısının çekilmesi bu hattın tamamlanmasının Constantinus'tan sonra olduğunu göstermektedir.

Kumarlıdere Kemeri
Kâzım Çeçen arşivi

İstanbul'a su getiren üçüncü bir Roma isale hattı Valens tarafından yaptırılmıştır. Bu isale hattının da güzergâhı belli değildir. Ancak isale hattının galerisinin Valens'in adı ile anılan Bozdoğan Kemerinin üzerinden geçtiği kesindir. Valens'in yaptırdığı isale hattının geçtiği yerler hakkında şu tahminlerde bulunulabilir: Valens'in isale hattı aynı yüzyılda yapıldığı tahmin edilen Atışalanf ndaki Mazul Kemer(->) ve Çınarlıhan civarındaki bugün taşocaklarınm artıkları altında kalan üç gözlü Karakemer ile bazı küçük kemerlerin üzerinden geçmiştir. Nitekim 1550-1557 arasında yapılan Süleymaniye suyollarının güney ve kuzey kolları da aym kemerleri aştıktan sonra Bozdoğan Kemerimin üzerinden geçer.

Süleymaniye suyollarının künkleri 21 cm çapındadır. Romalılar ise sularını çok daha büyük boyutlardaki galeriler ile geçirmişlerdir. Bu yüzden künkler için yeterli olan eğim, galeriler için çok daha uygun olacağından Valens'in isale hattının da aynı yolu takip etmiş olması ihtimali büyüktür. Bozdoğan Kemeri'nin eskiden 1. kemer diye kabul edilen gözün içerisinde görülen kalker yığıntıları ile tıkanmış galerisinin Valens Suyolu'na ait olması ihtimali fazladır.

Geç Roma döneminde yapılmış olan dördüncü önemli isale hattı Belgrad Ormanından gelir. 50 km'den uzun olan bu isale hattının biri doğuda, diğeri kuzeyde olmak üzere, üzerinde büyük kemerler bulunan iki kolu vardır. İki kol Kemerburgaz'ın güneybatısında birleştikten sonra, anagaleri Alibeyköy ve Cebeciköy derelerini büyük kemerler üzerinden geçerek, Cebeciköy Deresi'nin sağ sahilinden gelen bir kolu da aldıktan sonra güneye yönelir. Balıklı Kemer civarında Balıklı Havuz denen bir Roma kaptajmın da suyunu alır. Küçükköy'ün kuzeyindeki derenin yamaçlarından bugün tamamen harap olan bir Roma galerisinden de anagaleriye su katıldıktan sonra galeri Eğrikapf ya ulaşır. Buradaki dağıtım galerilerinin biri bugünkü surların dışmdan geçerek Sulukule'den içeri girer, Haseki Hastanesi civarından geçerek Yedikule'de son bulur. Anagaleri ise Bozdoğan Kemeri'nin altındaki Tezgâhçılar Maksemi'ne geldikten sonra bir kol Gedikpaşa. Sultanahmet üzerinden Ayasofya Kubbesine, diğeri Tahtakale Kubbesine ulaşır.

Belgrad Ormanı'ndan gelen bu isale hattı, 7. yy'dan itibaren şehri kuşatanlar tarafından, tamamen tahrip edilmiştir. 1204 Latin istilasından sonra şehir şebekesi de yıkılınca bu tesis bir daha onarılamamıştır. Dalman, bu tesisin I. Theodosius zamanında (379-395) yapıldığı kanaatindedir. Şemseddin Sami ise *Kamusu 'l-A Tam* 'da "364'ten 368'e (378 olacak) kadar hüküm süren Valens zamanında dahi bir büyük su bendi tesis olunarak şehre kâfi su getirilmiştir. Bu bent muahharan Sultan Süleyman tarafından tamir ve tadil olunarak

Talaş Kemeri (sol üst), Büyükgerme Kemeri (sağ üst), Keçigerme Kemeri (sol alt) ve Ballıgerme Kemeri.
Kâzım Çeçen, 1992, (sağalt) 1993

elyevm mevcut Belgrad Büyük Bendidir diye yazar. Valens'in yaptırdığı suyolunun kendi adıyla anılan kemerden geçeceği varsayılırsa, bu tesisin Valens tarafından yapılmadığı sonucuna varılır. Çünkü bu isale hattı Valens Kemeri'nden 25 m kadar daha alçaktadır. Kaynaklarda da bu tesisin Valens tarafından yapıldığına dair bir kayıt yoktur. Bu tesisin yerinde I. Süleyman (Kanuni) tarafından Mimar Sinan'a yaptırılan ve sonradan Kırkçeşme adını alan Kâğıthane suyunun inşası sırasında Roma isale hatları yol gösterici olarak kullanılmış ve Roma döneminde yapılandan daha büyük bir isale hattı inşa edilmiştir. Bu arada Roma döneminden kalan temeller iki yerde kullanılmıştır. Uzun Kemer'in bazı yerlerinde temele yakın bölgelerde Roma döneminden kalan parçalara rastlanmaktadır. 3 katlı Kovuk Kemer'in alt katı ile orta katın küçük bir bölümü de Roma döneminden kalmıştır. Kırkçeşme Tesisleri'nde(-0 Roma galerilerinin bir bölümü de aynen kullanılmış olabilir. Fakat bütün kemerler Osmanlı yapısıdır ve sivri kemer olarak inşa edilmiştir. Maksemlerden Tezgâhçılar Maksemi sonradan çeşitli tadilatlara uğramış ise de. Roma döneminden kalmıştır. Ayasofya Maksemi bugün yolun altında kaldığı için hangi döneme ait olduğu hakkında bir kanaat ileri sürülememektedir. Ancak Eğrikapidaki Savaklar Kubbesi denen Eğrikapı Maksemi tamamen Sinan yapısıdır. Bir Sinan eseri olan Sulukule Kubbesi de yapılan apartmanlar dolayısıyla ortadan kalkmıştır. Roma döneminden kalan bir yeraltı suyu kaptajı olan Balıklı Havuz enteresan bir yapıdır. Çeşitli bölmeleri vardır. İç boyutları 12x11,70 m, derinliği 7,20 m'dir. Etrafındaki birçok galeriden gelen sular havuzda birleştikten sonra anagaleriye Balıklı Kemer'de katılır.

Roma döneminde yapılan bu dört önemli isale hattından hangilerinin açık ve kapalı sarnıçları beslediği hakkında kesin bilgiye sahip değiliz. Bu hatlardan daha sonraki yıllarda yapılan Aetios Sarnıcı(->), Aspar Su Haznesi(->) ve Mokios Samıcı(->) ile diğer açık sarnıçlarla 70'in üzerindeki kapalı sarnıcın toplam su toplama kapasitesi 800.000-900.000 m' arasındadır.

Bu üç sarnıç şehrin en yüksek yerlerinde yapıldığı için civardan gelen yağmur suları ile beslenmelerine imkân yoktur. Aetios ve Aspar sarnıçlarının taban kotu 48 m, Mokios'unki ise 42 m civarındadır. Bu sarnıçların depolayacakları su miktarı ekseri çok fazla gösterilmiştir: 5,20 m kalınlığındaki sarnıç duvarı için stabilité hesabı yapılınca, sarnıçtaki su derinliğinin en çok 7,5 m olabileceği anlaşılır. Duvarın arkasındaki kil dolgu ve pasif toprak basıncı da hesaba katılırsa bu derinlik en çok 9.5 m alınabilir ve her üç sarnıcın toplam su depolama kapasitesi 650.000 m^3 civarında olur. Mokios Sarnıcımda bu derinlik 10-10,5 m alınabilir.

Bu hesaba göre Aetios ve Aspar sarnıçları doluyken su seviyeleri 57 m olacağından bunları besleyen isale galerisinin daha yüksekte olması gerekir. Belgrad Ormanı'ndan gelen galeri 34 m'den daha alçaktaki bölgelerin suyunu sağladığına göre bu sarnıçlara ancak Hadrianus, Valens ve Istrancalar'dan gelen isale hatlarının birinden su verilmiş olabilir. İlk ikisinin debisi çok az olduğundan bu sarnıçların Istrancalar'dan gelen İsale hattından beslenmiş olması gerekir. Sarnıçlardan çıkan suyu dağıtan galerinin seviyesinin ise sarnıcın taban seviyesiyle aym olması lazımdır.

Bibi. F. W. Unger, *Quellen der Byzantinischen Kunstgeschichte,* Viyana, 1878; Strzygovrski-Forchheimer. *Byzantinischen Wasserbehälter;* K. O. Dalman. *Der Valens-Aquädukt in Konstantinopel.* Bamberg, 1933: Çeçen, *Kırkçeşme:* Çeçen, *Halkalı:* K. Çeçen, "Istranca'dan gelen Roma Suyolu", (baskıya hazır); Sami, *Kamus,* II; F. Dirimtekin, 'Adduction de l'eau a Byzance dans la région dite Bulgarie". *Cahiers Archéologiques,* X, Paris, 1959; Janin, *Constantinople byzantine;* C. Mango, *Le Développment Urbain de Constantinople,* Paris, 1990: Müller-Wiener, *Bildlexikon.G.* Spitzing, *Lexikon Byzantinische-Christlicher Symbole,* Münih, 1989.

KÂZIM ÇEÇEN

ROMANOS LU ARGİROS

(968, ? - 11/12 Nisan 1034, Konstantinopolis) Bizans imparatoru (1028-1034). Başkent Konstantinopolis'i büyük ölçüde imar etmesiyle tanınır.

Makedonyalı soylu bir senatör ailesinden gelen Romanos'un lakabı bazı kaynaklara göre Argiropulos'tur. Önceleri Ayasofya'nın "oikonomos'u (hazinedar) oİan Romanos, 1028'de başkent memurlar sınıfının en soylu temsilcisi sıfatıyla Konstantinopolis'in eparhos'u (vali-belediye başkanı) oldu. Ölüm döşeğindeki İmparator VIII. Konstantinos geride bir erkek evlat bırakmadan öleceğini görünce, Romanos'u, karısından ayrılarak 50'İİ yaşlarını süren kızıZoe(->) ile evlenmeye zorladı. Düğünden üç gün sonra Konstantinos'un ölümü üzerine Romanos imparator ilan edildi.

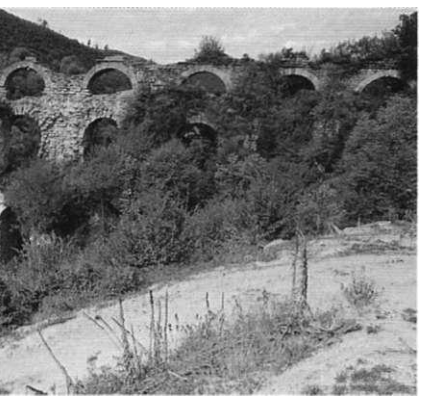

Istrancalar'dan gelen isale hattı üzerindeki kemerlerin en büyüklerinden biri olan Kurşunlugerme Kemeri.
Kâzım Çeçen. 1992

III. Romanos'un tasvirim taşıyan sikkenin ön ve arka yüzü.
H. G. Goodacre. A Handbook for the Colnage ofthe Byzantine Empire, Londra, 1928-1933

Romanos tahta geçer geçmez, aile geleneklerine ters bir politika izlemeye başladı ve seleflerinden II. Basileios'un(->) (hd 867-886) politikalarından tümüyle ayrılarak, küçük üreticilerden yana tavır koydu. Büyük toprak sahipleri ve kilise çevrelerinin desteğini sağlamak için, onların nefret ettiği "alîelengion" adlı munzam vergiyi kaldırdı, kiliseye cömert bağışlar yaptı, mahkûmlara af çıkarttı.

Romanos, tantanaya ve depdebeye düşkün, bilgiçlik taslayan, paranoya derecesinde büyüklük kompleksine sahip biri olarak tanımlanır. Tarihe "Büyük" lakabı ile geçen I. Iustinianos'tan(->) (hd 527-565) esinlenerek büyük harcamalar yapmak pahasına, başkentte onarım ve inşa faaliyetlerine girişti. Peripleptos Manastırim inşa ettirdi, Ayasofya'mn sütun başlıklarını elden geçirdi (1031), Blahernai Sarayı'nı(->) büyük ölçüde yenileyerek süsledi, Valens (Bozdoğan) Kemerleri'ni onarttı. Bazen kendini büyük felsefeci Marcus Aurelius sanan, bazen de Batı Roma İmparatoru Hadrinus'a öykünen ve kendini büyük bir general olarak tahayyül eden Romanos, çevresinin tüm uyarılarına rağmen, Aleppo (Halep) şehrine bir sefer düzenledi fakat uğradığı yenilgi üzerine alelacele Konstantinopolis'e geri döndü. Komutanlarından Maniakes'in 1032'de Edessa'yı (Urfa) zapt etmesi, döneminde yaşanan tek askeri başarıdır.

Doğudaki başarısızlıklarını telafi için II. Basileios'un saldırgan dış politikasını Sicilya'da devam ettirmeye çalıştı, Alman İmparatoru II. Konrad ile görüşmeler yaptı. Fakat, Romanos'a karşı olan soylular İmparatoriçe Zoe'nin kız kardeşi Teodora'nm(->) etrafında toplanarak iktidarını tehdit etmeye başlamışlardı bile. Romanos'un ilgisini kaybettiğini fark eden Zoe, mabeyinci İoannes Orfonotrofos'un kardeşi Mihael'e (IV) âşık olunca, Romanos'un kaderi belli olmuştu. Bazı kaynaklara göre, banyoda suikasta kurban giden Romanos'un cenaze töreni ile Zoe'nin alelacele evlendiği IV. Mihael'in (hd 1034-1041) tahta çıkış törenleri aynı zamanda yapılmıştı.

Bibi. J. F. Vannier, *Familles byzantines: Les Argyroi (IX-XII siècles),* Paris, 1975, s. 36-39; Ostrogorsky, *Bizans,* 297-300.

AYŞE HÜR

ROMANOS IV DİOGENES

(?, ? - 4 Ağustos 1072, Proti [Kınahada]) Bizans imparatoru (1068-1071).

X. Konstantinos'un (hd 1059-1067) zayıf iktidarından sonra, başkent halkı ve askeri aristokrasi güçlü bir imparator ihtiyacını dile getirdiklerinde akla Romanos gelmişti. Tarihçi İ. Skilitzes(->). Attaleiates ve Zonaras'a göre Konstantinos döneminde Tuna boylarındaki Serdika'nın "doux"u (ordu komutanı) olan Romanos, bir ara Macarlarla işbirliği yaparak dul imparatoriçe Eudokia Makrembolitissa'ya karşı komplo kurmakla suçlanmış ama sonradan Eudokia'mn güvenini kazanmayı başarmıştı. Bu sırada iktidarın güçlü adamlan, imparatorun kardeşi Kayser İoannes Dukas ve düşünür Mihael Psellos'un(->) şiddetli itirazlarına rağmen Romanos ile evlenen Eudokia, kocasını Ocak 1068'de IV. Romanos adıyla tahta çıkardı.

Peçeneklere karşı kahramanlıklarıyla tanınan deneyimli general Romanos, ne yazık ki beklenen başarıları gösteremedi ve iktidarı iki büyük yenilgiyle noktalandı. Bunlardan birincisi ve en önemlisi 1071'de, Doğu Anadolu'da, Malazgirt mevkiinde Selçuklulara karşı uğradığı yenilgidir. Bu yenilgide yabancılardan oluşan Bizans ordusunun düzensizliği ve çürümüşlüğü kadar Kayser İoannes'in oğullarından Andronikos Dukas'm ihaneti de önemli bir rol oynamıştı. Yenilgiden sonra Selçuklulara esir düşen Romanos Diogenes, yıllık haraç, şahsı için fidye ve Selçuklu esirlerinin iadesi karşılığında özgürlüğünü sağlayan bir antlaşma imzalamayı başardıysa da, yokluğunu fırsat bilen Kayser İoannes tarafından tahttan azledildi. Konstantinopolis'te önceleri İmparatoriçe Eudokia ile büyük oğlu Mihael Dukas'm (VII) ortaklaşa yönetimi egemen oldu, sonra da Eudokia'nm bir manastıra sürülmesini takiben, Psellos'un yetiştirdiği VII. Mihael (hd 1071-1078) tek başına tahta çıktı.

Bu sırada Konstantinopolis'e ulaşan Romanos, Mihael adına üç metropolitin imzaladığı garanti mektubuna güvenerek teslim oldu fakat daha başkente ulaşmadan gözlerine mil çekilerek Proti Adası'na sürüldü. Böylece Alparslan ile Romanos arasındaki anlaşma geçersiz kaldı. Aym yıl Bizans'ın İtalya topraklarındaki son müstahkem mevkii Bari'nin de Normanların eline düşmesi üzerine, Bizans çok tehlikeli bir duruma girdi fakat devletin henüz güçlü olması ve VII. Mihael'in Papa VII. Gregorios'un desteğini sağlaması ile bu kritik durum atlatıldı.

Bu başarısızlıklarda hiçbir suçu olmayan Romanos Diogenes ise, 1072'de Proti Adası'nda acılar içinde yaşamım tamamladı. Romanos'un tahttan edilmesinde en önemli rolü oynayanlardan biri olan Psellos'un, mil çekme olayını, Tanrı'nın Romanos'u daha yüksek bir ışığa layık görmesi şeklinde yorumlaması, ironik olduğu kadar ikiyüzlü bir yaklaşım olarak da kaydedilir.

1094'te Konstantinopolis civarına dek gelmeyi başaran bir Kuman ordusunun kumandam, kendini Romanos'un oğlu Konstantinos Diogenes olarak tamtarak Bizans tahtı üzerinde hak iddia etmiş fakat yenilgiye uğramıştı.

Hz İsa'yı IV. Romanos Diogenes ve İmparatoriçe Eudokia'yı kutsarken gösteren fildişi levha.
Bibliotêque Nationale, Paris

Tarihçi Anna Komnena'ya(->) göre, Romanos Aretoe Sarayı diye bilinen fakat bugün mevcut olmayan bir yazlık saray inşa ettirmişti. Janin(->) ve Schneider'e göre Hebdomon'un (Bakırköy) 3 km kadar kuzeyindeki Haznedar veya Asintor Deresi civarında olan bu saray 1895 tarihli Göltz haritasında hâlâ görülebiliyordu.

Paris'te bulunan bir fildişi panoda Romanos ve Eudokia'mn temsil edildiği iddia edilmekle beraber. II. Romanos'un (hd 959-963) karısının da Eudokia adını taşımasından dolayı tasvirin hangi Romanos'a ait olduğu halen tartışma konusudur.

Bibi. R. Jenkins, *Byzantium: the Impeiial centuries AD 610-1071,* Londra, 1966, s. 368-374; Ostrogorsky, *Bizans,* 318-325, 333; *Dictionary of Byzantium,* 1807; Janin, *Constantinople byzantine*. 138.

AYŞE HÜR

ROYAL OTELİ

Tepebaşı'nda, Meşrutiyet Caddesi üzerinde, köşebaşında şimdiki Beyoğlu Adliye binasının bulunduğu yerde çeşitli adlar altında hizmet veren otel.

Otelin bulunduğu bina İngiliz Sarayı arazisi içinde konak olarak inşa edilmiş ve 1840'lı yıllarda İngilizlerce Mısırlı ibrahim Paşa'nın ikametine tahsis edilmişti. İbrahim Paşa 1848'de ölünce konak bir süre boş kaldı. 1870 Pera yangınında İngiliz Sarayı'nın yanması üzerine, Büyükelçi Sir Henry Elİiot bir süre burada oturdu. 1873'te elçilik tarafından boşaltılan binayı, o dönem otelcilikte ünlenmiş olan François Logotheti satın aldı. 1876'da Nouvel Hotel adıyla hizmete giren otel, ön tarafta üç, arkada ise iki katlıydı. F. Logotheti, bir süre sonra otelin adını, içinde bulunduğu İngiliz Sarayı arsasından esinlenerek Hotel Royal olarak değiştirdi. Otelin işletmesi 1877'de F. Logotheti'nin kardeşi Dimitri Logotheti'ye geçti. D. Logotheti 1895'te binayı restore ettirdi. Otelin adı 1897'de Hotel Royal d'Angleterre olarak değiştirildi. Bazı kaynaklara göre L. Adamopulos ve N. Aperghis 1896 sonlarında oteli satın almışlardı.

Otel 1910'da Caravias ve Ortakları firmasınca satın alınarak Hotel Royal Berliner Hoff adı ile hizmete sokuldu. 1920'li yıllarda ise üçlü bir ortaklık tarafından satın alınarak tekrar Hotel Royal adıyla hizmet vermeye başladı. Hotel Royal 1930'lu yıllarda Nikolas Medoviç'in satın alması nedeniyle tekrar sahip değiştirdi ve Medoviç'in oğlu Rene Medoviç tarafından yönetilmeye başladı. 1934'te otelin adı, R. Medoviç'in Fransız asıllı eşi Mercedes'in isteği üzerine Alp Oteli olarak değiştirildi. 1949'da tümüyle Mercedes Medoviç'in mülkiyetine geçen otel 1970'lerin başında 5.000.000 lira değerle satışa çıkarıldı. Yeni sahipleri binayı hemen yıkarak bir otopark alanı haline dönüştürdüler. Daha sonra da burada günümüzdeki Beyoğlu Adliye binası inşa edildi.

BEHZAT ÜSDİKEN

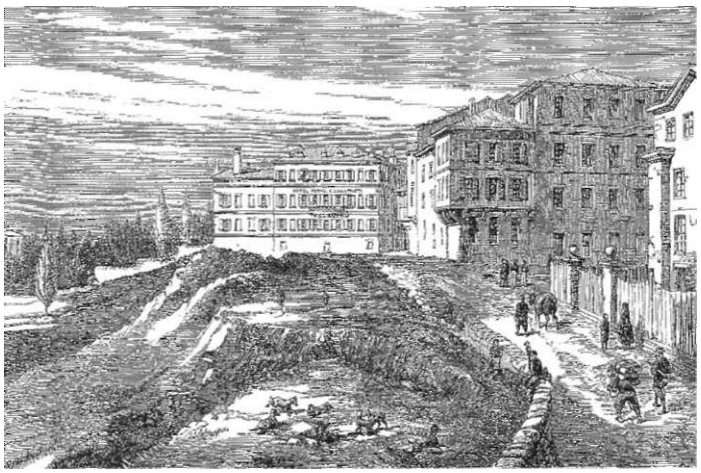

Galata'daki Royal Otelinin yer aldığı bir gra\ür.
Tlie Illustrated London News, 23Arahkl876/ TETT\Arşivi

RUFİNİANAİ SARAYI

İmparator I. Theodosius (379-395) ve oğlu Arkadios (395-408) dönemlerinde, ileri gelen devlet görevlilerinden olan Rufinus, "meşe" anlamına gelen Dıys adındaki yerde muhteşem bir saray yaptırmıştı. Rufinus'un gözden düşüp, 27 Kasım 395'te idamından sonra önünde bir de limanı olan sarayının, bu yapıyla aynı zamanda inşa edilmiş ve havarilere adanmış bir kilise ile birlikte imparatorluk mülkleri arasına geçtiği anlaşılır. Arkadios'un kızları Pulheria, Arkadia ve Marina 408-444 arasında, artık Basileia olarak adlandırılan bu sayfiye sarayında sık sık kalmışlardır. Erkek kardeşleri İmparator II. Teodosios da (hd 408-450) bazen buraya gelirdi. I. İustinianos döneminde (527-565) ise, imparatorun yakan adamı Komutan Belisarios'un mülkiyetine geçen sarayda, adı birçok karanlık işlere karışan eşi Antonina kalıyordu.

Uzun yüzyıllar kaynaklarda anılmayan Rufinianes Sarayı, 10. yy'da tekrar ortaya çıkar. Kronikçi Teofanes'in zeylini yazan anonime göre İmparator VII. Konstantinos Porfirogennetos (hd 913-959), Fenerbahçe'deki Hieria Sarayı'm tamir ettirdikten sonra, Havariyun Kilisesi'ne komşu olan Rufinus'un sarayını da yeni baştan yaptırmıştır. Bu bina ihtişamı bakımından Hieria Sarayı'm aşıyordu. III. Nikeforos Botaniates'in (hd 1078-1081) iktidara sahip olması sırasında bu sarayın adı son defa geçer. İmparatorluğun bir anarşi çalkantısı içinde olduğu sırada, Anadolu eyaleti (tfiema) idarecisi Nikeforos, 1078 baharında Konstantinopolis'e geldiğinde burada kalmıştı. Bundan sonra bu sarayın bir daha adına rastlanmaz.

İstanbul'un tarihi topografyası üzerinde çalışanların uzun polemiklere giriştikleri Rufinianes'in yeri hususunda değişik görüşler ileri sürülmüştür. Bazıları bunun Haydarpaşa dolaylarmda olabileceğini iddia etmişler, bazıları ise, Halkedon'dan (Khalkedon) 3 mil uzaklıkta olduğu bilinen Rufinianes'in Caddebostan dolaylarmda bulunması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Sonuçta bu ikinci görüş genellikle daha inandırıcı bulunmuştur. Fakat bu bölgede herhangi bir Bizans kalıntısı tespit edilmemiştir. Ancak 1940'lara doğru, daha doğuda Şaşkmbakkal semtinden denize inen caddenin kenarında, bir villa inşaatı sırasında bazı önemli mimari parçalar bulunmuştur. Fakat bunların ne türden bir binaya ait oldukları bilinmez.

Bibi. R. Pargoire. "Rufinianes", *Byzantinische Zeitschrift,* VIII (1899), s. 429-478; 1. P. Miliopulos, "Bunos Avksentiu, Rufinianai, Naos Apostólos Toma...", *ae,* IX (1900), s. 63-71; ay, "Pu ekeinto ai Ruginianai", *Hellenikos Philologikos Syllogos,* XXIX (1907), s. 274-282; R. Janin, "La banlieue asiatique de Constantinople, IV-Rufinianes (Djadi-Bostan)", *Echos d'Orient,* XXII (1923), s. 182-190; Janin, *Constantinople by zantine,* (1. bas.), 150-151, 459-460.

SEMAVİ EYİCE

RUHİ SULTAN CAMİİ

bak. ZEYNEB SULTAN CAMİİ VE SIBYAN MEKTEBİ

RUKİYE KADIN ÇEŞMESİ

Eminönü İlçesi'nde, Yeni Cami'nin arkasında Bankacılar Sokağı ile Yeni Cami Caddesi'nin köşesindeki, Havatin türbelerinin Celal Bey Sokağı karşısındaki hazire duvarı üzerindedir.

İki kitabesinden 1151/1738'de III. Ahmed'in (hd 1703-1730) kızı Hatice Sultan İçin annesi Rukiye Kadın tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Hazire duvarına monte edilmiş üç suluk ve bir duvar çeşmesinden oluşan yapı bir hazire duvarı çeşmesi kompleksi niteliğiyle özgündür. Saray atölyelerinde hazırlanmış, Şehzade Külliyesi'nin haziresindeki duvar çeşmesini anımsatan suluklarının dilimli kâseleriyle, büyük bir olasılıkla işlenmesi tamamlanmamış, istiridye nişe dönüşecekken süslenmeden boş bırakılmış kavsaralarıyla damarsız beyaz mermerinin kalitesi, kalınlığı ve III. Ahmed dönemi işçiliğinin işlem basamakları açısından verdiği donelerle önemlidir.

Beyaz mermerden yapılmış çeşme küfeki taşmdan örülmüş, hazire duvarının şebekeli iki dikdörtgen penceresi arasına yerleştirilmiştir. Dilimli bir kemer ve şebekeli üçüncü bir pencereyle hazireye bağlanan yapı dikey gelişme gösteren üç üniteden oluşmaktadır.

Sağ tarafta bir duvar çeşmesi yer almaktadır. Bu çeşme iki ayağı birbirine bağlayan yuvarlak bir kemer gözü içine oturtulan bir aynataşı ve önüne iki yönde yerleştirilmiş dinlenme taşlan ile sınırlanmış bir tekneden meydana gelmiştir. Kavsarası işlenmemiş kemerin altında yatay, dikey silmelerle çerçevelenmiş dilimli kör bir kemer içinde musluk lülesi vardır. Yuvarlak kemerin süslenmemiş köşe üçgenleri üzerinde 8 mısralık kitabe bulunmaktadır. "Duhter-i Sultan Ahmed Han" şeklinde başlayan kitabenin üstü bir mukarnas sırasıyla sınırlanmıştır. Kitabenin üstünde süslenmemiş iki mermer bloğu, onun da üstünde ise ikinci bir mukarnas sırası yer almaktadır. Yatay bir şerit gibi uzanan bu mukarnas sırası, üzerindeki dar saçakla duvar çeşmesini orta ve soldaki üniteye bağlamaktadır.

Ortada ayaklarının içinin sağ ve sol tarafında, birer sulukla bezenmiş dilimli bir kemer görülmektedir. Dilimli gövdeleri birer palmetle son bulan, kâselerin üzerine oturtulan dilimli kör kemerle süslü aynataşmdan oluşan suluklar, üçer musluk Hilelidir. Sulukların altında pencere derinliği mermerle kaplanarak bir seki oluşturulmuştur. Kemer gözüne giydirilen diyagonal kasetli bir şebekeyle buraya derinlik kazandırılmıştır. Kemerin üzerinde ikinci bir kitabe gözlenmektedir. Sekiz mısralık kitabe yatay ve dikey silmelerden oluşan dikdörtgen bir çerçeve içine alınmıştır.

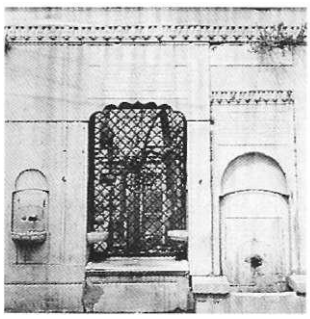

Rukiye Kadın Çeşmesi *Ertan Uca, 1994/ TETTV Arşivi*

Sağ tarafta diğerlerine benzer bir suluk bulunmaktadır. Yatay ve dikey silmelerle çerçevelenmiş bu sulukla bir anda çeşmeden dört kişinin yararlanabilme olanağı sağlanmıştır. Farklı konumlardaki lüleler yapıya işlev açısından çok yönlülük kazandırmaktadır.

BibL Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 158-159; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 710-711.

H. ÖRCÜN BARIŞTA

RUM ATEŞİ

8. yy yazarı Teofanes'e ve 12. yy yazarı Kedrenos'a göre 7. yy'm sonlarında Heliopolisli (Suriye'de) mimar Kallikanos tarafından keşfedilen ateş püskürtme silahı. Yaklaşık 500 yıl boyunca Konstantinopolis'i ve dolayısıyla Bizans'ı düşmanlarına karşı koruyan en önemli etken olarak görülen "Rum ateşi" kullanıldığı çağlarda çok büyük bir psikolojik etki yaratıyordu.

Esas itibariyle gemiden gemiye atılan bir deniz silahı olan Rum ateşi ilk kez, 674-678 arasında dört yıl süreyle Konstantinopolis'i kuşatan Arap donanmasına karşı başarıyla kullanılmıştı (bak. kuşatmalar). VI. Leon'un(^) (hd 886-912) ünlü strateji kitabı *Taktika* ya göre Rum ateşinin birinci özelliği, elle çalışan küçük bir sifon yardımıyla atılan bir ateş topunun yarattığı ürkütücü etkiye dayanması; ikinci olarak bu ateşin denizin üstünde bile yanmaya devam etmesi; son olarak da bir el makinesi sayesinde teke tek dövüşlerde bile kullanılmasıydı.

Rum ateşinin ikinci başarılı kullanımı, 940'ta Konstantinopolis'i abluka altına alan Kievli İgor komutasındaki Rus donanmasının püskürtülmesi sırasındadır. Bu olaya ilişkin taze bilgileri aktaran Cremona'lı Liutprand'm(->) anıları, Rus kroniklerinin 935-941 arasını anlatan bölümleri ile uyum içindedir. Söz konusu ateş püskürtme silahına Rum ateşi adı daha sonradan Haçlılar tarafından verilirken kendilerini Roma'nm mirasçısı sayan Bizanslılar "Roma ateşi" diyorlardı. Kaynaklarda ayrıca "yapay", "hazırlanmış", "sıvı", "uçan", "erimiş" ateş denildiği görülür. Bu karışık terminoloji yüzünden her zaman aynı silahtan söz edilip edilmediği kesinlikle tespit edilemez. VİI. Konstantinos Porfirogennetos'un(->) (hd 913-959) oğullarına yazdığı bir risalede Rum ateşi ile İlgili bilgilerin devletin en yüksek sırrı olarak saklanması gerektiği, bu sırrın düşmanın eline geçmesine neden olanların, imparator bile olsa ölümle cezalandırılacakları kaydedilmektedir. Gerçekten de Rum ateşine ilişkin sırlar, 814'te bir ihmal sonucu Bulgarların eline geçen 36 sifon ve bir miktar yanıcı malzeme dışında 500 yıl boyunca çok gizli tutulmuştu. Bizans'ta bu silahı ateşleyecek kişilerin çok özel bir eği-

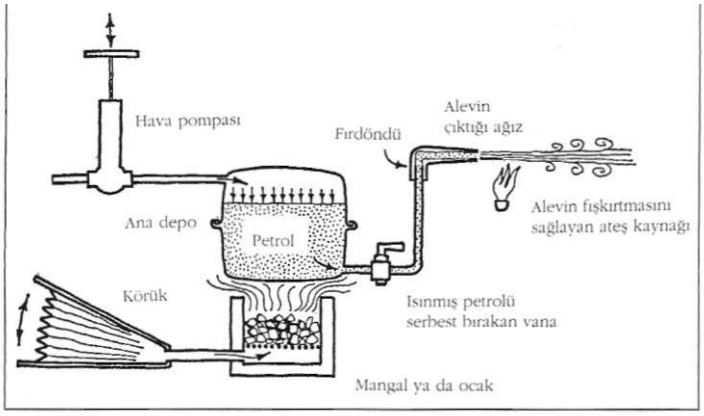

Rum ateşinin muhtemel düzeneğini gösteren çizim. J. Haldon-M. Byrne, "A Possible Solution to the Problem of Greek Fire", *Byzantinische Zeitschrift,* S. 70

timden geçirilmesi, hattâ Konstantinopolis'te Rum ateşi imalinin yüzlerce yıl tek bir ailenin tekelinde kalmasından dolayı, mekanizmaları ellerine geçiren Bulgarlar bile Rum ateşinin sırrını çözememişlerdi.

11. yy yazarı Anna Komnena(-0 *Aleksiadadh* kitabmda babası I. Aleksios'un(->) döneminde (1081-1118) Rum ateşinin 200 yıl önceki prensiplere göre çalıştığını söylerken bir deniz silahı olarak yeterince verimli kullanılamadığından yakınır. Anna'nın anlattığına göre, o dönemde Rum ateşi atan mekanizmaların ağız kısmına aslan ya da başka hayvanların başları biçiminde kabartmalar takılır ve böylece ateş sanki hayvanın ağzından çıkıyormuş gibi görünerek daha da ürkütücü nitelik kazanırdı. Nitekim Aleksios bu şekliyle silahı 1103'te Pisalılara(->) karşı kullanmış fakat başarısız olmuştu.

1204-1261 arasında Konstantinopolis'te Haçlıların kurduğu Latin İmparatorluğu'ndan(->) sonra Bizans'ta Rum ateşine nadiren değinilirken, Haçlılara karşı savaşan Araplar ve Türkler tarafından (örneğin 1191'de Akra'da) aynı adla kullanıldığı görülür. Dönemin Arap kaynaklarına göre dayanılmaz bir koku ve ürkütücü bir sesle püsküren bu alevi suyla değil, ancak kumla söndürmek ya da üzerine kaynatılmış sirke dökerek kontrol etmek mümkündü. 13. yy'da Araplar tarafından Fransa Kralı LX. Louis'e karşı kullanıldığı sırada bu silahı gözlemlemek olanağını bulan Joinville'li John'a göre Rum ateşi "bir ejderhanın ağzından çıkıyormuş gibi görülen dev alevi ile geceyi gündüz gibi aydınlatabiliyordu". Silahın hedef aldığı kişilerin hayatta kalmalarına bakılırsa silah öldürücü olmaktan çok korkutucu idi. Öte yandan Anna Komnena'ya göre silahın etkili olabilmesi için havanın durgun, gemilerin de birbirine değecek kadar yakın olması gerekiyordu. Fakat 11. yy'da yaşamış İsveçli Yngvari konu alan bir sagada (destan) Rum ateşinin bronz bir borudan kükreyerek fışkırdığı ve değdiği yerde sadece iskelet bıraktığı ileri sürülür. Nitekim Rum ateşinin korkunç ünü yüzünden 1139 tarihli İkinci Lateran Konsili'nde, savaş sırasında bu öldürücü silahın kullanılması yasaklanmıştı.

Tarihçi Mihael Dukas(->) ve Georgios Sfrantzes'in(->) anlattıklarına göre 1453'te Konstantinopolis'in Osmanlılarca kuşatılması sırasında da Rum ateşi denen bir silah kullanılmıştı. 20 Nisan 1453'te, Marmara Denizi'nde Osmanlı gemileri ile karşılaşan buğday yüklü Bizans gemileri bu silah sayesinde ablukadan kurtulmuşlarsa da, daha sonra Osmanlı gülleleri ile batırılmışlardır.

12. yy'dan itibaren Rum ateşinin etkisini yitirmesinin temel nedenlerinden ilki, bu yüzyılda ateşli silahların Bizans'm tekelinden çıkmasıdır. İkinci neden 13. yy'dan itibaren patlayıcı olarak güherçilenin kullanıldığı topların icadı, üçüncü neden ise 12. yy'dan itibaren Bizans donanmasının ve ordusunun çöküşü olmalıdır.

Rum ateşinde kullanılan yanıcı maddelerin ne olduğuna ilişkin hiçbir bilgi günümüze gelmemiştir. Bu nedenle bu konudaki tahminler modern tarihçi ve fizikokimyacıların ortaklaşa yaptıkları çalışmalann ürünüdür. Bazı araştırmacılar ana madde olarak sülfür ve zift karışımını, diğerleri sülfür, zift, katran, günlük, doğal gübre ve reçinenin keten kıtığıyla yapılan karışımlarını ya da tek başına neftyağını veya neft ve damıtılmış petrol karışımını önermektedir. Başka tezlere göre bu madde güherçile veya su ile tepkimeye sokulan sönmemiş kireç olabileceği gibi güherçile, sülfür, zift, toz yapıştırıcı ve kuş tüyü karışımı da olabilir. Bazı araştırmacılar kireç ya da kireçtaşının ölü kemikleri ve idrar ile tepkimeye sokulmasından elde edilen kalsiyum fosfit üzerinde dururken bazı araştırmacılar ise anamaddenin, neft, katran ve keten kıtığından oluşan bir karışım olduğunu ileri sürdüler. Bütün bu varsayımlar, gerek 13- yy'dan önce güherçilenin pek bilinmemesi, gerekse kirecin tepkime süresinin çok kısa oluşu veya Bizans'ta yeterince neftin bulunmayışı dolayısıyla açıklayıcı olamamıştır. Son teze göre Rum ateşinin anamaddesini ham ya da damıtılmış petrol teşkil ediyordu ki, bu maddeye o dönemde Karadeniz kıyılarındaki Tmutorakanve Anadolu'daki Tercan şehirlerinde yaygın biçimde rastlanıyordu.

Öte yandan söz konusu malzemenin belli bir derecede ısıtıldıktan sonra herhangi bir patlamaya neden olmadan boru aracılığı ile dışarıya pürkürtülmesini sağlayan aletin nasıl ve ne boyutta olduğu konusunda da tartışmalar vardır. Rum ateşine ilişkin nadir Bizans tasvirleri, Madrid'deki *Skilitzes Yazması* ve Vatikan'daki 11. yy'a ait bir resimdir. Bazı araştırmacılar MÖ 200'den beri bilmen çift hareketli piston yardımıyla hava pompalanan bir tip sifondan söz ederlerse de A. Komnena'ya göre böyle bir alet eski Yunan'da hiç kullanılmamıştı. Ayrıca Yunancadaki "sifon" sözcüğü aynı zamanda boru ve hortum yerine de kullanılırdı. Teofanes'e göre VII. Konstantinos altlarında ateş yanan dev bronz kazanlar taşıyan kadırgaların hazırlanmasını emretmişti. 9- yy yazmalarından birinde içlerinde neft, katran ve keten kıtığından yapılma bir karışım taşıyan dev bronz kaplardan söz edilirse de yüzyıllar boyunca Bizans'ın en önemli tılsımı kabul edilen Rum ateşinin gerçek sırrı çözülememiştir.

Bibi. M. Berthelot, *La chimie au Moyen Age,* Paris, 1893, s. 100; J. R. Partington, *A History of Greek Fire and Gunpowder,* Cambridge. i960, s. 30-31, 42, 2225; H. R. Ellis-Davidson, "The Secret Weapon of Byzantium", *Byzantinische Zeitschrift,* S. 66 (1973), s. 61-74; J. Haldon-M. Byrne, "A Possible Solution to the Problem of Greek Fire", *ae,* S. 70, s. 91-99; C. Zenghelis, "Le feu grégeois et les armes à feu des Byzantins", *Byzantion,* S. 7 (1932), s. 265-286; N. D. Cheronis, "Chemical Warfare in the Middle Ages: Kallrnikos Prepared Fire", *Journalof Chemical Education,* ^. 14(1937), s. 360-364; R. Schneider, "Eine byzantinische Feuerwaffe", *Zeitschrift für historische Waffen- und Kostümkunde,* S. 15 (1913), s. 83.

AYŞE HÜR

RUM MEHMED PAŞA CAMİt VE TÜRBESİ

Üsküdar İlçesi'nde, Şemsi Paşa Camii'nin üst taraflarında Marmara Denizi ve Boğaz'a hâkim bir tepe üzerindedir. Civarında medresesi, hamamı ve imareti bulunmakta idi. Bugün bunlardan sadece bir harabe kalmıştır.

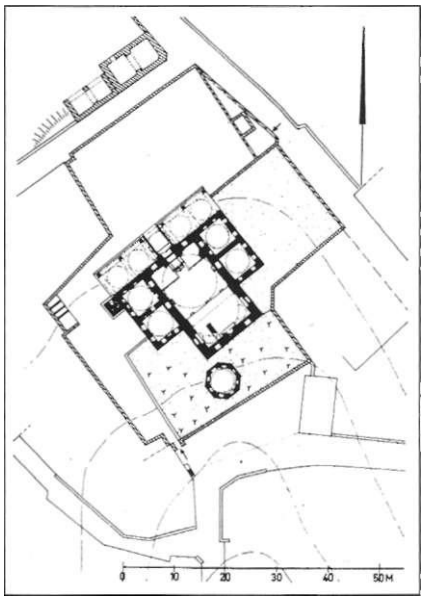

Rum Mehmed Paşa Camii ve Türbesi'nin vaziyet planı.
Müller-Wiener. *Bildlexikon*

Banisi 1466-1469 arasında sadrazam olan Rum asıllı Mehmed Paşa'dır. Yaygın kanaate göre 875/1470'te katledilmiştir. Mehmed Paşamın vakfiyesi bulunamamıştır. Fakat 890/1485 tarihli bir tahrir kaydında, II. Mehmed'in (Fatih) (hd 1451-1481) paşaya temlik ve hibe ettiği Dimetoka'daki Ada Nahiyesi'ndeki Toyca-Oruzlu Köyü'nü imaretine vakfettiği görülmektedir. 16. yy'daki kayıtlarda ise Üsküdar'daki imaret için Unkapam'nda bir hamam, evler, dükkânlar bırakmış olduğu yazılıdır. 1953'ten önce caminin son cemaat yerinin kubbeleri ve minare peteğinin bir kısmı yıkıktı. Bu tarihte esaslı bir onarım görmüş ve bu arada yuvarlak kubbe kasnağmdaki pencereler tuğla kemerle örülerek saçaktan dışarı doğru diğer ana kemerler gibi dışarı fırlamıştır. Bu görünüş camiye bir kilise havası verdiği gibi çok da tenkide uğramıştır. Külliyenin medresesi 1231/1815'te haraptı. Türbe caminin arka tarafındadır. İmaret ise bilinmemektedir.

Cami: Rum Mehmed Paşa Camii, 15. yy'da örneği çok görülen tabhaneli veyahut kanatlı camilerdendir. 11 m çapında bir merkezi kubbe ve mihrap tarafında bir yarım kubbesi ve sağında bir minaresi vardır. Merkezi kubbenin iki tarafında sağ ve solunda ikişer odası mevcuttur. Bina, büyük kemer üzengilerine kadar kaba yonu kesme taştan, daha sonra ise tuğla ve taş dizileri ile örülmüştür. Büyük ana kemerleri ve diğer pencere kemerleri, son cemaat yeri kemerleri tuğladan örülmüşlerdir. Son cemaat yeri beş kubbelidir. Bazıları birkaç parçadan yapılan sütunlar kaidesiz, başlıkları şişkin birer testi gibidir. 1953'teki tamirlerde kemer ve kubbeler tekrar yapılırken gergiler de betondan yapılmıştır. Saçaklar tuğladan kirpi saçak şeklindedir. Cümle kapısı sivri kemerli ve sade silmeli bir çerçeve içindedir. Sağda ve solda birer küçük nişi vardır. Basık kapı kemeri üzerindeki kitabesi mermer üzerine kabartma olarak iki beyit halinde ve Arapça yazılmıştır. Tarih ebced hesabıyla 876/1471-72'yi vermektedir. Caminin merkezi kubbe mekânı dışarıdan 75 cm daha yüksektir. Kapı iç tarafının iki yanında ahşap bir mahfil olup, birbirine dar bir geçitle bağlıdır. Üslup olarak eskidir. Bu orta kubbe mekânına iki yandaki odaların kapıları açılmaktadır. Yan odalar asil kitleden daha alçak ve kubbelidir. Ortalama 5,35x5,30 m ebadında ocaklı, alt ve üst sıra pencereli ve dolaplıdır. Emsallerinde olduğu gibi misafirhane ve bir aralık da tekke olarak kullanılmıştır. Mihrap tarafındaki asıl namaz kılman hacim, orta kısımdan 35 cm daha yüksektir. 174 cm genişliğinde bir ana kemerle iki hacim birbirinden ayrılmaktadır. Mihrabın iki yarımda, sağ ve solda birer pencere vardır. Yandaki pencereler derince nişler içine alınmıştır. Üst pencere olarak sadece mihrap üzerinde ve yarım kubbenin tromplan içinde pencereler bulunmaktadır. Tromp uçları iri badem ve yapraklarla bitmektedir. Ana kubbeyi taşıyan kemer içlerinde iki sıra halinde yedişer, yuvarlak olan kubbe kasnağında ise sekiz pencere mevcuttur. Son cemaat duvarında iki alt ve odalara isabet eden birer üst pencere bulunmaktadır. Binanın duvar kalınlıkları, odalarda 105 cm, iç hacimle oda araları 150 cm. son cemaat ve mihrap tarafı duvarları 170 cm kalınlığındadır. Binanın eyvan ve kubbelerinde bulunan ve eskiden kalma kalem işleri kısmen korunmuştur. Alçı mihrabın basit silmeli bir çerçeve içinde altı sıra mukarnaslı bir yaşmağı ve köşelerinde sütunçeleri vardır. Nispet olarak genişçe yapılmıştır. Basit bir eser olan minber ahşaptandır. Eski olması muhtemel olan pencere kapakları ahşaptan ve üç tablalı olarak yapılmıştır.

Türbe: Rum Mehmed Paşanın türbesi, caminin mihrap duvarı tarafında, biraz köşededir. Kesme küfeki taşından sekiz köşeli, kasnaksız, sağır kubbeli sade bir yapıdır. Her duvarda bir alt ve bir üst pencresi mevcuttur. Herhangi bir kitabe bulunmamaktadır. Caminin sağ yan ve arka taraflarında bir hayli eski tarihli kabirler bulunmaktadır. Paşanın ailesine ait olan ve devrinin özelliklerini aksettiren bu kabirlerden bazıları 16. yy tarihlerini taşımaktadır.

Bibi. *Tevârih-i Âl-i Osman,* İst., 1332, (Âli tabi) s. 170-171, 172-173, 191; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, II,* 532; Ayvansarayî, *Hadîka,* 195; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* I, 249 vd; (Konyalı), *istanbul Abideleri,* 90; I. H. Danişmend, *Osmanlı Devlet Erkânı,* İst., 1971, s. 10; Danişmend, *Kronoloji,* I, 306, 313, 319; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri,* 341-342; M. T. Gökbilgin, *XV.-XVI. Asırlarda Edime ve Paşa Livası,* İst., 1952, s. 334-335; E. H. Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi,* ist., 1953, s. 219-223; Ayverdi, *Fatih Devri III,* 482-490.

İ. AYDIN YÜKSEL

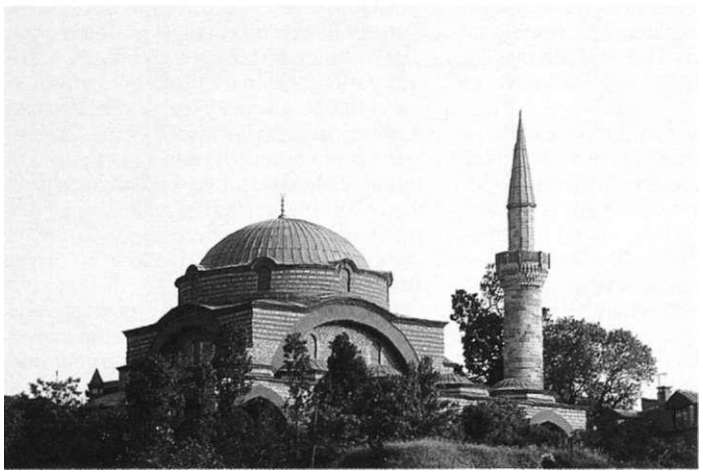

Rum Mehmed Paşa Camii'nin kuzey cephesinden görünümü.
Nazım Tlmuroğlu

Karaköy'deki Galata Rum Okulu.
Serhat Yüce, 1994

RUM OKULLARI

1453'ten önce, Anadolu'da, merkezi İstanbul olan Bizans ile merkezi Trabzon olan Pontus adında iki ayrı devlet halinde yaşayan Ortodoks Rumlar, 1453'te İstanbul'un ve I461'de Trabzon'un Türkler tarafından alınmasından sonra Osmanlı tebaasına dahil olmuşlardır.

II. Mehmed'in (Fatih) başlattığı, Rumlara devlet himayesindeki hoşgörü, ondan sonraki padişahlar tarafından da devam ettirilmiş; Rum halk, Patrikhane öncülüğü ve denetiminde bağımsız dini hayat ve dini kurumlar yanında kendi bağımsız eğitim-öğretim kurumlarını da sürdürmüş ve geliştirmiş; başlangıçta kiliselere bağlı olan ve din eğitimi veren cemaat okullarını giderek örgün eğitim-öğretim kurumları haline getirmiştir.

Azınlık okullarının gelişim süreci incelendiğinde, Rum okullarının diğerlerine göre daha ayrıcalıklı konumlarda olageldikleri gözlenir. Bunda, sosyal ve kültürel düzeylerinin yüksek olmasının yanında, Osmanlı yönetimi üzerindeki nüfuzlarının da önemli rolü olmuştur.

İstanbul'da Rum okullarının kökleşip yaygınlaşmasında okul dışı kültür kurumlarının etkisi büyüktür. Bu kurumların içinde en tanınmış olanı Elinikos Filoloyikos Siloğos Konstantinopoleos'tur(->). Ayrıca, Beşiktaş'ta Konkord Mahfili, Boğaziçi'nde Yeniköy Mahfili, Üsküdar'da Hirisopulu Mahfili diye isimlendirilen şubeler açılmıştır. Zamanla Anadolu ve Rumeli'deki okulların büyük bir bölümü kültürel yönden Elinikos Filoloyikos Siloğos'a bağlanmıştır. Bu derneğin bünyesinde oluşturulan Maarif ve Mektepler Mahfili ile ülke içindeki

Rum unsurunun milli ve dini bilinçlendirme çalışmaları yürütülmüştür. Okulların Maarif ve Mektepler Mahfiline bu açıdan bağlanması ile o zamana kadar kiliseler bünyesinden Patrikhaneye uzanan hiyerarşik yapıda, Patrikhane'nin altında, fakat daha değişik bir teşkilat yapısına sahip başka bir kurum ortaya çıkmıştır.

Elinikos Filoloyikos Siloğos'un Maarif ve Mektepler Mahfili kanalı ile aym amaçlara yöneltilmiş olan okullar, mahfile bağlı müfettişler aracılığı ile denetlenmiş, dergiler çıkarılmış, Anadolu'da bulunan eserler incelettirilmiş, kültür ve dayanışma kulübü şeklinde faaliyet göstermişlerdir.

Kuruluşu İstanbul'un fethine kadar götürülebilecek olan Fener Rum Lisesinde eğitim-öğretim olarak başta teoloji, felsefe, tıp ve dil öğretimleri verilmekte iken 1760'lı yıllarda Rum Ortodoks cemaati bir reform öngörerek laik eğitimi gündeme getirmiştir. Daha sonra yüksek uzmanlık eğitimlerinin başlatılması, (tıp, matematik, edebiyat, dil konularında) başlıbaşına bir yeniliktir. Rumlar, 1806'da Ayvalık'ta İkonomos adında bir akademi kurmuşlardır. Bu okul tamamen Patrikhane'nin denetimindedir. 1810'da açılan İzmir Jimnazyumu'nda ise gerçek anlamda laik eğitime geçilmiştir. Adı geçen okulda deneysel fizik, kimya, matematik, coğrafya ve ahlak derslerine yer verilerek, dışarıdan izleyici alınması da sağlanmıştır. Bu gelişmeler karşısmda Ortodoks Patrikliği, başta Fener Rum Okulu olmak üzere kilise örgütündeki din okullarına müspet bilim dersleri koydurma gereğini duymuştur. Diğer yandan, yine İstanbul'daki Megaii Toyenos Sholi Jimnazyumu'nda da öğretmen yetiştirme programına ağırlık verilmiştir.

Rumlar, ilk gerçek üniversite olarak da tanıtılan Kuruçeşme Akademisini 1803'te açmışlardır. Burada laik bir eğitim sistemi ve ilk bilimsel tıp öğretimi başlamıştır. Islahat Fermanının "halkı farklı dinlerden olan cemaatlerin, kendi kilise, hastane, mektep ve mezarlıklarım onarmak, yenilemek hakkına sahip olduklarımı vurgulaması; azınlık okullarının, eğitime, sanata ve tekniğe dair programlar uygulayabileceğini, bu maksatla yeni okullar açılabileceğini içermesi çok etkili olmuştur. Yeni statü, Rumların, özellikle tıp, mühendislik, teknik, fen dallarında, hem kendi okullarında, hem de Müslüman Türklerin fazla rağbet etmedikleri devlet okullarında iyi eğitim imkânına kavuşmalarını sağlamıştır.

1876 Kanun-ı Esasi'sinin 15. ve 16. maddelerinin eğitim işlerini "serbest" bırakması; uyruk olmak şartıyla her Osmanlının okul açabileceğini, ancak okulların devletin gözetimi altında olduğunu, eğitimde ortak bir çizgi ve hedef izlenilmekle beraber başka dinden toplulukların inanç eğitimlerine karşılamayacağım öngörmesi; Rumların da diledikleri gibi okul açmalarına ve istedikleri programları uygulamalarına fırsat vermiştir.

Rum okullarının denetimi 1869'da Maarif-i Umumiye Nizamnamesi yayımlanıncaya kadar düşünülmemişti. (Denetimler sadece Elinikos Filoloyikos Siloğos ve onun çeşitli mahfillerine bağlı müfettişlerce yapılıyordu.) 1876 Anayasası'nda (16. madde) bütün okulların devletin denetimi altında olduğu ilkesine yer verilmesi, esasen 1856 tarihli Islahat Fermanina da konulan gözetimle ilgili hükmün bir tekrarı ve pekiştirilmesi yolundadır.

24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Antlaşmasinda. Rumların azınlık hakları içinde, eğitime ilişkin maddeler de yer almaktadır. Bunlardan 40. maddede Rumlar da diğer azınlıklar gibi TC vatandaşı olarak eşitlenmekte ve eğitim-öğretim kurumlarım kurup çalıştırmada, yönetmede, giderlerini finanse etmede kendilerine haklar tanınmaktadır. 41. maddede ise azınlıkların ilköğrenimlerinden bahsedilmekte ve Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin, bunların yoğun olduğu bölgelerde kendi dilleriyle öğrenim görmelerini sağlayacağı taahhüt edilmektedir. Lozan Antiaşması'nm 45. maddesi yalnızca Rum azınlıkla ilgili olarak mütekabiliyet esası getirmiş; "Türkiye'nin tanıdığı hakların, Yunanistan'daki Müslüman-Türk azınlığa da tanınması" benimsenmiştir.

6 Mart 1924'te Tevhid-i Tedrisat Kanunu yürürlüğe girince Rum okulları da doğrudan Maarif Vekâletine bağlı konuma girmiş ve bunun gereği olarak da okulların dinsel kurumlarla doğrudan ilişkileri yasaklanmıştır. 1928'de yeni Türk harflerinin kabulü de Rum okullarında yeni alfabenin ve yazının öğretilmesini zorunlu hale getirmiştir. 2739 sayılı kanun gereği, Rum okullarında, resmi bayram ve tatil günleri dışında, Rum cemaatinin özel gün ve bayramlarında da öğretime ara verilebilmektedir.

1955'te yürürlüğe konan bir kanun ile bu okullardaki Türkçe ve genel kültür derslerinin. Milli Eğitim Bakanıığınca atanan Türk öğretmenlerce okutulması yasalaşmıştır.

1982 Anayasası'nda (42. madde) eğitim ve öğretimin Atatürk ilkeleri ve inkılapları doğrultusunda, çağdaş bilim ve eğitim esaslarına uygun, devletin denetimi ve gözetimi altmda yapılacağı, Türkçeden başka hiçbir dilin, eğitim ve öğretim kurumlarında Türk vatandaşlarına anadil olarak okuaılamayacağı. öğretilemeyeceği. ancak milletlerarası antlaşma hükümlerinin saklı olduğu hükme bağlanmıştır. Buna göre Rum okullarında da Türkçe eğitim ve öğretim esas olup kendi kültür dilleri ayrıca okutulmaktadır.

İstanbul'daki en eski Rum okulu Fener Rum Mektebi'dir. Bugün Fener Rum Erkek Lisesi(->) diye amlan okul II. Mehmed (Fatih) zamanında (1451-1481) Patrik II. Gennadios Sholarios(-i) tarafından kurulmuştur. 1454'ten şimdiki okul binasının inşa edilmesine kadar muhtelif semtlerde öğretime devam edilmiştir. Halen okul binası olarak kullanılan yapının temeli 1880de atılmıştır. Okul daha önceleri klasik ve felsefe bölümü olarak eğitim-öğretimini sürdürürken, 1880'lerden bu yana değişik evreler geçirmiştir. 1904-1919 arasında, öğretmen yetiştirmek amacıyla bir pedagoji kısmı; 1907-1924 arasında da ihtiyari ve bağımsız 4 yıllık bir müzik kısmının faaliyete geçmiş olduğu bilinmektedir. Fener Rum Erkek Lisesi 1856'ya kadar Patrikhane tarafından seçilen 5 metropolitten ibaret bir heyet tarafından idare edilmiş, bu tarihten sonra 4 laik üye ve başkan olarak 1 metropolitten oluşan bir heyet tarafından idare edilmeye başlanmıştır. Lozan Antlaşması'ndan sonra Patrikhane temsilcisi metropolit, idare heyetinden çekilmiş, okulun idaresi tamamen laik üyelere bırakılmıştır. Okul, önceleri patrik ve metropolitlerin, çeşitli kiliselerin, Rum zenginlerinin nakdi yardımları ve öğrencilerden alman yıllık ücretlerle idare olunmuştur. Okulun en önemli geliri, Rum cemaatin tahsis ettiği meblağdan ibarettir.

2 ilk, 3 orta ve 3 lise olmak üzere 8 sınıftan oluşan okulun ilk kısmı Eylül 1969'dan itibaren öğrenci yokluğundan faaliyetine ara vermiştir.

Zappion Rum Kız Lisesi halen faaliyette bulunan önemli Rum liselerindendir. 1870 Beyoğlu yangınından sonra Zoğrafyon Lisesi kurucusu Hristaki Zoğrafos başkanlığında bir kız okulu kurulması amacını güden Kızların Öğretimini Destekleme Derneği, geçici olarak Tepebaşf nda, Meşrutiyet Caddesi, no. 47'de kiraladığı bir binada 22 Eylül 1875'te, ana, ilk, orta ve liseden oluşan okulu açmıştır. Okulun yapımına maddi destek verecek olan Kostantin Zappas'm adı o günlerde okula verilmiştir. Aralık 1883'te II. Abdülhamid'in fermanı çıkmış ve okul 1885'te inşası tamamlanarak açılmıştır. I. Dünya Savaşı sırasında 3 yıl müddetle hastane olarak kullanılan okulda ilk, orta ve lise bölümlerinden başka ilkokul öğretmeni yetiştiren lise üstü 2 senelik öğretmen okulu da vardı. Ancak mali sebeplerle öğretmen okulu 1924'e kadar devam etmiştir.

Okul karma olarak, ana ve ilk (6 sınıflı); sadece kız okulu olarak, orta (3 sınıflı) ve lise (3 sınıflı) olmak üzere öğretime devam etmektedir. Türkçe ve Rumcanın dışında yabancı dil olarak İngilizce ve Fransızca okutulmaktadır.

Zoğrafyon Rum Erkek Lisesi, Beyoğlu'nda erkek lisesi olarak eğitim-öğretime devam eden önemli bir lisedir. Okulun tarihçesi Panayia Kilisesi Okulu'na dayanmaktadır. 1842-1892 arasında Beyoğlu Su Terazisi Sokağı'nda faaliyet gösteren okul, 1893'te bugünkü binasına taşınmıştır. Okulun yapımında maddi manevi yardımlarını (10.000 altın) esirgemeyen Hristaki Zoğrafos'un adına istinaden okula "Zoğrafyon" ismi verilmiştir. Başlangıçta ilkokul olarak açılmışken, kısa bir zamanda orta ve lisenin bütün sınıfları faaliyete geçmiştir. Okulun bünyesinde 1940-1949 öğretim yılından itibaren lise seviyesinde bir ticaret bölümü de açılmıştır.

Okulun kuruluşundan beri faaliyette bulunan ilkokul 1973-1974 öğretim yılında son mezunlarını vermiş ve faaliyetini durdurmuştur.

1883'te okul müdürü Mihail Kefalas'ın yöneticiliği ile eğitim-öğretime başlayan kurum, kesintisiz 35 yıl müdürlük yapan

Dimitrios Frangopulos zamanında 100. kuruluş yıldönümünü kutlamıştır.

Bunlardan başka Heybeliada Rum Erkek Lisesi ve Beyoğlu Merkez Rum Kız Lisesi de önemli Rum okullarındandır. Heybeliada Rum Erkek Lisesi, 1844/te Yüksek Ortodoks Teoloji Okulu olarak açılmıştır. 1923'ten sonra 3 yıllık orta, 4 yıllık yüksek teoloji eğitimi vermeye başlayan okul 1971-1972 öğretim yılından başlayarak Rum Erkek Lisesi olarak varlığını korumuştur. Son yıllarda öğrenci yokluğundan eğitim-öğretim faaliyetlerine ara verilmiştir (bak. Heybeliada Ruhban Mektebi).

Beyoğlu Merkez Rum Kız Lisesi'nde ise eğitim-öğretim, öğrenci sayısı çok az olmasına rağmen kesintisiz devam etmektedir.

Rumların 1930'lu yıllarda İstanbul'da okul sayıları; 43 ilk, 7 orta ve lise olmak üzere 50 kadardı. Günümüzde pek çoğunun öğrenci yokluğundan kapanması ile bu rakam 15 ilk, 6 orta-lise olmak üzere 21'e düşmüştür. Bütün bu okullarda 50 kadar Rumca eğitim veren kadrolu öğretmen, bir o kadar da Türkçe ve kültür dersi öğretmeni vardır. Türkçe ve kültür dersi öğretmenlerinin tüm özlük hakları Milli Eğitim Bakanlığı tarafından karşılanmaktadır. İstanbul'da bütün Rum okullarındaki öğrenci sayısı günümüzde 350'ye ancak ulaşmaktadır.

Bibi. Ergin, *Maarif Tarihi,* I, II, III; C. N. Polvan, *Türkiye'de Yabancı Öğretim,* İst., 1952; 1. P. Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar,* Ankara. 1990.

AHMET MÜLAYİM

RUM ORTODOKS KİLİSELERİ

İstanbul'un 1453'te Osmanlılar tarafından fethinden sonra, kentte bazı kiliselerin camiye çevrilmesi, bazılarının tahrip edilmesi ya da yıkılması sonucu, Hıristiyanların kullanımında az sayıda kilise kalmıştır. Rum Ortodoks toplumunun dini yapıları, artan nüfusun da etkisiyle sayıca yetersiz kalınca, eskilerinin yerine yeni kilise yapımı veya onarımlar zorunlu hale gelmiştir.

Osmanlı yönetiminin inşaat faaliyetlerine getirdiği, genellikle İslam hukukundan kaynaklanan ve dönemlere göre farklı uygulamalar gösteren kurallar, durumu fermanlarla belirlenerek iç teşkilatlarına karışılmayan kiliseleri de kapsamıştır. Buna göre, Hıristiyanların yeni kilise inşa etmelerine izin verilmiyor, ancak yangın ya da deprem sonucu tamamen tahrip olan kiliselerin yerine yenileri inşa edilebiliyordu.

Eski kiliselerin onarımı da verilecek izne bağlanmıştı. Onarımlarda, kilisenin mevcut biçimine uymak ve eklenti yapmamak şartı aranır, buna uymayan inşaatlar yıktırılırdı. Bu konuda Balat Kapısı dışında nizami yapılmayan bir kilisenin yıkılmasına dair 1565 tarihli bir hüküm vardır. Kiliselerde, onarımların ancak eski ve kullanılmış malzeme ile yapılabildiği, kubbe yapımının da yasak olduğu bilinmektedir.

Osmanlı döneminde, kiliseler konusundaki kısıtlayıcı kuralların hafifletilmesi de gündeme gelmiştir. Uzunçarşılf ya göre, 17. yy'da Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'nın sadrazamlığı sırasında, Hıristiyanların yaşammı kolaylaştırmaya yönelik girişimlerde bulunulmuştur. Bazı vergi kolaylıklarının yanısıra, İstanbul'daki kiliselerin bakım ve onarımına da olanak sağlayan Köprülü Fazıl Mustafa Paşa, kilise onarımlarının ancak kullanılmış malzeme ile yapılabilmesi zorunluluğuna karşı çıkmıştır.

Kiliselerin onarımı için, kilise mütevelli heyetinin Babıâli'ye başvurusu gerekirdi. Başvuru üzerine, hassa mimarları, kadıların huzurunda keşif yaparak karar ve-

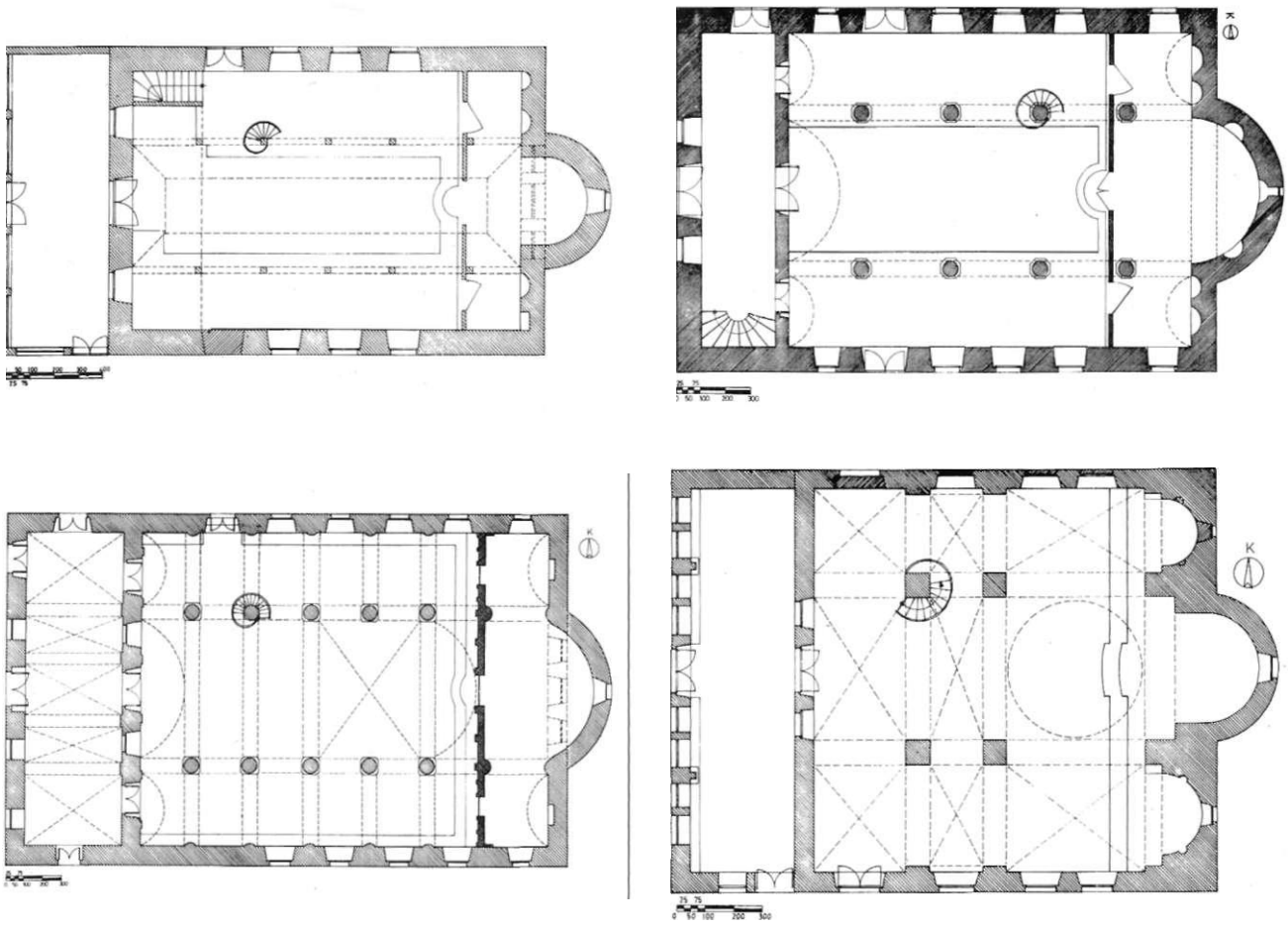

İstanbul'da bulunan bazilikal plan tipindeki Rum Ortodoks kiliselerinde farklı uygulama örnekleri: Ayios Dimitrios Kilisesi / Sarmaşık (en üst sol), Panayia Belgradu Kilisesi / Belgradkapı (en üst sağ), Zoodohos Piyi Kilisesi / Silivrikapı (üst sol), Ayios Yeoryios Kiparissas Kilisesi / Samatya.
A. Saya, 1992

İSTANBUL'DAKİ RUM ORTODOKS KİLİSELERİ

Fener Patrikhanesi'ne Bağlı Kiliseler: Fener'de Ayios Yeoryios Patrikhane Kilisesi, Panayia Muhliotissa Kilisesi, Ayios Yeoryios Potiras Kilisesi; Ayakapı'da Ayios Nikolaos Kilisesi; Kumkapı'da Ayia Kiriaki Kilisesi, Panayia Elpida Kilisesi; Yenikapida Ayios Teodoros Kilisesi; Kocamustafapaşa'da Panayia Altımermer Kilisesi; Samatya'da Ayios Minas Kilisesi, Ayios Yeoryios Kiparissas Kilisesi, Hristos Analipsis Kilisesi, Ayios Nikolaos Kilisesi; Yedikule'de Ayios Konstantinos ve Ayia Eleni Kilisesi; Kazlıçeşme'de Ayia Paraskevi Kilisesi; Belgradkapida Panayia Belgradu Kilisesi; Topkapı'da Ayios Nikolaos Kilisesi; Sarmaşık'ta Ayios Dimitrios Kilisesi; Edirnekapida Ayios Yeoryios Kilisesi; Salmatomruk'ta Panayia Uranon Kilisesi; Tekfursarayf nda Panayia Hançeriotissa Kilisesi, Eğrikapı'da Ayios Kiriakos Mezarlık Kilisesi, Panayia Suda Kilisesi; AyvansaraY'da Panayia Blaherna Kilisesi, Ayios Dimitrios Kananu Kilisesi: Balatkapida Panayia Balinu Kilisesi, Taksiarhis Kilisesi; Hasköy'de Ayia Paraskevi Kilisesi; Beyoğlu'nda Ayios Konstantinos Kilisesi; Galatasaray'da Panayia Kilisesi; Taksim'de Ayia Trias Kilisesi; Dolapdere'de Panayia Evangelistria Kilisesi; Kuıtuluş'ta Ayios Dimitrios Kilisesi, Ayios Atanasios Kilisesi, Ayios Elefterios Mezarlık Kilisesi; Feriköy'de Ayii Apostoli Kilisesi; Şişli'de Hristos Metamorfozis Mezarlık Kilisesi; Beşiktaş'ta Panayia Kilisesi; Yenimahalle'de Panayia Kilisesi; Ortaköy'de Ayios Fokas Kilisesi, Ayios Yeoryios Mezarlık Kilisesi; Kuruçeşme'de Ayios Dimitrios Kilisesi, İoannes Prodromos Kilisesi; Arnavutköy'de Taksiarhis Kilisesi, Profitis İlias Kilisesi; Bebek'te Ayios Haralambos Kilisesi; Boyacıköy'de Panayia Evangelistria Kilisesi; İstinye'de Taksiarhis Kilisesi; Yeniköy'de Ayios Nikolaos Kilisesi, Panayia Kilisesi.

Manastır Kiliseleri: Silivrikapida Zoodohos Piyi Kilisesi; Büyükada'da Ayios Nikolaos Kudunas Kilisesi, Ayios Yeoryios Kilisesi, Hristos Kilisesi; Heybeliada'da Ayia Trias Kilisesi, Ayios Spiridon Kilisesi, Hristos Kilisesi; Burgazadasinda Ayios Yeoryios Karipis Kilisesi, Hristos Kilisesi; Kınalıada'da Hristos Kilisesi.

Kadıköy Metropolitliği Kiliseleri: Kadıköy'de Ayia Eufemia Kilisesi, Ayia Trias Kilisesi, Ayios İgnatios Mezarlık Kilisesi; Kalamış'ta Ayios İoannes Hrisostomos Kilisesi; Yeldeğirmeni'nde Ayios Yeoryios Kilisesi; Baglarbaşinda Profitis İlias Kilisesi; Kuzguncuk'ta Ayios Panteleimon Kilisesi, Ayios Yeoryios Kilisesi; Çengelköy'de Ayios Yeoryios Kilisesi; Kandillide Metamorfozis Kilisesi; Kandillide Metamorfozis Kilisesi; Paşabahçe'de Ayios Konstantinos ve Ayia Eleni Kilisesi: Beykoz'da Ayia Paraskevi Kilisesi.

Terkos Metropolitliği Kiliseleri: Tarabya'da Ayia Paraskevi Kilisesi, Ayios Konstantinos ve Ayia Eleni Kilisesi; Büyükdere'de Ayia Paraskevi Kilisesi; Yenimahalle'de İoannes Prodromos Kilisesi; Bakırköy'de Aiyos Yeoryios Kilisesi, Hristos Analipsis Mezarlık Kilisesi; Yeşilköy'de Ayios Stefanos Kilisesi.

Adalar Metropolitliği Kiliseleri: Büyükada'da Ayios Dimitrios Kilisesi, Panayia Kilisesi, Profitis İlias Mezarlık Kilisesi; Heybeliada'da Ayios Nikolaos Kilisesi, Profitis İlias Mezarlık Kilisesi; Burgazadasinda İoannes Prodromos Kilisesi; Kınalıada'da Panayia Kilisesi.

Kudüs Patikhanesi'ne Bağlı Kiliseler: Fener'de Ayios Yeoryios Metohi Kilisesi; Yeniköy'de Ayios Yeoryios Metohi Kilisesi; Heybeliada'da Ayios Yeoryios Metohi Kilisesi.

Sina Başpiskoposluğu'na Bağlı Kilise: Balat'ta İoannes Prodromos Metohi Kilisesi.

Türk Başpiskoposluğu 'na Bağlı Kiliseler. Karaköy'de Panayia Kafatiani Kilisesi, Ayios Nikolaos Kilisesi, İoannes Prodromos Kilisesi.

Müessese Kiliseleri: Silivrikapida Ayios Haralambos Kilisesi, Ayii Anargiri Kilisesi.

Özel Kilise: Arnavutköy'de Hristos Kilisesi.

rirler; onarım bitince kurallara uyulup uyulmadığının kontrolü için yeniden keşif yaparlardı. Galata kadısına yazılan 1730 tarihli hükümde, Beşiktaş'taki Meryem Ana Kilisesi'nin onarımına izin verilerek, onarım sırasında uyulması gereken koşullar açıklanmakta; bir diğer hükümde ise inşaatın bitiminde keşif yapılması gereği belirtilmektedir. Bu onarımların özel önemi nedeniyle, keşifler mimarbaşımn başkanlığındaki hassa mimarları heyeti tarafından gerçekleştirilirdi.

18. yy'ın ikinci yarısındaki siyasal gelişmeler sonucu Osmanlı toplumuna dış güçlerin müdahalesi. I. Abdülhamid döneminde (1774-1789) Rusya ile yapılan Küçükkaynarca Antlaşması'nda da görülür. Antlaşma, Osmanlı ülkesinde yaşayan Ortodoks cemaati üzerinde Rusya'nın himayesini öngörüyordu. Rusya ile yapılan Aynalıkavak Antlaşmasinm 7. maddesi. Osmanlı ülkesindeki Hıristiyanların yeni kiliseler yapabilmeleri ve eski kiliselerini de onarabilmelerine ilişkindi.

19- yy'm başında, Yunan isyanı sonrasında yaşanan toplumsal karmaşa sırasında Rum kiliselerinin tahrip edilmesi üzerine Rusya, Osmanlı Devletimden bu kiliselerin yeniden yapılmasını resmen talep etmişti.

Osmanlı İmparatorluğumda 18. yyin ilk yansında başlayan Batıya yöneliş, toplumun her kesimini büyük ölçüde etkilerken, uzun zaman devletin dış ilişkilerinde önemli bir yere sahip olan Rum toplumunun hem Osmanlı Devleti hem de Batılı ülkeler nezdinde ön plana çıkmasına yol açmıştır. 19. yy'ın ilk yarısında, İstanbul'daki Rum toplumunun sosyal gelişmesine koşut olarak, Rum kiliseleri de onarımlar veya yeniden yapımlarla ele alınmıştır. Bu dönemde inşaat faaliyetlerinin yoğunlaştığını, kiliselerdeki kitabeler de belgelemektedir.

Osmanlı toplumunu Tanzimat ve Islahat fermanlarına hazırlayan yenileşme hareketlerinin yarattığı ortamda, mevcut kiliselere onarım ve yeniden yapım olanakları sağlanarak önemli bir adım atılmıştır. II. Mahmud döneminde (1808-1839) Hıristiyanların yeni kilise inşa etmeleri konusundaki yasak kaldırılmış; onarımlarda padişah fermanı gerektiren uygulamadan vazgeçilerek, bu zorunluğun yeniden inşa edilecek kiliseler için sürdürülmesi görüşü benimsenmiştir.

Osmanlı yönetiminde kiliseler ile ilgili inşa faaliyetlerinde uyulması zorunlu kurallar sonucu, mimaride tekdüzeliğin hâkim olduğu görülür. Bu dönemin kiliseleri genel olarak bazilikal plan tipinde ve benzer özellikler gösteren yapılardır. Dönemin kilise tipini, dışta çift yüzlü kırma çatının örttüğü, iki sıra taşıyıcı ile ayrılmış üç nefli bazilikalar yansıtmaktadır.

Ancak, 19. yy'm ikinci yarısında, mimaride çeşitlenme ve farklı plan tipleri görülür. Bu dönemde sayıları giderek artan kiliselerde, yeni mimari anlayışların uygulanabilmesi, dini mimariyi de önemli ölçüde farklılaştırmıştır. Yeni dönemin kiliseleri, özellikle kubbeli, büyük boyutlu ve yoğun bezemeli yapılardır. Kumkapf daki Ayia Kiriaki ve Panayia Elpida(->) kiliseleri ile Taksim'deki Ayia Trias(-0 benzeri birçok kilisenin mimarisi, bu konudaki arayışları yansıtan farklı örneklerdir. Yeni dönemde kısa zamanda yaşanan değişim; gerek plan tipleri ve yapım tekniğinde, gerekse bezemede ulaşılan boyutları göstermektedir.

Osmanlı döneminde Hıristiyanların yeni kilise inşa etmelerine getirilen yasak, günümüze kadar gelen Rum Ortodoks kiliselerinin Bizans dönemindeki yerlerini koruyabilmelerini sağlamış; sürekli onarımlarla değişerek yenilenen Rum kiliseleri, konum olarak Bizans kiliselerinin devamı olmuştur. İstanbul'un fethinden sonra, yıkılan kiliselerin elden çıkmaması ve malzemesinin taşınmaması için, yapıların kısa zamanda onarılmasına çaba gösterilmiş; böylece Bizans döneminden kalan kiliselerin, konum olarak Rum Ortodoks kiliseleri ile devamlılığı sağlanmıştır.

Rum Ortodoks toplumun, Bizans dönemindeki gibi ayazma yanında veya üstünde kilise inşa etmeleri geleneği de kiliselerin günümüze dek süren devamlılığının bir başka nedeni olmuştur. Bu süreç sonun-

da, Bizans'ın oluşturduğu mirasa dayanan kökeni ve Osmanlı'nın yaşattığı varlığı günümüze gelen Rum Ortodoks kiliseleri, farklı bir mimari oluşturmuştur.

İstanbul'daki kiliselerde bulunan kitabelerden edinilen bilgilerle, kiliselerin tarihlenmesinin yanısıra inşa ve onanm faaliyetlerine katılan yönetici, bani ve rrıimarlarm adları tespit edilebilmektedir. Bu bilgiler, kiliselerin, esnaf ve tüccar kesimin himayesinde olduğunu ortaya koymaktadır. Rum Ortodoks kiliselerinde tespit edilen en eski kitabe, Hasköy'deki Ayia Paraskevi Kilisesi'neO» aittir. Kitabede, kilisenin 1692'de Eflâk Voyvodası Brankovanos tarafından yaptırıldığı belirtilir. Fener'deki Ayios Yeoryios Metohi Kilisesi'ninG» 1708 tarihli kitabesi ise, yapının, Kudüs Patriği Hrisantos'un harcamalarıyla, Filistin'deki Kesaria Metropoliti Meletios, Başrahip Meletios ve Kalfa Paulos'un gözetiminde yeniden inşa edildiğini ortaya koyar.

Kiliselerdeki kitabelerden, dönemin bazı mimarları saptanmaktadır. Fener'deki Ayios Yeoryios Metohi Kilisesinin 1708 tarihli kitabesinde Kalfa Paulos; Topkapı'daki Ayios Nikolaos Kilisesinin 1831 tarihli kitabesinde Kayserili Konstantinos Yolasığmazis; Samatya'daki Hristos Analipsis Kilisesi'nin 1832 tarihli kitabesinde Konstantinos; Samatya'daki Ayios Minas Kilisesi'nin(-0 1833 tarihli kitabesinde Konstantia Yolasığmazis; Samatya'daki Ayios Konstantinos ve Ayia Eleni Kilisesi'nin(->) 1833 tarihli kitabesinde Konstantinos; Salmatomruk'taki Panayia Uranon Kilisesi'nin(->) 1834 tarihli kitabesinde Kalfa Teodoros; Samatya'daki Ayios Yeoryios Kiparissas Kilisesi'nin(->) 1834 tarihli kitabesinde Nikolaos Nikitadis; Silivrikapidaki Zoodohos Piyi Kilisesi'nin 1834 tarihli kitabesinde Nikolaos Pağcioğlu ve Marki Kalfa; Edirnekapf daki Ayios Yeoryios Kilisesi'nin 1836 tarihli kitabesinde Hacı Nikolaos; Tekfursarayindaki Panayia Hançeriotissa Kilisesi'nin(->) 1837 tarihli kitabesinde Sisanionlu Kalfa Kosta'nın adları anılmaktadır.

İstanbul'da Osmanlı dönemindeki Rum Ortodoks kiliseleri hakkında sınırlı olan bilgilerin önemli bölümünü, çeşitli amaçlarla ve değişik zamanlarda İstanbul'a gelen seyyah, araştırmacı ya da bilim adamlarının İstanbul'u tanıtan eserleri oluşturmaktadır. 16. yy'da İstanbul'a gelen Pierre Gilles(-») Hans Dernschwam(->) Stephan Gerlach(->) yapıtlarında Rum Ortodoks toplumu, dinsel yaşamı ve kiliseleri hakkında bilgiler aktarmışlardır.

Rum Ortodoks kiliseleri hakkındaki düzenli ilk bilgiler, 16. yy'ın ikinci yansına aittir. Bu dönemde 1583'te Rus çarının temsilcisi olarak İstanbul'a gelen Trifon Karabeinikov'un tespitine göre, İstanbul'da Rumlara ait 47 kilise faaliyet göstermektedir. Trifon tarafından belirlenen bu kiliseler, "eski İstanbul" olarak bilinen, surların sınırladığı kesim ile Galata bölgesinde yer alır. 1604'te Atinalı Antonios Paterakis, İstanbul'daki 55 Rum kilisesinin adını kapsayan bir liste hazırlar. Paterakis listesi, Trifon listesinin kapsadığı bölgeye ek olarak Boğaz'ın Avrupa yakasındaki Rum köylerini de içermektedir.

İstanbul'a 1652'de gelen Antakya patriğinin kâtibi Paulus'un notlarında, Paterakis listesinin kapsadığı bölgedeki 23 Rum Ortodoks kilisesi kaydedilir. Thomas Smith'in 1669 tarihli, Trifon ile aynı bölgeyi kapsayan listesine göre, İstanbul'da 32 Rum kilisesi bulunmaktadır. 17. yy'm ikinci yarısında Du Cange, Trifon listesinin kapsadığı bölgede 26 kilise hakkında bilgi verir. 17. yy'm sonlarına doğru Eremya Çelebi Kömürciyanin açıklamalarına göre, şehirde 25 Rum Ortodoks kilisesi tespit edilir.

18. yy'ın ikinci yarısında Balatlı S. Hovannesyanin listesinde, surlar dahilinde bulunan 25 kilise yer alır. Bu yüzyılın sonlarında İnciciyan, İstanbul'daki Rum Ortodoks kiliselerinin sayısının daha önce 25 olduğunu ve mevcut 20 kilisenin bulunduğunu açıklamıştır.

Günümüzde İstanbul'da ibadete açık durumda 95 Rum Ortodoks kilisesi bulunmaktadır. Yönetim biçimleri ve kullanım amaçları bakımından farklı durumdaki bu kiliselerden 10'u manastır, 10'u mezarlık, 2'si sosyal amaçlı müessese kilisesi olarak faaliyet göstermektedir. 1 kilise şahsa ait, 7 kilise yabancı temsilcilik statüsündedir.

Yönetim bakımından İstanbul'daki 95 kiliseden 85'i Fener Rum Ortodoks Patrikhaneslne(->) bağlıdır. Kudüs Rum Ortodoks Patrikhanesi'ne bağlı 3 kilise ve Sina Başpiskoposluğu'na bağlı 1 kilise, temsilcilik anlamında metohi kilisedir. 3 kilise Türk Ortodoks Başpiskoposluğu, 2 kilise Balıklı Rum Hastanesi yönetimindedir. Şahsa ait olan 1 kilise ise günümüzde kullanılmamaktadır.

Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'ne bağlı 85 kilise, metropolitlerin sorumluluğundaki yönetim alanları içinde yer alır. Buna göre şehirde bulunan 49 kilise ve 1 manastırla Adalardaki 9 manastırın yönetimi doğrudan Patrikhane'ye aittir. Kadıköy Metropolitliği yönetiminde 12 kilise, Terkos Metropolitliği ve Adalar Metropolitliği yönetiminde de 7'şer kilise bulunmaktadır.

Bibi. M. Gedeon, *Ekklesiai Byzantinai Eksakriboumenai,* Konstantinoupolis, 1900; S. Gerlach, *Stephan Gerlahs desse Aelteren Tage-Buch,* Frankfurt, 1674; İnciciyan, *İstanbul;* lanın, *Eglises et monestères;* Z. Karaca, "İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri", *TT,* 105 (1992), 25-31; ay, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri,* İst., 1994; P. Kerameus, "Naoi tes Konstantinoupoleos kata to 1583 kai 1604". *Ho en KonstantinoupoleiHeilenikos Pbilologikos Syllogos,* XXVIII (1904), s. 118-145; *İSTA,* III, 1537-1555, 1561-1598; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi;* S. Petrides, "Eglises Grecques de Constantinople en 1652", *Echos d'Orient, TV* (1901), s. 42-50; Schneider, *Byzanz.*

ZAFER KARACA

RUM ORTODOKS PATRİKHANESİ

"Fener Rum Patrikhanesi" ve "Ökümenik Patriklik" olarak da bilinir.

Bizans döneminde ekonomik ve sosyal önemiyle dünya başkenti konumuna ulaşan İstanbul, 6. yy'dan itibaren Hıristiyanlık alemindeki dinsel tartışmaların önemli bir kesimini oluşturan Ortodoksluğun da merkezi olmuştur. İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethinden sonra, Müslüman olmayan toplumların sosyal ve ekonomik konumunun düzenlenmesi için yapılan çalışmalar kapsamında ele alman dini düzenlemeler; II. Mehmedin (Fatih) çıkardığı fermanla sağlanmış, böylece Rum patriği ve Patrikhane'nin yasal konumu belirlenmiştir.

II. Gennadios'un(->) patrik olmasının ardından, Patrikhane'nin faaliyetlerini kentin ikinci büyük kilisesi olan Havariyun Kilisesinde^) yürütmesi kararlaştırılır. I. Constantinus döneminde (324-337) yaptırılmış olan ve imparator ailesinin mezarlarının da bulunduğu Havariyun Kilisesi, zamanla çevresindeki mahallelerde Hıristiyanların azalması ve güvenlik sorunu nedeniyle 1455'te boşaltılır. Patrikhane'nin yeni yeri olarak, II. Mehmedin izniyle, yönetimi daha kolay olan Pammakaristos Manastırı belirlenir. II. İoannes Komnenos tarafından 12. yy'ın başında yaptırılan Pammakaristos Manastırı, çok sayıda Hıristiyan göçmenin yerleştirildiği Çarşamba semtinde, kadınlar manastırı olarak kullanılıyordu.

Havariyun Kilisesine göre daha küçük

Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin onarımdan sonraki görünümü. *Zafer Karaca, 1991*

ve.güvenli olan Pammakaristos, 1518'de restore edilmiş ve II. İeremias'ın patrikliği sırasında genişletilerek yeniden inşa edilmiştir. Ancak, III. Murad döneminde (1574-1595), 1586'da boşaltılan kilisesinin 1591' de "Fethiye" adıyla camiye dönüştürülmesi üzerine Patrikhane, 131 yıl faaliyet gösterdiği Pammakaristos Manastırı'nı terk etmek zorunda kalır (bak. Fethiye Camii).

Önce Fener'deki "Vlah Sarayı Kilisesi'ne, 1597'de Ayvansaray'daki Ayios Dimitrios Kilisesi'ne taşman Patrikhane, 1602'de Fener'de bulunan Ayios Yeoryios Manastırı'na yerleşir ve bu tarihten sonra faaliyetini burada sürdürür.

Cumhuriyet döneminde Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin etkinlik alanı dini konularla sınırlanmıştır. Hizmet binasının 1941' de yanması üzerine, 1989'da Yüksek Mimar Aristidis Pasadeos nezaretinde başlatılan onarım çalışmaları 1991'de tamamlanarak hizmete açılan Patrikhane, faaliyetini halen yeni binasında yürütmektedir.

Bibi. O. Ergin, *Türk Tarihinde Evkaf, Belediye ve Patrikhaneler,* İst., 1937; Z. Karaca, "Fetihten Sonra İstanbul ve Rum Toplumu", *TT,* 104 (1992), 13-17; V. Mırmıroglu, "Fener Rum Patrikhanesi", *TTOKBelleteni,* 48 (1946), 25-27; A. O. Pasadeos, *Patriarkhikos oikos tou oikoumenikoun thronou,* Selanik, 1976; S. Şahin, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye,* İst., 1980; Ş. Tekindağ, "Osmanlı idaresinde Patrik ve Patrikhane", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi,* S. 1 (1967), s. 52-55.

ZAFER KARACA

RUM ORTODOKS PATRİKLERİ

Bizans döneminde Ortodoksluğun merkezi olan İstanbul'un, Osmanlılar tarafından fethinden sonra II. Mehmed'in (Fatih) fermanı ile şehirdeki Rum cemaatinin can ve mal güvenliği sağlanıyor; ibadet serbestisi ve kendi dini liderlerini seçebilme hakkının yanısıra, Rum Ortodoks kiliselerinin varlığı da onaylanıyordu. Aslı daha soma yandığı için ilan ediliş tarihi kesin olarak bilinmeyen ferman, sonraki padişahların tahta çıkışları sırasında da yenilenmiştir.

Fatih'in emri ile Rum Ortodoks toplumun ruhani liderliğine seçilen Georgios Sholarios, "II. Gennadios" adıyla Osmanlı döneminin ilk Rum Ortodoks patriği olmuş; Hıristiyan dünyasının tek hâkimi durumundaki papalık yönetimine karşı, Ortodoks inancını şiddetle savunan politikası ile tanınmıştır. Patrik ilan edildikten sonra, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde tüm Ortodoksların temsilcisi olarak tanınan II. Gennadios, Fatih'in sağladığı önemli yetkilerle donatılarak, hak ve yetkileri güvence altına alınmıştır.

II. Mehmed'in çıkardığı ferman ile yasal konumu belirlenen Rum Ortodoks patrikleri, cemaatin evlenme, cenaze vb âdetlerini özgürce uygulayabilmesini denetliyorlardı. Osmanlı yönetiminde vezir ile aynı statüde kabul edilen ve kendisine divanda yer verilen patrik, maiyetindeki diğer yöneticiler ile birlikte her türlü hizmet ve vergiden muaf tutulmuştur.

Rum cemaatini ilgilendiren konuların görüşüldüğü meclise başkanlık eden patrik, hukuki ve cezai işlerde tam yetkili kılınmıştır. Böylece patrik, Rum Ortodoks toplumun lideri sıfatıyla, Bizans İmparatorluğu dönemindeki haklarından daha fazlasına kavuşmuştur.

Patrikhane'nin Pammakaristos Manastırıma taşınmasından sonra burayı ziyaret eden Fatih'in patrik ile yaptığı dini konulardaki görüşme sırasında, Hıristiyanlık dinini anlatan yazılı açıklama İstemesi üzerine, Patrik II. Gennadios tarafından hazırlanan ve 20 paragraftan oluşan bir metin Fatih'e sunulmuştur. Bir öğreti olarak Hıristiyanlık dininin anlatıldığı ve "II. Gennadios İtikatnamesi" olarak bilenen metin; "İs-

OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE RUM ORTODOKS PATRİKLERİ

II. Gennadios (1454-1456), II. Isidoros (1456-1462), II. Gennadios (1462-1463) ikinci kez, I. Sofranios (1463-1464), II. Gennadios (1464) üçüncü kez, I. İoasaf (1464-1466). II. Markos (1466), I. Simeón (1466), I. Dionisios (1467-1471), I. Simeón (1471-1475) ikinci kez, I. Rafail (1475-1476), III. Maksimos (1476-1482), I. Simeón (1482-1486) üçüncü kez, II. Nifon (1486-1488), I. Dionisios (1488-1490) ikinci kez, IV. Maksimos (İ491-1497), II. Nifon (1497-1498) ikinci kez, I. toakim (1498-1502), II. Nifon (1502) üçüncü kez, I. Pahomios (1503-1504), I. loakim (1504) ikinci kez, I. Pahomios (1504-1513) ikinci kez, I. Teoliptos (1514-1522), I. İeremias (1522-1545), I. İoannikos (1526) geçici olarak, II. Dionisios (1546-1555) ikinci kez, II. toasaf (1555-1565), m. Mitrofanis (1565-1572), II. İeremias (1572-1579), III. Mitrofanis (1579-1580) ikinci kez, II. İeremias (1580-1584) ikinci kez, II. Pahomios (1584-1585), II. Teoliptos (1585-1586), II. İeremias (1587-1595) üçüncü kez, II. Matteos (1596), I. Gabriil (1596), I. Teofanis (1597), I. Meletios (1597-1598), II. Matteos (1598-1602) ikinci kez, II. Neófitos (1602-1603), II. Matteos (1603) üçüncü kez, II. Rafail (1603-1607), n. Neófitos (1607-1612) ikinci kez, I. Kirülos (1612), II. Timoteos (1612-1620), I. Kirülos (1621-1623) ikinci kez, IV. Grigorios (1623), II. Antimos (1623), I. Kirillos (1623-1633) üçüncü kez. II. Kirülos (1633), I. Kirülos (1633-1634) dördüncü kez, III. Atanasios (1634), I. Kirülos (1634-1635) beşinci kez, II. Kirülos (1635-1636) ikinci kez, III. Neófitos (1636-1637), I. Kirülos (1637-1638) altıncı kez, II. Kirülos (1638-1639) üçüncü kez, I. Partenios (1639-1644), II. Partenios (1644-1646), II. İoannikios (1646-1648), II. Partenios (1648-1651) ikinci kez, II. İoannikios (1651-1652) ikinci kez, III. Kirülos (1652), III. Atanasios (1652) ikinci kez, I. Paisios (1652-1653), II. İoannikios (1653-1654) üçüncü kez, III. Kirülos (1654) ikinci kez, I. Paisios (1654-1655) ikinci kez, II. İoannikios (1655-1656) dördüncü kez, III. Partenios (1656-1657), IV. Partenios (1657-1662), III. Dionisios (1662-1665), IV. Partenios (1665-1667) ikinci kez, III. Metodios (1668-1671), IV. Partenios (1671) üçüncü kez, IV. Dionisios (1671-1673), II. Yerasimos (1673-1674), IV. Partenios (1675-1676) dördüncü kez, IV. Dionisios (1676-1679) ikinci kez, IV. Atanasios (1679), İakovos (1679-1682), IV. Dionisios (1682-1684) üçüncü kez, IV. Partenios (1684-1685) beşinci kez, İakovos (1685-1686) ikinci kez, IV. Dionisios (1686-1687) dördüncü kez, İakovos (1687-1688) üçüncü kez, II. Kallinikos (1688), IV. Neófitos (1688-1689), Ih Kallinikos (1689-1693) ikinci kez, IV. Dionisios (1693-1694) beşinci kez. II. Kallinikos (1694-1702) üçüncü kez, III. Gabriil (1702-1707), V. Neófitos (1707), Kiprianos (1707-1709), V. Atanasios (1709-1711), IV. Kirülos (1711-1713), Kiprianos (1713-1714) ikinci kez, III. Kosmas (1714-1716), III. İeremias (1716-1726), II. Paisios (1726-1732), III. İeremias (1732-1733), I. Serafim (1733-1734), VI. Neófitos (1734-1740), II. Paisios (1740-1743) ikinci kez, VI. Neófitos (1743-1744^ ikinci kez, II. Paisios (1744-1748)' üçüncü kez, V. Kirülos (1748-1751), II. Paisios (1751-1752) dördüncü kez, V. Kirülos (1752-1757) ikinci kez, III. Kallinikos (1757), II. Serafim (1757-1761), III. İoannikos (1761-1763), Samuil (1763-1768), II. Meletios (1768-1769), II. Teodosios (1769-1773), Samuü (1773-1774) ikinci kez, II. Sofronios (1774-1780), IV. Gabrül (1780-1785), Prokopios (1785-1789), VII Neófitos (1789-1794), III. Yerasimos (1794-1797), V. Grigorios (1797-1798), VII. Neófitos (1798-1801) ikinci kez, IV. Kallinikos (1801-1806), V. Grigorios (1806-1808) ikinci kez, IV. Kallinikos (1808-1809) ikinci kez, IV. İeremias (1809-1813), VI. Kirülos (1813-1818), V. Grigorios (1818-1821) üçüncü kez, II. Evyenios (1821-1822), III. Antimos (1822-1824), Hrisantos (1824-1826), Agatangelos (1826-1830), I. Konstantinos (1830-1834), II. Konstantinos (1834-1835), VI. Grigorios (1835-1840), IV. Antimos (1840-1841), V. Antimos (1841-1842), IV. Yérmanos (1842-1845), III. Meletios (1845), VI. Antimos (1845-1848). IV. Antimos (1848-1852) ikinci kez, IV. Yérmanos (1852-1853) ikinci kez, VI. Antimos (1853-1855) ikinci kez, VII. Kirülos (1855-1860), II. İoakim (1860-1863), III. Sofronios (1863-1866). VI. Grigorios (1867-1871) ikinci kez, VI. Antimos (1871-1873) üçüncü kez, II. loakim (1873-1878) ikinci kez, III. İoakim (1878-1884), IV. İoakim (1884-1887), V. Dionisios (1887-189D, VIII. Neófitos (1891-1894), VII. Antimos (1895-1897), V. Konstantinos (1897-1901), III. İoakim (1901-1912) ikinci kez, V. Yérmanos (1913-1918), Doroteos (1918-1921), IV. Meletios (1921-1923), VIL Grigorios (1923-1924), VI. Konstantinos (1924-1925), III. Vasilios (1925-1929), II. Folios (1929-1935), Beniamin (1935-1946), V. Maksimos (1946-1948), Atinagoras (1948-1972), Dimitrios (1972-199D, Bartolomeos (22 Ekim 1991).

tanbul (Yeni Roma) Patriği Gennadios Sholarios Efendi'nin, Hıristiyanların doğru ve kusursuz itikatları hakkında, agarinlere (Müslümanlara) verdiği itikat beyannamesi" olarak tanıtılmıştır.

1856 tarihli Islahat Fermanı ile yetkileri dini konularla sınırlanan ve seçim usulleri gözden geçirilen patrikler, ömür boyu görevli kılınarak sorumlu oldukları davalardaki yetkileri genişletilmiştir. Ferman, patriklere, alışılagelmiş bahşiş ve aidat uygulaması yerine belirli bir gelir tahsis edilmesini de hükme bağlamıştır.

Cumhuriyet döneminde patriklerin ayrıcalıkları kaldırılarak, Türkiye Cumhuriyeti uyruğunda bulunmaları koşulu getirilmiştir. Rum Ortodoks kiliseleri üzerinde otorite kullanma hakkına sahip olan İstanbul patriği, 6. yy'dan beri "ökümenik patrik" unvanıyla dünyadaki tüm Ortodoksların ruhani lideri kabul edilir.

Bibi. A. Decei, "Patrik **II.** Gennadios Skolarios'un Fatih Sultan Mehmet İçin Yazdığı Ortodoks İtikadnamesinin Türkçe Metni", *Fatih ve İstanbul,* **I** (1953), s. 99-116; M. Gedeon, *Khronika tou Patriarkhikou oikou kai tou naou, Konstantinoupolis,* 1884; S. Germanos, *Symbole eis tous Patrirarkhikous Katalogous Konstantinoupoleos apo tes haloseos kai hekses,* **I, II,** Konstantinoupolis, 1935, 1938; Z. Karaca, "Fetihten Sonra İstanbul ve Rum Toplumu". *TT.* 104 (1992), 13-17; V. Mırmıroğlu, "Fatih ve Patrik Yenadios.". *TTOKBelleteni,* 124 (1952), 14-15.

ZAFER KARACA

RUM PATRİKHANESİ

bak. RUM ORTODOKS PATRİKHANESİ

RUMCA BASIN

İstanbul'da yayımlanan ilk Rumca gazete devletin resmi sözcüsü *Takvim-i Vekajfz'fiin* Rumca nüshası olan *Otomanikos Monitördür.* 1832'de başlayıp 1840'a kadar devam ettiği sanılan gazete 400 adet basılıyor ve başta Rum Ortodoks Patrikhanesi olmak üzere ilgililere dağıtılıyordu. Bir süre Patrikhanenin daha iyi anladıkları (belki de çeviriyi uygun bulmuyorlardı) gerekçesiyle Türkçe nüshayı tercih ettiğini bildirmesi, yayımın durdurulması sonucunu yarattı. Bu durum, bir yandan Osmanlı Rumlarının özelliklerinin, diğer yandan Yunan devletinin kurulmasıyla yazı (katerevusa) ve konuşma (demotik) dilleri arasında beliren çekişmenin sonucuydu.

OtomanikosMonitor'u, daha sonra Osmanlı diplomasisinde önemli bir rol oynayan Musurus ailesinden Yogos çıkarıyordu. 1840'ta Babıâli'nin memurlarından Konstandinos Adisidis'in çıkardığı O *Tilegrafos Tu Vosporu* (Boğaziçi Telgrafı) gazetesinin, *Ceride-i Havadis* gibi yarıresmi bir nitelik taşıdığı düşünülebilir. 1850'den itibaren İstanbul, Rumca basında önde olan İzmir'le yarışmaya başlamış ve hem dilde hem de genel politikada üç eğilimi yansıtan gazeteler belirmiştir.

Patrikhanenin son onarımı sırasında bina girişinde yapılan ve eski tasvirlerden hareketle İstanbul'un fethinden sonra II. Mehmed'in (Fatih) **II.** Gennadios Sholarios'a patriklik beratım verişini betimleyen mozaik pano. *Zafer Karaca*

İngiliz pasaportlu Yunanlı Dimitros Ksenis'in 1845'te kurduğu *Vizandis* (Bizans) 1854'te *Tilegrafos'h* birleşmiş ve aralıklarla 1901'e kadar birkaç kez el değiştirerek çıkmıştır. Gazete genelde Patrikhane'nin sözcüsü sayılıyordu. 1860-1870 arasında Dimitrios Kaçelidis tarafından çıkarılan *Omonia* da (Barış-Birlik) Patrikhane'den yardım alıyordu. Patrikhane'nin resmi organı *Eklisiastiki Alitia* (Kilise Gerçeği) 1923'e kadar yaşamını sürdürmüştür. Patrikhane'ye yakm olanlar her şeyden önce yenilikçi akımlara karşı tutucu bir çizgi izliyorlardı. Yunanistan'ın kendi kilisesinin özerkliğini ilan etmiş olması sebebiyle Yunan hükümetinin politikasına karşı da çok uyumlu davranmıyorlar, İstanbul'un üstünlüğünden vazgeçmeye razı görünmüyorlardı. Babıâli'den maddi yardım gören gazeteci Mihail Hurmuzis 1864-1868 arasında çıkardığı *Armonia* (Ahenk) gazetesinde ve başta *Anatolikos Astir* (Anadolu Yıldızı) olmak üzere yazı yazdığı diğer gazetelerde Osmanlı-Yunan işbirliğini destekliyor ve Patrikhane'ye yardım ediyordu.

Rum milletinin, özellikle Anadolu'daki kesiminin anadili Türkçeydi. Bunlar Rumca konuşmayı hiç bilmiyorlardı. 15. yy'dan beri eserlerini Karamanlıca (Karamanlidika) adı verilen, Grek harfleriyle Türkçe olarak yayımlıyorlardı. Patrikhane bile buna karşı çıkmamış, onları kiliseye bağlı tutmak için Karamanlıca din kitapları yayımlamayı normal karşılamıştır. Evangelinos Misailidis'in 1851'de İstanbul'da yayımlamaya başladığı *Anatoli(->)* gazetesi Karamanlıcanın kökleşmesine büyük katkıda bulundu. Gazetenin yanısıra bol sayıda kitap da yayımladı. R. Arhagger'e göre, Karamanlıca Rumcadan çok Türkçeye ayak uydurmuş ve Yunan yayılmacı etkilerinden çok, bir arada uyumlu yaşamanın destekçisi olmuştur. Bu sebepten *Tercüman-ı Hakikat,* E. Misailidis'i "Fikr-i Osmaniyi yaymakta kimsenin kâbına varamadığı kişi" olarak tanıtmıştır.

Üçüncü grup Rumca özel gazetelerden oluşmaktadır. 1861-1894 arasında Filalitis-Kalifron-Fotiadis'in çıkardıkları *Anatolikos Astir*(Anadolu Yıldızı); 1869-1876'da N. Destunianos'un *Teatis'i* (Seyirci); 1876-1877'de Gabriilidis'in *Metaritmisis'i* (Islahat); Vangelis Papadopulos'un *Proia, SavatieaEpiteorisis'i* (Cumartesi Revüsü), *Hiaki Epiteorisis'i* (Sakız Revüsü), *Nea Epiteorisis'i* (Yeni Revü) kısa sürelerle ilgi toplamış olanlardır. Bu grupta en önemli olanların başında Stavros Vutiras'ın 1866'da *Neologos Tis Anatolia* adıyla başlatıp sonra sadece *Neologos* adını alan yayını gelir. Sorumlu müdürü, bir Osmanlı memuru olan Hıristos Papadopulos idi. Sahibinin kültür düzeyinin yüksekliği sebebiyle o dönemin bütün Rumca basını içinde en önde yer alarak, İstanbul'un evrensel kültür merkezi niteliğine bir katkıda bulunmuştur. Bazen örtülü, bazen açık şekilde Panhelenizmi ve Megali İdea'yı savunmuş, yandaşlarından para toplayarak yaşamaya çalışmıştır. Vutiras 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı sırasında sınır dışı edildi ve ancak

1908'de II. Meşrutiyet ilan edilince geri dönüp daha açık şekilde kampanyasına devam etti. *Neologos* Yunan yenilgisi üzere 1922'de kapandı. 1863'te Raptarhis'in *Eptalofos* (Yedi Tepeli) adıyla başlattığı gazeteyi Dimitrios Nikolaidis devralıp ismini *Konstantinopolis'e* çevirdi ve aralarla 1914'e kadar yayımladı. Bir Fransızca gazete de çıkaran Bellis'in *Tabidromos\ı* (Postacı) Yunan çıkarlarını savunan Kyriakopulos'un Fransızca *Phare du Bosphore'u* da (1869-1890) bu grupta sayılabilir. Bu gazetelerden birçoğu Babıâli'den para yardımı görüyordu. Açık Yunanlılıktan çok, kültürel uyanışa katkı ve tercihen Rum cemaatinin çıkarlarını ön plana çıkararak ulusal bilince katkıda bulunmuşlardır.

Dergiler arasında ilk olarak 1845'te Efrosini Samarcidis tarafından çıkarılan kadın dergisi *Kipseli* belirmiştir. Aylık olan bu dergi 34 sayı yayımlanmıştır. Dergi alanında asıl etkili olan mizahi yayınlarıyla Kayserili Rum Teodor Kasap'tır. Türkçe yayınlarının yanısıra Rumca *Diyojen(-*), Momos* ve *Kondonator* adlı yayınlarıyla bu alanın öncülerinden olmuştur. Yeni Osmanlılarla yakın ilişkisi ve işbirliği sebebiyle mahkemelere düşmüş, yurtdışına kaçmış, ama sonra II. Abdülhamid'le anlaşıp onun hizmetine girmiştir.

1908'de II. Meşrutiyetin ilanıyla başlayan basın patlamasında Rumca gazeteler sayıca Türkçeden soma en çok olandır. İlk 7 ayda bütün ülkede 730 olan yeni imtiyazların yüzde 50'si Türkçe, yüzde 15'i Rumca gazeteler içindi. İstanbul'da da 37 Rumca, 3 Karamanlıca ve 12'si karışık dilli (Rumcamn yamsıra Fransızca, Ermenice vb) imtiyaz alındı. Başvuruda bulunanlardan 9'unun Yunan uyruklu olması, Meşrutiyet gazetelerinin eski ihtiyatlılıktan çıkmasının izahına yardımcı olmaktadır. Meclis seçimleri vesilesiyle bu basın protestolar yayımlamış, boykotlar organize etmiş ve Yunanlılığın savunuculuğunu açıkça üstlenmiştir. *Neologos* ve *Proodos* gibi gazetelerle İttihad ve Terakki'nin sözcüsü *Tanin* arasmda çok sert tartışmalar geçmiştir. Bu dönemin önde gelen gazetecileri arasında Dimitraki Tomaidi, Kozmidi, Dimitri Karasavas, Yorgi İkonomidi, Pavlo Fotiyadi, Hambailidi gibi isimleri sayabiliriz.

Daha sonra sıkıyönetimlerin kontrolü altında 1918'e kadar durgun kalan bu basın, Mütareke'nin ilanı ile birlikte ayrılıkçı eğilimleri açık açık yazmaya başladı. İstanbul'un kurulacak Yunan İmparatorluğu na terkini, Türklerin Avrupa'dan kovulmasını istiyorlardı. Yazarları da Osmanlı Matbuat Cemiyetinin dışmda kendi örgütlenmelerine giriştiler. Anadolu'daki bozgun, İstanbul'un Rumca basınının ve yazarlarının sonu oldu. Gazeteler kapandı, gazeteciler ülkeyi terk etti. Türk düşmanlığı yapmamış bir gazeteci nesli ortaya çıktı.

1923-1941 arasında İstanbul'da 28 Rumca gazete ve dergi çıktı. Bunlardan 24'ü günlük siyasi gazeteydi: *Aniksartitos, Asipis, Avyi, Apoyevmatini(->), Dimokratia* (2 defa), *Dimokratis, Efimeris, Espirini, Estia, İmeris Yana, Katimerini, Metaritmisis, Metapolitefsis, Otipor, Patris, Politia, Politersis, Proodos, Proini, Ta Hronika, Ta Neotora, To Vitna, To Fos.* Bazıları birkaç sayı, bazıları birkaç yıl çıkmıştır. Daha sonra da *Efimeris* (1943-.?), *Vima* (1946-1952), *Keravnos* (1947-1951). *Kiryakatiki Proia* (1947-1960), *Hronos* (1947-?), *Apostólos Adreas* (1951-1964), *Elefteri Foni* (1952-1965), *Embros* (1952-1965), 7a Afea (1953-?) gibi gazeteler yayımlanmıştır. İçlerinde en önemlisi günümüze kadar yaşamını sürdüren *Apoyevmatini* olmuştur.

Haftalık dergi olarak *Fos, Foni,* mizahi *Okopanos,* 15 günlük *Kopanos,* dini olarak da aylık *Hıristiyaniki Estia* ile aylık *Ortodoksia* yayımlanmıştır. İstanbul'daki Rumların sayısı azaldıkça gazeteler de azaldı. Halen *Apoyevmatini* ile birlikte sadece *Iho* (Yankı) gazetesi (kuruluşu 1977) mevcuttur. Türkiye'nin ilk kadm foto muhabiri olarak Eleni (Küreman) özel bir üne sahiptir.

Bibi. H. Topuz, *100 Soruda Türk Basın Tarihi,* İst., 1973: Sakellarizoy, *O Faros tisAnatolis,* İst., 1900; M. İzedeon, *Aposemeimata Kronografoi 1800-1913,* Atina, 1932; R. Anhegger. "Evangelios Misailidis ve Türkçe Konuşan Dindaşları", *TT,* S. 50 (Şubat 1988), S. 51 (Mart 1988); G. Govessis, "Şark Meselesi ve Osmanlı Rum Basını" (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstirüsü. yayımlanmarnış yüksek lisans tezi), 1993.

ORHAN KOLOĞLU

RUMELİ FENERİ

İstanbul Boğazı'mn Rumeli yakasında. Boğaz'ın Karadeniz'e açıldığı kuzey ucunda yer alan deniz feneri.

1855'te, Kırım Savaşı sırasında Fransız ve İngiliz savaş gemilerinin İstanbul Boğazı'mn Karadeniz girişini görebilmeleri ve Boğaz sularına rahatça girebilmeleri amacıyla yapılmıştır.

Daha önceleri, geceleri gemilere yol göstermek ve Boğaz'm ağzını işaret etmek için Anadolufeneri Köyü'nde büyük çıra kütükleri yakılırdı. Rumeli yakasında, Karaburun'un ilerisindeki Darboğaz mevkii uzaktan Boğaz girişini andırdığından, eşkıyanın Karadeniz'den gelen gemileri karaya oturtup içindeki malı yağma etmek amacıyla Anadolu yakasındaki Anadolufeneri Köyü'nde olduğu gibi, burada da çıra yaktığı; bu ışığa aldanan gemicilerin ışığa doğru gittikleri; karaya oturdukları; pusudaki eşkıyanın da gemileri soyduğu rivayet edilir.

Rumeli Feneri, 15 Mayıs 1856 günü, karşı kıyıdaki Anadolu Feneri'yle birlikte hizmete girmiştir. Rivayete göre, jlk inşa edilişi sırasında fener kulesinin üst üste birkaç kez yıkılması üzerine, burada bir türbe olduğu ama zamanla yıkıldığı, fener kulesinin bu nedenle yükseltilemediği söylentileri yayılmış, Fransızlar da halkı memnun etmek için önce yatırın bulunduğu türbeyi yeni baştan inşa etmişler, sonra kuleyi örmeye başlamışlardır.

Karadeniz'den gelen gemilerin süvarileri, özellikle geceleri, Boğaz girişini kolay kolay fark edemezler. Boğazin girişini, uzun süreler, girişten 10 deniz mili (18,520 m) mesafeye konmuş olan bir işaret şamandırasının gündüz kendisi, gece ışığı tayin etmiştir. Bu işaret şamandırasını geçtikten biraz sonra Anadolu ve Rumeli fenerleri ortaya çıkar ve Boğaz'm ağzı böylece iyice belirlenmiş olurdu.

Rumeli Feneri deniz yüzeyinden yaklaşık 58 m yüksekliktedir. Işığı beyaz olup 18 mil uzaktan seçilebilmektedir. Bu sayede gemiler bir saatten fazla bir süre önce feneri görerek rotalarmı düzeltebilmektedirler.

Fener kulesi 30 m yüksekliğinde olup üç kademe şeklinde inşa edilmiştir. Başlangıçta gazyağı yakılırken sonraları -asetilen gazına çevrilmiştir. Günümüzde ise otomatik olarak elektrikle çalışmakta; elektrik kesintilerinde bütan gazıyla yedeklenmek-

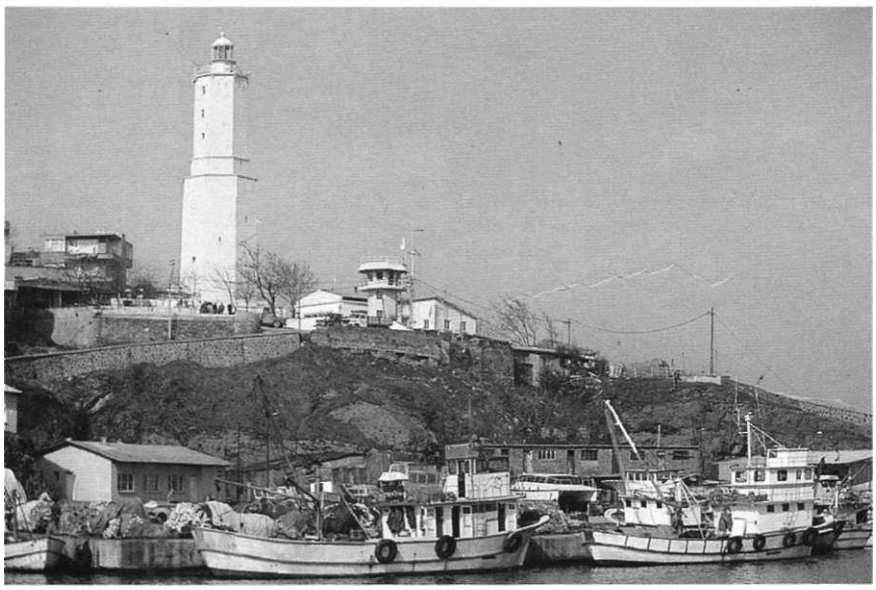

Rumeli Feneri'nin denizden görünüşü.
Bünyad Dinç

tedir. Fenerin yer aldığı tepenin altında büyükçe bir balıkçı barınağı vardır. Rumeli Feneri ile karşı kıyıda 2 mil kadar mesafedeki Anadolu Fenerini birleştiren çizgi. İstanbul Limanı'nın kuzey sınırını oluşturmaktadır.

ESER TUTEL

RUMELİ HANI

Beyoğlu'nda, İstiklal Caddesi üzerinde 89 numaralı kagir bina. Taksim'den Galatasaray yönüne gidişte sağ kolda bulunmaktadır. Hemen yanında Ağa Camii yer alır. Ana giriş, İstiklal Caddesi üzerinde olmak üzere üç girişi bulunmaktadır. Diğer girişler Sakızağacı Caddesi ve Öğüt Sokağına çıkmaktadır. İstiklal Caddesi üzerindeki süslü girişe rağmen diğer girişlerde herhangi bir süsleme öğesine rastlanmaz.

Binayı II. Abdülhamid'in (hd 1876-1909) başmabeyincisi Ragıb Paşa yaptırmıştır. Ragıb Paşa İstiklal Caddesi üzerinde yaptırdığı üç hana imparatorluğun yayıldığı üç kıtanın adlarını vermişti: Rumeli, Anadolu, Afrika hanları.

Bina, giriş katı dışında beş kat halinde inşa edilmiştir. Cephe, simetri ekseni üzerinde üç akstan oluşmaktadır. Bu akslar[1] arasındaki bölümlerden giriş kapısının üzerindeki bölüm diğerine oranla geniştir. İkinci ve dördüncü katlarda ise balkonlar yer alır. Yapının genel karakteristiği neoklasik üslup olmasına rağmen, giriş kapısı eklektik tarzda, barok ve ampir süslemelerin yoğun olarak kullanıldığı bir biçimde tasarlanmıştır. Girişin iki yanma pasajın adı yazılmıştır.

İlk üç kat boyunca bina cephesi yatay blokla oluşturulmuş kesme taşlarla meydana getirilmiştir. Pencere etekleri dikdörtgen panolarla hareketlendirilmiştir. Birinci kat pencereleri kemerli, ikinci kat pencereleri üçgen almlıklıdır. Yapı geniş bir silme ile sonlandırılmıştır.

Hanın iç mekânı dış cepheye oranla oldukça sadedir. Cephe düzeni olarak neoklasik tarzda bir pencere-kapı düzenlemesi karşımıza çıkmaktadır. İstiklal Caddesine uzanan koridor, girişin yoğun süslemesi ile bağlantılı çapraz tonozlarla örtülmüştür. Bu koridorda pilastr başlıkları kadın başları ile tamamlanmıştır.

BANU KUTUN

RUMELİ HİSARI

Boğaziçi'nde Rumeli yakasında bulunan bir hisar olup, İstanbul'un fethi hazırlıkları arasında, Boğaz'ın kontrolünü sağlamak maksadı ile, II. Mehmed (FatihTtarafından yaptırılmıştır. Kaynaklardan, Fatih vakfiyelerinde, Kulle-i Cedide; *Neşri Tarihi'nde* "Yenice Hisar"; ¿587 tarihli eski bir belgede, "Yeni Hisar"; Kemalpaşazade, Aşıkpaşazade ve Karamanî Nişancı Mehmed Paşa tarihlerinde "Boğazkesen Hisarı" adı ile geçer. *Gülşen-i Maarifle* rastlanan "Nîk-hisar" (Güzel Hisar) adı yaygın değildir. Bizanslı yazar Dukasın verdiği "Başkesen Hisarı" adı ise bütünüyle anlamsızdır.

Anadolu yakasında I. Bayezid'in (Yıldırım) yaptırdığı Akça Hisar, Güzelce Hisar veya Yenice Kale. sonraki adı ile Anadolu Hisarının karşısına, Rumeli yakasında kurulan Rumeli Hisarı'nm yapılması hazırlıklarına 1451-1452 kışında başlanmıştır. Emirnameler ile malzeme ve işçi gönderilmesinin istenmesi üzerine, Boğaz'ın Rumeli yakasında seçilen bir yere yığınak yapılmış, bir rivayete göre, önce kıyıda, hisarın güneydoğu köşesindeki kule inşa edilerek, malzeme ve çalışmaların selameti emniyete alınmıştır. Yapıma 1452 Marti sonlarından itibaren, bizzat Fatih'in idaresinde. 1.000 kadar usta ve onun iki misli ırgat katılmıştır. Kaynaklar genellikle hisarın 4 ay içinde tamamlandığında birleşirler. .Burasının Musliheddin adında bir mimarın eseri olduğu yolundaki varsayım henüz ispat edilmemiştir, Projenin esasını Fatih'in düşünmüş olması mümkün görülmektedir,. Eski geleneğe uyularak, hisarın yapılmasında ileri gelenlerden de faydaİanıldığı ve bunların, masrafa katıldıkları gibi, muayyen kule ve beden kısımlarının yapılmasına nezaret ettikleri anlaşılmaktadır,. Bununla beraber bu kulelerden yalnız güneybatıdaki C kulesinin Zağanos Paşa'nm nezaretinde yapıldığı, üzerindeki kitabeden, kesin olarak biliniyor. Kuzeybatıdaki A kulesi Saruca Paşa'ya, kıyıdaki B kulesi ise, Halil Paşa'ya izafe edilmekle beraber, bunun aksi de ileri sürülmektedir. Şihabeddin Paşa'nm da bir kule yaptırdığı bildirilmekte ise de, bunun hangisi olduğu anlaşılamamıştır. İnşasının arkasından Firuz Ağa kumandasında 400 kişilik bir kuvvetin yerleştirildiği hisar, kuvvetli topları ile 1452 sonbaharında görevine başlamıştır. Nitekim 10 Kasım'da, Karadeniz'den gelen iki Venedik kadırgasına ateş açılmış, 26 Kasım'da Antonio Rizo idaresindeki gemi batırılmış, 2 Aralık'ta bir Trabzon gemisi güçlükle kurtulabilmiştir. Böylece, 1453'te hiçbir geminin Boğaz'dan geçmemesinin sağlanmış olduğu anlaşılmaktadır. Fakat fetihten sonra hisar, -stratejik önemini kaybettiği için Boğaz'ın yukarı kıyılarına daha faydalı olabilecek kaleler inşa edilmiş, Rumeli Hisarı ise, Osmanlı dönemi boyunca hapishane olarak kullanılmıştır. Candarlı Halil Pa-

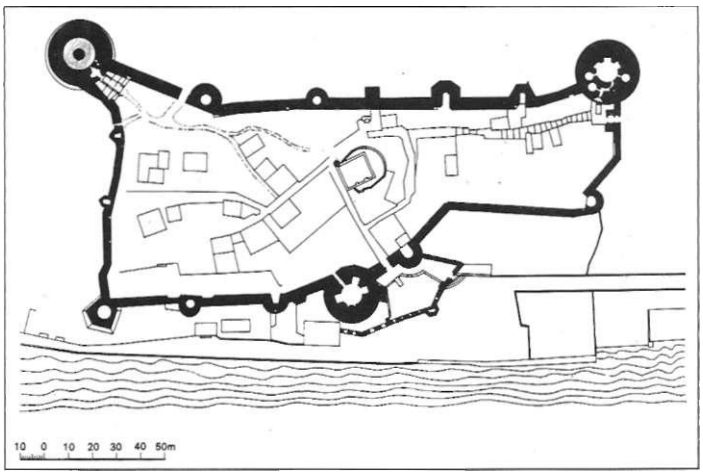

Rumeli Hisarının planı.
G. Goodwin. *A History of Ottoman Architecture,* Londra. 19"1

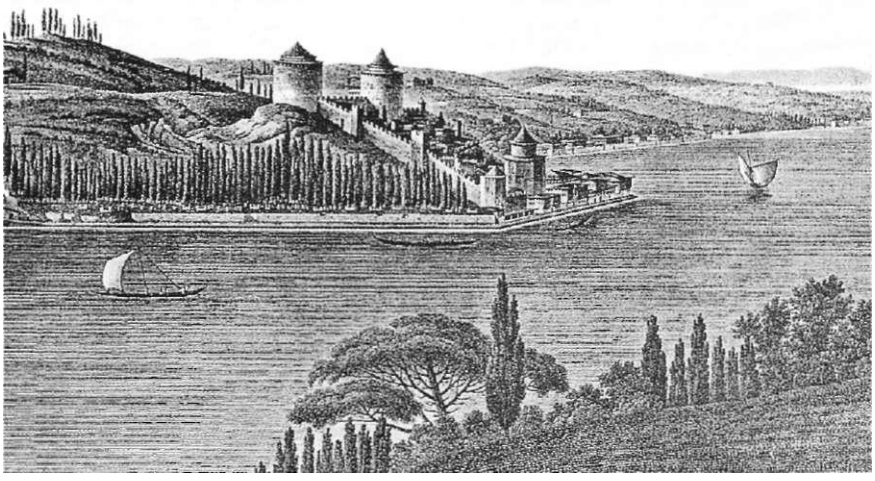

Melling'in bir gravüründen ayrıntıda Rumeli Hisarı, 18. yüzyıl.
TETTV Arşivi

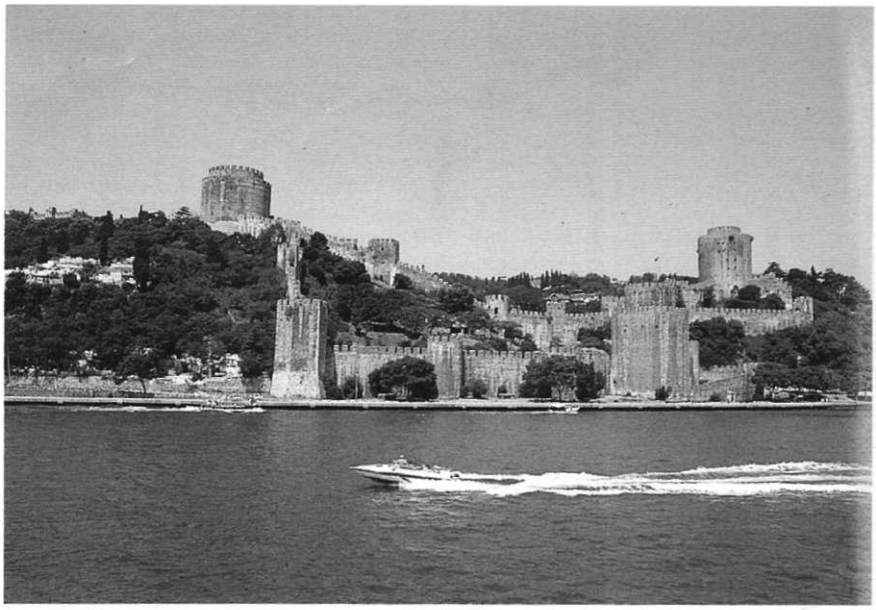

Rumeli Hisarı'nın Boğaziçi'nden görünüşü.
Nazım Timuroğlu, 1994

şa'nın fethin hemen arkasından hapsedildiği burcun, Edirne'de mi, yoksa istanbul surlarının bir kulesi mi, yoksa burası mı olduğu bilinmemektedir. Hapis tutulduğu yer İstanbul olduğu takdirde, Rumeli Hisarı o sırada henüz hisar halini almamış olan Yedi Kuleye nazaran daha akla yakındır. Işkodra Kalesi'ne karşı sefere çıkmak istemeyen Gedik Ahmed Paşanın da kısa bir müddet bu hisarda hapis kaldığı bilinir. Suçlu yeniçeriler, Ağa Kapısı'nda yargılandıktan sonra. Haliç kıyısında Yemiş İskelesi'ndeki Çardak Kolluğu'ndan kayık ile hisara getirilerek, burada idam edilirler ve bu bir top atışı ile ilan olunurdu. Buraya yabancı devlet mensupları da kapatıldıklarından, hisarın Avrupalılar arasında da dehşet veren bir şöhreti var idi ve bir kulesi bu yüzden "Kara Küle" olarak tanınıyordu. Yabancıların avluda gündüzleri dolaşmakta serbest oldukları bilinir. Ferdinandin temsilcisi Malvezzi 1551'de burada hapsolunmuş idi. 1587'de Reinhold Lubeneau ve 16. yy'ın sonlarında Mitrowitza'lı Wenzeslas \Vratislaw hisarda mahpus olarak yaşamışlardır. Bunlar ve başka yabancıların duvarlara hatıra olarak kazdıkları adları ile tarihler A kulesinde bulunmuştur. Bunların arasında Wratislaw'ın yazdığı kitabe dikkati çeker. 1001/ 1593'te 16 yabancı hisardan kaçmış ve bu yüzden muhafızlar idam edilmişti!. Venedik Balyosu Sorenzo, bütün maiyeti ile 1649'da hisara hapsedilmiş ve bunlardan tercüman Grillo, burada idam olunmuştur. Bu olayı tasvir eden tablolardan başka, Venedik'te Museo Correr'deki albümde de minyatürler vardır.

1509'daki büyük depremde zarar gören hisar hemen tamir edilmiş, 17. yy'ın ortalarında bir yangın geçirmiştir. Son olarak da, III. Selim döneminde (1789-1807) tamir edilen hisar, geçen yüzyıl başlarından itibaren de, kendi haline bırakılmıştır. Evvelce dizdar ve muhafızların oturdukları evler de. yerlerini avluyu işgal eden bir mahalleye bırakmıştır. Burasının bir deniz müzesi yapılması düşünülerek. 1917'de kurulan bir Alman inşaat bürosuna tamir işleri havale edilmiş, fakat 1918'de bu işler durmuşair. 1953'te cumhurbaşkanlığından gelen bir istek üzerine, hisar tamamen tamir edilmiş ve avludaki evler istimlak edilerek, kaldırılmıştır. Bu tamir hisarı kurtarmış ise de ilaveler ve bilhassa avludaki açık hava tiyatrosu ile bazı ilave tesislerin eserin tarihi karakterine uymadığı yolunda tenkitler de yapılmıştır.

Rumeli Hisarı'nda Arapça iki inşaat kitabesi vardır. Bunlardan Zağanos Paşa kulesinde (C) bulunanı evvelden beri bilinir. Son yıllarda tanınan diğer kitabe ise, hisarın güneydoğu ucundaki burç üzerindedir. Her ikisinde de Zağanos Paşa'nın adı ge.çen bu kitabelerin okunuşları *ve* tefsiri hususunda bazı değişik görüşler ileri sürülmüştür. Ayrıca *Şerh-i Tecrid-i Atik*'in (Süleymaniye Kıp, Damat İbrahim Paşa kitapları, no. 792) sonunda da ikisi Türkçe, ikisi Farsça, biri Arapça olmak üzere, Rumeli Hisarı'mn yapılmasına düşürülmüş beş tarih bulunmuştur. B kulesinin dışında görülen tuğladan yapılmış satrançlı kufi yazılar ise. tezyini bir şekilde, Allah ve Muhammed adlarını ihtiva etmektedir.

Hisarın yeri seçilirken, Boğazın en dar yerindeki (660 m) bu noktanın durumu hesaba katılmış, karşısındaki Anadolu Hisarı ile Boğaz geçidini kapatabilmesi düşünülmüştür. Geçişi makaslama ateş ile önlemek konusunda, akıntılar yüzünden gemilerin burada hisarın bulunduğu kıyaya yaklaşmak zorunda kalmalarından istifade ediliyordu. Hisar yaklaşan hedefleri, topla rının en uzak mesafesinden karşılayarak, güneyde İstanbul yönünde en uzun mesafeye kadar takip edebiliyordu. Hisarın yerinde evvelce bir Bizans kalesi olduğu yolundaki S. Toy tarafından ileri sürülen iddia esassızdır; ancak burası Bizans dönemindeki Phoneos mevkii olarak belki teşhis edilebilir. Hisar inşa edilirken, rastlanan eski harabeler Neşrî'nin ifadesi ile "kâfiri hamam" ve Dukasın yazdığına göre civardaki eski manastırların enkazlarından istifade olunarak, bunların taşları kullanılmıştır. Hisar, yerinin stratejik durumu ile birlikte, arazinin şekli de hesaba katılarak, bir bütün halinde ve ciddi bir plan tertibine göre tasarlanarak yapılmıştır. İddia edildiği gibi, şekli özenti mahsulü değildir. Geriye doğru yükselen kayalık arazide kısmen dik bir sahil üzerinde kurulan hisarın denizden rakımı 43 m olan bir noktada A kulesi ile 57 m rakımlı C kulesi arasında arazi çukurlaşmaktadır (en alçak yerinin rakımı 16 m). Hisar aslında denize dayanıyor ve kıyıdaki B kulesi ile yanındaki kapı bir dış duvar (hisarpeçe) ile korunuyordu. Burada herhalde ayrıca bir iskele ile kayıkların yanaşması itin bir geçit ve belki bir havuz var idi. Değişik kalınlıkta olan beden duvarları, tehlikeli yerlerde 5 m'yi bulmakta, sarp kısımlarda ise, kalınlık 3 m'ye inmektedir. Avludan beden duvarlarındaki seğirdim yoluna 18 merdiven ile çıkılmaktadır. Beden duvarlarının arazi eğimini aksettirerek, dik oldukları yerlerde (güneydeki bedende), seğirdim yolu merdiven şeklinde yapılmıştır. Hisarın kapılarının adlarını Evliya Çelebi vermektedir; Bu satırların yazarına göre Dağ Kapısı (C kulesinin kuzeyindeki kapı); Dizdar Kapısı (A kulesinin doğusundaki kapı); Hisarpeçe Kapısı (B kulesinin yanında, şimdiki girişi teşkil eden kapı) ve nihayet Evliya Çelebi döneminde daima kapalı duran ve demir sürgülü Sel Kapısı (C kulesi doğusundaki kapı) olmalıdır. Gabriel'in adlandırma teklifinden böylece ayrılmaktayız. B kulesi yanındaki, biri esas bedende, diğeri koruma duvarındaki kapılar esasında biribirlerinin karşılığı olduklarından, her ikisine de Hisarpeçe Kapısı denildiği tahmin edilebilir. Bu üç büyük kuleden başka, beden duvarlarına bitişik küçük kuleler vardır. Ortaçağın askeri mimarisinin en heybetli kulelerinden sayılan üç büyük kulenin ölçüleri Gabriel'e göre şöyledir: A kulesi, B kulesi ve C kulesinin dış çevrelerinin uzunlukları sırasıyla 23,8 m, 23,3 m, 26,70 m; orta boşluk çevrelerinin uzunlukları sırasıyla 9,8 m, 10 m, 14,70 m; duvar kalınlıkları ise 7 m, 6-6,50 m ve 5,7 m'dir. Kulelerin yükseklikleri sırasıyla kapı hizasından itibaren 28 m, 22 m ve 21 m; temelden dendaneye 33,20 m, 35, 35 m ve 25,30 m'dir. Denizden yükseklik ise A kulesinde 76,20 m, C kulesinde ise 82 m'ye varır.

Kulelerin içlerindeki ahşap kâtlardan yalnız A kulesindekiler kalmıştır. Her katta duvar kalınlıklarında girintiler bulunmaktadır; ayrıca her katta bir ocak vardır. A ve C kuleleri avluya merdivenli kapılar ile bağlanmıştır. Seğirdim yollarından bu kulelere irtibat olmadığından, avlu ve bedenler düşman eline geçtiği takdirde, büyük kulelerin düşmana bağımsız olarak dayanması kolaylaşmıştır. Her kulede kat

sayısı, kirişleri ve bilhassa katları bağlayan merdiven tertipleri değişiktir. Ayrıca A kulesinin en üst katını tuğladan bir kubbe örtmektedir. Küçük kulelerin güneydoğu ucundaki burç müstesna olarak, dendanlı ve külahsız olmasına karşılık, diğer kuleler mahrut biçiminde, kurşun kaplı külahlar ile örtülü idi.

Rumeli Hisarinm en eski görüntüsü İtalya'da Milano'da Biblioteca Trivulziano'da bulunan 15. yy'ın sonlarına ait bir resimde görülebilir. Burada bütün kuleler külahlıdır. Geçen yüzyılın başlarına kadar yapılan resimlerde bu külahlar görülmektedir. Halbuki Allom ve Miss Pardoe'nin gravürlerinde hisarın bütün külahlarının ortadan kalkmış olduğu görülür. En uzun ölçüleri ile, kuzeyden güneye 250 m. doğudan batıya 125 m olan hisarın şeklini kufi yazı ile "Yâ Muhammed" adına benzetiş sadece bir halk inanışı olup, sağlam bir esasa dayanmaz.

Hisarın avlusunun ortasında Fatih tarafından vakfedilen bir de cami var idi. M. Raif in *Mir'at'va.* belirttiğine göre onun zamanında, harap minaresi ile enkazı görülen bu caminin bugün yalnız minaresinin gövdesi durmaktadır. Kitabesiz iki çeşmeden başka, caminin altında büyük bir sarnıç su ihtiyacını sağlıyordu. Bu çeşit hisarlarda, usulden olduğu üzere, avİuda bir mahalle teşkil eden ahşap evler daha eski evlerin geleneğini sürdürüyordu.

Hisarın güneyinde, ağaçlar ile kaplı, beden duvarına kadar dayanan ve denizden sadece ince bir yol ile ayrılan Kayalar Mezarlığı var idi ki, bugün çok küçülmüş ve sahildeki parçası ortadan kalkmıştır. Burada Durmuş Dede Tekkesi(->) ile Türbesi de bulunuyordu. Ayrıca C kulesinin arka tarafında, Şehitlik adında bir Bektaşî tekkesi ile fetih sırasında şehitlerin gömüldüğü bir mezarlık ve tekke mensuplarının mezarları da vardı. Hisarın önünde sıralanan ve adları Bostancıbaşı Defterleri'nde bildirilen ahşap yalılardan bugün artık bir şey kalmamıştır. Bunları eski fotoğraflarda görmek mümkündür.

Bibi. R. Lubenau, *Beschreibung der Reisen.* Königsberg, 1912-1930, II, s. 1-3 vd; W. Wratislaw von Mitrowitz, *Abenteuern des Baron W. W. vonM. im Jahre 1598,* Londra, 1809; H. Edhem (Eldem), "İstanbul'da En Eski Osmanlı Kitabesi", *TOEM,* II (1327), 484-497; E. Hakkı Ayverdi, "Rumelihisarı ve İstanbul'da İlk Osmanlı Kitabesi", *Fatih ve İstanbul,* I (1953), s. 63-68; B. Butak, "Yanlış Okunan iki Kitabe", *Cumhuriyet,* (19 Kasım 1956); Ş. Erel. "Bir İzah", *ae,* (10 Aralık 1956); *Şerh-i Tecrîd-i Atik,* Süleymaniye Ktp, Damat İbrahim Paşa. no. 792; S. Ünver, *İlim ve Sanat Bakımından Fatih Devri,* İst., 1948, s. 62 vd; ay, *İstanbul Kalelerinin Tarih İbareleri,* İst., 1953, s. 33-36: H. Dağtekin, "Rumelihisarimn Askeri Ehemmiyeti", *Fatih ve İstanbul,!,* (1953), s. 117-137, 177-191; Eyice, *Boğaziçi;* F. Babinger, "Ein Venedischer Lageplan der Feste Rumeli Hisary", *La Bibliofilia,* S. 57, Floransa, 1956, s. 188-195; ay, *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas der Levante,* II, Münih, 1966, s. 184-189; Meiling, *Voyage,* levha 34; A. Andreossy, *Constantinople et le Bosphore,* Paris, 1828, levha 8; Th. Allom, *Constantinople Ancienne et Moderne,* PariJ, 1828, s. 8-9; Pardoe, *Bosphorus,* 20; *İstanbul Man zaralau Sergisi,* Ist., 1959, resim 42-43; E. Diez-H. Glück. *Alt-Konstantinopel,* Münih, 1920, resim 96-97; M. Aksel, *Anadolu'da Halk Resimleri.* İst.. I960, s. 87: S. Toy, "The Castles of the Bosphorus", *Archeologia,* LXXX (1930), s. 215-225; ay, *History of Fortification,* Londra, 1955; H. Högg, *Türkenburgen am Bosphoros undHellespont,* Dresden, 1932; A. Gabriel, *Chateaux turcs du Bosphore,* Paris. 1943, s. 29-75; S. Eyice. "Rumelihisarı", *İA.* IX, 773-777; "Boğaskesen Kalesi, Rumeli Hisarı", *İSTA,* VI, 2910-2935; F. Karatay, "Rumeli Hisarı", *İstanbul Enstitüsü Dergisi,* V (1959). s. 101-132; *Rumeli Hisarı,* İst.. 1957; S. Eyice. "Rumelihisarı". *İlgi,* S. 47 (1986), s. 16-23; Ayverdi, *Fatih IV.* 626-662; B. S. Sünbüllük. *Anadolu ve Rumeli Hisarları Tarihleri,* ist., ty; *Fatih MehmedII Vakfiyeleri,* Ankara, 1938, s. 322-357; Ayvansarayî, *Hadîka,* II. 165; Raif, *Mir'at,* 273; J. K. Birge. *The Bektashi Order of Dervishes,* Londra. 1937, s. 247.

SEMAVİ EYİCE

RUMELİHİSARI

Boğaziçi'nin batı yakasında, Bebek ile Baltalimanı arasında. Anadoluhisarf nın tam karşısına düşen Boğaziçi semti. Boğaziçi'nin Rumeli ve Anadolu hisarları arasındaki, yaklaşık 780 m'lik en dar yerinde, Fatih Sultan Mehmet Köprüsünün altında kuruludur. Sarıyer İlçesine bağlı bir mahalledir.

Rumelihisarı burnu buradaki adak yerinden dolayı ilkçağda "Hermaion" adını taşıyordu. Iskitlere savaş açan Pers Kralı Darius'un ordusunu Anadolu yakasından Rumeli yakasına geçirmek için Sisamlı Androkles'in sallardan meydana gelen bir köprü kurduğu söylenir. Samoslu Mandrokles de bunun anısına iki sütun diktirir. P. A. Dethier Rumeli Hisarımın yerinde kale biçiminde yapılmış olan Bizans devlet zindanları olduğunu ve II. Mehmed'in (Fatih) bu binaların taşlarını hisarı yaptırırken yapı malzemesi olarak kullanmış olabileceğini yazar.

Rumelihisarı Türklerin, yaklaşık 1450' de Rumeli yakasında ilk kez yerleştikleri, mezarlık yeri belirledikleri ve cami inşa ettikleri yöredir. Bir dönem muhtarlık da yapan Rumelihisarlı İhsan Kesedarın araştırmalarına göre, yukarıda, Nâfi Baba Tekkesinin yanındaki şehitlikte, kaybolmaktan kurtarılan mezar taşlarmm en eskilerinden birinde 855/1451 tarihi yazılıdır.

Nâfi Baba Tekkesi arazisi ve Şehitlik denilen yere Türkler hisarın yapımından çok evvel gelmişlerdir. Nâfi Baha'nın atası, Horasan'dan gelen ve peygamberin torunu İmam Hüseyin'in soyundan olduğu söylenen Şeyh Bedreddin tarafından 15. yy'da kurulan tekke ve zaviyenin, bilinen ilk binasını Nâfi Babanın babası Mahmud Baba yaptırmıştır. Onun ölümünden sonra Nâfi Baba 53 yıl tekkede şeyhlik yapmıştır. 1826'da yeniçeriliğin kaldırılışı sırasında yıktırılmış olan tekke 1839'dan sonra yeniden inşa edilmiştir.

Osmanlı döneminde Rumelihisarimn sınırları, bu yöredeki ilk Türk köyü oluşu, tarihi değeri vb nedenlerle diğer Boğaziçi köylerinin çoğundan daha geniş tutulmuştur. Eski kayıtlara göre, II. Mehmed (Fatih) zamanında (1451-1481) bu fundalık yöre, "Uskumru Cibayeti" olarak tespit edilmiş, sonra da Cezayirli Hasan Paşa Boğaz kumandanı iken ona tımar olarak verilmiştir.

Evliya Çelebi 17. yy'da bu yerleşmeyi "kalenin dışında denize bitişik dar bir yerde olup, bağsız ve bahçesiz, kayalar üzerinde kat kat 1.060 kadar hanedir. 3 camii, 11 mescidi, 7 okulu, 1 hamamı, 200 dükkânı, Durmuş Dede Tekkesi, 7 kadar Rum hanesi vardır. Yahudisi, meyhanesi, bozahanesi dahi bulunmaz. Halkı balıkçı, kale neferi, kayıkçı ve diğer esnaftır. Dağlar üzerinde hisar kirazı meşhurdur, diyar-ı Acem'de adma 'gülnâr-ı Rum' derler. İki kiraz bir dövme riyal ağırlığında gelmiştir" diye tarif eder.

Hisarın ise; biri kuzeye bakan Dağ Kapısı, diğeri şehre dönük Hisarpeçe Kapısı, biri de demir pencereli olup daima kapalı duran Sel Kapısı olmak üzere üç kapısının bulunduğunu, içinde 105 pare top, sahilde Boğaz'a hâkim büyük toplar ile gece gündüz hazır vaziyette 900 nefer ve 180 kadar asker evi, bir minareli Fatih Camii, 2 mescit ve 2 buğday ambarı olduğunu anlatır.

18. yy'da Rumelihisarı Köyü, Hacı Kemaleddin Mahallesi, Kaleiçi Ve Meydan mahallelerini kapsamaktadır. 1802'ye ait *Bostancıbaşı Defteri'nde* Kayalar Camii ile Baltalimanı Taş İskelesi arasında 47 yalı,

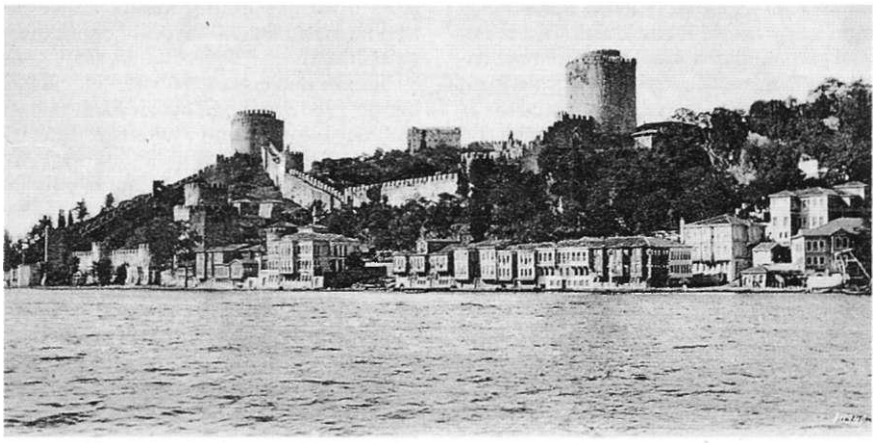

20. yüzyıl başından bir kartpostalda Rumelihisarı'nın görünümü.
TETTV Arşivi

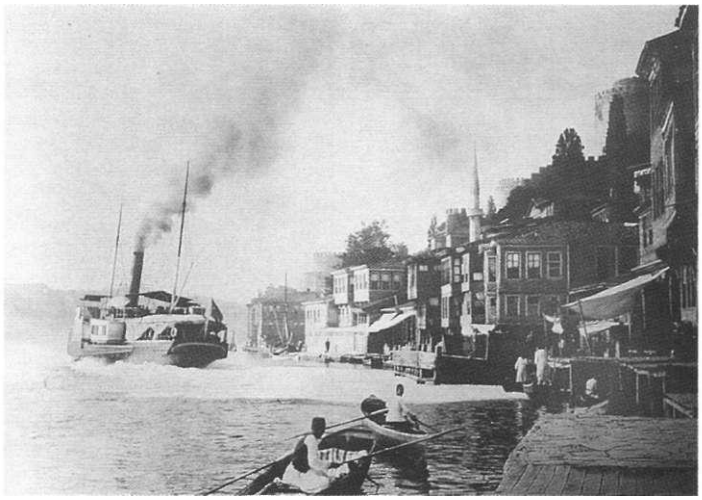

Abdullah Biraderler'in fotoğrafında Rumelihisarı. *IRCICA, Yıldız Fotoğraf Koleksiyonu*

6 hane, Durmuş Dede Tekkesi, Rumeli Hisarı, 3 iskele, Hisar Mektebi, hamamı, kahve dükkânı, tatlı su sebili ve nöbet yerinin bulunduğu kayıtlıdır.

1877'de çıkarılan ilk Dersaadet Belediye Yasasina göre İstanbul Belediyesinin sınırları Boğaziçi'nde oldukça geniş tutulmuştur. Boğaz köyleri çoğunlukla kıyıda yer aldıkları halde, Rumeli yakasında belediye sınırı gerideki sırta (Büyükdere Caddesine) kadar dayandırılmıştır. Dolayısıyla köylerin alanları da oldukça geniş görünür.

1950'lere, Levent(->) Mahallesi'nin kurulmasına kadar, Rumelihisarı Köyünün sınırları şöyleydi: Baltalimanı Deresi. Emirgân'la sınır oluşturur. Sınır derenin denize döküldüğü yerden geriye doğru, güneydeki Behçet Kemal Çağlar Lisesi, Kanlı Kavak Suyu membaı dahil, eski Maslak yoluna kadar derinliğine batıya uzanır. Maslak yolunu güneye doğru takip edip, bütün Levent Çiftliği'ni içine alıp ZincirİİkuyU'ya varırdı. Bugünkü Zincirlikuyu Mezarlığının karşısındaki Nisbetiye Caddesi'ni takip eder, Akatlari ve Etiler'i içine alıp Nâfi Baba Tekkesine, üç yol ağzına (Dua Meydanıma) varır, oradan Robert Kolejin bahçesi, top sahası, Hamlin binası ve Aşiyan binası kısımları ile Şeyh İsmail Maşukî'nin gömülü bulunduğu Kayalar Mescidi'ne kadar giderdi. Buralar eski tapu kayıtlarında Rumelihisarı Molla Fenan Mahallesi diye yazılıdır. Zamanla, daha yatık meyilli olan Aşiyan yolu sınır oluşturmuştur.

1940 ortalarına kadar korunabilen bu sınır dahilinde 1950 başında Levent, sonra Etiler vb oluşmuş; bu yeni mahalleler Sarıyer'den ayrılıp Beşiktaş İlçesi'ne bağlanmıştır.

Rumelihisarı kıyısında, geçmişten günümüze pek çok tanınmış kişilerin yalı ve haneleri kurulmuştur. Vapur iskelesi ve iskele meydanı çevresindeki yalılar 1938-1941 arasındaki ilk sahil yolu açılırken yıkılmıştır.

Rumelihisarı Mahallesi nüfusu genel nüfus sayımlarına göre, 1955'te 2.479'dan 1975'te 9.210'a, 1990'da ise 18.004'e yükselmiştir. Mahallenin alanının, yeni mahallelerin oluşup ayrılmasıyla küçülmesine rağmen, nüfusunun her 10 yılda yaklaşık iki katma çıkmasının nedeni eski köy yerleşmesinin dışında kalan kesimlerinin çoğunlukla gecekondu yerleşmesi şeklinde oluşması ve hızlı bir şekilde göç nüfusu almasıdır. Hisarüstü, Büyükarmutlu ve Küçükarmutlu gecekondu yerleşmeleri bu tür yerleşmelerdir. Muhtarlıktan alman bilgiye göre mahallenin gerçek nüfusu 1990'da da görünenden daha yüksektir ve 1994'te seçmen sayısı 29.000 civarında olduğuna göre 50.000'e ulaşmıştır. Mahallenin dörtte üçünü 5-10 yıllık yeni gecekondular oluşturmaktadır.

1939-1941 arasında açılan ve yerleşmenin önünden geçen sahil yolu 1958-1960 arasında yeniden genişletilmiş, iyileştirilmiştir.

Rumelihisarı yakın geçmişte de bir sayfiye köyü niteliği taşımaktaydı. Zamanla lokantalar ve çay bahçeleri çoğalmıştır. Bugün, eski vapur iskelesi bile lokanta-bar şeklinde çalıştırılmaktadır. İskele, Şirket-i Hayriye'nin kurulduğu yıllarda yapılmış olup vapur seferleri uzun yıllar sürmüştür.

1960ların sonunda sayılan azalan seferler, 1970'li yıllarda tamamen durmuş, sonra yalnız sabah ve akşam seferleri konmuş; daha sonra restorasyon gerekçesiyle iskelede inşaat başlatılmış, inşaat bitince de iskele binası lokanta-bar şeklinde işletmeye açılmıştır.

Semtin Baltalimam'na yakın olan kesiminde 1988'de trafiğe açılan Fatih Sultan Mehmet Köprüsü'nün ayakları ve gişeleri yer alır. Köprüye giriş yolu ve köprü Armutlu yerleşmesini ikiye bölmüş gibidir. Nâfi Baba Tepesi yanında, yeni düzenlenen Dua Tepe Parkı'ndan Boğaziçi ve köprünün seyri güzeldir.

Rumelihisarı semti, Boğaziçi Üniversitesi^) tesislerinin bir kısmı ile âdeta iç içedir (bak. Robert Kolej).

Üniversitenin yerli ve yabancı öğretim üyeleri ve öğrencileri çoğunlukla yakın çevrede, Bebek'te ve Rumelihisarı'nda yaşamaktadırlar. Eğitim kurumlarının varlığı ve Rumelihisarı'ndaki kültürel faaliyetler, semti kültürel açıdan olumlu etkilemektedir. Rumelihisarı Mahallesi'nin sakinlerinin dörtte üçünü ise gecekondularda yaşayan halk oluşturmaktadır.

Tarihi bir semt olan Rumelihisarı'nda tarihi eserler de fazladır. 1451'den bu yana, yörede beş ayrı yer Türkler tarafından mezarlık olarak kullanılmıştır. Bugün kaybolanları ile birlikte bu mezarlıklardan ilki, adı halen Aşiyan olan sahildeki Kayalar Mezarlığı, ikincisi 1980'de korumaya alınan Şehitlik ya da Nâfi Baba Mezarlığı, (iki mezar hariç, Kekik Tepe'ye kadar uzanan kısmı 1980'de sökülmüş olan bu mezarlıkta taşlardan okunduğuna göre 1451'de, fetihten evvel gömü yapılmıştır), üçüncüsü Osmanlı Mezarlığı (yaşlı kişilerden alınmış olan bilgilere göre Küçükdere Ayazmasindan Ermeni Mezarlığına kadar olan yerde bulunmaktaydı), dördüncüsü Bağ Mezarlığı (Necip Bey Bağının bulunduğu yerde şimdi iskâna açılmış eski mezarlık) ve beşincisi Meydan Mahallesi Mezarlığı, halen Şair Nigâr İlkokulunun yerindeki eski mezarlıktır. 1948'de okul yapımı ile mezarlık yok edilmiştir. Ayrıca eskiden beri yörede Türklerle birlikte yaşadıkları söylenen Emıeni vatandaşların tepede meşatlıkları vardır.

Rumelihisarı'ndaki tarihi çeşmelerin birçoğundan artık su akmasa da taş veya mermer yalaklı, alın taşlı, süslemeli, yazılı 8-9 eski çeşme vardır. Her birine su getirilen kaynaklar farklıdır. Bazıları halen kullanılmaktadır.

1950'li yıllara kadar Rumelihisarı, Boğaziçi köyü yaşantısını sürdürmüştür. Köyün önemli bir geçim kaynağı da uzun süreler balıkçılık olmuştur. Hisarların önü derin ve kayalık olduğundan ıstakoz ve iri gelincikbalığı. mehtapsız gecelerde ise ağ ile yakalanan kılıçbalığı ünlüydü. Ayrıca olta balıkçılığı da yapılırdı.

Baltalimam'na doğru, bugünkü Kemik Hastanesi 1940'lı yıllarda Balıkçılık Enstitüsü olmuştu. Hisar tarafındaki bugünkü Oba Restaurantln bulunduğu arsa mahalli, köy balıkçılarının voli yeri idi. Orada kıyıdan elle çekilen (manyat veya ığrıp) ağlarını kancabaş denilen kayıklarla denize sererler ve hemen çekmeye başlarlardı. Parası yetmeyen balıkçılardan birkaçı birleşir, "tarlakoz" denilen daha küçük boyda yaptıkları ağlarla balık tutarlardı.

Köyün sebze ve meyve ihtiyacı Baltalimanı. Küçükdere, Ayazma, İstinati'nin bağı ve Kalearkası gibi çevre bostan ve tarlalardan karşılanırdı.

Şehre ve karşı kıyıya vapurla ulaşılır; kısa mesafelere, bugünkü taksi durakları gibi sık olan sandal iskelelerinden binilen beyaz minderli, üstü tenteli, kürekle yol alan zarif sandallarla gidilirdi.

Köyün elle çalıştırılan bir itfaiye tulumbası da vardı. Kışlık yakacak ihtiyacı ise mangal kömürü ve odun ile karşılanırdı. 1934'ten evvel köye henüz elektrik gelmediğinden, mahalle bekçisinin akşamlan gaz doldurup yaktığı, direklerdeki gazlı fenerlerle aydınlandırdı. Gece sokağa çıkanlar mutlaka gemici feneri kullanırlardı.

1940'h yıllara kadar, anlatılan yaşantıyı sürdürmüş olan Rumelihisarı Köyü, bu-

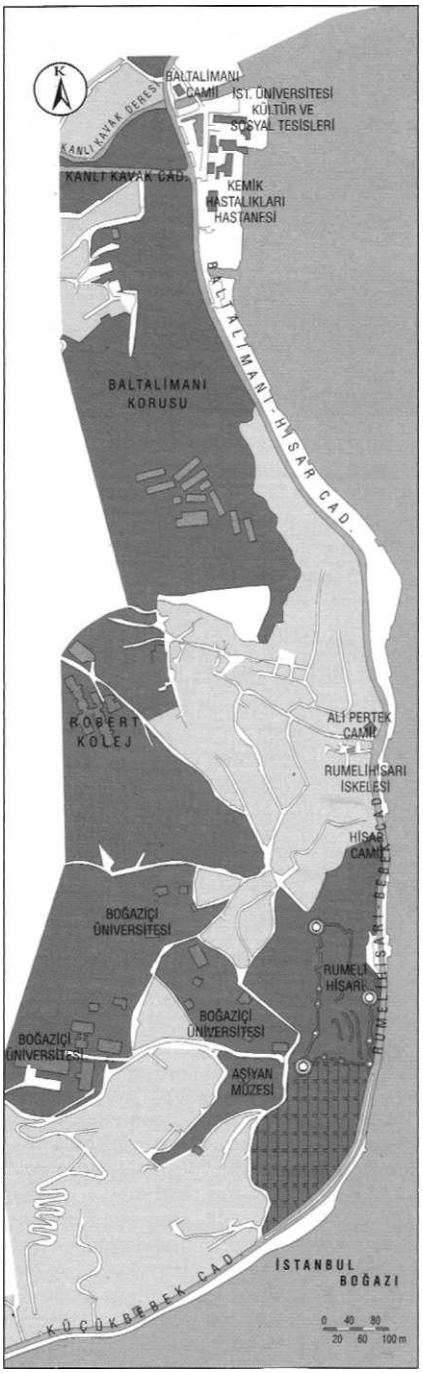

Rumelihisarı
İstanbul Ansiklopedisi

gün 4 ilköğretim okulu, 1 lisesi (Behçet Kemal Çağlar), Boğaziçi Üniversitesi (Kuzey Kampusu'nun tümü ile Güney Kampusumun giriş kapısı mahalle alanında kalmaktadır) ile Baltalimanı Kemik Hastanesi, polis karakolu. PTT. spor kulübü gibi kurumlara sahiptir. Behçet Kemal Çağlar Lisesi'nin ortaeğitimi terk edip, süper lise olarak eğitime devam edeceği söylenmektedir.

Mahallede diğer tarihi yapılardan deniz kenarında Hacı Kemaleddin Camii (ya da Çarşı Camii) mescit olarak yaptırılmış, sonra 1743'te I. Mahmud tarafından yeniden cami olarak inşa ettirilmiş, 1940'ta da bir onarım daha geçirmiştir. Yine kıyıda, vapur iskelesinin karşısında yokuşun başında Ali Pertek Camii (ya da Bey Camii) vardır. Burası da önce mescit olarak yaptırılmıştır. Eskiden "Hamam Mescidi" olarak anılan caminin 1640'tan önce yapıldığı tahmin edilmektedir.

Bunlardan başka semtte, 1960'tan sonra Hisarüstü gecekonduları halkı tarafından yaptırılmış ve bugün onarım görmüş olan Hisarüstü Camii vardır.

Günümüzde semtteki eski ahşap yapılar hızla restore edilmektedir. Boğaziçi'ne açılan dik yamaçlı sırtlarda ve sahilde lüks villa, apartman ve konutların bulunduğu; içerilerde, tepeler üstünde Hisarüstü, Küçükarmutlu, Büyükarmutlu gibi dev gecekondu mahallelerinin her gün biraz daha genişlediği, ikili yapıda bir semttir.

Bibi. İnciciyan. *İstanbul,* 117; P. A. Dethier. *Boğaziçi ve İstanbul,* İst., 1994. s. 81; Ş. Rado, *Bostancıbaşı Defteri-1802,* s. 10; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi,* 46, 274, 275; // *Yıllığı,* 1973, s. 61-62; S. Ayverdi, *Boğaziçi'nde Tarih,* İst., 1966, s. 215-225; İ. Kesedar, *Rumeli Hisar Köyü,* İst., 1983: Y. Yazıcı. *Boğaziçi'ndeki Cennet, Sarıyer.* 1993, İst., s. 61-79.

ÇİĞDEM AYSU

RUMELİKAVAĞI

Boğaziçi'nin kuzeyinde, Anadolukavağı'nın(-0 karşısında, idari açıdan Sarıyer İlçesi'ne bağlı mahalle.

Bizans ve Osmanlı dönemlerinde Boğazin Karadeniz girişinde önemli bir stratejik mevki olan Rumelikavağı günümüzde balık lokantalarıyla ünlü turistik yöredir. Rumeli ve Anadolu kavaklarının adlarının sahildeki ulu kavak ağaçlarından geldiği iddia edilmişse de. kavak adı aslında bu noktalarda bulunan ve "kavak" denen deniz, gümrük ve kontrol noktalarından kaynaklanmaktadır (bak. kavaklar).

Kavakların stratejik önemi Anadolukavağı gibi Rumelikavağı'nın da Bizans döneminden itibaren kalelerle tahkim edilmesini getirmiştir.

1403'te İspanya'dan Semerkant'a giden Elçi Ruy Gonzales de Clavijo'nunf-») Boğaziçi'nden geçerken harap ve terk edilmiş halde gördüğü Rumelikavağı kalesinin Bizans dönemindeki yapılış tarihi hakkında bilgi yoktur. Patrik Konstantinos Boğaz girişini kontrol altında tutmak için Boğazın ağzına gerilen bir zinciri korumak ve geçen gemilerden gümrük almak amacıyla yapıldığını ve eski adının kale anlamına gelen Polikhnion olduğunu kaydetmektedir. Hammer bu kaleye Asematon adını uygun bulur. 1869'da bu yörede yapılan araştırmalarda Boğazin korunması amacıyla burada yapılmış olan bir mendirek kalıntısı da göıülmüştür.

Osmanlı döneminde buraya Eskikale ya da Ceneviz Kalesi denilmişse de 15. yy'm başında harap ve terk edilmiş olması buranın bir Ceneviz garnizonu olma ihtimalini zayıflatmaktadır. 1585'te Boğaz'm Karadeniz çıkışını gören Alman Michael Heberer kaleyi bir tepenin üzerinde ve bir duvarla birbirlerine bağlı harap durumda iki yuvarlak kule olarak çizmiştir. Hakkında fazla bilgi bulunmayan Kataskepe'nin bu kale olduğu da akla gelmektedir. Kaynaklar bu mevkide İmparator I. Manuel Komnenos (hd 1143-1180) tarafından kurulmuş bir Hagios Mikhael Manastır ve Kilisesi'nin varlığına işaret etmektedir.

Eremya Çelebimin ele söz ettiği gibi, Rumelikavağı'nın kuzeyinde, Rumelikavağı Kilisesi'nin arka kısmında, karataş yığını anlamına gelen Mavromolos Manastırı ile Ayia Panayia (Meryem Ana) Kilisesi bulunuyordu. Patrik Konstantinos, eserinde manastırın bulunduğu yerde eski bir mabedin temelleriyle İmparator X. Konstantinos Dukas'ın (hd 1059-1067) karısı Eudokia Makrembolitissa'nın yaptırdığı bir Meryem Ana Manastırı ile sarnıç harabelerinin bulunduğunu kaydetmektedir.

Fetihten sonra Osmanlıların eline geçen Kavaklar birer balıkçı köyü olarak yaşantılarını sürdürürken, 17. yy'ın başlarında Karadeniz'den gelen Kazak akınları Boğaziçi'nin batı kıyılarında Yeniköy'e kadar inip sahil köylerini perişan edince, 1624'te IV. Murad (hd 1623-1640) Boğaz'ın iki yakasında yeniden iki kale inşa ettirmiş; her iki yakadaki yerleşmeler de Boğaza giriş çıkışın kontrol edildiği, gümrük işlemlerinin yapıldığı (kavak) özel önemde köyler haline gelmişlerdir.

IV. Murad'm onarıp yaptırdığı Rumelikavağı kalesinin bir de camii olduğu; ayrıca Karakaş Mustafa Çelebi Mescidi'nin bulunduğu, Yusuf Ağa Camii'nin de Fatma Turhan Sultan tarafından kardeşi adına yaptırıldığı çeşitli kaynaklarda yazılıdır.

İnciciyan 1783'te I. Abdülhamid (hd 1774-1789) tarafından yeni burçların ilave edilip kalenin genişletildiğini, Tusan adlı bir Fransıza iki kale daha yaptırıldığını. IV. Mustafa (1807-1808) tarafından da Tott adlı bir Fransıza Boğaz ağzında iki kale daha inşa ettirildiğini yazar.

1802 tarihli *Bostancıbaşı Defteri'ne* göre, bu mahalde 23 adet top mazgalı olan bir kale, balıkhane, mahzen, bostancı kışlası, dükkânlar, kahvehane, salhane, 3 kayıkhane, cami, mektep, tatlı su çeşmesi; kale dışında, 24 top mazgalı ve tabyaları, ağalar odası, 20'ye yakın hane ve kumbaracılar tabyası bulunmaktaydı.

Rumelikavağı, 1877'de çıkan "Dersaadet Belediye Yasasf'na göre o tarihte tespit edilen belediye sınırları içine alınmasına rağmen 1930'a kadar köy statüsünü sürdürmüştür. 1930'da uygulamaya konulan 1580 sayılı Belediye Yasası'na göre Sarıyer İlçesi'ne bağlı bir mahalle olduğu görülür.

Rumelikavağı Köyü ve çevresi II. Dünya Savaşı sıralarında, askeri bölge olarak semt sakinlerinin dışındaki yabancılara yasaklanmış olup. yasaklı dönem 1960'a kadar sürmüştür.

Köyün nüfusu 1955'te 1.897 iken, 1965'te 2.191, 1975'te 2.213, 1985'te 3.671, 1990'da ise 3.183 olmuştur. Muhtarlık kayıtlarına göre 1994'te köyde yaklaşık 3.000 seçmen olduğuna göre bugün 6.000 ci-

Yüzyıl başından bir kartpostalda (solda) ve günümüzde Rumelikavağı.
Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi (sol), Nazım Timuroğlu, 1994

varında nüfusa sahip olduğu tahmin edilebilir.

Rumelikavağı Mahallesi, Yenimahalle, Sarıyer Merkez Mahallesi, Maden Mahallesi, Sarıyer Belediyesi sınırı dışında batıdan Zekeriya Köyü. kuzeyden Garipçe Köyü ve Rumelifeneri Köyü ile çevrelenir. Rumelikavağı kıyısındaki 31 Suyu Mesiresi, 31 Yokuşu, 31 Çeşmesi, adlarını 93 Balkan Savaşı sırasında buraya yerleşen 31. Tümen'den almıştır. Osmanlı döneminde, isyancılardan Kabakçı Mustafa'nın burada yaşadığı, hattâ ailenin son ferdinin bir süre önce veremden öldüğü anlatılmaktadır. Mareşal Fevzi Çakmakin çocukken burada yaşadığı, ayrıca İsmet İnönü'nün teyzesinin Hamam Sokağı no. 5'te bir evi olduğu bilinir.

Rumelikavağı Köyü bir balıkçı yerleşmesidir. Sakinlerinin yüzde 80'inin mesleği olan balıkçılık, gırgır motorları, amatör balıkçılık, oltacılık ve ağcılık şeklinde yapılır. Balık, midye ve diğer deniz ürünlerini sunan balık lokantaları ve çay bahçeleri yaygındır ve günümüzde köyün başlıca gelir kaynağını oluşturmaktadır. Midyecilik eski bir uğraş olmasına rağmen tüketiminin artması 1965'ten sonradır. Son 10 yılda, hemen oradan çıkarılan midyelerin tezgâhlarda çöplere dizilerek tava yapılması yaygınlaşmış, yörenin özelliği haline gelmiştir.

Rumelikavağı'nın kuzey kesiminde en önemlisi Altmkum PlajıG» olan plajlar vardır. Köyün güneyinde. Yenimahalle ile sınır oluşturan Telli Baba ziyaret yeri ve lokantası köye önemli maddi gelir sağlamakta olup, Rumelikavağı Güzelleştirme ve Çevre Derneği buranın gelirini semtin ihtiyaçları için kullanmaktadır. Ziyaretçiler buraya altın, ziynet eşyası, halı, para vb hediyeler bırakırlar.

Rumelikavağı'na Karadeniz'den ilk gelen kişinin Arslan Reis olduğu anlatılır. Gelenlerin bugünkü kavak inciri fidanını da birlikte getirdikleri, kavak incirinin "yıldız" yönünden gelen nemli rüzgârlarla oluşan çise (çiğ) ile çatladığı, bu görünümdeki incire "yazılı kavak inciri" denildiği söylenir. Kavak yoğurdunun da ünlü olduğu bilinir.

1914'te Rumelikavağı büyük bir sele maruz kalmış ve yerleşmenin yapısı kısmen değişmiştir. Köyde çiçekçilik de yapılmaktadır. Seralarda süs bitkileri yetiştirilip ihraç edilmekte, aynca yıldız, şebboy, sedef gibi kesme çiçek yetiştirilip, Flora Çiçek Kooperatifi tarafından pazarlanmaktadır.

Köyde küçük balıkçı tekneleri de yapılır. Sahil boyunca sıraİanan tekne yapımı köyün gelir kaynaklan arasındadır.

Köyde eski mescidin yerine 1979-1985 arasında bugünkü adıyla Ulu Cami inşa edilmiş. Yusuf Ağa Camii de restore edilmiştir.

Bibi. Eyice, *Boğaziçi,* 40-48: M. Tayyip Gökbilgin. "Boğaziçi". ¿4. 683; İncicivan *İstanbul,* 120; Evliya, *Seyahatname,* 320: P. A. Dethier, *Boğaziçi ve İstanbul,* İst., 1993, s. 85; Ş. Rado, *Bostancıbaşı Defteri-1802,* s. 18; Kömürciyan. *İstanbul Tarihi,* 48: *İstanbul İl Yıllığı.* İst., 1973. s. 65: S. Ayverdi. *Boğaziçi'nde Tarih.* İst.. 1966. s. 282-295.

ÇİĞDEM AYSU

RUMELİKAVAĞI VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru. Şirket-i Hayriye'nin(->) 73 baca numaralı buharlı yolcu vapuruydu. 72 baca numaralı Üsküdar adlı bir de eşi vardı.

1927'de Almanya, Elbing'de F. Schichau GmbH. tezgâhlarında buharlı yolcu vapuru olarak yapıldı. 148 grostonluktu. Uzunluğu 33,1 m, genişliği 6,6 m, sukesimi 2.1 m idi. 350 beygirgücünde buhar makinesi vardı. Tek uskurluydu, saatte 8 mil hızı vardı. Yaz kış 344 yolcu alıyordu. 1984'te kadro dışı bırakıldı. Hilton Oteli tarafından satın alındıktan sonra adı Shehrazad olarak değiştirildi, buhar makinesinin yerine dizel motor yerleştirildi. İki yanma göstermelik çarklar takıldı, bacası yenilendi, Mississippi'deki nehir vapurlarına benzetilmeye çalışıldı. Bugün yazları Boğaz'da turistik seferler yapıyor.

1987'de yapılan Rumelikavağı Vapuru Haydarpaşa-Kadıköy arasında.
Tahsin Aydoğmuş

İstanbul'da hizmet vermekte olan ikinci bir Rumelikavağı yolcu vapuru daha vardır. 1987'de Haliç Tersanesi'nde motorlu yolcu vapuru olarak inşa edildi. 9 eşi daha vardır. 307 grostonluk olup uzunluğu 47,3 m, genişliği 9 m'dir. Pendik-Sulzer yapımı, her biri 636 beygirgücünde 2 adet dizel motoru vardır. Çift uskurludur. 14 mil hız yapmakta, yazları 900, kışları 700 yolcu almaktadır.

ESER TUTEL

RUMLAR

Türkçede "Rum" sözcüğü, genel olarak Hıristiyan Ortodoks mezhebine bağlı olan ve çağdaş Yunanca konuşan kimse anlamına gelmektedir. "Romalı" (Romeos) sözcüğünden türemiş olan Rum sözcüğü, tarih içinde kültürel, toplumsal, politik ve ideolojik gelişmelere paralel olarak farklı anlamlar almıştır. Sözcük Türkçede ve Yunancada her zaman eşanlamlı da olmamıştır. En çarpıcı fark günümüzde görülmektedir; Türkçede Rum dendiğinde, Yunan uyruklu olmayan ve Rumca konuşan Ortodoks anlaşılırken (İstanbullu, Kıbrıslı, Amerikalı Rum gibi), Yunanca'da "Yunan" (ya da Yunanlıların kendilerini adlandırdıkları gibi söylendiğinde, "Helen") anlamına gelmektedir. Rumca denen dil ise çağdaş Yunancadan farklı bir dil ya da bir lehçe değildir.

Bizans Öncesi ve Bizans Dönemi

MÖ 658de İstanbul yöresine ilk yerleşenlerden olan Megaralılar, kentlerine komutanları Bizas'a dayanarak Bizantion(->) demişlerdi. Atina'nın 30 km batısında olan Megara kentinden gelenler daha önce de. MÖ 674'te Halkedon'da (Kadıköy) bir koloni kurmuşlardı. MÖ 479'da Pers istilasından kurtulan kent, MS 2. yyin sonunda Roma İmparatoru Septimius Severus

(hd 193-211) tarafından fethedildi ve kente İmparatoriçe Antonina'nın adı verildi. Nihayet I. Constantinus(-0 zamanında, 11 Mayıs 330'da, kentin yeni kuruluşu kutlandı ve resmen yeni Romalı dönemine başladı.

Konstantinopolis'te yaşayan halkın kendisine "Roma vatandaşı" anlamında "Rum" elemesi, Caracalla'nın, 212'de ilan ettiği ve Roma İmparatorluğu içinde serbest yurttaş olan (köle olmayan) tüm halkı eşit yurttaş sayan tarihi kararma kadar eskilere götürülebilir. Resmi dili Latince olan Doğu Roma'nm başkentine "Yeni Roma" da denmişti.

Konstantinopolis'in önemli ve zengin bir Romalı başkente dönüştüğü bu dönem, Helenistik dönemin hemen sonrasına ve Hıristiyanlığın yaygınlaştığı yıllara rastlar. Özellikle Roma İmparatorluğunun doğu kesimlerinde, Yunanca, din, ticaret ve kültür alanında egemen dil (lingua Franca) konumundaydı. İsa döneminden hemen önce büyük değişiklikler geçirmiş olan Yunanca, bu dönemde, bugünkü Yunancaya çok benzeyen bir görünüm edinmişti. Çeşitli soylar ve halklardan (Helenler, Ermeniler, Yahudiler, Suriyeliler, Mısırlılar, İskitler, çeşitli Asyalı halklar gibi) oluşan Konstantinopolis nüfusu bu Yunancayı kullandı.

Hıristiyanlık da Yunancaya (Helenistik ortak dile) dayanarak gelişti. Yalnız İsa'nın dinini dile getiren Yeni Ahit (ve İnciller) Yunanca olarak yayılmakla kalmadı, Eski Ahit bile yer yer, Yunanca konuşan Yahudiler için Yunancaya çevrildi. I. Constantinus zamanmda, 313'te Hıristiyanlık yasak din olmaktan çıktı, imparator da Hıristiyan oldu. I. Theodosius döneminde de (379-395) Hıristiyanlık dışındaki dinler yasaklandı.

Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti olarak Konstantinopolis bu Hıristiyanlaşma/Yunanlaşma eyleminin merkeziydi. Resmi dil olan Latince de bu kentte ağır ağır gerileyip yerini Yunancaya bıraktı. 4. yy'da vasiyetnamelerin, 5. yy'da mahkeme kararlarının, 6. yy'da yasaların Yunanca yazılmaya başlandığı gözlenir. Bu son yüzyılda Yunanca, Doğu Roma İmparatorluğu içinde artık resmi dil konumundaydı.

Bizans'ın dil alanında "Yunancalaşması" ile, Eski Yunan kültürüne resmen karşı çıkması ve "Yunanlılıktan" uzaklaşması bir arada yürütüldü. Hıristiyanlığın egemenliği sonucunda antik Yunan uygarlığı resmen dışlandı. Olimpiyat oyunları (394) ve Elefsis ayinleri (395) yasak edildi. Eski filozoflar ve genel olarak "Helen" olma, putperest olma gibi bir anlam kazandı. Ancak Yunanca saygın bir dil olarak, antik Yunan kültürü de, resmen geçerli sayılmayan ama üstünlüğü kabul edilen eski bir kültür olarak edebiyat metinleri içinde yaşamını sürdürdü.

Konstantinopolis halkı Bizans dönemi yıllarında kendisine "Rum" (Romeos), Doğu Roma İmparatorluğu'na "Romania", dillerine de Yunanca (Hellence) demiştir. Bizans döneminde toplumsal kimlik İkili bir temel üzerinde kuruldu; en başta Hıristiyan Ortodoks din ve ikinci olarak bu dinin dili olan Yunanca. Zaten Bizans'm egemen dininin de, Batı tarafından "Grek Ortodoks" olarak algılanması bu yüzdendir.

Bizans ile Latin Dünyası İlişkileri

9-13. yy'larda Rumların kimliklerini ve yaşam düzenini tehdit eden (ve biz-onlar duygusunu besleyen) iki düşmanı vardı: Batıda Katolik dünya ve Doğu'da İslam Arap-Türk dünyası. Bizans devleti ve halkı Doğu'dan ve Batidan sıkıştırılmakta, bu güçlere karşı toprak ve gelir kayıpları vererek gerilemekteydi. Bu dönemin edebi ve dinsel metinleri bu korkuyu dile getirir.

Rum kadın ve çocuğu, 16. yy, anonim, suluboya.
Galeri Alfa

Ortodokslarla Katolikler arasında egemenlik ve başka çıkarlar bağlamında yüzyıllarca sürmüş olan mezhep anlaşmazlıkları, nihayet 1182'de Konstantinopolis'te Latin (yani Katolik) halka karşı bir saldırıya ve kıyıma vardı. Üç yıl sonra Sicilya Kralı II. Wilhelm misilleme olarak Selanik! fethedip halkmı kılıçtan geçirdi. 19 yıl sonra IV. Haçlı Seferi Konstantinopolis'in fethi ve tüm zenginliklerinin soyulmasıyla sonuçlandı. Konstantinopolis'te bir Latin devleti kuruldu (bak. Latin İmparatorluğu). Selanik, üstün güçler karşısında karşı koymadan teslim oldu. Rumların aristokrasisi, kilise kurumu, ruhban sınıfı ve bürokrasisiyle merkezi bu yıllarda, Bizans'ın politik merkezine de dönüşen ve İmparator Teodoros Laskaris'in damgasını taşıyan Nikaia (İznik) kenti oldu. Batiya ve Doğu'ya karşı Rum (ve hattâ Helen) kimliği bu devlet İçinde ilk kez belirgin olmaya başladı.

Latinler yörede tutunamadılar, Konstantinopolis 126T'de yeniden Bizans'm eline geçti. Bu yeni Bizans, Batı'ya karşı ince dengelere dayalı bir politika izlemek durumundaydı. İmparator VIII. Mihael Paleólogos Latinlerle ilişkilerini bozmamaya çalıştı. İşbirlikçileri affetti, dil bilenlerini tercüman olarak, Gasmouloi'leri (babası Latin, annesi Rum olanlar) gemi yapımında kullandı, Venediklileri, Cenevizlileri ve Pisalıları kente yerleştirdi, kendi yasalarına göre yaşamalarına olanak sağladı, ticaret hakları verdi. Amaç hem olası bir Latin saldırısını tahrik etmemek, hem durmadan ilerleyen Türklere karşı Batı dünyasından askeri yardım sağlamaktı.

Ancak Batida, Konstantinopolis! yeniden ele geçirmek amacıyla bir Haçlı seferi hazırlıklarının arkası kesilmemişti. En büyük tehlikeyi, genel olarak Latin dünyasından başka, somut olarak Sırp ve Arnavut desteğini de kazanmış olan Anjou'lu Charles oluşturuyordu. Bizans imparatorlarının bütün siyasal maharetleri, Konstantinopolis'in fethiyle biteceği kesin olan böyle bir Haçlı saldırısını engellemek için seferber edilmişti.

Batiyi durdurmak için en etkili silah kiliselerin birleşmesi formülüydü; yani Katoliklerin ilkeleri ve papa, Bizans'ın Ortodoks halkı tarafmdan tanınacak, papanın desteği kazanılacak, Baü'nın "mezhep sapkınları" suçlaması etkisiz kılınacaktı. Bizans, yaşamının son dönemlerinde bu konuyu hep açık tutmuştu. Bizans'ın üst düzey yöneticileri aynı anda Doğu ve Batidan gelen saldırılara karşı koyamayacaklarını açık bir biçimde görmüşler ve bunu dile de getirmişlerdi. Aralıksız süren görüşmeler sonucunda 1274'te Lion'da VIII. Mihael'in temsilcileri papanın isteklerini kabul ettiler, gerekli belgeleri imzaladılar. Ancak Konstantinopolis halkı ve ruhban sınıfının büyük bir bölümü bu antlaşmaya karşı çıktı. 1333'te III. Andronikos, 1342'de V. İoannes Paleólogos yeniden papaya boyun eğdiler. Ferrara-Floransa Konsili'nde (1438-1439) VIII. İoannes Paleólogos ve 32 Ortodoks metropolit (başpiskopos) ve ruhani lider kiliselerin birleşmesini ve papanın üstünlüğünü tanıdılar. Her seferinde, dinlerine bağlı Konstantinopolis halkı bu anlaşmalara karşı çıktı. Kimileri, Bizans geleneğine uygun bir biçimde, onları koruyan Meryem Ana'nın, ancak dinlerine sonuna kadar bağlı kaldıkları sürece destek olacağına inanıyordu; başka bir kesim, herhalde özellikle 1204-1261 arasında gösterdikleri açgözlülük ve acımasızlık yüzünden Latinlerden ve olası egemenliklerinden çekmiyorlardı (bak. kiliselerin birleşmesi).

14. yy'ın ortalarında Bizans, Türkler ve Sırplar lehine toprak kayıplarından sonra artık bütünüyle güçsüz ve etkisiz bir devlet durumuna düştü. Osmanlı toprakları ortasında bir adacığa dönüşmüş olan Konstantinopolis'in Latinler tarafından alınmasının zorluğu herhalde Batılılarca da anlaşılmıştı. Bu adacığın yöneticileri son ana kadar kiliselerin birleşmesini gündeme getirerek kurtuluşu Batida, sıradan insanlar ise ya Meryem Ana'da ya da üstün gücün, yazgının kaçınılmazlığına boyun eğmede aradılar. Aralık 1452'de Ayasofya'da, papanın temsilcileriyle birlikte Katolik ayin

yapılıp, imparator birleşmeyi bir kez daha ve yeniden onaylarken, halk ve kimi din adamları aynı anda Pantokrator Manastırı'nda kendi mezheplerinden yana ayin yapıyorlardı. Her şeyin bittiğinin belli olduğu 28 Mayıs 1453 gecesi imparator ile halkın bir arada Ayasofya'da yaptıkları son ayin ise Ortodoks geleneğine göre yapıldı.

Anadolu'nun Türkleşmesi

Anadolu'da en son Rum odaklarının da Türk-İslam yönetimi altında yaşamaları artık kaçınılmaz olmuştu. Rumlar bu Türk-İslam-Osmanlı döneme sonraları Turkokratia (Türk yönetimi) demişler ve böyle bir "egemenliğin" bilincini taşımışlardır. Rum dünyasının Türk yönetimi altına girmesi Konstantinopolis'in alınmasından çok önce, 11. yy'da Türklerin Anadolu'ya girmesiyle başlamıştı. Rumların tarihi 11. yy'dan sonra doğıudan ve hemen hemen kesintisiz bir biçimde Türklerle ilişkilidir.

Başka kavimlerin zoru ve daha elverişli geçim yolları edinme istemi gibi nedenlerle Batiya kayan Türk boylarının Anadolu'ya yönelmeleri 11. yy'da başladı. Bu akınların ideolojik gerekçesi cihattı. İki farklı toplum karşı karşıya gelmişti: Yerleşik Hıristiyan toplum ve göçebe ya da yarı yerleşik bir toplum olan Müslüman Türkler.

Akınlara karşı ancak kentler bir dereceye kadar tutunabiliyordu. ama surlarla çevrili olmayan yöreler talana karşı koyamıyordu. Güçsüzleşen ve yoksullaşan Bizans devletinin ordusu başarısız bir direnç sergiliyordu. Ağır vergiler altında ezilen Rumlar Türklerin ilerlemesine karşı çıkmıyordu. Bizans topraklarına feodal yöneticiler olarak gelip mtunamayan Latinlerden farklı bir biçimde, kalıcı olarak ve Batımın feodalizminden farklı bir yapı ve anlayış sergileyerek gelen Türkler Anadolu'ya yerleşmiş oldu.

1373'ten sonra Bizans artık Osmanlıların vasalı durumundaydı; hareket özgürlüğünü bütünüyle yitirmişti. Osmanlılar Konstantinopolis'teki taht kavgalarında söz ve karar sahibiydiler. Konstantinopolis'in Rum halkı kentin karanlık geleceğini herhalde sezmişti; kent sonunda ya Latinlerin ya da Osmanlıların eline geçecekti. Venedik ve Cenova'nm yönetimindeki eski Bizans topraklarında yaşayan Rumlarla, Anadolu'da Türklerin egemenliği altında yaşayan Rumlarm ekonomik ve dinsel özgürlükler açısından kıyaslanmaları İstanbul Rumlarınca da yapılıyor, tercih terazisi çoklukla Türklerden yana ağır basıyordu. Türk yönetimi altında yaşayan Rumlar ikinci sınıf halk muamelesi görüyorlardı, kâfir sayılıyor, cizye ödüyorlardı, çocuklarını devşirme usulü yüzünden kaybedebiliyorlardı; ama gene de koşullar göreceli olarak daha iyiydi. Türk egemenliğine giren yerlerde Bizans yasaları bütünüyle yürürlükten kalkmamıştı, din ve ticaret alanı daha serbestti, köylünün vergileri ve angaryaları Latinlerin egemenliğindeki yörelere göre daha hafifti. İmparatordan sonra en önemli kimse olan Lukas Notaras'm(->) ünlü "Latin başlığını görmektense kentin içinde Türk'ün sarığını görmek daha iyidir" sözü bu kıyaslamanın özetidir.

Yaklaşık 400 yıl içinde (1071-1453) Anadolu Rumlarının sayısında büyük bir düşüş oldu. Özellikle Anadolu Selçuklularının ortadan kalkmasından sonraki karışıklıklar, istikrarsızlık ve güvensizlik yıllarında nüfus azalması hızlı olmuştur. Ürün talanları ve köleleştirmeler bu dönemde sıklaşmış ve büyük yerel cemaatler erimiştir.

Anadolu Selçuklularının ve sonraları Osmanlıların Anadolu'ya egemen olmalarıyla, Anadolu'da yaşayan Rumlar politik ve kültürel merkezleri olan Konstantinopolis'in, Rum yönetici "aristokrasisi"nin, Ortodoks kilisesinin ve genel olarak Bizans'ın ekonomik etkilerinden ve etkinliklerinden yoksun kalmışlardı. Kilise bir yanda topraklarının ve gelirlerinin büyük bir bölümünü kaybetmiş, devletin lojistik desteğinden yoksun kalmış ve ayrıca daha önceleri Bizans bürokrasinin üstlendiği kimi devlet görevlerini de -yargı, cemaatin vergilerini toplamak gibi- üstlenmek zorunda kalmıştı.

Artık Hıristiyanlık yenik düşenlerin dini olmuştu. Rumlar, ikinci sınıf halk olarak görüldü. Ortodokslar kimi ek vergiler verirdi, bu cemaate pek anlamı olmayan ve yalnız düşük statülerini vurgulamaya yönelik kimi ilkeler -giyimde zorunlu renkler gibi- uygulanırdı, adalet önünde Müslümanlarla eşit konumda değillerdi, arada devşirme yöntemi ile çocuklarından oluyorlardı. Bu ikinci sınıf cemaat statüsü, Rumların kendi (dinlerinden ve soyundan olan) devletlerini yitirmelerinin kaçınılmaz sonucuydu. Bu koşullar altında halkın büyük bir bölümü genellikle "serbest iradeleriyle" dinlerini değiştirip Müslüman oldu. Birkaç yüzyıl içinde "Diyar-ı Rum", Türklerin yeni yurduna dönüştü.

Osmanlı Dönemi

1453'te Konstantinopolis'in Osmanlılarca fethinden sonra Rumların yasanımda köklü değişiklikler oldu. Cemaatlerin varlığı, dinleri ve kimi haklan resmen tanındı: II. Mehmed (Fatih). Teodoros Agallianos'un söylevlerinden anlaşıldığına göre, Bizanslı danışmanlarının tavsiyesi doğrultusunda Ortodoks kilisesini yeniden kurdurdu. Kiliselerin birleşmesine karşı çıkmış olan II Gennadios Sholarios(->) köle olarak satılmış olduğu Edirne'de bulunmuş, İstanbul'a getirtilmiş, Bizans geleneklerine uygun bir biçimde yeniden toplanan sinod tarafından patrik seçilmiş ve (gene Bizans'ta olduğu gibi) devletin başı olan sultanın da onayı ile tahtına oturmuştu.

İki cemaat, yani egemen ve Müslüman olan "yöneticilef'in cemaatiyle savaşta yenilmiş ama "boyun eğdikleri" için varlıklarına izin verilmiş olan Ortodoks cemaat, İstanbul'da bu eşitsiz ilişkileri sürdürüp yeniden üreterek yaklaşık 500 yıl bir arada yaşadılar. Hıristiyanlık, güçİü bir devletin karşısında güçsüz olanların dini olarak geliştiği, Müslümanların dini ise farklı dinden kimseleri fetheden bir devletin dini olarak kurulduğu ve geliştiği için, bu iki dinin müminleri, bu karşıt ama tamamlayıcı gelenekleri yüzünden uyum sağlamakta zorluk çekmediler. İslamiyet başından beri "kitap" sahiplerine yaşam hakkmı, Hıristiyanlar ise "Sezar'ın hakkını" hep tanımışlardı.

Sultanın bir beratla tamdığı haklara "imtiyazlar" dendi. Bu haklar Rumlar için yeni bir yasal statü oluşturdu, Ortodoksların toplum içindeki yerlerini belirledi, Rum yöneticilerin yeni görevleri onlara saygınlık sağladı ama sorumluluklar da yükledi. Güçlenen İstanbul kilisesi, Batinin Katolik dünyasına karşı bir zırh gibi kullanıldı, devletle işbirliği içinde, Ortodoksların aralıklarla İslama geçmelerine engel olamamakla birlikte, kiliselerin birleşmesi hesaplarına son vererek Katolikleşmeyi engelledi. Ortodoks Patrikhanesi İstanbullu Rumlarm bugüne dek süren en eski kurumlandır. Bizans'ın devamı sayılırsa yaklaşık 17 yy'lık bir yaşamı olmuştur.

Ortodoks Kilisesi-Patrikhane: II. Mehmed'in sağladığı haklara göre kilisenin ve cemaatin başında sinod tarafından seçilen "millet başı" patrik vardı. Patriğin tüm Ortodoks hakların üstünde mutlak ruhani ve idari yetkileri vardı. Kilise, evlilik, miras gibi özel hukuk alanındaki davalara bakabilirdi. Sonraki yıllarda patrikler vergi işlerine de karışmaya başladılar; özel kimi vergileri toplama ve kimi vergileri de devletin ileri gelenlerine verme zomnluluğunda kaldılar.

Patrikhane üç yönetim biriminden oluşurdu: Sinod, sinodun seçtiği patrik ve Patrikhane'nin ileri gelenleri. Ancak yönetime, somaları Fenerliler(->) sınıfını oluşturacak olan cemaatin zengin ve güçlü sivilleri (Şeytanoğlu lakabıyla da bilinen Mihael Kantakuzenos gibi), zaman zaman (1570-1670 arasında olduğu gibi) Katolik ya da Protestan yabancı büyükelçiler ve Osmanlı yöneticileri de karışırlardı. Çıkar kavgaları, rüşvet olayları, hizipleşmeler içinde sık sık patrik değiştirilirdi: 15. yy'm ilk yarısında 4, ikinci yarısında 18, 16. yy'da 18 ve 17. yy'da 54 patrik değişikliği oldu. Sonraki yüzyıllarda loncaların temsilcileri de Patrikhane yönetiminde ağırlıklarım koymaya başladılar. "Yerel sinod" ismindeki yeni ve genişletilmiş bir kurulla ve sivillerin artan etkinlikleri ve kimi görevleri üstlenip özel unvan sahibi olmalarıyla patriğin gücü 17. yy'dan başlayarak zayıflamış oldu.

Patrikler genellikle devlete sadık kaldılar. Ancak özellikle 1565-1620 arasında, Venedik, İspanya, papa gibi Batıcı güçlerden yana bir tutum içine giren patrikler de görüldü. Bu yıllar Osmanlı Devleti ile Batı arasında toprak elde etme mücadelelerinin süregeldiği ve güç dengesinin, özellikle Akdeniz'de, henüz Osmanlılar lehine kesinlik kazanmadığı dönemdi. Başkaldırmalara katılan yöreler genellikle Venedik ile tarihsel bir ilişkide bulunmuş olan Mani (Güney Mora), Epir, Kıbrıs, Yediada, Rodos, Kiklad Adaları vb yerler, başkaldıran din adamları ise gene genellikle

Baticla eğitim görmüş, Rönesansin da etkisinde kalmış olan kimselerdi.

Ortodoks kilisesinin bu yeni yaşamı düşünce ve kültürel katkı açısından pek parlak olmadı. Kentlerde ve büyük yerleşim merkezlerinde Hıristiyan cemaatlerin gittikçe seyrekleşmesi ve vakıflarına el konulması ruhban sınıfının ekonomik gelirlerinin azalmasına neden olmuş, devletin el değiştirmesi ise Rum milletini yönetici aristokrasisinin kültürel alandaki desteğinden yoksun bırakmış ve bu alanda geriletmiştir. "Aydın" sayılabilecek birçok kimse Batı'ya göç etmiş, eğitim kurumları zayıflamış ve hemen hemen yok olmuştu. Bu yeni dönemin ilk yüzyılından başlayarak Patrikhane kurumu, eğitimsiz ve para bulup mevki satın alma yarışı içine giren ruhban sınıfıyla, büyük bir kültürel gerileme sergilemişti.

II. Mehmed'in sağladığı imtiyazlar da sonraki yıllarda aynı içtenlikle sürdürülmedi. 1521'de İstanbul'da zorla İslamlaştırma girişimleri oldu, 1586'da ise Patrikhane'nin kilisesi camiye dönüştürüldü. 17. yy'm ikinci yarısında, Girit Savaşı (1645-1669), Venedik'in Mora seferi (1684) ve Avusturya Savaşı (1682-1699) yüzünden Osmanlı yönetimi Hıristiyanlara karşı tutumunu sertleştirdi. Bu dönemde iki patrik (II. ve III. Partenios) asıldı.

Osmanlı yönetimi Rumların Batı Avrupa'daki Hıristiyan dünyası ile ilişkiler kurmasına, onlardan etkilenmesine ve özellikle onların inançlarını ve yöntemlerini benimsemelerine hoşgörüyle bakmadı. Zaten Rumlara sağlanan ayncalıklann temel amacı Ortodoksların Batıyla olası bir işbirliğini engellemekti. 1484'te patrik, 1439'da varılmış olan kiliselerin birleşmesi kararını resmen bozdu. Katoliklerle ilişkiler koptu. Papanın eylem alanı, Osmanlı topraklarının dışında tutuldu. Girit'te Katolik Venediklilere karşı iki Ortodoks ayaklanmasından sonra (1453-1454 ve 1460-1462) adada Latin baskısı arttı. Ortak düşman Katoliğe karşı Müslüman-Ortodoks ittifakı gündemdeydi.

Oysa Ortodoksların, Doğu Roma'nın (Bizans'ın) kuruluşundan beri Batı ile ilişkileri, tüm çatışmalara rağmen kesintisiz sürdürülmüştü. Özellikle kiliselerin birleşmesinden yana olanlar eğitim ve ideolojik destek için hep Bati ya gitmişlerdi. Patrikhanemin ve ruhani kesimin yoksullaştığı ve güçsüzleştiği 15., 16. ve 17. yy'larda Batidaki Hıristiyan okulları, kurumları vb, göreli olarak Doğu'dakilerden daha üstündü. Katolik kilise, Ortodoksları kendisine bağlamak için uzlaşmacı formüller de gündeme getirmişti. "Unit" denen anlayışa göre Ortodokslar tüm geleneklerini, ayin biçimlerini, simgelerini aynen sürdürebilecekler ancak kilise başı olarak papayı tanıyacaklardı. Yüzyıllar içinde "unit" olan Ortodoks toplumlar ve kimseler pek çoktu. Batı'ya ilgi, hayranlık ve gıpta ile bakan Rumlar, Bizans'ta olduğu gibi Osmanlı döneminde de vardı.

Luther 1517'de papaya karşı çıktı ve Avrupa içinde üçüncü bir cephe açtı. Bu yeni mezhep Rumlar arasında taraftar bulamadı ama bu iki kilisenin ileri gelenleri arasında yumuşak tonda mezhep tartışmaları mektuplaşmalar aracılığıyla yıllarca sürdürüldü. Luther papaya boyun eğmemiş olan Ortodokslara ilgi duvdu: yakını Philip Schwarzerd (1497-1560) Ortodoks din adamlarıyla ilişki kurdu. Resmi mektuplaşmalar 16. yy'm ikinci yarısında başladı; buna Patrik II. Jeremias da katıldı. Bu Protestan-Ortodoks diyalogu ise Katolikleri çok rahatsız etti.

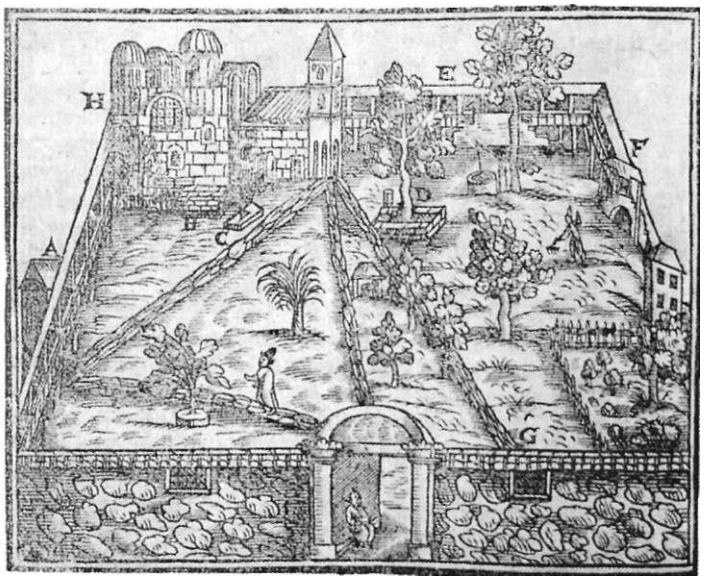

Rum Ortodoks Patrikhanesi'ni betimleyen bir resim.
M. And, *16. Yüzyılda İstanbul*, İst., 1993

Katolik kilisesi 1545-1563 arasında Trento Sinodu ile Protestanlığa karşı önlemler aldı ve kendine çekidüzen vermeye çalıştı. Ortodoks dünyaya karşı da politikasını yumuşattı ve hattâ yardım elini uzatır gibi oldu; Patrikhanenin Protestanlarla oluşturacakları olası bir ittifaka karşı önlem alma gereğini duydu. 1577'de Roma'da Collegio Greco kuruldu. Çok yüksek düzeyde klasik Yunan (ve hümanist) eğitimi veren bu okula Yunanistan'dan burslu gençler alındı. Bu okul çağdaş Yunan aydınlanma hareketinde önemli bir rol oynadı. 1576-1599 arasında bu okulda İtalya'daki Rumlardan başka (bugünkü) Yunanistan yörelerinden ve İstanbul'dan 125 öğrenci okudu. (Trento Sinodu'ndan önce de Katolik İtalya'da Rumların dilini ve dinini hoşgörüyle kabul eden okullar açılmış Ortodoks din adamlarına kimi haklar tanınmıştı. 1514-1521 arasında tarihte ilk [çağdaş] Grekofon okul [lise] açılmış, burada sonradan kültür alanında önemli katkıları olacak kimseler okumuştu.)

Patrikhane tarihinde gelmiş geçmiş en ilginç ve aydınlanmaca patrik de bu yıllarda yaşadı. Otuz Yıl Savaşları döneminde 0618-1648). Katolikler ve Protestanlar, bir yanda Fransa ile Avusturya, öteki yanda İngiltere ile Hollanda savaşmaktaydı. Kirillos Lukaris (1572-1638) Girit'te doğmuş, Padova'da okumuş, İskenderiye patriği olmuş, bu sürede zamanın aydınları, kardinalleri, kralları ve papa ile mektuplaşmış, 1621'de İstanbul'da patrik olmuştu. Kesin olarak Katolik dünyaya ve anlayışa karşı çıkmış, patrik olduğunda Protestan elçilerle ilişki kurmuş, onlara daha yakın bir anlayış sergilemişti. Dünya olaylarını yakından izlemiş, birçok okul kurmuş, 1608'den beri kapanmış olan Patrikhane'nin yüksekokulunu yeniden düzenlemiş ve başka ünlü bir aydın olan T. Koridaleos yönetiminde bu kurumu etkin bir okula dönüştürmüş, Patrikhane'de bir matbaa kurdurtmuş (1627), Yeni Ahit'i halk diline çevirip Cenevre'de bastırmış (1638) ve genellikle İstanbul'da aydınlanma havasını estirmişti. Ancak bu gelişmelere karşı tepkiler gecikmedi. Katolik elçiler ve tutucu Rum din adamları Osmanlı yöneticilerini devreye soktular ve iftira ve baskılar sonunda Lukaris 17 Haziran 1638'de devlet kararıyla boğduruldu. Düşmanları kuruluşundan birkaç ay sonra matbaayı kapattırmışlardı. Öteki girişimlerine de set çektiler. İleri hamleler son buldu. Rumlar arasında gelişebilecek gibi görülen ve bir süre sürdürülmüş olan aydınlanma hareketlerinin de önü kesilmiş oldu. Bu patriğin, Bati da eğitim görmüş olan tek patrik olmasının her halde bir rastlantı sayılmaması gerekir.

Kilise ve özellikle Patrikhane kurumu, yönetim biçimi ve anlayış olarak 19. yy'a kadar göreli bir süreklilik sergiledi. Kilise-devlet ilişkilerinde de kesin bir çatışma ve karşıtlık görülmemiştir. Osmanlı Devleti Avusturya ve Rusya gibi yabancı güçlerin girişimleri ve baskılarıyla Ortodokslara kimi ek haklar tanımış, 1690'da Sadrazam Köprülü Fazıl Mustafa Paşa zamanında, 1774 Küçükkaynarca ve 1792 Yaş antlaşmalarıyla Rumların hakları yeniden doğrulanmış, kilise kurma hakkı tanınmıştı.

Ancak 19. yy'a girerken Osmanlı Devletime karşı Rumların direnci başladı. Kosmas Aitolos (1759-1779) dini kullanarak cemaat kimliğini vurguladı ve idamına kadar bir tür etnik bilinci yaygınlaştırmaya çalıştı. Büyük Petro'nun Müslümanları Avrupa'dan uzaklaştırma amacı gündeme geldikten sonra, kilisenin "itaatsizliği" de bir dış destek buldu. 1768-1774 ve 1787-1792

Osmanlı-Rus savaşları sırasında özellikle Morali din adamlarının ihtilalcilere katıldıkları görüldü. Osmanlı yönetimi de kiliseye karşı daha kuşkulu oldu.

Bu dönemden sonra kilise-Osmanlı Devleti ve Rum cemaati-Müslüman cemaat arasındaki ilişkiler farklı bir konumda sürdürüldü. Ulusçu ideolojinin gündeme geldiği 18. yy'm sonlarından başlayarak temel çatışma, dinsel ağırlıklı değil, daha çok aydınlanmacılar-tutucular, cumhuriyetçiler-mutlakıyetçiler, ulusçular-dinciler ya da uluslararası çatışmalar olarak ortaya çıktı.

Rum Yerel Cemaatleri

İstanbul, Osmanlılar tarafından fethi sırasında yağmalandığı ve halkı köle olarak (bir kısmı İstanbul dışına) satıldığı için II. Mehmed kenti yeniden canlandırmak gereğini duydu. Kentin nüfusu zaten fetihten önce de iyice azalmıştı; Rumların sayısı 50.000 kadardı. Yeni sakinler Müslüman Türkler ile çeşitli Hıristiyan topluluklardan oluştu. İstanbul'a yeniden yerleşen Rumlar, yaklaşmakta olan felaketten, yani savaş sonrası bir fethin kaçınılmaz olarak getireceği bilinen yağma ve köleleştirmeden fetihten önce kaçan ve Anadolu'nun ve Mora'nm çeşitli kentlerine yerleşenler; Pontus'tan gelen ve İstanbul'un üst sınıflarını oluşturan soylular ve Ege adalarından, Epir'den, Anadolu'dan vb getirtilen Rumlardı. Yeni İstanbullu Rumlar bir süre için kimi vergilerden muaf tutuldu, kimilerine ev ve toprak ve toprağı işleyecek hayvanlar sağlandı. Doğu'dan ve Batf dan getirtilen Rumların oluşturduklan bu Hıristiyan cemaatin sentez olarak ortaya çıkardığı ağız (yani telaffuz) Kuzey Yunanistan'da egemen olan konuşmayı andıran bir Yunancaydı.

Rumlar genel olarak denize yakın ve Müslüman halkın yaşadığı merkezlerden uzak yörelerde yerleştirildiler. Sonraki yüzyıllarda İstanbul'a gelen Rumlar da aynı yörelere yöneldiler. Bu yerleşim bölgeleri eski kiliselerin bulunduğu yerlerden saptanabilir. Beyoğlu'nun daha oluşmadığı 19. yy öncesinde Epirliler (genelde ekmek fırını işletirlerdi ya da öğretmendiler) Ayios Demetrios ve Ayios Yeoryios kiliselerinin etrafında, yani Edirnekapida Fevzi Paşa Caddesi ile surlar arasındaki Sarmaşık'ta yaşardı. İnşaat işçileri Vlanga'da (Yenikapf da) Ayios Teodoros Kilisesi civarında; Kaşıkadalı (Marmara Adasinm yakınındadır) kayıkçılar Hasköy'de Ayia Paraskevi yakınında; Sakızlı tüccar ve gemiciler Galata'da İoannes Pródromos Kilisesi etrafında ve ayrıca Tatavla'da (bugün Kurtuluş), Haliç'te Yemiş İskelesinde; Manililer de (Güney Morali) Tatavla'da; içkili aşevlerini işleten Konyalılar da Galata'nın Ayios Nikolaos Kilisesi yalanında bulunurdu. Kapadokyalı Karamanlılar Samatya'mn batısında Ayios Konstantinos Kilisesi civarında, Midillililer Kondoskali'de (Gedikpaşa), On İki Adalı kayıkçılar, Simi Adalı dalgıçlar ve Kalimnoslu süngerciler Galata'nın Balıkpazarf nda yaşarlardı. Fener bölgesi ise daha çok bir tür "Bizans" nüfusunu barındırırdı.

Surlar dışındaki kimi İstanbul yörelerinde Rumlar nüfusun önemli bir kesimini ya da çoğunluğunu oluşturdu. Galata'da Batılı tüccarlar ve gene ticaret yapan Yahudilerle Rumlar yarışırdı. Yarış hem ticaret alanında hem de "lüks" bir yaşam sürdürme alanında oldu. Üsküdar'da Rumlar Anadolu ticareti alanında çalıştılar. 17. yy'da Rum tüccarlar Fransız tüccarlarıyla rekabet etti. Rumlar ayrıca Kuruçeşme, Arnavutköy, Yeniköy, Tarabya, Büyükdere, Çengelköy gibi yörelerde de yoğun olarak yaşadılar.

Osmanlı Devleti içinde Rumların en yoğun yaşadıkları bölge İstanbul'du. Kenar semtlerdeki genellikle küçük ve gösterişsiz olan kiliselerin etrafında barınan Rumların üst ve daha zengin kesimini, 18. yy'da tüccarlar, inşaat ustabaşıları, doktorlar, kuyumcular, saatçiler, tercümanlar vb oluşturdu. Bütün bu insanlar Rum milleti olarak "millet başı" olan patriğin yönetimi ve sommluluğu altında yaşamakla birlikte kendilerine özgü "yerel cemaatler" de (koinotes) oluşturdular. Bu yerel cemaatlerle ilişkili bize varan bilgiler özellikle 18. ve 19. yy'daki cemaatlerle ilgilidir. Kendilerine özgü bir örgütlenme ve yönetim biçimi sergileyen bu cemaatler mahallelerde, köylerde ve adalarda görüldü.

Bu yerel cemaatlerin kökeni hakkında farklı görüşler vardır. Kimi tarihçilere göre bu cemaatler antik dönemlerden (hattâ belki kent devletleri dönemlerinden) süregelen bir toplumsal örgütlenme biçimiydi; kimilerine göre Osmanlı yönetimi sırasında genellikle vergilerin toplanmasını daha kolay kılmak için oluşturulmuş bir yönetim birimiydi; kimilerine göre ise Bizans döneminde yerel gereksinmeleri karşılamak için oluşturulmuşlardı. Kökenleri ne olursa olsun, bu yerel cemaatlerin, yani bu küçük toplumsal birimlerin önemi çok büyüktü. Rumlar yerel cemaatler içinde kimi alışkanlıklar ve inançlar edindiler; Ortodoks olmalan, "millet sistemi" içinde öteki milletlerden ve özellikle Müslüman topluluklardan ve devletten ayrı bir kimlik taşımaları, toplumsal bir birim olarak var olmak ve etkili olmak için örgütlenmeleri gerektiği gibi. Bu yerel cemaatler içinde zamanla kimi yöneticilerin oylama yöntemiyle seçildikleri de kimi verilerden anlaşılmaktadır. Bu yerel cemaatler vergi toplayan, yaşlılanna. yoksullarına bakan, üyeleri arasındaki davalara bakıp halleden bir tür küçük özerk toplumsal birimler gibi çalıştılar.

Rumlar içinde yerel cemaatlere paralel olarak loncalar da gelişmişti. Dar meslek çıkarlarını korumak için kurulan bu loncalar din guruplarına göre ayrı ayrı örgütlenmişti. Ancak bu bir kural olmayıp, örneğin kürkçülerde olduğu gibi Müslüman ve Hıristiyan ortak loncalar da vardı.

18. yyin sonunda ve özellikle Fransız Devrimimden sonra Avrupa'da yeni bir akım, krallara, ruhban sınıfına ve aristokrasiye karşı, "özgürlük, eşitlik" gibi sloganlarıyla güç kazandı. Fransızların öncülüğünde yaygınlaşan bu kişi ve sınıf içerikli ideolojik mücadele kısa zamanda halkları toplu eylemlere itti. Özgürlük ve parlamenter bir yönetim peşinde olan kitlelerin eylemleri bir süre sonra "ulusçu" denebilecek bir biçim aldı. Özgürlük, kişiler için değil "ulus için" istenmeye başlandı. Rumlar ya da Ortodoks Grekofon (Yunanca konuşan) topluluk bu yeni gelişmelerin karşısında bocaladılar ve bölündüler.

Rumlar içinde Patrikhane ve Fenerlilerin bir bölümü tutucu güç sayılabilir. Osmanlı Devleti ve egemen güçlerle işbirliği içinde olan Patrikhane üst düzey yöneticileri ve Fenerlilerin ileri gelenlerinin bir bölümü ortaya çıkan yeni ideolojinin karşısında yer almışlardı. Zaten yeni gelişmeler onları, geleneksel ayrıcalıklara sahip olan "aristokrasiyi" ve ruhban sınıfını hedef almıştı.

Patrikhane ve Fenerlilerin bir bölümü Yunanlıların demokratik bir düzen doğrultusundaki eylemlerine karşı çıktılar. Patrik Grigorios önce risaleler yayımlayarak demokratik güçlere karşı ideolojik bir mücadele başlattı ve nihayet ihtilalcileri aforoz etti. Özellikle aristokrasiye karşı olan, soyluların kellelerini, topraklarını alan, kilisenin servetine el koyan ve "aşağı" sınıfları söz sahibi kılan yeni yönetim anlayışına karşı çıktılar.

1821'de Yunan ihtilali ile "Fener dönemi" birden son buldu. Patrik Grigorios sorumlu cemaat başı sıfatıyla, başka din adamları ve halktan kimseler ise gözdağı verme amacıyla idam edildi. Osmanlı yönetimi Fenerlilere artık güvenmedi, onları voyvodalık ve tercümanlık işlerinde kullanmadı. Karşılıklı güvensizlik, Osmanlı yönetimiyle Fenerliler arasındaki çatışmayı körükledi. Yunan ihtilali ile İstanbul'da başlatılmış olan sindirme hareketinin sonucunda Fenerlilerin bir bölümü Batı'ya, Rusya'ya ya da isyan bölgesi olan Mora'ya kaçtılar.

Fenerlilerin tarih içinde ikili işlevleri olduğu söylenebilir. Bir yanda kültür alanında, yani dil, yazı, edebiyat ve düşünce alanındaki katkılarıyla Yunan ulusçu gelişmelerinin temelini attılar, hattâ Rumların örgütsel piramitinin başında bir tür yönetim özerkliği oluşturarak gelecekteki devlet örgütlenmesinin ilk nüvelerini ve deneyimlerini başlattılar, öte yanda ortaya çıkan "çağdaş" düşüncelere karşı bir tutum içine de girdiler. Bu ikili ve çelişkili tutumu, Fenerlilerin iki ayrı kolu, yani ilerici ve tutucu kesimleri sergiledikleri gibi, kimi zaman aynı kimseler bu ikili özelliği de aynı zamanda dile getirdiler; kimi Fenerliler kültür alanında ilerici, siyasal alanda tutucu oldular. Örneğin, bu ikili özelliği sergileyen bir Fenerli aydın D. Katarcis-Fotiadis'tir (1730-1807). İstanbullu Rumlann da bu iki farklı görüşün arasında bölündükleri ya da bocaladıkları söylenebilir.

Yunan Devletinin Kuruluşu

1829'da Yunan devletinin kurulması Rumların yaşamında önemli bir aşamadır. O güne dek Osmanlı yönetimince bir cemaat olarak algılanan Rumlar, birden yabancı bir devletin, Yunan devletinin uzantısı, hattâ beşinci kolu diye algılanmaya başlandı. "Devlet" bu cemaate karşı kuşku ve

güvensizlik duydu; Rum cemaati de devlete karşı yabancılaşmaya başladı. Fenerlilerin ve genel olarak Rumların devlet görevleri üstlenmeleri kısıtlandı. Rumlar kendilerini yeni Yunan devletine yakın hissetmeye başladılar.

Ancak İstanbul'daki tutucu Rum kesimle yeni kumlan ulusçu Yunan devleti arasında sürtüşme uzun süre gündemde kaldı. Yunan devletinin ilk eylemlerinden biri İstanbul Patrikhanesi'nden bağımsız kendi özerk kilisesini kurmak oldu. İki kilise arasındaki ilişkiler ancak 1850'de normale döndü.

İstanbul Patrikhanesi çevresi, Yunanistan'da gelişen ulusçu gelişmelere herhalde hiçbir zaman tam olarak katılmadı. 1840' larda ortaya çıkan "Megali İdea" yani tüm Yunanlıları ve yaşadıkları yöreleri yeni kurulan devlete katma düşüncesi, Patrikhane tarafından benimsenmedi. Patrikhane, kimi İstanbullu soylular, zenginler ve aydınlar, Osmanlı çatısı altmda ama Ortodoks ve Rum olarak yaşamayı yeğlediler. Bu hareket kimi zaman "Helen Osmanlılığı" olarak da dile getirildi. Bu görüşün taraftarları Osmanlı Devleti'nin güvenini yeniden kazanarak 19- yy'm ortalarından başlayarak devlet yönetiminde önemli mevkiler kazandılar. Ortak bir Türk-Yunan devletinin kurulması için 1908-1912 arasında İon Dragoumes (1878-1920) ve Atanasios Suliotes-Nikolaides (1878-1945) İstanbul'da politik bir eyleme girişen illegal İstanbul Örgütü'nü kurdular.

Rumlarin Siyasal, Hukuksal Konumları: Rumlar, Osmanlı Devleti'nin "millet sistemi" içinde özel bir statüde yaşadılar.

19- yy'a kadar Rumların ayrı ve "aşağı" konumda olduğunu gösteren uygulamalar, genel hukuk, yönetime katılma, din ve evlilikler alanındaydı. Mahkemede gayrimüslimlerin şahitliği ikincildi. Gayrimüslimler özel vergiler öderlerdi; ticaret hakkı ve izni almak için Hıristiyanlar Müslümanlara kıyasla, az da olsa daha fazla vergi ve daha yüksek gümrük vergisi öderlerdi. Asker, subay ve devlet memuru olamazlardı. Hıristiyan kimliklerini koruyarak üstlenebilecekleri devlet görevleri, yabancı dil gerektiren kimi danışmanlık görevleriyle, genellikle 18. yy'dan sonra, voyvodalık ve tercümanlıkla sınırlanmıştı. Yeni kilise kurmak yasaktı; onarımlar izne bağlıydı. Hıristiyan erkeğin Müslüman bir kadınla evlenmesi yasaktı; Müslüman erkek gayrimüslim bir kadınla evlenebilirdi. Yasaya uymayanlar idam ya da linç edilirdi. Karma evliliklerde çocuklar Müslüman olurlardı. Hıristiyanlıktan Müslümanlığa geçme serbest olmakla birlikte, ters yönde bir din değiştirme ölümle cezalandırılırdı.

Rum milletinin "aşağı" olduğunu anımsatmayı amaçlayan simgesel denebilecek uygulamalar pek çoktu. Rumlar sakal bırakamazdı, belli renkte giysiler giymeleri gerekirdi, kaldırımda yürüyemez, ata binemezlerdi. Evleri taştan ya da çok katlı olamazdı. Kürk giymeleri izne bağlıydı, Hıristiyan efendisi olan köle Müslümanlığı seçtiğini dile getirdiğinde salıverilmesi gerekirdi.

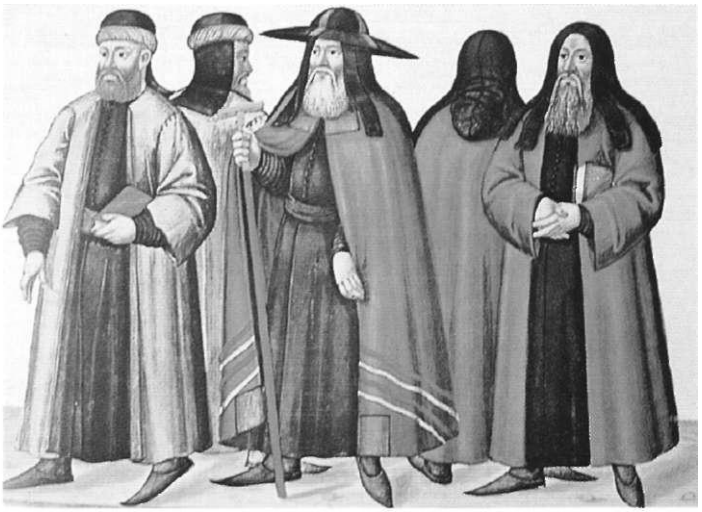

16. yy'da İstanbul'daki Rum Ortodoks din adamları. M. And, *16. Yüzyılda İstanbul*, İst., 1993

Zenginleşen ve belli bir toplumsal güç kazanan ama devlet sınırları içinde eşit siyasal haklardan yoksun olan Rum burjuvaların konumu bu açıdan Batı Avrupa burjuvazisine benzetilebilir. Rumlar bu konudaki hoşnutsuzluklarını çeşitli biçimlerde dile getirdiler. Siyasal haklarının smınm genişletmek için kimi zaman Osmanlı yöneticilere ricalarda bulundular, kimi zaman yöneticileri zorladılar, kimi zaman da Osmanlı toprakları dışında ittifaklar aradılar. Sık sık yabancı devletler bu durumu kaçırılmaması gereken bir fırsat bilip Hrristiyanlan koruma bahanesiyle Rumlardan (ve genel olarak gayrimüslimlerden) yana girişimlerde bulunup Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karıştılar; kimi zaman Batinin halkları ve kamuoyu, daha içten nedenlerle, insancıl ve demokratik dürtülerle Hıristiyan halka destek çıktı. Temelde bir Müslüman-Hıristiyan mücadelesine dönüşen ve dış güçlerin istismar ettiği bu siyasal mücadele, Rumlarla Osmanlı Devleti arasında kuşkuyu, güvensizliği artırdı ve toplumsal huzuru bozdu.

Osmanlı yöneticileri genellikle Batiya hoş görünmek ve baskılardan kurtulmak amacıyla, ama köklü bir siyasal değişikliğin yararma pek inanmadan, özellikle 19. yy'da bir dizi reformlara giriştiler. Gönülsüz yapılan reformlara Müslüman halk destek olmadı; hattâ yer yer karışıklıklar çıktı, protestolar görüldü. 1839'da Tanzimat Fermanı ile "can. ırz, mal güvenliği" sağlanacağı, vergiler ve askerlik konularında Müslümanlarla "sair milletler" arasında eşitlik tesis edileceği ilan edildi. Gerçekten de 1840'ta Ceza Kanunnamesinin yürürlüğe girmesi ve İdare Meclislerinin kurulması ile Rumlar yerel yönetimlere kısmen katılmaya başladılar. 1850'de Ticaret Kanunnamesi Osmanlı milletleri arasmda, pratikte olmasa da hukuk alanında, eşitliği sağladı. Islahat Fermanı (1856) bu eşitliği yeniden onayladı, askerlik konularında eşitlik yönünde adımlar atıldı. 1856'da Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye ve 1868'de Şûra-yı Devlet'e Rum delegeler tayin edildi. 1876'da Kanun-ı Esasi'yi hazırlayan komisyonda da 2 Rum delege yer aldı. 1864'te yeni ve ileri bir eyalet ve vilayet yönetimi. 1876'da da meşruti yönetim denendi ve aynı "eşitlik" vaatleri tekrarlandı. II. Meşrutiyet de bu"eşitlik" sloganlarını yineledi.

Ancak çağdaş anlamda siyasal eşitlik çokuluslu Osmanlı Devleti içinde gerçekleşmedi. 70 yıl içinde eşitliği sağladığını ilan eden reformların dört kez yürürlüğe konması, bu reformların eşitliği bir türlü sağlamadığını gösterir. Eşit yurttaş kavramı toplumun Müslüman kesimi tarafından benimsenmedi ve pratiği uygulamaya konamadı. Girişimler her seferinde bir süre sonra tavsadı ve eski uygulamalara dönüldü. Ancak İstanbul Rumları bu gelişmelerden, gene de büyük yarar gördüler.

Rumların "Altın Devri": Yunan ihtilalinin yankıları dindikten ve Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı gibi reformlardan sonra, özellikle 19. yy'm ortalarından başlayarak 1908'e kadar olan özellikle Yunan devletinin genişleme eğilimleri sergilemediği yıllarda, Rum cemaati en parlak dönemini yaşadı, devletin güvenini yeniden kazandı ve özellikle Batılı devletlerin ticaret işlerinde aracı konuma girerek zenginleşti.

Osmanlı toplumunun Batinin pazar ekonomisi yörüngesine girdiği 19. yy'da özellikle 1838'de İngilizlerle imzalanan antlaşmadan ve Batı sermayesinin girmesinden sonra (1855, 1858, 1860 yıllarındaki devlet kredilerinden sonra), Rumların bir kesimi tüccar, İngiliz ve Fransız tüccarların komisyoncuları, aracıları ve banker (sarraf) olarak önem kazandılar. II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) Leónidas Zarifis, Hristakis Zoğrafos gibi bankerler devlete kredi verir konumdaydılar. Diğer ünlü bankerler arasında Evgenidis, Stefanovik Skilitsis, Mavrokordatos, İlyaskos vardı. İşadamları olarak da Simeón Sinioso ğlu, Yorgos Hrisovergis, İoannis Haritonidis, İosifakis Eksercis gibi kimseler ün yapmıştı. Ayrıca kimi Rumlar hekimlik, mühendislik, avukatlık, öğretmenlik alanlarında da önemli mevkiler elde ettiler. Avrupa kökenli şirketlerde önemli idari görevler üstlendiler. Kalifiye işçi statüsünde olan işçiler de genellikle Rumlardı.

Rumlar bu dönemde çok geniş ve et-

kili bir kültür ve eğitim gelişmesi sergilediler. 1870'lerde İstanbul'da 26 dernek (siloğoi) kurulmuştu. Bunların en önemlisi 186l'de kurulan ve bir eğitim bakanlığı gibi yoğun bir çalışma içinde giren Elinikos Filoloyikos Siloğos Konstantinopoleostu(-0. Bu yıllarda 105 okulda 15.000 öğrenci eğitim görüyordu. 1844'te Heybeliada Ruhban Mektebi(->) kuruldu. 1875'te Zappasin parasal yardımıyla Zappion Kız Lisesi, 1881'de Zarifis ve başka zenginlerin yardımıyla Fener Lisesi (Megale tou Genous Schole), 1890'da banker Zoğrafosün yardımıyla Beyoğlünda Zoğrafyon Rum Erkek Lisesi inşa edildi. 1892'de gene Heybeliada'da Ticaret Okulu. 1909'da Beyoğlu'nda Dil ve Ticaret Okulu kuruldu. • Gene Beyoğlu'nda Hacihristos'un Lycee'si, Kendrikon Kız Lisesi. Ayia Triada, Ayios Konstantinos-Ayia Eleni kiliseleri kurulmuştu. Bu dönemde kilise inşa etme yasağı da kalktı.

Ayrıca gene cemaat parasıyla inşa edilen hayır kurumları da vardı. 40 kadar binadan oluşan Balıklı Rum Fiastanesi(->) 1753'te hizmete girdi. 1853'te Büyükada'da yetimler evi kuruldu. Rumların yoğun olarak yaşadıkları Tatavla'da 19. yy in sonlarında bir spor kulübü ve müzik derneği kuruldu. 1906'da "Ara Olimpiyat Oyunları" şampiyonu olan Yorgo Alibrantis(->) ve Nikolas Alibrantis kardeşler bu spor kulübünden idiler (bak. Kurtuluş Gençlik Kulübü).

Kimi Rumlar önemli devlet görevleri üstlendiler. Stavrakis Aristarhis ve Spiridon Mavroyenis (Marko Paşa) II. Abdülhamid'in kurduğu Kanun-ı Esasi hazırlama komisyonuna girdiler. Aleksandros Mavroyenis Viyana'ya, îoannis Aristarhis Berlin'e, Grigoris Aristarhis Washington'a elçi olarak gönderildi. Konstantinos Muruzis Atina'da elçi oldu; 1869'da Paris Kongresinde, 1871'de Londra'da Osmanlı Devletini temsil etti. Aleksandros Karateodoris (1833-1906), Roma'da elçi olarak bulundu ve 1878'de Berlin Kongresi'nde Osmanlı Devletini temsil etti. K. Musuros 1840-1848 arasında Osmanlı çıkarlarını Atina'da elçi olarak etkili bir biçimde savundu. Bu Rumlar, Atina merkezine bağlı olmayan, kendilerini Osmanlı Devletiyle özdeşleştiren kesimdendi.

Yeni oluşan bir burjuva sınıfı gibi davranmaya başlayan bu zengin ve etkin Rum cemaati içinde bir kültür yaşamı oluştu. Kitap basımı hızlandı, Moliere ya da Aishilos'un yapıtlarını sahneye koyan tiyatrolar ortaya çıktı. Bu gelişmelerin etkileri Patrikhane'de de görüldü. 1862'den başlayarak patrik, ruhanilerle sivillerin bir arada oluşturdukları meclis tarafından seçilmeye başlandı. İstanbullu Rumların 8 üyesini seçtiği 12 üyeli Sürekli Cemaat Karma Meclisi, Kutsal Sinod'la birlikte din işlerini yürütmeye başladı.

Üç yeni semtte, Galata, Beyoğlu ve Tophane'de, Rumların nüfusu 100.000'e vardı. 1880'lerde İstanbul Rumlarının nüfusunun, İstanbul'a yeni göçlerden sonra yaklaşık 200.000 kadar olduğu tahmin edilmektedir. Beyoğlu, Rumların en yoğun bulundukları ticaret ve kültür alanlarından biri oldu. Bu yıllarda 80'den çok kilise, 500 ayazma dindarlara hizmet sundu. Boğaziçi'nde kimi semtler. Adalar. Pendik, Yeşilköy, Bakırköy özellikle sayfiye yerleri olarak ün kazandı. Rumlar, özellikle bu dönemden başlayarak İstanbul'a Batı yaşam biçimini getirdiler. Burjuva sınıfına özgü ölçülü bir lüks, geleneksel kurallara karşı çıkan kadınlı erkekli "modern" bir eğlence biçimi, daha serbest kadın-erkek ilişkileri, Batı tipi giyim, yabancı dillere verilen önemle, İstanbul'un Levantenleri ve yabancı uyruklu kimseleriyle birlikte kente kozmopolit bir hava verdiler.

Fener yöresi bu yıllarda önemini kaybetti ve yalnız Patrikhane'nin geleneksel semti olarak yaşamını sürdürdü. Fener Lisesi ve Yoakimyon Kız Lisesi Fenerin önemli kurumlarındandı.

Rumların belki ilk (ve herhalde son kez) politik ve ekonomik isteklerini dinamik ve demokratik bir biçimde dile getirmeleri bu "parlak" dönemin son günlerinde oldu. Büyük bir katılımla gerçekleşen politik protesto yürüyüşü 1908'de görüldü. Gizli İstanbul Örgütünün yönettiği Politik Dernek (Politikos Sindesmos) 30.000 kadar Rumla Galatasaray'dan Babıâli'ye yürüyüp milletvekili seçimlerindeki yolsuzlukları protesto etti.

Atina/İstanbul Merkezleri: Yunan devletinin kumlusundan sonra Yunanca konuşan Hıristiyan Ortodoks halk iki merkez arasında kalmış oldu. Atina bir ulusal merkezdi; İstanbul'daki Patrikhane ise mhani bir merkez. Ancak patrik, millet başı sıfatıyla aym zamanda bir cemaat başı konumunda da bulunuyordu. Bu "ikilik" bugüne dek kesintisiz süregelmiştir. Atina ulusal çıkarlar adına tüm Yunanlıların lideri olmaya çalışırken. Patrikhane tüm Ortodoksların lideri konumunu sürdürmek istemiştir. Bu mücadele çerçevesi içinde kimi zaman Yunan devleti yöneticileri devlet sınırlarını genişletmeye çalışırken (Megali İdea örneği) Patrikhane böyle bir davranışın Ortodoksları böleceğini savunmuştu.

Patrikhanenin karşı çıktığı ikinci gelişme Osmanlı Devleti içindeki kimi reformlardı. "Eşitlik" anlayışı, özellikle belediye meclislerinde "sivil" cemaatlerin seçeceği temsilcilerce yönetilmeleri ruhban sınıfını rahatsız etmişti. Bu gelişme, o güne dek atamalarla yöneticileri kontrolünde tutan Patrikhanenin gücünü azaltmaktaydı. Osmanlı Devletinin gündeme getirdiği bu reformlara Patrikhane karşı çıktı.

Bulgar Eksarhhanesi'ninf-») kurulmasıyla Patrikhanenin göreceli "uluslarüstü" konumuna da bir darbe indirilmiş oldu; her ulusun kendi kilisesini kurması gündeme geldi. Artık kilise daha "ulusçu", daha "Yunan" bir karakter kazanmıştı. Gerçekten de bu tarihten sonra Patrikhane-Atina ilişkileri eskiye göre daha yakın oldu.

Ulusçu Çatışmalar: 19. yy m sonunda Türk ulusçuluğunun sözcüleri Osmanlı Devleti içinde etkin olmaya başladılar. Böylece Yunan ulusçuluğuna karşı ortaya yeni bir güç çıktı. I. ve II. Balkan savaşları. I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı olarak bilinen Türk-Yunan Savaşı hem ulusçu ideolojinin bir sonucu, hem de ulusçuluğu körükleyen politik gelişmelerdi.

Osmanlı Devleti'nin güçten düştüğü, dağılmaya doğm bir gelişme sergilediği ve İstanbul Rumlarının güç kazandığı 19. yyin sonları ile 20. yyln başında, Yunan ulusçuluğu ve yayılmacı eğilimleri doruğuna ulaştı. "Megali İdea" olarak dile getirilen büyük bir Yunanistan düşü bu yıllarda Rumlar arasında güç kazandı. İstanbul'daki okullar, dernekler, gazeteler ve genel olarak cemaatin büyük bölümü, bu ulusçu amaç doğrultusunda çalıştı. "Osmanlılık" düşüncesini dile getirenler, örneğin yukarıda belirtilmiş olan Helen Osmanlılığı taraftarları Rumlar arasında azınlıkta kaldı.

Rumlar ve genel olarak Yunanlılar, ekonomik ve kültürel gelişmelerine güvenerek nüfus güçlerinin üstünde amaçlar peşinde koştular. Yunan ulusçuluğu, bir tür tarihsel hak iddiası ile, Yunanlıların azınlıkta oldukları Osmanlı yörelerine de göz dikti ve Yunan devleti egemenliğini, tüm Yunanlıları kapsayacak biçimde yaymak istedi.

Osmanlı yöneticileriyle Rum cemaati arasındaki ilişkiler, Jön Türklerin (İttihad ve Terakkinin) 1908'de iktidara gelmesiyle bozuldu. Rumlar (ve genellikle öteki gayrimüslim cemaatler) muhalefetin (Hürriyet ve İtilaf Fırkası gibi) yanında yer aldı. Merkezi ve milletlere özerklik tanımayan bir politikaya karşı olan ve liberal ekonomik anlayışıyla Rumların ekonomik çıkarlarına daha yakın düşen Prens Sabahaddin'i tuttular. Vasilaki Musuris-Gikis 1902'deki Jön Türk kongresinde Rum grubun başkanı, 1908-1909'da Kâmil Paşa hükümetinde posta-telegraf nazırı idi, Prens Sabahaddin'in de yakını ve azınlıklar konusunda danışmanıydı.

İttihad ve Terakki, Rum cemaati ile anlaşmaya çalıştı. A. Mavroyenis! Viyana'ya elçi gönderdi, Rum milletvekili sayısının artmasını önerdi. Ancak 1908'deki 26 milletvekilinin çoğu, P. Karolides ve Em. Emanuilidis gibi milletvekillerinin uyarmalarına rağmen, muhalefetten yana tutum aldı. 1912 seçimlerinde İttihad ve Terakki (ve bu partiye bağlı 15 Rum milletvekili), seçimleri kazandı, muhalefet ve onlarla birlikte Rumlar büyük bir yenilgiye uğradılar. 1913'ten sonra artık Rum nazır atanmadı.

Balkan Savaşı ile ve özellikle I. Dünya Savaşımda Osmanlı Devleti ile Yunanistan'ın farklı ittifaklarda yer almış olmaları sonucunda gerilim arttı. Rumlar yabancı bir devletin yandaşları gibi algılandılar. Trakya, Karadeniz ve Ege bölgelerinde Rum cemaatler yaşadıkları yerlerden Anadolu'nun içlerine sürüldüler. 1914-1918 arasında "amele taburları" oluşturuldu; Rum erkekler pratikte bir tür toplama kampı olan bu özel taburlarda toplandı. Kasım 1915 tarihli yasayla kıyılardan Anadolu'nun içlerine doğru tehcirler devam etti.

İttihad ve Terraki'nin ekonomi politikası milli (ve Müslüman) bir burjuvazi yaratmak yönündeydi. I. Dünya Savaşı yıllarında Rum tüccar ve işyerlerine boykot kampanyaları başlatıldı ve genel olarak Rumlara karşı ekonomik alanda zorluklar

yaratıldı. Türk ulusçuları İttihad ve Terakki öncülüğünde ulusal bir devlet kurma yönünde çalıştı. İslamcılık ve Osmanlıcılık gibi ideolojik çözümler uygulanamayıp gözden düştü. Devlet içinde "yabancı" unsurlara yer ve yaşam hakkı tanınmak istenmedi.

Balkan Savaşı yıllarında, bu savaşların neden olduğu ve Balkanlar'dan Anadolu'ya doğru olan Müslüman nüfus akımının ve Anadolu Rum nüfusunun tehciri ortamında, ilk kez Türk-Yunan (ya da Müslüman-Rum) nüfusun mübadelesi gündeme geldi. Ancak taraflar özellikle tazminatlar ve mübadeleye tabi halkın servetleri konusunda herhalde anlaşamadıkları için bu mübadele o yıllarda gerçekleşemedi. I. Dünya Savaşı'nın patlamasıyla bu girişim bütünüyle, 1923'e dek unutuldu. Ama o yıllarda, hem Yunan hem Türk tarafının tek uluslu devlet modeline sıcak baktıkları anlaşılmaktadır.

1918-1922 arasında Patrikhane de, geleneksel politikasından ayrılarak Yunan yayılmacı politikasının yörüngesine girdi. 25 Ekim 1918'de Patrik Yermanos Kavakopulos istifaya zorlandı ve yerine göreve atanan Doroteos yeni bir politika izledi. Bu yıllarda Patrikhane politik girişimlerle Yunan politikasını ve Megali İdea diye bilinen geniş Yunanistan düşüncesini destekledi. 16 Mart 1919'da kiliselerde Yunanistan'la birleşme isteği dile getirildi ve bu tarihten sonra Osmanlı yönetimiyle ilişkilerden kaçınıldı.

İstanbul Rumları özellikle I. Dünya Savaşı'nın sonunda İstanbul'un işgali altında olduğu dönemde, kentin Türk halkını tedirgin edecek biçimde Yunanistan'dan yana gösterilerde bulundular ve bu yabancı devletle yakınlığı dile getirdiler. Kimi İstanbullu Rum, Yunan ordusuna katılıp Anadolu'da savaştı. Bu gelişmelerden sonra, ulus olarak iki ayrı kampa ayrılan Rumlar ile Türkler arasında karşılıklı olarak güvensizlik, kuşku ve düşmanlık duyguları yer etti.

Bu yıllarda taraflar ve genellikle sıradan halk, büyük zorluklarla karşılaştı, acılar tattı. Sıcak savaş ortamı her türlü vahşeti "geçerli" kıldı. Türk-Rum haklarının ve uluslarının mücadelesi Anadolu'da ve Trakya'da 1925'te tamamlanan nüfus mübadelesiyle sonuçlandı. Anadolu'dan Yunanistan'a bu yıllar boyunca 1-1,5 milyon olduğu tahmin edilen bir nüfus kayması görüldü, Yunanistan topraklarından Türkiye'ye ise yaklaşık 600.000 nüfus geldi. Etnik arındırma böylece resmen uygulanmış ve onaylanmış oldu.

Cumhuriyet Dönemi

İstanbul Rumları ve Patrikhane (ve Batı Trakya Türkleri, genel olarak Müslümanlar) mübadelenin dışında bırakıldılar. Bunun nedeni açık bir biçimde dile getirilmemiştir. İstanbul Rumlarının mübadele dışı bırakılmalarının iki nedeni düşünülebilir. Birincisi Patrikhane geleneğini (dinsel ve kültürel bir amaçla ya da politik art niyetle) sürdürmek isteyen Hıristiyan ve özellikle Hıristiyan Ortodoks dünyanın bir "cemaat"e gereksinim duyması ve bu yönde ağırlığını koyması; ikincisi İstanbul Rumlarının mallarının yüksek değeri yüzünden tazmin edilmesinin zorluğu.

Salâhattin Giz'in fotoğrafında İstanbul'da bir Rum meyhanesi, 1930'lar. A. Özdamar, *Beyoğlu 1930*, İst.. 1992

Resmi devlet istatistiklerine göre 1924'te 1.000.000'luk İstanbulda 280.000 Rum vardı; Rumların bir bölümünü 1914-1922 arasında kente sığınanlar oluşaıruvordu. 1927' de bu sayı 90.000'e düştü. Ayrıca 26.000 de Yunan uyruklu Rum vardı. 1934'teki bir değerlendirme 73.000 Rum ve mübadeleye dahil edilmeyen 30.000 Yunan uyruklu Ortodoksun İstanbul'da yaşadığını göstermiştir. Rumların nüfusu Cumhuriyet döneminde sürekli bir düşüş izlemiştir. 1994' te sayıları toplam İstanbul nüfusunun binde birinin çok altındadır.

Bu dönemde Rumların yasal statüleri çelişki içeren iki temele dayandırılmıştır. Lozan Antlaşmasının azınlıklarla ilgili 37-44. maddelerine göre eğitim, din, dil konularında özel hakları olan bir azınlık statüsündeydiler; aynı zamanda da (özellikle Medeni Yasayla ilgili 42. maddenin 1926da uygulanmasına son verilmesinden sonra) bütün Türkiye uyruklular gibi eşit yurttaş konumundaydılar. Pratikte bu azınlık grubu Türk-Yunan ilişkilerinin konjonktürel gelişmelerinin paralelinde çeşitli uygulamalarla karşılaşmıştır. İlişkilerin iyi olduğu dönemlerde (örneğin 1930-1940, 1947-1954, 1959-1964, 1967-1971 gibi) göreli bir özgürlük ve refah dönemi yaşarken, iki ülke ilişkilerinin bozulduğu yıllarda (1922-1929, 1955-1959, 1964-1967, 1972-1980 gibi) baskılar altında kaldılar. Göçün ve nüfus azalması olayının bu kriz dönemlerinde hızlandığı gözlendi (1955, 1964, 1974 sonrasında).

19201i yıllarda İstanbullu bir Rum ailesi. *Galeri Alfa*

Özellikle 1930'larda gerçekleşen Türk-Yunan yakınlaşması sonucunda Rumların yaşam koşulları olumlu yönde düzeldi. Anadolu'yu ziyaret etmek için izin almak gerekliliği kalktı; Rumların "établis" statüsünde olmayan çocuklarının ve eşlerinin İstanbul'a gelmelerine izin verildi ve TBMM' de bir Rum milletvekili yer aldı. Rumlar tarafından "Atatürk dönemi" olarak algılanan bu dönemde "yurttaş" kavramı ve Atatürk sevgisi Rumlar arasında çok yaygındı.

Ancak genel olarak Cumhuriyet döneminde Rumların eşit yurttaş konumunda bulunmaları, örneğin memur ve yüksek memur statüsünde olmaları, askeri okula alınmaları ve subay olmaları, yani güvenilip devlet yönetimine katılmaları kısıtlandı. Zaman zaman kimi çevrelerce bu azınlık grubuna karşı Türk Ocakları tarafından "Vatandaş Türkçe konuş" kampanyaları, Patrikhaneye karşı Papa Eftim (Türk Ortodoks) hareketinin desteklenmesi gibi taciz politikaları uygulandı. Rum azınlığa karşı resmi konumda olan uygulamalar da oldu.

II. Dünya Savaşı yıllarında 18-45 yaş arasındaki Rum erkekler askere alınıp 5.000 kişilik gruplar halinde Anadolu'ya çalışma kamplarına gönderildiler. "İşçi Alayları" ismindeki bu özel birimlere alınan "askerler" silah verilmeyip angaryalarda çalıştırıldılar.

1942'de gayrimüslimler aleyhine çalıştırılan Varlık Vergisi yasasıyla Rumların servetlerine el konuldu. Mahalli düzeyde oluşturulan "takdir komisyonlari'nca ve itiraz hakkı olmadan belirlenen vergilerin 15 gün gibi kısa bir süre içinde ödenmesi is-

tendi. İflaslar kaçınılmaz oldu; mülk ve eşyalar yok pahasına elden çıkarıldı ve Türklerin eline geçti. Rum cemaati toptan bir ekonomik yıkıma uğradı. Vergilerini ödeyemeyenler Aşkale'ye toplama kamplarına sürüldü. II. Dünya Savaşı'nın Almanlar aleyhine döndüğü 1943 başlarında Varlık Vergisi uygulamasından vazgeçildi.

1945-1954 arası Rumlar için kısa ama rahat bir dönemdi. NATO çerçevesi içinde iki ülkenin yakınlaşması ve yumuşayan uygulamalar sonucunda, Rumlar geleneksel ticaret faaliyetlerini sürdürebildiler, cemaat içindeki dayanışma ve yardımlaşmadan da kaynaklanan koşullarla, İstanbul halkının ortalamasının üstünde bir yaşam düzeyi sağladılar ve 23 ilkokul ve 5 liseli eğitim kurumları, spor ve kültür dernekleriyle yaşamlarım düzenlediler.

19301u yıllarda Nikolas Taptas ve Karamanlılarda^-*) Zihni Özdamar (ya da Stamatis Puloğlu) milletvekili oldular. Taptas'ın yerini sonra Mihail Kayioğlu aldı. 1946'dan başlayarak Demokratik Parti'den doktor Nikolas Fakaçelis (1945), Vasıl Konos, Ahileas Moshos (1950), Aleksandros Hacopulos (1954) ve Firistos İoanidis (1958) milletvekili seçildi.

Fırtınalar geçmiş gibiydi ki bu kez Yunanistan'ın Kıbrıs politikasını protesto etmek isteyen "nümayişçiler" tarafından, 6-7 Eylül 1955 gecesi Rumların işyerleri, evleri yağma edildi, 73 kilise tahrip edildi ya da yakıldı. Kimi semtlerde 200'e yakın ırza geçme olayı ve kundaklamalar oldu, bir papaz yakıldı, mezarlıklar tahrip edildi (bak. Altı-Yedi Eylül Olayları).

9 yıl sonra, gene Kıbrıs anlaşmazlığı yüzünden Türkiye Yunan uyruklu Rumların oturma iznini yenilememeye karar verdi. Birkaç ay içinde 8.000 Rumun Türkiye'yi terk etmesi gerekti. Ancak bu kimselerin çoğunun eşleri ya da yakınları Türk uyruklu olduğundan İstanbul'dan ayrılan Rumların sayısı yaklaşık olarak 15.000'i aştı. Son büyük göç 10 yıl sonra 1974'te Kıbrıs çıkartması sırasmda ve hemen sonrasında, savaşın doğurduğu heyecan ve ulusçu coşkunun Rumlar arasında doğurduğu panik yüzünden oldu.

21. yy'a girildiğinde İstanbul Rumlarının tarih konusu olacağı nüfuslarının hızlı azalmasından öngörülebilir. Bugün İstanbul Rumlarının 2-3.000 kadar olduğu tahmin edilmektedir. Rum cemaatin en üst kurumu olan Patrikhane'nin geleceği de, bir yandan cemaatin azalması, öte yandan kimi çevrelerce kuşkuyla bakılması yüzünden, pek parlak sayılmamaktadır.

Yakın geçmişteki Rumlar, daha uluslararası ve Batı'ya açık kozmopolit bir İstanbul'u anımsattıkları derecede, günümüzde nostaljik bir atmosfer içinde gündeme gelmektedirler. Rumlarla ve ulusçu çatışmalarla ilgili hoş olmayan anılar genellikle unutulmuş, tavernalı, şakrak şarkılı yanları ise anımsanmaya başlanmıştır. Rumlar âdeta İstanbul tarihinin geride kalmış "hoş" bir sayfası gibidir. Eski bir Rum kasap havasının sözleri, gittikçe daha az işitilen dilde, yüzyıllarca sürmüş olan bu süreci özetler gibidir:

Sto Galata tha pyo krasi, sto Pera tha methiso/Ke mesa sto Yedikule, kopela thagapiso/Eheya Panaya, ta milisame / Oniro itane, ta lismonisame. (Şarap içtim Galata'da, sarhoş oldum Pera'da, /Bir kız sevdim Yedikule'de. /Hoşça kal Meryem Ana, bu bir sohbetti/Bir rîiya idi, unuttuk gitti.)

Bibi. *Historia Tou Hellenikou Etnous* (Yunan Ulusunun Tarihi), I-XV, Atina, 1975; S. Aksin, "Osmanlı Tarihi 1600-1908", *Türkiye Tarihi,* III, lst., 1988: A. Alexandris, *The Greek Minority of istanbul and Greek-Turkish Relations 1918-1974,* Atina. 1983; G. Bozkurt. *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu,* Ankara, 1989; S. Runciman, *Byzantine Civilization,* New York, 1956; S. Sonyel, *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire,* Ankara. 1993: S. Vryonis Jr, "The Greeks L'nder the Turkish Rule". *Hellenism and the First Greek War of Liberation 1821-1830: Continuity and Change,* Selanik, 1976.

HERKÜL MİLLAS

RUS ARKEOLOJİ ENSTİTÜSÜ

İstanbul'da Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün kuruluşu Çarlık Rusya'sının bu konularda gerçekleştirdiği bir dizi çalışmanın meydana getirdiği zincirin doğal halkalarından biri olarak görülebilir.

Rus Çarı I. Petro 1718'de Rusya'daki arkeoloji araştırmalarını başlatmıştı. Bu karardan sonra çeşitli araştırma ve kazıların yapıldığı, bulgular üzerinde çeşitli yayınların ortaya konulduğu görülür ve araştırma faaliyetlerini yürütmek üzere çeşitli bilimsel kuruluşlar, enstitüler, müzeler kurulur.

İstanbul'daki Rus Arkeoloji Enstitüsü bir tespite göre 1894'te kurulmuştur. Bir diğer tespite göreyse Sakızağacı'ndaki bir evde 26 Şubat 1895'te çalışmaya başlamış, 1899'da da Tepebaşı'ndaki binasına taşınmıştır. Enstitünün kurulmasına Rusya Elçisi Nelidov önayak olmuştur. 1877-1878' de İstanbul'daki Rus Elçiliğinde maslahatgüzar olarak çalışan Nelidov 1883-1897 arasında da İstanbul'da elçi olarak bulunmuştur. Tarihçilerin yazdığına göre Nelidov Boğazlarla birlikte İstanbul'un Ruslar tarafından ele geçirilmesini sağlamak için yoğun çalışmalarda bulunuyordu.

Esasında Rusların Orta ve İç Asya'da yaptıkları araştırma, inceleme, kazı faaliyetleri de siyasi propaganda amaçlıydı. Aynı anlayış İstanbul'daki enstitüsü için de söz konusuydu.

Bir dönem enstitünün müdürlüğünü F. İ. Uspenski (1845-1928) yürütmüştür. Uspenski ünlü bir Bizantinist ve aynı zamanda Panslavist idi. Dolayısıyla Rusya'nın bilim anlayışında çok uygun bir araştırmacı olan bu zat, araştırmalarda belirtildiğine göre, Bizans tarihinin en mufassal ve çağdaş dökümü olan *Istoriye Bizantiyskoy imperii* adlı büyük bir eserin yayımını başlatmış, bu çalışmanın 1913'te ilk cildini, 1927'de de ikinci cildini yazmıştır. Ancak bu önemli eser dönemin siyasi olaylarının yarattığı ortam nedeniyle bitirilememiştir.

Uspenski enstitünün müdürü sıfatıyla, *İzvestlya Russkogo Arheologiçekogo İnstttuta v Konstantinopole-(Bulletin de l'Institut Archéologique Russe a Constantinople)* isimli bir derginin yayımını da başlatmıştır. 1914'te I. Dünya Savaşının patlak vermesiyle Osmanlı Devleti ve Rusya karşı ittifaklarda yer almış, bu yüzden enstitü de kapatılmıştır.

Enstitünün oldukça zengin olduğu anlaşılan (27.000 cilt) kütüphanesindeki eserler, Rusya'daki 1917 devriminden sonra Arkeoloji Müzeleri kütüphanesine devredilmiş ise de, 1929'da Sovyetler Birliğinin isteği üzerine Moskova'ya gönderilmiştir.

İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü mensupları, her ikisi de Bizans kilisesi olup Türk döneminde camiye çevrilmiş olan İmrahor Camii ile Kariye Camii'nde bazı çalışmalar yapmışlardır. Bu amaçla gerçekleştirilen kazı ve incelemeler, enstitünün dergisinde yayımlanmıştır.

Bibi. S. Eyice, "Arkeoloji Enstitüleri", *İSTA,* II, 1021-1025; A. N. Kurat, *Rusya Tarihi,* Ankara, 1987, s. 454-554; ay, *Türkiye ve Rusya, Mikan,* 1990, s. 105-107, 109, 116, 117, 119, 120." 130, 131. 141, 143, 154, 174; Ostrogorsky, *Bizans,* 9.

YAŞAR ÇORUHLU

RUS ELÇİLİĞİ BİNASI

Beyoğlu İstiklal Caddesi'nde, 443 no'lu kapıdan girilen 7.945 m^2'lik bir bahçe içindedir. Günümüzde Rusya Federasyonu İstanbul Başkonsolosluğu olarak kullanılmaktadır. Kuzeyinde Santa Maria Draperis Ki-

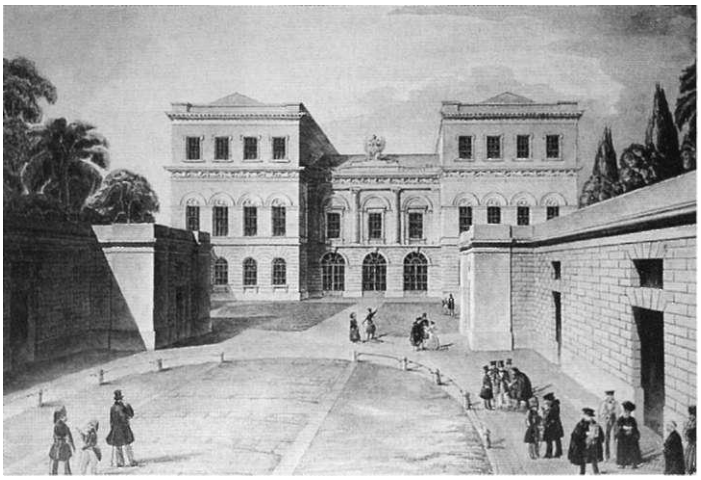

G. Fossati'nin çiziminde Rus Elçiliği binasının batı (giriş) cephesi. *Cengiz Can fnlograf arşivi*

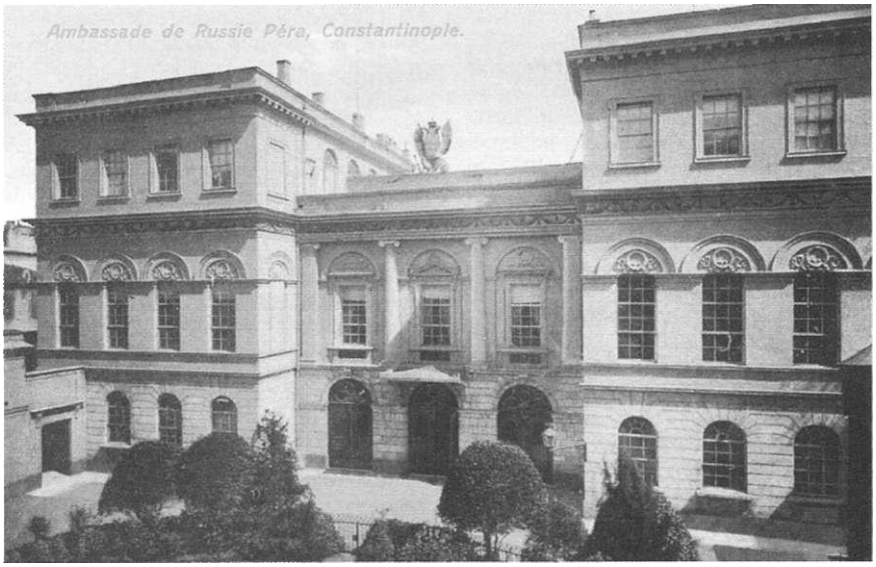

Yüzyıl başından bir kartpostalda Rus Elçiliği binası.
Cengiz Can arşivi

lisesi, doğusunda Tarhan Lisesi ve İtalya Elçiliği bahçesi yer alır. Güneyinde bulunan Kazancı Yokuşundaki bahçe duvarı üzerinde günümüzde kullanılmayan ikinci bir giriş mevcuttur.

İtalyan asıllı mimar Gaspare Fossati(->) tarafından 1838-1845 arasında İnşa edilmiştir. 19- yy'ın başlarında Rusya'nın İstanbul Elçiliği aynı bölgede, Boğaz manzarasına hâkim, ancak gösterişsiz ve ahşap bir konaktır. Daha sonra elçilik Tünel'de Narmanlı Hanı(->) olarak bilinen yapıda hizmet vermiştir. Rus Çarlığı'nm o yıllarda İstanbul'daki bir diğer önemli binası ise Büyükdere'deki yalıdır. Bu mevcut yapılara rağmen çarın İstanbul'da gösterişli yeni bir elçilik binası yaptırmaya girişmesi ve bu amaçla 1.000.000 ruble tahsis etmesi, Edirne Barışı sonrası Osmanlı karşısında güçlenen ve Karadeniz ile Boğazlar'da seyir emniyetini sağlayan Rusya'nın, gücünü ve prestijini Osmanlı başkentinde hissettirme isteğindedir.

1833'ten itibaren Rusya'da çalışan ve kendini tanıtarak saray mimarları arasına giren Gaspare Fossati, 1836'da Rus Dışişleri Bakanlığı tarafından İstanbul Elçiliğinin projelendirilmesi ve inşaatı ile görevlendirildi ve kendisine Rus pasaportu verildi. Hazırladığı avan proje ile çarın onayını aldı. 20 Mayıs 1837'de İstanbul'a geldi. Yapı arsası komşu parsellerin alınmasıyla genişletildi. Fossati Petersburg'a giderek dışişleri bakanına kesin projeyi takdim etti ve 6 Eylül 1838'de inşaata başlandı. Özgün çizimlerden doğu ve batı cephelerini gösteren 2 perspektif ve bazı cephe etütleri İsviçre'de Bellinzona Cantonale Arşivi'nde muhafaza edilmektedir. Yardımcı mimarlar kardeşi Giusseppe Fossati(-») ve kayınpederi Alessanro Rusça idi. İç dekorasyondan enistesi ressam-dekoratör Antonio Fornari ve ressam Scotti sorumlu idi. Daha sonra Ayasofya restorasyonunda da görev alan Fornari yapının tavan ve duvar tezyinatını yaptı, birinci katta bulunan ve Petersburg Salonu olarak adlandırılan mekânın tavanlarını Rus başkentinin önemli anıtlarının resimleriyle dekore etti. Elçilik arşiv dokümanlarında ustabaşı asistanı olarak Fossati tarafından tavsiye edilip işe alman Casanova ve başka birçok İtalyan asıllı sanatçı ve ustanın ismi kayıtlıdır. Aynı dokümanlardan dekorasyon malzemesinin ve mermerlerinin İtalya'dan getirildiği anlaşılmaktadır. Çatı 1842'de kapatılmış, inşaat 1845'te tamamlanmış, ancak Fossatiler 1849'a kadar yapıyla İlgilenmişler ve Ruslar tarafından görevlendirilmeleri de devam etmiştir. Yapı bir kez İtalyan yapımcı Guglielmo Semprini(->) tarafından, bir kez de Moskova'dan gelen mimarlar tarafından onarılmıştır. Elçilik binası Rus-Osmanlı ilişkilerinde karşılaşılan sorunlar ve savaşlar nedeniyle zaman zaman kapanmış, armaları sökülmüştür. 1990'da tekrar bakım-onarım yapılan bina iyi durumdadır.

Elçilik inşaatı Tanzimat sonrası hızla gelişen Pera'dan hem konumu, hem de geniş cephesi ile kentin büyük bölümünden görülebilen modern bir yapı olarak dikkat çekti. İstanbul'daki yabancılar ve Osmanlı ileri gelenleri yapının ortaya çıkışını yakından takip ederek çalışmaları görmek için şantiyeyi ziyaret ettiler, mimarlara beğenilerini belirttiler. Osmanlı'da, yenileşme konusunda defalarca örnek gösterilen Rusya'nın İstanbul'da inşa ettirdiği elçilik binası, şehrin imarına ve yangınlara karşı kagir yapı üretimine büyük önem veren yenilikçi Tanzimat erkânı için uyarıcı bir örnek oldu. Özel ve kurumsal ihtiyaçlarını karşılayacak yeni ve büyük yapı talepleri olan Osmanlı yöneticileri Fossatilere birçok yapı yaptırdılar. Gaspare Fossati, Bekirağa Bölüğü(-») olarak tanınan Bâb-ı Seraskeri Hastanesi, Darülfünun binası(->) ve Hazine-i Evrak binası(->) gibi yapılar için görevlendirilirken "Rus Sefareti'nin mimarı" olarak tanımlandı.

Yapının İstiklal Caddesi üzerindeki metal parmaklıklı ve armalı bahçe giriş kapısının her iki yanında iki katlı giriş kontrol binaları yer alır. Zemin kat cephesinde Rusya'yı tanıtan fotoğrafların sergilendiği panolar, üst katta ise ortadaki daha geniş olmak üzere üçer dikdörtgen pencere vardır. Elçilik binası, bahçe kapısından 50 m içeride, Üsküdar'dan Ayasofya'ya kadar geniş Boğaz panoramasına açık, yüksek bir istinat duvarıyla tutulan Boğaz'a (doğu) doğru eğimli bir platform üzerinde kuzey-güney doğrultusunda konumlanmıştır. Derinliği fazla olmamakla birlikte Boğaz cephesi 100 m'ye yaklaşarak anıtsal bir görünüm kazanır. Bu tasarım anlayışıyla İtalya ve Fransa elçiliklerinden daha küçük bir parsele yerleşmesine rağmen amacına uygun olarak daha güçlü bir imaj sağlayabilmiştir.

Bina, parselin biçimine uygun olarak aynı doğrultuda kademeli olarak birbirine bağlanmış yaklaşık 40 ve 60 m uzunluğunda dikdörtgen iki kütle şeklindedir. Üç kat yüksekliğinde olan her iki kütlenin orta bölümleri içeri çekilmiş ve iki katlı tutulmuştur. Bu dengeli kütle hareketleri ile aksiyal simetrik vurgu güçlendirilmiştir. Doğu cephesinde eğimden dolayı bir kat kazanılmıştır. Kuzey kütlesi aksında bulunan giriş salonunun güneyindeki salonda kolonadla ayrılmış anıtsal bir merdiven yer alır. Fossati, birbirine geçilen tezyinattı geniş salonlardan oluşan plan şemasında daha öğrencilik yıllarında üzerinde çalıştığı ve etkilendiği Milano Palazzo'larımn büyük nispetli, dinlendirici geniş hacimlerinden oluşan mimari kompozisyonu uygulamıştır. Güney kütlesinin birinci katında düzenlenen dikdörtgen planlı, ahşap ikonostasisli şapel, Bolşevik devrimi ile kapatılmış, daha sonra sinema salonu yapılmıştır.

Cephede sade ve net çizgilerin hâkim olduğu yalın bir armoni vardır. Ciddi görünümlü yüzey hareketleri ve tekrar eden klasik formlar dengeli ve ılımlı bir değişkenlik yaratmıştır. Cephe düzenlemesinde neoklasik mimarinin bir yorumu olarak uygulanan ampir üslubu etkindir. İki kat yüksekliğinde tutulan orta bölüm, kuzey kütlesinde İyonik başlıklı pilastrlarla vurgulanmış, güney kütlesinde ise yine İyonik başlıklı kolon dizisi ile Boğaz manzarasına hâkim cemakânlı geniş bir kış galerisi şeklinde düzenlenmiştir. Zemin katta yuvarlak kemerli, üst katlarda dikdörtgen olan sade profilli pencereler tüm cephelerde eşit aralıklarla tekrar eder. Bu düzen, boşluk açılamayan yerlerde pencere formunda söveler yapılarak sürdürülmüştür. Birinci kat pencereleri üzerinde yer alan yarım daire biçimindeki profilli hafifletme kemerlerinin aynaları madalyonlarla bezelidir. Yapıyı boydan boya çevreleyen kat silmeleri ikinci kat seviyesinde girland sıralarıyla donatılmıştır.

Pera'da Tanzimat sonrası gelişmeye başlayan yapılaşmanın ilk örneklerinden olan ve Fossatilerin 20 yıldan fazla sürecek İstanbul yaşamını başlatan Rus Elçiliği binası, son dönem Osmanlı mimarlığının değerlendirilmesinde önemli bir kaynaktır.

Bibi. T. Lacchia. *IFossati, Architetti del Sultano di Turchis,* Roma, 1943, s. 25-31; E. L. Gatto, *Gli Artisti Italiani in Russia,* III. Roma, 1943, s. 131, 223; S. Eyice. "Fossati. Gaspare Trajano". *İSTA,* XI, 5818-5823; "Pera'da Sovyet Konsolosluğu". *Aıredamento Dekorasyon.* Nisan 1990, s. 44-50: C. Can. "İstanbul'da 19. Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları" (Yıldız Teknik Üniversitesi, yayımlanmamış doktora tezi). 1993. s. 110-119.

CENGİZ CAN

RUS ELÇİLİĞİ YAZLIĞI

Büyükdere'de, Büyükdere-Sarıyer Caddesi üzerindedir. Önceleri Fransa Elçiliğine ait olan geniş bir bahçe içinde yer alan iki katlı, kagir bir yapıdır.

Yapım tarihi ve mimarı saptanamamıştır. Ancak 19. yy'm başlarında mevcut ve ayakta olduğu, II. Mahmud dönemi (1808-1839) BostancıbaşıDefterlerinde "kurbünde Rusya elçisinin kebir yalısı" olarak geçmesinden ve Melling albümündeki gravüründen anlaşılmaktadır. Albümde 42 no ile verilen gravür ve açıklaması Rus Elçiliği binasına ilişkin önemli veriler sunmaktadır. Aynı Bostancıbaşı Sicilleri'ne göre burada yalnız Rus Elçiliği yalısı değil, iki yanında elçilik mensuplarına veya Rus kolonisine ait yapılar da bulunmakta idi.

Rus Elçiliği binası veya Rusya elçisinin Kebir Yalısı, gravürün sol başında çizilmiş olan yapıdır. Melling, yalınm bir İngiliz tarafından İnşa edildiğini ve İngiliz zevkine göre tanzim edildiğini belirtmektedir. Bahçesi, 19. yy İstanbul bahçelerinin en görkemlilerinden biridir. Eldem, yanındaki Baron de Hübsch'ün bahçesinden bahsederken bir kısırımın da Rus Elçiliğine ait olduğunu söylemektedir.

N. Arslan, bahçe konusunda Baron de Hübsch'ün, 18. yy in sonunda İstanbul'da bulunan Lady Cravenln ve Ubicini'nin (1855) anılarının tümünde Rus Elçilik Rezidansının bahçesinin "İstanbul'un en muhteşem bahçesi" olduğunda birleştiklerini belirtmektedir.

Bahçenin görkemine karşılık "Elçilik simetrik, basit, ancak çok zarif bir bina" olarak anılmaktadır. Bina günümüzde gravüründekinden oldukça farklı bir görünümdedir. Gravürde denize dik konumda iki yan kanat ile bunları birleştiren bir orta bölüm görülmektedir. Bugünkü binanm yan kanatları gravüre uyduğu halde, orta bölümün hayli değiştiği fark edilmektedir. Ayrıca iki bölüm arasında belirli üslup ayrımları da vardır. Bu verilere göre orta bölümün sonradan yenilendiği düşünülebilir.

Neorönesans ağırlıklı klasik bir tasarımı olan orta binanın girişinde üç açıklıklı bir portik bulunmaktadır. Kompozit başlıklı dört yüksek kolonun taşıdığı portik, birinci katta bir balkon olarak öne çıkmaktadır.

Geniş bir silme ile ayrılan üst katta dikdörtgen pencerelerin üstünde klasik silmeler ve üçgen biçimde kabartma bezeme vardır. Bina üstte dişli bir saçak frizi ve parapetle bitirilmiştir.

Yüksek subasman üzerinde tek katlı ve sefarethane tercümanlarına ait olduğu söylenen yan kanatlar ahşaptandır. Yarım daire kemerli üçer açıklıklı bu bölüm, cephede kompozit başlıklı pilastrlarla bölümlenmiştir. Köşeleri tutan birer pilastra karşılık ortadakiler çift olarak düzenlenmiş ve aralarına aslan başı figürleri ve altlarında "Pompei evlerindeki Roma bezemelerini andıran motifler" işlenmiştir. Geniş bir saçak kornişinden sonra bina. parmaklıklı bir parapetle bitirilmiştir.

Mellingln gravüründe görülen ve bugün mevcut olmayan bahçe kapısı, yüksek bahçe duvarının ortasında anıtsal bir biçimde yükselmekte ve iki yandaki pilon gibi yükseltilerin üzerinde birer küre motifi bulunmaktadır. Bu çok sembolik motifin yan kanat alınlıklarında da kullanıldığı yine gravürde seçilmektedir.

II. Mahmud dönemi Bostancıbaşı Sicilleri'ne göre Rus Elçiliği yalısının iki yanında yine elçilik mensuplarına veya Rus kolonisine ait yapılar bulunmakta idi. Binanm, günümüzde, özellikle yan kanatlan oldukça harap görünmektedir.

Bibi. N. Arslan, *Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul. (18. Yüzyıl Sonu ve 19. Yüzyıl),* İst., 1992, s. 231-234; Eldem, *Boğaziçi Anıları,* 218-234: F. İrez-H. Aksu, *Boğaziçi Sefarethaneleri,* İst.. 1992. s. 50-51: C. Kayra-E. Üyepazarcı, *İkinci Mahmut'un İstanbul'u, Bostancıbaşı Sicilleri.* İst.. 1992. s. 137.

İSTANBUL

RUS HASTANESİ

9 Mayıs 1874'te, Galata'da Saint-Nicolas Rus Hastanesi adıyla açılmıştır.

Gemicilere ve kutsal yerleri ziyaret eden hacılara hizmet veren bir dispanser ve hastaneden oluşuyordu. Daha sonra Nişantaşı'nda Mektep Sokağı (1934'te Dershane Sokağı) ile Teşvikiye Caddesinin (1934'te Vali Konağı Caddesi) kesiştiği. Harbiye'nin karşısındaki köşede, yanında kilise de olan yeni bir hastane binası inşa edilmiş ve faaliyetini burada sürdürmüştür.

1880-1881'de adı St. Nicolas Rus (Milli) Hastanesi'ydi. Nişantaşı Pangaltidaydı. Başrahibe Sör İrene ve yardımcı rahibeler Paraskevi, Melania, Xenia ve Vera tarafından idare ediliyordu. Hastanede Dr. Tamamçef ve görevli J. Parapandopoulo görev yapmaktaydı.

1889-1990'da. hastane Rus Konsolosluğu'na bağlıydı ve 5 rahibeden oluşan özel bir komite tarafından yönetiliyordu. Dr. İgnatovitz ve yönetici Madam Catherine Bousse yönetim komitesinin basındaydılar.

1891de hastanede, Dr. Sçepotiev. Dr. İgnatovitz ve Dr. Pleskow görev yapmaktaydı. Hekim kadrosuna, 1893-1894'te Dr. Hadumoğlu, 1896'da cerrah Kamburoğlu, 1903'te Dr. Gabrielidis, 1905'te Dr. Elefteriadis katılmışlardır.

Açıldığı tarihten 1893'e kadar, hastaneye 5.000 hasta yatmış. 70.000 hasta da muayene olmak ya da diğer ücretsiz hizmetlerden yararlanmak üzere başvurmuştur. 1881-1891 arasında hastaneye başvuran hastaların çoğu Rus ve Karadağlı, Bulgar ve Sırp Slavlardı. Az bir bölümünü de Rum, Ermeni ve Türkler oluşturmaktaydı.

1892'de Rus Hastanesi toplam 9.096 hasta kabul etmiş, yataklı tedavi gören 354 hastanın 337'si ücretsiz, 17'si ücretli tedavi edilmiştir. Bu yıl en çok periyodik ateş, tifüs, influenza, kronik sıtma, akut ve kronik bronşit ve akciğer tüberkülozu vakaları müşahede edilmiş, ayrıca 38 cerra hi müdahale yapılmıştır.

1912'de yine 5 rahibe ve Dr. İgnatovitz ile Müdire Madam Catherine Bousse tarafından yönetilen hastane 45 yataklıydı. Yoksulların ücretsiz muayene edilip ilaç verildiği bir de dispanseri vardı. Maddi durumu iyi olan hastalar için gündeliği 60 kuruş olan özel odalar bulunmaktaydı. Koğuşlarda tek bir yatak için günde 15 kuruş ödenmekte, yoksul hastalardan para alınmamaktaydı.

I. Dünya Savaşı'nda, hastane binası Pangaltı Askeri Hastanesi olarak Çanakkale'den tahliye edilen yaralılar ve hastaların bakımı için kullanılmıştır. Savaş sonunda bu askeri hastane kapatılarak bina yemden Rus Hastanesi adıyla hizmetini sürdürmüştür.

Bibi. R. C. Cervati. *Indicateur Ottomane,* ist., 1880. s. 178. 1881, s. 316; ay, *Annuaire Orientaldı Commerce.* İst.. 1891. s. 522. 1893-1894. s. 55[T]. 1895. s. 559, 1896, s. 690, 1903, s. 887. 1905. s. 112-113, 900, 1912, s. 921, 1915, s. 795; "Hopital Russe de Constantinople", *Gazette Medicale d'Orient,* c. 38, no. 3 (31 Mart 1893), s. 40-41; Ritzo, "l'Oeuvre Medicale et Hygienkjue de S. M. I. le Sultan Abd-ul-Hamid Khan II1876-1900". *ae.* c. 45. no. 13 (31 Ağustos 1900). s. 253-254; K. Özbay, *Türk Asker Hekimliği ve Asker Hastaneleri,* c. III, İst., 1981, s. 165.

NURAN YILDIRIM

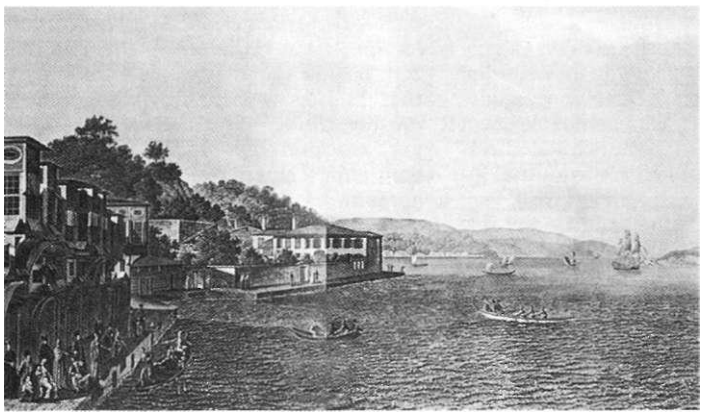

Mellingln bir gravüründe Büyükdere'deki Rus Elçiliği yazlığı.
Meiling, *Voyage*

RUSSACK, HANS HERMANN

(20. yy) Alman yazar.

Hakkında bilgi edinilemeyen Hans Hermann Russack, İstanbul'un Bizans ve Türk dönemlerindeki söylenti ve efsanelerini Almanca bir kitapta toplamıştır. *Byzanz und Stambul, Sagen und Leğenden vom Goldenen Horn* (Berlin, 1941) (Bizans ve İstanbul, Altın Boynuz'dan Söylenti ve Efsaneler) başlıklı, çok ufak boydaki (12x19 cm) bu 200 sahifelik kitap, şehrin I. Constantinus tarafından yeniden kuruluş efsanesinden başlayarak, Ayasofya'nın yapımı ve binası ile ilgili çeşitli söyİenti ve efsaneleri takdim etmekte, bundan sonra da bazı aziz ve azizelere dair inançları ve imparatorlar ile ilgili birkaç hikâyeyi aktarmaktadır.

Fetih ve II. Mehmed'e (Fatih) dair söylentileri, bazı büyük camilere (Eyüb Sultan. Fatih, Şehzade, Süleymaniye, Sultan Ahmed camileri) dair efsaneler takip eder. Ayrı bir bölümde Koca Mustafa Paşa Camii' nin avlusundaki zincir, Toklu Dede Mescidi, İstanbul'un tılsımları, Merkez Efendi ve Kız Kulesi hakkındaki hikâye ve efsaneler sunulmuştur. Son bölümde ise İstanbul'dan derlenen birkaç efsane yer alır.

Kitabın sonunda açıklamalı olarak, alınan metinlerin kaynakları ayrıntılı biçimde verilmiştir (s. 155-197). Bundan Russack'ın gerek Bizans, gerek Türk kaynaklarını oldukça iyi tanıdığı ve bunlardan faydalanmayı bildiği anlaşılır. En başta gelen Türk kaynağı Evliya Çelebi'dir. Ayrıca söylenti ve efsanelere dair yayımlanmış kitap ve makalelere de yabancı kalmadığını gösterir. Bunlar arasında bilhassa Schrader'in kitabından alıntılar yapmıştır.

İstanbul'da bilinmeyen, İrene adında eski bir Bizanslı genç kızla Fatih'e dair hikâyenin, Selanik'te çok yaşlı bir molla tarafından C. Fink'e anlatıldığını ve onun da bunu kendisine 1933'te aktardığını, yine aynı yıl Sultan Ahmed Camii ile ilgili bir efsanenin *Son Posta* gazetesinde çalışan İbrahim adlı kişi tarafından anlatıldığını bildirmesi, Russack'ın uzun yıllar, İstanbul'da yaşadığına delil sayılabilir.

Russack'ın esas mesleği öğrenilememiştir. Fakat herhalde folklorcu değildir. Çok zengin malzemeye dayanan büyük bir ilmi yayını ise Yunan bağımsızlığından sonra Atina'nın imarında çalışan Alman mimarlara dairdir: *Deutsche Bauen in Athen* (Berlin, 1942).

SEMAVİ EYİCE

RÜDELL, ALEXSANDER

(19- yy sonu - 20. yy) Alman mimar.

Hayatı hakkında bilgi edinilemedi. A. Rüdell, mimar olarak 19- yy'ın sonlarında bir süre İstanbul'da çalışmış, bu arada eski Klıora (Hora) Manastırı Kilisesi olan Kariye Camii'ni(->) incelemiştir. İstanbul'da Almanya Elçisi von Radowitz ile Maarif Nazırı Münif Paşa'nm (1830-1910) yardımları ile incelemelerini yapan Rüdell, çizdiği resimleri, Berlin Teknik Üniversitesinin Louis Boissonnet Vakfı yayınları arasında ve Prusya devletinin çeşitli bakanlarının desteğiyle bastırmıştır. *Die Kahrie-Dschamisi in Constantinopel, Ein Kleinod byzantinischer Kunst* (Berlin, 1908) başlığı ile yayımlanan bu eser büyük boyda 37x52 cm ölçüsünde bir albüm halinde olup, Emst Wasmuth Yayınevi tarafından bastırılmıştır. 11+24 sahifelik bir metnin arkasından 10ü renkli, toplam 31 levha gelmektedir.

Metin kısmında Kariye Camii'nin mimarisi üzerinde durulmakta, arkasından da tarihçesi ile ilgili bilgiler verilmektedir. Resimler ise mimariye dair çizimler ve plan ile başlamakta, binanın dış görünümlerini veren başarılı desenlerden sonra taşa işlenmiş süslemeler ile devam etmektedir. Binanın fresko ve mozaik bezemeleri de siyah-beyaz levhalarda takdim edilmiştir. Duvar, kubbe, kemer ve tonozlardaki fresko ve mozaik resimleri gösteren bazı desenler ile de eser tamamlanır. Bunlar Rüdell'in büyük emek harcayarak bu desenleri dikkatle meydana getirdiğini gösterir. Üç defa maarif nazırlığı yapan Münif Paşa, 1891'den sonra elçilik görevi ile yurtdışına gittiğine göre Rüdell'in Kariye Camiindeki çalışmalarını bu tarihten önceki yıllarda yaptığı tahmin edilir. İstanbul'daki Rus Arkeoloji Enstitüsü üyelerinden F. Smit (Schmitt) tarafından da Rusça olarak büyük bir Kariye Camii monografyasının hazırlanıp 1906'da yayımlanması üzerine, Rüdell'in elindeki malzemeyi olduğu kadarıyla baskıya verdiği anlaşılır. İstanbul ile ilgili başka bir çalışmasının varlığı tespit olunamamıştır.

SEMAVİ EYİCE

DIE

KAHRIE-DSCHAMISI

IN

CONSTANTINOPEL

EIN KLEINOD BYZANTINISCHER KUNST

VON

ALEXANDER RÜDELL

Rüdell'in 1908'de Berlin'de basılan Kariye Camii'ni incelediği kitabının kapağı. *Semavi Eyice arşivi*

RÜSTEM PAŞA CAMÜ

İstanbul'da Sinan'ın deniz kıyısına yaptığı üç camiden birincisi Mihrimah Sultan'ın Üsküdar'daki külliyesinin camii; ikincisi kocası Sadrazam Rüstem Paşa'nın Tahtakale'de, Uzunçarşı'nın sonunda yaptırdığı bu cami; üçüncüsü de yine Üsküdar'da Şemsi Paşa'nın küçük külliyesinin camiidir. Her üçü de istanbul deniz kıyısı siluetinde özel yerleri olan yapılardır. Fakat özellikle Rüstem Paşa'nın çarşı kotunun bir kat üzerinde inşa edilmiş camii, Yeni Cami ile birlikte, limanın İstanbul yakasının önemli işaret yapılarından biridir. Bu konumunun özelliği dışında Rüstem Paşa Camii Osmanlı döneminin en süslü camii olarak ün kazanmıştır. Rüstem Paşa'nm (ö. 1561) yaşamına bağlı tarihi olgular, caminin mimari özelliklerine bağlı olanlar kadar ünlüdür.

Rüstem Paşanın, I. Süleyman'ın (Kanuni) en sevdiği kızı Mihrimah Sultanin (ö. 1578) kocası, çağının en büyük servet toplayan vezirlerinden biri, II. Selim'e taht yolunun açılışında Hürrem Sultanin entrikalarına yardım eden devlet adamı ve iki kez sadrazam olarak Osmanlı tarihinin klasik döneminde önemli bir yeri vardır. Rüstem Paşa imparatorluğun birçok yerinde yaptırdığı bina ve külliyelerle büyük bir yapı patronu olarak da önemlidir. Süleymaniye'nin inşaatı da bir ölçüde onun sadarette olduğu zaman yapılmıştır.

İstanbul çarşı bölgesinin en eski caddesi olan, adı ve yeri Roma dönemine kadar uzanan Uzunçarşı Caddesi'nin kıyıya indiği yerde yapılan cami, II. Mehmecl (Fatih) döneminde (1451-1481) aynı yol üzerinde yapılmış olan büyük Tahtakale Hamamı'nın karşısındadır. Ticaretin bu en yoğun olduğu yerde, ibadet hacmi yol korundaki dükkânlar ve alt yapı üzerinde, yüksek bir platform üzerine yerleştirilmiş ve olduğundan çok daha büyük etki yapan 15,50 miik kubbesiyle, cami kıyı siluetine egemen bir konumda inşa edilmiştir. *Hadîka* caminin burada önceden var olan Hacı Halil Mescidi'nin yerine yapıldığını yazar. Camiyi yapabilmek için çevresinde başka istimlakler yapıldığı da anlaşılmaktadır. Caminin yapılış tarihi belli değildir. Yapının kitabesi yoktur. Konyalı, vakfiyenin 1562 tarihine bakarak caminin 1561'de bitmiş olabileceğini söyler. Başka tarihçiler de bu yargıya katılmışlardır. Büyük bir olasılıkla cami Rüstem Paşa'nm ölümünden sonra karısı Mihrimah Sultan tarafından tamamlanmıştır. İlginç olan Rüstem Paşanın Şehzade Külliyesi'ndekiG» türbesinde ve Mihrimah Sultanin Edirnekapida aynı tarihlerde yapılan camiinde de kitabe bulunmamasıdır. Rüstem Paşa'nm çağının şairleriyle arasının tümüyle açık olduğu düşünülerek bunun çağın şairleri tarafmdan olumsuz bir jest sonucu olduğu akla geliyor. Caminin 1660 tarihli büyük yangında önemli ölçüde hasar gördüğü, Fatih Camii'ni yıkan 1766 depreminde de minaresinin yıkıldığı, kubbesinin çöktüğü biliniyor. Kubbe tanburunun ondüleli kornişi, hattâ kıble duvarında açık bırakılmış büyük kemerle birleştirilmiş payanda duvarları, kubbeyle herhangi bir konstrüktif bağları olmadığı son yapılan restorasyonda ortaya çıkmış olan kubbe çevresindeki çok küçük payanda kemerleri, kıble tarafındaki birtakım duvar ekleri ve düzensiz pencere oranlarının, içeride giriş kapısı üzerinde erişilemeyen yüksek galerinin, kısaca Sinan'ın yapılarında pek olmayan asimetrik kurgular ve çözümsüz kalmış noktaların III. Mustafa döneminde, büyük depremden sonra yapılan tamirlerin sonucu olduğu düşünülebilir. Avludaki büyük sütunların çoğunun çatlakları da yangınlar

Rüstem Paşa Camii ve çevresinin görünümü. *Doğan Kuban*

sonucu olmalıdır. 18. yy tamirlerinin caminin dış biçimlenmesinde olduğu kadar mekân etkisinde de etkili olduğunu düşündüren bir diğer ayrıntı, kıble tarafında ve yan cephelerde örtü altındaki büyük kemerlerinin içinin tümüyle boş bırakılarak bir ışıklı perde haline getirilişidir. Sinan'ın yapılarında bu kemerlerin içinde, genellikle üçlü pencereler vardır. Sinan'ın ne Rüstem Paşa Camii'nden önce ne de sonra böyle bir uygulaması olmuştur. Bu uygulamanın mekân üzerinde pek de olumlu olmayan bir etkisi görülür.

Cami ortalama 40x40 m büyüklüğündeki zemin kat üzerinde yükselen bir platforma oturur. Zemin katta üstteki ibadet mekânına tekabül eden, çapraz tonozlarla örtülü bir mahzenle buna paralel ve beşik tonozlarla örtülü, üstteki terasın altına gelen mahzenler, ardiye olarak yapılmıştır. Uzunçarşı tarafında, ortalarında bir çeşme ve haznesi olan sekiz dükkân vardır. Cami terasına avlunun dört tarafında değişik planlarla yerleştirilmiş kapalı merdivenlerle çıkılır. Camiyi üç taraftan saran fevkani avluyu yandaki sokaklara açılan revaklar çevirir. Son cemaat mahalli çevresindeki çatıyla örtülü revağın kuzeybatısında, aşağıdan gelen merdivenler arasında, terasın üstü örtülü olmayan bölümü vardır. Güneydoğudaki iki merdivenle caminin terasına çıkılıp yan kapılardan içeri girilebildiği gibi, galeri katma da erişilebilir. Uzunçarşı Caddesi tarafındaki merdivenlerin üzerinde, terastan çıkılan birer oda vardır. Bunlar müezzin ve kayyum odalarıdır. Mukarnas başlıklı sütunların taşıdığı beş açıklı son cemaat mahalli dışında, Sinan'ın diğer camilerinde görülen, ahşap örtülü ikinci bir revak dolanmaktadır. Caminin avlusunda ve teras üzerinde bir şadırvan yoktur. Caminin kullanılan şadırvanı sokak kotunda ve yine Uzunçarşı Caddesi üzerinde yapılmış duvarlarla çevrili kare bir avluda sekizgen planlı bezemesiz bir haznedir. Üstü sütunlarla taşınan bir çatı ile örtülüdür. Plan açısından ilginç bir yapı olan bu şadırvan kompleksinin cami ile aynı dönemde yapılıp yapılmadığı incelenmemiştir. Caminin kuzeydoğusunda ondan çok dar sokaklarla ayrılan Büyük ve Küçük Çukur hanlar vardır. Caminin Hasırcılar Caddesi cephesinde, galeri revaklarını kapayan dükkânlar sonradan yapılmıştır.

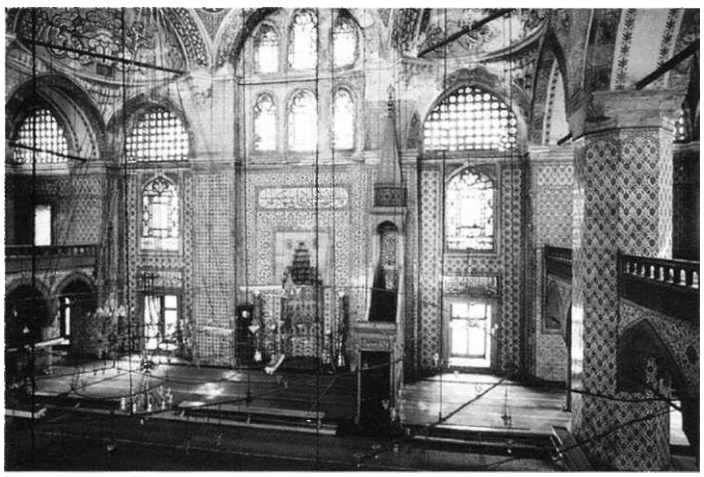

Rüstem Paşa Camii'nln içinden bir gölünüm. *Doğan Kuban*

İbadet mekânının çevreye bağlayan ilginç teras planlamasına karşın Rüstem Paşa Camii, Sinan camilerinin planimetrik gelişmesi içinde bir geçiş dönemi yapısıdır. Sinan'ın sekizgen baldakenli merkezi plan denemeleri içinde ilk aşamayı oluşturur. Sinan'ın bu camiyi Edirnekapf daki camiyi tasarladıktan sonra yaptığı söylenebilir. Ortada büyük kubbe ile örtülü merkezi hacim ve yanında daha alçak iki yan bölümle, kıbleye göre bu enine mekân her iki camide de aynıdır. Fakat Mihrimah Sultan Camiinde bir kare baldaken olan kubbeli orta hacim, çok büyük bir güçle, yan sarımların üzerinde yükselir. Burada ise yan sahınlar kubbe kasnağına kadar yükselerek, Mihrimah Sultan Camii'nde elde edilen anıtsallığı yaratamamışlardır. Burada denemesi yapılan tasarım, kubbe yükünü pandantiflerle dört ayağa değil, sekizgen bir geçit alanıyla sekiz ayağa taşıtmak ve bunu mekân geometrisinde ifade etmektir. Mekân geometrisine egemen olan düşünce orta hacmi yan sahınlardan ayıran masif ayakların sekizgen planlarında

da belirlidir. Ne var ki kıble ve giriş yönlerindeki diğer dört taşıyıcının dikdörtgen planlı ve duvara bitişik payandalarının yarattığı asimetri, kubbe altında sekiz kemeriyle tam bir simetri gösteren örtü ile bir uyumsuzluğa neden olmakta ve strüktüral baldakenin geometrisi bozulmaktadır. Mekân kuruluşundaki bu asimetri, yapının dış biçiminde de görülür. Fakat büyük bir olasılıkla, Sinan tasarımlarının dış şekillenmedeki mükemmelliğinden uzak bazı biçimsel deformasyonlar, yukarıda belirtildiği gibi, 1766 depreminden sonraki strüktürel müdahalelerin sonucu olabilir.

Caminin yan sahanları iki katta da aynalı tonozlarla örtülüdür. Fakat yapının dışında görünen sadece orta açıklığın aynalı tonozudur. Diğerleri kubbelidir. Aynalı tonozların dışarıya kubbe olarak yansıması için tonozların üzerine bir kubbe yapılmış olması gerekir. Böyle bir uygulamanın ne zaman yapıldığı ve niçin yapıldığı anlaşılmamaktadır. Caminin mihrap ve mermer minberi klasik dönem özellikleri taşırlar. Fakat mihrabın içi ve minber külahı çini kaplıdır. Cami girişinin iki yanında iki müezzin mahfili vardır. O dönemin yapı anlayışında nadir ve zengin malzeme kullanmak büyük önem taşıdığı için, patronlar özellikle tek parçadan nadir yapı taşlarını, bir tür takı gibi kullanmışlardır. Müezzin mahfillerinin çift açıklıklı revaklarımn yan kapılara yakın köşelerinde kahverengi mermerler bu eğilimin ifadesidir.

Caminin Çini Bezemeleri: Rüstem Paşa Camii Osmanlı mimari tarihinde olağanüstü çini kaplamasıyla ün kazanmıştır. Örtüye kadar yükselen bu çini kaplama İznik duvar çinileri imalatının teknik ve desen açısından en mükemmel aşamasına ulaştığı dönemin ürünleridir. Çini kaplama, özellikle çiniyi bir cami inşaatı sırasında bütün yapının içini kaplayacak kadar çok kullanma, ancak Rüstem Paşa'nın ikinci sadrazamlık döneminde ve kendisinin isteğiyle ve büyük para sarfıyla kabil olabilirdi. Nitekim İznik atölyelerinin yeteri kadar çini üretememeleri nedeniyle Rüstem Paşa'nın Kütahya'da bir özel çini atölyesi açtırdığını Ş. Yetkin belirtir. Sinan, karar kendisine kaldığı zaman, çiniyi ancak belli noktaları vurgulamak için kullanmıştır. Bu nedenle de böylesine bir kaplama kararı doğrudan patrondan gelebilirdi. Çini kaplamanın tümüyle gerçekleşmiş olduğu da düşünülecek olursa, caminin Rüstem Paşa ölmeden büyük ölçüde bitmiş olması gerekir. Bu da caminin bitimini Rüstem Paşa'nın ölüm tarihi ile birleştiren yorumu haklı çıkaran bir gözlemdir.

Caminin son cemaat mahalli kemer üzengilerine kadar çini ile kaplıdır. Bunlar arasında sadece iki küçük mermer mihrap vardır. Kapının iki yanında, soldaki daha iyi korunmuş, büyük panolar yer alır. Pencereler üzerinde de ayetler yazılı çini kitabeler görülür. Son cemaat mahalli çinileri, yangın ve hırsızlıktan en çok zarar görmüş olan kaplamalardır. Fakat özenle korunması gereken giriş kapısının solundaki büyük pano lacivert zemin üzerinde iki büyük ağaç gövdesi çevresinde sümbüller, nar çiçekleri, laleler, salkımlar ve beyaz noktalı petalleriyle bahar çiçekleri, sazlar, çintamaniler, çin bulutlarından oluşan, kısaca çini bezeme üslubunun bütün klasik motiflerini asimetrik bir kompozisyon içinde, stilize edilmiş naturalist bir üslupla, 16. yy m en güzel soyutlanmış bir doğa yorumu olarak sunmaktadır.

Caminin iç kaplaması, tümüyle programlanmış bir görüntü vermez. Bunun bir nedeni bu kadar geniş bir uygulamada istenilen nitelikte çininin sağlanamamış olmasıdır. İkincisi yapının başından geçmiş olan yangın ve depremlerdir. Üçüncüsü de ihmaller, bozulmalar ve hırsızlıklardır. Fakat genel bir kaplama düzeni vardır. Genellikle büyük yüzeyler halindeki strüktürel öğeler, özellikle ayak ve payandalar, daha monoton, geometrik şeması kolay anlaşılan çinilerle kaplanmıştır. Kıble duvarında mihrabın içinde, minberin arkasında daha büyük ve zengin panolar vardır. Mihrabın bir vazodan çıkan bahar açmış dalları, o dönemin saray nakkaşlarının çok sevdikleri bir kompozisyondur. Yan galerilerin altlarında da daha iyi korunmuş, özenli kompozisyonlar vardır. Bu kaplamada klasik dönem çini desenin bütün varyasyonlarının örnekleri görülür. Özellikle saz üslubu denilen, büyük saz yapraklarının egemen olduğu kompozisyonların en güzel örneklerini Rüstem Paşa Camiinde bulmak olasıdır. Büyük boyutlu dikdörtgen çiniler üzerinde ondüle bir çift daldan çıkan saz yapraklarıyla oluşturulan düşey panolar çini kaplama ile yapılan bezeme sanatının en güzel örnekleri arasındadır.

II. Dünya Savaşından önce Rüstem Paşa Camii'ni ve çevresini anlatan Konyalı, haklı olarak yapının altında ve çevresinde yürütülen ticaretin yapı için yarattığı büyük tehlikeye dikkat çekmişti.

Bibi. W. Denny, *Ceramics of the Mosque of Rüstem Paşa,* New York-Londra, 1977; Goodwin, *Ottoman Architecture,* 249-252; Konyalı, *Abideler,* 91-94; Kuran, *Mimar Sinan,* 135-144

DOĞAN KUBAN

RÜSTEM PAŞA HANI

"Küçük Çukur Han" olarak da tanınan yapı Eminönü İlçesi'nde, Rüstem Paşa Külliyesinin ana yapısı olan caminin karşı köşesinde Mahkeme Sokağımın bir kenarında inşa edilmiştir.

Külliye ile ilgili bir tarih kitabesi olmadığı gibi, Küçük Çukur Han ile ilgili bir kitabe de yoktur. Ancak Rüstem Paşa'nın (ö. 156i) bu külliye ile ilgili vakfiyesi, bu yapının da tarihine ve mimarının kimliğine açıklık getirmektedir. Küçük Çukur Han, külliyenin diğer yapıları gibi en geç 1560'ta tamamlanmış olmalıdır. Mimarı da Sinan'dır.

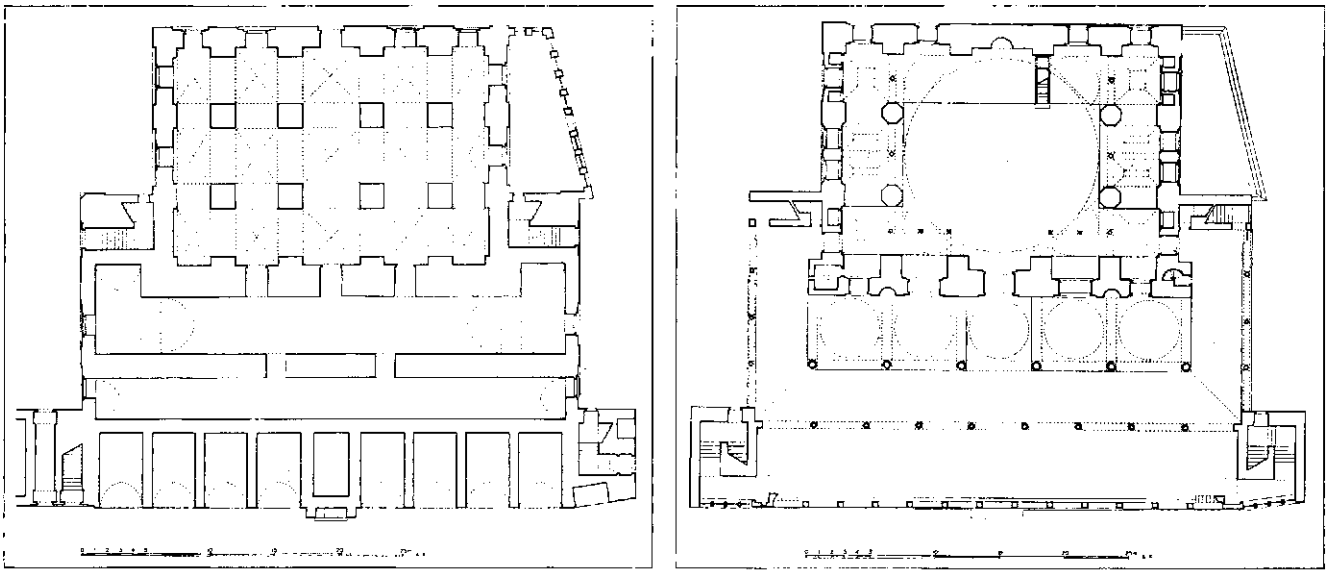

Rüstem Paşa Camii'nin bodrumu (solda) ve zemin kat planı.
Kuran, *Mimar Sinan*

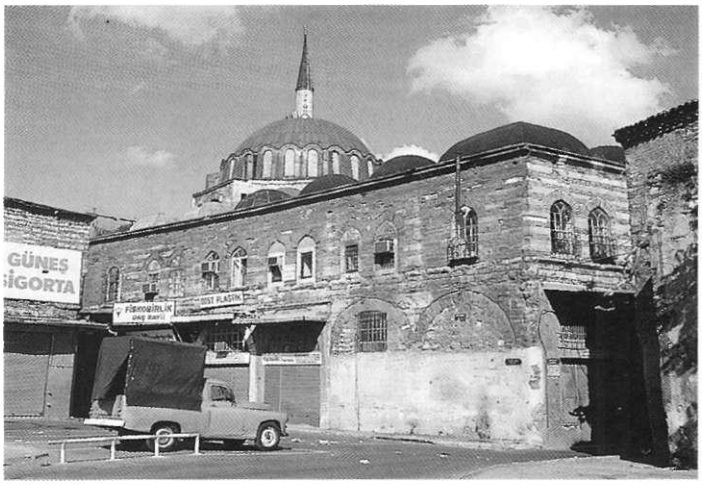

Büyük Çukur Han adıyla da bilinen Rüstem Paşa Hanı'ndan bir görünüm. *Yavuz Çelenk, 1994*

Yaklaşık 26x24 m ölçüsünde, kareye yakın bir alanda inşa edilmiş olan yapı 8x6 m ölçüsünde dikdörtgen bir avluya sahiptir. Dikdörtgen avlu iki katlı revak sistemi ile çevrilmiş ve revaklara mekânlar açılmıştır. Zemin kat mekânları birer kapı, üst kat mekânları ikişer pencere ile revak altına açılırlar. Üst kat mekânları ikişer pencere ile de cephede belirlenirler. Revak altına açılan pencereler dikdörtgen taş söveli olup, üzerlerinde tuğla-derz dokulu kemer alınlıkları yer alır.

Zemin kat mekânlarında zaman içinde değişmiş olan üst örtü sisteminin aslında tonoz olduğu anlaşılmaktadır. Üst kat mekânlarının örtü sistemi ise köşe mekânlarında çapraz tonoz, diğer odalarda kubbe olup, revak sistemi de çapraz tonoz örtülüdür.

Yapının küçük dikdörtgen avlusuna iki açıklıkla girilir. Mahkeme Sokağında bitişik iki açıklıkla girilen yapıda, kapılar eşit açıklıkta yay şekilli taş kemerlidirler. Diğer cephelerden farklı olarak giriş cephesi daha yüksektir. Sadece bu kanatta görülen yüksek hacimler revak sisteminde görülmez. Yapıda cephe düzenlemelerinde hâkim unsur pencerelerdir. Her mekâna bir çift pencere düzenlemesi dışında taş ve derz doku cephelere hâkimdir. Küçük Çukur Han'da giriş cephesi ile camiye bakan cephe aynı doku ve şekillenme ile inşa edilmiş ise de Unkapanı Caddesine bakan cephede zemin katta bir sıra dükkân bulunmaktadır.

Uzun Çarşı Caddesi cephesi, külliyenin diğer fonksiyonel hacimlerine eklenerek devam etmekte ve üçgen formlu bir alanla uçlanan külliye alanının bu yüzeyinde bir şadırvan yer almaktadır. Küçük Çukur Han, Rüstem Paşa Külliyesi içinde, biri mevcudun yenilenip fonksiyonlandırıldığı Burmalı Han(->), diğeri külliyenin önemli ticari yapısı Rüstem Paşa Hanı gibi ticari fonksiyonlu üçüncü bir han yapısı olmaktadır.

Bibi. G. Güreşsever (Cantay), "Anadolu'da Osmanlı Devri Kervansaraylarının Gelişmesi" (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak., yayımlanmamış doktora tezi). 1975: Güran. *İstanbul Hanları,* 91-92.

GÖNÜL CANTAY

RÜSTEM PAŞA HANI

"Büyük Çukur Han" adıyla da tanınan yapı, Eminönü'nde Rüstem Paşa Külliyesine ait ticari yapılar içinde en büyük olanıdır.

Mimarının Sinan olduğu bilinen Rüstem Paşa Külliyesi, başta camii, altındaki depo mekânları, dış cephelerdeki dükkânları ile Büyük ve Küçük Çukur hanlarla sokakların iki tarafında dükkânların yer aldığı çarşı yorumunu meydana getirirler. Diğer taraftan külliyenin inşasından önce varlığı düşünülen Burmalı Han(>) ile birlikte, özellikle Kızıl Hanin da katılımıyla ticari bir kompleks oluştururlar. Rüstem Paşa Külliyesi'nin. cami başta olmak üzere diğer fonksiyonel yapıları gibi Büyük Çukur Hanin da tarih kitabesi yoktur. Ancak Rüstem Paşa'mn 1561 tarihli vakfiyesi ile yapıları tarihlemek mümkün olmaktadır.

Rüstem Paşa Camii, Küçük Çukur Han ve Burmalı Hanin oluşturduğu y'apılar adasında Kızıl Han Sokağı ve Unkapanı Caddesi ile iki yönde çevrelenen yapı, Mahkeme Sokağı ile de Küçük Çukur Han'dan ayrılır.

Özgün durumu ile günümüze ulaşmaya başaran yapı, 32,50x28,50 m ölçüsünde bir alanı kaplayan plan semasıyla, klasik kare planlı, avlulu han şemasına sahiptir. 11x8 m ölçüsündeki bir avlu etrafında üç katlı olarak inşa edilmiştir. Dışarıdan iki katlı olarak yükselen yapının bir bodrum katı vardır. Dikdörtgen küçük avlu özgün durumunu korumakta, sadece bir kenarı boyunca üç açıklıklı revak sistemi yer almaktadır.

Avlu ve katlara girişler birbirinden ayndır. Böylece iki ayrı cephede iki girişi bulunan yapıda, katlara girişi sağlayan ana giriş kapısı Mahkeme Sokağı'ndandır. Taştan basık yay kemerli giriş, beşik tonozlu bir hacim şeklindedir. Bodrum kat girişi ise Unkapanı Caddesi'ndendir. Bu mekânlar depo olarak değerlendirilmiştir. Burada da taştan yay kemerli kapıya bağlı, beşik tonoz örtülü giriş koridoru bulunur. Bodrum kanadaki revak sistemi kare kesitli taş payeler üzerine tuğla-derzden yuvarlak kemerli olarak inşa edilmiştir. Zemin ve birinci kat revak kemerleri ise sade üç açıklık halinde sivri kemerlidir.

Ocak nişlerinin varlığı görülebilen üst kat mekânlarına revak altındaki merdivenle ulaşılır. İç dokunun yer yer değişerek günümüze ulaşabildiği yapıda üst örtü sistemi kubbe olup, kubbeler çimento ile onarım görmüştür.

Yapıda Kızıl Han Sokağı ile Unkapanı Caddesi'ne açılan cephelerde dükkân sıraları yer alır. Zemin kat yüksekliğince, yuvarlak kemerli dükkân sırasının oluşturduğu bu cephe taştandır. Mahkeme Sokağı cephesinde ise basık yay kemerli girişler mekânlara açılır. Bu cephede üst kat cephesi tuğla-derz hatıllı ve taş sıralı bir dokuya sahiptir.

Yapının cami ile Burmalı Han'a bakan cephesi Mahkeme Sokağı cephesiyle benzer şekilde inşa edilmiştir. Burada zemin kat ile birinci katı birbirinden ayıran tuğla-derz hatıl, üstünde iki sıra taş ile bir taş silme, cephede kuvvetli bir yatay hat oluşturur. Bütün cephelerde ve her iki katta yer alan pencereler dikdörtgen taş silmeli olarak cepheyi hareketlendiren unsurlar olmaktadırlar.

Bibi. Güran, *İstanbul Hanları,* 93 vd; G. Güreşsever (Cantay), "Anadolu'da Osmanlı Devri Kervansaraylarının Gelişmesi" (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak.; yayımlanmamış doktora tezi), 1975.

GÖNÜL CANTAY

RÜSTEM PAŞA MEDRESESİ

I. Süleyman'ın (Kanuni) kızı Mihrimah Sultanla (ö. 1578) evlenerek Osmanlı ailesine damat olan, iki dönem (1544-1553, 1555-1561) sadrazamlık görevinde bulunan Rüstem Paşa (ö. 1561) tarafından İstanbul'da yaptırılan medrese, Cağaloğlu'nda Rüstem Paşa ve Hoca Hanı sokaklarının kesiştiği köşede bulunmaktadır.

Rüstem Paşa'mn İstanbul'daki camii medreseden daha sonra, yoğun bir ticaret merkezi olan Tahtakale'de yapılmış, külliye oluşumu gerçekleşememiştir. Medresenin yapıldığı yerin Rüstem Paşa'mn üstadı olan Hoca Kasım in mescidinin karşısında olması nedeniyle uğurlu sayıldığı *Hadîkatü 'l-Cevâmfde* belirtilmiştir. Rüstem Paşa'mn bu çevrede bir sarayı da olduğu bilinmekte, ancak yeri bugün tam olarak saptanamamaktadır.

Medrese Halic'e doğru eğimli, kuzey yönünde istinat duvarıyla sınırlanan bir teras üzerinde yükselmektedir. Kuzeydoğu duvarı istinat duvarından yaklaşık 7,5 m geriye yerleştirilmiştir. Üzerinde yer yer tuğla hatıl izleri de gözlenen karışık örgülü istinat duvarı, yolun eğrisine uyarak kuzeybatıya doğru kıvrılarak devam etmektedir. Duvarın Hocapaşa Hanı cephesinin ortasına yakın bir konuma sonradan geç Osmanlı (18. yy sonrası) karakteri gösteren bir su terazisi bitiştirilmiştir. İstinat duvarının doğu ucunda ise medresenin ilk yapıldığı sırada sahip olduğu dış avlu girişine ait olduğunu düşündüğümüz, kesme küfeki taşından yapılmış bir kapının İzi hâlâ göıülebilmektedir. 19. yy İstanbul haritasında medrese girişi önünde bulunan Rüstem Paşa Sokağı dar bir geçit şeklinde gösterilmiştir. Pervititch haritası-

nın hazırlandığı sırada ise Rüstem Paşa Sokağı geniştir; kapının yalnız batı ayağı kalmıştır; bu durumda dış kapı 1940'tan daha önceki bir tarihte yıkılmış olmalıdır.

Tezkiretü 'l-Ebniye, Tezkiretü 'l-Bünyanve Tuhfetü'l-Mimarin'e göre Mimar Sinan'ın eseri olan medrese Rüstem Paşamın ilk sadareti döneminde yapılmıştır. Atai'ye göre, ilk müderris 954/1547-48'de atanmıştır. Doğuda, Rüstem Paşa Sokağı üzerinde bulunan anıtsal girişinde yer alan sülüs hatla yazılmış Farsça yazıt ise yapımın 3 yıl sonra, 957/1550-51'de tamamlandığına işaret etmektedir.

Mimar Sinan bu eserinde Osmanlı mimarlığında ilk kez Amasya'da, Kapı Ağası Medresesi'nde (1488-1489) uygulanan sekizgen planlı avlu düzenini tekrar etmekle birlikte, konuyu kendi yorumuyla değerlendirerek yeni bir çözüm arayışına girmiştir. Dışarıda yapıyı kareye dönüştüren bir düzen kurarak, özellikle köşe dönüşlerini zorlayan bu şemaya değişik bir çözüm sunmuştur. Medreseye giriş güneydoğu cephesinin ortasında yer alan kemerli kapıdan sağlanmaktadır. Sekizgen planlı avlunun ortasında, Şehzade Medresesi'ndekine benzer, kümbet biçimli bir şadırvan yer almaktadır. Avlu çepeçevre eş yükseklikte revaklarla çevrilidir. Kıbleye doğıu yönlendirilen dershane girişe dik eksen üzerindedir. Yaklaşık 42x43 m boyutlarında bir dörtgen plan üzerine oturan medresenin dershanesi, yarısı hücrelerin oluşturduğu ana kütleden dışarı taşacak biçimde kuzeydoğu cephesinin ortasına yerleştirilmiştir. Revak döşemesinden bir basamakla yükseltilen dershaneye basık kemerli bir kapıdan girilmektedir. Kapının iç cephesi Şehzade Medresesi'nin avlu kapısında olduğu gibi sığ bir mukarnaslı portal biçimindedir. Kare planlı olan mekânın cepheleri duvarlara yerleştirilen kemerli nişlerle zenginleştirilmiştir. Üstü Mimar Sinan'ın buluşu olan kaşlı Bursa kemerleriyle geçilen, 25 cm derinliğindeki üç nişle duvarlar derinleştirilmiştir. Güneydoğu duvarının ortasında sonradan yapılmış olduğunu düşündüğümüz küçük bir mihrap nişi yer almaktadır. Kuzeydoğu ve kuzeybatı duvarlarının alt kesimlerinde, kitap vb şeyler koymaya uygun birer niş bulunmaktadır

Pencereler dershane küüesinin ana kütleden çıkıntı yaptığı cephelere; yan duvarlarda bir alt ve bir üst, kuzeydoğu cephesinde iki alt ve eşit yükseklikli üç üst pencere düzeninde yerleştirilmiştir. Kubbeye geçiş içte mukarnas dolgulu tonoz bingilerle sağlanmıştır. Geçiş bölgesi dış kütleye köşelerde sofaları olan bir basamakla yansımaktadır, Yapı, küçük farklar dışında, güneybatı-kuzeydoğu eksenine göre simetrik sayılabilir. Revakların gerisine hücreler dizilmiş; dershanenin bulunduğu kuzeydoğu kanadında, sekizgenden kare köşelerine geçişi kolaylaştırmak amacıyla bir kubbe ve piramidal yarım kubbe ile örtülen eyvanlar oluşturulmuştur. Kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerinin derinliğine ustaca yerleştirilen iki eyvan yardımıyla, bu bölgelere, üçü eyvandan ulaşılan beşer hücre sığdmlmıştır. İç ve dış çokgenlerin farklılığı ve sekizgenin getirdiği zorluklar, toplamı 22 tane olan medrese hücrelerinin tek tip olmasını engellemiştir. Medresenin değişik boyut ve plan düzenlerine sahip hücreleri bulunmaktadır.

Rüstem Paşa Medresesi'nin avlusundan bir görünüm. *Cengiz Kabraman, 1994*

Medresenin güneybatı köşesinde hücreler, dışta sekizgen oluşturacak biçimde dizilmişlerdir. Kare ile sekizgen arasında kalan üçgen planlı alan alçak bir bahçe duvarıyla sınırlanarak hela ve gusülhanenin yer aldığı avlu olarak hizmete sunulmuştur. Giriş ve güne)" cephesinde çok küçük bir çıkıntı ile ana yapıya birleşen, güney köşesi ise farklı nitelikte örtü düzeniyle dikkati çekmektedir. Bazı müelliflerce hamam olduğu ileri sürülen mekânın dışa açılan alt ve üst pencerelerinin bulunması, yüksekliğinin hücrelerden daha fazla olması, mahremiyet ve ısıtma sorunlarını akla getirmektedir. Büyükçe bir kubbe ve sekizgen tabana oturan fenerli iki küçük kubbeyle örtülen üçgen planlı mekânın örtüden havalandırma düzenine sahip olması, buranın medresede kalan öğrencilere ve öğretim görevlilerine, hizmetlilere yemek pişirilen bir mutfak olarak tasarlanmış olabileceğini akla getirmektedir. Pervititch haritasında harap durumda gösterilen bu mekânın restore edilmeden önce sergilediği izler hakkında bilgi edinilememiştir.

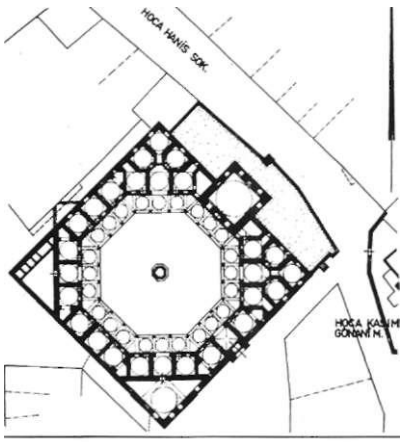

Rüstem Paşa Medresesi'nin vaziyet planı. Müller-Wiener, *Bildlexikon*

Medresenin dış cephelerinde duvar kaba yonu küfeki taşıyla oluşturulmuştur. Çevreyi harap eden yangınların yapıya da zarar verdikleri ve cephe dokusunun kötüleşmesine neden olduğunu sanıyoruz. Revaklarda duvarlar sıvalı olduğundan yapım tekniğini gözlemek mümkün olamamaktadır. Revaklarda iki tür taşıyıcı bulunmaktadır: Avlunun sekizgen köşelerinde "V " planlı, aralarda daire planlı sütunlar kullanılmıştır. Örtü, revak ve hücrelerde küresel üçgen geçişli kubbe, medreseye giriş holünde ve dershane önündeki revakta diğerlerinden farklı olarak aynalı tonozdur. Sekizgenle dörtgen ara kesitlerinde ortaya çıkan düzgün olmayan alanların örtülmesinde çeşitli tonoz biçimlerinden yararlanılmıştır. Bezeme öğesi olarak çok az şey koıunabilmiştir. Dershane duvar ve örtüsü beyaz badanalı olduğundan herhangi bir kalem işi kalıntısı sezilememektedir, Taş işçiliği olarak revaklarda gülbezek ve kabaralar kısmen koıunabilmiştir. Ana giriş ve dershane kapısında renkli ve Marmara mermeri geçmeli kemerler, silmeler dikkati çekmektedir.

1869'da işler durumda olan medrese 1914'te harap fakat işler durumdadır. İçinde ekler olduğu yapılan gözlemde saptanmıştır. 1918'de yangınzedeler tarafından işgal edilen yapı Cumhuriyet döneminde önce kimsesizler yurdu, 1966'dan sonra ise bir süre üniversite öğrencileri için yurt olarak kullanılmıştır. 1987'den bu yana medrese Eminönü İlçesi Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı tarafından kullanılmaktadır. Türk 2000 Vakfı Merkezine de iki hücre verilerek etkinliklerini burada sürdürmelerine olanak sağlanmıştır.

Rüstem Paşa Medresesi boyutları, tasarımı ve işçiliğiyle sultanlar adına yapılan medreseler düzeyinde, anıtsal bir yapıdır. Sekizgen plan üzerine özgün bir deneme olan bu yapının uygulanmasındaki zorluklar, Sinan'ı bu şemayı tekrarlamaktan uzak tutmuş gibi görünmektedir. Sinan'ın aynı dönemde yaptığı Haseki Darüşşifasf nda da sekizgen avlu düzeni bulunmakla birlikte, orada çok daha yalın bir düzenleme uygulanmıştır. Tasarım cesareti ve özgünlüğü açısından övgüye değer olan bu görkemli uygulama, sekizgen-kare karşıt-

lığından kaynaklanan uyumsuz ayrıntılardan kaynaklanan çapraşık ayrıntılarıyla eleştiriye açıktır.

Bibi. Z. Âhunbay, " Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri,* 1st., 1988, s. 248-249; O. Aslanapa, "Mimar Sinan'ın Medreseleri", *VI. Vakıf Haftası-Türk. Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde, Mimar Sinan ve Dönemi Sempozyumu, 5-8 Aralık 1988,* İst., 1989, s. 203; Ayvansarayî, *Hadîka,* 70, 116; Ahmet Cevdet, *Tezkiretü'l-Bünyan,* Dersaadet, 1315, s. 35; Ayverdi, *İstanbul Haritası,* B 4; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri,* 343-346; Cezar, *Yangınlar,* 346; E. Egli, *Sinan.* Zürich, 1954, s. 115-116; Evliya, *Seyahatname,* II, 19; Goodwin, *Ottoman Architecture,* 243; R. Günay, *Sinan'ın İstanbul'u,* 1st., 1987, s. 66; *İstanbul Abideleri,* 94-95; Kuran, *Mimar Sinan,* 134-135, 244, 345; Kütükoğlu, *İstanbul Medreseleri,* 370; Meriç, *Mimar Sinan,* 25, 34, 95; J. Pervititch, *Sigorta Planı,* pafta 66, İst.." 1940; S. Saatçi, *Mimar Sinan'ın Yapılarındaki Kitabeler,* İst., 1988. s. 46: Sözen, *MimarSinan,* 219; Muller-Wiener, *Bildlexikon.* 365.

ZEYNEP AHUNBAY

RÜSTEM PAŞA SIBYAN MEKTEBİ

Üsküdar İlçesi'nde, Ayazma Mahallesi'nde, Doğancılar Caddesi ile Hafız Abdi Sokağı'nın kavşağında, İmrahor Mescidi(->) ve Başkadm Meydan Çeşmesi'ninG» karşısında yer alır.

Hadîkatü 'l-Cevamîve Mir'ât-ı İstanbul'un, bu yapının Mihrimah Sultan (ö. 1578) tarafından inşa ettirildiği belirtilmekte, ancak vakfiyelerinden eşi Sadrazam Rüstem Paşa tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Rüstem Paşa 968/156l'de vefat ettiğine göre, yapı bu tarihten önceye ait olmalıdır.

1940'lı yıllarda Cumhuriyet Halk Partisi'nin bir şubesi, daha sonra 1970'lerde Üsküdar Halkevi olarak kullanılmıştır. Halk arasında "Taş Mektep" veya "Mihrimah Sultan Mektebi" olarak da anılan bu yapı, hemen arkasındaki ahşap evde çıkan yangın sonucunda iyice harap olmuştur. En son 1979'da Üsküdar İslam Abideleri Derneği ve hayırsever halkın yardımları ile onarım görmüştür. Yapıyı bugün, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden kiralayan es-Seyyid Osman Hulusi Efendi Vakfımın İstanbul şubesi kullanmaktadır.

Yapı kagirdir. Duvarları, alt seviyelerde kesme taş, bunun üst kısmında ise bir sıra kesme taş (küfeki) ve üç sıra ince tuğla dizisi şeklinde örülüdür.

Kuzey cephesinin sol tarafından ahşap bir kapı ile mektebin bahçesine girilir. Bu cephe, alt sırada dört tane büyük dikdörtgen, üst sırada ise iki pencereye sahiptir. Dikdörtgen formlu pencerelerin söveleri küfeki taşından yapılmıştır ve madeni şebelidir. Pencerelerin üzerinde yarım daire şekilli tuğladan kemerler vardır. Son iki pencerenin üzerinde, üst sırada bulunan iki aydınlık penceresi, sivri kemerli ve alçı şebekelidir. Yapının doğu cephesinde yine üst sırada sivri kemerli ve şebekeli iki adet pencere bulunmaktadır.

Yapıya, ön kısmında bulunan ahşap bir sundurmadan geçilerek girilir. Burası mektebin kuzey cephesine bitişiktir ve beş tane ahşap direk ile desteklenmiştir. Kareye yakın, dikdörtgen planlı olan bu sundurmanın tabanı ahşap döşemelidir. Ana mekâna batı cephesinin sol kenarındaki çift kanatlı ahşap bir kapıdan girilir. Kapının sağ tarafında dikdörtgen şekilli iki pencere bulunmaktadır. Girişin karşısında, ortada dar bir niş şeklinde ocak yer alır. Bu ocağın iki yanında birer sergen bulunmaktadır. Ocağın yer aldığı bu duvarda, üst seviyede iki tane sivri kemerli pencere vardır. Toplam on tane pencere ile mekânın içi aydınlanmaktadır.

Mektebin döşemesi ahşaptandır, üzeri ise ahşap bir tavan ile örtülüdür. İç mekânın üst seviyelerindeki pencere kenarları yakın tarihlerde yapılmış olan ve hiçbir sanat değeri taşımayan kalem işi bordürler ile süslenmiştir.

Yapının ahşap tavanının üzeri kiremit kaplı kırma çatı ile örtülüdür. Saçak hizasında testere dişi tuğla dizisi tek bir sıra halinde yapının kuzey ve doğu cephelerini dolaşır.

Bibi. Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* 332; A. Hatipoğlu, "Üsküdar. Şemsipaşa. Rum Mehmed Paşa. Ayazma, İmrahor, Salacak, Doğancılar, Açık Türbe. Gülfem Hatun Semti Abideleri" (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak., yayımlanmamış lisans tezi), 1972; G. Ercan, "İstanbul Sıbyan Mektepleri" (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak., yayımlanmamış lisans tezi), 1967; Ayvansarayî. *Hadîka.* II. 227; Raif. *Mir'at,* 102.

"fi.AY AKIN

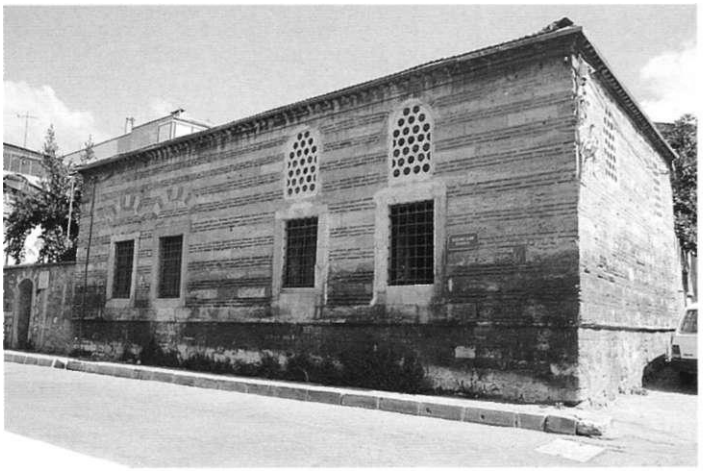

Rüstem Paşa Sıbyan Mektebi
Enis Karakaya

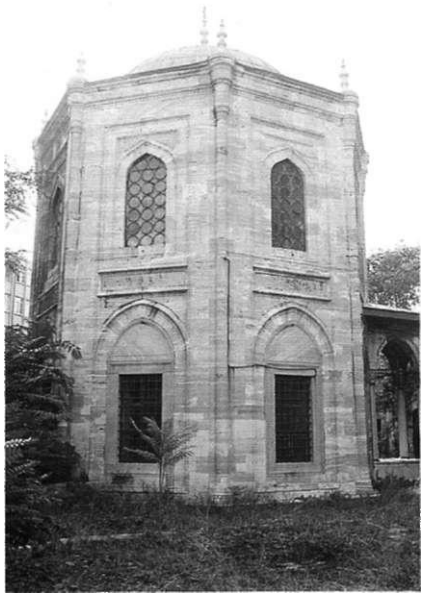

Rüstem Paşa Türbesi
Ertan Uca, 1994/TETTVArşivi

RÜSTEM PAŞA TÜRBESİ

Şehzadebaşf nda, Şehzade Camii'nin nazıresinde, Şehzade Mehmed Türbesi'nin yanındadır.

I. Süleyman'ın (Kanuni) kızı Mihrimah Sultan (ö. 1578) ile evli olan Rüstem Paşa 156l'de İstanbul'da vefat etmiş ve tasarımı Mimar Sinan'a ait olan türbesine gömülmüştür. Sekizgen planlı türbeyi, duvarlara doğrudan oturan, kurşun kaplı bir kubbe örter. Duvarlar kesme küfeki taşından yapılmıştır. Giriş revağı, sağda ve solda birer seki üzerinde yükselen, altı adet baklavalı başlıklı, beyaz mermer sütuna oturmaktadır. Dikdörtgen bir niş içine alınan portali, kırmızı ve beyaz taşın bir arada kullanıldığı yuvarlak kemerle iç mekâna açılır. Kapının üzerinde türbenin manzum kitabesi bulunmaktadır. Sağında ve solunda kornişler arasında kalan yerlerde üzerilerinde kelime-i tevhid yazılı, dikdörtgen şeklinde panolar yer almakta, soldakinde Rüstem Paşa'nın ölüm tarihi (958/156i) okunmaktadır. Türbeye düz çatılı revak bölümünün üzerinde bir, diğer yüzeylerde altlı üstlü ikişer pencereyle toplam on yedi adet pencere açılmıştır. Alt pencereler sivri hafifletme kemerli, dikdörtgen söveli ve demir parmaklıklıdır. Üst pencereler sivri kemerli ve revzenlidir. Her pencere grubu yüzeysel silmelerle çerçeve içine alınarak yapıya ahenkli bir hareket kazandırılmıştır. Kubbe saçağında bir damlalık frizi yapıyı çepeçevre dolaşmaktadır.

Türbenin içindeki iki lahitten büyüğü Rüstem Paşaya, küçüğü oğluna aittir. Bu mekân, zeminden kubbe eteğine kadar, mavi-beyaz renklerin hâkim olduğu İznik çinileriyle kaplıdır. Kubbenin İçini bezeyen kalem işi süslemeler, çinilerin çağdaşı olmayıp geç dönemin ürünüdür. Günümüzde kalem işlerinin çoğu dökülmüş

haldedir. Alt ve üst pencerelerin arasında, lacivert üzerine beyaz hatla yazılı geniş bir ayet şeridi dolaşmaktadır. Alt pencereler arasında, ana motifini bir vazodan çıkan servi ağacının oluşturduğu, hatayiler, hançer yaprakları, açık ve kapalı nar çiçekleri dikdörtgen pano içine uyum ve özenle yerleştirilmiştir. Kırmızı, mor, yeşil, firuze renklerin kullanıldığı çiniler klasik devrin önemli örneklerindendir.

Bibi. Goodwin, *Ottoman Architecture,* 252; Kuran, *Mimar Sinan,* 328; A. Kuran, "Mimar Sinan'ın Türbeleri", *Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri,* İst., 1988, s. 229.

TARKAN OKÇUOĞLU

RÜŞTİYELER

"Rüşdiye", "mekteb-i rüşdi", "mekâtib-i rüşdiye", "rüşdiye mektebi", "mülkiye rüşdiyeleri" de denmiştir.

Türkiye'de ve bütün İslam dünyasında ilk örnekleri 1839'da İstanbul'da açılan iptidailerf-») üstü, programında dindışı derslerin de yer aldığı sivil okullar. Lisan-ı Osmani adı altında Türkçe eğitimi, yerde değil sırada oturarak öğretim, bireysel metot yerine gruplara ders verilmesi de ilk kez İstanbul rüştiyelerinde uygulanmıştır.

II. Mahmud (hd 1808-1839). saltanatının sonuna doğru halkın eğitilmesi için birtakım yenilikler öngördü ve bu konuda ilgililerden layihalar istedi. Sıbyan mekteplerinin(->) geliştirilmesi ve bu temel eğitim basamağının üstüne yeni sınıflar eklenmesi 1838'de benimsendi. Padişaha götürülen öneride, yeni bir program uygulanacak sıbyan mekteplerine "sınıf-ı evvel", bunun ileri sınıflarına da "sınıf-ı sani" denilmesi teklif edilmişken, II. Mahmud bu adlandırmayı uygun görmeyerek "iptidai" ve "rüşdi" dedi. İmamzade Esad Efendi, 5 Şubat 1839'da Mekâtib-i Rüşdiye nazırı atanarak yeni okulların açılması İle görevlendirildi. Hazırladığı layiha da rüştiye ve iptidaiye talimatnamesi olarak kabul edildi. 1839'da yayımlanan bir fermanla da Sultan Ahmed Camii Hünkâr Kasrı'nda, halkın kısaca Mekteb-i İrfan dediği Mekteb-i Maarif-i Adliye(-»), Süleymaniye Külliyesi'ndeki Taş Mektep'te de Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye(->) adlı ilk iki rüştiye açıldı. Mekteb-i Maarif-i Adliye'de ilk derslik düzenine geçilirken öğretim yapılacak bölümlere Yeşil Oda, Sarı Oda, Mavi Oda adları verildi. Süleymaniye Taş Mektebi'nde ise tek kubbeli büyük salonun üç köşesi birer "oda" (derslik) kabul edilerek sıralar buna göre yerleştirildi. İlk rüştiye programı, "Emsile'den başlanarak sarftan Binâ, Maksut ve İzzî, nahivden Avamil'in, uygulama olarak da Sübha-i Sıbyan ile Tuhfe-i Vehbî risalelerinin okutulmasını, ileri sınıflarda ise Nuhbe ve Birgivî risalelerini kapsayacak şekilde düzenlendi. Bu medrese dersleri dışında sarf-ı Osmani (Türkçe), inşa, hat, lügat, ahlak desleri kondu. Her iki rüştiyenin de iptidai kısmı vardı ve bunlara "mülazim sınıfları" deniyordu. Sınıflardan geçişte ve rüştiyeden mezuniyette, resmi heyetlerin önünde imtihan yapılması koşulu getirildi. İlk rüştiyelere, İstanbul'un kamu görevlisi, varlıklı ailelerinin çocukları alındı. 184Tde bu kurumlardan mezun olanlar için özel bir tören düzenlendi ve bu törene Sultan Abdülmecid de katıldı.

1846'da Meclis-i Maarif-i Muvakkatin bir kararı ile İstanbul rüştiyelerinin, üç aşamalı olması öngörülen medrese dışı yeni öğretim sisteminin "orta aşaması" olması, iptidai ve rüşdi öğretiminden geçenlerin devam edebilecekleri bir de "darülfünun" açılması ilke olarak benimsendi. Bu belirleme ile rüştiye mezunlarının "liyakat ve istidat" sınavlarını kazanmak koşulu ile Harbiye, Tıbbiye, Mühendishane gibi yüksekokullara girebilmeleri olanağı doğdu.

Türkiye'de, Milli Eğitim Bakanlığının çekirdeğini oluşturan Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti de 8 Kasım 1846'da Mekâtib-i Umumiye Nezareti adı verilerek daha geniş kapsamda örgütlendi. 1847'de bu göreve atanan Kemal Efendi (Paşa), İstanbul'da yeni rüştiyeler açılabilmesinin öğretmen yetiştirilmesine bağlı olduğu görüşünden hareketle 16 Mart 1848'de Darülmuallimin'in(->) açılmasını sağladı. Bu yıllarda üçüncü rüştiye olarak Davutpaşa Taş Mektebi açıldığı gibi, kentin başka semtlerinde de 4 rüştiye daha hizmete girdi. 15 Temmuz 1848'de İstanbul rüştiyelerinin öğrencileri Babıâli'ye götürülerek Sultan Abdülmecid'in huzurunda, kendilerine yöneltilen dinsel ve dünyasal soruları cevaplandırdılar. Bunlara ödüller dağıtıldı.

İstanbul'da rüştiye öğretimine mahsus ilk okul binasını, Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Valide Sultan(-») Cağaloğlu'nda yaptırdı ve bu yeni okula Darü'l-Maarif/Valide Mektebi(->) adı verildi. Okul, 21 Mart 1850'de padişahın da katıldığı görkemli bir törenle açıldı ve kapısına "Eyledi rüşdiyyeye âli nişan bu mektebi" yazılı bir levha asıldı. 1852'de İstanbul'daki rüştiyelerin sayısı 10'a çıktı. 1853'te ise Osmanlı İmparatorluğunun başlıca büyük kentlerinde de birer rüştiye açılması kararlaştırıldı. 1858 sonunda, Sultanahmet'teki Çevri Kalfa Mektebi'nin "inas" (kız) rüştiyesine dönüştürülmesi gündeme geldi. Bu karar, bütün İslam dünyası açısından, kızlara, ilk kez "sıbyan" üstü öğrenim hakkı tanınması nedeniyle çok önemlidir. Ancak Sultanahmet İnas Rüştiyesi, öğrenci ve öğretmen bulamamak yüzünden ilk mezunlarını ancak 1870'lerde verebilmiş bu ve benzeri okullara "muallime" (kadın öğretmen) yetiştirilmesi amacıyla da 26 Nisan 1870'te İstanbul'da Darülmuallimat(->) açılmıştır.

Yine Türkiye'de ilk kez bir öğretim programı da İstanbul rüştiyeleri için 9 Ekim 1858'de "Tertibat-ı Dersiye li-Mekâtib-i Rüşdiye" başlığı altında hazırlanıp yürürlüğe konuldu. Rüştiyeler, 1869'da Maarif-i Umumiye Nizamnamesi çıkıncaya kadar bu program ile ve 1860 tarihli "Mekâtib-i Rüşdiye muallimlerinin harekât-ı lâzimelerini mübeyyin talimatname" (yönetim ve disiplin yönetmeliği) uyarınca faaliyetlerini sürdürdü. İptidai sınıflarıyla birlikte 6 yıllık olan asıl rüştiyelerden farklı olarak Sütlüce'de de "nısıf rüşdiye" denen köy tipi, 2 yıl iptidai, 2 yıl rüşdi sınıflı yeni bir okul daha açıldı.

1871'e ait sayılara göre "Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse"de(->) Maarif Nezareti'nin yönetim ve denetimi altında 14 zükûr (erkek), 8 inas (kız) rüştiyesi vardı. Erkek rüştiyelerinde toplam 1.421 şakirdan (öğrenci), kız rüştiyelerinde de toplam 270 öğrenci okumaktaydı. O yıl temmuz ayında Meclis-i Maarif-i Kebirin huzurunda, dönemin devlet erkânı da hazırken iftihar ve mezuniyet imtihanı törenleri düzenlendi. 561 erkek, 68 kız öğrenciye "mükâfat-ı u'lâ", "mükâfat-ı saniye", "zikr-i cemil" belgeleri verildiği gibi, 85 erkek de mezun olarak "şehadetname" (diploma) aldılar. Fa-

İLK RÜŞTİYELERDEN MEKTEBİ ULÛM-İ EDEBİYE DEN BİR ANI

O sene (1842) imtihan dersi olarak fermanların tarih ibaresini verdiler... Ferdası gün oldu. Artık gayet âlâ ve bâlâ bayramlık elbiselerimizi lâbis olarak Ziyâ (paşa) dahi bizimle beraber Sultanahmed Câmi-i şerifine gittik. Câmi-i şerifin mekteb-i rüşdiye cihetine çadır etekleri ile hadd-i fasıl çekilip orada tecemmu ettik. Lâkin iki taraflı olup birisi biz ötekisi Sultanahmetliler. Birbirimize hain öküz gibi bakıyorduk. Talebelik hâli bu ya! Nihayet Câmi-i şerifin mihrabı önüne fevkalâde tertip verilip bütün konto minderler ile döşenmiş, şeyhülislâm, sadrazam ve sair vükelâ-yı fihâm gelip oturdular. O sene her nasılsa Zât-ı Şahane teşrif buyurmadılar.

İmtihana iptida Sultanahmetliler girdiler. Çünkü pederleri orada mevcuttu. Süleymaniyelilerin pederleri ise dükkânlarda işleriyle meşguldüler. İmtihan bir saat kadar sürdü. Sual olunan yirmi kadar şeyin ancak onunun cevabını verdiler. Sonra onlar çıkıp biz Süleymaniye takımı girdik. Lâkin biz başıbozuk! Kimi sarıklı, kimi fesli, hele fakir fesli takımdan idim. İşte bize o gün kırk sual soruldu. Bir ağızla cümlemiz cevap veriyoruz. Bizim böyle bağrışmamızdan orada mevcut olan vükelâya bir gülme arız oldu. Bunların gülmesinden bize başka bir neş'e gelip daha ziyade aşk ve şevke gelerek artık laubali olduk. Ortadan hicap ref oldu. Cevap veremeyeceğimiz sual dahi en sonra irat olunup hemen onun da cevabında iken İmamzade Efendi:

— Haydi haydi anladık, gidin! Deyü âdeta kovdu.

(İbrahim Halil Aşçıdede'nin hatıratından)
Ergin, *Maarif Tarihi,* II, 327-328

Fatih Rüştiyesi'nin tarihi binası. *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, 4. Sene,* İst., 1901

kat, kız rüştiyeleri o yıl da mezun vermedi. 1872'de ise İstanbul'daki erkek rüştiyelerinin sayısı 17 ye, toplam mevcutları 1.930'a, mezun sayısı 166'ya çıkarken kız rüştiyelerinin toplam öğrenci mevcudu 224'e düşmüş bulunuyordu. Ancak o yıl Sultanahmet Rüştiyesinden 6 kız şehadetname aldı. 1873-1874 ders yılında erkek rüştiyelerinde kıraat ve kitabet, Arabî, Fârisî, tarih, coğrafya, hesap, usul-i defteri, mukaddemat-ı hendese, resim; iptidai ile birlikte 4 yıl olan inas rüştiyelerinde ise 1-3. sınıflarda Arabî, Fârisî, hesap, coğrafya, sülüs, rık'a, kıraat-ı Türki ve imla, nakış, 4. sınıfta da farklı olarak ta'dat ve terkim, ahlak, ilm-i hal dersleri vardı. O yıl, Sultanahmet, Altay, Beşiktaş, Üsküdar kız rüştiyelerinden 58 kız mezun oldu. Bu okullarda kadın öğretmen görevlendirilmesi de o yıl gerçekleşti ve Darülmuallimat'tan mezun olan gencecik öğretmenlerden Fahriye, Münire, Fatma Nigâr, Zehra, Hatice hanımlar, "birinci muallime", "ikinci muallime" unvanları ile kız rüştiyelerine atandılar. 1873'te, istanbul'daki 19 erkek rüştiyesi ise Mahrec-i Aklâm, Darülmaarif, Mahmudiye, Beyazıt, Kapudanpaşa, Şehzade, Zeyrek, Fatih, Davutpaşa, Odabaşı, Eyüp, Sütlüce, Galata, Feyziye. Beşiktaş, Mirgûn, Beylerbeyi, Üsküdar ve Atlamataşı mektepleriydi. 1875'te ise İstanbul'da ve diğer ordu merkezlerinde ilk bağımsız askeri rüştiyeler açıldı (bak. askeri okullar). Yine, çoğu meslek okulunun tahsil düzeyi rüştiyeye eşitlenirken yükseköğrenim veren kurumlara da rüştiye sınıfları eklendi.

1876'da İstanbul'daki erkek rüştiyeleri ve her birinin mevcudu şöyleydi: Mahrec-i Aklâm 44, Beşiktaş 135, Mahmudiye 103, Kapudanpaşa (Takvimhane) 107, Mirgûn 88. Galata 152, Şehzade 85, Fatih 195, Sütlüce 44, Üsküdar Cedid Valide 96, Beylerbeyi 61, Kanlıca 27. Tophanelioğlu 13. Feyziye 130, Beyazıt Merkez 142, Zeyrek 96. Davutpaşa 124, Eyüp 62, Üsküdar Atik Valide 148, Odabaşı (Çapa) 38, Sultanselim 38. 21 rüştiyede toplam 2.240 öğrenci okumaktaydı. O yıl. sayıları 9 olan kız rüştiyelerinde ise Sultanahmet 34, Şehzade 32, Yusufpaşa 50, Altay 37, Atpazarı 19, Üsküdar 28, Gülfem Hatun 15. Ibrahimpaşa 10, Eyüp 18 olmak üzere 243 öğrenci bulunuyordu.

IL Abdülhamid döneminde (1876-1909) İstanbul ıüştiyelerinin programları ve öğretim süreleri birkaç kez yenilenip değiştirildi. 1892'de rüştiyeler iptidai üstü 3 yıl oldu ve 'Dersaadet Mekâtib-i Rüşdiyyesini İdare-i Dahiliyesine Mahsus Talimatname" yayımlandı. Maarif salnamelerine göre 20. yy'ın başmda bazı rüştiyeler kapanmış, yenileri açılmıştı. Toplam öğrenci mevcudu da görece azaldı. Bunun nedeni, 3 yıl rüştiye üstüne 4 yıllık lise öğrenimi veren idadilerin yaygınlaşmasıydı. Buna karşılık, kız rüştiyelerinin mevcutlan artmış bulunuyordu. 1903'teki sayılarla Beyazıt Merkez Rüştiyesinde 613, Mahmudiye'de 513, Unkapaninda 222, Fatih'te 694, Davutpaşa'da 491, Ayasofya'da 295, Üsküdar'da 195, Galata'da 70, Beşiktaş'ta 158, Feyziye'de 147, Mirgûn'da 63, Kadıköy'de 130, Beylerbeyi'nde 86. Topkapida 263, Eğrikapf da 277 olmak üzere 15 erkek rüştiyesinde toplam 4.237 öğrenci ve 206 muallim vardı. Mirgûn'de 88, Beşiktaş'ta 118, Fındıklı'da 181, Üsküdar'da 112, Sultanahmet'te 310, Eyüp'te 119, Molla Gürani'de 114, Kadıköy'de 100, Fatih'te 316, Küçükmustafapaşa'da 1öl, Kocamustafapaşa'da 115 olmak üzere 11 kız rüştiyesinde toplam 1.640 öğrenci okumakta, 70 öğretmen görevli bulunmaktaydı. O yıl bir kız rüştiyesi de Bakırköy'de açıldı.

İlk rüştiyeler olarak kabul edilen Mekteb-i Maarif-i Adlî ile Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye'den başka, İstanbul'un yapıları bakımından önemli diğer rüştiyeleri şunlardı: Mahmudiye Rüştiyesi, Aksaray'da Pertevniyal Valide Sultan(->) tarafından yaptırılan ve adıyla anılan caminin yanındaki vakıf mektep binasmdaydı. Bu bina 19H'de yandıktan sonra yerine Pertevniyal Lisesi yapılmıştır. Burada okuyan öğrencilere her yıl vakıf mütevellisi tarafından 120 kuruş elbise bedeli veriliyordu. Kaptanpaşa/Takvimhane Rüştiyesi, 1831'de *Takvim-i Vekayi'nin* yayın hayatına girdiği hamamdan bozma binada açılmıştı. Buraya daha sonra İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi yapılmıştır. Davutpaşa Rüştiyesi, eski bir taş mektepti ve tek kubbeliydi. 1894'te depremde yıkıldıktan sonra yerine yeni bir rüştiye binası yapıldı. Bu rüştiye, yeni binasına kavuştuktan sonra, 1895'te 370 öğrencisi, 1 müdür, 15 muallim, 4 mubassır ve *2* hademeden oluşan kadrosu, araç gereçleri ile İstanbul'un en seçkin okulları arasına girmiştir. Fevziye Rüştiyesi ise Tophane ile Salıpazarı arasında, İmalat-ı Harbiye Fabrikası'nm önündeki bir binadaydı. İstanbul'un eski rüştiyelerinden birçoğu, Cumhuriyet döneminde de ortaokul, ilkokul ve lise olmuştur.

II. Meşrutiyet (1908-1918) yıllarında, yabancı dil ağırlıklı okullar gündeme geldi ve bunlara numune mektepleri(->) denildi. Bunlar arasmda Kadıköy, Kasımpaşa, Nişantaşı numune rüştiyeleri de yer aldı. Ancak gerek bu okullarda, gerekse diğer rüştiyelerde, önemli yenilikler gerçekleştirilemedi. Balkan ve I. Dünya savaşlarının getirdiği buhranlar nedeniyle de okul mevcutları giderek düştü, öğretim kadroları dağıldı. 1912'de İstanbul'da Maarif Nezaretime bağlı 87 iptidai ve rüştiye varken 1918'de bu sayı 63'e düşmüş bulunuyordu.

1923'te Birinci Heyet-i İlmiye kararları doğrultusunda ülke genelinde yeni bir düzenlemeye gidilirken rüştiyeler de kapatıldı ve ortaokullar(->) açıldı.

Bibi. Mahmud Cevad ibn eş-Şeyh Nâfi, *Maarif i Umumiye Nezareti Tarihçe-Teşkilât ve İcraatı,* İst.. 1338. s. 20-405: Ergin, *Maarif Tarihi,* II, 322 vd, III, 736 vd, IV, 18 vd; *Salname-i Nezaret-i Maarif i Umumiye, 4. Sene,* ist., 1901, s. 150 vd; Nâfi Atuf (Kansu), *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme,* I. Kitap, İst., 1930, s. 105-110. II. Kitap, İst., 1932, s. 46 vd; F. R. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış,* Ankara, 1964, s. 42-44; B. Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi,* Ankara, 1991, s. 91 vd; H. Aytekin, *Ittihad ve Terakki Dönemi Eğitim Yönetimi,* Ankara, 1991, s. 46 vd; H. Â. Yücel, *Türkiye'de Orta Öğretim,* ist.. 1938, s. 10 vd; N. Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi,* İst., 1991, s. 66 vd.

NECDET SAKAOĞLLJ

SAATÇİLİK

İstanbulluların günlük hayatında saat kullanımı son yüzyılda yaygınlık kazanmıştır. Saat kullanımından evvel, seyyar satıcıların kendilerine ait zaman dilimleri içinde sokaklardan geçişleri, bekçilerin ses ya da sopa vuruşuyla günün saatini belirlemeleri vakit tayininde önemli rol oynardı.

Evliya Çelebi de *Seyahatname'de* esnaf alayına katılan kum saatçilerine ilişkin olarak bunların İstanbul'da 15 dükkânları bulunduğunu ve bu dükkânlarda 20 ustanın çalıştığını belirtir. Evliya Çelebi'ye göre, bu işle uğraşanlar gemicilere yardımcı sayıldıklarından kendi adlarına alay teşkil etmeyip gemicilerin alayında "yamak" olarak yer almışlardır. Kum saatinin eski ve ancak belli amaçlarla kullanılan zaman ölçme aracı olarak İstanbul'da da güneş saatleriyle birlikte kullanıldığını gösteren tarihsel belgeler vardır.

İstanbul'da "muvakkitler" saatçilerin ilk örneğiydi. Muvakkitler, sadece belirli yerlerdeki saatlerin ayarından başka tamirinden de sorumluydular. Camilerin girişlerindeki "muvakkithane"lerde(->) otararak işlerini yaparlardı.

Geniş halk kitlelerinin saatten faydalanışı ilk olarak güneş saatleriyle(->) mümkün olmuştu. Başlangıçta bazı kiliselerin ve fetihten sonra da camilerin ve bazı mimari yapıların bir kenarında yer alan güneş saatleri, özellikle namaz vakitlerinin tayininde önemli rol oynardı.

İstanbul'da her türlü saat merakı önce Osmanlı sarayında başlamış; devlet ileri gelenleri ve zenginler arasında ilgi görmüş, daha sonra da halka yayılmıştır. Birkaç yüzyıl süren bu yayılmanın ilginç bir öyküsü vardır. 16. yy'dan itibaren Avrupa devletleri hükümdarlarından Osmanlı sarayma armağan olarak gelen saatler, başta padişahlar olmak üzere hanedan mensupları ve saray görevlileri arasında yeni bir merak doğmasına yol açmıştır. Bu ilgi sonucu İstanbul, zengin bir pazar haline gelmiş, özellikle 17. yy bir saatçilik piyasasının oluştuğu dönem olmuştur. Bu yüzyıldan sonra daha yaygın ticari bir mal haline gelen Avrupa saatleri, Osmanlı zevk ve geleneğine uygun olarak üretilmiş ve bütün ülkeye yayılmıştır. 19. yy'ın başlarından itibaren Avrupalı saat üreticileri, gelişen teknolojiye uygun olarak her çeşit saati bol ve ucuz fiyatlarla piyasaya sürmüşlerdir. Bu yüzyıldan itibaren İstanbul piyasasmda Avrupa ülkelerindeki saat firmaları, acenteler ya da azınlık tacirlerin yönettiği temsilcilikler açmaya başlamışlar ve kadranlarında "Constantinople" yazılı saatleri, İstanbul üzerinden Balkanlar'a, Kafkasya'ya ve Ortadoğu ülkelerine sevk ederek geniş bir ticari ağ oluşturmuşlardır.

Topkapı Sarayı Müzesi'nde(->) hanedan tarafından yüzyıllar boyunca biriktirilmiş her türlü saatin korunup sergilendiği özel bir bölümde, 17-20. yy arasında üretilmiş saat örnekleri bulunmaktadır.

İstanbul'da yerli mekanik saat yapan ustalar ilk kez 16. yy'da görülmeye başlar. Adı bilinen ilk mekanik saat yapımcısı İstanbul Rasathanesi'nin(->) kurucusu Takiyeddin'dir. Bu konuda bir de kitabı bulunan Takiyeddin, eserinde o yıllarda bilinen her türlü teknik bilgiyi derlemiştir. Saatlere özel bir merakı olan III. Murad döneminde (1574-1595) yaşamış diğer saatçiler ve saatçibaşılar arasında Hasan Usta, Pervane Hüseyin ve Rüstem Ağanın adları geçmektedir.

17. yy'm ünlü saatçi ustalarını, saat çeşit ve fiyatlarım veren 1640 tarihli *Es'âr Defteri'nde* dördü gayrimüslim olmak üzere "Galatakârî saatler" yapan Gaşkar, Petro. Benjamin, Âdem ve Giryo adlı ustalardan da söz edilir. Galata'da bu yüzyılda sayıları hızla artan Cenevreli saatçiler bir saatçi kolonisi oluşturacak ve bazı Osmanlı ustalar da bu saatçilerin yanında yetişecektir. Buna karşılık 17. yy'm son çeyreğinde sarayda da Saatçiler Ocağı'nın geliştiği, yerli saatçilerin, Topkapı Sarayı'nda bulunan eserlerinden öğrenilmektedir.

18. yy'da saat kullanımı kadınlar arasında biraz daha yaygınlık kazanmıştır. Saray kadınlarının her türlü saate aşırı bir ilgi duyduğu Batılıların eserlerinden ve saray kayıtlarından anlaşılmaktadır. III. Ahmed döneminde (1703-1730) saatçibaşılık yapan Abdurrahman Çelebi'den söz edilir.

Elçilerin armağan olarak getirdiği eşyalar arasmda saat çeşitlerinin bolluğu, saraydaki merakın göstergesi sayılmaktadır. Özellikle bu yüzyılda hançer kabzalarının uç kısımlarına değerli taşlarla süslenmiş saatler konulması moda olmuştur.

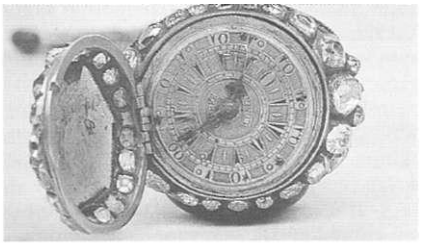

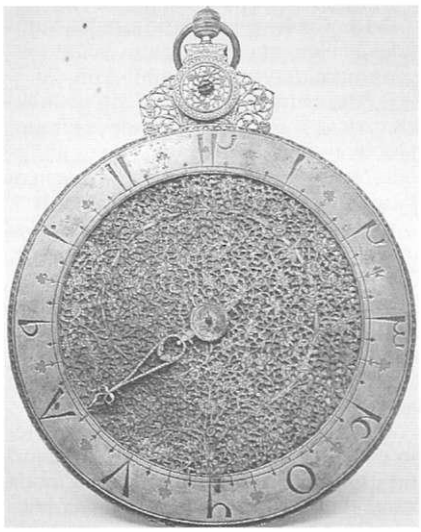

I. Mahmud'un Nadir Şah'a gönderdiği, kabzasına saat yerleştirilmiş olan ve "Topkapı Hançeri" adıyla da bilinen zümrütlü hançer (üstte) ve 17. yy'dan bir asma duvar saati.
TSM Hazine Dairesi / K. Özdemir, *Osmanlı'dan Günümüze Saatler,* İst., 1993 (üst), TSM Saatler Seksiyonu, 53/86

19. yy'da da Batı'dan armağan olarak saatler gelmeye devam etmiştir. 1856'da açılan Dolmabahçe Sarayı bu yüzyılın en güzel saat örnekleriyle bezenmiştir. Bu saatler arasmda Ahmed Eflâkî Dedenin saatleri ile Tersane-i Amire'de yapılan saatler ve ustası belirsiz "İstanbulkârî" saatler de vardır.

Saatçiliğin ticari bir sektör haline gelmesi ve saatçilerin kendilerine ait dükkânlarda hizmet vermesi de 19. yy'da gerçekleşmiştir. İlk önce ayak esnafı olarak mahalle aralarında dolaşan saatçiler, çoğun-

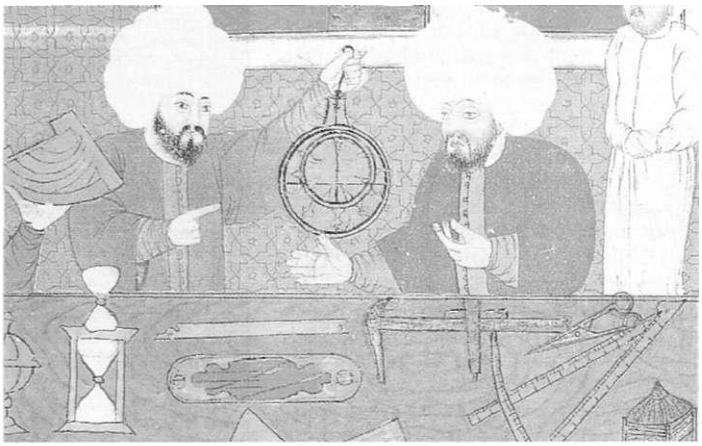

İstanbul Rasathanesi'nde kullanılan kum saatlerinden biri.
K. Özdemir, *Osmanlı'dan Günümüze Saatler,* İst., 1993

hıkla evlerdeki Avrupa'dan gelme saatleri tamir ederlerdi. Yeni saat satmazlar, aynı zamanda gözlük, çakmak tamiri de yaparlardı. 1920'li yıllardan itibaren saatçiler, şehir ve kasabalarda küçük dükkânlarda çalışmaya başladılar. Yeni saatler satmanın yanında tamir işlerini de görmeye devam ediyorlardı.

Eski usta saatçiler, saat satmak ve tamir etmekten çok saat yapmakla tanınmışlardı. Saatin bütün parçalarım elde imal ediyorlardı. Çırak ve kalfaların ustalık sınıfına geçmeleri, ancak bir saatin bütün parçalarının elde yapımıyla mümkün olabilirdi. Bazı saatçiler de Avrupa'dan getirdikleri çark ve mekanizmaları sadece bir muhafazaya yerleştirerek montaj işini görürlerdi. Daha sonra da saatin bir köşesine kendyapımıymış gibi imzalarını koyarlardı.

Cami ve saraylar için sipariş edilen saatler de Avrupa'dan gelir; ceviz, abanoz, Edirnekârî kutular içine İstanbul'daki saatçiler tarafından yerleştirilirdi. Mesleğinin ehli olan saatçiler, sadece saatin mekanik kısımlarını elde yapmakla kalmaz, saatin dışındaki muhafazayı veya porseleni de yapıp süslerdi.

Bir zamanlar İstanbul'da zengin ailelerin evlerinde, kurulduğu zaman "Kâtibim" türküsünü çalan saatlerin kullanımı moda halini almıştı. Bunun yanında antika hükmündeki iskelet saatler, masa saatleri, geniş salonlar için de ayaklı saatler kullanılmıştır. Şık beyler, aslında markası Prior iken halk arasında cep saati ile özdeşleşip Priyol'e çevrilen cep saatlerini iftiharla birbirlerine gösterirlerdi. Yüzyılın başından itibaren köstekli saatler iyice rağbet görmeye başlamıştı. Üzerindeki lokomotifle sembolleşen Serkisof marka saatler de günümüzde tekrar revaç kazanan saatlerdendi.

II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) İstanbul'da değişik Batı kökenli firmaların şubeleri açılmaya başlanmıştı. Bunların en önemlilerinden biri önce padişahın saatçibaşısı olan ve Yıldız Sarayı'ndaki saatlerin bakımı için Almanya'dan getirtilen Johann Meyer'di. J. Meyer, 1878'den itibaren kendi adıyla bilinen firmasını kurmuş, bilhassa banka şubeleri, resmi binalar, garlar için büyük ebatta saatler üretmişti. Firma daha sonra Emil Meyer'e ve Wolfgang Meyer'e geçti.

Saatçiler, İstanbul'da Bahçekapı ve Sirkeci çevresindeki dükkânlarda, gerek yeni gerekse Avrupa yapımı malları satarlar, ayrıca tamir de yaparlardı. Günümüzde de faaliyetlerini aynı yerlerde sürdürmektedirler. Ayrıca, Sirkeci'de Büyük Postane'nin yanındaki barakalarda da gözlük ve dolmakalem tamirinin yanında saat tamiri de yapılmaktadır.

Eski saatçilerin en meşhurları arasında Mustafa Aksarayî, Mehmed Baha Dağı, Ahmed Eflakî Dede, Recaî Efendi, Galatalı Şahin ve Mehmed Şem'î sayılabilir.

Ahmed Hamdi Tanpmar da *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* romanında zaman kavramından hareketle ve Muvakkit Nuri Efendi tiplemesiyle saatçilik, muvakkitlik, tamircilik mesleklerini, fonksiyonlarını alışılmışın dışında bir tarzla ele almaktadır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I; R. H. Karay, "Yeni Cami Saati", *Bir Avuç Saçma,* İst., 1939. s. 141-143; Pakalın, *Tarih Deyimleri,* II, 587; A. H. Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü,* İst., 1987: Arseven, *Sanat Ansiklopedisi,* IV. 1736-1738; P. Ülkümen, "Saatçiliğimiz". *Türk Etnografya Dergisi,* IV, Ankara, 1901; A. Tuzcular. "Türk İskelet Saatleri", *Kültür ve Sanat.* S. 5 (1977); ay, "Topkapı Saravinda Saatler", *ae.* S. 7 (1982); Büngül, *Eski Eserler,* II, 44-54; K. Çığ, "Topkapı Sarayı Müzesi Saat Seksiyonu", *Sanat Dünyamız,* S. 12 (Ocak 1978), s. 2-9: A. Ş. Hisar, "Saatler", *Boğaziçi Yalıları, Geçmiş Zaman Köşkleri,* İst., 19'8.'s. 78; W. Meyer, *İstanbul'daki Güneş Saatleri,* ist., 1985, s. 7-9; And, *Şenlikler.* Y. Yücel, *Osmanlı Ekonomi-Kültür-Uygarlık Tarihine Dair Bir Kaynak Es'arDeften[(1640 Tarihli),* Ankara. 1992. s. 100-101; K. Özdemir, *Osmanlıdan Günümüze Saatler,* İst., 1993.

UĞUR GÖKTAŞ

SABA, ZİYA OSMAN

(1910, İstanbul - 29 Ocak 1957. İstanbul) Şair, hikayeci.

Yaşadığı İstanbul'u eşsiz şiirler ve hikâyelerle kaleme getirmiş Ziya Osman Saba. Galatasaray Lisesini bitirdi (1931). *Cumhuriyet* gazetesinde muhasebe servisinde çalışmaya başladı; aynı dönemde İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdi (1936). Bankalarda çalıştı; Milli Eğitim Basımevi Tashih Bürosu şefi oldu (1945-1950). Geçirdiği kalp hastalığından sonra evinde Varlık Yayınları için çalıştı. Erken yaşta, aynı hastalıktan öldü; Eyüp Mezarlığına gömüldü.

Sebil ve Güvercinler (V)A5), Geçen Zaman (1947), *Nefes Almak* (1957) adlı şiir kitaplarında bir İstanbul çocuğunun yetişme, gençlik, nişanlılık, evlilik dönemleri alabildiğine yalın, içten, duyarlı dizelerle yaşatılmıştır. Ziya Osman Saba, Tanrı'ya olan bağlılığını, her türlü tutuculuktan o kadar uzak biçimde yansıtmıştır ki, bu tutumuyla İstanbul kültürünün bir dönemdeki inanç anlayışını da dile getirmiştir. Küçük, dar gelirli, ama daima derli toplu, özenli yaşayan büyük İstanbul kalabalığı onun şiirlerinde sık sık Tanriya yakarmış, rızkından fazlasına gönül indirmemiş, şükretmiş, iyiliği dilemiştir. Bütün bu şiirlerde, İstanbul'un soylu eski mimarisi duyguyu, düşünceyi yücelten bir unsur olarak art planda belirir.-Mevsimler, gün ışıkları, bahçeler, eski evler sık sık işlenmiş, havagazı lambalı, ahşap İstanbul dekorunun son çizgileri de âdeta özellikle vurgulanmıştır.

Ziya Osman Saba
Varlık Yayınlan Arsivi

Mesut İnsanlar Fotoğrafhanesi (1952), *Değişen İstanbul* (1959) hikâye kitapları, Ziya Osman Saba'nın kişisel gözlemlerine, anılarına, duygularına ve toplumsal saptamalarına dayalı bir İstanbul tarihçesi niteliğindedir. Eski evler, sokaklar, nişanlılık ve evlilik, vapurlar, bir zamanlar okunmuş ve unutulamamış kitaplar, çalışma hayatı, aile dünyası, kış ve yaz gezintileri, edebiyatımızda bir başka örneğine az rastlanan bu hikâyeler toplamında tutanağa geçirilmiş gibidir. Uzun, şiirli cümlelerle örülü metinlerde çok zengin ayrıntılar art arda gelerek, 1950'lerden sonra silinmiş İstanbul'u yeniden ve üstün bir başarıyla canlandırır. Kadıköy, Beyoğlu, Fatih, Bebek, vb semtler Ziya Osman Saba'nın bakış açısıyla edebiyata kazandırılmıştır.

Bibi. C. Kudret. *Bir Bakıma,* İst., 1977; A. Oktay, *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı 1923-1950.* Ankara, 1993.

SELİM İLERİ

SABAH

25 Şubat 1876-7 Kasım 1922 arasında yayımlanmış günlük siyasi gazete.

Papadopulo Efendi tarafından küçük boyda ve ucuza (normal gazeteler 40 para iken 10 paraya) çıkarılarak büyük satış hedefi güdülmüştü. Başlangıçta başyazarlığını yapan Şemseddin Sami'nin geniş ansiklopedik bilgisi sebebiyle ilgi topladıysa da onun ayrılmasıyla etkisini kaybetti. 1882'de yönetimin Mihran Efendi'ye geçmesiyle İstanbul'un ve ülkenin en etkili gazeteleri arasında girdi.

Babıâli'den devamlı ödenek aldığından, yönetiminde azınlık mensupları bulunmasına rağmen tam bir Osmanlı gazetesi niteliği taşıdı. Yunanistan'ın yayılmacı politikasına karşı çıktı. Müslümanların dini günlerine özel ilgi göstermesiyle de dikkati çekti.

Başyazarlığında Diran Kelekyan, Mahmud Sadık ve Ahmed Rasim, yazı işlerinde Hasan Bedreddin, Selanikli Tevfik ve Abdullah Zühtî gibi dönemin en usta kalemlerinin bulunması sebebiyle bir gazeteci okulu niteliği taşıdı. II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte ortada ama ılımlı bir yol izledi. Katı İttihatçı karşıtı akıma katılmadı.

Hüseyin Cahit (Yalçın), Cavit Bey, A. Adnan (Adıvar), Mehmed Ata, Arif Cemil, Enis Tahsin (Til) gibi kalemler gazeteye katkıda bulundular. I. Dünya Savaşı sırasında da Refik Halid (Karay), Ahmet Emin (Yalman) ve Yahya Kemal'in (Beyatlı) yazılarıyla en önde gelen haber ve yorum gazetelerinden biri olma niteliğini korudu. Mütareke döneminde *Peyam* gazetesi ile birleşip *Peyam-ı Sabah* ismini aldı. Başyazarlığı üstlenen Ali Kemal'in Milli Mücadeleye karşı tutumunu benimsedi. İzmir'in kurtuluşu haberi gelince 12 Eylül

1922'de "Bizim milli duygularımız herkesin malumudur" diye yazarak *Peyam* dan ayrıldığını haber verdi ve tekrar *Sabah* adıyla çıkmaya başladı. Bir süre sonra gazetenin sahibi, basımevini de satıp, Avrupa'ya kaçtı ve gazete kapandı.

ORHAN KOLOĞLU

SABAH

İlk sayısı 22 Nisan 1985'te çıkan günlük gazete.

İzmir'in *Yeni Asır* gazetesini Türkiye çapında gazete haline getirme girişiminin sonuç vermemesinden sonra, bu grubun başındaki Dinç Bilginin sahipliğinde Sabah Yayıncılık AŞ tarafından yayımlandı. Bir taraftan haberlerini eğlendirici ve heyecan verici bir üslupla sunarken, diğer yandan fıkra yazarlarım sağdan sola her eğilimden yazarlar arasında seçerek, geniş bir okuyucu yelpazesine hitap etmeyi amaçladı. Başlangıçta genel yayın müdürlüğünü Rahmi Turan yaparken 1986'dan sonra bu görevi Zafer Mutlu üstlendi. Başyazarlığını Güngör Mengi'nin yaptığı gazetede Güneri Cıvaoğlu, Mehmet Barlas, Zülfü Livaneli, Çetin Altan, Hasan Cemal, Ahmet Tan, Hmcal Uluç, Mehmet Altan gibi yazarlar yer almaktadır.

Sabah 1980 sonrasındaki, liberal ekonominin yerleştirilme sürecine uyan çizgisi sebebiyle kısa sürede yüksek tirajlı gazeteler arasında yerini aldı. Anadolu'nun çeşitli yerleri ve Almanya'da baskıya geçti. Tiraj yarışında rakiplerine üstün gelmek için "promosyon" kampanyalarında çok iddialı davrandı. Bunun sonucu promosyon yapan bütün gazeteler gibi *Sabah* İn tirajı da büyük dalgalanmalar gösterdi. Bir günde 2.500.000'lik baskı yaparak rekor kırdı. Ağustos 1994'te 750.000'e varan tirajıyla Türkiye'de en çok satan gazete durumundaydı, ikitellideki modem tesislere sahip binası ve televizyon bağlantıları sebebiyle mali sorunlarla karşılaşan kurum, hisselerinin bir kısmını finans şirketlerine devretmiştir. On kadar yan yayını ve dergisi vardır.

Bibi. M. Münir, *Sabah Olayı,* İst.. 1993.

ORHAN KOLOĞLU

SABİT

(1650 ? - Uzica [Bosna] - 5 Eylül 1712, İstanbul) Divan şairi.

Adı Alâeddin'dir. Gençliğinde İstanbul'a gelerek medrese öğrenimi gördü. Tekirdağ'da müderrislik; Bosna, Çorlu, Burgaz, Kefe, Konya, Yanya ve Diyarbakır'da kadılık yaptı. Bayramîliğe(->) mensup idi. Mezarı İstanbul Topkapı'da Bayramı Şeyhi Sarı Abdullah Efendi'nin ayakucundadır.

Sabit 17. yyln sonlarında, o dönemde Halep'te bulunan Nabî'denf-») sonra en fazla şöhret kazanan ve Nabî'yi daima gıpta ile anan *(Kumaş-ı nev-zuhûr-ı ma iifefte Sâbitâ şimdi/Bulunmazsa Halep damgası İstanbul'da rağbet yok)* şairdir. Ömrünün baharını İstanbul'da yaşadıktan sonra resmi görevleri yüzünden çeyrek asra yakın, bu şehrin uzağında kalmıştır. Özlem ve hasretle geçen bu yıllarda şair, sık sık İstanbul'dan söz edecek ve mısralarında bu özlemi dile getirecektir. Ömrünün, İstanbul'da geçen son üç yılında ise kendi bildiği o eski İstanbul'un artık yok olduğunu söyleyerek şehre tenkit gözüyle bakacaktır.

Sabitin kendisi kadar ünlü olan ramazaniyesi, tam bir İstanbul tasviridir. Bu uzun kasidesinde yalnızca İstanbul ramazanları değil, şehrin bütün bir kültür dünyası, sosyal yapısı, tabii ve coğrafi özellikleri dile getirilir.

Oldu her câmi-izîbende birerhırmen-i nûr/Silme mlkyâl-i kanâdil-i zücâc-ı rahşân/Kalb-i mü'min gibi mescid müteselli ma'mur / Dil-ifâsık gibi meyhane harâb u viran gibi beyitlerinde İstanbul ramazanlarındaki dini hayat çok güzel anlatılmıştır. Hele ramazanların gelenek haline koyduğu davranış değişiklikleri bu kasidede canlı tablolar halinde sunulmuştur: *(Donanıp al akideyle şeker tablaları /Etti her kûşe-i İstanbul'u sûk-ıMercan//.../Elde işkembe fener arkada zenbîl-i sahur / Gece faslında şikem-harelerindi meydân //... //Kadeh-i ratl-ıgiân mertebesi keyf verir / Kahve-âşâma ağır kahve ile bir fincan).*

Sabit kendi döneminin istanbul'daki edebiyat dünyasını da "Kaldırım taşları altında birer şair var" diyerek tanımlar. Bu ramazaniye 18. yyln başlarındaki İstanbul'u her yönüyle en iyi anlatan şiir olarak edebiyat tarihine geçmiştir.

Sabit, çağdaşı Nabî'nin daima etkisinde ve gölgesinde kalarak yazdığı gazellerinde İstanbul konulu beyitlere de yer verir *(Bahr-i sefîd gibi yine mevce-i hüsn urur/İstanbul'un beyaza girip sâde-rûlan //... //Nabîefendi lehçesine iktidâ eder /Sabit Sitanbul'un dahi pâkize-gûları).*

Şâbit İstanbul Türkçesini en güzel kullanan Divan şairlerinden olup mahalli söyleyişlere sık sık başvurur *(Kâlâ-yı girankamet-i aşkı ucuz aldık/Bin na'l kadar dağ-ı cünûn bir pula düştü // Vasf-ı sühaninde bir iki lafz arıyorken/Bir cevheri çok ma'den-i mânâ bula düştü).*

En çok ilgi gösterdiği İstanbul semtleri ise Kâğıthane, Hisarlar, Çengelköy, Sarıyer, Okmeydanı, Alemdağ, Bahariye, Göksu gibi dönemin eğlence merkezleridir. Nitekim mesnevilerinde dahi buralardan bahsetmeyi alışkanlık edinmiştir *(Çıktı İstanbul'un mevâlisi /Her birinin şeneldi yalısı // Gittiler zevk için Hisarlara / Göksu seyrine Sanyarlara // Tayy ederler mesâfe-i bağın /Buldu bir hatvede Alemdağı it).*

İSKENDER PALA

SABUNCAKİS

1874'ten beri İstanbul'da faaliyette bulunan çiçekçilik firması.

Firmanın kurucusu olan Giritli İstrati Sabuncakis, 1860 ve 1870'lerde Girit'ten Midilli'ye, oradan da İstanbul'a göç etmiş, burada muhtemelen bir çiçekçinin yanına çırak girmişti. Girit'te sabun imalatçısı olan babası, bitki kökleri ve çiçeklerden elde ettiği esanslarla sabunlara güzel koku vermesiyle ünlüydü. Ailenin soyadı büyük olasılıkla dedenin bu mesleğinden gelmektedir.

1874'te bugünkü İstiklal Caddesi'nde, no. 366'da ilk dükkânını açan İstrati Sabuncakis, çiçeklerini Dolapdere'de kendi mülkü olan 2.000 m^2'lik serada ve 20 dönümlük bahçede yetiştiriyordu. Dede istrati Sabuncakis'in ölümünden sonra, o zamana dek başka işlerle uğraşan oğulları Bay Yorgi ve Bay Koço firmayı devraldılar. İstanbul'dan sonra ilk şubesini Selanik'te açan Sabuncakis'in ünü Cumhuriyetin ilk yıllarında yeni başkent Ankara'ya kadar yayılmıştı. Buradaki tören ve kutlamalara çelenkler hazırlayan Sabuncakis firması için Ankara Ekspresinde bir furgon tahsis edilmişti. 1930larda, Atatürk'ün emri ile kendilerine Ulus'taki Özel İdare binalarında bir yer tahsis edildi ve oğullardan Bay Yorgi Ankara'ya gönderildi.

Firmanın asıl geliştiği yer ise İstanbul oldu. 1940'ta Beyoğlu'nda açılan dükkânı, 1945'te Bayan Ana Kukula'nın İlkbahar adlı mağazasının devralınmasıyla kurulan Galatasaray şubesi izledi. Bu yıllarda Bay Yorgi'nin oğlu İstrati Sabuncakis yöneticilik yapmaya başlamıştı. Liseyi bitirdiği günden bugüne dek Sabuncakis! yöneten İstrati Sabuncakis, babasının yönlendirmesiyle Teknik Üniversite'ye kaydını yaptır-

Sabah gazetesinin İkitelli'deki binası. *Ertan Uca, 1994/TETTV Arşivi*

1930'lu yıllarda Sabuncakis'in İstiklal Caddesi'ndeki dükkânı. *Sabuncakis arşivi*

dığı halde eğitimine devam etmemiş, işlerin başına geçmeyi seçmişti. 196Ö'tan sonra büyük atılım yaşandı ve 1961'de açılan Kadıköy, 1966'da açılan Bakırköy (1990 başlarında kapandı), 1970'te açılan Şişli, 1973'te açılan Yeşilyurt, 1974'te kurulan Caddebostan şubesini 1981'de Göztepe şubesi izledi.

Günümüzde 7 ana şubenin yanısıra, bunlara bağlı olarak Sabuncakis adını kullanan bazı sera ve çiçekçilik kuruluşlarıyla birlikte faaliyet gösteren Sabu AŞ, Çengelköy'de yaklaşık 10 dönüm bahçesine ek olarak dedelerinden kalma Dolapdere bahçelerinin muhafaza edilen beş dönümlük bölümünde çiçek yetiştirmekte, başta Antalya olmak üzere güneyden çiçek satın almaktadır. 1976'da İstrati Sabuncakis tarafından kurulan İnterflora adlı kuruluş sayesinde, artık Türkiye'den de dünyanın dört bir yanına çiçek göndermek mümkündür.

AYŞE HÜR

SABUNCAKİS KÖŞKÜ

Büyükada'da, Maden semtinde. Yılmaz Türk Caddesi'nin doğu (deniz) tarafında yer almaktadır.

II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) zenginlerinden Yorgi Sabuncakis Efendi tarafından 1904'te inşa ettirilen köşkün tasarımını Atina Üniversitesi Mimarlık Fakültesi öğretim üyelerinden Prof. Fotiadis, inşaatını da Simota Kalfa üstlenmiştir. Bir bodrum kat ile iki esas kattan meydana gelen kagir köşkün tasarımı eski Yunan kaynaklı neoklasik üslubu yansıtmakta, bazı mimari ayrıntılarında ve bezeme programında, Y. Sabuncakis'in mensup olduğu masonluğun simgeleri dikkati çekmektedir.

Bir tür yazlık mason locası şeklinde düşünülen köşkün ana girişi, arsanın eğiminden ötürü birinci (üst) katta yer almakta, cadde kotundaki bir köprü birinci katın önündeki (batısındaki) terasa ulaşmaktadır. Cephenin ortasında ileri doğru taşan ve yapıya bir antik Yunan tapmağı görünümü kazandıran teras, Korint başlıklı dört sütuna oturan üçgen bir alınlık (fronton) ile taçlandırılmıştır. Köşelerdeki sütunlar kare, diğer ikisi daire kesitlidir. Sütunlara oturan lentonun sol köşesine yeni rakamlarla, sağ köşesine de eski rakamlarla köşkün inşa tarihi (1904) yazılmış, damlalık ve yumurta frizlerinin çerçevelediği frontonun üst kesimine, çevresine ışıklar saçan bir göz tasviri yerleştirilmiştir. Ayn-^ ca frontonun köşelerine küçük akroterler, tepe noktasına da, üzerinde bir akroter bulunan ve sembolik kabartmalar içeren, sivri kemerli bir tür stel kondurulmuştur. Stelin alt kısmında yan yana beş adet akasya ağacı sıralanmakta, bunun üzerinde, antitetik konumda, taçlı bir erkek ile bir kadın figürü, aralarında bir kovan ile bir arı kabartması teşhis edilmektedir. Köşkün dış kapılarında da dökümden mamul an kabartmaları vardır. Sabuncakis Köşkü, caddeden algılanabilen bu ilginç unsurlarından dolayı halk arasında "Anlı Ev", "Gözlü Ev" ve "Köprülü Ev" adlarıyla tanınmıştır.

Sabuncakis Köşkü *M. Baha Tanman, 1994*

Köşkün batı cephesindeki teras yanlara doğru balkonlarla uzatılmış, gerek teras gerekse de balkonlar, kare kesitli payelere oturtulmuştur. Sıvalı olan cepheler kat arası silmeleri ile üç kesime ayrılmış, köşeler Korint başlıklı pilastrlar ile belirlenmiş, saçak silmesi birer damlalık frizi ve yumurta frizi ile zenginleştirilmiştir. Dikdörtgen açıklıktı kapı ve pencerelerin üzerinde basık kemerli alınlıklar yer almaktadır. Birinci katta, girişin ekseninde büyük boyutlu, dikdörtgen planlı bir salon bulunur. Salonun tavanının ortasında, sekizgen prizma biçiminde bir kasnağın üzerinde ahşap bir kubbe yükselmekteydi. Gökkubbeyi temsil eden bu mimari öğenin iç yüzeyi mavi boyalı olup kubbenin merkezinde dört ana yön ile dört ara yöne işaret eden yazılarla üç tane kırlangıç resmi bulunmaktaydı. Aynca kasnağı kuşatan aynalı tonozun yüzeylerinde eski Mısır, Asur-Finike, Yunan-Roma ve Hindu mitolojilerinin kutsal üçlüleri resmedilmiştir, Köşkün, tasarımında ve sembolik nitelikli bezeme programında odak noktasını oluşturan bu tonoz-kasnak-kubbe kuruluşu 1971'de çıkan bir yangında ortadan kalkmıştır.

Bibi. Tuğlacı. *İstanbul Adaları.* I, 396-401.

M. BAHA TANMAN

SABUNCU HANI

Eminönü'nde, Sabuncu Hanı Caddesi üzerinde bulunan yapı kitabesiz olup, bulunduğu alan ve yapısal özellikleri göz önünde tutulduğunda, inşa tarihi 1800'lerden sonraya alınabilir.

Günümüze harap bir durumda ve bazı değişikliklerle ulaşmış olan yapının plan kuruluşu, inşa alanına bağlı olarak biçimlenmiş ve yapı art arda iki yapı bloğu olarak inşa edilmiştir.

Sokağa cephesi olan birinci blok 29x26 m, arkadaki ikinci blok ise 28x30,50 m ölçüsündeki bir alanı kaplamaktadır.

Blokların art arda plan kuruluşu, yapının bir cephesiyle Sabuncu Hanı Caddesine açılmasını ve buradaki kapı ve tonozlu girişle, birbirine geçilen avlu kuruluşu ve etrafında yer alan hacimleri doğurmuştur. İki kat olarak inşa edilen yapıda tonozlu giriş koridorunun solundaki merdivenler birinci bloğun birinci katma, ara geçişin sağındaki merdivenler de ikinci bloğun ikinci katma açılır.

İlave yapılarla özgün durumunu kaybeden birinci avluya nazaran ikinci avlu daha özgün kalabilmiştir. Birinci avluyu çeviren revak sıralarından zemin kat revakları

Sabuncu Haninin içinden bir görünüm.
Ertan Uca, 1994/TETTVArşivi

tamamen değişmiştir. Ancak üst kat revakları, tuğla-derz doku ve yuvarlak biçimli kemerleriyle tanınmaktadır. İkinci bloğun avlu revakları İse tuğla-derz dokulu ancak sivri kemer biçimli olup, sonradan bir koridora dönüştürülmüştür.

Her iki blokta revak sistemindeki taşıyıcı unsurlar kare kesitli taş örme payelerdir. Bozulmuş revaklara açılan mekânlardan zemin kattakiler birer kapı ile, üst kat mekânları ise birer kapı ve pencere ile içe açılmaktadır. Pencereler dikdörtgen taş söveli olup, üst kat mekânlarında ocak izleri tespit edilebilmektedir. Kalıntılardan, revakların özgün durumunda beşik tonoz örtülü oldukları anlaşılabilmektedir.

Art arda iki blok halindeki yapının Sabuncu Hanı Caddesine açılan cephesi dışındaki tüm cepheleri bitişik nizam olduğundan sağır cephelerdir. Girişin yer aldığı tek cephede ise yay kemerli kapı. zemin katı penceresiz, üst katta ise her odaya bir pencere isabet eden bir şekilde düzenlenmiştir. Dikdörtgen pencereler taş söveli olup, taş-tuğla ve derz dokulu cepheyi hareketlendiren unsurlardır.

1800 sonrasına tarihlenebilen yapı. bulunduğu yer ve plan semasıyla han mimarisinin plan geleneğini yaşatan, yapıldığı dönemde Eminönü ticaret alanının genişleyen sınırları içinde yer alan bir örnektir.

Bibi. Güran. *İstanbul Hanları;* R. E. Koçu. "Sabuncu Ham", *İSTA.*

GÖNÜL CANTAY

SAÇLI EMİR TEKKESİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Kasımpaşa'da, Kulaksız Mahallesi'nde bulunan Saçlı Emir Tekkesi, Bayramı Melamîleri tarafından Helvaî Tekkesinden(->) sonra İstanbul'da temelleri atılan ikinci önemli tarikat merkezidir.

16. yy'ın sonlarında Saçlı Emir lakabıyla tanınan Haşimî Osman Efendi *(ö.* 1595) tarafından bir Bayramı tekkesi olarak kurulmuş, 1925'e kadar sırasıyla Şabanı, Kadiri ve Bektaşî tarikatlarının denetiminde kalmıştır. Kaynaklarda Haşimî Osman Efendi ya da Saçlı Emir şeklinde geçen bu tekke, Rumeli Melamîlerinin 16. yy'm ortalarından itibaren İstanbul'da yoğunlaştırdıkları faaliyetlerinin bir uzantısı olarak tesis edilmiştir. Söz konusu dönem, başta Melamiler gelmek üzere, Bektaşî ve bazı Halvetî kollarının Balkanlarda merkezileşerek İstanbul'daki dini-siyasi hayat üzerinde ağırlıklarını hissettirdikleri bir zaman dilimidir.

Tekkenin kurucusu ve ilk postnişini, Haşimî Osman Efendi'dir. 1513'te Sivas'ta doğmuş, Amasya'da medrese eğitimine başlamış, sonra İstanbul'a gelerek Sahn-ı Seman Medresesine devam etmiştir. Eğitimini yarıda bırakarak Vize'ye gitmesi ve burada Melamî kutbu Ahmed Sarban'ın (ö. 1545) halifelerinden Alaeddin Efendi (ö. 1562) ile tanışması, Rumeli Melamîliğinin İstanbul'da temsili yolunda atılmış önemli bir adımdır. Vizeli Alaeddin'in halifesi Gazanfer Dede'den (ö. 1566) hilafet alarak ona damat olması ise, tıpkı Helvaî Tekkesi postnişini Şeyh Yakub Efendimin Pir Ali Aksarayî ile kurduğu kan bağına dayalı tarikat ilişkisine benzemektedir. Böylece Anadolu ve Rumeli Melamîliği. Helvaî Tekkesi ile Saçlı Emir Tekkesi'nde iki ayrı şeyh ailesi tarafından aynı dönemde temsil edilmişlerdir. Haşimî Osman Efendi, kurduğu tekkeyi kısa sürede İstanbul'daki Melamîlerin merkezi durumuna getinniş ve "Haşimî" mahlaslı tasavvufi şiirlerinde ileri sürdüğü Batınî düşünceleriyle hem ulemayı, hem de diğer tarikat çevrelerini karşısına almıştır. 1561'de Melamî kutbu Hamza Bâlî'nin İstanbul'da katledilmesiyle zaten tarikat üzerinde var olan baskı böylece daha da artmış ve Haşimî Osman Efendi aynı akıbete uğramak korkusuyla dönemin nüfuzlu Halvetî şeyhlerinden Filibeli Nureddinzade'ye (ö. 1573) sığınarak ondan Halvetî icazeti almıştır. Halvetî tarikatına mensup bir şeyh olarak tanınması bu intisap nedeniyledir. Batınî düşüncelerini Nureddinzade'nin vefatından sonra da gizlice yaymaya çalışmış, 1575'te İstanbul'da büyük bir tartışmaya neden olan, *Ben ne dersem Hakk anı işler heman/Şöyle benzer ben anın ağasiyem* beytini içeren yazarı belirsiz bir şiir, onun kaleminden çıktığı kuşkusunu uyandırmıştır. 1003/1595'te vefat edip, tekkesindeki türbesine gömülmüştür. Şiirleri, tekkenin son postnişini Süreyya Baba tarafından toplanarak 1913'te *Divançe-i Haşimî* başlığıyla yayımlanmıştır.

1595-1700 arasında tekkenin idaresi, Haşimî Osman Efendi ailesine mensup şeyhlerin denetimindedir. 1644'te Helvaî Tekkesi'ndeki Melamî meşihatmm son bulmasıyla Saçlı Emir Tekkesi, İstanbul'daki tek Melamî merkezi olma özelliğini 18. yy'm başına kadar sürdürür.

Tekkenin ikinci postnişini, Haşimî Osman Efendimin oğlu Şeyh Cafer Efendi'dir (ö. 1630). Hayatı hakkında elimizde bilgi yoktur. Yerine oğlu Şeyh Tavil İbrahim Efendi (ö. 1687) postnişin olmuş, bunu da Şeyh Gazanfer-i Sani (ö. 1700) izlemiştir.

18. yy'm başında Saçlı Emir Tekkesi'ndeki Melamî/Bayramî meşihatının kısa bir süre kesintiye uğrayıp, Şabanîliğin denetimine geçtiğini görmekteyiz. Şeyh Karabaş Ali Efendinin halifesi, Kerestecizade Şeyh Mehmed Ledünnî Efendi (ö. 1708), yaklaşık 8 yıl süreyle tekkede Şabanî ayini icra etmiştir. Ancak tekkenin "evlâdiyye vakfı" şeklinde düzenlenen vakfiye kayıtlarından anlaşılacağı üzere Şeyh Mehmed Efendi, kurucu şeyh Haşimî Osman Efendi ailesinin bir başka koluna mensup bulunup, hilafetini Şabanîlikten almakla yalnızca tekkedeki tarikat usulünü değiştirmiş, buna karşın dergâh idari açıdan söz konusu ailenin denetiminde kalmıştır. Bu kısa ömürlü Şabanî meşihatından sonra posta geçen Haşimî Osman Efendimin ikinci kuşak halifelerinden Paşmakçı Ali Dede (ö. 1712), tekkeyi yeniden Melamî/Bayramî denetimine sokar. Ali Dede'nin meşihat yılları, Seyyid Ali Sultan adıyla bilinen Şeyhülislam Paşmakçızade Ali Efendimin (ö. 1712) Melamî kutbu olduğu döneme rastlamaktadır. Lakapları ve vefat tarihleri aynı olan bu iki Melamî büyüğü arasındaki ilişki henüz aydınlanmamıştır. Şeyh Ali Dede'nin vefatıyla tekke meşihatına atanan Şeyh Hamdî Efendinin (ö. 1735) tarikat bağlantısı ise bilinmemektedir.

Saçlı Emir Tekkesi'ndeki Kadiri meşihatının başlangıcı, 18. yy in sonlarına doğrudur. Kadirîliğin İstanbul'da en fazla tekke kurduğu bölgeler arasında Kasımpaşa ve çevresinin bu dönemde ön plana çıktığı görülmektedir. Büyük Piyale Paşa, Paşmakçı, Yahya Kethüda, Doğramacı, Türabî Baba, Aynî Ali Baba, Mu'abbir ve Hamdî Efendi tekkeleri, tarikatın Kasımpaşa'daki etkinliğini açıkça kanıtlayacak merkezlerdir. Söz konusu ettiğimiz dönemde Saçlı Emir Tekkesi de bu merkezler arasına katılmıştır.

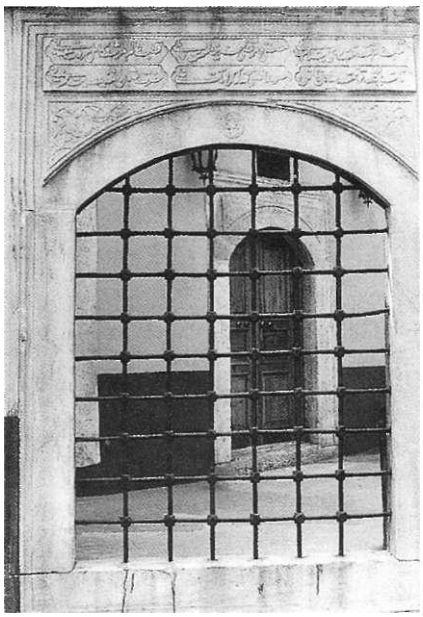

Saçlı Emir Tekkesi'de, önde niyaz penceresi ve arkada türbenin girişi.
M. Baba Tanınan, 1989

Tekkenin ilk Kadirî şeyhi Ali Efendi'dir (ö. 1789). Çocuğu olmadan vefat ettiği için şeyhliği amcazadesi Şeyh Mehmed Haşim Efendi'ye (ö. 1815) geçmiştir. Şeyh Mehmed Haşim Efendi aynı zamanda Kadirîliğe bağlı Hamdı Efendi Tekkesi meşihatını da üstlenerek her iki dergâhı ortak bir yönetim altında birleştirmiştir. Vefatından sonra tekke bir süre Şeyh Mehmed Efendi tarafından vekâleten idare edilmiş ve bu dönem Şeyh Mehmed Emin Sevda Efendi'nin asaleten atanmasına kadar sürmüştür. Şeyh Şeyda Efendi'nin meşihat döneminde, vakıf şartı gereği tekkede Bayramî ayini de icra edilmesi, bazı kaynaklarda dergâhın Bayramîlikten gösterilmesine neden olmuştur. Tekkenin son Kadirî postnişini, Şeyh Hamdi-i Sani'dir. Uzun yıllar Kadirî ayini icra etmiş, ancak yaşlılık nedeniyle görevini sürdürememesi sonucunda, Mehmed Süreyya Baba kendisine vekâleten şeyhlik etmiştir. Süreyya Baba'nın asaleten postnişinliğe atanmasıyla da tekke, Bektaşî tarikatına bağlanmıştır. Mehmed Süreyya Baba (ö. 1930) Şeyh Hamdi Efendi'nin kızı Safiye Hanımın oğludur. Bektaşîlik icazetini,. Karaağaç Tekkesi şeyhi Hüseyin Zeki Baba'dan almıştır. Şeyh Haşimî Osman Efendi'nin şiirlerini *Divançe-i* fííjfí'wíbasligiyla yayımlayan Süreyya Baha'nın ayrıca *MüncîBaba ve Bektaşîlik* ve *Bektaşî'ler* adlı eserleri de vardır.

Tekkenin ayin günleri, tarihsel süreç içinde değişiklik göstermektedir. Başlangıçta perşembe ve cuma olmak üzere haftada iki defa gerçekleştirilen mukabele, daha sonra yalnızca çarşamba geceleri yapılmış ve 1925'te tekkelerin kapatılmasından kısa bir süre önce de gene haftada iki gün, cumartesi ve pazar geceleri Bektaşî usulü icra'edilmiştir.

Bibi. *BOA,* Cevdet Evkaf. no. 8715 (13 Ramazan 1112); *BOA,* Cevdet Evkaf, no. 2249 (8 Cemaziyülâhır 1204); *BOA.* Cevdet Evkaf, no. 21662 (28 Cemaziyülewel 1231); *BOA,* irade Evkaf, no. 1601/12 (28 Recep 1315): *BOA.* İrade Evkaf, no. 1030/22 (28 Rebiyülevvel 1325): *CSR,* Dosya B/188; Ataî. *Hadaiku'l-Hakaik.* 87-88, 463; Ayvansarayî, *Hadîka,* II. 18; Evliya, *Seyahatname,* I, 419-420; *Sicill-i Osmanî,* I, 110; Mahmud Cemaleddin Hulvî. *Lemezât,* İst., 1993, s. 591-593; *Divançe-iHaşimî,* İst., 1329; Gölpmarlı, *Melâmilik, 74-75:* A. Gölpınarlı, *Kaygusuz Vizeli Alaeddin,* İst., 1932, s. 12: O. Depont-X. Coppolani, *Les confréries religieuses musulmanes,* Paris, 1987, s. 532: J. P. Brown, *The Darvishes or Otiental Sptitualism,* Londra, 1927, s. 460.

EKREM IŞIN

Mimari

Kasımpaşa'dan Okmeydanı'na doğru yükselen yamaçlar üzerinde, Kulaksız Mezarlığının yakınında yer alan Saçlı Emir Tekkesinin arsası doğuda Kadı Mehmet Sokağı, kuzeyde Kulaksız Tekkesi Çıkmazı, güneyde Kadı Mehmet Çıkmazı, batıda da komşu parsellerle çevrilidir. Yakın tarihlerdeki onarımlarda özgün görünümünü yitiren çevre duvarı aslında moloz taş örgülüdür. Encümen Arşivi'nde bulunan 1949 tarihli fotoğraflarda, duvarın güney kesiminde, örgü içinde kesme küfeki taşından söve parçaları seçilmektedir. Tekke ilk inşa edildiğinde, çevre duvarında, 16. yy'ın klasik üslubuna uygun, dikdörtgen açıklıklı ve demir parmaklıklı pencerelerin sıralandığı kolayca tahmin edilebilir. Kadı Mehmet Sokağı'na açılan cümle kapısı, eski haliyle dikdörtgen açıklıktı ve ahşap kanatlı olup üzerinde kitabe bulunmamaktadır. Cümle kapısının solunda, oranları ve ayrıntıları ile 17. yy'm geç klasik üslubunu yansıtan Güzelce Ali Paşa Çeşmesi yer alır. Çeşmenin, kırık kaş kemerli bir nişle hareketlendirilmiş olan cephesinde, aşağıdan yukarıya doğru 1029/ 1620 tarihli ilk kitabe, 1124/1712 ve 1177/ 1763-64 tarihli, Nezir Ağa ile III. Mustafa'ya ait, sülüs hatlı, manzum onarım kitabeleri sıralanmaktadır. Çevre duvarında, türbenin bu duvara 45° açıyla teğet olduğu kesimde bir niyaz (ziyaret) penceresi açılmıştır. Pencerenin, aslında dikdörtgen olan açıklığı dışarıdan mermer sövelerle kuşatılmış, basık kemer biçimindeki söve başlığının üzerine Haşimî Osman Efendi'ye hitaben kaleme alınmış bir manzumeyi içeren kitabe levhası yerleştirilmiş, ta'lik hatlı kitabe ile kemer arasındaki üçgen alanlar kabartma aımîlerle bezenmiştir.

Mescit-tevhidhane ile türbeyi barındıran esas bina 27,50x12 m boyutlarında bir alanı kaplar. BOA'da bulunan belgelerden 1894 depreminde büyük hasar gördüğü ve esaslı bir onarım geçirdiği anlaşılmaktadır. Bu amaçla Evkâf-ı Hümayun Nezareti Maliye Dairesi'nin 14 Recep 1315 tarihli kararı gereği, tekkenin tamiri için 27.894 kuruşluk bir kaynak 'ayrılmış, fakat 1325/ 1907-08'e kadar tamirat gerçekleştirilememiştir. Ancak 21 Rebiyülevvel 1325'te 74.773 kuruş bedelle Beşiktaşlı Salih Efendi'ye ihale edilerek yaptırılabilmiştir.

Harim ve türbenin duvarları kaba yonu küfeki taşı ile örülmüş, girişin yanlarındaki odaların duvarları ahşap iskeletli ve bağdadi sıvalı olarak inşa edilmiş, bütün bu bölümler, günümüzde Marsilya kiremitleriyle kaplı bir kırma çatının altına alınmıştır. Söz konusu yapı, kuzeyden güneye doğru, kapalı son cemaat yeri niteliğinde olan ve içinde iki birimi barındıran giriş, harim ve bununla bağlantılı türbe kısımlarından meydana gelir. Kuzey cephesinin ortasında yer alan dikdörtgen açıklıklı giriş ile aynı eksendeki basık kemerli harim kapısı arasında bir koridor uzanmakta, bunun yanlarında, meydan odası olmaları muhtemel, kareye yakın dikdörtgen planlı birer oda bulunmaktadır. Aslında bunların yerinde, ahşap direkli ve sakıflı bir son cemaat yerinin tasarlandığı, sonradan bunun iptal edilerek bugünkü şekline sokulduğu tahmin edilebilir.

Enine dikdörtgen (9,85x8,70 m) bir alanı kaplayan harimi aydınlatan pencereler giriş-mihrap eksenine göre simetrik biçimde yerleştirilmiştir. Kuzey duvarında, kapının yanlarında birer pencere ile sivri kemerli ikişer niş, doğu ve batı duvarlarında da, iki sıra halinde düzenlenmiş altışar pencere sıralanır. Kuzeybatı köşesindeki pencerenin zamanında, fevkani kadınlar mahfiline ulaştıran bir tali giriş olarak kullanıldığı ve sonradan örüldüğü anlaşılmaktadır. Dikdörtgen açıklıklı olan alt pencereler kesme küfekiden söveler ve demir parmaklıklar ile, sivri kemerli tepe pencereleri de alçı revzenlerle donatılmışlardır. Harimin güney sınırında, ortada yarım sekizgen planlı nişi ve yalın kavsarası ile mihrabın kitlesi yükselir. ıMihrabm yanları boş bırakılarak mescit-tevhidhane ile türbe arasında, ancak bazı tarikat yapılannda görülebilen ve sufi çevrelerinde yaşatılan veliler kültünden kaynaklanan, doğrudan bir mekân bağlantısı tesis edilmiştir. Başlangıçta söz konusu açıklıkların ahşap korkuluklarla donatılmış olduğu tahmin edilebilir. Geçen yüzyılın sonlarında buralara, üstleri renkli camekânlarla süslü pencereler yerleştirilmiş, tekkelerin kapatıldığı ve bu mekânın yalnızca cami olarak kullanılmaya başladığı 1925'ten sonra pencere camları boyanmak suretiyle iki mekân arasındaki görsel ilişki kesilmiş, daha sonra ise mihrabın yanlarına duvar örülerek, yapının en ilginç özelliği ortadan kaldırılmıştır.

Harimin kuzey duvarı, kısmen de yan duvarları önünde iki katlı mahfiller uzanmakta, fevkani mahfilin döşemesi, kübik başlıkların taçlandırdığı, daire kesitli ahşap sütunlara oturmaktadır. Harimin kuzeybatı köşesindeki minare, kare planlı, dışa taşkın bir kaide üzerinde yükselir ve silindir biçimindeki gövdesi, profilli şerefe dolgusu, kesme taştan sade şerefe korkulukları, kurşun kaplı ahşap külahı ile sıradan bir görünüm sunar.

Dikdörtgen bir alanı (11x9 m) kaplayan türbe, Haşimî Osman Efendi ile haleflerine ve bunların aile fertlerine ait toplam on altı adet ahşap sandukayı barındırmaktadır. Doğu yönünde dışarı açılan, basık kemerli bir kapısı vardır. Kapının yanısıra iki pencere ve iki nişin bulunduğu doğu cephesinin önünde, yaklaşık 3 m derinliğinde,

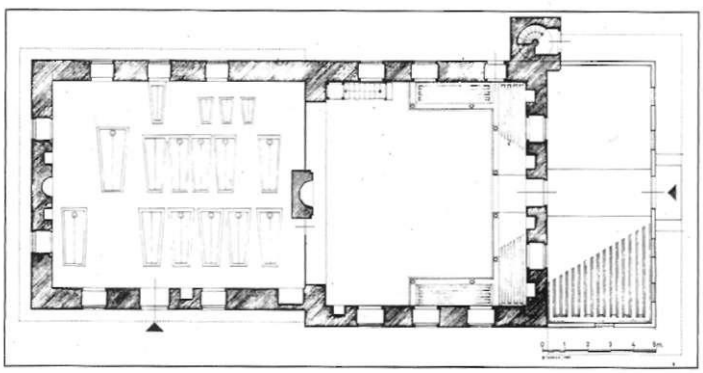

Saçlı Emir Tekkesi'nde mescit-tevhidhane ile türbenin planı. *M. Baha Tanman, 1980*

ahşap bir giriş bölümünün bulunduğu ve çevre duvarındaki niyaz penceresinin halen ortadan kalkmış olan bu bölüme açıldığı izlerden belli olmaktadır. Türbenin güney duvarının ekseninde basit bir mihrap ile buna göre simetrik konumda ikişer niş ile pencere, batı duvarında da üç pencere yer alır. Güney ve batı cephelerindeki pencereler sivri kemerli ve alçı revzenli tepe pencereleri ile taçlandırılmış, türbe mekânı bezemesiz çubuklu bir tavanla örtülmüştür.

Esas yapının kuzeyindeki (önündeki) şadırvan avlusunun çevresinde yer alan ve selamlık birimlerini, derviş hücrelerini, mutfağı barındıran ahşap yapılar Cumhuriyet döneminde tadil edilerek 19. yyln sonlarında aldıkları son biçimlerini yitirmiş, arsanın güneybatı köşesindeki harem dairesi de ortadan kalkmıştır. Tekkenin harem ve selamlık bölümlerinde üç erkek ile üç kadının yaşadığı Dahiliye Nezaretinin R. 1301/1885-86 tarihli istatistik cetvelinde belirtilmiş, ayrıca R. 1325/1910 tarihli *Taamiye ve Tahsisat Defteri* hde, Maliye Nezaretinden her sene Kurban Bayramımda beş adet koyun istihkakı olduğu kaydedilmiştir.

Şadırvan silindir biçimindeki bir hazne ile bunu kuşatan sekiz adet sekizgen kesitli mermer sütunun taşıdığı bir kırma çatıdan oluşur. Musluklar dilimli kemerlerle sonuçlanan çerçeveler içine alınmıştır. Cümle kapısından şadırvan avlusuna uzanan yolun iki kenarı, ayrıca ana binanın batısı hazire olarak değerlendirilmiştir. Hazirede, Osmanlı bahriyesinin merkezi olan Kasımpaşa'da yaşamış bazı kişilerin, mesleklerine ilişkin kabartmaları içeren ilginç mezar taşları dikkati çeker.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* ty, I, 290, 295; Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 18; Çetin, *Tekkeler.* 589; Aynur, *Saliha Sultan,* 35, no. 60; *Âsitâne,* 17; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 24-25, no. 53; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 15; Raif, *Mir'at,* 514-515; *thsaiyatll,* 20; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 41-42; Vassaf, *Sefine.* V, 271; *Osmanlı Müellifleri,* I, 129-130; Gölpınarlı, *Melâmilik.* 68-70; S. Abaç, *Kasımpaşa'nın Tarihçesi,* İst., 1935, s. 20; Ergun, *Antoloji,* I. 378-379, II, 475-476, 545-546, 657; Tanışık. *İstanbul Çeşmeleri.* II, 17-19; S. N. Ergun, *Bektaşî-Kızılbâs Alevî Şairleri ve Nefesleri.* lst., 1956, III, s. 302-303; Öz. *İstanbul Camileri.* II. 56-57; "Emir Efendi Tekkesi", *İSTA,* IX. 5091; Bayrı. *İstanbul Folkloru, YİT;* M. B. Tanman, "Settings for the Veneration of Saints", *Tije Dervish Lodge-Architecture, Art and Sufism in Ottoman Turkey.* Berkeley, 1992, s. 163; M. Özdamar. *DersaadetDergâhları,* İst., 1994, s. 188.

M. BAHA TANMAN

SA'DÂBÂD

"Uğurlu, mamur yer" anlamına gelen Sa'dâbâd öteden beri ünlü ve güzel bir mesire yeri olan, Kâğıthane Deresi'nin Halic'e aktığı yöredeki kasır, saray ve bahçeler bütünlüğüne Lale Devri'nde(-0 verilen addır.

1722'de yapılan Sa'dâbâd Sarayı(->), güzellik ve görkemde çevrede kendisinden önceki, aynı zamanlı ve sonraki diğer saray, kasır ve köşklerin önüne geçerek 1722'den 1730'lara kadar ve 1740'lardan sonra bir süre bütün çevrenin, hattâ buradaki eğlencelerin ve yaşam tarzının Sa'dâbâd diye anılmasına neden olmuştur.

Kâğıthane Deresi vadisinin daha I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) bir eğlence ve mesire yeri olduğu: kalburüstü sayılan lonca kollarından kuyumcular, saraçlar vb esnafın burada çadırlar kurup hem eğlenmek, hem görüşmek için toplandıkları biliniyor (bak. Kâğıthane). Evliya Çelebi de, 17. yy'da Kâğıthane Mesiresini anlatırken, buranın güzelliklerini övmekte, İstanbulluların buraya gelip eğlendiklerini, çevrede 200 kadar bağlı bahçeli ev olduğunu yazmaktadır.

Kâğıthane'nin Sa'dâbâd adıyla ünlenmesi ise Sa'dâbâd Sarayının ve çevresindeki sarayların yapıldığı Şaban 1135/Mayıs 1723'ten (bazı kaynaklara göre 1722) sonradır. Kasr-ı Sa'dâbâd, Hurremâbâd, Hayrâbâd, Çeşme-i Nevpeyda, Kasr-ı Cenan, Kasr-ı Nişad, Çeşme-i Nur, Cetvel-i Sim, Asr-i Surur, Cisr-i Nurani bu dönemde inşa edilen ve Sa'dâbâd bütünlüğünü oluşrtıran saray, kasır, köşk, çeşme, havuz ve köprülerdir.

Sa'dâbâdin daha sonraki dönemlere de uzanan en önemli özelliği burada yaratılmış olan çağlayanlar ve su oyunlarıdır. Sa'dâbâd, görkem ve güzelliğini büyük ölçüde bu sulara, çağlayanlara, düzenlenmiş rıhtımlı dereye borçludur.

Lale Devri'nin ünlü şairi Nedim, "Kaside-i der vasf-ı Sa'dâbâd"ında Kâğıthane Deresi boyunca sıralanan bu yapıları tek tek anmıştır.

Sa'dâbâd, kasrıyla ve bahçeleriyle III. Ahmedln(->) saltanatının son 7-8 yılının ve Nevşehirli Damat İbrahim Paşa döneminin eseridir. Sedad Hakkı Eldem daha sonraki dönemlerin ürünü olan Çağlayan Kasrı(->) bahçe ve havuzlarının bulunduğu alanda dört ayrı dönemde inşaat yapıldığını, ilk kuruluşun III. Ahmed döneminde 1723'te Sa'dâbâd'la başladığını yazar. Daha önce, derenin Haliç ağzına yakın İmrahor Köşkü'nün(->) varlığı bilinmektedir. Nitekim bu köşk Sa'dâbâd bütünlüğü İçinde çeşitli defalar onarılarak padişahın biniş köşkü olarak kullanılmıştır.

Sa'dâbâd'ın en görkemli dönemi olan 1730 Patrona Halil Ayaklanması'na(->) kadar geçen dönemde Sa'dâbâd sefaları sadece saray çevresi ile sınırlı kalmamış, halk da tatil günlerinde Kâğıthane Mesiresine gelmeye başlamıştır. Saray bütünlüğünün çevresinde kalan çeşit çeşit ağaçların, suların, fıskiyelerin çevresinde gün boyu süren eğlenceler gelenekleşmiş; süslü arabalarla veya Haliç'ten, çiçeklerle bezenmiş kayıklarla akın akın gelenler, toplumsal sınıf ve konumlarına göre mesirenin farklı yerlerinde eğlenmeyi âdet edinmişler; bu alem ve eğlencelere "Sa'dâbâd seyranına çıkmak" denmiştir.

1730'a kadar olan bu dönemde Sa'dâbâdin çevresi de yüzlerce köşk ve bahçeyle donanmış, burada vüzeranın, vükelanın köşk ve bahçeler kurması teşvik edilmiştir. 1730'da Lale Devri'ne ve III. Ahmed'in saltanatına son veren Patrona Halil Ayaklanmasının yarattığı tahribattan en fazla nasibini alan yörenin Sa'dâbâd olması bir rastlantı değildir. "Seyr-i Sa'dâbâd" da denen ve ilkbaharda başlayıp kasım ayı-

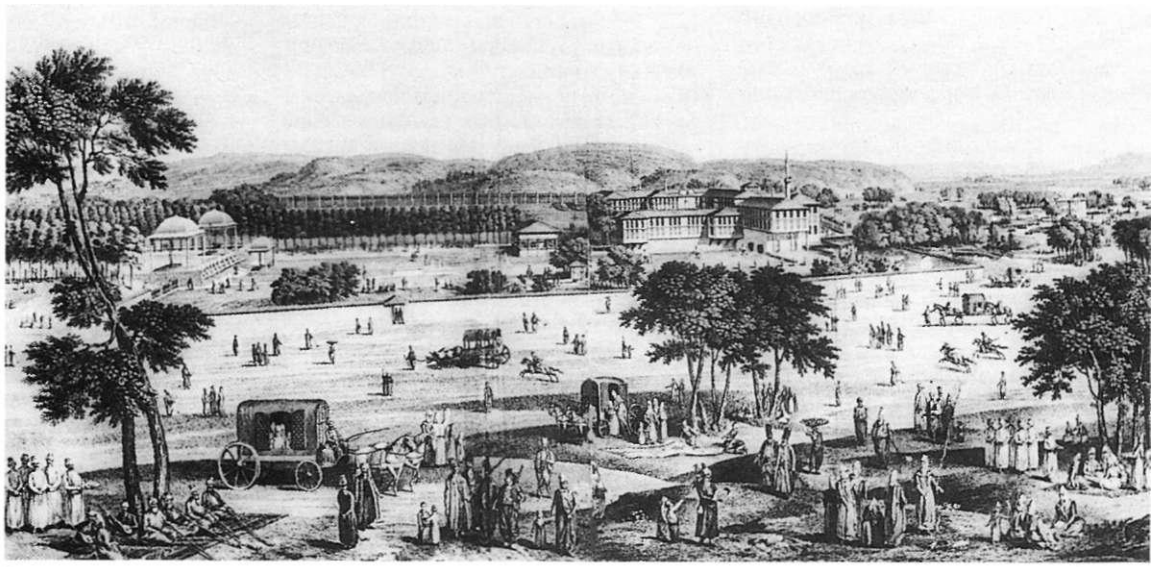

L' Espinasse'ın çizgileriyle 18. yy'da Sa'dâbâd. *Necla Arslan arşivi*

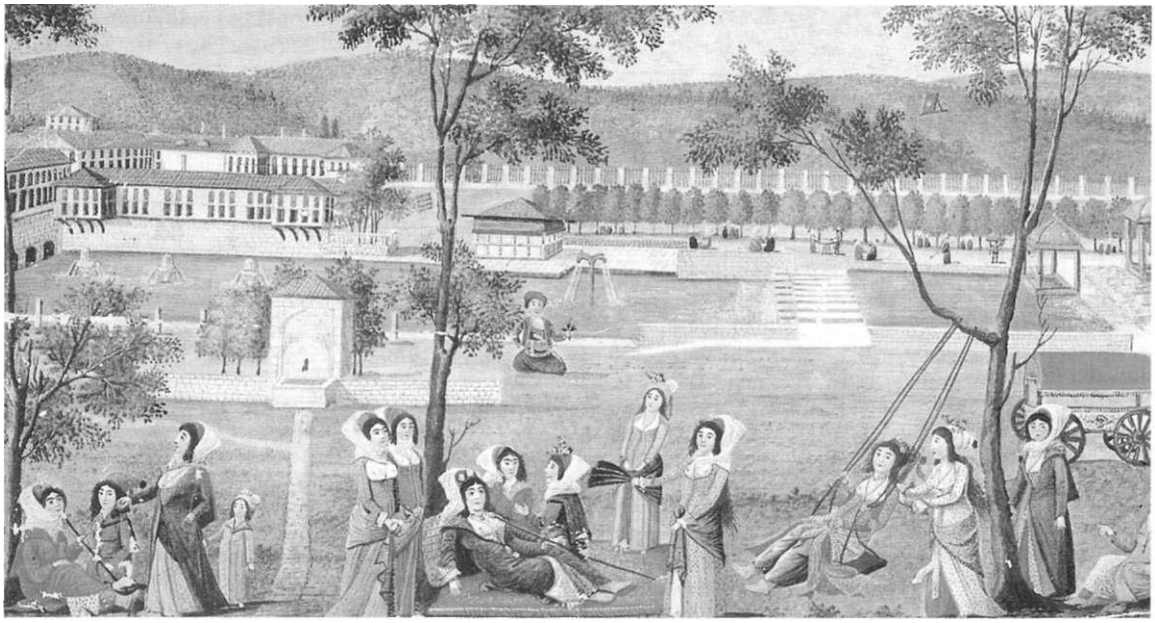

Hubanname-Zenanname'de yer alan bir minyatürde Kâğıthane'de Sa'dâbâd Sarayı ve kırda eğlenen kadınlar. *İÜ Ktp, 5502 TETTV Arşivi*

na kadar süren eğlencelerin görkemi, debdebesi, savurganlığı bir yandan dillere destan olurken, bir yandan da geleneksel değerlere bağlı ve yoksul İstanbul halkının gözüne batmış, Sa'dâbâdi bir simge ve bir hedef haline getirmiştir.

Patrona Halil Ayaklanması sırasında yıkılan, tahrip olan kasır, köşk ve bahçeler I. Mahmud (hd 1730-1754) tarafından 1740'larda onarılmaya ve yenileri yapılmaya başlanmıştır. 1740'larda Kâğıthane Mesiresi harita ve planlarda Sa'dâbâd Kariyesi olarak işaretlenmektedir. I. Mahmud döneminde Sa'dâbâd, Lale Devri görkem ve canlılığında olmasa da yeniden rağbet bulan bir yerdir. Bu dönemde, özellikle yabancı elçilere burada ziyafet ve kabuller verildiği, devletin zenginliğinin ve gücünün buradaki ihtişam ve güzelliklerle yansıtılmak istendiği anlaşılmaktadır. 1740'ta Nemçe (Alman) imparatorunun olağanüstü büyükelçisi şerefine Sa'dâbâd çayırlarında verilen ziyafet bunların en ünlülerindendir.

Sa'dâbâd'm bir kez daha yenilenmesi ve rağbet görmesi II. Mahmud dönemidir (1808-1839). 1809-1817 arasında Sa'dâbâd tümüyle yeni bir çehreye kavuşmuş, eski kasırlar yıktırılıp yerlerine yenileri yapılmıştır.

Ancak II. Mahmud çok sevdiği ve yeniden mamur etmek için çaba harcadığı Sa'dâbâd'da çok az kalmış üst üste gelen bazı aksilikler, çok sevdiği bir cariyesinin burada ölmesi, bir cücenin havuzda boğulması gibi olaylar yüzünden sarayın uğursuzluğuna inanıp Sa'dâbâd'ı terk etmiş, uzun süre buraya uğramamıştır.

Sa'dâbâd'daki II. Mahmud dönemi binaları, Abdülaziz dönemine (1861-1876) kadar büyük ölçüde ayakta kalmışsa da yörenin eski havasından çok şey kaybettiği açıktır. Kâğıthane Mesiresi ve çayırı halk için İstanbul'un en canlı mesirelerinden biri olmayı hep sürdürmekle birlikte saray ve erkân açısından 19. yy'da eski çekiciliğini kaybetmiş görünmektedir.

Eski Sa'dâbâd Kasrı yerine, 1862-1863'te Abdülaziz. Çağlayan Kasrı'nı yaptırmıştır.

19. yy'ın ortalarından itibaren Sa'dâbâd adının da unutulmaya başladığı anlaşılmaktadır.

Sa'dâbâd, 18. yy'ın ilk yarısında Divan Edebiyatı'nda en fazla adı geçen, en çok yazılmış ve ö^ilmüş yörelerden biri olması bakımından da ünlüdür. Özellikle Nedim'in gazel ve kasidelerinde defalarca anılmıştır.

İSTANBUL

SA'DÂBAD CAMÜ

Çağlayan'da, Kâğıthane Deresi kıyısında, Yedek Subay İstihkâm Okulu arazisi içinde yer almaktadır. Çağlayan Camii adıyla da bilinir.

Sa'dâbâd Camii'nin yerinde ilk cami. Lale Devri'nde, 1135/1722'de inşa edilmiştir. Bu yapı daha sonra, III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmud (1808-1839) dönemlerinde iki kez onarım görmüş, son olarak da Abdülaziz (hd 1861-1876) tarafından 1279/T862'de yeniden yaptırılmıştır. Günümüze kalan yapı budur. Mimarı Sarkis Balyan, birçok yapıda olduğu gibi. Sa'dâbâd Camii'ni de büyük bir olasılıkla kardeşi Agop Balyan ile birlikte tasarlamış ve inşa etmiştir. Ana hatlarıyla simetrik bir düzenlemeye sahip olan yapının kütlesi harim bölümü, bu bölümün kuzeyinde yer alan hünkâr mahfili ve konut bölümleri ile batı cephesindeki minareden oluşmaktadır. Simetriyi bozan iki öğe, minarenin tek oluşu ile konut ve mahfil bölümünün doğu cephesine eklenen girişin ve üzerindeki çıkmanın varlığıdır. Harim bölümünün üzeri kubbe ile örtülüdür. Öteki bölümlerin üzerinde kırma çatı vardır. Yapının iki ana bölümü arasında hiçbir arkitektonik ilişki kurulmamış, âdeta bağımsız gibi duran iki kütlenin birbirine yapıştırılmasıyla yetinilmiştir. Cepheler üzerindeki silme takımları dahi birbiriyle aynı hizaya rastlamamaktadır.

Harim bölümünün planı, bir kenarının boyutu 11,50 m olan bir karedir. Bu kare, kuzey yanındaki üç açıklıktan üç bölümlü bir alana, oradan da giriş holüne bağlanmaktadır. Karenin doğu, batı ve güney duvarlarında, iki sıra üzerinde üçerden altışar pencere vardır. Sadece güney cephesinde, alt sıradaki orta pencerenin yerini mihrap almıştır. Kuzeyde aynı cephe düzenlemesi tekrarlanmakta, fakat pencerelerin yerini, zeminde son cemaat yeri olarak adlandırabileceğimiz alan, üst katta ise galeriye açılan boşluklar almaktadır. Giriş holüne, herhangi bir revak, bir ara mekân olmaksızın doğrudan girilmektedir. Doğu-batı doğrultusunda uzanan ve 4,40x 8,60 m boyutundaki giriş holünün doğusunda hünkâr mahfili girişine, batısında da konut bölümüne bağlanan birer kapı vardır. Son cemaat yeri veya harim bölümünün uzantısı olarak kullanılan alana giriş holünün güneyinden, üç açıklık aracılığıyla geçilmektedir. Bu alan üçe bölünmüş vaziyettedir, bunlardan batıdaki bölümün içinde yer alan galeri merdiveninin orijinal konumunun son onarım sırasında değiştirilmiş olması muhtemeldir. Duvarın uzantısı merdivenin ilk basamağını kapamakta, merdivenin kendisi de giriş holüne açılan üç boşluktan birini örtmektedir. Harim bölümünün mekânı, kubbe ile örtülmüş bir kare prizmadan meydana gelmektedir. Mekânın genişliği ile kubbe orta noktasındaki yüksekliği arasındaki oran 1/1,73'tür. Harim bölümü ile son cemaat yeri arasmda planda görülen beraberlik, mekânda yansımamaktadır; iki hacmi birbirine bağlayan boşlukların çok küçük oluşu böyle bir ilişkiyi engellemektedir.

Harim bölümünün bir özelliği de çok aydınlık oluşudur. Bu bir yandan pencerelerin kapladıkları alanın büyüklüğünden ve duvarların -göreli olarak- ince oluşundan; bir yandan da iç duvarlarda kullanılan renklerin açıklığından ileri gelmektedir. Bu bölümün basit bir strüktürü var-

dır. Yığma dört duvar üzerinde oturan kubbe, köşelerde pandantiflerle bağlanmıştır. Beden duvarları, köşelerde ayak biçimini alıp dışa doğru uzanan sekizgen planlı kontroforlarla, pencere aralarında da pilastrlarla mafsallandırılmıştır. Harim bölümünün zemin ile alt kat pencerelerinin denizliği arasında kalan bölümünde, büyük bloklar halinde kesme taş kullanılmış ve bu bölüm dışarıdan sıvanmamıştır. Bunun dışında kalan bütün iç ve dış yüzeyler sıvalı olduğu için, duvarlarda kullanılan malzeme ve örgü tekniği gözlenememiştir. Tahsin Öz, kubbe konstrüksiyonunun ahşap olduğunu belirtmektedir. Kubbe kurşunla kaplıdır.

Hünkâr mahfiline yapının doğu cephesinden girilmektedir. Girişin önünde iki yandan dörder basamakla çıkılan bir platform vardır. Bu platformun üzerindeki, kare kesitli dört kolonun üzerine, birinci katın çıkıntı yapan bir bölümü oturmaktadır. Mahfilin giriş holünün kuzeyinde küçük bir oda, güneyinde ise birinci kata götüren döner merdiven ile hela veya abdest alma yeri olarak kullanıldığı anlaşılan küçük bir odacık yer almaktadır. Bu giriş holü, batısındaki bir kapı ile caminin giriş holüne bağlanmaktadır. Hünkâr mahfili bölümünün zemin kat planı, birinci katta da aynen tekrarlanmaktadır. Burada orta holün kuzeyindeki odanın hünkâr odası olarak, galerinin doğu açıklığının da hünkâr locası olarak düşünülmüş olması muhtemeldir. Mahfilin zemin ve birinci katları, bugün imam konutu olarak kullanılmaktadır.

Plan şeması ve elemanları bakımından tamamen benzer bir kuruluşa sahip olan batı yanındaki birimler ise bugün müezzin konutudur. Burada doğal olarak, batıdaki gibi bir giriş bulunmamakta, hole küçük bir kapıdan girilmektedir. Bu kapının yanında, yapıya eklenmiş bir kütle olarak minare yer almaktadır. Hünkâr mahfili ve konut bölümlerinin strüktür sistemi, düz atkılı yığma sistemdir. Son tamirde bütün döşemeler yenilenmiş ve betonarme hale getirilmiştir. Bu döşemelerin, yapının özgün halinde, ahşap veya volto döşeme olmaları muhtemeldir. Çatı Marsilya kiremiti ile örtülmüştür. Çatı örtüsünün özgün halinde kurşun olduğu ileri sürülebilir.

Galeriye, son cemaat yerinin batısındaki merdivenle çıkılmaktadır. Aşağıdaki giriş holünün tam üzerindeki alan da üç açıklıktan oluşan galeriye katılmaktadır. Galerinin hünkâr mahfili ve konut bölümleriyle bağlantısı vardır ve harim bölümüne üç açıklıktan açılmaktadır. Bunlardan ortadakinde yarım daire planlı bir balkon vardır; yan açıklıklardaki doğramaların sonradan konmuş oldukları bellidir.

Sa'dâbâd Camii'nin minare kaidesi ile gövdesinin yüzeyleri sıvasızdır, bunlar küçük kesme taşlardan yapılmıştır. Bu minare biçimlenişi ve taşıdığı dekoratif öğeler yönünden Mecidiye Camii'nin minaresinin bir tekrarıdır.

Sa'dâbâd Camii'nde dış yüzeylerin biçimlenişi yönünden üzerinde durulması gereken tek yer harim bölümünün yüzeyleridir. Hünkâr mahfili ve konut bölümlerinin tamamı, son derece bilgisiz bir onarımdan geçtiği için, muhtemelen pencerelerin yerleri ve biçimlerinden başka hiçbir şeyin yapının özgün haliyle ilgisi kalmamıştır. Harim bölümünün dış yüzeyleri, iki kademeli bir düzen içinde ele alınmıştır. Her kademede üçer pencere yer almaktadır. Pencerelerin boyutları birbirinin aynı olduğu halde, ortadakilerin üzerindeki kemerlerin silme takımları daha geniş tutularak ve kemer taşları üzerine kabartma motifler işlenerek bunların daha belirgin hale gelmeleri sağlanmıştır. Cephe, köşelerde, sekizgen planlı köşe ayaklarıyla sınırlanmakta, ayrıca pencereler arasmda pilastrlar bulunmaktadır. Yan bölümler, planda, içbükey olarak tasarlanmışlardır. Düz olarak tasarlanan orta bölümde, pencerelerin üzerinde basık dairesel kemerli, sağır alınlıklar bulunmaktadır.

Cephe, bazı silmeler ve silme takımlarıyla yatay olarak da bölünmüştür. Bunlardan subasman, pencere denizliği, saçak hizası vb yerlerde bulunanlar, pilastrlar da dahil, bütün cephe yüzeyini yatay olarak bölmekte ve öteki cephelere dolanmaktadır. Pencere kemerlerinin üzengisine rastlayan silme takımları, doğal olarak, sadece pencere boşluklarında; iki kademeyi birbirinden ayıran silme takımı da pilastrlarla kesintiye uğramaktadır. Subasman ve pencere denizliği gibi yerlerdeki silmeler, basit, dikdörtgen biçiminde çıkıntılardır. Saçak görevini karşılayan silme ise, ötekilere oranla, daha çok çıkıntı yapmakta ve üzerleri yivli küçük konsollarla altından desteklenmektedir.

Saçak kornişi cephenin orta açıklığında ve köşelerdeki sembolik ağırlık kulelerinin üzerinde yükselerek eğrilik kazanmaktadır. Kubbe, kasnak vb hiçbir ara eleman bulunmaksızın, doğrudan bu saçak kornişine kadar inmektedir. Bu cephe düzeni, sadece güney cephesinde küçük bir değişiklik göstermektedir. Burada, alt kademedeki orta pencere, içeride mihraba yer vermek üzere, sağır tutulmuştur.

Harim bölümünün iç yüzeylerinin düzenlemesi de, bazı noktalarda dış düzen-

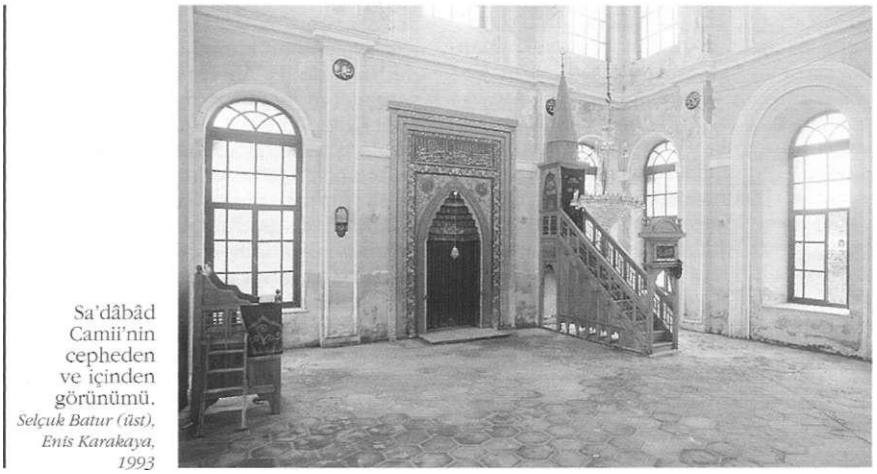

Sa'dâbâd Camii'nin cepheden ve içinden görünümü. *Selçuk Batur (üst), Enis Karakaya, 1993*

lemenin aynıdır. İç cephe, yine pencerelerin arasındaki pilastrlarla üçe bölünmüştür. Pilastrlarm üzeri bu defa boş bırakılmayıp kapalı çerçeveler meydana getirecek biçimde alçak silmelere yer verilmiştir. Orta üst pencere, dışarıdaki gibi basık kemerli bir alınlıkla taçlanmakta ve bunun bitiminde kubbe başlamaktadır.

Yatay silmelerle, içeride, sadece iki pencere sırası arasında, pencere kemerlerinin üzengileri hizasında ve yukarıdaki alınlığın tabanında karşılaşılmaktadır. Harim bölümünün kuzey iç cephesinin düzenlenmesi bazı farklılıklar göstermektedir. Burada, zemin seviyesinde, son cemaat yerine açılan bir kapı ve yanlarında iki pencere bulunmaktadır. Aynı düzenleme, hemen yukarıda, galeri seviyesinde de tekrarlanmaktadır.

Harim bölümünün dış yüzeylerinde, kemer silmeleri ve yatay silme takımlan gibi öğelerin dışında, benzer elemanların üzerinde oldukları halde birbirinden tamamen farklı iki süsleme motifi görülmektedir. Bunlar orta pencerelerin kemerleri üzerinde yer alan motiflerdir. Zemin kattaki pencere kemerlerinde klasik "yumurta ve ok" motifi, üstteki pencerelerin kemerinde ise üzüm salkımları ve yapraklardan meydana gelen bir motif kullanılmıştır. Saçak kornişinde ve ağırlık kuleleri çevresinde kullanılan küçük konsol elemanları da klasik kökenlidir. Giriş kapısının yanında, duvara yapıştırılmış iki mermer kolon (veya pilastr) bulunmaktadır. Bunların üzerinde bir yatay silme takımı uzanmakta, daha yukarıda kitabe panosu ve onun da üzerinde bir başka silme takımı ile ortasındaki tuğraya yer veren bir mermer kabartma bölüm yer almaktadır.

İç yüzeylerin özgün hallerinde, kalem işleri ile bezenmiş olmaları ihtimali vardır. Bugün bu yüzeyler açık yeşil renkte, silmelerle kemerler de beyaz renkte badana edilmişlerdir. Pandantifler ile kubbenin yüzeyleri kalem işleri ile kaplıdır.

Yapının mihrap ve minber gibi elemanları, genel tasarıma ve dekoratif biçimlenişe yabancı kalmaktadır. Yapıdaki bütün kemerler yuvarlak olduğu halde, mihrap üzerindeki kemer sivridir. Mihrabın planı, bütün önceki örneklerden farklı şekilde, dikdörtgen biçimindedir. Mihrabı çevreleyen geniş silmelerden üçünün üzerinde çiçek motifleri, birinin üzerinde ise kufi yazı taklidi bir motif dolanmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 299; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 117.

SELÇUK BATUR

SA'DÂBÂD SARAYI

Haliç'te, Kâğıthane Deresi kıyısındaki günümüze ulaşmayan Osmanlı sarayı.

Bizans döneminden beri İstanbul'un önemli yerleşim bölgelerinden olan Kâğıthane, Osmanlı döneminde, 16. yyîn sonlarından itibaren saray ileri gelenlerinin av, spor ve eğlenceleri için gözde yerlerden biri olmuştur. Buradaki ilk köşk, aynı dönemde inşa edilen ve onarımlarla yakın zamanlara kadar ayakta kalmış olan İmrahor Köşkü'dür(->). Ancak Kâğıthane asıl

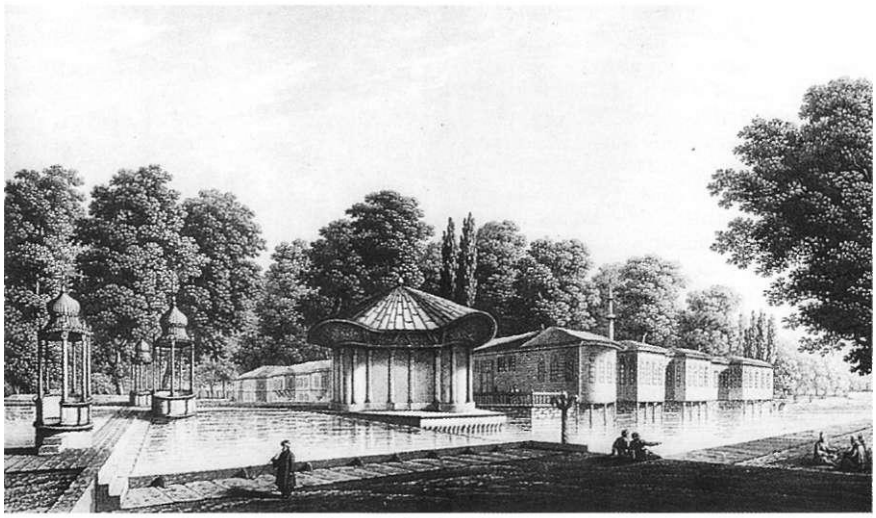

Preault'un çizgileriyle II. Mahmud döneminde Sa'dâbâd Sarayı.
Necla Arslan arşivi

önemini 18. yy'ın başlarında, Lale Devri'nde kazanmıştır. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, Fransa seyahati sırasında Fransız saray mimarisi ve yaşamından etkilenmiş ve gördüklerini dönüşünde bir rapor halinde III. Ahmed'e (hd 1703-1730) sunmuştur. Raporda özellikle Moudon. Versailles. Marly ve Trianon gibi saray ve şatolar geniş yer tutmaktadır. Rapor ve muhtemelen beraberinde getirdiği çizim ve planlar padişahı ve Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'yı(->) çok etkilemiş ve kısa zamanda Kâğıthane'de geniş kapsamlı bir yapım faaliyetine girişilmiştir.

Lale Devri Kâğıthane'sinin en belirgin özelliği suyun yapay uygulamalarla mimari ile bütünleştirilmesidir. Damat İbrahim Paşa'nm gözetiminde başlayan çalışmaların ilk aşamasını dere yatağının temizlenmesi oluşturmaktadır. Daha sonra dere yatağına çeşitli noktalardan kanallar açılmış ve bu kanallar Kuleli Bahçesi'nden getirilen mermerlerle döşenmiştir. Derenin önüne çeşitli yerlerde setler ve kaskatlar yapılarak küçük şelaleler oluşturulmuştur. Kanallardan gelen sular bu şelale ve kaskatlardan geçerek mermer havuzlarda toplanmaktadır. Derenin tanzimi tamamlandıktan sonra 1723'te köşklerin yapımına başlanmış ve Kâğıthane Deresi kıyıları boyunca çok kısa bir süre içinde Sa'dâbâd, Hüsrevâbâd, Şevkâbâd, Kasr-ı Neşat gibi 100'ün üzerinde ahşap köşk inşa edilmiştir.

Kâğıthane. Patrona Halil Ayaklanması ile büyük ölçüde harap olmuştur. Ancak, III. Ahmed'den sonra tahta çıkan I. Mahmud'un (hd 1730-1754) yeniçerileri ikna ederek buradaki saray yerleşimine yönelik tahribatı durdurması. Kâğıthane'nin bir süre sonra yeniden canlanmasına olanak sağlamıştır. Kâğıthane'nin Lale Devri'ndeki durumu bugün yalnızca Osmanlı tarihçilerinin kitaplarında ve seyahatnamelerin satırları arasmda kalmıştır. Bugüne değin özgün ve ayrıntılı bir görüntüsü de ortaya çıkarılamadığı için yerleşimin niteliği ve köşklerin mimarileriyle ilgili kesin bilgi yoktur. Ancak Ayda Arel'in çalışması ve vardığı çıkarımlar, dönemin mimarisine büyük ölçüde ışık tutacak niteliktedir.

I. Mahmud, olaylar yatışıp unutulmaya başlanınca, 1743'te Kâğıthane'nin özellikle de Sa'dâbâd Sarayı'nın onarımı üzerinde durmuştur. I. Mahmud döneminin Sa'dâbâd'ı 18.. yy'ın ikinci yarısında hazırlanmış olan Hilair ve L'Espinasse'm gravürleri ve bu dönemde İstanbul'a gelen seyyahların anlatımları sayesinde ayrıntılı olarak tanınmaktadır. Saray, dere yatağına müdahale edilerek oluşturulmuş olan havuzun kenarında bulunmaktadır. "L" biçiminde plan gösteren ana yapı üzerinde, suyun kıyısında selamlık bölümü ile valide sultana ait olan daireler, arka tarafta da harem bölümü bulunmaktadır. Sarayın yanında, havuzun içinde, hasır ya da yeşil kalın bir perdeyle örtülü Kasr-ı Neşat/Kasr-ı Cenan yer alır. Kasrın arkasına iki kademe halinde kaskatlı şelaleler yerleştirilmiştir. İlk şelalenin üzerinde Sırat Köprüsü adı verilen bir yürüyüş yolu, mermer havuzun sonundaki küçük kameriyenin arkasmda da Çağlayan-ı Sâlis ya da Kebir adı verilen bir set yer almaktadır. İki kıyısı boyunca tek sıra ağaçların bulunduğu Cetvel-i Sîm'in başlangıcına, iki köşeye birer kameriye yerleştirilmiştir. Havuz üzerinde fıskiyeler, havuzun ön tarafında III. Ahmed döneminde yapılmış olan Çeşme-i Nûr isimli çeşme bulunmaktadır.

Kâğıthane ve Sa'dâbâd Sarayı 18. yy'ın sonlarında yeniden harap bir duruma gelmiştir. Babası III. Mustafa (hd 1757-1774) ile askerlerin talimini izlemeye gelen III. Selim, Sa'dâbâd'dan çok hoşlanmış ve tahta çıktıktan sonra burasını ihya etmeye çalışmıştır. Melling albümünde yer alan Kâğıthane'ye ait 17 no'lu gravürdeki iki yanı ağaçlarla çevrili Cetvel-i Sîm, sarayın öneminin III. Selim döneminde de sürdüğünü göstermektedir. Ancak sarayın bu dönemdeki duaımunu ayrıntılı gösteren herhangi bir resme rastlanamadığı için sarayın mimarisi hakkında ayrıntılı bilgi edinilememektedir.

Sa'dâbâd Sarayı'nda gerçekleştirilen

üçüncü büyük imar faaliyeti II. Mahmud dönemine (1808-1839) rastlar. II. Mahmud tahta çıktıktan hemen sonra Sa'dâbâd Sarayı'm yıktırarak mimar Krikor Amira Balyan'a yeniden inşa ettirmiştir. Sarayın yapımında o sıralarda harap durumda olan Haliç'teki Karaağaç Sarayı'nın enkazı da kullanılmıştır. Yeni Sa'dâbâd Sarayı II. Mahmud döneminin en önemli saray yapılarından biridir. Bu dönemde İstanbul'a gelen seyyahların büyük bölümü sarayı görmüş ve seyahatnamelerinde geniş yer ayırmışlardır. Yine saraya ait Preault, Miss Pardoe ve Bartlett'e ait litografi ve gravürler II. Mahmud dönemi Sa'dâbâd'ı ile ilgili en önemli belgeler arasındadır. Bu anlatımlar ve resimlerden yeni sarayın plan şeması ve çevre düzenlemesinde daha önceki saray yapısının temel alındığı anlaşılmaktadır. Ancak sarayda dönemin mimarlık anlayışına uygun olarak pek çok yeniliğe de rastlanmaktadır. Cephelerde Korint başlıklı sütun ve pilastrlar, deniz kabuğu motifleri, fırlak çatı dönemin yaygın uygulamalarıdır. Kasr-ı Neşat'ın yerine inşa edilen Çadır Köşkü yalın düzenlemesi, Korint başlıklı zarif mermer sütunlarıyla ampir üslubunun^) özelliklerini göstermektedir.

II. Mahmud Sa'dâbâd Sarayı'nda kısa bir süre yaşamıştır. Çok sevdiği gözdelerinden birinin burada ölmesi ve art arda gelen talihsiz olaylar nedeniyle sarayın uğursuzluğuna inanan sultan, Sa'dâbâd Sarayı'nı bir daha uğramamak üzere terk etmiş ve saray kendi haline bırakılmıştır. 1830'larda Kâğıthane'yi gezen Marchebeus buradaki köşk ve çağlayanların bakımsız ve harap bir durumda olduğunu yazmaktadır. Gautier'nin seyahatnamesinden de 1850'lerde saray ve çevresinin kullanılamayacak kadar harap bir durumda olduğu anlaşılmaktadır.

Kâğıthane'deki son büyük imar faaliyeti Abdülaziz döneminde (1861-1876) gerçekleştirilmiştir. Abdülaziz çok kötü durumda olan Sa'dâbâd Sarayı'nı yıktırarak yerine 1862-1863'te Sarkis ve Agop Balyan'a Çağlayan Kasrı(->) adıyla bilinen IV. Sa'dâbâd Sarayı'm yaptırmıştır. Geç dönem saraylarının en ilginç örneklerinden biri olan bu yapı da 1840-1841'de yıktırılarak tamamen ortadan kaldırılmıştır.

Bibi. Eldem, *Köşkler ve Kasırlar,* II, 223-226; A. Arel, *18. Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci,* İst., 1975, s. 21-29; Eldem, *Sa'dâbâd;* M. Aktepe, "18. Yüzyılın İlk Yansında Kâğıthane ve Sadâbad", *TTOKBelleteni,* S. 72/351 (1984-1985), 14-19; S. Eyice, "Kâğıthane-Sadâbad-Çaglayan," *TAÇ,* I (1986), 29-36; N. Ai'slan, *Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul,* ist., 1992, s. 108-117.

NECLA ARSLAN

SADARET KAYMAKAMI

"Kaimmakam-ı sadr-ı vezaret", "sadaret-i uzmâ kaimmakamı", "vezir kaymakamı", "kaimmakam-ı Âsitane-i Saadet", "Âsitane kaymakamı", "İstanbul kaymakamı", "kaymakam paşa" olarak da geçer. İstanbul'da bulunmadığı zamanlarda sadrazama vekillik eden ve başkentin yönetim, güvenlik, denetim ve iaşe işlerinden sorumlu olan vezire verilen unvandı.

Osmanlı padişahının mutlak vekili ve başkent İstanbul'un asıl yöneticisi olan vezirazam-sadrazam, sefer göreviyle kentten ayrıldığında bir kubbe veziri, dönüşüne değin, sadaret kaymakamı unvanı ile kendisine vekillik ediyordu. Sadrazamın, padişahla birlikte Edirne'de oarurduğu zamanlarda da İstanbul'da, Âsitane kaymakamı sanı ile yine benzeri bir görevlendirme yapılmaktaydı. Padişahın Edirne'de, sadrazamın cephede olduğu zamanlarda ise iki vekil ataması yapılmakta, Edirne'dekine rikâb kaymakamı, İstanbul'dakine de Âsitane veya İstanbul kaymakamı denmekteydi. Eyalet valiliğinden sadrazamlığa atananların İstanbul'a gelişlerine kadar da "mühürsüz" sadaret kaymakamları görev yapmaktaydılar. Çünkü, sadrazamın, padişahın "mühr-i nümayunu"nu taşıması gibi, sadaret kaymakamının da sadrazamın mührünü taşıması kanundu. Padişah, rikâb kaymakamı ile Edirne'den İstanbul'a döndüğünde Âsitane kaymakamının görevi sona ererdi.

İstanbul'un yönetimi açısmdan sadrazamın tüm yetkilerini taşıyan, ayrıca padişahın başkentte bulunmadığı zamanlarda sorumluluğu daha artan ve kimi kez kendisine Âsitane muhafızı da denen sadaret kaymakamının yetkileri, Tevkîî Abdurrahman Paşa Kanunnamesi'nde "Kanun-ı Kaimmakam-ı Âsitane-i Saadet" başlığı altında verilmiştir. Buna göre ülkenin her tarafına (sadrazamın bulunduğu bölge hariç) tuğralı ahkâm-ı şerife verebilir, şer'i ve örfi tevcihatta bulunur, kadı atayabilir, divan günlerinde Kubbealtı'ndaki toplantılara başkanlık eder, konağında çarşamba divanını(->), cuma ve ikindi divanlarını toplayıp dava dinler, kol gezer, narh işlerine bakar, Tersane'yi yoklardı. Ancak İstanbul'daki müste'men taifesi (yabancı tüccarlar) için berat düzenleyemez, ecnebi sefirlerin başvurmaları halinde kadılara ve gümrük eminlerine mektuplar yazarak "ahidname-i hümayun mucibince taaddi olunmaya" uyarısında bulunabilirdi. Yine, tüccar gemilerinin Boğaz'dan çıkışları için de "izn-i sefine" vermeye yetkiliydi.

Sadrazam, serdar-ı ekrem unvanı ile sefere çıkmazdan önce sadaret kaymakamı atanan vezirle padişahça kabul edilir, bu sırada kaymakam paşaya hilat (kürk) giydirilirdi. Atama fermanı ise sadrazamın cepheye hareketinden sonra Paşakapısı'nda okunurdu. Ordunun İstanbul'dan ayrılmasından bir gün önce kaymakam paşa ve İstanbul'da kalan devlet erkânı, Davutpaşa ya da Üsküdar ordugâhına giderek sadrazamı uğurlarlardı. Bu törende, kaymakam paşa ve maiyeti, "kallavi ve sırma sedlü yeşil çuhaya kablu kapaniçe yakalı muvahhidî kürk ve tirkeş ve kılınç ve kadife şalvar ve fılar ve divan rahtlı ve abayilü ve kotaslı at ile ve çuhadarları ve satırları hışt ve kumaş-ı çintiyan ve mataracı ve tüfenkçiler keçeleriyle ve önlerince kapucular kethüdası ve selam ağaları mücevveze ve erkân kürklü" olarak yer alırlardı. Bundan sonra, resmen başkentin yönetimi görevini üstlenen sadaret kaymakamı, mutat günlerde, sarayda Divanhane'de veya kendi konağında, İstanbul kadısının, Bilad-ı Selase(->) kadılarının, defterdar vekillerinin, divan erkânının katıldığı toplantılara başkanlık eder, ikindi divanı oturumları da kendi konağında yapılırdı. Daha önceleri, İstanbul'dan ayrılan sadrazamın, sadaret kaymakamına, tıpkı kendisindeki padişahın "mühr-i hümayun"u gibi, vekâlet simgesi olarak "mühr-i sadaret" vermesi bir kuralken, III. Murad'm (hd 1574-1595) bütün vezirlerin padişahın birer vekili olduğunu, bu nedenle sadaret kaymakamının ayrıca bir vekâlet mührü taşımasının gerekmediğini bir hatt-ı hümayunla bildirmesi üzerine bu kural bırakıldı.

III. Mehmed'in sadrazamla beraber Macaristan seferine çıkması üzerine İstanbul'da kaymakam ve muhafız olarak kalan Vezir Hasan Paşa'nın, başkentte güven ve huzur ortamı sağlamak amacıyla "bir an ve bir saat hâlî durmayub muttasıl atı arkasından inmeyüb günde iki defa çavuşlar ve muhafızlar" ile kol gezdiğini, "her bir şahrahtan debdebe ile güzâr eyleyüb" halka kendisini gösterdiğini, emir ve yasaklara uymayanlara sert yaptırımlar uyguladığını ve yer yer suçluları astırdığını, herkese korku saldığım, kentin zahiresini temin konusunda da çaba harcadığını, İstanbul kadısı ile muhtesibin, subaşının, bostancıbaşının da aynı şekilde gayret ederek fesatçılara ve fırsatçılara göz açtırmadıklarını, *Selanikî Tarihiyazmaktadır.* Yine bu

KAYMAKAM PAŞA!..

Gelen asker İstanbul civarında olan çiftliklerin ve köslerin ekinlerini atlarına yedirib vesair gûnâ etmedikleri zulmün nihayeti olmadığını ben ve cümle âlem işidiyor. Sen ve şâir zabitân işitmiyor mu? Ve asker İstanbul'da böyle edib azıtdığı hâlde yollarda ve orduda ne yapmazlar? Kaç keredir yazar ve söylerim. Gelen asker bir günden ziyâde oturmasın. Yine siz hiç aramıyorsunuz. Böyle hareket mi olur? Herkesi kendi hâlinde bıraktıkda nasıl olur? Bunların fesad edenlerinin birkaçını bulub şâirlerine ibret etmek lâzım değil midir? Şimdi bostancıbaşıya ferman yazub Eyüb ve Topçular ve Dâvudpaşa ustaları cümle neferatıyla varub her ne kadar asker var ise kaldırıb ve zülüm ve taaddi etmemelerini başları tenbih etdiresin. Ve bundan sonra gelenlere böyle edesİ2. Herbir askerin başların getürüb muhkem tenbih edesin ve Âsitane'ye gelüb ber-takrib kalanları tecessüs edüb birkaçını kati edersin. Zira çok adam kalmış, her ne mahalde olursa hatıra bakmayub bulun te'dib edesiz. Vallah pek fena hareket ediyorsuz.

(III. Selim'in, sadaret kaymakamına bir hatt-ı hümayunu)

E. Z, Karal, *Selim ILJ'ün Hatt-ı Hümayunları,* s. **26**-27

kaynaktan öğrenildiğine göre "Kaimmakam-ı Sadaret Hasan Paşa, Saray-ı Âmire'de divana gelüb" İstanbul kadısı. Anadolu defterdarı ile şıkk defterdarları, diğer "erbab-ı kalem ve eshab-ı rakam" yerlerini aldıktan sonra davalara bakılmakta, gündemdeki konular görüşülmekteydi.

Gereğinde kullanması için sadaret kaymakamına "tuğralı beyaz ferman kâğıtları" verilirdi. Örneğin. 1584/te, İstanbul kaymakamı olan Mesih Paşaya "beş bin tuğralı beyaz ahkâm kâğıdı" verilmişti. 16. yy'ın sonlarından itibaren sadrazamların daha sık sefere çıkmaları ve uzun Sürelerle cephede kalmaları, 17. yyin ikinci yarısında ise padişahların çoğu zamanlarını Edirne'de geçirmeleri nedeniyle İstanbul, sadaret kaymakamlarının yönetimine kalmış gibiydi. Padişahlar da İstanbul'un sorunlarıyla ilgili olarak sadaret kaymakamlarına hatt-ı hümayunlar yazmaktaydılar. Bu buyruklar genellikle "Kaymakam Paşa" hitabıyla başlardı. Bu durum. II. Mahmudün (hd 1808-1839) merkez örgütünde yaptığı değişikliklere ve Tanzimat'a kadar sürdü. Tanzimat'la birlikte sadrazamların, hükümet başkanı olarak sürekli İstanbul'da oturmaya başlamaları, savaşlara ise asker paşaların serdar-ı ekrem unvanıyla gitmeleri ile de sadaret kaymakamlığına ancak bir kez, 1861'de sadrazam atanan Keçecizade Fuad Paşanın, Şam'dan gelişine değin gereksinim duyuldu ve Kâmil Paşa bu görevi üstlendi.

Bibi. Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye,* 180-185; *Tevkîî Abdurahman Paşa Kanunnâmesi,* (ayrı basım), Ankara, 1935. s. 126-127: *Taıih-i Râşid,* İst., 1282, c. I, 489; *Taiih-iSelanikî,* I, 150, 616, 621; E. Ziya Karal, *Selim IH'ün Hatt-ı Hümayunları-Nizam-ı Cedit,* Ankara, 1988, s. 25-26; Pakalın, *Tarih Deyimleri,* III, 79-80.

NECDET SAKAOĞLU

SADBERK HANIM MÜZESİ

Büyükdere'de, Piyasa Caddesi no. 27-29' daki müze. Vehbi Koç Vakfı tarafından kurulan Sadberk Hanım Müzesi, 14 Ekim 1980'de, Türkiye'nin ilk özel müzesi olarak tarihi Azaryan Yalısı(->) içinde açılmıştır. 1988'de, hemen yanında yer alan, başka bir yalının onarılması ile genişlemiş oİan müze bugün iki ayrı yapı içinde yer almaktadır.

Sergilenen eserler, Vehbi Koç'un eşi Sadberk Koç, daha sonra da vakıf tarafından satın alınarak, müzeye mal edilen Hüseyin Kocabaş koleksiyonlarından oluşmaktadır. MÖ 6000 yıllanndan (geç neolitik-erken kalkolitik) başlayarak, sırası ile, eski tunç, Hitit, Frig, Urartu, Miken, geometrik, arkaik, klasik, Helenistik, Roma ve Bizans çağları ile erken İslam dönemi (9-10. yy), Selçuklu ve Osmanlı eserleri, İznik, Kütahya çini ve seramikleri, tuğralı gümüşler, üçetek, bindallı gibi 17. ve 20. yy Türk giyim-kuşam örnekleri; hat sanatının en güzel eserleri ile Anadolu'da yaşamış hemen tüm uygarlıkları temsil eden evreleri kapsayan bir müze haline gelmiştir.

İstanbul'da. Boğaz kıyısında, Büyükdere'de yer alan müze, modern müzecilik anlayışına örnek teşkil eder. Bir müzede

Sadberk Hanım Müzesi'nin dışarıdan ve içeriden görünümü.
Ertan Uca, 1994/TETTV Arşivi

gerekli tüm konservasyon önlemleri, Sadberk Hanım Müzesinde alınmıştır.

Sergilenen eserler, kendi devirleri içinde en seçkin örneklerden oluşmaktadır. Vitrinlere çok sayıda eser koyarak ziyaretçiyi bunaltmak yerine, az, ancak en güzel örnekler seçilmiştir. Sadberk Hanım Müzesi, bir anlamda bir "Anadolu Medeniyetleri Müzesi" niteliği taşımaktadır.

ÇETİN ANLAĞAN

SADEDDİN EFENDİ SEBİLİ VE ÇEŞMESİ

Üsküdar'da, Nuhkuyusu Caddesi ile Gündoğumu Caddesi'nin kavşağında Ahmed Ağa Camii(->) karşısındaki Karaca Ahmed Türbesi yanında yer alır. Üç pencereli sebil, çeşme ve nazireden oluşan bir kompleks olarak dikkati çeken yapı aym zamanda iki sulukla bezenmiş çeşmesi, incir tabağı motifleri ile süslenmiş kitabesinin yanısıra haziresindeki Zübeyde Hanım kabrinin şahidesi ile de önemlidir.

Yapılardaki kitabeler 1154/174l'de Kazasker Feyzullah Efendinin oğlu Sadeddin Efendimin, sebili Üsküdar'a su sağlamak amacıyla, çeşmeyi ise kızı Zübeyde Hanım için inşa ettirdiğini ortaya koymaktadır.

Sebil yatay oturtulmuş bir dikdörtgenin önüne yerleştirilmiş, dışa doğru taşan dört ayaktan gelişen bir planla tasarlanmıştır. Arkasındaki hazneye yuvarlak kör bir kemerle bağlanan yapı ön cephede aralan pencere boşlukları bırakılarak, örülerek kapatılmış dört-pilastr ayağın üstüne oturmuş bir kubbe ile örtülüdür. Arkada karşılıklı birer tromp, önde ise bir kasnağın üstüne giydirilmiş kubbe sonradan onarım görmüştür.

Ön cephesi beyaz menilerle kaplanmış, sebilin önünde dışa doğru taşan pilastr ayakların ikisi iyice öne çekilmiş, diğer ikisi ise dikdörtgenin geniş tarafının iki yanında yapışık ayaklara dönüşmüştür. Bir podyum üzerinde yükselen yapının ayaklarının aralarına beyzi duvarlar örülerek bir kaide oluşturulmuştur. Bu kaide yatay kuşak biçiminde yan yana sıralanan pencere boşluklarıyla son bulmaktadır. Her pilastr ayağın üstüne bir sütun yerleştirilmiştir. Birbirine dilimli kemerlerle bağlanan sütunların arası üç şebekeli pencere olarak değerlendirilmiştir. Şebekeleri yenilenmiş pencerelerin aralarında kompozit sütun başlıkları vardır. Kilit taşı birer çiçekten oluşan kabara ile belirlenmiş kemerlerin üstünde beşer mısralık kitabe panolarıyla taçlanmış geniş alınlıklar bulunmaktadır. Sütun başlıklarının üstünde yeniden pilastr ayaklara dönüşen desteklerle sınırlanmış alınlıkların daha da üstünde korniş, genişçe bir saçak ve sonradan onarım görmüş, Dolmabahçe'deki Mehmed Emin Ağa Sebilimin örtü sistemini akla getiren yüksekçe tanburlu bir külah görülmektedir.

Çeşme sağ taraftan sebile, sol taraftan hazire duvarına bitişiktir. Arkasında hazne bulunmaktadır. Ön cephesi mermerle kaplanmış yapının haznesinin görülebilen sol yan cephesi ise küfeki taşından örülmüş, üstü tonozla örtülmüş örtü sistemi sonradan onarım görmüştür.

Üç üniteden oluşan eserin ön cephesi bir çeşme ve yanlarda iki suluktan meydana gelmiştir. Ortada iki yönde birer sütunçeyle sınırlanmış iki ayak arasına oturtulmuş, sepet kulpu biçimindeki kemer gözü içine aynataşı ve önünde dinlenme taşları ile sınırlanmış tekne yer almaktadır. Aynataşı iki tarafında diyagonal oturtulmuş volütlü, "C" kıvrımlı bir silmeyle sepet kulpu kemere bağlanmaktadır. Dinlenme taşlarının üstünden başlayarak yükselen çift başlıklı sütunçeler üstündeki kemerin tablası "C" kıvrımlı dallar ve yapraklarla bezenmiştir. İki yönde birer silme ile sınırlanmış tablanın daha da üzerinde kitabe vardır.

Sonradan yeşile boyanmış kitabe beyaz mermerdendir. 14 mısradan oluşan kitabe beş satır şeklinde yerleştirilmiştir. Dört sırada üçe ayrılmış yazı şeritleri, en alt sırada ikiye bölünmüş ve iki tarafı yedi incir oturtulmuş, yayvan, birer tabak motifiyle bezenmiştir. İncir tabaklarını yanda ve altta aşırı "C" kıvrımlı yapraklarla süslenmiş dallardan oluşan bir bordur kuşatmaktadır.

Kitabenin üstünde dıştaki sütunçelerin kompozit başlıklarıyla son bulan silme, onun da üstünde saçağa geçiş sağlayan korniş ve genişçe bir saçak görülmektedir.

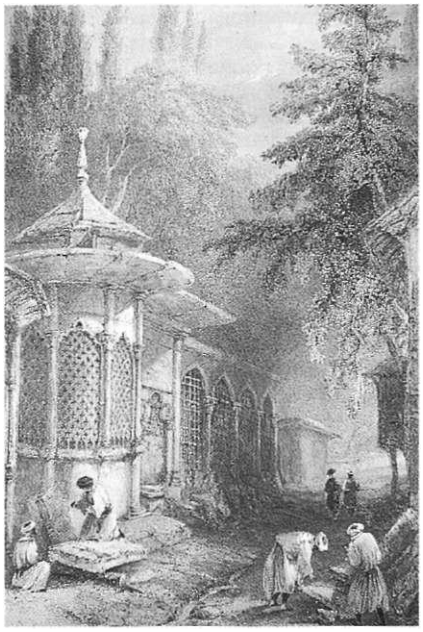

Bartlett'in çizgileriyle Sadeddin Efendi Çeşmesi, 19- yy.
Pardoe, *Bosphonıs/;ti IVArşivi*

Yan üniteler simetrik olarak birer sulukla süslenmiştir. Kasımpaşa'daki Süleyman Kaptan Çeşmesi'ni akla getiren suluklar, bir palmetle son bulan, yatay silmelerle hareketlendirilmiş, ağzı dilimli kâseler üzerine oturtulmuş, küçük boyutlu aynataşlarıyla bezenmiştir. Yanlarda volütlerle son bulan aşırı kıvrımlı dallarla birbirine bağlanan birer sütunçeyle sınırlanmış, çeşme aynaları, iki baba arasına oturtulmuş barok eğilimli yapraklardan tasarlanmış bir alınlıkla taçlandırılmıştır.

Çeşmenin sol tarafma yapışık inşa edilmiş hazire dikdörtgen planlıdır. Yapının gövdesi kesme taşla örülmüş yan cepheleri küfeki taşıyla, ön cephesi ise beyaz mermerle kaplanmıştır. On cephe, ikisi yan duvarlara bitişik beş sütun arasına oturtulmuş dört sivri kemerle taçlanmış, dört şebekeli pencereyle önündeki yola açılmaktadır. Arka cephede sağ köşede hazireye girişi sağlayan bir kapı bulunmaktadır. Hazirede biri tarihsiz, üçü 1172/1758, 1209/1794,1247/1831 tarihlerini veren dört kabir ve Zübeyde Hanım'a ait 1154/1741 tarihli kabrin şahidesinin yanısıra 1175/1761 tarihini taşıyan bir şahide daha vardır. Bu kabirler arasında dönemin süsleme özelliklerini yansıtan ve "Nâgehan etti veda nazlı Zübeydem saf!" şeklinde yazı şeridi ile başlayan kırılmış mezarın şahidesi, adına babası tarafından çeşme yaptırılan Zübeyde Hamm'a ait olması açısından önemlidir.

Hazirenin önünde kitabesiz küçük bir çeşme daha gözlenmektedir. Barok üslupla bezenmiş bir aynataşı ve önünde üç yönde yarı yuvarlak, yonca yaprağına benzeyen gelişme gösteren bir kurnadan oluşan bu çeşmenin yanında "Bu dünya bir sofradır. Arzular gelir geçer. Eğer bizi buldun ise başka murat isteme içilir, 1970", şeklinde yazılı bir pano vardır. Bu yazı 1970'li yıllarda yapıda bir onarını gerçekleştirildiğini ve dışarı su verildiğini ortaya koymaktadır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri.* 11, 348; Kumbaracılar, *Sebiller,* 36; A. Egemen, *İstanbul Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 715, 716. 717; Çeçen, *Üsküdar,* 115.

H. ÖRCÜN BARIŞTA

SADIK EFENDİ TEKKESİ
bak. ALACAMÎNARE TEKKESİ

SADİ GÜLÇELİK SPOR TESİSİ

Bir uçak kazası sonucu genç yaşında ölen eski milli basketbolcu Sadi Gülçelik adına, ortaklarından olduğu ENKA firması tarafından Emirgân sırtlarında çok geniş bir alanda yaptırılan büyük spor kompleksi. Komplekste büyük bir spor salonunun yanısıra açık hava basketbol ve voleybol sahaları, tartan atletizm pisti, tenis kortları, olimpik bir yüzme havuzu, bir sosyal lokal ile bir de açık hava tiyatrosu yer almaktadır. ENKA Spor Kulübü'ne mensup sporcular bu tesislerde yüzme, basketbol, voleybol ve atletizm faaliyetlerini sürdürmektedir. Her yönüyle modern bir görünüş arz eden Sadi Gülçelik Spor Tesisi'nin ayrıca büyük bir otoparkı bulunduğu gibi açık hava sahalarında ve tiyatrosunda ışıklandırma tesisatı da mevcuttur. Kulübün yönetimiyle olduğu gibi tesisin çalışmalarıyla da firmanın başında bulunan ve Sadi Gülçelik'in ortağı ve kayınbiraderi olan Şarık Tara ile kız kardeşi ve Sadi Gülçelik'in eşi olan Vildan Gülçelik meşgul olmaktadırlar.

CEM ATABEYOĞLU

Sadi Gülçelik Spor Tesisi'nden bir görünüm.
Ertan Uca, 1994VTBTTV Arşivi

SA'DÎLİK

Sa'deddin Cibavî tarafından Şam'da kurulan Arap kökenli tarikat. 18. yyin başlarında tarikatın Vefaîlik ve Selamîlik kollarını temsil eden Şeyh Ebu'l-Vefa-i Şamî ile Seyyid Abdüsselam Şeybanî aracılığıyla İstanbul'un gündelik hayatına girmiştir.

Temellerini Sa'deddin Cibavî'nin attığı Sa'dîlik, tasavvuf tarihinde en az incelenmiş mistik kurumların başında gelir. Kurucusu Sa'deddin Cibavî'nin hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmayıp, vefat tarihi konusunda da birbiriyle çelişen farklı kayıtlar mevcuttur. Bu yüzden tarikatın kuruluş dönemine ilişkin aydınlatılması gereken pek çok nokta, bugün bile karanlıktadır.

Şam yakınlarındaki Havran'da doğan Sa'deddin Cibavî, Havran ile Şam arasındaki Ciba'da yaşamış ve bundan ötürü "Cibavî" olarak tanınmıştır. Kurduğu tarikatın bir diğer adı da bu yüzden Cibavîliktir. "Ebu'l-Fütuh" lakabıyla anılan Sa'deddin Cibavî'nin ailesi hakkındaki bilgiler de birbiriyle çelişmektedir. Kaynaklarda genellikle babasının adı Şeyh Yunus eş-Şeybanî şeklinde geçmesine karşın Hüseyin Vassaf, *Seftne-l Evliya* adlı eserinde bu kişiyi Sa'deddin Cibavî'nin dedesi olarak gösterir ve Ebu Medyen-i Mağribî'nin halifelerinden sayar. Sa'deddin Cibavî'nin vefat tarihi de yeterince açık değildir. Kabul edilen 1300 veya 1335 tarihlerinin yanısıra, İstanbul'un tanınmış Sa'dî şeyhlerinden Ali Fakrî Efendi'nin Hüseyin Vassaf'a verdiği bilgiye göre Sa'deddin Cibavî 1113'te doğmuş ve 100 yılı aşkın bir süre yaşadıktan sonra 1224'te vefat etmiştir.

Sa'dîlik, kurucusunun vefatından sonra Şam ve çevresinde aile mensuplarınca yaygınlaştırılmaya çalışılmış, fakat İslam dünyasında Kadirîlik(->) ve Rıfaîlik(->) gibi Arap kökenli diğer tarikatlar kadar başarılı olamamıştır. Ancak 16. ve 17. yy'larda Muhammed bin Sa'deddin (ö. 1611) ve oğlu Şeyh Sa'deddin (ö. 1627), tarikatın Şam merkez olmak üzere Mısır'a yayılmasında önemli rol oynamışlardır. Diğer yandan Sa'dîliğin, Türk tasavvuf kültürünü temsil eden tarikatların faaliyette bulundukları Anadolu'da hiçbir zaman etkili olamadığı görülmektedir. 13-15. yy'lar arasında Rıfaî ve Kadiri zümrelerinin bu coğrafyada faaliyetlerine rastlanmasına karşın Sa'dî kültürü, Anadolu'nun tasavvuf hayatına nüfuz edememiş ve etkisini daha çok Rumeli'de göstermiştir. Tarikatın burada tıpkı Rıfaîlik gibi Bektaşî ve Melamî zümreleriyle kaynaştığı ve böylece rint meşrep bir tasavvuf anlayışı oluşturduğu bilinmektedir. Bu oluşum, doğrudan İstanbul'un mistik hayatına da etki yapmıştır.

Tarikatın Taglebîlik, Acizîlik, Vefaîlik ve Selamîlik olmak üzere yaygın şekilde örgütlenmiş dört kolu vardır. Bunlardan Vefaîlik ve Selamîlik 18. yy'ın başlarında Sa'dîliği İstanbul'un gündelik hayatına sokan kollar olarak bilinirler.

Sa'dîlik 18. yy'm başlarında, Vefaîliğin kurucusu Ebu'l-Vefa'i Şamî ve Selamîliğin kurucusu Abdüsselam Şeybanî (ö. 1751) tarafından iki ayrı kol halinde İstanbul'a girmiştir. Bu dönem aynı zamanda Rıfaîliğin de şehir hayatında örgütlenmeye başladığı yılları kapsamakta ve "kıyam zikri"ni esas alan Arap kökenli tasavvuf anlayışının İstanbul kültürüyle kaynaşmasına tanıklık etmektedir. Diğer yandan tarikatın söz konusu iki kolu, Vefaîlik ve Selamîlik bu dönemden itibaren hem kendi bağımsız tekke organizasyonlarını kurmuşlar, hem de bazen aynı tekkelerde Sa'dîlik adına ortak meşihat görevini üstlenmişlerdir.

İstanbul'un gündelik hayatına giren ilk Sa'dî kolu, Vefaîliktir. 1703 veya 1705 tarihlerinde Şam'dan İstanbul'a gelen Ebu'l-Vefa-i Şamî'nin temsil ettiği bu Sa'dî kolunu, Abdüsselam Şeybanî'ye bağlı Selamîlik izler. Ancak bazı kaynaklarda Abdüsselam

Şeybanî'nin Ebül-Vefa-i Sami'den daha önce İstanbul'a geldiği belirtilmekle birlikte tarih verilmemektedir. Bu konuda bilinen tek tarih, Abdüsselam Şeybanî'nin Koska'da Papaszade Mustafa Çelebi (ö. 1552) tarafından kurulan külliye bünyesindeki tekkeye 1717'de postnişin olduğudur (bu tarih H. Vassaf'a göre 1714'tür).

Hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmayan Ebül-Vefa-i Şamî'nin İstanbul'daki faaliyetleri de bilinmemektedir. Şam'dan İstanbul'a geldiği ve şehirde çok kısa bir süre kalarak yerine halifelerini bırakıp tekrar Şam'a döndüğü, genellikle eski kaynaklarda tekrar edilen bilgiler arasındadır. Vefaîlik, İstanbul'da Ebu'l-Vefa-i Şamî'nin hilafet verdiği "Gözoğlu" lakabıyla tanınan Hüseyin Efendi (ö. 1738), Ali Hulusî Efendi (ö. 1783) ve Mehmed Ziyad Efendi (ö. 1790) tarafından temsil edilmiş, bu şeyhlerin girişimiyle temelleri atılan Taşlıburun TekkesiG», Mirza Baba Tekkesi(-«) ve Kadem-i Şerif Tekkesi(->) Sa'dîliğin Vefaîlik kolu tarafından şehir hayatında örgütlendiği ilk merkezler olma özelliğini taşımışlardır. Diğer yandan Abdüsselam Şeybanî'nin bizzat postnişinliğini üstlendiği ve kendi adıyla anılan Abdüsselam Tekkesi(->), hem Selamîlik koluna bağlı bir merkez, hem de Sa'dîliğin âsitanesi olarak kabul edilmiş ve tarikatın Osmanlı İmparatorluğu dahilindeki idaresi bu tekke şeyhlerinin denetimine bırakılmıştır. Böylece Sa'dîlik, İstanbul'da faaliyet gösteren diğer Arap kökenli tarikatlardan Kadirîlik. Rıfaîlik ve Bedevîlik(->) gibi mistik kurumların sahip bulundukları merkezi örgütlenme modeline uygun bir idari yapılanmaya kavuşmuştur.

18. yy boyunca Sa'dîliğin İstanbul'daki örgütlenmesini aralarında Taşlıburun, Mirza Baba, Kadem-i Şerîf ve Abdüsselam tekkelerinin bulunduğu dört tarikat merkezinden oluşan güçlü bir organizasyon üstlenmiştir. Bu dört tekkede postnişinlik yapan Sa'dî şeyhleri, 18. yy'dan itibaren hem kendileri, hem de hilafet vererek yetiştirdikleri tarikat mensupları aracılığıyla Sa'dî örgütlenmesini şehir ölçeğinde yaygmlaştırmışlar, kurulan yeni tekkeler bu çekirdek örgütlenmenin etrafında genişleyen halkalar şeklinde İstanbul'un mistik hayatım etkilemişlerdir.

Ebu'l-Vefa-i Şamî'nin İstanbul'daki üç halifesinden birisi olan Hüseyin Efendinin Taşlıburun Tekkesi meşihatını üstlenmesiyle birlikte Sa'dîliğin Vefaî kolu 18. yy'ın başlarında şehir hayatındaki ilk örgütlenme faaliyetlerini başlatır. 17. yy'ın sonlarında Eyüp'te "Lagarî" lakabıyla tanman Belgradlı Mehmed Efendi (ö. 1682) tarafından Bayramî Melamîliğine bağlı olarak kurulan Taşlıburun Tekkesi, kısa bir süre Rumeli Melamîlerinin toplandıkları bir merkez şeklinde gelişmiş, fakat Mehmed Efendinin vefatından sonra tekke meşihatı adları tespit edilemeyen Bektaşî şeyhlerinin yönetimine geçmiştir. 18. yy'm başlarına kadar devam eden bu Bektaşî meşihatını, Sa'dîliğin Vefaî koluna bağlı Hüseyin Efendinin postnişinliği izler ve tekke bu dönemden itibaren 1925'e kadar tarikatın denetiminde kalır. Hüseyin Efendiden sonra yerine geçen Hasan Cibavî'nin halifesi Abdurrahman Efendi (ö. 1755), İstanbul Sa'dîliğinde "Çelebizadeler" olarak tartman şeyh ailesinin kurucusudur. Aynı aileye mensup bulunan Çelebizade Mehmed Said Efendi, aslen bir Kadiri merkezi olan Remlî Tekkesinde ilk Sa'dî meşihatım temsil eden Kolancı Şeyh İbrahim Sabrî Efendiden sonra posta geçerek 19. yy'm başlarına kadar Vefaî örgütlenmesini yürütmüştür. Remlî Tekkesinin ardından İstanbul'un en tanınmış Sa'dî merkezlerinden Hasırîzade Tekkesi(->) de. Abdurrahman Efendi'den sonra meşihat makamını üstlenen Süleyman Sıdkî Efendinin (ö. 1777) damadı ve halifesi Mustafa İzzî Efendi (ö. 1824) aracılığıyla faaliyete geçirilmiş, böylece Taşlıburun Tekkesine bağlı iki önemli tarikat odağı İstanbul hayatında yerini almıştır. Süleyman Sıdkî Efendinin Taşlıburun Tekkesi'ndeki meşihatını, oğlu İsmail Necatı Efendinin (ö. 1789) postnişinlik dönemi izler ve 1789'dan itibaren tekke, Sa'dîliğin İstanbul'daki âsitanesi sayılan Abdüsselam Tekkesi postnişini Mustafa Haydar Efendi'nin halifesi Ahmed Hulusî Efendi (ö. 1815) aracılığıyla tarikatın merkezi yönetimine bağlanır. Ahmed Hulusî Efendi. Taşlıburun Tekkesinde Selamî kolunu temsil eden ilk postnişin olup aym zamanda tekke yönetimini üstlenen son şeyh ailesinin de kurucusudur. Vefatını izleyen 1815-1828 döneminde Taşlıburun Tekkesi vekâleten Ahmed Hulusî Efendi'nin halifelerinden Salih Efendi tarafından yönetilmiş ve yaşça küçüklüğü nedeniyle oğlu Süleyman Sıdkî Efendi (ö. 1890) ancak 1828'den sonra postnişin olabilmiştir. Kendisini Sa'deddin Efendi'nin (ö. 1901) meşihatı izler.

Ebu'l-Vefa-i Şamî'nin ikinci halifesi Ali Hulusî Efendi'dir (ö. 1783). Sa'dîliğin Vefaî koluna mensup bulunan Ali Hulusî Efendi tarikatın suriçinde en yoğun şekilde faaliyette bulunduğu Samatya'da, kuruluşu II. Mehmed (Fatih) dönemine (1451-1481) kadar uzanan Mirza Baba Tekkesini 18. yy'm ortalarında yeniden canlandırarak Sa'dîliğe bağlamıştır. Samatya'da Mirza Baba Tekkesi'nin ardından faaliyete geçen ikinci Sa'dî merkezi ise, Kadem-i Şerîf Tekkesi'dir.

Mirza Baba Tekkesi'nin ilk postnişini. "Karabacak" lakabıyla tanman Ali Hulusî Efendi'dir. Hangi tarihte meşihat görevini üstlendiği bilinmediği için postnişinlik süresini tespit etmek mümkün değildir. 1783'te vefat etmesiyle birlikte yerine Sadullah Hulusî Efendi (ö. 1801) geçer. Sadullah Hulusî Efendi'nin 1783-1801 arasındaki meşihat dönemi, Mirza Baba Tekkesi'nin Abdüsselam Tekkesine bağlanarak Selamîlik kolunun temsil edildiği bir zaman kesiti olmuştur. Sadullah Hulusî Efendi, "Kolancı" lakabıyla bilinen İbrahim Sabri Efendi'nin halifesidir. Abdüsselam Tekkesi postnişinliğinde bulunan İbrahim Sabri Efendi'nin aynı zamanda Kelamî Tekkesi ile Remlî Tekkesi'nde de meşihatı vardır. İstanbul'daki Sa'dî örgüuenmesinin önemli isimlerinden olan İbrahim Sabri Efendi'nin, halifesi Sadullah Hulusî Efendi aracılığıyla Mirza Baba Tekkesi'nde Selamîlik kolunu etkin kılması 1801'den sonra da devam etmiş ve Mirza Baba Tekkesi postuna geçen Mehmed Emin Efendi (ö. 1835), burada 1801-1807 arasında şeyhlik yaptıktan sonra İbrahim Sabri Efendi'nin vefatıyla boşalan Abdüsselam Tekkesi postnişinliğine atanmıştır. Mehmed Emin Efendi'nin "Koğacı" lakabından ötürü, Abdüsselam Tekkesi'ne Koğacı Tekkesi de denilmektedir.

Ebül-Vefa-i Şamî'nin halifelerinden Ali Hulusî Efendi'nin Mirza Baba Tekkesi'nde başlattığı Vefaî yönetimi 1783-1807 döneminde tarikatın Selamîlik koluna geçmesine rağmen 1807'de meşihatı üstlenen Ahmed Raşid Efendi tarafından tekrar eski durumuna getirilmiştir. Ahmed Raşid Efendi'nin (ö. 1828) Mirza Baba Tekkesi'ndeki meşihatı 1807-1811 arasını kapsar. 1811'de Mirza Baba Tekkesi meşihatmı halifesi Mehmed Sa'deddin Efendi'ye (ö. 1813) bırakarak kendisi Fatih'teki Fmdıkzade Tekkesi postnişinliğini üstlenmiş ve böylece Sa'dî organizasyonu içinde Mirza Baba Tekkesi'ne bağlı ikinci bir Vefaî merkezi oluşmuştur. Ahmed İshak Efendi'den (ö. 1811) sonra Fmdıkzade Tekkesi postuna geçen Ahmed Raşid Efendi'yi halifesi Osman Nuri Efendi'nin (ö. 1854) meşihatı izler ve bu Vefaî merkezi kendi ailesine mensup şeyhlerden Ali Haydar Efendi (ö. 1868), Mehmed Şemsî Efendi (ö. 1893) ve Mehmed Arif Hilmi Efendi'nin (ö. 1909) postnişinlik dönemlerinde Sa'dî organizasyonu içinde yer alır. Mirza Baba Tekkesi'nde ise Mehmed Sa'deddin Efendi'den sonra oğlu Ahmed Raşid Efendi (ö. 1816) posta geçer ve kendisini Abdullah Pirî'nin halifesi İsmail Sıdkî Efendi (ö. 1830), Mustafa Vehbî Efendi (ö. 1858), Ahmed Muhtar Efendi (ö. 1881), Mustafa Ferid Efendi (ö. 1896) ve oğlu Hüsnü Efendi'nin meşihat dönemleri izler.

Ebu'l-Vefa-i Şamî'nin hilafet verdiği üçüncü Vefaî şeyhi Mehmed Ziyad Efendi (ö. 1790) olup Samatya'daki Kadem-i Şerif Tekkesi'nin kurucusudur. Bu tekke kuruluşundan 1925'e kadar Sa'dîliğe bağlı kalmıştır. Tekkenin bulunduğu yerde önceleri Kapıcıbaşı Konağı'mn olduğu bilinmektedir. Sadrazam Halil Hamid Paşa (ö. 1785), 1784'te konağı istimlak ederek yerine Kadem-i Şerif Tekkesi'ni inşa ettirmiş ve ilk postnişinliğini de Şam'dan İstanbul'a gelen Mehmed Ziyad Efendi üstlenmiştir. I. Abdülhamid döneminin (1774-1789) nüfuzlu şeyhlerinden olan Mehmed Ziyad Efendi'nin başta Sadrazam Halil Hamid Paşa gelmek üzere pek çok üst düzey devlet yöneticisini kendisine intisap ettirmek suretiyle Sa'dîliğe İstanbul'daki tarikatlar arasında güçlü bir statü kazandırdığı görülmektedir. Tekkenin yönetimi, kendisinden sonra posta geçen aile üyeleri tarafından yürütülmüştür. Bu şeyhler sırasıyla oğulları, Ahmed Efendi, Abdurrahman Efendi, Mehmed Efendi (ö. 1845) ve Abdüllatif Efendi'dir (ö. 1850). Abdurrahman Efendi'nin Mevlevîliğe intisap ederek Bursa Mevlevîhanesi'nde çile çıkarttığı

ve istanbul'a dönmeyerek Bursa'da vefat ettiği bilinmekle beraber Kadem-i Şerif Tekkesi'nde meşihat görevini ne şekilde yürüttüğü konusu açık değildir. Abdüllatif Efendi ise, Fmdıkzade Tekkesi postnişini Osman Nuri Efendinin halifesidir. Böylece Abdüllatif Efendi ile birlikte Kadem-i Şerif Tekkesi meşihatı silsile itibariyle hem kurucu şeyh Mehmed Ziyad Efendi'ye, hem de Fmdıkzade Tekkesi postnişini Osman Nuri Efendi ile Mirza Baba Tekkesi postnişini Ahmed Raşid Efendi aracılığıyla Ebu'l-Vefa-i Şamî'nin halifelerinden Ali Hulusi Efendi'ye ulaşmaktadır. Yerine oğlu Ahmed Agâh Efendi (ö. 1876) ile torunu ve halifesi ismail Bedreddin Efendi (ö. 1914) geçmiş, tekkelerin 1925'te kapatılmasından önce meşihata geçen Salahaddin Efendi, Cumhuriyet döneminde Ahmed Esat Ben'im'e hilafet vererek Sa'dî silsilesinin devamını sağlamıştır.

18. yy'm başlarında istanbul'a giren Sa'dîliğin Vefaîlik kolu tarafından gerçekleştirilen geniş ölçekli tekke organizasyonuna karşın Selamîlik kolu, Abdüsselam Tekkesi'nde temsil edilmiş ve aynı zamanda Sa'dîliğin âsitanesi olması sıfatıyla da tarikatın merkezi yönetimini üstlenmiştir. Sa'dîliğin merkezi yönetim modeline dayanan bu yapılanmasını diğer Arap kökenli tarikatlardan Kadirîlik, Rıfaîlik ve Bedevîlik'te de görmek mümkündür. Ayrıca Abdüsselam Tekkesi'nin bir başka özelliği ise, Sa'dîlik tarafından kurulmayıp, Halvetîlikten devralınmış olmasıdır.

Abdüsselam Tekkesi, 16. yy'da Papaszade Mustafa Çelebi tarafından tekke, mescit, darülhadis ve medreseden ibaret bir külliye şeklinde kurulmuştur. Başlangıçta hangi tarikata bağlı olduğu bilinmeyen tekkenin 18. yyin başlarında Halvetîliğe (bazı kaynaklarda Celvetî) mensup "Şirden" lakabıyla tanınan Abdülvehhab Efendi'nin (ö. 1717) idaresinde bulunduğu görülmektedir. Bu dönemde İstanbul'a gelen Sa'dî şeyhlerinden Abdüsselam Şeybanî'nin faaliyetleri III. Ahmed'in (hd 1703-1730) dikkatini çekmiş ve Abdülvehhab Efendi'nin 1717'deki vefatıyla boşalan tekke meşihatı kendisine verilmiştir. Aslen bir Halvetî merkezi olan Abdüsselam Tekkesi'ne bir Sa'dî şeyhinin atanmasının nedenleri arasında, Abdüsselam Şeybanî'nin istanbul'da faaliyet gösterebilmesi için Türk tasavvuf ekolüne mensup tarikatların birinden "teberrüken" icazet almasının şart koşulması ve bunun üzerine söz konusu şeyhin Halvetîlîğin Cerrahî kolundan icazet almak suretiyle Sa'dîliği yaymaya başlaması, istanbul'un tasavvuf kültürü açısından üzerinde önemle durulması gereken bir konudur.

Abdüsselam Şeybanî'nin hayatı hakkında ayrıntılı bilgi yoktur. Tarikat silsilesi, amcası Şeyh İbrahim tarafından gelen Sa'dî kolu aracığıyla Sa'deddin Cibavî'ye bağlanmaktadır. Ebu'l-Vefa-i Şamî gibi istanbul'a geldikten sonra geri dönmeyerek bizzat Abdüsselam Tekkesi postnişinliğini üstlenmiş ve tarikat hiyerarşisi içinde bir kol kurucusu olarak temsil ettiği statü gereği meşihatında bulunduğu tekke, tarikatın Istan-

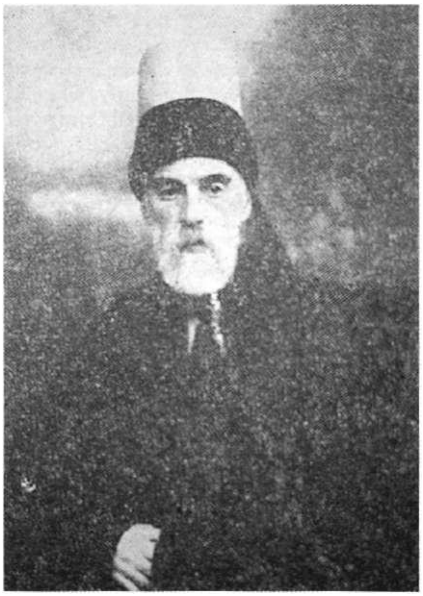

Mehmed Elif Efendi
inal, *Son Hattatlar*

bul'daki âsitanesi sayılmıştır. Vefatından sonra yerine geçen oğlu Mehmed Galib Efendi'nin (ö. 1783) meşihat döneminde Selamîliğin istanbul hayatına nüfuz ederek yaygınlaşmaya başladığı görülmektedir. Bunun en çarpıcı örneği, Mehmed Galib Efendi'nin halifesi Ahmed Efendi'nin kendi lakabıyla anılan Yağcızade Tekkesi'ni kurarak burada Selamî meşihatını temsil etmesidir. Yağcızade Tekkesi, aynı zamanda Sa'dîliğin Eyüp ve suriçinden sonra Üsküdar'da faaliyete geçirdiği ilk tekke olması bakımından tarikat organizasyonunda ayrı bir öneme sahiptir. Ahmed Efendi'den sonra Yağcızade Tekkesi'nde Mehmed Said Efendi (ö. 1792). Mehmed Nizameddin Efendi (ö. 1823), İbrahim Efendi (ö. 1829), Şeyh Yakub Mudanyavî'nin oğlu Mehmed Nizameddin Efendi, Mehmed Emin Efendi (ö. 1879) ve Mehmed Aşir Efendi (ö. 1905) tarafından Sa'dî meşihatı yürütülmüştür. Abdüsselam Tekkesi'nin Mehmed Galib Efendi dönemindeki bu etkin faaliyeti, kendisine hilafet verdiği Mustafa Haydar Efendi (ö. 1791) zamanında devam etmiş ve bu şeyhin müntesiplerinden Ahmed Hulusî Efendi, 1789'dan itibaren tarikatın Vefaî koluna bağlı bulunan Taşlıburun Tekkesi'nde Selamîliği başlatmış, ailesine mensup şeyhler tarafından sürdürülen bu meşihat aracılığıyla söz konusu merkez, Abdüsselam Tekkesi'ne idari yönden bağlanmıştır.

Mustafa Haydar Efendi'nin vefatından sonra Abdüsselam Tekkesi postuna oturan ibrahim Sabri Efendi, Sa'dîliğin İstanbul' daki örgütlenmesinde önemli rol oynamış mutasavvıflardandır. "Kolancı" lakabıyla İstanbul'da ün yapan İbrahim Sabri Efendi 1769'da Halvetîliğe bağlı Kelamî Tekkesi'ni, 1775'te Kadirîliğin suriçindeki başlıca merkezlerinden Remlî Tekkesi'ni Sa'dî denetimine sokmuş ve 1791'de Abdüsselam Tekkesi postnişinliğine atanarak tarikatın en kapsamlı tekke organizasyonlarından birisini gerçekleştirmiş, ayrıca yetiştirdiği halifelerinden Sadullah Hulusî Efendi de Vefavîliğe mensup Mirza Baba Tekkesi şeyhliğini üstlenmiştir. Kendisinden sonra posta geçen ve İstanbul'un tasavvuf tarihinde "Koğacızadeler" adıyla tanınan ünlü şeyh ailesinin kurucusu Mehmed Emin Efendi ise, önce Mirza Baba Tekkesi'nde Sadullah Hulusî Efendi'den boşalan meşihat görevini üstlenmiş, 1807'den sonra İbrahim Sabri Efendi'nin yerine Abdüsselam Tekkesi'ne atanmıştır. Burada üç nesil boyunca, 20. yy'm ilk çeyreğine kadar Selamî meşihatını yürüten şeyhler, Mehmed Galib Efendi (ö. 1863), Yahya Efendi (ö. 1911) ve Sa'deddin Hikmet Efendi'dir. Yahya Efendi'nin ayrıca Çamlıca'daki Nur Baba Tekkesi postnişini Nuri Baba'ya intisap etmek suretiyle Bektaşîlikten icazeti de vardır. Diğer yandan Sa'deddin Hikmet Efendi'nin meşihatından sonra Abdüsselam Tekkesi'nde Koğacızade ailesinin yönetimi sona ermiş, tekke Meclis-i Meşayih başkanı Mehmed Elif Efendi'nin (ö. 1927) oğlu Yusuf Zahir Efendi tarafmdan İstanbul Sa'dîliğinin diğer bir ünlü şeyh ailesi olan Hasırîzadelerin denetimine sokularak Sütlüce'deki Hasırîzade Tekkesi meşihatına bağlanmıştır.

18. yy'dan itibaren Taşlıburun Tekkesi ile Abdüsselam Tekkesi'nde odaklanan ve tarihsel süreç içerisinde bu iki merkez etrafında oluşan tekke organizasyonuyla şehir hayatına nüfuz eden Sa'dîliğin ayrıca gelişme dinamiklerinden birisini de şeyh ailelerinin meydana getirdiği görülmektedir. Bu ailelerden bazıları söz konusu iki odaklı tekke organizasyonu içinde yer almakla birlikte, bazıları da bağımsız bir örgütlenme anlayışını benimseyerek sürdürmüşlerdir. Bu ailelerden en tanınmışlarından birisi Bedreddinzadelerdir. Sa'dîliğin şehir hayatında 18. yy'dan 19- yy'm sonlarına kadar süren tarihine damgasını vuran bir ailenin kurucusu Mehmed Esad Efendi'nin oğlu Seyyid Bedreddin'dir (ö. 1757). Kendi adına Samatya'da kurduğu merkez, Bedreddinzadeler Tekkesi adıyla tanınmış olup aynı zamanda bu bölgede daha sonra faaliyete geçen Mirza Baba Tekkesi ile Kadem-i Şerif Tekkesi'nin de elverişli bir sosyakültürel zemin üzerinde gelişmesini sağlamıştır. Bedreddinzadeler Tekkesi şeyhleri Seyyid Bedreddin ailesine bağlı bulunup, 19. yy'm sonuna kadar kurdukları merkezde Sa'dîliği temsil etmişlerdir. Seyyid Bedreddin'den sonra posta sırasıyla Mehmed Sadık Efendi (ö. 1776), İbrahim Efendi (ö. 1780), Mehmed Nureddin Efendi (ö. 1802), Mehmed Muhyieddin Efendi ve Mehmed Sa'deddin Efendi geçmişlerdir.

İstanbul'un tanınmış bir diğer Sa'dî ailesi de Hasırîzadelerdir. Bu aileye mensup şeyhler, Sa'dîlik ile Mevlevîliği kaynaştıran bir tasavvuf anlaşımn temsilcileri olarak dikkati çekerler. Ailenin kurucusu Mısır'ın Delta bölgesindeki Damanhur şehrinde doğup büyüyen ve "Hasırcı Hoca" lakabıyla tanınan Halil Efendi'nin (ö. 1793) oğlu Mustafa İzzî Efendi'dir (ö. 1824). Taşlıburun Tekkesi şeyhi Süleyman Sıdkî Efen-

Bir Sa'dî şeyhi.
Türkische Gewänder und Osmanische Gesellschaft im achtzehnten Jahrhundert, **Graz, 1966**

di'ye intisap ederek Sa'dî hilafeti alan Mustafa İzzî Efendi, daha sonra 1784'te Sütlüce'de kendi adına Hasırîzade Tekkesi'ni kurmuştur. Gerek Mustafa İzzî Efendi, gerekse saray hasırcıbaşısı olan kardeşi el-Hac Emin Ağa, III. Selim'in (hd 1789-1807) yakın çevresinde bulunmuştur ve bunun sonucunda Hasırîzade Tekkesi padişah tarafından genişletilmek suretiyle yeniden inşa edilmişir. Mustafa İzzî Efendimden sonra posta geçen oğlu Süleyman Sıdkî Efendi (ö. 1837), babasının mürşidi olan Taşlıburun Tekkesi şeyhi ile aynı adı taşımaktadır. İstanbul'daki Sa'dî kültürünün Mevlevîlik ile kaynaşmaya başlaması Süleyman Sıdkî Efendi dönemine rastlar. Fatih'te Nakşibendîliğe bağlı Murad Molla Tekkesi postnişini Mehmed Murad Efendi'den (ö. 1848) *Mesnevi* okumuş ve ayrıca Nakşîliğe de intisap etmiştir. Sa'dîliğin Mevlevi ve Nakşî kültürleriyle Süleyman Sıdkî Efendinin kişiliğinde kurduğu bu ilişki, Hasırîzade ailesine mensup bulunan ve Taşlıburun Tekkesinden yetişen Hüseyin Hamdi Efendi (ö. 1841) tarafından aslen bir Nakşî/Mevlevî merkezi olarak 15. yy'ın sonlarında kurulan Âbid Çelebi Tekkesi'nde(->) yeniden canlandırılmıştır. Her üç tarikatın ortaklaşa meydana getirdikleri bu ilginç tasavvuf kültürü Hüseyin Hamdi Efendi'den sonra Sadeddin Efendi (ö. 1872), Mustafa Sıdkî Efendi (ö. 1890) ve Salahaddin Bey (ö. 1930) tarafından Cumhuriyet dönemine kadar Âbid Çelebi Tekkesi'nde yaşatılmıştır. Diğer yandan Hasırîzade Tekkesi'nde Süleyman Sıdkî Efendi'den sonra yerine geçen oğulları Hasan Rıza Efendi (ö. 1884) ile Ahmed Muhtar Efendi (ö. 1901) meşihat makamını ortaklaşa üstlenmişlerdir. 1864'te tekke yönetimini kardeşi Âhmed Muhtar Efendi'ye bırakan Hasan Rıza Efendinin, babası Süleyman Sıdkî Efendi gibi Nakşi şeyhi Mehmed Murad Efendi'den mesnevihanlık icazeti aldığı bilinmektedir. Mevlevîliğin yanısıra Şazelîliğe de intisap etmiş ve bu gelenek kardeşi Ahmed Muhtar Efendi ile Mehmed Elif Efendi (ö. 1927) tarafından sürdürülmüştür. Ahmed Muhtar Efendi, Eyüp'teki Hatuniye Tekkesi postnişini olan ünlü Nakşî şeyhi Hüsameddin Efendi'den (ö. 1864) *Mesnevi* okumuştur. Kendisinden sonra posta geçen oğlu Mehmed Elif Efendi ise, Yenikapı Mevlevîhanesi(->) şeyhi Osman Selahaddin Dede'den mesnevihanlık icazeti alarak Hasırîzadelerin Sa'dî ve Mevlevi kültürleri arasında kurdukları yakın ilişkiyi devam ettirmiştir.

Sa'dîliğin İstanbul'daki tekke organizasyonunu büyük ölçüde 18. yy'da gerçekleştirdiği ve 19. yy'da kurduğu yeni merkezlerle şehir hayatında yaygınlık kazandığı görülmektedir. 1777'de Tepedelenli Ali Paşanın Karagümrük'te Mehmed Sıdkî Efendi (ö. 1828) için inşa ettirdiği Ejder Tekkesinin tarikat örgütlenmesinde önemli rolü vardır. Ejder lakabıyla anılan Mehmed Sıdkî Efendinin hilafeti Şeyh Mustafa Celaleddin Efendi'dendir. Edhem Sabri Efendi (ö. 1827) ve Ahmed Sabrî Efendi (ö. 1839) adında iki halifesi olup bu şeyhler Edirnekapf daki Çakır Ağa Tekkesi'ni kurmuşlar ve hilafet verdikleri Evvubî Hulusi Efendi (ö. 1871). Ali Haydar Efendi (ö. 1883) ve Hasan Efendi (ö. 1891) sırasıyla burada postnişinlik yapmışlardır. 18. yy'ın sonlarında kurulan bir diğer Sa'dî merkezi, Eyüp'teki Musa Çavuş Mescidi'ne meşihat konulmak suretiyle faaliyete geçirilen Kirpasî Tekkesi'dir. İlk postnişinliğini Mustafa TevfikEfendinin(ö. 1819)yaptığı bu tekkeye daha sonra halifesi Sadık Efendi (ö. 1832) atanmış ve vefatından sonra meşihat sırasıyla Rıfaî ve Nakşî tarikatlarına geçmiştir.

18. yy'ın sonlarında Sa'dîliğin, suriçinde

Mehmed Tahir bin Ahmed'in sülüs hattıyla "Ya Hazret-i Şeyh Seyyid Sa'deddin Cibavî" levhası.
Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi

olduğu kadar İstanbul'un diğer yerleşim alanlarında da yaygınlık kazandığı dikkat çekmektedir. 1780'de Mustafa Efendinin (ö. 1844), Dolmabahçe-Gümüşsuyu'nda inşa ettirdiği Kantarcı Tekkesi ile Kadıköy-Kuşdili'ndeki Abdülbaki Efendi Tekkesi(->) bu grup içinde değerlendirilebilir. Abdülbaki Efendi (ö. 1808) kendi adını verdiği tekkesinin ilk postnişinliğini yapmış ve onu sırasıyla ailesine mensup şeyhlerden İsmail Efendi (ö. 1848), Ahmed Hayri Efendi (ö. 1857) ve Şerif Mehmed Efendi (ö. 1859) izlemişti. Üsküdar'da Malatyalı İsmail Ağa Camiine 19- yy'ın başlarında meşihat koymak suretiyle kurulan ve kaynaklarda İsmail Ağa Tekkesi olarak da geçen Kapıağası Tekkesi, Kasımpaşa'da Ciğerim Dede Tekkesi, Şehremini'de Raşid Efendi Tekkesi ile Bakırköy'de Ahsen Ziya Tekkesi, Sa'dîliğin 18. yy'ın sonlarından 20. yy'ın başına kadar uzanan dönem içinde oluşturduğu tarikat merkezlerindendir.

Sa'dîliğin İstanbul hayatında, özellikle Celvetîlik(->), Halvetîlik(->) ve Kadirîlik(^) ile yakın ilişkisi bulunduğu ve bu tarikatlara ait bazı tekkelerin tarihsel süreç içinde Sa'dîliğe geçtiği görülmektedir. Tarikatın Celvetîlikten devraldığı merkezler, Aksaray'da Kara Mehmed Paşa Tekkesi ve Üsküdar'da Hallaç Baba Tekkesi'dir(->). Bu tekkenin son postnişini aynı zamanda tanınmış edebiyat tarihçilerinden Sa'deddin Nüzhet Ergun'dur. Kadirilikten Sa'dîliğe geçen tekkeler ise, Eyüp'te Cafer Paşa Tekkesi ve Evlice Baba Tekkesi ile Üsküdar'da Salih Baba Tekkesi'dir. Halvetîlikten ise önce Sa'dîliğin âsitanesi sayılan Koska'daki Abdüsselam Tekkesi ile ardından Eyüp'te Balçık Tekkesi, Halıcılarköşkü'nde İsa Efendi Tekkesi ve Üsküdar'da Saçlı Hüseyin Efendi Tekkesi, Sa'dî organizasyonuna dahil olmuşlardır.

Bibi. *BOA.* Cevdet Evkaf. no. 18264 (19 Safer 1169); *BOA,* Cevdet Evkaf, no. 24400 (Cemaziyülâhır 119D; *BOA.* Cevdet Evkaf. no. 12934 (Muharrem 1194); *BOA,* Cevdet Evkaf, no. 12644 (Safer 1201); *BOA,* Cevdet Evkaf, no. 10699 (24 Cemaziyülevvel 1206); *BOA,* Cevdet Evkaf, no. 15576 (Cemaziyülâhır 1206); *BOA,* Cevdet Evkaf, no. 6795 (Şevval 1219); *BOA,* Cevdet Evkaf, no. 11874 (Cemaziyülâhır 1227); *BOA,* Cevdet Evkaf, no. 27628 (22 Cemaziyülâhır 1244); *BOA,* İrade Meclis-i Vâlâ. no. 16817 (27 Rebiyülâhır 1274); *BOA.* İrade Evkaf. no. 448/19 (25 Safer 1311); *BOA,* İrade Evkaf, no. 16/2 (8 Muharrem 1319); *CSR,* Dosya A/61, 62. 96. 99, 113; Vassaf, *Sefine,* 343-390; *Sicill-i Osmanî,* III, 85; İsmet, *Tekmiletü 'ş-Şakaik.* 502; Avvansarayî, *Hadîka.* I. 32-33. 58. 152, 305. Evliya, *Seyahatname,* I, 249; Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi,* II, 226-228; İnal, *Türk Şairleri.* I, 291-293; M. Baha Tanman, "Hasırîzade Tekkesi", *STY,* VII (1977), 107-142; ay, "Relations entre les semahane et les türbe dans les tekke d'Istanbul", *Ars Turcica,* Münih, 1987, s. 316-317; R. Lifchez, "Lodges of istanbul", *The Dervish Lodge.* Berkeley, 1992, s. 88-94.

EKREM IŞIN

Sa'dîlikte Zikir Usulü ve Musiki

Sa'dîlik, Arap kökenli bir tarikat olduğu halde, bu tarikatın İstanbul'da tekke kuran kolları Türk tasavvuf kültüründen etkilenmiş, zikir usulünde değilse de musikisinde Türk ve İstanbul kültürü etkisinde gelişme göstermiştir.

Sa'dîlik kıyami, yani ayakta zikretmek usulünü benimsemiş bir tarikattır. Öteki kıyami tarikatların ayinlerinde olduğu gibi bu tarikatın ayinlerinde de ayakta karşılıklı zikir safları oluşturulur, vücut ve baş sağa sola sallanıp döndürülerek zikredilir. Önce oturularak oluşturulan zikir halkasında şeyh efendinin Fatiha'sı ile zikir ayini başlar. Okunuşu bakımından Rıfaî evradına benzer özel bir beste ile Sa'dî evrâd-ı şerifi topluca okunur. Sonra bir süre kelime-i tevhid çekilir. Kısa bir dua ve Fatiha'dan sonra ayağa kalkılarak kıyam zikri başlatılır. Hû, Hay, Allah Daim, Kayyum gibi Allah'ın isimleri zikredilir. Harfler belli edilmeden sadece sesle dile getirilen "kalbi zikre" geçildiğinde vurmalı sazlar kullanılmaya başlar. Ism-i celal zikrinde mutlaka halile (zil) vurulur. Zâkirler zikrin temposuna uygun ilahiler ve serbest kasideler okurlar.

Sa'dî ayininin kendine mahsus bir özelliği şudur: Kalbi zikre başlandığında hastalar, özellikle de çocuklar, görevli dervişlerce tevhidhaneye getirilip yüzükoyun yere yatırılır. Şeyh efendi de bu hastalarla çocukların üzerinde zikrederek ve dua okuyarak yürür. Buna "devsiye" denir. Peygamberin doğum ayı olan rebiyülevvel ayında ayinin bu şekli mutlaka uygulanırdı. Devsiye izni başka tarikat şeyhlerine de verilirdi. Galata Mevlevîhanesi şeyhi Mehmed Atâullah Dede Efendi (ö. 1912) devsiye izni alanlardandı. Yine Sa'dîliğe mahsus kalbi zikirde gerçekleşen bir özel hal vardır: Şeyh efendi ile karşısında duran derviş göz göze bakışırlar, derviş bir kalıp gibi donarak hareketsiz kalır, ayinin sonunda yine şeyhin bakışı ile eski haline döner. Buna "Sa'dî dondurması" denir. Bursa'da Tahtakale semtinde "Dondurma Tekkesi" adıyla anılan bir Sa'dî tekkesi de vardır. Tekkenin adındaki dondurma kelimesi, bilinen dondurma tatlısıyla ilgili değildir. Öte yandan, Mısır'daki Sa'dî tekkelerinde canlı yılan yemek gibi "burhan" gösterilerine rastlandığı söylenirse de İstanbul'da böyle bir gösteriye kalkışan olmamıştır (bak. Rıfaîlik).

Sa'dî tarikatı mensupları, tarikatın asıl merkezi olan Şam'da, Emeviye Camii'nde cuma namazlarından sonra ayin düzenlerlerdi. Merkezdeki bu usulün yansıması olarak İstanbul'da da Ayasofya Camii'nde. özellikle kadir geceleri, Sa'dî ayini düzenlenirdi.

Bendir, mazhar, halile, kudüm, nevbe (sahan kapağına benzer bir kap üzerine gerilmiş deriye, bir kayış ile ritmik darbeler vurularak çalınan değişik çap ve büyüklükteki bir vurmalı saz) gibi vurmalı sazlar, hemen bütün tarikat ayinlerinde kullanılır. Fakat bu sazları sadece ilahi okuyan zâkirler vururlar. Ancak bazı kıyami tekkelerde bayram ve kandillerden önceki, ihya günü veya gecesi denen haftalık ayin zamanlarında düzenlenen ve "nevbe merasimi" diye adlandırılan ayinlerde zâkirlerden başka kimseler de bendir vururlardı. Böylece bayramları ve kandilleri karşılamak amacıyla ayine özel bir şekil verilirdi. Sa'dî tarikatına mahsus özel nevbe töreninde, tevhidhanede bulunan herkes vurmalı saz kullanır. Şeyh efendi, zâkirbaşı, peygamber soyundan olan seyitler ve 12 yaşından küçük şeyh çocukları halile; halifeler ile misafir şeyhler nevbe; zâkirler kudüm; bütün dervişler bendir ve mazhar vururlar. Bu ayinde, önce "nevbe takdimi" denilen, yerde ve gökteki her varlığın Allah'ı zikretmekte olduğunu belirten Kuran ayetleri özel tarzı ile zâkirbaşı tarafından okunur. Sonra Mevlana'mn *Mes*wet>fsinden alman peygamberin Medine Mescidi'nde minber yapılmadan önce sırtını dayayarak hutbe okuduğu direğin (veya kuru hurma ağacı gövdesinin) minberin yapılması ve peygamberin artık sırtını dayamaması ile ayrılık acısından ağlayıp inlemesini anlatan menkıbe (sütun-ı hannâne menkıbesi) yine özel bestesi ile okunur. Bundan sonra bütün sazlar vurularak "İllallah Hay" ve "Allah ya Daim" zikrine başlanır. Sa'dîliğe mahsus bu zikir tarzına "tulûbî nevbe" denir. Sa'dî ayinlerinde ve özellikle nevbe töreninde Arapça güfteli şuuller okunursa da, ağırlık Türkçe ilahilerdedir.

İstanbul'da Sa'dî tarikatı mensupları arasında birçok değerli musikişinas yetişmiştir. Ünlü bestekâr Hacı Faik Bey'in kardeşi Neyzen Salim Bey bunlardan biridir. Üsküdar Ahmediye'de Salı Tekkesi diye anılan Sa'dî dergâhının şeyhi Fethi Efendi'nin halifesi ve damadıdır. Beşiktaş Mevlevîhanesi^) şeyhi ney üstadı Mehmed Said Dede Efendi'nin (ö. 1853) öğrencisidir. Hocası derecesinde olmasa da devrinin en usta neyzenlerinden biri olan Salim Bey, aynı zamanda bestekârdır, Türk musikisinin belki de en tanınmış hicaz peşrevi, onun eseridir.

Salim Bey, Üsküdar Mevlevîhanesi'nde(->) neyzenlik ve neyzenbaşılık görevini sürdürürken, bir yandan da çeşitli kıyami tekkelerine misafir gider, kalbi İsm-i hay ile İsm-i celal zikirlerinde ney üflerdi. 1 ilahisi, 2 şarkısı ve 10 saz eseri olan Salim Bey'in şiirleri de vardır.

Salim Bey'in bağlı olduğu Salı Tekkesi'nin zâkirbaşısı Üsküdarlı Asım Efendi (1877-1940) son devrin önemli zâkirlerindendi. Üsküdar Valide Camii'nde müezzinbaşı olan Âsim Efendi çok iyi zikir idaresi ile tanınmış ve çeşitli kıyami tekkelerinde zâkirlik etmiştir. Ünlü mevlithan Ağaçkakanlı Hafiz Emin Efendi de (ö. 1914) Sa'dî tarikatına bağlı ve Kadem-i Şerif Tekkesi(->) zâkirbaşısı idi.

Zâkir Ebü'l Hâmis Mehmed Efendi (ö. 1937) zâkirliği ve mevlithanlığmdan çok, *Server-i ser-bülendimiz/Hazret-i Pir efendimiz* diye başlayan segah makamındaki ilahisi ile ünlüdür. Kardeşi Cemil Efendi de (ö. 1940) hem zâkir, hem de İstanbul'un ünlü mevlithanlarındandı.

Tekke musikisinin çok sevilen ve bilinen bir eseri olan *Durmuş kapında bunca mürîdân /Huzur-ı şeyhe niyaza geldik* diye başlayan ilahinin güfte şairi olan Şeyh Hacı Ahmed Muhtar Efendi (ö. 1901) Sütlüce'de Sa'dîliğe bağlı Hasırîzade Tekkesi'nin(-*) şeyhi olup, aynı tekkenin şeyhleri Süleyman Sıdkî Efendi'nin (ö. 1837) oğlu ve reisü'l meşayih hattat ve mesnevihan Şeyh Mehmed Elîf Efendi'nin (1850-1927) babasıdır. Şairliğinin yanısıra iyi bir musiki nazariyatçısıydı.

İstanbul'daki önemli Sa'dî merkezlerinden Taşlıburun Tekkesi(->) şeyhi Süleyman Sıdkî Efendi'nin (1805-1890) halifesi ve Eyüp-Kalenderhane Caddesi'ndeki Cafer Paşa Tekkesi'nin şeyhi ve Dolmabahçe Camii başmüezzini Kırımlı Hacı Hafiz Şeyh İsmail Hakkı Efendi (ö. 1911), repertuvarınm genişliği ve çok şuul bilmesi ile tanınmış bir zâkirbaşıydı. Haydarhane Tekkesi şeyhi Kadiri Hafız Ahmed Efendi, Yahya Efendi Tekkesi(->) zâkirbaşısı hattat Nuri Korman (ö. 1951) gibi değerli öğrenciler yetiştirmişti.

Kıyami zikir usulünde, zikir ayinini idare edenlere "reis" denir. Şeyh efendi sadece Hû, Hay, Kayyum gibi, Allah'ın zikredilecek isimlerinden birini belirtip idareyi reise bırakır. Zikir reisliği çok iyi musiki, özellikle de usul bilmeyi gerektirir. İstanbul tekke hayatının son devirlerinde Sa'dî tarikatı mensuplarından çok önemli reisler yetişmiştir. Bunlar arasında Neyzen Salim Bey'in kayınbiraderi olan, Salı Tekkesi şeyhi Şemseddin Efendi ve oğlu Şeyh Kemal (Özaslan) Efendi, bu dergâhın zikir reisi Sobacı Hasan Dede, Samatya'da Sancakdar Hayreddin Tekkesi denilen Sa'dî tekkesinin şeyhi Rifat Efendi sayılabilir (bak. Sancakdar Hayreddin Mescidi ve Tekkesi). "Atatürk'ün hafızı" olarak da tanınan Binbaşı Mızıkalı Hafız Yaşar Okur (1885-1966) Rifat Efendi'nin oğludur. Yaşar Okur 11 yaşında hafiz, 12 yaşında babasına derviş ve tekkenin zâkirbaşısı Aksaraylı âmâ Hafiz Hasan Efendi'ye öğrenci oldu. Bestekâr Vezir Ziya Paşa'dan, Muallim İsmail Hakkı Bey'den dersler aldı. 1914'te Muzika-i Hümayun'a girdi; 1917'de saray müezzini oldu; 1924'te Ankara'da Cumhurbaşkanlığı Fasıl Heyeti şefliğine getirildi. Hafiz Yaşarın 3 ilahisi, 40 kadar da şarkısı vardır. İyi bir icracı olmasının yanısıra, "Yazıcıoğlu Mersiyesi" diye bilinen meşhur hatip Zakirî Hasan Efendi'nin (1545 P-1623) nühüft makamındaki eserinin, özel mersiye tarzı ile okunmasının bugüne aktarılmasında köprü görevi görmüştür.

Türk Musikisi Antolojisi isimli eseriyle, Türk musikisi tarihi hakkında çok etraflı ve faydalı bilgileri, pek çok dini eser güftesini, bestekâr ve icracı olarak pek çok musikişinasın biyografisini toplayıp yayımlayarak Türk musikisi tarihine önemli katkılarda bulunan Sadettin Nüzhet Ergun da (1901-1947) Sa'dî tarikatındandı. Ergun, dayısı olan Üsküdar'daki Hallaç Baba Tekkesin) şeyhi Ahmed Ferid Efendi'nin 1908'de ölümüyle bu tekkenin şeyhliğine tayin edilmişti; yaşının küçüklüğü dolayısıyla, Koska'daki Abdüsselâm Tekkesi(->) şeyhi Hacı Yahya ve Ali Fakrî efendiler kendisinin vekili olarak bu görevi yürüttüler. 1921'de fiilen şeyhliğe başladı. Musikiyi, Üsküdar'da Safvetî Dergâhı şeyhi Said Efendi'den (bak. Şabanîlik) öğrendi. Pek çok şiiri, makalesi ve 30 dolayında kitabı yayımlandı. Şeyh Hüseyin Sadeddin Nüz-

het Efendi, Rıfaî ve Nakşibendî tarikatlarından da icazetnameli idi.

ÖMER TUĞRUL İNANÇER

SADRAZAM

bak. VEZİRAZAM

SADULLAH AĞA (Hacı)

(1760, İstanbul -18 Eylül 1808, İstanbul) Bestekâr.

Küçük yaşta Enderun'a girdi. Önce Seferli, sonra Kilerli koğuşunda eğitim gördü. Endeıun'da musiki dersleri verdi, saray fasıl heyetinin başhanendesi oldu. 20 yıldan fazla bir zaman Enderun'da görev aldıktan sonra sarayın renkli kişilerinden Valide Kethüdası Yusuf Ağa'nın tavsiyesiyle III. Selim'in (hd 1789-1807) musahibi oldu. Koruyucuları III. Selim ile Yusuf Ağa'nın öldürülmelerinden sonra 14 Eylül 1808'de saraydan uzaklaştırıldı; bu olaydan iki gün sonra evinde tabanca ile vuruldu, iki gün sonra öldü. Aynı dönemde Enderun'da aynı adı taşıyan birkaç musikici daha görevli olduğundan, biyografisi çeşitli kaynaklarda birbirine karıştırılmıştır.

Sadullah Ağa, III. Selim döneminin en tanınmış bestekârlarmdandır. Padişah sık sık Sarayburnu ve Boğaziçi gezintilerine çıkar, önceden kumlan çadırlarda dinlenir, sonra musiki fasılları geçilirdi. Bu geziler sırasında Enderun ağaları ve çavuşları musikideki hünerlerini ortaya koyma fırsatı bulurlardı. Çoğu sanatkâr olan musahipler de padişahın söz ve saz meclisinde bulunurlardı. Böyle bir ortamda eser veren Sadullah Ağa, III. Selim'e musahiplik yanında musiki hocalığı da yaptı.

III. Selim döneminin musikide en belirgin özelliği bestekârların geleneksel üslup içinde çeşitli yenilik arayışlarına yönelmeleridir. Sadullah Ağa da geleneksel kurallara sıkı sıkıya bağlı kalmış olmakla birlikte, gelenek içinde kişilikli bir musiki üslubu geliştirmiştir. Ezgileri sade ve içlidir. Eserlerinin güftelerinden de anlaşıldığı gibi, güçlü bir sevme tutkusu Sadullah Ağa'nın işlediği başlıca temadır. Pek çok eseri unutulmuştur. Küçük Mehmed Ağa, Vardakosta Ahmed Ağa ve Hafız Şeyda ile ortaklaşa bestelediği "tahir kâr" da bunlardan biridir. Aşiranzemzeme ve kürditahir makamlarını düzenlemiş, bir yüzyıldır unutulan bayatiaraban makamını da canlandırmıştır. Kimi eserlerinin aynı adı taşıyan başka bestekârlarınkilerle karışmış olabileceği kabul edilmektedir.

Arazbarbuselik ve bayatiaraban takımları, Tanburi İzak'la birlikte bestelediği şedd-i araban takım, suzidil aksak semaisi ("Beni ey gonce-fem bülbül-sıfat nâlân eden sensin"), muhayyer ağır ve yürük semaileri ("Hâl-i siyah-ı gerdeni..." ve "Bir elif çekti sineme cânân bu gece") bu makamlardan klasik fasılların ilk akla gelen örnekleri arasındadır. "Şahım hemîşe lütfün umar bu fütâdecik" mısraıyla başlayan muhayyersümbüle nakış yürük semaisi Sadullah Ağa'nın lirik üslubunun parlak bir örneğidir. "Nideyim sahn-ı çemen seyrini cananım yok" güfteli hicaz-hümayun yürük semaisi ise bütün musikiseverlerin bildiği, çok tanınmış bir eseridir.

Hayatı hakkında ağızdan ağıza dolaşan rivayetler onu saray ve musiki çevreleri dışında da tanınmış bir sanatkâr haline getirmiştir. Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey'in anlattığı ünlü rivayete göre, Sudullah Ağa haremde cariyelere musiki meşk ederken III. Selim'in gözdesi olan bir cariyeye âşık olup onunla sevişir. Olayı öğrenen padişah çok kızar, Sadullah Ağa'nın derhal öldürülmesini emreder. Bu karardan daha sonra padişahın pişman olacağını bilen saray görevlileri bestekârı bir yere hapsederek idamı geciktirirler. Sadullah Ağa hapisteyken, I. bestesi "Padişahım lûtf edip mesrur u şâd eyle beni" mısraıyla başlayan, II. bestede de sevdiği cariye Mihribanin adını kullandığı bayatiaraban takımını besteler ve öğrencilerine öğretir. Takım, saray fasıl heyetince huzurda okunur. Eserlerin zarif üslubunu hemen fark eden padişah bu takımın kimin eseri olduğunu sorar. "Sadullah Ağa kulunuzundur" cevabını alınca çok üzülür. Bunun üzerine saray adamları idam emrinin geciktirildiğini söyleme cesaretini gösterirler. Padişah çok sevinir, idamı geciktirenleri ödüllendirir. Sadullah Ağa'yı da Mihriban'la evlendirir. Pek inandrncı olmayan bu hikâyenin biraz daha akla yatkın sayılabilecek nakilleri de vardır. Söz konusu rivayet Ziya Şakir'in *Sadullah Ağa* adlı romanına konu olmuş, bu roman da filme alınmıştır. Filmde Sadullah Ağayı Münir Nurettin Selçuk, Mihriban'ı da Perihan Altındağ Sözeri canlandırmıştır.

Bibi. Abdülbâkî Nasır Dede, *Tedkik u Tahkik,* Süleymaniye Ktp, Nafiz Paşa Bölümü, no. 1242; Ahmed Efendi (Sır Kâtibi), *Rûzname,* Ankara, 1993; Sadullah Ankaravî, *Mecmua,* Millet Ktp. Ali Emirî Bölümü, Manzum Yazmalar, no. 732; İstanbul Üniversitesi Ktp. *Türkçe Yazmalar,* no. 3353, 3466, 5630; *BOA,* Cevdet Saray Tasnifi, no. 4529, 7326; *TSMArşivi,* no. 2415, 2231; Hızır İiyas Ağa, *Letaif-i Enderun.* İst., 1857; Tayyarzade Atâullah, *Tarihi Atâ,* I-III, 1874-1875; Nuri Şeyda, *İkdam,* 6 Temmuz 1898: Haşim Bey, *Mecmua,* İst.. 1864; Ezgi. *Türk Musikisi,* I-III; İnal, *HoşSada:* H. Yenigün, "Hacı Sadullah Ağa", *Musiki Mecmuası,* S. 108 (1957); Ali Rıza, *Bir Zamanlar;* N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi.* I, Ankara, 1986; Öztuna, *BTMA,* II; S. Aksü't, *Türk Musikisinin 100 Bestekân.* İst.. 1993.

GÜLDENİZ EKMEN

SADULLAH PAŞA YALISI

Çengelköy'de, Kaynana Sokağında yer alır. Bugün Boğaziçi'nde 18. yy'da gelişen sivil mimarlığın temsilcisi olarak ayakta duran nadir yalılardan olan yapı Sadullah Paşa Yalısının harem dairesidir. Selamlık dairesi 20. yy'ın başında yıkılmıştır.

En eskisi 1791'e tarihlenen Bostancıbaşı Defterlerinde I. Abdülhamid (hd 1774-1789) tarafından Darüssaade Ağası Mehmed Ağa'ya verilmiş olarak görülen yalı birkaç kez el değiştirdikten sonra 1872'de Sadullah Paşa tarafından satın alınmıştı. Bugün Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı tarafından korunmaktadır.

Kesişen iki eksen esasına göre tamamıyla aksiyal ve simetrik olan Sadullah Paşa Yalısı küçük ölçeklidir. Merkezi sofa alt katta köşeleri pahlanmış bir dikdörtgen, üst katta beyzi biçimdedir. Üst kat sofası ve otağları anımsatan basık kubbeli tavanı, dönemin özelliklerini yansıtmaktadır. Sofalar uzunluklarınca denize paraleldir. Bu yöndeki eksenin iki yanında birbirinin benzeri iki merdiven vardır. Alt kattaki girişler dört yönde de cephelerin ortasındadır. Her iki katta da, sofaların köşelerine yerleşmiş olan ikişerden sekiz oda yer almaktadır. Her odada dekor farklıdır; kıvrımlı hatlar, kurdeleler, şerit halatlar ile tavan göbeklerinde genellikle yemiş demeti ve şemse kompozisyonları ile duvar resimleri dikkati çekmektedir. Özellikle Topkapı Sarayı ile Salacak'taki Şerefâbâd Sahilsarayı'nın tasviri kayda değerdir. Sofalar bahçe ve deniz yönüne eyvanlarla açılmaktadır. Alt katta bu eyvandan rıhtıma ulaşılmakta, bir yanaşma sahanlığına çıkılmaktadır.

Yalının kuzey kapısı eskiden selamlık tarafına açılırdı. Kuzeydoğu cephesinde gayet büyük ocağıyla yüksek tavanlı mutfak bulunuyordu. Üst katta kuzeydoğu cephesindeki "hanendeler balkonü'na çıkan gizli bir merdiven ve onun yanında mutfağa ait bir boşluk vardır. Kuzey (deniz) cephesinin tümü son tamirlerde değiştirilerek güney cephesine benzetilmiştir.

Bibi. Eldem, *Türk Evi,* I, 218-223; E. Esin, "An Eighteenth Century Yalı' Viewed in the Line of Development of Related Form in Turcic

Sadullah Paşa Yaksı

Kadir Aktay. 1993/Onyx

Architetture", *Atti del secondo Congresso Internazionale di Arte Turca,* Napoli, 1965, s, 83-112; ay, "Sadullah Paşa Yalısı", *Türkiyemiz,* 1975, s. 22-26; O. Erdenen, *Boğaziçi Sahilhaneleri,* II, İst., 1993, s. 288-295.

TÜLAY ARTAN

SAFA HAMAMI

Fatih ilçesinde, Topkapı suriçinde, Safa Sokağı ile Safa Bostan Çıkmazı'nın sınırladığı alanın ortasındadır.

Banisi ve yapım tarihi kesin olarak tespit edilemeyen fevkani hamamın, 1898'de, emekli binbaşı Arif Ahmed Bey tarafından onarıldığı bilinmektedir. O dönemde Arif Ahmed Beyin köşkünün yanında bulunan yapı, köşkün hamamı olarak da değerlendirilmiştir. 20. yyin başında kullanılmayan hamam bir bostan içinde kalmış, 1930'lu yıllarda metruk bir hale gelip uzun yıllar depo olarak kullanılmıştır.

Dikdörtgen bir plana sahip olan hamamın sıcaklık kısmındaki sekiz köşeli göbektaşmın etrafında iki eyvan ile girişin karşısındaki eyvandan geçilen tek halvet odası bulunmaktaydı. Mermerleri ile dikkat çeken hamamın, sıcaklığındaki on kurnanın arasında, mermerden koltukları vardı. Kubbe ile örtülü olan bu kısım üç sıralı filgözlerinden ışık almaktaydı.

Günümüzde bir otopark içinde bulunan hamam, 19801i yıllarda üzerine kurulu olduğu arsanın sahibi Dr. Ahmed Çetinsaya tarafından kısmen yıktırılmıştır. Taş ve tuğla malzemenin kullanıldığı hamamdan geriye, giriş bölümüne ait olan üç duvar kalmıştır. Günümüze ulaşan kalıntılar yapının özelliklerini yansıtmaktan uzaktır.

Bibi. S. Ünver, "istanbul Yedinci Tepe Hamamlarına Dair Bazı Notlar", *VD,* II. 248-249.

YASEMİN SUNER

SAFA, PEYAMİ

(1899, İstanbul-15Haziran 1961, İstanbul) Romancı.

Şair İsmail Safa'nın oğludur. Babası Sivas'ta sürgündeyken öldü (1901). Peyami Safa'nın ailesi zor geçim koşullarıyla boğuşmak durumunda kaldı ve Peyami Safa düzenli bir öğrenim göremedi. Çok genç yaşta çalışma hayatına atıldı. Kendi kendini eğitti. 1914-1918 arası okullarda öğretmendi. Kısa hikâyeler yazmaya başladı. Memurluktan ayrıldı, basında çalıştı, dergiler çıkardı. Son görevi *Son Havadis* gazetesinin başyazarlığıydı. Edirnekapı Mezarlığı'na gömüldü.

Olayları ikinci planda tutan, duygulanım ve düşüncenin öne geçtiği romanlarıyla tanınmış Peyami Safa, bu eserlerinde yakın tarihin İstanbul'unu da dile getirmiştir. *Sözde Kızlar* (1922) Mütareke dönemi İstanbul'unda bir genç kızın moral çöküşle mücadelesidir. Şehrin yüksek tabakası roman boyunca işbirlikçi bir tutum sergiler. Son köşk ve konaklarda, ilk modern "apartmari'larda alaalahey bir yaşam sürülmekte; Anadolu'daki Milli Mücadele hareketiyle âdeta alay edilmektedir. Bu karanlık, kirli İstanbul düşük eğlencelerin, uyuştuaıcunun tutsağı durumundadır. Aynı görünümler ve aynı endişeler I. Dünya Savaşı atmosferindeki İstanbul'u odak almış *Mahşerde* de (1924) sürüp gider. İstanbul'un iş çevrelerini para hırsı, vicdansızlık, züppelik belirlemektedir.

Peyami Safa
TETTVArşivi

Canan (1925), *Bir Akşamdı* (1928), *Şimşek* (1928) madde-ruh. Doğu-Batı. birey-toplum çatışmalarını deşerken, o yılların istanbul hayatından saptayımlara yönelir. Bu romanlarda kent henüz bahçelik, yeşertili ve az nüfusludur. Roman kişileri çoğunlukla köşklerde otururlar. Apartman düzeniyse şehrin eski mimarisini bozmaksızın yeni semtlerde kurulmaktadır. Boğaziçi birçok peyzaj çizmekte, Şişli'deki apartman ve büyük evlerse Avrupai yaşayışın mekânları olarak belirmektedir.

Yazarın kendi hayatından izdüşümlerle yüklü *Dokuzuncu Hariciye Koğuşu* (1930) Erenköy civarındaki bir köşkü, İstanbul'un hastanelerini odak alır. Köşkün dingin dünyasından sonra hastane ortamı yıkık, acılı, korunaksız insan kalabalığıyla dolup taşar. *Fatih--Harbiye* (1931) ise bir tramvay hattı boyunca İstanbul'daki "ikici" yaşayışa eğilir. Fatih'ten Harbiye'ye. alaturkadan alafrangaya yol alınmakta; kültür değerleri *ve* uygarlığın çehresi ruhsal yapının taşıyamayacağı ölçüde değişime uğramaktadır. Müslüman-Türk Fatih'ten yana Peyami Safa, özümsenmemiş Batı'dan ve Batılı hayat tarzlarından derin huzursuzluk duyar. *Bir Tereddütün Romanı* (1933) bir kez daha I. Dünya Savaşı İstanbul'unda bohem çevreleri, varlıklı ortamları gündeme getirir; roman kişileri törel değerlerin İstanbul'unda mı, Batılılaşma içindeki yeni kent hayatında mı ayakta kalabileceklerini duraksayışlarla ifade ederler.

Kalabalık kadrosuyla *Biz İnsanlar* (1939) imparatorluk başkentinin çöküş panoramasıdır. Bir avuç yurtsever İstanbullu. işbirlikçi İstanbul'da yarının dünyasını kurmaya çalışırlar. Kentte tuhaf bir çöküş zenginliğiyle yoksulluk, yıkılış iç içe yaşanır. Geleceğin İstanbul'u bir bilinmezlik olarak saptanır. Nihayet *Matmazel Noraliya 'nın Koltuğu* (1949) Peyami Safa'nın en tedirgin romanı özelliğiyle Büyükada'da bir içe kapanış, çile dünyasını anlatır. Bu roman, tarihi siluetini yitirmiş, değerleri -romancının saptayımıyla- çürümüş İstanbul'da fizikötesi arayışları son çare olarak gösterir. Matmazel Noraliya'nın iç huzuru bir "ada"da bulmuş olması, şehrin asıl yaşayışına duyulmuş güvensizliği dışavurur gibidir.

Peyami Safa, geçim kaygısıyla, pek çok başka roman da yazmış ve bu hafif eserlerinde Server Bedi takma adını kullanmıştır. Hemen hepsinde İstanbul hayatına ilişkin canlı, renkli gözlemlerin yer aldığı Sever Bedi imzalı romanlardan *Cingöz Recai* dizisi İstanbul'da polisiye serüvenlere, *Cumbadan Rumbaya* (1936) Karagümrük'ün Müslüman *ve* yoksul, bir yandan da ikinci elden Batılı dünyasından İstanbul'un modern yeni semtlerine açılışlara yer verir. *Selma ve Gölgesi* (1937) viran Boğaziçi yalılarında fantastik bir dünyayı betimler.

Bibi. C. Kudret, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman,* II, Ankara, 1967; B. Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış,* İst., 1983: A. Oktay, *Cumhuriyet Dönemi Edebiyatı.* Ankara, 1993; C. S. Tarancı. *Peyami Safâ.* İst., 1940.

SELİM İLERİ

SAFFET PAŞA YALISI

Kanlıca Caddesi'nde yer alan ve 1976'da tamamen yanmış bulunan yalı.

Saffet Paşa Yahsı'nı 1760'ta Edhem Efendi adında bir kişinin inşa ettirdiği bilinmektedir. Daha sonra II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) altı defa hariciye nazırlığı, kısa bir süre de sadrazamlık yapan Saffet Paşa'nın (ö. 1883) mülkiyetine geçmiştir. Saffet Paşa, satın aldığı 1865'te harap vaziyette olan yalıyı esaslı surette tamir ettirmiştir. "93 Harbi" olarak bilinen 1876 Osmanlı-Rus Savaşı'nm sonunda Ayastefanos Antlaşması'nı müteakip tarihi bir toplantının yapıldığı Saffet Paşa Yalısı'nda daha sonra, aralarında Prusya Prensi Waldemar, Gloucester düşesi, Bavyera Prensi Konrad, Somerset Maugham ve Agatha Christie'nin de bulunduğu birçok ünlü kişi ağırlanmıştır. Saffet Paşa'nın ölümünden sonra oğlu ve torunları, son olarak da bu aileye mensup Kadri Cenani yalıda ikamet etmişlerdir. Yalının harem bölümü, hareme bağlı hamamı ve üst katında hamlacılara ait odaların bulunduğu kayıkhanesi 20. yy'ın ilk çeyreği içinde yıktırılmıştır. Selamlık bölümü ise 1976'da yanmış, geriye kalan bazı duvar kalıntıları da sonradan yıktırılarak binanın yerine betonarme bir yapı inşa edilmiştir.

İki katlı ahşap yalı, Saffet Paşa'nın gerçekleştirdiği onarım sırasındaki bazı tadilatlara rağmen, Türk sivil mimarisi geleneklerine bağlı tasarımını büyük ölçüde koruyabilmişti. Harem ve selamlık bölümlerinde orta sofalı plan tipinin bir varyantı uygulanmış, söz konusu bölümlerin her iki katında da, yalının arka (bahçe) cep-

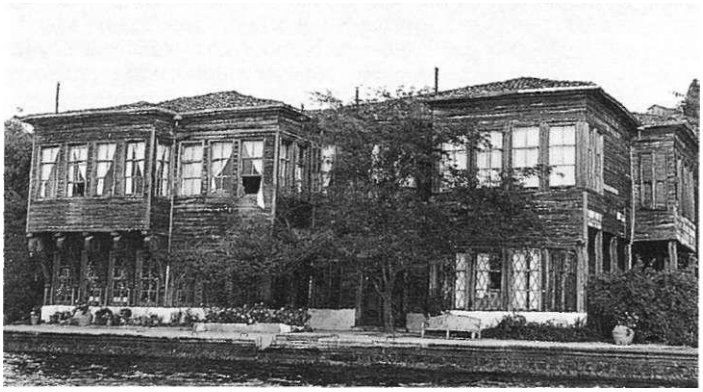

Saffet Paşa Yalısı
Erkin Emiroğlu

hesinden ön (deniz) cephesine kadar uzanan, dikdörtgen planlı sofalar tasarlanmış, katlar arasında bağlantıyı sağlayan üç kollu merdivenler sofaların bahçe tarafına yerleştirilmişti. Sofalara açılan, farklı boyutlarda, dikdörtgen planlı odaların bazıları kavisli konsollar ya da ahşap direklerle desteklenen çıkmalarla genişletilmişti. Selamlık bölümünün esas girişi yan (güney) cephesindeki bir eyvanın içine alınmış, zemini yükseltilen ve mermerle kaplanan bu evyanın önüne rodoskâri çakıl bezemeli bir yüzey konmuştu. Yalının mekânlarında, barok ve ampir üsluplarını yansıtan ahşap oymalı tavan bezemelerinin Hasköy sandalcıları tarafından yapıldığı söylenmektedir. Mekânların çoğunda, Batılılaşma dönemi Osmanlı sivil mimarisine özgü kemerli nişler bulunuyordu. Harem ve selamlık arasındaki avlu, 19. yy'daki onarımda iptal edilerek buraya birtakım servis mekânları ile söz konusu bölümleri birbirine bağlayan iki koridor yerleştirilmişti. Harem kanadının kuzeyine eklemlenen hamamın soğukluk mekânı deniz kıyısında yer almaktaydı.

Bibi. S. Lloyd, "Old Waterside Houses on the Bosphorus: Saffet Paşa Yalısı at Kanlıca", *Anatolian Studies,* VII (1957), s. 163 vd: Eldem. *Plan Tipleri,* 174-175; Eldem, *Türk Evi,* I, 38; Erdenen, *Boğaziçi Sahilhaneleri.* I, 88-95.

M. BAHA TANMAN

SAFİYE SULTAN

(1550 ?, Venedik ? - 1605, İstanbul) III. Muradin(->) başhasekisi, III. Mehmed'in(-») annesi.

"Safiye Haseki", "Safiye Valide Sultan". "Safiye Râbia Sultan", "Venedikli Baffo" adlarıyla da bilinir. Ölümünün daha geç tarihlerde, 1617 ve 162Tde olduğunu veren kaynaklar da vardır.

Safiye Sultanin Venedikli soylu Baffo ailesine mensup olduğu; babası Korfu valisi iken Adriyatik'te seyahat ettiği geminin Türk korsanlarınca vurulması sonucu tutsak düştüğü; Ferhad Paşa'nm Konağımda cariye eğitimi gördükten soma çok güzel ve zeki oluşu nedeniyle 1563'te Manisa Sancakbeyi Şehzade Mürad'a (III) sunulduğu rivayet edilir.

Safiye, 16 Mayıs 1566'da Şehzade Mehmedi (III) doğurarak hasekilik sanını kazandı. Bu sırada I. Süleyman (Kanuni) hayatta olduğundan. Osmanoğulları tarihinde ilk ve son kez, baba-oğul sıralamasında, I. Süleyman, Şehzade Selim (II), Şehzade Murad (III) ve Şehzade Mehmed (III) olmak üzere dört kuşak, aynı yaşam dilimini paylaştılar. Safiye, Murad), tutku derecesinde kendisine bağladı. 1574'te II. Selim'in(->) ölümü üzerine III. Murad tahta çıkınca İstanbul sarayına geldi ve başhaseki oldu. 1585'e değin, saray hareminde Kanuninin kızı Mihrimah. II. Selimin kızı Esmihan ile Muradin annesi Nurbânüdan oluşan üçlüye karşı mücadele verdi. Adı geçenlerin ölümlerinden sonra, Manisa sarayındaki yaşamından beri yanından ayırmadığı sırdaşı ve yoldaşı Râziye Kadınla saray yaşamını ve dış dünyayı denetimi altına almaya çalıştı.

Siyasal açıdan en büyük başarıyı, 1595'te III. Muradin ölümünü gizleyerek oğlu Mehmedin Manisa'dan gelip tahtı elde etmesini sağlamakla gösterdi. Manisa Sancağı'nı ise konağında yetiştiği merhum Ferhad Paşa'nın oğlu müteferrika Hacı Bey'e verdirtti. III. Mehmedin gayriresmi danışmanlığını üstlenen Safiye Sultan, özellikle atamalara müdahaleyi iş edindi. Güvendiği kişileri mirahorluk, kapıcıbaşılık gibi görevlere getirterek kendisine bağlı bir kadro oluşturmayı gözetti. Enderun^) ve birun(->) kadrolarında geniş çaplı değişiklikler yaptırdığı gibi, Kızlar Ağası Hacı Mustafa Ağa'yı da emekliye ayırtarak kendi emektarı Osman Ağa'yı darüssaade ağası tayin ettirdi. Seianikî'nin ifadesiyle III. Mehmed "Vâlide-i sa'adet destgâh ile meşveret buyurup umûr-ı mülk ü millet ahvâlin söyleşmeğe layık" resmi danışmanını Hoca Sadeddin Efendi olarak belirledi. Çünkü, bu konuda, Safiye Sultan oğluna "Şimdi dahil-i meclis ve mahrem-i râz olacak başka kimse yokdur" diyerek uyanda bulunmuştu.

III. Mehmed, annesi Safiye Sultan'a "yevmî üç bin çili akçe vazife (gündelik) ve sâlyâne üç yüz bin yazlık ve üç yüz bin kışlık ferman" ettiği gibi birkaç ay sonra da "güzide zeametlerden 10 yükden mütecaviz has paşmaklık" tahsis etti. Sadaret Kaymakamı İbrahim Paşa, Şaban 1003/Mayıs 1595 sonunda İstanbul'a özgü bir gelenek olan "şek-bûk" münasebetiyle Yenihisar semtindeki kendi tasarrufunda bulunan Feridun Bey Bahçesi'nde Safiye Sultan ile kızları Ayşe ve Fatma sultanlara günlerce süren bir ziyafet verdi. "Şahane tekellüfat ile bî-bedel pişkeşler ve hediyeler çekildi. Küllî masraf olub" türlü yemek ve yiyecekler dökülüp saçıldı. III. Mehmed de 50.000 dinarın harcandığı bu ziyafete katıldı. Haziran 1596'da III. Mehmed Engürüs (Macaristan) seferi için Davartpaşa ordugâhına çıktığında Safiye Sultan, oğlunu uğurlamak ve "şefkat ve muhabbetini göstermek" üzere yanına kızlarını da alıp arabalarla Davutpaşa Çiftliğine geldi. Avlanmak gerekçesiyle ordugâhtan ayrılan III. Mehmed, bir süre annesi ve kız kardeşleriyle birlikte oldu. Bu buluşma bir kez de Halkalı Sarayı'nda yinelendi. "Giceden yetişüb yine izz-i huzûr-ı şehinşâhî ile mülakat eyleyi bu def'â hezâr iştiyak ve derd-i hasret ile vedâlaşub dide-giryân ve ciğer püryân" ayrıldılar.

Safiye Sultani İstanbul'a dönüşte Sadaret Kaymakamı Hasan Paşa Edirnekapı'da 1.000 nefer korucu ve yeniçeri ile karşıladı. Alayla saraya götürdü. Bu gidiş sırasında Safiye Sultan sefere gitmekte olan yeniçeri ve sipahi bölüklerine arabasından avuç avuç filoriler, çil akçeler saçtı. III. Mehmed, sefere çıkarken sadaret kaymakamına, her konuda annesine danışmasını emrettiğinden Hasan Paşa, atama ve tebdilleri kendisine inha etmekteydi. Örneğin, İstanbul kadısının değiştirilmesi için cepheden gelen fermanı duyurduğunda, Safiye Sultan, halkın kadıdan hoşnut olduğunu, yerinde kalmasının uygun olacağını bildirdi ve bir kapıcıbaşı ile durum cephedeki padişaha arz edildi.

Hayrata düşkün olan Safiye Sultan, oğlunun sağ salim seferden dönmesi dileğiyle ve alacaklarını toplattıktan sonra Âşık Paşa Mahallesi'nde İmam Gazalî'nin soyundan ermişliğine İnanılan bir zatın kabri üstüne türbe yaptırdı. Eğri'nin fethedildiği haberi gelince de İstanbul'daki yoksullara, dullara ve yetimlere bol sadaka dağıttı. Sefer dönüşü sırasında III. Mehmedin, kız kardeşi Ayşe Sultanin eşi olan Kanijeli İbrahim Paşa'yı vezirazamlıktan azlettiği ve Sinan Paşa'yı atadığı haberi İstanbul'a ulaşınca Safiye Sultan oğluna bir mektup yazıp damadı İbrahim Paşa'nm yeniden vezirazam olmasını sağladı.

Oğlunun zaferi anısına Davutpaşa'da bir kır köşkü yaptırtan Safiye Sultan, burada büyük bir ziyafet de hazırlatmıştı. Kendisi ve harem halkı arabalarla Davutpaşa'ya gelerek III. Mehmedi karşıladılar.

Ester Kira Kadın ve İstanbullu Yahudi sarraflar aracılığı ile herkesten rüşvet aldığı konuşulan Safiye Sultan, İngiliz Elçisi Lello'nun raporuna göre Hadım Hasan Paşa'dan vezirazamlığı (3 Kasım 1597-8 Nisan 1598) karşılığında büyük bir rüşvet almıştı. Başmusahibi olan Kira Kadın, valide sultanın bir bakıma "rüşvet eli" idi. Bu kadm aracılığı ile İstanbul'daki Venedik elçisiyle gizlice haberleştiği gibi Floransanlı Medicis ailesinin kimi bireyleriyle de mektuplaşıyordu. Öte yandan Kraliçe I. Elizabeth'in gönderdiği hediyeler karşılığında İngiltere'ye birtakım ticari ayrıcalıklar tanınmasına da önayak oldu.

Edindiği muazzam servetin bir kısmıyla "cami-i şerif, imaret ve ribat" yaptırtmak isteyen Safiye Sultan, yer olarak Eminönü İskelesi civarındaki Yahudi mahallesini seçti. Burada "kifayet miktarı kârgir yapılu evler alınub" yıkıldı ve külliyenin yapımı hazırlıkları başlatıldı. Darüssaade Ağası Osman Ağa'nm kethüdası kapıcı Kara Mehmed, bina emini atandı. Sadrazam Hasan Paşa da fırsat buldukça evlerin ve binaların yıkılması, arsanın temizlenmesi çalışmalarını yoklamaya gitti. Caminin temeli 7 Nisan 1598'de devlet erkânının katıldığı bir törenle kazılmaya başlandı. Fakat temel çukurlarını değirmen döndürecek kadar sular bastığından "server-i serdar-ı mühendisân-ı rüzgâr mimar Dâvud Ağa" olanca yeteneğini gösterdi ve ilk temel taşı, 20 Temmuz 1598'de kondu. Aynı günlerde, yapımı tasarlanan Valide Sultan Medresesi için de Sarıgürzzade Kaynı denen ve Şeyh Ebu'l-Vefa Camii'nde ders veren Mustafa Efendi atandı. Yine, Safiye Sultan, ordunun ve donanmanın güçlendirilmesi için açılan kampanyaya katılarak "iki kese altun çıkartub" top arabalarının yenilenmesine, yeteri kadar beygir alınmasına katkıda bulundu.

Ekim 1599 sonunda III. Mehmed'le birlikte Davud Paşa Sarayı'ndan Topkapı Sarayı'na dönüşlerinde padişahın ve valide sultanın arabalarının önünü kesen işsiz medrese mezunları, Anadolu Kazaskeri Muhyiddin Efendi'nin rüşvet yediğini, kadılıkları sattığım ileri sürdüler. Safiye Sultan'ın arabasını durdurup "Beyhude figan eyleyüb halk-ı âleme eltâf-ı âliyeniz mebzuldür. Bizim dahi duamızı almanız gerekir" dediler. Buradan, Divan-ı Hümayun'a yürüyüp adı geçen kazaskerin azlini istediler. O yılın aralık ayında İstanbul'a gelen İran Elçisi Hüseyin Bey ile eşi Güliter Hatun, valide sultana "tuhaf ve hedâyâ-yı akmîşe-i diyar-ı Acem pişkeşleri" sundular. Mart 1600'e gelindiğinde, Eminönü'nde yapımı devam eden cami inşaatıyla ilgili haksızlık ve yolsuzluklar, örtbas edilemeyecek biçimde ortaya çıktı. Kamulaştırma bedelleri ödenmeden evler, dükkânlar yıkıldığı gibi bir kilise ile bir sinagog da yıkılmıştı. Şikâyetçi olarak Divan-ı Hümayun'a başvuranların sayısı giderek artmaktaydı. Cemaatler ise yıkılan ibadethanelerinin yerine yenilerini yapmak istemekteydiler. Bunun için elaltından valide sultana rüşvet verdiler. Bunlara "birer virane kiliselerini" yenilemek üzere beratlar verildi. Ancak bu işlem de İstanbul ulemasını birbirine düşürdü. Hıristiyanların yaptırdığı yeni kilise subaşı ve muhtesip tarafından yıktırıldı. Ulemanın bir bölümü Safiye Sultan'a mektup yazıp "Zuhr-ı ahiretiniz olıcak hayrat ve hasenatınız hukuk-ı ibâd ile âlûdedür ve nâ-meşrû olan umurda sebat olmaz" diye uyarıda bulundular. Bina emini suçlu bulunup değiştirilerek Safiye Sultan aklanmaya çalışıldı. Ester Kira Kadın ile oğlunun, ayaklanan sipahiler tarafından öldürülmeleri olayından etkilenen Safiye Sultan, kızı Fatma Sultan'ın eşi Kaptan-ı Derya Halil Paşa'nın emekliye ayrılmak istemesine de izin vermedi. Aleyhinde gelişen olaylardan, damatları İbrahim ve Halil paşaları sorumlu tutup "Benüm damatlarım bana düşmendir. Namus-ı devlet ü saltanat böyle hıfz olunmamak gerek idi. Kul taifesinin bu veçhile hücumunda ikisinin de rey ve marifetleri vardur. Yahudiye (Kira Kadın) siyaset (idam) mukarrer oldu. Böyle fahiş veçhile olmak ne lazım idi? Deryaya atılsa olmaz mıydı?" dedi.

Safiye Sultanin son siyasi hatası, III. Mehmed'i, oğlu Şehzade Mahmud'u boğdurtmaya yöneltmesi olmuştur. 1603'teki bu olaydan bir süre sonra III. Mehmed de ölünce tahta çıkan I. Ahmed(->) büyükannesi Safiye Sultani, dairesindeki cariyeleri ile Eski Saray'a gönderdi. Onun burada ne kadar yaşadığı konusunda kesin bilgi yoktur.

Büyük kızı Ayşe Sultan (ö. 1605) 1586'da görkemli bir düğünle Kanijeli İbrahim Paşa ile, onun 1601'deki ölümünün ardından da Güzelce Mahmud Paşa ile evlenmişti. Ayşe Sultan, İbrahim Paşa için Şehzadebaşı'nda bir çeşme yaptırtmış, kurduğu vakıfla da İstanbul hapishanelerindeki borçlu mahkûmların borçlarının ödenip serbest bırakılmaları için olanak sağlanmıştır. İkinci kızı Fatma Sultanin 1593'te Halil Paşa ile evlenişinde de büyük bir saray düğünü düzenlenmiş ve Divan-ı Hümayun çalışmaları bir hafta boyunca tatil edilmişti. Fatma Sultanin yaşamı ve ölümü konusunda da yeterli bilgi yoktur.

Bibi. *Taih-i Selânikî,* I-II, 426-850; Ahmed Refik, *Kadınlar Saltanatı,* I, İst.. 1332. s. 99 vd; Lello, *Bello'nun Muhtırası,* (çev. Orhan Buriman), Ankara. 1952, s. 41; Danişmend, *Kronoloji,* III, 3 vd; N. M. Penzer, *The Harem,* Londra. 1936, s. 187; Uluçay, *Padişahların Kadınları,* 43; M. Ç. Uluçay, *Harem,* II. Ankara, 1985, s. 48, 145-146; T. Hasırcıoğlu "Osmanlı Sarayında Saltanat Süren Kadınlardan Nurbânu ve Safiye Sultanlar", *Resimli Tarih Mecmuası,* S. 2/74 (Şubat 1956), s. 96 vd.

NECDET SAKAOĞLU

SAFVETÎ TEKKESİ

bak. AGAÇAYIRI MESCİDİ VE TEKKESİ

SAĞLAM, TEVFİK

(27Mayıs 1882, İstanbul - 11 Temmuz 1963, İstanbul) Hekim.

Sultanahmet'teki Nakilbend İptidai Mektebi ve Soğukçeşme Askeri Rüştiyesi'nden sonra 1898'de Askeri Tıbbiye İdadisi'ni 1903'te de Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'yi(->) bitirdi. Gülhane Tatbikat Mektebi ve Seririyat Hastanesi'nde(->) bir yıl Süleyman Numan Paşa'nm yanında staj yaparak 1904'te sertifika aldı. 1905'te, Gülhane'deki iç hastalıkları kliniğine asistan oldu. 1906'da açılan, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane seririyat-ı dahiliye (iç hastalıkları kliniği) muallim muavinliği sınavını kazanarak akademik kariyere başladı. Burada, frengi spiroketi üzerine yaptığı çalışmaları dolayısıyla kendisine. 4. rütbeden Mecidi Nişanı verilmiştir. 1909'da Haydarpaşa'da kurulan Tıp Fakültesi'nin II. seririyat-ı dahiliye laboratuvar şefliğine getirildi. 1912-1913'teki Balkan Savaşı'nda, Selanik, Manastır, Pirlepe, Hadımköy, Rusçuk ve Yassıviran'da görev yaptı. Tifüse yakalanınca İstanbul'a nakledilerek tedavi amacıyla \Viesbaden'e gönderildi, dönüşünde Mart 1914 te Tıp Fakültesi'nden istifa ederek askerlik görevini sürdürdü.

I. Dünya Savaşı'nda İstanbul I. Kolordu hıfzıssıhha müşavirliğine, Ocak 1915'te II. Ordu başhekimliğine, Şubat 1915'te ise Erzurum'daki III. Ordu emrine verilmiştir. Mart 1915'te III. Ordu sıhhiye reisi olan Sağlam, Haziran 1918'de Şark Ordular Sıhhiye Grubu sıhhiye müfettişliğine atandı. III. Ordu'nun tifüs, kolera gibi salgınlardan korunmasında büyük rolü olmuştur. 1916'da Erzurum ve Trabzon'da çıkan kolera salgmmdaki üstün hizmeti, Harp Madalyası ile, III. Ordu mıntıkasında, salgın hastalıklarla mücadeledeki başarılı çalışmalarından dolayı da 2. rütbeden Mecidi Nişanı ile ödüllendirilmiştir. O yıllarda büyük yokluklar ve olanaksızlıklar karşısında başardığı sağlık hizmetleri hayranlık uyandıracak düzeydedir. Bu çalışmalarını anlattığı, *Büyük Haıpte 3'üncü Orduda Sıhhî Hizmet* (İst., 1941) adlı kitabı bugün bile askeri hekimliğe ışık tutacak değerdedir.

Sağlam Mütareke'den sonra 1919'da Gülhane Hastanesi başhekimliği ve iç hastalıkları kliniği muallimliğine; ek olarak, Nisan 1919'da Tıp Fakültesi mebadi-i emraz-ı dahiliye (iç hastalıklarına giriş, propödötik) muallim muavinliği ve Gülhane'de, seferde hizmet-i sıhhiye muallimlikleri ile görevlendirildi, ayrıca Harbiye Nezareti'ndeki Tarih-i Harb-i Sıhhi Komisyonu başkanlığına getirildi. 1919'da İstanbul'da görülen veba salgınında, Sıhhiye Müdüriyeti Umumisi'nde oluşturulan Veba Komisyonu'nda çalıştı. 1921'de emraz-ı dahiliye müderrisliğine getirildi. Aynı yıl Ankara'ya gitti ve Milli Müdafaa Vekâleti Sıhhat Dairesi reisliğine atandı. Ancak hazırladığı program onaylanmayınca Ocak 1922'de istifa etti ve Mevki Hastanesi'nde hekim olarak çalıştı. Kurtuluş Savaşı bitince İstanbul'a dönen Sağlam, Mayıs 1923'te Gülha-

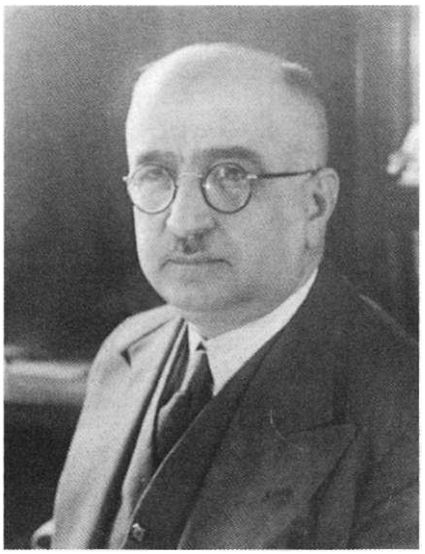

Tevfik Sağlam
Nuran Yüdınm arşivi

ne iç hastalıkları muallimliğine, Mayıs 1924' te ise Tıp Fakültesi propödötik muallimliğine getirildi. Mayıs 1926'da da emraz-ı dahiliye (iç hastalıkları) müderrisliğine seçildi.

Sağlam, 1927'de ikinci kez Milli Müdafaa Vekâleti Sıhhat Dairesi reisliğine atandı, rütbesi de mirliva (tuğgeneral) oldu. Bu görevi için fakülteden izin almış ancak bir yılın sonunda müstafi sayılarak Tıp Fakültesindeki görevine son verilmiştir. 1928'de askerlikten emekli oldu. 1929'da yeni kurulan İstanbul Etibba Odası'na başkan seçildi. 1931'de Gureba Hastanesi'nde dahiliye mütehassısı olarak çalışmaya başladı. Aynı yıl ikinci kez Tıp Fakültesi iç hastalıkları profesörlüğüne getirildi. Sağlam, 1933 üniversite reformunda ordinaryüs profesör olarak fakülte dekanlığına getirildi. 1934' te iç hastalıkları kliniği kaldırılınca fakülteden ayrıldı. 1936-1942 arasmda Haydarpaşa Numune Hastanesi'nde dahiliye mütehassısı olarak çalıştı. 1942'de Tıp Fakültesinde yeni kurulan III. iç hastalıkları ordinaryüs profesörlüğüne ve birkaç ay sonra da İstanbul Üniversitesi rektörlüğüne atandı. Bu görevi 1946'ya kadar sürdürdü. Türkiye'de ilk kalp kateterizasyonu 1947'de Tevfik Sağlaman kliniğinde yapılmış, karaciğer ponksiyon biyopsisi en geniş biçimde bu klinikte uygulanmıştır. 1951'de kurduğu, ftizyoloji kürsüsünün direktörlüğünü de üstlenen Sağlam, 1952' de emekli olmuştur.

Sağlam'm İstanbul'da 1927'de kurduğu ilk Verem Savaş. Derneği bu hastalığa karşı yürütülen savaşın ilk adımıdır. İstanbul'un çeşitli semtlerinde dispanserler ile Erenköy Sanatoryumu'nun faaliyete geçmesinde etkin rol oynamıştır. 1948'de İsviçre ve İngiltere'de verem hakkmda iki ay incelemelerde bulunduktan sonra aynı yıl Türkiye'de Ulusal Verem Savaşı Derneğini kurmuştur. Bu derneğin başkanlığını yaptığı 15 yıl içinde birçok il ve ilçede verem dispanserlerinin açılmasını, tüberkülin testi ve BCG aşısı kampanyalarının başlatılmasını, köylere gönderilen gezici röntgen ve tarama ekipleri ile bu hastalıkla savaşın etkili bir biçimde yürütülmesini sağlamıştır. Kişisel çabalarıyla Milletlerarası Verem Olgunlaşma ve Gösteri Merkezi kurularak burada birçok hekim ve hemşirenin verem savaşı konusunda yetiştirilmesini sağlamıştır.

İstanbul Halk Sağlığı Eğitimi Milli Komitesi başkanlığı da yapan Sağlam ayrıca uluslararası tüberküloz ve halk sağlık eğitimi birliklerinin, bilimsel ve idari komitelerinde önemli ve aktif görevlerde bulunmuştur.

1949'da, Halide Edip Adıvar ile birlikte, Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu (UNESCO), Türkiye Milli Komisyonu Yönetim Kurulu üyeliğine seçilmiş, 1951'de de Fransız Hükümeti tarafından Legion d'Honneur Nişanı Officier rütbesine layık görülmüştür. Bütün mirasını kurucusu olduğu Verem Savaş Derneğine bırakmıştır. İç hastalıkları konusunda ders kitapları ymmda *Hayatım* (İst., 1947) ve *Nasıl Okudum* (İst., 1959) adlı anı kitapları vardır.

Bibi. Gövsa, *Türk Meşhurları,* 338; F. Erden, *Türk Hekimleri Biyografisi,* İst., 1948, s. 188-189; T. Sağlam. "İç Hastalıkları Kliniğinde Eli Sene", *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası,* c. 15, S. 2 (1952), s. 437-450: İ. Titiz, *Gülhane İç Hastalıkları Klinikleri Tarihi (1898-1953),* Ankara, 1960, s. 70-82; E. Ş. Egeli, "Tevfik Sağlamın Hayat Hikâyesi". *Tüberküloz,* c. XVII, no. 3 (1963); R. Ural, "Ord. Prof. Dr. Tevfik Sağlam". *Yaşamak Yolu,* S. 335-336 (Ağustos-Eylül, 1964), s. 2-3; İ. Tez. *Tevfik Sağlam,* İst.. 1965.

NURAN YILDIRIM

SAĞLIK HİZMETLERİ

Bizans Dönemi

2. yy in sonu ve 3. yyin başında, hasta tedavisinde büyük önemi olan Asklepiaos kültü sonraları güçlenen Hıristiyanlığa intibak etmiş, Tanrı Asklepiaos'a verilmiş olan "soter" (kurtarıcı) adı, bu kez İsa'ya atfedilmiş, Asklepiaos mabetlerinde geceleyerek şifa beklemenin yerini de, hastaların bazı kiliselerde sabahlayarak azizlerden yardım istemesi almıştır. Halk, bazı azizlerin hatıra ve röliklerinin mucizevi özellikleri olduğuna inanarak bunlardan yardım ummuştur. Bu azizler arasında, "anargiroi" (hayır için tedavi edenler) adı verilenlerin aslında hekim oldukları bilinmektedir.

Bizans İmparatoru II. İustinos (hd 565-578), anargiroi azizlerden Kosmas ve Damianos kardeşler adına, İstanbul'da 2 kilise yaptırmıştır. Bunlardan 569'a doğru yapılanının Sofia'nm Limanı'nın kuzeydoğusunda bugünkü Gedikpaşa'da olduğu tahmin edilmektedir. Avnı azizler adına yaptırılmış büyük bir manastır ise, Kosmidion'da(-0 bulunuyordu. Önemli bir hekim aziz olan Lukas için de Konstantinopolis'te muhtemelen Altımermer'de bir kilise yapılmıştı. Bizans döneminde çok önem verilen Nikomedialı Pantelaimon için de İstanbul'da birçok kilise yapılmış; I. İustinianos (hd 527-565) bu aziz adına Yuşa Tepesi'ndeki kilise ile cüzamhaneyi tamir ettirmiştir. Ortaçağın en korkulan hastalıklarından olan cüzam için 6. yy'da Ayios Zootikos Cüzamhanesi'nin kurulduğu; 624 ve 969-976'da ona'rıldığı; 1200'e doğru hâlâ faaliyette olduğu bilinmektedir. İs-Pigas adında bir yerin ötesinde kurulduğu tespit edilen cüzamhanenin, Kuzguncuk ile Üsküdar arasmda veya Tünelin Beyoğlu tarafında olduğu ileri sürülmüştür.

Bu dönemde, hastalıkların yayılmasında bazı cinlerin etkisi olduğu kabul ediliyor, bu cinlerin ve kötü gözlerin etkisini önlemek için rakamların sihrinden (Kabbala)' ve Uzakdoğu, eski Mezopotamya ve Mısır inanışlarına ait bazı sembollerden şifa umuluyordu.

latrosofia adı verilen halk için sağlık kitapları, ilaç ve reçeteler ile eski hekimlerin verdikleri bilgiler, çeşitli batıl inanışlar, sihir ve büyü formülleri içermekteydi.

Bizans döneminde Konstantinopolis'te köle hekimler ve serbest hekimler faaliyet göstermekteydi. Kadın hastalıkları ve doğumlar ise kadın ebelerin sorumluluğundaydı. Teodosios kanunlarına göre. kadın ebeler, hekimlerle aynı imtiyazlara sahipti. Köle ve serbest hekimler ile ebelerin ücretleri yasalarla belirlenmişti. Batıdaki uygulamanın aksine Bizans'ta hekimler ile cerrahlar aynı düzeyde görülür, ancak kadın hekimler daha az ücret alırlardı. İustinianos kanunları, yoksulların parasız bakılmalarını sağlamıştı. Orduda bir ilkyardım teşkilatı vardı, savaş gemilerinde de hekim bulunmaktaydı.

Manastırlarda her meslekten rahip ve keşişlerin arasmda hekimler de vardı. Zaman zaman rahip-hekimlerin dışarıda çalışmaları yasaklanıyordu. İustinianos, bir rahip-hekim tarafından tedavi edilmişti. Sarayburnu'ndaki Mangana Manastırı ile Laleİi civarındaki Bodrum Camii(->) yerindeki Mirelaion Manastrrîna mensup rahip-hekimlerin varlığı bilinmektedir. Bu hekimlerin manastır mensupları ile sokaklarda görülen yoksul hastaları tedavi ettikleri tahmin edilmektedir. Bizans manastırlarının dış dünya ile ilişkileri sıkı kurallara bağlı olduğundan buraları sivillere açık birer tedavi yurdu değildi. Yanında mükemmel teşkilatlanmış bir hastane olmasına rağmen Pantokrator Manastırı rahipleri bile manastır içindeki ayrı bir pavyonda tedavi edilmekteydi. Bizans'ın son döneminde İstanbul hekimlerinin şehir dışına çıkmaları yasaklanmıştı.

Bizans'ın ilk döneminde, Konstantinopolis'in bir tıp öğretimi merkezi olduğu ileri sürülmüşse de bunu kanıtlayacak yeterli delil yoktur. Ancak 12. yy'da Fatih Camii'nin yerinde bulunan Havariyun Kilisesinin^) bahçesindeki şadırvanın başında tıp dersleri verildiği bilinmektedir. Bu dersler tartışmalı diyaloglar şeklinde yapılmaktaydı.

Konstantinopolis Patriği İoannes Hrisostomos (344-407) Konstantinopolis'te birçok hastane yaptırarak hekimler görevlendirmiş, bunun karşılığında kilisenin servetini ziyan etmekle itham edilmiştir. Bu hastanelerin binaları hakkında bir bilgi yoktur. Teofilosün da (hd 829-842), İstanbul'un kuzeybatısında bulunan Patrik İsidorosün evinde bir hastane yaptırdığı bilinmektedir.

Bizans döneminin ilk resmi tıp okulu, II. İoannes Komnenos (hd 1118-1143) tarafından Pantokrator Manastın'na ek olarak kurulmuştur. Burası bir tıp fakültesi değil, Pantokrator Hastanesi'ne personel yetiştiren bir okuldu. Bundan önce hekimler, yaşlı hekimlerden ücretli aldıkları özel derslerle yetişmekte ve tıp üstatları önünde geçirdikleri bir sınavda başarılı oldukları takdirde, kendilerine serbest hekimlik yapma hakkı veren bir belge almaktaydılar Aktuarios adı verilen hassa hekimi bütün hekimlerin başıydı.

Konstantinopolis'in Latinler tarafından işgali sırasında (1204-1261) tıp ve felsefe öğretimi canlılık kazanmıştır. 14. yy'ın başında, filozof ve tarihçi Planudes, aralarında hassa hekimi olan İoannes Zahariasln da bulunduğu öğrencilerine, Kalenderhane Camii(->) binasının da ait olduğu tahmin edilen Akataleptos Manastırı yanında ders veriyordu.

Bizans'ın çökmesine yarım asır kala,

Konstantinopolis'te tıp öğretimine de yer veren, Batı'dakilere benzer bir üniversite açılmıştır. Sırp Kralı II. Uroş Milutin (1282-1320) tarafından 1296'da, Karagümrük havalisindeki Prodromos Petra Manastırı'na ek olarak kurulan "Ksenon tou kralou" (Kral Hastanesi) içinde faaliyete geçen bu öğretim merkezinin öğrencileri hastane personeliydi. Hastane ve düşkünlerevi olarak da kullanılan bu sağlık kurumu, Khora (Hora) Manastırı (Kariye CamiiH) yakınlarındaydı.

Bizans'ta "nosokomion" adı verilen hastaneler, "ksenon" genel adı altında da yer almaktaydı. "Ksenon" sözcüğü, hastane, kervansaray, düşkünlerevi, yetimhane ve cüzamhane gibi bütün sosyal yardım kurumlarını ifade etmekteydi. I. îustinianos, Konstantinopolis'te evsiz yoksulları barındırmak için ksenon adı verilen binalar yaptırmıştı. Ayrıca şehirde hasta ve düşkün yaşlıları barındırmak için "gerontokomion" adı verilen yurtlar ile tövbe etmiş fahişelere ayrılmış yurtlar da bulunmaktaydı. Anna Komnena, 1110'a doğru, Sarayburnu-Topkapı Sarayı civarında genel olarak "orfanotrophaion adı verilen yetimhanelerden birini yaptırmıştı. Bazı kaynaklara göre, Aya İrini ile Ayasofya arasında bugünkü Soğukçeşme Sokağı yerinde bulunan Sampson Ksenodohion'unda(->) hekimler de bulunmaktaydı. 1204'e kadar faaliyetini sürdüren ve bu tarihten itibaren papanın yönetimine geçen bu bina, Konstantinopolis'in en tanınmış düşkünler yurduydu. Ancak bu kurumların hepsi, tedavi amacıyla değil, yardıma muhtaç yoksul kişilere bir yer temin etmek gayesiyle açılmıştı.

İstanbul'un Bizans dönemindeki en büyük ve ünlü hastanesi, 1135'e doğru İmparator II. İoannes Komnenos'un eşi Eirene tarafından kurulan Pantokrator Manastırı yanındaki hastaneydi. Hastanenin 1135'te düzenlenen vakfiyesine göre; bu hastanede beş bölüm ve ayrıca saralılara ayrılmış özel bir yer bulunmaktaydı. Yara ve kırıkların tedavi edildiği cerrahi bölümü 10 yataklıydı. 8 yatağı bulunan diğer bölümde ise ağır hastalıklar ve bağırsak hastalıkları tedavi edilmekteydi. Diğer iki servisteki onar yatak kronik hastalıklara ayrılmıştı. 12 yataklı son servis ise sadece kadın hastalara aitti. Her serviste ayrıca birer yedek yatak bulunmaktaydı. Şiltelerinin ortasında delik bulunan 6 yatak ümitsiz hastalar ile ağır yaralılara aitti.

Pantokrator Manastırı Hastanesi'nde her gün vizit ve klinik muayeneler yapılır, hasta muayenesi için evlere de gidilirdi. Hastanede pek çok hekim, asistan , kadın ve erkek hastabakıcı ile 5 eczacı görev yapmaktaydı. Dışarıdaki hastalara önce asistan gönderilir, onun raporuna göre uzman hekim giderdi.

Pantokrator Manastın Hastanesi'ne bağlı tıp okulunda hekim çocukları eğitim görürdü. Önce manastır mensuplarını tedavi ederek pratik bilgilerini geliştiren bu gençler asistan olurlar, sonra da uzman sınıfına geçerlerdi. Hastaneden başka burada, sadece manastır mensuplarına ayrılmış

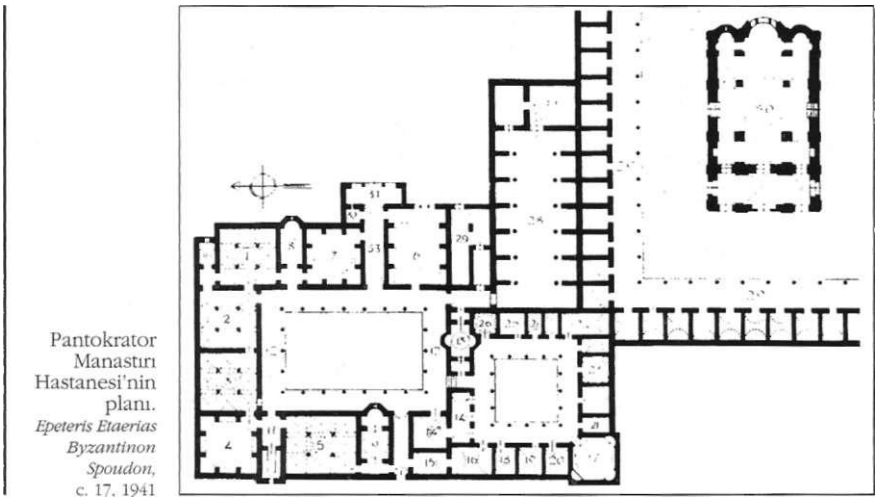

Pantokrator Manastırı Hastanesi'nin planı. *Epeteris Etaerias Byzantinon Spoudon,* c. 17, 1941

özel bir yer ve 24 yataklı bir de yaşlılar yurdu bulunmaktaydı. Manastırın fırını, mutfağı, hamamı ve bir de kütüphanesi vardı.

Manastır ve kilise, Bizans'm son zamanlarına kadar önemini korumuştur. Ancak, Latin istilasına kadar faaliyette olduğu bilinen hastane hakkında bir bilgi yoktur.

VIII. Mihael Paleologos'un (hd 1261-1282) eşi Teodora, 1284'e doğru Lips Manastırı'nı genişletmiş ve buna bir de hastane ekletmiştir. Fetihten bir süre sonra Molla Fenarîzade Alaeddin Ali Efendi tarafından cami yapılan kilisesi Vatan Caddesi'ndedir. Vakfiyesinden buradaki hastanenin 15 yatağa sahip olduğu, buraya ancak haftada bir gün hekim geldiği anlaşılmaktadır.

O dönemde, Avrupa'daki hastanelerde olduğu gibi, bu hastanelerde de hastalar tıbbi bilgilere göre tedavi edilmiyorlardı. Bunlar hastaları ölünceye kadar tecrit eden dini karakterde kurumlardı. Bizans tmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü bin yıllık zaman dilimi boyunca, bu hastanelerin, birkaçı hariç çoğunun adlarına rastlanmaması bunların zamanla ortadan kalktığını göstermektedir.

Bizans döneminde, Konstantinopolis'teki sağlık kuruluşlarının sayısı ve niteliği göz önünde tutulursa, sağlık hizmetlerinin şehir halkının ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı Dönemi

Osmanlılar, Selçuklulardan devraldıkları bir darüşşifa geleneğine sahipti. Fethettikleri yerlerde sağlık kuruluşu yoksa veya olanlar yetersizse hemen yeni darüşşifalar yaptırırlardı. Nitekim Anadolu'da Selçuklulardan kalan darüşşifalar aynen korunmuş ve bunlara yenileri de eklenmişti. Bu darüşşifalardaki sağlık personeli dini bir teşekküle mensup değildi. Buralarda görevli hekimler, hastaları tıbbi bilgilere göre tedavi, etmekte ve öğrencilerine hasta başında klinik eğitim vererek hekim yetiştirmekteydiler. Bu itibarla darüşşifalar birer tıp okulu niteliği taşımaktaydı (bak. darüşşifalar).

İstanbul fethedildiğinde, şehirdeki tek sağlık kurumu olan Pantokrator Hastanesi'nin yeterli olmadığı düşünülerek hemen Fatih Külliyesi'nin(-») yapımına başlanmıştı. Bu külliyede, dönemin en büyük hastanelerinden biri olan Fatih Darüşşifası da yer almaktaydı. Osmanlılar ayrıca İstanbul'da, darüşşifa, bimarhane, şifahane, tımarhane adları verilen hastaneler ile cüzamhaneler ve tabhaneler (dinlenme evleri) de kurmuşlardır. 19. yy'dan itibaren yeni hastaneler açılmaya başlanınca, daha önce tam teşekküllü birer hastane olan kimi eski darüşşifalar kadın ve erkek akıl hastalarına ayrılmış ve ondan sonra tımarhane, bimarhane, şifahane sözcükleri sadece akıl hastalarının bakılıp tedavi edildiği yerler için kullanılmıştır. I. Selim (Yavuz) döneminde (1512-1520) cüzamlı hastaların tecrit edilmesi için Karacaahmet'te bir de "leprazöri" faaliyete geçmiştir (bak. cüzamhaneler).

1837'de, sonradan Meclis-i Umur-ı Sıhhiye adını alan Meclis-i Tahaffuz'un kurulmasıyla payitahtın ve ülkenin salgın hastalıklardan korunması için karantina(->) uygulamaları başlatılmıştır. Bu çerçevede İstanbul'un uygun görülen yerlerinde karantinahaneler ve tahaffuzhaneler açılmıştır.

Ordunun yenileştirilmesi sırasında, sağlık hizmetlerini görmek üzere III. Selim döneminde (1789-1807) İstanbul'da askeri hastaneler(->) hizmete girmeye başlamış, savaşlar sırasında bunların sayıları artmıştır. Orduya hekim ve cerrah yetiştirmek amacıyla 1827'de öğretime başlayan Tıbhane-i Amire(->) 1839'da yeniden yapılandırılarak Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne(->) adını almış ve hastanesine sivil hastaları da kabul etmiştir. Ayrıca İstanbul'un Koska, Eyüp, Üsküdar, Sahpazarı, Topkapı gibi çeşitli semtlerinde açılan, okula bağlı muayenehanelerde, hocalar, halktan başvuranları ücretsiz olarak muayene etmiştir. Daha sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye(-*) kliniklerinde de tedavi hizmeti verilmiştir.

İstanbul'da resmen hastane adını taşıyan ilk kurum ve ilk vakıf hastanesi, 1845'te hasta kabul etmeye başlayan Bezmiâlem Valide Sultan Vakıf Gureba Hastanesi'dir (bak. Gureba Hastanesi). Bu tarihten sonra büyüyen şehrin sağlık hizmetlerini karşılamak üzere çeşitli semtlerde genel has-

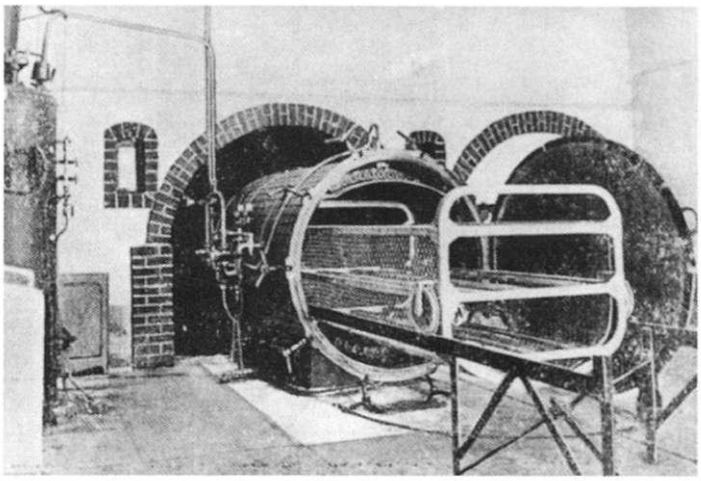

Tebhirhanede kullanılan bir etüv cihazı. *Müessesât-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti,* İst., 1327/1911 *Nuran Yıldırım arşivi*

taneler yanında, çocuk, kadın ve erkek zührevi hastalıkları ile kuduz vakalarına bakan hastaneler kurulmuştur.

İstanbul'da yaşayan azınlıklar ile yabancılar kendi cemaatlerine ve kolonilerine sağlık hizmeti vermek üzere çeşitli hastaneler ve sağlık kurumları açmışlardır. Bunların ilki Balıklı Rum Hastanesi'dir(->). Diğer azınlık hastaneleri ise Yedikule Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi, Pangaltı'daki St. Jacques Ermeni-Katolik Hastanesi (Pangaltı), Jeremya Hastanesi (Aynalıçeşme), Surp Agop Hastanesi (Taksim) ile Balat Musevi Hastanesi'dirL». Yabancılara ait hastaneler ise; Alman Hastanesi(-») (Cihangir), İngiliz Hastanesi (Beyoğlu), Avusturya-Macaristan Hastanesi (Azapkapı), Sankt Georg Avusturya Hastanesi (Beyoğlu), Violi tarafından çocuklar için açılan International de la Société de Protection de l'Enfance, A St. Georges Hastanesi (Felek Sokağı), Bulgar Hastanesi(->) (Şişli), Pasteur (bak. Fransız Pasteur Hastanesi) (Taksim) ve La Paix (bak. Fransız Lape Hastanesi) (Maslak) Fransız hastaneleri Fransız Saint-Benoit Dispanseri (Kemeraltı Caddesi), İtalyan Hastanesi(->) (Tophane), Muzaffer iye Hastanesi (Binbirdirek), Rus Hastanesi^) (Pangaltı), İran Hastanesi'dir (Çemberlitaş, Dizdariye). Ayrıca, Rus hekim Pleskov tarafından Polonya Sokağı'nda 1 ve daha sonra da Şişli'de 2 sağlıkevi (Maison de Santé) açılmıştır.

Mikropların bulunmasıyla, 19. yy'a kadar toplu ölümlere sebep olan bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadelede koruyucu olarak aşı, dezenfeksiyon gibi yeni yöntemler geliştirilmiş ve Avrupa'da özellikle 19- yy'ın ikinci yarısından itibaren bunların uygulandığı yeni sağlık müesseseleri kurulmaya başlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu bu alandaki keşifleri yakından izleyerek, kuduz ve difteri aşıları ile tüberkülini öğrenmek üzere Avrupa'ya hekimler göndermiştir.

Bu gelişmelere paralel olarak İstanbul'da da hastaneler dışında sağlık hizmeti veren kurumlar faaliyete geçirilmeye başlanmıştır. Bunların ilki Daülkelp Ameliyathanesi'dir (bak. Kuduz Hastanesi). Onu 1892'de, çiçek aşısı hazırlamak için açılan Telkihhane-i Şâhâne, 1893'te faaliyete geçen Bakteriyolojihane-i Şâhâne(-<) ve tebhirhaneler izlemiştir. Bakteriyolojihanede çeşitli aşı ve serumlar üretilerek ihtiyaç duyulan vilayetlere gönderilmiş ve İstanbul'un suları bakteriyolojik yönden incelenmiştir. Şehre su sağlayan bentler korumaya alınmış, zaman zaman boşaltılarak temizlenmiştir. 1893 kolera salgınından sonra kanalizasyon işlerine önem verilmiş ve enfeksiyon odağı olan Kasımpaşa Deresi ıslah edilmiştir.

İmparatorluğun başşehri olan İstanbul, sağlık hizmetleri örgütünün de merkeziydi. Önceleri en yüksek sağlık makamı, sağlık bakanı yetkilerini taşıyan hekimbaşıydı (bak. hekimbaşılık). Hekimbaşılar devletin ve sarayın sağlık işlerinden sorumluydular. Sarayda görev alacak hekimleri onlar seçerlerdi; ayrıca İstanbul'da ve bütün ülkedeki hekimlerin hekim dükkânı (mu-

Resmi ve iş elbiseleriyle tebhir (dezenfeksiyon) memurları. *Müessesât-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti.* İst.. 1327/19H *Vuran Yıldırım arşivi*

ayenehane) açmaları onların iznine bağlıydı. Gerektiğinde hekimleri imtihan ve kontrol ederler, ayrıca hastanelere hekim, cerrah ve kehhal (göz hekimi) tayinlerini yaparlardı. Aynı zamanda Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin nazırlığını da hekimbaşı yürütüyordu. 19. yy'dan itibaren sağlık hizmetlerinin niteliği değişmeye başladığından hekimbaşılık çeşitlilik kazanan sağlık hizmetlerini karşılayamaz olmuş ve yeni kurumlara ihtiyaç doğmuştu. 1837'de Harbiye Nezaretinde bir sıhhiye dairesinin kurulması ve karantina idaresinin göreve başlamasıyla hekimbaşmın yetkilerinin bir bölümü bu yeni kurumlara devredilmiştir. Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne'de, 1840'ta Meclis-i Umur-ı Tıbbiye'nin faaliyete geçmesiyle imparatorluktaki hekimleri imtihan etme, satılan ilaçları kontrol etme ve tıbbi meselelerin araştırılması görevleri, başkanı hekimbaşı olan bu meclise devredilmiştir. 1850'de hekimbaşılık lağvedilmiştir. Bundan sonra "sertabib-i hazret-i şehriyarl' unvanını taşıyan kişi sadece padişahın hekimi ve saraydaki hekimlerin başı olmuştur.

İstanbul'da serbest hekimlik yapmak isteyenler, hekim dükkânı açardı. Bugünkü bilgilerimize göre İstanbul'un en eski hekim dükkânı Emir Çelebi (ö. 1638) tarafından Unkapanf nda açılmıştı. 1765'te, Hekimbaşı Kâtipzade Mehmet! Refi'(->), Cerrah Yorgi'ye fıtıkçı kârhanesi açma izni vermiştir. Yine bu yıllarda Simkeşhane'de bir cerrah dükkânı açılmıştır. 1782'de Koska'da çalışan frengici Bedros ölmüş dükkânı başkasına devredilmiştir. 1785 tarihli bir belgeden İstanbul'da frengi dükkânları olduğunu öğrenmekteyiz. 1808'de İstanbul'da Tabib-i Ruhani Hacı Mehmed Efendi, ruh hastalıkları hekimliği yapmaktaydı. Aynca ispençiyar dükkânları ile çıkıkçı dükkânları bulunmaktaydı. Bu dükkânlar gedikti (bak. gedikler).

Osmanlı İmparatorluğu'nda genel sağlığa yönelik ilk nizamname eczacılara ait olan 1860 tarihli, "Beledî İspençiyarlık San'atmın Tarz-ı İcrasına Dair Nizamname"dir. Bundan sonra 186l'de çıkarılan, "Memalik-İ Mahrusa-i Şâhâne'de Tababet-i Belediye İcrasına Dair Nizamname", tababet sanatının icrası hakkında hükümler içermektedir. 1866'da yayımlanan "Eczacılara Dair Nizamname"de ise İstanbul ve Bilad-ı Selasef-») dahilinde eczacılık yapmak ve eczane açmak bazı kayıtlara bağlanmıştır.

Eczanelere ait bu nizamnameler yayımlandığı sıralarda tıbbi idareye ait bir nizamname yoktu. 1871'de yürürlüğe giren, İdare-i Umumiye-i Tıbbiye Nizamnamesinin 3. maddesi, İstanbul'da ve diğer vilayetlerde Belediye Eczanesi adıyla birer eczane açılmasını öngörmekteydi. Bu hükümle imparatorluğun ilk belediye sağlık teşkilatı kurulmuş oluyordu. 1876'da uygulanmaya başlanan "Belediye Eczaneleri İdaresi Nizamnamesi'ne göre de, diplomalı eczacılar yönetiminde ve mahalli hükümet tabiplerinin denetiminde bulunan belediye eczanelerinde, doktor tarafından onaylanan yoksul hastaların reçeteleri pa-

rasız olarak yapılmaya başlanmıştır. Böylece belediyenin görevleri arasına şehrin sağlık hizmetleri de katılmıştır.

İstanbul halkının sağlığını yakından ilgililendiren, su, kanalizasyon ile yiyecek ve içeceklerin kontrolü, dezenfeksiyon gibi koruyucu sağlık önlemlerinin yanısıra özellikle salgm dönemlerinde hastaların tedavisi ve ilaçlarının temininden de belediye sorumluydu. 1865'te şehirde görülen kolera salgınında ilk belediye hastanesi olan Altıncı Daire-i Belediye Hastanesi(->) hizmete girmiştir. 1879'da yine Altıncı Daire-i Belediye'ye bağlı olarak, Galata ve Beyoğlu'ndaki genelevlerin ve buralarda çalışan kadınların sağlık kontrollerini yapmak üzere, Altıncı Daire-i Belediye Nisa Hastanesi faaliyete geçmiştir (bak. Beyoğlu Nisa Hastanesi).

1893'teki kolera salgınında belediye dairelerinde halkın muayene ve tedavisini yapan belediye hekimleri ve eczacıların sayıları artırılmış ayrıca belediyede, daha sonra Hıfzıssıhha-i Umumiye Komisyonu adını alan Sıhhiye Komisyonu da kurulmuştur. İstanbul'daki 10 belediye dairesinde de şubeleri olan bu komisyon sonraları kurulan Belediye Sağlık İşleri Müdürlüğü'nün esasını teşkil eder. Bu kolera salgını sırasında Birinci ve İkinci belediye daireleri Sultanselim'de, Üçüncü Daire Şehremini'nde, Dördüncü Daire Kuruçeşme'de, Beşinci Daire Emirgân'da, Altıncı Daire Beyoğlu'nda, Yedinci Daire Sarıyer'de, Sekizinci Daire Beykoz'da, Onuncu Daire Haydarpaşa'da birer geçici kolera hastanesi açarak hastalan tedavi etmiştir.

1909'da mevcut sağlık kurumlarının geliştirilip çağdaşlaştırılması amacıyla ve bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadele etmek üzere İstanbul Belediyesi'ne bağlı Müessesât-ı Sıhhiye-i Hayriye Müdüriyeti kurulmuştur. İstanbul'da sağlık hizmeti veren, Haseki Nisa, Şişli Etfal, Cerrahpaşa 2ükur, Beyoğlu Zükur ve Nisa hastaneleriyle, Toptaşı Bimarhanesi, Darülaceze, Üsküdar, Tophane ve Gedikpaşa tebhirhaneleri, kimyahane, Cerrahpaşa ve Nuhkuyusu müşahedehaneleriyle Serviburnu Tahaffuzhanesi bu müesseseye bağlanmıştır. Müessese 1910'da İstanbul'da görülen kolera salgınında, Demirkapı, Şişli ve Yenibahçe'de geçici kolera hastaneleri açmıştır.

1869'da Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de kurulan Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin belediyelere hekim, eczacı gibi sağlık görevlileri tayin etmek, bunların terfi ve cezalandırılmaları, yabancı ülkelerde yetişen sağlık görevlilerine çalışma izni vermek, alanına giren konularda mahkemelerin sorduğu somlara cevap vermek, belediye hekimlerinin verdiği raporları inceleyip onaylamak gibi görevleri vardı. 1906'da Mekâtib-i Askeriye Nezareti'ne bağlı olarak Meclis-i Maarif-i Tıb adını alan bu cemiyet 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye adını almıştır. Bu meclis, seçiliş biçimi, uyumlu bir idareden yoksun oluşu, bağlı oİduğu makamların karışıklığı nedeniyle lağvedilerek yerine Dahiliye Nezareti'ne bağlı olarak, 1913'te yürürlüğe giren, Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Teşkilatına Dair Kanun-ı Muvakkat ile Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi kurulmuştur. 1914'te çıkarılan özel bir kanunla Dahiliye Nezareti aym zamanda Sıhhiye Nezareti adını da almış, Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi, Meclis-i Umur-ı Sıhhiye adını taşıyan karantina idaresi ve Hicaz Sıhhiye daireleri bu nezaretin emrine verilmiştir. Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi, 1917'de istanbul'da bulaşıcı ve salgın hastalıklardan korunmak ve hastalık bulaştıran bit, sivrisinek ve diğer zararlılarla mücadele yöntemleri bildirmek ve halkı modellerle koruyucu sağlık açısından eğitmek amacıyla, müdüriyet binasında bir Sıhhiye Müzesi açmıştır. Cumhuriyet döneminde Sağlık Müzesi olan müze daha sonra halen bulunduğu, Divanyolu'daki Müdafaa-i Milliye Cemiyeti binasına nakledilmiştir.

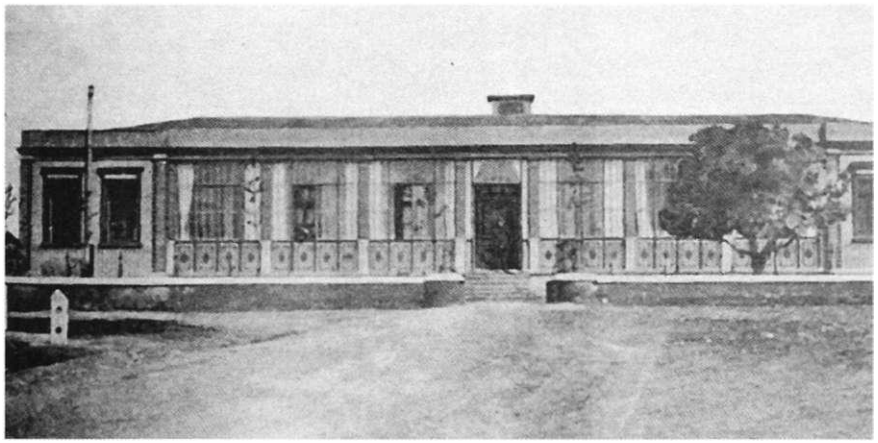

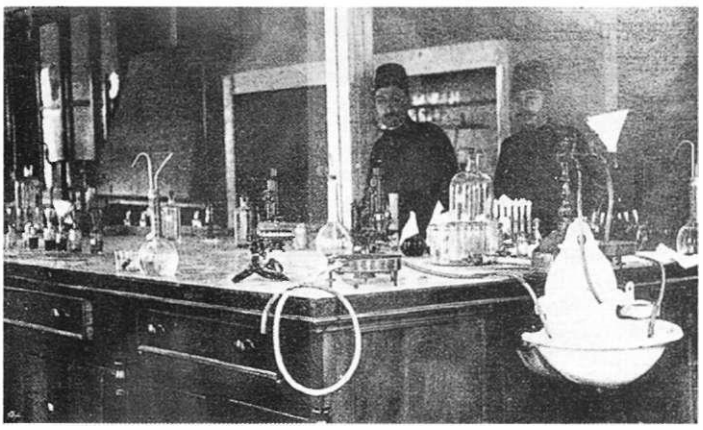

Yıldız Hastanesi'nin ameliyat dairesi (üstte) ve Bakteriyoloji-hane-i Şâhâne'de ders laboratuvarı. *Servet-i Fünun*, S. 330 (1313) (üst), S. 208 (1310) *Nuran Yıldırım arşivi*

Salgın hastalıklarla mücadele ilk kez 1914'te yayımlanan Emrâz-ı Sâriye ve îstilâiye Nizamnamesi ile devletin görevleri arasına alınmıştır. Bu nizamname, 1930'da yayımlanan ve halen yürürlükte olan Umumi Hıfzıssıhha Kanunu çıkıncaya kadar yürürlükte kalmıştır.

Cumhuriyet Dönemi

TBMM hükümeti zamanında, 20 Mayıs 1920'de kabul edilen 3 numaralı kanunla Umur-ı Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti, yani bugünkü Sağlık Bakanlığı kurulmuştur. Mütareke'de, işgal güçleri tarafından Beynelmüttefikîn Sıhhi Kontrol Dairesi adı verilen karantina idaresi, 1923'te Lozan Antlaşması'nın 114. maddesi ile ortadan kaldırılmış, yerine bir yıl kadar İstanbul ve Boğazlar Karantina Müdürlüğü kurulmuş, bu müdürlük 1924'te Hudut ve Sevahil Sıhhiye Müdüriyeti adını almıştır. Bu müdüriyete, 9 sahil sıhhiye merkezi, 14 sahil sıhhiye idaresi, 13 sahil sıhhiye muhafaza memurluğu, İstanbul Kavak ve Tuzla'da ayrıca Urla'da bulunan 3 tahaffuzhane, İstanbul ve İzmir Emraz-ı Sariye (bulaşıcı hastalıklar) hastaneleri ile yine İstanbul ve İzmir'de bulunan 2 liman laboratuvarı bağlıydı. 1929'da İstanbul'daki Kavak Tahaffuzhanesi'ne bağlı Fare Tetkikat Laboratuvarı açılmış 1933'te görevleri genişletilerek laboratuvara İstanbul Limanı Bakteriyoloji Laboratuvarı adı verilmiştir.

Hudut ve Sahiller Sıhhat Umum Müdürlüğü; dışarıdan özellikle bulaşıcı hastalıkların sık görüldüğü limanlardan gelenlere karşı sağlık önlemleri almak, göçmen ve hacıların temizlik ve eşyalarının dezenfeksiyonu, vebanın önlenmesi için 6 ayda bir gemilerdeki farelerin öldürülmesi mecburiyetini uygulamak ve veba aşısı yapmak ile görevliydi.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında halk sağlığını tehdit eden bulaşıcı hastalıklarla savaşa ve çocuk ölümleri ile mücadeleye çok önem verilmiştir. Umumi Hıfzıssıhha Kanunu, nüfusu 20.000'den fazla olan şehir belediyelerini, çocuk sağlığını korumak amacıyla birer Süt Çocuğu Muayene ve Müşavere Evi açmaya mecbur etmiştir. Bunun üzerine İstanbul Belediyesi ve Özel İdare Üsküdar'daki Mihrimah Sultan Medresesi'nde Edirnekapı'daki Atik Ali Paşa

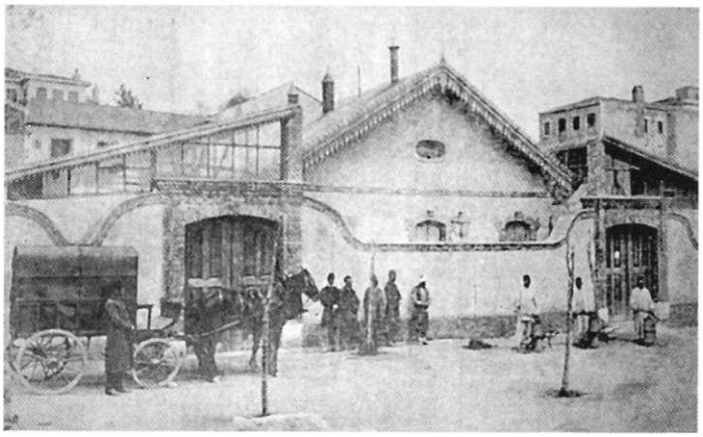

II. Abdülhamid döneminde Gedikpaşa'da yaptırılan tebhirhane. *Nevsal-i Afiyet,* II, İst., 1316

Medresesi'nde ve Beşiktaş'ta, okul çocukları polikliniği de bulunan Süt Çocuğu ve Mektep Çocukları Muayene ve Tedavi Evi adında 3 dispanser açmıştır. Böylece, gebe kadınlar ile küçük çocuklar muayene ve tedavi altına alınarak sağlık durumları evlerinde de izlenmiştir. Bu dispanserlerde, çalışan kadınların çocuklarını bırakabilecekleri kreşler de vardı. Cumhuriyetin ilk on yılında İstanbul Belediyesi, yoksul ve muhtaç hastaları ayakta tedavi etmek, yatması gerekenleri hastaneye kaldırmak üzere, Kasımpaşa, Eyüp, Üsküdar ve Kadıköy'de birer dispanser açmıştır.

Veremle mücadele için, İstanbul'da ilk kez 1923'te, İstanbul Vilayeti Hususi İdaresi tarafından bir dispanser açılmıştır. Bunu 1924'te faaliyete geçen Heybeliada Sanatoryumu(->) izlemiştir. 1928'de Eyüp'te açılan ayrıca İstanbul Belediyesi'ne bağlı olarak çalışan Yerebatan verem dispanserlerinde yurttaşlar muayene edilerek hastalık tespit edilenler sanatoryuma gönderilmiştir. 1927'de Maarif Vekâleti'ne bağlı Validebağ Sanatoryum ve Prevantoryumu faaliyete geçmiştir. Ayrıca 1924'te Hudut ve Sahiller Umum Müdürlüğüne bağlı olarak kurulan Haydarpaşa İntaniye (Emraz-ı Sâriye) Hastanesi daha sonra veremli hastalara ayrılmıştır.

Sağkk Müzesi
Ertem Uca, 1994/ TETTVArşivi

1925'te kabuİ edilen Sıtma Savaş Kanunu'ndan sonra İstanbul'da 1932'de Sıtma Savaş Başkanlığı kurularak İstanbul'un içinde ve köylerinde sıtma mücadelesine başlanmıştır. Bakteriyolojihane ile telkihhane, Ankara'da kurulan merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü'ne nakledilerek lağvedilmiştir. Bakteriyolojihanede bulunan kimya laboratuvarı da 1924'te Ankara'ya nakledilmiş, ancak kimyahaneye bağlı komprimehane sıtma mücadelesine bağlanarak İstanbul'da bırakılmıştır. İstanbul'daki, şehir hıfzıssıhha laboratuvarı, liman bakteriyoloji laboratuvarı ve 1910'da kurulmuş olan İstanbul Belediyesi Kimyahanesi (1924'te yapılan yeni binası günümüzde Fatih Kaymakamlığı olarak kullanılmaktadır) Cumhuriyetin ilk yıllarında faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Ayrıca, 1932'de bir de belediye bakteriyolojihanesi hizmete girmiştir.

Cumhuriyet döneminde İstanbul'da, ilk modern akıl hastalıkları hastanesi olan Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi(-0 açılmıştır. Bu dönemde hizmete giren diğer hastaneler şunlardır: İstanbul Umumi Hapishane Hastanesi (1924), Haydarpaşa Numune Hastanesi(->) (1936), Baltalimanı Kemik Hastalıkları HastanesiO) (1944), Süleymaniye Doğumevi (1944), Beyoğlu İlkyardım Hastanesi (1950). Yedikule Göğüs Hastalıkları Hastanesi (1950), Koşuyolu Göğüs Hastalıkları Hastanesi (1952), Beykoz Çocuk Tüberkülozu Hastanesi (1953), İstanbul Göğüs Cerrahisi Merkezi (1962), İstinye Devlet Hastanesi (1967), Tropikal Hastalıklar Hastanesi (1970), Sağmalcılar Devlet Hastanesi (1970) (bak. hastaneler).

1986'da İstanbul'da 3 üniversite hastanesi, Sağlık Bakanlığına bağlı 24 hastane ile 9 dispanser ve sağlık merkezi, Sosyal Sigortalar Kurumuna bağlı 12 hastane ile 15 dispanser, 9 kurum hastanesi, azınlık ve yabancı hastanelerin de dahil edildiği 31 özel hastane, 47 özel dispanser, 64 özel teşhis ve tedavi merkezi. 33 röntgen ve tıbbi tahlil laboratuvarı, 35 diş kliniği ve polikliniği bulunmaktaydı.

1994 itibariyle İstanbul'da 511 kamuya ait, 52'si özel toplam 103 hastane vardır. Toplam yatak kapasitesi 30.000 civarındadır.

Bibi. R. C. Cervati. *Annuaire Oriental du Commerce,* İst., 1891, s. 115, 1893-1994, s. 111, 1895, s. 56, 1896, s. 120, 1903, s. 111-112, 887, 1905, s. 112-113, 900, 1927, s. 202, 1928, s. 681, 1929, s. 1156; *Müessesât-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti,* İst., 1327; Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti, *Dersaadet'in 1329 Senesine Mahsus Sıhhi İstatistikidir,* İst., 1330; *Dersaadet 'in 1330 Senesine Mahsus Sıhhi İstatistikidir,* İst., 1331; (Ergin), *Mecelle,* IV; Sıhhat ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti, *Heybeliada Sanatoıyumu 1924-1927,* İst., ty; Osman Nuri, *Cumhuriyet ve İstanbul Mahalli İdaresi,* İst., 1933; Türkiye Cumhuriyeti Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti, *Sıhhiye Mecmuası Fevkalâde Nüshası Vekâletin 10 Yıllık Mesaisi (29 Birinci Teşrin 1933); Türkiye'de Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Teşkilatının Cumhuriyet Devrindeki İnkişafi,* Ankara. 1937; F. Frik, *Türkiye Cumhuriyetinde Tıb ve Hıfzıssıhha Hareketleri 1923-1938;* ay, *Cumhuriyet Devri Sağlık Hareketleri 1923-1963,* İst., 1964; A. S. Ünver. "İstanbul'un Zaptından Sonra Türklerde Tıbbî Tekâmüle Bir Bakış", *VD,* I (1938); O. Bolak, *Hastanelerimiz,* İst., 1950; B. N. Şehsuvaroğlu, *İstanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız,* ist., 1953; S. Eyice, "Bizans Devrinde istanbul'da Tababet, Hekimler ve Sağlık Tesisleri". *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası,* c. 21. S. 3 (1958), s. 657-691; Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı. *Sağlık Çalışmalarında Kırk Yıl 1922-1962,* Ankara, 1*964; E. K. Unat, *Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viroloji,* İst., 1970: A. Terzioğlu, "Ortaçağ İslâm-Türk Hastaneleri ve Avrupa'ya Tesirleri", *Belleten,* S. 133 (Ocak 1970), s. 148-149; *Türk İstanbul'da Tıp Öğretiminin 500. Yıldönümü,* İst., 1971; B. N. Şehsuvaroğlu, "İstanbul Sağlık Hayatı", *İstanbul 11 Yıllığı,* İst., 1973, s. 425-432; N. Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *TCTA,* V, 1320-1338; ay, "1893'te İstanbul'da Kolera Salgını", *TT,* S. 129 (Eylül 1994), 14-25; İstanbul Tabip Odası, *İstanbul Tıp Katalogu 86/87,* İst., ty; S. Bozkurt, "IV. Murat'ın Saray Hekimi Emir Çelebi'nin En-Muzecü't-Tıbb Eserinde Dahili Hastalıklar", (basılmamış doktora tezi). İst., 1989, s. 16.

NURAN YILDIRIM

SAĞLIK OKULLARI

Sağlık Sosyal Yardım Bakanlığı'na bağlı, kamu veya özel kuruluşlar tarafından açılmış orta dereceli mesleki eğitim kurumları.

I. Dünya Savaşı'nda yaralı askerlere Hilal-i Ahmer Cemiyetinin ilk defa Kadırga Hastanesi'nde açmış olduğu 6 ay süreli gönüllü hemşire kurslarını bitiren hemşiler baktı.

1920'de de Özel Amiral Bristol Hastanesi ve Hastabakıcılık Okulu açıldı (bak. Amiral Bristol Hemşirelik Okulu).

1925'te Çarşıkapı'da açılan gönüllü hemşire kursları, daha sonra Kadırga Hastanesi'ne taşındı. Kızılay tarafından iki yıllık bir okula dönüştürülerek Aksaray'daki binasına taşındı ve Hemşire Mektebi adını aldı. 32 öğrenci ile öğretime başlayan okul 3 aylık adaylık dönemi ile birlikte 2 yıllıktı. 1936'da öğretim süresi 3 yıla çıkarıldı ve okula ortaokul mezunları alınmaya başlandı. İki branştan biri "ana çocuk sağlığı", ikincisi "medikal bakım"dı. Ana çocuk sağlığı bölümü mezunları köy ebesi, medikal bölüm mezunları hemşire

Şişli Sağlık Meslek Lisesi
Ertem Uca, 1994/TETTVArşivi

yardımcısı oluyorlardı. 1943'te İstanbul Verem Savaş Derneği Erenköy Sanatoryumunda Sosyal Hemşire Okulunu, 6 Nisan 1946'da Sağlık Bakanlığı Hemşire Laborant Okulunu açtı. Aynı yıllarda İstanbul Şişli Çocuk Hastanesi bünyesinde hemşire yetiştiren bir okul açıldı.

1957-1958 öğretim yılından itibaren hemşire okulları 4 yıla çıkarılarak öğrenciler hemşire-ebe olarak mezun edilmeye başlandı. 1961-1962 ders yılından itibaren hemşire okulları sağlık koleji haline getirildi. 1980-1981 öğretim yılında ise ortaokula dayalı 4 yıllık eğitim ve öğretim veren sağlık meslek lisesine dönüştürüldü.

Ortaokula dayalı 4 yıllık sağlık meslek liselerine sınavla öğrenci alınmakta, 9 ayrı bölümde öğrenci yetiştirilmektedir. Branşlar, ebelik, hemşirelik, sağlık memurluğu, anestezi, çevre sağlığı, laborantlık, dişçilik, ortopedi ve radyolojidir.

1993-1994 öğretim yılında Üsküdar Zeynep Kâmil Sağlık Meslek Lisesi'nde 205 öğrenci, 47 öğretmen; Haydarpaşa Sağlık Meslek Lisesi'nde 97 öğrenci, 37 öğretmen; Şişli Sağlık Meslek Lisesi'nde 230 öğrenci, 44 öğretmen; Bakırköy Sağlık Meslek Lisesi'nde 184 öğrenci, 32 öğretmen; Bakırköy Ortopedi Sağlık Meslek Lisesi'nde 43 öğrenci ve 17 öğretmen vardı.

Ayrıca Milli Eğitim Bakanlığının Validebağı Öğretmenler Hastanesi bünyesinde de bir sağlık meslek lisesi bulunmaktadır.

KUTLUAY ERDOĞAN

SAHABE

İstanbul'da türbeleri bulunan sahabe Bizans döneminde Emevi ve Abbasi ordularıyla şehri İslamlaştırmak için buraya gelmiş ve burada ölmüş kimselerdir.

Hz Muhammed'in hayatında onunla birlikte olmuş, onunla savaşlara katılmış olan bu kişilerin 668'deki kuşatmada şehit oldukları çeşitli kaynaklarda kaydedilmektedir. İstanbul'da öldüğü ve gömüldüğü kesin olan Ebu Eyyub el-Ensarî(-») haricinde diğer sahabe türbelerinin birer tahmini makam oldukları, bu türbeler üzerindeki kitabelerden ve türbelerin içindeki kabirlerin mimari tarzından anlaşılmaktadır.

Sahabe türbeleri İstanbul'u Müslümanlaştırma konusunda epey etkili olmuştur. Sahabe türbelerini II. Mahmud (hd 1808-1839), Vak'a-i Hayriye'den (1826) sonra ısrarlı bir şekilde onarmış ve yenilemiştir. II. Mahmud zamanında İstanbul'da gayrimüslim unsurların çoğunlukta oldukları Fener, Balat, Ayvansaray semtlerinde yeni sahabe türbelerinin ortaya çıkarıldığı veya var olanların yenilendiği gözlenmektedir. Yenilikçi fikir ve hareketleri sebebiyle halk arasmda adı "gâvur padişah"a çıkan II. Mahmudün bu menfi durumu ortadan kaldırmak için sahabe türbelerini tamir ve yeniden inşa ettirdiği bilinmekte ve bu olumsuzluğun ortadan kalkmasında başarılı olduğu görülmektedir. Sayıları 29 olan sahabe türbelerinin 9'u Bizans surları dibinde ve x\yvansaray bölgesinde, 4ü Eyüp semtinde, 3 ü Karaköy'de Yeraltı Camii(-0 içinde, l'i somadan Bezmiâlem Valide Sultan(-0 tarafından yaptırılmış bir makam olarak Karacaahmet Mezarlığımda, diğer 12'si suriçi İstanbul'unda dağımk bir vaziyettedir. Sahabe türbelerinde veya İstanbul müzelerinde Emevi veya Abbasi dönemlerinden kalma hiçbir sahabe kitabesine rastlanılmamıştır. Var olan kitabeler II. Mahmud zamanı ve sonrasına aittir. En eski sahabe türbesi II. Mehmed (Fatih) dönemi eseri olarak kabul edilen Eyüb Sultan Türbesi'dir.

Sahabe türbeleri İstanbullu Müslüman halkın peygamberle olan manevi bağlantılarının nirengi noktaları sayılmış, bu yüzden mimari eserler ile taçlandırılmışlardır. İstanbul'da adma türbe bulunan sahabe şunlardır:

Abdullah el-Ensarî: Fatih'te Kürkçü Çeşmesi Sokağında birkaç mezar arasında gösterilen bu makamda sahabeye ait bir yazıya rastlanılmamıştır.

Abdullah el-Hudrî: Ayvansaray'da sur dahilinde, Atik Mustafa Paşa Mahallesinde, Kandilli Türbe Sokağımda bir sanduka şeklindeki açık türbe içinde bir kabir yeridir. H. 46/666'da vefat ettiğine dair bir kitabe konulmuştur (bak. Abdullah el-Hudrî Türbesi).

Abdurrahman Şamî: Sultanahmet'te, Abdurrahman Şamî Tekkesi(->) dahilindedir. Tek sandukalı bir türbedir. Dış kapı kitabesi 1884 tarihlidir.

Âmir ibn Same: Eğrikapf dan 30 m açıktaki mezarlık dahilinde, sonradan yaptırılan bir sofa içinde, demir parmaklıklı bir türbedir. Mezar taşı kitabesine göre 1790'da tamir edilmiştir.

Baba Cafer: Eminönü'nde, Zindan Hanı içindedir. Bir Bizans burcunun zemînindeki iki mezardır. İkisinde de kitabe yoktur. Hanın ve surun girişindeki kitabeler II. Mahmudün burayı da 1835'te ihya ettiğini göstermektedir (bak. Baba Cafer, Baba Cafer Türbesi ve Tekkesi; Baba Cafer Zindanı).

Câbir: Koca Mustafa Paşa tarafından camiye çevrilmiş bir kilise olan Hazret-i Câbir Camii dahilindeki türbedir (bak. Atik Mustafa Paşa Camii). Türbenin varlığı çok eskiye dayanmakla birlikte Câbir'e atfedilmesi mevcut levhalardan anlaşılmaktadır.

Caferül-Ensarî: Balat'ta, Hoca Kasım Günani Mescidi'ne(->) bitişik açık türbe dahilindeki sonradan yapılmış mezar taşının üzerinde H. 46 tarihi vardır. Bu türbe de camiyle birlikte II. Mahmud tarafından tamir ettirilmiştir.

Ebu'd-Derda: Eyüp'te, Cezeri Kasım Paşa Mahallesi'nde Zaî Paşa Caddesi'ndeki üstü açık türbesinde medfun olduğu söylenir. Kapı kitabesi 1835 tarihlidir ve II. Mahmudün tuğrasını taşımaktadır (bak. Ebu'd-Derda Türbesi).

Ebu Saidül-Hudrî: Kariye Camü'nin(->) bitişiğindeki türbede H. 46 ve 1835 tarihli kitabeler mevcuttur. Tuğra kitabesi kayıptır. Ayrıca burada günümüze ulaşmayan Mehmed Arif Efendi Tekkesi'nin 1886 tarihli kitabesi hacet penceresi üzerinde yer almaktadır.

Ebu Şeybetü'l-Hudrî: Ayvansaray'da iki sur arasındadır. Peygamberin sütannesinden kardeşi olduğu rivayet edilen bu sahabenin mezarı, Hamdullahü'l-Ensarî ve Ahmedü'l-Ensarî türbeleriyle birlikte Toklu ibrahim Dede haziresindedir. II. Mahmud tarafından 1835'te ihya edilmiştir. Halen önemli bir ziyaretgâh durumundadır (bak. Ebu Şeybetü'l-Hudrî ve Hamdullahü'l-Ensarî Türbeleri).

Ebu Zerrü'l-Gıfarî: Ayvansaray'da, Atik Mustafa Paşa Mahallesi'nde, Ağaçlıçeşme Sokağı ile Marul Sokağımın kavşağındaki makam kabri Nakşıdil Valide Sultan tarafından 1812'de ihya ettirilmiştir. Üstü açık bir türbedir. Yanındaki ahşap Ali Paşa Mescidi günümüzde yeniden inşa edilmektedir (bak. Ebu Zerrü'l-Gıfarî Türbesi).

Edhem: Ebu Eyyub el-Ensarî'nin sakası olduğu rivayet edilir. H. 46'da ölenlerdendir. Eyüp'te, Nişanca Mahallesi'nde, Abdunahman Şeref Bey Caddesi'nde bulunan türbesinin, cephesindeki hacet penceresinden başka mimari bir özelliği yoktur (bak. Edhem Türbesi).

Hâfir: Sur dibinde Eğrikapiya bitişik bu türbenin üzerinde II. Mahmud tuğralı ve 1835 tarihli bir kitabe vardır (bak. Hâfir Türbesi).

Hasan-Hüseyin: Fatih'te Hoca Kasım Günani Mahallesi'nde aynı ismi taşıyan yokuşta üzeri açık iki türbedir. Hiçbir kitabe olmaksızın sahabe türbesi olarak kabul edilmiştir.

Hüsam ibn Abdullah: Fatih'te Avcı Bey Mahallesi, Sultan Hamamı yakınında, Çeşme Sokağı'ndadır. Sadece isim yazılı küçük mezar taşı vardır. Kabir yeri parmaklıkla çevrilidir.

Ka'b: Ayvansaray suru dışında, Apdülvedut Mahallesi'nde, Yağhane Değirmeni Sokağındaki türbede kitabesiz bir mezar bulunmaktadır. Son zamanlarda yapılan tamir ile çatısı kapatılmıştır (bak. Ka'b Türbesi).

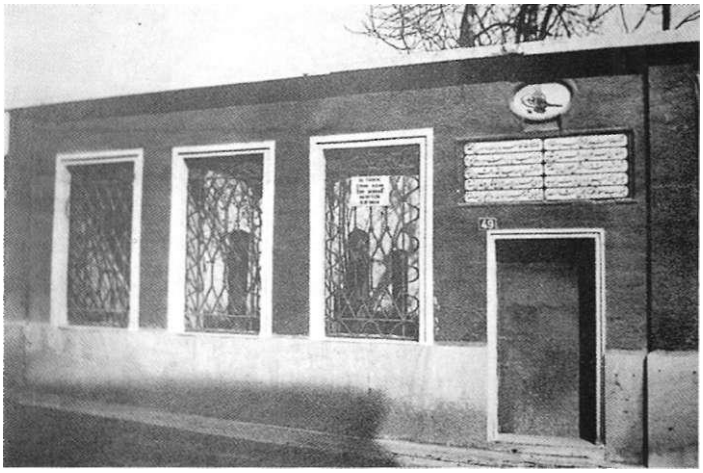

Ebu'd-Derda Türbesi
Xecdet İşli

Muhammed el-Ensarî: Ayvansaray Caddesi üzerindeki sura bitişik olan bu türbe de yine II. Mahmud'un tuğrasını havi ve 1835 tarihli kitabeyi taşımaktadır. İçindeki ahşap odalar kaldırılmış, sadece kitabesiz mezar yeri bırakılmıştır (bak. Muhammed el-Ensarî Türbesi).

Şu'be: Eğrikapı dahilinde Şişhane Sokağı'nda bir duvar içindedir. Yine H. 46'da vefatına dair ve 1835 tarihli kitabeler mevcuttur.

Yeraltı Camii Türbeleri: Kurşunlu Mahzen Camii olarak da bilinen yapı dahilinde Sufyân ibn Uyeyne Türbesi, kitabeli ve müstakil kagir bir binadır. I. Mahmud tarafından 1752'de onarılmıştır. Cami dahilinde iki sandukalı bir başka türbe yeri daha vardır. Burada Amr İbnü'l-As ve Vehb ibn Huşeyre'nin gömülü olduklarına inanılmıştır (bak. Yeraltı Camii).

İstanbul sahabe kabirleri hakkında ilk akademik çalışmayı A. Süheyl Ünver(-0 yapmıştır. İstanbul Fetih Derneği yayınları arasında 1953'te yayımlanan bu çalışma daha sonraki neşriyata kaynaklık etmiştir. Sahabe kabirleri halkın çok büyük ilgi gösterdiği dini merkezler olması sebebiyle daha sonra da bu konuda irili ufaklı birbirinin benzeri pek çok kitap ve broşür yayımlanmıştır. Bu neşriyatın bir kısmının takma adlar ile yapılışı dikkat çekicidir.

Bib. Ünver, *Sahabe Kabirleri:* işli. *Sahabe;* Hasırcızade, *İstanbul'da Sahabe ve Evliya Kabirleri.* İst., 1984, Ş. Gürel, *Eyyub Sultan-İstanbul'da Sahabe Kabirleri,* İst., 1985; ay, *İstanbul Evliyaları;* İsmail Giray [Nezih Uzel], *İstanbul'da Sahabe Türbeleri,* İst., 1975.

H. NECDET İŞLİ

SAHAF MUSLİHİDDİN MESCİDİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Kasımpaşa'da İstiklal Mahallesi'nde olup Sahaf Çeşmesi Sokağı ile Sıhhat Sokağı'nm kesiştiği alanda bulunmaktadır.

1642-1650 arasında kesinleştirilemeyen bir tarihte ölen ve mezarı nerede olduğu bilinmeyen Sahaf Muslihiddin tarafından 17. yy'da yaptırılan yapı, 1813'te II. Mahmud'un (hd 1808-1839) başağası Salih Ağa tarafından onarım görmüştür.

Orijinal yapı kare bir plan üzerinde taş ve tuğla malzemeden yapılmıştır. Dört tarafı bir bahçe duvarı ile çevrili olan yapının ibadet bölümüne ulaşmak için merdivenli bir ön girişten sonra var olan küçük bir son cemaat yerini geçmek gerekir. Son cemaat yeri ile ana mekânın ortak olan duvarında, girişin yanlarında, dikdörtgen şeklinde açılmış iki pencere bulunmaktadır. Kapının üzerine gelen yerde kitabe vardır. Ana mekâna girişte hemen sağ ve sol taraf müezzin mahfili olarak kullanmak amacıyla bir basamak yüksek tutulmuş, sol tarafı ahşap olan kadınlar mahfiline çıkılmak üzere planlanmıştır. Tavanda ahşap malzeme kullanılmış olup bunun üzeri de üç parça ahşap malzemeyle şekillendirilmiştir. Ortada yer alan iki çeşit kare parçanın sağında ve solunda yer alan parçalar da sekizgen olarak tasarlanmıştır. Duvarlarda yüksek sivri kemerli ikişer pencere bulunmaktadır. Mihrap yarım yuvarlak niş şeklinde tasarlanmış, vaaz kürsüsü ve minberi ahşap malzemeden yapılmıştır. Mihrapta ve diğer bölümlerde kalem işi geometrik ve bitkisel motifler süsleme unsuru olarak kullanılmıştır. Düz balkon çıkması halindeki kadınlar mahfilini sekiz ahşap direk taşımaktadır. Var olan ahşap madalyonlar orijinal olup günümüzde onarım görmüştür.

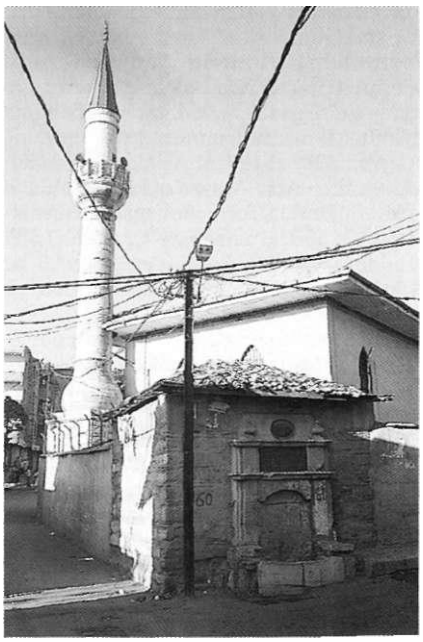

Sahaf Muslihiddin Mescidi
Ertan Uca, 1994/TETTVArşivi

Mescit son onarımda sıva ile kaplanmıştır. Kuzeybatıda yükselen ve batı duvarına bir ucuyla bitişmiş halde bulunan, kesme taş malzemenin kullanıldığı minare, kare bir kaide üzerinde silindir gövdeli, tek şerefelidir. Yapıdan bağımsız dıştan girişi ile orijinalliğini korumaktadır. Mihrap duvarının önünde onarım görmüş küçük bir mezarlığı bulunan yapının ahşap saçaklı, kiremit örtülü bir kırma çatısı vardır. Güneybatıdaki bahçe duvarına bitişik olan çeşme 1813'teki onarım sırasında Salih Ağa tarafından yaptırılmıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 12; Raif, *Mir'at,* 508: Öz. *İstanbul Camileri,* II. 57.

ERGÜN EĞİN

SAHAFLAR ÇARŞISI

istanbul'un eski kitap alışveriş merkezi olan bu ünlü çarşı, Kapalıçarşı'nın(-0 Fesçiler Kapısı ile Beyazıt Meydanı arasında yer almaktadır.

Arapça bir sözcük olan "sahhaf" kitap alım satımı yapan esnafa denir. Türkçede halk ağzında çoğu kez "sahaf" diye söylenir.

Sahaflar Çarşısı bir yanıyla, Bayezid Külliyesi'nin(->), bugün Hakkı Tank Us Kütüphanesi(->) olarak kullanılan sıbyan mektebi; Çadırcılar Caddesi; öte yanıyla da Beyazıt Meydam'nı çevreleyen Beyazıt Devlet Kütüphanesi binaları, bugün Hat Sanatları Müzesi olan eski medrese ve üniversite ile güzel bir uyum meydana getirmiştir.

Bu çarşı, Cağaloğlu'ndan Fatih semtine kadar uzanan, tarihsel kültür sitesinin ortasında bir geçit yeri, aynı zamanda kendine özgü bir merkez olma niteliğine sahiptir.

Medrese öğrencilerinin, 15. ve 16. yy'larda, Fatih ve Bayezid gibi büyük camilere yakın yerlerde kitap alıp sattıkları, sahaflığın buralarda kısa zamanda meslek haline geldiği görülür. Kapalıçarşı'nın yapım 1460'larda tamamlanınca, sahaflara da, öteki esnaf gibi burada yer gösterildi. Bu yerde, 25 yıl öncesine kadar "Sahaflar Sokağı" tabelası görülebilirdi. Şimdi o sokakta kitapçılar değil, halıcılar bulunmaktadır.

Evliya Çelebi, *Seyahatname'de* Kapalıçarşı'da 50 sahaf dükkânı olduğunu, bu dükkânlarda 300 kadar insanın çalıştığını kaydeder. Satılan kitapların büyük çoğunluğu yazma idi. Yazmaların kopya edilerek çoğaltıldığı dükkânlar da vardı. Sahaflar basma kitaba uzun zaman değer vermemişler, onu kitaptan saymamışlardı.

Yine Evliya Çelebi'den öğrenildiğine göre, her yıl dönemin padişahı önünde yapılan bayram geçidinde, sahaflar da geçerler ve büyük bir tahtırevanın üzerinde çok değerli kitaplar taşırlardı.

Kapalıçarşı'da bütün dükkânlar dua ile açılır, dua ile kapanırdı, her lonca, her

esnaf grubu bir pire bağlıydı. Sahafların piri ilk kitapçı olduğu söylenen Basralı Abdullah Yetimî idi.

Esnaflar, kendi aralarında en yaşlı ve en saygıdeğer olanı şeyh olarak seçerler, ona itaat ederlerdi. Lonca kurallarına uymayana ceza verilirdi. Sahaflık mesleğine girmek kolay değildi. Önce, şeyhin başkanlığında toplanan esnaf ileri gelenleri huzurunda sınav yapılırdı. Mesleğe girmek isteyende bilgi kadar ahlak da aranırdı.

Ayrıca seyyar kitapçı anlamına gelen "ayak sahafları" da görülüyordu. Daha çok, terekelerden sağlanan kitaplar, sahaflar şeyhinin dükkânına getirilir ve onun gözetimi altında mezat yapılırdı. Mezatı, sahaflar arasında yetişmiş tellallar yapar, ustaların, yaşlı esnafın pey sürdüğü kitaba yeniler pey sürmezdi. Meslekte eski olanlara, yaşlılara saygı böylesine büyüktü. Sırası gelince eskiler de yenileri korumaktan geri kalmazdı.

Yine lonca kuralları gereğince, hali vakti yerinde olmayan esnafa yardım edilir, müşteri yollanırdı. Kapalıçarşı'nın en sessiz dükkânları sahaflardı. Buraların müşterileri ilim, irfan sahibi, okumuş kimseler olduğundan sessizliğin bozulmamasına özellikle dikkat edilirdi.

Dükkânlar küçüktü, âdeta bir dolaba benziyordu; küçüklüklerini belirtmek için "dükkânçe" denirdi. Tabanlar tahta idi, yere kilim, halı ve pösteki serilirdi. Kitapçılar, hattâ müşteriler bunların üzerine bağdaş kurarak otururlardı. Raf yoktu, kitaplar öbekler halinde ve üst üste dizilir, sırtları değil, alt kenarları gözükürdü. Adları çoğu zaman burada yazılı olurdu.

Esnafları hükümete karşı bir kâhya temsil ederdi. Kapalıçarşı'daki sahafların son kâhyasının "Sağır Kâhya" olduğu söylenmektedir.

Birçok yazar İstanbul'un eski kitapçılarından söz etmiş; şiirlerde, romanlarda, öykülerde ve anılarda sahaflara yer verilmiştir. Avrupalı yazarlarda da sahaflıkla ilgili anı ve bilgilere rastlanabilmektedir. Fransız yazar Antoine Galland'm *İstanbul Hatıraları* 'nda pek çok bilgi bulunmaktadır. 17. yyin sonlarında İstanbul'da Fransa Elçiliği'nde görevli olan A. Galland, Kapalıçarşı'da gördüğü, minyatürlü, minyatürsüz birçok yazma kitapla ilgilenmiş, onları elçi ve Fransa kralı adına satın almıştır. Bu değerli yazmalar bugün Fransız Milli Kitaplığı'ndadır (Bibliothèque Nationale).

Sahafların Kapalıçarşı'daki ticaretine nükteli bir dille ışık tutan bir kaynak da *Letaif-i Esnafla.* Bu küçük kitabın sahaflarla ilgili bölümünde 19. yy'ın başlarındaki kimi sahafların adları ve alıp sattıkları kitapların neler olduğu şakacı bir dille anlatılmaktadır.

1894'teki büyük İstanbul depreminde, çarşının özellikle sahafların bulunduğu bölümü hasara uğradı ve onarılması zaman aldı. Bunun için kitapçıların çoğu Kapalıçarşı'dan ayrılmak zorunda kaldılar.

O zaman şimdiki çarşıda, fesçilerin yerleştiği barakalar bulunuyordu. Fesçiler buradan ayrılmaya başlayınca barakalara hakkâklar, yani mühürcüler yerleşti. Bu nedenle, bugünkü Sahaflar Çarşısı'nın adı 30-40 yıl öncesine kadar resmi kayıtlarda Hakkâklar Çarşısı olarak geçiyordu.

Eski Sahaflar Çarşısı'ndan bir görünüm. *Cengiz Kahraman arşivi*

Kapalıçarşı'nın Sahaflar Çarşısı'na en yakın kapısının adı da fesçilerden bir anı olarak kalmıştır. Bu kapıya Fesçiler Kapısı denilmektedir.

Kapalıçarşı'dan ayrılan sahaflar yavaş yavaş hakkâkların yanında yer aldılar, birer-ikişer oradaki barakalara yerleştiler. Hakkâklarla birlikte, birkaç tespihçi ve çorapçıya da barakalarda yer verilmişti. Sahafların sayısı gittikçe çoğaldı ve burası Sahaflar Çarşısı adını almaya hak kazandı.

Sahaflar ticari sırlarını saklamak için, kendi aralarında gizli bir dille konuşurlardı. Bu dil daha çok, koltukçu esnafı ile Bitpazarı esnafının gizli dilinden ve argosundan giren sözcüklerden meydana gelmişti. Sahaflar terekelerden, mezatlardan mal alırken, adı geçen esnaflarla oldukça sık yan yana geliyorlar, dolayısıyla onların konuşma ve davranışlarından etkileniyorlardı.

Kitapçılar, yeni çarşılarında da eski gelenek ve kurallarını sürdürmeye çalıştılar. Sessizlik ve büyük saygısı, burada da göze çarpıyordu. Asmalarla gölgelenen bu sevimli ve dar sokaktaki kitapçılar ünlü ressam Münif Fehim'in bir resminde tasvir edilmiştir. Tesadüfen yolu düşenlerin bir an önce çıkmak için acele ettikleri bu dar sokak kitap meraklılarına dünyanın en ferah yeri gibi görünürdü.

Bilim ve kültür adamlarına, üniversitelere ve kitaplıklara nice basma ve yazma kitap sağlayan, bunların unutulup yok olmasını önleyen sahaflar 1950'de önemli bir yangın geçirdiler. Belediye yanmayan yerleri de yıkarak çarşıyı istimlak etti. Sahaflara Bayezid Camii'nin geniş avlusunda yer gösterdi. Yanan çarşıyı yeni bir biçimde yaptırdı. Dükkânlar 1952'de sahaflara kiralandı. 12'si çift katlı olarak 23 dükkân yaptırılmıştı.

Çarşının korunmasında ve bu hali almasında, dönemin vali ve belediye başkanı Fahrettin Kerim Gökay, gazeteci yazar Hakkı Tarık Us, tarihçi Osman Nuri Ergin, Prof. Dr. Süheyl Ünver gibi kimselerin rolü ve desteği büyük olmuştur. Yeni bina-

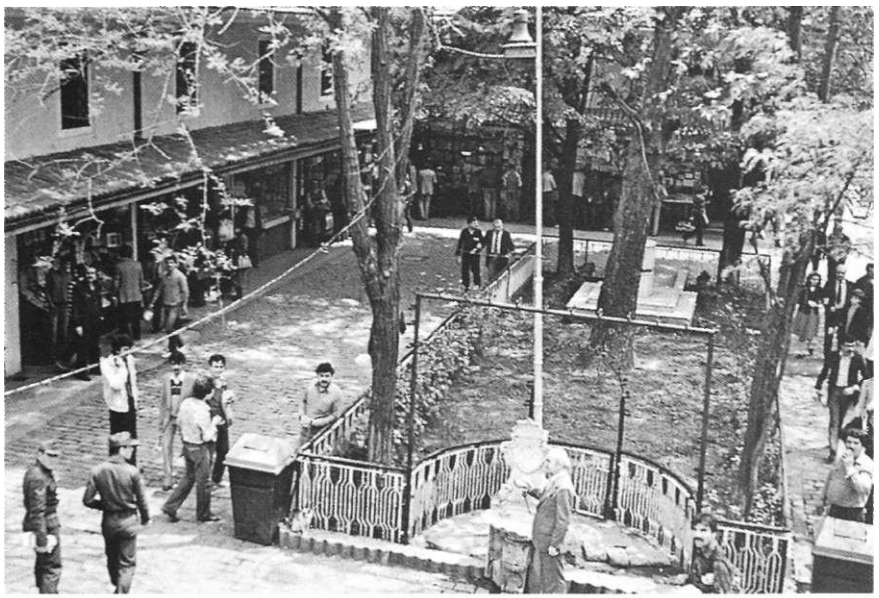

Günümüzde Sahaflar Çarşısı. *TETTV Arşivi*

lar, törenle esnafa teslim edildi. Belediye sahafları korudu, yardım etti, onlardan fazla kira istemedi.

Dükkânlardan biri kahve ocağı olarak düşünülmüştü. Çarşının baş tarafına büyükçe bir yer yaptırılmıştı. Burası mezat salonu ve sergi yeri olarak kullanılacaktı. Yazık ki, ne o dükkân kahve ocağı olarak kullanıldı, ne de öteki yerde mezat ve sergi yapıldı. Başta bir-iki sergi, göstermelik bir-iki mezat yapıldıysa da arkası gelmedi. Buraları uzunca bir süre kapalı durduktan sonra, kitapçılık yapacak kimselerin elinde kaldı. Oysa başta her şey iyi düşünülmüştü; o yerin mezat ve sergi yeri olarak kullanılması çok iyi olacak, çarşıya büyük yarar sağlayacaktı. Mezat ve sergi yerinin de kitapçıya verilmesiyle dükkânların sayısı 25'i buldu.

Bu durum yaklaşık 1970'li yılların sonuna kadar sürmüştür. 1977'de Beyazıt Meydanı işportacıların işgali altında kalmaya başlayınca, belediye, meydana yığılan işportacıları önlemek istedi ve kitapçılık ve kırtasiyecilik yapan işportacı ve sergicilere "geçici" olmak koşuluyla Sahaflar Çarşısı'nda yer gösterdi. Çarşıya yeni gelen bu işportacı ve sergiciler, kendilerine gösterilen oldukça geniş yerlerin üstünü tahtalarla, baraka biçiminde kapatarak dükkân durumuna getirdiler. Sözü edilen barakalar 19 tanedir.

12 Eylül 1980'le gelen askeri belediye, bunlara biraz daha göz yumdu ve geçici olmak koşuluyla gelenlerin yerleri tam birer dükkân oldu. Ne var ki, bütün bunların sonunda, çarşının yıllarca süren güzel gelenek, disiplin ve sessizliği önemli ölçüde sarsılmaya yüz tuttu.

Askeri belediyenin tek olumlu katkısı, çarşmın ortasında esnaflar tarafından yapılıp etrafı demir parmaklıkla çevrilen çiçekliğe İbrahim Müteferrika büstünün dikilmesidir. Ancak, bu büstün anlamı ve matbaacılığımızın kurucusu İbrahim Müteferrika'ya ait olduğu, etrafını saran işportacılar, onların gürültüsü ve bakımsızlık yüzünden belli olmamaktadır.

Adı geçen belediyenin belki bir katkısından daha söz edilebilir: Çarşının Beyazıt yönünden girişindeki sol duvar bir vitrinle kaplanmış, bu vitrinde eski matbaalardan kalma taşbaskısı malzemesi sergilenmiştir. Bu malzeme bugün de orada durmaktaysa da, kimsenin ilgisini çekmemekte, ne olduğu anlaşılmamaktadır. Çünkü bilgi verilmemiştir. Ayrıca aynı şeyi yıllar boyunca sergilemenin anlamı da yoktur. Burada kitapçılık tarihimizle ilgili başka şeyler de sergilenebilir.

Sahaflar Çarşısı'nda eskiden, yalnız yazma, kullanılmış, elden düşme kitap, Kuran ve İslamlıkla ilgili öteki dini kitaplar satılırdı. Basılı kitap çarşıya hemen hiç girmezdi. Basılı kitap, çarşıya Tanzimat'a doğru girmeye başladı. Basılı bilim ve edebiyat kitabının yayın ve satış merkezi Cağaloğlu'nda ve özellikle Babıâli Yokuşu'ndaki (bugün Ankara Caddesi) kitapçılarda başlamış ve gelişmiştir.

Belediye Sahaflar Çarşısı'ndaki dükkânları kiraya verirken, anlaşmalarda kitap, öncelikle de kullanılmış kitap satma zorunluluğunu belirtmektedir. Oysa 1950'li yılların başında, önce basılı ders kitaplarının, daha sonra bütün kitap ve dergilerin yeni olarak satıldığı görüldü. Nice yabancı dilde basılmış kitapların burada yer alması da gecikmedi.

Çarşıda kitapçılar yayımcılığa da başladılar. Gerçi eskiden de sahaflar arasında yayımcılık yapanlar yok değildi. Ama onlar yalnız dinsel kitap yayımlarlardı. 1950'den sonra çoğu esnaf her çeşit kitabı yayımladı.

Bir yandan üniversiteye ve kitaplıklara, bir yandan da Cağaoğlu'ndaki gazete binaları ile kitapçılara yakın olan bu çarşı, başlangıcından itibaren bir kültür merkezi özelliği kazanmıştı. Bunu uzun yıllar boyu korumaya çalıştı. Türkiye'den ve başka yerlerden yazarlar, bilim ve sanat adamları, öğretmenler ve öğrenciler, doktora imtihanına hazırlananlar, araştırma yapanlar birbirleriyle burada tanıştı, burada buluştu, çeşitli konuları tartıştı.

Çarşıdaki kitapçılar, çoğu yeterli okul öğretimi görmemiş olduğu halde, mesleklerinde pratik olarak epeyce bilgi edinmişlerdir. Bibliyografyacı kimliği kazananlar da vardır. Yazma kitaplar konusunda yetkili kimseler yetişmiştir. Raif Yelkenci. Ekrem Karadeniz, Ahmet Tanyeli, Muzaffer Ozak gibi işinin ehli, aynı zamanda kitap ve makale sahibi sahafların dükkânları birer okul gibiydi.

Yazarlara, öğrencilere, hattâ hocalara bilgi verilir, çalışmak isteyenlere yardım edilirdi. M. Seyfettin Özege'nin 1971'de başladığı beş ciltlik *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Katalogu,* bu çarşının ilgi ve yardımıyla tamamlanabilmiştir.

Sahaflar Çarşısı. 1970'lerden sonra hızla olumsuz bir değişme göstermiş; düzenini, güzelliğini ve kimliğini yitirmeye başlamıştır. Eskiden kendisini koruyan, bozulmasını önleyen belediyenin kiraları aşırı biçimde artırması, eski kitapçılıktan anlayan, bu işe gönül veren esnafın azalması, işporta baskısının huzursuzluk yaratması, yollarının işgal edilmesi yüzünden, yılların o güzel Sahaflar Çarşısı önemli sarsıntı geçirmekte, devletten, belediyeden, kültür adamlarından, İstanbul'u ve kitabı seven herkesten ilgi beklemektedir.

1980'den sonra İstanbul'da biri Beyoğlu'nda (Aslıhan Çarşısı) diğeri Kadıköy'de (Akmar Pasajı) olmak üzere çok sayıda sahafın bir arada bulunduğu yeni sahaf kümeleri olmuş; sahaflık mesleği değişik mekânlarda değişik biçimler kazanarak bugüne gelmiştir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I; "Sahhaflar Çarşısı", *TTOKBelleteni,* S. 131 (Aralık 1952); C. Bavsun. "Eski Sahhaflar Çarşısı'nda", *Bilgi,* S. 145 (27 Mayıs 1959); H. M. Ebcioğlu, "Günümüzde Sahhaflar Çarşısı", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası,* S. 10 (Ekim 1978); Ç. Gülersoy, *Kapalı Çarşı'nın Romanı,* İst., 1983; A. Kaynardağ, "Yüzyılların Kitap Pazarı", *Somut* (Temmuz 1983); ay, "Değişen Yönleri ve Gizli Diliyle, İstanbul Bitpazarı". *Folklor ve Etnografya Araştırmaları,* ist., 1984, s. 267-283; ay, "Eski Esnaflarımızla, Bu Arada Sahhaflarla İlgili Bir Kitap: Letaif-i Esnaf", *Kütüphanecilik Dergisi,* S. 3 (1993); A. Galland. *İstanbul'a Ait Hatıralar,* I, II, (çev: N. S. Örik), Ankara, 1987; İ. Akbulut, "İstanbul'da Bir Kültür Sergeni. Sahaflar Çarşısı", *Kültür ve Sanat,* S. 11 (Eylül 1991), s. 64-67.

ARSLAN KAYNARDAĞ

SAHAKYAN-NUNYAN ERMENİ LİSESİ

Kocamustafapaşa, Marmara Caddesi'nde, Surp Kevork Ermeni Kilisesi'nin bitişiğinde bulunan Ermeni lisesi.

İstanbul'un fethinden sonra, II. Mehmed'in (Fatih) izniyle ilk Ermeni patrikhanesi, Samatya'da bir Rum manastırında kurulmuştur (1461). Bu semt, cemaat mensuplarının yoğun bir yerleşim merkezi olmuş, manastır binasında önce Surp Kevork Kilisesi, daha sonra da kilisenin yanında, muhtemelen 1790'lı yıllarda erkek öğrencilere eğitim veren Sahakyan Okulu açılmıştır.

Samatya'daki cemaat, kız çocuklarının da eğitimine önem vermiş, bu hususta gerekli başvuru ve çalışmalarda bulunmuşlardır. 1831'de Abdülmecid'in fermanıyla, gene kilisenin yanında Nunyan Kız Okulu açılmıştır.

1846'da Sahakyan Okulu'nun müdürlük görevine yazar ve düşünür Hovhannes Deroyentz getirilmiştir. Gene bu yıllarda Bebek'teki Amerikan Okulu'na gitmekte olan bir kısım öğrencinin Sahakyan'a nakledilmesi okulun öğretim düzeyinin yüksekliğini göstermektedir. Açılan derneklerin yardımıyla okul geliştirilmiş, semtte bir de kütüphane kurulmuştur. Samatyalı eğitimseverlerin kilise mütevelli heyetine önerisiyle, kız çocuklarının daha yüksek bir eğitim alması için dil ve genel kültürün yanında, biçki-dikiş, çiçek, aşçılık vb dersler de müfredata eklenmiştir (1857). Bu tarihte Sahakyan Okulu'nda 330, Nunyan'da ise 55 öğrenci vardır. 1862-1865 arasında İngilizce öğretimine de önem verilmiştir.

Sahakyan-Nunyan Ermeni Lisesi
Yavuz Çelenk, 1994

1866 yangınında Sahakyan ve Nunyan okulları dışında, semtte, kilise ve cemaate ait birçok bina da tümüyle yanmıştır. Geçici olarak yapılan barakada erkek öğrenciler öğrenimlerine devam etmişler; Samatyalı hayırsever, gümüşçü Kaspar Ağa tüm masraflarını üstlenerek Nunyan Okulu'nun bugünkü yerinde bulunan binayı yaptırmıştır. Eşinin de isminin eklenmesiyle okul Nunyan-Vartuhyan adıyla açılmış (1871), mimarlığını Bedros Nemse yapmıştır. Sahakyan ise gene aynı mimar tarafından ve hayırsever gümüşçü Kaspar Ağa'nın oğlu, Mikayel Gümüşyan'm maddi yardımları ve cemaatin de katkıları sonucunda yapılmıştır (1872).

1892'de Nişan Torosyan müdür olarak görevlendirilmiştir. Kendisi Türkçenin sadeleştirilmesi çalışmalarında yer almış, Türkçe ve kompozisyon öğretimi için kitaplar hazırlamış bir dilbilimcidir. Bu yıllarda Nunyan Okulu'nda semtin kadınları için el sanatı kurslar açılmış, öğrencilere piyano, keman dersleri verilmiştir. Sahakyan ve Nunyan-Vartuhyan okulları ana kısım dışında sekiz sınıflıydı, öğrenci mevcudu ise 500'dü (1893).

Haziran 1894'te İstanbul'da meydana gelen büyük depremde okullar, kilise ve vakfa ait binalar zarar görmüş, cemaatin yardımıyla kısa sürede yenilenmiştir.

I. Dünya Savaşı'nda kilise ve okullar askeri birliklerce esirlere barınak olarak kullanılmıştır. Savaşın bitiminde ise Anadolu'dan İstanbul'a sürekli göç eden cemaat mensupları Nunyan-Vartuhyan Okulu'na yerleştirilmiş; bu durum II. Dünya Savaşı'na kadar sürmüştür. 1943'te bir yangın sonucunda bina kullanılmaz hale gelmiş; Gülbenkyan Fonu'ndan elde edilen maddi destek, semt sakinlerinin, hayırseverlerin katkıları sonunda bina tümüyle yenilenmiş, ortaokul ve lise bölümleri 1966'da yeniden öğretime açılmıştır. Yeni binanın mimarları, Ara Aratan, Harutyun Muradoğlu ve Nazar Binatlı'dır.

Geçirilen yangınlar sonucunda okula ait bazı bilgiler yok olmuştur. Eldeki verilere göre okul günümüze değin toplam 3.694 mezun vermiştir. Ana, ilk, orta, lise olarak karma eğitim veren okulun bugünkü mevcudu 704'tür.

Bibi. B. Garabetyan, *Hınkataryan Hişadagaran Samatyo Surp Kevork Yegeğetzvo 1461-1935* (Samatya, Surp Kevork Kilisesinin Bes Yüz Yıllık Hatıratı 1461-1935), İst., 1935; H. Derbedrosyan, *Gtrtagan Şarjumı TırkahayotzMeç 1600-1900* (Türk-Ermenüerinde Eğitim Hareketi 1600-1900), Kahire, 1983; V. Köseyan, "Samatya'daki Sahakyan, Nunyan-Vartuhyan Okulları ve Müdürleri", *Jamanak,* 25 Eylül 1993.

SİLVA KUYUMCUYAN

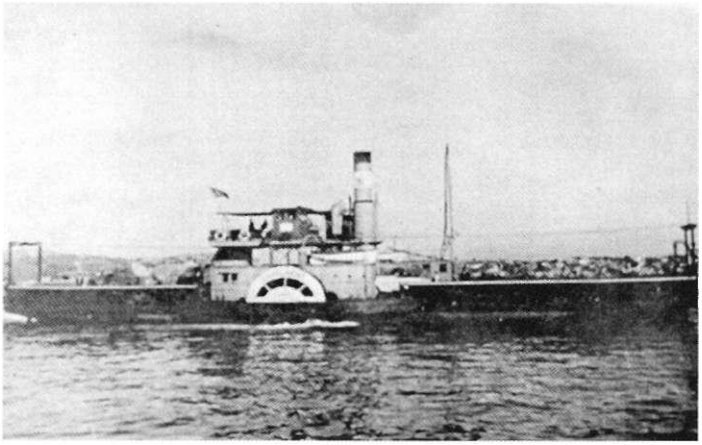

Sahilbent Araba Vapuru
Eser Tutel koleksiyonu

SAHİLBENT ARABA VAPURU

Boğaziçi'nde yolcu taşımacılığı yapan Şirket-i Hayriye'nin(->) 27 baca numaralı emektar araba vapuru.

90 yıldan fazla bir süre hizmet veren bu vapur, bugün 122 yıllık olmasına rağmen -son sahibi tarafından "Kaptan Şükrü" adıyla- hâlâ çalıştırılmaktadır.

Boğaz'm karşılıklı iki yakası arasmda at, araba, özellikle de orduya ait teçhizat ve malzeme ancak küçük ahşap teknelerle ve büyük zorluklarla taşınabiliyordu. Şirketin yöneticilerinden Hüseyin Hâki Efendi bu ihtiyacı göz önünde bulundurarak özellikle at ve araba taşıyabilecek yeni bir vapur tipi tasarlamış. 26 baca numarası ve Suhulet adı verilen bu araba vapurunu İngiltere'de inşa ettirmişti. Suhulet, yalnız Şirket-i Hayriye'nin, hattâ Türkiye'nin ilk araba vapuru değil, bütün dünyada bugün feribot adı verilen gemi tipinin ilk örneği olarak önem taşımaktadır.

Bu tip geminin büyük yararının görülmesi üzerine, şirket yine İngiltere'de, Londra'daki Maudslay Sons & Field tezgâhlarına bir benzerini daha ısmarladı. 1872'de hizmete giren bu yeni araba vapurunun teknesi, önceki yolcu vapurlarının ahşap olmalarına karşılık, 26 baca numaralı eşi Suhulet gibi, sacdandı. 555 grostonluk olup 45,7 m uzunluğunda, 8,5 m genişliğindeydi; sukesimi 3 m kadardı; kömür kazanlıydı; 300 beygirgücünde buhar makinesi vardı ve yandan çarklıydı. Saatte 7 mil kadar hız yapıyordu. Şirkete 12.000 İngiliz Lirası'na mal olmuştu. Süvarisi Hacı Esad Kaptan, başmakinisti Mehmed Usta idi.

Sahilbent, kendinden önce gelen 26 numaralı Suhuletle birlikte yıllar boyunca Boğaz'ın iki yakası arasında at, araba, eşya, yük ve tabii bu arada yolcu da taşıdı. Balkan Savaşı sırasında da eşi Suhulet'le birlikte Haydarpaşa ile Sirkeci arasında haftalarca asker ve savaş malzemesi nakletti. I. Dünya Savaşı yularında da askeriyenin emrinde hizmet görerek yine asker ve mühimmatın güvenlik içinde Anadolu'dan Avrupa yakasına geçirilmesini sağladı.

1930'a gelindiği zaman, Sahilbent'in yorulan makineleri ve kazanı Hasköy fabrikasında çıkarılarak yerine dizel motor takıldı. Bir süre daha motorlu araba vapuru olarak yine Boğazın iki yakası arasında yolcu ve araba taşıyan Sahilbent 1945'te, Şirket-i Hayriye'nin Münakalât Vekâleti tarafından satın alınmasıyla Devlet Denizyolları İşletmesi Umum Müdürlüğü'ne geçti. 22 yıl daha aralıksız çalıştırıldıktan sonra 1967'de Şükrü Aykas ve Ortakları firmasına satıldı. Teknesi elden geçirilerek yük gemisi haline getirildi. Bu emektar gemi "Kaptan Şükrü" adını aldığı zaman tam 96 yıllıktı. 1994 Türk Loydu Sicil Kitabı'nda emektar tekne, İsmail Sevil ve Ortakları'nın kuru yük gemisi olarak yer almaktadır.

ESER TUTEL

SAHİLNAMELER

İstanbul'un Boğaziçi'ndeki yerleşim alanları ve iskeleleri hakkında yazılan Divan Edebiyatı manzumelerinin genel adı.

Divan şiirinde İstanbul'un somut bir yerleşim alanı olarak anıldığı, vasıtadan gayeye yönelmiş yegâne şiir türü sahilnamedir (sevâhilname). Sahilnameler yazıldıkları dönem İstanbul'unun coğrafi, tarihi ve iskân özellikleri hakkında birer belge niteliği taşırlar. Galata'dan başlayan anlatım, Rumeli kıyısından Karadeniz'e; Anadolukavağı'ndan da Fenerbahçe'ye kadar Boğaziçi sahilleri, köyleri ve iskelelerini konu alır. Her bir yerleşim alanının birer-ikişer beyit ile söz konusu edildiği sahilnamelerin asıl önemi, artık unutulmuş, adı değiştirilmiş yahut şehrin gelişmesi, büyümesi ile diğer semtlere katılmış eski yerleşim bölgelerinin mazisi hakkında bilgiler içermesindedir. Manzumelerde sözü edilen yerleşim bölgeleri özellikle isimleriyle edebi sanatlara (cinas, tevriye vb) konu olur. Bu arada semtlerin orijinal yanlarından, insanlarından, sosyal durumundan, havasından, suyundan, ünlü taraflarından da bahsedilir.

Divan Edebiyatı'nda 17. yy şairlerinden Fennî'nin(->) mesnevi biçiminde yazdığı sahilnamesi ile 18. yy şairlerinden İzzet'in kaside biçiminde yazdığı (65 beyit) sahilnamesi ünlüdür.

İSKENDER PALA

SAHİLSARAYLAR

Deniz kenarında inşa edilen saraylar.

Osmanlı saray mimarisi çerçevesinde, sahilsaraylar 18. yy'ın sonlarında, III. Selim döneminden (1789-1807) itibaren yaygınlaşmaya başlamıştır. 16. yy'dan 18. yy'ın sonlarına kadar deniz kenarına inşa edilmiş köşk ve kasırlara rastlanmaktadır. Üsküdar Kavak Sarayı, Topkapı Sarayı'nın sahil bölümündeki Sinan Paşa Köşkü(->) Serdab Köşkü, Mermer Köşk, Sepetçiler Kasn(->) ve Yalı Köşkü(->) kıyıda yer alan erken tarihli örneklerdir. Bunların yamsıra

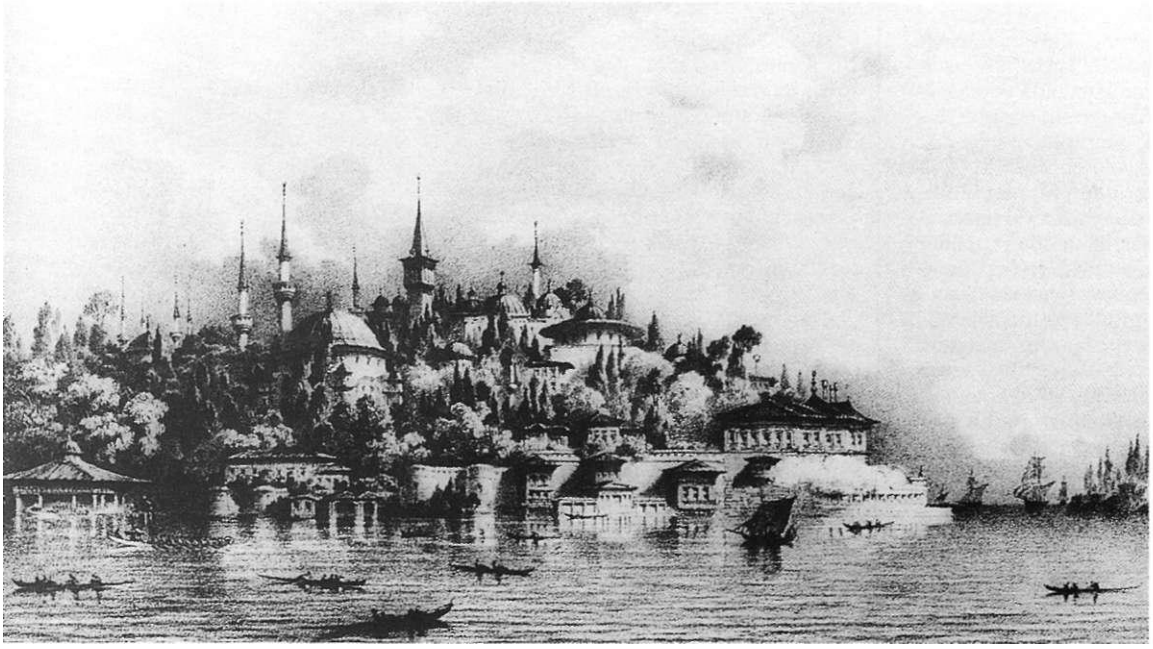

Flandin'in çizgileriyle Sarayburnu ve Topkapı Sahilsarayı. *Necla Arslan arşivi*

Boğaziçi kıyılarında, özellikle Beylerbeyi, Beşiktaş ve Bebek'te de köşk ve kasırlara rastlanmaktadır. Ancak sürekli kullanıma yönelik olmayan ve genellikle harem bölümünün bulunmadığı bu yapılar, padişah tarafından özel günlerde kullanılırdı.

Osmanlı padişahları III. Ahmed döneminden (1703-1730) itibaren Topkapı Sarayı dışındaki binalarda daha uzun sürelerle yaşamaya başladılar. 18. yy'ın başlarında Haliç kıyıları ve Kâğıthane ön plana çıktı. Özellikle Kâğıthane Deresi kıyısında inşa edilen Sa'dâbâd Sarayı(->), suyun hem manzara hem de işlevsel olarak mimariye katılmasıyla daha sonraki Osmanlı saray mimarisini etkiledi. Padişahlar bu saraylarda uzun süreler kaldıkları için bundan böyle harem ve çeşitli fonksiyondaki başka yapılar da saray kompleksine katılmaya başladı.

18. yy'ın sonlarından itibaren Osmanlı sarayı tarihi yarımadadan Boğaziçi kıyılarına yönelmeye başladı. Padişahlarm özellikle yaz aylarını Topkapı Sarayı dışında geçirmeyi tercih etmeleri, Boğaziçi kıyılarında yoğun bir imar faaliyetine neden oldu. Topkapı Sarayı'ndaki pek çok yapı türünün yer aldığı Beşiktaş Sarayı(->) ilk büyük sahilsaraydır. Sahilsaray yapımı II. Mahmud döneminde de (1808-1839) sürmüş, Topkapı Sahilsarayı ile eski Beylerbeyi ve eski Çırağan sahilsarayları inşa edilmiştir. III. Selim ve II. Mahmud dönemi sahilsarayları kıyıya paralel olarak ve ahşap malzemeyle inşa edilmiştir. Geleneksel Osmanlı saray yerleşiminde olduğu gibi bağımsız yapılar halinde inşa edilmekle birlikte bahçe duvarları ve galerilerle birbirlerine bağlanarak bütünlüğe ulaşılmıştır. Sarayların ana cepheleri deniz tarafında, harem bölümleri arka taraftadır. 18. yy'ın sonlarından itibaren Haliç ve Boğaziçi kıyılarında padişahlık saraylarının yanısıra hanedan üyesi kadınların da sarayları yükselmeye başlamıştır.

Topkapı Sarayı'nı bütünüyle terk etmeye karar veren Abdülmecid (hd 1839-1861) Dolmabahçe Sarayı'nı inşa ettirmiştir. Abdülaziz döneminde (hd 1861-1876) inşa edilen Çırağan Sarayı(->) ve Beylerbeyi Sarayı(->), sahilsaray anlayışının son ve en anıtsal örnekleridir. Mermerle inşa edilen bu son örnekler, geleneksel Osmanlı saray mimarisinden pek çok açıdan bütünüyle farklılaşmaktadır. 19. yy'ın sonlarında II. Abdülhamid döneminde Osmanlı sarayı kıyıdan uzaklaşarak Yıldız'a taşınmıştır.

NECLA ARSLAN

SAHRAYICEDİT

Kadıköy İlçesi'ne bağlı mahalle. Doğusunda Küçükbakkalköy ve İçerenköy; güneydoğu ve güneyinde Kozyatağı; güneyinde Erenköy; batısında Merdivenköy, kuzeyinde 19 Mayıs ve Yeni Sahra mahalleleri vardır. E-5 Karayolu mahallenin kuzeyinden geçer.

Daha önceleri kireç ocakları ile kaplı olan kırsal alanın ne zaman yerleşime açıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte komşu Merdivenköy'deki yoğunlaşmayı takiben 19. yy'ın ilk yarısında iskân edilmeye başladığı sanılmaktadır. 1877'de, İstanbul belediye sınırları içinde yeni muhtarlıklar kurulurken, Erenköy ve Sahrayıcedit semtlerinin birleştirilmesiyle oluşturulan yeni mahallenin adı Sahrayıcedit olmuş, daha sonra, 1930'da Kadıköy İlçesi'nin kurulması sırasında Sahrayıcedit Mahallesi yeni oluşturulan Erenköy Bucağına bağlanmıştı. 1934 tarihli *Şehir Rehberinde,* Yelkenli Değirmen Sokağı ile İçerenköy-Üsküdar yolu arasında uzanan dar üçgeni kapsayan Sahrayıcedit Mahallesi, yer isimlerinin Türkçeleştirilmesiyle beraber Yeni Sahra adını aldı. 1950lerde E-5 Karayolu'nun geçmesi ile yol çevresinde başlayan yoğunlaşmadan Sahrayıcedit Mahallesi de etkilendi; ancak mahalle o dönemlerde hâlâ Kadıköy yakasının az nüfuslu yerleri arasındaydı. 1965'te Erenköy ve Kızıltoprak bucaklarının lağvedilerek ayrı ayrı mahalleler kurulması sırasında Sahrayıcedit tekrar Erenköy Mahallesi'ne; 1974'te doğrudan Kadıköy İlçesi'ne bağlandı. Genişleyen mahalle 1984'te, Sahrayıcedit ve Yeni Sahra olarak iki ayrı mahalleye ayrıldı.

Mahalle, 1972'de Kızıltoprak-Bostancı Bölgeleme İmar Plam'nm onaylanması ve 1973'te Boğaziçi Köprüsü'nün açılmasını takiben büyük bir gelişme gösterdi. Burada büyük bloklar halinde modern konut siteleri oluşmaya başladı. Bugün Sahrayıcedit Mahallesi, gecekondulaşmanın az olduğu, buna karşılık çok katlı binaların, sitelerin, oldukça lüks konutların oluşturduğu modern bir yerleşim bölgesidir. E-5 Karayolu boyunca gelişen ticaret merkezleri, Metro, Carrefour gibi büyük alışveriş merkezlerinin yakınlığı, bölgeyi daha da canlı hale getirmiştir.

1980 Nüfus Sayımı'na göre 12.828 kişinin yaşadığı Sahrayıcedit Mahallesi'nin halen 60.000 kadar nüfusu vardır. İmam Ramiz Sokağı üzerinde uzanan Sahrayıcedit Mezarlığı tarihi bir mezarlıktır. Mahalledeki Sahrayıcedit Camii(->) 1875'te yaptırılmıştır. Mahallede Gözcü Baba ve İntaş liseleri, Merdivenköy, Şener Birsöz ve Nevzat Ayasbeyoğlu ilkokulları bulunmaktadır.

İSTANBUL

SAHRAYICEDİT CAMİİ

Kadıköy İlçesi'nde, Erenköy'de, Sahrayıcedit Mahallesi'nde, Fahrettin Kerim Gökay ve Şemsettin Günaltay caddelerinin kesiştiği yerdeki üçgen ada üzerinde, Kadıköy-Bostancı istikametinde sol tarafta yer almaktadır.

Metni "Hakkı" mahlaslı bir şair tarafından hazırlanan ta'lik hatlı kitabesine göre, bu bölgenin giderek kalabalıklaşmasından doğan ihtiyaç sebebiyle, Ahırkapı'da

bulunan ve "Şadırvan Camii" olarak tanınan caminin yol genişletmek amacıyla yıktırılması üzerine, devlet ödeneği ve bazı hayırsever insanların yardımlarıyla 1292/1875'te inşa edilmiştir.

Cami esas itibariyle, 6 m çaplı bir kubbe ile örtülü, içten ve dıştan sekizgen planlı, önünde düz çatılı bir son cemaat yeri bulunan, küçük ölçülü, özenli bir yapıdır. 19. yy'dan birkaç örnekle tanınan bu sekizgen şema Sahrayıcedit Camii'nde, günümüze kadar yapılan eklerle tamamen bozulmuştur. İlk etapta kuzeyine, esas caminin toplam alanmdan daha büyük ve iki katlı, uzunlamasına dikdörtgen bir bölüm eklenmiştir. Bu bölümün yapım tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, kullanılan mimari elemanlar ve süslemeleriyle orijinal yapıyla çok aykırı düşmediği, esas yapıdan kısa bir süre sonra yapıldığı söylenebilir. Ayrıca sekizgen bölümün üzerini örten kubbenin göbeğindeki siyah zemin üzerine altın yaldızla (zerendud) sülüs hatla yazılmış olan Ihlas suresinin kenarında 1313/1895-96 tarihi okunmaktadır ki bu tarihte kalem işleri yapılan ya da yenilenen esas cami ile birlikte ek bölümün de inşa edilmiş olabileceği düşünülebilir. Günümüzde ise bu ekle de yetinilmemiş, yapının bütün batı cephesini kaplayan, bodrum katıyla birlikte üç katlı bir bina daha eklenmiş, 1994 tarihli bu bölüm ile yapının görünümü iyice değişmiştir. Öncelikle batıya bakan cephesi tamamen kapanmış, bu bölümdeki pencere kapı haline getirilmiş, ayrıca son cemaat yerinin duvarı da yuvarlak kemerli bir açıklıkla bu yeni ek bölüme bağlanmıştır. İlk ekin batı duvarı ise tamamen kaldırılmış yekpare bir görünüm kazanmıştır. Ayrıca yapı dıştan bütünüyle yeniden sıvanmış, dönem farklarını gösterebilecek duvar örgüsü ya da sıvası diye bir şey kalmamış, her şey yeni örtünün altına alınmıştır. Cami avlusunda şu anda büyük bir şadırvanın yapımı sürdürülmektedir.

Sekizgen planlı esas cami mekânı her cepheye birer pencere gelmek üzere, üç dilimli (üç merkezli) kemerli dört pencere ile aydınlatılmaktadır. Dışa hiç aksettirilmeyen mihrap giriş ile aynı eksende yer almakta, giriş ve iki yanındaki cepheler de son cemaat yerinin içinde kalmaktadır. Günümüzde son cemaat yerine alüminyum çerçeveli camlı bir kapı ile girilmekte, bunun yanında yuvarlak kemerli birer pencere yer almaktadır. Son cemaat yerine girildiğinde sağ taraftaki kapıdan, harim kısmı ile son cemaat yerinin arasından yükselen kesme taştan silindirik gövdeli minareye geçilmekte, sol taraftan ise ahşap merdivenle balkon şeklinde üç açıklıkla harim kısmına bağlanan mahfile ulaşılmaktadır. Ahşap, kanatları, mahfil korkulukları ve altlarına isabet eden dolap kapaklarıyla birlikte yenilenmiş olan basık yuvarlak kemerli bir kapı ile harim bölümüne girilmektedir.

Caminin içi oldukça sade bir görünüme sahiptir. Duvarların beyaz boyalı olduğu, bütün pencere, kapı ve mihrap nişinin etrafından kesintisiz olarak devam eden yeşil ve gülkurusu renkli bir bordürün dolandığı, cephelerin birleştiği köşelerde de dilimli madalyon çerçeveli, içleri yeşil, mavi, pembe ve kahverenginin tonlarıyla renklendirilmiş, dönemin eklektik zevkine uygun bitkisel motifli bir kompozisyonun oturtulduğu görülmektedir. Mihrap hiç süslemesiz, basit bir niş şeklindedir. Kubbe eteğinde dolanan siyah zemin üzerine altm yaldızla sülüs hatla yazılmış ayet kuşağı mekâna hareketlilik kazandırmıştır. Kubbenin içi ışınsal şeritlerle alt mekâna uyum sağlayacak şekilde sekize bölünmüş ve aynı duvar yüzeylerindeki bitkisel kalem işi bezemeler kullanılarak hareketlendirilmiştir. Tam ortada iç içe iki daire şeklinde düzenlenmiş kalem işi bitkisel bezemeli göbek, bunun etrafında ise daha önce sözü edilen, İhlas suresinin yer aldığı yazılı kuşak mevcuttur. Bu yazı kuşağının kenarında 1313/1895-96 tarihi yanında "Hafiz Hasan Sırrı Efendr'ye (ö. 1907) ait olması muhtemel bir imza görülmektedir. Yine siyah zemin üzerine altın yaldızla yazılmış, pencere ve mahfil açıklıklarının aralarına yerleştirilmiş Allah, Muhammed, 4 halife ve Hasaneyn'in isimlerini içeren yuvarlak levhalar dikkat çekmektedir. Caminin içinde ahşaptan yapılmış minber ve vaaz kürsüsü mevcuttur.

Doğu ve batı cephelerindeki kapılarla girilen -ki şimdi batı kapısı bu duvara yapılan yeni ek nedeniyle tamamen iptal edilmiştir- kuzeydeki ilk ek bölüm, dördü serbest, dördü de duvarlara bağlı 8 ahşap ayak tarafından taşınmakta ve bu bölümde de duvarlarının aynı caminin içindeki gibi basit kalem işleriyle kaplı olduğu görülmektedir. Bu ek bölümün kuzey tarafma birleştirilmiş daha geç tarihli bir meşruta bölümü ve yine aynı yönde ayrı olarak inşa edilmiş tuvaletler avluda yer almaktadır. Ayrıca avlunun dışında mihrabın arkasında eklektik ayrıntılarıyla dikkati çeken Kayışdağı Suyu Çeşmesi bulunmaktadır.

Bibi. Ş. Usluduran. "Kadıköy-Bostancı Arası Türk Mimari Eserleri" (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak., Sanat Tarihi Bölümü, basılmamış lisans tezi), 1979, s. 22-23; S. Ögel, "İstanbul'da 19- yy'ın Sekizgen Camileri", *Sanat Tarihinde Doğudan Batıya, Unsal Yücel Anısına Sempozyum Bildirileri.* İst., 1989, s. 65-70.

BELGİN DEMİRSAR

Sahrayıcedit Camii
Yavuz Meyvecl, 1994

-m. '• -.....- ^mma.

SAIM ANTOLNE KİLİSESİ

Beyoğlu'nda, İstiklal Caddesi üzerinde, Galatasaray'dan Tünel'e doğru sol kolda no. 317-323'tedir. Cadde üzerinde bulunan kiliseye ait apartmanların arasındaki kemerli kapılardan geçilerek ulaşılan avluda yer alır.

Kilise ve apartmanlar İstanbul doğumlu mimar Giulio Mongeri'nin (1875-1953) eseridir. Fransızca Saint Antoine Kilisesi olarak bilinen, ancak İtalyan rahiplerin yönetiminde olan kilisenin asıl adı San Antonio'dur. Concordia Tiyatrosu ve Bahçesi'nin(-*) yerinde inşa edilen yapının temel atma töreni 23 Ağustos 1906'da yapılmış, ancak bina maddi olanaksızlıklardan 15 Şubat 1912'de bitirilerek açılabilmiştir. Kilisenin ilk kuruluş tarihi bugünkü Perşembe Pazarı Hırdavatçılar Çarşısı'nın yerinde 1272'de yapılan Fransisken Kilise ve Manastırı'na kadar iner. Ahşap olan bu kompleks 1699'da yanmca II. Mustafa (hd 1695-1703) siyasi sorunlardan dolayı tekrar yapılmasına izin vermemiş ve yerine 1960 öncesi imar faaliyetleri sırasında yıktırı-

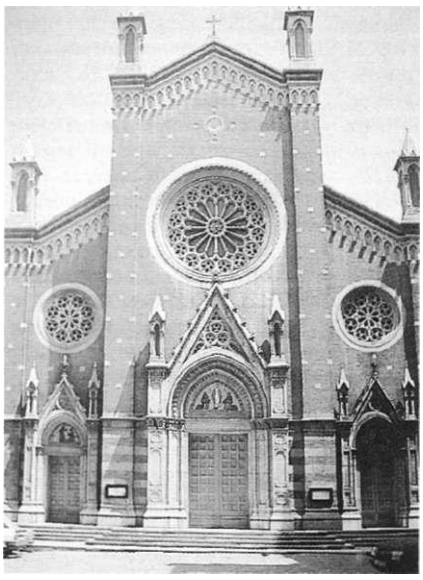

Saint Antoine Kilisesi
Cezar, *Beyoğlu*

lan ahşap Yeni Cami'yi yaptırmıştır. Katoliklerin bundan sonraki mabedi olarak 1724'te Galata'da faaliyete geçen ahşap San Antonio di Padova Kilisesi de yanınca, 1762'de Fransa Elçiliği arazisi içindeki Saint Louis Kilisesi'nin yukarı tarafında yapılan binaya taşınılmış, caddeye taşan bu yapı tramvay geçişine engel olduğu için yıktırılmış, bu yapı da yandıktan bir süre sonra bugünkü kilise yapılmıştır. Saint Antoine, günümüzde İstanbul'un en popüler ve en fazla cemaati olan kilisesidir.

Mongeri, 19. yy'ın son yıllarında Milano Brera Akademisinde mimarlık eğitimi için bulunduğu sırada, tanınmış mimarlık teorisyeni ve uygulayıcısı Camillo Boito'nun en gözde öğrencilerindendi. C. Boito yorgun düşmüş eklektisist akıma bir tepki olarak Kuzey İtalya'nın tarihsel formlarını da kullanarak İtalya'da, neogotik mimari(-0 üslubunu geliştirmiştir. Mongeri eğitimini tamamlayıp İstanbul'a döndükten sonra, mensubu bulunduğu İstanbul İtalyan kolonisinin inşa etmeyi kararlaştırdığı Saint Antoine Kilisesi ve Apartmanları için Lombardia gotiği de denen bu üslupta bir tasarım teklifi geliştirdi. Tasarımını Milano'da C. Boito'ya da takdim etti ve hocasının övgüsünü aldı. İstanbul İtalyan kolonisi tarafından kabul edilen önerinin mühendislik projeleri İtalyan asıllı Edoardo de Nari tarafından hazırlandı. Yardımcı mimar Arif Hikmet Koyunoğlu idi. Uygulama yüzyıl dönümünde İstanbul'un en faal inşaat şirketlerinden olan Guglielmo Semprini' nin(->) müteahhitlik şirketi tarafından gerçekleştirildi. Bu uygulamada Mongeri ve de Nari de şirkete ortak oldular. Osmanlı yönetiminin bir önşartı olduğundan, önce cadde üzerindeki apartman binaları yapıldı, kilisenin inşaatına sonra geçildi. Nitelikli malzeme ve iyi bir işçilikle inşa edilmiş yapılar topluluğunun bakım onarım hizmetleri yerine getirilmektedir.

Doğuya doğru eğimli bir arazide doğu-batı doğrultusunda konumlanmış yaklaşık 20x50 m ölçülerinde Latin haçı planlı bir kilisedir. Yapının eni transeptte dışa taşan kollarla 30 m'ye, iç yükseklik ise orta nefte 23 m'ye ulaşır. Eğimden dolayı doğu cephesi 56 m yüksekliğe varır. Doğuda eksendeki apsis beş cepheli çokgen bir çıkma yapar. Çan kulesi bu çıkmanın yanındaki güney apsisinin üzerindedir. Ana girişi barındıran batı cephesi orta nef doğrultusunda, dikdörtgen biçiminde çıkıntılıdır. Beyoğlu'nun ilk betonarme yapılarından olan kilisenin dış cephesi tuğla kaplıdır. Cephelerde, iç mekândaki gömme ayaklan karşılayan dikdörtgen biçiminde pilastrlar yer alır. İç mekânda taşıyıcı ayaklar, tonoz kaburgaları ve belirli yüksekliğe kadar duvar yüzeyleri mozaik sıvalıdır. Doğu cephesinde açığa çıkan bodrum duvarları taş-tuğla almaşık örgülüdür.

Kilisenin güneyinde yapıya paralel konumda iki katlı bir manastır binası vardır. Kilisenin eğimden dolayı kazanılmış bodrum katı, ikinci bir kilise şeklinde düzenlenmiş ve Keldanilerin kullanımına verilmiştir. Bağımsız bir girişi olan bu mekâna avlunun kuzeyinde bulunan merdivenlerle ulaşılan kuzey avlusundan girilir.

Aksiyal simetrik bir plana sahip olan kilisenin üç nefli naosunda nefler, deste sütun tarzındaki altışar ayakla oluşturulan sıralarla ayrılmıştır. Daha geniş ölçülerdeki orta nef ve transeptin kesiştiği merkezi mekânı belirleyen dört ayak, diğerlerinden daha büyük kesitlidir. Orta nef ve transept. yan neflerden daha yüksek tutulmuştur. Kilise mekânını sınırlayan duvarlarda ayakları karşılayan gömme ayaklar bulunur. Yapının taşıyıcı sistemini meydana getiren ve dikdörtgen modüller oluşturacak biçimde birbirlerine sivri kemerlerle bağlanan bu ayakların tümü iri yaprak motifleriyle bezenmiş başlıklarla nihayetlenir. Örtü sistemi gotik mimari üslubunun bir diğer vurgusu olan kaburgalı çapraz tonozlarla tamamlanmıştır. Doğuda, transeptle sınırlanan üç apsis naostan dört basamak }oiksektir. Transeptin güney kolunda manastır binasına ve çan kulesine bağlantıyı sağlayan dahili bir kapı yer alır. Batıdaki ana girişin üzerindeki locaya org yerleştirilmiştir.

Kuzey, güney ve doğu cephelerinde taşıyıcılar arasına yerleştirilen sivri kemerli, vitraylı geniş pencereler yapı boyunca yükselir. Orta nefin ve transeptin yan nefleri aşarak yükseldiği cephelerin kemer aynalarında daire biçiminde pencereler yer alır. Akarın üzerinde asılı olan ahşap oyma çarmıhtaki İsa heykeli ve Saint Antoine'm ahşap üzeri altın varaklı heykeli İtalyan heykeltıraş Luigi Bresciani tarafından yapılmıştır. Yan apsislerin doğu duvarında vaftiz ve yemek sahnelerinin betimlendiği iki mozaik pano vardır.

Giriş cephesi, pilastrlarla sınırlanmış ve daha yüksek olarak ana nef hizasında öne çıkan orta bölüm ve iki yan bölümden oluşmaktadır. Bu aksiyal simetrik düzenlemede ana giriş ortada, diğerleri yan nefler hizasında olmak üzere dikdörtgen üç giriş kapısı yer alır. Kapılar, sivri kemer üzerinde yüksek bir üçgen alınlık ve yanlarında baldakenlerle düzenlenmiş, kemer aynalarında mozaik betimlemelere yer verilmiştir. Bu kapı kompozisyonları üzerinde büyük gülpencereler vardır. Geniş saçak silmesinin altında, mavi renkte çinilerle canlandırılmış sivri kemerli niş sırasından oluşan geniş bir bordur görülür. Cephe düzenlemesi dört pilastr üzerindeki dört yüksek baldakenle tamamlanır.

Kiliseye akar olması amacıyla inşa edilen altı katlı iki apartman bloğu, ortalarında bulunan üç açıklıklı avlu girişinin üzerinde yer alan bir geçitle birbirine bağlanmıştır. İstiklal Caddesi cephesi, giriş düzenlemesiyle birlikte 38 m'yi bulur. Bloklar, kilisenin algılanmasını güçlendirecek biçimde avlu cephelerinde kademeli olarak daralır. Zemin katta cadde cephesinde büyük sivri kemerli asma katlı dükkânlar, avlu cephesinde apartman girişleri ve özel işlevli odalar yer alır. Cepheler, zeminden ikinci kat pencere kemer üzengileri hizasındaki kornişe kadar ve altıncı kat döşeme silmesinden itibaren taş taklidi sıvalıdır. Arada kalan ve köşelerde taş kaplama ile çerçevelenen orta bölüm tuğladır. Pencereler, ortadakiler ve altıncı kattakiler üçüz olmak üzere sivri kemerlidir. Üçüncü kat pencerelerinde dekoratif balkonlar bulunur. Avlu cephesinde sütunçelere taşıtılan ve üç kat boyunca devam eden "loggia" şeklindeki balkonları, cephelerde, yer verilen armaları, dekoratif feıforje fener askıları ve renkli mimarisiyle Saint Antoine Apartmanları İstiklal Caddesi'nin en göz alıcı yapılarındandır.

İstanbullu mimar Mongeri'nin İstanbul'a kazandırdığı Saint Antoine Kilise ve Apartmanları, Kuzey İtalya'da birçok misali olan İtalyan neogotik mimarlığının en başarılı örneklerindendir.

Bibi. tnciciyan, *İstanbul.* 110: C. Can, "İstanbul'da 19- Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları" (Yıldız Teknik Üniversitesi, vayımlanmamış doktora tezi), 1993. s. 17-21. 341-345.

CENGİZ CAN

SAİNT BENOIT FRANSIZ LİSESİ

Galata'da Kemeraltı Caddesi'nde 1583'ten beri Fransızca eğitim veren eğitim kurumu. Günümüzde tam adı Özel Saint Benoit Lisesi'dir.

Okulun kurucuları olan Cizvit misyonerleri, 8 Kasım 1583'te İstanbul'da Galata Saint Benoit Kilisesi ve Manastın'na(->) yerleşerek bir okul açtılar. Saint Benoit er-

Saint Benoit Fransız Lisesi
Nazım Timuroğlu, 1991

kek okulu, Latin çocukları ile birlikte yerli Rum ve Yahudi çocuklarına da eğitim veriyordu. Öğrencilere Fransızca, matematik, eski Grekçe, Latince ve sanatlar yanında, din dersleri de veriliyordu. Katolik mezhebinden olmayanlara da mensup oldukları mezhebi öğretmeyi amaç edinmişlerdi. 1585'te salgın hastalık sonucunda okul kapandı. 20 Eylül l609'da istanbul'a ikinci defa gelen bir Cizvit misyoner grubu okulu yeniden açtı. 1773'te Cizvit tarikatının kaldırılması sonucu okul 1783'te Lazarist misyonerlere devredildi. 1831'de okulun müfredat programı Avrupa'daki okullar seviyesine uygun şekilde düzenlendi. 1832' de yangın ve salgın hastalık nedeniyle, okul önce Yeşilköy'e, daha sonra da Bebek'e taşındı. Okula gündüzlü öğrenci de alınmaya başlandı. 1839'da okulun kız bölümü açıldı. Öğrencinin fazlalığı ve binanın darlığı nedeniyle ek binalar yapıldı (1879). 1897'de Sainte Pulchérie Koleji binası satın alınarak orta kısım buraya taşındı.

Her iki bölümdeki öğretim 1919'a kadar sürdü. Sainte Pulchérie'nin 1919'da Filles de la Charité Cemiyeti rahiplerine devredilmesinden sonra kolejin yatılı ve gündüzlü bölümleri Galata'daki bugünkü binalarında toplandı.

O sıralarda, kolejin ilk kısmı 4 sınıflıydı. 2 sınıflı orta kısımda klasik öğretim ve modern eğitim kolları vardı. Klasik eğitim kolunda Latince de okutuluyordu.

Kolejin, lise kısmına hazırlayan dört hazırlık sınıfından sonra öğrenciler A ve B bölümlerine ayrılırlardı. Bu sınıflar felsefe ve matematik sınıflarıydı.

Saint Benoit Koleji'nde bir de 2 yıllık ticaret ve bankacılık bölümü açılmış ve Paris'teki "Ecoles des Hautes Etudes Cammerciales"in ders programı adepte edilmişti.

Saint Benoit Fransız Erkek ve Kız kolejleri 1987'de lise adı altında birleştiler. Öğretim süresi ilk yıl hazırlık olmak üzere 8 yıl olan bu okulda, Türkçe dersleri ile Türk kültür dersleri dışında bütün dersler Fransızca; ortaokul 7. sınıftan itibaren ikinci lisan olarak da İngilizce okutulmaktadır. Okula öğrenci, merkezi sistem sınavlarıyla alınmakta olup, 1994-1995 öğretim yılında okulda 858 erkek, 741 kız olmak üzere toplam 1.599 öğrenci öğrenim görmektedir. Lise bölümünde ders geçme ve kredi sistemi uygulanmaktadır.

Bibi. X. Polvan. *Türkiye'de Yabancı Öğretim, c.* I. İst.. 1952; 1. P. Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu 'nda Yabancı Okullar,* Ankara. 1990.

KUTLUAY ERDOĞAN

SAINT BENOIT KİLİSESİ VE MANASTIRI

Galata Kemeraltı Caddesi'ndedir. Cenevizli Benedikten tarikatı papazlarının kilisesi olarak bilinir.

Yapının inşa tarihi, kapısının üzerindeki yazıya göre 1427'dir. Fakat araştırmacı Dalleggio d'Alessio daha önceleri Sakıt Benoit'nm yerinde bir Bizans manastırının bulunduğunu ve bu nedenle söz konusu yılın genel bir restorasyon tarihi olabileceğini söylemiştir. Bizans kilisesi tipinde olan yapının. 15. yy yapımı çan kulesi ile yarattığı kontrast. d'Alessio'nun bu hipotezini doğrulamaktadır. Yine bu araştırmacıya göre, özellikle yapının çan kulesi suriçi Galata'sından günümüze kadar gelebilmiş en eski binalardan biridir. Bugün Saint Benoit Kilisesi'nin bulunduğu yerde **13.** yy'da bir sarnıç olduğu, bu sarnıcın üzerinde ve Saint Benoit'nın yerinde adı da Santa Maria Delia Citerna olan 14. yy'a ait bir kilisenin bulunduğu bilinmektedir.

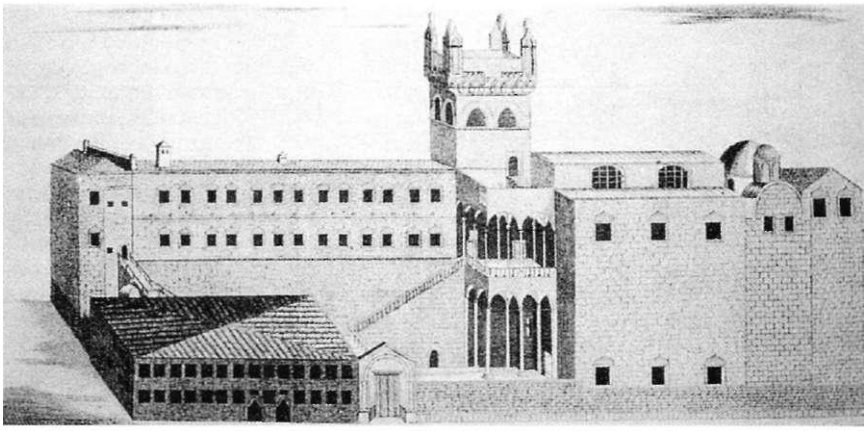

Cosimo Comidas'ın çizimiyle Saint Benoit Kilise ve Manastırı.
C. C. Carbognano, *18. Yüzyılın Sonunda İstanbul,* İst., 1993

Bu kompleks içinde yer alan Saint Ber noit Fransız Lisesi(->), Osmanlı İmparatorluğu zamanında, İstanbul'da kurulan ilk Fransız eğitim kurumudur. Okulun kurucuları Cizvit misyonerleridir. Bu misyonerler 8 Kasım 1583'te İstanbul'a gelmişler, birkaç gün Fransa büyükelçisi ve Venedik balyosu tarafından misafir edildikten sonra, Galata'da Saint Benoit Kilise ve Manastırı'na yerleştirilmişlerdir. İstanbul'un fethinden 200 yıl kadar önce Cenevizliler tarafından yaptırılmış olan bu kilise ve manastır. I. Süleyman zamanında (1520-1564) Fransa'ya verilmiş olduğundan, bu devletin korumasındaydı. İstanbul'a gelen Cizvit misyonerlerinin yerleştirilmesi için hazır ve elverişliydi.

Saint Benoit Kilisesi ve Manastırı, 1573' te Cizvit tarikatının kaldırılması üzerine, 1783'te Lazaristlerin eline geçmiştir. Şimdiki yapının içinde 17. yy'da buraya yerleştirilmeye başlanan mezarların arasında Macar özgürlük savaşçısı II. Rakoçzi Ferenç ve annesinin mezarları da bulunmaktadır. 19. yy'da kompleksin içinde Saint Benoit Lisesi binası, Maison de la Providence adı ile geçen ve öksüz çocuklara bakan bir yetimhane ve hastane vardı. Bugünkü Saint Benoit Kilisesi ve çevresindeki binaların, 1803 veya 1804'te Lazaristler tarafından kurulduğu bilinmektedir.

Saint Benoit Kilisesi'nin 18. yy'da bir restorasyon gördüğü, bu restorasyon sırasında veya daha sonra, kilisenin içinde Sainte Anna adına bir şapel yapıldığı bilinmektedir. 1865'te meydana gelen bir yangının verdiği zarardan sonra, günümüzdeki Saint Benoit Kilisesi'nin sadece planı ve çan kulesi ayakta kalmıştır. Plan olarak, kuzey-güney yönünde tonoz ve kubbelerle örtülü, uzunlamasına dikdörtgen, üç mekândan oluşmaktadır.

Kilisenin süslemelerine gelince; kubbe kasnaklarında renkli camlarla yapılmış ve dini bazı kişileri gösteren resimler bulunmaktadır.

Bibi. C. E. Arseven. *Eski Galata ve Binaları,* İst., 1990: Belin. *Latinité:* E. A. Dallegio, "Monestère de Sainte Maria de la Miséricorde de la Citerna de Pera ou Saint Benoit", *Echos d'Orient.* S. 33 (1934), s. 59-94; ay, *Relatione dello stato délia Chiristinanite di Pera a Contantinopole.* Galata, 1925; S. Eyice, "Rakoçzi Ferenç'ten Hatıralar", *Türk-Macar Kültür Münasebetleri Işığı Altında II. Rakoçzi ve Macar Mültecileri Sempozyumu (31 Mayıs-3 Haziran 1976),* 1976, s. 68-124; Müller-Wiener, *Bildlexikon;'S.* Polvan, *Türkiye'de Yabancı Öğretimi,* İst., 1952; Schneider-Nomidis, *Galata Topographisch-Archäologischer Plan,* İst., 1944.

ÖZKAN EROĞLU

SAINT ESPRIT KİLİSESİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Harbiye Mahallesi'nde, Cumhuriyet Caddesi üzerindeki Notre Dame de Sion Fransız Kız Lisesi(-0 avlusundadır. Cumhuriyet Caddesinin doğusunda, caddeye paralel konumdaki Ölçek Sokağı'ndan yapının arka cephesindeki bodrum kata ikinci bir giriş sağlanmıştır.

Saint Esprit Kilisesi ve ek binaları 1844-1845'te İtalyan mimar Giuseppe Fossati(->) tarafından tasarlanmış ve 1846'da inşa edilmiştir. Daha önce tarla ve mezarlıklarla kaplı olan Harbiye semti, yabancıların mülk edinme hakkına sahip olmasından sonra 19- yy in ortalarında yapılanmaya ve canlanmaya başladı. İstanbul'da papanın temsilcisi olarak bulunan Hillereau tarafından yaptırılan Saint Esprit Kilisesi ve Notre Dame de Sion Fransız Kız Lisesi binaları bu yapılanmanın bölgedeki ilk örneklerini oluşturur. Kilisenin cadde tarafında papaz semineri açmak amacıyla yaptırılan bina 1856da Notre Dame de Sion rahibelerine devredilmiş ve günümüze Notre Dame de Sion Fransız Kız Lisesi olarak ulaşmıştır. Vatikan'a bağlı olan kilise 20 Ocak 1876'da katedral statüsü kazandı. 8 Ekim 1989'da İtalyan Don Bosco Salezyan rahiplerinin yönetimine verildi.

Kilise tarihi üzerine geniş bir araştırma

Saint Esprit Kilisesi
Cengiz Can, 1992

yapan rahip Vittorio del Giorno, yapının zor şartlarda inşa edildiğini, imkânsızlıklardan dolayı iç dekorasyonun yapılamadığını, sağlam temele oturmadığından da 1865'te meydana gelen bir deprem sonucu önemli hasar gördüğünü ve İstanbullu Katolik Rum mimar Pietro Vitalis tarafından kapsamlı şekilde yenilendiğini bildirmektedir. İnşaat sırasında, kolera salgınından korkan Vitalis'in şantiyeyi bırakması sonucu, yapı İtalyan ustalar Napoleone Biondi ve oğlu Stefano Biondi tarafından tamamlanmış ve 31 Aralık 1865 yılbaşı gününde tekrar hizmete girmiştir. Yine bu araştırmaya göre kilisenin avluya bakan barok üsluptaki giriş cephesi ve yan geçitler 1913'te müteahhit Giuseppe Mehdini tarafından yapılmıştır. Bu faliyetlere V. Mehmed de (hd 1909-1918) maddi katkıda bulunmuştur. Kilise ve lisenin ortak avlusunda yer alan Papa Bonua XV'in anıt heykeli heykeltıraş Quattrini tarafından 1921' de yapılmıştır. Periyodik dini törenlerin devam ettiği yapıda 1991'de iç dekorasyonun restorasyonu yapılmıştır.

Eğimli bir arazide doğu-batı doğrultusunda inşa edilmiş olan kilise, yaklaşık 35x16 m ölçülerinde, dikdörtgen planlı, üç nefli bir Latin bazilikasıdır. Dış cepheleri sıvalı olan yapı, beşik çatı ile örtülüdür. Güneyine yapı boyunca devam eden 4 m eninde, geçit şeklinde bir ek yapılmıştır. Yapının doğu cephesini oluşturan barok üsluptaki ana giriş, Cumhuriyet Caddesinden lise binası zemin katında bulunan bir geçitle ulaşılan avluya bakar. Naos, batıda nefler hizasında üç adet kare planlı apsis ile sınırlanır. Zengin tezyinatlı bir aitami bulunduğu orta apsis yuvarlak büyük bir kemerle düz tavanlı naostan ayrılır. Nefler İyonik başlıklı sekizer sütunla birbirinden ayrılmıştır. Doğuda girişin üzerinden başlayan ve sütunlara taşıtılan galeri, yan nefler üzerinde devam eder. Galeriye çıkan merdivenler yapının güneyine eklenen geçit şeklindeki bölümdedir. Netleri ayıran daire kesitli sütunların gövdeleri stük sıvalıdır. Dikdörtgen formundaki vitraylarla bezenmiş pencereler, birisi apsis içinde olmak üzere kuzey cephesindeki motiflerle bezenmiştir.

Eğimden dolayı, batıda Ölçek Sokağı cephesinde kazanılan bodrum katlarında yemekhane ve görevlilerin kullanımında olan odalar vardır. Sade bir anlayışla düzenlenmiş olan Ölçek Sokağı cephesinin batı ucunda çan kulesi yükselir. Kuleye çıkış kuzey apsisin arkasındaki bölümdedir. Cephesinde bir de saat bulunan kule, üst iki katındaki yarım yuvarlak kemerli pencereleri ve üçgen almlığıyla sade bir neorönesans üslubu sergiler. Bodrum katın altında eski kilise görevlilerinin ve kilise cemaatinden önemli şahsiyetlerin mezarları bulunur. Ölçek Sokağı girişinden yükselen bir merdiven kilisenin güney netine bağlanır.

Avluya bakan giriş cephesi aksiyal simetrik bir düzenlemedir. Ana nefi vurgulayan iki kat yüksekliğindeki bu cephe, yatayda geniş kat silmeleri ve düşeyde pilastrlarla panolara ayrılmıştır. Zemin katın aksında bulunan giriş kapısının her iki yanındaki panolar üçgen alınlıklı dikdörtgen çerçeveler içinde kemerli nişlerle canlandırılmış, üst katta ise orta panoda pilastrlar ve bir kemerle vurgulanmış bir çerçeve içinde İncil'den bir sahne betimlenmiştir. Düzenlemeyi tamamlayan eğrisel kanatlı yüksek alınlık, cephenin barok üslubunu vurgular. Bu cephe düzenlemesinin iki yanında yan neflerle girişi sağlayan kapılar yer alır.

Bibi. V. del Giorno, "Chroniques de la Basilique Cathédrale Saint Esprit" (yayımlanmamış araştırma), 1965; C. Can, "İstanbul'da 19. Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları" (Yıldız Teknik Üniversitesi, yayımlanmamış doktora tezi), 1993, s. 151-153.

CENGİZ CAN

SALNT JOSEPH LİSESİ

Kadıköy'de Fransızca eğitim veren, Milli Eğitim Bakanlığına bağlı özel yabancı okul.

Tanzimat Fermanı ile başlayan Avrupalılaşma hareketleri içerisinde yerini alan yabancı dil öğrenme merakı, ilk olarak Fransa'ya açılınması sebebi ile, Fransızcayla başladı. Abdülmecid (1839-1861) yabancı bir Avrupa dili olarak Fransızcayı ilk öğrenen padişah oldu.

Fransız okullarının açılması da bu dönemlere rastlar. İlk olarak 1841'de İzmir'e gelen ve 1842'de İstanbul'da Karaköy'deki Saint Benoit papazları tarafından, okullarının ilk sınıflarında ders vermeleri için İstanbul'a çağrılan Fransız din adamlarının (frère'ler), (büyük olasılıkla Fr. Marc ve Fr. Vauthier), Saint Joseph Lisesi'nin temelini 1857'de Beyoğlu'nda İmam Sokağında bulunan Spitzerh Evi'ni kiralayarak açtıkları okul (Institut des Frères des Ecoles Chrétiennes) ile attılar.

Okulun sadece gündüzlü olması ve İstanbul dışında oturan ailelerin çocuklarını kabul edememesi nedeni ile amaçlarına küçük gelen binadan taşman frère'ler 4 Mayıs 1864'te Moda'da büyük bir bina olan Hotel Baltacıyı kiraladılar.

Bu dönemlerde, tarihi kesin olmayan bilgilere göre Beyoğlu'ndaki okulda 110 gündüzlü, Moda'dakinde ise 129 yatılı öğrenci bulunmaktaydı.

Mülk sahiplerince dördüncü senenin sonunda kira sözleşmesinin yenilenmemesi üzerine, frère'ler tekrar Beyoğlu İmam Sokağindaki yerlerine dönmeyi düşünürlerken, Yoğurtçu Çeşmesi arsasının satılık olduğunu öğrenerek bu arsanın satın alınması için gerekli parayı temin etmek üzere Fransa ile irtibat kurdular. Papaz Alzon'un teşebbüsleri sayesinde Fransa'dan temin edilen para ile arazi satın alındı ve Babıâli'den burada bir bina yapılması için izin istendi. Söz konusu arsa üzerinde bina yapılmasına dair izin, Emin Paşa'nın Abdülaziz onaylı fermam ile 18 Mart 1864'te verildi. Fakat bu sefer de binanın yapılması için lazım gelen paranın temini gerekiyordu.

Bu sırada trajik bir yangın olayları hızlandırdı. 5 Haziran 1870'te çıkan yangın, Taksim ve Beyoğlu'nun yarısının harap olmasına sebep oldu. Birkaç saat içinde yaklaşık 3.000 ev kül oldu. Hemen hemen 20.000 insan evsiz kaldı. 2.000'e yakın kişi de molozlar altında kalarak boğuldular.

İmam Sokağindaki okul, taş yapı olmasına rağmen bu yangından nasibini aldı. Olay akşamı, her şeylerini kaybetmiş, üz-

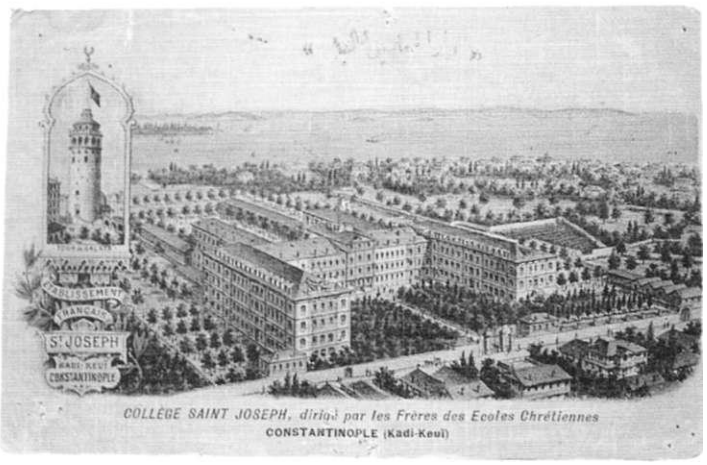

20. yy başından bir kartpostalda Saint Joseph Lisesi. *Nuri Akbayar koleksiyonu*

Saint Esprit Kilisesi
Cengiz Can, 1992

yapan rahip Vittorio del Giorno, yapının zor şartlarda inşa edildiğini, imkânsızlıklardan dolayı iç dekorasyonun yapılamadığını, sağlam temele oturmadığından da 1865'te meydana gelen bir deprem sonucu önemli hasar gördüğünü ve İstanbullu Katolik Rum mimar Pietro Vitalis tarafından kapsamlı şekilde yenilendiğini bildirmektedir. İnşaat sırasında, kolera salgınından korkan Vitalis'in şantiyeyi bırakması sonucu, yapı İtalyan ustalar Napoleone Biondi ve oğlu Stefano Biondi tarafından tamamlanmış ve 31 Aralık 1865 yılbaşı gününde tekrar hizmete girmiştir. Yine bu araştırmaya göre kilisenin avluya bakan barok üsluptaki giriş cephesi ve yan geçitler 1913'te müteahhit Giuseppe Micheli-ni tarafından yapılmıştır. Bu faliyetlere V. Mehmed de (hd 1909-1918) maddi katkıda bulunmuştur. Kilise ve lisenin ortak avlusunda yer alan Papa Bonua XV'in amt heykeli heykeltıraş Quattrini tarafından 1921' de yapılmıştır. Periyodik dini törenlerin devam ettiği yapıda 1991'de iç dekorasyonun restorasyonu yapılmıştır.

Eğimli bir arazide doğu-batı doğrultusunda inşa edilmiş olan kilise, yaklaşık 35x16 m ölçülerinde, dikdörtgen planlı, üç nefli bir Latin bazilikasıdır. Dış cepheleri sıvalı olan yapı, beşik çatı ile örtülüdür. Güneyine yapı boyunca devam eden 4 m eninde, geçit şeklinde bir ek yapılmıştır. Yapının doğu cephesini oluşturan barok üsluptaki ana giriş, Cumhuriyet Caddesinden lise binası zemin katında bulunan bir geçitle ulaşılan avluya bakar. Naos, batıda nefler hizasında üç adet kare planlı apsis ile sınırlanır. Zengin tezyinatlı bir altarın bulunduğu orta apsis yuvarlak büyük bir kemerle düz tavanlı naostan ayrılır. Nefler İyonik başlıklı sekizer sütunla birbirinden ayrılmıştır. Doğuda girişin üzerinden başlayan ve sütunlara taşıtılan galeri, yan nefler üzerinde devam eder. Galeriye çıkan merdivenler yapının güneyine eklenen geçit şeklindeki bölümdedir. Nefleri ayıran daire kesitli sütunların gövdeleri stük sıvalıdır. Dikdörtgen formundaki vitraylarla bezenmiş pencereler, birisi apsis içinde olmak üzere kuzey cephesindeki motiflerle bezenmiştir.

Eğimden dolayı, batıda Ölçek Sokağı cephesinde kazanılan bodrum katlarında yemekhane ve görevlilerin kullanımında olan odalar vardır. Sade bir anlayışla düzenlenmiş olan Ölçek Sokağı cephesinin batı ucunda çan kulesi yükselir. Kuleye çıkış kuzey apsisin arkasındaki bölümdedir. Cephesinde bir de saat bulunan kule, üst iki katındaki yarım yuvarlak kemerli pencereleri ve üçgen ahnhğıyla sade bir neorönesans üslubu sergiler. Bodrum katın altında eski kilise görevlilerinin ve kilise cemaatinden önemli şahsiyetlerin mezarları bulunur. Ölçek Sokağı girişinden yükselen bir merdiven kilisenin güney nefine bağlanır.

Avluya bakan giriş cephesi aksiyal simetrik bir düzenlemedir. Ana nefi vurgulayan iki kat yüksekliğindeki bu cephe, yatayda geniş kat silmeleri ve düşeyde pilastrlarla panolara ayrılmıştır. Zemin katm aksında bulunan giriş kapısmm her iki yanındaki panolar üçgen alınlıklı dikdörtgen çerçeveler içinde kemerli nişlerle canlandırılmış, üst katta ise orta panoda pilastrlar ve bir kemerle vurgulanmış bir çerçeve içinde İncil'den bir sahne betimlenmiştir. Düzenlemeyi tamamlayan eğrisel kanatlı yüksek alınlık, cephenin barok üslubunu vurgular. Bu cephe düzenlemesinin iki yanmda yan neflerle girişi sağlayan kapılar yer alır.

BibL V. del Giorno. "Chroniques de la Basilique Cathédrale Saint Esprit" (vavımlanmamış araştırma), 1965; C. Can, "İstanbul'da 19. Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları" (Yıldız Teknik Üniversitesi, yayımlanmamış doktora tezi), 1993. s. 151-153.

CENGİZ CAN

SAINT JOSEPH LİSESİ

Kadıköy'de Fransızca eğitim veren, Milli Eğitim Bakanlığına bağlı özel yabancı okul.

Tanzimat Fermanı ile başlayan Avrupalılaşma hareketleri içerisinde yerini alan yabancı dil öğrenme merakı, ilk olarak Fransa'ya açılınması sebebi ile, Fransızcayla başladı. Abdülmecid (1839-1861) yabancı bir Avrupa dili olarak Fransızcayı ilk öğrenen padişah oldu.

Fransız okullarının açılması da bu dönemlere rastlar. İlk olarak 1841'de İzmir'e gelen ve 1842'de İstanbul'da Karaköy'deki Saint Benoit papazları tarafından, okullarının ilk sınıflarında ders vermeleri için İstanbul'a çağrılan Fransız din adamlarının (frère'ler), (büyük olasılıkla Fr. Marc ve Fr. Vauthier), Saint Joseph Lisesi'nin temelini 1857'de Beyoğlu'nda İmam Sokağı'nda bulunan Spitzerh Evi'ni kiralayarak açtıkları okul (Institut des Frères des Ecoles Chrétiennes) ile attılar.

Okulun sadece gündüzlü olması ve İstanbul dışında oturan ailelerin çocuklarını kabul edememesi nedeni ile amaçlarına küçük gelen binadan taşman frère'ler 4 Mayıs 1864'te Moda'da büyük bir bina olan Hotel Baltacıyı kiraladılar.

Bu dönemlerde, tarihi kesin olmayan bilgilere göre Beyoğlu'ndaki okulda 110 gündüzlü. Moda'dakinde ise 129 yatılı öğrenci bulunmaktaydı.

Mülk sahiplerince dördüncü senenin sonunda kira sözleşmesinin yenilenmemesi üzerine, frère'ler tekrar Beyoğlu İmam Sokağindaki yerlerine dönmeyi düşünürlerken, Yoğurtçu Çeşmesi arsasının satılık olduğunu öğrenerek bu arsanın satın alınması için gerekli parayı temin etmek üzere Fransa ile irtibat kurdular. Papaz Alzon'un teşebbüsleri sayesinde Fransa'dan temin edilen para ile arazi satın alındı ve Babıâli'den burada bir bina yapılması için izin istendi. Söz konusu arsa üzerinde bina yapılmasına dair izin, Emin Paşa'nın Abdülaziz onaylı fermanı ile 18 Mart 1864'te verildi. Fakat bu sefer de binanın yapılması için lazım gelen paranın temini gerekiyordu.

Bu sırada trajik bir yangın olayları hızlandırdı. 5 Haziran 1870'te çıkan yangın, Taksim ve Beyoğlu'nun yarısının harap olmasına sebep oldu. Birkaç saat içinde yaklaşık 3.000 ev kül oldu. Hemen hemen 20.000 insan evsiz kaldı. 2.000'e yakın kişi de molozlar altında kalarak boğuldular.

İmam Sokağindaki okul, taş yapı olmasına rağmen bu yangından nasibini aldı. Olay akşamı, her şeylerini kaybetmiş, üz-

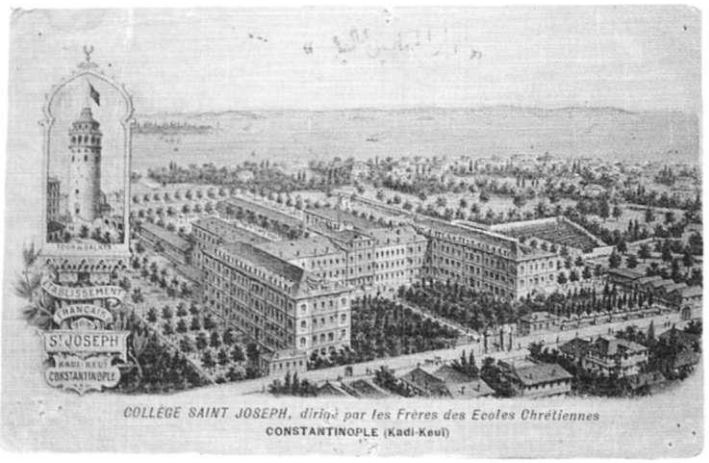

20. yy başından bir kartpostalda Saint Joseph Lisesi. *Nuri Akbayar koleksiyonu*

gün, fakat cesaretlerini yitirmemiş papazlar Kadıköy'deki arazilerine doğru yola koyuldular. Okulun bugünkü yapısının yerinde, bu sırada arazi bekçisinin ve eşeğinin barındığı iki perişan barakadan başka bir şey yoktu. Birkaç ay sonra temin edilen para ile bugünkü binanın yapımına 16 Ağustos 1870'te başlanabildi. 75 günün sonunda 1 Kasım 1870'te okul derslere başlayabilecek hale getirilmişti. İlk müdür Hugon Jean-Pierre (Frère Hugonis) idi. İlk Türk yardımcı müdür (Enver Kemal Sezen) ise 1936'da göreve atandı.

1902'de okulun bünyesinde açılan Ticaret Enstitüsü ile, Maurice Pernot'nun Türkiye üzerine yazmış olduğu 1914 tarihli raporda da belirttiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu eğitim merkezlerinin ilklerinden olan okul, öylesine itibar kazandı ki, Ticaret Nazırlığımn enstitünün program ve idari yapısını tamamen benimsemesiyle, İstanbul'da Yüksek Ticaret Enstitüsü'nün kurulmasına yol açtı. 1909'da İstanbul'daki Fransız Ticaret Odasının himayesine giren bu enstitü 2 yıllık eğitimi ile Saint Joseph müessesesine bağlı Ticaret Mekteb-i Âlisi Ulum-ı Fünun ve Elsine Tedrisi Mektebi olarak, o dönemde İstanbul'da mevcut olan Jeanne d'Arc Koleji'nin idaresine Eylül 1922'de geçene dek eğitim vermeye devam etti.

Dini tarafsızlığı bakımından da dikkat çeken okul, daha 1910'lu yıllarda Müslümanlar tarafından da itibar gören bir eğitim müessesesi oldu.

1912'de Balkan Savaşı'nda, Saint Joseph binasının bir kısmı, cepheden gelen yaralıların tedavisi amacıyla Kızılay tarafından kullanılmıştır. Kadıköy'ün ünlü doktoru Süreyya Paşa da burada bu dönemde görev yapmıştır.

1913'te okulda kurulan otomatik fırın 1940'a kadar okulda bulunanların günlük ekmek ihtiyacını karşılamıştır. Bir parça çikolata ile birlikte yenilen bu ekmeklerin anısına her yıl genellikle mayıs ayının son pazarında okulda toplanılarak geleneksel Petit Pain (Küçük Ekmek) günü kutlanmaktadır.

1970'te 100. kuruluş yılını kutlayan Saint Joseph Lisesi, 1907'de bugünkü şeklini almış olduğunu bildiğimiz geniş binası ve çevresindeki bahçe ve spor alanlan ile, günümüz İstanbul'unda birçok okulda bulunmayan imkânlara sahiptir. 50'nin üzerinde basket potası ve çok sayıda voleybol sahası bulunan okul, öğrencilerine verdiği spor eğitimi sayesinde voleybolda ve basketbolda çeşitli şampiyonluklar kazanmıştır.

Hâlâ eski disiplin düzenini koruyan ve çağdaş eğitim imkânlarını yakından takip eden Saint Joseph Lisesi, 1988'e kadar sadece erkek lisesi olarak eğitim faaliyetlerini sürdürmüş, 1988'den itibaren karma okul olmuştur. Saint Joseph'te eğitim halen kızerkek karışık olarak ve 2 yıl hazırlık, 3 yıl orta ve 3 yıllık lise kısımları ile devam etmektedir. Tarih, coğrafya gibi sosyal konuların dışındaki her türlü fen ve Fransızcaya ilişkin edebiyat dersleri Fransızca olarak verilmekte, ayrıca İngilizce zorunlu ders olarak okutulmaktadır.

Saint Joseph Lisesi
Serhat Yüce, 1994

Merkezi sınav sistemi ile öğrenci alan okul yaklaşık 700 öğrenciyi bünyesinde bulundurmakta ve her sene yaklaşık 60 öğrenci mezun etmektedir.

Bibi. A. Giz, *Bir Zamanlar Kadıköy,* ist., 1988, s. 16, 17; İ. P. Haydaroğlu. *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar,* Ankara, 1993. s. 107, 112-114; *Palmares,* İst., 1964.

MEHMET YENEN

Mimari

Kagir temel üzerine ahşap yapım sisteminde ve iki katlı olan Saint Joseph binası Dr. Esat Işık Caddesi'ne paralel şimdiki merkez binanın yerinde, ancak daha küçük boyutlarda (yaklaşık 38x12 m) tasarlanmıştı. Binaya, 1872'de güney yönündeki kanatlar eklendi. Bina 1872-1895 arasında yıkılarak, 3 katlı ve kagir olarak yeniden inşa edildi. 1906 ve 1907'de kuzey yönündeki kanatların eklenmesiyle Saint Joseph Lisesi günümüzdeki şeklini aldı.

Bahçe girişi, Dr. Esat Işık Caddesi üzerinde, aksiyal-simetrik yerleştirilmiş iki katlı iki giriş binasının ortasında yer alır. Demir parmaklıklı kapıdan başlayarak ortasında Saint Joseph'in heykelinin bulunduğu meydana ve merkez binanın girişine ulaşan yol aksı, yüksek ağaçlar dizisiyle kuvvetlendirilmiştir. İki kollu merdivenle ulaşılan giriş bölümü, dört mermer kolona taşıtılan ve çatıda üçgen alınlıkla bitirilen bir çıkma ile vurgulanmıştır.

Kuzey yönünde 40x58 m, güney yönünde 24x38 m boyutlarında avluları saran ikişer kanat ile iki iç avlu oluşturan yapı "H" harfini andıran bir biçim kazanmıştır. Giriş aksına göre simetrik geometrisi ve cephe biçimlenişi ile güçlü bir kütle vermektedir. Bütününde 3 katlı olan yapının, kuzey kanatlarında çatı arası katları vardır. Ayrıca eğimden dolayı merkez bina ve doğu kanatlarında birer bodrum katı kazanılmıştır. Katlar arası bağlantıyı ana girişin karşısındaki merdiven ve merkez bina ile kuzey kanatlarının birleştiği köşelerdeki merdivenler sağlamaktadır. Merkez bina ve kuzey kanatlarında ortada yer alan koridor boyunca sıralanan mekânlar, dış cephelerde tasarlanmıştır. Güneybatı kanadının tamamı tiyatro ve kilise olarak düzenlenirken, güneydoğu kanadı iç avluya bakan mekânlardan oluşmaktadır.

Tamamen sıvalı cepheler, sade kat silmeleriyle yatay yüzeylere ayrılmış ve furuşlu saçaklarla bitirilmiştir. Kuzey kanatlarının iç avluya bakan cepheleri, akslarındaki üçlü pencere düzenleri ve kütlesel estetik çıkmalarla vurgulanmıştır. Çıkma ve bina köşeleri pilastrlarla çerçevelenmiştir. Eşit aralıklı pencere sıraları yapı bütününde dikdörtgen biçimli iken, kuzey kanatlarının zemin ve birinci katlarında basık kemerli ve daha geniştir. Bahçede çeşitli büyüklüklerde binalar yer almaktadır. Merkez binanın güney kanatları uzantısında, metal gergilerle takviye edilmiş ahşap konstrüksiyon örtü sistemi (polonceau makas sistemi) altında oluşturulan mekânlar, kantin, tuvalet, açık ve kapalı spor sahaları olarak düzenlenmiştir. Basit bir ray sistemi ile denize kadar bağlantısı sağlanan eski fırın binası günümüzde kullanım dışıdır. Eski şarap mahzeni, tavukhane ve ahır binaları güncel işlevlerle okula hizmete devam etmektedir. Bahçenin batısındaki eski bağ alanı, sosyal ve sportif faaliyetlerin yoğunlaşması amacıyla kurulan mezunlar derneğinin kullanımına verilmiştir. Önceden kimya ve fizik laboratuvarları olarak kullanılan, bahçenin kuzeydoğusundaki iki yapı ise bu laboratuvarların ana binaya taşınması sonrası dernek ve vakıf kullanımına tahsis edilmiştir. Ayrıca bahçenin kuzey ve doğusunda çamaşırhane, misafirhane, marangozhane ve depolar gibi küçük yapılar bulunmaktadır.

Bibi. E. P. Caporal, "1870-1995 Vers le Cent-Vingt-Cinquieme Anniversaire de Saint-Joseph", *LeBonPoint,* S. 2 (Nisan 1994), s. 9, S. 3 (Mayıs 1994), s. 7.

UZAY YERGÜN

SAİNT MICHEL LİSESİ

Şişli Feriköy'de, Abide-i Hürriyet Caddesi ile Arpa Suyu Sokağının kesiştiği yerde bulunan Milli Eğitim Bakanlığına bağlı Fransızca eğitim veren özel yabancı okul. Tam adı Saint Michel Fransız Lisesi'dir.

Saint Michel Lisesi'nin karışık bir tarihçeye sahip olması, üç okulun mirasçısı olmasından ileri gelmektedir. Bu okullardan ilki, günümüzdeki Saint Michel Lisesi'ne ismini veren, Beyoğlu Ağa Hamamı Sokağında kurulmuş olan kolejdir. 19. yy bo-

Saint Michel Lisesi
Ertan Uca, 1994/TETTVArşivi

yunca Beyoğlu'nda yoğunlaşan elçiliklerde görev alan aileler ile Beyoğlu'na yerleşen azınlık ailelerin çocukları için, bu dönemde açılmış olan birçok ücretsiz ilkokul ve ruhani daire okullarından, daha düzeyli bir eğitim istemeleri sonucunda. "Institut des Frères des Ecoles Chrétiennes" adlı dini bir teşekkülün üyesi olan Frère Jonathan Amédée tarafından ücretli, yemekli ve yatısız bir okul açmıştı. 1870 te kurulan bu okulun fermanı olmamakla birlikte 18 Aralık 1913 tarihli Osmanlı-Fransız uzlaşmasına bağlı listede adı bulunduğundan varlığı bu sayede tanınmıştır. Okula. Başmelek Saint Michelin himayesi altına konmuş olduğundan Saint Michel Lisesi adı verilmiş, 20 Eylül 1886'da kolej ismini almıştır.

1970-1971 öğretim yılına kadar erkek lisesi olarak hizmet vermiş olan okul, açıldığı yıl 33 öğrenciyle eğitime başlamıştı. 1911-1912 arasında 27'si Müslüman, toplam 252 olan öğrenci sayısı giderek artmış: 1914'te 350'yi bulmuştu. 1913-1914 öğretim yılında Saint Michel Koleji dokuz sınıflı bir okul olup ilk üç sınıf ilk kısmı; daha sonra gelen dört smıf orta kısmı; son iki sınıf da ticaret kısmını oluşturmaktaydı. Kolej. I. Dünya Savaşı nedeniyle 1914'te kapanmıştı.

19. yy'da Katolik azınlığın çocuklarının eğitim problemlerine cevap olarak frère'lerin okul açma faaliyetleri kapsamında. İstanbul'un yeni kurulmuş bir mahallesi olan Feriköy'de, Saint Jean Chrysostome'un adı verilen bir kolej daha açılmıştı. Saint Jean Chrysostome Koleji ilk ve orta kısımları bulunan bir ortaokuldu. Okutulan dersler Saint Michel Kolejinin müfredatına yakındı. 1912'de 30'u Müslüman 180 öğrencisi olan okula müracaat oldukça yoğun olduğundan, 1912'de yeni bir bina yaptırılması düşünülmüş, fakat I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla bu proje ertelenmişti. 1918'de Mütareke'den sonra yeniden açılan Saint Jean Chrysostome Koleji binası 1921'de yenilenmiş, daha büyük ve daha iyi donatılmış olarak inşa edilen okul, adını değiştirerek Sainte Jeanne d'Arc olmuştu. Günümüzdeki Saint Michel Lisesi binası Feriköy'deki bu okulun binasıdır.

1914'te kapanmış olan Beyoğlu Saint Michel Koleji 1918'de yeniden açılmış. 1926'da Türkiye ve Fransa hükümetlerinin vardıkları bir anlaşma sonucunda lise derecesinde bir okul olarak Türk hükümetince tanınmıştır. Saint Michel Lisesi Beyoğlu'ndaki binasını bırakarak 1936'da Feriköy, Abide-i Hürriyet Caddesi no. 21'deki eski Sainte Jeanne d'Arc Fransız Okulu binasına nakledilmiştir.

Saint Michel Lisesi halen hazırlık sınıfları dışında 3 yıl ortaokul, 3 yıl lise olarak öğretim vermektedir. Türk dili ve Türkçe okutulan kültür dersleri dışındaki dersler Fransızcadır. Orta ikinci sınıftan itibaren İngilizce okutulmaya başlanan okula merkezi sınav sistemiyle öğrenci alınmaktadır. 1994-1995 öğretim yılında, orta kısımda 88 kız, 240 erkek, lise kısmında 105 kız, 249 erkek olmak üzere okulda toplam 682 öğrenci vardır.

Mimari

Bina. okul ve kilise bölümlerinden oluşan "L" plan tipindedir. Okul binasının her cephesinde. 01TA aks üzerinde yer alan birer girişi vardır. Bodrum ve teras katıyla birlikte beş katlı olan binada bodrum katında laboratuvarlar ile yemekhane, teras katında audio-visuel, bilgisayar odaları ve kütüphane, diğer üç katta ise yönetim büroları ve derslikler bulunur. Her katta ana giriş aksına dik konumda yer alan, derslikler ve büroların açıldığı geniş bir koridor bulunmaktadır.

"L" planlı binanın kısa kolu iki katlı olup birinci kat tiyatro salonu, ikinci kat ise Sainte Jeanne d'Arc Kilisesi'dir. Kiliseye giriş okul binası içinden sağlanmakta, alt katın girişleri ise arka bahçeye açılmaktadır. Günümüzde konferans ve sınav salonu, olarak kullanılan kilise, beşik tonozla örtülü tek nefli bir yapıdır. Üst örtünün duvar yüzeyi ile birleştiği yerde mekânı testere dişi ve yumurta frizi bordürleri çevreler. Kuzey ve güney duvarları iki kademeli beş pilastrla bölümlere ayrılmış, bu bölümlerdeki üçer pencerede Jeanne d'Arcin hayatından önemli sahneler ile okula bir dönem ismini vermiş olan Saint Jean Chıysostome'un tasviri yer almaktadır. G. P. Dagrant imzalı vitraylar 1921 tarihini taşımaktadır. Bu pencereler, melek kabartmalı bitkisel alçı süslemelerden oluşan yuvarlak kemerlerin içinde yer alırlar. Girişin üzerinde bulunan galeri bölümü, benzer alçı süslemelere sahip, iki yandaki birer yuvarlak pencereden ışık almaktadır.

Binanm cephelerini, dördüncü kat seviyesinde konsollara oturan geniş bir korniş dolaşmaktadır. Okul binasının ön cephesi, kat aralarını belirten kabartmalarla süslü altı pilastrla bölümlere ayrılmış, her katta kabartma dekorasyona sahip dikdörtgen söveli altışar pencere açılmıştır. Ana giriş kapısı üzerinde, her katta birer balkon yer almaktadır. Kuzey ve güney cephelerinin her katında üçer pencere bulunmakta, ön cephedeki pencere dekorasyonu bu cephelerde de görülmektedir. Ön bahçede Jeanne d'Arc heykelleri, arka bahçede ise çok amaçlı iki açık spor sahası mevcuttur.

Bibi. S. Çelikhan, *Şehir ve Bölge Planlaması Yönünden İstanbul İlk re Olta Dereceli Okulları.* İst.. 1986. s. 326; N. Polvan, *Türkiye'de Yabancı Öğretim.* İst.. 1952. s. 200-206. '

YASEMİN SUNER

SAINT PIERRE HANI

Galata'da Bankalar Caddesi'ne (Voyvoda Caddesi) paralel olarak uzanan Eski Banka Sokağı üzerinde ve Saint Pierre ve Paul Kilisesi'nin(-») yakınında bulunmaktadır.

Saint Pierre Hanı. ünlü Fransız şair André Chénierin doğduğu yer olarak bilinir.

Fransızca olarak yayımlanan *Stamboul* adlı gazetenin sahibi ve başyazarı Régis Delbeuf, mimar A. Vallaury'ye(-*) hazırlattığı bir mermer levhayı, ünlü şairin doğduğu yer olduğuna inandığı için Saint Pierre Hanının ön cephesindeki duvara monte ettirmiştir. Günümüzde aynı yerde duran bu mermer levha üzerinde "André Chénier 30 Ekim 1762'de bu evde doğmuştur" ibaresi yer almaktadır. Ancak, Saint Pierre Hanı, André Chénier'nin doğduğu yer olarak bilinmesine rağmen aslında bu doğru değildir. Saint Pierre ve Paul Kilisesi'nde bulunan ve Rahip Vincenzo Salvi tarafından kaleme alınan kayıtlardan açıkça anlaşıldığı gibi. bugün Saint Pierre Hanı olarak anılan kagir yapılar, 1771-1775 arasında, yani André Chénier'nin doğumundan 9-13 yıl sonra yapılmıştır. Aynca, bu inşaatları yaptıran Fransa Elçisi Comte de Saint Priest'in 1768-1784 arasında İstanbul'da görev yapmış olması da bu tezi doğrulamaktadır.

André Chénier'nin doğduğu ev, büyük bir ihtimalle bugünkü Saint Pierre Haninin yerinde bulunan ve Fransız Ticaret Temsilciliği olarak kullanılan ahşap binalardan biriydi. Bu binalar ise 8 Şubat 1771'de Galata'da çıkan büyük bir yangında yanmıştır.

Hanı oluşturan yapılardan hepsi kesme taştan kagir olarak inşa edilmiştir. Bu yapılardan Eski Banka Sokağı ile Galata Ku-

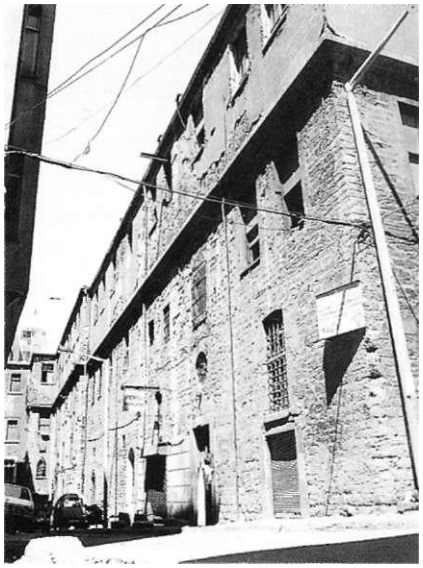

Saint Pierre
Uzay Yergün

lesi Sokağının kesiştiği yerde bulunanı 1772'de yapılmıştır. Buna bitişik olan binalardan banka ve lojman olanı 1771'de, tüccarlara mahsus depo olan iki bina ile Voyvoda Caddesi'ne dönen köşedeki yapı da 1775'te inşa edilmiştir.

iki katlı olarak inşa edilmiş olan hanın zemini taş, merdivenleri mermer, merdiven korkulukları ise demirdendir.

Hanın ikinci katı üzerine 1863'ten sonra ilave edilen üçüncü katın duvarı tuğla örgülü olup. üzeri sıvalıdır. Bu kata iniş çıkışı sağlayan merdivenler ise ahşaptandır.

Uzun yıllar Fransız tüccarlarına ve onların bankacılık işlerine merkezlik yapan Saint Pierre Hanı, 1863 te Osmanlı Bankasının kuruluş yeri olmuştur. Bu nedenle, binanın cephesinde bazı değişiklikler yapılmış, içerideki bazı duvarları kaldırılmış, bazı pencere ve kapılar örülerek yenileri açılmıştır. İkinci katın üzerine ilave edilen kat da bu dönemde yapılmıştır. Osmanlı Bankası'nm hanı terk etmesinden sonra buradaki mekânlar, büro olarak kullanılmıştır.

İki asn aşkın bir geçmişe sahip olan yapı I. Dünya Savaşı sonrasında önernini kaybeden bu çevrede yalnızlığa terk edilmiştir.

Uzun zamandan beri tarihi değerivle hiç de bağdaşmayan birtakım atölye ve imalathanelere ev sahipliği yapan Saint Pierre Hanı, bugün çok harap bir durumdadır.

Hanın, Eski Banka Sokağı'na bakan ön cephesindeki iki yuvarlak pencere büyük ihtimalle orijinal olup, üzerindeki demir parmaklıklar ilgi çekicidir. Ayrıca, hanın ön cephe duvarını süsleyen armalar (ikisi Comte de Saint Priest'e ait asalet arması, biri de Fransa kralına ait devlet arması) halen orijinal halini korumaktadır.

Hanın arkasında Saint Pierre ve Paul Kilisesi ile Saint Pierre Okulu vardır.

Bibi. C. E. Arseven, *Eski Galata ve Binaları.* İst.. 1989; Cezar. *Beyoğlu.* 214-220; E. d'Alessio Dalleggio, *La maison natale d'André Chenier,* Atina. 1963; ay, "A propos de deux armoiries du quartier de Saint Pierre a Galata", *Istanbul,* 36. yıl, no. 406 (26 Ağustos 1963); R. Delbeuf. *Les origines dAndrê Chenier, Conférence faite a la Société de Constantinople le 26Novembre 1904;* ay, "Un monument a André Chenier", *Stamboul,* 21 Aralık 1910, 5 Ocak 1911; G. Deschamps, *A Constantinople,* Paris. 1913. s. 343-356; S. Eyice. 'Galata Hakkında İki Kitap ve Bu Münasebetle Bazı Notlar". *TD.* 1. 1949. 208: S. Eyice, *Galata ve Kulesi.* İst., 1969, s. 18; ay. "André Chénierïn Doğduğu Ev Hakkında". *TT.* S. 72, s. 372-376; Inciciyan, *İstanbul,* 91; *İSTA.* VII, 3544.

HALUK KARGI

SAINT PIERRE VE PAUL KİLİSESİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Galata'da, Voyvoda Caddesini (Bankalar Caddesi) Galata Kulesi'ne(->) bağlayan Galata Kulesi Sokağı (eski Kuledibi Sokağı) no. 44'tedir. San Pietro ve Paolo Kilisesi olarak da bilinir. Kilise arazisini, kuzeyinde Galata surlarından günümüze erişen bakiye duvarlar ve kule, batısında Saint Pierre Ham(->) ve güneyinde daha önce merdivenli iken günümüzde yokuş şeklinde olan Galata Kulesi Sokağı belirler.

Dominikenler(->) tarafından 1841-1843' te inşa ettirilen kilise İtalyan mimar Gaspare Fossati'nin(-») eseridir. İstanbul'a 1228' de gelen Dominikenler Galata'da San Paolo Kilisesinin yanında bir manastır kurdular (bak. Arap Camii). Kilisenin camiye çevrilmesinden sonra 1475'te Giannotto da Bisticcia tarafından yaptırılan San Pietro Kilisesi'ne geçtiler. 1603'e kadar kullanılan bu bina, küçük bir yapı olduğundan o yılların birçok dokümanında şapel olarak tanımlanır. 1603-1604'te yeniden inşa edilen yapı Nisan I66O yangınında tahrip oldu. Bunun üzerine kilise arazisi içinde yemekhane olarak kullanılan bina kiliseye dönüştürüldü. Daha önce Venedik elçilerinin himayesinde iken. 1705'te Fransa elçisinin himayesine geçti ve Saint Pierre ve Paul Kilisesi olarak anılmaya başlandı. 1731' deki yangında kısmen hasar görünce, 1732'de eski manastır alanını da kapsayacak şekilde surlara kadar dayanan bir alanda beş altarı olan kısmen taş ve kısmen ahşap yeni bir kilise yapıldı. Çok sade bir dış mimarisi olan bu kilise koca bir kulübe görünümünde olduğundan ve ahşap malzemenin dayanıksızlığı sonucu yıprandığından yerinde bugünkü kilisenin yapılması amacıyla 1841'de yıktırıldı.

Tanzimat Fermanı sonrası elde edilen hakları da kullanarak ihtiyaçlarını karşılayacak kalıcı yeni bir kilise yaptırmak isteyen kilise yöneticileri, bunun için Rus Elçiliği Binası'mn(->) mimarı olarak İstanbul'da bulunan Fossati ile 14 Haziran 184l'de bir sözleşme imzaladılar. Bu doküman, uzun süre İstanbul'da kalarak birçok yapı gerçekleştirecek olan Fossati'nin çalışma prensiplerini ve o yıllarda mimar işveren ilişkilerini belgelemesi açısından ilginçtir. Bu sözleşme, malzeme seçiminin mimar tarafından yapılacağı, çalıştırılacak usta ve işçilerin kilise görevlileri tarafından işe alınacağı, ancak mimarın, denetimleri sonucu, çalışmalarından memnun olmadıklarını her seferinde değiştirme yetkisine sahip olduğu hükümlerini içerir. Fossati, hizmetlerinin karşılığı olan 10.000 kuruşu işin sonunda alacaktır ve inşaatın tamamlanmasından sonraki bir yıl içinde yapıda üretim hatası sonucu olabilecek her türlü zararı, maddi sorumluluğu da kendisine ait olmak üzere onaracaktır. 1841 sonunda çatısı kapatılmış, inşaat 19 Şubat 1843'te tamamlanmış ve kullanıma açılmıştır. İtalyan rahiplerin yönetiminde işlevini sürdüren kilisede birkaç kez basit onarımlar yapılmıştır. Günümüzde de çatının onarımı gerekmektedir.

Fossati'nin 184l'de hazırladığı eskiz ve çizimler bugün İsviçre Bellinzona Cantonale Arşivindedir. Fossati Osmanlı arşını kullanarak hazırladığı bir skala ile ölçeklendirdiği bu çizimleri "Rus Sarayimn mimarı" unvanını yazarak imzalamıştır. Suluboya tekniğinde renklendirilmiş olan kesit çiziminde mimari elemanlardan başka, yan altarların, tonozun ve perkitme kemerlerinin tezyinatını da göstermiştir.

Saint Pierre ve Paul Kilisesi ek binaları ile birlikte yaklaşık 20 dönümlük bir arazi içinde kurulmuştur. Kuzey sınırını Galata surlarının belirlediği Halic'e doğru eğimli bu arazi, ortasından kuzey-güney yönünde bir istinat duvarıyla ikiye ayrılarak iki farklı kotta düzenlenmiştir. Batı bölümündeki alt kotta bulunan ve sokak üzerinde cephesi olmayan kilise binası istinat duvarı ile arasında bir avlu oluşturacak şekilde, kuzey-güney doğrultusunda, eğime paralel konumlanmıştır. Doğusundaki merdivenlerle üst kottaki manastır bahçesine bağlanan uzun dikdörtgen biçimindeki bu avluya, Galata Kulesi Sokağı'na açılan iki kanatlı ve kitabeli bir kapıdan girilir. 35x8

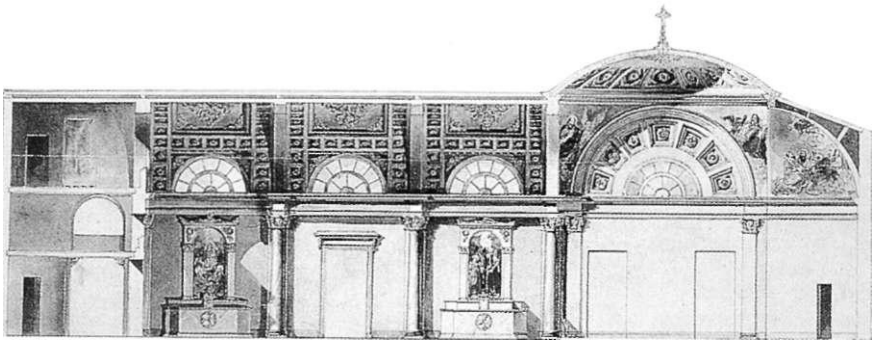

G. Fossati'nin çizimiyle Saint Pierre ve Paul Kilisesi'nin kesiti.
Cengiz Can fotoğraf arşivi

Saint Pierre ve Paul Kilisesi'nin manastırı.
Cengiz Can fotoğraf arşivi

m ölçülerinde ve 14 m yüksekliğinde olan kilise binası, Dominiken mezhebinin ibadet biçimine uygun olacak şekilde tek neflidir. Yapı genişliğince yarım daire biçiminde dışa çıkma yapan bir apsisle nihayetlenen bema bölümü derin tutulmuştur. Güneyde bulunan kare planlı nartekste, biri doğu avlusuna, diğeri güneydeki bina içinden geçerek sokağa açılan iki kapı yer alır. Kilisenin daha sık kullanılan üçüncü kapısı naostan doğu avlusuna açılır. Güçlü bir mekân etkisi yaratan tek nefli naos, beden duvarlarına oturan ve tüm mekânı saran bir tonozla örtülmüştür. Naos, beden duvarlarında yer alan gömme sütunlar ve hemen önlerindeki Korint başlıklı süs sütunları ile canlandırılmıştır. Bu kolonlara oturan, ancak taşıyıcı niteliği olmayan yarım yuvarlak perkitme kemerleri stük sıvalıdır. Bema, pandantiflere oturan basık bir kubbe ile, apsis ise bir yarım kubbe ile örtülüdür. Bağdadi tekniğiyle inşa edilmiş bu eğrisel örtüler dıştan tonoz üzerinde bir beşik çatı ile kubbe üzerinde bir kırma çatı ile kapatılmıştır. Neoklasik ve ampir üslubunun hâkim olduğu yapıda, kolay algılanır bir konumda olmayan cepheler sade bir anlayışla düzenlenmiştir.

Sokak cephesini oluşturan ve arka cephesinden kiliseye bağlanan iki katlı taş yapı doğu-batı doğrultusunda ve yaklaşık 22x12 m ölçülerindedir. Günümüzde sıvalı olan sokak cephesinin batı tarafında taş konsol sırasına taşıtılan bir çıkmaya yer verilmiştir. Güney tarafmda ise kiliseye girişi sağlayan, profilli sövelerle çerçevelenmiş ve üçgen alınlıkla tamamlanmış dikdörtgen biçimindeki metal kanatlı kapı yer alır. Kapının üzerinde daire biçiminde bir tepe penceresi vardır. Birinci katta ikisi çıkma üzerinde olmak üzere sivri kemerlerle hafifletilmiş dikdörtgen biçiminde dört pencere yer alır. Bu özellikleriyle 18. yy'a tarihlenen yapının çatısında bulunan iki kemerli çan askısı buranın kilise olarak kullanıldığı dönemden kalmış olmalıdır. Kilisenin batısında ve kilise ile arasında aynı doğrultuda dikdörtgen bir avlu oluşturacak biçimde paralel olarak konumlanmış olan eski manastır binası 1837'de inşa edilmiştir. Cenova yakınındaki Mondova'dan gelen rahibeler tarafmdan kurulmuş olan Galata'daki İtalyan ilkokulu 1950'lere kadar bu iki yapıda hizmet vermiştir. Günümüzde kilise görevlilerinin kullanımmdadır.

Arazinin doğu bölümünde, üst kotta bulunan bakımlı bahçenin kuzeyinde, surlara paralel konumda doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bir tabana oturan yeni manastır binası yer alır. 1928-1930'da inşa edilen yapı, bahçeye bakan güney cephesinde bulunan madalyonlu ve yarım daire kemerli revak bölümüyle sade bir neorönesans üslubu sergiler. Bahçenin güneyinde Saint Pierre Apartmanı yer alır.

Bibi. P. B. Palazzo-P. A. Raineri, *La Chiesa di S. Pietro in Galata,* İst., 1943. s. 13-38; T. Lacchia, *LFossati, Architetti del Sultano di Turchia,* Roma, 1943. s. 25-31: İnciciyan. *İstanbul,* 104-105; C. Can, "İstanbul'da 19. Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları" (Yıldız Teknik Üniversitesi, yayımlanmamış doktora tezi). 1993, s. 119-121.

CENGİZ CAN

SAİD BEY (Kemalpaşazade)

(1848, İstanbul -15 Mart 1921, İstanbul) Gazeteci, yazar.

Asıl adı Mehmed Said olup, "Lastik Said" diye de tanınır. Osmanlı dönemindeki memur-gazeteci tipinin en iyi örneklerindendir. 1860'ların sonlarında Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi'nde çakşırken bir yandan da *Tasvir-i Efkârda* yazılar yazmaya başladı. Babası Ahmed Kemal Paşa'nın elçilik görevi sırasında İran ve Almanya'da bulunduğu için Fransızca'nın yanısıra Farsça ve Almanca da öğrendi. Bu ona, o zamanın Doğuluları için en önemli haber ve kültür kaynağı olan yabancı gazete ve yayınları izleme olanağını kazandırdı. Memurlukla yazarlığı bir arada sürdürdü. 1899'da bir jurnal ile Yemen'e sürülünceye kadar Hariciye'nin Matbuat Kalemi'nde çalıştı (1875); Şûra-yı Devlet üyeliği (1885) ve Şûra-yı Devlet bünyesindeki Bidayet Mahkemesi başkanlığı (1889) gibi görevlerde bulundu. Bu arada Hukuk Mektebi, Mekteb-i Mülkiye ve Mekteb-i Sultani'de (bugün Galatasaray Lisesi) dersler verdi. Aynı sırada *İstanbul, Hakayikü'l-Vekayi, Vakit, Tarık, Journal de Constantinople'da.* yazıları yayımlandı. Kendisi de *Şark* adlı bir gazete çıkardı. Siyasetten çok dil ve edebiyat konularında yazılar yazdı. Tartışmalara girişti. Renkli bir kişiliğe sahip olduğundan bu tartışmalar çok ilgi gördü, özellikle Ahmed Midhat Efendiyle çekişmeleri hatırlarda kaldı. Ahmed Midhat Efendi tarafından, bu tartışmanın Said Bey'e ait olan metni *Ahmed Midhat Efendi Hazretlerine Arizadır* (İst., 1315) adıyla; kendisine ait olan metni ise *Said Beğefendi Hazretlerine Cevap* (İst., 1314) adıyla yayımlanmıştır. 1889-1892 arasında yayımlanan *Galatat-ı Tercüme* (Çeviri Hataları) isimli bir dizi kitabında Fransızcanın yanlış kullanılışı konusunu işledi. Kitapları arasmda *Garâib-i Âdât-ı Akvam* (1886), *Darü'l-Kütüb* (1886), *Sefir ve Şehbenderler* (1890), *Usul-i Maişet-i İnsan* (1890) vardır.

Said Bey
Nuri Akbayar koleksiyonu

II. Meşrutiyetin ilanı üzerine çıkan afla İstanbul'a dönüşünde törenle karşılandı. Şûra-yı Devlet Tanzimat Dairesi başkanlığına, sonra Şûrayı Devlet ikinci başkanlığına atandı. 1914'te emekliye sevk edildi. "Kamus-ı Said" adlı bir Türkçe sözlüğün hazırlığına giriştiyse de bitiremedi.

ORHAN KOLOĞLU

SAİD HALİM PAŞA YALISI

Yeniköy'de, Köybaşı Caddesi üzerindedir. 19. yy'ın ikinci yarısına tarihlendirilen yapının mimarının Petraki Adamanti olduğu bilinmektedir.

Yalının ilk sahibi Düzoğulları ailesidir. Sonra sırasıyla Logofetler, Abdülhalim Paşa ve Prens Said Halim Paşa'nın mülkiyetine geçmiştir. Said Halim Paşa'dan sonra oğlu Prens Halim'e geçen yalı 1968'de Turizm Bankasina satılmış, 1989'da TC Turizm Bankası AŞ, Türkiye Kalkınma Bankası AŞ'ye dönüştürülünce yalının son sahibi Türkiye Kalkınma Bankası olmuştur.

Yalının bahçesi yaz aylarında restoran olarak işletilmektedir. Yalının odalarının bir bölümü müze olarak düzenlenmiştir. Bunun yanısıra yalı Başbakanlık yazlık konutu olarak da kullanılmakta ve zaman zaman resmi toplantılar burada yapılmaktadır.

Yalıya adını veren Said Halim Paşa, Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın torunu ve Abdülhalim Paşa'nın oğludur. 18ö3'te Kahire'de doğmuş, Arapça, Farsça, Fransızca ve İngilizce öğrenmiş, İsviçre'de 5 yıl siyasal bilgiler öğrenimi görmüştür. 1913'te Osmanlı Devleti'nin sadrâzamı olarak göreve getirilmiş, 1921'de Roma'da vurularak öldürülmüştür.

Said Halim Paşa Yalısı 1980-1984 arasında Turizm Bankası tarafından restore ettirilmiştir.

Yalı mermer bodrum katı üzerinde iki katlı olarak inşa edilmiştir. Ampir ve eklektik üsluplar içinde değerlendirilen yalının genel planını orta sofa etrafında sıralanmış odalar oluşturur. Said Halim Paşa'nın yaptırdığı onarımda, orta sofa merdiven holü-

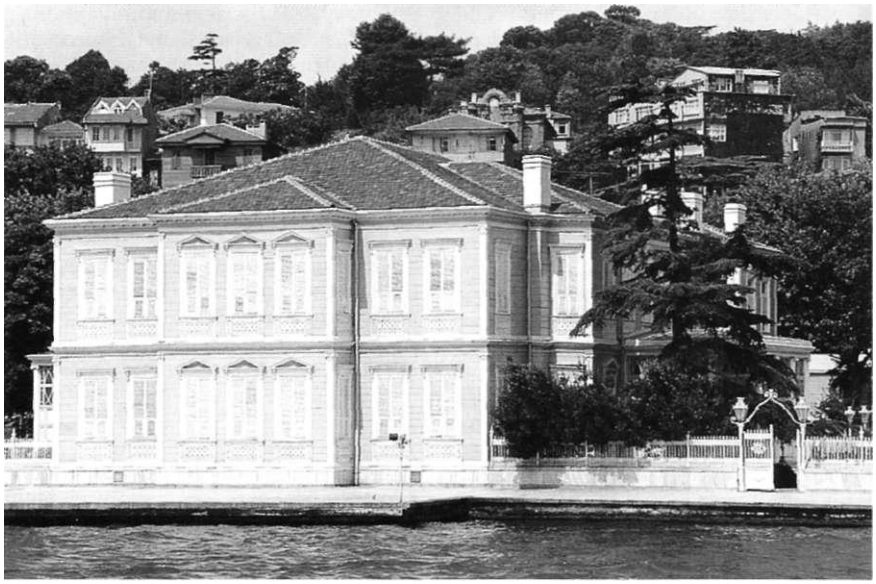

Said Halim Paşa Yalısı
Kadir Aktay, 1993/Onyx

ne dönüştürüldüğü ve deniz yönündeki eyvan da üç oda şeklinde düzenlendiği için yapı geleneksel planın biraz dışına çıkmıştır.

Yalının güney tarafı selamlık, kuzey tarafı harem olarak düzenlenmiştir. Selamlık ve haremin camekânlı birer girişleri vardır. Bu camekânlı kısımlardan sonra birkaç basamak merdivenle harem ve selamlık hollerine ulaşılır. Harem holünde üst kat birimlerine çıkan merdivenler yer alır. Üst katta harem ve selamlık yönlerinde odalar, salonlar, servis birimleri bulunur. Harem tarafmdaki aydınlık feneri son restorasyonda kaldırılmıştır. Deniz cephesinde Venedik Odası, Altın Oda, Japon Odası adları verilen salonlar sıralanmıştır. Büyük Salon selamlıktadır. Merdiven holünün sağında, harem tarafında odalar sıralanır. Bu katta ayrıca tuvaletler ve hamam vardır. Deniz cephesinde, merdivenli bir giriş görülür. Son restorasyonda kaldırılan bu merdivenler Said Halim Paşa'nın özel çalışma ve kabul odalarına girişi sağlıyordu. Yalının giriş katında büyük bir yemek salonu, mutfak, tuvaletler ve odalar yer almaktadır.

Yalının bahçesine yol tarafındaki bir kapıdan girilir. Ayrıca rıhtımda harem ve selamlık yönlerine giden kapılar vardır. Bu kapılardan selamlık bahçesine açılanın önündeki iki aslan heykeli yüzünden yalı "Aslanlı Yalı" olarak da anılmaktadır.

Yalının cephesinde, yer yer yapı kitlesinden öne çıkmalarla hareket sağlanmış, alt ve üst katlar birbirinden bir kornişle ayrılmıştır. Ahşap panjurlu pencerelerin bir kısmı üçgen alınlıklı, bir kısmı düz kornişlidir.

Yalının iç dekorasyonu da eklektik üslubun izlerini taşımaktadır. Duvar ve tavanlarda zengin bir bezeme hâkimdir. Alçı kaplama ve kabartmalar, sedef ve bağa kaplamalı yüzeyler, geometrik ve bitkisel formlar, yazı, resimler, altm yaldız bir arada kullanılmıştır. Selamlık girişinde duvarlarda Kütahya çinisi panolar yer alır. Bunların yanısıra yalıdaki Mısır ve Osmanlı yapımı mobilyalar, çok sayıdaki bronz ve iki odadaki Murano avizeler ve diğer değerli dekorasyon elemanları ilgi çekicidir.

Yalının kara tarafında bugün bulunmayan köşkler ve gene bugün mevcut olmayan, yalı ile bu köşkler arasındaki geçişi sağlayan köprüler vardı. Ayrıca selamlık bahçesinde bir kayıkhane bulunuyordu. Harem bahçesindeki deniz hamamı ise halen mevcuttur.

Bibi. F. Akozan, *Said Halim Paşa Yalısı,* İst.; S. H. Eldem, *Boğaziçi Yalıları. Rumeli Yakası.* ist., 1993-

EMİNE ÖNEL

SAİT FAİK MÜZESİ

Burgazadasinda, Burgaz Çayırı Sokağiyla Mezarlık Sokağimn kesiştiği köşede Sait Faik Abasıyanık Sokağı'nın karşısındadır.

Önceleri Spanudis Köşkü olarak bilinen yapı Sait Faik Abasıyanık ın(->) babası Faik Bey tarafından satın alınmış; 1939'da Faik Bey ölünce, Sait Faik annesi Mualla Hanım la Burgazadasina yerleşmiştir. 1954'te Sait Faik öldükten sonra annesi yaşamını bu evde sürdürmüş ve yapıyı vasiyetle Darüşşafaka'ya bağışlamıştır. 1963'te ölen Mualla Hanım'ın dileğini yerine getiren Darüşşafaka Cemiyeti Derneği, 1964'te bu binada notları, kitapları ve kişisel eşyalarıyla Sait Faik Müzesi'ni kurmuştur. Müze ziyarete açıktır.

Bahçe içindeki evin zemin katı taşla örülmüş, diğer katları ise bağdadi beden duvarları üzerine ağaçla kaplanmıştır. Ahşap görünümlü yapı çift çatı ile örtülüdür. Dikdörtgen bir tabana oturan köşkün, iki tarafı odalı, dış sofalı bir planı vardır. Bahçesinde kuyu ve zemin katında sarnıç bulunan köşkün su problemi günün şartlarına göre iyi çözümlenmiştir. Zemin katın bir bölümü (balkon altı) çiçeklik olarak değerlendirilmiş olan yapının bahçesinde önceleri bir çardak bulunmaktaydı. 20. yyin başına tarihlenebilecek yapı özellikle çatısıyla ilgi çeken bir sivil mimari örneğidir.

Birinci kata, kuzeye bakan cephesindeki merdivenin sahanlığındaki kapıdan girilmektedir. Kapının önünde dikdörtgen bir sofa bulunmaktadır. Bir merdivenle ikinci ve çatı katına bağlanan sofanın üç tarafina odalar, mutfak, kiler ve tuvalet yerleştirilmiştir. "L" biçimindeki sofanın doğu yönünü kuşatan misafir ve yemek odaları ayrıca aralarında bulunan geniş bir kapıyla birbiriyle bütünleşmektedir.

İkinci kat birinci katla aynı düzende ünitelere bölünmüştür. Yalnız buradaki yatak odalan, çalışma odası, banyo, tuvalet vb ünitelerin işlevleri farklıdır. Mutfağın üstüne rastlayan güneye bakan köşedeki oda, bir çıkma ile mutfaktan büyük tutulmuştur.

Bir merdivenle çıkılan çatı katında, güney yönünde çatı penceresiyle aydınlatılmış, dikdörtgen sofaya açılan iki oda ve çatı arasına çıkışı sağlayan kapak vardır. Biri ön cepheye, biri güneye bakan odalardan ön cephedeki oda iki, diğeri bir pencereyle aydınlatılmıştır. Diğer odalara kıyasla beşik çatıyla uyum sağlayan düşük tavanlı bu odalarda pencereler zemine yakındır.

İki sokağın köşesine oturtulmuş yapının ön cephesinin sol tarafı sokağa doğru taşırılmıştır. Böylece oluşturulan çıkmanın sağ tarafındaki girintili ünite boydan boya balkon olarak değerlendirilmiştir. Benzer nitelikler arz eden ikinci katta çıkmanın önüne iki konsolla taşınan ikinci bir balkon daha eklenmiştir.

Yapının, yanındaki Mezarlık Sokağina bakan güney cephesi de köşeye doğru uzanan bir kat çıkması ile hareketlendirilmiştir. Buradaki çıkma ikinci katta sağ köşeye doğru oturtulmuş iki konsolla taşınmaktadır. Beşik çatı ile örtülü bu çıkmada ön cephedekine benzer süsleme elemanları vardır.

Batıya bakan arka cephede sofanın önünde yükselen merdiven boşluğunun

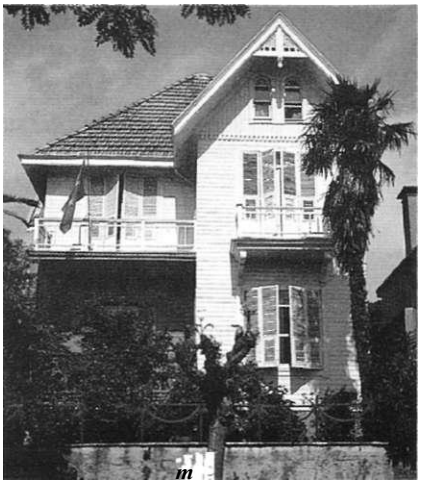

Sait Faik Müzesi
Tuğlacı. *İstanbul Adaları,* I

birinci katla ikinci kat arasında kepenksiz büyük bir pencere ile değerlendirildiği görülmektedir. Zemin kattan başlayarak sofadan taşan her iki katın pencereleri arasında yükselen ve çatı üstünde devam eden bir baca bulunmaktadır. Diğer cephelerde olduğu gibi bu cephede de giyotin pencereler kepenklerle örtülüdür.

Kuşkusuz yapının en ilgi çeken ünitesi gerek konstrüksiyon, gerek malzemesiyle çift çatışıdır. İki yönde birer beşik çatı ile hareketlendirilmiş dik kırma çatı örtüsü, özgün olan konstrüksiyonun yanısıra kullanılan Marsilya tipi kiremitleriyle önemlidir.

Sait Faik'in el yazısı ile yaptığı çalışmalar, yayımlanmış kitapları, yazar ile ilgili yazılar, kitapları, diplomaları, babasından intikal eden madalya, giysileri, yatağı, çalışma masası ve bazı yağlıboya tablolar ve çini sobalar ile bazı möblelerin sergilendiği müze, edebiyat tarihi kadar mimarlık tarihi açısından da değerlidir.

Bibi. Tuğlacı. *İstanbul Adaları.* II. 263-

H. ÖRCÜN BARIŞTA

SAKALAR

Su tesisatı olmayan eski İstanbul evlerinde su ihtiyacı, çeşitli yollarla karşılanırdı. En basit çözüm aracı, her evin yakınında bulunan mahalle çeşmeleriydi. Çeşmelerin önünde oluşan kalabalık, bazı evlerin çeşmeden uzak oluşu, ev işlerinin her zaman çeşmeye gitmeye müsait olmaması İstanbulları başka çözümler aramaya itti.

15. yy'da kurulan saka loncası, evlere para karşılığında su taşıyan kişileri bir araya getirmişti. 19. yy m sonuna kadar evlere suyu bu loncaya bağlı kişiler taşırdı. Her mahallenin loncaya kayıtlı belirli sayıda sakası bulunurdu. Sakalar, sularım sebillerden alırdı. Sebillerin önünde toplanarak buralardan su alacak vatandaşları engellememeleri için hangi sebilden hangi sakaların su alacakları da belirlenmişti. İzin belgesi almadan su alıp satmak yasaktı. Yine bazı sebillerden de ticari maksatla su alımı yasaklanmıştı.

Sakaların sebillerden su almaları gediğe bağlanmıştı. "Saka gediği" bir imtiyaza bağlı olup alınır, satılır, vârislere intikal ederdi. Saka gedikleri, diğer gediklerin kaldırılmasından sonra da bir müddet daha devam etmiştir. II. Abdülhamid zamanında (1876-1909) Kâğıthane'deki memba sularının Galata ve Beyoğltı'na borularla getirilmesi, gediklerin hükmünü yavaş yavaş ortadan kaldırmaya başlamıştı. Halk. sakalardan ve gedik usulünden son derece şikâyetçiydi. Sakalar, bazı çeşmeleri, sanki mülkleriymiş gibi kullanırlar, buralardan su aldıktan sonra çeşmenin suyunu da kesip giderlerdi. Mahalle halkı ya da çeşme yaptıran kimseler, gediği olmayan bazı çeşmelerin üzerine "Bu çeşmede saka gediği yoktur" ibaresi yazılmış mermer levhalar koyarlardı.

Sakalar evlere suyu, ilk başlarda "kırba" denilen deri tulumlarla taşırlardı. Kırbalar. 45-50 İt kadar su alır, sakaların omuzlarına geniş, deri bir kayışla asılırdı. Sakalar kırbaların altına, ciğerlerini rutubetten korumak için deri bir yelek giyerlerdi. Görünüş itibariyle çirkin olan kırba, su taşımak için gayet pratik bir araçtı. Sakalar, evlerin önüne geldikleri zaman kapının önüne sıralanmış kovalara veya içeride bulunan büyük, ağzı tülbentle kapalı bulunan küplere kırbanın fil hortumu gibi uzanan meşin borusuyla suyu boşaltırlardı. Su boşaltıldıktan sonra saka, hortumu kırbanın üzerindeki çengele takarak başka bir eve doğru yola koyulurdu.

Bazı sakalar, kırbaları sırtlarına vurarak dolaşırlarken bazıları da daha çok para kazanabilmek için at veya eşeğin sırtına üç-dört kırba asarak ticaretlerini sürdürürlerdi. Atla dolaşan kırbalar bilhassa lokanta, kahve gibi çok miktarda su tüketen yerlere satış yaparlardı. Müşteriler, paralarını aydan aya kırba hesabıyla öderlerdi. Çetele veya kertme geleneği oldukça yaygındı. Saka, her gün bıraktığı kırba sayısı kadar evin kapısının kenarına tebeşirle işaret koyar, ay sonunda bunlar toplanırdı. Fakat hemen hemen her ay müşterilerle saka arasında çetele kavgası hiç eksik olmazdı. Hattâ bazı müşteriler, sakaların onası kesik tebeşir kullandığını bir çekişte aslında iki çizgi çizerek hile yaptıklarını iddia ederlerdi. 19. yyin sonundan itibaren kırbayla su taşıma geleneği de ortadan kalkmıştı. Hamidiye. Terkos suyu taşıyan sakalar, sularını gaz ya da zeytinyağı tenekelerine doldurarak at arabalarıyla satmaya başlamışlardı.

Sakaların görevlerinden biri de yangın çıktığı zaman su taşımaktı. Su nazırının maiyetindeki Sakalar Ocağinda bulunanlar bu işle görevliydiler.

Yeniçeri Ocağınınsu ihtiyacı, sakalar tarafından karşılanırdı. II. Mahmud'un (1808-1839) 1826'da Vak'a-i Hayriye ile bu ocağı kapatmasıyla bunların adı sebilciye çevrildi.

Sebah&Joaillier'in objektifinden 1900de sakalar.
TETTV Arşivi

Sarayda sakabaşının emrinde bulunan sakalar, sularını gümüş kaplar içinde taşıdıklarından kendilerine "sakayân-ı sîm-i hassa" adı verilmişti. Sakabaşı, divan toplantısı olduğu günlerde erkâna şerbet dağıtırdı. Sakabaşılar, aslen baltacılar arasından seçilirken usule aykırı davranışlarından dolayı. I. Mahmud zamanından (1730-1754) itibaren hasekiler arasından seçilmeye başlanmıştı.

İstanbul'da sakalar bazı semtlerde 1950' li yılların sonuna kadar hizmet vermeye devam etmişlerdir.

Bibi. Altınay, *Onbirinci Asırda.* 46-47; R. H. Karay. "Unuttuğumuz Bazı Eşya ve Âdetler", *Üç Nesil Üç Hayat,* İst., ty, s. 126: S. Ayverdi, *İbrahim Efendi Konağı,* İst., 1982, s. 135; R. Schile-Wiener Müller, *19. Yüzyılda İstanbul Hayatı.* İst.. 1988. s. 62-63: İ. Akbulut, "Eski İstanbul'da Sakalar-Sebilciler". *Türkiye İş Bankası, Kültür ve Sanat Dergisi,* S. 12 (Aralık 1991), s. 69-70; ay, "İstanbul'da Sakalar, Sebilciler, Sucular", *Antik Dekor.* S. 20 (1993), s. 110-112; Pakalın. *Tarih Deyimleri,* III. 96: S. M. Alus, "Ayak Esnafı (Saka)". *İSTA,* III, 1414.

UĞUR GÖKTAŞ

SAKALLI CELAL

(1886, İstanbul?-1962, İstanbul) Ütopik sosyalist, meczup entelektüel. Dönemin sosyal ve siyasal hayatına ilişkin ironik anekdotlarıyla ünlüdür.

II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) Mekteb-i Bahriye nazırlarından Hüseyin Hüsnü Paşanın oğludur. Çocukluğu bolluk içinde geçmiş, fakat 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanıyla II. Abdülhamid dönemi kadroları tasfiye edilince, ailesiyle birlikte sıkıntıya düşmüştü.

Mekteb-i Sultani'de (Galatasaray Lisesi) okumuş, Fransızca kaynaklardan Kari Marxi tanımış ve öğretisini benimsemişti. Haldun Taner'in *Ölür İse Ten Ölür Canlar Ölesi Değil {İst.*. 1979) adlı portreler kitabında yazdığına göre hayranı olduğu Fransız yazarlar Anatole France ve Tristan Bernard ile Kari Marx'a özenerek sakal bırakmış ve Sakallı Celal olarak ünlenmeye başlamıştır. Fransız ihtilalini çok iyi bilir, İttihatçıları bile gerici bulur, materyalizm ilkelerini yaşamına oturtmaya çalışırdı.

Sakallı Celalin kendine has bir yaşam biçimi vardı. Müzmin bir bekârdı. Mikrop fobisi yüzünden kimsenin elini sıkmaz, eldivensiz hiçbir şeyi ellemez, perdeleri bastonla açar, buna karşılık evinde fare besler, sokak kedilerini, köpeklerini gazete kağıdıyla tutarak severdi. Kimsenin evinde bir şey yemez, bir ziyafette mecbur kalırsa, çatal bıçağı (isterse altın takım olsun), ev sahibinin gözünün önünde kolonya ile dezenfekte ederdi. Hayatı boyunca suyla temas etmeden, kolonya ile temizlenen Sakallı Celal soyadı kanunu ile birlikte herkesçe tanınmasına karşılık Yalnız soyadını almıştı. O yıllarda elinden hiç düşürmediği sefertası. neredeyse bir bavul büyüklüğündeki çantası ile gayet hırpani bir kılıkta dolaştığı bilinmektedir.

Her mesleği merak eden ve deneyen Sakallı Celal, bir Marksist olarak işçi sınıfının yaşadığı deneylerden geçmek için, İstanbul-İzmir arasında çalışan Ankara

Vapuru'na kaçak olarak ve boğaz tokluğuna çımacı olarak girmiş fakat bir yolcunun kaptana "halatların arasında Lamartine'in 'Le Lac' şiirini Fransızca ezbere okuyan biri var" diye ihbar etmesiyle açığa çıkmıştı. Sakallı Celal Aydın'da öğretmenlik yaparken de bir fabrikaya işçi olarak girmişti. Ayrıca Namık İsmail'in atölyesine yazılıp resim çalışmış, dişçi Siret Dosdoğru'nun muayenehanesinde dişçilik öğrenmiş, çöpçülerin çok az parayla çalıştırılmalarını protesto etmek için seçkinler semti Nişantaşı'nda smokin giyerek çöpçülük yapmıştır.

Fransızca öğretmenliği sırasında Türkiye'nin çeşitli yerlerinde dolaşmış bu arada birçok kişininin de husumetini çekmişti. Öğrencilerinden Mahir Iz, *Yılların İzi* (ist., 1974) adlı anılarında, Sakallı Celalin, müfredatı izlemeyen, derslerde dalga geçen biri olduğunu, ayrıca dini bütün bir öğrenci olduğu için kendisine düşmanca davrandığını anlatır. Son olarak öğretmenlik yaptığı Galatasaray Lisesi'nde, ihtiyacı olan öğrenciler "yürütsün" diye cüzdanını masanın üstünde bıraktığı da yazılmıştır.

Komünizm propagandası yaptığı gerekçesiyle ikide bir tutuklanan Sakallı Celal, daha sorgulama aşamasında kendisini koruyanlar sayesinde serbest bırakılırdı. Bunlar arasında Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri Recep Peker başta geliyordu. Bundan aldığı cesaretle Sakallı Celal Enternasyonal toplantısına katılmak üzere Moskova'ya gitmiş, burada da tartışma çıkardığı için Sovyetler Birliğinden kovulmuştu. Dönüşünde Edirne gümrüğünde başı polislerle derde girmiş, yine hatırlı dostları sayesinde kurtulmuştu.

1940'larm sonuna dek popüler olmayı başaran Sakallı Celalin görüşleri gazete ve dergilerde yayımlanırdı. Daha sonra halktan ve aydınlardan iyice uzaklaşarak meczuplaşan Sakallı Celale. Yapı Kredi Bankasının sahibi Kâzım Taşkent'in yardımıyla Kuledibi'ndeki Doğan Apartmanı'nda(->) bir oda tahsis edilmişti. Yaşamını bu odada tamamlayan Sakallı Celal. Aşiyan Mezarlığında gömülüdür.

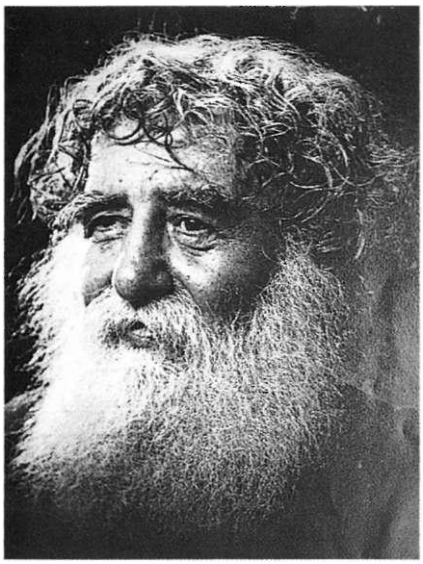

Sakallı Celal
Ümit Bayazoğlu arsivi

ÜMİT BAYAZOĞLU

SAKARYA, ABBAS

(İstanbul, 1911) Güreşçi, yüzücü ve spor adamı.

Ortaokul öğrencisiyken girdiği Beşiktaş Jimnastik Kulübünde(->) yetişip parladı. Önce jimnastik, sonra da güreş sporuyla uğraştı. 1932 de milli güreş takımına seçildi. Aynı yıl yapılan Balkan Şampiyonasinda 56 kiloda Balkan şampiyonluğunu kazandı. 1933'te Sovyetler Birliğine giden güreş takımında yer aldı. Orada yaptığı 6 güreşin 5'ini kazandığı gibi milli yüzme ekibinde de milli mayoyu giydi, tramplen atlama yarışlarına katıldı. En verimli çağında spor hayatını kapattı, Macaristan'a giderek orada yüksek beden eğitimi öğrenimi yaptı. 1939'da Budapeşte Kraliyet Yüksek Beden Eğitimi Enstitüsünü bitirerek Türkiye'nin ilk diplomalı spor adamlarından biri olarak yurda döndü. Burada kendisine verilen görev, halkevi kütüphane memurluğu oldu. Daha sonra İstanbul Üniversitesinde beden eğitimi öğretmenliğine verildi. Bu arada eski arkadaşlarından Suat Erler ile birlikte İstanbul Yüzme İhtisas Kulübünü kurdu. 1945-1947 arasında Galatasaray, 1947-1948 arasında Fenerbahçe ve 1955-1960 arasında Beşiktaş kulüplerinde spor uzmanı olarak çalıştı. Bu arada uzun bir süre Robert Kolej'de spor öğretmenliği de yaptı. Halen kurucularından olduğu İstanbul Yüzme İhtisas Kulübünde spor hizmetini sürdürmektedir.

CEM ATABEYOĞLU

SAKSI HANI

Beyoğlu İlçesinde Galata'da. Perşembe Pazarı Sokağı ile Mahkeme Sokağımn kesiştiği köşede yer almaktadır. Diğer iki yönüyle de Bakır Sokağı'yla çevrilidir. Böylece yapı 19x13,50 m ölçüsündeki tek parsel bir adada inşa edilmiştir.

Saksı Hanı, alışılmamış bir plan yorumuyla ve avlusuz olarak inşa edilmiştir. Bu şekildeki bir yorumu sonradan kazandığı düşünülen yapı. bugünkü cephe özellikleri de değerlendirilerek 18. yy'a tarihlenebilir.

Saksı Hanı iç mekânlarında görülen bölümlenmede taşıyıcı kemerler yuvarlak şekilli, iç hacimler loş, ışıksızdır. Bu hacimler beşik tonoz örtülüdürler. Üst kata, giriş koridorunun bitimindeki taş merdivenlerle ulaşılır. Yapıda dört yöndeki cephe muntazam kesme taş ve tuğla-derz hatıllı olarak inşa edilmiştir. Giriş kapısı taştan yuvarlak kemerli olup. taş konsollarla taşınan çıkma, cepheyi hareketlendirir. İki sıra kademeli konsolların taşıdığı çıkmada bir çift taştan dikdörtgen söveli pencere ile altta biri kapıya dönüştürülmüş iki küçük pencere bulunmaktadır. Cephelerde üst kat mekânlarına açılan pencereler de tuğla-derz dokulu, sivri kemerli olarak cepheyi hareketlendirirler. Üç sıra testere dişi tuğla saçak ise cepheleri üstten sınırlar.

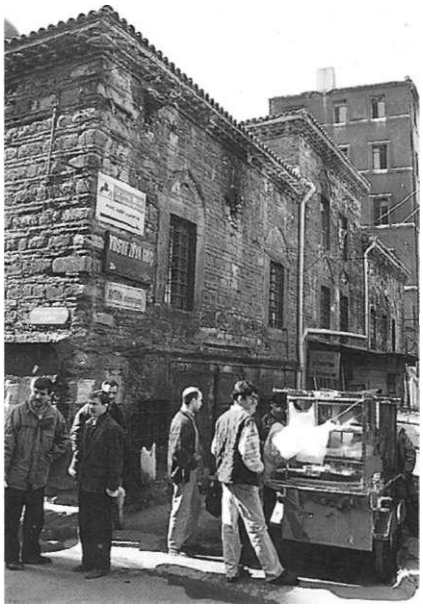

Saksı Hanı
Yavuz Çelenk. 1994

Yapı cephesindeki veriler değerlendirildiğinde, yapının daha önceki yapılaşmanın kalıntıları üzerine inşa edilmiş olabileceği düşünülmektedir. Söylentiler bu yapının ahırlarının olduğu şeklindedir. Ancak günümüze ulaşmamıştır. Diğer taraftan yapının mahkeme olarak kullanıldığı ve Perşembe Pazarı Sokağı köşesindeki dikdörtgen planlı, beşik tonoz örtülü yapı biriminin de hapishane olduğu söylenenler arasındadır.

Böylece yapı, özellikle avlusuz, iki katlı ve birbirine açılan odalar ve sofalarıyla han fonksiyonunu yüklenen yapıdan çok farklı bir fonksiyonla günümüze gelmiştir. Bu da dönemi içinde mahkeme yapısı olarak, eski yapı kalıntıları üzerine yeniden inşa olmasıyla açıklanabilecek bir durumdur.

Saksı Haninin yerindeki ilk yapılaşmanın çağı içinde Ceneviz yapı kalıntıları üzerine inşa edilmiş bir ahır ve avlulu bir kervansaray olduğu, ancak zamanla harap olup, etrafındaki hızlı yapılaşma ile üzerinde inşa edildiği alanını yer yer kaybettiği, kalan alanda da bir mahkeme binası yapıldığı, hattâ bir hapishane mekânının da karşı köşede inşa edildiği, yapının 20. yy'da ise bu fonksiyonunu kaybederek han olarak günümüze ulaştığı düşünülebilir.

Bibi. Güran, ***İstanbul Hanları,*** 131-132; G. Güreşsever (Cantay), "Anadolu'da Osmanlı Devri Kervansaraylarının Gelişmesi" (yayımlanmamış doktora tezi), İst., 1975.

GÖNÜL CANTAY

SALACAK

Anadolu yakasında, Haremin 1 km kadar kuzeyinde. Marmara Denizi'nin Boğaziçi'ne açıldığı yerdeki semt. Karşısında Kız Kulesi(->) vardır. Günümüzde batısı sahil yolu ile çevrilidir. Güneyinde Harem ve

Üsküdar-İhsaniye; kuzeyinde Üsküdar-Ayazma mahalleleri bulunmaktadır. Üsküdar'ın güneyindeki burunda küçük bir semt olan Salacakin sınırlarını batıda sahil yolu, doğuda Doğancılar Caddesi, kuzeyde Ayazma, güneyde Salacak İskele Caddesi olarak çizmek mümkündür.

Tarihte, semtin sınırları Üsküdar ve Haremle sürekli iç içe olmuştur. Bu bölgede, Bizans ve 17. yy'a kadar Osmanlı dönemi yapılarının; manastır, kilise ve sarayların tam nerede bulundukları oldukça tartışmalıdır. Yine tartışmalı olmakla birlikte, Bizans döneminin Damalis'inin Salacak Burnu ve Kız Kulesi'nin kayalığı olduğu; 12. yy'da burada Skutarion adlı bir yazlık sarayın bulunduğu ileri sürülür. Kesin olarak bilinen ise, gerek Bizans, gerekse Osmanlı dönemlerinde Üsküdar'dan Haydarpaşa'ya uzanan sahil ve yamaçlar boyunca manastırların, ayazmaların, daha çok yazlık sarayların bulunduğudur.

Semt "Salacak" adını büyük olasılıkla İstanbul'un fethinden sonra almıştır. Semtin adının etimolojisi konusunda kesin bilgi bulunamamıştır. Oldukça tutarsız ve yakıştırmadan ibaret çeşitli rivayetler arasında İstanbul'un fethi sırasında askerin buradan "salındığı"; Venedik'e kadar balık ihraç eden bir yöre olduğu için ağların denize salınması anlamında "Salacak" dendiği de vardır. "Salacak" sözcüğü "teneşir" anlamına geldiğine göre yörenin topografik yapısının böyle bir benzetmeye yol açtığını düşünmek de mümkündür. 1450' lerde, fetihten hemen sonra semtin önem kazandığı, 1453'ten sonra yöredeki ilk mescidin (muhtemelen Akşemseddin adına) burada yapıldığı ve ilk hutbenin burada okunduğu bazı kaynaklarda yazılıdır.

Salacak'ın üstündeki İmrahor Mescidi(-0 16. yyin sonuna tarihlenmektedir. Hemen yakınındaki Ayazma Camii'nin(->) yapımı ise 18. yy'ın ikinci yansındadır.

Anadolu yakasında, Topkapı'ya bakan ve İstanbul'un belki de en güzel manzarasına hâkim olan Salacak mevkiinde her dönem saray ve köşklerin olması doğaldır. Evliya Çelebi 17. yy'da burada Ayşe Sultan'ın ve diğer bazı sultanların sarayları bulunduğunu yazar. Çağdaşı Eremya Çelebi de sahilde Fatma Sultanin bahçesi bulunduğunu söyler. İlk kuruluş tarihi ve tam yeri tartışmalı olan Kavak Sarayı'mn(->) da Harem ve Salacak iskeleleri arasında bulunduğu bilinmektedir.

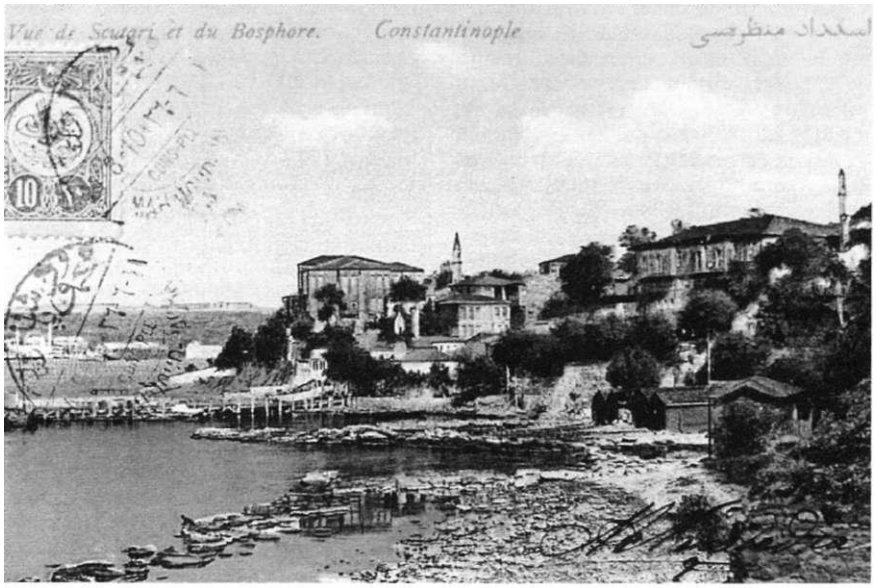

20. yy'ın başından bir kartpostalda Salacak.
M. Tuğrul Acar arşivi

Salacak'a ilk vapur iskelesi 1852'de Şirket-i Hayriye tarafından kurulmuştur. Sahil yolunun açılmasından sonra işlevini yitiren ve özel lokale dönüştürülen Salacak İskelesinin yanında büyük kayıkhaneler ve Harem'e doğru da köşkler vardı. Burada bulunan plaj 1960'ların sonuna kadar açıktı. Salacak'tan Harem'e kadar yörenin bir özelliği de yamaçlardaki kayaklıklar arasından sızan tatlı sulardı. 1970'lerin ikinci yarısına kadar, Salacakla, iskelenin yanında, Bizans döneminden kaldığı söylenen bir liman kalıntısı varlığını sürdürüyordu. Sahil yolunun açılması ve denize dik inen, deniz kenarında yer yer yürünebilecek incecik bir yolun bile bulunmadığı sahilin doldurulması sırasında, tarihi kalıntıların tümü yok olmuştur.

Salacak 16. ve 17. yy'lardaki önemini daha sonraki dönemlerde bir ölçüde kaybetmiş ve tek tek bazı önemli kişilerin yalı ve köşkleri dışında, Üsküdar'ın mütevazı ve sessiz bir semti haline gelmiştir. Semtin yeniden rağbet bulmaya başlaması, buradaki eski ahşap evlerin "koruma yasası" uyarınca restore edilmesi, yeni ve lüks yapıların üst gelir gruplarını semte çekmesi, 1980lerin sonlarına, 1990lara rastlar. İstanbul'a Kız Kulesi'nin ardından bakan ve günbatımının en güzel izlendiği bu çevre, öncelikle konumu ve manzarası yüzünden değişen İstanbul'da prestijli bir konut bölgesi haline gelmektedir. İmrahor ve Ayazma camilerinin çevresinde, Boğaz'a ve İstanbul'a hâkim tatlı meyilli yamaçlardaki eski eserlerin onarımları ve eski konakların, dış görünümleri bir ölçüde korunarak çok daireli apartmanlara dönüştürülmesi süreci hızla devam etmektedir. Semti Üsküdar iskele meydanına ve Harem'den geçerek Selimiye, Haydarpaşa, Kadıköy ve bağlantılarla Ankara Yolu'na (E-5 ve TEM'e) bağlayan sahil yolunun Salacak'tan Harem'e doğru uzanan bölümü boyunca, sahilde restoranlar, gazinolar, çay bahçeleri sıralanmaktadır. Semt Üsküdar'ın yakın bir mahallesi olarak konut ağırlıklı bir gelişme göstermektedir.

İSTANBUL

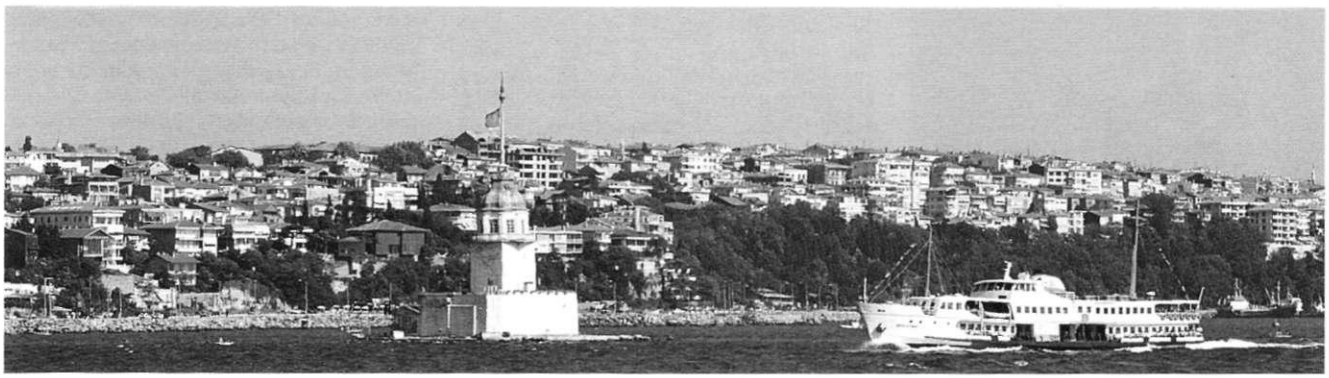
Salacak
Tahsin Aydoğmuş

SALGINLAR

Bilimin gelişmediği dönemlerde insanlar, salgınları Tanrinm gazabı ve günahkâr kullarına gönderdiği bir ceza olarak kabul etmişler ve salgınlara karşı önlemler almayı yararsız bulmuşlar, bunun Tanriya karşı gelmek, hattâ isyan olduğunu düşünmüşlerdir. Bu nedenle 19. yy'ın başında istanbul'da görülen bir veba salgınında yatsı ezanından sonra minarelerde "sure-i ahkaf" okutuluyor ve sur kapıları dışına yerleştirilen görevliler sadece çıkan tabutları sayıp ölü sayısını tespit ediyordu. Halk vebanın mızraklı bir cinin dürttüğü yerde çıkan yumurcak sonucu oluştuğuna inandığından bu cinin zarar vermesini önlemek için muskalar da yazılırdı.

1865 kolera salgınında, mücadele çalışmalarında başarılı olanlara verilen kolera madalyasının ön ve arka yüzü. *Nuran Yıldırım arşivi*

Eski Türk hekimleri taun sözcüğünü hıyarcıktı veba için, veba sözcüğünü ise mahiyeti tam olarak bilinemeyen salgın hastalıkları ifade etmek için kullanmışlardır. Konstantinopolis'te veba ilk kez 542'de I. Iustinianos (Jüstinyen) döneminde görülmüş ve bu nedenle tarihçiler tarafından "Jüstinyen vebası" olarak anılmıştır. Bu hıyarcıkh veba salgınında Konstantinopolis'te 10.000'den fazla kişi ölmüştür. Bu salgından sonra Avrupa'da ortaçağın sonuna kadar 32 veba salgını görülmüş, İstanbul da hemen hemen bunların hepsinden etkilenmiştir.

Evliya Çelebi'ye göre, Bayezid Hamaminın zemininde bin parçadan oluşan dört köşe bir sütun İstanbul'u tauna karşı korumaktaydı. Bayezid Hamaminın yapımı sırasında bu taşın yıkılmasından sonra İstanbul taun istilalarına uğramaya başlamıştır. Yine Evliya Çelebi, Bizans döneminde taunlu yerlerden gelenlerin, Yedikule'de yedi gün durmadıkça İstanbul'a giremediklerini bildirir.

MÖ 10-9- yy'dan beri bilinen veba (peşte), önceleri Hindistan ve Çin gibi Uzakdoğu ülkelerinde endemik olarak bulunan bir hastalıktı. Zamanla ticaret yollarının açılmasıyla Orta Asya, Mezopotamya ve Yakındoğu'ya ulaşarak ticaret merkezlerine yerleşmiştir. Buralardan da İskenderiye, İstanbul, Rusya'ya, Anadolu üzerinden ise Afrika ve Avrupa'ya yayılmıştır. Zaman zaman büyük salgınlara yol açarak çok sayıda insanın ölümüne sebep olmuştur. 1346-1353 arasında Avrupa'ya da yayılan ve "kara ölüm" adı verilen dehşet verici salgında toplam 40.000.000 kişinin öldüğü tahmin edilmektedir. Avrupa'nın bu salgındaki kaybı ise, nüfusunun dörtte biri olan 25.000.000 kişidir. Ölenler arasında, Bizans İmparatoru VI. İoannes Kantakuzenosün oğlu da bulunmaktaydı.

1466-1467'de görülen salgın, Makedonya ve Trakya'yı kasıp kavururken İstanbul'u da etkisi altına almıştı. Bundan sonra İstanbul'da 1539, 1573, 1576, 1578, 1591-1592 ve 1596'da veba salgınları görülmüştür. 1591-1592 salgınında günlük ölü sayısı 325'e yükselmiş, halk bu afetin yok olması için dağlara duaya çıkmış, padişah sarayım terk etmiş, dükkânlar kapanmış ve tutuklular affedilerek salıverilmiştir. 1596'da Hersekzade Ahmed Paşa, 16 sultan ve Halep Valisi Hızır Paşa taundan ölmüştür.

1615, 1617, 1620, 1637, 1650 ve 1655'te görülen salgınlardan 1637'deki "büyük taun", 1655'teki ise "şiddetli taun" olarak adlandırılmıştır. 1751 salgınında İstanbul'da binlerce insan ölmüş ve ardından şehrin büyük bir kısmı yanmıştır. 18. ve 19. yy' larda küçük salgınlar görülmüştür. 1803'te İstanbul'da vebadan 150.000. 1813'te ise 110.000 kişi ölmüştür.

1831'e kadar kolera ve vebalıların tecrit ve tedavileri Maltepe Askeri Hastanesi'nde yapılmaktaydı. Ancak 1831 yazında İskenderiye'den gelen bir ticaret gemisinde veba çıkması üzerine burası ihtiyaca cevap vermediğinden Kız Kulesi, Kız Kulesi Mat'ûnîn (Vebalılar) Hastanesi adıyla Asâkir-i Hassa-i Şahanenin koleraya yakalanan erlerine tahsis edilmiştir. 1836-1837'de İstanbul'da görülen ve ölü sayısının, 20.000-30.000 olduğu tahmin edilen son büyük salgında hastalar kısmen burada tecrit ve tedavi edilmiştir.

1837'de Osmanlı İmparatorluğu'nda karantina^) uygulamasının başlaması ve örgütlenmesi ile veba salgınları büyük ölçüde önlenmiştir. İstanbul'da 1901'deki veba salgını, hastalık görülen yerlerin dezenfeksiyonu ve alınan ciddi önlemlerle kısa sürede önlenmiştir. Şehremaneti Hıfzıssıha Komisyonu, bu salgm için hazırladığı istatistiği; *1317 Senesi Zarfında Dersaadet'te Zuhur Eden Veba Hastalığının Istatistikidir*Çîst,* 1902) adıyla yayımlamıştır. Bu salgında vebalı hastalan muayene ve tedavi eden hekimlerin giymeleri için Viyana'dan muşamba elbiseler getirtilmiştir.

1919'daki salgında, Şişlideki Etfal Hastanesi bahçesindeki barakalar vebalı hastalara ayrılmıştır. Tophane'den başlayan veba oradan Galata, Karaköy, Arap Camii civarı, Makaracılar. Yağkapanı ve Nusretiye Camii yöresine yayılmıştır. 1929'a kadar tek tük veba vakalan görülmüş, bu tarihten sonra İstanbul'da vebaya rastlanmamıştır.

18. yy'ın ikinci yarısında İstanbul'a gelen seyyahlara göre veba İstanbul'a gemilerle İskenderiye'den geliyordu. Yayılmasında ise ölenlerin elbiselerinin eskiciler tarafından satılması ve para kullanımı önemli etkenlerdi. Ayrıca veba genellikle kıtlık görülen yılların ilkbaharında başlıyor ve kuvvetli sıcaklar gelinceye kadar devam ediyordu. Veba salgınlarında ölenler gömüldükten sonra günlük hayat kısıtlama olmaksızın devam ediyordu. Elçilikler ve ticaretle uğraşan Avrupalılar ise hastalık başlar başlamaz Beyoğlu'ndaki evlerini terk ederek Boğaziçi'ndeki köylere çekilirlerdi. Böyle zamanlarda en revaçta olan yerler, Tarabya, Büyükdere ve Kefeliköy' dü. Taksim'de bugün Fransız Kültür Merkezi olarak kullanılan binanın yerinde Hôpital des Français de la Peste a Péra (Pera Fransız Veba Hastanesi) vardı (bak. Fransız Pastör Hastanesi).

İmparatorluğun ticaret merkezi olan İstanbul'da kolera salgınları(-0 da sık sık görülmekteydi.

Çok eskiden beri bilinen çiçek hastalığı zaman İstanbul'da salgınlar yapmış, önceleri bu hastalık ile mücadelede telkih-i cüderi (varialation) adı verilen Türk usulü çiçek aşısı kullanılmıştır. Tarihlerimizde Anadolu'dan gelen bir aşıcının 1679'da İstanbul'daki çocukları aşıladığına dair kayıtlar vardır. Bu aşının 18. yy'ın başlarında Edirne'de de yapıldığı bilinmektedir. Bu aşı yöntemi ilk kez İstanbullu Dr. Emanuel Timonius'un 1714'te yayımlanan Latince kitabı ile tanıtılmıştır. Lady M. W. Montague(-0, *Şark Mektupları* adlı eserinde, Türklerin çiçek hastalığını bir aşı ile önlediğini bildirmiş ve bu usulün İngiltere'de de uygulanmasını tavsiye etmiştir. Türk usulü çiçek aşısı Avrupalı hekimler tarafından hükümlüler üzerinde denenerek olumlu sonuçlar alınmış, İngiliz kraliyet ailesinin de bu aşı ile aşılanması bu usulün bütün Avrupa ülkelerine yayılmasına neden olmuştur.

Edward Jennerïn, 1796'da telkih-i bakari (cow-pox, vaccination) adı verilen inek çiçek aşısını bulmasıyla, Türk usulü çiçek aşısı önemini kaybetmiş ve İstanbul'da Jenner usulü ilk aşı, 23 Aralık 1800'de yapılmıştır. Dışarıdan aşı getirme, aşının saklanmasının zorluğu ve pahalığını göz önünde bulunduran Şânizade Ataullah Efendi(->) Ayazağa Köyünde bulunan çiçekli ineklerden aldığı madde ile aşıladığı kişilerden aldığı cerahati başkalarına bulaştırarak pek çok kişiyi aşılamıştır. Bu şekilde aşı maddesi elde edebileceğini padişaha arz etmişse de kendisine karşı olanların engellemeleri yüzünden gerçekleştirilememiştir.

Tanzimat'ın ilanı ile sağlık alanında başlayan atılımlar çerçevesinde 1839'da Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne, çiçek aşısı uygulamasıyla görevlendirilmiştir. 1840' ta aşının parasız yapılması yolunda bir irade çıkmış ve aşıcı olarak, Dr. İstefanaki Bey (İstefan Karateodori) görevlendirilmiştir. 1847'de Cerrahhane Müdürü İsmail Paşa, yerli hayvanlardaki virüslü aşıyı ye-

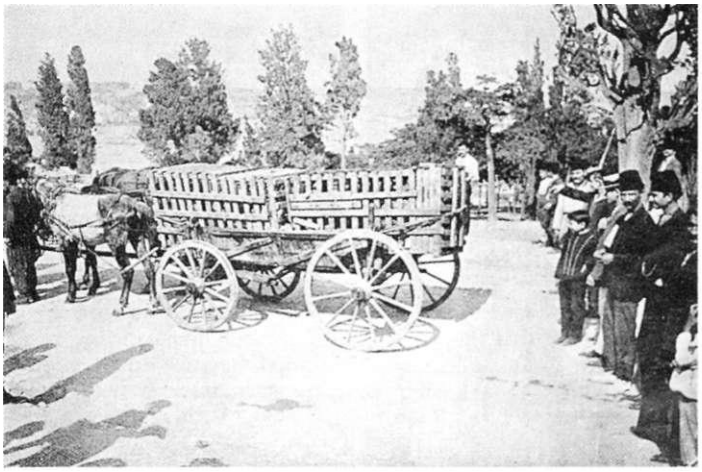

1910'da kafesli arabalara doldurularak Hayırsız Ada'ya gönderilen köpekler. *Nuran Yıldırım arşivi*

nilemiş fakat ilk uygulamalardaki şiddetli reaksiyonlardan korkularak yeniden aşı ithal edilmeye başlanmıştır.

1845'te şiddetli bir çiçek salgını görülmesi üzerine 1846 da Üsküdar. Eyüp ve Gureba Hastanesi'nde de birer aşı istasyonu açılmış ayrıca aşı yapmak üzere gezici hekimler görevlendirilmiştir. Boğaziçi'nde oturanlara ise kayıkla dolaşan bir hekim aşı yapmaktaydı. İmparatorluğun çeşitli yörelerinden getirtilen gençler Tıbbiye'de aşıcı olarak yetiştirilip aşıcı muavini unvanıyla memleketlerine gönderilmiş böylece aşılama yurt çapında yaygınlaştırılmıştır. Çiçek hastalığı konusunda halkı bilgilendirmek amacıyla, o tarihte hekimbaşı olan İsmail Paşa tarafından yazılan, *Menâfiü'l-Etfal*1846) adlı kitap. Türkçe, Ermenice, Rumca ve Yahudi İspanyolcası olmak üzere dört dilde basılarak dağıtılmıştır.

1871'de İstanbul'da görülen çiçek salgınının ardından Meclis-i Umûr-ı Tıbbiye-i Mülkiye, 15 Mayıs 1872 tarihli toplantısında, İstanbul'da bir Aşı Enspektörlüğü kurulmasını kararlaştırmış ve başına da Dr. Hüseyin Remzi Bey getirilmiştir. 23 Temmuz 1892'de. Telkihhane-i Şâhâne adıyla bir çiçek aşısı hazırlama istasyonu açılmıştır.

1884'te çiçek aşısı mecburi hale getirilmiş, bu mecburiyet 1909'da yeni bir nizamname ve 1930'da da Umumi Hıfzıssıha Kanunu ile teyit edilmiştir.

19. yy'da sıtma salgınları da görülmekteydi. 1910'dan itibaren sıtma mücadelesi için parasız kinin dağıtılmaya başlanmıştı. Kısa süre sonra I. Dünya Savaşının başlaması sıtma salgınını yaygmlaştırmış ve 412.000 er sıtmaya yakalanmıştı. Sıtmalı erlerin cepheden dönmesiyle genişleyen sıtma İstanbul'da da görülmeye başlamıştır. Bunun üzerine Darülfünun hocalarının da katıldığı Sıtma Mücadele Komisyonu kurulmuştur. Çeşitli bölgelerden getirtilen sivrisinekler Tıp Fakültesi Parazitoloji Kürsüsü 'nde incelenerek türleri belirlenmiştir. 1924'te hazırlanan programa göre sıtma mücadele teşkilatı kurulmuş, İstanbul'da mücadele çalışmalarına, Büyükçekmece ve Küçükçekmece gölleri çevresinde başlanmıştır.

Asırlar boyunca insanları yavaş yavaş eritip yok eden verem (tüberküloz). II. Mahmud ve Abdülmecid gibi padişahların bile ölüm sebebi olmuştur. Robert Koch, 1890'da tüberkülini bu hastalığı tedavi eden bir ilaç olarak açıkladığında. II. Abdülhamid bu buluşa büyük ilgi göstermiş ve derhal Dr. Horasancı, Dr. Feyzi Paşa, Dr. Naim ve Dr. von Düring'den oluşan bir ekibi Berlin'e göndermiştir. Burada tüberkülin uygulanan kliniklere devam eden Osmanlı hekimleri. Kochün keşfettiği bu maddenin tedavide etkili olmadığını tespit ederek dönüşlerinde bir raporla padişaha bildirmişlerdir. Bir süre sonra. Berlin'deki deneylerin olumsuz sonuçları. İstanbul'daki Alman Hastanesi'nde başlayan deneylerden de olumlu sonuç alınamaması, tüberkülin tedavisi için İstanbul'da yapılması düşünülen hastanenin kurulmasını önlemiştir. Tüberkülin testinin verem teşhisinde kullanılmaya başlaması üzerine, 1910-1913 arası bizde de tüberkülin yapımı ve uygulaması gerçekleştirilmiştir.

II. Abdülhamid, başhekimi Mavroyeni Paşa aracılığıyla. Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne'den veremden korunmak için neler yapılması gerektiğini sormuş, hazırlanan rapor üzerine, hastane ve tutukevlerinde veremliler ayrılmaya başlanarak her birine birer tükürük hokkası verilmiş, kışla ve okullarda vere tükürmek yasaklanmıştır.

I. Dünya Savaşı sonlarına doğru kötü yaşam koşulları veremi artırmış, mücadele için 1918de İstanbul'da Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti kurulmuştur. Besim Ömer Paşanın (Akalın) başkanı olduğu cemiyet, Haydarpaşa'daki Tıp Fakültesi'nin yanında bir-iki barakada faaliyete geçerek burasını dispanser gibi kullanmış ve Mütareke'den sonra kapanmıştır.

İstanbul'daki Rus Hastanesi(->) hekimlerinden Dr. Stçepotief Adalar in sanatoryum kurulması için çok elverişli olduğunu bildirmiş ancak ilk çocuk sanatoryumu 1904'te, Etfal Hastanesi'nde(->), ilk genel sanatoryum ise 1924'te Heybeliada'da açılmıştır (bak. Heybeliada Sanatoryumu).

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığının, 1952'de WHO (Dünya Sağlık Örgütü) ve UNICEF (Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu) ile yaptığı anlaşma sonucu 1 Ocak 1953'te Edirne'de başlayan BCG kampanyası daha sonra yaygınlaştırılmıştır. Bu çerçevede İstanbul'da oluşturulan sabit ve gezici gruplar okulları tarayarak tüberkülin testi uygulamışlar ve menfi olanlara aşı yapılmıştır.

Emile Roux. 1894'te Budapeşte'de toplanan Uluslararası Hijyen ve Demografi Kongresi'nde, geliştirdiği difteri serumunu tanıtarak tedavide başarı ile kullanıldığını açıklamıştı. Kongre üyeleriyle İstanbul'a gelen A. Chantemess, bu serumdan bir kutu getirerek II. Abdülhamid'e takdim etmiş, böylece difteri serumu bilim dünyasına tanıtıldıktan sadece birkaç gün sonra İstanbul'a gelmiştir. Bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadeleye büyük önem veren II. Abdülhamid, Chantemess ile yaptığı görüşmeden sonra bu serumun Bakteriyolojihane-i Şâhâne'de(-») üretilmesini istemiş ve Bakteriyolojihane-i Şâhâne Müdürü Dr. Nicolle, Kasım 1894'te serumun hazırlanışını öğrenmek üzere Paris'e gönderilmiştir. Bakteriyolojihane'de 4 Aralık 1895'ten itibaren yerli difteri serumu üretilmeye başlanmıştır. II. Abdülhamid, 1898'de ölen kızı Hatice Sultanin anısına Hamidiye Etfal Hastahane-i Âlisini yaptırmıştır. Bu hastanede bir de kızıl ve kuşpalazı serumlarıyla çiçek aşısı hazırlama yeri bulunmaktaydı.

1910-1911'deki kolera salgınında Gülhane'de kurulan hasta pavyonları. *Nuran Yıldırım arşivi*

İstanbul'da ilk kuduz tedavihanesi 1887' de açılmış, kuduz ile mücadele ise 1910' da, Şehremini Tevfik Bey'in İstanbul sokaklarındaki başıboş köpekleri toplattırmasıyla başlamıştır (bak. Kuduz Hastanesi). Kısa sürede toplattırılan 80.000 köpek Sivriada'ya gönderilmiş, verilen fetva uyarınca öldürülmeyerek burada aç susuz bırakılan köpekler birbirlerini yiyerek telef olmuştur. Bu olay iç ve dış basında büyük ilgi görerek tartışmalara neden olmuştur. Daha sonra Şehremini Cemil Paşa da (Topuzlu) 30.000 köpeği yavaş yavaş imha ettirmiştir.

1856'dan sonra genelevlerin(->) faaliyete geçmesi bir zührevi hastalık olan frenginin yayılmasına sebep olmuştur. Genelevlerde daha çok, Ermeni, Rum, Yahudi kadınlarıyla dışarıdan gelen yabancı fahişeler çalışmaktaydı. Paşa konaklarında çalışan aşçı, ayvaz ve müstahdemler buralardan aldıkları frengiyi ailelerine bulaştırarak salgının öncülüğünü yapmışlardır. İstanbul'daki yabancı uyruklular, Kapitülasyon hükümlerini ileri sürerek, kişisel hak ve özgürlüklerinin kısıtlanacağı iddiasıyla, genelevlerde çalışan kadınların sağlık kontrollerinin yapılmasını engelliyordu. 1869-1870'te, Altıncı Daire-i Belediye'de fuhuşla mücadele için bir sağlık komisyonu kurulmuş ve burada Dr. Serviçen Efendi görevlendirilmiştir.

1879'cla Dr. Misel ile Dr. Agop Handanyan, genel sağlığın temininin hükümetin görevi olduğu, frenginin insan sağlığı üzerinde önemli etkisi nedeniyle Beyoğlu ve Galata'daki genelevlerin düzenli bir şekilde teftiş edilip buralarda çalışan kadınların sağlıklarının kontrol edilmesi gerektiğini vurgulayan bir rapor hazırlayarak Altıncı Daire-i Belediye Başkanlığına vermişlerdir. Bunun üzerine Altıncı Daire-i Belediye Nisa Hastanesi açılmış ve genelevlerde çalışan kadınların sağlıkları kontrol altına alınmıştır (bak. Beyoğlu Nisa Hastanesi).

Avrupa'da çok kötü koşullarda toplum dışı bırakılan cüzamlılar, İstanbul'da uzun zaman Üsküdar'daki cüzamhanede tecrit edilerek bakılmışlardır (bak. cüzamhaneler).

Kırım Savaşı (1853-1856) sıralarında Fransız ve Türk askerlerinde görülen tifüs, özellikle savaş yıllarının kötü koşullarında orduda salgınlar yapmış, 1914-1915 kışında en yaygın halini almıştır. Dezenfeksiyon gereçlerinin çoğalması nedeniyle yapılan etkin bit mücadelesi sonucu, 1917'den sonra önemli ölçüde azalmıştır. Cox tipi tifüs aşısı bizde ilk olarak 1943'te Gülhane Hastanesi'nde hazırlanıp uygulanmıştır.

İstanbul'da zaman zaman, kızıl, kızamık, boğmaca, tifo, dizanteri, influenza gibi hastalıklar da görülmüş ancak büyük salgınlar yapmamıştır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, 63-64, 391; Galip Ata, "İstanbul'da Veba Salgınları", *Darülfünun Tıb Fakültesi Mecmuası,* c. 2, S. 3 (Aralık 1919). s. 190; Mehmed Kamil, "İstanbul'da Teşrinievvel Vebası", *ae,* c. 2, S. 3 (Aralık 1919), s. 138-145; Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti, *Sıhhiye Mecmuası Fevkalâde Nüshası Vekâletin 10 Yıllık Mesaisi,* İst., (1933); A. S. Ünver, *Türkiye'de Cüzam Tarihi Hakkında,* İst., 1934; ay. "Türkiyede Veba (Taun) Tarihçesi Üzerine", *Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı Dergisi,* S. 18 (1935), s. 70-88; ay, *Türkiye'de Çiçek Aşısı ve Tarihi,* İst.. 1948; C. Topuzlu, *32 Sene Evvelki, Bugünkü, Yarınki İstanbul,* İst., 1944; ay, *80 Yıllık Hatıralarım,* İst., 1951; B. N. Şehsuvaroğlu, *İstanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız,* ist.. 1953; F. Dirimtekin. "Ecnebi Seyyahlara Göre Onsekizinci Asrın İkinci Yarısında İstanbul". *İstanbul Enstitüsü Mecmuası.* S. 4 (1958); A. S. Ünver-B. N. Şehsuvaroğlu, *Türkiye'de Cüzam Tarihi Üzerine Araştırmalar,* İst., 1961; E. K. Unat, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Difteri Serumunun Elde Edilmesi". *Türk Tıp Âlemi Dergisi.* S. 4 (Ekim-Aralık 1970). s. 247-252; A. Terzioğlu. "Türk Usulü Çiçek Aşısının 18. Yüzyılda Avrupa'ya Yayılması", *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası,* c. 44 (1981), s. 379-395; N. Yıldırım. "Tanzimat'tan Cumhurivet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları". *TCTA.* V, s. 1320-1338; Y. I. Ülman, "Journal de Constantinople'a Göre Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahanenin Galatasaray Dönemi" (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İst., 1994, s. 114-115.

NURAN YILDIRIM

1970'teki kolera salgınında aşı olmak için kuyrukta bekleyenler. *Cumhuriyet Gazetesi Arşivi*

SALI PAZARI

Kadıköy'de Söğütlüçeşme mevkiinde esas olarak salı günleri kurulan, ancak bazı bölümleri haftanın diğer bazı günlerinde de açık kalan ünlü semt pazarı.

Osmanlı döneminden beri salı günleri Kadıköy'de kumlan Salı Pazarimn ilk yeri bilinmemektedir. 1930'larda, Kadıköy yakasının uzak köylerinde yaşayan üreticilerin ürünlerini pazarlayabilmeleri amacıyla, bugün Fenerbahçe Stadyumu'nun bulunduğu yerdeki Papazın Bahçesi denilen mesire yeri, pazara gelen sebze ve meyve satıcılarına tahsis edilmişti. 1930-1944 arasında burada, Çamlıca gazoz fabrikalarının çevresinde, Kuşdili Çayırından(->) Feneryolu'na kadar uzanan alana yayılan pazar, 1944-1971 arasında büyük bir gelişme gösterdiyse de, esas itibariyle meyvesebze pazarı niteliğini uzun süreler korudu.

1971'de dönemin belediye başkanı Fahri Atabeyin girişimleri ile o güne dek belediyenin kokkömürü deposu olarak kulla-

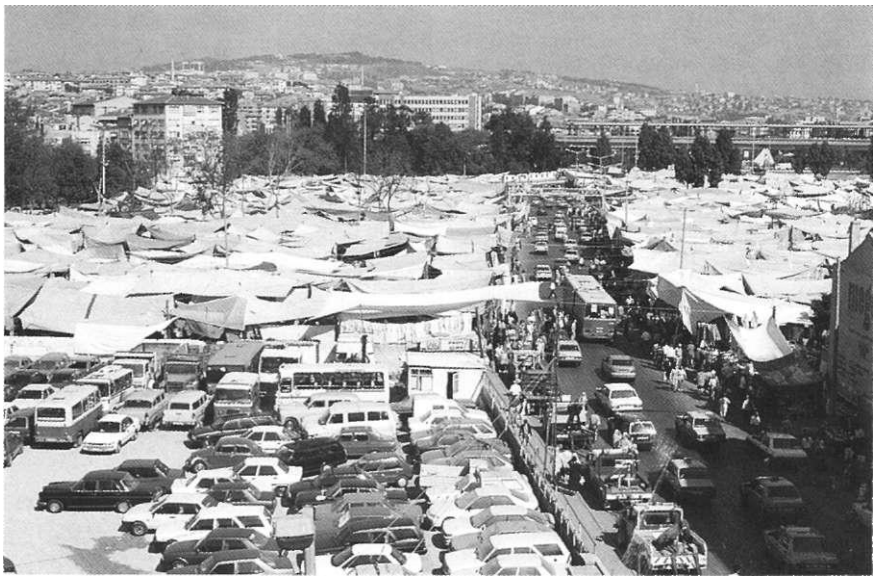

Salı Pazarı

Banu Kutun. 1994 Obscura

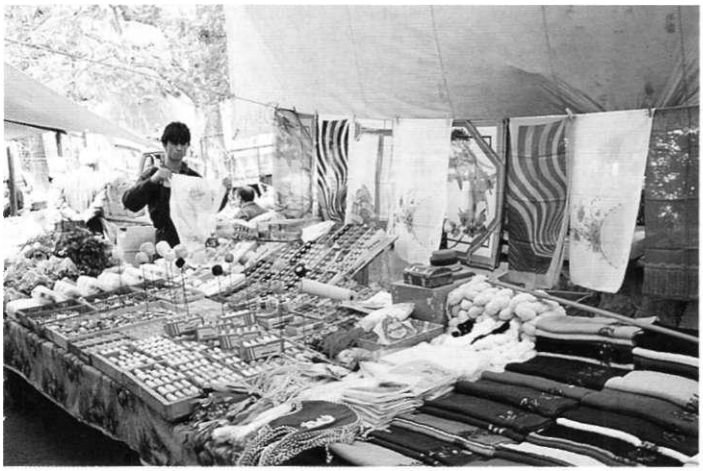

Salı Pazarı' bir tezgâh. *Laleper Aytek*

nılan bugünkü alanda asfaltlama yapıldı. Alan düzenlenerek pazarcılara tahsis edildi ve pazarın niteliği değişmeye başladı. Sebze ve gıda bölümü yanında giyim kuşam, küçük ev eşyaları, araç gereç bölümleri, pazara giderek hâkim oldu. 1980' lerden sonra da ithal malı çeşitli ürünler pazarı doldurmaya başladı.

1986'da giderek artan esnaf sayısı yüzünden Kurbağalı Dere(->) boyundaki sokakların da pazar alanına dahil edilmesiyle, bugünkü duruma gelindi.

Halen Mahmut Baba Sokağı, Tulumbacı Asım Sokağı, Kuşdili Caddesi, Yoğurtçu Çayırı Caddesi ve Kurbağalı Dere ile sınırlanan yaklaşık 33 dönümlük alandaki bütün sokaklarda kurulan Salı Pazarinda çoğunluğu Kars, Ankara ve Niğdeli sebze-meyve esnafı Mahmud Baba Türbesi civarında; ayakkabıcılar, Tulumbacı Asım Sokağı'nda; çoğunluğu Sivas ve Malatyalı olan manifaturacılar ve giyim eşyası satanlar "Bahçe" ya da "Kömürlük" diye tabir edilen orta alanda; çoğunluğunu Balkan kökenli göçmenlerin oluşturduğu "Amerikancılar" ya da "çantacılar" denen yabancı mal esnafı ise Dereboyu'nda faaliyet göstermektedir. Salı Pazarının yayıldığı alanda cuma günleri, giyimcilerin bir bölümü ile sebze-meyve pazarı, cumartesi ve pazar günleri ise, kullanılmış eşya ve ufak tefek ithal malların satıldığı göçmen pazan kurulurken, diğer günler alan otopark olarak kullanılmaktadır.

Salı Pazarinda, 1994 itibariyle 3.700 daimi ve gezici tezgâhta, yüzde 80i giyim kuşam, züccaciye ve manifaturacı olan 10.000'e yakın pazarcı esnafı çalışmakta, günde 1.500.000 kişinin 30 milyar liralık alışveriş yaptığı hesaplanmaktadır. 1970' lerin ikinci yarısından beri Dereboyu'nda faaliyet gösteren Reis Baba Kahvesi ise Salı Pazarı'na alışverişe gelen hanımların en önemli uğrak yeridir.

İSTANBUL

SALI TEKKESİ

Üsküdar İlçesi'nde, Arakiyeci Hacı Cafer Mahallesi'nde, Salı Sokağında bulunan bu tekke bütünüyle ortadan kalkmış, arsası Zeynep Kâmil Hastanesi'nin arazisine katılmıştır.

Kaynaklarda çeşitli adlarla (Abdüşşekûr, Abdüşşekûr Efendi, Şekûrî Efendi, Bezcizade Mehmed Efendi, Bezcizade Muhyi Efendi, Muhyi Efendi, Himmet Efendi, Şeyh Himmet Efendi, Himmetzade, Salı) anılan bu tekkenin kuruluşu tam olarak aydınlatılmamıştır. Tekkenin hazinesine gömülen ve tesise adını vermiş olan Bezcizade Şeyh Mehmed Muhyieddin (Muhyi) Efendi döneminin ileri gelen Halveti şeyhlerinden, ayrıca Bayramî-Melamî kutuplarından İdris-i Muhtefî'nin(-») halifelerindendir. Aslen Konyalı olan Muhyi Efendi önceleri Halvetîliğe mensup iken daha sonra İstanbul'a gelerek İdris-i Muhtefî'ye bağlanmış ve tekrar Konya'ya dönmüştür. I. Ahmed döneminde (1603-1617) ikinci defa İstanbul'a gelerek Çarşamba'daki Mehmed Ağa Tekkesinde postnişin olmuş (bak. Mehmed Ağa Külliyesi), ayrıca İdris-i Muhtefî tarafından "kalbe bakıcı" (mürşit) olarak görevlendirilmiştir. Vefatında Üsküdar'da bir dostunun bahçesine gömüldüğü ve burada kendi adına bir tekkenin tesis edildiği Melamiler arasmda söylenegelmiştir. Diğer taraftan H. Ayvansarayî'nin *Vefeyât* inda, Muhyî Efendinin gömüldüğü yerin, Celvetî şeyhlerinden Abdüşşekûr (Şekûrî) Efendi'nin tekkesi olduğu belirtilmektedir. Bu arada Muhyî Efendi'nin vefat tarihi olarak kaynaklarda iki farklı tarih (1020/1611 ve 1070/1659) verilir. Sonuçta Salı Tekkesi 16. yy'ın son çeyreğinde veya löll'den hemen sonra ya da l659'u izleyen yıllarda tesis edilmiş olabilir. Muhyî Efendi, özellikle hece vezninde başarılı olan ünlü bir tasavvuf şairidir. Tek nüsha olan yazma divanı kaybolmuş ancak tasavvufi içerikli birçok şiiri (nutku) bestelenerek günümüze kadar okunagelmiştir. Özellikle *Zâhici bize ta'n eyleme/ Hak. ismin okurdüimizbeyü* ile başlayan ilahisi hemen bütün tarikatların tekkelerinde, ayinler sırasında cumhur ilahisi olarak okunmuştur.

Ayin gününden ötürü "Salı Tekkesi" olarak anılan bu tesiste, muhtemelen 17. yy'ın ortalarında, Bayramîliğin Himmetî kolunu kuran Bolulu Şeyh Himmet Efendi (ö. 1683) şeyh olmuş, bu tarihten itibaren, İstanbul'da gittikçe güçlenen Himmetî koluna intikal eden Salı Tekkesi, bu kolun âsitanesi olan Fatih-Yenibahçe'deki Himmetzade Tekkesi'nden sonra ikinci önemli merkez durumuna gelmiştir. Yenibahçe'deki âsitanede olduğu gibi, Salı Tekkesinde de meşihatın Himmet Efendi'nin neslinden gelen ve "Himmetzadeler" olarak tanınan şeyh ailesinin tasarrufunda bulunduğu, bu iki tekkenin çoğu zaman ortak meşihat modeline göre idare edildiği, vefat eden âsitane şeyhlerinin Salı Tekkesinin haziresine gömüldükleri bilinmektedir.

Dahiliye Nezareti'nin R. 1301/1885-86 tarihli istatistik cetvelinde burada 7 erkek ile 2 kadının ikamet ettiği, Maliye Nezareti'nin R. 1325/1910 tarihli *Taamiye ve Tahsisat Defteri'nde* ise yıllık tahsisatının 108 kuruş olduğu, ayrıca Kurban Bayramlarında bu tekkeye 3 adet kurban verildiği kaydedilmiştir. Şeyhlerinin tam bir dökümü tespit edilememiştir. Bandımıalızade A. Münib Efendi'nin *Mecmua-i Tekâyâ* 'sında (1889) Şeyh Abdülhay Efendi'nin (Himmetzade Şeyh Abdülhay Subhi Efendi) adı verilmekte, son şeyhin ise Dr. Nâsıh Abdüşşekûr-i Sani olduğu bilinmektedir. *Merâkid-iMu'tebere-i Üsküdar* adlı eserde Salı Tekkesi'nin haziresinde gömülü olan şeyhler ve tekkenin bazı mensupları belirtilmiştir.

Tophane-i Amire'nin muhasebecisi Şeyh Seyyid Hüseyin Hüsnü Efendi (ö. 1909) tarafından 19. yy'ın sonlarında yeniden inşa ettirilen Salı Tekkesi Cumhuriyet döneminde yıktırılarak arsası Zeynep Kâmil Hastanesi'nin arazisine katılmış, haziresindeki mezar taşları Üsküdar'daki Selimiye Tekkesi'nin(->) haziresine taşınmıştır. Salı Tekkesi'ne ilişkin tek görsel belge 1935'te ve 54 no'lu Pervititch paftasındaki krokidir. Burada, geniş bir bahçe içinde yer alan tekkenin, yarı kagir, yarı ahşap mescit-tevhidhane ile bunun çevresindeki bir ya da iki katlı ahşap binalardan (selamlık, harem, mutfak vb) meydana geldiği, mescit-tevhidhanenin mihrap yönünde hazirenin bulunduğu görülmektedir.

Bibi. Çetin, *Tekkeler,* 589; *Âsitâne,* 12; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* II; Raif, *Mir'at,* 126; *Ihsaiyatll,* 22; Vassaf, *Sefine,* V, 273; Behcetî İsmail Hakkı el-Üsküdarî, *Merâkid-i Mu 'tebere-i Üsküdar,* İst., 1976, s. 85-88; Gölpmarlı, *Melâmilik,* 128-130; Konyalı, *Üsküdar Tarihi.* I, 429-433.

M. BAHA TANMAN

SALİH EFENDİ

(1816, İstanbul -31 Mart 1895, İstanbul) Hekim.

Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin 1843'te verdiği ilk mezunlardan olup okulun 1 numaralı diplomasını almıştır. Bitkiler konusundaki derin bilgisi ve yeteneği nedeniyle mezun olmadan önce, muid ve muallim muavini olarak, tıp ve eczacılık öğrencilerine, ilm-i nebatat (botanik) dersi vermiştir. Yönetiminde bulunan okulun zengin botanik bahçesi, düzenli ve temiz görünümü ile dikkati çekiyordu. İstanbul yöresinden bitki derleme faaliyetinin de başkanlığım yapmaktaydı. Ayrıca pazar günleri okulun muayenehanesinde hasta bakıyordu.

Salih Efendi
Nuran Yıldırım arşivi

1849'da hekimbaşı ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne nazırı olmuş, ertesi yıl hekimbaşılık(->) kurumu lağvedilmiştir. Bu itibarla son hekimbaşıdır. 1850'de Ticaret Nezareti muavinliği, 1851'de Encümen-i Dâniş(-t) üyeliği ile görevlendirilmiş, 1855'te seretibba-i şehriyari, 1859'da Maarif Nezareti müsteşarı, 1859'da Ticaret Nezareti müsteşarı, 1860'ta Altıncı Daire-i Belediye reisi, 1861'de Divan-ı Zaptiye reisliği, 1865'te Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne nazırı olmuş ve bu görevinden 1871'de çekilmiştir. Bu arada Darülfünun'da(->), fenn-i tarih-i tabii okutmuştur.

Salih Efendi, 1865'te Galatasaray'da toplanan Uluslararası Sağlık Konferansına başkanlık yapmıştır. 1874-1876 arasında ikinci defa Maarif Nezareti müsteşarlığı yapmış, 1877'de Meclis-i Kebir-i Maarif reisliği, 1879-1880'de ilaveten üçüncü kez Maarif Nezareti müsteşarlığı yapmış ve 1878'de Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye nebatat muallimliği ile görevlendirilmiş, ayrıca uzun süre Darülmuallimin'de(->) ilm-i mevâlid-i selase (hayvan, bitki ve madenleri konu edinen bilim dalı) okutmuş ve 1880'de emekli olmuştur.

Bitkilere çok meraklı olan Salih Efendi Anadoluhisarindaki yalısının bahçesinde çeşitli bitkiler ve meyveler yetiştirmişti (bak. Hekimbaşı Salih Efendi Yalısı). En önemli hizmeti, 1866'da Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin(-») kurulmasma önayak olması ve başkanlığını üstlenmesidir.

Bibi. *1312 Senesine Mahsus Nevsâl-i Servet-i Fünûn,* İst., s. 94-98; *Osmanlı Müellifleri,* III, 224-225; Gövsa, *Türk Meşhurları,* 342; F. İsfendiyaroğlu, *Galatasaray Tarihi,* İst., 1952, s. 362-364; S. Eren, "Hekimbaşı Salih Efendi Hakkında", *Türk Tıp Tarihi Arşivi, c.* 6, S. 21-22 (1943), s. 1-8; A. Terzioğlu, "Hekimbaşı Salih Efendi ve Onun Prof. Dr. Joseph Hyrtl'e Yazdığı Fransızca Bir Mektup", *TT,* S. 118 (Ekim 1993), s. 30-36; A. Altıntaş, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Hekimbaşılığın Lağvı Meselesi", *Tıp Tarihi Araştırmaları,* (1993), s. 52-58; Y. I. Ülman, "Journal de Constantinople'a Göre Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne'nin Galatasaray Dönemi" (basılmamış yüksek lisans tezi), 1994, s. 104-105.

NURAN YILDIRIM

SALİHA SULTAN ÇEŞMESİ

Eyüp İlçesi'nde, Defterdar'da, Ayvansaray Parkı içinde, Demirhisar Caddesi üzerindeki Yavedut Camii yanındadır. Haznesi ve yanındaki terazisiyle su mimarisi açısından güzel bir kompleks olarak ilgi çeker.

Kitabesine göre Saliha Sultan'ın emriyle kethüdası Hacı Mustafa'ya 1148/1735'te yaptırılmıştır. 1940'larda Tanışık'ın aynataşı üst kenan hizasına kadar çukurda kaldığını kaydettiği eser bugün ön cephesini bezeyen sivri kemerin üzengi seviyesinin üstüne kadar toprağa gömülüdür.

Dikdörtgen planlı yapının gövdesi görüldüğü kadarıyla küfeki taşı ve kesme taştan yapılmıştır. Yapının üstü, yatay bisküvili, dikdörtgen formlu tuğlalarla örülmüş bir tonozla örtülüdür. Küfeki taşıyla tasarlanmış yapının ön cephesine yatay ve dikey silmelerle bezenmiş, iki yanda sütunçelerle son bulan iki ayak arasına sivri bir kemer oturtulmuştur. Kilit taşı bir kabarayla belirlenmiş kemerin tablası süslenmemiş tir.

Sivri kemeri, beyaz mermere işlenmiş kitabe taçlamaktadır. Üçer satırdan oluşan 4 beyitlik kitabenin her satırı oval kartuşlarla sınırlanmıştır. Kartuşlar arasındaki boşluklar rozet çiçekleriyle süslüdür. En alt beyitte son satırda "Kıldı Sultan" ve "Sene 1148" şeklinde başlayan yazı şeritleri, üstte bir laleden gelişen çatal dal üzerine serpiştirilmiş yapraklardan oluşan birer motifle süslüdür.

Yapının sol yan tarafında çeşmeye bitişik bir terazi yükselmektedir. Sonradan sıvanarak onarımlar görmüş terazinin dökülen sıvası altmdan taş-tuğla bileşimi duvar eti gözlenmektedir.

Saliha Sultan Çeşmesi, Defterdar
H. Örcün Balista

Aynataşı ve teknesi gömülü olan yapı Lale Devri öncesi, Lale Devri ve Lale Devri sonrası saray ve çevresinde 40 yıldan fazla yaşayan I. Mahmud'un annesi Saliha Sultan'ın yaptırdığı diğer çeşmelerle bir bütün oluşturmaktadır. Haliç Köprüsü'nün altında kendi kaderine terk edilmiş eser kurtarılarak Türk sanatına kazandırılmalıdır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 148; A. Egemen. *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 728.

H. ÖRCÜN BARIŞTA

SALİHA SULTAN ÇEŞMESİ

Fatih İlçesi'nde, Silivrikapı'da, aynı adı taşıyan cadde üzerinde, Sitti Hatun Mescidinin karşısmdadır.

I. Mahmud'un annesi Saliha Sultan (ö. 1739) tarafından 1138/1725-26'da yaptırılmıştır. Silivrikapı Caddesi'ne saplanan bir sokağın köşesinde yer alan çeşme üç yüzlü olarak tasarlanmış, kesme küfeki taşı ile inşa edilen hazne alemli bir kubbe ile örtülmüştür. Asıl çeşmeyi içeren pahlı cephe silmelerle çerçevelenmiş, köşeleri kum saatli sütunçelerle yumuşatılmıştır. Söz konusu cephede, sivri kemerli bir nişin ekseninde, mermerden yontulmuş, dikdörtgen aynataşı yer alır. Sivri kemerli nişin üzerine, metni "Ruhî" mahlaslı bir şaire ait, talik hatlı ve 1138/1725-26 tarihli kitabe bulunmaktadır. Kitabe ile nişin kemeri arasında kalan üçgen yüzeylere bir yuvarlak rozet kabartması işlenmiştir. Çeşmenin yan cephelerinde de esas cepheye bitişik olarak iki adet küçük çeşme vardır. Günümüzde ortadan kalkmış bulunan ahşap saçağın izleri belli olmaktadır.

Saliha Sultan Çeşmesi, Lale Devri'nde inşa edilmiş olmasma rağmen klasik üsluptaki çeşmelerin özelliklerini yansıtır. Kendini özellikle çeşme tasarımında gösteren Lale Devri üslubunun yoğun bezemeli ve hareketli cephe tasarımı yerine 16. ve 17. yy'larm çeşmelerinde gözlenen dingin ve yalın ifade tercih edilmiş, aynataşları dışında herhangi bir süslemeye yer verilmemiştir. Esas çeşmenin aynataşında kırık kaş kemerli bir çerçeve, yan çeşmelerin aynataşlarmda da, içleri istiridye motifi ile dolgulu yuvarlak kemerli çerçeveler kullanılmış, bunları kuşatan yüzey kıvrık dal kabartmalan ile bezenmiş, her üç aynataşımn da üzerine mukarnaslı silmeler konmuştur. Ayrıca küçük çeşmeler palmetli alınlıklarla taçlandırılmış, bunların yarım daire planlı sulukları, aşağıya doğru incelen yivlerle donatılmıştır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 130; *Fatih Camileri,* 328; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 722.

M. BAHA TANMAN

SALİHA SULTAN ÇEŞMESİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Tophane'de, Firuz Ağa Mahallesi'nde, Kadiriler Yokuşu'nda, Kadirîhane Tekkesi'ninÇ-0 cümle kapısının yanında yer almaktadır.

Topçubaşı İsmail Ağa (ö. 1739) tarafından 1144/1731'de yaptırılan çeşmenin suyu I. Mahmud'un (hd 1730-1754) annesi

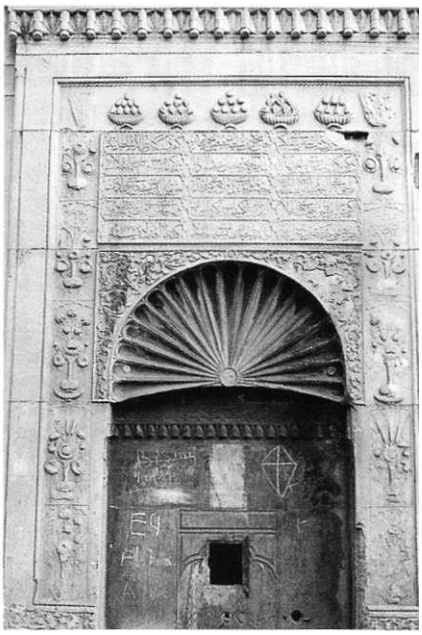

Saliha Sultan Çeşmesi, Tophane
tfc«, *1994/TETTVArşivi*

Saliha Sultan (ö. 1739) tarafından getirtilmiştir. Kitabesinden, Kadirîhane Tekkesine bir hizmet olmak üzere özellikle burada yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

Çeşmenin dikdörtgen planlı haznesi moloz taş ve tuğla ile örülmüş, üzeri tuğladan bir beşik tonozla kapatılmıştır. Kadiriler Yokuşu üzerinde bulunan ve çeşmeyi barındıran kuzey cephesi tamamen mermer kaplıdır. Lale Devri üslubunu devam ettiren bu cephenin ortasında, çeşmenin bulunduğu kesim hafifçe ileri çıkarılmış, köşeleri sütunçelerle yumuşatılmış, üst sınırı da mukarnaslı bir silme ile belirtilmiştir. Kırık (çatık) kaş kemerli aynataşı mukarnaslı bir silme ve tavus kuyruğu motifi ile dolgulanmış bir yuvarlak kemerle son bulur. Musluk ortadan kalkmıştır. Kemerin üzerinde enine dikdörtgen kitabe levhası yer alır. Kitabe ile kemer arasındaki köşebentlerde Batı etkisini yansıtan kıvrık dal kabartmaları dikkati çeker. Aynataşı ile kitabeyi iki kuşak çevrelemektedir. İçteki kuşakta, dilimli sağır kemerciklerle donatılmış dikdörtgen çerçeveler içinde, yanlarda, vazodan çıkan çiçek (gül, lale, sümbül, yıldızçiçeği) demetleri, üstte ise tabaklar içinde meyveler (armut, elma, incir) sıralanır. Üst köşelerde yontulmadan bırakılmış iki kabarık yüzey bezemelerin tam olarak bitirilmediğini kanıtlamaktadır. Aynı şekilde dıştaki kuşağın alt kesiminde kıvrık dal kabartmalarının oyulmaya başladığı, ancak köşelere gelindiğinde bu süslemenin devam ettirilmediği görülmektedir. "Hocazade" lakaplı bir hattatın güzel sülüs hattı ile yazılmış olan kitabenin manzum metni "Hafız" mahlaslı bir şaire aittir.

Bibi. Tanışık. *İstanbul Çeşmeleri,* II, 63-65; Çeçen, *Taksim-Hamidiye,* 122-124; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 722-723, 725.

M. BAHA TANMAN

SALİHA SULTAN SEBİLİ VE ÇEŞMESİ

Beyoğlu İlçesinde, Galata semtinde, Arap Camii Mahallesi'nde Sokollu Mehmed Paşa Camii'nin(->) önündedir. Bu bölge aynı zamanda Azep Kapısı, Hacı Avar ve Hacı A'mer olarak da bilinmektedir. Tersane Caddesi'yle Kebeci Sokağı'nm kesiştiği köşede Azapkapı'daki Sokullu Mehmed Paşa Camii'nin kuzeyine I. Mahmud (hd 1730-1754) tarafından annesi ve II. Mustafa'nın (hd 1695-1703)) eşi Saliha Sultan adına 1145/1732-33'te yaptırılmıştır.

Suyunu Topuzlu Bendi'ne bağlı Taksim Şebekesinden almaktadır. Halk arasında yapımıyla ilgili ilginç bir söylenti vardır. IV. Mehmedin (hd 1648-1687) eşi II. Mustafa'nın annesi valide sultanın, şehirde gezinti yaparken Saliha Sultan Sebili ve Çeşmesi'nin bulunduğu yerde var olan küçük bir çeşmenin başında testisi kırıldığı için ağlayan bir kız çocuğu dikkatini çeker. Atlas kesesinden para ihsan etmek ister fakat küçük kız testisinin kırıldığına değil, su götürmeyi beceremediği için ağladığım söyler. Valide sultanın bu açıklama hoşuna gider ve kızı saraya alır. II. Mustafa'yla evlendirilir. Hamilelik sırasında yattığı atlas döşekte küçük çeşmenin yerine görkemli bir çeşme yaptırmayı arzu eder. Söylentiye göre Saliha Sultanin gebelik yatağmdaki kabarık göğüsleri çeşme tasarımına esin kaynağı olmuştur. I. Mahmud 1143/1730'da tahta oturduğunda annesinin bu isteğini yerine getirir. Sebil-çeşmenin Hassa Mimarbaşı Kayserili Mustafa Ağa tarafından yapıldığı sanılmaktadır.

Saliha Sultan çocukluğunun geçtiği bölgede birçok yapı yaptırmıştır. Sebil-çeşmenin yanındaki fevkani sıbyan mektebi bunlardan biridir. Eski Arap Camü'ni onanmıştır. Saliha Sultan 1739'da ölmüş ve Nuruosmaniye'deki türbesine gömülmüştür. Yabancı kaynaklarda Galata Çeşmesi olarak anılan Saliha Sultan Sebili ve Çeşmesinin Bartlett ve Flandin tarafından yapılmış gravürleri vardır. Bu gravürlerde çeşmenin iki katlı ahşap konutlarla çevrildiği görülmektedir.

1910'da sebil-çeşme onarım için sökülmeye başlanmış, ancak savaş yıllarında onarıma ara vermek zorunda kalınmıştır. İkinci onarım 1952-1953 arasında gerçekleşmiştir. İlk onarıma mimar Kemal Altan tarafmdan başlanmış, ikinci onarımı mimar Ali Saim Ülgen gerçekleştirmiştir. 1954'te Karaköy'e doğru açılan yol nedeniyle çeşme, meydan çeşmesi olma niteliğini yitirmiş ve çukurda kalmıştır. Sıbyan mektebi de yol yapımı sırasında yıkılmıştır.

Lale Devri geleneğini sürdüren Saliha Sultan Sebili ve Çeşmesi mermer kaplı ve dört cephelidir. Öteki meydan çeşmelerinden farklıdır. Tasarımda, kütlesel hareketlilik ve yoğun bezeme programıyla tek cepheye ağırlık verilmiş ve bu cephe egemen öğe olarak sebil ile iki yanda birer çeşmeyle çözümlenmiştir. Bu cephe düzenlemesiyle asimetrik çokgen bir blok oluşmaktadır. Benzer düzenleme Gülhane Parkindaki Hamidiye Sebili ve Çeşmesinde de görülür. Öteki üç cepheyi bir suyolu dolanır. Bu cepheler musluk tablaları ve suyolunun karşı tarafına birer kare taş blok gelecek biçimde düzenlenmiştir. Kuzeydoğu cephesinde dört musluk tablası, güneydoğu ve güneybatı cephesinde üçer musluk tablası bulunmaktadır. Su akmayan musluk tablalarında musluklar metal plakalarla kapatılmıştır. Bu plakalar onarım sırasında yerleştirilmiş olabilir.

Kuzeybatı cephesinde Lale Devri'ne özgü düşey ve yatay çizgilerin dengesi kurulmuştur. Gövdeyle saçağın bitiştiği düzeyde bezeme programı kademeli biçimlenen silme takımıyla başlar. Bunu rumîlerin birleşmesiyle oluşan laleli bordur, mukarnas dizisi ve sivri kemerli bordur izler. Sivri kemerli bordur her üç cephede haznenin yarısında dikdörtgen çerçeve oluşturur. Dikdörtgen çerçevenin ardından üç cepheyi dolanan daire uçlarında üçgenlerle oluşan lale örgesiyle bezeli dışbükey kabartmalı bordur gelir. Gövdenin alt bölümünde "C" kıvrımlı rokoko kemerlerin içinde değişik düzenlemeli rozetlerle bezenen musluk tablaları dizisi vardır. Hazne gövdesi köşeleri balıksırtı bezeli sütunçelerle yumuşatılmıştır.

Kuzeybatı cephesine gelince burada da kademeli silme takımı, lale bordürü, mukarnas dizisi devam ederek tüm cepheler arasında ilişkiyi kurar. Bu düzeyden sonra kuzeybatı cephesine özgü bezeme prog-

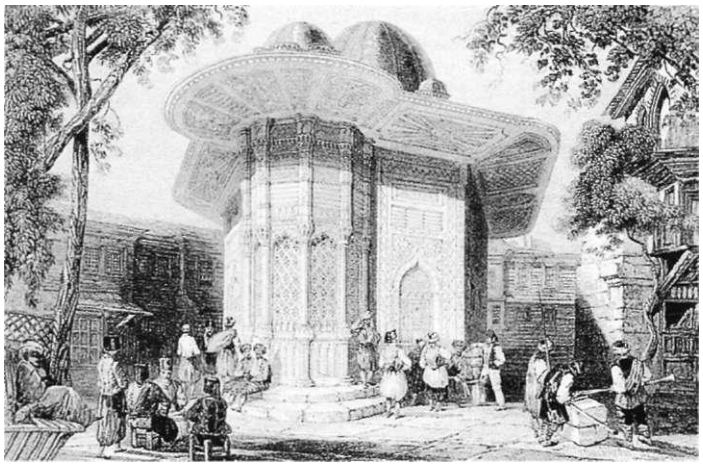

Bartlett'in çizgileriyle Saliha Sultan Sebili ve Çeşmesi, * 19. yy.
Pardoe. *Bosphorus TEJTV Arşivi*

ramı gelişir. Çeşme düzenlemesinde kulplu saksıların içinde armut, nar gibi meyveler ve palmiye ağaçlarıyla bezemeli bordur, burmalı sütunçe, yaprak su bordürü ve çiçekle lalelerden oluşan bordur düşey çizgileri oluşturur. Yatay bordürlerle iki dikdörtgen alan oluşur. Üstteki dikdörtgen alanı "S" kıvrımlı çiçekli dolgu bezer. Alttaki dikdörtgen alanda yazıt yer alır. Çeşmenin sivri kemerinin köşelikleri bitkisel bezelidir. Aynataşını kemer sövesi düzeyinde laleli bordur ve mukarnaslı korniş iki bölüme ayırır. Üst bölüm çiçek bezemelidir. Alt bölümde üç düşey bezeme alanı vardır. İki yanda dikdörtgen ve çokgen sehpa üzerinde çiçekli vazo dizisi yer alır. Ortada musluk tablası "C" kıvrımlı rokoko kemer içinde rozetle bezenmiştir. Üstünde bitkisel bezeme ortasına pirinçten iri bir kabara yerleştirilmiştir. Üç düşey bezeme alanını burmalı sütunçeler ayırır.

Çeşmedeki yatay bordürlerin düzeni sebilde de devam eder. Sebil mukarnas başlıklı sütunlarla dört pencereden oluşur. Sebilin tunç şebekeleri taş bezemeye uygun biçimde dökülmüştür. Pencerelerde su dağıtımı için beşer açıklık vardır. Pencerelerin altı "C" kıvrımlı kemer öğesiyle beşe ayrılmıştır.

Saliha Sultan Sebili ve Çeşmesi'ni kalem işi bezemeli geniş bir saçak çevirir. Sebil-çeşme üstünde saçak zikzak ve ışınsal bezenmiştir. Saçağın geri kalan bölümü baklava ve çiçeklerle çerçevelenen dairelerle düzenlenmiştir.

Saliha Sultan Sebili ve Çeşmesi'nde üç tarih kitabesi Seyyid Vehbi'nindir. Suyolcuzade Mehmed Necib Efendi, kitabelerin hattatının Eğrikapılı Mehmed Rasim Efendi olduğunu belirtir. Sebile yan kapıdan girilir. Kapı üstünde besmele yazısı, çeşmenin üstünde de maşallah yazısı yer alır. Sebilin içindeki yalaklı çeşmede onarım kitabesi görülür.

AYLA ÖDEKAN

SALİHA SULTAN SIBYAN MEKTEBİ

Azapkapida, Atatürk Köprüsü'nün başında yer alan ve 1957'deki imar hareketleri sırasında ortadan kaldırılan tarihi eser.

Saliha Sultan Sıbyan Mektebi, Sokollu Mehmed Paşa'nın yaptırdığı Azapkapı'daki cami ve Saliha Sultan Sebili ile birlikte bir bütün oluşturmaktaydı. Mektep, II. Mustafa'nın (hd 1695-1703) zevcesi ve I. Mahmud'un (hd 1730-1754) annesi Valide Saliha Sultan tarafından yaptırılmıştır. Galata'nın başlıca iskelelerinden birinin başında bulunan mektep, Çeşme Meydanı olarak tanınan ufak bir meydanı süslemekteydi. Mektep, sebil ve çeşmelerin 1114/1731-32 tarihli vakfiyesinden, bir ekmekçi fırını ile beş dükkânın gelirlerinin bu eserlere vakfedildiği anlaşılmaktadır.

Mektebin içinde, dershane odasının kapısı üzerinde bulunan güzel sülüs hatla yazılmış kitabe 1146/1733-34 tarihini taşımaktadır.

Yapının mimarı hakkında bilgi yoktur. Yanındaki sebil ve çeşmelerin yazılarının hattatı Eğrikapılı Rasim Mehmed Efendi olduğuna göre büyük ihtimalle, mektebin de kitabesinin hattatı o olabilir.

Saliha Sultan Mektebi, vakıf mekteplerinin İdare-i Hususiye'ye devredilmelerini isteyen kanun gereğince Vakıflar İdaresinden alınmıştır. Önce Beyoğlu 48. İlkokulu olan ve bir süre böyle kullanılan bu tarihi eser, sonraları boşaltılarak kendi haline terk edilmiş, bu sırada mektebin altında bulunan dükkânlar kiracıları tarafından işletilmeye devam edilmiştir. Mektep, 1957'deki imar faaliyetleri sırasında İstanbul Belediyesi tarafından verilen emir ve Beyoğlu Şube Müdürlüğü'nün kararı ile yıktırılıp ortadan kaldırılmıştır. Bugün mektebin yerinde kısmen bir boşluk, kısmen ise Atatürk Köprüsü'nü Perşembepazarina bağlayan varyant bulunmaktadır.

Mektebin eksik bir planı bulunmakla birlikte iyi bir rölövesi yoktur. Saliha Sultan Sıbyan Mektebi iki caddenin köşesinde kemerli dükkânların üstünde yükseliyordu. Her cephede üç dükkân vardı. Bunlardan beşinin vakfiyede adı geçen dükkânlar, altıncısının ise fırın olduğu tahmin edilebilir. Mektep bir sıra muntazam işlenmiş kesme taş ve üç sıra tuğla örülerek inşa edilmişti. Dershane mekânı eski Mahmudiye Caddesine taşkın olup bir dizi taş konsol üzerine oturuyordu. Binanın Halic'e bakan arka cephesi ön cephe kadar itinalı bir işçiliğe sahip değildi. Buradaki kapılardan birinden sıbyan mektebine geçit verilirken, diğer kapı ise dükkânlarla bağlantılıydı. Bu kapıların içeridek bağlantıları bilinmemektedir. Yukarı kattaki mektebe çıkan merdivene nasıl ulaşıldığına dair bilgi ve zemin katın planı da elde edilememiştir. Zeminde olan ve caddelerin çizgisine göre şevli yapılan kısmın üstünde aslında ne olduğu anlaşılamaz. Geç devirlerde bunlardan Karaköy tarafında olanının üstüne ahşap bir mekân oturtulmuştur.

Yapının sıbyan mektebi olarak kullanılan kısmı kare planlı bir salondan ibaretti. Bu salon iki cephede açılmış üçer pencere ile aydınlanıyordu. Tek sıra halindeki pencerelerin tuğladan birer boşaltma kemeri bulunuyordu. Salonun Galata tarafında caddeye bakan yanında iki pencereli bir giriş holü vardı. Giriş holünde bir hela yer alıyordu. Giriş holünün Karaköy tarafındaki cephesi üç kemerli bir açıklığa sahipti. Böylece burası bir "hayat" (veranda) tarzında idi ki, bu sıbyan mekteplerinde pek rastlanmayan bir yeniliği oluşturuyordu. Sonraları bu "hayat'ln kemerlerinin içleri örülmüş, sadece bir pencere açıklığı bırakılmıştı. Mektebin Haliç ve Karaköy tarafındaki yanlarına, yakın tarihlerde ahşap ekler yapılmıştı.

Giriş holünde esas mektep mekânına girişi sağlayan kapı kemeri kabartma çiçekler işlenerek süslenmiş, bunun üstüne de altı satırlık kitabe yerleştirilmişti. Kitabenin tacını ise stalaktitli bir friz ile bunun üstünde uzanan Türk rokokosu üslubunda kabartma bir şerit süslüyordu. Esas mektep mekânı, bu tip yapıların çoğunda görüldüğü gibi aynalı tonoz ile örtülü tek bir oda idi. Duvarlarda tonoz başlangıcım belirtmek üzere çepeçevre stalaktitli bir friz dolaşıyordu. Bu mekânın Halic'e bakan tarafındaki duvarda alçı davlumbazlı bir ocak yer almıştı. Bina ilkokul olarak kullanılmaya başlandığında davlumbaz kaldırılarak yerine bir pencere açılmış, ancak ocağın malakari süslemesinin üst kısmı korunmuştu. Ocağın iki yanındaki dolaplardan sağdaki de delinerek pencere haline getirilmişti. Ocağın bulunduğu duvarın itinalı ve zengin bir kalem işi süslemeye sahip olduğu bilinmektedir.

Mektebin çatısı alaturka kiremit ile kaplanmıştı. Dış cephelerden Azapkapı ve cadde yönüne bakan ikisinde saçağa yakın yerlerde birer kuş evi vardı. Mektebin esas mekânının tepesinde ise altın yaldızlı ve içinde bir ayet yazılı güzel bir alem bulunuyordu. Mektebin yıkılmasından birkaç yıl önce yerinden çıkarılan bu alem kaybolmuştur.

Osmanlı dönemi Türk sanatında sıbyan mektepleri daima bir çeşme ve sebil ile birlikte küçük bir külliye meydana getirecek şekilde yapılıyordu. Saliha Sultan Sıbyan Mektebi'nin sebil-çeşmeleri ayrı bir kitle olarak yükseliyordu. Bu durum, sıbyan mektebi-çeşme ve sebil kompozisyonunda bir yeniliğe ve değişikliğe işaret etmesi bakımından çok önemli bir hususdu.

Bibi. Necib Bey, *İstanbul Rehberi,* İst., 1340, pafta 3; Eyice, *İstanbul,* 102; S. Eyice, "İstanbul un Ortadan Kalkan Bazı Tarihi Eserleri", *TED,* S. 12 (1981-1982), 847-852; ay, "İstanbul (Tarihi Eserler)", *İA,* V/2, 1214/ 93; Unsal, *Eski Eser Kaybı,* 42.

SEMAVİ EYİCE

SALZENBERG, WILHELM

(10 Ocak 1803, Münster - 23 Ekim 1887, Montreaux) Alman mimar.

1847-1849 arasında Ayasofya'da İsviçreli mimar Gaspare Fossati(->) tarafından önemli onarımlar yapıldığı sırada İstanbul'a gelen Salzenberg, dünya mimarlık tarihinin bu önemli yapısı ile ilgilenmek imkânını bulmuş ve Fossati'nin binanın içinde kurduğu iskelelerden geniş ölçüde faydalanarak istediği gibi desenler yapabilmiştir. Normal zamanlarda yabancıların Ayasofya içinde çalışmalarının çok zor olmasına karşılık, binanın restorasyon sebebiyle kapalı olması onun bu çalışmalarını kolaylaştırmıştır.

Salzenberg, kraldan Kasım 1847'de görevlendirme emrini almış ve Ocak 1848'de çalışmalara başladığını bildirmiştir. Salzenberg, Ayasofya'nın mimarisinden başka, Fossati tarafından üstleri açılarak gün ışığına çıkarılan mozaiklerinin de resimlerini çizmiştir. Gerek Ayasofya, gerek İstanbul'daki başka eski Bizans kiliselerinde yaptığı incelemeleri, çağına göre son derecede lüks baskılı büyük boyda bir albümde toplamıştır.

Salzenberg'in bu kitabı, *Altchristliche Baudenkmale von Constantinopel, vom V. bis XII. Jahrhundert, auf Befehl S. Maj. des Königs, aufgenommen und historisch erläutert...* (5. yy'dan 12. yy'a kadar İstanbul'un eski erken Hıristiyan mimari anıtla-

Salzenberg'in Ayasofya'ya ilişkin ünlü kitabının kapağı.
TETTV Arşivi

rı, majeste kralın emriyle planları çıkarılmış ve tarihçeleri açıklanmıştır...) adım taşımaktadır. 1854'te Berlin'de basılan kitabın sonunda bir de ek bulunmaktadır. Ayasofya ve içindeki ambonun 6. yy yazarlarından Pavlos Silentiarios tarafından düzenlenen övgüsünün C. W. Kortum eliyle yapılmış tercümesi bu ekte yer alır.

Salzenberg bu büyük boyutlu kitabında, İstanbul'un başka Bizans kiliselerine dair bilgiler ve çizimler verdikten başka. Ayasofya'da, Fossati'nin temizleyerek açığa çıkardığı mozaik resimlerin renkli kopyalarını kitabında yayımlamıştır. Bu resimler asıllarının üslubunu tam olarak aksettirmez ise de mozaiklerin üstleri tekrar kapatıldığından, yeniden açıldıkları 1930'lu yıllara gelinceye kadar, Ayasofya mozaiklerine dair tek görüntü belgesi olmuştur.

Gaspare Fossati, Abdülmecid'in (hd 1839-1861) desteği ile Ayasofya'nm geniş ölçüde tamirini }4irütürken bulduğu mozaiklerin, ileride renklendirerek yayımlamak üzere krokilerini de çizmiştir. Düşüncesi, Ortodoksların en büyük hamisi olarak gördüğü Rus çarından sağlayacağı maddi yardım ile Ayasofya ve mozaiklerine dair, renkli büyük bir eser bastırmaktı. Fakat çardan umduğu ilgiyi göremeyince, Ayasofya'ya dair albümünü, Abdülmecid'in verdiği parayla Londra'da 1852'de yayımlamış ve dolayısıyla Osmanlı sultanına ithaf ettiği eserine Ayasofya'nm yalnız iç ve dışını gösteren resimleri koymuş, fakat Hıristiyanlığa işaret eden mozaik resimlerinden kaçınmıştır. Salzenberg bu fırsattan faydalanarak, mozaiklerin resimleri olan büyük kitabını 1854'te Berlin'de yayımlamıştır.

Fossati. Salzenberg'in girişiminden büyük ölçüde huzursuzluk duymuştu. Aralarındaki tartışmalar yüzünden Salzenberg eserinin önsözünde, yardımları için Fossati'ye teşekkür etmiştir.

Fossati'nin Salzenberg'den şikâyeti devlet kademesine kadar yükselmiş, hattâ bu çekişmede, ünlü Alman araştırmacı ve coğrafyacı A. von Humboldt'un (1769-1859) aracılığına dahi başvurulmuştur.

Sonuçta bu sürtüşmeye bir son vermek için, kral, 16 Nisan 1855'te Fossati'ye üçüncü dereceden siyah kartal nişanı vermiş ve aynı nişanm bir tanesi de 28 Nisan'da Salzenberg'e verilerek bu konu kapatılmıştır.

Wilhelm Salzenberg'in İstanbul'da çizdiği krokiler ve desenler, Berlin Charlottenburg'da Teknik Üniversiteye (Technische Hochschule) bırakılmıştı. Sonra bunlar yine Berlin'deki İnşaat ve Ulaşım Müzesi'ne (Bau- und Verkehrsmuseum) geçmiş ancak büyük kısmı II. Dünya Savaşı yıllarında yok olmuştur. Kurtulan birkaç resim, savaştan sonra ihya edilen Technische Hochschule'nin Mimarlık Fakültesine devredilmiştir. Bunlar bitmiş durumda beş desen ile esasında on altı tane olan taslak defterlerinden dokuzu olup, sadece üçü İstanbul ile ilgilidir. Salzenberg'in bu şehre veya eski eserlerine dair başka bir çalışmasının varlığı tespit edilmemiştir.

Bibi. W. Pollack, "Altchristliche Baudenkmale von Constantinopel vom V. bis XII. Jahrhundert von Wilhelm Salzenberg, 1852. Geschichte eines Architektur-Werks". *Römische Quartalschrift,* XLIX (1954), s. 243-250; C. Mango. *Materials for the Study ofthe Mosaics ofSt. Sophia at Istanbul.* Washington D.C.. 1962. s. 19-21.

SEMAVT EYICE

SAMAKO, RAŞİT RIZA

(1890, Istanbul - 24 Şubat 1961. Istanbul) Tiyatro oyuncusu ve yöneticisi.

Hukuk Fakültesine başladığı 1908'de. Ahmed Fehim'in(->) kurduğu Fehim Efendi ve Arkadaşları Komedi Kumpanyası'na katılarak Namık Kemal'in *Vatan yahut Silistre* adlı oyunuyla sahneye çıktı. Aynı toplulukla Selanik, Üsküp ve Manastır'a turneye çıkan sanatçı, o yıllarda ilgiyle seyredilen Namık Kemal'in *Zavallı Çocuk* ve Şemseddin Sami'nin *Besa* adlı oyunlarında oynadı.

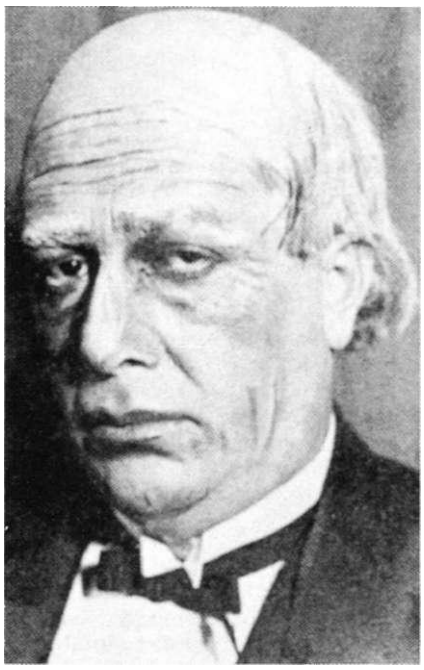

Rasit Rıza Samako
Cengiz Kahraman arşivi

Otuz Bir Mart Olayından sonra, Ahmed Fehim Efendi ile birlikte Samsun'a giden sanatçı, onunla orada Meşrutiyet Tiyatrosu adlı bir topluluk kurdu. 1910'da İstanbul'a döndü ve kurduğu toplulukla Üsküdar'da oyunlar sahneledi. 1911'de Ahmed Feyzinin kurduğu Ahmed Feyzi Tuluat Tiyatrosu ile Kavala'ya turneye gitti. Daha sonra Otello Kâmil'le(->) Edirne'de topluluk kuran sanatçı rahatsızlanınca, bir süre Konya'da, ardından İstanbul'da iyileşmek için dinlenmeye çekildi.

Balkan Savaşı çıktığı sırada Ahmed Feyzi'yle Edirne'de yeniden çalışmaya başladı. Edirne kuşatması sırasında oradaydı. Kuşatmanın kalkmasından bir süre sonra İstanbul'a dönen Raşit Rıza, tiyatro yapmak için Samsun'a gitti. Ancak orada iki ay çalıştı. Giresun'dan teklif almca, bir sezon kadar orada çalıştı. Bu topluluğun gereksinimlerini karşılamak için İstanbul'a geldiğinde, I. Dünya Savaşı başlamış, Darülbedayi yeni kurulmuştu. 1915'te Darülbedayi'ye girdi.

Darülbedayi'nin kuruluş döneminde, özellikle Eliza Binemeciyan'la birlikte oynadığı rollerde başarı ve beğeni kazandı. *Fare, Rakibe, Uçurum, Bora, Eski Rüya, Taş Parçası* bu dönemdeki oyunlardan bazılarıdır. Darülbedayi'nin yönetim ve sanatsal sorunlar yaşamaya başlaması üzerine buradan ayrıldı. Kendi adıyla kurduğu topluluklarla İstanbul'da ve Anadolu'da oyunlar sahneledi. Ayrıca zaman zaman, kısa süreli olmak üzere Darülbedayi'de de çalıştı. Diksiyonu, metne egemenliği, disiplini, özverisi ve fiziği ile beğeni kazanan Raşit Rıza Samako 1950'de girdiği Şehir Tiyatrolarında ölümüne kadar sahneye çıktı.

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

SAMATYA

Fatih İlçesi sınırları içinde, Marmara Denizi ile Kocamustafapaşa semti arasında yer alır. Batısmda Yedikule. doğusunda ise Yenikapı semtleri bulunmaktadır. Semtin esas ulaşımını Samatya Caddesi ve banliyö hattındaki Kocamustafapaşa tren istasyonu sağlamaktadır.

Samatya adının kaynağı Bizans dönemindeki Psamathion'dur ki Psamathos, yani "kum"dan gelir. Buranın kumluk bir yöre olması ve sahilden kum çıkarılması nedeniyle bu adı almış olmalıdır. Son bulgulara göre. Megaralıların kumandanı efsanevi Bizas, bugün Topkapı Sarayı'nın bulunduğu yerde kendi şehri Bizantion'u kurarken Samatya'nın yerinde, bir köy bulunuyordu. Bu köy, I. Theodosius döneminde (379-395) batıya doğru büyüyen şehre yeni surlar kazandırıldığı sırada suriçinde, şehir sınırları dahilinde kalmıştır. Samatya, Bizans döneminde şehrin görece az iskân edilmiş bir bölgesiydi ve burada bazı kiliseler ve manastırlar bulunuyordu. Bi-

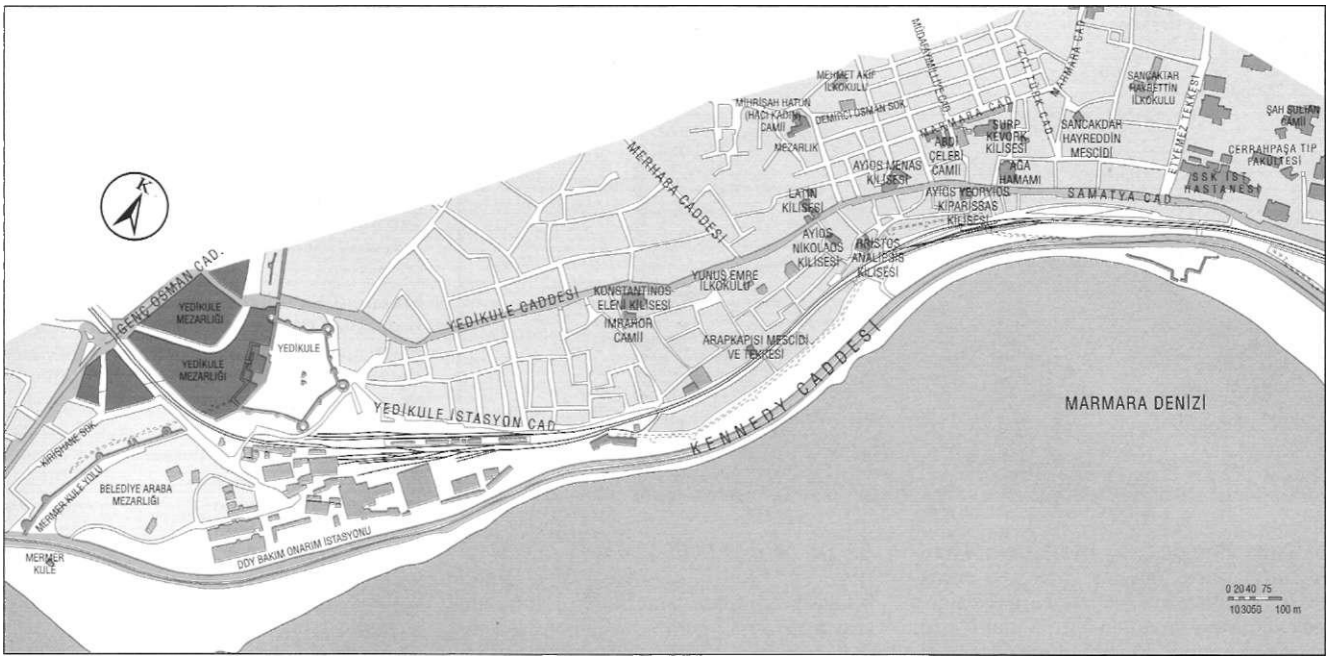

Samatya
İstanbul Ansiklopedisi

zantion'un Rabdos Mahallesi'nin(-») de Samatya'nın deniz tarafında olduğu sanılmaktadır. 5. yy'da inşa edilen Studios Manastırı, Samatya'nın âdeta bir dini merkez gibi gelişmesinde etkili olmuştu. Bu manastırdan geriye kalan loannes Prodromos Kilisesi, İstanbul'da hâlâ kısmen ayakta duran en eski kilisedir (bak. İmrahor Camii). İmparator V. Mihael (hd 1041-1042) bir ayaklanma sırasında bu manastıra sığınmıştı.

Samatya İstanbul'un fethinden sonra uzun yüzyıllar boyunca bir Hıristiyan (Rum Ortodoks ve Ermeni) semti kimliğini korudu. Bunda II. Mehmed'in (Fatih) (hd 1451-1481) İstanbul'u iskân politikasının da etkisi vardı. Bizans döneminde İstanbul'da bir Ermeni nüfus bulunmakla birlikte, şehirdeki Ermeni nüfusun gelişimi bu iskân politikasının bir sonucudur. Nitekim Samatya'nın aynı zamanda bir Ermeni semti niteliğini kazanması da böyle olmuştur. II. Mehmed, Bursa Ermenilerinin dini lideri Episkopos Hovagim'i yeni başkentine getirterek Samatya'ya yerleştirmiş ve kendisine Rum Ortodoks patriğine tanınan tüm hakları vermiştir. Ermeni Patrikhanesi 1461'de kurulmuş ve 1640'lara kadar Samatya'da kaldıktan sonra Kumkapı'ya taşınmıştır. II. Mehmed'den sonra gelen Osmanlı sultanları da Ermenilerin İstanbul'da iskânı politikasını sürdürmüşlerdir. Örneğin III. Murad döneminde (1574-1595) Nahcıvan ve Tebriz'den getirilen Ermeniler Samatya, Yenikapı ve Kumkapı'da iskân edilmişlerdir. Bu iskânlar neticesinde bazı Rum Ortodoks kiliseleri Ermeni cemaatine tahsis edilmiştir. Semtteki Rum Ortodoks kiliselerinin en önemlilerinden biri olan Analipsis Kilisesi (bak. Hristos Analipsis Kilisesi) de 16. yy in ortalarına ait olmalıdır. II. Mahmud döneminden (1808-1839) itibaren Rum ve Ermeni cemaatlerine ait kiliselerin onarılması veya yeniden yapımına izin verilmiştir. Semtin günümüzdeki kiliselerinin pek çoğunun yapılma veya onarım tarihi 1830'lu yıllara rastlar.

Samatya'nın nüfus bileşimindeki değişiklikler yalnızca Ermenilerin bu semte iskânı ile sınırlı olmamıştır. Tekke ve mescitler çevresinde bir Müslüman nüfusun geliştirilmesi politikası fethin hemen arkasından başlamıştır. Mirza Baba Tekkesi(-») II. Mehmed döneminde, eski bir Bizans yapısından yararlanılarak kurulmuştur. Sancakdar Hayreddin Mescidi ve Tekkesi(->) de aynı dönemin ürünüdür. Abdî Çelebi Camii(->) ve Ağa Hamamı(->) gibi bazı Mimar Sinan yapılarının 16. yy'da gerçekleşmesi, semtin Müslüman kimliğinin 16. yy'da pekiştiğini göstermektedir. Cumhuriyet döneminde özellikle 1950'li yıllarda, İstanbul'un Anadolu'dan giderek artan ölçülerde göç alması, Samatya'nın kimliğinde fetihten bu yana meydana gelen değişmelerin derinleşmesine yol açmış; İstanbul'daki Rum cemaati nüfusunun Altı-Yedi Eylül Olaylarından(-0 sonra iyice azalmasıyla, semt bir Rum ve Ermeni semti olmaktan biraz daha uzaklaşarak, içinde Ermenilerin de yaşadığı bir Müslüman semti hüviyetini pekiştirmiştir.

1950'lerde başlayan göç dalgası semtin fizik niteliklerini de değiştirmiş, giderek gelişen apartmanlaşma, kagir ya da ahşap iki-üç katlı evlerin yerini almaya başlamış-

Yüzyıl başından bir kartpostalda Samatya.
M. Tuğrul Acar arşivi

Samatya'dan bir görünüm. *Cengiz Kahraman, 1994*

tır. Ama yine de, arsa fiyatlarının, İstanbul'un başka semtlerine göre fazla artmaması, üç katlı eski kagir yapıların tamamen yok olmasını engellemiştir. Samatya, Bizans ve Osmanlı dönemlerinde olduğu gibi Cumhuriyet döneminde de şehrin yoksul-orta halli kesiminin ikamet ettiği bir semt hüviyetini korumaktadır. Semtin halkı işçi ve küçük esnaftır. Çeşitli dükkânlar ve küçük atölyeler semtin her yerine dağılmıştır. Bu atölyelerden bazıları belki de İstanbul'un en eski Bizans yapılarının kalıntılarında faaliyetlerini sürdürmektedir.

Bugün bakımsız ama apartmanlaşma ile ortadan kalkmamış iki-üç katlı kagir ve yer yer ahşap binalarıyla; dar ve yer yer bir yangın sonrasının imarı sırasmda oluşmuş, ızgara planlı sokaklarıyla; sayıları azalmış olmakla birlikte eski Rum meyhaneleri geleneğinin sürdürücüsü durumundaki yoksul meyhaneleriyle İstanbul'un özellikler taşıyan bir semti olmayı sürdürmektedir.

İSTANBUL

SAMÎ (Arpaeminizade)

(?, İstanbul -1733, İstanbul) Divan şairi, hattat, tarihçi.

Adı Mustafa'dır. Arpa Emini Osman Efendi'nin oğludur. Babasının himayesinde kalemden yetişerek hacegâna dahil edildi. Sırasıyla küçük ruznameci, şehremini ve 1725'te piyade mukabelecisi oldu. 1730'da vakanüvisliğe getirildi ve 3 yıl sonra öldü. İstanbul'da Yeni Ali Paşa Camii haziresinde gömülüdür.

Samî nesih, sülüs ve özellikle ta'lik yazıda başarılı bir hattattır. Vakanüvisliği sırasında kaleme aldığı ve 1730-1733 arasını işleyen tarihi, halefleri Şakir ve Subhi'nin eseriyle birlikte basılmıştır (İst., 1784).

Lale Devri'nin önde gelen şairlerinden olan Sami'nin ömrü İstanbul'da geçti. Mizacı, eğlence meclislerinden çok tasavvuf muhitlerine uygun düştüğünden olsa gerek, şiirlerinde eğlence dolu bir İstanbul yerine mevsim mevsim şehir manzaraları görülür. Özellikle Z5/'ı>aw'ında (bas. 1837) yer alan şitaiyelerde eski İstanbul'un kış hayatı sık sık söz konusu edilir *(İstanbul'un hevâ-yı latifi alelhusûs / Oldu bu fasl içinde safâ-bahş-ı bîş ü kem).* Hattâ bunlardan birinde İstanbul ile Edirne'nin sosyal hayatı payitaht ve taşralı oluş açısından mukayese edilir: *Yine Sitanbul ile da'vi-i tevâsîde/Edirne halkı aceb rütbe-i hamâkatte.* Bir ıydiyesinde de İstanbul mahbupları ve bir Ramazan Bayramı geniş açılımlar ve uzun tasvirler ile anlatılır: *Yusufistâna dönüb tyd-geh-i Islâmbol / Dilberân oldular ârâyiş-i keff-i mizan.*

Devrin modasına uyarak yazdığı ve Sa'dâbâd eğlencelerini anlattığı iki şarkısında ise Sami'nin İstanbul hayranlığı açıkça görülür. *Kemîne birgubânn olfezâ-yt cennet-âbâdın /Değişmem Sâmîyâ iklimine İran u Turanın / Hudâ eksikliğin göstermesin sultân-ı devrânın/Mülükâne aceb cây-ı safadır sahn-ı Sa'dâbâd* diyerek İran'a ve Turan'a değişmediği Sa'dâbâd ve İstanbul'u bizzat içinde yaşayarak anlatmıştır. Sami'nin şiirlerinde *Sarayburnu, Beşiktaş, Üsküdar ükasr-ı Tersane/Cihan bağında yoktur gerçi bunlar gibi şâhâne / Veli gayr-i mükerrerdir bu tarh-ı pâdişâhâne / Safâlar ile Sa'dâbâd'a gel şevketlû hünkârım* benzeri örneklere sıkça rastlanmaktadır.

Arpaeminizade Samî'nin *Divan*'ının ilk sayfası. *Nuri Akbayar koleksiyonu*

Bibi. Fatin, ***Tezkire-i Hâtimetü'l-Eş'âr,*** İst., 1855, s. 181; Babinger, ***Osmanlı Tarih Yazarları,*** 296-297.

İSKENDER PALA

SAMİ EFENDİ

(13 Mart 1838, İstanbul -1 Temmuz 1912, İstanbul) Hattat.

Babası, Yorgancılar Kethüdası Hacı Mahmud Efendi'dir. Sıbyan mektebini bitirdi. Aynca Arapça ve Farsça okudu. Genç yaşta Maliye Kalemi'ne memur olarak girdi. 1855'te aynı kalemde kâtipliğe yükseldi. 1865'te "namenüvis" adıyla Divan-ı Hümayun Mühimme Kalemi'ne geçti. Kısa zamanda hat sanatında ilerlediği için dikkati çekerek 1878'de oranın yazı hocalığına ve Nişan Kalemi hulefalığına getirildi ve buradan emekli oldu.

Sami Efendi, aklâm-ı sitteyi Boşnak Osman Efendi adında mahalle mektebi hocasından; bu yazıların celisini, Recai Efendiden; divani, celi divani ve tuğrayı Nâsih Efendiden; taliki Kıbrısîzade İsmail Hakkı Efendiden; bu yazının celisini Ali Haydar Bey'den; rık'ayı da Mümtaz Efendiden öğrendi. Çok titiz bir sanatkârdı. Bütün çağdaşlarını aşan bir ustalık gösterdi. Daha ziyade iri yazılarla uğraştı. Yazdığı yazıyı bir müddet saklar, sonra ele alır, yazdığı zaman için gözünden kaçan bir husus varsa düzeltirdi. Celi sülüste, tuğrada ekol sahibi Mustafa Rakım'm(->), celi talikte de bir çığır açan Yesarîzade Mustafa İzzet'in(->) üslubunu takip etmekle beraber onların estetik bakımdan hoşa gitmeyen bazı eksiklerini tamamlayacak bir kudret ve maharet göstermiştir. Kâğıt üstüne yazdıkları az, fakat levha halinde olanları boldur. Büyük boydaki levhalarının bir kısmı Cihangir, Altunizade, Şehzade, Valide, Erenköy Zihni Paşa ve Galib Paşa camilerinde bulunmaktadır. Müze ve hususi koleksiyonlarda da eserleri vardır. Ayrıca, Eminönü'ndeki Yeni Cami Sebili ile Kapalıçarşınm Nuruosmaniye ile Beyazıt Meydanı tarafındaki kapılarının üstündeki yazılar ile Maçka'daki Hamidiye Çeşmesi kitabesi onun elinden çıkmıştır.

En tanınmış öğrencileri Nazif, Tuğrakeş Hakkı Altunbezer ve Ferid beyler, Hulusi Yazgan, Hasan Rıza, Kâmil Akdik, Ömer Vasfi, Elmalık Hamdi Yazır, Aziz Efendi, Neyzen Emin Yazıcı ve Necmeddin Okyay'dır. 20. yy'ın bu değerli hattatları onun sayesinde yetişmişlerdir.

Son zamanlarda felçli olan Sami Efendi, vefatında Fatih Camii'nin bahçesinde eşi ve kızının yakınında toprağa verilmiştir. Mezar taşı kitabesi, öğrencisi Kâmil Akdik tarafından yazılmıştır.

Bibi. Habib, ***Hat ve Hattatân,*** İst., 1306, s. 180; C. Huart, ***Les Calligraphes et les Miniaturistes de l'Orient Musulman,*** Paris, 1908, s. 205; İnal, ***Son Hattatlar,*** 355-365; U. Derman, "Sami Efendi", ***Hayat Tarih Mecmuası,*** S. 5 (1969), s. 4-10; ay, "Hattat Sami Efendi'nin Diş Kirası", ***Hayat Tarih Mecmuası,*** S. 12 (1969), s. 20-22; ay, ***Türk Hat Sanatının Şaheserleri,*** İst., 1982, levha 32, 33, 36, 37; ay, ***İslam Kültür Mira-***

smda Hat Sanatı, İst., 1992, levha 137, 141, 145, 149, 150. 155 (s. 217, 218, 219, 220, 221, 223); ay, "Yeni Cami Sebilinin Kitabesi", *Lale,* IV (Aralık 1986), s. 14-17; Rado, *Hattatlar,* 239-241.

ALI ALPARSLAN

Hafız Sami Efendi
A. R. Sağman, *Meşhur Hâfız Sami Merhum,* İst., 1947

SAMİ EFENDİ (Hafız)

(1874, Filibe [bugün Bulgaristan'da] - 26 Nisan 1943, İstanbul) Hafız, gazelhan, ses sanatçısı.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında Filibe'nin Ruslarca işgali üzerine 4 yaşındayken ailesiyle birlikte İstanbul'a geldi. Sesinin güzelliği fark edilince 10 yaşındayken Sultan Selim Camii imamı Hasan Efendi'den Kuran hıfzına başlatıldı, 2 yıl içinde hafız oldu. Daha sonra çeşitli hocalardan kıraat öğrendi, medrese dersleri okuyup 35 yaşında icazet aldı. Şeyh Edhem Efendi, Bolahenk Nuri Bey, Hacı Kirami Efendi, Bestenigâr Ziya Bey'den musiki meşk etti. 1893'ten 1906'ya kadar Halıcıoğlu Topçu Mektebi'nde, daha sonra da Galata Camii'nde imamlık etti. istanbul'un çeşitli camilerinde Kuran ve mevlit okudu. 1912'de geçirdiği bir sinir hastalığı sonucu camilerdeki görevini de, okumayı da bıraktı; bundan sonra çok seyrek olarak okudu. Yılmaz Öztuna'nın 1990'da Ali Rıza Avni Tınaz'dan edindiği bilgiye göre, Sami Efendi, Soyadı Kanunu'ndan sonra Ünokur soyadını almıştır.

Sami Efendi doğaçlamaya dayanan dini ve dindışı musiki şekillerinde yakın dönemlerin en büyük üstatlarından biri kabul edilir. Başta Kuran, mevlit, gazel olmak üzere hemen bütün doğaçlama türlerinde ustaydı. Gazelde, Hafız Osman'la birlikte, bu türün iki büyük temsilcisinden biri sayılır. Okurken "güfte taksimatr'nın kurallarını başarıyla uygular, kelimelerin, hecelerin hakkını verir, gerekli vurguları yerli yerine oturturdu. Tenor sesiyle tiz perdeleri çok etkileyici bir biçimde kullanırdı; başladığı makamın çeşitli özelliklerini iyice gösterdikten sonra makam değiştirir, miyanlarda yakın makamlara geçer, ancak ezgiyi perdeler üzerinde alışılandan daha uzun aralıklarla sürdürerek şaşırtıcı bir teknik ustalık gösterirdi. "Âşıkane" denilen bir üslupta, duyarak, içtenlikle okuması musikisinin en etkileyici yanıydı.

Sami Efendi yalnız musiki çevrelerinde değil, geniş halk kitleleri katında da erişilmesi güç bir üne ulaşmıştı. Kuran, mevlit okuyacağı günlerde İstanbul camilerinde izdiham olur, onu dinleyenler kendilerinden geçerlerdi. Özellikle 1900-1910 arasında okuduğu mevlitler eski İstanbulluların anılarında silinmez izler bırakmıştı. Sami Efendi bu ünü dolayısıyla plak şirketlerinin peşini bırakmadığı bir sanatçıydı. Zonophone, Odeon, Ottoman, His Master's Voice, Orfeon, Gramophone Record şirketlerine pek çok plak doldurdu. "Ey kamer-i tal'at! Sarayı asuman durdukça dur", "Nedir ey mest-i nâzım?", "Ne sâkî şâd eder gönlüm", "Her dilber için...", "Aşk ehline âlemde..." güfteli. sırasıyla muhayyer, hicaz, uşşak, acemaşiran, segah gazelleri plaklara okuduğu eşsiz doğaçlamalardan birkaçıdır. Bunlardan muhayyer gazel notaya da alınmıştır. Sami Efendi koleksiyoncuların arşivlerindeki taş plaklarıyla eski İstanbul'un sihrini bugün de dillendirmeye çalışıp durmaktadır.

Bibi. Ergun, *Antoloji,* II; A. R. Sağman, *Meşhur Hafiz Sami Merhum,* lst., 1947; M. Cemil, *TanburiCemil'in Hayatı,* Ankara, 1947; H. Yenigün, "Hafiz Sami", *Musiki ve Nota,* S. 31 (Mayıs 1972); Öztuna, *BTMA,* II.

FİKRET BERTUG

SAMİPAŞ AZADELER

19- yy'ın ikinci yarısında İstanbul'a yerleşen aile.

"Kocamemizadeler", "Subhipaşazadeler" de denir. Bu aileden değerli devlet adamları ve aydınlar yetişmiş, aileye ait konak ve köşkler, uzun süre İstanbul'un birer kültür yuvası olmuştur. Ailenin iki ayrı kolundan gelenler Tanrıöver ve Kocamemi soyadlarını almışlardır.

Sami Paşa
Gövsa, *Türk Meşhurları*

Samipaşazadelerin atası Memi Paşa, "Koca Memi", "Memi Can Paşa" (ö. 1639) adlarıyla bilinir. Olasılıkla Enderun'da yetişti ve 1607'de dergâh-ı âli çavuşu iken Kastamonu sancakbeyliği ile İstanbul'dan ayrıldı. Muhassıl, mirliva, beylerbeyi olarak Çankırı, Canik, Antalya, Sakız ve Ağriboz'da görev yaptı. 1635'te IV. Murad'ın Iran seferinde tutsak düştü. Kurtulduktan sonra Ağriboz muhafızı oldu ve orada öldü. Yaptırdığı caminin avlusuna gömüldü. Oğlu Mehmed Paşa (ö. 1668) Girit savaşları sırasında Hanya Kalesi kuşatmasında şehit düştü. Koca Memi Paşa'nın diğer oğlu Abdurrahman Paşa'nın da aynı yıllarda öldüğü sanılmaktadır. Abdurrahman Paşa'nın soyu oğlu Mehmed Paşa ve bunun oğlu Abdurrahman Paşa (ö. 1729) ile sürdü. Mora'da ve İstanbul'da, Kocamemizadelerden ayrıca Moralızadeler ve Cimcozzadeler dalları ayrıldı.

Abdurrahman Paşa'nın bir oğlu Abdürrahim Selamet Efendi'nin (ö. ?) oğlu Şeyh Yahya Efendi (ö. 1770) İstanbul'a gelerek Karagümrük'teki Nureddin Cerrahî Tekkesi'nde(->) şeyhlik yaptı. Yahya Efendi'nin Mora'da Trapoliçe'de yerleşen oğlu müderris Şeyh Abdurrahman Efendi de (ö. ?) burada bir Cerrahî tekkesi kurdu. Oğullarından Şeyh Abdülbaki Efendi'nin (ö. ?) iki oğlundan biri, Mora Müftüsü Abdülhalim Efendi (ö. 1821) olup Mora isyanında öldürüldü. Diğer oğlu şair Şeyh Ahmed Necib Efendi de (1770-1821) yine Mora isyanında öldürüldü. Abdülhalim Efendi'nin oğlu Yahya Sezai Efendi (1817 Trapoliçe-1877 İstanbul) ailesiyle İstanbul'a göçtü. Oğlu, Edebiyat-ı Cedide içinde Türkçülük, halkçılık ve dilde sadecilik akımlarını başlatanlardan yazar Ahmed Hikmet Müftüoğlu'dur (1870, İstanbul-1927 İstanbul).

Hacı Ahmed Necib Efendi'nin oğlu olan Abdurrahman Sami Paşa (1795, Trapoliçe-23 Mayıs 1881, İstanbul) aileye adını veren kişidir. Mora'daki ayaklanma sırasında dedesi ve babası öldürülürken kendisi de aile bireyleriyle tutsak edildi. 1823'te kurtuldu. Napoli'ye, oradan da Kahire'ye gitti. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'ya ve oğlu İbrahim Paşa'ya, 25 yıl süreyle kâtiplik, vekayi nazırlığı, danışmanlık yaptı. 1848'de oğlu Subhi Bey (Paşa) ile İstanbul'a geldi. 1850'de vezir oldu. Rumeli müfettişliği, Bosna, Trabzon, Vidin, Edirne valiliklerinde bulundu. 1857'de ilk maarif nazırı oldu. Tanzimat meclislerinde üyelik yaptı. 1876'da Ayan Meclisi üyeliğine seçildi. Ölümünde Süleymaniye Camii haziresine gömüldü. Tanzimat'la başlayan yenilik hareketleri içinde edebiyatta yalınlığı ve doğallığı teşvik etti. Keçecizade Fuad Paşa'nın ölümü nedeniyle yazdığı *Her ten biter bir derd ile / Geh germ ile geh serd ile / Uğraşmaya bin derd ile / Değmez bu dünya abes* dörtlüğü bu yaklaşımına örnek gösterilir. *Kişver-i Derûn* adlı bir ahlak risalesi vardır. İnceliği, engin kültürü, zenginliği, iyilikseverliği, köşkünün ve konağının herkese açık olması ile İstanbul'da ün yapan, padişahtan halka kadar herkesten saygı gören Sami Paşa, üç eşi, cariye-

Subhi Paşa
Gövsa, *Türk Meşhurları*

leri, oğullan Subhi Paşa, Necib Paşa, Hasan, Baki, Halim, Sezai beyler ve kızları ile çok kalabalık bir aileyi temsil ediyordu. En büyük oğlu olan Subhi Paşa ile küçük çocukları arasında 40 yıldan fazla yaş farkı vardı ve torunu Ayetullah Bey, kimi çocuklarından büyüktü.

Sami Paşa'nm büyük oğlu Abdüllatif Subhi Paşa (11 Kasım 1818, Trapoliçe-17 Ocak 1886, İstanbul) babasıyla Mısır'dan İstanbul'a geldikten sonra meclis üyeliklerinde, 1867'de maarif nazırlığında bulundu ve 1871'de vezir rütbesiyle Suriye valiliğine atandı. 1872'den sonra evkaf, maarif, ticaret nazırlıkları yaptı. Evkaf nazırı iken öldü ve Sultan Mafimud Türbesi naziresine gömüldü. Arapça, Farsça, Fransızca, Rumca bilen Suhbi Paşa, nümizmatik çalışmaları yapmış ve zengin bir para koleksiyonu edinmişti. İbn Haldun'dan *Miftahü'l-Iber* çevirisi, İran tarihine ilişkin *Tekmiletü 'l-lber,* İslam tarihiyle ilgili *Hakayiku '/-Kelâm fî Tarih-i Ehl-i İslam* adlı eserleri, II. Abdülhamid'e sunduğu layihaları vardır. Babası gibi kalabalık bir ailesi, büyük bir konağı ve köşkü vardı.

Sami Paşa'nm diğer çocuklarından Abdülhalim Bey (ö. 1926) Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın büyük kabinesinde adliye nazırlığı yapmıştı. Samipaşazade Sezai(->) olarak ünlenen Sezai Bey babasının konağında özel hocalardan Arapça, Farsça, Fransızca öğrendi. Batı edebiyatına ilgi duydu. Döneminde özgün tiyatro ve düzyazı eserleri verdi.

Sami Paşa'nm diğer oğlu Ahmed Necib Paşa (1855, İstanbul-1885, İstanbul) Abdülmecid'in kızı Mediha Sultanla evlendi. Vezir ve Şûra-yı Devlet azası iken tifodan öldü. Sami Paşa'nm diğer oğulları Galib, Abdurrahman Hasan, Abdülbaki, Mahmud Hüdaî beyler de kendi dönemlerinde İstanbul'un aydın ve seçkin kişilerindendi.

Abdüllatif Subhi Paşa'nın büyük oğlu (Sami Paşa'nın torunu) ÂyetuİlahBey (1845, Kahire-1878, Tercan) Yeni Osmanlılar hareketinin öncülerindendir. *Vakit* ve *Basiret* gazetelerinde yazarlık yaptı. *Rüya* adlı bir risalesi, *Tedmür Harabeleri* adlı bir çevirisi vardır. Erzurum mektupçusu iken Tercan'da öldü. Subhi Paşa'nın diğer çocukları İbrahim, Sami, Mahmud, Ali, Yusuf Kâmil, Hayrullah, Kerim, Abdülvehhab Kocamemi, Hüseyin beyler, *en* küçük oğlu da Hamdullah Suphi Tanrıöver'dir (1885, İstanbul-10 Haziran 1966, İstanbul). Ulusçuluk duygularını güçlendiren ateşli söylevleriyle tanınan Tanrıöver. Türk Ocağı'nın kuruluşunda görev aldı, iki kez maarif vekilliği, Bükreş elçiliği yaptı. *Dağ Yolu ve Günebakan,* söylevlerini içeren eserleridir. Dedesinin ve babasının geleneğini izleyerek Horhor'daki Subhi Paşa Konağı'nda misafir kabullerini ve gençlerle söyleşileri ölümüne değin sürdürmüştür.

Sami Paşa'nın kızları Dürre, Zeyneb, Melek hanımlar ile Subhi Paşa'nın, sayılan 14'ü bulan nikâhlı eşlerinden ve cariyelerinden doğan kızları Şefika, Adviye, Âdile, Ayşe Behiye, Gülsüm, Hadice, Hasibe, Zehra Hamiyyet, Emine, Semiha Tilâv hanımlar, İstanbul'un önde gelen ailelerinden gençlerle evlendikleri gibi, Sami ve Subhi paşalar ile bunların oğullan da aldıkları eşlerle İstanbul'da en geniş akrabalık ilişkilerini kurmuşlardır.

Samipaşazadeler ve devamı olan Subhipaşazadeler, İstanbul'da 1850lerde başlattıkları "büyük konak" geleneğini, geçirilen yangınlara ve ekonomik sıkıntılara karşın 20. yy'm başına kadar sürdürdüler. Eski Çamlıca köşkleri arasında ilk sırayı alan Sami Paşa'nm Köçeoğlu Agop'tan aldığı köşkü, bir çiftliği andıran bağları ve bostanları, eksilmeyen Mısırlı konukları, Sami ve Subhi paşaların kalabalık aileleri ve gelip giden dostlan ile bir malikâne havasındaydı. Baba oğul paşalar, kibarlıkları, kültürleri, edebiyata düşkünlükleri ile İstanbul'da ünlüydüler. Subhi Paşa, babasının köşküne yakın olan Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa Köşkü'nde oturmaktaydı. Abdülhak Hamid, "Mazi Mesirelerinden" adlı manzumesinde, bir yangında kül olan Sami Paşa Köşkü'nün harabesini şu dizelerle anlatır:

Bir yer o, mâder-i vatanın, en güzel yeri/ Yıldızlı Çamlıca, vatanın mihri, mâderi/Bir türbe bir harabe ile anda komşudur/ Sami Paşa Konağı bu yangın yeri odur/ Sami Paşa harabesi, mazi mesiresi/ Zahirdi *bir tarafta Selâmi Haziresi.*

Seksen yaşında şahikalar tay ederdi o / Yağmur yağardı, seller akardı, giderdi o /Allâme-i zamane idi bî-nazir idi/Hak rahmet eyleye o büyük bir vezir idi.

Üsküdar halkı, baba oğul "iki ak pak sakallı ihtiyar vezirin" beraberce bindikleri araba ile Çamlıca'dan iskeleye inip vapurla karşıya geçişlerini her gün izlemeye alışmışlardı. Bilmeyenler onları kardeş zannederdi.

Sami Paşa'nm İstanbul'daki konağı Taşkasap'taydı. Bu büyük konakta Sami Paşa ve oğlu Subhi Paşa kalabalık aileleri, harem ve selamlık hizmetlerine bakan cariyeler ve uşaklarla oturmaktaydılar. Bir sarayı hatırlatan konaktaki yaşam, İstanbul'un çok yönlü kültürünü yansıtmaktaydı. Konak daireleri arasında dolaşmalar, servisler, dış kapılardan giriş çıkışlar gün boyu durmazdı. Perşembepazarı tarafında konağın geniş bostanı vardı. Burada her türlü sebze yetiştirilmekteydi. Konak mutfağına dışarıdan sebze *alınmazdı. Mollagürani* tarafında ahırlar ve arabalıklar vardı. Binek hayvanlarından başka sağmallar da burada barınmakta, mandırada her türlü süt ürünleri hazırlanmaktaydı. Haseki tarafındaki tarlalarda bakla, mısır yetiştirilmekteydi. Meyve bahçeleri de bu taraftaydı. Zindankapı yönünde konağın kültürel ağırlığım oluşturan kütüphane ile konukevleri vardı. Hindistan'dan, Irak'tan, Mısır'dan, Afganistan'dan İstanbul'a gelenler, Sami Paşa Konağı'nda bazen aylarca konuk edilirlerdi. Konak bir yurt ve mektep gibiydi. Bu konakta yetişip devlet hizmetine girenler çoktu. Konakta özel derslerden dini törenlere, hokkabaz, Karagöz, ortaoyunu gösterilerine kadar her şeye izin olmakla birlikte içkili eğlenceler yapılmazdı.

Subhi Paşa daha sonra Hadi Efendinin Horhor'daki konağını satın alarak buraya yerleşti. 20.000 m^2'lik bir arsası olan bu konak da geniş avlulu, bahçeli, ahırlı, arabalıklıydı. 40 kadar odası bulunan bu konakta harem ve selamlık aynı çatı altındaydı. İki daire arasmda mabeyin odaları bulunuyordu. Konağın mineli taşlar döşeli, kubbeli hamamı ünlüydü. İç içe üç kubbeli bu hamamda, ilk yapıldığı yıllarda bir kez de II. Mahmudün (hd 1808-1839) yıkandığı anlatılırdı. Subhi Paşa Konağimn "hanegî'leri de (aylarca oturan konuklar) giderek çoğaldığından Subhi Paşa 1860'a doğru, merdivenleri ceviz ağacından, tavanları yaldızlı, sofaları mozaik döşemeli, 25 odalı ayrı bir selamlık yaptırdı (bak. Subhi Paşa Konağı). Bir süre sonra da eski konak, gece uykusu kaçan Mısırlı bir konuğun nargile içerken uyuyakalması ile yere düşen bir ateş parçasından yanıp kül oldu. Bu yangında, yeni yapılan kagir selamlık kurtuldu.

Subhi Paşa Konağı sayısız büyük düğüne tanık oldu. Subhi Paşa'nın ilk gelin olan kızı Adviye Hanimin düğünü, yanmazdan önce eski büyük konakta yapılmıştı. Düğün için Mısır'dan gelen davetliler uzun zaman kalmaktaydılar. Geleneksel olarak her yıl yinelenen sünnet düğünlerinde ise konağın bulunduğu mahalleden ve yakın semtlerden çocuklar sünnet edilir, bunlara ve ailelerine yeni elbiseler yaptırılırdı.

Subhi Paşa Konağı'nın bir başka özelliği dönemin bilginlerine, yazarlarına, sanatçılarına açık oluşuydu. Paşa dakesi yüksek düzeydeki aydınlara, ulemaya; kethüda dairesi semtin orta halli komşularına; ağa odaları kimsesizlere açıktı. Subhi Paşa, her günkü konuklarla, uzak memleketlerden gelenlerle ayrı ayrı ilgilenir, sohbet ederdi. Fakat daha çok bilim ve edebiyat söyleşilerinin yapıldığı kendi dairesindeki oturumlara katılırdı. Konağa devam eden aydınlar ve din adamları, paşanın çocukla-

rina, torunlarına, semtten gelenlere özel dersler vermekteydiler. Her gün dört küfe ekmek getirilir, iki küfesi mahallenin yoksullarına dağıtılır, ayrıca Hamdullah Subhi'nin aktardığı anılara göre alt kat sofalarında yoksullara sofralar kurulur, bir de bunların avuçlarına üçer beşer para harçlık konurdu.

Ölümüne tüm İstanbul halkının ağladığı Subhi Paşa'dan sonra Samipaşazadelerin yaşam düzeni bozuldu. Aile dağıldı. Babası öldüğü sırada henüz 1 yaşmda bile olmayan Hamdullah Suphi Tanrıöver, yıllar sonra, konakla bitişik köşkü, kendi olanakları ile yaşatmaya uğraştı.

Bibi. Y. Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar,* II, Ankara, 1989, s. 819 vd; İnal, *Türk Şairleri,* I, 521, 695; Semih Mümtaz S., *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler,* ist., ty, s. 73 vd, 108 vd; Gövsa, *Türk Meşhurları,* 21, 55, 252, 280, 344, 358, 375.

NECDET SAKAOĞLU

SAMPSON KSENONU

Ayasofya'nın(->) karşısında, Aya İrini Kilisesi'nin(->) hemen kuzeyinde olduğu tahmin edilen ünlü Bizans misafirhanesi ve hastanesi.

Bizans'ta hem hastane hem de konaklama yeri olarak işlev gören ksenonlar içinde Sampson Ksenonu özel bir öneme sahiptir. (Burası bazı kaynaklarda yalnızca konaklama yerleri için kullanılan "ksenodohion" sözcüğü ile tanımlanır.) Ksenonun kurucusu Sampson ile ilgili çeşitli rivayetler vardır. 6. yy yazarı Prokopiosün(->) aktardığına göre, Sampson 6. yy'dan önce yaşamış bir hayırsever halk hekimi olup evini ağır hastalara ve yabancılara tahsis etmişti. Sampson amansız bir hastalıktan mustarip olan I. İustinianos'u tedavi ettikten sonra, imparator burayı yeniden ve daha geniş olarak inşa ettirdi ve Sampsonün adını verdi. Yine aynı yazar, hastanenin, 532'de, Nika Ayaklanması(->) sırasında Konstantinopolis'in diğer yapıları gibi tümüyle yıkıldığını, fakat İustinianos'un cömert bir bağışıyla yeniden onarıldığını kaydeder.

Dinsel kaynaklara göre Sampson, I. Constantinus(->) soyundan gelmekteydi ve 536-552 arasında Patrik Menasin koruyuculuğu altında Ayasofya'da rahip olarak çalışmıştı. İmparatorun hastalığını sağaltmasıyla ilgili rivayet ise aynen tekrarlanmıştır. 11. yy'da, Ayios Simeón Metafrastes, bu iki efsaneyi birleştirmiş ve Sampson'un Menas'la birlikte çalışmış hayırsever bir hekim olup İustinianos'un genital ve üriner rahatsızlıklarım tedavi ettiği için adına bir hastane yaptırıldığını söylemiştir. Bu öykü, 14. yy yazarı Pseudo-Kodinos(->) tarafından da tekrarlanmıştır.

Bu öyküler arasında en inandırıcısı Prokopios'unkidir. Patrik Menas ise, Sampson Ksenonu'nun 536'da yöneticisidir. Yazmalarda 537'de yönetici olarak Eugenios adlı biri zikredilir. Sampson Ksenonu 563'te, Aya İrini'nin narteksi ile birlikte yemden yanmış ve tekrar inşa edilmişti. Ayasofya'ya ait bir belgeye göre hastane 9. yy'da varlığmı kommaktaydı. VII. Konstantinos(->) döneminde (913-959) bu kuruluşun yöneticisinin paskalyadan önceki pazarları yapılan ayinlerde önemli bir mevki işgal ettiği görülür. 1200'de Konstantinopolis'i ziyaret eden Rus seyyah Novgorodlu Anton. Sampson'un asası ve pelerininin hastanede saklandığını söyler. 1204'te Konstantinopolis Latinler tarafından işgal edildiğinde, Sampson Ksenonu Tapmak şövalyelerinin (St. Jean şövalyeleri) eline geçmişti. 13- yy'da hastanenin ve kurucusunun ünü öylesine büyüktü ki, şair Manuel Files, VIII. Mihael'in(-0(hd 1261-1282) yoksullara ve hastalara karşı cömert bağışlarda bulunarak ikinci bir Sampson olmasını dileyen bir şiir ithaf etmişti.

19. yy seyyahı A. G. Paspatis(-») Sampson Ksenonu'nun VIII. Mihael zamanında, Büyük Saray surlarının tahkim edilmesi sırasında, diğer yapılarla birlikte yıkılmış olduğunu, P. R. Janin(->) ise bugünkü Soğukçeşme Sokağının altında kaldığını sandığı Sampson Ksenonu'nun 15. yyin başına kadar varlığını koruduğunu iddia eder. Burası 1584 tarihli *Hünemamede* odun deposu olarak gösterilmekte, Evliya Çelebi de bu civarda "Matbah-ı Amire'nin" odun deposunun olduğunu söylemektedir. Modern araştırmacı Mordtmann, Ayasofya'nın narteksinin uzantısı içinde ve saray surlarına bitişik, basit ve uzun yapının Sampson Ksenonu'na ait olduğu söylerken, burayı 1925'te gören E. Mamboury(->), "misafirhanenin kalıntıları büyük bir salon olup, burada sağlam ve parlatılmamış sütunlar ve üzerlerindeki kubbeler güzel bir tuğla işçiliğini göstermektedir" demektedir. Yakınlardaki bir sarnıç kalıntısının da ksenona ait olduğu tahmin edilmektedir.

6. yy'a ait *Ayios Artemios 'un Yaşamöyküsü* adlı kaynakta, gayet iyi organize edilmiş olan hastanenin göz kliniğinde yapılan bir ameliyattan söz edilirken, Herakleios(->) döneminde (610-641) yaşamış Stefanos adlı bir kilise mensubunun burada ameliyat olduğunu anlatan yazmalar vardır. Ayrıca 8. ve 9. yy'lara ait üç adet hastane muhiti, buranın önemine ait diğer kanıtlardır.

Bibi. D. J. Constantelos, *Byzantine Philanthropy and Social Welfare,* New Brunswick-New Jersey. 1968, s. 190-195; Janin, *Eglises et monastères,* 570; H. Tezcan, *Topkapı Sarayı ve Çevresinin Bizans Devri Arkeolojisi,* İst., 1989, s. 145-147; Prokopios, *De aedificiis,* Leipzig, 1963, s. 183; Mordtmann, *Esquisse,* 66; E. Mamboury, *Guide Touristique,* lst., 1925. s. 491.

AYŞE HÜR

SANAT GALERİLERİ

Her dönemde kültürel hareketlerin merkezi olma özelliğini korumuş olan İstanbul'da, resim başta olmak üzere, sanat eserlerinin toplanması ve sergilenmesi fikri II. Mahmud döneminde (1808-1839) başlayan ve Abdülmecid döneminde (1839-1861) farklı boyutlar kazanan yenileşme hareketleri çerçevesinde saraydan başlayarak gelişmiştir. Sanatçının eserlerini teşhir etme amacıyla açılan ilk kişisel sergi ise 20. yy'm başında gerçekleşmiştir.

Sergileme konusundaki bu gecikmenin pek çok toplumsal nedeni olmasına rağmen, küçük çapta koleksiyon merakının çok daha önce, Osmanlı padişahları ile başladığı söylenebilir. II. Mehmed'in (Fatih) İslam sanatçılarının minyatürlerinden oluşan koleksiyonu buna örnek olarak gösterilebilir.

Koleksiyonerliğin saray dışına çıkması oldukça uzun bir zaman gerektirmiş, Türkiye'de devlet denetimindeki koleksiyonların halka açılması ise ancak Cumhuriyet'ten sonra profesyonel bir boyut kazanmıştır.

İstanbul'daki saray çıkışlı sergi hareketlerinden ilki 28 Aralık 1845 tarihlidir. Hazine-i Evrak'ta rastlanan bir belgeye göre Oreker adlı Avusturya uyruklu bir ressam

Maya Sanat Galerisi'nden bir görünüm.
Nazım Timıiroğlu

Avusturya Sefareti aracılığı ile padişaha takdim edilmek üzere gönderdiği resimleri Çırağan Sarayı'nda sergilemiştir.

Bu ilk serginin ardından özellikle 1870'li yıllarda kısa aralıklarla pek çok sergi açılmış; dönemin gazetelerinde bunlarla ilgili haberlere yer verilmiş; sergiler, en azından haber olarak halka da ulaşmıştır.

19- yy'da askeri ve sivil okullarda sürdürülen resim eğitiminin dışa yansıyan göstergesi resim sergileri olmuştur. 14 Temmuz 1849 tarihli sergi, dönemin en önemli kültürel etkinliklerinden biridir. Harp Okulu'nun bir salonunda tertiplenen Harbiye ve Maçka Askeri İdadisi Resim Sergisi çok sayıda asker ressamın çalışmalarını içermekteydi. 1845 tarihli ilk resim sergisinin saray çevresiyle sınırlı olduğu düşünülürse 1849 daki sergi İstanbul'daki ilk gerçek resim sergisi sayılabilir.

1871-1873 arasında ise Darülfünun(~») binasında DarülmuallimatC-») ve inas (kız) rüştiyelerinden mezun olan öğrencilerin yazı, resim ve nakış-dikiş işlerinden meydana gelen toplu sergilerinden bahsedilebilir.

Bu eğitim kurumlarının yamsıra 1874'te "Akademie" adıyla kurulan özel bir resim akademisinden de bahsetmek mümkündür. Pek azı Türk, çoğu yabancı gençlerin devam ettiği bu atölye, ressam Guillemet tarafmdan Beyoğlu Hammalbaşı Sokağı no. 60'ta kurulmuştur. Bu özel resim akademisinin 1876 tarihli öğrenci sergisi dönemin *La Turquie* gazetesinde ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

19. yy'ın ikinci yarısından itibaren okulların açtığı sergiler ve bunların basın yoluyla gündeme getirilmesi sanat hayatına canlılık katmıştır. Bu türden faaliyetler içinde, uzun bir organizasyon sonucu 1873 ve 1875'te açılan iki önemli sergi artık bir sanat ortamının varlığına işaret etmektedir. Kolağası rütbesiyle Sultanahmet Sanat Okulu'nun resim öğretmeni olan Ahmed Ali Efendi'nin (Şeker Ahmed Paşa) büyük çabalar sarf ederek aynı okulun bir salonunda açtığı resim sergisi İstanbul'un sanat hayatı için önemli bir adımdır. Şubat 1873'te açılan sergide Ahmed Ali Efendi'nin öğrencilerinin yamsıra Saib Efendi. Mesud Bey, Ali Bey, Madam ve Mösyö Guillemet gibi çok sayıda sanatçının eserleri bulunmaktaydı. Sadrazamın, Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi'nin ve birçok yüksek rütbeli memurun sergiyi izlemek üzere gelmeleri büyük yankılar uyandırmıştı.

Bu serginin gördüğü ilginin ardından ikinci sergi için hazırlıklara başlanmıştır. 1 Temmuz 1875'te Darülfünun binasının bir salonunda Ahmed Ali Efendi'nin organizasyonu ile serginin açılışı yapılmıştır. Dönemin *La Turquie* gazetesi sergi ile ilgili ayrıntılı bilgiler içermektedir. Sergiye çok sayıda Batılı, Levanten ve azınlık sanatçıyla birlikte Ahmed Ali, Ahmed Bedri, Halil Paşa, Osman Hamdi Bey(->) ve Nuri Bey gibi sanatçılardan oluşan 30 kişilik bir kadro katılmıştır.

Şeker Ahmed Paşa'nın dikkat çeken bu önemli sergi girişimleri, sanat tartışmalarını gündeme getirmekle birlikte sanatçıları da bir araya toplamıştır. 1880'de kurulmuş olduğu tahmin edilen Elifba Kulübü de bu sanatçıların bir araya gelebileceği bir lokal ihtiyacı ile oluşmuş olmalıdır. Mavrokordato isimli bir Rumun İstanbul'daki İngiliz kolonisinin yardımlarıyla oluşturduğu ve daha çok azınlık ve yabancıların devam ettiği bu kulüp, açtığı sergilerle de sanat hayatına büyük katkılarda bulunmuştur.

Kulübün tertiplediği ilk sergi Eylül 1880'de Tarabya Rum Kız Okulu'nda gerçekleşmiştir. Sergiye Osman Hamdi. Prenses Nazlı Hanım, suluboya ressamı A. Preziosi(->) ve oğlu Farnetti, mimar Vallaury gibi dönemin tanınmış isimleri katılmıştır.

8 Nisan 1881 tarihli ikinci sergi, bk önceki sergiye göre daha merkezi bir yer olan Tepebaşı belediye binası içindeki köşkte düzenlenmiştir. Sergiye Osman Hamdi, Ahmed Ali. Süleyman Seyyid, Mahmud ve çok sayıda gayrimüslim sanatçı katılmıştır.

1882 ve 1883'te İstanbul'da açılan birkaç önemli resim sergisi daha vardır. Carmona'nın (Caruana) resim sergisi ile İtalyanların Beyoğlu'ndaki Büyük Lüksemburg Oteli'nin karşısında açılan balmumu heykeller sergisi bunlar arasındadır. Abdülaziz (1861-1876) ve II. Abdülhamid dönemlerinde (1876-1909) İstanbul'un tanınmış fotoğrafçıları olan Abdullah Biraderlerine) fotoğrafhanesi ise Osman Hamdi ya da Sarkis Dranyan gibi ünlü sanatçıların tablolarının sergilendiği bir mekân olması açısından oldukça önemlidir.

1883'te Sanayi-i Nefise Mektebi'nin(-*) kurulmasından sonra, İstanbul'da uzun yıllar tekrarlanarak devamlılığını koruyacak sergiler de açılmaya başlamıştır. Öğrenci eserlerinden meydana gelen geleneksel yıl sonu sergilerinin 1885'ten itibaren her yıl düzenli olarak yapıldığı, dönemin gazete ve dergilerinden öğrenilmektedir.

1900'de, İstanbul'da resim sergileri açısından en önemli adım, Şeker Ahmed Paşa'nın Pera Palas Salonu'nda açtığı ilk kişisel sergi ile gerçekleşmiştir.

İstanbul'da sanatçıların bir araya gelerek bir lokal kurma çabaları 1880'de Elifba Kulübü ile başlamış; ancak bu kulüp kısa bir süre sonra kapanmıştır. Mimar Alexandre Vallaury ve İstanbul'da yayımlanan *Stamboul* gazetesinin müdürü Regis Delbeuf un çabalarıyla böyle bir lokalin kurulması fikri 1900'de yeniden gündeme gelmiştir. Sanatçıların bir araya gelmelerini sağlayacak bu mekâna "İstanbul'un İlk Salonu" adı verilmiştir. Kurumun mensupları 1901'de Beyoğlu'nda Passage Oriental'de (Şark Pasajı) bir resim ve heykel sergisi açmışlardır. Sergide Osman Hamdi Bey, Ahmed Ali Paşa, Halil Paşa gibi Türk ressamlarının eserlerinin yamsıra, dönemin tanınmış isimleri olan Zonaro, Leonardo de Mango gibi sanatçıların eserleri de bulunmaktaydı. Aynı kurum 1902 ve 1903'te de sergiler düzenlemiştir.

Sanatçıların bir araya gelmeleri salon sergilerinden sonra daha kurumsal bir boyut kazanmıştır. 1908'de Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nin kurulması, uzun yıllar etkin olan Galatasaray Sergileri'nin de bir başlangıcını oluşturmuştur. 1914'te, Avrupa'dan yurda dönen sanatçılardan Hüseyin Avni Lifij başta olmak üzere, Ruhi Arel, Sami Yetik, Namık İsmail, Feyhaman Duran, Hikmet Onat ve Şevket Dağ'm destekleriyle güçlenen cemiyet, 1916'da 1. Galatasaray Resim Sergisi'ni açmıştır. 1916-1952 arasında 36 yıllık bir süre boyunca Galatasaray Lisesi'nde düzenlenen bu sergiler, Galatasaray Sergileri olarak bilinmektedir. Bu sergilerin organizasyonunu, 1916-1921 arasında Osmanlı Ressamlar Cemiyeti, 1921-1926 arasında Türk Sanayi-i Nefise Birliği. 1929'dan sonra da Güzel Sanatlar Birliği adını alan topluluk üstlenmiştir.

I. Dünya Savaşı sırasında İstanbul'da Şişli semtinde savaş resimleri yapmak üzere bir atölyenin kurulması, yeni ve farklı boyutta bir serginin de habercisi olmuştur. 1918'de aynı tema etrafında toplanan resimlerle oluşturulmuş olan bu sergi önce Galatasaraylılar Yurdu'nda daha sona ise Viyana ve Berlin'de sergilenmiştir.

Cumhuriyetin kurulmasından sonra, yenilenen kurumlarla birlikte, sanat hayatı da yeni bir sürece girmiştir. Başlangıçta İstanbul'da yoğunlaşan sanat hareketleri, resim ve sanat sergileri, siyasi merkez olan Ankara'ya kaymaya başlamıştır.

Cumhuriyetin kuruluş yıllarında, yurtdışı eğitiminden dönen bir grup sanatçı tarafından Güzel Sanatlar Birliği'ne aiterna-

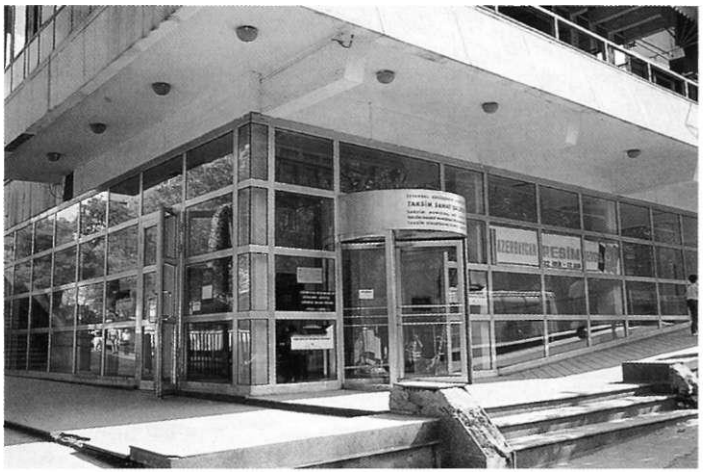

Taksim Sanat Galerisi
Ertan Uca, 1994/ TETTV Arşivi

tif olarak 1929'da Ankara Etnografya Müzesinde ve İstanbul Cağaloğlu Türk Ocağında sergiler düzenlenmiştir. I. Genç Ressamlar Sergisi adı verilen bu sergiye katılan sanatçılar daha sonra Müstakil Ressamlar ve Heykeltıraşlar Birliği'ni kurmuşlardır. Bu birliğin çeşitli dönemlerde Ankara ve İstanbul'da açtığı sergiler 1940'a kadar devam etmiştir.

1932'de devlet desteği ile açılması öngörülen halkevlerinde başta İstanbul ve Ankara olmak üzere yurdun çeşitli köşelerinde sergiler düzenlenmiştir. 1933'te Cumhuriyet'in 10. yıldönümü programı içinde yer alan ve Milli Mücadele konulu resimleri içeren İnkılap Sergisi ve 1939'da ilki İstanbul'da açılan Devlet Resim ve Heykel Sergisi de devlet desteği ile açılan sergisi arasındadır.

Başlangıçta İstanbul Galatasaray Lisesi, Güzel Sanatlar Akademisi, konsolosluk binaları, halkevleri gibi kamu binalarında sürdürülen sergilerle birlikte 1950'li yıllardan itibaren özel sergi mekânları olan galeriler de sanat hayatındaki yerini almaya başlamıştır.

Ülkemizde sanatın yaygınlaşmasında ve sanat piyasasının oluşmasında önemli bir rol üstlenmiş olan sanat galerilerinin ilki, 1947'de seramik sanatçısı İsmail Hakkı Oygar tarafından Beyoğlu'nda açılmış, dönemin önemli sanatçıları olan Feyhaman Duran, Hale Asaf, Namık İsmail gibi sanatçıların eserleri sergilenmiş, ancak galeri bir yıl sonra kapanmıştır.

1950'de Adalet Cimcozün girişimi ile İstanbul'un sanat hayatında önemli bir yeri olan Maya Sanat Galerisi açılmıştır. Resim ve heykel sergilerinin yanısıra seramik, fotoğraf ve karikatür sergileri de açan galeri, varlığını 1955'e kadar sürdürebilmiştir.

Ülkemizdeki profesyonel galericilik anlayışında önemli bir rol oynamış olan Maya Sanat Galerisi'nin ardından 1969-1971 arasında özel sanat galerileri açma girişimleri olmuştur.

Mefkure Şerbetçi'nin kurduğu Galeri 1, Fethi Karakaş'ın kurduğu Küçük Galeri, İstanbul'un bu dönemdeki önemli galerilerinden bazılarıdır. Tüm bu özel galerilerin dışında 1970'lerin ortalarından itibaren Darüşşafaka'ya ait Darüşşafaka Galerisi, devlet ve şehir galerileri, bankaların, büyük şirketlerin açtıkları galeriler İstanbul'un sergi mekânları olmuştur. Ayrıca ilki 1987'de yapılan, sonuncusu 1992'de bir çağdaş sanat müzesine dönüştürülen Feshane'de 1992 Ekim-Kasım aylarında gerçekleştirilen İstanbul bienalleri de unutulmamalıdır.

1980, özellikle de 1990 sonrası, İstanbul'da sanat sergileri ve sanat galerileri açısından bir yükseliş dönemidir. Çeşitli müze, galeri vb salonlarda dönem dönem özel konulara veya sanatçılara ayrılmış sergiler dışında çok sayıda sanat galerisinde çeşitli resim, heykel vb plastik sanat sergileri açılmakta; ayrıca sanat galerileri geçmiş dönemlere oranla çok daha canlı bir sanat piyasasının oluşmasına yardımcı olmuştur.

Uluslararası Plastik Sanatlar Derneği'nin 1994 Plastik Sanatlar Raporuna göre, üç büyük kentteki sanat galerilerinin sergileme mekânlarının üçte ikisi İstanbul'da bulunmaktadır. Rapora göre toplam 195 sanat galerisinin 114'ü gerçek veya tüzel kişilere, 26'sı ise banka galerilerine aittir. Dağılımda yer alan diğer galeriler ise devlete, belediyelere ve çeşitli kurumlara bağlıdır.

İstanbul'daki mevcut sanat galerileri arasında Ak Sanat Resim Galerisi (Beyoğlu), Yapı Kredi Beyoğlu Sanat Galerisi, Beyoğlu Belediyesi Sanat Galerisi, İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Galerisi (Beyoğlu), Taksim Sanat Galerisi, Vakko Sanat Galerisi (Beyoğlu), ART Galery (Teşvikiye), Artisan Sanat Galerisi (Nişantaşı), Atatürk Kitaplığı Sanat Galerisi (Taksim), Atatürk Kültür Merkezi Sanat Galerisi (Taksim), Emlak Bankası Sanat Galerisi (Tünel) vb açılan sergiler ve sergilenen sanat ürünleriyle dikkati çekenlerdir. Çoğu Beyoğlu ve Nişantaşı çevresinde toplanan bu sanat galerileri dışında çeşitli kuruluşların ve özel kişilerin açtıkları sanat galerileri İstanbul'un çeşitli yerlerine dağılmış bulunmaktadır.

Bibi. M. Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdı,* İst., 1971; ay, "Türkiye'de tik Resim Sergisi", *Osman Hamdı Bey Kongresi Bildirileri, 2-5Ekim 1990,* İst., 1992, s. 43-52; P. Tuğlacı, *Ayvazovski Türkiye'de,* İst., 1983; S. Tansuğ, *Çağdaş Türk Sanatı,* ist., 1986; UNESCO AIAP Ulusal Komitesi Uluslararası Plastik Sanatlar Derneği, *1994 Plastik Sanatlar Raporu.*

FATMA M. TEPECİ

SANAYİ

Kol gücüne dayanan, lonca veya benzeri geleneksel yapılar içinde örgütlenmiş küçük çaplı zanaat üretiminden; inorganik enerji kullanan büyük imalathane ve fabrikalarda, geniş ölçekli üretime geçiş anlamındaki sanayinin ilk adımları İstanbul'da 1830-1840'larda atılmıştır. Daha önce, 15. yy'm ikinci yarısından itibaren, kentte lonca ve gediklerde örgütlenmiş yoğun bir üretimin varlığı bilinmekle birlikte, 18. yy'ın ortalarına gelene kadar, en geniş anlamıyla bile olsa, çağdaş bir sanayi gelişmesinden söz etmek mümkün değildir.

Osmanlı Döneminde İstanbul'da Sanayi

Fethin hemen ardından tersanelerin kuruluşu ve Gelibolu'daki tersanenin İstanbul'a taşınması (bak. Tersane-i Âmire); Zeytinburnu çevresindeki debbağhaneler (bak. dericilik); 17. yy'da Haliç ve Boğaziçi sahilleri başta gelmek üzere çeşitli yerlerde varlığı bilinen kâğıt değirmenleri, dökümhaneler, baruthaneler, tuğla ve seramik işlikleri, iplik büküm ve dokuma tezgâhları vb; 18. yy'ın sonlarına kadar sanayi öncesi üretimin ana kollarını oluşturmuştur.

III. Selim döneminde (1789-1807), bir ölçüde padişahın kişiliğine de bağlanan yenileşme adımlarının parçası olan ordunun yenilenmesi ve teçhizi doğrultusunda İstanbul'da kurulan birkaç büyük imalathane ve fabrika, sanayinin ilk habercileri sayılabilir. Daha önce eski bir dökümhanenin, ilk tophanenin bulunduğu yerde 1790'larm ortalarında inşa edilen ve üretime geçen Tophane, Tersane-i Âmire'nin aynı tarihlerde genişletilip yenilenmesi, 1790'da Baron de Tott'a Hasköy'de kurdurulan top dökümhanesi, Bakırköy'deki baruthane, 1795'te kurulan Azatlı Baruthanesi, Levent Çiftliği, Dolmabahçe ve Fener'de kurulan tüfek atölyeleri, Üsküdar Selimiye'deki o zamanlar 1500 işçinin çalıştığı nakledilen iplik ve ipek fabrikası, Beykoz'daki ve Kâğıthane'deki yeni kâğıt değirmenleri, İncirköy'deki cam ve porselen imalathanesi bu kuruluşların en önemlileridir.

Bu kuruluşların hemen hemen tümü ordu ihtiyaçlarına yönelik ve askeri amaçlıydı. Daha sonra, 19- yy'ın yarısına doğru gelişecek sanayinin de ilk planda ordunun ve askeriyenin ihtiyaçlarını göz önünde bulundurduğu bilinmektedir. Beykoz'da 1813'te varlığı bilinen tabakhanenin 1840larda buhar gücüyle teçhiz edilip genişletilmesi, böylece Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası'nın(->) temellerinin atılması; yine 1830'da Tophane fabrikalarına ve Dolmabahçe'deki tüfek fabrikasına buharlı makineler konması; Feshane'nin(-0 kurulup 1840larda bir dokuma fabrikasına dönüşmesi; Küçükçekmece civarında II.

Tablo I
İstanbul'da Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan Yararlanan Kuruluşların Türkiye İçindeki Konumları

Sektörler	*İşyeri*		*Çalışan*		*Katma Değer*	
	Sayısı	*Yüzde*	*Sayısı*	*Yüzde*	*Bin TL*	*Yüzde*
Tarıma dayalı sanayi	*99*	15,2	4.166	22,8	16.070	52,7
Dokuma sanayii	*I'O*	48,4	6.533	40,7	4.107	45,6
Ağaç ürünleri sanayii	41	30,6	501	İ4.0	300	10,1
Kâğıt ve basım sanayii	25	61,0	936	69,6	831	82,0
Maden işleme sanayii	57	67,0	1.567	70,0	1.240	80,3
Taş ve toprağa dayalı sanayi	15	48,5	" 2	41,5	2.131	69,1
Kimya sanayii	30	39,5	399	27,0	1.105	54,6
Diğer sanayi dalları	7	14,6	75	5,5	514	15,3
Toplam	444	31,3	14.949	32,4	26.298	41,3

S A N A Y İ S E R G İ L E R İ

Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde sanayiye verilen önem zaman zaman yabancı ülkelerde düzenlenen sanayi sergilerine katılarak ve Türkiye'de de bu türden sergiler düzenleyerek gösterilmiştir. Gelişmiş sanayiye sahip ülkeler 19. yy'm ortalarından itibaren yaygınlaşan sanayi sergilerine ürünlerine pazar bulmak için katılırken, Osmanlı Devleti'nin amacı daha çok ülkenin tanıtımını yapmak, ülke içinde de sanayiyi özendirmek olmuştur.

Osmanlı döneminde katılman ilk uluslararası sergi, Avrupa'da da ilk sayılan 1851 Londra sergisidir. 1853'te New York'ta açılan sergiye mesafe uzaklığı yüzünden katılınmamış, 1855'te Paris'te açılan uluslararası sergi Osmanlı döneminde katılınan ikinci sergi olmuştur. Bu sergiye İstanbul başta olmak üzere imparatorluğun çeşitli bölgelerinden 2.000 farklı mamul gönderilmiştir. 1862de Londra'da düzenlenen II. Londra Uluslararası Sergisi'nde Osmanlı Devleti yine temsil edilmiş ve 787 üreticinin ürünleri 25 pavyonda sergilenmiştir.

İstanbul'da açılan ve kendi türünde ilk olan sanayi sergisi 1863'teki Sergi-i Umumi-i Osmani'dir(-0. Sultanahmet'te özel olarak sergi için inşa edilen pavyonlarda açılan sergide tarım ürünleri yanmda dokuma, deri, cam vb geleneksel sanayi ürünlerine de yer verilmiş, sergi İstanbul halkının da ilgisini çekmiştir.

Cumhuriyet döneminde İstanbul'da Spor ve Sergi Sarayı'nın 1949'daki açılışı sanayi ürünlerinin de çeşitli pavyonlarda sunulduğu bir sergiyle olmuş; bu türden sergiler daha sonraki yıllarda da tekrarlanmıştır. 1958'de, 1 Ekim-31 Ekim arasında Spor ve Sergi Sarayı'nda açılan Türkiye Milli Sanayi Sergisi. Cumhuriyet döneminde İstanbul'da gerçekleştirilen ilk kapsamlı sanayi sergisidir. 70.000 rrf'lik bir alanda özel ve devlet sektörlerinin imalat sanayii ürünleri, gıda, içki, tütün, mensucat (tekstil), giyim eşyası, kereste mamulleri, mobilya ve mefruşat, selüloz ve kâğıt, matbaacılık ve neşriyat, deri ve deri mamulleri, kauçuk, kimyevi maddeler, madenkömürü ve petrol ürünleri, taş-toprak-cam-çini mamulleri, maden izabesi ve madeni kaba mamuller, madeni eşya, makine, elektrik makineleri, nakil vasıtaları, diğer sanayi kolları diye ayrılarak ve bunlara maden, enerji, PTT, münakale, turizm işletme ve hizmetleri de eklenerek sergilenmiştir. 1958'de İstanbul'da gerçekleştirilen Türkiye Milli Sanayi Sergisi bir yönüyle Demokrat Parti iktidarının propagandası ve tanıtım niteliği de taşımıştır.

Tanıtım ve propaganda amacını aşarak sanayi ürünlerine pazar sağlamayı hedefleyen sanayi sergileri İstanbul'da 1980 sonrasında yaygınlaşmış; çeşidi kuruluşlar belli sanayi dallarını kapsayan sergiler düzenlemeyi gelenek haline getirmişlerdir. Günümüzde İstanbul'un çeşitli bölgelerinde çok sayıdaki sergi mekânında düzenlenen bu türden sergiler dışında, Tepebaşında İstanbul Sergi Sarayındaki sanayi konulu sergiler en önemliler arasında yer almaktadır.

İSTANBUL

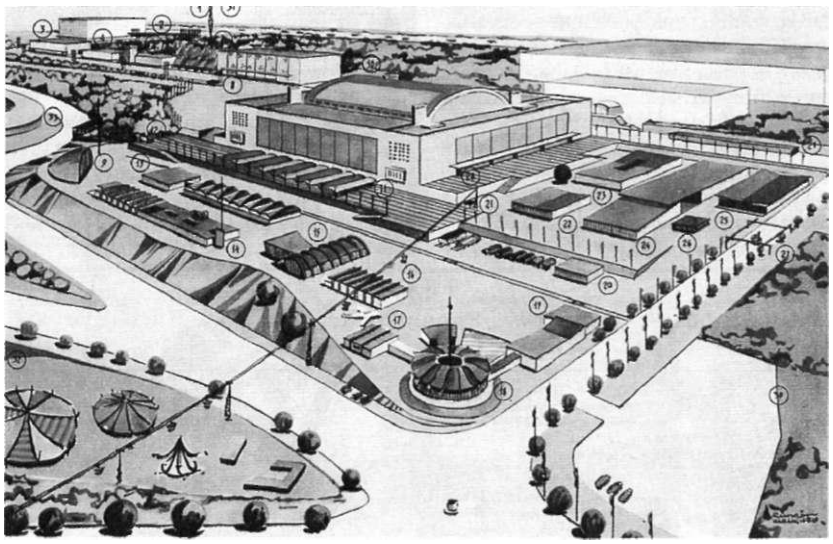

1958'de düzenlenen Türkiye Milli Sanayi Sergisi:
1. Sergi amblemi ve 1 no'lu giriş, 2. Danışma bürosu ve otopark. 3. Maden pavyonu. 4. Enerii pavyonu, 5. PTT pavyonu, 6. Sinema ve televizyon, 7. Mensucat sanayii pavyonu. 8. Danışma bürosu. 9 Elektrik makineleri pavyonu, 10. Sergi Sarayı, 11. Lokanta ve gazino, 12. Turizm pavyonları, 13. Madeni eşya sanayii pavyonu, 14. İzabe ve madeni kaba mamuller sanayii pavyonu, 15. Makine sanayii pavyonu. 16. Demiiyoilan pavyonu, 17. Havayoilan pavyonu. 18-19. Denizyolları. 20. Kara nakil vasıtası pavyonu. 21. Teleferik, 22-23. Taş, toprak, cam mamulleri sanayii pavyonu, 24. Selüloz, kâğıt ve matbaacılık sanayii pavyonu, 25. Kereste sanayii pavyonu, 26. Danışma bürosu, 27. 2 nolu giriş, 28. Muhtelif sanayii pavyonu, 29. Yiyecek ve hatıra eşyası standlan, 30-31. Otopark, 32. Lunapark. 33- Açıkhava Tiyatrosu
N. Akbayar koleksiyonu

Mahmud döneminde (1808-1839) kurdurulan ve su değirmenine bağlı olarak su gücüyle çalışan büyük bir baruthane, 1844'te Beşiktaş'ta kurulan kısa ömürlü dökümhane vb sivil iç pazarlara yönelmeyen, devletin (ordunun) ihtiyaçlarını hedefleyen sanayi kuruluşlarıydı.

1840'larda, Osmanlı sanayii *ve* onun kalbinin attığı merkez olan İstanbul, dönemin koşullarının ve Osmanlı Devleti'nin yapısının elverdiği çerçevede bir sanayileşme çabası içinde görülmektedir. Kentin batısında, Marmara Denizi sahili boyunca Küçükçekmece'ye doğru uzanan geniş bir alanda, çoğu bir süre sonra kapanan, oldukça fazla sayıda fabrika, imalathane ve tarımsal tesisin kuruluşu 1842'ye rastlar. 1840'larm başlarında, o dönemde İstanbul'da devletin sanayi atılımının rnimarı ve yürütücüsü olarak görülen Dadyan ailesi'nden(-») Hovhannes Dadyan'ın Zeytinburnu'ndaki. "Grande Fabrique" adıyla bilinen izabe ve makine imalathanesinde çelik raydan kilide, sapandan usturaya çeşitli dövme ve dökme parçalar, makine aksamı üretiliyor; aynı komplekse dahil başka bir bölümde de kumaş ve pamuklu çorap dokunuyordu. Bakırköy civarında, aynı dönemde Hovhannes Dadyan'ın sonradan Basmahane diye tanınan çuhahanesi açılmıştı (bak. Bakırköy Pamuklu Sanayi İşletmesi). Ayrıca bir demir döküm atölyesi, bir küçük tersane, baruthane ve fişekhane vardı. Yedikule'de bir tuzla, Küçükçekmece yakınında iki baruthane yöredeki diğer önemli tesislerdi. Hereke'deki pamuk ipliği ve ipek dokuma fabrikası, İzmit'teki kâğıt ve yünlü dokuma fabrikası, Beşiktaş demir-döküm fabrikası; ayrıca Beykoz'daki tabakhane ve kundura fabrikasının genişletilip modernleştirilmesi, aynı şekilde Feshane'nin yeni makinelerle donatılıp dokuma bölümüyle genişletilmesi bu döneme rastlar. 1850lerden sonra 1880lere gelene kadar, Kırım Savaşı vb yenilgilerin, ekonominin giderek kötüleşmesi ve maliyenin iflasının etkisiyle, sanayi kuruluşlarında 1840'larda gözlenen gelişme ve çabaların durduğu görülür. 1860larda İstanbul'da buhar gücü kullanan biri Üsküdar-Paşalimanı, biri Göksu, ikisi Unkapanı, biri Ayvansaray, biri de Kasımpaşa Tersanesi'nde bulunan 6 değirmen, daha öncekilere ek olarak kayda değer tesislerdir.

1855 Paris Sergisi'nde teşhir edilen Osmanlı sanayi ürünleri, bu ürünlerin hemen hemen tümünün İstanbul'daki fabrika ve işyerlerinde üretildiği düşünülürse, 19. yy'm ortalarında İstanbul imalat sanayii konusunda bir fikir vermektedir. Bu sergide Feshane ve Hereke fabrikalarının kumaş dokuma ve ipliklerinin yanısıra Beykoz fabrikasında üretilmiş askeri kundura, fişeklik, palaska, çizmeler; Tophane fabrikasında imal edilmiş tüfek, tabanca, mermiler; Zeytinburnu ve Bakırköy fabrikalarında üretilmiş pamuklular, emprimeler, kaliko, alacabez, yün ve fildekos çoraplar, Beykoz İncirköy (Paşabahçe Cam) fabrikası ürünü olan cam, fincan, bardak vb sergilenmişti.

1884'te Paşabahçe'de kurulan cam fabrikası, 1886'da kurulan özel sermayeli bir tekstil fabrikası; başarılı olamayan Beykoz mum fabrikası (1894), Küçükçekmece kibrit fabrikası (1897), Paşabahçe Tekel İçki Fabrikasının(->) öncüsü sayılabilecek bir rakı (içki) fabrikası, Bomonti Bira Fabrikası(->) vb yanında; Haliç tersaneleri ve Cibali Tütün Fabrikası(->) 20. yy'ın başına kadar kentin en önemli sanayi kuruluşlarıydı.

I. Dünya Savaşı başlarken İstanbul, o zamanki sınırları içinde Osmanlı ülkesinin toplam sanayiinin yarısından daha fazlasını barındırmaktaydı. 1915'te yapılmış, oldukça yetersiz ve güvenilirlik oranı düşük bir sayımın yine de bir fikir verebilecek sonuçlarına göre, belli bir büyüklükte ve görece önemli 282 sanayi kuruluşunun 155'i İstanbul'daydı. Önde gelen sanayi dalı olduğu anlaşılan gıda sanayiinde 75 işletmenin 45'i, toprak sanayiinde 21 kuruluşun 20'si, deri sanayiinde 13 kuruluşun 11'i, ağaç mamullerinde 24 kuruluşun 15'i, kimya-ilaç sanayiinde 13 kuruluşun 51, kâğıt ve basın dalında 55 kuruluşun 44'ü İstanbul'daydı. Dokumada ise, büyük ve önemli kuruluşlar İstanbul'da bulunmakla birlikte, Rumeli ve Anadolu'daki 78 tekstil işletmesinden ancak 15'i İstanbul' daydı. Askeri amaçlara yönelik sanayinin ise hemen hemen tümü İstanbul'da toplanmıştı.

Cumhuriyet'e kadarki dönem boyunca, İstanbul'da sanayinin nitel ve nicel yapısı, ülkenin bütününde ekonominin ve sanayinin durumunu bütün yönleriyle yansıtıyordu. Bu, dönemine göre geri, dinamizmden yoksun, ordu ve devlet ihtiyaçlarının öne çıktığı, tümüyle bağımlı, imalat sanayii dalında özellikle zayıf ve yetersiz bir yapıydı. Batıda sanayi devriminin çoktan gerçekleştirildiği bir çağda hiçbir rekabet gücüne sahip olmayan Osmanlı (İstanbul) sanayiinin bu yetersizliği Cumhuriyetin kurulduğu dönemlerde, kentte (örneğin enerji, ulaşım ve haberleşmede olduğu gibi) yeni atılımlara temel sağlayabilecek hazır bir sanayi altyapı birikiminin bulunmamasına da yol açtı. Batı sanayi ürünlerinin gümrük sınırı tanımayan rekabeti ise geleneksel sanayi üretimini bütünüyle çökertti. I. Dünya Savaşı sanayinin çöküşünü veya geriliğini büsbütün perçinledi.

Cumhuriyet'in Kuruluşundan 1950'lere Kadar İstanbul'da Sanayi

Cumhuriyet'in ilk yıllarında İstanbul, ekonomik açıdan daha önceki dönemlerde de olduğu gibi ticaret ağırlıklı bir kent olmayı sürdürdü. 1930'lara kadar İstanbul'da var olan ve çoğunluğu yabancı sermayenin İstanbul'da yoğunlaşmış ticaret sermayesi ile doğrudan veya örtülü ortaklığına dayanan hafif sanayi kuruluşları, ithalatı azaltıcı veya önleyici değil, tamamlayıcı bir yapıya sahipti. Yerli sanayi henüz korumadan yoksundu. En yüksek kâr sağlayan ticaret, zaten çelimsiz olan sermayenin yöneldiği başlıca alandı. Sanayiye yatırım yapmanın çekiciliği yoktu. "Osmanlı burjuvazisi" denebilecek küçük bir zümre, geleneksel olarak, sanayi alanında değil, dışa bağımlı ticaret alanında gelişmişti. "Milli" sayılabilecek özelliklerden yoksundu; çok büyük ölçüde gayrimüslimlerden oluşuyordu. Cumhuriyet öncesinden devralınan böyle bir ekonomik-toplumsal yapı, sanayinin hızlı gelişmesine olanak vermiyordu. Öte yandan 1914-1922 arasındaki savaş yılları ve Kurtuluş Savaşını izleyen siyasal gelişmeler İstanbul'un ekonomik yönden ülkenin bütünüyle olan tarihsel kopukluğunu olumlu yönde etkilemiş, bir ulusal pazar bütünleşmesinin koşullarını hazırlamıştı. Yine savaş yıllarında, İstanbLiİLin Müslüman ticaret burjuvazisi hem ekonomik hem de siyasal güç kazanmıştı. İşte bu kesim, 1923-1929 arasında, özellikle İstanbul'da kurulan, devletin tekel imtiyazına sahip olduğu kimi alanlarda, devlet adına işletme hakkına sahip özel şirketler aracılığıyla, kibrit, çakmak, ispirto, alkollü içkiler, barut ve patlayıcı maddeler, liman işletmeleri, akaryakıt ithali vb'de küçük de olsa bir sermaye birikimi sağladı.

1927 Sanayi Sayımı'nın verilerine göre Türkiye'deki toplam 65.245 işyerinin 8.636'sı (yüzde 13); bu işyerlerinde çalışan toplam 256.855 işçinin 42.582'si (yüzde 16,5) İstanbul'daydı. Dokuma, tütün, kâğıtçılık, metalürji başta olmak üzere, İstanbul büyük işletmelerin en fazla bulunduğu kent niteliğindeydi. 1927'de, bütün Türkiye'de 20'den fazla işçi çalıştıran 212 dokuma atölyesi ve fabrikasının 62'si; metal ve makine dalmdaki en büyük 53 işyerinin 20'si; kâğıt ve kâğıt ürünleri dalındaki büyük 33 işyerinin 2Ti İstanbul'daydı. Yine de bu dönemde İstanbul'da sanayi, tarıma dayalı sanayide yüzde 87, dokumada hemen hemen yüzde 79, kimya ve ilaçta yüzde 72'nin üzerinde, küçük işyerlerinde yoğunlaşmıştı.

1929 dünya ekonomik bunalımının da etkisiyle 1930'lardan sonra uygulanmaya başlanan korumacı ve devletçi ekonomi politikası, bütün Türkiye ekonomisi gibi İstanbul sanayiinin yapısını da etkiledi. Devlet eliyle milli sanayileşme dönemine, İstanbul cılız bir sanayi altyapısı ve birikimiyle giriyordu. Sanayi yatırımlarının, planlı bir şekilde ve çok büyük ölçüde devlet tarafından gerçekleştirildiği bu dönemde, ithal ikameci bir ekonomi ve sanayi politikası izlenirken, devlet eliyle yaratılan sanayiden aslan payını alan, bu defa İstanbul olmadı. 1934'ten itibaren yürürlüğe giren I. Beş Yıllık Sanayi Plam'nda İstanbul'da büyük yatırım projeleri önde gelmiyor, aksi-

İSO'ya Bağlı Kuruluşların Yarattığı Katma Değerin İlçeler İtibariyle Dağılımı, 1989

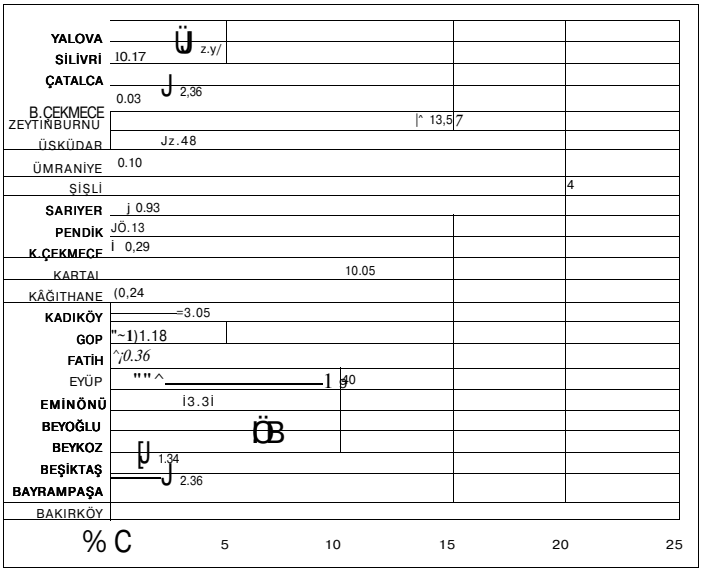

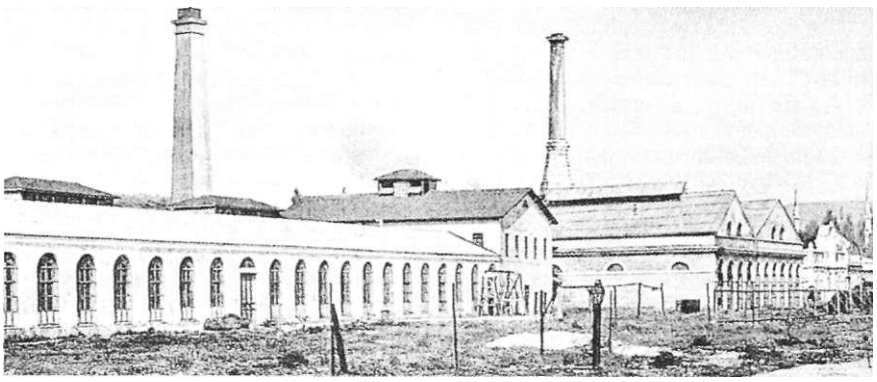

İstanbulün en eski sanayi kuruluşlarından Feshane'nin 19. yy'[m] sonlarındaki görünümü.
Serveî-i Fünun, **4 Mayıs 1892**

Tablo H
İstanbul'da Küçük Sanayi Sitelerinde İşyerlerinin Ana Sektörlere Göre İlçelere Dağılımı (1993)

İlçenin Adı	*Oto Tamircisi*	*Soğuk Demirci*	*Tornacı*	*Zirai Alet İmalatçısı*	*Marangoz*	*Sobacı*	*Ayakkabı İmalatçısı*	*Mobilyacı*
11 toplamı	5.053	2.229	1.786	25	1.745	232	5.306	1.413
Adalar								
Avcılar	55	25	16					25
Bağcılar	107	70	50					30
Bahçelievler	50		215		85		495	55
Bakırköy	18				15			54
Bayrampaşa	56	140	255	6	174			20
Beşiktaş		15	5					10
Beyoğlu	-t50		279	2				57
Beykoz	8	11	3		7		3	15
B.Çekmece	25	5	4	3	25			17
Çatalca	6	5	3	3	15	2	3	15
Eyüp	55	15	11	1	352			154
Eminönü		5			18	222	4.571	11
Fatih	357	15	30	2	4			25
G.O.Paşa	130	180	125	4	251	8	172	33
Güngören	527	105	152		145		45	50
Kadıköy	516	12	52		50			59
Kartal	57	15	22		15			19
K.Çekmece	141	1.104	55		10 ı		12	34
Kâğıthane	145	55	45		155			140
Maltepe	85	25	20		70		5	60
Pendik	45	16	8		12			20
Sarıyer	549	5	53					5
Silivri	29	16	19	2	15			8
Sultanbeyli	12	55	15		3			1
Şüe	5	4	1	1	s			3
Şişli	9-5	35	44		52			49
Tuzla	4	12	17					5
Üsküdar	8	2	1		9			15
Ümraniye	250	165	263		115			358
Yalova	15	12	8	1	16			18
Zeytinburnu	373	105	15		30			48

Kaynak: ti Sana;t ve Ticaret Müdürlüğü. Küçük Sanayi Sitesi Yapı Kooperatifi Birlikleri.

ne geçmiş kötü deneylerin ve milli pazarın oluşmasının etkileriyle temel sanayinin Türkiye'nin çeşitli yörelerine dağıtılması öngörülüyordu.

1930-1939 arasında, sabit fiyatlarla sanayinin büyüme hızı yıllık ortalama yüzde 11,6 iken, bu ortalamanın İstanbul'un sanayi üretiminde biraz daha düşük kaldığı hesaplanmaktadır. Buna karşılık Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan, yani belli bir büyüklükte ve belli bir teknolojik düzeyde olan 1.417 kuruluştan 444'ü (yüzde 31,3) buralarda çalışan toplam 55.320 işçiden 14.949'u (yüzde 27) İstanbul'daydı. Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan bu kuruluşlarda yaratılan toplam katma değerde İstanbul'un payı, yüzde 41'den fazlaydı ve diğer kuruluşlar arasında İstanbul, ileri teknoloji kullanan ve emek verimliliğinin Türkiye ortalamasının üstünde olduğu bir kent niteliğine sahipti.

1932'de istanbul'daki Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan 444 işletmenin 170'i dokuma sanayiinde, 99'u tarıma dayalı sanayide, 57'si maden işleme sanayiinde, 41'i ağaç ürünleri sanayiinde, 30'ü kimya sanayiindeydi. Maden işleme sanayiinin yüzde 67'si, kâğıt ve basım sanayiinin yüzde 6l'i, dokumanın yüzde 48,4 u, kimya sanayiinin yüzde 39,5'i İstanbul'da toplanmıştı. Gıda, içki, tütün, deri vb'yi de içeren tarıma dayalı sanayide çalışanların yüzde 22'si İstanbul'daydı ve bu dalda yaratılan katma değerin yüzde 52.7'si İstanbul'da gerçekleştiriliyordu. Tarıma dayalı sanayide önde gelen dal, 31 işletme ve toplam çalışanların yüzde 48,6'sıyla dericilikti (Tablo I).

1910'larda ve 1926-1930 döneminde İzmit-Eskihisar'da, Danca'da. Bakırköy'de, Zeytinburnu'nda, Kartal'da (Yunus Çimento) kurulan çimento fabrikalarını da içeren taş ve toprağa dayalı sanayi sektörü de, bu alandaki tüm katma değerin yüzde 69'unun yaratıldığı İstanbul açısından önemliydi.

1930-1939 arasmda İstanbul'da sanayide görece hızlı gelişme gıda ve tekstilde gerçekleşti. Bu dallarda bir yandan devlet fabrikaları kurulurken veya mevcut işletmeler devlete geçip yeni yatırımlarla geliştirilirken (Paşabahçe Cam Fabrikası; Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası, Paşabahçe Tekel içki Fabrikası; Mecidiyeköy Likör ve Kanyak Fabrikası, Bakırköy Pamuklu Sanayi işletmesi, Feshane, Cibali Tütün Fabrikası) aynı dallarda ve diğerlerinde küçük işletmeler de önemli rol oynuyordu. 1935'te İstanbul'da sanayi üretimi ve küçük sanatlarla uğraşan 95.000'i aşkın kişinin 42.750'si, yani neredeyse yarısı küçük sanayi alanındaydı. 1930'ların sonlarma doğru ayakkabıcılar, terziler, ekmekçiler, demirciler, inşaat işçileri, dokumacılar 3.000 ile 7.500 kişilik gruplar oluşturuyorlardı. II. Dünya Savaşı yıllarına kadar giden bu dönemin sonunda, 1940'ların başında istanbul'da sanayinin durumunu 1941 verileriyle saptamak olanaklıdır. 194l'de Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanabilecek büyüklük ve nitelikteki sanayi kuruluşlarının yüzde 30'u İstanbul'daydı (1.052 firmanın 317'si). Bu kuruluşların 314'ü imalat sanayiinde yer alıyordu. İstanbul'da bu kuruluşlar tarafından sanayide yaratılan katma değer payı, tüm Türkiye'ye oranlandığında yüzde 33'tü. 1932'de aynı pay yüzde 41,3 olduğuna göre, temel sanayinin İstanbul dışına yayılması yönündeki ekonomi politikası etkisini göstermişti. Katma değer paymdaki düşüş en fazla dokuma ve tarıma dayalı sanayi dalında göze çarpıyordu. 194l'de İstanbul'da Teşvik-i Sanayi Kanunu kapsamındaki kuruluşların 129'ü dokuma sanayiinde, 77'si tarıma dayalı sanayide, 43'ü maden işleme sanayiindeydi. Toplam imalat sanayii Türkiye'deki benzer kuruluşların sayıca yüzde 34'ünü oluşturuyordu.

1940'lara kadar giden bu dönemde, tütün, içki ve deri başta olmak üzere tarıma dayalı sanayi, tekstil, taş-toprak sanayii (inşaat, inşaat gereçleri, çimento, şişe, cam vb) ve tersaneleri de içeren metal işleme sanayii, İstanbul'da en önde gelen sanayi üretim dallarıydı.

1950'den 1990'lara Sanayi

II. Dünya Savaşı Türkiye'nin olduğu gibi İstanbul'un sanayi gelişmesinde de bir kesinti yaratmış, gayri safi sermaye birikimi 1933-1939 arasında milli gelirin ortalama yüzde 10,7'sini oluştururken 1940-1945 ortalaması yüzde 8,2'ye düşmüş; net sermaye birikimin payı ise yüzde 3,7'ye kadar gerilemiştir. Bu gerilemenin istanbul'a da aynen yansıdığı var sayılabilir.

1946 sonrasında Türkiye'nin yaşadığı derin ve hızlı toplumsal, siyasal, ekonomik değişme sürecinde, İstanbul'un sanayiinde de, yapısal denebilecek dönüşümler ve bu değişmenin yarattığı önemli sorunlar ortaya çıkmıştır. Hızlı büyüme, sosyal sınıf ve tabakaların gelir ve yaşam düzeylerinin yükselmeye başlaması, buna bağlı olarak

artan talep, kırsal kesimlerde tarımda kapitalizmin gelişmesiyle başlayan göç eğilimi, istanbul'un birinci dereceden göç alan kent haline gelmesi, yedek işgücü ordusunun göçle büyümesi, savaş zengini bir kesimin elinde sermaye birikmesi vb olgular 1950'lerde belirginleşmiş ve 1950 sonrası dönemi etkilemiştir. 1950 sonrası dönemde, sanayide özel kesimin ve yabancı sermaye girişinin teşviki başlıca politikalar olmuş ve bu politikalar, özel sermayenin ve burjuvazinin en güçlü, yabancı sermaye ile ilişkilerin de en eski ve en köklü olduğu İstanbul'da belirgin bir başarı kazanmıştır.

Dönemin başlangıcı olan 1950'deki sanayi sayımına göre, Türkiye imalat sanayiindeki küçük ve büyük işyerlerinin 16.098'i (yüzde 20) İstanbul'dadır. Tekstil, mobilya-mefruşat, makine yapımı dallarındaki işyerlerinin payı tüm Türkiye'ye oranla yüzde 30 civarındadır. Elektrikli araçlar ve metal sanayiinde İstanbul tüm Türkiye'de sırayla yüzde 48 ve yüzde 67,7 payla başı çekmektedir. Bunlar, o döneme göre teknolojik düzeyleri yüksek işletmelerdir. Yine kâğıt ve kâğıt ürünleri dalındaki tüm işletmelerin yüzde 82'si istanbul'da bulunmakta ve İstanbul matbaacılık sanayiinin rakipsiz kenti olmayı sürdürmektedir. 1950 verilerine göre, işyeri sayısı açısından payı yüzde 20'lerde kalan istanbul, katma değer açısından payını yüzde 32'ye yükseltmekte, ülkenin tüm enerji, özellikle de elektrik tüketiminde yüzde 63'lük payına sahip bulunmakta ve tüm ölçütlere göre hesaplandığında Türkiye sanayiinin üçte birini bünyesinde barındırmaktadır.

1950 sonrasında, sanayiye gerekli altyapı yatırımlarından (ulaşım ve enerji başta) en büyük payı İstanbul'un alması; yabancı sermaye girişinde önemli artış olması, ekonominin geçirdiği yapısal değişmenin etkileri, kredi ve teşvikler, 1960 sonrası planlı dönemde (özellikle I. ve II. plan dönemlerinde) İstanbul'un kamu yatırımlarından aldığı önemli paylar imalat sanayiinde daha önceki dönemlere oranla çok daha hızlı bir gelişme yaratmıştır.

1964 Sanayi ve İşyerleri Sayımına göre, İstanbul'da 10'dan daha fazla işçi çalıştıran 1.293 kuruluş vardır ve bunlar Türkiye'deki büyük işletmelerin yüzde 43'ünü meydana getirmektedir. Buralarda Türkiye büyük imalat sanayiinde çalışanların yüzde 35'i yer almakta; tüm katma değerin yüzde 38,5'i bu kuruluşlarda üretilmektedir. Emek verimliliğinin yüksekliği (Türkiye genelinde işçi başına katma değer 20.415 TL, İstanbul'da 23.762 TL) İstanbul'da sanayide görece ileri teknoloji ve bilgi kullanımının göstergesidir.

Bu dönemde sanayide ağırlık dayanıksız tüketim maddelerindedir. Gıda, tekstil, metal eşya işletmeleri toplam işletmelerin yüzde 70'ini oluşturmakta, bu üç dalın il katma değeri içindeki payı yüzde 69'u bulmakta; en fazla işçi tekstil, giyim ve deri sanayii dalında, onu izleyerek de metal eşya, makine, taşıt araçları dalında çalışmaktadır.

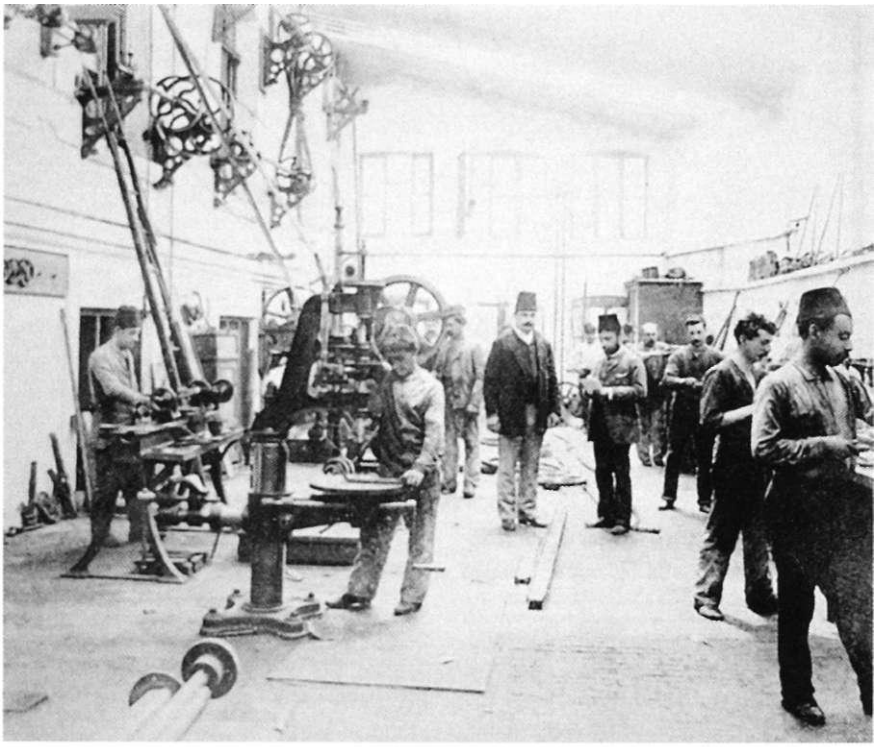

Berggren'in objektifinden 1884'te bir mekanik atölyesi (üstte) ile ihracat ve paketleme servisleri. *Images d'Empire*, İst., 1993

1964-1965'te Türkiye'de yabancı sermayeli kunıluşların yüzde 80,3'ü (98 kuruluş) ve tüm yabancı sermayenin yüzde 80,5'i İstanbul'a yerleşmiştir. Aynı zamanda, sayıları fazla olmamakla birlikte (1964'te 30 işletme) toplam çalışanların yüzde 20'sini çalıştıran ve katma değerin yüzde 20'sini yaratan gıda ve dokuma dalında yoğunlaşmış devlet işletmeleri de 1950-1960 sonrası istanbul sanayiinin motor gücünü oluşturmaktadırlar. Bu dönemde Et ve Balık Kurumunun Zeytinburnu kombinası ve Beşiktaş tesisleri, Yıldız Porselen Fabrikası ve Cibali Tütün Fabrikası, Paşabahçe Tekel İçki Fabrikası ile Bomonti Bira Fabrikası'nın tesislerinin genişletilmesi ve yenilenmesi gerçekleştirilmiştir. Özel kesim ise öncelikle tekstilin her dalında, gıda, metal ve madeni eşya, kimya dallarında çeşitli büyüklükte yeni işyerleri açmış; gıda, tekstil ve metal sanayii 1964 verilerine göre, il katma değerinin yüzde 69unu üretirken diğer sanayi dalları geri kalan katma değeri paylaşmıştır.

Sanayinin 1950-1960 döneminde kazandığı ivme, 1960'tan sonra yabancı sermayenin İstanbul'u başlıca yatırım bölgesi seçmesi, özel kesime sağlanan kredi olanaklarının genişlemesi, kamu yatırımlarından en büyük payı 1963-1970 döneminde istanbul'un alması, geniş çapta uygulanan teşvik tedbirlerinden yine en fazla

İstanbul sermayesinin yararlanması ile birleşince 1960-1970 arasında imalat sanayiinde yüksek büyüme hızı sağlanmıştır.

1972'de İstanbul'da 10 kişiden fazla işçi çalıştıran imalat sanayi işyerlerinin sayısı, 1964'e göre yüzde 82'nin üstünde bir artışla 2.359 olmuştur. Aynı sanayi kuruluşlarında çalışan işçi sayısı ise yüzde 100 ü aşan artışla 219.000'e çıkmıştır. Katma değer açısından 1964 ile 1972 arasındaki artış oram yüzde 305'tir.

Bu nicel gelişmeler yanında sanayinin yapısında da değişme görülür. O zamana kadar İstanbul'un temel sanayi dalları olan tekstil ve gıdanın toplam üretim ve sanayi içindeki payları gerilerken, kimya, dayanıklı tüketim maddeleri, metal eşya ve makinenin payı artmıştır. Böylece sanayi 1970'lerde artık ara mallar ve dayanıklı tüketim maddeleri üretimine doğru gitmektedir.

1972-1980 arasında Türkiye ekonomisinin genel istikrarsızlığı ve zaman zaman konjonktürel, hattâ yapısal bunalımlara varan durgunluğu. İstanbul sanayiine de yansımıştır. 1970'lerin sonlarma, 1979'a gelindiğinde, İstanbul'da imalat sanayiinde büyük işyeri sayısı 3.556'dır. Ancak 1972'ye göre artış sadece yüzde 50 civarındadır. Bu işyerlerinde çalışanların sayısı da ancak 248.000 olmuştur ki, bu 1978'e göre de bir düşüşün ifadesidir. 1972-1978 arasmda anlamlı bir artış göstermeyen katma değer payı da bunalım yılı olan 1979'da bir yıl önceye oranla yüzde 23 gerilemiştir. İstanbul imalat sanayiinin ülke sanayii içindeki yerinde de 1980'e doğru gerileme gözlenir. 1979'da İstanbul'daki büyük ölçekli sanayi işyerlerinin Türkiye sanayiindeki payı yüzde 46, tüm sanayi çalışanları içindeki payı yüzde 31,4 ve katma değer içindeki payı yüzde 32,5'tir.

Bu sonuçlarda, 1970'lerden sonra İstanbul'daki sanayi sermayesinin işyerlerini İstanbul çevresine, örneğin Kocaeli ve Sakarya İli'ne, Bursa ve Trakya'ya kaydırmalarının payı büyüktür. Türkiye sanayiinin kalbi yine İstanbul'da atmakla ve sanayi İstanbul'dan planlanıp yönetilmekle birlikte, yayılma alanı çevre iller olmaya başlamıştır.

1980'e gelindiğinde Türkiye imalat sanayii kuruluşlarının yüzde 46'sı, bu kuruluşlarda çalışanların yüzde 31i ve üretilen katma değerin yüzde 32,5'i İstanbul'daydı. Kaba bir karşılaştırma ve değerlendirmeyle Türkiye sanayiinin üçte biri İstanbul'da bulunuyordu. Türkiye ortalamalarına oranla İstanbul sanayiinde özel kesim üstünlüğe sahipti. 1979'da özel kesim İstanbul'da tüm ilde üretilen katma değerin yüzde 90'mı sağlıyordu. Metal eşya, elektrikli eşya, makine sektörü öne geçmiş, tüm ilde yaratılan katma değerin üçte birini sağlamaya başlamıştı. Bu dalda yer alan otomotiv sanayii gelişmesini sürdürüyordu. Çoğunda tekellerin egemen olduğu elektrikli makine sanayiinde, pil üretiminde, trafo, ampul, akü, televizyon alıcısı, telefon santralı, otomotivde İstanbul, Türkiye'de aynı dallardaki firmaların ve üretimin yüzde 80'e yakınını gerçekleştirerek rakipsiz bir konumda bulunuyordu. Kimya sanayiinde yaratılan katma değerde yüzde 83'lük pay İstanbul'a aitti (merkezi Kocaeli'nde bulunan petro-kimya sanayii hariç).

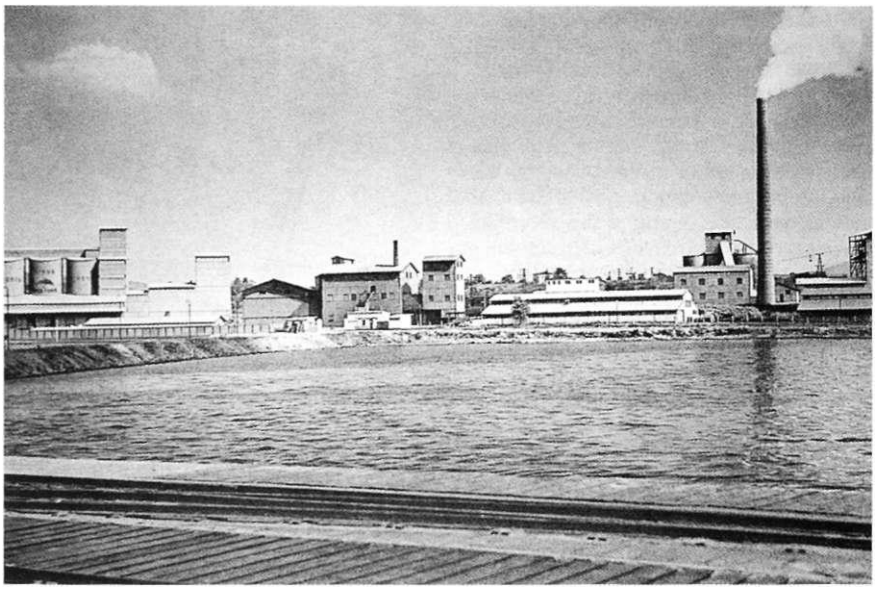

Kanal'daki Anadolu Çimento Fabrikası.
Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul

Büyük sanayide Türkiye'de her anlamda birinci il olmayı sürdüren İstanbul'da, küçük sanayi de her dönem var olmuş ve önemli üretim ve istihdam kapasitelerine ulaşmıştır. 10 veya daha az işçi çalıştıran atölye ve imalathanelerle ilgili istatistik veriler daha az ve güvenilirliği daha tartışmalı olmakla birlikte. İstanbul'daki yaygınlıkları ve imalat sanayiindeki önemleri tartışılmazdır. 1980'de yapılan imalat sanayii sayımına göre İstanbul'da o tarihte 36.485 küçük işyeri vardı. Gerçek rakamın bunun üzerinde olduğu sanılmakla birlikte bunların dörtte birinden fazlasının (11.271) Eminönü İlçesi'nde bulunduğu ve burada dokuma, giyim, deri ve basm-yayın alanlarındaki işyerlerinin yoğunlukta olduğu anlaşılmaktadır. 5.177 işletme ile Beyoğlu, ağırlığı metal dalında olmak üzere Eyüp (4.510 işletme). Bakırköy, Fatih, Kâğıthane ve Şişli ilçeleri küçük sanayi işletmelerinin yoğun olduğu yerlerdi. Daha sonra bir dizi küçük sanayi sitesi ve organize sanayi bölgeleri oluşturulmasıyla küçük sanayi başka ilçelere doğru yaygınlaşmaya başlamıştır (bak. küçük sanayi siteleri).

Bunların başlıcaları 1990'da Yenibosna'da kurulan Doğu Sanayi Sitesi (254 işyeri), 1975te Yukarı Dudullu'da kurulan Modoko (269 işyeri), 1968'te kurulan Kadıköy Oto Sanayi Sitesi (172 işyeri), 1968'de Ümraniye'de kurulan İMES (843 işyeri), 1967'de Maslak'ta kurulan Atatürk Oto Sanayi Sitesi (369 işyeri), 1975te Fiaramidere'de kumlan Birlik Küçük Sanayi Sitesi (402 işyeri), 1975'te kurulan Ümraniye Küçük Sanayi Sitesi (366 işyeri), 1981'de kurulan Kartal Oto Sanayi Sitesi (602 işyeri), 4. Levent Oto Sanayi Sitesi (172 işyeri) ve 1981'de Topkapı'da kurulan İstanbul Matbaacılar ve

Tablo m
İSO Üyesi Sanayi Kuruluşlarının (*) Yarattıkları Katma Değerin Sektörlere Dağılımı (Yüzde)

Sektörler	*1981*	*1982*	*1983*	*1984*	*1985*	*1986*	*1987*	*1988*	*1989*
Gıda. içki ve tütün	6"8	8.25	8.11	7,85	-.67	8.42	7,19	7,26	8.60
Tekstil, deri, ayakkabı	17,86	17,30	16,89	16,01	17,93	19.43	16,49	19,27	19,21
Orman ürünleri	0.95	1.04	0,78	0,69	0,54	0.55	0,41	0,61	0,60
Kâğıt ve basım san.	4.11	4,25	3.56	3.6u	3,08	3,24	2,95	2,99	3,77
Kimya, petrol arıtımı, plastik ve lastik san.	22,06	21.06	22,44	19,06	20,78	18.41	22,03	23,05	22,39
Taş ve toprağa dayalı sanayi	5.62	7,87	6.36	5.85	5,81	6,71	6,33	6,93	8.96
Metal ana sanayi	6,30	7,47	8,00	7,27	8,17	8,76	5,94	9,29	8,80
Metal eşya makine ve taşıt araçları san.	35,57	31,93	33,05	38,81	35,31	33.92	38,28	30.18	27,07
Diğer imalat sanayii	0,75	0,83	0,81	0,87	0,71	0,56	0,38	0.42	0,60

(*) Küçük ve büyük imalat sanayii bir arada hesaplanmıştır.

Ciltçiler Küçük Sanayi Sitesi'dir (123 işyeri). Ayrıca Küçükçekmece'de kurulan Birlik Sanayi Sitesi (402 işyeri), Esenyurt'ta kurulan Evren Sanayi Sitesi (465 işyeri) ve Tuzla'da kurulan İstanbul Dericiler Organize Sanayi Bölgesi (183 işyeri) küçük sanayinin yoğunlaştığı önde gelen yerlerdir. İkitelli'de binlerce işyerini barındıracak çok büyük bir küçük sanayi bölgesi geliştirilmektedir. Bunların yanısıra özellikle Topkapı-Bayrampaşa hattında küçük sanayi işyerlerini toplayan bir dizi küçük site daha yapılmıştır. Ancak halen küçük sanayi işletmelerinin büyük bölümü dağınık şekilde kentin her yanma dağılmış bulunmaktadır.

1990'lartn Başında İstanbul'da Sanayi

İstanbul'da 1989 itibariyle 10'dan fazla işçi çalıştıran işyeri sayısı 3-889'dur. Bunların 2.273'ü 25 kişiden fazla işçi çalıştıran orta ve büyük işyerleridir (Türkiye'deki benzer grupta yer alan toplam işyerlerine oranı yüzde 45). İstanbul'daki imalat sanayii işyerlerinin 1.365'i dokuma, giyim ve deri sanayii dalında, 1.107'si metal eşya, makine, ulaşım aletleri dalında, 458'i kimya, petrol, kauçuk, ürünleri sanayi dalmdadır. Metal eşya ve tekstilde İstanbul Türkiye'nin birinci kenti olma özelliğini korumaktadır.

25 işçiden fazla işçi çalıştıran büyük işletmeler ele alındığında Türkiye çapında yaratılan katma değerde, 1989 itibariyle metal eşya ve otomotivin yüzde 41,2'lik; dokuma-giyim-derinin yüzde 40,1'lik; kâğıt ve kâğıt ürünlerinin yüzde 34,4'lük; gıda-tütün-içkinin yüzde 25'lik payı vardır. Yine imalat sanayiinde 25'ten fazla işçi çalıştıran işletmelerde çalışanların yüzde 30'u İstanbul'dadır. Türkiye'nin en büyük 500 sanayi firmasının işyerleri veya merkezleri İstanbul'da olanlarının sayısı 242'dir. Başka bir deyişle tüm Türkiye'deki en büyük 500 sanayi firmasının yarısı İstanbulludur.

Ancak 1990'ların başlarında kayda değer bir gelişme, İstanbul'un giderek hizmet, turizm, inşaat ve finans sektörlerinde yoğunlaşmasıyla sanayideki payında gözlenen ağır ancak istikrarlı düşüştür. Yine sadece 25'ten fazla işçi çalıştıran sanayi kuruluşlarının yarattıkları toplam katma değerde İstanbul'un payına bakıldığında 1979'da 32,5 civarında olan bu pay, 1986' da yüzde 29,1'e, 1989'da da yüzde 26,9'a düşmüştür.

İstanbul sanayiinin durumunu yansıtabilecek verilere İstanbul Sanayi Odası (İSO) üyelerinin dağılımlarını inceleyerek ulaşmak da mümkündür. Gerek orta ve büyük, gerekse küçük sanayi işletmeleri olarak İstanbul'da 1992 itibariyle İSO'ya üye 7.411 kuruluş bulunmaktadır. Bunların 2.245'i tekstil, konfeksiyon, trikotoj ve tuhafiye üretiminde; 463'ü deri üretiminde, 305'i gıda kolunda, 963'ü kimya, ilaç, temizlik malzemesi, boya, kauçuk vb kimya sanayiinde; 2.338'i metal, madeni eşya, otomotiv, elektrikli ve elektronik eşya üretiminde, diğerleri de cam, toprak, kağıt, matbaa-klişe dallarında faaldir.

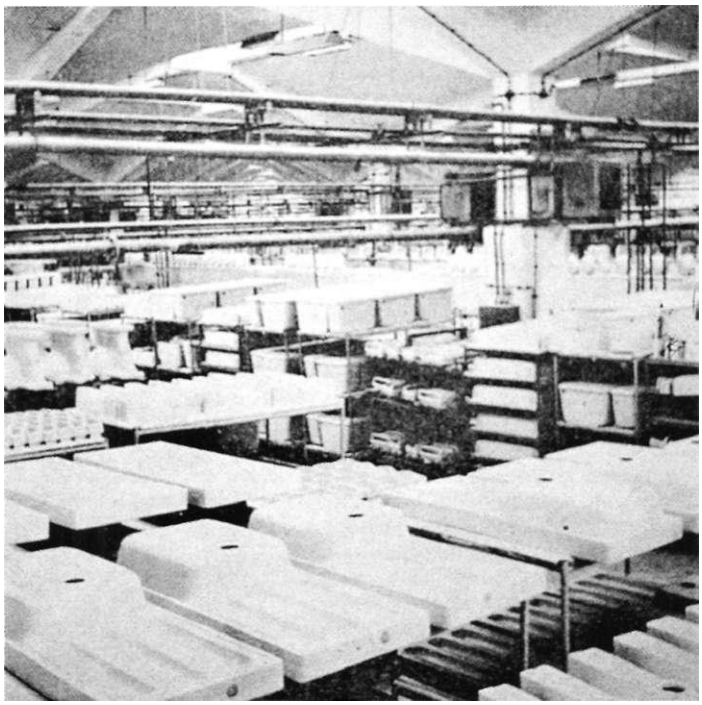

Eczacıbaşı Fayans Fabrikası
Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul

İstanbul'da sanayinin gelişme özellikleri bir dizi kentsel sorunu da birlikte getirmiştir. Cumhuriyet öncesinde kentin Haliç sahillerinde, güneybatıda Marmara sahilinde, Yedikule-Küçükçekmece aksı üzerinde, Tophane-Beşiktaş yöresinde, Beykoz-Paşabahçe çevresinde oldukça seyrek düzende kurulmuş sanayi tesislerinin yerini, 1950'lerden sonra kenti dört bir yandan kuşatan ve göç dalgalanna bağlı olarak da, gecekondulaşmayla hem zaman hem de mekân da paralellik gösteren sanayi bölgeleri almıştır. Kent planlamasında 1930' lardan itibaren organize sanayi bölgeleri olarak ayrılmış Halic'in kuzeybatısı, eski Londra Asfaltinm kuzeyi, Anadolu yakasında Ümraniye-Dudullu bölgesi vb bir yana gelişen sanayi elverişli bulduğu her yana yayılmıştır (bak. kentsel gelişme; planlama). Günümüzde İstanbul'un gecekondu semtleri küçük ve büyük sanayi kuruluşlarıyla iç içe ve yan yana kenti kuşatmaktadır. En eski gecekondu bölgesi olan Zeytinburnu yöresi, 1950'lerde sanayinin ilk hızlı gelişmesinin ürünü olan fabrikaların civarındaydı. Daha sonra 1960'larda İstanbul'un kuzeybatısında, Kâğıthane, Bayrampaşa, Gaziosmanpaşa, Bakırköy' den başlayıp Küçükçekmece ve Silivri'ye doğru yayılan sanayi tesisleri, Büyükdere Caddesi boyunca kurulan fabrikalar, Gültepe, Kuştepe, Çeliktepe, Sanayi Mahallesi vb gecekondu semtlerini doğurdu. Anadolu yakasında sanayinin 1950'lerden başlayıp 1960'larda hızlanarak Maltepe, Kartal, Pendik hattına, Tuzla'ya ve buradan da İstanbul İli sınırlarını aşarak Kocaeli'ne doğru yoğunlaşması; Ümraniye-Dudullu'daki sanayi gelişmesi, buralarda kentin 1950 sınırlarını onlarca defa aşan ve gecekondu niteliği ağır basan bir yerleşme yapısı doğurdu. Bu durum Boğazın Anadolu yakasında Beykoz ve çevresinde, Rumeli'de Sarıyer-Büyükdere yöresi, Rumelihisarı'nm arkasmdaki sırt ve tepeler, Büyükdere Caddesinin Ayazağa kesimi ve bu hattın batısında kalan yamaçlarda da aynen tekrarlandı. Bir ölçüde sanayinin gelişmesine bağlı olan bu kentsel büyümenin getirdiği altyapı sorunları ise her geçen gün büyüyerek sürüyor.

İstanbul'da sanayinin yapısının doğurduğu bir başka sonuç tekelci gelişmenin kendini en fazla bu ilde göstermesi, sanayi burjuvazisinin en köklü ve güçlü olduğu kentin İstanbul olması; buna bağlı olarak işçi sınıfının da gerek sayıca gerekse örgütlenme, hareketlilik, iş ve eylem deneyimi açısından İstanbul'da güçlü bir konumda bulunmasıdır (bak. işçi hareketi; işçi örgütlenmesi; işçiler).

1980'ler sonrasında, İstanbul merkezli sanayinin, işyerlerinin bir bölümünü İstanbul'un çevresine kaydırması; sanayinin, Türkiye'nin diğer bölge ve kentlerine eskiye oranla daha fazla dağılma olanaklarına kavuşması vb nedenlerle, çalıştırdığı işçi ve ürettiği katma değer açısından oransal bir gerileme içinde görülen İstanbul, imalat sanayiinde ülkenin birinci ili olmayı halen, hem de önemli bir farkla korumaktadır.

İSTANBUL

SANAYİ MEKTEBİ

Tanzimat döneminde bir yandan loncaların ortadan kalkmasıyla oluşan boşluğu doldurmak, öte yandan mevcut olan veya yeni kumlan fabrikalara teknik eleman yetiştirmek üzere 1848'de bir sanayi mektebi kurma girişimi yapıldı. Bunun için Zeytinburnu'nda bir bina yapıldı, ancak eğitime başlanamadı. Bu konudaki ciddi ve başarılı adımlar Midhat Paşanın Niş ve Tuna valiliği döneminde (1861-1868) atıldı. 1863'te Niş'te, daha sonra Rusçuk ve

Sofya'da Islahhane adı altında teknik eleman yetiştiren bir dizi okul kuruldu ve bu okullar için bir nizamname hazırlandı. Aynı yıllarda İstanbul'da da bir sanayi mektebi kurulması için girişimler başladı ve bu konuda bir komisyon kuruldu.

Komisyon uzun bir çalışma sonunda çeşitli meslek gruplarının nitelikli eleman gereksinimini karşılayabilmek amacıyla Islah-ı Sanayi Mektebi adıyla bir okulun açılmasını hükümete tavsiyeyi kararlaştırdı. 6 Ocak 1863 tarihli komisyon raporu Osmanlı sanayi tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Raporun girişinde ülke kalkınmasında sanayinin önemi vurgulanarak, bir süreden beri Osmanlı sanayiinin gerilemeye yüz tuttuğu, halkın gereksiniminin ithal yolu ile ve imparatorlukta faaliyet gösteren yabancı kuruluşlar tarafından karşılandığı, sanayinin içinde bulunduğu bu durumdan kurtulabilmesi için çeşitli sanatların öğretilip uygulanacağı bir okula gereksinim olduğu belirtilmektedir. Okulda öğretilecek sanatlar sayılırken terzilik, kunduracılık ve demircilik gibi sanatlara öncelik verileceği, zira Batılılaşmayla birlikte kıyafette meydana gelen değişikliğe uygun üretim yapılamadığı, bu yüzden halkm yabancı ürünleri tercih ettiği, bu durumun öteki meslekler için de geçerli olduğu, nitekim yerli çilingirlerin yaptıkları kilitlerin adi ve kaba olduğu, aynı şekilde yerli sabancıların imal ettikleri sabanların da yabancı malların bir hayli gerisinde kaldığı ifade edilmektedir.

Rapora gelince yerli sanayinin Avrupa'ya oranla geri kalışı açık bir biçimde görüldüğünden ve teknik eleman sıkıntısı had safhaya ulaştığından en kısa zamanda çeşitli atölyeleri havi bir Islah-ı Sanayi Mektebi'nin kurulması tavsiye ediliyordu. Islah-ı Sanayi Mektebi'nde demircilik ve madeni eşya ile ilgili dokuz, ahşap imalatla ilgili dört ve çeşitli altı meslek dalının öğretim ve uygulaması yapılacak, her sanat dalıyla ilgili atölyeler kurulacaktı. Tezgâhları işletmek üzere mektebe 15-20 beygirgücünde bir de buhar makinesi yerleştirilecekti.

Bu mesleklerin yanında kiremit ve tuğlacılık, boyacılık ve debbagat gibi işkolları da ıslaha muhtaçtı. Ancak bunların eğitimi özel koşullar gerektiriyordu. Nitekim kiremit ve tuğla üretimi geniş fırınların kurulmasını icap ettireceği gibi, büyük masraflara da yol açacak, ayrıca bacalardan çıkan is ve dumanlar çevre kirliliğine neden olacaktı. Bu bakımdan Karaağaç dolayında bulunan kiremit ve tuğla fabrikalarından, boyacılık ve dericilik sanatları için Beykoz'daki tabakhanelerden ve dokumacılık eğitimi için de Veliefendi'deki bez fabrikasından yararlanılacaktı.

Sanayi Mektebi Kasım 1868'de Sultanahmet'teki eski Kılıçhane(->) ile etrafındaki arsalara inşa edilen binalarda öğretime başladı. Okul binası dershane ve atölyelerin yanında bir de fabrika içermekteydi. Öğretim 13 yaşından küçük, fakir ve kimsesizlerden oluşan 50 öğrenci ile başladı. Bu okul Sultanahmet Sanat Enstitüsü'nün temelini oluşturmuştur.

Sanayi Mektebi için 17 Kasım 1868'de Şûra-yı Devlet tarafından kuruluş amacını, program ve yönetim esaslarını belirleyen 64 maddelik bir nizamname hazırlandı. Teorik dersler sabahları okulda, pratik dersler ise öğleden sonraları kışın 5, yazın 6 saatten aşağı olmamak kaydıyla okuldaki atölye ve çeşitli işyerlerinde sanat öğretmenlerinin nezaretinde yapılıyordu. Sanayi Mektebi bir yandan yabancı öğretmen ve uzmanlarla kadrosunu takviye ederken, öte yandan da okulu başarı ile bitiren gençler Batı teknolojisini yakından tanımaları amacıyla Avrupa'ya gönderilmekteydi. 26 Aralık 1869 tarihli bir tezkereden anlaşıldığına göre, Sanayi Mektebi öğrencilerinden 20 kişinin çeşitli sanat dallarında eğitim görmek üzere Paris'e gönderilmeleri kararlaştırılmıştır. 14 Mart 1873 tarihli *Takvim-i Vekayi'de* Viyana'da eğitim gören Sanayi Mektebi öğrencilerinden bahsedilmektedir.

Daha sonraki yıllarda sayıları artarak bütün ülkeye yayılan sanayi mektepleri "Vilayet Sanayi Mektepleri" adı altında genel bir yönetmeliğe tabi tutulmuşlardır. Kısa bir süre için Dahiliye Nezareti ve Maarif Nezareti bünyesine alınmışsa da tevhid-i tedrisata kadar Ticaret ve Sanayi Nezareti tarafından idare olunmuşlardır.

Bibi. Ergin. *Maarif Tarihi,* II; A. Giz, "İstanbul'da İlk Sanayi Mektebinin Kuruluşu". *İstanbul Sanayi Odası Dergisi,* S. 35 (15 Ocak 1969), s. 20-22; R. Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası.* Ankara. 1988.

EMRE DÖLEN

SANAYİ MEKTEBİ BİNALARI

Eminönü İlçesi'nde, Sultanahmet'te, Sultanahmet Meydam'nın güney kanadını tutan yapı grubudur.

Yeniçeri Müzesi, Ziraat, Maadin ve Orman Nezareti ve Mekteb-i Sanayi binaları üç farklı işlevi barındıran bir kompleks olarak, 1894 depreminde büyük hasar gören Mekteb-i Sanayi binasının yerine yapıldı.

Mekteb-i Sanayi binasının ilk yapımı 1866'dadır. Okul, eski Kılıçhane(-+) ve ona eklenen Sultan Ahmed Külliyesi(->) binalarından imaret kilerinin, bazı ev ve arsaların da satın alınıp eklenerek okul ve atölyelere dönüştürülmesiyle elde edilmiştir.

Aslında Kılıçhane binası konusu oldukça soru yüklüdür. O. N. Ergin'in, kaynak ve belge göstererek belirttiği gibi Mekteb-i Sanayi binasının kuruluşunda "Sultanahmet civarında kain atik Kılıçhane mahalline münasebet ve vüs'ati derkar olan imaret kılarının diğer mahalle naklolunup anın mektebe ilave suretiyle terk ve tahsisi" yapılmıştır. Bu tümcelerden "atik Kılıçhane" denen bir yapının mevcut olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Ergin, "İşe başlandığında eski Kılıçhane binasının mektebe kifayet etmeyeceği anlaşılarak bitişiğinde bulunan ve şunun bunun eline geçmiş olan cami-i şerif ve imaret binalarıyla arsalar ve üç ev istimlak edilip mektebe kalb ve ilave olmuştur" diye eklemektedir. Bu ifadelerden atik Kılıçhane'nin imaret kilerine yakın bir yerde olduğu anlaşılmaktadır.

D'Aronco'nun Sultanahmet'teki Yeniçeri Müzesi binası. *Erkin Emiroğlu*

Sultan Ahmed Külliyesine ait ve inşaat defterlerinde "İmaret-i Amire mutfak, kiler ve fırımyla cümlesi bir yerde" olarak belirtilen yapılar, Z. Ahunbay (Nayır) tarafından belirtilip rölöve edilmiştir. Ahunbay, ayrıca İmaret-i Amire'nin mutfak yapısının bazı yayınlarda yanlışlıkla "Fatih" veya "Sultanahmet Kılıçhanesi" olarak adlandırıldığını da belirtmektedir. Bu çalışmanın da ortaya koyduğu ve yukarıdaki tümcelerden de anlaşılacağı gibi Kılıçhane imarete ait yapıların dışında ama kilere yakın bir yerdedir.

1894 sonrasında onarım ve yenileme çalışmalarına esas olmak üzere hazırlanmış olan ve halen Udine Müzesi'nde bulunan rölöve, bu konuda hayli açıklayıcı bir belge niteliğindedir. Bu rölöveye göre atik Kılıçhane'nin arsanın kuzey kesiminde yer alan ve iki orta avlu çevresinde geniş hacimlerden oluşan yapı grubu olduğu düşünülebilir. Rölöve, Erginin Mekteb-i Sanayi'ye tahsis edildiğini söylediği Kılıçhane, kiler ve diğer ekleri açıkça göstermektedir.

Rölövede, arsanın batı ucunda bulunan orta avlulu ve revaklar gerisinde dizili hücrelerden oluşan bir yapı daha vardır. Ahunbay, bunu Sultan Ahmed Darüşşifası olarak tanımlamıştır. Oysa, "İmaret-i Amire mutfak, kiler ve fırımyla cümlesi bir yerde" biçimindeki ifadeden, halen okul olarak kullanılmakta olan bu yapının darüşşifa değil, İmaret-i Amire olması daha yüksek bir olasılık olarak görünmektedir. Binanın girişinin kiler ve mutfak yönünde oluşu ve Ahunbay'm da belirttiği gibi planında hasta bakımıyla ilgili bir biçimlenmenin olmayışı imaret için güçlü argümanlardır.

Çeşitli belgelerde Mekteb-i Sanayi'nin depremde büyük hasar gördüğü ve yıkıldığı yazılıdır. Yatılı olan öğrenciler Atpazan ve Şehzadebaşı'nda çeşitli binalara geçirilmiş ve eğitim buralarda sürdürülmüştür.

Ziraat, Maadin ve Orman Nezareti'nin kurularak, Selim Paşa Melhame'nin nazır olarak atanmasından (10 Şubat 1893) sonra Mekteb-i Sanayi'nin yönetimi, o zamana kadar bağlı olduğu Nafia Nezareti'nden alınarak 10 Haziran 1893'te Selim Paşa'mn gözetimine verilmişti. Doğal olarak onarım çalışmaları da Selim Paşa'mn yönetim ve direktiflerine bağlı oldu. Onarım ve yenileme çalışmaları, depremden sonra Ziraat, Maadin ve Orman Nezareti'ne mimar olarak atanmış olan Raimondo d'Aronco tarafından ve iki aşamada gerçekleştirildi.

Önce Sanayi Mektebi için daha geniş bir arazide yeni bir yapı yapılması, mevcut yapının da Ziraat Nezareti'ne verilmesi düşünüldü. Bu amaçla Silahtarağa, Bahariye ve Kızıltoprak yörelerinde boş kamu arazileri arandı. Okulun projesini de etkileyecek olan yeni bir eğitim programı geliştirilerek hükümete sunuldu ve Ziraat Nazırı Selim Paşa yeni okulun proje ve keşiflerini R. d'Aronco'ya hazırlattı. Yeni okulun 25.000 liraya mal olacağı hesaplandı.

Udine Müzesi Arşivi'nde no. s. 20568, 20706, 20570, 22396 ile kayıtlı çizimler, R. d'Aronco'nun Selim Paşa için hazırlattığı Mekteb-i Sanayi projesine ait olmalıdır. Bu okul için bulunmuş olan arsa tespit edilememiştir. Proje yeterli kaynak bulunamadığı ve bir süre sonra Türk-Yunan Savaşı başladığı için uygulanamadı.

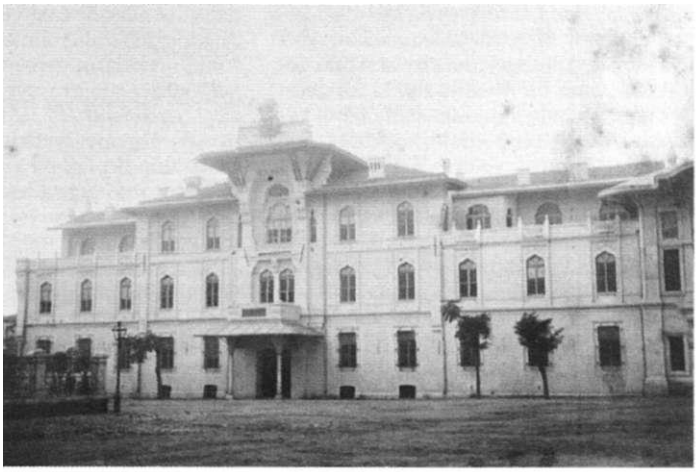

Sultanahmet'teki Ziraat, Maadin ve Orman Nezareti binası. *Erkin Emiroğlu*

1895-1898 arasında Mekteb-i Sanayi sorunu unutulmuş gibidir. Arşivlerde ve gazetelerde bu döneme ait hiçbir belge yoktur. Yalmzca Yeniçeri Müzesi için bazı girişimler görülmektedir. Müze için Gülhane'de yer aranmakta ve Osman Hamdi Beyin deneyiminden yararlanılmak istenmektedir.

Mart 1898'de âdeta birdenbire Mekteb-i Sanayi'nin ahşap Saffet Paşa Konağı'nda olduğu ve yangın tehlikesi bulunduğu hatırlatılmıştır. Mekteb-i Sanayi'nin hızla onarımı artık İrade-i Seniye eniridir.

1. Aşama

Yeni okul yapımından da Yeniçeri Müzesi için yer aramaktan da vazgeçilmiştir. Eski Sanayi Mektebi binalarının bulunduğu yerde büyük bir onarım ve yeniden yapım çalışması gerçekleştirilir. Mekteb-i Sanayi ve Yeniçeri Müzesi binası aynı gün, 31 Ağustos 1899'da II. Abdülhamid'in (hd 1876-1909) 24. cülus günü yıldönümünde açılır. Dönemin gazetelerinde cülus günü özel sayılarında o gün açılışı yapılan binalara ilişkin ayrıntılı betimlemeler vardır. *Monüeur Oriental* gazetesi de Yeniçeri Müzesi ile Sanat ve Zenaat Mektebi'nin ayrıntılı bir betimlemesini yayımlamıştır.

Bu betimlemeden okulun Sultanahmet Meydanı'na bakan doğu kanadında zemin katm, eski Kılıçhane binasının ve imaret kilerinin korunduğu ve onarıldığı diğer kısımların ise yeniden inşa edilmiş olduğu açıklıkla anlaşılmaktadır. Doğu kanadında onarılan zemin katın üstüne iki kat eklenerek Sultanahmet Meydanı'na açılan görkemli bir cephe elde edilmiştir. Okul ve Ziraat Nezareti binayı ortak olarak kullanmaktadır.

21 Eylül tarihli *Malumat*Ya yayımlanan fotoğrafında zemin katta Sanayi Mektebine ait dükkânların onarılıp aynen korunmuş olduğu, Kılıçhane önündeki yola giriş veren eski kapının da korunduğu ama bir portikle vurgulanıp zenginleştirildiği, eski binanın aks düzenini aynen koruyan yeni binanın, merkez bölümde üç katlı, yan kanatlarda iki katlı olarak tasarlanmış olduğu görülmektedir.

Mekteb-i Sanayi/Ziraat Nezareti binası, R. d'Aronco'nun istanbul oryantalizmi ile Osmanlı revivalizmi için yeni yollar aradığı ve yerelliğinin yanısıra kendine özgü damgası da olan bir dil önerdiği yapılardandır. Dönemindeki tanıtım yazılarında Türk stilinde olduğu belirtilmektedir. Elbet geleneksel motifler çoğunluktadır ama çözülmüş ve yeniden birleştirilmiş olarak. Birçok öğenin kuruluş sırası ve işlevi değiştirilerek kullanılmıştır.

Binaya baklavalı bir başlığı olan, olasılıkla devşirme mermer kolonların taşıdığı bir portikten girilir. Eski fotoğraflarında portik kolonlarının birbirine kafes dokulu ahşap panolarla bağlandığı, sivri kemerli giriş kapısının üstünde de yine bir kafesin bulunduğu ve d'Aronco'nun çiziminde bulunmayan bir ahşap saçağın eklenmiş olduğu görülmektedir. Portiğin taşıyıcı olmayan dekoratif kemeri o yıllarda daha çok ahşap konutlarda görülen sarkık kemer ayağı motifiyle kolona bağlanır.

Üst katlarda, d'Aronco eski aks düzenini korumakla birlikte pencereleri sivri kemerli olarak değiştirmiş, ayrıca birer çift pilastrla cephede düşey bölümler ayırmış ve pilastrları sonraki katın terasına dek uzatarak ritmik bir parapet düzeni sağlamıştır. Bu tür düzenlemelerle yetinerek genelde yalın bir görünüm elde etmiştir. Binanın bu yalınlığına eklenen ve ona anıtsallık kazandıran düzenleme merkez bölümdedir. Üç katlı olmasının yanısıra portik, balkon, çıkma ve en üstte de geniş saçağı ve tuğralı armasıyla iyice vurgulanmıştır. Portiğin üstünde okul müdürünün odasının açıldığı bir balkon vardır. Balkonun sağır parapetinin sade ve modernist çizgisine karşılık yüksek bir ikiz açıklık, kemerimsi bir öğenin dalgalı çizgileriyle derinlik kazanan bir yüzeye yerleşmiştir.

Üst katta ziraat nazırının odası yine dalgalı öğelerle oluşturulmuş ve üstü iri konsollarla öne taşırılan oldukça derin bir niş içindedir. İki yanında birer sütunçe olan geniş açıklık geleneksel biçimlerin değiştirilmesi veya yenilenmesi için ilgi çekici bir örnektir. Açıklık aslında düz atkılı ola-

rak geçilmektedir; dolayısıyla buradaki kemerler dekoratif ve stilistlik amaçlıdır. Üsteki kemer, yalnızca karın çizgisi biçimi geleneksel olan bir öğedir; alttaki ise geleneksel profillerle ilgisi olmayan dilimli kemer biçiminde bir perdelik motifidir. Niş, altta otantik biçim ve oranlara sahip çokgen geçmeleri olan arabesk bir ajurla süslü bir parapetle tutulmaktadır.

Saçağın üstünde mermer bir kitabe panosu ve II. Abdülhamidin tuğrasını taşıyan ve silah motiflerinden oluşmuş, 2.000 kg ağırlığında Tersane fırınlarında dökülmüş demirden yaldızlı bir arma, merkez bölümünün geliştirdiği anıtsallığı tamamlıyordu.

Merkez bölüm geniş bir ahşap saçakla bitirilmiştir. Tornayla işlenmiş ve neogotik örnekleri anımsatan uzun eliböğründelerle desteklenen bu geniş barok saçak, İstanbul mimarlığının yakın geçmişine referans veren bir motiftir.

Yeniçeri Müzesi, *Moniteur Oriental'de* de belirtildiği gibi dekorativizmi ile ayırt edilmektedir. D'Aronco, burada eski binanın aks sistemini bırakmış, kendi içinde bütünlüğü olan bir cephe tasarlamıştır. Bu bölümde Osmanlı barok geçmişine çok daha güçlü referanslar vardır. Örneğin katları ayıran kornişin eğrisel çizgisi ve taşkın profili veya üst kattaki ikiz açıklığın dilimli kemerleri açık biçimde Nuruosmaniye Camii modellerine gönderilebilir. Hattâ bu referans, giriş kapısının kemerinde de sezilebilir. Ama asıl referans 18. yy çeşmelerinin geniş ve dalgalı saçaklarının adaptasyonunda gözlenmektedir. Eliptik bir kemerle biten cephenin üstünde de bu eğimleri izleyen profil dizisi ve saçak, 1977'de yandığı için mevcut olmayan nakışlanyla cephenin dekorativizmini ve referanslarını bütünlüyordu.

DAronco'nun bu cepheyi düzenlerken hem ayırt edici hem de bağlayıcı motifler kullandığı fark edilmektedir. Giriş ve birinci katı ayıran korniş, tüm yapı boyunca kesintisiz devam eder ama Yeniçeri Müzesinde bir dalgalanma yapar. Okul kesiminde eski binanın akslarına uyan eşit aralıklı pencere dizisi, merkez bölümde değiştirilir ve okul kendi içinde simetrik bir kurgu edinir. Katlar yükselir ve Ziraat Nezaretini de temsil eden anıtsal ve emperyal bir motifle biter. Yeniçeri Müzesi, ilk bakışta, kurulmuş olan simetriyi bozar. İşlevinin de öngördüğü gibi onun kendi başına bir antite olması düşünülmüştür. Yine de okul-nezaret binasından ayrı değildir. Bağlanmayı sağlayan yalnızca kat kornişleri olmayıp merkez bölümdeki ikiz açıklık burada farklı boyutta yinelenerek bir görsel bağ daha kurulur vb.

D'Aronco'nun iki farklı işlevi barındıran bu ortak yapımda büyük gösterilere girişmeden, âdeta sessizce ve mimari dilin nüansları aracılığıyla bu işlevleri ayırt edilir kılması, kanımca onun bir imge yaratıcısı oluşunun en karakteristik örneklerindendir.

31 Ağustos 1899'da, *Moniteur OrientaV* de "Eski binaların arkasında, orta avlulu, kare planlı büyük bir bina inşa edildi" tümcesinde belirtilen bir başka binanın da açılışı yapıldı. İmaret-i Âmire binası olduğunu düşündüğümüz ve orta avlulu, revaklı, revakların gerisinde hücreleri olan geleneksel şemaya uygun bu yapı, Mekteb-i Sanayi'nin asıl okul mekânlarını içeriyordu. Bazı değişiklikler geçirmesine karşın halen kullanılmakta olan yapının d'Aronco'nun gerçekleştirdiği bir rökonstrüksiyon olduğu şimdiye kadar bilinmemekteydi.

R. d'Aronco'nun burada zemin katta bir büyük yemekhane ile yedi büyük etüt salonu düzenlediği, üst katın ise 400 yatağı olan bir yatakhane olduğu bilinmektedir. Mevcut yapı, eski yapının rölöveleri ile karşılaştırıldığında yalnızca temel duvarlarının -veya subasman üstünün- çizgisinin izlendiği, bunun dışında yeni bir yapının gerçekleştirilmiş olduğu söylenmelidir. Ancak bu yapının mimari karakteri, onarımı R. d'Aronco tarafından yapılmış olan eski Kılıçhane binasına öylesine yakındır ki bu binanın da önce 1866'daki okul yapımı sırasında imaretin kalıntıları üzerine yapıldığı ve R. dAronco'nun depremde yıkılmış olan binayı yenilediği düşünülebilir.

R. d'Aronco imaretin doğudaki girişini korumuş ama bir de kuzeyde portikli giriş yaparak okulun Kılıçhane Sokağına bağlı kullanımını değiştirmiştir. Okulun basit ve işlevsel bir şeması vardır. Orta avlu aynen korunmuştur. Etüt salonları, avlu çevresindeki koridorlara açılmaktadır. Gerek etüt salonları, gerekse yatakhaneler yüksek tavanlıdır. Avluda ve dış cephede düzgün sıralanmış pencereleri yarım daire kemerlidir. Resmi yapılarda kullanılan yalın ampir uygulamalardan biri görünümündedir. Halen Sultanahmet Endüstri Meslek Lisesi'nin kullanımında olan bu binalar, genel çizgisiyle R. d'Aronco onarımındaki görünümlerini korumakla birlikte birçok ek ve özellikle Sultan Ahmed imaretinin mutfak ve kileri olan tarihi yapılarda önemli değiştirmeler de yapılmıştır.

2. Aşama

Yeniçeri Müzesi, müze olarak aslında çok küçük bir yapıdır. Bir giriş holü ve çift kollu anıtsal bir merdivenle ulaşılan geniş bir sahanlık ve sergi salonundan oluşmaktadır. Sergileme salonunun uzunlamasına üç bölüm olarak düzenlenmiş tavan teknesi, okulun öğrencilerinin imaİ ettiği dökme demirden bir askı sistemi ile taşınmaktadır. Üzeri ıhlamur ağacı ile kaplanmış olan salonun bezemesi, turkuvaz mavi zemin üzerine yaldızla ve renkli resimlemelerle yapılmıştı.

Yalnızca 270 m^2 alanı kaplayan sergileme salonu tasarlananın ancak yarısı kadardır. Açılışın hemen ertesinde gazetelerde müzenin ancak kısmen gerçekleştirilebildiği, parasal olanaklar elverdiğinde mevcut salonun geriye doğru uzatılacağı; hattâ girişin tam karşısındaki XV. Louis stilindeki sobanın yanından geçiş verileceği yazılmaktadır.

Ne var ki parasal olanaklar elverdiğinde müze değil Ziraat Nezareti binası genişletilmiştir. Büyük olasılıkla Selim Melhame Paşa, Abdülhamid nezdindeki nüfuzunu kullanarak binanın zemin katında meydana açılan dükkânların kaldırılmasını ve burasının da nezarete katılmasını sağlamıştır. Ayrıca ikinci katın teras olarak düzenlenmiş yan kanatlarında geriye çekilmiş olarak bir kat eklemesi yapılmış ve bu değişiklikler de Raimondo d'Aronco tarafından gerçekleştirilmiştir.

II. Abdülhamidin büyük törenlerle kutlanan 25. cülus yıldönümünde yapı için bir kez daha açılış yapılmıştır. Bir yd önceki açılıştan sonra gazete ve dergilerde Mekteb-i Sanayi binası ve Yeniçeri Müzesi altyazısıyla yayımlanan fotoğraflar bu kez Ziraat, Orman ve Maadin Nezaret-i Celilesi altyazılı olarak sunulmaktadır.

Mekteb-i Sanayi binası olduğu döneme ait yapmın planı ve iç mekânları hakkında yeterli bilgi olmamasına karşılık nezaret dönemine ilişkin çok sayıda fotoğraf bulunmaktadır. Bunlardan geniş bir giriş holü düzenlendiği, zemin katta salonların meydana bakan koridora açıldığı, üst katta ise salonların meydan tarafına, koridorun arka cepheye alındığı görülmektedir. Serbest eğrilerle çizilmiş bir merdiven holü, iç yüzlerine renkli şeritler çizilmiş geniş eliptik kemerler, beyaz duvarlarda ve tavan eteklerinde art nouveau bezeme şeritleri, arka cepheye Kılıçhane'ye bakan elips biçiminde büyük bir pencere vd, iç mekânların görsel özelliklerini betimler.

Cumhuriyet döneminde her iki yapı da işlevini yitirmiştir. Müzedeki malzeme, Askeri Müze'ye taşınmış, nezaret binası bir süre boş kalmış, daha sonra iktisadi ve Ticari ilimler Akademisi'ne verilmiştir. Bu okulun kullanımında iken 1977'de bir sabotaj sonucu yangın çıkmış, nezaret binasının döşeme ve çatısı ile Yeniçeri Müzesinin merdiven holü üzerindeki bölümü yanmıştır.

Onarımdan sonra her iki bina Marmara Üniversitesi Rektörlüğü'nün kullanımına verilmiştir. Yeniçeri Müzesi'nin sergileme salonu rektörlüğün konferans salonu olarak kullanılmaktadır.

Bibi. Ergin, *Maarif Tarihi,* II, 627-637, *D'Aronco Architetto,* (katalog), Milano, 1982, s. 68; V. Freni-C. Varnier, *Raimondo d'Aronco, Vopera completa,* Padova, 1984, s. 114; Z. Nayır, *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690),* İst., 1975, s. 84-85; ay, "Raimondo d'Aronco and Ottoman Revivalism", *Atti del Congresso Intemazionale di Studi su Raimondo d'Aronco e ilsuo tempo,* Udine, 1982, s. 144-148; M. Nicoletti, "D'Aronco ela Turchia", *D'Aronco Architetto,* Milano, 1982, s. 16.

AFİFE BATUR

SANAYİ ODASI

İstanbul sınırları içinde faaliyet gösteren sanayi kuruluşlarının üst örgütü.

1952'de o sıralar Ticaret Odaslna kayıtlı olan yaklaşık 700 sanayicinin girişimleriyle kuruldu. İlk merkezi Sirkecideki Dördüncü Vakıf Hanı(-0 olan Sanayi Odası, 1953'te yine Sirkeci'de Kılavuz Han'a, 1963'te ise Tepebaşı'ndaki kendi binasına taşındı. Halen, esas olarak bu ana binada faaliyet göstermekte olup, 1976'da eski Karlman Pasajının(->) yerinde inşa ettirdiği

ISO binasının 19701i yıllardan bir görünümü.
İstanbul 197311 Yıllığı

Odakule'nin(->) bazı kadarını da kullanmaktadır.

5590 Sayılı Yasa'ya göre kurulan istanbul Sanayi Odası (ISO), mesleki bir kuruluş olarak sanayi ile ilgili inceleme, istatistiki çalışmalar ve indeksler yapmak, fiyat hareketlerini takip etmek, mesleki eğitim vermek, mahalli veya bölgesel sergiler, panayırlar, müzeler, kütüphaneler açmak, sanayi siteleri veya organize sanayi bölgeleri kurmak ve yönetmek gibi görevleri ifa etmek amacını taşımaktadır.

İSO'ya bağlı sanayi kuruluşları 40 meslek komitesi halinde örgütlenmişlerdir. Bu komitelerde seçilen 2'şer kişinin oluşturduğu 80 kişilik grup, oda meclisini oluşturmaktadır. Hizmet süresi 4 yıl olan bu organ, Sanayi Odasimn en yüksek denetim organıdır. Odanm en yetkili yürütme organı olan yönetim kurulu ise Oda Meclisi tarafından seçim yoluyla tespit edilen 11 kişiden oluşur.

ISO bünyesindeki meslek grupları arasında en fazla üyeye sahip olanlar Trikotaj ve Tuhafiye Eşyaları Sanayii, Deri Sanayii, Makine, Alet ve Yedek Parça imali Sanayii komiteleridir. Üye sayısı, 1970'li yıllarda 5.000 civarına, 1989'da 6.745'e, 1992' de 7.361'e, günümüzde ise 7.500 civarına ulaşmıştır. 1965'te oda üyesi kuruluşlar arasında anonim şirketlerin toplam üye sayısı içindeki payı ancak yüzde 15 iken bugün bu oran yüzde 60'a ulaşmıştır. 1992 itibariyle ISO üyelerinin 3.159'u fevkalade sınıf, 802'si 1. sınıf, 1.098'i 2. sınıf, 930'u 3. sınıf ve 1.372'si de 4. sınıf olarak tasnif edilmişti. Üye sanayi kuruluşlarının toplam üretim değeri Türkiye'nin toplam sanayi üretimi içinde yaklaşık yüzde 45,5'lik bir paya sahiptir. Üyelerin yaklaşık yüzde 86'sı Trakya yakasında, kalanı ise Anadolu yakasında faaliyet göstermektedir.

ISO mesleki çalışmalarını her yıl yaptığı yayınlarla kamuoyuna ve ilgili kuruluşlara duyurmaktadır.

İSTANBUL

SANAYİİ NEFİSE MEKTEBİ

1928'de Güzel Sanatlar Akademisi**(-t)** adını almış olan eski "Sanayi-i Nefise Mekteb-i Alisi", Türk sanatının ve mimarlığının 1883'ten bu yana çok yönlü ve kapsamlı bir biçimde geliştirilmesi için öğretim yapılan en eski sanat kurumudur.

Sanayi-i Nefise Mektebi'nin kurucusu Osman Hamdi Bey'dir(->). Osman Hamdi Bey Müze-i Hümayun müdürüyken, bu göreve ek olarak 1 Ocak 1882'de resmi adı "Mekteb-i Sanayi-i Nefise-i Şahane" olan "Sanayi-i Nefise Mektebr'ni kurmak üzere müdürlüğe atanmıştır. Sanayi-i Nefise Mektebi'nin öğretime ilk başladığı yer, bugünkü Arkeoloji Müzesi'nin karşısında özel olarak inşa edilmiş olan binadır (bak. Sanayi-i Nefise Mektebi binaları). Başlangıçta resim, heykeltıraşlık, hakkâklık ve mimarlık bölümleri açılmıştır. Her bölüme girecek öğrenciler, önce 1 yıllık hazırlık sınıfına devam etmekte, daha sonra ise hakkâklık için 3. mimarlık ve heykeltıraşlık için 4, resim bölümü için de 5 yıl öğrenim görmekteydiler. Öğrenciler 17-25 yaşları arasından seçilmekteydi. Ya 7 yıllık "İdadi Mektebi" mezunu olmaları ya da jüri önünde yetenek sınavını başarmaları gerekiyordu. Belgelere göre, Sanayi-i Nefise Mektebi'nde ilk yıl 8 öğretim üyesi ve 20 öğrenci, daha sonra da 60 öğrenci bulunmaktaydı. Kuruluşunda Ticaret Nezareti'ne bağlı olan Sanayi-i Nefise Mektebi, 1886'da Maarif Nezareti'ne (Eğitim Bakanlığı) bağlanmıştır.

Kurucusu Osman Hamdi Bey'in ölümü üzerine, Sanayi-i Nefise Mektebi müdürlüğüne 1910'da Halil Edhem Eldem(-») atanmıştır. 1916'da, mektep müze karşısındaki binasından çıkarılmış ve uzunca bir süre mekân sıkıntısı başlamıştır. 1914'te kız öğrenciler için de İnas Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisi(->) de kurulmuştur.

Halil Edhem Bey'den sonra, sırasıyla, 1917'de Halil Paşa, 1918'de Nazmi Ziya Bey, 1921'de Ali Sami Boyar, Sanayi-i Nefise Mektebi müdürlüğüne getirilmişlerdir.

Cumhuriyet dönemi ile birlikte Sanayi-i Nefise Mektebi'nde önemli değişiklikler başlatılmış, daha önce bulunan hakkâklık bölümü yerine 1923'te tezyinat bölümü kurulmuş, ayrıca ortaokulu bitiren ve yetenek sınavını başaranların okula öğrenci olarak alınmasına başlanmıştır. Böylelikle, yeteneği olan öğrencilerin daha lise yıllarından sanat öğrenimine başlayabilmeleri sağlanmıştır. Bu gelişmelerin devamı olarak 1926'da resim, heykel, tezyinat bölümleri, Maarif Vekâleti'nce orta dereceli okul olarak kabul edilmiş; öğretim için, Fındıklıdaki eski Meclis-i Mebusan binası alınmış ve 1927'de Namık İsmail Bey müdürlüğe atanmıştır.

ÖNDER KÜÇÜKERMAN

SANAYİİ NEFİSE MEKTEBİ BİNALARI

Eminönü İlçesi'nde, Topkapı Sarayı'nın(-») kuzey tarafında Halic'e bakan yamaçtaki Arkeoloji Müzesi'nin bahçesindedir,

1882'de dönemin en tanınmış ve önemli mimarı Alexandre Vallaury(-*) tarafından tasarlanıp inşa edilmiştir.

Okulun kurulması girişimini yürüten dönemin Müze-i Hümayun Müdürü Osman Hamdi Bey, kuruluş kararı ile birlikte müdürlüğüne atanma kararını da elde ederek okulun kurulmasında aktif rol aldı. Bu nedenle Osmanlı kültür tarihinde Sanayi-i Nefise Mektebi, Osman Hamdi Bey'in adıyla bütünleşmiş sayılır.

Osman Hamdi Bey, müzenin yakınında olmasının yararına inanarak okul için batıdaki boş alanın kullanılması iznini elde etti. Hemen bir bina yapımına girişildi. Bir yıldan kısa sürede bitirilen bu İİk bina yalnızca beş atölyesi olan küçük bir yapı idi. Gereksinmelere yetmeyeceği kısa sürede anlaşılan yapının genişletilmesine girişildi. Yine A. Vallaury'nin hazırladığı genişletme projesi 21 Zilkade 1305/30 Temmuz

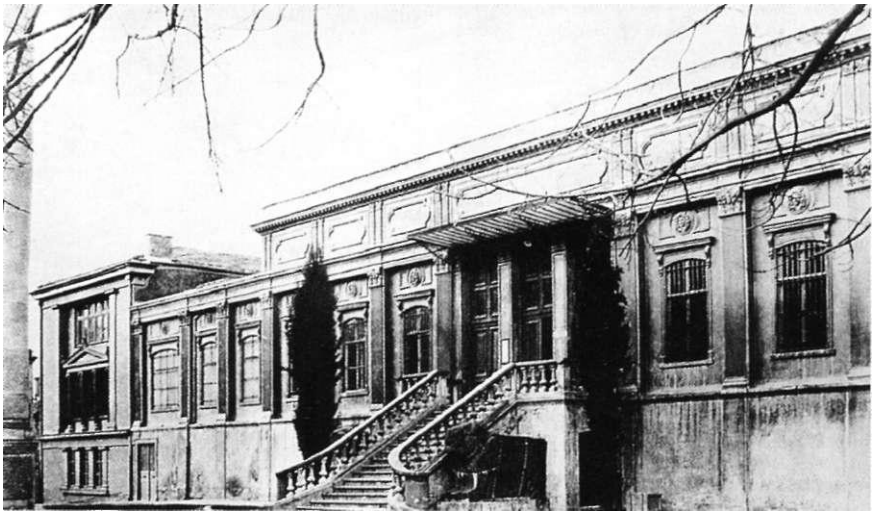

20. yy'ın başında Sanayi-i Nefise Mektebi binası.
Xecdet Sakaoğlu koleksiyonu

1888'de nezarete sunuldu ise de ek bina ancak 1892'de yapıldı. Üç atölye ve bir sergi salonundan oluşan bu binaya 1327/1911' de dört oda daha eklenerek eski bina ile birleştirildi.

Sanayi-i Nefise Mektebi 1916'da Cağaloğlu'ndaki binasına taşındı. Eski bina da Müze-i Hümayun yapılarına katıldı. 1970' te Prof. Nezih Eldem tarafından yapılan son derece özenli bir onarım ve düzenlemeyle Eski Şark Eserleri Müzesi olarak yeniden açıldı.

Binalar kısmen gömülü bir zemin kat üzerinde bir katlı ve kagir bir yapı olarak tasarlanmıştır. Projelendirme ve yapım aşamaları, plan ve cephelerde açıkça ifade edilmiştir.

Vallaury ilk binada neorönesans bir tasarım kullanmıştır. Oldukça yüksek bir merdivenle doğrudan birinci kata ulaşılmakta, kompozit başlıklı yüksek pilastrlar cepheyi eşit bölümlere ayırmaktadır. Her birinde basık kemerli birer pencere ile üstünde küçük konsol taşlarıyla taşınan silme-lentolar ve yüksek kabartma tekniğinde yapılmış insan başı figürlerinin bulunduğu birimler yer almaktadır. Pilastrlar, tabla formunda geniş bir çift silme takımı ile bağlanmıştır. Üst kısımda yan kenarları yuvarlatılmış kartuşlardan oluşan bir dizi yapılmıştır. Cephe, diş sıralı bir silme ve parapetle bitirilmiştir.

Vallaury ikinci aşamada tasarladığı yapıda neogrek bir üslup kullanmıştır. Ek bina, akademik seçkinliği belirgin bir tasarıma sahiptir. Eğimden yararlanılarak zemin kat yükseltilmiş; üçlü pencere gruplarının pilastrlarını bağlayan bir tabla, üst katı taşıyan bir platforma dönüştürülmüştür. Birinci kat, yüksek pilastrlarla bölümlenmiş, cephe yüzeyi içeri çekilerek önemli bir derinlik sağlanmıştır. Bu derin cephe bölümlerine İyonik kolonlarla taşınan üç açıklıklı ve akroterli bir frontonu olan bir cephe motifi yerleştirilmiştir. Doğu ve batı cephelerinde birer, güney cephesinde üç bölüm üzerine işlenmiş olan dekoratif nitelikli bu mimari motifler yapının Arkeoloji Müzesi ile görsel bağını da kurmaktadır. Ayrıca İyonik kolonların arasına arkeolojik buluntulardan seçilmiş heykeller yerleştirilmiştir. Birinci katm cephesi, frontonların üzerinde geri planda kalan dikdörtgen pencerelerle devam etmektedir. Bu küçük fakat özenle tasarlanmış yapı, geniş bir silme ve parapetle bitirilmiştir. Üçüncü aşamanın kitlesi, ötekilere oranla daha alçak tutulmuş ve bu ayrı binaların eklemlenmesi sağlanmıştır.

Sanayi-i Nefise Mektebi binaları, aynı okulda ilk mimarlık hocası olarak görev yapan tanınmış mimar A. Vallaury'nin bir yapıtı olması nedeniyle ayrıca önemlidir.

Bibi. M. S. Akpolat, "Fransız Kökenli Levanten Mimar Alexandre Vallaury" (Hacettepe Üniversitesi, basılmamış doktora tezi), 1991, s. 120-121; M. Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi,* İst., 1971, s. 442-466; ay, *Güzel Sanatlar Eğitiminde 100 Yıl,* 1st., 1983, s. 6-12; Z. Sönmez, "Gülhane'de Mekteb-i Sanayi-i Nefise-i Şâhâne Binası", *Dünya İnşaat Dergisi.* S. 1/3 (1984), s. 33-34; Sözen, *Cumhuriyet Mimarlığı,* 5.

AFİFE BATUR

SANCAKDAR BABA TEKKESİ

bak. ABDURRAHMAN ŞAMÎ TEKKESİ

SANCAKDAR HAYREDDİN MESCİDİ VE TEKKESİ

Esasında erken Bizans, hattâ belki de Roma döneminde bir yapı olan Sancakdar Hayreddin Mescidi, İstanbul'un güneybatısında Samatya (şimdiki Kocamustafapaşa) semtinde bulunmaktadır. Yedikule'ye giden caddenin sağ tarafında, yüksek bir yerdedir. Bizans döneminde hangi dini yapı olduğu hususunda kesin ve açık bir bilgi yoktur. Genellikle İstanbul'un Bizans yapılarına dair yayınlarda, kenarının Gastria Manastırının(->) bir kalıntısı olabileceği ileri sürülür.

Sancakdar Hayreddin Mescidi olan yapı, esasında bir kilise değildir. Bir mezar binası olmakla beraber, Gastria Manastın'mn kilisesi yanındaki mezar şapeli olup olmadığı hakkında bir şey söylenemez. Bu binanın 14. yy'a ait olabileceğini ileri süren görüş de (Van Millingen, A. M. Schneider) inandırıcı değildir. Yapı, biçimi bakımından gayet belirli olarak bir erken Hıristiyan inşaatıdır. Bir mezar binası veya bir martirion olmasına ihtimal vermek yerinde olur. Böylece 3-4. yyiara tarihlenebilir. Sonraları doğu tarafına bir apsis eklenerek küçük bir şapel haline getirilmiştir.

Fethin arkasmdan, terk edilmiş durumdaki harap Bizans binalarından bazıları, belki şehrin kuşatılması sırasında şehit düşenler adına ve "viraneleri şenlendirme" politikasının belirtisi olarak mescide dönüştürüldüğü sırada, burası da Sancakdar Hayreddin adına mescit yapılmıştır. Gerçek vakıf sahibinin bu addaki kişi olmadığı da 953/1546 tarihli *İstanbul Vakıfları Defteri'ndeki* kayıttan anlaşılır. Burada "Vakf-ı Sâhibü'l-Mescid" başlığı altında hiçbir açıklama yapılmayarak boş bırakılmıştır. Yalnız burada Şevval 941/1535 ve Safer 950/1543'te iki hayır sahibinin mescide vakıf bağışlarında bulunduklan bildirilir.

Eserini 18. yy'ın sonlarında yazan Hüseyin Ayvansaray'î mescidin kiliseden çevrilmiş olduğuna işaret ile, Sancakdar Hayreddin'in II. Mehmed'in (Fatih) (hd 1451-1481) alemdarlarından olduğunu ve kabrinin mescit yakınında olduğunu haber verir. Yanında aynca Şeyh Mustafa Efendi'nin de mezarı vardır. Mescidin minberini, mahalle halkının ricası üzerine Sadrazam Mustafa Paşa koydurarak gelirinin 1178/1764-65'te İstanbul gümrüğünden verilmesini sağlamıştır. Ayvansarayî'nin bildirdiği mezarın, sonradan hatırayı yaşatmak için (teberrüken) yapılmış olduğuna ihtimal verilir.

Paspatis'in 1877'de yayımlanan kitabında Galanakis tarafından çizilen resimde mescit kubbe yerine kiremit kaplı çatılı olarak görülür. Doğu tarafındaki duvarında büyükçe bir çatlak da işaretlenmiştir. Fakat 1894'teki şiddetli depremde, bu çatlak binanın bütünüyle harap olmasına ve bilhassa güney tarafının yıkılmasına yol açmıştır. Sancakdar Hayreddin Mescidi bu felaketten sonra günden güne eriyen bir durumda kalmış, içinde ağaçlar çıkmış, hattâ güneyindeki bölümünün içinde bir gecekondu yapılarak, bunun helası da yan duvara yerleştirilmiştir.

1973-1975'te Vakıflar İdaresi İstanbul Başmimarı Fikret Çuhadaroğlu'nun hazırladığı projeye göre, Sancakdar Hayreddin Mescidi orijinal mimarisine uygun biçimde ihya edilmiş, ancak ne vakit çöktüğü bilinmeyen ve biçimi hakkında da hiçbir ipucu olmayan kubbesi yeniden yapılmayarak üstü 1877'den önce olduğu gibi kiremit kaplı ahşap bir çatı ile örtülmüştür. Evvelce gövdesi kısa olan minaresi de çok daha uzun gövdeli olarak yeniden yapılarak, mescit 1976'da tekrar ibadete açılmıştır.

Sancakdar Hayreddin Mescidi olan Bizans yapısı, taş ve tuğladan karma teknikte inşa edilmiş, dıştan sekizgen planlı küçük bir binadır. Apsis çıkıntısı ile beraber dışarıdan uzunluğu yaklaşık 15 m, genişliği ise 13 m kadardır. İçi dört kolu eşit bir haç biçiırıindedir. Evvelce, bu kolları örten tonozların büyük kemerlerinin yaklaşık 6,50 m çapında bir kubbeyi taşıdıkları bellidir. Tonozlu kollardan bazılarının içlerinde nişler oyulmuştur. Bunlar, Güney Anadolu'da Side'de rastlanan martirion binala-

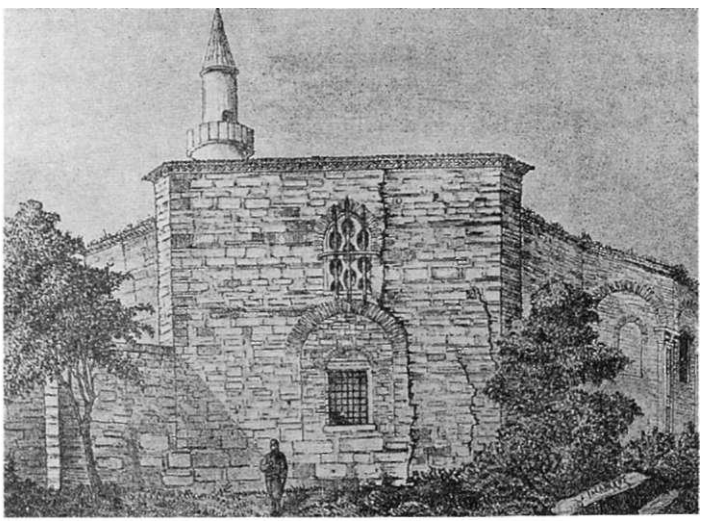

Sancakdar Hayreddin Mescidi
Enis Karakaya arşivi

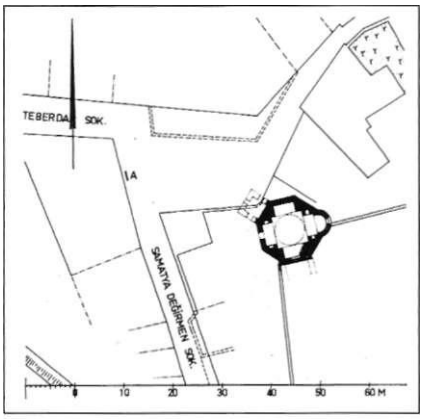

Sancakdar Hayreddin Mescidi'nin vaziyet planı.
Müller-Wiener, *Bildlexikon*

rmı hatırlatır. Sonradan ilave edildiği belirli apsis çıkıntısı iki mermer paye ile ayrılan pencerelere sahiptir. Bunlardan ortadaki, sövelerinden anlaşıldığı gibi, demir şebekeli Türk mimarisi karakterinde, dikdörtgen bir pencere haline getirilmişti.

Sancakdar Hayreddin Mescidi'nin "derûnunda" faaliyet gösteren ve aynı adla anılan tekkenin ne zaman ve kimin tarafından tesis edildiği tam olarak bilinmemektedir. Fethi müteakip Fatih veya II. Bayezid döneminde (1481-1512) söz konusu yapmın mescide çevrilmesi sırasmda burasının aynı zamanda küçük bir tarikat merkezi (zaviye) şeklinde düşünülmüş olması, başka bir deyimle sabık kilisenin Sancakdar Hayreddin tarafından bir mescit-zaviye olarak vakfedilmiş bulunması muhtemeldir. Özellikle II. Bayezid'in saltanat yıllarında Bizans dönemine ait birçok dini tesisin cami-tekke veya mescit-zaviye olarak kullanılmaya başlaması bu ihtimali güçlendirmektedir.

Sancakdar Hayreddin Tekkesi'nin adı 18. yyln son çeyreğinden itibaren İstanbul tekkelerinin dökümünü içeren belgelerde zikredilmektedir. Topkapı Sarayı Arşivinde bulunan ve 19- yy'ın ilk çeyreğine tarihlenen bir listede tekke Sa'dî tarikatına bağlı olarak gösterilmiş, bu durum tekkelerin kapatılmasına kadar devam etmiştir. II. Mahmudün (hd 1808-1839) kızlarından Saliha Sultanin 1249/1834'teki düğününe davet edilen Sa'dî şeyhleri arasında "Samatya kurbünde Sancakdar Hayreddin Zaviyesi şeyhi el-Seyyid Hafız Mustafa Efendl'nin adı geçmekte, bu şeyhin kabri tekkenin yanında bulunmaktadır. Ayin günü pazar olan tekkede 1 erkek ile 1 kadının ikamet ettiği Dahiliye Nezaretinin R. 1301/1885-86 tarihli istatistik cetvelinde belirtilmiştir.

Tekkenin postuna geçen şeyhlerin tam bir dökümü bulunmamakta, ancak Hafız Mustafa Efendi'den başka, Bandırmalızade A. Münib Efendi'nin *Mecmua-i Tekâyâ'sm*da (1889), devrinin tanınmış zikir reislerinden Şeyh Rifat Efendi'nin, H. Vassaf m *Sefine* 'sinde de son postnişin Şeyh Sadeddin Efendi'nin adı tespit edilmektedir.

Bibi. A. G. Paspatis, *Bizantinai Meletai,* İst., 1877, s. 354-357 (bir gravürü ile); J. P. Richter, *Quellen der Byzantinischen Kunstgeschichte.* II, Viyana, 1897, s. 132-134 (Gastria Manastırı hakkında); Mordtmann, *Esquisse,* 77, no. 134; Millingen, *Byzantine Churches,* 268-271; R. Janin, "Les couvents secondaires de Psamathia", *Echos d'Orient,* XXXII (1933), s. 332-337; Schneider, *Byzanz,* 70-71; E. Mamboury, *Constantinople, Guide touristique,* (2. bas.), İst., 1929, s. 209; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 125; İhsan Erzi, *Camilerimiz Ansiklopedisi.* I. İst., 1987, s. 170-171; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 379-380, no. 172; Janin, *Eglises et monasteres,* 67-68; A. Pasadeos, *Epi duo Bizantinon mnemeion tesKonstantinopoleos ....* Atina, 1965, s. 5-55; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 194-195; T. F. Mathews, *The Byzantine Churches of Istanbul,* Pennsylvania, 1976, s. 232-236; *Fatih Camileri,* 195-196; Çetin, *Tekkeler,* 586; Aynur, *Saliha Sultan,* 37, no. 155; *Âsitâne,* 7; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 52-53, no. 75; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 7; *thsaiyat II,* 21; Vassaf, *Sefine,* V, 270.

SEMAVİ EYİCE-M. BAHA TANMAN

SANCAK-I ŞERİF

"Alem-i nebevi", "alem-i şerif", "livâ-ı saadet", "livâ-ı şerif", "livâ-ı nebevî", "livâ-ı hadra" da denmiştir.

Hz Muhammed'in "Ukab" adlı gaza bayrağı ile özdeşleştirilmiş, Osmanlı padişahlarının halifeliğini simgeleyen özel bayrak. Bugün Topkapı Sarayı Müzesinde kutsal emanetler(->) bölümündedir.

Abbasi halifelerince korunan "Ukab" (asıl sancak-ı şerif) en son Memluklerin korumasında iken, bir sava göre Hayır Bay tarafından I. Selim'e (Yavuz) (hd 1512-1520) veya I. Süleyman'a (Kanuni) (hd 1520-1566) gönderildi. Başka bir rivayete göre ise Yavuz'un Mısır seferi sırasında ele geçti. Bir süre Şam'da saklanarak hac kafilelerinin önünde Mekke'ye götürülüp getirildi. İlk kez 1593'te Osmanlı ordusuna moral vermek amacıyla Avusturya cephesine gönderildi. Sefer dönüşünde de Topkapı Sarayı'nda Hasoda'da korumaya alındı. Sonraki yıllarda, Osmanlı padişahlarının halifelik sıfatlarının simgesi durumuna gelen bu asıl sancak-ı şerif, *Silahdar Tarihi* hdeki açıklamalara göre törenlere çıkartılamayacak derecede yıpranmıştı. Bu yüzden yaklaşık 70x115 cm boyutunda üç yeni sancak-ı şerif dokunup üzerlerine "Kelime-i Tevhid" işlendi ve Ukab'ın eczâ-yı şerifesinden de (dağılan parçalarından) bu yeni sancaklara eklemeler yapıldı. Özel bohçalar içinde korunan bunlardan teki, "hırka-i saadet" ile padişahın gittiği yere, örneğin Edirne'ye, Belgrad'a götürülürdü. Diğerleri ise, sarayda Hazine-i Amire'de ve Hasoda'da saklanır, seferlere götürülürdü.

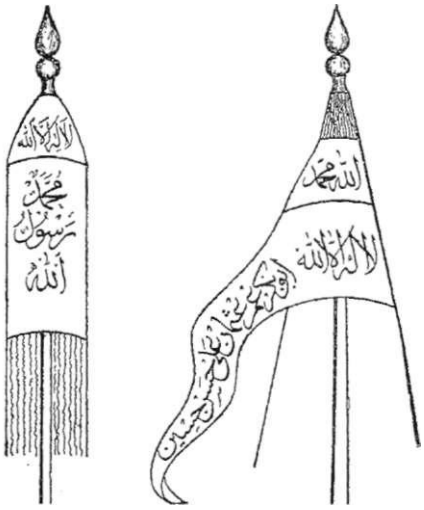

Sancak-ı şerif
F. Kurtoğlu. *Sancağımızın Tarihi,* İst., 1934

16. yy'ın sonlarından başlayarak sancak-ı şerifin saraydan çıkartılıp ordugâha, oradan da cepheye götürülmesi ve sefer sonunda yine sarayda korumaya alınması, Osmanlı Devleti'nin resmi ve dini protokollerinde yer alan "sancak-ı şerif teşyi'i ve istikbali" törenlerine konu oldu. Bu törenlerin ayrıntıları *NimetîEfendi Kanunnamesinde* vardır. III. Mehmed'in 1596' daki Macaristan seferinde de 300 kadar seyit ve şerif, sancak-ı şerifin etrafında yer alarak tekbirler getirdiler ve "fetih suresi" okudular. Bu tarihten sonra bu da bir gelenek oldu. Ayrıca, sancak-ı şerifin Hasoda'dan çıkarılıp padişah tarafından Arzodasina(-») getirilmesi, burada veya Bâbüssaade önünde serdar-ı ekrem (başkomutan) atanan sadrazama teslim edilmesi, savaş dönüşünde de padişah tarafından Davutpaşa'da sadrazamdan teslim alınıp saraya gönderilmesi de bir dizi protokole bağlandı. Örneğin, ordunun cepheye hareketinden 40 gün önce sandığından çıkarılan sancak-ı şerifin Arzodaslndaki tahtın ön direğine asılması, daha sonra Arzodasinda veya Bâbüssaade önünde, şeyhülislamın, nakibüleşrafın, büyük şeyhlerin de katıldığı bir devlet töreni ile padişah tarafından sadrazama teslim edilmesi, onun da sancak omzunda olduğu halde maiyetiyle ordugâha gitmesi; dönüşünde ise Davutpaşa ordugâhında sancak-ı şerif için özel bir çadır kurulması ve ordugâha gelen padişaha burada teslim edilmesi; törene katılanların giyim kuşamlarından davranışlarına ve konuşmalarına değin pek çok ayrıntıyı içeren özel programlarla olmaktaydı. İstanbullular içinse, sancak-ı şerifin uğurlanması ve karşılanması, her seferinde önemli bir olaydı. Halk, böyle günlerde Ayasofya Meydanindan Edirnekapiya, oradan Davutpaşa'ya kadar olan yollan doldurur, hastalar, çocuklar, derdi olanlar için sancak-ı şerifi görmek, sevap ve umut vesilesi sayılırdı.

İstanbul'u ilgilendiren bir başka durum, ayaklanmalarda asilere karşı sancak-ı şerifin bir koz olarak kullanılmasıydı. "Sancak-ı şerif ihracı" denen gelenek uyarınca, padişahın buyruğuyla kentte münadiler dolaştırılır veya minarelerden "ümmet-i Muhammed'in sancak-ı şerif altına gelmesi" duyurulurdu. Sarayda Bâbüssaade önüne çıkarılan veya Sultan Ahmed Camii minberine asılan sancak-ı şerifin etrafında toplanmak, inanca göre her Müslüman için farzdı. Nitekim 1651'de ve 1687'de bu yöntemle ayaklanmacılar dağıtıldığı gibi İ826'da Vak'a-i Hayriye'de(->) de kazan kaldıran yeniçerilere karşı halkın eyleme geçmesi sancak-ı şerifin ihracıyla sağlanmıştı. Son bir kez de I. Dünya Sava-

şı'nın başında 24 Kasım 1914'te "cihad-ı ekber" ilan edildiğinde sancak-ı şerif çıkarılmış ve İstanbul'da görülmemiş bir heyecan yaşanmıştı.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki bazı belgeler, sancak-ı şerifin çıkarılması, korunması, koruma ve bakım görevlileri ile ilgili ilginç bilgiler vermektedir. Enderun'da, sancak-ı şerifin bakımından sorumlu olanlara "livâ-ı şerif takımı" dendiği gibi. II. Meşrutiyet'e (1908-1918) kadar da bir saygı ifadesi olarak Topkapı Sarayı'nın Bâbüssaade denen tören kapısı önünde, sancak mızrağının dikildiği noktada bir Enderunlu nöbet tutmaktaydı. Daha sonra buraya -ayak basılmaması için- özel bir taş konmuştur.

Bibi. *Süahdar Tarihi,* I, 14 vd; *Mür'i't-Tevârih,* II/A, 118-121; Mütercim Asım, *Asım Tarihi,* I, İst., ty, s. 3 vd; Uzunçarşılı, *Saray,* 248-260; Pakalın, *Tarih Deyimleri,* III. 113-116; M. T. Gökbilgin, "Sancak-ı Şerif", *LA,* X, 189-191; Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, no. E. 1938, 10169; Z. Orgun, "Osmanlı İmparatorluğunda Tuğ ve Sancak", *Tarih Vesikaları,* S. 4 (Aralık 1941), s. 255 vd, S. 5 (Şubat 1942), 345 vd.

NECDET SAKAOĞLU

SANDAL BEDESTENİ

bak. KAPALIÇARŞI

SANDIKÇI EDHEM EFENDİ TEKKESİ

Üsküdar İlçesi'nde, Toptaşı semtinin, Osmanlı döneminde "Tabutçular, Tabutçulariçi" olarak anılan kesiminde, Hayrettin Çavuş Mahallesi'nde, Toptaşı Caddesi'nin üzerinde yer almaktaydı.

Rıfaî tarikatından Sandıkçı Şeyh İbrahim Edhem Efendi (ö. 1878) tarafından 1274/1857-58'de kurulan bu tekke kaynaklarda "Sandıkçı Tekkesi" ve "Şeyh Edhem Efendi Tekkesi" olarak da zikredilmektedir. Mimari programı asgari ölçülerde tutulmuş, ufak boyutlu bir tarikat tesisi olan tekkede cumartesi günleri ayin icra edildiği, Şeyh İ. Edhem Efendi'den sonra oğlu Şeyh Âbid Efendi ile torunu Şeyh Haydar Efendi'nin posta geçtikleri bilinmektedir. Dahiliye Nezareti'nin R. 1301/1885-86 tarihli istatistik cetvelinde burada 6 erkek ile 2 kadının ikamet ettiği belirtilmiştir. Cumhuriyet döneminde kullanılmayan bina harap düşmüş, önce harem ve selamlık bölümleri, 1963'ten sonra da tevhidhane ile türbe bölümleri çökerek tarihe karışmış, geriye, kitabeli cümle kapısı ile küçük hazineden başka hiçbir şey kalmamıştır.

Sandıkçı Edhem Efendi Tekkesi'nin arsası batıda Toptaşı Caddesi, diğer yönlerde komşu parsellerle çevrilidir. Tek bir binadan oluşan tekke küçük bir bahçenin içinde yer almakta, bahçenin bir kesimini hazire işgal etmektedir. Toptaşı Caddesi'ne açılan cümle kapısı tuğlalar ile örülmüş, lentonun üzerine tekkenin inşa tarihini (1274/1857-58) veren, talik hatlı, manzum kitabe yerleştirilmiştir. Ortadan kalkmış olan tekke binasının, kısmen de (tevhidhane-türbe bölümüne ilişkin) olsa mimari özelliklerini aydınlatan yegâne belge Vakıflar İstanbul Başmüdürlüğü Arşivindeki 1963 tarihli bir rölövedir. Tarikat yapılarına özgü bir bütünlük arz eden tevhidhane ile türbe kareye yakın dikdörtgen (11x10 m) bir alanı kaplamakta, iki katlı ve ahşap karkaslı olan yapının duvarları içeriden bağdadi sıva, dışarıdan ahşap kaplama ile oluşturulmuş bulunmaktadır. Yapıyı örten kırma çatı alaturka kiremitlerle kaplıdır. Dikdörtgen planlı (9x6 m) esas ayin mekânı iki kat yüksekliğinde tutulmuş ve batı, kuzey, kısmen de doğu yönlerinde iki katlı mahfillerle kuşatılmıştır. Ahşap sütunlarla taşman bu mahfillerden, erkeklere mahsus olan alttakinin zemini bir seki ile yükseltilmiş ve ahşap korkuluklarla sınırlandırılmış, kadınlar tarafından kullanılan ve harem dairesi ile bağlantılı olduğu anlaşılan fevkani mahfil ise kafeslerle donatılmıştır. Zemin kattaki mahfil, batı duvarındaki tevhidhane girişi hizasında kesintiye uğramakta, ayrıca tevhidhanenin güneydoğu köşesinde yerini, üç adet ahşap sandukayı barındıran ve ayin mekânı ile tamamen kaynaşmış olan türbeye terk etmektedir. Rölövenin alındığı tarihte çökmüş bulunan mihrap duvarının ekseninde basit bir mihrap nişi, bunun yanlarında birer pencere, aynı şekilde rölövede işlenmemiş olan doğu duvarında da, türbeye açılan ve niyaz penceresi niteliği taşıyan en az bir pencerenin yer aldığı varsayılabilir.

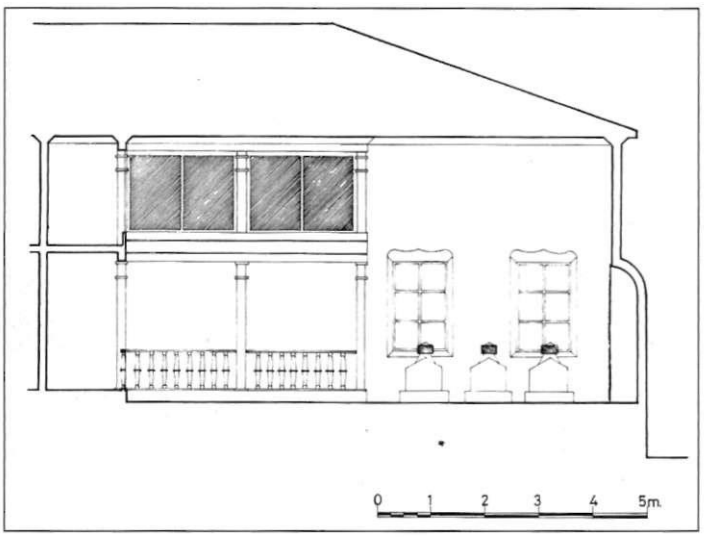

Sandıkçı Edhem Efendi Tekkesi'nde tevhidhane-türbenin kesit restitüsyonu. *M. Baba Tanman, 1980*

Bibi. Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 6; Raif, *Mir'at,* 120-121: *IhsaiyatIL,* 20; Vassaf, *Sefine,* V, 269; N. Araz, *Anadolu Evliyaları,* İst., 1972 (3. bas.), s. 357-360; B. Çeçener, 'Üsküdar Mezarlıkları, Türbeleri ve Hazireleri", *TTOKBelleteni,* 49/328 (1975), 18 vd; Behcetî İsmail Hakkı el-Üsküdarî, *Merâkid-iMu 'tebere-i Üsküdar,* (yay. B. N. Şehsuvaroğlu), İst., 1976, s. 58; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* I, 419; N. Uzel, "Derviş Tufan Efendi", *Büyük Gazete,* 11/28 (3 Kasım 1976), s. 24; M. B. Tanman, "Settings for the Veneration of Saints", *The Dervish Lodge-Architecture, Art and Sufism in Ottoman Turkey,* Berkeley, 1992, s. 159, 161; M. Özdamar, *Dersaadet Dergâhları,* İst., 1994, s. 251.

M. BAHA TANMAN

SANDYS, GEORGE

*(2Mart 1578, York-Mart 1664, Kent)*İngiliz gezgin.

York başpiskoposunun altıncı ve son oğlu olan Sandys Oxford'da okuduktan sonra Doğu turuna çıktı. Fransa'yı kat edip Venedik'te 20 Ağustos 1610'da gemiye binerek 28 Eylül'de İstanbul'a vardı. 17. yy İstanbul'unu anlatan ilk önemli gezgin olan Sandys aynı zamanda kente yeni bir bakışın öncüsüdür. Gerçekten, sonradan tüm gezginlerin kullanacağı bir imaj, kentin dışarıdan göz kamaştırıcı görünüşü ile içine girilince duyulan hayal kırıklığı arasındaki tezata, ilk defa Sandys'in kaleminde rastlanır. Bu hayal kırıklığının nedeni ise, sonraki yazarlarda olduğu gibi, sokakların bakımsızlığı ve evlerin dış görünüşüdür. Bunlar iki katlı bir kısmı kaba taştan, gerisi ise kerpiç ya da ahşaptan yapılmış, çatıları kirpi saçaklı ve damları çoğu zaman düzdür. Bildiğimiz geniş saçaklı kiremit kaplı çatılı evin görüntüsüne uymayan bu tanım aslında, çıkmaları ve saçakları yasak eden kirpi saçak ve taş yapı zorunluluğunu uygulamaya çalışan dönemin nizamlarına uygundur. Evlerin sokağa bakan cepheleri olmayıp, sokakların iki tarafı duvarlarla sınırlanmıştır. Kentte yer yer boş sahalar ve yalnız dükkânlardan oluşan sokaklar (çarşılar) vardır. Bunlar devletin malıdır ve satıcılara kira ile verilir. Ancak, bu yoksul görüntünün yanısıra, kent, özellikle servi ağaçlarından dolayı, çok yeşildir.

Kentin herkesçe gezilen ve anlatılan yerleri hakkında bilgi veren Sandys aynca, inşa edilmekte olan Sultan Ahmed Külliyesinden ve 14 Ekim 1607'de 3.000 evi yok eden büyük bir yangından söz eder. Ocak 1611 sonunda İstanbul'dan denizyoluyla ayrılan Sandys İskenderiye'ye gider ve oradan Kahire, Filistin ve Lübnan'ı gezdikten sonra, yine İskenderiye yoluyla aynı yıl içinde İngiltere'ye döner.

Sandys'in hayatının geri kalan bölümü Amerika ile ilgilidir. İngiltere'ye döner dönmez, bugün ABD'nin bir eyaleti olan Virginia kolonisinin şenlendirilmesi amacı ile kurulan bir şirkette faal bir rol oynar ve 1621'de şirketin muhasebecisi ola-

rak Amerika'ya gider. Orada bir çiftlik işletmeye çalışan ve diğer sömürgecilerle arası açılan Sandys 10 yıl Virginia'da kaldıktan sonra İngiltere'ye geri döner ve Kral I. Charles'm hizmetine girer.

Doğu yolculuğu izlenimlerinin ilk baskısı 1615'te *A relation of ajoumey begun An: Dom: 1610 containing a description ofthe Turkish empire, ofAegypt, ofthe Holy Land, ofthe remote parts ofItaly and Islands adjoyning* adıyla Londra'da basılır. Bu eser, 17. yy'da İngiltere'de Türkiye konusunda en çok okunan kitaplardan biridir. Bilinen diğer İngilizce baskılar (hepsi Londra'da yayımlanmıştır) şunlardır: 2. bas. 1621, 1622; 3. bas. 1632; 4. bas. 1637; 5. bas. 1652, 1658; 6. bas. 1670; 7. bas. 1673; ayrıca eser 1653 ve 1665'te Felemenkçeye ve 1669'da Almanca'ya çevrilmiştir.

STEFANOS YERASİMOS

SANKT GEORG AVUSTURYA KIZ VE ERKEK LİSELERİ

Beyoğlu îlçesi'nde, Galata'da Kartçınar Sokağı'nda yer alan özel yabancı okullar. Öğretim dili Türkçe ve Almanca olan okulun 1 yıllık hazırlık, 3 yıllık orta ve 4 yıllık lise ve ticaret bölümü vardır.

Kurum 1882'de öğretime başladı. 1900' de erkek okulunun ticaret bölümü açıldı. I. Dünya Savaşı yıllarında kapalı bulunan okulların kız bölümüne 1958'de lise kısmı da eklendi.

Okullar bugün kız ve erkek ayrı olarak Milli Eğitim Bakanlığı'nın onayladığı, Avusturya uyruklu müdür ve Türk müdür başyardımcısı tarafından yönetilmektedir. Kız ve erkek liselerinin birleştirilerek karma eğitim yapılması için çalışılmaktadır. Türk kültür dersleri dışındaki dersler Almanca okutulmaktadır.

Okullara özel okullar merkezi sınav sistemi ile öğrenci alınmaktadır. 1993-1994 öğretim yılında 47 Avusturyalı, 29 Türk öğretmen görev yapmaktadır. Erkek lisesinde ticaret kısmı dahil 21 sınıfta 580; kız lisesinde 15 sınıfta 416 öğrenci ile öğretimini sürdürmektedir. 1992-1993 öğretim yılından itibaren okullarda ders geçme ve kredi sistemi uygulanmaktadır.

KUTLUAY ERDOĞAN

Mimari

Yapıların erkek kısmı ve ticaret okulunu oluşturan bölümü Kartçınar ve Medrese sokaklarının kesiştiği köşede ve Kartçınar Sokağına cephe alır bir konumdadır. Bu yapının kuzeydoğusunda Medrese Sokağına cepheli bahçenin kuzeybatısında ise ana bina ile bağlantılı, kuzeydoğu yönüne doğru uzanan, sınıfların yer aldığı yapı kanadı yer alır. Yine Kartçınar Sokağından girilen kız kısmının ayrıca Kule Sokağına cephesi bulunan ve buradan girişi olan ikinci bir yapısı daha vardır; bu iki yapı arka cephelerinden bir bahçe ile birbirlerine bağlanmışlardır.

Yapılar grubu 1882'de, Sankt Georg Kilisesi-») ile birlikte Boşnak Fransisken rahiplerden satın alınmıştır. Bu tarihten önce yapılar Avusturya-Macaristan İmparatorluğu bahriyesine aitti ve kilise yapısından başka, bahriye hastanesi ve hapishane de bu yapılar grubunda yer almaktaydı.

Viyana Devlet Arşivinde bulunan 1875 tarihli Avusturya-Macaristan hastanesinin planını gösteren belgeden yapıların kagir olduğu, bugün erkek kısmını oluşturan yapının arkasındaki bahçenin, bugünkü sınıflar kanadı olmadığı için, daha büyük olduğu; erkek ve kız kısımlarının arasında yer alan kilise ile erkek kısmı arasında, kuzeydoğu yönüne uzanan bir geçit bulunduğu; kız tarafının bahçesinin büyük bir bölümünün yapılar gurubunun Galata Kulesi yönünden komşusu bulunan İngiltere Konsolosluğu rezidansma ait olduğu ve kız kısmının Kule Sokağı'ndaki yapısının bu yapı grubu ile henüz bağlantılı olmadığı görülmektedir.

19. yy'ın sonlarına ait, yapıları Kartçınar Sokağından gösteren bir kartpostaldan anlaşıldığı kadarıyla, erkek kısmı binası bu dönemde zeminle birlikte beş katlıydı. Yapı cephe biçimlenişi açısından bu yüzyılın tipik Galata yapılarının çizgilerini taşımaktaydı. Giriş kapısı, bugün de olduğu gibi, iki sütunçe ile taşınan üçgen bir alınlıkla biçimlenmişti. Zemin katta, kapının her iki yanında üç pencere bulunmaktaydı. 1-3- katlarda kapı aksında bir, bunun her iki yanında yine üç pencere bulunmaktaydı. Son katta ise üç gruplu üç pencere vardı. Zemin, birinci ve son katlar birbirlerinden kat silmeleriyle ayrılmıştı. Ayrıca bina cephesinin her iki kenarında pilastrlar yer almaktaydı. Birinci kat pencerelerinin yanlarında sütunçeler, ikinci kat pencereleri üstünde ise üçgen alınlıklar bulunmaktaydı. Kız tarafı binası zemin, üç normal ve bir çekme olmak üzere beş katlıydı. Cephesinde ise bu dönemde zemin katta sivri kemerli iki pencere ile iki kapı bulunuyordu. Birinci kat pencereleri kemerli, bunu takip eden kat pencereleri ise dikdörtgen biçimliydi. Bu yapının katları da birbirlerinden kat silmeleriyle ayrılmıştı. Cephe biçimlenişi erkek kısmı cephesine göre daha sade bir görünümdeydi. Planlama açısından bakıldığında, erkek kısmının ana yapısından kuzeydoğu yönüne uzanan bugünkü sınıflar kanadının 19. yy'ın sonları ya da 20. yy'ın başlarında yapılmış olması gerekir. Nitekim 20. yy'ın başlarına ait bir fotoğrafta bu yapı bölümü balkonlu, ahşap iki kat olarak görülüyor. Bu dönemde binanın bu kısmının altında, üzeri tonozlu bir spor salonunun varlığı, Balkan Savaşı (1912-1913) sırasında yaralı askerlere ayrılan bu mekânda çekilmiş bir fotoğraftan anlaşılmaktadır.

1914'te yapıların bazı bölümleri yıkıldı ve 1928-1929'da kız ve erkek kısımları yapıları da esaslı bir şekilde elden geçirildi. 1882'de alındığında manastır olan kız kısmı yapısı kütle olarak çok değişmemiştir. Kule Sokağından cephe alan ikinci yapısı ise 20. yy'ın başlarında yapılmıştır. Önceleri kimsesiz çocuklar yurdu olan bu yapı neoklasik çizgiler taşıyan, üçgen almlıklı pencere düzenine sahiptir. Bodrum ve beş kattan oluşan yapı, güneydoğuda yer alan arka cephesinden kız kısmı bahçesine açılmaktadır. II. Dünya Savaşı sırasında kapatılmış olan okullar 1947'de tekrar açılırken, tüm yapılar baştan aşağıya onarılmıştır.

Günümüzde erkek kısmının ana yapısı zeminle birlikte 6 kattan oluşmaktadır. Yapınm cephesi ele alındığında, pencere düzenleri ve boyutları aynen korunmuş, ancak cephe bütün süslemelerinden arındınlarak, sade bir şekilde sıvalı olarak bırakılmıştır. Kuzeydoğu kanadım oluşturan sınıflar bloğu yine balkonlu olarak korunmuş, fakat betonarmeye çevrilmiştir. Bu bölümün altında yer alan spor salonunun altına, bir bodrum ilavesi ile tuvaletler eklenmiştir. Balkonlar ana yapı-

Sankt Georg Avusturya Kız (solda) ve Erkek liselerinin binaları.
Faruk Tuncer. 1994

nın arka cephesi boyunca uzatılarak, yeni sınıflar oluşturulmuştur. Ana binada ise idare, laboratuvarlar, kız kısmı yapısı ile bağlantılı ortak bir kütüphane ve mutfak yer almaktadır.

Kız kısmı ana binasını oluşturan yapının cephesi de günümüzde sade bir şekilde, eski yapı cephesinden farklı bir görünümde biçimlenmiştir. Zeminle birlikte 5 kat olan bu yapıda idare, müzik salonutiyatro, derslikler yer alır. Cephesi ve kütlesi aynen korunmuş olan Kule Sokağına cepheli ikinci yapıda ise laboratuvarlar ve spor salonu bulunmaktadır.

Bibi. E. Raidl, "Österreichisches Sankt-Georgs-Kolleg in istanbul", *Jahresbericht 1982,* İst., 1982; *Sankt Georg, Jahresbericht 1985,* İst., 1985; *Österreichisches Sankt Georgskolleg, Istanbul 1882-1982,* İst., 1982; A. Terzioglu-E. Lucius, *Türk Tıbbının Batılılaşması,* İst., 1993.

FARUK TUNCER

SANKT GEORG HASTANESİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Galata'da Medrese Sokağı üzerindedir.

Kuruluş tarihi 1836'ya kadar gitmekle birlikte hastane kayıtları 1840'tan başlamaktadır. Önce Taksim'de Feridiye Caddesinde ahşap bir binada, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Milli Hastanesi ve Avusturya Gemiciler Hastanesi adlan ile faaliyete geçmiştir. Dr. Lorenz Rigler tarafından yönetilen iki katlı hastanede 40 yatak bulunmaktaydı ve gemicileri tedavi etmek amacıyla açılmıştı. Hastane 1854'te Galata Çınar Sokağı'nda (bugünkü Kartçınar Sokağı) bulunan Küçük Kapuçin Manastın denilen eski manastır binasına taşınmıştır. Avusturya hükümeti 1870'e kadar hastaneye her yıl yardımda bulunuyordu. Ayrıca, Avusturya tahvillerinden elde edilen bir geliri de vardı. Özel ya da hayırsever hiçbir kuruluştan yardım almayan hastanede tedavi hizmetleri para karşılığında yapılmaktaydı. Hastanenin günlük ücretini ödeyemeyecek olanlar hastaneye kabul edilmezlerdi. Ancak Avusturya Konsolosluğunun kefil olduğu yoksul Avusturyalılar güvence alınarak kabul edilebilirdi. Bunun dışında bir Avusturya gemisinde hizmet ederken hastalanan denizcilerden ücret alınmaz, bunların masraflarını karşılamak üzere de İstanbul'dan ayrılan her Avusturya gemisi hastaneye ton başına bir ücret öderdi. 1874'e kadar hastaneye çocuklar dışında her hasta kabul edilmekteydi. Öncelik, Avusturya-Macaristan uyruklulara veya bu devletin himayesinde bulunanlara verilmekle birlikte diğer milletlerin hastalarına da bakılmaktaydı.

Çınar Sokağındaki hastanenin girişi Halic'e bakıyordu. Giriş katında Avusturya Kraliyet İdari Bürosu bulunmaktaydı. Birinci ve ikinci kat hastaneye ayrılmış olup binaya eklenen üçüncü kat hekimlerin ikametine ayrılmıştı. Birinci katta 14 yataklı büyük bir koğuş, 2 yataklı bir oda, hastabakıcılar için bir oda, hasta kayıt odası, eczane ve banyo; ikinci katta, yine 15 yataklı bir koğuş, 3 yataklı bir oda, bulaşıcı hastalıklar ve akıl hastaları için ayrılmış başka bir oda ve başhemşire odası bulunmaktaydı.

1875'te yapılmış planında, hastanenin Çınar Sokağı üzerinde bulunduğu ve onu kesen köşedeki sokağın da Medrese Sokağı olduğu görülmektedir. Hastanenin sol yanında İtalyan Hastanesi yer almaktadır. Daha sonra İtalyan ve Avusturya-Macaristan Hastaneleri yıkılarak 1914'te yerine bugünkü Sankt Georg Avusturya Lisesi'nin kız öğrencilerine ait bina yapılmıştır. Günümüze sadece hastanenin yanındaki Sankt Georg Kilisesi ulaşmıştır. Avusturya-Macaristan Milli Hastanesi 30 Nisan 1881'de Azapkapı, İskender Sokağı, no.l'e taşınmıştır.

1866'dan beri İstanbul'da bulunan Grazk Merhametli Rahibeler, yetim ve yoksul Macar ve Avusturyalı çocuklara yardım etmekte ve hastalara bakmaktaydılar. Ancak kendilerine ait bir yerleri olmadığından Fransız St. Benoit Lazaristlerinin kilise ve binalarından yararlanıyorlardı. Alman Lazarist Conrad Strover'in sağladığı para ile 1882'de Avusturyalı Gemiciler Hastanesinin de yer aldığı, Boşnak Fransiskenlere ait Sankt Georg Kilisesi, manastırı ve binalarını satın aldılar. Bu tarihten sonra bu bölgede kurulan bütün müesseselere Sankt Georg adını taşıyan isimler verilmiştir.

Bugünkü hastane binası 1893-1895'te satın alınmış, Saint Vincent ve Paul rahibe hemşireleri ve özellikle Başrahibe Franziska Kolberg'in girişimleriyle burası İtalyan Dr. Giovanni Battista Violi yönetimindeki çocuk ve Dr. Millingen yönetimindeki göz kliniklerinden oluşan iki bölüm halinde düzenlenerek 2 Temmuz 1895'te hasta kabul etmeye başlamıştır. Bu hastaneye önceleri Sankt Georg Hastanesi, Sankt Georg Dispanser ve Kliniği, Kinderhospital Sankt George adları verilirken 1897'de kurulan Uluslararası Çocukları Koruma Derneği'nin yardımı sağlandıktan sonra genellikle Sankt Georg Uluslararası Çocuk Hastanesi adı kullanılmaya başlanmıştır. Daha sonra Dr. Violi binanın yetersizliğini ileri sürerek derneğin parası, belediye ve yerli hekimlerin yardımlarıyla Şişlide yeni bir hastane binası yaptırmış 17 Eylül 1905'te hasta çocukları buraya taşıyarak Avusturyalılarla ilişkisini kesmiştir. Dr. Violi giderken hastanenin araç gereçlerini de götürdüğünden Sankt Georg Hastanesi, Avusturya Veliahtı Franz Ferdinand'ın sütannesi olan Rosty Y. Urbas adlı rahibenin aracılığıyla yeniden donatılmıştır.

Eski bir fotoğrafta Sankt Georg Hastanesi. *Nuran Yıldırım arşivi*

Hastane bugün 50 yataklı bir sağlık kurumu olarak faaliyetini sürdürmektedir. Cerrahi, iç hastalıkları, göz, üroloji, çocuk, kulak-burun-boğaz ve kadm hastalıkları servisleri ve polikliniği vardır.

Bibi. Belin, *Latinité;* Abdullah Bey-Zoeros-Mordtmann, "Notices sur les hôpitaux civils de Constantinople", *Gazette Médicale d'Orient,* c. 18, no. 8 (1874), s. 117-120; Ritzo, "l'Oeuvre Médicale et Hygiénique de S. M. I. le Sultan Abd-ul-Hamid Khan II 1876-1900", *ae,* c. 45, no. 13 (1900), s. 251, 254; E. K. Unat, "Istanbul Senjorj Uluslararası Çocuk Hastanesi", *Türk-Avusturya Tıbbi ilişkileri,* İst., 1987, s. 155-162; A. Terzioğlu, "İstanbul'daki Avusturya-Macaristan Hastanesi ve Türk Tıbbının Batılılaşması Açısından Önemi", *Türk Tıbbının Batılılaşması,* lst., 1993, s. 72-78.

NURAN YILDIRIM

Mimari

1905 tarihli Goad imzalı sigorta haritasmda hastane binası Medrese Sokağı ile Felek Sokağinm kesiştiği köşede ve Felek Sokağı'na doğru uzayan bir yapı olarak işlenmiştir. Aynı planda Medrese Sokağı'ndan cephe alan ve bu sokağa kuzeydoğu ve güneybatı uçlarından iki çıkmayla uzanan iki katlı ve bir bodrumlu göz hastalıkları kliniği bulunmakta ve Felek Sokağina doğru, bu yapının bitişiğinde, dört katlı ikinci bir blok uzanmaktadır. Bugünkü hastane binasının yapımına muhtemelen 1925'te başlanmıştır. Yapının mimarının, hastanenin orijinal projesinin üzerindeki imzasından, İtalyan asıllı bir Levanten olan, Osmanlı-Anadolu Şimendifer Şirketi mühendislerinden Emilio Faracci olduğu görülmektedir. Söz konusu proje paftaları üzerinde, çizildiği tarih Nisan-Haziran 1925 olarak belirtilmektedir. Girişi Medrese Sokağı'nda olan yapı, dik bir yokuş olan bu sokağa uyum sağlayabilmek için, eski binanın parselin alt köşesindeki konumu vurgulanmak istenircesine, iki ayn blok gibi planlanmıştır.

Üç katlı olan alt kütle ortada geniş, dikdörtgen formlu bir hol etrafında yer alan beş oda ile çevrelenmiştir. Bu kat planı diğer iki katta da aynı biçimdedir. Üst kütle diye tanımlayabileceğimiz bu hole kuzeydoğusunda yer alan merdivenin hemen önünde altı basamakla çıkılarak ulaşılır. Üst kütlenin Medrese Sokağina bakan cephesinde binanın kuzeydoğu ucuna doğru uzanan bir koridor ve bunun sonunda da bu kütlenin üç katını birbirine bağlayan bir merdiven yer almaktadır. Merdiven yapının kuzeydoğu ucundaki bahçe parçasından ışık alır. Söz konusu koridorun güneydoğu cephesine ise her katta üçer adet bulunan hasta odaları yerleştirilmiştir.

Alt kütle holünün güneybatı köşesinden hastanenin Felek Sokağı yönünde uzayan kanadına geçilmektedir. Bu yapı kanadı hastanenin, 1905 Goad sigorta haritasında dört katlı ayn bir yapı olarak gösterilen bölümüdür. 1925'te yapı planlandığında ana kütlenin kat yükseklikleri fazla tutulduğu için, bu böIüme zemin kattan iki basamak inilerek, birinci kattan ise on üç basamak çıkılarak ulaşılmaktadır.

Sankt Georg Hastanesi kuzeydoğu kanadında hasta odaları, alt kütle olarak tanımlanabilecek güneybatı kısmının zemin katında idare, poliklinikler; birinci katında poliklinikler; son katında ise ameliyathaneler yer almaktadır. Bodrum kat ise mutfak ve yemekhaneye ayrılmıştır.

FARUK TUNCER

SANKT GEORG KİLİSESİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Galata'da Kartçınar Sokağı'nda yer alır.

Kilisenin ilk yapım tarihi tam olarak bilinmemekle beraber, Belin ve Gottwald yapıyı Ceneviz dönemine kadar götürmektedirler. Yapı ile ilgili ilk yazılı belge 1303 tarihli Galata'daki Ceneviz bölgesi sınırlarını tanımlayan, II. Andronikos Paleologos'a (hd 1282-1328) ait bir fermandır. Buna göre yapı Ceneviz bölgesinin birkaç adım dışında kalmaktadır ve ancak 1352'de V. İoannes Paleólogos (hd 1341-1391) tarafından imzalanan bir antlaşma ile Ceneviz bölgesine katılmıştır. Kilisenin Latinleşmesinin de bu dönemde gerçekleştiği kabul edilmektedir.

1453'te İstanbul'un Osmanlılara geçmesiyle kiliselerin yönetimi bir komite tarafından denetlenmeye başladı. 15. yyln ikinci yansmdaki, Pera'daki İslam vakıf mülklerini gösteren bir belgede Sankt Georg Kilisesi "Aya Yorgi" olarak tanımlanmaktadır. Fransa Elçisi de Germigny 1580'de yazdığı bir mektupta kilisenin sadece bayramlarda hizmet verdiğini ve Galata'daki etkinliğinin oldukça az olduğunu ve bu nedenle yapıyı satın almak isteyenlerden söz eder. Kilisenin ellerinden gitmesini istemeyen Dominiken rahipleri, 1609'da gözlemci isteminde bulunurlar ve P. Tommaseo Burlamacchi bu amaçla İstanbul'a gelir. Kilise yapısının ilk detaylı tanımı onun 1Ó12 tarihli raporunda yapılmıştır.

Rapora göre kilise bu tarihte iki büyük yapı arasında yer alıyordu. Bu yapılardan, daha sonra Sankt Georg Okulu'nun kız kısmı olanında Peron ailesi, diğerinde ise, ki daha sonra bu yapı da okulun erkek kısmı olmuştur, bir İngiliz aile oturmaktaydı. Kilise yapısı bu yapılardan da daha alçaktı. Girişinde beyaz mermerden iki sütun vardı ve plam kare formundaydı. Ana altarı üç basamakla çıkılan geniş bir presbiterium üzerinde yer alıyordu. İkinci altar ise kapıya bitişik küçük bir şapel görünümündeydi.

Osmanlı-Fransız ilişkilerinin güçlenmesi sonucunda 1626'da kiliseye Fransisken rahipler yerleştirildi. Bunu takip eden yıllarda rahipler Peron ailesine ait binayı okul yapmak amacıyla satın aldılar, fakat 1660'taki büyük yangında kilise, Galata'da bulunan diğer kiliselerle birlikte yandı.

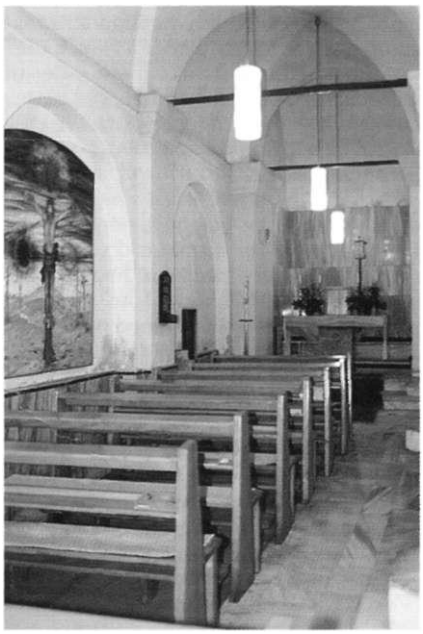

Sankt Georg Kilisesinin içinden bir görünüm.
Faruk Tuncer, 1994

Yangın sonrası kilisenin arsası Osmanlı Devleti'nin mülkiyetine geçti ve sonraki yıllarda Fransa tarafından satın alınarak rahiplere iade edildi. 1675'te burada üç nefli bir kilise yapımına başlandı ve 1677' de tamamlandı. Önceleri kilisenin dışında kapı üstünde yer alan bu olayı anlatan bir kitabe, bugün presbiteriumun solunda bulunmaktadır.

Fransisken rahiplerin Başpiskopos François Antoine Fracchia'ya sattıkları kilise, 1784'te Fracchia'mn bir raporunda 20 adım boyunda ve 14 adım eninde olarak tanımlanmıştır. Aynı raporda kiliseye paralel konumdaki kutsal eşyaların bulunduğu oda ise 23 adım boyunda, 4 adım eninde olarak anlatılmış ve günümüzde okulun kız kısmı olan eski manastır yapısının geniş bir tanımı yapılmıştır.

Kilise 1809'da Fransızlara askeri hastane olarak kiralandı. 1831'de çıkan yangında zarar gördü. 1853'te kilise ve manastır Boşnak Fransisken rahiplere satıldı. 1854'te restore edildi. Bu yıllarda manastır yapısında Avusturya-Macaristan Gemiciler Hastanesi ve konsolosluk hapishanesi de yer almaktaydı. 1881'de bu kurumlar başka yapılar kiralayarak Sankt Georg yapı grubundan ayrıldılar. Gelirleri azalan Fransisken rahipler de yapıları Lazarist Conrad Strover'e sattılar. 1908'de Avusturyalı Lazarist rahipler kiliseyi büyük çapta restore ettirdiler. Bu restorasyon sırasında kilise 19. yy stilinde ve aşırı bezeme içeren bir tarzda dekore edildi.

Yapının içi 1963'te modern bir anlayışla, 19. yy süslemeleri kaldırılarak ve yapı önceki görünümüne getirilerek tekrar elden geçirildi. Sütun, ayak, başlık ve kemerlerdeki aslına uymayan stük bezemeler, kubbe süslemeleri, ayrıca kilisenin bir tarafında yer alan Avusturya ve diğer tarafında yer alan Macar azizlerinin tasvirleri de bu sırada kaldırıldı. Mekânm içine 3 m kadar giren org galerisi, yan akarlar ve ana altar da kaldırıldı. Bu sırada presbiterium da 30 cm kadar alçaltıldı ve duvarlardaki çıkıntılı kısımlar ayıklandı.

Güzel Sanatlar Akademisinde öğretim görevlisi olarak çalışan, fantastik gerçekçilik alanlının Viyana ekolüne bağlı ressam Anton Lehmden, D. Oitzinger ile birlikte İdlisenin dekorasyonunu planladı ve uyguladı. Dekorasyon sade, fakat dinsel amaçların gerektirdiği detaylarda titiz bir anlayışla gerçekleştirildi. Büyük masif ahşap bir masa görünümündeki adak akarında sıcak tonlu beyaz Marmara mermeri, haç formundaki sakrament aharında ise Ankara yöresinin oniks mermeri kullanıldı. Adak altanmn altına ise halı görünümlü bir mermer kaplama uygulandı. Kilisenin ön duvarında Ayasofya ve Kariye Camii'nde olduğu gibi koyu renkli ve mekânsal etkisi güçlü mermerler kullanıldı. Absis duvarında yer alan Aziz Georg tablosu da, diğer bütün tablolar gibi Anton Lehmden tarafından yapılmıştır. Yerden bir ağaç gibi çıkan vaftiz havuzu ise tek parça oniks mermerden oyulmuştur ve İrene Pınarini

simgelemektedir. Vaftiz havuzu üzerindeki motifli çelik kapak da Lehmden tarafından tasarlanmıştır. Yapının plan şeması üç nefli bir dikdörtgendir. Mekân, absis önündeki iki tanesi büyük kesitli olan altı adet ayak ile taşınmaktadır. Yan neflerin üzeri, presbiteriuma kadar çapraz tonozlarla, buradan sonra ise absis duvarına paralel yönde bir tonozla geçilmiştir. Orta nef ise ilk iki ayağa kadar, absis duvarına dik bir tonozla, buradan sonraki iki ayağa kadar bir kubbe ile, absis önündeki iki ayağa kadar da yine absise dik bir tonozla örtülüdür. Absis önü ise çapraz tonozludur. Yapıya absis aksından, iki sütunun taşıdığı, içi kemerli, üçgen alınlıklı bir kapıdan girilmektedir. Bunun dışında absisin sağ tarafındaki duvarda bulunan ikinci bir kapıdan kolejin erkek kısmı zemin katına geçilmektedir. Bu kapı 19. yy'ın sonlarına kadar erkek kısmı binası ile kilise arasında bulunan bir geçide açılmaktaydı ve kilisenin yan giriş kapısıydı. 1875 tarihli Sankt Georg yapılarım gösteren planda bu geçit ve kapı görülmektedir.

19. yy'ın sonlarına ait bir kartpostalda kilisenin kapısı bugünkü durumunda çizilmiştir. Ancak cephe düzeni bugününden daha farklıdır. Kilisenin kapı üzerine rastlayan pencereleri kemerlidir ve ikili gruplar halinde, yine daha büyük kemerler içine oturtulmuştur. Kapının ve bu pencerelerin yer aldığı, yapının orta aksında bulunan cephe modülü cephenin diğer kısmından daha yüksek yapılmıştır ve ortasında küçük, kemerli bir pencere olan, üçgen alınlıkla bitmektedir. Birinci kattaki pencereler orta modüldekilerle aynı tarzda biçimlendirilmiştir. Son iki katta yer alan pencereler ise yine kemerli ve ikili gruplar halinde, fakat büyük kemerle çevrelenmemişlerdir. Cephe her katta, orta modül hariç, kat silmeleriyle birbirinden ayrılmıştır. Giriş kapısının sağında ve solunda birer kemerli pencere vardır.

Günümüzde cephe düzeni aynı biçimde olmakla beraber, büyük pencere kemerleri kaldırılmış, son kat pencereleri dikdörtgen formuna çevrilmiş, üçgen alınlık kaldırılarak yapıya bir kat ilavesi yapılmıştır. Cephesinde, zemin kat hariç, kat silmeleri atık bulunmayan yapının, erkek okulu ile arasındaki geçit de üç katlı ek bir yapıyla kapatılmıştır.

Bibi. F. Kangler, "Die Kirche von Sankt Georg", *Sankt Georg İstanbul 1882-1982,* İst., 1982; Belin, *Latinité;* S. Gottwaid, *In die Kirche Sankt Georg Konstantinopel.* İst., 1900.

E. NÜKHET TUNCER

SANSAR MUSTAFA HİKÂYESİ

Konusunu IV. Murad döneminde (1623-1640) yaşanmış olaylardan alan "kitabi, mensur, realist" İstanbul halk hikâyelerinden biri.

Bu hikâyeyi İ. H. Sevük, "Meddahlık" alt başlığı altında verirken Ö. Nutku meddah hikâyelerinin kaynaklan arasında saymaktadır. M. N. Özön ile P. N. Boratav'm anmadığı bu hikâye, Ş. Elçin tarafından bütün özellikleriyle birlikte, "kitabi, mensur, realist İstanbul halk hikâyesi" olarak adlandırılır. *Çevri Çelebi Hikâyesi(->), Hançerli Hanım Hikâyesii-*)* ile bunun varyantı olarak kabul edilen *Letaifname(->), Tayyarzade Hikâyesi (-»), Tıfli ile İki Biraderler Hikâyesi*(->) ve *Kanlı Bektaş Hikâyesi'nde* olduğu gibi, IV. Murad burada da hikâyenin kahramanları arasında yer alır. Ancak, bu hikâyede sultanın üstlendiği rol oldukça önemlidir. Sultanın musahibi Tıflî de, diğer hikâyelere göre daha fazla yer almaktadır. Elçin ve Nutku, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesindeki 250 ve 1208 no'lu yazmaların birer tanesinden faydalanmışlardır. Basma nüshasına tesadüf edilememiştir. Hikâyenin özeti şöyledir:

IV. Murad, musahibi Tıflî Efendi'den, o gün Tophane'nin seyir günü olduğunu öğrenir. Derviş Hasan ve Derviş Hüseyin adlarıyla ve Mevlevi kıyafetiyle seyre çıkarlar. İkikapılı'da bir berber dükkânından çıkarken gördükleri bir delikanlının kim olduğunu merak ederler. Adı Ahmed olan delikanlı dükkân sahibinin oğludur. Ancak ertesi gün Ahmed işe gelmez; babasından öğrendiklerine göre "Sansar" lakaplı Mustafa onu kaçırıp Panayot'un meyhanesinin üstündeki bir odaya kapatmıştır.

IV. Murad, Tıflî'ye Ahmed'i bulması için kesin emir verir; aksi takdirde sonu ölümdür. Pek çok insan Ahmed'le Sansar'ı aramaya koyulur. Bu arada Ahmed, Mustafa'nın bulduğu bir kadınla Dolmabahçe'deki bir evde murat almaktadır. Ancak kadının kendilerini bulmakla görevli olduğunu, Ahmed'den hoşlandığı için ihbardan vazgeçtiğini öğrenen Mustafa onu Cezayir palası ile öldürüp denize atar. IV. Murad dürbünle deniz seyrinde iken olayı tesadüfen görür. Bu olayda da Mustafa'nın parmağı olduğunu anlayan sultan, nihayet onları yakalatır. Ancak Mustafa, celiata tuz ekmek hakkı için Ahmed'i asmamasını söyler ve onu kurtarır. Mustafa için kurtuluş kaçmaktadır; bir gece Cumapazarı'nda uyumakta iken öldürdüğü iki Arnavutun elbiselerini giyip Mısır'a gitmek üzere Ahmed'le bir kalyona binerler. Çeşitli maceralardan sonra İskenderiye'ye ulaşırlar. Orada kahveciliğe başlarlar ve Âhmed'in güzelliğine koşup gelenler sayesinde zengin olurlar.

Aradan 5-6 yıl geçtikten soma Ahmed memleketini özler; İstanbul'a dönerler. Ancak Sansar bir gün Üsküdar dönüşü Taşçılar'da dolaşırken yakalanır, huzura çıkarılır. Olanları birer birer anlatır. Sonuçtan memnun kalan sultan, Ahmed'in kız kardeşini Sansar'a alır; Ahmed'e de haremden bir kız vererek herkesi muradına erdirir.

Hikâye, diğerlerine göre çeşitli özellikleriyle dikkati çekmektedir. Olaylar, artık İstanbul'u aşmış, Akdeniz yoluyla Mısır'a kadar uzanmıştır. Diğer hikâyelerde şöyle bir görünüp sonuçta ortaya çıkıveren padişahla musahibi burada önde gelen kahramanlar arasında yer almaktadır. Sevük'e göre Tıflî, hikâyedeki hayali olaylara gerçek olaylan da aşılamıştır. *Hançerli Hanım* ve *Letaifname* gibi hikâyelerin aksine buradaki sevgi tek taraflıdır. Elçin'in tespitine göre, hikâyenin bazı epizotlarına, mensur hamse sahibi Nergisî'de de (ö. 1635) rastlanılmaktadır. Hamsedeki "Ferdî ile Yeniçeri Ağası" adlı hikâyede, ağanın imrahor ile bir olup Ferdî'yi kaçırması, Mustafa'nın Ahmed'i kaçırmasını hatırlatmaktadır.

İstanbul'un Cumapazarı, Üsküdar, Taşçılar, Tophane, Dolmabahçe gibi semtleri hikâyenin çeşitli mekânlarını oluştururlar. Ayrıca Tophane Mesiresi de bayram günleri İstanbulluların gittiği eğlence yerlerinden biridir. Panayot'un meyhanesi, İki Kapılı Meyhane ünlü meyhanelerdir. Mehmed Tevfik, İki Kapılı Meyhane'nin Tophane yerine Langa'da olduğunu kaydeder.

Bibi. İsmail Habib (Sevük), *Edebiyat Bilgileri,* İst., 1942, s. 306; Ş. Elçin, "Kitabî, Mensur, Realist İstanbul Halk Hikâyeleri", *Hacettepe Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi,* I, S. 1 (Mart 1969). s. 74-106; Nutku, *Meddahlık,* 93, 98-99, 108, 129; Mehmet Tevfik, *İstanbul'da Bir Sene,* İst., 1991, s. 157.

SAİM SAKAOĞLU

SANSÜR

Osmanlı Devleti'nde sansürün sistemli hale gelişi basımevinin yaygınlaşmasıyla bağlantılıdır. İlk Türkçe basımevleri devletin, azınlık basımevleri ise dini liderliklerin kontrolünde olduğu için başlangıçta bir sansür mekanizması düşünülmemiştir. Hattâ ilk Fransızca gazetelerin yasaklanmasında Babıâli doğrudan hareket etmemiş, yabancı konsolosluklardan karar çıkmasını beklemiştir. Tanzimat'ın ilk döneminde kontrol tamamen kitaplara yönelikti ve basılmadan önce izin alınması şartına bağlanmıştı. Gazete yaşatmanın büyük mali yük getirmesi ve bunun ancak Babıâli'den alınan ödenekle karşılanabilmesi sebebiyle bunlara ayn bir kontrol uygulaması başlangıçta düşünülmemiştir.

1850den itibaren izinsiz açılan basımevlerinin sayısında hızlı bir artış görüldü. Bunun üzerine 1857'de Basmahane Nizamnamesi çıkarıldı. Basımevi açmak yanında basılanlar için de önceden izin almak şartı getirildi. 1858 Ceza Yasası'na da özel maddeler konarak yasakların sınırı

Cevdet Kudretin *Abdülhamit Devrinde Sansür* adlı kitabının kapağında yer alan dört belge.

belirlendi. Hükümdara, hükümet üyelerine, cemaatlere ve dinlerine dokunulmazlık tanınıyor, genel ahlaka aykırı alay ve yermeler, edepsizce yazı ve resimler yasaklanıyordu. Ardından Hariciye Nezareti'ne bağlı bir de Matbuat Müdürlüğü kurularak bu kuralların uygulama mekanizması ortaya kondu. Milliyetçi akımların yaygınlaşmasıyla bu dönemde dışarıdan gelen yayınlarda muzır arama ihtiyacı da belirdi. Özellikle Yunanistan'da çıkan bazı gazetelerin ülkeye girmesinin engellenmesi ve Londra'da bir Yunanlının çıkardığı *British Star'm* yayımının durdurulması istekleri, mekanizmanın yeni bir şekle bürünmesi sonucunu yarattı. Elçiliklere sırf gazete tarayan elemanlar alındığı gibi, posta ve gümrüklerde kontrol işleri de sıkılaştırıldı.

1860'tan itibaren *Tasvir-i Efkâr'h* dinamik kamuoyuna geçiş ve azınlık gazetelerinde milliyetçi eğilimlerin belirmesi, yerli basın üzerinde kontrolün sıklaştırılması ihtiyacını doğurdu ve 12 Mart 1867'de çıkarılan kararnameyle (Ali Paşa Kararnamesi ya da Kararname-i Âli olarak bilinir) bugünkü deyimle "görülen lüzum üzerine" gazete kapatma yetkisi hükümete verildi. Bundan sonra sansür uygulaması gittikçe artan bir oranda şiddetlendi. 1876'daki ilk Kanun-i Esasi'de "basının kanunlar çevresinde serbest olduğu"nun kaydedilmesine rağmen uygulamada hep daha katılaşmaya gidildi. İçeride gazetelere de ön sansüre (basılmadan önce onay alma) geçildi. Zaten kitaplar için de aynı uygulama yapılıyordu. Ayrıca bütün basın sarayın para yardımına bağlanmış olduğundan içerideki kontrol tam işler haldeydi. İktidarın istemediği en ufak haber yayınlara girmiyordu. Buna karşılık sansür sistemi belli kurallara bağlı olmadığından keyfi ve tutarsız uygulamalar belirdi. II. Abdülhamid'in basın rejimim alay konusu haline getiren olaylar birbirini izledi. Bunu daha da artıran, ülke dışından gelen gazete ve kitaplarda muzır arama yöntemleri oldu. Sayıları binleri bulan yasaklanmış yabancı dildeki gazetelerin ülkeye sokulmaması kendilerinden beklenen cahil memurlar işin içinden çıkamayınca, rasgele toplamalara giriştiler. Aynı şey yerli ve yabancı kitaplar için oldu. Depolara yığılan kitaplar çuvallara doldurulup Çemberlitaş Hamaminda yakıldı. Jön Türk basını ve yasaklanmış gazetelerin içeride gizlice dağıtılmasını önlemek için dokunulmazlığı bulunan yabancı postaneler ve diplomatik kolilere el konması da işleri büsbütün karıştırdı.

İstanbul basını II. Meşrutiyet'e kendi girişimiyle sansürü bertaraf ederek girdi. 1909'da Kanun-ı Esasi'ye basımdan önce sansür yapılamayacağı maddesi eklendi. Başlangıçtaki kısa bir süre dışında hep sıkıyönetim rejimi bulunduğundan, hazırlanan liberal bir basın yasasının hiçbir geçerliliği olmadı. Basın keyfi şekilde yönetildi. Mütareke yılları boyunca İstanbul'da işgal kuvvetlerinin sansürü hâkim oldu.

Onu izleyen Cumhuriyet dönemi de devrimlerin yerleştirilmesi için gerekli uy-

Mütareke döneminde gazeteler Bâbıâli ve işgal kuvvetlerinin sansür uygulamaları nedeniyle sık sık boş sütunlarla yayımlanıyordu. O. Koloğlu, *Türk Basını,* Ankara, 1993

sallığın sağlanması için bir süre, Âli Paşa Kararnamesi niteliğindeki Takrir-i Sükûn Kanunu ile yönetildi. 1930'daki çokpartili sistem uygulaması sırasında bu kanunun kaldırılmış olması bir rahatlık getirdiyse de 1931'de hazırlanan Matbuat Kanunu ile otoriter rejime bağlı olanlar dışındakilerin yaşayamayacağı bir sistem kuruldu. II. Dünya Savaşı sırasında bu rejime sıkıyönetimin eklenmesiyle daha da katı bir uygulama belirdi. Ankara'dan gelen emirlerin dışında bu askeri gereksinmeleri de karşılamak gerekiyordu. Çokpartili sisteme girilmekle birlikte 1946'dan sonra da sıkıyönetimin devam etmesi, sansürün ortadan kalkmasına yetmedi.

Demokrat Parti'nin ilk uygulamalarından biri 21 Temmuz 1950'de Matbuat Kanunu'nun antidemokratik sayılan 51. maddesini değiştirmek oldu. Ayrıca yurtdışındaki muzır yayınların Bakanlar Kurulu kararıyla yasaklanması da formüle edildi. İktidara gelmesinden önce en yoğun kampanyasını basın özgürlüğü konusunda yürüten Demokrat Parti iki yıl geçmeden basınla ters düşmeye ve kısıtlayıcı önlemler almaya başladı. Yasaların dışında, kâğıt ve diğer ihtiyaçlarını kontrol altında tutarak muhalefet basınını kendi kendine sansür uygulamaya zorladı. Partilerin muhalefetteyken basın özgürlüğü yanlısı kesilmesi ve iktidara geçince basına sansür uygulama çabaları, Demokrat Parti örneğini izleyerek günümüze kadar sürmüştür. Üç askeri rejimle ortaya çıkan "ara rejimler" de buna katkıda bulunduğundan, basın teorik olarak özgür görünmekle birlikte çeşitli kısıtlayıcı etkilerin altında kalmıştır. 1980 sonrasında basının (basın ve televizyonun) tamamen büyük sermayenin kontrolüne girmesi, çeşitli fikirlerin ifade edilmesi açısından bazı kısıtlamaları getirdi. Liberal bir döneme girildiği hakkındaki iddialara rağmen, 1980'lerin sonu ve 1990'ların başında gazeteler hakkında açılan davaların evvelki dönemleri çok aşan rakamlara vardığı görülmüştür. 9 Mayıs 1990'da çıkarılan "Şiddet Olaylarının Yaygınlaşması ve Kamu Düzeninin Ciddi Şekilde Bozulması Sebebine Dayalı Olağanüstü Halin Devamı Süresince Alınacak İlave Tedbirlere İlişkin Kanun Hükmünde Kararname", yeni kısıtlamalar getirdi. Güneydoğu'daki olayların devamı gazete ve dergi kapatmaların artması, cezaların da yükselmesi sonucunu yarattı. Son yıllarda sayısı artan gazeteci öldürmeleri ve bunlann faillerinin "meçhul" kalması da bir tür sansür uygulaması olarak nitelenmektedir.

Bibi. S. İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları,* İst.. 1943; A. Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü,* ist., 1990; O. Koloğlu, "ikinci Abdülhamit Sansürü", 7T; S. 38 (Şubat 1987); Y. Koçoğlu, *Kurşunla Sansür-Gazeteci Cinayetleri,* İst., 1993; Çağdaş Gazeteciler Derneği, *Basın 80-94,* Ankara, 1984; C. Kudret, *Abdülhamit Devrinde Sansür,* İst., 1977.

ORHAN KOLOĞLU

SANTA M ARİ A DRAPERİS KİLİSESİ

Beyoğlu İlçesi'nde, İstiklal Caddesi üzerinde Galatasaray-Tünel arasında yer alır.

Kilisenin tarihi 16. yy'm sonlarına kadar uzanmaktadır. İlk kez 1584'te Galata Mumhane Caddesi üzerinde inşa edilmiş olan Santa Maria Kilisesi'nin yanması sonucu, Fransisken tarikatından Madam Clara Bratola Draperis'in bağışladığı bir evin arsasına yeniden inşa edilmiş ve bu bağıştan dolayı adına "Draperis" sözcüğü eklenmiştir. Bu tarihten sonra 1660'ta yeniden yanan ve Fransisken rahipler tarafından yaptırılan kilise, 1678'de bir kez daha yanınca bir daha Galata bölgesinde yapılmamıştır. 1691'de bu kez Beyoğlu'nda yapılan kilise yeniden yanmış ve 1769'da bugünkü yerinde kagir olarak yapılmıştır. 1870 Beyoğlu yangınında bir kez daha hasar gören bina bu büyük yangın sonrasında İstanbul'un imarında görevlendirilmiş olan İtalyan mimar Guglielmo Semprini tarafından inşa edilmiştir. Bir süre Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun büyükelçilik binası ve yine bir süre Türk Posta İdaresi'nin bir şubesi olarak kullanılmış olan binanın kitabesinde II. Abdülhamid zamanında (1876-1909) Rıdvan Paşa'nın şehreminliği zamanında 1904'te yapılmış olduğu yazmaktadır. 1678'deki yangından kalan "Meryem Ana" tablosu ise günümüzde kilisenin ana sunağı üzerinde durmaktadır.

Bugünkü kilise İstiklal Caddesi'ne cephe veren ve zemin katında dükkânlar bulunan Santa Maria Hanı ile kiliseyi her iki yanından öndeki han binasına bağlayan kilise lojmanlarıyla birlikte bir kompleks oluşturacak şekilde oldukça eğimli bir arazi üzerinde yer almaktadır. İstiklal Caddesi üzerinde han binasının zemin katında yer alan ana kapıdan merdivenlerle kiliseye inilmekte, yine kiliseye ait olan lojmanlara giriş ise ara kotlardaki platform-

Santa Maria Draperis Kilisesi
Ertan Uca, 1994/ TETTVArşivi

lardan sağlanmaktadır. Merdivenlerin bitiminde solda lojmanların altında yer alan bir geçit de Tomtom Kaptan Sokağına açılmakta ve Santa Maria Geçidi olarak bilinmektedir.

Kilisenin çapraz tonoz ile örtülü narteksi dikdörtgen planlı ve beşik tonoz ile örtülü ana mekâna açılır. Bu mekânı örten beşik tonoz, girişin solunda ana mekâm yine beşik tonoz örtülü yan netten ayıran geniş ayaklara ve duvarlara otururken, diğer tarafta yan nef bulunmadığından, açıklıksız bir duvara oturmaktadır. Kilisenin neoklasik üsluptaki, sade ve simetrik ön cephesinin ortasında giriş kapısının üzerinde altın sarısı fon üzerinde bir Meryem kompozisyonu yer almaktadır. Iç mekânda ise ana mekânı örten beşik tonozu taşıyan sağır duvar üzerine boya ile yapılmış sütunlar mekâna simetrik bir görünüm kazandırmıştır. Düz bir parapeüe cemaat kısmından ayrılmış olan apsiste dört mermer sütun yer almaktadır.

Giriş cephesi Istiksal Caddesi'ne, arka cephesi ise kilise avlusuna bakan Santa Maria Ham da kiliseyle aynı tarihte, gelir sağlamak amacıyla yapılmıştır. Hana giriş, merdivenlere açılan ve üzerinde bir niş içinde Meryem heykelinin yer aldığı üç kemerli kapının yanındaki bir diğer küçük kapıdan sağlanmıştır. Binanın zemin katında, çoğu asma katları da olan dükkânlar, üst katlarında ise bürolar yer almaktadır. Binanın cephesi, geniş saçaklığı, frizleri, İyonik sütun başlıkları, katlar arasındaki geniş silmeleri ve rölyefli volütlü konsollarryla dönemin seçmeci anlayışını yansıtmaktadır.

Bibi. B. Üsdiken, "Beyoğlu'nda Kaybolan ve Yaşayan Pasaj ve Geçitler: IV", *TT,* S. 91 (Temmuz 1991); S. N. Duhani, *19, Yüzyılın Sonunda Beyoğlu'nun Sosyal Topografyası,* İst., 1982.

YILDIZ SALMAN

SANTUKHD (SURP) KİLİSESİ

Rumelihisarinda Durmuş Dede Sokağı no. 18'de bulunmaktadır.

Tateosyan Okulu, mezarlığı, kulüpleri ile bir kompleks oluşturan kilisenin tarihi 18. yy'a dek uzanır. En eski kayıtlarda adı "Aziz Bakire Santukhd" diye geçer. Ahşap kilise 1816'da onarılarak yenilenmiştir. Fakat yapılan onarım için izin alınmadığından dolayı, tarihçi Avedis Berberyan'a göre 30 Kasım 18İ6'da yıktırılmıştır. Patrik Başepiskopos III. Hagopos Seropyan'ın döneminde, Cinik Amira Papazyan'ın vasiyeti üzerine yeniden inşa edilerek 29 Temmuz 1856'da ibadete açılmıştır. Birkaç kez yangın geçiren kilise, son kez Temmuz 1972'de yanarak harap olmuştur. Geçici onarımdan sonra 5 Ocak 1973'te ibadete açılmış, tam onarımı 1978'de bitirilmiştir.

Mimari: Kilisenin günümüzdeki binası moloz taştan örülü yığma yapıdır. Kiliseden çok şapel denebilecek yapıya kapı önüne sonradan inşa edilen mum satış bölümünden girilir. Çift kapıdan sonra girilen narteks, üç bölümdür. Sağ ve sol bölümler yer kotundan iki nht yüksektedir. Narteks bölümünün önünde galeri katı taşıyan iki dairesel planlı kolon yer alır.

Narteksi izleyen nef çok küçük olup çift merkezli basık tonozla örtülüdür. Narteksten sonra "tas", daha sonra ise "pem" gelir. "Tas"ın iki yanında şapeller yer alır. Sağ ve sol taraflardan dörder rıhtla çıkılan "pem"in önünde yarı dairesel planlı absid vardır. Ortada sunağın bulunduğu absid, iki kolon üzerindeki yarı küresel örtüyle kapanır. Absidin iki yanlarından şapellerin arkasındaki odacıklara girilir.

Kilisenin tüm pencereleri kemerlidir. Giriş cephesindeki pencereler narteksi, üst kattakiler galeri katı, nefin iki yanındaki pencereler ise nefi aydınlatırlar.

Surp Santukhd Kilisesi
Ertan Uca, 1994/TETTVArşivi

Kilise içerisinde süsleme unsuru olarak kartonpiyer, sunak yanlarındaki iki kolonun başlığı ve absid üzerindeki ilahiden alıntı yazı sayılabilir. Absid üzerinde şu cümle kayıtlıdır: "Ey şehit Azize Santukhd, Kutsaİ Kilise bugün seninle övünüyor". Dış görünüş açısından kilisenin tek özelliği taş görünüşü ve kemerli pencerelerdir. Bu iki unsur sayesinde kilise dış görünümüne kısmi bir estetik kazandırılır. Kilise girişinin bitişiğinde, kuzeyde çan kulesi vardır.

Bibi. A. Berberyan, *Badmutyun Hayotz* (Ermeniler Tarihi), İst., 1871; G. İnciciyan, *Aşkharhakrutyun ÇoritzMasantz Aşkharhi* (Dünyanın Dört Bölümünün Coğrafyası), V, Venedik, 1805; ay, *Amaranotz Püzantyan* (Bizans Yazlıkları), Venedik, 1794; İnciciyan, *İstanbul;* Kömürciyan, *İstanbul Tarihi.*

VAĞARŞAG SEROPYAN

SARAÇ İSHAK MESCİDİ VE TEKKESİ

Kumkapı Caddesi'nde, Midhat Paşa Caddesi ile Molla Bey Sokağının kesiştiği köşededir.

Banisi Hacı Saraç İshak bin Abdullah'tır. Mescidin inşa tarihi bilinmemekdedir. Fakat, vakfiyesinin tarihi 894/1488 olduğuna göre bu veya buna yakın yıllarda yapılmış olmalıdır. Saraç İshak'm 953/1546 tarihli vakıf tahrir defterindeki özetine göre, bu mescit için 30.000 akçe, çeşidi yerlerde dükkânlar, evler, arazi ve mezra, imam ve müezzin için ayrıca evler vakfedilmiştir. Saraç İshak'm yine bu vakfiyeye göre, bir mektebi ve Kâğıthane'de bir köprüsü vardır. Zaman zaman ve 1956 ve 1975'te çeşitli tamirler gördüğü bilinmektedir. Mescit, yaklaşık olarak 10x10 m boyutlarında olup çatılı ve saçaklı bugünkü haliyle yepyeni bir binadır. Minaresi soldadır. Son cemaat yerine yeni ilave bir bölüm yapılmıştır. Eski olduğu anlaşılan minare kaidesi ve pabucu kesme taştan yapılmıştır. Güdük olan yuvarlak gövdesi ve şerefesinin son asırda yapılan tamirlerde bu şekle girdiği anlaşılmaktadır. Binanın duvar kalınlığı yaklaşık olarak 80 cm kadardır. Sağ ve sol duvarlarda üçer, mihrap ve son cemaat duvarlarında ikişer pencere vardır. Pencereler şevlidir. Mihrap basit bir oyuk halindedir. Minber ahşaptan yeni yapılmış ve boyanmıştır. Tavan ahşap kaplı, çıta ve pasalıdır. İki betonarme direk üzerinde basit bir mahfili vardır.

Saraç İshak Mescidi'nin "derununda" 19. yy'in ikinci yarısı içinde bir Rıfaî tekkesi tesis edilmiş, 1925'e kadar faaliyetini sürdüren bu tekkede pazar günleri ayin icra edilmiş, Şeyh Mehmed Fazlı Efendi (ö. 1898) ile Şeyh Vahdeti Efendi postnişin olmuştur.

Binanın sol ve arka tarafında içinde bir hayli kabir bulunan bir kabristanı vardır. Saraç İshak'ın kabri de minare yakınındadır. Devrinin özelliklerini gösteren sivri kemerli, rumî kabartmalı ve burma sütunçeli olan baş ve ayak taşı muhteşemdir. Vefat tarihi 893/1487'dir. Kabristanda ayrıca Saraç İshak'm kızının 999/1590 tarihli, Rıfaî şeyhi Mehmed Fazlı Efendi'nin 1316/

1898 tarihli ve Mevlevi Şemsi Dede'nin 1274/1857 tarihli kabirleri bulunmaktadır. Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 124; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri.* 122; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 48-49, no. 67, no. 229; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 8; *İhsaiyat II,* 20; Vassaf, *Sefine,* V, 270; Öz, *İstanbul Camileri;* Yüksel, *Bâyezid-Yavuz,* 287-288; *Eminönü Camileri,* 166-167.

İ. AYDIN YÜKSEL

SARAÇHANEBAŞI

Merkezi Atatürk Bulvarı ile Şehzadebaşı Caddesi'nin kesiştiği nokta olan; Bozdoğan Kemeri'nin(-<) çevresinde ve kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda Zeyrek ile Aksaray, doğu-batı doğrultusunda ise Şehzadebaşı ile Kıztaşı arasında kalan semt.

Bizans döneminde kenti ortasından aşan ve Beyazıt'tan sonra, Yedikule ve Edirnekapı(->) yönlerine ayrılan Mese'nin(->) Edirnekapı'ya doğru giden kolu günümüzde Saraçhanebaşı diye adlandırılan semtten geçiyordu. Bizans döneminde kentin yerleşim dokusu, esas olarak Marmara Denizi'ne paralel şekillendiğinden Edirnekapı'ya yönelen yol kentin daha az meskûn bölgelerinden geçiyor ve Aetios Sarnıcı'nm(->) üstünden Edirnekapı'ya ulaşıyordu. Bölgede Roma veya Erken Bizans döneminde inşa edilmiş en önemli yapı, bazı kaynaklara göre Hadrianus (hd 117-138), başka kaynaklara göre ise Valens döneminde (364-378) yapılmış olan Bozdoğan Kemeri'dir. II. Teodosios'un kızı Eudoksia Şehzadebaşı-Saraçhanebaşı bölgesinde Azize Eufemia adına bir kilise yaptırmak istemiş, ancak bu yapı, kızı Plakidia ve onun eşi Anikius Olybrius tarafından tamamlanmıştır. Anikius Olybrius'un kızı Anikia İuliana(-0 524-527 arasında, yine Saraçhane'de Ayios Polieuktos Kilisesi'ni(->) yaptırmıştır. Bu kilisenin kalıntıları bugün Saraçhanebaşı'nda görülebilmektedir. İuliana'mn bu kiliseyi kendi sarayının yakında yaptırdığı da bilinmektedir.

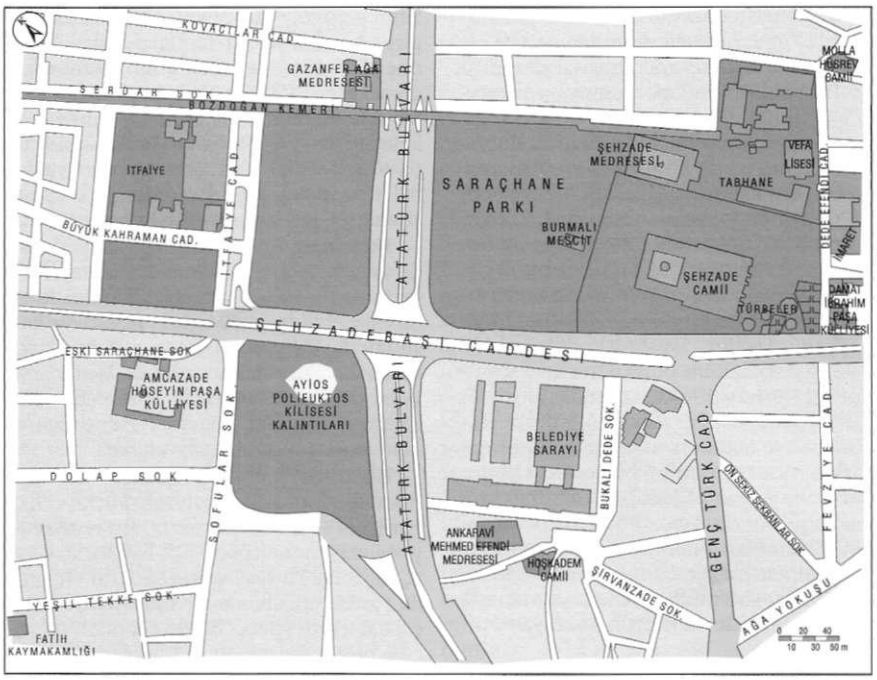

Saraçhanebaşı
İstanbul Ansiklopedisi

Saraçhanebaşı semtinin asıl gelişmesi Osmanlı döneminde olmuştur. II. Mehmed (Fatih) istanbul'un fethinden sonra, bugün onun adıyla anılan semtte kendi külliyesini inşa ettirmiş ve bu bölgeyi şenlendirmek amacıyla da bugün Fatih Kaymakamlığı, Saraçhanebaşı Parkı ve bu parkın etrafındaki apartmanların bulunduğu yerde 1475'te İstanbul Saraçhanesi'ni kurdurmuştur. Saraçhanebaşı semtinin adının kaynağını teşkil eden bu saraçhanenin ilk kuruluşundaki mimarisi ve dükkânlarının sayısı hakkında bilinen kaynaklarda bilgi yoktur. Evliya Çelebi esnaf alaylarından bahsederken İstanbul saraçlarının 1.084 dükkân olduğunu belirtir. Ancak bu sayının abartılı olduğu anlaşılmaktadır. İstanbul'un bu ilk saraçhanesi 5 Eylül 1693'te tamamen yandıktan sonra kagir olarak yeniden yapılmıştır. Bazı kaynaklar bu saraçhanenin yuvarlak ve etrafındaki duvarların kagir olduğunu, üç kapısı bulunduğunu, bu duvarların iç tarafında kemerli dükkânların yer aldığını, tam ortada ise Saraçhane Camii'nin bulunduğunu bildirir. Saraçhanenin içinde ve dışında dükkânların temizliği ve derilere tav verilmesi için birçok çeşme ve tulumba da vardı. Burada saraçlardan ayrı sandıkçılar, kırbacılar ve deri tüccarları bulunuyordu. Saraçhane'de başlangıçta 290 civarında dükkânın, 1908'de yandığı sırada ise 320 dükkânın bulunduğu anlaşılmaktadır (bak. saraçlar). Bu ölçüde yüksek sayıda esnafın Saraçhane'de toplanması semte büyük bir canlılık kazandırmıştı. Esnafın yoğun olarak yerleştiği semtlerin tekke, hamam, mescit gibi yapılara da bir gereksinim doğuracağı açıktır. Nitekim Saraçhanebaşı semtinde bulunan ve Atatürk Bulvarı(->) açıldığı sırada yok olan Çandarlı ibrahim Paşa Hamamı(-») vakfiyesinin 1494 tarihini taşıması, ilk saraçhanenin yapılmasından hemen sonra, burada bir hamamın da inşa edildiğini göstermektedir. Altuncuzade Tekkesi(-») ile Ordu Şeyhi Tekkesi de semtin başlıca tekkelerini oluşturmaktaydı. Semtin bir başka önemli yapısı Süleyman Halife Sıbyan Mektebi'ydi(->).

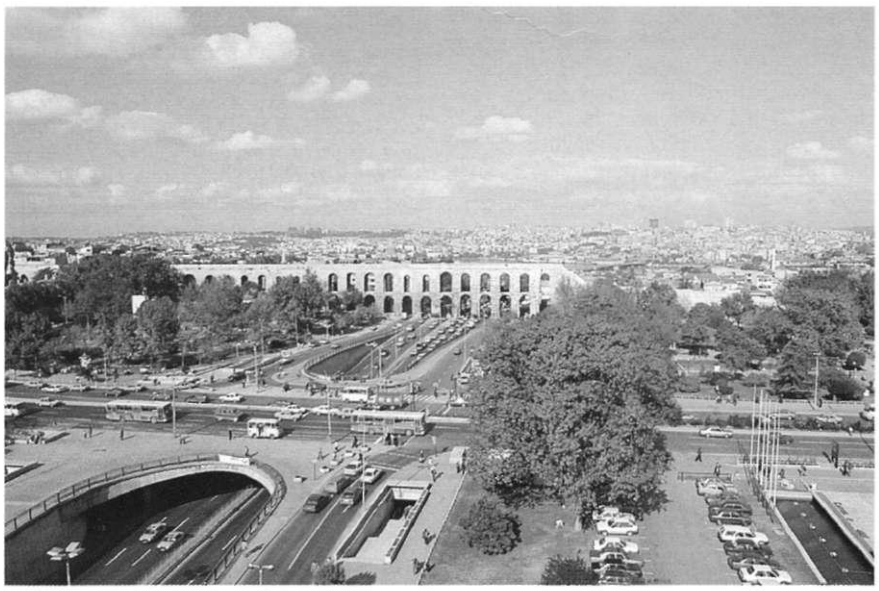

Saraçhanebaşı ve çevresinin genel görünümü.
Ertan Uca, 1994/TETTV Arşivi

Büyük yangınlar ve imar hareketleri Saraçhanebaşı semtinin fiziki ve sosyal yapısında önemli değişiklikler yaratmış, semt bir esnaf bölgesi niteliğini kaybederek kentin önemli bir kavşak noktası haline gelmiştir. 1950'lerde Beyazıt'ı Edirneka-

plya bağlayan tramvay hattı kaldırılmış ve tramvay hatlarının iki yanından geçtiği orta refüjü süsleyen asırlık çınarlar kesilmiştir. Bu yol günümüzde yoğun bir motorlu araç trafiğini kaldırmakta ve iki yanım apartmanlar kaplamaktadır. Atatürk Bulvarının açılması da hem birçok tarihi eserin ortadan kalkmasına neden olmuş, hem de Saraçhane semtinin tam ortasında kesişen bu iki arterle semtin bütünselliği bozulmuştur. Atatürk Bulvarı ile Şehzadebaşı Caddesi'nin kesiştiği noktada trafik sıkışıklığı meydana geldiğinden Belediye Başkanı Haşim İşcan(->) döneminde (1963-1968) Atatürk Bulvan'nın kotu düşürülerek burada, 1964'te bir trafik altgeçidi oluşturulmuştur. Bu sırada bugün üzerinde Tayyare Şehitleri Anıtı'nın bulunduğu parkın Aksaray'a doğru bir uzantısı konumunda bulunan büyük park ortadan kaldırılmış, altında Ayios Polieuktos Kilisesi'nin kalıntıları bulunduğu için de tekrar düzenlenememiştir. Parkın karşı yönünde, Atatürk Bulvan'nın Şehzadebaşı tarafında kalan kesiminde de Belediye Sarayı(->) inşa edilmiştir.

Günümüzde Saraçhanebaşı, bir semt olma özelliğini kaybetmiş, Atatürk Bulvarı-Şehzadebaşı Caddesi ana arterlerinin kesiştiği bir trafik noktası özelliği kazanmıştır.

İSTANBUL

SAJRAÇHAJNEBAŞI MİTİNGİ

istanbul'da 31 Aralık 196l'de gerçekleştirilen ve o zamana kadar Türkiye'de düzenlenen en büyük işçi toplantısı olan miting.

27 Mayıs 1960 askeri müdahalesinden sonra referanduma sunularak 9 Temmuz 196l'de yürürlüğe giren 1961 Anayasası'mn hazırlanması sırasında, işçi hakları da tartışılmıştı. 196l Anayasasinda işçilere toplusözleşme, grev ve sendika hakkı tanındı, ancak bu hakların ayrıntıları ayn yasalarla düzenlenecekti. Bu yasalar ise TBMM'den bir türlü çıkmıyordu.

196ı Anayasası ile getirilen sendika ve grev hakları 1936 tarihli İş Kanunu ile çelişkili bir ortam yaratıyordu. 1961 yılı, işçilerin TBMM'den düzenleyici yasaları bekledikleri bir yıl oldu. 196l'in ilk aylarından itibaren özellikle İstanbul işçileri, hem hazırlanmakta olan anayasanın ilgili maddelerini, hem de çıkacak yasalardaki işçi haklarını genişletebilmek için çeşitli eylemlere giriştiler. Yılın işçi haklarına ilişkin ilk önemli eylemi 31 Ocak günü İstanbul'da gerçekleşti. 29 Ocak 196l'de ücret artışı talebinde bulunan işçilerden 10'unun tutuklanması üzerine, 31 Ocak 196l'de İstanbul'da tüm Türkiye'den gelen işçilerle kalabalık bir miting yapıldı. Toplu iş sözleşmesi ve grev haklarının yasalaşması istendi.

Bu mitingi Anadolu'nun çeşitli yerlerinde yapılan işçi eylemlerini, 25 Kasım 1961'de İzmir'de 10.000 işçinin, 17 Aralık 1961'de Eskişehir'de 5.000 işçinin sessiz yürüyüşü izledi. Bu yürüyüşlerde genelde "hak verilmez, alınır" teması işlendi. İşçiler anayasal haklarının yasalarla düzenlenmesini isterken, sendika yöneticilerini de gerekeni yapmamakla suçluyorlardı.

Bu arada, 13 Şubat 196l'de bazı sendikacılar bir araya gelerek Türkiye İşçi Partisini (TİP) kurmuşlardı. Bu harekette yer almayan bir kısım Türk-İş yöneticisi ise "Çalışanlar Partisi" ya da "Sosyal Güvenlik Partisi" adı altında bir siyasi parti kurma çabası içindeydiler. Böyle bir ortamda, işçiler büyük bir miting ile istemlerini duyurmak, ilgili yasaların bir an önce çıkarılması konusundaki kararlılıklarını dile getirmek istiyorlardı.

Sonunda İstanbul İşçi Sendikaları Birliği (İİSB)(->) ve Türk-İş, işçilerin baskısıyla, İstanbul'da Taksim Meydanı'nda bir miting düzenlemek için başvurdular. Zamanın İstanbul valisi Korgeneral Refik Tulga işçilerin arasına kışkırtmacı bazı kişilerin katılabileceği, Altı-Yedi Eylül Olaylan'na dönüşebileceği, henüz işçi hareketinin olgun olmadığı gibi gerekçelerle Taksim'de miting yapılmasına izin vermedi

Ancak işçilerin talebi kamuoyunda yankı uyandırmıştı. Sonunda Taksim'de değil, yeni Belediye Sarayı önündeki Saraçhanebaşı Meydanı'nda miting yapma izni verildi. Kimi gözlemcilere göre İstanbul ve çevre illerle Anadolu'nun çeşitli yerlerinden gelen 100.000, kimilerine göre 150.000 işçi mitinge katıldı. Bütün Türkiye'de sigortalı işçi sayısının 620.000 dolaymda olduğu bir dönemde, işsizlikten, düşük ücretlerden ve sosyal hakların olmayışından yakman 100.000 dolayında işçinin İstanbul'da yaptıkları miting önemliydi.

"Yorgan istedik, mendil verdiler", "Vaat değil, hak istiyoruz", "Bizim de sözümüz var", "Grevsiz sendika, silahsız askere benzer", "Hak verilmez, alınır" sloganları ve pankartlarıyla, taşıdıkları büyük boy resimlerle, işçiler Türkiye'nin bu ölçüde ve kararlılıktaki ilk işçi mitingini gerçekleştirdiler. İşçiler altı koldan yürüyerek Saraçhanebaşlna geldiler. Yalnız Beşiktaş kolunda 30.000 işçi bulunuyordu. Millet Caddesi kanalıyla Edimekapldan gelen işçilerin başında sakal grevi yapmakta olan demiryolu işçileri vardı.

Miting Gıda-İş Sendikası kurucularından, yaşlı işçi lideri ve sendikacı Üzeyir Kuran'ın (Üzeyir Baba) açış konuşması ile başladı. Ardından İİSB Başkanı Avni Erakalın, Maden-İş Sendikası Genel Başkanı Kemal Türkler, Müskirat İşçileri Sendikası Başkanı İbrahim Denizcier, İstanbul Gazeteciler Sendikası Başkanı Hasan Yılmazer, Petrol-İş Başkanı Ziya Hepbir, Teksif Başkanı Bahir Ersoy, Türk-İş Başkanı Seyfi Demirsoy konuştular.

Miting boyunca "Hükümete inanıyoruz" sözleri mitinge katılan işçi kitlesinden destek bulmazken, "grev" sözcüğü çok alkışlandı. Bir sendika yöneticisinin "Sendika özgürlüğü derhal tanınsın, toplusözleşme ve grev hakları yaşama geçirilsin, tanınmayan işçi hakları nedeniyle yapılacak işçi eylemlerinin sorumluluğu işçilere ait değildir" biçimindeki önerisi büyük alkışlarla karşılandı.

Miting öncesinde, İstanbul'da halkta işçi korkusu yaratılmasının ve politik tansiyonun yapay biçimde yükseltilmesinin anlamsızlığı ortaya çıktı. Bir gazetede 1962'nin ilk gününün manşeti "Türk işçisi olgunluk sınavını başarı ile verdi ve endişeleri haksız çıkardı" şeklindeydi.

Saraçhanebaşı Mitingi, işçilerin İstanbul'da gerçekleştirdikleri ilk ve en büyük mitingdi. Bu alandaki deneyimsizliğin, teknik anlamda yetersizliğin sonuçlan, taleplerdeki muğlaklık mitingde fazlasıyla görüldü. Yine de Saraçhanebaşı Mitingi bir toplumsal sınıf olarak işçilerin Türkiye'nin 196ı ortamındaki olgunluk düzeyini sergilemesi; işçilere sürekli itidal ve sabır telkin etmeye çalışan politikacılara karşı bir cevap olması; bunu izleyen diğer işçi eylemleri, özellikle Kavel Grevi(->) ile 24 Temmuz 1963'te 274 sayılı Sendikalar Yasası ve 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Yasaslnın kanunlaşmasını hızlandırması açılarından önemli bir eylem oldu.

FARUK PEKİN

Saraçhanebaşı Mitinginden bir görünüm. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*

SARAÇLAR

Eski dönemlerde kent içi ulaşımında önemli rol oynayan binek hayvanları için gerekli koşumları yapan saraçlık gözde meslekler arasında yer almıştı.

II. Mehmed'in (Fatih), istanbul'u fethinden sonra yaptırdığı hayratlara gelir sağlamak için kurduğu birçok ticarethane arasında Saraçhane de vardı. Başlangıçta Bedesten yakınlarına yerleştirilen saraçlar, padişahın Fatih Camii çevresini şenlendirmek için bugünkü Fatih Parkı'nm yerinde bulunan ve 1475'te tamamlanan Saraçhane'ye yerleştirildiler. Fatih bir fermanla, saraçlığın

yalnızca Saraçhane'deki esnaf tarafından yapılabileceğini buyurmuştu.

Ancak zamanla Parmakkapı, Divanyolu, Uzunçarşı, Tavukpazan gibi yerlerde de yeni saraç dükkânları açıldı. Saraçhane esnafının müracaatı üzerine buralardaki esnaf, I. Ahmed'in (hd 1603-1617) çıkardığı bir fermanla dükkânlarını kapamak zorunda kaldılar. 18. yy'da da Saraçhane esnafının karşısına saraçların eskilerini satan bitpazarı esnafı çıktı. Ancak Saraçhane esnafı bunlarla da mücadele etmiş, çeşitli yollarla faaliyetlerini engellemeye çalışmışsa da başarılı olamamıştır.

Evliya Çelebi, *Seyahatnamede* saraç esnafını "Esnaf-ı Muazzez-i Sarrâcân-ı Makbûlân" başlığıyla tanıtmakta ve İstanbul'da 1.084 dükkânda, 5.000 usta ve işçi olduklarını belirtmektedir. Esnaf alayında, gümüş at takımlarıyla, yaldızlı mataralarla ve kadife eyerlerle geçtiklerini yazmaktadır. Dükkân ve çalışan sayısı abartılı olmakla birlikte saraçlık mesleğinin, özellikle Saraçhane esnafının, saray gözünde büyük önem taşıdığı açıktır.

Saraçlar, hayvan eyerleri, yük ve binek arabaları için koşumlar, kamçı, fişeklik gibi malzemeleri yaparlardı. Bu ürünlerden eyer takımıyla, koşum takımı, 7-8 parçadan meydana gelirdi. Saraçlar, deri kesmek için Fransa'dan gelen "teber", derileri tesviye etmek için "sıyırgı bıçağı", eyer ağaçlarını ve kamçı çubuklarını delmek için "matkap", çivi kesmek için "keski" gibi aletler kullanırlardı. Yalnız yeni eşya yapmakla kalmazlar, aynı zamanda eski saraciye eşyasını da tamir ederlerdi.

Saray ahırında görev yapan saraçlara, "sarrâcân-ı ıstabl-ı âmire" ya da "sarrâcân-ı hassa" denirdi. Seferde padişahın yanında yer alan saray saraçları büyük ve küçük mirahurlara bağlı olarak iki sınıftılar. Hassa saraçları, has ahıra ait eyer ve koşumları yaparlardı. Cuma selamlığında padişahın "raht-ı hümayun" denen mücevherli koşum takımlarına saraç esnafı amirlerinden ikisi rahtvan ağası ve rahtvan-ı sani denilen kişiler nezaret ederlerdi.

Teknolojinin ilerlemesi ve askerliğin şekil değiştirmesi saraçların deriden çanta, bavul, hurç vb işler yapan bir esnaf haline gelmesine sebep oldu.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, 596; Altınay, *Onikinci Asırda,* 41; M. H. (Bayrı), "Balıkesir'de Saraçlık", *HBH.* S. 32 (15 Ikincikânun 1934), 233-237; S. M. Çorlu, "Eski Türklerde Tecim İşleri". *Yarım Ay,* S. 21 (15 İlkkânun 1935), s. 18; M. Ç. Uluçay. "İstanbul Saraçhanesi ve Saraçlarına Dair Bir Araştırma". *TD,* S. 5-6 (Eylül 1951-Mart 1952), 151-163; Ahmed Rasim, *Ramazan Karşılaması,* İst., 1990, s. 106-110; E. Yazıcı, "Saraçlar", *İlgi,* S. 75 (Sonbahar 1993), s. 31-34; Pakalın, *Tarih Deyimleri,* III, 125-130; "Esnaf. İstanbul Esnafı", *İSTA.* X, 5326; Ali Rıza, *Bir Zamanlar,* 53-54; P. Lecomte, *Türkiye'de Sanatlar ve Zanaatlar,* İst., ty, s. 129-134.

UĞUR GOKTAŞ

SARAFİM KIRAATHANESİ

Beyazıt'ta Okçularbaşı Caddesi üzerinde bulunan ve 1857'den 1920'lere kadar faaliyet gösteren ünlü kıraathane.

Bulunduğu yerden dolayı Okçularbaşı Kahvehanesi, dar kenarlı bir mimari alanı olduğu için Uzun Kahve de denilmiştir. Ancak sahibi Ermeni asıllı Sarafim Efendiden dolayı daha çok Sarafim Kıraathanesi olarak anılagelmiştir.

Bayezid Camii haziresinin güney köşesinde yer alan Mustafa Reşid Paşa Türbesi'nin(->) karşısında, no. 33'te bulunan Sarafim Kıraathanesi, ilk zamanlar daire müdürlerinin ve açığa alınmış eski devlet memurlarının devam ettiği bir kahvehane konumundaydı. Başlangıçta *Takvim-i Vekayi(->)* ve *Ceride-i Havadisi-*)* gazeteleri okuma ihtiyacı duyan müşterilere sunulmuş, daha sonra *Tercüman-ı Ahvali-*). Tasvir-iEfkâr{->), Mecmua-iFünunir^), Mir'at* gibi gazete ve dergilerle yeni çıkan risale ve kitaplar da bulundurulmuştur. O yıllarda süreli yayınların eski sayılarını koleksiyon halinde muhafaza eden halka açık yerler bulunmadığı için Sarafim Kıraathanesi, gerçek anlamda bir okuma salonu, hattâ halk kütüphanesi işlevi görüyordu.

Kıraathanenin bu işlevine bir süre sonra merkezden taşraya, taşradan merkeze gazete, dergi, risale ve kitap dağıtımı da eklenmiştir. 19. yy'm sonlarında İstanbul'un risale satışı ile de ün kazanmış olan tömbekicilerinden Çemberlitaş'taki Celil Ağa ile Bahçekapidaki Hasan Ağa, Sarafim Kıraathanesi de bu işi yapmaya başlayınca eski önemini yitirmişti.

Süreli yayınlar ve kitaplar cilt. tarih ve sıra numarası verilerek saklandığı için aranılan her şeyin kolayca bulunması, merkez ve taşra yayınlarını izleyenlere kolaylık sağlanması sonucu bu kıraathaneye oldukça seçkin kişiler de devam etmiştir. Diğer kahve ve kıraathanelerde 15 ya da 20 paraya satılan bir fincan kahve, sunulan diğer hizmetler yüzünden, burada 40 paradan satılırdı.

Sarafim Kıraathanesinin, müdavimlerine, ciddiyeti, ağırbaşlılığı telkin eden bir havası \'ardı. Masalarda oturuştan, konuşma tarzına ve giyim kuşama varıncaya kadar belli bir düzen söz konusuydu.

Bir dönemde buraya devam edenler arasında Yeni Osmanlılar grubundan Namık Kemal(-0, Ebüzziya Tevfik(->) ve Ayetullah Bey gibi aydınlarla, dönemin askeri ve mülki erkânından Vidinli Tevfik Paşa, Süleyman Paşa, Gazi Ahmed Muhtar Paşa. Maarif Nazırı Yusuf Paşa, Sadullah Paşa; *Ceride-i Askeriye* hin yazarlarından Kolağası Hacı Raşid Efendi, Kırımlı Doktor Aziz Bey gibi bürokratlarla Hersekli Arif Hikmet ve Leskofçalı Galib gibi son Divan şairleri yer alırdı. Sarafim Kıraathanesi'nin diğer edebiyatçı müdavimleri arasında Abdülhalim Memduh. Muallim Naci, Ahmed Rasim(->), Halit Ziya Uşaklıgil(->), Faik Esad(-0, Müstecâbizade İsmet ilk akla gelenlerdendi. Edebi sohbetler, yeni yazılan şiirlerden örnekler sunulması, günler hattâ haftalar süren yarı ciddi tartışmalar buranın hizmet, devam edenler ve ortam bakımından benzerlerinden ayrılmasına, hattâ tek kalmasına sebep olmuştur.

Sarafim Kıraathanesine devam eden, yazı ve kitaplarında burayla ilgili gözlem ve anılarına yer veren yazarlardan Ebüzziya Tevfik, Ahmed Rasim, Halid Ziya Uşaklıgil ile buranın çöküş dönemindeki durumunu da gören Ahmet Süheyl Ünver(->), yazdıklarıyla önemli tespitlerde bulunmuşlar, bugün için bilinenlere kaynaklık etmişlerdir.

Sarafim Kıraathanesi de İstanbul'un diğer kahvehane ve kıraathanelerinde olduğu gibi ramazan aylarında özel programlar uygulardı. Eğlenceler, kıraathanenin alışılagelmiş ciddiyetiyle uyumlu olarak sahura kadar devam eder; fasıl heyetleri, Karagöz ve meddah gösterileri gecelere renk katardı. Ramazanın bir özelliği de kahve fiyatının iki katına çıkmasıydı. Böylece kıraathanenin ek masrafları karşılandığı gibi gelecek olan müşterilerin kalitesi de kontrol altında tutulurdu.

Ramazanlarda Sarafim Kıraathanesi, müdavimler arasında piyango çekilişi de yapar ve bu yolla devamlı müşterilerine hem kahveyi daha ucuz satar hem de kitap ya da gazete, dergi aboneliği gibi ikramiyelerle basın dünyasına katkıda bulunurdu.

Sarafim Kıraathanesi, Mütareke yıllarında da açık olmakla birlikte eski özellik ve işlevlerini yitirmişti. Bu dönemde kıraathaneye giden S. Ünver, salon duvarlarına dizilmiş olan kitap dolaplarının boş olduğunu yazmıştır. Sahibinin ölümüyle bağlantılı olarak yıllardan beri özenle biriktirilip ciltletilen gazete ve dergi koleksiyonlarıyla kitaplar büyük bir olasılıkla toptan satılmış olmalıdır.

Bibi. Ebüzziya Tevfik, "Kahvehaneler", *Mecmua-i Ebüzziya,* S. 129-131 (21 Muharrem 1330-5 Safer 1330); ay, *Yeni Osmanlılar Tarihi,* II, İst., 1973; H. Z. Uşaklıgil, *Kırk Yıl,* İst., 1969; S. Birsel, *Kahveler Kitabı,* lst., 1975, s. 243-254; A. S. Ünver, "Yayın Hayatımızda Önemli Yeri Olan Sarafim Kıraathanesi", *Belleten,* S. 170 (Nisan 1979), s. 481-489; Ahmed Rasim. *Matbuat Hatıralarından Muharrir, Şair, Edib.* (haz. K. Yetiş), İst., 1980, s. 43, 48-49, 81. 163. 169-170.

M. SABRI KOZ

SARAY SİNEMASI

1930'da, Beyoğlu İstiklal Caddesi no. 112' de Luxembourg Apartmanında Glorya adıyla açılan, 1933'te Saray adını alan sinema salonu.

Tarihi, Beyoğlu'nun ilk sinema salonlarından biri olan 1913'te açılmış Gaumont ve 1914'te Gaumontün devamı olarak görünen Luxembourg sinema salonlarına dayanır. Bina 1875'te mimar Giovanni Battista Barborini(->) tarafından inşa edilmiştir. Binanm 1913'ten itibaren sinema olarak kullanılan bölümü 19- yy'ın sonlarında Cafe Luxembourg'du. Osmanlı Bankası müdürlerinden Deuaux'nun sahip olduğu bina, ölümünden sonra kızı Saint-Seine markizine geçmiştir.

Gaumont salonunun işletmecisi aynı adlı Fransız film yapım-dağıtım şirketiydi. Bir yıl sonra Luxembourg Sineması adını alan salonun yeni işletmecisi The Franco Eastern Cinemas Lt. oldu, daha sonra da Niko Çangopoulos ve vârisleri tarafından işletildi. 1930'da aynı yerdeki sinema salo-

Saray Sineması'nın 1930'lu yıllardaki görünümü. Ç. Gülersoy, *Beyoğlu'nda Gezerken,* İst., 1990

nunun adının Glorya Sineması olduğu biliniyor. 1933'te ise daha sonra da bilindiği adıyla Saray Sineması oluyor.

Saray Sineması'nın işletmesini Fea Film (Fernando Franco, Emin Enis Aytan) üstlenmiştir. Dönem dönem kapanıp açılan, girişi pasaja dönüştürülen sinema 1980' lerde Saray Film (İrfan Ünal) tarafından işletilmeye başlanmıştır. Pasajın, Saray Muhallebicisi'nin ve sinemanın da bulunduğu bina Erdoğan Demirören tarafından satın alındıktan sonra 1986da sinema da kapanmıştır.

Glorya ve devamı olan Saray Sineması ağırlıklı olarak Avrupa (Fransız, İngiliz. İtalyan) yapımı filmler gösterirdi. Ayrıca konser ve tiyatro salonu olarak da Beyoğlu'nun sanatsal etkinlikler tarihinde önemli bir yere sahipti. David Oistrach'ın, Samson François'nın da aralarında olduğu ünlü yorumcular; Jean Marchat, Yorgo Papas vb tiyatro toplulukları, önemli bale toplulukları; Louis Armstrong'un da aralarında bulunduğu caz sanatçıları ve orkestraları; Münir Nurettin Selçuk'tan Safiye Ayla'ya kadar birçok Türk ve Maurice Chevalier, Josephine Baker, Charles Trenet, Tino Rossi, Jean Kiepura, Zarah Leander vb en ünlü yabancı ses sanatçıları burada konserler vermişlerdi.

Bibi. A. Dorsay, *Benim Beyoğlum,* ist., 1991; M. Gökmen, *Eski İstanbul Sinemaları,* İst., 1991; G. Scognamillo, *Cadde-i Kebirde Sinema,* İst., 1991.

GİOVANNİ SCOGNAMİLLO

SARAY TİYATROLARI

Saray genelde tüm sanatlara, özelde sahne sanatlarına önemli destek vermiştir. Geleneksel tiyatronun Batı tiyatrosundaki binalara gereksinimi olmamıştır. Batı kültürünün Türkiye'ye girmesiyle tiyatro binaları yapılmaya başlanmış, bu arada sarayda da tiyatrolar kurulmuştur. Saray dışında yapılan tiyatrolara da, saray her yönden destek olmuş, ayrıca kullanımına da geniş ölçüde katılmıştır. İki saray tiyatrosu ayrı bir tiyatro olarak inşa edilmiştir.

İlk saray tiyatrosu olan Dolmabahçe Sarayı Tiyatrosu'ndan günümüze hiçbir iz kalmamıştır. Yıldız Sarayı Tiyatrosu ise onarılarak bugün de hizmet vermektedir. Bunlar dışındaki saray tiyatroları üzerine bilgimiz yoktur. Ancak verilen tiyatro ve opera gösterimleri üzerine bilgimiz olduğuna göre büyük olasılıkla geçici de olsa diğer saraylarda da tiyatrolar yaptırılmış olmalıdır. Bunlardan bazı örnekler verelim: Birinci örnek kanıtlanmamış bir bilgiye dayanmaktadır. Buna göre III. Selim döneminde (1"789-1807) Torrini adında bir gözbağcı İstanbul'a gelmiş, gösterimleri için bir tiyatro kurmuş, bunu duyan padişah Torrini'ye işçiler vermiş, sarayda bir tiyatro ile harem kadınlarının seyretmesi için sahne karşısına altın kafesli bir yer yapılmasını istemiş, tiyatronun yapımı iki günde bitmiştir. Bir başka kaynağa göre ise III. Selim döneminde pek çok yabancı sanatçı sarayda gösterimler veriyordu. 1843' te valide sultanın sarayında Donizetti'nin "Belissario" operası için bir tiyatro yapılmış, harem kadınları operayı ellerindeki taşbakısı librettolarıyla izlemişlerdir. Çırağan Sarayı'nda ve Dolmabahçe Sarayı'nda tiyatrolar yapılmadan önce buralarda da geçici tiyatrolar kurulmuştur. Örneğin 1856' da Danterny ve Felicien yönetimindeki Fransız tiyatro topluluğunun oyunlarını Fransa Elçiliği çevirmeni Battus. sultan için Türkçeye çeviriyordu. 1850'de Daiglemont yönetimindeki Fransız topluluğunun Çırağan Sarayı'nda verdiği gösterimleri Abdülmecid ve şehzadeleri seyretmiştir. Saray mabeyincisi Saffet Bey Moliere'in birçok oyununu Türkçeye çevirmiş, bunlar 1847' de Muzıka-i Hümayun'un(->) genç sanatçılarmca Çırağan Sarayı'nda oynanmıştır.

Yıldız Sarayı Tiyatrosu'nun onarım sonrasında içinden bir görünüm. *Metin And fotoğraf arşivi*

Bibi. And, *Tanzimat;* M. And, *Saraya Bağlı Tiyatrolar ve II. Abdülhamit'in Yıldız Sarayı Tiyatrosu,* İst., 1987; ay, "Saray Tiyatrosu", *Devlet Tiyatrosu* (Ekim 1962); ay. *Türkiye'de İtalyan Sahnesi-İtalyan Sahnesi'nde Türkiye.* İst.. 1980; Sevengil. *Saray.*

METİN AND

SARAYBURNU

Topkapı Sarayı'nm sahil bölümünde, Haliç ile Marmara Denizi arasında kalan burun üzerindeki tarihi bölge.

Sarayburnu'nun günümüzdeki sınırlarını batıda Sirkeci Garı, doğuda Marmara sahilinde Ahırkapı Feneri, güneyde Topkapı Sarayı bahçesi olarak çizmek mümkündür. Kennedy Caddesi (Sirkeci-Florya sahil yolu), burnu, batı-doğu yönünde keserek Marmara sahili boyunca devam eder.

Bizans Dönemi

Sarayburnu, tarihöncesi devirlerden itibaren iskân edilmiş bir bölgedir. Burada yapılan kazılarda MÖ 13-18. yy'lara ait Frig seramiklerine rastlanmıştır. Bu bulgulardan Sarayburnu'nun MÖ 2. binlerde iskân edildiği anlaşılmaktadır. MÖ 658'de Bizas(->) kumandasında Sarayburnu ve çevresine yerleşen Megaralılar yörenin ilk yerleşik halkıdır. Topkapı Sarayının bulunduğu yerde, yani Saray Burnunun üzerinde kurulan Akropolis(-0 ve çevresinde oluşan Bizantion(->) kenti bugünkü Sirkeci, Alemdar Yokuşunun üst başı ile Ahırkapı çizgisinin doğusunu kapsıyordu. Bu sırada Sarayburnu'nun adının Bosporios Akra olduğu ve burada Hıristiyanlık öncesinin, Atena Ekbasia, Afrodit, Poseidon ve Zeus mabetlerinin bulunduğu sanılmaktadır. Zeus Mabedi, Hıristiyanlık döneminde Ayios Menas Kilisesi'ne dönüştürülmüştür. Bizantion'un Roma İmparatoru Septimius Severus'un (hd 193-211) yönetimi altına girmesinden sonra, günümüzdeki Gülhane Parkı'nın Sarayburnu kısmında Afrodit Mabedi'nin yakınında bir tiyatro kurulmuş, semtteki mabetler de yenilenmiştir.

Constantinus döneminde (324-337) Hıristiyanlığın kabul edilmiş olmasına rağmen pagan dönemin inançları da sürdürülmüş ve imparator bu çevrede Güneş, Artemis ve Afrodit mabetlerini inşa ettirmiştir.

Sarayburnu'ndaki pagan mabetlerinin yıkılması ya da bunların başka işlevlerde kullanılması I. Theodosius döneminde (379-395) gerçekleşmiştir. Bu dönemde Sarayburnu'nda alt kademe asiller için evler yaptırılmıştır. Dönemin patriği Eugenius da Sarayburnu'nda bir sur kalesi yaptırmıştır. Arkadios döneminde (395-408) Sarayburnu bölgesinde, Marmara sahil surları ile Osmanlı döneminde inşa edilen Sur-ı Sultani'nin kesiştiği yöreye Topoi adı verilmiş ve burada Hodegetria Kilise-

si ile bazı hamamlar inşa edilmişti. Aynı dönemde Ayios Menas Kilisesi de tamir ettirilmiş ve imparatorun kızı Marina burada kendine bir ev yaptırmıştı. I. İustinianus döneminde (527-565) Ayasofya'dan Topoi'ye inen sütunlu ve heykellerle süslü bir yol yaptırılmıştır. Bu yol Konstantinopolis halkının gezinti yeri olmuştur. I. Basileios döneminde de (867-886) Sarayburnu bölgesinde Mangana Sarayı(->) ile Mesokepion adıyla anılan bir park yaptırılmıştır. VIII. Mihael Paleólogos döneminde (1261-1282) inşa edilen Ayios Demetrios Kilisesi nedeniyle Saray Burnu'na Ayios Demetrios Burnu denilmeye başlanmıştır.

Bizans döneminde Sarayburnu'nun batı sınırı sayılabilecek olan, deniz surlarının Eugenios Kapısı'nın burcu ünlü ve önemliydi. Janin'e göre adını I. Theodosius döneminin ileri gelenlerinden Patrice'lerinden birinden alan Eugeniu semtinde bulunan bu kapı, daha sonra Yalı Köşkü'nün yapıldığı yerde yer alıyor ve muhtemelen buradaki Prosforion Limam'yla bir bütün meydana getiriyordu. Halic'in ağzına gerilmiş olan kalın zincirin bir ucu Eugenios Kapısı'nın hemen batısındaki, bu amaçla yapılmış muhteşem bir kule olan Kentenarios'a bağlıydı. Deniz surları buradan burnu dolaşarak güneydoğuya, Marmara sahilinde Altın Kapı'ya(->) kadar uzanıyordu.

Osmanlı Dönemi

Tarihçi Tursun Bey'in yazdığına göre Sarayburnu fetih sırasında zeytinlikti. II. Mehmed önce Eski Saray'ı yaptırdı; daha sonra Sarayburnu'nda AkropoPün bulunduğu yerde Saray-ı Cedid'i (Yeni Saray, Topkapı Sarayı) inşa ettirdi. Sarayı şehirden ayıran Sur-ı Sultani bu sırada inşa edildi. Marmara sahil surları da onarılarak zamanla üstlerine, önlerine ve gerilerine yazlık harem denilen köşkler yaptırıldı.

Sarayburnu ve çevresi 16. yy'dan itibaren Osmanlı sarayına ait yapılarla dolmaya başladı. 1584'te inşa edilen Sinan Paşa Köşkü(->) bu yapıların en önemlilerinden biriydi. İncili Köşk'ün 50 m kadar batısında bulunan eski bir Bizans ayazması Osmanlı döneminde de Hıristiyanların ziyaret ettiği bir yerdi. Kıyının Sirkeci sahilinde Yalı Köşkü(->) ve Sepetçiler Kasrı(->) ile başlayan bu yapılar Sarayburnu'na kadar kayıkhane, odun, kömür, erzak depoları ile devam ediyordu.

Burundaki en erken tarihli yapı Mermer Köşk'tür. 19. yy'a kadar ayakta kalmış ve burada daha sonra denizin kıyısında inşa edilen Topkapı Sahilsarayı bünyesine katılmıştır. Sarayburnu'nun hemen arkasında, III. Selim döneminde önem kazanan ve Hasbahçe olarak bilinen geniş bir alan bulunuyordu. Sarayburnu'ndan Marmara Denizi'ne doğru yine saraya ait köşk ve diğer yapılar sıralanmaktaydı.

Bugün de kullanılmakta olan Sarayburnu Rıhtımı'nın inşaatına 1884'te başlanmış; surları yararak Sarayburnu'ndan geçen ve böylece Sarayburnu'nun doğal ve mimari dokusunu büyük ölçüde ortadan kaldıran Sirkeci-Halkalı banliyö tren hattı ise

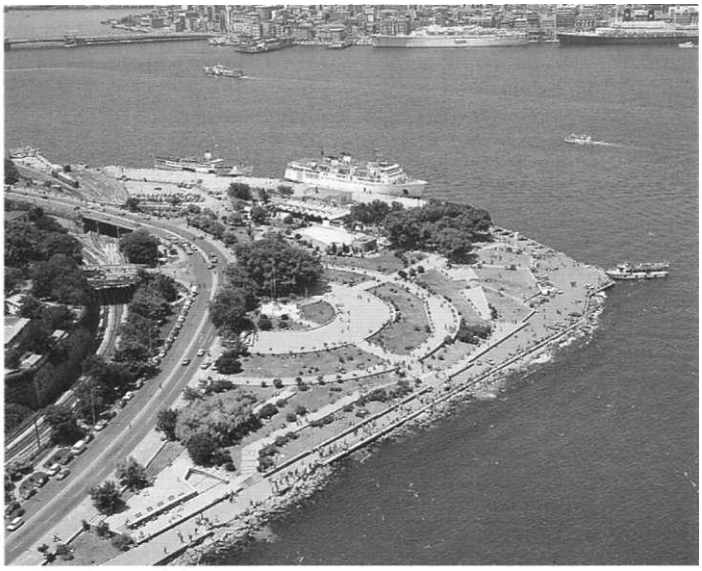

Sarayburnu'nun havadan görünümü. *Gürol Kara/ TETTV Arşivi*

1888'de açılmıştır. Bu hat Sarayburnu'nda bir tren köprüsünün altından geçirilmiş ve burnun deniz bağlantısı böyle sağlanmaya çalışılmıştı. Osmanlı Imparatorluğu'nun son yıllarında Şehremini Cemil Paşa (Topuzlu) döneminde (1912-1914. 1919-1920), Topkapı Sarayı'nın dış bahçesi halka açık bir parka dönüştürülerek günümüzdeki Gülhane Parkı(->) meydana getirilmiştir. Böylece yöre, Bizans dönemindeki gezinti yeri ve halka açık bahçe işlevini bir kez daha yüklenmiştir. Park içinde Bizans döneminden kalma bir sarnıç ve hemen parkın sahil sınırına yakın bir yerde Romalılardan kalma Gotlar Sütunu(->) bulunmaktadır.

Cumhuriyet Dönemi

Sarayburnu bölgesi açısından Cumhuriyet döneminin ilk önemli olayı, Atatürk'ün Samsun'a gitmek üzere Sarayburnu Rıhtımı'ndan hareket etmiş olmasının anısına, 1926'da Sarayburnu Parkı'nda bir Atatürk heykelinin yapılmasıdır. Türkiye'deki bu ilk Atatürk lıeykeli(->) bugün de aynı yerde bulunmaktadır.

Menderes dönemi imar hareketleri Sarayburnu'nu da etkilemiş ve kıyı şeridini doldurarak kazanılan alanda açılan sahil yolu Sarayburnu'nu ve burada bulunan parkı ortadan bölmüştür. Bu yol 1960'lı yıllarda Kennedy Caddesi adını almıştır. Bugün Sarayburnu kıyısında yer alan çayevleri, Sarayburnu Rıhtımı'ndan hareket eden gemilerin yolcu ve uğurlayıcılarına, sahil yolundan otomobille gelenlere ve Gülhane Parkı yönünden tren yolu köprüsünü geçerek buraya ulaşan yayalara hizmet vermektedir. Sahil parkı da deniz havası almak ve güneşlenmek isteyenler için aranılan bir yer hüviyetindedir.

İstanbul'da denizin en çalkantılı ve akıntılı olduğu noktalardan birinin Sarayburnu olması yüzünden İstanbul'da uzun zaman "kendini Sarayburnu'nda denize atmak" deyimi intihar olaylarım anlatmak için kullanılmış ve gerçekten de buradan denize atlayarak intihar edenler olmuştur.

İSTANBUL

SARAYBURNU VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru. Şirket-i Hayriye'nin^) 65 baca numaralı yolcu vapuruydu.

1910'da, eşi Boğaziçi Vapuru(->) ile birlikte İskoçya, Glasgow'da Fairfield Shipbuilding Cop. firmasının tezgâhlarında buharlı yolcu gemisi olarak inşa edildi. 434 grostonluktu. Uzunluğu 46 m, genişliği 7,9 m, sukesimi 2,4 m idi. 2 adet, Fairfield yapımı toplam 450 beygirgücünde tripil buhar makinesi vardı. Çift uskurluydu, saatte 12,5 mil hız yapıyordu. Şirketin en dengeli, en güzel, en zarif vapurlarındandı. Yazları 975, kışları da 793 yolcu alabiliyordu. Süvariliğini uzun süre Aziz Kaptan, başmakinistliğini de Albert Usta yaptı.

9 Ağustos 1910'da hizmete giren, 1945'te Şirket-i Hayriye'nin Münakalat Vekâleti tarafından satın alınması üzerine Devlet Denizyolları İşletmesi Umum Müdürlüğü'ne geçen Sarayburnu, aralıksız 74 yıl Boğaziçi'nde yolcu taşıdı. 29 Mart 1984'te hizmet dışı bırakıldı. İki yıl sonra da satışa çıkartılınca, gazeteci ve işadamı Haldun Simavi tarafından satın alındı. 1990'da Pendik Tersanesi'nde iki bacalı, lüks bir gezinti teknesi haline getirildi. Çıkarılan kazan ve buhar makinelerinin yerine dizel motor yerleştirildi. 1993 kışında, İstanbul'da bağlı durduğu Kuruçeşme'de bir sabotaj sonucu parçalanarak yandı, enkaz haline geldi.

Günümüzde Şehir Hatlarında çalışmakta olan bir Sarayburnu vapuru daha

Sarayburnu Vapuru
Eser Tutel arşivi

vardır. 1985'te Haliç Tersanesi'nde motorlu yolcu vapuru olarak inşa edildi. 456 gros, 208 net tonluktur. Uzunluğu 58,2 m, genişliği 10,6 m, sukesimi 2,4 m'dir. Pendik-Sulzer yapımı, her biri 750 beygirlik 2 adet dizel motoru vardır, çift uskurludur. Saatte 14 mil hız yapmaktadır. "Şehit" tipi vapurlardandır. 1.500 yolcu almaktadır.

ESER TUTEL

SARAYLAR

Bizans Dönemi

İstanbul'da Bizans dönemi sarayları içinde varlığını yapı olarak bildiğimiz tek örnek Tekfur 8arayfdır(->). Arkeolojik bulgularla tanıdığımız saraylar ise Büyük Sarayo kompleksi, Atmeydanı'nda Lausos Sarayı(->). Blahernai Sarayı (->) ve bazı temel kalıntılarıyla yeri saptanmış Bostancıdaki Brias Sarayı'dır(->). Bu fiziksel veriler dışında Bizans saraylarının bulundukları bölgeleri, yaptıranlarını ve buralarda geçen tarihi olayları yazılı kaynaklardan öğreniyoruz.

Bizans'ta saray sözcüğü Roma imparatorlarının Roma'daki saraylarının bulunduğu Palatino Tepesi'ne atfen üretilmiş Latince "palation" ve bazen imparator ailesine mensup olanların büyük konakları için de kullanılan "domus" sözcükleriyle karşılanmıştır. İmparatorluk merkezinin Bizantion'a gelmesinden sonra kentte I. Constantinus tarafından inşaatına başlanan ve 12. yy'a kadar önemini koruyan en önemli saray yapısı Marmara kıyısından Hippodrom'a(->) kadar uzanan Büyük Saray'dır. Uzun yüzyıllar imparatorlar tarafmdan YApılan bağımsız saray üniteleri ve pavyonlarla büyüyen bu saray, Osmanlı döneminde Topkapı Sarayina(->) benzer bir süreç içinde büyümüş ve benzer bir ödev görmüştür. Roma imparatorluk saraylarının en görkemlilerinden olan Büyük Saray'ın fiziksel yapısını, arkeolojik verilerin yetersizliği nedeniyle, sadece yazılı belgelere dayanan kuramsal rökonstrüksiyonlarla canlandırmaya çalışıyoruz. Prokopios(->). I. İustinianosün Büyük Saray'ı âdeta yeniden yaptığını anlatır. I. Tiberios'un kendinden önceki yapıları, avluları, bahçeleri yok ederek yaptığı sarayı ya da Teofiios'un eklediği bir sıra kasrı, I. Basileiosün yaptığı Kainurgion gibi yapıları anımsayınca Bizans sarayına ilişkin genel bir değerlendirmenin olanaksız olduğu anlaşılmaktadır. Saray mimarisinin özelliklerini o tarihlerde yapılan dini yapılara bakarak bir ölçüde anlayabiliriz. Örneğin C. Mango, Büyük Saray'daki Hrisotriklinosün (Altın Salon) Ravenna'daki St. Vitale Kilisesi'ne benzediğini anımsatır. Teofilos döneminde İslam tasarım ve motiflerinin Konstantinopolis'e ithal edildiği bilinmektedir. Aynı şekilde Türklerle sürekli bir mücadele içinde yaşamış I. Manuel Komnenos döneminde (1143-1180) Büyük Saray'da Selçuklu üslubunda bir pavyon yaptırıldığını da öğreniyomz. Bin yıl boyunca sürüp giden bütün bu değişmelerin, bugünkü kent altında kalmış arkeolojik verilerine ulaşmadan Büyük Saray üzerinde kesin bir yargıya varmak olanaksızdır.

Yazılı kaynaklara göre başkent olduktan sonra olağanüstü bir yapı etkinliğine sahne olan kentte, 4. ve 5. yy'da sarayların özellikle iki bölgede yoğunlaştıklarını görüyoruz. Birinci bölge Ayasofya, Hippodrom, Büyük Saray çevresinde, Marmara'ya bakan yamaçlarda, ikinci bölge Tauri Forumu ile Constantinus Martirionu arasında Halic'e bakan ve Marmara'yı da gören plato düzlüğündedir. Janin, belgelerde adı geçen 19 kent içi. 22 kent dışı saraydan söz eder. Fakat saray sayısı bunun kat kat üstündedir. Büyük Saray yapısı dışında ilk büyük sarayları I. Theodosius gerçekleştirmişti. Bunların içinde I. bölgede Domus Augustae Placidiae, Constantinusün mezarı çevresinde Domus Augustae Flaccilla. Arkadiosün kızı Pulheria'mn iki sarayı en tanınmışlarıydı. Konstantinopolis'in saraylannın büyük bir çoğunluğu 5. ve 6. yy'larda yapılmıştır. Marmara kıyısında bugünkü Kadırga Limanı çevresinde, Galla Placidia'nın büyük konağı (Domus Placidiae Augustae) . II. İustinosün sarayı, yine aynı bölgede 6. yy'da I. Tiberios'un yaptırdığı Sofianae Sarayı. Büyük Saray kompleksi içinde bağımsız saraylar olan Bukoleon(->) ve Hormisdas saraylan. saray içinde bir saray olan ve yabancıların misafir edildiği Magnaura Sarayı. I. Basileios'un 9. yy'da yaptırdığı, daha sonra LX. Konstantinos Monomahosün tamir ettirdiği ve Anna Komnena'ya göre beş katlı ve çok güzel bir yapı olan ve 12. yy'da Komnenosların, belki de II. İsaakios Angelos'un yıktırdığı Mangana Sarayı(-») sonradan Tekfur Sarayında gördüğümüz çok katlı saray yapısı, pavyon türünde kasırların yanısıra. Roma geleneği içinde. Konstantinopolis'te de yinelenmiştir. Marmara'ya bakan sırtlardaki Büyük Saray ve asillerin sarayları, kıyıdaki limanlarıyla, kuşkusuz Konstantinopolis'in en görkemli peyzajlarından birini oluşturuyordu.

Kentin merkezinde Mese(-») üzerinde 5. yy*ın başında yapılmış ve antik heykel koleksiyonlarıyla ünlü Lausos Sarayı. Tauri Forumu civarında Kırk Şehitler Kilisesinden adını alan bir başka saray, Leonün bugünkü İstanbul Üniversitesi alanmda olduğu düşünülen sarayı, İmparatoriçe Eirene'nin Mese'nin Aksaray'a yaklaşan bölgesinde yaptırdığı saray (ki bu sarayın kalıntılarının Aksaray'a ad verdiği söylenir), Mese'nin Edirnekapı'ya giden kolu üzerinde büyük kilisesi ile birlikte Anikia İuliana'nın sarayı), 4. ve 5. yy'larda burada olduğu bildirilen saraylar, Mese'nin başlangıcı ile Tauri'den sonra Aksaray ve Saraçhanebaşı arasında bir aristokratik "promenade" aksı oluşturuyordu. Bu aristokratik yapı yoğunlaşmalarının dışında Osmanlıların Yayla dediği Cerrahpaşa-Kocamustafapaşa arasmda. Marmara'yı seyreden platoda 4. ya da 5. yy in başında yapılmış olan Helenianai Sarayini(->) da anımsamak gerekir.

İkonoklazma döneminden önce, geç Romalı diyebileceğimiz bir üslupla yapılan büyük saraylar ve konaklardan sonra. İkonoklazma döneminin son imparatoru Teofilos^) (hd 829-842) İstanbul saray mimarisine büyük katkıda bulunmuştur. Konstantinopolis'in mimarlık tarihinde bu imparator hemen sadece saray inşaatı ile uğraşmış ve Abbasi saraylarının mimarisini ithal etmiş bir yapıcı olarak anımsanır. Bostancıda sadece temelleri bulunmuş olan Brias Sarayı bir Arap modeline göre inşa edilmişti. Teofilos Büyük Saray'da da birçok kasır inşa ettirmiş, fakat bunlardan en büyüğünü, yine erken Roma modellerine göre yaptırmıştı. *De Ceremoniis'te(->)* bu yapıları betimleyen torunu VII. Konstantinos Porfirogennetos, bunların özellikle bezemelerindeki zenginliğini anlatmakla bitiremez. Bu bezemenin, Brias Sarayı'ndaki gibi, İslam etkileri taşıdığı kabul edilebilir.

Bugün kötü yerleşmiş bir sanayi bölgesi, çirkin görünüşlü bir yerleşme olan Haliç çevresi. 18. yy in sonlarına gelene kadar bütün dönemlerde İstanbul'un en güzel peyzajına sahip bölgesiydi. Buradaki sur bölgesinde önce bağımsız bir mahalle olarak mevcut olan, sonradan suriçine katılmış bulunan Blahernai (Ayvansaray) bölgesinde ilk kuruluşu 5. yy'a kadar uzanan, fakat asıl gelişmesini Komnenoslar zamanında yapan Blahernai Sarayı kompleksi, özellikle Komnenoslar döneminde ve Latin istilasından sonra imparatorların yeğledikleri kent içi sarayı olmuştur. Tarihçi Zonaras, I. Aleksios Komnenos ün yakınlarının, imparatorun kendilerine sağladığı paralarla, kent gibi büyük, imparator sarayı gibi zengin konutlar yaptırdığını yazar. Bizans dönemi saray mimarisinin tek örneği olarak bugüne gelen Tekfur Sarayı denen yapı, Blahernai Sarayı kompleksinin geç 13. yy'da yapılan bölümlerinden biri olmalıdır. Komnenosların imparatorluk konutunu Büyük Saray'dan buraya taşımalarından önce, Haliç sırtlarındaki saraylar arasında Teofios'un yaptırdığı Karianae ve bugün yeri kesinlikle saptanamayan Bonos Sarnıcı civarından). I. Romanos Lekapenos'un Yeni Saray denen sarayları vardı. Constantinus Suru dışında varlığı bilinen saraylardan biri. yeri kesin olarak bilinmeyen. Edirnekapı'ya doğru, yine Halic'i seyreden bir yükseklikte yapılmış olması düşünülebilecek Paleologoslar döneminin Deuteron Sarayı idi.

Kent dışındaki en önemli saray Hebdomon'da(->) (Bakırköy) önceleri I. Constantinusün bir yazlık yaptırdığı yerde büyüyen saray kompleksidir. 4. yy'da Valens'in geliştirdiği bu saray özellikle I. Iustinianos döneminde İustinianae adıyla önemli bir imparator konutu olmuştu. Yeni imparatorların ilanı Hebdomon Sarayinda yapılırdı. Ordu Balkanlara buradan uğurlanırdı (Osmanlı döneminde Bakırköy'ün yerini Davutpaşa almıştır). Prokopios büyük bir liman ve böyle bir mahalle için gerekli bütün diğer yapılarla birlikte I. İustinianos tarafından inşa edilen bu sarayın, boyutları ve bezemesi ile kentteki saraydan aşağı kalmadığını yazar. Saray 813'te Bulgarlar tarafından yakılmış, sonra tekrar yapılmıştır. Sur dışında, büyük bir olasılıkla Blahernai Sa-

rayı karşısındaki tepelerde olan ve yabancı konukların misafir edildiği Filopation Sarayı(->) (ki bu sarayın Topkapı surları dışında olduğunu düşünenler de vardır), bugünkü Balıklı'da (Pege) şifalı su kaynağı yanında, II. Murad'ın İstanbul kuşatması sırasında çadırını kurduğu söylenen yerde Piyi (Pege) Sarayı bulunuyordu. Bizans imparatorlarının bir bölümünün adı bilinen ve daha çok Boğaz'ın Avrupa yakasında sarayları, belki de saray denen büyük konutları vardı. 5. yy'dan başlayarak genellikle Beşiktaş'ta olduğu kabul edilen Mamas Sarayı, çevresindeki yapılarla birlikte bunların en önemlisiydi (bak. Mamas [Ayios] Sarayı ve Hipodromu). Boğaz'ın Anadolu yakasında Çengelköy'de, 6. yy'da Sofianae Sarayı, 7. yy'da Üsküdar Sarayı, 12. yy'da Salacak'ta ya da Osmanlıların Kavak Sarayı'nın yerinde Damalis Sarayı, adlarından başka bir şey bilmediğimiz büyük konutlardır. Kadıköy'de Fenerbahçe'deki Hieria Sarayı(->), Caddebostan'da 5. yy'da yapılmış, herhalde, büyük bir çiftlik konutu olan Rufinianai Sarayı(->), 6-14. yy'lar arasında var olmuş Şamandıra (Kayışdağı) bölgesinde Damatris saraylarını da yazılı belgelerden öğreniyoruz. Teofilos'un ünlü Brias Sarayı, anlaşıldığı kadarıyla, bir Arap sarayını model olarak almış, sadece şapeller Bizans üslubunda yapılmıştı.

Konstantinopolis'in ilk yüzyıllarında avlular, bahçeler, havuzlar, revaklar, büyük merdivenler ve Roma mimarisinde erken örneklerini görebileceğimiz nişli salonlar, merkezi planlı şapeller ve bağımsız dairelerden oluşan sarayların, hayal edilmesi zor bir zenginlikte olduğu anlaşılmaktadır. Bu yapılar bugün Büyük Saray'a ait bir örneğini Sultanahmet Mozaik Müzesinde gördüğümüz gibi, mozaik bezemenin döşemelerden, giderek örtüye kadar uzandığı, altın ve gümüşün bol bol kullanıldığı, çok değerli taşlarla döşemelerin ve kaplamaların yapıldığı ve Ayasofya'da gördüğümüz nitelikte bir mermer işçiliğini içeren çok etkili yapı teknikleriyle inşa edilmişlerdi. Olağanüstü zenginlikte heykel koleksiyonlarıyla ve duvar ve tavan resimleriyle süslenmişlerdi. O dönem yazarlarının betimlemelerinde zengin malzemeye verilen önem, yapının bir mücevher gibi düşünüldüğünü ve o eğilime uygun tekniklerle yapıldığını göstermektedir. Özellikle 6. yy'a kadar, kesinlikle Roma imparatorluk mimarisinin bir uzantısı olan bu mimarinin görkemini, malzeme ve işçilik açısından Ayasofya, Küçük Ayasofya gibi kiliselerde ve genel mimari tasarımlarının donuk bir imgesini de Marmara kıyısında Bukoleon Sarayı'na ait yapı cephesinde görebiliyoruz. Bu zenginlik ve boyut, giderek amtsallığını yitirmiş, 13. yy'a gelindiğinde Tekfur Sarayı türünde bir ortaçağ mimarisine dönüşmüştür. Yine de Bizans saray mimarisi, başkenti ziyaret edenler için, kendi ülkelerinde görmedikleri bir zenginliğe sahipti. Bu mimarinin ünü ve efsaneleri, insanları ve kültürleri uzun bir süre etkilemiştir. Robert de Clari(->), *Konstantinopolis'in Zaptı* adlı eserinde sarayın 200-300 odası, 22 şapeli bulunduğunu, hepsinin altın mozaiklerle süslü olduğunu, bunun asaletini ve zenginliğini anlatmaya dilin yetmeyeceğini ve bu sarayda büyük hazineler bulduğunu söyler.

Osmanlı Dönemi

İstanbul tarihinde "saray" sözcüğü yalnız başına kullanıldığı zaman sadece sultan konutu (miri saray) anlamı taşır. Saray-ı Atik (Eski Saray), Saray-ı Cedid (Yeni Saray. Topkapı Sarayı) Abdülmecid (1839-186i) ve Abdülaziz dönemlerinde (1861-1876) Dolmabahçe Sarayı(->), II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) Yıldız Sarayı(-») padişahların konutları oldukları kadar, hükümet edilen yer anlamında da kullanılmışlardır. Gerçekten de devlet idaresinin yeri padişah konutuyla eşteştir. Klasik dönemde "divan" saraydadır. Mutlak bir hükümdar olan sultanın hükümeti bir araya getirdiği başka bir yapı da yoktur. Bu açıdan Osmanlı sarayı konut-hükümet yapısı olarak düşünülebilir. Geleneksel konutların selamlığı Topkapı Sarayı'nda(->) Divan ve Arzodası'na ve ikinci avluya tekabül eder.

"Saray" sözcüğünün, başka kültürlerde olduğu gibi, büyük idarecilerin, asillerin, zenginlerin görkemli konutları olarak anlaşıldığı bir ikinci anlamı ve ona tekabül eden bir yapı tipolojisi vardır. Sultanların sürekli ikamet ettikleri sarayları dışında bütün büyük konutlar bu tipoloji içinde değerlendirilebilir. Doğrudan sultana ait olan saraylar bulunduğu yere göre ad almıştır: Çırağan Sarayı(->), Beşiktaş Sarayı(->). Beylerbeyi Sarayı(-»), Sa'dâbâd Saray^-»), Kavak Sarayı(->) gibi. Diğer bütün saraylar sahiplerinin adı ile anılır: Sokollu Mehmed Paşa Sarayı(->), Rüstem Paşa Sarayı, Mihrimah Sultan Sarayı, Esma Sultan Sarayı gibi. Evliya Çelebi'nin İstanbul'da saray olarak adlandırıldığı 92 yapı vardır. Fakat bunların çoğundan içlerinde geçen bir olay vesilesiyle söz etmiştir. Saray niteliğinde, sultana ait, fakat küçük boyutlu yapı ya da yapılardan oluşan kompleksler, saray olarak değil, köşk ve kasır olarak adlandırılmıştır. Bunlarda küçük boyutluluk ve sürekli konut olarak tasarlanmamış olma gibi bir özellik vardır. Küçüksu Kasrı(->), Aynalıkavak Kasrı(->) gibi. Gerçi bu sözcüklerin çok kesin anlamsal içerikler taşımadığı, özellikle miri konutlarda saray ve kasır sözcüklerinin birbirlerinin yerini aldığı köşk ve kasır sözcüklerinin de eşanlamlı olarak kullanıldığı görülmektedir.

İstanbul'un Osmanlı dönemi saraylarını kavramsal bir çerçeveye yerleştirmek için Eski ve Yeni Sarayı (bak. Eski Saray; Topkapı Sarayı) diğerlerinden ayırmak gerekir. Bunların dışında bütün saraylar tipolojik bir sınıflamaya girebilirler. Fakat bu sınıflandırma için gerekli olan verilerin sınırlı olması nedeniyle, planlarını bildiğimiz bazı 19. yy sarayları dışında daha eski saraylar için genel bir yerleşme ve cephe tasarımı üzerinde genelleme olmak zorundadır. Varlığını yazılı kaynaklardan öğrendiğimiz ve zaman içinde tümüyle yok olan saray yapıları, özellikle İstanbul'un bir Türk-İslam kenti olarak biçimlenmesini tamamladığı 16. yy'da, çok büyük boyutlara ulaşmış olmalıdır. Ne var ki I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566) sadrazamı İbrahim Paşanın Atmeydanı'ndaki (Sultanahmet), bugün Türk ve İslam Eserleri Müzesi olan sarayından başka o dönemden kalan örnek yoktur (bak. İbrahim Paşa Sarayı). İbrahim Paşa'nın 1536'da katledilmesinden sonra, sultanın malı olan sarayın sürekli sahip değiştirmesi ve birçok bölümünün Defterhane, Mehterhane, Acemioğlanlar Ocağı, Arslanhane olarak kullanılması, daha sonraki dönemlerde de hapishaneye kadar varan işlevlere tahsisi, İstanbul'un bu en görkemli ve özel sarayının çok değişmesine yol açmıştır. 1908'de önüne Tapu ve Kadastro binası yapılması ve 19401ı yıllarda yeni Adliye Sarayı için harem bölümünün asıl avlusunun çevresiyle birlikte ortadan kaldırılması, boyu 130 m olan ve Atmeydanı'nın görkemine büyük bir katkısı olan bu sarayın yarısını yok etmiştir. Melling'in 18. yy'ın sonunda yaptığı gravür, sarayın tüm cephesiyle henüz durduğunu göstermektedir. Sedat Çetintaş'ın incelemeleri ve 1940'lı yıllarda yapılan rölpve çalışmaları İbrahim Paşa Sarayı'nın başlıca öğeleriyle tanımlanmasına olanak vermektedir. Bugün müze olarak kullanılan ve restore edilmiş birinci bölüm iki avlu üzerinde düzenlenmiş, büyük ve hayatlı bir divanhaneyi içeren hariciye (selamlık), bundan bir hazine dairesi ile (?) ayrılmış bulunan ve biri küçük, diğeri büyük iki avlu etrafın-

Aynalıkavak Sarayı
Melling, *Voyage*, no. 19 / N. Arslan, *Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul*, İst., 1992

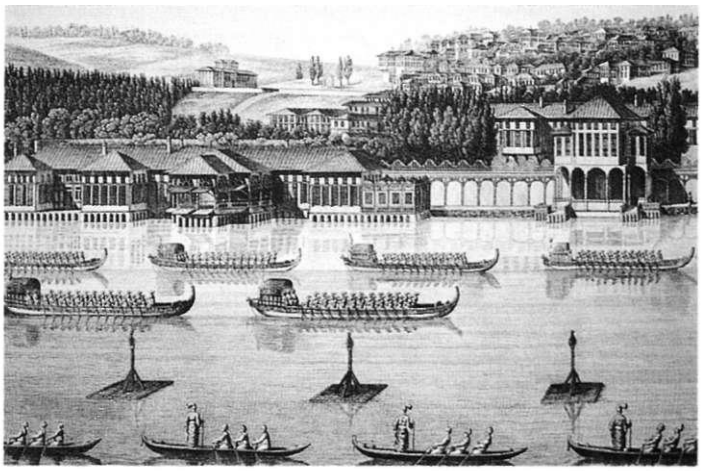

L'Espinasse'ın betimlemesiyle Beşiktaş Sarayı.
N. Arslan, *Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul*, İst., 1992

da düzenlenmiş ikinci bölüm ise dahiliye, yani haremdir. Surnamelerde sultanı Atmeydanı'ndaki alayları seyrederken gösteren ünlü köşk (Mehterhane ya da Hiyamiye Köşkü) bu sarayın divanhanesinin kapalı bölümüne açılıyordu. İlginç olan kagir ve çok büyük ölçekli olmasına karşın yapının hayatlı divanhane, köşk, revaklı avlu gibi, Anadolu'da gelişen Türk evinin fizyonomisini yaratan birçok öğelerle kurulmuş olmasıdır. 16. yy'da İstanbul'a gelen yabancı gezginler, örneğin 1553-1555'te Hans Dernscfre a*n(-»), İbrahim Paşa Sarayı'nı bugünkü i Dgrafik konumuna kesinlikle uyan, t >üyük, güzel ve kaleye benzeyen bir' olarak betimlemektedir. Sultan sara çın karakteristik olan bir kulenin İbr ^aşa Sarayinda da olduğu Matrakî'r ınbul minyatüründen anlaşılmakta!

16. yy'da varlıkları [1] eğelerden öğrendiğimiz Rüstem Paşa' ı ya da karısı Mihrimah Sultanin, Siyavuş Paşa'nım, Sinan Paşa'nın saraylarına ya da Sokollu'nun Sultan Ahmed Camii yapılırken ortadan kalkan sarayına ilişkin hiçbir veri kalmamıştır. Fakat bu sarayların büyüklüklerine ilişkin bazı bilgiler vardır. Örneğin Ahmed Refik Altınay saraya damat olan Sokollu'nun görkemli sarayında üç hamam, üç fırın, ikisi kendisinin hayvanlan için altı ahır ve saraç, terzi ve kuyumcu gibi zanaatkarların işyerleri olduğunu yazar. Bazen yüzlerce odası olduğu söylenen bu sarayların oda sayıları hakkında şüpheler vardır. Fakat 19. yy'dan bildiğimiz konutlara ve konaklara göre çok daha büyük alanlarda inşa edilmiş oldukları anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi sözünü ettiği saraylar içinde, sadece Sinan'ın yaptığı Siyavuş Paşa Sarayı'nı Süleymaniye'nin kuzeyinde avlular etrafındaki odaları, yedi hamamı, elli dükkânı ve ayaklar altındaki deniz manzafasıyla betimlemiştir. Üzerinde biraz bilgi verdiği iki saray Eski Saray ve Topkapı Sarayı'dır. Bu saraylardan günümüze hiçbir iz kalmamasının nedeni, temelde ahşap yapılmış olmalarıdır. Nitekim 18. ve 19. yy'ın başındaki, hattâ II. Abdülhamid dönemindeki büyük saraylardan da pek az örnek kalmıştır.

Saray adı taşıyan konut komplekslerinin tipolojisi bugünkü bilgilerimize göre ikiye ayrılabilir: Pavyonlardan oluşan saraylar, tek bir plan olarak tasarlanmış olanlar. Pavyonlardan oluşanlara Topkapı Sarayı da dahildir. Bunların mimari tasarımı köşk. kasır gibi ünitelerden oluşur. Daha büyük üniteler olarak tasarlanmış olanların hakkında bilgi sahibi olduğumuz III. Ahmed ve I. Mahmud dönemlerinin Sa'dâbâd Sarayı da. İbrahim Paşa Sarayı gibi, birbirinden bağımsız ve avlular etrafında tasarlanmış harem ve selamlık bölümlerinden oluşuyor ve planları bir hayat ya da bir galeri üzerine sıralanmış odalar şeklinde kuruluyordu. Bu gözlem Anadolu hayat evi geleneğinin saray planlamasını da etkilediğini gösterir. Doğrusu istenirse III. Selim ve II. Mahmud dönemine kadar, İstanbul saraylarının vaziyet planları bağımsız ya da birbirlerine uzanmış pavyon ağırlıklı yapılardan oluşur. Uzun bloklar şeklinde, özellikle sahilsaray olarak yapıldıkları zaman da cepheye taşan büyük sofalar çevresinde oluşturulan oda kümeleri şeklinde planlanmışlardır. Kavak Sarayı, Topkapı Sahilsarayı gibi, pavyon ağırlıklı bir kompleksti. D'Ohhsonün albümündeki L'Espinasse imzalı çok ilginç gravürde görülen Beşiktaş Sarayı, büyük yalı ile birleşik pavyonlar arasında bir kompozisyon olarak tasarlanmıştır. Daha bütünleşmiş bir tasarım Mellingin gravürlerinde görülen Defterdarburnu'ndaki Hatice Sultanin ünlü Neşatâbâd Sarayf dır. Bugüne kadar gelmiş saraylar içinde bu son iki saray Türk-Osmanlı büyük konut geleneğinin en güzel örnekleridir. Yine Mellingin gravürlerinde görülen Tersane Sarayı bu ulanmış köşk çekirdekleri tipolojisine uymaktadır. Fakat bugün o saraydan kalmış Aynalıkavak Kasrımn da tanıklık ettiği gibi, 18. yy'ın sonuna kadar Türkler Avrupa geleneğinin sonradan Dolmabahçe ve Beylerbeyi saraylarında gördüğümüz saray imgesini benimsememişlerdir. Nitekim Boğaziçi'nin 18. yy'daki en güzel yapıları, başta Bebek Kasrı olmak üzere, Beşiktaş Sarayı'nın Çinili Köşk'ü gibi, merkezi planlı köşk ve divanhane niteliğinde olanlardır. Bunların tasarımı da temelde, 17. yy'ın sonunda yapılmış ve bugüne kadar yaşamış, Amcazade Hüseyin Paşa Sahilsarayı'nın divanhanesinde görülen geleneksel planı, daha büyük ölçekte yinelemektedir. Başka bir deyişle 18. yy'a gelene kadar İstanbul sarayları bezeme alanında Batılı etkilere açık olsalar bile, tasarımda kendi tarihi geleneklerine sadık kalmışlar ve Batılı ressamların bugün hayranlıkla baktığımız Boğaziçi konut uygarlığını yansıtan aristokratik yerleşme düzenini yaratmışlardır.

Tek bir yapı olarak tasarlanmış, ulanmış pavyonlar tipolojisini kesinlikle aşan ilk saray II. Mahmud'tın şimdiki sarayın yerinde yaptırdığı, 1859'da Abdülmecid'in yıktırdığı Çırağan Sarayı'dır. Mimarının kim olduğu üzerinde tartışmalar yapılan bu saray, Türk geleneğini yadsıyarak, Boğaz kıyılarına ampir üslubunda(->) Batı romantizmini ve Avrupa sarayı görüntüsünü getirmiştir. Bunu Abdülmecid'in Topkapı Sanayinin terk edilmesine neden olan Dolmabahçe Sarayı izlemiştir. Plan tipolojisi açısından bu saraylarla büyük konak ve yalılar arasmda önemli bir mekânsal tasarım farkı yoktur. Saraylar için karakteristik olan, büyük boyutun getirdiği zorunlulukla, planın koridorlarla bölünen uzun cephelere paralel üç bölümden oluşmasıdır. Cephelere gelen oda ve dairelerin önünde onları sirkülasyon ve servis alanlarından ayıran koridorlar vardır. Başka bir deyişle plan. genellikle koridorlarla ayrılan bir iç, iki dış (yani cepheye açılan) şeritten oluşur. Bu şeritler her iki cepheye de açılan direkli eyvanları olan büyük sofalarla bölünür. Bu şema blok başlarında, girişlerde, birbirine dik birleşen kolların birleşme noktalarında, işlevin gerektirdiği değişimlere uğrar. Koridorlar oda dizilerini ya da kendi içinde başlıbaşına bir daire oluşturan bölümleri birbirine bağlar. Dolmabahçe Sarayinda bu şemanın ortasına büyük muayede salonu girmiştir. Neoklasik

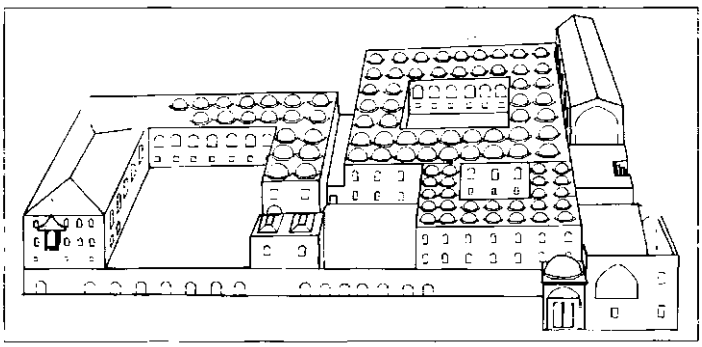

İbrahim Paşa Sarayı'nın kuşbakışı çizimi.
Sedat Çetintaş

tarzdaki Beylerbeyi Sarayı da(->), daha küçük, daha iyi orantılı, fakat benzer bir plan anlayışıyla inşa edilmiştir. Çırağan Sarayı da aynı plan özelliklerini gösterir. Büyük sarayların en görkemli öğeleri evyanlı ve sütunlu sofalarıyla, anıtsal merdivenlerdir. Bir bakıma Osmanlı konut geleneğini, bu 19. yy yapılarında tümüyle değiştiren en önemli plan öğesi merdivenlerdir. Ölçüleri büyümüş olmakla birlikte orta sofalar, eliptik olmadıkları zaman, direklikleri ve eyvanlarıyla bir ölçüde geleneksel plan öğelerine referans verirler. Fakat simetrik, büyük yer işgal eden dönen merdivenler, tümüyle yabancı bir mekân anlayışını İstanbul'un büyük konutlarına taşımışlardır. Buna değişik mimari üsluplar da eklenince 19. yy saray mimarisi, büyük konak ve sahilsaray mimari geleneğini, 19. yy seçmeciliğinin akıntılarına sürüklemiştir. 19- yy' da İstanbul en az üç kez mimari üslubun değiştiğini görmüş, bu akımlar, özellikle Boğaz kıyılarındaki büyük sahilhanelere yansımıştır. Sonunda 1923'te yıkılan olağanüstü güzellikteki art nouveau(->) üsluplu Nazime Sultan Yalısı ve Bebek'teki Hıdiva Sarayı(->) gibi yapılar ortaya çıkmıştır.

Bibi. F. Drimtekin, "Les palais imperiaux byzantins", *CorsiRavennate,* S. 12 (1965), s. 225-245; Janin, *Constantinople byzantine,* 107, 153; Millingen, *Walls-,* S. Miranda, *Lesplais des Ampereurs byzantins,* Mexico City, 1965; Muller-Wiener, *Bildlexikon,* 223-247; *Milli Saraylar,* Ankara, 1992; N. Atasoy, *İbrahim Paşa Sarayı,* İst., 1972; S. Çetintaş, *Saray ve Kervansaraylar Arasında İbrahim Paşa Sarayı,* İst., 1939; Eldem, *Türk Evi,* II, 108-156; Eldem, *Sa'dâbâd;* Konyalı, *istanbul Sarayları-,* Melling, *Voyage;* M. Sözen, *Devletin Evi Saray,* lst., 1990: H. Şehsuvaroğlu. *İstanbul Sarayları,* İst., 1954.

DOĞAN KUBAN

SARIALP, RUHİ

(1924, Manisa) Atlet ve spor uzmanı.

Spora, 1943'te Konya Askeri Lisesi'nde öğrenciyken başladı. Daha ilk yarışmasında uzun atlama ve üç adım atlamada Konya rekorlarını kırdı. 1944'te askeri liseden ayrılıp İstanbul'a geldi ve Haydarpaşa Lisesi'nde öğrenimini sürdürürken Fenerbahçe Spor Kulübü'ne(->) girdi. Burada yetişip parladı. 1945'te üç adım atlamada 14,77 m' lik derecesiyle ilk Türkiye rekorunu kırdı. Bunu, 1948'de 15,07 m'lik Türkiye rekoru izledi. O yıl yapılan Londra Olimpiyat Oyunları'nda 15,02'lik derecesiyle üç adım atlamada Olimpiyat üçüncüsü oldu. Böylece Olimpiyat Oyunları tarihinde madalya kazanan ilk (ve bugüne kadar da tek) Türk atleti olmak şerefine erişti. 1950'de Brüksel'de yapılan Avrupa Atletizm Şampiyonası'nda da 14,54 m'lik derecesiyle Avrupa üçüncülüğünü kazanma başarısını gösterdi. 1951 ve 1952'de askerlik görevini yaparken katıldığı ordular arası dünya şampiyonalarında üç adım atlama şampiyonluğunu kazandı. 1952'de 14,57 m'lik derecesiyle ordular arası dünya rekorunun da sahibi oldu. 1953'te atletizm yaşamını noktaladı. Amerika'ya giderek orada 7 yıl kaldı ve yüksek spor ihtisası yaptı. Dönüşünde uzun yıllar Yüksek Denizcilik Okulu'nda beden eğitimi öğretmeni olarak hizmet verdi. Bu arada spor ve fizik kondisyon konularında çeşitli kitaplar yazdı. Bugün (1994) İstanbul Teknik Üniversitesi spor bölümünün direktörüdür.

CEM ATABEYOĞLU

Sarıyer
Bekir Baki Aksu

SARHOŞ BÂLÎ EFENDİ TEKKESİ

bak. ALTUNCUZADE TEKKESİ

SARIYER

Boğaziçi'nin Rumeli sahilinde, güneyde Büyükdere. kuzeyde Yenimahalle semtleri (eskiden iskeleleri) arasında kalan yerleşme. İdari açıdan Sarıyer İlçesi'nin(->) merkez mahallesi olan Sarıyer, kuzeydoğuda Yenimahalle, kuzeyde Rumelikavağı, kuzey ve kuzeybatıda Maden, güneyde Büyükdere mahallelerine komşudur. Yerleşme Büyükdere Koyu'nun kuzeydoğusundaki Mesar Burnu'nun üstündeki tepelerin kuzey yamaçlarından başlayarak eski Sarıyer Deresi'nin vadisi boyunca ve kuzeyde Yenimahalle'ye doğru uzanır. Mesar Burnu'nu dönerken Sarıyer Vapur İskelesi ve İstanbul Boğaz Komutanlığı Subay Gazinosu (Sarıyer Orduevi) yer alır.

Sarıyer'in antik çağa kadar giden bir yerleşme tarihi olduğu, Mesar Burnu'nda bir Afrodit heykeli ve bir zamanlar Sarıyer'in ortasından akan, 1960'lardan sonra bugün Yusuf Ziya Öniş Stadyumu'nun bulunduğu yerden itibaren üstü kapatılan dere üzerinde de bir Apollon adak yeri bulunduğu çeşitli kaynaklarda yazılıdır. Bizans döneminde burada ayazmalar, manastırlar ve sahilde bir balıkçı köyünün bulunması akla yakındır. Özellikle semtin içlerinde Sarıyer Deresi vadisinin batısındaki ünlü sular bölgesindeki ayazmalar bu varsayımı doğrulamaktadır. İnciciyan bu vadideki Kestane Suyu, Gümüş Suyu ve Fındık Suyu'nun Bizans döneminde burada bulunan, birbirine çok yakın üç manastırın ayazmaları olduğunu kaydetmektedir. Bunların yakınındaki Hünkâr Suyu'nun da bir başka manastırın ayazması olduğu bilinmektedir.

Sarıyer adının kökeni konusunda, kimisi yakıştırma olduğu hemen belli olan farklı anlatımlar vardır. II. Mehmed'in (Fatih) iki sarışın askerinin burada Merkez Camii yanında gömülü oldukları, bu yüzden "Fa-

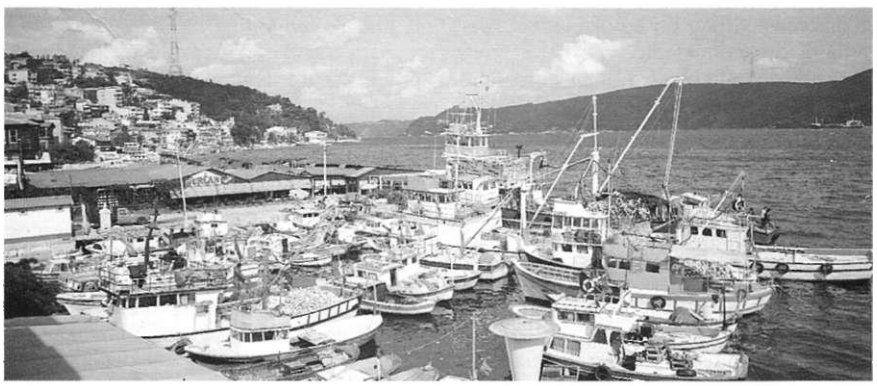

Sarıyer balıkçı barınağından bir görünüm.
Bekir Baki Aksu

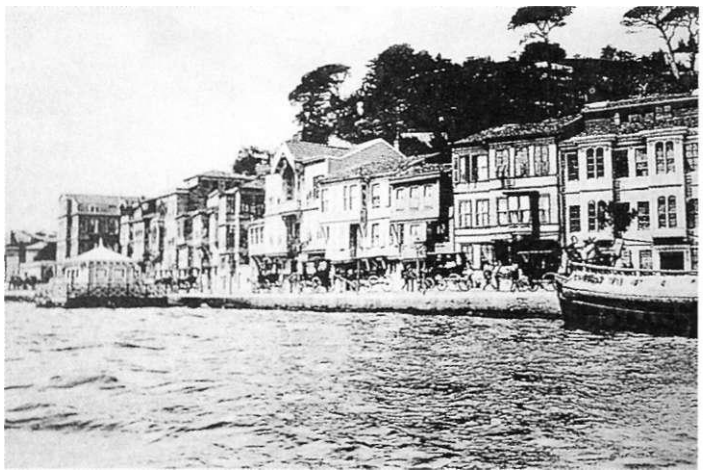

20. yy'ın başından bir kartpostalda Sarıyer'in denizden görünümü.
A. Eken, *Kartpostallarda İstanbul,* İst., 1992

tih'in sarı erleri"nden bozularak yöreye Sarıyer dendiği; veya öteden beri mesire veri olan bu yörede Mısırlı zenginlerin harcadıkları altınlar yüzünden bölgenin adının "Sarı lira yerden Sarıyer'e dönüştüğü gibi rivayetler yanında tutarlı görülen varsayım, Sarıyer'in kuzeybatısında Maden Mahallesi'ne doğru sırtların bakır madeni ve kil yüzünden sarı renkte olmaları ve buradaki yerleşmeye bu sarı topraklar nedeniyle Sarıyer adı verilmiş olmasıdır. Gerçekten de yakın zamanlara, 1960'lara kadar, henüz yapılaşmanın yoğunlaşmadığı dönemlerde, semtin gerisinde bu sırtlar yer yer sarı renkte görünürlerdi. Yine eskiden Sarıyer'in uzakça bir gecekondu bölgesi sayılan Maden Mahallesi de adını bu bakır madeninden almıştır.

17. yy'da Evliya Çelebi, Sarıyer'in 1.000 kadar bağlı, bahçeli, mamur haneli bir semt olduğunu. 2 mahallede Müslümanların, 7 mahallede de Hıristiyanların yaşadığını camii, mescidi ve hamamı bulunduğunu, Anadolu'dan gelen halkın bahçıvan, Rum halkın da balıkçı, meyhaneci ve gemici olduklarını anlatır. Geniş bir derenin içinden geçtiği Solak Çelebi'ye ait çok güzel bir bahçenin IV. Murad (hd 1623-1640) tarafından bile beğenildiğini. Sarıyer'de dağların üzerinde daha birçok bağın bulunduğunu yazar.

İnciciyan da, 18. yy'da bakır ve altın madenlerinden bahseder; ayrıca Sarıyer'in havasının ve suyunun hastalara iyi geldiğini belirtir. 19. yy'm ilk yarısında A. Timoni Sarıyer yolunda bir bakır madeni işletildiğini kaydetmektedir.

Özellikle ünlü ve şifalı suları; çevresinin yeşilliği, güzelliği, havasının temizliği ile tanınan Sarıyer, her dönem bir mesire yeri olmuştur. Sarıyer'de 19. yy'ın başında, *Bostancıbaşı Defteri'ne* göre Mesar Burnu'ndan Yenimahalle'ye kadar 12 hane dışında, 1 han, 9 kayıkhane, 1 harem iskelesi ile Sarıyer Camii'nin iskelesi, biri eski, 2 köşk, 1 pazar kayığı iskelesi, 3 kahvehane, 1 keresteci mağazası ve 1 mahzenin bulunduğu kayıtlıdır.

Yörenin 18. yy'dan itibaren Boğaz'a Karadeniz'den gelebilecek saldırılara karşı bir savunma mevzii olarak da düşünüldüğü I. Abdülhamid'in (hd 1774-1789) buraya yaptırdığı Delice Tabya denen tabyadan ve III. Selimin (hd 1789-1807) kurdurduğu tahkimatlardan da anlaşılmaktadır.

Sarıyer. 19. ve 20. yy'ın başlarında da eğlence ve sayfiye yeri olma özelliğim sürdürmüştür. Fındık. Kestane. Çırçır. Hünkâr suları mesirelerinde sahneler kurulduğu, dönemin ünlü ortaoyuncularının buralarda temsiller verdikleri anlatılır. Mesar Burnundan Büyükdere'ye kadar sahil boyunca Rum. Ermeni. Yahudi zenginlerin, arkalarında yamaçlara doğru büyük bahçeleri uzanan yalıları tasvir edilir.

Sarıyer yerleşmesinin vadi boyunca uzanan bölümünün, sonuncusu 1950'de olmak üzere tarihte birkaç kez sel felaketi atlattığı, hattâ eski Sarıyer Deresi boyundaki mahallelerin birkaç kez tepelerden gelen sel sularına kapılıp yıkıldığı, can ve mal kaybı olduğu hatırlanmaktadır.

1960'lara kadar böreği (ünlü Sarıyer Börekçisi), muhallebicileri, dondurması, özellikle Yenimahalle yönüne doğru küçük mendirek çevresindeki balıkçı kahve ve meyhaneleriyle ünlü olan Sarıyer, bu tarihlerden sonra yerleşme yapısını büyük ölçüde değiştiren bir yapılaşmaya uğradı; çok hızlı nüfus kazandı. Eski mütevazı dükkânların, meyhane ve kahvelerin yerini turistik, lüks. pahalı işletmeler almaya başladı. Halen mendireğin çevresinde Camiarkası olarak da bilinen kıyıdaki Balıkçılar Çarşısı, buradaki balık restoranları, çarşıdaki börek ve poğaçacılar, muhallebici ve dondurmacılar semtin renkli, canlı, turistik yerleridir.

Sarıyer'e ulaşan kıyı yolu. 1958'de yapılan Boğaziçi sahil yolunun uzantısıdır. 1980'lerde. Büyükdere-Sarıyer arasındaki trafik düğümünü çözmek amacıyla yapılan "kazıklı yol" Sarıyer'e ulaşımı kolaylaştırmıştır. Sarıyer'den Uskumru Köyüne, Zekeriyaköy'e, Karadeniz kıyısındaki Kilyos'a, Rumelikavağı ve Rumelifeneri'ne karayolu bağlantısı vardır.

Sarıyer İskelesi Boğaziçi'nin Rumeli yakasının halen kullanımda olan tek tük iskelelerinden biridir. Sarıyer-Rumelikavağı-Anadolukavağı arasında aralıklı olarak ring seferleri yapılmaktadır.

Sarıyer Merkez Mahallesi, aynı zamanda ilçe merkezi olması, topografyasının uygunluğu, sularının ve diğer özelliklerinin mesire yeri olarak çekiciliği, Kilyos'a ve iç kısımlardaki yeni yerleşmelere ve köylere kolay ulaşılması gibi nedenlerle çok çeşitli şehirsel işlevleri barındırır. Tapu ve kadastro gibi resmi daireler, ilk, orta, lise eğitim kurumları, PTT, dernekler, halk eğitim merkezi, devlet hastanesi, Boğaz Komutanlığı Deniz Subay Gazinosu, Sarıyer Kültür Merkezi, Sarıyer Spor Kulübü ve Yusuf Ziya Öniş Stadyumu, kaymakamlık, çok sayıda et ve balık lokantası, tatlıcı ve köfteciler, büfeler, fırın ve pastaneler, balıkçılar ve balıkhane, marketler, manavlar, birçok perakende satış yapan giyim eşyası mağazaları, bankalar vb ticari birimler Merkez Mahallesi'nde yer alır. Artan ulaşım araçlarından Taksim-Sarıyer, Eminönü-Sarıyer hattı otobüs ve minibüslerinin son durağı da Sarıyer Sular Caddesi'ndedir.

Sarıyer Merkez Mahallesi'nin nüfusu 1955'te 5.200 iken, 1965'te 6.363'e, 1975'te 10.154'e, 1985'te 12.635'e. yükselmiş, 1990'da ise 11.824 düşmüştür. Muhtarlıktan alınan bilgiye göre 1994'te seçmen sayısı yaklaşık olarak 8.500'dür. Aradan geçen dört yıldaki artışlar da dikkate alınırsa bugünkü nüfusun 20.000'den daha fazla olduğu tahmin edilebilir.

Kuzeybatıdaki Maden mevkii eskiden Sarıyer'in yoksul bir gecekondu bölgesi iken, bağımsız bir mahalle olmuştur. 1980 sonrası Boğaz arazi yağmasından ve buralarda yapılan lüks inşaatlardan en fazla nasibini alan yerlerden biri de Sarıyer çevresidir.

Bibi. Kümürciyan, *İstanbul Tarihi,* 281; Evliya, *Seyahatname,* I; "Boğaziçi", *İSTA,* V, 2859; İnciciyan. *İstanbul,* 120; P. A. Dethier, *Boğaziçi ve İstanbul,* İst., 1993, s. 85; Ç. Aysu, "Boğaziçi'nde Mekânsal Değişim" (İstanbul Üniversitesi yayımlanmamış doktora tezi), 1984; Ş. Rado, *Bostancıbaşı Defteri,* 1802, s. 17; // *Yıllığı.* İst.. 1973. s. 17; "İstanbul". *Yurt Ansiklopedisi,* VI, İst., 1982-1983, s. 3781-1782; S. Ayverdi. *Boğaziçi'nde Tarih,* İst., 1976, s. 277-278; Y. Yazıcı. *Sarıyer.* İst.. 1993.

ÇİĞDEM AYSU

SAJUfYER CAMÜ

bak. ALİ KETHÜDA CAMİİ

SARIYER İLÇESİ

İlin batı yarısında, Çatalca Yarımadası'nın doğu kesiminde yer alır. Sarıyer İlçesi kuzeyde Karadeniz, doğuda İstanbul Boğazı, güneyde Beşiktaş, batıda da Şişli ve Eyüp ilçelerine komşudur. Bu sınırlar içinde kapladığı alan 146 km²'dir.

Sanyer İlçesi'nin kırsal kesiminde 9 köy vardır. İlçe merkezindeki kentsel alan 22 mahalleden oluşur. Bunlar Bahçeköy, Büyükdere. Cumhuriyet, Çamlıtepe, Çayırbaşı, Emirgân, İstinye, Kâzım Karabekir Paşa, Kireçburnu, Kocataş, Maden, Pınar, Poligon, PTT Evleri, Reşit Paşa, Rumelihisarı, Rumelikavağı, Sarıyer (Merkez), Tarabya, Yavuz Sultan Selim, Yenimahalle ve Yeniköy mahalleleridir. Bahçeköy ve PTT Evleri mahallelerinin kuaıluş tarihi 1993'tür.

İlçe toprakları, Çatalca Yarımadası'nın en doğu kesiminde yer alan sırtın, bir yan-

dan İstanbul Boğazina, öbür yandan da kuzeyde Karadeniz'e doğru alçalan bölümlerinden oluşur. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan bu sırtın batı yamaçlarından çıkan sular Kâğıthane Deresi aracılığıyla Halic'e, kuzey kesiminden doğan sular Karadeniz'e, doğu yamaçlarından kaynaklanan sular da İstanbul Boğazına ulaşır. Günümüzde bunlardan en önemlileri istanbul Boğazina doğru akan Sarıyer. Bakla ve Baltalimam dereleridir.

Sarıyer ilçesinin Karadeniz kıyısı yer yer düz ve kumsal, bazı kesimlerde de falezlidir. Batıda, Kısırkaya'dan Kilyos'a (Kumköy) kadar uzanan kıyıdaki kumsal, doğuda Kilyos ile Rumelifeneri arasında, yerini kayalık falezlere bırakır. İstanbul Boğazı girişindeki Rumelifeneri açıklarında yer alan kayalıklara Öreke Adaları denir. İlçenin İstanbul Boğazı kıyıları oldukça girintili çıkıntılıdır. Bu kıyıdaki en önemli girinti Çayırbaşina doğru bir körfez gibi sokulan Büyükdere Koyu, başlıca çıkıntı ise doğuya doğru bir burun oluşturan Yeniköy'dür. Boğaz kıyısında yer alan başlıca küçük ve dar girintiler ise Tarabya ve İstinye koylarıdır.

Sarıyer, doğal bitki örtüsü açısından İstanbul İli'nin zengin ilçelerinden biridir. Belgrad Ormanimn(->) doğu ucu ilçe sınırları içine sokulur. Ayrıca Rumelikavağı-Rumelifeneri-Kilyos üçgeni içinde kalan alan, büyük ölçüde ormanlarla kaplıdır. Eskiden bu alanda çok daha sık olan ormanlar, varlıklı İstanbullular için ikinci konut yapımına girişen kooperatifler tarafından yer yer tahrip edilmiştir. Oysa dev bir kentin en yakınında bulunan yeşil alanları oluşturan bu ormanlar, eskiden beri mesire yeri ve su kaynağı oluşturan, önemli bir değerdir.

Sarıyer İlçesi sınırları içindeki bazı yerleşme alanlarının Bizans döneminden beri meskûn olduğu bilinir. Bunlar özellikle kıyılardaki koylarda bulunan bazı ayazma, kilise, eski liman, sarnıç ve eski kaleler çevresindeki birkaç hanelik küçük kırsal yerleşmelerden oluşuyordu. Buralarda yaşayanlar geçimlerini genellikle balıkçılıktan sağladıklarından bu yerleşimler bir balıkçı köyü niteliği taşıyordu.

Türklerin ilk kez bu köylerden Baltalimanina yerleştiği söylenir. İstanbul Boğazina dökülen bütün akarsular gibi Baltalimam Deresi'nin de ağız bölümü eskiden bir haliçti. Bu küçük haliç, boğazda seyreden tekneler için önemli bir doğal barınaktı. Buradaki büyük sarnıcın, yanaşan gemilerin su ihtiyacını karşılamak amacıyla yaptırıldığı sanılır. İstanbul'un fethinden önce Kaptan-ı Derya Baltaoğlu Süleyman Beyin donanmasını burada korumaya aldığı ileri sürülür. Eski kaynaklarda rastlanmamasına karşın Baltalimam adının bu olay nedeniyle Baltaoğlu Süleyman Bey'den geldiği söylenir.

Boğaz kıyısındaki küçük köylerin gelişmeye başlaması 16. ve 17. yy'lara rastlar. Bu dönemde Sarıyer, Yeniköy ve Rumelihisarı gelişmiş birer köy haline geldi. 18. yy'a gelindiğinde saraya yakın bazı kişilere ait yalılar bu kıyıda belirmeye başladı. Padişah izniyle bazı gayrimüslim ailelerin bu köylere yerleşmeleri de aynı yüzyıla rastlar. 19. yyin başlarında şayak ve fes boyama sanatını öğretmeleri için Trakya'dan bazı köylüler istanbul'a getirildi ve Baltalimam ile Emirgân arasına yerleştirildi, işlerinde uzman olan bu köylülerin yerleştirildiği Baltalimam ile Emirgân arasındaki alan Boyacıköy olarak adlandırıldı, istanbul'daki elçilikler bu yüzyılda yazlık olarak kullanmak üzere kıyı boyunca uzanan geniş araziler elde ettiler. Bütün bu gelişmelere karşın İstanbul Boğazı kıyısındaki köyler balıkçılıkla uğraşma geleneğini yakın zamana kadar sürdürdü. Bu köylerin iskelelerine bağlı çok sayıda balıkçı teknesinin yanısıra Boğazin çeşitli yerlerinde dalyanlar vardı.

Cumhuriyet dönemine gelindiğinde, bugünkü Sarıyer ilçe sınırları içindeki yerleşimler, gelişimi donmuş köyler biçimindeydi. Kırsal alandaki köyler Kilyos Nahiyesinin sınırları içindeydi ve bu nahiye de Çatalca Vilayeti'ne bağlıydı. İlçenin İstanbul Boğazı kıyısındaki kesimi ise Beyoğlu Kazası'nm sınırlarına dahildi. 1926' da Çatalca'nın kaza yapılarak İstanbul Vilayeti'ne bağlanmasından sonra da bu yönetsel durumda herhangi bir değişiklik olmadı. 1930'da yapılan bir yönetsel düzenleme sonucunda bugünkü Sarıyer İlçesi kuruldu, ilçe merkezinde Sarıyer Belediyesinin kuruluşu da aynı tarihe rastlar.

20. yy in ilk yarısında, hattâ 1960'lara değin ilçenin Boğaz kıyısındaki semtleri, daha çok yazın kalabalıklaşan sayfiye yeri niteliği de taşıyordu. Her semtte bir iskele vardı ve ulaşımda daha çok 19- yy'dan beri yararlanılan suyolu kullanılıyordu. Zaman içinde vapur seferlerinin sıklaşması kıyı semtlerinin gelişmesinde önemli bir etkendir. Bu semtlerin bazılarında kıyı boyunca gazinolar ve yazın büyük ilgi gören plajlar inşa edildi. Ayrıca Belgrad Ormanı'ndaki su başları ve bentler yıl boyunca istanbulluların ilgisini çeken mesire yerleriydi. Daha sonra hem Maslak üzerinden gelen Büyükdere Caddesi'nin yapılması, hem kıyıyı izleyen "sahil yolü'nun genişletilmesi sonucunda karayolu ulaşımı gelişti. Böylece semtlerin doğrudan birbirine bağlanması sonucunda bu ulaşım eksenleri boyunca mevcut semtlerin gelişmesi ***ve*** bu semtler arasındaki boş alanların yerleşime açılması süreci başladı. Kıyı kesiminde daha çok üst gelir gruplarına ait konutlar ve köşkler, sırt biçiminde uzanan yüksek alanın yamaçlarında da gecekondu mahalleleri ortaya çıktı, istanbul Boğazına bakan yamaçlarda oluşan bu yapılaşmalar bir yandan ilçenin doğal yapısını tahrip ederken öbür yandan da yörenin görünümünü önemli ölçüde çirkinleştirdi. Bu sorunların çözümü için yapılmak istenen düzenlemeler hakkında yerel yönetimlerle yeni yerleşim alanlarındaki çıkar grupları arasında baş gösteren çekişmeler günümüzde de sürmektedir. Bu gelişim ilçenin kentsel alanında 19ö0'ta 40.000 düzeyinde olan nüfusun 1970'te 62.000'i, 1980' de 110.0001,1990'da da 160.000'i asmasıyla sonuçlanmıştır (bak. Tablo I). Bu kesimde nüfus 1970-1980 arasında neredeyse bir kat artmıştır.

İlçenin kırsal nüfusu son 50 yıldır donuk bir yapı gösterir. İlçenin Merkez Bucağı'na bağlı 9 köyü vardır. Bu köylerin 1990' da yapılan son sayım sonuçlarına göre nüfusları, Bahçeköy, 4.072; Demirci, 320; Garipçe, 486; Gümüşdere, 1.072; Kısırkaya,

Tablo I
Sarıyer Üçesi'nin Nüfus GeUşimi

Yıllar	*Kent*	*Kır*	*Toplam*
1940	21.988	10.524	32.512
1945	25.540	4.444	29.984
1950	25.893	6.221	32.114
1955	35.446	4.566	40.012
1960	43.991	4.999	48.990
1965	46.729	5.716	52.445
1970	62.957	4.945	6".902
1975	79.329	5.933	85.262
1980	110.469	7.190	117.659
1985	138.416	9.087	147.503
1990	160.075	11.797	171.872

Tablo H
Sarıyer İlçe Merkezinde Çahşanların Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı

Faaliyet Kolları	*Erkek*	*Kadın*	*Toplam*
Tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar ve ulaştırma makineleri kullananlar	22.048	2.396	24.444
Hizmet işlerinde çalışanlar	7.162	1.119	8.281
Ticaret ve satış personeli	6.748	791	-.539
İdari personel ve benzeri çalışanlar	2.666	2.119	4.785
İlmi ve teknik elemanlar, serbest meslek sahipleri ve bunlarla ilgili diğer meslekler	3.519	1.671	5.190
Müteşebbisler, direktörler ve üst kademe yöneticileri	1.445	180	1.625
Tarım, hayvancılık, ormancılık, balıkçılık ve avcılık işlerinde çalışanlar	781	23	804
İşsiz olup iş arayanlar ve bilinmeyenler	3.975	851	4.826
Genel Toplam	48.344	9.150	57.494

Kaynak: *1990 Genel .Yüfus Sayımı.* "Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, İli 34- istanbul". DİE, Ankara, Temmuz 1993

585; Kumköy (Kilyos), 1.666; Rumelifeneri, 1.453; Uskumruköy, 975; Zekeriyaköy 1.168 olmak üzere, toplam 11.797'ydi.

Ancak daha yukarıdaki mahalleler dökümünde de görüleceği gibi Bahçeköy, 1990'dan sonra belediye sınırları içine alınarak mahalle haline getirildiğinden, bugünkü kırsal kesim nüfusunda değişiklik olması gerekir.

Sarıyer ilçe merkezinde 12 ve daha yukarı yaştaki nüfus 1990da 124.294'tü. Bunlardan 57.494'ü iktisaden faaldi, tktisaden faal olmayan 66.800 kişinin yüzde 25'i öğrencilerden, yüzde 10'u emeklilerden oluşuyordu (bak. Tablo II).

Sarıyer Uçesi'nde İktisaden faal nüfusu oluşturan kesim, daha çok ilçe dışındaki işyerlerinde çalışır. İlçede fazla sanayi tesisi yoktur. Başlıca sanayi tesisleri kibrit ve kablo fabrikalarıdır. Çayırbaşı'ndaki vinç fabrikası ile İstinye'deki tersane kaldırılmıştır. Hizmet işkolu ilçenin en canlı ekonomik etkinlik dalını oluşturur. Özellikle kıyı kesiminde otel, motel, lokanta ve bar gibi işyerleri yıl boyunca İstanbulluların ilgisini çeker. İstanbul'un akciğerlerini oluşturan alanlardan biri olan Belgrad Ormanı'nda yer alan "orman içi dinlenme yerlerindeki gezi yolları, piknik alanları ve kır gazinoları özellikle hafta sonlarında halkın ilgisini görür.

İlçe merkezinde 6 ve daha yukarı yaştaki nüfus 1990'da 144.268'di. Bunun yüzde 90'ı okuryazardı. Bu oran il ortalamasıyla uyum içindedir. Okuma yazma bilenlerin yüzde 85'i bir okul mezunudur. Okul bitirenlerin yüzde 61'i ilkokul, yüzde 14'ü ortaokul ve dengi meslek okulu, yüzde 16'sı lise ve dengi meslek okulu, yüzde 7'si de yüksekokul ve fakülte çıkışlıdır.

1990'da ilçe merkezinde yaşamakta olanlardan yüzde 40'ı İstanbul doğumluydu. Bunu yüzde 10'la Sivas, yüzde 4,4'le Giresun, yüzde 4,2'yle Rize, yüzde 2,7'yle Trabzon ve yüzde 2,5'le Kars doğumlular izlemekteydi.

Sarıyer, doğal ve tarihsel değerler açısından zengin bir ilçedir. Orman varlığının yanısıra su kaynakları da eskiden beri İstanbul için önem taşımıştır. Bu su kaynaklarından bazıları tankerlerle taşınarak ve şişelenerek, içme suyu sıkıntısı her geçen gün biraz daha artan İstanbullulara pazarlanmaktadır. Bu kaynaklardan en ünlüleri Çırçır, Hünkâr, Kocataş ve Sultan sularıdır. İlçe arazisindeki akarsular küçük olmalarına bakılmadan çok eskiden beri İstanbul'un su ihtiyacını karşılamak için değerlendirilmiştir. Bu amaçla dereler üzerinde bazı bentler ve bentlerin ardında biriken suları kente akıtmak için sukemerleri inşa edilmiştir. Bunlardan II. Mahmud. Topuzlu ve Valide bentleri ile Bahçeköy ve İl. Mahmud sukemerleri ilçe sınırları içindedir. İlçe, eskiden kıyılarındaki plajlarıyla da ünlüydü. Ama günümüzde İstanbul Boğazı kıyısında yalnızca Altınkum ve Tarabya plajları faaliyet halindedir. Deniz kirlenmesinin yoğunlaşması nedeniyle, dalyanlar gibi Boğaz'daki öbür plajlar da kapanmıştır. İlçenin en gözde plajı Kilyos'tadır(->).

İlçede mimari değer açısından önem taşıyan birçok yapı vardır. Bunlar arasında konsolosluk binaları, kasırlar, köşkler ve yalılar dikkati çeker. Baltalimanı Kemik Hastalıkları Hastanesi(->), Huber Köşkü(->), Maslak Kasırları(->), Emirgân Camii(->), Şerifler Yalısı(->) ve Sait Halim Paşa Yalısı(-0 bunların en önemlileri arasında yer alır. Sarıyer İlçesi'ndeki en görkemli tarihsel yapı Rumeli Hisarı'dır(->).

İlçe sınırları içinde birçok yükseköğretim kurumu vardır. Bunlar Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul Teknik Üniversitesi Ayazağa Kampusu ve İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi'dir. Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Harp Akademileri de ilçe sınırları içinde kalır.

Sarıyer İlçesi'nde yaşayanlar deniz ve kara yollarından yararlanarak kentin öbür kesimlerine ulaşırlar. Denizyolu ulaşımı semtlerdeki iskelelerden Şehir Hatları İşletmesi'nin(->) vapurlarıyla sağlanır. İlçe kıyılarında balıkçı teknelerinin sığındığı bazı iskeleler vardır. Bunlardan başlıcaları Rumelifeneri'ndeki balıkçı barınağı ile Sarıyer'deki küçük dalgakırandır.

Kentin batı kesimini İstanbul Boğazı yakınından Karadeniz kıyısına bağlayan karayolları Sarıyer İlçesi'nde sona erer. İlçede üç önemli karayolu ekseni vardır. Bunlardan biri Boğaz kıyısını izleyen ve değişik semtlerde farklı adlar taşıyan "sahil yolu", ikincisi ise Zincirlikuyu'dan gelip Tarabya kavşağından sonra Hacı Osman Bayırı adıyla anılan ve Kefeliköy'de sahil yoluna bağlanan Büyükdere Caddesi' dir(-»). Üçüncü önemli karayolu ekseni, batı ayağı Rumelihisarı'nda olan Fatih Sultan Mehmet Köprüsü'yle kenti Anadolu yakasına bağlayan batı-doğu doğrultulu çevre yoludur.

ATİLLÂ AKSEL

SARIYER SPOR KULÜBÜ

Adını taşıdığı semtin spor kulübü.

Çekirdeğini 1920de kurulan Sarıyer Gençler Cemiyeti teşkil eder. Bu derneğin futbol takımının 1921-1922 yıllarında özel maçlar yaptığı görülür. Daha sonra bu faaliyet 1932'de kurulan Sarıyer Gençler Mahfili tarafından yürütüldü. Bu dönemde özellikle futbol alanında büyük bir faaliyet göze çarptı. Bu arada semtin sporsever kişileri Sarıyer'in adını taşıyacak bir spor kulübü kurmak yolunda büyük çabalar harcadılarsa da bunun gerçekleşmesi kolay kolay mümkün olamadı. Nihayet 1940'ta Sarıyer Gençlik Kulübü resmen kuruldu ve 1946'da da Beden Terbiyesi tarafından tescil olundu.

Kulübün kurucuları Haydar Doğ, Yusuf Yarar, Kâzım Esen. Fikri Alipaşaoğlu. Reşat Pamir. Salih Dikmen. Fahreddin Özbay, Kemal Yarar, İbrahim Bilgin. Selahattin Yarar. Cahit Durmaz. Fikret Canlı, Müfit Güven ve Muzaffer Erbaş'tır. Sarıyer Gençlik Kulübü. 1987'de kongre kararıyla Sarıyer Spor Kulübü adını aldı. Kulübün lacivert-beyaz formalı futbol takımı önceleri İstanbul amatör liginde mücadele verdi. Küme şampiyonlukları kazandı. 1956'da profesyonelliği kabul eden kulübün futbol takımı İstanbul 2. Profesyonel Ligi'ne katıldı. 1962-1963 sezonu sonunda İstanbul mahalli profesyonel liginde şampiyon olarak 1963-1964 sezonunda Türkiye 2. Ligi'ne yükselen takım bir ara Türkiye 3-Ligi'ne düştüyse de çabuk toparlanıp tekrar Türkiye 2. Ligi'ne çıktı. 1981-1982 sezonunda Türkiye 1. Ligi'ne çıkmayı başaran futbol takımı 1993-1994 sezonu sonunda 2. lige düştü. Türkiye 1. Ligi'nde yer aldığı 12 sezon boyunca en ivi dereceleri 1985-1986. 1988-1989 ve 1990-1991 sezonlarında elde ettiği dördüncülüklerdir. Futbol takımı ayrıca 1992'de Balkan şampiyonluğu kazanmıştır. Türk futboluna birçok yıldız oyuncu da yetiştiren kulüp voleybol, basketbol, hentbol, atletizm, boks, bisiklet ve masatenisi dallarında da faaliyet göstermektedir.

CEM ATABEYOĞLU

SARMAŞIK TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde, Edirnekapı semtinin, Osmanlı kaynaklarında "Sarmaşık" ya da "Lökünciler" olarak adlandırılan kesiminde, Hatice Sultan Mahallesi'nde, Niyazi Mısri Sokağı üzerinde yer almaktadır.

Bulunduğu semtin adını almış olan bu tekke 1082/l671-72'de Kazasker Abdülkadir Efendi (ö. 1673) tarafından, dönemin ünlü Celvetî şeyhlerinden "Dede Çelebi" lakaplı Filibeli Mehmed Saburî Efendi (ö. 1717) için inşa ettirilmiştir. 19. yy'ın ikinci çeyreği içinde (1834-1840 arasında) ortadan kalktığı anlaşılan Sarmaşık Tekkesi aynı yüzyılın ikinci yarısında, büyük bir ihtimalle 1276/1859-60'ta ihya edilmiştir. Bu tarihte postnişin bulunan Şeyh Seyyid Hafız Ahmed Sıdkî Efendi'nin (ö. 1883) ikinci bani olması muhtemeldir. 1894 depreminde tekkenin mescit-tevhidhane binası tamamen yıkılmış, geriye bazı duvar parçaları ile minaresinin kaidesi kalmıştır. Günümüze kadar gelebilen ahşap harem binası mesken olarak kullanılmaktadır. Ayrıca tekkeden arta kalan izler arasında cümle kapısı ile mescit-tevhidhanenin kıble yönündeki küçük hazire de zikredilebilir.

Banisinden dolayı "Abdülkadir Efendi Tekkesi". bağlı olduğu tarikattan dolayı da "Celvetî Tekkesi" olarak adlandırılan bu kuruluşta 1 erkek ile 3 kadının ikamet ettiği, Dahiliye Nezareti'nin R. 1301/1885-86 tarihli istatistik cetvelinde belirtilmiştir. Ayin günü perşembe olan Sarmaşık Tekkesi'nin ilk postnişini Mehmed Saburî Efendi Filibe'deki Celvetî zaviyesinin postnişini Şeyh Mustafa Efendi'nin (ö. 1676) oğludur. Tahsil için İstanbul'a geldikten sonra Celvetîüğin merkezi (âsitanesi) olan Üsküdar'daki Aziz Mahmud Hüdaî Tekkesi'nin beşinci postnişini Gelibolulu GafurîMahmud Efendiye (ö. 1667) intisap etmiş ve kendisinden hilafet almıştır. Bir müddet Filibe'deki zaviyede babasının halefi olarak irşat görevinde bulunduktan sonra, mürşidi Gafurî Mahmud Efendi'nin vefatı üzerine tekrar İstanbul'a gelmiş, birçok camide vaizlik yaptıktan sonra kendisi için yaptırılan Sarmaşık Tekkesi'nin meşihatmı devralmış, Aziz Mahmud Hüdaî

Tekkesi'nin postnişini Erzincanlı Şeyh Mustafa Efendi'nin 1123/1711'de vefatı üzerine de adı geçen tekkeye postnişin olmuş ve vefatına (1717) kadar Celvetî Âsitanesi'nin meşihatında bulunmuştur. Sarmaşık Tekkesi'nin ikinci şeyhi M. Saburî Efendi'nin oğlu ismail Efendi'dir (ö. 1732). İsmail Efendi'nin vefatından sonra tekkenin postuna Gülşenîliğin Sezaî kolundan "Peyk Dede" lakaplı Şeyh Ahmed Remzi Efendi'nin halifesi, Süleymaniye Camii vaizi Şeyh Işk İsmail Efendi (ö. 1783), bu zattan sonra da Halveti tarikatından, Kefeli Şeyh Seyyid Ahmed Efendi'nin oğlu Şeyh Seyyid Mustafa Efendi (ö. 1809) geçmiştir. 1809'da Şeyh Seyyid Ahmed Efendinin oğlu Kırımlı Şeyh Seyyid ibrahim Efendi'nin (ö. 1831) posta geçmesiyle, 1732' den itibaren önce Gülşenîliğin Sezaî koluna (1732-1783), sonra da Halvetîliğe (1783-1809) bağlanan Sarmaşık Tekkesi tekrar Celvetî tarikatının denetimine girmiştir. Şeyh ibrahim Efendi'den sonra bu makama önce oğlu Şeyh Seyyid Hafız Mehmed Tahir Efendi (ö. 1847), sonra kızının oğlu Şeyh Seyyid Hafiz Ahmed Sıdkî Efendi (ö. 1883) geçmişlerdir. Zâkir Şükrî Efendi'nin *Mecmua-i Tekâyâ* smda verilen bu listenin sonuna, Bandırmalızade A. Münib Efendi'nin *Mecmua-i Tekâyâ'sı*-m yayımladığı tarihte (1307/1889-90) tekkenin meşihatında bulunan Şeyh Hakkı Efendi'yi de eklemek gerekmektedir.

Sarmaşık Tekkesi'nin arsası doğuda Niyazi Mısri Sokağı, batıda Sarmaşık Sokağı, diğer yönlerde de komşu parsellerle sınırlıdır. Niyazi Mısri Sokağı'nın üzerinde, Sarmaşık Tekkesi'nin karşısında ise Şeyh Türlü Tekkesi(->) yer almaktadır. Adı geçen sokak üzerinde mescit-tevhidhanenin kalıntıları ile harem binası sıralanmakta, bunların arasında, ahşap hatıllarla donatılmış, moloz taş örgülü çevre duvarı uzanmaktadır. Bu duvarda bulunan dikdörtgen açıklıklı cümle kapısının lentosu üzerinde, muhtemelen bir onarıma işaret eden, 1276/1859-60 tarihli kitabede talik hatla Celvetîliğin piri Aziz Mahmud Hüdaî'nin adı yer alır.

Ortadan kalkmış bulunan mescit-tevhidhanenin, yaklaşık 5x5 m boyutlarında. kagir duvarlı, kırma çatılı bir yapı olduğu kalıntılardan anlaşılmaktadır. Güneydoğu köşesinde yükselen minareden geriye, kare tabanlı, almaşık örgülü kaide kalabilmiştir. Tekkenin ilk yapısına ait olduğu anlaşılan bu kaidedeki örgünün harimin duvarlarında da devam ettiği düşünülebilir. İki katlı ahşap harem binası, çıkmalarla hareketlendirilmiş cepheleri ve dikdörtgen açıklıklı giyotin pencereleri ile sıradan bir eski istanbul meskeninin özelliklerini yansıtır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 136; Çetin, *Tekkeler,* 585; Aynur, *Saliha Sultan,* 37, no. 156; *Âsitâne,* 18; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 66-67, no. 103; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 14; *İhsaiyat II,* 20; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 69; "Abdülkadir Efendi Tekke-Mescidi", *İSTA,* I, 119-120; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 119; H. K. Yılmaz. *AzizMabmua'Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı,* İst., 1982. s. 263-264. 279-280; B. Turnalı-E. Yücel, "İstanbul'daki Bazı Tekkelerin Yerlerine Dair Bir Araştırma". *VD.* XVIII (1984), 143-144; *Fatih Camileri,* 292; M. Özdamar, *DersaadetDergâhları,* İst.. 1994, s. 92.

M. BAHA TANMAN

SARNIÇLAR

Tarihin erken çağlarından itibaren İstanbul'un su ihtiyacı sarnıçlar ile sağlanıyordu. Roma döneminde şehir dışından, Trakya yönünden toplanan sular, sukemerleri, kanallar yardımıyla içeriye getirilerek sarnıçların doldurulması öngörülmüştü. Şehir tarih boyunca, batıdan gelerek surlara kadar dayanan akınların tehdidi altında bulunduğundan, bu yönden gelen tehlikeler karşısında, sarnıçların önemi çok büyük oluyordu. Sarnıçların, esas görevleri olan su biriktirme işi dışında başka görevleri de vardı. Şehrin çok engebeli arazisinde, arazinin iniş ve çıkışlarının düzlenmesine, böylece teraslar meydana gelmesine yardımcı oluyorlar, ayrıca üzerlerine inşa edilen binaların, daha yüksek, daha gösterişli olmasını sağlıyorlardı.

Genellikle sarnıçlar ait oldukları veya altında bulundukları binanın su ihtiyacını karşılıyorlardı. Ancak Bizans surları daralıp, sıkıntılı duruma düştükçe, bu sarnıçların yeterli olmadıkları görülerek, bazı binaların, hattâ kiliselerin bodrumları, bütün menfezler itina ile tıkanıp, duvarlar su geçirmez horasanharcı ile sıvanarak su sarnıcı haline getirilmiştir.

İstanbul'daki Bizans döneminin su sarnıçlarına dair ilk defa bir derleme, Fransa hükümetinin 1812-1814 arasında Osmanlı Devletinde elçisi olan A. F. Andreossy**(-t)** tarafından yapıldı. Birkaç baskısı, hattâ Almanca tercümesi de yapılan kitabında, o yıllarda bilinen bazı sarnıçların bir listesini vermişti.

Sarnıçlar hakkındaki en önemli araştırma. 19. yyln son yıllarında, Yüksek Mühendis Mektebi (Teknik Üniversitesi), su öğretim üyesi Ph. Forchheimer ile o yıllarda Graz Üniversitesinin sanat tarihi profesörü olan Avusturyalı J. Strzygowski (1862-1941) tarafından yapıldı. VII+279 sahifelik bu kitapta, istanbul'un geç Roma ve Bizans dönemlerindeki su sistemi hakkında bilgiler verildikten sonra, iki araştırmacının şehir içinde bulunan su toplama havuzlan ile sarnıçlar hakkındaki incelemeleri yer alıyordu. Varlıkları öğrenilen fakat içlerine girilemeyenlerin de bir listesi verilmişti. Kitabın ikinci ana bölümünde sarnıçlar yapı tekniği bakımından incelenmiş, bunlara dair kaynaklarda rastlanan bilgiler değerlendirilmiş, dönemlere göre tarihi içinde sınıflandırılıp, özellikleri tespit edilmiştir.

Bu kitabın yayımlanmasından sonra, daha pek çok sarnıç bulunmuş ve bunlardan bazıları çeşitli araştırmacılar tarafından tanıtılmıştır. Schneider 1935'teki duruma göre sarnıçların sadece yerlerini gösteren bir liste düzenlemiş, R. Janin de, İstanbul tarihi topografyasına dair kitabında bellibaşlı sarnıçlardan bahsetmiştir. Son yıllarda Nedret Bayraktar tarafından Topkapı Sarayı Arşivinde bulunan tarihsiz bir belge sarnıçlara dair bir liste olup, bunda ölçüleri ve ne için kullanıldıkları kaydedilmiştir. W. Müller-Wiener'in eserinde ise sarnıçlara çok kısa bir bölüm ayrılmıştır.

Bizans dönemi sarnıçları denildiğinde genellikle çok büyük ölçülerdeki açık hava su hazneleri de sarnıçlar arasına katılır. Üçü tarihi İstanbul'un suriçinde, bir tanesi ise şehir dışında Bakırköy'de olan bu havuzlar gerçek anlamda sarnıç sayılamazlar. Bunlar geç Roma döneminde kurularak Trakya yönünden getirilen suyun toplanarak dağıtıldığı "başhavuzlardır" (bak. Aetios Sarnıcı; Aspar Su Haznesi; Mokios Sarnıcı). Bunlarda su devamlı durmayıp, şehrin içine bir taraftan dağılıyordu. Papadopulos tarafından ileri sürülen, bunların kara tarafı surlarının hendeklerini beslemek düşüncesiyle yapıldıkları yolundaki hipotez, inandırıcı bulunmamış ve itibar görmemiştir. Böyle bir haznenin daha, Saraçhanebaşı dolaylarında olduğu yolunda bazı görüşler var ise de, bunu doğrulayacak bir kalıntı yoktur. Yalnız Fatih Külliyesini^-») hamamı olan Çukur Hamam'ın(->) bu haznenin içinde olduğu ve bu yüzden böyle adlandırıldığı da kabul edilir.

Bizans sarnıçları Türk döneminde pek kullanılmamıştır. Çoğu kuru olan mahzenlerden bazıları yorgancılar ve iplikçiler tarafından kullanıyordu. Atatürk Bulvarı ke-

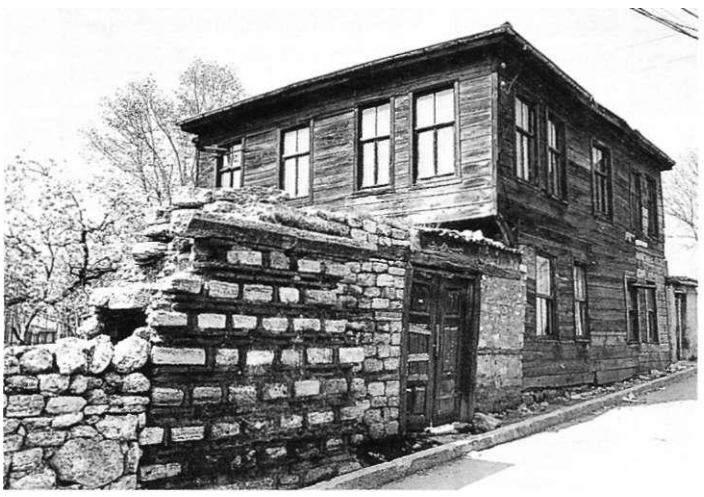

Sarmaşık Tekkesi'nin Niyazi Mısri Sokağı üzerindeki minare kaidesi, cümle kapısı ve harem binası. *M. Baha Tanman, 1980*

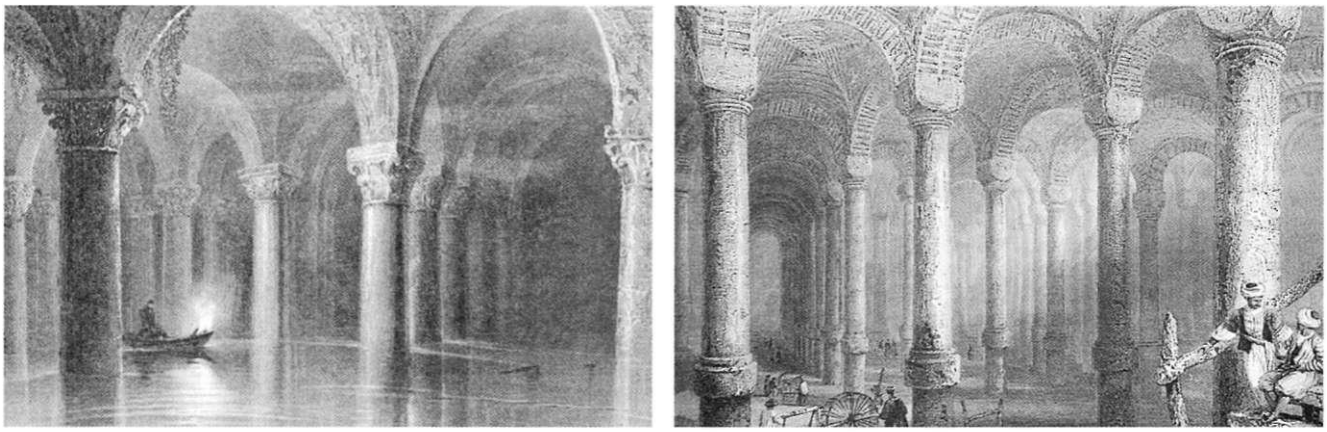

Bartlett'in betimlemesiyle Yerebatan Sarnıcı (solda) ve Binbirdirek Sarnıcı.
Galeri Alfa (sol), TETTV Arşivi

narmdaki Pantokrator (Zeyrek) Sarnıcı da yakın tarihlere gelinceye kadar limon muhafaza deposu idi. Birkaç sarnıcın içinde Türk döneminde su bulunduğu bilinir. Bunlardan Pantokrator Sarnıcı üstündeki Pirî Mehmed Paşa Mescidi, Soğukkuyu Mescidi olarak adlandırılmış ve en azından 17. yy'a kadar içinde su bulunmuştur. Son yıllarda büyük ölçüde restorasyonu yapılan Basilika Sarnıcı da (Yerebatan) içindeki su tamamen boşaltılmış olmasına rağmen, yeniden dolmuştur. Fatih'in güneyinde Orta Camii altında olan sarnıç ise 1880'li yıllarda bulunup içine su dolması sağlanmıştır. Bu satırların yazarı da 1961'de sarnıcı incelediğinde, içinde sütun başlıkları hizasına kadar (tabandan 5.30 m) su bulunuyordu. 19ö0'ta İstanbul Belediyesi askerler tarafından idare edildiği sırada, yangınlarda bunlardan nasıl faydalanılacağı hususunda belediye zabıta müdürlüğünce bir araştırma yapılarak, bilinen bütün eski sarnıçların tespitine çalışılmıştır. Bu çalışmanın olumlu bir sonucu olmamıştır. İçinde hâlâ su bulunan bir sarnıç da. Beyazıt Bitpazarı'nda Sarnıçlı Han'ın altındadır. Bu sarnıcın planı ve mimarisi şimdiye kadar araştırılmamıştır.

Sarnıçların tabanları tuğla döşeli olup duvarları su geçirmez, ince tuğla kırıklı olan pembe renkte kalın horasanharcı ile sıvalıdır. İçine inmeyi kolaylaştırmak için, bir duvara bitişik olarak taş bir merdiven vardır. Sarnıçların içeride köşelerinin sızıntıları önlemek için yarım yuvarlak yapılmalan veya bu biçimde takviye edilmeleri de usuldendir. Mermer sütunlar birbirlerine kemerler ile bağlanmış olup bunlar sarnıcın üstünü örten tuğla tonozları taşırlar. Bu tonozlar, kubbe veya çapraz biçimlerdedir.

Mermer sütunların üstlerinde birçok hallerde Korint başlıklarından daha kaba üsluplu olan kompozit tipte başlıklar bulunur. Bunların üstlerine kemer ayağının altına ise genellikle birer impost başlık yerleştirilmiştir. Binbirdirek Sarnıcı'nda(->) ise, yüzeyleri işlenmemiş, kesik piramit biçiminde başlıkların kullanıldıkları görülür. Sütunlar da birçok hallerde, daha eski yapılardan devşirilmiş parçalardır. Nitekim İstanbul'un en büyük sarnıcı olan Yerebatan'da gövdeleri stilize edilmiş hurma ağacı şeklinde işlenmiş sütunlar vardır. Ayrıca sarnıcın en uç kısmında, boylan kısa gelen gövdelerin altlarına, onları yükseltmek için, antik çağa ait büyük bir anıttan çıkarılmış, Medusa başlarını tasvir eden iri bloklar konulmuş olduğu son onarımda görülmüştür. Pantokrator Zeyrek Sarnıcı'nda. başlıkları sade olmasına karşılık, devamlı su içinde kalacak olan kaidelerde her yüzeyi işlenmiş çokgen kesitli postamentler bulunur. İçindeki bütün sütun gövdeleri ve başlıkları devşirme malzeme olan ilgi çekici bir sarnıç, Kasım Ağa Mescidi yanındaki Karagümrük Sarnıcı(->) idi. Ne yazık ki son 30-40 yıl içinde bütünüyle içi çöp ve toprak doldurulan, tonozları delinen ve bugün artık görülemez duruma sokulan bu sarnıç âdeta bir sütun başlıkları müzesi gibiydi. Gövdelerin boyları yeterli olmadığında, kaide olarak, tersine eski bir başlık kullanıldıktan başka, yukarıda da bazen üst üste çifte başlıktan yararlanılmıştır. Hepsi de değişik üsluplarda olan bu başlıklar, bunların çeşitli yerlerden toplandıklarını gösteriyordu.

Bizans mimarisinde 5. ve 6. yyda kullanılan, "yaprakları rüzgârdan bir tarafa dönmüş gibi" akantuslarla süslü bir başlık da, Sultan Selim'deki bir sarnıçta tekrar kullanılmıştır. Fatih Camii'nin kuzeyinde Haydar semtindeki ve Nişanca'daki sarnıçta yüzeylerinde haç ve insan başı kabartmaları bulunan başlıklar vardır. Mercan Yokuşundaki çok küçük bir sarnıcın da Bizans-İyon tipi başlıkları, zengin dal kıvrımları ve haçlar ile süslüdür.

Bizans sarnıçlarından bu gaye için yapılanların en büyüğü Türk döneminde Yerebatan Sarayı denilen Basilika Sarnıcı'dır. Bunu. Binbirdirek Sarnıcı takip eder. Son yıllarda eski yayınlarda yer almayan iki büyük sarnıç bulunmuştur. Bunlardan biri Topkapı Sarayı'nın birinci avlusunda, diğeri Fatih'te Atpazarı semtinde meydana çıkmıştır. En küçüklerden biri de içinde sadece dört sütun olan Mercan Yokuşu Sarnıcı'dır. Gülhane-Sarayburnu bölgesinde değişik ölçülerdeki sarnıçlardan başka, Sultanahmet ile Marmara kıyısı arasında da eski Büyük Saray'ın binalarının mahzenleri olan çok sayıda sarnıç vardır. Bunların plan ve kesitleri, Manganai bölgesi ile Büyük Saray hakkındaki yayınlarda bulunur.

Şehir sarnıçlarından bir tanesi özel bir karaktere sahiptir. Bu Lalelide Mesih Paşa (veya Bodrum) Camii olan Mirelaion Manastırı Kilisesi yanında olan sarnıç olup esasında çapı 30 m'yi aşan Roma dönemine ait bir yuvarlak binanın içine, herhalde 10. yy'da sütunlar yerleştirilip üstü tonozlarla kapatılmak suretiyle meydana ge-

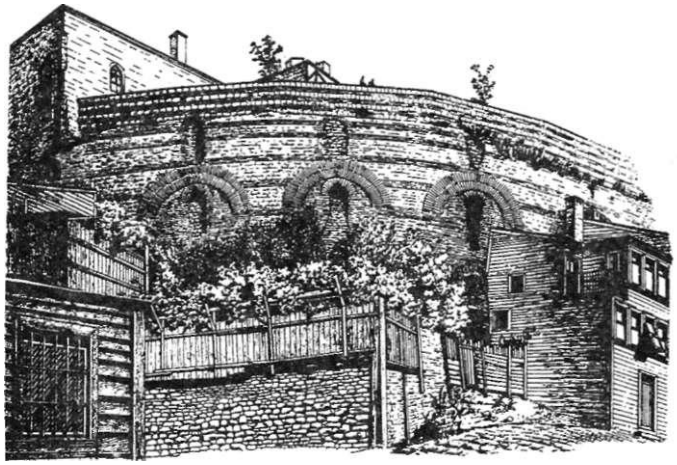

Hippodrom'un sarnıca dönüştürülen kavisli kısmı.
Strzygowski-Forchheimer, *Byzantinischen*

tirilmiştir. Uzun yıllardır çevre apartmanların mecraları akıtılan, çöp ve pislik doldurulan bu değişik ve ilgi çekici sarnıç, iyi bir restorasyon geçirerek 1994'te çarşı haline getirilmiştir (bak. Bodrum Camii Sarnıcı).

İstanbul sarnıçlarının bir kısmı da, üzerlerindeki binanın kabaca planını aksettiren bodrumlar olup bunlar geç dönemde, içleri sıvanarak sarnıca dönüştürülmüştür. Bu tip su hazneleri, Kariye Camii olan Hora »Manastır Kilisesi, Eski İmaret Camii olan Pantepoptes Manastırı gibi yapıların altlarında vardır. Ayasofya'nın orta nefinin altında varlığı bilinen ve yaklaşık 12 m derinliği olan sarnıç şimdiye kadar incelenemediğinden biçimi bilinmez. Buna karşı Manganai bölgesindeki bazı sarnıçlar evvelce üstlerinde yükselen binaların ana çizgileri ile planını verir. Böyle bir örnek eski Acımusluk, şimdi Cemal Nadir Sokağı'nda görülebilir (bak. Acımusluk Sokağı Sarnıcı). Strzygowski'nin yayımladığı, Altımermer çukur bostanı ile Hekimoğlu Ali Paşa Camii arasındaki arazide bulunan sarnıç da böyle bir bodrumdur. Yakın tarihlerde Fatih'te Atpazarı'nda bulunan sarnıç, doğu tarafında apsisi olduğuna göre herhalde bir kilisenin sarnıca dönüşmüş bodrumu olmalıdır. Bizanslılar, İstanbul'un içinde akla gelebilecek her bodrum veya mahzeni su sarnıcı haline getirdiklerinden, Roma döneminden kalan, fakat ortaçağ sonlarına doğru büyük kısmı yıkılarak harabe haline gelen Hippodrom'un, Marmara tarafındaki yarım yuvarlak kısmının altında bulunan bir vakitler hayvanların barındığı kemerli gözleri de su sarnıcına çevirmişlerdir.

Suriçi İstanbul dışında da sarnıçlara vardı. Galata'da Saint Benoit Manastır ve Kilisesinin evvelce bir sarnıcı olduğu bilinir. Şişhane Yoktışu'nun solunda Kanser Enstitüsü yapılırken erken bir döneme ait (4-6. yy ?) büyük bir sarnıcın kalıntıları bulundu. Tonozları yok olan bu sarnıcın yalnız iri gövdeli sütunları duruyordu. Ciddi bir incelemesi yapılamadan bu tarihi eserin son izleri ortadan kaldırıldı. 1954'te Boğaziçi'nin Rumeli yakasında Baltalimanı dolaylarında içten 28,40x15,20 ölçüsünde bir sarnıca rastlandı. Üstü açık olduğundan evvelce içinde sütunlar olup olmadığı anlaşılmamıştır. Fakat bu sarnıcın aynen Pantokrator Sarnıcı'nda olduğu gibi. bir duvarı, içten gelecek su tazyiğini karşılamak üzere dış cephesinde dıştan yarım yuvarlak nişler ile desteklenmiştir.

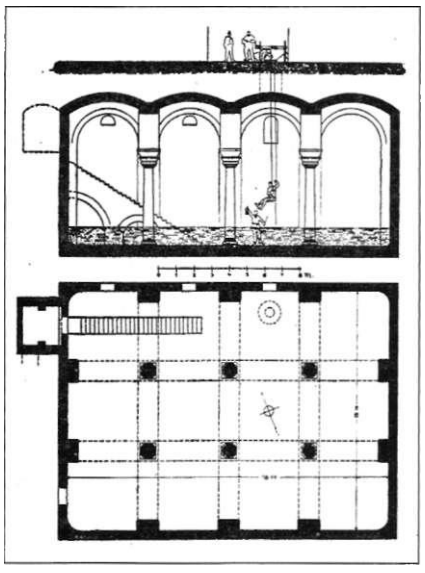

Eski Gülhane Hastanesi'nin yakınındaki sarnıcın plan ve dikey kesiti.
K. Wulzinger, ***Byzantinische Baudenkmäler zu Konstantinopel,*** Hannover, 1925

Anadolu tarafında, büyük bir sarnıç, Küçükyalı dolaylarında, 9- yy'da yapıldığı bilinen Brias Sarayı'nın(->) mahzenidir. Bunun evvelce içinde sütunlar olduğunu ve üstünün kubbeli tonozlar ile örtüldüğünü bazı kalıntılar belli eder. Bu bodrumun bir vakitler sarnıç olarak kullanıldığından şüphe edilemeyeceği ise duvarlarındaki horasanharcı sıvalardan anlaşılır.

Tuzla karşısındaki İncirlik Adasındaki Ayia Glikeria Manastırı'nın da iki sarnıcı vardır. Bunlardan biri üstü tonozla örtülü, içine merdivenle inilen tek mekândan ibarettir. Diğeri ise suriçi İstanbulündakiler gibi, kubbeli tonozları sütunlar tarafından taşınan büyük bir sarnıçtır. Yüz yıl kadar önce sütunlarının sökülüp götürülmüş olmasına rağmen, bir mucize gibi bütün tonozları desteksiz olarak günümüze kadar gelmiştir. Bunlar gibi daha başka sarnıçların başka adalarda olduklarına ihtimal verilir. Adalar'da bir de fıçı veya armut biçiminde küçük sarnıçlar vardır. Bunlardan bir tanesi, Yassıada'da Sir Henry Buhver'in sahildeki şatosunun iç avlusunda bulunuyordu.

İstanbul'un Bizans dönemi eski eserlerinin en ilgi çekicilerinden olan sarnıçlar yakın tarihlerde hızla tahrip edilmektedir. 1950 istimlaklerinde Beyazıt Meydan!nda bulunan küçük iki sarnıç hiç incelenmeden yıktırılmış, elektrik idaresi altmdakinin ise yarısı yıkılmış, kalanının içi doldurulmuş, bunun cami tarafında komşusu olanın ise üstüne umumi hela yapıldığına göre herhalde mecra çukuru olmuştur.

Yakın tarihlerde meydana çıkan sarnıçların tahrip edilmelerinin ve yerlerine işhanı yapılmasının en karasteristik örneği. Nuruosmaniye Caddesindeki sarnıç örneğidir. Yayınlara girmiş ve İstanbul'un tarihi eserleri arasında tescil edilmiş olan bu arkeolojik hatıra, ilgili müesseselerin bütün uyarılarına ve direnişlerine rağmen ortadan kaldırılmıştır. Üniversite merkez binasının kuzey tarafında Mercan Yokuşu başında. Ali Paşa Konağı arsasında bulunan, hiç bilinmeyen bir sarnıç da burada otopark yapılmasında ısrar eden belediye ilgilileri tarafından, hiçbir inceleme imkânı tanınmaksızın yıktırılmıştır. Bunun gibi daha birçok örnek vardır. Bu arada olumlu bir örnek olarak, Ayasofya yanında Soğukçeşme Sokağı'nda bulunan ve eski yayınlarda anılmayan sarnıç gösterilebilir. Burası Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu tarafından temizlenerek restorana dönüştürülmüştür.

Bibl. Comte Andreossy, *Constantinople et le Bosphore de Thrace pendant les années 1812, 1813 et 1814 et pendant l'année 1826,* Paris, 1828, s. 442-458; F. W. Unger, *Quellen der Byzantinischen Kunstgeschichte.* I, Viyana, 1878, s. 198-202; Strzygowski-Forchheimer, *Byzantinischen Wasserbehälter;'?.* D. Kuppas, "Peri Bizantinon deksamenon". *Hellenikos Filologikos Sillogos,* XX-XXII (1892), s. 47-53; B. Paluka, "Byzantinische Cisternen", *Mitteilungen Deutschen Exkursions Klubs in Konstantinopel,* I. 2. seri (1893), s. 48-56; ay. "Eine Unbekannte Byzantinische Zisterne", *Byzantinische Zeitschrift,* IV (1895), s. 594-600; K. Wulzinger, "Byzantinische Substruktions-Bauten Konstantinopels", *fahrbuch d. Deutschen Arch. Instituts,* XXVIII (1913), s. 370-395; ay, *Byzantinische Baudenkmäler zu Konstantinopel,* Hannover, 1925; St. Casson, "The Underground Cisterns of Constantinople", *Archaeological Review,* LXV (1929); St. Casson-D. Talbot Rice. *Preliminaiy Report upon the Ex-*

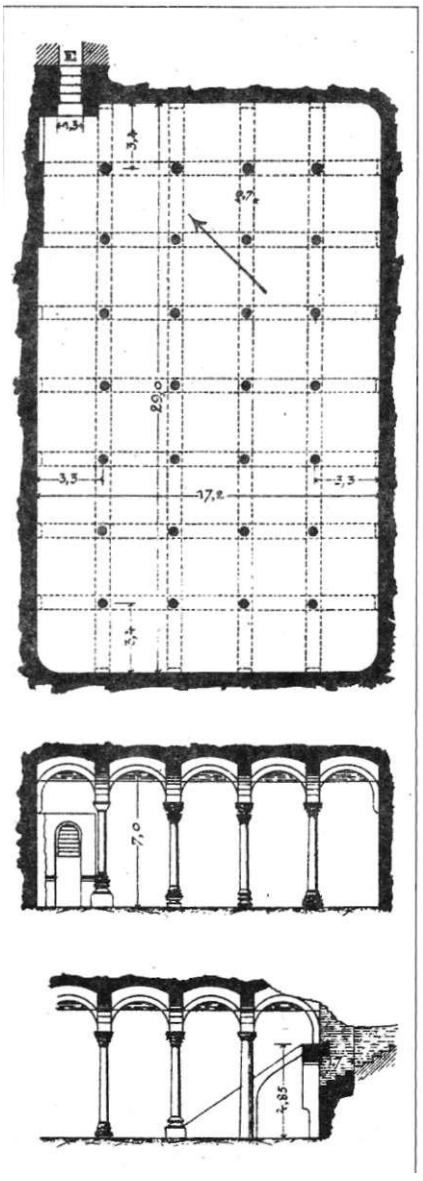

Kasım Ağa Camii'nin yanında bulunan ve son yıllarda yok olan Karagümrük Sarnıcı'nın planı ile enine ve boyuna dikey kesitleri.
Strzygowski-Forchheimer,
Byzantinischen Wasserbehâtter

cavations carried out in the Hippodrome, Londra, 1928, s. 23; E. Mamboury. *Constantinople, guide touristique,* İst., (2. bas), 1928, s. 176-186; ay, "La nouvelle citerne byzantine de Tchifte Serail", *Byzantion,* XI (1936), s. 167-180; A. Saim Ülgen-H. Baki Kunter, *Fatih Camii ve Bizans Sarnıcı,* İst., 1939; Schneider. *Byzanz,* 86-90, 90-92 (mahzenler), 23-26 (Yerebatan Sarnıcı); N. Fıratlı-F. Yücel, "Some Unknown Byzantine Cisterne of istanbul", *TTOKBelleteni.* S. 120 (1952). s. 23-26: N. Fıratlı, "New Discoveries Concerning the First Settlements of Ancient Istanbul-Byzantion". *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology.* I, Ankara, 1978, s. 565-574; E. Ataçeri, "İstanbul'un Bilinmeyen Bir Sarnıcı", *AMY,* S. 4 (1962); ay, "İstanbul'da Yeni Bulunan Bazı Bizans Sarnıçları", *AMY,* S. 6 (1965). s. 67-70; Th. Wiegand-E. Mamboury, *Die Kaiserpaläste von Konstantinopel,* Berlin-Leipzig. 1934; Janin. *Constantinople byzantine,* 198-215; MüİIer-Wiener, *Bildlexikon.* 271-285; R. Demangel-E. Mamboury, *Le quartier desManganes,* Paris. 1938; S. Eyice, "Abbasi Saraylarının Benzeri Olarak Yapılmış Bir Bizans Sarayı: Bryas Sarayı". *TTOK Belleteni,* XXIII (1959), s. 79-104; R. Naumann, "Der Antike Rundbau beim Myrelaion un der Palast Romanos I. Lekapenos". *Ist. Mitt,* XVI (1966), s. 199-216; H. Tezcan. *Topkapı Sarayı ve Çevresinin Bizans Devri Arkeolojisi,* İst., 1989; S. Eyice, "Byzantinische Wasserversorgunsaniagen in istanbul", *Leichtweiss-Institut für Wasserbau-Univ. Braunschweig Mitteilungen.* S. 64 (1979); ay. "İstanbul'un Bizans Su Tesisleri", *STAD,* II/5 (1989), 3-14; X. Bayraktar, "İstanbul'un Bizans Sarnıçları Hakkında Bir Osmanlı Arşiv Belgesi". *Semavi Eyice Armağanı,* İst.. 1992, s. 109-119.

SEMAM EYİCE

SARRAJF-HOVANNESYAN, SARKİS

(1740?, İstanbul - 7Mart 1805, İstanbul) Ermeni asıllı tarihçi ve eğitimci.

Eğin'in Abuçeh Köyü'nden, sarraf Hovannes Hovyan'ın oğludur. En fazla İstanbul'un topografik tarihine dair eseriyle tanınmaktadır. Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. 1766'dan ölümüne kadar, Balat'taki Nusaybinli Aziz Hagop'un ismini taşıyan mektebin müdürlüğünde bulunmuştur. Aynı zamanda, semtteki Surp Hreşdagebet Kilisesi'nin(->) muganniler heyetinin kâtipliğini de ifa etmiştir. Muganniliğin dört derecesini ise 1758'de almıştır. Mezar taşı kitabesinde kaydedildiği gibi, Sarraf-Hovannesyan iki defa evlenmiştir. İlk zevcesinin adı Gonçe (Gonca), ikincisinin ise Çiçelya'dır. Her ikisinden de evlatları olmuştur. İkincisinden, Hovannes Çobanyan (1788-1850) ve Hovsep Çobanyan adında iki kuyumcu oğlu dünyaya gelmiştir ki, cemaat yönetim işlerinde önemli görevlerde bulunmuşlardır.

Ömrünün büyük kısmını telif ettiği eserlere hasretmiştir ki, başlıcaları şunlardır: 1771 tarihli *Osmanlı Tarihi* adlı çalışması henüz basılmamıştır. Mevcut iki yazma nüshadan biri Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nin kütüphanesinde bulunmaktadır. Eserin müellifinin Sarraf-Hovannesyan olduğu tarafımızdan tespit edilmiştir. Diğeri ise Erivan'da Mesrop Maştotz adlı Devlet Yazmalar Kütüphanesinde no. 10716'da kayıtlıdır. 1773 tarihli *Polonya Kilisesi* eseri bugün mevcut değildir. 1778'de hazırladığı *Balat Ermeli i Kil i sesi uin Mı ıganniler Heyeti 'n in Tarihçesi ve Tüzüğü* nün yazma nüshası halen Ermeni Patrikhanesi'nin arşivinde bulunmaktadır. 1792-1796 arasını kapsayan *Kompilasyon ve Kronoloji adlı* çalışması Viyana'daki Mıkhitharist Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Her biri yaklaşık 350 sayfalık dört yazma ciltten mürekkep olan *Derleme Yazılar* adlı kıymetli eseri, İstanbul Ermenilerinin tarihi için çok önemli bir kaynaktır. Eskiden, Dr. Vahram Torkomyan'ın tasarrufunda bulunmaktaydı. Ancak, ölümünden sona akıbeti meçhul kalmıştır. Torkomyan'ın kitaplarını bağışladığı, Paris'teki Nubaryan Kütüphanesi'nde de bulunamamıştır. 1800'de tamamladığı *Payitaht İstanbul' un Tarihçesi* adlı en mühim eserinin yazması 1890'da müellifin torunu Gazar Ho"\yan tarafından yazar Papaz Hovannes Mıgıryan'a (1831-1909) hediye edilmiştir. Onun ölümünden sonra da, Kudüs Ermeni Patrikhanesine intikal etmiştir. 1967'de, muharrir Ara Kalayciyan tarafından, önce *Sion* dergisinde tefrika halinde neşredilmiş, sonra da aynı yıl kitap halinde çıkmıştır (74 sayfa). Muhteviyatında, Narlıkapı'dan başlayarak, Fenerbahçe'ye kadar, İstanbul'un semtleri, camileri, kiliseleri ve diğer tarihi yapıları hakkında kıymetli bilgiler verilmektedir.

KEVORK PAMUKCİYAN

SARRAFLAR

Para ve değerli maden değişimi ve satışıyla uğraşan, çoğunlukla faizle borç verip tefecilik de yapan, daha sonraki dönemlerin bankerlerinin öncülleri.

Bizans Dönemi

Bizans'ta önceleri para değiştiren kişi veya sarraf anlamına gelen "trapezites" sözcüğüyle, esas anlamı "gümüş satıcısı" olup. aynı zamanda "faizle borç para veren kişi, tefeci" anlamına da gelen "argiroprates" sözcüğü genellikle birbirleriyle eşanlamlı olarak kullanılırdı. Ancak 10. \y'da Konstantinopolis'te bu meslek sahiplerinin iki ayrı loncaya dahil oldukları ve "argiroprates'lerin parasal faaliyetlerinin bir kısmını "trapezites'lere terk ettikleri görülür. Aynı yüzyıldan itibaren. "trapezites"in yanısıra "katallaktes" de "sarraf sözcüğünün karşılığı olarak kullanılmaya başlar.

Bizans başkentinin lonca teşkilatı hakkında teferruatlı bilgi veren "Eparkın Kitabı" adlı 10. yy'a ait belgede (bak. *Eparhos Tes Poleos),* "trapezitai" loncası şöyle tarif edilmiştir: Temel işlevleri para değiştirmek, yani sarraflıktır. Diğer sorumlulukları arasında saf olmayan sikkelerin alaşımlarına göre değer tespitini yapmak; açık pazar yerlerinde, sokak ve meydanlarda yetkisiz olarak sarraflık veya kaçak para işlemleri yapan kişileri ("sakkoullarioi") Konstantinopolis eparkma haber vermek veya ellerine geçen sahte altın ve gümüş sikkelerle bunların sahiplerini yine eparka ihbar etmek gelir. Bunların para basmak yetkileri yoktur; ayrıca altın ve gümüş elde etmek için sikke kırpmaları yasaktır. Bu kural ve yasaklara uymayanlara öngörülen cezaların en ciddisi bir elin kesilmesi olup diğer cezalar sürgün, mal müsaderesi, kırbaçlanma ve sakalın tıraş edilmesidir.

Para işleriyle uğraşmak büyük sorumluluk ve dürüstlük gerektiren bir meslek olduğundan, bu loncaya ancak saygıdeğer, şerefli ve namuslu kişilerin tavsiyesiyle girmek mümkündü. "Eparkın KitabY'nda "trapezites'lerin faizle borç para vermelerine ilişkin hiçbir kayda rastlanmaz. Fakat sarraflık ve faizcilik birbirleriyle yakından ilgili ve çoğu kez ayırt edilmesi güç olan uğraşlardı. Din adamları tarafından tasvip edilmemesine rağmen Bizans kilisesi faizciliği sadece rahipler sınıfına yasaklamış, devlet ise faizciliğin meşruiyetini tanımış ve kanunlarla yıllık faiz oranlarını yüzde 6 ila yüzde 12 arasında kısıtlamıştır.

Konstantinopolisli sarraf ve tefecilerin büyük çoğunluğu meşhur ve zengin ailelerden gelmekteydi. 14. yy'ın ortalarında VI. İoannes Kantakuzenos'un(->) yürürlüğe koymak istediği mesleklerine ilişkin birtakım engelleyici tedbir ve yeniliklere karşı koymalarından ve başarı da kazanmalarından anlaşıldığı gibi, bunlar aynı zamanda siyasi güç ve etki sahibi kişilerdi. 14. ve 15. yy'da sarraf ve tefecilerin büyük kısmının ayrıca iç ve dış ticaretle de uğraştıkları göze çarpar. Bu kişiler, gerek bu açıdan, gerekse aynı dönemde kullanmaya başladıkları bazı yeni teknikler açısından kalyadaki meslektaşlarını örnek almışa benzerlerse de. Bizans'ta para işlemleriyle uğraşan kuruluşlar İtalya'da 14. yy'dan itibaren görülen büyük kamu işletmelerinin seviyesine asla ulaşmamıştır.

Bibi. G. Platon. *Les banquiers grecs dans la législation deJustinien,* Paris, 1912; A. Stöckle, "Spâtrömische und byzantinische Zünfte. Untersuchungen zum sog. Eparchikon Biblion Leos des Weisen". *Klio,* S. 9, 1911, s. 20 vd; J. Nicole (haz.). *Lev Livre du Préfet,* Genf, 1894, s. 127-148; N. Oikonomidés, *Hommes d'affaires grecs et latins a Constantinople,* Paris, 1979, s. 54-68.

NEVRA NECİPOĞLU

Osmanlı Dönemi

İstanbul'da, sarrafların çok eski dönemlerden itibaren faaliyet gösterdikleri, ilk sarrafların Yahudi olduğu biliniyor. İstanbul gibi denizaşırı ticaretin merkezi olan bir kentte para, değerli maden, altın, gümüş işlemlerinin ve kaçakçılığının yaygın olması bir rastlantı değildir. I. Süleyman (Kanuni) (1520-1566) ve II. Selim (1566-1574) dönemlerinde Yahudi sarrafların para ve altın, gümüş işlemlerinde rakipsiz bir yerleri olduğu, dönemin bazı fermanlarından anlaşılıyor.

16. yy'ın son çeyreğinden itibaren, zaman zaman darlığa düşmeye başlayan Osmanlı hazinesinin ihtiyaçlarını karşılamak ve padişahların nakit ihtiyaçları için sarraflara başvurulması yavaş yavaş bir gelenek haline gelmeye başlamıştır ki bu, 19. yy'da Galata bankerleri(->) ile sürecektir. III. Murad (hd 1574-1595). I. Ahmed (hd 1603-1617), özellikle II. Mustafa (hd 1695-1703) sarrafların en etkili oldukları dönemlerde tahtta bulunan padişahlardır. Bu dönemlerde Yahudi sarraflar yanında Ermeni sarraflar da piyasaya girmişler ve çeşitli para

oyunlarına karışmışlardır. İpotek karşılığı para veren sarraflar, borçlarını ödeyemeyenlerin mülklerine el koyarak önemli mülk de edinmişlerdir. Osmanlı devleti zayıflayıp hazine dara düştükçe sarrafların gücü daha da artmıştır. 19. yy'a gelindiğinde Yahudi ve Ermeniler yanında ülkedeki azınlıkların çoğu sarraflığa başlamıştır.

17. yy'ın sonlarından başlayarak 18. ve 19. yy'lar boyunca Avrupa'da banka işlemlerinin gelişmesi, Osmanlı Devleti'nin de Avrupa ile giderek daha sıkı ilişkiye girmesi, tefeci sarrafların 19- yy'da bankerlere dönüşmesine yol açmıştır. Eski kuşak sarraflar yeni yetişen "modern" bankerler karşısında fazla tutunamamışlar; bir bölümü sadece para bozma ve küçük çaplı tefecilikle uğraşmayı sürdürmüş, önemli bölümü ise bankerliğe başlamıştır. (Ayrıca bak. bankacılık.)

İSTANBUL

SATICI SÖZLERİ

Ticaret folklorunda kurallarla bağlı olmayan, her zaman değişebilen, belli amaçlarla söylenen sözlerdir.

Daha çok seyyar satıcılarla pazar ve panayır esnafının söylediği bu sözler, satılan malın türüne göre değişiklik göstermekte, bazen bölgeler arasında da farklar görülebilmektedir. Satılan malın tanıtımını yapmak, malın türünü müşterilere duyurmak başlıca amaçtır. Bu iş yapılırken ses tonu üst perdededir ve özellikle malın adında yer alan "a", "e", "i", "ü" gibi ünlüler uzatılarak söylenir. Satıcı sözlerinin kalıplaşmasında sürekli olarak aynı ürünü satan kimselerin doğup büyüdükleri yörenin etkisi ile bir sözcüğü çok sık tekrarlamaktan kaynaklanan aşınmalar da görülür.

Bu sözlerin taşıdığı özelliklerin başında geleneğe bağlı olmaları gelir. Nitekim Ahmed Rasim'in tespit ettiği satıcı sözleri bugünün İstanbul'unda da aynen söylenilmektedir. Bazıları ise hazırlıksız olarak, anında söylenilen sözlerdir. Bazı ünlülerin aşırı derecede uzatılması, hecelerin ayrı birer kelime gibi söylenmesi, satılan malın veya yapılan işin ne olduğu konusunda bir fikir vermeyebilir. "Eskici" diye bağıran bir alıcının sözü, onun ağzında "Eys-kiciii..." şekline girerken ne demek istediği sözlerden değil, bu kelimenin bağırılması sırasında aldığı yeni şekilden anlaşılmaktadır.

Satıcı sözlerinin içinde genellikle fiyata da yer verilir. Bu, bazı hallerde satılan malın birden fazla veya birkaç kilo olması halinde ortaya çıkacak ucuzluğu vurgulamayı da amaçlar. Özellikle pazar yerlerinde "Beşi elliye" (beş kilosu elliye) vb sözlerin aralıksız olarak tekrarlanması, ucuzluğun değerini belirtmeye yaramaktadır.

Daha çok yiyeceklerde, bazen de giyeceklerde görülen il, ilçe ve bölge adı da satıcı sözlerinin başlıca özellikleridir. Amasya'nınkiler şöhretli olduğu için, Tokat'tan da gönderilen pek çok elma hemen her yerde "Amasya bunlarrr..." diye satılmaktadır. Bursa'mn kestanesi ve şeftalisi, Değirmendere'nin fındığı, Adapazarı'nın kabağı, Yedikule'nin marulu satılırken; Şile ve Buldan'm bezleri pazarlanırken mutlaka yer adları anılır.

Ahmed Rasim, pek çok satıcının çıkardığı sesi, devrinin özellikleriyle vermiştir. Bunların bazıları günümüzde de işitilmektedir. Günümüzde de çeşitli imkânlardan faydalanarak çeşitli sözler uydurabilmektedir. Sutyen için "ikizlere takke" söyleyişi güzel bir örnektir. A. Rasim'in tespit ettiği sözler genellikle az heceli kelimelerdir, ancak bu kelime birkaç kelime uzunluğunda söylenebilmektedir: "Gada...yıf!", "Reva...nü", "Şek...ker!", "Ma...cu...n!". Bu sözler, söylenilme özellikleriyle birlikte verilmiştir: "Yakalar!" (kesik ve dik), "Kalaycı!" (cıyak cıyak). "Simitçi!" (yıvışık yıvışık)", "Ketenhelvam!" (yanık yanık).

Bazı sözler ise basit birer şiir gibidir. Bunlarda esas olan söylenilmek istenilen şeyin sıradan kafiyeli bir beyte veya dörtlüğe sıkıştırılmasıdır: *Fistanikosu biçim biçim / Ölüyorum senin için. Dağların başı duman /Ne atlıdır, ne yayan* (sıvacı).

Bazı kelimelerin söylenişi özel olarak değiştirilir. Bu tür söyleyişlerde bazı seslerin üzerine fazlasıyla basılır: "Boya...cis!", "Leblebuuu!". Satılan nesneyi övücü veya yüceltici vasıfların eklendiği de olur: "Haysiyetlidir dondurmam". "Zarif dantelalar" vb.

Satıcıların da kendilerine has bir söz sanatı anlayışı vardı: onlar da kendi dünyalarına göre bazı sanatlı söyleyişlerle mallarını satmaya çalışırlardı: "Derya kuzusu bunlar" (balık için). "Ne beyaz, ne çiçek" (ketenhelvası için).

Bazı satıcıların kendilerini belli edecek boruları, zilleri veya çıngırakları da bulunurdu. Mahalleli, bu sese göre gelenin yoğurtçu mu, sebzeci mi olduğunu anlardı.

Çıkarılan sesler bazen, evde iyileştirilmeye çalışılan bir hastanın, uyuklamakta olan bir ihtiyarın veya uyutulmaya çalışılan bir çocuğun irkilmesine yol açabilirdi, bunlara karşı gösterilen tepkiler de olurdu. Mesela, uyutulmakta olan bir çocuk söz konusu ise söylenilen ninni şu şekle sokulabilirdi: *Hu, hu, illallah / Sesin kısılsın inşallah / Geçmez olasın maşallah /Nenni benim gülüme nenni.* Satıcı sözlerine evlerden verilen cevaplar arasında beddualar da bulunurdu: "Sesin batsın derim, başka bir şeycikler demem" vb.

Satıcılar arasında Müslüman olmayanlar da bulunurdu. Bunlardan Yahudi asıllı eskicilerin, "Eskiler alayim" söyleyişi bugün bile basında mizah unsuru olarak görülmektedir.

Bibi. Ahmed Rasim, *Eşkâl-iZaman,* İst., 1969, s. 79-80; A. E. Uysal, "Street Cries in Turkey", *Journal of American Folklore,* LXXXI, S. 321 (1968), s. 193-215; N. Tan. "Ticaret Folkloru: Satıcı Sözleri", *TFA,* XVI, S. 321 (Nisan 1976), s. 7624-7627; ay, *Folklorumuzda Ölçülü Sözler,* İst., 1985; Ş. Aktaş, *Ahmed Rasim'in Eserlerinde İstanbul,* İst., 1988, s. 105-106; A. Çelik, "Ahmet Rasim'in Eserlerinde Halk Kültürü Unsurları" (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi). 1993, s. 134, 141.

SAİM SAKAOĞLU

SAVAT

Kalemkârlık(-0 sanatının çeşitlerinden biri. "Karanlık", "siyahlık", "yazı karalama (müsvedde)" gibi anlamları olan Arapça kökenli bu kelimenin aslı "sevad"dır.

Bu sanat, Anadolu'nun doğusunda ve Kafkasya'da pek yaygındı. Savat tekniğiyle süslenmiş eserler, I. Dünya Savaşı öncesinde Avrupa ülkelerinde ve özellikle Fransa'da çok ilgi görmüştür. Bu dönemde Van'da 120 dükkânda savat işçiliği yapıldığı tespit edilmiştir. Van dışında Bitlis ve Erzincan işleri de son derece zarif ve ustalıklı örneklerdir. Daha sonraları Sivas, Eskişehir, Kula, Trabzon, Samsun, Edirne gibi şehirlerde de savat işlerinin güzel örnekleri yapılmıştır. Yüksek ayarlı gümüş (has gümüş) işçiliklerinde ayarın temizliğini "tuğra damgası" gösterir. Savat işlemeler has gümüş üzerinde kendini daha iyi gösterdiği ve düşük ayarlı gümüş çabuk kararıp savatla aynı rengi aldığı için üzerindeki işçilik göze çarpmaz. Dolayısıyla, savatlı işlerde tuğra damgası olması değerini artırır. Bu yüzden, Van ve Diyarbakır şehirlerinde, bu sanatın ileri gelenlerine, savatlı işlere "tuğra damgası darp yetkisi" verilmiştir.

Savat tekniğinin uygulanışı şöyledir: İşlenecek desen önce savatlanacak gümüş eşyanın üzerine çizilir. Sonra bu desen, çelik kalemler yardımıyla oyulur. Oyma işi tamamlandıktan sonra savat hazırlanır. Bu sanatı yaşatan ustalardan alman bilgiye göre savat formülü bir ölçü gümüş, dört ölçü bakır, dört ölçü kurşun ve yeterince kükürtten oluşur.

Gümüş ve bakır, bir potada eritildikten sonra içine kurşun ilave edilir. Kurşun da eriyince, kükürt karıştırılmaya başlanır. Kükürt yedirme işi, karışımın yeterince siyah olmasına kadar devam eder. İyice karıştıktan sonra bir madeni kaba boşaltılır ve soğumaya terk edilir. Soğuyup sertleşen savat kırılıp parçalanır. Bir havanda toz haline gelinceye kadar dövülür ve elekten geçirilir. Tenkar (boraks) karıştırılıp sulandırılan savat çamur kıvamına gelir.

Bu durumda çamur olarak "sürme savat" kullanıldığı gibi, kumduktan sonra toz halinde "ekme savat" kullanılabilir. Önceden, çelik kalemlerle hazırlanmış olan işin oyuk yerlerine savat doldurulur ve ocak ateşine tutulur. Yeniden erimeye başlayan savat bütün boşlukları doldurur ve böylece işin önemli kısmı biter. Ateşten indirilen iş, soğuduktan sonra eğelerle tesviye edilir, lüzum görülen yerlere yeniden kalem atılır ve en sonra keçeyle parlatılır.

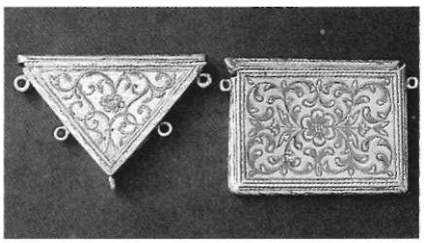

Savatlı muska ve hamaylı.
M. Zeki Kuşoğlu arşivi

Hazar Denizinin batısına, Dağıstan Bölgesine yerleşmiş Türk boylarından pek çoğunda olduğu gibi Kurmaklarda da savat işçiliği, babadan kalma bir sanat olarak nesiller boyu sürdürülmüştür. Denizyoluyla Türkiye'ye göç eden Kumuklar'dan bir kol. Yalova'nm Güney (Reşadiye) Köyüne yerleşmiş ve burada ata sanatı olan savat işçiliğini yaşatmışlardır.

İstanbul'da her türlü değerli madenin işlendiği bir sanat merkezi olan Kapalıçarşı'da ve yakınındaki hanlarda yer yer gümüşçülere iş yapan savat ustalarının bulunduğu bilinmektedir. Ayrıca gümüşçü ve antikacılarda, İstanbullu meraklıların ilgisini çeken savat tekniğiyle süslenmiş eski ve yeni eserler her zaman alınıp satılmıştır.

Bibi. Büngül, *Eski Eserler,* II, 58; M. Z. Kuşoğlu. "Savat", *Lâle,* S. 1 (Temmuz. 1982), s. 33-36; ay. *Dünkü Sanatımız Kültürümüz,* İst., 1994, s. 33-36; ay, *Kuyumculuk Terimleri Sözlüğü,* İst.. 1994.'s. 132-133.

M. ZEKİ KUŞOĞLU

Fikret Mualla Saygı
Ara Güler

SAYGI, FİKRET MUALLA

(1903, İstanbul - 20 Temmuz 1967. Nice/Fransa) Ressam.

Galatasaray Lisesi'ni bitirdikten sonra 1921-1927 arasında Berlin Güzel Sanatlar Akademisinde grafik eğitimi gördü. 1928' de yurda döndüğünde bir süre resim öğretmenliği yaptı, sonra serbest olarak resim çalıştı. 1928-1938 arasında Ayvalık'taki kısa öğretmenliği dışında İstanbul'da bulunan sanatçı 1938'de Paris'e yerleşti ve 1963'e dek burada yaşadı. 1963'ten ölümüne kadar da Güney Fransa'da Reillanne'da yaşayan Mualla, bu dağ köyünde vefat etmiş, naaşı daha sonra İstanbul'a getirilerek Karacaahmet Mezarlığına defnedilmiştir. Yaşamının yarısını yurtdışında geçiren ve olgunluk dönemi ürünlerini Paris'te veren bir sanatçı olarak Fikret Mualla vefatından sonra bohem yaşantısına gösterilen yoğun ilgi nedeniyle giderek efsaneleşen bir isim olmuştur.

Fikret Mualla'nm resim serüveni belli dönemlerde İstanbul temasıyla dopdoludur. Sanatçının son derece aktif olarak çalıştığı 1930'lu yıllar, Türk resminde modernleşme hareketlerinin gerçekleştiği bir zaman dilimine denk düşer. Mualla yapısı gereği hiçbir gruba katılmayan, bildiği doğrultuda ilerleyen özgür bir sanatçı portresi çizmektedir bu yıllarda. Alman dışavurumculuğunun etkisinde gelişen bir biçim bozma eğilimine sahip olan sanatçı, 1930' larda o zamanın resim anlayışına aykırı düşen İstanbul manzaraları boyuyordu. Bu manzaralarda Mualla sadece Haliç, Karacaahmet. Eyüp gibi pitoresk mekânları değil, dönemin kültürel yapısına tanıklık eden Küllük, Ayasofya kahvelerini, sokaktaki insanın güncel yaşamını konu olarak seçiyordu. 1939'da New York Dünya Sergisinde kurulan Türk Kahvesi için 30 İstanbul görüntüsü çizen Mualla'nm bu resimlerinin önemli bir bölümü özel koleksiyonlarda korunmaktadır. Bu desenlerde ressamlarımızın pek ilgi göstermediği "küçük insanların İstanbuf'u ortaya çıkmaktadır. Güncel yaşamın sürekli olarak değişen yapısını bu desenlere aktarmak için son derece hızlı çalışan Mualla, konuyu yalmlaştıran çizgilerle ele alıyor ve bunu canlı renklerle de destekleyerek "bir kerelik" bir İstanbul görüntüsünü kâğıda geçirmeyi başarıyor. Bu desenlerde fırça vuruşlarıyla İstanbul'un karakteristik öğelerini bir çırpıda ortaya çıkaran özgün bir çizgi anlayışı hemen dikkati çekmektedir. Fikret Mualla'nın Paris'e göç ettikten sonra üzerinde çalışarak daha da geliştireceği bu stil, sanatçının 1938'de *Ses* dergisinde yayımladığı İstanbul konulu desenlerinde daha açık olarak ortava çıkmaktadır.

NECMİ SÖNMEZ

SAYIN, NİYAZİ

(12 Şubat 1927, İstanbul) Ney sanatçısı.

Haydarpaşa Lisesi'ni(->) bitirdi. Üsküdar Musiki Cemiyeti'ne(->) devam etti; bu arada Zekâi Dede'nin(->) öğrencilerinden Tophanelioğlu Hüseyin Fahri Tanık'tan (1872-1953) meşke, bir süre sonra da neyzen Gavsi Baykara'dan ney öğrenmeye başladı. Kazasker Mustafa İzzet Efendi'den(->) gelen köklü bir ney meşk silsilesinin temsilcisi olan ressam ve neyzen Halil Dikmenle çalışarak ne}[7] tavrını geliştirdi. Hüseyin Fahri Tanık. Dr. Hâmid Hüsnü Bey (1868-1952). udi Vahit Bey'den dindışı, ebru sanatçısı Mustafa Düzgünman(-») ile Müzikali Muhiddin Efendi'den de pek çok dini eser öğrendi. 1951de İstanbul Radyosu'na girdi, emekli olduğu 1980'e kadar radyodaki Türk musikisi programlarına katıldı; Mesud Cemil'in yönettiği Klasik Koro'da da ney üfledi. 1952'de Belediye Konservatuvan'nı(-») bitirdi. Hamparsum notasının iki türünü de öğrendi. 1956' da girdiği Belediye Konservatuvarı İcra Heyetimde 1967'ye kadar ney üfledi. Her yıl İstanbul'da ve Konya'da düzenlenen "Mevlana'yı Anma" haftalarında okunan Mevlevi ayinlerinde uzun yıllar neyzen ve neyzenbaşı olarak yer aldı. Topluluk üyesi ve solist olarak yurtdışında sayısız konsere katıldı. 1980-1981 öğretim yılında ABD'de Seattle'daki Washington Üniversitesi'nde Türk musikisi ve ney dersleri verdi. 1976'da Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı'nda(->) başladığı ney öğretmenliğini bugün de sürdürüyor.

Niyazi Sayın son dönemin en büyük neyzenlerindendir. Taksim denilen doğaçlama icranın büyük ustalarındandır. Mükemmel üfleme tekniği, falsosuz sesleri, geniş makam ve usul bilgisi ile, pestlerde olduğu kadar tizlerde de neyin teknik imkânlarını zorlayarak musiki sanatının birçok inceliğini yansıtan, zarif, zaman zaman da sürprizlerle dolu yeni bir icra tekniği ve tarzının öncüsü oldu, kendisine kadar gelen ney tavrını değiştirdi, özellikle taksimleriyle genç kuşağın neyzenlerini etkiledi. Türk musikisi icrasının temel özelliği olan üslup ve tavır bilgisine büyük önem vererek, icra edilen eseri notanın dar kalıplarından çıkarabilmek için ezginin notaya yansımayan saklı güzelliklerini daha serbest bir duyarlıkla yorumlama anlayışını getirdi. Taş plaklardan dinlediği Tanburi Cemil Bey'den(-*) ilham aldığı bu hem yenilikçi hem de geleneğe bağlı tavrı Tanburi Necdet Yaşarla (d. 1930), "müşterek taksim" ya da "beraber taksim" denilen form içinde işledi. Sayın-Yaşar ikilisi Mesud Cemil'in Klasik Koro'sunda, Belediye Konservatuvarı İcra Heyeti'nde ve öteki konserlerinde o güne kadar pek işlenmemiş olan bu formu fevkalede, özgün ikili icra örnekleriyle geliştirdiler. 1970'lerde bu ikili kemençeci İhsan Özgen'in (d. 1942) katılmasıyla üçlü oldu. Üçlünün dikkate değer icraları televizyonla daha geniş bir dinleyici kesimine ulaştı ve günümüz sanatçılarını etkiledi.

Niyazi Sayın musiki dışında, geleneksel sanatlara sevgiyle eğilen çok yönlü bir sanatçıdır. Ebru sanatının son büyük temsilcisi sayılan Mustafa Düzgünman'dan öğrendiği ebruya yeni teknikler getirmeye çalışmış, yaptığı ebru resimlerini yurt içinde ve dışında sergilemiş, ayrıca ABD'de ebru dersleri de vermiştir. Sayın aynı zamanda iyi bir tespih yapımcısıdır. Bir ney lütiyesi de olan sanatçının geniş bir taş plak. bant, nota ve musiki belgeleri koleksiyonu vardır.

FİKRET BERTUĞ

Niyazi Sayın
Fikret Bertug

Leyla Saz
Cengiz Kahraman arsici

SAZ, LEYLA

(1850 ?, İstanbul - 6Aralık 1936. İstanbul) Bestekâr, şair, yazar.

Abdülmecid dönemi (1839-1861) saray hekimlerinden İsmail Paşa'nın kızı (bak. Hekim İsmailpaşazadeler), İstanbul şehreminlerinden Yusuf Razi Belle mimar Vedat Tek'in(->) annesidir. 4 yaşındayken Abdülmecid'in kızı Münire Sultanin nedimesi olarak girdiği sarayda 7 yıl kaldı. Bu süre içerisinde sultanlarla birlikte eğitildi. 186l'de babası Girit valisi olunca onunla beraber Hanya'ya gitti. Burada özel derslerle Fransızca ve Yunanca öğrendi. Babasının maiyet memurlarından Giritli Kutbî Efendi'den ise Divan şiiri ve aruz dersleri aldı. İstanbul'dayken Matmazel Romano'dan öğrendiği piyanoyu Girit'te ilerletti. 16 yaşındayken şiire başladı.

Leyla Hanım sarayda geçirdiği süre içinde öteden beri merak konusu olan harem hakkında değerli gözlemlerde bulundu. Çeşitli vilayetlerde valilik görevinde bulunan babasının girdiği çevrelerde dönemin yönetici kesiminin de içinde yaşadı. 19 yaşında, mutasarrıf, daha sonra vali olan. edebiyatçı Sırrı Paşa ile İzmir'de evlendi.

86 yıllık hayatının değerli hatıralarını topladığı defterleri, Bostancidaki köşkünün geçirdiği yangında, notaları, şiirleri ve öteki eşyalarıyla birlikte tamamıyla yandı. 70 yaşından sonra hafızasındaki bütün hatıra kırıntılarını toparlayarak yeniden yazdı. Bu hatıralar 1920-1922 arasında, *İleri ve Vakit* gazetelerinde tefrika edildi. Hatıraların, "Harem ve Saray Âdât-ı Kadîmesi" başlığını taşıyan bölümü, Sadi Borak tarafından sadeleştirilerek *Haremin İçyüzü* adıyla 1974te kitap olarak yayımlandı. "Harem-i Hümayun ve Sultan Sarayları" adlı bölüm, oğlu Yusuf Razi Bel tarafından Fransızcaya çevrildi *La Harem Imperial* adıyla Paris'te basıldı. Leyla Hanimin hatıratı özellikle, Osmanlı harem hayatı ve musiki tarihi açısından önemli bir eserdir.

Leyla Hanım İstanbul'un sanat çevrelerinde yaşadığı için küçük yaşlarından başlayarak, devrin ileri gelen bütün nıusikicileriyle tanıştı. Nikoğos Ağa(->) ile Medeni Aziz Efendi, düzenli olarak ders aldığı musiki hocalarıydı. Kocası Sırrı Paşa'nın yazar, şair ve hattat oluşu, evlendikten sonra da kültür ve sanat hayatından kopmamasında etkili bir ayrıntıdır. Etrafında oluşturduğu sanat çevresini son demlerine kadar canlı autu ve bu çevrenin hep merkezinde kaldı. Leyla Hanım yaşama biçimiyle seçkin bir eski İstanbul hanımefendisinin kişiliğini yansıttı. Bir sanat mahfili haline getirdiği evinde devrin önde gelen musikicilerini topladı, teşvik etti, maddi sıkıntıda olanlara yardım edecek kadar gönüllü bir koruyuculuk rolü üstlendi. Yardımsever bir sanatkâr ve sanat koruyucusu olarak çevresinde hep sevildi.

Bostancidaki köşkünün geçirdiği yangın felaketinde diğer eşyaları ve eserleriyle birlikte çok sayıda musiki eserini de kaybeden Leyla Hanım, kendisinin ve musiki çevresinden dostlarının hatırlayabildiklerini sonradan toplamıştır. Şamlı İskender tarafından eski harflerle basılan bu eserler, küçük bir külliyat halindedir. Yine aynı şekilde topladığı şiirlerini de 1928'de *Solmuş Çiçekler* adıyla bastırmıştır.

Leyla Hanım Türk musikisi tarihinde Dilhayat Kalfa'dan sonra ikinci en önemli kadın bestekâr sayılır. Türk musikisi dışında piyanoyla Batı musikisi eğitimi de görmüştü. Piyanodan başka, yine bir Batı musikisi sazı olan armonyum da çalıyordu. Bestelediği eserlerin sayısı 200'den fazla olmasına rağmen, günümüze ancak yangından sonra hatırlanarak notaya alınabilen 50 kadarı ulaşabildi. Notalarını hanende İbrahim Efendiye yazdırdığı eserlerinin birçoğunun güftesi kendisine aittir. Şarkı formunun dışında türkü ve marş şekillerini de denediği eserlerinde en çok kullandığı makamlar hicaz, hicazkâr. hüzzam, suzidil ve suzinaktır.

"Yaslı gittim şen geldim" mısraıyla başlayan marşı. Cumhuriyet döneminden çok sevilen ve okullarda öğretilen eserlerdendir. Hicazkâr "Nendesin nerde acep gamda bıraktın da beni" ve "Mani oluyor halimi takrire hicabım", hicaz "Zevk-i sevda duymadın âşık-perestâr olmadın", hüzzam "Duymasın kimse yine kalbi olan feryadımı" ve "Ey sabah-ı hüsn ü ânın âfitâb-ı enveri" ile suzidil "İhtiyarlık bahsi hiçtir ölse uslanmaz gönül" gibi şarkıları, en sevilen eserlerinden birkaçıdır.

Leyla Hanım, damadı Mehmet Ali Aynî' nin Kızıltoprak'taki evinde öldü. Nuruosmaniye'de kılınan cenaze namazından sonra Edirnekapı Şehitliği'nde toprağa verildi. Bir süre önce Saz soyadını almıştı. Ölümünden sonra Kızıltoprak'ta bir sokağa "Bestekâr Leyla Hanım" adı verildi. Leyla Hanım' m musiki ve bestekârlık çizgisini izleyen ses sanatkârı Semahat Özdenses de "Leyla Hanıma" lakabıyla anıldı. Özdenses, Leyla Hanım repertuvarını en iyi icra eden sanatçılardan biri olarak kabul edilmiştir.

Bibi. İnal. *Hoş Sada,* 215; M. Rona, *50 Yıllık Türk Musikisi,* ist., 1969. s. 18; B. S. Ediboğlu. *Ünlü Türk Bestekârları,* İst.. 1962, s. 137; S. K. Aksüt, *500 Yıllık Türk Musikisi Antolojisi,* İst., 1967, s. 138; M. N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi,* II, Ankara, 1989, s. 23; Öztuna, *BTA-IA.* II. 264.

MEHMET GÜNTEKİN

S AZLEDERE BARAJI

bak. BARAJLAR VE BARAJ GÖLLERİ

SCHEDEL, HARIYIANN

(13 Şubat 1440, Nürnberg - 28 Kasım 1514, ?) Alman tarihçi.

Yayımladığı bir dünya tarihinde İstanbul'un ağaç gravür tekniğinde iki resmine de yer veren Hartmann Schedel önce Leipzig'de tıp öğrenimini yaptı, arkasından da Avrupa'nın o dönemlerde en ünlü tıp merkezi olan, Kuzey İtalya'nın Padova şehrinde 1462den itibaren tıp öğrenimini geliştirdi. 1466'da yurduna dönen Schedel çeşitli yerlerde hekim olarak çalıştıktan sonra 1484'te Nürnberg'e yerleşti.

Schedel çok genç yaşında eski Grek ve Latin yazarlarının eserlerini dikkatle okumuş, kendisinin yetişmesine yardımcı olan bir yakınının son derecede zengin kütüphanesi ile yazma koleksiyonuna da Nürnberg'de sahip olmuştu. Kendi topladıklarını da bunlara kattığında, eşsiz denilebilecek zenginlikte bir kütüphane oluştu. Ona "doymak bilmeyen kitap yiyici" anlamına gelen "bibliophagus" denildi. Bu zengin kütüphane sonra Münih'te Bavyera Devlet Kütüphanesine geçti.

Bu yıllarda ilk kitapları basılıyordu. Varlıklı bir tüccar olan Sebald Schreyer, 29 Aralık 1491'de gravür ustası Michael Wolgemuth (1434-1519) ile üvey oğlu Wilhelm Pleyden Wurff ile bir protokol imzalayarak, büyük bir eser basımı hususunda anlaştılar. Baskı işini editör Koberger üstlendi. Basılması tasarlanan kitap, *Weltchronik* başlıklı bir dünya tarihi idi. Metin yazarı Schedel, herhalde daha önceden eseri hazırlamış ve Wolgemuth da gravürlerini hazırlamaya başlamıştı. 12 Temmuz 1493'te Schedel'in dünya tarihinin Latince baskısının ilk nüshaları satışa çıkmıştı. S. Alt tarafından yapılan çeviri ile Almanca baskı da, aynı yıl içinde, 5 ay sonra 23 Aralık'ta piyasaya sunuldu. G yılların en mükemmel kâğıdına, büyük boyda 47x32,5 cm ölçülerinde basılan eserin Latincesi 326. Almancası 297 sahife idi. Arka yüzlerinde sayı olmadığından, bunlar yaprak sayısıdır. Her iki baskıda da 1.809 ağaç oyma gravür yardı. Bunlardan bir kısmı tarihi kişileri, bir kısmı ise şehirleri tasvir ediyordu. Fakat bunların hepsi değişik değildi. Bir yer veya kişi için oyulan klişe değişik ad altında başka yerde de kullanılmış, şehir resimlerinin bazılarının gerçeğe uymasına karşılık, bazıları tamamen uydurulmuştur. Hattâ aynı klişe iki ayrı şehir (Metz ile İznik) için kullanılmıştır. Kişi resimleri ise fantezi ürünüdür.

Baskı sanatının ilk örneklerinden olan *Weltchronik* daha ilk yıllarda oldukça yüksek fiyata satılmasına rağmen çok aranıyordu. Ayrıca gravürleri renklendirilmiş nüs-

H. Schedel'in bastığı ve fetih öncesi İstanbul'un bilinen ikinci en eski haritası olarak kabul edilen gravür, 1493.
Galeri Alfa

halan da vardı. İngiltere Kralı VIII. Henry' nin, bu eserin renkli olmayan ve ciltsiz bir nüshasına ödediği para o yıllarda "beş buçuk sığır"ın değerine eşit idi. Kitabın 1495' te editör Johann Schönsperg tarafından bir "korsan baskı"sı yapılmıştı. Dortmund'da bir kitabevi de 1978'de kitabın 17,5x12,5 cm ölçülerinde cep formasında bir tıpkıbasımını yapmıştır.

Weltcbronik'teki İstanbul gravürü, "Constantinopel" başlığı ile kitabın CXXIX-CXXX. (129-130.) sahifelerinde iki yaprağın yarısını kaplar. Gravür 1493'te basıldığına ve bundan hiç değilse bir veya birkaç yıl önce çizildiğine göre, İstanbul'un fethinden 40 yıl sonra meydana getirilmiş olmasına rağmen, şehrin fetihten önceki durumuna göre tasvir edildiği dikkati çeker. Bu gravüre esas olan çizim veya taslağı, İstanbul'u henüz Bizans idaresindeyken gören bir kişinin yaptığı ve belgenin Wolgemuth tarafından kullanıldığı anlaşılır. Şu husus açıkça bellidir ki, Schedel'in zengin kütüphanesindeki bir desen bu gravürün esası olmuştur (res. "Haritalar". III, 557).

Gravürün şehri, Bizans'ın son yıllarındaki görüntüsü ile aksettirdiği, sur kapılarını süsleyen çift başlı kartallı ve dört "B"li armalardan açıkça bellidir. Şehrin içinde geniş boş alanlar vardır. Halic'in girişinde, Galata'ya uzanan zincir gösterilmiştir. Ayrıca daha içeride ikinci bir zincir daha vardır. Havariyun Kilisesinin yan kanatlarının çatıları çökmüş ve bu kanatların üstleri açıktır. Bu büyük kilisenin fetih sıralarında harap durumda olduğu ve fetihten iki yıl sonra yıktırılarak yerine Fatih Camii'nin inşa edildiği bilinmektedir.

Schedel'in *Weltchronik* inde İstanbul ile ilgili ikinci gravür, kitabın CCLVII. (257) sahifesinde yer alır. Aynı sahifedeki metinden öğrenildiğine göre bir tabiat afetini tasvir eder. 12 Temmuz 1490'da o vakte kadar görülmemiş şiddetle bir kasırga şehrin üstüne çökmüş, yıldırımlar büyük zararlar vermiş. İmparator Constantinus'un heykeli devrilmiş ve "sözlerine güvenilir Venedikli ve diğer tüccarların anlattıklarına göre" 800 kadar ev yanmış, 3-000 kadar insan ölmüştür. Türk kaynaklarında da anlatılan bu felaket sırasında, düşen yıldırımlardan biri barut mahzeni olarak kullanılan eski bir Bizans kilisesine isabet ederek patlamasına yol açmıştır. Bu gravür İstanbul'un bir kesimini gerçekçi olarak tasvir eder. Bizans'ın son döneminde harap halde ve yarı yıkık olan Hippodrom, ortasındaki anıtlarla işaretlenmiştir. Hippodrom' un Marmara tarafındaki kavisli kısmı, 16. yy'a kadar duran sütunlu galerisi ile belirlidir. Resmin sağ kenarında sur-ı sultani ve Bâb-ı Hümayun, hattâ çifte kulesi ile Bâbüssaade gösterilmiştir. Bu ikinci gravür, fetihten sonra İstanbul'da yaşayan ve 1490'daki afeti yakından gören bir kişinin verdiği bilgi, hattâ belki de çizdiği taslağa göre yaratılmış gerçekçi bir resimdir ve şehrin fetihten sonra yapılarak basılan en eski resmidir.

Bibi. V. von Loga, *Die Städteansichten in Hartmann Schedels Weltchronik,* Berlin, 1888; avnca *Jahrbuch der preussischen Kunstsammlungen.* I (1888). s. 93 vd, 184 vd; A. Gümbel, "Die Vertraege über die Illustrationen der Schedeischen Weltchronik". *Repeitorium für Kunstwissenschaft,* XXV (1902), s. 430-437; R. Stauber, *Die Schedeische Bibliothek,* Freiburg. 1908, (tıpkıbasımı 1969); F. Bachmann, *Die Alten Städtebilder,* Leipzig. 1939, s. 3-4, 88; Holzinger. "Peyden wurff". *Thieme-Becker,* Künstlerlexikon, XXVII, 1933, s. 153-154; F. T. Schulz, "Wolgemuth", *ae.* XXXVI (1947), s. 175-181; H. D. Vervliet, *UberLibrorum, cinquante ans d'art du livre,* Brüksel, 1973, s. 353 vd: P. Halm, *Inkunabeln,* Münih, 1957, s. 156 vd; S. Eyice, "Basılışlarının Beş Yüzüncü Yıldönümü Vesilesiyle: istanbul'un En Eski İki Gravürü". *Antik-Dekor,* S. 21 (1993). s. 34-39.

SEMAVİ EYİCE

SCHILTBERGER, JOHANN

(9Mayıs 1381, Bavyera - 1429'dan sonra, Bavyera) Alman asker ve gezgin.

1394'te Leonard Richartinger adlı bir şövalyenin yanında Macaristan'a gitti ve Haçlı ordularıyla birlikte Niğbolu Savaşı'na katıldı. 28 Eylül 1396'da Türklere esir düştü. Edirne'ye getirilerek 15 gün kadar hapsedildi ve iki ay Gelibolu'da hapis kaldıktan sonra, herhalde padişahın payına düşen beşte bir esirlerden (pencik oğlanlarından) sayılıp, 1497 başında, Osmanlı ordusuna girerek I. Bayezid'in tüm seferlerine katıldı. Karamanoğulları seferinde ve Konya'nın alınmasında. 1398'de Samsun'un fethinde, 1399'da Sivas ve Malatya'nın, Temmuz 1401'de Erzincan'ın alınmasında bulundu.

1402'de Ankara Savaşına katılan Schiltberger Osmanlı ordusunun yenilgisi üzerine Timur'un esiri oldu. Bundan sonra Timur'un seferlerine katıldı ve onun ölümünden sonra oğlu Şahruh'un emrine girdi. Bir ara Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf un kardeşi Miranşah'ın yanına geçtikten sonra yeniden Şahruh'un oğlu Ebubekir'in maiyetine girdi. Oradan Altmordu prenslerinden Çekre'nin yanına gönderildi ve ölümüne kadar onun yanında kalarak bir ara Memluklara elçi olarak gönderildi. 1424'te, Çekre'nin ölümünden sonra "Manstzuch" adını verdiği bir başka Moğol büyüğünün emrine girdi ve onunla Abhazya ve Gürcistan'a gitti. Orada Hıristiyan Mingrelyalılarm arasına karışan Schiltberger kaçma fırsatını buldu ve 1427'de gemiye binerek Amasra yoluyla Konstantinopolis'e geldi. Burada üç ay kaldı, ancak Türkler tarafından görülüp geri istenileceğinden korkulduğundan, Patrikhane'de gizlendi ve kendi istediği gibi gezemedi.

Schiltberger Rumların kente İstimboli, Türklerin ise Stampol adını verdiklerini yazar ki bu terimler geç Bizans döneminde kentin bugünkü adına geçiş biçimlerini gösterir. Cenevizlilerin Pera dedikleri karşı tarafa ise Rumlar ve Türkler Galata derler. Üsküdar ise o tarihte Türklerin elindedir. Konumundan ve ilişkilerinden dolayı dönemin halk kültürüne yakın olan

Schiltberger Ahmedi'nin *Iskendername'* sinde ve daha sonra 15. yy'm sonuna ait Türk Konstantiniye efsanelerinde geçen Boğaz'ın Büyük İskender tarafından açıldığı efsanesini aktarır. Ayrıca, büyük bir olasılıkla "Kızıl Elma" efsanesine temel olan Ayasofya önündeki atlı İustinianos heykelinin elindeki güç timsali yaldızlı tunç topun artık yerinde bulunmadığını ve bunun Müslümanların Hıristiyanlara galip geleceklerinin işareti olduğunu yazar.

Schiltberger Konstantinopolis'ten Karadeniz yoluyla ayrılır, Kilya ile Akkerman'a uğradıktan sonra, Boğdan'ın başkenti Suceava, Lemberg (Lvov), Krakow ve Breaslau yoluyla 33 yıl sonra 1429'da Bavyera'ya döner. Yazmış olduğu ya da en büyük olasılıkla dikte ettiği esaret ve yolculuk hatıraları dönemin Anadolu'su ve Ortadoğu için basılan en eski kitaplardandır. Bilinen ilk baskısı dönemin Almancasıyla *Hie vahet an d Schildberger der vil Wunders erfaren hatt in der heydenshafft und in d Türckey* adıyla 1473'te Ulm'de basıldı. Bunu *leh Schildtberger zoche auss von meiner heimat mit Namen auss der Stat München gelegen Bayern in der zeyt als künig Sigmund zu ungern in die heydenschafft zoch dan was als man zalt von Christi geburt dreizechenhundert und an dem vier und neüntzigesten Jar* diye başlayan 1475 Augsburg baskısı izledi. İlk baskıyla aynı adı taşıyan, yeri ve tarihi belirtilmeyen bir baskı, 1494 Frankfurt baskısı ve yeri belli olmayan 1513 baskısı ilk baskılar arasındadır. 16. yy'da *Ein wunderbarliche unnd kürtzweylige historie wie Schildtberger einer auss der Stat München in Bayern von den Türcken gefangen in die Heydenschafft gefüret unnd wider heymkommen Item was sich für krieg unnd wunderbarlicher thaten dieweyl er inn der Heydenschafft gewesen zugetragen gantz kürtzweylig zu lesen* adıyla tarihsiz bir Nürnberg baskısından sonra 1549 Frankfurt *Ein wunderlich undkurtzweilige History, Wie Schildtberger einer auss der Stad München inn Bayern, von den Türcken gefangen inn die Heydenschafft gefüret unnd widder heim kommen ist, sehr lüstig zu lesen* adlı baskısı esas alınarak, 1549 Nürnberg, 1551 xMünih, 1554, 1557 ve 1595 Frankfurt, 1606 Magdeburg ve Frankfurt baskıları yapıldı. İki yüzyıl sonra Münih'te 1813'te yayımlanan ve 1814 ile 1823'te yeni baskıları yapılan A. J. Pensel'in tenkitli baskısı çıktı. Bunu 1859'da K. Fr. Neumann'm ve Münih'te V. Langmantel'in 1885'te Tübingen'deki tenkitli yayınları izler. En son Ulrich Schlemmer tarafından 1983'te Stuttgart'ta yayımlanmıştır. Tenkitli İngilizce çevirisi 1879'da Londra'da yayımlandı, ayrıca Odessa 1866 tarihli Rusça ve Sofya 1971 tarihli Bulgarca çevirileri vardır.

STEFANOS YERASİMOS

SCHLUMBERGER, GUSTAVE

(17 Ekim 1844, Guebwiller Şatosu, Alsace - 9 Mayıs 1929, Paris) Fransız tarihçi.

Çok eski sanayici bir aileye mensuptu. Babasının sağlığı için aile, 1845'te Fransa'nın güneybatı ucundaki Basses-Pyrénées İli'nde Béarn'a göç etti. Çocukluğu Pau şehrinde geçen Schlumberger, tarihe ve eski sikkelere merak sardı, eski paralardan bir koleksiyon meydana getirdi. Lise öğrenimini Pau'da yaptı ve 1863'te, tıp tahsili için Paris'e gitti. Tarih ve arkeolojiye meraklı bir gencin zoraki olarak tıp öğrenimi görmesi ona çok zor geldi. Ama okulu bitirdi ve 1870 Fransız-Alman savaşında bir süre orduda hekim olarak çalıştı. 1872'de hekimlikten kesin olarak ayrılarak tarih ve arkeolojiye sarıldı.

Schlumberger, Paris'te bir yakını olan Bayan Nicolas Schlumberger'in evine yerleşerek 1871'den 1892 yazma kadar burada çok sevdiği tarih konuları üzerinde çalıştı, "... adım unutulmaktan kurtaracak olan..." kitaplarım yazdı. Paris sosyetesinin ileri gelen kişileri ile hemen her akşam beraberliği oldu. Schlumberger ömrünün sonuna kadar hiçbir resmi görev almadan, Fransa'nın 19- yy'ın sonlarındaki aristokrasi toplumunun içinde ve çeşitli zevk ve eğlence şehirlerinde, Avrupa'nın başlıca merkezlerinde, ünlü ve varlıklı kişilerin şato, villa ve konaklarında davet ve yemeklerde yaşadı, bu arada makale ve kitaplar da yazmaya vakit buldu. Kitaplarından son derecede kaim dört ciltlik dizi *(Un empereur byzantin du Xe siècle, Nicéphore Phocas,* Paris, 1890; *L'épopée byzantine à la fin du Xe siècle: Jean Tzimiscès et Basile II...,* Paris 1896; *Vépopée byzantine..., Basile II,* Paris, 1900; *Vépopée byzantine..., LesPorphyrogénétes...,* Paris, 1905) Paris sosyetesinin salonlarının en başta gelen süsü oldu.

Schlumberger, başta Bizans'ın ve Yakındoğu'da Haçlıların bastırdıkları sikkeler olmak üzere Bizans tarihi, Haçlılar ve Napoléon dönemi tarihi ile meşgul olmuş ve bu değişik dallarda çok sayıda yayın yapmıştır. Bu arada aristokrat dostları ile sık sık Fransa içinde ve dışında geziler yapıyor, antikalar, bilhassa eski ve nadir paralar topluyordu. Nihayet Şubat 1875'te yine bazı dostları ile Yunanistan'ı gezdikten sonra İzmir'e geldi. Burada Haçlılar dönemine ait çok sayıda sikke ele geçirdi.

Schlumberger, İstanbul'da Ahmed Vefik Paşa'yı(->) sık sık ziyaret ettiğini, Marmara kıyılarından toplanan çok sayıdaki Bizans kurşun mühürlerini Kapalıçarşı'dan satın aldığını bildirir. Bizans tarihinin çok önemli belgeleri olan bu mühürlere dair yazdığı büyük kitabın *(Sigillographie de l'Empire byzantin,* Paris, 1884), onun 12 Aralık 1884'te "Académie des Inscriptions et Belles-Lettres"e üye seçilmesinde büyük payı oldu. Kurşun mühürler, Bizans dönemindeki İstanbul'un çeşitli kuruluşlarının hatıraları olduğundan şehrin tarihi ile yakından ilgiliydiler. Schlumberger gerek bu seyahatinde, gerek 4 yıl sonra İstanbul'a tekrar geldiğinde bu mühürlerden zengin bir koleksiyon topladı. 1879'da ikinci defa İstanbul'a geldiğinde burada, Tarabya'da Petala Oteli'nde 6 ay kaldı; çevrede geziler yaptı. İstanbullu Rumlardan A. Psykhani'nin rehberliği ile Adalar'da incelemelerde bulundu. Yine aynı günlerde Kapalıçarşı'da İslamiyetten önceki Arap (Himyeri) sikkelerinden meydana gelen çok zengin bir koleksiyonu 3 ay süren bir pazarlıktan sonra satın aldı ve yayımladı *(Le trésor de San'â,* Paris, 1880).

Schlumberger ömrünün sonuna kadar, hemen her gün ünlü aristokratların salonlarında, ziyafet ve yemeklerde, uzun gezilerde vaktini geçirdi ve bu arada sevdiği konularda makaleler yayımladı. 1928'e kadarki yaşamını ve tanıdığı kişileri anlatan 2 cilt halindeki hatıratında bu monden ve çok hareketli günler ayrıntılı olarak takdim edilmiştir. Tanıdıkları arasında değer verdiği bir Türk, Osman Hamdi Bey'dir(->). Fakat Schlumberger'in yazılarından anlaşıldığı gibi Türklere bir sempatisi yoktur. Ancak Hamdi Beyîn ona antikalar sattığını da bildirir *(Hatıralar,* II, s. 259). Türklerden dostu olan ikinci kişi ise Fuad Paşa'nın oğlu İzzet Paşa'dır. Midhat Paşa ile de birkaç defa görüşmüştür. Schlumberger, Yunan devlet adamı Venizelos'a ise büyük hayranlık duyar. Bir vesile ile hislerini şu cümleler ile belirtir: "Görünüşe göre, Trakya kesin olarak ele geçirilmiş ve Mustafa Kemal'in asi kuvvetleri İzmir vilayetinden dışarı sürülmüştür. 15. yy'ın başlarından beri Türklerin boyunduruğu altında olan Edirne yeniden bir Grek şehridir. İstanbul'un artık olgun bir meyve gibi Bizanslıların tek meşru mirasçısı olan Yunanlarının ellerine geçmesi fazla uzamaz görünüyor". Fransız politikasının ünlü kişilerinden, 25 defa bakan, 17 defa dışişleri bakanı ve 11 defa başbakan olan Aristide Briand'm (1862-1932) Türklere taraftar sözleri üzerine Schlumberger'in "Trakya'yı Müslümanlara bırakmak bir canavarlıktır" demesi, onun görüşlerini açıklamaya yeterlidir.

Schlumberger'in İstanbul ile ilgili en önemli yayını şehrin 1453'te kuşatılması ve fethine dair olandır *(Le siège, la prise et le sac de Constantinople par les Turcs en 1453,* Paris, 1914). Kitabın başlığında "yağmalanması" terimini de kullanmaktan kaçınmamıştır. Kitap, M. Nahid adında Paris'te tahsil görmüş bir Türk tarafından Türkçeye çevrilerek basılmıştır *(İstanbul'un Muhasarası ve Zaptı,* İst., 1330). Bu tercümenin kendisinden izin alınmaksızın yapılması yazarı oldukça kızdırmıştır.

Schlumberger, Bizans tarihinden topladığı çeşitli olaylar ile İstanbul adalarına dair küçük bir kitap daha yayımladı. Bunun içinde, Blahemai Sarayı ve Blahemai Kilisesi ile kara tarafı surlarına dair de 2 makale yer almıştı *(Les îles de Princes, Le palais et l'église des Blachernes, La grande muraille de Byzance,* Paris, 1884, ikinci bas., Paris, 1925). Çok yıl sonra bu kitabın da iki bölümü Türkçeye çevrildi: *İstanbul Adaları,* İst., 1937, çev. Naci Yüngül ve "İstanbul Surları", *Yeni Türk,* S. 52 (Nisan 1937), s. 891-897; S. 53 (Mayıs 1937), s. 941-948; S. 57 (Eylül 1937), s. 1118-1127.

İstanbul tarihine ait bir makalesi Bizans kilise, manastır, saray ve Hippodrom ile ilgili kurşun mühürlere dairdir ("Sceaux byzantins, Les églises, les couvents, les pa-

lais, le cirque de Constantinople", *Bulletin de Correspondance Hellénique,* VII [18831, s. 169-188).

Latin imparatorlarının kurşun mühürlerine dair yazısı da İstanbul tarihi çerçevesine girer ("Sceaux et bulles des empereurs latins de Constantinople", *Bulletin Monumental,* LVI [1890], s. 5-29); yine Latin işgali dönemi ile ilgili bir yazısı da bu vesile ile anılabilir ("Sceaux des feudataires et du clergé de l'Empire Latin de Constantinople", *ae,* LXII [1898], s. 421-458).

Geniş okuyucu kitlesine mahsus dergilerde de bazı yazıları basıldı: "La journée d'une élégante à Byzance" (["Bizanslı Bir Aristokrat Kadının Günlük Hayatı"], *Lecture pour tous,* II [1900], s. 963-972); "Les canons du sultan Mahomet II au siège de Constantinople" (["Fatih'in Topları"], *Revue hebdomadaire,* [1913], s. 22-36): "Le transport par terre de la flotte turque en 1453" (["Türk Donanmasının Karadan Geçirilmesi"], *ae,* [1913], s. 289-302).

Schlumberger'in, *Journal des Débats* ve *Gaulois* gazetelerinde bazı makaleleri basılmış, bunlardan bir kısmı *Récits de Byzance et des Croisades* (c. II, Paris, 1916 ve 1922) başlıklı kitaplarda toplanmıştır. Bunlar arasında Trabzon'un Ruslar tarafından işgali haberi üzerine yazdığı ve bundan duyduğu sevinci belirten yazısı dikkat çekicidir.

Doğumunun 80. yıldönümü için, XXXI+ 578 sahife tutarında iki büyük cildi dolduran bir armağan kitabı basılmıştır: *Mélanges offerts à M. Gustave Schumberger, à l'occasion du Quatre-vingtième anniversaire de sa naissance,* (Paris, 1924). Burada A. Blanchet ve G. Millet tarafından düzenlenmiş bibliyografyası bulunmaktadır.

Hatıralarım 1927'yekadaryazan Schlumberger 1 Mayıs 1929'da yatağa düşmüş ve 9 Mayıs günü ölmüştür. 13 Mayıs'ta kaldırılan cenazesi Passy Mezarlığı'nda toprağa verilmiştir. Yakın dostu Adrien Blanchet onun hatıralarını ölümünden soma yayımladı: *Mes souvenirs, 1844-1928,* (Paris, 1934, 2 a). Schlumberger hiç evlenmedi. Zengin kütüphanesi ve başta kurşun mühürler olmak üzere çeşitli dönemlere ait değişik eserlerden oluşan antika koleksiyonları Fransa'nın kütüphane ve müzelerine dağıldı.

Bibi. R. Cagnat, ***Notice sur la vie et les travaux de M. Gustave Schlumberger,*** Paris, 1930: aynı yazı, ***Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres,*** (1930), s. 341-356; hayatı hakkında ***Mes souvenirs,*** Paris, 1934, 2 c; bibliyografyası icin, ***Mélanges Schlumberger,*** I, s. XVII-XXXI.

SEMAVİ EYİCE

SCHNEIDER, ALFONS-MARIA

(16Haziran 1896, Sankt Blasien -4 Ekim 1952, Halep) Alman arkeolog ve sanat tarihçisi.

İlköğrenimini Jestetten'de, Mörsch'de, ortaöğrenimini ise Rastlatt'ta gördü. I. Dünya Savaşı sırasında, 1916'da askere alındı, fakat sağlığının çok bozuk olması nedeniyle Kasım 1917'de askerlikten muaf tutuldu. 1918-1921 arasında, Freiburg Üniversitesi'nde, Katolik teolojisi ve Yakındoğu dilleri okudu. Geçimini sağlamak için 1921' den itibaren bir süre rahip olarak çalıştı. 1925'te öğrenimini bitirmek üzere Freiburg Üniversitesi'ne döndü ve burada 1926'da Prof. Dr. J. Sauer'in yanında doktorasını yaptı.

Bu tarihten itibaren Schneider kendini bütünüyle arkeoloji ve sanat tarihi araştırmalarına verdi. Önce Roma'daki bazı eski eserlere dair araştırmalar yayımladıktan soma, bir Alman arkeoloji grubunun Sisam (Samos) Adası'nda sürdürdüğü çalışmalara katıldı, burada bulunan erken Hıristiyan ve Bizans dönemlerine ait eski eserlere dair etraflı bir araştırma yayımladı. Alman İlmi Araştırmalara Yardım Kurumu'nun (Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft) sağladığı ödenekle, 1931'de Kafkasya'da Tiflis ile Poti arasında eski Archaepolis şehri kalıntılarım araştırdı. Doğu İspanya'da, 1934'te Terragona'da, Filistin'in çeşitli yerlerinde çalışmalan oldu, bunlarla ilgili yayınlar yaptı. Bu arada çok sevdiği İstanbul'a da gelerek, buradaki Bizans dönemi eserleri ile uğraşmak imkânını buldu.

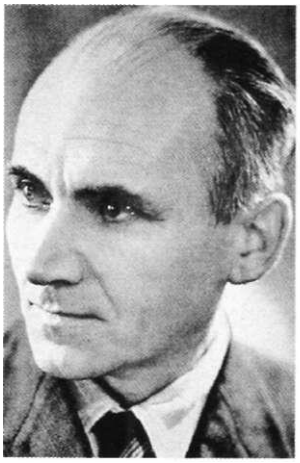

Alfons-Maria Schneid
Semavi Eyice arşivi

Schneider, 1934'te Freiburg Üniversitesi'nin, Teoloji Fakültesi'nde öğretim yardımcısı oldu. Aynı üniversitede 1934'te doçentlik aşamasını geçirdikten sonra. Mayıs 1939'da, Göttingen'de Georg-August Üniversitesi'nde kadrolu öğretim üyesi olarak görev aldı. II. Dünya Savaşı içinde kısa süreli olarak Romanya ve işgal altındaki Yunanistan'da askeri tercüman olarak görevlendirildikten sonra 1942'de tekrar İstanbul'a geldi. Ancak buradaki çalışmaları uzun süreli olamadı. Schneider 29 Mart 1944'te Göttingen Üniversitesi'nde, Bizans ve erken İslam dönemleri mimarileri ve sanat tarihleri kadrosuz profesörlüğüne yükseltildi. Türkiye Almanya ile ilişkilerini resmen kestiğinde yurduna dönmek zorunda kaldı ve Göttingen Üniversitesi'ndeki öğretim üyeliğine devam etti. Savaştan sonra. Göttingen'deki ünlü Bilimler Akademisi, 1948'de onu asli üyesi seçti. İstanbul tarihi ve topografyası ile ilgili pek çok araştırmasını bu akademinin yıllığında yayımlamak imkânını böylece elde etti.

Schneider II. Dünya Savaşının bitişinden sonra İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne bir Bizans sanatı tarihi öğretim üyesi getirilmesi tasarlandığında akla ilk gelen kişi oldu. Bu daveti sevinçle karşılayan Schneider, Almanya ile ilişkisini keserek, kütüphanesi ile İstanbul'a yerleşmeye karar vermişti. Fakat o yıllarda Ankara ve İstanbul üniversitelerinde bazı Alman öğretim üyelerinin görevlerine son veren kampanyanın açılması üzerine, burada "kendini emniyette hissetmeyeceği" gerekçesiyle anlaşmayı imzalamadı. Münih Üniversitesi, 1952'de Schneider için Bizans sanatı kürsüsü kurmuş, böylece onun kadrolu profesör olarak Almanya'nın en büyük öğretim kurumlarından birine yerleşmesini sağlamıştı.

Schneider, 1-2 yıldan beri. Suriye'de, bilhassa eski Sergiopolis (Rusafa) şehrinde araştırmalar yapan grupla çalışıyordu. 1952 yazı sonlarında, yine aym yere gitmek üzere Prof. Dr. J. Kollwitz ve Prof. Dr. Katilerine Otto-Dorn ile beraber İstanbul'a geldi. Buradan, Ankara üzerinden Halep'e giderken 4 Ekim günü trende bir mide kanaması ile hayatı son buldu. Cenazesi Halep'te Fransisken rahiplerinin şapeline gömüldü. Göttingen'deki özel kütüphanesi, kız kardeşi Valeria tarafından sonradan Freiburg Üniversitesi'ne devredilmiştir.

Schneiderin Türkiye'deki araştırmaları İznik ve İstanbul olmak üzere iki merkezde toplanır. Sayıları 200'e yakın olan makale ve kitaplarından 55 kadarı kitap tahlil ve tenkit yazısıdır. Burada başlıca yayınlardan yalnız İstanbul'a dair olanları üzerinde durulacaktır. İlk yazısı, İstanbul'un kara tarafı surlarına dair, B. Meyer-Plath ile birlikte yaptıkları araştırmalara dayanan bir rapordur ("Die Landmauer von Konstantinopel, zweiter Vorbericht über den Abschluss der Aufnahme 1929-1933", *Sitzunsberichte-Berlin,* 1933). Yedikule Caddesi kenarında, Samatya (şimdi Kocamustafapaşa) semtinde o güne kadar kimsenin dikkatini çekmeyen yuvarlak planlı bir erken Bizans yapısı mahzenin, Karpos ve Papilas Martirionu olabileceğini ileri sürmüştür ("Das Martyrion der heiligen Karpos und Papylos zu Konstantinopel", *Archäologischer Anzeiger,* [1934], s. 415-418). Schneider, Alman Arkeoloji Enstitüleri İstanbul şubesi adına, Ayasofya'nın dışında kazılar yaparak, II. Teodosios dönemine ait olduğu kabul edilen cephe kalıntılarını ortaya çıkarmıştır ("Neue Arbeiten an der Hagia Sophia", *Archäologischer Anzeiger,* 1935, s. 305-312: "Die vorjustinianische Sophienkirche", *Byzantinische Zeitschrift,* XXXVI [1926], s. 77-85). Bu arada camilikten çıkarılarak müze haline getirilen Ayasofya'nın Müzeler Genel Müdürlüğü adına küçük bir rehberini hazırlamış ve bu Türkçeye çevrilerek anonim olarak yayımlanmıştır *(ResimliAyasofya Kılavuzu,* İst.. 1935)!

Schneider, İstanbul'da bulunduğu yıllarda, şehrin Bizans dönemine ait eski eserlerine ve tarihi topografyası ile ilgili ve bibliyografyalarda adına sık rastlanan bir kitabını da bu sırada Alman Arkeoloji Enstitüleri'nin yayını olarak yayımladı

(Byzanz, Vorarbeiten zur Topographie und Archäologie der Stadt, Berlin, 1936). Bu kitabın başında münferit bazı konulardaki makaleleri yer alır (s. 1-50), eserin esasını, şehrin bellibaşlı Bizans eserlerinin bir repertuvarı teşkil eder (s. 51-96). Kitap bu eser ve buluntuların yerlerini gösteren bir de şehir planına sahiptir. İstanbul araştırmalarında büyük çapta yardımcı olduğu hususunda hiçbir şüphe bulunmayan bu kitap bazı çevrelerde tenkitlerle karşılanmıştır (V. Laurent, *Echos d'Orient,* XXXVIII [19391, s. 461-466). Çok aranan bu kitabın, tıpkıbasımı Amsterdam'da Hakkerk Kitabevi tarafından yapıldı.

Schneider, İstanbul surlarmdaki incelemeleri sırasında, Bizans hizmetindeki Alman asıllı Gotlara dair bazı mezar kitabeleri bulmuştur ("Gotengrabsteine aus Konstantinopel", *Germania,* XXI [1937], s. 175-177). Ayasofya hakkında bol resimli büyük boyda bir kitap *{Die Hagia Sophie zu Konstantinopel,* Berlin, 1939) ve bu önemli yapının mimarisine dair bir incelemesi aynı yıl içinde basıldı ("Das Architektursystem der Hagia Sophia zu Konstantinopel", *Oriens Christianus,* XXXVI [19391, s. 1-13). Ayasofya'nın batı tarafında avluda yaptığı kazılara dair bir bildirinin arkasından ("Die Grabung des deutschen Archäologischen Institutes im Hofe der Aya Sofya", *AM del V. Congresso Int. dl Studi Bizantini,* [1940], s. 210-213), bu sonuçlar bir kitap halinde ayrıca yayımlanmıştır *(Die Grabung im Westhof der Sophienkirche zu istanbul* Berlin, 1941).

Bu yıllarda Schneider, İstanbul'un çeşitli tarihi konuları ile ilgilenmeyi sürdürüyordu. İstanbul'un 1453'te Türkler tarafından kuşatılması ve fethine dair bir yabancı kaynağı M. Braun'un tercümesi ile birlikte gerekli açıklamaları ekleyerek aynı yıllarda yayımladı *(Bericht über die Eroberung Konstantinopels,* Leipzig, 1941 ?). Bizans dönemine ait çeşitli küçük topografya konularına dair yazısını ("Topografhica", *Byzantinische Zeitschrift,* XLI [1941], s. 61-69), İstanbul'un tarih içindeki yangınlarına dair önemli araştırması takip etti ("Brände in Konstantinopel", *ae,* XLI, [1941], s. 382-403).

Ayasofya'nın Bizanslıların politik, dini düşünce ve dünyalarındaki yeri hakkındaki yazısı ("Die Hagia Sophia in der politischreligiösen Gedankenwelt der Byzantinen", *Das Werk des Künstlers,* II [1941], s. 4-15) ve yine Ayasofya'nın berna adı verilen bölümüne dair makalesi ("Das Berna der Sophienkirche zu Konstantinopel", *ae,* s. 71-74) Schneider'in Ayasofya'ya ilgisinin belirtileridir. Aynı yıl içinde ise, İbrahim Paşa Sarayı'na(->) dair bir incelemesi Bükreş'te çıkan ilmi bir dergide yayımlandı ("Das Serai des İbrahim Pascha am At meidan zu Konstantinopel", *Revue historique du Sud-Est Européen,* XVIII [1941], s. 131-136). Schneider böylece İstanbul'un Türk dönemi eserlerine olan ilgisini göstermiş oluyordu. Nihayet 18. yy'a ait bir İstanbul panoraması hakkındaki yazısı ile ilgisinin Türk dönemi İstanbul'una da kaydığını belli ediyordu ("Giovanni Teminis Ansicht von Konstantinopel", *Jahrbuch des deutscher Arch. Instituts,* LVII [1942J, s. 221-231. zeyli için bak. *ae,* LLX-LX [1944-1945], s. 79).

II. Dünya Savaşı'mn en kızgın yıllarında Schneider, İstanbul hakkındaki ikinci önemli eserini yayımladı. Çok önceleri başlamış ve birinci cildi çıkmış olan İstanbul kara tarafı surlarına dair çalışmalarının ikinci cildini, B. Meyer-Plath ile birlikte hazırlayarak Alman Arkeoloji Enstitüleri yayınları arasında takdim etti *(Die Landmauer von Konstantinopel, Z. Teil: Aufnahme, Beschreibung und Geschichte,* Berlin, 1943). Büyük boyda bu 170 sahifelik ve metin dışı 65 levhalı eserde, surların son durumları, fotoğrafları ile parça parça incelenmişti. Böylece, surlar, önceki yayınları çok aşan etraflı bir araştırmaya konu olmuş bulunuyordu.

Alman Arkeoloji Enstitüleri'nin yıllığında, Türkiye'de ve İstanbul'daki Bizans eserleri buluntuları hakkında kısa haberler de yazan Schneider, 1942'de, Sultanahmet'te yeni Adliye Sarayı'nın temel kazısı sırasında meydana çıkarılan Ayia Eufemia Kilisesi(-*) kazısını da Alman Arkeoloji Enstitüsü adına idare ediyordu. Bu hususiaki ilk raporu o yıllarda yayımlandı ("Grabung im Bereich des Euphemia-Martyrions zu Konstantinopel", *Archäologischer Anzeiger,* [19431, s. 255-289). Bu kazıda bulunan kilise kalıntısı ile duvarlarındaki fresko resimler, Alman Arkeoloji Enstitüsü yayınları arasında renkli klişeleri ile büyük bir eser olarak basılmakta iken, 1945 başlarında Berlin'in savaşın kargaşası içinde tahribi sırasında, hiçbir şey kurtulmayacak surette yok oldu. Aynı konu yıllar sonra, enstitünün başka üyeleri tarafından yeniden hazırlanarak bir kitap halinde basılmakla beraber, freskoların ilk bulundukları durumlarını artık tespit etmek imkânı kalmamıştı. Schneider'in aynı kazı ve buluntu ile ilgili bir yazısı ise bir Türk dergisinde çıkmıştır ("Les fouilles d'Atmeydan". *La Turquie Kemaliste,* S. 48, [1947], s. 12-16).

Schneider, Ayasofya'nın kubbe mozaikleri hakkında ("Die Kuppelmosaiken der Hagie Sophia", *Nachrichten der Akademie-Göttingen,* 1949, s. 345-355) ve Bizans dönemine ait mezarlığa ve lahitlerine dair ("Das Regium sepuloram apud comitatum zu Konstantinopel", *ae,* [1950], s. 15-21) yazıları arasında Ayasofya ile büyük selatin camilerini kıyaslayan bir araştırma da yayımlama imkânı bulmuştur ("Sophienkirche und Sultansmoschee", *Byzantinische Zeitshrift,* XLIV, [1951], s. 509-516). Ayia Eufemia ve Halkedon Konsili hakkındaki bir yazısı da, bu konsilin yıldönümü için basılan bir kitapta yer aldı) "Sankt Euphemia und das Konzil von Chalkedon", G. Bacht'm *Das Konzil von Chalkedon,* Würzburg, 1951, s. 291-302).

ISTANBULER FORSCHUNGEN
HERAUSGEGEBEN VON DER ABTEILUNG ISTANBUL DES ARCHÄOLOGISCHEN INSTITUTES DES DEUTSCHEN REICHES
BAND 8
BYZANZ
Vorarbeiten zur Topographie und Archäologie der Stadt
von
ALFONS MARIA SCHNEIDER
Beitrag von W. Karnapp
Mit 10 Lichtdrucktafeln und einer topographischen Karte
BERLIN 1936

Schneider'in *Byzanz* adlı kitabının kapağı. *Semavi Eyice arşivi*

Schneider, İstanbul'un fetihten sonraki nüfusu hakkında da bir araştırma yaptı ("Die Bevölkerung Konstantinopels im XV. Jahrhundert", *Nachrichten der Akademie-Göttingen,* 1949, s. 233-244; Türkçesi, "XV. Yüzyılda İstanbul Nüfusu", *Belleten,* XVI [1952], s. 35-48).

Suriye ve Filistin'deki erken Hıristiyan arkeolojisi ile ilgili çalışmaları yanında, Roma'nm yine Hıristiyan dönemine dair eserleri üzerinde de araştırma yazıları yayımlamayı sürdüren Schneider, bir taraftan da, İstanbul'un bölge ve semtlere göre Bizans ve Türk eserlerini ayırmaksızın envanterini yapmaya girişmişti. Bu tür çalışmaların ilki Galata hakkında oldu *(Galata, Topographischarchäologischer Plan, mit erläuterndem Text,* Ist., 1944). Bu kitap, M. İ. Nomidis'in(->) çizdiği bir plan ile planda gösterilen eski eserlerin açıklamaları ve haklarındaki bibliyografyadan oluşuyordu. Böylece bu kitap, çok önce yayımlanan *Byzanz'm* bir bakıma devamı oluyordu. Yalnız şu farkla ki, bunda Türk dönemi yapıları da geniş ölçüde yer almıştı.

Schneider, Almanya'nın 1945'te çöküşünü takip eden yıllarda, bu türden incelemelerini, Göttingen'de sürdürdü. Şehrin Haliç kıyısındaki surları, bunların kapıları ve komşu yerlerdeki Bizans ve Türk eserlerine dair kısa notlarını derlemişti ("Mauern und Tore am Goldenen Horn zu Konstantinopel", *Nachrichten dAkademie-Göttingen,* [1950], s. 65-107). Bunu şehrin kuzeybatı köşesindeki Blahernai bölgesine dair geniş çalışması takip etti ("Die Blachernen", *Oriens,* IV, [1951], s. 82-120). Aynı türden üçüncü yayını ise ancak ölümünden sonra gerçekleşti ("Yedikule und Umgebung", *ae,* V [1952], s. 197-208). Schneider'in ölümünden yıllar sonra W. Müller-Wiener(->), *Bildlexikon'dn,* onun bıraktığı notlardan da faydalanarak, bu çalışmayı daha değişik bir programla derlemiştir.

Schneider, son yıllarda, İstanbul'un Bizans dönemindeki bölgeleri ve mahalleleri ile caddeleri hakkında da iki ayrı makale yayımladı ("Regionen und Quartiere in Konstantinopel", *Kleinasien und Byzanz,* Berlin, 1950, s. 149-158; "Strassen und Quartiere Konstantinopels", *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts,* I [1950], s. 131-139). Bunların dışında, pek çok sayıdaki kitap tanıtma ve tenkit yazılarında da İstanbul'un tarihi topografyasına dair önemli notlar sunar ve ilgi çekici uyarılarda bulunur. Schneider hiç şüphe yok ki, İstanbul tarihi ve eski eser araştırmalarında en başta gelen yazarlardandır.

Bibi. F. Babinger, "Alfons Maria Schneider

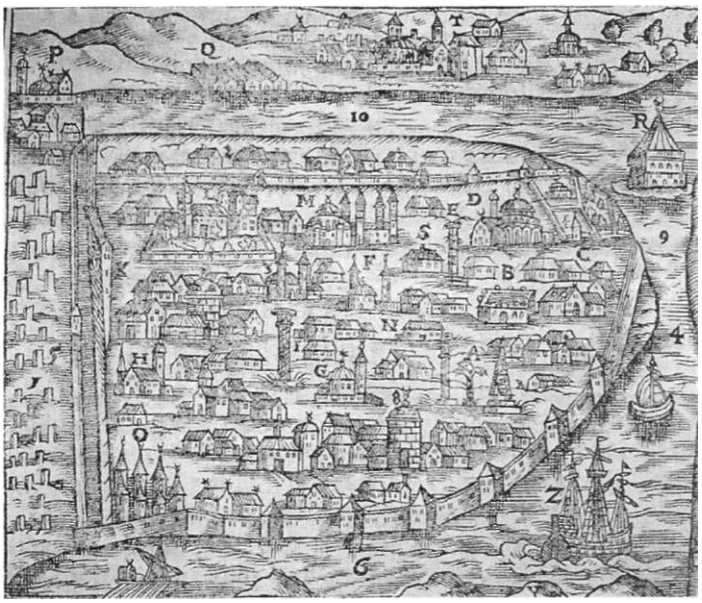

Sch-sveigger'in istanbul planı.
M. And, ***16.yy'da İstanbul,*** ist., 1993

(1896-1952)", *Zeitschrift derDeutschen Morgenlândischen Gesellschaft,* c. III, yeni dizi XXVIII (1953), s. 1-8; J. Kolhvitz, "Alfons Mana Schneider". *Byzantinische Zeitschrift.* XL\7 (1953), s. 267-269; W. H. Gross, "Verzeichnis der Wissenschaflichen Druckschriften von A. M. Schneider". *ae,* s. 269-275; S. Eyice, "Prof. Dr. Alfons Maria Schneider (1896-1952)", *Belleten,* S. 64 (1952), s. 585-598.

SEMAVÎ EYİCE

SCHWEIGGER, SALOMON

(1551, Sulz am Neckar / Württem berg - 21 Haziran 1622, Nürnberg) Alman din adamı ve gezgin.

1572'de Tübingen'deki dinbilimi yüksekokulunu bitiren Schweigger 1576'da İstanbul'a tayin edilen Alman imparatorluğu Elçisi Joachim von Zinzendorff un yanma elçilik papazı olarak katıldı. Elçilik heyeti 10 Kasım 1577'de Viyana'dan yola çıkarak Tuna üzerinden 17 Kasım'da Budapeşte'ye ve 28 Kasım'da da Belgrad'a vardı. Oradan Niş ve Sofya yoluyla 1 Ocak 1578' de İstanbul'a ulaştı.

İstanbul'da 3 yıldan fazla kalan Schweigger, küçük çizimlerle donatılmış gezi kitabında çeşitli bilgiler ve gözlemler aktarır, özellikle kentin evleri hakkında ayrıntılı bilgiler verir. O dönemde Pammakaristos Manastırında (Fethiye Camii) bulunan Rum Patrikhanesi'ni ve Ermeni Patrikhanesi'ni anlatır. İstanbul'un diğer binaları arasında ilgisini çekenler Ayasofya yakınında Arslanhane, bedesten, Eski Saray, Yedikule ve Tekfur Sarayı'dır. Galata yakasını da anlatan yazar burada 8 Katolik ve 1 Ortodoks kilisesi sayar. Galata'nın üst tarafında Fransız ve Venedik elçilerinin sarayları vardır. Kasımpaşa'daki gemi tezgâhlarının ötesinde Batılıların St. Paul adını verdikleri prangalıların hapishanesinden ve Tophane'deki dökümhaneden kısaca söz edilir. Üsküdar için de bazı bilgiler verilir, Harem'deki saraydan ve Atik Valide Camii'nden söz edilir.

3 Mart 1581'de denizyoluyla İstanbul'dan ayrılan Schweigger İskenderiye'ye ve oradan da yine denizyoluyla Yafa'ya gelir ve Kudüs'ü ziyaret eder, oradan kervan yolunu izleyerek Şam'a kadar gider ve Trablus'tan gemiye binerek Venedik yoluyla Ekim 1581'de Almanya'ya döner. Önce Götzingen kentinde bir göreve atanan Schweigger. 1589'da Xürnberg'in Frauenkirche Kilisesi'ne başpapaz olarak tayin edilir ve ömrünün sonuna kadar bu vazifede kalır. Dönüşünden bir yıl sonra seyahatnamesinin bir özeti Strasbourg'da Latince olarak basılır ve 1586'da yeri belli olmayan ikinci baskısı yapılır. Asıl metin ise ***Reyssbeschreibung aus Teutschland nach Constantinopel u Jerusalem*** adıyla 1608de Xürnberg'te basılır, aym kentte 1614, 1619, 1638 ve 1664'te yeni basımları yapılır. Ayrıca ***Reyssbuch dess Heyligen Lands*** adlı toplu eserin 1609 Frankfurt baskısının II. cildinin 1-13. sayfalan arasında da yer alır. Eserin son olarak 1966'da Graz'da tıpkıbasımı yapılmıştır.

Bibi. X. Göyünç. "Salomon Schweigger ve Seyahatnamesi", *TD,* S. 17-18 (1962-1963), s. 119-140; Yerasimos, *Voyageurs,* 317-318.

STEFANOS YERASİMOS

SÉBAH VE JOAILLIER

Fotoğraf stüdyosu.

Levanten kökenli olan Pascal Sébah, 1857' de Beyoğlu'nda Postacılar Caddesi'nde el-Şark adında bir stüdyo açtı. Daha sonra Rus Elçiliğinin (bugünkü Narmanlı Yurdu'nun içindeydi) bitişiğindeki 439 no'lu yere taşman Sébah burada A. Laroche adlı bir Fransızla ortak olarak çalışmalarını sürdürmeye başladı. Eski stüdyosunu da laboratuvar olarak kullandı.

Sébah 1873'te Viyana'da açılan Osmanlı sergisine gönderilen giysilerin büyük boyuttaki albümünün tüm fotoğraflarını hazırladı. Stüdyosunda çekilen bu fotoğrafların erkek modelleri arasında, dönemin tanınmış isimleri vardı. Kadınlar ise gayrimüslim azınlıktandı.

Pascal Sébah. panoramalar, stereoscope'lar, manzaralar, Doğu yaşantısından kesitler sunan fotoğraflar çekerek ününü artırmaya devam etti. 1873'ten sonra Mısır'da bir şube açan Pascal Sébah, 1870-1880 arasında Mısır'da çalışan Bechard'la da işbirliği yaptı. Sébah ve Bechard birbirlerine bazı negatiflerini verdiler ve birbirlerinin negatifleri üzerine de kendi imzalarını koydular.

1885'te İstanbul'da çalışan fotoğrafçı Policarpe Joaillier ile ortak olan Pascal Sébah. stüdyosunun adını 1888'de Sébah & Joaillier olarak değiştirdi. Policarpe Joaillier, 1900'lerin başında ortaklıktan ayrılarak Fransa'ya döndü, oğlu Gustave Joaillier, Paris'te fotoğrafçılığa devam etti. Pascal Sébah da 1908'de 70 yaşlarındayken stüdyosunu Agop İskender ve Perpinyani'ye devretti.

Agop İskender ve Perpinyani, Pascal Sébahin fotoğraflarına, Abdullah Biraderlerine) de fotoğraflarını satın alarak eklediler ve büyük bir arşiv meydana getirdiler. Agop İskender (dostları kendisine Jak da derlerdi) ve ortağı stüdyonun ismini değiş-

Sebah & Joaillier'in objektifinden 19- yyin ikinci yansında Eminönü Meydanından bir görünüm.
Alman Arkeoloji Enstitüsü

Sébah & Joaillier'in fotoğraf kartlarının arkası, 1888.
Engin Özendes koleksiyonu

tirmeden ve hattâ eski stüdyodan kalan kartları kullanarak işi sürdürdüler. Perpinyani, 1914'te ortaklıktan ayrıldı. 1934'te de baba İskender, stüdyoyu oğlu İskender ve onun yeni ortağı İsmail İnsel'e bıraktı. İstiklal Caddesi'nde no. 289'a taşınan yeni ortaklar, Cumhuriyet dönemindeki yenilenme hareketlerine uyarak, Türkler de stüdyonun adım kolay söyleyip hatırlayabilsinler diye "Sabah" olarak değiştirdiler. 1950'lerde stüdyoyu kapatan ortaklardan İskender Paris'e gitti.

ENGİN ÖZENDES

SEBİLLER

Sebil (sebilhane), halka içecek su dağıtmak üzere inşa ettirilen bir hayır yapısıdır.

Sebillerde bayram ve kandil gibi özel günlerde Çamlıca ve Kanlıkavak kaynak suyu ya da şerbet dağıtımı da yapılmaktaydı. Sebil yapısında su dağıtarak sevap işlemek dışında banisine Fatiha okutmak da amaçlanmaktadır. Sebiller genelde kagir yapılar olmakla birlikte ahşap olarak da yapılabilirler.

Sebillerde dağıtılacak su hazne denen kapalı mekânlarda saklanır, su hazneye künkler ya da sakalar aracıyla doldurulurdu. Haznenin önünde su dağıtımı için bir ikinci kapalı mekân bulunur. Bu kapalı mekânın boyutları sebilin işlevine ve amtsallığına göre değişir. Kapalı mekânın hazne duvarında bir çeşme, cephede ise su dağıtımı için, kemerle ya da kirişle oluşturulan, dökme tunç veya demirden şebekeli pencere açıklığı vardır. Su dağıtımı bu pencerelerin alt bölümünde bulunan kemerli gözlerden zincirli taslarla yapılır. Şebekeli pencereler etek olarak adlandırılan duvara oturur. Pencere açıklıklarının üzerinde baştabanı oluşturan duvar yer alır. Baştaban kitabe ve bitkisel bezeme alanına ayrılmıştır. Anıtsal örneklerde mermer ya da ahşaptan geniş bir saçak çatı düzeyini dolanır. Kapalı mekânların üzerine genellikle yüksek bir kasnağa oturan kurşunla örtülü bir kubbe öğesi yerleştirilmiştir. Kimi sebiller birkaç basamak üzerine oturtularak yükseltilmiştir.

Sebil tasarımı banisinin statüsüne, işleve ve konuma göre değişir. Yalnızca su dağıtımı için yapılmış tek ya da birkaç pencereli sebil yapıları dışında çeşme, hazire ve sıbyan mektebiyle birlikte bir küçük yapı topluluğu olarak tasarlanmış anıtsal örnekler kent estetiğine katkıda bulunurlar. Konuma göre değerlendirildiğinde ise, sokak cephesine dayalı, köşe basma yerleştirilmiş ya da bir meydanın merkezinde çeşme yapısıyla birlikte bulundukları görülür.

İlkel tasarımlı sebiller dışarıya pencereyle açılan basit yapılardır. Sultan Ahmed Külliyesi(->) bahçe duvarında büyük kapıların yanında ve sıbyan mektebinin altındaki sebiller bu tür basit sebil örnekleridir. 1762-1763 tarihli Koca Ragıb Paşa Külliyesi'nin(-+) sebili ve Koca Mustafa Paşa Külliyesi'nin(->) 1854 tarihli Rifat Paşa Sebili aynı grupta sınıflandırılabilir. Köşeye yerleştirilmiş sebillerin kesişen iki yola pencereleri bulunur. Dikdörtgen ya da çokgen planlı olan bu yapılar sokaklarda köşe dönüşünü değerlendirirler. Köşe başına yerleştirilen sebiller, III. Ahmed Meydan Çeşmesi'nde olduğu gibi yapının köşelerinde de kullanılmışlardır. Kaynaklarda adı geçen ve günümüzde var olan örnekler incelendiğinde, 15. ve 16. yy'larda sebil yapısının sınırlı olduğu görülür. 16. yy'ın ikinci yarısında sebillerin sayısında belirgin bir artış dikkati çeker. 17. yy'ın ortalarında ise giderek yaygınlaşır. İstanbul'da 16. yy'ın başlarında yapılmış kitabeli tek sebil Mısır'ın fethinden (1517) önceye ait Şeyhülislam Efdalzade Seyyid Hamideddin Efendinin Fatih Nişancı semtinde yaptırdığı 908/1502-03 tarihli sebilidir. Köşede bulunan sebilin iki sokakta birer penceresi bulunmaktaydı. Pencereler baklavalı başlığı olan bir sütunla ayrılmıştı. Söz konusu sebil 1945-1946'da yıkılmıştır. Günümüze ulaşmış en eski sebil ise Beyazıt-Vefa arasında 1565-1566 tarihli Hüsrev Kethüda

Vefa'daki Recaizade Mehmed Efendi Sebili.
Ertem Uca, 1994/"TETTV Arşivi

Sebili'dir. Köşe başındaki sebilin dört mermer sütun ve üç sivri kemerle oluşan üç pencere açıklığından biri bir sokak cephesine, ikisi öteki sokak cephesine açılmaktadır. Pencereler dökme tunç şebekelidir. Klasik dönemin en erken sebil örneklerinden olan Hüsrev Kethüda Sebili dışında Takkeci İbrahim Ağa Camii Sebili (bak. Takkeci İbrahim Ağa Camii, Sebilleri ve Çeşmeleri) ve Piyale Paşa Külliyesi'nde(->) cami avlusu kapısının iki yanındaki sebil bu dönemi temsil eden örneklerdir.

Sebil mimarlığının en çarpıcı örnekleri rokoko ve barok öğelerin bezeme programında yaygınlaştığı 18. yy'da yapılmıştır. Bu dönemde kemerlerin sivriliği yok olmuş, onun yerine "C", ters "C" ve "S" profilli kemerlerin yinelenmesiyle pencere açıklıkları geçilmiştir. Korint sütun başlıkları volüt, deniz kabuğu, akant yaprağı karışımıyla biçimlenirler. Başlıkların üzerine baştabanda pilastr takımları oturur. Pi-

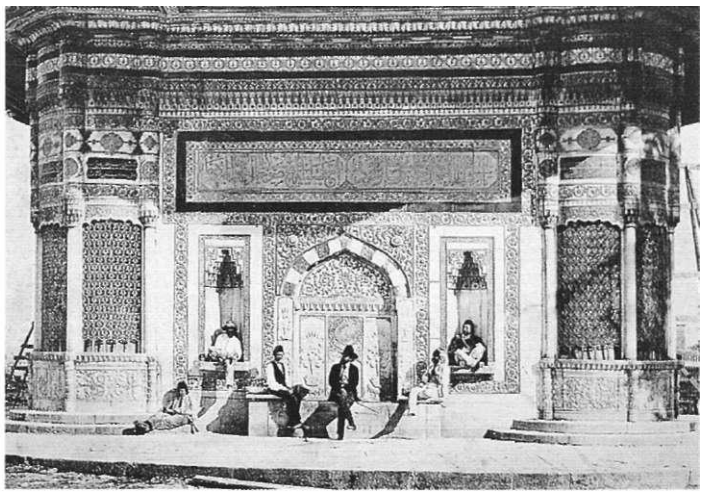

Pascal Sébah'ın objektifinden III. Ahmed Çeşmesi ve Sebili.
Images D'empire, 1893

Dolmabahçe Camii'nin avlu tarafında bulunan, bugün deniz tarafına taşınmış sebili. *Nuri Akbayar koleksiyonu*

lastrlar yan yana ve üst üste yinelenerek cephenin plastik değerini artırırlar. Pilastrlar arasını yazıt ve kartuşlar değerlendirir. Şebekelerde geometrik bezeme yerini bitkisel bezemeye bırakmıştır. 18. yy in anıtsal örnekleri Nuruosmaniye Sebili (bak. Nuruosmaniye Külliyesi) (1169/1755). Hamidiye Sebili (bak. Hamidive Çeşmesi ve Sebili) (1191/1777) ve Mihrişah Sultan Sebili'dir (1210/1795) (bak. Mihrişah Valide Sultan Külliyesi). Nuruosmaniye Sebilinde profiller kat kat çoğalmaktadır. Yüzeyi kuvvetli gölgeler oluşturacak biçimde derin kornişlerle bezelidir. Silmelerin zenginliği ve yuvarlaklığı, küçük kartuşların yüzeyden ayrı biçimlenişleri, başlıkların kademelenmesi, deniz kabuklarının bezeme öğesi olarak benimsenmesi, yeni biçemin sebil mimarlığında yorumlanmasına birer işarettir. Hamidiye Sebilinde çatı çokgen ve silindirik iki kasnakla yükseltilmiştir. Saçak altı da yüksek tutulmuştur. Üçlü gruplar halinde tasarlanan ince sütunlar düşeyliği vurgularlar. Küçüklü büyüklü kartuş ve yaprak öğesi bezeme programında çoğalmıştır. Yüzey bezemesinde derinlik etkisi artırılmıştır. Mihrişah Sultan Sebili oran açısından dönemin en çarpıcı örneğidir. Şah Sultan Sebilinde (1215/1800) sebil kemerleri asimetrik biçimleriyle dikkati çeker.

19. yy, ampir üslubunun(->) egemen olduğu dönemdir. Sebil mimarlığında Nakşıdil Sultan Sebili (1233/1818), Nusretiye Sebili(-0 (1241/1826) ve Divanyolu'ndaki II. Mahmud Türbesi ve SebiliC—•) bu dönemin çarpıcı örnekleridir. Nakşıdil Sultan Sebili'nde ampir üslubu egemen olmaya başlamıştır. Kemerler sadeleşmiş, zengin profilli kartuşlar kaybolmuştur. Ampirin geometrik düzeni ağır basmaktatır. Nusretiye Sebilinde ondüleli duvarlarda, iri kaval silmede, sütun başlıklarında ve saçakta barok çizgiler belirgindir, ancak bezeme ayrıntıda ampir çizgilerle biçimlenmiştir. Dokumlu kumaşlar, değişik rozetler, kurumuş akant yaprakları ampir üslubuna özgü örgelerdir. II. Mahmud Türbesi ve Sebilinde ampir üslubu tümüyle ortaya çıkmıştır. Pencereleri oluşturan yalın Dor düzeninde kolonlar, kemer yerine kiriş taşımaktadırlar. Baştabandaki bezemeler de yok olmuştur. Sebil geleneği 20. yy'ın başlarına kadar sürmüştür. İstanbul'da saptanabilen kitabeli en son sebil 1312/1896 tarihli. Topkapı'daki Pazar Tekkesi Sebili'dir.

Bibi. A. Arel. *18. Yüzyılda İstanbul Mimarlığında Batılılaşma Süreci,* ist.. 1975: S. Evice. "Sebiller". *İA.\7,* 2. 1214/95-99; *Kvban.'Barok:* Kumbaracılar. *İstanbul Sebilleri.*

AYLA ÖDEKAN

SEBİLÜ'R-REŞAD

İslamcı düşünce ve siyaset gazetesi.

II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) her konu gibi dini konularda da tartışmava izin verilmediğinden ***Sebilü r-Reşad*** ilk gerçek dini içerikli yayın sayılabilir. İlk sayısı I4 Ağustos 1908'de ***Sırat-ı Müstakim*** adıyla çıktı. Kurucuları Ebu'l-Ula Zeynelabidin (Mardin), Eşref Edib (Fergan) ve Mehmed Akif (Ersoy) idi. İslam dünyasını çok etkileyen Reşid Rızanın ***el-Menarder***gisinden esinlenen bir yanı olmakla birlikte. ***Sebilü r-Reşad*** daha zengin ve çeşitli bir içeriğe ve daha modern ve çağdaş bir anlayışa sahip olmuştur.

Meşrutiyet yanlılığını daima ön planda tutan gazete Otuz Bir Mart 01ayı'nı(->) "görünüşte dini, gerçekte siyasi ve irticai" bir hareket olarak nitelemiş ve yayımına ilk kez o dönemde 25 gün ara vermiştir. İslamcı ağırlıkta olmakta birlikte değişik ve karşıt görüşlü kimselere de sütunlarında yer verdiği için etkili oldu. bu niteliğiyle ***el-Menar'âzrı*** ayrıldı. İktidarlarla her zaman uyum içinde davranmadığı için zaman zaman kapatıldı. 183. sayısından itibaren yönetimini Eşref Edib üstlendi ve adını ***Sebilü 'r-Reşad***olarak değiştirdi. İttihatçılar tarafından üç kez kapatılmış ve iki sayısı ***Sebilü'n-Necat***adıyla yayımlanmıştır. 1916' daki kapatılışından sonra iki yıl çıkmadı. Bu ilk döneminde Manastırlı İsmail Hakkı, Babanzade Ahmed Naim. Abdürreşid İbrahim, Tahirü'l-Mevlevi (Olgun), Bursalı Mehmed Tahir. Ahmed Ağaoğlu. Yusuf Akçura, Bereketzade İsmail Hakkı gibi dönemin önde gelen düşünce adamlarını kadrosunda topladığı gibi etkili oldu. İttihad ve Terakki'nin Panislamcı politikasına da bir ölçüde katkıda bulundu.

1918'de yeniden çıktığında önce İstanbul'da daha az politik, sonra Mehmed Akif in Anadolu'ya geçmesi üzerine Nisan 1920' den itibaren Ankara'da daha çok politika yapan bir içerikle faaliyet gösterdi. İstiklal Savaşı sırasındaki "İrşad" çabalarına önemli katkısı oldu. 527. sayısına kadar 60 sayısı Ankara'da yayımlandı. Mayıs 1923' te Mehmed Akif'in İstanbul'a dönmesiyle yeniden İstanbul'da çıkmaya başladı. Şeyh Said Ayaklanması sebebiyle, Takrir-i Sükûn Kanununa dayanılarak 1 Mart 1925'te, 641. sayıda yayımına son verildi. Eşref Edib, ***Sebilü 'r-Reşad***i yeni bir seri olarak 1948' den Şubat 1966'ya kadar 362 sayı yayımladıysa da eski etkinliğini bulamadı.

ORHAN KOLOĞLU

SEÇİMLER

Siyasal iktidar organlarında yer alacak kişilerin, soyluluk veya atamayla değil oyla belirlenmesi anlamında siyasal seçim İstanbul'da ilk kez II. Abdülhamid döneminde I. Meşrutiyetle (1876) birlikte gündeme geldi. Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan' dan oluşan Meclis-i Umumi meşrutiyet düzeninin yasama organını oluşturuyordu. Meclis-i Mebusan üyelerini saptamak amacıyla çıkarılan 24 Ekim 1976 günlü bir yönetmelik (talimat-ı muvakkate) Türkiye'de seçimlerle ilgili ilk resmi belge oldu. Mevzuata göre mebuslar vilayet, liva ve kazaların idare meclisi azaları tarafından seçilecekti. Halk tarafından seçilen yerel yönetim üyeleri ikinci seçmen (müntehib-i sanı) işlevini üstlenecek, böylece onların seçtikleri mebuslar halkın temsilcileri sayılacaklardı. İki dereceli seçim sistemi Türkiye'de 1946'ya kadar uygulandı.

İlk toplantı devresi için geçerli olan yönetmelik mebus sayısının en az 130 olmasını öngörmüştü. Bunların 80'i Müslüman. 50'si gayrimüslimdi. Liva ve kazalardan gelen adaylar vilayet düzeyinde ikinci bir elemeye tabi tutuluyordu. Vali başkanlığında bir komisyon adaylar arasından seçim yaparak her vilayetten çıkarılacak mebus sayısı kadar aday adını İstanbul'a bildiriyordu.

Bu arada Müslüman ve diğer dinlere mensup mebus adayları arasında belirli oranlarda dengeler gözetiliyordu. Bu nedenle vilayet komisyonlarında il yöneticilerinin yamsıra din adamları da yer alıyordu.

İstanbul ve çevresi için çıkarılan bir beyannameye göre, Osmanlı payitahtı için 5'i Müslüman. 5'i gayrimüslim toplam 10 mebus seçilecekti. İstanbul ve çevresi için oy verme süresi 5 gündü. Seçimlerde sandık başına gelmeyenler yazılı olarak da oy kullanabileceklerdi.

Osmanlı toprakları seçimler için sancak esasına göre 29 bölgeye ayrıldı. Seçimler bölgelerde değişik tarihlerde yapıldı. Mebuslar seçildikçe peyderpey İstanbul'a geldiler. Yol masraflarının yamsıra İstanbul'a varışlarında kendilerine 3-000 kuruş ödemede bulunuluyordu. Mebuslara 3-000 kuruş aylık bağlanmıştı.

I. Meşrutiyet Meclis-i Mebusan'ında İstanbul şu mebuslarla temsil ediliyordu: Ahmed Vefik Paşa. Ahmed Hilmi Efendi, Hasan Fehmi Efendi, Hacı Ahmed Efendi, Astarcılar Kâhyası Hacı Ahmed Efendi. Sebuh

1908 seçimlerinde Taksim'deki Ayia Trias Kilisesi'nin bahçesindeki seçim sandığı ve sandık kurulu.
Gökhan Akçura arşivi

Maksudyan Efendi, Hüdaverdizade Ohannes Efendi, Nikolaki Sulu di Efendi, Vesilaki Seragiyoti Bey, Sarraf Avram Aciman Efendi, Yusuf Paşa, Sadık Paşa, Asım Molla Bey, Agop Kazazyan Efendi, Şişmanoğlu Yuvan Efendi, Sakazade Aliksan Efendi. Kemal Efendi.

Meclis-i Mebusan 19 Mart 1877'de Dolmabahçe Sarayımın orta kısmını oluşturan merasim salonunda II. Abdülhamid'in bir nutkuyla açıldı. Ahmed Vefik Paşa meclis başkanlığına getirildi. Ayasofya yakınındaki Darülfünun binası(->) Meclis-i Mebusan'a tahsis edildi. İlk Osmanlı meclisi 115 mebusla toplandı. Bunların 69'u Müslüman. 46'sı gayrimüslimdi.

Meclis-i Mebusan üç aylık ilk olağanüstü toplantı dönemini on gün uzatarak 28 Haziran 1877'de dağıldı.

I, Meşrutiyet döneminde siyasal partiler henüz oluşmamıştı. Görüş ayrılıkları zaman zaman görülmüşse de bu tür gelişmeler gerçek anlamda muhalefet olarak yorumlanamazdı. Nitekim, Hasan Fehmi Paşa, mecliste 'muvafık ve muhalif olanların ayrılması lazım geldiğr'ni söylediğinde mebusların büyük çoğunluğu "Estağfurullah, hepimiz şevketlu padişahımızın ve hükümetimizin taraftarıyız" diye ayaklandılar.

13 Aralık 1877'de toplanan ikinci meclisin ömrü kısa oldu. Savaş, meclis gündemindeki ilk maddeydi. Savaşla ilgili eleştiriler, hükümete güvensizliğe dönüştü. II. Abdülhamid giderek meclis çalışmalarından kuşkulanmaya başladı. İstanbul mebuslarından Astarcılar Kethüdası Ahmed Efendi'nin "harp felaketinden hükümet kadar padişahın da mesul olduğu"nu ima eden sözleri bardağı taşıran son damla oldu. II. Abdülhamid, Kanun-ı Esasi'nin kendisine verdiği yetkiyi kullanarak meclisi önce tatil, sonra da tehir etti (13 Mart 1878). Fesih fermanı ertesi, meclise İstanbul dışından katılan bazı mebuslara Zaptiye Nezareti'nce memleketlerine dönmeleri tebliğ edileli. Mebuslar kararın Kanun-ı Esasiye aykırı olduğunu söyleyerek İstanbul'da kalmaya direttilerse de 40 saat içinde vapurlara bindirilerek kendi arzuları hilafına payitahttan uzaklaştırıldılar.

Osmanlı Devleti 30 yılı aşkın Kanun-ı Esasi'siz yönetildi. Yazma bu dönem "istibdat" dönemi diye geçti. Jön Türk muhalefeti ve Ittihad ve Terakki, anayasal düzenin savunusunu bu dönemde üstlendi.

İttihad ve Terakki Cemiyetinin muhalefeti ve Makedonya'da başkaldırının büyümesi üzerine II. Abdülhamid askıya aldığı anayasayı 30 yıl sonra tekrar yürürlüğe soktu. Böylece 23 Temmuz (eski tarihle 10 Temmuz) 1908'de II. Meşrutiyet başlıyordu. Meclis-i Mebusan'a gidecek mebusların seçimi I. Meşrutiyet döneminde hazırlanan, ancak yürürlüğe sokulamayan İntihab-ı Mebusan Kanunu'na göre yapılacaktı.

Kanun-ı Esasi, gazetelerde 25 Temmuz günü yer aldı. Bu yasaya göre mebuslar 4 yıl için seçilecekti. Meclis-i Mebusan yıllık toplantılarına kasım başında başlayacak, mart başında tatile girecekti.

Seçim mevzuatına göre 50.000 erkek nüfusa bir mebus düşüyordu. İntihab-ı Mebusan Kanunu, çift dereceli seçim sistemini benimsiyor, "25 yaşını bitirmemiş, medeni haklarından yoksun, yabancı devlet vatandaşı olduğu iddia edilen, geçici bir süre için bile yabancı ülkeler hesabına iş gören, hileli iflas yapan, hacir altında bulunan kişilerin" mebus olamayacaklarını kaydediyordu.

Seçimlere katılabilmek için gerekli görülen "vergi verme" koşulu 1923'e kadar seçim mevzuatında kalacaktı. 4 yıl sonra yapılacak seçimlerden itibaren mebuslann Türkçe okuyabilmeleri ve biraz da yazabilmeleri şart koşuluyordu. İkinci seçmenler mebusları kendi vilayetleri halkından seçmek zorundaydılar.

Meclis-i Ayan üyeleri, mebus sayısının üçte birini geçmemek üzere padişah tarafından yaşam boyu (kayd-ı hayat) atanacaklardı. Seçim listelerinin hazırlanmasında belediye ve nahiye meclislerinin yanısıra imam ve papaz gibi dini şahsiyetler de görevlendiriliyordu. Seçimler vilayetlerde sancak esasına göre yapılacaktı.

Nüfusu 50.000'den aşağı olan sancaklarda, 25.000 kişi ve fazlasına bir mebus

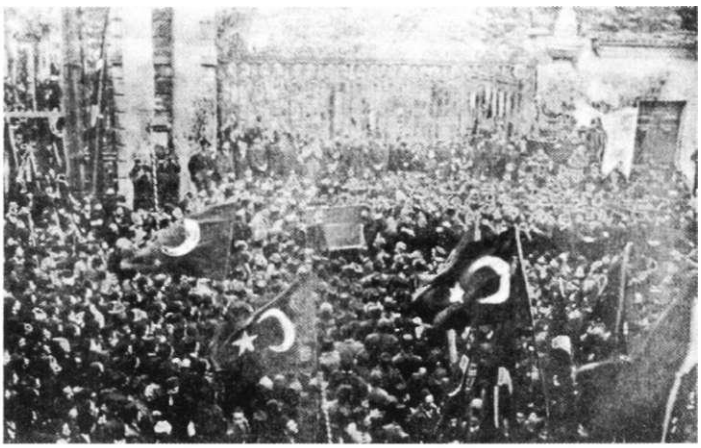

1908 seçimlerinde Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) önünde toplanan halk.
Resimli Kitap, S. 4 (Aralık 1908)

tahsis edilecekti. Nüfusu 50.000'den fazla olan sancaklarda da her 25.000 kişinin üzeri meclise bir mebus gönderecekti.

II. Meşrutiyet'in daha ilk seçiminde muhalefetin oluştuğu görüldü, ittihatçıların karşısında Ahrar adıyla bir muhalif siyasal parti kuruldu.

O yıllarda iletişim ve ulaşım noksanlığı sonucu mebus seçimleri tek günde yapılamıyordu. Örneğin Trabzon mebusları seçilip istanbul'a geldiklerinde İstanbul'da henüz seçimler başlamamıştı.

Taşra mebusları karadan ve denizden kafilelerle İstanbul'a geliyorlar, hemşerileri tarafından ay-yıldızlı Osmanlı bayrakları, davullu zurnalı kafilelerle ve İstanbul halkının coşkun heyecan ve alkışlarıyla karşılanıyorlardı. İstanbul'da hemen hemen bütün oteller Meclis-i Mebusan'ın açılış törenini izlemeye gelmiş vatandaşlarca doldurulmuştu. Bu nedenle mebusların çoğu otellerde yer bulamamış, Darüşşafaka, Galatasaray gibi yatılı okullarda yatırılmışlardı.

İstanbul'da seçimler aralık ayında yapıldı. Mebus adayları arasında İttihatçıların yanısıra Ahrar adayları ve müstakiller de vardı. İstanbul'da güçlü bir örgüt kurmuş olan İttihad ve Terakki, adaylarını tam liste olarak meclise gönderdi. Seçimi kaybedenler arasında Sadrazam Kâmil Paşa (Ahrar), Ali Kemal Bey (Ahrar), Celaleddin Arif Bey (Ahrar), Hüseyin Hilmi Paşa (müstakil) gibi ünlü isimler bulunmaktaydı. Müstakillerin çoğu bizzat adaylıklarını koymamış, mevzuat gereğince kendileri için imza toplanmıştı.

II. Meşaıtiyet'in ilanından sonra yapılan ilk seçimlerde ikinci seçmenler oylarını bugünkü Büyük Postane binasında kullandılar. Binayı I. Nişancı Taburu koruyordu. Süre bitince ders vekili Halis Efendi bir dua okudu ve sandık açılıp sayılmak üzere şehremanetine götürüldü.

II. Meşrutiyet'in ilk seçimlerinde Meclis-i Mebusan'a toplam 226 temsilci gönderildi. 142 Türk, 60 Arap, 25 Arnavut, 23 Rum, 12 Ermeni, 5 Musevi, 4 Bulgar, 3 Sırp ve 1 Ulah mebustan oluşan meclis, 17 Aralık 1908'de toplandı.

1908 seçimlerinde İstanbul'dan seçimi kazanan İttihad ve Terakki listesi şu mebuslardan oluşuyordu: Manyasizade Refik Bey, 503 oy; Ahmet Rıza Bey, 475 oy; Mustafa Asım Efendi, 472 oy; Vitali Faraci Efendi, 461 oy; Hallacyan Efendi, 455 oy; Ahmed Nesimi Bey, 425 oy; Zohrap Efendi, 392 oy; Kostantini Efendi, 369 oy; Hüseyin Cahit Bey, 352 ov: Kozmidi Efendi. 340 oy.

II. Meşmtiyet'in ilk meclisi Ahmed Rıza'nın başkanlığında Ocak 1912'ye kadar yasama işlevi gördü. Ancak, beklentilerin gerçekleşmeyişi İttihatçılara karşı muhalefeti giderek güçlendiriyordu. Çoğu İttihad ve Terakki'nin kendi bünyesinden çıkan muhalifler örgütlendiler. Ahrar Fırkası yerine Hürriyet ve İtilaf Fırkası muhalefet partisi olarak doğdu. Türdeş olmayan yapısına karşın 1911 ara seçimini tek oy farkla kazandı.

Kuruluşundan (21 Kasım 1911) 20 gün

1 Nisan 1923'te yapılan seçimlerde ikinci dönem için TBMM'ye seçilen İstanbul milletvekilleri.
Cephelerden Kurtuluş Savaşı'na İmparotorluktan Cumhuriyet'e, İst., 1992

gibi kısa bir süre sonra seçim kazanan Hürriyet ve İtilaf. İttihatçı çevrede büyük kaygı uyandırmıştı.

İttihad ve Terakki giderek sarsılmaya başlayan konumunu güçlendirmek için erken seçime gitmeye karar verdi. Sadrazam Said Paşaya baskı yaptı. Meclis-i Âyan'ın da onayıyla 18 Ocak 1912 günlü bir iradeyle meclis dağıtıldı. Seçim hazırlıklarına geçildi.

O sırada Balkan Savaşı patlak vermişti. Seçimler 1914'e kadar ertelendi. Diğer bir deyişle bir buçuk yıl ülke meclissiz yönetildi.

1914 seçimlerine İttihad ve Terakki tek parti olarak katıldı. Seçim sonucu Meclis'e 259 mebus gönderildi. Bunların 144'ü Türk. 84 u Arap, 13'ü Rum, 14'ü Ermeni, 4'ü Yahudi idi. Artık Arnavutluk. Makedonya ve Trablusgarp'tan temsilci bulunmuyordu. Bu topraklar Osmanlı Devleti'nden ayrılmıştı.

İttihad ve Terakki I. Dünya Savaşı'nı kaybetmişti. Fırka dağılmış, yerine Teceddüd Fırkası doğmuştu. 3 Ekim 1919'da Ali Rıza Paşa kabinesi kuruluyordu. Bu arada Anadolu'da Milli Mücadelenin temsilcisi Kuva-yı Milliye ile İstanbul hükümeti ilişkiye giriyor, seçimlere gitme kararı alınıyordu.

1919 seçimleri. II. Meşrutiyet'in diğer seçimleri gibi, iki dereceli ve nispi çoğunluk esasına göre yapıldı. Seçim öncesi, 9 Ekim 1919'da İntihap Kararnamesi yayımlandı. Seçimlere gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarından Museviler katıldılar. Rum ve Ermeni Osmanlıların çoğunluğu gayrimeşru göstermek için seçimi boykot ettiler.

Seçimler sırasında Kuva-yı Milliye ve İttihatçı çevre yoğun propaganda faaliyetinde bulundu. 1919 seçimleri İstanbul hükümetinin kararsızlığına karşı Müdafaa-i Hukukun siyasal başarısı olarak yorumlandı. Nitekim Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti seçimi ezici bir çoğunlukla kazandı. İstanbul'da bile, gizli örgütlenmesi sayesinde, Anadolu hareketi meclise kendinden yana kişileri seçtirmişti. Mecliste İttihatçılar yine hâkim durumdaydılar. İstanbul'dan seçilen Lütfi Fikri, seçimlerde İttihad ve Terakki'nin gizli baskısı gerekçesiyle çoğunluğu İttihatçılardan oluşan bir mecliste bulunamayacağını belirterek istifa ediyordu. Seçimlere resmen katılmayan Hürriyet ve İtilaf, seçimlerin feshini istiyor. Anadolu'dan mebus seçilmiş 20 kadar İtilafçıyı istifaya çağırıyordu.

Seçimlere çok sayıda parti, hattâ siyasi nitelikli olmayan dernek katılmıştı. Teceddüd Fırkası, Osmanlı Mesai Fırkası, Milli Ahrar, Türkiye işçi ve Çiftçi Fırkası, Ahali iktisat Fırkası, Milli Türk Fırkası, Osmanlı Sosyalist Fırkası seçimlere katılan bellibaşlı partilerdi. Sonraları siyasal parti haline gelen Osmanlı Çiftçiler Cemiyeti, hattâ Mühendisler Cemiyeti aday gösteren kuruluşlar arasındaydı. Ancak, bu parti ve derneklerin büyük çoğunluğu seçime İstanbul'dan katılıyorlardı.

12 Ocak 1920 günü Fındıklı'da şimdiki Mimar Sinan Universitesi'nin bulunduğu binada toplanan meclisin açılışına Vahideddin hastalığını bahane ederek gelmedi. Törene Sadrazam Ali Rıza Paşa katıldı. İlk toplantıda ancak 72 mebus bulunabildi. O günlerde Anadolu'dan İstanbul'a ulaşmak son derece güçtü. Bu arada Mustafa Kemal Paşa Kuva-yı Milliye adına meclis başkanlığına bir kutlama telgrafı çekmişti.

Son Meclis-i Mebusan'a İstanbul'dan Ahmed Ferid (Tek), Adnan (Adıvar), Ahmed Muhtar. Numan (Usta), Selahaddin, Fuad Selim, Hamid, Rauf Ahmed, Reşad Hikmet beylerle Kâmil ve Mişon Ventura efendiler seçildiler. O sırada bağımsız mutasarrıflık olarak yönetilen Çatalca'yı da Hayreddin Bey temsil etti.

Son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı kısa ömürlü oldu. 16 Mart 1920'de İstanbul, I. Dünya Savaşı galibi İtilaf devletlerince işgal edildi. Aynı gün işgal kuvvetleri meclisi kuşattılar. Mebuslardan bir kısmı tevkif edildi ve ertesi gün Malta Adası'na gönderildi. İstanbul Meclis-i Mebusan'ı son toplantısını 18 Mart'ta yaptı ve o gün Meclis-i Mebusan çalışmalarını süresiz olarak erteledi. 19 Mart günlü İntihabat Tebliği ile Heyet-i Temsiliye yeni bir genel seçim yapılmasını kararlaştırıyordu.

Meclisin Anadolu'da toplanması artık kaçınılmazdı. Bu arada Ali Rıza Paşa kabinesi istifa etti. Yerine hükümet kuran Damat Ferit, Mustafa Kemal ve arkadaşlarını asi ilan etti. 11 Nisan 1920'de Vahideddin, son Osmanlı meclisini bir irade ile feshetti.

23 Nisan 1920'de Ankara'da toplanan birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi iki tür milletvekilinden oluşuyordu. Bunlardan bir kısmı İstanbul meclisinden geliyordu. Diğerleri İntihabat Tebliği'ne göre 66 seçim çevresinden seçilmişlerdi. İlk aşamada toplam 337 milletvekilinden 92si İstanbul meclisi kökenliydi. Sonraları ülke işgalden kurtuldukça birinci devredeki milletvekili sayısı 451'e yükseldi.

TBMM'nin ikinci seçimleri 1923'te, Lo-

zan barış görüşmeleri sırasında yapıldı. Bu seçimle ikinci Türkiye Büyük Millet Meclisi kuruluyordu.

Ülkenin her yanında Halk Fırkası adayları seçimleri kazandılar. İstanbul'da mebus seçimi 28 Haziranda oldu. İkinci seçmenlerden en çok oyu alan (1.252) Rauf Bey, Halk Fırkası'ndan liste başı seçildi. Onu Müşir Fevzi Paşa (1.250 oy), Kâzım Karabekir Paşa (1.250 oy) ve Dr. Adnan Bey (1.239 oy) izledi.

İstanbul'daki seçimlerde 16 kişi de müstakil adaylıklarını koymuşlardı. Bunlar arasında Lütfi Fikri ve Ali İhsan Paşa da vardı. Ancak Halk Fırkası karşısında seçilme olanağı elde edemediler.

Cumhuriyet'in ilk seçimi 1927'de yapıldı. 1923 seçimleri ertesi 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet ilan edilmiş, ardından hilafet kaldırılmıştı. 1927 seçimlerinde Cumhuriyet Halk Fırkası'mn hazırladığı aday listesini Gazi gözden geçirmiş, bu seçimlerde adayları saptayan tek seçici olmuştu. Aday isimleri önce seçim bölgeleri (intihab daireleri) gösterilmeksizin alfabetik sıra ile ilan edilmiş, sonra her bölgenin seçeceği mebusların adları Gazi'nin imzasını taşıyan tezkerelerle bildirilmişti.

20 Temmuz günü ikinci seçmen (müntehib-i sani) seçimine başlandı. Her tarafta Cumhuriyet Halk Fırkası adayları kazanıyordu. Seçimler sırasında ülkenin dört bir yanında şenlikler düzenleniyor, halk davullu zurnalı, yer yer bandom alaylarla sandık başlarına, oylarını kullanmaya davet ediliyordu. Nüfus kâğıdı olmayan vatandaşlara, azami kolaylık gösteriliyor, nüfus kâğıdı verilmesi için ilgili mercilere emirler yağdırılıyordu. Gazi ile Meclis Reisi Kâzım Paşa Beşiktaş'ta Sinanpaşa'daki sandıkta, Başvekil İsmet Paşa Heybeliada'da oylarını kullanmışlardı.

Bir cuma gününe rastlayan 12 Ağustos'ta İstanbul'da eşi görülmemiş bir sandık alayı düzenlendi. Sultanahmet Meydam'nda toplanan sandıklar, bayraklar, halılar, çiçeklerle donatılmış otomobillere ve kamyonlara yüklendi. Davul, zurna, bando eşliğinde halkın, İstanbul esnaf derneklerinin ve milli kıyafetler giydirilmiş okul çocuklarının katılımıyla, ellerde "Hâkimiyet milletindir" pankartları, Salkımsöğüt, Ebussuud Caddesi, Babıâli Caddesi üzerinden vilayete gidildi.

İstanbul'da milletvekili seçimine 1.458 ikinci seçmen katıldı. Sandık, Darülfünun konferans salonuna kondu. İstanbul'da fırka adayları dışında 6 kişi müstakil olarak seçime katılmıştı. Bu nedenle salona iki siyah tahta konmuş, birine Halk Fırkası adayları, diğerine müstakillerin isimleri yazılmıştı. İstanbul seçimlerinde, bağımsızlardan yalnız tütün amelesi Hüsnü Hasan Efendi'ye bir oy çıkmıştı.

Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Refik (Saydam), Yusuf Akçura, Behiç (Erkin), Hakkı Şinasi (Erel), Edip Servet (Tör), Fuat (Ağralı), Ahmed Hamdi (Denizmen), Ali Haydar (Yuluğ), İhsan (Sökmen), Tevfik Kâmil (Koperler), Ziya (Karamursal), Abdülhak Hamit (Tarhan), Ahmed Rasim, Nurettin Ali (Berkol), Hüseyin Bey, Süreyya (İlmen) İstanbul'dan üçüncü dönem milletvekilliğine seçildiler.

Tek parti döneminde yapılan bir seçimde kadın seçmenler sandık başında.
Salâhaitin Giz/Eser Tutel fotoğraf arşivi

1927 seçimlerinden sonraki genel seçimler 24 Nisan 1931'de yapıldı. 16 Mart'ta seçim defterleri asıldı. İkinci seçmenlerin seçimi 12 Nisan'da yapıldı. İkinci seçmenlerin seçimine katılım oranı yüzde 88 oldu. Ülkenin dört bir yanmda Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) adayları kazandı.

21 Nisan günü Gazi. fırka programı ile birlikte mebus adaylarını ilan etti. Listeye göre, üçüncü TBMM'den 82 mebus açıkta kalmıştı. 22 seçim dairesinde ise mecliste muhalefeti oluşturmak için bağımsız adaylara (müstakil namzetler) olanak sağlanmıştı. Bağımsız adayların sayısının seçim günü 47'ye ulaştığı ileri sürüldü.

İstanbul'dan İsmail Şefik Bey, konsolidci Asaf Bey, Avukat İzzet Bey, yazar Arif Oruç Bey, öğretmen Ali Şeydi Bey, Kâzım Karabekir Paşa, Refet Paşa. operatör Cemil Paşa ve Feridun Fikri Bey bağımsız adaylıklarını koydular. İstanbul'da bağımsız adaylar için 4 sandalye ayrılmıştı. Ancak CHP'li ikinci seçmenler muhalif bağımsızlara oy vermediler.

Mebus seçimi 24 Nisan 1931'de yapıldı. Seçime 1.548 ikinci seçmen katıldı. İstanbul 16 yerine 12 mebus çıkarabildi. Bağımsızlara ayrılan dört mebusluk, ileride bir ara seçimle yine Halk Fırkası tarafından doldurulduu.

1931 seçimleri sırasında gazetelerde işçi ve çiftçilerin bu kez meclise daha fazla sayıda mebus gönderecekleri haberi çıkmıştı. CHP'nin aday listelerinde işçi ve çiftçi eskisinden fazla idi. Nitekim İstanbul'dan meclise giren 4 yeni mebustan 3 u işçilerden seçilmişti. Bunlar Tesviyeci Yaşar (Yazıcı). Kunduracı Hayrullah (Ergin) ve Ustabaşı Hamdi (Gürsoy) beylerdi.

İstanbul'dan seçilen diğer milletvekilleri Refik (Saydam), İbrahim Tâli (Öngören), Yusuf Akçura, Ahmed Hamdi (Denizmen), Ziya (Karamursal), Abdülhak Hamit (Tarhan), Ahmed Rasim, Halil Etem (Eldem), Hasan Vasıf (Dokuman), Salah (Cimcoz), Alaettin Cemil (Topçuoğlu), Ali Sadettin (Barlas), Midhat (Dağdemir), Sadettin Rıza (Uraz), Ali Rânâ (Tarhan) beylerdi.

Daha sonraki 1935 seçimleri Türkiye tarihi açısından önemli bir dönüm noktasını oluştuyordu. İlk kez bu seçimlerde kadınlara oy hakkı tanındı.

16 Ocak 1935'te ikinci seçmenlerin seçimine başlandı. Mebus seçimi 8 Şubat'ta yapıldı. Seçim öncesi parti aracılığıyla kadınlara partiye şükran mitingleri düzenletildi. Seçilen 415 milletvekilinden, o günkü dille saylavdan 18'i kadındı. İstanbul'dan Fakiye Öymen de bunlar arasındaydı.

Tek parti döneminin son iki seçimi, ikisi de erken seçim niteliğindeki 1939 ve 1943 seçimleri oldu. İstanbul bu seçimlerde sırasıyla 19 ve 28 milletvekili çıkardı. 1946'da çokpartili düzene geçildi. 5 Ağustos 1946'da yapılan seçimler, ilk kez tek dereceliydi ve bu seçimlere Halk Partisi dışında, aralarında en önemlisi olan ve 61 milletvekili çıkarmayı da başaran Demokrat Parti'nin de (DP) bulunduğu birden fazla parti katıldı. Celal Bayar, Fuat Köprülü, Faruk Nafiz Çamlıbel gibi adlar bu seçimde DP'den İstanbul milletvekili seçilerek meclise girdiler.

Türkiye siyasal tarihinde bir dönemeç sayılan 14 Mayıs 1950 genel seçimlerinde, seçim sisteminin de sonucu olarak CHP yüzde 24,3 oy oranına rağmen İstanbul'dan milletvekili çıkaramadı. Bu seçimde 27 İstanbul milletvekilinin 27'si de DP'dendi. Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülümün de aralarında bulunduğu dokuzuncu dönem İstanbul milletvekilleri tümüyle DP'lilerden oluşuyordu. Seçimlere katılma oranı İstanbul'da yüzde 81'di.

1957 genel seçimleri öncesinde Adnan Menderes bir mitingde.
Cengiz Kahraman arşivi

16 Eylül 1951'deki milletvekili ara seçiminde İstanbul'dan iki milletvekilini de DP çıkardı. 1954 genel seçimlerinde. İstanbul'da seçimlere katılma oranı yüzde 79,7 oldu. Bağımsızlar ve 4 partinin katıldığı seçimde oyların yüzde 62'sine yakınını alan DP 29 milletvekilliği kazandı.

27 Ekim 1957'de yapılan genel seçimlerde oyların yüzde 52,7'sini alan DP, 39 İstanbul milletvekilinin 39'unu da çıkardı. Yüzde 40,5 oranında oy alan CHP seçim sistemi yüzünden bu seçimlerde de İstanbul'dan milletvekilliği kazanamadı. İstanbul DP'nin kalesi görünümünü koruyordu.

27 Mayıs 1960 askeri müdahalesinden sonra seçim sistemi ve meclisin yapısında (senato ve millet meclisi olarak çift meclis uygulaması) gerçekleştirilen köklü değişikliklerden sonra yapılan 15 Ekim 1961 genel seçimlerinde oyların yüzde 41.8'ini alan ve DP çizgisinin devamı sayılan Adalet Partisi (AP) 14. CHP 12 (yüzde 38.2 oyla), Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) 4, Yeni Türkiye Partisi 1 milletvekili çıkardılar. Aynı tarihte senato için yapılan seçimlerde de AP 8, CHP 2 senatörlük elde etti.

10 Ekim 1965 genel seçimlerinin önemli özelliği parlamentoya ilk kez sosyalistlerin girmesi oldu. Türkiye İşçi Partisi (TİP), İstanbul'da yüzde 7.9 oy oranıyla meclise 2 milletvekili sokmayı başarırken. AP 16 (yüzde 53.2), CHP 9 (yüzde 29,7), CKMP 1 (yüzde 1,5). Millet Partisi (MP) 2 (yüzde 4,9), bağımsızlar da 1 milletvekilliği kazandılar.

1969 milletvekili genel seçimlerine İstanbul'dan bağımsızlar dışında 8 parti katıldı. AP oyların yüzde 47,8'i ile 17. CHP 12, MP 1, Türkiye Birlik Partisi 1, TİP 2 milletvekili çıkardı. Bu seçime İstanbul'da katılma oranı geçmiş seçimlere göre düşüktü ve 52,4'ü ancak buluyordu.

12 Mart 1971'deki askeri müdahaleden sonra, askeri rejimin sonunu da haber veren 14 Ekim 1973 seçimlerinde İstanbul'da CHP öne geçti. Oyların yüzde 48,9'u ile 20 milletvekili çıkardı. Oyların yüzde 28'ini alan AP 11 milletvekilliği ile yetindi. AP'den ayrılan bir kanadın kurduğu DP 3. seçimlere ilk kez katılan Erbakan'ın Milli Selamet Partisi (MSP) 3 milletvekilliği aldılar. Bu seçimlerde İstanbul'da sosyalist oyların önemli bölümü. TİP 12 Mart askeri döneminde kapatıldığı için ve solun üzerindeki baskıların etkisiyle CHP'ye gitmişti. Seçime İstanbul'dan bağımsız olarak katılan eski TİP Genel Başkanı Mehmet Ali Aybar seçimleri kazanamadı. Senato üveliklerini de CHP (6). AP (3). MSP (1) paylaştılar.

5 Haziran 1977'de yapılan ve İstanbul'da katılım oranının yüzde 62,4'te kaldığı genel seçimlerde CHP oyların yüzde 58,2'siyle 27, AP 13. Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) 1. MSP 3 mmetvekilliği kazandılar. 14 Ekim 1979'daki senato seçimlerinde ise. İstanbul parlamentoya 5'i AP. -t'ü CHP. 1'i MSP'den 10 senatör gönderdi.

12 Eylül 1980 askeri müdahalesi tüm partileri kapatarak Türkiye'nin siyasal tablosunu kökünden değiştirdi. 19"[7] seçimlerinden 6 yıl sonra yeni bir seçim sistemiyle yapılan milletvekili genel seçimlerinde İstanbul 6 seçim bölgesine ayrılmıştı. Senato ise kaldırılmıştı. Eski geleneksel partilerin tümü kapatıldığı gibi yerlerine yenileri kurulurken Milli Güvenlik Kurulunun veto kullanmasıyla, geçmişle olan bağların tümü koparılmıştı. Bu koşullardaki 1983 seçimlerinde. Turgut Özal'ın Anavatan Partisi (ANAP) İstanbul'da 6 bölgeden toplam 17. Halkçı Parti 13. Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) 6 milletvekili çıkardılar. Askeri yönetimin desteğinin MDP'de olduğu bilindiği halde ANAP'ın seçim galibiyeti İstanbul'un tepkisini de ifade ediyordu.

1987 genel seçimlerinde İstanbul'da seçim bölgeleri 8'e çıktı. Bu seçimlerde ANAP ile Erdal İnönü liderliğindeki Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) 8 bölgede 45 milletvekilliğini, ANAP 31, SHP 14 olarak paylaştılar.

1991'deki genel seçimlerde ise 9 seçim bölgesine ayrılmış olan İstanbul'dan ANAP 33. SHP 5, Süleyman Demirel'in Doğru Yol Partisi (DYP) 5, Erbakan'ın Refah Partisi (RP) 3, Bülent Ecevit'in Demokratik Sol Partisi (DSP) 3 milletvekili çıkardılar.

ZAFER TOPRAK

SEDEFADASI

Büyükada'nın doğusunda. Maden semtinin hemen karşısına gelen, uzunluğu 1.300 m, eni 1.100 m olan, Adalar llçesi'nin iskâna açık en küçük adası.

Büyükada'ya 1.100 m yakınlıkta olan adaya, eskiden tavşanı bol olduğu için Tavşanadası da denir, bu nedenle öteki adı Tavşanadası olan Neandros Adası ile karıştırılırdı. Adanın eski adı burada yetişen reçineli bir ağaç olan terevintos ağacı nedeniyle, Terebintos'tur. Bir diğer adı da Ardrovitos olan adaya sonraları, üzeri uzaktan sedef renginde görünen makilerle kaplı olduğu için Sedefadası denilmiştir.

Sedefadası. eskiden ağaçları ve güzel kokulu çiçekleri bol olan bir ada iken. zamanla erozyona uğramış, kayalık, çıplak bir yer olmuş, yakın zamanlarda yeniden ağaçlandırılmaya çalışılmıştır. Adanın batısında, iskele yakınında halka açık bir lokanta ve bu lokantanın plajı vardır. Ayrıca adanın güney yakasında yine halka açık büvük bir plaj bulunmaktadır.

Bizans döneminde bu adadaki ilk manastır Patrik Leonidas tarafından kurulmuştur. Bu manastırın en önemli sürgünü de büyük bir din adamı olan Ignatios'tur(->). 847'de patrik seçilen İgnatios. hamisi Imparatoriçe Teodora'nın iktidardan düşürülüp bir manastıra kapatılması üzerine hile ile patriklikten alınmış ve 857'de, Sedefadası'ndaki manastıra hapsedilmiştir. İgnatios inançları uğruna yıllarca çile çekmiş, her türlü işkenceye dayanmış ve sonunda 867'de törenle Sedefadası'ndan alınıp yeniden patrikliğe getirilmiştir. İgnatios ikinci kez patrik olduktan sonra, 873'te Se-

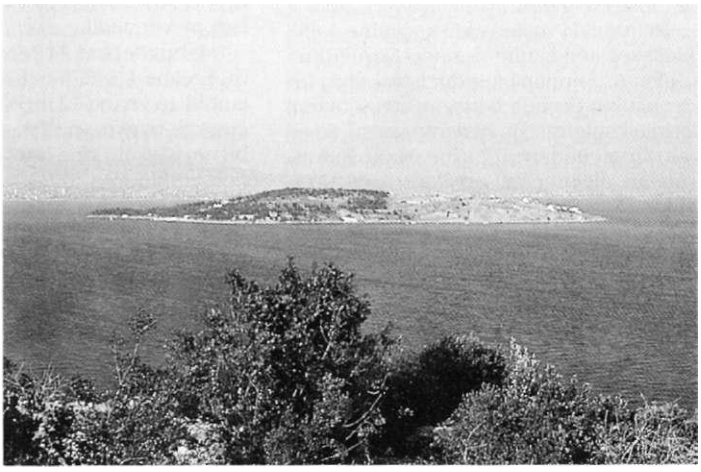

Sedefadası
Nadya Gabeoğlu, 1991

defadası'nda Aya Miliail (Saint Michel) adına bir kilise yaptırmıştır. Bu manastırda, daha sonraki dönemlerde başka ünlü sürgünler de yaşamıştır.

Evliya Çelebi, *Seyahatname*'isinde, buraya tavşanı bol olduğu için Tavşanlıada denildiğini, diğer adaların keçilerinin burada otlatıldığını, rakita ağacının bu adada yetiştiğini yazmaktadır.

Sedefadası, 1850'de, Tophane Müşiri Damat Fethi Paşa'mn mülkiyetine geçmiştir. Paşa adaya zeytin ağaçları diktirmiş ve sebze yetiştirmiştir. Ancak paşanın ölümü üzerine Sedefadası bakımsız kalmış. I. Dünya Savaşı sırasmda da adanın üzerindeki tüm ağaçlar kesilmiştir.

1918'de İstanbul'un işgali sırasında, Halic'e sığmayan Yavuz Zırhlısı işgal kuvvetleri tarafından adanın önüne demirlenmiştir. Zaman zaman adada taşocağı işletilmiş, balıkçılar voli mahallerinden yararlanmışlarsa da bu ada uzun yıllar, sadece martıların yaşadığı, makilerle kaplı, kayalık bir yer olarak kalmıştır.

Adanın mülkiyeti Fethi Ahmed Paşa'mn vârislerinden Fecr-i Ati şairlerinden Hüseyin Siret'in eşi Saliha Yegâne Hanım'a, ondan da oğlu Şehsuvar Menemencioğlu ile kızı Reyan Şehsuvaroğlu'na geçmiştir.

Bu aile Sedefadası'nı seçkin kişilerin oturacağı bir yerleşim yeri yapmak için girişimde bulunmuş, bu amaçla 1956'da bir konut kooperatifi kurulmuş ve 196(3'a dek süren çalışmalar sonucunda adada yollar açılmış, elektrik getirilmiş, binlerce ağaç dikilmiş, 60-70 kadar iki katlı villa inşa edilmiştir.

1958'de yazları vapur işlemeye başlaması üzerine denizi çok temiz olan Sedefadası'na özellikle tatil günleri büyük bir kalabalık gelmeye başlamıştır. Ancak dışarıdan gelenler adanın içerilerine giremememekte, sadece güneydeki Neandros'a bakan Büyük Plaj ve gazinosundan yararlanmaktadırlar.

Eskiden Sedefadası'nda tek bir telefon, tekbir bekçi varken, bugün hemen her eve telefon gelmiş, karakol kurulmuş, elektrik, yol gibi belediye hizmetlerinden de yararlanılmaya başlanmıştır. Kooperatife ait özel motor ile kış aylarında da Büyükada'ya ulaşım sağlanmıştır.

İdari açıdan Sedefadası Büyükada'daki Maden Muhtarlığı'na bağlıdır.

Bugün, ilk kuruluş yıllarına oranla adadaki ev sayısı çoğalmış, özellikle adanın doğu yöresindeki Martılık demlen ağaçsız boş yerlere yeni yeni evler yapılmaya başlanmıştır.

NEJAT GÜLEN

SEDEFÇİLER CAMÜ

bak. ATİK ALİ PAŞA KÜLLİYESİ

SEDEFKÂRLIK

Çeşitli ağaç türleri üzerine sedef yapıştırmak, kakmak ve mıhlamak yoluyla yapılan ağaç işleri tekniği.

Bazı örneklerde sedefin yanısıra bağa, fildişi, kemik, metal, doğal kristal, çini vb süsleyici malzemenin de kullanıldığı görülür. Bu teknikle yapılmış parçalar arasında el sanatı, süsleme sanatı örneklerinin yanısıra güzel sanatlar düzeyine ulaşmış eserler de vardır. İki boyutlu bir yüzey çalışması olarak uygulanan kakmacılıkta süslenen eşyanın bazen üç boyutlu olması ve ustaların nesneye bir bütün olarak yaklaşması bu teknikle süslenmiş üç boyutlu tasarımların oluşmasını sağlamıştır.

Yakın bir geçmişe kadar geleneksel Türk sanatları kapsamı içinde kendine özgü bir yeri olan sedef kakmacılık değişen yaşam biçimi, estetik beğeni ve iç dekorasyon modasının getirdikleriyle giderek azalmıştır. Oysa Osmanlı imparatorluğu döneminde İstanbul'da kapı kanatları, dolap kapakları, çekmece, raf, korkuluk vb mimariye bağlı objelerin yanısıra minber, kürsü, rahle, Kuran, cüz mahfazası vb dinsel nesneler; saltanat kayığı, femıan kutusu vb törenlerde kullanılan nesneler ve lambalık, kavukluk, ayna çerçevesi, paravana, çerçeve, sehpa, koltuk, masa. çalışma masası, sandalye, sandık, mücevher kutusu, mücevher çekmecesi, gergef, dokuma tezgâhı, beşik, firça, tarak, tavla kutusu, ud, kanun, saz, nalın ve öreke vb birçok profan obje sedef kakmacılıkla süslenmişti.

Kakmacılıkta abanoz, ceviz, karaağaç, elma, armut, kayısı, gül, kiraz vb ağaçlar; çeşitli boyutlarda pembe, beyaz, gri doğal midye kabuklarından kesilen sedefler, arusak (boyalı sedefler); iri denizkaplumbağalarımn karın derisinden elde edilen sarı hareli kahverengi bağalar; fildişi; bazı hayvanlardan sağlanan kemikler: köpek kemiğinden yapılan bazen açık kırmızı bir rengi olan özel tutkal; hem mıhlama işlevine yardımcı olan, hem ağaçtaki işlemeyi engelleyen, dolayısıyla yuvanın boyutlarını değiştirmeyen, hem de ağaçla sedef arasında dekoratif bir geçiş sağlayan sedefe ışık yansıtan, ince çekilmiş gümüş teller kullanılmaktaydı. Bu arada saray kesiminde bazı örneklerde firuze, yakut, zebercet, yeşim, zümrüt vb değerli taşlar ile altın gibi değerli metallerin yanısıra çini kabara, doğal kristal vb nesnelerin de kakmacılıkta kullanıldığı gözlenmekteydi.

16-17. yy'dan günümüze ulaşan çok sayıda sedef kakmayla bezenmiş örnek bulunmaktadır. Genellikle sedefin yanısıra bağa, arusak, fildişi de kakılarak süslenmiş bu örnekler arasında Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan 2/2879 envanter no'lu taht ilgi çekicidir. Burada çintemani motiflerinin yanısıra antinatüralist bir üslupla oluşturulmuş bitkisel bezemelerle tasarlanmış sedef kakma madalyon, ortasındaki firuze ile fark edilmektedir.

Taşınmaz nitelikteki örnekler arasında I. Selim Türbesi'nin kapı kanatları, Ayasofya naziresinde II. Selim Türbesi, III. Murad Türbesi'nin kapı kanatları orijinal örneklerdir. Bunlardan III. Murad Türbesi'nin kapı kanatlarının birinin üst tablasında Dalgıç Ahmed Ağa'nın adının geçtiği bir kitabe bulunmaktadır. Dikkati çeken bir başka kapı Topkapı Sarayı III. Murad Köşkü'ne aittir. Sedef, bağa, fildişi kakma uygulanmış kapı kanatlarında geometrik ve yazılı bezemelerle yapılmış süslemeler görülmektedir.

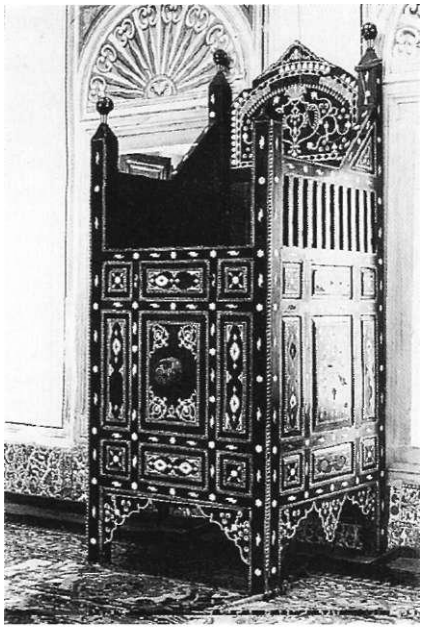

Beylerbeyi Camii'nin sedef kakmalı abanoz hitabet kürsüsü.
Erkin Emiroglu

Günümüze ulaşan örnekler arasında, 1598-1605 arasında başmimarlık görevi yapmış olan Dalgıç Ahmed Ağa imzasını taşıyan ve İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde bulunan, 19 envanter no'lu Kuran mahfazası dikkat çekmektedir. Sedef ve bağa kakma tekniği uygulanmış bu parçada geometrik bezemelerin yanısıra, yazı şeridi ile oluşturulan kompozisyon üç boyutlu tasarlanmıştır. Benzer tasarlamalar rahleler üzerinde de gözlenmektedir.

Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki 2/3466 envanter no'lu I. Ahmed tahtı özgün bir örnektir. Ceviz üzerine sedef, bağa, yakut, zümrüt gibi kıymetli taşlar kakılarak yapılmıştır. Üç boyutlu tasarlanan eserde küpe, karanfil gibi antinatüralist üsluplu bitkisel bezeme bordürleri dışında, vazolara yerleştirilmiş çiçeklerden oluşan natürmortlar dikkati çekmektedir. Bu tahtı bezeven 16. yy'a kıyasla daha gerçeğe yaklaşan çiçeklerle oluşturulmuş natürmortların benzeri Fatih Camii kürsüsünde karşımıza çıkmaktadır. Burada değerli taşlar kullanılmamıştır.

Aynı yüzyıldan anıtsal başka bir örnekse İstanbul Deniz Müzesi'nde sergilenen D. B. 221 no'lu, 40 m boyunda 44 kürekçinin yol verdiği IV. Mehmed'in saltanat kayığının köşk kısmıdır. Köşkün biçimine uygun olarak tasarlanan dekorasyonda palmet suları, yıldızçiçekleri, sonsuza açılan yıldızlardan oluşan girift bordürlerle düzenlenmiş geometrik bezemelerin yanısıra çintemani motifleriyle yapılmış süslemeler zenginlik arz etmektedir. Bu kayığın kakmacılık sanatındaki önemi sedef bağa kakmanın yanısıra tepe ünitesinde kullanılan mavi, yeşil, sarı çini kabaralar ve necefe benzeyen doğal kristal kabaralardır. Genellikle gümüş tellerle çerçevelenmiş yuvalar içine kakılan sedef ve bağalar üze-

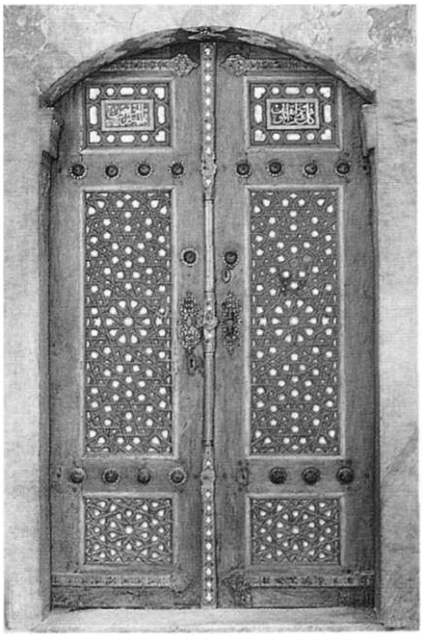

III. Murad Türbesi'nin Dalgıç Ahmed Ağa'nın adını taşıyan sedef bezemeli kapısı.
Cengiz Kabraman arşivi

rine serpme olarak dağıtılmış bu kabaralar esere diğer örneklerden farklılık kazandırmıştır.

Bir grupta klasik dönem özellikleriyle devam edegelen sedef kakmacılıkla 18.. 19. ve 20. yy'ın başlarında konu. üslup ve teknik açısından bazı yenilikler gözlenmektedir.

1720 tarihli şenliği resimleyen Levnî'ye ait minyatürlerdeki esnaf geçiş sahnelerinde ağaç işleri ustaları görülmektedir. Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki R. 816 no'lıı *Hamse-i Atat* adlı eserin 102a sayfasında sedef kakma çokgen bir sehpa kaidesi; Enderunlu Fazıl'ın *Zenanname* sindeki bir minyatürde beliren sedef mozaik tekniğiyle bezenmiş beşik; İstanbul Üniversitesi Kitaplığı'ndaki T. 9364 no'lu yazmadaki bir minyatürde yer alan sedef kakma sandalye tipi koltuk ve Van Mour'un Ferriol Albümü'nde bulunan motiflerinin çevresi tellerle çevrilmiş sedef kakma tekniğinin uygulandığı sehpa. 18. yy'a ait ilginç örneklerdir.

P. Ğ. Inciciyan'm *18. Asırda İstanbul* isimli kitabında Atik Ali Paşa Camii'ni anlatırken değindiği Dikilitaş yakınındaki Sedefçiler Çarşısı bu dönemde çarşıda sedefçilere ait ayrı bir yer olduğunu ortaya koymaktadır.

18. yy'da sedef, bağa kakmacılığında mozaik tekniğinin giderek beğeni kazandığı fark edilmektedir. Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ndeki bir grup çekmece, rahle vb bu konuda tanıklık etmektedir. Ya yalnız geometrik bezemeler ya da bazı ünitelere yerleştirilmiş bitkisel bezemelerin yanısıra geometrik bezemelerle süslenmiş bu parçaların bir kısmında arusek de kullanılmıştır.

Taşınabilir nitelikte olmayan mimariye bağlı örnekler arasında Topkapı Sarayı III. Ahmed Kitaplığı'nm (1718) kapı ve pencere kanatları, III. Ahmed'in Yemiş Odası'mn dolap ve pencere kapakları önceki yüzyıllarda görülen yazılı bezeme ve geometrik bezemelerle süslenmiş kompozisyonlarıyla dikkati çeker.

19. yy'da özellikle mimariyi bezeyici objelerden möble türlerine kadar eşya cinslerinde sayıca artış görülmektedir. Müzeler dışında eski konak, köşk ve yalılarda yer alan pek çok parça bu yüzyılın iç dekorasyonu konusunda bilgi vermektedir. Benzer bir durum müzeye dönüştürülen Dolmabahçe Sarayı, Beylerbeyi Sarayı ve Yıldız Sarayı için de söz konusudur. Diğer taraftan türbelerde bulunan rahle, sakal-ı şerif kutusu vb dinsel objeler de vardır. Bunların bir grubu Sultan Ahmed Türbesinde sergilenmektedir. Örnekler arasmda 82 envanter no'lu sakal-ı şerif kutusu gerek mozaik biçiminde kaplama sedef işçiliğiyle, gerek üzerindeki Bezmiâlem Valide Sultanın vakfı 1255/1839 şeklindeki kitabeyle önemlidir.

Aynı teknikle yapılmış ilgi çeken bir grup örnek de genellikle baklava biçimli, ince, beyaz sedeflerin peş peşe yapıştırılmasıyla bezenen fırça, tarak, ayna vb küçük eşyadan oluşmaktadır. Geometrik bezemelerle süslü bu parçaların yanısıra sehpa, masa, konsol, sandık, tırnak vb büyük möble cinslerinde de bu tekniğin uygulandığı gözlenmektedir. P. Lecomte'un övgüvle söz ettiği mozaik marketöri olarak isimlendirdiği bu teknikle yapılmış parçalar arasında Ankara Etnografya Müzesi'ndeki 1.922.79 envanter no'lu II. Abdülham:; (uğraşıyla bezenmiş kısa ayaklı okuma masası, diğerlerinden konu seçiminde, yazının bir arma niteliğinde kullanılmasıyla ayrılmaktadır.

Bu yüzyıla ait özgün bir parça, Yıldız Sarayı'nda sergilenen III. Ahmed Çeşmesi maketidir. Bu maket sedef ve bağa kakma ile bezenmiştir ve üstünde "Sandıkçı kullan 1325/1907" yazılı kitabesi vardır.

Bir başka örnekse Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki 1/7521 envanter no'lu bir saattir. Sanayi-i Nefise Mektebi'nde(->) 1884' te yapılan bu saat oyma, sedef kakma ve telli ahşap boncuk dizme (ajur) bileşimi tekniğin uygulandığı tipik bir örnektir. Bu yüzyıldan kalan bir grup parçada, bu biçimde uygulanmış bileşik teknik vardır.

Portatif tasarlanan örnekler kapsamında ise gergeflerin gerek montaj, gerek dekorasyon açısından ayrı bir konumu vardır. Ankara Etnografya Müzesi'ndeki 13585 envanter no'lu gergef bu konuda seçkin bir parçadır.

Taşınmaz nitelikteki örneklere gelince, sedef kakma tekniğiyle bezenmiş ilginç bir örnek 1805 tarihli Eyüp'teki Mihrişah Sultan Türbesi'nin şebekeleridir. Bir taç biçimindeki şebeke ajur tekniğiyle yapılmış ve üzerine sedef kakma süslemeler uygulanmıştır. Fiyonklarla son bulan palmetlerle bezenmiş panolar ve madalyonlu tablalarla tasarlanmış örnek ünik bir parçadır. Türbeler Müzesi Müdürlüğü'ne bağlı bu türbenin yanısıra Nakşidil Valide Sultan ve Yahya Efendi türbelerinde de sedef kakma şebekeler vardır. Diğer taraftan bir grup eski tarihli türbeye sonradan monte edilmiş sedef kakmalı şebekeler de bulunmaktadır. Bunlar arasında Eyüp Sultan Türbesi'nin beyaz, sedef mozaik işçiliği uygulanmış şebekesinin II. Abdülhamid tarafından yapıldığı ileri sürülmektedir.

II. Abdülhamid'in ilgi alanı olması, bu dalın esnaf ve sanatkârını desteklemesiyle 20. yy'ın başlarında sedef kakmacılıkta parlak bir dönem yaşanmıştır. Eski türlerin yanısıra modeli değişen sandalye, koltuk ve dolap vb yeni ev eşyası türlerini süslemede kullanılan bu dalda beyaz-gri, beyaz-pembe sedef parçalarıyla yapılan süslemelerin beğeni kazandığı fark edilmektedir. Latin harfleriyle tasarlanmış marka ve monogramlarm yenilik olarak belirdiği bu dönemde bir grupta Türk neoklasiği olarak nitelendirilebilecek bir anlayışla sonsuza açılan yıldızlar, şemseler, palmet suları vb klasik dönemin motif ve bordürlerinin yeni kompozisyonlarda kullanıldığı gözlenmektedir.

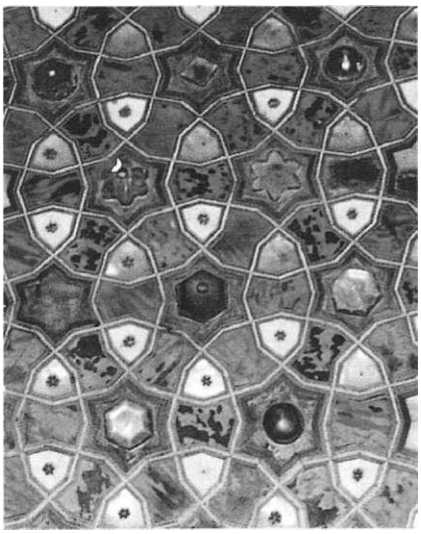

İstanbul Deniz Müzesi'nde IV. Mehmed'in saltanat kayığından bir ayrıntı (solda) ve Fatih Camii'nin kürsüsünden bir ayrıntı.
Örcün Barışta arşivi

Bibi. E. Yücel, "Osmanlı Ağaç İşçiliği", *Kültür ve Sanat,* S. 5 (1977), s. 63; H. Ö. Barışta. "Türk Sanatında Sedef Kakmacılık ve Günümüzdeki Durumu", *Dokuz Eylül Üniversitesi 4.*

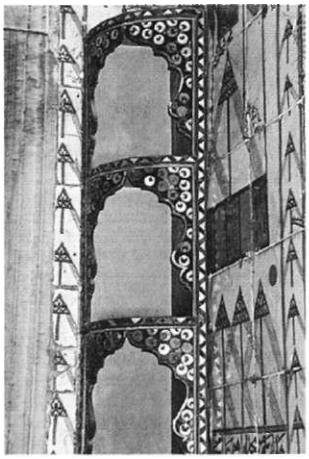

Topkapı Sarayı Valide Sultan Odası'nda sedef kakmalı raflar. *Örcün Barışta arşivi*

Ulusal El Sanatları Sempozyumu, 1985, s. **62;** ay, "Geleneksel Türk Sanatlarından Sedef Kakmacılık", *Türkiye'de Sanatın Bugünü ve Yarını,* Ankara, 1985, s. 393; M. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri,* İst., 1983, s. 208; N. Çapan-F. Çağman, *Anadolu Medeniyetleri. Selçuklu-Osmanlı,* İst., 1983; H. Önkal. *Osmanlı Hanedan Türbeleri,* İst., 1992, s. 164, 167, 178, 198, 253.

H. ÖRCÜN BARIŞTA

SEFER KETHÜDA MESCİDİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Tophane semtinde, Bostaniçi Camii Sokağı'ndadır. Günümüzde Bostaniçi Mescidi olarak tanınan yapının diğer adı olan Sefer Kethüda bulunduğu mahallede neredeyse unutulmuştur.

Mescidin banisi vakıf kayıtlarına göre Abdüllatif Efendi'dir. *Hadîka ise,* banisinin Sefer Kethüda olduğunu yazmaktadır. Hangi tarihte yapıldığı belli olmayan yapı 1874'te kar nedeniyle çatısının çökmesi üzerine etraflı bir tamirat görmüştür.

Fevkani yapılan mescidin son cemaat yeri yoktur. Giriş kapısının solundan merdivenlerle bodrum kata inilmektedir. Dikdörtgen plandaki bodrum katı sekiz tane dikdörtgen direk ile bölünmüştür. Bu ahşap direkler, harimi taşımaktadır. Cicim Çıkmazı Sokağı'na açılan bir kapısı vardır. Girişin sağından merdivenlerle kadınlar mahfiline çıkılır. Merdivenler devam ettirilirse minareye çıkışı sağlayan merdivenlere ulaşılır. Mahfil kısmı harime doğru yamuk bir çıkma yapar. Diğer yönde avlu kısmına açılan iki penceresi vardır.

Sefer Kethüda Mescidi
Ertan Uca, 1994/TETTV Arşivi

Harim kısmı düzgün olmayan bir dikdörtgendir. Mihrabın hemen yanında yuvarlak kemerli bir pencere vardır. Cicim Çıkmazı Sokağı yönüne açılan üç, Bostaniçi Camii Sokağı yönüne açılan dört tane yuvarlak kemerli pencere vardır. Mihrap, minber ve vaaz kürsüsü ahşaptır. İnce bir işçiliğe sahip olan minberin korkuluklarında "S" kıvrımları ve aralarında çok dilimli yapraklar vardır. Mescidin düz olan ahşap tavanının tek süsü ince ahşaplarla yapılmış geometrik göbek kısmıdır. Mescidin taban döşemesi de ahşaptır.

Mescidin avlu girişi kapısı üzerinde bulunan ekleme imam meşrutası olarak kullanılan apartmana aittir. Mescidin abdest alma kısmında arka kısmında bulunan Cicim Çıkmazı Sokağıma açılan bir kapısı daha vardır. Bu kapının açıldığı sokakta yapının avlu duvarında hâlâ suyu akmakta olan bir çeşme mahalleye hizmet etmektedir. Mihrabın dış cephesinde üç sıra ve altı satırdan oluşan mermer Osmanlıca kitabe vardır.

Minare kalın, kısa ve çokgendir. Mescidin her iki sokağa bakan cepheleri nedense ayrı renkte boyanmıştır.

Bibi. Öz, *istanbul Camileri,* II, 13.

ESRA GÜZEL ERDOĞAN

SEKBANBAŞI ABDURRAHMAN AĞA TÜRBESİ

bak. AYAKAPI MESCİDİ

SEKBANBAŞI FERHAD AĞA MESCİDİ

Bugün hiçbir izi görülmeyen bu mescit, *Hadîka* da bildirildiğine göre eski bir kiliseden çevrilmişti. Zeyrek semtinde bulunan bu mescidin kurucusu Ferhad Ağa'nın mezarının nerede olduğunun bilinmediğini yine *Hadîka* kaydeder. 953/1546 tarihli *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'nde* ise çok az geliri olan bu mescidin bütün evkafı Galata'da iki ev ile mescidin komşusu dört ev ve bir bahçeden ibarettir. Vakfiyesi olmadığından, ancak mütevellisinin verdiği sözlü bilgilerle deftere geçirilmiştir. Bu duruma göre Sekbanbaşı Ferhad Ağa Mescidi de, bir hatırayı yaşatmak için (teberrüken), eski bir Bizans harabesinin "şenlendirme" gayesiyle mescide dönüştürülmüş olabileceğini gösterir.

Ferhad Ağa Mescidi, Mühendishane öğrencileri tarafından çizilen İstanbul camileri haritasında 167 numara ile işaretlenmiş olup, bugün hâlâ var olan Hüsam Bey veya Tezgâhçılar Camii'nin az kuzeyinde bulunuyordu. 18701i yıllarda çizilen İstanbul haritasında gösterilmediğine göre, aradan geçen yıllarda ortadan kalkmış olmalıdır. Schneider 1936'da basılan kitabında, o sıralarda mescidin bazı kalıntılarının Kendir Sokağı'nda görülebildiğini, ancak bunların Bizans özelliği göstermediğini bildirir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 128; İ. Erzi, *Camilerimiz Ansiklopedisi,* I, İst., 1987, s. 173; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 240; Schneider, *Byzanz,* 71.

SEMAVİ EYİCE

SEKBANBAŞI İBRAHİM AĞA MESCİDİ

İstanbul'un eski bir Bizans kilisesinden çevrilen ibadet yerlerinden olan Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi, Atatürk Bulvarı kenarında, Bozdoğan Kemeri(->) dibinde, Gazanfer Ağa Medresesi ve Türbesi'nin komşusu idi.

İmparator VIII. Mihael Paleologos'un (hd 1261-1282) kız kardeşi Maria veya rahibelik adı ile Marta'nm kurduğu Kira Marta Kadınlar Manastırı'nın(->) burası olabileceği iddia edilmişti. Önce M. Gedeon ve sonraları Dr. Mordtmann ile A. M. Schneider tarafından da kabul edilen bu görüş, V. Laurent'm bir makalesi ile çürütülmüştür. Bu yazara göre Kira Marta Kadınlar Manastırı, Fatih'ten Yenibahçe'ye (şimdi Vatan Caddesi) inen yamaçta olmalıydı. Halbuki 1565-1575 arasında yazılan bir elyazmasındaki notta Kira Marta (Kyra Martha) Kadınlar Manastırı, "krikki kissime" denilen yerde bulunuyordu. Bunu Kırkçeşme olarak kabul eden yazarlar, karşısında bu adda bir çeşme olduğunu göz önünde tutarak, Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi'ni Kira Marta Kadınlar Manastırı kalıntısı olarak teşhis etmişlerdir. Halbuki 902/1496-97'de ölen bir kişinin vakfı olarak mescide dönüştürülen bir Bizans yapısının yüz yıl sonra adının hatırlanmasına ihtimal verilemez. Bu satırların yazarı ise çeşitli görüşlerin ve bu arada V. Laurent'in düşüncesinin aksine olarak eski kaynak ve belgelerin yardımıyla Kira Marta Manastırının, Çapa'dan Topkapı'ya uzanan cadde kenarında büyük ihtimalle Manastır Mescidi'nin(->) yerinde olabileceğini bir hipotez olarak ileri sürmüştür. Bu görüş, V. Laurent tarafından reddedilmekle beraber daha inandırıcı bir hipotez de ortaya anlamamıştır.

Bu duruma göre hangi dönemde ve hangi ad ile yapıldığı bilinmeyen küçük bir Bizans kilisesi fetihten bir süre sonra Sekbanbaşı İbrahim Ağa tarafından mescide çevrilmiştir. Kurucusu İbrahim Ağa 902/1496-97'de şehit olmuş ve mihrap önüne gömülmüştür. *Hadîkada,* "Vaktimiz ricalinden" denildiğine göre, 18. yy'ın sonlarında Edirne müderrislerinden Gürcü Hüseyin Efendi minber koydurmuştur. 953/1546 tarihli *İstanbul Vakıfları Tahrir Defterinde* ise, "Mescid-i Sekbanbaşı İbrahim Bey der nezd-i Kırkçeşme" başlığı altında bu mescidin evkafı Kırkçeşme, Azepler Hamamı çevresindeki evkafının listesi verilirken bunlardan bir kısmının esas kurucunun oğlu Ali Bey tarafından yapıldık-

lan bildirilmiştir. Aynı vakfa başkaları tarafından verilen bağışlardan biri 891/1486 tarihli olduğuna göre kilise bu tarihten önce mescide çevrilmişti.

Mehmed Ziya (İhtifale!) buradan bahsederken, Sekbanbaşı İbrahim Ağa'nın 857/1453'te fetih sırasında şehit olduğunu yazmış ve 857 tarihli mezar taşının 1339-40/1923-24 arasında yolun genişletilmesi sırasında Evkaf (sonra Türk ve İslam Eserleri) Müzesi'ne kaldırıldığını, sekbanbaşının kabrinin ise mescidin yan tarafına taşındığını bildirmiştir. Mescidin harabesinin önünde, cadde tarafında bulunan muhteşem mermer bir lahit 1224/1809 tarihli idi. Toprak kaldırılırken ortaya çıkan, alt tarafı eksik, süsleme ve hat sanatı bakımından çok güzel bir mezar taşı ise üslup bakımından 15., en geç 16. yy'a ait olmakla beraber üzerindeki isminden anlaşıldığına göre, kurucuya ait değildir. M. Ziya Bey'in müzede olduğunu haber verdiği taş ise hiçbir sanat değerine sahip olmayıp, ne kitabesinin ifadesi, ne şekli, ne de yazının istifi ve hattı bakımından II. Mehmed (Fatih) dönemine (1451-1481) aittir. Zaten 857/1453 tarihi de yeteri kadar şüphe uyandırır. Bu taş, geçen yüzyılda, belki de mescit Peıtevniyal Sultan tarafından ihya edilirken, kaybolan gerçek taşın yerini tutmak üzere uydurulmuş olmalıdır.

Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi, Türk dönemi içinde, 19. yy'dâ harap olmuş ve uzun süre öylece kaldıktan sonra, II. Mahmud'un (hd 1808-1839) ikinci ikbali ve Abdülaziz'in (hd 1861-1876) annesi Pertevniyal Sultan tarafmdan, II. Mahmud'un son yıllarında (1254/1838) esaslı surette tamir ve ihya ettirilmiştir. Kapısının üstünde bulunan ve bugün nerede olduğu bilinmeyen 14 mısralık manzum kitabede bu durum açıklanmıştı.

Mescidin ihyasından sonra güzel ve bakımlı halini ve ömründeki muntazam hazireyi gösteren gravürü Galanakis adlı bir ressam tarafından yapılarak, Paspatis'in 1877' de basılan kitabında litografya olarak yayımlanmıştır. Bu resimde de mescidin artık kubbesi olmadığı, üstünün herhalde kiremit kaplı bir çatı ile örtülü olduğu fark edilir. Bu durumu C. Gurlitt de bildirmiştir. Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi, 1908' deki büyük yangında tekrar harap olduktan sonra bir daha yapılmamış, uzun yıllar öylece durduktan sonra Atatürk Bulvarı'mn düzenlenmesi sırasında 1943'te bulvarın üstüne isabet etmemesine rağmen yıktırılmıştır. Ancak 10 yıl sonra 1953 sonlarında arsasında hayli derine inen temel kazılarına başlandı. Böylece burada, bu eski binanın temelleri ile daha alttaki bazı kalıntılar ve süaın gövdeleri meydana çıkarıldı. Bugün bu tarihi eski eserden hiçbir iz kalmamıştır.

Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidini bu satırların yazarı, yıkılmasından az önce Aralık 1942 ve Mart 1943'te incelemiştir. Eski kilisenin içten genişliği 7,60 m. apsisler hariç uzunluğu 7 m idi. Dışarı taşkın yarım yuvarlak üç apsisi vardı. Gurlitt'in planında görülen, 1943'te de izleri sezilen son cemaat yeri Türk dönemine ait idi. Orijinal narteksten izler ise ancak toprak altında bulunabilmiştir. Binanın aslında dört sütunlu, haç biçiminde planlı olduğu tahmin edilir. Toprak hafriyatı sırasında bulunan temeller bu görüşü destekler. Çevresinde hayli dağınık mermer parçalar bulunmakla beraber, kilisenin yanında bir manastırın varlığına işaret eden bir ize de rastlanmamıştır.

Burası mescide çevrildiğinde, güney duvarına bitişik olarak kalın gövdeli, tuğla bir minare eklenmişti. Kürsü kısmı, tek sıra taş ve üç sıra tuğladan olan minarenin pabuç kısmı 15. yy minareleri üslubuna uygun olarak üçgenli idi. Yuvarlak, kalın gövdenin ucunda üç sıra tuğla çıkmalardan meydana gelen bir şerefe vardır. Bunun demir parmaklıkları. 1838 tamirinde en azından bu kısmının yeniden yapıldığını belli ediyordu.

Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi
Müller-Wiener, *Bildlexikon*

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 126; 1. Erzi, *Camilerimiz Ansiklopedisi,* I, İst., 1987, s. 172; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 196-197; Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi,* II, 48; Gurlitt, *Konstinopels,* I, 43, resim 95; Schneider, *Byzanz,* 61, resim 18, levha 8, resim 3; V. Laurent, "Kyra Martha, Essai de topographie et de prosopographie byzantine", *Échos d'Orient,* XXXVIII (1939), s. 296-320; A. G. Paspatis, *ByzantinaiMeletai,* ist., 1877, s. 375; E. Grosvenor, *Constantinople,* 473; Ebersolt, *Monuments,* 131; A. M. Schneider, "Topographica", *Byzantinische Zeitschrift,* XLI (1941), s. 64-66; 1. H. Konyalı, "Yeni Açılan Unkapanı ve Yenikapı Güzergâhı", *Istanbul Belediye Mecmuası,* S. 194 (1941), s. 6; S. Eyice, "Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi ve İstanbul'un Tarihi Topografyası Hakkında Bir Not", *Fatih ve İstanbul,* II (1954), s. 7-12, 139-149, 154-167; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 196-197; T. F. Mathews, *The Byzantine Churches of Istanbul,* Pennsylvania, 1927, s. 238-241; *Eminönü Camileri,* 199-

SEMAVİ EYİCE

SEKBANBAŞI MEHMED AĞA MESCİDİ

Eminönü İlçesi'nde, Şehzadebaşı semtinde, İstanbul Büyükşehir Belediyesi binasının hemen arkasındadır. Hoşkadem Mescidi olarak da bilinir.

Banisi Sekbanbaşı Mehmed Ağa'dır. II. Mehmed (Fatih) dönemi (1451-1481) eseri olan yapının bugün bulunmayan minberini Tuğcuzade Ahmed Ağa koydurmuştur. 1769-1770'te ölen Ahmed Ağa mescidin yakınlarında gömülüdür.

Uzun yıllar harap bir halde olan mescit 1955-1960 arasında imar edilmiştir. 1977' de ise son büyük onarımını geçirmiştir. Mescidin ilk yapısından minare dışında iz kalmamıştır.

Yapıya yüksek çevre duvarlarına açılmış demir bir kapıdan girilir. İlk görülen küçük bir bahçedir. Mescide giriş eksenden değil doğudandır. Bu girişten son cemaat yeri olarak düzenlenmiş kare mekâna geçilir. Bu kare mekândan yine doğu duvarında olan iki kanatlı ceviz kaplama bir kapıdan harime ulaşılır. Girişin sağında spiral dizilmiş 13 taş basamakla kadınlar mahfiline çıkılır. Mahfilin hazireye bakan kuzey duvarında iki tane pencere bulunur. Bu pencereler karedir. Mahfilin batısında bulunan kapı lojmana, diğer yönde bulunan kapı ise minareye açılır. Harim kısmı dikdörtgen planlıdır. Mihrabın iki yanında pencereler vardır. Mescidin batı duvarında iki tane kare pencere bulunur. Kuzeydoğu köşede kare bir mekân, cam ve ahşapla ayrılarak müezzin odası olarak düzenlenmiştir.

Mihrap yeşil renkli seramiklerle kaplı yarım yuvarlak bir' niş şeklindedir. Üst kısmında mermerden bir süsleme vardır. Tavan ve minber ahşaptır. Minare tek şerefelidir. Yapıya kaynaşmış bir lojman kısmı vardır. Hazire ise düzensiz bir plandadır. Yapı ve çevre duvarları koyu kırmızı bir renge boyanmış olup bakımlıdır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 99; Ayverdi, *Fatih III.* 323; *Eminönü Camileri,* 94-95; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 73.

ESRA GÜZEL ERDOĞAN

SEKBAN-I CEDİD

1808'de kurulan Osmanlı askeri kurumu.

Yeniçeri Ocağı yerine modern eğitimli bir ordu oluşturma amacıyla kurulan Nizam-ı Cedid(-0 1807'de Kabakçı Mustafa Ayaklanmasın) ile dağıtıldı. 1808'de IV. Mustafa'nm(->) tahttan indirilerek II. Mahmud'un(->) tahta çıkarılmasında büyük rol oynayan Alemder Mustafa Paşa, Yeniçeri Ocağı'na karşı yeni bir ordu kurmaya karar verdi. Rumeli'den gelen sekbanlardan oluşan bu ocak Nizam-ı Cedid Ocağı'na çok benzemekteydi. Ancak, yeniçerileri ürkütmemek için adını Sekban-ı Cedid koydu. Rumeli'deki ayanların koruyuculuğunu yapan sekbanlardan kurulan yeni ocağın askerleri Yeniçeri Ocağımın 8. ortasına kaydedildiler ve Selimiye Kışlası ile Levent Çiftliği Kışlası'na yerleştirildiler.

Sekban-ı Cedid askeri için özel üniformalar diktirildi. Avrupa'dan silah ve araç-gereç getirtildi. Kısa bir süre sonra da Ocağa tuğ ve sancak verilerek bağımsız duruma getirildi. Ocağın mevcudu Kasım 1808'de 15.000'i buldu. Anadolu'dan da asker alınarak Sekban-ı Cedid'in 200.000 askerden oluşması tasarlanmıştı. Yani ocakla birlikte Yeniçeri Ocağı da disiplin altına alınmak istendi. Yeniçeriler, sekbanların adedinin artırılması ve getirilen disiplinden rahatsızdılar.

6 Kasım 1808'de başlatılan ayaklanma sonucu, isyancıların isteği ile II. Mahmud ocağı dağıttı (bak. Alemdar Olayı). İsyancılar Selimiye Kışlası'm ve Levent Çiftliği'ni de yakıp yağmaladılar. Sekbanların birçoğu öldürüldü, bir kısmı da kaçarak geldikleri yerlere döndüler. Böylece Sekban-ı Cedid Ocağı da ortadan kalktı. Ancak daha sonra yerine Asâkir-i Mansure-i Muhammediye(->) kuruldu.

KUTLUAY ERDOĞAN

SEKİZİNCİ, İBNÜRREFİK AHMET NURİ

(1874, İstanbul - 6Mart 1935, Ankara) Oyun yazarı ve tiyatro adamı.

Üsküdar'da doğdu. Fes Nazırı Süleymanpaşazade Mehmed Refik Bey'in oğludur. Mekteb-i Sultani'yi (bugün Galatasaray Lisesi) bitirdikten sonra Hariciye Nezareti mektubi kalemine girdi. Uzun yıllar Karantina İdaresi muhasebe kaleminde çalıştı. 1908'de II. Meşrutiyetin ilanından sonra *Tanin* gazetesinin desteğiyle Raşid Rıza (Samako), Nureddin Şefkati, Şadi Fikret (Karagözoğlu), Ahmed Muvahhit gibi arkadaşlarıyla kurduğu toplulukla oyunlar sergiledi. Bu yıllarda başka topluluklarda da görev aldı, hattâ başrol bile oynadı. Darülbedayi'nin kuruluş yıllarında "Edebi Heyet" üyeliği yaptı. Kurduğu bir turne topluluğuyla çeşitli yerleri dolaştı, Romanya'ya kadar gitti. 1932'de getirildiği Ankara Halkevi Sahnesi yönetmenliğini ölünceye kadar sürdürdü.

İbnürrefik Ahmet Nuri asıl ününü Fransızcadan yaptığı eski İstanbul yaşamını, gelenek ve göreneklerini yansıtan komedi ve vodvil uyarlamalarıyla yaptı. Bunlar arasında Darülbedayi'nin ikinci oyunu olan

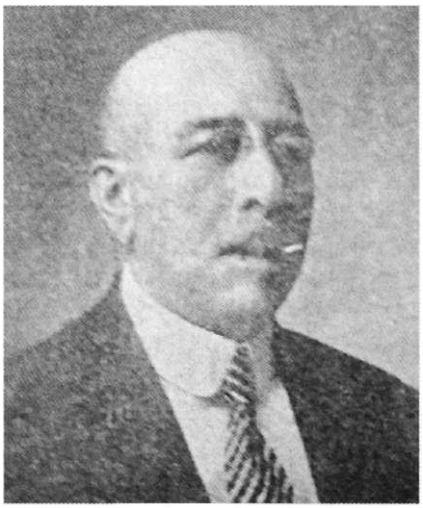

İbnürrefik Ahmet Nuri Sekizinci
Gövsa, *Türk Meşhurları*

ve o günlerin tuluat izleyicisinin bugünlerin Şehir Tiyatrosu izleyicisine doğru dönüşmesinde büyük rolü olan *Hisse-i Şayia* başta olmak üzere *Dört Cihar, Lokmanzade, Yavrum Komiser, Zuhal Burcunda, Kısmet Değilmiş, İpekçi Merhum, Fener Bekçileri, Belkıs, Yegâne, Son Altes, Hoşkadem Gebe, Şair, Odalık, Ceza Kanunu, Asri Olalım, Dokuzuncu* ve soyadını veren *Sekizinci* sayılabilir. Ayrıca *Gücü Gücü Yetene, Fırsat Yoksulu, Sivri Sinekler, HacıMansur, Yavuz Hırsız, Nakıs, Şer'iye Mahkemesinde*gibi telif oyunları da bulunan, tiyatro üzerine yazıları yayımlanan Sekizinci, Mahmut Yesari ve Reşat Nuri'yle birlikte *Kelebek* adlı bir de dergi çıkarmıştır.

Bibi. And, *Meşrutiyet,* 110-111; M. Ertuğrul, *Benden Sonra Tufan Olmasın,* İst., 1989, s. 579; Gövsa, *Türk Meşhurları,* 184; Nutku, *Darülbedayi;* Ö. Nutku, *Dünya Tiyatrosu Tarihi,* II, İst., 1985, s. 275, 281; M. N. Özön - B. Dürder, *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi,* İst., 1967, s. 187, 367-369; Sevengil, *Meşrutiyet,* 168-176.

RAŞIT ÇAVAŞ

SELAMÎ ALİ EFENDİ ÇEŞMESİ

Üsküdar Ilçesi'nde, Selami Ali Mahallesi'nde, mahallenin adını taşıyan anacaddenin Hatmi Sokağı ile kesiştiği yerde, caddenin karşı kenarmda bulunmaktadır.

Kemeri üzerinde yer alan ve iri nesih bir hatla yazılmış iki kıtadan oluşan dört beyitlik kitabesinden anlaşıldığı üzere, 1088/l677'de inşa edilmiştir. Kitabenin metni Halepli ünlü şair Şu'ûrî Hasan Çelebi (İ. H. Konyalı, bu adı yanlış bir şekilde Sürûrî diye kaydeder) tarafından hazırlanmıştır. Çeşmenin kemeri içinde yer alan küçük bir kitabe ise, çeşmenin 1198/1783'te, saray mensuplarından Ruyîdil Hatun'un ruhu için ihya edildiğini göstermektedir. Bu kitabenin hemen altmda bir başka kitabe daha yer almaktadır ki, yedi beyitlik bu kitabede 1176/1762'de bir mescidin Hacı Mustafa Ağa tarafından ihya edildiği kaydedilmektedir. İ. H. Tanışık bu kitabenin, çeşmenin hemen karşısında bulunan Fatma Hatun Camii'ne ait olduğunu, cami yok olduktan sonra kitabenin kaybolmaması için çeşmeye monte edildiğini yazmaktadır. Üsküdar'ın ahşap camilerinden biri olduğu bilinen Fatma Hatun Camii son olarak 1967'de ihya edilmiş olup, yapı bugün ibadete açık durumdadır.

Selamî Ali Efendi Suyolu'na bağlı bulunan bu çeşme, Türk klasik üslubunda yapılmış cephe çeşmelerinin tipik bir örneğidir. Kesme taştan inşa edilmiştir. Zarif iki sütunçe ve kemer ayakları ile bağlantılı olan sivri kemerin kilit taşında altı yapraklı bir çiçeğin oluşturduğu rozetten meydana gelen sade bezemenin dışında, süslemelerin tamamının aynataşında toplandığı görülür. Lülenin hemen üzerinde yıldızçiçeğinden gelişen desene sahip bir rozet, bunun iki yanında ince dallı ve yıldız biçiminde çiçekler yer alır. Aynataşının dilimli bir kemere sahip olan alınlığının köşe üçgenlerinin içi lalelerle süslenmiştir. Aynataşı, uçları yukarı bakan bir palmet sırasından oluşan bordürle taçlandırılmıştır. Aynataşının iki yanında yine sivri kemerli birer küçük tas yuvası (maşrapalık), su teknesinin iki yanında testi setleri, çeşmenin arka kısmında haznesi yer almaktadır. Halen suyu akmamaktadır ve lülesi kopmuştur. Teknesi cadde seviyesinden aşağıda kaldığından içi doldurulmuş vaziyettedir.

Selamî Ali Efendi Çeşmesi, oranlarının ahengi, simetri ve yalın süslemesi ile, yapılmış olduğu klasik dönemin mimari üslubunun özelliklerini taşıyan karakteristik bir örnektir.

Bibi. Raif, *Mir'at,* 145-146; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 278; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* II, 85; Çeçen, *Üsküdar,* öl; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* ist., 1993, s. 737-773.

ENİS KARAKAYA

Selamî Ali Efendi Çeşmesi
Enis Karakaya

SELAMÎ ALİ EFENDİ TEKKESİ

Üsküdar İlçesi'nde, Osmanlı döneminde Acıbadem, günümüzde ise Fıstıkağacı olarak bilinen semtte, Selami Ali Mahallesi'nde, yakın tarihte inşa edilen Selamî Ali Efendi Camii'nin yerinde bulunmaktaydı.

Tekke, CelvetîIiğin(-0 Selamî kolunu kuran Selamî Ali Efendi (ö. 1692) tarafından inşa ettirilmiş, vakfiyesi 1096-99/ 1684-87'de tescil edilmiştir. Tamamen tarihe karışmış olan bu tekkenin arsasında Cumhuriyet döneminde aynı adı taşıyan, ancak eskisinden çok daha büyük boyutlu ve gösterişli bir cami inşa edilmiştir.

Kaynaklarda "Acıbadem Tekkesi", "Bülbülderesi Tekkesi" ve "Şücabağı Mescidi Tekkesi" gibi adlarla da anılan bu tesisin yeri hususunda, "Acıbadem" adının günümüzde Üsküdar îlçesi'nin tamamen farklı bir kesimine verilmesi karışıklık yaratmaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğünün 1924'te yaptırmış olduğu tespitte Acıbadem Tekkesi'nin Selami Ali Efendi Mahallesinin sınırları içinde bulunduğu ve yerinin arsa durumunda olduğu belirtilmiştir. Aynı mahallede Şüca Ahmed Paşa adında bir hayır sahibinin bazı hayır eserleri (çeşme, suterazisi vb) yaptırdığı tespit edilmektedir. Söz konusu şahsm bu civarda bir bağı olduğu ve bu yüzden gerek çevresinin, gerekse de buradaki Selamî Ali Efendi Tekkesi'nin "Şücabağı" adıyla anıldığı tahmin edilebilir.

Ayin günü cumartesi olan bu tekkenin ilk şeyhi, aynı yıllarda Celvetîliğin âsitanesi olan Aziz Mahmud Hüdaî Tekkesi'nin de postnişini bulunan Selamî Ali Efendi'dir. Kendisini Şeyh Ali Efendi izlemiş, daha sonra Bandırmalızade Şeyh Hamid Efendi (ö. 1758), Hamid Efendinin oğlu Şeyh Kemal Efendi, Göynüklü Şeyh İbrahim Efendi, Mevlevî tarikatından İbrahim Dede, aynı zamanda Aziz Mahmud Hüdaî Tekkesi'nin hatibi olan Şeyh Hafız Mehmed Emin Efendi (ö. 1812) sırayla posta geçmişlerdir. II. Mahmud'un kızlarından Saliha Sultanin 1249/1834 tarihli düğününe davetli Celvetî şeyhleri arasında "Üsküdar'da Acıbadem Tekkesi şeyhi vekili Mehmed Hilmi Efendi" de bulunmaktadır. Bandırmalızade A. Münib Efendi'nin *Mecmua-i Tekâyâ'svcıda,* da (1307/1889) Şeyh Ahmed Efendi'nin adı verilmektedir. Dahiliye Nezareti'nin 1301/1885-86 tarihli istatistik cetvelinde bu tekkede 2 erkek ile 1 kadının ikamet ettiği, Maliye Nezareti'nin 1325/1910 tarihli *Taamiye ve Tahsisat Defteri* hde yılda 324 kuruş tahsisatı ve günde 2 okka et istihkakı olduğu belirtilmektedir. Bir mescit-tekke niteliğinde olan bu tesis hakkında hiçbir görsel belge ele geçirilememiştir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 199, 235: Kut. *Dergehname,* 230, no. 2; Çetin, *Tekkeler,* 588; Aynur, *Saliha Sultan,* 34, no. 7; *Âsitâne,* 5; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 64-65, no. 107; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 5; *Ihsaiyat II,* 21; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 64; Konyalı. *Üsküdar Tarihi,* I, 60; M. K. Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı.* İst.. 1982. s. 237-239, 274-275; M. "Özdamar, *Dersaadet Dergâhları,* ist., 1994, s. 256.

M. BAHA T AN MAN

SELAMÎ ALİ EFENDİ TEKKESİ

Üsküdar İlçesi'nde, Kısıklı Mahallesi'nde Selami Tekkesi Sokağı ile Selami Türbesi Sokağı'nın kavşağında bulunmaktaydı.

Şeyh Selamî Ali Efendi'nin (ö. 1692) Üsküdar'da inşa ettirdiği üç tekkenin sonuncusu olan bu tesis banisinin son yıllarında tamamlanmış, Selamî Ali Efendi vefat ettiğinde buraya gömülmüştür. III. Ahmed (1703-1730) ve I. Mahmud (1730-1754) dönemlerinde defterdarlık ve Revan Kalesi muhafızlığı görevlerini ifa eden, Damat Mehmed Paşazade İzzet Ali Paşa (ö. 1734) tekkenin mescit-tevhidhanesine minber eklemiş ve vakfına gerekli katkıyı sağlamıştır. Tekkelerin kapatılmasından önce 1912-1917 arasında tekkenin önemli bir kesimi ortadan kalkmış, ahşap meşruta binaları da Cumhuriyet döneminde uzun müddet harap bir durumda kaldıktan sonra tarihe karışmıştır. Günümüzde yalnızca, Selamî Ali Efendi'nin açık türbesini barındıran hazire görülebilmektedir.

Kaynaklarda tekkede çarşamba günleri ayin icra edildiği belirtilir. Ancak CSR Arşivi'ndeki ilgili dosyada, çarşambadan başka pazartesi ve cuma geceleri deayin yapıldığı kaydedilmiştir. Tekkenin ilk şeyhi, aynı zamanda Aziz Mahmud Hüdaî Tekkesi'nin ve Fıstıkağacı'ndaki (eski adıyla Acıbadem'deki) diğer tekkenin de meşihatını üstlenen Şeyh Selamî Ali Efendi'dir. Kendisinden sonra başhalifesi Kayserili Şeyh Ahmed Efendi, diğer halifesi Niksarh Şeyh el-Hac Mehmed Efendi (ö. 1740), Kayserili Ahmed Efendi'nin oğlu Şeyh Halil Efendi (ö. 1799), aynı zamanda Selamsız'daki Selamî Ali Efendi'nin meşihatında bulunan ve Bandırmalızade Şeyh Mustafa Haşim Efendi'nin (ö. 1782) halifesi olan Şeyh Mehmed Raşid Efendi (ö. 1834) posta geçmişlerdir. M. Raşid Efendi'nin şevh olmasıyla tekkenin Celvetîliğin Haşimî koluna intikal etmiş olması gerekir. Daha sonra meşihat görevi Şeyh Mustafa Şerefeddin Efendi (ö. 1854), Şeyh Ali Rıza Efendi (ö. 1912), Şeyh Hafiz Mehmed Nurullah Efendi (ö. 19i[7]) ve Şeyh Mustafa İzzeddin Efendi tarafından yürütülmüştür. Tekkenin, oldukça bakımlı durumdaki naziresinin merkezinde Şeyh Selamî Ali Efendi'nin kabri yer alır. Demir parmaklıklarla kuşatılarak bir açık türbe şeklinde düzenlenmiş olan kabir günümüzde İstanbul'da en çok ziyaret edilen ve çeşitli vesilelerle adaklar adanan makamlardandır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 257; Kut, *Dergehname,* 234, no. 70; Çetin, *tekkeler,* 589; *Âsitâne,* 14: Osman Bey. *Mecmua-i Cevâmi,* II, 64-65. no. 108; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 12; Raif, *Mir'at.* 144: *IhsaiyatII,* 21; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ.* 78; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 58; Konyalı. *Üsküdar Tarihi. I, 72,* 258: H. K. Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdayî ve Celvetiyye Tarikatı,* İst., 1982, s. 237-239, 273-274; M." Özdamar, *Dersaadet Dergâhları.* İst.. 1994. s. 226.

M. BAHA TANMAN

SELAMÎ ALİ EFENDİ TEKKESİ

Üsküdar İlçesi'nde. Osmanlı kaynaklarında farklı adlarla (Selamiye/Selamsız, Tekkekapısı, Kocaçınar. Toygartepesi) tarif edilen semtte. Selami Ali Mahallesi'nde. Kâtibim Aziz Bey Sokağında bulunmaktaydı. Celvetîliğin(-») Selamî kolunu (şubesini) kuran Menteşeli Şeyh Selamî Ali Efendi (ö. 1692) tarafından inşa ettirilmiş, vakfiyesi 1092/1681'de tescil edilmiştir. Aynı mahallede Selamî Ali Efendi'nin diğer bir tekkesi ve bazı su tesisleri de (suterazisi, kuyu ve çeşme) bulunmaktadır. Mahalleye adını vermiş olan ve cami-tekke niteliğinde olduğu anlaşılan bu tesis tamamen ortadan kalkmış, geriye ancak hazirenin bir bölümü intikal edebilmiştir.

Pazartesi günleri ayin icra edilen bu tekkenin ilk postnişini, Selamî Ali Efendi'nin halifelerinden, Celvetîliğin Fenaî kolunun kurucusu Kütahyalı Şeyh Fenaî Ali Efendi'dir (ö. 1745). Fenaî Ali Efendi 1126/1714'te bu tekkenin şeyhliğinden ayrılarak Üsküdar'ın Pazarbaşı Mahallesi'nde inşa ettirdiği tekkenin meşihatını üstlenmiş (bak. Yaldızlı Tekke), Selamî Ali Efendi Tekkesi'ndeki görevini Halvetîliğin Ramazanî kolundan Şeyh Ali Alâeddin Köstendilî'ye (ö. 1730) devretmiştir. A. Alâeddin Köstendilî'den sonra tekkenin meşihatı aynı tarikat koluna mensup Pazarbaşı Şeyh el-Hac Ömer Efendiye (ö. 1761) intikal etmiş, 1761'de babasına halef olan Şeyh Salih Efendi (ö. 1780) ile Selamî Ali Efendi Tekkesi tekrar Celvetîliğe bağlanmış, Salih Efendiyi yine Celvetîliğe bağlı Şeyh Hafiz Mehmed Efendi (ö. 1801) izlemiş, bundan sonra posta Celvetî piri Aziz Mahmud Hüdaî'nin (ö. 1628) halifelerinden Filibeli Şeyh İsmail Efendi'nin (ö. 1642) neslinden Şeyh İsmail Efendi (ö. 1812) geçmiştir. 1812'de Celvetîliğin Haşimî kolunu kuran Bandırmalızade Şeyh Mustafa Haşim Efendi'nin (ö. 1782) halifesi Şeyh Mehmed Raşid Efendi'nin (ö. 1834) postnişin olması ile tekkenin meşihatı Haşimî koluna intikal etmiş, M. Raşid Efendi'yi oğlu Şeyh Abdullah Efendi (ö. 1858), torunu Şeyh Ahmed Muhtar Efendi (ö. 1887) ve Bandırmalızade A. Münib Efendi'nin *Mecmua-i Tekâyâ* smda (1307/1889) adı geçen Şeyh Aziz Efendi izlemiştir.

Selamî Ali Efendi Tekkesi'nden günümüze gelebilmiş tek hatıra, son yıllarda yeniden düzenlenerek bakımı yapılmış olan haziredir. Hazirede özellikle iki tarikat pirinin, Şeyh M. Nureddin Cerrahî ile Şeyh A. Raufî'nin mürşidi olan Şeyh A. Alâeddin Köstendilî'nin kabri dikkati çeker.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka.* II, 199: Çetin, *Tekkeler,* 588; Aynur, *Saliha Sultan,* 38, no. 186; *Âsitâne,* 9: Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II. 64-65, no. 106; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 9; Raif, *Mir'at,* 144; *Ihsaiyatll,* 21; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 74; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 58; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* I, 60; H. K. Yılmaz. *Azîz Mahmud Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı,* İst., 1982. s. 237-239, 273; M. Özdamar, *Dersaadet Dergâhları,* İst., 1994, s. 232.

M. BAHA TANMAN

SELAMÎ ÇEŞMESİ

Kadıköy İlçesi'nde Bağdat Cadciesi üzerinde yer alır.

Eski kaynaklarda üç tekneli olup, arkasında namazgah bulunduğu belirtilmektedir. Ancak bugün, arkasındaki namazgahtan eser kalmadığı gibi, tekne sayısı da

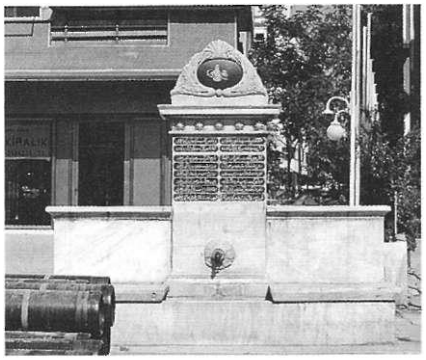

Selamî Çeşmesi
Batu Kutun / Obscura, 1994

bire indirilerek, iki yandakiler kapatılmış ve set haline getirilmiştir.

Çeşmenin yekpare mermerden mamul bir aynataşı vardır, kitabesinin üzerindeki dikdörtgen boşluğa beş adet ışınsal Osmanlı yıldızı sıralanmıştır. Bir kornişle ayrılan taç kısmında ise kabartma yapraklarla çevrelenmiş oval madalyon içinde II. Mahmud'un (hd 1808-1839) tuğrası okunmaktadır. Çeşmenin geçirdiği onarımlara ait iki kitabesi vardır, birinci kitabesi ta'lik ile yazılmış olup 1215/1800 tarihini taşır. Yine ta'lik ile yazılmış olan ikinci kitabe 1254/1838 tarihlidir. Geç dönemdeki yol yapımı sırasında teknesinin mermerleri yenilenmiştir, bronz lülesi de orijinaldir.

Bibi. A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 738-741; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 398.

DOĞAN YAVAŞ

SELAMÎ TEKKESİ

bak. ŞEYH SELAMÎ EFENDİ TEKKESİ

SELAMLIK

Eski İstanbul konaklarının ve evlerinin erkeklere ayrılan bölümü. "Selamlık dairesi", "hariciye" de denmiştir. Harem(->) gibi selamlık düzeni de İstanbul'daki Müslüman yaşayışının bir başka boyutu olarak 400 yıllık bir süreçte gelişme göstermiştir.

17. yy'm ortalarına değin İstanbul evlerinin, konak ve paşa saraylarının selamlık dairelerinin ne gibi özellikler kazanarak geliştiği konusunda bilgiler mevcut değildir. Eski birçok paşa konağının adları saptanmakla birlikte bunların kullanım özellikleri hakkında yeterli bilgi yoktur. Sultanahmet Meydam'na bakan İbrahim Paşa Sarayı'mn(->) eyvanlı ve sofalı büyük mekânı, 16. yy paşa saraylarının selamlıkları için özgün bir örnek olarak gösterilebilir. Eski kayıtlarda en küçük evlerin bile "hariciye" elenen birer bölümlerinin ya da odalarının bulunduğu saptanmaktadır.

Bu erken dönem selamlıklarının ortak bir özelliği ise, aynı zamanda sahipleri ya da kiracıları tarafından resmi daire olarak kullanılmalarıydı. Bu düzen, başta, Paşa Kapısı denen ve sadrazamların aileleriyle oturdukları yarı resmi nitelikli saray ile Ağa Kapısı'nda(-») da geçerliydi. Divan üyeleri, Kubbealtı'ndaki(-0 mutat toplantı bitince kendi konaklarına giderek selamlık dairesinde kalan işlerini yaparlar, davalara bakarlardı. Bu nedenle de rical konakları ve paşa sarayları, birer meskenden çok resmi işlevli mekânlardı ve selamlık daireleri, padişah saraylarının köşklerini hatırlatacak biçimde görkemli ve zengin donanımlıydı. Her birinde "sofa" denen çok geniş orta salon ile aynı genişlikte birer eyvan vardı. Büyük paşa saraylarının selamlık daireleri, avludaki bir ara duvar ile arkadaki harem dairesinden ayrıldığı gibi içeriden de uzun bir dehliz ile hareme bağlıydı. Bu dehlize ve üzerindeki odalara ise "mabeyin" deniyordu.

Mustafa Nuri Paşa'nm *Netayicü'l-Vukuat*'taki açıklamalarına ve verdiği sayılara göre İstanbul'da veya taşrada, orta halli bir vezirin selamlığında, divan efendisi, mektupçu, kethüda, kâtipler, imam, içağaları, silahdar ağa, selam ağası, kapıcılar kethüdası, hazinedar, mühürdar, devattar, kaftan ağası, çuhadar ağa, çamaşır ağaları, vekilharç, anahtar ağası, sancaktar, tütüncübaşı, ibriktar, kilercibaşı, sofracıbaşı, kahvecibaşı, peşkir ağası, seccadecibaşı, kavaslar ve seyislerle tatar ağası gibi görevlilerden oluşan, sayıları 80-100 arasında bir "daire halkı" bulunuyordu. Bu kadro, alt görevlere inildikçe daraldığından, selamlık daireleri de kadroyla uyumlu genişlikte olmaktaydı.

Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrazamlığında (1656-1661) 200 yıldan beri kurumlaşmış olan resmi-özel işlevsellikteki geleneksel selamlık düzeni, ekonomik koşulların da zorlamasıyla çözülme sürecine girdi. İstanbullu sivil, asker ve din sınıflarından görevliler, çalışmalarını göreve özgü "miri" yapılarda sürdürmeye başladılar. Kendi evleri ve konakları ise resmi niteliğini yitirdi. Bu yeni süreç, 18. yy'ın başında Lale Devri(->) yenilikleriyle birlikte selamlık dairelerini konak yaşamının çok renkli bir parçası durumuna ulaştırdı. Saz âlemleri, helva sohbetleri için, çok süslü, geniş ve aydınlık, Avrupai esintili yeni selamlık daireleri ortaya çıkarken, eski resmi hizmet kadrolarının yerini de lala, kâhya, ayvaz, vekilharç vb hizmet elemanları aldı. 19. yy'a gelindiğinde İstanbul konaklarının ve yalılarının selamlıkları yepyeni bir üslup yansıtmaktaydı. Eski formlardan ve işlevlerden etkilerle Batı'dan gelen etkilerin sentezi olan bu yeni üslup, özellikle Boğaziçi'ndeki görkemli selamlık dairelerinde uygulandı. Denize doğru bindinnelerle çıkıntılı olan selamlık üst katlarında ve kara yönünde 3-4 büyük oda, 2-3 mabeyin odası, 1 setli sofa ve divanhane, alt katta yine deniz üzerinde 1-2 köşk odası, hizmet odaları ve koğuşları, kahve odası, setli sofa, mermer döşeli selsebil, fıskiyeli divanhane, kayıkhane, yan ve arka bahçe, asıl binadan ayrı mutfak ve ahır yapıları, bahçıvan, ayvaz odaları, selamlık planlarında yer almaya başladı. Selamlık daireleri giderek yaldızlı tavanlar, ceviz ağacından parkeler ve merdivenler, kristal tırabzanlar, gümüş kapı tokmakları, yaylı ve müzikli panjurlar, duvarları bezeyen yağlıboya tablolar ile zenginleşti.

Tanzimat yenilikleri, selamlık dairelerini daha çok etkiledi ve Batı mimari üsluplarıyla inşa edilen yeni büyük konaklarda selamlık dairelerine bütün bir ön cephe ayrıldı. Dolmabahçe Sarayı'nın(->) mabeyn-i hümayun denen, kentteki selamlık dairelerinin en büyüğü ve görkemlisi olan bölümü de bu yeni dönemdeki selamlık anlayışına bir örnek teşkil etti. Sahilsaraylar, yalılar, kent içi konaklar, Tanzimat'ın getirdiği modalara ve açılışlara uygun planlara göre inşa edilirken selamlıkla haremi tek çatı altında bir araya getiren ve mabeyin dairesinin işlevselliğini artıran bir yapılanmaya yönelindi. Giderek haremle daha iç içe, "dönme dolap" düzeneği ile tek mutfaktan servis olanaklı, hattâ daha modern konaklarda harem ve selamlık ayrımlarına yer verilmeksizin simetrik planlar tercih edilmeye başlandı. Bu süreçte, selamlığı 2-3 mabeyin odası ile bir "başoda" temsil ederken tek çaü altında aile bireylerinin daha sık bir araya gelmeleri, kaçgöç geleneklerinin terk edilmesi de tedricen yaşandı.

İstanbul evlerinin selamlık dairelerinin, Lale Devri'nden Tanzimat'a kadarki süreçte saptanabilen bir diğer özelliği, kültürel ve sanatsal etkinliklere mekânlık etmesidir. İstanbul selamlıklarına özgü etkinlikler, içkili eğlencelerden, heyet-i vükelâ oturumlarına, padişah ağırlamalarına, dinsel törenlere ve toplantılara, özel derslere ve söyleşilere değin çok yönlü ve kent kültürünün oluşumunda etkili olageldi. Bu gelişim özellikle konak sahibinin kişiliğine ve babadan oğula korunabilen mevkilerin ve servetlerin sağladığı olanaklara bağlı kaldı. Vezir ve ulema ailelerinin konakları, çoğu kez 3-5 kuşak boyunca birer resmi, dini kurum, okul işlevinde olabilmek-

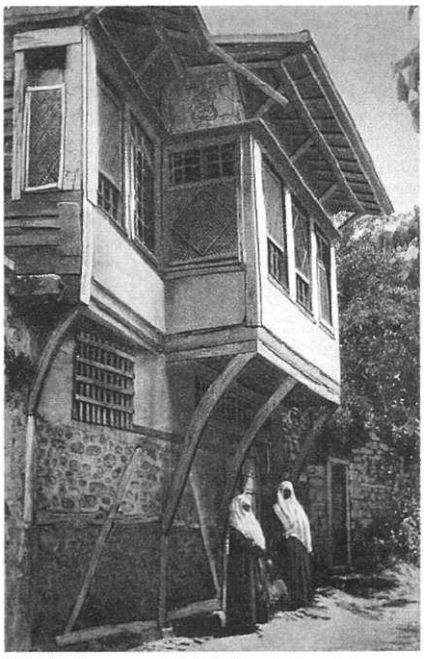

Eski bir kartpostalda bir İstanbul evinin selamlık kısmının dıştan görünüşü.
Cengiz Kahraman arşivi

Kaçgöç geleneğinin değişmeye başladığı 19. yy'ın sonlarında selamlıkta toplu halde bir aile. Engin Çizgen, *Ali Sami 1866-1936*. İst., 1989

teydi. Hekimbaşızadelerin(->), Samipaşazadeler'in(->) selamlıkları, bu tür işlevlere verilebilecek yüzlerce örnekten ikisidir.

Büyük konakların ve sahilhanelerin selamlıkları, sahiplerinin serveti ve mevkii ile uyumlu olarak "paşa dairesi", "kethüda dairesi", "ağa odaları" vb iç bölümleri kapsayan en az 20-25 oda ve salondan oluşurken orta hallilerin evlerinde, yola cepheli ve 2-3 odadan ibaret "hariciye" denen küçük selamlık bölümleri vardı. Ailenin sosyal ve ekonomik durumuyla binanın büyüklüğü ve küçüklüğü, selamlığın iki ya da üç kat olmasını engellemeyen faktörlerdi. Esasen istanbul evleri için çok katillik, yoksul-zengin her kesim için ortak bir gelenekti. Selamlıkların alt katında, hizmet personeline ayrılan odalar, kiler, koğuş vb bölümler yer alırken üst katlarda da kabul salonları, erkek konuklar için odalar, teneffüshane, kütüphane bulunurdu. Kahve ocağı, selamlıkların vazgeçilmez bir öğesi olup burada oturan uşak, ayvaz, çubukçu vb hizmetliler, ev sahibine ve konuklarına kahve, şerbet, çubuk, nargile servisi yaparlardı. Mutfakta hazırlanan yemekler de ya tabla usulü veya dönme dolap ile selamlıktakilere tevzi edilirdi. Dönme dolap düzeneği, selamlığa bitişik harem veya mabeyin odasının duvarına yerleştirilmiş, kat kat gözleri olan ve döndürülebilen ahşap birer dolaptı.

İstanbul yaşamının asıl renkli ve zengin gelenekleri, örneğin sünnet düğünleri, bayram kutlamaları, mevlitler, ziyafetler ve iftar davetleri çoğunca selamlıklarda yapılırdı. Edebi söyleşiler, dil, müzik. hat. tezhip çalışmaları, lisan öğrenimleri ile özel eğitim faaliyetleri de konak selamlıklarında sürdürülürdü. Bir konağın selamlığındaki bu tür etkinliklere düzenli olarak katılan ve konak sahibinin dostluğunu kazananlara "hanegî" denmekteydi. Her selamlığın paşa dairesi, kethüda ve ağa odaları da, Anadolu'daki "oda" geleneğinde olduğu gibi, semtin muhtelif tabakadan erkeklerine açık tutulur, herkes konumu gereği paşa dairesinde, kethüda odasında veya ağa odalarında akşam toplantılarına katılabilirdi.

Mabeyin, konut planında, arsanın ön tarafında yer alan selamlık ile arkadaki harem arasında ve daha çok selamlığın bir parçası işlevinde özel bir bölümdü. Burası, ailenin erkek ve kadın bireyleriyle çocuklarının sık sık bir araya geldiği salon ve odalan kapsardı. Yabancı erkek konuk bulunmadığı zamanlarda harem kadınlarının selamlık dairesine geçmeleri doğaldı. Bu nedenle de selamlığın sokağa bakan pencerelerinde "selamlık kafesi" denen parmaklıklar bulunurdu. Erkek konukların bulunmadığı, tören, toplantı, ziyafet olmadığı zamanlarda, geceleri selamlıkta oturulmaz, ailenin erkek bireyleri gecelik entarilerini giyerek mabeyinde veya haremde otururlardı. Sabahleyin, günlük veya resmi elbiselerini giyen erkekler haremden selamlığa geçerler, sabah kahvesi içip günlük direktiflerini verdikten sonra, selamlık kapısından uğurlanarak işlerine giderlerdi. Dönüşte de ilkin selamlığa çıkılırdı.

Zeyrek ve Fatih semtlerindeki ulema konaklarının selamlıkları daha çok birer medrese işlevinde olup Cevdet Paşa'nm deyimiyle buralara "vüzeradan ve ricalden pek çok zevat gelip konak sahibinin dini tasavvufi sohbetlerinden" yararlanırlardı. Örneğin şair Süleyman Fehim Efendi'nin Karagümrük'teki konağının selamlık dairesi bir edebiyat okulu, "mecmâ-i urefâ ve zurefâ" idi. Fehim Efendi "masrafını iradına uydurduğundan", özel olarak Farsça okutur, bu amaçla gelenler arada politika da konuşurlar, hattâ dedikodu da yaparlardı. Ulema konaklarındaki kültürel ağırlıklı toplantılara "bezm-i urefâ" denir, bu oturumlarda şiirler okunup divanlar incelenir, yeni şairlerin eserleri eleştirilir, genç şairlere mahlaslar verilirdi. Karagümrük'teki Kuşadalı İbrahim Efendi'nin selamlığında, gündemi her zaman salt tasavvuf konularının oluşturması gibi, kimi devlet adamlarının, ulemanın, ricalin konaklarında da çiçekçilik, kitap, hat vb gibi ihtisas konuları gündemde olurdu. Buna karşılık Tanzimat döneminde, alafranga yaşama sıcak bakan devlet adamlarının ve aydınların, örneğin Mustafa Reşid, Âli, Keçecizade Fuad, Midhat paşaların selamlıklarında hemen her akşam âb âlemleri(->) düzenlenir, bu içkili toplantıların gündemini ağırlıklı olarak politika oluşturur, arada fasıllar geçilir, nüktelere yer verilirdi. Bu toplantılara İstanbul'daki azınlıkların ileri gelenleri ve yabancı elçilik mensupları da katılırlardı.

19. yy'm ikinci yansında İstanbul selamlıklarının protokolü, konuk kalabalığı artarken dairelerin donanımları ve eşyası da Avrupai görünümler kazanmaya başladı. Sayıları yüzlerle ifade edilebilecek olan yeni selamlıklar arasında büyük vezirlerin konakları ve sahilhaneleri başçıl örnekleri oluşturmaktaydı. Mustafa Reşid Paşa'nın Baltalimanı ve Emirgân'daki; Hekimbaşıların Bebek'teki; Fuad Paşa'nm, Saffet Paşa'nın Kanlıca'daki; Abbas Hilmi Paşa'nın Çubuklu'daki; Sadullah Paşa'nın Çengelköy'deki; Fethi Paşa'nın Kuzguncuk'taki; Hasib Paşa'nm Beylerbeyi'ndeki yalıları, selamlık daireleriyle ünlü olduğu gibi, Ali Paşa'nm, Midhat Paşa'nm, Kâmil Paşa'nın Beyazıt'taki; Saffet Paşa'nm Şehzadebaşı'ndaki; Derviş Paşa'nın Çapa'daki; Abdurrahman Sami Paşa'nm Horhor'daki konakları da modern atmosferleri ve eksilmeyen konukları ile ünlüydü. Nişantaşı'nda ise Tunuslu Hayreddin Paşa'nın, Necib Paşa'nm, Tophane Müşiri Zeki Paşa'nm; Maçka'da Kürt Said Paşa'nın konakları yine selamlıklarıyla ünlenen mekânlardı. Keçecizade Fuad Paşa'nm yalısı, sık sık yinelenen ziyafetlerle ayrı bir üne sahipti. Çamlıca, Yakacık, Erenköy, Caddebostan, Kızıltoprak, Kadıköy taraflarındaki sayfiye köşkleri, daha modern anlayışlarla yapıldığından, bunlarda selamlık-harem ayırımları yoktu. Buna karşılık, bu köşklerin arkalarında küçük hizmet yapıları vardı.

İstanbul'a özgü selamlık gelenekleri ve yaşamı, harem yaşamına ve geleneğine koşut biçimde, 20. yy'ın başındaki siyasal, toplumsal değişimlerle hızla sona erdi. Büyük selamlık dairelerini içeren konaklar veya müstakil selamlıklar, okul, hastane, resmi daire olarak daha bir süre kullanıldı veya tadil edilerek birkaç ailenin barınabileceği mekânlara dönüştürüldü. 20. yy'ın ikinci yarısında da kentteki hızlı nüfus artışı ve yapılaşma sürecinde ise hemen hemen tamamı yıkıldı. (Ayrıca bak. konaklar.)

Bibi. Mustafa Nuri Paşa, ***Netayicü'l-Vukuat,*** III-IV, Ankara, 1980. s. 108 vd; A. C. Eren, "Selamlık", ***İA,*** X, 334-335; Cevdet, ***Tezâkir,*** IV, 14 vd; A. Adıvar, ***Osmanlı Türkleri'nde İlim,*** İst., 1982, s. 214; Semih Mümtaz S., ***Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler,*** ist., ty; Musahibzade, ***İstanbul Yaşayışı;*** A. Ş. Hisar, ***Geçmiş Zaman Köşkleri,*** İst., 1956; ay, ***Boğaziçi Yalıları,*** İst., 1954; Şehsuvaroğlu, ***Boğaziçi;*** N. Sakaoğlu, "İstanbul Evleri". ***Anadolu da Ev ve İnsan,*** (yay. M. Sözen-C. Eruzun), İst., 1992, s. 184-207; ay, "18. Yüzyılda İstanbul Evleri ve Sorunları", ***TT.*** S. 70 (Ekim 1989), s. 26-33-

NECDET SAKAOĞLU

SELAMLIK ALAYI
bak. CUMA SELAMLIĞI

SELÂNİKÎ MUSTAFA EFENDİ

(?, Selanik -1600, İstanbul ?) Tarihçi.

Yaşamı konusunda, Osmanlı kaynaklarında bilgiye rastlanmayan Selânikî'yi yalnızca *Âyine-i Zürefâ* yazarı Cemaleddin Efendi anmış ve adının Mustafa olduğunu, fakat özgeçmişinin bilinmediğini, Sipahi Ocağı'nda kâtiplik yaptığını, tarihle ilgilenen kişilerden duyduğunu vurgulamıştır. Buna karşılık Selânikî, kendi eserinin muhtelif yerlerinde aldığı görevler ve başardığı hizmetlerle ilgili kısa açıklamalarda bulunarak büsbütün meçhul bir yazar olmaktan kurtulmuştur.

Verdiği bilgilerden ve eserine hâkim üsluptan, Enderun'da yetiştiği sanılan Selânikî, 1565'te, babasının Selanik'te öldüğü haberinin geldiği sırada İstanbul'da Divan-ı Hümayun'da kâtipti. Buna dayanılarak 1540'tan daha önce doğduğu söylenebilir. Divan kâtibi ve Haremeyn mukataacısı olarak İstanbul'da ve sefere çıkan ordularda görev alan yazar, 1580'de azledildikten sonra 4 yıl Nişancı Mehmed Paşaya divittarlık yaptı. Vezirazam Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından himaye gördü. 1587'de silahdar kâtibi oldu. Ertesi yıl, orduyla Gence seferine gitti. Bu sırada dergâh-ı âli müteferrikalığı rütbesini almış bulunuyordu. 1589'da sefer dönüşü sipahi oğlanları kâtipliğine atandı ise de kısa süre sonra azledildi. 1590'da Vezirazam Koca Sinan Paşa tarafından, İstanbul'a gelecek Safevi Elçisi Haydar Mirza'ya tahsis edilen sarayın hazırlanıp döşenmesi, elçilik heyetinin karşılanıp ağırlanması ile görevlendirildi. 1591'de Ferhad Paşa'nın vezirazamlığı sırasında ruznamçeci ve Anadolu muhasebecisi oldu. 1592'de eski kalem rütbesi olan dergâh-ı âli müteferrikalığını yeniden elde etti. 1593'te İstanbul'a gelen Gilân Hâkimi Ahmed Han'a mihmandarlık hizmetini üstlendi.

III. Mehmed'in 1595'te tahta çıkışı münasebetiyle cülus bahşişi almak için İstanbul'a gelen serhat sipahilerinin bahşişlerini dağıttı. Bir yıl sonra yeniden ruznamçeci ve ek olarak evkaf muhasebecisi oldu. 1596'da, Haçova meydan savaşından kaçanların İstanbul'daki mallarını müsadere etmekle görevlendirildi. 1598'de evkaf muhasebeciliğinden alındıktan sonra 1599'da ikinci kez Anadolu muhasebecisi oldu. Bu görevi sırasında seferden dönen sipahilerin birikmiş ulufelerini dağıtma işini üstlendi. Tamamlayamadığı tarihinde son olarak Nisan 1600 olaylarına yer verdiğine göre bu tarihte veya biraz sonra öldüğü sanılmaktadır.

*Selanikî Tarihi, Tarih-i Selânikî*adlarıyla bilinen eseri, 20 Eylül 1563'ten Nisan 1600'e kadar geçen olayları, bir "muhtıra" ve "ruzname" tekniğiyle vermektedir. Çok yönlü değeri ve bilgi zenginliği olan eser, Osmanlı tarihinin 37 yıllık bir dönemi için birincil bir kaynak olduğu gibi, istanbul'da yaşanan olaylar bakımından da önemlidir. O dönemin İstanbul Türkçesinde ve resmi dilinde yer alan yüzlerce özgün kelimeyi ve deyimi içeren Selânikî'nin üslubu ve olaylara, kişilere bakışı, sonraki tarihçilerden (örneğin Naima'dan) çok farklıdır. Eser, derlenen belgelerden değil, doğrudan gözlemlere, olaylarm tanıklarından dinlenenlere dayalı olarak yazıldığı için bir bakıma bütünüyle belgesel niteliktedir. Bu yönüyle bir Osmanlı vekayinamesi olmaktan ziyade, toplumsal içerikli özgün bir tarihtir. Selânikî, zamanın akışıyla ortaya çıkan bozulmaları, ekonomik çöküntünün nedenlerini ve sonuçlarını da sık sık vurgulayarak yorum ve eleştirilerde bulunmuştur. Bu tür paragraflar için genellikle "havadis-i rüzgâr", "şikâyet-i ez-ahvali rüzgâr", "hasbıhal" gibi başlıklar kullandığı görülür. Kimi yerde de örneğin *Devlete göre âsitane olur/Herkuş için birâşiyâne olur /Sanmanız halk olur zamane göre/Belki halka göre zamane* o/urdörtlüğü gibi manzum yorumları vardır. Rüşveti, saraya kadar uzanan yolsuzlukları çekinmeden yazmış olması da düşündürücüdür. Devlet adamlarını, döneminin ünlü kişilerini tanıtan pasajlar, tören, ziyafet, yangın, hırsızlık, cinayet vb olaylar eserde epeyce bir yer tutar. Fakat medrese çevrelerinin tarihe ve edebiyata olumsuz bakışı nedeniyle *Selânikî Tarihi* yazıldığı gibi kalmış, çoğaltılmamış, sonraki tarih yazarları ve az sayıdaki tarih meraklıları dışmda okunmamıştır.

Batıya ve doğuya yapılan birkaç seferin anlatımı dışmda *Selânikî Tarihi'nin,* 2.000'e yakın başlık altında toplanan konularının büyük bir bölümü, istanbul'la ilgilidir. "Kıssa-ı harik-ı İstanbul", "Matbah-ı Âmire yanduğudur", "Şahzade Sultan Murad Han giceyle kalyete ile geldüğüdür", "şehzadelerim cenazeleri çıktığudur", "kışlıklar geyildüğüdür", "leyle-i kadr-i mübarek Âyasofya'da saadetlü padişah namaza çıkduklandur", "ulufe alan bölük halkı gulgule ile divana geldükleridür", "iyd-i şerif olduğudur", "vüzera-yı i'zâm a'let-tertib ziyafet olunduğudur", "kıssa-i sûr-ı sünnet-i hümayun-ı şehzade", "kıssa-i garibedür", "nâgehanî İstanbul efendisi ma'zul olduğudur", "ay tutulduğudur", "âsitane-i saadet ahbarmdandur", "minarejerde kanadil yanmak buyrulduğudur", "Âsitane-i saadetde sipahiler cemiyet idüb beğlerbeği kıssası haberi geldiğüdür", "istanbul'da nâgehanî ateş düşüb azîm ihrak olduğudır", "İstanbul bezzazistanmda emanet konulan mübalağa akçalar zayi olub yine bulunub iden siyaset olunduğudur", "Sadrazam Sinan Paşa hazretleri Ayan gölünü İznikmid deryasına akıtmak tedarük eyledüğüdür". "Sakarya suyu ve Sapanca Gölü İznikmid deryasına câri olmak hususudur" vb yüzlerce başlık ise doğrudan İstanbul'la ilgili olayları vermektedir.

Eserin 1592'ye kadarki olayları kapsayan bölümü *Tarih-i Selânikîz&\ytei* 1863'te İstanbul'da basılmıştır. Tamamı ise Mehmet İpşirli tarafından 1989'da 2 cilt olarak yayımlanmıştır.

Bibi. M. İpşirli, "Selanikî Mustafa Efendi", *Tarih-i Selânikî,* I, İst., 1989, s. XI-XXXIII; ay, "Mustafa Selânikî and His History" *TED,* S. 13 (1987), s. 209-256- *Osmanlı Müellifleri,* III, 68; Ahmed Refik, *Alimler ve Sanatkârlar,* Ankara, 1980, s. 25-45; ay, "Müverrih Selânikî Mustafa Efendi", *Yeni Mecmua,* S. 5 ve 6 (1917): Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları,* 150-151; "Selâniki", *İA,* X, 349-351.

NECDET SAKAOĞLU

SELANİKLİLER

17. yy'da Sabetay Sevi'nin önderliğinde önce İzmir'de başlayan, daha sonra tüm dünyadaki Yahudi cemaatlerine sıçrayan ve bugün İstanbul merkez olmak üzere devam eden Rabanik harekete genel olarak verilen ad olan "Sabetaycılık" "Avdetilik", ve "Dönmelik" kelimeleriyle de ifade edilmiştir. Sabetaycılığı benimseyen gruplar 1924'teki ahali mübadelesiyle Selanik'ten Türkiye topraklarına gelmelerinden sonra "Selanikliler" olarak da tanınmışlardır.

Hareketin kurucusu olan Sabetay Sevi küçük yaşlarda Tora ve Talmud eğitimi almışsa da ilgisi daha çok mistik Yahudiliğe, Kabbala ve onun ana kitabı olan *Sefer Zohar* üzerindeydi. Yaşadığı dönem genel olarak Yahudilerin tüm dünyada soykırımlara uğradığı yıllara rastlamaktaydı. Haham İsac Luria tarafından doktrine edilen kurtarıcı Mesih fikri Sevi üzerinde oldukça derin etkiler bıraktı, birtakım Kabalistik metotlarla kendisinin beklenen Mesih olduğu inancını edindi. Dönemin Yahudi kültürü için önemli olan merkezleri dolaşarak düşüncelerini yaydı. Düşünceleri genel olarak Kabalistik bir açıyla Tevrat'ın yeniden ele alınması üzerinedir. Bu yüzden de Ortodoks Yahudi inancıyla pek çok noktada çelişir. 1665'te Mesih'liğini kesin olarak açıkladı. İhbarlar sonucunda tutuklandı, Müslüman olması konusunda ikna edildi. Ancak gerçekten bu dini benimsemediği bir süre sonra anlaşılınca Arnavutluk'a sürüldü ve inanca göre de 50 yaşında orada kayboldu. Bir kısım Yahudi fikirlerini benimseyerek (gizli Sabetaycılar), genellikle sayıları 200'e ulaşan bir grup da din değiştirerek onu takip etmiştir. İşte gerçekte Müslümanlığı bir din olarak benimsemeyen, bu görüntü altında *Zohar'z* dayalı bir Yahudiliği uygulayan bu cemaate "Dönmeler" denilmektedir.

"Dönmeler", Sevi'nin prensiplerine bağlı olarak Selanik şehrinde yerleşmişler, 1924'teki ahali mübadelesine kadar da burada yaşamışlardır. Bu süreçte kendi aralarında oluşan dini tartışmalar sonucunda Yakubi, Kapancı, Karakaş adları altında üç alt gruba ayrılmışlar, cemaat içi evlilik ve ayrı sosyal kurumlarla (özel okullar, ayrı mezarlıklar gibi) farklılıklarını korumuşlardır.

19. yy'm sonlarına kadar Osmanlı siyasetinde rol almayan "Dönmeler", özellikle II. Meşrutiyet sonrası siyasi olaylarda etkinlik göstermişlerdir. İttihad ve Terakki gibi siyasi örgütlere, mason locaları, Mevlevîlik, Bektaşîlik, Melamîlik gibi tarikatlara girmişler, sahip oldukları gazetelerde *(Yeni Asırgîbî)* açıkça siyasi ağırlıklarını ortaya koymuşlardır. Bu sebeplerle de zaman zaman merkezi hükümetin ve İslamcı grupların hedefi haline gelmişlerdir.

Üsküdar Bülbülderesi'nd Selanikliler Mezarlığı'ndan bir görünüm. *Ilgaz Zorlu arşivi*

1912-1913 Balkan Savaşı sonrasında Rumeli'deki Osmanlı topraklarının kaybedilmesi neticesinde İstanbul başta olmak üzere izmir, Samsun, Adana gibi şehirlere de Sabetaycı ailelerin göç ettiği bilinmektedir. Asıl toplu göç 1924'teki ahali mübadelesi ile gerçekleşmiştir. Ancak Selanik'teki hayatları İstanbul'da sekteye uğramış, aynı yıl Karakaşlar grubundan Rüştü Bey'in cemaat hakkında günlük gazetelere yaptığı açıklamalar hükümetin cemaat üzerinde baskılarına yol açmıştır. Yaşanılan korku, cemaat üyelerinin Selanik'ten getirdikleri önemli kaynakların bir kısmını yok etmelerine neden olmuştur.

Genellikle İstanbul'un Bakırköy, Şişli, Nişantaşı gibi semtlerine yerleşen Selanikliler dini kurumlarını ve okullarını (halen de faaliyet göstermekte olan ancak bugün hiçbir dini niteliği kalmayan Şişli-Terakki ve Işık liseleriyle kısa bir süre faaliyet gösteren Feyz-i Ati Lisesi buna örnektir) bir süre daha korumuşlardır. Ancak Varlık Vergisi(->) ve 1950'de başlayan Demokrat Parti iktidarı ile döneminde dinci akımların güçlenmesi cemaatlerin asimilasyonunu hızlandırmıştır. İstanbul'un ekonomik (tekstil, bankacılık, tütün ticareti) ve kültürel (basın, sinema, tiyatro gibi) yaşamında oldukça etkili olan ailelerin köken olarak Sabetaycı gruplardan geldikleri bilinmektedir. Özellikle basında Yalmanlar, sinemada İpekçiler, tekstilde Bezmenler buna örnek teşkil etmektedir.

İstanbul Üsküdar'da Karakaş ve Kapancılar gruplarına ait bir cemaat mezarlığı, her üç grubun da ancak pek az üyesi tarafından kullanılan dini mekânları (Khal veya ortaevi adı verilen) olduğu bilinmektedir.

Sabetaycılık bugün için dini fonksiyonlarını büyük ölçüde yitirmiştir, halen sadece küçük bir azınlık tarafından bu kurallar uygulanmaya çalışılmaktadır. Ancak Türkiye'nin ve istanbul'un sosyal yaşamında ve kurumlarında Sabetaycı kökenli kişilerin önemli roller üstlendiği de bir gerçektir.

İLGAZ ZORLU

SELÇUK HATUN TÜRBESİ
bak. BAYEZID KÜLLİYESİ

SELÇUK, MÜNİR NURETTİN

(1899, İstanbul-27Nisan 1981, İstanbul) Ses sanatkârı, bestekâr ve koro şefi.

Beyazıt semtinde doğdu. Doğum tarihi çeşitli kaynaklarda 1900,1901 olarak da kaydedilmiştir. Darülfünun İlahiyat Fakültesi Fars edebiyatı müderrisi ve Kadıköy Sultanisi Fransızca öğretmeni şair Mehmed Avni Nureddin Bey'in oğludur. Beyazıt ilk mektebi ve Soğukçeşme Askeri Rüştiyesi'ni bitirdikten sonra Kadıköy Sultanisinde okudu. 1917'de ziraat öğrenimi için Macaristan'a gitti, fakat öğrenimini yarıda bırakarak İstanbul'a döndü.

Musiki kabiliyeti küçük yaşlarda sesinin güzelliğiyle keşfedildi. İlk musiki derslerini amatör bir musikici olan babasından aldı. 1915'te Kadıköy'de Ali Şamil Paşa Konağı'ndaki Darü'l-Feyz-i Musiki Cemiyeti'ne girdi. Bu dernekte Edhem Nuri Bey'den 40 kadar faslı meşk etti. Babasının konağında düzenlenen ve devrin önde gelen musiki ustalarının katıldığı toplantılardan feyz aldı. Rauf Yekta Bey'in(-») aracılığıyla Ahmet Irsoy'dan 4 yıl ders aldı. Geleneksel icranın özelliklerini Bestenigâr Ziya Bey'den öğrendi. Hocası Ahmet Irsoy'un teşvikiyle, Yusuf Ziya Paşa'nın başkanlığı döneminde sınavla Darü'l-Elhân'a(-+) girdi. Aynı dönemde yaşayan büyük musiki ustalarının hemen hepsinden yararlanarak bilgi ve görgü dağarcığını genişletti. Ali Rifat Çağatay'ın(-0 başkanı olduğu Şark Musiki Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer aldı.

Selçuk, 1923'te mülazim rütbesiyle hanende olarak Muzıka-i Hümayun'a(->) girdi. Cumhuriyet'in ilanıyla aynı rütbe ile, sonradan sivil hanende olarak Riyaseticumhur İncesaz Heyeti kadrosuna geçti. 1926'da bu görevinden ayrılarak İstanbul'a döndü ve musiki hayatına serbest olarak devam etti. Sahibinin Sesi şirketiyle anlaşarak plak çalışmalarına başladı. 400 kadar plağa 800 civarında parça okudu. Bu şirket hesabına 1927'de Paris'e giderek bir yıl Paris Konservatuvarı'nın önde gelen hocalarından şan, solfej ve piyano dersleri aldı.

1926'da doldurduğu ilk plağında Subhi Ziya Özbekkan'ın(-0 "Neden hiç durmadan sevmiş..." güfteli uşşak şarkısıyla, acemaşiran makamında bir gazel okudu. Plaklarında klasik Türk musikisinin en sanatlı eserlerinden türkülere kadar çok değişik beste şekillerinden eserleri seslendirdi. Birkaç plağında da Türk musikisi üzerine çoksesli denemelere yer verdi. Bu çalışmalarında Selçuk'a Mesud Cemil(->), Ruşen Ferit Kam, Fahire Fersan, Refik Fersan(->), Artaki Candan, Nubar Tekyay ve Feyzi Aslangil gibi dönemin seçkin saz sanatçılan eşlik ettiler. 1942'de Belediye Konservatuvarı'naC-») girdikten sonra arşiv için doldurduğu 18 plakta ise Türk musikisinin en sanatlı eserlerini okudu. Bu plaklarda Nuri Duyguer, Reşat Erer, Dürrü Turan, Sedat Öztoprak, Neyzen Tevfik, Nuri Halil Poyraz ve Ahmet Irsoy gibi saz sanatçılarıyla birlikte çalıştı. Türk musikisinin ülke çapında yaygınlık kazanmasında Selçuk'un plaklarının etkisi büyük oldu.

Türk musikisi tarihinde bir ses sanatçısının tek başına, frak giymiş olarak, ayakta ve konser disiplini içerisinde musiki icra etmesi Selçuk'la başladı. 1930'da Fransız (Ses) Tiyatrosu'nda verdiği ilk solo konseri büyük yankılar uyandırdı; konserden İstanbul basınında günlerce söz edildi.

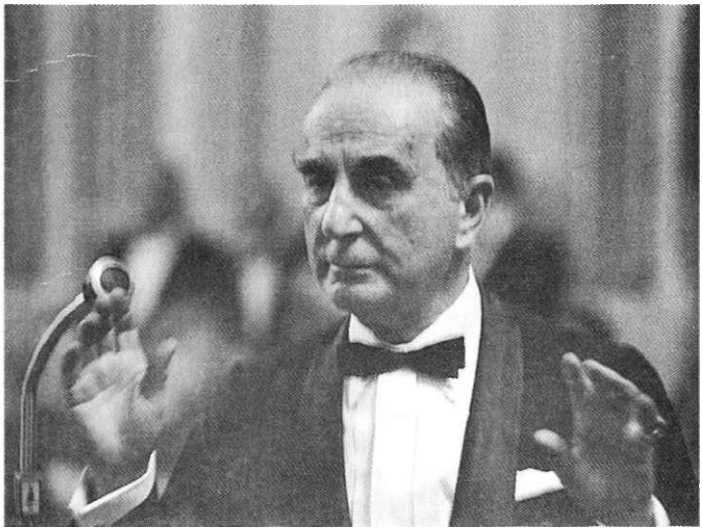

Münir Nurettin Selçuk *Ara Güler*

Konser verdiği her mekânda sanatının ağırlığını etkili biçimde duyurmak ve büyük bir ciddiyet havası estirmekle de kendisinden önceki icracılardan ayrılıyordu. Koro eşliğinde solo icra da onun getirdiği yeniliklerdendir. Fransız Tiyatrosu, Melek (bugünkü Emek), Saray, Hale sinemaları gibi mekânları, verdiği konserlerle İstanbul'un musiki merkezleri haline getirdi. Moda Deniz Kulübü, Kalamış Kulübü gibi açık mekânlar ise yaz konserlerini verdiği yerlerdi.

Selçuk'un bir ses sanatçısı olarak en büyük özelliği, Türk musikisinde eski okuyuş üslubuyla yeni bir anlayışı, olağanüstü hacimli sesinde birleştirerek soylu bir icra tekniği geliştirmiş olmasındadır. Üsküdarlı Ziya Beyle Hafız Osman Efendi'nin(-0 üsluplarından etkilenmiş olabileceğini belirten Selçuk, bu adların temsil ettiği geleneksel kaynaktan beslenerek fakat yeni bir üslubun kurucusu olarak Türk musikisi tarihindeki yerini aldı. Gazel tarzına yaklaşımı da alışılmıştan farklı bir özelliktedir. İcracılığının seyrek görülen bir yanı da ileri yaşlarına kadar sesinin güzelliğini kaybetmemiş olması dolayısıyla musiki uğraşını ömrü boyunca sürdürebilmesiydi.

Selçuk döneminin en ünlü ses sanatçılarından biri olmasına ve geçimini sadece sanatıyla sağlamasına rağmen, en çekici teklifleri bile reddederek gazino sahnelerine çıkmaya yanaşmadı. *Allahın Cenneti, Kahveci Güzeli, Sadullah Ağa* gibi bazı şarkılı filmlerde oynadı. Ayrıca birçok Mısır filmiyle yerli film için film musikisi parçaları hazırladı.

Selçuk, 1953'te Nevzad Atlığ'm istifasıyla boşalan Belediye Konservatuvarı İcra heyeti şefliğine getirildi. Onun görev aldığı dönem topluluğun tarihinde en parlak yıllar olarak anıldı. Yönettiği İcra Heyeti'nin Şan Sinemasındaki konserleri uzun yıllar büyük ilgi gördü; bu konserler İstanbul Radyosu'ndan da canlı olarak yayımlandı. Aynı yıllarda konservatuvarda üslup hocalığıyla, İstanbul Radyosu'nda musiki müşavirliği görevlerini yürüttü. İcra heyeti şefi olarak yönettiği konserlerde kendisinin ve yeni bestekârların eserlerini programlara alması; koronun icrasını sürprizlerle kesip soloya başlaması bazı çevrelerce eleştirildi.

Selçuk, bestekârlığa 1920'de Tevfik Fikret'in "Bu bir teranedir" şiirini besteleyerek başlamıştı. Bir yıl sonra bir şarkı daha besteledikten sonra 20 yıl hiç eser vermedi. Bu konudaki asıl çalışmaları 1940'lardan sonra başladı. Tevşih, ilahi gibi dini formlardan ve kârçe, şarkı, marş, ninni, fantezi, tango, mehter marşı, yürük semai gibi dındışı formlardan 150'den fazla eser besteledi.

Eserlerinde Ahmed Paşa, Fuzulî, Nedim, Vâsıf, Mustafa Nafiz Irmak,' Behçet Kemal Çağlar, Cahit Sıtkı Tarancı ve özellikle Yahya Kemal Beyatlı gibi Türk edebiyatının çizgiüstü şairlerinin şiirleri üzerinde çalıştı. Çağdaşı Yesari Asım Arsoy(->) gibi bütün eserleriyle İstanbul'a bağlı, tam bir İstanbul bestekârı olarak anıldı.

Rast makamından "Erdi bahar sardı yine neşe cihanı", "Gül yüzünde göreli zülf-i semen-sây gönül", "Hafız'm kabri olan bahçede bir gül varmış" ve "Sevda ile dillendi bu son şarkı sesinle"; nihavent "Ruhsarma aybetme nigâh ettiğimi", "Yâr senden kalınca ayrı", "Yok başka yerin lütfü ne yazdan ne de kıştan" (Kalamış), "Hatırla mazi-i mesudu", "İstinye körfezinde bu akşam garipliği" ve "Bahçemde açılmaz seni görmezse çiçekler"; mahur "Ne doğan güne hükmüm geçer ne halden anlayan bulunur", "Âşıka Bağdad sorulmaz", "Otomobil uçar gider" ve mehter marşı "Vur pence-i alideki şemşîr aşkına"; kürdilihicazkâr "Zil şal ve gül" (Endülüste Raks), "Rakkas" ve "Beni kör kuyularda merdivensiz bıraktın"; Sultaniyegâh "Sen şarkı söylediğin zaman" ve "Hayat gençlik boyunca"; hüzzam "Sahilden uzaklaştık şimdi elin elimde" ve "Sevdiğim dünyalar kadar"; hicaz "Sana dün bir tepeden baktım aziz İstanbul", "Gittin de bıraktın beni aylarca kederde" ve "Gümüş saçlarına eğip başımı" (Anneye Ninni); hüseyni "Dumanlı başları göklere ermiş"; muhayyer "Çepçevre bahar içinde bir yer gördük" ve "Bir safa bahşedelim gel şu dil-i nâşâde" ile segah "Dönülmez akşamın ufkundayız vakit çok geç" gibi çok sayıda eseri, sesi ve tipik bir İstanbul beyefendisi profili çizen yaşama biçimiyle İstanbul'la özdeşleşmiş bir sanatçı kimliğindedir.

Selçuk yalnızca bir bestekâr vey'a bir ses sanatçısı değildi. Eski tarz meşkten Fransa'daki Batı musikisi eğitimine; Muzıka-i Hümayundan Riyaseticumhur Fasıl Heyeti'ne; Darü'l-Elhân'dan Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı'na; Fransız Tiyatrosu'ndakilerden Saray ve Şan sinemalarındaki konserlerine ve taş plaklarından TV ekranlarına kadar, Cumhuriyet öncesi ve sonrası dönemler arasında bir kültürel birikim köprüsüydü. Musiki hayatı boyunca, kendisinden sonraki kuşaklara her bakımdan örnek bir musiki adamı oldu. Bu özelliğiyle de Türk musikisinde apayrı bir yeri vardır.

Tanbur ve piyano da çalan Selçuk'un musikide son resmi görevi Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı repertuvar öğretmenliğiydi. Yaşlılığa bağlı bir beyin rahatsızlığı geçirdikten bir yıl sonra öldü; Aşiyan Mezarlığı'nda toprağa verildi. Ölümünün 10. yılında çeşitli etkinliklerle anıldı. Kadıköy Belediyesi tarafmdan Kalamış sahilinde bir caddeye ve parka adı verildi. Yakın arkadaşı Orhan Telmen'in çabalarıyla Yapı ve Kredi Bankası tarafından eski ses kayıtlarından kaset ve CD'ler hazırlanarak önemli bir yayın etkinliğine girişildi.

Bibi. İnal, *Hoş Sada;* M. Rona, *50 Yıllık Türk Musikisi,* İst., 1960; N. Nadi, *MünirNureddin 35. Yıl.* İst., 1951; S. Harun. "Türk Müziğinin Ses Vadisinde En Büyük ve En Şahane Temsilcisi Münir Nurettin Selçuk", *Yeni Sabah,* (10 Ocak 1964); M. N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi,* II, Ankara, 1989; A. Giz, *Bir Zamanlar Kadıköy,* İst., 1990; Öztuna, *BTMA,* II; M. Güntekin, "Münir Nureddin Selçuk Eserleriyle Yaşıyor", *Tercüman,* (23 Nisan 1991); A. Anıl, *Anılar ve Belgelerle Musikimiz Sözlüğü.* İst., 1981.

MEHMET GÜNTEKİN

SELÇUK SULTAN CAMÜ

Fatih İlçesi'nde, Murat Paşa Mahallesi'nde, Millet Caddesi üzerinde, Selçuk Hatun Camii Sokağı'nm dirseğinde idi. 1964'te yeniden yaptırılmıştır.

Bâniyesi, I. Mehmed'in (Çelebi) kızı Selçuk Hatun'dur. Asıl vakıfları ile hayratı gömülü olduğu Bursa'dadır. 17. yy'da bu yapı yandığından, İstanbul'u pek çok hayır yapılarıyla süslemiş, Kızlarağası Abbas Ağa tarafından yeniden bina ettirilmiş ve minber konmuş, bu tarihten itibaren yapı "Abbas Ağa Camii" olarak da anılmaya başlamıştır. Eski Selçuk Hatun Camii, kagir duvarlı ve ahşap çatılıydı. Minaresi taştan ve kalın gövdeliydi. 1956'da Millet Caddesi'ni genişletmek için yıkılan bu yapı, 1964'te Anıtlar Derneği tarafından yeniden yaptırılmıştır. xMimarı Ali Saim Ülgeridir. Millet Caddesi üzerinde, yıkılmış caminin daha gerisinde inşa edilmiş bu yapının esas giriş revağı İmam Mesut Sokağı'ndadır. Mihrap tarafı Selçuk Hatun Camii Sokağı'na bakmaktadır.

Tek kubbeli, üç gözlü son cemaat yeri olan caminin, ana mekânı iki paye ile kuzeye doğru üç birim halinde genişletilmiştir. Minare harim ile son cemaat yerinin birleştiği batı tarafmdadır. Aynı eksen üzerinde yapının doğu tarafında, minarenin kaidesi ile simetrik konumda kadınlar mahfilinin merdiven kulesi bulunmaktadır. Tek şeref eli olan minarenin kaidesi, alt tarafı taş, üst tarafı taş-tuğla sıralarıyla inşa edilmiştir. Gövdesi yine taştır. Şerefelerin alt kısımları mukarnaslıdır. Külah kısmı ise kurşunla kaplıdır. Caminin doğu, batı ve kuzeyde olmak üzere üç girişi vardır. Son cemaat yeri sokak tarafına baktığı için, camiye giriş doğu ve batı taraflarında bulunan sekiz basamaklı merdivenlerle sağlanmaktır. Son cemaat yeri sonradan demir iskeletli bir camekânla kapatılmıştır. Mihrap

Selçuk Sultan Camii
Mehmet T. Koçak, 1994

duvarında mihrap kısmı dışarı taşkın olarak verilmiş, bu dışarı taşkın kısım altta konsollarla desteklenmiştir. Yapının cepheleri iki kademeli olarak tasarlanmış, alt kısımlar kesme küfeki taşı, üst kısımlar ise bir sıra kesme taş, iki sıra tuğla olmak üzere, almaşık düzende inşa edilmiştir. Cephelerde üç sıra halinde yerleştirilen pencerelerin, kesme taş örgülü kısımda bulunan alt sırası dikdörtgen açıklıklı ve kesme taş söveli olarak, almaşık örgülü üst kısımda bulunanlar ise eksenleri kaydırılmış bir düzen içerisinde, yuvarlak kemerli olarak tasarlanmıştır. Kubbe kurşun kaplama, sekizgen olan kubbe kasnağı ise, taş-tuğla örgülüdür. Caminin kuzeyinde yer alan son cemaat yeri üç gözlü ve kubbe örtülüdür. Son cemaat yeri ile ana mekânın arasında bulunan, iki paye ile genişletilmiş kısım iki katlıdır. Üst kat kadınlar mahfilidir. Mermer mihrabı sade olup mukarnaslı bir nişe sahiptir. Minberi mermerden olup, korkuluk kısmı ajurlu, aynalık kısmı ise düzdür. Yine mermerden olan vaaz kürsüsü, sivri kemerlerle açılan üç ayağa oturmaktadır. İç kısımdaki pencereler alçı revzenlidir. Ayrıca caminin içinde zengin kalem işi süslemeler vardır. Yapının iç duvarları yerden yaklaşık 1,50 cm yükseklikte mavi fayanslarla kaplanmıştır. Kadınlar mahfilinin mermerden, üç tane basık kemerle açılmış balkon kısmının korkulukları ajurludur. Ortadaki balkonu dışarı taşkm mermer konsollar desteklemektedir.

Sonuç olarak yapı, sonradan yapılan eklemelerle, son cemaat yerinin demir camekânla kapatılması ve iç kısımda duvar eteklerinin fayansla kaplanması dışında, klasik Osmanlı mimari unsurlarını bünyesinde toplamaktadır. Yapıda değerli mimarın yorumlarıyla güzel bir sentez oluşturulmuş, tasarımla mimari öğeler ve süsleme arasında uyum sağlanmıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 152; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 17; Ayverdi, *Fatih III,* 496; Unsal, *Eski Eser Kaybı,* 15; *Fatih Camileri,* 199-200.

EMİNE NAZA

SELİM I (Yavuz)

(1467, Amasya - 21 Eylül 1520, Sırt Köyü, Çorlu) 9. Osmanlı padişahı (24 Nisan 1512-21 Eylül 1520).

"Sultan Selim-i Evvel", "Yavuz Sultan Selim" olarak da tanınır. II. Bayezid(->) ile Dulkadiroğlu Alaüddevle'nin kızı Ayşe Hatun'un oğludur. Babası II. Bayezid'den sonra İstanbul'da tahta çıkan 2. Osmanlı hükümdarıdır. Doğum tarihi, kaynaklarda 871/1467, 872/1468 ve 875/1470 olarak verilir. Büyükbabası II. Mehmed (Fatih), babası II. Bayezid ve oğlu I. Süleyman (Kanuni) İstanbul'a büyük birer külliye kazandırmışlardır. I. Selim'in anıtsal bir eseri bulunmamaktadır. Buna karşılık, günümüzde Topkapı Sarayı Müzesi'nde sergilenen kutsal emanetler(->) ile hazine koleksiyonlarının bir bölümü I. Selim tarafından İstanbul'a getirtilmiştir. Yavuz, 8,5 yıl süren saltanatı boyunca uzun seferlere çıktığı ve kış mevsimlerini Edirne'de geçirdiği için, İstanbul'da çok az kalmıştır. Fatih'te bir semt "Yavuzselim/Sultanselim" adını taşımakta olup buradaki Sultan Selim Külliyesini oğlu I. Süleyman yaptırmıştır.

Babası II. Bayezid'in Amasya'daki valiliği sırasında doğan I. Selim, burada saray eğitimi aldı. Arapça ve Farsça öğrendi. Binicilik ve atıcılıkta hüner kazandı, ok ve yay yapmaya özel ilgi duydu. 1490'da Trabzon valiliğine atandı ve aralıksız 22 yıl burada kaldı. 1509'dan sonra büyük kardeşi Şehzade Ahmed'in taht varisliği şansının artması üzerine babası II. Bayezid'e ve kardeşlerine karşı mücadele başlattı. 1510'da Kefe'ye geçti. Kırım Hanı Mengli Giray'dan askeri destek sağlayarak 1511'de Kili'ye indi. Kili, Akkerman ve Kefe sancaklanm elde etti. Babası ile bir anlaşmaya varmışken, Şahkulu Olayı sırasında II. Bayezid'in tahtı büyük oğlu Ahmed'e bırakma eğilimi karşısında, Rumeli'den topladığı büyük bir orduyla harekete geçti ve 3 Ağustos 1511'de Uğraş Köyü (Çorlu) Savaşında babasının gönderdiği kuvvetlere yenilerek Kırım'a döndü, istanbul'daki yeniçerilerin mutlak desteğini sağlamış olması, başarısızlığına karşın taht şansım azaltmadı. İstanbul'daki yeniçeriler odalarda toplanıp Ahmed'i padişah yapmanın ulu günah olduğuna karar verdiler. Şehzade Ahmed yanlısı paşaların konaklarına saldırdılar. Ahmed'e, lalası Yularkasdı Sinan Paşa ile haber gönderip "Bu ocak erenler ocağıdır" dediler. Üsküdar'a kadar gelen Şehzade Ahmed. x\nadolu'ya dönmek zomnda kaldı. İstanbul'a gelip yeniçerilerden destek arayan Şehzade Korkud da emeline ulaşamadı. Selim, Rumeli'den topladığı yeni kuvvetler ve İstanbul'dan yanma gelen 3.000 yeniçeri ile başkente yürüdü ve Yenibahçe'de karargâh kurdu. II. Bayezid'in direnmesine karşılık devlet ricalinin de desteğini sağlayarak saraya yürüdü ve babasını tahttan indirip padişahlığını ilan etti.

Selim'in bu eylemi, o dönemde yazılan bir *Selimnamede* II. Bayezid'in ağzından *Bu beylikden feragat itmedüm ben / Görün beyler bana nitdi Selim şah* diye başlayan dizelerle anlatılmış, Keşfî ise *Selimname'sinde,* bahar güzelliği ile donanan İstanbul'daki taht değişikliğini *Fasl-ı nevruz erdi gül vakti gülüstan devridir/ Sohbet-i eyyam-ı çemen hengâm-ı bûstan devridir/Şi'rü inşâ mevsimişâh-ı sühandan devridir/Mey getür sâki gül eyyamı Selim Han devridir* demiştir.

Şükrî ise *Selimname'sinde,* Selim'in Pravadi kasabasından Yeniçeri kethüdası Balyemezle İstanbul'a gelip tahta oturuşunu, halkın gamdan, tasadan kurtulduğunu, Yenibahçe'de kurulan otağa cümle İstanbul halkının gelip saygı sunduğunu, saraya giderken sokakların yeniçeri akbörkleri ile dolduğunu anlatır.

Selim'in başa geçmesinden sonra ilk sorun, tahttan indirilen padişahla yeni padişahın (baba ile oğulun) aynı kentte kalmalarının sakıncalarından doğdu. Bayezid, havadar ve mutedil Dimetoka'ya gitmeye razı oldu. Selim, babasını, arabasının yanında yürüyerek, Edirnekapı'ya kadar uğurladı. Dönmek üzereyken yeniçerilerin tüfeklerini ve kılıçlarını çatıp kendisini beklediklerini ve çattıkları silahlarının altından geçirtip tarihçi Cenabî'nin yorumuna göre kendilerine boyun eğmesini isteyeceklerini öğrenince yol değiştirdi. Yedikule'deki hazineyi kontrol edeceğini ileri sürüp ara yollardan saraya döndü. Askerin olası bir ayaklanmasını önlemek için de bir bölümü İstanbul dışında bulunan toplam 35.000 dolayındaki kapıkulu askerine cülus bahşişi dağıttı. İstanbul'da bulunan kardeşi Korkud'u da yine yeniçerilerin tepki gösterebilecekleri kaygısıyla tutuklatma ve boğdurtma yoluna gitmeden Saruhan'a (Manisa) gönderdi. Fakat çok geçmeden, ağabeyi Ahmed'in Konya'da padişahlığım ilan edip oğlu Alaeddin'i Bursa'ya göndermesi üzerine harekete geçti. Bursa'dan İstanbul'a gelen Kadı Efdalzade de Bursa halkının yardım isteğini bildirdi. Selim, ilkin tahtını ve Rumeli topraklarını güven altına almak için oğlu Şehzade Süleyman'ı (Kanuni) Kefe'den çağırdı Bu arada İstanbul'daki Venedik balyosu Nicolo Giustiniani'ye iltifatta bulundu. 18 Temmuz 1512'de Anadolu'ya geçerken balyosu da yanında Bursa'ya götürdü. Yeniçerileri de Mudanya üzerinden Bursa'ya sevk etti. Harekât kış mevsimine değin sürdü. Selim, kışı Bursa'da geçirirken Vezirazam Koca Mustafa Paşa'yı idam ettirdi ve Hersekzade Ahmed Paşa'yı bu göreve getirdi. Kardeşi Korkud'u, her biri bir başka yerde gizlenmeye çalışan yeğenlerini yakalatıp boğdurttu. Şehzade Ahmed de 5 Nisan 1513'te Yenişehir Savaşı'nda yenilerek aynı akıbete uğradı.

Selim, Bursa'dan Gelibolu'ya, oradan Edirne'ye giderek padişahlığını kutlamak için gelen yabancı elçileri kabul etti. İstanbul Kadısı Sarı Gürz'ü ise halka zulmettiğini haber aldığı Semendire Beyi Bâli Bey hakkında soruşturma yapmakla görevlendirdi. Fakat Sarı Gürz de İstanbul halkı arasında rüşvet yemekle tanınıyordu. Bu nedenle Selim kendisine "bir habbe ve bir akçe alayım, deme!" uyansmda bulunmuştu. Buna karşın Sarı Gürz, Bâli Bey'i 50.000 akçe rüşvet karşılığı akladı. Toplumdaki bu tür bozulmaları izleyen ve halkın düşüncelerini dile getiren Ali bin Abdülkerim'e göre "okuduğunu tutmaz ve Kuran'ı işitmez azgun ve bozgun âlimler ile kadılar" çoktu. Bunlarm yüzünden halkın kimi "tokluktan" kimi "yokluktan" ölmekteydi.

I. Selim'in, Venedik balyosuna yakınlık göstermesine karşın bu cumhuriyetle yeni bir antlaşma ancak 17 Ekim 1513'te imzalanabildi. 1513-1514 sonbahar ve kışını da Edirne'de geçiren Selim, İran seferi hazırlıklarını tamamladıktan sonra 20 Mart 1514'te İstanbul'a hareket etti. 30 Mart'ta Eyüp'e yakm Fil Çayırı'nda ordugâh kurdu. Ordu birliklerinin Anadolu yakasına geçmelerini bekledi. Eyüb Sultani, babasının ve büyükbabası Fatih'in türbelerini ziyaret ettikten sonra bir savaş meclisi topladı. Bu toplantıya "kalem-i fetva ile ve alem-i fetva ile" tanınmış ulemayı da çağırdı Bunlar, Şah İsmail ve yandaşları ile savaşmanın, kâfirlerle savaşmaktan öncelikli olduğuna ilişkin fetva verdiler. Sefere

çıkmadan, Rus Çarı III. Vasilin elçisi, değerli hediyelerle istanbul'a geldi. Bundan memnun kalan Selim, Moskova'ya Mankub Beyi Kemal'i elçi gönderdi. 22 Nisan 1514'te Üsküdar'a geçen Selim, burada iki gün kaldıktan sonra Maltepe, Tekir Çayırı, Gebze, Hereke yolundan İran seferine yöneldi. Şaha gönderdiği mektubunda, zırh giyip kılıç kuşandığını ve ata bindiğini bildirdi ve İsmail'i "sünnet-i seniyye üzere İslamiyete davet etti". Selim İran'a yürümesinin gerekçesini ise İstanbul'u, İslamiyetin tek merkezi yapmak isteğine bağlayarak *Leşker ez taht-ı Sitambul ruy-i İran tahtem/Sürh-serrâ garka-i hûn-i melâmet sahtem* (İstanbul tahtından İran ülkesine asker yürüterek Kızılbaşı melamet kanına boğarım) dedi.

Çaldıran zaferinden sonra Amasya'ya gelen Selim, Doğu Anadolu'da sürdürülen harekât için İstanbul'dan destek birlikleri istedi. İstanbul'a Eylül 1515'te döndü ve kasım ayında yine Edine'ye gitti. Orada iken, gelen İran elçisi divanda kabul edilmekle birlikte Selimin katına çıkarılmadı. Macar Kralı II. Ladislas, bir Osmanlı saldırısını önlemek için 1516 kış aylarında İstanbul'a arka arkaya üç elçi göndererek barış yolları aradı. 1516 ilkbaharmda Doğu Anadolu'dan, Bıyıklı Mehmed Paşa'dan gelen bozgun haberlerine öfkelenen Selim, Vezirazam Hersekzade Ahmed Paşa'yı, yakasına yapışıp yumrukladıktan sonra azletti ve Yedikule'de tutuklattı. Vezirazamlığa atadığı Sinan Paşa'dan da ordunun ve donanmanın süratle yeni bir sefer için hazırlanmasını istedi. "Sefere eseceklerden tolgası olmayanların başı kesilüb kolçağı olmayanın kolu kesilüb" cezalandırılacağını duyururken tersanede de yeni gözler tesis edilerek gemiler yapılmaya başlandı. Mısır'a yapacağı seferi gizli tuttu. Ancak üstü kapalı olarak ulemanın olumlu oylarını aldı. Kemalpaşazade kendisine "Emr-i a'dâdan ihmal ve düşmen hususunda imhal kâr-ı ukala-yı sahib-i kemal değildür!" dedi. istanbul'daki hazırlıkları ve Anadolu'ya sevk edilen birlikleri haber alan Memluk Sultanı Kansu Gavri, Selim'e gönderdiği ve "Oğlum hazretleri" diye başlayan mektubunda, Mısır-İstanbul arasındaki ticari ilişkilerin kesilmesinin ve tacirlere uygulanan amborgonun yanlışlığından, savaş tehdidinden yakındı. "İkimiz dahi elhamdüllillah İslam padişahleriyüz. Hükmümüz altında olanlar müminler ve muvahhidlerdür. Sufi gibi harici değillerdür" demekteydi.

Vezirazam Sinan Paşa 28 Nisan 1516'da, Kayseri'de toplanan ordunun başına geçmek üzere Üsküdar'dan hareket etti. Oğlu Süleyman'ı Edirne'de saltanat naibi bırakan Selim de Rumeli Kazaskeri Zeyrekzade Molla Rükneddin ile Karaca Paşa'yı, seferin Mısır'a değil, İran'a olduğunu bildirmek üzere Kansu Gavri'ye gönderdikten sonra 5 Haziran 1516'da Üsküdar'a geçtive "zahiren savb-ı mülk-i şah-ı Acem'e bâtınen kişver-i Şam'a" yöneldi.

İki büyük meydan savaşmdan sonra Suriye'yi ve Mısır'ı alan Selim 15 Şubat 1517' de Kahire'ye girdi ve "Yusuf Nebi tahtf'na

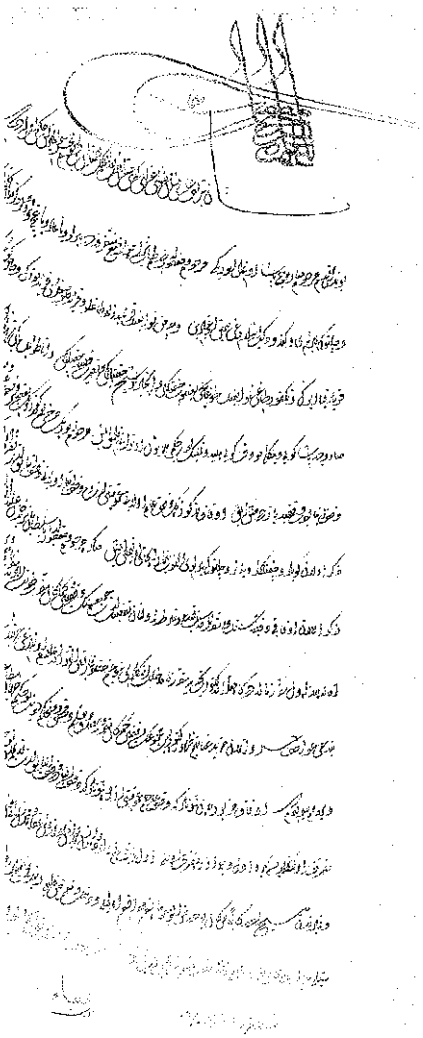

I. Selim'in 919/1513 tarihli tuğrali fermanı. *Cengiz Kahraman arşivi*

oturdu. Her tarafa fetihnameler gönderildi. İstanbul'da ve ülkenin büyük kentlerinde zafer şenlikleri düzenlendi. Bu sırada İstanbul'da şiddetli bir kış hüküm sürdüğünden "Galata Boğazı" donmuştu. Bu nedenle de İstanbul Muhafızı (kaymakam) Piri Paşa, Selim'in ordu için istediği "80 parça yarar gemi ve 20 parça kadırga" ile gerekli erzak ve mühimmatı gönderememekteydi. Oysa tersanede çok sayıda yeni gemi, ayrıca 6 top gemisi, 5 at gemisi yapılmıştı. Top gemileri o vakte kadar İstanbul tersanesinde yapılan teknelerin en büyükleri olup her birine "yirmi yedişer vukiyye demür atar" darbezenler yerleştirilmişti. Destek donanması ancak 26 Mart 1517'de İstanbul'dan hareket etti. İskenderiye'ye ulaşan gemiler, Selim'e görkemli bir donanma gösterisi sergilediler. Mısır'da ele geçirilen hazineler ve ganimet malları karadan gönderilmeleri sakıncalı olacağından bu donanmaya yüklenerek 15 Temmuz 1517'de İstanbul'a gönderildi. Aynı günlerde Mekke şerifi de oğlu Ebu Numeyy'i Kahire'ye göndererek Mekke'nin anahtarlarını İslam padişahı Selim'e takdim etti.

Mısır valiliğine Hayır Bayi atayan Selim, Abbasi soyundan gelen Halife III. Mütevekkil ile yeğenleri Ebubekir ve Ahmed! de İstanbul'a gönderdi. Ayrıca, bölgede fitne çıkarmaları olası kimseleri de "İstanbul'a sürmekle ol diyardan fitne ve aşub harını kal' ve fesad urukmı kat'" etmeyi amaçladı. Böylece "800 miktarı hane ve er, Kahire'den devlet-i bahire makam olan İstanbul'a" göç ettirildi. Selim, Doğu kervan yolunun istanbul'a bağlanması ve başkentin en büyük baharat merkezi olması için de İskenderiye tacirlerinin birçoğunu, bu kentin uleması ve sanatkârlarıyla birlikte İstanbul'a gönderdi. Bu yeni göçlerle İstanbul'daki ticaret, kültür ve din ortamları önemli ölçüde etkilendi.

Yavuz, 13 Eylül 1517'de Mısır'dan ayrılarak İstanbul'a hareket etti. Yolda, ani bir kararla Vezirazam Yunus Paşa'yı idam ettirip İstanbul Muhafızı Piri Paşa'yı orduya çağırdı. Piri Paşa 21 Ocak 1518'de Şam'a gelip fiilen vezirazam oldu. Mayıs 1518'de İstanbul'a dönen Selim zafer alayı düzenletmeden Topkapı Sarayı'na geldi. Çok sonraki yıllarda ortaya atılan rivayetlere göre Ayasofya'da düzenlenen dini bir törenle Abbasi Halifesi MütevekkiFden halifelik sanını devraldı ve Mütevekkil minbere çıkıp Selimi İslam halifesi ilan etti. Sırtındaki halifelik hilatini de çıkarıp Selim'e giydirdi. Ya da Eyüb Sultan Camii'nde padişaha halifelik kılıcım kuşattı. Mütevekkilin İstanbul'da birtakım uygunsuz davranışlarda bulunduğu ve bu nedenle Yedikule'de tutuklandığı, Kahire'ye gitmesine izin verildiği ve ölümüne (1543) değin halifelik sanını koruduğu ise daha güçlü bir başka rivayettir. Diğer yandan, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ndeki belgelerde, I. Selim'in "cenâb-ı saltanat-meâb-ı hilafet-âyât", "hüdavendigâr hailede hilefetehu", "halife-i âfâk", "müceddid-sıfat-ı hulefâ-yı selef", "vâris-i hilafet", "halifetullah ve halife-i Resulullah", "halife-i rûy-i zemin", "halife-i arz" sıfatlarıyla anılması ise, MütevekkiFden halifeliği devralmasıyla ilgili değildir. Kırım hanının ise o yıllarda gönderdiği yazılarda İstanbul için "Darü'l-hilafe", Selim hakkında "cenab-ı hilafet-kıbâb" demesi de Mütevekkilin halifeliği Selim'e devrettiği iddia edilen 1518'den önceki yıllara aittir.

Ağustos 1518'de Edirne'ye giden Selim yeni bir sefer için buyruklar verdi. Tersane çevresindeki mezarlıklar kaldırılarak tersane gözlerinin sayısı löO'a çıkarıldı. Selim, Vezirazam Piri Paşa'ya ordusunun, donanmasının ve hazinesinin yeterliliğine güvenerek "sevahil-i Frengistan'da, papa, Françesko, İspanya ve Venedik'in krallık davalarına" son vermeye kararlı olduğunu bildirdi. Her biri 700'er tonluk 150 gemi için Arap kürekçiler getirtildi. Memlukların Kızıldeniz donanmasının komutanı olan Selman Reis de İstanbul'a davet edildi. Kısa zamanda Gelibolu ve İstanbul tersanelerinde 250 gemilik bir donanma hazırlandı. Rodos şövalyelerinin reisi Fabrice Carette, İstanbul'daki hazırlıkların Rodos'a yönelik olmasmdan kaygılanarak savunma önlemlerini artırdı. Fakat Selim, iki nedenden dolayı nereye dönük olacağım giz-

I. Selim
G. Renda. *Osmanlı Padişah* ***Portreleri,*** ist.. 1992

lediği seferi başlatamadı. Nedenlerden ilki "meczub-ı ilahi" olarak anılan ve Anadolu Alevilerinden büyük bir kitleyi çevresinde toplayan Bozoklu Celal'in "halife-i zaman ve Mehdi-i devran" sanını alarak başlattığı ayaklanmaydı. Celal, Selim'in padişahlığını dahi tanımayarak "Âlemi, ben serbeser alsam gerek, cümle münkir gitse kalsam gerek!" diyerek baskınlarını artırdı. 24 Nisan 1519'da Ankara yakınlarında Osmanlı kuvvetlerine yenik düşen Celal yakalanarak öldürüldü. Kesik başı İstanbul'a gönderildi. Bu heyecanlı günlerde, Şehzade Ahmed'in hayattaki tek oğlu Murad'm, Amasya'da uzun süre gizlendikten sonra İstanbul'a geldiği söylentisi yayıldı. Amasya'dan getirtilen tanıklar dinlendikten sonra Üsküdar'da öldüğü anlaşılan hastalıklı gencin mezarı açıldı ve cesedin Murad'a ait olmadığı saptandı.

Selimi seferden alıkoyan ikinci neden, Edirne'ye hareket etmek üzereyken sırtında uç gösteren çıbanın hızla büyümesi oldu. Bir gün saray bahçesinde gezerken nedimi Hasan Çan'a sırtındaki ağrıdan söz etmiş, Hasan Can eliyle yoklayıp küçük bir sivilce bulmuş, bunun sıkılmasıyla da yara azmıştır. Ağrıların vücuduna yayılmasına karşılık Edirne'ye hareket eden Selim. Çorlu yakınındaki Sırt Köyü'nden ileriye gidemeyerek burada kurulan çadırda tedaviye alındı. Hekimbaşı Ali Çelebi ve hekimler, "yamkyarası" (şirpençe) tanısı koyarak zift yakısı uyguladılar ve padişaha ağrılarını dindirici afyon verilmesini yasakladılar. Daha önce Edirne'ye gitmiş bulunan Vezirazam Pirî Mehmed Paşa ile devlet erkânı da ivedi olarak ordugâha çağrıldı. Manisa'da vali bulunan Süleyman'a da İstanbul'a gelmesi için haber gönderildi. Araba ile İstanbul'a götürülmesinin hazırlıkları sürerken I. Selim 21 Eylül 1520 günü öldü. Yeniçerilerin ayaklanmasından korkularak ölümü gizlenmeye çalışıldı. Selim'in cenazesi öldüğü çadırda yıkanıp kefenlenerek yatağının bulunduğu yere geçici olarak gömüldü. Şehzade Süleyman, Bozdağ yaylağından 4 günde Üsküdar'a geldi ve bir kadırgayla İstanbul'a geçerek 30 Eylül günü tahta oturdu. Pirî Paşa, bu haberi aldıktan sonra Selim'in ölümünü açıkladı ve cenazeyi İstanbul'a gönderdi. İstanbul halkı, Selim'in cenazesini karşılamak üzere Edirnekapı dışında toplandı. Süleyman babasının tabutunu taşıdı. Zembilli Ali Efendimin kıldırdığı cenaze namazmdan sonra cenaze Mirza Sarayı denen yerde gömüldü. Türbesi 1522'de oğlu I. Süleyman tarafmdan yaptırılmıştır.

"İttihad-ı İslam" siyaseti güttüğü ve İstanbul'u İslam dünyasına merkez yapmayı amaçladığı ileri sürülen I. Selim'in kısa saltanatmda. fethedilen yeni ülkelerin yoksulluğu ile birlikte Doğu ticaret yollarının yön değiştirmesi sonucunda ciddi ekonomik buhrana girildiği, bunun İstanbul'u da etkilediği, durgunluğun önlenmesi için. başkente her sınıftan iş ve ticaret erbabının göç ettirilmesine çalışıldığı saptanmaktadır. Ülkede ve İstanbul'da kalpazanlığın yaygınlaşması. Anadolu'da filizlenen ilk kitle ayaklanmaları da aynı ekonomik buhranm sonuçları sayılabilir. Buna karşılık Selim döneminde İstanbul'daki kamu hazinesi en yüksek değerlere ulaşmış ve padişahlar onun dönemindekinden daha fazla bir birikim sağlayamadıkları için saray hazinelerı uzun zaman, onun "Sultan Selim Şah" yazılı mührüyle açılıp kapatılmıştır. İran' dan ve Mısır'dan savaş ganimeti olarak getirilen, maddi değerleri yanında sanatsal değerleri de yüksek olan murassa eşya, "Hazine-i Yusuf" ve "Hazine-i Firavun" adları verilen koleksiyonlar, kutsal emanetler de sarayı ve İstanbul'u zenginleştiren öğeler olmuştur.

Tarihe ve edebiyata ilgi duyan Selim'in Farsça *Divan* indaki şiirler, İran edebiyatının nazım örnekleriyle eş değerde sayılır. *Divani* 1890'da İstanbul'da basıldığı gibi, 1904'te de Alman İmparatoru II. Wilhelm tarafından Berlin'de 500 adet bastırılmış ve II. Abdülhamid'e hediye edilmiştir. *Tarih-i Vassaf ı* yanından ayırmayan Selim'in, seferlere çıkarken sandıklar dolusu kitap götürdüğü ve konaklamalarda tarih ve edebiyat okuduğu bilinmektedir. Din bilginleri ile şairlerden ve yazarlardan seçkin bir grup her zaman yanında olmuş. Selim bunlarla din, tarih ve edebiyat konularını tartışmıştır. Kemalpaşazade, Tacizade Cafer Çelebi(->), Ahi Çelebi, Revam ve nedimi Hasan Can bunlardandır. At başı giderlerken Kemalpaşazade'nin atının sıçrattığı çamurlarla kirlenen kaftanını bir "ziynet" sayması ve ölümünde tabutuna örtülmesini vasiyet etmesi, bilginlere saygısının kanıtı olarak gösterilir. Bu kaftan daha sonra türbesindeki sandukasına örtülmüştü.

Uzunca boylu, kırmızı yüzlü, koç burunlu, geniş göğüslü, sakalsız ve burma bıyıklı olarak betimlenen Selim'in sade giyimden hoşlandığı, sarığını "selimi" denen tarzda sardığı, kulağına "menguş" taktığı da rivayet edilir. Selim için döneminde ve daha sonra pek çok *Selim name* yazılmıştır. Çevrinin. İdris-i Bitlisi ile oğlu EbuTFazl'ın. İshak Çelebinin, Kemalpazade'nin, Keşfi Mehmed Çelebimin, Muhyi Çelebimin, Sücudî'nin ve Şükrî-i Bitlisî'nin *Selimname'leri* en tanınmışlarıdır.

Onu, çağın güneşine, egemenlik alanlarının genişliğini "asr" (ikindi) gölgesine, saltanatının kısalığını da ikindi vaktine benzeten Kemalpaşazade, ölümü için şu kıt'ayı yazmıştır: *Az müddetde çok iş itmiş idi/Sayesi olmuş idi âlem-gîr / Şems-i asr idi asrda şemsin /Zilli memdûd olur zamanı kasır/Hayf Sultan Selîm'e hayf ü diriğ/Hem kalem ağlasun âna hem lîğ.*

Bilinen tek eşi Hafsa Sultan (ö. 1534) için oğlu Süleyman, Selim'in türbesinin yanma ayrı bir türbe yaptırmıştır. I. Süleyman'dan başka oğullan, kendi sağlığında ölmüşlerdir. Kızları Beyhan Sultan (ö. 1559) Ferhad Paşa ile, Fatma Sultan (ö. 1553) Kara Ahmed Paşa ile. Hafsa Sultan (ö. 1538) İskender Paşa ile, Hatice Sultan (ö. 1536' dan sonra) Makbul İbrahim Paşa ile, Şah Sultan (ö. 1572) Lütfi Paşa ile, Hanım Hatun Sultan (ö. ?) Çoban Mustafa Paşa ile evlenmişlerdir. Fatma Sultan Topkapı'da bir cami, Şah Sultan Mevlevihanekapı'da bir tekke. Davutpaşa'da ve Eyüp'te camiler, Silivrikapı'da mektep yaptırmışlardır.

Bibi. Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü 't-Tevarih,* IV, Ankara, 1976; İbn Kemal. *Tevârih-i Âl-i Osman,* 9. Defter, Millet Ktp, Ali Emirî Bölüğü, no. 29; Lütfî Paşa, *Tevarih-iÂl-i Osman,* ist., 1341; Müneccimbaşı. *Sahaifü'l-Ahbar,* III, İst., 1285, s. 447-475; Salih bin Celâl, *Tarih-i Sultan Selim Han,* Süleymaniye Ktp, Hüsrev Paşa Bölümü, no. 354; Feridun Bey, *Mecmua-i Münşeat-ı Feridun Beğ.* I. İst., 1274; S. Tansel. *Yavuz Sultan Selim,* Ankara, 1969; A. Uğur. *Yavuz Sultan Selim,* Kayseri, 1992; İ. H. Konyalı, "Yavuz Sultan Selim'in Kazandırdığı Eserler". *Tarih Dünyası.* S. 5 (Haziran 1950). s. 204-206; Ç. Ulucay, "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?", *TD.* S. 11-12 (1956); L'zunçarşılı. *Osmanlı Tarihi,* II: Danişmend, *Kronoloji,* II: Ş. Alrundağ, "Selim I", ¿4, X, 423-434; *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi,* no. E-6304.

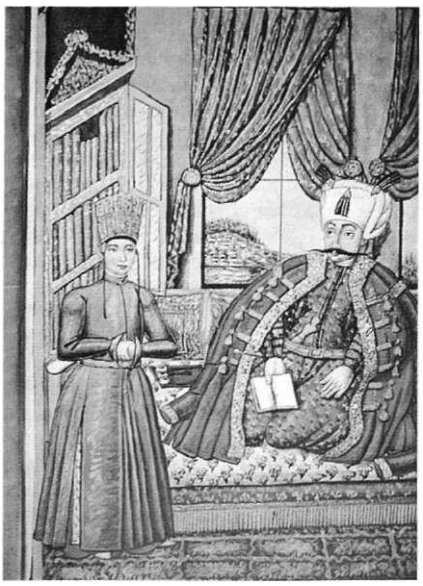

I. Selim silahdanyla.
N. Anafarta, *Padişah Portreleri,* ist., 1966

7084, 3879, 10292; Uluçay, *Padişahların Kadınları,* 29-32; Celâlzade Mustafa, *Selimname,* (yay. A. Uğur-M. Çuhadar), Ankara. 1990; S. Tekindağ. "Selimnameler". *TED.* S. 1 (1970). s. 197-230.

NECDET SAKAOĞLU

SELİM I TÜRBESİ

bak. SULTAN SELİM KÜLLİYESİ

SELİM n

(28Mayıs 1524, İstanbul -15Aralık 1574, İstanbul) 11. Osmanlı padişahı (30 Eylül 1566-15 Aralık 1574).

"Selim-i Sani", "Sarı Selim", "Selim bin Süleyman" adlarıyla da bilinir. I. Süleyman (Kanuni)(->) ile Hürrem Sultan'ın(->) oğludur. Halası Hatice Sultan'm Vezirazam İbrahim Paşa ile evlenmesi münasabetiyle İstanbul'da yapılan sûr-ı hümayun(->) sırasında doğan Selim, çocukluğunu Eski Saray**'dan)** geçirdi. 1530'da Atmeydanı'ndaki(->) bir hafta süren şenlik ve ciüğünle kardeşleri Mustafa ve Mehmed'le sünnet edildi. Sarayda öğrenim gördü ve 1542'de Konya sancakbeyliği ile İstanbul'dan ayrıldı. 1544'te Manisa sancakbeyi oldu. 14 yıl kaldığı Manisa'da vaktini av ve eğlenceyle geçirdi. 1553'ten sonra, taht varisliği için mücadeleye girişen kardeşi Bayezid'in isyancı tutumuna karşılık sağduyulu ve sabırlı olmayı gözetti. Annesi Hürrem'in ölümünden sonra Manisa'dan Konya'ya atandı. 29 Mayıs 1559'da kardeşi Bayezid'in kuvvetlerini Konya yakınında yendi ve Bayezid'i Hınıs'a kadar izledi. Bayezid İran'a sığınınca Konya'ya döndü. Bayezid'in ve oğullarının İran'da idam edilmeleri üzerine de Osmanlı tahtının tek vârisi kaldı. 1562'de İstanbul'a daha yakın olan Kütahya sancakbeyliğine getirildi.

Babası I. Süleyman'ın Sigetvar'da öldüğünü, Sokollu Mehmed Paşa'nın "fetihname" adıyla gönderdiği gizli mektuptan, Sıçanlı sahrasında eğlenmekte iken öğrendi. Hemen Kütahya'ya döndü. Yanında musahibi Celal Bey, lalası Hüseyin Paşa ile Mevlana Hoca Ataullah ve ağalan olduğu halde tuğlar, bayraklar çekerek solaklardan kalabalık bir alayla 30 Eylül 1566'da Üsküdar'a geldi. Ne İstanbul'da ne de sarayda henüz kimse I. Süleyman'ın öldüğünü bilmiyordu. Hattâ, o gün sarayda bostancılar tarafından imece yöntemiyle dış temizlikler yapılmaktaydı. Bostancıbaşı Davud Ağa Üsküdar İskelesi'ne gelip II. Selim'in eteğini öptü, koltuğuna girip saltanat kayığına bindirdi. Bu sırada Tersane'den ve Tophane'den toplar atılmaya başlandı. Bir anda kent sokaklarına heyecanlı kalabalıklar döküldü. "Gulgule-i cülus-i hümayun haberi düşüb münadiler yer yer devr-i sultan Selim handur!" diye bağırmaya başladılar. Yeni padişah murassa giyimli olarak atla Köşk İskelesi'nden hareket etti. Şehir kapısına değin halka paralar saçıldı. Saraya gelen II. Selim tahta oturdu. Kendisini, herkesten önce, sultanların en kıdemlisi olan Mihrimah Sultan(->) kutladı. Hazine-i Amire'yi açtırmayarak bahşiş ve diğer harcamaları için II. Selim'e 50.000 altın borç verdi. Daha sonra Şeyhülislam

16. yy'a ait bir resimde II. Selim.
Cengiz Kahraman arşivi

Ebussuud Efendi, istanbul Muhafızı İskender Paşa, İstanbul Kadısı Kadızade Ahmed Efendi, ulema ile devlet ricali gelip tebrik ettiler.

İstanbul'da iki gün kalan II. Selim, türbeler ziyaretine çıktıktan sonra orduya gitmek ve babasının cenazesini karşılamak üzere başkentten ayrıldı. 30 günlük yolu 15 günde alarak Edirne, Filibe, Sofya üzerinden Belgrad'a ulaştı. Burada, ordunun ve cenazenin gelişini bekledi. Sigetvar'dan dönen orduya. Belgrad'a dört konak kala I. Süleyman'ın öldüğü açıklandı ve cenaze 300 kişilik bir muhafız birliği ile ordudan önce yola çıkarıldı. Cenaze alayını Belgrad'da karşılayan II. Selim, burada kılman namazdan sonra, cenaze alayını İstanbul'a gönderdi. Belgrad'a gelen orduya, beklentinin çok altında cülus bahşişi dağıtarak kırgınlığa neden oldu. Orduyla birlikte İstanbul'a dönüşte, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri II. Selim'e "babanız merhum şarabı yasak etmişlerdi, sizin zamanmızda da bu yasak sürer" temennisinde bulundular. Bundan alınan ve kendisinin içkiye düşkün olmasının eleştirildiği sonucunu çıkaran II. Selim, kazaskerleri azletti. İstanbul Kadısı Kadızade Ahmed Efendi'yi Rumeli kazaskeri, eski Mısır kadısı Mir Hasan Efendi'yi İstanbul kadısı, Bursa Kadısı Muallimzade Ahmed Efendi'yi Anadolu kazaskeri atadı.

Kasım ayı sonunda Edirne'ye gelinerek bir süre beklendi. İstanbul'a gönderilen cenazenin kaldırılıp türbesine gömüldüğü haberi ulaştıktan sonra II. Selim de İstanbul'a hareket etti. Kentte özellikle hayvan yemi sıkıntısı çekildiği öğrenildiğinden birkaç gün de Halkalı Sarayı'nda kalınarak atlı birliklerin dağıtılmasına çalışıldı. İstanbul'a girmek üzere hazırlıklar tamamlanmışken Literuz adlı köyde "yeniçeri taifesinin azim cemiyet" düzenledikleri, meşaleler ve mumlar yakıp kararlar aldıkları öğrenildi. Feridun Beğ önden gönderilip panayır yerinde yeniçerilerin durumu izlettirildi. Getirdikleri fıçılar dolusu şarapları içen askerlerin II. Selim'i, Edirnekapı'dan girişinde engelleme, Eski Odalar'da(->) durdurma ve saraya da sokmama kararım verdikleri saptandı. Fakat buna karşı bir önlem alınamadı. Ertesi 5 Aralık 1566 sabahı İstanbul'daki devlet erkânı, ulema ve diğer yetkililer, Halkalı'ya geldiler. Alay düzenlenip yürüyüş başlatıldı. Yeniçeriler alayın iki yanını kuşatmış olarak güçlükle Eski Odalar'a gelinebildi. Arada "Dura, dura" diyerek oyalama taktiği uyguluyorlardı. "Nedür aslı? Yürüyün yoldaşlar! Ayıb değil müdür" diyen Piyale Paşa'yı, Bayezid Hamamı önünde "Sen bir gemici azeb ağasısın, bize söylemek senün ne yolundur?" diye tartakladılar. Atından düşen Piyale Paşa yaya olarak kaçtı. Ferhad Paşa'nın kendisine ve atma tüfek kundağı ile vurdular. Yürümeme nedenini "Otluk arabası var!" diye açıklamakla birlikte basit bir bahane ile ayaklanmayı amaçladıkları açıktı. Paşalar, koyunlarından altınlar saçarak askeri yatıştırmaya çalışmaktaydılar. Önden giden bölükler saray avlusunu doldurup Bâb-ı Hümayun'u kapattıklarından alay Haseki Hamamı önünde durdu. Gözü dönmüş yeniçeriler, vezirleri atlarından indirip II. Selim'in önüne getirdiler. Kendileri de geri saflardan "Söyleyin eski kanunu vere!" diye bağırmaya başladılar. Padişah, içlerinde Türkçe bilenler varsa yanına getirilmelerini istedi. İkindiye değin II. Selim saraya sokulmadı ve bir anlaşmaya varılamadı. Selânikî'nin deyimiyle "Şehre tarac olmadı ve el kılıca urulmadı" ama, kapıkullarınm ayaklanması da güçlükle önlendi. Ek cülus bahşişi dağıtılacağı sözü üzerine II. Selim saraya girebildi.

İzleyen günlerde, cephelerdeki beylerbeylerinin aralıklarla dönmeleri ve Anadolu'ya geçmeleri İstanbul'daki yem ve yi-

II. Selim'in Young Albümü'nde yer alan bir resmi, 1815.
mı ı V Arşivi

yecek kıtlığını büsbütün dayanılmaz düzeye getirdi. Öte yandan, Anadolu ve Karaman dirlik askerlerinden Âsitane-i Saadet bölümlerine geçenler, davaları olanlar da her gün akın akın İstanbul'a gelmekteydiler. Bunlar divana gelip kavgalar çıkarmakta, vezirlere "Ahvalimizi görün!" diye sataşmaktaydılar. Enderun'da ve üst kadrolarda bir dizi değişiklik yapan II. Selim, tebrik için İstanbul'a gelen elçileri kabul etti. Diğer yandan ek cülus bahşişinin dağıtılması ile yatıştıkları sanılan sipahi oğlanları bir gün divanın dağılışında Vezirazam Sokollu Mehmed Paşa alayla sarayma giderken yoluna durdular. "Zeban-dırazlıkdan geçüb şetemât ve darabâta" başlayarak taş ve sopalarla pek çok kişiyi yaraladılar. Askeri kışkırtan sipahi oğlanları ağası Ferhad ile ulufeciler ağası Ömer Ağa'nın boyunları vuruldu.

Saltanatı bu tür karışıklıklarla başlayan II. Selim, devlet hazinesini tüketircesine dağıttığı bahşişlerle görece bir sükûnet sağladıktan sonra yönetim işlerini tamamen Sokollu'ya bırakarak sarayda nedimleriyle birlikte eğlenmeyi ve içmeyi tercih etti. Kızı Esmihan Sultanla evlendirdiği Sokollu'yu halk arasında "padişah-ı manevi" sayılacak derecede serbest bıraktı.

8 Mart 1567'de türbeler ziyaretine çıkan II. Selim, Hasköy yolundaki Arnavut Bağları denen has koruda halkın avlanmasını yasakladı. Eyüp civarında saptanan münasebetsizlikler üzerine, Haslar kadısına bir hüküm göndererek Eyüp mahallelerindeki "fısk ü fücûf'un önlenmesini, şarap içilmesine, tatar bozası üretimine, odalara fahişe alınmasına izin verilmemesini emretti. Ayrıca, tenha kırlarda fahişe kadınlarla hırsızların eğlenceler düzenlemelerinin de önüne geçilmesini, bunlara rüşvet karşılığı göz yuman subaşılarının, caminin yanı başında ve çarşıda zar ve satranç oynayanları, çalgı çalanları, namaz kılmayanları ve yalancı tanıklık edenleri ihbar etmeyen müezzin ve imamların, narha uymayan, eksik tartan esnafın cezalandırılmasını istedi. O yıl çıkarılan başka hükümlerle de Rumeli'den ve Anadolu'dan birer gerekçe ile İstanbul'a gelen ve en çok da Eyüp ile Kasımpaşa'da deniz kıyısında mesken tutan göçmenlerin yerlerine gönderilmelerini emretti. Bu amaçla son 5 yıldır ne kadar ailenin geldiğinin saptanması için, sözü edilen yerlerde sayımlar yaptırıldı. Kentteki ekmek kıtlığının hafifletilmesi için de "at değirmeni yapmak mümkün olan fırınlara birer değirmen eklenmesi ve fırıncıların kendi unlarını öğütmeleri" emredildi.

İstanbul kadısına gönderilen bir hükümle de kentin her tarafında yaygınlık gösteren fuhuşun önlenmesi istendi. Bunun için her mahallenin imam ve müezzininin halkı toplayıp sıkı soruşturma yapmaları, kendi semtlerindeki fahişeleri yakalatıp hapsetmeleri, bu emre uymayan imam ve müezzinlerin en ağır biçimde cezalandırılacakları bildirildi. Buna karşılık fahişeler, kendi dostlarıyla nikahlanarak takipten kurtulmaya çalışmaktaydılar.

1567'de saptanan bir diğer yolsuzluk, İrinlilerinin Kâğıthane ve Kırkçeşme suyolları üzerine ev yapıp bağ ve bostan yeşerterek kente akıtılan suyu çalmaları ve kirletmeleriydi. Bunun için de suyolu nazırına, kadılara buyruklar gönderildi ve suyollarının çevresindeki evlerle bağlar kaldırtıldı.

1567 Ramazan! boyunca vezirler, istanbul'da yeniçerilere sıra ile "sımat-ı nimet" denen iftar ziyafetleri verdiler. Ramazan Bayramı'nda ise II. Selim, yine "kanun-ı kadîm üzere" bayram alayma çıktı. O günkü bayramlaşma töreninde "evlad-ı Tatar hanî"den, siyah basma kalpaklı iki hanzade de hazır bulundu. II. Selim, İstanbul tarihinin belki de en ilginç buyruğunu, Ramazan Bayramımın üçüne rastlayan günde, hava, "rûşen-diller gibi mücellâ ve musaffa" iken 13 Nisan 1567'de verdi. Sokollu Mehmed Paşa'ya gönderdiği tezkire-i hümayunda "Ecdad-ı izamım gaza ve cihad etdiklerinde şehir halkma sürür ve selvet-i hatırlarıyçün donanma edüb şevk ve zevk ve ayş u nûş eylemeğe ruhsat vermek kanun-ı kadimdir. İstanbul halkma donanma içün nida etdüresin" diye buyurdu. Vezirazam, "Ulema-yı din buna kail olmaz, caiz görmezler, çok münkeret def olmuşdu" diyerek bu buyruğu önlemeye çalıştı ise de kâtip Feridun Beğ engel olup Sokollu'ya "Niçün hilafın tutarsız, mizac-ı âlem her zaman kabz üzere olmağa tahammül itmez, gâhi bast ister padişahların kalb-i şerifleri neye teveccüh eyler ise caiz ki hayr anda ola!" dedi. Ocak ağalarma sözde dine uymayan davranışlara izin vermemeleri uyarıldıktan sonra münadiler yer yer durumu ilan edip halkı eğlenmeye teşvik ettiler. İstanbul ve Galata, bir anda coşkuya boğuldu. Kent baştan başa "zîb ü zînet bulub her taraf donatılıb yeni gelin gibi süslendi. Gulgule ve zemzemeler feleklere ulaştı. Fertût-ı rüzgâr olanlar bile şûr u şegâb ve ayş u tarab ile yeni buluğa ermişlere" döndüler. Devrin ünlü şairi Hayalî Beğ *N'ola mezmûm-ı cihan oldu ise bâde yine/ Dem ola rehne kona hırka-i seccade yine!* diyecek kadar ileri gitti.

Yaz başında haremini Edirne'ye göçürten II. Selim 23 Haziran 1567'de Edirne'ye gitti. Kaptan-ı Derya Piyale Paşa, İstanbul muhafızlığı görevini üstlendi ve kendisine yeterince tuğralı beyaz kâğıt bırakıldı. İran Şahı I. Tahmasb'ın elçisi Şah Kulî Han, Üsküdar'dan İstanbul'u seyrederken "şaşâa-i mülk-i dilistân" karşısında ne diyeceğini şaşırdı. Gökyüzünün altında dünya üzerinde buradan güzel bir kent bulunmadığını, İstanbul'un bütün ülkelerin "şahnişin'! sayılması gerektiğini söylemekten kendini alamadı. Cebecibaşı, cebeci bölüğünü, Cebehane-i Âmire'deki giysi ve silahlarla donattıktan sonra Tersane kadırgalan ile Üsküdar'a gitti. Cebeciler ve Leventler elçiye türlü hünerler gösterdiler. Şah Kulî'nin maiyetindeki kızılbaşlar korkuya kapılıp "Yâ Ali Meded!" dediler, İstanbul'a geçerken de hepsini deniz tuttu. Bu kez, İstanbul iskelesinde yeniçeriler alay bağlayıp elçiyi Atmeydam'nda Hançerli Sultan Sarayı'na götürdüler. İstanbul Muhafızı Piyale Paşa, mevsim çiçeklerinden ve meyvelerinden hediyeler gönderdi. Ayrıca elçinin yamna yasakçılar katılıp İstanbul camileri gezdirildi. Daha sonra ziyafet verilip hilat giydirildi. Şah Kulî, Şubat 1568'de II. Selimin katına çıkmak üzere Edirne'ye hareket etti.

İstanbul, tarihinin büyük yangınlarından birini bu sırada geçirdi. Halkm "ateş-i azîm", "ihrak-ı küllî" dediği bu büyük yangında Yahudilerin kagir yapıları dahi yandı. Yetişenler ve yeniçeriler söndürmeye çalıştıkça ateş daha çok yayıldı. Yeniçeri Ağası Cafer Ağa hastaydı. Bu yüzden yeniçerilerin disiplini sağlanamadı ve bunlar, söndürmekten çok yağmada bulunmayı gözettiler.

Yangından sonra İstanbul'un imarı için çalışmalar başlatıldı. II. Selimin buyruğu ile Bursa, Kastamonu, Amasya ve Merzifon'dan taş ustaları getirtildi. Bu arada, Kanuni'nin türbesi ile Topkapı Sarayı'nda da yeni bir köşk yaptırılmaya başlandı. Şeyhülislam Ebussuud Efendimin Yazıcıoğlu Çiftliği'nde bulduğu su kaynağı sandığa alınarak yol döşendi ve Turunçluk Suyu'na katılarak kente verildi. İstanbul kadısına yazılan bir hükümle anayollar üzerine şahnişin, çardak ve dükkân yapımları yasaklandı. Kentin iaşe gereksinimi için de Rumeli'deki birçok yerin kadısına hükümler yazılıp İstanbul'a sevk edilmesi gereken koyunların kasımdan önce koyun eminine teslimi bildirildi. Ayrıca buraları için koyun narhı konulduğu gibi, kıvırcık koyun ve sağmal koyunların kesimi de yasaklandı.

İstanbul'a geliş gidişlerin daha sıkı denetime alınmasını öngören yeni emirler çıkarıldı. Buna göre iskelelere çıkan herkesin yoklanması, kefilinin saptanması, suçluların bir yakadan ötekine geçip kaçmalarının önlenmesi, Kumkapı, Çatladıkapı, Ahırkapı ve Dimitrikapı'ya yolcu çıkarılmasının yasaklanması gibi bir dizi önlem alındı. "Arap taifesinden olup kâr ve kisbe" güçleri yeter iken sokaklarda, mahalle aralarında dilenmeye çıkan, bununla da kalmayıp para ve yiyecek vermeyenlere küfürler savuran, hattâ esir pazarından cariye satın alarak sokak sokak dilendiren veya kimilerinin boynuna zincirler takıp borçlu olduğu için mahpustur diyerek kurtuluş akçesi toplayan dilencilerin toplatılıp kentten uzaklaştırılmaları da İstanbul kadısına yazıldı. Yine, kimi medrese kaçkınlarının ve sahtekârların da camilerde Kuran okuyup zorla cemaatten para almalarının da önüne geçilmesi istendi.

İstanbul ve Galata kadılarına gönderilen bir başka hükümle de İstanbul'da ve Galata'da bulunan meyhane ve kahvehanelerin kapatılması, buralarda ve başka yerlerde Tatar bozası satılmasının önüne geçilmesi, el konulan şaraplara tuz katılıp sirkeye dönüştürülmesi buyuruldu. Yine, kentteki Yahudilerle gayrimüslimler için kıyafet yasakları getirildi. "Yehud ve nasarâ avret ve erlerinin saçaklı alâ çuhalar giyip alâ tülbendler alıp sipah ve sair taife gibi atlas ve kutnî kumaş kaftanlar, alâ çakşırlar ile ve Müslümanların giydiği içi edik ve pabuç ve paşmak ile" dolaşmaları da yasaklandı.

Mayıs 1570'te üçüncü vezir Piyale Paşa donanmaya serdar atanarak Kaptan-ı Derya Ali Paşa ile hazırlıklara başladılar. Kısa zamanda 84 kadırga donatılıp Kıbrıs'ın fethi için İstanbul'dan hareket edildi. Bu münasebetle Beşiktaş ile Sarayburnu arasında 26 Nisan günü şenlik ve şadumanlık yapıldı. 16 Mayıs 1570'te de Lala Mustafa Paşa Beşiktaş'ta Sinan Paşa Camii'nde bayram namazı kılıp kurbanlar kestikten sonra "cümle merdan-ı harb u kıtal, âlât-ı ceng ü cidal ile 124 kıt'a donanma gemileri" hazırlayıp Kıbrıs'a hareket etti. Bu sırada Kator, Ulgun ve Bar kıyılarında da Vezir Ahmed Paşa'mn serdarlığında Venediklilere karşı savaşlar sürmekteydi.

Mayıs 1571'de ikinci vezir Pertev Paşa da "derya seferi" için Beşiktaş'tan hareket etti ve Kıbrıs'a destek kuvvetleri götürdü. Temmuz 1571'de Venedik'in ispanya ile anlaştığı ve Osmanlı donanmasının Kıbrıs'ı fethetmesinin intikamını almak üzere hazırlıkların başladığı haberleri geldi. Ekim 1571'de II. Selim, kış mevsimini geçirmek üzere yine Edirne'ye gitti. İnebahtı bozgununun haberi, padişahın ve devlet erkânının Edirne'ye ulaştıkları gün geldi ve büyük üzüntü uyandırdı. II. Selim, Pertev Paşa'yı vezirlikten uzaklaştırırken Uluç Ali Paşa'ya "Kılıç" sanını ve kaptan-ı deryalık görevini verdi. 42 parça kalyete, kadırga ve bastarda ile İstanbul'a dönen Kılıç Ali Paşa, Tersane-i Amire'ye gelip "iktam-ı tâm ve ihtimam-ı mâlâ-kelam" ile yeni gemiler yaptırmaya koyuldu. Eskiden beri, donanmaya tekne yapan ocaklara da dörder-beşer kadırga fazla yapılması için emirler yazıldı. Vezirlere de yine dörder-beşer kadırga yaptırmaları bildirildi. "Ağaç denizi" denen ormanlık mıntıkalara da çavuşlar gönderilip kereste sevkıyatına hız verildi. 120 gün içinde denize yeni 134 kadırga, bastarda, mavna indirildi. II. Selim, donanmayı görmek ve Akdeniz'e uğurlamak üzere Ocak 1572'de Edirne'den hareketle istanbul'a geldi. Nisan ayında, Kılıç Ali Paşa, kapı halkı, yeniçeri ve diğer derya erleri ile dolu donanmayı Beşiktaş İskelesi'nden "lenger aldırıp" Sarayburnu önüne getirdi. Düzenlenen törenlerden sonra Akdeniz'e açıldı.

Tüm bu görkemli ve onur verici gelişmelere karşın, toplum yapısında giderek artan bir bozulma gözlenmekteydi. Selânikî'nin yorum ve eleştirilerine göre denize açılan donanmadaki askerlerde eski cesaret ve yiğitlikten eser yoktu. Kentleri yöneten ve davalara bakan kadılar adaletten sapmış, her davayı aldıkları rüşvete göre sonuçlandırmaktaydılar. Durum bu olunca, yeteneksizler, ahlaksızlar her istediklerini kolayca elde edebiliyorlardı. Dürüst ve ehliyetli kişiler ise gerilere itilmiş bulunmaktaydı. Ulemanın bozulması ve yetkinliğini yitirmesi ise başlıbaşma bir sorundu. Yine, İstanbul kadısına yazılan bir hükümden anlaşıldığına göre, kentteki çamaşırcı kadınlar, dükkân dükkân gezip, bekâr odalarına gidip her türlü ahlaksızlığa aracılık etmekteydiler.

Saltanatının ilk yıllarındaki bu olumsuz gelişmelerden üzüntü duyan II. Selim, musahibi Celal Bey'in tavsiyesi üzerine, Sokollu'ya bir tezkire gönderip, Nakibüleşraf Seyyid Muhterem Efendi ile Sultan Bayezid Köşkü'nde hasbıhal etmek istediğini bildirdi. Köşkteki mülakatta, nakibüleşrafı karşısına oturtan padişah, din konularını, kendini üzen olayları anlattı ve teselli aradı.

1572'de, Hıristiyanların, limana gelen şarap yüklü teknelerden tulumlarla içki taşımaları, içki tulumları ile şehir içinde ve Müslümanların arasında dolaşmaları yasaklandı. Buna karşılık, İstanbul'a içki sokulması yasağının vergi kaybına neden olduğu anlaşıldığından, öşür ödenmek koşulu ile ruhsat alan kişilerin, gayrimüslimler için şarap ve içki getirmelerine fetva uyarmca izin verildi. Diğer yandan Galata'da, Müslümanlarm oturdukları mahallelerde Hıristiyanların meyhane açmaları ise yasaklandı. 1572'de, İstanbul'a getirilen taze meyve için de bir nizam konmaya çalışıldı. İstanbul kadısına ve muhtesibe gönderilen hükümlerle, eskiden beri Karamürsel teknesiyle kente getirilen meyvelerin meyve iskelesine boşaltılıp buradan mavnalarla dağıtılırken daha sonra küçük teknelerle perakende meyve taşımacılığının başladığı, Yemiş İskelesi'ne boşaltılan meyvelerin, ham veya olgun olduğu kontrol edilmeden gizlice satıcılara devredildiği vurgulanıp önceki nizamın yeniden tesisi istendi. Kentteki bir başka sorun, at sakalarının hayrat çeşmelere, mahallelilerin "avret ve oğlanlarını" yaklaştırmamaları ile halkm yeni takılan burma musluktan söküp atmalarından kaynaklanmaktaydı. İstanbul kadısına ve suyolu nazırına çıkarılan hükümlerle at sakalarının Kırkçeşme, Ayasofya, Atmeydam ve Kuyumcular Kârhanesi çeşmeleri dışında hiçbir çeşmeden su almamaları, hamamcıların, mahalle halklarının geceleri uydurma anahtarlarla suyolu kapaklarını açmalarının önlenmesi, durumu uygun çeşmelere burma lüleler takılması emredildi. Mimarbaşı Sinan'a yazılan bir hükümle de Rumeli'den gelen ve bina, neccâriye işlerinden anlamayan fakat ellerine birer arşm alıp mimarım diye gezen kimselerin ev ve dükkân yapmalarının engellenmesi istendi. Çünkü bunların yaptığı evlerin ocak ve bacaları yangm çıkmasına neden olmaktaydı. Kentteki Yahudi sarrafların çoğu da halk arasında kızıl akçe, kırkık akçe denen, ayarı düşük veya kenarları kırkılmış gümüş paraları piyasaya sürerek alışveriş düzenini bozmaktaydılar. Bunlar için de İstanbul kadısına hükümler yazıldı. Şahî sikkenin sürümden toplanıp yerine II. Selim'in adını taşıyan "seİimî" sikkelerin kesilmesine de bu sırada başlandı. Kentte sık sık çıkan yangınların önlenmesi için, her evde, çatıya çıkılabilecek boyda birer merdiven bulundurulması, ayrıca yangın çıktığında kimsenin kaçmayarak söndürmek için çaba göstermesi konusunda da ilgililere emirler çıkarıldı.

1573 kışında İstanbul yine şiddetli soğuklar, zahire gemilerinin çalışmaması nedeniyle kıtlık yaşadı. Kentteki fırıncılar, bir-iki gün kar yağdığında veya fırtına olduğunda narh istemeyi âdet edindikleri gibi zahireciler de kış koşulları ağırlaşmca buğday satmayarak karaborsacılık yapmaktaydılar. O yıl İstanbul kadısına yazılan bir hükümle de kendilerini cerrah, tabip tanıtan, halka öldürücü zehirleri, şerbetleri ilaç diye satan, hekimbaşıdan ruhsat almadan tabip dükkânı açan ne kadar sahte hekim varsa yakalanıp cezalandırmaları istendi. Kapalıçarşı ile çevresinde, Mahmutpaşa, Mutatlar, Ayasofya çarşılarında bozulan eski kaldırımların yenilenmesi, ilgili vakıfların da bu çalışmalara katılmaları; camilere yakın veya bitişik evler yapılmaması, yapılanların yıktırılıp ibadethanelerin çevresinin açılması, özellikle Zeyrek ve Eski İmaret camilerinin çevresindeki iki-üç katlı muhdes binaların kaldırılması konularında da İstanbul kadısına, evkaf mütevellilerine ve Mimarbaşı Sinan'a emirler verildi. Eyüp kadısına yazılan bir hükümle de buradaki medreseye ve mektebe yakın dükkânlarla ekmekçi fırınlarının ve bostanların çoğunun keferelerin elinde olduğu, buralarda "fisk ü fücur edip kaval çalıp devs depip" mahallenin huzurunu kaçırdıkları, ezanın duyulmasını engelledikleri, kaymakçı dükkânlarının bazılarına ise kadınların kaymak yemek bahanesiyle girip namahremlerle oturdukları hatırlatılarak şeriata aykırı iş ve davranışların önlenmesi istenmişti.

Nisan 1574'te Topkapı Sarayı'nda Matbah-ı Âmire'de "kebab çevirilür iken" ateşte tutuşan yağdan bacadaki kurumlar alev aldı ve yangın çıktı. Mutfakların karşısındaki aşçı ve hizmetçi odaları, kilâr ve helvahane tamamen yandı. Aradaki yüksek duvardan dolayı yangm saraya sirayet etmedi. Saraya koşan vezirler şaşkınlık içinde kaldılar. O sırada Beykoz Bahçesi'nde olan II. Selim saraya döndü ve olaydan çok üzüldü. "Bunun gibi bir yangm da büyükbabam Selim Han zamanında Edirne Sarayı'nda olmuş ve kendisi çok yaşamamıştı" diyerek olayı, kendi ölümünün yakın olduğuna yordu. Bu yangında "kilâr-ı Âmire'de ve helvahanede, selatin-i mâziyeden intikal eyleyen enva-ı tahaf-ı mergube fağfurî ve zarf ve âlât ve esbab ki nazîr ü adili bulunmak muhal ve mümteni olanlar bilkülliye heba" oldu. Sarayın yiyecek stokları da yangından zarar gördü.

Birkaç gün sonra kaptan-ı derya, yeniçeri ağası, İstanbul ağası ve Mimar Sinan yangm yerine gelip yeni yapılacak mutfakların yerini ve büyüklüğünü belirlediler. Mimar Sinan Ağa, "uslûb-ı ahâr üzre resm ü binasını tarh eyieyüb" yangm yerini temizletti. Divan-ı Âli Meydam'ndan 2,5 zira daha yer alınarak öncekinden geniş ve uzun yeni Matbah-ı Âmire'nin yapımına başlandı.

17 Mayıs 1574'te yemen fatihi Vezir Sinan Paşa donanma serdarı atandı ve Kılıç Ali Paşa ile II. Selim'in huzurunda Mat giydikten sonra alay gösterip şenlik ve şadmanlık toplan atarak denize açıldılar. Ekim 1574'te ise Sinan Paşa'dan Tunus'un fethi müjdesi geldi.

II. Selim, içkiden kaynaklanan rahatsız-

lığının artması üzerine ekim ayı sonlarında "ayş ü işret ve saz ü sözden bilkülliye el çekti" Tövbe ederek kendisini avutması için Şeyh Süleyman Efendiyi yanına getirtti. Onu, tövbesine tanık kıldı ve vasiyette bulundu. Sağlığının hızla bozulup vücudunun zayıf düşmesini hekimler ve tabipler, içkinin, keyif vericilerin birdenbire kesilmiş olmasına bağladılar. Ama, II. Selim, tabiplerin ilaç diye verdikleri içkiyi almamakta direndi. Reisületibba ve eski hekimbaşı Mustafa Çelebi, II. Selimin dimağının ve vücudunun çok ağır bir içki bunalımına müptela olduğu tanısını koydular ve "maraz-ı sersâm ilacı lazımdır" dediler. 1 Aralık 1574'te Serdar Sinan Paşa ile Kaptan-ı Derya Kılıç Ali Paşa donanmayla İstanbul'a gelip ertesi gün divana katıldılar. Padişahın huzuruna çıkıp hediyelerini sundular. Nispeten iyileşen II. Selim saltanat kayığı ile Tersane Bahçesine dinlenmeye gitti. Yanma çağırdığı Şemsi Paşa'ya hayli ağladı ve onunla dertleşti. Saraya döndüğünde komaya girdi. 15 Aralık günü öldü. Nurbânu Valide Sultan(->) eşi padişahın naaşmı saray buzluğuna indirip sakladı ve Manisa'da bulunan oğlu Murad'a haber göndererek İstanbul'a çağırdı. 21 Aralık 1574'te İstanbul'a gelen ve tahta oturan III. Murad(-») ertesi sabah cülustan sonra babasının, ardından da boğdurduğu kardeşlerinin cenazelerini Ayasofya'nm bahçesinde, sonradan üzerine türbe yapılan yere defnettirdi. II. Selimin harem hamamında ayağı mermere takılıp düştüğü, yakı tedavisi uygulandığı, hummaya yakalanıp öldüğü de kimi kaynaklarca ileri sürülmüştür.

istanbul'da vefat eden ilk padişah olan II. Selim, uzunca boylu, açık alınlı, ince kaşlı, sarışın olarak tanımlanır. Kaynaklara göre dilinde pelteklik vardı. Ava meraklı olan II. Selim bu tutkusundan dolayı daha çok Edirne'de oturmuş, Osmanlı mimarlığının en seçkin eseri sayılan Selimiye'yi de İstanbul'da değil Edirne'de yaptırmıştır. Vezirazam Sokollu Mehmed Paşa'yı, bütün saltanatı boyunca görevinde bırakmış, devlet işlerine müdahalede bulunmayarak zamanını içmek, eğlenmek ve avlanmakla geçirmiştir. Çevresindeki aydınlar ve sanatçılar arasmda tarihçi Ali. ressam Nigârî(->) ile Samî, Hâtemî, Fırakî, Ferdî gibi birçok kişi vardı. Kendisi de Selimi mahlası ile şiirler yazmıştır. Kız kardeşi Mihrimah Sultan(-+) ile eşi Nurbânu Sultan'm etkisi altında kalan II. Selim döneminde haremde kadın nüfuzu artmış, hareme alınan çeşitli ırklardan cariyeler nedeniyle de başta Boşnakça olmak üzere birçok dil, harem kadınları arasında konuşulmaya başlanmıştı. Nurbânu Sultan'dan ve diğer haseki ve gözdelerinden 7 oğlu. 5 kızı olmuş, bunlardan Murad tahta geçince 5 erkek kardeşini boğdurtmuştur. Kızlarından Esmihan Sultan (ö. 1585) Sokollu Mehmed Paşa ile, Şah Sultan (ö. 1580) Çakırcıbaşı Hasan Paşa ile, Gevherhan Sultan (ö. 1587'den sonra) Piyale Paşa ile. Fatma Sultan da (ö. 1580) Siyavuş Paşa ile evlenmişti. Bu sultanların her biri İstanbul'da birçok eser yaptırmışlardır. II. Selim ise yıkılma tehlikesi gösteren Ayasofya'yı Mimar Sinan'a esaslı biçimde onartmış, çevresindeki çirkin yapıları ve gecekonduları kaldırtarak geniş bir meydan açtırmış, hattâ bu çalışmalar sırasında harap binalarda yuvalanan "keseyenler, yani fare, gelincik, sansar ve yarasalar", Selânikî'nin deyimiyle bir ordu gibi İstanbul'un mahallelerine dağılarak halka hayli sıkıntılar yaşatmıştır. II. Selim'in İstanbul'daki bir eseri de Mimar Sinan'a yaptırdığı Büyükçekmece Köprüsü'dür(->).

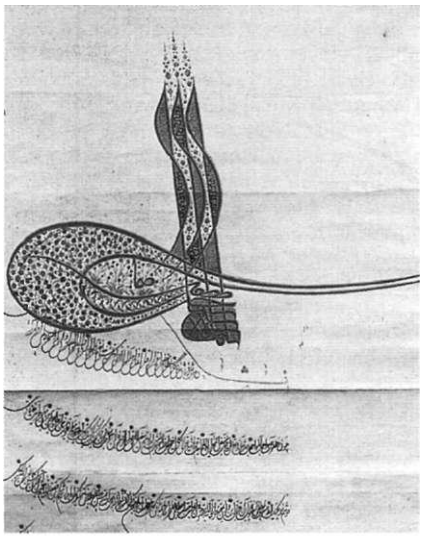

II. Selim'in bir fermanında yer alan tuğrası, 16. yy.
TİEM/Cengiz Kahraman arşivi

Bibi. *Taiih-i Selânikt* (haz. M. İpşirli), I, ist., 1989. s. 44-102; Altınay, *Onaltıncı Asırda; Taiih-i Peçevi,* I; Müneccimbaşı. *Sahaifü l-Ahbaı:* III, İst., 1285, s. 475 vd; *Tarih-i Solakzade.* 446 vd: Danişmend. *Kronoloji.* II, 361-422; Ş. Turan. "Selim II", *İA.* X, 434-441; Uluçay, *Padişahların Kadınları,* 40-42; *BOA,* Mühimme Defteri, no. \TI, s. 504.

NECDET SAKAOĞLU

SELİM n TÜRBESİ

Eminönü İlçesinde, Ayasofya(->) nazıresinde konumlanan ve tüm tezkirelerin Mimar Sinan tarafından tasarlandığını belirtmekte uzlaştıkları yapı II. Selim (hd 1566-1574) için ölümünden sonra yaptırılmıştır. İçinde adı geçen sultandan başka. III. Murad'm (hd 1574-1595) annesi Nurbânu Sultan, II. Selim'in III. Murad dışındaki beş oğlu ile kızları Gevherhan ve Esmihan Sultan, III. Murad'm 21 şehzadesiyle 13 kızı gömülüdür.

Yapı giriş revağına açılan kapısının üstündeki çini kitabeye göre 984/1576-77 tarihli olmakla birlikte, en azından Ayasofya haziresinde konumlanmasına ilişkin karar daha II. Selim'in sağlığmda verilmiş olmalıdır. Adı geçen sultanm "Ayasofya'yı ihya edüp eser-i has edinmek" biçimindeki isteği bilinmektedir. Pratik onarım zorunlulukları ve yapının çevresinin zaman içinde parazit yapılarla kuşatılması gibi nedenlerle, 1573'ten başlayarak Ayasofya'da çok kapsamlı bir onarım etkinlikleri dizisine girişilmişti. Bu sırada çevredeki özel yapılar istimlak edilerek türbeyi içeren hazire de inşa edilmiştir. Ancak, sultanın ölümünde türbenin yerinde bulunan bir otağ içine gömüldüğü kesin olduğu için, inşaatının olsa olsa temel koni düzeyinde bulunduğu ve belki özellikle bu kotta bırakıldığı düşünülebilir.

Yapı. dönemin en önemli ve masraflı yapılarında görülen ana teknik özellikleri sergilemektedir. Örneğin, ana duvarları yalnız küfekiyle değil, dışta Marmara mermeri, içte küfekiden oluşan bir karma teknikle gerçekleştirilmiştir. Bu örgünün tümüyle özel kenetlerle ve yanaşık derzli olarak yapıldığı ve dış yüzeyindeki bezemelerinin tüm kaba inşaat bitirildikten sonra yapı üzerinde oyulduğu anlaşılmaktadır. İç mekândaki boyalı bezemelerin sadece kubbedekilerin Sinan dönemine ait olduğu, geri kalanların en erken 18. yy'ın sonunda yapıldığı düşünülebilir. Özgün çini kaplamaların bir kesimi de ortadan kalkmıştır. Giriş revağmın doğu yönündeki çini panonun yerinde bugün bir taklidi vardır ve özgün panonun 20. yy'ın hemen başlangıcında resmi onarım izni verilerek yerinden söküldüğü, ama sonuçta yurtdışına kaçırıldığı doğrultusunda bir söylenti vardır. İçteki çini yazı kuşağının da bazı parçaları ortadan kalkmış ve boyayla bütünlenmiştir. Yapının pencere revzenlerinin içliklerinde ihtiyatla özgün olduğu söylenebilecek ancak bir-iki tane yazı kuşağı bulunmaktadır. Kalanlar, Cumhuriyet dönemi restorasyonlarında klasik dönem tasarımlama benzetilerek yapılmış yenileriyle değiştirilmişlerdir.

Tüm Osmanlı türbelerinde içeride gömülü olanların yaşamları sırasında yararlandıkları kullanım eşyalarının en azından bir kesiminin depolandığı bilinir. İç mekândaki dolaplar bu işlev için kullanılmışlardır. Ancak 1910larda Evkaf Müzesi'nin kurulmasıyla bu eşyaların korunması doğrultusunda bir girişim başlatılana dek, eldeki değerli malzemenin çok önemli parçasının elden çıktığı ve gayriresmi yollardan piyasaya sunulduğu anlaşılmaktadır. Bugün söz konusu eşyanın korunduğu Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde II. Selim Türbesi'nden geldiği bilinen çok az sayıda eşya vardır.

II. Selim Türbesi, klasik Osmanlı türbe mimarisinin Kanuni Türbesi'yle birlikte en önemli iki ürününden biridir. Yapı, "çift çeperli eklemlenme" diye nitelenen ve örneklerine III. Murad ve III. Mehmed türbeleri gibi hükümdarlar için yapılmış mezar yapılarında rastlanan bir mimari tutumun sonucudur. Bu, strüktürel mekânsal yaklaşımın en karmaşık ürünü de sayılabilir. Dışta, önüne üç birimli yalın bir revağm eklemlendiği kare planlı bir prizmatik kitleden oluşur. Bu kitlenin planda köşeleri pahlanmıştır ve üzerine de yalın bir kubbe oturur. Ne var ki, iç mekân düzeni bu dış kitle biçimlenmesiyle karşıtlık oluşturan bir mekân zenginliği gösterir. Sekiz sütunun taşıdığı bir kubbesi vardır, bu merkezi nüvenin çevresini çok ince bir örtü kuşağı çevreler, ona da köşelerde yarım kubbeler eklemlenir. Söz konusu planimetri

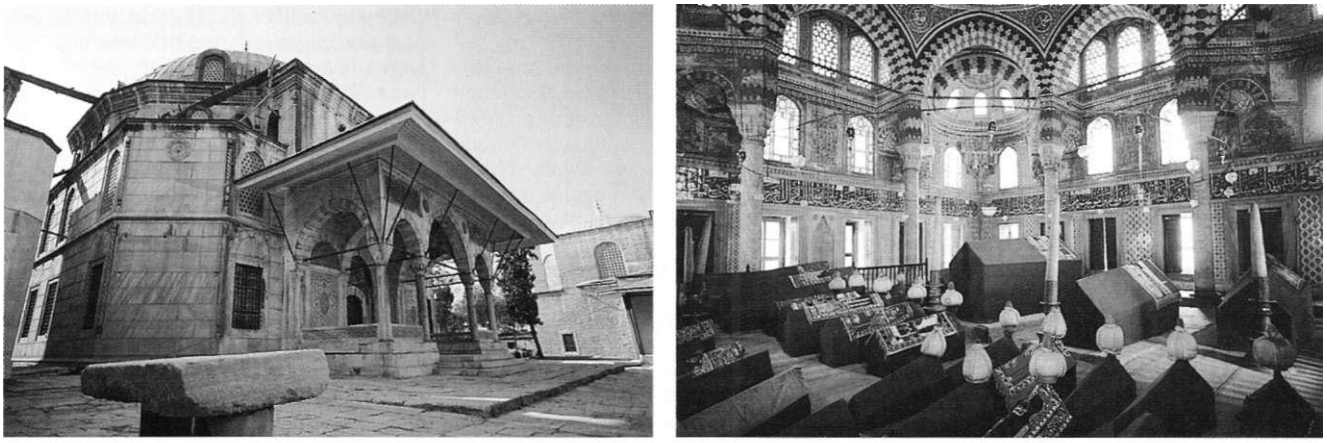

II. Selim Türbesi'nin dış (solda) ve iç görünümleri.
Ara Güler

ilk bakışta küçük bir Selimiye çeşitlemesiyle yüz yüze olunduğu izleniminin uyanmasına neden olur. Fakat, gerçekte Selimiye'deki gibi tekil bir strüktürel-mekânsal düzen değil, biri diğerini gözden saklayan iç içe iki ayrı strüktürel gerçekliğin varlığı söz konusudur. Dıştaki prizmatik kitle ile içteki eklemlenmiş sekizgen baldaken sistemi neredeyse birbirini yadsıyan iki ayrı mimari veri olarak tasarlanmıştır. Yine de bu karmaşık strüktürel sistem birbirinden bağımsız değildir. Sözgelimi, iç örtü sisteminin köşe yarım kubbeleri aynı zamanda da dış kubbenin ana duvarlara oturabilmesini sağlayan tromplar olarak işlev görürler. Ayrıca, dıştaki sistem, içtekinin dış mekânla olan ilişkisini kısıtladığından, özellikle doğal aydınlanmayı sağlamak için örtü kotunda oldukça karmaşık bir içlik-dışlık pencere sistemi tasarlamak gerekmiştir. Bu sistemin bilinen hiçbir Osmanlı yapısında bir eşdeğerine rastlanmaz.

Genelde bu karmaşık mimari çözümün nedenleri konusu tartışmaya açıktır. Olası bir neden olarak, Osmanlı türbe mimarisinin alışılagelmiş ve 16. yy'da artık standartlaşmış yalın, tek kubbeli, eklemsiz kitle düzeniyle sultan için öngörülmüş zengin bir eklemli iç mekân düzenim birbiriyle uzlaştırma amacının var olduğu öne sürülebilir. Biri diğerini kaçınılmaz olarak yadsıyan bu iki mimari gerçeklik sonuçta iç içe yerleştirilerek bir çözüm bulunmuştur belki de. Sistemin ortaya çıkış nedeni gibi, mimari etkilenme odakları da kapsamlı bir tartışmayı zorunlu kılmaktadır. Geç antikiteden başlayarak sekizgen baldakenle bir çevrel kuşağı (kimi örneklerde gerçek bir ambülatoryumu) içeren bir grup yapının Doğu Akdeniz kültür alanında gerçekleştirildiği bilinir. Ancak, bu planimetrik öncüllerin hiçbirinde bu iç mekân gerçekliği dışta ikinci bir örtüyle (bir ikinci yapı çeperiyle) kuşatılarak tümüyle gizlenmemiştir. Buna karşılık 16. yy Avrupa'sında, özellikle İtalya'da çifte kubbe örtüleri yapımına yönelik çok sayıda deneme vardır. Bunların ve İran'da daha 12. yy'dan başlayarak denemelerine rastlanan, biri diğerinin üstüne oturarak alttakini gözden saklayan çifte kubbe uygulamalarının "çift çeperli eklemlenme" denen Osmanlı yapı ailesiyle doğrudan bir ilintisinin bulunduğunu savlamak zordur. Yine de II. Selim Türbesi'ni tüm bu gelenekleri kapsayan bir gelişim çizgisinin Osmanlı mimarisindeki nihai sonucu olarak düşünmek yanlış olmaz. Nitekim, bu yapı ailesinin Osmanlı döneminde ortaya konan sonraki örnekleri II. Selim Türbesi'nin tanımladığı mimari sofistikasyon düzeyine ulaşamayacaklardır.

Bibi. U. Tanyeli, "Kanuni ve II. Selim Türbeleri Üzerine Bir Değerlendirme". *TAÇ Vakfı Yıllığı,* I (199D, s. 83-96; G. Tanyeli, "Kanuni ve II. Selim Türbeleri: Teknik Çözümleme", *ae,* I (1991), s. 97-113.

UĞUR TANYELİ

SELİM III

(24 Aralık 1761, İstanbul - 28 Temmuz 1808, İstanbul) 28. Osmanlı padişahı (7 Nisan 1789-29 Mayıs 1807).

"Selim-i Sâlis". "Sultan Selim bin Sultan Mustafa" olarak da bilinir. III. Mustafa(->) ile Mihrişah Valide Sultan'm(->) oğludur.

III. Mustafa'nın ilk erkek çocuğu olan Selim'in doğuşu. İstanbul'da 7 gün 7 gece şenlik ve şehrayin yapılarak kutlandı. Şemdanîzade'nin *Müri't-Tevarih* 'te yazdığına göre "bed-i besmele" töreni de devlet erkânının ve ulemanın katılımıyla "şehzadenin beş yaşını tekmil buyumb ulûm-ı vehbiyyeye nâ'at buyurmayub ulûm-ı kesbiyye ta'allümüne hahişger" olduğunun anlaşılması üzerine 24 Ekim 1766'da incili Köşk önünde yapıldı. Selim'e ilk dersi Şeyhülislam Dürrîzade Mustafa Efendi verdi. III. Mustafa, oğlunu biniş(->) ve teftişlerine de götürerek küçük yaştan yönetim deneyimi kazanmasına çaba gösterdi.

1774'te babası öldüğünde Selim 13 yaşındaydı. Tahta geçen amcası I. Abdülhamid(->) saray geleneğine uyup onu kafes dairesine koydurmakla birlikte, saray içinde bir oranda özgürlük tanıdı. Selim, 15 yıl boyunca müzikle uğraştı, besteler yaptı, şiirler yazdı. Fakat 1785'te, Halil Hamid Paşa'nın I. Abdülhamid'e karşı düzenlediği komplonun amacının, Selim'i tahta çıkarmak olduğu anlaşılınca özgürlüğü kısıtlandı. Bir iddiaya göre de dairesinde zehirlenip öldürülmesi tasarlandı, fakat bundan kurtulmayı başardı. 1789'a kadar süren sıkıntılı yıllarda topçuluğa ilişkin bir risale yazdı. Gizli yollardan dış dünyada olup bitenleri izlemeye çalıştı. Avrupa'da gelişen sanayiyi, askerliği ve toplumsal yapıyı öğrenmek için Fransa Kralı XVI. Louis ile mektuplaştı. İstanbul'daki Fransa elçisi Choiseul-Gouffier(->) ile haberleşti. Elçi, Selim'i, geleceğin yeni Büyük Petro'su olarak görmekteydi.

I. Abdülhamid'in öldüğü gece Darüssaade Ağası İdris Ağa dairesine giderek kendisini tahta davet etti. Şimşirlikten çıkıp ilkin, I. Abdülhamid'in naaşının bulunduğu köşke giden Selim'i haremden çıkınca Silahdar Yahya Ağa karşıladı. Hırka-ı Saadet Odasına girilip dua edildi. Sabah erkende de her şey hazırlanmış olarak yeni padişah Bâbüssaade önünde cülus(->) etti. III. Selim'in cülusuna ilişkin protokolü Esad Efendi *Teşrifat-ı Kadime* adlı eserinde ayrıntılarıyla anlatmıştır. Cülustan sonra I. Abdülhamid'in cenaze alayı düzenlendi. 11 Nisan 1789'da da görkemli bir valide alayı ile Mihrişah Valide Sultan, Eski Saray'dan(-») Topkapı Sarayı'na geldi ve oğlu III. Selim tarafından karşılandı. Ertesi gün ise kılıç alayı(->) yapıldı.

Yaşlı 4 padişahtan sonra genç ve kendisinden çok şeyler beklenen bir padişahın tahta çıkması, İstanbul'da ve ülkede sevinç nedeni oldu. Sadrazam Koca Yusuf Paşa cephede olduğundan III. Selim sorunlarla doğrudan ilgilenmeye koyuldu. Devlet ve saray kadrolarında değişiklikler yapıldı. III. Selim, hemen her gün tebdil gezerek Tersaneyi, Tophane'yi, buralardaki çalışmaları, kentin çarşı pazar sistemlerini yakından izlemeye başladı. Tersane halkı denen, İstanbul'un en kalabalık işçi sınıfının çalıştığı Haliç tersanelerindeki düzensizliğin ve yolsuzlukların, Tersane Emini Selim Ağa ile oğlu Nazif ten kaynaklandığını saptayarak her ikisini de idam ettirdi. İstanbul'da ayrı bir ağırlığı olan Kaptan-ı Derya Cezayirli Hasan Paşa'yı(-») İsmail seraskerliğine atadı. 16 Mayıs 1789 günü Revan Köşkü'nde toplanan meclis-i meşverette, gündemdeki başlıca siyasi, askeri ve toplumsal konular tartışıldı ve bir dizi ön-

lem kararlaştırıldı. Anadolu'dan gelip cepheye gönderilen askerlerin, kaldıkları birkaç gün içinde istanbul'un çevre köy ve çiftliklerini talan etmeleri, ekili arazilere hayvanlarını salmaları; başkentteki devlet ricali ile onları örnek alan sıradan halkın ve esnafın lükse ve israfa düşkünlükleri; gösteriş ve aşırı tüketim yüzünden geliri giderini karşılanmayanların her türlü yolsuzluğa başvurmaları; gayrimeşru servet edinimleri, irtikâp ve rüşvet, ilmiye mensuplarının dahi rüşvet karşılığı ehliyetsiz kişilere bırakılması saptanan başlıca sorunlardı. III. Selim, bunlar karşısında dehşete kapılarak bir hatt-ı hümayununda "Kesret-i mezâlimden âlem harap oldu... Bizden evvel gelen Selatin-i Osmaniyân ve rical, birer nizam vermişler... Biz ise anların nizamını yıkmaktayız" diyerek dert yanmış, bir başka hattında da "eğer bana şimdilik kuru ekmeğe razı ol deseniz razıyım, Allah aşkına devlet elden gidiyor, sonra fayda vermez!" demiştir.

Tarih-i Cevdet'le anlatıldığına göre İstanbul'da içki ve sefahat yaygındı. Padişah, meşveret meclisinde "meyhaneler kapatılsın" buyruğunu verdi. Şeyhülislama, sadaret kaymakamına, sekbanbaşına ayrı ayrı uyarılarda bulundu ve kararlaştırılan önlemlerin kesinlikle uygulanmasını istedi. Kibar sınıfın lüksü bırakıp hal ve zamana göre giyinmelerini, dışarıdan gelen pahalı kumaşlar yerine istanbul'da ve Bursa'da dokunan kumaşların tercih edilmesini emretti. İzleyen günlerde saraydaki altın ve gümüş eşyadan pek çoğu toplanıp Darphane'ye gönderildi. III. Selim bu özverisiyle bir "imdad-ı seferiye" kampanyası başlattı. İstanbul'daki zengin sınıf hattâ saray halkı da kampanyay[7]a katıldı. Harem cariyeleri küpelerini, yüzüklerini verdiler. Buna karşılık ulema takımı "Bu padişah bizi kara çanaklı yapacak!" diyerek tepki gösterdiler ve kampanyaya katılmadılar. Oysa rasgele savaş açılmasına, bu yüzden kamu bütçesinin açık vermesine sebep olan ve ikide bir "küffar üzerine harb farzdır" fetvasını veren onlardı. III. Selim, düşmanın iki ayrı cepheden saldırıya geçtiği bir zamanda, ulemanın, hazineye sembolik yardımda bulunmak bk yana halkı da yardımdan caydırıcı dedikodularda bulunmalarından üzgündü. "Ulema efendilerin beytülmâle birkaç kuruş ianelerinden vazgeçtim, bari din ve devlete muzır olacak kelamı söylemeseler olmaz mı" diyordu. Kalas'ın düştüğü haberi, bu bunalımlı ortamda İstanbul'a ulaştı. Padişah Koca Yusuf Paşa'yı azlederek 7 Haziran 1789'da Kethüda/Meyyit/Cenaze Hasan Paşa'yı sadrazam ve serdar-ı ekrem atadı. 11 Temmuz 1789'da da Rusya'ya karşı isveç ile Beykoz ittifak antlaşması imzalandı. Cephelere aralıksız yeni güçlerin sevk edildiği sırada halkın "tufan-ı sani" dediği şiddetli yağmurlar yağdı. İstanbul'da ve çevresinde'çok sayıda ev harap oldu. Yağmur sürerken 5 Temmuz 1790 gecesi sabaha kadar 20'şer, 30'ar dakika ara ile beş kez, ertesi gündüz dört kez, bir sonraki gece üç, izleyen gündüz de iki kez deprem oldu. Müneccimbaşı, III. Selim'in huzuruna çıkıp bu belirtilerin, dinsizlerin ülkelerinde kıtlığa neden olacağını, "vilayet-i Yunan'da ceng ve aşub" çıkacağını, bir düşman kralının öleceğini, Müslüman ordularının ise karada ve denizde zaferler kazanacağını gösterdiğini© müjdeledi. Oysa III. Selim'in bu tür yorumlara ve fallara asla inancı yoktu. Daha önce de donanmanın denize açılması için müneccimlerin hayırlı saat belirlemelerine izin vermemişti.

1789 ve 1790'da İstanbul'a ulaşan Fokşan, Boza bozgunları. Belgrad'm düşüşü haberleri genel üzüntü uyandırdı. III. Selim, 3 Aralık 1789'da Cenaze Hasan Paşa'yı azledip Cezayirli Hasan Paşa'yı sadrazam ve serdar-ı ekrem atadı. Fakat, cephede sadrazam olan Hasan Paşa yine cephede iken 29 Mart 1790'da öldü ve yerine Çelebizade Şerif Hasan Paşa sadrazam oldu. Bozgun *ve* toprak kaybı haberleri gelmeye devam etmekteydi. Kili, ismail kalelerinin düşüşü 1790'ın son şanssızlıklarıydı. Sadrazam Hasan Paşa 14 Şubat 1791'de idam edildi ve Koca Yusuf Paşa ikinci kez sadarete getirildi. III. Selim, bozulan moralini düzeltmek için Eyüb Sultan'a gitti ve Tanrıya yakarışta bulundu: *Sürüyor hâk-i pâk-i ravzana sevk ile İlhamı/ Şefaatle meded kıl yâ Ebâ Eyyüb-i Ensârî* dedi. 1791'de Ziştovi, 1792'de de Yaş antlaşmalarmm imzalanması ile bir barış ortamı yakalandı. 4 yıldır cephede olan ordu 3 Nisan 1792'de İstanbul'a döndü. O gün sabah namazını yalı köşkünde kılan III. Selim, alayla Davutpaşa'ya giderek sancak-ı şerifi(->) karşıladı. Uzun ve yenilgilerle dolu savaşın etkileri en çok İstanbul'da yaşanmaktaydı. Göçmenlerin, kaçakların kaynadığı, asayiş sorunlarmm giderek öne çıktığı bu yıllarda, taşradaki derebeyi zulmünden ve eşkıya baskınlarından kaçanlar, düşman işgaline uğrayan yerlerden göçenler İstanbul'a gelmişlerdi. "Reayadan niceleri ziraati terk ile fevc fevc Dersaadet'e" geldiklerinden araziler boşalıyor, üretim düşüyordu. Devlet adamları ise önemli başka sorunlara zaman bulamayıp "cemiyet-i beşeriye" sorunlarına eğilmek zorunda kalmışlardı. Kentte "harik ve sirkat" (yangm ve soygun) olayları artmıştı. Nisan-Temmuz 1791'de beş büyük yangm yaşandı. Kapalıçarşı çevresinde ve içinde, Yağlıkçılar, Yorgancılar, Kebeciler Hanı. Bitpazarı. Dua Meydanı, Örücülerbaşı, Kazancılarbaşi; ikinci yangında Uzunçarşı'da İbrahim Paşa Mahallesi, üçüncüde Tophane'de Hendekbaşı'nda Bozacı Sokağı, dördüncüde Kasımpaşa'da Yahya Kethüda Mahallesi yandı. Beşinci yangm Üsküdar'da Kepçe Dede Mahallesini kül etti. 6 Temmuz günkü bu yangın söndürülmeden, Kadıköy'de ve Bebek'te de yangınlar çıktı. III. Selim yangın mahallerine giderek söndürme çalışmalarınrizledi. Fermanlar yayımlayarak bir süredir terk edilen eski kuralların yeniden uygulanmasını istedi. Üç yılda bir kez "esvak u dekâkin ve emakine-i mesakin"in teftiş olunmasını, kefilsiz ve kaçak gelenlerin memleketlerine iadesini emretti. İstanbul'da ve çevresinde ne kadar tekke ve medrese varsa her birine sorumlular tayin edilerek kaçak barındırılmasının önüne geçilmeye çalışıldı. Eylül 1791'de Baruthane-i Amire'de çıkan yangm, şiddetli patlamalarla tüm İstanbulluları korkuttu. Yeni baruthanenin tamamen kagir yapılması kararlaştırıldı. Bu yıl, Şeyh Galib'in postnişin olduğu Galata Mevlevîhanesi(->) de III. Selim'in buyruğu ve katkısı ile yenilendi.

Taşra halkı haydut baskınlarından perişanken İstanbul'da da yiyecek kıtlığından herkes sıkıntıdaydı. Buğdayın İstanbul! kilesi 80 paradan 3 kuruşa çıktığı halde yine de bulunmuyordu. Nihayet, bir süre için narh uygulamasından vazgeçildi. Anadolu'ya ve Rumeli'ye fermanlar gönderilip dileyenin İstanbul'a zahire getirip istediği fiyatla satabileceği ilan edildi. Asayişin tam sağlanamamasından İstanbul, dolandırıcıların, hırsızların, yankesicilerin "iras-ı hasar ve mazarratından" perişandı. Örneğin, Tahtakale'de Mağripli Hacı Mehmed, halkın gözünde iyiliksever, evi yoksullara açık, dindar bir adam olarak tanındığı halde, bir kalpazan ve dolandırıcıydı. Valide Hanımda iki Ermeni sarrafı dolandırıp iflas ettirmişti.

17 Aralık 1791'de İstanbullular alışık olmadıkları bir olayı duyarak şaşkına döndüler. III. Selim Ayasofya'da cuma selamlığında iken bir başka Mağripli meçhul kişi, cebinden çıkardığı "demir misket güllesi"ni, kendi lisanıyla küfürler ve ithamlar savurarak hünkâr mahfiline fırlattı. İkincisini atmaya zaman bulamadan zabitler yakaladılar. Padişahı öldürmek kastında olduğu gerekçesiyle Bâb-ı Hümayun önünde boynu vuruldu.

1791'de Kâğıthane'de Lale Devri'ndeki bayındırlığı geri getirmeye dönük imar çalışmaları başlatan III. Selim; keşifler hazırlattı ve Tahir Efendiyi bina emini tayin etti. Sa'dâbâd Kasrımın yeniden yapılması, derenin geçtiği vadinin temizlenmesi, önceden olduğu gibi elçilere resmi ziyafetlerin yine burada verilmesi için düzenlemeler yapılması ve öngörülen yeni askeri eğitimlere mahsus bir de meydan, Kâğıthane imar projesinin kapsamındaydı.

17 Nisan 1792'de, İstanbul'da ve Bursa'da üretilen kumaşlarm halis boyalarla boyanması için bir hüküm yayımlandı. Bunu, III. Selim'in, yasaklamalara ilişkin hatt-ı hümayunları izledi. 23 Nisan'da "nisa taifesinin" çarşı pazarda açık renk feraceler ile gezip edepsizlik ettiklerini bizzat gözlemleyen padişah, bir daha kadınların "açık renk ferace ve hadden ziyade yaka geymeyib herkesin ırzı ve edebiyle olmasını" sadrazama bildirdi. Bu konunun yoklanmasını, terzilerin de açık yakalı giysiler dikmemelerinin sağlanmasmı uyardı. Yine, bir başka hatt-ı hümayun ile de tanık olduğu bir olayı ilgililere duyuran padişah çocukluğunda babasıyla birlikte gezerken softaların birbirleriyle şeker tablası kavgası ettiklerini çok zaman gördüğünü, oysa kendi zamanında softalarla yeniçerilerin kavga ettiklerini ve softaların yeniçerileri dövdüklerini hayretle izlediğini, yeniçerilerin görevi sokak başlarında güvenliği sağlamak iken zabitlerinin softadan dayak yemesinin bir "kabahat-i azime" olduğunu ve kentteki yaşam düzeninden memnun olmadığını,

sorumlulara yazmaktaydı. Sadrazama gönderdiği bir başka hatt-ı hümayunla da Babıâli'de, Ağa Kapısı'nda, diğer büyük dairelerde gelenek olan kahve, gülâb, şerbet ikramlarının, peşkir, boyama, sıkma vb hediye âdetlerinin basite indirgenmesini, bunların her biri için ayrı ayrı hizmetli istihdam edilmemesini istedi.

1792'de Divan-ı Hümayun'dan çıkan iki hükümle ise İstanbul'daki İngiltere ve Fransa elçilerine, kendilerinin ve maiyetlerinin gereksinimi için şaraplık üzüm ve şarap getirmelerine izin verildiği görülmektedir. Ancak İngiltere elçisine "Üsküdar ve havalisinden mâada mahallerden iştira ve sefinelerle münasib mahallerden Galata'da vâki hanesine" getirtmesine müsaade edildiği gibi; İstanbul'da "müskirat" (her türlü içki) yasağı olduğundan Fransa elçisine de Tekirdağ'dan getirteceği "hamr" için izin verildi ve altı aylık ihtiyaç gösterilen 15.000 okka şarabın, Fransız gemileri ile getirtilmesi bildirildi.

1793'e gelindiğinde, onca önleme karşın ekmek bile hâlâ yenmez yutulmaz nitelikteydi. III. Selim kentte yaptığı denetimlerde bozuk ekmek satışlarının sürdüğünü saptayarak 25 Haziran 1793'te istanbul Kadısı İsmet Beyefendi'yi azledip Bursa'ya sürgüne gönderdi. O yıl, padişah daha köklü yenilikleri ve düzenlemeleri gündeme getirdi. 24 Şubat 1793'te "tâlimlü asker" Nizam-ı Cedid(-») örgütünü kurma kararı alındı. İrad-ı Cedid, Mühimmat-ı Cihadiye ve halkın ekmek sorununa da çözüm getirecek zahire nezaretleri kuruldu. Paris elçiliğinden dönen Ebubekir Ratib Efendinin izlenimlerinden etkilenen III. Selim, geniş bir reform öngördü. Devlet adamlarından ve yabancı danışmanlardan raporlar aldı. Rapor verenler arasında Fransız Bertranaud ile İsveçli d'Ohsson(->) da vardı. Oluşturulan bir komisyon önerileri değerlendirerek 72 maddelik bir reform programı hazırladı. Bunlar, genelde İstanbul'u ilgilendiren yönetsel, ekonomik, sosyal konulardı. Sırasıyla her biri için "nizamat" denen yasalar yayımlanmaya başlandı. Humbaracı, lağımcı, topçu ocakları için yeni kışlalar yapıldı. Levent Çiftliği ile burada yapılan kışla Nizam-ı Cedid'e tahsis edildi. Tophane ıslah edilirken bu çevredeki dükkânlar ve evler kamulaştırıhp yıkıldı. Küçükçekmece havalisindeki yeni Barut-hane, su kuvveti ile dönen çarklı sistemle hizmete girdi. Burayı denetime giden III. Selim, işçilere niçin az barut üretildiğini sorduğunda "altı para gündelik ile bu kadar iş olur!" cevabını aldı. Yeniçerilerin esnaflıktan el çekip askeri eğitime yönelmeleri için, Topkapı Sarayı'nm Ağa Yeri denen alanı bir talimgah olarak düzenlendi. Tersane nizamı adı altında, kentteki gemi yapım tezgâhları ıslah edilirken yeni büyük bir havuz inşa edildi. III. Selim kaymakam paşaya gönderdiği bir hatt-ı hümayunda "Tersanenin her işi hıyanet ile görülür" diyerek işe yarar gemiler yapılmasını istemişti. Bundan sonradır ki 122 topu, 1.200 mürettebatı olan ünlü Selimiye kalyonu ile 45 parça büyük geminin inşasına başlandı. Bunlardan üçü üç ambarlı tipindeydi.

Bir gravürde III. Selim.
Melling, *Voyage*

1794'te de yeniliklere devam edildi. "Ref'i i'ydiyye ve ref i hediyye ve rüşvet ve şüru'-ı nizâm" yasası ile yolsuzluklar ve rüşvet önlenmeye çalışıldı. İstanbul'daki gayrimüslim sarrafların vergi muafiyetlerine son verildi. Yangın söndürmelerde yararı olur gerekçesiyle Bayezid, Süleymaniye, Nuruosmaniye, Laleli caımlerinin avlularına büyük havuzlar inşa edilerek su ile doldurıuldu. Babıâli'de Osmanlı diplomasisinin oluşturulmasına çaba gösterilirken 1793'ten itibaren Londra, Paris, Viyana ve Berlin'e de ilk daimi elçiler gönderildi. Yeni açılan Mühendishane-i Berri-i Hümayuna) için yabancı subaylar ve uzmanlar getirtildi.

8 Temmuz 1795'te Balıkpazarı dışında Hasır Iskelesi'nde çıkan yangının uyandırdığı korku ile kent ölçeğinde yeni önlemler alındı ve yeni bir imar nizamı yürürlüğe konuldu. Söz konusu yangında Balıkpazarı'ndan başka taşçılar, balmumcular, keresteciler, yağcılar, nalburlar, kutucular, kantarcılar, sepetçiler, pirinç mahzenleri ile Ahî Çelebi Camii tamamen yandı. Tekfurdağı Iskelesi'nden Uzunçarşı'ya ve Pertev Paşa Hanı'na kadar işyerlerinin yanması İstanbul'un ticaret yaşamına sekte vurdu. III. Selim, 19 Ekim 1894'te Melek Mehmed Paşayı azlederek izzet Mehmed Paşa'yı sadrazam atadı.

İstanbul için öngörülen imar nizamına göre, suriçinde surlara 4 ziradan daha yakın bina yapılması, sur boyunca devam eden bu yol üzerine şahnişin, tahtessema, asmalık gibi eklentiler yapılmaması, sur dışında da yine aynı uzaklığın korunması koşulu konulduğu gibi, arsa ve ev sahiplerinin kale ağasından tezkire alıp surlar üzerine köşk benzeri binalar, sur dışında dükkânlar ve bunların üstüne bekâr odaları yapmaları, bunlara dışarıdan gelenlerin oturtulması da yasaklandı. Yine sur dışında çıkan yangınların suriçine sirayet etmesinin çoğu yerde surlara bitişik yapılar yüzünden olduğu, binaların yüksekliklerinin de yangının yayılmasını kolaylaştırdığı vurgulanarak surlara yakın yerlerde dükkânlar için 4 zira yükseklik yeterli görüldü. Ayrıca dükkânların kagirden yapılması, çatılarının yüksek tutulmaması da kararlaştırıldı. Yangın yerlerine yapılacak pekmezci, zeytinyağcı, zahireci, pirinççi, tütüncü dükkânlarına en fazla 6 zira yükseklik verildi. Suriçinde ise işleri ateşe dayalı olan dökmeci, kazancı, kantarcı dükkânları ile Uzunçarşı esnafına, Tersaneye mühimmat üreten işyerlerine, diğer yerlerdeki bakkallara 5,5 zira yükseklik yeterli görüldü. Yanan abacı, kebeci, yemenici, taşçı, balıkçı, attar, berber, kahveci, tenekeci vb işyerleri için de 4'er zira verildi. Buna uymayanların, kepenklerini uzatanların, evlerine ve dükkânlarına, tahtaboş, saçak, peyke, sıravan, maksure benzeri ahşap eklenti yapanların da şiddetle cezalandırılacakları ilan edildi.

Tüm bu önlemlere ve imar uygulamalarına karşın yangınlar yine de çıktı. 28 Nisan 1796'da Azapkapı'daki yangın 7 saat sürdü ve söndürmede görev alanlardan 30-40 kişi yandı veya yaralandı. 28 Nisan 1798'deki Arnavutköy yangını ise Boğaziçi'nin bu büyük yerleşim yerini kül etti. Çarşıdaki bütün dükkânlar ile sadrazamın yeni yaptırdığı biniş köşkü, Hamid Paşa, Aziz Efendi, Hasan Halife, Mektupçu İbrahim Efendi yalıları ve sadrazamın sahilhanesi de yandı.

19 Mayıs 1798'de Napoléon Bonaparte'ın İskenderiye'ye asker çıkarıp Mısır'ı işgale başlaması, İstanbul'da siyasal olduğu kadar ekonomik açıdan da ciddi sıkıntılara neden oldu. Başta pirinç, şeker olmak üzere temel gıda maddelerinin ithal edildiği Mısır'ın işgaline halk tepki gösterdi ve III. Selim'den cihat ilan etmesi istendi. Bu oldubittiye çok üzülen III. Selim Aynalıkavak Kasrı'naüV) çekilerek müzikle uğraşmaya başladı, bir yandan da Tersane'deki ve Beşiktaş'taki askeri hazırlıklarla ilgileniyordu. 30 Ağustos'ta, İzzet Mehmed Paşa'nın yerine sadarete Kör Yusuf Ziya Paşa getirildi. İngiliz Amirali Nelson'm Ebukır'da Fransız donanmasını yakması, Osmanlı-İngiltere antlaşmasına olanak verdi ve bundan sonra Fransa'ya resmen savaş ilan edildi. Bu karardan bir gün sonra da 5 Eylül 1798'de bir Rus filosu Boğaziçi'ne gelerek Büyükdere önünde demirledi. Bir süre sonra da Osmanlı donanmasının bir filosu Nelson'a yardım için Akdeniz'e hareket ederken bir filosu da Rus filosuyla birlikte Ege Denizi'ne çıktı. İstanbul'da ise halk, III. Selim'in İngiltere, Sicilyateyn, özellikle de Rusya ile antlaşmalar yapmasını onaylamamakta, camüerde, padişah ve yönetim aleyhine denmedik söz ve itham bırakılmamaktaydı.

Depremde yıkılmış bulunan Eyüb Sultan Camii'nin yeniden yapımını başlatarak kentin Müslüman halkını memnun etmeyi amaçlayan III. Selim, cuma selamlıklarını da her hafta bir başka camide yapmaya özen gösterdi. Bir dizi meşveret top-

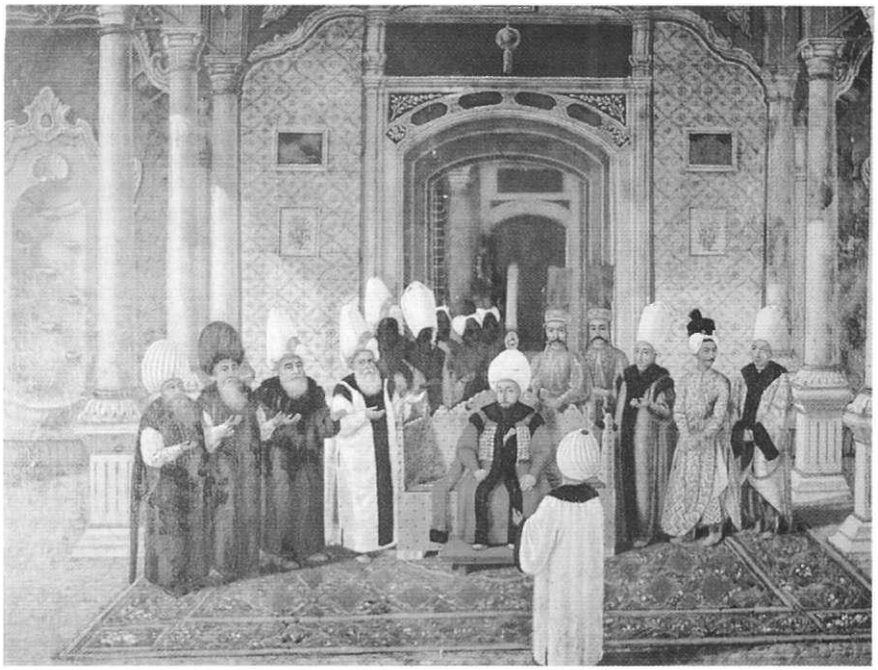

III. Selim Topkapı Sarayı'nda Bâbüssaade önünde bayram merasiminde.
N. Anafarta, *Padişah Portreleri*, İst., 1966

lantısından sonra Sadrazam ve Serdar-ı Ekrem Yusuf Ziya Paşa, 15 Mayıs 1799'da Üsküdar'dan Mısır'a hareket etti. III. Selim'den büyük destek ve saygı gören Şeyh Galib'in bu yıl ölmesi, İstanbul'da derin üzüntü yarattı.

1801'e değin süren Mısır savaşlarının sonuçlanması ve Mısır'ın işgalden kurtarılması, Cezâyir-i Seb'a'nm (Yedi Adalar) ve Arnavutluk kıyısındaki dört kentin yeniden Osmanlı egemenliğine geçmesi, III. Selim aleyhindeki propagandaları susturdu. Fakat bu kez de Batı tarzı askeri eğitimin gündeme gelişiyle tutucu çevreler ve yeniçeriler tepki gösterdiler. 1802 ve 1803'te Divan-ı Hümayun'dan çıkan iki ayrı hükümle, daha önce Fransa'nın himayesine bırakılmış olan, Galata'daki Saint Antonio ve Saint Pierre kiliseleri, Latin topluluğuna iade edildi.

4 Kasım 1805'te İstanbul, benzeri görülmedik bir lodos fırtınası yaşadı Limandaki tüm gemiler, Bahçekapı ile Yalı Köşkü arasında birbirine çarparak battı veya parçalandı Ertesi 5 Kasım günü de deprem oldu ve halk, bu iki afetin, bir uğursuzluk belirtisi olduğunu, büyüklerden birisinin ölmesi gerektiğini, yeniçeriler ise uğursuzluk nedeninin Nizam-ı Cedid olduğunu konuşmaya başladılar. 1806'da askeri ıslahatın Rumeli'ye de yayılmak istenmesi ve İstanbul'dan çıkarılan Nizam-ı Cedid birliklerinin Edirne'ye hareketi, III. Selim için sonun başlangıcı oldu. Başkentteki muhalif odaklar, ulema, tüccar, sarraf, Fenerli ve yeniçeri zümreleri, 24 Nisan 1805'te "ahvalin encamından korkup" istifa eden Yusuf Ziya Paşa'nın yerine sadarete getirdikleri Hafız İsmail Paşa'nın da desteğini sağlayarak harekete geçtiler. Hafız İsmail Paşa'nın aracılığı ile Rumeli ayanlarına haber gönderip Nizam-ı Cedid girişimini engellemelerim istediler. İstanbul'da ise, III. Selim'in tahttan indirileceği söylentisi yayıldı. Silivri'ye kadar giden Nizam-ı Cedid birlikleri, halkın direnişi üzerine İstanbul'a geri döndü. "Edirne Vak'ası" denen bu olaydan sonra III. Selim ve Nizam-ı Cedid aleyhtarlığı, düşmanlığa dönüştü. Kampanyaya öncülük edenler, üç hafta süreyle İstanbul camilerinde cuma hutbelerinde padişahın adım andırtmayacak derecede ileri gittiler. III. Selim, yapımı tamamlanan Üsküdar'daki Selimiye Camü'nin(->) açılışını ertelemek zorunda kaldığı gibi bir süre cuma selamlıklarına da çıkamadı. Kendisine ihanet ettiği, Rumeli ayanlarını isyana kışkırttığı apaçık ortada olan Sadrazam Hafız İsmail Paşa'yı idam ettirmekten çekinerek azletti ve İbrahim Hilmi Paşa'yı sadarete getirdi. Bu atama da yine, yenilik karşıtlarının dayatması ile olmuştu. Şeyhülislamlığa getirilen Şerifzade Mehmed Ataullah Efendi ise ilim yoksulu bir yobazdı

Aralık 1806'da Sırpların ayaklanması, Belgrad'm yitirilmesi, Rusya'ya savaş ilanı, İstanbul'daki siyasi ortamı büsbütün gerginleştirdi. Şubat 1807'de Vehhabîlerin Hicaz'ı istilası Çanakkale Boğazı'ndan geçen bir İngiliz donanmasının İstanbul'a yönelmesi, korku ve telaş uyandırdı. Fransa Elçisi General Sebastiani'nin İstanbul'daki nüfuzu daha da arttı. Bundan kaygılanan İngiltere, Sebastiani'nin başkentten uzaklaştırılması için nota verdi, İngiliz donanması da 19 Şubat 1807'de Yeşilköy açıklarında demkledi ve kentin bombardıman edileceği söylentisi herkesi korkuttu. Medrese öğrencileri, halk ve esnaf, İngiliz donanmasının tehditlerine tepki göstererek savunma örgütleri kurmaya başladılar. Birkaç gün içinde kent kıyıları boyunca 1.200 top yerleştirildi, uzak çevrelerden silahlı gönüllüler İstanbul'a geldi. İngiliz vis-amirali John Dukworth'ın oğlu Kinalıada'ya su almak için çıktığında tutsak edildi. İstanbul halkı silahlanmış olarak kayıklara dolup devriye gezmeye başladılar. Nihayet, kente dönük bir operasyon yapamayacağını anlayan donanma amirali 1 Mart 1807'de tabyalarla kıyılardaki halkın yuhalan arasında İstanbul'dan uzaklaştı ve İskenderiye'ye hareket etti. Bununla birlikte Çanakkale Boğazı'ndaki İngiliz ablukası kaldırılmadı. 12 Nisan 1807'de Sadrazam ve Serdar-ı Ekrem İbrahim Hilmi Paşa Rusya seferi için ordu ile İstanbul'dan ayrıldı.

Bu kez, III. Selim'in en yakın çevresini oluşturan, Sır Kâtibi Ahmed Faiz Efendi(->), Valide Kethüdası Yusuf Ağa, İbrahim Kethüda ile ilgili yolsuzluk iddiaları ortalığa yayıldı. Bunların edindikleri servetin kaynağı olarak Nizam-ı Cedid için toplanan paralardan söz edilmekteydi. Öte yandan en üst düzeyde, çoğu zaman padişahın başkanlığında yapılan toplantılarda konuşulanlar, ertesi gün, yalan yanlış halk arasına yayılmakta ve elçiliklere de ulaştırılmaktaydı. Güven bunalımı, dedikodu, yolsuzluk savları ve hayat pahalılığı giderek arttı Nizam-ı Cedid önderleri ise tüm bu olumsuzluklara karşı sorumsuz bir tavır içinde "İstanbul zengin yeridir, buraya fukara yakışmaz?" demekteydiler. Olanlara sırt çeviren zengin bir zümre ise Avrupa'dan gelen yenilik ve moda akımlarına ayak uydurma çabasmdaydı. Yobazlaı ve cahil bir kesim de dinin elden gittiği yaygarası ile padişaha duyulan güvensizliği nefrete dönüştürmeye çalışmaktaydılar. Batıl inançlara bağlılık, eskiye oranla kentte daha çok yaygınlaştı Yeniçeriler, Nizam-ı Cedidi dinsizlikle eşdeğerde saymakta ve "Haşa, Moskof olurum, cedid askeri olmam!" demekteydiler. Bu gidiş, 25 Mayıs 1807'de Rumelikavağı'ndaki Boğaz yamaklarının başlattıkları Kabakçı Mustafa Ayaklanması©) İle sonuçlandı Kentte günlerce süren bir terör yaşandı Kaçamayan Nizam-ı Cedidciler yakalanıp öldürüldü. Kimilerinin konakları yağmalandı Etmeydaninda 10.000 dolayında ayaklanmacının toplandığını öğrenen III. Selim, sarayda ah vah diyerek vakit geçirdi ve önerilen tüm tedbirleri geri çevirdi.

29 Mayıs 1807 cuma günü sekbanbaşı huzuruna çıkıp selamlık alayı için hangi camiye gitmek istediğini sorduğunda "Ben ne selamlığa çıkarım, ne de benim tebaam vardır. İhtilal banadır" dedi. Şehzade Mustafa'ya haber gönderip "Tahta buyursun, uğurlu kademli olsun" dedikten sonra dairesine çekildi (bak. Mustafa IV).

Tahtı bırakışmdan, 28 Temmuz 1808'de öldürülüşüne değin, 14 ay süreyle Topkapı Sarayı haremindeki dairesinde münzevi yaşayan Selim'e, kadınları, cariyeleri eşlik ettiler. Ney çaldı, Kuran okudu. Yitirdiği tahtını yeniden elde etmek için hiçbir girişimde bulunmadı Alemdar Mustafa Paşa'nın gelip sarayı kuşatmasından da haberi yoktu. Son bir çare olarak amcazadesi Selimi ve kardeşi Şehzade Mahmud'u (II) öldürterek tahtını korumak isteyen IV. Mustafa'nın görevlendirdiği darüssaade ağası, Selim'in dakesine gitti. "Efendim, kul

gelmiş sizi istiyor" diyerek onu odasından çıkarmaya çalıştı. Bir süre direnen eski padişah, ağanın ısrarı üzerine daire kapısından çıktığında Gürcü kölelerden Başçuhadar Abdülfettah ile Sırp asıllı Hazine Kethüdası Ebe Selim ve birkaç bostancı üstüne atıldılar. Hazine kethüdası bir tokat, Nezir Ağa bir hançer savurarak Selim'i yere yıktılar. Yeni gelenlerle sayıları 12'yi bulan katiller, aralarında cellat bulunmadığı için öldürme işini kolay beceremediler. Başağa ile Hacı Bağdatlı, boynuna kement geçirdiler. İmrahor, hayalarını, Nezir Ağa da boğazını sıktı. Aldığı, hançer, kılıç yaraları ile bir-iki saat can çekişen Selimin cesedi bir ehrama konulup Arzodası'nın(-») önüne getirildi. Açılan Bâbüssaade'den içeri giren Alemdar Mustafa Paşa, tahta geçirecekken ölümüne neden olduğu eski padişahın cesediyle karşılaştı ve ağladı.

30 Mayıs 1808'de ulemanın, devlet erkânının katıldığı tabutu önünde dervişlerin mersiyeler okudukları, büyük bir cenaze alayı ile kaldırılan Selim, babası III. Mustafa'nın Laleli Külliyesi'ndeki(->) türbesine gömüldü. Öldürülmesinden sorumlu tutulan İmrahor Seyyid Mehmed Ağa'nm aynı gün Terziler Kârhanesi önünde boynu vuruldu. Kellesinin yanına padişah katili olduğuna ilişkin bir levha kondu. Nezir Ağa'nm, Başçuhadar Abdülfettah'ın, Kızlarağası Mercan Ağa'nın, Hacı Ali Bağdatlı'nın, Sır Kâtibi Arif Bey'in, Musahib Cafer ve Firuz ağaların, IV. Mustafa'nın cariyeleri olup Selimin öldürülmesine yardım eden 10 harem kadınının idamları da izleyen günlerde II. Mahmud'un buyruğuyla gerçekleştirildi.

III. Selim, babası ve ataları gibi sık sık tebdil gezer, en çok da humbaracı kıyafetinde halk arasına girerdi, istanbul'un asayişini, çarşı pazar düzenlerini gözlemlemek başlıca tutkusuydu. Tebdil dönüşlerinde sadrazama veya sadaret kaymakamına hatt-ı hümayunlar yazıp buyruklar verirdi. İstanbul yaşamı bakımından Selim'i en çok düşündüren olgu, "köylünün tarlasını, tüccarın mağazasını bırakıp" başkente göçmeleriydi. Bunu önlemek için hacegândan bir zabitin başkanlığında bir yoklama örgütü kurmuştu. Bunlar, imaret, medrese, tekke, zaviye vb yerleri sık sık denetleyerek kaçak gelenleri memleketlerine göndermekteydiler. Padişah, bu konuda sadrazamdan gelen bir yazıya karşılık, kentin baştan başa yeniden yoklanmasını, kaçıp dönenler varsa yakalanıp cezalandırılmalarını, kimsenin çiftini çubuğunu terk edip İstanbul'a gelmesine göz yumulmamasını, Anadolu'ya emkler yazılmasını bildirmişti. Kentin havasına yakıştıramadığı bir zümre ise dilencilerdi. Sadaret kaymakamına yazdığı emirlerde "Cumalarda, tebdillerde görüyorum. Miskinler dileniyor. Eskiden gelmeleri âdet değildi... El ve ayağı ve gözleri sağ olup kâr ü kisbe gücü yetenler saillik etmesünler ve külhani çocukları külhanlara komasunlar... Külhanileri tersaneye gönderesin, hizmet etsinler" diyordu. Sokaklarda asker, softa kavgalarına, çirkin olaylara tanık olduğunda üzülüyor, bunların da önlenmesini istiyordu. Kalyoncu neferlerinin Üsküdar çarşısında ehliirz kadınları kaldırıp odalarına götürmek istemelerine gözleriyle tanık olduğunda, kaymakam paşaya sert bir hatt-ı hümayun yazdı "Eğer bula idim, cezalarını tertib ve siyaset (idam) ederdim, bu nasıl şeydir? Kaptan paşaya bir eyü tenbih eylerim. Bu nasıl şeydir? Vallahi bir dahi böyle kapusuz-vâri işlerin işidirsem zabitlerinden sual ederim" dedi. İstanbul'daki gayrimüslimlere izin verilmekle birlikte Müslümanların içki içmelerini yasaklatan III. Selim, "ehi-i İslama hamr satılmayub ve bir mahalde hafî ve celî meyhane olmamak üzere müteaddit hatt-ı hümayun" yazdığım ilgililere bildiriyor, buna aykırı davranan bostancıbaşını azlettiğini, ancak yine de kentin şurasında burasında gizlice şarap satıldığını "ayaklılar"ın her yere girip çıktığını, sekbanbaşının para karşılığında bunlara göz yumduğunu, onu azledip yerine başkasını atadığını, kısacası bu işin ucunu bırakmayacağını uyarıyordu.

Üzerinde ısrarla durduğu bir başka konu kıyafetti. Müslümanların sarı pabuç, Ermenilerin kırmızı ayakkabı ve şapka, Rumların siyah, Yahudilerin mavi giymeleri öteden beri kuralken, buna uyan yoktu. Devlet adamları ve zenginler, çok pahalı ve ithal kumaşları tercih ettikleri gibi, dakelerindeki hizmetlilere de -kendi güçlerim kanıtlamak için- pahalı elbiseler giydirmekteydiler. Esnaf arasında da lüks yaygındı. Hint, İran, Avrupa kumaşlarının başlıca pazarı İstanbul olmuştu. III. Selim, sadrazama gönderdiği buyruklarla yasaklar koydu. "Mizac-ı nâsm israf ve sefahete mail ve bu suret kâffe-i nizâmı muhill ve irtikâb ve irtişaya bâis olduğunu" gerekçe gösterdi. Herkesin halince davranmasının ilan edilmesini istedi. "Hilaf-ı emr libas giyenler ve tarikından hariç kıyafetde olanlar" için ceza uygulanmasını önerdi. Esnafın çuha dikişli kavuk giymesini, hizmetkâr, kâtip, mültezim smıfmdakilerin samur kürk gibi "kibara mahsus esbabla" gezmelerini yasakladı. Sadrazama hattında "Ben daima İstanbulkârî, Ankarakâri kumaş giyerim, devlet ricalim ise hâlâ Hindkâri ve İrankâri kumaş giyerler, memleket kumaşları giyerlerse, memleket malı revaç bulur" diye yazdı. Kadınların giyim kuşamlarını da beğenmediğini ve aşırı süslenme eğiliminin israfı artırdığını "hem karılar yine gayet fena kıyafetle, hotozları uzun, yakaları uzun, hem pek açık renk giyindiklerini" vurgulayıp ilgililerin, nerede böyle kıyafette kadına rastlarlarsa yakalarını kesmelerini istedi.

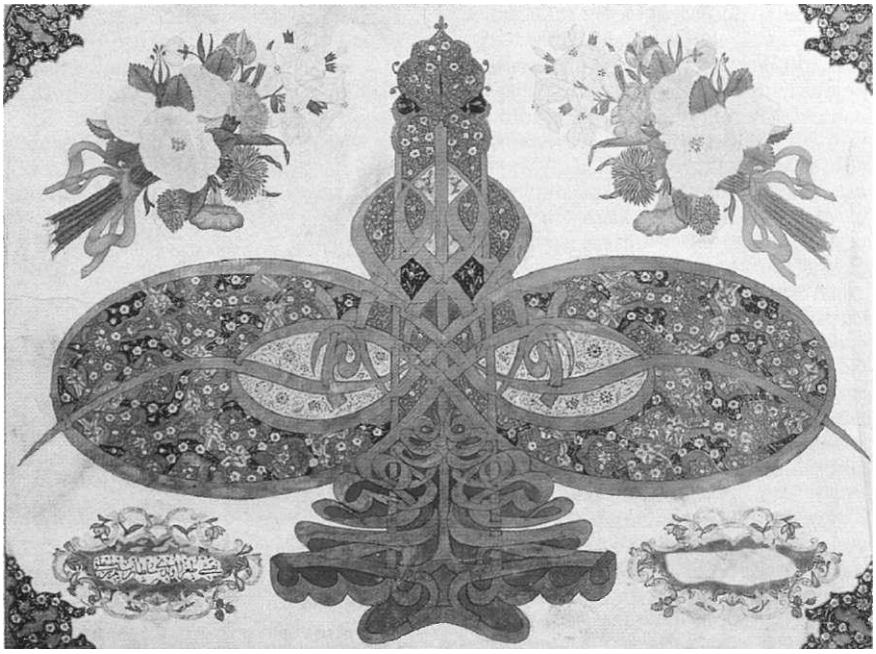

III. Selimin müsenna tuğrası, 18. yy sonu.
TSM

III. Selim
N. Anafarta, *Padişah Portreleri*, İst., 1966

III. Selim'in daha ilginç bir yaklaşımının binaların yükseklikleri, hattâ badanalarıyla ilgili olduğu saptanmaktadır. Kaymakam paşaya hattında "Şimdiden sonra bina olunan evler, tenbih edesin, gâvurlarınki gibi siyah lacivert boyamasunlar, hem pek yüksek yapıyorlar ve âdetden ziyade yapmasunlar, Müslüman evleri siyah olmasun, gâvur ve Yahudi evleri siyah olsun, gâvur ve Müslüman belli olsun, mimar ağalarını çağırıb tenbih edesin" demekteydi. Yangınların daha çabuk haber verilmesi için Galata Kulesi'nde tabi yerine kös çalınması da III. Selim dönemindedir. Yine onun bir hatt-ı hümayunundan anlaşıldığına göre çıkan yangınlarda "rüesâ ve zabitân" yeterince çaba göstermedikleri için ateş yayılıyor, ancak söndürücülere bol bahşiş verilirse yangının önüne geçilebiliyordu.

III. Selim, duygusal bir padişah olarak halkın günlük sıkıntılarından da etkilenmekteydi. Sadrazama yazısında "Bugün tebdilen geçerken Divanyolu'nda furun önünde kalabalık gördüm, herifin biri dahi yiyecek ekmek bulamıyoruz deyü feryad eyledi, alim Allah mükedder oldum, şunun bir çaresine bakasm, zira ramazan-ı şerifde ibadullah zahmet çekmek layık değildir. Rezzak-ı âlem olan Allah inayet eylesün, çaresi ne ise ziyade işletmek ile mi olur, hâsılı dikkat edesin" demesi buna bir örnektir. Yine, hayat pahalılığının halkı ezmesinden duyduğu rahatsızlığı ise "Her şey es'ar haddini tecavüz eyleyerek bir dereceye vardı ki mazallahî teala halkta geçinecek hal kalmadı, hususa mübarek günler geldi, her ne kadar sana yazıb tekîd eyledimse hiç kimse siyaset eylemediğinden esnaf fürce bulub yokdur deyü olanı dahi saklayub iki kat baha ile ibadullaha satıyorlar, doğrusu bu muamele bana güç geliyor, elbetde şu günlerde erzak saklayan muhtekirleri ve narhından ziyade insafsız satanları siyaset edesin ve daima bu siyasetin üzerine olub şey saklayan bakkalı dükkânı önünde salb eyleyüb yoluyla tutub ibadullaha zahmet çekdirmeyesin, böyle vakitde siyasetsiz iş görülmeyeceğini bilüb daima siyaset edesin" diyerek açıklamıştır.

III. Selim, yabancıların İstanbul'daki başına buyruk davranışlarından, onlarla birlik olan LevantenlerinC-») tutumundan da rahatsızdı. Örneğin, bir gece sarayın önünden kayıklarla ve şarkı söyleyerek geçen yabancıların bu saygısızlığından duyduğu üzüntüyü ertesi gün sadaret kaymakamına "Bu gece sabaha yakın Frenk gemicileri sandal ile türkü çağırarak saray önünden geçtiler ve birkaç defadır ediyorlar, reis efendiye tenbih eyle bilcümle elçilere ve Frenklere tenbih eylesün, bir dahi öyle edebsizlik etmesünler, hem olursa bilâ âmân katlederim" diye yazmıştı. Bir başka gün, İspanya'dan gelen geminin karşılanışındaki pervasız tutum için de "Top atıp alkışladılar, Frenk gemilerinin beğlik gemileri gelmek âdet değildir, İspanya elçisine şimdi haber gönderesin öyle şeyler etmesün, burası Frengistan mıdır? Böyle alkışlama filan öyle şeyler etmesünler" diye yazdığı görülmektedir.

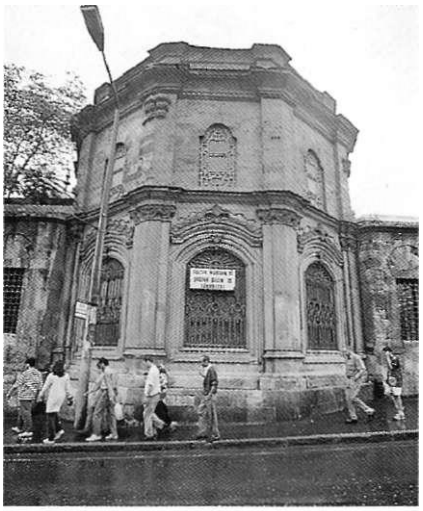

III. Selim ve III. Mustafa'nın türbesi.
Nurdan Sözgen, 1994

Halksever bir padişah izlenimi veren III. Selim'in yalnızca İstanbul halkının sorunlarıyla ilgilendiğini de unutmamak gerekir. Taşralarda olup biteni izlemeye olanak bulamadığı gibi, şehzadeliğinde ve saltanatı boyunca İstanbul dışına çıkmamış olması da ülkesini tanımasına imkân vermemişti. Kenti her gün gezmesi, en basit olaylarla ilgilenmesi ise salt duygusallığından değildi. Ona göre. örneğin kıtlık olursa arkasından ayaklanma da olurdu. Bu nedenle de İstanbul'da 100 fırına, miri ambarlardan her gün 15.000 okka un verdirmekteydi. Kente kaçak yollardan buğday, un. canlı hayvan, bakliyat getirilmekteydi. Hava koşullarındaki geçici bir anormallik, derhal fiyatları etkilemekte, kıtlık ve pahalılık başlamaktaydı. Örneğin, birkaç gün süren bir fırtına veya kar yağışı, yaşamı altüst etmekteydi. III. Selim'in. Zahire Nezareti örgütünü kurdurmasının asıl nedeni de halkı ekmek kıtlığından kurtarmaktı Kent yasanımda önemsenen kahvenin ithali ve dağıtımı, evlerde, kahvehanelerde, hattâ sokaklarda tüketilen kahve, bk nizama bağlandı

Yüksek kamu görevlilerinin rızaî şallar, samur kürkler, murassa hançer, bıçak, işlemeli saat taşımalarım hoş karşılamayan, mevcut paranın İran'a. Hindistan'a ve Avrupa'ya akışını önlemek için yerli malını özendirmek isteyen III. Selim, vaşak kürkü, çiçekli kumaş kullanımını da yasak etmişti. Döneminin pek çok aydınından daha ileri düşünceli olan padişah, batıl inançlardan uzaktı

Örneğin "Her gün cenab-ı Allahm günüdür, benim asla nücuma itikadım yoktur" diyebilmişti. Buna karşılık, çağdaşı ulema, reform öncesi Avrupa ruhban sınıfının saplantılarmdaydı. Her şeye ilkin bu sınıftan tepki gelmekteydi. Ordunun mütemadiyen savaşması, küffâra karşı cihat açılması yönünde fetva verdikleri halde kendilerinin de ordunun moralini yükseltmek için cepheye gitmeleri istendiğinde "Fakiriz, ihtiyarız, gidemeyiz" demekte, İstanbul'daki köşk, konak ve yalılarında vezirlerden daha ileri düzeyde bir yaşam sürdürmekteydiler.

III. Selim dönemi İstanbul halkının yeni bir tutkusu, Avrupa'dan getirtilen cicili bicili şeylerdi. Halet Efendi(-») Paris'te elçiyken İstanbul'daki dostları kendisinden "abur cubur, ufak tefek şeyler buldukça" göndermesini rica ediyorlardı. Gerekçelerini ise "Hediye olur veya bahasıyla alınıb sarrafa havale olunur" diye açıklamaktaydılar. Avrupa'yı "Hoca efendimiz yeşil taşlı gözlük ister, altmışından sonra kullanılacak gözlüklerden irsal buyruksun" diye mektup yazanlar bile vardı. İki yüzlü çuha, saniyeli saat, gözlük en çok getirtilen şeylerdi.

Sarayda eski birçok geleneği koruyan III. Selim, sık sık "halvet" düzenleyerek harem kadınlarım hasbahçeye çıkarıyor, haymeler, çergeler, kirpaslı çadırlar kurdunıp eğlendiriyordu. Avusturya'dan getirttiği bahçıvan Jacop Ensle, Viyana imparatorluk sarayı bahçıvanının kardeşiydi. İstanbul'da çalıştığı 1794-1802 döneminde hasbahçelere Avrupai görünümler kazandıran bu ustadan başka, Melling(->), ilk dans öğretmeni bir Fransız ile birçok müzisyen de III. Selim döneminde istanbul'a geldiler. Gerçi dans ve müzik sanatçıları, doğrudan saraya alınmadı, fakat, saraydan gönderilen cariyelere müzik ve dans eğitimi verdiler.

III. Selim dönemine ilişkin en önemli kaynak, Sır Kâtibi Ahmed Faiz Efendimin tuttuğu *Ruzname'dir.* Bu büyük defter, 1791-1802 arasında, padişahın her günkü yaşamından kısa fakat çok ilginç kesitlerle doludur. Ahmed Faiz Efendi, olayları haşivlere boğmadan, ileride lazım olacak boyutları ile betimlemek suretiyle tarihe büyük hizmet etmiştir. *Ruzname'nin* tamamı İstanbul'la doğrudan ya da dolaylı ilgisi olan yüzlerce olayı içermektedir.

İstanbul'un imarına olduğu kadar askeri bir başkent olması için de çaba sarf eden III. Selim'in, kent kimliğine kazandırdığı başlıca eserler, Selimiye Kışlası©), Selimiye Camii, Levent Çiftliği ve kışlaları, Tophane Kışlası, Haliç'teki Kumbaracı, Lağımcı kışlaları, Mühendishane-i Berrî-i Hümayun. Üsküdar zahire ambarları, yeni Eyüb Sultan Camii ile Topkapı Sarayı'ndaki dairesidir.

Annesi Mihrişah Valide Sultanı çok sayan III. Selim'in, onunla her konuyu konuşup tartıştığı rivayet edilir. Kız ve erkek çocuğu olmamıştır. Kadınları, Sâfizâr (Nefizâr) (ö. 1791), Âfitâb (ö. 1813), Goncenigâr (ö. ?), Zîbifer (ö. 1817), Tâbısefâ (ö. 1854), Re'fet (ö. 1867), Nuruşemâ (ö. 1826), Demhoş'tur (ö. ?).

Bibi. *Tarih-i Cevdet,* IV. V, VI, VII, VIII; *Tarih-i Vasıf,* I, 206 vd; *Mür'i't-Tevarih,* II/A, 90-92; Mustafa Necib Efendi, *Sultan Selim-i Sâlis Asrı Vekayiine ve Müteferriatına Dair Tarih,* ist., 1280; T. Valle, *Historie de TEmpire Ottoman.* Paris, 1855. s. 418; Esad Efendi, *Teşrifat-ıKadime,* İst., 1988, s. 110-117; *III. Selim'in Sırkâlibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Ruzname,* (haz. S. Arıkan), Ankara, 1993; *Georg Oğulukyan în Ruznamesi, III. Selim, IV. Mustafa, II. Mahmud ve Alemdar Mustafa Paşa,* İst., 1972; K. Arapyan, *Rusçuk Ayanı Mustafa Paşa 'nın Hayatı ve Kahramanlıkları,* Ankara, 1943; d'Ohsson, *Tableau,* III; Mehmed Galib, "Selim-i Sâlis'in Bazı Evamir-i Mühimine-

si", *TOEM,* S. 8, 500 vd; (Altmay), *Onüçüncü Asırda;* E. Z. Karal, *Selim Ul'ün Hatt-ı Hümayunları, Nizam-ı Cedit,* Ankara, 1988; Iorga, *Osmanlı Tarihi,* V, Ankara, 1948; İ. H. Uzunçarsılı, "Selim IH'ün Fransa Kralı Louis XVI ile Muharebeleri". *Belleten,* S. 5/6 (1938), s. 191-246; N. Elgin, *Selim III-İlhamî,* Konya, 1959; A. C. Eren, *Selim IITün Biyografisi,* ist., 1964; ay, "Selim III", *İA,* X, 441-457; Danişmend, *Kronoloji,* IV, 68-87; M. Sertoğlu, "III. Selimin Hal'i", *Hayat Tarih Mecmuası,* (Ocak, Şubat, Mart 1975); Uluçay, *Padişahların Kadınları,* 116-118; M. Ç. Uluçay, *Harem,* II. Ankara, 1985, s. 5. 148-149.

NECDET SAKAOĞLU

Musiki Yönü

III. Selim klasik Türk musikisinin en değerli bestecilerinden biridir. Besteciliği dışında, ney üfler, tanbur çalardı. Musikiye çok küçük yaşlarda başlamıştı. I. Abdülhamid'in müezzinbaşısı Kırımlı Ahmed Kâmil Efendi'den meşk etmişti; tanbur hocası ise geleneksel tanbur üslubunun üstadı ünlü Tanburi İzak'tı©).

Osmanlı hanedanının üyeleri arasında musikiye ilgi duyan, saz çalan, hattâ bestecilikle uğraşan birçok şehzade ve padişah çıkmışsa da hiçbirinin musikiye ilgisi, musiki sevgisi ve bestecilik gücü III. Selim'inki düzeyinde değildir.

III. Selim daha şehzadelik yıllarında saraydaki ve saray dışındaki musikicileri çevresinde toplamaya başlamıştı. Padişah olduktan sonra da saray meşkhanesini yeniden düzenleyerek, o zamana kadar yevmiye karşılığı çalışan ve "ihsan-ı şâhâne'lerle teşvik edilen musikicileri düzenli aylığa bağladı, gençliğinden beri desteklediği ve katıldığı musiki faaliyetlerinin sarayın harem dairesinde de iyice yayılmasına önayak oldu. Başta İsmail Dede Efendi©) olmak üzere birçok genç yeteneğin yetişmesinde büyük emeği geçti. Kendisinden sonra ünlenen pek çok besteci ve icracı da yetişme çağlarını onun şehzadelik, veliahtlık ve padişahlık yıllarında tamamlamışlardır. Abdülhalim Ağa, Vardakosta Ahmed Ağa, Küçük Mehmed Ağa, SadullahAğa, EminAğa, Numan Ağa, Şakir Ağa, Kömürcüzade Hafiz Efendi ve Türk musikisinin daha nice vazgeçilmez bestecisi hep III. Selim döneminin musikicileridir. Sarayın musikiye verdiği geleneksel desteğin en yüksek düzeyine çıktığı ve musikinin saraydaki gündelik faaliyetlerin ayrılmaz bir parçası haline geldiği o yıllarda toplanan musiki meclislerinin canlılığı, Topkapı Sarayı'ndaki Serdab Kasrı ile Kâğıthane'deki Çağlayan Kasrı'nda okunan muhteşem fasılların musiki nazlarım dile getiren efsaneleşmiş hikâyeleri sözlü kaynaklardan günümüze kadar ulaşmıştır.

Yenilikçilik III. Selim döneminin en belirgin özelliğidir. Değişiklik ihtiyacı en çok yeni makam düzenlemeleriyle kendini belİi eder; yeni makam terkipleriyle yeni yollar aranır, bu makamlardan çeşitli bestecilerin katılımıyla ortaklaşa fasıllar bestelenir. Öte yandan, eski gelenek ve yerleşik kurallar bir ölçüde zorlanır; eski üslubun ağır, mistik havası yerini daha içli, "âşıkane" ve dünyevi bir musikiye bırakır. Bu çalışmalar ve eğilimler zamanın musikicilerini az çok ortak bir çizgi üzerinde birleştirir. Bu dönem Türk musikisi tarihinde yeni bir çığır olarak, "III. Selim dönemi" diye adlandırılır.

III. Selim Mevlevîydi; bazı eserlerine "Selim Dede" imzasını atmıştı. Saray dışındaki, özellikle mevlevîhaneler çevresindeki musiki faaliyetlerini izler, hattâ yönlendirirdi. Kulekapısı (Galata) Mevlevîhanesi'ne sık sık gidip ayinleri dinler, Şeyh Galible©) sohbet ederdi. Hampartzum Limonciyan©) ile Abdülbâkî Nasır Dede de nota sistemlerini III. Selim'in teşvikiyle geliştirmişlerdi.

Suzidilara, arazbarbuselik, nevakürdi, şevkefza, pesendide, şevk-u tarâb, hicazeyn, hüseynizemzeme, nevabuselik, rast-ı cedid, şevkidil, gerdaniyekürdi, ıshafanek-i cedid onun düzenlediği makamlardır. Ayin, durak, peşrev, kâr, beste, ağır semai, yürük semai, saz semaisi, şarkı, köçekçe türlerinde olmak üzere, 704 aşkın eseri notalarıyla günümüze ulaşmıştır. Bazı eserleri ortaklaşa fasılların eksik parçalarını tamamlar. Eserlerinin çoğunu padişah olmadan önce bestelemiştir. Suzidilara Mevlevi ayini çok sevilmiş, günümüze kadar birçok kez okunmuştur. Suzidilara makamındaki çok ünlü takımı, zavil ağır çember bestesi ("Bezm-i âlemde meserret bana cânân iledir"), zavil yürük semaisi ("Olmuş nişân-ı tîr-i muhabbet civan iken") ve pesendide ağır semaisi ("Zîver-i sîne edip rûh-i revanim diyerek") klasik fasılların en parlak örnekleri arasında yer almıştır. Hüzzam ("Gönül verdim bir civâne"), buselik ("Bir pür cefâ hoş dilberdir"), şehnaz ("Bir nevcivâna dil mübtelâdır"), şevkefza ("Ey serv-i gülzâr-ı vefâ, niçin etdin bize cefâ"), muhayyersümbüle ("Ey gonca-i nazik tenim") şarkıları ise geniş bir dinleyici kitlesine ulaşmıştır. III. Selim "İlhamî" mahlasıyla şiirler yazmış, şiirlerini bir divanda toplamıştır. Bazı eserlerinde kendi şiirlerini güfte olarak kullanmıştır.

III. Selim Batı musikisine de ilgi duymuştur. Belgelere göre Türkiye'de ilk kez Batı musikisi dinleyen padişahtır. Merak ettiği Batı musikisini kız kardeşi Hatice Sultanin sarayında dinlemişti. Batı musikisi daha sonra Topkapı Sarayı'nda da icra edilmiş, Mayıs 1797'de yabancı bir topluluk tarafından sarayda ilk kez bir opera sahnelenmişti.

Batı türünde bandoya doğru atılan ilk adım da onun döneminde gerçekleşmişti. 1794'te, yeniçeri ordusunun yanında kurulan Nizam-ı Cedid birliklerinin gündelik eğitim ve yürüyüşlerinde kullanılmak üzere, askeri yetiştirmekle görevli Fransız subaylarının çabasıyla bir boru-trampet takımı kurulmuştu.

Bibi. Abdülbâkî Nasır Dede, *Tahririye,* Süleymaniye Ktp, Nafiz Paşa Bölümü, no. 1242; ay, *Tedkik u Tahkik,* Süleymaniye Ktp, Nafiz Paşa Bölümü, no. 1242; Rauf Yekta, "Selim-i Sâlis Musikişinas", *Yeni Mecmua,* S. 16 (1917); ay, *Esâtîz-i Elhân-III. Cüz, Dede Efendi,* İst., 1925; Ali Rıza, *Bir Zamanlar;* İstanbul Belediye Konservatuvarı, *Türk Musikisi Klasiklerinden Mevlevi Ayinleri,* V, İst., 1935; Ergun, *Antoloji,* II; Sevengil, *Opera;* İ. H. Uzunçarşılı. "Osmanlılar Zamanında Saraylarda Musiki Hayatı", *Belleten,* S. 161 (Ocak 1977); N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi,* II, Ankara, 1986; Öztuna, *BTMA,* II; S. Aksüt, *Türk Musikisinin 100 Bestekârı,* İst., 1993.

BÜLENT AKSOY

SELİM m ÇEŞMESİ

Üsküdar İlçesi'nde, Karacaahmet'te, Tıbbiye Caddesi ile Harem İskele Sokağı'nın köşesinde yer almaktadır.

Kitabesinden 1217/1802'de inşa edildiği anlaşılan çeşmenin arkasında, oldukça büyük tutulmuş dikdörtgene yakın kare planlı bir su haznesi vardır. Haznenin duvarları, horasanharcı kullanılarak, iki sıra tuğla, bir sıra taş almaşık dizisiyle örülmüş ve sade bir silmeyle bitirilmiştir. Tıbbiye Caddesi'ne bakan cephesinde, şu anda işlevi anlaşılamayan bir niş bulunmakta, bu nişin sol üst köşesinde mermer söveli küçük bir pencere yer almaktadır. Çeşme, konumundan ötürü, haznenin pahlanmış köşesine yerleştirilmiştir; haznesiyle oransızlığı dikkat çekicidir.

Som mermerden yapılmış olan çeşmenin üstünde, banisi III. Selim'in (hd 1789-1807) tuğrasının olduğu bilinmektedir; ancak çeşme onarım görmüş ve tuğra yerine yerleştirilmemiştir. Günümüzde de kullanılan çeşmenin tabanında dışarıya doğru taşan bir yalağı ve iki yanında yüksek, birer seki biçiminde dinlenme taşları bulunmaktadır. Kemerli niş içinde yer alan aynataşınm ortasındaki bezemeli oval form, üzerindeki eğrisel motifler ve nişin iki tarafında tasarlanmış yivli pilastrlar, çeşmenin barok özelliğini yansıtmaktadır. Pilastrlar tarafından taşındığı görünümü verilen silmenin üzerinde, Seyyid İhya Efendi tarafından yazılmış kitabe panosu yer almaktadır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 402; Çeçen. *Üsküdar,* 113-114; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* II, 105-106; A. Ödekan, "Kentiçi Çeşme Tasarımında Tipolojik Çözümleme", *Semavi EyiceArmağanı,* İst., 1992, s. 281-297; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993. s. 741, 743-744.

AYGÜL AĞIR

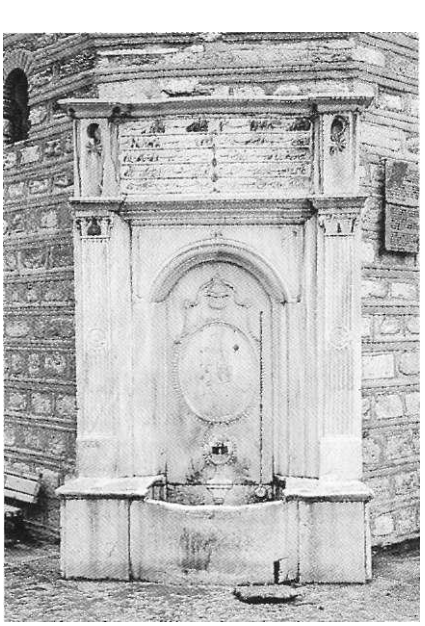

III. **Selim Çeşmesi**
Enis Karakaya

SELİM D3 TÜRBESİ

bak. LALELÎ KÜLLİYESİ

SELİMİYE

İstanbul'un Anadolu yakasında Haydarpaşa Limanı ile Harem arasında, Üsküdar İlçesi'ne bağlı mahalle. Sekiz tepeden oluşan Üsküdar'ın Kadıköy tarafında kalan tepesi üzerine yayılmıştır. Bu bölge adını, aynı yerde III. Selim (hd 1789-1807) tarafından yaptırılmış olan kışladan (bak. Selimiye Kışlası) ve camiden (bak. Selimiye Camii) almıştır.

Mahalle olarak Çiçekçi, Duvardibi, Harem semtlerini de içeren Selimiye, Selimiye Kışlası'nın kuzeyinde ve kuzeydoğusunda yer alır. Bugün Selimiye Mahallesi'ndeki yapılaşma, Üsküdar-Kadıköy yolunun deniz tarafında yoğunlaşmıştır. Ancak bu yolun kara tarafında yer alan Hayvan Hastanesi, Mezbahalar Müdürlüğü, polis karakolu, Karacaahmet Mezarlığı'nın bk bölümü ile son yıllarda İstanbul'da açılan büyük marketlerden bki olan Mega Market de Selimiye semti hudutları içindedk.

İstanbul Boğazımın Marmara çıkışma stratejik açıdan önemli bir noktada inşa edilen Selimiye Kışlası halen İstanbul'un en büyük kışlalarından biridir. Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki önemini Cumhuriyet döneminde de korumuş olan Selimiye Kışlası, bugün 1. Ordu karargâhı olarak kullanılmaktadır. Bu nedenle, Selimiye semtinin şehir dokusu da başlangıçtan itibaren kışlaya bağımlı olarak gelişmiştir. Semt sakinlerinin büyük bir kısmını emekli ya da muazzaf askerler ve aileleri oluşturmaktadır. Kışla Caddesi ile Çeşme-i Kebir Caddesi'nin kesiştiği köşede, Selimiye Kışlası'nın kuzeyinde yer alan Selimiye Camii'nin (Sultan Selim-i Salis Camii) hünkâr mahfilinde, büyük bir kısmı Üsküdar'la ilgili olan eserlerin ve arşivin yer aldığı halk kütüphanesi vardır. Caminin muvakkithanesi de bulunmaktadır. Kışlanın kulelerinden birinin içinde ise Kırım Savaşı sırasmda Selimiye Kışlası'nda hemşirelik yaptığı kabul edilen Florence Nigthingale(->) adına yapılmış küçük bir müze mevcuttur. Üsküdar-Kadıköy yolu üzerinde ve kışlanın hemen bitişiğinde bugün İstanbul'daki iki büyük assubay orduevinden biri olan Selimiye Orduevi yer almaktadır. Orduevinin arkasmda Selimiye Spor Kulübü'nün tesisleri ve futbol sahası ile Selimiye İlkokulu ve Selimiye Parkı vardır. Selimiye Kışlası ve Cairii'nin batısından geçen ve bugünkü Harem İskelesi'ne ulaşan Harem-İskele Caddesi'nin denize kavuştuğu yerde bulunan ve Selimiye İskelesi denen eski iskele günümüze ulaşamamıştır.

Selimiye'nin tarihi dokusu zengindir. Çeşmeler, kuyular, suterazileri, sarnıçlar, karakol, kütüphane, ambar gibi yapılar kışlaya kısmen de olsa bağımlı olarak kurulmuşken bölgede yaşayan insanlara hizmet için yapılmış olan, Selimiye İskele Caddesindeki Defterdar Tahir Efendi Camii, Çeşmesi ve Mektebi; Tıbbiye Caddesi'nde Küçük Selimiye veya Çiçekçi Camii (bak. Selimiye Tekkesi); şimdiki haliyle kışla duvarına bitişik olan ve kitabesine göre 1840'ta Abdülmecid'in hareminden bir kadın tarafından tamir ettirilmiş olan Ali Ağa Çeşmesi mahallenin önemli tarihi eserleridir.

Selimiye Mahallesinin en önemli caddeleri kışlanın kuzeyindeki Çeşme-i Kebir Caddesi, onu kesen Selimiye İlkele Caddesi ve mahallenin Haydarpaşa bağlantısını sağlayan Tıbbiye Caddesi'dk. Selimiye semt pazarı çarşamba günleri Harem-İskele Caddesi üzerinde kurulmaktadır.

TÜLİN ÇORUHLU

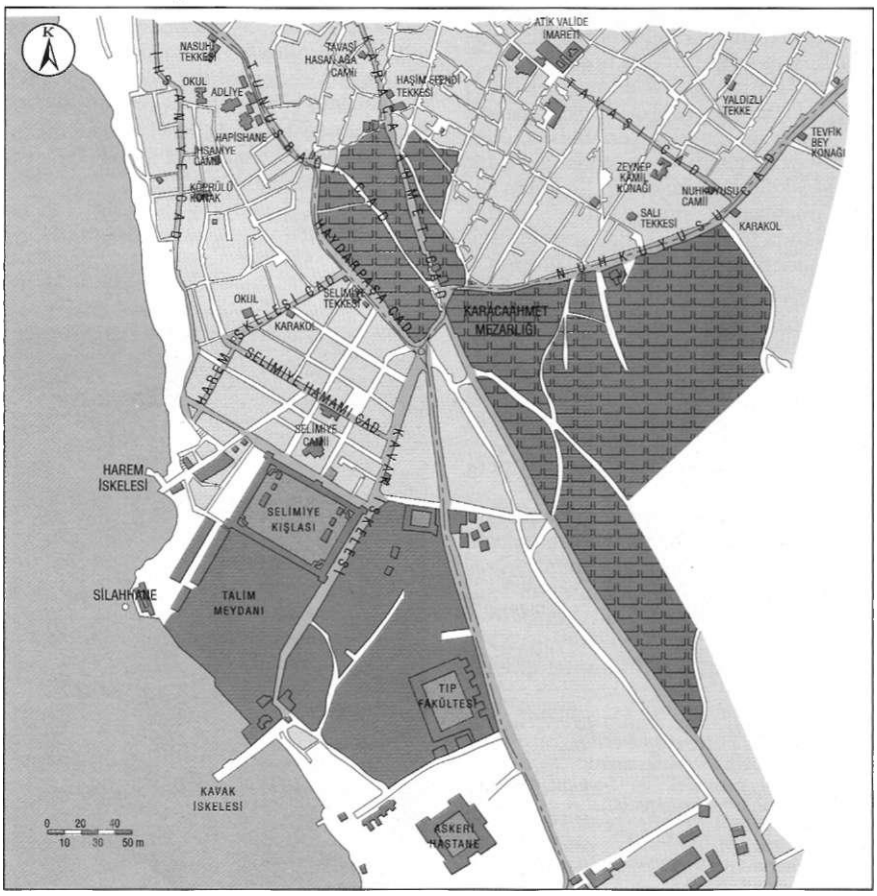

Selimiye, 1930

1930 tarihli Pervititch haritasından yararlanılarak hazırlanmıştır.

İstanbul Ansiklopedisi

Yapının esas gkişine, kuzey tarafmdan on basamakla çıkılarak ulaşılmaktadır. Açıklıkları birbirine eşit olmayan beş açıklıktan meydana gelen son cemaat yerinin, girişi belirleyen orta aksında öne doğru çıkıntı yapan bir göz daha bulunmakta ve bu ek gözün kapladığı platformun üç yanı merdivenle sarılmaktadır. Öne çıkıntı yapan gözün üç yanı, sonradan demir doğramalı bir camekânla kapatılmıştır. Son cemaat yerinin ortadaki üç gözü harim bölümünün karşılığı olmakta; yanlarda kalan küçük gözler, ibadet mekânının doğu ve batı yanlarındaki galerileri karşılamaktadır. Son cemaat yeri ile bu yan galeriler arasındaki bağlantı kapılarla sağlanmaktadır. Cami esas girişinin iki yanında harime açılan ikişer pencere vardır. Bunların arasmda küçük mihrap nişleri yer almaktadır. Konut ve hünkâr mahfili bölümlerinin örtüsü kırma çatıdır. Minarelere, son cemaat yerinin iki ucundaki küçük ön odalardan geçilerek girilmektedir.

Selimiye Camii'nin mimar veya mimarları bilinmemektedir. Yapının tamamlanması Ahmed Nureddin Efendi'nin başmi-

SELİMİYE CAMÜ

Üsküdar İlçesi'nde, Selimiye'de, Selimiye Kışlası'nın yanında yer alır. III. Selim (hd 1789-1807) tarafından bir okul, bir muvakkithane, çeşme ve sebille birlikte, kapı kitabesine göre 1219/1804-05'te yaptırılmıştır.

Hadîkatü'l-Cevâmi'de caminin yapımına 1216/1801-02'de başlandığı ve inşaatın 5 Muharrem 1220/5 Nisan 1805'te bitirildiği belirtilmektedir. Yapı biter bitmez minareleri kalın bulunmuş ve taşlarının yontulmasıyla bir ölçüde inceltilmiştir. 1238/1823'teki bir lodos fırtınasında minarelerden biri tamamen, diğeri de kısmen yıkıldığından her iki minare de yenilenmiştir.

Selimiye Camii, geniş bir avlunun ortasında yer almaktadır. Avlunun dört yarımda birer giriş bulunmaktadır. Bunlardan biçimi ve ölçüsüyle en belirgin olan kuzey girişine, sokak kotu aşağıda kaldığı için her iki yandan birer rampa ile çıkılmaktadır. Bu giriş, cami esas girişiyle aynı aks üzerindedir. Avlunun güney tarafında ve güneydoğu köşesinde hazire bulunmaktadır.

mar olduğu döneme rastlamaktadır. Kare planlı harim bölümü; kıble cephesinde harim bölümüne eklenmiş olan dikdörtgen biçimli mihrap nişi; harimin doğusunda ve batısında yer alan, içe kapalı, dışa açık yan galeriler; harimin kuzeyinde yer alan, içe açık bir galeri, bu galerinin kuzeyinde yer alan son cemaat yeri; tüm bu elemanların meydana getirdiği gruba kuzey cephesinde eklenen, batıda hünkâr mahfili bölümü ve bunun batı yan galerisi üzerindeki uzantısı, doğuda konut bölümü; kuzey cephesi üzerinde bulunan minareler camiyi meydana getiren ana elemanlardır. Bu elemanların tümü, tek başlarına, özerk birer kütlesel bütüne sahiptir. Başka elemanlarla birlikte, aynı kütle içinde eritilmemişlerdir. Örneğin her birinin kendine ait, bağımsız bir örtüsü vardır. Yapının genel kompozisyonu, bu özerk birimlerin bir gruplaşmasından meydana gelmiştir. Elemanlar uyumlu bir bütünlüğü sağlayacak şekilde ölçülendirilmişlerdir. Bütün yapıyı dolanan silme takımları ve saçak silmeleri, pencere, pilastr gibi ikinci derecedeki elemanların birörnekliliği ve kemer, kolon gibi strüktür elemanlarının biçimlenişindeki tutarlılık da uyumlu bir bütünlüğe varılmasına hizmet etmektedir.

Kütle kompozisyonu, ana hatlarıyla, son cemaat yerindeki esas girişten ve mihraptan geçen aksa göre simetrik bir kompozisyondur. Bu simetri üç noktada bozulmaktadır. Bunlardan birincisi, doğu ucundaki konut bölümünün zemin katmın boş oluşu; ikincisi doğudaki yan galerinin üzeri tamamen boş olduğu halde, baüdaki yan galerinin üzerine hünkâr mahfili bölümünün birinci katta yer alan hünkâr locasının uzanması; üçüncüsü de, hünkâr mahfili bölümünün güney tarafına, zemin katta bir revak eklenmiş olmasıdır.

Yapıyı meydana getiren elemanlardan harim bölümü, 14,60 m çapında tek bir büyük kubbe ile örtülen bir kare pirizmadır. Prizmanın taban boyutları 15 m, yüksekliği ise kubbe tepesinde 25,70 m'dir. Hacmin genişliği ile yüksekliği arasındaki oransal ilişki 1/1,71'dir. Yan duvarlar arasında sınırlanmış olan prizma, esas giriş aksı üzerinde, mihrap nişi ve galeri ile öne ve geriye uzamakta, böylece, plan ölçüleri bakımından yaklaşık olarak 15x20 m ölçüsünde bir dikdörtgen meydana getirmektedk. Ancak ana mekânın planının, örtülmesi ve öteki mimari özellikleri bakımından temeli "kare" olan bir plan sayılması gerekk. Kuzey tarafında zemin katta girişin doğusunda ve batısında yer alan iki seki ve birinci katta bir galeri bulunmaktadır. Kubbenin örttüğü bölümle, kubbeden çok daha alçak tonozların örttüğü bu bölüm bir revakla ayrılmaktadır. Zemin kattaki bu revak, galeriyi taşıyan iki ayakla, bu ayaklar arasındaki açıklığın üçlü bir kemer dizisiyle geçilmesinden doğan iki ince kolondan meydana gelmektedir.

Harimin güney tarafında, sahnın tam yarısı genişliğinde ve kendi iç ölçüleri oranı 1/2 olan bir mihrap nişi bulunmaktadır. Harimin galeri ile ilişkisini, kuzeydeki esas girişin iki yanında yer alan, duvar

Selimiye Camii
Sadat Hasanoğlu. 1994

içine yerleştirilmiş döner merdivenler sağlamaktadır. Mihrap nişi, galeri ve yan galeriler ya bk tek ya da her kompartıman üzerinde ayrı ayrı olmak üzere manastır tonozu veya bunun çeşitlemeleriyle kaplanmıştır. Dolayısıyla harimi örten kubbe, gerek ölçüsünün büyüklüğü, gerekse de başka ölçülerde de olsa tekrarlanmamış olmasıyla, kompozisyonun en belirleyici elemanı olarak kalmaktadır. Cami strüktürünün esasını bir kasnak ve dört pandantif aracılığıyla, dört askı kemerine oturan bir kubbe ile örtülen bir düzen meydana getirmektedir. Askı kemerleri köşelerde, beden duvarlarının kalınlaştırılarak ayaklaştırılmış bölümlerine oturmaktadır. Mihrap nişi de esas hacme askı kemerinin altında yer alan bir başka kemerle bağlanmaktadır. Bu kemer köşelerde pilastrlara oturmaktadır.

Galeri yapının +4,31 kotunda yer almaktadır. Güney tarafında zemin katta yer alan iki ayak ve iki kolona, kuzey tarafında da caminin beden duvarına oturan bu galeri, harimin kuzey tarafında bulunmaktadır. Buraya hünkâr mahfili ve konut bölümlerinden de ulaşılabilmektedir. Galerinin orta bölümü, yan bölümlere oranla 20 cm daha yüksektir ve bk konsolla öne, harim bölümüne doğru uzanmaktadır.

Yan galerilerin son cemaat yerine açılan kapılardan başlayarak ilk gözünde, harim bölümüne bağlı galerinin altına açılan birer kapı daha vardır. Böylece harim bölümü girişlerinin sayısı üçe çıkmaktadır. Doğusundaki girişe, konut bölümünün birinci katının altında kalan boşluğa yerleştirilmiş merdivenlerle çıkılmaktadır. Batıda ise, hünkâr mahfili bölümünün zemin katı doludur. Buna karşılık eklenti kütlenin bu kanadının daha geniş oluşu, zemin katta (güney yönünde) yine birinci katın kendisiyle örtülü bir galeri bırakmıştır. Batı girişine, batı ve güneydeki merdivenlerle çıkıldıktan sonra, bu galeriden geçilerek ulaşılmaktadır. Girişin önündeki boşluk üç taraftan duvarla çevrili olup dördüncü taraftan da yan galeri ile kuşatıldığı için, âdeta bk ön oda niteliği kazanmıştır. Yan galeriler, kuzeyden başlayarak ilk göz sonrakilere oranla daha dar olmak üzere, altı gözden meydana gelmiştir. Galerilerin güney tarafları, harimin kıble duvarının uzantılarıyla kapatılmıştır. Bu duvar parçalarının üzerinde de birer mihrap nişi bulunmaktadır. Galerilerin dış sınırları boyunca, avlu kotunda abdest alma yerleri düzenlenmiştir.

Caminin kuzeybatı köşesinde yer alan hünkâr mahfili bölümünün zemin katında, yaklaşık olarak 7,50x8,50 m boyutunda bir hol ve birinci kata çıkan iki merdiven bulunmaktadır. Batıdaki girişten ulaşılan merdivenin önünde küçük bir ön oda vardır. Öteki merdiven, ortadaki ho-

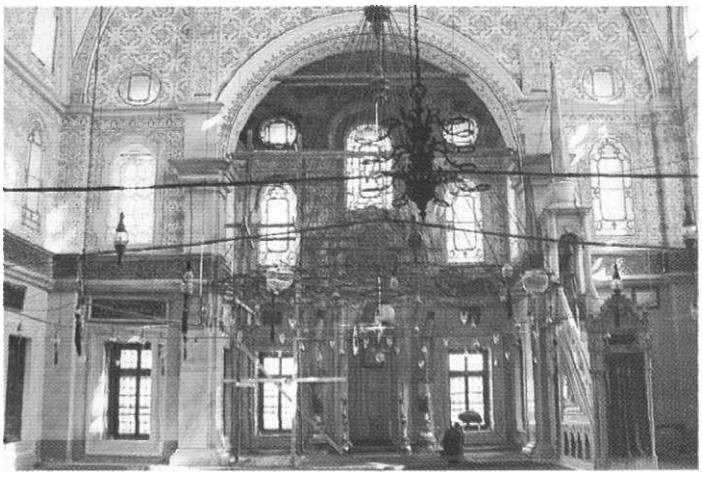

Selimiye Camii'nin içinden bir görünüm.
Afife Batur

lün doğusunda, minare girişinin karşısında yer almaktadır.

Kütlenin batı ucunda birinci kata çıkan ana merdiven, bu katta geniş bir hünkâr mahfili holüne açılmaktadır. Buradan çok küçük üç ön oda ile kuzey cephesinde ana kütleden taşan ve öne doğru uzanarak zemin kattaki serbest kolonlara oturan salona geçilmektedir. Holün doğu tarafında ise, güneyde ve kuzeyde son cemaat yerine açılan birer küçük pencereden ışığını alan, hayli karanlık başka bir oda bulunmaktadır. Zemin katta minare girişinin karşısından başlayan dar merdiven de bu odada son bulmaktadır. Hünkâr locası, 4,60x 5,40 m boyutunda, dikdörtgen biçimli bir odadır. Güney ve batı yanları pencerelerle çevrelenmiştir. Bu pencerelerin önünde, üzerine sedir kurulduğunu belli eden sekiler bulunmaktadır. Doğu tarafı ise bir kafesle harim bölümüne bağlanmaktadır.

Giriş cephesinin doğu ucunda yer alan konut kütlesinin zemin katı, batı ucunun aksine boştur. Bu bölümde yalnızca, yine birinci kata götüren dik açılı, iki kollu bir merdiven ile bunun altında yer alan ve muhtemelen bir depo olarak kullanılan boşluk yer almaktadır. Caminin doğu yan girişine götüren merdivenler de bu bölümdedir. Bu bölümün birinci katına, bir ara sahanlıkta kıvrılarak batıya yönelen bir merdivenle.varılmaktadır. Bu merdivenin açıldığı ince uzun holün sonunda, bu bölümü harimdeki galeriye bağlayan kapı yer almaktadır. Holün kuzey tarafmda ise ortadaki daha geniş olmak üzere üç oda bulunmaktadır.

Harim bölümünün yüzeylerinde beş pencere sırası yer almaktadır. Bunlardan aşağıdan başlayarak ilk üç sırada beşer pencere, dördüncü sırada üç pencere vardır. Kasnak pencerelerinin oluşturduğu beşinci sırada ise yirmi dört pencere bulunmaktadır. Yan cephelerde yan galerilere, giriş cephesinde son cemaat yerine ve kıble penceresinde de doğrudan dışarıya açılan ilk sıra pencerelerde, pencere boşluğu dikdörtgen biçimindedir. Üzerlerinde lento vardır. İkinci sıra pencereler yan galerinin üzerinde yer almaktadır. Bunların üzeri kemerle geçilmiştk. Üçüncü sıra pencereler, ek kütlenin saçak kotunun üzerindediiier. Bu sıra pencereleri örten kemerler, bu defa, hem içte hem dışta üzengi kesimleri profilli olarak biçimlendirilmiştir. Batı cephesinin kuzey ucunda bu sıranın iki penceresinin yerini, hünkâr locasının üzerine yerleştirilmiş olan boşaltma kemeri almaktadır. Dördüncü dizide üç pencere vardır. Bunlardan ortadaki yanlardakine oranla daha yüksektir. Son dizi kasnak çevresindedir.

Selimiye Camii'nde dekoratif yönden dikkat çeken biçimlenmelere, cephelerde yer alan silme takımları ile kolon, kapı ve kemer gibi elemanlarda rastlanılmaktadır. Harim bölümünün dış ve iç yüzeylerinde kullanılan elemanların en önemlileri, silme takımları ve pencerelerdir. Dış yüzeylerde, aşağıdan yukarıya doğru yedi sıra halinde yerleştirilmiş silme takımları bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, subasmanm bittiği noktada, yapının zemin kotu hizasına yerleştirilmiş bir korniştir ve bütün yapı çevresini dolaşmaktadır. İkinci sıra yan galerilerin saçaklarında yer almaktadır. Üçüncü silme takımı, ikinci ve üçüncü sıra pencerelerin arasındadır ve aynı zamanda üçüncü sıra pencerelerin denizliğini oluşturmaktadır. Dördüncü sıra, bk cephe içinde başlayıp bitmesi, bütün yapıyı dolaşmamasıyla ilk üç sıradan ayrılmaktadır. Beşinci silme takımı cephenin belirgin elemanıdır ve askı kemerini belirlemektedir. Bu takım, hem silmelerin sayıca çokluğu, hem de yüksekliği ve cepheden taşması bakımından ötekilerden ayrılmakta ve yapının taşıyıcı sisteminin dışarıda ifade edilmesinde başvurulan en önemli öğe olmaktadır. Askı kemeri silme takımı birbirinden farklı doğrultudaki yüzeylerin aralarındaki ilişkiyi kurma işlevine de katılmaktadır. Altıncı silme takımı, beşinciden tamamen bağımsız değildir ve askı kemeri kilit taşı üst silmesinin uzantısını oluşturmaktadır. Bu silme takımı kasnak eteğini dolanmakta ve ağırlık kulelerinin üzerine oturtulmuş kubbeciklerin etek kornişini meydana getirmektedk. Son olarak kubbe eteğindeki yedinci silme takımı gelmektedir. Bu silme takımının, kasnak pencereleri arasına yerleştirilmiş olan pilastrlarla kesiştiği noktalarda, pilastra bağlı olarak parçalanıp genişlemesi, düşeyde de bazı ışık-gölge oyunları yaratarak etkisini, göze çarpıcı niteliğini artırmaktadır.

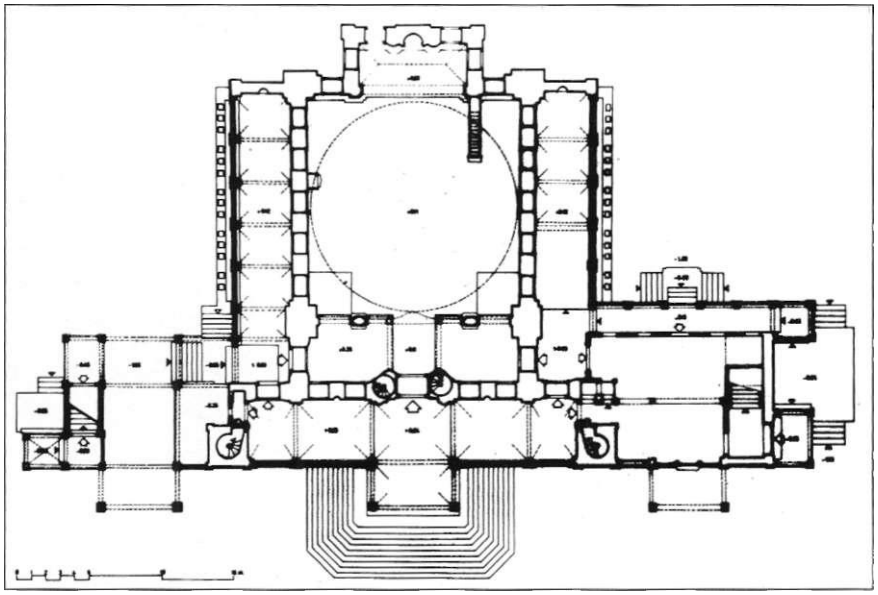

Selimiye Camii'nin zemin kat planı.
Selçuk Batur

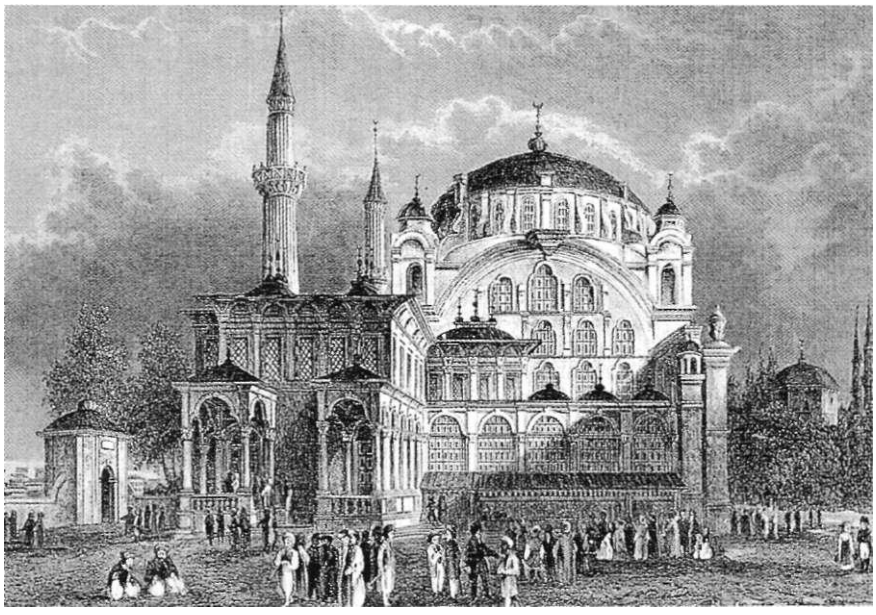

Allom'un çizgileriyle Selimiye Camii.
R. Walsh, *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor, 1838*

Bunlardan başka, bütün yüzeye yayılmamış oldukları halde, yine de yüzeylerin değerlendirilişine katılan, ikinci derecede önemli bazı silme grupları da vardır. İç mekânda silme takımlarının sayısı beşe düşmektedir.

Kolonlardan yalnızca açıkta olanlar mermerdir. Bu kolonların tümü, aralarında bir parapet bulunsa da bulunmasa da altında ve üstünde ince silmeler taşıyan, mermerden yapılmış, kare prizma biçiminde ayaklıklara oturmaktadır. Ayaklıkla kolon gövdesi arasında bir kolon tabam yoktur, bu noktada metal bileziklerle yetinilmiştir. Kolon başlıkları İyonik kolon başlıklarından esinlenilerek biçimlendirilmiş olmakla beraber, önemli ayrımlar da göstermektedir.

Camide kullanılan kemerler ister taştan yapılmış, ister üzeri taşla kaplanmış olsun, üzengi noktalarında daima aynı "C" profil yer almakta ve kilit taşı, hem kemer yüzeyinden öne çıkarak kabarmakta, hem aşağı sarkmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 189, Öz, *İstanbul Camileri,* II, 58; Kuban, *Barok,* 33; E. Diez-O. Aslanapa, *Türk Sanatı,* 191.

SELÇUK BATUR

SELİMİYE KIŞLASI

Üsküdar İlçesi'nde kendi adıyla anılan semttedir.

Selimiye Kışlası'nın yapılışı ve günümüze ulaşan biçimini alışı oldukça uzun bir tarihi süreç içinde olmuştur. Dahası Selimiye'nin yapım tarihi, modern düzenli ordunun kuruluş tarihi ile iç içedir.

İlk girişimlerin III. Ahmed döneminde (1703-1730) ve Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın(->) çabalarıyla başlatıldığı, ancak Patrona Halil Ayaklanması'yla (1730) sona erdirildiği bilinmektedir. Sayısı 300'ü bulan bu ilk talimli asker, Haydarpaşa Çayırı olarak bilinen, (aslında eski Kavak Sarayı'nın bahçesi olan) günümüzde Harem ve Haydarpaşa iskelelerinin arasındaki, geriye uzanan az meyilli arazide çalışıyordu.

III. Selim döneminde (1789-1807) Nizam-ı Cedid askerinin oluştumlma girişimleriyle birlikte (1793) bu bölgenin kullanılması yine gündeme geldi. Nizam-ı Cedid, önce Levent Çiftliği'nde çalışmalarına başladı, burada büyük bir kışla (1795), içinde cami, çeşme, mektep vb yapılar inşa edildi; ancak sayının giderek artması üzerine yeni bir kışla yapımı gerekti. Seçilen yer, Haydarpaşa Çayırı'na bakan ve Kavak Sarayı(->) olarak anılan büyük sarayın bahçesiydi.

Selimiye Kışlası'nın yapımına 1215/1800'de başlandı. Bodrum ve zemin katları taş, üstü ahşap malzemeyle yapılan kışlanın bitim tarihi bilinmemektedir. Bu kışla, Kabakçı Mustafa Ayaklanması (1807) sırasında yeniçerilerin eline geçti. Birçok yazar ilk kışlanın bu isyan sırasında yakıldığını belirtmektedir. İ. H. Konyalı, Sekban-ı Cedid askerinin barındığı Selimiye Kışlası'nın Alemdar Mustafa Paşa'nm öldürülmesine yol açan yeniçeri isyam sırasında (1812) ve kışladaki sekbanların direnmesi üzerine çevresiyle birlikte yakılarak tahrip edildiğini, *Asım Tarihi'nden* naklen ve ayrıntılı olarak anlatmaktadır.

20. yy'ın başından bir kartpostalda Selimiye Kışlası.
TETTV Arşivi

Kışlanın yeniden ve tümüyle kagir olarak yapımı 1241-1243/1825-1827'dedir. Kışlanın yapımının aslında hayli uzun sürdüğü, ILMahmud'un (hd 1808-1839) emriyle başlatılan çalışmanın Abdülmecid döneminde (1839-1861) önemli yenilemeler ve eklerle devam ettirildiği dört kapısındaki farklı tarihli kitabelerden anlaşılmaktadır. İ. H. Konyalı'nın okuyup yayımladığı bu kitabelere göre Nizamiye kapısı üzerindeki kitabe 1266/1850; batı kapısı üzerindeki kitabe 1258/1842; güney (Marmara Denizi) kapısı üzerindeki kitabe 1243/1827; doğu kapısı üzerindeki kitabe 1258/1842 tarihlidir.

İ. H. Konyalı, ayrıca Şair İzzet'in *Divan*fe'sinden çıkardığı kaybolmuş ve II. Mahmud tarafından yaptırılan inşaatı ve eski yapının yakılmasını betimleyen bir ikinci kitabe metni vermektedir.

BOA'da Selimiye Kışlası'nın II. Mahmud dönemindeki yeniden yapımına ilişkin belgeler vardır. II. Mahmud dönemi yapılarını inceleyen M. Şimşek, bir kısmı daha önce yayımlanmış olan bu belgeleri toplu olarak doktora tezinde yayımlamıştır. Bunlardan 1825'te dönemin hassa başmimarı Abdülhalim Efendimin kışla için bk onarım keşfi hazırladığı; şair izzet Molla'ya kitabe siparişi verildiği; Şehremini M. Hayrullah Efendi'nin mimar ağa ve fen bilgisi olan geniş bir grupla kışlayı incelediği vb öğrenilmektedir. Yapım 2 yıl sürmüş ve "1244 senesi Recep ayının yirminci günü Sadaret Kaymakamı Hulusi Paşa beraberinde serasker paşa ve Reis Pertev Efendi ve diğer mimarlar olduğu halde kışlaya gitmiş ve Hüdaî şeyhinin duasından sonra muzıkalar çalarken Bina Emini Morali Osman Efendi ile iki oğluna ve şeyh efendiye kürkler ve kalfalarla memurlara münasip hilatler giydirilerek" kışlanın açılışı yapılmıştır.

Kışla, daha sonra 1842-1843 ve 1849-1850 arasında önemli yenilenmeler geçirmiştir. II. Mahmud tarafından yaptırılan güney bölümü, diğer kanatların rökonstrüksiyonu ile tamamlanmıştır. Köşelerdeki kulelerin de Abdülmecid dönemindeki bu yenileme sırasında yaptırıldığı bilinmektedir.

Kışlanın gerek III. Selim, gerekse II. Mahmud ve Abdülmecid dönemlerindeki yapımlarının mimarı olarak Krikor Balyan adı verilmektedir. Krikor Balyan'm bu dönemlerdeki mimari etkinliği bu savı doğrular nitelikte ve yoğunluktadır. Ancak, henüz bu bağıntıyı kanıtlayan bir belge bulunamamıştır.

Kırım Savaşı sırasında İngiliz askerlerine tahsis edilen kışla, savaşın bitiminde harap edilerek bırakıldığı için yeniden onarılmıştır. Abdülaziz (1861-1876) ve II. Abdülhamid (hd 1876-1909) dönemlerinde sürekli bakım altında tutulan ve yeni bazı ekler yapılan Selimiye Kışlası, Cumhuriyet döneminde bir süre terk edilmiş; bir ara askeri ortaokul binası olmuş ve 1963'te yapılan büyük bir onarımla, döşemeleri kısmen betonarmeye çevrilerek elden geçirilmiş ve İstanbul 1. Ordu Kumandanlığı merkez binası olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Selimiye Kışlası, yakınındaki eski Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne binasıyla birlikte İstanbul'un kentsel siluetinde varlığım duyuran; dahası 19. yy İstanbul'unu boyutu ve mimarisiyle daha yüzyılın başında belirlemiş olan bir yapıdır. Bu nedenle yapımından itibaren Avrupalı gezginlerin İstanbul'da en çok ilgisini çeken anıtlardan biri olmuş ve çok sayıda gravürü ve resmi yapılmıştır.

Gravürlerden ilki A. I. Melling'e(-») aittir. III. Selim'in yaptırdığı kışlayı gösteren tek belge olan bu gravür, yapının Kadıköy tarafından görünüşünü resmetmektedir. Kışla, gravürde köşe kuleleri olmayan orta avlulu iki (?) katlı bir yapı olarak görünmektedir ve oldukça büyüktür. Mus-

lafa Nuri Paşa, III. Selim dönemi kışlasının sonraki yapımın üçte biri kadar olduğunu söylemekte ise de aradaki farkın bu ölçüde olmadığı topografik oranlardan sezilmektedir. N. Arslan, ilk kışlaya ait şimdilik başka bir gravür bulunmadığım belirtmektedir. Bu durumda Melling'in gravürüne ve kitabelerinin yorumuna dayanarak II. Mahmud ve Abdülmecid yenilemelerinde yapıya bir veya iki kat eklendiği ve herhalde biraz genişletildiği düşünülebilir.

II. Mahmud ile Abdülmecid dönemi yapımı olan günümüzdeki Selimiye Kışlası geniş ve eğimli bk alan üzerinde oluşturulmuş bir platforma oturmaktadır. Arazinin eğimine bağlı olarak her cephesindeki istinat duvarlarının, bodrum ve subasman katlarının sayısı farklıdır. Marmara Denizime bakan güney cephesi 267 m, öteki cephesi 200 m uzunlukta olan kışla, büyük dikdörtgen bir avlu çevresinde yer alan üç katlı (eğim nedeniyle doğu cephesi iki katlı) kagir kanatlardan oluşur. Dört köşesinde 7'şer katlı birer kule vardır. Ana çizgileri betimlenen bu şema ve kitle komposizyonu, 19- yy kışla yapıları için genelleşmiş bir modeldir.

Kışlada, avluyu çevreleyen koridorlar boyunca sıralanan oda, salon vb hacim dizileri vardır. Plan şemasının, oda, salon vb hacimlerin büyüklük ve bölümlemelerinin zaman içinde değişmiş oldukları düşünülebilir. Özellikle son restorasyonda önemli işlevsel değişiklikler geçirmiş olmalıdır. Nitekim N. Arslan'ın verdiği seyahatname alıntılarında kışla mekânlarına ilişkin ilginç saptamalar vardır, örneğin "Kapıdan üç tarafı açık galerilerle çevrili bk avluya geçilir. Birinci katta, hepsi son derece düzenli silah ve giysi atölyeleri, okullar yer alır" veya "En alt katında dikimhane ve teçhizat ambarı olarak kullanılan muazzam atölyeler bulunuyor. İç avlu kademeli teraslar halinde düzenlenmiş". Bu alıntılar bile, Selimiye Kışlasının gelişmiş bir işlevsel örgütlenmesi olan büyük bir askeri kompleks olarak düşünüldüğünü göstermektedir.

Kışlanın eğimli topografyasına egemen olan yerleşim düzeni, yüksek istinat duvarları ve subasman katlarıyla belklenk ve boyutlarının büyüklüğüne eklenerek Selimiye Kışlası'nın anıtsal görüntüsü oluşturulur.

Kışlanın cepheleri taş örgülü ve eşit aralıklı pilastrlarla düşey olarak bölümlenmiştir. Bu pilastr düzeni, eşit dilimlere ayırarak cephelerin uzunluğunu dengeler. Pilastr aralarındaki her dilimde üçer pencereden oluşan pencere birimleri yer alır. Her katta yinelenen bu düzen ve neoklasik çizgiler kışlaya işlevine uygun bir sadelik ve resmiyet görüntüsü verir.

Çıkmalar yaparak köşeleri tutan kuleler, beş kat boyunca kitlesel bir biçimde yükselirler. Beşinci katın bitimi geniş bir kornişle belirlenir. Kulenin dört kenarım çevreleyen bir terasla altıncı kata geçilir. Aynı düzenleme yedinci katta da yinelenk ve kule bir kubbe ile örtülerek bitirilir. Kuleler ilk beş kat boyunca cephelerdeki üçlü düzeni aynen sürdürürler. Ancak cephelerdekilerden farklı olarak pencerelerin üstünde yarım daire sağır kemerler vardır. Kışlanın yapıldığı yıllarda kulelerin kumandan paşalara ve yüksek rütbeli subaylara ayrılmış olduğu belirtilmektedir. Miss Pardoe, kulelerin üç katlı ve külahla örtülü olduğunu belirtmektedir. Bugünkü biçimini ne zaman aldığı henüz saptanmamıştır.

Selimiye Kışlasınm nizamiye kapısı olarak kullanılan doğu girişinde, köşelerinde İyonik başlıklı birer çift kolonun bulunduğu bk portal yapılmıştır. Giriş kapısı geniş bir ampir kemerle açılır. Üst katta kompozit başlıklı pilastrlarla devam eden düzenleme, üçlü bir kemer grubunun yer aldığı bk çıkma oluşturur. Gkiş, ortasına tuğralı bir madalyonun yerleştirildiği bir üçgen alınla bitirilir.

Selimiye Kışlası, yapıldığı günden bu yana, İstanbul'a özellikle denizyoluyla gelenleri etkileyen ve kente özgün bir siluet ve görüntü katan anıtsal bir mimari yapıttır. Ama Selimiye Kışlası'm mimarlık tarihinde önemli kılan yalnız kendi yapısal özellikleri değildir. Kışla, bir büyük kentsel SİT ve kışlayı tamamlayan bir sosyal kompleks olarak tasarlanmıştı Başta Selimiye Camii olmak üzere kitaplık, hamamlar, basımevi, değirmen, has fırın, ahırlar, talimgah, teçhizat ambarları, erzak depoları, dükkânlar ve asıl önemlisi ızgara planlı bir yol sistemine oturan subay lojmanları yapılmıştı. Günümüzde semt, bu yol dokusunu korumaktadır. Subay lojmanları ve basımevi Alemdar Mustafa Paşa karşıtı yeniçeri isyanında tümüyle yakılarak tahrip edilmiş ve yağmalanmışım. Has fırın ve iskelesi ise Harem İskelesinin yapımı sırasmda yıkılmıştır.

Bibi. N. Arslan, *Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul,* İst., 1992. s. 202-207: S. Eyice, "1833'te Türkiye'ye Vapurla Gelen Bir Seyyah: .Marchebeus-II". *Türk Yurdu.* S. 259 (1956), s. 100-101; B. Gürfırat. "Selimiye Kışlası", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* S. 12 (1968). s. 79-80; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* II, 339-364; Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat/Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi,* III, Ankara. 1979, s. 296; Pardoe. *Bosphorus,* 120-121; M. Şimşek, "Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da II. Mahmud Dönemi İmar Faaliyetleri" (Mimar Sinan Üniversitesi, basılmamış doktora tezi), 1992, s. 289-296.

AFİFE BATUR

SELİMİYE TEKKESİ

Üsküdar İlçesi'nde, Selimiye Mahallesi'nde. Selimiye Camii Sokağı, Şair Nesimi Sokağı ve Tıbbiye Caddesi'nin kuşattığı arsa üzerinde yer almaktadır.

"Çiçekçi Camii Tekkesi" olarak da anılan bu yapı III. Selim (hd 1789-1807) tarafından 19. yy'm başlarında (1801-1805 arasında), Selimiye Camii©) ile birlikte inşa ettirilmiştir. Semte adını veren ünlü kışla, cami ile buna bağlı muvakkithane ve sıbyan mektebi, hamam, külliyede görevli olanlara mahsus meşruta evler, ayrıca irat getirmesi için inşa edilmiş evler ve dükkânlarla beraber, geniş bir alana yayılmış bir yapı topluluğunun parçası olan Selimiye Tekkesi, 1823'ten sonra harap olmuş ve II. xMahmud (hd 1808-1839) tarafından 1250-1251/1834-1836 arasında, bugünkü haliyle ihya edilmiştir.

Tekkenin mimari programı, halen yalnızca cami olarak kullanılan cami-tevhidhanenin yanısıra buna bağlı hünkâr kasrı, hazire ve bina emini şair Seyyid Mehmed Pertev Paşa'nın (ö. 1837) hayır eseri olan kütüphaneden oluşmaktadır. Aynca tekkenin harem, selamlık, derviş hücreleri ve mutfak gibi bölümleri içerdiği de kesindk. Hünkâr kasrı Cumhuriyet döneminde 1930'lardan sonra ortadan kalkmış, 1940'lardan sonra yıktırılan Üsküdar'daki Salı Tekkesinin©) haziresi ve abdest teknesi Selimiye Tekkesi'nin avlusuna taşınmıştır.

Ayin günü perşembe olan Selimiye Tekkesi'nde 17 erkek ile 5 kadının ikamet ettiği, Dahiliye Nezaretimin R. 1301/1885-86 tarihli istatistik cetvelinde belirtilmiştir. Nakşibendîliğe bağlı olarak faaliyete geçen ve tekkelerin kapatılmasına (1925) kadar bu tarikata hizmet eden tekkenin ilk postnişini Kangırılı (Çankırılı) Şeyh Abdullah Efendi'dir. Abdullah Efendi 1222/1807'de Selimiye Tekkesi'nin şeyhliğinden feragat etmiş, yerine Şeyh el-Hac Nimetullah el-Buharî (ö. 1817) geçmiştir. Tekkenin üçüncü postnişini, 19. yy'da İstanbul'da Mevlevi meşrepli Nakşibendîliğin en önemli simalarından ve döneminin ileri gelen şeyhlerinden olan Konyalı Ali Behçet Efendi'dir (ö. 1822). Mevlana neslinden (çelebilerden) olan A. Behçet Efendi Afyon Mevlevîhanesi postnişini Alaeddin Çelebiye inti-

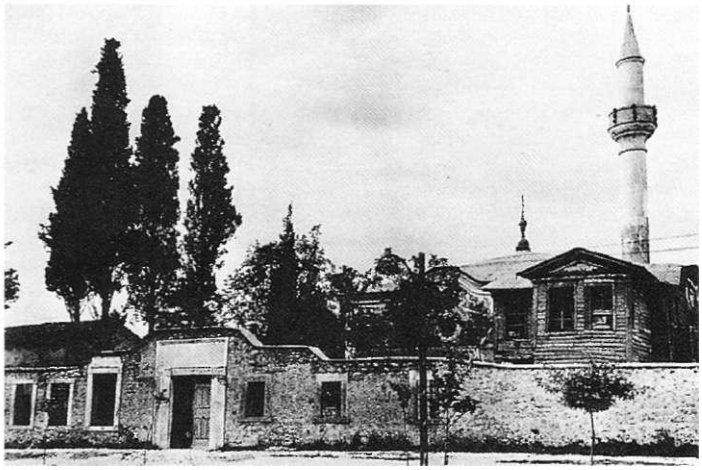

Selimiye Tekkesi'nin cümle kapısı, cami-tevhidhanenin doğu cephesi ve hünkâr kasrı. *E. H. Ayverdi arsivi*

sap ederek bu mevlevîhanede çilesini tamamlamış ve "dedegâna" dahil olmuş, daha sonra Şeyh Mehmed Efendi'den Nakşibendî hilafeti almış ve Mevlevî muhibbi III. Selim'in yaptırdığı bu tekkeye, Sadrazam Derviş Mehmed Paşa'nın (ö. 1837) delaletiyle postnişin tayin edilmiştir. Mensupları arasında Halet Efendi(->) (ö. 1823\M. Pertev Paşa (ö. 1837), Kethüdazade Arif Efendi©) (ö. 1849) ve Şeyhülislam Turşucuzade Ahmed Muhtar Efendi (ö. 1875) gibi devlet ricalinden ve ulemadan kimselerin bulunduğu bilinmektedir. A. Behçet Efendi'nin yetiştirdiği halifeler, Selimiye Tekkesi'nde odaklanan bu Nakşibendî-Mevlevî karışımı tasavvuf anlayışını istanbul'daki çeşitli Nakşibendî tekkelerinde temsil etmişlerdir (bak. Nakşibendîlik). A. Behçet Efendi'den sonra tekkenin postuna oğlu Şeyh Mehmed Hidayetullah Efendi (ö. 1871) ile torunu Şeyh Mehmed Said Efendi (ö. 1895) geçmişlerdir.

Selimiye Tekkesi, III. Selim tarafından kurulan ve Batı kökenli ızgara plam ile istanbul'un şehircilik tarihinde "nizam-ı cedid'i (yeni düzen) simgeleyen Selimiye Mahallesi ile Karacaahmet Mezarlığının sınırında yer alır. Arsası doğuda Tıbbiye Caddesi, kuzeyde Şair Nesimi Sokağı, güneyde Selimiye Camii Sokağı, batıda da komşu parsellerle çevrilidir. Tıbbiye Caddesi boyunca uzanan, moloz taş örgülü çevre duvarı üzerinde, hepsi dikdörtgen açıklıklı olan cümle kapısı ile on beş adet pencere sıralanır. Köşeleri kabartma rozetlerle süslü mermer sövelerin kuşattığı cümle kapısının üzerinde, tekkenin II. Mahmud tarafından ihyası sırasında konmuş, inşaatın başlama ve bitim tarihlerini (1250/1834-35 ve 1251/1835-36) veren kitabe yer almaktadır. Kitabenin manzum metni M. Pertev Paşa'ya, güzelliği dikkati çeken talik hattı ise Yesarîzade Mustafa İzzet Efendi'ye (ö. 1849) aittir. Kitabenin üçüncü beytinde A. Behçet Efendi'nin Mevlevî ve Nakşibendî tarikatlarını kendinde cem ettiği ifade edilir. Cümle kapısının avluya bakan yüzünde, basık kemerli söve başlığı arasında da yine 1251/1835-36 tarihini veren ve tekkenin yapımı sırasında cereyan eden bir rüyaya değinen, sülüs hatlı ve manzum metinli diğer bir kitabe vardır. Dışarıdan bakıldığında cümle kapısının hemen solunda yer alan ve diğerlerinden daha büyük olan pencere, Şeyh A. Behçet Efendi'nin kabrine açılan bir niyaz penceresidir. Bu açıklık, talik hattı Yesarîzade'ye ait, adı geçen şeyhe ithaf edilmiş manzum bir kitabe ile taçlandırılmışlar. Niyaz penceresinden sonra gelen iki pencere, gerek sövelerinin mermerden oluşu, gerekse de boyutlarının farklılığı ile duvardaki diğer pencerelerden ayrılmakta, bunların da A. Behçet Efendi'nin haleflerine ait mezarlara açılan tali niyaz pencereleri oldukları anlaşılmaktadır. Duvardaki diğer açıklıklar kesme küfekiden, bezemesiz sövelerle donatılmış, bütün pencereler demir parmaklıklar ile kapatılmıştır. Kuzeydeki Şair Nesimi Sokağına açılan tali kapının üzerinde ise halen nerede bulunduğu tespit edilemeyen manzum bir kitabenin yer aldığı bilinmektedir.

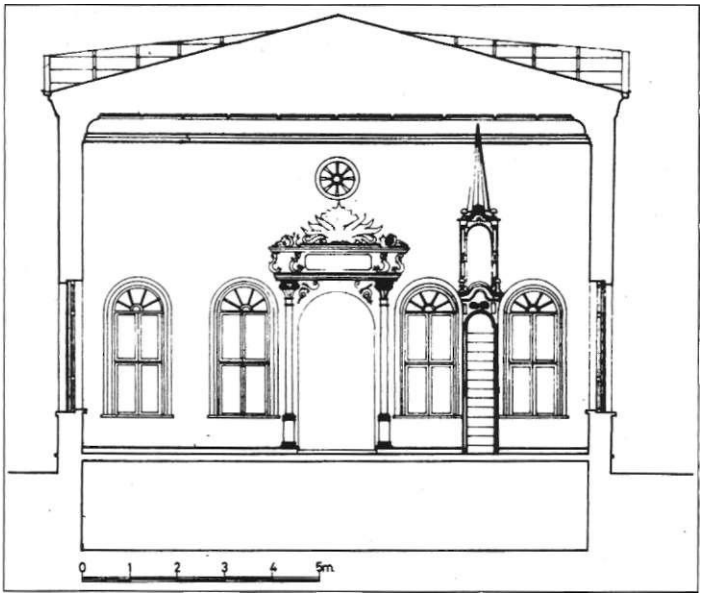

Selimiye Tekkesi'nde cami-tevhidhanenin kesiti. *MSÛ Arsivi*

Dikdörtgen bir alanı (17,50x12 m) kaplayan cami-tevhidhanenin sıvalı duvarları moloz taş ve tuğla ile örülmüş, yapı, kurşun kaplı bir kırma çatı ile kapatılmıştır. Bir bodrum katı üzerinde yükselen cami-tevhidhane, harim ile kapalı bir son cemaat yerinden ve ortadan kalkmış olan hünkâr kasrından meydana gelir. Yapıya, biri kuzey, diğeri de doğu cephesinin ekseninde bulunan iki kapıdan girilmektedir. Diğerinden daha büyük tutulmuş olan kuzeydeki kapının cami cemaati ile tekke mensuplarınca kullanıldığı, hünkâr kasrının altına isabet eden doğu kapısının ise daha ziyade padişah ile maiyetine mahsus olduğu söylenebilir. Son cemaat yeri ile harimi ayıran, ahşap iskeletli ve bağdadi sıvalı duvarda, ortada dikdörtgen açıklıklı harim girişi, yanlarda yuvarlak kemerli ikişer pencere, son cemaat yerinin batı duvarında da üst kata ulaştıran merdiven bulunmaktadır.

Harim simetrik bir düzenlemeye sahiptir. Güney duvarının ekseninde dışarı çıkıntı yapan yarım daire planlı mihrap nişi, yanlarda ikişer pencere, batı ve doğu duvarlarında da aynı boyutlarda üçer pencere yer almaktadır. Yuvarlak kemerlerle taçlandırılmış olan bu pencereler dışarıdan kesme küfeki taşından söveler ve demir parmaklıklar ile teçhiz edilmiştk. Mihrabm, son cemaat yeri girişinin ve yan duvarlardaki üçlü pencere gruplarında ortadaki pencerelerin üstünde birer yuvarlak tepe penceresi göze çarpar. Harim girişinin sağında ve solunda kare planlı birer maksure bulunmaktadır. Üst katta, kuzeydoğu köşesindeki maksureye hünkâr mahfili, kuzeybatı köşesindekine de müezzin mahfili tekabül eder. Cami-tevhidhanenin içinde kadınlar mahfili olarak nitelendkilebilecek herhangi bir bölüme rastlanmaması şaşırtıcıdır. Üst kattaki mahfilleri, daire kesitli ikişer ince ahşap sütun taşımaktadır. Kompozit başlıklarla son bulan bu sütunların arası, maksureleri sınırlayan ahşap korkuluklar ile kapatılmıştır.

Yapının kuzeyinde yer alan asma katta, son cemaat yerinin üstünü işgal eden dikdörtgen planlı bir nevi sofa ve buna açılan hünkâr mahfili ile müezzin mahfili yer alır. Ortadaki yuvarlak kemerli, diğerleri dikdörtgen açıklıklı olan üç adet ufak pencere kuzeye, yapının giriş cephesine açılmaktadır. Doğu duvarında, hünkâr kasrı ile mahfilini birbirine bağlayan ve kasrın yıkılmasından sonra pencereye dönüştürülmüş olan açıklık göze çarpar. Hünkâr mahfili ahşap bk bölme ile sofadan soyutlanmış ve ahşap kafeslerle donatılmış, her iki mahfilin de harime bakan yönleri ahşap korkuluk duvarları ile çevrilmiş, söz konusu duvarların yüzeyi dikdörtgen göçertmelerle hareketlendirilmiştir. Ayrıca hünkâr mahfilinin doğu duvarında III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde revaçta olan yarım dake planlı bir niş yer almaktadır.

Yapının kuzeybatı köşesinde çıkıntı yapan kare planlı kaide, daire kesitli gövde ve petek, süslemesiz şerefe ile kurşun kaplı konik ahşap külahtan oluşan minare iddiasız bir görünüme sahiptir. Bugüne ulaşamamış olan hünkâr kasrı cami-tevhidhanenin kuzeydoğu köşesinde dışarı taşan yaklaşık 7x5 m boyutlarında fevkani bir bölümdü. İnce mermer sütunların taşıdığı hünkâr kasrı, ahşap duvarları, dikdörtgen pencereleri, doğu cephesindeki üçgen alınlığı ve kurşun kaplı ahşap çatısı ile yapıya bir sivil mimari çeşnisi katıyordu.Cami-tevhidhanenin cephelerine II. Mahmud dönemi ampk üslubunun©) sadeliği, buna karşılık iç mekânda gözlenen süsleme programına ve birtakım mimari ayrıntılara Osmanlı baroğunun hareketliliği egemendir.

Günümüzde imam meşrutası olarak kullanılan kütüphane yaklaşık 9x7 m boyutlarında, kagir duvarlı beşik çatılı, mütevazı bir yapıdır. Kuzey ve güney cephelerinde çatının meylini izleyen üçgen alınlıklar göze çarpar. Gkiş güneybatı köşesindedir. Bu kitaplığın kitapları günümüzde Süleymaniye Kitaplığı'nda "Pertev Paşa" bölümü ile yer almaktadır.

Geç devir Osmanlı mezarları açısından ilginç örnekler barındıran hazirede gerek tasarımı gerek süslemeleri açısından dikkate değer kabirler bulunur. Niyaz penceresinin hemen arkasında yer alan Şeyh Behçet Efendi'nin kabri madeni bir şebeke ile kuşatılmış, soğan kubbe biçiminde madeni bir iskeletle taçlandırılmıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 189-191; Aynur, *Saliha Sultan,* 37, no. 159; *Âsitâne,* 16; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 64-65, no. 110; Münih, *Mecmua-i Tekâyâ,* 14; Raif, *Mir'at,* 78-80; *IhsaiyatIİ,* 19; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 27; H. Vassaf, *Terceme-i Hâl-i Hazret-i Şeyh Ali Behçet Konevî,* İstanbul Üniversitesi Ktp. İbnülemin yazmaları, no. 2760/4; *Osmanlı Müellifleri.* I. 63-64; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 43; Behçetî l. Hakkı el-Üsküdarî. *Merâkid-i Mu 'tebere-i Üsküdar.* İst., 1976, 92-94; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* I, 264-269, II, 403-404; Gölpınarlı, *Mevlevilik,* 321-322; M. Özdamar. *DersaadetDergâhları.* İst.. 1994, s. 242.

M. BAHA TANMAN

SELSEBİLLER

Arapça "tatlı ve hafif su" anlamına gelen "selsebü", İslam mimarlığında mermer ön yüzü üzerinde su oyunlarının düzenlendiği bahçe ya da konut donatım yapısıdır. Serinlemek, akan suyun şırıltısını dinlemek ve güneş ışınlarının dalgalı yüzey üzerinde yansımasını seyretmek amacıyla kullanılmıştır. Selsebilin cennette bir pınar adı olması nedeniyle bu yapılar ayrıca dinsel içerik de kazanmışlardır.

Selsebiller İstanbul'da 18. yy'da yaygınlaşmıştır. Efdaleddin Bey'in anlatımında Mimar Sinan'ın yaptığı bir sarayda selsebilden söz edilmektedir. Kaynağın belirttiğine göre bir adama kızan paşa, adamı divanhanesindeki selsebile bağlatır, sularmı açtırır. Adam sabaha kadar duş altmda kalır.

Selsebil tasarımında su mümkün olduğu kadar yukarı çıkarılır, dolambaçlı yollardan geçirilerek alt tekneye aktarılır. Su bu yolu kat ederken göze hoş gelen oyunlar oluşturur ve duygulara rahatlık veren uyumlu bir ses çıkarır. Su oyunları iki türde tasarlanır. Birinci türde mermer yüzey üzerindeki küçük yalaklar tek ya da üç dizi olarak alt alta dizilidir. Su bu yalaklardan akarak aşağıdaki geniş teknede toplanır. Öteki tipte yalak yoktur. Mermer yüzeyin üstü oymalı bezelidir ve su bu yüzeyi yalayarak akar. Yüzeydeki bezeme genellikle balıksırtı biçimindedir. Birinci türden örnekler 17. yy'ın ikinci yarısında başlamış, 19. yy'm ikinci yarışma kadar devam etmiştir, ikinci türün örnekleri sınırlıdır. Topkapı Sahilsarayı'ndan gelme piramit biçimli fıskiye taşı ikinci tür selsebil örneğidir. Çağlayan Kasrının önündeki III. Ahmed Çeşmesi'nin iki yanının eğimli yüzeyi, pul puİ selsebil olarak bezenmiştir.

Kenar profilleri, başlık bölümü, muslukları, küçük yalakları, yüzey bezemesi ve tekne kenarlarıyla selsebiller yapıldıkları dönemin biçim özelliklerini yansıtırlar. Lale Devri'ne ait anıtsal bir selsebil yapısı, Topkapı Sarayı III. Murad Köşkü'ndedir.

Selsebil duvarda silmelerle çerçevelenmiş, Bursa kemerli niş içinde boydan boya uzanan iki kademeli yalak biçimindedk. Su nişin üst bölümünde burma lüleden dökülür. İki yalakta dokuz küçük lüle vardır. Eksende akan suları ayarlayan lüleler daha büyüktür. Selsebilin iki yanında vazo içinde çiçeklerle oluşturulmuş bezeme dizisi yer akr. Yine, Topkapı Sarayının sünnet odası ve veliaht dakesinde değişik bir selsebil uygulamasıyla karşılaşılır. Selsebiller pencere nişinin yan duvarlarındadır. Görsel etki dışında, odayı serinletmek amacıyla yapılmışlardır.

Topkapı Sarayı Hünkâr Dairesi'ndeki hamamda ikinci türün uygulamasını buluruz. 19. yy yapısı olan selsebilin niş içindeki yüzeyi balık pulu desenlidir. Çubuklu'da Halil Edhem Eldem Yalısı'nın harem bahçesindeki selsebil 18. yy'dan kalma anıtsal bir örnektir. Küçüksu Kasrı Selsebili'nde duvardaki barok biçemde kabartmada bulunan kuğunun ağzından su, kenarı dalgalı istkidye kabuğu biçiminde geniş bir yalağa akar, oradan aşağıdaki havuza dökülür. Beylerbeyi Sarayı(->) Serdab Köşkü'nde(->) ampk biçeme uygun bir düzenlemeyle karşılaşılır. Kuruçeşme'deki Muhsinzade Yalısı, Beylerbeyi'ndeki Selim Paşa Yalısı, Üsküdar'daki Tuğrakeş Recai Yalısı Hariciye Köşkü'ncie selsebiller geniş bir bahçe düzenlemesinin önemli bir öğesi olarak değerlendirilmişlerdir.

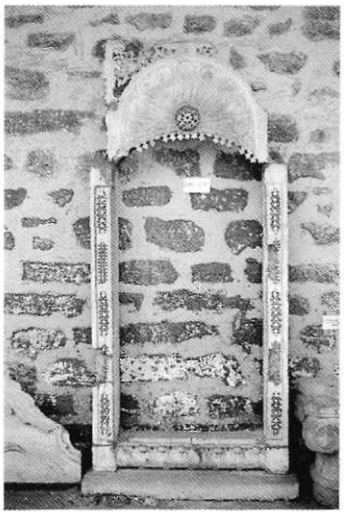

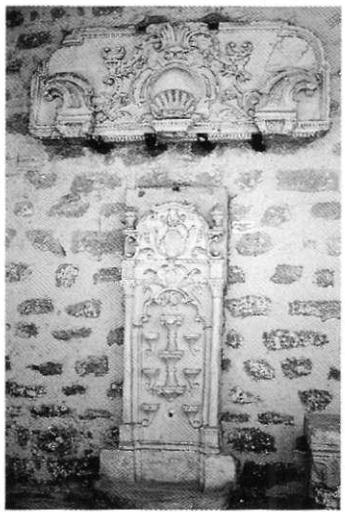

Topkapı Sarayı'nda yer alan iki selsebil. *Cengiz Kahraman, 1994*

Günümüze ulaşmış dış mekân selsebil örnekleri sınırlıdır. Konut İçinde kalanlar ise daha iyi koşullarda korunmuşlardır.

Bibi. N. Bayraktar-H. Tezcan, "Topkapı Sarayı Çeşme Muslukları", *Bedrettin Cömert'e Armağan,* Ankara, 1980, s. 532, 536; S. Çetintaş, *Türkler'de Su, Çeşme, Sebil,* Ankara, 1944; Eldem. *Türk Bahçeleri.* I; T. Öz, *Topkapı Sarayı Rehberi,* İst., 1933; S. Ünver, "Selsebiller", *Hayat Tarih Mecmuası,* S. 2/7 (1967), s. 8-10; A. S. Ünver-Y. Önge, "Sebillerimiz", *VD,* S. XIII (1981), 339-374.

AYLA ÖDEKAN

SEMAİ KAHVELERİ

Çoğunlukla tulumbacılar ve kabadayılar tarafından açılan, giderek eski âşık kahvelerinin yerini alan sazlı sözlü kahvehaneler.

Bazıları sadece ramazan aylarında açılır ya da sıradan kahvehane iken saz söz konulurdu. Bunlara, "çalgılı kahve" de denilmiştk. Semai kahveleri, 20. yy'ın ilk çeyreğine kadar varlığını sürdürmüştür.

Semai kahvesi olarak işletilecek bir tulumbacı kahvesi yeniden düzenlenir, masalar ve iskemleler kaldırılarak yerlerine küçük hasır iskemleler konurdu. Duvarlar çoğu zaman yangın kuleleri, denizkızı, Kız Kulesi, balıkçı kayıkları, bir yangın ve bunları tamamlayan birkaç manzara resmi ile boyanır; kahve tavanma renkli kâğıtlardan güller, zincirler yapılırdı. Bu zincirlerin aralarından, adına "yeni dünya" denilen renkli cilalı yuvarlaklar geçirilerek, tavanın muhtelif yerlerinden sarkıtılırdı. Kahvenin içine girildiğinde ilk göze çarpan duvarlardan birine tulumbanın boru, fener, hortum, baskı kolları, kökün anahtarı ve gümüş kakma işlemeli kamçısından ibaret olan aksamı, yine renkli ve ince kurdelelerle süslenerek bir arma şeklinde düzenlenir: diğer duvarlarla birlikte kahve ocağı da yapma çiçeklerle süslenirdi. Çalgıcılara ait yer ise, çalgı sesinin her taraftan duyulabileceği ön köşelerden birinde hazırlanırdı. Çardak şeklinde ve yüksekçe olan bu yer de birtakım kâğıt çiçeklerle süslenirdi. Çalgıcılar, kalitelerine göre gecelik hesabına göre tutulur, bunlara önceden bir pey verilirdi. Rehine olarak da paydostan sonra çalgılar kahvenin duvarında asılı bırakılırdı.

Ramazan ayında, semai kahvesinde ya da ramazan için çalgılı olarak yeniden düzenlenen herhangi bir kahvede özel bir program uygulanması gelenek haline gelmişti. Ramazanın ilk gecesi teravihten sonra oyun havaları, köçekçeler, şarkılar ve türkülerle açılırdı. Çığırtkan denen bk kişi, kahvenin herhangi bir köşesine önceden hazırladığı bir muamma asar ve ardından semai ya da divan tarzında bir hava okuyarak, ramazan boyunca sürecek olan âlemi başlatırdı. Müşterilere "hoş geldiniz" yollu bir-iki mani söyleyerek çalgılı kahvenin kimin tarafından açıldığını bildirirdi. Çığırtkan aym zamanda meclisi idare etme görevini de üzerine alırdı.

Semai kahvelerinde en önemli simalar, bazı âşık tarzı türlerini okumakla ün kazanmış söyleyicilerdi ki bunlara "meydan şairi", "taşlık şairi" de denirdi. Halk, mey-

dan şairlerine büyük ilgi gösterirdi. Bu kişiler, gerçek âşık tipinden farklı vasıflara sahipti. Her şeyden önce herhangi bir çalgı çalmazlardı. Bununla birlikte irticalen söz söyleyebilme kabiliyetine sahip olanlar da vardı. Ayrıca, tulumbacılığa,pzenenlerin ya da bu kahvehaneye eskiden beri devam edenlerin hafızalarında bile, yüzlerce çeşitli türde şiirler bulunurdu. Ancak, kticalen söyleyenlerin yanında, "usta malı" şiirler söyleyenlerin pek fazla önemi yoktu. Özellikle hazırlanmadan şiir söyleyenler kendi aralarında karşılıklı söz söylemeye dayanan bir çeşit yarışma yaparlardı ki buna "atışma" demrdi. Semai kahvelerinde meydan şairlerinin atışmaları, gecenin en heyecanlı bölümünü teşkil ederdi. Bu bölümde okuyucular birbirlerini mağlup etmeye çalışır, atışma sonunda mağlup olana "mat oldu" denkdi.

Çalgıcıların görevi, öncelikle meydan şairlerinin faslı başlayana kadar, kahveye gelen müşterileri oyalamak ve eğlendirmekti. Kahve dolunca, mani havası ile manilere girilirdi. Maniler, irticalen okunur, zekâ ve beceri dolu sözlerle dinleyiciler zevkli dakikalar geçirirdi. Atışmalar da özellikle manilerle yapılırdı. "Adam aman" sözleriyle okunmaya başlanan maniler, çoğu zaman cinaslı olurdu.

Bir de "leb değmez" ve "noktasız" maniler vardı. Leb değmez okuyanların dudakları birbirine değmez, noktasız şiirde de Arap alfabesine göre noktası olmayan harfler seçilirdi. Önceden içinde dudak değmeyen harfler bulunan kelimelerle oluşturulan ve bir konu üzerinde düzenlenen leb değmez maniler her zaman söylenmez ve her şakin belleğinde de bulunmazdı. Şair bu tür manileri başı sıkıştığı zaman kullanmak üzere saklardı. Leb değmez maniler, "adam aman" yerine "leleyli laleyli" diye dudak değmeyen sözlerle başlardı.

Mani okuyan meydan şairi, maniden sonra semai, divan, koşma, destan gibi türlerden hangisini okumak isterse, parçanın ayağını saz takımından yine mani okuyarak isterdi. Maninin ardından, çoğu zaman koşma okunur, koşmayı semai takip ederdi. Semailer, "Efendim hû" sözleriyle okunmaya başlanır; sevgiliye sızlanma, sevgilinin güzellik ve meziyetlerini övme veya rakibin hicvedilmesi gibi konular bu türde işlenirdi. Sonra genellikle divanlara geçilk, yanık ve âşıkane sözlerle okunan divanları koşma tarzında destanlar©) takip ederdi. Ardından koşma tarzında okunan yıldızlar ve toplu olarak okunan kalenderiler gelirdi. Bunlardan başka âşık karşılaşmaları da yapılırdı. Saz takımları eğlence boyunca, bazı parçalar çalma yanında, meydan şairlerine de eşlik eder, hazır melodi kalıpları ve özellikle onların ayaklarını (ara nağme) çalarak yol gösterir ve zaman zaman da okuyucuları dinlendirirdi.

Eski "âşık kahvelerimin devamı gibi kabul edilen semai kahvelerine İstanbul'da yaşayan ya da yolu bu şehre düşen "âşıklar" da zaman zaman katılırlar ve bu meclislerde halkı eğlendirmeye çalışırlardı. Semai kahveleriyle tulumbacı kahvelerinde ün kazanan bazı meydan şairleri, eski âşık tarzını sürdüren tiplerdi. Her şeyden önce okudukları türler, okuyuş tarz ve biçimleri, eski âşık tarzının bir kalıntısı ve basitleştirilmiş bir şekliydi. Okuyucuların okuduğu havalar da, çoğunlukla âşık tarzıydı, ancak âşıklar yerine divan, destan, kalenderi, semai vb âşık tarzı türleri okumakla ünlenmiş şahsiyetler ve çöğür, bulgari, beş telli bağlama, altı telli bozuk, yedi telli yanuk, tambura vb âşık çalgıları yerine klarnet, zurna, darbuka, dümbelek, zilli maşa, çifte nara gibi gürültülü çalgılarla okuyuculara eşlik eden ve daha çok kalıplaşmış ayaklar çalan çalgıcılar önem taşıyordu.

Gerek tulumbacı şairler ve gerekse semai kahveleri ile tulumbacı kahvelerinin müdavimi olan şairler irticalen okumakla şöhret kazanmış Üsküdarlı Vasıf Hoca (Vasıf Hiç), Mekteb-i Harbiye'den Emin Şah, Üsküdarlı Hakkı, Tıbbiyeli İsmail Hakkı, Haddehane'den Kulaksızlı Mustafa Refik, Defterdarlı Tulumbacı Çiroz Ali, sıbyan taburundan Şerafeddin, Zeytinburnulu Zil İzzet başta geliyordu. Ayrıca Perişan Halil, Kayıkçı İbrahim, Bekçi Ahmed, Arap Şükrü Reis, Galatalı İnce Arap gibi okul görmemiş olanlar da vardı.

Semai, mani, destan okuyanlar arasında Müslüman olmayanlar da vardır. Dolmacı Mihran, Üsküdarlı Karabet, Hanende Aleksan, Lavtacı Kör Civan, Hristo, Saka Karabet, Baladı Andon, Lavtacı Lambo, Balıkçı Agop, Tatavlalı Kör Yani bunlardan birkaçı idi. Bunlar arasında Serkis ile oğlu Mihran, Sarı Onnik, Hasköylü Hampar, Harabat Hacik ile Ovrik Efendi destan okumada sivrilmiş isimlerdir. **19.** yy'ın son çeyreğinde yaşamış olan Bîdârî(-+), Lîsânî, Nâmî(->) ve Serverî(->) gibi Ermeni aşuğlar da bu kahvelerde okunan çeşitli şiirler, özellikle destanlar yazmışlardır.

Bibi. Köprülüzade Mehmed Fuad. "Saz Sairleri I-IX", *İkdam,* 12 Nisan-24 Mayıs 133Ö; Ahmed Talat (Onay), *Halk Şiirlerinin Şekil ve Nev'i,* İst., 1928; Ahmet Cevat, "Meydan Şairleri I-II", *HBH* S. 26, 27 (Temmuz, Ağustos 1933); O. C. Kaygılı, *İstanbul'da Semai Kahveleri ve Meydan Şairleri,* İst., 1937; T. Alangu, *Çalgılı Kahvelerdeki Külhanbey Edebiyatı ve Numuneleri,* İst., 1943; Bayrı, *İstanbul Folkloru;* R. E. Koçu. *Osmanlı Tarihinde Yasaklar,* İst., 1950; ay, *Türk İstanbul.* İst., 1953: V. Hiç. "Çalgılı Kahvehaneler", *İSTA,* VII, 3683-3687.

SÜLEYMAN ŞENEL

SEMERCİ İBRAHİM EFENDİ TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde, Zeyrek'te, Bizans dönemine ait Zeyrek Kilise Camii'nin(->) (Pantokrator Manastırı Kilisesi) içinde faaliyet göstermiştir.

İmparatoriçe Eirene (ö. 1124) tarafından yapımına başlanan, eşi İmparator II. İoannes Komnenos (hd 1118-1143) tarafından tamamlanan Pantokrator Manastırı fatihten sonra cami ve medrese olarak kullanılmak üzere II. Mehmed'in (Fatih) vakıfları arasına katılmış ve Zeyrek Kilise Camii adını almıştır. Söz konusu yapı Fatih'in 2. vakfiyesinde "Camiü'l-ma'rûf bi Zeyrek Medresesi" olarak zikredilmekte ve başta bu vakfiye olmak üzere, ilgili belgelerle bulunan kayıtlardan medrese fonksiyonunun ağır bastığı, ancak Fatih Külliyesi'ndeki(->) medreselerin faaliyete geçmesini müteakip Zeyrek Medresesi'nin lağvedilerek yalnızca cami olarak kullanılmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Fatih ile birlikte İstanbul'a gelen ve döneminin ileri gelen sufîlerinden olan Akşemseddin'in(->) Zeyrek Medresesi'nde kısa bir süre ders vermesi nedeniyle, bu yapıda 15. yy'm sonlarında kurulan tekke "Akşemseddin Tekkesi" olarak adlandırılmıştır. Ancak Bayramîliğin(->) Şemsîlik kolunu kuran Akşemseddin'in burada postnişinlik yapmadığı kesindir. Tekkeye ilişkin tarihi kaynaklarda adına rastlanmayışı bu görüşü doğrulamaktadır. Diğer yandan Bayramîliğin İstanbul'daki ilk faaliyet yıllarının II. Bayezid dönemine rastlaması da bu görüşü destekleyici niteliktedir.

Bu tesisin bünyesinde II. Bayezid döneminin (1481-1512) başlarında faaliyete geçtiği anlaşılan tekkenin ilk postnişini, Zeyrek Medresesi'nde öğrenim görmüş olan ve Nakşibendîliği istanbul'un gündelik hayatına sokan Şeyh Abdullah İlahî'dir(-»). Manastırdan çevrilme bu cami-medreseyi İstanbul'da Nakşibendîliğin düzenli bir faaliyet ve yayılma merkezi haline getiren Abdullah İlahîmin, tam olarak tespit edilemeyen kısa bir süre sonra meşihat görevinden ayrılarak Vardar Yenice'sine dönmesinin ardından tekkenin yönetimi, ünlü Halvetî şeyhlerinden Sofyalı Bâlî Efendi'ye (ö. 1532) geçmiştir. Zâkir Şükrî Efendinin *Mecmua-i Tekâyâ'smda* yer alan şeyhler listesinde önemli kesintiler göze çarpar. Mamafih 17. yy'da Celvetî şeyhlerinden Zâkirzade Abdullah Efendi (ö. 1657) ile Şeyh Gafurî Mahmud Efendi'nin (ö. 1667), 19. yy'da da Halvetîliğin Şabanî koluna bağlı Çerkeşî şubesinin kurucusu Şeyh Mustafa Çerkeşî'nin (ö. 1814) halifesi Geredeli Semerci Şeyh İbrahim Efendi'nin (ö. 1831), İbrahim Efendi'nin halifesi ve Geredevî (Halilî) şubesinin kurucusu Geredeli Şeyh Halil Efendi'nin (ö. 1858) ve bu şeyhin oğlu olan diğer Şeyh Halil Efendi'nin (ö. 1914) meşihat görevini üstlendikleri tespit edilmektedir.

Kaynaklarda "Zeyrek Tekkesi" olarak da anılan bu tesiste 3 erkek ile 3 kadının ikamet ettiği, Dahiliye Nezareti'nin R. 1301/1885-86 tarihli istatistik cetvelinde belirtilmiş, Maliye Nezareti'nin R. 1325/1910 tarihli *Taamiye ve Tahsisat Defteri* hde ise yılda 3.000 kuruş tahsisatı, günde 2 çift ekmek ve 2 okka et istihkakı olduğu, ayrıca Kurban Bayramlarında bu tekkeye 4 adet koyun verildiği kaydedilmiştir.

Tekkenin, Osmanlı döneminde birçok onarım ve tadilat geçiren manastır kompleksinin güney kanadında faaliyet gösterdiği anlaşılmakta, bu kesimin çevre duvarında. Akşemseddin'in hatırasını yaşatmak amacıyla geç dönemde konmuş, ta'lik hatlı bir kitabe bulunmaktadır. Fatih Vakfiyesi'nde elli adet olarak belirtilen medrese hücrelerinin sabık keşiş hücreleri olduğu ve birimlerin, tekkenin faaliyete geçmesinden sonra dervişler tarafından kullanıldığı tahmin edilebilir. Günümüzde gerek

bu hücreler, gerekse de geçen yüzyılda yenilenmiş olması muhtemel harem ve diğer tekke bölümleri tamamen ortadan kalkmıştır. Yapının güney kesiminde avluyu kuşatan ve Osmanlı dönemine ait olduğu anlaşılan üç adet hücre ile harap durumdaki çatılı oda geç dönemde Semerci İbrahim Efendi'nin adını alan bu tekkenin son izleri olmalıdır.

Bibi. Demircanlı, *Evliya Çelebi,* I, 158; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 118; Aynur, *Saliha Sultan,* 39, no. 211; *Âsitâne, 2;* Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 8-9, no. 8, no. 35; Münib. *Mecmua-i Tekâyâ,* 3; *İhsaiyat II,* 22; Zâkir. *Mecmua-i Tekâyâ,* 19; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 158; Ayverdi, *Fatih III,* 537; H. K. Yılmaz, *Azîz Mahmûd Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı.* İst., 1982, s. 289; *Fatih Camileri,* 175-176, 242, 270, 301; M. Özdamar, *DersaadetDergâhları,* İst., 1994, s. 88-89.

M. BAHA TANMAN

SEMİZ ALİ PAŞA CAMÜ

Eyüp İlçesi'nde, Kurukavak'ta, yeni Halit Paşa Caddesi üzerinde ve Sofular Bostanı Sokağı karşısında yer almaktadır.

Yapının banisi olan Ali Paşa, I. Süleyman'ın (Kanuni) sadrazamlarmdandır. Ali Paşa'ya "kalın" ve "semiz" lakaplan çok şişman olduğu için verilmiş olup padişahın damadı Rüstem Paşa'nın vefatı üzerine 968/156l'de sadrazam olmuş ve 972/1565'teki vefatına kadar bu görevde kalmıştır. Yapıyı bu sırada yaptırmıştır. Semiz Ali Paşa'nın, İstanbul'da Karagümrük'te bk medresesi, Babaeski'de bir camii. Edirne'de kendi adı ile anılan bir çarşısı ve Eyüp'te bir çeşmesi vardır. Kendisi vefatında, Eyüb Sultan Türbesi çıkış kapısının sol tarafındaki küçük hazireye gömülmüştür.

Mimar Sinan'ın eseri olan yapı II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) onarım görmüştür. Günümüzde yapının adı "Cedid Ali Paşa Camii" olarak kullanılmakta, ayrıca "Ali Paşa Camii, Kurukavak Camii" olarak da isimlendirilmektedir.

Avlu kapısından girildiğinde bahçede meşruta, abdest almak için musluklar ve tuvalet yer almaktadır. Cami yığma taştan yapılmış olup, kitabesi ve haziresi yoktur. Ahşap olarak yapılan son cemaat yerinde dikdörtgen giriş kapısı, sağında bir, solunda iki tane pencere açılmıştır. Son cemaat yerinin ahşap tavanı, düz olarak çıtalarla dikdörtgenlere bölünmüştür. Buranın sağ tarafı kapatılarak imam odası haline getirilmiş, sol taraf zeminden bir basamak yükseltilmiş, buradan kadınlar mahfiline çıkmak için ahşap merdiven yapılmıştır. Son cemaat yeri ile harimin ortak olan duvarında kemerli giriş kapısı yer almaktadır. Kapı kemerinin ortasında bulunan kilit taşı bitkisel motifli olup ortasında iki tane kuş dikkati çeker. Kapının iki yanında, yuvarlak kemerli küçük pencereler bulunmaktadır.

Harim bölümünde güney cephesinin ekseninde yer alan, yarını yuvarlak niş şeklindeki mihrabın sağında ve solunda birer pencere yer alır. Doğu ve batı cepheler simetrik olup, eşit aralıklarla açılmış ikişer pencere bulunur. Yapının bütün pencereleri büyük boyutlu ve yuvarlak kemerlidk. Harimde güney ve doğu duvarlarında pencere altlarına boya ile mermer kaplama görünümü verilmiştk. Ayrıca duvarlarda ve mihrapta kalem işi süslemeler bulunmaktadır. Kalem işleri sarı, bordo, mavi, yeşil, siyah renkli bitkisel motiflerdir. Vaaz kürsüsü ve minberi ahşap olup, vaaz kürsüsü güneydoğu köşesinde, duvara bitişik olarak yapılmıştır. Harimin ahşap tavanı ise düz olup ortada ahşaptan bitkisel bir göbek bulunur. Göbeğin etrafı yıldızlar ve altıgenlerle hareketlendirilmişim. Kadınlar mahfili harime düz balkon çıkması yapmakta, altı müezzin mahfili olarak kullanılmaktadır. Kadınlar mahfilinin sağır duvarlarında da kalem işleri vardır.

Yapının en büyük özelliği minaresi ve şerefesidk. Solda yer alan minaresi düzgün kesme taştan yapılmıştır. Sekiz köşeli olup üzeri bir külah ile örtüldüğünden kapalı bir oda durumundadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 268; *İSTA,* II, 698; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 22; Haskan. *Eyüp Tarihi,* I, 25.

N. ESRA DIŞÖREN

SEMİZ ALİ PAŞA ÇEŞMESİ

Eyüp İlçesi'nde, Haydar Baba Caddesi ile Çömlekçiler Caddesinin birleştiği köşede Kasım Paşa Camii'nin karşısında bulunan çeşme, I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566) vezirazamı Ali Paşa tarafından 966/1583'te yaptırılmıştır. Akarçeşme adıyla da bilink.

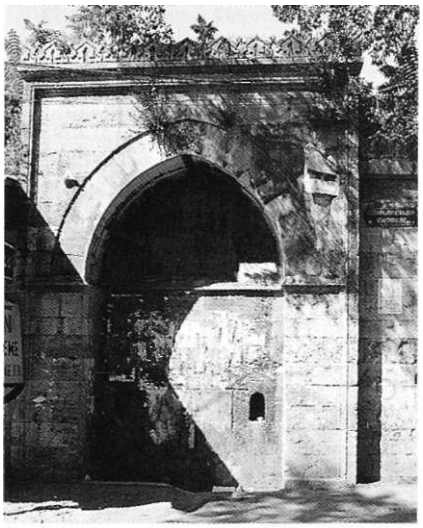

Semiz Ali Paşa Çeşmesi
Ertan Uca, 1994/TETV Arşivi

Küfeki kesme taştan yapılmış olan çeşmenin biri Haydar Baba, diğeri Çömlekçiler Caddesi'ne bakan iki yüzü vardır. Kare planlı çeşmenin güneydoğu yönü Haydar Baba, kuzeydoğu yönü ise Çömlekçiler Caddesi'ne bakar. Çeşmenin güneydoğu cephesi daha abidevidir. Bu cephe hazne duvarından daha yüksek ve daha taşkın olarak ele alınmış ve kenarlarda üç kaval silmeyle hareketlendirilmiştir.

Çeşme nişi kilit taşında gülbezek olan bir sivri kemerle nihayetlendirilmiştir. Kemer alınlığında üç satırlık kitabe vardır. Çeşme aynasının iki yanında maşrapalık nişleri bulunur. Çeşme aynalığı mermer olup dikdörtgen içinde zencerek motifinden oluşan ikinci bir kemer çizgisi ile hareketlendirilmiştir. Bugün buranın üstü sıvanmıştır. Yapının saçakları taç biçiminde palmet ve rumî motiflerinden oluşur. Teknesi muhtemelen bir lahit olan çeşmenin testilikleri yoktur. Haznenin kuzeydoğu köşesi bir pahla yumuşatılmıştır. Bu pahın ortasında beşgen bir sütunçe vardır.

Çeşmenin kuzeydoğu cephesinin haznesi ve nişi eşit yükseklikte olup çeşme nişi yine daha taşkın ele alınmıştır. Burada kilit taşında gülbezek yoktur. Yine aynalığın iki yanında maşrapalık nişleri vardır. Saçaklar güneydoğu cephesinde olduğu gibi stilize edilmiş, palmet ve rumî motiflerinden oluşur. Kuzeybatı köşesinde pramidal başlıklı bir pilastr olan çeşmenin bu cephesi daha basit ele alınmıştır.

Muhtemelen içten kubbeli olan haznenin dıştan bugün hilali kırık olan bir alemi bulunan ve blok kesme taştan oluşan dört yüzlü pramidal bir çatısı vardır. Bu cepheden güneydoğu cephesinin yüksek çeşme nişi rahatça görülebilir. Teknesi yer seviyesinin altında olan çeşmenin bugün suyu akmamaktadır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 10.

ALEV ERARSLAN

Semiz Ali Paşa Camii
Yavuz Meyveci, 1994

SEMİZ ALİ PAŞA MEDRESESİ

bak. CEDİD ALİ PAŞA MEDRESESİ

SEMPRLNI, GUGLIELMO

(1841, Croce di Romagna - 1917, Monte Colombo, Forlì) İtalyan inşaatçı ve mimar.

1870 Beyoğlu yangını sonrası İstanbul'a geldi. 19. yy'ın ikinci yarısından itibaren sayıları iyice artan ve önemli bir bölümü yapı sektöründe faaliyet gösteren İtalyan kökenli topluluğa katıldı. Mütevazı imkânlarına rağmen sempatik kişiliği ve çalışkanlığıyla tanınarak etkinliğini artırdı. Yabancı elçilik mensuplarının ve Türklerin güvenini kazandı, İtalyan kolonisinin en tanınmış kişilerinden biri oldu. 20. yy'ın başında İstanbul'un en faal müteahhitlik şirketlerinden birinin sahibi olan Semprini, Osmanlı yönetiminin verdiği işlerden başka kentteki yabancılar için de yapılar yaptı. Feriköy Latin Katolik Mezarlığı'mn yöneticilerinden olan Semprini, İstanbul İtalyan kolonisinin faaliyetlerinin ve sosyal hizmet veren derneklerinin de önde gelen kişisiydi. 1881'de evi TüneFin karşısında Ensiz Sokağı no. 4'te bahçe içinde bir yapıydı. Atölyesi ise 1912'de Tarlabaşı'nda Sururi Sokağı no. 38'deydi. Semprini, 1912'den sonra İtalya'ya döndü.

Semprini'nin İstanbul'da inşa ettiği ve onarımını yaptığı yapıların sayısı bir hayli fazladır. Devrin tanığı A. Mori abartılı bir ifadeyle 20. yy'ın başında Beyoğlu'nun her sokağında en azından bir Semprini yapısı olduğunu yazar. Mimarlık eğitimi gördüğü saptanamayan Semprini bu uygulamalardan birçoğunu yapımcı olarak gerçekleştkmiştir. İtalyan Elçiliği kayıtlarında mesleği "yapımcı-müteahhit" olarak gösterilmiş, 1875'te üyesi olduğu Società Operaia'nın arşiv defterlerinde ise "mimar" olarak kaydedilmiştir. Uygulamalarının bir kısmında da mimar olarak ismini yazdığı plaketler vardır.

Semprini, Osmanlı yönetiminin talebi üzerine, başka işlerin yanında, petrol ve gaz depoları inşaatı ile Kız Kulesi'nin(->) onarımını yaptı. Rus Elçiliği binasımn(->) yeniden düzenlenmesi işini yümttü. İstanbul'da bulunan Almanlar için Alman okulları, Alman Hastanesi(->), Tünel'de Teutonia Alman Kulübü'nü(->) ve Tarabya'da Alman Elçiliği Yazlık Köşkleri'ni(->) yaptı. Feriköy Latin Katolik Mezarlığı cephesinde mezarlığa akar olması için sıra dükkânları, Sankt George Hastanesi'ni(->) inşa etti. 1891'de Tepebaşı Meşrutiyet Caddesi'nde Londra Oteli'ni(->) ve aynı sıradaki apartmanı inşa etti. Karaköy'de Alman Sinagoğu'nu ve 1904'te İstiklal Caddesi'nde Santa Maria Draperis Kilisesi'ni(->), Bomonti'de İtalyan Salesiani Okulu'nu ve 1906-1912'de Saint Antoine Kilisesi'ni(-») inşa etti.

Semprini'nin gerçekleştirdiği bu yapılardan bir kısmının tasarımcısı olarak başka mimarların isimleri bilinmektedir. Örneğin Tünel'deki Alman Lisesi için mimar M. F. Cumin, Teutonia Alman Kulübü için mühendis Von Mackensen, Alman Elçiliği Yazlık Köşkleri için mimar Alphonse Cingria, Alman Sinagogu için İtalyan asıllı mimar Gabriele Tedeschi çalışmıştır. Semprini'nin adı, Saint Antoine Kilisesi inşaatında da genç mimar Giulio Mongeri'nin(-0 yardımcısı olarak geçmektedir. Ancak, Semprini'nin bu yapılardaki asıl katkısı, tecrübeli bir müteahhit olarak uygulama aşamasında gerçekleşmiştir. Semprini'nin mimari tasarımlarını belgeleyecek günışığına çıkmış projeler de yoktur. Santa Maria Draperis Kilisesi'nin kitabesinde ve Londra Oteli ile aynı sıradaki apartmanın cephesinde "G. Semprini, Architetto" şeklinde mimar olarak ismi yazılıdır. Beyoğlu'nda dönemin genel mimari karakterini sergileyen bu yapıların tasarımı Semprini'nin şahsi birikiminin ürünü olmalıdır.

Semprini'nin inşa ettiği ve bazılarını da tasarladığı yapılardan Azapkapı'daki Avusturya Hastanesi ve Feriköy Latin Mezarlığı cephesindeki sıra dükkânlar günümüze ulaşmamıştır. Selasiani Okulu günümüzde Özel Evrim Lisesi olarak kullanılmaktadır. Diğer yapılar işlevlerini sürdürmektedir. Ancak Beyoğiu'nda inşa ettiği çok sayıda yapıdan büyük bölümü koruma düşüncesinin gelişmesine kadar geçen sürede, yıkıp yenisini yapma alışkanlığıyla, belgelenemeden yok edilmiştir.

Heykellere de yer verdiği cephelerde tarihsel klasik formları seçmeci bir anlayışla kullanan Guglielmo Semprini'nin günümüze ulaşan eserleri, Beyoğlu kültürünün ve yüzyıl dönümündeki yaşantınm değerli kanıtlarıdır.

Bibi. A. Mori, *Gli Italiani a Constantinopoli Monografia Coloniale,* Modena, 1906, s. 236; C. Can, "İstanbul'da 19- Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları" (Yıldız Teknik Üniversitesi, yayımlanmamış doktora tezi). 1993, s. 221-225.

CENGİZ CAN

SEMT PAZARLARI

Farsça "bâzâr" (alışveriş, çarşı) sözcüğünden gelen pazar, çok sayıda tezgâhın aynı yerde kurulmasıyla oluşan toplu bk alışveriş yeridir. Kentin çeşitli semtlerinde, belli günlerde kurulan pazarlara semt pazarları denir.

Pazarların tarihi oldukça gerilere gider. Eskiden, surlarla çevrilmiş şehirlerin içinde tarım ürünlerinin satılması yasak olduğundan, çevre köylerden gelen satıcılar, mallarını kale kapılarının yanında kendilerine ayrılmış yerlerde satarlardı. Zamanla kentİerin büyümesi sonunda açık alanlar olan bu alışveriş yerleri düzenli pazarlar haline geldi. Ayrıca, İstanbul surları içinde ve dışında Üsküdar, Eyüp, Kasımpaşa, Boğaziçi çevresindeki bostanlarda birçok sebze ve meyve çeşidi yetiştirilirdi. Bu meyve ve sebzeler yetiştirildikleri semtlerin ihtiyacını karşıladıktan sonra şehrin değişik yerlerindeki pazarlara gönderilirdi.

1861'te kadar bakkal açma ruhsatı, yalnızca Müslümanlara verildiğinden, belirtilen tarihe kadar azınlıkların büyük bir bölümü ticaretlerini pazarcı olarak sürdürdüler. Büyük şehirlere göçle birlikte şehre gelebilen ve belirli bir mesleği olmayan kişilerin çoğu da yaşamlarını pazarcı esnafı olarak sürdürmeye başladılar.

İstanbul'da, bazı malların özel olarak satıldığı sürekli pazarlar vardı. Bu pazarlarda belirli ve tek çeşit mal satılır, diğer ticari faaliyetlere ve mal çeşidine yer verilmezdi. 18. yy'da Bitpazarı, At Pazarı, Tavuk Pazarı, Esir Pazarı gibi, bazıları Bizans döneminden beri süren pazarlar, uzmanlaşmış satış yerleri olarak etkinliklerini sürdürmekteydiler.

İstanbul halkının büyük çoğunlukla rağbet ettiği ve haftalık alışverişlerini yaptığı büyük semt pazarları ise "mahalle pazarları" ismiyle haftanm değişik günlerinde çeşitli semtlerde kurulurdu. Bazı semt pazarlarının sınırları alabildiğine geniş olarak yayıldığı gibi, bazıları da birkaç sokak işgal edecek kadar dar olurdu.

Eremya Çelebi, döneminde kurulan semt pazarlarının günlerini ve yerlerini teferruatlı olarak belirtmiştir. Buna göre pazartesi günleri Aksaray'la Topkapı arasındaki Macuncu'da; salı günleri, Galata ve Tophane'de; çarşamba günleri, Çarşamba ve Fethiye semtlerinde; perşembe günleri Karaköy'de; cuma günleri Edirnekapı, Kocamustafapaşa Sulumanastır civarında, Cibali'de, Küçükmustafapaşa'da, Eyüp, Kasımpaşa ve Üsküdar'da; cumartesi günleri Fatih ve Edirnekapı arasındaki Alipaşa'da, Kasımpaşa'daki Kulaksız'da; pazar günleri de Arkadios Sütunu yakınında eski Avrat Pazarı civarında semt pazarları kurulurdu.

Uzun yıllar, bu pazarların kuruluş günleri aynı kalmış, günümüze doğru bazıları değişikliklere uğramış, Perşembe Pazarı gibi bazıları sabitleşmiş, Çarşamba Pazarı gibileri de aynı gün sürmüştür.

Sürekli pazarlar ve semt pazarlarının yanısıra değişik semtlerdeki özel pazarlar da İstanbulluların gündelik yaşamında sık sık alışveriş yaptıkları yerler arasındadır. Mısır Çarşısı'nın arkasındaki bitki, çiçek ve süs hayvanlarının satıldığı çiçek pazarı, es-

Ortaköy'deki semt pazarından bir görünüm.
Ali Hikmet Varlık, 1994

kiden ramazanlarda Bayezid Camii'nin avlusunda kurulan ve minik bir pazar görüntüsü taşıyan Beyazıt Sergisi, Kurban Bayramlarında geçmişte yine Beyazıt'ta, günümüzde Topkapı'da açılan koç pazarı, gül mevsiminde Eyüp'teki gül bostanlarında yetiştirilen bu güzel çiçeğin satıldığı Yâvedûd civarındaki gül pazarı, bu tür pazarların en bilinenleridk.

Semt pazarları, satılan mallara göre değişik bölgelere ayrılır. Bu bölgelerin en önemli kısmını yiyecek satılan yerler oluşturur. Mevsime göre, eskiden yakınlardaki bostanlardan, bahçelerden, son zamanlarda uzakça yerlerden getirilen değişik sebze ve meyveler ve bunların pişirilmesinde ikinci derecede önemli malzeme bu bölümde satılır. Pazarların ikinci önemli bölümü ise giyecek satılan yerlerdir. Satıcılar, bu bölümde yüksek sesle bağırarak sattıkları malları överler; kimileri satışa sundukları kadın elbiselerini giyip zennevari taklitlerle müşteri toplamaya çalışırlar. Pazarın son bölümünde ise tavuk, horoz gibi kesim hayvanları, çiçekler, incik, boncuk, hırdavat satılır. Satılan malların türünde, çeşitliliği, kalitesi ve fiyatlarında semtlere göre farklılıklar olur.

Eskiden pazarların semtlerde kuruluşu, bir gün önceden bekçilerin pazar tezgâhlarını yerleştirmeleriyle başlardı. Sabahın alaca karanlığında zil şıngırtıları, tekerlek, hayvan, motor sesleri, gürültü patırtı, haykırışlarla pazarcılar yerlerine gelirler, önce çadırlarını kurarlardı. Pazarcıların mallarını tezgâhlara dizmeleriyle birlikte başka bir esnaf kolu olan börekçiler, simitçiler, çaycılar diğer satıcı arkadaşlarına âdeta kahvaltı hükmüne geçecek olan servislerini yaparlardı. Satılacak olan malların vitrinlerinin oluşturulması ise ayrı hüner isterdi. Genellikle malların irisi, olgunu, göze hoş geleni ön sıralara, tıpkı görücüye çıkacak kız gibi süslenerek yerleştirilk, arka tarafa ise ezik büzükleri konurdu.

Semt pazarlarından alışveriş, eskiden, hali vakti yerinde olan evlerde hizmetçiler veya köleler tarafından yapılırdı. Mütevazı evlerde ise bu görev, çoğu zaman evin erkeği tarafından yerine getirilirdi. Pazara ilk önce iyi mal almak isteyen kişiler gelirdi. Böylece malların en güzeli henüz kimse tarafından seçilmeden alınmış olurdu. Ayrıca, çocuklarını okula gönderenler, ekonomik durumu iyi olan kişiler önce davranırlardı. Pazarlar, bilhassa yaz aylarında öğle vakti tenhalaşırdı. İkindi vakti, satıcılar açısından en güzel zaman kabul edilirdi.

Pazarcılar, akşam yaklaştığında ellerinde kalan malları satmak için zorunlu fiyat kırarlardı. Fiyatların ucuzlamasının başka bir sebebi ise seçile seçile malın da kalitesinin düşmüş olmasıydı.

Pazarların içinde bulunan sucular, şerbetçiler, köfteciler, gelen müşterilerin yorgunluktan ve açlıktan doğan ihtiyacım karşılarlardı. Yine pazarların sonlarında bulunan ayakkabı tamircileri de herhangi bir sebeple ayakkabısı hasara uğrayanlara hizmet verkdi.

Daha ziyade Trakya. Balıkesir ve tç Anadolu Bölgesi'nden gelen seyyar satıcılar, pazar hayatınm önemli bir parçasını oluştururlardı.

Pazarların kontrolü. 15. yy'dan 1826'ya kadar ihtisab ağasının, bu tarihten 1854e kadar da ihtisab nazırının başmda bulunduğu ihtisab(->) örgütünün göreviydi. Bu görev sadrazam adına yerine getirilir, bazen sadrazamın bizzat denetlediği de olurdu. Sadrazama. İstanbul kadısı, yeniçeri ağası ve muhtesib refakat ederdi. Teftişlerde özellikle narha uyulup uyulmadığı kontrol edilkdi. Yapılan bu denetime "kola çıkmak" denkdi (bak. kol gezmek). Kalitesiz mal satan, hile yapan esnaf anında cezalandırılırdı. Bu tip cezalara maruz kalan pazarcılar ya para öderler ya da herkesin gözü önünde falakaya yatırılırlardı. Pazarın denetimi, daha sonraki dönemlerde "pazarbaşı" tarafmdan yapıldı. Pazarbaşılar, padişah tarafından tespit edilmiş kurallara ve ücret tarifesine uyulup uyulmadığını, doğru ağırlık ve ölçü birimlerinin kullanılıp kullanılmadığını, genellikle tebdil-i kıyafetle kontrol ederlerdi. Çeşitli vesilelerle İstanbul'u ziyaret eden gezginlerden Wild, 1604'teki gezisinde, Tournefort da 1700'deki gezisinde haksızlık ve hile yapan esnafın bu gibi kontrollerde ne şekilde cezalandırıldıklarım yazmaktadır. 1856' dan sonra şehremanetinin kurulmasıyla, denetim şehremanetine geçti. Günümüzde pazarlarda bu gibi kontroller belediye zabıtaları tarafından yapılmaktadır.

İstanbul'da büyükşehir belediyesine bağlı belediyelerin sınırları içinde 1987'de 219 semt, 23 halk pazarı olmak üzere 242 pazar bulunmaktaydı. 1994'te semt pazarı sayısı 310'u bulmuştur. Ayrıca büyükşehir belediyesi dışında kalan ilçe ve bölgelerde, örneğin Yalova'da, Şile'de, Çatalca'da, Silivri'de vb merkezlerde ve bunların bazı köylerinde semt pazarları vardır.

İstanbul'un semt pazarları arasında, günümüzde en büyük ve en önemli sayılanlar 36 sokak 4 caddeye yayılan Çarşamba Pazarı(->); eski Kuşdili Çayırı üzerinde kurulan Salı Pazarı(->); 1930'lardan beri giderek büyüyen Beşiktaş Pazarı'dır(->). Bakırköy, Kartal, Üsküdar, Şişli, Eyüp ve Sarıyer İstanbul'un en fazla pazar kurulan ilçeleridk.

Bibi. Sermet Muhtar. "Pazar Yerleri", *Yeni Mecmua,* S. 18 (1 Eylül 1939), s. 28-29; ay, "Eski Semt Pazarları", *Yeni Tarih,* S. 9 (Eylül 1957). s. 298-300: Refik Halit, "Pazar Yeri", *Bir içim Su,* İst., 1939, s. 37-43; N. Nazif, "Balık Pazarları", *Yedigün,* no. 643 (l Temmuz 1945), s. 5; R.-M. W. Schile, *19- Yüzyılda İstanbul Hayatı,* İst., 1988, s. 40-41; Mantran, *İstanbul,* 64-66; Mantran, *Gündelik Hayat,* 114-115, 215; E. Işın, "İstanbul'da Modernleşme Öncesi Gündelik Hayat", *İstanbul için Şehrengiz,* İst., 1991, s. 85; H. Öğüt, "Toplumsal Bir Tiyatro: Pazarlar", *Turkuaz,* S. 7 (Nisan 1994), *s.* 138-150; Ali Rıza, *Bir Zamanlar,* 62.

UĞUR GÖKTAŞ

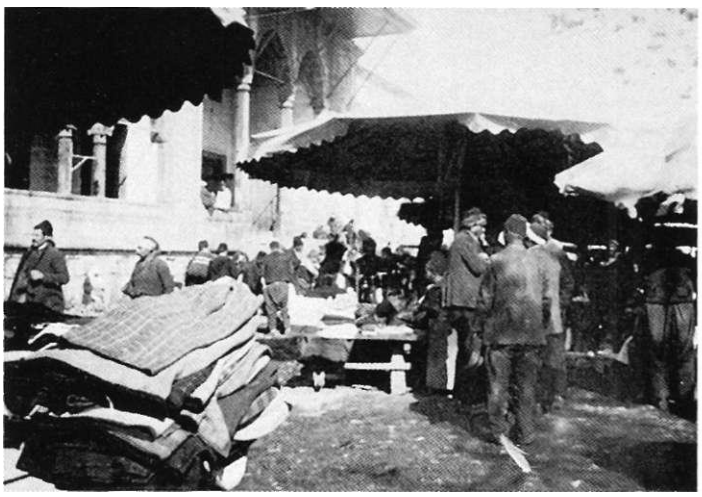

Yeni Cami pazarının 20. yy'ın başlarındaki görünümü. *Istanbul, Le Regard, de Pierre Loti,* Tournai, 1992

SENATO

Politik bir kurum olarak Konstantinopolis Senatosu 359'da kuruldu. Geç Roma döneminde olduğu gibi, Senato, imparatorluk kararları üzerinde sınırlı bir söz hakkı ve etkiye sahip aristokratların meclisiydi. Senato kurumu, I. İustinianos(->) döneminde (527-565) önemini bir ölçüde yitirdiyse de, 641'de tahtın el değiştirmesi sırasında çıkan sorunları çözmekte hâlâ aktif rol oynadığı görülmekte ve 11. yy'a kadar senatodan söz edilmektedir.

Konstantinopolis'te, senato oturumlarının düzenlendiği iki bina vardı. Bunlardan biri Constantinus Forumu'nun(->) kuzey yakasmdaydı. Büyük olasılıkla, antik kent Bizantion'un(->), I. ConstantinusG-») (hd 324-337) tarafından Konstantinopolis adıyla yeniden kurulduğu 330'da, forumla birlikte, fakat başka bir amaçla inşa edilmiştir. Senato binası olarak kullanımı ancak 359'dan sonra gerçekleşmiş olmalıdır. Bu bina 465'te bir yangında tahrip olduysa da, daha sonra yenilendi. Son kez 10. yy'da değinilmesine karşın, 1204'teki Latin işgaline dek varlığını sürdürdüğü sanılmaktadır. Sahip olunan bazı oldukça yetersiz bilgilere göre, dört büyük porfir sütun üzerinde yükselen bir giriş revağına ve Bodrum Camii'ninkineG-») benzeyen değirmi kubbeli bir mekâna sahipti.

Konstantinopolis'teki ikinci senato binası senatonun politik bir kurum olarak ortaya çıktığı 359'da inşa edildi. Augusteion'un(->) doğusunda, Büyük Saray'ın ana

girişi Halke Kapısının hemen kuzeyinde idi. Daha sonraki yıllarda, kısaca Magnaura (Latince Magna aula: Büyük salon) adıyla anıldı. Orijinali üç geçitli bir bazilika formunda olan senato binası, 532'de Nika Ayaklanması©) sırasında çıkan yangından sonra, bir merkezi plan dahilinde, kubbeli olarak yenilendi. I. İustinianos döneminin ünlü tarihçisi Prokopios'a göre, Magnaura, dördü önde, ikisi arkada bulunan altı büyük sütun üzerinde yükselen kubbeli bir revağa sahipti. 11. yy'a kadar, Magnaura'dan, hâlâ bir kabul ve mahkeme salonu olarak söz edilmektedir.

Bibi. R. Guilland, "La Palais de la Magnaure", *EpeterisHetaireias Byzantion Spudon,* S. 27 (1957), s. 63-74; C. Mango, *The Brazen House.* Köbnhavn, 1959, s. 56-58: Janin, *Constantinople byzantine,* 117-118. 154-156; A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos,* Bonn, 1988. s. 266-268. 293-295.

ALBRECHT BERGER

SENCER, İSMAİL SAİB

(31 Ocak 1873- Erzurum - 22Mart 1940. İstanbul) Kütüphaneci.

Binbaşı Mehmed Şevki Efendi'nin oğludur. Küçük yaşta İstanbul'a geldi. Esekapı Mekteb-i tptidaisi'nde ve Kocamustafapaşa Askeri Rüştiyesinde okudu. Özel dersler alarak Arapça ve Farsça öğrendi. Cami derslerine©) devam ederek 1902'de dersiamlık icazeti aldı. Bu arada Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Hukuk Mektebime©) de devam ettiyse de her iki okulu da bitirmedi. 1896'da bugün adı Beyazıt Devlet Kütüphanesi©) olan Kütüphane-i Umumi'ye ikinci hafiz-ı kütüb atandı. 1915'te birinci hafız-ı kütüblüğe yükseldi. Bu unvan daha sonra müdürlüğe çevrildi.

Sencer, kütüphanedeki görevinin yanısıra Bayezid Camii'nde dersiamlık, Muharrem Efendi Medresesinde müderrislik, Sinan Paşa Medresesinde mükâleme-i Arabiye muallimliği, Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye Medresesi©) ile 1921-1925 arasında da Darülfünunda©) Arap edebiyatı müderrisliği görevlerinde bulundu. Müderris sıfatıyla huzur derslerine©) de katıldı. Kütüphane müdürlüğünden 1939'da emekliye ayrıldıktan sonra Kütüphaneler Genel Müdürlüğü ile *İslam Ansiklopedisi* müşavirliğine getirildi.

Sencer'in ünü müderrislikten çok ge-" leneksel kütüphaneci tipinin son temsilcisi olmasından gelir. İslam kültürünün hemen her alanında binlerce kitabı tanıması, kütüphaneye başvuranları engin bilgisinden yararlandırması, sorunlarını çözmesi, onu ünü İstanbul'u aşan bir kişi haline getirmiştir. Bilgisini yazmaya dökmemiş ama sahip olduğu kitaplara geleneksel tarzda düştüğü notları, özellikle Kâtip Çelebinin©) *Keşfü 'z-Zünun* adlı bibliyografya çalışmasına ekleri ve düzeltmeleri daha sonra değerlendirilmiştir. Özel kitapları ölümünden sonra Milli Eğitim Bakanlığınca satın alınarak Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesine verilmiştir.

Sencer, yaşamıyla da ilginç bir kişiydi. Hiç evlenmemiş, kütüphanede zaman zaman sayıları 100'ü aşan kedileriyle münzevi bir yaşam sürmüştü.

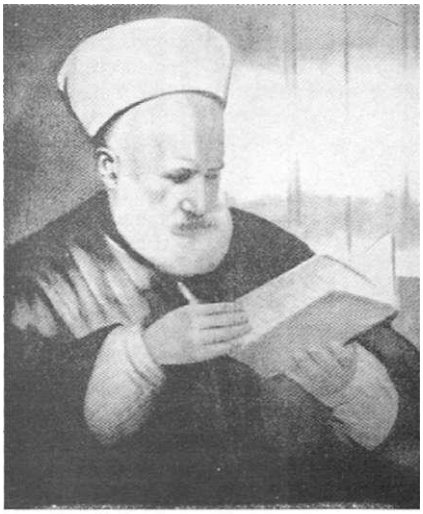

İsmail Saib Sencer
TETTV Arşivi

Bibi. İ. H. Uzunçarşılı. "Üstad İsmail Saib Sencer", *Belleten,* S. 13 (1940), s. 145-148; A. S. Ünver, "İsmail Saib Efendi Hoca ve Tıp Tarihimiz", *Türk Tıp Tarihi Arşivi,* S. 16 (1940), s. 145-151; A. Gölpınarlı, "Kaybettiğimiz Büyük Âlim İsmail Saib", *Vakit,* 9 Nisan 1940; E. Mardin, *Huzur Dersleri,* II-III, İst., 1966, s. 987-1047; H. İ. Göktürk, "Beyazıt Devlet Kütüphanesi Müdürleri", *Beyazıt Devlet Kütüphanesi 100 Yaşında,* İst., 1984, s. 49-51.

İSTANBUL

SENDİKALAR

İstanbul, Osmanlı İmparatorluğu döneminde olduğu gibi, Cumhuriyet sonrasında da Türkiye'de sendikacılık hareketini belirleyen ana merkez oldu.

Osmanlı İmparatorluğunda ilk işçi hareketlerinin 19. yy'ın ortalarında başlamasına, yoğun 1908 grevlerine, ilk işçi örgütlenmelerine rağmen. Tatil-i Eşgal ve Takrir-i Sükûn yasaları. 1936 tarihli İş Kanunu ve 1946 soruşturmaları dikkate alınırsa, Türkiye'de sendikacılığın, merkezi İstanbul olmak üzere esas olarak 1947'de başladığı, gerçek anlamda da 1963'ten sonra geliştiği söylenebilir (bak. işçi hareketleri; işçi örgütlenmesi).

Kapitalistleşme sürecine geç giren Türkiye'nin sosyoekonomik evrimi Batı Avrupa'nın klasik temel sürecini izlemedi. Sanayileşme ve demokratikleşme süreçlerinin doğal ürünü olan sendikacılık hareketi de bu nedenle zayıf kaldı. 1876 ve 1908'de varlık gösteremeyen işçi sınıfı, 1923, 1946 ve 1960 olaylarında da ağırlığım koyamadı. Bu nedenle de sendikacılık, 1963'e kadar, işçi sınıfının muhalefetine rağmen, ağırlıklı olarak egemen sınıf ve tabakaların belirleyiciliğinde gelişti.

I. Meşrutiyet (1876) ve 1876 Anayasası bazı klasik hak ve özgürlüklere yer veriyordu. Ancak toplanma, dernek kurma haklarından söz etmiyordu.

1908'de, II. Meşrutiyetin ilanından sonra "hürriyet, müsavat, adalet ve uhuvvet" sloganları ile kutlanan görece özgürlük ortamında işçi sorunları da hızla gündeme geldi. 1908 Ağustos ve Eylül aylarmda Osmanlı İmparatorluğu'nun belli merkezlerinde ve en fazla da İstanbul'da çok sayıda grev yapıldı. "Abdülhamid istibdati'na karşı iktidara geldiğini belirten hükümet bu grevleri bastırmakta gecikmedi.

Meşrutiyetin ilanından 2,5 ay sonra hükümet alelacele çıkardığı bir kanun-u muvakkat ile çoğu yabancı şirketlerin elinde bulunan kamu hizmetlerinde sendikalaşmayı yasakladı; grev yapmayı iyice kısıtladı.

27 Temmuz 1325/1909'da Tatil-i Eşgal Kanunu çıkarıldı. 11 maddelik kanun o dönemde işçilerin en yoğun olarak çalıştığı kamu hizmetlerinde her türlü sendikalaşmayı yasaklıyor, daha önce kurulmuş olan sendikaları kapatıyor, kamu hizmetlerinde grev yapmayı büyük ölçüde sınırlıyordu. Tatil-i Eşgal Kanunu 1937'ye kadar 28 yıl fiilen yürürlükte kaldı.

Tatil-i Eşgal Kanunu ile kamu hizmetlerinde sendika hakkı yasaklanırken, öte yandan 8 Ağustos 1325/1909'da yapılan değişiklikle anayasaya eklenen 120. maddede, sendikalar dahil, dernek kurma hakkı tanınıyordu. Zaten 3 Ağustos 1325/1909 tarihli Cemiyetler Kanunu ile önceden izin almaksızın dernek kurma hakkı yasalaştırılmış, hangi derneklerin yasaklandığı belirtilerek, dolaylı olarak hangi derneklere izin verildiği açıklanmıştı. Ancak getirilen hak oldukça sınırlı idi ve dernekler kolluk kuvvetlerinin denetimine bırakılmıştı.

Bu yasal çerçeve sendikal mücadeleyi demeklere kaydırdı ve Türkiye'de sendikal hakların derneklerle savunulması uzun yıllar sürecek sendika-dernek (cemiyet) benzeşmesini getkdi. Ayrı bir örgüt olarak sendikaları tanımlayan bir yasanın var olmaması nedeniyle, işçilerin ekonomik hakları, demeklerle savunulmaya çalışıldı (bak. işçi örgütlenmesi).

Cumhuriyetin ilanından sonra kabul edilen 1924 Anayasasında klasik hak ve özgürlüklere daha geniş biçimde yer verildi. Anayasanın 70. maddesinde toplanma ve dernek kurma hakkı da tanınıyordu.

Aralık 1923'te Türkiye Umum Amele Birliği kuruldu. 1924'te bu kuruluştan ayrılanlar Amele Teali Cemiyetini©) kurdular. Bu kuruluşun etkin yöneticileri arasında sonradan Devrimci işçi Sendikaları Konfederasyonuna (DİSK) uzanan bir sendikal çizgiyi savunan Üzeyir Kuran, Yusuf Sıdal gibi sendikacılar vardı. Ancak Amele Teali Cemiyeti 1928'de kapatıldı. Şeyh Sait Ayaklanması üzerine 1925'te çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu, hükümete, muhalif siyasi kuruluşları, bu arada da işçi derneklerini, sendikaları kapatma yetkisi verdi. Bu kanuna dayanılarak çok sayıda meslek kuruluşu kapatıldı.

1926'da çıkarılan Medeni Kanun 53-72. maddelerinde yurttaşların dernek kurma özgürlüğünü esaslara bağlıyordu.

Çeşitli yabancı yasaların doğrudan çevirilerine dayanan bu yasalarla getirilen söz konusu hakların gerçekten kullanılmasını sağlayacak, işlerlik kazandıracak yasal çerçeve ise ortada yoktu. Bu haklar kendilerini yaşama geçirecek sendikalardan ve

grev hakkından yoksun, erken gelmiş haklardı. Bu nedenle işçilerin ve işçi derneklerinin çoğu bu hakların farkında bile olmadı. 1926'dan, İş Yasası'nın yürürlüğe girdiği 1937'ye kadar, çalışma ilişkilerinde genel olarak Medeni Kanun ile Borçlar Kanunu hükümleri uygulandı.

1929 bunalımı, ekonomi politikası olarak daha yoğun bir devletçiliği gündeme getirdi. 1934'ün başlarında uygulanmaya başlanan Birinci Beş Yıllık Sanayi Plam döneminde çok sayıda devlet işletmesi açıldı. Devletçiliğin yoğunlaşması ile birlikte, işçi-işveren ilişkilerinde devlet, artık hakemliğinin yanısıra önemli bir işveren durumuna geldi.

Devletin gittikçe genişleyen biçimde işveren olması Cumhuriyet'in kuruluşundan beri çıkarılacağı söylenen İş Yasası'na ilişkin gelişmeleri de etkiledi. Cumhuriyet sonrasında 1924-1936 arasında 5 ayn iş yasası taslağı hazırlanmıştı. Sonunda 15 Hazkan 1937'de yürürlüğe girmek üzere 3008 sayılı 8 Hazkan 1936 tarihli İş Kanunu kabul edildi.

İşçilere ilişkin bazı koruyucu düzenlemeler getiren yasa, var olan otoriter paternalizme uygun olarak sermaye-emek uyuşmazlıklarını zorunlu uzlaştırma ve hakem sistemine bağlıyor, çalışma barışının grev ve lokavt gibi çatışmacı yollarla kurulmasını yasaklıyordu.

1936 İş Kanunu işçilerin sendika hakkını tanımadığı için "işçi temsilciliği" kurumunu getiriyor, Tatil-i Eşgal Kanunumu yürürlükten kaldırırken, 72. maddesi ile grevi kesinlikle yasaklıyordu. Zaten 1933'te, Türk Ceza Kanunu'nun 201. maddesinde işçileri çalışmamaya "zorlayanlara" karşı konan cezalar ağırlaştırılmıştı.

1936 İş Kanunu ile, işçiler lehine, yetersiz de olsa bazı koruyucu düzenlemeler getiren siyasi iktidar, bk süre sonra Cemiyetler Kanunu'nda değişiklik yaparak "aile, cemaat, ırk, cins ve sınıf esasına veya adına" dernek kurulmasını yasakladı. Medeni Kanun'daki derneklere ilişkin maddeleri de iyice darlaştıran bu değişiklik ile işçilerin mesleki örgüt kurması tam anlamıyla denetim altına alınmak isteniyordu. Güdümlü işçi dernekleri kurdurma denemesi de başarılı olamaymca, 1938'de Türk Ceza Kanunu'nun bazı maddelerinde değişiklik yapıldı.

II. Dünya Savaşı, faşizme karşı "demokrasi cephesi'nin zaferi ile bitti. Gündemde insan hakları, özgürlükler ve demokrasi sorunları vardı. Türkiye'nin de zorunlu olarak tek partili otoriter rejimi terk etmesi gerekiyordu. Tek partili otoriter rejime ve Cumhuriyet Halk Partisine (CHP) muhalefet gittikçe yaygmlaşıyordu. İç ve dış koşullar Türkiye'de demokratikleşmeyi zorunlu duruma getirmişti. İşte böyle bir ortamda, çok partili rejime geçildi. İşçi oylarını dikkate alan siyasetçiler, işçilerden, işçi sorunlarından söz etmeye başladılar.

Nihayet 10 Haziran 1946'da Cemiyetler Kanunu'nun 9- maddesindeki "sınıf esasına veya adına dayanan" dernek kurma yasağı kaldırıldı. "Sınıf esasına dayalı" dernek kurma yasağının kaldırılması, işçi sendikaları kurma hakkınm tanınması olarak anlaşıldığından, kısa zamanda çok sayıda işçi sendikası ve işçiyi temsil ettiğini belirten siyasi partiler kuruldu. Yılların bastırılmış birikimi hızla örgütlenince, bu gelişimin getirdiği endişe ile yeni örgütler 6 ay sonra kapatıldı. 1946 değişikliğinden 1947 tarihli Sendikalar Kanunu'nun çıkarıldığı tarihe kadar geçen dönemde 100'e yakın sendika kurulmuştu (bak. işçi örgütlenmesi).

1947-1963 Dönemi

20 Şubat 1947'de 5018 sayılı "İşçi ve İşverenler Sendikası ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun" adı ile Türkiye'de ilk sendikalar yasası çıkarıldı. 1947 Sendikalar Kanunu sendika özgürlüğünün bazı ilkelerini tanımakla birlikte, önemli engeller de getirmişti.

1947 Sendikalar Kanunu'nun 5. maddesi ile sendikalara genel bir siyaset yasağı getiriliyordu. Bu genel siyaset yasağı, Türkiye sendikacılığının 1947 sonrasında bir numaralı sorunu olan "partilerüstü sendikacılık" anlayışının temellerini de atacaktı.

Yasanın 5. maddesi ile sendikalarm tüzüklerini ve çalışma programlarını özgürce oluşturmalarına karışılarak, sendikaların "milliyetçiliğe aykırı hareket edemeyecekleri" biçiminde, çeşitli yorumlara açık olabilecek bir hüküm getiriliyordu. 1947 Sendikalar Kanunu sendikalara dernek gözü ile bakıyor, onlara dernek işlevi yüklüyor, sendika ile üyesi işçiyi ayrı varlıklar olarak görüyordu.

Yasanın geçici maddesi, o güne kadar kurulmuş işçi ve işveren derneklerini 3 ay içinde sendika haline getiriyordu. Özellikle büyük derneklerin bulunduğu devlet işletmelerinde "tepeden inme" örgütlenme ile sendikalar oluşturuldu. Bu yasa ile Türkiye'de "grevsiz sendikacılık" dönemi başladı.

Yasa Türkiye'nin o günkü ekonomik, sosyal ve siyasal koşullarında, var olan paternalizme uygun bir sendikal anlayış getirdi

1947 sonrasında işçi sendikalarını ele geçirmek için CHP ile Demokrat Parti (DP) arasında yoğun bir mücadele oldu. Bu mücadelenin yoğunlaştığı merkez İstanbul'du. İki siyasi parti de sendikaların bağımsızlığı ilkesini çiğneyerek kendilerine bağımlı sendikalar oluşturmak için her türlü çabayı harcadılar. Öte yandan özellikle 1950 ve 1954 seçimleri öncesinde sendikacılar da herhangi bir siyasi partiden milletvekili seçilme yarışma girdiler. Bu arada grev hakkını savunan sendikacıların çoğu DP yanında yer aldı.

1947'de 33-000 işçi üyeyi temsil eden 49 sendika kurulmuştu. 1948'de sendika sayısı 73'e, üye işçi sayısı 52.000'e yükselecekti. Ayrıca çok sayıda işçi sendikaları federasyonu oluşturulmuştu. Bu arada 1950'ye kadar yüzlerce sendika dışı işçi örgütlenmesi gerçekleştirilmişti.

Dönemin iktidar partisi CHP, bünyesinde bk işçi bürosu kurdu. Bu büronun katkılarıyla 1948'de İstanbul İşçi Sendikaları Birliği©) (İİSB) kuruldu. İİSB daha sonraki yıllarda, tüm İstanbul, hattâ Türkiye sendikal hareketinin itici gücü olacaktı. Muhalefet Partisi DP ise 1950'de İstanbul'da, Hür İşçi Sendikaları Birliği'nin (HİSB) kuruluşuna yardımcı oldu. İki birlik arasında üye sendikalara da yansıyan yoğun bk mücadele yaşandı. Bk ara her iki birlik İstanbul Milli İşçi Sendikaları Birliği adı altında bir araya geldilerse de bu birleşme uzun sürmedi ve 1951'de dağıldı.

1949'da tekstil işverenleri İstanbul'da bir araya gelerek sendikalarım kurdular. Bu örgütlenmeyi diğer işveren sendikaları izledi 1950 sonrasmda federasyonlar çoğaldı ve 1952'de Ankara'da Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Türk-İş) kuruldu.

DP iktidara geldikten sonra sendikaların çalışmalarını kısıtlamak için her yola başvurdu. Teksk Sendikasının "yerli malı kullanma" konulu toplantı yapma isteği bile "siyaset yapma" olarak suçlandı. Sendikaların açık hava toplantılarına izin verilmedi. Derneklerin ancak bir konu ile uğraşabileceği hükmünü getiren Cemiyetler Kanunu kullanılarak 1957'den sonra sendika bklikleri kapatıldı. "Siyaset yapma" yasağı sendikaları kapatacak biçimde işletildi. İstanbul Üniversitesi'nin sosyal siyaset konferansları yasaklandı.

Çalışma ilişkilerini işverenlerin egemenliğine terk eden otoriter sistem 27 Mayıs 1960in getkdiği 196ı Anayasasina kadar sürdü.

19Öl Anayasası kişi haklarının yanısıra ilk kez ekonomik ve sosyal haklara yer verdi. 46. madde ile tüm "çalışanlar" için sendika özgürlüğü ilkesi güvenceye bağlandı. 47. madde ile yalnızca "işçilere" toplu pazarlık ve grev hakkı tanındı.

27 Mayıs 1960 ile sendikal yasaların çıkarıldığı 24 Temmuz 1963 arasında işçiler grev hakkının, toplu pazarlık hakkının yaşama geçirilmesi ve bazı sorunların çözümü amacıyla çok sayıda sessiz yürüyüş, miting, grev, oturma eylemi, sakal bırakma, Saraçhane Mitingi, Açların Yürüyüşü, Kavel Grevi gibi eylemler gerçekleştirdiler (bak. grevler; işçi hareketi).

Cumhuriyet'ten sonra grev yasağına rağmen işçiler eylemlerini sürdürdüler ve eylemlerde İstanbul başı çekti. 1923-1960 arasında gerçekleştirilen 51 grevden 21i İstanbul'da yapıldı. 1963-1971 arasında ise tüm Türkiye'de yapılan 569 grevden 103'ü İstanbul'da gerçekleştirilecekti.

1963-1980 Dönemi

196ı Anayasasinca belirtilen hakların uzantısında 24 Temmuz 1963'te 274 sayılı Sendikalar Kanunu ile 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu yürürlüğe kondu.

1961 Anayasasinda tüm çalışanlara tanınan sendika özgürlüğü, ilgili yasalarda yalnızca işçilere tanındı. Kamu çalışanlarına toplusözleşmeli, grevli sendika hakkı tanınmıyordu. Böylece özellikle 1971 anayasa değişikliğinden sonra sürekli gündemde kalan işçi-memur tartışmasının temelleri atıldı. "Sosyal uyanma ekonomik gelişmeyi aşmıştır" görüşünün ileri sürüldüğü 1971'de anayasada yapılan bir değı-

grev hakkından yoksun, erken gelmiş haklardı. Bu nedenle işçilerin ve işçi derneklerinin çoğu bu hakların farkında bile olmadı. 1926'dan, İş Yasası'nm yürürlüğe girdiği 1937'ye kadar, çalışma ilişkkerinde genel olarak Medeni Kanun ile Borçlar Kanunu hükümleri uygulandı.

1929 bunalımı, ekonomi politikası olarak daha yoğun bir devletçiliği gündeme getirdi. 1934'ün başlarında uygulanmaya başlanan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı döneminde çok sayıda devlet işletmesi açıldı. Devletçiliğin yoğunlaşması ile birlikte, işçi-işveren ilişkilerinde devlet, artık hakemliğinin yamsıra önemli bir işveren durumuna geldi.

Devletin gittikçe genişleyen biçimde işveren olması Cumhuriyet'in kuruluşundan beri çıkarılacağı söylenen İş Yasası'na ilişkin gelişmeleri de etkiledi. Cumhuriyet sonrasında 1924-1936 arasında 5 ayrı iş yasası taslağı hazırlanmıştı. Sonunda 15 Haziran 1937'de yürürlüğe girmek üzere 3008 sayılı 8 Haziran 1936 tarihli İş Kanunu kabul edildi.

İşçilere ilişkin bazı koruyucu düzenlemeler getiren yasa, var olan otoriter paternalizme uygun olarak sermaye-emek uyuşmazlıklarını zorunlu uzlaştırma ve hakem sistemine bağlıyor, çalışma barışının grev ve lokavt gibi çatışmacı yollarla kurulmasını yasaklıyordu.

1936 İş Kanunu işçilerin sendika hakkını tanımadığı için "işçi temsilciliği" kurumunu getiriyor, Tatil-i Eşgal Kanunumu yürürlükten kaldırırken, 72. maddesi ile grevi kesinlikle yasaklıyordu. Zaten 1933'te, Türk Ceza Kanunu'nun 201. maddesinde işçileri çalışmamaya "zorlayanlara" karşı konan cezalar ağırlaştırılmıştı.

1936 İş Kanunu ile, işçiler lehine, yetersiz de olsa bazı koruyucu düzenlemeler getiren siyasi iktidar, bir süre sonra Cemiyetler Kanunu'nda değişiklik yaparak "aile, cemaat, ırk, cins ve sınıf esasına veya adına" dernek kurulmasını yasakladı. Medeni Kanun'daki derneklere ilişkin maddeleri de iyice darlaştıran bu değişiklik ile işçilerin mesleki örgüt kurması tam anlamıyla denetim altına alınmak isteniyordu. Güdümlü işçi dernekleri kurdurma denemesi de başarılı olamayınca, 1938'de Türk Ceza Kanunu'nun bazı maddelerinde değişiklik yapıldı.

II. Dünya Savaşı, faşizme karşı "demokrasi cephesi"nin zaferi ile bitti. Gündemde insan hakları, özgürlükler ve demokrasi sorunları vardı. Türkiye'nin de zorunlu olarak tek partili otoriter rejimi terk etmesi gerekiyordu. Tek partili otoriter rejime ve Cumhuriyet Halk Partisine (CHP) muhalefet gittikçe yaygmlaşıyordu. İç ve dış koşullar Türkiye'de demokratikleşmeyi zorunlu duruma getirmişti. İşte böyle bir ortamda, çok partili rejime geçildi. İşçi oylarını dikkate alan siyasetçiler, işçilerden, işçi sorunlarından söz etmeye başladılar.

Nihayet 10 Haziran 1946'da Cemiyetler Kanunu'nun 9. maddesindeki "sınıf esasına veya adına dayanan" dernek kurma yasağı kaldırıldı. "Sınıf esasma dayalı" dernek kurma yasağının kaldırılması, işçi sendikaları kurma hakkının tanınması olarak anlaşıldığından, kısa zamanda çok sayıda işçi sendikası ve işçiyi temsil ettiğini belirten siyasi partiler kuruldu. Yılların bastırılmış bkikimi hızla örgütlenince, bu gelişimin getirdiği endişe ile yeni örgütler 6 ay sonra kapatıldı. 1946 değişikliğinden 1947 tarihli Sendikalar Kanunu'nun çıkarıldığı tarihe kadar geçen dönemde 100'e yakın sendika kurulmuştu (bak. işçi örgütlenmesi).

1947-1963 Dönemi

20 Şubat 1947'de 5018 sayılı "İşçi ve İşverenler Sendikası ve Sendika Bklikleri Hakkında Kanun" adı ile Türkiye'de ilk sendikalar yasası çıkarıldı. 1947 Sendikalar Kanunu sendika özgürlüğünün bazı ilkelerini tanımakla birlikte, önemli engeller de getirmişti.

1947 Sendikalar Kanunu'nun 5. maddesi ile sendikalara genel bir siyaset yasağı getiriliyordu. Bu genel siyaset yasağı, Türkiye sendikacılığının 1947 sonrasında bir numaralı sorunu olan "partilerüstü sendikacılık" anlayışının temellerini de atacaktı.

Yasanm 5. maddesi ile sendikaların tüzüklerini ve çalışma programlarını özgürce oluşturmalarına karışılarak, sendikaların "milliyetçiliğe aykırı hareket edemeyecekleri" biçiminde, çeşitli yorumlara açık olabilecek bir hüküm getiriliyordu. 1947 Sendikalar Kanunu sendikalara dernek gözü ile bakıyor, onlara dernek işlevi yüklüyor, sendika ile üyesi işçiyi ayrı varlıklar olarak görüyordu.

Yasanın geçici maddesi, o güne kadar kurulmuş işçi ve işveren derneklerini 3 ay içinde sendika haline getiriyordu. Özellikle büyük derneklerin bulunduğu devlet işletmelerinde "tepeden inme" örgütlenme ile sendikalar oluşturuldu. Bu yasa ile Türkiye'de "grevsiz sendikacılık" dönemi başladı.

Yasa Türkiye'nin o günkü ekonomik, sosyal ve siyasal koşullarında, var olan paternalizme uygun bir sendikal anlayış getirdi.

1947 sonrasında işçi sendikalarını ele geçirmek için CHP ile Demokrat Parti (DP) arasında yoğun bir mücadele oldu. Bu mücadelenin yoğunlaştığı merkez İstanbul'du. İki siyasi parti de sendikaların bağımsızlığı ilkesini çiğneyerek kendilerine bağımlı sendikalar oluşturmak için her türlü çabayı harcadılar. Öte yandan özellikle 1950 ve 1954 seçimleri öncesinde sendikacılar da herhangi bir siyasi partiden milletvekili seçilme yarışma gkdiler. Bu arada grev hakkım savunan sendikacıların çoğu DP yanmda yer aldı.

1947'de 33.000 işçi üyeyi temsil eden 49 sendika kurulmuştu. 1948'de sendika sayısı 73'e, üye işçi sayısı 52.000'e yükselecekti. Ayrıca çok sayıda işçi sendikaları federasyonu oluşturulmuştu. Bu arada 1950'ye kadar yüzlerce sendika dışı işçi örgütlenmesi gerçekleştirilmişti.

Dönemin iktidar partisi CHP, bünyesinde bir işçi bürosu kurdu. Bu büronun katkılarıyla 1948'de İstanbul İşçi Sendikaları Birliği© (İİSB) kuruldu. İİSB daha sonraki yıllarda, tüm İstanbul, hattâ Türkiye sendikal hareketinin itici gücü olacaktı. Muhalefet Partisi DP ise 1950'de İstanbul'da, Hür İşçi Sendikaları Birliği'nin (HİSB) kuruluşuna yardımcı oldu. İki birlik arasında üye sendikalara da yansıyan yoğun bk mücadele yaşandı. Bir ara her iki birlik İstanbul Milli İşçi Sendikaları Birliği adı altında bir araya geldilerse de bu birleşme uzun sürmedi ve 1951'de dağıldı.

1949'da tekstil işverenleri İstanbul'da bir araya gelerek sendikalarını kurdular. Bu örgütlenmeyi diğer işveren sendikaları izledi 1950 sonrasında federasyonlar çoğaldı ve 1952'de Ankara'da Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Türk-İş) kuruldu.

DP iktidara geldikten sonra sendikaların çalışmalarını kısıtlamak için her yola başvurdu. Teksk Sendikası'mn "yerli malı kullanma" konulu toplantı yapma isteği bile "siyaset yapma" olarak suçlandı. Sendikaların açık hava toplantılarına izin verilmedi. Derneklerin ancak bk konu ile uğraşabileceği hükmünü getiren Cemiyetler Kanunu kullanılarak 1957'den sonra sendika birlikleri kapatıldı. "Siyaset yapma" yasağı sendikaları kapatacak biçimde işletildi. İstanbul Üniversitesi'nin sosyal siyaset konferansları yasaklandı.

Çalışma ilişkilerini işverenlerin egemenliğine terk eden otoriter sistem 27 Mayıs 1960'ın getirdiği 1961 Anayasasina kadar sürdü.

1961 Anayasası kişi haklarının yamsıra ilk kez ekonomik ve sosyal haklara yer verdi. 46. madde ile tüm "çalışanlar" için sendika özgürlüğü ilkesi güvenceye bağlandı. 47. madde ile yalnızca "işçilere" toplu pazarlık ve grev hakkı tanındı.

27 Mayıs 1960 ile sendikal yasaların çıkarıldığı 24 Temmuz 1963 arasında işçiler grev hakkının, toplu pazarlık hakkının yaşama geçirilmesi ve bazı sorunların çözümü amacıyla çok sayıda sessiz yürüyüş, miting, grev, oturma eylemi, sakal bırakma. Saraçhane Mitingi, Açların Yürüyüşü, Kavel Grevi gibi eylemler gerçekleştirdiler (bak. grevler; işçi hareketi).

Cumhuriyet'ten sonra grev yasağına rağmen işçiler eylemlerini sürdürdüler ve eylemlerde İstanbul başı çekti. 1923-1960 arasında gerçekleştirilen 51 grevden 211 İstanbul'da yapıldı. 1963-1971 arasında ise tüm Türkiye'de yapılan 569 grevden 103'ü İstanbul'da gerçekleştirilecekti.

1963-1980 Dönemi

1961 Anayasası'nca belirtilen hakların uzantısında 24 Temmuz 1963'te 274 sayılı Sendikalar Kanunu ile 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu yürürlüğe kondu.

1961 Anayasası'nda tüm çalışanlara tanınan sendika özgürlüğü, ilgili yasalarda yalnızca işçilere tanındı. Kamu çalışanlarına toplusözleşmeli, grevli sendika hakkı tanınmıyordu. Böylece özellikle 1971 anayasa değişikliğinden sonra sürekli gündemde kalan işçi-memur tartışmasının temelleri atıldı. "Sosyal uyanma ekonomik gelişmeyi aşmıştır" görüşünün ileri sürüldüğü 1971'de anayasada yapılan bir değiş-

siklik ile "çalışanlar" sözcüğü yerine "işçiler" sözcüğü getirildi ve tüm kamu çalışanları sendikaları Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) ilkelerine aykırı biçimde kapatıldı.

1961 Anayasası'mn sağladığı demokratik ortam ve bu iki yasa ile birlikte Türkiye'de sendika özgürlüğü ve sosyal haklar açısından yeni bir dönem başlıyordu. ILO ilkelerine aykırı olarak, kamu çalışanlarına toplu pazarlık ve grev hakkının tanınmaması ve işçiler için grev hakkına bazı sınırlamalar getirilmesine rağmen, 1961 Anayasası ve 274 ve 275 sayılı yasalar Türkiye'de yeni bir sendikal anlayışın doğmasının yasal koşullarını yaratmıştı.

1963 sonrasında özellikle İstanbul'da ve özel sektör işyerlerinde yoğun işçi eylemleri gerçekleştirildi. Kapitalist gelişme, mülksüzleşme, kente göç, teknolojik değişiklikler, sendikacılarla kurulan Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP) mücadelesi bunların uzantısında işçi kitlelerindeki yeni talepler ve beklentiler yeni bir sendikal anlayışı gerekli kılıyordu. İşte bu koşullar 13 Şubat 1967'de Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nu (DİSK)(->) yarattı. İstanbul merkezli bir konfederasyon olarak DİSK, İstanbul ve Kocaeli'nde sendikacılık hareketine yeni bir ivme getirdi.

Bu arada 1961'de İstanbul İşveren Sendikaları adıyla örgütlenen işverenler 1962'de bu örgütün adını Türkiye işveren Sendikaları Konfederasyonu'na (TİSK) dönüştürdüler.

1970'teki sendika özgürlüğünün kısıtlanmasına yönelik yasa değişikliği girişimi büyük toplumsal tepki gördü. İstanbul'da ve Kocaeli'nde DİSK'in başlattığı ve 15-16 Haziran direnişi olarak bilinen, sendikacılık hareketinin en büyük işçi eylemi yaşandı (bak. On Beş-On Altı Haziran Olayları). Sendika özgürlüğünün kısıtlanmasına yönelik yasa değişikliklerinin büyük çoğunluğu daha sonra Anayasa Mahkemesi'nce iptal edildi.

15-16 Haziran dkenişi ertesinde 23 Haziran 1970'te kurulan ve milliyetçi temeller üzerinde yükselen, tek ve mecburi sendikacılığı savunan Türkiye Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu (MİSK) ile 22 Ekim 1976'da Islami esaslara dayalı Hak-İş özellikle Milliyetçi Cephe hükümeti dönemlerinde sendikacılığın farklı çizgilere çekilmesinde kullanıldı.

1973-1980 arasında İstanbul'a, özellikle DISK'li işçilerin eylemleri damgasını vurdu. Sendika özgürlüğü ve sosyal haklar açısından yasalardaki sınırlamalara; sendikaların önemli kesimi tarafından hâlâ sürdürülmek istenen "partilerüstü sendikacılık" anlayışına; siyasi iktidarların 1947 sendikacılık anlayışım egemen kılma çabalarına; ertelenen ya da yasaklanan grevlere; işçilerden hâlâ yalnızca "itaat" bekleyen işverenlere ve sendika düşmanı yoğun saldırılara rağmen, 12 Mart dönemi dışında 1963-1980 dönemi işçiler açısından görece en özgür sendikacılık dönemi oldu.

İşçiler ancak bu dönemde ilk defa işyerlerinde ve toplumda gerçek anlamda bir kimlik kazandılar. Sendikaların bir bölümü bu dönem boyunca sendika özgürlüğü ve sosyal hakları en geniş boyutlarıyla tartıştı, ekonomik-demokratik istemlerini dile getirdi, baskı grubu işlevlerini yerine getirmeye çalıştı. Bu gelişmelerin en belirgin olduğu yer işçi hareketinin merkezi sayılan İstanbul'du.

Teksif Federasyonu Başkanı Celâl Beyaz, Tekstil Sanayii İşçileri Sendikası'nın bir toplantısında. *Cumhuriyet Gazetesi Arşivi*

1980'e yoğun bir ekonomik, sosyal ve siyasal bunalım ile varıldı. 24 Ocak kararları ile Türkiye tarihinde yeni bk sayfa açıldı. Demokrasinin, sendika özgürlüğünün ve sosyal hakların kısıtlanması, ücretlerin düşürülmesi, kazanılmış işçi haklarının geri alınması isteniyordu. Bu da 12 Eylül 1980 askeri darbesi ile gerçekleştirildi.

1980 Sonrası

Türkiye'de sendikal hakların yasal olarak tanındığı 1963'ten sonra faiz-rant-kâr gelirleri sürekli azalırken, ücret ve maaş gelkleri arttı. Bu ters orantı 1977'de zirveye ulaştı.

Sermaye kesimi yıllardır sürdürmekte olduğu antisendikal ideolojik mücadelesini özellikle 1977 sonrasında daha da şiddetlendirdi. Başta TİSK, Metal Endüstrisi Sanayicileri Sendikası (MESS) ve Tekstil İşverenleri Sendikası olmak üzere sermaye kuruluşlan, yapılan her grevin "ideolojik", sendikaların her eyleminin "siyasi" olduğunu yoğunlaşan bk tekrarlamayla savundular.

Sermaye, sanayi ürünlerinin ihracatını teşvik edecek, enflasyonu durduracak, ucuz işgücü ile yabancı sermayeye çekici gelecek, sendikal hakları ve işçi ücretlerini denetim altma alacak bk yapılanma istiyordu. Bu ekonomik politika ancak 1961 Anayasası'ndaki temel hak ve özgürlüklerin en önemlilerinin ve "sosyal adalet" kavramının bk kenara atılması ile mümkündü. Öte yandan ülke içindeki terör olayları sürerken, kitlelerin demokratik muhalefeti yaygınlaşıyordu.

1979 seçimleri ile iktidara gelen Adalet Partisi (AP) azınlık iktidarının programında, yapılacaklar ana hatlarıyla ortaya kondu. Ardından 24 Ocak ekonomik önlemler paketi açıklandı.

Enflasyonun çözümünde ana hedef olarak işçi ücretleri, dolayısıyla da işçi sendikaları seçilmişti. Bu nedenle mücadeleci sendikaların ortadan kaldırılması ya da işlevsiz hale getirilmesi gerekiyordu. 24 Ocak istikrar önlemlerinin başarıya ulaşmasının en önemli önkoşulu işçi haklarının ve ücretlerinin denetim altına alınmasıydı. AP azınlık iktidarı bu amaca yönelik önlemleri zaman geçirmeden almaya başladı.

Ancak öngörülen modeli uygulayabilmek için başka güçler gerekiyordu. 12 Eylül 1980'de askeri darbe oldu.

Sendikacılık alanında önce yasaklama, fiilen dondurma, sonra da yasal düzenlemeler ile 24 Ocak kararlarının gerektirdiği sosyal siyaset, yasal çerçeveye kavuşturuldu. DİSK türü bir sendikacılığın bir daha oluşmaması için her türlü önlem alınmaya çalışıldı.

Önce Milli Güvenlik Konseyi'nin (MGK) 12 Eylül 1980 tarihli, 7 numaralı bildirisi ile "kamu düzeni ve genel asayiş gereği olarak DİSK, MİSK ve bunlara bağlı sendikaların faaliyetleri durduruldu." Bu kuruluşların yöneticileri "Türk Silahlı Kuvvetlerinin güvencesi altma alındı."

Daha sonra MGK'nin 8 numaralı kararı ile DİSK, MİSK ve Hak-İş (bu konfederasyon biraz gecikme ile 18 Eylül 1980'de faaliyetten men edilmişti) konfederasyonları ve bağlı sendikaların taşınır ve taşınmaz tüm varlıkları denetim altma alındı. Türk-İş ise açık bırakıldı. Resmi ideolojinin yeni koşullardaki söylemine yardımcı olma görevine çağrıldı. Bu arada Türk-İş üyesi Petrol-Iş 18 Ekim 1980-9 Ocak 1981 arasında faaliyetten men edildi. Yol-İş Federasyonunun Ankara, İzmir, Diyarbakır, İstanbul şubelerinin geçici sürelerle çalışmaları durduruldu. Ancak bu sendikalar Türk-İş yöneticilerinin araya girmesiyle yeniden açıldı.

MGK'nin 11 Kasım 1980'de kabul ettiği 2316 sayılı "Faaliyetleri Durdurulan Sendika, Federasyon ve Konfederasyonlara Kayyım Tayini Hakkında Kanun" ile faaliyetleri durdurulan sendikalar genellikle sıkıyönetim komutanları tarafından seçilen çoğu emekli asker kişilerin yönetimine bırakıldı.

MGK bu arada 19 Şubat 1981 tarihli *Resmi Gazete'de* yayımlanan kararı ile Hak-İş Konfederasyonunun bloke edilen mal varlığı ve belgelerini serbest bıraktı. 12

DİSK Genel Başkanı Kemal Türkler. Keramik-İş Sendikasının genel kurulunda, 1974.
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

Eylül sonrasında gözaltına alınan ve sayıları onu geçmeyen MİSK yöneticisi daha önce salınmıştı. 12 Eylül 1980 gecesi DİSK genel başkanı başta olmak üzere İstanbul'da gözaltına alınan, daha sonra Sıkıyönetim Komutanlığının çağrısına uyarak yetkililere teslim olan DİSK yöneticilerinin bir kısmı 27 Aralık 1980'de tutuklandı. Ocak 1981 sonunda tutuklu DİSK'li sayısı 200 dolayındaydı.

12 Eylül 1980 sonrasında İstanbul sıkıyönetim mahkemelerinde 12 bağımsız sendika ile Türk-İş üyesi bir sendikanın İstanbul şubesinin toplam 395 sendika yöneticisi yargılandı. Bağımsız Bank-İş Sendikası kapatıldı ve 4 yöneticisi hapis cezasına çarptırıldı.

12 Eylül sonrasında sendika özgürlüğü ve sosyal haklar, 1982 Anayasası ve 7 Mayıs 1983'te yürürlüğe giren 2821 sayılı Sendikalar Kanunu, 2822 sayılı Toplu İş Sözleşmesi. Grev ve Lokavt Kanunu ile yeniden düzenlendi. Bu düzenlemelerde, 1947 Sendikalar Kanunu ile 1970 tarihli 1317 sayılı yasanın Anayasa Mahkemesince iptal edilen maddeleri temel alındı.

Yeni önlemler ile bir baskı grubu olarak sendikalar ILO ilkelerine aykırı biçimde ekonomik, demokratik ve siyasal karar alma süreçlerinin dışına itildi. Sınıf ve kitle sendikacılığını, yani DİSK türü bir sendikacılığı önleyeceği düşünülen önlemler getirildi.

1980 sonrası sendikal düzenlemelerde sendika özgürlüğü ve sosyal haklar oldukça sınırlıdır.

1946'da, 1971'de olduğu gibi, 12 Eylül 1980 sonrasında da, baskı ve haksız uygulamalar, mahkemeler, tutuklamalar, davalarla sindirilen işçi sınıfı önemli bir tepki gösteremedi.

Yeni yasaların ilk uygulamaları ile birlikte sendikal harekette yavaş yavaş kıpırdanmalar başladı. Türk-İş yöneticileri biraz da Türk-İş bünyesine katılmak zorunda bırakılan DİSK üyelerinin baskısıyla 1984'ten sonra bir dizi eylem kararı almak zorunda kaldı.

Türk-İş 3 Haziran 1984'te İstanbul'da Açıkhava Tiyatrosunda bir toplantı yaptı. "DİSK'e özgürlük" sloganlarının atıldığı bu toplantıda Türk-İş yöneticileri zorlukla konuşabildi.

1984 sonrasında İstanbul'da işçiler çeşitli işyerlerinde yemek boykotu, bazı sosyal ödemeleri reddetme protestosu, açlık grevi gibi eylemler ile sendika özgürlüğüne yönelik yasadışı tavır alışlan protesto ettiler.

1984 sonrasında sendikalı işçilerin sendikal hareketteki en önemli sorunları grev hakkını yaşama geçirmek oldu.

12 Eylül sonrasının ilk grevi iki tersanede 2 Ekim 1984'te başladı. 1984'te 4 grev gerçekleşmiş iken bu rakam 1988'de 256'ya yükseldi. 1991'deki en önemli olay DİSK hakkında beraat kararı verilmesiyle birlikte konfederasyonun yeniden faaliyete geçmesiydi. Bu durum sendikal yaşama canlılık getirdi ve 1993'ü izleyen yıllarda Türk-İş. Hak-İş ve DİSK arasında ortak çalışmalar yapıldı. Son olarak 1 Mayıs 1994. İstanbul'da her üç konfederasyonun ortak katılımıyla kutlandı.

Çalışma Bakanlığının, gerçek durumu yansıtmamakla birlikte bir fikir verebilecek Ocak 1994 İstatistiklerine göre, 3 konfederasyonun ve bağımsız sendikaların 1994 başındaki durumu şöyledir: 33 bağımsız sendika (toplam 138.470 üye), Hak-İş (7 üye sendika, toplam 278.751 işçi): DİSK (27 üye sendika, toplam 330.179 işçi); Türk-İş (32 üye sendika, toplam 1.862,090 işçi).

1994 itibariyle, merkezi istanbul'da bulunan işçi sendikaları şunlardır: Türk-Iş üyesi Petrol-Iş. Tekgıda-Iş. Deri-İs. BASİ-SEN, Kristal-İş, Dok Gemi-İş, TÜMTİS, Türkiye Denizciler Sendikası, Hava-İş, TOLEYİS, TGS, Türkiye Belediye-îş; DİSK üyesi ASİS, Aster-İş, Basm-lş, BANKSEN, Birleşik Metal-îş, Deri-İş, Devrimci Sağlık-İş, Devrimci Yapı-Iş, Gıda-tş, Hürcam-İş, Keramik-İs, Lastik-İs, Limter-İs, Nakliyat-İş, SİNESEN, Tekstil, Tümka-Iş.

Kamu Çalışanlarının Sendikalaşması

27 Mayıs 1960 askeri müdahalesinden sonra hazırlanan 1961 Anayasası Türkiye'de ilk kez sendikal hakları ayrıntılı bir biçimde dile getirmenin koşullarını yarattı. Anayasadaki iki madde ile çalışanlara sendikalaşma, grev hakkı ve toplusözleşme hakkı tanındı. Ancak 1961 Anayasası'mn 46. maddesinde, sendikalaşma hakkı tanınırken, 'İşçi niteliği taşımayan kamu hizmeti görevlerinin bu alandaki hakları kanunla düzenlenir" deniyordu. Anayasa 1961'de bu hükmü getiriyor, fakat düzenleyici kanun 1965'te çıkarılıyor ve yine sınırlı bir yasa oluyordu. Getirilen 624 sayılı "Devlet Personeli Sendikaları Kanunu" gerçekte koruyucu olmaktan çok sınırlayıcı bir yasa oldu. Kanun kamu çalışanlarına toplusözleşme, grev yapma ve protesto gösterilerinde bulunmayı yasakladı. Böylelikle kamu çalışanları sendikaları, göstermelik kumluşlar olarak kabul edildi. Kamu işyerlerinde sendikal faaliyet hemen hemen tamamıyla yasaklandı. Kamu çalışanları sendikalarının yöneticilerine herhangi bir güvence getirilmedi.

Bütün bunlara rağmen, kamu çalışanları hemen sendikalar kurmaya başladılar. Yasa tam 6 yıl yürürlükte kaldı. 12 Mart 1971 askeri müdahalesinden sonra gelen 1961 Anayasasinın kamu çalışanlarına ilişkin maddesi değiştirildi ve kamu çalışanları sendikaları yasaklandı. 6 yıllık memur sendikacılığı döneminde 500 dolayında memur sendikası kuruldu. 6 yıllık süre içerisinde kamu çalışanlarının yaklaşık üçte biri memur sendikalarında örgütlendi. Ancak kamu çalışanı ağırlıklı bir kent olmayan istanbul'da memur sendikaları, işçi sendikalarının önemine ulaşamadı.

1971'de anayasada yapılan değişiklikten sonra, sendikalarının yasaklanmasıyla memurlar çeşitli derneklerde örgütlenmek zorunda bırakıldılar. Öğretmenler TÖB-DER'de, teknik elemanlar TÜTED'de, memurlar TÜM-DER'de, sağlık işçileri TÜS-DER'de, asistanlar TÜMAS'ta. üniversite öğretim üyeleri TÜMÖD'de örgütlendiler.

1975-1980 arasında memur dernekleri anayasada ya da yasalarda yapılacak olan değişikliklerle toplusözleşmeli, grevli sendikalaşma hakkı için yoğun bir mücadele verdiler.

12 Eylül 1980 sonrasında memurlar, yani kamu çalışanları da yoğun baskı gördüler. 1988'de anayasada ve yasalarda kamu çalışanlarına sendikalaşma yasağı olmadığım algılayınca İstanbul ve Ankara'da sendikalarını kurdular,)airüyüşler, mitingler yaptılar.

Kamu çalışanlarının sendikalaşma eylemi 1980 sonrasının en özgün, en canlı sendikacılık olayını oluşturdu. Kamu çalışanları 1992'de kendi aralarında Kamu Çalışanları Demokratik Platformu adıyla bir ör-

gütlenmeye gittiler ve bu örgütlenme ile birlikte Türk-Iş, DİSK, Hak-İş ile ortak eylemde bulundular.

1994 itibariyle merkezi İstanbul'da bulunan kamu çalışanı sendikaları şunlardır: Eğit-Sen, Tümbel-Sen, Maliye-Sen, Tüm-Sağlık-Sen, Tüm-Haber-Sen, BTS (Birleşik Taşımacılık Sendikaları), Tüm-Banka-Sen, Tüm-Gıda-Sen, Tarım-Sen, Lim-Sen, Bem-Sen, Sağlık-Sen.

Bibi. K. Sülker, *Türkiye Sendikacılık Tarihi,* I, İst., 1987; M. Ş. Güzel, "Cumhuriyet Türkiye'sinde İşçi Hareketleri", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi,* c. 7, s. 1848-1876; F. Pekin, *Demokrasi, Sendika Özgürlüğü ve Sosyal Haklar,* İst., 1985.

FARUK PEKİN

SEPETÇİLER KASRI

Topkapı Sarayının(->) Sarayburnu'ndaki iki kıyı köşkünden biri Sepetçiler Kasn, diğeri Yalı Köşkü'ydü(-0. Sarayın dış bahçesindeki (Birun) ve kıyılardaki çeşitli kasır köşk ve sahilsaraydan bugüne kadar gelebilen tek yapı 1053/l643'te Sultan İbrahim (hd 1640-1648) tarafından yaptırılan bu köşktür. Ne var ki ilk köşk 1739'da I. Mahmud döneminde (1730-1754) etraflı olarak yenilenmiştir. Ondan sonra geçirdiği muhtelif onarımlara karşın 19. yy in ortalarına kadar değişmeden kalmıştır. Fakat Robertsonün Kırım Savaşı sırasında çektiği bir fotoğrafta Sepetçiler Kasrının açık divanhanesinin tümüyle kapatıldığı, bütün çıkmalarının ortadan kaldırıldığı ve yapının bir kışlaya benzetildiği görülmektedir. Bunun, Lewis'in köşkü eski halinde gösteren 1835 tarihli resminden sonra, belki de savaş sırasında yapılmış olması gerekir.

Sultan İbrahim'in kasrının yerinde daha önce gemilere işaret vermek için bir köşk olduğuna, padişahın bu köşkün ve Yalı Köşkümün arkasında bulunan hasırcı ve sepetçi esnafını, kendisi de sepet yapmaya meraklı olduğu için, himaye ettiğine ve burada eski köşkü ihya etmeye karar verdiği zaman bu esnafın kendisine yardım ettiğine ilişkin eski bir rivayet vardır. Kasrın adı sepetçilerin bu yörede bulunmasından kaynaklanmıştır. Bunlar kasır yapıldıktan sonra da o mahallelerde çalışmaya devam etmişlerdir. Sepetçiler Kasrının İstanbul yaşamına ilişkin önemi saraya ait kayıkların bulunduğu yerde olmasıdır. Demiryolu geçmeden önce sultanların kayıkları burada korunuyordu. Sonradan tersaneye kaldırılmışlardı. G. J. Grelot(->), burada kayıklar ve küçük kadırgalar için 5-6 kayıkhane olduğunu yazar. Bu kayıkhaneler Sepetçiler Kasrını gösteren bütün resim ve fotoğraflarda vardır. Sarayburnu akıntısının dışında kalan ve limana doğru lodosa karşı korunmuş olan bu kıyıdan sultanlar denize açılırlardı. Yalı Köşkümden olduğu gibi, bu kasırdan da sultanlar limandaki gemileri, donanmanın sefere çıkışını ya da dönüşünü seyrederlerdi. III. Selimin (hd 1789-1807) biniş yaptığı zaman en çok vakit geçirdiği yapılar deniz kıyısındaki Balıkhane, İncili Köşk, Sepetçiler Kasrı ve Yalı Köşkü idi. Burada saz âlemleri yapılır ve yemek yenirdi. Köşke atla olduğu gibi yaya olarak da gelindiği anlaşılmaktadır. Ne var ki poyraza ve batıya açık olan kasır kışın çok soğuk olurdu.

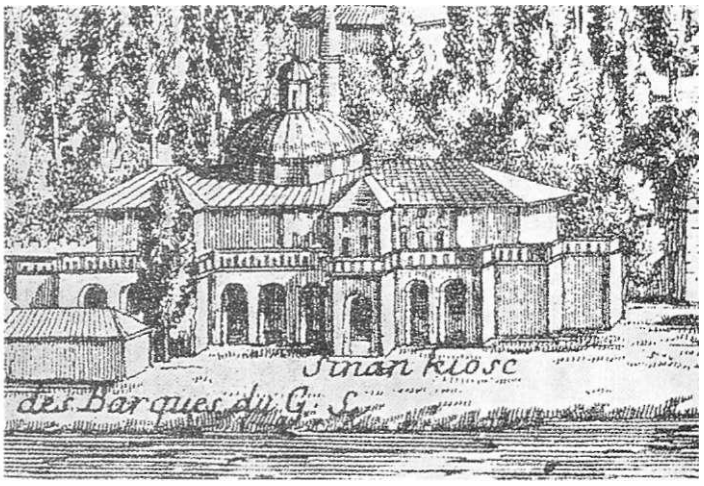

Grelot'nun 1680'de çizdiği panoramada yer alan Sepetçiler Kasrı yanlışlıkla Sinan Köşkü olarak adlandırılmıştır. Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*

Sepetçiler Kasrının eski görüntüsüne ilişkin yabancı gezginlerin yayımladıkları resimler köşkün temel öğelerini belirtiyorsa da bunlara dayanarak sağlıklı bir restitüsyon yapma olanağı yoktur. Fakat I. Mahmud dönemindeki onarımdan sonra yapının fazla değişmediği, 1813'te Baker'ın ve 1835'te Lewis'in yaptığı desenlerde görülmektedir. Bunlarda açık ve kapalı bölümler arasında gösterilen kubbe, kasrın ilk gravürü olan Grelot'nunkine göre çok daha küçük ve fenersizdir. Bu da 17. yy'da yapılan yapının I. Mahmud döneminde değiştiğinin bir kanıtı sayılabilir.

Kasrın Grelot tarafından yapılan ve gerçek yapıya oldukça doğru referans veren gravürü, 19. yy m ortalarına kadar değişmeyen üç temel öğe içermektedir: Alt yapı ve üzerindeki kapalı divanhane ve önündeki büyük direklik. Tonozlarla örtülü alt yapı Bizans döneminden kalan bk sur duvarıyla, "sur-ı sultani'ye bitişik bir alt yapıdan oluşmaktadır. Bu bölümde kısmen kullanılan bir ara kat vardır. Grelot'nun gravüründe 9 değişik büyüklükte açıklığı ve açık deniz tarafındaki büyük kemeri ile gösterilmiştir. Deniz seviyesinden ortalama 6 m yüksekte oluşturulan teras üzerinde Osmanlı klasik dönemi için karakteristik bir kasır inşa edilmiştir. Kubbe ile örtülü bir divan odası, ona bitişik servis odalarını içeren bir giriş bölümü ve önlerinde büyük bir direklik. Topkapı Sarayında Sinan'ın yaptığı III. Murad Köşkü bu tür köşk ya da kasırların en güzel örneklerinden biridir. Büyük bir kubbeli oda ile onun önünde daha küçük ve yine kubbe ile örtülü bir dikdörgen hacimden oluşan bu köşk türü, tek bir yapı olarak tasarlandığı zaman yarı açık bir direklikle birleşir. Daha küçük yapılarda da bu düzen vardır. Örneğin bugün Boğaziçi'ndeki en eski yalı divanhanesi olan Amcazade Hüseyin Paşa Yahşinin bahçe tarafında böyle bir direklik olduğu eski desenlerde görülmektedir. Bu büyük direklikler gravürlerde de görüldüğü gibi, büyük perdelerle güneş ve rüzgâra karşı korunmuştur. Bunlara dış cephelerinden büyük perdeler asıldığı için, kapalı oldukları zaman cephe düzenleri anlaşılmaz. Grelot'nun gravüründe de direklik görülmemektedir. Sepetçiler Kasrında büyük kubbeli odanın kubbesi ahşaptır ve çatı içinde gizlidir. Buna karşın çatının ortasında Grelot ve Loosün resimlerinde açık ve kapalı bölümlerin arasında biraz fazla abartılmış bir kubbe görülmektedir. Kasrın ortasında yükselen özgün kubbenin nasıl bir hacme tekabül ettiğini bugün saptamak olanaksızdır. Dışarıdan görülen kubbenin altında, S. H. Bidemin restitüsyonu gibi kubbeyi ikiye bölen bir duvar olması, Osmanlı mimari tasarım geleneği içinde kolay kabul edilecek bir çözüm değildir. Büyük bir olasılıkla bugünkü durum Abdülmecid dönemine (1839-1861) rastlamış olması gereken büyük onarım sırasında yapı planında yapılan bir değişiklikten kaynaklanmaktadır. Özgün durumda çok daha küçük bir kub-

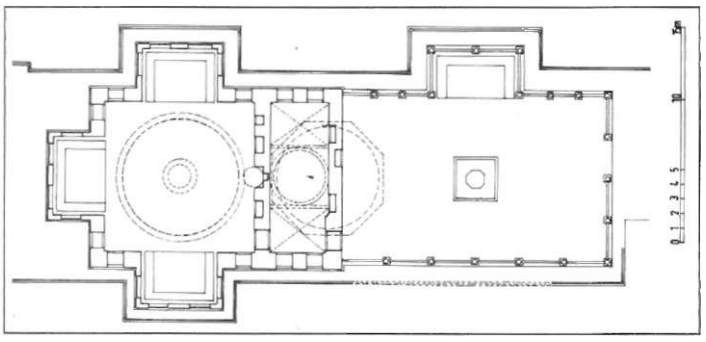

Sepetçiler Kasrı'nın planı. *Doğan Kuban*

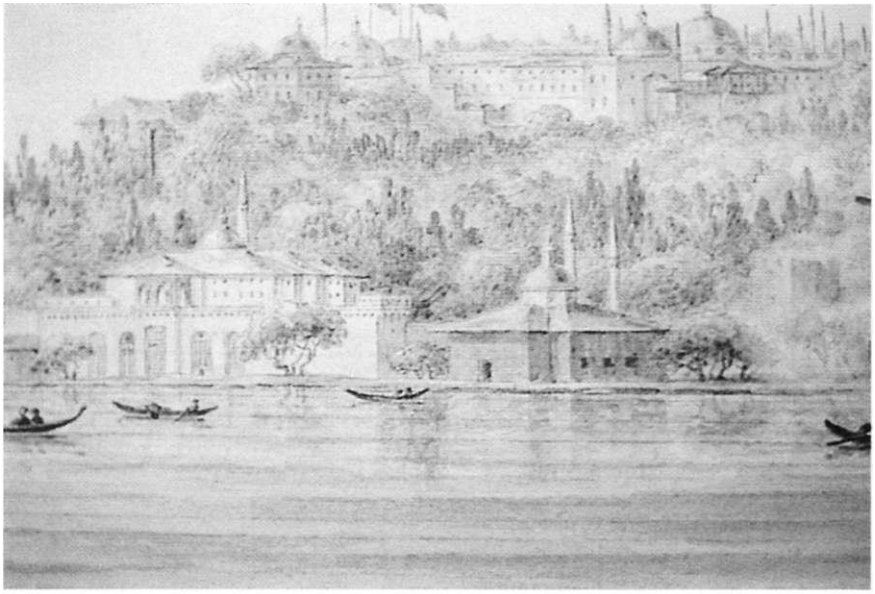

Jean-Baptiste Hilair'in 1788'de yaptığı bir tablodan ayrıntıda (üstte) ve günümüzde Sepetçiler Kasrı. *TETTV Arşivi (üst), Tahsin Aydoğmuş*

be ya da tonozla örtülü olan giriş bölümünün, dışarıdan daha etkili olmasını sağlamak amacıyla bir ikinci ahşap kubbeyle örtülü olduğu düşünülebilir. Bu fenerli kubbenin arkasında minare gibi gösterilmiş bir baca yükselmektedir. Bu baca divanhanenin açık revak tarafındaki duvarındadır. Kapalı ve açık bölümlerin denize doğru birer çıkmaları vardır. Grelot'nun gravüründe Yalı Köşkü tarafındaki teras daha uzun, fakat yapının şekillenmesi belirsizdir. Kasrın ahşap kubbeli büyük ocaklı divanhanesinin ilk yapılış sırasmda deniz tarafında bir çıkması olduğu görülür. Bunun şimdiki gibi üç tarafta olup olmadığını bilmiyoruz.

Klasik dönemdeki kasır ve köşklerde kubbeli divanhane odasının, Siyavuş Paşa Köşkü, III. Murad Köşkü gibi çıkmasız olması ve önlerinde genellikle dikdörtgen bir hacim içinde abdest odaları, bir servis odası ve bir giriş, çevrelerinde de korkuluklarla çevrili bir revak bulunması yaygın bir planlama özelliğidir. Bu dikdörtgen bölümün üzerindeki tonoz ya da kubbeli örtü yapının dış şekillenmesinde de belirgindir. Sultan İbrahim'in yaptırdığı ilk kasrın buna benzer bir yapı olduğu, üç taraftaki çıkmaların, özellikle ahşap olarak, I. Mahmud için yapılan maksurenin kasrın "müceddeden" inşa edildiği bilinen 1739 onarımında eklenmiş olması olasılığı vardır. Sarayın kayıkhaneleri kasrın açık deniz tarafında gösterilmiştir.

Kasrın I. Mahmud döneminde, 1739'da tümüyle yenilendiğini ve limana doğru Yalı Köşkü tarafma sultan için yeni bir maksure eklendiği bilinmektedir. 1739 tarihli bir belgede darüssaade ağası tarafından yaptırılan bu inşaatın masraf defterleri yapının programını da anlamamıza yardım ediyor. I. Mahmud dönemi köşkünde Yalı Köşkü'ne bakan "bir maksure, kubbeli ya da kebir oda, deryaya nazır sofa, orta sofa, bahçeye nazır sofa, taşrada deryaya nazır taht-ı hümayun, abdest odası, ayaklı taht-ı hümayun, abdest odası ittisalinde sagir (küçük) oda, ağa odası, keniften (hela)" söz edilmektedir. Diğer belgelerde de hazinedar ağa odası ve darüssaade ağası odasından söz edilmektedir. Burada sözü edilen üç sofa asıl köşk odasının üç cephesinden taşan çıkmalardır. Kubbeli oda kagir olmasına karşın bu çıkmalar ahşap konstrüksiyonla inşa edilmişlerdk. 19- yy' ın ortasında Robertsonün fotoğrafında deniz tarafındaki çıkmalar görülmediğine göre, bunların sonradan yenilendiği anlaşılmaktadır. Abdest odası ve küçük odanın kubbeli odanın önündeki bölümde olması gerekk. Aslında köşk içinden teras katı altındaki asma kata inilen bir merdiven olması da gerekirdi. "Taşrada deryaya nazır taht-ı hümayun" ise revaklar altında denize bakan locayı tanımlamaktadır. Ağa odalarının ve helanın revaklar içinde, ara katta olduğu anlaşılıyor. Nitekim 19- yy'dan kalan gravürlerde (Baker, Lewis) bu kullanım görülmektedir. Sedefkâri pencere kapakları, kapılarda al çuhadan perdeler, gölge yapmak için sakız dokumasından (sakızı) zar perdeleri ve al çuhadan sedir örtüleri, sırma işlenmiş kadifeden yastıklar 18. yy masraf defterlerinde yazılıdır. Kubbelerin boyalı ve yaldızlarla süslü bir bezemesi vardı. 18. yy boyunca köşk bu karakterini korumuştur. J.-B. Hilaire'in, yoğun bir ağaçlıklı fon üzerinde Sepetçiler Kasrını, perdeleri kapalı Yalı Köşkü ve kayıkhanelerle birlikte ve bütün özellikleriyle gösteren resmi, hem kasır, hem de Sarayburnu için en güzel İstanbul panoramalarından bkidir. Bu resimde I. Mahmud tarafından yapılan maksure de görülmektedir.

Cumhuriyet dönemi başında askeri ecza deposu olarak kullanılan Sepetçiler Kasn, restorasyondan önce tümüyle kendi haline terk edilmiş, altı ve çevresi işsiz, güçsüz, uyuşturucu müptelalarının barındığı bir yerdi. 1980'li yıllarda turistik restoran olmak üzere Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore edilmeye başlanmış, daha sonra bu kullanımdan vazgeçilerek Basın ve Yayın Genel Müdürlüğümün Uluslararası Basın Merkezi olarak restore edilmiştir, bugün de bu amaçla kullanılmaktadır.

Bibi. Eldem. *Köşkler ve Kasırlar.* I, 335-357

DOĞAN KUBAN

SEPTİMİUS SEVERUS

(149, Leptis Magna, Tripolitania [bugün Trablusgarp] - 211, Eburacum, Britanya [bugün York]) Roma imparatoru (193-211). 3 yıl süreyle kuşattığı antik kent Bizantion'da(-*) önce yıkım, sonra da inşa faaliyetlerinde bulunmuştur.

Tam adı Lucius Septimius Severus Pertinax'tir. Babası Leptis Magna'da hizmet veren bk süvari subayı olan Septimius Severus, 173'lerde senatoya girdi. 190'da konsül, 191'de Pannonia Eyaleti'nin valisi oldu. 193'te Illiria ordusu tarafından Carnuntum'da imparator ilan edildikten sonra Roma'ya giderek duruma hâkim olan ve Britanya'daki rakibi Decimus Clodius Albinusü kayser ilan ederek uzlaşma sağlayan Septimius Severus, rakiplerinden Suriye Valisi Gaius Perscennius Niger'i kesin yenilgiye uğrattıktan sonra hasmını tutan Bizantion kentini cezalandırmaya karar verdi. 193-194 kışında başlayıp, 196 yazma kadar süren kuşatma sırasında Bizantion halkı büyük sıkıntılar çekti ve bazı iddialara göre açlık insanları birbirini yemeye kadar götürdü. Bizantionün düşmesi ile birlikte Severus, şehk surlarını yıktırdı ve şehri yağmalattı. Fakat sonradan Bizantionün coğrafi ve stratejik önemini göz önüne alarak surları yeniden inşa ettirdi. Antik dönem surlarının 300 m kadar batısından geçen yeni surlarla kentin agorasının batı kapısı arasında revaklı bir yol yaptırdı, sonraları kentin önemli yapıları olacak Hippod-

rom(-»), Tetrastoon(->) ve Strategionü(->) inşa ettirdi. Severus ayrıca Bizantionün adını Antonia ya da Antonina şeklinde değiştirmiş ise de, bu isimler kısa sürede unutulmuştur.

Buradan doğuya yönelen imparator, Parthlara karşı sefer açarak 198'de Ktesifonü aldı ve Mezopotamya eyaletini kurdu. Doğu kültlerine büyük yakınlık duyan Septimius Severusün 202'de Hıristiyanlığm yayılmasını engellemek amacıyla çıkardığı fermanın din savaşlarını artırdığı ileri sürülür. 208'de ayaklanan İskoç asilleriyle savaşmak üzere gittiği Britanya'da 211'de bir hastalık sonucu ölen Severusün yerine, kendisi gibi Afrika kökenli olan İulia Domna'dan olma oğlu Caracalla geçmiştir.

Bibi. J. B. Buey, *A History of the Later Roman Empire (395-800 A. D.),* Londra, 1889; S. Perowne, *The end of the Roman World,* Londra, 1966; S. Mazzarino, *La fine del mondo antico,* Milano, 1965.

ASNU BİLBAN YALÇIN

SEPTİMİUS SEVERUS SURU

bak. SURLAR

SERAMİK

İstanbul'da Roma ve Bizans dönemlerindeki seramik üretimi hakkında bilgiler oldukça smırlıdır. Roma dönemi seramikleri, pişmiş topraktan yapılmış, sırsız örneklerdir. Özellikle kırmızı renkli hamurun cinsi ve yüzeyinin açkılanması ile parlak bir görünüme sahiptir. Bu tür parçalar, İstanbul'da kazılar veya yüzey araştırmaları kapsamında çok sayıda ele geçmiştir. Ancak bu örneklerin İstanbul'da yapıldıklarını gösteren veriler bulunmamaktadır.

Bizans döneminde ise İstanbul'da sırlı ve sırsız seramik üretiminin olduğu bilinmektedir. Araştırmacılar, beyaz ve ince hamurlu, zark sgrafiatto (ince kazıma) ile bezenmiş günlük kullanım eşyalarının İstanbul'da üretildiğini kabul ederler. Bu parçaların örnekleri Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir. Aynı müzede sergilenen ve benzer örnekleri Dumbarton Oaks'ta da bulunan, Bizans dönemi duvar çinilerinin üretim yeri hakkında ise kesin bilgi bulunmamaktadır.

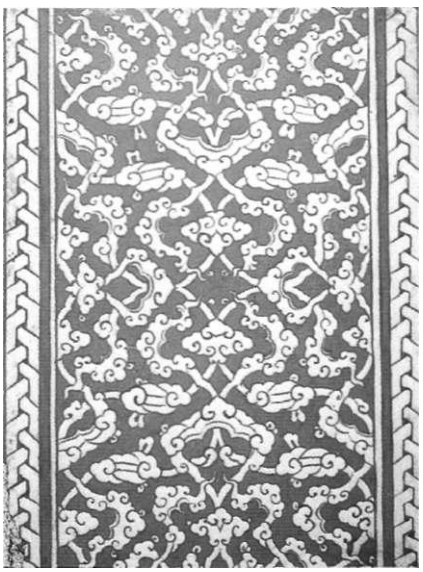

Çinili Köşkte bulunan çinilerden bir detay.
M. Sözen, *Arts in the Age ofSinan,* İst., 1992

Osmanlı döneminde, İstanbul'da seramik üretimi çömlek (bak. çömlekçilik), çini ve porselen olarak üç tipte görülür. Osmanlı dönemi arşiv belgelerinde seramik ve değişik tip üretimleri için farklı bir terminoloji kullanılmaktadır. Osmanlıcaya Farsça kökenli olarak gken "çinî" sözcüğü, Osmanlı saray envanter kayıtlarında, narh defterlerinde ve arşiv belgelerinde önceleri sırlı günlük kullanım eşyalarını belirlemek için kullanılmıştır. Tabak, çanak, sahan, vazo, kupa, leğen, kâse gibi eşyalardan oluşan bu grup üretim daha sonraları Arapça kökenli "evani" sözcüğüyle tanımlanmıştır. Cami, saray, türbe vb yapılarda duvarları bezemek için kullanılan çinilere ise yine Farsça kökenli "kâşi" denmiştir. "Çini" ve "kâşi" deyimleri arasındaki ayrımın 15-16. yy belgelerinde daha çok olduğu, bu iki deyimin ise 17. yy'dan soma karışık olarak kullanıldığı görülmektedir. Her iki tanımlama da özünde aynı tip üretimi belirler. Fayansta olduğu gibi hamur ve sır bütünleşerek camlaşmaz ama yüzey emiciliğini kaybeder. Ayrıca belgelerden porselen için "fağfur", seladon için ise "mertebâni" sözcüUerinin kullanıldığı belirlenmektedir.

İstanbul'da çömlekçilik en yoğun olarak Eyüp ve Göksu'da yapılmaktaydı. Porselen üretimi ise Yıldız Porselen Fabrikası'nın kurulması ile gündeme gelmiştir. İstanbul'daki çini üretiminin yerleri ise bazen kesin olarak belklenebilmekte, bazen de sadece belgelere dayalı olarak ortaya çıkarılmaktadır.

İstanbul'da 15-16. yy'larda saray ve çevresi tarafından inşa ettirilen bazı yapıların duvar çinilerinin İstanbul'da üretildiği kabul edilmektedir. Bunun ilk örneğini ise Topkapı Sarayı içinde bulunan Çinili Köşk oluşturmaktadır. Çok renkli sır tekniği ve çini mozaik tekniklerinin beraber kullanılmasıyla oluşturulan bu duvar kaplamaların, II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) İstanbul'a gelen bir grup Horasanlı usta tarafından yapıldıkları kabul edilmektedir. Bu ustaların atölyelerinin nerede olduğu henüz belklenememiştir. Geçmiş uygalamalara bakarak, üretimin, yapının yakınında bir yerde, inşaat süreci kapsamında gerçekleştirilmiş olabileceği de araştırmacılar tarafından kabul edilmektedir. Mahmud Paşa Külliyesi(->) içinde yer alan Mahmud Paşa Türbesi'nde de çini, mozaik tekniği görülmektedir. İstanbul'da sadece bu iki yapıda görülen uygulama, inşa tarihlerinin yakınlığı nedeniyle de aynı usta grubunun her iki yapıda da çalışmış olabileceğini düşündürmektedir.

İstanbul'da serbest olarak çalışan bu ustalardan başka arşiv belgeleri, saraya bağlı ehl-i hiref(->) örgütü içinde çinicilerin de bulunduğunu kanıtlamaktadır. 1526 tarihli ehl-i hiref defterleri bu tarihte çini ustalarına ödenen para miktarlarını belirtk ve çini üretimi için gerekli malzeme alımından bahseder. Ayrıca, "kâşihane-i hassa", yani saray çini üretim atölyesinin onarımı için yapılan masraflar da bu defterlerde kayıtlıdır.

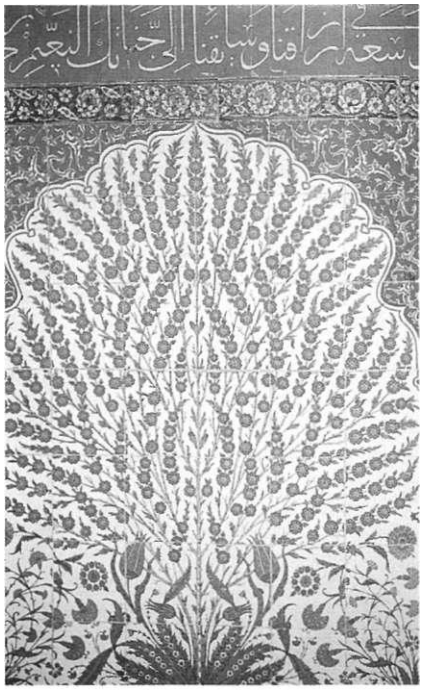

Ramazan Efendi Camii'nde bulunan çinilerden bir detay.
M. Sözen, *Arts in the Age of Sinan,* İst., 1992

16. yy'da çini üretimine olan talebin artması, İznik atölyelerinin önemini gündeme getirmişti. Saraydaki üretimin bunu karşılayabileceği düşünülemezdi. Ancak, Süleymaniye Külliyesi(-») inşaat defterlerinde yer aİan ısmarlama malzeme arasında, İstanbul kâşileri ayrı bir yer tutmaktadır. Bu tanımlama saraydaki bir üretimden çok, kent içinde var olabilecek başka bir üretime yönelik olmalıdır. 17. yy'da Eyüp bölgesinde beyaz hamurlu ve sırlı çini üretiminden söz eden Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiler de kent içinde serbest çalışan çinicilerin bulunduğunu göstermektedir.

18. yy'da İstanbul'da seramik üretimi Tekfur Sarayı'nda(->) görülmektedir. Damat İbrahim Paşa'nm geleneksel üretimleri canlandırma projesi kapsamında, İznik'te kalan ustalar Tekfur Sarayı'na getirtilerek, burada bir çini üretim atölyesi kurdurulmuştur. İznik motif ve kompozisyonlarını ve İznik üretimini devam ettiren Tekfur Sarayı çinileri Hekimoğlu Ali Paşa Camii, Topkapı Sarayı, III. Ahmed Meydan Çeşmesi, Cezeri Kasım Paşa Camii, Ayasofya Kütüphanesi gibi birçok yapıyı bezemektedir. Ayrıca Tekfur Sarayı üretimi, Çarşamba'daki Mehmed Paşa Camii'nin pencere alınlığında olduğu gibi, restorasyon amacıyla da, kaybolmuş bir İznik çinisi yerine kullanılmıştır. Tekfur Sarayı içinde 1993-1994'te yapılan yüzey araştırmaları kapsamında, sözü geçen fırınların yeri belirlenmiştir.

19- yy'da bir çini atölyesi de Paşabahçe'de bulunmaktaydı. Eski şehreminlerden

Cemil Topuzlu'nun babası, Evkaf-ı Hümayun Nezareti'yle anlaşarak, Kudüs'teki Kubbetü's-Sahra'nın çinilerinin onarım işini üstlenir. Bu amaçla, Paşabahçe Cam Fabrikası yanında 1874-1875'te bir çini atölyesi kurulur, Kütahya'dan çini ustaları getirtilir. Çalışmalar aylarca sürmüş ve bu atölyede, Kubbetü's-Sahra'nın kubbe kasnağında yer alan kitabeli kuşak için yeni çiniler üretilmiştir. İş tamamlandıktan sonra bu çiniler gemi ile Kudüs'e gönderilmiştir. Daha sonraları bu atölyenin üretimi hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Cumhuriyet döneminde, Güzel Sanatlar Akademisi©) ile Tatbiki Güzel Sanatlar Akademisi'nde seramik bölümlerinin açılmasıyla, seramik üretimi sanatsal üretimin bir malzemesi olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Aynca, sanayide, özellikle konutlarda, ıslak mekânların kaplanmasıyla seramik, endüstriyel bk malzeme olarak da gündeme gelir. Akademide sanayi tipi üretim içinde de biçim arayışlarına girilk.

Seramiğin sanatsal bir malzeme olarak kullanılması, özellikle 1950'lerden sonra İstanbul'da inşa edilen yapılarda görülen seramik panolarda ortaya çıkar. Geçmişteki Bizans mozaikleri veya Osmanlı çini kaplamaları gibi, bu dönemde de İstanbullu ressam ve seramikçiler, kentin yapılarını seramik panolarla süslerler. Figürlü veya soyut kompozisyonlar içeren panolar, yapıların dış yüzeylerini veya giriş kısımlarını bezer. Bu dönemde yapılan mozaik panoların malzemesini de seramik oluştu nar.

Füreya Koral'ın 1954'te Hilton Oteli girişinde bulunan Türkiye İş Bankası için yaptığı seramik pano, 1958'de Nurullah Berk, Sabri Berkel, Bedri Rahmi Eyüboğlu ve Eren Eyüboğlu'nun, 4. Levent Yapı Blokları'ndaki mozaik-çini duvar resimleri, Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun 1959'da Samatya'daki Sosyal Sigortalar Kurumu Hastanesindeki panosu ile 1965'te Karaköy'de Tatlıcılar Pastanesi'nde yaptığı pano ilk örnekleri oluşturmaktadır. Devrim Erbil'in 1965 tarihli Ticaret Odasındaki seramik panosuyla, Sadi Diren, Ali Teoman Germaner ve Füreya Koral'ın Manifaturacılar Çarşısı'ndaki©) seramik duvar resimleri diğer örneklerdir. Divan Oteli, Bakırköy Vakko Fabrikaları, Taksim İş Bankası Şubesi de benzer örneklerle süslenmiş yapılardır. Jale Yılmabaşar'm Hilton Oteli girişinde, Türk Hava Yolları acentesine yaptığı pano (1972) ile Ayfer Karamani ve Cevdet Altuğün Sheraton Oteli'ne (1975) yaptıkları panolar, bu modanın 1970'lerin ikinci yansına kadar sürdüğünü göstennektedir.

İstanbul'da endüstriyel seramik üretimi fabrikalarda devam etmektedir. Seramik sanatçıları ise özgün örneklerle sergiler açmakta ve seramik üretiminin sanatsal yanlarını ortaya koymaktadırlar.

BibL F. Kırımlı, "İstanbul Çiniciliği", *STY.* S. 11 (1981), 95-111; G. Necipoğlu-Kafadar, "From International Timurid to Ottoman: A change of Taste in Sixteenth Century Ceramic Tiles", *Mukarnas,* S. 7 (1990); Ahmet Refik, "İznik Çinileri", *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası,* c. VIII (1932); F. Yenişefiirlioğlu, "Tile Samples from the Dome of the Rock and their 20th century Reproductions", *Seventh International Congress ofTurkish* ***Art,*** Varşova, 1990; Z. Yasa, "Cumhuriyet Dönemi Duvar Resmi" (Hacettepe Üniversitesi, basılmamış mezuniyet tezi), 1978.

FİLİZ YENİŞEHİRLİOĞLU

SERASKER RIZA PAŞA TÜRBESİ

bak. KOCA MUSTAFA PAŞA KÜLLİYESİ

SERBEST BÖLGELER

Ülkenin herhangi bir yerinde, çoğunlukla liman kentlerinde, sınırları hükümet tarafından belirlenen ve gümrük yükümlülükleri ve koruma dışında kalan bölge. İhracata yönelik yatırım ve üretimi artırmak, yabancı sermaye ve teknoloji girişini özendirmek, dış ticaret olanaklarından daha geniş yararlanabilmek amacıyla kurulan serbest bölgelerin kurulması, altyapılarının ve tesislerin oluşturulması, Türkiye'de Merkez Bankasına bağlı bir fonla gerçekleştirilk.

İstanbul'da ve Türkiye'de ilk serbest bölge kurma girişimi 1920'lere rastlar. I. Dünya Savaşı sonrasında istanbul Limanı'nm ticari önemi azalmış, özellikle 1920' den sonra limana gelen gemilerin kapasitesinde önemli düşüş görülmüştür. İstanbul'daki Müslüman-Türk tüccarlar İstanbul Limam'mn serbest bölge ilan edilmesi talebini dile getirmişler; bunun Umanın gerilemesini engelleyeceğini savunmuşlardır. Ancak bu gkişim sonuç vermemiştk.

Cumhuriyet sonrasında 1926'da konu yeniden gündeme gelmiş; 1926 ve 1927'de İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, kanunun takipçisi olmuş; İstanbul Limanının serbest bölge ilan edilmesini istemiştir. 1927'de İstanbul Belediyesi sınırları içinde veya çevresinde bk serbest bölge kurulması için meclis, hükümeti yetkili kılmış; kurulacak serbest bölgede yurtiçinden veya yurtdışından sağlanacak girdilerle çeşitli üretim yapılabileceği; serbest bölgede çalışacak işçilerin Türk olması zorunluluğu; bölgede harç, vergi, gümrük, pasaport yasalanmn geçersiz olduğu da hükme bağlanmıştır. Ancak yasaya rağmen serbest bölge gerçekleşmemiştir. Bu yasa ve gkişimin tek ürünü, 1929'da Ford Motor Company'ye Türkiye'de pazarlayacağı otomobilleri serbest bölgede monte etme hakkı verilmesidir. Böylece serbest bölge yasası, böyle bir bölge gerçek anlamda oluşturulamadan. bir yabancı şirkete verilen imtiyaza dönüşmüş; Ford Motorun kurduğu tesisler ise bir süre sonra kapanmıştır.

Çatalca'da kurulmakta olan serbest bölgeden bir görünüm.
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

Serbest bölgeler kurulması, yeniden 1980'lerde gündeme gelmiş; bu konudaki yasa 1985'te yürürlüğe girmiş: Antalya, Mersin, Ege, İstanbul Atatürk Havalimanı, Adana Yumurtalık, İstanbul Trakya, Trabzon, İstanbul Deri, Zonguldak Filyos serbest bölgelerinin kuruluşu planlanmış; bunlardan Antalya, Mersin, İstanbul Atatürk Havalimanı, Ege ve Trabzon serbest bölgeleri kurulup faaliyete geçmiştir.

İstanbul'da halen işleyen tek serbest bölge olan Atatürk Havalimanı Serbest Bölgesi'nin 1. kısmı 1990'da, 2. kısmı **1991'** de açılmıştır. 1. kısımda **33,** 2. kısımda 48 işyeri bulunmaktadır.

1994 Haziran sonu itibariyle, burada 143.822.623 dolarlık ticaret hacmi gerçekleştirilmiştir. Bölge 140 kişiyi istihdam etmektedir. Alım satım alanındaki 80 işyerinden 66'sı yerli. 14ü yabancıdır.

Ayrıca Çatalca'da tekstil ağırlıklı bir serbest bölge kurulması için çalışılmaktadır.

İSTANBUL

SERDAB KÖŞKÜ

Üsküdar İlçesi'nde, Beylerbeyi semtinde, Beylerbeyi Sarayı'nın(->) set üzerinde arka bahçesinde yer alır. Mermer Köşk olarak da adlandırılan Serdab Köşkü, 1826'da II. Mahmud (hd 1808-1839) tarafından inşa ettkilmiş olup bugünkü Beylerbeyi Sarayımın yerine daha önce yaptırılan ahşap saraydan günümüze gelebilen tek yapıdır.

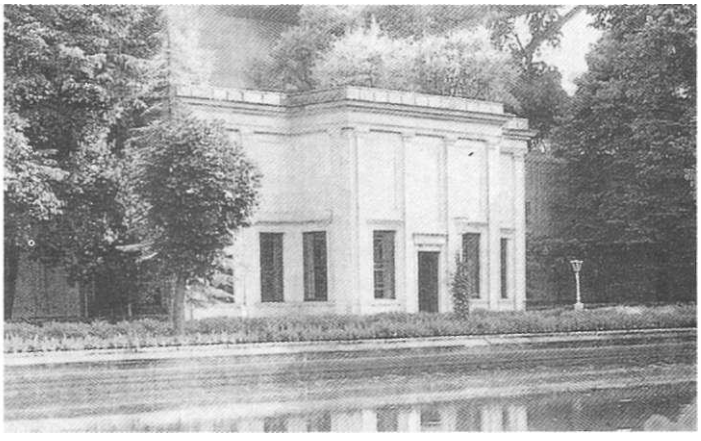

Serdab Köşkü
M. Sözen, *Devletin Evi Saray,* İst., 1990

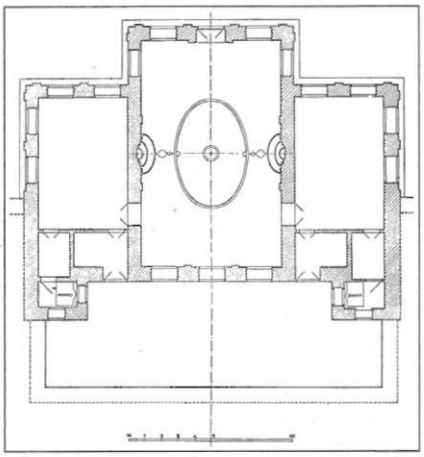

Serdab Köşkü'nün plan rölövesi.
Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*

Köşkün cephesi, saçağa kadar uzanan pilastrların arasına yerleştirilmiş basık, dikdörtgen çerçeveli pencereler ve pilastr başlıklarının ölçülü süslemeleriyle, ampir üslubunun©) özelliklerini taşıyan dingin bir görünüme sahiptir.

Cepheler tamamen mermer panolarla kaplıdır. Yan odalar geriye çekilip, orta sofa bölümü kitle halinde dışarı itilerek kanatlı bir görünüm, kazanmıştır. Köşkün teras şeklinde düzenlenen örtüsü, Abdülaziz döneminde (1861-1876) parmaklıkla kuşatılmıştır. Oldukça sade gözüken plan, ortada derinlemesine uzayan dikdörtgen bir sofa, geriden başlayarak iki yanda yer alan birer oda ve odaların arkasında bulunan helalardan ibarettir.

Arka cephe, genişliği boyunca uzayan bir avluya açılmaktadır. Köşkün tüm derinliğini kapsayan sofa bölümü, cephenin sadeliğiyle karşıtlık oluşturacak barok etkili bir plastik zenginliğe sahiptir. Merkezde bulunan, büyük oval havuz, mekân tasarımının en önemli öğesidir. Havuzun iki yanından çıkan, mermer döşemeye oyulmuş suyolları, yan duvarlarda karşılıklı konumlanmış gösterişli selsebillere bağlanmaktadır. Karşılıklı olarak duvara dayalı mermer selsebiller, tavan silmesine kadar uzanan ikişer adet İyon başlıklı pilastr arasında, antik bir kapı görünümündedir. Pilastrların yüzeyleri düşey yivlerle donatılmış, dıştaki pilastrlarda yivlerin içi bitkisel bezemelerle doldurulmuş, ayrıca bezemeli yatay şeritlerle kesilmiştir. Selsebillerde kilit taşı dışarı taşkın yuvarlak kemerli bir niş içine, yukarıdan aşağıya doğru irileşen kâseler yerleştirilmiştir. Kâseler akantus yapraklan, kabuklar, natüralist çiçeklerle bezelidir. En üstte kıvrımlı perde motifleri görülür. Bu dekor içinde sular yukarıdan aşağıya akarak, kanallar yoluyla merkezdeki oval havuza ulaşmakta ve geriye dönmektedir. Serdab Köşkü, batı kaynaklı biçimlerin gerisinde, merkezdeki havuzlu bağlantılı selsebilleriyle, Türk saray mimarisinin çok eski bir geleneğine bağlanmaktadır.

Bibi. Eldem, *Köşkler ve Kasırlar,* 429-432.

TARKAN OKÇUOĞLU

SERGİ-İ UMUMİ-İ OSMANİ

18634e İstanbul'da açılmış olan, imparatorluk döneminin ilk büyük ve uluslararası sanayi sergisi.

19- yy'ın ortalarından itibaren, ilki 1851' de Londra'da olmak üzere, Avrupa'da uluslararası sanayi sergileri açılmaya başlandı. Osmanlı Devleti de bu sergilere çeşitli pavyon ve ürünlerle katıldı.

Türkiye'de aynı nitelikteki ilk sergi ise 28 Şubat 1863'te Abdülaziz'in, Sadrazam Yusuf Kâmil Paşamın, Hariciye Nazırı Ali Paşamın, Serasker Fuad Paşa ve Mısır Hıdivi İsmail Paşa'mn hazır bulundukları bir törenle açıldı.

Sergi-i Umumi-i Osmani'nin amacı ve sergiye verilen önemin nedeni, çöküş halindeki Osmanlı ekonomisinin sorunlarına çözüm aramak ve Batı ekonomileri karşısında kaybettiği rekabet gücünü kazandırmaktı. Sergi hazırlık komitesinin başına, dönemin maliye nazırı Mustafa Fazıl Paşa getirilmişti. Önceleri sadece yerli ürünlerin sergilenmesi düşünülmüşken, daha sonra Avrupa'dan, yeni icat olmuş makine ve aletlerin de getirtilip sergilenmesine karar verildi. 22 Aralık 1862'de "Sergi-i Umumi-i Osmani Nizamnamesi" gazetelerde yayımlandı; ayrıca serginin önemini anlatan bir genelge de bütün vilayet ve kazalara gönderildi, istanbul'da ve taşrada vali veya kaymakamlar başkanlığında hazırlık komiteleri kuruldu ve bu komiteler sergiye gönderilecek malları seçmekle görevlendirildi.

Sergi için Sultanahmet Meydam'nda, 3.500 nk'lik bir alana yayılan dikdörtgen planlı, üç kapılı özel bir bina yapıldı. Binanın mimarı Bourgeois adlı bir Fransızdı. İç düzenlemesini de Leon Parvillee yapmıştı. Sergide tarım ve orman ürünleri; un, şeker, şeker mamulleri, meşrubat; madenler, madencilikle ilgili alet ve makineler, inşaat malzemesi, mermer, odun ve maden kömürü; sanayi alet ve makineleri, kesici aletler, ateşli silahlar, saat, anahtar vb; altın ve gümüş mamulleri, süs eşyaları; koza, ham ve işlenmiş ipek, pamuk, yün, tiftik; ipek, pamuk, yün ve tiftik mamulleri; toprak ve cam mamulleri, boya, mum, ıtriyat, tespih vb; işlenmiş deri ve deri mamulleri; giyim eşyası, el işleri, hazır elbise; havlu, sofra takımları; ahşap mobilya, müzik aletleri, keçe, halı, kilim; haritalar, inşaat maket, model ve planları, resimleri; matbaa harfleri, makineleri, cilt işleri olmak üzere 13 ayrı pavyon vardı.

Açılış günü Abdülaziz sergiyi saatlerce gezmiş, ertesi gün de yeniden gelmişti. Sergide ülkenin dört bir yanından gelmiş 10.000'den fazla ürün örneği vardı. En geniş yer tarım ürünlerine ayrılmıştı. 200'ün üstünde buğday, 250'ye yakın çavdar örneği bulunuyordu. Dokuma hammaddeleri ve dokumacılık ürünleri de önem taşımaktaydı. Feshane'de©) üretilmiş 300 kalem eşya, Basmahane mamulleri, Halep'ten, Beyrut'tan, Şam'dan gelmiş her çeşit dokuma, özellikle ipekli kumaş bunlar arasındaydı. Sadece Bursa'dan 300'den fazla dokuma türü gönderilmişti Sergilenen ürünler arasında, tarım ve dokumacılıktan sonra ordu ihtiyaçlarına cevap veren üretim dallarının, örneğin Tophane ve Zeytinburnu fabrikalarının ateşli veya kesici silahları üçüncü sırada geliyordu. Sergide, ayrıca çeşitli kişilerin özel koleksiyonlarından kıymetli madenler, eski silahlar vb de teşhir edilmekteydi.

Yabancı ülkelerden gönderilen alet ve makinelerin sergileneceği pavyonların bulunduğu bölümler zamanında hazır olmayınca, serginin bu bölümü ancak 13 Nisan 1863'te açılabildi. İngiltere, Fransa, Avusturya-Macaristan'dan gelen çoğu tarım ağırlıklı alet ve makinelerin yanında, olduğu kadarıyla yerlileri de sergileniyordu. Bu alet ve makinelerin en çok ilgi çe-

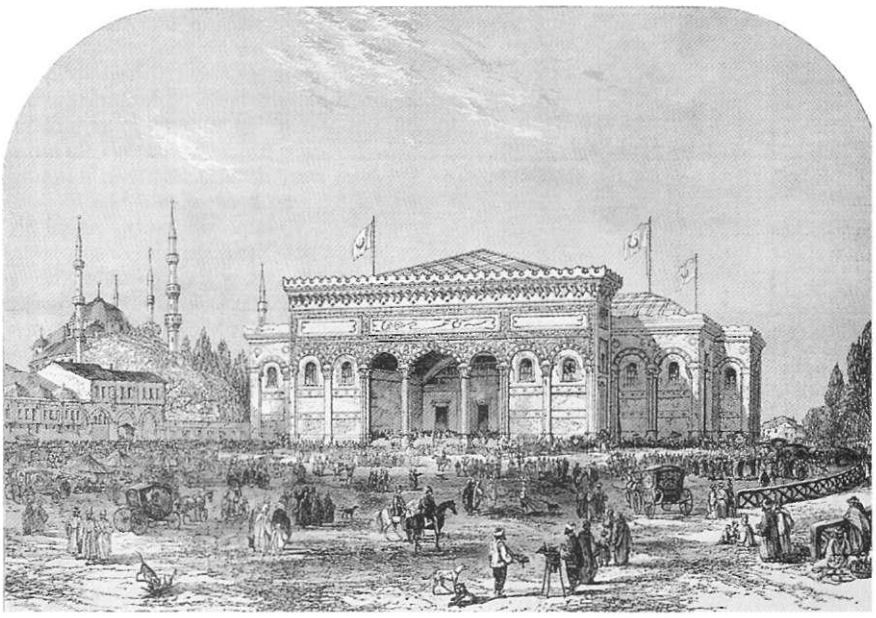

Sergi-i Umumi-i Osmani
The Illustrated London News, 11 Nisan 1863/TETTV Arşivi

ken ve en önemlileri İngiliz ve Fransız motorlarıydı.

Sergi-i Umumi-i Osmani haftanın beş günü erkeklere, çarşamba ve cumartesi de kadınlara açıktı. İlk açıldığında cuma ve cumartesi günleri 6, diğer günler 3 kuruş olan giriş ücreti, halkı sergiye çekebilmek ve ilgiyi artırabilmek için daha sonra düşürüldü. Çevre il ve ilçelerden ziyaretçiler için de indirimli tarifeler uygulandı. Örneğin İzmit'ten gelenlere vapur ücretlerinde yüzde 50 indirim sağlandı. Ayrıca sergi çevresinde eğlence ve dinlenme yerleri de açıldı. Cuma ve cumartesi günleri Asâkir-i Nizamiye-i Şâhâne Muzıkası halk konserleri veriyordu.

Sergi yurtdışında da ilgi uyandırdı. Viyana'dan ve İngiltere ile Fransa başta, diğer Avrupa şehirlerinden işadamı, gazeteci, meraklı gmpları geldi. Nisan başlarında gelen 142 kişilik bir yabancı ziyaretçi grubunu 450 kişilik bir başka grup, bunları da yeni gruplar izledi. Gelenler sergiyi gezdikten sonra İstanbul, İzmir ve civar şehirleri de dolaşıyorlardı. Bunlar İstanbul'a gelen ilk turist kafileleri sayılabilirlerdi.

Sergide başarılı yerli ve yabancı üreticilere ödüller de verildi. Halep eşyasını teşhire memur Şeyh Mustafa Efendi, Beyrut eşyasını teşhire memur Abdülkadir Efendi, Şam eşyasını teşhire memur Abdülkadir Efendi; Diyarbakır eşyasını teşhire memur Abraham, Bağdat eşyası sorumlusu İskender, Yanya sorumlusu Kosto Piço, Halepli işadamı Anton Zatti ve M. Donato, Dersaadet eşyasını teşhire memur Dr. Filori beşinci dereceden Mecidiye Nişanı aldılar. Ransomes, Garret et Fils, Ganneron firmaları ve bazı yabancı mühendis ve teknikerler de ödül aldılar.

Sergi 1863 Temmuzunun sonunda, yani beş aya yakın açık kaldıktan sonra kapandı. Serginin 100-150.000 kişi tarafından ziyaret edildiği tahmin ediliyordu.

Bibi. R. Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası,* Ankara, 1988, s. 71-95; ay, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani", *Belleten,* S. 185 (1983). s. 195-236.

İSTANBUL

SERGİOS VE BAKHOS KİLİSESİ

bak. KÜÇÜK AYASOFYA CAMİİ

SERKLDORYAN

bak. CERCLE d'ORIENT

SERMED

(1794, İstanbul - 1848, IstanbuDDİvsuı şairi.

Adı Mehmed'dir. Gençliğinde Kethüda Kalemi'nde başladığı resmi görevi çeşitli memuriyet ve kâtipliklerle sürdü. İhtisab ve Ebniye-i Hassa memurluklarında bulundu. Karantina kâtibi iken 1839'da azledildi. Büyük kısmım İstanbul'da geçirdiği ömrünün son iki yılında zaptiye kâtipliği yaptı. Mezarı Karacaahmet'tedir.

Sermedin mürettep bir *Divan* i vardır. Ancak asıl şöhretini şarkılarıyla yapmıştır. *Divan'mâz* II. Mahmud'a (hd 1808-1839) ithafen yazdığı mesnevi tarzında uzun bahariyesinde İstanbul'u pek güzel tasvir eder. Özellikle Kâğıthane'de bir seyranı anlattığı bölümler, sanki birer canlı tablodur *(Düşünürken o zaman mestâne/ Geliyor hatıra Kâğıdhâne // Dedim aheste* piyade *gideyim/Oturup bârigüzelseyr edeyim //...// Geldi üç çifte kayıkla* yekta */Bir gulâm vardı beraber* hempa*// Var idi dilde ziyâde şevki/İncesaz dinlemek imiş zevki// Emr edip geldi biraz sazende/Pek güzel sesli beş on hanende).* Konusu İstanbul olan bazı gazellerinde de çeşitli semtler ve özelliklerini bulmak mümkündür ("Gidilir bile bu gecede Fenerbahçesi'ne").

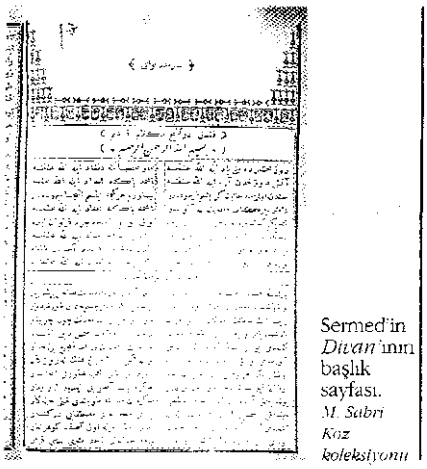

Sermed'in *Divan*'ının başlık sayfası. *M. Sabri Koz koleksiyonu*

Sermed'in *Divan'mâa.* yer alan şarkılarından 81 İstanbul'un semtlerini konu alır. Bunlar Bahariye, Çubuklu, Göksu (2), Boğaziçi. Sa'dâbâd, Çağlayan semtleri ile îcadiye Kasrı'nı anlatan müstakil şiirlerdir. Her birinde bu yerler çeşitli yönleriyle mısralara geçirilmiştir *(Gidersen MirâhûrKöşkü'nde durma / Dolaş gel gayrı bir yerde oturma / Açılmış fulyalar bir rütbe sürme /Bahâriyye'de zevk eyle efendim).*

Sermed'in özellikle tasvirleri, Divan Edebiyatımn klasik çerçevesinin dışında anlatımlar içerk *(Gelip yağlı* piyade *ile hattâ /Yanında varidi birşûh-ı rânâ/Tutuşup el ele çıkıp da hattâ / Çubuklu 'da seni gördüm gezerken).* Şarkılarında İstanbul'un denizle iç içe oluşu hemen hissedilk *(İstediğin var ise yanına al/Bu hususu sakın etme ihmâl/Boğaziçi'n dolaşırız fi'l-hal / Bu gece gel bize mehtâb edelim).* Sermed, kendisinden bir yüzyıl önce Nedim'in©) yaptığını başarmış, İstanbul'u hemen pek çok cephesiyle yine İstanbul Türkçesi ile şarkılarında bir oya gibi işlemiştir. Ne var ki devrin siyasi ve sosyal çalkantıları arasında bu şuh edalı sikler unutulup kalmıştır.

İSKENDER PALA

SERPUŞ HANI

Beyoğlu İlçesi'nde. Galata'da Perşembe Pazarı Caddesi ile Eski Tay Çıkmazımın kesiştiği köşede inşa edilmiştir.

Yapı, gösterdiği özellikler nedeniyle 1800lerden sonraya tarihlenebilir. Plan şeması olarak, yamuk dikdörtgen yorumu, yapının inşa edildiği alana bağlı kalması nedeniyledir.

Serpuş Hanı, gene Galata'da eski yapı kalıntıları üzerine inşa edilmiş olan Saksı Hanı©) gibi avlusuz bir yapıdır. Yapı önceki dönemlere ait kalıntıların bulunduğu alan değerlendirilerek inşa edildiğinden birbirine geçit veren, tonoz örtülü mekânlar halindeki hacimler, karanlıktır. Taşıyıcı unsurlar olarak gördüğümüz duvar ve payeler taş örme dokulara sahiptirler. Yapıda görülen kemer sistemi yuvarlak şekilli ve tuğla-derz dokumdur.

Yapının dar kenarıyla konumlandığı Perşembe Pazarı Caddesi cephesi, yolun eğimine bağlı olarak şekillenmiştir. Cephenin hâkim unsurunu dört sıra çıkma oluşturur. Profilli taş konsollarla taşman bu çıkmalarla, her mekânın hacimsel düşey hatları cepheye hareketli ve çok bölümlü bir ifade kazandırmıştır. Böylece muntazam kesme taş ve üç sıra tuğla-derz hatıl dokulu cephe ifadesi, sivri kemerli dikdörtgen pencerelerin düşey ifadesiyle, konsollu çıkmaların ve üç sıra tuğla kirpi saçak bordürünün yatay ifade etkisini dengelemiştir.

Galata'da surlar içinde yer alan Kurşunlu Han©) ve eski yapı alanı üzerine inşa edilen Saksı Hanı ile Serpuş Hanı gibi yapılar, Osmanlı döneminde İstanbul'un Eminönü, Yemiş İskelesi, Unkapanı gümrüklerine kadar Galata kıyılarında da önemli ticari faaliyetlerin yaşadığmı ve 18. yy'dan başlayarak 20. yy'a kadar Osmanlı ticaret hayatında önemli yeri olduğunu gösterirler.

Bibi. Güran. *İstanbul Hanları,* 132-133.

GÖNÜL CANTAY

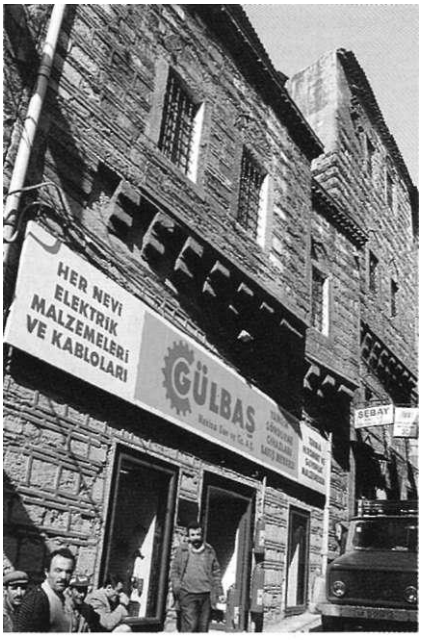

Serpuş Hanı
Yavuz Çelenk, 1994

SERPUŞ MÜZESİ

Rumehisarf nda, Hisarüstü'nde, Duatepe Parkında yer alan açık hava müzesi. Serpuş Müzesi, Türk Kültürüne Hizmet Vakfımın girişimiyle kurulmuş ve 12 Temmuz

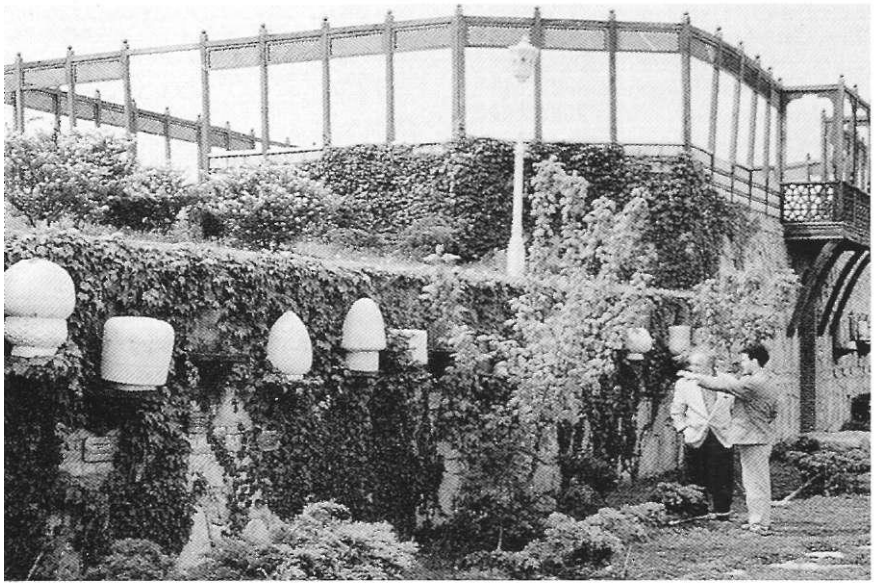

Serpuş Müzesi
Emre Çağatay, 1993

1989'da ziyarete açılmıştır. Müze idari yönden İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ne bağlıdır.

Müzede Tanzimat (1839) dönemine kadar Türkiye'de kullanılan başlık tipleri sergilenmektedir. Kalıp şeklindeki 207 müze objesi mezar taşları üzerinde yapılan incelemeler ve çeşitli araştırmalar neticesinde elde edilmiştir. Örnekler esas itibariyle 8 gruba ayrılarak sergilenmiştir. Dolayısıyla burada padişah, sadrazam ve vezkler, devlet ricali, saray görevlileri, askeri görevliler, tarikatlar, kadınlar, esnaf ve halka mahsus başlıklar devirlere göre izlenebilmektedir. Böylece Tanzimat dönemine kadar bir çeşit rütbe veya sosyal statü işareti olan başlıklar bir araya getirilmiş olmaktadır. Müze bu özelliği nedeniyle "eğitim yönü" ağır basan bir kuruluş durumundadır.

Müzede görülebilecek başlıklar şu şekilde sıralanabilir: Padişahların giydiği mücevveze, yusufi, selimi gibi başlıklar; sadrazam ve vezirlerin kallavi denilen kavukları; yüksek memurların giydiği horasani, şeyhülislamların giydiği örf, kazasker ve ulemanın giydiği serpuşlar; kâtip sınıfına ait kâtibi kavuklar, tac, sikke gibi isimlerle anılan ve değişik şekilleri bulunan tarikat başlıkları; börk, üsküf, burma, dardağan sarık, külah, miğfer/tolga, puşu/puşi, paşalı, serdengeçti kavuğu gibi askerler arasında kullanılanlar; halkın giydiği külah denilen başlıklar. Sıradan insanların giydikleri külahlara sivri külah, saray kapıcılarınınkine zer külah, zülüflü baltacıların giydikleri teberdar külahı, çeşitli meslek sahiplerinin giydikleri destar denilen başlıklar.

Bibi. *Duatepe Açıkhava Serpuş Müzesi,* İst., 1989; İ. Bayburtluoğlu, *Müzeler Rehberi,* İst., 1993; R. E. Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü,* Ankara, 1967; T. Ergil, *İstanbul Müzeleri,* İst., 1993.

YAŞAR ÇORUHLU

SERTARİKZADE TEKKESİ

Eyüp İlçesi'nde, Nişanca Mahallesi'nde, Davut Ağa Sokağı ile İlahiciler Sokağımın kavşağında, Davud Ağa Mescidi'nin(->) yanında yer almaktadır.

Ayin gününden ötürü "Pazar Tekkesi" olarak da adlandırılan bu tesis 18. yy'rn ortalarında Halvetîliğin Cerrahî koluna mensup ileri gelen şeylerden Sertarikzade Mehmed Emin Efendi (ö. 1758) tarafından inşa ettirilmiştir. 19. yy'm ilk çeyreğinde ortadan kalktığı anlaşılan tekke 1274/1857'de Şeyh el-Hac Hafız Ali Rıza Efendi (ö. 1886) tarafından yeni baştan yaptırılmıştır. Tekkelerin kapatılmasından (1925) sonra son postnişin Şeyh Mehmed Raşid Efendi (ö. 1945) tekkenin harem bölümünde ikamet etmeyi sürdürmüş, bu zatın vefatından sonra tamamen terk edilen bina zamanla harap olmuştur. Günümüzde tevhidhane-türbe bölümünün çatısı çökmüş durumdadır. Geriye kalan bölümlerden de bazı harap duvar kalıntıları görülebilmektedk.

Sonuna kadar Cerrahîliğin önemli faaliyet merkezlerinden birisi olan bu tekkenin banisi Sertarikzade Şeyh M. Emin Efendi, Halvetîliğin Şemsî kolunu kuran Şeyh Şemseddin Sivasî'nin (ö. 1597) neslindendir. Sultan Selim Külliyesi©) civarında bulunan ve "Sivasî Tekkesi" olarak da bilinen Yavsî Baba Tekkesinin©) postnişinlerinden Şeyh Abdülbaki Sivasî'nin (ö. 1700) sertariki Şeyh Abdullah Efendi'nin (ö. 1710) oğludur. 1098/l686-87'de doğmuş, Cerrahîliğin piri Şeyh Nureddin Cerrahîye©) (ö. 1721) intisap ederek halifesi olmuş ve Cerrahîliğin İstanbul'da yayılması için büyük gayret sarf etmiştir. Fatih'te, Kumrulu Mescit'in yanında, ayin gününden ötürü "Salı Tekkesi" olarak bilinen diğer Sertarikzade Tekkesinin de banisi olan Şeyh M. Emin Efendi, Fatih-Otlukçuyokuşu'ndaki Hacegî Tekkesinde, Rumelihisarindaki Durmuş Dede Tekkesinde©), ayrıca 1754-1758 arasında da Karagümrük'te Cerrahî kolunun âsitanesi ve pir makamı olan Nureddin Cerrahî Tekkesinde©) de meşihat görevini üstlenmiş, vefatında Eyüp'teki tekkesinin türbesine defnedilmiştir. Tasavvuf! mahiyette şiirleri ile *Kemâl-i Hazret-i Nureddin* adlı bir eseri olduğu bilinmektedir. Kendisinden sonra tekkenin postuna geçen şeyhler şu kimselerdir: l) Yumurtacı Şeyh Mehmed Efendi (ö. 1770), Sertarikzade'nin halifelerindendir. Sertarikzade Nureddin Cerrahî Tekkesi'nin meşihatını üstlendiğinde tekkede kendisine vekâlet etmiş, mürşidinin vefatından sonra da asaleten postnişin olmuş, vefatında tekkenin türbesine defnedilmiştk; 2) Sertarikzade'nin halifelerinden olan ve aynı türbede gömülü bulunan Tekneci Şeyh Halil Efendi (ö. 1775); 3) Şeyh Mehmed Sadık Efendi (ö. 1801), 1151/1738-39'da Eyüp'te doğmuş, Sertarikzade'ye intisap etmiş ve şeyhinin vefatından sonra onun halifelerinden, Hacegî Tekkesi postnişini Eğrikapılı Şeyh Mehmed Sadeddin Efendi'den (ö. 1765) hilafet almış, 1215/1800'de Nureddin Cerrahî Tekkesi'nin şeyhliğine getirilmiş, kısa bir müddet sonra vefat ederek Eyüp'teki Sertarikzade Tekkesi'ne defnedilmiştir; 4) Şeyh M.

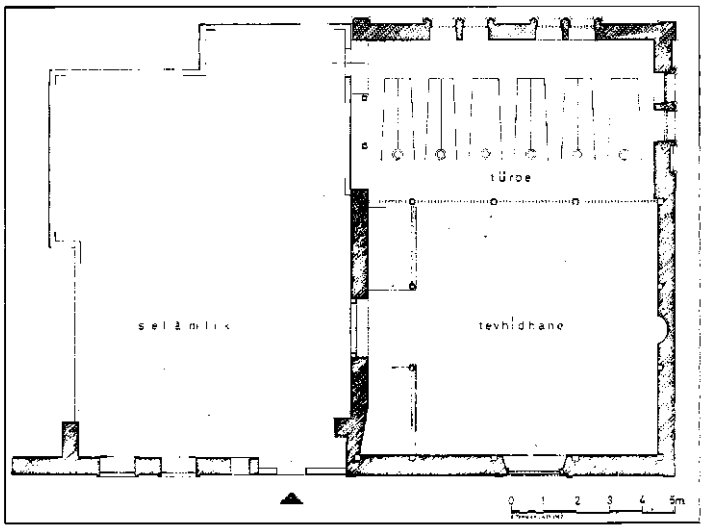

Sertarikzade Tekkesi'nin plânı.
M. Baha Tanman

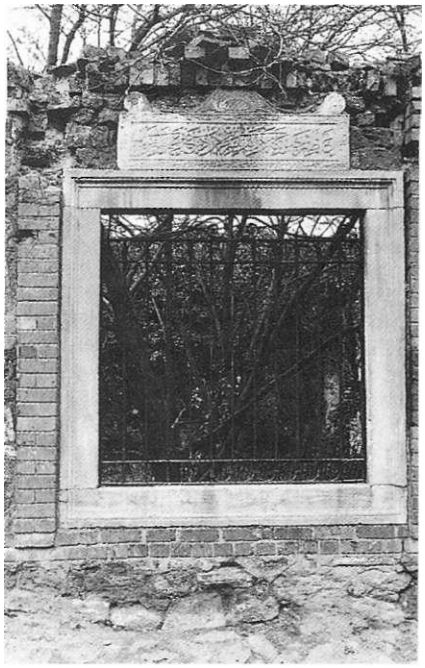

Sertarikzade Tekkesi'nin niyaz penceresi.
R. Dönmez, 1982

Sadık Efendi'nin büyük oğlu ve halifesi olan, tekkenin türbesinde gömülü Şeyh Mustafa Şükrî Efendi (ö. 1806); 5) Şeyh M. Sadık Efendi'nin küçük oğlu ve halifesi olan Edirnekapı dışında, "Mısır Tarlası" olarak anılan mahalde gömülü Şeyh Mehmed Nureddin Efendi (ö. 1807); 6) Şeyh Abdülaziz Zihnî Efendi (ö. 1854), 1214/1799'da Üsküdar'da doğmuş, Şeyh Mehmed Ark Dede Efendi'den (ö. 1822) hilafet almış, mürşidinin vefatından sonra Nureddin Cerrahî Tekkesi'ne şeyh olmuş ve buradaki türbeye gömülmüştür; 7) Şeyh Hasan Hamdî Efendi (ö. 1833), Nureddin Cerrahî Tekkesi postnişinlerinden Şeyh Abdurrahman Hilmî Efendi'nin (ö. 1800) halifelerindendir. 1243/1827-28'de Hacegî Tekkesi şeyhi Mustafa Şem'î Efendi'nin vefatı üzerine adı geçen tekkenin meşihatını üstlenmiştir; 8) Şeyh el-Hac Hafiz Ali Rıza Efendi (ö. 1886), Halvetîliğin Sünbülî kolundan Şeyh Ahmed Atâullah Efendi'nin oğludur. Babasının vefatından sonra Aksaray'daki Camcılar Camii'nin imametini üstlenmiş, Nureddin Cerrahî Tekkesi postnişini Şeyh Abdülaziz Zihnî Efendi'nin (ö. 1584) halifesi, Saraçhanebaşı'ndaki Ordu Şeyhi Tekkesi postnişini Şeyh el-Hac Ahmed Şevkî Yesarî Efendi'ye (ö. 1875) intisap ederek hilafet almış, görevli bulunduğu camide Cerrahî mukabelesi icra etmeye ve "Camcı Şeyh Ali Efendi" olarak anılmaya başlamıştır. Şeyh H. Hamdi Efendi 1243/1827-28'de Sertarikzade Tekkesi'nin meşihatını kendisine terk etmiş, o tarihte boş arsa haline gelmiş bulunan tekkeyi son şekliyle yeniden yaptırmış, vefatında, ikinci banisi olduğu tekkenin türbesine defnedilmiştir; 9) Şeyh Hafiz Mehmed Raşid Efendi (ö. 1945), selefi olan şeyh A. Rıza Efendi'nin oğlu ve halifesidir. Nureddin Cerrahî Tekkesi'nde sertariklik görevini de üstlenen M. Raşid Efendi 1332/1913-14'te adı geçen tekkenin son postnişini Şeyh İbrahim Fahreddin Efendi (Erenden) (ö. 1966) tarafından bu görevden azledilmiş, tekkelerin kapatılmasından sonra Eyüp Camii'nde ikinci imamlık görevini ka etmiş, vefatında Eyüp-Gümüşsuyu'ndaki Kaşgarî Tekkesi(->) civarına gömülmüştür.

Dikdörtgen bk alana (19x14 m) yayılan ve tekkenin bütün bölümlerini içinde toplayan yapının güney kesimi tevhidhane ile türbeye, kuzey kesimi ise diğer bölümlere tahsis edilmiştir. Batıda Davut Ağa Sokağı üzerindeki cümle kapısı, bir dağılım merkezi niteliğindeki taşlığa açılmakta, taşlığın sağında tevhidhane ile türbe, solunda ise iki katlı ahşap bir kanat teşkil ettikleri anlaşılan, büyük ölçüde tahribe ve değişime uğradıkları için mimari özellikleri tespit edilemeyen diğer bölümler (harem, selamlık, mutfak vb) yer almaktadır. Moloz taş örgülü ve tuğla hatıllı duvarların kuşattığı tehvidhane ile türbe, tarikat yapılarına özgü bir mekân bütünlüğü içinde tasarlanmış, 12,75x8,75 m'lik alanın batısı tevhidhane, doğu kesimi türbe olarak değerlendirilmiştir. En az dokuz adet ahşap sandukayı barındırdığı tespit edilen türbe bölümü ile tevhidhane arasında üç adet ahşap dikme ile bunların arasında basit demk parmaklıkların sıralandığı izlerden belli olmakta, söz konusu mekânın tasarımında Nureddin Cerrahî Tekkesi'nin tevhidhane-türbe bölümünden ilham alındığı gözlenmektedir.

Kalıntılardan anlaşıldığı kadarıyla tevhidhane-türbenin kuzey duvarında, taşlığa açılan asıl girişin yanısıra, muhtemelen selamlığa açılan diğer bir kapı bulunmakta, bu duvar boyunca iki katlı mahfiller uzanmakta, kafeslerle donatılan ve hanımlara tahsis edilen fevkani mahfil harem bölümüne bağlanmaktadır. Güney duvarının tevhidhaneye ait olan kesiminin ortasında mihrabm izi seçilmekte, türbeye ait olan kesimde, ikisi güney duvarında, dördü doğu duvarında olmak üzere, ikiz pencere şeklinde tasarlanmış açıklıklar yer almaktadır. Söz konusu pencereler neogotik üslupta, üç merkezli kemerlerle taçlandırılmış ve yivli pilastrlar ile kuşatılmıştır. Batı duvarındaki yegâne açıklık ise, tevhidhane üzerinden türbeye "teveccüh edilebilmesi" amacıyla tasarlanmış niyaz penceresidir. Mermer sövelerle kuşatılmış ve demk parmaklıklarla donatılmış olan, kare açıklıklı niyaz penceresinin üzerinde bitkisel motiflerle bezeli bir kitabe levhası yer almakta, kitabenin eksenindeki tepelikte bk Cerrahî tacı kabartması, bunun altında, "Ahmed Rıfat" imzalı olarak, Sertarikzade Şeyh Mehmed Emin Efendi'nin adını ve kimliğini belirten, sülüs hatlı kitabe metni görülmektedir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 294; Çetin, *Tekkeler,* 587-588; Aynur, *Saliha Sultan,* 37, no. 160; *Âsitâne,* 8; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 6-7, no. 10; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 7-8; *Ihsaiyat II,* 22; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 55; Vassaf, *Sefine,* V, 274; Şeyh İbrahim Fahreddin Efendi (Erenden). *Tabakatü'l-Cerrahî,* (yazma), Türk Tasavvuf Musikisi ve Folkloru Araştırma ve Yaşatma Vakfı Ktp; Ş. Yola, *Schejch Nureddin Mehmed Cerrahî und sein Orden (1721-1925),* Berlin, 1982, s. 90; M. B. Tanman, "Settings for the Veneration of Saints", *The Dervish Lodge-Architecture, Art and Sufism in Ottoman Turkey,* Berkeley, 1992, s. 158-159. 161; Haskan. *Eyüp Tarihi,* I, 140-142; M. Özdamar, *Dersaadet Dergâhları,* İst., 1994, s. 48; *BOA,* İrade Meclis-i Vâlâ. no. 16552 (14 Muharrem 1274).

M. BAHA TANMAN

SERTEL, MEHMET ZEKERİYA

(1890, Selanik -11 Man 1980, Paris)^ Gazeteci.

Öğrenimini Selanik ve Edirne'de tamamladıktan sonra Selanik'te çıkan İttihad ve Terakki'nin *Rumeli* gazetesinde yazarlığa başladı. Asıl adı Zikri iken yazılarında Mehmet Zekeriya'yı kullanıyordu, sonra tamamen benimsedi. Bir ara *Yeni Felsefe* dergisini çıkardı. Yunanlıların Selanik'i alması üzerine İstanbul'a yerleşti. *Tasvir-i Efkârda* çalışmaya başladı, bir yandan da Hukuk Mektebi'ni(->) bitirdi. Paris'te Sorbonne Üniversitesi'ndeki sosyoloji öğrenimini bitiremeden I. Dünya Savaşı'nın patlamasıyla geri döndü, bazı memuriyetlerde bulundu. Bu arada *Turan* adlı günlük gazeteyi çıkardı. 1919'da eşi Sabiha Zekeriya Sertel'le(->) birlikte gittiği ABD'nin Columbia Üniversitesinde gazetecilik öğrenimi gördü. Bu sırada Amerikan basınında İstiklal Savaşı lehinde yazılar yayımladı. Dönüşünde bir süre Matbuat umum müdürlüğü yaptı. 1924'te eşiyle birlikte *Resimli Ay'ı* çıkardı. *ÇocukAnsiklopedisi'nin* yayımcıları arasında yer aldı. 1927'de *Resimli Ay'daki* bir yazısı sebebiyle İstiklal Mahkemesince 3 yıla mahkûm oldu. 1930'da bazı arkadaşlarıyla birlikte *Son Posta* 'yı çıkardı. Şerbet Fırka'yı destekleyen bu gazetede devletçi ekonomi yerine liberal ekonomiyi savundu. 1936'da bkkaç arkadaşıyla devraldığı *Tan* gazetesinin 1939'da tamamen sahibi ve yöneticisi oldu. Demokrasiler ve onların müttefiki Sovyetler Birliği lehinde yayın yaptı. Faşizme saldırdı. Tek parti iktidarını rahatsız eden yayınları sebebiyle *Tan* saldırıya uğrayıp yıktırılm-

Mehmet Zekeriya Sertel
Nesrin Balkan arşivi

ca eşiyle birlikte Avrupa'ya gitti (bak. Tan Olayı). Paris, Budapeşte, Moskova ve Baku'da yaşadılar. Eşinin ölümü üzerine yeniden Paris'e yerleşti ve ısrarlı başvuruları üzerine, Danıştay kararıyla 1977'de bir kere havalimanından geri çevrilmiş olduğu Türkiye'de yaşama hakkını elde etti. Anıları *Hatırladıklarım* adıyla yayımlanmıştır (1969). Yakından tanıdığı Nâzım Hikmet hakkında, *Mavi Gözlü Dev* (1969) ve *Nâzım Hikmetin Son Yılları* (1979) adlı kitapları vardır. Not defterleri *Olduğu Gibi Rus Biçimi Sosyalizm* adıyla kitap haline getirildi (1993).

ORHAN KOLOĞLU

Sabiha Zekeriya Sertel
Cengiz Kahraman arşivi

SERTEL, SABIHA ZEKERİYA

(1895, Selanik - Eylül 1968, Baku) Gazeteci.

Gazeteciliği meslek olarak benimsemiş ilk kadın yazarlardandır. Önce kadm hakları ve çağdaşlaşma, II. Dünya Savaşı sırasında da antifaşist ve antimilitarist yayınlarıyla ün kazandı. Selanik Terakki İnas İdadisi'nde ve bir Fransız okulunda okuduktan sonra, Selanik'in Yunanlıların eline geçmesi üzerine 1912'de ailesiyle birlikte istanbul'a yerleşti. Selanikliler©) içinde kendi grubundan olmayan bir erkekle evlenen ilk kadm olduğu için nikâhım Ittihad ve Terakki kıydırmışım 1919'da eşi Mehmet Zekeriya Sertel'le©) ABD'ye gitti ve Columbia Üniversitesi'nde sosyoloji öğrenimi gördü. Türkiye'ye dönüşünde basının en çalışkan elemanları arasına katıldı. 1924'te eşiyle *Resimli Ay* dergisini çıkardı. Medeni Kanunun henüz kabul edilmediği bu dönemde mahkemelerin kadın olarak tanıklığını kabul etmemesinin tepkisiyle, kadm haklan üzerinde savaş vermeye başladı. 1927-1928'de eşi ve Faik Sabri (Duran) ile dört ciltlik *Çocuk Ansiklopedisi*'ni hazırladı. 1932'de *Hayat Ansiklopedisi'nm* yayımına katkıda bulundu. Eşiyle birlikte önce ortak oldukları, sonra tamamen devraldıkları *Tan* gazetesinde köşe yazılarıyla tanındı. Liberal ve ilerici düşünceleri Cumhuriyet Halk Partisi'nin tek parti döneminin hoşuna gitmeyen *Tan* gazetesi 1945'te saldırıya uğrayıp yıktırılınca, eşiyle birlikte ülkeyi terk etti (bak. Tan Olayı). Paris, Budapeşte, Moskova ve Baku'da yaşadı. Türkiye Komünist Partisi'nde faal rol aldığı gibi, Türkiye'ye yönelik radyo yayınlarında da çalıştı. Son yıllarında ülkeye dönme isteği reddedildi. Bazı çeviri kitapları bulunan Sabiha Sertel, *Tevfik Fikret-Mehmed Akif 'Kavgası* (19'40) ve *Tevfik Fikret-ldeolojisi ve Felsefesi* (1946) gibi incelemeler yayımladı. Anıları *Roman Gibi* adı altında ölümünden sonra yayımlandı (1969). Kızı Yıldız Sertel de yaşamını *Annem* (1994) adlı kitabına konu yaptı.

ORHAN KOLOĞLU

SERVER PAŞA

(1821, İstanbul -10 Nisan 1886, İstanbul) Şehremini (7 Mart 1866-6 Temmuz 1870).

Bâb-ı Seraskerî Nizamiye bütçesi Başkâtibi Said Servet Efendimin oğludur. Harbiye Nezareti kalemlerinde memurluğa başladı. Viyana ve Paris elçiliklerinde başkâtiplik yaptı. 1858'de hariciye mektupçusu, 1860'ta ticaret müsteşarı, 1863'te ek olarak Altıncı Daire-i Belediye©) reisi oldu. Hudut komisyonlarında, Süveyş Kanalı'nm geçit nizamnamesini hazırlayan karma komisyonda üye ve başkan olarak bulundu. Girit ayaklanması sırasında vali vekili idi. Yerinde ve zamanında aldığı önlemler nedeniyle hükümet komiserliğine atandı. Girit dönüşü şehreminliğine getirildi.

Server Paşa çağdaş belediyecilik anlayışı doğrultusunda önemli adımlar attı. Her ne kadar 1857'de istanbul'da belediye hizmetleri yeni bir anlayışla düzenlenmiş, şehremaneti kurulmuş ve 12-20 üyeli bir meclis öngörülmüşse de, yürürlüğe konulan nizamname etkin bir biçimde uygulanamamıştı. Belediye dairelerinin kuruluşu da gerçekleşememiştiş (bak. belediye).

1868'de hazırlanan Dersaadet Idare-i Belediye Nizamnamesi, belediye hizmetlerini yeniden düzenledi. Altıncı Daire-i Belediye'nin yanısıra diğer 14 daire kuruldu. Server Paşa göreve gelişinden 2 yıl önce yol yapımı ve onarımım üstlenen Islahat-ı Turuk Komisyonu'nda©) elde ettiği ve Avıupa'da edindiği bilgiler sayesinde kentin önemli caddelerini tamamladı. Yenilerini ilave etti.

Ayasofya'nın çevresini düzenledi. Çevredeki eski ahşap binaları yıktı. Yapıyı ortaya çıkardı. Maliye Nezareti'nin önünde iki tarafı yol olmak üzere meydan düzenledi. Bayezid Camii, çevresindeki eski dükkânlar yıkılarak açıldı. Beyazıt'ta Buğdaycılar Kapısı ile Kürkçüler Kapısı arasında gelişigüzel ahşap yapılardan oluşan ada kaldırıldı. Eski Hasan Paşa Karakolu'nun bulunduğu binadan Laleli'ye cadde ile Tophane İskelesi'nden Beyoğlu'na çıkan Boğazkesen Caddesi açıldı. Tophane'den Dolmabahçe'ye kadar olan yol onarıldı, genişletildi.

İstanbul'da ilk tramvay imtiyazı Server Paşa zamanında verildi. Tramvay yolu açılışı kentin imarına ve yol yapımına önemli katkıda bulundu. Şirket, sözleşme gereğince, şehremaneti tarafından açılan yolların kaldırımlarını yaptı ve tamirim üstlendi. İlk tramvay hatları Azapkapı-Beşiktaş ve Eminönü-Aksaray arasında döşendi. Aynı yıllarda Rumeli ve Anadolu kıyılarının gazla aydınlatılması ve gazhane depoları tesisi için iki imtiyaz verildi.

Server Paşa döneminde kamu mekânlarına önem verildi. Çağdaş bahçe ve parklar düşünüldü. O devirde Taksim'deki Hıristiyan mezarlığı Şişli'ye taşındı ve Taksim Bahçesi düzenlendi. Talimhane ve topçu kışlası çevresindeki toprak düzlenerek bahçe açılmasına girişildi.

Halkın temel besin maddesi olan ekmek için Server Paşa döneminde Ekmekçiler Nizamnamesi hazırlandı. Ekmeğin gramajı, pişirilmesi, satışı düzenlendi. Kent ölçeğinde etkin bir ölçü ve ayar muayenesi ilk defa uygulanmaya sokuldu. Belediyenin gelirini artırıcı düzenlemelere gidildi. Bina vergisinin belediye adına toplanmasına başlandı.

Server Paşa, şehreminliğinden sonra nafia ve hariciye nazırlığı yaptı. Paris büyükelçiliğine atandı. Bir süre şûra-yı devlet reisliğinde ve ticaret nazırlığında bulundu. Ardından adliye nazırlığına getirildi. Bu görevdeyken öldü. II. Mahmud Türbesi'nin haziresinde gömülüdür.

ZAFER TOPRAK

SERVERÎ

(?, Bursa -1881 'den önce, İstanbul) Deyişleriyle tanınmış aşuğ.

Asıl adı Krikor'dur. Bursa'da doğmuş ve gençlik yıllarında İstanbul'a gelerek uzun yıllar İplikhane-i Âmire'de©) ve Feshane'de©) amele olarak çalışmıştır. İstanbul'da 19. yy'm son çeyreğinde ün yapmış olan Bîdârî©), Lîsânî, Nâmî©) gibi aşuğlar arasında yetenekli oluşu, duygulu deyişleri ve güzel sesiyle tanınmıştır.

Istepan Gurdikyan, aşuğlarla ilgili bir

Ermeni harfleriyle Türkçe basılan *Divançeyi Merhum Serverî Efendi* adlı kitabın iç kapağı.
M. Sabri Koz koleksiyonu

yazısında Serverî'nin yetenekli olmakla birlikte düzenli eğitim görmediğinden aruzla yazdığı siklerde önemli hatalar olduğunu bildirir. Buna rağmen Serverî'nin aruz ve hece ölçüsüyle söylediği şiirlerde yer yer eski kelime ve tamlamalar da kullanması, 19- yy âşıklarının dilini iyi bildiğini göstermektedir.

Ölümünden sonra şiirlerini toplayarak *Divançeyi Merhum ServerîEfendi* (1889) adıyla Ermeni harfli Türkçe küçük bir kitap halinde yayımlayan Mihran Bidar Arabacıyan'm (Bîdârî) yazdığı iki sayfalık "terceme-i hal"de 70 yaşını geçmişken Üsküdar'da öldüğü ve vasiyeti üzerine Bağlarbaşı Ermeni Mezarlığı'na gömüldüğü kaydedilmektedir.

Ölüm tarihiyle ilgili bilgiler kesinlik taşımaktan uzaktır. I. Gurdikyan herhangi bir kaynak göstermeden 1883'te sağ olduğunu yazmıştır. 1881'de İstanbul'da yayımlanan *Mecmuai Gazeliyat* adlı küçük bir Enneni harfli Türkçe antolojinin arka kapağında duyurulan kitaplar arasında *Divançei Serverii Merhum* adlı bir risalenin de bulunmasından yola çıkılarak bu tarihten önce öldüğü, Kevork Pamukciyan'ın yayımlanmamış biyografi notları arasmda yer almaktadır. Ancak sözü edilen divançe nüshasını bugüne kadar görmek mümkün olamamıştır.

Serverî'nin deyişleri 19. yy'm sonları ile 20. yy'ın başlarından kalma bazı cönklere de geçmiş; "Hüsne mağıur olma ey yüzü mahım" dizesiyle başlayan ve divançesinde de yer alan (s. 15) koşması Develili Seyrânî adına yayımlanmıştır. Aynı koşma Konyalı Şem'î ve nereli olduğu bilinmeyen Fevkî adlı âşıklara da mal edilmiş ve öylece bestelenmiş olduğu da bilinmektedk.

Divançesinde yer alan 23 şiir arasında aruzla yazılmış şiirlerden 4 divan ve 8 semai; hece ölçülü şiirlerden de 10 koşma ve 1 destan bulunmaktadır. Divançede, az sayıda şiir bulunması Serverî'nin bütün şiirlerin toplanmadığı ve bazı eserlerinin kaybolduğu biçimde yorumlanmalıdır.

Serverî'nin bilinen tek destanı, âşıklık sanatının inceliklerini öğrettiği genç yaşta ölen çırağı Nâmî üzerinedir. 34 dörtlükten oluşan bu destanda Agop Nâmî'nin hayatı, mesleği, âşıklığa başlayışı ve hastalanıp ölmesi acıklı bk dille anlatılmaktadır.

Bibi. I. Gurdikyan. "Tırkaket Hay Panasdeğzner yev Aşuğner" (Türkçe Bilen Ermeni Şairler ve Aşuğlar), *Dartzyuztz Surp Pırgiç Asgayin Hivantanosi* (Surp Pırgiç-Yedikule Hastahanesi Salnamesi), İst., 1935, s. 122; M. F. Köprülü, *Türk Sazşairleıi,* III, İst., 1940, s. 473; K. Pamukciyan, "Biyografi Notları" (yayımlanmamış çalışma).

M. SABRI KOZ

SERVETİ ITJİNUN

Haftalık edebiyat, aktüalite ve magazin dergisi.

ilk sayısı 17 Mart 1891'de çıkan dergi, yayımcısı Ahmed ihsan Tokgöz'ün©) II. Abdülhamid'den sağladığı yardım sayesinde döneminin en modern baskı makinelerine sahip oldu. Bol resim yayımlamayı ilke edindiğinden yine bu yardım sayesinde Avrupa dan uzman klişeci getirmek imkânını elde etti.

Servet-i Fünun dergisinin ilk sayısının kapağı. *Cengiz Kabraman arşivi*

Recaizade Ekrem(->), Halit Ziya Uşaklıgil(-0, Nabizade Nâzım, Ahmed Rasim(->), Mahmud Sadık, Cenab Şahabeddin, Ali Ekrem (Bolayır), Süleyman Nazif, Cavid Bey, Müftüoğlu Ahmed Hikmet gibi dönemin ünlü kalemlerine yer verdiğinden resimleri kadar değerli yazılarıyla da toplumda aranır bir yayın haline geldi. Ülkenin çeşitli yerlerinden resimli röportajlar kullandığı gibi, ilk fotoğraf yarışmasını açarak okuyucunun katkısını sağladı. Ayrıca, "Sanayi-i Nefise" adı altında çıplak kadın tablolarının resimlerine de sayfalarında yer vererek büyük bir yenilik getirdi.

Tevfik Fikret'in(-0 256. sayıda (7 Şubat 1896) derginin yazı işleri müdürlüğüne gelmesiyle dergi, Servet-i Fünun edebiyatı(->) denilen edebi hareketin sözcülüğünü üstlendi. Genç yazarların toplandığı ve yeni fikirlerin ortaya atıldığı bir yapı ile polemik yayın niteliğine büründü. Etkisi daha da arttı. Bu yapısı, Tevfik Fikret'in kişisel sebeplerle yöneticilikten ayrılmasından sonra da devam etti. Yeni yönetici Hüseyin Cahit'in (Yalçın) Fransız İhtilali ile ilgili bir çevirisinin rakip dergi *Malumat'm(->)* sahibi Baba Tahir'in jurnaliyle kovuşturmaya alınması üzerine 16 Ekim 1901de kapatıldı. Gerçi Ahmed İhsan da. Hüseyin Cahit de beraat ettiler ama, dergi eski edebi niteliğini yitirdi. Bol resimli magazin dergisine dönüştü.

1908'de II. Meşrutiyetin ilanı üzerine bir ara günlük gazeteye dönüştü ise de kısa zamanda yine dergi haline geldi. 24 Şubat 1910'daki sayısında Fecr-i Âti Encümen-i Edebisi imzalı bildiriyle kısaca Fecr-i Âti(->) diye bilinen edebi topluluğun yayın organlığını üstlendi. I. Dünya Savaşı sırasında Ahmed İhsan Tokgöz'ün hastalığı sebebiyle İsviçre'ye gitmesi üzerine yayımına ara veren dergi, 1924 sonunda daha çok magazinel nitelikle yeniden yayma girdi. Harf devriminin arkasından adını *Servet-i Fünun-Uyanış'a.* çeviren dergi 1940'ta bir ara yine edebi niteliğine ağırlık verdi ve sahibinin 1942 de ölümünden 2 yıl sonra 26 Mayıs 1944'te 2464. sayısında kapandı.

ORHAN KOLOĞLU

SERVETİ FÜNUN EDEBİYATI

Batılılaşma hareketlerinin de etkisiyle oluşan yenilikçi edebiyat akımı (1896-1901). Bu akımın temsilcilerinin *Servet-i Fünun(r<)* dergisinde kümelenmeleri, ürünlerini bu dergide yayımlamaları, ortaya konan edebiyat anlayışının bu adla (derginin adıyla) anılmasına neden olmuştur. Aynca, Servet-i Fünun edebiyatının şak ve yazarları eserlerini "Edebiyat-ı Cedide Kütüphanesi" adı altında yayımladıkları için bu edebiyat akımına "Edebiyat-ı Cedide" adı da verilir.

Servet-i Fünun edebiyatının oluşumunda Tanzimat dönemi yazarlarından Recaizade Ekrem'in©) düşünceleri etkili olmuştur. Kafiye konusuna yeni bir anlayış getiren Recaizade Ekrem 1895 başlarında *Servet-i Fünun* dergisinde yazmaya başlamıştı. 1896'da da derginin başına Tevfik Fikret getirildi Bundan sonra Hüseyin Suat Yalçın (1867-1942), Cenab Şahabeddin (1870-1934), Ahmed Hikmet (Müftüoğlu) (1870-1927), HüseyinSket (Özsever) (1872-1959), Hüseyin Cahit Yalçın©), Mehmed Rauf©) Ahmed Şuayib (1876-1910) şiir, eleştiri ve yazılarıyla dergide gözükmeye başladılar. Servet-i Fünun topluluğunun bu ilk üyelerine Süleyman Nesib (Süleymanpaşazade Sami) (1866-1917), Ali Ekrem (Bolayır) (1867-1937), H. Nazım (Ahmet Reşit Bey) (1870-1956), Faik Ali (Ozansoy) (1875-1950), Saffeti Ziya (1875-1929), Celal Sahir (Erozan) (1883-1935) katıldı. Daha önce *Servet-i Fünun* 'da hikâyesi yayımlanan Halid Ziya Uşaklıgil©) bu yenilikçi topluluğa katıldıktan sonra *Mai ve Siyah* romanını yayımladı (1897).

Servet-i Fünun topluluğunun üyelerinin büyük çoğunluğu Tanzimat edebiyatının Türk edebiyatına getirdiği değişim içinde geliştiler. Tanzimat edebiyatının getirdiği yenilikleri Recaizade'nin etkisi ve öncülüğüyle daha ileri götürmek istediler. Bir bakıma Tanzimat edebiyatının yeniliklerini yeterli bulmadılar ve bu edebiyata bir tepki olarak ortaya çıktılar. Özellikle Fransa'da, 19- yy'ın ikinci yarısında oluşan edebiyat akım ve anlayışlarının etkisi altında kaldılar. Parnas (parnasse), simgecilik (sembolizm), gerçekçilik (realizm), doğalcılık (natüralizm) gibi bu akım ve anlayışlar Servet-i Fünuncularm hem dünya görüşlerini, hem edebiyat görüşlerini etkiledi. Özellikle de dil konusunda bu etki birtakım aşırılıklara yol açtı.

Edebiyat türleri arasmda roman, hikâye, eleştiri, deneme gibi Batı edebiyatı türleri Servet-i Fünun döneminde daha yetkin biçime kavuştu. Şikde ise Abdülhak Hâmit'in getirdiği yeniliği izleyerek ve geliştirerek Batidaki şik ve kafiye biçimlerim Türk şiirine getirdiler. Fiilsiz cümleler, dize ya da beyitle sınırlı olmayan, bir başka deyişle birkaç dize sürebilen cümleler, bağlaç ve ünlemlerin çokça kullanılması (ve, ile, ah, oh gibi) şiire anlatım bakımından getirilen yeniliklerdir. Servet-i Fünuncular şiir alanında başlangıçta Divan şiki biçimlerinden yararlandılar. Daha sonra bu biçimleri Fransız şiiri biçimleriyle birleştirmeyi

denediler. Müstezattan serbest müstezata geçiş bunun en ilginç örneğidir. Aruz veznin Türkçe ile uyum sağlaması da Servet-i Fünun edebiyatı döneminde oldu. Servet-i Fünuncular şiirde yeni kelimeler ve zincirleme tamlamalar kullanmalarına karşılık Osmanlıcanm yanısıra Türkçe'nin de şiir dili olabileceğini gündeme getirdiler.

Şiir konularında da değişiklikler oldu. Divan ve Tanzimat edebiyatı "güzel" olanı, güzelliği anlatmayı amaç edinmişti. Servet-i Fünun şiirinde "güzel" olmayan da şiire girdi. Bu akımın üyeleri genellikle toplumsal-siyasal konulardan uzak durdular. Aşk, doğa, aile hayatı, günlük yaşayıştan sahneler bu anlayış içinde verildi. Tanzimat edebiyatının tersine soyut ve manevi dünyayı yansıttılar. "Güzel" olmayanın şike gkmesine karşılık incelikli, duygusal, dokunaklı, seçilmiş olmayanın şiire giremeyeceğini de verdikleri ürünlerle gösterdiler.

Servet-i Fünun şairleri şiirlerinde doğrudan İstanbul'dan çok az söz etmişlerdir. Oysa çoğunluğunun doğum yeri İstanbul'dur ve hayatlarını çoğunlukla İstanbul'da geçirmişlerdir. Bu topluluğun en önemli şairlerinden Tevfik Fikret'in şiirinde İstanbul genellikle tarihsel-toplumsal bir bakış açısıyla ve "suçlanarak" ele alınır. Bunun en belirgin örneği "Sis" şiiridir. Tevfik Fikret'in şiirinde İstanbul bunun dışında pek az vesileyle anılır. Cenab Şahabeddin'in, Hüseyin Siret'in, Hüseyin Suat'ın, Ali Ekrem'in, Süleyman Nazif in, Süleyman Nesib'in şiirlerinde İstanbul "sezilebilir" ama açık açık dile getirilmez. İstanbul'un kendine özgü yaşantısı ve kişileri soyutlanarak şiire girer. Dilenci, Köprü, kayıkçı gibi.

Hikayeci ve romancı olarak Servet-i Fünuncular, aynı topluluğun şairlerine göre daha gerçekçidirler. Eserlerinde doğrudan doğruya siyasal olaylara değinmezler. Toplumun belİi kesimleri, aile ve kadın-erkek ilişkileri Servet-i Fünun yazarlarının ana konularıdır. Roman ve hikâyelerde mekân büyük bir çoğunlukla İstanbul'dur: 19. yy sonu İstanbul'unun sur dışı semtleri (Beyoğlu gibi), sayfiye semtleri (Boğaz, Kadıköy yakası, Bakırköy gibi). Buna bağlı olarak hikâye ve romanların kahramanları da belkli çevrelerdendir,

e Halid Ziya'mn *Mai ve Siyah* (1897) romanının kahramanı Ahmet Cemil, Tepebaşı Bahçesi'nde Halic'i seyrederek hayatı konusunda düşler kurar. Romanda mekân İstanbul (suriçi) yakasıdır. Ahmet Cemil, şair ve yazar olarak Babıâli ile ilgilidir. *Aşk-ı Memnu* (1900) Beyoğlu, Boğaz, Ada gibi İstanbul semtlerinde geçer. *Kırık Hayatlarda* (1924) İstanbul'un birçok semti ve özellikle Erenköy söz konusudur. Halit Ziya'nın hikâyelerinin çoğunda İstanbul vardır: *Tramvayda Gelirken, Güzel Artemisiya, Büyükbaba, Bir Yazın Tarihi, Çetin Sevda, Küçük Hamal* gibi.

Mehmed Rauf'un ünlü romanı *Eylül* (1901) Boğaz'da geçer. Öteki roman ve hikâyelerinde de mekân çoğunlukla Boğaz, Adalar, Beyoğlu ve İstanbul'un öteki sayfiye semtleridir. Hüseyin Cahit'in *Hayal İçinde* (1901) adlı romanı İstanbul yakasında (Saraçhanebaşı) ve Beyoğlu yakasında geçer. Hikâyelerini topladığı *Hayat-ı Muhayyel* (1899), *Hayat-ı Hakikiyye Sahneleri* (1909), *Niçin Aldatırlar/niş* (1924) adlı kitaplarında da anlatılanlar çoğunlukla İstanbul'da geçer/Hüseyin Cahit'te İstanbul mekânları daha çok kenar mahalleler, uzak sayfiye semtleridir. "Köy Düğünü" adlı hikâyesi buna örnek verilebilir. Bu hikâyede olay Kartal, Soğanlık, Yakacık gibi İstanbul'un Kadıköy yakasındaki uzak semtlerde geçer. Fıkralar, mensur sikler ve hikâyelerden oluşan *Hayat-ı Hakikiyye Sahneleri'ndeki* fıkralarda İstanbul'un çeşitli semtlerinden söz edildiği gibi buralarda yaşayan bu semtlere özgü ilginç kişilerden söz edük.

Ahmed Hikmetin romanı *Gönül Hanım* 'da ve hikâyelerinde öteki Servet-i Fünun yazarlarının tersine İstanbul fazla yer tutmaz. İstanbul'un söz konusu olduğu hikâyelerinde ise Erenköy. Adalar gibi semtler vardır.

Saffeti Ziya ise Servet-i Fünun yazarları arasında Avrupai yaşamaya en meraklı olanıdır. Bu özelliğinden ötürü İstanbul'un "monden" çevrelerini çok iyi tanıyan yazar, roman ve hikâyelerinin konularım ela bu çevrelerden seçmiştir. *Salon Köşelerinde* (1910) adlı romanı İstanbul'daki yabancı ailelerin yaşayışını, bu ailelerle Türk ailelerinin ilişkilerini yansıtması bakımından dikkat çekicidir. Olaylar Beyoğlu ve yakın çevresinde geçer. Saffeti Ziya'nın yine Beyoğlu eğlence dünyasını konu alan *Haralambos Cankiyadis* (1911) adlı bir de güldürüsü vardır. Hikâyeleri *Bir Safha-i Kalb* (1912), *Hanım Mektupları* (1913), *Kadın Ruhu* (1914), *Silinmiş Çehreler, Beliren Simalar* (1924) adlı kitaplarda toplanmıştır.

Servet-i Fünun topluluğu üyeleri, karşıtlarından gelen eleştiriler dışında, birbirlerine eleştiri yöneltmeye başladılar. Kendi içlerindeki anlaşmazlıklar zamanla çözülmelere neden oldu. Bu sırada Tevfik Fikret'in yönetimle ilgili bir sorun yüzünden 1901' de dergiden ayrılması, Hüseyin Cahit'in Fransızcadan çevirdiği "Edebiyat ve Hukuk" adlı yazı nedeniyle derginin 16 Ekim 1901'de kapatılması, topluluğun dağılma sürecini hızlandırdı. Dağılan topluluğun yazarları Servet-i Fünun anlayışını sürdürdüler. "Edebiyat-ı Cedide Kütüphanesi" adlı dizi ise topluluğun dağılmasıyla kesintiye uğradı. 1909-1912 yıllarında bu diziden yeniden kitap yayımlandı. Böylece dizideki kitapların sayısı 351 buldu.

ERAY CANBERK

SES OPERETİ

Avni Dilligil'in öncülüğünde, operetler ve müzikli oyunlar sahnelemek üzere 1942'de Ses Sinemasında kurulan tiyatro topluluğu.

Orkestra ve bale elemanlarıyla birlikte 65 kişilik bir kadrosu olan topluluk Avni Dilligil'in yönettiği Cemal ve Ekrem Reşit Rey kardeşlerin "Hava Cıva" operetiyle 12 Aralık 1942'de perdelerini açtı. Semiha

Ses Operetinin sahnelediği oyunların afişlerinden bazıları.
Gökhan Akçura koleksiyonu

Berksoy, Aliye Rona (Dilligil), Halide Pişkin, Tevhit Bilge, Hulusi Kentmen. Renan Fosforoğlu, Zafer Önen, Turgut Borak, Suat Özerdem, Sabahattin Yazgan, Selmin Koçmar, İhsan Balkır, Refet Gülerman. İbrahim Çağman, Esat Esin, Haşim Avcı, Samiye Kocamemi, Baki Boz, topluluğun ilk sahneye çıkan sanatçılarıdır. Ayrıca ilk sezonlarında *Gönülden Gönüle, Yaşasın Spor, Fuar Yıldızıve* Muammer Karaca'nın başrolünü oynadığı *Lüküs Hayat* topluluk-ça sahnelendi. 1943 yazındaki turnede Avni Dilligil ile kendi topluluğunu kuran Muammer Karaca topluluktan ayrıldı. Turne dönüşünde, bazı sanatçılar da Halk Opereti topluluğuna geçti.

Topluluk, 1947'de salon sahibiyle çıkan anlaşmazlık nedeniyle dağılıncaya kadar, *Kapan, Tatlı Sert, Yalpa, Halime, Enayiler, Modern Kızlar, Leblebici Horhor, Van Kedisi, Yürük Emine, Festival, Bebiş, İyi Saatte Olsunlar, Ayşe, Süving Fatma, Adalı Kız. Kelebek, Yosma, Kuyruklu Yıldız, Mırnav, Gelincik, Kadınlar Adası* adlı oyunlarla seyirci karşısına çıktı. Mürüvvet Sim, Gülriz Sururi, Ali Sururi, Vedat Karaokçu, Aziz Basmacı, Eşref Kolçak, Muazzez Arçay, Reha Kral, Rauf Ulukut, Saadet Soyman. Leman Akçatepe, Güzin Fırat, Şevki Artun, Emin Cenkmen, ismail Cavcı, Zeki Alpan. Hikmet Karagözlü, Kemal Oğan, Vahi Öz, Kerim Tuna topluluğun sahnelediği oyunlarda rol alan sanatçılardan bazılarıdır.

Ses Opereti'nin dağılmasının ardından topluluğun bir grup sanatçısı, Tevhit Bilge'nin öncülüğünde Yeni Ses Opereti adıyla toplandı ve 1955'e kadar çalışmalarını sürdürdü. 1951'de Avni Dilligil topluluğa rejisör olarak döndü. Bir süre sonra yeniden ayrılmalar oldu. Yeni Ses Opereti de sonunda istanbul Opereti ve Şen Ses Opereti adlarıyla iki topluluğa bölündü.

HİLMİ ZAFER ŞAHIN

SES TİYATROSU

Beyoğlu'nda, İstiklal Caddesinde©) Halep Pasajı'mn©) arkasında, tarih içinde sırayla Pera Sirki, Varyete Tiyatrosu, Fransız Tiyatrosu, Darülbedayi Operet ve Komedi Sahnesi, Ses Tiyatrosu, Dormen Tiyatrosu, Ses Sineması, Ses 1885 adlarını alan tiyatro salonu.

1885'te açılan Halep Pasajımın hemen arkasındaki boşluğa yapı ustası Roman tarafından ahşap bir bina yapılır. Çarşının içinden geçilerek girilen bu yapı, bir dönem sirk olarak kullanılır. 1899'da binada tiyatro ve opera oynatabilmek amacıyla değişiklikler yapılır. Tavan yükseltilip pencereler açılır. Ancak içeri sinmiş olan ahır kokusu giderilemediği gibi, ışık durumu da yeterli değildir. Yine de zaman zaman burada oyunlar oynanır. Ama binanın adı bu dönemde tiyatro olarak değil Pera Skki (Ckque de Pera) olarak anılıyordu.

Salonun adı Türk sineması tarihinde sık sık geçer. Nunıllah Tilgen, Sigmund Weinbergin Sponeck Birahanesinde yaptığı ilk sinema gösterisinden (1896) 1 yıl sonra, bu mekânda film gösterildiğini söyler. Pera Sirkimde, 1901'de "dev sinematograf" denilen bir düzenle film gösterileri yapılır.

1904'te bir yangın sonucu bina hasar görünce, işletmecisi İspanyol Luis Roca Ramirez, tiyatroya yeni bir biçim vermek ister. Mimar Çampanaki, bugünkü tiyatro binasının ilk biçimini yapar. 17 localı, 500 kişi alabilen bir yapıdır bu. Sirk binası tiyatroya çevrilmesine karşın, tiyatro topluluklarının ayaklarının buraya alışması kolay olmaz. Ramirez daha çok sirk ve varyete gösterileriyle koltuklan doldurur. 1906'da yapının işletmesini devralan J. Quilichini. önce adını değiştirip "Varyete Tiyatrosu" yapar. 4 Ekim 1906'da düzenlediği ilk gösteri de, mekânın adına uygun bir varyete seansıdır. Aralık 1906'da mevsimin ilk tiyatro topluluğu gelir. Fransa'dan "Gardet-Santin" topluluğu *Monte Cristo, Kamelyalı Kadın* gibi klasikleri oynar. Ama yolunda gitmeyen bir şeyler olmalı ki, topluluk 10 gün sonra Tepebaşf ndaki Anfi Tiyatrosu'na geçer.

1907 yılı yaz aylarındaki gazete ilanlarından salonun işletmesinin, Tepebaşı ve Taksim'deki tiyatro binalarıyla gazinoların büyük bölümünün müstecki olan Lehman ve Ortakları'na geçtiğini öğreniyoruz. The Royal View Sineması, aynı yıl temmuz başında Varyete Tiyatrosu'nu kiralar.

Salonun sinema tarihine baktığımızda ise. 11 Mart-9 Mayıs 1908 arasında ise. yine Royal View gösterilerinin, bu kez dönemin ünlü dans ve müzik hocası Joseph Psalti yönetimindeki senfonik orkestra eşliğinde sunulduğu görülür. Cumhuriyetin ilanına kadar geçen 15 yıllık süre içinde, Varyete Tiyatrosu esas olarak bk turne mekânı olarak kullanılır. Fransız ve Yunan başta olmak üzere yabancı topluluklar, Beyoğlu seyircüerinin karşısma burada çıkarlar. Yazlan salonun sinema olarak kullanılması uygulamasına devam edilir. Aynı dönem içinde, Osmanlı topluluklan da özellikle ramazan aylarında temsiller verirler. Bunlar arasında gözümüze ilk çarpanlar Kel Hasan Efendi Topluluğu, Benliyan Topluluğu, Mmakyan'm Yeni Tiyatro'su, Eliza Binemeciyan Kumpanyası ve Ertuğrul Muhsin'in Edebi Tiyatro Heyeti'dir. Muhsin Ertuğrul Cumhuriyetin kuruluşunun hemen ardından *Othello'yu* sahneler. Bu oyun Türk kadınlarının İstanbul'da ilk kez açıkça sahneye çıkmaları açısından da önem taşır. Oyunda Neyyire Neyir ve Bedia Muvahhit kadın rollerini üstlenmişlerdir.

Cumhuriyetin ilk döneminde Varyete Tiyatrosu'nun çalışma biçimi değişmez. Ama adı değiştirilerek Fransız Tiyatrosu olmuştur. Ramazanlarda yoğunlaşan yerli topluluk temsilleri dışında sahneyi esas olarak dışarıdan gelen topluluklar kullanır. Tiyatronun emprezaryosu Lehman'm ortaklarından Hugo Arditi'dir. Yurtdışından gelen topluluklar arasında ise, özellikle 1930da Charles Boyer'in rejisörlüğünü üstlendiği Marie Bell Kumpanyası büyük ilgi toplar. 1933'te ise Zozo Dalmasın primadonna olarak görev aldığı Yunan Operet Topluluğu benzeri bir ilginin odağı olur.

Aynı tarihlerde Şehk Tiyatroları, bir süreden beri sahnelediği operetlerin büyük ilgi görmesi üzerine, kendine bir operet sahnesi aramaya başlar. Sonunda Beyoğlu'ndaki Fransız Tiyatrosu'nun kiralanmasına karar verilir. Ekim 1934'te salonda Operet Kısmı gösterilere başlar, ilk oyun olarak Ekrem Reşit Reyin yazıp Cemal Reşit Reyin müziklerini yaptığı "Deli Dolu" seçilir. Şehir Tiyatrosu, adı artık ilanlarda "Eski Fransız Tiyatrosu" olarak geçen operet kısmında uzun bir süre operet ve komedilerini sahneler. Sahne, komedilerin de oynanışıyla birlikte "Operet ve Komedi Sahnesi" olarak anılmaya başlar. 1936'da kısa bir dönem için ayrılışını saymazsak, Şehir Tiyatrosu, 1942'ye kadar bu salonda 9 operet ve 30 kadar komedi eserini sahneler.

Şehk Tiyatrosu'nun Fransız Tiyatrosunda oynadığı bu dönemde, aynı sahnede

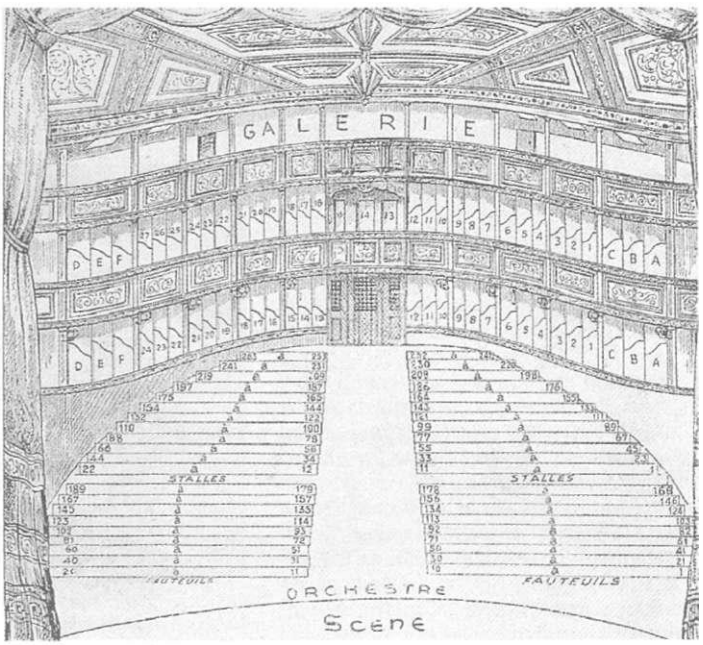

Ses Tiyatrosu'nun yerleşim düzenini gösteren 1914 yılına ait bir planı. *Gökhan Akçura koleksiyonu*

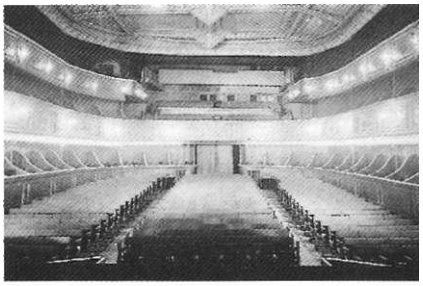

1940'larda Ses Tiyatrosu'nun içinden bir görünüm.
Gökhan Akçura koleksiyonu

yer alan başka etkinlikler de görebiliyoruz. Örneğin 1935-1936 sezonunda, Süreyya Opereti'nin dağılmasıyla kurulan Halk Opereti, sahneyi Şehir Tiyatrosu ile paylaşır. 1936 yazında ise sahne başka bir gösteri sanatına ev sahipliği yapar. Güney Amerika'dan Türkiye'ye dönen illüzyonist Zati Sungur, ilk gösterileri bu salonda yapar. Sungur, daha sonraki yıllarda da bu salonda gösteriler verecektir. Yine bu dönem içinde, tiyatroda daha sonraki dönemlerde de sık sık karşımıza çıkacak olan "jübile" geleneğinin başladığı görülür. 1937' de önce Naşit Özcan'ın©), ardından Şadi Fikret Karagözoğlu'nun©), 1941'de de emektar ortaoyunu sanatçısı Asım Baha'nın jübilesi yapılır.

1941'de Tepebaşı'nda yine Arditi tarafından yönetilen Asri Sineması'm(->) Necip Erses kiralar ve adını Ses Sineması olarak değiştirir. Eylül 1942'de ise, Arditi. Fransız Tiyatrosu'nun icarını Sami Kâzım Koray'a devreder. Şehir Tiyatrosu, binanın yeni sahibi ile anlaşamaz. Bir takas yapılır. Şehir Tiyatrosu Komedi Bölümü (artık operetlerden vazgeçilmiştir). Tepebaşı'ndaki Ses Sineması'nm yerine geçer. Böylece adı da, Halep Pasajı'ndaki tiyatroya taşınır. Artık tiyatronun yeni adı Ses Sinema ve Tiyatrosu'dur. Binanın işletmecisi, burayı bir sezon sinema olarak kullanır. 1943'te ise sahnede yeni bk topluluk, Ses Opereti(->) vardır. Salon yaz aylarında sinema olarak kullanılır.

Salonun serüveni, 1962'de Dormen Tiyatrosu'nun©) buraya geçişiyle birlikte değişir. Haldun Dormen'in anılarında anlattığına göre, tiyatro binası o dönem inanılmayacak kadar kötü durumdadır. Fareler ayaklar arasında cirit atmaktadır. Pirelerden oyun izlemeye olanak yoktur. Alt katta localar yıktırılıp iç fuaye de salona eklendiğinden akustik yok olmuştur. Süslü tavan ve altın yaldız olması gereken kabartmalar, çirkin bir pembe badana ile örtülmüştür. Koltukların durumu bir felakettir. Onarımdan sonra yeniden açılan salonda Dormen Tiyatrosu'nun yanısıra başka topluluklar da salonun boş zamanlarını paylaşırlar. Bunlar arasında 1962-1968 arasında aynı tiyatroda çalışan Kent Oyuncuları başta gelir. Dostlar Tiyatrosu©) ile Gülriz Sururi-Engin Cezzar Tiyatrosu©) da daha kısa dönemlerle konuk olmuşlardır.

Dormen Tiyatrosu'nun 1972'de kapanışıyla birlikte salon, artık kapısı Beyoğlu'nun bir yan sokağına açılan Ses Sineması olarak çalışmaya başlar. Sinema, 1970'li yılların sonuna doğru piyasayı saran seks filmleri furyasına katılır ve unutulmaya yüz tutmuş bir bina olarak ömrünü sürdürür.

Salonun yeniden tiyatroya dönüştürülmesi ise 1989'da Ferhan Şensoyün kiralamasıyla gündeme gelir. Şensoy, aslına uygun bir restorasyonla salona eski güzelliğini kazandırır. Tiyatroya yine Halep Pasajımdan girilebilmesi için, çarşıdan iki dükkân kiralanarak buradaki eski kapı yeniden açılır. Yıkılma noktasına gelmiş olan çatı bütünüyle yemden yapılır, tüm koltuklar ve localar kadkeyle kaplanır. Salon "Ses Tiyatrosu 1885-Ortaoyuncular" adıyla 24 Kasım 1989'da yeniden açılır. O günden bu yana salon Ferhan Şensoyün topluluğu Ortaoyuncular tarafından kullanılmaktadır.

Bibi. G. Akçura, *BeyoğhTndan BirKesit-Ses 1885-1991,* İst., 1991; M. And. "Türkiye'de Sinema Arkeolojisi", *Milliyet Sanat Dergisi,* (15 Mart 1972); S. N. Duhani, *Eski İnsanlar Eski Evler,* ist., 1984; G. Akçura, "Emprezaryo Arditi Efendi", *İstanbul,* S. 3 (Ekim 1992), s. 72-74; V. R. Zobu, *O Günden Bu Güne,* İst., 1977; G. Scognamillo, *Türkiye Sinema Tarihi,* I, ist., 1987; H. Dormen, *Sürç-ü Lisan Ettikse,* İst., 1978.'

GÖKHAN AKÇURA

SESYTLMAZ, BURHAN

(1897, İstanbul - 18Nisan 1943, Ankara) Hafız, mevlithan, ses sanatçısı.

Aksaray'da doğup büyüdü. Kocamustafapaşa Rüştiyesi'ni bitkdi. Küçük yaşta sesinin güzelliğiyle dikkati çekti. Hıfzını tamamlamadan camilerde Kuran, mukabele okumaya, müezzinlik etmeye başladı. Köklü bir musiki eğitimi görmedi; hıfzını da sonradan tamamladı. Genç yaşta Muzıka-i Hümayun'a©) hanende olarak girdi. Muallim İsmail Hakkı Bey'den meşk etti; Lem'i Atlı©) ile Zati Arca'dan yararlandı. Muzıka-i Hümayundan ayrıldıktan sonra piyasada çalışmaya başladı. Pek çok plak doldurdu; Beşiktaş'ta bir ara, plak doldurduğu Columbia şirketinin plaklarını satan bir plak mağazası açtı. İstanbul Radyosu'nun yayına başladığı günlerde radyoda da okudu. Çoğu Atina'da olmak üzere yurtdışında konserler verdi. Ankara'da Mareşal Fevzi Çakmakin kızı için mevlit okurken geçirdiği bir kalp krizi sonucu öldü. Cenazesi İstanbul'a getirilerek büyük bir kalabalıkla Beşiktaş'ta Yahya Efendi Dergâhı haziresine gömüldü.

Hafız Burhan hafız-gazelhan geleneğinin son ünlü temsilcilerindendir. Son derece parlak, yakıcı bir tenor sesi vardı. Okuduğu ezan çok uzak mesafelere ulaşırdı. Galatasaray Postanesi'nin üst katında ilk deneme yayınlarını gerçekleştiren İstanbul Radyosunda o zamanki teknik imkânlara göre yayınların ses düzeni iyi ayarlanamadığı için sırtını mikrofona dönerek okuduğu bilinir. Mevlitleri, gazelleri dinleyenlerde büyük heyecan yaratırdı. Hafif, oynak şarkıları coşkuyla okurdu. Fasılların da en çok aranan okuyucularındandı.

Burhan Sesyılmaz
Cengiz Kahraman arşivi

Sesyılmaz gazel, şarkı, türkü, kanto, ninni, operet ve film müziği parçaları, tango, marş gibi çok çeşitli türlerde 90i aşkın plak doldurdu. Asıl ününü de Columbia şirketi için doldurduğu bu plaklar sağladı. Satış rekorları kıran plakları onu geniş kesimlerin tamdığı bir halk sanatçısı haline getirdi. Başta gazel tarzında okuduğu Abdülhak Hâmid'in "Her yer karanlık, pür nur o mevki" diye başlayan "Makber" şiiri olmak üzere, "Kuş sesleri", "Tabancası belinde", "Söyle niçin kaçtın", "Gözlerinin cazibesi", "Sen Melahat", "Vay canına kantosu" adlı şarkılar en çok satan plaklarmdadır. Plakları onun gösterişli, parlak üslubunu yansıtan örneklerle doludur. Birkaç şarkı da bestelemiştir. Uşşak aksak ("Hasta kalbimde açılmış ebedi bir yarasın"), hüzzam aksak ("Sendin hiç unutmam henüz on altı yaşında") güfteli şarkılarıyla gazel tarzındaki neva "Yeni Ninni'si (Mihnet-i Dünya) çok sevilmiştir.

1970'te Columbia şirketi Hafız Burhan'ın plaklarından seçme bir uzunçalar yayımlamış, 1993'te de 19 şarkısı ile 1 gazelini bir araya getiren bir CD'si piyasaya çıkmıştır.

Bibi. *Columbia Umumi Katalogu,* İst., ty; *Columbia Türkçe Plaklar Katalogu,* İst., 1941; A. R. Sağman, *Meşhur Hafiz Sami Merhum,* İst., 1947; V. Sözer, *Müzik ve Müzisyenler Ansiklopedisi,* İst., 1964; N. Özalp, *TürkMusikisi Tarihi,* II, Ankara, 1986; Öztuna, *BTMA,* II.

CEMAL ÜNLÜ

SEVENGİL, REFİK AHMED

(1903, Bingazi[bugün Libya'da] -11 Eylül 1970, Ankara) Tiyatro tarihçisi, gazeteci, yazar.

Binbaşı Bekir Hıfzı Beyin oğludur. İlköğrenimini Kocamustafapaşa'daki Gülşen-i Maarifte, ortaöğrenimini Menbaü'l-İrfan Rüştiyesi ile Mercan İdadisi'nde yaptı. İdadi ikinci sınıf öğrencisi iken sınavla Darülfünun Edebiyat Fakültesine girdi. Ancak babasının ölümü nedeniyle yükseköğrenimini sürdürme olanağı bulamadı.

Hakkı Tarık (Us), Mercan Idadisi'nden Refik Ahmedin öğretmeni idi. Refik Ahmed, babasının ölümü üzerine sıkıntıya düştüklerini öne sürerek öğretmeninden iş istedi. Hakkı Tarık ona *İkdam* gazetesinde bir muhabklik buldu. Gazetecilikteki ilk sınavını *îkdam'ch* veren Refik Ahmed, daha sonra *Vakit* gazetesine geçti, kısa sürede yazı işleri müdürlüğüne yükseldi. Bu arada Üsküdar Amerikan Kız Koleji ile Alman Lisesi'nde de edebiyat öğretmenliği yapıyordu. 1930-1943 arasında İstanbul Belediye Meclisi üyeliği, 1943-1950 arasında da Tokat milletvekilliği yaptı. 1950'den

Refik Ahmed Sevengil
Gövsa, *Türk Meşhurları*

sonra *Yeni İstanbul* gazetesi Ankara temsilcisi ve Basın Yayın Genel Müdürlüğü Radyo Dairesi müdürü oldu. 1961-1962 öğretim yılında Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tiyatro Enstitüsü'nde Türk tiyatrosu tarihi dersleri okuttu. 1964'te kuruluşunda görev aldığı TRT Yönetim Kurulu'na seçildi. TRT program danışmanlığı ve Ankara Devlet Konservatuvarı Türk tiyatro metinleri öğretmenliği ile birlikte yürüttüğü bu görevi 1968'deki emekliliğine dek sürdü.

SevengiFin yayımlanmış 19 kitabı vardır. Bunlar arasında, *İstanbul Nasıl Eğleniyordu* (1927), *Yakın Çağlarda Türk Tiyatrosun* c, 1934), *Fatih Devrinde Âlimler, Sanatkârlar ve Kültür Hayatı* (1953), *Eski Türklerde Dram Sanatı* (1959). *Opera Sanatı ile İlk Temaslarımız*'(1959), *Tanzimat Tiyatrosu* (196i), *Saray Tiyatrosu* (1962) ve *Meşrutiyet Tiyatrosu* (1968) özellikle İstanbul'la ilgilidir.

Sevengil Türk tiyatro tarihinin ilk araştırmacılarındandır. Geçmişteki eğlence yaşamını, geleneksel oyunlarımızı ve gösterim sanatlarımızı ilk kitaplaştıran da yine Sevengil'dir. Genç bir gazeteci iken kaleme aldığı *İstanbul Nasıl Eğleniyordu* adlı kitabı sonraki yıllarda gerek Türk tiyatrosu tarihi, gerekse İstanbul'un eğlence yaşamının geçmişi üzerine yapılan araştırmaların esin kaynağını oluşturmuştur.

Bibi. R. A. Sevengil, *İstanbul Nasıl Eğleniyordu,* İst., 1993; l. A. Gövsa, *Meşhur Adamlar Ansiklopedisi,* İst., 1936, c. 4, s. 1329-1330; Gövsa, *Türk Meşhurları,* 351; A. Özkırımlı, *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi.* IV, İst.. 1987, s. 1031; *TDEA,* VII, 544-545.

SAMİ ÖNAL

SEYAHATNAMELER

İstanbul üzerine bilgi veren seyahatnamelerin sayısı oldukça fazladır. Özellikle 16. yy'ın ikinci yansından sonra, İstanbul'a gelen gezginler, tüccarlar, diplomatlar, tutsaklar ve sanatçılar, Avrupa'da bir edebiyat dalı olarak gelişmiş olan "seyahatname" tipinde, gözleme ve araştırmaya dayanan eserler vermeye başlamışlardır. Bunlar, kentin mimari yapısı yanında, toplumun günlük yaşantısını yansıtan sahnelerin de ayrıntısına girmişlerdir. Genellikle seyahatnamelerde, tarihi ve siyasi olaylara ilişkin gözlemler üzerinde yoğunlaşılmış, mimarlık tarihi yönünden çok fazla ayrıntıya girilmemiştir. Seyahatname yazarlarının, kendilerinden önce yazılmış eserlerden ne kadar yararlandıkları da tam olarak bilinememektedir.

İstanbul'un, Türk devri öncesinde, 14. ve 15. yy'da harap ve boş olduğu birçok görgü tanığının yazılarından anlaşılmaktadır. 1403'te İstanbul'da bulunan İspanya Elçisi Ruy G. de Clavijo(->) ve şehri 1433'te gören Bertrandon de la Broquiere(-»), İstanbul'un yer yer boş olduğunu belirlerler. La Broquiere, şehrin, içinde yerleşme alanlarından çok boşlukların bulunduğu bir köyler topluluğuna benzediğim ve Ayasofya'nın şehrin en güzel kilisesi olduğunu söylemektedir. Broquiere ayrıca şehrin güneyinde bir liman olduğundan da söz etmektedir. Bu durum, Buondelmonti'nin haritalarında da görüimektedk.

İstanbul hakkında bilgi veren ilk seyahatname örneklerinden bki, 14. yy'da (tahminen 1332-1334 arasında) İbn Battuta(-») tarafından kaleme alınmıştır. Şehrin büyüklüğünden ve aralarından geçen bir ırmağın (ki burada adı geçen ırmak Haliç'tir) ayırdığı iki bölgeden söz eden İbn Battuta İstanbul'u, Fas'ta bir nehirle birbirinden ayrılmış Rabat ve Saleh kentlerine benzetir.

İstanbul'un üçgen biçiminde olduğunu söyleyen iki seyahatname yazarından Arnold von Harff(->) ve Pierre Gilles' ten(-») birincisi, şehrin kara tarafının, kalınlıkları 16 ayak olan ve önlerinde üç hendek bulunan sur duvarlan ve kulelerle emniyete alındığım belirtmiştk. Aynı yazar, saray ve sultanın emrinde çalışanlar hakkında da detaylı bilgiler vermiştk. Diğer yazar Gilles ise, Türk dönemi İstanbul'una ait bilgiler verirken, şehkde Bizans'tan kalan, Hippodrom ve çevresindeki bazı anıtsal sütunlar ile Ayasofya mabedi ve birkaç sarnıçtan söz etmektedk. Şehrin çevre uzunluğunun 13 mil olduğunu belirten Gilles, halkın genelde tepeler üzerine yerleşmeyi tercih ettiğini yazmıştır. Gilles'e göre "dünyada bütün şehkler ölüme mahkûmdur, fakat İstanbul, insanlar var oldukça yaşayacaktır".

Yine 16. yy seyahatname yazarlarından el-Gazzi, şehirde yer alan eşsiz cami, mescit ve imaretlerin yanında, güzel çarşılardan, yüksek köşk ve saraylardan ve çok sayıdaki sade yapılı evden söz etmiştir.

İngiliz William Harborne'nun, elçilikten biri tarafından yazılmış olan seyahatnamesinde, İstanbul'a ikinci gelişinin hikâyesi anlatılmıştır. İstanbul'a gelirken yolda uğradığı konakların adları verilip, Paşakapısı'ndaki, Kılıç Ali Paşa'nın kalyonundaki ve saraydaki törenler ve sunulan hediyeler konu edilmiştir. Bu eserde, olaylar ve törenler tüm detayları ile anlatılırken, Ayasofya ve avlusundaki türbeler ile sarayın ikinci avlusunun mimari özelliklerine de kısaca değinilmiştir.

Alponse de Lamartine
TETTV Arşivi

1588'de Harborne'nun yerine elçi olarak atanan Edward Bartonün, Richard Wrag tarafından kaleme alman seyahatnamesi, elçinin itimatnamesini sunarken sarayda yapılan törenlere, şehrin surlarına ve kapılarına Süleymaniye, Ayasofya ve avlusundaki türbelerle Pompei Sütunu'na ilişkin bilgiler vermektedir.

İstanbul'da uzun süre kalan bir başka İngiliz yazar da John Sanderson'dur. Tarihi anıtları, İstanbul'a ilk gelişi sırasında (1585) gezip gören yazar, bunların ve genelde İstanbul'un daha iyi tanımları için, kendisine Yahudi bir hekim tarafından verilen İtalyanca "küçük kitap"a başvurmuştur. Seyahatnamesinin, üçüncü kez İstanbul'a gelişini anlatan bölümünde, Boğazın Anadolu kıyısında, Karadeniz'e yakın ve denizden 4 mil içerde, padişahın köpeklerinin bakıldığı yeri anlatır. Bakıcıların nezaretindeki köpekler, simli, kadke, kırmızı kumaştan giysiler giymektedirler. Sanderson, şehrin kara surlarının, devamlı yangınlar ve depremlerle hasar gördüğünü; özellikle Eylül 1509'da meydana gelen, birçok yapıyla birlikte surların da yıkımına ve 13.000 insanın ölümüne sebep olan depremin hasarını onarmak için, II. Bayezid'in 60.000 adam tutup tamir ettiğini ve kentin eski 11 kapısına yenilerini eklediğini bildkir.

16. yy'ın ortalarında İstanbul'a gelen Nicolas de Nicolay(->), diğer yazarlardan farklı olarak şehrin hamamlarından ve hamamların içindeki olaylardan söz eder. Özellikle padişahın sarayında eşleri ve paşaları için bulunan hamamların inanılmaz derecede güzel olduklarını yazar. Eserin, seyahatname edebiyatında gravürleriyle de ayrıca önemli.bir yeri vardır.

1589'da İstanbul'da bulunan gezgin Ebu'l-Hasan Ali(->) seyahatnamesinde, şehrin taş kaldırımlı sokaklarını, ahşap evlerini, zengin ve sayıca fazla olan çarşılarını anlatır. Gezginin yazdıklarına göre İstanbul ve çevresi kışın soğuktur; fakat burada her mevsimde üzüm, elma, armut, kavun gibi meyveleri bol olarak bulmak mümkündür.

16. yy'da İstanbul'a gelen iki gezgin, İngiliz seyahatname edebiyatının en ilginç iki örneğini vermişlerdir. Bunlardan Fynes Moryson, bütünü 4 bölümden oluşan eserinde, gezdiği diğer yerler gibi, İstanbul'un da coğrafi konumu, doğal zenginlikleri, ticari yaşamı, yiyecekleri, giyim kuşamı hakkında bilgiler vermiş, ayrıca Süleymaniye Türbesi için, "gördüklerinin en güzeli" olduğunu yazmıştır. Moryson, İstanbul'un kabataslak bir krokisini çizerek üzerinde yapıları işaretlemiş ve metin içinde bunları tek tek anlatmıştır. Sanderson gibi, Moryson da, şehrin 7 tepesi üzerindeki anıt-

lan tanımlamıştır. Fatih Külliyesi, bu anıtlar içinde gezginleri, kuruluş ve mimari yönünden en çok etkileyeni olmuştur. Diğer gezgin Thomas Dallam ise daha çok, Topkapı Sarayı'ndaki sanatçıların ve sultanın gözdelerinin giysileri, köşkler, sarayın bahçeleri ve III. Mehmed'in fiziki yapısı hakkında ilginç bilgiler vermiştir.

16. yy'da yazılmış seyahatnamelerde haritalar ve topografik çizim denemeleri de yapılmıştır. 17. yy'a kadar, Osmanlı İmparatorluğu'na, dolayısıyla da İstanbul'a gelen İngilizlerin yazdığı seyahatnamelerin hemen hepsi Richard Hakluytün *The Principal Navigations and Voyages* adlı, ilk kez 1589'da Londra'da yayımlanan eserinde toplanmıştır. Genelde, 16. yy'da yazılmış olan seyahatnamelerde aynı yapılardan söz edilmektedir. Yalnız, *Oxford Bodleian Albümü]* giyim kuşam ve 16. yy Osmanlı hayatını çeşitli açılardan yansıtmasının yanında, mimarlık tarihi yönünden de önemli ve farklı bir belge niteliği taşımaktadır. Bu albümde, Süleymaniye Külliyesi'ni gösteren bir de resim bulunmaktadır. Süleymaniye İmareti ve Theodosius Sütunu'ndan başka, bir de istanbul'un Sarayburnu. Boğazın iki yakası ve Kadıköy'ü içine alan bir panoraması da aynı eserde çizilmiştir. Bu seyahatnamelerde, genel olarak, Roma ve Bizans'a ait anıtsal yapılardan çok Osmanlı mimari eserleri üzerinde dumlmuştur.

17. yy'da İstanbul'a, şehrin önemli anıtlarına ve sosyal yaşantısına ait bilgiler veren seyahatname yazarlarından bazıları George Sandys©), WilliamLithgow (1oll), Henry Blunt (1634), G.-J. Grelot©), George Wheler (1675-1676) ve Du Mont'dur (1690). Bu yazarların her biri, eserinde, İstanbul'a ait değişik manzaralar ve kesitler sunmuştur. Bundan sonraki yüzyıllarda da İstanbul, ününü ve çekiciliğini korumaya devam etmiştir: G.-A. Olivier©), Marchebeus©), Gerard de Nerval©), Alphonse de Lamartine©), Theophile Gautier©), Edmondo de Amicis©) gibi çeşitli ülkelerden gelen gezginlerin uğrak yeri olmuş ve çeşitli yönleriyle seyahatnamelerde ele alınmıştır. Bunlardan Gerard de Nerval şehri, tüm güzel görüntüleri yanında, bazı mahallelerinin sefaleti ve pisliğinden dolayı "kulislerini gezmeden salondan seyredilmesi gereken bir tiyatro dekoru"na benzetmektedir.

Doğal olarak bu dönemlerde, İstanbul'a gelen her gezgin, Ayasofya'yı ziyaret ederek kendine göre bir tanımını yapmıştır. Moryson, kubbedeki mozaiklerin bazı yerlerinin bozuk olduğunu yazarken, Sanderson da kubbedeki yaldızlı işlemelere değinmekte ve resimlerden bazılarındaki figürlerin gözlerinin kazınarak hasara uğramış olduklarına dikkat çekmektedir. Bugün British Library'de Ayasofya'mn garip, renkli, suluboya, büyük ölçüde bir resmi bulunmaktadır. Yine bu dönemlerde, şehrin en büyük ve ünlü meydanının Rumların Hippodrom dedikleri Atmeydam©) olduğu da seyahatnamelerde belirtilmiştir.

Her dönemde, seyahatnamelerin en canlı bölümlerinden birisini de Topkapı

Theophile Gautier
TETTV Arşivi

Sarayı oluşturmaktadır. Burada adı geçen eserlerde, genellikle, saray erkânı, saray düzeni, giysiler ve özellikle törenler üzerinde duran gezginlerin verdikleri bilgiler, mimarlık tarihi yönünden çok yeterli ve anlamlı değildir. Sarayın, sahil yönündeki surlara bitişik yapılan bir dizi köşk, genellikle denizyoluyla gelen gezginlerin dikkatini çekmiştir. Seyahatnamelerde en ayrıntılı biçimde anlatılan ve gezginler için en renkli olaylardan biri, elçilerin saraya itimatnamelerini sunmaları olmuştur. Bunların yanında, Osmanlı padişahlarına yabancı ülkelerden gönderilen armağanlar, şehzadelerin sünnet düğünleri, padişahların ölümleri ve cenaze törenleri de seyahatnamelerin önemli bölümlerini oluşturmuştur.

Çok genel olarak gezginlerin eserlerini yazarken izledikleri tema, geçtikleri yollar, konakladıkları yerler, istanbul'un tarihi ve yapıları hakkında geniş bir bilgiyle görgü tanığı oldukları toplumsal olayları kapsamaktadır. En fazla Sanderson, Wrag ve Harborne'nun eserleri bu tanıma uymaktadır. Bu çerçevede İstanbul ile ilgili seyahatnamelere ve yazarlarının bıraktıkları belgelere bakıldığında, genel anlamda Osmanlı ve özelde İstanbul toplumunun günlük yaşantısından, tarihinden görüntüler çıkmaktadır. Bunlar, Türk toplumunun kültürünü yansıtmada, Osmanlı kaynakları ile zaman zaman aynı paralelde, fakat genelde farklı görüşlerle yazılmış, farklı konular üzerinde yoğunlaşan, önemli eserlerdir.

Bibi. Bertrandon de la Broquiere, *Le Voyage d'Outremer,* (yay. C. Schefer), Paris, 1892; H. Conisby, *A circumstantial account of the person, family, court, fores, revenues, dominions, and of Mahomet III, Ottoman Emperor;A'*. Dallam, *Early Voyages and Travels in the Levant,* Londra, 1903; Sir W. Foster, *The travels offohn Sanderson in the Levant 1584-1602,* Londra, 1931; P. Gyllius, *De Topographia Constantinopoleos et de illíus antiquitatibus,* Libri quatuor, Lyon, 1561; ay, *The Antiquities of Constantinople,* Londra, 1729; M. Letts, *Mandeville's Travels, text and transilations,* I-II, Londra, 1953; G. le Strange, *Clavijo, Embassy to Tamerlane, 1403-1406,* New York-Londra, 1928; N. de Nicolay, *Les Quatrepremiers livres des navigations et Peregrinations,* Lyon, 1568; T. Reyhanlı, *İngiliz Gezginlerine Göre XVJ. Yüzyılda İstanbul'da Hayat (1582-1599),* Ankara, 1983; S. Skilliter, *William Harborne and the Trade with Turkey, 1578-1582,* Londra, 1977; ay, *Life in Istanbul,* 1588, Oxford, 1977.

ŞEBNEM ÖNAL

SEYRİ SEFAİN İDARESİ

II. Meşrutiyet döneminde kurulmuş denizcilik kuruluşu.

Deniz işletmeciliği bugünkü anlamda, 1862'de Fevaid-i Osmaniye İdaresi'nin©) kurulmasıyla başlar. Daha önceleri yolcu ve yük gemileri Tersane-i Amire'nin bünyesinde yer alan Vapurculuk Nezareti tarafından işletiliyordu. Fevaid-i Osmaniye, günümüzdeki Türkiye Denizcilik İşletmeleri Genel Müdürlüğünün çekirdeğim oluşturmaktadır. İdare, 1871'de yeniden yapılanarak İdare-i Aziziye©) adını almış, II. Abdülhamid'in tahta çıkışından pek az sonra 1878'de adı İdare-i Mahsusa olarak değiştirilmiştir. II. Meşrutiyetin ilanından sonra 9 Eylül 1910'da, bu sefer de Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi (kısaca Seyr-i Sefain) adıyla yeniden düzenlenmiştir, ilk müdürü Deniz Albayı Aziz Bey'dk.

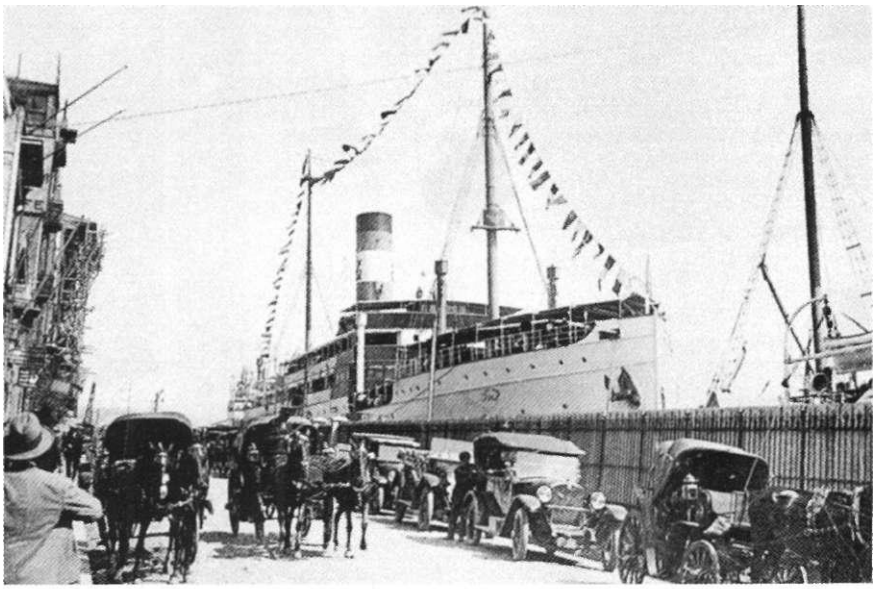

Karadeniz yolcu gemisi (1905 Hollanda yapımı) Galata Rıhtımı'nda.
Salâhattin Giz

On ay kadar görevde kalan Aziz Bey'in döneminde Akdeniz, Karadeniz, Gülcemal, Bahr-i Ahmer, Nilüfer, Plevne. Defne, Kızılırmak gibi çok kullanışlı ve sağlam uzun yol gemileri satın alınarak filoya kazandırılmış, çok eski gemiler de hurdaya çıkarılmıştır. Gülcemal, yıllarca İngiltere ile ABD arasında seferler yapmış, bu arada Atlas Okyanusu'nu en kısa sürede geçerek rekorlar kırmış "Germanic" adlı, yıllar öncesinin en gözde transatlantiğiydi. Bir efsane gemi olarak deniz tarihimize geçmiştir. Ayrıca 1912'de şehir hatları için de Fransız tezgâhlarına Moda(->), Kadıköy(->), Burgaz(->) adlı üç yeni yolcu gemisi ısmarlanarak yaptırılmıştır. Bu üçü, şehir hatlarında çalıştırılan ilk pervaneli vapurlardır.

Ne var ki, Seyr-i Sefain İdaresi'nde birtakım yolsuzluklar, idaresizlikler görülmüştür. İdarenin başına getirilen Alman yönetici Kari Leke'nin hemen hemen hiçbir icraatı olmamıştır. Onun döneminde gemiler için bir baca forsu hazırlatılmış; üzerinde ay-yıldız bulunan çift çapalı bu fors, işletmenin gemilerinin bacalarında o günden beri hâlâ yer almaktadır.

1914'te, Kınalıada(->), Maltepe(->) ve Pendik adlı yine pervaneli, birbirinin eşi üç şehir hattı vapuru daha Almanya'ya sipariş edilmişse de vapurlar yurda, savaş nedeniyle ancak 10 yıl kadar sonra getirilebilmiştir.

Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya Savaşı yıllarında Seyr-i Sefain'in gemilerinin bir bölümü ordunun hizmetine verilmiştir. Özellikle Balkan Savaşı'nda bu gemiler Şarköy çıkarması sırasında Bulgar şarapnelleri altında hizmet görmüşlerdir. I. Dünya Savaşı'nda da idare, sanki bir denizcilik kuruluşu gibi değil de, askeri levazımın bir kolu gibi çalıştırılmıştır.

İdaredeki aksaklıkları gideren, suiistimalleri önleyen, personel üzerinde otorite kuran, emekli kurmay binbaşı Sadullah Bey (Güney) olmuştur. Önce umum müdür vekili olarak çalışmaya başlayan Sadullah Bey, sonra umum müdür olarak idareyi düzene koymaya çalışmış ve başarı kazanmıştır. İdarenin merkezi, Tophane Meydanı'nm Galata Rıhtımı köşesindeki İmalat-ı Harbiye Müdüriyeti'ne ait, sonradan askeri sevkıyata tahsis edilmiş olan bina idi. Yıllarca kullanılan bu bina, 1956da, Salıpazarı rıhtım tesislerinin inşası sırasında yıktırılmıştır.

Ordu müfettişi olarak 16 Mayıs 1919 günü Samsun'a gitmek üzere İstanbuldan hareket eden Mustafa Kemal Paşa'nın bindiği Bandırma da, Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi'nin vapurlarından biriydi.

Cumhuriyet'in ilanından sonra Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi'nin adı 597 sayılı kanunla Türkiye Seyr-i Sefain İdaresi olarak değiştirilmiştir. Bu yeni dönemde ticaret gemilerimizin gerek sayıca artmasında, gerekse seferlerin düzene sokulmasında ve yolculara rahatlık, konfor sağlanmasında Sadullah Güney'in büyük emeği geçmiştir. Türkiye Seyr-i Sefain İdaresi, 1 Temmuz 1933'te, Denizyolları, AKAY(->) ve Fabrikalar ve Havuzlar Müdürlüğü olarak üçe ayrılmıştır.

ESER TUTEL

SEYYAN HANIM

bak. OSKAY. SEYYAN

SEYYAR SATICILAR

Eskiden ayak esnafı da denilen seyyar satıcılar, Anadolu'nun değişik bölgelerinden para kazanmak gayesiyle İstanbul'a gelmişler, mahallelerin ve sokakların vazgeçilmez unsurlarından olmuşlardır. Bunların büyük bölümü, yiyecek maddeleri satar, giyeceklerle günlük hayatta kullanılan ufak tefek eşya da çeşitlerinden bazılarım oluştururdu.

Eskiden beri İstanbullular, günlerinin her saatini seyyar satıcılarla birlikte yaşamaya alışmışlardır. Bu sesler, eğlencesi kıt fakir semtlerin bellibaşlı zevklerinden, renklerinden birisi olmuştur (bak. satıcı sözleri).

Eskiden sabah küfesine yüklediği meyve ve sebzelerle satıcılar, sokakların ve mahallelerin ilk ziyaretçilerinden olurdu. Yine sabah vakti kahvaltı için börekçiler, poğaçacılar, simitçiler birbirleriyle yarışırdı. Öğleye doğru omzundaki sırığa geçirilmiş ciğerler ve arkasında büyük bir kedi süriisüyle ciğerciler, avaz avaz bağırışlarıyla eskiciler ekmek paraları için yollara dökülürdü. Öğleden sonra, çocukların yolunu gözlediği macuncu, helvacı, şekerci eski yangın yerlerinde, okul önlerinde mallarını satmak için uğraşırlardı. Akşam vakti ise yoğurtçu ve turşucunun yolu gözlenirdi. Karanlığın basmasıyla birlikte yaz aylarında dondurmacı, kış aylarında ise salepçi ve bozacılar ortaya çıkardı.

Satıcılar, sadece mahalle aralarında ve sokaklarda dolaşarak mal satmazlardı. Bazıları şehrin kalabalık köşelerinde geçici yerler edinerek ticaretlerini buralarda sürdürürlerdi. Eminönü Meydanı, Yeni Cami arkası, Mahmutpaşa, Sultanahmet, iskele önleri, bunların rağbet ettikleri yerlerdi.

Memleketlerinden kalkarak İstanbul'a gelmiş olan bu satıcıları Osmanlı döneminde yeniçeriler himaye ederdi. Yapacakları küçük çaplı ticaretin sermayesini yeniçerilerden alan satıcılar, elde ettikleri kârın belirli bir oranını da yeniçerilere bırakırlardı. Belli bir yerde bulunmayışları, şehrin içinde her gün birçok olaya karışmaları zaman zaman sert önlemler alınmasına yol açmıştır. 1594'te yayımlanan bir fermanda da seyyar satıcıların sokaklarda dolaşarak mal satmamaları, emre uymayanların katledilmesi buyurulmuştur. Her türlü eşyanm satış fiyatım denetim altında tutan devlet, diğer esnafla birlikte seyyar satıcılar için de narh uygulaması yapmıştır. 1640 tarihli *Es'âr Defteri'nde* seyyar satıcılar dükkân sahibi esnaftan ayrılmış ve mallarını daha ucuza satacakları belirtilmiştir.

Halkın başlıca gıdası olan ekmek, yakın zamanlara kadar mahalle aralarında seyyar, atlı ekmekçiler tarafından dağıtılırdı. Bazı ekmekçiler de sırtlarına aldıkları küfelerle sabah ve akşam vakitlerinde kapıları sertçe vurarak ekmekleri verirdi.

Galata Limanı ve Mısır Çarşısı'nın etrafında da en çok seyyar aşçılara rastlanırdı. Seyyar aşçılar başlarında taşıdıkları tablanın ortasına bir mangal ve onun üzerine de yemek tenceresini yerleştirerek taşırlardı. Seyyar aşçıların müşterilerinin bol olduğu başka bk semt ise Bayezid Camii'nin avlusunun önüydü. Uygun bir yer bulduktan sonra buraya küçük bir tente kurarlar, etrafına da masa ve sandalyeler koyarak yoldan geçenlerin yemek ihtiyacını karşılarlardı. Hemen etrafta bulunan seyyar berberler de yemek yiyenleri tıraş edebilmek için aşçıların yanında dolaşırlardı.

Çocukların yolunu beklediği satıcılar

19. yy'ın sonunda bir seyyar satıcı. *Cengiz Kahraman arşivi*

Allom'un betimlemesiyle Nevşehirli Damat İbrahim Paşa Sebili ve çevresindeki seyyar satıcılar.
R. Walsh, *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor, Londra, 1838 / M. Tuğrul Acar arşivi*

arasında elmaşekerciler başta gelirdi. Kâğıthelvası, genellikle Arnavutlar tarafından satılırdı. Kağıthelvası, bahar mevsiminde satılmaya başlanır ve sonbaharda ortadan kalkardı. Kağıthelvacılar, çeşitli desenlerle bezenmiş kutularının içinde bulunan helvaları genellikle Kadıköy yakasında satarlardı. (Ayrıca bak. helva.)

Sonbahar gelip havalar serinlemeye başladığında kestaneciler, Bahçekapı. Divanyolu, Şehzadebaşı gibi kalabalık caddelerin köşebaşlarında alçak bir ocakta pişirdikleri kestaneleri küçük kesekâğıtlarına koyarak satarlardı. Kışa rastlayan ramazan ayında birçok seyyar satıcı gibi kestaneciler de Direklerarasf ndaki yerlerini alırlardı.

Akşam vakitlerinde meyhaneleri dolaşan esnafın başında gelen midyecilerin çoğu Ermeniydi. Bazen midye dolması bazen de küçük çubuklara takılarak kızartılmış midye tavası satarlardı.

Turşucular, mallarını sırtlarında ve ellerinde bulunan küçük fıçılarda satarlardı. İstanbullular, özellikle lahana turşusuna çokça itibar ederdi. Çocuklar içinse içinde birkaç parça turşu bulunan turşu suyu sevilen bir içecekti.

Yoğurtçular, akşamın yaklaşmakta olduğunu da haber veren zillerini çala çala sokak başlarında gelmiş olduklarını bildirirlerdi. Omuzlarında asılı olan çubuğun iki ucuna iple bağlanmış yuvarlak tablalarıyla yoğurtlarını satmaya çalışırlardı. Sütçüler, sabah ve ikindi zamanı faaliyete geçerlerdi. Sütçülerin belirli muhitleri ve müşterileri bulunurdu. Güğümlerini omuzlarında taşırlar, bazıları ise atlı olurdu. Satıcıların dışındaki seyyar esnaf da halka çeşitli hizmetler sunardı. Günümüzde sayıları çok azalan seyyar fotoğrafçılar bunlara ilginç bir örnektir (bak. sokak fotoğrafçıları).

Baharda sobaların kalkacağı veya sonbaharda kurulacağı zamanlarda baca temizleyicileri, ellerinde süpürgeleri ve diğer malzemeleriyle mahalle aralarında "bacacı" diye bağırarak dolaşırlardı. Bufiaralı veya Karadenizli olan bileyciler, daha çok Kurban Bayramına yakın günlerde ortaya çıkarlardı. Karadenizli olan hallaçlar, yaz aylarının seyyar esnaflarmdandı.

19. yy'm sonlarında Eminönü'nde ve Galata Köprüsü üzerinde seyyar şemsiyeciler bulunurdu. Çoğu Yahudi olan bu esnaf şemsiyelerin saplarım kollarına takarak satış yapardı. Bazı kimseler kısa sürecek olan yağmurda ıslanmamak için şemsiye almayı pahalı bulduklarında uyanık Yahudi satıcılar o zaman şemsiyeyi kiralarlardı.

Elektriğin yaygınlaşmadığı yıllarda lamba satıcıları, her gün ikindiden sonra sırtlarmdaki bir sepetin içine doldurulmuş lambalarla sokaklarda dolaşırlardı. Lamba kelimesinin ilk hecesini, balon gibi ağızlarında şişirdikten sonra '*ci" ekini de bk hamlede söylerlerdi.

Eskiden seyyar olarak satılan birçok malzeme günümüzde artık çarşı ve dükkânlarda satıldığı için seyyar satıcıların sahası oldukça daralmıştır. Günümüzde sebze, meyve ve plastikten yapılmış malzemeler, seyyar satıcıların başlıca çeşitlerini oluşturmaktadır.

Bibi. Ahmed Rasim, *Külliyat-ı Say ü Tahrir,* İst.. 1325, s. 167-176; ay, *Eşkal-i Zaman,* ist., 1969, s. 79-80; ay, *Şehir Mektupları,* I-II, İst., 1992, s. 143-145; Evliya, *Seyahatname,* I; S. Savcı, "Keten Helvacı", *Yedigün,* S. 630 (1 Nisan 1945), s. 5; M. Nuri, "Esnaf Ağızı", *Yedigün,* S. 639 (3 Haziran 1945), s. 6; Altınay, *Onbirinci Asırda,* 16-17; "Dünkü İstanbul'da Ayak Satıcıları", *Yeni Tarih Mecmuası,* S. **26** (Şubat 1959), s. 591: "Ayak Esnafı". *İSTA.* III. 1387-1388; Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Müneccimbaşı Tarihi,* II, İst., ty, s. 529-530; A. H. Tanpmar, *Beş Şehir,* İst., 1979, s. 24-25; R. Schile-W. Müller-Wiener, *19. Yüzyılda İstanbul Hayatı,* İst., 1988, s. 46-47; Mantran, *İstanbul,* I, 48-49; Mantran, *Gündelik Hayat,* 109-110; Y. Yücel. *Osmanlı Ekonomi-Kültür-Uygarlık Tarihine Dair Bir Kaynak Es 'âr Defteri (1640 Tarihli),* Ankara, 1992; H. Mıntzuri, *İstanbul Anıları,* İst., 1993.

UĞUR GÖKTAŞ

SEYYİD AHMED DERESİ MESCİDİ

bak. İRANLILAR MESCİDİ

SEYYİD HASAN PAŞA KÜLLİYESİ

Şehzadebaşı-Vezneciler'de Kimyager Derviş Paşa Sokağı üzerinde bulunmaktadır. I. Mahmud dönemi (1730-1754) sadrazamlarından Seyyid Hasan Paşa'nın 1158/1745'te Beyazıt'ta inşa ettirdiği külliyede medrese esas olup, bundan başka sebil, çeşme, sıbyan mektebi ve dükkânlardan oluşmaktadır. Geniş bir sahaya yayılan yapılar gayet ahenkli olarak yerleştirilmiştir. Köşelerden birini sıbyan mektebi, diğerini ise dershane işgal eder. Bilhassa dershane ile avlu, merdiven ve sıbyan mektebinin bağlantısı çok başarılıdır.

Medrese: Mimarbaşı Çelebi Mustafa Ağa'nın inşa ettiği medrese fevkani olarak planlanmıştır. Zemin katta, ortada cümle kapısı, yanlarda beşik tonozlu ikişer dükkân yer alır. Soldaki dükkânların yanında da sıbyan mektebinin kapısı, çeşme ve sebil bulunur. Kapı yuvarlak kemerli ve kesme küfeki taşından mamuldür. Üzerinde talik yazı ile yazılmış 18 mısralık bir kitabe bulunur, Şair Nimet tarafından nazmedilen kitabe talik hatla yazılmıştır.

Merdivenlerle çıkılan üst katta medrese ve sıbyan mektebi yer almaktadır. Dershane konsollar vasıtasıyla birinci katın üzerine oturur. Talebe odaları ise sekiz adet olup, revaklı avluyu "L" şeklinde sarmak-

Seyyid Hasan Paşa Külliyesi
Hâzım Okurer, 1994

tadır. Üst kat bir sıra taş, üç sıra tuğla ile inşa edilmiştir. Beş medrese hücresini barındıran sol yan cephe on adet pencere ile dışa açılır. Bu pencereler düz mermer atkılı olup, dikdörtgen ve demir parmaklıklıdır. Sağ yan cephe, dershane-mescit ve pencere ile dışarıya açılır. Bütün külliyeyi iki sıra kirpi saçak baştan başa dolanmaktadır.

Medresenin içinde dershane bölümünün trompları ve kubbe süslemesi dışında fazla göze çarpan bir tezyinat yoktur. Yivli trompların üzerindeki kalem işi süslemeler Türk barok zevkinin bir ifadesi olarak yansımaktadır. Cephede ise, yalnız bu yapıda görülen ve tuğlaların alternatif şekillerde dizilmesiyle meydana gelen cephe dekorasyonu görülür.

Sıbyan Mektebi: Cephenin sol tarafında, yine bir çıkma şeklinde yerleştirilmiş olan sıbyan mektebi de kare planlı olup, tromplu bir kubbe ile örtülüdür. Dört adet penceresi dershane pencerelerinin düzenindedir. Bu bölüm, hemen yanındaki küçük bk hücre ile bağlantılıdır. Osmanlı sıbyan mekteplerinin genel özellikleri bu yapı için de aynen geçerlidir.

Sebil ve Çeşme: Sebil ve çeşmede ise mimari elemanlarla oluşturulan ve aynı dönemin sebillerinden farklı olmayan bir süsleme göze çarpar. Sebilin cephesi barok üslupta içbükey ve dışbükey olarak uygulanmıştır. İç ve dış bölümlerin kavuşma yerlerinde taşıyıcı sistemin pilastrları vardır. Değişik aralıklı kornişler bu düşey hareketi abartır. Çeşmede yer alan sütun başlıkları bu dönemde sıkça rastlanan stilize deniz kabuğu motiflerini içerir. Bu sütunların altta saksı şeklindeki kaideleri, konstrüktif yerine dekoratif bir anlayışın yerleşmekte olduğunu gösterir. Henüz tamamen dolmayan orta saha, büyük bir deniz kabuğu ve musluğun etrafında ince bir çelenkle süslüdür. Çeşme kemeri de "C" ve "S" kıvrımlarıyla teşkil edilmiştir. Sebilin üst tarafında Şair Nimet'in söyleyip, hattat Hocazade Seyyid Ahmed'in yazdığı, 20 mısralık, talik hatlı kitabe yer almaktadır.

Sebile bitişik olarak mermerden yapılmış çeşmenin, yeşil zemin üzerine altın yaldızla yazılmış kitabesi de, hayır sahibinin Sadrazam Seyyid Hasan Paşa olduğunu vurgulamaktadır.

Medresenin güneye bakan duvarının üst köşesinde, cami şeklinde, ilgi çekici, zarif taş işçiliğine sahip kuş köşkü vardır. Dantel gibi işlenmiş ince hatlarıyla Türklerin kuş sevgisini gösterdiği gibi duvarı da süslemektedir. Köşkün zamanla bozulan kısımları çimento ile sıvanmışsa da, eser ihtişamından bir şey kaybetmemiştk.

Bibi. Ö. Aksoy, *Osmanlı Devri Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme,* İst., 1968; A. Arel, *18. Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci,* İst., 1975; Kuban, *Barok.*

DOĞAN YAVAŞ

SEYYİD NİZAM TEKKESİ

Zeytinburnu İlçesi'nde, Silivrikapı dışında, Balıklı semtinde, Kazlıçeşme Mahallesinde, Seyit Nizam Caddesi ile Seyit Nizam Balıklı Yolu'nun kavşağında yer almaktadır.

Banisi, I. Selim (Yavuz) döneminde (1512-1520) Bağdat'tan İstanbul'a gelip yerleşen, ulemadan ve Nakşibendî tarikatı şeyhlerinden Seyyid Nizameddin (Nizam) Efendi'dir (ö. 1550). Hayatı hakkında sınırlı bilgi bulunan Seyyid Nizamin İmam Zeynelabidin neslinden Seyyid Şahabeddin Ahmed adında bk kimsenin oğlu olduğu, 957/1550 yılının Muharrem ayında, 63 yaşında vefat ettiği, cenaze namazının Fatih Camii'nde, dönemin ileri gelen sufîlerinden, "Merkez Efendi" lakaplı Şeyh Merkez Musa Musliheddin Efendi (ö. 1552) tarafından kıldırıldığı rivayet olunur. Silivrikapı dahilinde, kendi adıyla anılan tekkede gömülü olan oğlu Seyyid Seyfullah Kasım Efendi (ö. 1601) Halvetî-Sinanî piri Şeyh İbrahim Ümmî Sinan'ın (ö. 1568) hahfelerinden, "Seyyid Nizamoğlu" mahlasını kullanan ünlü bir tasavvuf şairidir.

Tekkenin kuruluş tarihi kesin olarak tespit edilemiyorsa da 16. yyln ikinci çeyreğinde içinde yer aldığı tahmin edilebilir. Tekke binalarınm zaman içinde geçirmiş olduğu onarım ve değişimler de bilinmemektedir. Geçen yüzyılın birinci yansına ait tekke listelerinde adı geçmediğinden bu dönemde ortadan kalktığı düşünülebilir. 1267/1850'de vakfedilmiş olan bk abdest teknesi tekkenin 19. yyln ortalarında faal olduğunu kanıtlamaktadır. Harem-i Hümayun Başkâtibi Râyetkeşân Kalfamın kızı Ebrûnigâr Kalfa 1289,'1872'de Seyyid Nizam Tekkesini yeni baştan inşa ettirmiş, II. Mahmudün kızlarından Âdile Sultan (ö. 1899) 1307/1890'da tekkeye su getirtmiştk. Cumhuriyet döneminde tevhidhane-türbe binası cami olarak kullanılmaya başlamış, meşruta ise cami görevlilerine tahsis edilmiştir. 1974'te Ahmet İpan adında bk hayırsever tarafından avlu girişi ile çevre duvan klasik üsluba uygun biçimde yenilenmiş, 1980lerde avluda yeni bk şadırvan inşa edilmiştir.

Kuruluşunda muhtemelen Nakşibendîliğe bağlı olan, daha sonra hangi tarikatlara bağlandığı tespit edilemeyen Seyyid Nizam Tekkesi, 1872'de ihya edildikten sonra Halvetîliğin Şabanî koluna bağlı Kuşadavî (İbrahimî) şubesine intikal etmiştk. Seyyid Nizam'dan sonra, hiç değilse 17. yyln ikinci yarısına kadar meşihat görevinin kendi neslinden gelenler tarafından sürdürüldüğü tahmin edilebilir. Nitekim şadırvan avlusunun güneybatı köşesinde, Rebiyülevvel 1077/l666'da vefat eden Seyyid Nizamzade Şeyh Ahmed Mürteza Efendimin kabri bulunmaktadır. Son dönemde posta geçen şeyhler, manevi silsileleri Kuşadavî kolunun piri Kuşadalı Şeyh İbrahim Efendiye (ö. 1845) ulaşan Şeyh Seyyid Şuaeddin Efendi (ö. 1918) ile Şeyh Seyyid Mahmud Celaleddin Efendi'dir (ö. 1918). Türbede gömülü olan Şeyh Ali Efendinin Şuaeddin Efendi'nin babası olduğu, her ikisinin de aynı zamanda Halvetîliğin Sinanî koluna bağlı bulundukları bilinmektedir. Ayrıca yine türbede, Şeyh Ali Efendi'nin önceki postnişinlerden Şeyh Mustafa Efendi'nin de sandukası yer almaktadır.

Seyyid Nizam Tekkesi kara surlarını çevreleyen mezarlık kuşağı içinde yer almakta, arsasmı güneyde Seyit Nizam Caddesi, doğuda Seyit Nizam Balıklı Yolu sınırlandırmaktadır. Çevre duvarı ile Seyit Nizam Caddesi'ne açılan cümle kapısı, tekkenin ilk olarak inşa edildiği 16. yyln klasik üslubuna uygun biçimde, kesme küfeki taşı ile inşa edilmiştir. Kapının basık kemeri üzerinde sülüs hatlı bir besmele ile Latin harfli "Seyyid Nizam Camii Şerifi" ibaresi okunur. Harpuştalı çevre duvarında dikdörtgen açıklıklı ve demir parmaklıklı pencereler sıralanır. Bütünüyle mermer kaplı olan şadırvan, on iki köşeli haznesi, onikigen prizma biçimindeki çatısı ve haznenin yüzlerinde, sülüs hatla yazılmış On İki İmam'ın isimleri ile günümüzde tarikat sembollerini yaşatan bir tasarım sergiler. Arka bahçede duran, mermerden yontulmuş, dikdörtgen prizma biçimindeki abdest teknesinin üzerinde Muharrem 1267/1850'de Seyyid Ebubekir Şamî tarafından vakfedildiği yazılıdır. Ayrıca bu kitabenin altında, benzerine çok az rastlanan, "Taşçı Celaleddin" şeklinde bir usta imzası teşhis edilmektedk.

Dikdörtgen (14,20x12 m) bir alanı kaplayan cami-tevhidhane, moloz taş ve tuğla örgülü duvarlarla kuşatılmış, bir kırma

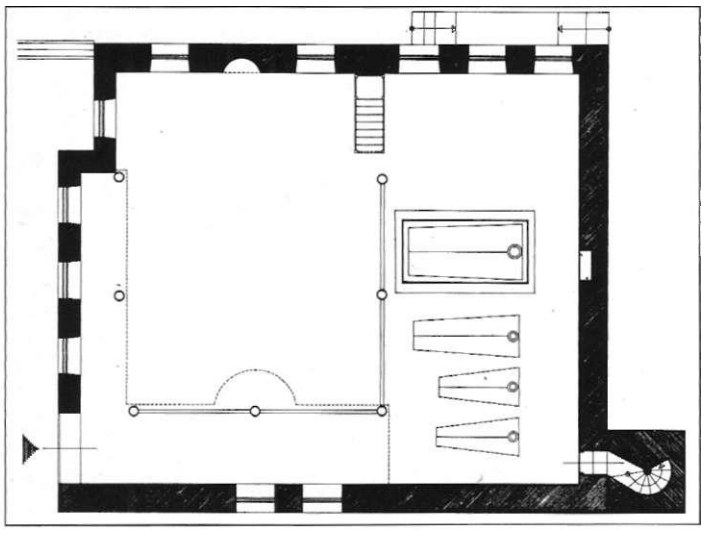

Seyyid Nizam Tekkesi'nde cami-tevhidhane-türbenin planı. *M. Baba Tanman, 1981*

çatı ile örtülmüştür. Yapının doğu kesimini işgal eden ibadet mekânı, girişin bulunduğu kuzeydoğu köşesinde ufak bir çıkıntı yapmakta, doğu cephesinin caddeye yakın olan kesiminde, kötü bir talikle ve birtakım cümle düşüklükleri ile yazılmış olan, 15 Safer 1289/1872 tarihli ihya kitabesi görülmektedir. Yine aynı cephenin çıkıntı yapan kesiminde, pencereler arasında, Âdile Sultan tarafından 1307/1890'da tekkeye su getirildiğini belgeleyen diğer bir kitabe yerleştirilmiştir. Beyzi bir madalyona bozuk bir talikle yazılmış olan kitabe metni, üslubunun acemiliği ile dikkati çeker.

Cami-tevhidhanede ayinlere tahsis edilmiş olan, dikdörtgen planlı (8,75x6,50 m) alan doğu, batı ve kuzey yönlerinde, toplam yedi adet daire kesitli ahşap sütunla kuşatılmıştır. Aralarına basit ahşap parmaklıkların konulmuş olduğu bu sütunlar ayin alanını doğu ve kuzey yönlerinde, erkeklere mahsus mahfillerden, batıda ise türbe alanından ayırır. Güney duvarmın ekseninde, yarım daire planlı ve basık kemerli mihrap nişi, bunun yanlarında birer pencere, ayrıca doğu duvarında dört pencere bulunmaktadır. Kuzey duvarındaki iki pencere sonradan örülerek kapatılmıştır. Bütün pencereler basık kemerlidir. Zemindeki mahfillerin üzerinde, kadınlara mahsus, kafesli mahfiller uzanmakta, bu mahfilin kuzey kanadı yarım daire biçiminde bir çıkma ile genişletilmiş bulunmaktadır. Seyyid Nizam ile kendisinden sonraki tekke şeyhlerinden üçünün ahşap sandukalarım barındıran türbeden güney yönüne üç adet pencere açılmış, bunlardan ortadaki dışarıdan basamaklı bir sahanlıkla donatılmak suretiyle niyaz (ziyaret) penceresi olarak değerlendirilmiştir. Türbenin güney kesiminde niyaz penceresinin önünde bulunan, diğerlerinden daha büyük boyutlu ve çevresi demir parmaklıklı olan sanduka, Seyyid Nizam'a aittir. Türbenin çubuklu tavanı içine, söz konusu sandukanın üzerine gelen yere, ufak boyutlu bir ahşap kubbe yerleştirilerek altında gömülü olanın ayrıcalığı vurgulanmıştır. Yapının kuzeybatı köşesinde yükselen minare sonradan eklenmiştir. Dışa taşkın, kare planlı ve kesme küfeki taşı örgülü bir kaideye oturan minare, silindir biçimindeki gövdesi ile sıradan bir görünüm arz eder. Arsanın güneydoğu köşesinde yer alan iki katlı, kagir harem binası da alelade bir mesken niteliğindedir.

Bibi. Kut, *Dergehname,* 235, no. 80; Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih,* 230, 313; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 5; *IhsaiyatlI,* 22; Vassaf, *Sefine,* IV, 100; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 121; Bayrı, *İstanbul Folkloru,* 176; Behcetî İsmail Hakkı el-Üsküdarî, *Merâkid-i Mu 'tebere-i Üsküdar,* (yay. B. N. Şehsuvaroğlu), ist., 1976, s. 71; A. A. Atalay, *Seyyid Nizamoğlu. Hayatı-Eserleri-Divanı,* İst., 1976; Y. N. Öztürk, *Büyük Türk Mutasavvıfı Muhammed Tevfik Bosnevî(.Hayatı, Mektupları, Halifeleri),* İst., 1981, s. 29-30, dipnotu 63 ve 68; M. B. Tartman, "Settings for the Veneration of Saints", *The Dervish Lodge-Architecture, Art and Sufism in Ottoman Turkey,* Berkeley, 1992, s. 154; M. Özdamar, *Dersaadet Dergâhları,* İst., 1994, s. 149-150.

M. BAHA TANMAN

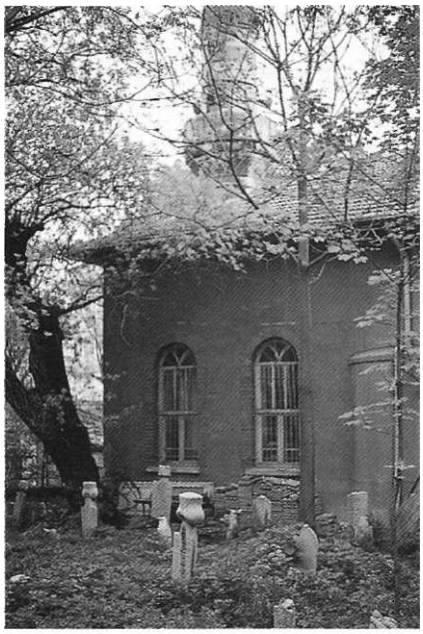

Seyyid Ömer Camii ve haziresi.
Zekeriya Tavşancıl, 1994

SEYYİD ÖMER CAMÜ

Fatih İlçesi'nde, Davutpaşa semtinde, Altımermer Caddesi üzerinde, Seyyit Ömer Sokağı'ndadır.

Banisi II. Bayezidln (hd 1481-1512) Arpa Emini Seyyid Ömer bin Fahreddin'dir. Celi sülüsle yazılmış kitabesine göre 1490-1491'de yaptırılmıştır. *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'tideki* vakfiye özeti 1497 tarihlidir. Ömer bin Seyyid Fahreddin, Topkapı'da bir hamam, bostan, dükkânlar, evler, başhane hissesi vakfetmiştir.

Zamanla harap olan cami, 1953'te Vakıflar İdaresi'nce onarılana dek dört duvar halinde kalmıştır. Caminin solunda bulunan mezarın baniye ait olduğu *Hadîka* 'da belirtilmişse de üzerinde yazı yoktur.

Cami yüksek duvarlı bir bahçe içindedir. Batı ve doğu duvarlarında iki ayrı bahçe kapısı vardır. Bahçe içinde yakın tarihli sekizgen mermer şadırvanı demir parmaklıklı bir şebeke kuşatır.

Camiye kuzeyde, yani mihrap eksenindeki bir kapıdan girilir. Kapı üzerinde sülüsle yazılmış mermer kitabe vardır. 5,90 m boyundaki son cemaat yeri camiye sonradan eklenmiştk. Son cemaat yerinin bahçeye bakan duvarında kapının iki yanında birer dikdörtgen pencere bulunur. Bunların üzerinde sonradan eklenen mekâna ait dört tane yuvarlak kemerli pencere vardır. Harime giriş iki yanında birer geniş dikdörtgen penceresi bulunan kapıyladır. 8,80x11,75 m ölçülerindeki harim kısmının doğu ve batı cephelerinde ikişer tane tuğla kemerli uzun pencere vardır. Mihrap yönünde ise dışa yarım yuvarlak çıkma yapan mihrap nişinin iki yanında ikişer tane tuğla kemerli uzun pencere bulunur. Harim kapısının iki yanında maksure bölümleri vardır. Mihrap yakın tarihte kaliteli Kütahya çinileriyle kaplanmıştır. Mihrabı tamamen dolaşan kitabe kuşağı bir şerit halindedir. Minber, vaaz kürsüsü ve tavan ahşaptır.

Harime girişin sağından merdivenlerle kadınlar mahfiline ulaşılır. Mahfil iki kare ayakla taşınmaktadır. Bu iki ayak tavana dek devam ederler ve mahfili belirgin olmayan bölümlere ayırırlar. Mahfil tırabzanları mihrap yönünde yarım yuvarlak çıkma yapmaktadır. Kagir olan yapının alt kısmı bazı yerlerde kesme taşlarla kaplanmıştır. Karimin tuğla kemerleri ancak dışarıdan belirgindir.

Minare batı cephesindedir. Kesme taştan yapılmış minarenin girişi cami dışındadır. Çokgen kaide kısmından Türk üçgenleriyle pabuç kısmına geçilir. Silindir biçimindeki gövdeden sonra yer alan şerefenin korkulukları kesme taştandır. Kurşun kaplı külah ile son bulan minarenin kaide kısmında, güneybatı yönünde bir güneş saati vardır. Üzerinde Osmanlıca yazıları olan saat hâlâ çok iyi durumdadır. Yapının geniş bir haziresi varsa da pek iyi durumda değildir. Mezar taşlarına betonla ekler yapıldığı gibi bir kısmı da kırıktır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 123; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 389; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 121,

ESRA GÜZEL ERDOĞAN

SEYYİD VELAYET TEKKESİ

bak. ÂŞIK PAŞA KÜLLİYESİ

SEZAİ (Samipaşazade)

(1860, İstanbul - 26Nisan 1936, İstanbul) Edebiyatçı.

Babası Abdurrahman Sami Paşa'nın konağında özel öğrenim gördü (bak. Samipaşazadeler). Yetişme çağında gazetelerde yazıları yayımlandı. Tanzimat edebiyatının temsilcileri arasında yer aldı. 1880'de Evkaf Nezareti'nde çalışmaya başladı. 1881-1885 arasında Londra Elçiliği ikinci kâtibiydi. Yurtdışındayken Batı edebiyatıyla ilişkisini güçlendirdi. İstanbul'a dönüşünde Hariciye Nezareti İstişare Odası'nda memur oldu (1885-1901). *Sergüzeşt* (1889) romanı II. Abdülhamid yönetimince hoş karşılanmadı. Göz hapsine alınan Samipaşazade Sezai Paris'e kaçtı (1901). İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organlarında yazılar, başmakaleler yayımladı. II. Meşrutiyetle istanbul'a döndü. Moda'daki evin-

Samipaşazade Sezai
Cengiz Kahraman arşivi

de yalnız bir hayat sürdü. Cumhuriyet döneminde kendisine aylık bağlandı (1927). Göksu Mezarlığı'na gömüldü.

Samipaşazade Sezai, tek romanı ***Sergüzeşt***'te bir halayık hayatının hüzünlerini kaleme getirmiştir. Kafkasya'da başlayıp Nil kıyılarında sona eren bu romanda asıl konu İstanbul'da geçer ve yazar çok iyi tanıdığı, gözlediği konak yaşayışına ilişkin zengin sahneler kurma fırsatını bulur. Asaf Paşamın Moda Burnu'ndaki varlıklı konağı, eski töreyle yeninin iç içe, karmaşık bir eklektizmle yaşandığı mekândır. Salonda mermer şömine, yaldızlı büyük ayna, XTV. Louis tarzı döşeme, egzotik bitkiler, Anadolu yapımı halılar, Napoleon ve Fatih portreleri bir aradadır. Asaf Paşa ile ailesi Batı tarzı bir hayat sürerler. Bununla birlikte cariye Dilber'in hayatı insan haklarından alabildiğine yoksundur. Aynı endişe, yazarın, "Düğün" adlı hikâyesinde bir kez daha belirir ve imparatorluk başkenti İstanbul, çürüyen eskiyle özümsenmemiş yeniyi daima iç içe yaşar, bundan tedirginlik duymaz.

Öteki hikâyelerinde de İstanbul'a yer veren Samipaşazade Sezai, modern Türk edebiyatının oluşumunda katkısı olmuş bir yazardır. İstanbul'un alafranga dünyasına yönelik ilk köklü saptayımlar onun eserinde belirir ve daha geniş bir perspektifle ardılı yazarlarda sürüp gider.

Bibi. S. İleri, *Kamelyasız Kadınlar.* İst., 1982; C. Kudret, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman,* I, Ankara, 1965; A. F. Oğuzkan, *Samipaşazade Sezai,* İst., 1954.

SELİM İLERİ

SFRANTZES, GEORGİOS

(1401, Konstantinopolis[?]- 1477/1478, Kerkim [Korfu]) Bizanslı diplomat ve tarihçi.

1413-1477 arasını kapsayan tarih eseri ile tanınır. Konstantinopolis'in Osmanlılar tarafından kuşatılmasına (1453) şahit olan üç Bizans tarihçisinden biri olarak (diğerleri M. Dukas M ve L. Halkokondiles'tid-»]) eseri paha biçilmez bilgiler içerir.

Limnili bir aileden gelen Sfrantzes II. Manuel(->) zamanında (1391-1425) saraya girdi. Manuel'in ölümü üzerine onun oğlu Mora Prensi Konstantinosün (XI) maiyetine katıldı. Bu dönemde Osmanlı sarayına, Gürcistan'a, Trebizond'a (Trabzon), Mora'ya ve Ege adalarına elçi olarak sayısız seyahatler yaptı, Patras ve Mistra'ya yönetici oldu. 1448'de VIII. İoannes'in(->) ölümü üzerine tahtın asıl vârisi Mora Despotu Konstantinos ile kardeşi Selimbria (Silivri) Beyi Demetrios arasında taht yüzünden çıkan anlaşmazlığı Osmanlılar lehine körükleyen Osmanlı Sultanı II. Murad'a Konstantinos tarafından gönderilen heyetin başında Sfrantzes bulunuyordu. 31 Ekim 1448'de II. Murad'ın sarayına giden Sfrantzes, Konstantinosün haklarını öylesine iyi savunmuştu ki, 6 Ocak 1449'da Mora'ya döndüğünde değerli hediyelerle taltif edildi. İmparatorluk sarayında pek çok unvanın sahibi olan Sfrantzes, 1450'lere gelindiğinde "megas logothetes" (başbakan) unvanım taşıyordu, ayrıca imparatorun en yakın dostu, akıl hocası ve sırdaşıydı.

1452'de Konstantinopolisl Osmanlılara karşı korumak karşılığında. Macar Kralı Hünyadi'nin istediği Misivri ve Silivri'nin Macar nüfuz alanı ilan edilmesini sağlayan fermanın bizzat Sfrantzes tarafından hazırlandığı bilinmektedir. 1453'te Konstantinopolis Osmanlılarca kuşatıldığında İmparator XI. Konstantinos (hd 1448-1453) Sfrantzes! kentin savunmasına katılacak kişilerin kaydedilmesiyle görevlendirdi. Sfrantzes kuşatma boyunca çeşitli komutanlarla imparator arasında irtibatı sağladı. Kuşatmanın her safhasına bizzat şahit olması tuttuğu günlük ve sonradan kaleme aldığı tarih eserini çok değerli kılar. Kendi ifadesine göre, kuşatmanın son gününde Sfrantzes, Romanos Kapısı (Topkapı) yakınındaki bir kuleye Osmanlı sancağının dikilmesi üzerine imparator tarafından o bölgeye gönderildiği için imparatorun surların üzerinde döğüşerek ölmesine şahit olamamıştı.

Kentin düşmesi sırasında ailesiyle Osmanlılara esk düşen Sfrantzes, serbest bırakıldıktan sonra Sırbistan, italya ve Ege adalarına seyahatler yaptı, fakat küçük oğlu İoannes, II. Mehmed'e suikast girişiminde bulunduğu gerekçesiyle idam edildi, kızı Thamar ise sultanın hareminde öldü. Patras'ta hüküm süren son Bizans despotu Thomas'ın maiyetine giren Sfrantzes, Thomas ile Osmanlı padişahı arasmdaki olumlu ilişkiden yararlanarak Edirne'ye gidip karısını saraydan çıkarmayı başardı. İİ. Mehmed'in Peleponnes seferini (1460) takiben koruyucusu Thomas'ın italya'ya kaçması üzerine Sfrantzes karısıyla beraber Kerkira'ya göç etti ve bir manastıra kapandı. Sfrantzes ünlü kitabını orada yazmaya başladı. Ölüm tarihi kesin bir şekilde bilinmemekle birlikte eserinde anlattığı son olayların 1477'ye ait olmasından hareketle 1477/1478'de öldüğü kabul edilir. 1480' de hayatta olduğuna değinen kaynaklar da vardır.

Sfrantzes Kerkira'da, 1413-1477 arasını kapsayan ve *Kronikon Minus* (Küçük Tarih) adıyla tanman vakayinameyi (kronik) ve kısa notlarım toplayarak dört kitaptan oluşan ünlü *Kronikon Majus'u* (Büyük Kronik) yazdı. Sfrantzes'in *Kronikon Mi*-«ws'ta, saraylı terbiyesine karşın gündelik dili kullanması şaşırtıcıdır. Dili Dukasin bilinçli basitleştirmesi ile Kritobulosün abartılmış arkaikliği arasında olup, bol bol Osmanlıca ve İtalyanca kelime ihtiva eder. Buna karşılık *Kronikon Majus*ün oldukça farklı bir üslupla yazılması, ayrıca pek çok tarih, bilgi ve mantık hatası taşıması nedeniyle, bazı araştırmacılar söz konusu kitabın, 16. yy'da Monemvasia Piskoposu Makarios Melissenos tarafından (Sfrantzes'in günlüğünden yararlanılarak) yazıldığına inanırlarsa da, en azından şehrin kuşatılmasını anlatan bölümü Sfrantzes'in yazdığı kesin gibidir. Bir saray mensubu olarak geleneksel Bizans görüşüne uygun bir tavır takman Sfrantzes, ateşli bir Latin ve Osmanlı düşmanıydı ve bu kimliğiyle çağdaşları Osmanlı hayranı Halkokondiles ve Ceneviz dostu Dukas'tan ayrılır.

Bibi. *G. Sfrantzes. Memorii. 1401-1477, in anexa Pseudo-Phrantzes: Macaiie Melissenos Cronica 1258-1481,* (yay. haz. V. Grecu), Bükreş. 1966; G. Sfrantzes, *Şehir Düştü,* (cev. K. Dinçmen), İst., 1993; M. Philippides, *The Fail of the Byzantine Empire: A Chronicle by George Sphrantzes, 1401-1477,* Amherst, 1980; H. Hunger, *Die hochsprachlicheprofane Literatür der Byzantiner,* Münih, 1978, c. I, s. 494-499; R. Maisano, "L'opera memorialistica di Sfranze dentro e fuori i confini della storia", *İtaloellenika.* Napoli. 1988, c. I, s. 111-122.

AYŞE HÜR

SIBYAN MEKTEPLERİ

İstanbul'un fethinden (1453), Tevhid-i Tedrisat Kanununun yürürlüğe girişine (1924) değin hizmet veren ilk okuma ve din bilgileri okulları.

"Mekteb-i sıbyan", "darü's-sıbyan", "muallimhane" ve "mektebhane", "darü'l-ilm", "dârü't-tâ'lim". "mahalle mektebi" olarak da bilinir. Kagirden binası olanlara taş mektep denmekteydi. Sıbyan mektepleri, İstanbul'da olduğu gibi, diğer Osmanlı kent ve kasabalarında da en yaygın eğitim-öğretim kurumlarıydı.

İstanbul'daki en eski sıbyan mektepleri, Fatih Külliyesi'ndeki(- 0 Darü't-Ta'lim ile Bayezid Külliyesi'ndeki(->) Muallimhane olarak bilinmektedir. Bunlardan başka yine 15. yy'da hizmete giren Davutpaşa, Mahmutpaşa, Hoca Hayreddin (Üç Mihraplı) sıbyan mektepleri de vardı. İlgili vakfiyelerde bu okullara öncelikle yetim ve yoksul çocukların alınmaları, herbirine gündelik harçlık, yemek, yılda bir kez "kapama" (hazır elbise) ile bir çift ayakkabı verilmesi koşulları yer almaktaydı. Bu gelenek sonraki yüzyıllarda da sürdü. Örneğin Şeyhülislam Esad Efendimin vakfiyesinde "her sene bir boğası kapama, bir fes, bir mintan, birer kuşak, mest ve pabuç" verilmesi, bir başka vakfiyede "her sene 1.200 akçe ile hace ve halifenin, sıbyanı seyre götüıüb tabh-ı taam ve it'am-ı sıbyan eylemeleri", yine başka bir vakfiyede ise "eyyam-ı rebi'de hace efendinin sıbyanı mesiregâha götürmesi" yazılıdır.

Sonraki dönemlerde çoğu vakıflarca açılan sıbyan mekteplerinde öğrencilere, hoca ve kakalara, ramazan ve bayramlarda ziyafetler çekilmesi, fazladan harçlık verilmesi, ilkbahar gelince çocukların kırlara götürülmesi de âdetti (bak. mektep seyirleri).

I. Mahmud Sıbyan Mektebi
Nurdan Sözgen, 1994

Bu okullara daha çok erkek çocuklar devam etmekle birlikte akran durumdaki kızlar da devam edebiliyordu. Genellikle tek oda veya salondan ibaret olan her okulda, bir hoca ile ders ve disiplin işlerinde ona yardımcılık eden bir de kalfa bulunurdu. Belirli bir eğitim-öğretim süresi olmayan sıbyan mekteplerinde nelerin öğretilip gösterileceği vakfiyelerde yazılı olduğu gibi, yerleşmiş gelenekler de vardı. Buna göre, Kuran'ı yanlışsız okutmak, ilmihal öğretmek temel ve ortak kuraldı. Bunun dışında tecvid, kara cümle (basit yazı ve hesap) ilahiler, gülbankler, kitabet, hat vb'nin öğretildiği sıbyan mektepleri de vardı. Bu tür bir okul, Feridun Bey'in kaleme aldığı Sokollu Mehmed Paşa vakfiyesinde "muallimhane-i şübban" adıyla geçmektedir. İstanbul'da bir bahçe içinde karşı karşıya iki yapıdan oluşan bu ilginç okulun, "muallimhane-i sıbyan" denen birinci sınıfı, diğer sıbyan mekteplerinden farksızdı. Burayı başarıyla bitirenler, "Kuran okumada üne kavuşmuş olmak koşulu" ile muallimhane-i şübban sınıfına devam edebiliyorlar ve "ömr-i azizlerini, sarf ve nahiv, kâfiye, şâfiye, mantık, kelam, inşa, kitabet, ilm-i hesab, uslub-ı defter ve erkam-ı Hindiye, siyakat, Arabî, Farisî" öğrenmeye hasrediyorlardı.

Ancak, Evliya Çelebimin 17. yy'daki sayılarını 1.933 (?) olarak verdiği İstanbul sıbyan mekteplerinin pek çoğu, yetersiz, sağlık ve pedagojik koşullardan yoksun, basit kurumlardı. Zamanla vakıf olanaklan da azaldığından hoca ve kalfaların ücretlerini semt halkı karşılamaya başlamıştı. Bu kurumlar üzerinde vakıf mütevellileri ile cami hocalarının denetimleri söz konusuydu. Sıbyan mektebi hocalığını ise çoğu kez, bitişik caminin imamı, müezzini veya semtin, yaşlı başlı, dindar, Kuran okutmayı, ilmihali bilir bir kişisi yüklenirdi. Sadece kız çocuklarının alındığı inas mekteplerinde ise Kuran'ı ezberleyerek "hafıza hanım" unvanım almış, *Sübha-i Sıbyan, Tuhfe-i Vehbi* vb eğitim kitaplarını okuyabilen "ehl-i ırz" kadınlar hocalık yaparlardı. Vakıf gelirleri yüksek sıbyan mekteplerinde ise vakfiyede belirlenen koşullar gereği, asıl hocadan başka, hat muallimi, bevvab da (kapıcı) görevlendirilirdi.

Çocuklar için okula başlama yaşı, ebeveyn ile hocanın kararma göreydi. 4 yaşında da 10 yaşında da başlanabilir, bed-i besmele cemiyeti ya da âmin alayı©) ile mektebe getirilen çocuğa ilkin besmele öğretilir, sonraki günlerde ise bireysel metotla, elifba cüzünden Arap harfleri harekelendirilerek ezberlettirilir: Kuran'ın Amme ve Tebareke cüzlerinin okutulması ile çalışmalar sürerdi. Bu arada kara cümle öğretilen sıbyan mektepleri de vardı. Ahlak eğitimi, korkutmaya dayalı olup disiplin falaka ve değnekle sağlanırdı. Okulu başarıyla bitirmiş sayılmak için, Kuran'ı en az bir kez hatmetmek koşuldu.

İstanbul'daki sıbyan mekteplerinin başlıcaları, büyük külliyelerin birer ünitesi olduğundan olanakları fazla, hocaları da seçkin olurdu. Bu nedenle de herkes, okuma çağına gelen çocuğunu bu tür sıbyan

Silahdar Ahmed Ağa Sıbyan Mektebi
Ertan Uca, 1994/ TETTV Arşivi

mekteplerine vermeyi arzu ederdi. Karma okullarda kızlar ayrı, erkekler ayrı gruplar halinde ve yerde, evlerinden getirdikleri minderlerde otururlar, önlerinde de rahleleri bulunurdu. Hoca ise baş köşede yüksekçe bir sedirde oturur, yanında odanın nihayetine ulaşacak boyda bir sopa bulunurdu. Kalfa, ders boyunca hocanın uyarısına göre çocukların okumalarına, ezberlemelerine yardım eder, gerektiğinde verilen cezayı uygulardı. Hoca veya kalfa, her derste öğrencilerin her biriyle tek tek "ders" yapardı.

1839'da Tanzimat'ın ilanından sonra İstanbul'daki sıbyan mekteplerinin ıslahı gündeme geldi. Öncelikle de yapıları elverişli olanlar iptidailere©) dönüştürüldü. 1858'de Maarif Nezareti'nin sadarete gönderdiği bir yazıdan anlaşıldığına göre, kız ve erkek çocukların bir arada eğitimlerinde sakıncalar olduğu, ayrıca İstanbul'daki bütün sıbyan mekteplerinin ıslahının, parasal açıdan getireceği külfet nedeniyle kolay olmayacağı, bu bakımdan öncelikle Sultanahmet semtindeki "26 bâb mekâtib-i sıbyanın", kızlar ve erkekler için ayrı ayrı okullar belirlenmek suretiyle ıslahı öngörülmüştü. O sırada, İstanbul'un en gözde ve yeni sıbyan mektebi sayılan Çevri Kalfa Sıbyan Mektebi de bu karara bağlı olarak inas rüştiyesine dönüştürüldü (bak. Çevri Kalfa Sıbyan Mektebi ve Çeşmesi). Sonraki yıllarda da İstanbul sıbyan mekteplerinin, yapı, program, kadro yönlerinden iyileştirilmesi için pek çok yazışmalar yapıldıysa da köklü bir ıslah, vakıf hukukundan kaynaklanan nedenlerle sağlanamadı. 1861'de ise bu okullarda elifba, ahlak, fezail-i filiye, kavaid-i Türkiye, coğrafya, tarih, inşa, edebiyat-ı manzume, şevaz-ı imla, malumat-ı nâfia, meşk ders ve kitaplarının okutulması kararlaştırıldı. Ancak, özellikle hocaların yetersizliği buna engeldi.

Sıbyan mektepleri, çocuk dünyasından kaynaklanan olaylar ve anılarla, 500 yıla yakın bir süreçte, İstanbul folkloruna ve kültürüne zenginlikler katmıştır. Örneğin, elifba ezberlemenin "elif oklava gibi, be çanak gibi, te ona benzer, se ona benzer, cim karnı yarık..." tekerlemeleri ile yapılması, ilahiler okunması, "azad" denen okul çıkışları, falakaya yatırmalar, çocuk oyunları... bunlardandır. 17. yy'm ortalarında İstanbul'da sıbyan mektebi hocalığı yapan Mehmed Efendi "Nevhatül-Uşşak" adlı manzumesinde okulunu *Dolar idi mektebimin içi sıbyâ/Ederdim anlara ta'lim-i Kuran / Oturdular çü tertib üzre sıbyan/ Kimi heyce okurdu kimi Kur'an / Önümde her biri tekrar ederdi / Ahtb dersini yerine giderdi* dizeleriyle betimlemiştir. Aşçı Dede İbrahim'in, Ahmed Rasim'in©), Abdurrahman Şerefin©) anıları da bu okullar için ilginç bilgiler içermektedir.

İstanbul'daki Osmanlı dönemi okulları üzerinde yapılan araştırmalar sonunda, saray kadınlarının 47, padişahların 10, paşaların 37, esnaf ve ocak ağalarının 59, diğerlerinin de 45 olmak üzere 198 sıbyan mektebi yaptırdıkları saptanmıştır.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun yürürlüğe girdiği 3 Mart 1924 tarihinden sonra İstanbul'daki 364 sıbyan mektebi ile ilgili tespitlerde, 92'sioin tamamen yıkıldığı ve arsalarının mevcut olduğu, 34'ünün başka amaçlarla kullanıldığı, 7'sinin vakıflarca satıldığı, 29ünun kiraya verildiği, 7'sinin medreseye dönüştürüldüğü, İlinin Halk Fırkası'nca işgal edildiği, 34'ünün kullanılamayacak düzeyde harap olduğu, 10'unun yerlerinin saptanamadığı, 72'sinin müze, dispanser, resmi kurum olarak kullanıldığı, 62'sinin yola terk edildiği (yıkıldığı), ancak 151nin okul işlevini koruduğu tespit edilmişti. Bunlar da ilgili yasa gereği kapatıldı.

Bibi. Ergin, *Maarif Tarihi,* I, 68-83; Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı.* İst., 1338, s. 79, 142; Nâfi Atuf (Kansu), *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme,* I, İst.; 1930, s. 27-32; A. Berker, *Türkiye'de İlk Öğretim,* I, Ankara, 1945, s. 30 vd; F. R. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış,* Ankara, 1964, s. 6-9; R. E. Kocu, "Sıbyan Mektepleri". *Hayat Tarih Mecmuası.* S. 2 (Mart 1966), ş. 24-28; M. And, 3"XVI. Yüzyılda Eğitim ve Öğretim", *Hayat Tarih Mecmuası,* S. 10 (Kasım 1969), s. 12-16; Aksoy, *Sıbyan Mektepleri,* 13 vd.

" NECDET SAKAOĞLU

SIKIYÖNETİMLER

Sıkıyönetim kurum olarak ülkemize 1876'da ilan edilen I. Meşrutiyet anayasası Kanun-i Esasi'de "kanun ve nizamın muvakkaten tatili" tanımlamasıyla girmiş, ama ilk uygulaması Cumhuriyet döneminde yapılmıştır. Fransız yasalarında "état de siège"

12 Eylül sıkıyönetiminde Galata Köprüsü çıkışında askerler tarafından yapılan bir üst araması. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*

(kuşatma hali, savaş hali), İngiliz yasalarında ise "martial law" (savaş hukuku) sözcükleriyle ifade edilen bu terim Osmanlıcada "idare-i örfiye" (örf ve adetlere uygun yönetim) olarak benimsenmiş, daha sonra Cumhuriyet'te Türkçenin yenileştirilmesi akımı sırasında "sıkıyönetim" sözcüğü uygun görülmüş, 1950'de başlayan Demokrat Parti döneminde resmi kurum ve makam adlarında Osmanlıca sözcüklere dönülmesiyle "örfi idare" tercih edilmiş, 1960'ta ise sıkıyönetim sözcüğü geri gelerek resmi ve gayri resmi dile yerleşmiştir.

Sıkıyönetime bir yönetim biçimi olarak Meşrutiyet anayasalarında yer verilmesine rağmen ilk uygulamalarına Cumhuriyet döneminde başvurulmuştur. Yaygın adıyla Şeyh Sait İsyanı diye bilinen 1925 Kürt ayaklanması nedeniyle bölgede uygulanan iki buçuk yıllık sıkıyönetim ile 23 Aralık 1930'da Menemen'de laiklik karşıtı bir grup fanatik kişinin "şeriatı ilan ettik" diye gösteri yapmasına engel olmak isteyen yedek subay asteğmen (asıl mesleği öğretmenlik) M. Fehmi Kubilay'ın tekbir sesleriyle boğazlanması ve kesik başının yeşil sancak üzerine geçirilip kasabada dolaştırılması, olaylar sırasında iki bekçinin de öldürülmeleri yüzünden getirilen ve 8 Mart 1931'e kadar süren yerel sıkıyönetim dışında, Türkiye'deki tüm sıkıyönetim ilanlarının kapsamında İstanbul İli yer almıştır.

İstanbul kentini içine alan sıkıyönetimler, tarih sırasına göre şunlardır: II. Dünya Savaşı nedeniyle İstanbul, Kocaeli ve tüm Trakya illerinde 23 Kasım 1940'ta ilan edilen ve 22 Aralık 1947'de kaldırılan sıkıyönetim; yakın tarihimize Altı-Yedi Eylül 01ayları(->) diye geçen ve Beyoğlu'nda Rumların ev ile işyerlerine yönelik toplu çapulculuk, yağma ve tahrip olayı nedeniyle İstanbul, İzmir ve Ankara'da 7 Eylül 1955'te ilan edilen, İstanbul'da 7 Haziran 1956'ya kadar süren sıkıyönetim; olağanüstü yargı yetkileriyle donatılmış Tahkikat Komisyonu'nun kurulmasını öngören yasanın 27 Nisan 1960'ta TBMM'den geçmesini protesto etmek amacıyla ertesi gün İstanbul'da başlayan öğrenci eylemleri nedeniyle aynı gün öğleden sonra Ankara ile istanbul'da ilan edilen ve 27 Mayıs I960 askeri darbesinden sonra da devam ederek, 1 Aralık 196l'de sona eren sıkıyönetim (bak. Yirmi Sekiz Nisan Olaylan); 21 Mayıs 1963'te Kara Harp Okulu eski komutanı emekli albay Talat Aydemir ile emekli binbaşı Fethi Gürcan ve arkadaşlarının başlattıkları, Kara Harp Okulu öğrencilerinin de aktif olarak katıldıkları askeri darbe girişimi nedeniyle aynı gün ülkenin 3 büyük kentinde ilan edilen ve Ankara ile İstanbul'da 20 Temmuz 1964'e kadar süren sıkıyönetim; On Beş-On Altı Haziran Olaylan©) diye bilinen işçi eylemleri sırasında: İstanbul ve Kocaeli'de ilan edilen (16 Haziran 1970) ve 17 Eylül 1970'te biten sıkıyönetim; 12 Mart 1971 muhtırasıyla başlayan askeri darbenin tamamlayıcı öğesi olarak 26 Nisan 1971'de 11 ilde ilan edilen ve İstanbul ile Ankara illerinde 14 Ekim 1973 genel seçimlerinin öncesine değin (26 Eylül 1973) devam eden sıkıyönetim; 20 Temmuz 1974 sabahı Kıbrıs'a askeri çıkarma yapılması nedeniyle ilan edilen ve bir yıl kadar sürdükten sonra, yaklaşan Ekim 1975 Cumhuriyet Senatosu üçte bir yenileme seçimleri öncesinde 6 Ağustos 1975'te kaldırılan sıkıyönetim; 26 Aralık 1978'de Kahramanmaraş'ta meydana gelen ve sol eğilimli ya da Alevi inançlı yurttaşların canına, malına yönelik toplu saldırı olayları nedeniyle 13 ilde ilan edilen, daha sonra kapsamı kademeli olarak genişletilen, 12 Eylül 1980 askeri darbesinden sonra ise bütün illeri içeren ve İstanbul'da 19 Kasım 1986 tarihine kadar devanı edip, yerini olağanüstü hal uygulamasına terk eden sıkıyönetim.

Böylece, ülkenin en büyük kenti İstanbul, içindeki insanlarıyla, kurumlarıyla, işletmeleriyle bugüne değin toplam 21 yıl, 2 ay ve 17 gün sıkıyönetim rejimi altında yaşamıştır. (Bir karşılaştırma yapmak için İstanbul'dakilerden sonra gelen en uzun sıkıyönetim süre toplamlarına bakacak olursak, Kocaeli 13 yıl, 11 ay, 7 gün; Diyarbakır 13 yıl, 3 ay, 22 gün; Ankara 13 yıl, 3 ay, 10 gün; Siirt 13 yıl, 2 ay, 22 gün rakamlarıyla karşılaşırız.)

Kolluk kuwetlerinin mülki idareye bağlı olmaktan çıkıp askeri kurum emrinde çalışması, yargı bağımsızlığına sahip bulunmayan askeri nitelikli sıkıyönetim mahkemeleri, basın-yayına konulan sansürler ve diğer kısıtlamalar, gazete-dergi kapatmalar, hepsinde değilse bile çoğunda uygulanan gece sokağa çıkma yasakları başta olmak üzere, yurttaşların yaşamlarına ve kurumların, işletmelerin çalışmalarına dönük çeşitli yasak ve sınırlamalar sıkıyönetimli yaşamın öğelerinden olduğu gibi, sıkıyönetim komutanlıklarının trafik düzenlemelerinden, meyve sebze narhlarını, taksi, dolmuş fiyatlarını belirlemek dahil birçok belediye işlevini üstlenmelerine, kent hayatının çeşitli alanlarına, sivil yönetime müdahale etmelerine kadar birçok uygulama İstanbul halkının bu sıkıyönetimlerde karşılaşageldiği olgular arasındadır.

Bibi. Z. Üskül, *Siyaset ve Asker,* İst., 1989; F. ve B. Turgay Ahmad, *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971,* İst., 1976; M. Gökman. *50 Yılın Tutanağı,* İst., 1973.

YALÇIN YUSUFOĞLU

SIMEÓN (Polonyalı)

(1584, Zamosc - 1635'ten sonra, ?) Ermeni asıllı gezgin.

Aslen Kefeli bk Ermeni ailenin çocuğu olan Simeón, Lemberg'de (bugün Lvov) kilise hanendesi iken hacca gitmek üzere 15 Şubat l608'de yola çıkmıştır. Boğdan'ın eski ve yeni başkentleri Suceava ve Iassi'de (Yaş) üçer ay kaldıktan sonra Kalas'ta Tuna'yı aşarak Dobruca ve Bulgaristan yoluyla 10 Eylül'de İstanbul'a gelmiş kışı burada geçirmiştir.

Simeón önce kentteki Ermeni mahalleleri hakkında bilgiler verir. Ancak kent nüfusu için verdiği sayılar abartılıdır. Bununla birlikte Celali isyanlarından dolayı İstanbul'a doluşan nüfus hakkındaki bilgiler genellikle doğru olmalıdır. Ayasofya'yı gezen gezgin bakır kaplı delikli sütunda "Lusavoriç" (Aydınlatıcı) Grigor ve dinbilimci Grigor'un bakiyelerinin saklı olduğunu söyler ki, burada Bizans dönemi Ermeni ve Rus hacılarının geleneğinin sürdüğü görülüyor. Ayasofya'nın üst katında ve onun karşısındaki Arslanhane'de silik de olsa hâlâ aziz tasvirlerinin bulunduğunu yazan Simeón, Atmeydanı ve Topkapı Sarayı'ndan da kısaca söz eder. Eski Bedesten ve Yeni Bedesten'le esir pazarını gezen yazar, ayrıca Sulumanastır'daki patrikhane olarak kullanılan Surp Kevork Kilisesi'ni, Arkadios Sütunu'nu, Çemberlitaşi, Yedikule'yi ve Balat Edirnekapı arasında o tarihte Kefeli Katolikler ve Ermeniler tarafından ortaklaşa kullanılan Saint Nicolaos Kilisesi'ni anlatır ki, bu yapı l627'de Kefeli Mescidi©) adıyla camiye çevrilecektir, Galata'da on Katolik, on Ortodoks ve bk Ermeni kilisesinin (Surp Lusavoriç) bulunduğunu yazar.

1609'da İstanbul'dan yola çıkarak Marmara ve Ege bölgesinde bir gezi yapan Simeón yeniden İstanbul'a döner ve oradan 11 Haziran 1611'de karayoluyla Venedik yolculuğuna çıkar. Venedik'ten Roma'ya giderek oradan 1613'te İzmir'e döner ve karayoluyla Bursa, Bolu, Merztfon, Tokat, Sivas ve Malatya üzerinden Muş'a gider. Buradan 1614'te yeniden İstanbul'a döner ve nihayet 14 Ağustos 1615'te Filistin'e git-

mek için gemiyle İskenderiye'ye doğru yola çıkar. Kahire'den sonra Kudüs'e giden Simeon, Suriye ve Anadolu yoluyla 1618' de yine İstanbul'a gelir ve oradan Polonya'ya döner.

Gezi metni ilk defa Ermenice olarak Viyana'da 1936'da basılmış, Türkçesi *Polonyalı Simeon 'un Seyahatnamesi* (İst., 1964) adıyla yayımlanmıştır.

STEFANOS YERASİMOS

SIVACİYAN, KINAR

(1876, İstanbul -14 Ağustos 1950. İstanbul) Tiyatro oyuncusu.

Asıl soyadı Mağazaciyan-Terziyan'dır. Küçük yaşta babasını kaybetti. Fakir bir aileye mensup olduğu için, ilk tahsilden dahi mahrum kaldı. İlk defa 189Tde, Tekirdağ'da, annesi Bercuhi Hanım'ın (1860-?) teşvikiyle, Tomas Fasulyaciyan(->) topluluğunun temsil ettiği *Körün Oğlu* adlı piyeste, "Viktor" rolü ile sahneye çıktı. İstanbul'a döndükten sonra, aynı kumpanyada faaliyetini sürdürdü. 1892-1893 arasında, Moliere'in *Hayali Hasta* oyununda, "Antoinette" rolü ile başarı kazandı. 1894' te, aynı heyet ile Bulgaristan'a giderek, 7-8 yıl kadar orada ve sonra da Romanya'da verilen temsillere katıldı.

Bulgaristan'da, komedyen Arsak Sıvaciyan'la evlendi; Yervant adlı bir oğullan oldu. Birkaç yıl sonra kocasını, 1900'de de oğlunu kaybettiğinden, 1901'de İstanbul'a döndü. Bundan sonra, 10 yıl kadar Mardiros Mmakyan'la(->) çalıştı.

1905'te, Mınakyan topluluğunun İzmir'deki temsillerine de katıldı. "Vahşi kız" ve "Klodine" rolleri ile büyük başarı kazandı. 1913'te, Eliza Binemeciyan'la(->) birlikte bir tiyatro heyeti kurdu. II. Meşrutiyetken sonra, Vahram Papazyan'ın (1888-1968) temsillerine de katıldı.

1914-1924 arasında Darülbedayi (bugün Şehir Tiyatroları) temsillerine iştirak etti. 1919'da kurulan Dramatik Kumpanyası'nda da rol aldı. Cumhuriyet döneminde Ermenice temsiller yasaklanınca, Şavarş Karakaş'la (1874-1941) ve Bedros Baltazar'la (1866-1953) birlikte çalıştı. 1947'de, Şehir Tiyatrosu'nda jübilesi yapıldı.

Kınar Sıvaciyan
Cengiz Kahraman arşivi

Kadıköy'deki evinde vefat etti ve Kadıköy Ermeni Mezarlığı'na defnedildi. Sıvaciyan Türk kadınlarının da sahneye çıkması için büyük gayret sarf etmiş, Neyyire Neyir(->) ve Bedia Muvahhit(->) gibi sanatçıların yetişmesinde etkili olmuştur.

Bilhassa "soubrette" (cariye) rolleriyle şöhret kazanan Sıvaciyan, 1948'de, Eminönü Halkevi'nde verilen tiyatro temsillerine de katılmıştır. Kuvvetli hafızası sayesinde, daima suflörsüz oynamıştır.

Bibi. Şarasan (Sarkis Tütünciyan), *Tırkahay Pemın yev ir Kordzıçneri* (Türkiye Ermenileri Sahnesi ve Emektarları), İst., 1914-1915, s. 172-173; N. Beşiktaşlıyan. "Taderakan Temker" (Tiyatro Simaları), *Antilyas,* (1969), s. 1005-1016.

KEVORK PAMUKCİYAN

SİGMA

Bugünkü Samatya bölgesinde, yarım daire şeklinde bir revak olan Sigma, adını, Grek alfabesindeki sigma harfinden almıştır. (Sigma küçük harf olarak sözcük sonuna geldiğinde Latin alfabesinde "Cyi andıran bir şekil alır.)

Erken dönem Bizans mimarisinde, "C" biçimli revaklar binaların anıtsal girişlerinde ya da binaları birbirine bağlamak için sık sık kullanılmıştı. "C'nin uçları genellikle düz bir revakla birleştirilerek, Konstantinopolis'teki 5. yy yapılarından Antiohos, Lausos ve Bodrum sarayları ile Hodegetria Manastırında olduğu gibi, Latin alfabesindeki "D"ye dönüştürülürdü (bak. Lausos Sarayı; Hodegetria Manastırı ve Ayazması).

11. yy'a kadarki ortaçağ kaynaklarında, Konstantinopolis'in güneybatısında, günümüzdeki Sulu Manastır'm yakınlarında bulunan ve Sigma adıyla anılan forum (meydan) ya da büyük bir avludan söz edilir. Bu revak, olasılıkla civardaki Helenianai Sarayı'ndan(->) ana kalan giriş bölümü olmalıdır. "C şeklindeki revak, Bodrum Sarayı'nın Amastrianon adıyla bilinen revağına çok benzemektedir.

Sigma adı çevredeki iki kilisenin yerini tespit etmek amacıyla da zikredilmiştir. Bunlardan biri olan Stefanos Kilisesi, 400' de, devletin yüksek görevlilerinden Konsül Aurelianus tarafından yaptırılmış, 869 depreminde yıkılmış, I. Basileios(->) döneminde (867-886) küçük ölçekte yemden yapılmıştı. Stefanos Kilisesi'nin rölikleri arasında Ayios İsakios'un (ö. 408) vücudu da vardı. Kilisenin akarının yakınlarında bir pınar bulunmaktaydı.

Sigma civarındaki ikinci kilise I. İustinianos(-0 (hd 527-565) tarafından Meryem Ana'ya ithafen yaptırılmıştı. Kilise, aynı depremde zarar görmüş ve onarılmıştır.

Kaynaklarda Sigma'nın yeri hakkında açık bilgi yoktur. Modern araştırmacıların bir kısmı, Teodosios Surları üzerindeki Mevlana Kapı ile Silivri Kapısı arasındaki 40. kule yakınlarında, sur duvarlarının doğuya doğru bir kıvrım oluşturarak "C" şeklini aldığı bölümün Sigma olduğunu ileri sürmüşlerse de bu doğru olamaz, çünkü Sigma Meydanı kesinlikle şehir surlarının içindeydi.

Notitia urbis Constantinopolitanae'de Sigma'nın, Hippodrom'un(->) batı tarafını içine alan III. bölgede bulunduğu kaydedilir. Sigma, burada bulunan ve sonraları Sofia'nın Limanı diye anılan liman çevresinde olmalıdır.

Sigma biçimli bir diğer yapı, Neorion'daki(->) (bugün Sirkeci) Keratoembolin (boynuz biçimli revak) idi. Sigma biçimindeki yapıların en yakın tarihlisi ise, Büyük Saray'ın Teofilos(->) (hd 829-842) tarafından yaptırılan avlusu olup, o da kısaca Sigma diye anılıyordu.

Bibi. R. Guilland, "Le Sigma", *Etudes de Topographie de Constantinople,* Berlin, 1969,1, s. 94-120; Janin, *Constantinople byzantine,* 92, 113, 231, 424-425; W. Muller-Wiener, "Das 'Sigma' -eine spâtantike Bauform", *Anadolu,* S. 21 (1987), s. 121-129; A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos.* Bonn, 1988, s. 360-363. 644-645.

ALBRECHT BERGER

SİGORTACILIK

İstanbul'da sigortacılığın izlerine 18. yy'ın sonlarında rastlanmaktadır. Bu ticari faaliyet türü de bankacılık(-») ve diğer benzerleri gibi ülkeye Avrupa'dan gelmiştir. Sigortacılığın dünyada gelişmesi, bir yerden başka bir yere gönderilen ticari metaamn güvence altına alınması (nakliyat sigortası) amacına dayanmaktadır. Her ne kadar, Çin İmparatorluğu'nda Sarı Nehir'de yol alan ticaret filosu arasında bir dayanışma sistemi kurulduğu anlatılırsa da, bugün anlaşıldığı şekilde sigorta sisteminin esas kuruluş yeri Kuzey İtalya, Lombardia ya da Venedik Cumhuriyeti'dir. Hindistan'dan gelmekte olan kervanın çöllerde çapula uğraması ya da Akdeniz limanlarında gemilere aktarıldıktan sonra geminin fırtınada batması olasılığına karşı, kaybedilecek değerin sigorta edilmesinin sistem haline sokulmasına bir tüccarlar cumhuriyeti olarak kurulan Venedik'te rastlanmaktadır. Sigortacılığın beşiği diye anılan Londra'da kurulu Lloyds'un dünyaca ünlü poliçelerinde, bugün dahi bir anlaşmazlık halinde Lombardialı tacirlerin hakemliğine başvurulacaktır diye hüküm vardır.

Sigorta deyimi Türkçeye İtalyanca "sicurta" (güvenlik) sözcüğünden girmiştir.

Osmanlı payitahtı ve ticaret merkezi olan İstanbul'a ticaret yapmaya gelen yabancılar, kendi sigorta sistemlerini de beraberlerinde getirmişler; ticaretin ayrılmaz bir bölümü olan sigortacılık İstanbul'da bu şekilde başlamıştır. Bulgar tüccar, Bulgar sigortacıyı; İngiliz tüccar da kendi sigortacısını getirmiştir.

1889'da İstanbul'da kayıtlarda adı geçen 18 sigorta kuruluşunun hiçbiri yerli ya da Türk değildir. Galata bankerleri(->) denilen Levanten bankerler gibi 19- yy'm başlarında Galata sigortacılığı adı verilebilecek bir sigortacılık dönemi yaşanmıştır.

Galata sigortacılığının en belirgin yönü, sigorta kuruluşlarının yerleşik sermaye ile değil, Osmanlı ülkesinde yaşayan Levan-

İstanbul Umum Sigorta Şirketi'ne ait 1 Temmuz 1926 tarihli 8,8 Türk Lirası değerinde bir hisselik senet. *Eski Tahviller ve Hisse Senetleri,* Ankara, 1993

ten ya da yabancı uyruklu kişilere acentelik verilmesiyle gelişmiş olmasıdır. Bu yapının sonucu olarak eğer acente ülkeyi terk edip giderse, istanbul'da yerleşik sigortalının elindeki poliçeler sadece bir kâğıt parçası haline gelmekteydi. Öte yandan kapütilasyonlar nedeni ile, Osmanlı uyruğu bir sigortalının, örneğin İngiliz uyruklu sigorta acentesini mahkemeye vermesi, yani kadının önüne çıkarması olanak dışıydı. Böylece 19. yy'ın sonlarında istanbul'da sigortacılık, özellikle yabancı ticaret sermayesinin yararlandığı bir kurumdu.

Osmanlının bu konuya ilgi göstermesinin ilk işareti, 1906'da çıkarılan bir kanunla sigorta akdinin tarif edilmesidir. Bu kanun ile, belirgin bir ücret karşılığında sigortadan güvence verilmesi imkânı tanınmıştır.

1327/19H'de Mahmud Celaleddin adlı biri Bâb-ı Meşihat'e başvurmuş ve sigorta akdinin sigortacının ancak "gâvur" (gayrimüslim) olması halinde "mubah" olacağına dair fetva almıştır.

1893'te Osmanlı Bankası, Reji, Tütün İdaresi ve Düyun-ı Umumiye yönetiminin katkıları ile "Osmanlı Umum Sigorta" kurulmuştur. 1918'de Fransız Unione de Paris, İstanbul'da günümüze kadar gelmiş İttihad-ı Milli sigorta şirketini kurmuştur. Diğer bir deyimle yerli halka da hizmet götünneyi öngören yabancı kuruluşlar giderek çalışmalarını Türkçe adlar altmda geliştirme yollarım aramışlardır.

1900'de Beyoğlu'ndaki Teutonia salonunda, 44 şirket temsilcisinin katıldığı bir toplantıda, sigorta çalışmalarına bir düzen getirmek amacı ile "Syndicate des Companies d'Assurances contre incendie operant â Constantinople" (İstanbul'da Faaliyet Gösteren Yangın Sigortası Şirketleri Birliği) adı altında bir şirket kurulmuştur. Bu şirket ilk kez bir yangın sigortası tarifesi saptamıştır.

Osmanlı yönetimi I. Dünya Savaşı'nm başladığı 1914'te çıkarılan bir kanun-ı muvakkatla sigorta kuruluşlarının sermaye tesisini ve ihtiyatların yurtiçinde tutulmasını öngörmüş ve 1915'te sigorta primleri üzerinden vergi ödenmesi koşulunu getiren bir kanun çıkarılmıştır.

Yabancı kuruluşların yerli şirketler kurması döneminde o yıllarda A\\ısturya İmparatoıiuğu'na dahil olan Trieste kentinde kurulu Assicurazioni Generali, payitahtta İstanbul Umum Sigortayı, İtalyan asıllı Reunione şirketi Şark Sigorta'yı ve Viyana'da kurulmuş Feniks şirketi de Türkiye Milli Sigorta şirketini kurmuşlardır. Bu kuruluşlardan bazıları çalışmalarını bugün de sürdürmektedir.

Cumhuriyet yönetiminin konuya ilk yaklaşımı 1924'te belediye reisi olan Haydar Bey'in itfaiye teşkilatının kurulması için sigortacıları işbirliğine çağırması ve bir sigortacılar kulübü kurulmasına önayak olmasıdır. Bu kulüp ilk umumi toplantısını 11 Mart 1924'te yapmış ve itfaiye teşkilatının kurulması için aralarında 24.000 TL'nin toplanmasına karar vermiştir.

Ağustos 1924'te çıkarılan bir kanun ile o güne kadar yabancı dillerde (genellikle Fransızca) tutulan kayıtların Türkçe olarak tutulması zorunlu kılınmıştır. Bu kararın nedeni Ankara'dan İstanbul'a gönderilen genç bir müfettişin, katıldığı Sigortacılar Daire-i Merkeziyesi toplantısında Fransızca konuşulduğunu ve zabıtların da Fransızca tutulduğunu dehşet içinde izlemesi ve bundan şikayetçi olmasıdır.

1925'te Türkiye İş Bankası ile İttihad-ı Milli arasında bir jerans (işletme) anlaşması yapılmış ve böylece kurulan Anadolu Şirketi'nin yönetimi Unione de Paris'e teslim edilmiştir.

Sigorta çalışmalarım kontrol etmek ve düzene sokmak gereğini gören Ankara hükümeti önce bir Reasürans Tekeli Kanunu çıkarmış ve bu kanunu işletmek üzere hükümetin ve İş Bankası'nın iştiraki ile 19 Temmuz 1929'da Milli Reasürans Türk Anonim Şirketimi kurmuştur. Milli kuruluşun yönetiminde etkin olan ve tekel işletmesinin dış reasürans anlaşmalarım İsviçre'nin güçlü şirketine bağlayan uzman kişi Mösyö Pios'dur.

1935'te durumu bozulan bir şirketi satın alan Sümerbank. bu şirketi Güven Sigorta adı ile yeniden harekete geçirmiş ve İş Bankası grubu da merkezindeki kumlusun iflası üzerine zor durumda kalan Feniks şirketini Ankara Sigorta adı ile yeniden canlandırmıştır.

İstanbul her zaman Türkiye'de sigortacılığın merkezi olmuştur. Cumhuriyet Türkiye'sinin bir tür ekonomik başkenti olan İstanbul'un sigortacılığın merkezi olması doğaldır.

II. Dünya Savaşını izleyen yıllarda tümüyle yerli sermaye ile kurulan Doğan, Halk ve Türkiye Genel sigortaların merkezleri de hep İstanbul olmuştur. Yine de bu ulusal şirketlerin kurulma dönemi olan 1940-1950 arasında İstanbul sigorta piyasasında sözü geçen ve uzman sayılan kişiler. Mösyö Cuidici. Mösyö d'Andrea ve Mösyö Kaneti gibi azınlıklardır.

Sigortacılık konusunun ülkede yaygın hale gelmesini sağlayan adım, 1953'te motorlu taşıt araçlarına zorunlu kaza sigortası koşulunu getiren kanundur.

Sigorta işlemlerini kontrol altına almakla ilgili en kapsamlı kanun ise 21 Aralık 1959'da kabul edilmiş olan 7397 sayılı kanundur. Bu kanun son yıllara kadar yürürlüğünü sürdürmüştür. Daha sonraki yıllarda da sigortacılık ülkenin ekonomik yapı değişikliklerini ve gelişmelerini izlemiş; bazı dönemlerde sıçramalar yaparken, yine ülke ekonomisi ile koşullu olarak durgunluk devreleri de yaşamıştır.

1993'te ülkede 38'i Türk ve 15'i yabancı olmak üzere 53 sigorta şirketi ve 4 reasürans şkketi çalışmaktaydı. Bunlardan sadece 1 tanesinin merkezi Ankara'da olup diğerlerinin hepsi İstanbul'da kurulmuş durumdadır.

ALİ H. NEYZI

SİLAHDAR ABDULLAH AĞA ÇEŞMESİ

Eyüp-Alibeyköy arasında, Silahtar Ağa Caddesi üzerinde, Silahtar Ağa Köprüsü ile Silahtarağa Santralinin karşısında yer almaktadır.

Çeşmenin üzerinde yer alan ta'lik hatlı manzum, dört beyitlik kitabenin metni Trabzonlu Şakir Paşa tarafından yazılmıştır. Burada daha önce bulunan Silahdar

Silahdar Abdullah Ağa Çeşmesi, Silahtarağa
Yavuz Meyveci, 1994

Çeşmesi III. Selim'in (hci 1789-1807) şuandan Abdullah Ağa tarafından 1206/1791'de ihya edilmiştir. Çeşmenin ilk banisi İV. Muradın Chd 1623-1640) silahdan Yusuf Ağa'dır. Yusuf Ağa daha sonra paşa olmuş ve kaptan-ı deryalık makamına kadar yükselmiştir. IV. Muradin silahdan olduğuna göre ilk çeşme 1045/l635'te yaptırılmış olmalıdır. Çeşmenin ikinci banisi Abdullah Ağa, Ladik'te Medfun Seyyid Bilal efradından ve Merzifon! Seyfeddin Dede sülalesindendir. 1209/1789'da silahdar ağa olmuştur. Halıcıoğlu'nda, Turşucu Hüseyin Camii yakınlarında, 1207/1792 tarihli bir çeşmesi daha vardır.

Simetrik bir düzenlemenin hâkim olduğu çeşme, dengeli oranları ve sadeliği ile dikkat çekicidir. Tamamen beyaz mermerden tek cepheli olarak inşa edilmiştir. Arkasında taş ve tuğla dizileriyle örülmüş su haznesi bulunur. Haznenin dış yüzeyi çimentoyla sıvanmıştır. Çeşmenin aynası, kademeli olarak cepheden alçaltılmış ve dilimli kemerli bir niş içine alınmıştır. Aynanın üst kısmında, kazınmış olmasına rağmen izi bulunan padişah tuğrası, altta, dört beyitlik kitabe ve aynataşı bölümleri yer almaktadır. Kitabeden itibaren alt bölüm yekpare mermer olup sonradan monte edilmiştir.

Ayna iki yandan pilastr görünümünde birer paye ile kuşatılmıştır. Payeler üst üste iki sıra halindedir. Alt payelerin gövdelerinde, alçak kabartma olarak ortada bir yuvarlak ve bunun alt ve üst kısmında daireye bakan kenarı içbükey, diğer kenarı dışbükey olarak şekillendirilmiş dikdörtgenler yer almaktadır. Üst payelerde ise alt ve üst kenarı yuvarlatılmış dikdörtgenler bulunmaktadır. Payeler ve dilimli kemerler arasındaki üçgen boşluklarda dalgalı hatlı kabartma bir bölüm ve bunların arasında beyzi formlu madalyon görülmektedir. Madalyonun içinde ta'lik hatlı "Maşallah" yazısı yer almaktadır. Aynataşı zeminden hafif alçaltılarak belirtilmiştir. İç kısmı alçak kabartma rokay motiflerle bezenmiştir. "S" ve "C" kıvrımları ile akantus yaprağından oluşan düzenleme alçak kabartma olarak yer almaktadır.

Bugün üzerinde orijinal lülesi mevcut olmayan çeşmenin suyu akmamaktadır. Mermer tekne ve testi koyma yerlerinde kırıklar vardır.

Bibi. A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 16-17; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* İ, 212; Haskan, *Eyüp Tarihi.* I. 137-138.

DENİZ ÇALIŞIR

SİLAHDAR HANI

Eminönü'ne inen Uzunçarşı Caddesi üzerinde, Tahtakale'dedir. Kitabesi olmayan yapının Mimar Mustafa Ağa tarafından planlanıp inşa edildiği bildirilir. Böylece 18. yy içine tarihlenebilen yapının, mimari tarzı ve plan kuruluşuyla da 18. yy içinde inşa edildiği anlaşılıyor.

Üç cephesiyle bitişik nizam olarak inşa edilen yapı, bir cephesiyle Uzunçarşı Caddesi'ne açılmakta, yaklaşık 29x27 m ölçüsünde inşa edilmiş bulunmaktadır. 11x 12 m ölçüsündeki kareye yakın konumuyla avluyu iki katlı revaklar çevirmekteyken, girişin karşı cephesindeki revaklar tamamen ortadan kalkmıştır. İnşa edildiğinde iki katlı olan yapıya sonradan bir kat daha ilave edilmiş, bu durum orijinal üst örtü sisteminin tahribine neden olmuştur.

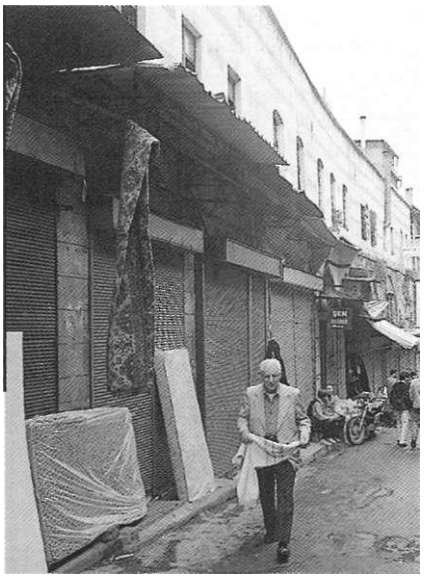

Silahdar Hanı
Ertan Cca, 1993/TETTVArşivi

Cephede yay kemerli kapmın bağlandığı beşik tonoz örtülü giriş koridoıunun sonunda, revak altında yer alan taş merdivenlerle üst kat revaklarına ulaşılan yapının, özelliklerini kalan orijinal kısımlarla anlamak mümkün olmaktadır. Revaklarm taşıyıcı sisteminin payeler olduğu, üstte aığla-derz dokulu kemerlerin yer aldığı anlaşılmakta, avlu cephelerinde duvarların taş, tuğla ve derz dokulu olduğu tespit edilebilmektedir.

Zemin ve üst kattaki mekânların birer kapı ve pencere ile revak altına açıldıkları, üst örtülerinin beşik tonoz olduğu ve içlerinde birer ocak nişinin yer aldığı kalan orijinal hacimlerden anlaşılmaktadır.

Dış cephesinde ise yay kemerli kapı ve üst kat pencereleri ile taş, tuğla-derz sırasından oluşan cephe duvarı dokusu görülmektedir; ancak bir pencere dikdörtgen taş sövesi ve üstteki tuğla-derz sivri kemeriyle orijinal olarak günümüze ulaşabilmiştir. Yapı, plan kuruluşuyla ve fonksiyonel hacimleriyle inşa edildiği dönemin ticari amaçlı örnekleri arasında yer almaktadır.

Bibi. ***M.*** Erksan, "İstanbul Hanları" (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, lisans tezi, no. 48). 1956; Güran, *İstanbul Hanları,* 133.

GÖNÜL CANTAY

SİLAHDAR KETHÜDASI ÇEŞMESİ

bak. MUSTAFA AĞA ÇEŞMESİ

SİLAHDAR MUSTAFA AĞA ÇEŞMESİ

Üsküdar İlçesi'nde, Mirahor Çeşmesi Sokağı ile Salacak İskele Sokağı'nm birleştiği meydanda bulunmaktadır.

Kitabesinden 1094/l683'te inşa edildiği anlaşılan çeşmenin banisi, Mustafa Paşa'dır. "Küçük Sipahi" lakabıyla da anılan Mustafa Paşa, Enderun'da yetişip silahdar olmuştur. 1091/l680'de vezirliğe yükselerek kaptan-ı deryalık görevinde bulunmuş; ancak, bir yıl sonra azledilmiştir. 1103/1691' de İstanbul kaymakamlığına atanan Mustafa Paşa, 1105/1693'te ölmüştür.

Üsküdar Belediyesi tarafından 1992'de onarılan Silahdar Mustafa Ağa Çeşmesi, klasik üslupta inşa edilmiş, tek cepheli bir meydan çeşmesidir. Kesme taş bloklarla örülmüş, kareye yakın dikdörtgen planlı büyük bir su haznesi vardır. Haznenin güney duvarında rozetçiçeğini ammsatan istiridye nişli mermer suluğu, sağır cephe içinde göze çarpmaktadır. Çeşmenin mermer cephesi sütunçelerle sınırlandırılarak dikdörtgen çerçeve içine alınmıştır. Kırmızı ve beyaz mermer taşlarla almaşık örgü tekniğiyle örülmüş sivri kemerin kilit taşı küçük bir rozetle vurgulanmıştır. İnce bir profille kemeri çevreleyen dikdörtgenin köşelerinde de rozet motifi görülmektedir. Kemerin biçimlendirdiği nişin içinde yer alan kemer aynası bezemesiz bir pano niteliğindedir. Panonun hemen altında çok sade bir bezeme şeridiyle başlayan, aynataşının yer aldığı, daha derin ve geniş bir niş bulunmaktadır. Aynataşında, musluk lülesinin üstünde kıvrık dal motifleriyle taçlanan bir rozet ve onun üstünde "Ve minel mâ-i külli şey'in hayy" ayeti dikkat çekmektedir. Aynataşının iki yanma birer dinlenme taşı yerleştirilerek çeşme yalağı sınırlandırılmıştır. Bezemeli kornişin hemen altında Üsküdarlı Zamiri Efendi'ye ait 5 beyitlik kitabesi yer alır. Çeşme günümüzde kullanılmamaktadır.

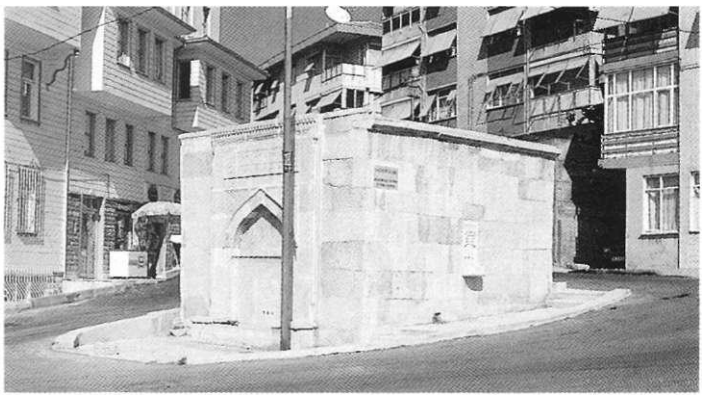

Silahdar Mustafa Ağa Çeşmesi
Banu Kutun, 1994/Obscura

Bibi. Çeçen, *Üsküdar,* 143; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* II, 94-95; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri.* II, 286-288; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 626.

AYGÜL AĞIR

Silahdar Yahya Efendi Çeşmesi, Hasköy
H. Örcün Barışta

SİLAHDAR YAHYA EFENDİ ÇEŞMESİ

Hasköy'de Ok Meydanı Sokağı ile Hasköy Camii Sokağı köşesinde yer alır. Karşısında Kuşkonmaz Camii vardır.

Üzerindeki kitabelerden 1202/1787'de I. Abdülhamid'in (hd 1774-1789) silahdarı Yahya Efendi'nin çeşmeyi yaptırdığı anlaşılmaktadır. Arkasına yapışık muhdes bir yapı, yol kotundan 60 cm kadar aşağıda kalmıştır. Bir tarafta 2. bir tarafta 3 merdiven basamağı ile inilen çeşmenin ön cephedeki teknesi 50 cm kadar toprağa gömülüdür. İ. H. Tanışık tarafından üç teknesi bulunduğu kaydedilen yapının bugün, ön cephenin yan ünitelerindeki tekneleri yerinde yoktur. Üstü tonozla örtülü, taştan yapılmış çeşme yapısı, sekizgen planlı bir haznenin önündeki bir uzun, iki kısa kenara beyaz mermer kaplanarak tasarlanmıştır. Ponza taşına benzeyen malzemesinin yanısıra cephe düzeninde çok katlı yüzey arayışları ve ön cephesindeki barok süslemeleriyle ilgi çeker.

Yapının ön cephesi üç yüzlüdür. Birbirinden birer kolonadla ayrılan ve birer kolonadla arkasındaki hazneye bağlanan, yatay üç kuşak biçiminde yükselen bu cephe üç üniteden oluşmaktadır. Ortadaki yatay dikdörtgenden oluşan yüzeye iki ayağı birbirine bağlayan, kör, iki ucu "S" kıvrımlarıyla son bulan yuvarlak bir kemer gözü içine aynataşı oturtulmuştur. Aynataşı musluk lülesinin üstünde midye ve alev dillerinden oluşan bir motiften gelişen, iki yönde sarmaşık dalları ile yükselerek rokay bezemeli, alev dilleriyle zenginleştirilmiş, midye kabuğundan meydana gelen bir taçla son bulan bir kompozisyonla süslüdür. Dikey ve "C" ve "S" kıvrımlı silmelerle sınırlandırılarak bir çerçeve içine alınmış aynataşının iki tarafında dinlenme taşları ve önünde beyzi gövdeli bir tekne vardır. Ortada yatay, iki yanda dikey kartuşlarla bezenmiş dış yüzey süslemesiyle Eminönü'ndeki Hatice Sultan Çeşmesi'ni akla getiren dışbükey tekne daha erken tarihli olması açısından dikkat çekicidir.

Dinlenme taşlarının üzerindeki ayakların yüzeyi ortada oval, iki tarafta birer dairenin eğri çizgilerle birbirine bağlanmasıyla meydana getirilen örgü bordürleriyle bezenmiştir. Kemerin yan üçgen boşlukları benzer yaklaşımla oluşturulmuş örgü motifleriyle süslüdür. Kemer kavsinin üstünde iki kartuş içinde "Yahya" ismi geçen yazılı bezemeler görülmektedir.

Ortadaki yatay oturtulmuş dikdörtgen yüzeyin iki yanındaki nişli üniteler dikey yerleştirilmiş dikdörtgen yüzeyler üzerine tasarlanmıştır. Simetrik olan iki üniteye dikey ve iki ucu "C" kıvrımlarıyla son bulan yuvarlak kemer yerleştirilmiştir. Kemer gözü içbükey aynataşları ile dolgulanmış ve aşağıya doğru beş kolla açılan bir midye formuyla taçlanmıştır.

Her üç ünite de yatay silmelerden oluşan bir kornişle üstteki geniş yatay kuşağa bağlanmaktadır. Benzer silmelerden oluşan ikinci bir kornişle son bulan bu kuşak dikey yönde daha geniş tutulmuş ve alttaki kolonadlarm üstündeki sütun başlıklarına oturtulmuş, kolonadlarla sınırlandırılmıştır. Gizli bir çatı yaklaşımlı bu kuşakta ortada 16 mısralık kitabe bulunmaktadır. Yatay oturtulmuş kartuşlarla çerçevelenmiş yazılı bezemelerin en altında ayrı bir kartuş içinde "Sene 1202" yazısı okunmaktadır. Yan ünitelerde dört kartuş içinde dört sıra kitabeler görülmektedir. Sağ taraftaki yazılı bezemelerin de "Sene 1202" şeklinde ayrı bir kartuş içine oturtulmuş tarihle bittiği gözlenmektedir.

Bibi. Tanışık. *İstanbul Çeşmeleri,* II, 144.

H. ÖRCÜN BARIŞTA

SİLAHDAR YAHYA EFENDİ ÇEŞMESİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Kabataş'ta Meclisi Mebusan Caddesi üzerinde iskelenin sağ tarafındaki Dolmabahçe Camii(-0 yanındaki parkın karşısındadır.

İSKİ tarafından Eylül 1993'te Kabataş set duvarına monte edilmiş yapı, çeşmenin yalnız üç yüzlü ön cephesinden oluşmaktadır. Önceleri set üzerinde bulunan çeşme yapısı 1957'de yol yapımı nedeniyle sökülmüştü. İ. H. Tanışık, K. Çeçen ve A. Egemen, kitaplarında yapının 1957'den önceki konumunu belgeleyen fotoğraflarını yayımlamışlardır. Kitabesinden anlaşıldığına göre I. Abdülhamid'in (hd 1774-1789) silahdan Yahya Efendi tarafından 1203/1788' de inşa ettirilmiştir.

Üç yüzlü tasarlanmış bir yarım altıgenden oluşan çeşme yapısının ön cephesi beyaz mermerden yapılmıştır. Bu taşıntılı yüzey dikey eksende altı ayak üzerine oturtulmuş deste sütunçelerle yükselen ve konsollarla son bulan beş üniteye ayrılmıştır. Yarım altıgenin uzun kenarı üçlü bir ünite; simetrik olarak, diyagonal yerleştirilmiş kısa kenarları ise birer ünite olarak değerlendirilmiştir. Yatay eksende ise cephe iki dar ve ortada geniş bir kuşak biçiminde gelişme göstermektedir.

Haznesi ve örtü sistemi konusunda kesin bilgilere sahip olmadığımız yapının ön cephesinin ortasında sütunçelerle bezenmiş iki ayağı birbirine bağlayan iki ucu "S" kıvrımlarıyla son bulan yuvarlak bir kemer gözü içine aynataşı oturtulmuştur. Aynataşı musluk lülesinin çevresine oturtulmuş rokay bezemelerle oluşnırulmuş alev dillerinden oluşan bir motifle taçlanmış bir çerçeve içine alınmıştır. İki yönde dikey dallarla yükselen bu çerçeve rokay süslemeli alev dillerinden oluşan bir kabara ile son bulmaktadır. Kemerin yan üçgen boşlukları geometrik çizgilerle oluşturulmuş örgü motifleriyle süslüdür. Aynataşının önünde iki tarafında birer dinlenme taşı bulunan tekne vardır. Teknenin dış yüzü yatay oturtulmuş kasetlerle; dinlenme taşlarının altı dikey kasetlerle bezelidir. Aym tür kasetler iki yanda bulunan nişlerin altını süslemektedir. İki ucu "C" kıvrımla son bulan yuvarlak kemerle taçlanmış bu nişlerin içi içbükey tasarlanmış ve aşağı doğru beş kolla açılan bir midye formuyla dekore edilmiştir. Hasköy'deki Yahya Efendi Çeşmesi'ne paralellik gösteren süslemeler, ortadaki ünitenin aym usta tarafından yapılmış olduğunu düşündürmektedir.

Ortadaki ünitede olduğu gibi bir kaide üzerine oturtulmuş iki ucu "C" kıvrımla son bulan yuvarlak kemer gözü içine içbükey aynataşları yerleştirilmiş yan üniteler, çevrelerini kuşatan enli bordürle farklılık arz etmektedir. Bunlardan sağ taraftaki

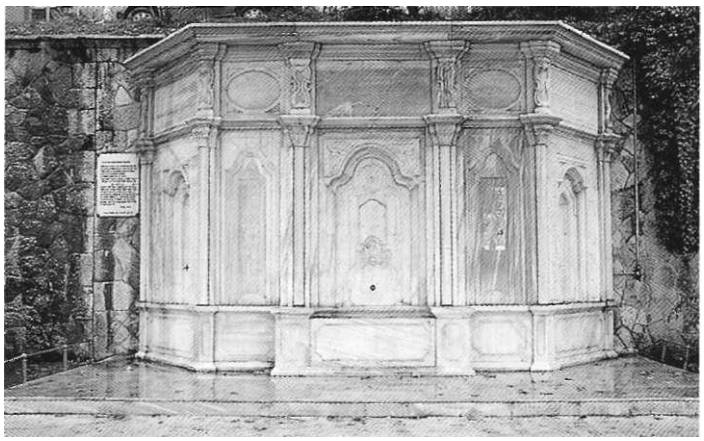

Silahdar Yahya Efendi Çeşmesi, Kabataş
Ertan Uca, 1994/ TETTV Arşivi

gövdeden başlayarak ağız kısmına doğru genişleyen, ince uzun kaideli bir vazodan çıkan, ters oturtulmuş, gramofonçiçekleri ve kengel yapraklarından meydana gelen sarmaşıkla bezenmiştir. Sol taraftaki ise birbirini izleyen "S" kıvrımla başlayıp biten, diyagonal eksende gelişme gösteren, içi değişik yönlere bakan gül, gonca, yıldız, krizantem vb çiçek dallarıyla bezenmiş kartuşlarla (pafta) programlanmıştır. Bu bordürle aynataşı bugün Yıldız'daki Belediye Müzesi'nin duvarma monte edilmiş, II. Abdülhamid'in (hd 1876-1909) tuğrasını taşıyan, 1320/1903-04 tarihli ve "Hamidiye Çeşmesi" yazılı çeşme aynasına benzeyen konu seçimi, üslup ve programlama özellikleriyle dikkati çekmektedir.

Orta ve yan ünitelerin üzerinde kitabenin yer aldığı yatay ve geniş bir kuşak bulunmaktadır. Ortada iki tarafı boş oval madalyonlarla bezenmiş kartuşlar içine yerleştirilmiş 16 mısralık kitabe vardır. Yan ünitelerde de benzer biçimde tasarlanmış kitabe panoları görülmektedir. Sağ taraftaki kitabede 1203/1788 tarihi okunmaktadır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 142-143; Çeçen, *Taksim-Hamidiye,* 137; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993. s. 817-819.

H. ÖRCÜN BARIŞTA

SİLAHÎ MEHMED BEY MESCİDİ

Eyüp İlçesi'nde, Zal Paşa Caddesi'nde, Zal Mahmud Paşa Camii'nin karşısında yer almaktadır. Sürahi ya da Bey Mescidi de denilir.

Banisi Silahşor Mehmed Efendi'nin kabri mescidin yanındadır. Ne zaman inşa edildiği bilinmemekle birlikte yapı tekniği ve mimari özelliklerinden bir 16. yy eseri olduğu anlaşılır. Düzeninin değişikliği ve zarifliği nedeniyle Mimar Sinan'ın eseri olduğu ileri sürülmüşse de Sinan'ın eserlerinin listelerini veren tezkirelerde adına rastlanmaz. Zal Mahmud Paşa Camii'nin tam karşısında oluşu bu küçük mabedin ondan daha önce inşa edilmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Mescit 1928'de çıkarılan bir yönetmelikle kadro dışı bırakılarak kapatılmış ve harap olmaya terk edilmiş ancak 1970'li yıllarda tamir edilerek ihya edilmiştir.

Kesme taş ve tuğla hatıllı olarak inşa edilen kare planlı mescide etrafı duvarla çevrili bir avludan geçüir. Bu avlu caddeye merdivenle çıkılan bir kapı ile bağlanır. Merdivenin bitişiğinde mescit duvarından ayrı olarak inşa edilmiş küçük bir minare yükselir. Mescidin yanında dikdörtgen planlı bir son cemaat yeri bulunur. Son cemaat yerinin karşısında ise kare planlı küçük bir türbe yer almaktadır. Esas mescit mekânının üstü daha önce ahşap bir çatı ve tavan ile örtülü olmalıdır. Silahı Mehmed Bey Mescidi, ibadet mekânı, son cemaat yeri ve türbe ile minarenin yerleştirilişi bakımından benzersiz bir eserdk. Geleneğe aykırı olarak kıble duvarı önüne yerleştirilmiş olan minaresi kesme taş ve tuğla ile sıralar halinde yapılmıştır ve zarif bir görünüşe sahiptir. Minare kürsüsü kare planlıdır. Üzerindeki pabuç kısmından gövdeye geçiş üçgenlerle sağlanmıştır. Bu üçgenlerden ucu yukarıda olanlar taştan, aşağıda olanlar tuğladandır. Minarenin kısa gövdesi çokgen biçimindedir. Şerefe dışarıya doğru taşkın değildir ve ince mermer çerçevelerle, aralarına yerleştirilmiş korkuluk levhalarından meydana gelmiştir. Korkuluk levhaları kabartma şebeke süslemeleri ile tezyin edilmiştir. Levhaların üstlerindeki ezan okuma gözleri, Türk ahşap içmimarisinde çok rastlanan ocak etrafındaki küçük nişlerin benzeri olarak taştan yontulmuştur. Bu kapalı şerefenin üstü ise yine poligon biçiminde kurşun kaplı bir külahla örtülmüştür. Mescidin yanında bir haziresi bulunmaktadır.

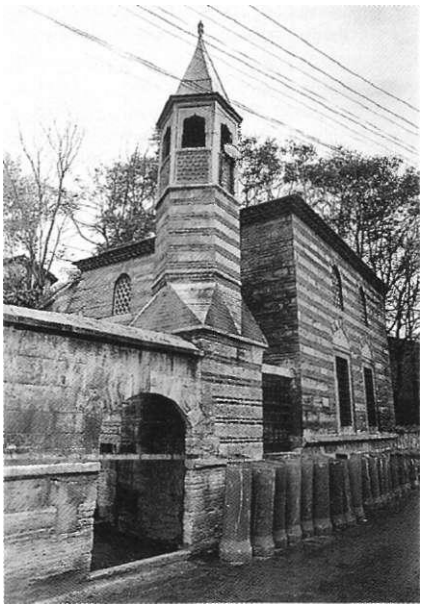

Silahî Mehmed Bey Mescidi
Yavuz Meyveci, 1994

BibL Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 180; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 2; Halil Ethem, *Camilerimiz,* 58; ay, *Nos mosaees de Stamboul,* İst., 1934, s. 80; S. Eyice, "İstanbul'da Bazı Cami ve Mescid Minareleri", *TM,* X (1953), s. 256; ay, "istanbul Minareleri", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri,* I (1963), s. 60-61; R. Ekrem Koçu, "Bey Mescidi", *İSTA,* V, 2701-2703; S. Eyice, "Bey Mescidi", *DİA,* VI, 19-20.

SEMAVÎ EYİCE

SİLAHTARAĞA

Silahtarağa veya kısaca Silahtar semti, İstanbul'un Boğaz suyoluna göre Batı yakasında, Haliç suyolunun kuzeyinde, Alibeyköy ve Kâğıthane derelerinin arasında, bu derelerin Halic'e döküldüğü düzlük ile gerilere doğru yükselen iki tepe ve bu tepelerin yamaçlarını kapsayan alanda yer almaktadır.

Semtin topografyası, Alibeyköy ve Kâğıthane derelerinin vadilerinin bir kısmı ve bu derelerin Halic'e döküldükleri düzlük alan ile kuzeye, gerilere doğru arka arkaya yükselen, bugünkü Emniyettepe Mahallesi'nin üzerinde yer aldığı tepe ve bunun gerisinde bugünkü Güzeltepe Mahallesi'nin üzerinde yer aldığı tepelerden teşekkül eden hareketli bir arazi yapısı sergilemektedir. Yine bu bölge, kuzeyde Kâğıthane sırtlarına doğru yükselen bir üçüncü tepe olan Nur Tepe ile de komşu bulunmaktadır.

Semtin kent ve komşu semtler ile kurduğu en kuvvetli ulaşım bağlantılarından biri, suriçinden gelip Halic'in güneybatı kıyısı boyunca devam eden Haliç kıyı yoludur (Bahariye Caddesi-Silahtarağa Caddesi). Bu yol, bir müddet Alibeyköy Deresi boyunca gittikten sonra Kâzım Karabekir Caddesi (eski Silahtarağa Caddesi-Fil Köprüsü) adı ile Alibeyköy Deresi'nin diğer kıyısına geçen bir bağlantı yoluyla semtin eteklerinde dere boyunca uzanan Mareşal Fevzi Çakmak Caddesi ile birleşmektedir. Bu ulaşım bağlantısı semti güneyde 3. Haliç Köprüsü kavşağı ve çevre yolu bağlantıları ile Boğaziçi Köprüsü'ne, kuzeyde ise Alibeyköy-Gaziosmanpaşa-Küçükköy bağlantı yolları ile Habibler-Beşyüzevler kavşağında TEM çevre yoluna ve dolayısıyla Fatih Sultan Mehmet Köprüsü'ne bağlayarak semtin kent bütünü ile kuvvetli bir ilişki kurmasını sağlamaktadır.

Ana bağlantılar dışında, semtin çevre ile olan ulaşım ilişkilerini kendi içindeki tali yollarına aktaran ve semti çevreleyen

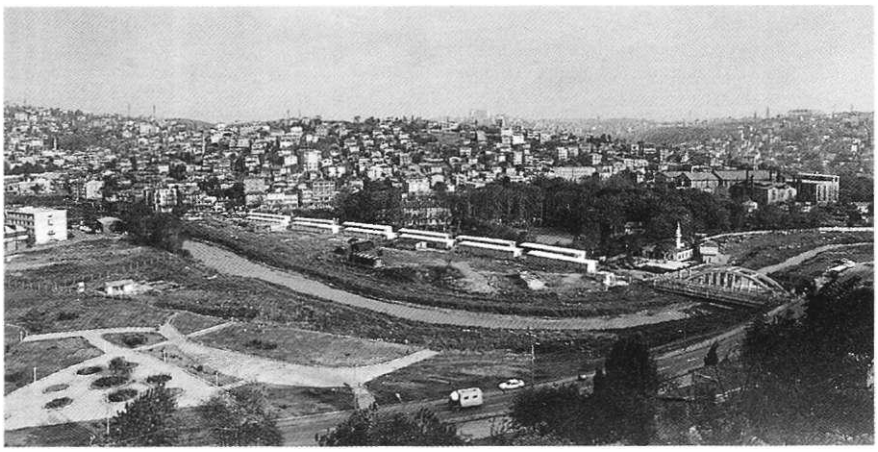

Silahtarağa'dan bir görünüm.
Yavuz Meyveci, 1994

Mareşal Fevzi Çakmak Caddesi, Kâzım Karabekir Caddesi, Barbaros Caddesi, Çamlık (Top Ağaçlar) Caddesi gibi toplayıcı yollar ile semtin kendi içinde bağlantılarım kuran tali nitelikte cadde ve sokaklar mevcuttur.

Eski haritalarda Alibeyköy Deresinin üzerinde derenin ağzında bağlantı kuran bir ikinci köprü Terkos Köprüsü olarak; bazı eski haritalarda ise Kâğıthane Deresi üzerindeki köprü Fil Köprüsü olarak gösterilmektedir. Bizans döneminde dereler üzerinden ahşap köprüler ile bağlantı kurulduğu bilinmektedir.

Semtin ticaret merkezi, güneyindeki Alibeyköy ve Kâğıthane derelerinin Halic'e döküldüğü düzlük alanda Kâzım Karabekir Caddesi boyunca ve çevresinde gelişmiştir.

Semtin güneyinde Haliç suyolu, doğusunda Kâğıthane İlçesi, batısında Alibeyköy yerleşmesi, kuzeyinde ise TEK ve İSKİ Kâğıthane tesisleri ile daha kuzeyde Hasdal askeri alanı ve Kâğıthane İlçesi'ne bağlı Arıcılar Mahallesi yer almaktadır. Hasdal'ın güneyinde Fatih Sultan Mehmet Köprtisü'nün devamı olan çevre yolu (TEM) ve Hasdal'm kuzeyinde Eyüp İlçesinin Kemerburgaz kırsal yerleşme bölgesi uzanmaktadır.

Silahtarağa semti Eyüp ilçe belediyesine bağlı bir yerleşme birimidir. İki derenin Halic'e döküldüğü düzlükten geriye doğnı iki tepe üzerinde yer alan Emniyettepe ve Güzeltepe mahallelerine yayılmıştır. Ancak, Eyüp İlçesi'ninG-») bugünkü idari sınırları içinde, asıl Silahtarağa semti alanına girmemekle birlikte, Halic'in güneybatı kıyısında ve Alibeyköy Deresi'nin Halic'e döküldüğü ağza yakın bir miktar kıyısı olan, genelde gecekondu yerleşmelerinin yer aldığı Silahtarağa Mahallesi adlı bir mahalle daha bulunmaktadır.

İlkçağlarda HaliçGO, temiz denizi girintili çıkıntılı yamaçları, ormanları ve yeşilliklerle kaplı küçük koyları ile sakin bir kanal niteliğindeydi. Kıyılardaki koylar liman işlevi görüyordu. O dönemde verimli ve emniyetli bir iç deniz olan Halic'in yamaçlarının tepelerinde yer yer mabet ve sunakların mermer kitleleri yükselmiş olmalıdır.

Bizantionlu Dionisios'tan, ilkçağda iki kıyıda yer alan önemli yapıların adları, görünümleri, iki kıyının doğal özellikleri ile çeşitli yerlerin eski adlarını öğrenmek mümkün olmaktadır. Buna göre, Blahernai'nin ilerisinde korunaklı bir kıyı olan Kamara'dan itibaren "Sapra talassa" (sapros: kokmuş, pis, bozuk; thalassa: deniz) denilen bölge geliyordu. Burası bugünkü Alibeyköy Deresi olan Kidaros ile Kâğıthane Deresi olan Barbisos'un Halic'e döküldükleri ve çamurlarını getirdikleri bataklık bölgeydi. Burada zamanla, Yılan Adaları denilen (Bahariye Adaları) adalar türemiştir. Bu iki derenin Halic'e döküldükleri yerin gerisinde, bugün "Silivri Tepesi" denilen tepenin üstünde ise Semestra adına bir sunak bulunmaktaydı ve tepe, efsaneye göre, Keroessa'yı büyüten kaynak perisinin adı olan Semestra adıyla anılıyordu.

İlkçağ yazarlarından Miletoslu Hesikios da Alibeyköy ve Kâğıthane dereleri arasında, bunların tam Halic'e döküldükleri yerde yükselen tepenin üstünde Bizantion'un kurucusu Bizas'ın annesi Keroessa'nın doğduğunu ileri sürmektedir.

Bugün efsanelere konu olmuş yerleşmelere ait belirli bir iz yoktur. Ancak 1949'da, Silahtarağa'da bulunan Roma dönemine ait bir yapının temelleri, bir nimfaion veya bir sunak ile mermer heykel kalıntıları, Alibeyköy'ün Soya Merası denilen yerde define arayıcıları tarafından bulunan bazı mahzenler, mezar odası, MÖ 2. yy'a ait mezar steli ile son yıllarda Küçükköy'ün Çiftlik mevkiinde bulunan MÖ 6. yy'a ait bir koku kabı, Halic'in yukarı ucundaki yerleşmenin izleri sayılabilir.

Bizans döneminde bir suriçi yerleşmesi olan İstanbul. Osmanlı döneminde fetih ile birlikte sur dışında da gelişmeye başlamış ve ilk Türk (Osmanlı)-İslam sur dışı yerleşmesi olan Eyüp(-0, bu yıllarda kurulmuştur.

16. yy'da Haliç sahilleri ve Eyüp büyük bir gelişme göstermiştir. Özellikle I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) Eyüp'te sahiller Bahariye(->) kıyılarına kadar sultan sarayları, devlet ricaline ait yalılar ve köşklerle dolmuştur.

Ancak yerleşme bu kıyıda sahillerde ve geride daha ileri gitmemiştir. 1814-1815'te ve daha önce düzenlenen Bostancıbaşı Defterleri'nde de kıyıda tespit edilen binalar Bahariye Adaları karşısında Bahariye Kasrı'nda(->). karşı sahilde ise hemen hemen aynı hizaya gelen Karaağaç Kasrinda bitmektedir (bak. Karaağaç Sahilsarayı ve Bahçesi).

II. Mahmud döneminde (1808-1839) başlatılan köklü Batılılaşma hareketleri ile birlikte, Haliç kıyılarındaki bazı miri sultan saraylarının padişah tarafından yıktırılarak yerine İplikhanenin yaptırılması ile Haliç bir sanayi aksına dönüşmeye başlamıştır. 19. yy'da başlayan bu hareketlerle sahildeki saray, köşk ve yalılar yerlerini yavaş yavaş sanayi tesislerine bırakmıştır.

Bu arada 1913'te, Alibeyköy ve Kâğıthane derelerinin Halic'e döküldüğü düzlükte, İstanbul ve Türkiye'nin ilk termik elektrik santralı olan Silahtarağa Elektrik Santralı'nın(->) kurulması da Haliç kıyılarında sanayiyi teşvik eden bir unsur olmuştur.

H. Prost tarafından 1936-1937'de hazırlanan ve 1939'da uygulamaya konulan planla, Haliç kıyılarındaki sanayi oluşumu teşvik edilmiş, 1950'den sonra hızlanan sanayileşme ve kentleşme hareketleri; kıyıların sanayi, gerilerdeki boş alanların ise gecekondu yerleşmeleri ile dolmasına neden olmuştur.

1960lı yıllarda Haliç kıyıları Alibeyköy ve Kâğıthane derelerinin ağzına kadar ve dere kenarları boyunca da ilerleyen sanayi tesisleri ile dolmuştur. Gerilere ise Silahtarağa semtinin iki mahallesi dahil, gecekondu yerleşmeleri yayılmıştır.

1984'te başlayan, yerel yönetimlerin yeniden organize edildiği imar ve planlama yetkilerinin artırılarak dinamik bir yapı kazandırıldığı son dönemde Haliç kıyıları sanayiden arındırılarak kamulaştırılıp yeniden düzenlenmiştir.

Silahtarağa'da iki derenin ağzında yer alan Silahtarağa Elektrik Santralı'nın üretimi ise, tesislerin çok eskimiş ve soğutma suyunun temin edilemez olması nedeni ile 1983'ten itibaren zorunlu olarak durdurulmuştur. Daha sonra 199Tde getirilen bir tescil kararı ile burada bir "endüstri müzesi kurulması" fikri henüz uygulamaya geçirilememiştir. Santral halen boş ve müdahale edilmeden kendi haline bırakılmış durumdadır.

Silahtarağa semti, Ocak 1977'de 9591 sayılı kararla tescil edilen "Eyüp sit alanı"nm ve 1988de bu sınırı revize eden813 sayılı karar ile tescil edilen yeni "Eyüp sit alani'mn dışmda tutulmuştur.

Semtin adının muhtelif kayıtlarda 18. yy İstanbul tekkelerine ait listelerde yer alan, 1200/1785-86'da Alibeyköy'de Silahdar Abdullah Ağa tarafından kumlan Şazeli Tekkesi'nin banisinin adından gelmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Semtteki başlıca eski yapılar Silahtarağa Elektrik Santralına ait binalardır.

Silahtarağa bölgesi 1950'lerden itibaren hızlanan iç göç sürecinde önemli ölçüde göçmen nüfus çekmiş bir yerleşmedir. Semtin iki mahallesi de gecekondularla oluşmuştur.

Bu mahallelerde ve civarında Alibeyköy'e doğru Rize. Giresun, Trabzon doğumlular ve Güneydoğudan gelenler nüfusun çoğunluğunu meydana getirmektedirler.

Bibi. İ. Tekeli. "1839-1980 Arasında İstanbul'un Planlama Deneyimleri", *İstanbul,* S. 4, s. 26-37: R. E. Kocu. "Bostancıbaşı Defterleri". *İSTA,* III, 2979-2995; E. Tümertekin-N. Özgüç, "İstanbul'da Nüfusun Doğum Yerlerine Göre Dağılışı", *Şehircilik Enstitüsü Dergisi,* S. 8-9 (1974), s. 33-71; S. Eyice, "Tarihde Haliç", *Haliç Sempozyumu 10-11 Aralık 1975,* İst., 1975, S. 263-287.

H. FAHRÜNNİSA ENSARİ KARA

SİLAHTARAĞA ELEKTRİK SANTRALI

İstanbul'un elektrik ihtiyacını sağlamak amacıyla 1913'te Kâğıthane ve Alibeyköy dereleri ağzında. 118.000 m^2'lik bir alanda kurulan, Türkiye'nin ve İstanbul'un ilk termik santralıdır.

191 Tde arazisi satın alınarak inşaata başlanmış, 1913 sonlarında işletmeye açılmış, 1914 başlarında (Şubat) üretime geçerek, şehrin tramvaylarına, şebeke ve abonelerine enerji vermeye başlamıştır.

Macar Ganz firması tarafından inşa edilen

Silahtarağa Elektrik Santralı
TETTV Arşivi

ve kömürle çalışan santralın işletmesi, 1 yıl soma, 1914'te, Société Financière de Transports et d'Entreprises Industrielles à Bruxelles (Sofina) şirketine devredilmiştir. Bu şirket Société Anonyme Turque d'Eléctricité (Osmanlı Türk Elektrik Anonim Şirketi) adı altında, şehrin gelişen ihtiyaçlarına paralel gerekli genişletmeler yaparak 1937' ye kadar faaliyetini devam ettirmiştir.

1937'de millileştirilen kurum önce Nafia Vekâleti'ne 1 yıl sonra da İstanbul Belediyesi'ne devredilerek ÎETTC-») İşletmeleri Umum Müdürlüğü ne bağlanmıştır.

1938'den 1952'ye kadar İstanbul şehrini tek başına besleyen santral, bu tarihten sonra, önce Çatalağzı Santralı, daha sonra Kuzeybatı Anadolu Santralı ile birlikte şehri beslemeye devam etmiştir.

1956'daki takviyelerle fiili gücü yükseltilen Silahtarağa Elektrik Santralı, 1970'te TEK'e devredilmiş, daha soma çeşitli güçteki turbo-alternatörleri çalışamaz hale geldiği için durdurulmuş ve bu nedenle fiili gücü azalmış, ama 1982'ye kadar enerji üretimini devam ettirmiştir. Ancak tesislerin çok eskimiş olması ve soğutma suyunun temin edilemez hale gelmesi nedeni ile, 18 Mart 1983'te santralın üretimine zorunlu olarak son verilmiştir.

Tarihi santral yapıları, personel ikametgâhı olarak kullanılan lojman binaları, camii, devre dışı kalmış makine aksamı ile Türkiye'nin ilk termik santralı olma özelliğini taşıyan tesisin yakın zamana kadar tescili yapılamamıştı. I. Ulusal Mimari Dönemi (cami ve idare binası) ve daha sonraki dönemlere ait tarihi kültür mirası yapıları, özgün santral binası ve teknik aksamı ile bu yapılar kompleksi, Kültür Bakanlığı, İstanbul 1 Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kurulunun 6 Mart 1991 gün ve 2532 sayılı kararı ile tescil edilmiştir.

Böylece tarihi santralın yok edilmemesi ve uygun bir işleve kavuşması konusunda önemli bir aşama kaydedilmesine rağmen, santral halen boş ve müdahale edilmeden kendi haline bırakılmış durumdadır.

H. FAFİRÜNNİSA ENSARI KARA

SİLİVRİ

Silivri llçesi'nin(->) merkezi olan eski köy, bugün turistik işlevin ağırlık kazandığı kentsel yerleşme.

Şehrin adı antik kaynaklar ve yazıtlarda bazen İyon lehçesiyle Selübria, Selümbria, Selübrie, bazen de Dor lehçesiyle Sahumbria şeklinde yazılmaktadır. Bu ad, Strabonün şehrin mitolojik kumcusunun adı olarak bildirdiği Selüs ismi ile Trak dilinde şehir anlamı taşıyan "bria" sözcüğünün bileşiminden ortaya çıkan "Selüs'ün şehri'nden gelmektedir. Marmara Denizinin kuzey kıyısındaki Selimbria'nın MÖ 7. yy'ın ilk yarısında Megara tarafından Bizantion'dan önce kurulan bir koloni olduğu bilinmektedir. Ancak Megaralıların gelişinden çok önce burada bir Trak yerleşmesi olduğu şehrin adında görülen Trak unsurlarından anlaşılmaktadır.

Selimbria, İyonya isyanından sonra MÖ 493'te Trakya kıyısındaki diğer şehirler gibi Persler tarafından işgal edildi. MÖ 409'da Alkibiades şehri işgal etti ve Selimbria Atina ile bir müttefiklik anlaşması yapmak zorunda kaldı. Atina da bu anlaşma karşılığında Selimbria'ya özerklik statüsü tanıdı.

Peloponnes Savaşı'nın bitiminden sonra MÖ 403'te, Selimbria doğu komşusu Bizantion'dan sürülen Klearkhos'un eline düştü. Kısa bir süre sonra Ksenophon'un komutasında Trakya'ya gelen Yunan paralı askerlerinin şehrin yakınlarında konaklaması üzerine kent zor günler yaşadı.

MÖ 377'de Selknbria ikinci Attika-Delos deniz birliğinin üyesi oldu ve 20 yıl sonra 357'de bu birlikten Bizantion ile birlikte ayrıldı ve bu iki şehir aralarında bir müttefiklik anlaşması yaptılar.

MÖ 2. yy'ın ortalarına kadar şehir devleti statüsünü koruduğu bilinen Selimbria daha sonra doğusundaki komşusu Bizantion ve batısındaki komşusu Perinthosün güçlenmesiyle gitgide önemini yitirmiş ve Roma İmparatorluğu döneminde bir köy konumuna düşmüştür. Selimbria'nın MS 1. yy'ın başlarında bir köy olduğu, burada 19. yy'm sonlarında bulunan bir yazıt sayesinde bilinmektedir. Roma İmparatorluğu dönemi boyunca Selimbria'nın Bizantionün mu yoksa Perinthosün mu arazisinde kaldığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak çeşitli veriler göz önüne alındığında, Selimbria'nın Roma İmparatorluğu dönemi boyunca Bizantion'un değil, Trakya eyaletinin başkenti olan ve Selimbria'nın yaklaşık 40 km kadar batısında bulunan Perinthosün arazisinde olduğu varsayımı geçerlik kazanmaktadır.

Selimbria, ancak Bizantion'un Konstantinopolis adıyla başkent olmasından sonra yeniden önem kazanmaya başlamış ve İmparator Arkadiosün karısı Eudoksia'ya izafeten 4. yy'ın sonlarında Eudoksiupolis adını aldıktan sonra parlak bir devir yaşamış ve giderek büyüyen bir yerleşme konumuna gelmiştir. Ancak Eudoksia'nın ölümünden sonra bu ismin kullanılmasın-

S İ L İ V R İ Y O Ğ U R D U

Eskiden birçok yörede olduğu gibi Silivri'de de yoğurt yapılır ve yerel olarak tüketilirdi. 1870'li yıllarda yoğurt yapmak için Silivri'de özel binalar yapılmış ve bunlara yoğurthane adı verilmişti. Burada üretilen yoğurtlar denizyoluyla taşındığı İstanbul'da satılmaya başladı. Sarsıntı yüzünden yolda yoğurtların kaymak tabakası bozuluyordu. Kaymak tabakasının bozulmasını önlemek için yapılan uzun araştırmalar sonucunda Silivri yoğurdu ortaya çıkmıştır. Bir yoğurda Silivri yoğurdu denebilmesi için, yapılış tekniğinin ve kullanılan sütün değişik özellikler taşıması gerekir.

Silivri yoğurdunun yapılış tekniği şöyle özetlenebilir: Yoğurthaneler, sütün pişirildiği kazan dairesi ve mayalanmanın yapıldığı karavana ocakları denilen iki ayrı mekândan oluşur. Yoğurthaneye gelen süt, önce uzun saplı bir tavaya alınıp sulu veya koyu olup olmadığı, kremasının alınıp alınmadığı kontrol edildikten sonra istenilen özellikteyse ince bir elekten süzülerek kazanlara boşaltılır. Süt bu kazanlarda 84 derece ile 90 derece arasında, pala denilen tahtadan yapılmış büyük bir kürekle devamlı karıştırılarak 150 dakika kadar pişirilir. Pişirme tamamlanmca sütü karavana ocakları kısmında bulunan karavanlara boşaltma işlemi başlar. Sayısı yoğurthanenin büyüklüğüne göre değişen karavana ocakları, birbirine paralel olarak zeminden 30-40 cm yüksekliktedir. Bu ocaklara karavanalar yan yana dizilir. Kazandan alman sıcak süt bu karavanlara yüksekten dökülür. Bunun nedeni sütün köpük yapmasını sağlamaktadır. Böylece kaymak tabakası şekilli ve kabarık olur. Bu sırada kazan ocaklarının altından alınan kor, karavana ocaklarına yayılır. Daha sonra süte Silivri yoğurdu özelliğini veren ve "kaymak pişirme" denilen ikinci bir pişirme yapılır. Süt burada 70 derecede 30-60 dakikaya kadar pişirilir. Bu müddet içerisinde, yağ tabakası karavanının üstünde toplanır ve kalın bir kaymak tabakası oluşur. Bundan sonra karavanaların altındaki ateş alınıp süt kendi halinde soğumaya bırakılır. Sütün mayalanma sıcaklığı 42,5 derece ile 43 derece arasında değişir. Kışın biraz daha yüksek, yazın ise biraz daha düşük sıcaklıklarda mayalama yapılır. Maya bir gün önce yapılan yoğurttan alınıp biraz sulandırılarak hazırlanır. Hazırlanan maya kaymak tabakasmı bozmamak için bir enjektörle verilir. Yoğurt yapımında kaymak tabakasının bozulmamasma çok dikkat edilmelidir. Mayalama işi bittikten sonra karavanaların üzeri çuvallarla örtülür; kapılar ve pencereler de kapatılır. Süt 185 ile 240 dakika arasında mayalanmasını tamamlar ve yoğurt halini alır.

Normal yoğurdun yüzde 3,5-15'i yağ, yüzde 5,5-181 protein, yüzde 1,2-7'si karbonhidrattır. Silivri yoğurdunun ise yüzde 28 kadarı yağ, yüzde 8,4-19,51 protein, yüzde 4,7'si karbonhidrattan oluşur.

Plastik kaplarda yapılamayan, üretiminde metal kap kullanılan Silivri yoğurdu sütünde aranan özellikler de şunlardır: Kullanılacak sütler kıvırcık koyunlarından sağılmış olmalıdır. Yapay yemle beslenmeyen bu koyunlar Silivri'nin Tuzla Merasînda otlatılmalıdır. Silivri yoğurdu yapımında kullanılacak sütler krema makinesinden geçirilmemelidir.

CEMAL KOZANOĞLU

dan vazgeçildiği 6. yy'ın yazarlarının ondan bahsederken antik devirdeki adı olan Selimbria'yı kullanmalarından anlaşılmaktadır. Bu durum istanbul'un I. Theodosius dönemi kara surlarında daha önce Pule tes Peges (Pınar Kapı) olarak adlandırılan kapının adının, Selimbria'ya yönelen yolun şehirden çıkışı olması nedeniyle, Silivri Kapısı (Püle tes Şelübrias) olarak değiştirilmesiyle de belgelenmektedir. Selimbria'ya, ortaçağın son dönemlerine kadar, başkente yakınlığı dolayısıyla önemli tarihi olaylarla bağlantılı olarak değinilmektedir. Haçlı seferleri sırasında Selimbria, Godfreoi de Bouillon komutasındaki birlikler tarafından yağma edilmiş: 1204'te Latinlerin eline geçmiştir.

Bizans imparatorlarından İoannes Kantakuzenos'un kızı Prenses Theodora 1345' te Selimbria'da Sultan Orhan ile evlenmiştir. 15. yy tarihçilerinden M. Dukas'm(->) bildirdiğine göre, Selimbria İstanbul'un fethi öncesinde Osmanlı ordu birliklerine karşı direnmiş, ancak fetihten kısa bir süre sonra teslim olmak zorunda kalmıştır. Evliya Çelebi ise Silivri'nin I. Murad (hd 1361-1389) tarafından fethedildiğini, ancak I. Murad'm öldürülmesinden sonra tekrar Bizanslıların eline geçtiğini yazmaktadır. Evliya Çelebi ayrıca Silivri'nin ikinci kez I. Bayezid (Yıldırım) zamanında (1389-1402) fethedildiğini. ancak onun Timur'un eline düşmesinden sonra kentin de bir kez daha Bizanslıların eline geçtiğini belirtmektedir.

Selimbria'nın antik dönemini belgeyebilecek mimari anıtlardan herhangi biri günümüze ulaşamamıştır. Helenistik ve Roma dönemlerine ait kültür belgeleri, zaman zaman Silivri'nin içinde ve çevre köylerinde bulunan, genellikle cenaze ziyafeti sahnesi kabartmalı mezar stelleri, yazıtlar ile sikkelerdir. Günümüzde büyük bir kısmı kaybolmuş olan bu eserleri, Silivri'de yaşayan Stamulis isimli bir Rum, evinde toplamış ve böylece bunlar 19. yy'da ve 20. yy'm başlarında Silivri'ye gelen bilim adamları tarafından görülerek yayınlara geçirilebilmiştir.

Bizans dönemi surlarının ise bugün sadece batıya bakan kısmının çok azı görülebilmektedir. J. von Hammer(->), Selimbria surlarının 1509'daki depremde büyük ölçüde tahrip olduğunu yazmaktadır.

Selimbria surları hakkındaki en ayrıntılı incelemeyi yapan Feridun Dirimtekin kalenin batı kenarının 370 m, kuzey kenarının 350 m ve doğu kenarının da 310 m uzunluğunda olduğundan bahsetmekte ve şehrin başlıca kapılarının kuzeyde bulunduğunu belirtmektedir. Bu kapılar, kuzey surlarının batı köşesindeki Çarşı Kapısı, surların ortasındaki Orta Kapı ve surların doğu ucu civarındaki Kır Kapısı olarak adlandırılmaktadır. Drakos tarafından 1892' de yayımlanan Silivri tarihinde, şehir içinde İoannes Pródromos, Spiridon, Demetrios, Panteleymon, Theodosia ve Havariler kiliselerinin, şehir surları dışında da Agathonikos, Eleutherius, Anna ve Blahernai kiliselerinin bulunduğundan bahsedilmektedir. Bunlardan Osmanlı döneminde Fatih Camiine dönüştürülmüş olanının Aleksikos Apokaukos isimli şahıs tarafından vakfedilmiş olan İoannes Pródromos Kilisesi ile özdeş olduğuna dair bugün araştırmacılar arasında görüş birliği vardır. 14. yy'ın ilk yarısına tarihlenen bu kilisenin bugün sadece sarnıcı kalmıştır. Bugün hiçbir izi kalmamış olan Spiridon Kilisesi ise Silivri'nin en yüksek yerinde, Marmara Denizi kıyısındaki parkın olduğu bölgede lokalize edilmekte olup 12. yy'a tarihlenmektedir.

Bibi. G. Scure. "Antiquités thraces de la Propontide, Collection Stamoulis", *BCH,* 36 (1912). s. 534-641: E. Oberhummer. "Selymbria", *RE.* II A 2 (1923). 1324-1327; F. Dirimtekin, "La fortresse byzantine de Selymbria". A". *Milletlerarası Bizans Tetkikleri Kongresi Tebliğleri, İstanbul. 1955,* İst.. 1957. s. 127-129: S. Eyice "Alexis Apocauque et l'église byzantine de Sélymbria (Silivri)", *Byzantion,* XXXIV (1964). s. 78-104; F. Dirimtekin. "Selymbria (Silivri) Bizans Kalesi". *AMY,* 6 (1965)'. 19-34: O. Feld. "Xocheinmal Alexios Apokaukos und die byzantinische Kirche von Selymbria (Silivri)", *Byzantion,* 37 (1967), s. 57-65; S. Eyice. "Trakva'da Bizans Devrine Ait Eserler", *Belleten,* XXXIII (1969), s. 354-357: P. Magdalino, "Byzantine Churches of Selymbria", *Dumbarton Oaks Papers.* XXXII (1978), s. 309-318; E. Schönert-Geiss, *Die Münzprägung von Selymbria,* Berlin, 1975, s. 37-38; H. Hallensleben, "Die ehemalige Spyridonkirche in Silivri (Selymria)-eine achtstützenkirche im Gebiet Konstantinopels". *Festschrift für F. Deichmann,* I. Bölüm. Bonn, 1986. s. 35-46.

MUSTAFA H. SAYAR

Osmanlı Döneminden Günümüze Silivri

Silivri yöresi, doğal bir limanı oluşu ve önemli ticaret yollarının üzerinde bulunması nedeniyle her dönemde önemini korumuştur. Kent, dik ve sarp bir tepe üzerinde kurulmuş ve böylece bugünkü Fatih Mahallesi oluşmuştur. Kentin kalesi üç duvarlıdır. Batı duvarı 370 m, doğu duvarı 310 m, üç kapının bulunduğu kuzey duvarı 350 m uzunluktaydı. Marmara'ya bakan dik vamaca. buradan kente ulaşılmasının olanaksızlığı nedeniyle sur yapılmamıştı. Bizanslılar, bu biçimdeki üç duvarlı kalelere "torba kale" adını vermişlerdi. Kale içindeki halkın zamanla surun dışına taşması, Silivri yerleşmesinin bugünkü durumunu almasını sağlamıştır. Kentin ilkçağ surlarından hiç iz kalmamış, ortaçağ kale duvarlarmınsa. batıda çok az bir bölümü günümüze ulaşabilmiştir.

Silivri, Türkler tarafından alınıncaya kadar bir Bizans kenti olarak varlığını sürdürdü. Bizans İmparatorluğu'nun sonlarına doğru, Selimbria, hanedan üyelerine "despotluk" olarak ayrılan mevkilerden biriydi. İstanbul'un alınmasından 20 gün kadar sonra kent. anahtannı Dayı Karaca Bey adlı Osmanlı komutanına teslim etti. Silivri, Osmanlı-Rus Savaşı sırasında İstanbul kapılarına dayanan Ruslar tarafından (1878) Balkan Savaşinda da 9 ay süreyle Bulgarlarca işgal edildi; Sevr Antlaşmasına göre 20 Temmuz 1920'de Yunanlılara bırakıldı. 2 yıl 3 ay süren Yunan işgalinden sonra 8 günlük bir İtalyan işgalinin ardından 1 Kasım 1922'de özgürlüğüne kavuştu.

Silivri'nin Fatih, Ali Bey ve Piri Mehmet Paşa adlı üç mahallesi vardır. Fatih Mahallesi, Silivri surları içinde olup, kalenin suriçi alanı 120.000 m^2'dir.

Silivri İstanbul'a E-5 (D-100) Karayolu ve TEM ile bağlıdır. 1940'lı yıllarda Denizcilik İşletmelerine bağlı vapurlar da İstanbul-Silivri seferleri yaparlardı; karayolu taşımacılığı kadar ekonomik olmadığı için bundan vazgeçildi.

1950'li yıllara kadar Silivri'nin başlıca geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktı. Daha sonra yavaş da olsa turizm ve sanayiye yönelme görüldü. Meraların azalması hayvancılığın; tarlaların yerine yapılan sitelerin, yazlık evlerin ve çiftlik evlerinin giderek çoğalması da tarımın olumsuz yönde etkilenmesine neden oldu. Son yıllarda 20'den fazla fabrika ve atölye ile 5 yıldızlı bir otel ve uluslararası standarttaki

Silivri
Yavuz Çelenk, 1994

golf tesisinin açılmış olması. Silivri'nin geleceğini sanayi ve turizmde gördüğünü kanıtlamaktadır.

Silivri'de yerli halka hemen hemen hiç rastlanmaz, yalnız bazı köylerde "Gacal" denilen yerliler az da olsa bulunmaktadır. Bunların kökeni, Orhan Gazi'nin oğullarının Trakya topraklarına geçip bazı köy ve kaleleri aldıkça, buraları elde tutabilmek için Anadolu'dan getirtip yerleştirdikleri Türklerdir. Bunlar Bursa civarı, Kastamonu, Konya ve Aydından getirilmişlerdir. İlçenin bu bkkaç aile dışında kalan halkı "93 muhaciri"dk. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda işgale uğrayan yurtlarını terk eden bu muhacirler, Silivri'nin bugün "Gacallar" dışındaki en eski halkıdır. Daha sonra, 1924'teki mübadele (değişim) sonucu kente Yunanistan'dan gelenler olmuştur. Bunların Yunanca konuşanlarına "Patriyot", Türkçe konuşanlarmaysa Silivri'de "Yörük" adı verilmiştir. Mübadelede Yunanistan'dan bunlarla birlikte Arnavut ve Makedon olan Müslümanlar da gelmiştir. Daha sonraki yıllarda zaman zaman Romanya ve Bulgaristan'dan gelenlerin bir bölümü de Silivri'ye yerleşmiştir. Bunların sonuncuları Mayıs 1989'da gelenlerdir. Silivri halkının diğer bir bölümü de Orta ve Doğu Karadeniz'den, Doğu Anadolu'dan ve Güney Anadolu'dan gelip yerleşen yurttaşlardır. Silivri'nin (merkezin) 1914'te 8.000 olan nüfusu, I. Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı ve mübadele sonucu 1925'te 5.000'e düşmüştür.

Silivri'nin kendine özgü bir folkloru yoktur. Kente değişik yerlerden gelenler, geldikleri yörelerin folklorunu burada da sürdürmektedirler.

Silivri'de tarihsel kalıntılar az sayıdadır. Antik çağı belgeleyebilecek mimari anıtlar acımasızca tahribe uğrayıp günümüze ulaşamamış; kabartmalı mezar stelleri, yazıtlar ve sikkeler gibi antik kültür belgeleri de çoğunlukla yurtdışına kaçırılmıştır. Bugüne gelebilen tarihi anıtlar, imparator I. Anastasiosün 507-512 arasında yaptırdığı ve Karadeniz'den Silivri'nin batısında Marmara'ya uzanan ünlü Anastasios Suru'nun(->) ilçenin kuzeyindeki bazı küçük parçaları; bugün Fatih Mahallesi'ni çevreleyen eski Selimbria surlarının birkaç bölümü; Fatih Mahallesi'nde Aleksios Apokaukosün 14. yy'ın ilk yarısında yaptırdığı kilisenin günümüze gelebilen sarnıcı (Fatih Camii altında, 50x10 m boyutunda); kent surları dışında Pirî Mehmed Paşa'nın 1530-1531 yıllarında yaptırdığı cami; Mimar Sinan'ın eseri olan 33 gözlü uzun köprüdür.

Silivri'nin en meşhur ürünü Silivri yoğurdudur, ilki 1962'de düzenlenen Silivri Yoğurt Festivali, son yıllarda kültür ve sanat etkinlikleriyle zenginleştirilerek sürdürülmekte ve festivale uluslararası boyut kazandırılması planlanmaktadır. Belediyenin 1990'da kurduğu kültürevi, halkoyunları, müzik, edebiyat, tiyatro, satranç vb çok yönlü etkinlikler göstermektedir.

Silivri'de 40-50 yılda bir sel felaketi görülür. Özellikle temmuz ayı içinde, ortalık günlük güneşlikken birden yağmur boşanır, seller ortada ne varsa sürükler. 12. yy'ın ortalarında, II. Haçlı Seferimde Kral III. Konrad komutasındaki Alman ordusu kentin 4 km batısındaki Çamurludere mevkiinde konaklamış; ansızın yağan yağmur sonucu bir sel baskınına uğrayan ordunun bkçok asker ve mühimmatı sellerle denize sürüklenmiştir.

Silivri'nin ön planda Mimar Sinan Köprüsü'nün yer aldığı bir görünümü.
Cemal Kozanoğlu, 1994

Silivri'nin tanığı olduğu bir diğer tarihi olay da, Sultan Orhan'ın 1346'da Bizans imparatorlarından Joannes Kantakuzenosün kızı Prenses Theodora ile evlenmesidir. O zamanlar Bizans dışına gelin gidecek prenseslerin düğünleri Silivri'de yapılırdı.

Eskiden başkentin bir sayfiyesi olan Silivri, günümüzde de kıyılarındaki dinlence alanlarıyla istanbulluların ilgisini görmektedir. Kıyı şeridindeki birçok tatil sitesi, otel, motel ve yazlık konutlar, iç kesimdeki çiftlik evleri sayesinde yazın nüfusu birkaç kat artan Silivri'de, yazın ticaret de canlanarak esnafın yüzünü güldürür.

Bibi. S. Eyice, "Alexis Apocauque et l'église bvzantine de Selymbria (Silivri)", *Byzautiou,* XXXIV (1964), s. 78-104; ay, "Trakya^da Bizans Devrine Ait Eserler". *Bel/eten,* XXXIII (1969), s. 354-357; B. Tolun, *Silivri'de Gelişen Şehirsel Fonksiyonlar Hakkında,* ist., 1970; F. Dirimtekin, "Anastas Surları", *Belleten,* XXXXV (1948): ay. "Selymbira (Silivri) Bizans Kalesi", *AMY,* (1965), s. 19-34; N. Yarkın, "Eski Çağlarda Selymbria" (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, lisans tezi), 1981; P. Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri,* İst., 1985: J. Covel, "İstanbul ve Trakya Gezi Notlan", (Yunancadan Türkçeye çeviri: D. Raykonovski, yayımlanmamış).

CEMAL KOZANOĞLU

SİLİVRİ İLÇESİ

İstanbul İli'nin batı kesiminde, Çatalca Yarımadası'nın güneybatısında yer alır. Silivri İlçesi kuzey ve doğuda Çatalca İlçesi'ne, güneydoğuda Büyükçekmece İlçesi'ne, güneyde Marmara Denizime, batıda da Tekidağ İli'ne komşudur. Bu sınırlar içinde kapladığı alan 778 knk'dir.

İlçe toprakları Çatalca Yarımadası'nın doğuya ve güneye doğru gidildikçe alçalan aşınım düzlüklerinden oluşur. Kuzey kesimini Istranca Dağları'nın güneydoğu uzantıları engebelendirir. İlçenin en yüksek noktası Sazlıtepe'dir (324 m). Başlıca akarsular Marmara Denizime dökülen Çanta ve Kola dereleridir. Çorlu Çayı ve Karasu'nun bazı başlangıç kolları da ilçe topraklarından kaynaklanır. İlçenin Marmara Denizi kıyısının uzunluğu 36 km'dir.

İlçe topraklarında MÖ 13- yy'da Trakların yaşadığı bilinir. MÖ 7. yy'ın ilk yarısında Yunanistan'dan gelerek Marmara Denizi kıyısında bazı ticaret iskeleleri kuran Megaralılar bu topraklara da geldiler. MÖ 675'te bu kıyıdaki Selimbria'da bir Megara ticaret kolonisi vardı. Ama bu kıyı yerleşmesinin Megaralıların gelmesinden daha önce kurulmuş olduğu sanılmaktadır. Çünkü Selimbria sözcüğündeki "-bria" so-

Tablo I
Silivri İlçesi'nin Nüfus Gelişimi

Yıllar	*Kent*	*Kır*	*Toplam*
1940	3,13-	21.146	24.583
19-15	4,129	22.297	26.426
1950	4.164	24.164	28.328
1955	4.611	23.977	28.588
i960	4.949	28.282	33.231
1965	6.114	29.266	35.380
1970	7.528	29.915	3?. 1 13
1975	8.525	31.581	40.106
1980	13.763	39.269	53.032
1985	15.767	39.858	55.625
1990	26.049	51.550	77.599

neki, Trakça "kent"' anlamına gelmektedir. İlçe topraklarında Selimbria kadar eski ya da onunla yaşıt başka bir yerleşmenin varlığı hakkında bilgi yoktur. Odris Krallığımn denetlediği alanlar arasında bulunan bu topraklar, Perslerin istilasına uğradıktan sonra Makedonyalıların ve Romalıların eline geçti. Trakya, Avrupa ve Balkanlar ile Anadolu arasında bir geçit oluşturduğundan birçok kez kuzeyden gelen istilacı kavimler tarafından işgal edildi. Konstantinopolis'i batıdan gelen istilalara karşı korumak amacıyla İmparator I. Anastasios, Selimbria'nın batısından Karadeniz kıyısına kadar 60 km boyunca uzanan bir sur yaptırdı. MS 507-511 arasında inşa edilen ve Anastasios Suru(->) adıyla anılan bu yapının günümüzde küçük bir bölümü ayaktadır. Selimbria'nın ve çevresindeki toprakların Osmanlıların eline geçmesi İstanbul'un fethinden sonraya rastlar.

Osmanlı döneminde İstanbul'un besin depolarından biri de Silivri'ydi. Yüksek miktarda tahıl üretimi yapılan Silivri yöresinin irmiği ve unu ünlüydü. Silivri'nin aranan ürünlerinden biri de şaraptı. Ünlü Silivri yoğurdunun ilk kez ne zaman ve kimler tarafından yapıldığı bilinmemektedir.

Silivri yöresi Osmanlı-Rus Savaşı sırasında 1878'de Ruslar tarafından işgal edildi. Daha sonra II. Balkan Savaşı sırasında Bulgarların işgaline uğrayan bu topraklar, Sevr Antlaşmasına göre Yunanistan'a bırakıldı. Mudanya Mütarekesinin imzalanmasından sonra Silivri'yi boşaltan Yunanlıların yerini kısa bir süre için İtalyanlar aldı. Silivri yöresi 1 Kasım 1922'de TBMM'nin denetimindeki topraklara katıldı.

Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Rumeli'den gelen göçmenlerin bir bölümü Silivri kasabası ve çevresindeki köylere yerleşti. Lozan Antlaşması hükümlerine göre buradan gitmek zorunda kalan Rumların yerine Yunanistan'dan gelen Müslüman göçmenler yerleştirildi. Daha sonraki yıllarda Romanya ve Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç edenlerden bazı aileler de bu yöreye yerleştiler.

Silivri Kazası, 19. yy'm başlarında Vize Livası'na bağlıydı. Bir süre yönetim değişikliklerine uğrayan Silivri Kazası 1877' de bağımsız Çatalca Sancağına bağlandı. 1924'te bütün sancaklar vilayet yapıldı ve Silivri, Çatalca Vilayeti'nin kazalarından biri oldu. 1926'da Çatalca kaza yapılarak İstanbul'a bağlandı. Böylece Silivri de İstanbul Vilayeti'nin bir kazası haline geldi.

Son yıllarda Anadolu'nun çeşitli yörelerinden gelenlerin de yerleştiği Silivri İlçesinin nüfus gelişiminde oldukça dengeli bir artış göze çarpar. Önemli bir kırsal nüfusa sahip olan ilçenin yıllık nüfus artış hızında bir yükselme görülmektedir. Son iki nüfus sayımı arasında yıllık ortalama nüfus artış hızının yüzde 8'e ulaşması önemli bir gelişmedir. Aynı süre içinde bu hız kırsal kesimde yüzde 6 düzeyindeyken, ilçe merkezinde yüzde 13'e ulaşıyordu. 1990'da 77.000'i aşmış olan ilçe nüfusun özellikle Silivri kentinde olan nüfus artışlarıyla 1995te 100.000'e ulaşması beklenmektedir. 1990'daki ilçe nüfusunun yüzde 53'ü erkeklerden, yüzde 47'si de kadınlardan oluşmaktaydı (bak. Tablo I).

Tablo n
Silivri İlçe Merkezinde Çalışanların Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı

Faaliyet Kolları	*Erkek*	*Kadın*	*Toplam*
Tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar ve ulaşım makineleri kullananlar	3.691	134	3.825
Hizmet işlerinde çalışanlar	1.121	217	1.338
Ticaret ve satış personeli	976	111	1.087
İdari personel ve benzeri çalışanlar	429	358	787
İlmi ve teknik elemanlar, serbest meslek sahipleri ve bunlarla ilgili diğer meslekler	674	334	1.008
Müteşebbisler, direktörler ve üst kademe yöneticileri	395	36	İ31
Tarım, hayvancılık, ormancılık, balıkçılık ve avcılık işlerinde çalışanlar	543	66	609
İşsiz olup iş arayanlar ve bilinmeyen	435	109	544
Genel Toplam	8.264	1.365	9.629

Kaynak: ***1990 Genel Nüfus Sayımı,*** "Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri. İli 34- İstanbul". DİE. Ankara. Temmuz 1993

1990'da ilçenin iki bucağına bağlı 26 köyde 51.550 kişi yaşıyordu.

Silivri ilçe merkezinde 6 ve daha yukarı yaştaki nüfus 1990'da 23.234'tü. Bu nüfus içinde okuryazar olanların oranı yüzde 9Tdi. Bu oran il ortalamasının üzerindedir. Okuma yazma bilenlerden yüzde 84'ü okul çıkışlıdır. Bunlardan yüzde 60,5'i ilkokul, yüzde 15'i ortaokul ve dengi meslek okulu, yüzde 16,6'sı lise ve dengi meslek okulu, yüzde 7,7'si de yüksekokul ve fakülte mezunudur.

Eskiden bitkisel üretim ve hayvancılığın egemen olduğu Silivri İlçesi'nin ekonomik yapısı 1950'den sonra önemli değişikliklere uğradı. Önceki yıllarda ilçede mandıracılık ve kerestecilikten başka herhangi bir sanayi etkinliğine rastlanmazdı. Ayçiçeği üretiminin yaygınlaşması ve tarımda modem yöntemlerin kullanılması, verimin artması ve tarımsal sanayinin kurulmasına yol açtı. Günümüzde en çok tahıl, şekerpancarı, üzüm, ayçiçeği, soğan, patates ve elma üretimi yapılır. İlçede kurulan seralarda önemli miktarda çiçek de yetiştirilir. Son yıllarda bazı çiftliklerde damızlık hayvan yetiştiriciliği ve süt inekçiliği yapılmaktadır. Eskiden kıyı halkının bir bölümü balıkçılıktan geçinirdi. Aşırı avlanma ve kirlilik nedeniyle eski önemini yitirmekle birlikte hâlâ ilçe kıyılarında balıkçılık yapılır. Silivri İlçesinde birçok sanayi tesisi vardır. Bunlardan başlıcaları bitkisel yağ, süt ürünleri, un ve yem fabrikalarıdır. İlçe kıyıları yazın tatil yapmak için gelen İstanbullularla dolar. Bu kıyıdaki birçok tarım alanı otel, motel, tatil sitesi ve konutlarla kaplanmış durumdadır. İlçe merkezinde yaşayanlardan çalışanların istihdam dağılımına göz atıldığında sanayi ve hizmet sektörlerinin ilk sıralarda yer aldığı görülür (Tablo II).

Silivri ilçe merkezinde 12 ve daha yukarı yaştaki nüfus 20.009'dur. Bunun yüzde 48.1'i iktisaden faaldir. Bunun dışındaki nüfusun yüzde 33,8'i ev kadınları, yüzde 11,7'si öğrenciler, yüzde 4'ü de emeklilerdir.

Avrupa ülkelerini ve Trakya'daki bazı önemli merkezleri İstanbul'a bağlayan demir ve kara yolları ilçe topraklarından geçer. Eskiköy ve Kapıkule sınır kapılarından gelen demiryolu hattının Çerkezköy'den sonra geçtiği merkezlerden biri de Sinekli'dir. Çorlu'dan gelen D-100 Karayolu ile Tekirdağ'dan gelen D-110 Karayolu Silivri kentinin güneybatısındaki Kmalida kesişir. TEM de denen 0-3 Otoyolu ilçe merkezinin kuzeyinden geçer. Bu otoyol, Kınalıda ve Silivri'nin hemen doğusunda iki ayrı yolla D-100 Karayolu'na bağlanır.

ATİLLÂ AKSEL

SİLİVRİ KAPISI

bak. SURLAR

SİLİVRİKAPI HİPOJESİ

II. Theodosios surlarının kapılarından biri olan Silivrikapı'nm (Porta Pege) kuzeye doğru ilk burcunun dibinde, ön sur (eksotekheios) ile ana sur (esoteikhos) duvarları arasındaki perîbolos içinde yer almaktadır.

Şubat 1988'de, sur restorasyonu sırasında bulunan bu hipoje iki bölümden oluşmaktadır. Bunlar 4,20x3,90 m boyutlarında bir gömü odası ve buna bir kapı ile bağlanmış olan 4,50x1,25 m boyutlarında enlemesine bir antredir. Yapı kuzey-güney doğrultusunda yönlendirilmiştir.

Üzerinde konsantrik bir kemer bulunan ve antreye geçişi sağlayan kapı, iki tane kabartma haç ile işaretlenmiş, dikdörtgen şekilli söveye sahiptir. Bir kilise narteksini andıran bu hazırlık mekânı, iki kısa duvarındaki sığ nişler dışında özellik arz etmemektedir. Üzerinde kırmızı renkte kabartma bir haç bulunan mermer söveli bir kapı mezar odasına geçit verir. Bu şovenin doğu kenarına açılmış olan dairevi yuvalı mil delikleri hareketli bir kapı kanadının varlığına işaret ederken, inceleme sırasında bulunan çiviler bu kapının ahşap

olduğunu göstermektedir. Kapının üzerinde yuvarlak kemerli, ajurlu bir pencere yer alıyordu. Bu pencere, tıpkı kuzey duvarı gibi defineciler tarafından tahrip edilmiştir.

Üzeri bir beşik tonozla örtülü olan mezar odası içinde beş tane lahit bulunmuştur. Bunlardan biri kısa duvara paralel ve kapının tam karşısında, diğer dördü ise ikişer ikişer uzun duvarlara paralel durumda ve diğer lahte dik vaziyette yerleştirilmiştir. Lahitlerden dördü kalkerden, kapının karşısında olanı ise mermerden yapılmıştır. Mermer lahtin üzerinde bir monogramdan başka şeye rastlanmaz; diğer dört lahit ince bir işçilikle işlenmiş rölyef kompozisyonlara sahiptir. Bu sahneler İsa ve On İki Havari, Musa'ya on emrin verilişi, ismail'in kurban edilişi ve bir mimari içinde imparator, imparatoriçe ve hizmetkârlarını betimlemektedir. Bu kompozisyonlarda tavuskuşu, güvercin, sarmaşık dalları gibi bezeme elemanları da dikkati çeker.

Bu lahitler dışında, mezarın zemini altında, üzeri taş kapakla örtülü altı mezar bulunmaktadır. Aynı tipteki mezarlara antrenin altında da rastlanmaktadır, bu bölümdeki 4 mezar daha geç tarihli olabilir.

Mezar odasının dört duvarının tamamının fresko resimlerle bezendiği görülmektedir. Çok fazla tahrip olduklarından tam olarak teşhis edilemeyen bu resimlerin üzeri, yapıldıktan bir süre soma kireç tabakasıyla örtülmüştür. Dökülen bu tabakanın altından yer yer bu resimler görülebilmektedir. Bunlar secco tekniğiyle yapılmıştır. Duvarların, yerden yaklaşık 1 m yüksekliğe kadar olan kısmı, sarı üzerine kahverengi çizgilerden oluşan mermer taklidi boyamaya sahiptir. Bunun üst kısmında ise bir kır manzarası içinde insan figürleri yer almaktadır. Boşlukları kırmızı renkte taçyaprakları olan çiçek motifleri doldurmaktadır. Resimler en belirgin şekilde giriş duvarı üzerinde görülmektedir.

Yapı, inşa tarzı, taş işçiliği ve özellikle lahitlerin stili değerlendirilirse 4-5. yy'dan sonraya ait olmamalıdır. Fakat bir aile mezarı olarak daha geç tarihlerde de kullanılmıştır. Korumasız olduğundan mezarın içi defineciler tarafından tahrip edilmiş, lahitler dilimler halinde kesilerek çalınmıştır. Bu parçalar bir süre sonra bulunarak istanbul Arkeoloji Müzesi'ne taşınmış ve restore edilmişlerdir. Hipojenin restorasyonu 1993'te yapılmış fakat şu güne kadar, istanbul'da Bizans mezar odaları içinde daha mükemmeline rastlanmayan bu hipojeyi tanıtan bilimsel bir çalışma hazırlanmamıştır.

ENİS KARAKAYA

SİMAVİ, SEDAT

(1896, İstanbul -11 Aralık 1953, İstanbul) Gazeteci, yazar, karikatürist.

Daha Mekteb-i Sultani'de (Galatasaray Lisesi) öğrenci iken çizmeye başladığı karikatürlerle basın dünyasına adımım attı. İlk amatör çizgileri çeşitli dergilerde yayımlandıktan sonra 1916'da *Hande* adındaki mizah dergisini çıkardı. 1917'de de ilk konulu Türk filmleri olan *Pençe ve Casus'u* yönetti. 1918'de çıkardığı *Dik.ena.dh* mizah ve 1919'da *İnci* adlı magazin dergileriyle kendini tamamen kabul ettirdi. 1921'de başlattığı *Güleryüz* adlı mizah dergisi ise. Milli Mücadeleyi savunarak ve Ankara karşıtlarım eleştirerek İstanbul halkı arasında önemli bir yer kazandı. Bunlardaki karikatürlerin çoğunu kendisi yapıyordu. 1922' den 1948'e kadarki dönemde dergicilik alanında Babıâli'nin en önde gelen isimleri arasında yer aldı. Altmış kadar imtiyaz aldığı ileri sürülür. Çocuk, sinema, magazin konularını içeren *Hacıyatmaz, Hanım, Resimli Gazete, Yıldız. Meraklı Gazete, Yeni Kitap, Arkadaş* bunlardan birkaçıdır. 1933 te yayımına başladığı *Yedigün.* 1930 ve 1940'k yılların en önemli yayınları arasında yer almıştır. 1935'te devraldığı Karagöz'ü(->) de 1950'ye kadar yayımladı. *Karikatür, Yeni Ev Doktoru, Model* isimli dergi yayınları da vardır.

Simavi siyasetin dışında kalmaya özen göstermesi sebebiyle Babıâli'de saygın bir yere sahip olmuş, bu sebeple çok partili rejime geçildiğinde Gazeteciler Cemiyeti'ni iktidarın kontrolünden çıkarmak için başlatılan hareketin başına getirilmiştir. 1946-1949 arasında da cemiyetin başkanlığını yaptı. 1 Mayıs 1948'de ilk sayısı çıkan *Hürriyet^)* gazetesi basına getirdiği dinamizmle onun en büyük eseri olmuştur. Görsel malzemeyi iyi kullanmak ve halkın kolay

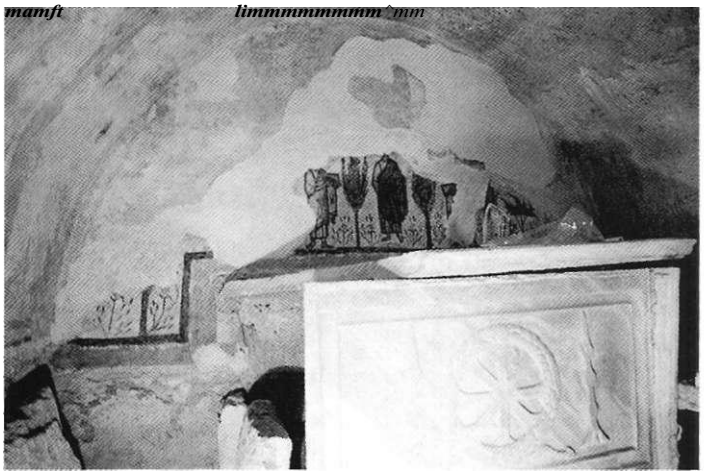

Silivrikapı Hipojesi
Bekir Tosun

Sedat Simavi
Nesrin Balkan arsivi

anlayacağı bir üslup kullanmak sayesinde kısa sürede en çok satan gazete oldu. Ölümünden sonra kurulan Sedat Simavi Vakfi, çeşitli dallarda ödüller vermektedir. *Yeni Zenginler* (1918) ve *Kadınlar Saltanatı* (1920) adlı karikatür albümleri, *Fuji Yama* adlı romanı (1934), *Hürriyet Apartmanı* (1940) ve *Ceza* (1941) adlı oyunları vardır. *Hürriyet Apartmanı* sahneye konmuş ve filme alınmıştır.

ORHAN KOLOĞLU

SİMEON KALFA

(18. yy) Mimar.

Simon Kalfa olarak da bilinir. Hayatı ile ilgili bilgiler sınırlıdır. Simeon adının Ermeniler tarafından da kullanılması Ermeni olabileceği konusunda kuşkular yaratmıştır. Kevork Pamukciyanin ışığında Rum asıllı olduğu kesinlik kazanmıştır. Pamukciyan, Rum Patrikhanesi'nden aldığı iki kaynağa dayanarak Simeon Kalfamın Nuruosmaniye Külliyesi'nin(-») mimarı olduğunu ileri sürmüştür. Bu kaynaklardan birincisi, 1789'da Athanasiu Komninu İpsilantu tarafından yazılan *Ta meta tin Alosin* (Fetihten Sonra) adlı eserdir. Bu eserde geçen bir cümlede "aleyhinde meydana gelen hareketi haber alarak, halk temsilcisi olan ve o sıralarda Numosmaniye Camii'ni inşa eden mimar Simeonün sayesinde.," ifadesi yer almaktadır. Pamukciyan'ın verdiği ikinci kaynak, ilk basımı 1800'de yapılan Manuil Gedeon'a ait *Mnia ton Pro Emu* (Benden Önceki Muhtıralar) adlı eserdir. Bu eserde Simeon Kalfa'yla ilgili bölümde şunlar yazılıdır: "On sekizinci asrın ortalarında, Türklerin nezdinde nüfuzlu olan muasır mimar, İstanbul'da muhteşem Numosmaniye Camii'ni inşa eden Simeon idi. Hassa mimarı olan Simeon dahi, Komnenos İpsilantis'in kaydettiğine göre... Patrik Beşinci Kirillos'u destekledi..."

Pamukciyan'la birlikte, Mustafa Cezar

da Nuruosmaniye Külliyesinin mimarı olarak Simeon Kalfa'yı kabul etmektedir. Doğan Kuban ise, bu camiyle ilgili araştırmasında, 1753'te istanbul'da bulunan Le Roi adında bir Fransız mimarın gözlemlerine dayanarak, Simeon Kalfa'nın inşaatın yönetiminde görev aldığını öne sürmektedir. Le Roi, inşaatın teknik sorumluluğunu bir Rum mimarın üstlendiğini bildirmiş ve kubbenin yapımında kullandığı basit ve kullanışlı yöntemi övmüştür. Bir başka görüş de, Tahsin Öz ve İzzet Kumbaracılar tarafından ortaya atılmıştır. Bu görüşe göre, Nuruosmaniye Külliyesi'nin mimarı o yıllarda hassa başmimarı olan Hacı Mustafa Ağa'dır ve Simeon Kalfayla birlikte çalışmıştır. Simeon Kalfa'nın, tasarımdan tümüyle sorumlu olmama olasılığına karşın, Osmanlı mimarlığında dönüm noktasını belirleyen bu esere katkıda bulunduğu tüm araştırmacılar tarafından kabul edilmektedir.

Nuruosmaniye Külliyesi'nin ana yapısı olan cami, "U" biçiminde bir avludan geçilen, tek kubbesinin yüksek bir tamburla dört büyük kemere taşıtıldığı kare bir mekân olarak tasarlanmıştır. Batı etkilerinin belirgin şekilde hissedildiği Nuruosmaniye Camii'nin önemli bir özelliği de bezemesine, konstrüksiyonuna verildiği kadar önem verilmiş olmasıdır. Aym özeni külliyenin diğer yapılarında da görmek mümkündür. Kuban, barok niteliğini kuvvetle dışa vuran sebilin, Türk olmayan bir mimar tarafından tasarlandığı izlenimi verdiğini belirtmektedir.

Nuruosmaniye Camii'nin bina emini Simeon Kalfa için, "fen sanatında maharet-i tammı olan neccar kalfalarından kâr-ı azmude (bu alanda deneyimi çok olan)" ifadesini kullanmıştır. Bu ifadeden, Simeon Kalfa'nın, başka eserlerin yapımında da görev alıp, kendini kanıtladığı anlamı çıkabilse de, Nuruosmaniye Külliyesi dışında katkısının olduğu başka bir yapı bilinmemektedir.

Bibi. A. Arel, *Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci,* İst., 1975, s. 60; O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi,* İst.. 1986, s. 391, 392; ay, *Turkish Art and Architecture,* Londra, 1971, s. 231, 232; M. Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi,* 1st., 1971, s. 5; Goodwin, *Ottoman Architecture,* 386; Kuban, *Barok,* 27; D. Kuban, *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler,* İst., 1982, s. 125; 1. Kumbaracılar, "Türk Mimarları". *Arkitekt,* S. 7/13 0937), s. 60; Öz, *İstanbul Camileri,!,* I11; K. Pamukciyan, "Nuruosmaniye Camii'nin Miman Simeon Kalfa Hakkında", *İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsü Bülteni,* S. 13/14 (1981), s. 21-23.

AYGÜL AĞIR

SİMİTÇİLER

İstanbul'da özellikle pişirilmesi bakımından diğer şehirlerde yapılanlardan ayrılan simit, eskiden beri sevilen bir yiyecektir.

Evliya Çelebi, *Seyahatname'de* simitçi esnafının 70 dükkânda, 300 nefer olarak çalıştıklarını yazmaktadır. Simitçilerin bazısı kendi hesaplarına, bazısı da simitçi fırınlarının çırakları olarak fırın hesabına gündelikle çalışırlardı. Seyyar simitçiler, fırınlardan aldıkları simitleri, günde beş posta değişik yerlerde satarlardı.

Pascal Sebah'ın bir fotoğrafında simit satıcıları.
Images d'empire, İse. 1993

Simitçilerin bazısı mallarını uzunca bir çubuğa takarak taşırlardı. Bazısı da orta büyüklükte bir sepete doldurur, bununla dolaşırdı. Çoğunluk ise sehpasını koltuğunun altında bulundurduğu, başının üzerindeki açık tablada satış yapardı. Kapalı tablalar mecburi tutulunca simitçiler, kışın yağmurlu havalarda bu kapağı tamamen yazın simitlerin gevrekliğinin bozulmaması için de yarım olarak kaparlardı. Kapağı olmayan simitçiler, harar dokumasından kalın ve sert kıllı bir örtüyü simitlerin üzerine örterlerdi. Geceleri dolaşan simitçiler, tablalarının veya sepetlerinin kenarlarına küçük bir fener de asarlardı.

Sabah simitçilerinin en büyük rakipleri çörekçilerdi. Özellikle "Ayasofya çöreği" diyerek bağıran çörekçilerle simitçiler arasında zaman zaman tatsız olaylar da cereyan ederdi.

Sabah alman ve bayatlamaya yüz tutan simitler, öğleye doğru okul önlerinde çocuklara saülırdı. Simitçiler, bundan sonra ikindi simitlerini almak için tekrar fırınlarına dönerlerdi. İkindi simitlerinin müşterileri daha çok çarşı ve pazarlardaki esnaf, öğrenciler ve ikindi çayı içen kahvehane müdavimleriydi. Akşam simitleri de işyerlerinin paydos olduğu zamanlarda satılmaya başlanırdı. Gece simitleri de gezintiye çıkanlar, meyhaneye gidenler veya dönenler tarafından tercih edilirdi.

Simitler, beşlik, onluk, yirmilik olmak üzere üç çeşitti. Beş paralık simitler ince, on paralıklar orta, yirmi paralıklar irice olurdu. Yuvarlak, yassıca ve içi boş bir cinsine de "Kadıköy simidi" denilirdi. Bazı simitler de uzunlamasına yapılırdı. Koska'daki Hasan Paşa Fırminda yapılan "şekerli simit" bu biçimiyle ve ağızda dağılmasıyla ünlüydü.

Simidin yapımı ayrı bir beceri isterdi. Hamuru ekmek hamurundan daha az mayalı olurdu. Hamurlar, oklava biçiminde yuvarlandıktan sonra iki ucu birleştirilirdi. Usta simitçiler, bu ölçüyü senelerin verdiği tecrübeyle tutturur, bütün simitler, aym boy ve ağırlıkta olurdu. Daha sonra simitler, yarı yanya sulandırılmış pekmezin içine atılır, 3-4 dakika burada bekletilir ve susama batırılarak firma sürülürdü. Simidin pişip pişmediği renginden anlaşılırdı. Eski ustalar, rengi 22 ayar Osmanlı altınına döndüğü zaman simidin piştiğine hükmederlerdi.

Eskiden İstanbul'da simitçilik Safranbolulların mesleğiydi. Simidin yanında çörek, ekmek gibi üriinleri de imal ederlerdi. Simitçiliği bir aile mesleği olarak günümüze kadar devam ettirenler hâlâ mevcuttur. Meşhur fırınlar arasında Beylerbeyi, Kumkapı, Çakmakçılar, Galata başta gelirdi. Hasan Paşa Fırını, normal simidin yanında kandil simidiyle, Eyüp simitçi fırınları da beyaz halkalarıyla meşhurdu. Günümüzde de simitçi fırınları faaliyet göstermektedirler. Son yıllarda yaygınlaşan ve tepsi içinde unlu mamuller pişiren yeni fırınlarda da simit yapılmakta, ancak değişik biçimde ve lezzette olan bu simitler eski simitlerin yerini tutmamaktadır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, 538; A. Baha (Gökoğlu). *İstanbul Etnografyası,* İst., 1934; S. M. Çorlu, "Eski Türklerde Tecim İsleri", *Yarım Ay,* S. 21 (15 İlkkânun 1935), s. 18; Şehsuvaroğlu, *Asırlar Boyunca,* 215; "Dünkü İstanbul'da Avak Satıcıları", *Yeni Tarih Mecmuası,* S. 26 (Şubat 1959), s. 591: V. Hic. "Ayak Esnafı (Simitçiler, Pideciler)", *İSTA,* III, 1414-1415; R. C. Ulunay, "Ramazan Münasebetiyle: Eski İstanbul'da Simitler. Pideler, Fodlalar", *TFA,* S. 151 (Şubat 1962), 2642-2643; Pakalın, *Tarih Deyimleri,* III, 227; S. Ayverdi, *Küplüce'dekiKöşk,* İst., 1989, s. 71-72; Musahibzade, *İstanbul Yaşayışı,* (1992), 191; M. Sertoğlu, "İstanbul Simiti İkinci Dünya Savaşinda Şehit Verdi", *İstanbul Sohbetleri,* İst., 1992, s. 28-33.

UĞUR GÖKTAS

SİMKEŞHANE

Eminönü ilçesinde Beyazıt'ta Yeniçeriler Caddesi üzerinde bulunmaktadır. Doğusunda Darphane Sokağı, güneyinde Sekbanbaşı ve devamı olan Kalaycı sokakları, batısında ise Hasan Paşa Hanı©) ile sınırlanmıştır.

Yapının inşa edildiği alan Roma döneminde ortasında zafer takı olan bir meydan (Tauri Forumu) durumunda olup, fetihten sonra bu alana Sekbanbaşı Yakub Ağa, camiini inşa ettirmiştir. Simkeşhane'nin doğusundaki Darphane Sokağı ise adını II. Mehmed'in (Fatih) gene bu alanda inşa ettirdiği Darphane yapısından almaktadır.

Simkeşhane 1463 tarihli kitabesiyle önemli olup, fetihten soma istanbul'da inşa edilen ve II. Mehmed tarafından inşa ettirilen yapılardan, ki sadece üç yapı (Fatih Külliyesi!-»], Galata Bedesteni!-»] ve Simkeşhane) günümüze ulaşabilmiştir.

Simkeşhane III. Ahmed'in (hd 1703-1730) annesi Emetullah Gülnûş Valide Sultan©) vakfıdır. Ancak 18. yy'ın ilk yıllarında üst yapısı değiştirilmiş ve yapı 18. yy özelliklerini taşıyan durumuyla günümüze ulaşmıştır.

1957-1958 yıllarında Divanyolünun genişletilmesi sırasında zaten harap durumda olan yapı, ön cephesi kesilerek özgün durumundan çok şey kaybetmiştir. Yapı, 1974-1976 arasmda, kalan hacimleriyle, Şehir Kütüphanesi Kurma ve Yaşatma Derneği başkanı olarak, Prof. Dr. B. N. Şehsuvaroğlu'nun şahsi gayretleriyle. İstanbul Belediyesi'nden 49 yıllığına kiralanarak titizlikle onarılmıştı. Ancak bu onarım sırasında, yapının mevcut olmayan ön kanadının yerine ve batısına zafer takının kalıntıları açık hava müzesi anlayışıyla yerleştirilmiş, avlusuna, şimdi teras oluşturan dükkânlardan oluşan pasaj inşa edilmiştir. Bina bugün İl Halk Kütüphanesi©) olarak kullanılmaktadır.

Simkeşhane'nin mevcut restitüsyon planı, dış hatlarıyla çeviren sokakların kenarlarına uymaktadır. Plan kuruluşuyla yapı, yamuk bir avluyu üç yönde çevrelemekte ve üç kat olarak inşa edilmiş bulunmaktadır. Caddeye açılan ana girişi sol tarafa yakın olup, beşik tonozlu gkiş mekânı, beşik tonoz örtülü bir koridora bağlanır. Bu koridorlara iki tarafta birer kapı ve pencere ile aynalı tonoz örtüye sahip mekânlar sırası açılmakta, bu mekânlar dış cephelere açılan ikişer pencereye ve birer ocak nişine sahip bulunmaktaydılar. Üç yöndeki koridorlara çıkılan ve katları birbirine bağlayan ikişer merdiven bulunmaktadır.

Simkeşhane'nin batı kanadı, hacim olarak mevcut değildir. Ancak güney-kuzey yönündeki avlu duvarına bağlanan ve gene beşik tonozlu bir koridora aynı özellikle mekânın sıralarının açıldığı bir yapı bloğu, avlunun içinde doğuya doğru uzanarak, yer alır.

Simkeşhane. cepheleriyle bir sıra hafif tuğla-derz dokulu sivri kemerli dükkânlara sahiptir. Eski bir resminden ve yenileme sırasında çekilen fotoğraflarından, yapının dokusunu ve orijinal özelliklerini tanımak mümkün olmaktadır. Cephesinde yer alan üç cepheli, sütunçeli ve sivri kemerli mermer taş kaplamalı sebil de kuzey kanadıyla birlikte ortadan kalkmıştır. Bu cephede doğu mekânı ile kapı üzerindeki mekân taş konsollarla dışa taşan bir şekilde inşa edilmiştir. Yapı mevcut cephelerinde dükkân sıraları üzerindeki bir sıra taştan dikdörtgen söveli, sivri kemerli ve kemer içi enine tuğla-derz dokulu pencerelerle katlar dış cephelerde ifadesini bulurken, duvar dokuları da bir sıra taş, iki sıra tuğla-derz olarak örülmüştür. Yay kemerli kapı ve taş kaplamaları, üst mekân çıkmasının taş konsollarıyla cephede anıtsal bir ifadeyle yerini almıştır.

Simkeşhane 18. yy'ın başındaki plan kuruluşuyla, Fatih dönemi hanlarından ayrılmaktadır. Fatih ve sonrasında inşa edilen hanlar, kervansaraylarda revaklı bir avlu etrafında yer alan mekânlar şeklindeki plan uygulamasına uymaz.

Eser hakkında bilgi veren *Hadîkatü'l-Cevâmi'&en* Emetullah Gülnûş Valide Sultan tarafından sim (bir ipliğe gümüş ve) ya altın tel sarma işlemi, sim çekme) üretilen yer olarak bildirilmekte ve ortasında üst üste iki mescit mekânından alttakinin Fatih'e, üsttekinin ise Emetullah Gülnûş Valide Sultan'a ait olduğu öğrenilmektedir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, İst., (1969), s. 28 vd, B. N. Şehsuvaroğlu, Arşiv, İstanbul Tıp Fakültesi. Tıp Tarihi-Deontoloji Ana Bilim Dalı; Güran, *İstanbul Hanları,* 134-135; G. Güreşsever (Cantay), "'Anadolu'da Osmanlı Devri Kervansaraylarının Gelişmesi", (yayımlanmamış doktora tezi), İst., 1975.

GÖNÜL CANTAY

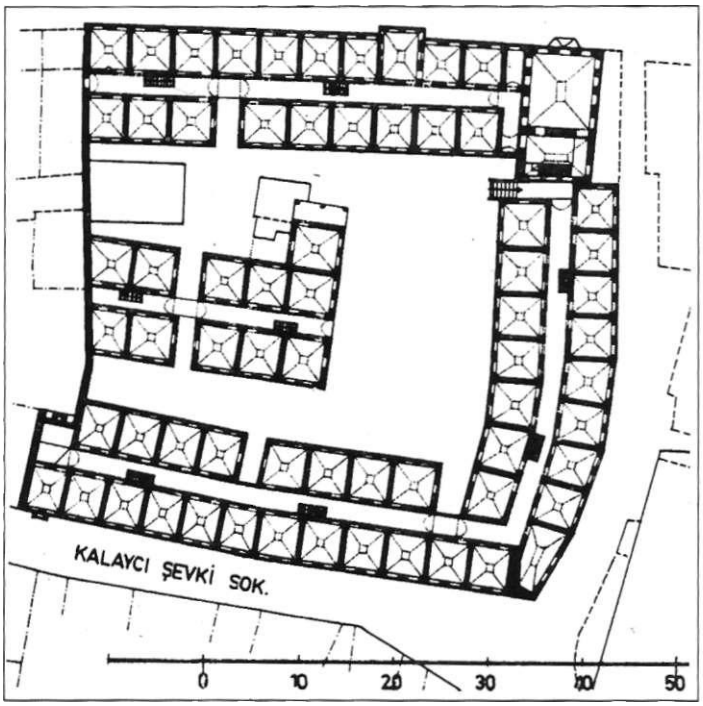

Simkeşhane'nin vaziyet planı. Müller-Wiener, *Bildlexikon*

SİNAGOGLAR

"Sinagog" sözcüğü eski Yunanca kökenli olup "syn" (beraber) ve "ago" (getirmek) köklerinden oluşur ve böylece "beraber olma" kavramını ifade eder. Kelimenin İbranicesi "beth ha-Kenesset" olup "toplanma evi" anlamına gelmektedir.

İstanbul'da bilinen ilk sinagog 318'de Halkoprateia (Bakırcılar) semtinde bulunan ve 450'de (Teofaros'a göre 442) II. Teodosios tarafından kız kardeşi Pulheria'nın©) ısrarıyla kiliseye dönüştürülen mabettir.

II. Mehmed'in (Fatih) Arapça vakfiyesinde Tahtakale yakınlarında, Bakırcılar Çarşısı civarında bulunan bir sinagogdan bahsedilmektedir. 5. yy'da kiliseye çevrilmiş Bakırcılar Sinagogunda 15. yy'da tekrar ve fakat başka bir mahalde rastlanması konusunda muhtelif yaklaşımlar bulunmaktadır. Usta bakır işleme zanaatkarı olan Musevilerin aralarında bulunduğu bakırcı esnafının ekonomik veya demografik sebeplerle yeni bir yöreye (Tahtakale civarına) taşınmış olması ve aralarında bulunan Musevilerin dini gereksinmeleri için de o bölgede yeni bir sinagog inşa edilmiş olması muhtemeldir.

Yine aynı vakfiyeden anlaşıldığına göre 1455te İstanbul'da Halil Paşa Birgosu semtinde (günümüz Bahçekapı dolayları) bir sinagog mevcuttu. Eminönü'nde bugünkü Arpacılar Caddesi'nde de bir sinagog vardır.

10 Mayıs 1694 tarihli bir fermana göre Balat Hacı İsa semtinde "feth-i hakaniden önce" yapılmış üç sinagog (Ahrida, Karaferye ve Yanbol), Tahta Minare semtinde ise bir sinagog (Cakacı veya Çuhacı) mevcuttu.

Pierre Gilles©) 16. yy'da İstanbul'da Yahudilerin 30'dan fazla sinagogu bulunduğunu; Michel Baudier de 17. yy'da 38 sinagogları olduğunu yazarlar.

Galata yöresinde bilinen en eski sina-

goğun kalıntıları ise üzerinde İbranice harflerle yazılı kapı üstü taşlan olup 1934' te Bankalar Caddesi'nde Osmanlı Bankasının arka tarafındaki 1697'de inşa edilmiş Yeni Cami avlusu kazısında rastlanmıştır. Sinagogun 17. yy'dan önce mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

istanbul sinagoglarının kendilerine özgü genel bir mimari stili yoktur, inşa edildikleri dönemlerin ve onu kuranların geldikleri yörelerin izlerini taşırlar. Çağlar boyunca geçirdikleri doğal afetler, tamir veya kısmen, tamamen yeniden inşa edilmeleri vb etkenler de sinagogların çok kez aynı çatı altında dahi bariz farklılıklar taşımalarına yol açmıştır.

Genelde Musevi yerleşim merkezinin ortasında kumlu olan sinagogun dış cephesinde dikkati çekecek veya diğer dinlerin mensuplarını rahatsız edecek dekorasyondan kaçınılmıştır. Sinagogun etrafında genelde bir avlu veya bahçe bulunur ve bu alan da kendini dıştan ayıran bir duvar ile çevrilidir. Avluda genellikle, ibadet öncesi el yıkamaya mahsus bir çeşme ve yalak bulunur.

Sinagoglar dört köşe veya dikdörtgen şeklinde veya merkezi olurlar. Geleneksel Sefarad sinagoglarının belirgin özelliği Tevrat'ta yazılı olan "üçüncü gün Rab Sina Dağı üzerine inerek herkese göriinecek ve halkı etrafına toplayarak diyecek ki" sözünden esinlenerek teva'nın (dua okuma kürsüsü) salonun ortasına inşa edilmesi ve cemaatin etrafına dizilen sıralarda yer almasıdır (Yanbol, Unkapanı, Zülfaris gibi). Ancak teva bazı sinagoglarda ehalin hemen yanı başında (Neve Şalom, Şişli) veya arka duvara bitişik düzende (Haydarpaşa) öngörülmüştür. Sinagoglar Kudüs'e doğru yönelmişlerdir. En diplerinde aaron ha-kodeş veya ehal denilen ve içinde sefer toraların (Kutsal Kitap'm parşömen rulolar üzerinde elle yazılmış suretleri) saklandığı bir dolap bulunur.

Sinagoga giriş ve özellikle ehale çıkış, Hz ibrahim'i ziyaret eden üç meleği simgeleyen üç basamakla olur.

Genellikle ahşap veya yığma taş inşaat olan eski sinagogların hemen hemen hepsinin çatısının ahşap olması dikkat çekicidir. Bunun mahzuru, Kasturiya veya Selaniko örneklerinde olduğu gibi çatının bir kar fırtınasında çöküp tüm sinagogu kullanılmaz hale sokmasıdır. Yangın, deprem gibi doğal afetler sonucu sık sık tamir edilen ve hattâ yeniden inşa edilen sinagogların ilk durumlarını tam olarak bilmeye imkân yoktur. Ahrida Sinagoğu'nun 1992'deki restorasyonu sırasında Mimar Hüsrev Tayla'nm yaptığı araştırmalar sonucu 1694'e kadar inmek mümkün olmuş ve sinagog söz konusu bulgulara göre restore edilmiştir. Varılan görünüm Ahrida'nm restorasyondan önceki halinden çok farklıdır. Şüphe yok ki her sinagog inşa veya tamir sırasında dönemin yerel mimarisinin etkisinde kalmıştır.

Bilinen sinagog adları gruplandırmaya çalışılırsa 5 ana özellikle karşılaşılır:

1. Bulundukları yere göre adlandırılanlar: Epey kalabalık olan bu gmp sinagoglar arasında: Zeyrek, Yeni Mahalle (Hasköy ve Ortaköy), Kalaycı Bahçe (Hasköy), Yeniköy. Bakırköy. Sirkeci, Unkapanı. Cibali gibi mahalle ismi; Zülfaris (Karaköy) gibi bulundukları sokağın veya Çorapçı Han gibi binanın ismiyle anılanlar sayılabilir. Birden fazla sinagogu bulunan genellikle küçük yerleşim merkezlerinde sinagoglar çok kez birbirlerine mukayese ile tanımlanmaktadır. Örneğin, Balat'ta Poli Yaşan (Eski Şehir) ile Poli Hadas (Yeni Şehir): Kuzguncuk'ta Kal de Abaşo/Beth Yaakov (Aşağıdaki Sinagog) ile Kal de Ariva/Virane (Yukarıdaki Sinagog).

2. Özellikle Bizans döneminden kalanlarla 15. yy'ın sonundaki göçlerden sonra inşa edilen sinagogların büyük bir çoğunluğu, o sinagogu kuran veya ondan yararlanan kişilerin kökleriyle anılmaktadır. Evlerini, mülklerini, servetlerini, ölülerini terk ederek bir yöreden kopmaya zorlanmış kişilerin o günlerde henüz taptaze olan özlem duygularının bir ifadesi olan bu tanımlamalara şu örnekler verilebilir: Makedonya'dan göç edenler Ahrida (Ohri kasabasından), Seron (Serez'den), Veria (Verya'dan), Kasturiya (Kasturiya'dan), Ihtipol (Iştip'ten), Çana (Tziana'dan). Yanbol (Yanboli'den), Nicopoli (Niğbolu'dan); ispanya ve Portekiz'den göç edenler Karalan, Aragon, Kardova, Mayorka; italya'dan gelenler Messina: Sicilia. Kalavres. Pulia ve Italia.

Bu arada bazı sinagoglar göç olayını değişik açılardan yorumlayan isimler taşımıştır. Bizans döneminden kalma Sürgünlüs Sinagogu kendi rızaları aksine zorla Bizans'a getirilenlerin, buna karşı Kendi Gelen Sinagogu kendi arzuları ile gelenlerin hissiyatını aksettirmekteydi, ispanya ve Portekiz'den kovulmanın üzüntüsünü yaşayanlardan bazıları da Gemş Sefarad (ispanyadan Sürgün) isimli sinagoglar kurdular.

3. Sayıları çok az olmakla beraber bazı sinagoglar kendilerini kuran veya ona devam edenlerin mesleklerine göre adlandırılmıştır. Bu grubun tipik örnekleri Galatada Tofre Begadim (Schneider Tempel), Terziler Sinagogu, Tahta Minare-Hasköy'de Cakacı (Çuhacı) Kumaş Tacirleri Sinagogu.

4. Yaygın bir tanımlama geleneği de şahıs ve aile adlarıdır. Bu adlar genellikle o sinagoga hizmeti geçmiş, kurulmasına veya tamirine önayak olmuş, katkısı bulunan şahıs veya ailenin adıdır. Özellikle izmir ve civarında rastlanan bu uygulamaya istanbul'da örnek Hasköy'de Hammon Sinagogudur (ispanya'da Granada'dan göç etmiş ve aralarında I. Selim ile I. Süleyman'ın hekimbaşıları Josef Hammon ve Moiz Hammon da bulunan birçok ünlü hekim yetiştirmiş Hammon [Amon] ailesinin ismi).

Yine Büyükada'daki Hesed le' Avraam Sinagoğu'nun adı "Avram'ın iyilikseverliği" anlamına gelmekte ve sinagogun inşa edildiği arsanın sahibi Avram Efendiyi onurlandırmaktadır.

ilginç bir sinagog adı da Seniora veya Giveret'tir. istanbul (ve İzmir'de) rastlanan bu isimdeki sinagoglar 16. yy'da Osmanlı Musevilerinin değerli siması Dona Gracia Nasi'yi anmaktadır (bak. Jozef Nasi).

5. Nihayet kendine özgü, anlamlı, düşündürücü, şiirsel bir ad taşıyan, basit gibi göriinen bir-iki sözcüğe sığdırılmış derin bir felsefe, ahlak mesajı, hayat görüşü içeren isimler: Etz ha-Hayim (Hayat Ağacı): Bu adı taşıyan muhtelif sinagogların en eskisi Bursa'da olup Orhan Bey'in 1324'te kenti fethettiğinde karşılaştığı Bizans Musevilerine verdiği izinle kumlmuştur. Ortaköy'deki sinagog da bu ismi taşır. Hemdat Israel (Israiloğullarmın Şefkati): Haydarpaşa'daki sinagogun adı olup sinagogun inşaatı sırasında II. Abdülhamid'in verdiği desteği anımsatır. Or Hadas (Yeni Işık): Yüksekkaldırım'da Zürafa Sokağındaki Aşkenazi Sinagoğu'nun ismiydi. Neve Şalom (Barış Vahası): Şişhane'deki sinagogdan önce Selanik'te ve Balat'ta bu ismi taşıyan sinagoglar bilinmektedir.

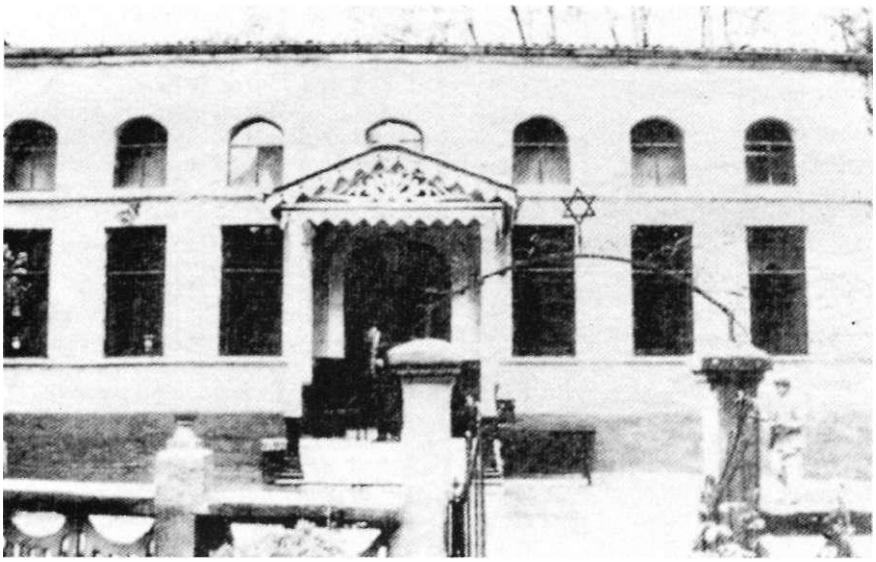

Kuzguncuk'taki Beth Yaakov Sinagoğu'nun iç avludan görünümü.
Naim Güleryüz

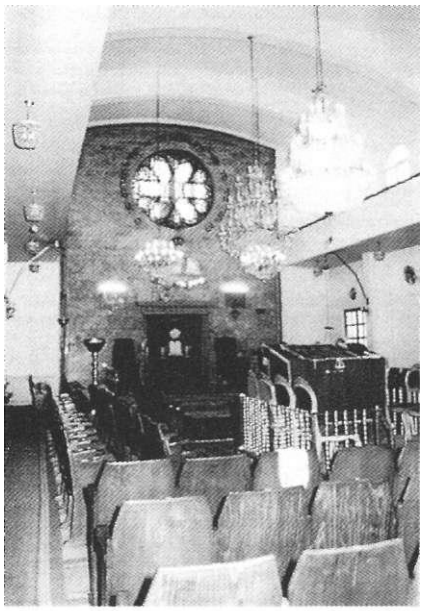

Caddebostan İbadethanesi'nin iç görünümü. *Naim Güleryüz*

Halen İstanbul'da kısmen veya tamamen faal durumda olan sinagoglar şunlardır: Balat'ta Ahrida, Yanbol ve Çana sinagogları; Bakırköy'de Bakırköy İbadethanesi; Sirkeci'de Beth Avraam Sinagogu ve Çorapçı Han İbadethanesi; Adalar'da Büyükada Hesed Le'Avraam, Heybeliada Beth Yaakov sinagogları ve Burgazada İbadethanesi; Kadıköy'de Hemdat Israel Sinagogu ve Caddebostan İbadethanesi; Boğaziçi'nde Kuzguncuk Beth Yaakov, Virane, Yeniköy İbadethanesi ve Ortaköy Etz Hayim Sinagogu; Beyoğlu'nda Neve Şalom, İtalyan ve Yüksek Kaldırım Aşkenaz sinagogları; Şişli'de Beth Israel Sinagogu ve Darülaceze İbadethanesi; Hasköy'de Maalem Sinagogu ve Karaylara(->) ait Kal ha-Kadoş be Kuşta Bene Mikra Sinagogu.

Bibi. A. Galante, "Les Synagogues d'Istanbul", *Hamenora,* S. 5 (1937); ay, *Les Juifs de Constantinople sous Byzance,* İst., 1940; ay, *Histoire desJuifs d'Istanbul,* İst., 1941; Güleryüz, *Sinagoglar;* D. Halperin, *The Old Synagogues ofTurkey,* Bristol, 1986; E. Juhasz, *Sephardic Jews in the Ottoman Empire,* Kudüs, 1980.

NAİM GÜLERYÜZ

SİNAN (Mimar)

(1450 ?, Ağırman Köyü, Kayseri -1588, İstanbul) Mimar.

Osmanlı tarihinin en yüksek çağı kabul edilen 16. yy'ı Türkler için âdeta özümleyen dört ad vardır: I. Süleyman (Kanuni), İstanbul, Süleymaniye ve bunları görsel bir simgeye dönüştüren Sinan. Sinan'ın yetişmesi, sanatçı kimliği, kişisel üslubu, bu kimliğin ve yaratmanın Osmanlı, İslam ve dünya sanatları içindeki yeri, Türk kültürünün Anadolu'da yarattığı sentezin tanımındaki rolü kültür tarihimizin anahtar sorunlarından biridir. Onun kişiliği bir simge haline dönüşüp, etrafında bir mitos yaratıldığı ve bu mitos onun gerçek tarihi kimliğini saptamayı zorlaştırdığı için bir Sinan sorunsalından söz edilebilir. Bu sorunsalın içeriği önce, yaşamının aşamalarını bildiğimiz halde, kişiliği konusunda fazla bilgiye sahip olmamamızdan ve biyografilerinde yaptığı yazılı 477 yapıdan (bunların sayısı biyografiden biyografiye değişir) onun gerçekten tasarladıklarıyla, kalfalarının yaptıklarım henüz yeterince ayırmamış olmamızdan kaynaklanmaktadır. Ayrıca yapılarının yeterince incelenmemiş olması, onun katkısı ile, çağının ortak katkısını ayırıp, sanatsal kimliğini ve üslubunu gerektiği gibi tanımlamayı zorlaştırmaktadır. Tezkirelerin verileriyle başka belgelerin sistematik karşılaştırılması da yapılmamıştır. Yine de Türk mimari tarihinde en çok bilinen sanatçı Sinan ve en çok bilinen yapılar onun yapılandır.

Yaşamı ve Sanatına İlişkin Kaynaklar

Sinan'ın yaşamına ilişkin kaynakların başında arkadaşı nakkaş Mustafa Sai Çelebi'nin kendisinin ağzından yazdığını söylediği için otobiyografi diyebileceğimiz iki yapıt vardır: *Tezkiretü'l-Bünyanve Tezkiretü'l-Ebniye.* Yine Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı'nda *RisaletüT-Mimariyye* ve *Tuhfetü'l-Mimarin* adı altında aynı numarada (no. 1461/4 , birincisi varak Ib-5a varak, ikincisi varak 6b-27b) tek nüsha olarak bulunan iki yazmadan birincisi eksik bir kopyadır. Sinan'ın kısa yaşamı ve hamamlarının listesini veren bir diğer yazma *(Adsız Risale)* yine Topkapı Sarayı'ndadır. Rumeli Eyaleti defter kethüdası Dayezade Mustafa Efendi tarafından yazılmış ve Edirne Selimiye Camii ile ilgili olan *Risale-i Selimiye* adlı, 1751 tarihli yazma Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Nuri Arlasez Bağışı, yazma no. 82). Bunun Süleymaniye ve Fatih kütüphanelerinde 1769 tarihli iki kopyası vardır. Süleymaniye Kütüphanesinde şair Eyyubi tarafından yazılmış eser (Esad Efendi Bölümü, no. 2422) ise Sinan'ın Kanuni için yaptırdığı suyollarını anlatır. Bunların içinde en düzenli olanı *Tezkiretü'l-Bünyan'dır. Tezkiretü'l-Bünyan'm* tarihli ve tarihsiz 7 nüshası muhtelif kitaplıklarda bulunmaktadır. Bunların en eskisi Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Hacı Mahmud Efendi Bölümü no. 4911). Yine Süleymaniye Kütüphanesinde 1759 tarihli bir nüsha daha bulunmaktadır (Hacı Mahmud Efendi Bölümü no. 4628/2). Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde 1731/1732 tarihli bir nüsha (Revan Köşkü, Türkçe Yazmalar no. 1456) vardır. Bunların dışında Ankara Milli Kütüphane'de, Fatih'te Millet Kütüphanesinde, Kahire'de Darü'l-Kütüb'de ve yine Süleymaniye Kütüphanesinde birer nüsha bulunmaktadır. *Tezkiretü'l-Bünyan* 1897' de Ahmed Cevdet Oran(->) tarafından yayımlanmıştı. Faksimileli bir çevirisi Suphi Saatçi tarafından yapılmış ve yayımlanmıştır (İst., 1989). Saatçi özellikle eski nüshalarda yapı listelerinin bulunmadığını, fakat 1792 tarihli Süleymaniye nüshası, Fatih Millet Kütüphanesi nüshası ve Milli Kütüphane'deki nüshalarda listelerin bulunduğunu, yapıtın Sinan'ın çok yaşlı olduğu bir dönemde (1586'dan sonra) yazılmış olduğu kanısındadır.

Tezkiretü'TEbniye hin birkaç nüshası vardır. Rıfkı Melul Meriç, kullandığı nüshaların tanımım yapmadan, bunları birbirleriyle karşılaştırarak tek bir metin halinde yayımlamıştır *(Mimar Sinan-Hayatı, Eseri 1: Mimar Sinan 'm Sanatına, Hayatına, Eserlerine Dair Metinler,* Ankara, 1965). R. Şeşen *Tezkiretü'l-Ebniye'nin* 995 (1586/87) tarihli olduğunu, kaynak belirtmeden ileri sürmüştür. *Tezkiretü'l-Bünyanve Tezkiretü'l-Ebniyeküçük* farklarla Sinan'ın yaşamı ve yapıtları hakkında benzer bilgileri verirler. *Tezkiretü'l-Ebniye'de* yapı listesi biraz daha uzundur. İkincisinde diğerine göre daha fazla yapıt adı vardır. Ve bu liste *Tuhfetü'l-Mimarin'de* daha da uzamaktadır. Bu iki tezkirenin tek bir özgün yapıt kopya edilirken değiştirildiği ve belki sonradan edinilen bilgilerle ikincisinde listelerin biraz genişletilmiş olduğu söylenebilir. Konyalı bu listelerde birçok yanlış olduğunu göstermiştir. Sai Çelebinin bu listeleri Sinan'ın ölümünden sonra yaptığı kanısındadır. Sai Çelebi'nin aynı şeyi iki kez yazması için makul bir sebep bulmak zordur. Büyük bir olasılıkla Dayezade'nin Selimiye için yazdığı dışında, bütün sözü geçen yapıtlar temelde Sai'nin *Tezkiretü'/-Bünyan'ına* dayanmaktadır.

Bu otobiyografik yazmalar dışında Sinan'ın iki vakfiyesi vardır. Bunlardan biri Balat'a ilişkin kadı sicilleri arasında (Bâb-ı Meşihat-ı İslamiye, Sicillat-ı Seriye Arşivi, Balat Mahkemesi, 3 no'lu defter), diğeri Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde (576 7/1 no'lu müceddet İstanbul defteri, c. I) Konyalı tarafından bulunmuş ve yayımlanmıştır. Ayrıca yukarıda sözü edilen birinci vakfiyede daha önce var olan bir başka vakfiyeden de söz edilmektedir. Konyalı'nm kitabında Sinan'ın azatlık belgesi, Kanuninin vekil-i mutlak olarak yaptığı satış belgeleri ve satın aldığı bazı gayrimenkullere ilişkin hüccetler de yayımlanmıştır. Sinan yapıları üzerindeki diğer özgün bilgiler o yapıları yaptıranların vakfiyelerinde (Süleymaniye, Rüstem Paşa, Mihrimah vakfiyeleri gibi) ve yapılara ilişkin inşaat defterlerinde (Süleymaniye inşaat defterleri gibi) ya da dönemlerinin ve sonraki dönemlerin tarihlerinde bulunmaktadır. Ahmed Refik Altmay(->) Sinan'ın mimarbaşılığı dönemine ilişkin bkçok divan hükmü yayımlamıştır.

Yaşamı

Sinan için hazırlanan ikinci vakfiyede onu tanımlayan bir pasajda onca yıl imparatorluğun gözde yapılarının ustasına söylenmesi gereken, eşsiz, iyilik sevenlerin meliki, yardımsever gibi övgülerin yanısıra Sinan "Ayn-i ayan-ı mühendisin, zeyn-i erkânı müessisin, üstad-ı cehabizet-i zaman, reis-i cehabizet-i devran, Öklidisi'l-asr-ı ve'l-evan, mimar-ı sultani ve muallim-i hakani" bugünkü dille "ünlü mühendislerin gözü, büyük kurucuların süsü, çağının bilginlerinin ve bütün çağların ustası, çağının Öklit'i, sultanın mimarı ve imparatorluğun öğretmeni" diye tanımlanır.

Nakkaş Osman'ın *Tarih-i Sultan Süleyman*'ında yer alan bir minyatüründen ayrıntıda Mimar Sinan (solda). *Chester Beatty Library, Dublin*

I. İustinianos'un Ayasofya'yı fizikçi ve matematikçilere yaptırmasından bin yıl geçtikten sonra mimarbaşı Sinan Ağanın, çağının en büyük mühendisi ve çağının Öklit'i gibi gösterilmesi büyük yapı tasarımı ile matematik arasında kurulan ilişkinin değişmediğini göstermesi açısmdan ilginçtir. Fakat Sinan'ın bu bilgileri kuramsal olarak değil, pratik olarak edindiğini düşünmek daha doğru olur. *Tezkiretü'l-Ebniye'* nin manzum bölümünde kabiliyetinin Tanrı vergisi olduğunu, fakat çok çalıştığını söyler ve kendisini marangozlukta yetiştiren üstadını Tanrının cennet makamına çıkarmasını dilemektedir. Bu ustasının köyünde mi, yoksa Yeniçeri Ocağinda mı olduğu anlaşılmamaktadır. Fakat ikinci olasılık daha kuvvetlidir. Sinan'a ilişkin bütün yayınlarda kendi otobiyografilerinden alınarak yinelenen yaşam hikâyesi, devşirme çocukların içinde saray çevresinde yetişip yükselenlerin ortak özelliklerini taşır. Ne var ki Sinan'ın yaşamında, bugüne kadar pek açıklanamamış, fakat Konyalının yayımladığı belgelerle ortaya çıkan Sadrazam İbrahim Paşa'nın azatlısı olması gibi bir durum vardır. Fakat bu belge, Sinan' la ilgili çoğu yapıtlarda göz önüne alınmamıştır.

Sinan'ın yaşamına ve ailesine ilişkin belgeleri bulup yayımlayan, ayrıntıları inceleyen ve tartışan tek yazar İ. H. Konyalı'dır. Yayımladığı belgeler, hiçbir yoruma gerek kalmadan Sinan'ın kökeni sorununu açıklamaktadır. Sinan'ın Kayserili olduğunu kesin olarak gösteren en önemli belge 1570'te Kıbrıs fethedildikten sonra Kayseri bölgesindeki zimmilerin Kıbrıs'a yerleştirilmeleri sırasında hassa mimarbaşı olan Sinan'ın sultana bir mektup göndererek akrabalarının affedilmesini istediği mektup ve Akdağ kadısına gönderilen ve Ahmed Refik'e göre 7. Konyalı'ya göre 17 Ramazan 981/Aralık 15~3 tarihli bir hükümdür. Bu hükümde başmimarın Ağırnaslı olduğu ve akrabalarının zimmi olduğu belirtilmiştir. Karaman beylerbeyi o sırada Karamana bağlı olan bu bölgenin zınımilerinin hangilerinin Kıbrıs'a sürülmeleri konusunda daha aydınlatıcı bilgi isteyen bir mektubu İstanbul'a göndermiş ve 20 Ramazan 981/Aralık 1573'te kendisine verilen yanıtta özellikle Sinan'ın köyündekilerin affedildikleri bildirilmiştir. Konyalı. Ağırnas'm hiç Ermenisi olmayan bir Rum köyü olduğunu ve Rumların bu köyü bırakmadan önce Taşçıoğlu diye bir Rum ailesinin. Sinan'ın kendi ailelerinden geldiğim söylediklerini nakleder. Konyalı Sinan'ın köyüne ilişkin belgeler içinde 1584'te yapılan bir tahrirde köydeki 189 vergi mükellefinin sadece 5'inin Müslüman olduğunu, köyün üç mahallesinde yaşayan bu Hıristiyanların Türk ve Müslüman adı taşıdıklarını ve Sinan'ın mektubunda sözünü ettiği akrabalarından Düvenci adını taşıyan 9 Hıristiyamn bu tahrirde yazılı olduğunu saptamıştır. Bu belgede Hıristiyan yerine gebr (ateşe tapan, Zerdüşt, Mecusi) sıfatı kullanılmıştır. İlginç Selçuk adları taşıyan bu halkın Hıristiyan Türk mü, Mecusilikten Hıristiyan olan Türk mü ya da Türk etkisinde adını değiştiren Hıristiyan mı oldukları anlaşılamamaktadır. Fakat Sinan kardeşinin çocuğunu İstanbul'a getirerek Müslüman yaptığına ve köyde yaşayan diğer kişiler de Rum adları taşıdıklarına göre Sinan'ın da bir Rum devşirmesi olduğu açıktır. Sinan'ın bu bölge ile ilişkisi yaşamı bovunca sürmüş, kövünde bir çeşme yaptırmış, Gergeme Köyü'nde bir değirmen sahibi olmuş ve Ağırnas civarında bir çiftlik almaya da teşebbüs etmiştir.

Sinan'ın birinci vakfiyesinde "efendisi ve ve mutiki olan merhum İbrahim Paşa"dan söz edilmektedir. Sinan bu vakfiyesinde İbrahim Paşa vakfma mütevelli-i kebir olan kimsenin kendi vakfma da mütevelli olması koşulunu koymuştur. Bu İbrahim Paşa'nın Kanuninin ünlü veziri Damat Makbul/Maktul İbrahim Paşa olduğunu kanıtlayan Konyalı, Sinan'ın Ağırnas'a sonradan geldiğini, daha önce İbrahim Paşa tarafından satın alınmış ya da esir edilmiş, azat edildikten sonra Ağırnas'a yerleşmiş olabileceğim söyler. Bunu kanıtlamak olağanı yoktur. Fakat bütün bu serüvenlerin Sinan'ın çocukluğunda geçmiş olması gerekir. Bir Hıristiyan genci olarak Ağırnas'tan devşirilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

I. Selim döneminde (1512-1520) Kayseri bölgesi Hıristiyanlarmdan devşirilen Sinan *Tuhfetü'l-Mimarin'de* (Topkapı Sarayı Kitaplığı no. 146i) "Abdullah oğlu olmakla sinin-i sabıkada kanun-i münif-i Osmaniye ve ayin-i latif-i hakaniye üzre vilayet-i Karaman ve bilad-ı Yunan'm devşirme oğlanlarıyla der-i devlete gelip ve anda birkaç zaman taşrada bazı hidematta kullanılıp ta ki acemioğlanlığı payesini kat edip yeniçeri olmak rütbesine eriştim" der. Rodos (1522) ve Belgrad seferlerine atlı sekban olarak katıldığını, Mohaç seferinden sonra (1526) acemioğlan yayabaşısı (bölük komutanı) olduğunu söyler. Zamanla kapı yayabaşısı ve zemberekçibaşı, yani ağır bir ok türü olan zemberekle silahlanmış yeniçeri ortasının komutanı olmuştur. Sonra Bağdat seferine katılmıştır. Bağdat dönüşünde sultanın maiyetinde çalışan haseki sınıfına geçirilmiştir. Sinan'ın ordudaki yükselişinin istihkâmcılık ve yapıcılıkla gösterdiği beceri ile paralel olduğu açıktır. Van Gölü'nü geçmek üzere yaptığı teknelere ilişkin bilgiler marangozlukta usta olduğu gibi strüktürel tasarım konusunda da yaratıcı bir sanatçı olduğunu belgelemektedir.

Ordu'nun Korfu, Puglia (1537) ve Karabuğdan (1538) seferlerine katılıp, Prut üzerinde, tarihimizde ünlü bir köprü kurduktan sonra, İstanbul'a dönüşte "reis-i dergâhı mimaran-ı âli", başka bir deyişle hassa mimarbaşı tayin edilmiştir. Doğum tarihini bilmemekle birlikte mimarbaşı olduğu zaman 40 yaşlarında olmalıdır. Sinan'ın 100 yaşına kadar yaşadığı rivayeti doğru olamaz. Çünkü bu doğru olsaydı devşirildiği zaman en az 25 yaşında olması gerekirdi. Bu yaş devşirmelik için çok geçtir. Fakat 15. yy'm bitiminde doğmuş ve 15 yaşlarında devşirilmiş ve öldüğü zaman 90 yaşını doldurmuş olduğu söylenebilir. Cafer Çelebi'nin *Risale-i Mimariye'de* 107 yaşında, Evliya Çelebi'nin ise *Seyahatnamede* 170 yaşında öldüğünü söylemeleri ise daha başından hakkında efsane türetildiğini kanıtlamaktadır. Kanuniye mimarbaşı olarak 28 yıl, II. Selime 8 yıl, III. Murad'a 14 yıl hizmet etmiş olan Sinan'ın türbesinde Sai'nin yazdığı ölüm tarihi H. 996/1587-88'dir. Hazirenin mezar anıtının

başucundaki dua penceresi üzerinde hattat Karahisari tarafından yazılan kitabede tarih mısraı şudur: "Giçdi bu demde cihandan pir-i mimaran Sinan (996)".

Kendisine yazılan en son hüküm 26 Safer 996/28 Aralık 1587 olduğuna göre 1588 kış aylarında öldüğü söylenebilir. Sinan'ın kendisine yaptırdığı türbe ve hazire Süleymaniye Külliyesinin kuzeydoğusundadır. Cumhuriyet dönemi başında harap olmuş olan sebil ve hazire duvarları 1937-1938'de mimar Vasfi Egeli(->) tarafından restore edilmiştir. Mermer sebil, Sinan'ın türbe mimarisine uymayan kaba bk üslup ve ayrıntılarla yenilenmiş, nazirenin kapısının yeri değiştirilmiş ve hazire büyütülerek mermer şebekeli pencerelerin sayısı artırılmış, bu nedenle yapının özgün mimarisi oldukça değişikliğe uğramıştır. Fakat asıl türbe fazla bir müdahale görmemiştir. Sinan Türbesi adı altında genellikle bu sebilin ve yeni hazire duvarlarının resmi yayımlandığı için, Sinan Türbesi tümüyle yanlış bir imge ile tanıtılmaktadır. Oysa içinde büyük sandukası olan, türbesi dikdörtgen planlı, başucu küçük bir kubbe, kalan kısmı bir aynalı tonozla örtülü bir revak şeklindedir (bak. Mimar Sinan Türbe ve Sebili).

Sinan mimarbaşı olduktan sonra bir daha boş kalmamacasına sürekli bir inşaat etkinliği içinde ömrünün sonuna kadar 477 yapı ve onarımın tasarlayıcısı ya da sorumlusu olmuştur. Bunların 300 kadarı İstanbul'da ve çevresindedir. Bazı yapıları yıllarca sürmüş olsa bile yarım yüzyıllık mimarbaşılığında, yıl başına 8 bina yapmıştır. Bunların ne kadarının doğrudan kendi elinden çıktığını söylemek zordur. Fakat bellibaşlı yapıların onun elinden çıktığı bilinmektedir. Sinan aynı zamanda sultan yapılarının eminidir. 971/1563 tarihli vakfiyede Sinan'dan "sultan yapılarının emini" olarak söz edilir. Divandan İstanbul kadısına ve mimarbaşma gönderilen hükümlerde Sinan'ın yapı alanındaki her olgudan, yeni ya da tamir edilecek her yapıdan sorumlu olduğu görülmektedir. Saraydaki ve İstanbul'daki inşaatlardan, imparatorluğun her yöresindeki inşaatlara, her işte çalışacak mimarların seçimiyle, örneğin saraya eklenecek bir odadan, Edirne'de Eski Cami'de bir pencere açılmasına, Mostar Köprüsü'ne mimar tayin etmekle, İstanbul'da yollar üzerine çıkan inşaatları engellemekle, su getirme ve dağıtma ve kanalizasyon yapımıyla, her tür yapılaşmanın, yapı alanında çalışanların bilgilerinin, kaçak inşaatın, malzeme fiyatlarının ve standartlarının kontrolüyle, kentte yapılacak yeni yapılarla ilgili olarak padişaha öneri getirmek ve yapı keşifleri hazırlamakla, hattâ bu alanda doğru davranmayanları cezalandırmakla da sorumlu tutulmaktadır. Bir yanda tasarımcı, bir yanda bayındırlık ve imar bakanı, öte yandan yapı polisi gibi ödevleri vardır.

Bu sorumluluklar yanında Sinan'ın mimarlık alanındaki büyük etkinliği Hassa Mimarları Ocağf m(->) geliştirmesi olmuştur. Üç padişah döneminde yaşayan Sinan'ın, emri altındaki ocağı etkili bir kurum haline getirdiği söyienebilk. Hassa mimarbaşı yapılardan, su getirmeden, piyasadaki inşaat malzemesi fiyatına kadar her şeyden ve bütün imparatorluktaki inşaatlardan sorumlu idi. Sinan 1584'te hacca gitmiş, yerine vekil olarak Subaşı Mehmed Ağa'yı bırakmıştır. Yanında yetiştirdiklerine ustalık-çıraklık ilişkileri dışında ders de veriyor muydu? Cafer Çelebi, Sedefkâr Mehmed Ağa'nın(->) ondan Hasbahçe'de geometri bilimi ve mimarlık sanatı öğrendiğini yazarken böyle bir süreç anlatmak istemiş olabilir mi? Bunu kesinlikle söylemek zordur. Sinan'ın döneminde Hassa Mimarları Ocağı'nda çalışan mimarların bk bölümü kendisi gibi devşkme, bir bölümü Rum, ancak küçük bir bölümü Müslümandır. Hıristiyanların hemen hepsinin Rum olduğu anlaşılıyor. Bu Sinan'ın özel bir eğilimini yansıtabilir. Konyalı 1582 tarihli bir mühimme defterindeki kayıttan Ferhad Paşa ile Doğu seferine gönderilen 14 hassa mimarından 9'unun Rum olduğunu belirtmektedir. Sinan'ın 1563 tarihli vakfiyesindeki 41 tanıktan 10ü mimardır. Bunların 7'si Sinan gibi devşirmedir. Geri kalan tanıklar içinde 14 tanesinin de devşirme ya da sonradan Müslüman olduğu anlaşılmaktadır. Süleymaniye inşaat defterlerinde de Müslüman ve Hıristiyan ustalar ve işçiler arasındaki oranın buna benzer olduğu görülmektedir. Bu imparatorlukta zanaat ve sanat alanlarının örgütlenmesinde, dinin büyük bir rol oynamadığını göstermektedir. Saraya hizmet verenlerin çoğu devşirme olduğu, sultanların anaları da büyük bir çoğunlukla Hıristiyan esiri olduğu için, çalışanın etnik ve dini kökeni Osmanlılar için bir sorun olmamıştır.

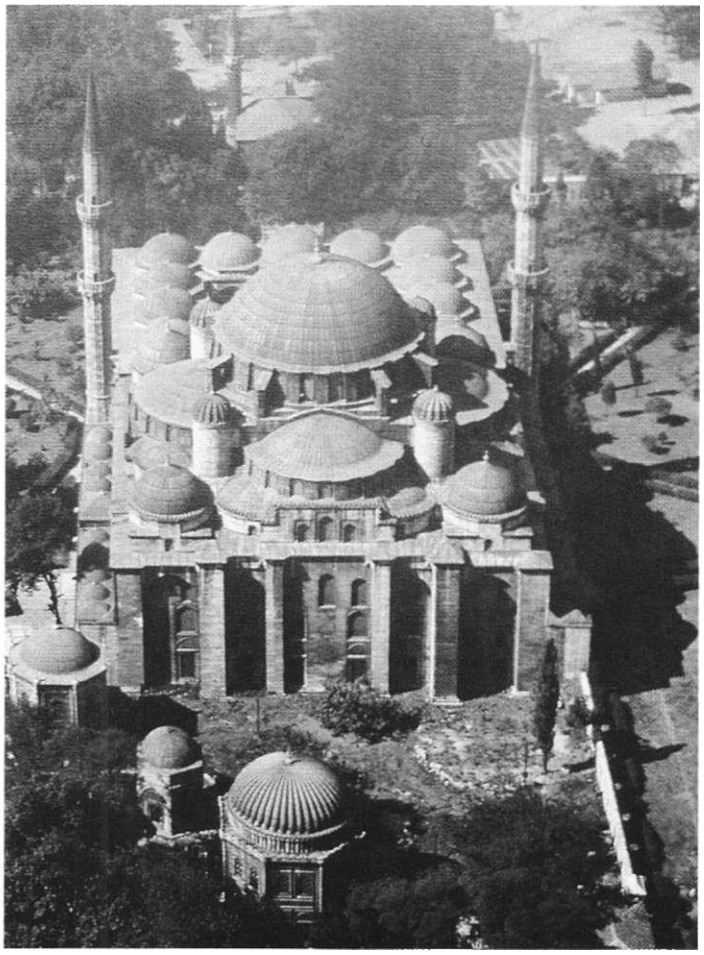

Sinan'ın önemli eserlerinden Şehzade Külliyesi. M. Sözen, *Sinan Architect of Ages*, İst., 1992

Özel Yaşamına İlişkin Bilgiler

Sinan'ın biyografilerinde resmi yaşamına ilişkin bilgilerin olmasına karşın özel yaşamına ilişkin bilgilere pek değinilmez. Konyalının araştırmaları bir Osmanlı büyük memuru olarak Sinan'ın sosyal yaşamına ışık tutan bazı bilgiler içermektedir. Sinan'ın soyağacım yapan Konyalı, vakfiyelere dayanarak, 4 kızı (Ümmi, Hatice, Ümmihan, Neslihan) ve 2 oğlu (Mehmed ve Mustafa) olduğunu, Mehmed'in Fahriye ve Fatma adlı 2 kızı ile Derviş adlı 1 oğlu, Mustafa'nın da Abdi adlı 1 oğlu olduğunu, Hıristiyan kardeşinin İstanbul'a getirtip Müslüman yaptığı oğullarının da kızları olduğunu yazar. Torunu Derviş Çelebi, ikinci vakfiyesinde vakıf mütevellisi olarak belirtilmiştir. 1563 tarihli vakfiyesinde o sırada sağ olan kansı Gülruh'a bazı gelirler bırakmıştır. İkinci vakfiyesinde Mihri adlı ikinci karısının da adı geçmektedir. Konyalı, Sinan'ın türbesindeki ikinci mezarın bu karısına ait olduğu kanısındadır. Torunu Mehmed Beyin oğlu Fatma Hanimin mermer mezarı da Edirne'de Nazırçeşmesi Mezarlığında bulunmuştur. Çok güzel ve az bulunur bir tasarımı olan bu mezar Sinan ailesinin Osmanlı toplumunun itibar-

Sinan'ın iki eseri Rüstem Paşa ve Süleymaniye camilerinin eski Galata Köprüsü'nden görünümü. *Elif Erim*

lı, üst düzey katlarında bulunduklarını belgeleyen bir yapıttır.

Sinan'ın 1563 tarihli vakfiyesinde 25 yıl kadar hassa başmimarlığı yaptıktan sonra hatırı sayılır bir mal varlığına sahip olduğu görülüyor. Bu vakfiyede 23 ev, 34 dükkân. 1 değirmen, 1 bostan, 1 kayıkhane, 2 menzil. 5 çeşme. 3 mektep ve 1 mescitten söz edilmektedir. Köle ve cariyelerine ilişkin bir vakfiyesi daha vardır. Bunların sayısı anlaşılmıyor. Fakat kendisi öldükten sonra azat edilmelerini vasiyet etmiştir.

Sinan'ın sahip olduğu evlerin arasında Süleymaniye'de türbesinin yanında olan büyük evi özellikle yeğlediği vakfiyesinden anlaşılmaktadır. Bu onun kendisine büyük ün kazandıran büyük külliyeye duygusal bağının ifadesi olarak gönilebilir. Yaptırdığı cami ise Eski İmaret Camii'nin yanında kışlık ve yazlık bölümleri ve küçük fakat güzel ve özgün bir minaresi olan ve bugün mevcut olmayan bir yapıdır. Sonradan, kendisinin vasiyetine göre bir minber konularak camiye çevrilmiştir.

Mimarlığı

Büyük bir yaratıcı olan Sinan'm mimarisini kendinden önce ve kendinden sonra gelenlerden ayıran üslupsal ve niteliksel özellikleri üzerinde bugüne kadar edindiğimiz bilgiler mimari tarihinin ana temaları içinde şöyle özetlenebilir:

16. yy'da Sinan'ın yapılarında kullanılan yapım tekniği, şimdiye kadar saptandığı kadarıyla, kendinden önce var olanla aynıdır. Fakat yapılan araştırmalarda, daha önceki yapılarda görülmeyen yoğunlukta demir kullanıldığı saptanmıştır. Demir daha önce bilinen kemer gergileri dışında onun yapılarında düz tavanlarda, kubbe ve tonozlarda kagir yapıyı güçlendirmek için kullanılmıştır. Bunun Sinan'ın yapılarında strüktürel gelişmeyi ne ölçüde etkilediğini belirleyecek araştırmalar henüz yapılmamıştır. Strüktürel kurgu açısından Sinan kendi başına bir okuldur. Kubbenin yarım küre geometrisini biçimsel endişelerle değiştirmeden, kubbeli strüktürün varabileceği bütün varyasyonları denemiştir. Mimarisinin büyüklüğü büyük ve orta boy camilerde gerçekleştirdiği strüktür şemalarının özgünlüğünde yatar.

Öte yandan Sinan'm yapılarının bezemesel özellikleri onun dönemine ve sanatına özgü değildir. Çağının sadece mimaride değil, fakat bütün sanatlarda ortak süsleme sözlüğüne dayanır. Büyük camilerinin kubbe ve duvarlarını dolduran büyük bezemesel şemaların onun dönemine ait olup olmadığı kesinlikle saptanıp, bu şemalar kompozisyon açısından yeterince incelenmediği için, motif sözlüğü dışında biçim düzenleri ve bezeme programlarını kesinlikle Sinan dönemine bağlayacağımız örnekler yoktur. Aynı şekilde mukarnas desenleri, silme takımları, sütun başlıkları, geometrik bezeme kurgularının sadece onun dönemini vurgulayan özellikleri yeterince incelenmemiştir. Fakat mimarbaşı olduğu yarım yüzyıllık dönemde olağanüstü bir inşaat programının mimariyle birlikte bütün küçük sanatların Osmanlı klasiği dediğimiz sanat üslubunun en gelişmiş düzeyine eriştikleri söylenebilir. Örneğin Türk çini sanatının desen, teknik, renk açısından erişilmez örnekleri 16. yy'm ikinci yarısında üretilmiş ve Sinan yapılarını süslemiştir.

Sinan yapılarının morfolojik analizi genelde sadece camilerde, strüktürel yapının kuruluşu ve plan özellikleri, kubbeli örtünün biçimlenişi ve bir tek araştınnada da cephe tasarımı açısından yapılmıştır. Bu cephe tasarımı ayrıntıya girmeden pencere tasarımı açısından da bazı bilgiler verir. Fakat diğer yapılarının ve kapılar, pencereler, revaklar. kubbe kasnakları, minareler gibi yapı ayrıntılarının, onun yapılarına özgü kronolojik, analitik bir morfolojik incelenmesi henüz yapılmamıştır. Kuşkusuz Sinan'ın en görkemli ve gerçekten yaratıcılığını belirleyen yapılar büyük boyutlu, kubbeli yapılardır. Fakat sanatının tam bir tanımını yapmak ve döneminin diğer mimarlarından ayırmak, yani kişisel üslubunu saptamak için birçok araştırma gereklidir. Yapıları üzerinde oldukça ayrıntılı çalışmalar olmasına karşın henüz hiçbir yapısının ayrıntılı bir monografisi yazılmamıştır. Sinan yapılarının çağdaş ölçüm araçlarıyla, analitik yani zaman içindeki değişmelerini saptayan rölöveleri ve bütün yapıları için karşılaştırmalı bir morfolojiye dayanan araştırmalar da henüz yapılmamıştır.

Sinan'm İstanbul'daki Yapıları

Biyografileri içinde en düzenli ve güvenilir olan *Tezkiretü'l-Bünyan'da* verilen listeye göre Sinan İstanbul'da ve bugün İstanbul'a bağlı olan kazalarda 85 cami, 43 medrese. 29 hamam. 22 saray. 19 türbe, 6 kervansaray (han), 6 darülkurra, 5 sukemeri, 3 darülhadis. 3 ambar, 2 darüşşifa. 2 köprü, 2 mahzen, 1 tıp medresesi, 1 imaret, 1 su toplama havuzu, 1 saray mutfağı yapmıştır. Onardığı saray ve camiler de vardır. *Tezkiretü'l-Bünyan* İstanbul'da 276 yapısı, *Tezkiretü 'l-Ebniye* ise 294 yapısı olduğunu yazar. En çok yapı sayısı veren *Tuhfetü'l-Mimarin'dü.* Burada I. Selim için yapılan yapılar, Nişancı Mehmed Paşa Camii ve Türbesi ve daha başka yapılar da ona atfedilmiştir. *Tezkiretü'l-Bünyan* 'da adı geçen az ya da çok yapıldığı dönem özelliklerini taşıyan Sinan yapılarından 35 cami, 23 türbe, 22 medrese, 15 hamam, 6 kervansaray, 3 köprü, 5 kemer, 4 darülkurra, 4 mektep, 4 imaret, 3 darüşşifa, 2 tekke, 1 darülhadis, 1 dar'üt-tıb, 1 saray, 1 köşk, 1 mahzen ve Topkapı Sarayı mutfakları kalmıştır. Böylece kaynaklarda yazılı 276 yapıdan 131'i tümüyle ya da bazı özellikleriyle Sinan'm İstanbul'a bıraktığı mimari mirası oluşturmaktadır.

Sinan'm Üslubu

Sinan'ın kubbeli yapı tasarımında amaç kubbe biçimi değil, kubbeli strüktürün biçimlenmesiydi. Bu amaca uygun tasarım, mimarlık tarihinde hiçbir üslupta, onda olduğu kadar gelişmemiştir. Çapraz tonoz (croisee d'ogive) gotik mimari için ne ise, kubbe de Sinan üslubu ve tabii Osmanlı üslubu için odur. Fakat burada bir de zaman boyutu sorunu var. Çapraz tonozlu strüktürel gelişme birkaç yüz yıllık bir çağ içinde dallanıp budaklanmıştır. Sinan ise kubbeli strüktürün bütün bir açılımım bir ömre sığdırmıştır. Büyüklüğü de buradadır.

Sinan'ın sanatı ile çağının potansiyeli arasında büyük bir paralellik olduğu açıktır. Ne var ki Sinan'ın sanatı bir Osmanlı kültürü yaratımı olsa da, ondaki rasyonalizm. Osmanlı kültürünün her alanında yoktur. Ya da varlığı, bilgi ve araştırmaların bugünkü aşamasında henüz yeterince ortaya konmuş değildir. Osmanlı kültür tarihinde (ki sanat dışında edebiyat ve tarihle sınırlıdır) fiziksel çevre ve artifakt üretimi ile yazın arasındaki bir ilişki henüz ortaya konmuş değildir. Başka bir deyişle

görsel boyut yeterli yoğunlukta değildir. Çağından kalan estetik içerikli, sanat ve mimariye ilişkin bir tutumu, tavrı açıklayan bir yazılı veri de bulamıyoruz. 16. yy düşün yaşamı ile Sinan sanatı arasında bir ilişki saptamakta da zorlanıyoruz. O nedenle Sinan'ın mimarisini salt betimlemeci bir tutumla, büyüklük, gösteriş boyutlarıyla sunabiliyoruz.

Sinan'ın sentezini Hassa Mimarları Ocağı "routine"i içinde ortaya çıkmış yapılarda değil, Mağlova Kemeri, Mihrimah Sultan Camii, Kadırga'daki Sokollu, Şehzade ya da Edirne'deki Selimiye gibi camilerde buluyoruz. Ustalığı ve sanatsal kadesi, sultanların, vezirlerin isteklerini aşıyor. Stupalardan, büyük kubbeli mezarlara, Panteondan Ayasofya'ya, Asya bozkırlarından Akdeniz'e uzanan bir perspektif içinde, kendi özgün yorumunu dile getiriyor. Bunu yaparken Osmanlı kültürünün altyapısını aydınlatıyor. Göçerden ve Islamdan gelen, Roma ve Bizans'la buluşan yeni bir Akdeniz rasyoneli sergiliyor. Sinan Rönesans'ın bütün mekân deneyimlerini kendi yaşamına sığdıracak güçte bir yaratıcı ve yenileyiciydi. Değişim, arayış ve buluş onun sanatının öğretişidir.

Sinan Üslubunun Tarihsel ve Evrensel Konumu

Sistematik çalışmaların bitmiş sonuçlarına dayanmasa bile Sinan'ın yarattığı mimarinin evrensel değeri, bugün kimse tarafından yadsmamıyacak kadar öğrenilmiş ve benimsenmiştir. Kısaca özetlemek gerekirse Sinan'ın mimarisi sanayi öncesi tarihinin en önemli yapı gösterisi olan kubbeli strüktüre kazandırdığı yeni estetik ifade ile evrenseldir. Fakat bazı Türk sanat tarihçilerinin yanlış yonmaları bu evrensel özelliğin doğası konusunda yanlış genellemelere neden olmaktadır. Örneğin Sinan kubbeli yapı sorununu son aşamasına getirmemiştir. Çünkü kubbenin temel örtü aracı olarak kullanıldığı mimarilerde tek bir tasarım anlayışı yoktur. Sinan sadece Osmanlı-Panteon-Ayasofya (bunu Ortaçağ Bizans mimarisi ile karıştırmamalıdır) geleneğini, İran'ın büyük kubbeli türbe anılarıyla da besleyerek, son aşamasına eriştirmiştir. Fakat Îran-Orta Asya-Hint kubbeli yapı üslubu, bunun Memluk döneminde Mısır'a sıçraması başka bir kubbeli yapı geleneğidir. Yine Roma'dan başlayıp İslam etkili İtalyan ortaçağından geçen Rönesans-barok çizgisindeki kubbeli yapı gelişimi de başka bir gelenektir. Ayasofya'yı Roma kubbe geleneğinin ürünü olarak değil, bir ortaçağ Bizans ürünü olarak gören bazı Türk tarihçileri de Osmanlı'nın Bizans'la ilişki kurmasına pek memnun olmazlar. Bu kavramsal yanlışı düzeltmek gerekir. Ayasofya strüktür tasarımı açısından bir geç Roma yapısıdır. Sadece bezemesel özellikleriyle yeni bir Bizans ortaçağ sanatının temelini oluşturmaktadır. Osmanlı dönemi Ayasofya'mn geç Romalı, fakat gelişmemiş strüktürel yapısını değerlendirmiştir. Ortaçağ Bizans mimarisi ise ondan uzaklaşmış bir gelenektir. Yine Sinan üslubunun strüktürel ve yalın biçimini sadece Sinan'a özgü diye göstermek de yanlıştır. Gerçi bu bir Osmanlı mimari özelliğidir. Fakat, örneğin, İran'da Selçuklu dönemi tuğla masif duvar ve kubbe mimarisi Osmanlı'dan da yalındır.

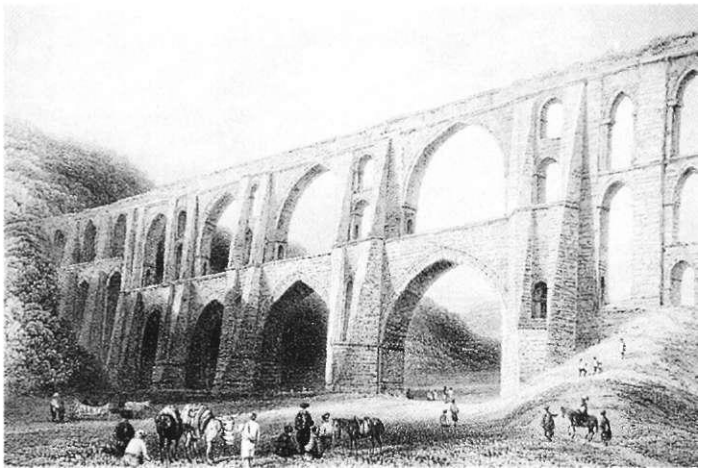

Bartlett'in çizgileriyle Sinan'ın eserlerinden Mağlova Kemeri. Pardoe, *Bosphorus, 1839*

Sinan'ın çağının önde gelen yapı mühendisi olduğu doğruysa da strüktürde yeni bir çığır açtığı gözlemi abartmalıdır. Sinan'ın evrensel mimarlık düzeyinde eriştiği statü mimari yaratıcılığmdadır. Mühendis olarak kendinden önce var olan bir strüktür sistemi geleneğini izleyerek, tümel bir mekân vizyonu içinde yarattığı değişik mekân şemaları ile evrensel bir mimar statüsü kazanmıştır. Mühendislik açısından, Panteon, Ayasofya, Brunelleschi'nin Floransa Katedrali kubbesi daha cesur denemelerdir. Sinan'ın mühendisliğinin büyüklüğü ise, akılcılığında, geçmiş denemeleri doğru değerlendirmesinde ve strüktürü mimarinin hizmetinde yaratıcı olarak kullanmasındadır.

Günümüz kültür ortamında Sinan neyi simgeliyor? Büyüleyici ve birleştirici bir Sinan imgesi var. Fakat bu bilimsel araştırmaların sonucundan çok yüzyılların birikimi olan bir mitostur. Bu mitos kendi başına Osmanlı'yı simgeleyebilir. Ve eğer Osmanlı döneminde Türk kültürünü simgeleyen tek bir işaret ad aranırsa, bunların başında Sinan gelir.

Bibi. (Altınay), *Mimarlar,* 105-138; Ö. L. Barkan. *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı,* I-II, Ankara, 1972-1979; S. Bayram (haz.), *Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri,* I-II, 1988; İ. H. Konyalı, *Mimar Koca Sinan,* İst., 1948; Konyalı, *Mimar Sinan:* D. Kuban. "The Style ou Sinan's Domed Structures", *Muqarnas, An Annual on Islamic Art and Architecture,* IV (1987), s. 72-97; Kuran, *Mimar Sinan;* R. M. Meriç, *Mimar Sinan Hayatı, Eseri 1: Mimar Sinan in Sanatına, Hayatına, Eserlerine Dair Metinler,* Ankara, 1965; S. Saatçi, *Mimar Sinan Yapılarındaki Kitabeler,* İst.. 1988; ay, *Mimar Sinan ve Tezkireni l Bünyan,* İst., 1989; Z. Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler,* İst., 1988.

DOĞAN KUBAN

SİNAN ERDEBİLÎ TEKKESİ

Eminönü İlçesi'nde, Sultanahmet'te, Cankurtaran Mahallesinde, Caferiye Sokağı, Soğuk Çeşme Sokağı ve Soğuk Kuyu Çıkmazı'nın kuşattığı arsa üzerinde, Ayasofya'mn karşısında (batısında) yer almaktadır.

İstanbul'da Halvetîliğin(->) en eski faaliyet merkezlerinden olan bu tekke söz konusu tarikatın Sünbülî koluna mensup Hızır oğlu Şeyh Yusuf Sinan Erdebilî (ö. 1544) tarafından 934/1527-28'de yaptırılmış, vakfiyesi baninin adına 940/1534'te tescil edilmiştir. Bazı kaynaklarda tekkenin kumlusuna ilişkin farklı tarihler görülmekte ise de yapının mihrap duvarında bulunan, ilk inşa dönemine ait Arapça manzum kitabenin son mısraı ebcedle 934/1527-28 yılını vermekte, ayrıca bu husus Ayvansarayî tarafından gerek *Hadîkatü'l-Cevâmi'de,* gerekse de *Mecmua-i Tevârih'te* doğrulanmaktadır. Günümüze intikal etmemiş olan ilk yapının mimari programı ve tasarım özellikleri bilinmemektedir. Ancak *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'nde* "vakf-ı Şeyh Sinanü'ş-şehîr be Erdebil Sinan" başlığı altında yer alan vakfiye özetinden söz konusu tesisin, 23 oda barındıran, geniş kapsamlı bir tekke olduğu ve zengin vakıflarla donatıldığı anlaşılmaktadır.

Kuruluşunu izleyen yüzyıllar zarfında Sinan Erdebilî Tekkesi'nin onarım, tadilat ya da yeniden yapım gibi çeşitli aşamalardan geçtiği tahmin edilebilir. I. Ulusal Mimarlık Üslubumu yansıtan bugünkü yapı ise 19- yy'ın sonlarına ya da 20. yy'ın ilk çeyreğine ait olmalıdır. Büyük bir ihtimalle yapının tasarımı mimar Kemaleddin Bey'e (ö. 1927) veya onun ekolüne bağlı bir mimara aittir. Cumhuriyet döneminde tevhidhane bölümü kendi haline terk edilmiş, meşrutada son şeyhin ailesi bir müddet ikamet etmiştir. 1970'lerde Akıncılar Derneğimin İstanbul il merkezi olarak kullanılan tekke, bu derneğin kapatıldığı 1980' den sonra Vakıflar İdaresi tarafından mesken olarak kiraya verilmiştir.

Erdebil civarında Rumiye Köyü'nde doğan tekkenin banisi ve döneminin ileri gelen süitlerinden olan Şeyh Sinan Erdebilî, Halvetîliği İstanbul'da ilk olarak temsil eden ve bu tarikatın Cemalî kolunu kuran, "Çelebi Halife" lakaplı Şeyh Cemaleddin Halvetî'ye(->) (ö. 1494) intisap etmiş, daha sonra onun halifesi, "Sünbül Efendi" olarak tanınan Şeyh Yusuf Sinan Efendi' den(-») (ö. 1529) hilafet almış ve kendi

tekkesini kurmuştur. Sinan Erdebilî'nin Tebriz'de Dede Ömer Ruşenî ile görüştüğü ve onu Cemaleddin Halvetî'ye gönderdiği bilinmektedir. *Mecmua-i Tevârih'te* kendisi için "... cuma geceleri subh u mesâ ezkâr u evrâd-ı bî-hemtâ ile meşgul idi. Hattâ vakt-i gurûbda cami-i mezbûrun (Ayasofya Camii) kürsî pîşgâhmda ezân-ı şerife dek kelime-i tevhîd eylemek anların asârındandır ki hâlâ câridir" denilmekte, böylece bu eserin kaleme alındığı 18. yy'ın ikinci yarısına kadar bu geleneğin Sinan Erdebilî Tekkesi mensuplarınca yaşatıldığı anlaşılmaktadır. Şeyh Sinan Erdebilî vefat ettiğinde Topkapı dışında İlyaszade (İlyas Efendi/Sakine Hatun) Mescidi yakınma defnedilmiş, söz konusu mescit Demokrat Parti döneminde, yol genişletme çalışmaları sırasında yıktırılmıştır.

Sinan Erdebilî Tekkesi'nin, istanbul'da "evladiye" usulünün uygulandığı en eski tarikat tesislerinden olduğu, meşihat görevinin en azından **19.** yy'ın ortalarına kadar baninin neslinden gelenlerce ifa edildiği gözlenmektedir. İkinci postnişin Sinan Erdebilî'nin oğlu ve "Merkez Efendi" lakaplı Şeyh Musa Musliheddin Efendimin (ö. 1552) halifesi olan Şeyh Ahmed Efendidir (ö. 1566). Daha soma posta Ahmed Efendimin torunu Şeyh Mehmed Efendi (ö. 1647), Mehmed Efendimin oğlu Şeyh Ahmed Efendi (ö. **1669),** Ahmed Efendinin oğlu Şeyh Mehmed Efendi (ö. 1688 civarı), Mehmed Efendimin yeğeni Şeyh Mehmed Efendi (ö. 1759), diğer yeğeni Şeyh Mahmud Efendi (ö. 1769), Mahmud Efendimin damadı olan ve annesi tarafından Erdebilî sülalesine mensup bulunan kendi oğluna vekâlet ettiği anlaşılan Şeyh Abdüllatif Efendi (ö. 1792), Abdüllatif Efendimin oğlu Şeyh Abdülganî Efendi (ö. 1840) geçmiştir. Zâkir Şükrî Efendimin verdiği listede açık bir şekilde belirtilmişse de, Abdülganî Efendi'nin halefî olan ve Şeyh Mehmed Nureddin Efendi adında bir şahsın oğlu olduğu kaydedilen Şeyh Abdüllatif Efendi'nin de (ö. 1848) aynı ailenin bir başka koluna bağlı olması muhtemel görünmektedir. Kendisinden soma oğlu Şeyh Mehmed Nuri Efendi (ö. 1879), M. Nuri Efendi'nin amcazadesi ve Mehmed Şakir Efendi'nin oğlu Şeyh Mustafa Safvet Efendi (ö. 1906) ve H. Vassaf'm *Sefine'smde* adı geçen son şeyh Sırrı Efendi postnişin olmuşlardır. Kaynaklarda "Erdebü" ve "Erdebilî" adlarıyla da zikredilen tekkenin ayin günü cumadır. Dahiliye Nezaretinin R. 1301/1885-86 tarihli istatistik cetvelinde burada 3 erkek ile 2 kadının ikamet ettiği, Maliye Nezaretinin R. 1325/1910 tarihli *Taamiye ve Tahsisat Defteri'tide* Kurban Bayramlarında 5 adet koyun istihkakı olduğu belirtilmiştir.

Tekkenin bütün bkimlerini bünyesinde toplayan ve dikdörtgen bir alana (22x7 m) yayılan y[7]apımn duvarları tuğla ile örülmüş, üstü bir kırma çatı ile kaplanmıştır. Caferiye Sokağı üzerindeki cephenin ekseninde yer alan, enine dikdörtgen bir aydınlık penceresi ile sivri kemerli ikiz pencerelerin taçlandırdığı cümle kapısının gerisinde, yapıyı kıble doğrultusunda kat ederek iki kanada ayıran giriş taşlığı uzanmaktadır. Taşlığın batısındaki (solundaki) kanadı tevhidhane. doğusundaki (sağındaki) iki katlı kanadı ise zemin katta selamlık bkimleri ile mutfak, üst katta harem birimleri işgal eder. Dikdörtgen planlı (7,50x6 m) tevhidhanenin taşlığa açılan kapısı doğu duvarındadır. Güney duvarının ortasındaki mihrabın çokgen planlı nişi ahşaptan oyma mukarnasİarla dolgulanmış. ahşap çıtaların çerçevelediği dikdörtgen mihrap kitlesi yine ahşaptan bir lotüs-palmet dizisi ile taçlandırılmıştır. Mihrabın arkasına isabet eden yerde, Caferiye Sokağı üzerindeki cephede, ufak boyutlu bk mermer levha üzerinde Arapça manzum inşa kitabesi bulunmaktadır. *Mecmua-i Tevârib'te* tekkenin "takı bâlâsında" yer aldığı belirtilen bu kitabe bugünkü yapı inşa edilirken halen bulunduğu yere taşınmış olmalıdır. Mihrabın yanlarında, altta dikdörtgen açıklıklı ve demir parmaklıklı birer pencere, bunların üzerinde de sivri kemerli ve alçı revzenli tepe pencereleri yer almaktadır. Kuzey duvarında aynı türde üç pencere grubu, batı duvarında ise bir adet tepe penceresi bulunur.

Tevhidhanenin kuzeydoğu köşesine minyatür boyutlu (1,50x1,50) ve ahşap korkuluktu bir maksure, kuzeybatı köşesine, bunun simetriği olan ve fevkani kadınlar mahfiline çıkan merdiven yerleştirilmiştir. Kuzey duvarı boyunca devam eden 1 m derinliğindeki kadınlar mahfili iki adet ahşap dikme ile taşmmaktadır. Selamlık ve harem mekânlarını barındıran doğu kanadı, cephede sıralanan basık kemerli pencereleri ile alelade bir görünüm sergilemekte, buna karşılık tevhidhane ile cümle kapısı Birinci Ulusal Mimarlık Üslubuma bağlanan ayrıntıları ile dikkati çekmektedir.

Bibi. *Tahrîr Defteri,* 2-3. no. 12; Evliya, *Seyahatname,* ty, İ, 221; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 8; Ayvansarayî, *Mecmua-i Tevârih,* 362; Kut, *Dergehname.* 231. no, 24; Çetin, *Tekkeler.* 584; Aynur. *Saliha Sultan,* 35, no. 62; *Âsitâne,* 3; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 52-53, no. 52; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 3; *Ihsaiyat II,* 21; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 58; Vassaf, *Sefîne.* V, 273; Öz. *İstanbul Camileri.* I. 52; H. Göktürk, "Erdebil Tekkesi", *İSTA,* IX, 5142; *Eminönü Camileri,* 65-66; Cemaleddin Hulvî, *Lemezât,* İst., 1993, s. 439-441. M. Özdamar, *DersaadetDergâhları,* s. 88.

M. BAHA TANMAN

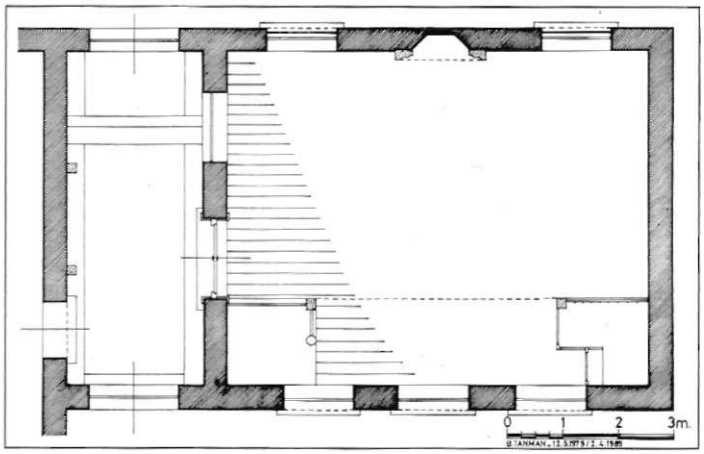

Sinan Erdebilî Tekkesi'nde mescit-tevhidhanenin planı. *M. Baha Tanman, 1985*